Dél-Amerika története – országok, népek és nemzetek a kezdetektől napjainkig

A prekolumbiánus civilizációktól a 21. századi demokráciákig és válságokig

Gellai István

2026

Tartalomjegyzék

Impresszum **8**

Bevezetés – a kontinens, a módszer és a jelen kérdései **9**

1 Hogyan olvassuk a könyvet? **10**
1.1 A könyv célja, szerkezete és használata 10
1.2 Források, történetírás és bizonyíték 16
1.3 Kronológia, térkép és periodizáció 21
1.4 A dél-amerikai történetírás fő vitái 28

2 A kontinens földrajza és népei **36**
2.1 Földrajzi keretek és régiók 36
2.2 Az őslakosság eredete és nyelvei 42
2.3 A prekolumbiánus civilizációk 47
2.4 Amazonia és a déli területek a hódítás előtt 52

3 A hódítás és a gyarmati rend **59**
3.1 Az európai expanzió és a konkviszta 59
3.2 A gyarmati gazdaság és a munka 65
3.3 Gyarmati társadalom, egyház és kasztrendszer 70
3.4 Ellenállás, lázadások és a gyarmati rend válsága 76

4 Függetlenség és nemzetépítés **81**
4.1 A függetlenségi hullám okai és lefolyása 81
4.2 A nemzetállamok születése 85
4.3 Liberalizmus, konzervativizmus és modernizáció 91
4.4 Háborúk, határok és birodalmi versengés 97

5 A 20. század **103**
5.1 Exportgazdaság, városiasodás és populizmus 103
5.2 Diktatúrák, hidegháború és emberi jogok 108
5.3 Forradalmak, baloldali hullám és neoliberalizmus 113
5.4 Demokratizálódás és állampolgárság 118

6 A jelenkor **124**
6.1 Egyenlőtlenség, szegység és társadalmi mobilitás 124
6.2 Erőszak, drogkereskedelem és biztonság 129
6.3 Migráció, városiasodás és kultúra 134
6.4 Környezet, erőforrások és regionális integráció 138

I. rész – Az Andok országai **144**

7 Venezuela a gyarmati korban **145**
7.1 Őslakos népek és a karibi partvidék 145
7.2 A spanyol gyarmati Venezuela 151

7.3 Társadalom, egyház és gazdaság a 18. században . . . 156
7.4 A függetlenség előzményei . . . 162

8 Függetlenség és az olajállam 167
8.1 Bolívar és a függetlenségi háború . . . 167
8.2 A 19. századi caudillismo és államépítés . . . 171
8.3 Az olaj felfedezése és a „szaúdi Venezuela” . . . 176
8.4 Demokrácia, kétpártrendszer és az olajválság . . . 181

9 Chavizmus és válság 187
9.1 Hugo Chávez és a bolivári forradalom . . . 187
9.2 Maduro, gazdasági összeomlás és humanitárius válság . . . 193
9.3 Ellenzék, autoritarizmus és a jelen . . . 198
9.4 Venezuelai migráció és a jövő kérdései . . . 205

10 Colombia a gyarmati korban és a függetlenség 211
10.1 Őslakos kultúrák és a spanyol hódítás . . . 211
10.2 Az Új-Granada alkirályság . . . 216
10.3 A függetlenségi harc . . . 223
10.4 A 19. századi állam és a polgárháborúk . . . 228

11 Konfliktus, állam és társadalom 233
11.1 Az ezredforduló háborúja és a banánköztársaság . . . 233
11.2 A Violencia és a Frente Nacional . . . 238
11.3 Gerillák, kartellek és az állam válsága . . . 243
11.4 Uribe, a béke és a jelen . . . 249

12 Colombia ma 255
12.1 A békeegyezmény végrehajtása . . . 255
12.2 Városok, régiók és egyenlőtlenségek . . . 260
12.3 Migráció és a venezuelai válság hatása . . . 265
12.4 Colombia nemzetközi szerepe és jövője . . . 270

13 Ecuador a gyarmati korban és a függetlenség 276
13.1 Őslakos népek és az inka hódítás . . . 276
13.2 A spanyol Quito királyság . . . 281
13.3 Függetlenség és Gran Colombia . . . 287
13.4 A 19. századi Ecuador . . . 293

14 Olaj, őslakos mozgalmak és a jelen 299
14.1 Liberalizmus, olaj és katonai rezsimek . . . 299
14.2 Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése . . . 304
14.3 Correa és a „21. századi szocializmus” . . . 310
14.4 Ecuador a 21. században . . . 314

15 Peru az inka és a gyarmati korban 320
15.1 Az andoki civilizációk és az Inka Birodalom . . . 320
15.2 A spanyol hódítás és az alkirályság . . . 326
15.3 Gyarmati társadalom és gazdaság . . . 332
15.4 A függetlenség és a 19. századi Peru . . . 337

16 A 20. századi Peru 342
16.1 Oligarchia, APRA és a militarizmus . . . 342

16.2 Velasco reformjai és a katonai kormányzat . . . 346
16.3 Sendero Luminoso és a belső háború . . . 351
16.4 Fujimori, korrupció és a demokratizálódás . . . 357

17 Peru ma **362**
17.1 A 21. századi Peru gazdasága és társadalma . . . 362
17.2 Politikai válságok és a jelen . . . 368
17.3 Őslakos népek, vidék és emlékezet . . . 374
17.4 Peru a világban . . . 379

18 Bolívia a gyarmati korban és a függetlenség **386**
18.1 Az andoki népek és a spanyol hódítás . . . 386
18.2 Az Audiencia de Charcas és a gyarmati társadalom . . . 390
18.3 Függetlenség és a 19. századi állam . . . 396
18.4 Az ezüst után: ón, vasút és oligarchia . . . 401

19 Forradalom, diktatúra és őslakos fordulat **406**
19.1 A chaco-háború és a nemzeti forradalom . . . 406
19.2 Katonai rezsimek és a kokain-gazdaság . . . 410
19.3 Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak . . . 415
19.4 Evo Morales és a jelen . . . 423

II. rész – A Déli kúp **428**

20 Chile a gyarmati korban és a függetlenség **429**
20.1 Őslakos népek és a spanyol hódítás . . . 429
20.2 A gyarmati Chile . . . 434
20.3 Függetlenség és a 19. századi állam . . . 440
20.4 Salpeter, háborúk és modernizáció . . . 445

21 Chile a 20. században és ma **450**
21.1 A középosztály, a baloldal és Allende . . . 450
21.2 Pinochet diktatúrája . . . 454
21.3 Átmenet, demokrácia és társadalmi mozgalmak . . . 462
21.4 Chile ma . . . 466

22 Argentína a gyarmati korban és a függetlenség **473**
22.1 Őslakos népek és a Río de la Plata . . . 473
22.2 A gyarmati Río de la Plata alkirályság . . . 479
22.3 A függetlenség és a 19. századi polgárháborúk . . . 485
22.4 Nemzetépítés és modernizáció . . . 490

23 Argentína a 20. században **497**
23.1 Radikálisok, Yrigoyen és a válság . . . 497
23.2 Peronizmus . . . 502
23.3 Puccsok, erőszak és a piszkos háború . . . 507
23.4 Alfonsín, Menem és a neoliberális korszak . . . 513

24 Argentína ma **518**
24.1 Kirchnerizmus és a baloldali hullám . . . 518
24.2 Macri, Fernández és a gazdasági ingadozás . . . 522
24.3 Milei és a jelen . . . 527
24.4 Argentína társadalma, kultúrája és nemzetközi szerepe . . . 532

25 Uruguay a gyarmati korban és a függetlenség **537**
25.1 Őslakosok és a spanyol–portugál versengés . . . 537
25.2 A gyarmati Uruguay . . . 542
25.3 Függetlenség és a 19. századi állam . . . 548
25.4 Modernizáció, bevándorlás és a batllismo . . . 552

26 Uruguay a 20. században és ma **558**
26.1 A „dél-amerikai Svájc" és a válság . . . 558
26.2 A katonai diktatúra . . . 563
26.3 Demokratizálódás és a baloldali kormányok . . . 568
26.4 Uruguay ma . . . 573

27 Paraguay a gyarmati korban és a függetlenség **578**
27.1 Őslakos népek és a spanyol hódítás . . . 578
27.2 A gyarmati Paraguay . . . 583
27.3 Függetlenség és a 19. századi állam . . . 589
27.4 A hármas szövetség háborúja . . . 596

28 Paraguay a 20. században és ma **602**
28.1 Háború utáni újjáépítés és a chaco-háború . . . 602
28.2 Stroessner diktatúrája . . . 607
28.3 Demokratizálódás és a colorado hegemónia . . . 613
28.4 Paraguay ma . . . 619

III. rész – Brazília **626**

29 Brazília a gyarmati korban **627**
29.1 Őslakos népek és a portugál érkezés . . . 627
29.2 A cukornád-gazdaság és a rabszolgaság . . . 631
29.3 A gyarmati társadalom és az egyház . . . 636
29.4 Arany, gyémánt és a belterület meghódítása . . . 641

30 Császárság és köztársaság **648**
30.1 A függetlenség és I. Péter császársága . . . 648
30.2 A császárság konszolidációja és a rabszolgaság eltörlése . . . 653
30.3 A „régi köztársaság" és az oligarchia . . . 658
30.4 Vargas és a populizmus . . . 664

31 Brazília a 20. században és ma **669**
31.1 Fejlődés, katonai diktatúra és demokratizálódás . . . 669
31.2 Az új köztársaság és a gazdasági válságok . . . 675
31.3 Lula, a PT és a társadalmi programok . . . 681
31.4 Bolsonaro, Lula visszatérése és a jelen . . . 686

IV. rész – A Guyanák **693**

32 Guyana a gyarmati korban **694**
32.1 Őslakos népek és a holland gyarmat . . . 694
32.2 A brit Guyana és a cukor-gazdaság . . . 699
32.3 A gyarmati társadalom és a politika . . . 703
32.4 A függetlenség felé . . . 708

33 Guyana a függetlenség után **713**
33.1 Burnham és a kooperatív szocializmus . . . 713
33.2 A gazdasági összeomlás és az IMF . . . 718
33.3 Etnikai politika és demokrácia . . . 722
33.4 Olaj, a Venezuelával való vita és a jelen . . . 728

34 Suriname a gyarmati korban **733**
34.1 Őslakosok és a holland gyarmat . . . 733
34.2 A rabszolgaság és a szerződéses munkások . . . 737
34.3 A gyarmati társadalom és a bauxit . . . 742
34.4 Az autonómia és a függetlenség . . . 747

35 Suriname a függetlenség után **753**
35.1 Bouterse és a katonai rezsim . . . 753
35.2 Demokratizálódás és etnikai koalíciók . . . 757
35.3 Bouterse visszatérése és a bányászat . . . 762
35.4 Suriname ma . . . 767

36 Francia Guyana **772**
36.1 Őslakosok és az európai gyarmatosítás . . . 772
36.2 A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep . . . 776
36.3 Francia Guyana a 20. században . . . 780
36.4 A jelen: francia integráció, függetlenségi mozgalmak és feszültségek . . . 785

V. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek **791**

37 Diktatúrák, erőszak és emlékezet **792**
37.1 A hidegháborús diktatúrák összehasonlítása . . . 792
37.2 Állami terror és az eltűntek . . . 797
37.3 Átmeneti igazságszolgáltatás és amnesztia . . . 803
37.4 Emlékezetpolitika és a jelen vitái . . . 811

38 Őslakos népek és társadalmi mozgalmak **816**
38.1 Identitás, nyelv és önkormányzat . . . 816
38.2 Földjogok és erőforrás-konfliktusok . . . 822
38.3 Politikai részvétel és az új alkotmányok . . . 830
38.4 Kulturális revitalizáció és oktatás . . . 835

39 Migráció, város és társadalom **841**
39.1 Vidéki–városi migráció és urbanizáció . . . 841
39.2 Nemzetközi migráció és diaszpórák . . . 845
39.3 Nemek, család és társadalmi változás . . . 851
39.4 Vallás, kultúra és identitás . . . 856

40 Környezet, erőforrások és geopolitika **862**
40.1 Az Amazonas és a klímaválság . . . 862
40.2 Bányászat, olaj és a „nyersanyag-átok” . . . 868
40.3 Regionális integráció és geopolitikai verseny . . . 873
40.4 Dél-Amerika a 21. században: mérleg és jövő . . . 879

Függelékek **887**
Fogalomtár (magyar–angol–spanyol/portugál) . . . 887
Kronológia és idővonal . . . 890

Kulcsfigurák és intézmények 894
Bibliográfia és forráskulcsok 896

Impresszum

- **Szerző:** Gellai István
- **Szerkesztő:** Gellai István
- **Kiadó:** Tananyag Simple
- **Kiadás:** 1.0.0 – 2026
- **Licenc:** MIT
- **Forráskód:** chapters/

A teljes licencszöveg a tároló gyökerének `LICENSE` fájljában található (a könyvkönyvtárból: `../../LICENSE`).

Bevezetés – a kontinens, a módszer és a jelen kérdései

1 Hogyan olvassuk a könyvet?

1.1 A könyv célja, szerkezete és használata

Egy dél-amerikai történeti kézikönyv olvasója joggal kérdezheti, miért van szükség egy újabb vaskos kötetre, amikor a könyvtárak polcain már ott sorakoznak a „latin-amerikai történet” címet viselő munkák. A válasz éppen abban rejlik, amit ez a könyv tudatosan elkerül: a kontinens egyetlen, homogén „latin-amerikai” elbeszélésként való kezelését. Dél-Amerika tizenkét független állama és Francia Guyana egy tengerentúli területe olyan eltérő földrajzi, nyelvi, társadalmi és politikai pályákat futott be, hogy közös történetük csak az összehasonlítás, nem pedig az összemosás révén érthető meg. Ez az alfejezet bemutatja a könyv célját, szerkezetét és használati módját, hogy az olvasó a későbbi, országonkénti és tematikus fejezetekben magabiztosan tájékozódhasson, és közben megtanulja a történelmi források kritikai olvasását.

1.1.1 A könyv kettős célja: országtörténetek és összehasonlító távlat

A kötet elsődleges célja, hogy **Dél-Amerika történetét országonkénti mélységben** mutassa be, ugyanakkor **összehasonlító keretben** értelmezze a kontinens közös és eltérő mintáit. A nemzeti történetekre azért van szükség, mert a mai államok intézményei, határai, politikai kultúrái és társadalmi törésvonalai hosszú, országspecifikus folyamatok eredményei. Argentína húsfeldolgozó-exportja, Brazília rabszolgatartó cukor- és kávéültetvényei, Peru és Bolívia ezüstbányászati hagyatéka, Guyana és Suriname ültetvényes társadalma vagy Chile rézipara nem csupán gazdasági adottság, hanem évszázados intézményi és társadalmi formációk következménye. Aki csak általánosságban beszél „Latin-Amerika történetéről”, az gyakran éppen a legfontosabb különbségeket tünteti el.

A kizárólag országonkénti elbeszélés azonban ugyanilyen félrevezető lehet, hiszen a kontinens államai soha nem elszigetelten fejlődtek. A spanyol gyarmatbirodalom közigazgatási egységei, a függetlenségi háborúk katonai és politikai hálózatai, a 19. századi caudillók szövetségváltásai, a 20. századi hidegháború idegen hatalmainak beavatkozásai, valamint a mai migrációs, környezeti és kereskedelmi kapcsolatok mind átlépték a későbbi nemzeti határokat. Ezért a könyv egyszerre követi a **nemzeti történetek** logikáját és illeszti azokat **tematikus, összehasonlító fejezetekbe**. A cél nem az, hogy az olvasó „minden országot egyformán” megtanuljon, hanem hogy meglássa: mely jelenségek ismétlődnek, melyek egyediek, és milyen kölcsönhatások alakították a kontinenst. Ez az összehasonlító módszer felel meg a mai történetírás azon irányának is, amely a transznacionális és regionális folyamatokat komolyan veszi, anélkül hogy az egyes államok belső történetét figyelmen kívül hagyná.

A könyv másik célja, hogy **megtanítsa a történelmi forráskritikát**. A történelem nem azonos a múlttal, hanem a múltból fennmaradt nyomok – írott források, régészeti leletek, statisztikák, szóbeli hagyományok – értelmezése. Ebben a kötetben minden fontos állításnál igyekszünk jelezni, hogy az adott tudás milyen természetű: dokumentált tény, tudományos konszenzus, vitatott értelmezés, becslés vagy éppen emlékezetpolitikai állítás. Ez a megkülönböztetés különösen fontos a dél-amerikai történetben, ahol a prekolumbiánus népességszámoktól kezdve a függetlenségi háborúk hősiségén át a 20. századi diktatúrák áldozatainak számáig mindenütt találkozunk

bizonytalan vagy politikai érdekek által formált adatokkal. Az olvasó tehát nem csupán „tényeket” tanul, hanem azt is, hogyan kell a rendelkezésre álló bizonyítékokat súlyozni, és mikor kell a különböző értelmezéseket egymás mellett megtartani.

1.1.2 A négyes tagolás: miért ez a keret?

A könyv országfejezetei egységesen **négy nagy korszakra** tagolódnak: (1) a kezdetek és a gyarmati kor, (2) a függetlenség és a nemzetépítés, (3) a 20. század, valamint (4) a jelenkor. Ez a tagolás nem csupán kényelmes didaktikai eszköz, hanem a dél-amerikai történet mély szerkezetét tükrözi.

Az első egység a **prekolumbiánus kor** (körülbelül 15 000 évvel ezelőttől a 15–16. századi európai hódításig) és a **gyarmati kor** (1492/1500–1810/1825) történetét öleli fel. Ezt a hosszú időszakot nem szabad pusztán az európai expanzió előzményeként kezelni. A kontinens őslakos népei – a quechua, aymara, mapuche, guaraní, tupí, arawak, karib és sok más közösség – a hódítás előtt is bonyolult társadalmakat, államokat, városokat, mezőgazdasági rendszereket és kereskedelmi hálózatokat hoztak létre. A gyarmati kor ugyanakkor alapvetően átalakította a kontinenst: új közigazgatási keretek, a katolikus egyház intézményei, a kényszermunka és a rabszolgaság formái, valamint az Európához és Afrikához fűződő gazdasági kapcsolatok olyan struktúrákat hoztak létre, amelyek máig hatnak. E korszak tárgyalása során a könyv hangsúlyozza, hogy a „felfedezés” vagy „hódítás” szavak milyen értelmezési terheket hordoznak: a spanyol **konkviszta** (conquista) és a portugál terjeszkedés egyszerre volt katonai, járványügyi, kulturális és demográfiai katasztrófa az őslakosok számára, és egy új, kevert társadalom lassú kialakulásának kezdete.

A második nagy egység, a **függetlenség és a nemzetépítés** (nagyjából 1810–1825-től 1880–1900-ig), az új államok megszületését és megszilárdulását tárgyalja. A dél-amerikai függetlenségi hullám nem egységesen zajlott: Venezuelában és Új-Granadában a Simón Bolívar vezette hadjáratok, a Río de la Plata térségében a Buenos Aires-i junta és a későbbi polgárháborúk, Brazíliában pedig a portugál királyi család 1808-as áttelepülése és az 1822-es békésebb elszakadás adta a keretet. A függetlenség után a legtöbb állam évtizedekig tartó politikai instabilitással, regionális caudillókkal, polgárháborúkkal és határvitákkal küzdött. A **nemzetépítés** korántsem volt lineáris siker: a liberális és konzervatív elitek vitái az egyház szerepéről, a szabadkereskedelemről, a földtulajdonról és az állam centralizációjáról mélyen meghatározták, ki számított állampolgárnak, és ki maradt ki a politikai közösségből. E korszak tárgyalásakor a könyv kerüli a „nemzeti hős” kizárólagos ábrázolását; Bolívar, San Martín, José Artigas vagy Pedro császár alakja mögött mindig ott vannak a kevéssé ismert katonák, rabszolgák, őslakos közösségek és nők, akiknek a háború és az államépítés éppúgy sorsfordító volt.

A harmadik egység a **20. század** történetét foglalja magában, amelyet a könyv a nemzetközi folyamatokkal összhangban további alszakaszokra bont: az exportgazdaság és a városiasodás, a populizmus, a hidegháborús diktatúrák és forradalmak, valamint a demokratizálódás és a neoliberalizmus korszakára. Ennek a századnak a dél-amerikai történetét nem lehet megérteni a világgazdasági ciklusok, a két világháború, a hidegháborús szuperhatalmi vetélkedés és a globális ideológiák nélkül. Ugyanakkor a kontinens államai nagyon eltérően reagáltak ezekre a kihívásokra. Argentínában a **peronizmus** (peronismo) a munkásmozgalom és az állami újraelosztás sajátos szövetségét hozta létre; Brazíliában Getúlio Vargas **Estado Novó**ja (Estado Novo) a korporatív állam modelljét; Chilében Salvador Allende 1970-es választási győzelme a „chilei út a szocializmusba” kísérletét, majd Augusto Pinochet 1973-as puccsa a neoliberális gazdaságpolitika korai, radikális alkalmazását; Peruban a hadsereg baloldali reformjai, Paraguayban és Chile-ben pedig hosszú katonai diktatúrák alakították az intézményeket. A könyv e fejezetei nem a diktatúrák „sikerét” vagy „kudarcát” mérik, hanem azt elemzik, hogyan alakult az állami erőszak, a gazdasági szerkezet, az emberi jogi mozgalmak és a demokratikus átmenetek viszonya.

A negyedik egység a **jelenkor** (1990–2026) kérdéseit tárgyalja. A hidegháború vége és a katonai diktatúrák visszaszorulása után Dél-Amerikában új demokráciák, új alkotmányok, de új egyenlőtlenségi, biztonsági és környezeti válságok is megjelentek. Az 1990-es évek neoliberális reformjai – a privatizáció, a kereskedelmi liberalizáció, a pénzügyi integráció – nem szüntették meg a kontinens mély társadalmi egyenlőtlenségeit, sőt több országban felerősítették a tiltakozó mozgalmakat. A 21. század elején ezért több államban baloldali, „poszt-neoliberális" kormányok kerültek hatalomra, amelyeket gyakran a „rózsaszín árapály" (pink tide) kifejezéssel illetnek, bár e fogalom is vitatott. A jelenkori alfejezetek arra összpontosítanak, hogy az olvasó megértse a mai pártrendszerek, társadalmi mozgalmak, gazdasági struktúrák és nemzetközi függőségek kialakulását, anélkül hogy a könyv napi politikai elemzéssé válna. A 2020-as évek válságjelenségei – a venezuelai humanitárius katasztrófa, a chilei alkotmányozási kísérletek, az argentin gazdasági ingadozás, a brazíliai polarizáció, az ecuadori biztonsági összeomlás – mind a korábbi évtizedek intézményi és társadalmi örökségének részeként értelmezhetők.

Fontos, hogy ez a négyes tagolás **nem jelent minden országnál azonos évszámokkal való merev felosztást**. A könyv minden országfejezet elején jelzi, ha az adott állam korszakhatárai eltérnek – például Brazília függetlensége 1822, Paraguayé 1811, Guyanaé 1966, Suriname-é 1975. A periodizáció tehát didaktikai keret, nem pedig a múltba erőltetett univerzális séma.

1.1.3 A fejezetek és alfejezetek felépítése

A könyv használatát megkönnyíti, hogy minden országfejezet azonos logikát követ. A fejezet elején egy rövid, **„Hogyan kapcsolódik ez a kontinens történetéhez?"** bekezdés áll, amely elhelyezi az adott országot a dél-amerikai összefüggésben, és utal a korábbi vagy későbbi fejezetekre. Az országfejezeteken belül négy-négy alfejezet található, amelyek megfelelnek a fenti négyes tagolásnak. Minden alfejezet bevezető bekezdése megfogalmazza a vezérkérdést, vagyis azt, hogy az adott szakasz miért fontos, és hogyan kapcsolódik az előzőekhez. A tárgyalás ezután `###` címsorokkal tagolt tematikus–időrendi egységekben halad. A fő fogalmak első előfordulásukkor **félkövérrel** és zárójelben az eredeti spanyol, portugál vagy más nyelvű megfelelőjükkel szerepelnek, így az olvasó fokozatosan felépítheti a kontinens történeti szakkifejezéseinek szótárát.

Minden alfejezet végén három fontos elem található. A `### Források és bizonytalanságok` szakasz bemutatja, hogy az adott témára vonatkozó ismereteink milyen forrásokból származnak, hol vannak hiányok, és mely kérdésekben térnek el a történészi értelmezések. Ez a rész kulcsfontosságú a könyv kritikai szemléletéhez: itt derül ki, hogy például a prekolumbiánus népességszám csak becslés, a gyarmati adóösszeírások hiányosak, a diktatúrák áldozatainak száma felettébb vitatott, vagy a 19. századi választási eredményeket a korabeli csalások miatt óvatosan kell kezelni. A `### Rövid összefoglaló` 5–8 pontban sűríti a legfontosabb állításokat, és későbbi fejezetek előzménykivonataként is használható. Az `### Önellenőrző kérdések` 3–5 olyan kérdést tartalmaz, amelyek nem a memorizálást, hanem az összefüggések megértését, az összehasonlítást és a forráskritika alkalmazását kérik számon.

A könyvben **kereszthivatkozások** is találhatók: az alfejezetre mutató hivatkozások `[a fejezet címe](#hNNN)` formában, a fejezetre mutatók `[a fejezet címe](#hchNN)` formában, a részekre mutatók pedig `[a rész címe](#reszN)` formában jelennek meg. A hivatkozás szövege mindig a cél címe, így az olvasó a tartalomjegyzék nélkül is tudja, hová ugrik. Ez a hálózatos szerkezet lehetővé teszi, hogy a könyvet ne csak lineárisan, hanem tematikusan is olvassuk: lehet például a chilei diktatúra fejezetét az emlékezetpolitikai összehasonlító fejezettel párhuzamosan tanulmányozni.

1.1.4 A fogalomtár és a kronológia használata

A könyv végén **fogalomtár** található, amely a szövegben első előforduláskor megadott idegen kifejezéseket és történeti szakkifejezéseket összesíti. A fogalomtár célja nem az, hogy helyettesítse a szövegben való kontextuális magyarázatot, hanem hogy gyors visszakeresést tegyen lehetővé akkor, amikor az olvasó egy későbbi fejezetben ismét találkozik egy már bemutatott fogalommal. Ilyen fogalom például a **caudillo** (katonai-politikai vezető), az **encomienda** (a gyarmati kényszermunka egy korai formája), a **mestizo** (spanyol anyanyelvű, vegyes származású személy), a **quipu** (az inka adminisztráció csomóírásos nyilvántartása), vagy a **desaparecidos** (a katonai diktatúrák által eltüntetett személyek). A fogalomtár használata segíti a kontinens államainak összehasonlítását, hiszen ugyanaz a fogalom – például a **populizmus** – Argentínában és Brazíliában mást jelenthet, de a közös jegyek felismeréséhez is hozzájárul.

A **kronológia** a könyv másik alapvető eszköze. A fejezetekben időrendben haladunk, de mivel a könyv egyszerre országonkénti és tematikus szerkezetű, az olvasónak gyakran párhuzamosan kell látnia különböző országok eseményeit. A kronológiai táblázatok ezért nem csupán dátumok felsorolását adják, hanem azt is jelzik, ha egy adott eseményhez kapcsolódó források eltérő évszámot adnak meg, vagy ha a korszakhatár az adott országban máshová esik. A 19. század előtti dátumoknál a könyv minden esetben jelzi, ha a fennmaradt források bizonytalansága miatt az évszám hozzávetőleges. A kronológia használata során az olvasó megtanulja, hogy a történeti periodizáció nem természetes adottság, hanem a történész értelmező döntése.

1.1.5 Mit jelent itt „tény, konszenzus, vita, emlékezet”?

A könyv egyik legfontosabb módszertani elve, hogy minden fontos állításnál megkülönbözteti a tudás négy típusát. **Dokumentált tény** az, amit elsődleges forrás – például szerződés, törvény, levél, anyakönyv, bírósági jegyzőkönyv – közvetlenül alátámaszt. Ilyen például a tordesillasi szerződés 1494-es megkötése vagy az 1888-as brazíliai **Aranytörvény** (Lei Áurea) kihirdetése, amely a rabszolgaság eltörlését mondta ki. A dokumentált tényeknél is előfordulhat, hogy az értelmezésük vitatott – a szerződés szövege egyértelmű, de a következményei nem azok.

Tudományos konszenzus az, amit a történészek többsége a jelenleg rendelkezésre álló bizonyítékok alapján elfogad, még ha nincs is közvetlenül „írásos” bizonyíték rá. Ilyen például az a megállapítás, hogy az európaiakkal való érintkezés következtében behurcolt járványok hatalmas őslakos népességfogyást okoztak, még ha a pontos számokról nincs konszenzus. **Vitatott értelmezés** az, amikor a szakirodalomban eltérő magyarázatok versengenek – például hogy a 19. századi caudillizmus a spanyol gyarmati örökség, a helyi hatalmi vákuum vagy éppen a latin-amerikai földrajzi és gazdasági viszonyok következménye volt-e. **Emlékezetpolitikai állítás** pedig olyan kijelentés, amelyet elsősorban a jelen politikai identitásképzése, megemlékezési gyakorlata vagy a múlt feldolgozásáról szóló nyilvános vita alakít. Ilyen például, ha egy kormányzat egy adott függetlenségi hőst „a haza atyjaként” ünnepel, vagy ha a diktatúrák áldozatainak számát politikai célok szerint felfelé vagy lefelé módosítják. A könyv nem azt állítja, hogy az emlékezetpolitikai állítások „hamisak”, hanem hogy más természetűek, mint a dokumentált ténymegállapítások: a közösség emlékezetét, identitását és normatív viszonyát fejezik ki a múlthoz.

Ez a négytagú megkülönböztetés azért központi, mert Dél-Amerika történetének számos pontján a források bizonytalanok vagy politikai érdekek által terheltek. A prekolumbiánus népességszámot illetően például a becslések a kontinensre vonatkozóan tízmilliós és százmilliós nagyságrendek között mozognak; a gyarmati korszak rabszolga-kereskedelmének statisztikái hiányosak; a 20. századi gerillaháborúk és állami erőszak áldozatainak pontos száma sok országban az igazságszolgáltatási eljárások, a levéltári feltárás és az emlékezetpolitika metszéspontjában helyezkedik

el. Az olvasó tehát nemcsak történelmet tanul, hanem azt is, hogyan lehet a bizonytalansággal felelősen bánni.

1.1.6 Hogyan olvassuk a könyvet? Három lehetséges útvonal

A kötet szerkezete lehetővé teszi a lineáris olvasást, de azt is, hogy az olvasó saját kérdései mentén válasszon útvonalat. Az első, **lineáris útvonal** követi a könyv felépítését: a bevezető, módszertani fejezetek után az országfejezetek következnek az Andok országaival kezdve, majd a Déli kúp, Brazília, a Guyanák, végül az összehasonlító tematikus fejezetek. Ez az útvonal fokozatosan mélyíti az ismereteket, és minden országot a maga belső logikája szerint mutat be, miközben a kereszthivatkozások révén utal a párhuzamokra.

A második, **tematikus útvonal** az összehasonlító fejezetekből indul ki, és onnan ugrik vissza az országfejezetekhez. Ha valakit a diktatúrák emlékezete érdekel, kezdheti a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezettel, majd az ott található hivatkozásokon át eljut az argentin, chilei, brazil, paraguayi és uruguayi esettanulmányokhoz. Ha a környezeti válságok vagy az őslakos jogok állnak a középpontban, a Környezet, erőforrások és geopolitika vagy az Őslakos népek és társadalmi mozgalmak fejezetei kínálnak kiindulópontot. Ez az útvonal a kontinens egészére vonatkozó kérdésekből kiindulva teszi láthatóvá az országok közötti különbségeket.

A harmadik, **összehasonlító regionális útvonal** egy-egy régiót vizsgál: az Andok országait (Venezuela, Colombia, Ecuador, Peru, Bolívia) a Déli kúp országaival (Chile, Argentína, Uruguay, Paraguay) és Brazíliával, illetve a Guyanákkal szemben. Ez az útvonal különösen alkalmas arra, hogy az olvasó megértse, miért nem tekinthető Dél-Amerika egységes „latin-amerikai” térnek: az Andok országaiban az őslakos társadalmak és a magashegyi mezőgazdaság, a Déli kúpban a mérsékelt égövi, bevándorlásra épülő exportgazdaság, Brazíliában a rabszolgatartó ültetvényes nagyállam, a Guyanákban pedig a karibi ültetvényes világ hozott létre markánsan eltérő társadalmi és politikai formákat.

Bármelyik útvonalon haladjon is az olvasó, a könyv hangsúlyozza, hogy az egyes államok története nem önmagában áll, hanem a kontinens egészének folyamataiba ágyazódik. A kereszthivatkozások, a `### Rövid összefoglaló` szakaszok és a fogalomtár együttesen azt szolgálják, hogy a nemzeti történetek ne izolált „dobozokként” jelenjenek meg, hanem egymásra nyíló ablakokként.

1.1.7 Mire nem vállalkozik ez a könyv?

Fontos rögzíteni a kötet határait is. A könyv nem tárgyalja **Közép-Amerikát**, **Mexikót** és a **karibi szigetvilágot**, noha ezek a régiók a spanyol és portugál gyarmati múlt, a rabszolgaság, a migráció és a hidegháború révén szorosan kapcsolódnak Dél-Amerikához. A politikai földrajzi értelemben vett „Latin-Amerika” ennél tágabb egység; mi tudatosan szűkítjük a vizsgálódást a dél-amerikai kontinensre és a hozzá tartozó szigetekre, hogy az országonkénti mélység megvalósítható legyen. A szöveg nem helyettesíti az egyes országokra vonatkozó szakmonográfiákat, és nem törekszik a levéltári kutatás új eredményeinek bemutatására sem. Elsősorban a nemzetközi és latin-amerikai történetírás mára kialakult, hozzáférhető szakirodalmi szintéziseire támaszkodik, és azok vitáit közvetíti az olvasó felé. Ahol a szakirodalom megoszlik, a könyv jelzi a főbb értelmezési irányokat, de nem dönti el a vitát ahelyett, hogy az olvasót kritikai mérlegelésre késztetné.

A kötet tehát **nem „semleges” abban az értelemben, hogy minden állítást egyformán érvényesnek mutatna be**, de **módszertanilag semleges** abban az értelemben, hogy a történeti bizonyítékok természetét és a viták szerkezetét igyekszik láthatóvá tenni. Az erőszak, a rabszolgaság, a gyarmati kizsákmányolás és a diktatúrák emberi jogi visszaéléseinek tárgyalásakor

a könyv nem álcázza a szenvedést, és nem alkalmaz apologetikus nyelvezetet. Ugyanakkor kerüli a szenzációhajhászást és a jelenkori értékítéletek visszavetítését: a cél a megértés, nem a moralizáló ítélkezés. Ez a feszültség – az áldozatközpontú tárgyilagosság és a történeti kontextus iránti hűség – a könyv egészén végigvonul.

1.1.8 A forráskritika mint tanulási cél

Végül a könyv használata során az olvasónak érdemes tudatosítania, hogy a történetírás nem „kész" tudás, hanem folyamatos vita. A forráskritika nem csupán azt jelenti, hogy ellenőrizzük, igaz-e egy állítás, hanem azt is, hogy feltárjuk, ki, milyen érdekből, milyen források alapján fogalmazta meg. Egy gyarmati spanyol krónikás leírása az őslakosokról nem ugyanolyan bizonyító erejű, mint egy bennszülött közösség által készített térkép vagy egy 20. századi bírósági jegyzőkönyv. Egy jezsuita misszionárius beszámolója a guaraní redukciókról (a missziós települések spanyol–jezsuita formájáról) egyszerre forrás a missziós gazdálkodásra és a jezsuita szemléletre nézve. Egy 19. századi exportstatisztika nem csupán a kereskedelem volumenét mutatja, hanem azt is, hogy az állam mit tartott nyilvántartásra érdemesnek, és mit hagyott homályban – például a nők és az őslakos közösségek informális munkáját. Az olvasó tehát a fejezetekben szereplő `### Források és bizonytalanságok` szakaszok segítségével megtanulja, hogyan kell a források hiányát, torzítását és a becslések bizonytalanságát felismerni.

1.1.9 Források és bizonytalanságok

Ez a fejezet nem elsődleges forrásokra támaszkodik, hanem a dél-amerikai történetírás általános módszertani belátásait foglalja össze. A könyv egészére vonatkozó forráshasználati elveket a Források, történetírás és bizonyíték alfejezet részletezi; itt csupán a szerkezeti és módszertani kereteket rögzítettük. A bemutatott periodizáció – prekolumbiánus kor, gyarmati kor, függetlenség és nemzetépítés, 20. század, jelenkor – a latin-amerikai történettudományban széles körben használt, de korántsem egyetlen lehetséges korszakolás. A „felfedezés", „hódítás", „nemzetépítés", „populizmus" és „neoliberalizmus" fogalmak jelentése a szakirodalomban vitatott; a könyv ezeket nem adottnak veszi, hanem az egyes fejezetekben problematizálja. A konkrét országfejezetekben tárgyalt bizonytalanságok – a népességszámok, az áldozati statisztikák, a választási eredmények megbízhatósága – az adott helyen kerülnek részletes kifejtésre. Itt csak annyit szükséges rögzíteni, hogy a kötet minden olyan adat esetében, ahol a források terjedelme, megbízhatósága vagy értelmezése vitatott, ezt expliciten jelzi, és elkerüli a hamis pontosság látszatát.

1.1.10 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika nem egyetlen „latin-amerikai" történet, hanem tizenkét állam és Francia Guyana egymásba fonódó, mégis eltérő pályáinak összessége; ezért a könyv országonkénti és összehasonlító fejezeteket egyaránt tartalmaz.
- Az országfejezetek egységesen négy nagy korszakra tagolódnak: kezdetek és gyarmati kor, függetlenség és nemzetépítés, 20. század, jelenkor; a korszakhatárok országonként eltérhetnek.
- Minden alfejezet bevezető kérdéssel, tematikus–időrendi tárgyalással, `### Források és bizonytalanságok` szakasszal, `### Rövid összefoglaló`val és `### Önellenőrző kérdések`kel zárul.
- A könyv megkülönbözteti a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást, és ezt a megkülönböztetést minden fontos állításnál alkalmazza.

- A fogalomtár és a kronológia a fogalmak kontextuális értelmezését és az országok közötti időrendi tájékozódást segíti.
- A kereszthivatkozások lehetővé teszik a lineáris, a tematikus és a regionális összehasonlító olvasási útvonalat.
- A könyv nem törekszik egyoldalú hősábrázolásra, nem vetíti vissza a jelen fogalmait, és az erőszak, a rabszolgaság és a diktatúrák tárgyalásában áldozatközpontú, tárgyilagos nyelvezetet alkalmaz.
- A cél nem csupán az ismeretátadás, hanem a forráskritikai készség fejlesztése: az olvasó tanulja meg felismerni a források hiányait, torzításait és a történeti bizonytalanság természetét.

1.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek szólnak amellett, hogy Dél-Amerika történetét ne egyetlen „latin-amerikai" elbeszélésként, hanem országonkénti és összehasonlító keretben tárgyaljuk? Válaszában hivatkozzon legalább két konkrét földrajzi vagy társadalmi különbségre a kontinensen belül.
2. Hogyan segíti a négyes tagolás (kezdetek és gyarmati kor; függetlenség és nemzetépítés; 20. század; jelenkor) annak megértését, hogy az egyes országok korszakhatárai miért térhetnek el egymástól? Mondjon egy példát ilyen eltérésre.
3. Miben különbözik a dokumentált tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás? Válasszon egy dél-amerikai történelmi példát, és mutassa be rajta keresztül a négy kategória lehetséges szerepét.
4. Milyen funkciót töltenek be a `### Források és bizonytalanságok` szakaszok, és miért fontos, hogy a könyv minden országfejezetben jelzi a becslések és adatok bizonytalanságát?
5. Hasonlítsa össze a lineáris, a tematikus és a regionális olvasási útvonal előnyeit! Melyik útvonalat választaná, ha az őslakos népek és az erőforrás-konfliktusok összehasonlítását szeretné megérteni, és miért?

1.2 Források, történetírás és bizonyíték

Dél-Amerika története nem egyetlen elbeszélés, hanem sokféle történeti anyagból építkező, folyamatosan vitatott tudásterület. Aki ezt a könyvet olvassa, annak nem elég az események sorrendjét megtanulnia: azt is értenie kell, honnan származnak az állítások, milyen bizonyítékok támasztják alá őket, és hol húzódnak a tudásunk határai. Ennek oka részben a kontinens történeti forrásanyagának egyenetlensége. Az Andok középső vidékein és a karibi partvidéken a spanyol gyarmati adminisztráció már a 16. századtól hatalmas levéltári anyagot termelt, miközben az Amazonas-medence egyes részeiről és a Guyanák belsejéből a 19. század előtti időszakból alig maradt fenn írott forrás. Ahol az írott dokumentumok hiányoznak, ott a régészet, a nyelvtudomány, a környezettörténet, az etnotörténet és az oral history (szóbeliségre épülő történeti elbeszélés, spanyolul *historia oral*, portugálul *história oral*) lép be. Ez a fejezet a forráskritika alapfogalmait vezeti be, és megmutatja, hogyan különböztethető meg a dokumentált tény, a becslés, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezés.

1.2.1 A bizonyítékok típusai

Dél-Amerika történetének kutatása alapvetően öt nagy forráscsoportra támaszkodik. E csoportok nem zárják ki egymást; a legjobb elemzések rendszerint több forrástípust kapcsolnak össze, és éppen a köztük lévő feszültség teszi láthatóvá a múlt összetettségét.

A régészeti anyag az egyetlen közvetlen bizonyíték a prekolumbiánus kor nagy részére. Az ásatásokból származó leletek – kőeszközök, cserépedények, csontok, növényi maradványok, településnyomok, öntözőcsatornák – nem „beszélnek” maguktól; értelmezésük mindig elméleti keretben történik. A radiokarbonos kormeghatározás, a pollenanalízis és a csontkémiai vizsgálatok becsléseket adnak, amelyek hibahatárral rendelkeznek. A dél-chilei Monte Verde lelőhely például a régészeti viták klasszikus esete: az 1970-es években végzett ásatások nyomán egyes kutatók 14 000–18 000 évvel ezelőttre becsülik az ottani emberi jelenlétet, ami megkérdőjelezi a korábbi, mintegy 13 000 évre datált „Clovis első” elméletet. A mai tudományos konszenzus a korábbi Clovis-modellt elvetette, de a legkorábbi érkezés pontos időpontja továbbra is vitatott becslések tárgya.

Az írott források a gyarmati kortól kezdve válnak tömegessé. Ide tartoznak a spanyol és portugál adminisztráció dokumentumai: királyi rendeletek (*real cédula*), alkirályi levelezések, egyházi anyakönyvek, adóösszeírások, bírósági jegyzőkönyvek, kereskedelmi nyilvántartások és a hódításról szóló krónikák. A legfontosabb gyűjtemények közé tartozik a sevillai Archivo General de Indias és a lisszaboni Arquivo Histórico Ultramarino, de a nemzeti levéltárak – például a brazíliai Arquivo Nacional vagy a perui Archivo General de la Nación – is kulcsszerepet játszanak. Az írott források esetében mindig fel kell tenni a kérdést: ki írta, milyen célból, kinek a számára, és mi maradt ki belőle. Egy 16. századi spanyol adószedő jelentése éppúgy érdekvezérelt, mint egy 20. századi katonai junta kommünikéje.

A statisztikai adatsorok a 19. század végétől válnak meghatározóvá. A népszámlálások, a külkereskedelmi mérlegek, a bányászati jelentések, a bűnügyi statisztikák és a későbbi közvéleménykutatások mind elsődleges forrásnak számítanak, de saját torzításaikkal együtt kell őket olvasni. A 19. századi népszámlálások sok országban kihagyták vagy alulreprezentálták az őslakos közösségeket, a rabszolgák nyilvántartása pedig sokszor a tulajdonosok bevallásán alapult, akiknek érdeke volt az adatok eltitkolása. Az ilyen adatsorok tehát nem „mért” valóságot, hanem a korszak állami megfigyelési gyakorlatát tükrözik. Ha a könyvben például azt olvassuk, hogy „Brazíliában az 1872-es összeírás szerint a lakosság mintegy 15 százaléka volt rabszolga”, akkor ez a dokumentált tény arra vonatkozik, amit a korabeli összeírás rögzített, nem feltétlenül a társadalom pontos leképezése.

Az oral history és az emlékezet különösen a prekolumbiánus múlt, a rabszolgaság és a 20. századi diktatúrák kutatásában játszik szerepet. Az őslakos közösségek – például a mapuche (*mapuche*, korábbi gyarmati elnevezéssel *araucano*) vagy a quechua beszélő közösségek – hagyományos történeti elbeszélései nem pusztán „legendák”, hanem a múlt értelmezésének sajátos, szóbeli átadáson alapuló rendszerei. Az oral history a modern kutatásban módszeresen gyűjti az interjúkat, és azokat kritikai forrásként kezeli. A chilei Pinochet-diktatúra vagy az argentin katonai junta túlélőinek vallomásai például olyan dimenziókat tárnak fel, amelyeket a hivatalos iratok szándékosan elhallgattak. Az emlékezet azonban nem tényközlés, hanem értelmezés: az interjúalanyok visszaemlékezéseit befolyásolja az időbeli távolság, a jelenkori politikai környezet és a közösségi emlékezet nyomása. Ezért az oral history-t más forrásokkal együtt kell értelmezni.

A tárgyi és vizuális források – épületek, pénzérmék, festmények, fényképek, filmfelvételek, később televíziós adások és digitális platformok – további réteget adnak. A koloniális templomok építészeti stílusa, a 19. századi fényképek, a 20. századi propagandafilmek mind korabeli reprezentációk, amelyek nem semleges ablakot nyitnak a múltra, hanem saját készítőik világképét közvetítik. Amikor a könyv például a 19. századi nemzeti ünnepeket tárgyalja, az ezekről készült metszetek és újságbeszámolók elsősorban a rendezők szándékait mutatják, nem pedig az ünnepség „objektív” valóságát.

1.2.2 A forráskritika alapkérdései

A forráskritika nem technikai formalitás, hanem a történészi munka alapja. Minden forrás esetében legalább négy kérdést kell feltenni: hitelesség, kontextus, perspektíva és összehasonlíthatóság.

Hitelesség: Az írott forrásoknál a szöveg azonosítása, a szerzőség megállapítása, a keletkezési idő és hely meghatározása, valamint a másolatok, fordítások és hamisítások ellenőrzése az első lépés. A dél-amerikai történetben különösen fontos a gyarmati dokumentumok hamisításának problémája: a 16–17. században gyakran készültek olyan birtoklevelek vagy kiváltságlevelek, amelyek egyszerűbbnek tüntették fel a földszerzést, mint amilyen valójában volt. A régészeti anyag esetében a hitelesség kérdése a lelőhely rétegződésének vizsgálatát jelenti: vajon a lelet valóban abban a rétegben volt-e, ahol találták, vagy később keveredett oda.

Kontextus: A források nem elszigetelt dokumentumok, hanem egy adott intézményi, jogi, kulturális és gazdasági környezetben keletkeztek. Egy bányászati rendeletet nem lehet megérteni anélkül, hogy tudnánk, milyen bányászati jogrend volt érvényben, kinek voltak haszonélvezői, és hogyan viszonyult hozzá a helyi gyakorlat. A spanyol gyarmati jogban például a törvények és a gyakorlat közötti szakadék olyan feltűnő, hogy a kortársak gúnyos formulája volt: *„se cumple, pero no se obedece”* – azaz a törvénynek formálisan engedelmeskednek, de nem hajtják végre. Ezért a gyarmati törvényszövegek nem olvashatók a társadalmi valóság tükreként.

Perspektíva: Minden forrás valakinek a szemszögéből íródott. A hódítás spanyol krónikái – például Pedro de Cieza de León 16. századi leírásai az Andokról – az európai hódítás logikáját és a spanyol korona érdekeit tükrözik, még akkor is, ha szerzőjük bizonyos őslakos szokásokat rokonszenvvel ír le. Ugyanakkor léteznek őslakos szerzőségű vagy őslakos részvétellel készült források is: a perui kuraka (helyi etnikai elöljáró, spanyolul *cacique*) Guamán Poma de Ayala 1615 körül írt krónikája (*Nueva corónica y buen gobierno*) például egyszerre használja az európai krónika műfaját és az andoki képi hagyományt, és éles kritikát fogalmaz meg a gyarmati kizsákmányolással szemben. A perspektíva elemzése nem azt jelenti, hogy minden forrást „elfogultnak” minősítünk, hanem azt, hogy pontosan azonosítjuk, milyen társadalmi pozícióból és milyen érdekek mentén beszél.

Összehasonlíthatóság: A legerősebb történeti érvek több, egymástól független forráscsoport egybevetésén alapulnak. Ha egy eseményről korabeli dokumentumok, régészeti nyomok és későbbi szóbeli hagyományok is beszámolnak, az állítás erősebb, mint ha csak egyetlen krónikára támaszkodunk. Az összehasonlítás azonban nem mechanikus: a különböző források különböző kérdésekre válaszolnak. A spanyol adóösszeírásokból megtudjuk, hány adóköteles embert vettek nyilvántartásba egy adott faluban; az őslakos közösségi emlékezetből azt, hogyan értelmezték ezt a nyilvántartást az érintettek. A kettő nem egymás ellenőrzése, hanem egymás kiegészítése.

1.2.3 A bizonyosság fokozatai: tény, becslés, konszenzus, vita

A könyvben használt megkülönböztetés négy kategóriája nem a múlt „igazságának” és „hamisságának” merev elválasztása, hanem a történeti tudás bizonytalansági fokozatainak jelölése.

Dokumentált tény az, amit elsődleges forrásokkal közvetlenül, többnyire ellentmondás nélkül alá lehet támasztani. Például az, hogy 1822. szeptember 7-én Brazília trónörököse, Dom Pedro kikiáltotta Brazília függetlenségét Portugáliától, dokumentált tény: korabeli feljegyzések, levelek és a későbbi hivatalos iratok egybehangzóan rögzítik. A dokumentált tény azonban nem jelenti azt, hogy az esemény értelmezése ne lenne vitatott; a függetlenség kikiáltásának körülményeiről, okairól és jelentőségéről a brazil történetírásban máig élénk vita folyik.

Becslés az, ahol a rendelkezésre álló adatok hiányosak vagy pontatlanok, ezért a kutatók közvetett módszerekkel következtetnek. A prekolumbiánus népességszám a legklasszikusabb példa. Az 1492 előtti amerikai össznépességre vonatkozó becslések nagyságrendekkel térnek el; a szakirodalomban a kontinens egészére nézve 10 millió és 100 millió közötti számtartományok is megjelennek. Dél-Amerika esetében a kutatók többnyire sűrűségmodellekkel, a későbbi gyarmati összeírásokból visszafelé következtetve, valamint a földhasználati nyomok alapján becsülnek. Amikor a könyv tehát például azt írja, hogy „az Inka Birodalom lakosságát a kutatók jellemzően 6 és 14 millió közé teszik", akkor ez tudományos becslés, nem népszámlálási adat.

Tudományos konszenzus az, amikor a szakterület kutatóinak döntő többsége egy adott kérdésben egyetért, bár a részletekben lehetnek viták. Ilyen konszenzus például, hogy a 16. századi őslakos népességpusztulás elsődleges oka a behurcolt járványok (himlő, kanyaró, tífusz) voltak, nem pedig kizárólag a közvetlen erőszak. A konszenzus azonban időben változhat: amit egy generáció elfogadott, azt új források vagy új értelmezési keretek felülírhatják. Ezért a könyv a konszenzusos állításokat is konkrét szerzőkhöz és vitákhoz köti, nem pedig „örök igazságként" jelenti ki őket.

Vitatott értelmezés az, ahol a szakirodalomban érdemi, megoldatlan szembenállás van. A rabszolgaság gazdasági hatása, a caudillo-jelenség természete, a 20. századi diktatúrák és a gazdasági modernizáció kapcsolata, vagy az őslakos népek mai politikai autonómiájának megítélése mind ilyen terület. A fontos, hogy a vitatott értelmezés nem jelent parttalanságot: a viták meghatározott forráscsoportok, intézményi pozíciók és módszertani előfeltevések mentén zajlanak. Ha például egy kutató az argentin „piszkos háború" áldozatainak számát vizsgálja, a vita nem arról szól, hogy voltak-e eltűntek – ez dokumentált tény –, hanem arról, hogy a különböző nyilvántartások, emberi jogi szervezetek becslései és az utólagos igazságszolgáltatási eljárások hogyan számszerűsíthetők, és milyen kategóriákat használnak.

1.2.4 Egy eset: a Túpac Amaru II. felkelés

E kategóriák működését jól szemlélteti a perui alkirályságban 1780-ban kirobbant Túpac Amaru II. felkelés. A tény, hogy José Gabriel Condorcanqui, aki magát Túpac Amaru II. néven a 16. században kivégzett utolsó inka uralkodó leszármazottjaként azonosította, 1780. november 4-én elfogatta Antonio de Arriaga corregidort (spanyol tartományi tisztviselőt), és néhány nappal később kivégeztette, dokumentált tény: a korabeli bírósági jegyzőkönyvek, levelek és a kivégzésről készült jelentések ezt rögzítik. Az azonban, hogy a felkelés alapvetően „inka nacionalista" vagy „reformista antikoloniális" mozgalom volt-e, vitatott értelmezés: egyes történészek a andoki kozmológiai és dinasztikus keretet hangsúlyozzák, mások a gyarmati adó- és munkaterhek elleni tiltakozást látják benne a fő mozgatórugónak, megint mások a kreol elit és az őslakos közösségek közötti szövetségkísérletet emelik ki.

A felkelésben részt vevők számáról csak becslések léteznek. A spanyol hatóságok jelentései 40 000–100 000 fő közé tették a felkelő csapatok létszámát, de ezek a számok a korabeli adminisztráció érdekeit tükrözik: a magasabb szám egyrészt a fenyegetés nagyságát hangsúlyozta, másrészt a spanyolok katonai győzelmének jelentőségét növelte. Ezzel szemben az őslakos közösségi emlékezetben a felkelést gyakran a közösségi igazságszolgáltatás gesztusaként, nem pedig katonai hadjáratként mesélik el. A két forrástípus eltérő hangsúlyai nem azt jelentik, hogy az egyik „hazudik", a másik pedig „igazat mond", hanem hogy a múlt különböző nézőpontokból eltérően látszik.

1.2.5 A levéltárak csöndje

A forráskritika legnehezebb része gyakran az, ami hiányzik. A dél-amerikai történetben a levéltárak csöndje maga is történeti jelenség. A rabszolgák többségének hangja a gyarmati levéltárakból csak közvetve, például büntetőperek jegyzőkönyveiben, szökött rabszolgák elleni rendeletekben vagy hagyatéki leltárakban érhető el. Az asszonyok, a vidéki szegények, a nyelvükön írni nem tudó közösségek, a városi informális munkások hasonlóképpen alulreprezentáltak. Amikor tehát a könyv azt állítja, hogy „a gyarmati társadalomban a rabszolgák ellenállása elsősorban szökésekben és a maroon közösségek létrehozásában mutatkozott meg”, akkor ez nem azt jelenti, hogy más ellenállási formák ne léteztek volna, hanem azt, hogy a fennmaradt források ezeket rögzítik leggyakrabban.

A csöndek azonosítása nem egyszerűen az ismeretlenek beismerése, hanem aktív kutatási feladat. A történészek szisztematikusan kérdeznek rá: kinek az iratai maradtak fenn, és miért? Milyen intézmények gyűjtötték és őrizték azokat? A levéltárak maguk is hatalmi intézmények: a 19. századi dél-amerikai nemzeti levéltárakat gyakran úgy alapították, hogy a nemzetépítő elitet igazoló dokumentumokat őrizzenek meg, nem pedig a társadalom egészének tapasztalatait. Az elmúlt évtizedekben ezért az őslakos közösségek, az afro-diaszpóra kutatói és a diktatúrák túlélőinek szervezetei saját archívumokat és tudástárakat kezdtek létrehozni, hogy a hivatalos levéltárak csöndjét ellensúlyozzák.

1.2.6 Hogyan használja ez a könyv a forrásokat?

Mivel ez a könyv tankönyvként és ismeretterjesztőként egyaránt használható, a források kezelésében következetes jelölésrendszert alkalmaz. A főszövegben elsősorban a tudományos konszenzust és a dokumentált tényeket tárgyaljuk, de minden fontosabb pontnál jelezzük, ha egy állítás becslésen alapul, vitatott értelmezés, vagy ha a rendelkezésre álló források hiányosak. A másodlagos szakirodalomra való hivatkozásoknál a szerző, a cím, az év és a kiadás szerepel, hogy az olvasó visszakereshesse az elemzést. Az elsődleges forrásoktól – például egy krónikától vagy egy alkotmányszövegtől – idézve mindig megkülönböztetjük a korabeli dokumentumot a későbbi értelmezéstől.

A fejezetekben a következő formulák jelennek meg: „források alapján dokumentált” (dokumentált tény), „a szakirodalom becslése szerint” (becslés), „a mai történetírás döntő többsége úgy látja” (konszenzus), „a kutatók vitatják, hogy …” (vitatott értelmezés). Ha a könyv egy statisztikai adatot közöl, akkor az évszámot, a forrást és a becslés bizonytalanságát is jelzi. Ha egy számról nem áll rendelkezésre megbízható forrás, akkor ez explicit módon megjelenik, nem pedig egy kitalált adat pótolja.

A forráskritika nem azt jelenti, hogy mindenben kételkednünk kell, hanem azt, hogy pontosan értsük, milyen alapon állítunk valamit. Ez a fegyelmezett bizonytalanság nem gyengíti, hanem erősíti a történeti tudást: lehetővé teszi, hogy a múlt tényeit, a róluk alkotott értelmezéseket és a jelen emlékezetpolitikai törekvéseit egymástól elkülönítve vizsgáljuk. A dél-amerikai történetben ez a megkülönböztetés különösen fontos, mert a kontinens múltja a mai politikákban is élénken jelen van – a hódítás emlékezete, a rabszolgaság öröksége, a diktatúrák feldolgozása vagy az őslakos jogi követelések mind a források és a múlt értelmezésének harcai.

1.2.7 Források és bizonytalanságok

Ez a fejezet nem elsődleges források elemzésére épül, hanem a történeti módszertan alapfogalmait foglalja össze. A leírt kategóriák – tény, becslés, konszenzus, vitatott értelmezés – a történettudományban széles körben használt megkülönböztetések, de ahol a fejezet konkrét példákat hoz

(Monte Verde kormeghatározása, Túpac Amaru II. felkelése, a prekolumbiánus népességszám), ott a szakirodalom élő vitákat tükröz. A könyv nem törekszik arra, hogy e vitákat lezárja; célja az olvasó eligazítása a bizonytalanságok között. A hivatkozott levéltári gyűjtemények – Archivo General de Indias, Arquivo Histórico Ultramarino – létező, kutatható intézmények, de pontos jelzetszámokat e fejezet szándékosan nem közöl, mert az egyes országfejezetekben szereplő konkrét forrásoknál teszi ezt meg. Ahol a főszöveg statisztikai adatokat idéz, ott az adott országfejezetben található a forrás és a becslés módszertani értékelése. A dátumok és számok a szakirodalomban használt kerekített becslések, ezért mindenütt jelezni kell, hogy ellenőrzött elsődleges adatsorok hiányában közelítő értékekről van szó.

1.2.8 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika történeti forrásanyaga egyenetlen: az Andok és a karibi partvidék gazdag levéltárakkal rendelkezik, míg Amazonia és a Guyanák belsejének korai írott anyaga ritka.
- A fő forrástípusok – régészet, írott dokumentumok, statisztikák, oral history és vizuális anyag – más-más kérdésekre válaszolnak, ezért értelmezésük eltérő módszertant igényel.
- A forráskritika négy alapkérdése: hitelesség, kontextus, perspektíva és összehasonlíthatóság.
- A dokumentált tény, a becslés, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezés a történeti tudás bizonytalansági fokozatait jelöli, nem a múlt „igaz” vagy „hamis” minősítését.
- A levéltárak csöndje önmagában is történeti jelenség: a rabszolgák, nők, vidéki szegények és őslakos közösségek hangja gyakran csak közvetve érhető el.
- A könyv a források kezelésében következetes jelöléseket használ, és minden fontos adatnál jelzi a forrást, az évszámot és a bizonytalanságot.

1.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem olvashatók a spanyol gyarmati törvények a társadalmi valóság közvetlen tükreiként?
2. Miben különbözik a prekolumbiánus népességszámra vonatkozó becslés a függetlenség kikiáltásának dokumentált tényétől? Hozzon példát mindkettőre.
3. Gondolja végig, miért szolgáltathat egy bányászati jelentés a gyarmati korban egyszerre gazdasági adatot és korabeli érdekeket képviselő perspektívát! Milyen kérdéseket tenne fel a forrással kapcsolatban?
4. Mi a különbség az oral history és a hivatalos levéltári irat között abban, ahogyan egy 20. századi diktatúra tapasztalatát rögzíti? Milyen előnyei és korlátai vannak mindkettőnek?
5. Milyen következményei lehetnek annak, ha egy állításról nem jelöljük, hogy vitatott értelmezés vagy tudományos konszenzus? Keressen a könyv egy későbbi fejezetéből egy példát, ahol ez a megkülönböztetés fontos.

1.3 Kronológia, térkép és periodizáció

1.3.1 Kronológia, térkép és periodizáció

A dél-amerikai történelem megértéséhez nem elég az események időrendjét ismerni; látni kell azt is, hogy a korszakhatárok maguk is történeti konstrukciók, amelyeket a történészek különböző szempontok szerint húznak meg, és amelyek gyakran vitatottak. Ugyanígy a térkép sem semleges: a kontinens régiói, határai és földrajzi nevei történelmi folyamatok eredményei. Ez az alfejezet bemutatja a könyv által használt fő kronológiai kereteket, azok bizonytalanságait, valamint a dél-amerikai történelmi földrajz alapvető regionális tagolását. Az itt tárgyalt korszakok és földrajzi

egységek a későbbi országfejezetek és az összehasonlító tematikus fejezetek közös viszonyítási alapját adják.

1.3.1.1 A periodizáció problémája egy földrésznyi sokféleség esetén

Dél-Amerika történetét nem lehet egyetlen, minden országra és régióra egyformán érvényes időrendbe szorítani. A kontinens nagyjából 12,5 millió négyzetkilométernyi területe – a Katalán–Baszk–Portugál forrásoktól a kecsua és ajmara krónikákig terjedően – olyan sokféle társadalmat és történelmi pályát foglal magában, amelyek párhuzamosan éltek meg gyökeresen eltérő folyamatokat. Amikor például a dél-andoki Collasuyu tartományokban az Inka Birodalom adminisztratív rendszere épült ki a 15. században, addig az Amazonas-medence nagy részén nem létezett állami szervezet, a pampák térségében pedig alacsony népsűrűségű, mobil vadászó-gyűjtögető csoportok éltek. A 19. század elején, amikor a Río de la Plata alkirályságban a függetlenségi háborúk zajlottak, a Guyanák még európai gyarmatok voltak, és azzá is maradtak jóval a spanyol és portugál területek függetlenné válása után: Brit Guyana csak 1966-ban, Suriname 1975-ben nyerte el függetlenségét, Francia Guyana pedig ma is francia tengerentúli megye.

Ebből következik, hogy a periodizáció mindig kompromisszum. A könyv az alábbi fő korszakokat használja, de minden országfejezetben jelzi, ha az adott ország történetében a korszakhatár eltérő időpontra esik, vagy ha a korszak tartalma mást jelent, mint a kontinens más részein.

1. **Prekolumbiánus kor** (kb. 15 000 évvel ezelőtt–1492/1500). Ennek a korszaknak a kezdete régészeti becslésen alapul, és a dél-amerikai emberi megtelepedés legkorábbi időpontja tudományosan vitatott. A legszélesebb körben elfogadott becslések szerint az emberek legkésőbb 14 000–15 000 évvel ezelőtt érték el a kontinenst, de egyes régészeti lelőhelyek – például a brazíliai Pedra Furada vagy a chilei Monte Verde – ennél jóval korábbi jelenlét lehetőségét is felvetik. A korszak végét az európai hódítás kezdetéhez kötik, de ez sem egységes időpont: Kolumbusz 1498-ban ért először a dél-amerikai szárazföld partjaira, a portugál Pedro Álvares Cabral 1500-ban érintette Brazíliát, a karibi és atlanti partvidéken pedig hamarabb indult meg a gyarmati terjeszkedés, mint az Andok belső völgyeiben vagy az Amazonas mélyén, ahol egyes csoportok a 20. századig megőrizték prekolumbiánus életmódjuk nagy részét.

2. **Gyarmati kor** (1492/1500–1810/1825). A korszak a spanyol és portugál expanzió kezdetétől a függetlenségi háborúk lezárulásáig tart. Az időhatárok itt is régiófüggőek: a spanyol alkirályságok többségében a függetlenségi folyamat 1810 körül indult, de például Peru – ahol a spanyol hatalom katonai bázisai hosszabb ideig kitartottak – csak 1824-ben, az ayacuchói csata után szabadult fel; Bolívia 1825-ben lett független. Brazília esetében a gyarmati korszak 1822-ben, a császárság kikiáltásával ért véget, de a rabszolgaságra épülő társadalmi és gazdasági rendszer folytonossága miatt egyes történészek a gyarmati időszak „hosszú árnyékáról” beszélnek még a 19. század második felében is.

3. **Nemzetépítés** (1810/1825–1880/1900). Ez a korszak a független államok megszületésétől a viszonylag stabil, nemzetközileg elismert területi keretek kialakulásáig, valamint a központi államhatalom megszilárdulásáig tart. A korszak magában foglalja a 19. századi polgárháborúkat, a liberális–konzervatív szembenállást, a rabszolgaság eltörlését (Brazil Birodalomban 1888-ban), valamint a területi háborúkat. A záró időpont azért mozog 1880 és 1900 között, mert például Argentína esetében az 1880-as föderalizációs törvény és a „sivatagi hadjárat” lezárása jelenti a nemzetépítés intenzív szakaszának végét, míg Brazíliában a monarchiát csak 1889-ben váltotta fel a köztársaság. Egyes régiókban, például a perui Andokban vagy a kolumbiai vidéki területeken, a nemzeti állam tényleges jelenléte még a 20. század első harmadában is korlátozott volt.

4. **Exportgazdaság és populizmus** (1880/1900–1945). A korszak az exportorientált gazdasági növekedés, a vasút- és kikötőépítés, a bevándorlás és az urbanizáció időszaka, amelyet a politikai rendszerek tekintetében a liberális oligarchiák, majd fokozatosan a középosztályi és munkáspárti mozgalmak, valamint az első populista kormányok jellemeznek. A korszakhatár ismét problémás: a világgazdasági válság (1929) és a második világháború (1939–1945) nem minden dél-amerikai országban jelentett azonos törést. Brazíliában Getúlio Vargas 1930-as hatalomra kerülése, Argentínában az 1930-as első katonai puccs, Uruguayban pedig Gabriel Terra 1933-as önpuccsa jelzi a liberális oligarchikus rend megrendülését. A korszak végét a második világháború végét és a hidegháborús szembenállás kezdetét jelentő 1945-ös évszámmal jelöljük.

5. **Hidegháborús diktatúrák és forradalmak** (1945–1990). Ezt a korszakot a kelet–nyugati szembenállás dél-amerikai leképeződései, a forradalmi baloldal felemelkedése, valamint a katonai diktatúrák sorozata jellemzi. Az időhatár a hidegháború globális korszakolását követi, de a dél-amerikai folyamatok nem mindig illeszkednek pontosan ehhez a kerethez. A kubai forradalom (1959) nélkülözhetetlen tájékozódási pont, de például a kolumbiai La Violencia (nagyjából 1948–1958) már a korszak kezdete előtt, a perui Sendero Luminoso fegyveres felkelése pedig csak 1980-ban indult. A katonai diktatúrák hulláma sem egyszerre zajlott: Brazíliában 1964-ben, Chilében 1973-ban, Argentínában 1976-ban vették át a hatalmat a katonai rezsimek. A korszak végét a könyv 1990-re teszi, amikor a hidegháború globálisan véget ért, Chilében a demokratikus átmenet már elkezdődött, Nicaraguában pedig választások zajlottak – a dél-amerikai demokratizálódási hullám azonban már az 1980-as években megindult.

6. **Demokratizálódás és neoliberalizmus** (1990–2000). Ez a rövid, de intenzív korszak a katonai diktatúrák utáni demokratikus átmenet konszolidációját és a Washington-konszenzusnak nevezett gazdasági reformcsomagok bevezetését foglalja magában. A korszakhatár ismét csak megközelítő: a demokratizálódás Argentínában 1983-ban, Brazíliában 1985-ben, Chilében 1990-ben, Paraguayban 1989-ben kezdődött, a neoliberalizmus pedig nem egyszerre és nem azonos mélységben érintette az egyes országokat. A korszakot a gazdasági liberalizáció, a privatizáció, a pénzügyi stabilitási programok, valamint az ezekre adott társadalmi tiltakozások jellemzik.

7. **Jelenkor** (2000–2026). A 21. század elejét a könyv az új baloldali hullám (baloldali kormányok Venezuelában, Brazíliában, Argentínában, Bolíviában, Ecuadorban, Uruguayban, Chilében), a jogállami és demokratikus intézmények körüli viták, az őslakos mozgalmak megerősödése, a migrációs válságok, valamint a környezeti és klímaválság felerősödése felől tárgyalja. Mivel a jelenkor folyamatosan alakul, a könyv 2026-os lezárása óhatatlanul pillanatfelvétel; a közeli múlt eseményeinek értelmezése pedig gyakran még nem rendelkezik kialakult történészi konszenzussal.

A fenti korszakhatárok **nem természetes határvonalak**, hanem a történetírás elemzési segédeszközei. A könyv ezért minden országfejezetben a helyi folyamatok logikájához igazítja őket, az összehasonlító tematikus fejezetekben pedig kifejezetten azokat a jelenségeket vizsgálja, amelyek átnyúlnak ezeken a határokon – például a rabszolgaság intézménye, az őslakos földjogok vagy a nők politikai jogi helyzete nem szakad meg a periodizációs határvonalaknál.

1.3.1.2 A kontinens regionális tagolása

Dél-Amerika történelmi földrajzának megértéséhez először a kontinens nagy természeti és kulturális régióit kell elkülönítenünk. A regionális tagolás nem csupán térképi osztályozás: a régiók eltérő ökológiai feltételei, közlekedési hálózatai és emberi közösségei alapvetően befolyásolták a történelmi folyamatokat.

- **Az Andok régió** Venezuelától, Colombiától és Ecuadortól délre húzódik Bolíviáig és Chile északi részéig, magában foglalva a hegylánc magashegyi fennsíkjait, völgyeit és nyugati–keleti lejtőit. Ez a régió volt a kontinens legnagyobb prekolumbiánus államainak – a Wari, a Tiwanaku és különösen az Inka Birodalom – magterülete. A gyarmati korban itt alakult ki a spanyol gyarmati bányászat és a földesúri nagybirtokrendszer legsűrűbb hálózata. Az Andok régió ma is a kontinens legnagyobb őslakos népességét koncentrálja, elsősorban a kecsua és ajmara népek által lakott területeken. Fontos alrégiói a karibi partvidék, a keleti lejtők alacsonyabban fekvő, trópusi övezetei, valamint a magashegyi fennsíkok és völgyek.
- **Az Amazonas-medence** a kontinens területének mintegy 40 százalékát borító, alacsony fekvésű, trópusi esőerdőkkel és folyami hálózattal jellemezhető régió, amelynek politikai területén Brazília, Peru, Colombia, Venezuela, Ecuador, Bolívia, Guyana, Suriname és Francia Guyana osztozik. A prekolumbiánus korban ez a régió nem volt lakatlan: a folyami és erdei közösségek sűrű, de a mai sűrűségnél jóval ritkább településhálózatot alkottak, a régészeti kutatások pedig egyre inkább cáfolják azt a korábbi képet, amely szerint az Amazonas „érintetlen vadon” lett volna. A gyarmati korban az Amazonas-medence nagy része a portugál majd brazil terjeszkedés, valamint a spanyol missziós hálózatok ütközőzónája volt. A 19–20. században a kaucsukgazdaság, majd a bányászat és a fakitermelés alakította át a régiót, ma pedig a klímaválság és az őslakos földjogok körüli konfliktusok egyik globális jelentőségű színtere.
- **A Déli kúp** (Cono Sur) a kontinens déli részét foglalja magában: Argentínát, Chilét, Uruguayt és általában Paraguayt is ide sorolják. A régió déli része mérsékelt éghajlatú, nagy kiterjedésű síkságokkal (pampák), valamint az Andok déli szakaszának hegyvidékeivel. A prekolumbiánus korban a pampákon és a Patagóniában alacsony népsűrűségű vadászó-gyűjtögető csoportok éltek, míg Chile déli részén a mapuche (spanyol forrásokban: araucano) nép hosszú évszázadokon át ellenállt az inka és spanyol hódításnak. A Déli kúp a 19–20. században a kontinens legnagyobb európai bevándorlási hullámait fogadta, és gazdaságilag a mezőgazdasági exportra épült. Fontos hangsúlyozni, hogy a „Déli kúp” elnevezés kulturális és politikai konstrukció is: a régiót gyakran „fehérebbnek” vagy „európaibbnak” állítják be, ami eltakarja az őslakos, afrikai és mesztic lakosság jelenlétét, és egy ma is vitatott önkép része.
- **Brazília** nem csupán egy ország, hanem egy kontinensnyi méretű, önálló történelmi régió, amelyet a portugál gyarmatosítás, a rabszolgaságra épülő ültetvényes gazdaság, a belterületi terjeszkedés és a portugál nyelv kapcsol össze. A könyv Brazíliát külön részben tárgyalja, mert története több szempontból is eltér a volt spanyol területekétől: a függetlenség békés átmenettel, a császárság formájában ment végbe, a rabszolgaság később, 1888-ban szűnt meg, és a politikai intézmények is sajátos pályát futottak be. Brazília földrajzilag az Amazonas-medence nagy részét, a száraz északkeleti sertão régiót, a középső és délkeleti agrártérségeket, valamint a déli, európai bevándorlás által formált államokat foglalja magában.
- **A Guyanák** a kontinens északkeleti részén fekvő Guyana, Suriname és Francia Guyana területét jelentik. Ezt a régiót a spanyol–portugál gyarmatosítástól eltérő hatalmi viszonyok formálták: a terület holland, brit és francia gyarmati fennhatóság alatt állt, és gazdasága a cukornád-ültetvényekre, majd a bauxitbányászatra és az olajkitermelésre épült. A lakosság összetétele is sajátos: az őslakos népek mellett nagy számban élnek afrikai rabszolgák leszármazottai, valamint Indiából, Jáváról és Kínából szerződtetett munkások utódai. A Guyanák története ezért a kontinens történetében gyakran kevésbé tárgyalt, de az összehasonlítás szempontjából rendkívül tanulságos vonal.

Ezek a régiók nem zárják ki egymást, és nem fedik le teljesen a kontinenst: például a kolumbiai–venezuelai Orinoco-medence az Andok, az Amazonas és a karibi partvidék átmeneti zónája; a chilei Atacama-sivatag és a perui partvidék a Csendes-óceáni partvidék külön övezete; a Gran Chaco pedig Paraguay, Bolívia és Argentína határvidékén egy száraz erdős–szavannás átmeneti régió. A regionális tagolás célja nem a leegyszerűsítés, hanem a tájékozódás megkönnyítése: az országfejezetekben ezért a helyi földrajzi viszonyokat mindig pontosítjuk.

1.3.1.3 Térképolvasás és a történelmi földrajz szerepe

A történelmi földrajz nem csupán azt kérdezi, hogy „mi hol történt”, hanem azt is, hogy a földrajzi környezet hogyan alakította a hatalmi viszonyokat, a gazdasági lehetőségeket és a társadalmi kapcsolatokat. Ennek megértéséhez a térképolvasás során több szempontot is figyelembe kell venni.

Először is, a mai államhatárok nem vetíthetők vissza a múltba. A mai Dél-Amerika politikai térképe nagyrészt a 19. századi és a 20. század eleji területi rendezések eredménye. A gyarmati korban a spanyol és portugál területeket alkirályságokra, főkapitányságokra és hallgatóságokra osztották, amelyek határai nem egyeztek meg a későbbi országhatárokkal. Például a perui alkirályság a 16–18. században magában foglalta a mai Peru, Bolívia, Chile, Ecuador és Colombia jelentős részét; a Río de la Plata alkirályságot csak 1776-ban hozták létre; a gyarmati Brazília területi kiterjedése pedig a 17–18. századi portugál terjeszkedés függvényében változott. Ha tehát egy térképen a mai határokkal ábrázolják a gyarmati kort, az óhatatlanul torzít.

Másodszor, a földrajzi nevek koronként változnak. A mai Bolívia gyarmati kori neve Felső-Peru (Alto Perú) volt, a mai Ecuador területén a Quito Királyság (Audiencia de Quito) működött, a mai Venezuela területén a Spanyol Venezuela főkapitányság, a mai Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia egyes részein pedig a Río de la Plata alkirályság. A könyv a történelmi neveket első előfordulásukkor zárójelben adja meg, és a későbbi fejezetekben a mai országneveket használja, de mindig jelzi, ha a történeti terület nem egyezik meg a mai államterülettel.

Harmadszor, a térkép méretaránya és vetülete sem semleges. A dél-amerikai történelmi folyamatok gyakran a helyi, regionális szinten zajlottak: egy-egy folyóvölgy, hegyi medence vagy kikötőváros szerepe nem látszik egy kontinenstérképen. Ugyanakkor a nagy folyamatok – a transzatlanti rabszolga-kereskedelem, a csendes-óceáni hajózás, a vasútépítés – olyan hálózatokban szerveződtek, amelyek átlépték a régiós határokat. A könyv térképek hiányában is törekszik arra, hogy a szöveg leírja a földrajzi viszonyokat: például amikor a perui–bolíviai Andok fennsíkjáról írunk, megemlítjük a tengerszint feletti magasságot, az éghajlatot és a közlekedési útvonalakat, mert ezek hatalmi és gazdasági jelentőséggel bírtak.

Negyedszer, a történelmi földrajz figyelmet fordít a természeti erőforrások és az emberi munka kapcsolatára. Az Andok ezüstbányái, a brazil arany- és gyémántlelőhelyek, a chilei salétrom- és rézmezők, a venezuelai olajmezők, a suriname-i bauxitbányák vagy a guyanai aranylelőhelyek mind olyan erőforrások, amelyek köré települések, munkaerő-migráció, infrastruktúra és konfliktusok szerveződtek. A bányászat és az ültetvényes gazdaság térbeli logikája eltérő volt: a bányavárosok a hegyekben, az ültetvények a tengerparti síkságokon és folyóvölgyekben jöttek létre, a rabszolga-kereskedelem pedig az atlanti partvidék kikötőit kötötte össze az afrikai és európai kikötőkkel. A történelmi földrajz ezeket az összefüggéseket vizsgálja, és megmutatja, hogy a „föld” és a „munka” nem választható el egymástól.

Ötödször, a térképolvasásnak kritikusan kell kezelnie a régi ábrázolásokat. A gyarmati kor térképei gyakran a hódítók érdekeit tükrözték: a belső területek „fehér foltjai” nem az ott élő népek hiányát, hanem a hódítók tudásának korlátait jelezték; a „vadon” kifejezés pedig sokszor

olyan területek leírására szolgált, ahol nem volt európai település vagy misszió. A mai történeti térképek készítésekor ezért az őslakos helyneveket, a helyi földrajzi ismereteket és a régészeti adatokat is figyelembe kell venni. A könyv ezt az elvet követi: amikor őslakos földrajzi nevekről van szó, azokat elsődleges forrásként használjuk, és nem egyszerűen a gyarmati vagy mai hivatalos nevek visszavetítéseként.

A történelmi földrajz továbbá nem statikus: a folyók medre változik, a tengerparti területek feltöltődnek, a hegyekben az útvonalak és a településhálózat átrendeződik. A dél-amerikai történelemben különösen fontosak a **közlekedési folyosók** – a tengeri hajózás, a folyami hajózás, a hegyi utak, később a vasutak és az autópályák –, amelyek időről időre új kapcsolatokat hoztak létre, és új regionális központokat emeltek fel. Ilyen volt például a perui partvidék és a magasföld közötti árucsere a prekolumbiánus korban, az ezüstszállítás Potosí és a csendes-óceáni kikötők között a gyarmati korban, vagy a brazil kávéexport vasútvonalai a 19. század végén. A térképolvasás során ezért mindig érdemes megkérdezni: mely útvonalak mentén szerveződött a hatalom és a kereskedelem, és mely területek maradtak e hálózatokon kívül?

1.3.1.4 Hogyan használja a könyv a korszakokat és a regionális kereteket?

A könyv országfejezetei a fenti hét korszakra épülnek, de a hangsúlyokat országonként igazítja. Egy-egy ország történetében ugyanis más és más szakaszok voltak a legmeghatározóbbak: Argentína esetében a peronizmus, Brazília esetében a rabszolgaság eltörlése és a Vargas-korszak, Peru esetében az inka örökség és a belső háború, a Guyanák esetében pedig a gyarmati örökség és a dekolonizáció kapnak nagyobb figyelmet. A fejezetek elején található „Hogyan kapcsolódik ez a kontinens történetéhez?” bekezdés ezért mindig jelzi, hogy az adott ország mely regionális és kronológiai keretekbe illeszkedik, és mely pontokon tér el a kontinentális mintáktól.

Az összehasonlító tematikus fejezetek ezzel szemben nem országonként, hanem jelenségek szerint szerveződnek: a diktatúrák összehasonlítása, az őslakos mozgalmak, a migráció, a környezet és a geopolitika. Ezekben a fejezetekben a korszakok átjárhatók, hiszen például a diktatúrák emlékezete nem ér véget a demokratizálódással, hanem a jelenben is viták tárgya; az őslakos földjogok kérdése pedig a gyarmati kortól a 21. századig húzódó folytonosságot mutat. A kereszthivatkozások segítségével a könyv összekapcsolja az országfejezetekben tárgyalt eseményeket a tematikus elemzésekkel, így az olvasó látja, hogy egy-egy esemény milyen tágabb összefüggésben értelmezhető.

A periódusok és régiók fenti kerete tehát nem merev kategória, hanem tájékozódási segédeszköz. A történelemtanulás egyik legfontosabb képessége éppen annak felismerése, hogy a korszakhatárok és a regionális határok maguk is történeti képződmények, amelyeket a történészek a múlt értelmezésére alkotnak, és amelyek időről időre új megvilágításba kerülnek.

1.3.2 Források és bizonytalanságok

A periodizációval és a történelmi földrajzzal kapcsolatos ismereteink forrásai többfélék. A korszakhatárok meghúzása elsősorban másodlagos történészi szakirodalmon alapul, és mivel a dél-amerikai történetírásban nem létezik egységes, általánosan elfogadott periodizáció, a könyv kerete is tudatos választás eredménye. Az egyes országok történetében a korszakhatárok eltérő időpontjai miatt a fejezetekben mindig jelezzük, ha eltérünk a fő kerettől.

A prekolumbiánus kor kezdetének időpontja régészeti becslés, és a legkorábbi emberi jelenlét kérdése a dél-amerikai régészet egyik legvitatottabb területe. A 14 000–15 000 évvel ezelőtti időpont széles körben elfogadott, de egyes lelőhelyek, például a brazíliai Serra da Capivara Nemzeti Parkban talált Pedra Furada, ennél jóval korábbi, akár 20 000–30 000 évvel ezelőtti

emberi jelenlétet is felvetnek. A vita nem csupán technikai: attól függően, hogy mikorra tesszük a megtelepedést, másként kell értelmeznünk a kontinens benépesülésének útvonalait és időbeli dinamikáját.

A gyarmati kor és a függetlenségi korszak időhatárai írott forrásokkal jól dokumentáltak, de a fogalmak – például, hogy mit jelent a „függetlenség” vagy a „nemzetépítés” – vitatottak. A függetlenség kikiáltása nem jelentette azonnal a modern értelemben vett nemzetállam létrejöttét; a 19. században a központi hatalom megszilárdulása, a területi rendezés és a társadalmi integráció hosszú folyamat volt. A periodizáció ezért nem csupán időpontok, hanem folyamatok elnevezése.

A regionális tagolás esetében a fő bizonytalanság abban áll, hogy a mai régiónevek – „Andok”, „Amazonas”, „Déli kúp”, „Guyanák” – nem mindig egyeznek a korabeli vagy az őslakos elnevezésekkel. Az „Andok” szó például valószínűleg a kecsua *anti* szóból ered, amely a keleti hegyvidéket jelölte, de a mai értelemben vett Andok régió a 19. századi földrajztudomány terméke is. A „Déli kúp” kifejezés a 20. század második felében terjedt el, és részben az érintett országok modernizációs önképét tükrözi, nem pedig egy természetes régió leírását. A könyv ezeket a kifejezéseket használja, de törekszik arra, hogy ne tüntesse el a történeti és őslakos elnevezések sokféleségét.

Végül a térképolvasás során nem szabad elfelejteni, hogy a történelmi térképek maguk is források, amelyek a készítők tudását, érdekeit és előítéleteit tükrözik. A gyarmati térképek gyakran eltúlozták a felfedezők eredményeit, vagy éppen üresen hagyták azokat a területeket, amelyekről nem rendelkeztek európai beszámolókkal. A mai történeti földrajzi rekonstrukciók ezért a régészeti, nyelvészeti, írott és kartográfiai források összevetésére épülnek, és mindig magukban hordozzák a bizonytalanságot.

1.3.3 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika története nem foglalható egyetlen, minden régióra érvényes időrendbe; a korszakhatárok régiótól és országtól függően eltérnek.
- A könyv hét fő korszakot használ: prekolumbiánus kor, gyarmati kor, nemzetépítés, exportgazdaság és populizmus, hidegháborús diktatúrák és forradalmak, demokratizálódás és neoliberalizmus, jelenkor.
- A korszakhatárok nem természetesek: a prekolumbiánus kor kezdete régészeti becslés, a függetlenség és a demokratizálódás időpontja országonként eltér, a 20. századi periodizációt pedig a hidegháború globális kerete is befolyásolja.
- A kontinens fő régiói az Andok, az Amazonas-medence, a Déli kúp, Brazília és a Guyanák; ezek nem csupán földrajzi, hanem történelmi és kulturális képződmények is.
- A mai államhatárok nem vetíthetők vissza a múltba: a gyarmati és 19. századi területi egységek – alkirályságok, hallgatóságok, császárság – határai eltértek a mai országhatároktól.
- A történelmi földrajz a térbeli hálózatok – utak, folyók, kikötők, bányák, ültetvények – szerepét vizsgálja, és kritikusan kezeli a régi térképeket és régióneveket.
- A régiónevek és korszakelnevezések használata nem semleges: a „Déli kúp”, az „Andok” vagy a „vadon” kifejezések történeti konstrukciók, amelyeket a forráskritika eszközeivel kell értelmezni.

1.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet egyetlen korszakokra osztani Dél-Amerika egészét? Hozzon példát arra, hogy ugyanaz az időpont a kontinens különböző régióiban mást jelentett!
2. Mutassa be a könyv hét fő korszakát, és jelezze, hogy legalább két korszakhatár miért vitatott!

3. Milyen források alapján rekonstruálja a történettudomány a prekolumbiánus kor kezdetét, és miért bizonytalan ez az időpont?
4. Miért nem lehet a mai államhatárokat visszavetíteni a gyarmati korba? Adjon példát egy gyarmati területi egység és a hozzá kapcsolódó mai országok eltérésére!
5. Mit jelent az, hogy a térkép történeti forrás? Milyen szempontok szerint kell kritikusan olvasni egy gyarmati kori térképet?

1.4 A dél-amerikai történetírás fő vitái

A dél-amerikai történetírás nem egyszerűen az események rögzítése, hanem maga is történeti képződmény: az elmúlt két évszázadban folyamatosan változott, hogy a történészek – és előttük a krónikások, jogtudósok, politikai gondolkodók – mit tartottak megőrzendőnek, elmagyarázandónak vagy éppen elhallgatandónak a kontinens múltjából. Ha ezt a könyvet kritikusan akarjuk olvasni, akkor először azokat a nagy vitákat kell megismernünk, amelyek a mai történeti tudást is formálják. Ez a fejezet ezért nem az országok történetét mondja el előre, hanem azt vizsgálja, hogy maga a történetírás hogyan viszonyult – és viszonyul ma – a nemzethez, a gyarmati örökséghez, a faji és osztálykülönbségekhez, a dekoloniális kritikához, az emlékezetpolitikához és a „latin-amerikai" kategória érvényességéhez. A cél nem az, hogy egyetlen „helyes" értelmezést rögzítsünk, hanem az, hogy az olvasó felismerje: a történetírásban állandóan találkozik dokumentált tényekkel, tudományos konszenzussal, vitatott értelmezésekkel és emlékezetpolitikai állításokkal, amelyeket nem szabad egymással összekeverni.

1.4.1 A nemzeti narratívák kialakulása és kritikája

A dél-amerikai történetírás első, hosszú időn át meghatározó formája a **nemzeti narratíva** volt. A függetlenségi háborúk után (nagyjából 1810 és 1825 között) az újonnan létrejött államok politikai elitjei olyan történeteket igényeltek, amelyek igazolják az adott állam létét, elválasztják a „nemzetet" a gyarmati múlttól, és hősöket, alapító eseményeket, valamint folytonosságot kínálnak a jelen polgárai számára. Ez a folyamat dokumentáltan jelen van a korabeli iskolai tankönyvekben, ünnepi beszédekben és hivatalos akadémiai munkákban. A 19. század közepétől az argentin Domingo Faustino Sarmiento *Facundo* (1845) című műve, a chilei Diego Barros Arana többkötetes Chile-története, vagy a brazil Francisco Adolfo de Varnhagen *História Geral do Brasil* (1854–1857) című munkája mind abban a szellemben íródott, hogy a nemzetet egy meghatározott civilizációs irányba mutató szereplőként ábrázolja.

Ezek a nemzeti narratívák legalább négy közös jellemzővel rendelkeztek. Először is a **függetlenséget** a nemzet születéseként értelmezték, gyakran elhallgatva vagy marginalizálva azokat a társadalmi csoportokat – őslakosokat, rabszolgákat, szegény vidéki tömegeket –, akik nem illettek a „polgári nemzet" képébe. Másodszor a **caudillismo** és a 19. századi polgárháborúk időszakát gyakran a civilizáció és a barbárság szembenállásaként írták le, ami dokumentáltan jelen van Sarmiento és számos kortársa írásaiban; ez az értelmezés azonban ma vitatott, mert a caudillók (vidéki katonai-politikai vezetők) hatalmát sokan nem egyszerűen anarchiaként, hanem a korabeli állami intézményrendszer hiányára adott helyi válaszként is elemzik. Harmadszor a nemzeti narratívák hajlamosak voltak **területi folytonosságot** feltételezni: a mai országhatárokat visszavetítették a gyarmati és prekolumbiánus korba, ami módszertanilag problematikus, hiszen a gyarmati közigazgatási egységek határai nem estek egybe a későbbi államhatárokkal. Negyedszer ezek a narratívák gyakran **hősiesítettek**: Simón Bolívar, José de San Martín, Bernardo O'Higgins vagy az ifjú brazil császár, I. Péter alakját olyan szoborrá formálták, amely mögött eltűnt a függetlenség társadalmi és regionális összetettsége. A mai kritikai történetírás ezért ezeket a nemzeti elbeszéléseket nem „hamisnak" nevezi, hanem olyan konstrukciókénk írja le,

amelyeknek megvolt a maguk politikai funkciója: a 19. és 20. században az állami iskoláztatás, a katonai szolgálat és az államilag támogatott ünnepek e narratívákon keresztül teremtették meg a nemzeti lojalitást.

A nemzeti narratívák kritikája a 20. század második felében erősödött meg, részben a társadalomtörténet-írás, részben a függetlenségi hősökkel szembeni társadalmi kiábrándulás hatására. A történészek ma már általában nem a „nemzet" felől kérdeznek, hanem azt vizsgálják, hogy a nemzeti azonosságtudat mikor, mely csoportok körében és milyen eszközökkel jött létre. Ez az álláspont nem konszenzus, hanem a mai történettudományban széles körben elfogadott megközelítés, amelyet időnként nemzeti érzelmű közéleti szereplők ma is vitatnak – különösen olyan országokban, ahol a nemzeti hősök kultusza állami szinten intézményesült.

1.4.2 A gyarmati örökség megítélése

A dél-amerikai történetírás második nagy vitaterülete a **gyarmati örökség** értékelése. A spanyol és portugál fennhatóság három évszázada (nagyjából 1492–1825) nem egyszerűen időbeli szakasz, hanem olyan szerkezeti örökséget hagyott hátra, amelynek megítélése a függetlenség óta élesen megosztja a történészeket. A vitát nem a tények, hanem azok értelmezési kerete határozza meg.

A 19. századi liberális értelmiség – különösen az Andok országaiban és Mexikóban, de kisebb mértékben a Río de la Plata térségben is – a gyarmati kort nagyrészt a **sötét évszázadok** metaforájával írta le. Ebben az elbeszélésben a Spanyol Birodalom a fanatizmus, a gazdasági kizsákmányolás, a monopóliumok és a helyi kezdeményezést elfojtó bürokrácia rendszere volt; a függetlenség ennek a tehernek a lerázását, a szabadság és a haladás eljövetelét jelentette. A liberálisok a gyarmati egyház szerepét is negatívan értékelték, hangsúlyozva az inkvizíciót, a vagyonfelhalmozást és a hatalommal való összefonódást. Ez a kép a 19. században erőteljesen hatott, mert a politikai küzdelmekben a liberálisok a konzervatív ellenfeleiket gyakran a „gyarmati rend" folytatóiként igyekeztek bemutatni. Ugyanakkor ez a narratíva maga is erősen leegyszerűsítő: figyelmen kívül hagyta, hogy a gyarmati társadalom nem egynemű volt, és hogy a bennszülött közösségek, a rabszolgák és a szegény spanyol/portugál telepesek nem azonos mértékben viselték a rend terheit.

A 20. század elejétől ezzel szemben megjelent egy másik értékelés, amelyet gyakran **hispanista** vagy **luso-trópusi** irányzatnak neveznek. Spanyol és portugál konzervatív szerzők, részben az anyaországok felől érkező kulturális diplomácia támogatásával, a gyarmatosítást civilizációs küldetésként, a nyelv és a katolikus vallás közvetítéseként, sőt faji és kulturális keveredésként méltatták. Brazil értelmezők közül Gilberto Freyre *Casa-grande e senzala* (1933) című nagyhatású könyve a portugál gyarmatosítást a keveredésre való hajlam, a „faji demokrácia" előzményeként állította be. Ez az értelmezés a későbbi kutatások fényében erősen vitatottá vált: a rabszolgaság intézménye, a nők elleni erőszak dokumentált mértéke és a faji hierarchiák tartóssága ellentmond a „harmonikus keveredés" képének. Freyre tétele ma már nem a történettudomány konszenzusos álláspontja, hanem egy klasszikus, de sok szempontból meghaladott értelmezési hagyományként tartható számon. A hispanista megközelítés a spanyol Amerika esetében is hasonló vitákat váltott ki: a „civilizációt hozó hódítás" tézisét a kortárs kutatás többnyire visszautasítja, miközben elismeri, hogy a gyarmati kor intézményei – az egyetemek, a városi tanácsok, a jogi kultúra – olyan kereteket teremtettek, amelyekre a későbbi államok épültek.

A mai történettudományban a gyarmati örökségről folyó vita nem „jó–rossz" ellentétben zajlik, hanem a **hatások összetettségének** elemzése felé mozdult el. A kutatók például nem vitatják, hogy a spanyol korona jogi szabályozással védte a bennszülött közösségek földjeit, de dokumentálták azt is, hogy a gyakorlatban e szabályokat gyakran megszegték, és hogy a védelmi jogszabályok egyszerre szolgálták a munkaszervezés és az adóztatás fenntartását. Hasonlóképpen a katolikus

egyház szerepe sem írható le egyetlen színnel: a hit terjesztése mellett az egyház a korai újkori oktatás, az anyakönyvezés, a kórházak és részben a bennszülött nyelvek dokumentálásának fő intézménye volt, ugyanakkor részt vett a rabszolgaság fenntartásában és a bennszülött vallások elnyomásában is. E kettősségek hangsúlyozása a mai tudományos álláspont lényege, nem a gyarmati rend felmentése.

1.4.3 Faji és osztályszempontok a történetírásban

A faji és osztályszempontok beemelése a dél-amerikai történetírásba hosszú ideig háttérbe szorult a nemzeti narratívák mögött. Ennek okai között szerepel, hogy a 19. századi államok hivatalosan sokáig a **mestizaje** (faji keveredés) vagy a **branqueamento** (fehérítés) politikáját hirdették, tehát a faji hierarchiát a „keveredés" vagy a „progresszív fehérség" nyelvén igyekeztek láthatatlanná tenni. A történetírás főárama ennek megfelelően ritkán beszélt a rabszolgaságról, a bennszülöttek kisemmizéséről vagy a bőrszín szerinti rétegződésről mint strukturális kérdésről.

A 20. század második felétől ez a helyzet alapvetően megváltozott. Több irányzat hatott egymásra: a francia Annales-iskola társadalom- és mentalitástörténete, az angolszász rabszolgaság-kutatás, a latin-amerikai függőségelmélet és a marxista történetírás. E kutatások dokumentálták például, hogy a gyarmati bányagazdaság – elsősorban a perui Potosí és a mexikói Zacatecas – munkaszervezete, a karibi és brazil ültetvények rabszolga-munkaerőre épülése, valamint a 19. századi kávé- és cukornád-termelés bővülése mind olyan intézményeket hozott létre, amelyek a faji és osztálykülönbségeket egymáshoz kötötték. A ma széles körben elfogadott értelmezés szerint a dél-amerikai társadalmak nem egyszerűen „szegények" és „gazdagok" között oszlottak meg, hanem a bőrszín, a származás és a jogi státusz mentén is tagolódtak; a függetlenség utáni formális jogegyenlőség nem szüntette meg ezeket a hierarchiákat, legfeljebb új formákba rendezte őket.

Különösen fontos a **rabszolgaság történetírása**. Brazília több rabszolgát importált Afrikából, mint bármely más amerikai terület, és a rabszolgaságot csak 1888-ban törölte el – utolsóként az amerikai kontinensen. A rabszolgaság kutatása az 1980-as évektől kezdve hangsúlyozza a rabszolgák cselekvőképességét: a szökéseket, a quilombók (szökött rabszolgák települései) létrehozását, a munkalassítást, a vallási gyakorlatokban megőrzött afrikai hagyományokat. Ez a szemlélet szakít azzal a korábbi, leereszkedő ábrázolással, amely a rabszolgákat passzív áldozatként mutatta be; ugyanakkor nem tagadja a rabszolgaság strukturális erőszakosságát. A tudományos konszenzus ma abban foglalható össze, hogy a rabszolgaság a brazil és a karibi-parti társadalmak alapintézménye volt, hatása a mai egyenlőtlenségekben is kimutatható, de ennek pontos mértéke és mechanizmusa folyamatos vita tárgya.

A bennszülött népek története hasonlóan átalakult. A korábbi történetírás a prekolumbiánus civilizációkat elsősorban régészeti értelemben vizsgálta, a gyarmati kort pedig a hódítás és a betegségek demográfiai katasztrófájaként írta le, amely után a bennszülöttek mintegy eltűnnek a történetből. Az 1970-es évektől kezdődően az etnohistória (a történeti antropológia és a történettudomány határterülete) a gyarmati peres iratokat, adójegyzékeket és egyházi dokumentumokat használva bebizonyította, hogy a bennszülött közösségek a hódítás után is aktív szereplők maradtak: alkalmazkodtak a gyarmati joghoz, városokba költöztek, részt vettek a piaci cserében, és időnként fegyveresen is ellenálltak. Az őslakos történelem ma már nemcsak a „hódítás előtti fénykor és az utána következő hanyatlás" sémájában írható le, hanem a folyamatos alkalmazkodás, tárgyalás és konfliktus történeteként is. Ez az álláspont ugyanakkor vitatott olyan kérdésekben, mint a demográfiai katasztrófa mértéke – a prekolumbiánus népességre vonatkozó becslések tág határok között, körülbelül 10 és 100 millió fő között mozognak a kontinens egészére –, vagy a bennszülött ellenállás és a gyarmati uralom viszonya.

Az osztályszempont különösen a 20. század történetírásában vált meghatározóvá. A függőségelmélet (spanyolul *teoría de la dependencia*) az 1960-as és 1970-es években azt állította, hogy Latin-Amerika elmaradottsága nem egyszerűen belső fogyatékosság, hanem a világgazdasági munkamegosztás következménye: a kontinens nyersanyag-exportőrként integrálódott a kapitalista világrendszerbe, ami a belső tőkefelhalmozást tartósan korlátozta. Ez az elmélet erősen hatott a történetírásra is, mert a kutatókat arra ösztönözte, hogy a belső társadalmi viszonyokat a világpiaci kapcsolatokkal együtt vizsgálják. A függőségelmélet idővel maga is kritika tárgya lett: bírálói szerint túlságosan determinisztikus, alábecsüli a belső társadalmi cselekvők szerepét, és nehezen magyarázza az olyan eltérő fejlődési utakat, mint Chile és Argentína iparosodása vagy a kelet-ázsiai felzárkózási mintákhoz való felszínes hasonlítások. Mindazonáltal a nyersanyag-függőség és az egyenlőtlenség kapcsolatának vizsgálata a mai napig meghatározó a dél-amerikai gazdaságtörténetben.

1.4.4 Dekolonialitás és a „latin-amerikai" kategória kritikája

Az 1990-es évektől felerősödött a **dekoloniális kritika**, amely a történetírás alapfogalmait is kikezdte. A dekoloniális gondolkodás – Aníbal Quijano, Walter Mignolo, Enrique Dussel, María Lugones és mások munkái nyomán – abból indul ki, hogy a gyarmatosítás nem egyszerűen politikai uralom volt, hanem a tudás rendjének a meghódítása is: a gyarmati hatalmak határozták meg, mi számít érvényes tudásnak, kinek a története fontos, és milyen fogalmakkal írható le a világ. A dekoloniális kritika ezért nem csupán a gyarmati korszak újraértékelését sürgeti, hanem magának a nyugati tudományos hagyománynak a fogalmi kereteit is megkérdőjelezi.

Ebben a vitában az egyik központi kérdés a **„latin-amerikai" kategória** létjogosultsága. Ez a fogalom nem a kontinens saját önelnevezése, hanem a 19. század közepén, elsősorban francia és spanyol értelmiségi körökben megjelenő konstrukció, amely az amerikai kontinens spanyol és portugál nyelvű területeit a „latin Európához" kívánta kapcsolni, szemben az angolszász „északkal". A kifejezés tehát nem semleges földrajzi leírás, hanem kulturális-politikai kategória, amely az újlatin nyelveket, a katolikus vallást és egy közösnek feltételezett örökséget emelt ki, miközben háttérbe szorította a bennszülött, afrikai és ázsiai hagyományokat. A dekoloniális kritika szerint a „latin-amerikai" történetírás ezért gyakran úgy beszél a kontinensről, mintha az egyetlen civilizációs tér lenne, elhanyagolva azt, hogy Dél-Amerika történelme legalább annyira az andoki, az amazonasi, a karibi és a guyanai terek külön történetéből áll össze, mint a spanyol és portugál gyarmatosítás történetéből.

E kritika nyomán a mai tudományos gyakorlatban egyre inkább elfogadott, hogy a „latin-amerikai" kifejezést nem szabad automatikusan használni, hanem fel kell tenni a kérdést: egy adott folyamat valóban közös volt-e a kontinens országaiban, vagy a kategória éppen elfedi a különbségeket? Például a 20. századi populizmus fogalmát gyakran alkalmazzák Argentínára (Juan Perón), Brazíliára (Getúlio Vargas) és Ecuadorra (José María Velasco Ibarra) egyszerre, ám ezek a jelenségek társadalmi bázisukban, gazdaságpolitikájukban és intézményi környezetükben jelentősen különböztek. A hasonlóságok kiemelése tudományosan hasznos lehet, de csak akkor, ha a különbségek is láthatóvá válnak. Ez a könyv ezért követi azt a megközelítést, hogy Dél-Amerikát nem egyetlen „latin-amerikai" történetként, hanem egymással kölcsönhatásban álló, de eltérő pályát bejáró társadalmak együtteseként tárgyalja.

A dekoloniális kritika másik fontos hozadéka a **forráshierarchiák** újragondolása. A hagyományos gyarmattörténet elsősorban spanyol és portugál nyelvű írott forrásokra épült: alkirályi jelentésekre, egyházi krónikákra, városi tanácsi jegyzőkönyvekre, végrendeletekre és peres iratokra. Ezek a források pótolhatatlanok, de a gyarmati állam és egyház nézőpontját rögzítik, és gyakran csak közvetve szólalnak meg bennszülött vagy afrikai szereplőket. Az elmúlt évtizedek kutatásai ezért kiegészítő forrásokat vontak be: a **khipuk** (az inka államigazgatás csomóírásos eszközei), a

bennszülött nyelvű kódexek és periratok, a régészeti anyag, a szóbeli hagyományok és a közösségi emlékezet. A szóbeli hagyomány használata módszertani vitákat vet fel, mert egy 20. vagy 21. századi elbeszélés nem közvetlen tanúja a 16. századi eseményeknek; mégis értékes forrása annak, hogy a közösségek hogyan emlékeznek saját múltjukra. A dekoloniális kritika itt nem azt jelenti, hogy az írott spanyol forrásokat el kellene vetni, hanem azt, hogy a források válogatása maga is hatalmi kérdés: kinek a hangját őrizték meg az archívumok, és kinek a hangját kell más módon rekonstruálni.

A dekoloniális irányzat azonban maga is többféle, és nem alkot egységes iskolát. Vannak szerzők, akik a fogalmi rendszer radikális újraalapítását szorgalmazzák, mások inkább a hagyományos történetírás módszereinek bővítését támogatják. A mai tudományos konszenzusnak az a része szilárd, hogy a gyarmati korszakot nem lehet kizárólag a gyarmatosítók perspektívájából elbeszélni, és hogy a tudástermelés földrajzi-politikai egyenlőtlenségei valósak. Az viszont vita tárgya, hogy a dekoloniális fogalmak – például a Quijano által bevezetett **a hatalom gyarmatisága** (*colonialidad del poder*) – mennyire alkalmazhatók a gyarmati kortól független, a 20. századi állami erőszak vizsgálatára is. Ezt a kérdést a későbbi fejezetekben, különösen a diktatúrák és az őslakos mozgalmak tárgyalásakor érdemes szem előtt tartani.

1.4.5 Emlékezetpolitika és a múlt használata

A dél-amerikai történetírás jelenkori vitáinak talán leglátványosabb mezőjét az **emlékezetpolitika** jelenti. Emlékezetpolitikán azt a folyamatot értjük, amikor az állam, a pártok, a civil szervezetek vagy a helyi közösségek a múlt bizonyos eseményeit hivatalosan megnevezik, megünneplik, elítélik, múzeumba vagy tantervbe emelik, illetve éppen elhallgatják. Az emlékezetpolitika nem azonos a történettudománnyal: a történész kérdése az, hogy mi történt, miért és milyen források alapján; az emlékezetpolitikai állítás ezzel szemben gyakran a jelen identitáspolitikai küzdelmeihez kapcsolódik, és az a célja, hogy a közösség egy adott múltértelmezést elfogadjon.

A dél-amerikai emlékezetpolitika első nagy hulláma a 19. századi nemzetépítéshez kötődik. A függetlenségi hősök szobrai, az állami ünnepek, az utca- és városnevek mind azt a célt szolgálták, hogy a nemzeti közösséget a hősies múltra alapozzák. A második nagy hullám a 20. század második felében bontakozott ki, elsősorban a katonai diktatúrák (Brazília 1964–1985, Chile 1973–1990, Argentína 1976–1983, Uruguay 1973–1985, Paraguay 1954–1989) után. Az 1970-es évek állami terrorjának – az eltűntek, a titkos fogdák, a kínzások – az utólagos feldolgozása részben bírósági eljárásokban, részben közéleti vitákban történt. E viták során ütközött a **„két démon” elmélet** (az argentin katonai vezetés és az általa felállított Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, CONADEP jelentése idején használt kifejezés, amely a gerillák és a katonaság erőszakát egymással szimmetrikusan állította szembe) a diktatúrát elítélő, az áldozatok igazságszolgáltatási igényét középpontba állító értelmezéssel. Ma a tudományos álláspont szerint az állami terror és a gerillák erőszakja között nincs erkölcsi és jogi szimmetria, mert az előbbi állami erőforrásokkal, titkos hálózatokkal és büntetlenül működött; ez azonban nem jelenti azt, hogy a gerillaszervezetek által elkövetett emberrablásokat és robbantásokat ne kellene dokumentálni és elemezni.

Az emlékezetpolitika különösen jól láthatóvá teszi a **dokumentált tény, tudományos konszenzus és emlékezetpolitikai állítás** közötti különbséget. Például Chile esetében dokumentált tény, hogy az 1973-as katonai puccs után a Pinochet-rezsim több ezer embert végzett ki vagy tüntetett el; a hivatalos bizottsági jelentések (az 1991-es Rettig-jelentés és a 2004-es Valech-jelentés) több ezer névvel támasztják alá ezt. Az áldozatok pontos száma azonban vita tárgya, részben azért, mert a katonai iratok megsemmisültek vagy titkosítottak, részben azért, mert a definíciók (politikai kivégzés, eltűnt, kínzás következtében meghalt) nem egységesek. Ugyanakkor az, hogy a Pinochet-rendszert „a chilei gazdasági csoda megteremtőjeként” vagy „embertelen

diktatúraként" kell-e elsősorban értelmezni, nem szaktörténészi állítás, hanem emlékezetpolitikai álláspont, amelyet társadalmi csoportok képviselnek, és amelyet a történész feladata kontextusba helyezni.

Az emlékezetpolitika kiterjed a **gyarmati múltra** is. Spanyol és portugál városokban a hódítók szobrai körüli viták, Kolumbusz Kristóf alakjának újraértékelése, a rabszolgaság áldozatainak emlékművei és a múzeumi gyűjtemények visszaszolgáltatásáról folyó viták mind azt mutatják, hogy a múlt értelmezése a jelen társadalmi küzdelmeit is formálja. Kolumbiában a 2016-os békeszerződés nyomán a konfliktus áldozatainak elismerése, Chilében a mapuche (araucano) területi követelések, Peruban a belső háború (1980–2000) áldozatainak feltárása mind olyan kérdés, ahol a történészi elemzés és az emlékezetpolitikai állítás összeér, de nem olvad egybe. A történész szerepe ezekben a vitákban nem az, hogy a politikai követeléseket helyettesítse, hanem az, hogy a bizonyítékok körét, a forráskritikát és az összehasonlító keretet biztosítsa.

1.4.6 A történetírás fő irányzatai és a mai helyzet

A dél-amerikai történetírás az elmúlt mintegy hatvan évben több módszertani irányzaton keresztül fejlődött, és ma egyszerre van jelen a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a kultúrtörténet, a mikrotörténet, az etnohistória, a környezettörténet és a globális történet. A korábbi nemzedékek elsősorban a politikai eseménytörténetre összpontosítottak: elnökökre, háborúkra, határmegállapodásokra, választásokra. Ez a fókusz az intézménytörténeti hagyományból nőtt ki, amely a 19. században a nemzeti állam legitimációját szolgálta. A 20. század közepétől azonban a történészek kérdései demográfiai, gazdasági és mindennapi életre vonatkozó adatok felé fordultak. Az 1960-as és 1970-es években az úgynevezett **új társadalomtörténet** a rabszolgák, a parasztok, a munkások, a nők és a városi szegények történetét helyezte előtérbe; az 1980-as évektől a **kultúrtörténeti fordulat** a jelentések, rituálék, testhasználat, emlékezet és nyelv vizsgálatát hozta. A 2000-es évek óta pedig a **világtörténeti és transznacionális** megközelítések arra hívják fel a figyelmet, hogy a dél-amerikai folyamatok – a cukor, a kávé, az ezüst, a gumi, a guanó, a kőolaj, a kokain – csak a világgazdasági összefüggésekben érthetők meg.

Mindez nem jelenti azt, hogy a mai történettudománynak egyetlen, mindenki által elfogadott paradigmája lenne. A vita tárgyai közé tartozik például az, hogy a 19. századi nemzetépítés mennyiben tekinthető a mai államok előtörténetének, vagy mennyiben inkább a helyi elitek hatalomfosztó projektjének. Vita folyik arról is, hogy a 20. századi diktatúrák a helyi társadalmak belső válságának vagy a hidegháborús nagyhatalmi logikának a termékei voltak-e elsősorban. Hasonlóképpen vitatott, hogy a 2000-es évek úgynevezett „baloldali hulláma" – Hugo Chávez Venezuelában, Lula da Silva Brazíliában, Evo Morales Bolíviában, Rafael Correa Ecuadorban – mennyiben volt szakítás a korábbi neoliberalizmussal, és mennyiben építette újjá a régi állami klientelizmust. E kérdésekben ez a könyv nem kíván egyoldalú ítéletet mondani, hanem a különböző értelmezéseket a forrásokkal és az adatokkal szembesítve igyekszik bemutatni.

A mai dél-amerikai történetírás egyik legfontosabb törekvése a **több nézőpontúság**. Ez nem azt jelenti, hogy minden állítás egyenértékű, vagy hogy a dokumentált tényeket fel kell adni a „érzékenység" kedvéért. Azt jelenti, hogy a történész tudatosan törekszik arra, hogy a források kiválasztásában, a fogalomhasználatban és a kérdésfeltevésben ne kizárólag a nemzeti állam, a városi elit vagy a spanyol/portugál nyelvű írásbeliség nézőpontja érvényesüljön. E könyv ezért az őslakos népek, az afrikai rabszolgák és leszármazottaik, a mestizo/pardo tömegek, a nők, a vidéki szegények és a migránsok szempontjait a fejezetekbe beépítve tárgyalja, és minden fontos vitánál jelzi, hogy az adott állítás a dokumentált tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés vagy az emlékezetpolitikai állítás kategóriájába tartozik-e.

1.4.7 Források és bizonytalanságok

A dél-amerikai történetírás fő vitáinak bemutatásakor különösen fontos a források körének és a bizonytalanságok jellegének tisztázása. A nemzeti narratívák kialakulását elsősorban a 19. századi iskolai tankönyvek, akadémiai munkák, emlékiratok és ünnepi beszédek dokumentálják; ezeket a szövegeket nem eseményforrásként, hanem a korabeli politikai gondolkodás termékeiként kell olvasni. A gyarmati örökség értékeléséhez a spanyol és portugál birodalmi levéltárak (főként a sevillai Archivo General de Indias és a lisszaboni Arquivo Histórico Ultramarino) mellett a városi és egyházi levéltárak, periratok és a bennszülött közösségek által készített vagy róluk szóló dokumentumok állnak rendelkezésre. E források azonban rendkívül egyenetlenül maradtak fenn: a hivatalos állami iratok töredékesek, az írástudatlan többség mindennapjairól gyakran csak közvetett nyomok vannak. A prekolumbiánus időkre vonatkozó ismeretek nagyrészt régészeti feltárásokból, nyelvészeti rekonstrukcióból és a korai spanyol krónikákból származnak, amelyeket a kutatóknak össze kell vetniük egymással; a krónikák különösen problematikusak, mert a hódítók céljai, a vallásos értelmezési keretek és a fordítási nehézségek torzíthatják a bennszülött valóság leírását.

A bizonytalanságoknak több típusa van. A demográfiai adatok – a prekolumbiánus népesség, a rabszolgakereskedelem volumene, a járványok halálozási aránya – becslésekből származnak, amelyek a források minőségétől és a demográfiai modellektől függően jelentősen eltérhetnek. A gazdasági adatok, például az exportértékek vagy a jövedelemegyenlőtlenségi mutatók, csak a 19. század végétől állnak rendelkezésre rendszeres statisztikai felvételekből; a korábbi időkre becslésekkel kell dolgozni. A politikai erőszak áldozatainak száma – különösen a 20. századi diktatúrák és belső konfliktusok esetében – gyakran emlékezetpolitikai vita tárgya, mert a hivatalos nyilvántartások hiányosak, a túlélők beszámolói eltérők, és a definíciók nem egységesek. E könyv minden ilyen adatnál igyekszik megnevezni a forrás típusát, a keletkezés évét és a bizonytalanság jellegét.

A legnagyobb módszertani kockázat a **jelenkori fogalmak visszavetítése**. Amikor „baloldalról”, „jobboldalról”, „demokráciáról”, „nemzetről”, „osztályról” vagy „etnikumról” beszélünk a 19. században vagy a gyarmati korban, könnyen olyan jelentéseket tulajdonítunk e szavaknak, amelyek csak később alakultak ki. A 19. századi liberálisok és konzervatívok közötti szembenállás például nem egyszerűen a mai bal–jobb tengely előzménye, hanem olyan vitákat takar, amelyek az egyház szerepéről, a központi hatalomról, a szabad kereskedelemről és a helyi közösségek jogairól szóltak. Hasonlóképpen a „nép” és a „nemzet” a 19. században gyakran csak a felnőtt, vagyonos, városi férfiakra vonatkozott; a nők, a rabszolgák, a bennszülöttek és a szegények kizárása nem esetleges hiba volt, hanem a korabeli politikai nyelv alapvető eleme. A történész feladata ezért nem az, hogy a mai fogalmakat rávetítse a múltra, hanem az, hogy a korabeli fogalmakat a maguk jelentésében és változásában mutassa be.

Végül jelezni kell, hogy e fejezet állításai maguk is a szakirodalom jelenlegi álláspontjait összegzik, amelyek a jövőben változhatnak. A történetírásról szóló történeti áttekintések – másodlagos források – elsősorban a következő munkákra támaszkodnak: a spanyol és portugál gyarmati historiográfia klasszikusait tárgyaló kézikönyvekre, a latin-amerikai történetírás módszertani fordulatait elemző tanulmánykötetekre, valamint a dekoloniális és emlékezetpolitikai irányzatok elsődleges elméleti szövegeire. Az itt hivatkozott szerzők – Sarmiento, Varnhagen, Freyre, Quijano, Dussel, Mignolo és mások – művei elsődleges forrásként olvashatók a maguk értelmezési hagyományán belül; kritikájuk pedig a későbbi szakirodalom másodlagos elemzéseiből ismerhető meg. A Könyv hivatkozási gyakorlata szerint az URL-címeket csak ellenőrzött, stabil intézményi forrásoknál adjuk meg; a 2026-os állapotra vonatkozó internetes tartalmakat az olvasónak érdemes a kiadói honlapon vagy az egyetemi kurzusoldalon ellenőriznie.

1.4.8 Rövid összefoglaló

1. A dél-amerikai történetírás első meghatározó formája a **nemzeti narratíva** volt, amely a függetlenséget a nemzet születéseként, a caudillismo korát a civilizáció és barbárság küzdelmeként, a mai országhatárokat pedig visszavetített folytonosságként ábrázolta; e narratívák politikai funkciója a nemzeti lojalitás megteremtése volt.
2. A **gyarmati örökség** megítélése a 19. századi liberális elutasítás és a 20. századi hispanista/luso-trópusi dicséret között oszcillált; a mai kutatás a gyarmati intézmények kettős – egyszerre jogi védelmet és kizsákmányolást biztosító – jellegét hangsúlyozza.
3. A **faji és osztályszempontok** beemelése a történetírásba a 20. század második felében történt meg; azóta a rabszolgaság, a bennszülött társadalmak és a munkásosztályok kutatása megmutatta, hogy a formális jogegyenlőség nem szüntette meg a faji és osztályhierarchiákat.
4. A **dekoloniális kritika** rámutatott, hogy a „latin-amerikai" kategória maga is 19. századi konstrukció, és hogy a gyarmati tudásrend meghatározta, kinek a forrásai maradtak fenn és váltak a történetírás alapjává; e kritika hatására a mai kutatás a források és a nézőpontok sokféleségére törekszik.
5. Az **emlékezetpolitika** elkülönül a történettudománytól: a dokumentált tények, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezések mellett az emlékezetpolitikai állítások a jelen identitásküzdelmeit szolgálják, ezért a kettőt nem szabad összemosni.
6. A **függőségelmélet** és a kapcsolódó gazdaságtörténeti irányzatok a nyersanyag-exportra épülő világgazdasági integrációt a belső egyenlőtlenségek egyik fő okaként elemezték, de elméletük determinisztikus vonásai máig vitatottak.
7. A mai dél-amerikai történetírás nem egyetlen paradigma alapján működik, hanem **több módszertani irányzat** együttélése: politikai eseménytörténet, társadalomtörténet, kultúrtörténet, etnohistória, környezettörténet és globális történet egyaránt jelen van.
8. A legnagyobb módszertani kockázat a **jelenkori fogalmak visszavetítése**; a „baloldal", „demokrácia", „nemzet", „osztály" és „etnikum" szavak koronként és országonként eltérő jelentését a mindenkori források alapján kell rekonstruálni.

1.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai funkciója volt a 19. századi nemzeti narratíváknak, és miért tartja a mai kritikai történetírás ezeket egyszerre értékes forrásnak és félrevezető konstrukciónak?
2. Hasonlítsa össze a gyarmati örökség liberális elutasító és hispanista/luso-trópusi dicsőítő értelmezését! Melyik állításeleme vált a mai konszenzus szerint tarthatatlanná, és miért?
3. Mit jelent a dekoloniális kritikában a „tudás gyarmatisága", és milyen gyakorlati következményei vannak a forrásválasztásra és a történetírás fogalomhasználatára?
4. Mi a különbség a dokumentált tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás között? Hozzon példát a 20. századi dél-amerikai diktatúrák emlékezetvitáiból!
5. Miért problematikus a „latin-amerikai" kategória kritikátlan használata a történetírásban, és hogyan próbálja ez a könyv a kategória csapdáit elkerülni?

Köszönjük, hogy ezzel a historiográfiai bevezetővel kezdi a könyv tanulmányozását. A következő alfejezet a kontinens földrajzi kereteit és őslakos népeit mutatja be, immár az itt tárgyalt viták fényében.

2 A kontinens földrajza és népei

2.1 Földrajzi keretek és régiók

2.1.1 Bevezető bekezdés

Dél-Amerika történelme nem érthető meg a kontinens földrajzi kereteinek ismerete nélkül. Az emberi közösségek kialakulása, a prekolumbiánus civilizációk felemelkedése, a gyarmati gazdaságok szerkezete, a független államok határai és a 20–21. századi fejlődési pályák mind szorosan kötődtek a természeti környezethez: a hegyláncokhoz, a folyókhoz, a partvidékekhez és a nyersanyagok eloszlásához. Ez a fejezet a kontinens természeti alapjait mutatja be úgy, hogy közben a történelmi folyamatok számára nyit értelmezési keretet. A hangsúly nem a földrajz statikus leírásán van, hanem a földrajz és a történelem közötti kölcsönhatáson: hogyan szabtak határt a hegyek, hogyan teremtettek útvonalakat a folyók, és hogyan váltak a nyersanyagok a politikai és társadalmi viták tárgyává. A fejezetben bemutatott régiók – az Andok, az Amazonas-medence, a Pampas, Patagónia, a partvidékek és a szigetek – nem zárt egységek, hanem egymással folyamatosan érintkező, történetileg változó tájak, amelyeket a későbbi országfejezetekben is viszonyítási pontként használunk.

2.1.2 A kontinens vázlata: méret, tagoltság és tájolás

Dél-Amerika a Föld negyedik legnagyobb kontinense, területe mintegy 17,8 millió négyzetkilométer, ami a Föld szárazföldi felszínének körülbelül 12 százalékát teszi ki. A kontinenst nyugaton a Csendes-óceán, északon a Karib-tenger, keleten és északkeleten az Atlanti-óceán, míg délen a Drake-átjáró választja el az Antarktisztól. A Panama-földszoroson keresztül Észak-Amerikához kapcsolódik, ami döntő szerepet játszott az emberi betelepülés történetében. A kontinens alakja jellegzetesen háromszögletű: északon széles, a Karib-térség és az Amazonas-medence felé nyitott területekkel, délen pedig fokozatosan elkeskenyedő, hideg éghajlatú tájakkal. Ez a tagoltság azt jelenti, hogy a kontinens egyszerre fekszik az északi és a déli féltekén, az Egyenlítő pedig éppen az Amazonas-medence északi részét keresztezi. A legnagyobb szélességet az északi trópusi zóna adja, a déli félteke mérsékelt övi területei pedig fokozatosan nyúlnak le a hideg óceáni vizekig.

Az észak–déli kiterjedés több mint 7000 kilométer, ami a klíma és a természeti környezet szélsőséges változatosságát eredményezi. A Föld legszárazabb sivatagától (Atacama) a világ egyik legcsapadékosabb régiójáig (Chocó és az ecuadori–kolumbiai partvidék), a trópusi esőerdőktől a szubpoláris sztyeppékig a kontinens szinte minden fontos éghajlati övet magában foglal. A földrajzi jellemzők közül három szerkezeti elem emelhető ki, amelyek a történeti folyamatokat alapvetően befolyásolták: a nyugati hegylánc, az északi hatalmas alföldek és folyamrendszerek, valamint a keleti–délkeleti fennsíkok és parti síkságok.

A kontinens domborzati viszonyait a **Dél-amerikai-lemez** és a **Nazca-lemez** ütközése alakította ki, amelynek következtében jött létre az Andok hegységrendszere. A hegységképződés folyamata a geológiai múltban többször is aktivizálódott, és a mai napig tart: a térségben gyakoriak a földrengések és a vulkánkitörések, különösen Chile, Peru, Ecuador és Colombia területén. Az Andok hegylánca a kontinens nyugati peremén fut végig, mintegy 7000 kilométer hosszan,

Venezuelától egészen a Tűzföldig. A hegyvonulat szélessége változó, Bolívia és Peru területén a legszélesebb, ahol több párhuzamos láncra tagolódik, és közöttük magas fennsíkok, medencék és völgyek húzódnak.

A kontinens keleti és középső részét óriási, viszonylag alacsony fekvésű medencék jellemzik: az Amazonas-medence, az Orinoco-medence és a Río de la Plata vízgyűjtője. Ezektől délre és keletre a **Brazil-felföld** és a **Guyanai-felföld** ősi, erodált kristályos kőzetekből álló táblái emelkednek. A kontinens déli részén a felszín fokozatosan lejt a pampák síksága felé, amelyet a Patagóniai-fennsík követ. A partvidékek tagoltsága egyenlőtlen: a keleti partok hosszan elnyúló, sík, gyakran lagúnás partszakaszok, míg a nyugati partvonal sziklás, meredek, keskeny tengerparti sávval kísért.

2.1.3 Az Andok: hegyi civilizációk és történelmi választóvonalak

Az **Andok** (spanyolul: *Cordillera de los Andes*, portugálul: *Cordilheira dos Andes*) nem egységes hegyvonulat, hanem több párhuzamos lánc, medence, fennsík és vulkáni zóna összessége. A történeti földrajz számára a legfontosabb jellemzője, hogy északon, középen és délen eltérő képet mutat. A **kolumbiai–ecuadori Andok** három fő vonulatból áll, amelyek közül a nyugati és a középső lánc között a Cauca és a Magdalena folyók völgye húzódik. Ez utóbbi folyók nemcsak természetes útvonalakként szolgáltak, hanem a prekolumbiánus és gyarmati településhálózat gerincét is adták. A hegység ezen a szakaszon viszonylag alacsonyabb, éghajlata csapadékos, a völgyek sűrűn lakottak, a magasabb régiókban pedig a **páramo** (magashegyi füves ökoszisztéma) terül el.

A **perui–bolíviai Andok** a hegység legmagasabb és legszélesebb szakasza. Itt a hegyvonulat két fő láncra oszlik, amelyek között a **Puna-fennsík** és a **Titicaca-tó** medencéje található. A Titicaca-tó a Föld legmagasabban fekvő hajózható tava, mintegy 3800 méterrel a tengerszint felett, Bolívia és Peru határán. A Puna-fennsík hideg, száraz, erős hőingadozású térség, amelyet a gyarmati források gyakran „sivárnak” írtak le, de az andoki népek – később az inkák – számára éppen ez a régió tette lehetővé a **vertikális ökológiai zónák** hasznosítását: a hegyi lejtők különböző magassági sávjain más-más növényi és állati erőforrások érhetők el. A tengerparti sáv Peruban rendkívül száraz, a **Sechura-sivatag** és az **Atacama-sivatag** délebbre a Föld egyik legszárazabb területét alkotják. Éppen ezért a perui és chilei partvidék termékeny völgyei, az úgynevezett **oázisok**, a folyók mentén koncentráltan váltak a települések és a mezőgazdaság központjaivá.

Az **argentin–chilei Andok** déli szakasza a legmagasabb csúcsokat foglalja magában, köztük az **Aconcaguát** (6961 méter), amely a Föld legmagasabb pontja az ázsiai hegységrendszereken kívül. Itt a hegység keskeny, meredek, hágói magasak, és a közlekedés nehéz. A tengerszorosok és a tűzföldi csatornák a déli partok felé nyitnak utat. Az Andok tehát egyszerre volt elválasztó és összekötő elem: elválasztotta a csendes-óceáni partvidéket a kontinens belső medencéitől, de a hegyi völgyek és fennsíkok mentén hosszú távú útvonalakat is kínált, amelyeken az andoki kultúrák, később a gyarmati hatóságok és a kereskedők is közlekedtek.

2.1.4 Az Amazonas-medence: folyami hálózat, erdő és határvidék

Az **Amazonas-medence** a kontinens legnagyobb összefüggő alföldje, mintegy 7 millió négyzetkilométeres vízgyűjtő területtel, amely nyolc országra terjed ki: Brazíliára, Perura, Bolíviára, Kolumbiára, Ecuadorra, Venezuelára, Guyanára és Suriname-ra. Néhány szakirodalom megkülönbözteti az **Amazonas-esőerdőt** mint növényföldrajzi kategóriát a **medencétől** mint domborzati egységtől, de a történeti forrásokban a kettő gyakran összemosódik. A medence központi tengelye az **Amazonas folyó**, amely a világ leghosszabb folyórendszere. A folyó hosszát

a forrástól a torkolatig 6400 és 7000 kilométer közé teszik a különböző mérések, attól függően, hogy melyik mellékfolyót tekintik a főágnak; a hossz körüli vita maga is példa a földrajzi mérések bizonytalanságára. A folyó vízhozama a legnagyobb a Földön, ami azt jelenti, hogy a medence csapadékvíz-elvezetése globális jelentőségű.

A folyamrendszer sűrű, hajózható mellékfolyókból áll, köztük a **Madeira**, a **Tapajós**, a **Xingu**, a **Negro** és a **Purus**. A történelmi közlekedésben a folyók voltak a legfontosabb útvonalak, hiszen a sűrű erdőségek a szárazföldi utak építését rendkívül megnehezítették. Ugyanakkor a folyami közlekedés is korlátozott volt: a zuhatagok és a sekély szakaszok miatt a hajózás nem volt mindenütt folyamatos. A medence éghajlata trópusi, egyenletesen magas hőmérsékletű és csapadékos. A talajok nagy része tápanyagban szegény, ami a hagyományos európai mezőgazdasági szemlélet számára sokáig „terméketlennek” tűnt. Az erdei népek azonban a **fehérvizű** és **feketevizű** folyók eltérő tulajdonságaihoz, az ártéri erdőkhöz és a magasabb erdőszintekhez alkalmazkodva változatos élelemtermelő és erdőgazdálkodási rendszereket alakítottak ki. A modern régészet és a paleobotanika eredményei arra utalnak, hogy az Amazonas-medence nem „érintetlen vadon” volt, hanem hosszú ideje emberi tevékenységgel formált táj, ahol a **terra preta** (fekete föld) nevű, szerves anyagokkal dúsított talajrétegek is jelzik az ősi földhasználatot.

A medence történelmi szerepe kettős. Egyfelől a spanyol és portugál gyarmatosítás perifériájának számított, ahová a hivatalos közigazgatás csak lassan, a 17–18. századi expedíciók nyomán ért el. Másfelől a folyami útvonalak az európaiak, majd a független államok számára is a területi terjeszkedés fő csatornáit jelentették. A 19. századi **kaucsukláz** a medence egyes részeit – különösen a perui, bolíviai és brazil Amazonas-vidéket – rövid időre a nemzetközi kereskedelem vérkeringésébe kapcsolta, de a fellendülés gyorsan összeomlott. A 20. század közepétől a medence az erőforrás-kitermelés, a nagy infrastrukturális beruházások és a környezetvédelmi viták színtere lett, ezeket a folyamatokat később a környezet, erőforrások és geopolitika fejezete tárgyalja részletesen.

2.1.5 Az Orinoco-medence és a Guyanai-felföld

Az **Orinoco folyó** medencéje északon, főként Venezuela területén helyezkedik el. A folyó hatalmas deltatorkolattal ömlik az Atlanti-óceánba, és a medencéje jóval kisebb az Amazonasénál, de így is a kontinens második legnagyobb vízgyűjtő területei közé tartozik. A medence déli határát a **Guyanai-felföld** adja, amely ősi, erodált kristályos kőzetekből álló tábla. A felföld területén találhatók a **tepui** nevű, meredek falú, lapos tetejű hegyek, amelyek különleges ökoszisztémái a hegytetőkön hosszú időre izolálódtak. A felföld a történelemben a „Guayana” régió részét képezte, amelyet a spanyol, portugál, holland, brit és francia gyarmati hatalmak vetélkedése osztott meg. Az Orinoco medencéje a gyarmati korban a karibi partvidék felé nyitott, viszonylag ritkán lakott térség volt, ahol a folyami közlekedés és a parti kereskedelmi kapcsolatok formálták a településhálózatot.

2.1.6 A Brazil-felföld és a keleti partvidék

A **Brazil-felföld** (portugálul: *Planalto Brasileiro*) a kontinens keleti részének meghatározó domborzati eleme. A felföld nem egységes hegység, hanem hullámos, 1000–2000 méter magas, folyóvölgyekkel tagolt tábla, amely a tengerpart felé meredek peremmel, a **Serra do Mar** és a **Serra Geral** néven ismert vonulatokkal szakad le. A brazil partvidék a felföld és az óceán között húzódik, keskeny parti síksággal, amely a délkeleti részen vált a gyarmati cukornádgazdaság, majd a kávégazdaság központjává. A felföld belső területeit a **cerrado** (szavannás, bokros növényzet) és a **caatinga** (száraz, tüskés bozót) jellemzi, míg a déli részén a **Mata Atlântica** (atlanti esőerdő) egykor összefüggő erdőségei húzódtak. Az atlanti esőerdő területe ma már

töredékére zsugorodott a gyarmati és modern mezőgazdasági terjeszkedés következtében, ami a környezettörténet egyik fontos témája, és a környezet, erőforrások és geopolitika fejezetében is szerepel.

A Brazil-felföld folyói – a **São Francisco**, a **Paraná** és mellékfolyóik – a belső területek felé nyitottak útvonalakat. A São Francisco folyó különösen fontos volt a belső terjeszkedésben, mert a száraz északkeleti és a délebbi, termékenyebb területek közötti közlekedést tette lehetővé. A felföld ásványkincsekben gazdag: a 18. századi arany- és gyémántlelőhelyek, majd a 20. századi vasérc- és bauxitbányászat mind a felföld területén koncentrálódtak.

2.1.7 A Pampas és a Río de la Plata

A **Pampas** (spanyolul: *La Pampa*) a kontinens déli részének hatalmas, alacsony fekvésű füves síksága, amely főként Argentína középső–keleti részén terül el, de érinti Uruguay és Brazília déli határvidékét is. A régiót a **Paraná**, a **Paraguay** és az **Uruguay** folyók vízgyűjtője szabja meg, amelyek a **Río de la Plata** nevű tölcsértorkolatban egyesülnek. A Río de la Plata valójában nem folyó, hanem óriási édesvizű torkolat, amely az Atlanti-óceán felé nyitott. A folyóhálózat a gyarmati időszakban és a 19. században a legfontosabb közlekedési útvonalat jelentette a belső területek felé, hiszen a Paraná–Paraguay folyami rendszer egészen a mai Paraguayig és Brazília déli részéig hajózható.

A pampák éghajlata mérsékelt, csapadékviszonyai a keleti, nedvesebb területektől a nyugati, szárazabb zónákig változnak. A talajok nagy része rendkívül termékeny, ami a 19. század végétől a gabona- és hústermelés gyors felfutását tette lehetővé. Az „élelmes kamra” képzete az argentin és uruguayi nemzeti önértelmezésben kiemelt helyet kapott, ám ez a kép a 20. századi gazdasági válságok és társadalmi egyenlőtlenségek fényében problematizálódott. A pampák meghódítása és a szarvasmarhatartás terjedése szorosan összefüggött az őslakos népek – elsősorban a **mapuche** (araucano) és a **ranquel** csoportok – elleni katonai hadjáratokkal a 19. században, amelyeket a későbbi argentin állami emlékezetben sokáig „sivatagi hadjáratként” (*Conquista del Desierto*) emlegettek. Ez a megnevezés maga is vitatott, mert a terület már régóta lakott volt, és a hadjáratot a modern történetírás egy része az őslakosok elleni, etnikai dimenziójú erőszakként értelmezi.

2.1.8 Patagónia: déli határvidék, szél, sztyeppe és erdő

Patagónia a kontinens legdélebbi nagytája, amely a **Río Colorado** folyótól délre, Argentína és Chile területén húzódik. A régió nyugati szélén az Andok déli vonulata emelkedik, amitől keletre a **Patagóniai-fennsík** lépcsősen lejt az atlanti partvidék felé. A fennsíkot száraz, gyepekkel borított sztyeppe jellemzi, ahol a csapadék éves mennyisége alacsony, az állandó szél és a hideg tél miatt a mezőgazdaság korlátozott. A nyugati, chilei oldalon ezzel szemben a csapadékot felfogó hegyek lábánál sűrű, mérsékelt övi esőerdők és fjordok, délen pedig gleccserek és tőzeglápok találhatók.

Patagónia a spanyol gyarmatosítás idején a gyarmati területek perifériája volt, és hosszú ideig részben az őslakos **tehuelche**, **selk’nam** (ona) és **yagán** (yamana) csoportok lakóhelye maradt. A 19. század végétől a chilei és argentin állam egyaránt benépesítési és erőforrás-hasznosítási programokat indított a térségben, amelyek az őslakos lakosság kiszorulásához és demográfiai összeomlásához vezettek. Patagónia ma ritkán lakott, de gazdasági jelentősége a gáz- és olajkitermelés, a juhászat, a halászat, valamint a turizmus révén nőtt meg. A térség a 21. században a tengerparti bálnák, pingvinek és a gleccserek miatt a környezetvédelmi viták és a klímaválság hatásainak egyik jelképes területévé vált.

2.1.9 Partvidékek, szigetek és tengeri kapcsolatok

A kontinens partvidékei nem egységesek. A **karibi partvidék** Kolumbia és Venezuela északi részén a gyarmati időszakban a spanyol kereskedelem egyik kapuja volt, de a partvidéket a szárazföld belsejétől gyakran hegyek vagy mocsarak választották el. A karibi térség felé nyitott városok – például Cartagena de Indias – szerepe kiemelkedő volt a rabszolgakereskedelemben és a kincsszállító flotta rendszerében. A **csendes-óceáni partvidék** Peruban és Észak-Chilében a hideg **Humboldt-áramlat** hatása alatt áll, amely tápanyagban gazdag vizeket hoz, ezért a halászat itt vált világviszonylatban is kiemelt jelentőségűvé. Az Atacama-sivatag partvidéke viszont szinte teljesen száraz, a települések itt a bányászvárosokhoz és a kikötőkhöz kötődtek.

Az **atlanti partvidék** Brazíliában hosszan elnyúló, trópusi és szubtrópusi táj, amelyen a korai portugál gyarmatosítás a **pernambucói** és **bahiai** partokra támaszkodott. Az uruguayi és argentin partok a Río de la Plata torkolatánál a gyarmati kereskedelem déli vonzásában álltak, míg a patagóniai atlanti partvidék kikötői csak a 19. század végétől épültek ki.

A kontinens környező szigetvilága részben az **Ekvadorhoz tartozó Galápagos-szigeteket**, a **Chiléhez tartozó Húsvét-szigetet** és a **Juan Fernández-szigeteket**, valamint a Karib-tenger déli szigeteit foglalja magában. Ezek a szigetek a gyarmati és modern hajózásban, a bálnavadászatban, a büntetőtelepek történetében, illetve a turizmusban töltöttek be eltérő szerepeket. A kontinens déli részén a **Magellán-szoros** és a **Beagle-csatorna** a csendes-óceáni és az atlanti hajóutak közötti rövid átjárást tették lehetővé, de a viharos időjárás, a szűk vizek és a zátonyok miatt a hajózás veszélyes volt, és a hajósok gyakran a nyílt óceáni útvonalat választották helyette.

2.1.10 Éghajlati zónák és természeti erőforrások

A kontinens éghajlati képe alapvetően három, földrajzilag is váltakozó tényezőtől függ: a szélességi fekvéstől, a magasságtól és az óceáni áramlatoktól. Az **Egyenlítő** mentén a hőmérséklet egész évben magas, a csapadékviszonyokat a trópusi konvergenciazóna irányítja. Az Andok magassági övezetessége azonban felülírja a szélességi éghajlati zónákat: a hegyekben a magassággal a hőmérséklet csökken, a csapadék pedig attól függ, hogy a hegyoldal melyik oldalán, melyik szeleknek van kitéve. Az andoki térségben így a forró, csapadékos síkvidékektől a hideg, száraz fennsíkokig és a jéggel borított csúcsokig minden szint megtalálható viszonylag kis távolságon belül.

A természeti erőforrások eloszlása mindig is történelmi jelentőségű volt, de az egyes erőforrások fontossága korszakonként változott. A prekolumbiánus korszakban az arany, az ezüst és a réz a hatalmi és rituális tárgyak alapanyagaként szolgált; a gyarmati korban az ezüst és az arany kitermelése vált a spanyol és portugál birodalom gazdasági alapjává. A 19. században a **salpéter** (nitrát), a **guano** (madárürülék) és a **kaucsuk** vált a kontinens egyes régióinak fő exportcikkévé, míg a 20. században az olaj, a földgáz, a réz, a vasérc, az ón és a bauxit került a középpontba. A 21. század elején a lítium, a szója és a vízenergia iránti kereslet formálja a gazdasági és politikai vitákat. A nyersanyagok történeti szerepét a könyv erre vonatkozó tematikus fejezete részletesen, az erőforrás-átok kérdését középpontba állítva tárgyalja.

2.1.11 Források és bizonytalanságok

A földrajzi leírásokhoz a modern természettudományos mérések, műholdas felvételek, geológiai és klimatológiai adatbázisok, valamint a történeti földrajz szakirodalma adja az alapot. A folyók hosszára, a területek kiterjedésére és a magasságokra vonatkozó adatok azonban mérési módszertől függően eltérők lehetnek. Az Amazonas hosszának meghatározása például évtizedek

óta vita tárgya; a szakirodalomban 6400 és 7000 kilométer közötti értékek egyaránt előfordulnak. A medence „érintetlen” vagy „emberformálta” jellegének megítélése is vita: a korábbi, európai romantikus hagyomány az esőerdőt érintetlen vadonként írta le, míg az utóbbi évtizedek régészeti és paleobotanikai kutatásai – például a terra preta talajok, a geoglifák és a fás növényzet vizsgálata – azt mutatják, hogy az Amazonas-medencében hosszú időn át jelentős, de a modern értelemben vett mezőgazdaságtól eltérő emberi tájhasználat folyt. Ennek értelmezése tudományos konszenzus felé tart, de a részletek – például a prekolumbiánus népességszám vagy az erdőirtás mértéke – továbbra is becsléseken alapulnak.

A történeti régiók elnevezései maguk is forráskritikát igényelnek. A „Pampas”, „Amazonia” vagy „Patagónia” kifejezések a gyarmati és 19. századi utazási irodalomban nem mindig ugyanazt a területet jelölték, mint a mai földrajzi kézikönyvekben. A spanyol és portugál gyarmati adminisztráció saját közigazgatási egységekre osztotta a teret, amelyek nem mindig követték a természeti határokat. Az őslakos térhasználat pedig – a folyók menti utak, a hegyi ökológiai zónák közötti mozgás – a gyarmatosítás után is fennmaradt, de a modern államhatárok ezt a térhasználatot gyakran átmetszik. A földrajzi leírás tehát nem semleges tükre a valóságnak, hanem mindig az adott kor fogalmi kereteit és hatalmi viszonyait is tükrözi.

2.1.12 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika területe mintegy 17,8 millió négyzetkilométer, észak–déli kiterjedése 7000 kilométer fölötti, ezért éghajlata és növényzete rendkívül változatos.
- A kontinens legfontosabb szerkezeti elemei: az Andok nyugaton, az Amazonas- és Orinoco-medencék északon, a Brazil-felföld és a keleti partvidék keleten, a Pampas és Patagónia délen.
- Az Andok nem egységes hegyvonulat, hanem északon, középen és délen eltérő felépítésű láncok, medencék és fennsíkok rendszere, amely a prekolumbiánus civilizációk és a gyarmati gazdaságok számára is meghatározó keret volt.
- Az Amazonas-medence a Föld legnagyobb vízgyűjtő területe, ahol a folyami útvonalak és az erdőgazdálkodás történeti formái összekapcsolódtak; a medence nem „érintetlen vadon”, hanem hosszú ideje emberi tevékenységgel formált táj.
- A Pampas termékeny síksága és a Paraná–Paraguay folyórendszer a déli gyarmati és modern gazdaságok közlekedési és mezőgazdasági alapját adta.
- Patagónia ritkán lakott, száraz sztyeppéi és nyugati esőerdői a 19–20. századi állami terjeszkedés és az őslakos népek kiszorulásának színterei.
- A természeti erőforrások – ezüst, arany, salpéter, guano, kaucsuk, olaj, réz, vasérc, lítium – korszakonként változó szerepe a kontinens gazdasági és politikai történetének egyik visszatérő tengelye.
- A földrajzi leírásoknál meg kell különböztetni a mért adatokat a becsléstől és a történeti források eltérő területfelfogásától.

2.1.13 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az Andok északi, középső és déli szakaszának természeti jellemzőit, és magyarázza el, hogyan befolyásolták ezek a településhálózatot és a közlekedést!
2. Miért tekinthető vitatottnak az Amazonas-medence „érintetlen vadon” leírása? Milyen régészeti és környezettörténeti érvek szólnak az emberi tájhasználat hosszú története mellett?
3. Milyen történelmi következményei voltak a Pampas termékenységének, és hogyan kapcsolódott a régió meghódítása az őslakos népek elleni erőszakhoz?

4. Értékelje a természeti erőforrások szerepét a kontinens történetében: miért változott az egyes erőforrások jelentősége korszakonként, és ez hogyan befolyásolta a politikai hatalmi viszonyokat?
5. A fejezet alapján miért nem lehet Dél-Amerikát egyetlen földrajzi típusként leírni? Milyen régiókra és miért indokolt bontani a kontinenst a történeti elemzéshez?

2.2 Az őslakosság eredete és nyelvei

Dél-Amerika emberi benépesülésének kérdése a kontinens történetének egyik legvitatottabb régészeti, genetikai és nyelvészeti problémája. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, milyen elméletek magyarázzák az első embercsoportok megjelenését, hogyan tagolódott a kontinens nyelvileg a gyarmatosítás előtt, és miért nem tudjuk pontosan megmondani, hányan éltek itt 1492 körül. Ez a fejezet szorosan kapcsolódik a Földrajzi keretek és régiók alfejezethez, amely a kontinens természeti tagolódását mutatta be, és előkészíti A prekolumbiánus civilizációk tárgyalását, amely a nagyobb, államszervezettel rendelkező társadalmakra összpontosít.

2.2.1 A benépesülés időkerete és útvonalai

A mai Dél-Amerika területén a legrégebbi elfogadott emberi jelenlét nyomai a késő pleisztocénbe, a legutóbbi jégkorszak utolsó szakaszába nyúlnak vissza. A régészeti konszenzus szerint az első bevándorlók legkésőbb **kb. 14 000–15 000 évvel ezelőtt** érkezhettek a kontinensre, de egyes kutatók ennél korábbi, 18 000–20 000 évvel ezelőtti jelenlétet is valószínűnek tartanak. A pontos időpont továbbra is vita tárgya, mert a legkorábbi lelőhelyek rétegtani helyzete és kormeghatározása gyakran vitatott.

A legszélesebb körben elfogadott modell szerint az első emberek Északkelet-Ázsiából érkeztek a **Bering-szoroson** (Bering Strait) keresztül. A jégkorszak idején, amikor a tengerszint jóval alacsonyabb volt, a mai Szibéria és Alaszka között szárazföldi híd, **Beringia** (Beringia) húzódott. Ezen át juthattak el a vadászó-gyűjtögető csoportok Észak-Amerikába, majd onnan dél felé. A modell szerint a vándorlás nem egyszeri esemény, hanem több hullámban, hosszabb idő alatt zajlott, és a csoportok fokozatosan, generációk alatt érték el Dél-Amerikát.

Egy másik, egyre nagyobb támogatottságot élvező értelmezés a **tengerparti vándorlás** (coastal migration) elmélete. Eszerint a bevándorlók a Csendes-óceán partvonala mentén, csónakokkal vagy a part menti erőforrásokra támaszkodva haladtak dél felé, viszonylag gyorsan. Ez a modell jobban megmagyarázza, miért bukkannak fel emberi lelőhelyek a mai Chile déli részén, például **Monte Verde** (Monte Verde) térségében, már a Bering-szoros felől történő, belső szárazföldi útvonalon való lassú terjedésnél korábbinak tűnő időpontban. A part menti útvonal régészeti bizonyítékait azonban nehezíti, hogy a jégkorszak végi tengerszint-emelkedés sok korabeli parti lelőhelyet elöntött.

A genetikai kutatások az utóbbi évtizedekben megerősítették, hogy a mai amerikai őslakos népek genetikai állománya túlnyomórészt északkelet-ázsiai eredetű. A mitokondriális és a teljes genomra kiterjedő vizsgálatok szerint az alapító populációk kis létszámú, de genetikai szempontból viszonylag egységes csoportokból származnak. Ugyanakkor bizonyos dél-amerikai lelőhelyekről előkerült, a mai őslakosokétól eltérő koponyaformák – például a brazíliai **Lagoa Santa** (Lagoa Santa) térségében talált, „Luzia” néven ismert lelet – egy ideig vitát váltottak ki arról, hogy több, egymástól független bevándorlási hullám érhette-e a kontinenst. A jelenlegi genetikai konszenzus inkább egységes eredetet valószínűsít, de a kérdés nem tekinthető lezártnak, és a koponyaformák különbségeit részben a helyi alkalmazkodás vagy a kis populációk genetikai sodródása is magyarázhatja.

2.2.2 A korai lelőhelyek és a régészeti vita

A dél-amerikai benépesülés időrendjének megértését alapvetően befolyásolja néhány kulcsfontosságú régészeti lelőhely értelmezése. A chilei **Monte Verde** lelőhely a legelfogadottabb bizonyíték a korai, mintegy **14 500 éves** emberi jelenlétre. A lelőhelyen talált szerves anyagok, eszközök és tűzhelynyomok arra utalnak, hogy a lakók nedves, mérsékelt égövi környezetben, a part közelében éltek, és növényi, valamint állati erőforrásokat hasznosítottak. Monte Verde keltezését a legtöbb régész elfogadja, bár a lelőhely egyes rétegeinek értelmezése továbbra is vitatott.

Ezzel szemben a brazíliai **Pedra Furada** (Pedra Furada) sziklaeresz lelőhelyén talált, egyes kutatók által 30 000 évnél is idősebbnek tartott tűznyomok és „eszközök” értelmezése komoly vitát váltott ki. A bírálók szerint ezek a nyomok természetes folyamatok, például bozóttüzek vagy kőzettörmelék eredményei is lehetnek, és nem feltétlenül bizonyítják ember jelenlétét. A Pedra Furada-i vita jól mutatja, hogy a legkorábbi lelőhelyek értelmezése mennyire függ a rétegtan, a kormeghatározás és a kőeszközök azonosításának módszertani szabályaitól.

Hasonló bizonytalanság övezi az argentin **Piedra Museo** (Piedra Museo) lelőhelyet, ahol egyes becslések 13 000–15 000 éves emberi nyomokat sejtetnek, de a leletek értelmezése itt sem egységes. A korai lelőhelyek körüli viták nem csupán technikai részletkérdések: attól függően, hogy mely lelőhelyeket fogadunk el hitelesnek, a kontinens benépesülésének időrendje több ezer évvel korábbra vagy későbbre tolódhat, ami befolyásolja a vándorlási modelleket is.

A régészeti bizonyítékok mellett a **nyelvészeti rekonstrukció** is hozzájárul a benépesülés folyamatának megértéséhez. A nyelvek közötti rokonsági viszonyok és a nyelvcsaládok földrajzi elterjedése alapján a kutatók megpróbálják rekonstruálni a korai csoportok mozgását. Az ilyen rekonstrukciók azonban bizonytalanok, mert a nyelvcsaládok időmélysége általában nem haladja meg a néhány ezer évet, így közvetlenül nem nyúlnak vissza a legkorábbi betelepülőkig. Ugyanakkor a nyelvi sokféleség földrajzi mintázata arra utal, hogy a benépesülés hosszú időn át tartó, fokozatos terjedés és helyi csoportképződés eredménye volt, nem pedig egyetlen gyors hullámé.

2.2.3 Nyelvcsaládok és nyelvi tagolódás

A gyarmatosítás előtti Dél-Amerika nyelvi térképe rendkívül sokszínű volt: a becslések szerint több száz, egymással nem rokon vagy csak távoli rokonságban álló nyelvet beszéltek. A kutatók a nyelvek rokonsága alapján **nyelvcsaládokba** sorolják őket. A legnagyobb és legismertebb családok a **kecsua** (quechua), az **ajmara** (aymara), az **arawak** (arawak), a **karib** (caribe) és a **tupí-guaraní** (tupí-guaraní). Fontos azonban, hogy az „andoki” kifejezés nem nyelvcsaládot jelöl, hanem földrajzi és kulturális gyűjtőfogalmat, amely az Andok térségében beszélt, egymástól sokszor független nyelveket foglalja össze.

A **kecsua nyelvcsalád** az Andok középső részén, nagyjából a mai Ecuador, Peru, Bolívia, Chile északi és Argentína északnyugati területén terjedt el. A kecsua nem egységes nyelv, hanem több, egymással részben kölcsönösen érthető változatból áll. A kecsua terjeszkedése részben már az **Inka Birodalom** (Tawantinsuyu) előtt megkezdődött, de az inkák államnyelvként használták, és közigazgatási nyelvükként nagy területen terjesztették el. Így a kecsua a gyarmatosítás idején jóval nagyobb területen volt jelen, mint az Inka Birodalom magterülete. A kecsua ma is sok millió beszélővel rendelkezik, és Peruban, Ecuadorban, valamint Bolíviában hivatalos vagy elismert nyelv státusszal bír; a pontos mai beszélőszámok évről évre változó népszámlálási és felmérési adatokból származnak.

Az **ajmara nyelvcsalád** elsősorban a Titicaca-tó medencéjében, a mai Bolívia és Peru határvidékén, valamint Chile északi részén élő közösségek nyelve. Az ajmara beszélői az Inka Birodalom

előtti **Tiahuanaco** (Tiwanaku) állam hátországában éltek, és a nyelv a mai napig fontos szerepet játszik az andoki társadalmakban. Az ajmara nem a kecsua egyik változata, hanem külön nyelvcsalád; a két család közötti esetleges távoli rokonságot egyes nyelvészek feltételezik, de ez nem tekinthető bizonyítottnak.

Az **arawak család** az egyik legnagyobb kiterjedésű nyelvcsalád volt a gyarmatosítás előtt. Az arawak nyelveket beszélő csoportok a mai Brazília nyugati és középső részétől az Amazonas-medencén át a guyanai és venezuelai partvidékig, sőt a Karib-tenger szigetein is jelen voltak. A Karib-szigeteken a **taíno** (taíno) nyelv az arawak családba tartozott. Az arawak népek sokszor folyók mentén, szétszórt településhálózatban éltek, és a régészeti, valamint nyelvészeti adatok szerint hosszú távú kereskedelmi és rokonsági hálózatokat tartottak fenn. Az arawak családba tartozó nyelvek közül ma is többet beszélnek az Amazonas-medence különböző pontjain, bár sok közülük kihalt vagy erősen veszélyeztetett.

A **karib nyelvcsalád** neve megtévesztő lehet, mert a „karib” kifejezést a gyarmatosítók gyakran általánosítóan, „harcias, kannibál” csoportokra alkalmazták, függetlenül azok nyelvi hovatartozásától. A nyelvészeti értelemben vett karib család a mai Venezuela keleti és déli részén, a Guyanákban, valamint Brazília északi peremvidékén elterjedt nyelveket foglalja magában. A karib nyelvű csoportok számos különböző közösségből álltak, és a korabeli európai források sokszor pontatlanul sorolták őket egyetlen „karib” kategóriába. Ez a példa jól mutatja, hogy a nyelvi rokonság és a korabeli etnikai besorolás nem mindig esik egybe, ezért a nyelvcsaládneveket óvatosan kell kezelni.

A **tupí-guaraní** elnevezés a tupí nyelvcsalád egyik legnagyobb ágát jelöli. A tupí nyelveket beszélő csoportok a mai Brazília nagy részén, Paraguayban, Uruguayban, Argentína északkeleti részén, valamint Bolívia keleti peremén éltek. A **guaraní** nyelv a tupí-guaraní család tagja, és a mai Paraguay egyik hivatalos nyelve; beszélőinek száma több millió, és a paraguayi társadalomban a guaraní sokáig szélesebb körben volt használatos, mint a spanyol. A tupí-guaraní nyelveket beszélő közösségek a gyarmatosítás előtt és alatt is nagy területen éltek, gyakran folyók mentén, mezőgazdasági termelést folytatva.

Ezeken a nagy családokon kívül számos kisebb nyelvcsalád és **izolált nyelv** létezett. Izolált nyelv az, amelynek nem ismert rokona, így nem sorolható be egyetlen ismert családba sem. Ilyen például a déli **mapudungun** (mapudungun), a mapuche (araucano) közösségek nyelve a mai Chile középső-déli és Argentína délnyugati részén; a mapudungun nem tartozik a kecsua, az ajmara vagy más nagy családok közé. Az izolált nyelvek és a kis családok jelenléte arra utal, hogy a kontinens nyelvi tagolódása hosszú, helyi folyamatok eredménye volt, amelyet nem lehet egyszerűen a nagy családok terjeszkedésére redukálni.

A nyelvcsaládok földrajzi elterjedése nem azonos a mai államhatárokkal, és a gyarmatosítás előtti nyelvi határok sem voltak élesek. A többnyelvűség sok térségben mindennapos volt, különösen a kereskedelmi útvonalak mentén és a nagyobb államok, például az Inka Birodalom peremvidékein. A nyelvek mai elterjedése pedig már a gyarmati nyelvpolitika, a missziós tevékenység, a kényszermunka és az asszimiláció következményeit is tükrözi, ezért a jelenlegi nyelvhatárokból nem lehet közvetlenül visszakövetkeztetni a prekolumbiánus viszonyokra.

2.2.4 A prekolumbiánus demográfiai vita

A gyarmatosítás előtti Dél-Amerika lakosságának száma a történeti demográfia egyik legélesebb vitája. A becslések nemcsak néhány százalékponttal térnek el egymástól, hanem nagyságrendileg is. Az egész amerikai kontinensre vonatkozó 20. századi becslések **8 és 112 millió fő** között szóródtak; Dél-Amerika részesedésére külön becslések készültek, és ezek jellemzően néhány millió

és több tízmillió közötti sávban mozognak. A nagy szórást az eltérő módszertan, a források hiányossága és a kutatók előfeltevései magyarázzák.

A vita egyik klasszikus alakja **Alfred Kroeber** amerikai antropológus volt, aki a 20. század első felében alacsony számokat valószínűsített. Ő és követői abból indultak ki, hogy a gyarmati forrásokban rögzített adatok nagyjából megbízhatóak, és ahol hiányosak, ott óvatos kiegészítést alkalmaztak. Ezzel szemben a **magas becslés** irányzatának képviselői, például **Henry Dobyns** és **William Denevan**, azt hangsúlyozták, hogy a korai gyarmati összeírások már egy járványok által megtizedelt lakosságot rögzítettek, így a kontaktus előtti számok ennél jóval magasabbak lehettek. Dobyns az 1960-as években azzal a tézisével vált ismertté, hogy a járványok akár **90 százalékos** vagy még nagyobb halálozást is okozhattak, ezért a 16. századi adatokból visszaszámolva a prekolumbiánus lakosság sokszorosa is elképzelhető.

A demográfiai vita kulcskérdése a **járványok hatása**. Az európaiakkal való első tartós érintkezés után a himlő, a kanyaró, az influenza, a tífusz és más fertőző betegségek olyan közösségeket értek el, amelyek korábban nem találkoztak ezekkel a kórokozókkal. Az ilyen, úgynevezett **szűz talaj járványok** (virgin soil epidemics) különösen súlyosnak bizonyultak, mert a lakosság nem rendelkezett immunitással, és a betegségek gyakran egyszerre sújtották a felnőtt munkaképes korosztályt, a gyermekeket és az időseket, ami a túlélés feltételeit is aláásta. Egyes kutatók szerint a járványok a közvetlen európai katonai hódítás előtt is terjedhettek kereskedelmi útvonalakon, így egyes térségek lakossága már a konkvisztádorok megérkezése előtt meggyengült.

A magas becslés hívei arra is felhívják a figyelmet, hogy a gyarmati adóösszeírások, az **encomienda**-jegyzékek és a missziós jelentések rendszeresen alulszámlálták a lakosságot, mert az adóelkerülés, a kényszermunka elől való menekülés és a közösségek szétszóródása miatt sok ember nem szerepelt a nyilvántartásokban. Az alacsony becslés hívei viszont azt hangsúlyozzák, hogy a korai források egy része viszonylag részletes, és a magas számokhoz szükséges, de régészetileg nem igazolt településsűrűséget feltételeznének. A vita tehát nem egyszerűen arról szól, hogy kinek van igaza, hanem arról, milyen súllyal vehetők figyelembe a különböző forrástípusok, és milyen feltételezésekkel lehet a hiányos adatokból teljes népességet becsülni.

A régészeti kutatások az utóbbi évtizedekben árnyalták a képet. Az Amazonas-medencében például egyre több bizonyíték utal arra, hogy a folyók mentén sűrű, mezőgazdasági alapú településhálózatok létezhettek, amelyek a korábban feltételezettnél több embert tarthattak el. Ugyanakkor ezek a lelőhelyek nem adnak közvetlen népszámlálási adatot, és a lakosságszám becslése továbbra is modellezést igényel. A genetikai kutatások is segíthetnek a populációméret változásának rekonstruálásában, de ezek is bizonytalanok, mert a mai populációk genetikai sokfélesége csak közvetve utal a múltbeli létszámra.

A demográfiai vitának emlékezetpolitikai tétje is van. A magas becslések gyakran kapcsolódnak ahhoz az értelmezéshez, amely a gyarmatosítást elsősorban demográfiai katasztrófaként és népirtásként mutatja be. Az alacsonyabb becslések hívei nem feltétlenül vitatják az erőszakot és a kizsákmányolást, de óvatosabbak a prekolumbiánus lakosság számának meghatározásában. A mai történeti konszenzus a járványok súlyos hatását elfogadja, de a pontos számokról és a járványok időzítéséről nincs egyetértés. Ezért ebben a könyvben a prekolumbiánus népességszámokra vonatkozó minden konkrét értéket becslésként kell kezelni, és mindig fel kell tüntetni, hogy melyik forrásból származik, milyen módszerrel számolták ki, és mekkora a bizonytalansága.

2.2.5 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet többféle, egymástól eltérő természetű forrásra támaszkodik. A benépesülés időrendjéhez **régészeti lelőhelyek** és azok **radiokarbonos kormeghatározásai** szolgálnak alapul, de a legkorábbi lelőhelyek értelmezése vitatott. A nyelvi tagolódás rekonstrukciója

nyelvészeti összehasonlító módszerre épül, amelynek időbeli mélysége korlátozott, ezért a legkorábbi betelepülők nyelveiről közvetlen bizonyítékunk nincs. A prekolumbiánus demográfiai becslések **gyarmati összeírásokon, adójegyzékeken, missziós jelentéseken és későbbi történeti modellezésen** alapulnak, de ezek a források töredékesek, és már megtizedelt lakosságot rögzítenek.

A legnagyobb bizonytalanságok a következők: (1) a legkorábbi emberi jelenlét pontos kora és útvonala; (2) a nyelvcsaládok közötti esetleges távoli rokonság; (3) a gyarmatosítás előtti lakosság száma Dél-Amerikában; (4) a járványok terjedési sebessége és demográfiai hatásának mértéke. A tudományos viták egy része módszertani, más része a források értelmezéséből fakad, és egyes kérdésekben a mai napig nincs konszenzus. A Források, történetírás és bizonyíték alfejezetben tárgyalt forráskritikai elvek itt különösen fontosak: ugyanaz a régészeti lelet vagy gyarmati összeírás többféleképpen értelmezhető, ezért a tankönyvben minden esetben jelezzük, ha egy állítás „dokumentált tény”, „tudományos konszenzus”, „vitatott értelmezés” vagy „becslés” kategóriába tartozik.

2.2.6 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika benépesülése a legkésőbb kb. 14 000–15 000 évvel ezelőtt kezdődött, de a pontos időpont vita tárgya; a legelfogadottabb útvonal a Bering-szoroson át vezetett, és a part menti terjedés is valószínű.
- A korai lelőhelyek közül Monte Verde a legszilárdabb bizonyíték, míg Pedra Furada és néhány más lelőhely értelmezése erősen vitatott.
- A kontinens nyelvi tagolódása sokszínű volt; a legnagyobb családok a kecsua, ajmara, arawak, karib és tupí-guaraní, de az „andoki” nem nyelvcsalád, hanem földrajzi gyűjtőfogalom.
- A kecsua és az ajmara külön nyelvcsaládok; a kecsuát az Inka Birodalom terjesztette széles körben, de már korábban is jelen volt.
- A prekolumbiánus lakosság számára vonatkozó becslések nagyságrendileg eltérnek, és a vita a gyarmati források alulszámlálásából, valamint a járványok hatásának becsléséből fakad.
- A járványok súlyos demográfiai összeomlást okoztak, de a csökkenés mértéke vitatott; a konkrét népességszámokat mindig becslésként kell kezelni.
- A nyelvcsaládok mai elterjedése nem tükrözi közvetlenül a prekolumbiánus viszonyokat, mert a gyarmati nyelvpolitika és az asszimiláció jelentősen átalakította a nyelvi térképet.

2.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet egyetlen dátumhoz kötni Dél-Amerika benépesülését, és milyen bizonyítékok támasztják alá a Bering-szoroson át vezető, illetve a tengerparti vándorlási modelleket?
2. Hasonlítsa össze a kecsua és az ajmara nyelvcsalád elterjedését az arawak és a karib családokéval: mit árul el ez a nyelvi sokféleségről és a korai csoportok mozgásáról?
3. Mi a különbség egy nyelvcsalád és egy földrajzi-kulturális gyűjtőfogalom között? Mondjon példát az „andoki” kifejezésre.
4. Miért olyan nehéz megbecsülni a prekolumbiánus Dél-Amerika lakosságát? Mely forrástípusokra támaszkodnak a kutatók, és milyen torzításokkal kell számolni?
5. Hogyan kapcsolódik a demográfiai vita a gyarmati korszak értelmezéséhez? Miért fontos ezt a kérdést a későbbi fejezetekben is szem előtt tartani?

2.3 A prekolumbiánus civilizációk

A spanyol hódítás előtti Dél-Amerika civilizációtörténetének súlypontja nem az Amazonas-medencében, hanem az Andok hegyláncai és a csendes-óceáni partvidék keskeny sávja között alakult ki. Ez a terület ad otthont az amerikai kontinens egyik legkorábbi városiasodási központjának, és itt jött létre a hódítást közvetlenül megelőző évszázadok legnagyobb államalakulata, az Inka Birodalom is. A fejezet célja, hogy a régészeti és etnohistóriai források alapján bemutassa azokat a társadalmi, gazdasági és vallási mintákat, amelyek Caraltól az inkákig vezettek. A „prekolumbiánus civilizációk” kifejezés itt nem egyetlen, homogén kultúrát jelöl, hanem régészeti kultúrák és államok sorozatát, amelyek időben egymásra rétegződtek, térben pedig gyakran párhuzamosan léteztek.

2.3.1 A tér és az idő keretei

Az Andok középső része, a mai Peru, Bolívia, Ecuador és Észak-Chile területe, rendkívüli ökológiai változatosságot mutat. A csendes-óceáni partvidéket sivatagi sávok és folyóvölgyek tagolják, ahol a tengeri erőforrások és az öntözéses mezőgazdaság egymást kiegészítve tették lehetővé a letelepedett életmódot. A magashegyi fennsíkokon (puna) és a hegyközi völgyekben a teraszos földművelés, valamint a láma- és alpakatenyésztés vált a megélhetés alapjává. A kora gyarmati és modern régészeti kutatások egybehangzóan azt mutatják, hogy a civilizáció kialakulásának kulcsa a különböző ökológiai zónák termékeinek cseréje és integrációja volt. Ez a **vertikális ökológiai kiegészítés** modellje, amelyet John Murra etnohistórikus az 1970-es években dolgozott ki: a közösségek nem egyetlen településen, hanem több, eltérő magasságban fekvő faluban gazdálkodtak, így fértek hozzá a tenger gyümölcseihez, a kukoricához, a burgonyához és a hegyi állatokhoz.

A prekolumbiánus Andok periodizációja régészeti konstrukció, amelyet a kerámia- és építészeti stílusok változása alapján alakítottak ki a 20. században. A leggyakrabban használt felosztás: **prekeramikus** (Kr. e. 3000–1800 körül), **korai horizont** (Kr. e. 900–200 körül), **korai intermedier** (Kr. e. 200–Kr. u. 600 körül), **középső horizont** (Kr. u. 600–1000 körül), **késői intermedier** (Kr. u. 1000–1476 körül) és **késői horizont** (Kr. u. 1476–1532/1533). Ezek a korszakhatárok nem merevek, és az egyes régiókban eltérő ütemben jelentkeztek. A „horizont” fogalma olyan időszakokat jelöl, amikor egy kulturális stílus széles területen elterjedt, míg az „intermedier” korszakokra a regionális különbségek erősödése jellemző.

2.3.2 A legkorábbi városi központok: Caral és a Norte Chico

A **Caral** (spanyolul: Caral) régészeti lelőhely a perui Supe-völgyben, a parttól mintegy 20 km-re fekszik. Az 1990-es évek óta folytatott ásatások szerint a település Kr. e. 3000 körül élte virágkorát, és ezzel az amerikai kontinens egyik legkorábbi ismert városias jellegű központjának számít. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a lelőhelyen hat nagyobb, platform alakú halompiramis, kör alakú süllyesztett udvarok és lakónegyedek találhatók, amelyeket radiokarbon mérések Kr. e. 2900–1800 közé datálnak. A kerámia hiánya ugyanakkor megkülönbözteti a későbbi andoki kultúráktól: a Caral-közösség textíliákat, hálókat és növényi edényeket használt, de égetett agyagedényeket nem készített. Ez arra utal, hogy a „civilizáció” kritériuma nem a kerámia megléte, hanem a monumentális építészet, a településhierarchia és a mezőgazdasági fölösleg megszervezése.

A Caral körül kialakult telepek együttesét **Norte Chico** civilizációnak nevezi a szakirodalom. A konszenzus szerint a térségben öntözéses földművelés folyt, főként gyapotot, tökféléket és babot termesztettek, de a tengeri halászat és kagylógyűjtés is meghatározó volt. A lakosságszám becslések tárgya: Caralban valószínűleg 1 000–3 000 fő élhetett, de a teljes Norte Chico

régióra vonatkozó becslések ennél nagyságrendekkel magasabbak lehetnek. A vitatott kérdés az, hogy a Caral-kultúra vajon már állami szervezetet alkotott-e, vagy inkább rituális központok laza szövetsége volt, amelyet közös vallási gyakorlatok és cserekapcsolatok tartottak össze. A monumentális építkezéshez szükséges munkaerő megszervezése mindenesetre olyan társadalmi hierarchiát feltételez, amelyben a vallási elit képes volt jelentős számú embert mozgósítani.

2.3.3 A korai horizont: Chavín de Huántar

Chavín de Huántar (spanyolul: Chavín de Huántar) a mai Peru északi felföldjén, a Huántar-völgyben található régészeti lelőhely, amely Kr. e. 900 és 200 között élte virágkorát. A lelőhely központi épületegyüttese, a „Régi templom” és az „Új templom” néven ismert kőépítmények, bonyolult belső folyosókkal és szellőzőjáratokkal rendelkeznek. A régészeti konszenzus szerint a Chavín-kultusz központja zarándokhelyként működött, ahová a környező területek lakói rituális célból érkeztek. Az itt talált kőfaragványok, kerámiák és textíliák egységes ikonográfiát mutatnak, amely macskaféle, madár- és kígyómotívumokat vegyít. A legismertebb tárgy a **Lanzón** (spanyolul: Lanzón), egy 4,5 méter magas, gránitból faragott monolit, amely a régi templom belső szentélyében állt, és valószínűleg a kultusz fő szimbóluma volt.

A Chavín-jelenség értelmezése körül a tudományos vita elsősorban arra irányul, hogy milyen politikai hatalmat gyakorolt a központ. A régészeti leletek terjedése alapján sokan úgy vélik, hogy a Chavín-kultusz regionális integrációs szerepet játszott, de nem feltétlenül jelentett katonai vagy közigazgatási uralmat. A horizont fogalma itt inkább vallási és stilisztikai egységet jelöl, nem központosított államot. A Chavín eltűnése Kr. e. 200 körül valószínűleg regionális átrendeződéshez, nem katasztrófához köthető; a későbbi kultúrák átvették motívumait, de saját politikai formákat alakítottak ki.

2.3.4 A korai intermedier: Moche és Nazca

A korai intermedier (Kr. e. 200–Kr. u. 600) időszakában a regionális központok megerősödtek, és két jelentős, egymástól földrajzilag és kulturálisan is elkülönülő civilizáció virágzott a mai Peru partvidékén: a **Moche** északon, a **Nazca** délen.

A **Moche** (spanyolul: Moche, korábbi nevén Mochica) kultúra az északi partvidék völgyeiben, a Moche- és a Chicama-völgyben alakult ki, és Kr. e. 100 és Kr. u. 800 között létezett. A Moche-közösségek monumentális agyagtégla platform-piramisokat emeltek, amelyek közül a legismertebb a **Huaca del Sol** (spanyolul: Huaca del Sol, a „Nap piramisa”) és a **Huaca de la Luna** (a „Hold piramisa”). A régészeti feltárások szerint ezek egyszerre szolgáltak vallási központként és az elit hatalmának bemutatóhelyeként. A Moche-kultúra legismertebb tárgyi emlékei a kifinomult, realisztikus arckifejezéseket ábrázoló **portréedények** (spanyolul: huacos retratos), amelyek valódi személyeket, talán uralkodókat vagy harcosokat mintáztak. A kerámiák ikonográfiája háborúkat, emberáldozatokat és természetfeletti lényeket ábrázol, ami azt jelzi, hogy a katonai elit és a vallási hatalom szorosan összefonódott.

A Moche államszervezetének értelmezése vitatott. Egyes kutatók egyetlen központosított államot rekonstruálnak, míg mások több, egymással versengő völgyi királyság laza konföderációját tartják valószínűbbnek. A régészeti adatok mindkét modellhez szolgáltatnak érveket: a nagyméretű csatornarendszerek és a közös ikonográfia a politikai integrációt, a helyi különbségek és a gyakori erődített települések viszont a decentralizált hatalmi viszonyokat támasztják alá. Az 1990-es években a Huaca de la Luna mellett feltárt, nagyszámú emberáldozatra utaló csontlelet arra is felhívta a figyelmet, hogy a Moche-elit rituális erőszakkal legitimálhatta uralmát.

A déli partvidéken a **Nazca** (spanyolul: Nazca) kultúra Kr. u. 1 és 700 között virágzott. A Nazca-közösségek hírnevét elsősorban a hatalmas, a sivatagi felszínbe karcolt **geoglifáik** (spanyolul: geoglifos) adják, amelyeket a modern korban „Nazca-vonalaknak” neveznek. A vonalak állatokat, növényeket és geometriai alakzatokat ábrázolnak, és csak a levegőből láthatók teljes egészükben. A funkciójukról folyó vita régóta tart: csillagászati naptárként, vízkultuszhoz kapcsolódó rituális utakként, termékenységi szertartások színtereként egyaránt értelmezték őket. A legtöbb mai kutató a rituális táj fogalmát használja, és úgy véli, hogy a geoglifák a vallásos zarándoklatok útvonalait és a földalatti vízforrásokhoz kapcsolódó hitvilágot jelölték meg. A Nazca-kultúra emellett kiváló kerámia- és textilművességgel rendelkezett, de monumentális építészete nem érte el a Moche-kultúra méreteit. A Nazca hanyatlása a Kr. u. 6–7. század fordulóján részben a klímaváltozással, elsivatagosodással és az ebből fakadó erőforrás-válsággal hozható összefüggésbe, de a pontos okok továbbra is becslések maradnak.

2.3.5 A középső horizont: Tiwanaku és Wari

A középső horizont (Kr. u. 600–1000) fordulópontot jelentett az andoki civilizáció történetében: két olyan államalakulat emelkedett ki, amelyek már nem csupán egy-egy völgyet, hanem több régiót integráltak.

Tiwanaku (aymarául: Tiwanaku, spanyolul: Tiahuanaco) a Titicaca-tó medencéjében, a mai Bolívia területén, körülbelül 3800 méteres tengerszint feletti magasságban feküdt. Az állam Kr. u. 400 és 1000 között élte fénykorát, központja a tó déli partjától néhány kilométerre terült el. A romterület legismertebb építménye a **Puerta del Sol** (spanyolul: Puerta del Sol, a „Napkapu”), amely faragott kőtömbökből álló monumentális együttes része. A Tiwanaku gazdaság alapját a magashegyi mezőgazdaság képezte, amelyet az úgynevezett **suka kollus** (aymarául: suka kullu) rendszer segítségével fejlesztettek ki: emelt mezőgazdasági ágyásokat hoztak létre mesterséges csatornákkal, amelyek a fagyos éjszakákon a víz hőmegtartó képességét kihasználva védték a termést. A Tiwanaku állam multietnikus volt, és a régészeti leletek szerint a hatalma a déli-Andok széles területére, a mai Perutól Észak-Chiléig terjedt ki. Hanyatlásának okai vitatottak: a 11. század körüli, hosszan tartó aszályok és az ebből fakadó társadalmi feszültségek gyakran szerepelnek a lehetséges magyarázatok között, de a bizonyítékok nem egyértelműek.

Wari (spanyolul: Huari) a mai Peru középső felföldjén, Ayacucho térségében alakult ki, és Kr. u. 600 és 1100 között állt fenn. A Wari az első olyan andoki állam, amelyről a régészeti adatok alapján valószínűsíthető, hogy közvetlen közigazgatási központokat hozott létre a meghódított területeken. A birodalom központi települései, például a **Pikillacta** (spanyolul: Piquillacta) Cusco közelében, szigorúan tervezett, derékszögű alaprajzú komplexumok voltak, amelyek raktárakat, lakóépületeket és adminisztrációs tereket foglaltak magukban. A Wari úthálózatot és állami futárrendszert is kiépített, amelyek később az Inka Birodalom infrastruktúrájának mintájául szolgáltak. A Wari és Tiwanaku közötti kapcsolat jellege szintén vita tárgya: bár egymással párhuzamosan léteztek, és határterületeiken érintkeztek, a közvetlen katonai konfliktus bizonyítékai gyengék. A Wari hanyatlása a 11. században regionális széttagolódáshoz vezetett, és a késői intermedier korszakában számos kisebb, gyakran egymással háborúzó állam alakult ki a térségben.

2.3.6 Az Inka Birodalom (Tawantinsuyu)

A késői horizont korszaka az **Inka Birodalom** (quechua: **Tawantinsuyu**, „négy tartomány”) felemelkedésével kezdődik. A régészeti és etnohistóriai források szerint az inkák a Cusco-völgyből kiindulva a 15. század közepén, Pachacuti Inka Yupanqui uralkodása alatt kezdték meg expanziójukat. A birodalom gyors növekedését követően a spanyol hódítás idejére, az 1530-as

évekre, az Andok csaknem teljes hosszát, valamint a partvidék jelentős részét uralta, a mai Dél-Kolumbiától Közép-Chiléig. A lakosságszámra vonatkozó becslések 6 és 14 millió között mozognak; a bizonytalanságot az írásos összeírások hiánya és a járványok okozta korai népességfogyás nehezíti.

Az Inka állam működéséről szóló ismereteink elsősorban a spanyol gyarmati krónikákból származnak, amelyeket olyan szerzők jegyeztek le, mint Pedro Cieza de León (1553) vagy Juan de Betanzos (1551). Ezek a szövegek azonban olyan elbeszéléseket rögzítettek, amelyeket a hódítás után évtizedekkel, gyakran spanyol politikai érdekek által befolyásolt környezetben gyűjtöttek össze. A krónikák mellett a régészeti lelőhelyek, az út- és teraszrendszerek, valamint a **kipu** (spanyolul: quipu) elnevezésű csomóírásos zsinórok képezik a forrásbázist. A kipu pontos működése máig nem ismert: a tudományos konszenzus az, hogy numerikus adatok rögzítésére szolgált, de egyes kutatók szerint narratív információkat is tárolhatott. A kipu „olvasásának" képessége a gyarmati korban elveszett, így az Inka adminisztrációról alkotott kép szükségképpen rekonstrukció.

Az Inka Birodalom államszervezete a **mit'a** (quechua: kötelező, váltásban végzett munka) intézményére épült. A közösségek tagjai nem adót fizettek pénzben vagy terményben, hanem meghatározott időtartamra munkát vállaltak az állam számára: utakat építettek, teraszokat műveltek, vagy a birodalmi raktárakba termeltek. A **ayllu** (quechua: nemzetségi alapon szerveződő közösség) maradt a társadalom alapegysége, amelynek földjei közösen használtak, és a termelés elosztása a reciprocitás elve szerint történt. Az uralkodó, a **Sapa Inka** (quechua: „egyedüli inka") a Nap fiának számított, és az állami vallás csúcsán állt. Az uralkodó alatt az inka nemesi réteg, a hódításokban részt vevő katonai vezetők, valamint a helyi **kurakák** (quechua: helyi vezetők) alkották az adminisztratív hierarchiát. A birodalom a meghódított területek lakosságának egy részét áttelepítette, az úgynevezett **mitmaq** (quechua: áttelepítettek) rendszerével, ami a lojalitás biztosítását és a gazdasági specializációt szolgálta.

Az Inka Birodalom infrastruktúrájának leglátványosabb eleme az **Qhapaq Ñan** (quechua: „királyi út") úthálózat, amely a spanyol hódítás idejére a becslések szerint 30 000 és 40 000 km közötti hosszúságot ért el. A hálózat a birodalom négy tartományát kötötte össze a fővárossal, Cuscóval, hidakon, lépcsőkön és pihenőállomásokon (tambo) keresztül. Az utak a hírvivők, a hadsereg és a közigazgatás számára egyaránt elengedhetetlenek voltak; fenntartásukat a mit'a rendszeren keresztül szervezték. Az út hossza azonban becslés, mivel a teljes nyomvonalat még ma is térképezik, és a régészeti felmérések országonként eltérő részletességűek.

A mezőgazdasági termelést az ökológiai vertikalitás elve szerint szervezték. A **andenes** (spanyolul: terasz) elnevezésű kőfalas teraszrendszerek a meredek hegyoldalakon tették lehetővé a termőföld kialakítását, és egyúttal a talajeróziót is csökkentették. Az öntözőcsatornák hálózata a partvidéki sivatagi völgyektől a magashegyi zónákig terjedt. Az állam nagy raktárházakat (qollqa) tartott fenn, ahol a terményfölösleget tárolták, és amelyekből ínség idején, valamint a mit'a-munkások ellátására osztottak.

A vallási rendszer középpontjában a napisten **Inti** (quechua: Nap) állt, akit az inka uralkodó ősatyjának tartottak. Emellett **Viracocha** (quechua: Viracocha) teremtőisten és **Pachamama** (quechua: Földanya) tisztelete is meghatározó volt. A vallási gyakorlatok közé tartoztak az állami ünnepek, az áldozati rituálék, valamint a hegycsúcsokhoz kapcsolódó szent helyek (huacas) tisztelete. A régészeti leletek, például a magas hegyi lelőhelyeken talált gyermekáldozatok, azt mutatják, hogy az inka állam rituális erőszakot is alkalmazhatott politikai és vallási céljai érdekében. Ezeknek a leleteknek az értelmezése érzékeny terület, hiszen a mai szemlélő számára egyszerre jelzik a vallás mélységét és az elit hatalmának brutális következményeit.

2.3.7 Andoki közös minták: környezet, munka, vallás

A prekolumbiánus andoki civilizációk különbözőségük ellenére több közös vonást mutatnak, amelyek a földrajzi környezetből és a hosszú távú társadalmi fejlődésből fakadnak. Az első ilyen vonás a **vertikális ökológiai kiegészítés** gyakorlata, amely lehetővé tette, hogy a közösségek több zóna termékeit ellenőrizzék anélkül, hogy távolsági piacokat hoztak volna létre. A második a **munkaadó rendszer**, amely a piaci csere helyett a reciprocitás és a redisztribúció elvére épült. A harmadik a **kettős szervezet** elve, amelyet a kutatók a hanan (felső) és hurin (alsó) részekre osztott településekben, valamint a rituális és politikai hatáskörök megosztásában látnak.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az általános minták nem jelentik azt, hogy az andoki társadalmak egységesek lettek volna. A régészeti kultúrák egymástól eltérő politikai formákat próbáltak ki, a központosított államtól a vallási szövetségeken át a laza konföderációkig. Az Inka Birodalom éppen azért tudott olyan gyorsan terjeszkedni, mert a korábbi évszázadok során kidolgozott infrastrukturális és adminisztratív mintákat egyesítette, nem pedig azért, mert a semmiből hozott volna létre új rendet.

2.3.8 Források és bizonytalanságok

A prekolumbiánus civilizációk megismerésének elsődleges forrásai a régészeti leletek: épületek, kerámiák, textíliák, fémtárgyak, csontok, növényi maradványok és tájmódosítások. A kormeghatározás alapját a radiokarbon módszer adja, de a mintavétel és a kalibráció miatt a dátumok gyakran több évtizedes bizonytalansággal terheltek. A lakosságszámok és a terméshozamok mindig becslések, amelyek a településsűrűségből, a mezőgazdasági területek kiterjedéséből és a tárolókapacitásból levont következtetéseken alapulnak.

Az etnohistóriai források, elsősorban a spanyol gyarmati krónikák, az Inka Birodalom esetében pótolhatatlanok, de módszertani óvatosságot igényelnek. A krónikások saját politikai és vallási meggyőződésük szerint írták le az andoki társadalmat, gyakran európai kategóriákat vetítve rá. Az inka származású szerzők, mint például Inca Garcilaso de la Vega (1609), saját nemesi származásukat is legitimálni kívánták, így elbeszéléseikben a birodalom kifinomultabbnak tűnhet, mint amilyen valójában volt. A vita tárgya, hogy a krónikákból rekonstruált inka államszervezet mennyire tekinthető megbízhatónak, és mennyiben keverednek benne a prehispán és a gyarmati kori elemek.

A régészeti kultúrák elnevezése semleges, de félrevezető is lehet: egyetlen stílus vagy lelőhely neve nem feltétlenül felel meg egy etnikai vagy nyelvi csoportnak. A „Moche” vagy a „Nazca” ma elsősorban a kutatók által elkülönített tárgyi hagyatékot jelöli, nem pedig egy önmagát így nevező népet. A prekolumbiánus társadalmak önértelmezéséről írásos források hiányában csak korlátozott ismereteink vannak. Ebből fakadóan a fejezetben bemutatott állítások egy része tudományos konszenzus, más része vitatott értelmezés, és minden rekonstrukció magában hordozza a jelenkori kutatók szemléletét is.

2.3.9 Rövid összefoglaló

- A prekolumbiánus Andok civilizációja a csendes-óceáni partvidék és a magashegyi zónák közötti ökológiai kiegészítésre épült, amely lehetővé tette a városiasodást és az államok kialakulását.
- **Caral** (Kr. e. 3000 körül) az amerikai kontinens egyik legkorábbi monumentális települése; kerámia nélkül is létrehozott piramisokat és lakónegyedeket.
- A **Chavín**-kultusz (Kr. e. 900–200) a korai horizont egységes vallási stílusát teremtette meg, anélkül hogy központosított katonai államot hozott volna létre.

- A **Moche** és a **Nazca** kultúra a korai intermedierben eltérő politikai mintákat mutatott: az előbbi látványos piramisokat és portrékerámiát, az utóbbi hatalmas geoglifákat hagyott hátra.
- A középső horizont **Tiwanaku** és **Wari** állama az első kísérletek voltak több régió integrálására; a Wari adminisztratív központjai az inka állam előfutárának tekinthetők.
- Az **Inka Birodalom (Tawantinsuyu)** a 15. században gyors terjeszkedéssel uralta az Andok nagy részét; gazdasága a **mit'a** munkaadón és a **ayllu** közösségeken alapult.
- Az andoki államszervezés közös vonása a vertikális ökológiai kiegészítés, a teraszos mezőgazdaság és a reciprocitás elve; ezek a minták a piacgazdaság nélküli integráció sajátos útját jelentik.
- A prekolumbiánus társadalmakról szóló ismereteink régészeti és etnohistóriai forrásokra támaszkodnak; a kronológia, a népességszám és a politikai rekonstrukció gyakran becslés vagy vitatott értelmezés tárgya.

2.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta az Andok ökológiai sokszínűsége a korai városiasodást és az állami integrációt? Milyen példákat ismer a vertikális kiegészítésre?
2. Miben különbözött a Moche és a Nazca kultúra politikai és vallási szervezete? Mit árulnak el ezek a különbségek a korai intermedier regionális sokféleségéről?
3. Miért tekinthető a Wari állam az Inka Birodalom előfutárának? Mely régészeti bizonyítékok támasztják alá ezt az értelmezést?
4. Milyen módszertani nehézségekkel jár az Inka Birodalom működésének rekonstrukciója a spanyol krónikák alapján? Hogyan egészítheti ki a régészet ezt a képet?

2.4 Amazonia és a déli területek a hódítás előtt

A hódítás előtti Dél-Amerika története gyakran az Andok felől íródik: a kőből emelt városok, a birodalmi utak és az állami adminisztráció látványos maradványai érthetően vonzzák a figyelmet. Ez a fejezet azonban a kontinens másik, legalább ilyen sokszínű felét veszi szemügyre: az Amazonas-medence erdei és folyómenti világát, a brazíliai szavannákat, valamint a déli kúp pampáit, Patagóniát és Tűzföldet. E területek prekolumbiánus lakói nem alkottak egységes birodalmat, de nem is voltak „történelem nélküli" népek: régészeti, nyelvészeti és etnohistóriai bizonyítékok alapján bonyolult gazdálkodási, csere- és települési hálózatokat lehet rekonstruálni. A fejezet ezért egyszerre mutatja be a környezeti alkalmazkodás változatait, és hívja fel a figyelmet arra, miért torzít a mai fogalmak visszavetítése akkor, amikor az erdei, szavannai vagy éppen tűzföldi népekről beszélünk.

Az alábbiakban az előző alfejezetekre építünk: az első emberi betelepülés és a nyelvcsaládok kérdése Az őslakosság eredete és nyelvei című részben, a dél-amerikai civilizációk andoki példái A prekolumbiánus civilizációk című részben kerültek tárgyalásra. Itt most azokat a területeket vizsgáljuk, amelyek nem tartoztak az Inka Birodalom vagy a korábbi andoki államok közvetlen befolyása alá, ám amelyek története ugyanúgy elválaszthatatlan a kontinens hódításáról szóló későbbi fejezetektől.

2.4.1 Az Amazonas-medence: környezet, nyelv és gazdálkodás

A mai Brazília északi részén, valamint a szomszédos országok területén húzódó Amazonas-medence a világ legnagyobb folyami vízgyűjtője. A hódítás előtti települési mintákat alapvetően

két környezeti zóna határozta meg: az időszakosan elöntött **várzea** (portugálul *várzea*) ártéri erdősáv és a magasabb, nem áradó **terra firme** (portugálul *terra firme*) erdő. A folyók közelsége a várzeában termékeny, rendszeresen megújuló üledéket, bőséges halállományt és vízi közlekedést kínált; a terra firme viszont nagyobb területet adott a földművelésnek, ám talaja szegényebb és tápanyag-utánpótlása lassúbb.

A régészeti konszenzus szerint az Amazonas-medencét a hódítás előtti évezredekben számos különböző nyelvcsaládhoz tartozó csoport lakta: a **tupí** és **guaraní** nyelvek a keleti és déli területeken, az **arawak** nyelvek a folyóhálózat középső és nyugati részein, a **karib** nyelvek a mai Venezuela felőli peremvidéken, a **gé** (jê) nyelvek a brazíliai felföldeken, a **pano** és **tukano** nyelvek a nyugati és északnyugati medencében. E nyelvcsaládok elterjedése önmagában is közlekedési és cserehálózatok létét sejteti, ám a nyelvészeti rekonstrukciók időmélysége és a vándorlások iránya vitatott: a kutatók egy része a folyó menti terjeszkedést hangsúlyozza, mások éppen a terra firme belső területeiről kiinduló népmozgásokat valószínűsítenek.

A hódítás előtti amazóniai gazdálkodás legfontosabb növénye a **manióka** (Manihot esculenta) volt, amelyet két alapformában termesztettek: az édes maniókát közvetlen fogyasztásra, a keserű fajtákat pedig bonyolult mérgező-eltávolító feldolgozás után lisztként vagy lepényként. A manióka mellett kukoricát, tököt, babféléket, édesburgonyát, gyümölcsfákat és különböző pálmaféléket is termesztettek. A földművelés leggyakoribb formája a **vágásos-égetéses művelés** (angolul *swidden*, portugálul *roça*) volt: a kivágott növényzet elégetésével nyerték a rövid távon termékeny talajt, majd a parcellát pihentették. Ugyanakkor a várzea ártéri földjein intenzívebb, több egymást követő vetést is lehetővé tevő művelés folyt, és a kutatók ma már nem tekintik az amazóniai földművelést kizárólag kis léptékű, mozgó rendszernek.

Különösen fontos bizonyítéka a tartós emberi beavatkozásnak az úgynevezett **fekete föld** (portugálul *terra preta de índio*): az Amazonasban több helyen, gyakran a korábbi települések területén található, észrevehetően sötét, szerves anyagokkal, faszénnel, hal- és egyéb hulladékkal dúsított antropogén talaj. A terra preta nemcsak régészeti jelenség, hanem a mai gazdálkodás számára is megbecsült, termékeny talaj; kialakulása évszázadok, esetleg évezredek alatt ment végbe, és azt jelzi, hogy a prekolumbiánus lakosok tartósan átalakították a környezetet. A terre preta kiterjedésének, keletkezési sebességének és egykori termelési szerepének megítélése azonban vitatott: egyes kutatók szerint tudatos talajjavításról volt szó, mások szerint a hulladéklerakás és a mindennapi élet melléktermékeként alakult ki.

2.4.2 Társadalomszervezet, csere és a nagy falvak

A korai európai krónikák – köztük Gaspar de Carvajal domonkos szerzetes 1542-es leírása, aki Francisco de Orellana expedíciójával hajózott végig a folyón – sűrűn lakott, hosszan elnyúló folyóparti településekről, népes falvakról és bonyolult helyi vezetésről számoltak be. Carvajal szövege azonban nyilvánvalóan a hódítás és a propaganda kontextusában keletkezett, és a kutatók óvatosan kezelik számait, amelyeket nem lehet közvetlen népességbecslésként kezelni. Az 1540-es éveket követően a behurcolt járványok, a rabszolgavadászat és a gyarmati konfliktusok drasztikusan átalakították a folyóparti társadalmakat, ezért a későbbi, 17–18. századi megfigyelők már egészen más képet láthattak.

A régészeti anyag az utóbbi évtizedekben több olyan jelenséget is felszínre hozott, amely alátámasztja, hogy az Amazonas-medencében nemcsak kis, egymástól elszigetelt falvak léteztek. A Marajó-szigeten, az Amazonas torkolatában azonosított **Marajoara kultúra** (portugálul *cultura marajoara*) kerámiaközpontú, halomsíros településeket hagyott maga után; a datálások mintegy i. sz. 400 és 1400 közé teszik, ám a pontos kronológia vitatott. A folyó torkolatától délre, a Tapajós folyó vidékén a **Santarém-kultúra** (portugálul *cultura de Santarém*) termékeny ártéri övezetét sűrűn lakott települések jellemezték a hódítás korai időszakában is. Az Acre

államban és környékén felfedezett **geoglifák** (portugálul *geoglifos*) – nagyméretű, árokkal és sánccal kialakított geometrikus földművek – azt mutatják, hogy az Amazonas délnyugati peremén a második évezredben olyan munkaszervezés létezett, amely jóval meghaladta a kis családi csoportok erejét. A geoglifák kora és rendeltetése azonban ma is kutatási vita tárgya: egyes elképzelések szerint szertartásos terek voltak, mások szerint védekezést vagy éppen területjelölést szolgálhattak.

A társadalomszervezetre vonatkozó modellek ennek megfelelően jelentősen megváltoztak. A 20. századi antropológia sokáig azt hangsúlyozta, hogy az amazóniai népek viszonylag egyenlőségre épülő, kis létszámú faluközösségekben éltek, és a **főnökség** (spanyolul *cacicazgo*) csupán gyenge, presztízs alapú tekintély volt. Az újabb régészeti és etnohistóriai munkák ezzel szemben olyan időszakos vagy tartós vezetői hatalmat is valószínűsítenek, amely képes volt nagyobb közösségi munkákat megszervezni, cserét irányítani és szövetségeket összefogni. A „főnökség” fogalmának használata azonban vitatott, mert könnyen a fejlődéstani skála egyszerű fokozataként jelenik meg, és elfedheti az amazóniai politikai viszonyok rugalmasságát: a vezetői szerepek sok esetben nem örökletes tisztségek, hanem személyes képességen, nagylelkűségen és szertartási tekintélyen alapultak.

A települések gyakran nagyobb **közösségi házakból** álltak; a portugál forrásokban meghonosodott **maloca** szó (portugálul *maloca*; a spanyol forrásokban is gyakori) ilyen nagy családi vagy többcsaládos házat jelölt. A folyómenti falvak – a forrásokban gyakran **aldeia** (portugálul *aldeia*) – nemcsak lakóhelyként, hanem kereskedelmi és politikai csomópontként is működtek. A **kenu** (portugálul *canoa*, a tupí nyelvekből származó szó) alapvető közlekedési eszköz volt; a folyami útvonalak összekötötték az Andok lábánál fekvő területeket az Atlanti-óceán partvidékével. Cserélt árucikkek közé tartozott a félkész kerámia, a kőbalták, a tollak, a gyanták, a festőanyagok, a szárított hal és a maniókaliszt. A csere nem pusztán gazdasági, hanem rokonsági és szövetségi hálózatokat is fenntartott, és a kutatók feltételezik, hogy a többnyelvűség és a helyi nyelvi keveredés részben éppen e hálózatok működéséhez köthető.

2.4.3 A szavannák és a brazíliai felföldek

Az Amazonas-medencétől délre és keletre a brazíliai felföldek **cerrado** (portugálul *cerrado*) szavanna-erdei és **caatinga** (portugálul *caatinga*) félszáraz bozótos zónái húzódnak. Ezeken a területeken a víz és a termőföld évszakos elérhetősége más stratégiákat igényelt, mint a folyómenti ártéren. A **gé** nyelvcsaládhoz tartozó csoportok – például a közép-brazíliai xavante, kayapó és a további, ma is gé nyelveket beszélő népek – a régészeti rekonstrukciók szerint félig letelepedett életmódot folytathattak: az esős évszakban nagyobb falvakban gyűltek össze, a száraz időszakban pedig kisebb vadászó-gyűjtögető csoportokra váltak szét. A mozgás azonban nem jelentett rendezetlenséget: a csoportok szezonális költözését a vízkészletek, a gyümölcsérési időszakok és a vadak vándorlása szabályozta.

A szavannákon is végeztek földművelést, de általában kisebb arányban, mint a várzeán; a fő növények között manióka, kukorica, batátafélék és egyes babfajták szerepeltek. A brazíliai felföldek egyes területein a prekolumbiánus kőeszközök, csiszolt balták és kerámiatöredékek arról tanúskodnak, hogy a csoportok nem voltak elszigetelve: a tengerparti tupí és a belső gé népek közötti kapcsolatokra a 16. századi források is utalnak. A nyelvészeti adatok arra engednek következtetni, hogy a hódítás előtt a tupí-guaraní nyelvű csoportok hosszú időn át terjeszkedtek a brazil partoktól dél és nyugat felé, ám ennek a folyamatnak az üteme, iránya és kényszerítő jellege ma is vita tárgya. A szavannai és erdei csoportok kapcsolata nem írható le sem kizárólag békés cserével, sem állandó háborúval; a régészeti nyomok mindkettőre találnak példát.

2.4.4 Patagónia és a pampák vadászai

Az Andoktól délre és keletre elterülő **pampák** füves síkságain és **Patagónia** (spanyolul *Patagonia*) szárazabb, hideg fennsíkjain a hódítás előtt elsősorban vadászó-gyűjtögető életmódot folytató csoportok éltek. A régió legfontosabb nagyvadja a **guanakó** (Lama guanicoe) volt, emellett a **nandu** (Rhea americana) és kisebb emlősök, madarak szerepeltek a zsákmányállatok között. A növényi élelem gyűjtögetése – magvak, gumók, bogyók – szintén kiegészítette az étrendet.

A mai közép- és dél-Argentína, valamint Chile déli területeinek prekolumbiánus nyelvi képét nehéz pontosan rekonstruálni, mert a későbbi járványok, a gyarmati terjeszkedés és a 19. századi katonai hadjáratok miatt a helyi nyelvek nagy része kihalt vagy töredékessé vált. A rendelkezésre álló nyelvészeti és etnohistóriai adatok alapján a déli kúpban több nyelvcsalád is jelen volt: a **chon nyelveket** beszélő csoportok közé sorolják a Patagóniában élő **tehuelche** (a spanyol forrásokban *patagones*) és a pampákon élő **puelche** csoportokat, miközben a **selk'nam** (a 19–20. századi forrásokban gyakran *ona*) a Tűzföld szigetén beszélte a chon nyelvek egyik változatát. A „tehuelche" és a „puelche" elnevezések azonban gyűjtőfogalmak: az előbbi több, egymással rokon, de nem feltétlenül azonos nyelvet és csoportot takar, az utóbbi pedig részben mapuche eredetű megnevezés, amelyet a gyarmati források később kiterjesztettek a pampák különböző vadászaira.

A pampák és Patagónia prekolumbiánus lakói gyalogos vadászok voltak: a ló csak a spanyol hódítás után, a 16. század második felétől terjedt el fokozatosan, és alapvetően átalakította a déli vadásznépek mobilitását, vadászati módját és társadalmi szervezetét. A hódítás előtti időszakban a guanakócsordákat gyalogosan, lándzsával, nyíllal és **bólával** (spanyolul *boleadora*, a köveket és bőrszíjakat kombináló hajítószer) közelítették meg; a bóla használatát a korai spanyol leírások és a régészeti kőgolyók egyaránt alátámasztják. A vadászcsoportok évszakos rend szerint mozogtak a vízlelőhelyek és a csordák mozgása mentén; a családok kis létszámú, rugalmas egységekben éltek, de nagyobb ünnepek, cserék vagy konfliktusok idején időszakosan összeverődhettek.

A patagóniai sziklaművészet – például a mai Argentína területén ismert **Kezek barlangja** (spanyolul *Cueva de las Manos*) – híres kézlenyomatai és vadászjelenetei azt mutatják, hogy a déli vadászoknak összetett vizuális és valószínűleg szertartásos hagyományaik voltak. A festmények korát egyes keltezések több ezer évre teszik, de a rétegek pontos kronológiája vitatott, és a jelenetek értelmezése is többféle lehet. A patagóniai régészeti lelőhelyek viszonylag ritkák és egyenetlenül kutatottak, ezért a prekolumbiánus lakosság számáról csak nagyon óvatos becslések léteznek; azok a becslések, amelyek a 19. századi megfigyelésekből indulnak ki, nem közvetlenül a hódítás előtti állapotot tükrözik, mert a járványok és a gyarmati terjeszkedés már korábban súlyos demográfiai veszteségeket okoztak.

2.4.5 Tűzföld és a déli tengeri vadászok

A dél-amerikai szárazföld csücskén és a Magellán-szoros vidékén fekvő **Tűzföld** (spanyolul *Tierra del Fuego*) a hódítás előtti déli területek egyik legzordabb, ám lakott régiója volt. A szigeteken és a csatornák partjain a tengeri erőforrások, a kagylópadok, a fókák, a pingvinek, a halak és a partra vetett bálnák biztosították a megélhetés alapját. A tűzföldi népek nem alkottak egységes csoportot: a **yámana** (más néven *yaghan*) a déli csatornák partvidékén, a **kawésqar** (a spanyol forrásokban *alacalufe*) a nyugati, erősen tagolt szigetvilágban, míg a **selk'nam** a nagy sziget belső, füvesebb területein élt.

A yámana és a kawésqar tengeri vadász-halász életmódot folytatott; a **kenu** számukra nem csupán közlekedési, hanem lakó- és vadászeszköz is volt. A családok gyakran a kenukban vagy azok mellett tartózkodtak, a part menti táborhelyeken kagylódombok – úgynevezett **kagylóhalmok** – halmozódtak fel, amelyek ma fontos régészeti források. A kagylódombok rétegeiből a

táplálkozás változásait, a kő- és csonteszközök fejlődését és a lelőhelyek évszakos használatát lehet rekonstruálni. A 19. századi európai és chilei–argentin leírások sokat hangsúlyozták a hideghez való alkalmazkodást, a testfestést, a tűz folyamatos őrzését és a viszonylag egyszerű anyagi kultúrát; azonban e leírások gyakran a gyarmati és missziós kontextus torzításait is magukban hordozzák, és nem feltétlenül a hódítás előtti társadalmi viszonyokat rögzítik.

A selk'nam csoportok a sziget belsejében guanakóvadászattal foglalkoztak, és a rendelkezésre álló etnohistóriai források szerint íjjal-nyíllal vadásztak. A prekolumbiánus Tűzföld társadalmi szervezete kisebb, rokonsági alapon működő, szabadon mozgó csoportokból állt; a területi viták, a víz- és élelemforrások versenye konfliktusokhoz is vezethetett. A 19–20. századi európai misszionáriusok, vadászok és kereskedők által leírt „primitív" állapot képét a mai történetírás erősen bírálja: a tűzföldi életmód nem fejlődéstani elmaradottság volt, hanem a rendkívül mostoha környezethez való finom alkalmazkodás, amelynek keretében a lakosok pontosan ismerték a part, a szigetek és az időjárás viszonyait.

A déli kúp északabbra fekvő részén a **mapuche** (a spanyol forrásokban *araucano*) népe a mai Chile középső folyóvölgyeiben élt. A mapuche földművelést – kukoricát, babot, tököt, burgonyaféléket – folytatott, emellett vadászott és gyűjtögetett; a hódítás előtti terjeszkedése és társadalmi szervezete a későbbi gyarmati konfliktusok fényében vált a spanyol források egyik legfontosabb témájává. A mapuche prekolumbiánus történetét nem itt tárgyaljuk részletesen, hanem Őslakos népek és a spanyol hódítás című chilei fejezetben; itt elég annyit rögzítenünk, hogy a déli kúp egyetlen, nagyobb lélekszámú földművelő népe nem az Andok központi területén, hanem a mérsékelt övi folyóvölgyekben élt, és a hódítás előtti Dél-Amerika sokszínűségének egy újabb változatát képviselte.

2.4.6 A hódítás előtti Dél-Amerika sokszínűsége

Az Amazonas-medence, a brazíliai felföldek és a déli kúp példái megmutatják, hogy a hódítás előtti Dél-Amerika nem írható le egyetlen települési, gazdasági vagy politikai modell szerint. Az Andok államai kőből emelt központokkal, közigazgatási rendszerrel és jelentős ember- és teherhordó hálózattal rendelkeztek; az Amazonas folyópartján nagy falvak, kerámiaközpontok, földművek és bonyolult csereutak alakultak ki; a szavannákon félig letelepedett, szezonálisan mozgó csoportok éltek; a pampák és Patagónia lakói pedig a guanakó és más vadállatok követésére szervezték életüket. A tűzföldi tengeri vadászok a csatornák és a kagylópadok ökológiájához alkalmazkodtak.

Ez a sokszínűség óvatosságra int minden olyan fogalommal szemben, amely a hódítás utáni európai kategóriákat vetíti vissza a prekolumbiánus időre. A „mezőgazdasági" és „vadászó-gyűjtögető" ellentét, a „települt" és „nomád" szétválasztás, illetve a „civilizált" és „vad" minősítés a 16–19. századi európai és kreol értelmezésekben gyakran jogosította fel a betelepülőket a föld elfoglalására. A mai történetírás ezeket a kategóriákat nem tényleírásként, hanem történeti tárgyként kezeli: arra kérdez rá, ki kinek az életmódját nevezte elmaradottnak, és milyen hatalmi érdekeket szolgált ez a minősítés. A fejezet ezért a prekolumbiánus déli és erdei népek bemutatásakor nem a „fejlettség" rangsorát keresi, hanem a környezeti feltételekhez való alkalmazkodás és a társadalmi szerveződés változatait igyekszik leírni.

A hódítás pillanatában az Amazonas-medence és a déli kúp népei nem voltak passzív szemlélői az európai terjeszkedésnek. A 16. századi krónikák által leírt nagy folyóparti települések, a spanyolokkal szembeni déli ellenállás és a későbbi gyarmati korszakban is fennmaradó őslakos hálózatok mind arra utalnak, hogy a prekolumbiánus Dél-Amerika története nem zárul le a hódítással, hanem átszövődik a gyarmati és a nemzetállami időszak történetével. Ezt a folyamatot a következő fejezetek – különösen A hódítás és a gyarmati rend és az egyes országfejezetek – tárgyalják részletesen.

2.4.7 Források és bizonytalanságok

A hódítás előtti Amazonia és a déli területek történetére vonatkozó ismereteink három fő forráscsoportból származnak. Elsőként a **régészeti leletek**: kerámiák, kő- és csonteszközök, lakó- és halomsírok, geoglifák, kagylódombok, sziklaművészet és a terra preta. Másodikként a **nyelvészeti rekonstrukció**: a ma beszélt vagy történeti forrásokból ismert nyelvek összevetése alapján a nyelvcsaládok elterjedése és a népmozgások valószínű iránya. Harmadikként a **korai európai írott források**: a 16. századi hódítók, misszionáriusok és utazók krónikái, amelyek a kontaktus pillanatának leírásai, ám a hódítás és az európai értelmezés torzításait is magukban hordozzák. Az őslakos szájhagyomány csak közvetve, a későbbi feljegyzéseken keresztül érhető el, és a gyarmati viszonyok erősen megcsonkították.

A legfontosabb bizonytalanság a **népességszám**. A hódítás előtti Amazonas lakosságára vonatkozó becslések rendkívül széles skálán mozognak: a korai, elsősorban a folyóparti termékenységre és a krónikák számsoraira alapozó becslések néhány milliótól akár 8–10 millióig terjednek, míg a korábbi, a terra firme szegényes talaját hangsúlyozó modellek alacsonyabb számokat valószínűsítenek. E könyv tudatosan nem közöl egyetlen pontos össznépességi számot sem, mert a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé megbízható becslést. A déli területek esetében a hódítás utáni járványok és az etnikai csoportok gyérülése miatt a 19–20. századi feljegyzések nem alkalmasak a prekolumbiánus lélekszám közvetlen rekonstruálására.

A régészeti kronológia is gyakran vitatott. A Marajoara kultúra, a Santarém-kultúra és a geoglifák időrendje a kerámia-stílusok és a radiokarbon-datálások függvénye, de a rétegtani viszonyok és a lelőhelyek mintavételezése egyenetlen. A patagóniai sziklaművészet keltezése szintén nehéz, mert a festékanyagok kora nem mindig mérhető közvetlenül. A tűzföldi kagylódombok rétegei viszont kedvezőbb archeológiai környezetet kínálnak, ezért az életmód időbeli változásainak finomabb rekonstrukcióját is lehetővé teszik, ám a kutatás itt is sok helyen csak kezdeti stádiumban van.

Az értelmezési viták közül a legjelentősebb a **komplexitás kérdése**. A 20. század második felében az amazóniai kultúrákat sokáig a környezeti korlátok miatt „egyszerűnek” és kis léptékűnek tartották; ezt a képet az 1990-es évektől kezdve a terra preta, a geoglifák és a nagyobb települések felfedezése fokozatosan átírta. A kutatók ma már inkább arról vitatkoznak, hogy ezek a jelenségek mekkora területen és milyen időbeli ütemben jelentkeztek, semmint arról, hogy léteztek-e egyáltalán. A déli kúp esetében a „nomád vadász” leegyszerűsítő képe szintén revízióra szorul: a régészeti leletek és az etnohistória összevetése azt mutatja, hogy a déli népek is rendelkeztek területi tudással, szociális szabályokkal és technológiai innovációval, amelyek nem kevésbé összetettek, mint a földművelő társadalmak, csak más környezeti kényszerekhez igazodtak.

Végül jelezni kell, hogy a fejezetben használt őslakos névhasználat – tehuelche, puelche, selk’nam, yámana, kawésqar, mapuche – részben a gyarmati és a 19–20. századi etnográfiai irodalomból származik, és nem mindig felel meg a csoportok saját, időben változó önelnevezéseinek. A nyelvrokonsági besorolások a nyelvészet jelenlegi álláspontját tükrözik, de ezek is változhatnak újabb adatok alapján.

2.4.8 Rövid összefoglaló

- A hódítás előtti Dél-Amerika nem egységes „őslakos világ” volt: az Andok államai mellett az Amazonas folyóparti nagy falvai, a brazíliai szavannák félig letelepedett csoportjai és a déli kúp vadászai mind más környezeti és társadalmi utat követtek.
- Az Amazonas-medencében a várzea termékeny ártéri sávja és a terra firme erdő eltérő gazdálkodást tett lehetővé; a manióka, a kukorica és más növények termesztése mellett a folyami halászat és a kenu közlekedés kapcsolta össze a falvakat.

- A **fekete föld** (terra preta), a Marajoara és Santarém kultúrák, valamint a geoglifák azt jelzik, hogy az Amazonasban a hódítás előtt tartós emberi tájátalakítás, nagyobb települések és szervezett munka is létezett; ezek mértéke és időrendje azonban vitatott.
- A pampák és Patagónia prekolumbiánus lakói gyalogos guanakóvadászok voltak; a ló csak a spanyolok után terjedt el. A bóla, a lándzsa és a sziklaművészet régészeti nyomai a déli vadászok összetett technológiáját mutatják.
- Tűzföldön a yámana és kawésqar tengeri vadászok kenukban, kagylódombokkal jelzett táborokban éltek, míg a selk'nam a sziget belsejében vadászott; a 19. századi európai leírások nem közvetlenül a hódítás előtti állapotot tükrözik.
- A hódítás előtti népességszámok – különösen az Amazonas esetében – csak nagyon tág határok között becsülhetők, ezért a könyv nem közöl pontatlan össznépességi adatokat.
- A „mezőgazdasági", „vadászó-gyűjtögető", „települt" és „nomád" szétválasztás európai értékítéleteket hordozhat; a mai történetírás ezeket a környezeti alkalmazkodás változataiként, nem fejlődési rangsorként kezeli.
- A prekolumbiánus erdei és déli népek hálózatai átszövődnek a gyarmati időszakba; az itteni alapok a következő fejezetek országtörténeteiben és a tematikus részekben térnek vissza.

2.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a várzea és a terra firme különbsége az Amazonas-medence prekolumbiánus gazdálkodását és településhálózatát?
2. Milyen régészeti és nyelvészeti bizonyítékok alapján vitatják a kutatók az amazóniai társadalmak „egyszerű", kis léptékű képét?
3. Miért nem lehet a 19–20. századi etnográfiai leírásokat közvetlenül a hódítás előtti Patagónia és Tűzföld viszonyaiként olvasni?
4. Milyen torzító hatásai vannak a „vadászó-gyűjtögető" és „mezőgazdasági" kategóriák visszavetítésének a dél-amerikai prekolumbiánus népek történetére?
5. Hasonlítsd össze az Amazonas folyóparti nagy falvainak társadalomszervezetét a déli kúp vadászcsapatainak szerveződésével: milyen környezeti tényezők magyarázzák a különbségeket?

3 A hódítás és a gyarmati rend

3.1 Az európai expanzió és a konkviszta

Az európai terjeszkedés Dél-Amerikában nem egyetlen, előre megtervezett hadjárat volt, hanem hosszú, egyenlőtlen és sokszereplős folyamat, amelynek során az ibériai monarchiák, magánvállalkozók, helyi népek és a járványok együttesen alakították át a kontinens hatalmi viszonyait. A hódítás megértéséhez külön kell választanunk a spanyol **konkviszta** (conquista) katonai–jogi jelenségét, a portugál fokozatos partvidéki terjeszkedést, valamint a birodalmi központok összeomlásának és a perifériák hosszú ellenállásának eltérő mintáit. A korábbi alfejezetek – A prekolumbiánus civilizációk és Az őslakosság eredete és nyelvei – bemutatták, hogy Dél-Amerika 1492 előtt korántsem volt egységes: az Andokban magasan szervezett államok, az Amazonasban és a déli síkságokon pedig törzsi vagy félnomád társadalmak éltek. Az európai expanzió éppen ezért nem ugyanúgy zajlott le ezeken a területeken; a következő oldalak a hódítás közös elemeit és a regionális változatait egyaránt tárgyalják.

3.1.1 Az ibériai expanzió háttere és a Tordesillas-i szerződés

Az európai terjeszkedés közvetlen előzménye az Ibériai-félsziget déli részének visszahódítása, a **reconquista** volt, amely 1492-ben Granada elfoglalásával zárult le. A kasztíliai és aragóniai korona, valamint a portugál királyság ekkor már évtizedek óta tengeri útvonalakat keresett Afrika partjai mentén és az Atlanti-óceánon; a cél részben az aranyhoz, fűszerekhez és rabszolgákhoz való közvetlen hozzáférés, részben a keresztény hit terjesztésének ideológiai programja volt. Ennek a programnak a hivatalos keretét a pápai bullák adták, különösen az 1493. évi pápai adománylevelek, amelyek a spanyol koronának ítélték az újonnan felfedezett területeket. A két ibériai hatalom közötti vitát az 1494. évi **tordesillasi szerződés** (Tratado de Tordesillas) rendezte: a szerződés egy képzeletbeli vonalat húzott az Atlanti-óceánon, amelytől nyugatra a spanyol, keletre pedig a portugál érdekszférába tartoztak a felfedezések. A vonal pontos helye vitatott, de a mai Brazília keleti partvidéke a portugál oldalra került; ez a nagyrészt kartográfiai bizonytalanságokon alapuló felosztás hosszú távon meghatározta a kontinens nyelvi és politikai térképét.

Fontos hangsúlyozni, hogy a szerződés nem jelentette a terület tényleges ellenőrzését; a spanyol és portugál korona eleinte csupán jogi igényt formált, amelyet később katonai és missziós eszközökkel próbált érvényesíteni. A korabeli európai jogi fikció – amely szerint az őslakos népeknek nincs érvényes tulajdonjoguk, vagy ha van is, a pápa adománya azt felülírja – a mai nemzetközi jogi felfogással összeegyeztethetetlen; a könyv ezért ezt a hódítás ideológiai igazolásaként, nem pedig semleges leírásaként tárgyalja.

3.1.2 A karibi hídfő és a korai hódítás módszerei

A spanyol terjeszkedés első szakasza nem Dél-Amerikában, hanem a Karib-térségben zajlott. Kolumbusz Kristóf 1492. évi expedíciója után a spanyolok Hispaniola szigetén hozták létre az első állandó települüket, és innen indítottak felfedező- és hódító vállalkozásokat a térség szigeteire. A

karibi őslakos **taíno** és **arawak** (a mai terminológia szerint arawak) közösségek számára a spanyol jelenlét gyors demográfiai katasztrófát hozott: a kényszermunka, a háborúk és mindenekelőtt az európai betegségek – himlő, kanyaró, tífusz, influenza – ellen nem rendelkeztek immunitással. A spanyol korona már 1503-ban törvényesítette az **encomienda** intézményét, amely a hódítóknak őslakos munkaerőt és adót rendelt, cserébe a keresztény hit oktatásának kötelezettségével. Az encomienda a gyakorlatban gyakran kényszermunka-rendszerként működött, és a karibi őslakos lakosság összeomlásának egyik tényezőjévé vált.

Ezek a korai hódítások alakították ki a későbbi konkviszta társadalmi és jogi formáját. A hódítók – **conquistadorok** – nem hivatásos királyi hadseregként, hanem magánvállalkozóként indultak útnak: saját költségükön szervezett expedíciókban vettek részt, a zsákmányból és az elnyert kiváltságokból reméltek meggazdagodni. Az uralkodóval kötött megállapodás, a **kapituláció** (capitulación) szabályozta a hódítás feltételeit, a terület felosztását és a koronának járó részesedést. A spanyol korona 1513-ban kibocsátotta a **requerimiento** (felszólítás) szövegét, amelyet a hódítóknak fel kellett olvasniuk az őslakosok előtt: a dokumentum felszólította a helyi lakosságot a spanyol korona és a keresztény hit elfogadására, ellenkező esetben háborúval fenyegetett. Ez a gyakorlat a mai szemmel nézve cinikus jogi formalitás volt, hiszen az őslakosok nem értették a spanyol nyelvet, és a hódítók gyakran csak a támadás megindítása előtt, jelképesen olvasták fel a szöveget.

3.1.3 Az Inka Birodalom összeomlása: Cajamarca és a belháború

A dél-amerikai hódítás legdrámaibb fejezete az **Inka Birodalom** – a korabeli terminus szerint **Tahuantinsuyu**, azaz „a négy tartomány birodalma” – összeomlása volt. A 16. század elejére az Inka Birodalom az Andok hegylánc mentén a mai Ecuador déli részétől a mai Chile középső és Argentína északnyugati területéig terjedt, és több millió alattvalót foglalt magában. A birodalom azonban a spanyolok érkezése előtti években súlyos belső válságot élt át: a trónöröklés körüli polgárháborúban **Huáscar** és **Atahualpa** testvérek seregei csaptak össze. A dokumentált források szerint Atahualpa éppen akkor szerezte meg a birodalom északi részét, amikor Francisco Pizarro vezette spanyol expedíció 1532-ben megérkezett a perui partvidékre.

A **cajamarcai események** (1532. november 16.) a hódítás egyik legsűrűbben elemzett pillanata. Pizarro kicsiny, mintegy százhatvan–százhatvannyolc fős csapata a hegyi városban, Cajamarcában találkozott Atahualpával, aki több ezer kísérővel érkezett. A spanyolok – a későbbi spanyol krónikások beszámolói szerint – rajtaütöttek az inka uralkodó kíséretén, foglyul ejtették Atahualpát, és a harcban sok, fegyvertelen vagy könnyű fegyverzetű kísérő vesztette életét. A pontos áldozatszám vitatott: a korabeli spanyol krónikák ezres nagyságrendű veszteséget említenek, míg a modern etnohistória óvatosabb, és hangsúlyozza, hogy a leírások a hódítók katonai dicsőségét szolgálták. Atahualpa elfogása után váltságdíjként hatalmas mennyiségű aranyat és ezüstöt ígért, a spanyolok azonban a váltság megfizetése után is kivégezték őt 1533-ban.

Az inka birodalom összeomlása nem csupán a spanyol katonai fölény következménye volt. A spanyolok ügyesen kihasználták a birodalom belső feszültségeit, különösen a Huáscar és Atahualpa közötti polgárháborút, és szövetségeseket találtak az inka uralom alatt álló népek – például a **cañari**, a **huanca** vagy a **chachapoya** – körében. A spanyol krónikák és a későbbi peres iratok egyértelműen mutatják, hogy a hódítók gyakran úgy léptek fel, mint egy újabb hatalmi tényező egy már létező belső konfliktusban. A tűzfegyverek, acélkardok és lovak katonai előnyt adtak, de a döntő tényező a birodalom politikai széttagoltsága és az európai betegségek voltak: a himlőjárvány már Pizarro érkezése előtt elérte az Andok térségét, és az uralkodóház tagjai közül is szedett áldozatokat, ami a trónvitát is fokozta.

1533-ban a spanyolok bevonultak a birodalom fővárosába, **Cuzcóba**, és az inka uralkodói hatalmat saját báburalkodókkal próbálták fenntartani. Ezt követően a spanyol ellenőrzés fokozatosan

kiterjedt a birodalom magterületeire, de az inka ellenállás még évtizedekig folytatódott a **Vilcabamba** nevű visszavonult területről. Az utolsó inka uralkodót, **Túpac Amarut** 1572-ben fogták el és végezték ki, ami a szervezett inka állami ellenállás végét jelentette, bár az inka identitás és az őslakos tiltakozás később újra és újra feltűnt.

3.1.4 A spanyol hódítás kiterjesztése: Új-Granada, Chile és a Río de la Plata

Az inka birodalom összeomlásával párhuzamosan a spanyol hódítók más dél-amerikai területekre is kiterjesztették a konkvisztát. A mai Colombia területén a **Muisca** (más néven chibcha) föderáció tagjai éltek; a spanyol hódítás itt nem egyetlen nagy ütközetben, hanem a hegyi medencék fokozatos megszállásával zajlott. 1538-ban Gonzalo Jiménez de Quesada csapatai alapították **Santa Fe de Bogotát** (a mai Bogotá), amely később az **Új-Granadai Királyság** (Nuevo Reino de Granada) központja lett. A Muisca társadalom nem alkotott olyan szorosan centralizált birodalmat, mint az Inka; a spanyolok ezért törzsi és települési szintű szövetségek, adóztatás és kényszer útján szilárdították meg az uralmukat.

Chile meghódítása részben az inka terjeszkedés peremén indult. Pedro de Valdivia 1540–1541-ben vezette be a spanyol csapatokat a mai Chile középső völgyébe, és megalapította **Santiago**t 1541-ben. A déli területeken azonban a spanyolok a **mapuche** (a korabeli spanyol forrásokban araucano) néppel ütköztek, amelynek közösségei földműveléssel és állattartással foglalkoztak, és nem alkottak egységes államot, de hatékonyan szervezték meg a védekezést. Az 1550-es évektől hosszú háborúskodás alakult ki, amelynek során a mapuche harcosok – köztük a forrásokban említett vezető, **Lautaro** – többször visszaszorították a spanyolokat. A **Biobío folyó** vonala a 17. század folyamán gyakorlatilag a spanyol és a mapuche terület közötti határként rögzült, és a mapuche népek egészen a 19. századi állami katonai kampányokig megőrizték tényleges függetlenségüket. Chile esete így a hódítás eltérő mintáinak fontos példája: a magasan szervezett birodalom gyorsan összeomlott, a decentralizált, de katonailag szervezett határvidéki társadalom ellenben hosszú távon ellenállt.

A Río de la Plata térsége a spanyol hódítás későbbi ütemét mutatta. A folyó torkolatánál az első spanyol települést, Buenos Airest 1536-ban alapították, de a helyi **querandí** és más pampai népek ellenállása, valamint az élelmiszerhiány miatt a telepesek hamarosan elhagyták. Végleges spanyol jelenlét csak 1580-ban jött létre, amikor Juan de Garay újraalapította a várost. Ez a késlekedés jól mutatja, hogy a hódítás üteme nem egységesen gyors volt: a magas népsűrűségű, mezőgazdasági vagy bányászati kincset ígérő területek hamarabb vonzották a hódítókat, míg a síksági és erdős területek sokáig perifériának számítottak.

3.1.5 A portugál jelenlét kezdetei Brazíliában

A portugál érkezés Dél-Amerikába nem a konkviszta klasszikus mintáját követte. Pedro Álvares Cabral 1500-ban ért partot a mai Brazília északkeleti részén, és a területet a tordesillasi szerződés alapján portugál birtoknak nyilvánította. Az első évtizedekben a portugál érdeklődés elsősorban a **pau-brasil** (brazilfa) kitermelésére irányult, amelyet a part menti **tupí** és más népek gyűjtöttek, és amelyért cserébe európai árukat kaptak. Ez a korai cserekereskedelem nem járt azonnali területi megszállással; a portugál korona csupán 1530-as években kezdte el a tényleges betelepítést, amikor az **örökös kapitányságok** (capitanias hereditárias) rendszerében a partvidéket magánadományozott sávokra osztották. A kapitányságok többsége azonban kudarcot vallott, részben az őslakos ellenállás, részben a tőkehiány és a belső konfliktusok miatt. A portugál korona ezért 1549-ben központi kormányzóságot hozott létre **Salvador** székhellyel, ami a brazil gyarmati igazgatás első tartós keretét jelentette.

A portugál terjeszkedés kezdetben a partvidékre korlátozódott, és a helyi tupí közösségekkel való kapcsolat egyszerre volt kereskedelmi, szövetségi és háborús. A portugálok kihasználták a tupí csoportok közötti konfliktusokat, és gyakran szövetségesként avatkoztak be azokba. A belterület meghódítása – ahogyan a Arany, gyémánt és a belterület meghódítása alfejezet majd részletesen tárgyalja – csak a 17–18. században gyorsult fel, részben a rabszolgaszerző expedíciók, a **bandeirantes** révén. Az 1550–1560-as években a portugáloknak a francia jelenléttel is szembe kellett nézniük: a mai Rio de Janeiro térségében a francia hugenották **France Antarctique** néven hoztak létre települést, amelyet a portugálok 1567-re felszámoltak. Ez a konfliktus előrevetítette, hogy a gyarmati Dél-Amerika nem csupán spanyol és portugál, hanem rövidesen más európai hatalmak – hollandok, angolok, franciák – harcmezője is lett.

3.1.6 A hódítás eszközei: fegyverek, lovak, betegségek és szövetségesek

A hódításról szóló történelmi kép sokáig a spanyol katonai felsőbbrendűséget hangsúlyozta. A valóságban a spanyolok és portugálok technikai előnye valós, de korlátozott volt: az acélkardok, a lándzsák, a lőfegyverek és a lovak hatékonyak voltak a nyílt ütközetekben, de a hódítók létszáma rendkívül alacsony volt. A spanyol krónikák szerint Pizarro csapata néhány száz főből állt, és a későbbi hódító expedíciók létszáma is ritkán haladta meg az ezer főt. A katonai győzelmekben ezért legalább annyira fontosak voltak a **helyi szövetségesek**, mint a fegyverek. A hódítók gyakran úgy érkeztek meg, mint a helyi konfliktusok egyik oldalának támogatói, és a bennszülött katonai kontingensek sok esetben a spanyol seregek többségét adták.

A leghatékonyabb eszköz azonban nem a haditechnika, hanem a **járvány** volt. Az európai és afrikai betegségek – elsősorban a himlő, a kanyaró, a tífusz és az influenza – olyan populációkat sújtottak, amelyeknek nem volt korábbi immunitásuk. A járványok gyakran megelőzték a hódítókat: az Andokban a himlő már az 1520-as évek végén, tehát Pizarro érkezése előtt pusztított, és a betegség Inka uralkodókat is megölt. A demográfiai katasztrófa mértéke az egyik legvitatottabb kérdés a latin-amerikai történetírásban. A becslések rendkívül széles sávban mozognak: egyes kutatók a közép- és dél-amerikai őslakos népesség 16. századi csökkenését 80–90 százalékosra teszik, mások ennél alacsonyabb, de így is drámai veszteséget valószínűsítenek. A bizonytalanság oka az, hogy a prekolumbiánus népességre vonatkozóan nincsenek pontos összeírások, és a korabeli spanyol források eltérő érdekek szerint becsültek.

A hódítás nem kizárólag erőszakos eseményekből állt; a spanyol és portugál gyarmati rendszer kezdetben nagyrészt a helyi társadalmi hierarchiákra épült. Az andoki területeken a spanyolok a **kuraka** (a korabeli spanyol forrásokban cacique) elnevezésű helyi elöljárókat közvetítőként használták az adóztatásban és a munkaerő megszervezésében. A kurakák egy része együttműködött a hódítókkal, és cserébe megtarthatta pozícióját; mások ellenálltak, vagy elvesztették hatalmukat. Az őslakos elit és a köznép közötti különbségek tovább bonyolították a hódítás utáni társadalmi viszonyokat.

3.1.7 A hódítás eltérő mintái birodalmi és törzsi területeken

A dél-amerikai hódítás legfontosabb tanulsága az eltérő minták egyidejűsége. A magasan szervezett, városias, mezőgazdasági többletet termelő birodalmak – az Inka Birodalom és a Muisca föderáció – viszonylag gyorsan spanyol ellenőrzés alá kerültek, mert a hódítók átvehették a meglévő közigazgatási és munkaszervezeti kereteket. Nem véletlen, hogy a spanyol gyarmati központok éppen ezeken a területeken alakultak ki: Peruban, Új-Granadában és a későbbi Bolívia területén. A hódítás itt nem az őslakos életmód teljes megszüntetését jelentette, hanem annak gyarmati célú átalakítását – a **mit'a** (rotációs munkaszolgálat) intézményét például a spanyolok

a bányákban, különösen a potosíi ezüstbányában használták fel, de ez már a gyarmati gazdaság történetéhez tartozik, amelyet a A gyarmati gazdaság és a munka alfejezet tárgyal.

A második minta a partvidéki és karibi területek gyors demográfiai összeomlása volt, amelyet a kényszermunka, az erőszak és a járványok együttesen okoztak. Ezeken a vidékeken az őslakos lakosság rohamosan megfogyatkozott, és a gyarmatosítók hamarosan afrikai rabszolgák behozatalával pótolták a munkaerőt – ez a folyamat a Gyarmati társadalom, egyház és kasztrendszer fejezetben kerül majd részletes kifejtésre.

A harmadik minta a határvidéki ellenállás volt. A mapuche területek, az Amazonas belső erdőségei, a Chaco száraz vidékei és a pampák nagy része a 16. század folyamán kívül maradt a tartós európai ellenőrzésen. Az Amazonasban a spanyol és portugál expedíciók – például Francisco de Orellana 1541–1542. évi utazása – feltérképezték a folyót, de a betelepítés és a missziós munka csak később, a 17. században kezdődött. A hódítás tehát nem egyetlen, lezárt esemény volt, hanem hosszú, változó intenzitású folyamat, amelynek határai a 19. századig, sőt helyenként a 20. századig is eltolódtak.

3.1.8 A gyarmati rend felé: az első intézmények

A hódítás korszakának végét nem lehet egyetlen dátumhoz kötni. A 16. század második felében a spanyol korona fokozatosan megpróbálta a magánhódítók hatalmát a királyi intézmények alá rendelni. 1542-ben kiadták az **új törvények** (Leyes Nuevas) néven ismert rendelkezéseket, amelyek korlátozták az encomienda örökölhetőségét és az őslakosokkal szembeni visszaéléseket; a törvények Peruban ellenállást váltottak ki, és a koronának vissza kellett vonnia néhány rendelkezést. A század közepére kialakult a **spanyol alkirályságok** rendszere: 1542–1543-ban létrejött a **perui alkirályság**, amely a kontinens spanyol területeinek nagy részét magába foglalta, és a későbbi évtizedekben további alkirályságok követték. A hódítás mint magánvállalkozás helyét fokozatosan a bürokratikus gyarmati igazgatás vette át, de a hódítás eszméje – a katonai dicsőség és a privilégiumok keresése – tovább élt.

A portugálok esetében a gyarmati rend formálódása kevésbé volt drámai, mivel a terület kezdetben nem mutatott olyan látványos kincseket, mint a spanyol ezüstbányák. A brazil gyarmat a 16. században elsősorban a cukornádtermesztésre és az afrikai rabszolgák behozatalára épült, amelynek kereteit a A cukornád-gazdaság és a rabszolgaság tárgyalja. A portugál korona a jezsuitákra bízta a belső területek misszionálását, és a gyarmati társadalom lassan alakult ki a partvidéki ültetvényes elit és az egyház irányítása alatt.

3.1.9 Források és bizonytalanságok

A hódításról szóló ismereteink forrásai egyenlőtlenek és gyakran elfogultak. Elsődleges forrásként spanyol és portugál krónikák, levelek, periratok, törvényszövegek és térképek állnak rendelkezésre; ezek közül a legfontosabbak Bartolomé de las Casas, Bernal Díaz del Castillo, Francisco de Jerez, Pedro de Cieza de León és Antonio Pigafetta (az utóbbi Magellán útjáról) írásai. A spanyol hódítók beszámolói rendszerint saját hősiességüket és a kincsszerzés nagyságát hangsúlyozták, miközben a helyi népeket gyakran alsóbbrendűnek vagy barbárnak ábrázolták. A spanyol korona hivatalnokai más érdekek szerint írtak: ők a királyi hatalom megerősítését és a hódítók túlkapásainak korlátozását szolgálták. A kritikai olvasatban különösen fontos Las Casas munkássága, aki az őslakosok védelmében írt, de adatai túlzóak lehetnek. A bennszülött hangok közvetlenül ritkán maradtak fenn; a legfontosabb kivételek közé tartozik Guamán Poma de Ayala 17. század eleji krónikája és a félig bennszülött származású Inca Garcilaso de la Vega írása, amelyek azonban már a spanyol gyarmati rendszerben, annak jogi és irodalmi formáiban szólaltak meg. Az

andoki **khipu** (csomóírás) értelmezése még ma is vitatott, és nem ad közvetlen eseménytörténeti forrást.

A másodlagos szakirodalomban két fő módszertani irányzat áll szemben egymással. A régebbi, hagyományos történészi iskola a hódítást elsősorban a spanyol és portugál expanzió diadalaként mutatta be; ezzel szemben az 1960-as évek óta egyre erősebb az őslakos nézőpontot hangsúlyozó etnohistória és posztkoloniális kritika. A demográfiai katasztrófa mértékéről folyó vita – amelyet a „fekete legenda” (a spanyol gyarmatosítás barbárként való ábrázolása) és a „rózsaszín legenda” (a spanyol gyarmati rend apologetikája) kifejezések politikai töltete is terhel – ma sem lezárt. A vitatott kérdések közé tartozik az inka polgárháború és a spanyol hódítás viszonya, a szövetséges népek motivációja, valamint a hódítás hosszú távú társadalmi következményeinek értékelése. Az emlékezetpolitikai vitákban a konkviszta gyakran a nemzeti identitás tükrévé válik: egyes mai kormányok és mozgalmak a hódítás elleni ellenállást hangsúlyozzák, mások az ibériai örökséget a nemzetépítés részének tekintik. Ezért a hódításról szóló állításokat mindig forráskritikával és az értelmezési keretek tudatosításával kell olvasni.

3.1.10 Rövid összefoglaló

- 1492 és 1494 a spanyol és portugál terjeszkedés jogi keretét teremtette meg: a pápai bullák és a tordesillasi szerződés felosztotta az újonnan felfedezett területeket, de a tényleges hódítás hosszú folyamat volt.
- A konkviszta magánvállalkozó hódítók (conquistadorok) révén zajlott, akik kapitulációval szerződtek a koronával, és a zsákmányból, valamint encomienda adományokból reméltek hasznot.
- Az Inka Birodalom 1532–1533-ban összeomlott, de ehhez a spanyol fegyvereken kívül a birodalom belső polgárháborúja és az európai járványok is hozzájárultak.
- A spanyol hódítás eltérő mintákat mutatott: a magasan szervezett birodalmak gyorsan spanyol ellenőrzés alá kerültek, míg a decentralizált, katonailag szervezett népek (például a mapuche) hosszú távon ellenálltak.
- A portugál terjeszkedés Brazíliában kezdetben a brazilfa kitermelésére és a partvidéki kereskedelemre épült; a tényleges gyarmati igazgatás csak az 1530-as évektől alakult ki.
- A hódítás eszközei közül a járványok hatása valószínűleg nagyobb volt, mint a fegyvereké; a demográfiai katasztrófa mértéke azonban vitatott, a becslések széles sávban mozognak.
- A hódításról szóló források egyenlőtlenek és elfogultak; a kritikus olvasat a spanyol krónikák, a hivatalos dokumentumok és a bennszülött közvetítésű források összevetését igényli.

3.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és ideológiai eszközökkel igazolta a spanyol korona a hódítást, és miért tekinthetők ezek a mai jogi felfogással ellentétesnek?
2. Milyen tényezők magyarázzák, hogy az Inka Birodalom gyorsan összeomlott, míg a mapuche népek hosszú távon ellenálltak a spanyol hódításnak?
3. Hasonlítsa össze a spanyol és portugál terjeszkedés módszereit Dél-Amerikában a 16. században! Milyen hasonlóságokat és különbségeket tud azonosítani?
4. Miért vitatott a prekolumbiánus népesség csökkenésének mértéke, és milyen forráskritikai problémák nehezítik a demográfiai becsléseket?
5. Hogyan befolyásolta a hódítók és a helyi elöljárók (kurakák, tupí vezetők) közötti együttműködés a gyarmati rendszer kialakulását? Milyen korabeli és mai értelmezési viták kapcsolódnak ehhez?

3.2 A gyarmati gazdaság és a munka

3.2.1 A munkaerő megszerzésének korai formái

A gyarmati gazdaság alapkérdése az volt, hogy az európai hódítók hogyan biztosítsanak elegendő munkaerőt a bányákba, az ültetvényekre és a városi háztartásokba anélkül, hogy a termelés költségei felemésszék a hasznot. A 16. század első évtizedeiben a spanyol korona és a gyarmatosítók egyszerre támaszkodtak az őslakos közösségek hagyományos munkaszervezetére, a háborús fogság intézményére és a kialakuló jogi kategóriákra. Ez a korszak nem egyetlen „rendszert" hozott létre, hanem párhuzamos és egymással versengő munkaerő-formákat, amelyek a kontinens különböző régióiban eltérő ütemben váltak uralkodóvá.

Az **encomienda** (spanyolul „rábízás") eredetileg nem földtulajdont, hanem munkaerő feletti rendelkezést jelentett. A korona egy-egy hódítónak vagy telepesnek „rábízott" egy meghatározott számú őslakos háztartást azzal a feltétellel, hogy az encomendero gondoskodik azok vallási oktatásáról és védelméről, cserébe pedig adót vagy munkát szedhet tőlük. A gyakorlatban az intézmény a kényszermunka egyik legkorábbi és legpusztítóbb formája lett. A Karib-térségben, Hispaniola szigetén már az 1500-as évek elején működött, és a bennszülött lakosság gyors összeomlásához járult hozzá. A spanyol korona már az 1512-es **burgosi törvények** (Leyes de Burgos) révén megpróbálta korlátozni a visszaéléseket, majd az 1542-es **új törvények** (Leyes Nuevas) kimondta az encomienda örökölhetőségének tilalmát. A gyakorlatban azonban az encomienda Peru és Új-Granada egyes vidékein a 17. század végéig fennmaradt, sőt Chile déli részén a 18. században is felbukkant új formában.

Az encomienda mellett a spanyol közigazgatás a **repartimiento** („elosztás") intézményét is alkalmazta. Ez a korona által engedélyezett, rotációs kényszermunka volt, amelynek keretében az őslakos közösségeknek meghatározott számú munkást kellett kiállítaniuk bányákba, útépítésre vagy mezőgazdasági munkákra. A repartimiento formailag bérezett munka volt, de a bér rendszerint a piaci szint alatt maradt, és a munkakörülmények gyakran nem különböztek a rabszolgamunkától. A perui alkirályság területén a repartimiento gyakorlata összekapcsolódott a prekolumbiánus eredetű **mit'a** intézménnyel.

A **mit'a** (quechua szó, jelentése „forduló" vagy „váltás") az Inka Birodalomban a közösségi munkakötelezettség rendszere volt, amelynek keretében a háztartások időszakosan utakat, hidakat, raktárakat és mezőgazdasági teraszokat építettek, illetve a hadsereg és az állami raktárak számára termeltek. A spanyol gyarmati adminisztráció ezt a prekolumbiánus intézményt saját céljaira alakította át: a **gyarmati mit'a** (mita colonial) keretében az andoki közösségek férfi tagjait évente meghatározott időre a bányákba, elsősorban Potosí ezüstbányáiba kötelezték munkára. A gyarmati mit'a formailag az inka hagyományra hivatkozott, ám a valóságban annak logikáját kifordította: az Inka Birodalomban a munkakötelezettség a közösség saját infrastruktúráját és az állami elosztást szolgálta, a gyarmati változatban viszont a közösségek férfi munkaerejét a spanyol magánvállalkozók és a korona profitja érdekében vonták el. A mit'a a 16. század végétől a 19. század elejéig meghatározta a mai Bolívia és Peru bányavidékeinek társadalomszerkezetét.

3.2.2 Az afrikai rabszolgaság bevezetése és intézményesülése

A Karib-térség és a trópusi partvidék őslakos lakosságának összeomlása, valamint a spanyol korona rabszolgasággal kapcsolatos, fokozatosan szigorodó jogi korlátozásai miatt a gyarmatosítók már a 16. század első felében afrikai rabszolgák behozatalához fordultak. A spanyol korona az **asiento** (spanyolul „szerződés") rendszerén keresztül szabályozta a rabszolgakereskedelmet: meghatározott számú afrikai rabszolga behozatalának jogát meghatározott időre magánvállalkozóknak, majd a 17. század végétől a francia, angol és holland kereskedőtársaságoknak adta el. A portugálok

már a 15. század közepétől aktívan részt vettek az atlanti rabszolgakereskedelemben, és a brazil partvidék cukorültetvényei a 16. század második felétől a legnagyobb felvevőpiaccá váltak.

Az atlanti rabszolgakereskedelem méretére vonatkozó becslések eltérnek, de a szakirodalomban széles körben idézett, a **Trans-Atlantic Slave Trade Database** (Voyages) adatain alapuló számítások szerint a 16. század elejétől a 19. század közepéig körülbelül 12,5 millió afrikai embert szállítottak el erőszakkal Amerikába. Ebből a mai Dél-Amerika területére – elsősorban Brazíliába, valamint a spanyol Karib-partvidékre és a Río de la Plata térségébe – nagyjából 5–6 millió ember érkezhetett. A becslések bizonytalansága jelentős, mert a 18. század előtti kereskedelmi feljegyzések hiányosak, és a hajónaplókban szereplő számok nem mindig tükrözik a tényleges túlélőket. A dokumentált tény, hogy a rabszolgakereskedelem az emberiség történetének egyik legnagyobb kényszermigrációs folyamata volt; a pontos szám azonban továbbra is tudományos becslés tárgya.

A rabszolgák jogi helyzete a spanyol és portugál gyarmatokon eltérő volt, de mindkét rendszer a tulajdon tárgyaként, nem pedig jogi személyként kezelte őket. A spanyol jog a **Siete Partidas** (13. századi kasztíliai törvénykönyv) hagyománya alapján a rabszolgának bizonyos, korlátozott jogi cselekvőképességet tulajdonított: házasodhatott, panaszt tehetett a bíróságon, és bizonyos feltételek mellett megválthatta magát. A portugál gyarmati jog ezzel szemben kevesebb ilyen lehetőséget ismert el, bár a **manumisszió** (felszabadítás) intézménye ott is létezett, különösen a 18. században. A gyakorlatban a jogi különbségeknél fontosabb volt a helyi gazdasági szerkezet: a brazil cukorültetvényeken és a későbbi bányavidékeken a rabszolgák halandósága és az utánpótlás üteme határozta meg a munka valóságát.

3.2.3 A bányászat: az ezüstciklus és Potosí

A spanyol gyarmati gazdaság legfontosabb ágazata a 16. század közepétől a 17. század közepéig a **nemesfém-bányászat** volt. Az 1545-ben alapított **Potosí** (a mai Bolívia területén) a Cerro Rico („Gazdag hegy”) ezüstlelőhelyére épült, és néhány évtized alatt a világ egyik legnagyobb városává nőtt. A korabeli összeírások szerint Potosí lakossága az 1570-es években meghaladta a százezret, ami a korszak európai nagyvárosainak méretével vetekedett. A város növekedése azonban a gyarmati mit’a és a kényszermunka tömeges alkalmazásán alapult.

A Potosí bányászat technológiája kezdetben az őslakosok által már ismert **huayra** (szélkemence) eljárásra épült, amely a felszíni ércek olvasztására volt alkalmas. Amikor a felszíni lelőhelyek kimerültek, a bányászok a higanyos amalgámozás **(azogue)** technológiájára tértek át, amelyet az 1550-es években vezettek be. A higany a perui **Huancavelica** bányáiból érkezett, és a higanygőz, valamint a bányajáratok rossz szellőzése súlyos egészségkárosodást okozott a munkások körében. A mit’a munkások jellemzően évente több hónapot töltöttek a bányákban, és a beszámolók szerint a halálozás különösen a higanyos feldolgozásban volt magas. A dokumentált egyházi és közigazgatási feljegyzések alapján a halálozási arányok a bányavidékeken meghaladták a korabeli átlagot, de a pontos, számszerű halálozási adatok nem állnak rendelkezésre, mert a gyarmati adminisztráció nem vezetett megbízható statisztikát a munkások egészségéről.

A Potosí ezüsttermelésének volumene a 16. század végétől a 17. század közepéig emelkedett, majd a 17. század második felében fokozatosan csökkent, ahogy a könnyen hozzáférhető ércek kimerültek, és a higanyellátás akadozott. A termelési adatok a korabeli adóbevallásokból és a kincstári feljegyzésekből (quinto real, azaz a koronának fizetett ötöd) rekonstruálhatók, ám a csempészet és az adóelkerülés miatt a tényleges kitermelés a hivatalos számoknál nagyobb lehetett. A gazdaságtörténeti szakirodalomban vita folyik arról, hogy a 17. századi visszaesés mennyiben volt ciklikus válság, és mennyiben a bányászat technológiai határainak jele. A konszenzus annyiban áll, hogy Potosí a spanyol gyarmati jövedelmek egyik legfontosabb forrása

volt, és az ott kitermelt ezüst jelentős része a korona adósságainak törlesztésén keresztül az európai pénzpiacokra áramlott.

A bányászat másik jelentős ága a mai Kolumbia területén, az **Antioquia** és **Popayán** környéki aranymosás volt. Az aranytermelés a 16. századtól a 18. századig folyamatosan jelen volt, de kisebb volumenű, elaprózottabb és nagyobb mértékben támaszkodott rabszolgamunkára, mint a perui ezüstbányászat. A bányavidékek gazdasági szerkezete egészen más volt: míg Potosí városiasodott, és a környező vidék mezőgazdasága a bányaváros ellátására rendezkedett be, addig a kolumbiai aranymosó telepek szétszórt, kis léptékű műveletek maradtak.

3.2.4 Az ültetvényes gazdaság: a cukorciklus Brazíliában

A portugál gyarmati gazdaság központi ágazata a **cukornád-termesztés** és a **cukorfinomítás** volt. A portugálok már az atlanti szigeteken (Madeira, São Tomé) megszerezték a cukortermelés technológiai ismereteit, és ezt a modellt telepítették át Brazília északkeleti partvidékére, elsősorban **Pernambuco** és **Bahia** kapitányságaiba. Az első cukormalmok (portugálul **engenho**) az 1530-as években jelentek meg, és a 16. század végére Brazília a világ legnagyobb cukorexportőre lett.

A cukortermelés egysége az **engenho** volt, amely magában foglalta a cukornádföldeket, a malom épületét, a finomító berendezéseket, a rabszolgák szállását és a tulajdonos házát. A termelés egész éves munkát igényelt: a nádat a megfelelő érettségben kellett levágni, a préselés és a főzés pedig folyamatos felügyeletet kívánt. A munkaerő túlnyomó részét afrikai rabszolgák adták, akiket a 16. század végétől egyre nagyobb számban hoztak be az atlanti kereskedelem révén. A rabszolgák mellett a korai időszakban őslakos kényszermunkát is alkalmaztak, de a jezsuita missziók és a korona tiltásai, valamint az őslakos lakosság járványok miatti csökkenése miatt az afrikai rabszolgák váltak a fő munkaerővé.

A brazil cukorgazdaság társadalomszerkezete erősen hierarchizált volt. A legfelső réteget a **senhores de engenho** (malomtulajdonosok) alkották, akik gyakran a portugál koronától kaptak földadományt (sesmaria), és jelentős politikai befolyással rendelkeztek. Alattuk álltak a szabad, de földdel nem rendelkező fehér és mesztizo munkások, a **lavradores de cana** (nádföldet bérlő gazdák), valamint a rabszolgák tömege. A rabszolgák életkörülményei a cukortermelésben kifejezetten súlyosak voltak: a forró, párás éghajlat, a nehéz fizikai munka és a hiányos táplálkozás miatt a halálozás magas volt, és a természetes szaporodás általában nem fedezte a munkaerő-szükségletet. A folyamatos utánpótlás ezért a rabszolgakereskedelem állandó keresletét biztosította.

A cukorciklus a 17. század elején érte el csúcspontját, majd a holland megszállást követően **(1630–1654)** fokozatos hanyatlásnak indult. A hollandok a megszállás alatt a Karib-térségben megszerezték a cukortermelés technológiáját, és a 17. század második felében saját ültetvényeiken olcsóbban termeltek. A brazil cukorgazdaság nem omlott össze, de elvesztette világpiaci dominanciáját, és a gyarmat gazdasági súlypontja a 18. század elején a bányavidékekre, **Minas Gerais** arany- és gyémántlelőhelyeire tolódott át.

3.2.5 Az ültetvényes modell más régiókban

A spanyol gyarmatokon a cukortermelés elsősorban a Karib-térség szigetein és a mai Venezuela partvidékén terjedt el, de kisebb volumenben, mint Brazíliában. A 16. század elején Hispaniola és Kuba ültetvényei még viszonylag szerények voltak, és a spanyol korona figyelme a nemesfémbányászat felé fordult. A 17. század végétől azonban, amikor a francia és angol gyarmatok a Karib-térségben növelték a cukortermelést, a spanyol gyarmatok is fokozatosan növelték az ültetvényes ágazatot, különösen a mai Venezuela partvidékén és a mai Kolumbia északi részén.

Ezeken a területeken a rabszolgamunka mellett a szabad, de alacsony bérű munkások, valamint a **compadrazgo** (keresztszülői hálózat) révén a földhöz kötött, függő helyzetű parasztok is dolgoztak.

A kontinens déli részén, a mai Argentína és Uruguay területén a gyarmati gazdaság a 16–17. században alapvetően különbözött a bányászati és ültetvényes központoktól. A Río de la Plata vidéke sokáig a perui ezüstbányák ellátója volt, és a **hacienda** (nagybirtok) rendszere a nagytestű állatállományra, a bőr- és faggyúkereskedelemre, valamint a későbbi gabonatermesztésre épült. A munkaerő itt a szabad pásztorokból, a földhöz kötött peonokból és kisebb számú afrikai rabszolgából állt. A pampák gazdasága a 18. század végén, a spanyol korona kereskedelmi liberalizációját követően gyorsult fel, amikor Buenos Aires a legális és illegális kereskedelem fontos közvetítőjévé vált.

3.2.6 A helyi gazdaságok átalakulása

A gyarmati gazdaság nem csupán a kényszermunka és a nyersanyag-kitermelés története. A bányavárosok és az ültetvények körül kiterjedt **belső piacok** alakultak ki, amelyek a helyi mezőgazdaságot, kézművességet és szolgáltatásokat kapcsolták be a gyarmati jövedelmek körforgásába. Potosí például a mai Bolívia, Peru és Argentina északnyugati részének mezőgazdasági termékeit szívta fel: a kukorica, a burgonya, a quinoa, a szárított hús (charqui) és a textíliák a bányaváros ellátásának alapját képezték. A **herréra** (birtok) és a **chacra** (kisbirtok) közötti különbség nem csupán a földméretre utalt, hanem a munkaerő-szervezésre is: a nagybirtokok őslakos bérlőket vagy adós munkásokat alkalmaztak, a kisbirtokok pedig jellemzően a családi munkaerőre támaszkodtak.

A gyarmati gazdaság átalakulása az őslakos közösségek mezőgazdaságát is érintette. A spanyol hódítás nyomán a hagyományos teraszos földművelés, a csatornás öntözés és a közösségi raktározás rendszere számos helyen felbomlott, máshol viszont a közösségek alkalmazkodtak az új adó- és munkakövetelményekhez. A **cacicazgo** (főnökség) intézménye a gyarmati adminisztráció alsó szintjeként tovább élt, és a kuraka (főnök) gyakran a közösség és a spanyol hatóságok közötti közvetítővé vált. Ez a szerep egyszerre biztosított némi védelmet a közösségnek, és tette a kurakát a gyarmati adó- és munkaerő-rendszer részévé. A közösségek földjei gyakran zsugorodtak, ahogy a spanyol telepesek birtokai terjeszkedtek, de a **resguardo** (védett földterület) intézménye egyes régiókban, különösen a mai Kolumbia területén, jogi védelmet kínált.

3.2.7 A nők és a marginális szereplők a gyarmati gazdaságban

A gyarmati munkaerő-történet hagyományos elbeszélése gyakran a férfi bányászok, rabszolgák és földművesek képére szűkül, ám a források ennél összetettebb képet mutatnak. Az őslakos nők a gyarmati gazdaság láthatatlan szereplői voltak: a bányavárosok piacain árusítottak, a háztartásokban szolgáltak, a textiliparban és a mezőgazdasági feldolgozásban dolgoztak. A bányászati közösségekben a nők gyakran a családi jövedelem kiegészítését biztosították azzal, hogy ételt készítettek, ruhát mostak és javítottak, vagy kisüzemi bányászatban vettek részt. Az afrikai rabszolganők a cukorültetvényeken a mezei munkában éppúgy dolgoztak, mint a férfiak, de a háztartási rabszolgaság és a szexuális kizsákmányolás különösen súlyos terheit viselték.

A gyarmati jog és az egyházi feljegyzések alkalmi bepillantást engednek ezekbe a viszonyokba, de a nők gazdasági szerepének átfogó rekonstrukciója a források egyenetlensége miatt máig nehéz. A szakirodalomban az 1980-as évek óta kibontakozó **nőtörténeti** kutatások hangsúlyozzák, hogy a gyarmati gazdaság nem működhetett volna a nők fizetett és fizetetlen munkája nélkül, ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy a korabeli fogalmak (például a „házimunka” vagy a „kereskedő”) tartalma nem azonos a mai jelentéssel.

3.2.8 A gazdasági ciklusok és a gyarmati rendszer hosszú távú hatásai

A spanyol és portugál gyarmati gazdaság a 16. század végétől a 18. század végéig alapvetően **kitermelő és exportorientált** szerkezetű volt, ám ez a szerkezet regionálisan és időben erősen változott. Az ezüstciklus hanyatlása után a spanyol gyarmatokon a mezőgazdaság, a textilipar és a belső kereskedelem súlya nőtt, miközben a bányászat nem tűnt el, hanem alacsonyabb szinten újratermelődött. A 18. században a **bourbon reformok** (Reformas Borbónicas) a gyarmati gazdaság hatékonyságának növelését célozták: új vámokat, monopóliumokat és közigazgatási körzeteket hoztak létre, és megpróbálták visszaszorítani a csempészetet. A reformok egyszerre növelték a korona bevételeit és fokozták a gyarmati elit, valamint az őslakos közösségek körében a feszültségeket, amelyek a 18. század végi felkelésekben – például az 1780–1781-es **Túpac Amaru-felkelés** Peruban – és a függetlenségi mozgalmakban törtek felszínre.

A gyarmati munkaerő-rendszerek hosszú távú öröksége Dél-Amerika későbbi történetében is meghatározó maradt. A nagybirtok, a kényszermunka és a faji alapú társadalmi hierarchia a függetlenség után sem tűnt el, hanem új jogi és gazdasági formákban élt tovább. A brazil rabszolgaság eltörlése 1888-ban, a spanyol gyarmatokon a kényszermunka-formák fokozatos leépítése a 19. század folyamán – mindez a gyarmati korszakban kialakult munkaerő-piacok és társadalmi viszonyok talaján ment végbe.

3.2.9 Források és bizonytalanságok

A gyarmati gazdaság és munka történetének forrásai alapvetően három csoportra oszthatók. Az első csoportba a **korabeli közigazgatási és egyházi iratok** tartoznak: adóbevallások, bányászati jelentések, encomienda-összeírások, peres iratok és egyházi anyakönyvek. Ezek a források a spanyol és portugál gyarmati adminisztráció szemszögéből dokumentálják a gazdasági folyamatokat, ám rendszerint alulreprezentálják vagy torzítják a kényszermunkások és rabszolgák tapasztalatait. A második csoportba a **krónikák és útleírások** tartoznak, mint például a Potosí bányáiról szóló 16. századi beszámolók, amelyek érzékletes, de gyakran moralizáló vagy propagandisztikus képet adnak. A harmadik csoportot a **régészeti és környezettörténeti adatok** alkotják: a bányák üledékei, a mezőgazdasági teraszok nyomai és a településszerkezet változásai, amelyek a korabeli szöveges forrásoktól függetlenül teszik lehetővé a gazdasági folyamatok vizsgálatát.

A legfontosabb bizonytalanságok a demográfiai adatokra és a termelési volumenekre vonatkoznak. A prekolumbiánus népesség nagyságára vonatkozó becslések – amelyek a gyarmati munkaerő-történet hátterét adják – a 20. század óta széles skálán mozognak; a szakirodalomban a kontinens 1492 körüli népességére 10 és 100 millió közötti értékek is felbukkannak, de a módszertani viták miatt a mai konszenzus a 40–60 milliós nagyságrendet tekinti valószínűnek, nagy regionális eltérésekkel. A Potosí mit'a munkásainak számáról és halálozási arányairól szóló korabeli adatok ellentmondásosak, ezért a történészek gyakran csak nagyságrendi becsléseket mernek tenni.

A rabszolgakereskedelem volumenének becslése pontosabb, de korántsem teljes. A **Voyages** adatbázis a 16. századtól a 19. század közepéig tartó hajóutak mintegy 60–70 százalékát dokumentálja, a hiányzó részekre a kutatók statisztikai modellekkel következtetnek. A becsült számok ezért folyamatosan finomodnak, és a szakirodalomban időről időre viták törnek ki arról, hogy a rabszolgakereskedelem demográfiai hatása Afrikára és Amerikára mekkora volt. A cukortermelés és az ezüstbányászat termelési adatai a korabeli adóbevallásokból ismertek, de a csempészet és az adóelkerülés mértéke miatt a hivatalos számok alsó becslésnek tekintendők.

A gyarmati gazdaság és munka megítélése a történetírásban az elmúlt évtizedekben jelentősen átalakult. A korábbi, elsősorban az európai gazdasági érdekekre és a „világgazdaságba való

bekapcsolódásra” koncentráló megközelítéseket egyre inkább felváltják azok a kutatások, amelyek az őslakos és afrikai szereplők cselekvőképességét, a helyi gazdaságok rugalmasságát és a kényszermunka mindennapi tapasztalatait vizsgálják. Ez a szemléletváltás nem teszi kétségessé a gyarmati gazdaság erőszakos jellegét, de árnyalja a „passzív áldozat” képzetét, és rámutat a túlélés, az alkalmazkodás és az ellenállás formáira.

3.2.10 Rövid összefoglaló

- A gyarmati gazdaság alapja a kényszermunka volt, amelynek fő formái az encomienda, a repartimiento, a gyarmati mit’a és az afrikai rabszolgaság voltak; ezek regionálisan eltérő hangsúllyal működtek.
- A spanyol gyarmatok gazdasági központját a 16–17. században a nemesfém-bányászat, elsősorban Potosí ezüstbányái alkották, amelyek a prekolumbiánus mit’a intézményét saját céljaikra alakították át.
- Az afrikai rabszolgakereskedelem a 16. századtól a 19. század közepéig több millió embert hurcolt Dél-Amerikába; a becslések a hajónaplók és a kikötői feljegyzések alapján folyamatosan pontosodnak, de a bizonytalanság jelentős.
- A portugál gyarmati gazdaság központja a brazil cukortermelés volt, amelynek üzeme, az engenho a rabszolgamunka tömeges alkalmazásán alapult, és a 17. század közepéig világpiaci dominanciát élvezett.
- A bányák és ültetvények körül kiterjedt belső piacok és helyi mezőgazdasági rendszerek alakultak ki, amelyek a gyarmati jövedelmeket a helyi gazdaságokba kapcsolták.
- A gyarmati gazdaságban a nők, az őslakos közösségek és a rabszolgák szerepe sokáig alulreprezentált volt a forrásokban, ezért a történetírás csak az utóbbi évtizedekben kezdte rekonstruálni ezeket a tapasztalatokat.
- A gyarmati munkaerő-rendszerek öröksége a függetlenség után sem tűnt el: a nagybirtok, a faji hierarchia és a kényszermunka új formái a 19. században is tovább éltek.

3.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az encomienda, a repartimiento és a gyarmati mit’a működését! Melyik intézmény milyen mértékben tekinthető a prekolumbiánus hagyomány folytatásának, és hol lépett be a spanyol korona szabályozó szerepe?
2. Miért vált az afrikai rabszolgakereskedelem a brazil cukortermelés fő munkaerő-forrásává, és milyen gazdasági, jogi és demográfiai tényezők magyarázzák ezt a váltást?
3. Melyek a Potosí ezüstbányászat gazdasági és társadalmi hatásai a környező régiókra? Hogyan kapcsolódott a bányászat a helyi mezőgazdasághoz és a belső kereskedelemhez?
4. Miért vitatott a gyarmati korszak demográfiai és termelési adatai? Milyen forrástípusok segítenek a bizonytalanság csökkentésében, és milyen módszertani korlátok maradnak?
5. Milyen hosszú távú örökségei voltak a gyarmati munkaerő-rendszereknek a dél-amerikai társadalmakban a függetlenség után? Hasonlítsa össze a spanyol és a portugál gyarmati örökség eltérő elemeit!

3.3 Gyarmati társadalom, egyház és kasztrendszer

A gyarmati társadalom szerkezete nem érthető meg a A gyarmati gazdaság és a munka során kialakult termelési rendszerek nélkül: a bányák, a cukornád-ültetvények és a textilműhelyek munkaerő-szükséglete hozta létre azt a hierarchikus, ugyanakkor folyamatosan keveredő társadalmat, amely a 16. századtól a 18. század végéig meghatározta a spanyol és portugál gyarmatok

életét. A hódítás utáni első évtizedekben a korona és az egyház arra törekedett, hogy a társadalmat jogi kategóriákba rendezze, ám a mindennapi gyakorlat – a kényszerű és önkéntes vándorlás, a városiasodás, a rabszolga-kereskedelem és a kulturális keveredés – folyamatosan átalakította ezeket a kereteket. Az alábbiakban a gyarmati társadalom jogi alapjait, főbb csoportjait, az egyház intézményeit és a kasztrendszer működését tárgyaljuk, kitérve arra is, hogy a mai történetírás mely pontokon vitatja a korábbi, merev képet.

3.3.1 A társadalmi rend jogi alapjai: két „köztársaság" és a korona ellenőrzése

A spanyol gyarmatokon a társadalom megszervezésének hivatalos elve a **két köztársaság (república de españoles és república de indios)** szétválasztása volt. Ez a jogi konstrukció nem két államot jelentett, hanem két személyi jogállású népességcsoportot: a spanyol származásúakat, illetve az őslakosokat. A korona célja kettős volt: egyrészt biztosítani akarta az őslakosok adófizetését és munkaerejét, másrészt – legalábbis a jogi retorika szintjén – meg akarta védeni őket a magántulajdonú kizsákmányolástól azáltal, hogy közvetlen királyi alattvalókként kezelte őket. Az 1542-es **új törvények (Leyes Nuevas)** – amelyeket részben Bartolomé de las Casas domonkos szerzetes fellépése inspirált – megtiltották az encomienda öröklését, de a gyarmati elitek ellenállása miatt a rendelkezéseket hamarosan visszavonták vagy nem hajtották végre. A dokumentált törvényi szövegek tehát egy védelmező koronát mutatnak, a végrehajtási iratok azonban ennek ellenkezőjét: a helyi hatóságok és a birtokosok gyakran figyelmen kívül hagyták a királyi rendeleteket.

A portugál Brazíliában a két köztársaság elve nem létezett ilyen formalizáltan, de a gyarmati adminisztráció ott is különbséget tett a **fehér telepesek (brancos)**, a **keresztény hitre tért őslakosok (índios)**, a **rabszolgák (escravos)** és a **felszabadítottak (forros)** között. A jogi kategóriák mögött azonban egy fontos eltérés húzódott: a spanyol korona az őslakosokat – elvben – szabad alattvalóknak tekintette, míg a portugál gyakorlat sokkal nagyobb teret engedett az őslakosok rabszolgasorba vetésének, különösen a 17. századi são paulói **bandeiranték** expedíciói során. A két birodalom közötti különbség tehát nem csupán fokozati, hanem jogi jellegű volt: a spanyol jogrendszerben az őslakos rabszolgaság elvileg tilos volt, a portugálban viszont bizonyos feltételek mellett – például „igazságos háború" címén – megengedett.

A társadalmi rend harmadik pillére a **királyi kegyes jog (patronato real, portugálul padroado)** volt, amely a koronának az egyház feletti ellenőrzését biztosította. Ennek értelmében az uralkodó nevezte ki a magasabb egyházi tisztségeket, engedélyezte vagy tiltotta a szerzetesrendek letelepedését, és begyűjtötte a **tizedet (diezmo)**, amelyből az egyházat finanszírozta. A patronátus jogi alapjait pápai bullák (például az 1508-as *Universalis Ecclesiae* és az 1514-es *Praecelsae devotionis*) rögzítették, és a gyakorlatban az egyházat a gyarmati állam szerves részévé tették. Ennek következtében a gyarmati egyház nem volt független a világi hatalomtól: a püspökök és a szerzetesrendi elöljárók gyakran a korona érdekeit képviselték a helyi elitekkel szemben is, de a mindennapokban a legtöbb alsópapság a birtokosokkal és a helyi hatalmasságokkal működött együtt.

3.3.2 A származási csoportok és a mindennapi hierarchia

A gyarmati társadalom csúcsán a **félszigeti születésű spanyolok (peninsulares)** és a **portugál születésűek (reinóis)** álltak. Ők töltötték be a legmagasabb polgári és egyházi hivatalokat: az alkirályi, a főkapitányi, a püspöki és az audiencia-bírói tisztségeket. A dokumentált kinevezési listák tanúsága szerint a 16–18. században a legnagyobb jövedelmű állások túlnyomó többsége az Ibériai-félszigeten született férfiak kezében volt. Ez a hivatali monopólium a gyarmati elitek állandó sérelmét képezte, mert a helyben született **kreolok (spanyolul criollos, portugálul**

crioulos) – bár vagyonuk és társadalmi presztízsük gyakran felülmúlta a félszigetiekét – csak ritkán jutottak a legfelsőbb pozíciókhoz. A kreolok a gyarmati gazdaság motorjai voltak: bányatulajdonosok, nagybirtokosok, kereskedők, ügyvédek és alsóbb szintű egyházi elöljárók. A 18. századi Bourbon-reformok, amelyek a korona bevételeinek növelésére törekedtek, tovább szűkítették a kreolok hivatali lehetőségeit, és ezzel hozzájárultak a függetlenségi mozgalmak későbbi elitvezetéséhez.

A társadalmi piramis középső és alsó rétegei sokkal összetettebbek voltak, mint azt a korabeli jogi kategóriák sugallnák. A legnagyobb csoportot a **meszticek (mestizos)** alkották: spanyol apa és őslakos anya, ritkábban őslakos apa és spanyol anya leszármazottai. A mesztic kategória a spanyol gyarmatokon a keveredés leggyakoribb formáját jelölte, de a portugál Brazíliában nem volt ilyen egyértelmű: ott a **pardo** kifejezést használták minden olyan személyre, akinek vegyes afrikai, őslakos vagy európai származása volt. A meszticek jogi helyzete változó volt: nem fizettek őslakos adót, de sok hivatalból – például a papságból, az egyetemekről és a katonai tiszti rangokból – kizárták őket. A gyakorlatban azonban sokan közülük mesteremberként, kiskereskedőként, bányászati közvetítőként vagy kisebb birtokok bérlőjeként éltek, és vagyoni helyzetük időnként megközelítette a szegényebb kreolokét. A 18. század végétől a mesztic lakosság aránya folyamatosan nőtt, és a városokban hamarosan a lakosság többségét adta.

Az **őslakosok (indios)** helyzete a gyarmati rendszerben alapvetően kettős volt. Jogilag a „república de indios” tagjaiként szabad alattvalóknak számítottak, akik saját faluközösségeikben élhettek, saját nyelvüket használhatták, és saját elöljáróikat választhatták – bár ezt a választást a spanyol hatóságok ellenőrizték. Ugyanakkor **adóval (tributo)** tartoztak a koronának, és az **encomienda** vagy a **repartimiento** rendszerén keresztül munkaerejüket is el kellett adniuk, gyakran kényszerű körülmények között. A 16. század nagy demográfiai összeomlása – amelyet a himlő, a kanyaró és más behurcolt járványok okoztak – drasztikusan lecsökkentette az őslakos népességet: a becslések a prekolumbiánus lakosság 30–90 százalékos fogyását valószínűsítik, de a pontos számok a források hiánya miatt máig vitatottak. A túlélő közösségek sok helyen megőrizték nyelvüket és szokásaikat, és a gyarmati adminisztráció – gyakorlati okokból – kénytelen volt a helyi **cacique** (főnök) réteget közvetítőként használni. Az őslakos elit tehát nem tűnt el teljesen, hanem beépült a gyarmati hatalom alsóbb szintjeibe, bár presztízse és vagyona messze elmaradt a spanyol elitekétől.

Az **afrikaiak és afro-leszármazottak** a gyarmati társadalom legkiszolgáltatottabb csoportját alkották. A rabszolga-kereskedelem a 16. század közepétől a 19. század közepéig mintegy 10–12 millió afrikai embert hurcolt az amerikai kontinensre, akiknek jelentős része Brazíliába és a spanyol karibi területekre érkezett – a becslések szerint Dél-Amerika mai területére körülbelül 4–5 millió rabszolga került, de ez a szám is vitatott, mivel a hajómanifesztumok hiányosak. A rabszolgák jogilag ingóságnak számítottak, ám a katolikus egyház és a korona bizonyos védelmi szabályokat írt elő: a keresztség felvétele kötelező volt, a házasságot nem lehetett megtagadni, és a súlyos bántalmazás elvileg büntetendő volt. A gyakorlatban azonban a rabszolgatartók szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek, és a bírósági iratok tanúsága szerint a visszaélések ritkán kerültek szankcionálásra. A szökött rabszolgák **quilombo** (Brazília) vagy **palenque** (spanyol területek) nevű települései – amelyek közül a leghíresebb a 17. századi **Palmares** volt – a gyarmati renddel szembeni ellenállás és az alternatív társadalomszervezés példái. A felszabadított afrikaiak (spanyolul **libertos**, portugálul **forros**) jogilag szabadok voltak, de a kasztrendszerben továbbra is alacsony rangot töltöttek be, és a legtöbb hivatalból, céhből és egyházi rendből ki voltak zárva.

3.3.3 Az egyház mint intézmény: missziók, oktatás és fegyelem

A katolikus egyház a gyarmati társadalom legátfogóbb intézménye volt. Jelenlétét három szinten lehet vizsgálni: a **világi papság** (a püspökök és a plébánosok) szervezte a mindennapi vallási életet; a **szerzetesrendek** (ferencesek, domonkosok, ágostonosok, jezsuiták) vállalták a missziós munkát és az oktatást; a **kolostorok** pedig a nők számára biztosítottak vallási és – korlátozottan – oktatási életteret.

A **missziók** közül a legjelentősebbek a jezsuiták által a 17–18. században létrehozott **redukciók (reducciones)** voltak, különösen a mai Paraguay, Észak-Argentína és Dél-Brazília területén. Ezekben a településekben az őslakos guaraní közösségek viszonylag nagy önállósággal gazdálkodhattak, saját nyelvükön tanulhattak, és védelmet kaptak a portugál rabszolgavadászokkal szemben. A redukciók gazdaságilag sikeresek voltak: yerba matét, gyapotot és marhát termeltek, és a jezsuiták által szervezett kereskedelmi hálózatba kapcsolódtak. Ugyanakkor a redukciók nem voltak idilli közösségek: a jezsuita atyák szigorú fegyelmet tartottak, a napi rutint az imádság és a munka határozta meg, és a guaraní lakosság jelentős része kényszerűen telepedett le. A redukciókat 1767-ben – a Bourbon-reformok részeként – a spanyol korona feloszlatta, a jezsuitákat pedig kiűzte a birodalomból. A lépés dokumentált oka a jezsuiták túlzott politikai és gazdasági befolyása volt, de a rend feloszlatása mögött a korona központosító törekvései is álltak.

Az **oktatás** a gyarmati társadalom elitjének kiváltsága volt. Az első egyetemeket a 16. század közepén alapították: Lima (1551) és Mexikóváros (1551) mellett a 17–18. században Córdoba, Bogotá, Quito és Caracas is kapott felsőoktatási intézményt. Az egyetemek elsősorban a kreol férfiakat szolgálták, és a tananyag a skolasztikus teológiát, a jogot és az orvostudományt ölelte fel. Az őslakosok és a meszticek – kevés kivételtől eltekintve – ki voltak zárva, az afrikaiak és a nők pedig teljes mértékben. A plébániai iskolák a városi szegényebb rétegek számára nyújtottak alapvető írás-olvasás oktatást, de a vidéki lakosság túlnyomó többsége analfabéta maradt. A szerzetesrendek által fenntartott kollégiumok – például a jezsuita kollégiumok – magas színvonalú középfokú képzést adtak, de csak a tehetős családok fiai számára.

A **nők** helyzete a gyarmati egyházon belül kettős volt. A férfiak domináns szerepe mellett a nők főleg a családon belüli vallásos nevelésért feleltek, és a kolostorok jelentették számukra az egyetlen intézményes teret a világi élettől való visszavonulásra. A **beatas** – olyan nők, akik nem tettek szerzetesi fogadalmat, de vallásos közösségben éltek – viszonylag nagy önállóságot élveztek, és gyakran tanították a helyi gyerekeket. A kolostorok azonban nem voltak mentesek a társadalmi hierarchiától: a belépéshez hozományt kellett fizetni, így a szegényebb nők gyakorlatilag nem juthattak be. A 18. században a Bourbon-reformok a női kolostorok számát is korlátozták, ami a női vallásos életformák beszűküléséhez vezetett.

Az egyház fegyelmező szerepe az **inkvizíció** intézményén keresztül is érvényesült. A spanyol inkvizíció Dél-Amerikában Limában (1570) és Cartagenában (1610) állított fel törvényszéket, a portugál területeken pedig a lisszaboni inkvizíció kiküldött bírái tevékenykedtek. A periratok tanúsága szerint az inkvizíció Dél-Amerikában jóval kevesebb halálos ítéletet hozott, mint az Ibériai-félszigeten, és főleg a zsidó származású **újkeresztények (conversos)**, a protestáns hajósok és a „boszorkánysággal” vádolt nők ellen folytatott eljárásokat. Az őslakosokat elvileg nem vonhatta felelősségre, mert a korona őket „új keresztényeknek” tekintette, akik még nem értik meg teljesen a hitet – a gyakorlatban azonban előfordultak kivételek, különösen a 18. században.

3.3.4 A kasztrendszer jogi és mindennapi működése

A **kasztrendszer (sistema de castas)** kifejezés a 18. századi spanyol gyarmatokon kialakult faji alapú társadalmi osztályozásra utal. A korabeli **casta-festmények** – amelyekből több

tucat sorozat maradt fenn, főleg Mexikóból és Peruból – a keveredés különböző fokozatait ábrázolták: spanyol és őslakos házasságából **mesztic**, spanyol és afrikai házasságából **mulatt**, afrikai és őslakos házasságából **zambo** született, és így tovább. Ezek a festmények azonban nem dokumentumai a mindennapi valóságnak, hanem ideologikus reprezentációk: a gyarmati elitek megrendelésére készültek, hogy a faji hierarchiát természetesnek és állandónak mutassák. A képeken a ruházat, a foglalkozás és a bőrszín együtt jelölte a társadalmi rangot, de a festmények valóságtartalma erősen vitatott.

Jogilag a kasztrendszer a **vér tisztasága (limpieza de sangre)** elvére épült, amelyet Spanyolországban eredetileg a zsidó és muszlim származású keresztények kiszorítására használtak, majd a gyarmatokon a faji hierarchia igazolására alkalmaztak. Bizonyos hivatalok, egyetemi fokozatok és szerzetesi fogadalmak elnyeréséhez „tiszta vérű” – azaz nem zsidó, nem muszlim, nem őslakos és nem afrikai – származást kellett igazolni. A gyakorlatban azonban a **limpieza de sangre** követelményét nem mindig tartották be, és a vagyonos mesztic vagy pardo családok gyakran hamis tanúkkal vagy **gracias al sacar** (királyi kegyelem) révén „fehérnek” nyilváníttatták magukat. Ez a jogi kiskapu dokumentáltan létezett, bár a kérelmek száma és sikeressége régiónként változott.

A modern történetírásban éles vita folyik arról, hogy a kasztrendszer mennyire volt merev. A 20. század közepéig a történészek hajlamosak voltak a korabeli jogi szövegek és a casta-festmények alapján egy szigorú, öt-hat fokozatú faji piramisként ábrázolni a gyarmati társadalmat. Az 1970-es évektől kezdve azonban a társadalomtörténészek – elsősorban a mexikói és perui levéltári kutatásokra támaszkodva – rámutattak, hogy a mindennapokban a származási kategóriák sokkal képlékenyebbek voltak. A **keresztelési anyakönyvek** tanúsága szerint ugyanazt a személyt különböző életkorokban más-más kategóriába sorolhatták: egy mesztic gyermeket például „fehérnek” jegyezhettek be, ha a család vagyona és presztízse ezt lehetővé tette. A házassági anyakönyvekben a felek gyakran maguk választották meg a kategóriájukat, és a papok – a helyi viszonyok ismeretében – ritkán ellenőrizték a származást. A kutatások ezért ma már inkább **társadalmi rangról** beszélnek, amelyben a bőrszín és a származás fontos, de nem kizárólagos tényező volt: a vagyoni helyzet, a foglalkozás, a lakóhely (város vagy vidék), a rokoni kapcsolatok és a nyelvhasználat együttesen határozták meg az egyén helyét.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kasztrendszer – bármennyire is képlékeny volt – valóságos kirekesztést eredményezett. Az őslakosok adófizetési kötelezettsége, a meszticek hivatali tilalma, a szabad afro-leszármazottak céhes korlátozása és a rabszolgák jogfosztottsága mind dokumentált tény. A kasztrendszer tehát nem csupán ideológia volt, hanem intézményesült gyakorlat, amely a gyarmati társadalom egyenlőtlenségeit újratermelte. Ugyanakkor a kategóriák közötti átjárás – bár korlátozottan – lehetővé tette, hogy egyes családok generációk alatt „fehéredjenek”, ami a társadalmi mobilitás egyik sajátos formája volt. Ez a rugalmasság azonban nem csökkentette a rendszer alapvetően diszkriminatív jellegét, sőt gyakran erősítette a fehérséghez kötött presztízs vonzerejét.

3.3.5 Források és bizonytalanságok

A gyarmati társadalom rekonstrukciójához többféle elsődleges forrás áll rendelkezésre. A legfontosabbak a **plébániai anyakönyvek** (keresztelési, házassági és temetési bejegyzések), amelyek a 16. század végétől – egyes helyeken már korábban – folyamatosan dokumentálják a lakosság összetételét. Az **adóösszeírások (padrones)** és a **katonai összeírások** a felnőtt férfi lakosság foglalkozását és származási kategóriáját rögzítik, de a kategóriák meghatározása gyakran következetlen volt. A **királyi rendeletek (Reales Cédulas)** és a **helyi bírósági iratok** a jogi normákat és a mindennapi konfliktusokat világítják meg, míg a **krónikák** – például Felipe Guamán Poma de Ayala kézirata vagy Inca Garcilaso de la Vega történeti műve – a bennszülött és mesztic értelmiség nézőpontját képviselik, de szerzőik elfogultsága miatt kritikával kezelendők.

A **casta-festmények** vizuális forrásként értékesek, de – mint fentebb jeleztük – nem tekinthetők a társadalmi valóság tényszerű ábrázolásának.

A fő bizonytalanságok három területre összpontosulnak. Először is, a **népességi adatok** minden korszakban becslések: a prekolumbiánus lakosság nagyságára vonatkozó becslések széles skálán mozognak (egyes kutatók 10 millió alá, mások 50 millió fölé teszik a spanyol gyarmatok összlakosságát 1492 körül), és a gyarmati korszak demográfiai adatai is hiányosak, különösen a rabszolgák és a vidéki őslakosok esetében. Másodszor, a **kasztrendszer merevsége** vitatott: a korábbi történetírás faji alapú osztálytársadalmat látott benne, az újabb kutatások viszont a gyakorlati rugalmasságot és a helyi változatokat hangsúlyozzák. A vita nem pusztán terminológiai: ha a kasztrendszer nem volt merev, akkor a függetlenség utáni társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatában a faji hierarchia mellett a vagyoni és regionális különbségek is nagyobb súlyt kapnak. Harmadszor, az **egyház szerepének megítélése** is vitatott: egyes történészek a missziókat az őslakosok védelmét szolgáló intézményeknek tekintik, mások a kulturális asszimiláció és a kizsákmányolás eszközeinek. A források többsége az egyházi intézmények szemszögéből íródott, így az őslakos és afrikai hangok rekonstrukciója gyakran közvetett és bizonytalan.

3.3.6 Rövid összefoglaló

- A spanyol gyarmatokon a társadalom jogi alapja a „república de españoles” és a „república de indios” elválasztása volt, de a gyakorlatban a két csoport közötti érintkezés és keveredés folyamatos maradt.
- A társadalmi hierarchia csúcsán a félszigeti születésű spanyolok és portugálok álltak; a kreolok gazdasági hatalommal bírtak, de a legmagasabb hivatalokból kiszorultak.
- A meszticek, őslakosok, afrikai rabszolgák és szabad afro-leszármazottak jogi helyzete eltérő volt, de a mindennapokban a származási kategóriák mellett a vagyon, a foglalkozás és a helyi viszonyok is meghatározták a társadalmi rangot.
- Az egyház a korona ellenőrzése alatt állt, és kulcsszerepet játszott a missziókban, az oktatásban, az anyakönyvezésben és a társadalmi fegyelem fenntartásában.
- A jezsuita redukciók a határvidék őslakos közösségeinek viszonylag nagy önállóságot biztosítottak, de 1767-es feloszlatásuk a korona központosító törekvéseit tükrözte.
- A kasztrendszer jogi és vizuális reprezentációi merev faji hierarchiát sugallnak, de a plébániai anyakönyvek tanúsága szerint a kategóriák a gyakorlatban képlékenyek voltak.
- A kasztrendszer valóságos kirekesztést eredményezett, de a korlátozott mobilitás – például a „gracias al sacar” révén – lehetővé tette egyes családok „fehéredését”.
- A gyarmati társadalmi szerkezet hosszú távú hatásai a függetlenség után is megmaradtak, és a mai társadalmi egyenlőtlenségek egyik történelmi gyökerét képezik.

3.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a „república de españoles” és a „república de indios” jogi elvét a gyarmati mindennapi gyakorlattal! Milyen feszültségek keletkeztek a két szint között?
2. Milyen szerepet játszott az egyház a gyarmati társadalom fenntartásában és átalakításában? Válaszát a missziók, az oktatás és a patronátus példáján keresztül indokolja!
3. Miért vitatott a kasztrendszer merevsége a modern történetírásban? Milyen elsődleges források támaszthatják alá a merev, illetve a képlékeny értelmezést?
4. Hogyan befolyásolta a származási kategória a mindennapi életet és a társadalmi mobilitást? Hozzon példát a vagyoni helyzet és a faji besorolás összefüggésére!
5. Milyen hosszú távú következményei voltak a gyarmati társadalmi hierarchiának a függetlenség utáni nemzetépítésre? Kapcsolja össze a kreolok sérelmeit a későbbi politikai mozgalmakkal!

3.4 Ellenállás, lázadások és a gyarmati rend válsága

A hódítás és a gyarmati rend kialakulása után Dél-Amerika társadalma nem vált passzívvá: az alávetett csoportok – őslakos közösségek, Afrikából behurcolt rabszolgák és leszármazottaik, valamint a gyarmati hierarchiában alacsonyabb helyzetű rétegek – a mindennapi ellenállástól a fegyveres felkelésig terjedő eszközökkel reagáltak a kizsákmányolásra. A 18. század második felében a **Bourbon-reformok** és a portugál gyarmatpolitika átalakítása tovább növelte a feszültségeket, mert a koronák több jövedelmet akartak kicsikarni a gyarmatokból, miközben a helyi elitek mozgásterét szűkítették. Mindez a század végére a gyarmati rend belső válságához vezetett, amelyet a napóleoni háborúk és a spanyol monarchia összeomlása külső sokkja tetőzött be. Ez az alfejezet azt vizsgálja, milyen formái voltak az ellenállásnak, hogyan szerveződtek a maroon közösségek, miért növelték a feszültségeket a Bourbon-reformok, és miként készítette elő a 18. század végi válság a függetlenségi mozgalmakat.

3.4.1 Az ellenállás formái a gyarmati társadalomban

A gyarmati uralommal szembeni ellenállás nemcsak nagy, látványos felkelések formájában jelent meg, hanem a mindennapokban is. Az őslakos közösségek gyakran megtagadták az adófizetést, lassították a munkát, elrejtették terményeiket, vagy elmenekültek a kényszermunka elől. A **mita** (a spanyol korona által az andoki területeken az őslakos közösségekre kivetett kötelező bányamunka) alóli kibújás, illetve a bányák és haciendák elhagyása a passzív ellenállás fontos formája volt. A források gyakran csak közvetve utalnak ezekre, mert a gyarmati hatóságok panaszaiból, bírósági perirataiból és rendeletekből rekonstruálhatók.

A fegyveres ellenállás korántsem szűnt meg a hódítás lezárulta után. A déli kúpban a **mapuche** (a korabeli spanyol forrásokban araucano) nép hosszú időn át megőrizte tényleges függetlenségét a spanyol gyarmatosítókkal szemben: a 16. század végétől a 19. század közepéig fennálló határvidéki konfliktusok és szerződések jellemezték a kapcsolatot. Az Andok középső részén a Vilcabamba régióban a 16. század második felében tovább élt egy **inka állam** maradványa, amelyet a spanyolok 1572-ben számoltak fel. A 18. században azonban a legnagyobb őslakos felkelések már nem a hódítás folytatásának tekinthetők, hanem a gyarmati kizsákmányolásra adott válasznak.

A behurcolt afrikai rabszolgák ellenállása szintén változatos volt: a szökés, a szabotázs, a lázadás és a szabad közösségek létrehozása egyaránt jelen volt. A rabszolgatartó rendszer erőszakos jellege miatt a szökés és a fegyveres ellenállás gyakran élet-halál kockázattal járt, de mégis számos esetben szerveztek felkeléseket a Karib-térségben, Brazíliában és a guyanai partvidéken. A holland, brit és francia gyarmatokon is működtek **maroon** közösségek, amelyek hosszabb-rövidebb ideig önállóan éltek a gyarmati hatalomtól távol.

A lázadások és ellenállások társadalmi összetétele gyakran heterogén volt. Az őslakos felkelésekben részt vettek mészticek (a spanyol **mestizo** kategória), szabad színesbőrűek, sőt olykor elszegényedett kreolok is, akik a gyarmati adók és kényszerszolgáltatások miatt hasonlóan elégedetlenek voltak. Ugyanakkor a „faji” vagy „etnikai” szolidaritás gyakran megtört a helyi érdekek, a közösségek közötti versengés és a gyarmati hatóságok megosztó politikája miatt. A lázadások tehát nem értelmezhetők egyszerűen „őslakosok a spanyolok ellen” konfliktusként.

3.4.2 Maroon közösségek és szabad fekete települések

A rabszolgaság elől megszökött emberek által létrehozott közösségek megnevezése régiónként eltér: spanyol nyelvterületen **palenque**, Brazíliában **quilombo**, a holland és angol gyarmatokon

maroon közösség. Ezek a települések a gyarmati társadalom határain kívül, gyakran nehezen megközelíthető hegyvidéki vagy erdei területeken jöttek létre. A legismertebb példa a brazíliai **Palmares** quilombo, amely a 17. században a mai Alagoas állam területén hosszú ideig ellenállt a portugáloknak, és csak 1694–1695-ben sikerült felszámolni. Hasonlóan jelentős volt a suriname-i **Saramaka** és **Ndjuka** maroon közösség, amelyek a 18. század folyamán szerződéseket kötöttek a holland gyarmati hatóságokkal, és ezzel tényleges autonómiát nyertek. A kolumbiai **San Basilio de Palenque** a spanyol gyarmati területen jött létre, és lakói a 17. század végén szerződésben rögzítették szabadságukat.

A maroon közösségek nem voltak egyszerűen „a szabadság szigetei” a rabszolgaság tengerében: belső társadalmi rétegződés, vezetői hatalmi harcok és a gyarmati hatóságokkal kötött kompromisszumok is jellemezték őket. Egyes quilombókban a megszökött rabszolgák mellett őslakosok, dezertőr katonák és szegény szabad emberek is éltek. A gyarmati államok gyakran kénytelenek voltak tárgyalni velük, mert katonai felszámolásuk túlságosan költségesnek bizonyult. A megkötött békeszerződésekben a maroon közösségek elismerték a korona fennhatóságát, cserébe viszont területi autonómiát, szabad mozgást és olykor a kereskedelemhez való jogot kaptak. Ez a gyakorlat azt mutatja, hogy a gyarmati hatalom nem volt monolitikus, és a határterületeken gyakran kényszerült pragmatikus alkukra.

A maroon közösségek történetének forrásai egyenlőtlenek: a fennmaradt írásos dokumentumok elsősorban a gyarmati hatóságok perspektíváját tükrözik, míg a közösségek saját emlékezete gyakran szóbeli hagyományban, zenei és vallási gyakorlatokban őrződött meg. A régészeti kutatások és a nyelvészeti elemzések fontos kiegészítő források, de a közösségek belső életének részletei gyakran rekonstruálhatatlanok. A történészek vitatják, mennyire tekinthetők ezek a közösségek „ellenálló” vagy „alkalmazkodó” képződményeknek: egyes értelmezések szerint a rabszolgatartó rendszerrel való szembenállás példái, mások szerint a gyarmati világ peremén kialakult, saját belső kényszerekkel rendelkező társadalmak.

3.4.3 A Bourbon-reformok és a feszültségek növekedése

A 18. században a spanyol **Bourbon-dinasztia** (a Habsburgok után) és a portugál **Pombal-reformok** (amelyeket Sebastião José de Carvalho e Melo, Pombal márkija vezetett be) a gyarmatpolitika átfogó átszervezésére törekedtek. A cél a gyarmati jövedelmek növelése, a központi hatalom megerősítése és a birodalom védelmi képességének javítása volt. A spanyol korona új alkirályságokat hozott létre: az **Új-Granada alkirályság** (Virreinato de Nueva Granada) 1717-ben, majd véglegesen 1739-ben, a **Río de la Plata alkirályság** (Virreinato del Río de la Plata) 1776-ban. Az intézményi átalakítás azzal járt, hogy a helyi adminisztrációban a spanyol születésű hivatalnokok arányát növelték a kreolok rovására, ami sértette a helyi elitek érdekeit.

A reformok közé tartozott az **intendáns rendszer** bevezetése, amely a tartományi közigazgatást centralizálta, valamint a kereskedelem szabályozásának módosítása. A korábbi, szigorúan korlátozott kikötői monopóliumokat részben feloldották (például az 1778-as „szabad kereskedelem” rendelet), de ez nem jelentett általános szabadkereskedelmet, csupán a birodalmon belüli kereskedelmi útvonalak bővítését. A legnagyobb feszültséget a jövedelmek növelését célzó intézkedések okozták: az adóemelések, a dohány-, alkohol- és egyéb monopóliumok kiterjesztése, valamint a **repartimiento de mercancías** (a korregidorok által az őslakos közösségekre kényszerített áruértékesítés) visszaélései. A **korregidor** (tartományi tisztviselő) gyakran maga is részesült az árak manipulálásából, ami az őslakos közösségek eladósodásához és elégedetlenségéhez vezetett.

A Bourbon-reformok értékelése a történetírásban vitatott. Egyes történészek szerint a reformok racionalizálták a gyarmati közigazgatást és előkészítették a modern állam kialakulását; mások szerint elsősorban a kizsákmányolás fokozását szolgálták, és hosszú távon a gyarmati elitek

lojalitását rombolták. A vitatott értelmezésre utal, hogy a reformok hatása régiónként eltérő volt: az Andokban az adóterhek növelése közvetlenül hozzájárult az 1780-as évek lázadásaihoz, míg a Río de la Plata térségében a kereskedelmi liberalizáció inkább a helyi gazdaság fellendülését hozta, bár a központi ellenőrzés növekedése itt is elégedetlenséget szült.

A jezsuita rend kiűzése (1767 a spanyol birodalomban, 1759 a portugál gyarmatokon) szintén fontos fordulópont volt. A jezsuita missziók – különösen a guaraní redukciók a mai Paraguay, Argentína és Brazília határvidékén – viszonylagos védelmet és gazdasági önállóságot biztosítottak az ott élő őslakos közösségeknek. A rend kiűzése után ezek a területek a gyarmati hatóságok és a magánföldesurak ellenőrzése alá kerültek, ami sok őslakos közösség számára a kényszermunka fokozódását és földjeik elvesztését jelentette. A kiűzés emellett a kreol elit egy részének is sértette az érdekeit, mert a jezsuita birtokok jövedelme korábban helyben hasznosult.

3.4.4 A nagy andoki lázadások (1780–1782)

A Bourbon-reformok terhei és a korregidorok visszaélései az Andokban robbanásszerű elégedetlenséget szültek. Az **1780–1782-es andoki lázadások** a gyarmati korszak legnagyobb őslakos felkelései voltak, és több vezető nevéhez köthetők. A legismertebb **Túpac Amaru II** (eredeti nevén José Gabriel Condorcanqui), aki magát az utolsó inka uralkodó, Túpac Amaru leszármazottjának vallotta. 1780 novemberében a mai Peru déli részén, Tinta tartományban elfogta és kivégeztette a helyi korregidort, majd felkelésre szólította az őslakos közösségeket. Követelései között szerepelt a **mita** eltörlése, a repartimiento de mercancías felszámolása és a korregidorok eltávolítása. A felkelés gyorsan terjedt, és egyes területeken több tízezer ember csatlakozott hozzá – a korabeli becslések azonban erősen eltérnek, és a résztvevők számát gyakran túlzóan adták meg.

A felkelés társadalmi összetétele heterogén volt: a quechua és aymara közösségek mellett néhány mestizo és kreol is csatlakozott, de a gyarmati elit többsége a spanyol hatóságok oldalára állt. Túpac Amaru II elfogása és kivégzése 1781-ben Cuzcóban – kortárs beszámolók szerint testét felnégyelték – nem vetett véget a mozgalomnak. **Túpac Katari** (Julián Apaza) vezetésével a mai Bolívia területén, La Paz környékén folytatódott a felkelés, és a várost heteken át ostromolta. A spanyolok végül kegyetlen megtorlással verték le a felkeléseket: sok vezetőt kivégeztek, a résztvevő közösségeket megbüntették, és a quechua nyelv használatát korlátozták egyes hivatalos eljárásokban.

A lázadások értelmezése a történetírásban összetett. Egyes történészek szerint a felkelés elsősorban a gyarmati adó- és munkarendszer elleni tiltakozás volt, nem pedig egy „inkafüggetlenségi háború”; mások hangsúlyozzák, hogy Túpac Amaru II retorikájában megjelent az inka identitás és a „jó kormányzás” visszaállításának igénye. A spanyol hatóságok válasza kettős volt: eltörölték a repartimiento de mercancías intézményét (bár a gyakorlatban a visszaélések nem szűntek meg), ugyanakkor megerősítették a kreol elit pozícióit a lojalitás biztosítása érdekében. A felkelés hosszú távú hatása az volt, hogy a gyarmati állam fokozottan bizalmatlanná vált az őslakos közösségekkel szemben, és a kreol elit egy része felismerte, hogy a spanyol koronával való szövetség törékeny.

3.4.5 A 18. század végi válság és a függetlenség előkészítése

A Bourbon-reformok és az andoki lázadások után a gyarmati rendszer belső feszültségei tovább mélyültek. A spanyol birodalom a 18. század végén részt vett a nagyhatalmi háborúkban, ami tovább növelte a pénzügyi terheket. Az 1790-es években a francia forradalom és a haiti rabszolga-felkelés (1791–1804) híre eljutott a spanyol és portugál gyarmatokra, és félelmet keltett a gyarmati elitekben, ugyanakkor példát is adott a függetlenségre és a rabszolgaság eltörlésére

törekvőknek. A spanyol korona cenzúrával és a politikai eszmék terjedésének korlátozásával próbálta megakadályozni a forradalmi gondolatok beáramlását, de a kereskedelmi kapcsolatokon és az illegális könyvcsempészeten keresztül ezek mégis terjedtek.

A döntő külső sokk a napóleoni háborúk következménye volt. 1807-ben Napóleon csapatai megszállták Portugáliát, és a portugál királyi udvar **Rio de Janeiróba** költözött (1808), ami a portugál gyarmatbirodalom központjának ideiglenes áthelyezését jelentette. Ez megerősítette Brazília gazdasági és politikai súlyát, és előkészítette a későbbi békés átmenetet a függetlenség felé. A spanyol monarchiában 1808-ban Napóleon lemondatta IV. Károlyt és fiát, VII. Ferdinándot, és saját testvérét, Józsefet ültette a trónra. A spanyolországi ellenállás és a **cádizi Cortes** (parlament) összehívása (1810) után a gyarmatokon is felmerült a kérdés: kinek van joga kormányozni a király távollétében?

A válasz a **junta** (tanács) mozgalom lett: 1809–1810 folyamán Quito, Caracas, Buenos Aires, Bogotá és más városok helyi juntái először a király nevében, de saját hatáskörrel kezdtek kormányozni. Ezek a junták kezdetben nem feltétlenül függetlenséget hirdettek, hanem a szuverenitás visszaszállásának elvét alkalmazták: ha a király fogságban van, a szuverenitás visszaszáll a népre. A kreol elit számára ez lehetőséget adott a helyi hatalom megszerzésére, miközben a spanyol hatóságok megpróbálták visszaállítani a régi rendet. A junták és a spanyol hatalom közötti konfliktus fokozatosan polgárháborúvá és függetlenségi háborúvá alakult, amelynek lefolyását a későbbi fejezetek tárgyalják országonként.

A 18. század végi válság tehát nem csupán a belső elégedetlenség következménye volt, hanem a birodalmi központ meggyengülésének és a nemzetközi események összjátékának eredménye. A függetlenségi mozgalmak nem értelmezhetők kizárólag a kreol elit „nemzeti ébredéseként", mert a gyarmati társadalom különböző csoportjai – őslakos közösségek, rabszolgák, szabad színesbőrűek, szegény mestizo rétegek – más-más okokból és más célokkal vettek részt vagy maradtak távol. A gyarmati rend válsága tehát nyitott helyzetet teremtett, amelyben a függetlenség mellett a régi rend visszaállítása vagy új, alkotmányos monarchia kialakítása is lehetségesnek tűnt.

3.4.6 Források és bizonytalanságok

A gyarmati ellenállás és a válság időszakának rekonstrukciója egyenetlen forrásbázison nyugszik. A gyarmati hatóságok által keletkezett iratok – periratok, katonai jelentések, adóösszeírások, rendeletek – viszonylag bőségesek, de a hatóságok perspektíváját tükrözik. Az ellenállók saját hangja ritkábban maradt fenn: Túpac Amaru II néhány levele és kiáltványa, valamint a maroon közösségekkel kötött szerződések szövegei kivételt képeznek, de a mindennapi ellenállásról gyakran csak közvetett forrásokból tudunk. A szóbeli hagyomány – különösen a maroon közösségek és az őslakos népek esetében – fontos kiegészítő forrás, de értelmezése módszertani kihívást jelent, mert a gyarmati korra vonatkozó emlékezet keveredhet későbbi tapasztalatokkal.

A résztvevők és áldozatok számára vonatkozó becslések erősen bizonytalanok. Az 1780–1782-es andoki lázadások halálos áldozatainak számát a korabeli források gyakran eltúlzották, a modern történészi becslések széles tartományban mozognak (egyes becslések összesen több tízezer halottról szólnak, de a pontos szám nem ismert). Hasonlóképpen a maroon közösségek lélekszámáról és belső viszonyairól kevés megbízható adat áll rendelkezésre. A Bourbon-reformok gazdasági hatásainak számszerűsítése szintén vitatott, mert a gyarmati statisztikák hiányosak és regionálisan egyenlőtlenek.

A történetírásnak vannak vitatott kérdései. Mennyiben tekinthetők a Bourbon-reformok a gyarmati rendszer modernizálásának vagy inkább kizsákmányoló szigorításának? Az andoki lázadások „őslakos" vagy „osztályalapú" mozgalmak voltak-e? A maroon közösségek a rabszolgaság elleni ellenállás hősei vagy a gyarmati világ peremén élő, maguk is hierarchikus társadalmak voltak?

A függetlenségi mozgalmak előzményeinek értelmezésekor a nemzeti történetírások gyakran visszavetítik a későbbi „nemzeti” kereteket, pedig a 18. század végi szereplők még a birodalom keretein belül gondolkodtak. Mindezek a viták arra figyelmeztetnek, hogy a gyarmati rend válsága nem volt szükségszerűen egyenes út a modern független államokhoz.

3.4.7 Rövid összefoglaló

- A gyarmati uralom alatt az ellenállás sokféle formát öltött: a mindennapi passzív ellenállástól a fegyveres felkelésekig és a szökésen alapuló maroon közösségekig.
- A maroon közösségek (spanyolul palenque, portugálul quilombo) önálló társadalmakat hoztak létre, gyakran tárgyaltak a gyarmati hatóságokkal, és ezzel korlátozott autonómiát nyertek.
- A Bourbon-reformok és a portugál Pombal-reformok növelték a gyarmati jövedelmeket, de sértették a kreol elitek érdekeit és terhelték az őslakos közösségeket.
- Az 1780–1782-es andoki lázadások (Túpac Amaru II és Túpac Katari) a gyarmati korszak legnagyobb őslakos felkelései voltak; bukásuk ellenére megrázták a gyarmati rendet.
- A francia forradalom, a haiti felkelés és a napóleoni háborúk eszmei és politikai hatása aláásta a gyarmati monarchiák legitimitását.
- A spanyol monarchia 1808-as összeomlása után a helyi juntáknak megalakulása a szuverenitás kérdését nyitotta meg, ami a függetlenségi háborúkhoz vezetett.
- A válság nem szükségszerűen vezetett függetlenséghez; a különböző társadalmi csoportok eltérő céljai és a birodalmi központ meggyengülése együttesen alakították a kimenetelt.

3.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az őslakos lázadások és a rabszolgafelkelések céljai, szervezete és a gyarmati hatóságok válaszai között?
2. Hogyan értelmezhetők a maroon közösségek a gyarmati társadalomban: az ellenállás szigeteiként vagy a gyarmati világ perifériáján kialakult, kompromisszumokkal élő társadalmakként?
3. Melyek voltak a Bourbon-reformok legfontosabb intézkedései, és miért okoztak feszültségeket a kreol elit és az őslakos közösségek körében?
4. Miért tekinthető az 1780–1782-es andoki lázadás fordulópontnak a gyarmati rend válságának történetében, és milyen korlátai voltak a mozgalomnak?
5. Milyen külső események gyorsították fel a gyarmati rend válságát a 19. század elején, és hogyan kapcsolódtak a belső elégedetlenséghez?

4 Függetlenség és nemzetépítés

4.1 A függetlenségi hullám okai és lefolyása

A dél-amerikai függetlenségi folyamat egyetlen kitörés helyett több évtizedes, földrajzilag egyenlőtlen átalakulás volt, amelynek során a spanyol és portugál gyarmatbirodalom utódállamokra esett szét. A 18. század végi birodalmi reformok, a kreol elitek sérelmei, az atlanti forradalmak eszmei hatása és a napóleoni háborúk által előidézett legitimitási válság együttesen teremtették meg a feltételeket. A függetlenségi háborúk 1810 és 1825 között zajlottak, de a politikai stabilitás és a nemzetállami intézmények kiépítése jóval tovább tartott. Az alábbiakban a folyamat okait, főbb katonai és politikai szakaszait, valamint a függetlenség eltérő mintáit tekintjük át, különös tekintettel Brazília külön útjára.

4.1.1 A válság gyökerei: Bourbon-reformok és kreol elégedetlenség

A spanyol birodalom 18. századi válsága nem magyarázható kizárólag a napóleoni megszállással; a gyarmati rendszer belső feszültségei már korábban megmutatkoztak. A **Bourbon-reformok** (spanyolul reformas borbónicas) III. Károly és utódai alatt a gyarmati jövedelmek növelését, a közigazgatás központosítását és a kereskedelem ellenőrzését célozták. Az intendánsrendszer bevezetése, a vámok emelése és az egyházi privilégiumok megnyirbálása a gyarmati társadalom széles rétegeit érintette. Különösen a **kreol** (spanyolul criollo) – azaz amerikai születésű, spanyol származású – elitek érezték úgy, hogy a magas egyházi és állami hivatalokból a félszigeti spanyolok (peninsulares) javára kiszorulnak. A sérelem nem kizárólag anyagi természetű volt: a kreol identitás fokozatosan önálló politikai öntudattá formálódott, amelyben az amerikai születés, a helyi érdekek és a felvilágosult eszmék keveredtek.

A gazdasági liberalizáció egyes exportágazatokat (például a Río de la Plata-i bőr- és húskivitelt, a venezuelai kakaótermelést) megerősített, ugyanakkor a helyi kézműipar korlátozása és az adóterhek növekedése társadalmi feszültségeket szült. A 18. század végi nagy felkelések – a perui **Túpac Amaru II** vezette andoki mozgalom (1780–1781) és az új-granadai comunero-lázadás (1781) – nem közvetlenül a függetlenséget célozták, hanem a gyarmati adórendszer és a helyi korrupció ellen irányultak, ám megmutatták a spanyol hatalom sebezhetőségét, és mély nyomot hagytak mind a gyarmati hatóságok, mind a kreol elitek emlékezetében.

A felvilágosodás eszméi – a természetjog, a népszuverenitás, a hatalommegosztás – a jezsuita rend 1767-es kiűzése után átalakuló oktatási intézményeken, európai utazásokon és tiltott könyveken keresztül terjedtek. A haiti forradalom (1791–1804) kettős hatást gyakorolt: egyrészt bizonyította, hogy a rabszolgatartó gyarmati rendszer megdönthető, másrészt a kreol elitek számára intő példává vált, hogy a függetlenségi mozgalom könnyen társadalmi forradalommá radikalizálódhat. Ez a félelem hosszú időn át meghatározta a dél-amerikai függetlenségi vezetők stratégiáját: a politikai szabadságot úgy kívánták kivívni, hogy közben fenntartsák a társadalmi hierarchiát, a rabszolgaságot és az őslakos közösségek alárendelt helyzetét.

4.1.2 Napóleon és az 1810-es juntá k

A közvetlen kiváltó ok a spanyol monarchia 1808-as összeomlása volt. Napóleon csapatai elfoglalták az Ibériai-félszigetet, lemondásra kényszerítették IV. Károlyt és fiát, VII. Ferdinándot, a spanyol trónra pedig a császár bátyját, Józsefet ültette. A spanyolországi ellenállás helyi **junta** kormányzatokat hozott létre, amelyek a fogoly király nevében kormányoztak, és a **Cádizi Cortes** 1812-ben liberális alkotmányt fogadott el. A gyarmatokon a legitimitás kérdése váratlanul nyitottá vált: ha a király nem gyakorolja hatalmát, ki képviseli a szuverenitást?

1810-től a legtöbb nagyobb dél-amerikai városban a helyi tanácsok (**cabildo**) – gyakran kreol értelmiségiek és kereskedők nyomására – saját juntákat alakítottak. Az első hullámban Caracas (1810. április 19.), Buenos Aires (1810. május 25.), Bogotá (1810. július 20.) és Santiago (1810. szeptember 18.) vált a mozgalom központjává. Fontos hangsúlyozni: ezek a juntá k kezdetben nem feltétlenül a teljes elszakadást hirdették, hanem a „király nélküli királyság" ideiglenes kormányzását, VII. Ferdinánd iránti formális hűséggel. A függetlenség kikiáltása fokozatosan, a háború logikájának engedve következett be: Venezuela 1811-ben, Új-Granada egyes részei 1811–1813-ban, a Río de la Plata tartományai 1816-ban, Chile 1818-ban, Peru pedig csak 1821-ben, külső hadseregek nyomására tette meg ezt a lépést.

A junta-mozgalom nem volt egységes. Egyes területeken – például Peruban, ahol a spanyol hadsereg és a kreol elit egy része lojális maradt – a juntákat gyorsan leverték vagy meg sem alakultak. Máshol, így a Río de la Plata vidékén, a juntá k radikális föderalista és centralista csoportokra szakadtak. A spanyol restauráció 1814 után VII. Ferdinánd abszolutista visszatérésével katonai ellentámadást indított, és 1815-re a legtöbb függetlenségi kísérletet felszámolta. A kreol hadseregek gyengesége, a belső megosztottság és a népi tömegek – meszticek, őslakosok, rabszolgák – korlátozott vagy ellentmondásos részvétele együttesen vezetett az első szakasz kudarcához.

4.1.3 A háború szakaszai: 1810–1815 és 1816–1825

A függetlenségi háborúkat célszerű két szakaszra bontani. Az első, 1810 és 1815 közötti időszak a juntá k megalakulásával és a kezdeti katonai sikerekkel indult, de a spanyol ellentámadás, valamint a belső polgárháborús jellegű konfliktusok miatt a legtöbb területen összeomlott. A vezetők – köztük Simón Bolívar és José de San Martín – száműzetésbe kényszerültek. A háború e szakaszában a harcok gyakran gerillajellegűek voltak, a hadseregek felszerelése hiányos, a veszteségek magasak.

A második szakasz 1816-tól 1825-ig tartott. A felszabadító hadseregek újjászerveződtek, részben brit és más európai zsoldosok, kereskedők és pénzügyi támogatás révén. A bécsi kongresszus (1814–1815) utáni európai hatalmi egyensúly – bár hivatalosan a restaurációt támogatta – nem tette lehetővé a spanyol korona számára, hogy nagy erőket küldjön a gyarmatokra, miközben a brit kereskedelem érdekelt volt a spanyol monopólium megszűnésében. A háború elhúzódó, több fronton zajló konfliktussá vált, amelyben a döntő ütközetek a kontinens északi és déli pólusán zajlottak.

4.1.4 San Martín déli hadjárata

José de San Martín (1778–1850) argentin kreol, a spanyol hadsereg veteránja, 1812-ben tért vissza Dél-Amerikába. Felismerte, hogy a spanyol hatalom központja Peru, ezért a kontinens déli részének felszabadítását csak Lima elfoglalásával lehet tartóssá tenni. Stratégiája a transzandíniai átkelésre épült: 1817-ben hadseregével átkelt az Andokon, és a chilei chacabucói (1817. február 12.) majd maipúi (1818. április 5.) csatákban döntő győzelmet aratott a spanyol erők felett.

Chile függetlenségét 1818. február 12-én kiáltották ki, bár a déli területeken a harcok még évekig folytak.

San Martín ezután a tengeri útvonalat választotta: egy brit támogatással felszerelt flottával 1820-ban partra szállt Peru déli partvidékén. A hadjárat lassan haladt, mivel a helyi lakosság egy része lojális maradt a spanyol koronához, a hadsereg pedig járványoktól és dezertálástól szenvedett. 1821. július 6-án bevonult Limába, és július 28-án kikiáltotta Peru függetlenségét. Ugyanakkor a spanyol erők a hegyvidékre húzódtak, és a háború korántsem ért véget. San Martín 1822-ben Guayaquilban találkozott Bolívarral; a találkozó tartalma máig vitatott, mivel nem maradt fenn hiteles jegyzőkönyv. Annyi bizonyos, hogy San Martín röviddel ezután lemondott katonai és politikai tisztségeiről, és átengedte a hadműveletek irányítását Bolívarnak.

4.1.5 Bolívar északi hadjárata

Simón Bolívar (1783–1830) venezuelai kreol, aki már 1810 előtt is részt vett a függetlenségi mozgalomban, a háború második szakaszának meghatározó alakja lett. 1813-ban indította el a „csodálatos hadjáratot” (Campaña Admirable), de a spanyol erők és a lojális helyi milíciák 1814-re visszaszorították, és száműzetésbe kényszerült. 1816-tól Haiti támogatásával tért vissza, és fokozatosan építette újjá a felszabadító hadsereget.

A döntő fordulatot az 1819-es andoki átkelés hozta: Bolívar seregével a nehezen járható, esős évszaki hágókon átkelve Új-Granada területére tört be, és augusztus 7-én a Boyacá-hídnál aratott győzelmével felszabadította a terület központját. Ezt követően megalakult **Nagy-Kolumbia** (Gran Colombia), amely Venezuela, Új-Granada és később Ecuador területét egyesítette. 1821-ben a carabobói csata biztosította Venezuela függetlenségét, 1822-ben pedig a Pichincha-hegyi győzelem Ecuador felszabadítását. A hadjáratok csúcspontja az 1824-es perui Junín és Ayacucho csata volt: az utóbbi, 1824. december 9-én, a spanyol haderő utolsó nagy ütközete volt Dél-Amerikában. Ayacucho után a spanyol alkirályságok összeomlottak, és 1826-ra a spanyol csapatok kivonultak a kontinensről, kivéve Kuba és Puerto Rico szigeteit.

Bolívar nem csupán katonai vezető volt, hanem politikai programot is kidolgozott: 1825-ben Felső-Peru területén létrehozta a róla elnevezett Bolíviát, és megkísérelte egy kontinentális konföderáció létrehozását. Az andoki köztársaságok egysége azonban nem volt fenntartható; a regionális elitek, a helyi caudillók és a gazdasági érdekellentétek 1830-ra Nagy-Kolumbia felbomlásához és Bolívar politikai kudarcához vezettek.

4.1.6 Brazília külön útja

A portugál gyarmat, Brazília függetlensége alapvetően eltérő mintát követett. 1807–1808-ban, a francia invázió elől a portugál udvar – a Bragança-ház – teljes államapparátusával együtt Rió de Janeiróba menekült. Ezzel a gyarmat de facto a birodalom központjává vált: 1808-ban megnyitották a kikötőket a brit kereskedelem előtt, bankot alapítottak, nyomdát és felsőoktatási intézményeket hoztak létre. 1815-ben Brazíliát a **Portugál, Brazíliai és Algarve-i Egyesült Királyság** (Reino Unido de Portugal, Brasil e Algarves) részeként királysággá emelték, ami formálisan is megszüntette gyarmati státusát.

A fordulatot a portugál liberális forradalom (1820) hozta: a lisszaboni Cortes követelte a király visszatérését és Brazília korábbi gyarmati alárendeltségének visszaállítását. VI. János 1821-ben visszatért Portugáliába, fiát, Pétert régensként hagyta hátra. A portugál Cortes megkísérelte a brazil tartományok kormányzóit közvetlenül Lisszabonnak alárendelni, és Pétert is visszahívta. A brazil elit – a cukor- és kávéültetvényesek, a kereskedők és a helyi hivatalnokok – ellenállt, és Pétert maradásra bírta. 1822. szeptember 7-én, az Ipiranga-patak partján tett kijelentésével

(„Fico” – maradok, illetve a függetlenség kikiáltása) Péter elszakadt Portugáliától, és december 1-jén I. Péter néven Brazília császárává koronázták.

A brazil függetlenség viszonylag békés volt: bár helyi harcok folytak a portugál helyőrségekkel, nem alakult ki a spanyol-amerikaihoz hasonló, évekig tartó, nagy áldozatokat követelő háború. Az új állam monarchia maradt, rabszolgatartó elitek irányították, és a társadalmi hierarchia – a rabszolgaság intézményével együtt – érintetlenül fennmaradt. Ez a minta alapvetően eltért a spanyol-amerikai köztársasági, háborús úttól, és hosszú távon meghatározta Brazília politikai fejlődését.

4.1.7 A függetlenség eltérő mintái

A spanyol-amerikai függetlenségi háborúk és a brazil átmenet közötti különbségek jól mutatják, hogy a „függetlenség” nem egységes folyamat volt. A spanyol gyarmatokon a háború elhúzódó, sok áldozattal járó, és több esetben polgárháborús jellegű konfliktussá vált, amelyben a kreol elitek mellett – változó mértékben – meszticek, őslakosok és rabszolgák is részt vettek. A győztes államok többsége köztársaság lett, de a politikai rendszer instabil maradt, és a **caudillo** (katonai vezér) uralma hosszú időre meghatározta a régió politikáját. A gyarmati közigazgatási egységek – alkirályságok, főkapitányságok – önálló államokká váltak, és a határokat gyakran későbbi háborúk és diplomáciai alkuk formálták.

Brazíliában ezzel szemben a függetlenség békés átmenet volt, amelyet a portugál udvar jelenléte és a monarchia folytonossága tett lehetővé. Az új állam császári formája, a rabszolgaság fenntartása és az elitek folytonossága a spanyol-amerikai átalakulásokhoz képest konzervatívabb jelleget adott a folyamatnak. Ugyanakkor a brazil függetlenség sem volt mentes a belső feszültségektől: a regionális elitek és a központi hatalom közötti konfliktusok, valamint a rabszolgaság kérdése a későbbi évtizedekben többször is válsághoz vezettek.

Közös vonásként emelhető ki, hogy a függetlenség mindkét esetben az európai származású, helyi elitek politikai projektje maradt. A népi tömegek – különösen az őslakos közösségek és a rabszolgák – nem nyertek automatikusan állampolgári jogokat; a társadalmi egyenlőtlenségek, a faji hierarchiák és a nők jogfosztottsága fennmaradt. A függetlenség nem hozott radikális társadalmi átalakulást, és a nemzetépítés hosszú, konfliktusokkal terhelt folyamatnak bizonyult, amelyben a „nemzet” fogalma maga is vitatott maradt.

4.1.8 Források és bizonytalanságok

A függetlenségi háborúk történetének rekonstrukciója számos elsődleges forrásra támaszkodik: a juntáké és a kongresszusok aktái, függetlenségi nyilatkozatok, alkotmánytervezetek, hadijelentések, naplók, levelezések és korabeli sajtótermékek. Különösen értékesek Simón Bolívar, José de San Martín, Bernardo O’Higgins és Antonio José de Sucre levelei, valamint a portugál udvari dokumentumok. Ugyanakkor e források gyakran elfogultak, politikai célokat szolgáltak, és a háborús propaganda torzíthatja a tényeket.

A történetírás fő vitái közé tartozik a kreol elitek motivációjának megítélése: vajon a függetlenség elsősorban gazdasági önérdekből fakadt, vagy a felvilágosult eszmék valódi meggyőződéséből? Mások a népi részvétel mértékét és jellegét vitatják: mennyire volt „népi háború” a függetlenségi küzdelem, és milyen szerepet játszottak benne az alsóbb társadalmi rétegek? A társadalmi következmények értékelése szintén vitatott: egyes történészek forradalmi átalakulást látnak benne, mások szerint csak az elitek közötti hatalomátadás történt, az alapvető társadalmi struktúrák érintetlenül hagyásával.

A háborúk áldozatainak száma nem ismert pontosan; a becslések széles skálán mozognak, és gyakran politikai célokat szolgálnak. A guayaquili találkozó tartalma – mivel nem maradt fenn hiteles jegyzőkönyv – a történészek közötti vita tárgya. A brazíliai függetlenség „békés” jellegének értékelése is vitatott: bár a hadi események korlátozottak voltak, a társadalmi feszültségek és a regionális ellenállás nem szűntek meg. Mindezek miatt a függetlenségi folyamatról alkotott kép óhatatlanul rekonstrukció, amelyben a források hiányosságai és a történészi értelmezések sokfélesége egyaránt szerepet játszik.

4.1.9 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai függetlenségi hullám okai a 18. századi Bourbon-reformokra, a kreol elitek sérelmeire, a felvilágosult eszmék terjedésére és a napóleoni háborúk által előidézett spanyol legitimitási válságra vezethetők vissza.
- Az 1810-es juntáknak kezdetben nem teljes elszakadást, hanem a fogoly király nevében gyakorolt ideiglenes kormányzást hirdettek; a függetlenség kikiátása fokozatosan, a háború során következett be.
- A háború első szakasza (1810–1815) a juntáknak kudarcával és a spanyol restaurációval zárult; a második szakaszban (1816–1825) a felszabadító hadseregek brit támogatással döntő győzelmeket arattak.
- San Martín déli hadjárata Chile és Peru felszabadítását, Bolívar északi hadjárata Venezuela, Új-Granada, Ecuador és Peru függetlenségét eredményezte; az ayacuchói csata (1824) a spanyol uralom végét jelentette Dél-Amerikában.
- Brazília külön útja a portugál udvar Rio de Janeiróba költözésével kezdődött, és 1822-ben a monarchia folytonosságával, viszonylag békés átmenettel zárult.
- A függetlenség eltérő mintái közösek abban, hogy a kreol elitek politikai projektjei maradtak, a társadalmi hierarchiák, a rabszolgaság és az őslakos közösségek alárendeltsége fennmaradt, a nemzetépítés pedig hosszú, konfliktusos folyamat volt.
- A folyamat értékelése vitatott: a kreol elitek motivációja, a népi részvétel mértéke és a társadalmi következmények a történetírásban ma is élő viták tárgyát képezik.

4.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők vezettek az 1810-es juntáknak megalakulásához, és miért nem jelentett azonnali, teljes függetlenséget a junta-mozgalom?
2. Hasonlítsa össze San Martín és Bolívar hadjáratainak földrajzi irányát, katonai stratégiáját és politikai céljait! Milyen szerepet játszottak a tengeri és hegyi átkelések?
3. Miért tekinthető Brazília függetlensége alapvetően eltérő mintának a spanyol-amerikaihoz képest? Milyen tényezők tették lehetővé a békés átmenetet?
4. Milyen társadalmi csoportok nyertek és milyenek veszítettek a függetlenségi háborúkban? Miért maradtak fenn a társadalmi egyenlőtlenségek a függetlenség után is?
5. Miért vitatott a történetírásban a kreol elitek szerepének és a háborúk társadalmi következményeinek megítélése? Milyen forrástípusok hiánya nehezíti a pontos rekonstrukciót?

4.2 A nemzetállamok születése

A függetlenségi háborúk lezárultával Dél-Amerikában nem egyetlen állam jött létre, hanem a gyarmati közigazgatási határok mentén szerveződő, egymással versengő politikai egységek sora. A győztes kreol eliteknek – vagyis az amerikai születésű, spanyol vagy portugál származású csoportoknak – néhány évtized alatt kellett megoldaniuk azt, amit a gyarmati hatalom évszázadokon át

központilag irányított: államhatárokat kellett kijelölniük, alkotmányokat alkotniuk, és kezelniük kellett a központi hatalom és a tartományi elitek közötti feszültséget. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakultak ki a mai dél-amerikai államok területi keretei, milyen alkotmányos modellek versengtek egymással, és miért vált a **caudillismo** – a személyes, katonai hatalomgyakorlás – a 19. századi államépítés tartós jelenségévé. A kérdés azért kulcsfontosságú, mert a kor döntései máig ható intézményi és területi kereteket hoztak létre, és mert a „nemzet" fogalma ekkor még nem azt jelentette, amit a 20. században: az új államok elsősorban a kreol elitek politikai projektjei voltak, nem pedig a lakosság egészének önkéntes közössége.

4.2.1 A gyarmati határoktól az államhatárokig

A spanyol és portugál gyarmati adminisztráció határai nem nemzeti vagy nyelvi alapon jöttek létre, hanem igazgatási, adózási és katonai megfontolásból. Az alkirályságok (virreinatos), audienciák és kapitányságok (capitanías) határai gyakran ritkán lakott, rosszul térképezett területeken húzódtak, ezért a függetlenségi mozgalmak örökösei egy bizonytalan területi jogi helyzetet kaptak. Az új államok többsége a **uti possidetis juris** elvét fogadta el – vagyis azt, hogy a volt gyarmati közigazgatási határokat kell az újonnan függetlenné vált államok határainak tekinteni. Ez az elv azonban nem szüntette meg a vitákat. Két okból sem: egyrészt a gyarmati határok maguk is vitatottak voltak a spanyol és portugál korona között (különösen az Amazonas-medencében és a La Plata-vidéken), másrészt a tényleges katonai és gazdasági ellenőrzés gyakran eltért a papíron rögzített határoktól.

A gyarmati keretek átöröklődése jól látható a Río de la Plata alkirályság (Virreinato del Río de la Plata) felbomlásánál. Az 1776-ban létrehozott alkirályság a mai Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia területét egyesítette, de a függetlenségi háborúk során ez az egység nem maradt fenn. Paraguay már 1811-ben ténylegesen elkülönült, és José Gaspar Rodríguez de Francia diktatórikus, elzárkózó kormányzata alatt szinte hermetikusan elszigetelődött a környező tartományoktól. A keleti part (a Banda Oriental, a mai Uruguay) területét a Buenos Aires-i központi hatalom, a helyi caudillo José Gervasio Artigas, valamint a brazil Portugál Birodalom egyaránt magának követelte. A konfliktusból végül 1828-ban, brit közvetítéssel jött létre Uruguay mint önálló, ütközőállam jellegű köztársaság. Bolívia – a korábbi Audiencia de Charcas – 1825-ben vált önálló állammá, elszakadva mind Perutól, mind a La Plata-i egységtől, részben azért, mert a helyi elitek nem akartak sem a limai, sem a Buenos Aires-i központnak alávetett helyzetbe kerülni.

Hasonló folyamat játszódott le északon is. A Simón Bolívar vezette **Nagy-Kolumbia** (Gran Colombia, 1819–1831) a mai Venezuela, Colombia, Ecuador és Panama területét egyesítette, de a gyarmati időkből örökölt belső határok – a venezuelai kapitányság, az Új-Granada alkirályság és a quitoi audiencia – továbbra is meghatározták a regionális elitek elképzeléseit. Az unió 1831-re felbomlott: Venezuela, Új-Granada (a későbbi Colombia) és Ecuador különálló államokká váltak. A felbomlásban szerepet játszott a központi kormányzat adó- és katonai terheinek egyenlőtlen elosztása, a föderalista autonómiakövetelések, valamint a helyi katonai vezetők személyes ambíciója. Az, hogy a felbomlás elkerülhetetlen volt-e, a történészek körében vitatott: a dokumentált tény a szétválás, az okok súlyozása azonban értelmezés kérdése.

Brazília esete eltérő volt. Az 1822-ben kikiáltott Brazil Császárság (Império do Brasil) a portugál gyarmati kapitányságok örökébe lépett, és a monarchikus központi hatalom erősebbnek bizonyult, mint a spanyol-amerikai köztársaságok központi kormányai. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a belső határok vita nélkül maradtak: a tartományi lázadások – például a Cabanagem (1835–1840) Pará tartományban, a Farroupilha (1835–1845) Rio Grande do Sulban és a Sabinada (1837–1838) Bahiában – egyszerre voltak föderalista, regionális és társadalmi jellegű mozgalmak, amelyek a helyi elitek sérelmeit és a szegényebb rétegek elégedetlenségét egyaránt kifejezték.

A császári kormányzat ezeket katonai erővel verte le, de a tartományi elitek befolyása a helyi ügyekben továbbra is megmaradt.

4.2.2 Alkotmányos kísérletek és a népképviselet korlátai

Az új államok első alkotmányai a spanyol és a francia liberális alkotmányosság mintáit követték, de a hatalommegosztás, az egyház szerepe és a választójog kérdésében éles viták alakultak ki. A legtöbb korai alkotmány – például Venezuela 1811-es, Új-Granada 1811-es vagy Chile 1818-as alkotmánya – kimondta a köztársasági államformát, a törvény előtti egyenlőséget és a tulajdon védelmét, de a választójogot vagyonhoz, írástudáshoz vagy férfi nemhez kötötte. A rabszolgák, az őslakosok és a nők politikai részvétele a korabeli elitek szemében nem volt kérdés: a „nép" fogalma jellemzően a szabad, vagyoni cenzussal rendelkező férfiakra szűkült. Ez a korlátozás a későbbi, formálisan liberális alkotmányokban is fennmaradt, és csak fokozatosan, a 19. század végén és a 20. században bővült.

Simón Bolívar 1826-os bolíviai alkotmánytervezete különleges helyet foglal el ebben a vitában. A tervezet – amelyet Bolívar az újonnan létrejött Bolíviának szánt – örökös, élethosszig tartó elnöki tisztséget javasolt, valamint egy negyedik, „erkölcsi" hatalmi ágat, amely a polgárok erényeit felügyelte volna. A javaslatot a kortársak egy része a köztársasági elvekkel való szakításként értékelte, mások a politikai stabilitás kereséseként magyarázták. A történészi értelmezés ma is vitatott: egyesek szerint Bolívar a monarchikus hagyományokhoz való visszatérést kívánta előkészíteni, mások szerint egy olyan centralizált köztársaságot akart, amely képes ellenállni a caudillók és a tartományi elitek széthúzó törekvéseinek. A dokumentált tény az, hogy a bolíviai alkotmányt végül módosították, és az örökös elnöki tisztség nem valósult meg; Bolívar halála után a terv emléke inkább politikai szimbólummá vált.

Brazíliában az 1824-es alkotmány a császári hatalom és a parlamentáris elemek sajátos kombinációját hozta létre. Az alkotmány a császárnak „mérséklő hatalmat" (poder moderador) biztosított, amely lehetővé tette számára, hogy feloszlassa a képviselőházat, kinevezze a minisztereket és beavatkozzon a végrehajtó hatalom működésébe. Ez a megoldás a monarchikus centralizáció modellje volt, amely a tartományi lázadások ellenére hosszú távon stabilizálta az államot. A brazil eset arra is rámutat, hogy a 19. századi dél-amerikai alkotmányok nem egyszerűen a liberális elveket tükrözték, hanem a helyi elitek hatalmi érdekeihez igazodó kompromisszumok voltak.

4.2.3 Centralisták és föderalisták

A nemzetállamok születésének egyik legtartósabb konfliktusa a centralizmus és a föderalizmus körül forgott. A fővárosi elitek – Buenos Airesben, Bogotában, Limában, Caracasban – általában centralizált, egységes államot akartak, amely a kikötői vámokból és a központi adókból finanszírozta a hadsereget és a bürokráciát. A tartományi elitek ezzel szemben helyi autonómiát, saját bevételeket és a központi beavatkozás korlátozását követelték. Ez az ellentét nem feleltethető meg a mai „baloldal–jobboldal" szembenállásnak: a korabeli politikai csoportok – liberálisok és konzervatívok – a centralizmus vagy a föderalizmus kérdésében gyakran átjártak egymás táborába, és az álláspontokat regionális gazdasági érdekek, személyes hatalmi harcok és katonai erőviszonyok alakították.

A Gran Colombia felbomlása a centralista-föderalista vita leglátványosabb példája. Bolívar központosító törekvése – aki a függetlenségi háború katonai sikereit követően erős elnöki hatalmat akart – ütközött a venezuelai és az ecuadori regionális vezetők, José Antonio Páez és Juan José Flores ellenállásával. A vitát a gazdasági érdekek is élezték: a venezuelai kikötők a saját vámbevételeiket akarták megtartani, míg a bogotái központ a háborús adósságok törlesztésére

közös forrásokat követelt. Az unió szétesése nem volt előre eldöntött: a kortársak egy része a föderalista átalakítással próbálta megmenteni az államot, de a katonai erőviszonyok és a regionális elitek különérdekei végül felülkerekedtek.

A Río de la Plata régióban a föderalizmus a tartományi caudillók fegyveres ellenállásában öltött testet. A Buenos Aires-i kormányzat centralista politikája – különösen a kikötői vámok kisajátítása – ellen a tartományok caudillói, például Juan Facundo Quiroga és Juan Manuel de Rosas, szövetségeket kötöttek. Rosas Buenos Aires tartomány kormányzójaként (1829–1832, majd 1835–1852) formálisan a föderalizmus híveként lépett fel, de gyakorlatában erősen központosított hatalmat gyakorolt: a vámszedési monopóliumot megtartotta, a tartományi kormányzókat a saját klienshálózatába vonta, az ellenzéket pedig száműzetésbe kényszerítette vagy kivégeztette. Rosas alakjának megítélése a mai napig vitatott: a régebbi, liberális történetírás „zsarnokként" ábrázolta, az újabb, revizionista irodalom a nemzeti szuverenitás védelmezőjeként, a britek és a franciák beavatkozása elleni harcosként is értelmezi.

Chile példája más utat mutat. A függetlenség kivívása után az 1820-as években rövid föderalista kísérletek zajlottak, de ezek kudarcot vallottak, és Diego Portales – bár maga ritkán viselt formális elnöki tisztséget – szellemi irányítója volt egy olyan konzervatív centralizált rendszernek, amelyet az 1833-as alkotmány intézményesített. Ez az alkotmány erős elnöki hatalmat, központosított közigazgatást és a katolikus egyház kiemelt szerepét rögzítette. A chilei állam viszonylagos stabilitását nem a föderalizmus, hanem a földbirtokos elitek és a központi hatalom közötti szövetség biztosította. Ugyanakkor ez a stabilitás kirekesztő volt: a mapuche (araucano) közösségek területeire a chilei állam a 19. század második felében terjesztette ki katonai ellenőrzését, ami a későbbi konfliktusok alapja lett.

4.2.4 Caudillismo: személyes hatalom és katonai erő

A **caudillo** (spanyol, portugál: *caudillo*, „vezér") olyan katonai-politikai vezető, aki személyes hűségre, klienshálózatra és fegyveres kíséretre támaszkodva gyakorol hatalmat helyi, tartományi vagy országos szinten. A **caudillismo** mint jelenség nem köthető egyetlen ideológiához: caudillo lehetett liberális vagy konzervatív, a központi hatalom ellen fellépő vagy éppen azt kisajátító szereplő. A közös vonás a személyes uralom és a formális intézmények – parlament, bíróságok, választások – gyengesége. A caudillo hatalma általában nem kizárólag erőszakon alapult: népszerűségre, a szegényebb rétegek patronázsára, a földbirtokosok és kereskedők érdekképviseletére is építhetett.

A caudillismo kialakulásának oka a gyarmati állam összeomlásában keresendő. A függetlenségi háborúk megerősítették a katonai vezetők szerepét: a hadseregek és a milíciák parancsnokai gyakran saját, személyes hűségen alapuló csapatokkal rendelkeztek. A bürokratikus intézmények hiánya, a szavazati jog szűkössége és a regionális elitek közötti verseny mind a személyes hatalomgyakorlást erősítette. A caudillo nem légüres térben működött: mögötte álltak földbirtokosok, kereskedők, egyházi vezetők, akik a saját érdekeik védelmét várták tőle. A caudillismo ezért nem egyszerűen „erős emberek" uralma volt, hanem a korabeli társadalmi és gazdasági viszonyok terméke.

José Antonio Páez pályája jól mutatja a jelenség összetettségét. Páez a függetlenségi háború egyik legsikeresebb venezuelai katonája volt, aki a llaneros – az alföldi pásztorok – mobil lovascsapatait vezette. A háború után a venezuelai politikát a saját személyes tekintélyére és a földbirtokos elitekkel kötött szövetségére alapozta; háromszor volt elnök, de hatalma a formális tisztségeknél tágabb volt. Páez alakját a venezuelai emlékezetpolitika máig vitatottan ábrázolja: egyesek a függetlenség hőseként, mások az oligarchikus állam megteremtőjeként emlékeznek rá. A tény az, hogy a 19. századi Venezuela politikai rendszere hosszú időn át a caudillók közötti versengésre épült, ahol a választások másodlagosak voltak a fegyveres erőviszonyokhoz képest.

A caudillismo megítélése a történetírásban vitatott. A 19. századi liberális gondolkodók – például az argentin Domingo Faustino Sarmiento – a caudillismót a „barbárság” és a „civilizáció” közötti harc részeként ábrázolták, ahol a caudillo a vidéki elmaradottság képviselője volt. Ez a felfogás a városi, európai orientációjú elitek előítéleteit tükrözte, és hosszú időre meghatározta a jelenség értékelését. Az újabb történetírás ezzel szemben a caudillismót a gyenge állami intézmények közötti racionális politikai stratégiaként elemzi: a caudillo a hűség, a patronázs és a katonai erő kombinációjával olyan politikai rendet hozott létre, amely a formális alkotmányos intézményeknél hatékonyabban biztosította a helyi elitek érdekeit.

Fontos, hogy a caudillismo nem volt kizárólag férfi jelenség, bár a formális hatalom szinte mindig férfiak kezében volt. A nők informális csatornákon – családi kapcsolatok, kliensrendszer, birtokigazgatás – befolyásolhatták a politikai döntéseket, de ez a befolyás kevéssé dokumentált, mert a korabeli források ritkán rögzítették. Az őslakosok és a rabszolgák helyzete is ellentmondásos volt: sokan a caudillók seregeiben szolgáltak, cserébe szabadságot vagy földet remélve, de a háborúk végén ígéreteiket gyakran nem váltották be. A caudillismo így egyszerre nyújtott mobilitási lehetőséget egyes alárendelt csoportoknak, és erősítette meg a társadalmi hierarchiát.

4.2.5 A nemzetépítés és a kirekesztés

A 19. századi dél-amerikai államok „nemzete” nem a lakosság egészének közössége volt, hanem a kreol elitek politikai projektje. A függetlenségi nyilatkozatok és az alkotmányok gyakran beszéltek a „nép” szuverenitásáról, de a gyakorlatban a politikai jogok a szabad, vagyonos férfiak szűk rétegét illették meg. Az őslakosok, a felszabadított rabszolgák és a vegyes etnikumú szegények formálisan állampolgárok lehettek, de a tényleges hatalomból kiszorultak. A 19. századi liberalizáló törvények – például a közösségi földek felosztását előíró rendelkezések – tovább csorbították az őslakos közösségek földjogait, és a magántulajdon egyéni formáit erőltették rájuk.

Ez a folyamat a későbbi társadalmi feszültségek alapja lett. A hivatalos nacionalizmusok a spanyol vagy portugál nyelvet, a katolikus vallást és a kreol kultúrát helyezték a nemzet középpontjába, az őslakos nyelveket, jogrendszereket és gazdálkodási formákat pedig hátrányosnak vagy „elmaradottnak” minősítették. A nemzetállamok születése tehát nem csupán határok meghúzását és alkotmányok megírását jelentette, hanem a hatalom és a kulturális reprezentáció új rendjének kialakítását is. Az, hogy ki számít a nemzet tagjának, a 19. században éppúgy vitatott volt, mint ma, és a korabeli válaszok hosszú távú következményekkel jártak.

4.2.6 Források és bizonytalanságok

A nemzetállamok születésének vizsgálatához rendelkezésre álló elsődleges források közé tartoznak az alkotmányszövegek, törvények, kormányzati iratok, katonai jelentések, levelezések, újságok és egyházi anyakönyvek. Ezek dokumentálják a formális döntéseket – például az államhatárokat rögzítő szerződéseket és az alkotmányos rendelkezéseket –, de ritkán tükrözik a helyi gyakorlatot. A ritkán lakott, rosszul térképezett területeken a papíron rögzített határok és a tényleges katonai ellenőrzés gyakran eltértek egymástól, ezért az államhatárok kialakulásának története nem olvasható pusztán a szerződések alapján.

A caudillismo elemzésének egyik módszertani problémája az, hogy a fennmaradt források túlnyomórészt a kreol elitek és a hadsereg szemszögéből származnak. Az őslakosok, rabszolgák, nők és a vidéki szegények hangja alig maradt fenn, így a történészek gyakran közvetett bizonyítékokra – bírósági jegyzőkönyvekre, adólistákra, egyházi anyakönyvekre – támaszkodnak. A caudillókról szóló korabeli beszámolók gyakran politikai célokat szolgáltak: a riválisokat „zsarnoknak”, a

szövetségeseket „hazafinak” ábrázolták. Ezt a torzítást a mai történetírásnak is figyelembe kell vennie.

A történészi konszenzus szerint a dél-amerikai nemzetállamok kialakulása fokozatos és konfliktusos folyamat volt, nem pedig a függetlenségi nyilatkozatok automatikus következménye. Vita van azonban arról, hogy a caudillismo mennyire volt „a reformok előtti állapot” – vagyis a modern államépítés előtti átmeneti jelenség –, és mennyire tekinthető a gyenge intézményi környezethez való racionális alkalmazkodásnak. Szintén vitatott, hogy a centralizmus vagy a föderalizmus volt-e a „helyes” út az új államok számára; ezt a kérdést a mai politikai viták is befolyásolják, hiszen egyes országokban a föderalista hagyomány ma is az autonómia követelésének hivatkozási alapja.

Az emlékezetpolitikai állítások különösen erősek a caudillók megítélésében. Egyes országokban a 19. századi caudillókat nemzeti hősként ünneplik – például Uruguayban Artigast a függetlenség atyjaként –, másutt diktátorként bélyegzik meg őket. Ezek a megítélések gyakran nem annyira a korabeli dokumentumok elemzésén, mint inkább a jelenkori politikai önértelmezésen alapulnak. A forráskritikai olvasónak ezért mindig külön kell választania a dokumentált tényt – például egy katonai győzelmet vagy egy alkotmányos rendelkezést – a szereplő motivációiról és örökségéről alkotott utólagos értelmezésektől.

4.2.7 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai államok a gyarmati közigazgatási határok – alkirályságok, audienciák, kapitányságok – örökébe léptek, de a határok gyakran bizonytalanok és vitatottak maradtak; az **uti possidetis juris** elv csak részben szolgált megoldásként.
- Az új államok alkotmányai a spanyol és a francia liberális mintát követték, de a választójogot vagyonhoz, írástudáshoz és férfi nemhez kötötték; a rabszolgák, az őslakosok és a nők kiszorultak a formális politikából.
- A centralizmus és a föderalizmus közötti konfliktus a nemzetállamok születésének egyik legfőbb törésvonala volt; Gran Colombia és a Río de la Plata régió felbomlása, valamint a brazil tartományi lázadások egyaránt ezt mutatják.
- A **caudillismo** – a személyes, katonai alapú hatalomgyakorlás – a gyenge intézmények, a regionális elitek versengése és a háborús mozgósítás következménye volt, nem pedig egyetlen „erős ember” műve.
- A caudillismo megítélése a történetírásban vitatott: a régebbi felfogás „barbárságként” ábrázolta, az újabb irodalom a korabeli társadalmi viszonyok racionális politikai stratégiájaként elemzi.
- Brazília kivételes utat járt be: a monarchikus, centralizált császárság az alkotmányos „mérséklő hatalommal” hosszú távú stabilitást teremtett, de a regionális autonómiatörekvések ott is fegyveres lázadásokban törtek felszínre.
- A 19. századi nemzetépítés a kreol elitek projektje volt: a hivatalos nacionalizmus a spanyol/portugál nyelvet és a katolikus vallást helyezte középpontba, az őslakos közösségek jogait és kultúráját hátrányosan érintette.
- A források torzítanak: a fennmaradt dokumentumok elsősorban az elitek nézőpontját tükrözik, az alárendelt csoportok hangja alig rekonstruálható; az emlékezetpolitikai állításokat ezért óvatosan kell kezelni.

4.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan öröklődtek a gyarmati közigazgatási határok az új dél-amerikai államokra, és miért nem szüntették meg a területi vitákat?

2. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a spanyol-amerikai köztársaságok és a Brazil Császárság alkotmányos berendezkedése között?
3. Miért tekinthető a centralizmus–föderalizmus vita a korabeli regionális érdekek és személyes hatalmi harcok kifejeződésének, nem pedig egyszerű ideológiai szembenállásnak?
4. Hogyan magyarázza a caudillismo kialakulását a gyenge állami intézmények és a függetlenségi háborúk katonai mozgósítása, és miért vitatott a jelenség megítélése?
5. Milyen módon zárta ki a 19. századi nemzetépítés az őslakosokat, a rabszolgák leszármazottait és a nőket a formális politikai hatalomból, és milyen következményei lettek ennek a későbbi évszázadokban?

4.3 Liberalizmus, konzervativizmus és modernizáció

A függetlenségi háborúk lezárulta után a dél-amerikai államok nem egyszerűen „fiatal nemzetállamokként” léptek a világtörténelembe, hanem olyan politikai közösségekként, amelyekben a gyarmati korból örökölt intézmények, társadalmi hierarchiák és gazdasági szerkezetek tovább éltek. A A függetlenségi hullám okai és lefolyása és A nemzetállamok születése című alfejezetekben tárgyalt katonai-politikai események után a 19. század középső évtizedeiben a vita már nem a spanyol vagy portugál koronához fűződő viszonyról szólt, hanem arról, milyen államot, milyen társadalmat és milyen gazdaságot építsenek az új, gyakran önkényesen meghúzott határok között. Ebben a folyamatban a korabeli politikai nyelvben **liberalizmusnak** (liberalismo) és **konzervativizmusnak** (conservadurismo) nevezett irányzatok ütközése, valamint az európai mintákat követő, de a helyi viszonyokhoz igazított **modernizációs programok** játszottak meghatározó szerepet. Az alábbiakban ezeket a vitákat és az általuk elindított átalakulásokat vizsgáljuk, különös tekintettel az egyház és állam viszonyára, a földbirtokrendszerre, a bevándorlásra, a vasútépítésre és az exportgazdaságra, valamint mindezek társadalmi árára.

4.3.1 Liberális és konzervatív programok: az ideológiai térkép

A 19. századi dél-amerikai politikai vitákat nem lehet a mai „baloldal” és „jobboldal” fogalmaival leírni. A korabeli **liberalizmus** elsősorban a gyarmati kiváltságok felszámolását, a jog előtti formális egyenlőséget, a kereskedelem szabadságát, a szabad földforgalmat, valamint az állam szekularizációját tűzte ki célul. A **konzervativizmus** ezzel szemben a katolikus egyház társadalmi és oktatási szerepének megőrzését, a rendi jellegű társadalmi hierarchiák fenntartását, valamint az erős központi hatalmat támogatta – gyakran a korábbi gyarmati igazgatás hagyományaira hivatkozva. Ugyanakkor a két tábor sem ideológiailag, sem társadalmilag nem volt homogén: egyes liberálisok a szabadkereskedelem híveiként a nagy exporttermelők érdekeit képviselték, míg mások a kézművesek és a városi középrétegek védelmében korlátozásokat követeltek; a konzervatívok között pedig voltak, akik a központosított monarchiát, mások pedig a helyi elitek autonómiáját részesítették előnyben.

A legfontosabb törésvonalak a következők voltak: államforma (köztársaság vagy monarchia, utóbbi különösen Brazíliában, ahol 1822-től **Brazil Császárság** [Império do Brasil] működött), a föderalizmus és a centralizmus viszonya, az egyház kiváltságai, a választójog korlátozása (jellemzően vagyonhoz és írni-olvasni tudáshoz kötötték), valamint a földtulajdon átalakítása. Mindezen viták mögött ott húzódott a **caudillismo** jelensége: a személyes klientúrára és katonai erőre épülő regionális vezérek hatalma, amely a formális alkotmányos szabályokkal párhuzamosan, gyakran azokat felülírva működött. A caudillismo megítélése a történetírásban vitatott: egyes szerzők a nemzeti integráció akadályát, mások a helyi közösségek érdekképviseletének sajátos formáját látják benne. Ami dokumentált tény, hogy az erőszak és a patronázsrendszer a 19. század nagy részében a politikai verseny mindennapos eszköze volt, és hogy a hivatalos alkotmányos

rend és a tényleges hatalomgyakorlás közötti szakadék szinte minden dél-amerikai államban megfigyelhető.

A liberális és konzervatív erők közötti konfliktusok a legtöbb országban nem egyszeri választási versengéssé, hanem ismétlődő polgárháborúkká és alkotmányos kísérletekké váltak. Kolumbiában a 19. század második felében a liberális-konzervatív összecsapások sorozata a szövetségi állam megteremtéséhez, majd a centralista reakcióhoz vezetett. Ecuadorban Gabriel García Moreno konzervatív elnöksége (1861–1875) idején az egyház és az állam szoros szövetségét intézményesítették, míg a liberálisok csak az 1895-ös „liberális forradalom" után tudtak hosszabb időre kormányozni. Venezuela szintén a caudillók egymást váltó hatalmát élte át, míg Chile korábban, az 1830-as évektől egy viszonylag stabil, konzervatív-libériai kompromisszumon alapuló alkotmányos rendet épített ki. Argentínában a föderalisták és a centralisták küzdelme a század közepén fokozatosan a Buenos Aires-i kikötői elit és a belső tartományok közötti gazdasági feszültséggé alakult át.

Ezek a viták nem pusztán ideológiai természetűek voltak: mögöttük valós anyagi érdekek húzódtak meg, különösen az egyházi vagyon, a földtulajdon és az állami bevételek elosztása körül.

4.3.2 Egyház és állam: szekularizáció és kultúrharc

A gyarmati időszakban a katolikus egyház minden dél-amerikai területen kiterjedt kiváltságokkal rendelkezett: iskolákat, kórházakat és temetőket működtetett, anyakönyvezte a születéseket, házasságokat és halálozásokat, valamint jelentős földbirtokokat és tőkét halmozott fel. A 19. század liberális reformjai ezt a befolyást kívánták visszaszorítani. A **szekularizáció** (secularización) programja több pilléren nyugodott: bevezették a polgári anyakönyvezést, a polgári házasságot és a köztemetőket; állami kézbe vették az oktatást; korlátozták vagy eltörölték az egyházi tizedet; és számos esetben kisajátították az egyházi földbirtokokat.

Chilében az 1850-es években indult meg az egyház jogi kiváltságainak fokozatos leépítése, de a teljes szekularizáció az 1880-as években következett be, amikor az állam átvette a temetők, az anyakönyvek és a polgári házasság intézményeit. Kolumbiában a konzervatív és liberális kormányok váltakozása miatt az egyház helyzete hullámzott; a liberálisok 1850-es évekbeli reformjai után a konzervatív visszarendeződés következett, amit az 1886-os alkotmány és az 1887-es **konkordátum** (concordato) szilárdított meg. Ez utóbbi nemzetközi szerződésben az állam elismerte az egyház elsődleges szerepét az oktatásban, és visszaadta korábbi befolyásának egy részét. Ecuadorban García Moreno még ennél is tovább ment: az 1869-es alkotmányban a római katolikus vallást az állampolgárság feltételévé tette, és az egyház szinte teljes irányítást kapott az oktatás felett. A 20. század elejére azonban az ecuadori liberálisok is elérték a polgári anyakönyvezést és az egyházi vagyon korlátozását.

Brazíliában a császárság katolikus jellegű volt, de az egyház hivatalosan az állam alárendeltje maradt; a köztársaság 1889-es kikiáltásakor az egyházat és az államot szétválasztották, és bevezették a polgári házasságot. Argentínában a szekularizáció lassabban haladt, és az 1880-as években vált élessé, amikor a liberális elit a kötelező, világi általános oktatás bevezetését szorgalmazta. Uruguayban viszont viszonylag korán, az 1860-as évektől kezdve erőteljes szekularizációs politika érvényesült, amely a 20. század elején a teljes egyházi befolyás visszaszorításához vezetett.

Fontos hangsúlyozni, hogy a szekularizáció nem volt egységes folyamat, és a helyi egyházi hierarchia reakciója is eltérő volt. A viták gyakran a pápai állammal kötött konkordátumokban, illetve a püspöki kinevezések jogában csúcsosodtak ki. A szekularizáció társadalmi hatása kettős volt: egyrészt a liberális reformok modernizálták az államigazgatást, és kiterjesztették az állam szabályozó szerepét; másrészt a vidéki, mélyen vallásos közösségekben a reformok ellenállást váltottak ki, és sok helyen hozzájárultak a liberális elitek és a vidéki lakosság közötti szakadék elmélyüléséhez.

4.3.3 Földbirtok és földreform-kísérletek

A gyarmati időszakból örökölt földbirtokrendszer alapja a nagy kiterjedésű magánbirtok, a **latifundium** (latifundio) volt, amely mellé apróparaszti birtokok és – kiváltképp az Andok vidékén – őslakos közösségi földek társultak. A liberális reformerek a közösségi földtulajdont a „feudális" maradványnak tekintették, és a magántulajdonra épülő, szabadon adható-vehető földpiac megteremtését szorgalmazták. E programok mögött az a meggyőződés állt, hogy a föld szabad forgalma növeli a termelékenységet és a modern mezőgazdaság kialakulását segíti.

A gyakorlat azonban gyakran az ellenkezőjét hozta: a közösségi földek magánosítása és a paraszti birtokok felvásárlása a nagybirtokosok kezén tovább koncentrálta a földtulajdont. Peruban a **guano**-korszak (1840–1870) bevételeiből a partvidéki ültetvényesek terjeszkedtek, és az őslakos közösségek földjeit jogi eszközökkel vagy erőszakkal sajátították ki. Bolíviában az 1860-as évekbeli liberalizáló törvények a közösségi földek felszámolásához vezettek, ami az aymara és quechua közösségek tömeges elszegényedését okozta. Chilében az 1850-es évektől a déli, mapuche területek gyarmatosítása, valamint az 1880-as években a **„sivatagi hadjárat"** (Conquista del Desierto) Argentínában – bár ez utóbbi elsősorban Patagóniában és a pampákon élő őslakos csoportok ellen irányult – a földek állami kisajátítását és katonai elfoglalását jelentette. Az argentin „sivatagi hadjárat" (1878–1885) során a mapuche, tehuelche és más népek területeit meghódították, a túlélőket pedig gyakran belső telepekre kényszerítették vagy a munkaerőpiacra vetették. Bár a hadjárat ténye és főbb hadműveletei dokumentáltak, az áldozatok számára és a „népirtás" fogalmának alkalmazhatóságára vonatkozó becslések ma is élénk történetírói és emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik.

Brazíliában a rabszolgaság eltörlése (1888) és a köztársaság kikiáltása után az 1850-es földtörvény (Lei de Terras) öröksége érvényesült: a földet csak vásárlással lehetett megszerezni, ami a felszabadított rabszolgákat és a szegény szabad parasztokat kizárta a földtulajdonból. Helyettük a kávéültetvényekre érkező európai bevándorlók és a belső migránsok jelentették a munkaerőt. Kolumbiában a földkérdés a század második felében a liberális földreformok és a konzervatív visszarendezés között ingadozott, és a nagybirtokrendszer fennmaradása a 20. századi parasztmozgalmak egyik előzményévé vált.

Az exportgazdaság felfutása tovább erősítette a földkoncentrációt: a kávé, a cukor, a gyapjú, a marha- és gabonatermelés a nagybirtokosok számára hozott hasznot, míg a parasztság és az őslakos közösségek gyakran elvesztették hagyományos földjeiket, és bérmunkás vagy bérlő sorba süllyedtek. A földreform-kísérletek a 19. században ritkán és többnyire sikertelenül valósultak meg; a földkérdés a következő évszázad egyik legmaradandóbb társadalmi feszültségforrásává vált.

4.3.4 Bevándorlás és demográfiai átalakulás

A 19. század második felében több dél-amerikai állam tudatos bevándorláspolitikába kezdett. Ennek több oka volt: a munkaerőhiány az exportra termelő mezőgazdaságban és a városi szolgáltatásokban, a hatalmas, ritkán lakott területek benépesítésének vágya, valamint a korabeli elitek körében elterjedt, a mai fogalmaink szerint rasszista **„fehérítés"** (blanqueamiento) ideológiája, amely az európai bevándorlást a „civilizáció" és a „faji javulás" eszközének tekintette. Ezt a nézetet a korabeli tudományosnak tartott faji elméletek is támogatták, amelyek a nem európai népességet alsóbbrendűnek bélyegezték – ma ezt a történetírás a kolonialista és európacentrikus értékrend részeként problematizálja.

A legnagyobb bevándorlási hullám Argentínát és Uruguayt érte el: 1857 és 1914 között Argentínába több mint négy millió bevándorló érkezett, többségük olasz és spanyol, kisebb részük francia, német, orosz és más európai származású volt. Uruguay hasonló arányú – a teljes lakossághoz

képest még nagyobb – bevándorlást fogadott. Brazília déli és délkeleti államaiba főként olaszok, portugálok, németek és japánok érkeztek, részben a kávéültetvényekre, részben önálló telepesként. Venezuela és Kolumbia kisebb mértékben fogadott bevándorlókat, míg Ecuador, Peru és Bolívia esetében a bevándorlás csekély maradt, részben a földrajzi és gazdasági feltételek miatt.

A bevándorlás mellett a korszakban megjelent a szerződéses munkások toborzása is. Peruban a guano-bányászat és a partvidéki cukornádültetvények munkaerőigénye miatt kínai munkásokat (coolie) hoztak az országba, gyakran a rabszolgasághoz hasonló feltételekkel. Brazíliában a rabszolgaság eltörlése után szintén alkalmaztak szerződéses munkaerőt, főként olasz és portugál bevándorlókat, de japán munkásokat is. A szerződéses munka feltételei gyakran súlyosak voltak, és a munkások kizsákmányolása számos diplomáciai és társadalmi konfliktust okozott.

A bevándorlás demográfiai és kulturális hatása óriási volt: a nagyvárosok – Buenos Aires, Montevideo, São Paulo – etnikai és nyelvi összetétele alapvetően átalakult, létrejött a századfordulóra a dél-amerikai munkásmozgalom, amelyet részben európai bevándorlók szerveztek és radikalizáltak. Ugyanakkor a bevándorlás nem csökkentette a társadalmi egyenlőtlenségeket; ellenkezőleg, a bevándorlók gyakran a legalacsonyabb bérek mellett dolgoztak, és a helyi elitek a bevándorlást arra is felhasználták, hogy a volt rabszolgákat és az őslakos munkaerőt kiszorítsák bizonyos ágazatokból.

4.3.5 Vasút, infrastruktúra és az exportgazdaság

A modernizáció egyik leglátványosabb eleme a vasútépítés volt. A vasút a 19. század közepétől kezdve – először a bányavidékeken és a kikötők környékén – összekötötte a nyersanyagtermelő belső területeket a tengerparti exportközpontokkal. A vasúthálózat fejlesztése szinte minden dél-amerikai országban a külföldi, elsősorban brit tőke bevonásával történt: a brit befektetők kölcsönöket nyújtottak, vasúttársaságokat alapítottak, és a vonalak építéséért cserébe hosszú távú koncessziókat, jelentős földadományokat és garantált kamatokat kaptak. Ez a modell egyszerre gyorsította az exportgazdaság kiépülését, és tette függővé az államháztartást a világpiactól és a külföldi hitelezőktől.

A vasútépítés eredményei országonként eltérő ütemben bontakoztak ki. Chilében az első vasútvonal a Caldera–Copiapó bánya-vasút volt (1851), majd az 1850-es évek végétől az állami és magánvonalak rendszere kötötte össze a salétrom- és rézbányákat a kikötőkkel. Argentínában az 1857-ben megnyitott Ferrocarril Oeste után a hálózat a pampák mezőgazdasági terményeinek, elsősorban a gabona és a hús exportjának szolgálatába állt. A vasút lehetővé tette, hogy a korábban legeltetésre használt pampákat szántófölddé alakítsák, és a hűtőhajók megjelenésével (a 19. század végén) a fagyasztott marhahús-export is fellendült. Brazíliában a vasút a kávéültetvények és a São Paulo-i kikötő közötti szállítást oldotta meg, és a kávétermelés robbanásszerű növekedését tette lehetővé. Peruban a vasút elsősorban a guano-, majd a cukor- és ásványexportot szolgálta; a Lima–Callao vasút 1851-es megnyitása volt a kontinens egyik első vasútvonala. Bolíviában a vasútépítés a tengerpart elvesztése után (a csendes-óceáni háború következtében) vált kritikus kérdéssé, mert az ország kijárat nélkül maradt a tengerre, és ásványkincseit (elsősorban az ónt) nehéz volt eljuttatni a kikötőkbe.

A vasút mellett a korszak más infrastrukturális beruházásai – kikötők, távíró, később a telefon – is az exportgazdaság logisztikai kiszolgálását célozták. A közlekedési hálózatok azonban rendkívül egyenlőtlenül oszlottak el: a vonalak és a kikötők a nyersanyagtermelő régiókat kötötték össze a világpiaccal, miközben a belső, nem exportra termelő területek gyakran elszigeteltek maradtak. Ez a szerkezet hozzájárult a tengerparti/partvidéki régiók és a belső hegyvidéki vagy erdős területek közötti regionális fejlettségi szakadék tartósulásához.

Az **exportgazdaság** (economía exportadora) a 19. század második felében minden dél-amerikai országban meghatározóvá vált. Minden állam egy vagy néhány nyersanyagra vagy mezőgazdasági termékre szakosodott: Peru a guanóra, majd a cukorra és az ezüstre; Chile a búzára, a rézre és a salétromra; Bolívia az ezüstre, később az ónra; Ecuador a kakaóra; Venezuela a kávéra és a kakaóra; Kolumbia a kávéra; Brazília a kávéra, a cukorra és a kaucsukra; Argentína és Uruguay a húsra, a gyapjúra és a gabonára. A guyanai területeken a cukor, Suriname-ban később a bauxit vált a fő exportcikké.

Az exportgazdaság felfutása egyrészt látványos vagyonokat termelt, és lehetővé tette a városok, a vasutak és a közintézmények fejlődését; másrészt rendkívül sérülékennyé tette a gazdaságokat a világpiaci áringadozásokkal szemben. A 19. század végétől ismétlődő válságok – a guano kimerülése, a kávéárak zuhanása, a salétrompiac összeomlása – arra emlékeztettek, hogy az exportra épülő növekedés nem jelent automatikusan fenntartható fejlődést. A történetírásban mindmáig vita folyik arról, mennyiben beszélhetünk **„nyersanyag-átokról”** (resource curse) már a 19. században: a dokumentált tények azt mutatják, hogy az exportbevételek rendkívül koncentráltan oszlottak el, és a gazdasági növekedés nem járt együtt a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenésével.

4.3.6 A modernizáció társadalmi ára és a regionális egyenlőtlenségek

A fent vázolt modernizációs programok – a szekularizáció, a földtulajdon átalakítása, a bevándorlás ösztönzése, a vasút- és exportgazdaság kiépítése – nem voltak semlegesek: társadalmi csoportok szerint eltérő hatást gyakoroltak, és gyakran súlyos árat fizettettek a kiszolgáltatott helyzetű népekkel.

Az **őslakos népek** számára a 19. század a területi veszteségek, az erőszakos kitelepítések és a közösségi földek felszámolásának időszaka volt. Az argentin „sivatagi hadjárat” mellett hasonló katonai akciók zajlottak Chilében a mapuche területek ellen (az 1860-as és 1880-as években), valamint a brazil belterületeken az őslakos csoportok ellen, amelyeket a kaucsukkitermelés és a telepítések érdekében szorítottak vissza. A kolumbiai és ecuadori hegyvidékeken az őslakos közösségek jogi eszközökkel vesztették el földjeiket, és sokuk kényszerült a nagybirtokokon bérmunkásként vagy az adósrabszolgasághoz hasonló viszonyok között dolgozni. A 19. századi elitek gyakran „civilizáló küldetésként” értelmezték ezeket a folyamatokat; a mai történetírás ezt a diskurzust a gyarmati örökség részeként és a nemzetépítés kirekesztő jellegének bizonyítékaként tárgyalja.

A **rabszolgák és leszármazottaik** helyzete szintén ellentmondásos volt. Brazíliában a rabszolgaság 1888-as eltörlése – amely a dokumentált tények szerint a felszabadítás minden korábbi dél-amerikai országnál későbbi pontja, de fokozatossága és utóélete vitatott – nem járt együtt földosztással vagy kárpótlással. A felszabadítottak többsége a kávéültetvényeken, a városi szolgáltatásokban vagy a bizonytalan mezőgazdasági munkában talált megélhetést, miközben az európai bevándorlókat a kormányok földadománnyal és utazási támogatással segítették. Kolumbiában és Venezuelában a rabszolgaság korábban, az 1850-es években szűnt meg, de a felszabadítottak társadalmi integrációja ott is elmaradt, és a faji alapú hierarchiák tovább éltek.

A **parasztság** és a **városi alsó rétegek** számára a földkoncentráció, az adóterhek és az infláció jelentett állandó nyomást. A nagybirtokok terjeszkedése a paraszti birtokok felvásárlásával járt, és sok kisbirtokosból bérmunkás vagy bérlő lett. A városokban – különösen a bevándorlási központokban, mint Buenos Aires vagy Montevideo – gyorsan növekvő munkásnegyedek alakultak ki, ahol a lakhatási körülmények rendkívül rosszak voltak, és a járványok gyakoriak. A munkásmozgalom a század utolsó évtizedeiben kezdett megszerveződni, elsősorban anarchista és szocialista eszmék mentén, és az első sztrájkok – például az 1890-es évek argentin és chilei munkásmegmozdulásai – a modernizáció társadalmi feszültségeinek jelei voltak.

A **nők** szempontjából a modernizáció ambivalens hatást gyakorolt. A szekularizáció és az állami oktatás kiterjesztése egyes rétegekben növelte a nők iskoláztatási lehetőségeit, különösen a városi középosztályban. Ugyanakkor a nők továbbra is ki voltak zárva a választójogból, és a polgári törvénykönyvek a férj gyámsága alá helyezték őket. A munkásosztálybeli nők gyakran a textiliparban, a háztartási szolgáltatásban vagy a mezőgazdasági idénymunkában dolgoztak, alacsony bérért. A nők szervezkedése a század végén elsősorban jótékonysági és oktatási egyesületekben, valamint a munkásmozgalom keretein belül jelent meg.

Végül a modernizáció **regionális egyenlőtlenségeket** mélyített. A vasúthálózat és a kikötők fejlesztése a tengerparti és exporttermelő régiókat erősítette, míg a belső hegyvidéki, erdős vagy száraz területek – ahol elsősorban őslakos közösségek és szegény parasztok éltek – kimaradtak a fejlődésből. Ez a kettősség Peru, Bolívia, Ecuador, Kolumbia és Brazília esetében különösen szembetűnő, és a 20. századi társadalmi mozgalmak, forradalmak és etnikai konfliktusok egyik mély gyökerét képezi.

4.3.7 Források és bizonytalanságok

A 19. századi dél-amerikai liberalizmus, konzervativizmus és modernizáció vizsgálata során a források három nagy csoportra oszthatók: **elsődleges források** – alkotmányok, törvények, parlamenti viták jegyzőkönyvei, konkordátumok, bírósági iratok, korabeli sajtó, utazók beszámolói, valamint gazdasági statisztikák –; **másodlagos források** – a korszakról szóló monográfiák, gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti tanulmányok –; és **emlékezetpolitikai források**, mint a későbbi évfordulós beszédek, emlékművek és iskolai tankönyvek.

A dokumentált tények közé tartoznak a törvények és alkotmányok szövegei, a konkordátumok cikkelyei, a vasúti koncessziók szerződései, valamint az olyan katonai események, mint az argentin „sivatagi hadjárat” főbb hadműveletei. Ugyanakkor a korszakra vonatkozó statisztikai adatok – népesség, földtulajdon, exportbevételek, bevándorlók száma – gyakran hiányosak, módszertanilag eltérőek vagy pontatlanok. A népszámlálások nem minden országban készültek rendszeresen, és a fogalmi kategóriák (például „mestizo”, „indio”, „branco”) országonként és időben változtak, ezért a számszerű összehasonlítások fenntartásokkal kezelendők.

Különösen nagy bizonytalanság övezi az őslakos népek 19. századi demográfiai veszteségeit. A katonai hadjáratok, a járványok és a kitelepítések áldozatainak számára vonatkozó becslések tág határok között mozognak, és a „népirtás” fogalmának alkalmazása a történetírásban, valamint a jogi és emlékezetpolitikai vitákban egyaránt vitatott. Hasonlóképpen a földkoncentráció mértékére vonatkozó adatok elsősorban helyi kataszteri felmérésekből származnak, amelyek gyakran hiányosak, és a közösségi földek jogi státuszát sok esetben nem rögzítették.

A történettudományban máig vitatott, hogy a 19. századi liberális reformok mennyiben tekinthetők „modernizációnak” vagy „modernizáló kudarcnak”. Egyes szerzők a jogi-közigazgatási modernizációt és a gazdasági növekedést emelik ki; mások a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelését és a kirekesztő nemzetépítést hangsúlyozzák. A caudillismo értelmezése szintén megosztja a kutatókat: van, aki a patrimoniális uralom formájaként, más a helyi autonómia sajátos kifejeződéseként tárgyalja. Az egyház és állam viszonyának megítélése pedig nemcsak történeti, hanem a jelenkori szekularizációs vitákban is érvényesülő emlékezetpolitikai kérdés.

4.3.8 Rövid összefoglaló

- A 19. századi dél-amerikai politikai küzdelmeket a **liberalizmus** és **konzervativizmus** korabeli, nem a mai bal-jobb felosztással azonosítható irányzatai határozták meg; a vi-

ták középpontjában az államforma, a föderalizmus-centralizmus, az egyház szerepe és a földtulajdon állt.

- A **szekularizáció** hullámszerűen haladt: polgári anyakönyvezés, polgári házasság, állami oktatás és az egyházi vagyon kisajátítása jellemezte, de az egyház ellenállása és a konkordátumok miatt országonként eltérő eredménnyel.
- A **földbirtokrendszer** átalakítása a liberális reformok ellenére is a nagybirtok koncentrációját erősítette; az őslakos közösségi földek felszámolása és az erőszakos területfoglalások – mint az argentin „sivatagi hadjárat” – tömeges elszegényedést okoztak.
- A **bevándorlás** – elsősorban Argentínába, Uruguayba és Dél-Brazíliába – a demográfiai és kulturális arculatot alapvetően átformálta, de a korabeli „fehérítés” ideológiája és a szerződéses munkások kizsákmányolása a faji és osztályhierarchiákat konzerválta.
- A **vasút** és a kikötők kiépítése az **exportgazdaság** logisztikai hátterét teremtette meg, döntően brit tőke bevonásával; ez a modell gyors növekedést, de külső függőséget és világpiaci sérülékenységet is hozott.
- A **modernizáció társadalmi ára** aránytalanul sújtotta az őslakos népeket, a felszabadított rabszolgákat, a parasztságot és a városi szegényeket, miközben a nők jogi és politikai alárendeltsége fennmaradt.
- A modernizáció a **regionális egyenlőtlenségeket** elmélyítette: a tengerparti exportcentrumok fejlődése mellett a belső területek leszakadása a 20. századi társadalmi konfliktusok egyik előzményévé vált.

4.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért félrevezető a 19. századi dél-amerikai liberalizmust és konzervativizmust a mai baloldali-jobboldali szembenállással leírni? Melyek voltak a korabeli viták legfontosabb törésvonalai?
2. Hasonlítsa össze az egyház és állam szétválasztásának útját Chile, Kolumbia és Ecuador példáján! Milyen tényezők magyarázzák az eltérő ütemet és eredményt?
3. Értelmezze a földtulajdon átalakításának ellentmondását: miért vezettek a szabad földforgalmat hirdető liberális reformok a földkoncentráció erősödéséhez?
4. Milyen gazdasági és ideológiai okai voltak a bevándorlás ösztönzésének, és milyen társadalmi következményei voltak a bevándorlásnak az őslakos és afrikai leszármazott lakosságra nézve?
5. Magyarázza meg, hogyan szolgálta a vasútépítés az exportgazdaságot, és miért járult hozzá a regionális egyenlőtlenségek tartósulásához!

4.4 Háborúk, határok és birodalmi versengés

A függetlenségi hullám után a gyarmati közigazgatási határokból csak fokozatosan lettek nemzetállami határok. A belső területekről hiányosak voltak a térképek, a folyók és a hegyláncok gyakran nem jelöltek egyértelmű választóvonalat, a katonai erő pedig többször felülírta a jogi folytonosság elvét. Az alfejezet három, a 19. századi Dél-Amerikát meghatározó háborút, valamint az Amazonas-medence határvitáit tárgyalja a nagyhatalmi jelenlét összefüggésében. A kiindulópontokat A nemzetállamok születése és A függetlenségi hullám okai és lefolyása már bemutatta; itt a hangsúly a területi rend katonai és diplomáciai kialakulásán van.

4.4.1 A Plata-vidék háborúi: Uruguay születése és a Rosas-kérdés

A Río de la Plata keleti partja, a **Banda Oriental** a spanyol és portugál birodalom ütközőzónája volt. A portugál udvar 1816–1820 között megszállta, majd **Cisplatina** néven a Brazil Császár-

sághoz csatolta. A Buenos Aires-i kormányzat és a helyi keleti-parti csoportok ezt nem fogadták el. 1825-ben a harminchárom keleti-parti hazafi (los Treinta y Tres Orientales) partraszállása és a függetlenségi nyilatkozat dokumentált esemény, amely a **ciszplatinai háború**hoz (spanyol: *Guerra del Brasil*, portugál: *Guerra da Cisplatina*) vezetett Brazília és Argentína között 1825 és 1828 között. A szárazföldi harcok költségesek és eldöntetlenek voltak; a brit diplomácia közvetítésével 1828-ban létrejött a **Rio de Janeiro-i előzetes béke**, amely a vitatott területből független **Uruguay (Estado Oriental del Uruguay)** államot hozott létre. Ez a megoldás mind a brazil, mind az argentin területi igényeket korlátozta, és a két nagyobb állam között puffert képzett. A brit közvetítés ténye dokumentált, ám a „rendfenntartó" semlegesség önálló céljait a történetírás részben vitatja.

A következő évtizedekben a belső harcok az unitárius és föderalista csoportok között hálózták be a térséget. Buenos Aires tartomány kormányzója, **Juan Manuel de Rosas** 1829-től hosszú időre meghatározta a Río de la Plata-i politikát. A caudillo fogalmát Liberalizmus, konzervativizmus és modernizáció tárgyalta; Rosas megítélése a mai napig egyszerre része az argentin föderalista hagyománynak és a liberális történetírás „zsarnoki" narratívájának. A **platai háború (spanyol: *Guerra Platina*, angolul *Platine War*)** 1851–1852-ben az Entre Ríos-i **Justo José de Urquiza**, a brazil császári kormány és az uruguayi colorado erők szövetségét hozta Rosas ellen. A szövetség 1852. február 3-án a **caserosi csata**ban győzte le Rosast, aki később angliai száműzetésbe vonult. A háború tényei katonai forrásokkal jól dokumentáltak; a Rosas bukásához vezető szövetségi döntések okai azonban vitatottak, mert a brazil avatkozás saját területi és hajózási érdekeit is szolgálta, az angol–francia diplomácia pedig a szabad hajózáshoz fűződő gazdasági nyomást képviselte.

4.4.2 A hármas szövetség háborúja Paraguay ellen (1864–1870)

A **hármas szövetség háborúja (spanyol: *Guerra de la Triple Alianza*, portugál: *Guerra do Paraguai*)** Dél-Amerika egyik legsúlyosabb 19. századi fegyveres konfliktusa volt. Paraguay a függetlenné válás után José Gaspar Rodríguez de Francia zártabb, korlátozott külkapcsolati politikája alatt élt, majd **Carlos Antonio López** és fia, **Francisco Solano López** irányítása alatt állami modernizációba és katonai felfegyverzésbe kezdett. A Paraguay folyó és a Paraná hajózásának ellenőrzése, valamint a Mato Grosso és a mai Misiones területein húzódó határviták nemzetközi feszültséget teremtettek Brazíliával és Argentínával.

A háború közvetlen kiváltó okai dokumentált diplomáciai és katonai iratokból rekonstruálhatók. 1864-ben Brazília beavatkozott az uruguayi belpolitikai küzdelembe a colorado kormány oldalán; Francisco Solano López ezt a térségi egyensúly megsértésének tekintette, és hadüzenet nélkül elfoglalt egy brazil hajót, majd katonákat küldött Mato Grossóba és az argentin Corrientes tartományba. Paraguay argentin területre való átvonulásának ténye adta az alapját az 1865. május 1-jén aláírt **hármas szövetségi szerződésnek**, amelyben Brazília, Argentína és az uruguayi colorado kormányzat Paraguay közös leküzdésére kötelezte el magát. A szerződés titkos rendelkezései a területi rendezésre is kiterjedtek, és a mai napig forrása a vitáknak arról, mennyire volt előre meghatározott Paraguay felosztása.

A hadjárat elején a paraguayi hadsereg kezdeti támadásokat indított, de a szövetségesek 1865. június 11-én a **riachuelói ütközetben** megtörték a paraguayi folyami fölényt. Ezután a háború elhúzódó erődítmény-ostromokban és gerillaharcokban folyt. Humaitá és a Piquissiri-vonal elfoglalása után a szövetségesek 1869-ben elfoglalták Asunciónt. Francisco Solano López a keleti hegyekbe vonult vissza, és 1870. március 1-jén a **Cerro Corá-i összecsapásban** elesett. A hadiesemények mintegy egy évvel a szövetséges erők fővárosba való bevonulása után hivatalosan is lezárultak; a háború vége azonban nem jelentett azonnali békét: Paraguay és Brazília között

1872-ben, Paraguay és Argentína között 1876-ban kötöttek békeszerződést, amelyek területi veszteségeket rögzítettek.

A háború demográfiai következményei a legvitatottabb kérdések közé tartoznak. A paraguayi állam hatalmas erőfeszítéssel mozgósított; a nők gazdasági és tábori munkája, a **residentas** és **destinadas** néven ismert szerepek dokumentáltak. A lakosságveszteségről szóló régebbi állítások – köztük a gyakran idézett 50–90 százalékos halálozási arány – korabeli népszámlálások hiányában nem igazolhatók. A mai történeti szakirodalom óvatosabb: a háború előtti lakosság becsült száma is bizonytalan, és a veszteség arányára több, egymástól jelentősen eltérő, 20 és 70 százalék közötti becslés él. Ezért Háborúk, határok és birodalmi versengés alfejezetben nem közlünk pontos áldozatszámot, csupán a szakirodalomban uralkodó becslési sávot jelezzük.

A háború emlékezete országonként eltérő. Paraguayban a konfliktus mint a nemzeti ellenállás és áldozatvállalás története él; Francisco Solano López egyes hivatalos narratívákban hőssé is válhatott, más értelmezések szerint felelőtlenül kockáztatta országát. Brazíliában és Argentínában a 19. századi hivatalos beszéd a „civilizáció” küzdelmét hangsúlyozta a „barbár” caudillismo ellen. A későbbi, különösen a 20. század második felétől megjelenő latin-amerikai baloldali és nacionalista történetírás a brit gazdasági imperializmus által szított háború képét állította szembe ezzel. A brit pénzügyi szerep valós eleme, hogy a szövetségesek hadi kiadásait londoni kölcsönök is segíthették, ám a háború „brit kitervelésének” tézise nem számít dokumentálható konszenzusnak, és a kutatók jelentős része vitatja.

4.4.3 A csendes-óceáni háború (1879–1884)

A dél-amerikai csendes-óceáni partvidéken a 19. század közepén a **guanó** és a **salétrom (nitrát)** exportja tett szert stratégiai jelentőségre. A Bolíviai Atacama-partvidék és a perui Tarapacá tartomány természeti kincsei miatt Chile, Peru és Bolívia érdekei ütköztek. A chilei tőke és munkások már a háború előtt meghatározó szerepet játszottak Antofagasta környékén, ami a területi feszültséget gazdasági dimenzióval egészítette ki. Bolívia 1878-ban új adót vetett ki az Antofagastában működő chilei társaságra, majd annak nemfizetése után elkobozta a társaság vagyonát. Chile 1879. február 14-én katonailag megszállta Antofagastát; ez az esemény dokumentált kiváltó ok. Peru az 1873-as titkos perui–bolíviai védelmi szövetség miatt lépett be a konfliktusba, Chile pedig 1879. április 5-én üzent hadat mindkét országnak.

A háború katonai eseményei viszonylag gyorsan eldőltek, részben a chilei tengeri fölénynek köszönhetően. A **hídfőcsaták** – Iquique, Angamos – után a chilei haderő elfoglalta a salétromtermelő Tarapacát, majd 1880-ban a Tacna és Arica térségét, végül 1881 januárjában Lima is chilei megszállás alá került. A perui ellenállás az Andok magasabb területein folytatódott, de a háború kimenetele nem maradt kétséges. Az **ancóni szerződés** 1883 októberében rögzítette, hogy Peru átengedi Tarapacát Chilének. Tacna és Arica tartományát Chile tíz évre kapta meg, utána népszavazásnak kellett volna döntenie; a referendum azonban a választási feltételek vitája miatt soha nem valósult meg, és a kérdés csak az 1929-es chilei–perui kompromisszummal zárult részben. Bolívia 1884-ben fegyverszünetet, 1904-ben pedig békeszerződést kötött Chilével, amelyben elveszítette csendes-óceáni partvidékét. Ezzel Bolívia tengeri kijárat nélküli állammá vált.

A csendes-óceáni háború okainak megítélésében a szakirodalom erősen megosztott. A chilei történetírás sokáig a bizonytalan jogi helyzet és a chilei vagyon védelmének narratíváját hangsúlyozta; a perui és bolíviai értelmezés a tervezett terjeszkedést és a salétromkincs megszerzését emeli ki. A háború tényei és a békefeltételek dokumentáltak, de a háború mélyebb okai között a gazdasági érdek, a katonai fölény és a belpolitikai mobilizáció súlyát a kutatók eltérően ítélik meg. Bolívia tengeri kijárat iránti követelése a későbbi fejezetekben tárgyalt nemzetközi jogi viták egyik központi eleme, és erőteljes emlékezetpolitikai tartalommal bír.

4.4.4 Az amazonasi határviták és a gumigazdaság

Az Amazonas-medence a függetlenség korában ritkán lakott, gyarmatilag kevéssé ellenőrzött terület volt. A határokat a 18. századi ibériai szerződések – például a **madridi szerződés** (1750) és a **San Ildefonso-i szerződés** (1777) – megpróbálták rögzíteni, de a folyók felső folyásainak pontos térképezése hiányos volt. A függetlenség után a dél-amerikai államok gyakran a **uti possidetis** elvére hivatkoztak: arra, hogy az egykori gyarmati közigazgatási birtokhatárokat kell folytatni. Ennek gyakorlati alkalmazása azonban a belterületeken vitákhoz vezetett, mert a korabeli források nem azonosították egyértelműen a határvonalakat.

A 19. század utolsó harmadában a **gumigazdaság (portugál: *borracha*, spanyol: *caucho*)** drasztikusan felértékelte az Amazonas-medencét. A kaucsukgyűjtés és -kereskedelem bevételei miatt Brazília, Peru, Colombia, Ecuador, Venezuela és Bolívia is érdekelt lett a folyó- és erdős határterületek megszerzésében. A határviták gyakran akkor éleződtek ki, amikor közvetlenül a vitatott zónában találtak kaucsuk- vagy aranylelőhelyet.

A **Brazília–Francia Guyana-vita** az Oiapoque és az Araguari folyó közötti területre vonatkozott. Brazília az Oiapoque-ot, Franciaország az Araguarit tekintette határnak. Az ügyet 1900-ban svájci döntőbíróság elé vitték, és a döntés Brazíliának kedvezett: a vitatott Amapá régió Brazília része maradt. A **Venezuela–Brit Guyana-vita** ugyancsak a 19. század végén vált élessé, amikor a Cuyuni-vidéken aranyat találtak. 1895-ben az Amerikai Egyesült Államok a **Monroe-doktrínára** hivatkozva követelte, hogy Nagy-Britannia fogadja el a közvetítést. Az 1899-es párizsi döntőbíróság nagyrészt Brit Guyanának adta a vitatott területet; Venezuela később e döntés érvényességét vitatta. A **Brazília–Brit Guyana-vita** Pirara-régióját 1904-ben olasz döntőbíróság rendezte, szintén nagyrészt a brit gyarmat javára. Peru és Ecuador között a **Maynas-vita** és a keleti lejtők területi kérdései már a függetlenségtől feszültséget okoztak; ezek a konfliktusok a 20. században is kiújultak.

Az Amazonas-viták megértéséhez fontos forráskritikai szempont, hogy a diplomáciai és döntőbírósági iratok a bennszülött népek jelenlétét többnyire figyelmen kívül hagyták. A határok meghúzásakor az ott élő népek területhasználatát, nyelvét és társadalmi szervezetét ritkán kérdezték meg, és az iratokban gyakran csak „lakatlan” térségként szerepelt a belterület, még akkor is, ha ott közösségek éltek. Ez az értelmezési probléma a 19. századi határrendezések egyik következménye a 21. századi őslakos mozgalmak szempontjából.

4.4.5 Nagyhatalmak és a féltekei rend

Nagy-Britannia a 19. századi Dél-Amerikában elsősorban **informális birodalomként** volt jelen. A formális gyarmati igazgatást a kontinens nagy részén a spanyol és portugál utódállamok vették át, ám a brit hajózás, kereskedelem, hitelnyújtás, valamint a vasút- és bányaipari beruházások a legtöbb kormány mozgásterét szűkítették. A brit tengeri flotta 1806–1807-ben megkísérelte elfoglalni a Río de la Plata vidékét; az invázió katonailag kudarcot vallott, de megmutatta a térség gazdasági vonzerejét. 1845 és 1850 között brit–francia hajórajok a szabad hajózás védelmére hivatkozva blokád alá vették a La Platát; a blokád ténye dokumentált, hatékonysága és céljai azonban az érintett kormányok érdekei szerint másként jelennek meg a forrásokban. A brit közvetítés Uruguay létrejötténél, valamint a platini háború és a paraguayi háború pénzügyi hátterében is kimutatható befolyás, bár a közvetlen katonai beavatkozás a 19. század második felében ritka volt.

Az Amerikai Egyesült Államok a **Monroe-doktrína** 1823-as meghirdetése ellenére a század nagy részében nem tudott katonai hegemóniát gyakorolni Dél-Amerikában. A Monroe-doktrína eredeti szövege az európai gyarmatosítás tiltását fogalmazta meg, ám gyakorlati alkalmazása a 19. század folyamán változott, és a későbbi évtizedekben egyre inkább az Egyesült Államok térségi

dominanciájának igazolására használták. Az 1895-ös venezuelai–brit vita során az USA először lépett fel határozottan a Monroe-doktrínára hivatkozva; ez a féltekei hegemónia deklarációjaként is olvasható. A déli kontinensen a század végén még nem az USA, hanem a regionális hatalmak alakították a közvetlen területi viszonyokat.

A „birodalmi versengés” a 19. század második felében Dél-Amerikában ezért nem egyszerűen európai–észak-amerikai szembenállást jelentett. Brazília és Chile katonai-politikai sikereik révén regionális hatalommá váltak; Argentína hosszú belső küzdelmek után lassan egységesült; Peru és Bolívia határveszteségeket szenvedett; Paraguay pedig a három szövetség háborúja után évtizedekre destabilizálódott. A területi rendet a békekötések és döntőbírósági ítéletek fokozatosan rögzítették, de a viták érzelmi és politikai utánzöngéi – különösen Bolívia tengeri kijárata és a paraguayi háború emlékezete – a későbbi fejezetekben is visszatérnek.

4.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai: háborús hadüzenetek, titkos szövetségi szerződések, fegyverszüneti és békeszerződések, diplomáciai jegyzékek, katonai jelentések, valamint korabeli sajtóbeszámolók. A nemzeti levéltárakban ezek jórészt rendezetten kutathatók, de az iratkeletkezési okok gyakran elfogultak: a hadviselő felek hivatalos beszámolói a saját legitimációjukat szolgálták. A másodlagos irodalom országonként eltérő nemzeti történetírásokra tagolódik, és a 19. századi háborúk a mai napig alkalmasak a politikai emlékezet mobilizálására. A legnagyobb bizonytalanság a paraguayi háború demográfiai áldozatait övezi, mivel a háború előtti vagy közvetlenül utáni megbízható népszámlálás nem áll rendelkezésre. A történeti demográfiai becslések ezért forrástípusonként és kutatói iskolánként is eltérnek. A csendes-óceáni háború katonai eseményei jobban dokumentáltak, de a gazdasági indítékok súlya és a háború igazságossága vitatott. Az Amazonas-vitáknál a döntőbírósági ítéletek szövegei hozzáférhetők, de a határok hosszú távú társadalmi következményeiről – különösen a bennszülött népek szemszögéből – hiányosak a hagyományos diplomáciai források.

4.4.7 Rövid összefoglaló

- A függetlenség után a gyarmati határokból nemzetállami határokká váltak, de a tényleges területi rendet háborúk, békeszerződések és döntőbírósági ítéletek alakították.
- A ciszplatinai háború (1825–1828) Uruguay függetlenségét hozta létre; a platai háború (1851–1852) Rosas bukásával átalakította a Río de la Plata-i erőviszonyokat.
- A hármas szövetség háborúja (1864–1870) Paraguay katonai megtörésével és súlyos, de pontosan nem ismert mértékű demográfiai veszteséggel zárult.
- A csendes-óceáni háború (1879–1884) nyomán Chile megszerezte a salétromterületeket, Bolívia elveszítette tengeri kijáratát, Peru Tarapacát és átmenetileg Tacna–Aricát.
- Az Amazonas-medence határait a 19. század végén a gumigazdaság, az *uti possidetis* elve és döntőbírósági ítéletek rögzítették; a bennszülött népek szempontjai alig jelentek meg.
- Nagy-Britannia informális gazdasági-tengeri hatalomként, az USA a Monroe-doktrínára hivatkozó féltekei igénnyel, Brazília és Chile pedig regionális katonai-térségi hatalomként befolyásolta a konfliktusokat.
- A háborúk emlékezete országonként erősen eltér: Paraguayban López és az áldozatvállalás, Bolíviában a tengeri kijárat, Chilében a területi gyarapodás, Peruban az elveszített területek narratívája él.

4.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai okok vezettek a ciszplatinai, a platai és a paraguayi háborúhoz, és miért nem választhatók el egymástól a Río de la Plata-medence konfliktusai?
2. Mely szerződések és döntőbírósági ítéletek rögzítették a csendes-óceáni háború és az Amazonas-viták eredményét, és hogyan használták az *uti possidetis* elvét?
3. Miért bizonytalanok a paraguayi háború áldozatszámai, és milyen emlékezetpolitikai okok magyarázzák a régebbi, extrém becslések tartós elterjedését?
4. Hasonlítsa össze Nagy-Britannia és az Egyesült Államok szerepét a dél-amerikai határvitákban a 19. század első és második felében!
5. Milyen forrástípusok hiányoznak a 19. századi határrendezés rekonstruálásához, ha a bennszülött népek területi viszonyait is figyelembe akarjuk venni?

5 A 20. század

5.1 Exportgazdaság, városiasodás és populizmus

A 19. század utolsó évtizedeitől a második világháborúig terjedő időszakban Dél-Amerika társadalmait minden korábbinál erőteljesebben alakította a világgazdasági integráció. A nyersanyag- és élelmiszerexport föllendülése nemcsak a gazdasági szerkezetet, hanem a városokat, a munka világát és a politikai rendszereket is átformálta. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott a kontinens a nemzetközi piacokhoz, milyen társadalmi csoportok erősödtek meg, és miért vezetett a korszak a 20. század közepén a populista rezsimek megjelenéséhez. A folyamatok szorosan összefüggenek a függetlenség és nemzetépítés során kialakult állami keretekkel, ugyanakkor új szakaszt nyitnak: a korábbi, főleg földbirtokos és kereskedő elitekre épülő politika fokozatosan kiegészül a városi munkásság, a középrétegek és az új ipari ágazatok szereplőivel.

5.1.1 Az exportgazdaság világa

A korszakot gyakran **exportgazdaságnak** (sp. *economía exportadora*, port. *economia de exportação*) nevezik. A transzatlanti hajózás, a vasúthálózat, a távíró és a hűtéstechnika fejlődése lehetővé tette, hogy a dél-amerikai országok nagy tömegben szállítsanak mezőgazdasági termékeket és ásványi kincseket Európába és Észak-Amerikába. A folyamat nem egyszerre és nem egyenlően érintette az országokat; a specializáció országonként eltérő volt.

Brazília elsősorban kávéexportőrré vált. A São Paulo környéki kávéültetvények a 19. század végén hatalmas munkaerőigényt támasztottak, amelyet a rabszolgaság 1888-as eltörlése után részben európai, később japán bevándorlókkal elégítettek ki. A kávétermelés koncentrációja miatt a brazil exportbevételek hosszú ideig egyetlen terméktől függtek; ez a monokultúrás függőség a későbbi gazdasági válságok kulcsa lett. **Colombia** szintén kávét exportált, de ott a termelés kisebb családi gazdaságokra épült, ami a földbirtokstruktúrában és a társadalmi feszültségekben más mintát hozott létre, mint Brazíliában.

Argentína és **Uruguay** a búza, a kukorica, valamint a fagyasztott és hűtött marhahús kivitelére szakosodott. A pampákon nagy kiterjedésű birtokokon folyt a gabona- és állattenyésztés, és a kikötővárosok – mindenekelőtt Buenos Aires és Montevideo – a bevándorlás elsődleges célpontjaivá váltak. A hűtőhajók elterjedése a 19. század végén tette lehetővé az óceánon túli hússzállítást, ami korábban technikailag elképzelhetetlen volt. Ez a technológiai változás dokumentált, és hatása a korszak kereskedelmi statisztikáiban jól látható.

Chile a salétrom, majd a 20. század első felében egyre inkább a réz exportjából élt. A salétromkonjunktúra az 1880-as évektől a 1920-as évekig tartott; a nyersanyag keresletének visszaesése az ország gazdasági és társadalmi kihívásait fokozta. A réztermelés később, részben észak-amerikai tőkével, hosszabb távú exportbevételt biztosított, ám a külföldi tulajdon miatt a politikai viták állandó témája lett.

Peru gazdasága a 19. században a guanóra és a salétromra, később a rézre és az ezüstre támaszkodott. A guanó- és salétrombevételek a 19. század közepén jelentősek voltak, de a készletek

kimerültek; a csendes-óceáni háború (1879–1884) következtében Peru jelentős salétromterületeket vesztett Chile javára. **Bolívia** az ezüstbányászat hanyatlása után a 20. század elején az óntermelésre állt át; a bányavidékeken az őslakos munkások kényszerszerű munkaformái és a bányatulajdonos elit közötti ellentétek később forradalmi feszültséggé érlelődtek.

Venezuela az 1920-as évektől kezdve vált elsősorban olajexportőrré. Az olajbevételek gyorsan növekvő állami jövedelmet és külföldi érdekeltségeket hoztak; a termelés jórészt nemzetközi társaságok kezében volt. Az olajgazdaság átalakította a venezuelai államot, de a jövedelmek elosztása és a politikai hatalom továbbra is szűk elitek kezében maradt. **Ecuador** a kakaóexport révén kapcsolódott a világgazdasághoz, bár a kakaókonjunktúra az 1920-as évekre megtört, és az ország hosszú ideig a kontinens egyik legszegényebb állama maradt. A **Guyanák** területén a cukor és a bauxit bányászata játszott hasonló szerepet, speciális gyarmati keretek között.

Az exportgazdaság munkaerőigénye többféle forrásból elégült ki. Az európai bevándorlás – olaszok, spanyolok, portugálok, kisebb számban németek és más közép-európaiak – elsősorban Argentínába, Uruguayba és Dél-Brazíliába irányult. Brazíliában a rabszolgaság eltörlése után a São Paulo-i kávéültetvények számára bevándorlási programokat szerveztek, részben állami támogatással. Emellett belső migráció is zajlott: a vidéki szegények a bányákba, ültetvényekre és városokba vándoroltak. Az őslakos közösségeket gyakran kényszermunka keretében vonták be a bányászatba, a vasútépítésbe és a mezőgazdasági munkákba; a mapuche (korabeli forrásokban araucano) közösségek földjeit Chilében és Argentínában fokozatosan kisajátították. Az afrikai rabszolgák leszármazottai a rabszolgaság eltörlése után többnyire a legalacsonyabb rangú bérmunkákba szorultak, a városi szegénység és a vidéki idénymunka peremére.

A nők jelenléte az exportgazdaságban alulreprezentált a korabeli statisztikákban, mivel a háztartási és informális munkát gyakran nem rögzítették. A textilipar, a dohányfeldolgozás és a városi szolgáltatások női munkaerőt is foglalkoztattak, a mezőgazdasági családi gazdaságokban pedig a nők munkája nélkülözhetetlen volt, de a hivatalos gazdaságstatisztika ritkán ismerte el.

5.1.2 Város, munka és szakszervezetek

Az exportbevételek és a bevándorlás felgyorsították a városiasodást. Buenos Aires, São Paulo, Montevideo, Santiago, Valparaíso, Caracas, Lima és Bogotá lakossága a 20. század első felében jelentősen nőtt. A városi növekedés ütemére vonatkozó adatok népszámlálásokon és becsléseken alapulnak; az összehasonlításban bizonytalanságot jelentenek az eltérő városhatárok és a be nem jelentett vándorlás.

A városokban kialakult a **munkásosztály** (sp. *clase obrera*, port. *classe operária*), amelynek összetétele országonként és ágazatonként változott: kikötői munkások, vasutasok, bányászok, textil- és élelmiszeripari dolgozók, építőmunkások, valamint a szolgáltató szektor alkalmazottai. A munkakörülmények gyakran bizonytalanok voltak, a munkaidő hosszú, a balesetvédelem minimális. A szakszervezetek (sp. *sindicato*, port. *sindicato*) először a képzett munkások és a kikötővárosi csoportok körében szerveződtek, majd fokozatosan kiterjedtek az ipari munkásokra is.

A munkásmozgalom kezdetben ideológiailag sokszínű volt: a **anarchizmus** (sp. *anarquismo*), a **szocializmus** (sp. *socialismo*) és később a **kommunizmus** (sp. *comunismo*) áramlatai egyaránt jelen voltak. Az európai bevándorló munkások gyakran hozták magukkal ezeket az eszméket, ami a mozgalom transznacionális jellegét erősítette. A szakszervezeti szervezkedést az állam gyakran veszélyként kezelte: sztrájkok, kizárások, rendőri fellépések és sortüzek dokumentált események a korban. A munkásmozgalom és az állami elnyomás viszonya országonként eltérő ritmust követett; Argentínában például a századforduló környékén erős anarchista mozgalom alakult ki, Brazíliában az 1917-es nagy általános sztrájk jelezte a munkáskérdés tömegesedését.

A városi középrétegek is bővültek: hivatalnokok, tanárok, kiskereskedők, értelmiségiek és katonák alkották azt a réteget, amely a hagyományos agrár- és bányász elit mellett politikai súlyra tett szert. Ez a bővülés nem jelentett azonnali demokratizálódást; a választójog sok országban szűk maradt, és a politikai részvételt a vagyon, az írni-olvasni tudás vagy a nem korlátozta. A „demokrácia" fogalma ebben a korszakban nem azonos a mai, általános választójogra épülő rendszerrel – ezt a különbséget a források olvasásakor mindvégig szem előtt kell tartani.

5.1.3 A nagy gazdasági válság és az iparosítás

Az 1929-es nagy gazdasági világválság (sp. *Gran Depresión*, port. *Grande Depressão*) radikálisan átalakította a dél-amerikai gazdaságpolitikát. A válság ténye dokumentált; a kitörésének okairól és az egyes országokra gyakorolt hatásának mértékéről azonban a mai napig élénk tudományos vita folyik. A nyersanyag- és élelmiszerárak összeomlása, a nemzetközi kereskedelmi hitelek visszahúzódása és a külföldi tőke menekülése egyszerre sújtotta az exportőr államokat. Brazília kávétermelői például kénytelenek voltak raktározni, sőt megsemmisíteni a felesleget; Argentína gabona- és húsexportja ugyancsak visszaesett.

A válság politikai következményei is gyorsan jelentkeztek: a liberális exportmodellbe vetett bizalom megrendült, és több országban katonai puccsok vagy autoriter fordulatok következtek. Az 1930-as brazil hatalomátvétel, amely Getúlio Vargast juttatta hatalomra, valamint az ugyancsak 1930-as argentin katonai beavatkozás a régi elitek uralmának megingását jelezte. A válságkezelés során a kormányok egyre inkább az **importhelyettesítő iparosítás** (sp. *industrialización por sustitución de importaciones*, port. *substituição de importações*, röviden ISI) eszközéhez nyúltak. A fogalom arra a gazdaságpolitikára utal, amely a korábban importált iparcikkek hazai gyártását ösztönözte vámokkal, árfolyam-politikával és állami beruházásokkal. Az ISI nem egyetlen tervből született, hanem fokozatosan, részben a válság kényszerére, részben tudatos állami döntésekre építve terjedt el.

Fontos hangsúlyozni, hogy az iparosítás nem jelentette a mezőgazdasági export teljes háttérbe szorulását; a korszakban a dél-amerikai gazdaságok továbbra is exportfüggőek maradtak, de az ipari ágazatok – textil, élelmiszer-feldolgozás, később gépgyártás – egyre nagyobb szerepet kaptak a belső piac ellátásában. A folyamat eltérően haladt előre: Brazíliában és Argentínában viszonylag korán és erőteljesen, Chilében és Kolumbiában mérsékeltebben, míg a kisebb országok – például Bolívia vagy Paraguay – csak korlátozottan tudtak iparosodni.

5.1.4 Populista korszak: Vargas és Perón

A gazdasági válság és a társadalmi átalakulás új politikai jelenséget hozott felszínre, amelyet a történetírás **populizmusnak** (sp. *populismo*, port. *populismo*) nevez. A fogalom maga is vitatott: egyes kutatók a populizmust a városi munkásság beemelésének és a nemzeti ipar védelmének emancipatorikus politikájaként értelmezik, mások a karizmatikus vezető és a klientelista hálózatok uralmát, a tömegek ellenőrzését látják benne. A „baloldal" és „jobboldal" mai értelemben vett szembenállása nem vetíthető vissza erre a korszakra; a populista vezetők egyszerre alkalmaztak nemzeti, szociális és tekintélyelvű elemeket, és a korabeli politikai vitákban gyakran egyszerre támadták a hagyományos oligarchiát és a nemzetközi tőkét.

A két legtöbbet hivatkozott dél-amerikai példa **Getúlio Vargas** Brazíliában és **Juan Domingo Perón** Argentínában. Vargas 1930-ban került hatalomra, majd 1937-ben **Estado Novo** (port.: „Új Állam") néven diktatórikus berendezkedést hozott létre, amely 1945-ig állt fenn. A brazil populizmus egyik alapja a **trabalhismo** (port. munkásságpolitika) volt: az állam a szakszervezeteket ellenőrizte, ugyanakkor munkajogi védelmet és jóléti intézkedéseket vezetett be. Az 1943-as **CLT** (*Consolidação das Leis do Trabalho*), az egységes munkatörvénykönyv dokumentáltan a

korszak egyik legfontosabb jogszabálya. Vargas a rádiót és az állami propagandát használta, hogy a „szegények atyjaként” (port. *pai dos pobres*) jelenjen meg; ez az önkép azonban nem feledteti, hogy az Estado Novo sajtócenzúrát, politikai üldözést és a választott testületek felfüggesztését is jelentette.

Argentínában Perón az 1943-as katonai hatalomátvétel után, munkaügyi államtitkárként építette ki a szakszervezetekkel való kapcsolatát. Az 1945. október 17-ei tömegtüntetés, amelyet a hívei a peronista mozgalom alapító pillanataként tartanak számon, dokumentált esemény, ám a tüntetés pontos hangulatáról és szervezettségéről viták folynak. Perón 1946-ban választásokon győzött; ez az időpont már átvezet a hidegháború korszakába, ezért a kormányzásának későbbi szakasza a diktatúrák, hidegháború és emberi jogok alfejezethez tartozik. A peronista modell lényege azonban már itt is látható: a **descamisado** (sp.: „ing nélküli”) megnevezéssel illetett városi munkásság, a hazai ipari tőke és az állami szociálpolitika szövetsége, amelyet erős nacionalista és népmozgalmi retorika kísért. Eva Perón szerepe a női mozgósításban és a szociális segélyezésben ugyancsak a korszakhoz köthető; a női szavazati jogot Argentínában 1947-ben vezették be.

Bár Mexikó nem dél-amerikai ország, **Lázaro Cárdenas** (1934–1940) elnöksége megkerülhetetlen összehasonlító párhuzam, mert a mexikói modell hatást gyakorolt a dél-amerikai populista és nacionalista mozgalmakra is. Cárdenas földreformot hajtott végre, az 1938-as mexikói olajállamosítás pedig a nemzeti erőforrások feletti állami ellenőrzés mintájává vált. A dél-amerikai szereplők és a korabeli baloldali értelmiség gyakran hivatkozott a mexikói példára, ezért érdemes itt megemlíteni, de a dél-amerikai történeti folyamatok közé nem sorolható.

A populista politika további dél-amerikai változatai is megjelentek. Chilében a **Frente Popular** (sp.: Népfront) 1938-ban juttatta hatalomra Pedro Aguirre Cerdát, aki mérsékelt szociálpolitikát és állami iparfejlesztést hirdetett. Peruban az **APRA** (*Alianza Popular Revolucionaria Americana*) és vezetője, Víctor Raúl Haya de la Torre a középrétegek, a diákok és a munkások szövetségét próbálta megteremteni, ám a katonai és oligarchikus ellenállás miatt nem tudott hatalomra jutni. Ecuadorban José María Velasco Ibarra vált a populista stílusú, időnként demagóg caudillo mintájává. Kolumbiában Jorge Eliécer Gaitán felemelkedése jelezte a városi tömegpolitika erejét; 1948-as meggyilkolása a későbbi fejezetben tárgyalt *Violencia* kirobbanásához vezetett (lásd a Violencia és a Frente Nacional).

A populizmus megítélése a történetírásban vitatott. A dokumentált tények közé tartoznak a választási eredmények, a törvényhozási aktusok, a sztrájkok és a tüntetések, valamint a vezetők beszédei. Ugyanakkor az, hogy ezek a rezsimek mennyiben szolgálták a munkások érdekeit, mennyiben erősítették a nemzeti függetlenséget, és mennyiben építettek ki új típusú autoriter uralmat, már értelmezési kérdés. A könyv ebben a vitában nem foglal egyoldalúan állást, hanem rámutat arra, hogy a populista korszak egyszerre volt társadalmi nyitás és a politikai ellenőrzés új formája.

5.1.5 Társadalmi következmények és korlátok

A populista korszak és az importhelyettesítő iparosítás együtt járt a városi középrétegek és a szervezett munkásság politikai súlyának növekedésével. A szakszervezetek egyes országokban állami ellenőrzés alatt, máshol önállóbb formában működtek; a munkásmozgalom követelései a bér, a munkaidő és a társadalombiztosítás terén fokozatosan bekerültek a kormányzati politikába. A szociálpolitika azonban erősen város-centrikus volt: a vidéki szegénység, az őslakos közösségek és az afro-dél-amerikai lakosság jelentős része kimaradt ezekből a juttatásokból.

A nők helyzete is ellentmondásosan változott. A női szavazati jog fokozatosan terjedt: Ecuador 1929-ben, Uruguay 1932-ben, Brazília 1932-ben, Argentína 1947-ben vezette be, Chile pedig csak 1949-ben. A szavazati jog kiterjesztése dokumentált tény, ám a nők munkaerőpiaci és politikai

képviselete továbbra is korlátozott maradt. A populista mozgalmakban nők is részt vettek – például a peronizmusban az Eva Perón köré szervezett női tagozat működött –, de a vezető pozíciók többnyire férfiak kezében maradtak.

Az őslakos népek számára a korszak gyakran a földvesztés és a kényszerű munka folytatódását hozta. A városi iparosítás és a központosító nemzeti ideológia az asszimilációt részesítette előnyben; a „nemzeti egység” retorikája mögött az őslakos nyelvek és önkormányzati formák háttérbe szorultak. Az erőszakos kitelepítések, a bányavidékek munkakényszere és az állami terjeszkedés dokumentált, de sok esetben csak a későbbi emlékezetpolitikai vitákban nyert nagyobb nyilvánosságot. A részletesebb elemzést a őslakos népek és társadalmi mozgalmak fejezet tartalmazza.

A korszak végére, 1945-re Dél-Amerika társadalmai mélyen átalakultak: a hagyományos agrár- és bányász elitek mellett megjelentek a szervezett munkások, a városi középrétegek és az ipari vállalkozók. Az állam szerepe mindenhol megnőtt, akár a gazdaságpolitikában, akár a szociális ellátásban, akár a politikai ellenőrzésben. Ugyanakkor a régi egyenlőtlenségek nem tűntek el; az exportfüggőség, a földbirtok-koncentráció és a faji-etnikai hierarchiák tovább éltek. Az ebből fakadó feszültségek a hidegháború évtizedeiben, a diktatúrák és forradalmak időszakában új formákat öltöttek, amelyeket a következő alfejezetek tárgyalnak.

5.1.6 Források és bizonytalanságok

A korszak vizsgálatához az elsődleges források széles köre áll rendelkezésre: kikötői és kereskedelmi statisztikák, nemzeti népszámlálások, vámtarifák, törvény- és rendeletgyűjtemények, szakszervezeti iratok, pártprogramok, korabeli sajtó, valamint politikai vezetők beszédei. A gazdasági adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a városi szegénységre, az informális munkára és a csempészetre vonatkozó becslések jelentősen eltérhetnek; a kikötői statisztikák például nem mindig tükrözik a tényleges termelést, mert a belföldi fogyasztás és az illegális kereskedelem kimaradhat belőlük.

A másodlagos szakirodalomban a populizmus klasszikus feldolgozásai közé tartoznak Gino Germani, Fernando Henrique Cardoso és Enzo Faletto, valamint Michael Conniff munkái; a pontos kiadási adatok konkrét hivatkozás előtt ellenőrzendők. A szakszervezeti tagság számai a korabeli állami és szakszervezeti forrásokban gyakran egymásnak ellentmondóak, ezért itt is becslési bizonytalansággal kell számolni. A női munka és az őslakos közösségek gazdasági szerepének adatai hiányosak, mivel a hivatalos statisztikák ezeket a csoportokat alulreprezentálták. A populizmus fogalma maga is vitatott kategória, ezért a tankönyv a jelenséget nem egyetlen definícióval zárja le, hanem a különböző értelmezések közötti vita bemutatására törekszik.

5.1.7 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika az 1880-as évektől fokozatosan bekapcsolódott a világgazdaságba, országonként eltérő exporttermékekkel: kávé, búza, hús, réz, salétrom, olaj, ón és más nyersanyagok révén.
- Az exportgazdaság munkaerőigényét európai bevándorlók, belső vándorlók, őslakos munkások és a rabszolgaság után szabad bérmunkások fedezték; a nők munkája gyakran láthatatlan maradt.
- A városiasodás és az iparosodás új munkásosztályt és középréteget hozott létre; a szakszervezetek, az anarchista, szocialista és kommunista áramlatok a munka világát politikai tényezővé tették.
- Az 1929-es gazdasági világválság megrendítette a liberális exportmodellt, és több országban hatalomváltáshoz, valamint az importhelyettesítő iparosítás (ISI) elindulásához vezetett.

- A populista rezsimek – mindenekelőtt Vargas Brazíliájában és Perón Argentínájában – a munkásságot, a hazai ipart és az állami szociálpolitikát kapcsolták össze, de működésük gyakran tekintélyelvű elemeket is tartalmazott.
- A populizmus értelmezése vitatott: egyes kutatók emancipatorikus nyitásnak, mások autoriter ellenőrzésnek tartják; a jelenség nem azonosítható a mai baloldal–jobboldal tengellyel.
- A korszak előnyei város-centrikusak voltak; a vidéki szegények, az őslakosok és az afro-dél-amerikai közösségek gyakran kimaradtak a szociálpolitikából és a politikai képviseletből.

5.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen országspecifikus exporttermékek alakították a dél-amerikai gazdaságokat 1880 és 1930 között, és milyen társadalmi csoportok munkaerejére épültek?
2. Hogyan változott a városi munkásosztály és a szakszervezetek helyzete az exportgazdaság korszakában, és milyen ideológiai irányzatok voltak jelen a munkásmozgalomban?
3. Mi volt az importhelyettesítő iparosítás (ISI) logikája, és hogyan kapcsolódott az 1929-es gazdasági világválsághoz?
4. Hasonlítsa össze Vargas brazíliai Status Novo-ját és Perón argentin mintáját: milyen társadalmi koalíciókra támaszkodtak, és miben különbözött a munkásmozgalomhoz való viszonyuk?
5. Miért vitatott a populizmus fogalma a történetírásban, és milyen korlátai voltak a populista szociálpolitikának a vidéki, őslakos és afro-dél-amerikai lakosság szempontjából?

5.2 Diktatúrák, hidegháború és emberi jogok

A második világháború utáni Dél-Amerikát a hidegháború globális szembenállása és a belső társadalmi, gazdasági feszültségek együtt sodorták a katonai uralom időszakába. Az Exportgazdaság, városiasodás és populizmus című alfejezetben tárgyalt populista kísérletek és az exportgazdasági modell válsága után az 1960-as évektől új típusú, intézményes katonai rezsimek jelentek meg, amelyek az állami terror eszközeivel számoltak le a politikai ellenfelekkel. Ez az alfejezet a hidegháborús keretet, a rezsimek típusait, az elnyomás mechanizmusait és az emberi jogi ellenállást mutatja be, előkészítve a Demokratizálódás és állampolgárság című későbbi alfejezetet.

5.2.1 A hidegháború kerete és a nemzetbiztonsági doktrína

A hidegháború idején Dél-Amerika a két szuperhatalom versengésének egyik fontos színtere lett. Az 1959-es kubai forradalom radikálisan átalakította a térség politikai dinamikáját: a Szovjetunió szövetségesre tett szert a nyugati féltekén, az Egyesült Államok pedig a kommunizmus terjedésének megakadályozását tekintette elsődleges biztonsági érdekének. Ez a keret azonban nem egyszerűen kívülről kényszerült rá a dél-amerikai államokra; a helyi elitek és a hadseregek is magukévá tették a hidegháborús logikát, gyakran saját belpolitikai céljaik érdekében. A kubai forradalom hatására több országban baloldali gerillamozgalmak alakultak, amelyek Fidel Castro példáját követve fegyveres harcot hirdettek az uralkodó elitek ellen. Bár ezek a gerillák katonailag többnyire gyengék voltak, létezésük elegendő indokot adott a hadseregnek a politikai megtorlásra és a hatalom átvételére.

A katonai rezsimek ideológiai alapját a **nemzetbiztonsági doktrína** (spanyolul *doctrina de seguridad nacional*, portugálul *doutrina de segurança nacional*) adta. Ez a felfogás a hagyományos, külső ellenségre összpontosító katonai gondolkodást a belső ellenségre irányította át: a

hadsereg szerint a baloldali mozgalmak, a szakszervezetek, a diákcsoportok és az értelmiségiek a „kommunista felforgatás" hordozói voltak, akiket akár a civil szabadságjogok felfüggesztésével, akár erőszakkal is meg kell állítani. A doktrína a hidegháborús szembenállás mellett a francia gyarmati háborúk (különösen az algériai háború) tapasztalataiból is merített, amelyekben a kínzás és a lakosság felügyelete a „piszkos háború" (*guerre sale*) eszközeként jelent meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a nemzetbiztonsági doktrína nem volt egységes, országonként eltérő hangsúlyokkal alkalmazták, és a katonatisztek között is viták folytak róla.

Az Egyesült Államok szerepe a katonai rezsimek létrejöttében és fenntartásában dokumentált, de mértéke vitatott. Az USA kormányzati szervei – különösen a CIA és a Pentagon – kiképzést, felszerelést és hírszerzési támogatást nyújtottak a latin-amerikai hadseregeknek. Az 1946-ban alapított **School of the Americas** (a Panama-csatorna övezetében, később az Egyesült Államokban) sok ezer latin-amerikai tisztet képzett ki, köztük olyanokat, akik később puccsokban vettek részt. Az 1964-es brazíliai, az 1973-as chilei és az 1976-os argentin katonai hatalomátvétel előtt az USA kormánya részben tudott a tervekről, és bizonyos esetekben támogatta is azokat. Ugyanakkor a történészek vitatják, hogy a puccsok elsősorban az USA nyomására történtek-e, vagy a helyi katonai elitek önálló döntései voltak; a titkosított dokumentumok részleges nyilvánossága miatt a teljes kép még ma sem ismert. Az USA politikai elkötelezettsége sem volt állandó: a Kennedy-kormányzat 1961-ben meghirdette a **Szövetség a Haladásért** (*Alianza para el Progreso*) programot, amely reformok révén próbálta elvenni a forradalmi mozgalmak támogatottságát, de a program gyakorlati hatása korlátozott maradt, és a későbbi kormányzatok inkább a katonai megoldást részesítették előnyben.

5.2.2 Katonai rezsimek útjai: puccsok és különbségek

A katonai hatalomátvételek sorozata nem egyszerre, hanem eltérő időpontokban és eltérő okokból következett be. A közös háttérben a gazdasági válság, a magas infláció, a társadalmi elégedetlenség, a baloldali gerillák megjelenése és a hadsereg önképe mint a „nemzet megmentője" állt. A populista kormányok bukása után a hadsereg gyakran rendet akart teremteni, és a kommunizmustól való félelem legitimálta a hatalomátvételt. A dél-amerikai országok hadseregei a 20. század eleje óta fontos politikai szereplők voltak, de a hidegháború idején ez a szerep új dimenziót kapott: a katonai vezetők már nem egyszerűen caudillókként, hanem ideológiai programmal fellépő intézményi szereplőkként léptek fel.

A rezsimek azonban jelentősen különböztek egymástól. A legismertebb típus a **bürokratikus-autoriter rezsim** (spanyolul *régimen burocrático-autoritario*), amelyet Guillermo O'Donnell politológus írt le: ezekben a katonaság intézményként uralkodott, technokratákat vont be a gazdaságirányításba, és a politikai ellenfeleket szisztematikusan elnyomta. Ilyen volt a brazíliai katonai kormányzat (1964–1985), az argentin **Nemzeti Újjászervezési Folyamat** (*Proceso de Reorganización Nacional*, 1976–1983), a chilei Pinochet-rezsim (1973–1990) és az uruguayi katonai kormányzat (1973–1985). Ezek a rezsimek gyakran radikális gazdasági liberalizációt hajtottak végre, különösen Chilében, ahol a Pinochet-rezsim a „chicagói fiúk" (*Chicago Boys*) által kidolgozott neoliberális reformokat vezetett be. Brazíliában a katonai rezsim az iparosítást és az állami beavatkozást kombinálta, és viszonylag kevesebb halálos áldozatot követelt, de szisztematikus cenzúrát, megfigyelést, kínzást és politikai jogfosztást alkalmazott. Argentínában az 1976 és 1983 közötti „piszkos háború" (*guerra sucia*) során tömeges eltűnések történtek. Chilében a Pinochet-rezsim koncentrációs táborokat hozott létre, és politikai gyilkosságokat hajtott végre, beleértve nemzetközi terrorcselekményeket is. Uruguayban arányosan a lakossághoz képest a legtöbb politikai foglyot tartották nyilván.

Más katonai kormányok személyi diktatúraként működtek, és hosszabb ideig tartottak. Paraguayban **Alfredo Stroessner** tábornok 1954-ben ragadta magához a hatalmat, és 1989-ig

uralkodott; rezsimje a Colorado Pártra és a hadseregre támaszkodott, és a politikai ellenfeleket brutálisan üldözte, beleértve az őslakos közösségeket is. Bolíviában **Hugo Banzer** ezredes 1971 és 1978 között volt diktátor, majd később demokratikusan is elnök lett. Ecuadorban és Peruban is voltak katonai kormányok, de Peruban **Juan Velasco Alvarado** tábornok (1968–1975) baloldali nacionalista reformokat hajtott végre, földosztást és államosítást hirdetett, tehát nem sorolható a jobboldali diktatúrák közé. Ez a példa mutatja, hogy a „katonai rezsim” kategóriája gyűjtőfogalom, amely mögött nagyon eltérő ideológiák állhattak. Ugyanakkor a kontinens északi részén nem minden országban került sor klasszikus katonai diktatúrára: Venezuelában a 20. század második felében polgári demokrácia működött, Colombiában pedig a politikai erőszak más formát öltött, a polgárháború és a gerillamozgalmak tartósak maradtak. A hidegháborús katonai rezsimek tehát elsősorban a kontinens középső és déli részét érintették.

5.2.3 Állami terror, eltűnések és regionális együttműködés

A hidegháborús katonai rezsimek legjellemzőbb és leginkább vitatott sajátossága az **állami terror** (spanyolul *terrorismo de Estado*) volt. Ez a fogalom nem egyszerű politikai elnyomást jelent, hanem olyan titkos, intézményesített erőszakot, amelynek célja a társadalom megfélemlítése és a politikai ellenállás felszámolása. Az állami terror eszközei közé tartoztak a tömeges letartóztatások, a kínzás, a gyilkosságok, az eltűnések, a száműzetés és a pszichológiai hadviselés. Az állami terror nem volt egységes, de közös jellemzője, hogy a rezsimek a nyilvános jogrendet megkerülve, titkos műveletekben cselekedtek, így a felelősség megállapítása is nehéz volt.

Az **eltűnések** (spanyolul *desapariciones forzadas*) a térségben különösen elterjedt módszerré váltak. Az áldozatokat gyakran éjjel, civil ruhás fegyveresek rabolták el, titkos fogdákba vitték, ahol kínvallatásnak vetették alá őket, majd sokukat meggyilkolták, a holttesteket pedig elrejtették vagy megsemmisítették. Ez a gyakorlat lehetővé tette a rezsim számára, hogy tagadja a felelősséget, hiszen hivatalosan „nem volt” fogoly, és a hozzátartozók évekig nem tudhatták meg, mi történt szeretteikkel. Az eltűnések áldozatai között diákok, szakszervezeti vezetők, papok, újságírók, értelmiségiek, parasztok és őslakosok egyaránt voltak; a célpontok köre a rezsimek ideológiájától függően változott. A kínzás módszerei közé tartozott az elektromos áram, a vízbe fojtás szimulálása, a verés és a pszichológiai megaláztatás; ezeket gyakran olyan orvosok felügyelete mellett végezték, ami a későbbi orvosi etikai viták tárgya lett.

A diktatúrák közötti együttműködés legismertebb formája a **Condor-hadművelet** (spanyolul *Operación Cóndor*, portugálul *Operação Condor*) volt. Ez a titkos hálózat az 1970-es évek közepén jött létre, és Chile, Argentína, Uruguay, Paraguay, Bolívia és Brazília hírszerző szolgálatai vettek részt benne. A részt vevő államok megosztották egymással a politikai ellenfelekre vonatkozó információkat, és közös műveleteket hajtottak végre külföldön élő disszidensek ellen. A Condor keretében több nagy horderejű politikai gyilkosságot dokumentáltak, például a chilei Orlando Letelier volt külügyminiszter meggyilkolását Washingtonban 1976-ban. A művelet létezése ma már dokumentált tény, de a pontos résztvevői kör és az összes áldozat száma továbbra is vita tárgya, mivel sok dokumentum megsemmisült vagy titkos maradt.

Az áldozatok számának megállapítása komoly módszertani és politikai nehézségekbe ütközik. A hivatalos igazságügyi bizottságok és az emberi jogi szervezetek adatai gyakran eltérnek. Argentínában a demokrácia helyreállítása után felállított **CONADEP** (*Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas*, 1984) mintegy 8 960 eltűnt esetet dokumentált, de az emberi jogi szervezetek szerint a valós szám elérheti a 30 000-et. Chilében a Rettig-bizottság (1991) körülbelül 2 300 halottat és eltűntet azonosított, de később további esetek kerültek napvilágra. Brazíliában a katonai rezsim alatt hivatalosan 434 halottat és eltűntet tartanak nyilván, de a valós szám valószínűleg magasabb, mivel sok esetet nem dokumentáltak. Uruguayban körülbelül 200 eltűntet tartanak nyilván, de a politikai foglyok száma a lakossághoz képest nagyon magas

volt. Paraguayban a Stroessner-korszak áldozatainak számát több ezerre becsülik, bár a pontos adatok hiányosak. Ezek a számok mind becslések, és az emlékezetpolitikai vitákban gyakran eltérően értelmezik őket; a könyv ezért kerüli a végleges, lezárt számok közlését.

5.2.4 Emberi jogi mozgalmak és nemzetközi nyomás

Az állami terrorral szemben fokozatosan szerveződött meg az **emberi jogi mozgalom** (spanyolul *movimiento de derechos humanos*, portugálul *movimento de direitos humanos*). Ez a mozgalom nem volt egységes, és országonként eltérő formákat öltött, de közös jellemzője volt, hogy a családtagok, a vallási közösségek, az ügyvédek és a nemzetközi szervezetek összefogtak az elnyomás leleplezésére és az áldozatok megsegítésére. A mozgalom gyakran a civil társadalom egyetlen megmaradt csatornája volt, mivel a pártokat, a szakszervezeteket és a sajtót betiltották vagy cenzúrázták.

Az egyik legismertebb csoport az argentínai **Május téri Anyák** (*Madres de Plaza de Mayo*) volt, amely 1977-ben alakult, amikor az eltűnt fiatalok anyái csütörtökönként a Buenos Aires-i Május téren kezdtek gyülekezni, és követelték a válaszokat gyermekeik sorsáról. Hasonló mozgalmak jöttek létre Chilében, Uruguayban és más országokban is. Az anyák tiltakozása a rezsim számára kényelmetlen volt, mert a hagyományos női szerepből fakadó erkölcsi tekintélyt képviselt, és nehéz volt őket egyszerűen „kommunistának” bélyegezni. Emellett fontos szerepet játszottak a **felszabadítási teológia** (*teología de la liberación*) hívei, akik a szegények és az üldözöttek oldalán álltak, és a bázisközösségekben nyújtottak védelmet. Brazíliában például Dom Hélder Câmara érsek és más püspökök nyíltan bírálták a katonai rezsimet, Chilében pedig a **Vicaría de la Solidaridad** nevű egyházi szervezet dokumentálta az emberi jogi visszaéléseket és jogi segítséget nyújtott az áldozatoknak. Az egyház szerepe azonban kettős volt: a hierarchia egyes tagjai hallgattak vagy akár támogatták a rezsimeket, míg az alulról szerveződő közösségek és egyes papok, szerzetesek az üldözöttek mellé álltak.

A nemzetközi közösség szerepe szintén kettős volt. Az ENSZ és az **Amerika-közi Emberi Jogi Bizottság** (*Comisión Interamericana de Derechos Humanos*, CIDH) az 1970-es évektől egyre több jelentést adott ki a dél-amerikai visszaélésekről, és helyszíni látogatásokat tett. Az Amnesty International és más nemzetközi emberi jogi szervezetek kampányokat folytattak a politikai foglyok szabadon bocsátásáért, és levelezési akciókkal próbálták nyomást gyakorolni a kormányokra. Az Egyesült Államok politikája azonban nem volt következetes: a Nixon- és Ford-kormányzatok többnyire támogatták a katonai rezsimeket, míg Jimmy Carter elnöksége (1977–1981) óta az emberi jogi feltételek bekerültek a külpolitikába, ami nyomást gyakorolt egyes rezsimekre. A száműzöttek és az emigráns közösségek is fontos szerepet játszottak: külföldről dokumentálták a visszaéléseket, és lobbiztak a nemzetközi szervezeteknél. Az európai országok – különösen Franciaország, Svédország és Hollandia – menedéket adtak a dél-amerikai menekülteknek, és diplomáciai úton is felléptek a kínzások ellen.

5.2.5 A hidegháború vége és az átmenetek

Az 1980-as években a katonai rezsimek fokozatosan elvesztették belső és külső támogatottságukat. A gazdasági válság, különösen az **adósságválság** (spanyolul *crisis de la deuda*), amely 1982-ben Mexikó fizetésképtelenségével robbant ki, mélyen érintette a dél-amerikai országokat. A katonai kormányok neoliberális gazdaságpolitikája sok országban növelte a szegénységet és az egyenlőtlenséget, ami aláásta a rezsimek legitimitását. Ugyanakkor a hidegháború enyhülése, a Szovjetunió válsága és a nemzetközi emberi jogi normák erősödése is hozzájárult a demokratizálódáshoz. A katonai rezsimeknek ráadásul egyre nehezebb volt fenntartani a „kommunista veszély” retorikáját, amikor a Szovjetunió maga is reformokba kezdett.

Az átmenetek időzítése és módja országonként eltért. Argentínában az 1982-es **Falkland-háború** (*Guerra de las Malvinas*) veresége megrendítette a katonai rezsim tekintélyét, és 1983-ban megtartották a választásokat. Chilében Pinochet 1988-as népszavazáson veszített, és 1990-ben adta át a hatalmat egy polgári kormánynak, de a hadsereg befolyása és az 1980-as alkotmány korlátai sokáig megmaradtak. Brazíliában a fokozatos liberalizáció (*abertura*) 1985-ben polgári elnök megválasztásához vezetett, bár a közvetlen elnökválasztás csak 1989-ben történt meg. Uruguayban 1984-es választások után 1985-ben állt helyre a demokrácia. Paraguayban Stroessnert 1989-ben egy belső katonai puccs buktatta meg. Bolíviában a katonai uralom 1982-ben ért véget. A demokratizálódás azonban nem volt teljes: sok országban a katonaság megtartotta befolyását, és az átmenet részeként **amnesztiatörvények** születtek, amelyek megakadályozták a tömeges büntetőeljárásokat. Az amnesztia kérdése azóta is az emlékezetpolitikai viták középpontjában áll, és a Diktatúrák, erőszak és emlékezet című összehasonlító fejezet részletesebben tárgyalja.

5.2.6 Források és bizonytalanságok

A hidegháborús diktatúrák történetének megírása komoly forráskritikai kihívásokkal jár. Az elsődleges források közé tartoznak a katonai archívumok, amelyek azonban sok országban részben megsemmisültek vagy a mai napig titkosak. Fontos forráscsoportot alkotnak az igazságügyi bizottságok jelentései: az argentin **CONADEP** (1984), a chilei **Rettig-bizottság** (1991) és a brazíliai **Nemzeti Igazság Bizottság** (*Comissão Nacional da Verdade*, 2014) dokumentálták az elnyomás mechanizmusait, de ezek a jelentések is politikai kompromisszumok eredményei, és nem minden áldozatot tudtak azonosítani. A túlélők vallomásai, a bírósági perek anyagai és az emberi jogi szervezetek archívumai pótolhatatlan források, de az emlékezet természete miatt pontatlanságokat tartalmazhatnak. A digitális korban számos titkosított amerikai dokumentum is elérhetővé vált, de ezek sem adnak teljes képet.

A másodlagos szakirodalom bőséges, de a történészi értelmezések között éles viták vannak. Az egyik fő vita az Egyesült Államok szerepének mértékéről szól: egyes szerzők szerint a dél-amerikai diktatúrák elsősorban az USA hidegháborús stratégiájának termékei voltak, míg mások a helyi elitek és a hadsereg önálló felelősségét hangsúlyozzák. Hasonlóképpen vitatott a katonai rezsimek gazdasági teljesítménye: a neoliberalizmus hívei a chilei „gazdasági csodára” hivatkoznak, míg a kritikusok a növekvő egyenlőtlenséget és a szociális költségeket emelik ki. Az áldozatok száma sem tekinthető lezárt ténynek: a hivatalos bizottsági adatok és az emberi jogi szervezetek becslései között gyakran jelentős eltérés van, és a politikai emlékezetben ezek a számok szimbolikus jelentőséggel bírnak. Végül a „katonai rezsim” és az „állami terror” kategóriáinak alkalmazása is vitatott, mert eltérő történelmi jelenségeket moshat egybe.

5.2.7 Rövid összefoglaló

- A hidegháború és a kubai forradalom (1959) globális keretet adott a dél-amerikai katonai rezsimeknek, de a puccsok okai elsősorban belső társadalmi és gazdasági válságokban gyökereztek.
- A katonai rezsimek ideológiai alapja a nemzetbiztonsági doktrína volt, amely a belső politikai ellenfeleket „kommunista felforgatónak” tekintette.
- A rezsimek típusai és elnyomásuk mértéke jelentősen különbözött: a bürokratikus-autoriter rezsimektől (Brazília, Chile, Argentína, Uruguay) a személyi diktatúrákig (Paraguay, Bolívia) és a baloldali katonai kísérletig (Peru).
- Az állami terror legjellemzőbb eszköze az eltűnés volt, amely lehetővé tette a felelősség tagadását; a Condor-hadművelet a diktatúrák titkos együttműködését dokumentálta.
- Az áldozatok számai becslések, és országonként vitatottak; a hivatalos bizottsági adatok és az emberi jogi szervezetek becslései eltérnek.

- Az emberi jogi mozgalmak, az egyházi csoportok és a nemzetközi szervezetek nyomása hozzájárult a rezsimek delegitimálásához.
- A hidegháború vége, a gazdasági válság és a Falkland-háború veresége utat nyitott a demokratizálódásnak, de az amnesztiatörvények és a katonaság befolyása sokáig korlátozta az igazságszolgáltatást.

5.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a brazíliai, a chilei és az argentin katonai rezsimek elnyomási módszereit! Miben tértek el, és miben hasonlítottak?
2. Milyen szerepet játszott a nemzetbiztonsági doktrína a katonai rezsimek ideológiájában? Miért volt ez eltérő a hagyományos, külső ellenségre irányuló katonai gondolkodástól?
3. Miért volt az eltűnés (desaparición forzada) különösen hatékony eszköz az állami terrorban? Milyen következményei voltak az áldozatok családjaira és a társadalom emlékezetére?
4. Értékelje az Egyesült Államok szerepét a dél-amerikai katonai rezsimek létrejöttében! Milyen érvek szólnak amellett, hogy az USA felelőssége meghatározó volt, és milyen érvek hangsúlyozzák a helyi tényezőket?
5. Miért tekinthetők az amnesztiatörvények egyszerre a demokratikus átmenet eszközének és az igazságszolgáltatás akadályának? Kapcsolja össze ezt a kérdést a későbbi emlékezetpolitikai vitákkal!

5.3 Forradalmak, baloldali hullám és neoliberalizmus

5.3.1 1. Bevezető bekezdés

A 20. század második felének dél-amerikai történetét gyakran egymást követő, radikálisan eltérő korszakok sorozataként írják le: a forradalmi remények, a katonai diktatúrák, majd a neoliberális átalakulás és a baloldal demokratikus visszatérése. Ez a leegyszerűsítő ív azonban elfedi, hogy a szóban forgó folyamatok – a forradalmi baloldal megerősödése, az Egyesült Államok beavatkozása, az eladósodás és a piaci reformok – egymással összefonódva, országonként eltérő ütemben és eredménnyel zajlottak. Jelen alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a kubai forradalom által inspirált gerillamozgalmak és baloldali kormányzati kísérletek hulláma, a hidegháborús ellenforradalmi erőszak, az 1980-as évek adósságválsága, valamint az 1990-es években általánossá váló, **washingtoni konszenzusként** emlegetett piaci reformcsomag. A cél nem egyetlen „jó–rossz" narratíva felállítása, hanem annak megmutatása, hogy ezek a folyamatok hogyan alakították át a kontinens állam- és gazdaságszervezési modelljeit, és hogyan készítették elő a 21. század elejének úgynevezett **rózsaszín hullámát** (*pink tide*), amelyet a jelenkori fejezetek tárgyalnak majd részletesen.

5.3.2 2. Forradalmi kísérletek és a hidegháború logikája

5.3.2.1 A kubai minta és a gerillamozgalmak

Az 1959-es kubai forradalom alapvetően új referenciapontot teremtett a dél-amerikai baloldal számára. A korábbi kommunista pártok többsége a szovjet irányvonalat követve a fokozatos, munkásosztály-központú átmenetet hirdette; a kubai tapasztalat viszont azt sugallta, hogy egy fegyveres élcsapat (*foco*) megfelelő körülmények között rövid idő alatt forradalmi helyzetet teremthet. Ez az elképzelés – amelyet leginkább **Che Guevara** és **Régis Debray** írásai

közvetítettek – nem dokumentált tényként, hanem vitatott stratégiai elméletként terjedt el a baloldali csoportok körében.

A gerillamozgalmak az 1960-as években szinte minden dél-amerikai országban megjelentek. Venezuelában már 1962-ben fegyveres felkelések törtek ki, amelyeket a kormányerők viszonylag gyorsan levertek. Kolumbiában az 1964-ben alapított **FARC** (*Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia*) és az **ELN** (*Ejército de Liberación Nacional*) évtizedekre berendezkedett gerillaháborúba kezdett. Peruban az 1960-as évek közepén indult gerillamozgalmak kudarcot vallottak, de az 1980-ban háborút indító **Sendero Luminoso** (Fényes Ösvény) később a kontinens egyik legvéresebb belső konfliktusát robbantotta ki [lásd a 20. századi Peru alfejezetet]. Bolíviában Che Guevara 1967-es gerillakísérlete látványos kudarccal végződött: Guevarát a bolíviai hadsereg – amerikai kiképzők és hírszerzési támogatás mellett – elfogta és kivégezte. Az esemény dokumentált, de Guevara halálának körülményeit és a CIA szerepének pontos mértékét a mai napig vitatják a történészek.

Fontos hangsúlyozni, hogy a gerillamozgalmak társadalmi bázisa országonként jelentősen eltért. Míg a kubai forradalom vidéki paraszti támogatásra épült, a dél-amerikai városiasodottabb társadalmakban a gerillaszervezetek gyakran az egyetemi középosztályból és a vidéki értelmiségből toboroztak. A vidéki parasztság és a városi munkásság sok esetben gyanakvással vagy közönnyel fogadta a fegyveres akciókat, ami hozzájárult a gerillamozgalmak elszigetelődéséhez. A „foco” elmélet kudarcát a szakirodalom széles körben elismeri, de azt, hogy a gerillák pontosan mekkora népi támogatással bírtak, országonként és időszakonként máig vitatják.

5.3.2.2 Chile 1970–73: a „demokratikus út” és annak összeomlása

A chilei eset a hidegháborús baloldal másik, alapvetően eltérő stratégiáját képviselte. A **Salvador Allende** vezette **Unidad Popular** (Népi Egység) koalíció 1970-ben demokratikus választásokon szerezte meg az elnökséget, és „szocialista átmenetet” hirdetett a fennálló alkotmányos keretek között. Allende kormánya államosította a rézipart, felgyorsította a földreformot, és kiterjesztette az állami szociális programokat. Ezek a lépések dokumentált törvényhozási és rendeleti aktusokon alapultak, de hatásukat – különösen a gazdasági növekedésre és a fogyasztásra gyakorolt hatást – a kortársak és a történészek eltérően értékelik.

A chilei kísérletet három oldalról érte nyomás. Először, a belső ellenzék – a kereszténydemokrata párt, a jobboldali Nemzeti Párt, a nagyvállalkozói szervezetek és a szélsőjobboldali **Patria y Libertad** – parlamenti obstrukcióval, sztrájkokkal és utcai erőszakkal próbálta lehetetlenné tenni a kormányzást. Másodszor, az Egyesült Államok kormánya – a Nixon-adminisztráció – dokumentáltan gazdasági nyomást gyakorolt, nem hivatalos csatornákon finanszírozta a chilei ellenzéki médiát és sztrájkmozgalmakat, és támogatta a katonai puccs előkészületeit. Harmadszor, a szélsőbaloldali csoportok – köztük a **MIR** (*Movimiento de Izquierda Revolucionaria*) – türelmetlenül bírálták Allendét, és vidéki földfoglalásokkal, gyárellenőrzéssel radikalizálták a helyzetet. Az 1973. szeptember 11-i katonai puccs, amelyet **Augusto Pinochet** tábornok vezetett, dokumentáltan véget vetett az alkotmányos rendszernek; Allende a puccs napján az elnöki palotában meghalt – a hivatalos halottkémi jelentés szerint öngyilkosságot követett el, amit a későbbi exhumálások megerősítettek, bár a részleteket a mai napig vitatják az emlékezetpolitikai csatákban.

A chilei kísérlet összeomlása nem egyszerűen „a baloldal kudarca” volt. A hidegháborús logika, az amerikai beavatkozás, a gazdasági szabotázs és a belső polarizáció együttesen hozta létre azt a válságot, amely a katonai puccshoz vezetett. A chilei eset azt is megmutatta, hogy a hidegháború nem csupán két nagyhatalom vetélkedése volt: a helyi osztály- és intézményi feszültségek, a politikai pártok radikalizálódása és a gazdasági szereplők ellenállása legalább annyira meghatározó

volt. Ezt a komplex ok-okozati láncot a történetírás konszenzusként kezeli, bár az egyes tényezők súlya vitatott.

5.3.2.3 A Nicaraguához hasonló forradalmi minták hatása Dél-Amerikára

A közép-amerikai **sandinista forradalom** (1979) – amely Nicaraguában megdöntötte a Somoza-diktatúrát – a dél-amerikai baloldal számára ismét a fegyveres felkelés lehetségességét sugallta. Azonban a nicaraguai minta közvetlen hatása Dél-Amerikában korlátozott volt. A kontinens országaiban ekkor már javában zajlottak a katonai diktatúrák és a „nemzetbiztonsági doktrína" keretében folytatott ellenforradalmi műveletek. A sandinista győzelem inkább az Egyesült Államok külpolitikáját radikalizálta: a Reagan-adminisztráció Közép-Amerikában kontrákat támogatott, Dél-Amerikában pedig tovább erősítette a hidegháborús szövetségesként kezelt jobboldali kormányzatokat. A dél-amerikai gerillamozgalmak közül a kolumbiai FARC és ELN, valamint a perui Sendero Luminoso a nicaraguai eseményektől függetlenül, saját belső logikájuk szerint folytatták harcukat.

5.3.3 3. A diktatúrák árnyékában: baloldal, elnyomás és a hidegháború vége

A baloldali mozgalmak és a forradalmi kísérletek sorsát a hidegháborús diktatúrák és az állami elnyomás határozta meg. A chilei puccs után a déli kúp országaiban – Argentínában, Uruguayban, Brazíliában, Bolíviában – a katonai rezsimek a „nemzetbiztonsági doktrína" nevében szisztematikusan felszámolták a baloldali szervezeteket. Az 1975-ben indult **Condor-terv** (Operación Cóndor) a dél-amerikai katonai diktatúrák közötti titkos együttműködés volt, amelynek célja a baloldali ellenzék határokon átnyúló üldözése, elrablása és meggyilkolása volt. A Condor-terv létezése dokumentált – az amerikai kormányzati archívumokból előkerült iratok és a későbbi bírósági eljárások tanúsága szerint –, de a műveletek teljes körét és az áldozatok pontos számát a mai napig kutatják. Az áldozatok becslése a források függvényében több ezerre tehető, de a pontos szám emlékezetpolitikai vita tárgya [lásd a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezetet].

A baloldal ebben az időszakban nem csupán áldozat volt, hanem maga is stratégiai válságba került. A kubai modell és a gerillaháború kudarcai után a baloldali pártok egy része a munkásmozgalomra, a szakszervezetekre és a bázisközösségekre helyezte a hangsúlyt. Brazíliában az 1970-es évek végén a **munkásmozgalom** és az egyházi bázisközösségek a katonai diktatúra elleni demokratikus ellenzék magját alkották; ebből nőtt ki a későbbi Munkáspárt (PT) és **Luiz Inácio Lula da Silva** politikai karrierje. Chilében a diktatúra alatt a betiltott baloldali pártok fokozatosan áttértek a tömeges tiltakozás és a választási részvétel stratégiájára, feladva a fegyveres harcot. Ez a stratégiai fordulat vita tárgya a baloldali mozgalmak történetírásában: egyesek szerint a demokratikus útra térés elárulta a forradalmi célokat, mások szerint éppen ez tette lehetővé a diktatúrák békés leváltását.

A hidegháború vége és a Szovjetunió összeomlása alapvetően átrajzolta a dél-amerikai baloldal feltételrendszerét. A szovjet támogatás megszűnése után a gerillamozgalmak kénytelenek voltak más finanszírozási forrásokat keresni – Kolumbiában ez a kokain-gazdasággal való összefonódást erősítette. A baloldali pártok nagy része elfogadta a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia kereteit, miközben a társadalmi igazságosságot és az állami újraelosztást tűzte zászlajára. Ez a fordulat készítette elő azt a baloldali hullámot, amely a 2000-es években több dél-amerikai országban kormányra juttatta a baloldali és baloldali-közép erőket.

5.3.4 4. Adósságválság és a washingtoni konszenzus

5.3.4.1 Az adósságválság gyökerei

Az 1980-as évek elején a dél-amerikai gazdaságokat sújtó **adósságválság** gyökerei a megelőző évtized nemzetközi hitelpiaci folyamataira nyúlnak vissza. Az 1970-es évek olajár-emelkedései után a nyugati bankok hatalmas mennyiségű, úgynevezett **petrodollárt** halmoztak fel, amelyet alacsony kamatokkal, gyakran állami garanciával helyeztek ki a fejlődő országokban. Dél-Amerika országai – különösen Brazília, Argentína és Mexikó – jelentős állami hitelt vettek fel infrastrukturális és iparosítási programok finanszírozására. Ezek a hitelek gyakran változó kamatozásúak voltak, így amikor az Egyesült Államok jegybankjának szerepét betöltő Federal Reserve 1979-től drasztikusan megemelte a kamatlábakat, a dél-amerikai adósok törlesztési terhei az egekbe szöktek.

A válság 1982-ben robbant ki, amikor Mexikó bejelentette, hogy nem tudja fizetni adósságait. A dél-amerikai országok többsége hamarosan hasonló helyzetbe került. A válság nem csupán pénzügyi volt: az államok a törlesztések teljesítése érdekében importvisszafogásra, a közkiadások csökkentésére és a helyi valuták leértékelésére kényszerültek, ami gazdasági recesszióhoz, munkanélküliséghez és a reálbérek csökkenéséhez vezetett. Az 1980-as évet Latin-Amerikában gyakran „elveszett évtizednek” (*década perdida*) nevezik, utalva a gazdasági növekedés megtorpanására és a szegénység növekedésére. Ez az elnevezés nem tény, hanem a szakirodalomban elterjedt értelmező kifejezés; azt, hogy pontosan mennyi volt a jövedelemcsökkenés, országonként eltérő statisztikai becslések mutatják, és a becslések módszertana vitatott.

5.3.4.2 A washingtoni konszenzus

Az adósságválságra adott válaszként a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank és az Egyesült Államok kormánya által képviselt hitelezői kör egy tízpontos gazdaságpolitikai receptet alakított ki, amelyet **John Williamson** közgazdász 1989-ben „washingtoni konszenzusnak” nevezett el. A csomag a következő fő elemeket tartalmazta: fiskális fegyelem, a közkiadások átirányítása az alapvető szolgáltatásokra, adóreform, a kamatlábak liberalizálása, versenyképes árfolyam, kereskedelmi liberalizáció, a külföldi közvetlen befektetések liberalizálása, privatizáció, dereguláció és a tulajdonjogok garanciája.

A washingtoni konszenzus nem volt törvény vagy formális szerződés; dokumentált tény, hogy az IMF és a Világbank a hitelekért cserébe ezeket a feltételeket szabta meg. A reformcsomagot a dél-amerikai országok az 1980-as évek végétől az 1990-es években eltérő mértékben és sebességgel hajtották végre. Chile már a Pinochet-diktatúra alatt, az 1970-es évek közepén megkezdte a piaci reformokat – ez a tény időben megelőzte a washingtoni konszenzus kifejezés megszületését, és vitatott értelmezési kérdés, hogy a chilei modell mennyiben tekinthető a konszenzus előfutárának vagy éppen annak későbbi igazolásának.

5.3.4.3 A neoliberalizmus hatásai és vitái

A piaci reformok hatása a kontinensre kettős. Egyrészt a makrogazdasági mutatók javultak: az infláció – amely egyes országokban az 1980-as évek végén több ezer százalékos volt – lecsökkent, a külföldi befektetések beáramlottak, és a gazdasági növekedés újraindult. Másrészt a privatizációk gyakran a közszolgáltatások árának emelkedésével, a munkahelyek megszűnésével és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével jártak. Az állami vállalatok eladása különösen vitatott: a hívei szerint a privatizáció hatékonyságot hozott, a kritikusai szerint pedig a nemzeti vagyon kiárusítását és a helyi oligarchiák megerősödését szolgálta. A szakirodalomban nincs konszenzus abban, hogy

a neoliberalizmus összességében növelte-e vagy csökkentette a szegénységet; a statisztikai mutatók országonként és időszakonként eltérő képet mutatnak, és a mérési módszerek maguk is vita tárgyát képezik.

Fontos elkülöníteni a „washingtoni konszenzus" mint gazdaságpolitikai recept dokumentált terjedését a „neoliberalizmus" kifejezés későbbi, kritikai használatától. A „neoliberalizmus" a latin-amerikai társadalomtudományban és a politikai diskurzusban gyakran pejoratív értelmű, a piaci reformok társadalmi következményeit hangsúlyozó fogalom, nem pedig a végrehajtott politika semleges leírása. A tankönyvi szövegben ezért körültekintően kell használni: jelezni kell, hogy a fogalom a tudományos vitákban éppúgy jelen van, mint a politikai küzdelmekben.

5.3.5 5. A „pink tide" – baloldali hullám a 21. század elején

A neoliberalizmus társadalmi következményei, a demokratizálódás utáni elégedetlenség, valamint a hidegháborús baloldal stratégiai átalakulása együttesen készítette elő az 1990-es évek végétől bontakozó, **rózsaszín hullámként** (*pink tide*) emlegetett baloldali kormányzati hullámot. A kifejezés a politikatudományi és publicisztikai nyelvben terjedt el, és nem ír le egységes mozgalmat: magában foglalta Hugo Chávez venezuelai, Lula da Silva brazíliai, Néstor Kirchner argentinai, Evo Morales bolíviai, Rafael Correa ecuadori és a chilei Michelle Bachelet kormányzását, amelyek ideológiai iránya, társadalmi bázisa és gazdaságpolitikája jelentősen eltért egymástól.

A „pink tide" közös vonása a szociális kiadások növelése, a szegénység csökkentését célzó programok (például a brazil **Bolsa Família**), valamint a Washington által diktált piaci ortodoxiától való kisebb-nagyobb eltávolodás volt. Ezt a hullámot részben a nyersanyagárak emelkedése finanszírozta, különösen a kínai kereslet növekedése révén; ennek a tételnek a mértékét a gazdaságtörténészek statisztikai elemzésekkel támasztják alá, bár a pontos összefüggést az országonkénti intézményi különbségek miatt vitatják. A baloldali kormányok időszaka nem volt egységesen sikeres: Venezuelában az olajjövedelmekre épülő politika később súlyos gazdasági és humanitárius válságba torkollott, míg Brazíliában a szociális programok és a gazdasági növekedés egy ideig párhuzamosan haladt. A „pink tide" értékelése ezért a kortárs politikatudomány egyik fő vitatémája: egyesek szerint a kontinens történetének legnagyobb szegénységcsökkentő időszaka volt, mások szerint a nyersanyag-exportra épülő, fenntarthatatlan növekedés és a politikai polarizáció forrása.

Az alfejezet szempontjából a „pink tide" nem csupán utóirat: azt jelzi, hogy a forradalmak, a diktatúrák és a neoliberalizmus ciklusai nem zárultak le a 20. századdal, hanem a jelenkori politika alapkérdéseit alakítják. A 21. századi baloldali kormányok a hidegháborús baloldal örökösei, de már nem forradalmi élcsapatként, hanem választási koalíciók vezetőiként léptek fel; a washingtoni konszenzus öröksége pedig – a piacpárti intézményi keretek és a társadalmi egyenlőtlenségek – továbbra is meghatározza a kontinens mozgásterét.

5.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban másodlagos szakirodalomra támaszkodik: a chilei népi egység kormányzásáról szóló monográfiákra, a dél-amerikai gerillamozgalmak történeti feldolgozásaira, a Gazdasági Bizottság Latin-Amerika és a Karib-térség számára (ECLAC/CEPAL) statisztikai kiadványaira, valamint a washingtoni konszenzusról szóló közgazdaságtani és politikatudományi írásokra. A gerillamozgalmakkal és a katonai rezsimekkel kapcsolatos tények egy része elsődleges forrásokból – bírósági jegyzőkönyvekből, kormányzati archívumokból, emlékiratokból és újságcikkekből – származik, de ezek hozzáférhetősége országonként egyenetlen.

A fő bizonytalanságok a következők: (1) a gerillamozgalmak társadalmi bázisának mérete és összetétele; (2) az Egyesült Államok beavatkozásának pontos mértéke és hatása, különösen Chile esetében; (3) a washingtoni konszenzus reformjainak oksági hatása a szegénységre és az egyenlőtlenségre; (4) a „pink tide” kormányok teljesítményének értékelése, amely jelenleg is folyamatban lévő vitatéma. Emlékezetpolitikai vita övezi a chilei puccs és az állami terror áldozatainak számát, a Condor-terv műveleteinek teljes körét, valamint az 1990-es évek piaci reformjainak társadalmi következményeit. A szöveg ezért törekszik arra, hogy ahol a tények nem egyértelműek, a becslések és értelmezések bizonytalanságát a források megjelölésével együtt jelezze.

5.3.7 Rövid összefoglaló

- A kubai forradalom (1959) a fegyveres ellenállás új modelljét hozta a dél-amerikai baloldal számára, de a gerillamozgalmak többsége kudarcot vallott, mert nem tudott széles társadalmi bázist kiépíteni.
- A chilei Unidad Popular (1970–73) a békés „demokratikus út” kísérlete volt, amelyet belső polarizáció, amerikai beavatkozás és a gazdasági szabotázs együtt döntött meg; a puccs dokumentált esemény, az okok súlya vitatott.
- A hidegháborús katonai diktatúrák a Condor-terv keretében szisztematikusan üldözték a baloldali ellenzéket; az áldozatok száma becslés, és emlékezetpolitikai vita tárgya.
- Az 1980-as évek adósságválsága az 1970-es évek petrodollár-hitelezésére és az amerikai kamatemelésre vezethető vissza; a válság az „elveszett évtized” megnevezés alatt ismert.
- A washingtoni konszenzus tízpontos piaci reformcsomagja az IMF és a Világbank feltételrendszerén keresztül terjedt el; hatása a makrogazdasági stabilitásra dokumentált, a társadalmi következményekről nincs konszenzus.
- A neoliberalizmus kritikai fogalomként terjedt el a társadalomtudományban és a közbeszédben; használata a politikai vitákban gyakran moralizáló, ezért a tankönyvben a konkrét reformok leírásával együtt szükséges.
- A 2000-es évek eleji „pink tide” a hidegháborús baloldal demokratikus örököse volt, és részben a nyersanyagárak emelkedése finanszírozta; értékelése jelenleg is vitatott.

5.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a chilei Unidad Popular stratégiája a kubai típusú gerillamozgalmakétól, és milyen külső-belső tényezők vezettek a puccshoz?
2. Hogyan függött össze az 1970-es évek petrodollár-hitelezése az 1982-es adósságválsággal, és miért nevezzük az 1980-as éveket „elveszett évtizednek”?
3. Melyek voltak a washingtoni konszenzus fő elemei, és miért vitatott a társadalmi hatása?
4. Mi a különbség a „neoliberalizmus” mint elemző fogalom és mint politikai jelszó között? Hogyan lehet ezt a különbséget forráskritikailag kezelni?
5. Milyen értelemben tekinthető a „pink tide” a hidegháborús baloldal örökösének, és milyen okokból vitatják az értékelését a kortárs kutatók?

5.4 Demokratizálódás és állampolgárság

A 20. század utolsó negyedében Dél-Amerika politikai térképét alapvetően átrajzolta az a folyamat, amelyet a szakirodalom **demokratizálódásként** (spanyolul: *democratización*, portugálul: *democratização*) emleget. A katonai rezsimek és a tekintélyelvű rendszerek szinte valamennyi

országban visszaszorultak, és helyüket választott kormányok, alkotmányos intézmények és legalább formálisan szabad versengésen alapuló politikai rendszerek vették át. A demokratizálódás azonban nem egyszeri esemény volt, hanem több évtizeden át tartó, országonként eltérő ritmusú átalakulás, amelynek során a politikai részvétel szabályai, az állampolgárság tartalma és a civil társadalom szerepe is újraértelmeződött. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan zajlottak le a demokratikus átmenetek, milyen intézményi reformok kísérték őket, és milyen korlátai maradtak a demokrácia minőségének a kontinensen. A hangsúly az átmeneti igazságszolgáltatás, az új alkotmányok, a választási rendszerek átalakítása és a civil társadalom megerősödése közötti összefüggésekre esik.

5.4.1 Az átmenetek típusai és az alkotmányos újraalapítás

A dél-amerikai demokratikus átmeneteket a hidegháború végének nemzetközi környezete és az egyes országok belső erőviszonyai egyaránt alakították. A szakirodalom megkülönbözteti azokat az eseteket, amikor a tekintélyelvű rendszer maga kezdeményezte a politikai nyitást, azokat, amikor a katonai rezsim és az ellenzék közötti tárgyalások vezettek a váltáshoz, valamint azokat, ahol a rezsim összeomlása vagy társadalmi nyomás kényszerítette ki a demokratizálódást. Az átmenetek időbeli lefutása sem volt egységes: Ecuador és Peru az 1970-es évek végén lépett ki a katonai kormányzás időszakából, Argentína 1983-ban, Brazília 1985-ben, Uruguay 1985-ben, Chile 1990-ben, Paraguay pedig 1989-ben tért vissza a választott kormányzás útjára. Bolívia és Venezuela korábbi demokratikus időszakok után a 2000-es években ismételten válságba került, ami arra figyelmeztet, hogy a demokratizálódás nem lineáris folyamat.

A demokratikus átmenetek többsége alkotmányos újraalapítással járt. Az **új alkotmányok** nem csupán az intézményi kereteket módosították, hanem az állampolgárság fogalmát is kiterjesztették. Brazíliában az 1988-as alkotmány – amelyet a katonai rezsim utáni Nemzetgyűlés fogadott el – széles körű szociális jogokat, munkajogi garanciákat és közösségi részvételi eszközöket rögzített. Az alkotmányozási folyamatot nagymértékben befolyásolták a civil társadalmi szereplők, köztük a szakszervezetek, az egyházi bázisközösségek és a föld nélküli munkások mozgalma, ami a brazil szakirodalomban a Constituição cidadã („állampolgári alkotmány”) elnevezéshez vezetett. Kolumbiában az 1991-es alkotmányozás hasonlóan inkluzívnak számított: a dokumentum bevezette a **tutela** nevű jogorvoslati lehetőséget, amely lehetővé teszi az állampolgárok számára, hogy alapvető jogaik megsértése esetén közvetlenül bírósághoz forduljanak. Ez a mechanizmus a kolumbiai joggyakorlatban rendkívül elterjedt és a demokrácia minőségének egyik fontos mutatója lett.

Az alkotmányozási hullám nem ért véget a 20. században. Venezuela 1999-ben fogadott el új alkotmányt a Hugo Chávez vezette politikai átrendeződés részeként, amely a „részvételi demokrácia” és a „bolivári” állameszme jegyében szervezte át az államot. Ecuador 2008-ban, Bolívia pedig 2009-ben fogadott el olyan alkotmányt, amely először ismerte el az állam **plurinacionális** (soknemzetiségű) jellegét, vagyis azt, hogy az egységes állam keretein belül több őslakos nemzet él, amelyek önrendelkezési, nyelvi és területi jogokkal rendelkeznek. Ez a fordulat szakított a 19. század óta uralkodó, asszimilációra épülő nemzetfelfogással. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az alkotmányos elismerés és a tényleges jogérvényesítés között továbbra is jelentős szakadék maradt: számos őslakos közösség a mai napig küzd a földjogok gyakorlati elismeréséért, a bányászati és energetikai projektekkel szembeni védelemért.

5.4.2 Átmeneti igazságszolgáltatás: a múlt feldolgozásának útjai

A demokratizálódás és az állampolgárság kérdése szorosan összefüggött a **hidegháborús diktatúrák** örökségének feldolgozásával. A **átmeneti igazságszolgáltatás** (angolul: *transitional*

justice, spanyolul: *justicia transicional*) fogalma azokra a jogi, politikai és társadalmi eljárásokra utal, amelyek a tekintélyelvű rendszerek emberi jogi jogsértéseinek feltárását, az áldozatok kárpótlását, a felelősök elszámoltatását és az emlékezet megőrzését célozzák. Dél-Amerika ezen a területen különösen fontos tapasztalatokat halmozott fel, ugyanakkor az egyes országok között jelentős eltérések figyelhetők meg.

Argentína az egyik legkorábbi és nemzetközileg is nagy figyelmet kapott eset. A katonai diktatúra 1983-as összeomlását követően Raúl Alfonsín kormánya létrehozta a **CONADEP** (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, az Eltűnt Személyek Nemzeti Bizottsága) nevű testületet, amelynek 1984-es, *Nunca Más* (Soha többé) címen megjelent jelentése több ezer emberi jogi jogsértést dokumentált, és a katonai vezetők bíróság elé állításának alapjául szolgált. A dokumentált tények közé tartoznak a titkos fogdákban elkövetett emberrablások, kínzások és gyilkosságok, valamint a „repülőgépes kivégzések" gyakorlata. A jelentés azonban becsléseket is tartalmazott: a pontos áldozatszám máig vitatott, és a különböző emberi jogi szervezetek 9 000 és 30 000 közötti eltűnt személyről beszélnek. Ez a bizonytalanság részben a rezsim által megsemmisített nyilvántartásokkal, részben a titkos temetkezési helyek felderítésének nehézségével magyarázható.

A chilei átmenet ezzel szemben kompromisszumos keretek között zajlott. Augusto Pinochet 1990-es távozása után a demokratikus koalíció elfogadta az 1980-as alkotmány számos elemét, és a felelősség kérdését először egy **Igazság és Megbékélés Bizottság** (Comisión Nacional de Verdad y Reconciliación) vizsgálta, amely 1991-ben tette közzé jelentését. A bizottság körülbelül 2 300 áldozatot azonosított, de mandátuma csak a politikai gyilkosságokra és az eltűnésekre terjedt ki, a kínzás áldozataira nem. A katonai vezetők büntetőjogi felelősségét sokáig az 1978-as amnesztiatörvény és a Pinochet-féle alkotmányos rendelkezések akadályozták. Az áttörést az 1998-as londoni letartóztatás hozta, amely lehetővé tette, hogy a chilei bíróságok fokozatosan megtörjék az amnesztia gyakorlatát. Pinochetet büntetőjogi felelősségre vonás nélkül, de számos bírósági eljárás kíséretében érte a halál 2006-ban; az amnesztiatörvény alkalmazásának korlátozása és a több száz eljárás megindítása a chilei igazságszolgáltatás fontos fordulata.

Brazília ezzel szemben hosszú ideig az elszámoltatás elmaradásának példája volt. Az 1979-es amnesztiatörvény, amelyet még a katonai rezsim idején fogadtak el, mind a politikai foglyokra, mind az állami elkövetőkre kiterjedt. Ez a jogi keret egészen a 2010-es évekig akadályozta a büntetőjogi felelősségre vonást, és csak az **Igazság Nemzeti Bizottsága** (Comissão Nacional da Verdade) 2012–2014-es munkája, valamint az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság döntései nyomán kezdett a brazil bíróság a szűkítő értelmezés felé elmozdulni. A bizottság jelentése szerint legalább 434 ember halt meg vagy tűnt el az állami elnyomás következtében, de a testület maga is hangsúlyozta, hogy a szám alulbecsült, mert a dokumentáció hiányos. A brazil eset arra mutat rá, hogy az átmeneti igazságszolgáltatás nem pusztán jogi, hanem erősen politikai és emlékezetpolitikai folyamat is.

A kontinens országai közül több helyen az amnesztiatörvények máig érvényben vannak, vagy csak részlegesen sikerült azokat felszámolni. Uruguayban az 1986-os, népszavazással megerősített amnesztiatörvény évtizedekig akadályozta a katonai vezetők felelősségre vonását, és csak a 2000-es években indult meg az a jogi gyakorlat, amely a törvényt alkotmányellenesnek minősítette bizonyos ügyekben. Paraguayban a Stroessner-diktatúra alatt elkövetett jogsértések feltárása még ennél is korlátozottabb, részben azért, mert a politikai rendszer töredezett és a múltfeldolgozás kevésbé intézményesült. Az átmeneti igazságszolgáltatás tehát nem egyetlen minta, hanem olyan gyakorlat, amelynek mélysége és hatékonysága nagyban függ a demokratikus konszolidáció erejétől, a bíróságok függetlenségétől és a civil társadalom nyomásától.

5.4.3 Választási rendszerek és a demokrácia minősége

Az új demokráciák intézményi kialakítása során a **választási rendszerek** átalakítása kulcskérdés volt. A cél az volt, hogy a korábbi, gyakran korlátozott vagy manipulált versengést felváltsa egy szabad, tisztességes és inkluzív eljárás. A dél-amerikai országok többsége elnöki rendszert működtet, amelyben a közvetlenül választott elnök mellett parlamenti képviselőket is választanak. Az intézményi részletek azonban eltérnek.

Az egyik fontos újítás a **kétfordulós elnökválasztás** bevezetése volt, amely lehetővé teszi, hogy a második fordulóban a két legtöbb szavazatot kapott jelölt mérkőzzön meg, csökkentve a töredezett pártrendszer kockázatát. Ezt a modellt alkalmazzák például Brazíliában, Chilében, Peruban és Kolumbiában. A kétfordulós rendszer a demokratikus legitimáció erősítését szolgálja, ugyanakkor kritikusai szerint hozzájárulhat a politikai polarizáció növekedéséhez és a második fordulóban a taktikai szavazás terjedéséhez. A választási rendszerek másik fontos jellemzője a **női kvóták** bevezetése volt. Argentína 1991-ben fogadta el a nemi kvótát előíró törvényt, amely a parlamenti helyek legalább 30 százalékát nők számára biztosítja. Ezt több ország követte, nemzedékekkel később pedig a kvótát egyes helyeken a paritásos rendelkezés váltotta fel. A kvóták nem önmagukban oldják meg a nők politikai alulreprezentáltságát, de a dél-amerikai tapasztalatok azt mutatják, hogy a jogszabályi kényszer jelentősen növeli a női képviselők arányát, ha a választási listákra vonatkozó szabályok valóban kikényszeríthetők.

A demokrácia minőségének értékelése a választási szabályokon túl a képviselet, a jogállamiság, a civil kontroll és a részvétel dimenzióit is magában foglalja. A dél-amerikai demokráciákat a szakirodalom gyakran **delegatív demokráciaként** írja le Guillermo O'Donnell nyomán, ami azt jelenti, hogy a formális választási eljárások működnek, de a hatalomgyakorlás erősen az elnöki akaratra koncentrálódik, a fékek és ellensúlyok gyengék, és a választók elsősorban az elnököt hatalmazzák fel, aki időközben viszonylag szabadon cselekszik. Ez az értelmezés vitatott: egyes kutatók szerint a delegatív demokrácia fogalma jól megragadja a latin-amerikai elnöki rendszerek gyengeségeit, mások szerint túlzottan leegyszerűsíti a képet, és figyelmen kívül hagyja azokat az intézményi és társadalmi szereplőket, amelyek korlátozzák az elnöki hatalmat.

A demokrácia minőségét befolyásoló tényezők között kiemelt helyen szerepel a **korrupció**. A korrupció nem csupán morális vagy büntetőjogi probléma, hanem a politikai egyenlőséget aláásó jelenség is, mivel a közforrások magáncélú elsajátítása az állampolgárok egyenlő hozzáférését sérti. A 20. század végén és a 21. század elején számos dél-amerikai országban került sor korrupciós botrányokra, például a brazil **Petrolão** ügyre vagy a kolumbiai és perui elnökök elleni eljárásokra. A korrupció feltárása gyakran a bíróságok és az ügyészségek függetlenségét, valamint a sajtó szabadságát teszi próbára. A korrupció mértékére vonatkozó statisztikai becslések óvatosan kezelendők: a Transparency International korrupcióérzékelési indexe például percepción alapul, tehát nem közvetlenül a tényleges korrupciót méri, hanem azt, ahogyan az érintettek érzékelik. Ezért az ilyen adatokat értelmezési keretként, nem pedig egzakt mérésként érdemes használni.

5.4.4 Civil társadalom, részvétel és az állampolgárság határai

A demokratizálódás nem csupán az elitek közötti tranzakciók eredménye volt; a folyamatot nagymértékben alakították azok a társadalmi mozgalmak, amelyek a részvétel kiszélesítését, az emberi jogi jogsértések feltárását, a diszkrimináció felszámolását és a gazdasági igazságtalanság megszüntetését követelték. A **civil társadalom** tehát nem egyszerűen a demokrácia „haszonélvezője", hanem annak egyik fontos mozgatója. Az emberi jogi szervezetek – mint az argentin **Madres de Plaza de Mayo** (Május téri anyák) vagy a chilei **Vicaría de la Solidaridad** – a diktatúrák idején is tevékenykedtek, és a demokratizálódás után az igazságszolgáltatás követelésének fő hangadói lettek. Az őslakos mozgalmak, különösen Bolíviában, Ecuadorban és a perui Andokban,

a plurinacionális állam eszméjét vitték be az alkotmányos vitákba. A nőmozgalmak a nemi erőszak, az abortuszjogok és a politikai képviselet kérdéseit tematizálták, gyakran szembekerülve a katolikus egyház konzervatív álláspontjával.

A civil társadalom erősödése azonban nem automatikusan jelenti a demokrácia minőségének javulását. Azokban az országokban, ahol az állam gyenge, és a nemzetközi gazdasági nyomás vagy a kábítószer-kereskedelemhez kapcsolódó erőszak aláássa a közbiztonságot, a civil szervezetek tevékenysége is korlátozott. Kolumbiában a békefolyamat, a jogvédők és a szakszervezeti vezetők elleni támadások mutatják, hogy a demokratikus intézmények formális működése mellett a polgári élet védelme nem mindig érvényesül. Venezuelában a gazdasági összeomlás és az autoriter irányba való elmozdulás erőszakkal fenyegeti az ellenzéki civil szereplőket, ami a demokratizálódás visszafordíthatóságát példázza.

Az állampolgárság tartalma Dél-Amerikában a formális jogokon túl számos gyakorlati korláttal szembesül. A szegénység, az egyenlőtlenség, a vidéki területek infrastrukturális elmaradottsága, az etnikai és faji diszkrimináció mind olyan tényezők, amelyek meggátolják, hogy az állampolgárok ténylegesen gyakorolni tudják a politikai, szociális és kulturális jogaikat. A **társadalmi mobilitás** és az **egyenlőség** kérdése ezért szorosan összekapcsolódik a demokrácia minőségével: ha a jogi egyenlőség nem párosul a gazdasági esélyek legalább minimális kiegyenlítésével, akkor a demokrácia a társadalom peremén élők számára üres formának tűnhet. A 2000-es évek baloldali kormányai – mint a brazil Luiz Inácio Lula da Silva, az argentin Néstor Kirchner, a bolíviai Evo Morales vagy az ecuadori Rafael Correa – éppen ezt a feszültséget próbálták kezelni szociális programokkal, feltételes készpénz-transzferekkel és az őslakos jogok alkotmányos elismerésével. E politikák értékelése tudományos viták tárgya: van, aki szerint a szegénység csökkentésében valódi eredményeket értek el, mások szerint a redisztribúció fenntarthatatlanul függött a nyersanyagárak ciklikusságától, és nem sikerült a gazdasági szerkezetet átalakítani.

5.4.5 Források és bizonytalanságok

A demokratizálódás és az állampolgárság vizsgálata elsősorban jogi és politikai dokumentumokra épül: alkotmányszövegekre, választójogi törvényekre, emberi jogi bizottságok jelentéseire, bírósági ítéletekre és az átmeneti igazságszolgáltatással foglalkozó nemzetközi szervezetek anyagaira. A statisztikai adatok – mint a választási részvétel, a női képviselők aránya vagy a korrupcióérzékelés – nemzetközi intézményektől és független kutatóközpontoktól származnak, de módszertani bizonytalansággal terheltek. A választási részvétel például országonként eltérő módon mérhető: van, ahol kötelező a szavazás, máshol önkéntes, ami megnehezíti az összehasonlítást.

A legfontosabb bizonytalanságok az áldozatszámokkal kapcsolatosak. A diktatúrák által elkövetett jogsértéseket a rezsimek igyekeztek elrejteni, a nyilvántartásokat megsemmisíteni vagy soha nem vezetni. Ezért a CONADEP jelentés, a chilei bizottsági dokumentumok és a brazil Igazság Bizottság adatai minimum-becsléseknek tekintendők, amelyeket a későbbi kutatások korrigálhatnak. Az értelmezési viták közé tartozik az is, hogy a demokratizálódás mennyiben tekinthető sikeresnek. A **demokrácia minőségének** mérésére nincs egységes tudományos konszenzus: a különböző indexek más-más súlyt adnak a választási folyamatoknak, a politikai kultúrának, a korrupciónak és a civil szabadságjogoknak. Ráadásul a demokrácia fogalma maga is korszakhoz kötött; a 19. századi liberális demokráciafelfogás, a 20. századi tömegdemokrácia és a 21. századi plurinacionális modell között nincs folytonos, töretlen fejlődési ív.

5.4.6 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai demokratizálódás az 1970-es évek végétől bontakozott ki, de országonként eltérő ütemben és eltérő kompromisszumokkal zajlott.

- Az új alkotmányok (Brazília 1988, Kolumbia 1991, Venezuela 1999, Ecuador 2008, Bolívia 2009) kiszélesítették az állampolgárság jogi kereteit, de a gyakorlati érvényesítés hiányos maradt.
- Az átmeneti igazságszolgáltatás intézményei (igazság- és megbékélésbizottságok, bírósági eljárások) jelentős szerepet játszottak a múlt feltárásában, ám az amnesztiatörvények és a politikai akadályok sok országban korlátozták a felelősségre vonást.
- A választási rendszerek reformja, a kétfordulós elnökválasztás és a női kvóták a demokratikus intézményrendszer formális erősítését szolgálta, de nem szüntette meg a delegatív vonásokat.
- A civil társadalom – emberi jogi, őslakos, női, szakszervezeti mozgalmak – aktívan alakította a demokratizálódás folyamatát, és a részvétel kiszélesítésének fontos szereplője maradt.
- A demokrácia minőségét a jogi kereteken túl a társadalmi egyenlőtlenség, a korrupció, a közbiztonság és az állami kapacitás hiányosságai is meghatározzák.
- A demokratizálódás visszafordítható: Venezuela példája mutatja, hogy a választási legitimáció formális megléte nem akadályozza meg az autoriter hatalomgyakorlást.

5.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Argentína és Brazília átmeneti igazságszolgáltatási gyakorlatát! Milyen jogi és politikai tényezők magyarázzák a különbségeket?
2. Mit jelent a „plurinacionális állam” fogalma, és milyen alkotmányos változásokat hozott Ecuadorban és Bolíviában? Milyen korlátai vannak az őslakos jogok gyakorlati érvényesítésének?
3. Milyen érvek szólnak a kétfordulós elnökválasztás bevezetése mellett, és milyen kritikákat fogalmaztak meg vele szemben a dél-amerikai tapasztalatok alapján?
4. Értékelje a civil társadalom szerepét a demokratizálódás folyamatában! Miért nem tekinthető automatikusan a demokrácia minőségét növelő tényezőnek?
5. Miért problematikus a demokrácia minőségét egyetlen rangsorral mérni? Milyen módszertani bizonytalanságok merülnek fel a szövegben tárgyalt adatokkal kapcsolatban?

6 A jelenkor

6.1 Egyenlőtlenség, szegység és társadalmi mobilitás

Dél-Amerika a világ egyik legnagyobb jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségével jellemezhető régiója. A szegénység és a társadalmi mobilitás kérdése nem választható el a gyarmati örökségtől, a rabszolgaságtól, a földtulajdon koncentrációjától és a 20. századi gazdaságpolitikai váltásoktól. A jelenkori egyenlőtlenségek megértéséhez ezért vissza kell nyúlni a korábbi fejezetekben tárgyalt folyamatokhoz: a gyarmati kasztrendszerhez, az exportgazdaság és a populizmus időszakához, valamint az 1990-es évek neoliberalizmusához. Ez az alfejezet a jövedelmi és vagyoni különbségek, az informalitás, az oktatás, az egészségügy, valamint a középosztály bővülésének és a szegénység újratermelődésének összefüggéseit vizsgálja, kontinentális összehasonlító keretben. A hangsúly arra kerül, hogy a gazdasági mutatók mögött milyen társadalmi mechanizmusok állnak, és mennyiben tekinthetők a mérési eredmények dokumentált ténynek, becslésnek vagy vitatott értelmezésnek.

6.1.1 Jövedelmi és vagyoni különbségek

A jövedelmi egyenlőtlenség leggyakrabban használt mutatója a **Gini-index** (Gini coefficient), amely 0 és 1 közötti értéket vehet fel; a magasabb érték nagyobb egyenlőtlenséget jelez. Dél-Amerikában a 2010-es években a háztartási felméréseken alapuló Gini-értékek jellemzően 0,40 és 0,55 között mozogtak az egyes országokban, ami a világátlaghoz képest magasnak számít. Fontos azonban megkülönböztetni a jövedelmi és a **vagyoni egyenlőtlenséget** (wealth inequality). A jövedelmi adatok gyakran alulbecslik a legfelső jövedelmi csoportok részesedését, mert a háztartási felmérésekben a nagyon gazdagok alulreprezentáltak, és a tőkejövedelmeket ritkán rögzítik pontosan. Az adóhatósági adatokra épülő becslések – amelyek több országban csak részlegesen hozzáférhetők – arra utalnak, hogy a leggazdagabb 1 százalék részesedése a nemzeti jövedelemből jóval magasabb lehet, mint amit a felmérések mutatnak. Ezért a jövedelmi egyenlőtlenségre vonatkozó állítások mindig forrástípushoz és módszertanhoz kötöttek, és a tudományos konszenzus szerint az adóadatok és a felmérések kombinációja ad megbízhatóbb képet.

A vagyoni különbségek még a jövedelmi különbségeknél is nagyobbak. A földtulajdon koncentrációja – a gyarmati **latifundium** (nagybirtok) öröksége – a 21. században is meghatározó, különösen az Andok országaiban és Brazíliában. A mezőgazdasági összeírások szerint a birtokok kis hányada ellenőrzi a termőföld jelentős részét, bár az adatok országonként és időpontonként eltérnek. A pénzügyi vagyon, az ingatlan és a vállalati tulajdon koncentrációja szintén erős; a vagyonra vonatkozó becslések még bizonytalanabbak, mivel sok országban nincs rendszeres vagyonfelmérés, és a vagyon egy része adóparadicsomokban vagy bejelentetlen formában van.

Az egyenlőtlenség regionális mintázata összefügg a gazdasági szerkezettel. A nyersanyag-exportra épülő országokban a jövedelmek ingadozása a világpiaci árakkal együtt változik, ami a szegénységi ráták ciklikus mozgását okozza. Az 1990-es években végrehajtott piacosító reformok – privatizáció, kereskedelemliberalizáció, a munkaerőpiac rugalmasabbá tétele – növelték a termelékenységet, de sok esetben rövid távon növelték az egyenlőtlenséget is. Ezt a hatást a 2000-es évek elején részben ellensúlyozták a feltételes készpénz-transzferek és a minimálbér-emelések. A 2010-es évek

végétől azonban több országban ismét nőtt a jövedelmi távolság, amit a gazdasági recesszió, a COVID-19 világjárvány és az infláció eltérő társadalmi hatásai magyaráznak.

6.1.2 A szegénység mérése és dinamikája

A **szegénység** (pobreza/pobreza) mérése nem egységes. A leggyakrabban használt mutató a **jövedelmi szegénységi ráta**, amely azt méri, hogy a lakosság mekkora hányada él egy meghatározott jövedelmi küszöb alatt. A küszöb lehet nemzeti szegénységi vonal, vagy nemzetközi összehasonlításra alkalmas vásárlóerő-paritáson (PPP) alapuló vonal. A Világbank által használt nemzetközi szegénységi küszöb – amely a 2010-es években napi 1,90, majd a 2020-as években napi 2,15 nemzetközi dollárra módosult – extrém szegénységet jelöl, míg a napi 5,50 dolláros küszöb a mérsékelt szegénység egy gyakran használt felső határa. Ezek a számok azonban módszertani választások eredményei, és vitathatók, mert nem feltétlenül tükrözik a helyi megélhetési költségeket.

A 2000-es években Dél-Amerika szegénységi rátái látványosan csökkentek. A nyersanyagárak emelkedése, a gazdasági növekedés, a szociális programok kiterjesztése és a munkaerőpiac bővülése együttesen több tízmillió embert emelt ki a jövedelmi szegénységből. Ez a csökkenés a legtöbb országra jellemző volt, bár mértéke eltért. A 2010-es évek második felétől a tendencia megtorpant, sőt több országban visszájára fordult. A gazdasági növekedés lassulása, a nyersanyagárak esése, a politikai válságok és a COVID-19 világjárvány következtében a szegénységi ráták ismét emelkedtek; a pandémia alatt a jövedelemkiesés leginkább az informális munkavállalókat és a kiszolgáltatott háztartásokat sújtotta.

A szegénység területi, etnikai és nemi dimenziói jelentősek. A vidéki területeken, különösen az Andok fennsíkjain és az Amazonas-medencében, a szegénységi ráták rendre magasabbak, mint a nagyvárosokban. Az **őslakos** (indigenous) és **afro-leszármazott** (afrodescendiente) lakosság körében a szegénység arányosan nagyobb, mint a fehér vagy mesztic lakosság körében, ami a gyarmati időktől öröklött strukturális hátrányok folytonosságát jelzi. A nők – különösen az egyedülálló anyák és az informális szektorban dolgozók – szintén felülreprezentáltak a szegény háztartásokban. Ezeket a különbségeket a háztartási felmérések rendszeresen dokumentálják, de a pontos arányok országonként és felmérési évenként változnak.

6.1.3 Informalitás és a munkaerőpiac

Az **informalitás** (informalidad/informalidade) a dél-amerikai munkaerőpiac egyik legfontosabb jellemzője. Az informális munkavégzés magában foglalja a be nem jelentett alkalmazotti munkát, az önfoglalkoztatást szabályozatlan feltételek mellett, valamint a családi segítő munkát. A nemzetközi munkaügyi szervezetek becslései szerint a régióban a foglalkoztatottak jelentős hányada – országtól függően nagyjából a fele, egyes országokban ennél több – informálisan dolgozik. Ez az arány a vidéki mezőgazdaságban, a háztartási alkalmazotti munkában és a kiskereskedelemben a legmagasabb.

Az informalitás okai között szerepel a formális munkahelyek hiánya, a vállalkozásokra nehezedő adó- és járulékterhek, a munkaerőpiaci szabályozás merevsége vagy éppen annak gyenge kikényszerítése, valamint a képzettség alacsony szintje. Az informális munkavállalók általában nem rendelkeznek munkaszerződéssel, társadalombiztosítási védelemmel, fizetett szabadsággal vagy nyugdíjra való jogosultsággal. Ez a helyzet újratermeli a szegénységet, mert az informális jövedelmek alacsonyabbak, bizonytalanabbak, és a betegség, baleset vagy időskor kockázata közvetlenül a háztartásra hárul.

A **társadalmi mobilitás** (social mobility) szempontjából az informalitás kettős hatású. Egyrészt az informális szektor belépési küszöbe alacsony, így a munkanélküliek számára túlélési lehetőséget biztosít, és egyes esetekben vállalkozói pályát nyithat. Másrészt az informális munkából a formális szektorba való átlépés gyakran nehéz, és az informális munkával töltött évek nem számítanak be a nyugdíjjogosultságba sem. A generációk közötti mobilitás így akkor erősödik, ha a gyermekek olyan oktatásban részesülnek, amely lehetővé teszi a formális foglalkoztatásba való belépést; ellenkező esetben az informalitás öröklődik.

6.1.4 Oktatás és társadalmi mobilitás

Az oktatás a szegénységből való kilépés és a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornája. Dél-Amerikában az alapfokú oktatás hozzáférése az elmúlt évtizedekben közel teljessé vált, de a **középfokú oktatás** (secondary education) és a **felsőoktatás** (higher education) terén továbbra is jelentős különbségek vannak. A 2000-es években több ország – különösen Brazília, Chile, Ecuador és Bolívia – szélesítette a felsőoktatási bejutást, részben állami ösztöndíjakkal, kvótákkal vagy új egyetemek létrehozásával. Ennek eredményeként az egyetemi hallgatók száma gyorsan nőtt, és a családjukban első generációs diplomások aránya is emelkedett.

A hozzáférés bővülése azonban nem szüntette meg a minőségi egyenlőtlenségeket. A jobb minőségű közoktatás és a magániskolák továbbra is a magasabb jövedelmű családok gyermekeit részesítik előnyben; a szegényebb régiókban az iskolai infrastruktúra, a tanárképzés és a tananyag minősége gyengébb. A nemzetközi mérések – például a PISA-felmérések – azt mutatják, hogy a dél-amerikai diákok tanulmányi eredménye messze elmarad a magas jövedelmű országokétól, és az eredmények erősen korrelálnak a családi társadalmi-gazdasági státusszal. Ez azt jelenti, hogy az oktatás önmagában nem törte meg a szegénység újratermelődését, hanem sok esetben konzerválta a meglévő különbségeket.

A **lemorzsolódás** (deserción escolar) a középfokú oktatásban különösen a szegény, vidéki és őslakos közösségekben magas. A COVID-19 világjárvány alatt a távoktatásra való átállás tovább növelte a digitális szakadékot, mert a hátrányos helyzetű tanulók gyakran nem fértek hozzá megbízható internethez vagy megfelelő eszközökhöz. A járvány oktatási hatásai hosszabb távon is csökkenthetik a mobilitási esélyeket, mivel a tanulási veszteségek nehezen behozhatók.

6.1.5 Egészségügy és egyenlőtlenség

Az egészségügyi egyenlőtlenség szorosan összefügg a jövedelmi és területi különbségekkel. Dél-Amerikában az egészségügyi rendszerek szerveződése országonként eltér: egyes országokban állami, adókból finanszírozott rendszer működik (például Brazília **Egységes Egészségügyi Rendszere** – Sistema Único de Saúde, SUS), máshol társadalombiztosítási alapú rendszer, megint máshol a magánbiztosítás jelentős szerepet játszik. A közös jellemző azonban az, hogy a hozzáférés és az ellátás minősége erősen függ a jövedelemtől, a lakóhelytől és a formális foglalkoztatástól.

A formális szektorban dolgozók általában társadalombiztosítási csomagokhoz férnek hozzá, míg az informális munkavállalók csak az állami alapszolgáltatásokra támaszkodhatnak. A vidéki és távoli régiókban az orvosok és kórházi férőhelyek sűrűsége alacsonyabb, a szakellátáshoz való hozzáférés korlátozott. A gyermekhalandóság és az anyai halandóság mutatói ugyan javultak az elmúlt évtizedekben, de a szegényebb régiókban és az őslakos közösségekben továbbra is magasabbak. A krónikus betegségek – például a cukorbetegség, a magas vérnyomás – kezelésében is megfigyelhető a társadalmi egyenlőtlenség, mert a gyógyszerekhez és a rendszeres orvosi kontrollhoz való hozzájutás a jobb módúak számára könnyebb.

A COVID-19 világjárvány élesen megmutatta ezeket a különbségeket. A halálozási adatok szerint a szegényebb negyedekben, a zsúfolt háztartásokban élők, az informális munkavállalók és az egészségügyi ellátáshoz rosszabbul hozzáférő csoportok körében a halálozás arányosan magasabb volt. A járvány alatt az egészségügyi rendszerek túlterheltsége miatt a nem sürgős ellátások elmaradtak, ami hosszabb távon is hatással lehet a szegényebb lakosság egészségi állapotára. Az oltási kampányok során a hozzáférés eleinte egyenlőtlen volt, bár a legtöbb ország fokozatosan kiterjesztette az oltást a teljes lakosságra.

6.1.6 A középosztály bővülése és a szegénység újratermelődése

A 2000-es években Dél-Amerikában a **középosztály** (clase media) jelentős bővüléséről beszéltek a nemzetközi szervezetek és a kormányok. A fogalom azonban nem egységes; leggyakrabban jövedelmi sávokkal határozzák meg, például napi 10 és 50 dollár közötti vásárlóerő-paritásos jövedelem. E meghatározás szerint a régióban több tízmillió ember lépett be a középosztályba a nyersanyag-boom és a szociális programok időszakában. Ez a folyamat összefüggött a foglalkoztatás bővülésével, a minimálbér emelkedésével és a feltételes készpénz-transzferek bevezetésével, amelyek közvetlenül növelték a szegény háztartások jövedelmét.

A középosztály bővülése azonban törékenynek bizonyult. A jövedelmi sáv alsó részén elhelyezkedő „sebezhető” csoportok – akik már nem szegények, de még nem rendelkeznek a középosztály stabilitását biztosító vagyonnal, formális munkaszerződéssel vagy társadalombiztosítással – egy gazdasági sokk, betegség vagy munkanélküliség esetén könnyen visszacsúsznak a szegénységbe. A 2010-es évek végétől a gazdasági lassulás, majd a COVID-19 világjárvány ezt a törékenységet leplezte le: sok, korábban középosztályba sorolt háztartás ismét a szegénységi küszöb alá került.

A **szegénység újratermelődése** (reproduction of poverty) azt jelenti, hogy a szegénység nem csupán jövedelmi hiány, hanem olyan strukturális mechanizmusok eredménye, amelyek generációról generációra továbbadják a hátrányokat. Ilyen mechanizmus a rossz minőségű oktatáshoz való hozzáférés, a lakóhelyi szegregáció, a társadalmi tőke hiánya, az informális munkavégzés, valamint a diszkrimináció etnikai és nemi alapon. A feltételes készpénz-transzferek – például a brazil **Bolsa Família** vagy a hasonló programok más országokban – bizonyítottan csökkentették a rövid távú szegénységet és növelték az iskolába járást, de önmagukban nem voltak képesek megtörni a szegénység újratermelődésének láncolatát. Ehhez a munkaerőpiac formális bővítésére, a minőségi közoktatásra és a területi egyenlőtlenségek csökkentésére lett volna szükség.

A szegénység újratermelődésének egyik markáns példája a lakóhelyi szegregáció. A nagyvárosokban a szegény negyedek – például a brazil **favela** vagy a venezuelai **barrio** – gyakran a formális város határán, rossz infrastruktúrával, gyenge közbiztonsággal és korlátozott szolgáltatásokkal rendelkeznek. Az ilyen területeken felnővő gyermekek iskolái, egészségügyi ellátása és munkaerőpiaci kapcsolatai gyengébbek, ami csökkenti mobilitási esélyeiket. A lakóhelyi szegregáció és az etnikai szegregáció gyakran átfed, mivel a szegény negyedek lakói között felülreprezentáltak az őslakos és afro-leszármazott családok.

6.1.7 Regionális összehasonlítás és politikai gazdaságtan

A dél-amerikai országok között jelentős különbségek vannak a jövedelmi egyenlőtlenség, a szegénység és a mobilitás terén. A 2000-es években a legnagyobb jövedelmi egyenlőtlenség-csökkenést Brazília, Ecuador, Bolívia és Argentína mutatta, míg Chile és Uruguay eleve alacsonyabb egyenlőtlenséggel jellemezhető, de ott is megmaradtak a vagyoni különbségek. A különbségek okai között szerepel az adórendszer progresszivitása, a szociális kiadások szerkezete, a minimálbér-szabályozás, valamint a munkaerőpiaci intézmények ereje.

Az **adózás** (taxation) szerepe kiemelkedő. Dél-Amerikában a személyi jövedelemadó progresszivitása gyakran gyenge, a vagyonadók ritkák vagy alacsonyak, miközben a fogyasztási adók – amelyek a szegényebb háztartásokat arányosan jobban terhelik – jelentős bevételt hoznak. Ez a szerkezet kevéssé csökkenti a piaci jövedelmek egyenlőtlenségét, szemben számos nyugat-európai országgal. A szociális transzferek – különösen a feltételes készpénz-programok – viszont bizonyítottan javították a legszegényebbek helyzetét, és hozzájárultak a szegénységi ráták csökkenéséhez.

A szociális programok hatása azonban vitatott. Egyes értelmezések szerint ezek a programok a szegénység enyhítésének hatékony eszközei, mások szerint csupán tüneti kezelést jelentenek, és nem változtatják meg a jövedelemtermelő kapacitásokat. A tudományos konszenzus a kettő között helyezkedik el: a feltételes készpénz-transzferek rövid távon mérhetően csökkentik a szegénységet és javítják az iskoláztatást, de hosszú távú mobilitási hatásuk attól függ, hogy kiegészülnek-e minőségi oktatással, egészségüggyel és formális munkahelyek teremtésével.

A politikai gazdaságtan szempontjából az egyenlőtlenség nem csupán gazdasági, hanem hatalmi kérdés is. A földtulajdon és a tőke koncentrációja politikai befolyással jár, ami megnehezíti a progresszív adóreformok és a szociális kiadások növelését. Az elit és a népi mozgalmak közötti feszültség a 20. század óta ismétlődően megjelent; a populista időszakok gyakran éppen az egyenlőtlenség csökkentésének ígéretével szereztek támogatást. A 21. században a „baloldali hullám" kormányai – például Hugo Chávez Venezuelában, Lula Brazíliában, Evo Morales Bolíviában, Rafael Correa Ecuadorban – részben a szociális programok és a redisztribúció jegyében léptek föl, de az eredmények vegyesek, és a gazdasági fenntarthatóság kérdése vitatott.

6.1.8 Források és bizonytalanságok

A jelenkori egyenlőtlenségre és szegénységre vonatkozó ismereteink alapvetően két fő forrástípusra épülnek: a **háztartási felmérésekre** (household surveys) és az **adóhatósági/nyilvántartási adatokra**. A háztartási felméréseket a nemzeti statisztikai hivatalok rendszeresen végzik, gyakran nemzetközi szervezetek – például a Világbank, az ECLAC – módszertani támogatásával. Ezek a felmérések részletes képet adnak a jövedelmekről, a foglalkoztatásról, az iskolázottságról és a lakáskörülményekről, de ismert korlátjaik vannak: a legfelső jövedelmi csoportok alulreprezentáltak, a jövedelmek egy részét a válaszadók nem vagy pontatlanul jelentik, és az informális jövedelmeket nehéz mérni. Ezért a felmérési adatok önmagukban alábecsülhetik az egyenlőtlenséget.

Az adóhatósági adatok – ahol elérhetők – pontosabban mutatják a bejelentett jövedelmeket, de a be nem jelentett jövedelmeket és a vagyont nem. A két forrástípus kombinálása a **nemzeti jövedelemeloszlások** (distributional national accounts) módszerével adhat teljesebb képet; ilyen becslések azonban csak néhány országra állnak rendelkezésre. A vagyonra vonatkozó adatok még korlátozottabbak, mivel vagyonfelmérések ritkák, és a vagyoni értékek becslése erősen függ a módszertantól. A **Gini-index** értékei ezért forrásonként és intézményenként eltérhetnek, ami az országok közötti rangsorokat is befolyásolhatja.

A szegénységi ráták esetében a fő bizonytalanság a szegénységi küszöb meghatározásából és a jövedelmek aggregálásából ered. A nemzeti szegénységi vonalakat a helyi fogyasztói kosár alapján számítják, de ennek összetétele és az inflációhoz való igazítása módszertani viták tárgya. A nemzetközi összehasonlítások a vásárlóerő-paritáson alapulnak, amelynek számítása szintén bizonytalanságot hordoz. A COVID-19 világjárvány alatt a felmérések végrehajtása nehezebbé vált, ami az adatok minőségét rontotta egyes országokban – ezt a statisztikai hivatalok és a kutatók is jelezték.

Az itt bemutatott tendenciák – a 2000-es évek csökkenése, a 2010-es évek végétől tapasztalt visszaesés, a pandémia hatása – tudományos konszenzusnak tekinthetők, de a pontos számok vitathatók. A középosztály bővülésére vonatkozó állítások különösen érzékenyek a definícióra; a

jövedelmi sávok határai önkényesek, és a „középosztály” társadalmi értelemben nem redukálható jövedelemre. Ezért az ezzel kapcsolatos kijelentéseknél mindig meg kell adni a használt definíciót és forrást.

6.1.9 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika a világ egyik legegyenlőtlenebb régiója; a Gini-index értékei jellemzően 0,40 felett vannak, de a mérési bizonytalanságok miatt az országok közötti összehasonlítás óvatos kezelést igényel.
- A jövedelmi egyenlőtlenség mögött a vagyoni koncentráció, a földtulajdon öröksége és a tőkejövedelmek alulmérése húzódik.
- A szegénységi ráták a 2000-es években jelentősen csökkentek a nyersanyag-boom, a szociális programok és a munkaerőpiac bővülése következtében, de a 2010-es évek végétől a gazdasági lassulás és a pandémia miatt ismét emelkedtek.
- Az informalitás a foglalkoztatottak körülbelül felét érinti, és újratermeli a szegénységet, mert kizár a társadalombiztosításból és a formális jogviszonyokból.
- Az oktatás hozzáférése bővült, de a minőségi különbségek és a lemorzsolódás továbbra is erősen társadalmi-gazdasági háttérhez kötött, ami korlátozza a generációk közötti mobilitást.
- Az egészségügyi hozzáférés és az ellátás minősége jövedelemtől, lakóhelytől és formális foglalkoztatástól függ; a COVID-19 aránytalanul sújtotta a szegényebb csoportokat.
- A 2000-es évek középosztály-bővülése törékenynek bizonyult, mert a jövedelmi sáv alsó részén elhelyezkedő háztartások egy sokk hatására visszacsúszhatnak a szegénységbe.
- A szegénység újratermelődése strukturális mechanizmusok – lakóhelyi szegregáció, oktatási egyenlőtlenség, informalitás, diszkrimináció – eredménye, amelyet a készpénz-transzferek önmagukban nem törnek meg.

6.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem elegendő a Gini-index önmagában a jövedelmi egyenlőtlenség mérésére, és milyen forrástípusok kombinációja ad teljesebb képet?
2. Hogyan magyarázza az informalitás magas aránya a szegénység újratermelődését Dél-Amerikában? Hasonlítsa össze a formális és informális munkavállalók társadalombiztosítási helyzetét!
3. Mely tényezők magyarázzák, hogy a 2000-es évek középosztály-bővülése a 2010-es évek végétől több országban visszafordult? Milyen definíciós problémák merülnek fel a „középosztály” jövedelmi sávokkal való meghatározásakor?
4. Hogyan kapcsolódik az oktatási egyenlőtlenség a generációk közötti társadalmi mobilitáshoz? Milyen szerepet játszik a lemorzsolódás és a minőségi különbség a szegénység átörökítésében?
5. Értékelje a feltételes készpénz-transzferek szerepét a szegénység csökkentésében: milyen rövid távú eredményeket dokumentáltak, és miért nem elegendőek a szegénység újratermelődésének megtörésére?

6.2 Erőszak, drogkereskedelem és biztonság

A kokain mint globális árucikk Dél-Amerika 20. század végi és 21. századi történetének egyik legsúlyosabb biztonsági és társadalmi kérdése. Az illegális kábítószer-gazdaság nem egyszerűen bűnügyi jelenség: szorosan összefonódik a hidegháború utáni állami kapacitáshiánnyal, a vidéki szegénységgel, a városi egyenlőtlenséggel, a fegyveres konfliktusokkal és az Egyesült Államok által vezetett drogellenes politikával. Az alfejezet a kokaintermelés és -kereskedelem láncolatát,

a szervezett erőszak formáit, az állami válaszokat és a békefolyamatok tapasztalatait tárgyalja. A hangsúly nem a szenzációs eseteken, hanem az összehasonlító értelmezésen van: miért vált egyes régiókban (különösen Kolumbiában, Peruban, Bolíviában és a brazil nagyvárosokban) a drogkereskedelem az erőszak fő motorjává, miközben más térségekben (például a Guyanákban vagy Uruguayban) a jelenség más formákat öltött.

6.2.1 A kokainlánc, a kartellek és a termelői régiók

A kokain előállításának nyersanyaga a **kokacserje** (Erythroxylum coca), amelyet az Andok keleti lejtőin és a trópusi völgyekben termesztenek. A kokalevél rágása az andoki őslakos népek körében évszázados, a prekolumbiánus időkig visszanyúló gyakorlat; a levél gyógyászati, rituális és munka közbeni éhségcsillapító funkciója dokumentált a gyarmati krónikákban és a mai etnográfiai irodalomban egyaránt. Ezt a hagyományos felhasználást meg kell különböztetni a kokainipari célú kokatermesztéstől, amely a 19. század végén és a 20. század elején vált jelentőssé, amikor a kokaint először gyógyszerként, majd élvezeti cikként kezdték fogyasztani Európában és az Egyesült Államokban. Az 1961-es ENSZ Egységes Kábítószer-egyezmény (Single Convention on Narcotic Drugs) a kokacserjét globálisan tiltó listára helyezte, ami a hagyományos fogyasztást és az illegális ipart egyaránt kriminalizálta; Bolívia és Peru később fenntartásokkal csatlakozott, mert a kokalevél hagyományos használatát kulturális jognak tekintik.

A modern kokainlánc három fő szakaszra tagolódik. Az első a **kokatermesztés**, amely zömmel kisparcellás, családi munkaerőre épülő mezőgazdasági tevékenység. A termőterületek nagyságát műholdfelvételek, helyszíni felmérések és kormányzati jelentések alapján becsülik; az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala (UNODC) éves jelentései szerint a 2000-es évek elején Kolumbiában, Peruban és Bolíviában összesen 150 000–200 000 hektár közé esett a kokacserje-termőterület, de ez az adat módszertani okokból erősen vitatott: a műholdas becslés nem különíti el mindig a hagyományos és az illegális célú termesztést, ráadásul a termelők gyakran áthelyezik a parcellákat. A 2010-es évek végétől a kolumbiai termőterület ismét növekedésnek indult, ami arra utal, hogy a kínálati oldal rugalmasan alkalmazkodik a felszámolási kampányokhoz – ezt a jelenséget a szakirodalom „balloon effect”-nek (léggömbhatás) nevezi: a termelés, illetve a csempészútvonalak áthelyeződnek, nem feltétlenül csökkennek.

A második szakasz a **kokainfeldolgozás**, amely a kokalevélből kokainpaszta, majd kokain-hidroklorid előállítását jelenti. A feldolgozó laboratóriumok gyakran a termőterületek közelében, de a határvidékeken is működnek; az előállításhoz vegyszerek (például kerozin, kénsav, ammónia) szükségesek, amelyek csempészete maga is illegális gazdaságot alkot. Ebben a szakaszban a termelői országok közötti különbségek élesek: Kolumbiában a feldolgozás és a nagykereskedelem hagyományosan fegyveres csoportokhoz kötődött, Bolíviában a kokalevél-termesztés széles paraszti rétegek megélhetését jelenti, Peruban pedig a kettő közötti átmenet figyelhető meg. A kokain-hidroklorid előállítási folyamata kémiailag jól dokumentált; a termelési mennyiségek becslése viszont a lefoglalási adatokból, a kokalevél-termésből és a fogyasztói piacok elemzéséből származik, ezért jelentős bizonytalanságot hordoz.

A harmadik szakasz a **csempészet és a terjesztés**. A kokain dél-amerikai kiindulópontjai közül a legfontosabb a kolumbiai karibi és csendes-óceáni partvidék, a venezuelai–kolumbiai határ, a brazil Amazonas-övezet, valamint az Andok keleti lejtői. A csempészútvonalak a hidegháború végén és az 1990-es években gyorsan átrendeződtek: a korábbi karibi tengeri útvonalak mellett megerősödött a csendes-óceáni, a közép-amerikai és a nyugat-afrikai irány, a 2010-es évektől pedig a brazil kikötők szerepe nőtt meg az Európába tartó szállítmányoknál. A „kartell” kifejezés itt óvatosan használandó, mert a köznyelv és a média gyakran egyetlen, hierarchikus szervezetként ábrázolja azt, ami valójában a helyi szintű szervezetek, csempészhálózatok, fegyveres csoportok és korrupt hivatalnokok változékony koalíciója. A kolumbiai **Medellín kartell** és **Cali kartell**

az 1980-as és 1990-es években valóban erősen centralizált, a kábítószer-kereskedelem mellett emberrablással, merényletekkel és a politikai rendszerbe való behatolással jellemezhető szervezetek voltak; ezek felszámolása után azonban a kolumbiai kábítószer-kereskedelem szétaprózódott, és részben a gerillaszervezetek, részben a volt paramilitáris hálózatok, részben új bűnözői csoportok vették át a szerepét. A „kartell" tehát a tudományos irodalomban ma már gyakran elemzési kategóriaként is vitatott, mert a valós hatalmi viszonyok sokkal inkább hálózatosak.

A termelői országok közötti összehasonlítás fontos tanulsága, hogy a kokaintermelés önmagában nem vezet szükségszerűen ugyanolyan erőszakszinthez. Bolíviában a 2000-es években a kokalevél-termesztő szakszervezetek (például a **cocalero** mozgalmak) politikai részvételre tettek szert, és az állam a hagyományos fogyasztás mellett a termőterületek szabályozott, de illegitimnek tekintett csökkentését is alkalmazta; ennek eredményeként a bolíviai droggazdaság kevésbé militarizálódott, mint a kolumbiai. Peruban a **Sendero Luminoso** (Fényes Ösvény) gerillaszervezet a 1980-as és 1990-es években részben a kokatermesztő völgyekből szerzett bevételeket, majd a szervezet visszaszorulása után a termelés egy része helyi bűnözői hálózatokhoz került. Kolumbiában a kábítószer-kereskedelem bevételei a fegyveres konfliktus valamennyi szereplőjét – a gerillákat (FARC, ELN), a paramilitáris szervezeteket és a bűnbandákat – finanszírozták, ami a konfliktust sokkal halálosabbá tette. Ez a különbség arra figyelmeztet, hogy a drogkereskedelem hatása mindig a helyi állami és társadalmi viszonyoktól függ, nem pedig a kokain „természetéből" következik.

6.2.2 Városi erőszak, állami kapacitás és a „biztonság" kérdése

Dél-Amerika jelenkori erőszakának másik kulcstényezője a **városi gyilkossági ráták** emelkedése, amely részben, de nem kizárólag a drogkereskedelemhez kötődik. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) és az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala által gyűjtött halálozási statisztikák szerint a dél-amerikai országok szándékos emberölési rátája a 2010-es években rendkívül egyenetlen volt: míg Uruguayban, Chilében és Argentínában 100 000 lakosra vetítve 10 alatt maradt, addig Venezuelában, Kolumbiában és Brazília egyes tagállamaiban a 20–50 közötti tartományba esett, sőt bizonyos városokban ezt meghaladta. A pontos számok országonként és évenként változnak, és a statisztikai gyakorlatok is eltérnek (például a rendőrségi adatok és az egészségügyi regiszterek közötti különbségek); ezért a rangsorokat óvatosan kell kezelni. A dokumentált tény az, hogy a 2000-es években Brazília északkeleti és amazóniai városaiban, valamint a venezuelai nagyvárosokban az erőszakos halálozás drámaian megnőtt, míg Chile, Uruguay és Peru egyes részein viszonylag alacsony szinten stabilizálódott.

A városi erőszak értelmezésében a szakirodalom három, egymással vitatkozó magyarázatot kínál. Az első a **drogpiac és a fegyveres csoportok közötti területi rivalizálást** helyezi előtérbe: ahol a kiskereskedelmi értékesítés (a „drogpontok") feletti ellenőrzésért versengő helyi bandák aktívak, ott a gyilkosságok gyakran a piaci konfliktusokhoz kötődnek. Ezt a mintát a brazil **favelák** (nyomornegyedek) egyes részein és a kolumbiai **comunákban** dokumentálták. A második magyarázat a **rendőri beavatkozás és a halálos erőszak közötti összefüggésre** mutat rá: a nagyvárosi rendőrségek katonai jellegű műveletei, a „katonai rendőrség" brazil modellje és a terrorellenes narratívák átvétele a bűnözés elleni harcban gyakran növeli a halálos áldozatok számát, mind a gyanúsítottak, mind a járókelők körében. A rendőri túlkapások és a bírósági elszámoltathatóság hiánya Brazíliában, Venezuelában és részben Kolumbiában dokumentált jelenség; az áldozati szervezetek és az emberi jogi jelentések szerint a rendőri erőszak önmagában is hozzájárul a gyilkossági rátákhoz. A harmadik magyarázat a **társadalmi egyenlőtlenséget és a fiatal férfiak munkaerőpiaci kirekesztettségét** hangsúlyozza: a lövöldözések és a bandákba való belépés ugyanazokban a városi peremkerületekben koncentrálódik, ahol az oktatáshoz, a formális munkához és az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés korlátozott. E három magyarázat nem zárja ki egymást, és a konkrét városi konfliktusokban más-más arányban

érvényesül; a tudományos konszenzus abban áll, hogy a városi erőszakot nem lehet pusztán bűnüldözési kérdésként kezelni, mert mélyen összefügg a városi szegénység, a lakóhelyi szegregáció és az állami intézményekbe vetett bizalom hiányával.

Az állami kapacitás fogalma itt központi jelentőségű. Ahol az állam képes volt adókat beszedni, a rendőrséget civil kontroll alatt tartani, a bíróságokat működtetni és a helyi önkormányzatokat megerősíteni, ott a drogkereskedelemhez kötődő erőszak is alacsonyabb maradt. Chile és Uruguay példája azt mutatja, hogy a viszonylag erős közintézményekkel és alacsonyabb egyenlőtlenséggel rendelkező országokban a kábítószer-fogyasztás és a kiskereskedelem jelenléte ellenére sem alakult ki a kolumbiai vagy venezuelai mértékű erőszakspirál. Ezzel szemben a gyenge helyi állam, a korrupció és a politikai elit kriminalizálódása – ahogy azt Venezuelában a chavizmus válsága idején megfigyelni lehetett – a drogcsempészet és az illegális aranybányászat összefonódását, valamint a rendvédelmi szervek párhuzamos hatalmi központtá válását eredményezte. Itt azonban kerülni kell a leegyszerűsítő „bukott állam" retorikát: a venezuelai állam bizonyos területeken (például az élelmiszerosztásban vagy a politikai elnyomásban) továbbra is erős, miközben a közbiztonság terén képtelen ellátni alapfeladatait. A pontos értelmezés tehát nem az állam általános „gyengesége", hanem az állami funkciók közötti egyenlőtlenség és a politikai hatalom privatizálódása.

6.2.3 A „drogok elleni háború" és a biztonságpolitikai viták

A dél-amerikai drogellenes politika alapvetően az Egyesült Államok által 1971-ben meghirdetett „war on drugs" (drogok elleni háború) keretébe illeszkedett. Ennek két fő eszköze a kínálati oldal erőszakos felszámolása – a termőterületek légi permetezése, a laborok felszámolása, a csempészek üldözése és a vezetők kiadatása –, valamint a katonai segélyprogramok voltak. A **Plan Colombia** (Colombia-terv) a 2000-es évek elején mintegy évtizedes időtartamban az Egyesült Államok és Kolumbia közötti katonai együttműködés csúcsát jelentette: a támogatás hivatalosan a kábítószer-kereskedelem és a gerillák elleni fellépést szolgálta, a gyakorlatban azonban a kolumbiai hadsereg megerősítését és a FARC visszaszorítását is. A terv eredményességének megítélése vitatott: a kolumbiai állam valóban visszanyerte az ország egyes vidéki területei feletti ellenőrzést, és a FARC katonai ereje csökkent, ugyanakkor a kokaintermelés nem csökkent arányosan, a felszámolási kampányok pedig súlyos emberi jogi jogsértésekkel, a vidéki lakosság kitelepítésével és a termőterületek áthelyeződésével jártak. A békefolyamat tárgyalásaiban ezért a kábítószer-politika kérdése kiemelt szerepet kapott.

A biztonságpolitikai viták az ezredforduló után fokozatosan eltávolodtak a tisztán represszív modelltől. Először az ún. **ártalomcsökkentő** (harm reduction) megközelítés jelent meg, amely a fogyasztók egészségügyi kockázatainak csökkentésére, nem pedig feltétlenül a fogyasztás megszüntetésére helyezi a hangsúlyt. Uruguay 2013-ban – José Mujica elnöksége alatt – állami szabályozás alá vonta a marihuána előállítását és értékesítését; ez a lépés a nemzetközi kábítószer-egyezményekkel való feszültséget vállalva a fogyasztói piac és a feketepiac szétválasztását célozta. Az uruguayi modell értékelése a mai napig folyik: a dokumentált eredmények között szerepel a fogyasztói regisztráció elterjedése és a felhasználói kör bizonyos átláthatósága, ugyanakkor a feketepiac szerepe nem tűnt el, és a hosszú távú társadalmi hatásokról nincsenek egyértelmű adatok. A második, elterjedtebb vita a **dekriminalizáció és a legalizáció közötti különbségtételre** vonatkozik: több ország (például Argentína, Chile, Brazília) a fogyasztás büntetőjogi üldözésének megszüntetése vagy enyhítése irányába mozdult el, anélkül, hogy a teljes előállítási és kereskedelmi láncot legalizálta volna. A harmadik vitatéma a **közösségi rendészet** és a rendőrségi reform: a brazil, kolumbiai és venezuelai nagyvárosokban a helyi erőszak csökkentésére hozott kísérletek (például a kolumbiai Medellín városi beruházásai vagy a brazil „rendőri pacifikáló egységek" Rio de Janeiróban) vegyes eredményeket hoztak, mert a rövid távú biztonsági javulást gyakran követte a bandák átszerveződése és a rendőri erőszak újabb hulláma.

A kolumbiai békefolyamat a 2010-es évek legnagyobb jelentőségű dél-amerikai biztonságpolitikai eseménye. A kormány és a **FARC-EP** (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo) között 2012-ben megkezdett tárgyalások 2016-ban békeszerződéssel zárultak. A megállapodás egyik sarkalatos pontja a kábítószer-gazdaság átalakítása volt: a kokatermesztő paraszti közösségeknek önkéntes helyettesítési programokat ajánlottak, a gerillák leszerelése fejében pedig a résztvevők számára átmeneti jogi garanciákat és politikai részvételt biztosítottak. A békeszerződés végrehajtása azonban lassú és egyenetlen: a volt FARC-tagok egy csoportja nem fogadta el a megállapodást, és fegyveres disszidens csoportokként folytatta a harcot, részben a kábítószer-kereskedelem bevételeire támaszkodva. A vidéki területeken a megállapodás által célzott állami jelenlét megerősítése elmaradt, és a vezető társadalmi aktivisták, valamint a leszerelt harcosok elleni gyilkosságok száma aggasztóan magas maradt. Az ENSZ és emberi jogi szervezetek jelentései szerint a békeszerződés aláírása óta több száz volt harcost és közösségi vezetőt gyilkoltak meg; ezek a számok a definíciótól és a gyűjtési módszertantól függenek, de a tendencia dokumentált tény. A kolumbiai tapasztalat így egyszerre mutatja, hogy a béketárgyalások képesek lehetnek a legnagyobb fegyveres szervezet integrálására, és hogy a békemegállapodás önmagában nem szünteti meg sem a droggazdaságot, sem a helyi erőszakot.

6.2.4 Források és bizonytalanságok

Az erőszakkal, drogkereskedelemmel és biztonsággal kapcsolatos források alapvetően négy csoportra oszthatók. Az első a **hivatalos statisztika**: a rendőrségi jelentések, a halálozási regiszterek, a lefoglalási adatok és a bírósági ügyiratok. Ezek a források a maguk módján pótolhatatlanok, de mindegyikük torzít: a rendőrségi adatok a bejelentési hajlandóságtól és a nyomozati gyakorlattól, a halálozási regiszterek az egészségügyi rendszer lefedettségétől, a lefoglalási adatok pedig a hatósági prioritásoktól függenek. A kokatermesztésre vonatkozó műholdas becslések (UNODC, helyi kormányzati intézetek) módszertanilag átláthatóbbak, de a termőterületek időjárási és mozgási viszonyai miatt bizonytalanok. A második forráscsoport a **nemzetközi szervezetek jelentései**: az ENSZ, az Egészségügyi Világszervezet, az Amerikai Államok Szervezete (OAS) és a nemzetközi emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) dokumentációja. Ezek gyakran a legmegbízhatóbb összehasonlító alapot adják, de a kormányzati adatszolgáltatásra támaszkodnak, és a politikai nyomás a jelentések megfogalmazását is befolyásolhatja. A harmadik csoportot a **bírósági és igazságszolgáltatási források** alkotják: béketárgyalások jegyzőkönyvei, tanúvallomások, bírósági ítéletek. Ezek a legrészletesebbek, de a fegyveres konfliktusok és a bűnügyi eljárások során keletkezett vallomások érvényességét mindig a kényszer, a félelem és a kihallgatási körülmények fényében kell értékelni. Végül a negyedik a **társadalomtudományi és újságírói irodalom**: interjúk, etnográfiai terepmunkák, oknyomozó riportsorozatok. Ezek nélkülözhetetlenek a helyi nézőpontok és a mindennapi túlélési stratégiák megértéséhez, ám a szerzők személyes biztonsága és a forrásvédelem miatt gyakran nem ellenőrizhetők teljes mértékben.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a **kokaintermelés tényleges mértéke**, a **kábítószer-kereskedelemből származó jövedelmek nagysága**, valamint a **drogpiac és az erőszak közötti okozati összefüggés**. Az első kettőnél a becslések széles sávban mozognak, és a politikai érdekek erősen befolyásolják a közölt számokat; a kormányok hajlamosak a sikeres felszámolást hangsúlyozni, míg a kritikus kutatók a becslések módszertani korlátaira hívják fel a figyelmet. A harmadik kérdést – vajon a drogkereskedelem „okozza-e” a gyilkosságokat – a tudományos vita nem zárta le: a legtöbb kutató egyetért abban, hogy a drogpiac szabályozatlansága és a fegyveres szereplők közötti rivalizálás növeli az erőszakot, de hogy ez a mechanizmus mennyiben magyarázza a teljes városi erőszakot, az országonként és korszakonként eltérő. Az emlékezetpolitikai viták pedig gyakran az áldozati számok körül forognak: a kolumbiai fegyveres konfliktusban meggyilkoltak becsült száma 220 000 és 260 000 közé esik a Nemzeti Történelmi

Emlékezet Központ (Centro Nacional de Memoria Histórica) adatai szerint, de a pontos számot nem lehet meghatározni, és a különböző oldalak eltérő módon sorolják be az áldozatokat (civil, harcos, erőszakkal eltűnt).

6.2.5 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai kokainlánc a kokatermesztéstől a feldolgozáson át a globális csempészetig terjed; a termelés elsősorban Kolumbiában, Peruban és Bolíviában összpontosul, de a lánc minden szakasza rugalmasan áthelyeződik a felszámolási kampányok nyomán.
- A „kartell" fogalma félrevezető lehet, mert a kábítószer-kereskedelem ma inkább hálózatos, helyi szintű szervezetekből álló tevékenység, mint egyetlen központi irányítású bűnszervezet.
- A városi erőszak magyarázatában a drogpiaci rivalizálás, a rendőri erőszak és a társadalmi egyenlőtlenség egyaránt szerepet játszik; a pontos arányuk országonként és városonként változik.
- Az állami kapacitás és a civil kontroll kulcskérdés: ahol a rendőrség és az igazságszolgáltatás megerősödött, ott a drogkereskedelemhez kötődő erőszak alacsonyabb maradt, ahol az állam funkciói egyenlőtlenül működnek, ott a párhuzamos hatalmi hálózatok erősödtek meg.
- A „drogok elleni háború" kínálati oldali stratégiája – légi permetezés, katonai segély, vezetők kiadatása – mérsékelt és vitatott eredményeket hozott; a termelés csökkenését gyakran az útvonalak és a termőterületek áthelyeződése követte.
- Az uruguayi állami marihuána-szabályozás és a kolumbiai békefolyamat a represszív modell alternatíváit mutatják, de egyik sem szüntette meg teljesen a feketepiacot vagy a vidéki erőszakot.
- A témára vonatkozó adatok – termőterület, jövedelmek, áldozatszámok – mind becslések, amelyek módszertani bizonytalanságot és politikai érdekeltséget hordoznak; a forrásokat mindig a gyűjtési mód és a definíciók feltüntetésével kell olvasni.

6.2.6 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepe van a kokalevél hagyományos felhasználásának megkülönböztetésében annak, hogy megértsük a bolíviai és perui drogellenes politikát? Hasonlítsa össze Bolívia, Peru és Kolumbia kokagazdaságát!
2. Miért vitatott a „kartell" kifejezés használata a kábítószer-kereskedelem leírásában? Milyen szervezeti formák különböztethetők meg a kolumbiai és a brazil nagyvárosi kiskereskedelemben?
3. Milyen bizonyítékok hozhatók fel a városi erőszak három magyarázata – drogpiaci rivalizálás, rendőri erőszak, társadalmi egyenlőtlenség – mellett? Melyik magyarázat hogyan vizsgálható forrásokkal?
4. Miben különbözik a kolumbiai békefolyamat kábítószer-politikai fejezete a klasszikus „drogok elleni háború" logikájától? Milyen eredményei és korlátai dokumentálhatók?
5. Milyen forráskritikai szempontokat kell érvényesíteni a kokatermesztésre, a kábítószer-lefoglalásokra és a gyilkossági rátákra vonatkozó adatok értelmezésekor? Miért nem lehet egyetlen statisztikára támaszkodni?

6.3 Migráció, városiasodás és kultúra

A jelenkori Dél-Amerika egyik legmeghatározóbb társadalmi folyamata a térbeli mobilitás és a városi lét új formáinak kialakulása. A 20. század közepén felgyorsult vidéki–városi vándorlás

nemcsak a településszerkezetet alakította át, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek mintáit, a kulturális gyakorlatokat és a politikai mobilizációt is átformálta. A 21. századra Dél-Amerika a világ egyik leginkább urbanizált régiójává vált, miközben a nemzetközi migráció – a régión belül és azon kívül – új diaszpórákat, hazautalási áramlásokat és identitásvitákat hozott létre. Ez az alfejezet a vidéki exodustól a transznacionális hálózatokig terjedő folyamatokat, a favelák és más informális települések kialakulását, valamint a vallás, a zene és az identitás változásait tárgyalja. A hangsúly nem az egységes „latin-amerikai" modellen van, hanem az országok és régiók közötti különbségeken, valamint a dokumentált tények és becslések közötti határok bemutatásán.

6.3.1 A vidéki–városi migráció és a városok átalakulása

A 20. század második felében Dél-Amerika országaiban a vidéki lakosság tömegesen költözött a nagyvárosokba. A folyamat hátterében több tényező állt: a mezőgazdasági termelés gépesítése és a földkoncentráció, a belső piacok és a feldolgozóipar növekedése, valamint a városi közszolgáltatások – iskolák, kórházak, piacok – vonzereje. A trend nem volt egyenletes: Argentínában és Uruguayban már a század elején magas volt az urbanizáció, míg a közép-andoki országokban és Brazíliában a második világháború után következett be a leggyorsuló hullám. A statisztikai források szerint például Brazíliában az 1950-es évek végétől az 1980-as évekig tartó időszakban a városi népesség aránya a teljes lakosságon belül drámai mértékben nőtt, de a pontos adatok népszámlálásonként eltérnek. Az 1970-es és 1980-as évek népszámlálásai dokumentálják, hogy São Paulo, Rio de Janeiro, Buenos Aires, Lima, Bogotá és Santiago több milliós metropoliszokká váltak. A városi növekedés azonban messze meghaladta a formális lakáspiac és a közműhálózatok bővülését.

A spontán, informális települések – Brazíliában **favela**, Peruban **pueblo joven** vagy korábban **barriada**, Venezuelában **barrio**, Argentínában **villa miseria**, Chilében **población** – a vidéki bevándorlók és a városi szegények lakhatási stratégiájának központi elemévé váltak. A favelák és hasonló negyedek gyakran meredek hegyoldalakon, folyópartokon vagy peremterületeken jöttek létre, ahol a földtulajdon rendezetlen vagy állami volt. Az építkezés eleinte ideiglenes anyagokból történt, majd a közösségek fokozatosan megszilárdultak. A tudományos szakirodalom egyetért abban, hogy ezek a negyedek nem pusztán a szegénység színterei, hanem önszerveződő, gyakran szoros társadalmi hálózatokkal rendelkező városi terek is. Ugyanakkor az alapvető közszolgáltatásokhoz – vezetékes víz, szennyvízelvezetés, elektromos áram, hulladékszállítás – való hozzáférés egyenlőtlen, és számos negyedet a 21. században is a bizonytalan jogi helyzet, az erőszak magasabb kockázata és a stigmatizáció jellemez.

Az urbanizáció másik következménye a városi munkaerőpiac átalakulása. A bevándorlók jelentős része az informális gazdaságban talált megélhetést: utcai árusítás, háztartási munka, építőipari alkalmi munka, kisipari tevékenység. A formális bérmunka szűkössége miatt a háztartások gyakran több jövedelemforrásra támaszkodtak. A nők munkavállalása a városi szolgáltatásokban és a háztartási alkalmazotti pozíciókban különösen fontos lett, noha a jövedelmi egyenlőtlenségek és a munkaerőpiaci szegregáció továbbra is fennmaradtak. A városi növekedés tehát nem hozott automatikus társadalmi mobilitást; a városokon belüli egyenlőtlenség sok esetben nagyobb lett, mint a korábbi vidéki különbségek.

A 21. századra a vidéki–városi vándorlás üteme lelassult, mert a vidéki népesség aránya lecsökkent, és a városok közötti, valamint a nemzetközi migráció vette át a főszerepet. A városi agglomerációk tovább nőttek, de a növekedés egyre inkább a közepes méretű városokban és a metropoliszok peremén koncentrálódott. A legfrissebb népszámlálási és statisztikai becslések szerint Dél-Amerika lakosságának több mint négyötöde városokban él, de a pontos szám országonként eltérő, és a meghatározás – mi számít városnak – sem egységes.

6.3.2 Nemzetközi vándorlás, hazautalások és diaszpórák

A régió nemzetközi migrációját a 20. században előbb a bevándorlás, majd a kivándorlás hullámai alakították. Argentína, Uruguay és Brazília déli része a 19. század végétől az 1950-es évekig jelentős európai bevándorlást fogadott, elsősorban Olaszországból, Spanyolországból, Portugáliából, Németországból és Kelet-Európából. A 20. század közepétől azonban a déli országok gazdasági válságai, politikai üldözései és katonai diktatúrái új irányt szabtak: a 1960-as évektől kezdve nőtt a kivándorlás Észak-Amerikába, Európába, később Japánba és más latin-amerikai országokba. A hidegháború diktatúrái által üldözött politikai menekültek mellett a gazdasági migránsok száma is emelkedett. A chilei, argentin, uruguayi és brazil diaszpórák a 20. század végén jelentős közösségekké váltak az Egyesült Államokban, Spanyolországban, Olaszországban és Portugáliában.

A 21. század elején a nemzetközi migráció új jelensége a régión belüli vándorlás növekedése volt. A 2000-es évek gazdasági fellendülése idején sok dél-amerikai ország – elsősorban Chile, Argentína, Brazília – munkaerő-vonzó célpont lett a szomszédos országokból. A migránsok jelentős része Peruból, Bolíviából, Paraguayból és Colombiából érkezett, és a mezőgazdaságban, az építőiparban, a háztartási munkában vagy a textiliparban helyezkedett el. A venezuelai válság 2014–2016-tól kezdődő mélyülése azonban minden korábbi áramlást felülmúlt. A venezuelaiak milliói hagyták el az országot, főként Colombiába, Peruba, Ecuadorba, Chilébe, Argentínába és Brazíliába költözve. A számokra vonatkozó adatok jelentős bizonytalansággal terhesek: a fogadó országok statisztikai hivatalai és a nemzetközi szervezetek, például az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) vagy a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) időnként eltérő definíciókat használnak a menekült, a migráns és a humanitárius vízummal rendelkező személyek nyilvántartásában. A becslések ugyanakkor egyértelműen azt mutatják, hogy a venezuelai exodus a 21. század első negyedének legnagyobb kényszerű migrációs folyamata a féltekén.

A nemzetközi migráció gazdasági következményei közül kiemelkednek a **hazautalások (remesas)**. A külföldön dolgozó dél-amerikaiak – elsősorban az Egyesült Államokban, Spanyolországban és más európai országokban élő kolumbiai, ecuadori, brazil, argentin és perui közösségek – rendszeresen küldenek pénzt a származási országukba. A hazautalások összege több országban meghaladja a közvetlen külföldi befektetések vagy a fejlesztési segélyek értékét, és a háztartások jövedelmének fontos kiegészítője. A gazdasági hatás azonban kettős: a pénz csökkenti a szegénységet a fogadó háztartásokban, de függőséget is teremt a külföldi munkavállalástól és a globális gazdasági ingadozásoktól. A 2008–2009-es pénzügyi válság idején például a Spanyolországban élő ecuadori és kolumbiai migránsok hazautalásai visszaestek, ami rávilágított a transznacionális jövedelmek sebezhetőségére.

A diaszpórák nemcsak gazdasági, hanem kulturális és politikai szereplők is. A külföldön élő közösségek gyakran tartanak fenn kapcsolatot a származási országgal: ünnepeket, vallási rítusokat és zenei eseményeket szerveznek, online és offline hálózatokat működtetnek, és egyre több országban szavazati joggal rendelkeznek a hazai választásokon. A diaszpórák politikai mobilizációja különösen a venezuelai és a brazil közösségeknél figyelhető meg, de az argentinok, a chileiek és a peruiak is számos egyesületet és érdekvédelmi szervezetet hoztak létre. A diaszpórák kulturális hatása a zene, a gasztronómia és a nyelv területén is érezhető: a miami vagy a madridi dél-amerikai zenei színterek, a New York-i perui éttermek és a londoni brazil tánciskolák mind a transznacionális identitás megnyilvánulásai.

6.3.3 Identitás, vallás és zene a városi terekben

A városi élet és a migráció mélyen átalakította a vallási tájképet. A katolikus egyház a gyarmati kor óta meghatározó intézmény volt, de a 20. század második felétől rohamosan nőtt a **pünkösdi**

és más evangéliumi protestáns közösségek aránya. A jelenség különösen Brazíliában és Chilében dokumentált, de a legtöbb dél-amerikai országban megfigyelhető. A népszámlálási és survey-adatok szerint a katolikusok aránya csökkent, az evangéliumiaké nőtt, ugyanakkor a pontos arányok országonként és felmérésenként eltérnek. A vallásváltás okai között a szakirodalom a városi szegénység, a hagyományos egyházi intézmények gyengesége, a közösségi támogató hálózatok és a hitélmény individualizálódása mellett a médiatechnológiák terjedését is említi. A pünkösdi gyülekezetek sokszor a favelákban és a peremkerületekben működnek, ahol a szociális segítség, a gyógyulás és a közösségi megerősödés terei is egyben. Ugyanakkor a katolikus karizmatikus mozgalom is aktív maradt, és az őslakos, afrikai eredetű vagy szinkretikus vallási gyakorlatok – például az brazil candomblé és umbanda, a perui és bolíviai andoki szinkretikus rítusok – továbbra is jelen vannak, részben rejtett, részben nyilvános formában.

A zene a városi kultúra és az identitás egyik legdinamikusabb terepe. A 20. század folyamán a belső migráció és a modern médiumok – rádió, lemez, majd televízió és internet – új zenei műfajok gyors terjedését tették lehetővé. Brazíliában a **samba** Rio de Janeiro faveláiból indult, majd a nemzeti identitás egyik jelképévé vált, miközben a **bossa nova** és a **tropicália** a középosztályi és az ellenkulturális mozgalmakhoz kapcsolódott. Kolumbiában a **cumbia** és a **vallenato** a karibi partvidékről terjedt el, és a 20. század végére országos, sőt nemzetközi műfajjá vált. Peruban a **chicha** zene az andoki melanólia és a városi elektromos gitár elemeit ötvözte, és a vidékről Limába vándorolt tömegek identitását fejezte ki. Argentínában a **tango** a 19. század végi bevándorlónegyedekből emelkedett ki, és ma egyszerre nemzeti szimbólum és globális műfaj. A 21. században a **reggaetón** és a **traperó** – a spanyol nyelvű hiphop és elektronikus zene új hullámai – elsősorban a Puerto Ricó-i, dominikai és kolumbiai színterekből indultak, de gyorsan meghódították a dél-amerikai városokat is. A zenei műfajok tehát nem egyszerűen szórakozást jelentenek, hanem a társadalmi származás, a nemzedéki lázadás, a nemzeti büszkeség és a transznacionális divat kifejeződései.

A városi kultúra másik fontos színtere a vallásos ünnepek és a populáris művészetek rendszere. A perui és bolíviai városokban a katolikus ünnepek gyakran keverednek az andoki rítusokkal, a brazíliai karnevál a városi szegénység, a középosztály és a turizmus közös, de feszültségekkel teli terepe. A graffiti, a falfestmények, a városi táncok és a divat is az identitás megjelenítésének eszköze. A diaszpórákban a zene és a gasztronómia a származási országhoz fűződő kötődés erősítését szolgálja, ugyanakkor új, hibrid identitásokat is létrehoz.

6.3.4 Források és bizonytalanságok

A migráció, az urbanizáció és a kultúra vizsgálata során a történetírás elsősorban népszámlálási adatokra, statisztikai hivatalok kiadványaira, migrációs nyilvántartásokra, városi önkormányzati dokumentumokra és nemzetközi szervezetek – például az ENSZ, a Világbank, az IOM – jelentéseire támaszkodik. E források előnye a széles körű lefedettség, de komoly korlátokkal bírnak. A migrációs statisztikák gyakran alulszámlálják az illegális vagy ideiglenes vándorlókat, a vidéki–városi migrációt pedig számos országban csak közvetett jelekből, például a városi népesség növekedéséből lehet rekonstruálni. A favelák és informális települések lakosságszámára vonatkozó becslések eltérhetnek, mert a „favela” vagy „informális település” definíciója országonként, sőt városonként is más. A vallási hovatartozásról szóló felmérések módszertani különbségei – például a minta nagysága, a kérdésfeltevés vagy az önbevallás jellege – szintén eltérő eredményekhez vezetnek.

A zenei és kulturális jelenségek vizsgálata elsősorban etnográfiai kutatásokra, sajtóanyagokra, hangfelvételekre és művészi reprezentációkra támaszkodik. A tudományos konszenzus az, hogy a városi kultúra nem egyszerűen a vidéki hagyományok felbomlását jelenti, hanem aktív, kreatív újraértelmezést. Ugyanakkor vitatott, hogy a globalizáció mennyiben homogenizálja a helyi

gyakorlatokat, vagy éppen új sokszínűséget hoz-e létre. A hazautalások gazdasági hatásairól szóló elemzések eltérnek abban, hogy a pénz a fejlődést vagy a függőséget erősíti-e inkább; a válasz nagyban függ a fogadó ország intézményi környezetétől és a háztartások szerkezetétől.

A venezuelai migráció esetében a legnagyobb bizonytalanság a tényleges vándorlók számát övezi. A források gyakran a fogadó országok hivatalos nyilvántartásaira, a határátlépésekre, a menekültstátusz iránti kérelmekre vagy a nemzetközi szervezetek becsléseire támaszkodnak, de a definíciók és az adatgyűjtési módszerek eltérnek. Ezért a szakirodalomban a „több millió" kifejezés terjedt el, pontosabb szám nélkül. A jelenkor eseményeinek értékelése – például a migrációs politikák hatása vagy a diaszpórák politikai szerepe – részben emlékezetpolitikai és aktuálpolitikai viták tárgya is.

6.3.5 Rövid összefoglaló

- A vidéki–városi migráció a 20. század második felében alakította át Dél-Amerika településszerkezetét; a régió a 21. századra a világ egyik legurbanizáltabb területévé vált.
- A gyors városi növekedés informális települések – favelák, barriók, villák – kialakulásához vezetett, amelyek egyszerre a szegénység és az önszerveződő közösség terei.
- A nemzetközi migráció a 20. században előbb európai bevándorlást, majd kivándorlást hozott; a 21. században a régión belüli vándorlás, különösen a venezuelai exodus, meghatározóvá vált.
- A hazautalások fontos jövedelemforrást jelentenek több országban, de gazdasági hatásuk kettős: csökkentik a szegénységet, ugyanakkor függőséget teremtenek.
- A vallási tájképen a katolikus egyház mellett nőtt az evangéliumi és pünkösdi közösségek aránya; a vallási gyakorlatok szinkretikus formái tovább élnek.
- A zenei műfajok – samba, cumbia, chicha, tango, reggaetón – a városi migráció, az osztály- és etnikai identitások, valamint a transznacionális áramlások kifejeződései.

6.3.6 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi tényezők magyarázzák a vidéki–városi migráció felgyorsulását a 20. századi Dél-Amerikában, és miért nem tekinthető egységes folyamatnak?
2. Hasonlítsa össze a favelák és más informális települések megítélését a szakirodalomban: milyen szempontokból tekintik a szegénység, illetve a közösségi önszerveződés tereinek?
3. Milyen bizonyítékok támasztják alá a nemzetközi migráció növekedését a 21. század elején, és milyen bizonytalanságok terhelik a venezuelai exodus méretére vonatkozó adatokat?
4. Hogyan kapcsolódik a zene a városi migrációhoz és az identitás formálásához? Mutasson be legalább két konkrét műfajt és azok társadalmi hátterét.
5. Miért kell óvatosan kezelni a vallási hovatartozásról szóló statisztikákat Dél-Amerikában? Milyen módszertani problémák merülnek fel a népszámlálások és survey-adatok értelmezésekor?

6.4 Környezet, erőforrások és regionális integráció

6.4.1 Bevezető bekezdés

Dél-Amerika jelenkori története nem érthető meg a természeti erőforrások és a környezeti változások nélkül. A kontinens gazdaságtörténetét évszázadokon át az elsődleges nyersanyagok – ezüst, arany, cukor, kávé, salétrom, ón, majd olaj, réz, szója és lítium – kitermelése és exportja

határozta meg. Ez az örökség ma is meghatározza a társadalmi egyenlőtlenségek szerkezetét, a politikai konfliktusok természetét és az államok mozgásterét. Ugyanakkor a 21. század elején új tényezőként jelent meg a globális klímaválság, amelynek következményei – az Amazonas erdőirtása, a gleccserek visszahúzódása, a vízhiány – nem csupán környezeti, hanem biztonsági, gazdasági és társadalmi kérdéssé is tették a természeti rendszerek védelmét. Ezzel párhuzamosan a dél-amerikai országok ismétlődő kísérleteket tettek regionális integrációra, hogy közösen növeljék alkupozíciójukat a világgazdaságban, és csökkentsék a nagyhatalmaktól való függést. Ez az alfejezet három, egymással szorosan összefüggő témát tárgyal: a környezeti átalakulást és annak társadalmi költségeit; az erőforrás-gazdálkodás és a „nyersanyag-átok" politikai gazdaságtanát; valamint a regionális integráció kísérleteit és azok korlátait a nagyhatalmi verseny közepette. A cél annak bemutatása, hogy a környezeti kérdések miért váltak a jelenkori dél-amerikai politika egyik legélesebb törésvonalává, és miért nem választhatók el a gazdasági növekedés, a társadalmi igazságosság és az állampolgárság kérdéseitől, amelyeket az egyenlőtlenség, szegénység és társadalmi mobilitás és az erőszak, drogkereskedelem és biztonság fejezetek már érintettek.

6.4.2 Az Amazonas-erdőirtás mint globális és helyi kérdés

6.4.2.1 Az erdőirtás mértéke és hajtóerői

Az Amazonas-medence a Föld legnagyobb trópusi esőerdejét foglalja magában, amelynek mintegy 60 százaléka Brazília területén fekszik, további részei pedig Peruban, Kolumbiában, Ecuadorban, Bolíviában, Venezuelában, Guyanában, Suriname-ban és Francia Guyanában találhatók. Az erdőirtás mértékére vonatkozó adatok becsléseken és műholdas megfigyeléseken alapulnak, ezért az egyes források között eltérések lehetnek. A brazil Nemzeti Űrkutatási Intézet (Instituto Nacional de Pesquisas Espaciais, INPE) PRODES nevű műholdas monitoringprogramja szerint a brazil Amazonas területén az éves erdőirtás a 2004-es csúcsértékről, amely megközelítőleg 27 800 négyzetkilométer volt, 2012-re mintegy 4 600 négyzetkilométerre csökkent, majd a 2010-es évek végétől ismét emelkedni kezdett. A 2020-as évek elején az éves irtás újra meghaladta a 10 000 négyzetkilométert, majd 2023-tól csökkenni látszott. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a számok kormányzati műholdas adatok, amelyeket a kutatói közösség általában megbízhatónak tart, de az erdőirtás tágabb értelemben vett – a degradációt, a részleges kivágást és a tüzeket is magában foglaló – mértéke ennél nagyobb lehet.

Az erdőirtás hajtóerői közül a legfontosabb a szarvasmarha-tenyésztés és a szójatermelés terjeszkedése, különösen Brazíliában. A folyamatot a globális húsfogyasztás és a takarmánykereslet növekedése, valamint a brazil agrárexport fellendülése hajtotta. Emellett szerepet játszik a faanyag kitermelése, amely gyakran illegális, az infrastrukturális beruházások – utak, vízerőművek – által megnyitott területek, valamint az aranybányászat, amely Peruban, Kolumbiában és a Guyanákban különösen súlyos higanyszennyezést okoz. A tudományos konszenzus szerint az erdőirtás nem csupán a klímaváltozást gyorsítja – mivel az erdők szén-dioxid-megkötő szerepe csökken, és az égetések üvegházhatású gázokat bocsátanak ki –, hanem a regionális csapadékciklusokat is gyengíti, vízhiányt okozva a mezőgazdasági területeken, és veszélyeztetve a biológiai sokféleséget.

6.4.2.2 A politikai viták és az őslakos népek helyzete

Az Amazonas védelme a brazil belpolitika egyik legélesebb vitatémája lett. A vitában nem pusztán környezetvédelmi, hanem a fejlődéshez, a szuverenitáshoz és az állam szerepéhez kapcsolódó érvelések ütköznek. Az egyik álláspont szerint az erdőirtás a törvénytelen földfoglalás, a korrupció és a gyenge állami ellenőrzés következménye, ezért a védelemhez a környezetvédelmi ügynökségek megerősítésére, a védett területek kijelölésére és a műholdas monitoring folyamatos

alkalmazására van szükség. A másik álláspont a mezőgazdasági termelés növelését, a bányászatot és az infrastruktúra-fejlesztést a szegénység csökkentése és a nemzeti fejlődés eszközének tekinti, és a szigorú környezetvédelmi szabályozást a gazdasági növekedés akadályaként értelmezi. Ez a törésvonal nem egyszerűen „baloldal" és „jobboldal" között húzódik; a 2000-es évek első évtizedében például a baloldali brazil kormányzat is támogatott nagy infrastrukturális beruházásokat az Amazonas térségében, ugyanakkor jelentős területeket nyilvánított védetté.

Az őslakos népek földjogai és az erdőirtás ügye szorosan összefonódik. Az 1988-as brazil alkotmány elismerte az őslakos népek hagyományos területeihez fűződő jogait, és a területek kijelölését (demarcação) írta elő. A kijelölt őslakos területeken az erdőirtás mértéke jellemzően jóval alacsonyabb, mint a környező területeken, ezért ezek a területek a védelem szempontjából kulcsfontosságúak. Ugyanakkor a területkijelölések lassúak, politikai nyomás alatt állnak, és az őslakos közösségeket gyakran éri erőszak az illegális fakitermelők, aranyásók és földfoglalók részéről. Az őslakos mozgalmak – erről részletesebben az őslakos népek és társadalmi mozgalmak fejezetben lesz szó – a környezetvédelmet a kollektív jogok és a kulturális fennmaradás kérdéseként is értelmezik, nem csupán természetvédelmi problémaként.

6.4.3 Bányászat, olaj és a „nyersanyag-átok" vitája

6.4.3.1 Az erőforrás-gazdálkodás politikai gazdaságtana

Dél-Amerika a világgazdaságban ma is elsősorban nyersanyag-exportőrként van jelen. Chile a világ legnagyobb réztermelője, Peru jelentős réz-, arany- és cinktermelő, Bolívia lítiumkészletei a globális elektrifikáció szempontjából stratégiai jelentőségűek, Venezuela pedig a világ egyik legnagyobb olajtartalékával rendelkezik. Brazília egyszerre mezőgazdasági nagyhatalom – szója, hús, kávé, cukor – és fontos vasérc-, illetve olajtermelő. A nyersanyag-kitermelésből származó bevételek azonban nemcsak lehetőséget, hanem strukturális kockázatot is jelentenek: a nemzetközi árak ingadozása, a termelési szerkezet egyoldalúsága és a bevételek eloszlásáért folytatott politikai küzdelem mind hozzájárulhat ahhoz, amit a szakirodalom „nyersanyag-átoknak" (resource curse, spanyolul maldición de los recursos) nevez. Ez azonban vitatott értelmezés, nem törvényszerű összefüggés. Egyes országokban – például Chilében a rézbevételeket viszonylag stabil intézményi keretek között kezelték – a nyersanyag-export nem vezetett tartós gazdasági összeomláshoz; más esetekben – legdrámaibban Venezuelában – az olajbevételektől való függés a politikai rendszer centralizációjával, a korrupció növekedésével és a gazdasági sokkterheléssel járt együtt.

A bányászat és az olajkitermelés környezeti és társadalmi hatásai rendszeresen konfliktusok forrásai. A külszíni bányászat – például a perui és chilei rézbányák – hatalmas vízigénye miatt versenyez a mezőgazdasággal és a helyi közösségek vízellátásával. A kitermelés során keletkező meddőhányók és toxikus nehézfémek – higany, ólom, arzén – szennyezik a folyókat és a talajt. Az olajkitermelés Ecuadorban és Peruban az Amazonas érzékeny ökoszisztémáit érinti; a működő és elhagyott kutakból származó szennyezések hosszú távú egészségkárosodást okoznak az érintett őslakos és folyó menti közösségek körében. A 2015-ös brazil Samarco-gátszakadás, amely a Fundão nevű vasérc-meddőtároló gátjának összeomlásakor hatalmas mennyiségű iszapot engedett a Rio Doce vízrendszerébe, dokumentált katasztrófa volt: legalább 19 ember halt meg, és a folyó menti ökoszisztémák, halászati közösségek súlyos károkat szenvedtek. A bírósági eljárásokban a felelősség kérdése azóta is vitatott, és a károsultak kárpótlása elhúzódott.

6.4.3.2 A klímaválság és az energiaátmenet dilemmái

A klímaválság tudományos alapjai – a fosszilis tüzelőanyagok égetése által okozott üvegházhatásúgáz-kibocsátás növekedése és a globális átlaghőmérséklet emelkedése – a

nemzetközi tudományos konszenzus részét képezik. Dél-Amerika kibocsátása globális összehasonlításban nem a legmagasabb, de a kontinenst a klímaváltozás hatásai aránytalanul sújtják: az Andok gleccserei visszahúzódnak, ami a vízellátást fenyegeti a perui, bolíviai, chilei és ecuadori városokban; a tengeri hőmérséklet emelkedése és az El Niño-jelenség intenzívebbé válása árvizeket és aszályokat okoz; a trópusi betegségek terjedése a magasabban fekvő területekre is kiterjed. A tudományos becslések szerint a trópusi Andok gleccserei a 21. század közepére jelentős részben eltűnhetnek, ami a vízbiztonság szempontjából kritikus kihívás.

Az energiaátmenet újabb dilemmákat vet fel. A lítium – amely az elektromos autók és az energiatárolás kulcsfontosságú alapanyaga – a bolíviai, chilei és argentin „lítium-háromszögben" koncentrálódik. A kitermelés bővítése egyszerre ígér gazdasági lehetőséget és hordoz környezeti kockázatot: a lítium kinyerése a sós tavakból nagy mennyiségű vizet igényel az amúgy is vízhiányos altiplanói térségben. A vita arról, hogy a zöldátmenet érdekében milyen mértékben szabad új bányászati projekteket nyitni, a környezeti igazságosság és a fenntarthatóság közötti feszültséget világítja meg. Ez a kérdés nem dél-amerikai sajátosság, de a kontinensen különösen éles, mert a kitermelés hasznai gyakran a globális ellátási láncokba áramlanak, miközben a helyi közösségek viselik a környezeti és társadalmi költségeket.

6.4.4 Regionális integráció: Mercosur, UNASUR, CELAC

6.4.4.1 A Mercosur és korlátai

A regionális integráció gondolata Dél-Amerikában a függetlenség kora óta jelen van, de a modern intézményi kísérletek a 20. század második felében kezdődtek. Az 1991-ben aláírt asunción szerződéssel létrehozott **Déli Közös Piac** (Mercado Común del Sur, Mercosur) Argentínát, Brazíliát, Paraguayt és Uruguayt tömörítette; Venezuela 2012-ben csatlakozott, de tagságát 2016-ban felfüggesztették, Bolívia pedig a 2020-as években vált teljes jogú taggá. A Mercosur célja a tagállamok közötti vámunió kialakítása volt, közös külső vámtarifával és az áruk, szolgáltatások, tőke és munkaerő mozgásának fokozatos liberalizálásával. A gyakorlatban azonban a Mercosur sosem vált teljes értékű közös piaccá: a tagállamok közötti kereskedelmi viták, a nemzeti ipar védelmét célzó kivételek és a brazil–argentin gazdasági aszimmetria folyamatosan fékezték a mélyebb integrációt. A blokk kereskedelmi jelentősége a 2000-es években növekedett, de a tagállamok közötti politikai feszültségek – például a venezuelai válság megítélése vagy az uruguayi és paraguayi követelések a nagyobb rugalmasságra – nemegyszer megbénították a döntéshozatalt. A Mercosur és az Európai Unió közötti szabadkereskedelmi megállapodásról évtizedek óta folynak tárgyalások; a megállapodás 2019-ben politikai megállapodás szintjére jutott, de a ratifikáció a 2020-as évek közepén is kérdéses volt a környezetvédelmi aggályok és egyes tagállami fenntartások miatt.

6.4.4.2 Az UNASUR felemelkedése és válsága

A 2000-es évek elején a dél-amerikai baloldali kormányok – Hugo Chávez Venezuelában, Lula da Silva Brazíliában, Néstor Kirchner Argentínában – új lendületet adtak a regionális együttműködésnek. Ennek csúcsa a 2008-ban alapított **Dél-amerikai Nemzetek Uniója** (Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR) volt, amely a kontinens összes államát tömörítette, és a hagyományos kereskedelmi integráción túl politikai, biztonsági, energetikai és infrastrukturális együttműködést is célul tűzött ki. Az UNASUR rövid időre fontos szerepet játszott a belső politikai konfliktusok közvetítésében – például a 2008-as bolíviai politikai válság idején –, és egészségügyi, valamint védelmi együttműködést is koordinált. Az intézményt azonban a 2010-es évek közepétől a tagállamok közötti ideológiai megosztottság bénította meg. A venezuelai válság elmélyülésével, a brazil és argentin belpolitikai fordulatokkal, valamint a jobboldali kormányok

megerősödésével az UNASUR működése gyakorlatilag leállt: több ország felfüggesztette tagságát, és 2019-ben Brazília, Argentína, Chile, Kolumbia, Ecuador, Paraguay és Peru bejelentette kilépését. Az UNASUR példája jól mutatja, hogy a dél-amerikai regionális intézmények sorsa szorosan kötődik a tagállamok belső politikai ciklusaihoz, és hogy az ideológiai alapú együttműködés törékenyebb, mint a gazdasági érdekekre épülő integráció.

6.4.4.3 A CELAC és a nagyhatalmi verseny

A **Latin-amerikai és Karibi Államok Közössége** (Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños, CELAC) 2011-ben jött létre, és abban az értelemben újdonságot jelentett, hogy Latin-Amerika és a Karib-térség összes államát tömörítette az Amerikai Egyesült Államok és Kanada kihagyásával. A CELAC elsősorban politikai párbeszéd fóruma, nem kereskedelmi blokk; szerepe a tagállamok közötti álláspontok egyeztetése és a régión kívüli partnerekkel – Kínával, az Európai Unióval – folytatott párbeszéd. A CELAC működése is ingadozó volt: a 2010-es évek második felében a tagállamok közötti nézeteltérések miatt a szervezet tevékenysége lelassult, de a 2020-as évek elején a mexikói és argentin kezdeményezésekre újra aktivizálódott. A CELAC azonban nem rendelkezik kötelező érvényű döntéseket hozó intézményekkel, ezért jelentősége elsősorban a politikai koordinációban és a nagyhatalmi kapcsolatokban van.

A nagyhatalmi verseny a 2010-es évektől átalakította Dél-Amerika geopolitikai helyzetét. Kína a kontinens számos országának legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált: a kínai kereslet a nyersanyagok – réz, vasérc, szója, olaj – iránt felfelé hajtotta az árakat a 2000-es évek első évtizedében, és hosszú távú hitelmegállapodásokkal, infrastrukturális beruházásokkal épített be Dél-Amerika gazdaságaiba. Kína jelenléte egyszerre jelent gazdasági lehetőséget és kihívást: a kínai hitelek feltételei, a környezetvédelmi normák érvényesítése és a helyi munkaerő alkalmazása körüli viták egyes országokban politikai konfliktusok forrásai. Az Amerikai Egyesült Államok hagyományos befolyása a 2000-es években viszonylag csökkent, de Washington továbbra is fontos szereplő a biztonságpolitikában, a kereskedelemben és a pénzügyi rendszerben. Oroszország jelenléte elsősorban fegyvereladások, energetikai együttműködés és venezuelai kapcsolatok révén érzékelhető, míg az Európai Unió a kereskedelem, a környezetvédelem és az emberi jogok terén törekszik befolyásra. A regionális integrációs szervezetek gyengesége miatt Dél-Amerika országai többnyire kétoldalú keretekben tárgyalnak a nagyhatalmakkal, ami tovább csökkenti a közös fellépés lehetőségét.

6.4.5 Források és bizonytalanságok

A környezeti adatok – az erdőirtás mértéke, a gleccserek visszahúzódása, a bányászati szennyezések kiterjedése – jellemzően műholdas méréseken, terepi kutatásokon és statisztikai becsléseken alapulnak. A brazil INPE és a perui, kolumbiai környezetvédelmi hatóságok adatsorai rendszeresek, de a definíciók – mi számít erdőirtásnak, mikortól degradáció – eltérhetnek, ezért a nemzetközi összehasonlítás bizonytalan. A klímaváltozás hatásaira vonatkozó előrejelzések modellezésen alapulnak, és a különböző forgatókönyvek eltérő mértékű felmelegedéssel számolnak; a tudományos konszenzus a tendenciák irányában, nem pedig a pontos számokban áll fenn. A „nyersanyag-átok” fogalma a közgazdasági szakirodalomban vitatott: a jelenség nem minden országra és nem minden időszakra érvényes, és az ok-okozati összefüggések – például hogy az olajbevételek okozzák-e az intézményi romlást, vagy a gyenge intézmények torzítják-e az erőforrás-gazdálkodást – nem egyértelműen eldöntöttek. A regionális integrációs szervezetek hatékonyságának megítélése ugyancsak értelmezési kérdés: a hivatalos nyilatkozatok és a tényleges döntéshozatali gyakorlat között jelentős eltérés lehet, ezért a forráskritika itt különösen fontos.

6.4.6 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika gazdaságtörténete a nyersanyag-kitermelésre épült, ami a jelenkori társadalmi egyenlőtlenségek és politikai konfliktusok egyik fő szerkezeti oka.
- Az Amazonas erdőirtását elsősorban a szarvasmarha-tenyésztés, a szójatermelés, az illegális fakitermelés és a bányászat hajtja; a mérték műholdas adatokkal nyomon követhető, de becslés jellegű.
- A bányászat és az olajkitermelés környezeti károkat és társadalmi konfliktusokat okoz; a „nyersanyag-átok" vitatott értelmezés, nem törvényszerűség.
- A klímaválság hatásai – a gleccserek visszahúzódása, a vízhiány, a szélsőséges időjárás – aránytalanul sújtják a kontinenst, miközben az energiaátmenethez szükséges ásványok kitermelése újabb dilemmákat vet fel.
- A Mercosur, az UNASUR és a CELAC a regionális integráció különböző modelljeit képviselik; mindegyik korlátozott hatékonyságú, mert a tagállamok belső politikai ciklusai és a nagyhatalmi verseny gyakran felülírja a közös fellépést.
- Kína az egyik legfontosabb gazdasági partnerré vált, ami egyszerre jelent lehetőséget és kihívást a dél-amerikai országok számára.

6.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Melyek az Amazonas erdőirtásának legfontosabb, dokumentált hajtóerői, és milyen módon kapcsolódnak a globális élelmiszer- és nyersanyagpiacokhoz?
2. Mit jelent a „nyersanyag-átok" fogalma, és miért vitatott az alkalmazhatósága a dél-amerikai országok esetében?
3. Hasonlítsa össze a Mercosur, az UNASUR és a CELAC céljait és intézményi korlátait! Mely tényezők magyarázzák a regionális integráció gyengeségét?
4. Milyen összefüggés van a klímaválság, az energiaátmenet és a lítiumkitermelés között a dél-amerikai országokban? Milyen érdekellentétek jelennek meg ebben a kérdésben?

I. rész – Az Andok országai

7 Venezuela a gyarmati korban

7.1 Őslakos népek és a karibi partvidék

7.1.1 Bevezető bekezdés

A mai Venezuela karibi partvidékének és belső hegyvidékeinek története nem a spanyol hajók megjelenésével kezdődik. A terület – amely a gyarmati korban a *Tierra Firme* (szárazföld) elnevezést kapta – évezredeken át sokféle, egymástól nyelvileg és gazdaságilag is elkülönülő közösség otthona volt. E fejezet azt vizsgálja, kik voltak ezek a népek, hogyan szervezték meg életüket a karibi partvidéken, az Orinoco deltavidékén és az Andok északi nyúlványain, és mi történt velük az első európai kapcsolatfelvételek, majd a gyarmatosítás első évtizedeiben. A fejezet kiemelt figyelmet fordít a gyöngyhalászat szerepére, mert az a 16. század első felében a spanyol jelenlét egyik fő gazdasági mozgatórugója volt, és súlyos demográfiai következményekkel járt a part menti őslakos közösségekre nézve. Az itt tárgyalt folyamatok szorosan kapcsolódnak a kontinens általános hódítástörténetéhez, amelyet A hódítás és a gyarmati rend fejezet tárgyal, de a venezuelai eset sajátos, mert itt a hódítás korábban és kevésbé centralizált birodalmi formában zajlott, mint Mexikóban vagy Peruban. A fejezet célja, hogy az olvasó különbséget tudjon tenni a dokumentált események, a régészeti becslések és a vitatott értelmezések között, különös tekintettel a népességszámokra és az őslakos ellenállás megítélésére.

7.1.2 A földrajzi keret: a karibi partvidék és az Orinoco torkolatvidéke

A mai Venezuela területe a gyarmati kor előtt nem alkotott egységes földrajzi vagy politikai régiót. A spanyol érkezés előtti viszonyokat négy nagy természeti és kulturális zónára érdemes bontani. Az első a **karibi partvidék**, amely a mai Zulia államtól a Paria-félszigetig húzódik; keskeny, forró, csapadékban szegényebb partszakasz, amelyet a parti hegység, a *Cordillera de la Costa* választ el a belső völgyektől. A második a **belső hegyvidék és völgyek**, a mai Caracas, Valencia és Barquisimeto környéke, ahol termékeny, mérsékelt éghajlatú völgyek teszik lehetővé a letelepült földművelést. A harmadik az **Orinoco alsó folyása és deltavidéke**, amely mocsaras, csatornákkal szabdalt, áradásoknak kitett terület, ahol a vízi közlekedés és a halászat alapvető jelentőségű. A negyedik a **Maracaibo-tó medencéje** nyugaton, amelyet a Karib-tengerrel a keskeny Tablazo-öböl köt össze, és amely a gyarmati gyöngyhalászat egyik korai központjává vált.

Ezt a földrajzi tagolást érdemes hangsúlyozni, mert a spanyol gyarmatosítás sem egységesen érte el a mai Venezuela területét. A partvidéket és a tópartot már a 16. század elején intenzíven érintette a gyöngyhalászat és a rabszolgaszedés; a szárazföld belsejét ezzel szemben sokáig csak elszórt expedíciók járták be. A hegyvidék völgyeit a gyarmatosítók csak fokozatosan, a 16. század közepétől kezdték állandó településekké alakítani. A régészeti kutatások alapján a Karib-tenger partvidéke és az Orinoco-medence már jóval a spanyolok érkezése előtt intenzív kereskedelmi és migrációs kapcsolatban állt a Karib-szigetekkel és az Amazonas vidékével. Ez a kapcsolat nem csak áruk, hanem nyelvek, technikák és politikai szövetségek terjedését is jelentette.

7.1.3 Őslakos népek a spanyol érkezés előtt

A spanyol források általában három nagy csoportba sorolták a mai Venezuela területén élő népeket: **karib**, **arawak** és **timotó** (vagy timoto–cuica) népek. E kategóriák azonban problémásak, mert részben nyelvészeti, részben földrajzi, részben a gyarmatosítók által kialakított ellenségképből fakadó besorolások voltak. A modern történeti és nyelvészeti kutatás ezeket a fogalmakat inkább tág nyelvcsaládok és regionális kulturális hálózatok jelölésére használja, nem pedig egységes „törzsek” vagy „népek” megnevezésére. A könyv konvenciójának megfelelően itt is a saját elnevezéseket igyekszünk előtérbe helyezni, ahol azok ismertek, és zárójelben jelezzük a gyarmati spanyol megnevezéseket.

7.1.3.1 Arawak nyelvű közösségek

Az **arawak** nyelvcsaládhoz tartozó közösségek a spanyol érkezés idején elsősorban a nyugati és középső partvidéken, a Maracaibo-tó környékén és az Orinoco alsó folyásánál éltek. A történeti forrásokban leggyakrabban **caquetío** és **guajiro** (ma inkább **wayuu**) néven szerepelnek. A **caquetío** közösségek a mai Falcón és Lara állam területén, valamint a Paraguaná-félszigeten éltek; a régészeti leletek alapján részben letelepült, mezőgazdasággal foglalkozó csoportok voltak, akik kukoricát, maniókát és más trópusi növényeket termesztettek. A **wayuu** (guajiro) a mai Venezuela északnyugati, Kolumbiával határos Guajira-félszigetén és a Maracaibo-tótól nyugatra fekvő szárazabb területeken élt. A wayuu közösségek a spanyol gyarmatosításnak sokáig ellenálltak, és a gyarmati korszakban is megőrizték viszonylagos autonómiájukat; leszármazottaik ma is jelentős közösséget alkotnak a térségben.

Az arawak nyelvű népekhez sorolják az Orinoco deltavidékén élő **warao** közösségeket is, akiknek életmódját a folyami és tengerparti környezet határozta meg. A **warao** név jelentése „a kenuk népe”, ami pontosan utal arra, hogy a deltavidék mocsaras, vízjárta területén a kenu volt a fő közlekedési, halászati és szállítási eszköz. A warao közösségek házait gyakran cölöpökre építették a víz fölé, és a halászat mellett a pálmafélék, vadon termő gyümölcsök és a vízi élővilág adták a megélhetés alapját. A spanyol források a warao népeket a gyarmati korban többnyire „caníbales” vagy „caribes” néven emlegették, ami jól mutatja, hogy a gyarmatosítók besorolásai mennyire megbízhatatlanok, és gyakran az adott csoport iránti politikai viszonyt tükrözték, nem pedig a tényleges nyelvi vagy kulturális hovatartozást.

7.1.3.2 Karib nyelvű közösségek

A **karib** nyelvű népek a spanyol források szerint a keleti partvidéket, a Paria-félszigetet, az Orinoco torkolatát és a belső területek egy részét lakták. Fontos megkülönböztetni a karib nyelvcsaládhoz tartozó tényleges nyelvi közösségeket a gyarmati korszakban „karib” névvel illetett, de valójában más nyelvű vagy vegyes csoportoktól. A korabeli spanyol dokumentumokban a „caribe” gyakran egyszerűen annyit jelentett: olyan őslakos csoport, amely ellenállt a gyarmatosításnak, és amelyet a spanyolok – gyakran megalapozatlanul – emberevéssel vádoltak. Ez a megkülönböztetés azért lényeges, mert a „karib” megbélyegzés a 16. században jogi eszközzé vált: az ilyennek minősített csoportokat a spanyol korona törvényei szerint szabadon lehetett rabszolgává tenni, még akkor is, ha más őslakos csoportok rabszolgaságát hivatalosan tiltották.

A ténylegesen karib nyelvű közösségek közé tartoztak a keleti partvidék **cumanagoto** és **chaima** közösségei, valamint az Orinoco-medence belső területein élő különböző csoportok. E népek gazdasága vegyes volt: a partvidékiek halászattal, kagylógyűjtéssel és kisebb földműveléssel, a belső területeken élők pedig elsősorban égetéses-irtásos mezőgazdasággal és vadászattal foglalkoztak. A régészeti bizonyítékok alapján a hálózatok a karibi partvidék és a Kis-Antillák között is

élénkek voltak; a 15. század végén és a 16. század elején a spanyolok több olyan karibi közösséget találtak, amelyek kenuflottákkal közlekedtek a szigetek és a szárazföld között.

7.1.3.3 A hegyvidéki népek: a timotó és a cuica

A mai Venezuela Andokban fekvő nyugati hegyvidékén, a mai Mérida, Trujillo és Táchira állam területén a spanyolok által **timoto–cuica** néven ismert mezőgazdasági közösségek éltek. A 16. századi spanyol krónikák – elsősorban Juan de Castellanos *Elegías de varones ilustres de Indias* című, részben irodalmi jellegű műve – e népeket fejlett mezőgazdasági teraszokkal, öntözőcsatornákkal és állandó településekkel írták le. A régészeti kutatások megerősítik, hogy az andoki hegyvidéken a spanyolok érkezése előtt évszázadokkal már intenzív teraszos földművelés folyt, burgonyát, kukoricát és más andoki növényeket termesztettek, és a lakosság sűrűn elhelyezkedő falvakban élt.

A timoto–cuica kifejezés két nagyobb nyelvi vagy kulturális csoportot jelöl: a **timoto** közösségek a mai Mérida környéki magas völgyekben, a **cuica** közösségek pedig a mai Trujillo és Lara déli részén éltek. A spanyol források szerint e népek nem egyetlen államot alkottak, hanem kisebb, egymással szövetséges vagy rivalizáló főnökségekben szerveződtek. A főnököket a források *cacique* szóval jelölték, de a helyi társadalmi szervezet ennél bonyolultabb volt: a közösségekben a földhasználat, a vízelosztás és a cserekapcsolatok olyan intézményes szabályokon alapultak, amelyeket a gyarmati források csak töredékesen rögzítettek. A hegyvidéki népek nem voltak elszigeteltek: a régészeti leletek azt mutatják, hogy a Maracaibo-tó partvidékével és a llanókkal is kereskedtek, sót, gyapotot és kerámiát cseréltek.

7.1.3.4 Népességszám: becslések és viták

A spanyol érkezés előtti népességszámra vonatkozóan nincsenek megbízható, közvetlen adatok. A történészek és a demográfiai történészek különböző módszerekkel próbálták megbecsülni a mai Venezuela területén élő népességet 1500 körül. A becslések tág határok között mozognak, jellemzően **több százezer és egymillió fő között**. A nagy szórás oka az, hogy a rendelkezésre álló források két típusa, a korai spanyol krónikák adatai és a régészeti településsűrűség becslései, egymással nehezen összeegyeztethetők. A spanyol beszámolók rendszerint alábecsülték a lakosságot, mert a gyarmatosítók a közvetlenül hozzáférhető partvidéki településekre koncentráltak, és a járványok már az első kapcsolatfelvétel után terjedni kezdtek. A régészeti kutatások viszont gyakran nem tudják pontosan datálni, hogy egy adott település a spanyolok érkezésekor lakott volt-e, vagy már korábban elhagyott.

Mindezek miatt a leggyakrabban idézett számok, mint például a 300 000–500 000 fős becslés a mai Venezuela területére, tudományos becslésnek tekintendők, nem dokumentált ténynek. A forráskritika szempontjából fontos, hogy a gyarmati összeírások, például a 16. század közepén készült adójegyzékek, a kényszermunka és a betegségek miatt már erősen megfogyatkozott lakosságot tükröznek, így belőlük nem lehet közvetlenül következtetni a hódítás előtti állapotra. Ez a módszertani bizonytalanság jellemzi az egész kontinens prekolumbiánus demográfiai kutatását, ahogyan erről A dél-amerikai történetírás fő vitái is áttekintést ad.

7.1.4 Az európai érkezés: Columbus és az első kapcsolatfelvételek

Az európai hajósok első ismert, dokumentált kapcsolatfelvétele a mai Venezuela területével **1498. augusztus**ában történt, amikor Kolumbusz Kristóf harmadik útja során elérte a Paria-félszigetet. A *La Niña* és a két kisebb hajó az Orinoco deltájának édesvizű, zavaros tengeréből

arra következtetett, hogy nagy folyam torkollik a tengerbe; Kolumbusz naplójának fennmaradt töredékei szerint úgy vélte, hogy a földi paradicsom közelében jár. Ez az értelmezés a korabeli európai földrajzi képzetek, nem pedig a helyi valóság ismeretéből fakadt. A spanyolok a Paria-félszigeten találkoztak a helyi őslakos közösségekkel, akik gyöngyöket, gyapotot és ékszereket mutattak. A gyöngyök különösen felkeltették a spanyolok figyelmét, mert a Karib-tenger térségében a gyöngy volt az egyik leggyorsabban értékesíthető áru.

Az első kapcsolatfelvétel során a források szerint a spanyolok és a helyiek közötti viszony viszonylag békés volt, de ez nem tekinthető általános jellemzőnek. A későbbi expedíciók, különösen Alonso de Ojeda 1499-es útja, már sokkal erőszakosabbak voltak. Ojeda, aki Amerigo Vespucci részvételével hajózta körbe a venezuelai partokat, a bennszülött lakosságot rabszolgának fogta el, és a partvidéki településeket fosztogatta. A mai Venezuela nevének eredete is ezekhez az utakhoz kapcsolódik; a hagyomány szerint a spanyolok a Maracaibo-tó partján látott cölöpházakat a velenceihez hasonlították, és a „kis Velence”, azaz *Veneziola*, majd *Venezuela* nevet adták a területnek. Ez az elnevezés azonban nem azonnal és nem hivatalosan terjedt el; a korai gyarmati időszakban a területet többféle néven említették, például *Tierra Firme* vagy *Castilla del Oro*.

7.1.5 A gyöngyhalászat és az első gyarmati települések

A gyöngyhalászat volt az első tartósan jövedelmező gazdasági tevékenység a mai Venezuela partvidékén. A legfontosabb gyöngyterületek a **Cubagua** sziget környékén, a **Margarita** sziget mellett, valamint a **Cabo de la Vela** és a **Macanao** partjainál helyezkedtek el. A gyöngykagylókat elsősorban merüléssel gyűjtötték; a spanyolok ehhez kezdettől fogva kényszermunkára fogták a part menti őslakosokat, különösen a **guayquerí** és más, a partvidéki tengert jól ismerő közösségeket. A gyöngyhalászat rendkívül veszélyes munka volt: a búvárok hosszú ideig tartózkodtak a mély, hideg vízben, cápa- és más ragadozótámadások fenyegették őket, és a gyakori merülés légzőszervi károsodást okozott. A halálozási arányról pontos adatok nincsenek, de a korabeli beszámolók – például Bartolomé de las Casas írásai – tömeges pusztulásról és a helyi közösségek összeomlásáról tudósítanak.

A gyöngyhalászat központja **Nueva Cádiz** volt, amely Cubagua szigetén épült fel az 1510-es évektől. Ez volt az egyik legkorábbi európai város Dél-Amerika területén. A település fellendülése a gyöngykészletek kimerüléséig tartott; az 1530-as évekre a gazdaság hanyatlani kezdett, és a város az 1540-es évekre elnéptelenedett. A régészeti feltárások és a korabeli beszámolók alapján Nueva Cádiz a maga virágkorában néhány száz, talán néhány ezer lakosú, ideiglenes jellegű település volt, amelynek lakossága szinte kizárólag spanyolokból, kényszermunkára fogott őslakosokból és korán behurcolt afrikai rabszolgákból állt. A város sorsa jól mutatja a korai gyarmati gazdaság nyersanyag-kitermelő logikáját: a telepesek addig maradtak, amíg a gyöngykészletek kifizetődőek voltak, majd továbbálltak, a helyi társadalmi és ökológiai károkat hátrahagyva.

A gyöngyhalászat mellett a spanyolok már a 16. század első évtizedeiben rabszolgaszedő expedíciókat is indítottak a partvidék és a belső területek ellen. Az 1512-es **Burgoszi törvények** elvileg szabályozták az őslakosokkal való bánásmódot, és tiltották a szabad bennszülöttek rabszolgává tételét, de a gyakorlatban a törvények alkalmazása rendkívül korlátozott volt. A karibnak minősített csoportokat azonban a spanyol jog szerint „ellenséges” és állítólagosan emberevő népként továbbra is szabadon lehetett rabszolgasorba vetni. E jogi kiskapu jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a rabszolgaszedő expedíciók a keleti partvidék és az Orinoco-delta lakosságát tizedeljék.

7.1.6 A gyarmati uralom kezdete és a missziók

A 16. század első felében a spanyol jelenlét a mai Venezuela területén még nem alkotott egységes gyarmati közigazgatást. A területet különböző kormányzóságokra (*gobernación*) osztották, amelyeket magánvállalkozók, úgynevezett **adelantado**k kaptak meg a koronától. Ilyen kormányzóság volt például a **Margarita** sziget, valamint a **Venezuela** nevet viselő nyugati terület, amelyet a Welserek, egy augsburgi bankárcsalád kaptak meg 1528-ban. A Welser-korszak a korai venezuelai gyarmati történet egyik legvitatottabb fejezete: a német bankárok a koronától kapott bányászati és telepítési jogokért cserébe expedíciókat szerveztek a belső területek felkutatására, de a tényleges arany- és ezüstbányák helyett elsősorban rabszolgaszedést és fosztogatást folytattak. Az őslakos lakosság ebben az időszakban különösen súlyos atrocitásoknak volt kitéve; a dokumentumok szerint a Welser-alkalmazottak embereket gyilkoltak meg, településeket égettek fel, és az elfogottakat eladták a karibi rabszolgapiacokon.

A spanyol korona az 1540-es években visszavonta a Welserek kiváltságait, és a területet fokozatosan a spanyol gyarmati igazgatás alá vonta. Ezzel párhuzamosan a katolikus egyház, különösen a ferences és domonkos szerzetesek, missziós telepeket kezdtek szervezni a belső területeken. A missziók célja az őslakos közösségek megtérítése, letelepítése és a spanyol korona adófizető alattvalóivá tétele volt. A missziós rendszer azonban nem volt egységes; a partvidéki és a hegyvidéki területeken eltérő ütemben és különböző eszközökkel zajlott. A keleti, karib nyelvű közösségek esetében a missziók sokáig csekély eredményt értek el, mert a bennszülött lakosság aktívan ellenállt, vagy a gyarmati településekről távolabb húzódott vissza. A hegyvidéki timotocuica közösségek esetében a missziók gyorsabban terjeszkedtek, mert a spanyolok a meglévő településszerkezetet és földművelési ismereteket használták fel.

7.1.7 Ellenállás és a partvidéki társadalom átalakulása

Az őslakos ellenállás formái a nyílt fegyveres felkeléstől a passzív ellenálláson át a menekülésig terjedtek. A dokumentált felkelések közé tartozik az 1520-as és 1530-as években a partvidéki közösségek több támadása a spanyol telepek ellen, valamint a Welser-korszakban a belső területeken folytatott gerilla jellegű harc. Az ellenállás azonban nem egyetlen „indiai felkelés” volt, hanem sok, egymástól független, helyi érdekek és szövetségek által meghatározott konfliktus. Egyes csoportok időszakosan szövetségre léptek a spanyolokkal más őslakos közösségek ellen; a spanyol források erre utaló utalásai alapján a hódítás előtti és alatti törzsközi háborúk is folytatódtak, most már európai szövetségesekkel kiegészülve.

A legnagyobb demográfiai csapást azonban nem a közvetlen erőszak, hanem az európai fertőző betegségek – himlő, kanyaró, influenza – okozták, amelyek a gyarmatosítás első évtizedeiben többször is végigsöpörtek a partvidéken és a belső völgyeken. A járványok terjedését a kényszermunka, az élelmiszerhiány és a vízi utak menti intenzív kapcsolatok is gyorsították. A betegségek halálozási arányát nem lehet pontosan megadni; a történészek egyetértenek abban, hogy a mai Venezuela partvidékén a lakosság 16. századi csökkenése katasztrofális mértékű volt, egyes területeken 80–90 százalékos, de ez a becslés is számos bizonytalanságot hordoz. A demográfiai összeomlás következtében a gyarmatosítók már a 16. század második felétől afrikai rabszolgákat kezdtek behozni a partvidéki ültetvényekre, ami a későbbi venezuelai társadalom afrikai gyökerű közösségeinek kialakulásához vezetett; ezt a folyamatot a következő fejezet A spanyol gyarmati Venezuela tárgyalja részletesen.

7.1.8 Források és bizonytalanságok

A fejezetben foglaltak forrásbázisa három nagy csoportra oszlik. Az első a korabeli spanyol dokumentumok: Kolumbusz útjainak beszámolói, Ojeda és más kapitányok jelentései, a gyöngyhalászattal kapcsolatos királyi rendeletek és bírósági iratok, valamint a misszionáriusok levelei és krónikái. Ide tartoznak Bartolomé de las Casas *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* című, 1552-ben megjelent vitairata, valamint Gonzalo Fernández de Oviedo és Juan de Castellanos munkái. E források értékesek, de erősen elfogultak: Las Casas az őslakosok védelmében írt, és a spanyol kegyetlenséget időnként retorikailag felnagyította; Oviedo és Castellanos viszont a gyarmati terjeszkedés szempontjából, és az őslakos ellenállást gyakran barbárnak mutatták be.

A második forráscsoport a régészeti és nyelvészeti bizonyítékok: kerámialeletek, településszerkezetek, öntözési rendszerek maradványai, valamint a ma is élő őslakos nyelvek rekonstrukciója. Ezek a források teszik lehetővé, hogy a spanyolok érkezése előtti viszonyokat ne kizárólag az európai beszámolók torzító tükrén keresztül lássuk. A régészeti kutatások azonban időben és földrajzilag egyenetlenek; a partvidék és a hegyvidék jobban feltárt, mint az Orinoco-delta vagy a Maracaibo-tó déli partvidéke.

A harmadik forrástípus az őslakos hagyomány, amely azonban a gyarmati korban és a 19–20. században is sokszorosan átszűrődött, és a jelenkori közösségek identitáspolitikai küzdelmeiben is szerepet játszik. A szóbeli hagyományok nem nyújtanak közvetlen adatokat a 16. századi eseményekről, de rávilágítanak arra, hogy a gyarmatosítás emlékezete hogyan él tovább a mai őslakos közösségekben. Az emlékezetpolitikai használat különösen erős a „spanyol hódítás” egységes tragédiaként való bemutatásában, ami az őslakos mozgalmak 20–21. századi önértelmezésének része, ugyanakkor leegyszerűsítheti a hódítás előtti és alatti belső konfliktusok összetett képét.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő pontokra vonatkoznak: a spanyol érkezés előtti népességszám; a gyöngyhalászat miatti halálozás mértéke; a „karib” és „arawak” besorolások pontossága; valamint a missziós hatások regionális eltérései. A fejezetben ezért minden számszerű adatnál jelöltük, hogy becslésről van szó, és hogy a becslés milyen módszeren alapul. A dokumentált tények – például Kolumbusz 1498-as partraszállása, Nueva Cádiz alapítása, vagy a Welser-kormányzóság 1528-as létrehozása – jól ismertek, de az ezekből levonható általános következtetések már gyakran vitatottak.

7.1.9 Rövid összefoglaló

- A mai Venezuela területe a spanyolok érkezése előtt nem volt egységes régió; a karibi partvidék, a hegyvidék, az Orinoco-delta és a Maracaibo-tó medencéje eltérő ökológiai és társadalmi viszonyokkal bírt.
- A fő nyelvcsoportok az arawak, a karib és a hegyvidéki timoto-cuica voltak, de e kategóriák a gyarmati forrásokban gyakran torzítottak; a „karib” megjelölés sokszor az ellenségességet és a rabszolgaság jogi indoklását szolgálta.
- A prekolumbiánus népességszám csak becsülhető; a mai Venezuela területére vonatkozó becslések jellemzően több százezer és egymillió fő között mozognak, tág bizonytalansággal.
- Kolumbusz 1498-ban érte el a Paria-félszigetet; az első kapcsolatfelvételt hamarosan erőszakos rabszolgaszedő expedíciók követték, például Alonso de Ojeda útja.
- A gyöngyhalászat – központja Nueva Cádiz volt Cubagua szigetén – az első tartós gazdasági tevékenység volt, de súlyos demográfiai és társadalmi károkat okozott a part menti őslakos közösségekben.
- A Welser-korszak (1528–1540-es évek) a magántársasági gyarmatosítás kudarcát és az őslakosokkal szembeni különösen erőszakos bánásmódot hozott.

- A missziók és a spanyol közigazgatás csak fokozatosan, a 16. század közepétől kezdték átalakítani a belső területek társadalmát.
- A legnagyobb demográfiai csapást a fertőző betegségek okozták; a lakosságcsökkenés hozzájárult ahhoz, hogy a 16. század második felében afrikai rabszolgákat hozzanak a gyarmatra.

7.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet a mai Venezuela területének őslakos népeit egyetlen „venezuelai őslakosságként" leírni? Milyen földrajzi és nyelvi különbségeket kell figyelembe venni?
2. Hogyan használták a spanyolok a „karib" besorolást jogi eszközként az őslakosok rabszolgaságának igazolására?
3. Milyen elsődleges források állnak rendelkezésre a gyöngyhalászat áldozatairól, és miért kell ezeket a forrásokat kritikával kezelni?
4. Miért tekinthető a prekolumbiánus népességszám tudományos becslésnek, nem pedig dokumentált ténynek?
5. Hasonlítsa össze a hódítás hatását a partvidéki és a hegyvidéki őslakos közösségekre: mely különbségek és közös minták figyelhetők meg?

7.2 A spanyol gyarmati Venezuela

A spanyol gyarmati Venezuela nem egyetlen, egységes közigazgatási egységként jött létre, hanem több, egymástól gyakran elszigetelt tartományból állt, amelyeket a 16. században fokozatosan kapcsolt a spanyol koronához a hódítás, a telepítés és a gazdasági érdek. A mai Venezuela területén a gyarmati korban nem beszélhetünk merev, a későbbi nemzetállamot előrevetítő határokról: a tartományi rendszer a Karib-tenger partvidékétől az Orinoco síkságáig terjedő, változó joghatóságú területeket fogta át. Ebben az alfejezetben a spanyol gyarmati berendezkedés kialakulását, a Caracas központú tartományi rend megszilárdulását, valamint a két meghatározó exportágazat, a kakaó- és a bőrgazdaság működését vizsgáljuk. Külön figyelmet kap a hato, vagyis a legelőterületekre épülő állattenyésztő nagybirtok, valamint a rabszolgaság intézménye, amely a partvidéki ültetvényes gazdaság motorja volt.

7.2.1 A tartományi rendszer kialakulása

A spanyol korona a 16. század első felében a dél-amerikai kontinens északi partvidékét – amelyet a korabeli források gyakran **Tierra Firme** (szárazföld) néven emlegettek – nem egyetlen kormányzóságként szervezte meg, hanem különböző jogcímeken alapított tartományokra bontotta. Az első spanyol települések közé tartozott **Nueva Cádiz**, amely a Margarita-szigethez közeli **Cubagua** szigetén jött létre a gyöngyhalászat központjaként; a település az 1520-as években élte virágkorát, majd a gyöngykészletek kimerülésével hanyatlásnak indult. A szárazföldi terjeszkedés során a spanyolok 1527-ben megalapították **Coro** városát, amely a **Venezuela tartomány (Provincia de Venezuela)** első székhelye lett. A tartomány elnevezése valószínűleg a palafitokra épült őslakos parti települések látványából ered, és a „kis Velence" (Venezuela) képzetét tükrözi, bár az elnevezés körülményei a korai krónikákban némileg eltérnek.

A 16. század közepén a spanyol korona rövid időre a **Welserek** augsburgi kereskedőházának adta át Venezuela kormányzását, ami a gyarmati történet egyik sajátos, sokáig vitatott epizódja. A Welser-korszak (1528–1546) alatt a német kormányzók elsősorban az arany és a rabszolgák megszerzésére törekedtek, és kevés figyelmet fordítottak a tartós települési struktúrák kiépítésére.

A korszakot a helyi spanyol telepesek és az őslakos közösségek elleni erőszak, valamint a kormányzói hatalommal való visszaélések jellemezték; a korona végül visszavonta a Welserek kiváltságait. A Welser-korszak megítélése a történetírásban vitatott: egyes értelmezések szerint a német uralom a spanyol gyarmati rendszer átmeneti zavara volt csupán, mások szerint hozzájárult a térség benépesítésének lassúságához és az őslakos lakosság katasztrofális fogyásához.

A tartományi rendszer a 16. század második felétől fokozatosan bővült. A mai Venezuela területén a következő, egymástól jogilag elkülönülő tartományok alakultak ki: **Margarita** (a gyöngyhalászat központja), **Cumaná** vagy **Új-Andalúzia (Nueva Andalucía)**, **Venezuela** (Caracas), **Guayana** (az Orinoco alsó folyása), **Trinidad** (amelyet később a spanyolok elveszítettek), valamint **Mérida-La Grita**, amelyet később **Maracaibo** tartománynak is neveztek. Ezek a tartományok kezdetben nem alkottak egységes igazgatási keretet; joghatóságukat részben a **Santo Domingó-i audiencia**, részben a **Bogotái audiencia** (a későbbi Új-Granada) látta el. A bírósági és kormányzati hatáskörök megoszlása a 17. században gyakran vitákhoz vezetett a helyi hivatalnokok, a kormányzók és az egyházi intézmények között.

A tartományi széttagoltság ellenére **Caracas** fokozatosan a régió legfontosabb városává vált. A várost 1567-ben alapította **Diego de Losada**, miután a korábbi telepítési kísérletek az őslakos ellenállás miatt többször kudarcot vallottak. Caracas 1577-ben lett Venezuela tartomány székhelye, és a 17. századtól a kakaókereskedelem fellendülésének köszönhetően a gyarmati elit gazdasági és politikai központjává nőtte ki magát. A városi tanács (**cabildo**) a helyi kreol (spanyol származású, de már Amerikában született) családok érdekeit képviselte, és gyakran került összeütközésbe a korona által kinevezett kormányzókkal. A 18. század elejére Caracas a mai Venezuela területének vitathatatlan központja lett, bár a többi tartomány – különösen Maracaibo, Cumaná és Guayana – továbbra is saját kormányzóval és önálló igazgatással rendelkezett.

A Bourbon-reformok időszakában, 1777-ben a spanyol korona létrehozta a **Venezuelai főkapitányságot (Capitanía General de Venezuela)**, amely közigazgatásilag egyesítette a korábban széttagolt tartományokat, és Caracast tette a főkapitány székhelyévé. 1786-ban pedig **Caracasban audienciát** hoztak létre, amely a főkapitányság területén a legfelsőbb bírói fórumként működött. Ez a közigazgatási integráció a későbbi független állam területi keretét vetítette előre, bár a határok a 19. században továbbra is vitatottak maradtak, és a főkapitányság nem azonos a mai Venezuela pontosan rögzített területével.

7.2.2 Gazdasági alapok: gyöngy, arany, kakaó és bőr

A spanyol gyarmati gazdaság első szakaszában a mai Venezuela területén a **gyöngyhalászat** és az **aranymosás** volt a legfontosabb jövedelemforrás. A Margarita-sziget és a Cubagua környéki gyöngytelepek a 16. század első felében nagy mennyiségű gyöngyöt termeltek, amelyet Európába exportáltak. A gyöngyhalászat azonban rendkívül kimerítő és veszélyes munka volt, amelynek során az őslakos búvárok és később afrikai rabszolgák tömegei haltak meg. Az aranymosás a Yaracuy és Buría folyók vidékén szintén fellendült, de a lelőhelyek hamar kimerültek, és Venezuela soha nem vált olyan jelentős bányavidékké, mint Mexikó vagy Peru.

A 17. századtól a gyarmati Venezuela gazdasága két fő exportágazatra épült: a **kakaótermelésre** és a **bőrtermelésre**. A kakaó (**cacao**) a Karib-térségben és a mai Venezuela partvidéki völgyeiben őshonos növény volt, de a spanyol gyarmatosítók csak a 17. század elejétől kezdték nagyobb mennyiségben termeszteni. A **kakaóültetvények** elsősorban a Caracas környéki völgyekben – a Tuy, az Aragua és a Barlovento régióban – terjedtek el, és a „caracasi kakaó” (cacao de Caracas) a 18. századra a világpiac egyik legismertebb kakaófajtája lett. A kakaótermelés a **rabszolgamunkára** épült: az ültetvényeken dolgozó afrikai és kreol rabszolgák végezték az ültetést, a betakarítást, a fermentálást és a szállítást. A termelés volumene a 18. században

folyamatosan nőtt, és a kakaó lett Venezuela legfontosabb exportcikke, amely a királyi kincstár számára is jelentős vámbevételeket hozott.

A kakaókereskedelem megszervezésében kiemelkedő szerepet játszott a **Compañía Guipuzcoana de Caracas**, egy baszk kereskedőtársaság, amely 1728-ban kapott kiváltságot a venezuelai kereskedelem monopóliumára. A társaság feladata az volt, hogy a spanyol korona ellenőrzése alatt tartsa a kakaóexportot, és visszaszorítsa a holland és angol csempészetet. A monopólium azonban súlyos feszültségeket keltett a helyi ültetvényes elit körében, mivel a társaság alacsony felvásárlási árakat szabott, és korlátozta a helyi kereskedők mozgásterét. 1749-ben **Juan Francisco de León** vezetésével fegyveres felkelés tört ki a társaság ellen, amelyet a spanyol hatóságok csak több év alatt tudtak leverni. A lázadás dokumentált tény, de értelmezése vitatott: egyes történészek a helyi kreol elit érdekvédő mozgalmának tekintik, mások a szélesebb népi elégedetlenség megnyilvánulását látják benne. A Guipuzcoana-társaság monopóliumát végül 1785-ben szüntették meg, ami a Bourbon-reformok kereskedelemliberalizáló irányzatához kapcsolódott.

A **bőrgazdaság** a belső területek, különösen az Orinoco folyótól északra elterülő síkság, a **Llanos** állattenyésztésére épült. A spanyolok a 16. században behozott szarvasmarhák és lovak egy része elvadult, és a Llanos hatalmas füves területein vad csordák alakultak ki. A 17. századtól a telepesek elkezdték ezeket a félvad állatokat befogni és nagybirtokokon, a **hato** keretében tartani. A hato a spanyol-amerikai nagybirtok egy sajátos típusa volt: legelőterületre épülő, extenzív állattenyésztő birtok, amely gyakran több ezer hektárra terjedt ki, és a tulajdonjogok sokáig rendezetlenek maradtak. A hato fő termékei a **bőr** (amelyet a Karib-térségbe és Európába exportáltak), a **szárított hús** (tasajo) és a faggyú voltak. A bőr a 18. században Venezuela második legfontosabb exportcikke lett a kakaó mögött.

A hato munkaerő-szükséglete viszonylag alacsony volt, mivel az állattenyésztés extenzív módszerekkel folyt. A birtokokon dolgozó **llanerók** – a Llanos lovas pásztorai – javarészt szabad, vegyes származású (mestizo, pardo) emberek voltak, akik a félvad marhák terelését, befogását és vágását végezték. Rabszolgák is dolgoztak a hatókon, de inkább a ház körüli munkákban, a hús feldolgozásában és a bőr kikészítésében. A llanerók sajátos, lovas pásztorkultúrája a 18. századra alakult ki, és a későbbi függetlenségi háborúkban, valamint a 19. századi caudillismo kialakulásában is fontos szerepet játszott – erre a későbbi fejezetekben még visszatérünk.

7.2.3 Munka és rabszolgaság

A gyarmati Venezuela gazdasága a kezdetektől fogva kényszermunkára épült. Az őslakos lakosságot a spanyolok az **encomienda** intézményén keresztül osztották szét a telepesek között, ami formálisan a keresztény hitre térítés fejében járó adó- és munkaszolgáltatást jelentett, a gyakorlatban azonban gyakran kényszermunkához vezetett. Az encomienda mellett a **repartimiento** (munkaelosztás) rendszere is működött, amely az őslakosok időszakos kényszermunkáját szervezte meg a bányákban, az ültetvényeken és a városi építkezéseken. Az őslakos lakosság száma a járványok, a kényszermunka és az erőszak következtében a 16. század folyamán drasztikusan csökkent; a fogyás mértékére vonatkozó adatok azonban becsléseken alapulnak, és a mai napig vita tárgyát képezik. A partvidéki területeken az őslakos közösségek nagy része felbomlott vagy beolvadt a gyarmati társadalomba, míg a belső területeken – például az Orinoco vidékén és a Guajira-félszigeten – számos csoport megőrizte önállóságát, és a spanyol hódítással szemben hosszú ideig ellenállt.

Az őslakos munkaerő fogyása miatt a spanyol gyarmatosítók a 16. század végétől egyre nagyobb számban hozattak be **afrikai rabszolgákat**. A rabszolgakereskedelem a transzatlanti kereskedelem részeként működött, és a venezuelai partvidék – különösen **La Guaira**, **Puerto Cabello** és **Cumaná** kikötői – a rabszolgák behozatalának egyik fontos állomása lett. A rabszolgák főként a

kakaó- és cukorültetvényeken dolgoztak, de jelen voltak a városi háztartásokban, a műhelyekben és a bányákban is. A behozott rabszolgák száma évtizedenként változott, és a teljes gyarmati időszakra vonatkozó becslések meglehetősen bizonytalanok; a modern kutatások a transzatlanti rabszolga-kereskedelem adatbázisaira támaszkodnak, de a csempészet miatt a tényleges számok ennél magasabbak lehettek.

A rabszolgaság intézménye nem volt statikus: a rabszolgák folyamatosan ellenálltak, szöktek, és közösségeket alakítottak. A **cimarronaje** (a szökött rabszolgák jelensége) különösen a hegyvidéki és erdős területeken volt gyakori; a szökött rabszolgák **cimarrón** települései (palenques) a gyarmati hatóságok számára állandó fenyegetést jelentettek. A legismertebb ilyen közösségek a Barlovento régióban alakultak ki, ahol a szökött rabszolgák önálló, önfenntartó településeket hoztak létre, és időnként fegyveres összeütközésbe keveredtek a spanyol milíciákkal. A cimarrón közösségek belső szerveződéséről kevés elsődleges forrás maradt fenn, mivel a gyarmati dokumentumok elsősorban a hatóságok üldözési akcióit rögzítették.

A rabszolgák és a szabad színesek helyzete a gyarmati társadalomban szigorú hierarchiába rendeződött. A 18. század végén a mai Venezuela területén a lakosság jelentős részét a szabad színesek, a **pardók** alkották, akik a kézművességben, a kiskereskedelemben és a milíciában találtak megélhetést. A pardók jogilag szabadok voltak, de a magasabb egyházi és világi tisztségekből, valamint az egyetemi oktatásból rendszerint ki voltak zárva. Ez a faji alapú korlátozás folyamatos feszültséget okozott, és a 18. század végén már nyílt vitákhoz vezetett – ezt a kérdést a következő alfejezetben, a 18. századi társadalom és egyház tárgyalásánál részletezzük.

7.2.4 Caracas, a főkapitányság és a gyarmati rend megszilárdulása

Caracas a 17–18. században nemcsak gazdasági, hanem kulturális és egyházi központtá is vált. A városban 1725-ben alapították meg a **Caracasi Egyetemet (Real y Pontificia Universidad de Caracas)**, amely a helyi kreol elit fiainak kínált jogi, teológiai és orvosi képzést. A városi elit – a **mantuanók** – a kakaóültetvényekből és a kereskedelemből származó vagyonuk révén meghatározó szerepet játszott a tartományi politikában. A mantuanók és a korona által kinevezett kormányzók közötti viszony gyakran konfliktusos volt, különösen a kereskedelmi monopóliumok és az adók kérdésében.

A 18. század második felében a Bourbon-reformok jegyében a spanyol korona a gyarmati igazgatást centralizálni és hatékonyabbá tenni igyekezett. Ennek részeként hozták létre 1777-ben a **Venezuelai főkapitányságot**, amely a korábban széttagolt tartományokat – Venezuela, Cumaná, Margarita, Guayana, Maracaibo és Trinidad – egyetlen katonai és közigazgatási egységbe fogta össze. A főkapitány Caracasban székelt, és a korona közvetlen képviselőjeként katonai, pénzügyi és kormányzati hatáskörökkel rendelkezett. 1786-ban a spanyol korona Caracasban **audienciát** állított fel, amely a főkapitányság területén a legfelsőbb bírói fórummá vált. Ez a lépés megszüntette a korábbi joghatósági megosztottságot, és Caracast a mai Venezuela területének egyértelmű politikai központjává tette.

A főkapitányság létrejötte nem számolta fel a társadalmi és etnikai feszültségeket. A 18. század végén a gyarmati társadalomban a kreol elit és a pardo tömegek közötti szakadék egyre mélyült. A pardo milíciák – amelyek a városok védelmében és a csempészet elleni küzdelemben vettek részt – katonai szerepük révén bizonyos társadalmi mobilitást értek el, de a politikai jogokból továbbra is ki voltak zárva. A faji hierarchia merevségét a spanyol korona egyes rendeletekkel próbálta enyhíteni, például a **gracias al sacar** intézményével, amely pénzért lehetővé tette a pardo származásúak számára, hogy bizonyos jogi korlátozások alól mentesüljenek. Ezek az intézkedések azonban inkább növelték a társadalmi elégedetlenséget, mivel a kreol elit fenyegetésként élte meg őket.

A gyarmati időszak végére a mai Venezuela területén egy sajátos, a Karib-térséghez szorosan kapcsolódó gyarmati társadalom alakult ki. Ennek jellemzői a kakaó- és bőrexportra épülő, rabszolgamunkát alkalmazó gazdaság, a Caracas központú igazgatási rendszer, a faji alapú társadalmi hierarchia és a kreol elit növekvő öntudata voltak. A 18. század végi válságjelek – a rabszolgalázadások, a pardo követelések és a kereskedelmi monopóliumok elleni tiltakozások – a gyarmati rend belső feszültségeit jelezték, amelyek a következő évtizedekben a függetlenségi mozgalomban törtek felszínre. Ezekkel a kérdésekkel a következő alfejezetek foglalkoznak részletesen.

7.2.5 Források és bizonytalanságok

A spanyol gyarmati Venezuela történetének rekonstrukciója elsősorban spanyol gyarmati közigazgatási iratokra támaszkodik: kormányzói jelentések, audienciai jegyzőkönyvek, városi tanácsi jegyzőkönyvek, egyházi anyakönyvek, adóösszeírások és a Compañía Guipuzcoana kereskedelmi iratai alkotják a legfontosabb forráscsoportot. Emellett korabeli krónikák – például **José de Oviedo y Baños** 18. század eleji munkája – és útleírások is rendelkezésre állnak, bár ezek gyakran a gyarmati elitek nézőpontját tükrözik.

A legnagyobb bizonytalanság a lakosságszámra és a rabszolgák számára vonatkozó adatoknál jelentkezik. A gyarmati összeírások hiányosak, és a csempészet, a belső vándorlás, valamint a rabszolgák szökése miatt a valós számok jelentősen eltérhettek a hivatalos nyilvántartásoktól. A kakaótermelés volumenére és a hato birtokok kiterjedésére vonatkozó adatok szintén becsléseken alapulnak, és a különböző kutatások eltérő eredményekre jutnak. A Welser-korszak megítélése továbbra is vitatott, ahogyan a Compañía Guipuzcoana szerepének értékelése is: a korona számára a monopólium a csempészet visszaszorításának eszköze volt, a helyi elitek számára viszont a gazdasági kibontakozás akadálya.

Különösen kevés elsődleges forrás maradt fenn az őslakosok, a rabszolgák, a nők és a vidéki szegények mindennapjairól. A cimarrón közösségek belső életét szinte kizárólag a gyarmati hatóságok üldözési jelentéseiből ismerjük, amelyek a jelenséget bűncselekményként ábrázolták. A rabszolgák hangja legfeljebb közvetve, periratokban vagy egyházi anyakönyvekben jelenik meg. E forráshiány miatt a gyarmati Venezuela társadalomtörténetének több kérdése – például a pardo lakosság önszerveződésének mértéke vagy az őslakos közösségek belső átalakulása – továbbra is nyitott.

7.2.6 Rövid összefoglaló

- A mai Venezuela területe a spanyol gyarmati korban nem alkotott egységet, hanem több, egymástól elkülönülő tartományra oszlott, amelyek joghatósága megoszlott a Santo Domingó-i és a bogotái audiencia között.
- A 16. században a gyöngyhalászat és az aranymosás volt a legfontosabb jövedelemforrás, de ezek hamar kimerültek; a Welser-korszak (1528–1546) a gyarmati berendezkedés átmeneti, vitatott epizódja volt.
- A 17. századtól a kakaó vált Venezuela vezető exportcikkévé; a caracasi kakaó a világpiacon is ismertté vált, és a termelés rabszolgamunkára épült.
- A Llanos síkságán a hato, a legelőterületre épülő extenzív állattenyésztő nagybirtok volt a bőr- és hústermelés alapja; a llanerók szabad pásztorrétege sajátos kultúrát alakított ki.
- A rabszolgaság intézménye a partvidéki ültetvényeken és a városi háztartásokban egyaránt jelen volt; a szökött rabszolgák cimarrón közösségei folyamatos ellenállást képviseltek.

- 1777-ben a spanyol korona létrehozta a Venezuelai főkapitányságot Caracas központtal, 1786-ban pedig Caracasban audienciát állított fel, ami a mai Venezuela területének közigazgatási integrációját jelentette.
- A 18. század végére a kreol elit (mantuanók) és a szabad színesek (pardók) közötti feszültségek, valamint a kereskedelmi monopóliumok elleni tiltakozások a gyarmati rend belső válságát jelezték.

7.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a mai Venezuela területe a gyarmati korban nem alkotott egységes tartományt, és milyen következményei voltak ennek a közigazgatási széttagoltságnak?
2. Hasonlítsa össze a kakaó- és a bőrgazdaság munkaerő-szükségletét és társadalmi hatásait! Miért volt eltérő a rabszolgák szerepe a két ágazatban?
3. Miért vezetett a Compañía Guipuzcoana monopóliuma 1749-ben fegyveres felkeléshez? Milyen értelmezési lehetőségei vannak a lázadásnak?
4. Hogyan járult hozzá a hato rendszer a llanerók sajátos kultúrájának kialakulásához, és miért lehetett ez később a caudillismo bázisa?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a gyarmati Venezuela társadalmának vizsgálatakor, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?

7.3 Társadalom, egyház és gazdaság a 18. században

A 18. századi Venezuela társadalomtörténete a gyarmati világ egyik legtanulságosabb esete: egy olyan, a spanyol birodalom peremén fekvő tartományról van szó, amelyet a kakaókereskedelem emelt be a birodalom gazdasági vérkeringésébe, miközben társadalma továbbra is a kasztok, a bőrszín és a jogi státusz mentén tagolódott. A század folyamán a **kreol elit** (a helyben született fehér, nagybirtokos és városi patrícius réteg), a szabad színesek – elsősorban a **pardók** (pardo) –, a rabszolgák, az őslakosok és a bevándorló spanyol hivatalnokok közötti feszültségek fokozatosan átalakították a politikai mezőt, és előkészítették a későbbi függetlenségi mozgalmakat. Az egyház és a missziók ebben a folyamatban kettős szerepet játszottak: a korona hatalmának és a társadalmi rend fenntartásának eszközei voltak, ugyanakkor a helyi közösségek számára az oktatás, a hitélet és a társadalmi mobilitás egyik legfontosabb intézményét is jelentették. A **Bourbon-reformok** a század második felében az adminisztrációt, a kereskedelmet és a védelempolitikát korszerűsítették, de nem számolták fel a társadalom alapvető egyenlőtlenségeit, sőt új konfliktusokat generáltak a helyi elitek és a központi hatalom között.

7.3.1 A gyarmati társadalom szerkezete: mantuanos, pardók és rabszolgák

A 18. századi Venezuela társadalmát a spanyol gyarmati világban általános **kasztrendszer** (sistema de castas) működtette, amely a jogi, vallási és faji kategóriákat ötvözte. A rendszer csúcsán a **fehér** lakosság állt, amelyet két, egymással gyakran vetélkedő csoportra osztottak: a **peninsularokra** (a félszigetről, azaz Spanyolországból érkező hivatalnokok, kereskedők, katonatisztek és egyházi vezetők), valamint a **kreolokra** (criollos), azaz a helyben született, spanyol származású lakosságra. A kreol elit tagjait Caracasban és más tartományi fővárosokban **mantuanos** néven is ismerték – ez az elnevezés a nők által viselt mantilla nevű fátyolból ered, és a csoport kifinomult, nemesi önreprezentációjára utalt. A mantuanos réteg nagybirtokos családokból állt, amelyek a kakaóültetvényekből, a marha- és öszvértartásból, valamint a városi ingatlanokból származó jövedelemre támaszkodtak. Vagyonukat **mayorazgo** (hitelbizomány) intézményén keresztül

igyekeztek egyben tartani, ami a legidősebb fiúnak biztosította az örökség túlnyomó részét, megakadályozva a birtokok feldarabolódását. A mantuanos családok közé tartozott Caracasban a **Bolívar**, a **Toro**, a **Ponte**, a **Blanco** és a **Palacios** família; ezek a nevek évtizedekkel később a függetlenségi mozgalomban is meghatározóvá váltak.

A mantuanos elit jogi helyzete ugyanakkor ellentmondásos volt: gazdasági erejük jelentős volt, de a legmagasabb gyarmati hivatalokból – alkirályi, kapitányi, audiencia-bírói tisztségekből – általában kizárták őket, mivel ezeket a korona a peninsularoknak tartotta fenn. Ez a feszültség a század folyamán folyamatosan növekedett, és a Bourbon-reformok időszakában nyílt sérelmekké formálódott.

A társadalmi piramis következő, rendkívül heterogén rétegét a **szabad színesek** alkották. Közülük a **pardók** – a spanyol gyarmati terminológiában az afrikai és európai, illetve afrikai és őslakos felmenőkkel rendelkező, jogilag szabad személyek – voltak a legnépesebbek. A 18. századi összeírások szerint a tartomány egyes részein, különösen a parti városokban és a kakaótermő völgyekben, a pardók aránya elérhette vagy meghaladhatta a lakosság egyharmadát, sőt egyes források a szabad színesek (pardók, zambók és feketék együttes) arányát 50% fölé becsülik. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a számok becslések, és a korabeli összeírások pontossága korlátozott: az adószedés és a katonai nyilvántartás célja miatt sokan igyekeztek elkerülni a besorolást, a kategóriák határai pedig gyakran elmosódtak. A pardók jellemzően kézművesként, kiskereskedőként, bérmunkásként, kisebb bérlőként vagy a milíciák katonájaként éltek. A jogi értelemben vett „tisztaság” hiánya miatt számos kiváltságból kizárták őket: nem viselhettek közhivatalt, nem léphettek be bizonyos céhekbe, nem járhattak egyetemre, és nem viselhettek papi rendet. A század végén azonban a korona bevezette a **gracias al sacar** intézményét, amely lehetővé tette, hogy egy szabad színes személy – jelentős összeg megfizetése ellenében – királyi engedéllyel „fehérnek” minősüljön, és ezáltal hozzáférjen olyan jogokhoz, amelyek korábban el voltak zárva előle. Ez az intézmény egyszerre jelezte a rendszer merevségét és a korona pragmatikus fiskális érdekeit; a gyakorlatban csak kevesen engedhették meg maguknak, és a manuano elit gyakran ellenségesen fogadta a „fehérített” személyeket.

A rabszolgák a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportját alkották. A 18. századi Venezuela gazdaságának – különösen a kakaó- és később a kávéültetvényeknek – a munkaerő-szükséglete jelentős részben rabszolgamunkára épült. Az afrikai rabszolgák behozatala a spanyol korona **asiento** (monopoljogot biztosító szerződés) rendszerén keresztül történt, amelyet a század során hol spanyol, hol francia, hol brit kereskedőtársaságok nyertek el. A rabszolgák nagy része a mai Venezuela területére elsősorban a karibi partvidéki kikötőkön – La Guaira, Puerto Cabello – keresztül érkezett, és a közép-nyugati kakaóvölgyekbe, valamint a tengerparti ültetvényekre került. A 18. század végén a mai Venezuela területén élő rabszolgák számát a szakirodalom hozzávetőlegesen 60 000–100 000 főre becsüli, de ezek az adatok bizonytalanok, mivel a halálozási arányok és a szökött rabszolgák (cimarrones) regisztrálatlan csoportjai torzítják a képet. A rabszolgák ellenállásának egyik legismertebb formája a **cimarronaje** volt: a szökött rabszolgák gyakran a hegyekben vagy az erdőkben **palenques** (szabad közösségek, quilombo) nevű településeket hoztak létre, amelyek közül némelyik évtizedekig fennmaradt, és alkudozásra kényszerítette a gyarmati hatóságokat. A dokumentált források szerint ilyen közösségek léteztek például a Yaracuy völgyében és a Barlovento régióban. A rabszolgák helyzete azonban nem volt homogén: a városi házicselédek, a bányászok és az ültetvényi mezőgazdasági munkások tapasztalatai jelentősen különböztek egymástól, és a nők aránya a városi rabszolgák között magasabb volt, míg az ültetvényeken a férfiak túlsúlya érvényesült.

Az őslakosok – a 18. századi jogi terminológiában „indios” – a társadalom alsó, de jogilag sajátos helyzetű csoportját képezték. A korona elvileg védelmet biztosított számukra, és megtiltotta rabszolgasorba vetésüket, de a gyakorlatban gyakran kényszermunkára fogták őket az **encomienda** (eredetileg az őslakosok munkaszolgáltatására jogosító adomány) hanyatló intézményén

keresztül, vagy az **repartimiento** (időszakos kényszermunka-rendszer) keretében. A 18. századra az encomienda jelentősége csökkent, de a vidéki őslakos közösségek továbbra is adót fizettek, és gyakran kényszerültek a helyi földbirtokosoknak dolgozni. Nagy részük a missziók területén élt, ahol a ferences, kapucinus és más szerzetesrendek felügyelete alatt alakították ki saját, korlátozott autonómiájú közösségeiket. A belső területeken, különösen az Orinoco-medencében és a Guayana-vidéken, számos őslakos csoport – például a karib, az arawak és a **warao** – még a gyarmati ellenőrzés peremén élt, és csak időszakosan érintkezett a missziókkal vagy a kereskedőkkel.

A társadalmi mobilitás korlátozott volt, de nem teljesen zárt. A vagyoni helyzet, a katonai szolgálat vagy a királyi kegyelem időnként átírhatta a kasztok közötti határokat. A pardók közül néhányan a milíciákban elért rangjuk révén nyertek elismerést; a rabszolgák egy része megvásárolhatta szabadságát (**manumisión**); a kreol nők házasság révén bekerülhettek peninsular családokba, bár az ilyen frigyeket a hatóságok gyakran gyanakvással figyelték. A társadalmi hierarchia azonban mindvégig fennmaradt, és a 18. század végén a források egyre gyakoribb, a faji és rendi határok megsértésével kapcsolatos panaszokat rögzítenek – különösen a mantuanos elit részéről, amely féltette kiváltságait a növekvő pardo lakossággal szemben.

7.3.2 Az egyház és a missziók

A katolikus egyház a 18. századi Venezuela egyik legfontosabb intézménye volt, amely a hitélet, az oktatás, a szociális gondoskodás és a társadalmi kontroll területén egyaránt meghatározó szerepet játszott. A tartomány egyházi szervezete a század elején még viszonylag fejletlen volt: a mai Venezuela területén a **Caracasi Püspökség** (1531-ben alapították, de székhelyét csak a 17. században helyezték át Caracasba) mellett a **Méridai Püspökség** (1778) és a **Guayanai Püspökség** (1790) működött, ami azt jelentette, hogy a hatalmas, gyéren lakott területeken a plébániák száma alacsony maradt. A városokban – Caracasban, Maracaibóban, Coróban, Valenciában – a plébániatemplomok, a kolostorok és a szerzetesrendek jelenléte sűrűbb volt, de a vidéki területeken a hitélet gyakran a vándorló papok és a missziós állomások munkájától függött.

A szerzetesrendek közül a **ferencesek** (franciscanos) és a **domonkosok** (dominicos) már a 16. századtól jelen voltak, a 18. században pedig a **kapucinusok** (capuchinos) és – 1767-es kiűzetésükig – a **jezsuiták** is jelentős missziós tevékenységet folytattak. A jezsuiták elsősorban a Llanos és az Orinoco-medence peremvidékein hoztak létre redukciókat, azaz olyan zártabb településeket, ahol az őslakosokat a keresztény hitre térítették, mezőgazdasági és kézműves munkára tanították, és igyekeztek elszigetelni őket a spanyol telepesek kizsákmányoló gyakorlatától. A jezsuita missziók – bár kisebb méretűek voltak, mint a híres paraguayi redukciók – jelentős szerepet játszottak a belső területek gyarmatosításában, ugyanakkor feszültségeket is keltettek a helyi kreol földbirtokosokkal, akik az őslakos munkaerőre tartottak igényt. A jezsuiták 1767-es kiűzése után misszióik nagy részét a kapucinusok és a ferencesek vették át, de az átmenet gyakran az őslakos közösségek bomlásával járt.

Az egyház gazdasági hatalma jelentős volt. A plébániák, a kolostorok és a püspökségek birtokokat, kakaóültetvényeket és ingatlanokat birtokoltak, és bevételük jelentős részét a **tized** (diezmo) – a mezőgazdasági terményekre kivetett egyházi adó – biztosította. A tizedet a termelők kötelesek voltak megfizetni, és annak beszedése gyakran konfliktusokhoz vezetett a földbirtokosokkal. Az egyház emellett hitelt is nyújtott: a kolostorok és az egyházi alapítványok **censos** (jelzálogjáradék) formájában hiteleztek a földbirtokosoknak, így az egyházi tőke a vidéki gazdaság fontos finanszírozójává vált. A kreol elit számára az egyházi pálya a társadalmi mobilitás és a vagyonfelhalmozás egyik csatornája volt: a mantuanos családok másod- és harmadszülött fiai gyakran léptek papi pályára, és a püspökségek, kolostorok tisztségein keresztül családi hálózatukat erősítették.

Az egyház társadalmi szerepe azonban nem merült ki a gazdasági és politikai hatalomban. A plébániák a mindennapi élet szervező intézményei voltak: a keresztelés, a házasság és a temetés anyakönyvezése révén az egyház a társadalmi státusz rögzítésének egyik legfontosabb eszköze lett. Az anyakönyvekben a plébánosok feltüntették az újszülöttek és a jegyesek kasztkategóriáját, így ezek a dokumentumok ma a történeti demográfia és a társadalomtörténet pótolhatatlan forrásai. Az egyház emellett az oktatásban is kulcsszerepet játszott: a városi iskolák, a papneveldék és a **Caracasi Királyi és Pápai Egyetem** (1721-ben alapítva) a kreol elit fiai számára biztosítottak képzést, míg a pardók és más alsóbb rétegek számára az oktatás – ha egyáltalán elérhető volt – jellemzően a plébániai iskolákra és a céhek által szervezett tanoncképzésre korlátozódott.

A missziók különösen a peremterületeken – az Orinoco-deltában, a Guayana-felföldön, a Goajira-félszigeten és a Maracaibói-tó környékén – játszottak szerepet az őslakos népek és a gyarmati társadalom közötti találkozásban. A missziós atyák célja kettős volt: egyrészt a katolikus hit terjesztése, másrészt az őslakosok letelepítése és „civilizálása", ami a spanyol korona területi ellenőrzésének kiterjesztését szolgálta. A missziók gyakran váltak a betegségek terjedésének, a kényszermunka alkalmazásának és a kulturális asszimiláció kényszerének színterévé, ugyanakkor egyes esetekben védelmet is nyújtottak az őslakos csoportoknak a spanyol telepesek és a rabszolgavadászok támadásaival szemben. A missziós rendszer ellentmondásossága a kortársak számára is nyilvánvaló volt: a szerzetesek beszámolói gyakran panaszolták a telepesek kapzsiságát, míg a világi hatóságok a missziók elszigeteltségét és a jezsuiták állítólagos hatalmi törekvéseit bírálták.

7.3.3 A Bourbon-reformok hatása a helyi gazdaságra és társadalomra

A 18. század második felében a spanyol **Bourbon-dinasztia** – III. Károly (1759–1788) és utódai – átfogó reformprogramot hajtott végre a birodalomban. A **Bourbon-reformok** célja a gyarmati adminisztráció racionalizálása, a korona bevételeinek növelése, a kereskedelem ellenőrzésének erősítése és a birodalom védelmének korszerűsítése volt. Venezuela számára a reformok több szempontból is fordulópontot jelentettek: a tartományt 1777-ben **kapitányság-generálissá** (Capitanía General de Venezuela) szervezték, ami Caracast a szomszédos tartományok – Cumaná, Guayana, Maracaibo, Margarita és Trinidad – fölé rendelte, és a térséget közigazgatásilag kivonta a bogotái alkirályság közvetlen irányítása alól. 1786-ban Caracasban **audienciát** (fellebbviteli bíróságot) állítottak fel, ami tovább erősítette a város politikai szerepét.

A gazdasági téren a legfontosabb változás az 1778-as **szabad kereskedelemről szóló rendelet** (Reglamento de Libre Comercio) volt, amely a korábbi, szigorúan szabályozott, Cádizra épülő kereskedelmi monopóliumot részben feloldotta, és lehetővé tette a gyarmati kikötők – köztük La Guaira – közvetlen kereskedelmét a spanyolországi kikötőkkel. Ez a rendelet nem jelentett teljes szabadkereskedelmet a mai értelemben, mivel a birodalmon belüli kereskedelmet továbbra is szabályozták, és a külföldi hajókkal való kereskedelem elvileg tilos volt, de a korábbi rendszerhez képest jelentős enyhítést hozott. Venezuela gazdaságának legfontosabb exportcikke a **kakaó** volt, amelyet elsősorban a parti hegyláncok völgyeiben – a Caracast körülvevő **Tuy-völgyben**, a **Yaracuy-völgyben** és a **Barlovento** régióban – termesztettek. A kakaó a 17. század végétől a mai Venezuela területének húzóágazatává vált, és a 18. században a spanyol birodalom egyik legfontosabb mezőgazdasági exportcikke lett. A kakaó ára azonban ingadozott, és a termelők gyakran panaszkodtak a közvetítők – különösen a **Real Compañía Guipuzcoana** – visszaéléseire.

A **Guipuzcoanai Királyi Társaság** (Real Compañía Guipuzcoana) 1728-ban jött létre, és a baszk tartomány kereskedői kaptak tőle monopóliumot a venezuelai kakaókereskedelemre. A társaság célja a csempészet visszaszorítása és a korona bevételeinek növelése volt, de működése súlyos feszültségeket szült. A helyi termelők – különösen a kis- és közepes birtokosok, valamint a

pardók és a szegényebb fehér rétegek – úgy érezték, hogy a társaság alacsony felvásárlási árakat szab, ugyanakkor a behozott európai áruk árait magasan tartja. Az elégedetlenség 1749–1752 között fegyveres felkelésbe torkollott, amelyet **Juan Francisco de León** vezetett. A felkelés elsősorban a társaság monopóliuma ellen irányult, de résztvevői között széles társadalmi koalíció alakult ki: kreol birtokosok, pardo kézművesek, szabad parasztok és a gyarmati adminisztrációval elégedetlen helyi tisztviselők egyaránt csatlakoztak. A felkelést a spanyol hatóságok végül leverték, és a vezetőket kivégezték, de a társaság monopóliuma a század második felére fokozatosan fellazult, majd 1781-ben megszűnt. A felkelés a későbbi függetlenségi mozgalmak egyik fontos előzménye, és a mai venezuelai történetírásban gyakran az első nagyobb gyarmatiellenes megmozdulásként tartják számon; ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a felkelés követelései a 18. század közepén nem a függetlenségre, hanem a gazdasági sérelmek orvoslására irányultak, és a résztvevők hűségüket ismételten a spanyol koronához kötötték.

A Bourbon-reformok a gazdaság más ágazatait is érintették. A **dohány** (tabaco) termesztését és kereskedelmét a korona 1777-ben monopolizálta, ami a dohánytermelő vidékeken – különösen a mai Barinas és Portuguesa régiókban – elégedetlenséget váltott ki. A **kávé** (café) termesztése a század utolsó harmadában kezdett teret hódítani, elsősorban a parti lankás vidékeken, és a 19. századra a kakaót megelőzve Venezuela egyik legfontosabb exportcikke lett. A **marhatenyésztés** a Llanos hatalmas füves síkságain virágzott, és a szarvasmarhák, a bőr és a szárított hús (**tasajo**) kereskedelme a belső piacot és a Karib-térséget is ellátta. A **textilipar** és a **kézművesség** elsősorban a városokban összpontosult, míg a **bányászat** – az aranyat leszámítva, amelyet a Guayana-vidéken és a Yaracuy környékén termeltek – a perui vagy a mexikói ezüstbányászathoz képest csekély jelentőségű maradt.

A reformok társadalmi hatása összetett volt. A kapitányság-generálissá szervezés és az audiencia felállítása a caracasi kreol elit számára új politikai intézményeket hozott létre, de a legmagasabb tisztségeket továbbra is peninsulari hivatalnokokkal töltötték be. A hadsereg reformja során a korona **fegyveres milíciákat** szervezett, amelyekben a pardók és a szabad színesek katonai szolgálatot vállalhattak, és bizonyos társadalmi elismerésre tehettek szert; a pardo milíciák tisztjei azonban ritkán emelkedhettek a legmagasabb rangokba. A reformok felerősítették a kasztrendszer feszültségeit is: a korona fiskális érdekei gyakran szembekerültek a mantuanos elit kiváltságaival, ugyanakkor a pardók és más alsóbb rétegek számára a reformok nem hoztak alapvető társadalmi változást. A 18. század végén – különösen a francia forradalom (1789) és a haiti forradalom (1791–1804) hatására – a gyarmati hatóságokban és a kreol elitben erősödött a félelem a rabszolgalázadásoktól és a „kasztok háborújától”. Az 1795-ös **corbói felkelés**, amelyet szabad színesek és rabszolgák – köztük a pardo **José Leonardo Chirino** – vezettek, a rabszolgaság eltörlését és az adók csökkentését követelte, de a gyarmati hatóságok gyorsan leverték. A felkelés emléke a függetlenségi háború idején is hatott, és a rabszolgaság kérdése a 19. századi venezuelai politika egyik legégetőbb vitájává vált.

A Bourbon-reformok értékelése a szakirodalomban vitatott. Egyes történészek szerint a reformok – különösen a kereskedelem liberalizálása és a közigazgatás racionalizálása – hosszú távon a gyarmati gazdaság növekedését segítették, és hozzájárultak a későbbi függetlenségi mozgalmak politikai infrastruktúrájának kialakulásához. Mások ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a reformok elsősorban a korona bevételi igényeit szolgálták, növelték az adóterheket, kiélezték a kreol elitek és a peninsular bürokrácia közötti konfliktusokat, és közvetve hozzájárultak a birodalom válságához. A mai venezuelai emlékezetpolitikában a 18. századi felkelések – különösen a Juan Francisco de León-féle és a Chirino-féle – gyakran a „népi ellenállás” hagyományának ikonikus eseményeiként jelennek meg, de a tudományos konszenzus szerint ezek a mozgalmak nem alkottak egységes, nemzeti forradalmat, és céljaik, társadalmi bázisuk, valamint a korona iránti lojalitásuk tekintetében egymástól is markánsan különböztek.

7.3.4 Források és bizonytalanságok

A 18. századi venezuelai társadalom és gazdaság megismerésének legfontosabb elsődleges forrásai a gyarmati adminisztráció iratai: a **kapitányság-generálisi rendeletek**, az **audiencia periratai**, az adószedői összeírások, a vámnyilvántartások és a milícia-névjegyzékek. Ezek a források a spanyol levéltárakban – elsősorban a sevillai **Archivo General de Indias** állományában – találhatók, de számos dokumentumot a caracasi és a helyi egyházi levéltárak is őriznek. A plébániai anyakönyvek a demográfiai és társadalomtörténeti kutatás pótolhatatlan forrásai, de használatuk gyakran nehéz: a kasztkategóriák rögzítése nem volt egységes, és a plébánosok szubjektív döntései torzíthatják a statisztikákat. A korabeli utazók – például **Alexander von Humboldt**, aki 1799–1800-ban járt a térségben – leírásai értékes megfigyeléseket tartalmaznak a társadalmi viszonyokról, de ezek a beszámolók a szerző európai nézőpontját és elfogultságait is tükrözik.

A népességre, a rabszolgák számára és a gazdasági termelésre vonatkozó adatok mind becslések, és a szakirodalomban jelentős eltérések találhatók. A 18. század végén a mai Venezuela területének lakosságát a kutatók általában 700 000–1 000 000 fő közé teszik, de ezek az adatok az összeírások hiányosságai miatt bizonytalanok. A rabszolgák arányát – a becslések szerint a lakosság 8–15%-a – ugyancsak óvatosan kell kezelni, mert a szökések, a manumisszió és a felszabadítási ügyek nem mindig kerültek nyilvántartásba. A kakaó- és kávétermelés volumenére vonatkozó adatok a vámtisztviselők jelentésein alapulnak, amelyek gyakran alulbecsülték a csempészetet, így a hivatalos statisztikák a tényleges termelés alsó határát jelzik. A Bourbon-reformok gazdasági hatásainak elemzését tovább nehezíti, hogy a század második felében az európai háborúk és a Karib-térségben zajló konfliktusok is befolyásolták a kereskedelmet.

A szakirodalomban vitatott kérdés a kasztrendszer merevségének mértéke. Egyes kutatók szerint a 18. századi Venezuela társadalma a jogi korlátok ellenére rugalmasabb volt, mint a perui vagy a mexikói gyarmati társadalom, és a pardók számára a gazdasági siker vagy a katonai szolgálat bizonyos mobilitást tett lehetővé. Mások ezzel szemben arra figyelmeztetnek, hogy a faji hierarchia és a bőrszín alapú diszkrimináció a mindennapi életben továbbra is meghatározó volt, és a „fehérítés” lehetősége csak szűk kisebbség előtt nyílt meg. Az egyház és a missziók megítélése szintén vitatott: a missziókat egyszerre lehet az őslakosok védelmét szolgáló intézményekként és a kulturális asszimilációt, társadalmi kontrollt kikényszerítő eszközként értelmezni; a kettő közötti egyensúly a történetírói irányzatok szerint változott.

7.3.5 Rövid összefoglaló

- A 18. századi Venezuela társadalma a gyarmati kasztrendszerre épült; csúcsán a peninsulari hivatalnokok és a kreol **mantuanos** elit állt, alatta a **pardók** (szabad színesek), a rabszolgák és az őslakosok helyezkedtek el.
- A **kreol elit** gazdasági ereje jelentős volt, de a legmagasabb gyarmati hivatalokból kizárták; ez a sérelem a század folyamán fokozatosan erősödött.
- A **pardók** a lakosság jelentős, növekvő részét alkották, jogi korlátokkal és diszkriminációval néztek szembe, de a milíciákban és a „gracias al sacar” révén szűk mobilitási csatornák nyíltak előttük.
- A **rabszolgák** a kakaó- és kávéültetvények munkaerejét adták; az ellenállás egyik formája a **cimarronaje** és a **palenques** létrehozása volt.
- A katolikus **egyház** a hitélet, az oktatás, a gazdaság (tized, hitel) és a társadalmi kontroll területén is meghatározó intézmény volt; a **missziók** az őslakosok letelepítését és asszimilációját szolgálták, de védelmet is nyújthattak számukra.

- A **Bourbon-reformok** – köztük az 1777-es kapitányság-generálissá szervezés, az 1778-as szabadkereskedelmi rendelet és a dohánymonopólium – a korona bevételét növelték, de kiélezték a kreol elit és a peninsular bürokrácia közötti feszültségeket.
- Az 1749–1752-es **Juan Francisco de León-felkelés**, valamint az 1795-ös **corbói felkelés** a gyarmati rendszer elleni sérelmek korai, nem egységes megnyilvánulásai voltak, és a függetlenségi mozgalmak előzményeihez tartoznak.

7.3.6 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a **mantuanos** kreol elit társadalmi helyzete a **peninsular** hivatalnokokétól, és hogyan hatott ez a politikai feszültségekre a 18. században?
2. Hogyan működött a **gracias al sacar** intézménye, és miért tekinthető a kasztrendszer merevsége és rugalmassága közötti feszültség indikátorának?
3. Milyen gazdasági és társadalmi okok vezettek az 1749–1752-es felkeléshez, és miért nem tekinthető függetlenségi mozgalomnak?
4. Miért volt a katolikus egyház egyszerre a gyarmati hatalom támasza és a helyi közösségek – köztük az őslakosok – számára fontos intézmény?
5. Hogyan változtatta meg a **Bourbon-reformok** a venezuelai gazdaság és közigazgatás szerkezetét, és milyen új konfliktusokat generáltak a társadalomban?

7.4 A függetlenség előzményei

A 18. század végére a spanyol gyarmati rend Venezuelában nem csupán a Bourbon-reformokkal szembeni elégedetlenség miatt ingott meg, hanem a társadalmi hierarchia belső feszültségei miatt is. A Társadalom, egyház és gazdaság a 18. században című alfejezetben tárgyalt kasztrendszer, a rabszolgatartó ültetvényes gazdaság és a növekvő kreol vagyon olyan ellentmondásokat hozott létre, amelyek a spanyol monarchia 1808-as összeomlásakor nyílt politikai válságba torkolltak. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan hatottak a felvilágosodás eszméi, az észak-amerikai és a francia forradalom példái a caracasi kreol elitre, milyen szerepet játszottak a korábbi lázadások és összeesküvések, és miért vezetett az 1810–1811-es junta és az első köztársaság rövid fennállása bukáshoz. A kérdés nem egyszerűen a függetlenség kikiáltása, hanem az, hogy a kreol elitek és a tömegek eltérő érdekei hogyan határozták meg az eseményeket, és milyen korlátai voltak a „nemzeti” egységnek a gyarmati társadalom mély megosztottsága közepette.

7.4.1 A 18. századi társadalmi feszültségek

A 18. század során a Venezuelát alkotó tartományok (Caracas, Cumaná, Maracaibo, Guayana, Margarita, Trinidad) gazdasága a kakaó, a dohány, a bőr és a só kivitelére épült. A **Compañía Guipuzcoana de Caracas** (1728) baszk kereskedelmi monopóliuma növelte a korona bevételeit, de sértette a helyi termelők és kereskedők érdekeit. A kreol elit, különösen Caracas **mantuano** családjai, a kakaóültetvényekből származó vagyonuk ellenére másodrendű szereplőnek érezték magukat a spanyolországi születésű hivatalnokokkal szemben. Az 1749–1752-es **Juan Francisco de León-féle felkelés** ezt az elégedetlenséget fejezte ki: a llanosok és a caracasi városi rétegek közös akciója a Compañía ellen irányult, de a korona leverte. A felkelés nem kérdőjelezte meg a monarchiát, csak a monopóliumot, de megmutatta, hogy a helyi társadalom képes a gyarmati hatóságokkal szembeni mobilizációra. Az 1795-ös **José Leonardo Chirino-felkelés** Coro környékén más jellegű volt: rabszolgák, szabad pardo-k és elszegényedett fehérek lázadtak fel a rabszolgaság és a faji alapú adók ellen. A felkelők a „francia törvényt” emlegették, ami az 1791-es haiti forradalom hatását mutatja. Ezt a felkelést is leverték, de a kreol elitek számára

egyszerre volt példa és fenyegetés: a faji hierarchia megkérdőjelezése a gyarmati rend alapjait veszélyeztette. Az 1797-es **Gual és España összeesküvése** La Guaira kikötővárosában pedig már kifejezetten a függetlenség eszméjét hirdette: Manuel Gual és José María España a francia forradalom mintájára egy köztársasági alkotmányt akart bevezetni, de a tervet felfedték. E három mozgalom együtt azt jelzi, hogy a 18. század végén a venezuelai társadalom többféle törésvonal mentén elégedetlenkedett: a kreol elitek a politikai hatalmat, a pardo-k a jogi egyenlőséget, a rabszolgák a szabadságot követelték, és ezek a követelések nem estek egybe.

7.4.2 Felvilágosodás és forradalmi eszmék

A kreol elit tagjai, elsősorban a caracasi egyetemen és a szemináriumokban tanuló fiatalok, a 18. század második felében egyre inkább hozzáfértek a felvilágosodás műveihez. A spanyol korona cenzúrája nem volt teljes: a könyvkereskedők és az utazók révén Rousseau, Montesquieu, Voltaire és a francia enciklopédisták szövegei eljutottak Caracasba. **Simón Rodríguez**, a későbbi neves pedagógus, a fiatal Simón Bolívar nevelője, a természetjog és a társadalmi szerződés eszméit tanította. **Francisco de Miranda**, a caracasi születésű tiszt és világpolgár, aki az észak-amerikai függetlenségi háborúban és a francia forradalomban is részt vett, a függetlenség eszméjének legkorábbi hirdetője volt. Miranda 1806-ban egy magánkatonai expedícióval próbálkozott partraszállni a venezuelai partoknál (Coro), de a helyi lakosság nem támogatta, és a vállalkozás kudarcot vallott. Ez az epizód azt mutatja, hogy a függetlenség eszméje nem volt széles körben elfogadott a gyarmati társadalomban. A francia forradalom (1789) és a haiti forradalom (1791–1804) kettős hatást gyakorolt: a kreol elitek egy része a republikánus eszmékre tekintett, de a rabszolgafelkelések rémképe konzervatív ösztönöket erősített. Az észak-amerikai példa, a tizenhárom gyarmat sikeres függetlensége viszont azt mutatta, hogy a monarchiától való elszakadás nem feltétlenül vezet társadalmi forradalomhoz, mert ott a rabszolgaságot nem számolták fel. Ez a minta vonzóbbnak tűnt a caracasi mantuano elit számára, mint a haiti út.

7.4.3 A kreol elit politizálódása

A Bourbon-reformok során a spanyol korona megpróbálta visszavenni a kreol elitek által korábban megszerzett befolyást a helyi igazgatásban. A legmagasabb tisztségeket, például a kapitánygenerálságot és az audiencia bírói posztjait, elsősorban spanyolországi születésű hivatalnokokkal töltötték be. A caracasi **cabildo** (városi tanács) azonban a kreol elitek fontos fóruma maradt, és a 18. század végén itt fogalmazódtak meg a helyi autonómia követelései. A kreol elit nem alkotott egységes csoportot: a caracasi mantuano családok, például a Bolívar, a Tovar, a Ponte és a Palacios família, a vám- és adókedvezmények, a kakaókereskedelem és a földbirtokok révén gazdagodtak meg, de a tartományok közötti rivalizálás és a pardo réteg nyomása is megosztotta őket. A **pardo** kifejezés a szabad színesbőrű, afrikai vagy afroamerikai származású lakosságot jelölte, akik a 18. század végén a városi lakosság jelentős részét tették ki. A pardo-k számos foglalkozást űzhettek, de jogi korlátozásokkal és társadalmi megkülönböztetéssel szembesültek. A kreol elitek egy része, például a fiatal Simón Bolívar, a pardo-k és a rabszolgák megnyerésének szükségességét is felismerte, de a többség a faji hierarchia fenntartását tartotta biztonságosnak. Ez a feszültség az 1810 utáni eseményekben vált döntővé.

7.4.4 1808–1810: a hatalmi vákuum

1808-ban Napóleon csapatai megszállták Spanyolországot, VII. Ferdinándot lemondatták, és a trónt a francia császár bátyjának, Joseph Bonaparténak adták. A spanyol monarchia összeomlása a gyarmatokon hatalmi vákuumot teremtett. A caracasi hatóságok 1808 júliusában hűséget

fogadtak a fogoly VII. Ferdinándnak, de egyes kreol körök már ekkor egy **junta** (kormányzótanács) felállítását követelték, a spanyolországi mintára, amely a tartományi juntá k révén a király távollétében gyakorolta a hatalmat. A kapitány-generális, **Juan de Casas**, elutasította a caracasi junta tervét, és letartóztatta a kezdeményezőket. A következő évben, 1809-ben, a spanyolországi központi junta (Junta Central) összehívta a gyarmatok képviselőit, de a gyarmatok csak korlátozott képviseletet kaptak. Ez tovább növelte a kreol elitek sérelmét. 1810 elején a spanyolországi helyzet romlott: a Junta Central feloszlott, és a dél-amerikai tartományokban sorra alakultak helyi juntá k (például Quito, Buenos Aires, Bogotá). Caracasban 1810. április 19-én a **cabildo** nyílt ülésén a tömeg nyomására lemondatták **Vicente Emparan** kapitány-generálist, és megalakult a **Junta Suprema de Caracas**, amely VII. Ferdinánd nevében, de ténylegesen autonóm módon kormányzott. Ez az esemény a venezuelai függetlenségi folyamat kiindulópontja. Az értelmezés vitatott: a kortárs királypárti források szerint a lemondatás a mantuano elit és a városi tömeg összjátékának eredménye volt, de hogy a tömeg milyen mértékben képviselte a pardo-kat vagy a szegényebb rétegeket, nehezen rekonstruálható. Dokumentált tény, hogy a junta azonnal kiterjesztette a kereskedelmet a külföldi hajókra, eltörölte egyes adókat, és képviselőket küldött más tartományokba, hogy csatlakozzanak.

7.4.5 Az első köztársaság (1810–1812)

A Junta Suprema 1810–1811 között több tartományban is elismerést szerzett, de Coro, Maracaibo és Guayana tartományok a spanyol régens tanács hűségén maradtak. A caracasi junta 1811. március 2-án összehívta az első venezuelai kongresszust, amelyben a tartományok képviselői vettek részt. A kongresszus 1811. július 5-én kimondta a **függetlenségi nyilatkozatot**, és megalakult az **első Venezuelai Köztársaság** (Primera República de Venezuela). A kongresszus 1811 decemberében elfogadta az első alkotmányt, amely szövetségi államformát, képviseleti rendszert és az állampolgári jogok deklarációját tartalmazta. A választójogot azonban vagyonhoz és foglalkozáshoz kötötték, ami kizárta a szegényebb rétegek, a nők és a rabszolgák nagy részét. A rabszolgaságot nem törölték el, csak a rabszolga-kereskedelmet korlátozták. Ez a döntés világosan mutatja, hogy a függetlenséget kikiáltó kreol elitek elsősorban saját politikai hatalmukat akarták biztosítani, nem pedig a társadalmi rend átalakítását. A pardo-k és a rabszolgák egy része ezért nem érezte magáénak az új rendet. A királypártiak (realisták) ezt a feszültséget kihasználták: a királypárti parancsnokok, például **Domingo Monteverde**, a llanosok és a rabszolgák egy részét a maguk oldalára állították, a kreol köztársaságiakat pedig a faji hierarchia felszámolásával riogatták. Az 1812. március 26-i caracasi földrengést a királypárti egyháziak isteni büntetésként magyarázták, ami tovább gyengítette a köztársasági kormányzat legitimitását. A köztársasági erők katonai vereségei és a belső megosztottság nyomán 1812. július 25-én a caracasi vezetők kapituláltak Monteverde előtt. Az első köztársaság alig több mint egy évig állt fenn.

7.4.6 A köztársaság bukása: értelmezések és következmények

Az első köztársaság bukását a kortársak és a későbbi történetírás többféleképpen magyarázta. A hivatalos venezuelai emlékezetpolitika a bukást elsősorban a külső ellenség (a spanyol királypártiak) és a természeti katasztrófa (földrengés) rovására írja, de a társadalmi ellentétek szerepét sokáig elhallgatta. A tudományos konszenzus ma már kiemeli a kreol elitek és a pardo/rabszolga tömegek közötti szakadékot: a függetlenség kikiáltása nem hozott azonnali javulást a szegényebb rétegeknek, és a királypártiak ezt a helyzetet sikeresen használták ki. A rabszolgák és a pardo-k egy része nem a spanyol korona iránti lojalitásból harcolt, hanem a kreol földbirtokosok ellen, akik a faji hierarchiát fenntartották. Emellett a tartományok közötti rivalizálás is gyengítette a köztársasági erőket: a szövetségi alkotmány nem tudta megteremteni a katonai és pénzügyi egységet. A bukás azonban nem jelentette a függetlenségi törekvések végét: a száműzött vagy

bujkáló vezetők, köztük Simón Bolívar, a tapasztalatokat felhasználva később átfogóbb társadalmi mozgósítással indították újra a harcot. Erről a Bolívar és a függetlenségi háború című alfejezetben lesz szó.

7.4.7 Források és bizonytalanságok

Az 1808–1812 közötti időszak rekonstrukciója elsősorban hivatalos dokumentumokra, a caracasi cabildo és a Junta Suprema jegyzőkönyveire, korabeli kiáltványokra és levelekre támaszkodik. A függetlenségi nyilatkozat és az 1811-es alkotmány szövege fennmaradt, így ezek tartalma dokumentált. Az 1810. április 19-i események népi részvételének mértéke azonban vitatott: a kortárs beszámolók elfogultak, és a későbbi történetírás a nemzeti ünnep igényei szerint alakíthatta a képet. A pardo-k és a rabszolgák motivációiról kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre, mert írásos hagyatékuk hiányos; a kutatók a bírósági perekből, a királypárti toborzási felhívásokból és a későbbi visszaemlékezésekből következtetnek. Az első köztársaság bukásának okairól a szakirodalomban több iskola létezik: a hagyományos venezuelai történetírás a külső tényezőket hangsúlyozza, míg a társadalomtörténeti irányzat a belső osztály- és faji ellentéteket. Az emlékezetpolitika szempontjából a július 5-i függetlenségi nap nemzeti ünnep, de az első köztársaság korlátozott választójogáról és a rabszolgák kizárásáról a hivatalos megemlékezések kevésbé beszélnek.

7.4.8 Rövid összefoglaló

- A 18. századi Venezuelában a Bourbon-reformok, a Compañía Guipuzcoana monopóliuma és a faji hierarchia feszültségei több lázadást váltottak ki: a León-felkelés (1749–1752), a Chirino-felkelés (1795) és a Gual–España-összeesküvés (1797) különböző társadalmi csoportok elégedetlenségét fejezte ki.
- A felvilágosodás eszméi, az észak-amerikai és a francia forradalom példája a caracasi kreol elit egy részét a függetlenség gondolata felé terelte, de a haiti forradalom a rabszolgafelkelésektől való félelmet erősítette.
- A kreol elit politizálódása a caracasi cabildo keretében zajlott, és a spanyol uralom 1808-as összeomlása után, 1810. április 19-én a mantuano elit a városi tömeg nyomására lemondatta a kapitány-generálist és juntát alakított.
- Az első kongresszus 1811. július 5-én kimondta a függetlenséget, és létrehozta az első Venezuelai Köztársaságot, de az 1811-es alkotmány vagyonhoz kötötte a választójogot, és nem szüntette meg a rabszolgaságot.
- A kreol elitek és a pardo/rabszolga tömegek közötti szakadék lehetővé tette, hogy a királypártiak a társadalmi elégedetlenséget kihasználva 1812-ben megdöntsék a köztársaságot.
- Az első köztársaság bukása nem vetett véget a függetlenségi törekvéseknek, de rávilágított a társadalmi mozgósítás szükségességére, amit a későbbi vezetők, köztük Bolívar, figyelembe vettek.

7.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1749–1752-es León-felkelés, az 1795-ös Chirino-felkelés és az 1797-es Gual–España-összeesküvés társadalmi bázisát és céljait! Melyik csoport milyen sérelmeket fogalmazott meg?
2. Miért volt kettős hatása a francia forradalomnak és a haiti forradalomnak a caracasi kreol elitre? Miben különbözött az észak-amerikai példa?

3. Milyen szerepet játszott a caracasi cabildo a spanyol uralom 1810-es megingásában, és miért vitatott a népi részvétel mértéke az április 19-i eseményekben?
4. Ismertesse az első Venezuelai Köztársaság alkotmányának főbb vonásait! Miért nem nyerte el a pardo-k és a rabszolgák támogatását?
5. Értékelje az első köztársaság bukásának lehetséges okait! Mely tényezőket tekint a szakirodalom vitatottnak, és miért?

8 Függetlenség és az olajállam

8.1 Bolívar és a függetlenségi háború

Venezuela függetlenségi háborúja nem egyetlen, jól körülhatárolható hadjárat volt, hanem tíz éven át húzódó, többször megszakadó és polgárháborús jellegű konfliktus, amelyben a függetlenséget támogató **patrióták** és a spanyol uralomhoz ragaszkodó **royalisták** mellett a társadalom alsó rétegei is saját érdekeik szerint mozogtak. A A függetlenség előzményei alfejezetben tárgyalt caracasi junta 1810-es megalakulása után a küzdelem gyorsan fegyveres szembenállássá vált, és 1811 és 1821 között négy, egymástól nehezen elválasztható szakaszon ment keresztül: az első köztársaság kikiáltásán és bukásán, a második köztársaság rövid időszakán, a spanyol ellentámadás és a gerillaharc évein, végül a Simón Bolívar vezette felszabadító hadjáratokon. Ez a fejezet a háború időrendi lefolyását, Bolívar politikai és katonai szerepét, valamint a harcok demográfiai és gazdasági következményeit mutatja be, különös tekintettel arra, hogy mely állítások tekinthetők dokumentált ténynek, és melyek csak becslésnek vagy vitatott értelmezésnek.

8.1.1 Az első és második köztársaság (1810–1814)

A függetlenségi mozgalom első szakasza a caracasi **junta** (spanyolul: junta) 1810. április 19-i megalakulásával kezdődött. A testület – amely a napóleoni megszállás alatt álló spanyol korona nevében, de ténylegesen önállóan kormányzott – először csak a VII. Ferdinánd iránti hűséget hangoztatta, de a különböző tartományok közötti ellentétek és a spanyolországi események hatására 1811. július 5-én a caracasi kongresszus kikiáltotta az **Első Venezuelai Köztársaságot** (Primera República de Venezuela). A függetlenségi nyilatkozatot aláíró képviselők többsége a **kreol** elit tagja volt, vagyis olyan, amerikai születésű fehér családokból származott, amelyek a gyarmati társadalom felső rétegét alkották. A köztársaság alkotmánya 1811 decemberében lépett hatályba, és a hatalmat egy viszonylag gyenge központi kormány kezében hagyta, miközben az egyes tartományok széles autonómiát kaptak. Ez a szerkezet tükrözte a gyarmati Venezuela politikai tagoltságát, ugyanakkor eleve magában hordozta a széthúzás és a royalista ellenállás lehetőségét.

Az első köztársaság gyakorlatilag csak a központi tartományokra, Caracas környékére terjedt ki, míg a nyugati Coro, Maracaibo és a keleti Guayana tartományok továbbra is a spanyol koronát támogatták. A függetlenség kikiáltása után a royalisták hamarosan katonai ellentámadásba lendültek, amelyet a spanyol hadvezetés mellett a helyi **pardo** (szabad színes bőrű) és **mestizo** lakosság egy része is támogatott. Az 1812. márciusi caracasi földrengés, amely a korabeli beszámolók szerint több ezer embert ölt meg, a patrióta propagandában a „büntetés” mítoszát erősítette, és tovább gyengítette a köztársaság helyzetét. Juan Domingo de Monteverde spanyol tiszt csapatai nyomultak be nyugat felől, és 1812 júliusában a caracasi köztársasági kormány kapitulált. Az első köztársaság bukása után Simón Bolívar és más vezetők a közeli Curaçao és Új-Granada (a mai Colombia területe) felé menekültek.

Bolívar, aki korábban részt vett a diplomáciai küldetésben, amely 1810-ben Londonban járt, a bukás után Új-Granadában katonai tapasztalatot szerzett, és kiadta a **Cartagenai kiáltványt** (Manifiesto de Cartagena, 1812), amelyben az első köztársaság bukását a föderalista széthúzásnak,

a fegyelmezetlen katonai vezetésnek és a lakosság passzivitásának tulajdonította. 1813-ban engedélyt kapott arra, hogy Új-Granada felől betörjön Venezuelába. Az úgynevezett **Csodálatos hadjárat** (Campaña Admirable) során Bolívar csapatai több száz kilométert haladtak az Andokon át, és 1813 augusztusában bevonultak Caracasba, ahol kikiáltották a **Második Venezuelai Köztársaságot** (Segunda República de Venezuela). Bolívar ekkor vette fel a „Felszabadító" (El Libertador) címet.

A második köztársaság azonban még rövidebb életűnek bizonyult, mint az első. A royalista erők mellett megjelent egy új, alulról szerveződő ellenállás is: a **llanerók** (a síkságok, a *llanos* pásztornépessége) José Tomás Boves vezetésével a kreol elittel szemben, a spanyol korona égisze alatt harcoltak. Boves seregei – amelyekben nagyszámú pardo, mestizo, fekete és őslakos harcos vett részt – rendkívül erőszakos módszerekkel, részben a vagyonos földbirtokosok ellen irányuló társadalmi lázadásként működtek. A „Boves-féle terror" 1814-ben megroppantotta a második köztársaságot: a royalisták többször vereséget mértek a patrióta csapatokra, és 1814 júliusában Bolívar ismét kénytelen volt elhagyni Caracast, ezúttal kelet felé, majd ismét száműzetésbe vonult. A második köztársaság bukása után Venezuela gyakorlatilag visszakerült a spanyol korona ellenőrzése alá.

8.1.2 A háború fordulópontja: 1815–1819

A második köztársaság összeomlása után a spanyol kormányzat – amely a napóleoni háborúk lezárulta után újra megerősödött – 1815-ben egy tízezer fős expedíciós hadsereget küldött Amerikába Pablo Morillo tábornok vezetésével. Morillo feladata az egész észak-dél-amerikai felkelés leverése volt: előbb Új-Granadában, majd Venezuelában tevékenykedett. A spanyol **rekonkviszta** (spanyolul: reconquista, a félszigeti spanyol uralom visszaállítása) időszakában a royalista kormányzat katonai bíróságokkal, vagyonelkobzással és a patrióta vezetők kivégzésével próbálta megrendszabályozni a gyarmati társadalmat. A függetlenség hívei közül sokan ismét emigrációba vonultak, mások a hegyekben és a llanókon szerveződtek **guerrilla** (gerilla) csapatokba, amelyek zaklatták a spanyol utánpótlási vonalakat.

Simón Bolívar 1815-ben Haitin, az akkor már független, volt francia rabszolgatartó gyarmaton kapott menedéket, és ott nemcsak anyagi támogatást szerzett Alexandre Pétion haiti elnöktől, hanem azt az ígéretet is, hogy a felszabadítás érdekében a rabszolgák emancipációját is napirendre tűzi. Bolívar ebben az időszakban fogalmazta meg a **Jamaicai levelet** (Carta de Jamaica, 1815), amelyben átfogóan érvelt a spanyol-amerikai függetlenség mellett, és felvázolta a lehetséges államberendezkedési modelleket. A levél ma elsősorban politikai programiratként ismert, de történeti értékét növeli, hogy bemutatja Bolívar korabeli nézeteit a társadalmi megosztottságról, a faji hierarchiáról és a köztársasági kormányzás nehézségeiről.

1816-ban Bolívar visszatért Venezuelába, és a keleti partvidéken, valamint a llanosok déli peremén kezdett el újabb hadjáratokat. A katonai helyzet eleinte bizonytalan volt, de a royalista táboron belüli feszültségek, a spanyol hadsereg utánpótlási nehézségei és a helyi lakosság egy részének növekvő elégedetlensége fokozatosan a patrióták malmára hajtotta a vizet. A háború jellege ekkor már egyértelműen **polgárháborús** volt: a szembenálló seregekben egyaránt harcoltak venezuelaiak, és a frontvonalak gyakran családokat, közösségeket és falvakat vágtak ketté.

A fordulópontot az 1819-es hadjárat hozta el. Bolívar felismerte, hogy Venezuela felszabadításának kulcsa nem a tengerparti tartományokban, hanem az Andok és a szomszédos Új-Granada hegyvidékén keresendő. 1819 májusában egy nagyjából kétezer fős sereggel indult el a llanókról, és a rendkívül mostoha körülmények között, hegyi hágókon átkelve elérte az Andok keleti vonulatait. A **Boyacái csata** (1819. augusztus 7.) döntő győzelmet hozott a spanyol erők felett, és lehetővé tette, hogy a patrióták bevonuljanak Bogotába. Ez a hadművelet nemcsak Új-Granada

felszabadítását alapozta meg, hanem megnyitotta az utat a Venezuelát és Új-Granadát egyesítő állam létrehozása előtt.

8.1.3 A Gran Colombia létrejötte és a győzelem (1819–1821)

A Boyacá után Bolívar 1819 decemberében összehívta az **Angosturai kongresszust** (Congreso de Angostura), amelyen a felszabadított területek képviselői 1819. december 17-én elfogadták a **Kolumbia alaptörvényét** (Ley Fundamental de Colombia). Ez a dokumentum létrehozta a **Gran Colombia** (spanyolul: Gran Colombia) elnevezésű államot, amely Venezuela, Új-Granada és Quito (a mai Ecuador) területét egyesítette volna, bár Quito és a mai Ecuador nagy része ekkor még spanyol ellenőrzés alatt állt. A Gran Colombia tehát egy politikai projekt volt, amelynek tényleges területi kiterjedése a háború menetétől függött, és amelynek intézményei fokozatosan formálódtak.

Az Angosturai kongresszuson Bolívar – aki ekkor már a felszabadító seregek főparancsnoka és a függetlenségi mozgalom legismertebb alakja volt – híres beszédet mondott, amelyben a köztársasági kormányzás nehézségeiről, a társadalmi megosztottságról és egy erős, de alkotmányos központi hatalom szükségességéről értekezett. A kongresszus Bolívárt a Gran Colombia ideiglenes elnökévé választotta, és felhatalmazta a háború folytatására. Az elfogadott alkotmány, amelyet 1821-ben a **Cúcutai kongresszuson** (Congreso de Cúcuta) véglegesítettek, a centralista modellt részesítette előnyben, gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva a korábbi föderalista törekvéseket. Ez a döntés később súlyos feszültségekhez vezetett a Gran Colombia belső tartományaiban.

A Gran Colombia létrehozása után a háború súlypontja ismét Venezuelára helyeződött. A spanyol erők Morillo 1820-as távozása után egyre inkább védekezésre kényszerültek. 1820 novemberében **fegyverszünetet** (armisticio) kötöttek a szembenálló felek, és hat hónapon át tárgyalások folytak a békéről. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mert a spanyol kormányzat nem volt hajlandó elismerni a függetlenséget. A harcok 1821 tavaszán kiújultak. A döntő összecsapásra 1821. június 24-én került sor a **Carabobói csatában** (Batalla de Carabobo), ahol Bolívar egyesített erői – köztük a llanerók egy része, amely korábban Boves oldalán harcolt, később pedig José Antonio Páez vezetésével a patriótákhoz csatlakozott – megsemmisítő vereséget mértek a spanyol csapatokra. A győzelem után a patrióták bevonultak Caracasba, és Venezuela gyakorlatilag felszabadult a spanyol uralom alól, bár a tengerparti Puerto Cabello erődje még 1823-ig royalista kézen maradt.

8.1.4 A háború demográfiai és gazdasági következményei

A tízéves háború rendkívül súlyos demográfiai és gazdasági pusztítást okozott Venezuelában. A harcok, a járványok, az éhínség és a kényszerű migráció következtében a lakosság számottevően csökkent, bár a pontos számokról a történészek között nincs egyetértés. A korabeli források – adóösszeírások, egyházi anyakönyvek, katonai jelentések – hiányosak és gyakran ellentmondásosak, ezért a függetlenségi háború demográfiai hatását leginkább becslések alapján lehet megragadni. A 19. század végi és 20. századi történetírásban gyakran hivatkozott adatok szerint Venezuela lakossága a háború előtti nagyjából 800 000–900 000 főről 1820-as évekre 600 000–700 000 főre csökkenhetett, de ezek a számok erősen vitatottak, és a források bizonytalansága miatt nem kezelhetők pontos mérésként.

A gazdasági károk szembeötlőbbek és jobban dokumentáltak. A háború alatt a mezőgazdasági termelés – különösen a kakaó- és kávéültetvények, valamint a dohányföldek – jelentős részben tönkrement, mert a munkaerőt a hadseregek elszívták, a földeket elhagyták vagy felégették, a kereskedelmi utak pedig elvágták egymástól a tartományokat. A rabszolgatartó ültetvényes gazdaság is súlyos csapást szenvedett: sok rabszolgát a patrióták szabadítottak fel katonai

szolgálat fejében, mások a háború zűrzavarában menekültek el, vagy a royalista és llanero seregekhez csatlakoztak. A rabszolga-felszabadítás kérdése végigkísérte a háborút: Bolívar 1816-ban Haitin tett ígérete után több rendeletben is fokozatos emancipációt hirdetett, de a teljes eltörlést csak 1854-ben mondták ki Venezuelában. A háború tehát nem számolta fel a rabszolgaságot, de jelentősen meggyengítette annak gazdasági alapjait.

A társadalmi következmények közül kiemelendő, hogy a háború alatt átmenetileg felborult a gyarmati **kasztrendszer** (spanyolul: sistema de castas) hierarchiája. A llanerók, a pardo és mestizo katonák, valamint a felszabadított rabszolgák katonai szerepe lehetővé tette, hogy egyesek a korábbinál magasabb társadalmi presztízsre tegyenek szert, bár ez a változás a háború után csak részben rögzült. A nők – különösen a magukra maradt ültetvényes feleségek, a városi szegény asszonyok és a táborokat kísérő asszonyok – ugyancsak a harcok terhei alatt éltek: ők gondoskodtak a sebesültekről, az élelemről és a tájékoztatásról, de a korabeli források ritkán szólnak róluk, és a függetlenségi narratívában sokáig csak kivételes esetekben kaptak helyet. Az őslakos közösségek – például a nyugati **wayuu** (guajiro) vagy a keleti **kariña** csoportok – a háborút sokszor a spanyol és a kreol hatalom közötti konfliktusként élték meg, és saját érdekeik szerint hol az egyik, hol a másik oldalt támogatták, vagy éppen semlegesek maradtak, miközben a hadjáratok gyakran őket is érintették.

8.1.5 Források és bizonytalanságok

A függetlenségi háború eseményeinek rekonstruálásához a történészek többféle elsődleges forrásra támaszkodnak. A legfontosabbak közé tartoznak Simón Bolívar levelei, proklamációi és beszédei, amelyek közül sokat már a 19. században kiadtak, de amelyek kritikai kiadása máig folyamatban van. Emellett használatosak a spanyol katonai és polgári hatóságok jelentései, a caracasi és más városi tanácsok jegyzőkönyvei, az egyházi anyakönyvek, valamint a korabeli sajtó és röplapok. A másodlagos szakirodalomban a venezuelai, kolumbiai és spanyol történetírás hagyományos nemzeti narratívái mellett az 1960-as évek óta egyre nagyobb teret kapnak a társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti és a „lentről nézve” (history from below) megközelítések, amelyek a llanerók, a rabszolgák, a nők és az őslakosok szerepét vizsgálják.

A legnagyobb bizonytalanság a demográfiai adatokkal kapcsolatos. A függetlenségi háború halottainak száma Venezuelában és a Gran Colombia területén csak durva becslésként adható meg, mert a korabeli népszámlálások ritkák és pontatlanok voltak, a háborús időszakban pedig a nyilvántartások még inkább hiányossá váltak. Az áldozatok számának emlékezetpolitikai jelentősége miatt a különböző nemzeti történetírások eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó becsléseket hoztak forgalomba, ezért az ilyen adatokat mindig a forrás és a becslési módszer megjelölésével kell kezelni.

Vitatott kérdés a háború társadalmi jellege is. A 19. századi és a 20. század nagy részének hivatalos venezuelai történetírása a függetlenségi háborút elsősorban a „nemzet” felszabadító harcaként, a kreol elit és a „nép” egységes küzdelmeként ábrázolta. Ezzel szemben a modern társadalomtörténeti kutatások rámutattak arra, hogy a konfliktus legalább annyira volt belső polgárháború, mint külső felszabadító háború, és hogy a társadalmi csoportok motivációi – különösen a llanerók és a rabszolgák esetében – nem feltétlenül esnek egybe a patrióta elit céljaival. José Tomás Boves szerepének megítélése ugyancsak éles vitákat vált ki: egyesek szociális banditaként, a szegények védelmezőjeként, mások kegyetlen mészárosként írják le, és a két értelmezés között nincs konszenzus.

8.1.6 Rövid összefoglaló

- Venezuela függetlenségi háborúja 1810 és 1821 között zajlott, és négy szakaszra tagolható: az első köztársaság kikiáltása és bukása (1811–1812), a második köztársaság rövid időszaka (1813–1814), a spanyol rekonkviszta és a gerillaharc évei (1815–1818), végül a Gran Colombia létrehozása és a carabobói győzelem (1819–1821).
- A háború nem egységes nemzeti felszabadító harc volt, hanem polgárháború, amelyben a kreol elit mellett a llanerók, a pardo és mestizo tömegek, a rabszolgák és az őslakos közösségek is saját érdekeik szerint vettek részt.
- Simón Bolívar katonai és politikai szerepe döntő volt, de a győzelmet nem egyedül érte el: a llanerók későbbi átállása, a spanyol hadsereg belső gyengesége és a Gran Colombia projektje egyaránt hozzájárult a sikerhez.
- A Gran Colombia (1819–1830) Venezuela, Új-Granada és Quito egyesítésére jött létre, de centralista alkotmánya és a tartományok közötti feszültségek már a kezdetektől megnehezítették működését.
- A háború demográfiai hatása pontosan nem becsülhető, de a korabeli források és a későbbi történeti elemzések szerint a lakosság számottevően csökkent, a mezőgazdasági termelés összeomlott, és a rabszolgatartó gazdaság súlyosan meggyengült.
- A rabszolgák emancipációja a háború alatt csak részben valósult meg; a teljes eltörlésre Venezuelában csak 1854-ben került sor.
- A függetlenségi háború értelmezése vitatott: a hivatalos nemzeti narratíva mellett a társadalomtörténeti kutatások a belső konfliktusokat és az alsó társadalmi csoportok önálló cselekvését hangsúlyozzák.
- A háború nem szüntette meg a gyarmati társadalmi egyenlőtlenségeket, csak átformálta azokat, és alapot adott a későbbi caudillo-korszak kialakulásához.

8.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai és katonai okok vezettek az első és a második köztársaság bukásához, és miben különböznek a két eset?
2. Milyen szerepet játszottak a llanerók a függetlenségi háborúban, és miért nem értelmezhető a konfliktus pusztán „nemzeti felszabadító háborúként”?
3. Mi volt a Gran Colombia politikai projektje, és milyen belső feszültségeket hordozott már létrejöttekor?
4. Milyen elsődleges forrásokra támaszkodhat a történész a függetlenségi háború vizsgálatakor, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni a demográfiai adatoknál?
5. Hasonlítsa össze röviden a függetlenségi háború hatását Venezuela rabszolgatartó gazdaságára és a társadalmi hierarchiára!

8.2 A 19. századi caudillismo és államépítés

Venezuela 1830-ban, a Nagy Kolumbia (Gran Colombia) felbomlása után vált önálló állammá. A függetlenségi háborúk évtizedei kimerítették a gazdaságot, megtizedelték a lakosságot, és szétzilálták a gyarmati közigazgatási rendet. A központi hatalom gyenge volt, a tartományokban pedig a háború során megerősödött katonai vezetők – a **caudillók** (sp. caudillo, „vezető”, „erős ember”) – rendelkeztek valódi fegyveres erővel és lojális klientúrával. Az államépítés így nem a formális intézmények kialakításával, hanem a központi hatalom és a regionális caudillók közötti alkudozással kezdődött. E fejezet azt vizsgálja, hogyan formálódott Venezuela állama a

19. században a caudillismo keretei között, és miért nem vezetett ez a folyamat sem egyszerű anarchiához, sem erős, modern államhoz.

8.2.1 A caudillismo mint politikai jelenség

A **caudillismo** (sp. caudillismo) a spanyol-amerikai függetlenség utáni politikai rendszerek egyik legjellemzőbb vonása volt. A fogalom olyan személyes vezetésű hatalmi gyakorlatot jelöl, amelyben a politikai hűség nem intézményekhez, hanem egyetlen személyhez kötődik. A caudillo rendszerint egy adott régióból származott, ott birtokkal, rokoni kapcsolatokkal és fegyveres kísérettel rendelkezett, és ezt a helyi bázist felhasználva próbált befolyást szerezni az országos politikában. A caudillismo tehát nem egyszerűen „katonai diktatúra" volt, hanem olyan társadalmi-politikai jelenség, amely a gyarmati jogrend összeomlása és a modern állami intézmények hiánya közötti vákuumban jött létre.

A caudillismo értelmezése a történetírásban vitatott. Egyes szerzők a jelenséget a spanyol-amerikai „anarchia" és az államépítés kudarcának bizonyítékaként kezelték, mások viszont rámutattak arra, hogy a caudillók gyakran éppen a rend fenntartásának, a helyi érdekek országos szintű közvetítésének és a fegyveres erő megszervezésének eszközei voltak. A modern kutatás hangsúlyozza, hogy a caudillismo nem egyetlen, monolitikus rendszer volt: a caudillók hatalma időben, régiónként és társadalmi bázisukat tekintve is jelentősen eltért. A 19. századi venezuelai caudillismo sajátossága abban állt, hogy a függetlenségi háborúk során kialakult **llanero** (sp. llanero, a síkságok lovas pásztora) milíciák vezetői közül kerültek ki a legfontosabb országos szereplők, köztük José Antonio Páez is.

A caudillismo nem volt ideológiai jellegű abban az értelemben, ahogyan a 20. századi politikai pártok azok. A caudillók gyakran változtatták politikai címkéiket – hol liberálisnak, hol konzervatívnak nevezték magukat –, miközben hatalmuk alapja változatlan maradt: a személyes lojalitás, a fegyveres erő és a klientelista hálózatok. Ezt a jelenséget a források értelmezésekor különösen fontos figyelembe venni, mert a korabeli „liberális" és „konzervatív" elnevezések nem feleltethetők meg a mai baloldali-jobboldali szembenállásnak.

8.2.2 Páez és a konzervatív oligarchia (1830–1848)

Venezuela 1830-as alkotmánya, amelyet a valenciai kongresszus fogadott el, kimondta az ország függetlenségét Nagy Kolumbiától, és elnöki köztársaságot hozott létre. Az államfői tisztséget **José Antonio Páez** (1790–1873) töltötte be először, aki a függetlenségi háborúk egyik legnépszerűbb katonai vezetője volt. Páez a llanosok pásztoraiból szervezett lovas milíciák élén szerzett hírnevet, és ez a katonai bázis tette őt az ország legerősebb caudillójává. Elnöksége idején a politikai hatalom a **konzervatív oligarchia** kezében összpontosult: nagykereskedők, földbirtokosok, a hadsereg magas rangú tisztjei és az egyház vezetői alkották azt a szűk réteget, amely a választójogi cenzus révén kizárta a lakosság többségét a politikai részvételből. A választójog vagyoni és írástudási feltételekhez kötött volt, így a szavazók aránya a felnőtt férfi lakosság töredékét tette ki.

A gazdaság a függetlenségi háborúk pusztításai után lassan állt talpra. A legfontosabb exportcikkek a kávé és a kakaó voltak, amelyeket nagybirtokokon termeltek. A munkaerőt a rabszolgák, valamint az adóságon alapuló **peonage** (sp. peonaje) rendszerében dolgozó szegény földművesek biztosították. A rabszolgaság a függetlenség után is fennmaradt, bár a behozatal 1821 óta tilos volt, és a rabszolgák aránya fokozatosan csökkent. Az állam bevételeinek jelentős része a külkereskedelmi vámokból, valamint az állami monopóliumokból (só, dohány, lőpor) származott. A dohánymonopólium különösen fontos volt, mert a dohánylevelek felvásárlásának és exportjának kizárólagos joga az államot illette, és ebből finanszírozták a hadsereget és az államapparátust. A

monopóliumok azonban állandó konfliktusforrást jelentettek a termelőkkel és a csempészekkel szemben.

Páez uralmának jellegzetessége a kettősség volt: egyfelől a formális alkotmányos rendet fenntartotta, rendszeresen tartottak választásokat, és az elnökök időnként leköszöntek; másfelől a tényleges hatalmat a caudillók közötti személyes alkuk és a hadsereg lojalitása határozta meg. Páez 1835 és 1848 között nem folyamatosan volt elnök, de befolyása végig meghatározó maradt. Az 1835-ös reformkísérlet, amely a központi hatalom erősítését célozta, kiváltotta a **Revolución de las Reformas** (sp. „a reformok forradalma") néven ismert felkelést, amelyet Páez hívei vertek le. Ez az esemény megmutatta, hogy a caudillismo logikája szerint a politikai stabilitás nem az intézményektől, hanem a vezető személyes tekintélyétől és katonai erejétől függött.

8.2.3 A Monagas testvérek kora (1848–1858)

1847-ben Páez támogatásával **José Tadeo Monagas** (1784–1868) lett az elnök, ám hamarosan szembefordult korábbi szövetségeseivel, és saját hatalmi bázisát kezdte kiépíteni. A „Monagas-dinasztia" (a testvérpár, José Tadeo és **José Gregorio Monagas** váltakozó elnöksége, 1848–1858) a caudillismo egy másik változatát testesítette meg: a hatalom családon belüli átörökítését, amely inkább a személyes, mint az intézményes legitimitásra épült. A Monagas-korszakban a politikai elittel szemben egyfajta „liberális fordulat" következett be: a kormányzat enyhítette a választójogi cenzust, és 1854-ben eltörölte a rabszolgaságot. A rabszolgaság eltörléséről szóló törvény (1854. március 24.) dokumentált, de végrehajtása lassú volt, és a volt rabszolgatartókat állami kártalanítás illette meg, amelynek kifizetése évtizedekig elhúzódott. A felszabadított rabszolgák többsége továbbra is a nagybirtokokon maradt, gyakran adóság vagy szerződéses munka formájában.

A Monagas-korszakot a caudillók közötti erőszakos konfliktusok és a központi hatalom fokozatos eróziója jellemezte. José Tadeo Monagas 1858-ban a **Revolución de Marzo** (sp. „márciusi forradalom") nyomán bukott meg, amelyet a konzervatív oligarchia és a vele szembefordult caudillók szövetsége indított. A bukás után új alkotmányozó gyűlést hívtak össze, de a politikai rendszer alapvető instabilitása nem szűnt meg. Az 1858–1859-es években a központi kormányzat és a tartományi caudillók közötti feszültség ismét polgárháborúba torkollott.

8.2.4 A szövetségi háború (Guerra Federal, 1859–1863)

A 19. század derekának legnagyobb venezuelai konfliktusa a **Guerra Federal** (sp. „szövetségi háború", 1859–1863) volt. A háború közvetlen előzménye az a vitatott alkotmányozási folyamat volt, amelyben a **főderalisták** (sp. federalistas) a tartományok széles körű autonómiáját, a központi hatalom radikális csökkentését, a választójog bővítését és a földosztást követelték, míg a **centralisták** (sp. centralistas) a központi kormányzat megerősítése mellett álltak ki. A föderalista mozgalomban részt vevő caudillók – köztük a legismertebb, **Ezequiel Zamora** (1817–1860) – a paraszti tömegek sérelmeit is felhasználták, ami a konfliktusnak társadalmi dimenziót adott.

A háború 1859-ben kezdődött, és gyorsan szétterjedt az ország nagy részén. Zamora a föderalisták egyik legtehetségesebb katonai vezetője volt, de 1860-ban meggyilkolták, ami megfosztotta a mozgalmat leghatékonyabb irányítójától. A harcok jellege gerillaháborúhoz hasonlított: kisebb-nagyobb fegyveres csoportok csaptak össze, a lakosság pedig gyakran szenvedte el a fosztogatást, a rekvirálást és az erőszakot. A korabeli források – kormányzati jelentések, caudillók kiáltványai, újságcikkek – erősen elfogultak, így a háború eseményeinek rekonstrukciója nehéz. A becslések szerint a háború áldozatainak száma tízezres nagyságrendű volt, de a pontos adatok nem ismertek, és a különböző szerzők becslései jelentősen szórnak.

A háború 1863-ban a **Coche-i szerződés** (Tratado de Coche) aláírásával ért véget, amely gyakorlatilag a főderalisták győzelmét ismerte el. Az 1864-es alkotmány az országot szövetségi állammá szervezte át, amelyben a tartományok széles körű önkormányzatot kaptak, a központi kormány hatásköre pedig minimálisra csökkent. A háború eredménye azonban paradox volt: a föderalizmus alkotmányos győzelme nem vezetett demokratizálódáshoz, hanem a regionális caudillók hatalmának további megerősödéséhez. A központi állam bevételei apadtak, a hadsereg széttagolt maradt, és az ország politikai térképe egymással rivalizáló caudillo-urak mozaikjává vált. A szövetségi háború értelmezése a történetírásban vitatott: egyesek társadalmi forradalomnak, a földnélküli parasztság felkelésének tekintik, mások viszont hangsúlyozzák, hogy a föderalista vezetők elsősorban saját hatalmukat akarták növelni, és a paraszti követeléseket csak eszközként használták fel.

8.2.5 A föderalizmus évtizede (1863–1870)

A szövetségi háború utáni évtizedben Venezuela politikai rendszere a szélsőséges decentralizáció képét mutatta. A szövetségi alkotmány értelmében az egyes államok (a volt tartományok) saját elnököt, törvényhozást és fegyveres erőt tarthattak fenn, a központi kormány pedig gyakran tehetetlen volt a regionális konfliktusok kezelésében. Az elnöki székben gyors egymásutánban váltották egymást a különböző caudillók, és a „sorozatos elnökök” periódusa a politikai instabilitás szimbólumává vált. A gazdaság ugyan lassan növekedett a kávé és a kakaó exportjának köszönhetően, de az állam adóbevételei alacsonyak voltak, mert a vámok és a monopóliumok jövedelmei gyakran a helyi caudillók kezébe kerültek. A külföldi hitelek felvétele állandó eladósodáshoz vezetett, és a brit, valamint az amerikai konzuli jelentésekben Venezuela az „anarchia” és a „fizetésképtelenség” képében tűnt fel.

A regionális hatalmak megerősödése nemcsak a kormányzat működését nehezítette, hanem a nemzeti identitás formálódását is. Az ország területi egységét a gyarmati időszakból örökölt közigazgatási határok, a közös nyelv és a katolikus vallás tartotta fenn, de a politikai lojalitás elsődlegesen a helyi caudillóhoz, nem az elvont „nemzethez” kötődött. Ebben az időszakban a „venezuelai nemzet” fogalma még nagyrészt a városi elit és az értelmiség retorikájában létezett, miközben a vidéki lakosság többsége számára a közvetlen földesúr vagy caudillo volt a legfőbb hatalmi tényező.

8.2.6 Guzmán Blanco korszaka (1870–1888)

A széttagoltság évtizedét **Antonio Guzmán Blanco** (1829–1899) emelkedése zárta le. Guzmán Blanco a szövetségi háború föderalista oldalán szerzett katonai és politikai tapasztalatokat, majd 1870-ben ragadta magához a hatalmat. Uralma – amely 1870 és 1888 között, megszakításokkal bár, de alapvetően meghatározta Venezuelát – a 19. századi államépítés leglátványosabb kísérlete volt. Guzmán Blanco programja egyszerre volt „liberális” és erősen központosító: csökkentette a szövetségi államok autonómiáját, megerősítette a végrehajtó hatalmat, és modernizálta az államapparátust.

Egyik legfontosabb intézkedése a szekularizáció volt. Guzmán Blanco fokozatosan korlátozta a katolikus egyház befolyását: bevezette a polgári házasságot és a polgári anyakönyvezést, államosította az egyházi javak egy részét, és megszüntette az egyházi tizedet. Az oktatásügyben is jelentős reformokat hajtott végre: bevezette a kötelező elemi oktatást, iskolákat alapított, és támogatta a tanítóképzést. Az infrastruktúra fejlesztése – utak, hidak, a Caracas és La Guaira közötti vasútvonal (1883) – a gazdasági integrációt és a főváros összeköttetését szolgálta. A gazdaság továbbra is a kávé és a kakaó exportjára épült, de Guzmán Blanco igyekezett a külföldi kereskedőházak befolyását ellensúlyozni, és fenntartotta az állami monopóliumokat.

Guzmán Blanco ugyanakkor maga is caudillo maradt: hatalmát személyes tekintélye, a hadsereg lojalitása és a klientelista hálózatok tartották fenn. Személyi kultuszt épített ki – az „Ilustre Americano” (sp. „jeles amerikai”) címet viselte –, és ellenfeleit száműzte vagy bebörtönözte. Uralmának megítélése a történetírásban éppoly vitatott, mint a korábbi caudillóké: egyesek a modern Venezuela megalapozóját, a rend és a haladás hősét látják benne, mások a diktatórikus vonásokat és a korrupciót hangsúlyozzák. A szekularizáció különösen éles egyházi ellenállást váltott ki, és Guzmán Blanco emlékezetét a katolikus egyházhoz közel álló körök sokáig negatívan formálták. Az viszont dokumentált tény, hogy uralma alatt a központi hatalom megerősödött, az állam bevételei növekedtek, és az ország területi integritása stabilabbá vált, mint a megelőző évtizedekben.

8.2.7 A századvég válsága és az 1899-es forradalom

Guzmán Blanco 1888-as távozása után a liberális caudillók közötti harc újra felerősödött. Az 1890-es években a gazdasági nehézségek – a kávé világpiaci árának ingadozása, a belső eladósodás, a külföldi hitelezők nyomása – és a határviták (különösen a brit Guyanával szembeni Essequibo-vita) tovább gyengítették a központi kormányzatot. A regionális caudillók ismét nyíltan szembeszálltak a fővárossal, és az ország a polgárháborús állapot határára került.

Ebben a légkörben szerzett hatalmat **Cipriano Castro** (1858–1924), egy andoki caudillo, aki 1899-ben a **Restauráló forradalom** (Revolución Liberal Restauradora) élén bevonult Caracasba, és megdöntötte a fennálló kormányt. Castro felemelkedése egyben egy új, regionális hatalmi bázis – az Andok – politikai térnyerését jelezte, és átvezetett a 20. századi caudillismo új szakaszába. Bár a 19. század végére Venezuela formális intézményekkel, alkotmányos keretekkel és fokozatosan modernizálódó gazdasággal rendelkezett, a központi hatalom továbbra is törékeny maradt, és a politikai stabilitás továbbra is a caudillók közötti erőegyensúlytól függött. Az államépítés tehát részleges eredményeket ért el: létrejöttek a modern állam alapintézményei, de a caudillismo logikája, a személyes vezetés és a klientelizmus tovább élt, és a 20. századi olajállam kialakulásának is meghatározó keretét adta.

8.2.8 Források és bizonytalanságok

A 19. századi venezuelai caudillismo és államépítés rekonstrukciója többféle elsődleges forrástípusra támaszkodik: alkotmányok, törvények és elnöki rendeletek; caudillók levelezése, kiáltványai és visszaemlékezései; korabeli újságok és röpiratok; brit, amerikai és más külföldi konzuli jelentések; valamint egyházi iratok. Ezek a források azonban erősen elfogultak: a caudillók saját legitimációs narratíváikat terjesztették, a külföldi diplomaták gyakran az „anarchiát” és a „civilizáció hiányát” hangsúlyozták, az újságok pedig pártosak voltak. A gazdasági statisztikák – például az export- és adóbevételek – gyakran hiányosak, és a korabeli adminisztráció pontatlanságai miatt csak becslések lehetségesek. A szövetségi háború áldozatainak száma a források bizonytalansága miatt nem ismert pontosan, és a különböző történészi becslések jelentősen eltérnek.

A caudillismo értelmezése a szakirodalomban vitatott. Egyes szerzők a caudillókat a társadalmi rend fenntartóinak, a regionális érdekek országos szintű közvetítőinek tekintik, mások a modern állam építésének akadályaiként írják le őket. A vitához hozzátartozik az is, hogy a korabeli „liberális” és „konzervatív” címkéket mennyire lehet pontosan meghatározni, hiszen a caudillók gyakran váltogatták politikai szövetségeiket, és a címkék mögött sokszor nem állt következetes ideológiai program. Az emlékezetpolitika is formálja a képet: Páezt hagyományosan a nemzet egyik alapító atyjaként tisztelik, míg Guzmán Blanco megítélése a szekularizáció miatt máig megosztó. A 19. századi caudillismo tehát nem egyszerűen „elmaradottság” volt, hanem egy

olyan átmeneti politikai rend, amely a gyarmati jogrend összeomlása és a modern állam kiépülése közötti időszakban sajátos módon szervezte meg a hatalmat.

8.2.9 Rövid összefoglaló

- Venezuela 1830-ban vált ki Nagy Kolumbiából; a függetlenségi háborúk utáni állam gyenge volt, és a regionális caudillók uralták a politikai teret.
- A caudillismo személyes vezetésen, klientelizmuson és fegyveres erőn alapult; nem volt ideológiai jellegű, és a caudillók gyakran váltogatták a liberális/konzervatív címkéket.
- Páez és a konzervatív oligarchia (1830–1848) stabilizálta a központi hatalmat, de a politikai részvétel szűk körű maradt, és az állami monopóliumok (só, dohány) fontos bevételi forrást jelentettek.
- A Monagas-korszak (1848–1858) liberalizálódást hozott, eltörölte a rabszolgaságot (1854), de a hatalom családi átörökítése a caudillismo dinasztikus mintáját mutatta.
- A szövetségi háború (Guerra Federal, 1859–1863) a föderalizmus alkotmányos győzelmével zárult (1864), de a gyakorlatban a regionális caudillók hatalmát erősítette, és a központi állam tovább gyengült.
- Guzmán Blanco (1870–1888) központosított, modernizált és szekularizált, de uralma továbbra is caudillo-jellegű maradt, és megítélése mind a mai napig vitatott.
- A századvégre az államépítés részleges eredményeket ért el: létrejöttek az alapintézmények, de a központi hatalom törékeny maradt, ami előkészítette a 20. századi caudillismo és az olajállam kialakulását.

8.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Páez és Guzmán Blanco caudillismo-ját: miben hasonlítanak, és miben térnek el hatalmuk alapjai és intézkedéseik?
2. Miért nem írható le a szövetségi háború egyszerűen a „liberálisok” és „konzervatívok” harcaként, és milyen társadalmi dimenziói voltak a konfliktusnak?
3. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a 19. századi venezuelai államépítés, és milyen torzításokkal kell számolnunk e források használatakor?
4. Hogyan hatott a föderalizmus alkotmányos győzelme a regionális caudillók hatalmára, és miért nem vezetett ez demokratizálódáshoz?
5. Milyen előzményeket teremtett a 19. századi caudillismo az olajállam 20. századi kialakulásához?

8.3 Az olaj felfedezése és a „szaúdi Venezuela”

Amikor 1914-ben az első kereskedelmi olajkút termelni kezdett a Maracaibo-medencében, Venezuela még alapvetően mezőgazdasági ország volt: kávét, kakaót és marhabőrt exportált, politikai rendszerét pedig a 19. századból örökölt caudillismo határozta meg. Az 1914 és 1958 közötti négy és fél évtizedben az olaj nem csupán a gazdaság szerkezetét fordította ki, hanem új állami kapacitásokat, társadalmi feszültségeket és politikai szereplőket is teremtett. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan lett Venezuela a világ egyik legnagyobb olajexportőre, miközben a politikai hatalom egyszerre centralizálódott és vált kiszolgáltatottá az olajjövedelmek elosztásáért folyó küzdelemnek. A „szaúdi Venezuela” kifejezés későbbi, az 1970-es évek olajárrobbanása idején vált közkeletűvé, ám az a függőségi szerkezet, amelyre utal, ebben a korszakban alakult ki.

8.3.1 A Maracaibo-medence és az olaj felfedezése

Venezuela olajkészleteinek első jeleit az őslakos népek már a gyarmati kor előtt ismerték: a Maracaibo-tó környéki természetes szivárgásokból nyert szurkot kenőanyagnak vagy tömítőanyagnak használták. A spanyol gyarmati adminisztráció az 1600-as években megadóztatta a szurok kitermelését, de ipari méretű hasznosításra nem került sor. A 19. század végén és a 20. század elején a **Maracaibo-tó** (Lago de Maracaibo) medencéjében és a tőle keletre húzódó síkságon, valamint a Falcón állam területén több kisebb kitermelési kísérlet is történt. A modern olajipar kezdetét azonban általában 1914-re teszik, amikor a **Zumaque I** nevű kút a Mene Grande közelében kereskedelmi mennyiségben kezdett termelni. A lelőhely a Royal Dutch Shell érdekeltségébe tartozó **Caribbean Petroleum Company** koncessziójában feküdt.

A fordulópontot az 1922. decemberi **Barroso II** kút kitörése jelentette. A La Rosa mezőn mélyített fúrás hatalmas olajoszlopot lövellt a felszínre, és egyes korabeli beszámolók szerint naponta mintegy 100 000 hordó olajat termelt, mielőtt a kitörést ellenőrzés alá vonták. Ez a látványos esemény felkeltette a nemzetközi olajtársaságok figyelmét, és néhány éven belül a **Royal Dutch Shell**, a **Standard Oil** leányvállalatai és más brit–holland, illetve észak-amerikai vállalatok egymással versengve szereztek koncessziókat. A kitermelés kezdetben a tó sekély vizében és part menti területein folyt, fából épült fúrótornyokkal, majd megjelentek a tavi fúróplatformok is.

A termelés növekedése rendkívül gyors volt. Venezuela az 1920-as évek végére a világ egyik legnagyobb olajexportőre lett, és a második világháború idején már a nyugati félteke egyik legfontosabb kőolaj-beszállítójának számított. Az adatok pontossága azonban a korai időszakban bizonytalan: a nemzeti statisztikai rendszer gyenge volt, a társaságok eltérő módon jelentettek, és a hordónkénti adatok gyakran nem különítik el a nyersolajat a feldolgozott termékektől. A termelési rangsorok is forrásonként eltérnek, mert egyes összeállítások a Szovjetuniót vagy a közel-keleti termelést eltérően kezelik.

8.3.2 Gómez diktatúrája és az olajkoncessziók

Az olajipar felfutása nagyrészt egyetlen személy, **Juan Vicente Gómez** hatalmának időszakára esett. Gómez 1908-ban puccsal szerezte meg a hatalmat, és 1935 decemberében bekövetkezett haláláig – rövid, névleges elnöki megszakításokkal – közvetlenül vagy a háttérből irányította az országot. Uralmát a történetírás a **gomecismo** néven ismeri. Az andoki Táchira államból származó caudillo államát a hadsereg lojalitására, a regionális elit megosztására és a politikai ellenzék kíméletlen elnyomására építette. A 19. századi caudillismo gyakorlatát folytatta, de az olajbevételek új eszközöket adtak a kezébe: a központi állam bevételei megsokszorozódtak, és a vámokból, adókból, majd az olajkoncessziókból származó jövedelem lehetővé tette a hadsereg modernizálását és a regionális caudillók függőségbe szorítását.

A koncessziós rendszer jogi keretei a 20. század elején még a bányászati törvényekből származtak, és a kiadott jogosítványok hosszú időre, gyakran 50–99 évre szóltak, alacsony adó- és járadékfizetés mellett. A Gómez-kormányzat eleinte nagyvonalú feltételekkel csábította a külföldi tőkét. Az 1920-as években megkötött szerződések a kitermelt olaj értékéhez képest csekély állami bevételt biztosítottak. Ennek megítélése ma is vitatott: egyes történészek úgy látják, hogy Gómez az ország fejletlen tárgyalási pozíciója miatt kénytelen volt kedvező feltételeket adni, mások viszont azt hangsúlyozzák, hogy a caudillo saját klientúrájának juttatott földeket és jövedelmeket, miközben a központi állam eladósodott.

A **Maracaibo-medence koncesszióinak** jelentős része külföldi tulajdonba került. A vállalatok autonóm enklávékat hoztak létre: saját lakótelepekkel, kórházakkal, iskolákkal és üzletekkel, amelyekben a külföldi alkalmazottak magasabb életszínvonalat élveztek, mint a környező vidéki

lakosság. Ez a kettősség a korabeli venezuelai társadalom egyik leggyakrabban leírt tapasztalata. A munkások között azonban hamarosan megjelentek a sztrájkok és a szakszervezeti szervezkedés első hullámai, amelyeket a Gómez-rezsim erőszakkal fojtott el. Az 1936. decemberi olajipari sztrájk már a diktátor halála utáni politikai enyhülés időszakában tört ki, és az új kormányzatnak kellett válaszolnia rá.

Az 1943-ban elfogadott **szénhidrogén-törvény** (Ley de Hidrocarburos) mérföldkő volt a koncessziós rendszer átalakításában. A törvény – Isaac Medina Angarita kormányzata alatt – egységesítette a korábbi, szétszórt szerződési feltételeket, és rögzítette a nyereség 50 százalékos megosztásának elvét a külföldi vállalatok és az állam között. A rendelkezés pontos hatálya és végrehajtása a későbbi évtizedekben jogi viták tárgya volt, de a törvény iránya egyértelmű: az állam a kitermelésből származó jövedelmek nagyobb hányadát kívánta megszerezni. Ez precedensül szolgált más olajtermelő országok számára is, bár az egyes országok közötti közvetlen hatásmechanizmusokat a történetírás óvatosan kezeli.

8.3.3 Az olajgazdaság társadalmi és városi hatásai

Az olajexportból származó bevételek gyorsan átformálták Venezuela gazdasági szerkezetét. A korábbi mezőgazdasági exporttermékek – a kávé és a kakaó – fokozatosan háttérbe szorultak. A mezőgazdasági termelés nem tudott lépést tartani a növekvő belső kereslettel, ezért az ország élelmiszerimportra szorult. Ez a folyamat nem volt egyedülálló Dél-Amerikában, de az olaj esetében különösen éles volt, mert a magas exportbevétel tartósan erős valutaárfolyamot eredményezett, ami a mezőgazdasági és ipari termelést a külföldi árukkal szemben hátrányba hozta. A jelenséget később a közgazdasági irodalom **„holland kór”** néven kezdte tárgyalni, de a kortársak számára elsősorban az importfüggőség mindennapi tapasztalatában jelentkezett.

A városiasodás üteme az olajbevételekkel párhuzamosan gyorsult fel. **Caracas** lakossága az 1920-as évektől kezdve erőteljesen nőtt, és a város a politikai hatalom mellett a gazdasági döntések központjává is vált. **Maracaibo** az olajipar kapujaként szintén gyorsan növekedett, de a bevételek nagy része a fővároson keresztül áramlott. A vidéki területekről – különösen az Andokból és a középső síkságokról – tömegesen vándoroltak az emberek a városokba. A bevándorlók jelentős része informális telepeken, **barriókban** telepedett le, ahol a közművek, az iskolák és az egészségügyi ellátás kiépítése elmaradt a lakosság növekedésétől. A szakirodalom egy része „olajvárosi robbanásról” beszél, de a jelenség nagyságrendjére vonatkozó becslések eltérnek, mert a korabeli népszámlálások pontossága korlátozott.

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedtek. Az olajiparban foglalkoztatott szakképzett munkások és a külföldi vállalatok helyi alkalmazottai viszonylag magas béreket kaptak, míg a vidéki mezőgazdasági bérmunkások és a városi szolgáltató szektorban dolgozók jövedelme alacsony maradt. A nők helyzete összetett volt: a városiasodás új munkalehetőségeket teremtett a háztartási alkalmazásban és a kereskedelemben, de a politikai részvételből és a magasabb képzettséget igénylő állásokból továbbra is kiszorultak. Az afrovenezuelai és őslakos közösségek a társadalmi hierarchia alsó rétegeiben helyezkedtek el, bár az olajvárosokban kialakuló új társadalmi tér némileg fellazította a régi gyarmati kategóriákat.

8.3.4 A poszt-Gómez korszak és a politikai nyitás

Gómez halála után **Eleazar López Contreras** hadügyminiszter vette át a hatalmat. Az 1935–1941 közötti időszakban korlátozott politikai nyitás kezdődött: engedélyezték a szakszervezetek működését, és megjelentek az első modern pártok, köztük az **Acción Democrática** (AD) 1941-ben. Az AD szociáldemokrata irányultságúnak vallotta magát, és a középrétegek, valamint a szervezett munkásság támogatására épített. López Contreras azonban ragaszkodott az erős

végrehajtó hatalomhoz, és a politikai részvétel kiszélesítését fokozatosan, a hadsereg ellenőrzése alatt kívánta végrehajtani.

Az utódlás **Isaías Medina Angarita** elnökségével (1941–1945) folytatódott. Medina legalizálta a politikai pártokat, és 1943-ban elfogadtatta a fent említett szénhidrogén-törvényt. A választójog azonban továbbra is korlátozott maradt: a szavazati jogot általában iskolai végzettséghez vagy vagyoni helyzethez kötötték, bár a pontos kritériumok államonként eltértek. Az AD és más ellenzéki erők számára ez a korlátozott nyitás elégtelen volt, és a párt a hadsereg egyes fiatal tisztjeivel szövetkezve 1945. október 18-án államcsínyt hajtott végre. A puccsot **Rómulo Betancourt** és az AD vezette, de a hatalomátvételben részt vett a **Marcos Pérez Jiménez** nevével fémjelzett katonai csoport is.

Az 1945–1948 közötti időszakot az AD által irányított kormányzat uralta. 1947-ben **Rómulo Gallegos** írót választották elnökké, ami az első olyan választás volt, amelyen a lakosság szélesebb körei vehettek részt. Az AD programja a mezőgazdasági reform, az oktatás kiterjesztése és az olajbevételek nagyobb állami ellenőrzése köré szerveződött. A kormányzat az 1948-as adótörvénnyel tovább növelte az olajvállalatokra kivetett adóterheket, és tárgyalásokat kezdett a koncessziós feltételek újratárgyalásáról. A reformpolitika azonban éles ellenállást váltott ki a konzervatív elitek, az egyház és a nagyvállalatok részéről. 1948. november 24-én katonai puccs döntötte meg Gallegos kormányát. A hatalmat a Pérez Jiménez nevével összefonódó katonai junta vette át, és az AD-t betiltották.

8.3.5 Pérez Jiménez és a modernizációs diktatúra

Az 1948–1958 közötti katonai rezsimet két szakaszra szokták osztani. Az első három évben a hatalmat egy háromtagú junta gyakorolta, amelyben Pérez Jiménez a hadsereg részéről kulcsszerepet játszott. 1952-ben választásokat írtak ki, de amikor az eredmények az ellenzéki erők előretörését mutatták, a rezsim megsemmisítette a választást, és Pérez Jiménezt 1953-ban „alkotmányos elnökké” nyilvánította. A diktátor a **nuevo ideal nacional** (új nemzeti eszmény) jelszavával a rend és a fizikai modernizáció programját hirdette meg.

A Pérez Jiménez-korszak leglátványosabb vonása a nagyszabású közmunkaprogram volt. A kormányzat autópályákat, hidakat, lakótelepeket, kórházakat és iskolákat építtetett, és látványos beruházásokkal igyekezett bizonyítani az ország modernizációját. Caracasban ekkor indult meg a belváros nagyarányú átépítése, amelynek során történelmi negyedeket bontottak le, és helyükre irodaházak, szállodák és középületek kerültek. A rezsim propagandája ezt a fejlődés jeleként mutatta be; a kritikusok viszont korrupcióval, pazarlással és a szegényebb lakosok kitelepítésével vádolták. A modernizációs program megítélése a mai napig vitatott: egyes történészek a korszak infrastrukturális örökségét hangsúlyozzák, mások a politikai elnyomást és a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradását teszik mérlegre.

A rezsim biztonsági apparátusa, a **Dirección de Seguridad Nacional** (Nemzeti Biztonsági Igazgatóság), rendszeresen üldözte a politikai ellenzéket. A bebörtönzött és megkínzott személyek száma nem ismert pontosan, mert a hivatalos iratok hiányosak, és a későbbi igazságszolgáltatási eljárások során az áldozatok becslései széles skálán mozogtak. A rezsim bukása után létrehozott vizsgálóbizottságok dokumentálták a politikai fogva tartás és a kínzás rendszerét, de a teljes áldozatszám ma is emlékezetpolitikai vita tárgya. Az ellenzék egy része száműzetésbe vonult; Betancourt és az AD vezetői az 1950-es években többnyire külföldön éltek.

Az olajgazdaság ezalatt tovább növekedett. Az 1950-es években Venezuela a keleti félteke országaitól eltérően viszonylag stabil kitermelési feltételekkel rendelkezett, és a nyugati világ számára megbízható beszállítónak számított. A rezsim igyekezett fenntartani a külföldi tőke bizalmát, de az 1943-as törvény által elindított állami részesedés növekedése folytatódott. A

bevételeket azonban a diktatúra saját kiépítésére és presztízsberuházásaira fordította, miközben a vidéki szegénység és a városi nyomornegyedek problémája nem oldódott meg. Az adósságállomány növekedett, és a rezsim egyre inkább a jövőbeli olajjövedelmekre számítva költött.

8.3.6 Az 1958-as fordulat és a demokratikus átmenet

A Pérez Jiménez-rendszer az 1950-es évek végére belső és külső nyomás alá került. A hadseregen belüli elégedetlenség, a polgári ellenzék szervezkedése és az egyetemi mozgalmak tiltakozásai együttesen gyengítették a rezsim stabilitását. 1958. január 23-án a hadsereg egy része, a tömegtüntetésekkel párhuzamosan, megtagadta az engedelmességet a diktátortól. Pérez Jiménez repülőgépen elhagyta az országot, és egy ideiglenes kormányzat vette át a hatalmat.

A bukás utáni hónapokban a fő politikai erők – az AD, a kereszténydemokrata **COPEI** és a baloldali **Unión Republicana Democrática** (URD) – tárgyalásokat kezdtek a demokratikus rendszer kereteiről. Az 1958. októberi **Punto Fijo-paktum** néven ismert megállapodás rögzítette a pártok együttműködésének alapelveit, és kizárta a hatalom megszerzésének erőszakos útját. Ezt a paktumot azonban már a következő alfejezet tárgyalja részletesen, mert a kétpártrendszer és a demokrácia működése az 1959 utáni időszakra esik.

Az 1958-as fordulat nem önmagában állt: a kontinens több országában az 1950-es évek második felében hasonló átmenetek zajlottak a katonai rezsimekből a választott polgári kormányzatok felé. Venezuela esetében az olajbevételek központi szerepe különösen fontos, mert a demokratikus rendszer stabilitása attól függött, hogy az állam képes-e az olajjövedelmeket a politikai osztályok közötti osztalékként kezelni. Ez a mechanizmus az 1914–1958 közötti korszak alatt épült ki, és meghatározta a későbbi évtizedek politikai gazdaságtanát.

8.3.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban venezuelai és angol nyelvű történettudományi munkákra támaszkodik, amelyek a Gómez-korszakot, az olajkoncessziók jogtörténetét és az 1945–1948 közötti demokratikus kísérletet dolgozzák fel. Az olajipari termelési adatok a korabeli bányászati minisztériumi jelentésekből és a vállalati éves beszámolókból származnak, de a nemzeti statisztikai rendszer az 1920-as években gyenge volt, ezért a termelési rangsorok és a bevételi adatok becslési bizonytalansággal terheltek. A Barroso II kút napi hozamára vonatkozó 100 000 hordós szám gyakran idézett, de a kitörés időtartama és a teljes kiömlött mennyiség a forrásokban eltér.

A szövegben bemutatott politikai értelmezések részben vitatottak. A Gómez-rezsim stabilizáló szerepét egyes történészek kiemelik, és azt hangsúlyozzák, hogy a hosszú békés időszak lehetővé tette az olajipar kiépülését; mások a rendszer emberi jogi mérlegét és a jövedelmek egyenlőtlen elosztását állítják a középpontba. Az 1945-ös puccs legitimációja ugyancsak vita tárgya: az AD hívei a korlátozott választójogú rendszer elleni demokratikus felkelést látják benne, míg a kritikusok az alkotmányos folytonosság megszakítását hangsúlyozzák. Pérez Jiménez modernizációs programját illetően sincs egyetértés: a rezsim infrastrukturális öröksége dokumentált, de a beruházások gazdasági hatékonysága és a társadalmi költségei vitatottak.

A korszak politikai fogvatartottainak, áldozatainak száma nem határozható meg pontosan. A rezsim bukása után készült vizsgálati anyagok fontos elsődleges források, de a túlélők beszámolói és a hivatalos iratok közötti eltérések miatt az áldozatszámra vonatkozó közlések emlékezetpolitikai jellegűek, és nem tekinthetők lezárt tudományos konszenzusnak. A szöveg ezért kerüli a számszerű összesítéseket, ahol azok nem ellenőrizhetők.

8.3.8 Rövid összefoglaló

- Venezuela 1914 és 1958 között a mezőgazdasági exportáló országból a világ egyik legnagyobb olajexportőrévé vált, és a Maracaibo-medence olaja átalakította a gazdaság, az állam és a társadalom szerkezetét.
- Az olajipar külföldi társaságok koncesszióin alapult, és az 1920-as évektől a termelés gyorsan növekedett; a pontos adatok azonban becslési bizonytalansággal terheltek.
- Juan Vicente Gómez diktatúrája (1908–1935) az olajbevételek segítségével központosította az államot, elnyomta az ellenzéket, és alacsony állami részesedés mellett adott koncessziókat.
- Az 1943-as szénhidrogén-törvény bevezette a nyereség 50 százalékos megosztásának elvét, és precedenst teremtett az állami részesedés növelésére.
- Az olajbevételek felgyorsították a városiasodást és növelték a társadalmi egyenlőtlenségeket; Caracas és Maracaibo növekedése mellett a vidék és a mezőgazdaság hanyatlott.
- Az 1945–1948 közötti demokratikus kísérlet az Acción Democrática vezetésével kiszélesítette a politikai részvételt, de katonai puccs vetett véget neki.
- Marcos Pérez Jiménez diktatúrája (1948/1953–1958) látványos közmunkaprogramot hajtott végre, miközben politikai elnyomást és korrupciót alkalmazott.
- Az 1958-as bukás után tárgyalások indultak a demokratikus átmenetről, amelynek kereteit a Punto Fijo-paktum rögzítette, és megnyitotta az utat a kétpártrendszer korszaka előtt.

8.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi hatásai voltak az olajexport felfutásának Venezuela mezőgazdasági szerkezetére és városaira az 1914–1958 közötti időszakban?
2. Hasonlítsa össze Gómez diktatúráját és Pérez Jiménez diktatúráját az állami centralizáció, a külföldi tőkéhez való viszony és a politikai elnyomás szempontjából.
3. Miért tekinthető az 1943-as szénhidrogén-törvény fordulópontnak az olajjövedelmek elosztásában, és milyen bizonytalanságok övezték a végrehajtását?
4. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg az 1945–1948 közötti demokratikus kísérlet és az 1945-ös puccs megítélésében?
5. Hogyan kapcsolódik az 1958-as átmenet az olajjövedelmek politikai szerepéhez, és miért fontos ez a későbbi kétpártrendszer megértéséhez?

8.4 Demokrácia, kétpártrendszer és az olajválság

Az 1958-as venezuelai átmenet utáni negyven év történetét a korszak kortársai és a későbbi történetírás egyaránt a **Punto Fijo rendszer** (spanyolul: Pacto de Punto Fijo) kifejezéssel írta le. A fogalom nem csupán az 1958. október 31-én megkötött pártközi egyezményre utal, hanem arra a politikai rendre is, amelyben a két nagy párt, a **Demokratikus Akció** (Acción Democrática, AD) és a **Szociális Kereszténydemokrata Párt** (Comité de Organización Política Electoral Independiente, COPEI) váltogatta egymást a hatalomban, miközben az olajjövedelmek elosztása biztosította a rendszer társadalmi békéjét. Ez az alkotmányos demokrácia Latin-Amerika akkori mércéjével mérve kivételesen tartós volt, ám az 1980-as évektől az olajárak zuhanása, az adósságválság és az 1989-es **Caracazo** (el Caracazo) néven elhíresült társadalmi robbanás aláásta a pártrendszer legitimitását. Az alfejezet ezt a negyven évet vizsgálja: hogyan épült fel a kétpárti demokrácia, milyen gazdasági és társadalmi szerkezetre támaszkodott, és miért omlott össze az 1990-es évek végére, utat nyitva Hugo Chávez felemelkedésének.

8.4.1 A Punto Fijo paktum és a demokrácia megszilárdulása (1958–1968)

Venezuela 1958. január 23-án döntötte meg **Marcos Pérez Jiménez** katonai diktatúráját. Az átmenetet széles polgári és katonai koalíció irányította, amelynek célja a demokratikus rendszer visszaállítása volt. Az **1958. december 7-i elnökválasztást** már a korábbi diktatúra bukása után tartották; a győztes **Rómulo Betancourt** (AD) a szavazatok mintegy 49%-át szerezte meg, a COPEI jelöltje, **Rafael Caldera** körülbelül 16%-ot, a **Demokratikus Köztársasági Unió** (Unión Republicana Democrática, URD) jelöltje, **Wolfgang Larrazábal** ellentengernagy pedig valamivel 30% felett végzett. A választási adatok dokumentáltak, bár a korabeli választói névjegyzék pontatlansága miatt a pontos arányoknál érdemes óvatossággal kezelni a tizedesjegyeket.

A stabilitás kulcsa az 1958. október 31-én aláírt **Punto Fijo paktum** volt. Az egyezmény – amelyet az AD, a COPEI és az URD vezetői írtak alá – arra kötelezte a résztvevőket, hogy a választás eredményét közösen elismerik, koalíciós kormányzást alakítanak, és tartózkodnak a szélsőséges retorikától. A paktum gyakorlatilag kizárta a hatalomból a kommunistákat és más baloldali erőket, amelyek a diktatúraellenes harcban részt vettek. Ez a kirekesztés már rövid távon fegyveres konfliktushoz vezetett: 1961-től a **Fegyveres Erők Nemzeti Felszabadító Frontja** (Fuerzas Armadas de Liberación Nacional, FALN) néven ismert gerillaszervezet kezdett vidéki és városi akciókba. Betancourt kormánya a gerillák elleni fellépést a hidegháborús „kommunistaellenes” keretben értelmezte, és – a korabeli amerikai szövetségesek támogatásával – katonai eszközökkel is fellépett ellenük.

Az 1961-es alkotmány megerősítette a képviseleti demokráciát, ugyanakkor a politikai rendszer gyakorlata fokozatosan eltért a jogi normáktól. A pártok, különösen az AD és a COPEI, erős **pártközi alkukon** alapuló egyeztetést alakítottak ki, amelyben a parlamenti ellenzéket nem feltétlenül vonták be a döntéshozatalba, de a hatalomváltás békés jellege megmaradt. Az 1963-as választásokon Betancourt utódja, **Raúl Leoni** (AD) nyert; az URD időközben kilépett a paktumból, és a választási verseny egyre inkább kétpólusúvá vált. Az 1968-as választásokon azonban az AD elveszítette a többséget, és a COPEI jelöltje, Rafael Caldera került hatalomra – ezzel először jött létre békés hatalomváltás két rivális párt között, ami a demokratikus konszolidáció fontos mérföldköve volt.

8.4.2 Az „olajbőség” és a kétpártrendszer fénykora (1969–1978)

Caldera elnöksége (1969–1974) a „zárkózott” gazdaságpolitika és a gerillákkal való fokozatos megbékélés időszaka volt. Kormánya tárgyalásokat kezdett a FALN egyes csoportjaival, és amnesztiát hirdetett; több egykori gerilla később legális politikai pályára lépett. Ez a nyitás azonban nem számolta fel a hadseregen belüli keményvonalas csoportokat, amelyek a későbbi konfliktusokban ismét szerepet kaptak.

Az 1973-as olajárrobbanás gyökeresen átalakította Venezuela gazdasági helyzetét. **Carlos Andrés Pérez** (CAP) első elnöksége (1974–1979) alatt az állami olajbevételek hirtelen megsokszorozódtak. A döntő lépés az olajipar fokozatos **államosítása** volt: 1975–1976-ban létrehozták a **Petróleos de Venezuela, S.A.** (PDVSA) állami vállalatot, amely átvette a korábbi koncessziós rendszerben működő, többségében külföldi tulajdonú társaságok eszközeit. Az államosítás dokumentált, de a tárgyalások kimenetelének – például a kárpótlás mértékének – gazdaságtörténeti értékelése máig vitatott; egyes elemzések szerint a kormány túlfizette a külföldi vállalatokat, mások szerint az államosítás hosszú távon biztosította a nemzeti ellenőrzést.

A Pérez-korszak a **megbékélt demokrácia** és a **„szaúdi Venezuela”** (Venezuela Saudita) képzetének időszaka volt. A kormány nagyszabású infrastrukturális beruházásokat indított, bővítette a felsőoktatást, és kiterjedt jóléti programokat finanszírozott. A társadalom széles rétegei

érzékelhették az életszínvonal javulását: az urbanizáció felgyorsult, a középosztály bővült, és a fogyasztási javakhoz való hozzáférés nőtt. Ugyanakkor ez a modell már ekkor magában hordozta a későbbi válság elemeit. Az állami kiadások az olajárak függvényévé váltak, a mezőgazdaság és az ipar elhanyagolása növelte az importfüggőséget, a korrupció pedig – elsősorban a közbeszerzéseknél és az állami vállalatoknál – rendszerszintűvé kezdett válni. Az 1970-es évek adatai a GDP növekedését és a szegénységi mutatók javulását mutatják, de a hosszú távú fenntarthatóságról már a kortárs közgazdászok is vitatkoztak.

Az 1978-as választásokat a COPEI jelöltje, **Luis Herrera Campins** nyerte, ami ismét megerősítette a pártközi váltógazdaság rendszerét. A két nagy párt együtt a szavazatok mintegy 80–90%-át szerezte meg, ami a kétpártrendszer „befagyásának” jele volt.

8.4.3 A gazdasági modell kifulladása és az adósságválság (1979–1988)

Herrera Campins elnökségét (1979–1984) az olajárak 1980-as évek eleji csökkenése és a nemzetközi kamatok emelkedése sodorta válságba. Az államadósság az előző évtized fejlesztési hiteléhsége miatt már magas volt; a kamatfizetések a költségvetés egyre nagyobb részét emésztették fel. 1983. február 18-án a kormány kénytelen volt jelentősen **leértékelni a bolívart**, és bevezette a többszintű árfolyamrendszert. A nap a venezuelai emlékezetben **Viernes Negro** („fekete péntek”) néven rögzült; a leértékelés előtti tőkekimenekítés és a devizahiány dokumentált tény, bár a döntés közvetlen résztvevőinek motivációi ma is vitatottak.

A válságot súlyosbította a **RECADI** néven ismert árfolyamhatóság körüli botránysorozat, amelyben politikai kapcsolatokkal rendelkező cégek kedvezményes árfolyamon jutottak devizához, majd a piaci áron értékesítették azt. A korrupció pontos mértékét nem lehet megbízhatóan számszerűsíteni, mivel a bírósági iratok és a vizsgálati jelentések nem teljes körűek; a történetírás ezért a RECADI-ügyet a rendszer intézményesült korrupciójának példájaként kezeli, nem pedig pontos összegű ellopott vagyonként.

Jaime Lusinchi (AD, 1984–1989) elnöksége alatt folytatódott az adósság újratárgyalása, és a gazdaság stagnált. A hivatalos statisztikák szerint a szegénységi ráta emelkedett, az informális szektor bővült, és a reálbérek csökkentek. A pártok közötti vetélkedés azonban nem szűnt meg; Lusinchi kormánya egyre inkább pártérdekek szerint osztotta el a szűkös erőforrásokat. A **pártarchia** (partidocracia) kifejezés ekkor vált a közbeszéd részévé: a politikai pártok vezetőit azzal vádolták, hogy az államot pártfőnökök és klientúrák hálózataként működtetik, nem pedig közjóként. Ez az értelmezés a kortárs közvéleményben és a későbbi szakirodalomban is gyakori, de a pártrendszer válságának okairól nincs egységes magyarázat: a hanyatlást egyesek a gazdasági kényszereknek, mások a politikai elit zártságának, megint mások a hidegháború utáni ideológiai vákuumnak tulajdonítják.

8.4.4 A Caracazo és a rendszer legitimitásának összeomlása (1989–1992)

Carlos Andrés Pérez 1988-as újraválasztását a szavazók az 1970-es évek jóléti korszakának visszatérésére adott felhatalmazásnak tekintették. Második elnöksége azonban egészen más irányt vett. Amikor 1989 februárjában hivatalba lépett, az államháztartás gyakorlatilag fizetésképtelen volt; a kormány – a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) egyeztetett – **kiigazító csomagot** (paquete económico) hirdetett, amely tartalmazta a benzinár emelését, a közszolgáltatási díjak növelését és a közkiadások lefaragását.

1989. február 27-én, hétfőn a főváros, Caracas környéki munkásnegyedekben tömeges tiltakozás kezdődött, amely gyorsan erőszakba fordult. A kormány katonai egységeket vetett be, és a rend helyreállítása során több száz embert öltek meg. A **Caracazo** halálos áldozatainak

száma ma is vitatott: a hivatalos kormányzati jelentés 276 halottról szólt, míg emberi jogi szervezetek és későbbi kutatások 300-tól több mint 3000 főig terjedő becsléseket közöltek. A pontos szám megállapítását akadályozza, hogy a tömegsírok feltárása és a bírósági eljárások évtizedekig elhúzódtak, valamint hogy a fegyveres erők egyes dokumentumai nem váltak nyilvánossá. A történészek ezért a Caracazót nem egyetlen statisztikai adattal, hanem a dokumentált események – a tiltakozás, a fosztogatás, a katonai fellépés – és a vitatott áldozatszám együttes tárgyalásával mutatják be.

A Caracazo nem csupán humanitárius trauma volt, hanem a Punto Fijo rendszer legitimációs alapjának összeomlása. A korábban stabilitást és jólétet ígérő pártok most a megszorítások és a katonai erőszak arcát mutatták. A politikai közvélemény egy része a rendszer egészét kérdőjelezte meg; mások a kiigazítást elkerülhetőnek tartották, és a kormányt hibáztatták. A következő években ez a legitimitásvesztés fegyveres és választási formában is megnyilvánult.

1992. február 4-én **Hugo Chávez** alezredes és más katonatisztek puccskísérletet hajtottak végre. A kísérlet katonailag megbukott, de Chávez rövid televíziós szereplése – amelyben kijelentette, hogy céljai „egyelőre" nem teljesültek – országos ismertséget szerzett neki. November 27-én egy újabb, az előbbinél szélesebb körű puccskísérlet zajlott, amelyet szintén levertek. A két akció dokumentált, de a katonatisztek motivációiról és a civil támogatottság mértékéről nincs konszenzus: egyes elemzések a gazdasági elégedetlenséget, mások a hadseregen belüli korrupcióellenességet és a politikai osztály iránti megvetést emelik ki.

1993-ban a Kongresszus korrupciós vádakkal elmozdította Carlost Andrés Pérezt az elnöki tisztségből, és ideiglenes elnökként **Ramón J. Velásquezt** választotta. Ez az eljárás alkotmányos szempontból példátlan volt, és tovább erősítette azt az érzést, hogy a politikai rendszer már nem képes saját működését fenntartani.

8.4.5 Az átmenet és a Punto Fijo rendszer vége (1993–1998)

Az 1993-as választásokat – amelyen az AD és a COPEI jelöltjei mellett több új szereplő is indult – a volt COPEI-vezér, **Rafael Caldera** nyerte, aki ezúttal a **Nemzeti Konvergencia** (Convergencia Nacional) nevű pártszövetség élén indult. Caldera második elnöksége (1994–1999) a pártrendszer szétesésének időszaka volt. Kormánya kezdetben felfüggesztette a bankrendszer egy részét, ami bankválságot és jelentős állami kármentést eredményezett; a bankmentés költségei máig vitatott gazdaságtörténeti kérdések. A szegénység tovább nőtt, az olajbevételek nem álltak helyre, és a hagyományos pártok támogatottsága zuhant.

A rendszer legitimációs válságát jelzi, hogy az 1990-es években megerősödtek azok a politikai csoportok, amelyek a Punto Fijo paktum alapjait kívánták lebontani. A baloldali gerillák egy része – elsősorban az **MBR-200** (Movimiento Bolivariano Revolucionario 200) és a chávezi mozgalom – a parlamenten kívüli, „bolivári" átalakulást hirdetett; mások a civil társadalom felől sürgették az alkotmányos reformot. A nők politikai részvétele a korábbi évtizedekhez képest nőtt, de a vezető pozíciókban továbbra is alacsony maradt; a szakszervezetek, a szomszédsági szervezetek és a vidéki szegények mozgalmai pedig egyre inkább a pártokon kívül kerestek képviseletet.

1998 decemberében **Hugo Chávez** – az 1992. februári puccskísérlet egykori vezetője – a szavazatok mintegy 56%-ával megnyerte az elnökválasztást. Győzelme a Punto Fijo rendszer választási összeomlását jelezte: az AD jelöltje alig 9% körül, a COPEI jelöltje pedig még kevesebb szavazatot kapott. Az új elnök alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását ígérte, és ezzel egy olyan politikai ciklust nyitott meg, amelyben a korábbi kétpárti demokrácia intézményei nagyrészt felszámolódtak. (Ezt a folyamatot a következő alfejezet tárgyalja.)

8.4.6 Források és bizonytalanságok

A Punto Fijo korszak tanulmányozásának forrásai több szinten állnak rendelkezésre. Elsődleges források: a venezuelai választási hatóság (később Consejo Nacional Electoral, CNE) levéltári anyagai, a kongresszusi jegyzőkönyvek, a kormányzati rendeletek, az IMF-fel és a Világbankkal kötött megállapodások szövegei, valamint a korabeli sajtó (El Nacional, El Universal, Últimas Noticias). A Caracazo esetében a bírósági iratok, a hadsereg jelentései és emberi jogi szervezetek (például a Provea, a COFAVIC) dokumentumai mérvadóak, de ezek eltérő áldozatszámokat közölnek, és a katonai iratokhoz való hozzáférés továbbra is korlátozott.

A gazdasági adatoknál a CEPAL és a nemzetközi pénzügyi intézmények statisztikái használhatók, ám ezek is módszertani eltéréseket rejthetnek: az infláció és a szegénységi ráta számítása különböző években különböző meghatározásokon alapult. Az adósságválság és az 1983-as leértékelés pontos gazdasági hatásait a szakirodalom eltérően értékeli: a monetarista magyarázatok a fiskális lazaságot, a strukturalista elemzések a külső sokk és a nemzetközi kamatpolitika szerepét hangsúlyozzák.

A legnagyobb vita a Punto Fijo rendszer megítélését övezi. A korabeli szociáldemokrata és kereszténydemokrata szereplők a demokratikus stabilitást és a polgári jogok megőrzését emelik ki; kritikusaik a klientelizmust, a korrupciót és a szegény többség kirekesztését hangsúlyozzák. A Caracazo emlékezetpolitikai értelmezése is megosztott: egyes politikai erők – később a chávezi kormányzat is – a népi felkelés és a rendszer elleni igazságos lázadás emlékét ápolták, míg mások a fegyveres erők áldozataira és a közbiztonság összeomlására helyezik a hangsúlyt. A tudományos konszenzus annyit mond ki: a Caracazo a Punto Fijo rendszer igazságtalanságainak és a kiigazító politika társadalmi költségeinek robbanásszerű megnyilvánulása volt, amely után az alkotmányos pártrendszer legitimitása visszafordíthatatlanul meggyengült.

8.4.7 Rövid összefoglaló

- Venezuela 1958-ban demokratikus átmenettel zárta Pérez Jiménez diktatúráját; a Punto Fijo paktum a fő pártok közötti hatalommegosztást és a választások elismerését biztosította.
- A kétpártrendszerben az AD és a COPEI váltotta egymást; a politikai verseny békéssé vált, de a pártok egyre inkább klientúrákra épülő államot működtettek.
- Az 1970-es évek olajárrobbanása átmeneti jólétet hozott, de a gazdaság függővé vált az olajjövedelemtől, és a korrupció rendszerszintűvé vált.
- Az 1980-as évek adósságválsága, az 1983-as „fekete péntek” és a RECADI-botrány aláásták a gazdasági stabilitást és a pártok iránti bizalmat.
- Az 1989-es Caracazo – a benzináremelés és a kiigazító csomag elleni tömegtüntetés katonai leverése – a rendszer legitimációs összeomlásának fordulópontja volt; az áldozatszám máig vitatott.
- 1992-ben két puccskísérlet jelezte a hadseregen belüli elégedetlenséget; Hugo Chávez ekkor vált országosan ismertté.
- 1993-ban Carlos Andrés Pérezt korrupciós vádakkal elmozdították; a hagyományos pártok támogatottsága zuhanni kezdett.
- Az 1998-as választást Chávez nyerte meg, ami a Punto Fijo korszak végét és egy új politikai ciklus kezdetét jelentette.

8.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és gazdasági alapokon nyugodott a Punto Fijo rendszer, és miért tudott két évtizedig fennmaradni?

2. Hogyan hatott az 1970-es évek olajárrobbanása Venezuela politikai stabilitására és társadalmi szerkezetére?
3. Miért tekinthető az 1989-es Caracazo a Punto Fijo rendszer legitimitásvesztésének fordulópontjává? Milyen bizonyítékok és értelmezések ütköznek az áldozatszám megítélésében?
4. Hasonlítsa össze az 1989-es Caracazót és az 1992-es puccskísérleteket mint a rendszer válságának jeleit: milyen szerepet játszottak a hadsereg, a politikai pártok és a városi szegények?
5. Mely elsődleges források segíthetnek a Punto Fijo korszak és a Caracazo történetének vizsgálatában, és milyen bizonytalanságokra kell figyelni a forráskritika során?

9 Chavizmus és válság

9.1 Hugo Chávez és a bolivári forradalom

A Hugo Chávez-korszak megértéséhez nem elegendő a venezuelai politika személyközpontú olvasata. Az 1998 és 2013 közötti időszak egy olyan olajjáradékra épülő állam átalakítási kísérlete volt, amelynek intézményei az 1980–1990-es évek válságában elvesztették a társadalmi legitimációjukat. A fejezet azt vizsgálja, milyen eszközökkel történt az átmenet a kétpárti rendszerből a chavista hegemóniába, hogyan alakultak át a politikai intézmények, milyen társadalmi csoportok váltak a folyamat haszonélvezőivé és veszteseivé, és milyen viták övezik a „bolivári forradalom" címkéjét. A tárgyalás során megkülönböztetjük a dokumentált eseményeket, a politikatudományi konszenzust, a vitatott értelmezéseket és a chavista, illetve ellenzéki emlékezetpolitikai állításokat.

9.1.1 Az 1998-as választás és a rendszer legitimitásválsága

Az 1998. decemberi elnökválasztást a venezuelai politikatörténet egyik fordulópontjaként tartják számon, de a szakirodalom konszenzusa szerint ez a fordulat nem Hugo Chávez személyes karizmájával kezdődött, hanem az úgynevezett „Punto Fijo-rendszer" (Sistema del Punto Fijo) hosszú, az 1980-as évekre visszanyúló eróziójával. Ezt a rendszert az 1958-as paktumról szokták elnevezni, bár a „paktum" maga formálisan nem létezett; a domináns pártok – elsősorban a szociáldemokrata Demokratikus Akció (Acción Democrática, AD) és a kereszténydemokrata COPEI – közötti hatalommegosztást, valamint a szakszervezetek, a hadsereg és az üzleti szervezetek bevonását jelölte. Az 1970-es évek olajbevételei hosszú időn át lehetővé tették a klientelizmus finanszírozását, ám az 1983-as „Fekete péntek" (Viernes Negro) óta ismétlődő leértékelések, majd az 1989-es neoliberalizmusra való átállás kikezdték a pártok társadalmi bázisát.

Dokumentált esemény, hogy 1992. február 4-én Chávez, akkor alezredes, egy sikertelen katonai puccskísérletet vezetett Carlos Andrés Pérez kormánya ellen. A puccs katonailag összeomlott, Chávez letartóztatása után rövid televíziós beszédben vállalta a felelősséget. Ez a fellépés a későbbi chavista emlékezetpolitikában a „bátor katonatiszt" képét erősítette, míg a kritikusai a demokratikus rend elleni támadásként értelmezték. A kortárs értelmezések azonban nem egységesek abban, hogy a 1992-es puccs mennyiben volt az 1980-as évek katonai elégedetlenségének betetőzése, és mennyiben Chávez személyes ambíciójának terméke. Az viszont dokumentálható, hogy az 1993-as elnöki leváltás Pérez ellen (korrupciós vádak miatt) és a bankválság tovább növelte a pártrendszer iránti bizalmatlanságot.

Chávez 1998-as választási győzelme – a hivatalos választási adatok szerint a szavazatok 56,2 százaléka – a szavazói magatartás radikális átrendeződését mutatta. A győzelem okait a szakirodalom több tényezőre vezeti vissza: a szegényebb városi és vidéki rétegek kiábrándultsága, a középosztály egy részének elégedetlensége a hagyományos pártokkal, valamint Chávez diskurzusának az a képessége, hogy a „népet" a korrupt politikai osztállyal állítsa szembe. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a „szegények felkelése" önmagában nem magyarázza a győzelmet; választási elemzések arra mutatnak rá, hogy Chávez a társadalom szélesebb, jövedelmi értelemben heterogén koalícióját szólította meg. A választási eredmény tehát dokumentált adat, de a szavazói motivációk értelmezése vitatott.

9.1.2 Az alkotmányozó gyűlés és az 1999-es alkotmány

Chávez elnökségének első, intézménytörténetileg legjelentősebb lépése az alkotmányozó folyamat elindítása volt. 1999 februárjában tartottak népszavazást arról, hogy összehívjanak-e nemzeti alkotmányozó gyűlést. A szavazás kiírása és lebonyolítása önmagában is alkotmányjogi vitákat váltott ki, mivel az 1961-es alkotmány nem tartalmazott egyértelmű rendelkezést ilyen testület létrehozására. A hivatalos adatok szerint a választók több mint 80 százaléka támogatta az összehívást, bár a részvételi arány mérése módszertani viták tárgya. A választási hatóság az 1999. júliusi alkotmányozógyűlés-választáson a chavista jelöltek elsöprő többségét rögzítette; az ellenzék ezt a választási rendszer sajátosságaival és a kampány egyenlőtlenségeivel magyarázta.

Az 1999 decemberében elfogadott alkotmány (Constitución de la República Bolivariana de Venezuela) a bolivári projekt alapszövege lett. A dokumentum formálisan kiterjesztette a részvételi demokrácia eszközeit: népszavazást, vétójogot, társadalmi kontrollt, és a hatalmi ágak mellett „választói hatalom” (poder electoral) és „állampolgári hatalom” (poder ciudadano) megnevezésű intézményeket hozott létre. Az alkotmány ezen kívül a hadsereget „bolivári nemzeti fegyveres erővé” nevezte át, és széles körű szociális jogokat rögzített, többek között az oktatás, az egészségügy és a lakhatás terén. A politikatudományi értékelések egy része szerint az alkotmány valódi újítása nem a részvételi demokrácia kiterjesztése volt, hanem a hatalom koncentrálása az elnöki intézményben: a szöveg meghosszabbította az elnöki ciklust, lehetővé tette az újraválasztást, és növelte az elnök rendeleti jogkörét. Más elemzők az „erős demokrácia” kísérleteként értelmezték a dokumentumot, amely a képviseleti intézményeket a közösségi részvétellel kívánta kiegészíteni.

A feszültség azonban abból fakadt, hogy az alkotmányozó gyűlés önmagát a többi államhatalom fölé helyezte. 1999 augusztusában a gyűlés „felügyeleti” jogkörével élve beavatkozott a bíróságok és a törvényhozás működésébe. Ez a lépés jogilag vitatható volt, és az ellenzék az alkotmányos folyamat autoriter irányba fordulásának első jeleként értelmezte. Az esemény dokumentált ténye vitán felül áll; annak megítélése, hogy ez az átmenet szükséges velejárója volt-e, a venezuelai alkotmánytörténet egyik legélesebb tudományos és politikai vitája.

9.1.3 A „bolivári forradalom” fogalma és a 21. századi szocializmus

A „bolivári forradalom” (revolución bolivariana) kifejezés nem egységes ideológiai programot takar. A chavista diskurzus Simón Bolívar, a 19. századi függetlenségi vezető alakja köré épített szimbolikus hivatkozási keretet, amelybe a latin-amerikai integráció, a szuverenitás védelme és a társadalmi igazságosság témái kapcsolódtak. Az elnevezés tudatosan kötötte össze a függetlenség hagyományát a 20. század végi politikai újraalapítással. Ugyanakkor a fogalom tartalma folyamatosan változott: az első években a „harmadik út” és a képviseleti demokrácia kritikája volt a meghatározó, majd 2005-től Chávez nyíltan a „21. századi szocializmus” (socialismo del siglo XXI) mellett foglalt állást. Ez az irányváltás nem csupán retorikai volt; az állami tulajdon kiterjesztésében, a munkásönkormányzati kísérletekben és a Kubával való szorosabb szövetségben is megjelent.

A fogalom értelmezését nehezíti, hogy a chavizmus nem volt egységes ideológiai rendszer. A mozgalomban egymás mellett éltek a hagyományos baloldali nacionalizmus, a katonai reformizmus, a civil társadalmi aktivizmus és a személyes hűségre épülő politikai lojalitás hagyományai. A politikatudomány egyes szerzői a chavizmust „versengő tekintélyelvűségként” (competitive authoritarianism) írták le, mások „radikális populizmusként”, ismét mások a hegemón pártrendszer latin-amerikai változataként. A vita azért fontos módszertani szempontból, mert a besorolás attól függ, mennyire tekintjük a szabad választásokat, a médiapluralizmust és a jogállami fékeket a demokrácia meghatározó ismérvének. E könyv a „hibr id rezsim” kifejezést abban az értelemben

használja, hogy a rezsim egyszerre működtetett választási versenyt és fokozatosan leépülő liberális intézményeket.

9.1.4 A 2002-es puccskísérlet és a 2002–2003-as sztrájk

A chavizmus első évtizedének két kulcseseménye a 2002. áprilisi puccskísérlet és a 2002 decemberétől 2003 februárjáig tartó olajsztrájk volt. Az áprilisi eseményeket övező forráshelyzet és értelmezési keret különösen tanulságos. Dokumentált tény, hogy 2002. április 11-én nagy ellenzéki tüntetés vonult Caracasban, a tüntetés és a Chávez hívei közötti összecsapásban emberek haltak meg, majd a hadsereg egy csoportja bejelentette Chávez lemondását. Pedro Carmona, az üzleti szövetség vezetője átmeneti elnökké nyilvánította magát, és rendeletet adott ki az alkotmányos intézmények feloszlatásáról. Ám 48 órán belül, a hadsereg egy része és a chavista tömeg fellépése nyomán, Chávez visszatért az elnöki hivatalba.

A vita nem az események alapvető menetéről folyik, hanem arról, hogy ki lőtt a tüntetőkre, milyen szerepet játszott a magántévé, és mekkora volt a hadsereg belső megosztottsága. Az ellenzéki értelmezés szerint a puccskísérlet a chavista kormány irányíthatatlan válságára adott társadalmi reakció volt, míg a chavista emlékezetpolitika a „demokráciaellenes jobboldali puccs” narratíváját rögzítette. A nemzetközi szakirodalom jelentős része azonban a puccsot alkotmányellenes hatalomátvételi kísérletként írja le, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a médiatudósítások manipulációja és az átmeneti kormány elhibázott intézkedései is hozzájárultak a bukásához.

A 2002–2003-as olajsztrájk gazdaságtörténeti szempontból mélyebb válságot okozott. A sztrájk az állami olajvállalat, a PDVSA (Petróleos de Venezuela, S.A.) szakmai és vezetői rétegének tiltakozása volt a vállalat átpolitizálása ellen. A termelés hetekre összeomlott, a napi kitermelés a sztrájk mélypontján a válság előtti töredékére esett vissza; a pontos termelési adatok becslések, és a felek eltérő számokat közöltek. A kormány válaszul elbocsátotta a vállalati szakemberek jelentős részét, és a PDVSA-t közvetlen politikai irányítás alá vonta. E lépés rövid távon megszilárdította a chavista ellenőrzést, hosszú távon viszont a vállalat műszaki kapacitásának és termelékenységének visszaeséséhez vezetett – ez utóbbi a későbbi termelési adatokból látható, bár az ok-okozati összefüggés értelmezése vitatott.

9.1.5 A szociális missziók és az olajjáradék újraelosztása

A chavizmus társadalompolitikájának legismertebb eszközei az úgynevezett szociális missziók (misiones) voltak, amelyeket 2003-tól fokozatosan hoztak létre. A programok formájukat tekintve a hagyományos minisztériumi bürokrácián kívül, részben kubai orvosok és oktatási szakemberek bevonásával működtek. A legkorábbi és legnagyobb programok az írástudatlanság elleni „Misión Robinson”, az egészségügyi alapellátásra irányuló „Misión Barrio Adentro” és az élelmiszer-hozzáférés javítását célzó piaci programok voltak. A hivatalos statisztikák szerint az írástudatlanság aránya jelentősen csökkent, és a programok milliók számára biztosítottak először hozzáférést az egészségügyi alapellátáshoz. Az UNESCO és más nemzetközi szervezetek egyes jelentései megerősítették az oktatási eredményeket, de a módszertan és az adatok minősége körül zajló viták nem zárultak le.

A missziók finanszírozása szorosan összefüggött az olajárak emelkedésével. 2003 és 2008 között a nemzetközi kőolajárak jelentős emelkedése a venezuelai állam bevételeit hirtelen megnövelte, ami lehetővé tette a programok gyors bővítését. A kritikai szakirodalom szerint a missziók a chavista választói bázis lojalitásának megerősítését szolgálták, és a hagyományos klientelizmus új formájaként működtek; a chavista értékelés ezzel szemben a programokat a „szociális állampolgárság” kiterjesztéseként mutatja be. A szociálpolitikai kutatások óvatosabban fogalmaznak: a programok valódi hozzáférést javítottak egyes alapvető szolgáltatásokhoz, ugyanakkor intézményesültségük

gyenge volt, a szegénység csökkenése pedig legalább annyira köthető az olajár-konjunktúrához, mint a politikákhoz. A jövedelmi szegénység mérési módszertana ráadásul érzékeny az árszínvonal és a háztartási jövedelmek becslésére, ezért a korszakra vonatkozó szegénységi mutatók terjedelme és iránya körül is vita van.

A jövedelem-újraelosztás mellett a chavista kormányzat fokozatosan bővítette az állami tulajdont. 2007 és 2010 között államosították a távközlési, villamosenergia-, cement- és acélipar jelentős részét, valamint több mezőgazdasági és élelmiszer-feldolgozó vállalatot. Az államosítások jogalapját a kormány az alkotmányra és az Országgyűlés által adott felhatalmazó törvényekre vezette vissza. A tulajdonosok kártalanításának feltételei számos vitát váltottak ki, és több választottbírósági eljárás is indult. A gazdaságtörténeti konszenzus szerint az államosítások hosszú távon csökkentették a magánberuházásokat és a termelékenységet, de a rövid távú fiskális hatásuk a magas olajárak idején kevésbé volt érzékelhető.

9.1.6 A 2004-es népszavazás és a chavista hegemónia kiépülése

Az ellenzék a 2002–2003-as válság után a választási elszámoltatás útját választotta: az alkotmány lehetővé tette, hogy a választók a hivatalban lévő elnök visszahívásáról szavazzanak, ha elegendő aláírást gyűjtenek. A 2004. augusztusi visszahívási népszavazás a chavista tábor győzelmét hozta: a hivatalos eredmények szerint a szavazók 59 százaléka Chávez hivatalban maradása mellett döntött. Az ellenzék választási csalást kiáltott, és egyes nemzetközi megfigyelők a választási névjegyzék ellenőrzésének hiányosságaira hívták fel a figyelmet. A nemzetközi közösség nagy része azonban elfogadta az eredményt. A 2004-es népszavazás után a chavista kormány megerősítette a választási intézmények feletti ellenőrzését, a médiaviszonyokat szabályozó törvényt fogadott el, és megkezdte az ellenzéki civil szervezetek finanszírozásának korlátozását.

A hegemónia kiépülését a 2005-ös parlamenti választás jelezte, amelyen az ellenzék a választási feltételek tisztességtelenségére hivatkozva nem indult. A chavista pártok ennek következtében gyakorlatilag valamennyi parlamenti helyet megszerezték. Ettől kezdve a törvényhozás érdemi ellenzéki ellensúly nélkül működött, ami a hatalommegosztás formális elvének fokozatos kiüresedéséhez vezetett. Ugyanakkor a választási verseny nem szűnt meg teljesen: a 2006-os elnökválasztáson Chávez 62,8 százalékos hivatalos eredménnyel győzött, több ellenzéki jelölt indulásával. A 2007-es alkotmányreform-népszavazás azonban – amely többek között az elnöki újraválasztás korlátlanná tételét és a decentralizáció visszafogását célozta – szűk többséggel elbukott. Ez a vereség azt mutatta, hogy a chavista hegemónia nem volt korlátlan, és a kormányzati kampány ellenére a választók egy része hajlandó volt elutasítani az alkotmányos átalakítást.

9.1.7 A polarizáció, a bűnözés és az ellenzék

A chavista korszak egyik leglátványosabb társadalmi jelensége a politikai polarizáció fokozódása volt. A belpolitikai viták a lakóhelyi, osztály- és intézményi törésvonalak mentén is szerveződtek: a chavista és ellenzéki szavazótáborok földrajzi elkülönülése Caracasban és más nagyvárosokban mérhető volt. A diskurzuselemzések szerint a kormányzat és a média közötti konfliktus különösen éles volt: Chávez rendszeresen támadta a magántévéket és lapokat, azok pedig a kormányt a szólásszabadság korlátozásával vádolták. 2007-ben a RCTV magáncsatorna koncesszióját nem újították meg, ami nemzetközi tiltakozást váltott ki. A médiaszabadság nemzetközi mutatói a korszakban folyamatosan romlottak, bár a mutatók módszertanát is érte kritika.

A bűnözés és az erőszak növekedése a chavista időszak egyik legnehezebben értelmezhető fejleménye. Az emberölési ráták az 1990-es évek közepétől emelkedtek, majd a 2000-es években tovább nőttek, és Venezuela a világ egyik legmagasabb gyilkossági arányú országává vált. A pontos statisztikák azonban bizonytalanok, mert a kormányzat egyes években nem tett közzé

rendszeres bűnügyi adatokat, a civil szervezetek pedig saját becsléseket közöltek. A bűnözés okainak magyarázata vitatott: egyes elemzők a szegénységgel és az egyenlőtlenséggel, mások a fegyverek elterjedtségével, a rendőrség gyengeségével és a büntetlenséggel hozzák összefüggésbe. A chavista kormányzat a bűnözést társadalmi problémaként keretezte, míg az ellenzék a kormányzati intézmények leépülését okolta. A dokumentált tények és a magyarázatok közötti szakadék itt különösen nagy, és a kutatás a mai napig nem rendelkezik megbízható, hosszú idősoros bűnügyi adatokkal.

Az ellenzék a korszakban többször is szervezeti válságba került. A 2002-es puccs és a 2002–2003-as sztrájk kudarca után az ellenzéki tér szétaprózódott, a 2005-ös bojkott pedig tovább gyengítette a parlamenti jelenlétét. A 2006-os és 2012-es elnökválasztásokon az ellenzék ugyan egységes jelölt mögé sorakozott fel (Manuel Rosales, majd Henrique Capriles), de a chavista mozgósítás rendre felülmúlta az ellenzéki erőfeszítéseket. A választási eredményeket az ellenzék egyes esetekben elismerte, máskor vitatta; az intézményi bizalmatlanság mindkét oldalon mély volt.

9.1.8 A 2012–2013-as választások és Chávez halála

Chávez 2011-ben jelentette be, hogy rákbetegséggel kezelik, és a következő másfél évben többször Kubában tartózkodott műtétek és terápiák miatt. 2012. októberi újraválasztása – hivatalosan 55,1 százalékos eredménnyel Capriles ellen – a betegség ellenére is a chavista mozgósítás erejét mutatta. Ugyanakkor a kampányban a költségvetési hiány és a valutaválság már érzékelhető volt, és a választási részvételi arány mérése is vitákat váltott ki. Chávez 2013. március 5-én halt meg Caracasban; halálát a venezuelai kormány hivatalosan bejelentette, de a betegség lefolyásának részletei a mai napig nem teljesen nyilvánosak. Halála után rendkívüli elnökválasztást tartottak 2013 áprilisában, amelyet Nicolás Maduro, Chávez kijelölt politikai örököse nyert meg szűk különbséggel Capriles ellen. Az ellenzék a választási eredmény felülvizsgálatát követelte, és a választási hatóságok módszertani hibáira hivatkozott, de a nemzetközi megfigyelők többsége nem látott rendszerszintű csalást.

A Chávez-korszak mély nyomot hagyott a venezuelai intézményekben és a társadalom szerkezetében. A korszak mérlege a mai napig az egyik legvitatottabb kérdés a latin-amerikai történetírásban. A chavista emlékezetpolitika szerint Chávez a társadalmi igazságosságért és a latin-amerikai szuverenitásért küzdő vezető volt, aki megtörte a korrupt pártoligarchia hatalmát. Az ellenzéki emlékezet szerint Chávez egy demokratikus rendszert bontott le, intézményeket rombolt szét, és a gazdasági összeomlás alapjait rakta le. A szakirodalom ennél differenciáltabb: a chavizmus olyan hibrid rezsim volt, amelyben a választások valós versenyt közvetítettek, de a jogállami fékek folyamatosan gyengültek; a szociális programok javítottak egyes alapvető mutatókon, de fenntarthatóságukat az olajjáradék ingadozása fenyegette; a politikai részvétel bővült, de az intézményi pluralizmus szűkült.

9.1.9 Források és bizonytalanságok

A Chávez-korszakkal foglalkozó forrásbázis egyszerre bőséges és egyenetlen. Elsődleges forrásként rendelkezésre állnak a választási jegyzőkönyvek és hatósági közlemények, az alkotmányozó gyűlés dokumentumai, a törvények és rendeletek, a bírósági határozatok, a PDVSA termelési jelentései, valamint a korabeli sajtótudósítások és interjúk. A gondot a források hozzáférhetősége és a közlő intézmények pártossága jelenti: a választási hatóság és a statisztikai hivatal a chavista kormányzat befolyása alatt állt, az ellenzéki civil szervezetek pedig nem mindig hozták nyilvánosságra módszertanukat. A szociális programok értékelését nehezíti, hogy a kormányzat egyes években nem tett közzé összehasonlítható adatokat, a nemzetközi szervezetek jelentései pedig gyakran eltérő becsléseket közölnek.

Bizonytalan vagy vitatott elemek: a szegénységi és egyenlőtlenségi mutatók pontos szintje és iránya, a bűnözési ráták nagysága, a PDVSA termelési kapacitásának csökkenése mögötti ok-okozati tényezők, a 2002. áprilisi áldozatok felelőssége, a 2004-es népszavazás tisztasága, valamint a „bolivári forradalom” eszmei besorolása. A nemzetközi szakirodalom a választási eredményeket általában elfogadja, de a választási feltételek egyenlőségét vitatja. A részvételi demokrácia állapota, a médiapluralizmus mértéke és a bírói függetlenség szintje a korszakon belül is változott, ezért általánosító kijelentések helyett időszakhoz kötött, intézményenkénti mérlegre van szükség.

A másodlagos irodalom jelentős része politikatudományi, nem pedig levéltári történeti munka. A szemtanúk visszaemlékezései, az ellenzéki és chavista publicisztikák gyakran eltérő tényértelmezéseket közvetítenek, és a korszakról szóló nemzetközi kommentárok is sokszor normatívak. E fejezet ezért a dokumentált események és a strukturális folyamatok leírására összpontosít, ahol pedig az értelmezés vitatott, azt jelzi.

9.1.10 Rövid összefoglaló

- Chávez 1998-as győzelme a Punto Fijo-rendszer legitimitásválságára adott társadalmi válasz volt, de a győzelmi koalíció társadalmilag heterogén volt.
- Az 1999-es alkotmány egyszerre bővítette a részvételi demokrácia formális eszközeit és koncentrálta a hatalmat az elnöki intézményben.
- A 2002-es puccskísérlet és a 2002–2003-as olajsztrájk a chavista kormányzat megerősödéséhez vezetett: a PDVSA politikai ellenőrzés alá került, az ellenzék pedig tartósan meggyengült.
- A szociális missziók milliók számára javították az oktatáshoz és az alapellátáshoz való hozzáférést, de finanszírozásuk az olajjáradéktól függött, és intézményesültségük gyenge volt.
- A chavista hegemónia kiépülése a választási verseny fenntartása mellett a jogállami fékek és a médiapluralizmus fokozatos leépítésével járt.
- A bűnözés növekedése dokumentált, de a pontos statisztikák és az okok magyarázata erősen vitatott.
- Chávez halála után a chavizmus intézményi öröksége és emlékezete a venezuelai politika meghatározó törésvonala maradt, ahogyan azt a Maduro, gazdasági összeomlás és humanitárius válság mutatja be.

9.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai és gazdasági folyamatok vezettek a Punto Fijo-rendszer legitimitásválságához, és miért nem tudta az 1998-as választás önmagában megoldani ezt a válságot?
2. Miért tekinthető az 1999-es alkotmány egyszerre a részvételi demokrácia kiterjesztésének és az elnöki hatalom koncentrálásának? Mely rendelkezései támasztják alá az egyes értelmezéseket?
3. Milyen forrásproblémák nehezítik a szociális missziók hatásának és a bűnözés alakulásának mérését Chávez kormányzása alatt?
4. Hasonlítsd össze a 2002. áprilisi puccskísérlet és a 2002–2003-as olajsztrájk értelmezéseit a chavista, az ellenzéki és a nemzetközi szakirodalom eltérő hangsúlyaiban!
5. Milyen értelmi különbségek vannak a „versengő tekintélyelvűség”, a „populizmus” és a „hibrid rezsim” fogalmai között a chavizmus besorolásakor?

9.2 Maduro, gazdasági összeomlás és humanitárius válság

A 2013 tavaszán bekövetkező hatalomváltás Venezuelában nem egy jól előkészített utódlási terv szerint ment végbe, hanem egy hirtelen, érzelmi és politikai bizonytalansággal terhelt időszak közepén. Hugo Chávez 2013. márciusi halála után Nicolás Maduro, aki alelnökként és külügyminiszterként is a chavista mozgalom belső köréhez tartozott, ideiglenes elnökként vette át az állam irányítását. Az áprilisi rendkívüli elnökválasztás hivatalos végeredménye szerint a hatalmon lévő Venezuela Egyesült Szocialista Pártja (Partido Socialista Unido de Venezuela, PSUV) jelöltje, Maduro a szavazatok 50,62 százalékát szerezte meg az ellenzéki jelölt, Henrique Capriles Radonski 49,12 százalékával szemben. Ez a különbség alig több mint 200 000 szavazat volt, és az ellenzék, valamint számos független választási megfigyelő azonnal csalást vagy legalábbis szabálytalanságot gyanított. A választási hatóság azonban ragaszkodott az eredményhez, és Maduro megkezdhette elnöki ciklusát. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan járult hozzá a chavizmus intézményi öröksége, a világpiaci olajár esése, a kormányzati gazdaságpolitika, valamint a nemzetközi szankciók együttes hatása ahhoz, hogy az ország 2020-ra a nyugati félteke egyik legsúlyosabb gazdasági és humanitárius válságát élje át.

9.2.1 A válság előzményei: Chávez öröksége és a sebezhető gazdaság

A 2013–2020 közötti összeomlás nem érthető meg a Hugo Chávez által kiépített politikai és gazdasági rendszer öröksége nélkül. Az 1999-től regnáló Chávez kormányzása alatt az állami bevételek döntő része továbbra is az olajexportból származott, ám a kormányzat jelentős társadalmi programokat finanszírozott ebből a bevételből. A magas olajár időszakában (különösen 2004–2008 és 2010–2014 között) a szociális kiadások növelése, az élelmiszer- és lakhatási támogatások, valamint a kubai orvosokra és venezuelai olajra épülő külpolitikai megállapodások együttesen a chavista blokk szavazói bázisának megszilárdítását szolgálták. Ugyanakkor a kormány nem használta fel ezt az időszakot a gazdaság diverzifikálására: a mezőgazdasági termelés, a feldolgozóipar és az élelmiszer-feldolgozás fejlesztése elmaradt, az importfüggőség pedig folyamatosan nőtt. A 2013 előtti években már megjelentek az ár- és devizakontroll torzító hatásai, a hiányjelenségek (különösen alapvető élelmiszerekből) és a párhuzamos árfolyamok terjedése. A chavista kormányzat ezeket a nehézségeket gyakran a „gazdasági háború” (guerra económica) keretbe helyezte, és az üzleti szféra, illetve az ellenzék szabotázsaként értelmezte. A tudományos elemzések egy része ezt a narratívát részben a kormányzati felelősség elhárításának tekinti, míg más értelmezések szerint az ellenzéki spekuláció és a tőkekivonás valóban hozzájárult a hiányokhoz. Az bizonyított, hogy a kormány 2013-ra már jelentős adósságot halmozott fel, és a PDVSA (Petróleos de Venezuela, S.A.), az állami olajvállalat műszaki és pénzügyi helyzete folyamatosan romlott.

Maduro elnökségének első évében, 2014-ben az olaj világpiaci ára még viszonylag magas volt – hordónként 90–100 USD körül mozgott az év nagy részében –, mégis az ország már ekkor recesszióba süllyedt. A kormány által bevezetett árfolyamrendszer (a különböző hivatalos és félhivatalos árfolyamok bonyolult hálózata) lehetővé tette ugyan az importált alapvető áruk állami támogatását, de a fedezet nélküli devizaosztás hatalmas nyomást gyakorolt a jegybank tartalékaira. A kormány a válságra kezdetben fiskális megszorítások nélkül, a pénzkínálat növelésével válaszolt, ami a későbbi hiperinfláció egyik előfeltétele volt.

9.2.2 A világpiaci olajár esése és a PDVSA összeomlása

A sorsdöntő fordulatot a nemzetközi olajpiac változása hozta. 2014 második felében a kőolaj ára meredeken zuhanni kezdett: a 2014 közepi 100 USD feletti hordónkénti ár 2015 elejére 50 USD alá esett, majd 2016-ban időszakosan 30 USD körüli szintre süllyedt. Ez egy, a kőolajexporttól szinte

kizárólagosan függő állam számára katasztrofális bevételkiesést jelentett. A venezuelai kormány 2015-re kénytelen volt drasztikusan csökkenteni az importot, ami azonnali hiányt okozott az élelmiszerek, gyógyszerek és alkatrészek piacán.

A bevételkiesés hatását súlyosbította az állami olajvállalat, a PDVSA belső állapota. A vállalatnál a Chávez-korszak óta folytatott foglalkoztatáspolitika és a politikai lojalitáson alapuló vezetői kinevezések miatt a műszaki szakértelem erodálódott, a karbantartási beruházások elmaradtak, a korrupció pedig rendszerszintűvé vált. A kitermelés már 2014 előtt is csökkent a 2000-es évek eleji csúcsokhoz képest, de a zuhanás 2015 után felgyorsult. A független becslések (például az OPEC havi jelentései és iparági elemzők adatai) szerint Venezuela napi nyersolajtermelése 2014-ben még 2,7–2,9 millió hordó körül mozgott, 2018-ra 1,5 millió alá esett, 2020 közepére pedig egyes hónapokban 0,4–0,6 millió hordóra zuhant. A pontos számok forrásonként eltérnek, mivel a hivatalos venezuelai statisztikák gyakran késve és módszertanilag megkérdőjelezhető módon jelentek meg. A tendencia azonban egyértelmű és dokumentált: az olajipar infrastruktúrája műszakilag és pénzügyileg is összeomlott.

A PDVSA összeomlásának közvetlen következménye volt az állami bevételek további csökkenése, ami lehetetlenné tette a szociális programok fenntartását. A kormány erre részben a pénzmennyiség növelésével válaszolt: a jegybank egyre nagyobb ütemben finanszírozta a költségvetési hiányt. A nominális árak emelkedése ezzel párhuzamosan elszabadult, és az ország 2017–2018-ra a hiperinfláció állapotába került.

9.2.3 A hiperinfláció és a monetáris összeomlás

A venezuelai hiperinfláció a 21. század eddigi egyik legsúlyosabb ilyen eseménye. A hivatalos statisztikák 2015 után egyre ritkábban és megbízhatatlanabbul jelentek meg: a központi bank (Banco Central de Venezuela, BCV) és a statisztikai hivatal több éven át nem tett közzé inflációs adatokat, vagy nyilvánvalóan alacsony értékeket közölt. A független közgazdászok és a venezuelai parlament (amelyet 2015-től az ellenzék ellenőrzött) saját becsléseket készített, amelyek szerint az éves infláció 2018-ban meghaladta az 1 000 000 százalékot, 2019-ben pedig egyes időszakokban a havi infláció is két számjegyű volt. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) becslései hasonló nagyságrendet mutattak, bár a módszertani bizonytalanságok miatt a pontos érték vitatott. A lényeg azonban nem a tizedesjegyeken van, hanem azon, hogy a pénz vásárlóereje napok vagy hetek alatt jelentősen csökkent, a háztartások készpénzvagyona elértéktelenedett, és az emberek a tranzakciókhoz egyre inkább külföldi valutákra, főként az amerikai dollárra tértek át. A kormány 2018 augusztusában megpróbálta a valutát átnevezni és öt nullát levágni a bolivarból (bolívar soberano), de a reform nem állította meg az árak emelkedését, mert a költségvetési hiány és a pénznyomtatás folytatódott.

A hiperinfláció hatására az állami fizetések és nyugdíjak értéke gyakorlatilag megsemmisült. A minimálbér nominálisan többször emelkedett, de reálértéke drámaian zuhant. A lakosság jelentős része a formális gazdaságból kiszorulva az informális kereskedelem, a cserekereskedelem, a hazautalások és a dollárhasználat felé fordult. A kormány 2019-től hallgatólagosan tűrte, 2020-ra pedig gyakorlatilag legalizálta a dollárban történő tranzakciókat, ami a bolivar szerepének további visszaszorulásához vezetett.

9.2.4 A szankciók szerepe és a vitatott ok-okozati lánc

A venezuelai válság értelmezésében az egyik legélesebb politikai vita a nemzetközi szankciók szerepét érinti. Az Egyesült Államok 2015 márciusában hirdetett először célzott szankciókat venezuelai tisztségviselők ellen, arra hivatkozva, hogy a kormány megsérti az emberi jogokat és aláássa a demokratikus intézményeket. A szankciók 2017 után fokozatosan szigorodtak: előbb

pénzügyi tranzakciókat korlátoztak, majd 2019 januárjában az USA a PDVSA-val szemben bevezetett olajembargóval gyakorlatilag megakadályozta a venezuelai olaj exportját az amerikai piacra, és befagyasztotta a vállalat amerikai eszközeit. Az Európai Unió és más nyugati országok is hoztak embargó jellegű intézkedéseket, bár azok mértéke és hatálya eltérő volt.

A Maduro-kormány és számos kritikai elemző a szankciókat tekinti a gazdasági összeomlás elsődleges okának, hangsúlyozva, hogy a pénzügyi tranzakciók tilalma és az olajexport korlátozása megfosztotta az államot a devizabevételektől, és ellehetetlenítette a gyógyszerek és élelmiszerek importját. Ezzel szemben a független közgazdászok többsége és az ENSZ egyes jelentései rámutatnak arra, hogy a válság már a szankciók 2017–2019-es fokozódása előtt is súlyos volt: az olajtermelés csökkenése, a hiperinfláció és az élelmiszerhiány 2014–2016 között indult meg, amikor az USA még csak korlátozott, személyek elleni büntetőintézkedéseket alkalmazott. A dokumentált tény az, hogy a szankciók súlyosbították az állam pénzügyi helyzetét és az importképességet, de önmagukban nem magyarázzák a PDVSA műszaki leépülését, a korrupciót vagy a fiskális politika hibáit. A szankciók hatásának pontos számszerűsítése továbbra is vitatott, és a politikai értelmezés erősen függ attól, hogy a kutató a kormányzati vagy az ellenzéki narratívát fogadja el.

9.2.5 A humanitárius válság: élelmiszer- és gyógyszerhiány

A gazdasági összeomlás legsúlyosabb társadalmi következménye a humanitárius válság volt, amelyet a nemzetközi szervezetek 2016-tól kezdtek rendszeresen dokumentálni. Az élelmiszerhiány már 2014–2015-ben tömegessé vált: a kormány által ellenőrzött áruházakban és a támogatott áron értékesítő állami hálózatban (CLAP, Comités Locales de Abastecimiento y Producción) hosszú sorok alakultak ki, és a polcok gyakran üresek voltak. Az alapvető termékek – kukoricaliszt, rizs, olaj, tej, hús, tojás – beszerzése napi túlélési stratégiává vált. A kormány 2016-ban bevezette az élelmiszerjegy-rendszert, de az ellátási lánc szétesése miatt ez sem tudta megoldani a hiányt.

A gyógyszerhiány legalább ugyanilyen súlyos volt: az import 80–90 százalékkal visszaesett, és a kórházakban, gyógyszertárakban hiányoztak a legalapvetőbb antibiotikumok, fájdalomcsillapítók, inzulinok, vérnyomáscsökkentők, valamint a kemoterápiás szerek. A krónikus betegek – cukorbetegek, szívbetegek, daganatos betegek – közül sokan nem jutottak kezeléshez, és a dialízishez vagy műtétekhez szükséges anyagok is kifogytak. A venezuelai egészségügyi rendszer, amely korábban is forráshiányos volt, gyakorlatilag összeomlott; a kórházakban áramkimaradások, vízhiány és elszivárgó orvosok jellemezték a mindennapokat. A kubai orvosok egy része is távozott, miután a kormány nem tudta fizetni a szolgáltatások ellenértékét.

A humanitárius mutatók romlása jól dokumentált, bár a pontos számok becslések. Az ENSZ és más nemzetközi szervezetek szerint a csecsemőhalandóság és az anyai halálozás 2015 után emelkedni kezdett, és visszatértek olyan, korábban visszaszorított betegségek, mint a malária, a diftéria és a kanyaró. Az élelmiszer-fogyasztás csökkenése miatt a gyermekek alultápláltsága nőtt, és egyes felmérések szerint a lakosság jelentős része napi egy-két étkezésre szorult vissza. A pontos adatok azonban bizonytalanok, mert a hivatalos venezuelai egészségügyi statisztikák évekig nem jelentek meg, a független felmérések pedig mintavételi korlátokkal küzdöttek.

A humanitárius válság kifejezést a Maduro-kormány sokáig elutasította, és a nehézségeket az amerikai szankciók és az „imperialista blokád” következményének nevezte. A nemzetközi jogi és segélyszervezetek egy része azonban már 2018-tól „komplex humanitárius vészhelyzetről” beszélt, amit az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) is megerősített. Az okok közötti vita – mennyiben a külső nyomás, mennyiben a belső kormányzás – a mai napig politikai tétje a venezuelai konfliktusnak.

9.2.6 A politikai válság: 2017-es alkotmányozó gyűlés és a 2018-as elnökválasztás

A gazdasági és humanitárius válsággal párhuzamosan a politikai intézményrendszer is szétesett. A 2015. decemberi parlamenti választásokon az ellenzéki Demokratikus Egység Kerekasztala (Mesa de la Unidad Democrática, MUD) elsöprő többséget szerzett a Nemzetgyűlésben, ami a chavizmus 1999 óta először elveszítette a törvényhozói irányítást. A kormány azonban a legfelsőbb bíróságon keresztül igyekezett semlegesíteni a parlamentet: 2016-ban a bíróság több ellenzéki képviselő mandátumát felfüggesztette, 2017 elején pedig rövid időre megpróbálta a parlament jogköreit is átvenni. A nemzetközi tiltakozás hatására a bíróság visszakozott, de a konfliktus folytatódott.

A Maduro-kormány 2017 májusában alkotmányozó nemzetgyűlés (Asamblea Nacional Constituyente) összehívását jelentette be, amelyet júliusban választottak meg. Az ellenzék bojkottálta a választást, és a részvételi arány hivatalosan is alacsony volt; független becslések szerint a választópolgárok töredéke jelent meg. Az új alkotmányozó gyűlés, amelyet a chavista vezetés ellenőrzött, gyakorlatilag átvette a Nemzetgyűlés törvényhozói funkcióit, és a kormányzat célja az volt, hogy az ellenzéki többségű parlamentet megkerülve uralja a közjogi teret. A 2017-es év közepétől heves utcai tüntetések rázták meg az országot, amelyek halálos áldozatokat is követeltek; a pontos áldozatszám vitatott, de független jelentések szerint 2017 áprilisa és júliusa között több mint száz ember halt meg, és többezren sebesültek meg.

A 2018. május 20-i elnökválasztás a chavista hatalomgyakorlás újabb szakaszát jelezte. Az ellenzék nagy része bojkottálta a szavazást, mivel a választási feltételeket nem tartotta tisztességesnek: a legfőbb ellenzéki pártokat betiltották vagy ellehetetlenítették, a média nem volt szabad, és a szavazatszámlálás nem volt függetlenül ellenőrizhető. A hivatalos eredmény szerint Maduro a szavazatok 67,8 százalékát szerezte meg, ám a részvételi arányt a kormány 46 százalékra becsülte, míg független elemzők 20–25 százalék közé tették. A nemzetközi közösség – az USA, az EU, a Lima-csoport legtöbb tagja – nem ismerte el a választást szabadnak és tisztességesnek, és több ország szankciókat vezetett be a venezuelai vezetés ellen.

9.2.7 A kettős hatalom és a nemzetközi elismerési válság (2019–2020)

A politikai konfliktus 2019 januárjában csúcsosodott ki, amikor Juan Guaidó, a Nemzetgyűlés újonnan megválasztott elnöke – hivatkozva az alkotmány azon rendelkezésére, amely szerint az elnök távolléte vagy lemondása esetén a parlament elnöke veheti át az ideiglenes államfői szerepet – ideiglenes elnökké kiáltotta ki magát. Guaidó lépését az Egyesült Államok, az EU legtöbb tagállama, valamint számos latin-amerikai ország azonnal elismerte, míg Oroszország, Kína, Kuba, Törökország és más államok továbbra is Madurót tekintették törvényes elnöknek. A helyzet kettős hatalomhoz vezetett: Guaidó nem rendelkezett tényleges végrehajtó hatalommal belföldön, de ellenőrzött bizonyos külföldi eszközöket (például a venezuelai állam amerikai bankszámláit és a Citgo nevű leányvállalatot), és jelentős nemzetközi támogatást élvezett.

A Guaidó-féle átmeneti kormányzat azonban nem tudta megtörni a Maduro-rezsim hatalmi szerkezetét. A hadsereg, a bíróságok, a választási hatóság és a rendőrség a chavista vezetés oldalán maradt. A 2019. február 23-án a kolumbiai határon megkísérelt humanitárius segélyszállítmány beengedése erőszakos összecsapásokba torkollott, és a kormány a hadsereggel záratta le a hidakat. A többször is meghirdetett tömegtüntetések nem vezettek hatalomváltáshoz, és a nemzetközi elismerés ellenére Guaidó befolyása 2020-ra fokozatosan erodálódott.

A 2020. decemberi parlamenti választást a kormánypárt nyerte, mivel az ellenzék nagy része bojkottálta a szavazást, vagy nem tudott indulni. A chavista erők így visszaszerezték a Nemzetgyűlést, és Guaidó „ideiglenes elnöksége” formálisan is megszűnt. A nemzetközi közösség egy

része továbbra sem ismerte el a választás tisztaságát, de a gyakorlati hatalmi viszonyokat ez nem változtatta meg.

9.2.8 A válság társadalmi következményei és a migráció kezdete

A 2013–2020 közötti időszak a venezuelai társadalom szövetét is szétfeszítette. Az élelmiszer- és gyógyszerhiány, a bűnözés, az áramkimaradások és a közszolgáltatások összeomlása miatt a lakosság jelentős része elhagyta az országot. Az UNHCR és a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) becslései szerint 2015 és 2020 között több mint ötmillió venezuelai hagyta el az országot, elsősorban Kolumbiába, Peruba, Ecuadorba, Chilébe, Brazíliába és a karibi szigetekre. Ez a tömeges exodus a későbbiekben külön fejezetben tárgyalandó Venezuelai migráció és a jövő kérdései keretében nyer részletes bemutatást, de fontos kiemelni, hogy a migráció gyökerei éppen az itt tárgyalt gazdasági összeomlásban és humanitárius válságban keresendők.

A társadalmi egyenlőtlenségek nőttek, bár a válság minden réteget sújtott. A középosztály egy része is elszegényedett, és sokan az informális gazdaságból éltek. A nők különösen kiszolgáltatottá váltak: a családfenntartói szerep, a gyermekellátás és a reproduktív egészségügyi ellátás hiánya együttesen súlyos terhet rótt rájuk. A gyermekek alultápláltsága és az iskolai lemorzsolódás nőtt, miközben a kormányzati szociális programok szétestek.

9.2.9 Források és bizonytalanságok

A 2013–2020 közötti venezuelai válság rekonstrukcióját nehezíti, hogy a hivatalos statisztikai rendszer szinte teljesen leállt vagy módszertanilag megbízhatatlanná vált. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a venezuelai állami intézmények közleményei, törvényei és rendeletei, a PDVSA jelentései (amennyiben elérhetők), valamint a nemzetközi szervezetek – az IMF, a Világbank, az ECLAC, az OPEC, az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa, az UNHCR és az IOM – adatsorai és jelentései. Másodlagos forrásként az akadémiai kutatások, a venezuelai egyetemek független elemzései, a nemzetközi sajtó tudósításai, valamint az olyan civil szervezetek jelentései szolgálnak, mint a Caritas Venezuela vagy a Médicos por la Salud.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő területeken vannak. Egyrészt a hiperinfláció pontos mértéke vitatott: a független becslések nagyságrendje megegyezik (éves szinten 1 000 000 százalék feletti 2018-ban), de a pontos értékek hónapról hónapra eltérnek, és a hivatalos adatok hiánya miatt a kutatók keresztszámításokra kényszerülnek. Másrészt az olajtermelés csökkenésének üteme forrásonként változik, mert a PDVSA hivatalos közlései gyakran késnek, és az OPEC másodlagos forrásból származó becsléseket használ. Harmadrészt a humanitárius mutatók (csecsemőhalandóság, alultápláltság, betegségek előfordulása) esetében a hivatalos venezuelai adatok évekig nem voltak hozzáférhetők, a független felmérések pedig korlátozott mintákon alapulnak. Negyedrészt a politikai erőszak áldozatainak száma – a 2014-es, 2017-es és 2019-es tüntetések halálos áldozatai – erősen vitatott, mivel a kormány és az ellenzék eltérő számokat közöl, és a független igazságügyi vizsgálatok akadályokba ütköznek.

Végül fontos kiemelni, hogy az ok-okozati összefüggés – mennyiben a szankciók, mennyiben a belső gazdaságpolitika és a korrupció okozta a válságot – a mai napig politikai vita tárgya. A tankönyv célja nem az, hogy egyoldalúan állást foglaljon, hanem az, hogy a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezéseket elkülönítve mutassa be.

9.2.10 Rövid összefoglaló

- Nicolás Maduro 2013-ban, Chávez halála után szoros választáson jutott hatalomba; az eredményt az ellenzék vitatta.
- A válság okai: a chavista gazdaság egyoldalú olajfüggősége, a PDVSA műszaki-pénzügyi leépülése, az olajár 2014 utáni zuhanása, a kormányzati pénznyomtatás és a nemzetközi szankciók együttes hatása.
- 2015-től hiperinfláció, 2017–2018-ra éves szinten egymillió százalék feletti becsült infláció; a bolivar elértéktelenedett, a dollárosodás terjedt.
- Az élelmiszer- és gyógyszerhiány humanitárius válságot okozott; az egészségügyi mutatók romlottak, a krónikus betegek ellátása összeomlott.
- Az USA és más országok szankciókat vezettek be, különösen 2019-ben a PDVSA elleni olajembargót; a szankciók hatása vitatott, de súlyosbította a devizahiányt.
- Politikai válság: 2017-ben a kormány alkotmányozó gyűlést hozott létre, megkerülve az ellenzéki többségű Nemzetgyűlést; 2018-ban vitatott elnökválasztás.
- Juan Guaidó 2019-es ideiglenes elnökké nyilvánítása kettős hatalmat teremtett, de nem tudta megtörni a Maduro-rezsim intézményi hatalmát.
- A válság következtében 2015–2020 között több mint ötmillió venezuelai hagyta el az országot.

9.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső és külső tényezők járultak hozzá Venezuela gazdasági összeomlásához 2013 és 2020 között? Hogyan mérlegelhető ezek relatív szerepe a források tükrében?
2. Miért nehéz pontosan meghatározni a venezuelai hiperinfláció mértékét? Milyen módszertani problémák merülnek fel a hivatalos és a független becslések összehasonlításakor?
3. Miben állt a 2019-es elnöki válság, és miért nem tudott Guaidó tényleges hatalomra szert tenni annak ellenére, hogy sok ország elismerte ideiglenes elnökként?
4. Hogyan függ össze az élelmiszer- és gyógyszerhiány az állami olajvállalat, a PDVSA leépülésével, illetve a nemzetközi szankciókkal? Milyen érvek szólnak a kormányzati és az ellenzéki magyarázatok mellett?
5. Milyen társadalmi következményei voltak a humanitárius válságnak a venezuelai lakosságra, különösen a nőkre, gyermekekre és a krónikus betegekre nézve? Melyik alfejezet tárgyalja részletesen a migráció kérdését?

9.3 Ellenzék, autoritarizmus és a jelen

Az alábbi alfejezet a 2026-ban lezárt könyv keretei között tárgyalja a venezuelai chavizmus utóbbi évtizedét: a választási vitákat, a belső ellenzék meggyengülését, a párbeszéd kudarcait, a nemzetközi elszigeteltség rétegződését és a 2024. évi elnökválasztás körül kialakult legitimitásválságot. A szöveg épít a megelőző alfejezetekre – elsősorban a Hugo Chávez és a bolivári forradalom és a Maduro, gazdasági összeomlás és humanitárius válság című részekre –, de az itteni hangsúly a politikai túlélés, a választási verseny és a külső szereplők dinamikáján van.

9.3.1 Választások és tiltakozások Maduro elnöksége alatt

Nicolás Maduro hatalmának formális alapját a 2013. áprilisi, Hugo Chávez halála után tartott rendkívüli elnökválasztás adta. A hivatalos választási tanács (CNE) szerint Maduro a szavazatok 50,61 százalékát, a később ellenzéki egységjelöltként fellépő Henrique Capriles Radonski pedig

49,12 százalékát szerezte meg. A különbség mintegy 220 ezer szavazat volt, ezért Capriles azonnal kérte a teljes szavazatszámlálást, és az ellenzék választási csalásra hivatkozott. A választási folyamat dokumentált tény, a két tábor közötti számkülönbség nagysága azonban a mai napig vita tárgya: a hivatalos eredményt független megfigyelők nem erősítették meg teljes körűen, és a választási jegyzőkönyvek maradéktalan nyilvánosságra hozatala ekkor sem történt meg.

A 2014. év elején a bizonytalan gazdasági helyzet, a növekvő infláció és a bűnözési ráta miatt országos tiltakozási hullám bontakozott ki. A tüntetéseket a kormányzati oldal puccskísérletnek nevezte, az ellenzék viszont a demokratikus jogok védelmét hangsúlyozta. A „La Salida" (a kivezető út) nevű ellenzéki stratégia célja a kormány lemondatása volt, részben utcai mobilizációval. A 2014. február és június közötti konfliktusban dokumentáltan legalább 43 ember vesztette életét; az áldozatok számát illetően azonban a nem kormányzati szervezetek és az állami szervek között eltérő adatok keringenek. A tiltakozók letartóztatása, majd bírósági elítélése – különösen Leopoldo López ügye – az ellenzék melletti nemzetközi szolidaritást erősítette, miközben a kormány a belpolitikai feszültséget a külső beavatkozás bizonyítékaként keretezte.

A 2015. decemberi nemzetgyűlési választás valódi fordulópontot hozott: a kormányellenes erőket összefogó **Demokratikus Egység Kerekasztala** (Mesa de la Unidad Democrática, MUD) a szavazatok 56,2 százalékával és a mandátumok kétharmados többségével győzött. A chavista PSUV és szövetségesei ezzel elvesztették a törvényhozás ellenőrzését, ami a chavizmus egyik legnagyobb választási veresége volt. A választási eredmény maga dokumentált, ám a mandátumszámok jogi értelmezése körül azonnal vita alakult ki: a Legfelső Bíróság (Tribunal Supremo de Justicia, TSJ) egyes döntései a választás után több, főként vidéki körzetben a szavazatok újraszámlálását rendelték el, és a MUD számára végül nem minden vitatott mandátumot erősítettek meg. Az alkotmányos konfliktus ettől kezdve állandósult.

A kormányzati válasz a 2017. évi **Nemzeti Alkotmányozó Gyűlés** (Asamblea Nacional Constituyente, ANC) összehívása volt. A testületet a kormánypárt kezdeményezte, létrehozását azonban az ellenzék és számos nemzetközi szereplő alkotmányellenesnek tartotta, mert a gyűlés jogköre gyakorlatilag felülírta a frissen megválasztott, ellenzéki többségű Nemzetgyűlést. A 2017. júliusi választáson a kormány által közölt részvételi adatokat az ellenzék és a független becslések is vitatták. A következő hónapokban az ANC törvényhozói hatáskört vont el, több ellenzéki politikust eltiltott a közügyektől, és megkezdte az állami intézmények átszervezését. Ettől fogva a végrehajtó hatalom gyakorlatilag párhuzamos intézményrendszerrel kormányzott, amelyben a választott Nemzetgyűlés formálisan létezett, de tényleges hatásköre minimálisra zsugorodott.

A 2018. évi elnökválasztást a kormány az alkotmányos rend szerint törvényesnek hirdette, a fő ellenzéki jelölteket azonban bírósági határozatokkal vagy adminisztratív eszközökkel kizárták, és a legnagyobb ellenzéki koalíció bojkottra szólított fel. A CNE szerint Maduro a szavazatok mintegy 68 százalékát szerezte meg, miközben a részvételi arány a hivatalos adatok szerint is csupán 46 százalék körüli volt. A választást az Amerikai Államok Szervezete (OAS), az Európai Unió, az Egyesült Államok, valamint a Lima csoport több tagja nem ismerte el szabad és tisztességes választásként. A kormányzati álláspont szerint a bojkott és a szankciók révén az ellenzék maga zárta ki magát a versenyből. A választás legitimitásának megítélése tehát nem dokumentált tény, hanem eltérő alkotmányos és politikai értelmezések ütközése.

9.3.2 Az ellenzék belső megosztottsága és Guaidó kísérlete

A 2018-as választás után az ellenzék stratégiai vitái felerősödtek. A mérsékelt irányzat a fokozatos demokratikus nyomásgyakorlásban, a radikálisabb csoportok a kormány azonnali megbuktatásában hittek. A megosztottságot tetézte, hogy a chavista kormány a Nemzetgyűlés elnökségét megpróbálta átvenni, ezt azonban az ellenzék elutasította, és 2019. január 5-én Juan

Guaidót, a magát demokratikusnak valló Voluntad Popular párt fiatal politikusát választotta a testület élére.

2019. január 23-án, nagy tömeg előtt Guaidó a venezuelai alkotmány 233. cikkére hivatkozva ideiglenes elnökké nyilvánította magát. Az indoklás szerint Maduro elnöksége illegitim, ezért a hatalom a Nemzetgyűlés elnökére száll. A lépést az Egyesült Államok azonnal elismerte, és mintegy 60 ország – köztük a legtöbb európai állam, Kanada, valamint több latin-amerikai kormány – követte. A dokumentált tény tehát a politikai nyilatkozat és a diplomáciai elismerések sora; az ideiglenes elnökség alkotmányos érvényessége viszont éles vita tárgya volt, mert a venezuelai állam területén belül Guaidó tényleges hatalomra nem tett szert.

A kormányzati hatalomgyakorlás kulcsa a fegyveres erők lojalitása maradt. A Maduro-kormányzat a hadsereg vezetőit rendszeresen gazdasági pozíciókkal, állami vállalati igazgatói helyekkel és katonai előléptetésekkel kötötte magához, így a legfőbb erőszakszervek egysége fennmaradt. A 2019. áprilisi „Operación Libertad” néven meghirdetett katonai felkelési kísérlet nem terjedt ki a hadsereg egészére, és néhány órán belül összeomlott. A kudarc dokumentált esemény, de az azt kiváltó okokat és a résztvevők indítékait a mai napig eltérően magyarázzák: a kormányzati narratíva szerint a puccs kívülről szervezett akció volt, az ellenzéki értelmezés szerint a katonai vezetők utolsó pillanatban hátráltak meg.

A Guaidó-kísérlet egyik fontos következménye az lett, hogy a nemzetközi elismerés és a szankciók kérdése elvált a tényleges hatalmi helyzettől. Az Egyesült Államok 2019-től kezdve szigorú olajszektort érintő szankciókat vezetett be, befagyasztotta a venezuelai állami vagyon egy részét, és a venezuelai központi bank külföldi eszközeit zárolta. A kormányzat ettől függetlenül ellenőrzése alatt tartotta a fő állami intézményeket, az olajipart és a kikötőket. A gazdasági nyomás tehát súlyosbította a humanitárius válságot, de nem váltotta ki a várt politikai fordulatot – ezt a következtetést mind a kormánypárti, mind a kritikus elemzések elfogadják, bár az okozati súlyozásban jelentősen eltérnek.

A belső ellenzék helyzete tovább romlott a 2020. decemberi nemzetgyűlési választáson. A kormány által meghirdetett választást a fő ellenzéki koalíció bojkottálta, így a chavista PSUV a szavazatok hivatalos 69 százalékával visszaszerezte a törvényhozás irányítását. A választási részvétel a CNE adatai szerint 31 százalék körül alakult, ami a legalacsonyabb volt a chavizmus történetében. Az Európai Unió, az OAS és az Egyesült Államok a választást nem ismerte el szabadnak. A 2021-ben megalakult új Nemzetgyűlés tehát kormánypárti többségű volt, míg az ellenzéki oldal az úgynevezett „delegitim” vagy párhuzamos Nemzetgyűlés fenntartásával próbálta megőrizni a folytonosságot. Ez a kettős intézményi struktúra 2023 elején az ellenzéki párhuzamos testület feloszlatásával ért véget, miután a legtöbb mérsékelt ellenzéki szereplő a választási részvétel új stratégiáját fogadta el.

9.3.3 Párbeszéd kudarcai és nemzetközi közvetítés

A venezuelai politikai válság rendezésére több nemzetközi közvetítési kísérlet született, amelyek részben átfedik egymást. 2016-ban a Vatikán és a volt spanyol, panamai és dominikai elnökök által létrehozott úgynevezett „baráti csoport” próbált kormányzati és ellenzéki párbeszédet kialakítani. A tárgyalások azonban néhány hónap után megszakadtak; a felek kölcsönösen egymást vádolták a feltételek be nem tartásával. A 2017. évi dominikai, majd a 2018. évi norvég és barbadosi tárgyalási hullám ugyancsak nem hozott tartós megállapodást: a kormány a szankciók eltörlését, az ellenzék pedig szabad választásokat és a politikai foglyok szabadon bocsátását követelte. A tárgyalások dokumentált tényét tehát nem a kompromisszum hiánya jellemzi, hanem az a strukturális aszimmetria, hogy a kormány a tárgyalások alatt is fenntartotta

a belpolitikai ellenőrzés eszközeit, az ellenzék pedig nem rendelkezett azzal a politikai vagy katonai erővel, amely a követelések érvényesítéséhez kellett volna.

A legjelentősebb tárgyalási fordulatot a 2021 augusztusában Mexikóvárosban újraindult folyamat hozta. A norvég közvetítéssel zajló megbeszélések célja a választási garanciák, a politikai jogok és a humanitárius enyhítés összekapcsolása volt. 2022 novemberében a felek aláírtak egy, az ENSZ által kezelt humanitárius alapról szóló megállapodást, amely lehetővé tette nagyjából 3 milliárd amerikai dollár befagyasztott venezuelai vagyon fokozatos felszabadítását élelmiszer-, gyógyszer- és infrastrukturális programokra. A megállapodás ténye dokumentált, de annak végrehajtásáról a mai napig kevés független ellenőrzött adat áll rendelkezésre, és a kormányzati kezelés átláthatósága kritizált.

A fordulópontot a 2023. októberi, Barbadoson aláírt részleges választási megállapodás jelentette. A dokumentum a 2024-es elnökválasztás keretfeltételeiről szólt: a jelöltek számára lehetővé kellett volna tenni a választási részvételt, beleértve a korábban eltiltott ellenzéki politikusokat is, biztosítani kellett a független megfigyelők jelenlétét, és rendelkezni kellett a szavazatszámlálás átláthatóságáról. A megállapodás aláírásáért cserébe az Egyesült Államok 2023 végétől átmenetileg enyhített egyes olajszankciókat. A dokumentált tény tehát a szerződés aláírása, azonban annak végrehajtása részleges maradt: az ellenzéki Maria Corina Machado továbbra is eltiltva maradt, az uniós megfigyelő misszió meghívását a kormány 2024 májusában visszavonta, és a választási regiszterből több millió, főként külföldön élő venezuelait kizártak. A párbeszéd kudarca így a 2024-es választási vita előjátékává vált.

9.3.4 Nemzetközi elszigeteltség és rétegzett szövetségi viszonyok

A chavista kormányzat nemzetközi helyzete nem egyetlen homogén elszigeteltséget jelent, hanem rétegzett kapcsolatrendszert. A nyugati államok – elsősorban az Egyesült Államok, Kanada, az Európai Unió tagállamai – a 2017-es alkotmányozó gyűlés óta fokozatosan szankciókkal és diplomáciai elmarasztalással válaszoltak. Az Egyesült Államok már 2015-ben bevezetett célzott büntetőintézkedéseket venezuelai tisztségviselők ellen, majd 2017-től a pénzügyi és olajszektort érintő korlátozások követték. 2019-től a PDVSA amerikai leányvállalata, a Citgo feletti rendelkezés is vita tárgya lett, és az Egyesült Államok a venezuelai állami vagyonelemek egy részét az ellenzéki párhuzamos kormány rendelkezésére próbálta bocsátani. Az intézkedések ténye dokumentált, hatásuk azonban vitatott: a kormányzati propaganda szerint a szankciók okozzák a nélkülözést, a kritikus elemzések szerint a gazdasági összeomlás elsődleges oka a chavista makrogazdasági politika és a korrupció, a szankciók pedig csak súlyosbító tényezők.

Az Európai Unió 2017-től utazási tilalmat és vagyonbefagyasztást vezetett be venezuelai vezetőkkel szemben, de nem ismerte el Guaidót ideiglenes elnöknek, hanem a demokratikus átmenet és az új választások szükségességét hangsúlyozta. Az EU álláspontja a dokumentált nyilatkozatok szintjén követhető, a tagállamok közötti eltérések (például Spanyolország nyitottsága a párbeszédre, a kelet-európai államok óvatossága) miatt azonban az uniós politika nem egységes.

A latin-amerikai kormányok reakciói is megosztottak voltak. A 2017-ben létrejött **Lima csoport** (Grupo de Lima) tizennégy, többségében jobbközép kormányzatú országot tömörített, és a venezuelai demokrácia visszaállítását követelte. A csoport tagjai – köztük Argentína, Brazília, Chile, Kolumbia, Peru – elismerték Guaidó ideiglenes elnökségét, és támogatták a szankciókat. A 2019 után Latin-Amerikában lezajlott baloldali kormányváltások azonban meggyengítették ezt az egységet: Mexikó például semleges álláspontot képviselt, és nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat, míg a 2022-től hivatalba lépett baloldali kormányok – például a kolumbiai Gustavo Petro, a chilei Gabriel Boric, a brazil Luiz Inácio Lula da Silva – bírálták ugyan az autoriter tendenciákat, de a párbeszédet és a választási megfigyelést részesítették előnyben a teljes elutasítással szemben.

Ezzel párhuzamosan Venezuela kiépítette a maga informális szövetségi hálóját. Kuba és Nicaragua nyíltan támogatta a chavista kormányt, Oroszország pénzügyi, katonai és technológiai együttműködést biztosított, Kína pedig hosszú lejáratú hiteleket nyújtott olajszállítások fejében. Törökország és Irán szintén kereskedelmi és logisztikai partnerként jelent meg. Ezek a kapcsolatok dokumentált tények, ám a kölcsönös függőség mértékéről és a valós gazdasági haszonról a nyilvános adatok hiányosak, ezért a szakirodalom becslései eltérnek. A nyugati szankciók tehát nem jelentettek teljes elzártságot: Venezuela képes volt alternatív piacokra és pénzügyi csatornákra szert tenni, miközben a hagyományos nyugati partnerekkel fenntartott kapcsolatai fokozatosan leépültek.

A nemzetközi büntetőjogi eljárás is a nyomásgyakorlás egyik eszközévé vált. A Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) 2021-ben hivatalosan vizsgálatot indított a venezuelai emberi jogi jogsértések ügyében, különös tekintettel a 2017-es tüntetések leverésére és a fogvatartottakkal való bánásmódra. A vizsgálat ténye dokumentált, ám annak kimenetele 2026-ig nem zárult le, és a venezuelai kormány együttműködési hajlandósága minimális volt. Emellett az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága több jelentésben dokumentálta a kínzás, az önkényes fogva tartás és a bírósági eljárások politikai befolyásolásának eseteit; ezek a jelentések a nemzetközi közösség által elfogadott források, de a venezuelai kormány elutasítja őket, és szelektív adatkezelést vet a szervezet szemére.

9.3.5 A 2024-es választási vita és a jelen

A 2024. július 28-i elnökválasztás a chavizmus történetének legnagyobb legitimitási válságát hozta. A választáson a kormánypárti oldal Nicolás Madurot, az ellenzéki egység pedig Edmundo González Urrutia volt diplomatát indította, miután a felméréseken esélyesebb Maria Corina Machadót a hatóságok eltiltották. A kampányt az egyenlőtlen feltételek jellemezték: a kormány a közmédiát és az állami erőforrásokat nyíltan a saját jelöltje mellett mozgósította, az ellenzéki gyűléseket helyenként akadályozták, és a külföldön élő venezuelaiak jelentős része nem tudott regisztrálni vagy szavazni.

A választás éjszakáján a CNE azt közölte, hogy Maduro a szavazatok 51,2 százalékát, González pedig 44,2 százalékát szerezte meg. A testület azonban nem tette közzé a szavazóhelyiségenkénti jegyzőkönyvek teljes adatbázisát, és a bejelentést nem követte független választási megfigyelői megerősítés. Az ellenzék ezzel szemben azt állította, hogy a szavazatszámláló jegyzőkönyvek mintegy 80 százalékának digitalizált másolatait összegyűjtötte, és azok alapján González a szavazatok közel 67 százalékát, Maduro pedig valamivel több mint 30 százalékát kapta. A két eredmény közötti különbség nem csupán statisztikai vita: az ellenzéki állítás szerint a hivatalos bejelentés meghamisította a valós szavazati arányokat.

A 2024-es választási vita forráskritikai szempontból kiemelt jelentőségű. A hivatalos CNE-közlemény dokumentált tény, annak tartalma azonban nem igazolható független jegyzőkönyvekkel, mert a hatóság az ellenzék és a nemzetközi megfigyelők kérése ellenére sem hozta nyilvánosságra a teljes adatsort. Az ellenzék által közzétett jegyzőkönyvek valódiságát más, független szereplők – például a Carter Center, amely e választáson nem volt hivatalos megfigyelő, de a nyilvános adatokat elemezte – részben megerősítették, de a dokumentumok teljes körű auditálására nem került sor. A választási eredmény valós száma ezért a tudományos konszenzus hiánya miatt jelenleg nem állapítható meg, és mindkét fél állítása politikai érdekektől terhelt.

A bejelentést követő napokban országszerte tiltakozások törtek ki. A kormány a tüntetéseket külföldről szervezett erőszakos akcióknak minősítette, és a biztonsági erők – helyenként a fegyveres kollektívák (colectivos) – erőszakkal léptek fel. Az ENSZ Tényfeltáró Missziója 2024 őszén közzétett jelentése szerint a választás utáni hetekben legalább 25 halálos áldozat követelőzött, és több mint 2 400 embert vettek őrizetbe. Az áldozati és fogvatartotti számok azonban nem

véglegesek, mivel a kormányzati hivatalos adatok eltérnek a civil szervezetek becsléseitől, és a helyszíni független ellenőrzés korlátozott volt.

A nemzetközi reakciók megosztottak voltak. Az Egyesült Államok, az Európai Unió, valamint több latin-amerikai ország – köztük Argentína, Chile, Peru és Uruguay – elutasította a hivatalos eredmény legitimitását, és több állam (például az Egyesült Államok, Argentína, Peru) Edmundo Gonzálezt ismerte el Venezuela törvényes elnökének. Ezzel szemben Oroszország, Kína, Kuba, Nicaragua, Bolívia, Honduras és néhány karibi állam gratulált Madurónak, és a választást érvényesnek ismerte el. A dokumentált tény tehát a diplomáciai állásfoglalások sora; az elismerések mögötti politikai motiváció és a nemzetközi jogi értékelés azonban vita tárgya.

A választás utáni hónapokban a kormányzat fokozta az ellenzékkel szembeni nyomást. Edmundo González 2024 szeptemberében előbb a venezuelai spanyol nagykövetségre menekült, majd Spanyolországba távozott, ahol politikai menedékjogot kapott. Maria Corina Machado bujkálásra kényszerült, de időnként nyilvános felhívásokat tett közzé. A hatóságok több ellenzéki politikust, újságírót és civil aktivistát letartóztattak, és a közösségi média ellenőrzését fokozták. A 2025. január 10-én megtartott elnöki beiktatáson Maduro harmadik ciklusát kezdte meg; a ceremóniát a demokratikus országok többsége bojkottálta, miközben a szövetséges kormányok képviselői részt vettek rajta.

A 2026-os jelenkori állapot szerint a venezuelai politikai rendszer autoriter konszolidációja megszilárdult: a választási verseny formálisan megmaradt, de a hatalom tényleges alternálásának feltételei nem adottak. A kormányzati intézményeket a chavista párt és a hadsereg ellenőrzi, a bíróságok és a választási hatóságok nem függetlenek. Az ellenzék fragmentált, egy része a választási részvétel stratégiáját támogatja, más része teljes bojkottot hirdet. A gazdasági válság és a humanitárius katasztrófa – amelyet a Maduro, gazdasági összeomlás és humanitárius válság című alfejezet részletesen tárgyal – továbbra is a mindennapi élet meghatározó kerete. A nemzetközi közösség megosztott: a nyugati szankciók fennmaradtak, de hatékonyságuk korlátozott, míg a szövetséges országokkal fenntartott kapcsolatok biztosítják a rezsim túlélését.

9.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően három forrástípusra támaszkodik: hivatalos állami közleményekre és választási adatokra (CNE, TSJ, elnöki rendeletek), nemzetközi szervezetek jelentéseire (ENSZ Emberi Jogi Főbiztosság, ENSZ Tényfeltáró Misszió, OAS, Nemzetközi Büntetőbíróság), valamint nem kormányzati szervezetek és független újságírók által közzétett dokumentációkra. Az elsődleges források esetében mindig figyelembe kell venni a kibocsátó politikai érdekeit: a CNE 2024-es adatai nem tekinthetők pártatlannak, mert az intézmény vezetése a kormányhoz kötődik, és a teljes jegyzőkönyvi adatbázis nem nyilvános. Az ellenzéki jegyzőkönyvek szintén pártos forrásnak minősülnek, még akkor is, ha egyes független elemzések a dokumentumok jelentős részét hitelesnek találták.

A legnagyobb bizonytalanság a 2024-es választási eredmény valós száma. A hivatalos eredményt a CNE bejelentette, de a jegyzőkönyvek hiánya miatt a demokratikus ellenőrzés nem volt lehetséges. Az ellenzéki adatok meggyőző ereje a dokumentumok számán és a közzétett mintán alapul, de a teljes lakosságra vetített arányok becslés jellegűek. A tudományos közösségben e sorok írásáig nem alakult ki egyértelmű konszenzus arról, hogy a választás tényleges győztese ki volt; a nemzetközi szervezetek többsége azonban a folyamat tisztaságának hiánya miatt nem ismerte el a hivatalos eredményt.

A tiltakozások áldozati és letartóztatási adatai szintén bizonytalanok. Az ENSZ-jelentések a hozzáférhető bizonyítékokra támaszkodnak, de a helyszíni független megfigyelés korlátozott, és a kormányzati nyilvántartások nem nyilvánosak. A civil szervezetek által közölt számok gyakran

magasabbak, mint a hivatalos adatok, ezért minden esetben jelezni kell a forrás jellegét és az adatgyűjtés időpontját.

A párbeszéd kudarcainak értelmezése is vitatott. A kormányzati narratíva szerint a tárgyalások azért hiúsultak meg, mert az ellenzék és a külföldi szereplők lehetetlen feltételeket szabtak; az ellenzéki álláspont szerint a kormány a tárgyalásokat időnyerésre használta, és soha nem állt szándékában a hatalom tényleges megosztása. A dokumentált tények – a találkozók időpontja, a résztvevők, az aláírt szövegek – nem vitatottak, de a felek szándékaira vonatkozó következtetések értelmezés kérdése.

9.3.7 Rövid összefoglaló

- Nicolás Maduro hatalma 2013 óta fokozatosan autoriter irányba tolódott el: a választási verseny formálisan fennmaradt, de a feltételek egyenlőtlenné váltak.
- A 2015-ös ellenzéki parlamenti győzelem után a kormányzati intézményrendszer (Legfelső Bíróság, Alkotmányozó Gyűlés) eszközeivel semlegesítette a törvényhozást, és párhuzamos hatalmi struktúrákat hozott létre.
- A 2018-as elnökválasztás legitimitását a fő ellenzéki jelöltek eltiltása és a bojkott miatt a nemzetközi közösség jelentős része nem ismerte el.
- Juan Guaidó 2019-es ideiglenes elnöksége széles körű nemzetközi elismerést kapott, de a katonai lojalitás és a belső intézményi ellenőrzés miatt tényleges hatalmat nem tudott szerezni; a kísérlet 2023-ra kifulladt.
- A nemzetközi közvetítési kísérletek (Vatikán, Norvégia, Mexikó, Barbados) tartós politikai megoldást nem eredményeztek, mert a felek közötti bizalmatlanság és a feltételek be nem tartása folyamatosan aláásta a tárgyalásokat.
- A nyugati szankciók súlyosbították a gazdasági válságot, de nem váltották ki a politikai fordulatot; Venezuela párhuzamosan kiépítette kapcsolatait Oroszországgal, Kínával, Kubával és más szövetségesekkel.
- A 2024. júliusi elnökválasztást a hivatalos CNE Maduro győzelmeként jelentette be, de a jegyzőkönyvek hiánya és az ellenzéki bizonyítékok alapján a választási eredmény legitimitása a mai napig vitatott; a választás utáni tiltakozások megtorlást váltottak ki.
- 2026-ra a chavista kormányzat megszilárdította az autoriter uralmat: a választási verseny névleges, az ellenzék széttöredezett, a gazdasági és humanitárius válság pedig továbbra is meghatározza a venezuelai mindennapokat.

9.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 2018-as és a 2024-es venezuelai elnökválasztás legitimitását a nemzetközi megfigyelők és az ellenzék szempontjából! Melyek a legfontosabb különbségek?
2. Milyen szerepet játszott a Legfelső Bíróság és az Alkotmányozó Gyűlés a 2015-ös ellenzéki parlamenti győzelem politikai hatásának semlegesítésében? Miért tekinthető ez az alkotmányos rend eróziójának?
3. Miért nem tudott Juan Guaidó ideiglenes elnöksége tényleges hatalmat gyakorolni, noha több mint 60 ország elismerte? Milyen strukturális tényezők magyarázzák a kudarcot?
4. Értékelje a nemzetközi szankciók és a párbeszéd kudarcainak kapcsolatát! Mennyiben akadályozták a tárgyalásokat, és mennyiben voltak következményei a gazdasági összeomlásnak?
5. Milyen forráskritikai szempontokat kell figyelembe venni a 2024-es választási eredmény megítélésekor? Miért nem állapítható meg egyértelműen a választás tényleges győztese?

9.4 Venezuelai migráció és a jövő kérdései

9.4.1 Migrációs válság és a venezuelai exodus

A 2010-es évek közepétől kibontakozó venezuelai kivándorlási hullám Latin-Amerika modern kori történetének egyik legnagyobb, nem háborús eredetű lakosságmozgása. A jelenség nem egyszerűen a Maduro, gazdasági összeomlás és humanitárius válság alfejezetben tárgyalt állami összeomlás következménye, hanem a gazdasági depriváció, az egészségügyi és élelmezési bizonytalanság, a politikai üldöztetés és a kilátástalanság egymást erősítő hatásainak eredője. Az alfejezet a migráció dimenzióit, a fogadó országok válaszait, a diaszpóra formálódását és a gazdasági helyreállítás feltételrendszerét elemzi. A fő kérdés: milyen következményekkel jár a tömeges elvándorlás Venezuela társadalmi szövetére és a térség államközi viszonyaira, és milyen feltételek mellett képzelhető el fenntartható visszatérés vagy stabil diaszpóra-beilleszkedés?

9.4.2 A kivándorlás szerkezete és dinamikája

A venezuelai migráció pontos méretére vonatkozó adatok becslésen alapulnak, mivel a venezuelai állam hivatalos statisztikai rendszere a válság éveiben jelentősen leromlott, és a határátlépések egy része informális útvonalakon történik. A fogadó országok regisztrációs adatai, a nemzetközi szervezetek – elsősorban az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezetnek (IOM) – becslései, valamint a célszámlálások alapján a kutatók többsége 2026-ra 7,5–8,3 millió főre teszi a Venezuelából 2014 óta eltávozott személyek kumulált számát. Ebből a Latin-Amerikán kívüli országokban – az Amerikai Egyesült Államokban, Spanyolországban és más európai államokban – nagyjából 1,5–2 millió fő él, míg a többség a dél-amerikai kontinensen maradt. A becslési tartomány önmagában is jelzi a módszertani bizonytalanságot: a hatósági nyilvántartások eltérő időpontokban frissülnek, a kétes státuszú személyek egy része nem regisztrál, és a visszaáramlás, illetve a többszöri ingázás torzítja a kumulált adatokat.

A kivándorlás időbeli mintázata három szakaszra tagolható. Az első, 2014 és 2017 közötti időszakban elsősorban a felső középosztály és a magasan képzett szakemberek – orvosok, mérnökök, egyetemi oktatók – hagyták el az országot, gyakran már meglévő külföldi kapcsolati hálójukat felhasználva. Ez a szakasz rokon a korábbi latin-amerikai **agyelszívás** (brain drain, *fuga de cerebros*) jelenségével, amelyet a 20. századi diktatúrák és gazdasági válságok idején is megfigyelhetünk. A második, 2018–2020 közötti szakaszban a migráció tömegessé és társadalmilag diverzifikálttá vált: megjelentek a szegényebb városi negyedek lakói, a vidéki munkások, a kisvállalkozók és a fiatal férfiak, akik gyalog, a kontinens belsején átívelő útvonalakon indultak útnak. A harmadik szakasz, amely 2021-től napjainkig tart, a családegyesítés, a továbbvándorlás és a fogadó országokban való tartós berendezkedés időszaka; ekkor a migráció jellege a válság által kikényszerített menekülésből fokozatosan a munkavállalási célú, letelepedő migráció felé tolódott.

A migráció földrajzi iránya a gazdasági és logisztikai lehetőségeket követte. Kolumbia annak ellenére vált a legfontosabb célországgá, hogy a két állam politikai viszonya a 2010-es években feszült volt; a több ezer kilométeres közös határ, a már korábban is létező határ menti családi és kereskedelmi kapcsolatok, valamint a kolumbiai nagyvárosok relatív befogadóképessége magyarázza ezt a mintázatot. A kolumbiai hatóságok 2026-os becslése szerint az országban tartózkodó venezuelai származású személyek száma meghaladja a 2,8 milliót. Peru a második legnagyobb fogadó állam: az andoki ország a 2010-es évek második felében viszonylag nyitott bevándorláspolitikát folytatott, és a venezuelaiak az építőiparban, a kereskedelemben és a szolgáltató szektorban találtak munkát. A perui regisztrációs és migrációs hatóságok adatai alapján az országban élő venezuelaiak számát 2026-ra 1,2–1,5 millióra becsülik, bár a valós szám ennél magasabb lehet

a nem regisztrált tartózkodók miatt. Chile a harmadik legjelentősebb dél-amerikai célpont: a 2010-es évek második felének gazdasági stabilitása és viszonylag alacsony munkanélkülisége vonzotta a venezuelaiakat, akiknek száma 2026-ra 500–700 ezerre tehető. A kontinensen kívül az Egyesült Államok és Spanyolország a két legfontosabb célállomás; utóbbi különösen a venezuelai válság előtt már létező, a 20. századi olajgazdasági fellendülés óta fennálló venezuelai–spanyol migrációs lánc miatt fontos.

9.4.3 A fogadó országok válaszai és a humanitárius infrastruktúra

A fogadó államok válaszai jelentősen eltértek, és a különbségek nem csupán a gazdasági kapacitásokból, hanem a politikai rendszerek természetéből, a migrációval kapcsolatos közbeszédből és az érintett országok korábbi bevándorlástörténetéből is adódnak. Kolumbia példája azért tanulságos, mert a kormány a kezdeti ideiglenes befogadástól fokozatosan egy átfogóbb, a venezuelaiak státuszának rendezését célzó keret felé mozdult el. Iván Duque elnök 2020-ban bejelentette a **Venezuelai Ideiglenes Védelmi Státuszt** (Estatuto Temporal de Protección para Migrantes Venezolanos, ETPV), amely tíz évre szóló tartózkodási engedélyt, munkavállalási lehetőséget és az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférést biztosított a regisztrált venezuelaiak számára. Az intézkedést a nemzetközi szervezetek modellként értékelték, ugyanakkor a végrehajtás a kolumbiai állam regionális kapacitásainak szűkösségét is megmutatta: az egészségügyi ellátórendszer, az oktatási intézmények és a városi lakáspiac a határ menti régiókban és a nagyvárosi peremkerületekben komoly terhelésnek volt kitéve.

Peru a 2010-es évek végén viszonylag megengedő bevándorláspolitikát folytatott, amelyet a gazdasági növekedés és a munkaerőhiány tett lehetővé. A venezuelaiak egy része formális munkaszerződést kapott, másik része az informális szektorban helyezkedett el, ahol a venezuelaiak jelenléte a helyi bérszínvonalra gyakorolt hatás és a szolgáltatások iránti megnövekedett kereslet következtében vitákat váltott ki. A 2020-as évek elejétől azonban a perui politikai diskurzusban felerősödtek a szigorúbb ellenőrzést és a határok lezárását követelő hangok. Az emlékezetpolitikai keretezés szempontjából fontos, hogy a venezuelaiakkal szembeni előítéletek egy része nem a hagyományos etnikai, hanem a nemzetiségi és a politikai hovatartozáson alapult: a befogadó társadalmak egyes szereplői a venezuelaiakat hol a chavizmus támogatóiként, hol annak áldozataiként azonosították, ami a diaszpóra belső tagoltságát is tükrözi.

Chile a térségben addig szokatlan módon, a közbiztonságra és a határellenőrzésre helyezett hangsúllyal válaszolt a bevándorlás növekedésére. A 2010-es évek végén az északi határon, Colchane térségében kialakult humanitárius válság – ahol a magas Andokban, mínusz fokokban gyalog átkelő venezuelaiak tömegei jelentek meg – rávilágított a chilei befogadórendszer hiányosságaira. A kormány válaszul megerősítette a határellenőrzést, és a 2020-as évek elején olyan jogszabályokat fogadott el, amelyek a nem regisztrált bevándorlók kiutasítását könnyítették. A chilei társadalomban a venezuelai bevándorlás vitája összekapcsolódott a Pinochet diktatúrája utáni, a bevándorlásról szóló szélesebb társadalmi vitával, valamint a 2019-es társadalmi mozgalmak után megerősödő jobboldali populista diskurzussal. A szakirodalom egy része itt a korábbi európai párhuzamokat, például a 2015-ös európai menekültválság során tapasztalt biztonságiasító keretezést említi analógiaként.

A déli kúp többi állama, így Argentína, Uruguay és Brazília is jelentős venezuelai közösséget fogadott be. Brazília 2018-ban az északi Roraima államban kialakult feszültségek hatására szövetségi **Operação Acolhida** néven humanitárius műveletet indított, amely a határ menti Boa Vista és Manaus térségében regisztrációt, ideiglenes szállásokat és önkéntes belső áthelyezést biztosított. Az intézkedés a brazil állam kapacitásait és a föderális berendezkedés feszültségeit egyaránt megmutatta: Roraima állam vezetése többször a határ ideiglenes lezárását kérte, míg a szövetségi kormány a humanitárius kötelezettségeket hangsúlyozta.

9.4.4 A diaszpóra: identitás, pénzügyi transzferek és társadalmi beágyazódás

A venezuelai diaszpóra nem egységes közösség. A kivándoroltak társadalmi, regionális és politikai háttere rendkívül heterogén, és a diaszpóra belső törésvonalai gyakran leképezik a Venezuelán belüli politikai és osztályalapú megosztottságokat. A fogadó országokban kialakuló venezuelai civil szervezetek egy része a demokratikus ellenzékkel szimpatizál, más része a chavizmus egykori bázisából került ki, és a hazatérés reményét őrzi. Ez a heterogenitás megnehezíti a diaszpóra egységes politikai képviseletének kialakulását, és magyarázza, hogy a venezuelai hatóságokkal szembeni nemzetközi nyomásgyakorlásban miért vesznek részt egymással rivalizáló emigráns csoportok.

A diaszpóra gazdasági jelentőségének egyik legfontosabb mutatója a hazautalt pénzösszegek, a **remittances** (*remesas*) mértéke. A venezuelai családok számára a külföldön dolgozó rokonok átutalásai a túlélés nélkülözhetetlen forrásává váltak, különösen azután, hogy a hazai reálbérek a hiperinfláció következtében drámaian leértékelődtek. A becslések szerint a Venezuelába irányuló éves remittancék összege a 2010-es évek végén 3–6 milliárd USD között mozgott, ami a hivatalos GDP-arányos mutatók szerint a kontinens egyik legmagasabb értéke. A pontos összeg azonban bizonytalan, mivel a tranzakciók jelentős része informális csatornákon, készpénzben vagy kriptovalutában zajlik. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a remittancék kettős hatást gyakorolnak: átmeneti fogyasztást és túlélést biztosítanak a családoknak, ugyanakkor nem pótolják az állami szolgáltatások összeomlását, és nem teremtenek fenntartható gazdasági növekedést.

A diaszpóra társadalmi beágyazódása a fogadó országokban ellentmondásos képet mutat. A kolumbiai, perui és chilei nagyvárosokban a venezuelai munkavállalók egy része gyorsan integrálódott a munkaerőpiacra, gyakran a helyi átlagot meghaladó iskolázottsággal, ugyanakkor a munkakörök és a bérek tekintetében lefelé irányuló mobilitást tapasztalt. Az informális szektorban, az utcai árusításban, a személyes szolgáltatásokban és a platformalapú munkában felülreprezentáltak. Az oktatási és egészségügyi rendszerhez való hozzáférés a regisztrációs státusztól függően változó, és a bizonytalan jogi helyzet a kizsákmányolás kockázatát növeli. A nők helyzete külön figyelmet érdemel: a venezuelai nők a migráció során aránytalanul nagy terhet viselnek, mivel a családfenntartó szerep gyakran rájuk hárul, és a nem regisztrált munkavégzés, a szexuális kizsákmányolás és a nemi alapú erőszak kockázatának is ki vannak téve.

9.4.5 A gazdasági helyreállítás feltételrendszere és a visszatérés kérdése

A venezuelai gazdasági helyreállítás lehetőségeit a migrációval foglalkozó szakirodalom óvatosan, több feltétel együttes teljesüléséhez köti. A jelenlegi ismeretek szerint négy tényezőcsoportot kell megkülönböztetni. Az első a politikai és intézményi stabilizáció: a gazdasági helyreállításhoz a tulajdonjogok kiszámítható védelmére, a független jegybankra, a monetáris stabilitásra és a korrupció visszaszorítására van szükség. E feltétel teljesülése jelenleg bizonytalan, mivel a kormány és az ellenzék közötti tárgyalások kimenetele, valamint az igazságszolgáltatás és a biztonsági erők feletti politikai kontroll kérdése továbbra is a vita középpontjában áll.

A második tényezőcsoport a termelőkapacitások helyreállítása. A venezuelai olajipar infrastruktúrája a 2010-es évek alulfinanszírozottsága, a szankciók és a szakképzett munkaerő elvándorlása következtében súlyosan leépült. A kitermelés szintje a 2014-es adatokhoz képest töredékére esett vissza; a pontos adatok eltérő becsléseken alapulnak, mivel a kormány hivatalos közlései és a nemzetközi energetikai elemzők adatai között jelentős eltérés van. A helyreállításhoz jelentős külső tőkére és technológiai transzferre lenne szükség, ami a jelenlegi szankciós környezetben korlátozottan valósítható meg. A gazdaság diverzifikálása – a mezőgazdaság, a turizmus, a könnyűipar fejlesztése – hosszabb távon csökkenthetné az olajtól való függőséget, ám ezek a szektorok is a politikai stabilitás és az infrastruktúra helyreállításának függvényei.

A harmadik tényezőcsoport a humán tőke és a diaszpóra szerepe. A több milliós elvándorlás a venezuelai társadalom képzettségi szerkezetét negatívan érintette. Az orvosok, tanárok, mérnökök és egyetemi oktatók távozása nemcsak a jelenlegi szolgáltatási kapacitásokat csökkentette, hanem a jövőbeli újjáépítéshez szükséges szakértelem hiányát is jelenti. A diaszpóra ugyanakkor potenciális erőforrás is lehet: a külföldön szerzett tapasztalatok, a nyelvtudás és a nemzetközi kapcsolati tőke a visszatérés esetén a helyreállítás motorjává válhat. A szakirodalom egy része ezt a kettős hatást **agyvisszaszívás** (brain regain) vagy **diaszpóra-fejlesztés** (diaspora development) címkével írja le, hangsúlyozva, hogy a visszatérés csak akkor fenntartható, ha a hazai feltételek – biztonság, létminimum, foglalkoztatás – vonzóvá válnak. A jelenlegi tendencia azonban inkább a diaszpóra tartós letelepedését mutatja: a fogadó országokban gyermeket vállaló, ott ingatlant vásárló családok egy része valószínűleg nem tér vissza, ami a venezuelai állam számára tartós demográfiai veszteséget jelent.

A negyedik tényezőcsoport a nemzetközi környezet alakulása. A szankciók enyhítése vagy fenntartása, a nemzetközi pénzügyi intézményekkel való együttműködés, valamint a regionális migrációs együttműködés mind befolyásolják a helyreállítás esélyeit. A 2020-as években a nemzetközi közösség figyelme megoszlott a venezuelai válság és más globális válságok között, ami csökkentette a tartós megoldásra irányuló diplomáciai nyomást. A Latin-Amerikán belüli regionális fórumok – például a CELAC vagy az Andoki Közösség – a migrációs kérdésben csak korlátozott eredményeket értek el; a bilaterális megállapodások, például Kolumbia és Peru közötti regisztrációs együttműködés, hatékonyabbnak bizonyultak.

9.4.6 A jövő forgatókönyvei és a térségre gyakorolt hatás

A venezuelai migráció jövője három, egymást nem kizáró forgatókönyv mentén értelmezhető. Az első, **a tartós diaszpóra forgatókönyve** szerint a többség a fogadó országokban telepszik le, és a venezuelai állam kénytelen alkalmazkodni ahhoz, hogy diaszpórájának mérete eléri vagy meghaladja a hazai lakosság jelentős hányadát. E forgatókönyv a fogadó országok társadalmi integrációs politikáit, a kettős állampolgárság kérdését, a szavazati jogok kiterjesztését és a diaszpóra politikai képviseletét állítja előtérbe. Kolumbia és Peru a jelenlegi trendek alapján a venezuelai bevándorlók tartós integrációjának útján halad, bár a társadalmi feszültségek, különösen a perui politikai válságok időszakában, időről időre felerősödnek.

A második, **a szakaszos visszatérés forgatókönyve** szerint a politikai átmenet és a gazdasági stabilizáció esetén a venezuelaiak egy része – elsősorban azok, akik nem tudtak tartósan beilleszkedni, vagy akik erős családi kötődést őriznek – fokozatosan hazatér. Ez a visszatérés azonban nem lenne automatikus, és a fogadó országokból való kivándorlási láncok megszakadása esetén is elhúzódó folyamat lenne. A visszatérők a helyi munkaerőpiacon versenyhelyzetet teremthetnek, ami a politikai stabilizáció kezdeti szakaszában új feszültségek forrása lehet.

A harmadik, **a regionális mobilitás forgatókönyve** szerint a venezuelaiak a latin-amerikai integrációs folyamatoktól függően egyfajta cirkuláris migrációban vehetnek részt, amelyben a munkavállalás, a családi kapcsolatok és az oktatási lehetőségek okán több ország között ingáznak. Ez a forgatókönyv a dél-amerikai migrációs rendszer átalakulásával járna: a hagyományosan kibocsátó országok – Peru, Kolumbia, Ecuador – továbbra is jelentős bevándorló közösségeket fogadnának be, miközben a venezuelai diaszpóra a kontinens egészén elterjed.

A venezuelai exodus a dél-amerikai államközi viszonyokra is hatással van. A határ menti térségekben – például a kolumbiai-venezuelai határon fekvő Cúcuta, a brazil Roraima vagy a chilei Colchane környéke – a hirtelen megnövekedett lakosságszám a helyi közszolgáltatások túlterhelését okozta, ami politikai konfliktusokhoz vezetett a központi kormányzatok és a helyi hatóságok között. A venezuelai kormány részéről a migráció kezelése gyakran eszközként szolgált a belső politikai narratívában: a hatalom hol a külföldre távozott „árulókat” bírálta, hol a szankciókat

okolta a válságért, míg az ellenzék a kivándorlást a rezsim kudarcának bizonyítékaként értelmezte. A diaszpóra így a venezuelai politikai vita egyik központi elemévé vált, és ez megnehezíti a migráció tárgyilagos, humanitárius alapú kezelését.

9.4.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a venezuelai migrációra vonatkozó nemzetközi szervezeti adatállományokra, a fogadó országok statisztikai hivatalainak közléseire és a migrációt elemző, lektorált szakirodalomra támaszkodik. A főbb forrástípusok a következők:

- **Nemzetközi szervezeti becslések:** az UNHCR és az IOM rendszeres helyzetjelentései, amelyek a venezuelai migránsok és menekültek számát, földrajzi eloszlását és a regisztrációs folyamatokat ismertetik. Ezek a források módszertani korlátokkal terheltek, mivel a nyilvántartások csak a regisztrált személyekre terjednek ki, és a becslési idősorok frissítése eltérő.
- **Nemzeti regisztrációs és migrációs hatósági adatok:** Kolumbia, Peru, Chile, Brazília és más fogadó országok hivatalos statisztikái. Az adatok harmonizálása nem megoldott, és a venezuelaiak egy része több országban is regisztrált vagy egyáltalán nem szerepel a nyilvántartásokban.
- **Kutatási interjúk és terepmunkák:** a diaszpóra belső tagoltságáról, a munkaerőpiaci integrációról és a nők helyzetéről szóló kvalitatív kutatások, amelyek a nagyvárosi venezuelai közösségekben készültek. Ezek az eredmények nem általánosíthatók a teljes diaszpórára.
- **Gazdasági becslések:** a remittancék mértékére vonatkozó modellező tanulmányok, amelyek a hivatalos tranzakciós adatok mellett becsült informális áramlásokat is figyelembe vesznek; ezek bizonytalansága jelentős.

A vitatott vagy bizonytalan elemek közé tartozik a kumulált migráns létszám pontos értéke, a remittancék éves nagyságrendje, a migráció nettó demográfiai hatása Venezuelára, valamint a visszatérési potenciál mértéke. A szakirodalom abban konszenzusos, hogy a venezuelai exodus a 21. század eleje óta az egyik legjelentősebb lakosságmozgás a kontinensen, és hogy a fogadó országok hosszú távú integrációs kihívással szembesülnek. Vita zajlik azonban arról, hogy a migráció elsősorban politikai üldöztetés, gazdasági depriváció vagy az állami összeomlás következménye-e; a menekült definíciójának alkalmazása a venezuelaiak egy részére jogi és politikai szempontból is vitatott. Az emlékezetpolitikai keretezés ugyancsak vitatott: a venezuelai kormány a migrációt a külső szankciók által okozott gazdasági háború következményeként ábrázolja, míg az ellenzék és a fogadó országok többsége a chavizmus politikai és gazdasági modelljének kudarcaként értelmezi. A tankönyv olvasója ezt a vitát ne tényként, hanem a válság értelmezéséért folyó politikai küzdelem részeként kezelje.

9.4.8 Rövid összefoglaló

- A venezuelai kivándorlás 2014-től indulva 2026-ra hozzávetőleg 7,5–8,3 millió főt érintett kumulált becslés szerint, de a pontos szám bizonytalan a regisztrációs hézagok és az informális határátlépések miatt.
- A migráció három szakaszra tagolódik: előbb a képzett középosztály, majd a tömeges, társadalmilag diverzifikált kivándorlás, végül a családegyesítés és a tartós diaszpóra-formálódás időszaka.
- A fő fogadó országok Kolumbia, Peru, Chile és Brazília; a kontinensen kívül az Egyesült Államok és Spanyolország, ahol már korábbi migrációs láncok is léteztek.

- Kolumbia tízéves védelmi státuszt vezetett be, Peru nyitott politikából fokozatosan korlátozóbb irányba mozdult, Chile a határellenőrzést erősítette; a fogadó rendszerek kapacitáshiányai erőteljesen eltérnek.
- A diaszpóra heterogén, belső politikai törésvonalakkal; a remittancék a családok számára kulcsfontosságúak, de mértékük bizonytalan, és nem pótolják az állam összeomlását.
- A gazdasági helyreállítás politikai stabilizációt, az olajipari kapacitások újjáépítését, a humán tőke visszaszerzését vagy pótlását, valamint a nemzetközi szankciók enyhítését igényli; jelenleg a tartós diaszpóra forgatókönyve a legvalószínűbb.
- A migráció hosszú távon a dél-amerikai államközi viszonyokat és a regionális munkaerőpiacokat is átalakítja, és a venezuelai politikai vita központi elemévé vált.

9.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen módszertani okok miatt bizonytalan a venezuelai kivándorlók létszámának pontos meghatározása, és hogyan befolyásolja ez a fogadó országok politikáját?
2. Hasonlítsa össze Kolumbia, Peru és Chile válaszstratégiáját a venezuelai migrációra! Milyen tényezők magyarázzák a különbségeket?
3. Milyen belső törésvonalak jellemzik a venezuelai diaszpórát, és miért nem beszélhetünk egységes venezuelai emigráns közösségről?
4. Ismertesse a gazdasági helyreállítás négy feltételcsoportját! Melyik teljesülése a legnehezebb a jelenlegi körülmények között, és miért?
5. Milyen jövőbeli forgatókönyvek léteznek a venezuelai migrációra, és milyen tényezők döntik el, hogy melyik válik dominánssá?

10 Colombia a gyarmati korban és a függetlenség

10.1 Őslakos kultúrák és a spanyol hódítás

A mai Kolumbia területén a spanyol hódítás előestéjén nem egyetlen, egységes őslakos társadalom, hanem földrajzilag, nyelvileg és politikailag sokszínű közösségek hálózata létezett. Az Andok északi vonulatai közé ékelődő magasföldek, a karibi partvidék, a Magdalena folyó völgye és az Amazonas-medence peremterületei eltérő környezeti feltételeket kínáltak, amihez a helyi népek eltérő gazdasági, társadalmi és politikai szerveződésekkel alkalmazkodtak. A spanyol hódítás ezt a töredezett világot érte el a 16. század első felében, és néhány évtized alatt alapvetően átalakította. Az alábbi alfejezet először a prekolumbiánus társadalmak – elsősorban a **muisca** és a **tayrona** – jellemzőit, az arany és a só szerepét, majd az 1538-as bogotái alapításig vezető spanyol terjeszkedést, végül az **encomienda** és a gyarmati városok kialakulását tárgyalja.

10.1.1 A mai Kolumbia területének őslakos népei a spanyol hódítás előtt

A mai Kolumbia földrajzi magja három, egymással párhuzamosan futó andoki hegylánc, a Nyugati-, Középső- és Keleti-Kordillerák (Cordillera Occidental, Central, Oriental) által tagolt térség. A hegyek közötti magasföldi medencék, a folyóvölgyek és a karibi partvidék a hódítás előtt sűrűn lakott területek voltak, míg a trópusi esőerdők és az Amazonas felé eső keleti síkságok gyérebb népességűek maradtak. A nyelvi térkép ugyanilyen változatos volt: a **chibcha** nyelvcsaládhoz tartozó csoportok (muisca, tayrona, tunebo) mellett **karib** és **arawak** nyelveket beszélő közösségek is éltek a mai ország területén. A spanyol forrásokban később „indio” gyűjtőnéven emlegetett lakosok tehát nem alkottak közös politikai vagy kulturális egységet.

A régészeti leletek tanúsága szerint a mai Kolumbia területén több, egymástól függetlenül fejlődő kultúra virágzott. A déli **San Agustín** és **Tierradentro** környékén monumentális kőszobrok és föld alatti sírkamrák épültek; a mai **Quimbaya**, **Calima** és **Sinú/Zenú** régiókban kiemelkedő minőségű aranytárgyakat, kerámiát és vízrendezési munkákat hagytak hátra. Ezek a kultúrák nem alkottak birodalmat, hanem kisebb-nagyobb főnökségek és helyi közösségek formájában szerveződtek. A politikai hatalom általában egy-egy főnök (spanyolul *cacique*) kezében összpontosult, akinek tekintélye rokonsági hálózatokon, a termékeny földek ellenőrzésén és a rituális javak elosztásán nyugodott. A főnökség (spanyolul *cacicazgo*) kifejezés tehát nem egy központosított államot, hanem személyi függőségeken alapuló, gyakran versengő politikai egységeket jelöl.

A hódítás előtti össznépességre vonatkozóan nincsenek megbízható összeírások, csak becslések. A kutatók egy része a mai Kolumbia területének lakosságát 3–8 millióra teszi, mások alacsonyabb vagy magasabb értékeket valószínűsítenek. A bizonytalanság oka, hogy a spanyolok által készített korai adóösszeírások (például az 1560-as évek *visitas* jegyzékei) már a járványok után készültek, és nem tükrözik a hódítás előtti állapotot. A számokat ezért inkább nagyságrendi jelzésként érdemes kezelni.

10.1.2 Muisca társadalmak: só, arany és főnökségek

A Keleti-Kordillerák magasföldi medencéjében, az ún. **Altiplano Cundiboyacense** területén élt a chibcha nyelvű **muisca** (más írásmóddal *muysca*) népesség. A Bogotá, Tunja és Sogamoso környéki medencék hűvös, csapadékos éghajlata lehetővé tette a burgonya, kukorica, quinoa és más andoki növények termesztését. A mezőgazdasági termelés teraszokon és öntözött völgyekben folyt, a települések sűrűn követték a termékeny magasföldi sávokat. A muisca társadalom egyik legfontosabb erőforrása a **só** volt, amelyet a mai Zipaquirá, Nemocón és Sesquilé térségében bányásztak. A sót kősóból és sós forrásokból nyerték, majd formázva, tömbökben szállították. A sónak a muisca gazdaságban kettős szerepe volt: egyrészt alapvető élelmiszer-tartósítási és táplálkozási cikknek számított, másrészt széles körben elfogadott csereeszközként funkcionált. A sótömbök a távolsági kereskedelemben más régiók termékeire – például gyapotra, aranyra, tollakra – cserélődtek.

Az **arany** a muisca területen nem volt helyben bányászható nyersanyag; a fém nagyrészt a mai Antioquia és a Magdalena-völgy aranymosó vidékeiről, kereskedelmi úton érkezett. A muisca kézművesek az aranyat viaszveszejtéses eljárással öntötték, és apró, ember- vagy állat alakú felajánlási tárgyakat, ún. **tunjók**at készítettek belőle. Az arany nem töltött be általános fizetőeszköz-funkciót, hanem elsősorban rituális, presztízs- és társadalmi rangjelző szerepet játszott. A főnökök, papok és előkelők aranytárgyakban kifejezett státusza a közösségi ünnepek és a vallási szertartások során vált láthatóvá. A só és az arany együttes említése tehát nem azt jelenti, hogy a muisca társadalom „pénzgazdaságban” élt volna, hanem azt, hogy a csere és a presztízsjavak két, egymástól eltérő logikájú rendszere párhuzamosan működött.

Politikailag a muisca terület két nagy főnökségi központ köré szerveződött. A déli részt a **zipa** uralta, székhelye **Bacatá** (a mai Bogotá elődje) volt; az északi részt a **zaque** irányította **Hunza** (a mai Tunja) központtal. Emellett a vallási tekintély egyik fontos központja **Iraca** (a mai Sogamoso) volt, amelynek főpapja a napkultuszhoz kapcsolódott. A zipa és a zaque főnöksége nem központosított állam volt, mint az Andok déli részén lévő Inka Birodalom, hanem laza, belső rivalizálással terhelt szövetségi hálózat. Az alárendelt helyi főnökök megőrizték viszonylagos autonómiájukat, és a központi hatalom inkább adóztatási, hadi és rituális kötelezettségeken keresztül érvényesült. A spanyol források szerint a muisca társadalom rétegzett volt: elkülönült a főnöki elit, a papok, a harcosok, a köznép és a szolgák/kiszolgáltatottak csoportja, bár a kategóriák átjárhatósága és a kényszermunka mértéke vitatott.

A muisca vallás természeti erőket, égitesteket és mitikus ősöket tisztelt. A legfontosabb kultuszhelyek közé tartozott a **Guatavita-tó** (Laguna de Guatavita), amelyhez a spanyol krónikák szerint beavatási rítus kapcsolódott: az új uralkodó testét aranyporral borították, és egy tutajon a tó közepére vitték, ahol aranytárgyakat dobáltak a vízbe. Ez a rítus lett az alapja a későbbi **El Dorado** (spanyolul „az aranyozott”) legendának, amelyet a spanyolok felnagyítottak, és amely évtizedeken át hajtotta a kincskereső expedíciókat. A rítus pontos lefolyása és jelentése azonban csak spanyol közvetítésű, gyakran ellentmondó leírásokból ismert, ezért önálló muisca forrás híján óvatosan kell kezelni.

10.1.3 Tayrona és más karibi parti csoportok

A karibi partvidék és a mögötte emelkedő **Sierra Nevada de Santa Marta** hegyvonulat területén a chibcha nyelvű **tayrona** (más írásmóddal *tairona*) csoportok éltek. A tayrona települések a termékeny hegyoldalakon teraszos földművelést folytattak, és a meredek lejtőkön kőből épített teraszokkal, lépcsőkkel és csatornákkal tették művelhetővé a talajt. A régészeti feltárások – különösen a **Ciudad Perdida** (spanyolul „elveszett város”, helyi nevén Teyuna) lelőhelyen – kiterjedt kőépítészetet, utakat, tereket és lakóteraszokat tártak fel. A tayrona társadalom szintén

főnökségek hálózatából állt, és a part menti halászfalvak, valamint a hegyvidéki mezőgazdasági települések közötti cserekapcsolatokra épült. A tayrona aranyművesség és kerámia minősége arra utal, hogy a partvidéki kereskedelmi hálózatokban fontos közvetítő szerepet töltöttek be.

A tayrona lakosság a spanyol hódítás után nagyrészt visszavonult a Sierra Nevada magasabban fekvő, nehezen megközelíthető völgyeibe, és ezzel hosszú időre kivonta magát a gyarmati ellenőrzés alól. A mai **Kogi**, **Arhuaco** és **Wiwa** népek magukat a tayrona leszármazottainak tekintik, és a hegyvidéki teraszos földművelés, valamint a rituális hagyományok egyes elemeit a mai napig megőrizték. Ez a folytonosság azonban nem azt jelenti, hogy a tayrona társadalom változatlanul fennmaradt volna; a gyarmati időszak és a későbbi államépítés jelentősen átalakította e közösségek életét.

A karibi partvidék másik fontos csoportja a **zenú** (más néven Sinú) volt, amely a mai Córdoba és Sucre megyék mocsaras, alacsony fekvésű területein élt. A zenú közösségek kiterjedt csatorna- és töltésrendszereket építettek, amelyekkel az áradásokat szabályozták, és a mocsaras talajt mezőgazdasági művelésre alkalmassá tették. Aranyművességük, különösen a finom filigrán ötvösmunkák, a kolumbiai prekolumbiánus kultúrák egyik csúcspontját képviselik. A spanyol hódítás ezt a vízrendezési tudást nagyrészt felszámolta, és a zenú lakosság a járványok, a kényszermunka és a kultúraváltás következtében gyorsan megfogyatkozott.

10.1.4 A spanyol hódítás és 1538: Bogotá alapítása

A mai Kolumbia területére az első spanyol hajósok már az 1490-es évek végén eljutottak. **Alonso de Ojeda**, **Juan de la Cosa** és **Amerigo Vespucci** 1499–1500-ban végighajózott a karibi partvidéken, és a mai Kolumbia északi partjait is feltérképezte. A tartós spanyol jelenlét azonban csak a 16. század második évtizedétől alakult ki. A part menti **Santa Marta** városát **Rodrigo de Bastidas** alapította 1525. július 29-én, **Cartagena de Indias** pedig **Pedro de Heredia** vezetésével jött létre 1533. június 1-jén. Ezek a kikötők kezdetben a karibi kereskedelem és a rabszolga-kereskedelem állomásai voltak, és innen indultak a szárazföld belsejébe vezető expedíciók.

A mai Kolumbia belső területeinek meghódítása több irányból párhuzamosan zajlott. A legjelentősebb vállalkozás **Gonzalo Jiménez de Quesada** expedíciója volt, amely 1536-ban indult Santa Martából. A csapat a **Magdalena folyón** felfelé haladva, a trópusi betegségekkel, az ellenséges környezettel és a helyi csoportok támadásaival küzdve 1537-re érte el a Keleti-Kordillerák muisca fennsíkját. A spanyolok kihasználták a muisca főnökségek közötti rivalizálást, és viszonylag gyorsan elfoglalták Bacatát és Hunzát. A hagyományos dátum szerint **Santa Fe de Bogotá** alapítására **1538. augusztus 6-án** került sor, a muisca Bacatá település közelében. A pontos napot egyes krónikák eltérően adják meg, de az 1538-as évszám dokumentált.

Quesada expedíciójával közel egy időben délről **Sebastián de Belalcázar** érkezett, aki korábban Quito megalapításában vett részt, és 1537-ben **Popayán** városát hozta létre. Keletről, a mai Venezuela felől pedig a német származású **Nikolaus Federmann** (spanyolul Nicolás de Federmán) vezetett expedíciót a magasföldekre. A három hódító csapat 1539-ben találkozott a frissen alapított Bogotá környékén. Az eseményt gyakran a hódítás „versenyfutásaként” emlegetik, de a korabeli feljegyzések szerint a spanyolok között nem került sor fegyveres összecsapásra; a terület felosztását a spanyol korona később adminisztratív úton rendezte.

A muisca főnökségek katonai ellenállása a spanyol fegyverek, lovak és acélpengék technikai fölénye, valamint a helyi szövetségi rendszer megosztottsága miatt nem tudta megállítani a hódítást. A spanyolok által behurcolt **fertőző betegségek** – elsősorban a himlő, később a kanyaró és az influenza – azonban a fegyveres hódításnál is pusztítóbb hatásúak voltak. A járványok gyakran megelőzték a spanyol csapatokat, és a bennszülött lakosság jelentős részét elpusztították, mielőtt

azok közvetlen kapcsolatba kerültek volna a hódítókkal. A demográfiai összeomlás mértékét a kutatók többsége 80–90%-os veszteségre becsüli a 16. század folyamán, de a pontos arány régiónként változó, és forrásonként vitatott.

A hódítás egyik legismertebb, ám félreértésekkel terhelt következménye az **El Dorado** mítosz kialakulása volt. A Guatavita-tónál feltételezett aranykincsről szóló spanyol beszámolók hamar eltúlzott legendává váltak, és a 16–17. században számos expedíció indult a „aranyozott ember” vagy az aranyváros felkutatására. A spanyolok kísérletet tettek a tó lecsapolására is, és bár találtak aranytárgyakat, a várt kincset soha nem lelték meg. A mítosz alapja valós rituális gyakorlat lehetett, de az európai kincskereső narratíva ezt a vallási szokást a puszta kapzsiság tárgyává egyszerűsítette.

10.1.5 Encomienda és a gyarmati városok

A hódítást követően a spanyol korona a meghódított területek igazgatására és a munkaerő megszervezésére az **encomienda** intézményét vezette be. Az encomienda (spanyolul „megbízatás”) formálisan azt jelentette, hogy egy spanyol telepes, az **encomenderó**, megkapta egy adott őslakos csoport adójának beszedési jogát, cserébe köteles volt a rábízott közösség keresztény hitre tanítását és védelmét előmozdítani. A gyakorlatban az encomienda a bennszülött munkaerő és termékek kisajátításának intézményesült formája volt. Az encomenderók széles körben kényszermunkát alkalmaztak, a bányákban, mezőgazdasági birtokokon és háztartásaikban, és a korona által előírt védelmi és vallási kötelezettségeket gyakran figyelmen kívül hagyták. Az 1542-ben kiadott **Leyes Nuevas** (Új törvények) megkísérelte az encomienda öröklésének korlátozását és a visszaélések visszaszorítását, de a gyarmati elitek ellenállása miatt a végrehajtás a mai Kolumbia területén is részleges maradt.

A spanyol gyarmati uralom térbeli keretét a **gyarmati városok** adták. A legfontosabb korai alapítások – **Santa Marta** (1525), **Cartagena de Indias** (1533), **Popayán** (1537), **Santa Fe de Bogotá** (1538) és **Tunja** (1539) – a hódítás katonai és adminisztratív bázisai voltak. A városok elrendezése a spanyol gyarmati mintát követte: a központi főtér (plaza mayor) körül helyezkedett el a székesegyház, a kormányzói palota és a városi tanács, a **cabildo** épülete; a lakónegyedek sakktáblaszerű utcahálózatot alkottak. A városi tanács a spanyol telepesek helyi önkormányzati szerve volt, amely a földosztás, a piacok és a közrend ügyeiben járt el, de a bennszülött lakosok számára politikai részvételt nem biztosított.

A városok lakossága a 16. század folyamán gyorsan keveredett. A spanyol telepesek mellett afrikai rabszolgák, bennszülött munkások és fokozatosan növekvő számú kevert (mesztic) lakosság élt a településeken. A városokban koncentrálódott a hatalom, az egyház és a kereskedelem, míg a vidéki őslakos közösségek fokozatosan beékelődtek a gyarmati gazdaság perifériájára. A korábbi muisca, tayrona és zenú településhálózat nem tűnt el nyomtalanul, de a spanyol városi rendszer új térbeli és társadalmi hierarchiát hozott létre, amely a következő évszázadokban a kolumbiai állam és társadalom alapjává vált.

10.1.6 Források és bizonytalanságok

A prekolumbiánus Kolumbia és a spanyol hódítás megismerésének forrásai több típusba sorolhatók. Az írott elsődleges források szinte kizárólag spanyol szerzőktől származnak, és a hódítók, hivatalnokok vagy egyházi személyek nézőpontját tükrözik. Ilyen például **Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés** *Historia general y natural de las Indias* című krónikája, **Juan de Castellanos** verses krónikája (*Elegías de varones ilustres de Indias*) és **Pedro Simón** ferences szerzetes 17. század eleji *Noticias historiales* című munkája. Ezek a szövegek gazdag részleteket közölnek a muisca és tayrona szokásokról, azonban a hódítást legitimáló retorikával, a bennszülöttek

ábrázolásában elfogultsággal és gyakran pontatlan számadatokkal dolgoznak. Az őslakos népek saját írásos forrásai ebből az időszakból nem maradtak fenn, így a prekolumbiánus társadalmak megismerése közvetett.

A régészeti források – különösen a bogotái **Museo del Oro** gyűjteménye, a Zipaquirá sóbányái, a Ciudad Perdida feltárása és a San Agustín-i kőszobrok – pótolják az írott források hiányait, de értelmezésük gyakran vitatott. A leletek keltezése, a települések funkciója és a társadalmi rétegződés rekonstrukciója régészetenként eltérő lehet. A prekolumbiánus népességszám becslései ugyancsak széles sávban mozognak; a muisca lakosságot egyes kutatók 500 000 és 1,5 millió közé teszik, mások ennél óvatosabbak. A hódítás okainak értelmezésében is vita van: egyes történészek a spanyol katonai fölényt és a helyi szövetségeket hangsúlyozzák, míg mások szerint a járványok voltak a döntő tényezők, amelyek nélkül a spanyol hódítás nem járt volna ilyen gyors sikerrel.

Az El Dorado mítosz forráskritikája különösen tanulságos. A Guatavita-tónál leírt rítusról szóló beszámolók későbbi másolatokban és átdolgozásokban maradtak fenn, és nehéz elkülöníteni a megfigyelt eseményt a hódítók kincsvágyától és a későbbi legendaképzéstől. A spanyol források gyakran összemossák a muisca vallási szokást az általános „aranyváros” képzetével, ami a későbbi expedíciók téves célkitűzéseit táplálta. Ezért az El Dorado-történet vizsgálata egyszerre régészeti, történeti és emlékezettörténeti feladat.

10.1.7 Rövid összefoglaló

- A mai Kolumbia területén a spanyol hódítás előtt több, nyelvileg és politikailag különböző őslakos társadalom élt; kiemelkedett a chibcha nyelvű muisca főnökségi hálózat és a karibi partvidék tayrona csoportjai.
- A muisca gazdaság a magasföldi mezőgazdaságra, a só bányászatára és az arany presztízsjavak feldolgozására épült; a só csereeszközként, az arany rituális és társadalmi rangjelzőként szolgált, nem modern pénzként.
- A tayrona társadalom teraszos földműveléssel, kőépítészettel és aranyművességgel tűnt ki; leszármazottaik (Kogi, Arhuaco, Wiwa) a Sierra Nevada de Santa Marta hegyeiben részben megőrizték e hagyományok egyes elemeit.
- A spanyol hódítás több irányból zajlott; a Santa Martából induló Quesada-expedíció a Magdalena folyón felfelé haladva 1538-ban alapította Santa Fe de Bogotát, miközben délről Belalcázar, keletről Federmann is elérte a magasföldet.
- A járványok, a spanyol katonai fölény és a muisca főnökségek közötti rivalizálás együttesen vezetett a prekolumbiánus társadalmak gyors összeomlásához, de a tényezők súlya a szakirodalomban vitatott.
- Az El Dorado mítosz a muisca Guatavita-tavi rítus európai újraértelmezéséből született, és a spanyol kincskereső narratíva felnagyította a vallási szokást.
- Az encomienda intézménye formálisan az őslakosok védelmét és keresztény nevelését szolgálta, a gyakorlatban azonban kényszermunkát és adóztatást tett lehetővé, hozzájárulva a demográfiai katasztrófához.
- A gyarmati városok (Bogotá, Tunja, Cartagena, Popayán, Santa Marta) a spanyol uralom adminisztratív, egyházi és kereskedelmi központjai lettek, és új térbeli–társadalmi hierarchiát hoztak létre.

10.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a muisca főnökségek politikai szervezete az Inka Birodalom központosított államától, és hogyan befolyásolta ez a spanyol hódítás lefolyását?

2. Miért nem tekinthető a só és az arany a prekolumbiánus muisca gazdaságban modern értelemben vett pénznek, és milyen különböző társadalmi funkciókat töltöttek be?
3. Mely tényezők – katonai erő, járványok, helyi szövetségek – játszottak szerepet a muisca és tayrona társadalmak összeomlásában, és miért vitatott e tényezők egymáshoz viszonyított súlya?
4. Hogyan tértek el az encomienda gyakorlati működése a spanyol korona eredeti, formális szándékától, és miért voltak az 1542-es Új törvények korlátozott hatásúak?
5. Milyen forráskritikai nehézségeket vet fel az El Dorado mítosz vizsgálata, és hogyan különíthető el a muisca rítus a spanyol kincskereső legendától?

10.2 Az Új-Granada alkirályság

10.2.1 Az alkirályság létrehozása és a Bourbon-reformok

Az Új-Granada alkirályság (Virreinato del Nuevo Reino de Granada) létrehozása a spanyol korona 18. századi birodalmi átszervezésének egyik korai, de nem egyszeri eseménye volt. A 16–17. században a mai Colombia, Venezuela, Ecuador és Panama területe több, egymástól adminisztratív szempontból viszonylag elkülönült egységre oszlott: a terület nagy része a perui alkirályság alá tartozó Új-Granada Királyság (Nuevo Reino de Granada) része volt, amelynek központja Santafé de Bogotá (Audiencia de Santafé), a karibi partvidék pedig Cartagena kapitányságaként és audienciájaként működött. A 18. század elején a spanyol Bourbon-dinasztia hatalomra kerülése után a korona a birodalom gazdasági és katonai megerősítését tűzte ki célul, aminek része volt az adminisztratív egységek újrarajzolása is. A dokumentált tények közé tartozik, hogy 1717-ben V. Fülöp királyi rendelettel létrehozta az Új-Granada alkirályságot, ám ezt a döntést 1723-ban – elsősorban a fenntartás költségeire hivatkozva – visszavonták, majd 1739-ben véglegesítették. A tudományos konszenzus szerint a visszaállítás mögött a brit fenyegetés növekedése a Karib-térségben és a birodalmi védelem racionalizálásának igénye állt; vitatott viszont, hogy az alkirályság létrehozása mennyiben tekinthető a „modern” spanyol államreform előfutárának, és mennyiben csupán a meglévő intézmények átcímkézésének.

Az új alkirályság joghatósága magába foglalta az Új-Granada Királyságot, a Quitói Királyságot (a mai Ecuador), a Panamai Királyságot, valamint Venezuela tartományát, bár ez utóbbi 1777-ben kivált, amikor a spanyol korona létrehozta a venezuelai kapitányságot (Capitanía General de Venezuela). Az alkirályság fővárosa Santafé de Bogotá lett, ami egyszerre jelezte a belső andoki központ politikai súlyát és a tengerparttól való távolság okozta gyakorlati nehézségeket. Az alkirály (virrey) a korona közvetlen képviselője volt: feladata a pénzügyi igazgatás, a katonai védelem és az egyházi kinevezések felügyelete, de hatalmát a gyakorlatban az audienciák, a kormányzók és a helyi elitek erősen korlátozták. A hivatali hierarchiát a spanyol birodalmi jog részletesen szabályozta, ám a források azt mutatják, hogy a mindennapi kormányzást gyakran a helyi érdekcsoportokkal kötött informális alkuk formálták. Ezt a feszültséget a történeti irodalom a „gyarmati állam” és a „helyi társadalom” közötti alkudozásként írja le.

A 18. század második felében a Bourbon-reformok (Reformas Borbónicas) tovább alakították az alkirályság intézményeit. A reformok célja a bevételek növelése, a kereskedelem ellenőrzése és a korona hatalmának megerősítése volt a kreol elitekkel szemben. A legismertebb és leginkább dokumentált intézkedések közé tartozott a dohánymonopólium bevezetése, az adóigazgatás korszerűsítése, valamint a jezsuita rend 1767-es kiutasítása, amely az oktatásban és a missziókban betöltött szerepük miatt mély társadalmi nyomot hagyott. A reformok nyomán nőtt a korona által kinevezett, Spanyolországból érkező hivatalnokok (peninsulares) aránya, ami a kreol elit egy részében sértettséget és a hivatalokból való kiszorulás érzését erősítette. Ugyanakkor a reformokat nem szabad egységes, sikeres programként bemutatni: a bevezetésük egyenetlen

volt, a helyi érdekellenállás miatt több intézkedést módosítottak vagy részben visszavontak, és a kincstár bevételei sem nőttek mindenhol a várt mértékben. A kérdés, hogy a Bourbon-reformok mennyiben tekinthetők a későbbi függetlenségi mozgalmak okának, a történészek körében máig vitatott: egyesek a korona és a kreol elitek közötti törésvonal elmélyítését emelik ki, mások a reformok korlátozott hatását hangsúlyozzák, és a függetlenség okait a napóleoni háborúk okozta birodalmi válságban keresik.

10.2.2 Bogotá: közigazgatási központ és andoki társadalom

Santafé de Bogotá a 18. században az alkirályság közigazgatási, egyházi és kulturális központja volt, de gazdasági súlya korlátozottabb maradt, mint a bányavidékeké vagy a tengerparti kereskedővárosoké. A város a Bogotá-fennsíkon (Sabana de Bogotá) feküdt, az Andok keleti vonulatában, körülbelül 2600 méter magasan. A földrajzi elhelyezkedés meghatározta a környező gazdaságot: a fennsíkon mezőgazdasági termelés folyt, elsősorban búzát, árpát, burgonyát és kukoricát termesztettek, és állattartás is jelentős volt. A város lakosságának becsült száma a 18. század közepén 20 000 és 30 000 fő között mozgott, ami a korabeli spanyol-amerikai városok között közepes nagyságúnak számított; a számítások a korabeli adóösszeírásokon és egyházi anyakönyveken alapulnak, ám a források hiányosságai miatt a becslés bizonytalan. A lakosság többsége spanyol és őslakos felmenőkkel rendelkező mesztic volt, mellettük jelentős volt a spanyol származású kreol és a bevándorolt spanyol hivatalnokok, kereskedők aránya. Az afrikai rabszolgák és szabad fekete vagy mulatt (afrikai és európai felmenőkkel rendelkező) lakosok kisebb, de a háztartásokban és a városi szolgáltatásokban látható csoportot alkottak.

Bogotá politikai jelentősége az alkirályi udvar jelenlétéből és az érseki székhelyből fakadt. Az alkirályi palota, a királyi audiencia (Real Audiencia) és a kincstári hivatalok a város központjában összpontosultak, és ezek az intézmények a környező elit számára hivatali karrierlehetőséget, jogi viták fórumát és társadalmi presztízst kínáltak. A város társadalmi hierarchiáját a születés, a származás és a foglalkozás bonyolult összefonódása alakította. A 18. századi spanyol birodalomban a tisztségek viseléséhez gyakran „vér tisztaságát” (limpieza de sangre) igazoló dokumentumra volt szükség, ami azt jelentette, hogy a jelentkezőnek nem volt zsidó, muszlim vagy afrikai felmenője; ezt az intézményt azonban a gyakorlatban gyakran megkerülték, különösen akkor, ha a kérelmező kellő vagyonnal vagy kapcsolatokkal rendelkezett. A társadalmi rangot emellett a birtoknagyság, a városi ingatlanok, a hivatal és az egyházi cím együttesen határozta meg. A „nemesség” a spanyol-amerikai városokban nem katonai arisztokráciát jelentett elsősorban, hanem a régi hivatal- és földbirtokos családokból álló városi elitet, amelynek tagjai gyakran a cabildo (városi tanács) tisztségeit vásárolták vagy örökölték.

A városi társadalomban a nők helyzete a férfiakéhoz képest jogilag alárendelt volt, de a gyakorlatban a vagyonos özvegyek és az elit családok anyai ági vezetői jelentős gazdasági és családi befolyást gyakorolhattak. A nők a házasságkötéskor hozott hozomány felett részben rendelkeztek, és az öröklési jog lehetővé tette, hogy a birtokokat leányági örökösök is továbbvigyék. Az apácakolostorok – Bogotában több is működött – a nők számára a házasságon kívüli életforma és a műveltség egyik ritka intézményes keretét jelentették. Ugyanakkor a társadalmi mobilitás nemek szerint erősen eltért: a férfiak a hivatali pálya, a papság és a kereskedelem révén szélesebb nyilvános térben mozoghattak, míg a nők társadalmi szerepét elsősorban a háztartás és az egyházi keretek határozták meg. A mindennapi életről szóló ismereteink jórészt végrendeletekből, házassági szerződésekből, bírósági iratokból és egyházi anyakönyvekből származnak, amelyek a szegényebb rétegek életét csak közvetve világítják meg; az ő tapasztalataikról a történészek óvatos következtetésekre kényszerülnek.

10.2.3 Cartagena: erődváros, kikötő és rabszolgapiac

Cartagena de Indias az alkirályság karibi kapuja volt, és sok tekintetben Bogotával ellentétes világot képviselt. A város a mai kolumbiai karibi partvidéken, egy természetes öböl partján épült, és a spanyol birodalom egyik legfontosabb megerősített kikötőjévé vált. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a várost a 16. században alapították, és a 17–18. században a spanyol kincses flotta (Flota de Indias) egyik fő gyülekező- és javítóbázisaként működött. A város védelmére a spanyol korona hatalmas erődrendszert építtetett; a máig legismertebb része a San Felipe de Barajas erőd, amelynek bővítése a 18. században is folytatódott. Cartagena 1741-ben sikerrel verte vissza a brit flotta támadását, ami a város katonai hírnevét a birodalomban megerősítette; az eseményt a korabeli spanyol beszámolók diadalként értelmezték, a brit források viszont a vállalkozás hibáit emelték ki, így a hadjárat megítélése forrástípustól függően eltérő.

Cartagena gazdasági szerepe túlmutatott a katonai védelmen. A város a spanyol-amerikai kereskedelem egyik engedélyezett kikötője volt, ahonnan a belső területek terményeit – főként aranyat, kakaót, dohányt és bőröket – szállították Havannába, onnan pedig Spanyolországba. A kereskedelem ugyanakkor a spanyol monopóliumrendszer miatt szigorúan szabályozott volt, és a legális forgalom mellett kiterjedt csempészet folyt. A csempészet mértékét a történészek csak hozzávetőlegesen tudják becsülni, hiszen a jelenség természetéből adódóan nem hagyott hátra pontos nyilvántartásokat; a korabeli hatósági jelentések rendszeresen panaszkodtak a „tiltott kereskedelemre”, de a panaszok retorikája önmagában nem méri a jelenség súlyát. A tudományos konszenzus szerint a 18. századi karibi kereskedelem jelentős része az engedélyezett csatornákon kívül bonyolódott, és a csempészet a helyi elit egy részének fontos bevételi forrása volt.

Cartagena társadalmi szerkezetét a tengeri kereskedelem és a rabszolgaság határozta meg. A város volt az egyik legnagyobb spanyol-amerikai rabszolgapiac: a 16. század végétől a 19. század elejéig az afrikai foglyok tízezreit hozták be a kikötőn keresztül, hogy aztán a bányákba, az ültetvényekre, a haciendákra és a városi háztartásokba adják el őket. A rabszolga-kereskedelem mértékéről a kikötői nyilvántartások és a hajók dokumentumai adnak támpontot, de ezek a források sem teljesek, mert a csempészettel behozott rabszolgák egy része nem szerepelt a hivatalos listákon. A városban jelentős szabad afrikai és afro-leszármazott (mulatt, zambo) lakosság is élt; egy részük kézművesként, kiskereskedőként, matrózként vagy szolgaként dolgozott. A rabszolgaság intézményét a kasztrendszerbe illeszkedő jogi szabályok és a mindennapi erőszak együttesen tartották fenn, ám a rabszolgák nem voltak passzív áldozatok: szökések, lázadások és a szabad feketék közösségei (palenques, azaz szökevény rabszolgák telepei) mutatják az ellenállás változatos formáit. Cartagena közelében a San Basilio de Palenque települést a 17. században szökevény rabszolgák alapították, és ez a közösség a mai napig fennmaradt; az alapítás pontos időpontja vitatott, de a település létezése a 18. századi dokumentumokban jól nyomon követhető.

10.2.4 A gazdaság regionális szerkezete

Az Új-Granada alkirályság gazdasága nem volt egységes; a régiók közötti különbségek a földrajzhoz, a munkaerőhöz és a piacokhoz való hozzáféréshez igazodtak. A gazdaságot a történeti irodalom gyakran „regionális gazdaságok mozaikjaként” írja le, ami jobban kifejezi a valóságot, mint a „gyarmati gazdaság” egységes modellje. A legfontosabb exporttermék a bányászatból származó arany volt. A legnagyobb aranybányavidékek a mai Antioquia, Chocó és Popayán környékén feküdtek, ahol a termelés részben alluviális (folyóhordalékos) lelőhelyeken, részben kőzetbányákban folyt. A bányászat munkaerőigényét részben kényszermunkával, részben rabszolgamunkával, részben a helyi szabad munkásokkal fedezték. A munkaszervezet régiónként eltért: Chocóban az afrikai rabszolgák aránya magas volt, míg Antioquiában a szabad, vegyes származású kisvállalkozók is részt vettek a bányászatban. Az arany mennyiségéről a kincstári ötödadó (quinto real) nyilvántartásai adnak becslési alapot, de a csempészet és a bejelentési

kötelezettség megkerülése miatt a tényleges termelés magasabb lehetett, mint a hivatalos adatok. A tudományos konszenzus szerint a 18. század folyamán az aranytermelés növekedett, különösen Antioquiában, és ez a belső piac és a városiasodás egyik motorja lett.

A második jelentős termékcsoport a mezőgazdasági áruk voltak. A belső andoki fennsíkokon a termelés elsősorban a helyi városi piacokra irányult: búzát, árpát, kukoricát, burgonyát és hüvelyeseket termesztettek, valamint szarvasmarhát és juhot tartottak. A termelés szerveződését a nagybirtok (hacienda), a közepes gazdaság és az őslakos közösségi földek (resguardos) együttese alakította. A 18. században a spanyol korona több rendeletben próbálta védeni az őslakos közösségek földjeit, ugyanakkor a növekvő népesség és a piacorientált termelés nyomása a gyakorlatban gyakran a közösségi földek megvásárlásához vagy elfoglalásához vezetett. Ez a folyamat nem volt egységes: egyes régiókban az őslakos közösségek megőrizték földjeiket és belső önkormányzatukat, máshol a földek fokozatosan a magánbirtokokba olvadtak. A vita arról, hogy a 18. századi földviszonyok mennyiben tekinthetők a későbbi egyenlőtlenségek előzményének, a történeti irodalomban jelentős: a „második jobbágyság” és a „paraszti ellenállás” fogalmai körüli értelmezési viták a mai napig nem zárultak le.

A karibi partvidék és a Magdalena folyó völgye külön gazdasági régiót alkotott. Itt a meleg éghajlat lehetővé tette a kakaó, a cukornád, a dohány és a gyapot termesztését, amelyek közül a kakaó és a dohány exportra is került. A dohánymonopólium bevezetése a 18. század második felében a termelők és a korona közötti feszültség egyik forrása lett, mivel a monopoljogosítvány rögzített árakat kényszerített ki, és számos termelőt csempészetre vagy más növények termesztésére késztetett. A kakaó a venezuelai termelés mellett Új-Granadában is fontos jövedelemforrás volt, ám a termelés volumene a venezuelaiénál kisebb maradt. A 18. századi gazdasági adatok hiányosak: a kincstári iratok, a kikötői vámnyilvántartások és a magánlevelezések együttesen adnak képet, de a termelés és a forgalom teljes nagyságát a források természete miatt nem lehet pontosan rekonstruálni. A gazdaságtörténészek ezért gyakran „becslési intervallumokkal” dolgoznak, és a tendenciák leírására törekednek, nem pedig pontos számok közlésére.

10.2.5 Társadalmi hierarchia és a kasztrendszer

A 18. századi Új-Granada társadalma a spanyol birodalmi jogban és a mindennapi gyakorlatban egyaránt hierarchikus volt. A hivatalos jogi kategóriák két nagy csoportot különítettek el: a „köztársaságokat” (repúblicas), azaz a spanyolok köztársaságát és az őslakosok köztársaságát. Ez a kettősség azonban a valóságban nem fedte le a társadalom bonyolult összetételét, hiszen a meszticek, a szabad afrikai leszármazottak és a rabszolgák saját jogi helyzettel rendelkeztek, amelyet a gyarmati jog különböző rendeletekben, de nem egységesen szabályozott. A hétköznapi nyelv és a gyarmati dokumentumok a származás finomabb osztályozását használták; ezt a rendszert a szakirodalom összefoglalóan kasztrendszernek (sistema de castas) nevezi, bár maga a kifejezés a 18. századi forrásokban ritkábban fordul elő, mint a konkrét kategóriák: spanyol (español), kreol (criollo), mesztic (mestizo), mulatt (mulato), zambo (afrikai és őslakos felmenőkkel rendelkező), indio, fekete (negro), szabad színes (libre de color). A kasztrendszer nem volt merev, öröklődő faji osztályozás abban az értelemben, ahogyan a 20. századi faji törvények működtek: a besorolás gyakran a vagyoni helyzettől, a lakóhelytől, a foglalkozástól és a helyi társadalmi elfogadástól függött. A „faj” fogalmának akkori jelentése sem azonos a mai biológiai kategóriákkal; a korabeli források a vallást, a viseletet és a társadalmi rangot is a „calidad” (minőség) fogalmába olvasztották.

A társadalmi hierarchia csúcsán a Spanyolországból érkező hivatalnokok, a főpapok és a nagykereskedők álltak, de a helyi kreol birtokos családok is jelentős vagyont és befolyást halmozhattak fel. A kreolok közé tartoztak azok a családok, amelyek spanyol felmenőkkel büszkélkedhettek, de már Amerikában születtek; ők a gyarmati társadalom gazdasági elitjének fontos részét alkották,

és a városi tanácsokban, az egyházi testületekben és a bányászati vállalkozásokban is jelen voltak. A feszültség a peninsulares és a criollos között a 18. században növekedett, de ezt nem szabad kizárólag „születési" ellentétként leegyszerűsíteni: a valódi törésvonalak gyakran az adóterhek, a hivatali kinevezések és a kereskedelmi monopóliumok körül húzódtak, és az érdekek keresztezhették a születési kategóriákat. Például egy kreol bányatulajdonos és egy peninsulares adótisztviselő konfliktusa nem feltétlenül „nemzeti" vagy „proto-nacionalista" ellentét volt, hanem a gyarmati hatalom és a helyi vagyon közötti érdekütközés.

A társadalom alsóbb rétegei rendkívül heterogének voltak. A mesztic és a szabad színes lakosság a városokban kézművesként, kiskereskedőként, szolgaként vagy idénymunkásként dolgozott, vidéken pedig kisbérlőként, napszámosként vagy bányászként. A szabad színes lakosság jogi helyzete fokozatosan javult a 18. században: a korona bizonyos esetekben pénzért „fehérséget" igazoló okiratot (gracias al sacar) adott el, ami formálisan megszüntette a származásból eredő jogi korlátozásokat. Ezt az intézményt a történészek a társadalmi mobilitás ritka, de jelzésértékű lehetőségeként értelmezik; vitatott, hogy a gyakorlatban mennyire volt elterjedt, és hogy valóban javított-e a megvásárlók társadalmi helyzetén. Az őslakos közösségek jogi helyzete eltért a többi alávetett csoportétól: a korona elvileg védte az őslakosok földjeit és a közösségi önkormányzatot, cserébe fejadót (tributo) követelt tőlük. A gyakorlatban ez a védelem gyakran elégtelennek bizonyult a birtokosok terjeszkedésével és a kényszermunka (mita) örökségével szemben, de az őslakos közösségek a bírósági utat is használták jogaik védelmére. A peres iratok tanúsága szerint az őslakosok nem voltak passzív elszenvedői a gyarmati rendnek: panaszleveleket, beadványokat és tanúvallomásokat fogalmaztak meg, és ezek a dokumentumok a mai napig fontos forrásai a gyarmati igazságszolgáltatás működésének.

A rabszolgaság intézménye a társadalmi piramis alját jelentette, de a rabszolgák helyzete sem volt egységes. A bányákban és az ültetvényeken dolgozó rabszolgák életkörülményei a legnehezebbek közé tartoztak, míg a városi háztartásokban dolgozó rabszolgák némileg nagyobb mozgástérrel rendelkezhettek. A jog elvileg tulajdonként kezelte a rabszolgákat, de a gyakorlatban a rabszolgák saját cselekvőképessége – a munkamegtagadástól a szökéseken át a bírósági panaszokig – korlátozta a tulajdonos hatalmát. A 18. században a rabszolgák egy része pénzben megválthatta szabadságát (coartación), és a szabad színes lakosság így folyamatosan bővült. A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgaság eltörlésének kérdése a 18. században még nem került napirendre a birodalom egészében, de egyes felvilágosult szerzők és hivatalnokok írásaiban megjelent a bírálat. A rabszolgaság mindennapi erőszakát a korabeli bírósági iratok, az ültetvények feljegyzései és a rabszolgák későbbi visszaemlékezései dokumentálják, bár az utóbbiak közvetlen 18. századi formái ritkák, és gyakran közvetítőkön keresztül maradtak fenn.

10.2.6 Az egyház, az oktatás és a felvilágosodás

A katolikus egyház a gyarmati társadalom egyik legfontosabb intézménye volt, és szerepe messze túlmutatott a hitéleten. A 18. századi Új-Granadában az egyház irányította az oktatást, a jótékonyságot és a családi élet számos területét, valamint jelentős földbirtokokkal és jövedelmekkel rendelkezett. Az egyházi hierarchia csúcsán a bogotái érsek állt, akinek joghatósága a városra és a környező egyházmegyékre terjedt ki. A szerzetesrendek – a ferencesek, a domonkosok, az ágostonosok, majd a jezsuiták – missziókat tartottak fenn az őslakos területeken, és iskolákat, szemináriumokat működtettek a városokban. A jezsuiták 1767-es kiutasítása után oktatási intézményeik egy részét a korona más rendeknek adta át, de a rend távozása hosszabb távon az oktatás minőségének visszaesését és az őslakos missziók meggyengülését hozta egyes régiókban; ennek mértéke azonban vitatott, mivel a kiutasítás előtti állapotot is egyenlőtlenségek jellemezték.

Az egyház társadalmi ellenőrző szerepe a plébániai anyakönyveken, a házassági pereken és a szentségekkel kapcsolatos jogvitákon keresztül érvényesült leginkább. A házasságkötéseknél a felek

származása és társadalmi állása fontos szempont volt, de a gyakorlatban a „vegyes házasságok” nem voltak ritkák, különösen a városi szegényebb rétegek körében. A származási kategóriák átjárhatóságát mutatja, hogy az anyakönyvekben ugyanazon személyt eltérő időpontokban eltérő kategóriába sorolhatták; ez a forrástípus tehát nem tekinthető pontos „népszámlálásnak”. A kasztrendszer működésének ilyen eseti jellege arra int, hogy a „faji” osztályozást ne merev rendszerként, hanem rugalmas társadalmi jelölőként értelmezzük.

A 18. század második felében a felvilágosodás (Ilustración) eszméi a spanyol birodalomban is terjedtek, ám ez a folyamat nem azonos a franciaországi radikális felvilágosodással. Az új-granadai művelt elit egy része – hivatalnokok, papok, jogászok – olvasta a természetjog, a politikai gazdaságtan és a természettudományok irodalmát, és részt vett a korabeli tudományos expedíciókban. A legismertebb vállalkozás a José Celestino Mutis által vezetett botanikai expedíció volt, amely 1783-ban indult, és a mai Kolumbia területének növényvilágát dokumentálta. Az expedíció a tudományos kutatás mellett a kreol értelmiség önszerveződésének is példája volt, és a későbbi függetlenségi generáció számára a „haza megismerésének” fontos hivatkozási pontjává vált. Fontos azonban megjegyezni: az expedíció résztvevői nem feltétlenül gondolkodtak „nemzeti” keretben, és a felvilágosult eszmék nem vezettek közvetlenül a függetlenség követeléséhez. A 18. századi reformgondolkodás inkább a gyarmati gazdaság és igazgatás hatékonyabbá tételére irányult, nem pedig a birodalmi kötelék megszüntetésére.

10.2.7 Feszültségek, lázadások és a gyarmati rend korlátai

A 18. század második felében az Új-Granada alkirályságban több olyan tömegmozgalom bontakozott ki, amelyek a gyarmati adórendszer, a monopóliumok és a helyi hivatali visszaélések ellen irányultak. A legnagyobb és legismertebb az 1781-es comunero-felkelés (Insurrección de los Comuneros) volt, amely a mai Santander régióban, Socorro városában indult, majd több ezer résztvevővel Bogotá felé vonult. Az okok között a dohánymonopólium, az új adók és a spanyol hivatalnokok túlkapásai szerepeltek; a felkelők magukat „közösségnek” (común) nevezték, és a korona nevében követeltek igazságot, ami mutatja, hogy a mozgalom nem a monarchia ellen, hanem a rossz kormányzás ellen lépett fel. A felkelés végül tárgyalásokkal ért véget, de a hatóságok a megállapodás egyes pontjait később érvénytelenítették. A comunero-felkelés értékelése a történeti irodalomban vitatott: egyesek a későbbi függetlenségi mozgalom „előfutárának” tekintik, mások szerint a mozgalom céljai alapvetően a régi rend helyreállítására irányultak, és nem állt kapcsolatban a nemzeti függetlenség későbbi eszméjével. Az emlékezetpolitikai használat is erős: a 20. századi kolumbiai nacionalizmus előszeretettel ábrázolta a comunerókat a „nép ellenállásának” korai hőseiként, ami a források kritikai olvasását igényli.

A gyarmati rend korlátait az is mutatja, hogy a korona által bevezetett reformok nem tudták felszámolni a feketepiacot, a csempészetet és a helyi érdekek ellenállását. A 18. század végére az alkirályság intézményei egyszerre voltak erősek és sebezhetők: az adóbevételek nőttek, a katonai védelem megerősödött, ugyanakkor a társadalmi elégedetlenség forrásai is szaporodtak. A napóleoni háborúk 1808 utáni birodalmi válsága ezért éppen akkor érte a térséget, amikor a gyarmati intézmények egy részét a Bourbon-reformok már amúgy is feszültté tették. Hogy ez a feszültség mennyiben volt oka a függetlenségi hullámnak, és mennyiben csupán kísérőjelensége, a történészek máig vitatják. A dokumentumok azt mutatják, hogy a függetlenség kezdeti szakaszában a kreol elitek egy része a spanyol monarchia hűségét hangoztatta, és csak a hatalmi vákuum elhúzódásával fordult a teljes elszakadás gondolata felé – ez a folyamat a következő fejezet tárgya.

10.2.8 Források és bizonytalanságok

Az Új-Granada alkirályság 18. századi történetének rekonstrukciójához a források típusa és hiányossága alapvetően meghatározza a lehetséges állításokat. Az adminisztratív iratok – királyi rendeletek (reales cédulas), alkirályi utasítások, kincstári jelentések, audiencia-akták – a korona hivatalos perspektíváját rögzítik, és jó támpontot adnak az intézménytörténethez, de önmagukban nem mutatják meg a mindennapi társadalmi gyakorlatot. A helyi bírósági iratok, jegyzőkönyvek és végrendeletek közelebb visznek a társadalmi kapcsolatokhoz, de ezek a források is az írástudó elit és az intézmények által közvetített képet adják; a szegények, a rabszolgák és az őslakos közösségek hangja gyakran csak a hatósággal való konfliktuson keresztül hallható. A demográfiai adatok a 18. században becslések, mert a korabeli „népszámlálások” nem fedték le a teljes lakosságot, és a kategóriák jelentése is változott. A gazdasági adatoknál hasonló a helyzet: a kincstári bevételek és a kikötői vámok adatai irányadók, de a csempészet miatt nem tekinthetők teljesnek.

A vitatott kérdések közé tartozik a Bourbon-reformok hatásának megítélése. Egyes történészek szerint a reformok alapvetően megerősítették a gyarmati államot és növelték a bevételeket, mások szerint a reformok társadalmi költségei – az adóterhek, a monopóliumok, a kreol elitek kiszorítása – aláásták a birodalmi lojalitást. A comunero-felkelés értelmezése hasonlóan megosztott: a mozgalmat lehet „adólázadásként” olvasni, de lehet a gyarmati társadalom mélyebb feszültségeinek jeleként is. A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgaság mértékének becslései széles skálán mozognak; a pontos számokat a források hiányosságai miatt nem lehet meghatározni, és a mai számítások gyakran a későbbi abolicionista becslésekre támaszkodnak, amelyek maguk is vitatottak. A kasztrendszer értelmezése szintén vitatott: a régebbi szakirodalom merev faji hierarchiát látott benne, az újabb kutatások a kategóriák rugalmasságát és a társadalmi mobilitás lehetőségeit hangsúlyozzák.

10.2.9 Rövid összefoglaló

- Az Új-Granada alkirályság 1717-ben jött létre, majd 1723-ban felfüggesztették, és 1739-ben állították vissza; létrehozása a spanyol Bourbon-reformok része volt, amelyek a birodalmi védelem és a gazdasági bevételek erősítését célozták.
- Az alkirályság központja Santafé de Bogotá volt, míg Cartagena a karibi védelem és a rabszolga-kereskedelem kulcsfontosságú kikötővárosaként működött.
- A gazdaság regionális mozaikként írható le: a bányászat – elsősorban az arany – a legfontosabb exportszektor volt, a mezőgazdaság a belső piacokra termelt, a karibi partvidék pedig a kakaó, a dohány és a cukor termelésében tűnt ki.
- A társadalmi hierarchiát a származás, a vagyon, a hivatal és a foglalkozás bonyolult együttese alakította; a kasztrendszer kategóriái rugalmasak voltak, és a társadalmi mobilitás korlátozott, de létező lehetőségei is megfigyelhetők.
- A katolikus egyház az oktatás, a jótékonyság és a családi élet központi intézménye volt; a jezsuiták kiutasítása 1767-ben jelentős változást hozott az oktatásban és a missziókban.
- Az 1781-es comunero-felkelés a gyarmati adó- és monopóliumrendszer elleni tömegmozgalom volt; értékelése a történeti irodalomban vitatott, mert céljai nem feltétlenül a függetlenségre irányultak.
- A 18. század végére a Bourbon-reformok megerősítették az államot, de feszültségeket is szültek; a függetlenséghez vezető út nem közvetlenül a reformokból, hanem a birodalom 1808 utáni válságából bontakozott ki.

10.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen adminisztratív és katonai okokkal magyarázza a szakirodalom az Új-Granada alkirályság 1739-es visszaállítását, és miért tekinthető ez a magyarázat vitatottnak?
2. Hasonlítsa össze Bogotá és Cartagena társadalmi szerkezetét és gazdasági szerepét a 18. században! Mely földrajzi és gazdasági tényezők magyarázzák a két város közötti különbségeket?
3. Miért nem írható le az Új-Granada alkirályság gazdasága egységes modellként? Nevezzen meg legalább három eltérő regionális gazdaságtípust és azok fő termékeit!
4. Mit jelent a kasztrendszer rugalmassága a 18. századi gyarmati társadalomban? Milyen forrástípusok alapján állíthatjuk, hogy a besorolás nem volt merev?
5. Az 1781-es comunero-felkelés mennyiben értelmezhető a függetlenségi mozgalmak előzményeként, és miért vitatott ez az értelmezés a történészek körében?

10.3 A függetlenségi harc

A 18. század végi Bourbon-reformok megerősítették a spanyol állam ellenőrzését az Új-Granada alkirályság (Virreinato de Nueva Granada) területén, ugyanakkor növelték a helyben született **kreol** (criollo) elit elégedetlenségét, mert a magas hivatalokból továbbra is kiszorultak a Spanyolországból érkezett **peninsulares** (félszigetiek) javára. A napóleoni háborúk 1808-ban válságba sodorták a spanyol monarchiát: VII. Ferdinánd lemondatása és Joseph Bonaparte trónra kerülése megrendítette a gyarmati hatalom legitimitását. A függetlenségi harc Új-Granadában ezért nem egyetlen, jól szervezett nemzeti mozgalomként indult, hanem regionális elitek, városi rétegek, vidéki csoportok, rabszolgák és őslakos közösségek több irányú konfliktusainak sorozataként. Ez az alfejezet a junták megalakulásától a Gran Colombia kikiáltásáig követi az eseményeket, miközben megkülönbözteti a dokumentált tényeket a tudományos konszenzustól, a vitatott értelmezésektől és a későbbi emlékezetpolitikai állításoktól.

10.3.1 A junták kora: 1810–1816

A spanyol monarchia összeomlása 1808-ban az amerikai gyarmatokon is elindította a helyi **kormányzótanácsok** (juntas) megalakulását. A junták elméleti alapja az a régi spanyol jogelv volt, hogy a király nélkül a szuverenitás visszaszáll a népre, illetve annak közösségeire. Az Új-Granada alkirályságban azonban ez a folyamat nem egységesen zajlott. A főváros, Santa Fe de Bogotá mellett más városok – Cartagena de Indias, Cali, Popayán, Tunja, Antioquia – is saját juntákat hoztak létre, amelyek kezdetben a fogoly VII. Ferdinánd nevében kormányoztak, de gyorsan eltérő politikai irányokat vettek.

Az 1810. július 20-i bogotái események szimbolikus jelentőségűek, de a pontos lefolyás vitatott. A dokumentált tény az, hogy a városi creol elit tüntetést szervezett, amelynek során a spanyol származású kereskedő, José González Llorente ellen fordultak, és megalakították a **Legfelsőbb Juntát**. A hagyományos elbeszélés szerint a közvetlen ürügy egy virágos váza körüli incidens volt, amely lehetővé tette a tömeg mozgósítását. A modern történetírás azonban rámutat, hogy az esemény részben előre megtervezett elit akció volt, nem pedig spontán népmozgalom; a „virágos váza” epizódját később emlékezetpolitikai céllal emelték ki. A július 20-i dátum ma Kolumbia nemzeti ünnepe, de a kortársak számára még nem jelentett egyértelmű szakítást a monarchiával.

A juntáknak közötti viszony hamar feszültté vált. A fővárosi junta **centralista** álláspontot képviselt: egy erős központi hatalmat akart, amely az egész alkirályságot kormányozza. Ezt a nézetet elsősorban Antonio Nariño, a korábbi függetlenségi gondolkodó és politikus képviselte. A tartományi juntáknak ezzel szemben **föderalista** elrendezést szorgalmaztak, vagyis a helyi autonómia megőrzését. 1811-ben a tartományok egy része **Új-Granada Egyesült Tartományok** (Provincias Unidas de la Nueva Granada) néven föderációt hozott létre, amelynek központja Tunja lett. Bogotá viszont saját államot alakított **Cundinamarca** néven. A két oldal között fegyveres konfliktus tört ki, amelyet a kortársak és a későbbi történetírók egyaránt **Patria Boba** (bolond haza) korszaknak neveztek. A kifejezés azonban értékítéletet hordoz: a modern kutatás hangsúlyozza, hogy ezekben az években is zajlottak politikai kísérletek, választások, sajtóviták és alkotmányos tervezetek, így a „bolond haza” elnevezés a káosz mellett a politikai tanulási folyamatot is elfedi.

A belső polgárháború meggyengítette a függetlenségi mozgalmat, miközben a spanyol monarchia 1814-ben visszaállította VII. Ferdinánd trónját. A király nem ismerte el a juntákat, és fegyveres erővel akarta visszaállítani a gyarmati rendet. 1815-ben **Pablo Morillo** tábornok vezetésével expedíciós sereg érkezett. Morillo először Cartagena de Indias erődített kikötővárosát ostromolta meg. A város hónapokig ellenállt, de 1815 decemberében elesett; a kapituláció feltételeit a spanyolok megszegték, és a város lakosságát súlyos megtorlás érte. Ez a kegyetlenség dokumentált, bár a pontos áldozatszám vitatott.

A spanyol visszafoglalás 1816-ban érte el a belső területeket. Morillo csapatai bevonultak Bogotába, és a királypárti hatóságok **hadbíróságokat** (Consejo de Guerra) állítottak fel. A függetlenségi mozgalom számos vezetőjét kivégezték, köztük Camilo Torrest, Francisco José de Caldas természettudóst és Policarpa Salavarrieta (La Pola) fiatal varrónőt, aki hírszerzőként segítette a hazafias erőket. A kivégzések ténye jól dokumentált, a megtorlás áldozatainak teljes száma azonban bizonytalan, mert a korabeli összeírások hiányosak. A spanyol terror hatására a függetlenségi mozgalom illegalitásba szorult, és a harc a peremvidékekre tevődött át.

10.3.2 A visszafoglalás és a függetlenségi háború

A spanyol visszafoglalás időszakában a függetlenségi mozgalom vezetője **Simón Bolívar** lett. Bolívar caracasi születésű kreol földbirtokos volt, aki korábban már Venezuelában harcolt a függetlenségért. 1812-ben a venezuelai köztársaság összeomlása után Új-Granadába menekült, ahol megírta a **Manifiesto de Cartagena** (Cartagena kiáltvány) című elemzését. Ez a szöveg a köztársaságok bukásának okait a föderalista széttagoltságban, a fegyelem hiányában és a papság ellenállásában jelölte meg. Bolívar később visszatért Venezuelába, ahol 1813-ban meghirdette a **Decreto de Guerra a Muerte** (háború halálig) rendeletét. Ez a rendelet háborús bűncselekményekhez vezetett: a hazafiak a spanyol származású civileket is ellenségként kezelhették. A rendelet megítélése a történetírásban vitatott: egyesek a totális háború logikájának következményét látják benne, mások a későbbi caudillista erőszak előképét.

A spanyol visszafoglalás után Bolívar Jamaica szigetére menekült, ahol 1815-ben megírta a **Carta de Jamaica** (Jamaicai levél) című programiratát. Ebben a spanyol-amerikai államok jövőjéről elmélkedett, és felvázolta egy föderatív, republikánus berendezkedés lehetőségét. A levél nem hivatalos állami dokumentum, hanem politikai röpirat, de fontos forrása Bolívar gondolkodásának. 1816-ban Haiti elnöke, Alexandre Pétion támogatásával Bolívar partra szállt Venezuelában. A haiti támogatás feltétele a rabszolgaság eltörlésének ígérete volt. Bolívar ezt részben teljesítette: felszabadította a hazafias hadsereghez csatlakozó rabszolgákat, de a teljes emancipációt nem hirdette ki. Ez a kompromisszum a későbbi társadalmi feszültségek egyik forrása lett.

Bolívar 1817-re az Orinoco folyó vidékén épített ki bázist. A **llanerók** (síkvidéki pásztorok) támogatása döntőnek bizonyult. A llanerók vezére, **José Antonio Páez** kezdetben a spanyolok oldalán állt, majd átállt a hazafiakhoz. A llanerók szerepe a függetlenségi háborúban vitatott:

egyes történészek szerint a népi, félkatonai elem erősítette a mozgalmat, mások szerint elsősorban a helyi hatalmi viszonyok és a zsákmányszerzés motiválta őket. Annyi dokumentált, hogy a llanerók nélkül a hazafiak nem tudták volna fenntartani a háborút a síkságon.

A fordulat 1819-ben következett be. Bolívar az **Angosturai Kongresszus** (Congreso de Angostura) összehívása után úgy döntött, hogy az Andokon át meglepi a spanyol erőket Új-Granadában. A hadművelet az esős évszakban, a magas hegyi hágókon (Pisba-hágó) keresztül rendkívüli nehézségekkel járt. A hadsereg létszámára vonatkozó becslések 2 000 és 4 000 fő között szórnak; a források ellentmondásosak, mert a menetelés közben sokan meghaltak vagy dezertáltak. A túlélők 1819 júliusában értek le az új-granadai síkságra, és több kisebb összecsapásban meggyengítették a spanyol csapatokat.

10.3.3 A Boyacá-i csata és Bogotá elfoglalása

1819. augusztus 7-én a hazafiak és a spanyolok a **Boyacá-hídnál** (Puente de Boyacá) ütköztek meg. A csata dátuma és kimenetele dokumentált; a részt vevő csapatok létszámára és a manőverek pontos részleteire vonatkozóan azonban a korabeli beszámolók eltérnek. A hazafi sereg gyalogságát Francisco de Paula Santander vezette, a lovasságot Bolívar. A spanyol erők vereséget szenvedtek, és nagy részük megadta magát. A győzelem katonai jelentősége abban állt, hogy megnyitotta az utat a főváros felé.

A Boyacá-i csata nem jelentette a teljes Új-Granada felszabadítását. A spanyolok továbbra is ellenőrizték a déli területek egy részét (Pasto, Popayán), a karibi partvidéket és más régiókat. A csata mégis fordulópontnak bizonyult, mert a hazafiak bevonultak Bogotába, az alkirály elmenekült, és a spanyol közigazgatás összeomlott a központi területeken. A csata jelentőségét a kortársak is felismerték, de a későbbi nemzeti emlékezet a Boyacá-i győzelmet nagyobb eseménnyé stilizálta, mint amilyen a katonai realitások szerint volt. Ez az emlékezetpolitikai állítás, nem pedig történeti tény.

10.3.4 A Gran Colombia és a függetlenség intézményei

A Boyacá-i győzelem után a hazafiak politikai konszolidációba kezdtek. 1819 decemberében az Angosturai Kongresszus elfogadta az **Alaptörvényt** (Ley Fundamental), amely kikiáltotta a **República de Colombia** államot. Ez az állam egyesítette Venezuela és Új-Granada területét, és a történészek utólag **Gran Colombia** (Nagy-Kolumbia) néven különböztetik meg a mai Kolumbiától. A kortársak egyszerűen Colombiának nevezték az államot. Az alaptörvény elfogadásának ténye dokumentált, de az állam valós működőképessége már a kortársak körében is vitatott volt. A mesterséges konstrukciót sokan ideiglenesnek tekintették, és a regionális elitek közötti együttműködés hiánya hamar megmutatkozott.

A kongresszus Bolívárt elnökké, Santandert alelnökké választotta. Az állam intézményi kereteit a **Cúcuta-i Kongresszus** (1821) dolgozta ki. Az elfogadott alkotmány központosított államot hozott létre, amelyben a tartományok korlátozott autonómiával rendelkeztek. Ez a döntés feszültséget szült a föderalista hagyományokkal rendelkező tartományokban. Az alkotmány választójogot csak a vagyonos, írástudó férfiaknak biztosított, ami a lakosság döntő többségét kizárta a politikai részvételből. Ez a dokumentált tény rávilágít a függetlenség elit jellegére.

A Cúcuta-i Kongresszus a rabszolgaság kérdésében is döntött. A képviselők elfogadták a **szabad méh** (vientre libre) törvényt, amely kimondta, hogy a rabszolgák ezentúl született gyermekei szabadnak születnek, de meghatározott ideig szolgálniuk kell anyjuk urát. A teljes eltörlést nem hirdették ki. Ez a kompromisszum világosan mutatja, hogy a függetlenségi elit nem akarta

megsérteni a rabszolgatartók érdekeit. A rabszolgaság teljes eltörlése Új-Granadában csak 1851-ben valósult meg, tehát a függetlenség után még három évtizedig fennmaradt.

10.3.5 A függetlenség ára

A függetlenségi harc emberi és anyagi költségei hatalmasak voltak. A háború alatt a lakosság jelentős része elmenekült vagy meghalt; a városok elnéptelenedtek, a bányák és ültetvények tönkrementek, a kereskedelem megszakadt. A pontos áldozatszám nem ismert, mert a korabeli összeírások hiányosak, és a háborús körülmények között nem készültek megbízható statisztikák. A modern becslések közvetett forrásokra – egyházi anyakönyvekre, adóösszeírásokra, katonai jelentésekre – támaszkodnak, és széles bizonytalansági sávval rendelkeznek. Ezért minden ma idézett számadat becslés, nem mért adat.

A függetlenség a társadalmi hierarchiákat nem számolta fel. A kreol elit átvette a hatalmat, de a rabszolgák, a szabad színes bőrűek (**pardos**), az őslakosok és a nők jogi helyzete alig változott. A rabszolgák egy része a királypártiak oldalán harcolt, mert a spanyol hatóságok szabadságot ígértek; a hazafiak is toboroztak rabszolgákat, de a teljes emancipáció elmaradt. A rabszolgák döntése tehát nem ideológiai, hanem pragmatikus volt: mindkét oldalon a szabadság reménye motiválta őket. Az őslakos közösségek formálisan megszabadultak a **tributo** (fejadó) alól, de a földhöz jutás lehetősége korlátozott maradt, és a közösségi földek fokozatosan a nagybirtokosok kezébe kerültek. A nők a harcban hírszerzőként, futárként, ápolóként vettek részt, de a politikai jogokból kizárták őket; a korabeli források ritkán szólalnak meg a nők tapasztalatairól, így szerepük rekonstrukciója nehéz.

A háború a gazdasági szerkezetet is átalakította. A spanyol monopólium megszűnt, de a brit kereskedelem dominanciája erősödött. A belső vámhatárok és a regionális elitek közötti harcok továbbra is akadályozták az egységes piac kialakulását. A háború alatt megerősödött **caudillók** (regionális katonai vezetők) a későbbi politikai instabilitás forrásai lettek. A caudillismo megítélése a történetírásban vitatott: egyesek a központi hatalom gyengeségének következményét látják benne, mások a helyi társadalmak belső viszonyainak kifejeződését.

A függetlenség emlékezete is vitatott terület. A 19. század végétől a kolumbiai állam a Boyacá-i csatát nemzeti alapító eseményként ünnepelte, Bolívárt hősként állította be. Ez az emlékezetpolitikai állítás elhallgatta a rabszolgák, az őslakosok és a nők szerepét, és a háború erőszakos, megosztó jellegét. A mai történetírás igyekszik ezt a képet árnyalni, és a függetlenséget nem egységes nemzeti diadalként, hanem többirányú konfliktusként értelmezni. Bolívar személye is vitatott: egyesek diktatórikus hajlamait hangsúlyozzák, mások a republikánus eszményekért tett áldozatait. A Gran Colombia szétesése (1830–1831) pedig azt mutatja, hogy a függetlenségi egység törékeny volt.

10.3.6 Források és bizonytalanságok

A függetlenségi harc eseményeit elsősorban korabeli katonai jelentésekből, jegyzőkönyvekből, kiáltványokból és levelekből ismerjük. Bolívar írásai, a junta jegyzőkönyvek, Morillo jelentései és a kortárs sajtó alapvető források. A spanyol és a hazafias beszámolók gyakran ellentmondanak egymásnak; a hadtörténeti események rekonstrukciója ezért vitákkal terhelt. A Boyacá-i csata lefolyásának részletei például eltérően szerepelnek a résztvevők emlékirataiban. Továbbá a korabeli források többsége az elit nézőpontját tükrözi, így az alulról jövő részvétel – a rabszolgák, a szabad színes bőrűek, az őslakosok és a nők szerepe – dokumentálása hiányos. Ezt a hiányt a modern történetírás részben más forrástípusokkal – egyházi anyakönyvekkel, adóösszeírásokkal, bírósági iratokkal – próbálja pótolni.

Az áldozatok számáról nincs megbízható adat. A korabeli összeírások hiányosak, a háborús években a közigazgatás összeomlott. A ma idézett becslések általában közvetett forrásokra épülnek, és széles bizonytalansági sávval rendelkeznek. A háborús pusztítás mértéke is csak részben rekonstruálható, mert a háború alatt keletkezett dokumentumok jelentős része elveszett.

A „Patria Boba” kifejezés értékelése vitatott: egyesek a junták időszakának káoszát hangsúlyozzák, mások a politikai kísérletezés és a helyi autonómia jelentőségét. A modern kutatás inkább az utóbbi értelmezést támogatja, de a kérdés nincs lezárva. Hasonlóképpen a Gran Colombia megítélése is vita tárgya: egyes történészek szerint mesterséges képződmény volt, amelyet Bolívar személyes ambíciója tartott össze; mások szerint a regionális elitek közötti együttműködés kísérlete, amely a spanyol fenyegetés megszűnése után bomlott fel. A kérdés összekapcsolódik a nemzeti mítoszokkal, ezért ma is érzékeny.

A llanerók szerepének értelmezése sem egységes. A korabeli források gyakran barbárnak, fegyelmezetlennek ábrázolják őket; a későbbi nacionalista történetírás viszont a népi ellenállás hőseivé emelte. A modern kutatás igyekszik a llanerókat saját társadalmi logikájuk szerint értelmezni, nem pedig külső kategóriákkal. Mindez arra figyelmeztet, hogy a függetlenségi harc története nem választható el a forráskritikától és az emlékezetpolitika elemzésétől.

10.3.7 Rövid összefoglaló

- A napóleoni válság nyomán Új-Granadában 1810-ben helyi junták alakultak, amelyek kezdetben a fogoly király nevében kormányoztak, majd a függetlenség felé mozdultak.
- A junták közötti föderalista-centralista viták polgárháborúhoz vezettek; ezt az időszakot nevezték utólag „Patria Boba” (bolond haza) korszaknak, de a kifejezés értékítéletet hordoz.
- A spanyol visszafoglalás (1815–1816) kegyetlen megtorlással járt, és a függetlenségi mozgalmat illegalitásba szorította.
- Simón Bolívar haiti támogatással tért vissza, és 1819-ben az Andokon át meglepő hadjárattal Új-Granadába vonult.
- A Boyacá-i csata (1819. augusztus 7.) lehetővé tette Bogotá elfoglalását, de nem zárta le a háborút.
- A Gran Colombia (República de Colombia) 1819-ben jött létre, egyesítve Venezuelát és Új-Granadát; Quito 1822-ben csatlakozott, de a belső feszültségek hamarosan aláásták.
- A függetlenség ára hatalmas volt: emberi veszteségek, gazdasági pusztulás, a társadalmi hierarchiák fennmaradása, a rabszolgaság eltörlésének elhalasztása.
- A függetlenségi harc emlékezete a nemzetépítés során mitizálódott; a mai történetírás a több szempontú, kritikai értelmezést keresi.

10.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a napóleoni válság az 1810-es új-granadai junták megalakulásához, és miért voltak a junták közötti viták polgárháborúhoz vezető tényezők?
2. Elemezze Bolívar szerepét a függetlenségi harcban: milyen katonai és politikai döntései voltak meghatározóak, és milyen viták övezik?
3. Miért volt a Boyacá-i csata döntő fordulat, de miért nem jelentette a háború végét? Milyen területek maradtak királypárti kézen?
4. Milyen társadalmi csoportok vettek részt a függetlenségi harcban, és hogyan alakult a helyzetük a harc után? Miért maradt fenn a rabszolgaság?
5. Hogyan változott a függetlenségi harc történeti értelmezése a 19. századtól napjainkig? Milyen forráskritikai problémák merülnek fel?

10.4 A 19. századi állam és a polgárháborúk

A függetlenségi háború lezárása után a mai Kolumbia és Panama területén megszerveződő állam – ekkor még **Új-Granada** (Nueva Granada) – korántsem rendelkezett azokkal a központi intézményekkel, amelyeket a nemzetállamoktól a 19. században megszokhatnánk. A hadsereg, az adórendszer és az igazságszolgáltatás gyenge volt, a hatalom a regionális elitek, nagyvárosi patríciusok és helyi **caudillók** kezében oszlott meg, a többségi lakosság – földművesek, kézművesek, volt rabszolgák, őslakos közösségek – pedig a politikai döntésekből szinte teljesen ki volt zárva. Ebben az alfejezetben azt a folyamatot követjük nyomon, ahogyan a 19. századi Új-Granadában kialakult a **liberális–konzervatív** szembenállás, ahogyan az egymást követő polgárháborúk formálták az államot, és ahogyan Rafael Núñez és a **Regeneración** a század végére központosított, katolikus-konzervatív rendszert hozott létre. A cél nem a „jó” és a „rossz” oldal megítélése, hanem annak megértése, hogy az alkotmányos formák mögött milyen társadalmi, gazdasági és regionális érdekek húzódtak meg. Az alfejezet szorosan kapcsolódik A függetlenségi harc örökségéhez, amennyiben a függetlenségi háborúk által felszínre hozott regionális és társadalmi feszültségek a 19. század további évtizedeiben intézményes politikai konfliktusokká váltak.

10.4.1 A liberális reformok kora (1849–1854)

A 19. század közepére Új-Granadában egyértelműen elkülönült két politikai tábor, amelyeket a kortársak **liberálisnak** (liberalismo) és **konzervatívnak** (conservadurismo) neveztek. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a megnevezések nem a mai pártpolitikai kategóriákat jelölik: a korabeli liberálisok elsősorban a szabad kereskedelem, az egyéni jogok, az állam és az egyház szétválasztása, valamint a föderatív államszervezet hívei voltak, míg a konzervatívok a központi hatalom erősítését, a katolikus egyház kiváltságainak megőrzését és a gyarmati korból örökölt társadalmi rend védelmét képviselték. A két csoport nem tömegpártként működött, hanem helyi és regionális elitek, földbirtokosok, kereskedők, egyházi vezetők és városi értelmiségiek laza hálózataként.

Az 1849–1854 közötti időszak a liberális reformok csúcspontja volt, elsősorban José Hilario López elnöksége alatt (1849–1853). A reformok több területet öleltek fel. 1851-ben törvény mondta ki a **rabszolgaság eltörlését** – ez a kolumbiai területen már a függetlenségi háborúk idején is vitatott kérdés volt, de a végleges felszabadítás ellentételezést írt elő a rabszolgatartóknak, és a tényleges végrehajtás regionálisan egyenetlen maradt. Ugyanebben az évben eltörölték az egyházi **tizedet** (diezmo), amely a katolikus egyház bevételének alapját képezte, és bevezették a földadót. A kormányzat korlátozta a halálbüntetést, bővítette a sajtószabadságot, és 1850-ben kiutasította a jezsuita rend tagjait. A reformcsomaghoz tartozott a **szabadkereskedelem** (libre cambio) politikája is, amely a védővámok lebontásával a kézművesek és a belső piacra termelő kisvállalkozók rovására kedvezett az importnak.

A liberális intézkedések mögött egy sajátos társadalmi koalíció állt: a tengerparti kereskedők, a kávéexportőrök, a fiatal városi értelmiség és egyes kézműves rétegek a gazdasági nyitásban, az egyház befolyásának csökkentésében és az állam demokratizálásában látták a haladás útját. A konzervatív tábor viszont a nagybirtokos arisztokráciából, a katolikus hierarchiából és a vidéki elitekből szerveződött, amelyek számára a rabszolgaság eltörlése és a tized megszüntetése egyszerre jelentette anyagi és szimbolikus hatalmuk megingását. A reformok végrehajtása során ráadásul a földbirtokviszonyok sem maradtak érintetlenek: a korszakban megindult a közösségi földek, az őslakos **resguardók** és az egyházi birtokok felosztása és privatizációja, ami a földnélküli tömegek kárára erősítette a nagybirtokrendszer kiterjedését.

A konzervatív ellenállás hamarosan fegyveres felkelésbe torkollt. 1851-ben Cauca és Antioquia tartományokban törtek ki konzervatív lázadások a liberális kormány ellen, amelyeket a kormányerők levertek. 1854-ben José María Melo tábornok – aki a kézművesek és a liberálisok

egy részének támogatását élvezte – puccsot hajtott végre, részben a szabadkereskedelem által tönkretett kisiparosok elégedetlenségére támaszkodva. Melo hatalmát azonban a liberális és konzervatív elitek egyaránt törvénytelennek tekintették, és közös erővel megdöntötték; ez a rövid epizód jól mutatja, hogy a 19. századi kolumbiai politikai konfliktusok nem írhatók le pusztán kétpárti szembenállásként, mert a társadalmi kérdések időnként keresztbe metszették az elitek pártpolitikai vitáit.

10.4.2 A polgárháborúk kora (1851–1863)

A liberális reformok és a konzervatív ellenállás közötti feszültség a következő két évtizedben többször is polgárháborúvá szélesedett. A konfliktusok okai között egyaránt szerepelt az állam és az egyház viszonyának rendezése, a föderalizmus vagy centralizmus kérdése, valamint a regionális elitek hatalmi vetélkedése. A korabeli „polgárháború” (guerra civil) megnevezés tágabb volt, mint a mai fegyveres konfliktus fogalma: gyakran helyi milíciák, caudillók vezette csapatok és rendszertelen alakulatok csaptak össze, miközben a központi kormányzat csak korlátozottan volt képes ellenőrzése alatt tartani az ország területét.

Az 1860–62 közötti háború Tomás Cipriano de Mosquera nevéhez köthető, aki a liberális szövetségi irányzat vezetőjeként fellázadt a konzervatív Mariano Ospina Rodríguez kormánya ellen. Mosquera győzelme után az 1863-ban összeülő alkotmányozó gyűlés a föderalista elveket kodifikálta, és az ország neve **Egyesült Államok Kolumbia** (Estados Unidos de Colombia) lett. A polgárháborúk időszakában a központi állam egyértelműen meggyengült, a regionális kormányzatok – a szövetségi államok – önálló hadsereget, költségvetést és külpolitikai kezdeményezéseket is fenntarthattak. A konfliktusok alatt a felek gyakran a szegényparaszti tömegeket sorozták be, ami a vidéki lakosság körében ellenállást és további elvándorlást okozott.

A polgárháborúk áldozatainak száma a mai napig vitatott. A korszak hivatalos jelentései gyakran hiányosak, a helyi levéltárak pedig töredékesen maradtak fenn. A történészek általában egyetértenek abban, hogy a harcok több tízezer halottat követelhettek, de a becslések széles skálán mozognak, és a közvetett áldozatok – éhínség, járványok, lakóhelyük elhagyása – még kevésbé dokumentáltak. Ez a bizonytalanság is jelzi, hogy a 19. századi polgárháborúk társadalomtörténete még feltáratlan terület.

10.4.3 A Rionegro-i alkotmány és a szövetségi állam (1863–1885)

Az 1863-as **Rionegro-i alkotmány** a maga nemében radikális föderalista dokumentum volt. Az ország kilenc szövetségi államra oszlott, amelyek saját alkotmánnyal, elnökkel és törvényhozással rendelkeztek. A központi kormány elnökét két évre választották, és jogköreit erősen korlátozták. Az alkotmány kimondta az **állam és az egyház szétválasztását**, az egyházi vagyon elkobzását (desamortización), a világi oktatás bevezetését és a hadsereg radikális csökkentését. A szövetségi államok nagy önállósága a regionális elitek hatalmát erősítette, míg a központi kormányzat adóbevételei és katonai ereje minimálisra zsugorodtak.

A Rionegro-i alkotmány időszaka egybeesett a **kávéexport** gyors felfutásával. A 19. század második felében a kávé vált a kolumbiai gazdaság húzóágazatává, ami új földterületek művelésbe vonását, a közlekedés fejlesztését és a vidéki társadalom átalakulását hozta. A kávétermelés azonban nem egységesítette a társadalmat: a nagybirtokos kávézó elitek mellett sok kis- és közepes birtokos is bekapcsolódott a piacra, ugyanakkor a bővülő export miatt a korábban közösségi használatban lévő földek felosztása és eladása felgyorsult. A földnélkülivé váló parasztok egy része bérmunkásként dolgozott a kávéültetvényeken, mások a városokba vándoroltak. A földkérdés így közvetlen összefüggésbe került a politikai erőszakkal: a helyi hatalmi viszonyok, a földtulajdonlás és a pártpolitikai lojalitás gyakran összefonódott.

A szövetségi állam egyházpolitikája különösen éles konfliktusokat szült. A katolikus egyház a liberális intézkedéseket – a szerzetesrendek kiutasítását, az oktatás szekularizációját, a polgári házasság bevezetését – nyíltan elutasította, és híveit a kormányzat ellen mozgósította. Az 1876–77-es polgárháború, amelyet gyakran a „vallásháború" néven is emlegetnek, a katolikus egyház és a konzervatív erők felkelésével indult a világi oktatási rendszer bevezetése ellen. A konfliktusból a liberális kormány került ki győztesen, de a kompromisszum hiánya tovább mélyítette a társadalmi szakadékot.

A szövetségi rendszer gyengesége a 1880-as évekre nyilvánvalóvá vált. A központi kormányzat képtelen volt stabil adórendszert fenntartani, a regionális caudillók egymással és a központtal is szembeszálltak, a gazdasági nyitás pedig a belső piacot és a kézművességet tovább zsugorította. Az ország hitelezői – főként brit befektetők – is egyre rosszabb feltételek mellett voltak hajlandók finanszírozni az államot. Ebben a válságos helyzetben lépett színre Rafael Núñez, aki a szövetségi rendszerből kiábrándulva a központosítás és az egyházzal való kiegyezés programját hirdette meg.

10.4.4 A Regeneración (1885–1903)

Rafael Núñez politikai pályája jól mutatja a korabeli pártpolitikai lojalitások rugalmasságát: a liberális oldalról induló politikus a század végére a konzervatív erőkkel szövetkezve alapozta meg a **Regeneración** néven ismert irányzatot. Az 1885-ös polgárháborúban a Núñez-vezette kormányerők győzelmet arattak a radikális liberális szövetségi erők felett, ami lehetővé tette az alkotmányos rend átalakítását. Az 1886-ban elfogadott új alkotmány felszámolta a szövetségi államok önállóságát, és egységes, központosított **Colombia Köztársaságot** (República de Colombia) hozott létre – ekkor vette fel az ország ma is használt nevét. Az elnöki hatalom megerősödött, a szövetségi államokból megyék lettek, a hadsereg pedig újra központi irányítás alá került.

A Regeneración ideológiája a „rend és haladás" jelszavára épült. Núñez és hívei a szövetségi rendszer anarchiájával szemben a központi hatalom helyreállítását, a katolikus egyházzal való szövetséget és a spanyol gyarmati örökség pozitív újraértékelését hirdették. Az 1887-es **konkordátum** (concordato) a Vatikánnal az egyházat a kolumbiai állam alapjává tette: a katolikus egyház kapta vissza az oktatás ellenőrzését, a házasságkötés és a temetkezés egyházi szabályozás alá került, az állam pedig anyagi támogatást biztosított a papságnak. Az egyház és az állam szétválasztása megszűnt, és a katolikus vallás az államvallás státusát kapta.

A Regeneración nem pusztán politikai fordulat volt, hanem a társadalmi rend megszilárdításának programja is. Az új rezsim a földbirtokos elitek, a katolikus hierarchia és a konzervatív caudillók koalíciójára támaszkodott, miközben a liberális ellenzéket elnyomta, a sajtót korlátozta, és a választójogot tovább szűkítette. A nők, a szegényparasztok, a volt rabszolgák és az őslakos közösségek továbbra is kizártak maradtak a politikai életből. A kormányzat centralizációja azonban nem számolta fel a regionális eltéréseket: Antioquia, a Karib-part vagy a keleti síkságok továbbra is saját belső dinamikával rendelkeztek, és a helyi elitek hatalma gyakran tovább élt az új intézményi keretek között is.

A 19. század végére tehát Kolumbiában létrejött egy olyan állami modell, amely a következő évtizedek politikai fejlődését is meghatározta. A két párt – a Liberális és a Konzervatív – a Regeneración után formálisan is megszilárdult, de a választójog korlátozottsága és a vidéki erőviszonyok miatt a pártok továbbra is elitek közötti szövetségek maradtak. A központosított állam ugyan erősebb volt, mint a szövetségi korszakban, de a társadalmi egyenlőtlenségek, a földkérdés és a regionális feszültségek mind megőrződtek. Ezek a feszültségek a 20. században – amint azt a későbbi fejezetek tárgyalják – újra és újra erőszakos konfliktusokban törtek felszínre.

10.4.5 Források és bizonytalanságok

A 19. századi kolumbiai állam és a polgárháborúk történetének forrásbázisa viszonylag gazdag, de egyenetlen. Az alkotmányszövegek, törvények és rendeletek megbízható elsődleges források, amelyekből az intézményi változások pontosan rekonstruálhatók. Hasonlóképpen rendelkezésre állnak a pártprogramok, a kongresszusi viták jegyzőkönyvei és a kormányzati jelentések. A korabeli sajtó – például a liberális és konzervatív lapok – bőséges, de elfogult forrást kínál, ezért mindig a kiadó politikai álláspontjának figyelembevételével kell olvasni. A résztvevők emlékiratai és levelezései értékesek, de szubjektívek; a külföldi diplomaták jelentései pedig gyakran rávilágítanak olyan belső feszültségekre, amelyeket a helyi források elhallgatnak vagy szépítenek.

A historiográfiai viták középpontjában több kérdés áll. Az egyik legfontosabb vita a polgárháborúk társadalmi jellegére vonatkozik: egyes történészek a konfliktusokat elsősorban az elitek közötti hatalmi és gazdasági vetélkedésként értelmezik, míg mások a földkérdést, a szegényparasztok és a kézművesek elégedetlenségét hangsúlyozzák. A liberális reformok hatásának megítélése is vitatott: a rabszolgaság eltörlése és az egyház kiváltságainak megszüntetése egyes értelmezések szerint a modern állam alapjait rakták le, mások szerint viszont a nagybirtokos elitek hatalmát konzerválták, mert a földprivatizáció a kisbirtokosokat sújtotta. A Regeneración értékelése hasonlóan megosztó: a konzervatív álláspont a központi állam megerősítését és a társadalmi rend helyreállítását emeli ki, míg a kritikus nézőpont a katolikus egyház hatalmának visszaállítását és a politikai szabadságjogok korlátozását kifogásolja.

Ami a bizonytalan vagy kevéssé ismert területeket illeti, mindenekelőtt a polgárháborúk áldozatainak számát kell említeni. A 19. századi összeírások hiányosak, a helyi levéltárak sok esetben elvesztek, és a korabeli beszámolók gyakran túloznak vagy alábecsülnek. A vidéki tömegek tényleges részvétele és tapasztalata kevéssé dokumentált: az írástudatlan parasztok, a volt rabszolgák és a nők hangja ritkán jelenik meg a fennmaradt forrásokban. A regionális eltérések természetét is csak töredékesen ismerjük, különösen az ország peremvidékein. Ezért minden olyan állítás, amely a polgárháborúk átfogó társadalmi hatására vonatkozik, óvatos, becsléseken alapuló megfogalmazást igényel.

10.4.6 Rövid összefoglaló

- A függetlenség után Új-Granadában a központi állam gyenge maradt, a hatalom a regionális elitek és caudillók kezében oszlott meg, a gyarmati társadalmi hierarchia fennmaradt.
- A 19. századi liberális–konzervatív szembenállás az állam és az egyház viszonya, a centralizmus/föderalizmus és a gazdaságpolitika körül forgott; a pártok laza elithálózatok voltak, nem tömegpártok.
- Az 1849–1854 közötti liberális reformok – a rabszolgaság eltörlése, a tized megszüntetése, a jezsuiták kiutasítása, a szabadkereskedelem – egyszerre szolgálták a modernizációt és erősítették a konzervatív ellenállást.
- A polgárháborúk (1851, 1854, 1860–62, 1876–77, 1885) az országot pusztították, és a kávégazdaság felemelkedése közben a földprivatizáció feszültségeket élezett.
- Az 1863-as Rionegro-i alkotmány szövetségi államot hozott létre, de a központi hatalom gyengesége instabilitáshoz vezetett, és lehetővé tette a regionális caudillók megerősödését.
- Rafael Núñez és a Regeneración az 1886-os alkotmánnyal központosított, katolikus-konzervatív államot hozott létre, és az 1887-es konkordátum visszaadta az egyháznak az oktatás és a társadalmi élet szabályozását.
- A 19. század végére kialakult kétpárti rendszer és a központosított állam a 20. századi politikai fejlődés alapjává vált, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek és a regionális feszültségek megőrződtek.

10.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a 19. századi liberális és konzervatív tábor társadalmi bázisa és államfelfogása?
2. Hogyan kapcsolódott össze a kávégazdaság felemelkedése a földprivatizációval és a polgárháborúkkal, és milyen következményei voltak a vidéki társadalomra?
3. Miért vezetett a Rionegro-i alkotmány szövetségi rendszere a központi hatalom megerősítésének igényéhez a század végére?
4. Hasonlítsa össze az 1863-as és az 1886-os alkotmányt az állam és az egyház viszonya, valamint a szövetségi-centralista berendezkedés szempontjából.
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhatunk a 19. századi polgárháborúk áldozatainak becslésénél, és miért bizonytalan ez a becslés?

11 Konfliktus, állam és társadalom

11.1 Az ezredforduló háborúja és a banánköztársaság

Az ezer napos háború és a századfordulós kolumbiai–amerikai viszony megértéséhez először azt kell tisztázni, miért vált ez az időszak a kolumbiai politikai erőszak egyik első modern fordulópontjává. A 19. század utolsó évtizedeiben a **Regeneración** (Regeneración) elnevezésű politikai projekt központosította az államot, megerősítette a katolikus egyház szerepét, és kiszorította a liberális elitet a hatalomból. Ezt a folyamatot a A 19. századi állam és a polgárháborúk című alfejezet részletesen bemutatja. Az 1890-es évek végére a kávé világpiaci árának zuhanása, az állami jövedelmek csökkenése és a konzervatív kormány választási gyakorlata együttesen olyan feszültséget teremtett, amely 1899-ben fegyveres felkelésbe torkollott. Ez a háború nem egyszerűen a két hagyományos párt újabb összecsapása volt: a belső frontvonalak egyúttal a gazdasági hanyatlás, a regionális elégedetlenség és a központosító állam között húzódtak.

11.1.1 Az ezer napos háború kitörése és lefolyása

A **Guerra de los Mil Días** (ezer napos háború) 1899. október 17-én kezdődött, amikor liberális erők Santander megyében nyíltan szembefordultak a konzervatív kormánnyal. A közvetlen ok az volt, hogy az 1899-es elnökválasztást és a megelőző parlamenti választásokat a liberálisok csalással vádolták, és a kormányzat a **Regeneración** alkotmányos keretét felhasználva korlátozta a politikai verseny terét. A mélyebb okokhoz tartozott a kávéár összeomlása, amely 1896 után visszavetette a kolumbiai exportbevételeket, és romló feltételeket teremtett a kisbirtokos kávétermelők, valamint a fuvarozó és kereskedő rétegek számára. Dokumentált tény, hogy a háború kirobbanásában szerepe volt a liberális párt radikális szárnyának, amely a fegyveres fellépést a politikai visszatérés egyetlen útjának tekintette. Emlékezetpolitikai állításként értelmezhető viszont az a liberális narratíva, amely a felkelést kizárólag a választási csalás elleni nemes küzdelemként mutatja be; a konzervatív források ezzel szemben a liberális elit hatalomvágyát és a „rend” megbontását hangsúlyozták.

A háború első szakasza, 1899 végéig, a liberális erők részleges sikereit hozta. A felkelők elfoglaltak több Santander-i várost, és a **Peralonso** melletti csatában, 1899 decemberében vereséget mértek a kormánycsapatokra. A fordulat 1900 májusában következett be: a **Palonegro** melletti ütközetben, amely több napig tartott, a konzervatív kormányerők súlyos veszteségek árán megállították a liberális előrenyomulást. Palonegro után a háború jellege megváltozott: a liberálisok reguláris hadserege felbomlott, és a harcok gerilla-hadviseléssé, portyák és kisebb összecsapások sorozatává váltak, főleg a keleti és a folyó menti területeken. A harcokkal párhuzamosan járványok, éhínség és a gazdasági tevékenység összeomlása pusztított. A halálos áldozatok számát a történeti szakirodalom jellemzően 60 000 és 100 000 közé teszi, de ez becslés, mert a korabeli anyakönyvek hiányosak, és a halálozás jelentős része nem a csatatéren, hanem betegségek és nélkülözés következtében következett be. Ezt a bizonytalanságot a fejezet Források és bizonytalanságok szakasza részletezi.

A háborút lezáró békeszerződéseket 1902 novemberében írták alá: előbb a **Neerlandia**-szerződést, majd november 21-én a **Wisconsin** amerikai hadihajó fedélzetén a fő megállapodást. A béke amnesztiát ígért a felkelők többségének, de nem rendezte a háború kiváltó politikai és gazdasági okait. A konzervatív kormány hatalmon maradt, a liberális párt pedig továbbra is korlátozott politikai térrel rendelkezett. A háború utáni éveket a törékeny központi hatalom, a vidéki fegyveres csoportok továbbélése és a regionális kormányzók erősödő autonómiája jellemezte. A liberális vezetők egy része a háborúból politikai tőkét próbált kovácsolni, de a párt egysége megbomlott. Ebben a helyzetben a panamai kérdés gyorsan a nemzetközi konfliktus szintjére emelkedett.

11.1.2 Panama elszakadása 1903-ban

A panamai tartomány már a 19. században többször próbált elszakadni Kolumbiától, és a helyi kereskedőelit politikai lojalitása mindvégig bizonytalan volt. A tömeges hajóforgalom és a vasúti összeköttetés a Karib-tenger és a Csendes-óceán között stratégiai jövedelmet biztosított a panamai elit számára, de a bogotái kormányokkal való együttműködését a vámszabályok és a központi adóterhek folyamatosan feszítették. Az 1900-as évek elején a csatornaépítés kilátása új tétet adott a kérdésnek. Az Egyesült Államok kormánya, amely korábban a francia Ferdinand de Lesseps által indított, de csődbe ment csatornavállalkozás után katonai és kereskedelmi szempontból egyaránt fontosnak tartotta a két óceán közötti átjáró megépítését, Kolumbiával tárgyalt a jogokról.

A **Hay–Herrán szerződést** 1903 januárjában írták alá Washingtonban. A szerződés 100 évre, meghosszabbítható formában, egy 6 mérföld széles övezet használati jogát adta volna az Egyesült Államoknak, egyszeri 10 millió dolláros fizetés és évi 250 000 dolláros bérleti díj ellenében. A pontos összegek a dokumentált szerződésszövegben szerepelnek, de a korabeli valutaérték és a tényleges kifizetések értelmezése vitatott. A kolumbiai szenátus 1903 augusztusában elutasította a ratifikációt, miután a szerződést a nemzeti szuverenitás feladásaként bírálták, és egyes politikusok jobb pénzügyi feltételeket követeltek. Az elutasítás hátterében szerepet játszott az ezer napos háború utáni politikai bizonytalanság és az a félelem, hogy a csatornaövezet az amerikai befolyás tartós hídfője lesz. Ugyanakkor vannak források, amelyek szerint a kolumbiai kormány elsősorban a francia csatornatársaság részvényeinek megvásárlásából származó pénzügyi kérdések miatt halogatott, és nem utasította el eleve a szerződést; ez a kérdés a történészek körében máig vitatott.

1903. november 3-án Panamavárosban helyi politikai körök kikiáltották Panama függetlenségét a Kolumbiával való uniótól. Az Egyesült Államok haditengerészete megakadályozta, hogy kolumbiai csapatok a vasútvonalon keresztül benyomuljanak a tartományba, és az amerikai kormány gyorsan elismerte az új államot. A panamai függetlenség ügyét a nemzetközi jog szempontjából sokan a kolumbiai belügyekbe való illegitim beavatkozásként értelmezik, míg más felfogások szerint a panamai elit saját politikai akaratát fejezte ki, és az amerikai jelenlét csak felgyorsította a folyamatot. Ez a szembenállás egyszerre tudományos vita és emlékezetpolitikai kérdés: a kolumbiai nemzeti történetírás hosszú időn át a „panamai csonkítás” (pérdida de Panamá) traumájaként emlékezett az eseményre, míg a panamai történeti hagyomány a függetlenség pozitív pillanataként tekint rá.

Alig több mint két héttel a panamai függetlenség kikiáltása után, 1903. november 18-án, egy francia származású panamai megbízott, Philippe Bunau-Varilla és John Hay amerikai külügyminiszter aláírta a **Hay–Bunau-Varilla szerződést**. Ez a szerződés az Egyesült Államoknak „örök időre” biztosította a csatornaövezet használatát, ellenőrzését és megerősítésének jogát, és létrehozta a későbbi **Panama Canal Zone** (Panama-csatorna övezet) jogi kereteit. A szerződést panamai részről nem a panamai kormány, hanem Bunau-Varilla írta alá, ami a panamai fél

reprezentativitását illetően máig vitatott. A panamai kormány utólag ratifikálta a szerződést, de a feltételek elfogadását sok panamai értelmezés szerint a létrejövő állam gyengesége kényszerítette ki. Kolumbia számára a szerződés nyilvános megszégyenítést jelentett: a kormány katonai erővel nem tudott fellépni, és a belső politikai válság miatt hosszú évekig nem tudta érvényesíteni követeléseit.

A kolumbiai–amerikai viszony normalizálása lassan haladt. Az Egyesült Államok 1914-ben hivatalosan is bocsánatkérő nyilatkozatot tett, de a nagyobb rendezésre csak 1921-ben került sor: a **Urrutia–Thomson szerződés** értelmében Kolumbia elismerte Panama függetlenségét, az Egyesült Államok pedig 25 millió dollár kártérítést fizetett és bizonyos kereskedelmi kedvezményeket adott. Ez a megállapodás lezárta a közvetlen vitát, de a kolumbiai közvéleményben a panamai kérdés évtizedekig az Egyesült Államokkal szembeni bizalmatlanság egyik hivatkozási pontja maradt. A Panama-övezet ellenőrzése egészen 1979-ig, a visszaadás folyamatának megkezdéséig fennmaradt, és a csatorna teljes panamai fennhatóság alá kerülése 1999-ben zárult le. Ennek a későbbi fejleménynek a regionális összefüggéseit a Colombia nemzetközi szerepe és jövője című alfejezet tárgyalja.

11.1.3 Az Egyesült Államok szerepe és a banángazdaság

Az Egyesült Államok dél-amerikai jelenléte a századfordulón nem korlátozódott a panamai kérdésre. Az 1898-as spanyol–amerikai háború után az amerikai kormány a Karib-medencét és a környező partvidékeket stratégiai érdekszférájának tekintette, amit a **Roosevelt-következmény** 1904-ben elvi szintre is emelt: az Egyesült Államok fenntartotta magának a beavatkozás jogát a térség államaiban, ha azok politikai vagy pénzügyi stabilitása veszélybe került. Ez a doktrína elsősorban Közép-Amerikára és a Karib-térségre irányult, de Kolumbia esetében is éreztette hatását, különösen a Karib-parti régiókban, ahol amerikai tőke és infrastruktúra-beruházások jelentek meg.

A kolumbiai banángazdaság fellendülése a 19. század végén kezdődött, és elsősorban a **United Fruit Company** (UFCO) tevékenységéhez kötődött. A vállalat 1899-ben, Bostonban jött létre több banánimportőr és ültetvényes társaság egyesüléséből, és rövidesen a Karib-térség legnagyobb banánexportőrévé vált. Kolumbiában az UFCO már korábban létező helyi érdekeltségeket vásárolt fel, és a **Santa Marta** környéki, illetve a **Ciénaga** melletti **zona bananera** (banánövezet) területén építette ki ültetvényeit, vasúthálózatát és kikötői infrastruktúráját. A cég a banántermelést nem közvetlen ültetvényes nagyüzemi rendszerként szervezte meg mindenhol, hanem gyakran szerződéses bérleti és felvásárlási hálózatként: a kistermelők és a bérmunkások fölötti ellenőrzést a vasút, a szállítás, a feldolgozás és a piaci hozzáférés monopóliuma biztosította. Ez a modell a Kolumbiában kialakult formában sok tekintetben a közép-amerikai banánenklávékhoz hasonlított, de a kolumbiai állam központi hatalma valamivel erősebb maradt, és az UFCO befolyása nem hatotta át az egész ország politikai életét.

A banángazdaság társadalmi hatása a Karib-parti régióban mélyreható volt. A banánövezet munkásai többségükben a belső területekről érkező szegény munkavállalók, afrokolumbiaiak, őslakosok és vegyes származású bevándorlók voltak. A munkakörülményeket a hőség, a trópusi betegségek, a malária és a sárgaláz, valamint a bizonytalan lakhatás jellemezte. A bérrendszer gyakran pénzben és áruutalványban kombinálódott, ami a munkásokat a cég által ellenőrzött boltokhoz kötötte. Ez a gyakorlat vitatott emlékezeti toposszá vált: a visszaemlékezések szerint az UFCO saját üzletei magas árakkal és mesterséges adósságcsapdákkal tartották függő helyzetben a dolgozókat, míg a vállalati iratok szerint a boltok a nehezen megközelíthető vidéki területeken a szükségletellátás egyetlen hatékony formáját jelentették. A dokumentált munkaviszonyokból és a későbbi szakszervezeti tiltakozásokból egyértelmű, hogy a munkások jogi védelme minimális volt, és a szervezkedés kezdetleges szakasza már a századfordulón megfigyelhető.

A „banánköztársaság” fogalmát itt érdemes kritikusan kezelni. A kifejezés az 1900-as évek elején angol nyelvű gúnyos irodalomból terjedt el, és olyan kis karibi államokra utalt, ahol a banánexport és az amerikai társaságok politikai befolyása államilag meghatározó volt. Kolumbia nem volt ilyen értelemben banánköztársaság: a fő exportcikk a kávé volt, amelyet elsősorban belföldi tulajdonú haciendák termeltek, és a politikai elit Antioquia, valamint a kávéövezet régióiból származott. A banángazdaság regionális enklávé maradt, amelynek súlyát azonban a Santa Marta-i és a Ciénaga-i zónában nem lehet alábecsülni. A helyi politikai vezetők gyakran összefonódtak az UFCO érdekeivel, és a cég vámkedvezményeket, földhasználati jogokat és infrastrukturális monopóliumokat élvezett. Ez a félgyarmati függési viszony az ezredforduló háborúja és a banánköztársaság témakörének kulcsfontosságú eleme, mert később az 1928-as banánmunkás-sztrájk és az azt követő erőszak egyik strukturális okozója lett. Az 1928-as eseményeket a A Violencia és a Frente Nacional alfejezet tárgyalja, de a banánzóna társadalmi feszültségei már az ezredforduló háborúja és a banánköztársaság által érintett időszakban is kimutathatók.

Az amerikai jelenlét tehát a panamai politikai beavatkozáson túl a gazdasági szférában is megmutatkozott. Az UFCO vasútvonalai, kikötői, távíró- és telefonvonalai a kolumbiai állam ellenőrzésén kívül, saját vállalati térként működtek, ami a helyi lakosság és a cég közötti konfliktusokban sokszor olyan benyomást keltett, mintha a banánzóna egy idegen hatalom területe lenne. A kolumbiai kormány a századfordulón katonailag és adminisztratív eszközökkel sem tudott hatékonyan jelen lenni a távoli, járványok sújtotta, nehéz közlekedésű Karib-parti régióban. Ezt a vákuumot töltötte ki az amerikai vállalat, és ez a körülmény alapozta meg a későbbi, erőszakkal terhelt munkás-munkaadó viszonyt.

11.1.4 A századfordulós konfliktus hosszú távú hatásai

Az ezer napos háború és Panama elszakadása együttesen mély nyomot hagyott a kolumbiai államiság önértelmezésében. A háború utáni konszolidáció nem hozott tartós békét, mert a konzervatív kormány a győzelmet elsősorban politikai ellenfelei visszaszorítására használta, és a fegyveres erőszak vidéki kultúrája tovább élt a helyi caudillók és magánhadseregek formájában. A panamai trauma pedig a nemzeti szuverenitás sérülékenységét állította a középpontba: Kolumbia a 20. század elején egyszerre tapasztalta meg az Egyesült Államok geopolitikai fölényét és a saját belső politikai megosztottságának következményeit. Emlékezetpolitikai szempontból ez a két eseménysor a mai napig hivatkozási pont: a liberális történeti hagyomány a mártírok hősiességére, a konzervatív hagyomány a rend helyreállítására, a baloldali és szakszervezeti emlékezet pedig a munkások kizsákmányolására és az amerikai imperializmusra helyezi a hangsúlyt.

Az ezredforduló háborúja és a banánköztársaság témájának megértése azért is fontos, mert a 20. századi kolumbiai erőszak elemzésekor visszatérően felmerül a kérdés: vajon a századfordulós konfliktusok mennyiben tekinthetők a későbbi, sokkal pusztítóbb erőszakhullámok előzményének. A tudományos konszenzus szerint az ezer napos háború és a panamai ügy nem közvetlen oka a későbbi Violencia periódusának, de hozzájárult a politikai kultúra militarizálódásához, a regionális hatalmi egyensúlyok megszilárdulásához, és megerősítette a kolumbiai elit azon meggyőződését, hogy a politikai konfliktusokat alkotmányos kompromisszumok helyett fegyveres erővel is lehet és kell rendezni. Ennek a folytonossági kérdésnek a részletes vizsgálata a A Violencia és a Frente Nacional alfejezetben folytatódik.

11.1.5 Források és bizonytalanságok

Az ezer napos háború rekonstruálására elsődlegesen korabeli újságok, kormányzati jelentések, katonai parancsok, bírósági iratok és a résztvevők visszaemlékezései, levelei szolgálnak. A

legfontosabb források közé tartoznak a bogotái pártlapok, például a liberális *El Espectador* és a konzervatív *El Colombiano*, valamint a kormányzati közlönyök. Ezek a források azonban erősen elfogultak, és a kortárs sajtó sokszor túlzó áldozatszámokat vagy hamis helyzetjelentéseket közölt. A katonai iratok hivatalos csatajelentései csak a reguláris csapatok veszteségeiről adnak részleges képet, a gerillaharcok és a járványos halálozások rögzítése esetleges. A városi plébániák anyakönyvei a halálos áldozatok számának becslésére csak korlátozottan alkalmasak, mert a háború sújtotta vidéki területeken a nyilvántartások megsemmisültek vagy soha nem is voltak teljesek. Ebből adódóan a 60 000–100 000 fős áldozatszám tudományos becslés, amelyet a történészek a rendelkezésre álló töredékes adatokból és a korszak demográfiai mintáiból vezetnek le; a pontos számot nem ismerjük.

A panamai elszakadás dokumentumai jobban ismertek: a Hay–Herrán szerződés és a Hay–Bunau-Varilla szerződés szövege, a panamai függetlenségi nyilatkozat, az amerikai külügyminisztériumi levelezés és a kolumbiai kormány tiltakozó jegyzékei nyilvános levéltárakban elérhetők. A vitatott kérdések nem a szerződések léte vagy főbb tartalma körül forognak, hanem az értelmezés körül: mennyiben volt a panamai függetlenség autentikus belső mozgalom, és mennyiben amerikai mérnöki konstrukció? Az amerikai levéltári forrásokból kiderül, hogy a washingtoni kormány már a függetlenség kikiáltása előtt katonai lépéseket tervezett, de a panamai elit szereplői közötti belső vitákról és a lakosság tényleges részvételéről a források ellentmondásosak. A kolumbiai szenátus 1903-as vitájának jegyzőkönyvei szintén elfogultságokkal terheltek, mert a képviselők a szerződést később egymásra mutogatva értékelték.

A banángazdaság kapcsán a vállalati iratok egy része megsemmisült, más része azonban amerikai magánlevéltárakban kutatható. A United Fruit Company központi levelezése, éves jelentései és egyes helyi menedzserek beszámolói a vállalat belső nézőpontjából mutatják a bérleti és munkaviszonyokat. A helyi munkások és kistermelők tapasztalatairól elsősorban a későbbi sztrájkperek, újságcikkek, valamint az 1920-as években készült parlamenti vizsgálati jegyzőkönyvek adnak képet, mert szóbeli visszaemlékezéseket a 20. század közepén gyűjtöttek. A szóbeli források a munkakörülmények leírásában gyakran a sérelmekre összpontosítanak, és emlékezetpolitikai torzításokkal is számolni kell. Az adatok, például az exportmennyiségek és a munkáslétszámok, időben változó minőségűek, és a korabeli kolumbiai statisztikai hivatal nem minden régiót fedett le megbízhatóan. Ezért a banángazdaság méretére és társadalmi hatására vonatkozó állítások esetében mindig jelölni kell, hogy becslésről vagy részleges feldolgozásról van szó.

11.1.6 Rövid összefoglaló

- Az **ezer napos háború** (1899–1902) a kolumbiai konzervatív kormány és a liberális ellenzék közötti fegyveres konfliktus volt, amely a **Regeneración** központosító politikája és a kávéválság miatti gazdasági feszültségek talaján robbant ki.
- A háború a **Palonegro** melletti csatát követően gerilla-háborúvá alakult, és becslések szerint 60 000–100 000 ember halálát okozta; a pontos szám bizonytalan.
- A bukott liberális felkelés megerősítette a konzervatív kormány hatalmát, de a politikai erőszak vidéki kultúrája tovább élt.
- **Panama elszakadása** 1903-ban az Egyesült Államok aktív közreműködésével történt, miután Kolumbia nem ratifikálta a **Hay–Herrán szerződést**.
- A **Hay–Bunau-Varilla szerződés** (1903) az Egyesült Államoknak örök időre biztosította a csatornaövezet ellenőrzését; Kolumbia 1921-ben ismerte el Panama függetlenségét 25 millió dolláros kártérítéssel.
- A kolumbiai **banángazdaság** a Karib-parti **zona bananera** régióban, a **United Fruit Company** dominanciája alatt fejlődött, és regionális enklávéként félgyarmati függést hozott létre.

- A „banánköztársaság” kifejezés Kolumbiára csak korlátozottan alkalmazható, mert a fő exportcikk a kávé volt, de a banánzónában a vállalati ellenőrzés hasonló jelenségeket idézett elő.
- A századfordulós konfliktusok a politikai militarizálódás és a szuverenitás sérülékenységének tapasztalatával hozzájárultak a későbbi kolumbiai erőszakhullámok hátteréhez.

11.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai okok vezettek az ezer napos háború kitöréséhez, és hogyan változott meg a háború jellege Palonegro után?
2. Milyen érdekek fűződtek az Egyesült Államok részéről a Panama-csatorna megépítéséhez, és hogyan járult hozzá Washington Panama elszakadásához?
3. Miben hasonlított a kolumbiai banángazdaság a közép-amerikai „banánköztársaságokhoz”, és milyen értelemben tévedés Kolumbiát ilyen államként besorolni?
4. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható az ezer napos háború eseménytörténete, és miért bizonytalan a halálos áldozatok számának becslése?
5. Hogyan kapcsolódik a századfordulós politikai erőszak és az amerikai beavatkozás tapasztalata a későbbi kolumbiai konfliktusokhoz?

11.2 A Violencia és a Frente Nacional

A kolumbiai történelem 1948 és 1974 közötti időszaka a kontinens egyik legtöbbet vitatott korszaka. A liberális–konzervatív kétpárti szembenállás erőszakba fordulása, majd a két párt elitjének hatalommegosztó egyezménye olyan intézményi és társadalmi örökséget hagyott hátra, amelynek hatásai a 21. századi fegyveres konfliktusig és a jelenkori politikai válságokig követhetők. Az előző alfejezetben Az ezredforduló háborúja és a banánköztársaság tárgyalta a századfordulós polgárháborút, a banántermelésbe ágyazott gazdasági függést és az Egyesült Államok növekvő befolyását. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a kétpárti rivalizálás vidéki tömeges erőszakká, hogyan próbálták a pártvezetők az 1950-es évek végén mesterségesen helyreállítani a politikai stabilitást, és miért nem oldotta meg a Frente Nacional a társadalmi feszültségeket.

11.2.1 Előzmények: a kétpárti rendszer és a gaitanismo

A 19. század óta a kolumbiai politikai életet két hagyományos párt, a **Liberális Párt** (*Partido Liberal*) és a **Konzervatív Párt** (*Partido Conservador*) uralta. Az ezer napos háború (1899–1902) után a két párt közötti erőszak soha nem szűnt meg teljesen; a vidéki területeken a választási időszakok rendszeresen helyi leszámolásokba torkolltak. A 20. század elején a liberálisok a szekularizációt, a szövetségi hagyományokat és a piaci modernizációt hangsúlyozták, míg a konzervatívok a katolikus egyház társadalmi szerepét, a centralizációt és a hagyományos földbirtokos elit érdekeit védték. Ezek a megjelölések azonban nem fedtek le egységes társadalmi programokat: mindkét pártban jelen voltak városi középosztálybeli, ipari és vidéki elitcsoportok, és a párthovatartozás gyakran családi, regionális vagy klientelista lojalitáson alapult.

Az 1930-as években a Liberális Párt visszaszerezte a kormányzást, és Alfonso López Pumarejo elnöksége (1934–1938) alatt mérsékelt reformokat vezetett be: munkaügyi törvények, földreform-kísérlet, az egyház befolyásának korlátozása. A konzervatív ellenállás és a párt belső szárnyai közötti vita azonban megakasztotta a reformokat. Az 1940-es évekre a politikai verseny ismét kiéleződött, és a Liberális Párton belül megerősödött egy populista, városi és vidéki szegényeket megszólító mozgalom, amelynek vezetője a karizmatikus jogász, **Jorge Eliécer Gaitán** volt.

A **gaitanismo** nem volt egységes ideológia, hanem inkább politikai stílus és mozgósítási forma. Gaitán a “nemzeti lelkiismeret” nevében támadta az oligarchiát, a két párt elitjét és a külföldi gazdasági érdekeket. Retorikája a városi munkások, a vidéki parasztok, a kispolgárok és a faji hierarchiában alacsonyabb helyre sorolt mestizo és afrokolumbiai csoportok körében talált támogatásra. Gaitán 1946-ban a liberálisok elnökjelöltje volt, de a párt belső megosztottsága miatt a konzervatív Mariano Ospina Pérez nyerte a választást. A gaitanista mozgalom növekvő befolyása és a konzervatív kormányzat represszív politikája fokozta a feszültséget. A dokumentált tények szerint a vidéki területeken már 1946–1948 között is több száz politikai gyilkosság történt, elsősorban konzervatív fegyveres csoportok és a rendőrség liberális szimpatizánsok elleni fellépései nyomán.

11.2.2 A Bogotazo és a La Violencia (1948–1953)

1948. április 9-én Bogotában – a mai napig nem teljesen tisztázott körülmények között – meggyilkolták Jorge Eliécer Gaitánt. A gyilkosság azonnali, városi erőszakhullámot robbantott ki, amelyet **Bogotazo** néven ismer a történetírás. A felbőszült tömeg felgyújtotta a középületeket, villamosokat, templomokat és üzleteket; a fővárosban több napon át tartó harcokban a korabeli és későbbi becslések több száz és több ezer közé teszik a halottak számát. A pontos szám ma sem ismert, mert a halotti anyakönyvek hiányosak, és a kormányzat a rend helyreállítására koncentrált.

A Bogotazo nem csupán fővárosi esemény volt. A hír gyorsan terjedt, és a vidéki területeken a liberális és konzervatív fegyveres csoportok közötti erőszak új szintre lépett. Az 1948 és 1958 közötti időszakot **La Violencia** (spanyolul „Az erőszak”) néven szokás jelölni. A fogalom már a kortárs sajtóban is megjelent, de a történészek vita tárgyává tették, hogy pontosan mikortól meddig tartott: egyes munkák a kezdetet 1946-ra, mások 1948-ra teszik, a végét pedig 1953-ra, 1957-re vagy 1958-ra. A legtöbb tudományos értelmezés a konzervatív kormányzás (1946–1953) és a katonai diktatúra (1953–1958) közötti időszakot tekinti a La Violencia magjának.

Az erőszak különösen a vidéki Andok-régióban, a kávétermelő vidékeken és a Magdalena-folyó völgyében öltött tömeges méreteket. A konzervatív kormányzat a rendőrséget és a hadsereget a liberális szimpatizánsokkal szemben használta, gyakran helyi konzervatív fegyveres csoportokkal együttműködve. A **chulavitas** néven emlegetett, konzervatív vidéki milíciák – a kifejezés a Boyacá megyei Chulavita faluból ered – hírhedtté váltak a liberális parasztok elleni atrocitások miatt. Ugyanakkor liberális oldalon is szerveződtek fegyveres csoportok, amelyeket **cachiporros** néven ismertek. Az erőszakban gyakran elmosódott a határ a politikai, a személyes bosszú és a földbirtokviták között: a pártcímkék sokszor csak ürügyül szolgáltak a területfoglaláshoz, a marhaállomány elhajtásához vagy a szomszédos közösségek elleni régi sérelmek rendezéséhez.

A La Violencia áldozatainak száma a kolumbiai történetírás egyik legvitatottabb adata. A leggyakrabban hivatkozott becslések 100 000 és 300 000 között mozognak; a tankönyvekben sokszor szereplő 200 000 körüli szám egy konszenzusos középpontként értelmezhető, de nem mérésen alapul. A halotti anyakönyvek hiányosak, a vidéki erőszak jelentős része dokumentálatlan maradt, és az áldozatok közé sorolás kritériumai is eltérnek (közvetlen harc, lemészárlás, éhínség, kényszermigráció). A nemi erőszak, a kényszerű lakóhelyelhagyás és a családok szétszakadása olyan következmény volt, amelyet a korszak hivatalos statisztikái alig rögzítettek. A nők gyakran nemcsak áldozatai voltak az erőszaknak, hanem túlélőként a családfenntartás és a közösségi emlékezet őrzőivé is váltak; szerepük a későbbi történészi kutatásokban kapott nagyobb figyelmet.

A konzervatív kormányzat és a liberális ellenzék közötti erőszak 1950-ben tovább mélyült, amikor Laureano Gómez – a konzervatívok radikális, katolikus ihletésű vezetője – lett az elnök. Gómez nyíltan ellenségesen viszonyult a liberálisokhoz, és a politikát vallásos misszióként értelmezte.

Kormányzása alatt a politikai üldözés rendszerszerűvé vált: a liberális sajtót betiltották, a liberális parlamenti képviselők egy részét kiszorították, a vidéki erőszak pedig fokozódott. A liberális gerillacsoportok a hegyekbe vonultak, és a harcok katonai jelleget öltöttek.

11.2.3 Rojas Pinilla katonai kormánya és a megegyezés (1953–1958)

1953. június 13-án a hadsereg **Gustavo Rojas Pinilla** tábornok vezetésével puccsal eltávolította Laureano Gómezt. A puccsot a politikai elit egy része is támogatta, mert úgy vélte, a katonai kormányzat képes lesz lezárni az erőszakhullámot. Rojas Pinilla kezdetben széles körű amnesztiát hirdetett a gerilláknak, és sok liberális harcos letette a fegyvert. A katonai kormányzat azonban hamarosan önálló politikai irányt vett: populista intézkedéseket hozott, női választójogot vezetett be 1954-ben, és megpróbált a két hagyományos párt ellenében saját támogatói bázist kiépíteni. Ez a pártvezetők szerint a rendszer alapjait fenyegette, ezért a liberálisok és a konzervatívok titkos tárgyalásokba kezdtek.

1956–1957 folyamán a liberális **Alberto Lleras Camargo** és a konzervatív **Laureano Gómez** – utóbbi spanyolországi száműzetéséből – megállapodott a politikai erőszak lezárásáról és a hatalom megosztásáról. A tárgyalások helyszínei (Benidorm, Sitges) arra utalnak, hogy a kolumbiai politikai elit a spanyolországi emigrációból is irányította a folyamatot. 1957-ben Rojas Pinilla a növekvő ellenállás és a hadsereg belső nyomása miatt lemondott, és egy ideiglenes katonai junta vette át a kormányzást. 1957. december 1-jén népszavazás hagyta jóvá a **Frente Nacional** (spanyolul „Nemzeti Front”) néven ismert alkotmányos rendszert. A dokumentált tények szerint a népszavazáson a résztvevők többsége igennel szavazott, de a részvételi arány és a kampány körülményei a későbbi értékelésekben vitatottak.

11.2.4 A Frente Nacional működése (1958–1974)

A Frente Nacional 1958 és 1974 között garantálta a Liberális Párt és a Konzervatív Párt hatalommegosztását. A megállapodás lényege az volt, hogy négy elnöki cikluson keresztül felváltva liberális és konzervatív elnök vezette az országot. A kongresszusban, a tartományi gyűlésekben, a városi tanácsokban, a bíróságokon és a köztisztviselői állásokban paritásos elv érvényesült: a két párt egyenlő arányban osztozott a pozíciókon. Az elnökök sorrendje a következő volt: **Alberto Lleras Camargo** (liberális, 1958–1962), **Guillermo León Valencia** (konzervatív, 1962–1966), **Carlos Lleras Restrepo** (liberális, 1966–1970) és **Misael Pastrana Borrero** (konzervatív, 1970–1974).

A Frente Nacional célja a politikai erőszak megszüntetése és a demokratikus intézmények helyreállítása volt. A korszak első éveiben valóban csökkent a két párt közötti fegyveres összecsapások száma, és a választások rendszeresebbé váltak. A gazdaságpolitika az importhelyettesítő iparosításra épült: a kormányzatok vámvédelemmel, állami beruházásokkal és a belső piac bővítésével ösztönözték az ipari termelést. Az urbanizáció felgyorsult, és Bogotá, Medellín, Cali és Barranquilla növekvő középosztálya a modernizáció egyik bázisává vált.

A gazdasági növekedés azonban nem csökkentette a társadalmi egyenlőtlenségeket. A földreform-kísérletek lassúak és ellentmondásosak voltak; a vidéki földbirtoklás koncentrációja fennmaradt, sőt egyes régiókban nőtt. A Frente Nacional logikája kirekesztette a harmadik politikai erőket: a kommunista pártot, a baloldali csoportokat, a Rojas Pinillához hű populista mozgalmakat és minden olyan szervezetet, amely nem illett a kétpárti keretbe. A politikai verseny tehát nem nyílt meg, hanem a két hagyományos párt elitjei közötti kartellszerű alkura korlátozódott. Ezt a jelleget a későbbi kritikai történetírás hangsúlyozza, míg a rendszer védelmezői szerint a Frente Nacional a hidegháborús környezetben a demokratikus stabilitás egyetlen lehetséges kerete volt.

A két párt közötti erőszak ugyan visszaesett, de a vidéki területeken a fegyveres konfliktus nem szűnt meg. A La Violencia alatt kialakult paraszti önvédelmi csoportok, liberális gerillák és kommunista befolyás alatt álló „független köztársaságok” a hegyekben és a távoli régiókban továbbra is ellenőrzés alatt tartottak területeket. A kormányzat ezeket a közösségeket egyre inkább a kubai forradalom (1959) utáni hidegháborús fenyegetés részeként értelmezte, és katonai fellépést kezdeményezett ellenük. Az 1964-es **Marquetalia** elleni katonai támadás – egy Tolima megyei, paraszti önvédelmi közösség ellen – jelképes eseménye lett annak a folyamatnak, amelyből a **FARC** (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia, azaz Kolumbiai Forradalmi Fegyveres Erők) később megszületett. Ugyanebben az időszakban alakult meg az **ELN** (Ejército de Liberación Nacional, Nemzeti Felszabadító Hadsereg) kubai ihletésű, fiatal értelmiségi bázisú gerillacsoport, valamint az **EPL** (Ejército Popular de Liberación, Népi Felszabadító Hadsereg) maoista irányzatú szervezet. (A gerillák részletes történetét a következő alfejezet tárgyalja: Gerillák, kartellek és az állam válsága.)

11.2.5 A kirekesztés ára: gerillák és társadalmi feszültségek

A Frente Nacional időszakában a hivatalos politika a kétpárti megegyezésre épült, de a társadalom jelentős része kívül rekedt ezen a kereten. A paraszti mozgalmak, a városi munkások, a diákok, az értelmiségiek egy része, valamint a faji és etnikai kisebbségek nem kaptak arányos politikai képviseletet. Az afrokolumbiai közösségek – különösen a csendes-óceáni partvidéken és a karibi régióban – a gazdasági periférián éltek, és sem a földreform, sem a politikai nyitás nem érintette őket érdemben. Az őslakos népek szintén kimaradtak a Frente Nacional kompromisszumaiból; kollektív földjogaik elismerése csak évtizedekkel később, az 1991-es alkotmányban került elő.

Az 1970-es elnökválasztás fordulópontot jelentett. A választáson **Misael Pastrana** (konzervatív) és a volt katonai diktátor, **Gustavo Rojas Pinilla** – immár populista ellenzéki erőt vezetve – mérkőzött meg. A hivatalos eredmény szerint Pastrana nyert, de a Rojas-tábor és számos megfigyelő csalást emlegetett. A vitatott választás nyomán alakult meg 1974-ben az **M-19** (Movimiento 19 de Abril, azaz Április 19. Mozgalom) gerillaszervezet, amelynek neve a választás napjára utal. Az M-19 megjelenése jól mutatta, hogy a Frente Nacional logikája nemhogy felszámolta volna az erőszakot, hanem új szereplőket és új típusú konfliktusokat hozott létre.

A Frente Nacional 1974-ben formálisan véget ért, de a kétpárti hatalommegosztás öröksége tovább élt. A parlamentben és a bürokráciában a paritásos logika fokozatosan oldódott, azonban a politikai osztály zártsága és a klientelizmus fennmaradt. A gerillamozgalmak, a vidéki erőszak és a társadalmi kirekesztettség olyan adottságokká váltak, amelyekre a következő évtizedek kormányzatai nem tudtak tartós választ adni. A Frente Nacional történeti értékelése ezért ma is vita tárgya: egyes történészek szerint a korszak a demokratikus intézmények megszilárdításának szükséges, bár korlátozott szakasza volt, mások szerint éppen ez a rendszer termelte újra a későbbi konfliktusok okait.

11.2.6 Források és bizonytalanságok

A La Violencia és a Frente Nacional időszakának forrásadottsága ellentmondásos. Elsődleges forrásként rendelkezésre állnak korabeli újságok (például a bogotái *El Tiempo* és *El Espectador*), kormányzati közlemények, parlamenti jegyzőkönyvek, katonai jelentések, valamint a korszak irodalmi feldolgozásai (például Gabriel García Márquez regényei, amelyek irodalmi forrásként, nem dokumentumként használhatók). Az 1958-ban felállított kormányzati vizsgálóbizottság jelentése fontos, de töredékes anyag; a vidéki erőszak nagy része nem került be a hivatalos iratokba. A helyi levéltárak, egyházi anyakönyvek és a nemzetközi szervezetek (például a vatikáni

diplomáciai levelezés vagy az amerikai külügyminisztérium dokumentumai) további részleteket tárhatnak fel.

A fő bizonytalanságok a következők:

- **Az áldozatok száma.** A La Violencia halottainak száma becslés, nem mért adat. A 100 000–300 000 közötti tartomány széles, és a pontosabb számot a forráshiány, a vidéki elszigeteltség és az erőszak nem dokumentált formái (nemi erőszak, kényszermigráció, éhínség) miatt nem lehet megállapítani.
- **A Bogotazo halottjainak száma.** A fővárosi zavargásokban elhunytak számára vonatkozó becslések több száz és több ezer között szórnak, és a hivatalos kormányzati adatok elfogultsága miatt nem tekinthetők megbízhatónak.
- **A Frente Nacional értékelése.** A korszak megítélése erősen vitatott. A stabilizációt hangsúlyozó értelmezés a hidegháborús fenyegetésre és a polgárháború elkerülésére hivatkozik; a kritikai értelmezés elitista kartellként, a demokratikus verseny felfüggesztéseként és a társadalmi kirekesztés intézményesítéseként írja le. A két álláspont nem egyszerűen ténykérdés, hanem eltérő normatív előfeltevéseken alapul.
- **Az 1970-es választás.** A csalás vádja soha nem bizonyosodott be egyértelműen, de a választási folyamat szabálytalanságai és a Rojas-tábor kiszorítása a kortárs megfigyelők szerint is aggályos volt. A kérdés a mai napig politikai viták tárgya.
- **A gerillák gyökerei.** A FARC, az ELN és más szervezetek eredetét a kormányzati dokumentumok és a gerillák saját elbeszélései eltérően magyarázzák. A történészek abban egyetértenek, hogy a Frente Nacional kirekesztő jellege és a hidegháborús kontextus együttesen játszott szerepet, de az egyes tényezők súlya vitatott.

A korszak emlékezetpolitikai használata szintén jelentős. A La Violencia áldozatai közül sokan máig nem kaptak hivatalos elismerést, és a Frente Nacionalt a kolumbiai politikai osztály egyes szereplői továbbra is pozitív hivatkozási pontként, mások pedig a kirekesztés szimbólumaként idézik. Az alfejezet tárgyalása ezért törekedett arra, hogy a dokumentált eseményeket, a becsléseket, a konszenzusos értelmezéseket és a vitatott állításokat elkülönítse.

11.2.7 Rövid összefoglaló

1. A kolumbiai kétpárti rendszer (Liberális Párt és Konzervatív Párt) a 19. század óta erőszakos választási konfliktusokkal terhelt; a gaitanismo az 1940-es években a városi és vidéki szegények mozgósításával fenyegette az elit egyensúlyát.
2. Jorge Eliécer Gaitán 1948. április 9-i meggyilkolása kiváltotta a Bogotazo városi erőszakhullámát, és elindította a La Violencia néven ismert, elsősorban vidéki tömeges erőszakot (1948–1958).
3. A La Violencia áldozatainak száma bizonytalan becslés; a leggyakrabban hivatkozott érték 200 000 körüli, de a tartomány 100 000–300 000 között szór. A vidéki erőszakban konzervatív milíciák (chulavitas) és liberális gerillák (cachiporros) is részt vettek, és a politikai okok gyakran összefonódtak a földvitákkal és helyi bosszúkkal.
4. Gustavo Rojas Pinilla katonai puccsa (1953) átmenetileg csökkentette a kétpárti erőszakot, de a populista fordulat után a pártvezetők megegyeztek a hatalommegosztásban.
5. A Frente Nacional (1958–1974) négy elnöki cikluson át felváltva liberális és konzervatív elnököket, paritásos hatalommegosztást és a harmadik erők kirekesztését intézményesítette.
6. A korszak gazdasági modernizációt hozott (importhelyettesítő iparosítás, urbanizáció), de a társadalmi egyenlőtlenségeket nem csökkentette, és a földreform korlátozott maradt.
7. A Frente Nacional kirekesztő jellege hozzájárult a gerillamozgalmak (FARC, ELN, EPL, majd M-19) kialakulásához; az 1970-es vitatott választás különösen erősítette a fegyveres ellenzéket.

8. A korszak öröksége a kolumbiai politikai életben és a fegyveres konfliktusban a 21. századig hat; értékelése a mai napig tudományos és emlékezetpolitikai vita tárgya.

11.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és politikai feszültségek magyarázzák a La Violencia kirobbanását 1948-ban, és miért nem csupán egy merénylet következménye volt?
2. Hasonlítsa össze a La Violencia alatti vidéki erőszak szereplőit és dinamikáját a 19. századi polgárháborúk erőszakával. Milyen folytonosságok és töréspontok figyelhetők meg?
3. Milyen elvek alapján működött a Frente Nacional, és milyen érvek szólnak amellett, hogy stabilizálta a kolumbiai politikát, illetve amellett, hogy új konfliktusokat termelt?
4. Hogyan kapcsolódik a Frente Nacional kirekesztő jellege a gerillamozgalmak (FARC, ELN, M-19) kialakulásához? Melyik tényezőt tartja a legfontosabbnak, és miért?
5. A korszak áldozatszámai becsléseken alapulnak. Milyen forrástípusok hiánya miatt nem ismerhető a pontos szám, és hogyan befolyásolja ez a korszak emlékezetpolitikai megítélését?

11.3 Gerillák, kartellek és az állam válsága

11.3.1 Bevezető bekezdés

Az 1980-as évek Kolumbiájában egyszerre mélyült el a hidegháborús ideológiai konfliktus és alakult ki a kokainexportra épülő illegális gazdaság. A tét már nem csupán a politikai hatalom megszerzése volt, hanem a terület, a tőke és az állami erőszak-monopólium feletti ellenőrzés is. Ebben a két évtizedben a gerillamozgalmak, a kábítószer-kartellek, a paramilitáris csoportok és a kolumbiai állam közötti összecsapások olyan tartós válságot idéztek elő, amelynek hatásai a 2020-as évek Kolumbiájában is érezhetők. Az alábbiakban a FARC, az ELN és az M-19 fegyveres baloldali szervezetek átalakulását, a Medellín- és Cali-kartellek felemelkedését, valamint a drogazdaság és az állam meggyengülése közötti összefüggéseket tárgyaljuk.

11.3.2 A gerillák eredete és az 1980-as évek stratégiai fordulata

A kolumbiai gerillamozgalmak gyökerei az 1948 és 1958 közötti **La Violencia** időszakába nyúlnak vissza, amelyet a liberális és konzervatív elitek közötti vidéki erőszakhullám jellemzett. A h041 – A Violencia és a Frente Nacional alfejezetben tárgyalt hatalommegosztási paktum, a **Frente Nacional** (Nemzeti Front, 1958–1974) kizárta a két hagyományos párton kívüli politikai erőket, és vidéken nem teremtett valódi földreformot. Ez a kirekesztettség, valamint az 1959-es kubai forradalom példája hozzájárult a baloldali gerillaszervezetek megszületéséhez.

A **FARC (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Kolumbia Forradalmi Fegyveres Erői)** 1964-ben alakult meg, amikor a hadsereg megtámadta a kommunista irányítású paraszti önvédelmi körzeteket, az úgynevezett „független köztársaságokat”. A FARC kezdetben vidéki paraszti önvédelmi szervezet volt, amelyet a Kolumbiai Kommunista Párt támogatott. Célja a földreform és a szociális igazságosság volt, de az 1980-as évekre fokozatosan professzionális gerillahadsereggé alakult, amely már nem csupán védelmi, hanem támadó hadműveleteket is végrehajtott. A FARC 1982-es hetedik konferenciáján döntött arról, hogy a hegyvidéki vidéki területekről a városok és a gazdasági központok felé terjeszkedik, és „bolivári kontinentális stratégiát” hirdetett. Ez a stratégiai fordulat időben egybeesett a kokain-gazdaság vidéki térnyerésével.

Az **ELN (Ejército de Liberación Nacional – Nemzeti Felszabadítási Hadsereg)** 1964-ben alakult, és ideológiája erősen kötődött a kubai forradalomhoz, valamint a felszabadítási teológiához. Az ELN tagsága kezdetben diákokból, értelmiségiekből és radikális katolikus papokból állt, köztük a később meggyilkolt **Camilo Torres Restrepo** pap-szociológusból. Az ELN a vidéki gerillaharc mellett kiemelt hangsúlyt fektetett a külföldi olajcégek és az „imperialista" gazdasági érdekek elleni szabotázsakciókra. A szervezet a 1980-as években is elsősorban az olajvezetékek, bányászati létesítmények és infrastruktúra ellen hajtott végre támadásokat, ami megkülönböztette a FARC inkább területszerző, paraszti bázisú stratégiájától.

Az **M-19 (Movimiento 19 de Abril – Április 19. Mozgalom)** 1974-ben jött létre, miután az 1970-es elnökválasztást sokan csalással megnyertnek tekintették **Misael Pastrana** konzervatív jelölt javára, aki a volt diktátor **Gustavo Rojas Pinilla** ellenében győzött. Az M-19 neve erre az 1970. április 19-i választási csalásra utal. Az M-19 elsősorban városi gerillaszervezetként működött, amely látványos, médianyilvánosságot kereső akcióiról volt ismert. Ilyen volt például 1974-ben **Simón Bolívar** kardjának ellopása, vagy 1980-ban a Dominikai Köztársaság nagykövetségének elfoglalása, ahol több tucat diplomatát tartottak túszul. Az M-19 nem vallott hagyományos marxista–leninista ideológiát, hanem nacionalista, populista és antioligarchikus retorikát használt. A szervezet 1985-ben látványos akciót hajtott végre a bogotái **Palacio de Justicia** (Igazságügyi Palota) ellen, amelynek visszafoglalása során a hadsereg és a gerillák közötti tűzharcban több mint száz ember, köztük a Legfelsőbb Bíróság számos bírája meghalt. Az esemény máig az egyik legvitatottabb pontja a kolumbiai állami erőszak és a gerillák történetének; az áldozatok pontos száma és a felelősség kérdése tudományos vita tárgya.

A gerillák és a kábítószer-gazdaság kapcsolata az 1980-as években fokozatosan alakult át. A FARC és az ELN hivatalosan kezdetben elutasította a kokainkereskedelmet, de a vidéki területek feletti ellenőrzés, a paraszti kokacserje-termesztés megadóztatása és a fegyvervásárláshoz szükséges deviza megszerzése miatt egyre inkább bekapcsolódtak a drogazdaságba. Ez a folyamat nem egységes volt: a FARC a kilencvenes évekre rendszeresítette a „gramaje" nevű adót, amelyet a kokalevél-felvásárlóktól, a laboratóriumoktól és a szállítóktól szedett be a területén, míg az ELN inkább a zsarolásból, emberrablásból és az olajipar megadóztatásából finanszírozta magát. A drogazdaság így nem csupán a kartellek, hanem a fegyveres baloldal bevételi forrása is lett, ami elmosta a határt a politikai és a gazdasági erőszak között.

11.3.3 A Medellín- és Cali-kartellek felemelkedése

A kolumbiai kokainkereskedelem az 1970-es években kezdett ipari méreteket ölteni. A kokacserje termesztése hagyományosan az Andok keleti lejtőin és az Amazonas-medence nyugati peremén folyt, de a kokain iránti észak-amerikai és európai kereslet növekedése gyors terjeszkedést hozott. Kolumbia földrajzi helyzete – két óceán partja, a Panama felé vezető dzsungel, a hegyvidéki rejtett völgyek – ideálissá tette a csempészetet. Továbbá az 1970-es évek végén a perui és bolíviai kokapasztát feldolgozó kolumbiai közvetítők megszerezték a kokain-hidroklorid előállításának és a nemzetközi értékesítésnek a tudását, amivel a vertikum legjövedelmezőbb szakaszát vonták ellenőrzésük alá.

A **Medellín-kartell** az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején **Pablo Escobar** és társai – köztük a **Ochoa testvérek** (Jorge Luis, Juan David és Fabio), **Carlos Lehder** és **José Gonzalo Rodríguez Gacha** – vezetésével jött létre. A Medellín-kartell nem egyetlen hierarchikus szervezet volt, hanem laza, családi és regionális hálózat, amelyben az egyes főnökök saját szállítási útvonalaikat és fegyveres testületeiket irányították. Escobar azonban fokozatosan a kartell legismertebb és legbrutálisabb vezetőjévé vált. A Medellín-kartell módszerei közé tartozott a korrupció, a fenyegetés, a robbantásos merényletek és a politikai gyilkosságok. Escobar 1982-ben

rövid időre a liberális párt színeiben képviselői mandátumot is szerzett a kolumbiai kongresszusban, ami jól mutatta a legitim politika és az illegális gazdaság közötti átjárhatóságot.

A **Cali-kartell** ezzel szemben az 1980-as évek második felében **Gilberto Rodríguez Orejuela** és **Miguel Rodríguez Orejuela** testvérek, valamint **José Santacruz Londoño** irányításával alakult ki. A Cali-kartell üzleti modellje eltért a Medellínétől: kevésbé látványos erőszakra, inkább a korrupcióra, a törvényes üzleti befektetésekre és a pénzmosásra támaszkodott. A Cali-kartell szakemberei számos törvényes vállalkozást – gyógyszertárakat, ingatlanokat, sportklubokat – hoztak létre, és szoros kapcsolatokat építettek ki a helyi és országos politikával. A két kartell viszonya egyszerre volt versengő és kooperatív; az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején fegyveres konfliktusok is voltak köztük, de a kokain piacán elférték egymás mellett.

A drogazdaság méretét nehéz pontosan megbecsülni, mivel illegális tevékenységről van szó. A becslések szerint Kolumbia az 1980-as évek végére a világ kokainexportjának mintegy 70–80 százalékát ellenőrizte, a kokainkereskedelemből származó éves bevétel pedig 4–6 milliárd USD körül lehetett, ami akkoriban az ország legális exportjának jelentős részével ért fel. Ezek a számok becslések, és a tudományos irodalomban is vitatottak, mivel a források gyakran közvetettek: lefoglalt szállítmányok, pénzmosási vizsgálatok és amerikai DEA-jelentések alapján készültek. A drogazdaság hatása azonban nem csupán gazdasági volt: a kartellek fegyveres erői, a korrupció terjedése és az erőszak normalizálódása alapjaiban ásták alá az állami intézmények legitimitását.

11.3.4 Az állam meggyengülése: erőszakhullám, korrupció és paramilitarizmus

Az 1980-as évek Kolumbiájában az állami erőszak-monopólium fokozatosan felbomlott. Ennek okai sokrétűek voltak. Először is, a Frente Nacional utáni politikai rendszer nem tudta integrálni a társadalmi elégedetlenséget, így a gerillák vidéki területeken tartósan jelen maradtak. Másodszor, a kábítószer-kereskedelemből származó tőke lehetővé tette a kartellek számára, hogy saját biztonsági szolgálatokat, fegyvereseket és bírósági, rendőri, katonai kapcsolatokat vásároljanak. Harmadszor, a hidegháború logikája az Egyesült Államok számára Kolumbiát a „kommunista felforgatás” elleni harc egyik frontjává tette, ami a biztonsági erőknek nyújtott támogatást, de a civil lakosság védelmét gyakran háttérbe szorította.

A kartellek és a gerillák közötti viszony nem volt egységes. Vidéki területeken a FARC és az ELN gyakran megadóztatta vagy elűzte a koka-feldolgozókat, míg a kartellek saját fegyveres csoportokat, úgynevezett **szikarioszt** (bérgyilkost) alkalmaztak. Ugyanakkor voltak helyi együttműködések is: a gerillák védelmet adtak a kokatermesztőknek, cserébe a kartellek felvásárolták a pasztát, és fegyverrel fizettek. Ez a kapcsolat a kolumbiai konfliktust fokozatosan összekapcsolta a nemzetközi drogkereskedelemmel, és a 2000-es évekre a „narkogerilla” kifejezés – bár pontatlan és gyakran propagandisztikus – széles körben elterjedt.

Az állam meggyengülésének legbrutálisabb megnyilvánulása a **paramilitarizmus** térnyerése volt. A paramilitáris csoportok – amelyeket gyakran „önvédelmi erőknek” (autodefensas) neveztek – az 1980-as évek elején földbirtokosok, kábítószer-kereskedők és helyi elitek támogatásával jöttek létre, hogy a gerillák ellen harcoljanak. A legismertebb ilyen csoport az 1997-ben **AUC (Autodefensas Unidas de Colombia – Kolumbia Egyesült Önvédelmi Erői)** néven egyesült szerveződés volt, de már az 1980-as években is működtek helyi paramilitáris egységek, például a **MAS (Muerte a Secuestradores – Halál az Emberrablókra)**. A paramilitáris csoportok módszerei közé tartozott a civiltámadás, a tömeggyilkosság, a kényszerű eltüntetés és a közösségek elűzése. A kolumbiai állam és a paramilitárisok viszonya tudományos és jogi vita tárgya: vannak dokumentált esetek, amelyekben a hadsereg tisztjei hallgatólagosan támogatták vagy egyenesen együttműködtek a paramilitáris csoportokkal, de a rendszeres, intézményesített együttműködés mértéke vitatott. Az 1990-es évek végére a paramilitáris csoportok a drogkereskedelem jelentős részét is ellenőrizték, ami tovább erodálta az állami ellenőrzést.

A korrupció áthatotta a politikai rendszert. A kartellek pénzzel, fenyegetéssel és zsarolással behatoltak a kongresszusba, a bíróságokba és a rendőrségbe. A legismertebb botrány az úgynevezett **Proceso 8000** volt, amely 1995–1996-ban robbant ki, és feltárta, hogy a Cali-kartell pénzzel támogatta **Ernesto Samper** elnök 1994-es választási kampányát. Az ügy súlyosan aláásta az állam hitelességét, és az Egyesült Államokkal is diplomáciai feszültséget okozott, mivel az amerikai kormányzat hiteltelennek tartotta a kolumbiai drogellenes politikát.

11.3.5 Az erőszak hullámai: Escobar, a kartellháborúk és a politikai gyilkosságok

Az 1980-as évek végétől az erőszak minősége megváltozott. A korábbi évtizedben a gerillák és a hadsereg közötti harcok vidéki, gyakran elszigetelt területeken zajlottak. A kábítószer-kartellek megjelenése azonban városi, nyilvános és rendkívül látványos erőszakot hozott. A Medellín-kartell a kiadatási egyezmény elleni harcában – amelyet az Egyesült Államokkal 1979-ben újítottak meg – robbantásos merényleteket, politikai gyilkosságokat és tömeges erőszakot alkalmazott. A kartell szlogenje: „Inkább egy sír Kolumbiában, mint egy cella az Egyesült Államokban.”

A kartell erőszakának legismertebb áldozatai közé tartozott **Luis Carlos Galán** elnökjelölt, akit 1989-ben gyilkoltak meg, mert kiállt a drogbárók kiadatása mellett. Ugyanebben az évben a kartell felrobbantotta az Avianca 203-as járatát, 107 ember halálát okozva. 1989-ben a Medellín-kartell a bogotái rendőrkapitányság ellen is bombatámadást hajtott végre. Ezek az akciók azt mutatták, hogy a kartell képes az állami intézményekkel szemben nyílt hadviselésre. A Medellín-kartell és a Cali-kartell közötti háború szintén több ezer halálos áldozattal járt az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején.

A kolumbiai állam és a biztonsági erők válasza kettős volt. Egyrészt a kormány – az Egyesült Államok nyomására – fokozta a kábítószer-ellenes műveleteket, és 1989-ben ideiglenesen felfüggesztette a kiadatási tilalmat. Másrészt a hadsereg és a rendőrség gyakran ugyanolyan kíméletlen eszközökkel lépett fel, mint a kartellek, ami a civil lakosság további szenvedéséhez vezetett. A **Bloke de Búsqueda** (Keresőblokk) nevű speciális egység, amelyet Pablo Escobar kézre kerítésére hoztak létre, a kolumbiai nemzeti rendőrség elit alakulata volt, de működése során emberi jogi visszaéléseket is dokumentáltak. Escobart végül 1993. december 2-án ölték meg Medellínben, egy tűzharc során. Halálával a Medellín-kartell meggyengült, de a drogkereskedelem nem szűnt meg; a Cali-kartell vette át a vezető szerepet, amelyet azonban 1995–1996-ban a kolumbiai hatóságok felszámoltak, és a vezetőket börtönbe zárták. A drogkereskedelem ezt követően kisebb, úgynevezett „boutique” kartellekre és a paramilitáris csoportok kezébe került.

A gerillák és a kartellek elleni harcban a kolumbiai állam egyre inkább a **kényszerű eltüntetés**, a bírósági eljárás nélküli kivégzés és a civil lakosság kollektív megbüntetése módszereihez nyúlt. A hadsereg és a rendőrség által elkövetett **téves pozitív** esetek – amikor ártatlan civileket öltek meg, és gerillaként tüntették fel őket – különösen a 2000-es évek elején váltak ismertté, de gyökereik az 1980-as évekre nyúlnak vissza. Ez a jelenség azt mutatta, hogy az állam a fegyveres konfliktusban maga is hozzájárult az erőszak spiráljához, nem csupán annak elszenvedője volt.

11.3.6 A drogazdaság hatása a társadalomra és a gazdaságra

A kokainexport bődületes jövedelme átalakította a kolumbiai gazdaság szerkezetét. A kokainból származó deviza beáramlása felértékelte a pesót, ami rontotta a legális export, különösen a kávé és a textil versenyképességét. Ezt a jelenséget holland betegségként ismerik, és a kolumbiai közgazdászok egy része szerint a drogazdaság hozzájárult a feldolgozóipar stagnálásához. A koka és a kokain illegális gazdasága ugyanakkor vidéki területeken sok paraszt számára az egyetlen jövedelmező lehetőség volt, mivel a legális mezőgazdasági termények, mint a kávé, a banán

vagy a gabona, ára zuhant, az infrastruktúra hiányos volt, és a földbirtokviszonyok rendkívül egyenlőtlenek maradtak.

A kábítószer-gazdaság a társadalmi szerkezetet is átalakította. A kartellek és a gerillák által ellenőrzött területeken a hagyományos helyi hatalmi viszonyok felborultak. A kokatermesztő parasztok – az úgynevezett **campesino cocalero** – kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, mert a felvásárlók, a gerillák, a paramilitárisok és a kormányzati felszámoló osztagok egyaránt rajtuk akartak nyerészkedni vagy rajtuk akarták végrehajtani a drogellenes politikát. A városi szegénynegyedekben a kartellek által foglalkoztatott fiatal bérgyilkosok – a **sicario** – rétege jött létre, akik számára a gyilkolás megélhetést és társadalmi státuszt jelentett. Ez a jelenség a kolumbiai társadalom normáinak mély válságát mutatta: a törvényes munkaerőpiac nem kínált alternatívát, a család és az egyház hagyományos kontrollja meggyengült, a fogyasztói kultúra pedig a gyors meggazdagodást hirdette.

A nők szerepe a konfliktusban és a drogazdaságban sokrétű volt. A gerillák soraiban nők is harcoltak, a kokainüzletben pedig „öszvérekként" (mulas), pénzmosókként és szervezőkként vettek részt. Ugyanakkor a nők a konfliktus áldozatai között is felülreprezentáltak voltak: a paramilitáris csoportok és a fegyveres erők szexuális erőszakot követtek el, a férfiak halála miatt pedig sok nő egyedül maradt a gyermekeivel, gyakran kényszerű lakóhelyelhagyásra ítélve. A kolumbiai konfliktus nemek szerinti hatásairól szóló kutatások az 1990-es évek végétől kezdve dokumentálták ezeket a mintázatokat, de az adatok továbbra is hiányosak, mivel az áldozatok gyakran nem mertek beszélni.

11.3.7 A nemzetközi hadszíntér: az Egyesült Államok és a drogellenes háború

Kolumbia az 1980-as években az Egyesült Államok drogellenes politikájának egyik központi célpontja lett. Az amerikai kormányzat – különösen **Ronald Reagan** és **George H. W. Bush** elnöksége alatt – a kokainkereskedelmet nem csupán bűnügyi, hanem nemzetbiztonsági fenyegetésként kezelte. Ez a megközelítés a hidegháború logikájából következett: a kommunista gerillák és a kábítószer-kereskedők közötti kapcsolatokat az Egyesült Államok stratégiai fenyegetésként értelmezte. Ennek következtében az Egyesült Államok jelentős katonai és technikai támogatást nyújtott a kolumbiai biztonsági erőknek, helikoptereket, hírszerzési adatokat és kiképzést biztosított.

A kolumbiai–amerikai drogellenes együttműködés azonban feszültségekkel terhelt volt. A kiadatás kérdése állandó vitát okozott: a kolumbiai társadalom egy része – és számos politikus – a kiadatást a nemzeti szuverenitás megsértésének tekintette. 1991-ben az új alkotmány megtiltotta a kolumbiai állampolgárok kiadatását, ami kifejezetten a kartellek nyomására született kompromisszum volt. A tilalmat később, a Cali-kartell felszámolása során, 1997-ben oldották fel. A drogellenes politika másik súlyos következménye a **kényszerű irtás** volt: a kokacserje-ültetvények repülőgépes irtása glifozát típusú herbicidekkel komoly egészségügyi és környezeti károkat okozott, és a paraszti ellenállást, valamint a gerillák támogatottságát erősítette. Az irtás hatékonysága is vitatott volt, mivel a termelők új területekre települtek át, és a kokalevél termesztése összességében az 1990-es években sem csökkent tartósan.

Az 1990-es évek végén a kolumbiai állam válsága mélypontra ért. A FARC és az ELN egyesített erővel támadta a katonai létesítményeket, a paramilitárisok vidéki területeket foglaltak el, a drogkereskedelem virágzott, a gazdaság pedig stagnált. Az 1998–2002 közötti **Andrés Pastrana** elnök béketárgyalásokat kezdett a FARC-cal, és a szervezetnek egy délkeleti demilitarizált zónát, az úgynevezett **Zona de Despeje** területet engedett át. A tárgyalások azonban kudarcot vallottak, és a FARC a demilitarizált zónát fegyveres csoportok kiképzésére, túszok fogva tartására és kábítószer-kereskedelemre használta. A béke összeomlása az 1999–2002 közötti időszakban az erőszak újabb hullámát hozta, amelyben a kolumbiai állam területi ellenőrzése a mélypontra

süllyedt. Ez a válság vezetett a 2002-es elnökválasztáson **Álvaro Uribe** megválasztásához, aki radikálisan más biztonságpolitikát hirdetett, és ennek tárgyalása a h043 – Uribe, a béke és a jelen alfejezetben folytatódik.

Az 1980–2000 közötti időszak tehát nem csupán a fegyveres konfliktus kiterjedéséről szólt, hanem az állam és a társadalom közötti szerződés eróziójáról is. A gerillák, a kartellek, a paramilitárisok és a korrupt állami szereplők közötti összefonódások olyan tartós mintákat hoztak létre, amelyek a 21. századi Kolumbia politikai és társadalmi feszültségeit is meghatározzák.

11.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt események forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a kolumbiai igazságszolgáltatás által készített bírósági ítéletek, a biztonsági erők jelentései, az Egyesült Államok Kongresszusának meghallgatásai és DEA-dokumentumok, valamint a fegyveres csoportok saját nyilatkozatai. Az 1980-as évek erőszakhullámáról kiterjedt újságírói irodalom is rendelkezésre áll, de ezek gyakran anekdotikusak, és a szereplők önigazolását tükrözik.

A legnagyobb bizonytalanság a számadatok körül van. A drogból származó bevételek, a kartellek által elkövetett gyilkosságok száma, a paramilitáris csoportok áldozatainak összesítése és a gerillák létszáma mind becslés, amelyek forrásonként jelentősen eltérnek. A kokain-termelésre és -exportra vonatkozó becslések az Egyesült Államok kormányzati szervei, az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala (UNODC) és kolumbiai kutatóintézetek adatai alapján készülnek, de ezek módszertani eltérései miatt a pontos számok vitatottak. Hasonlóképpen a politikai erőszak áldozatainak száma is becsült, és a különböző áldozatnyilvántartások – például a kolumbiai Nemzeti Történelmi Emlékezet Központ (Centro Nacional de Memoria Histórica) adatbázisai – folyamatosan frissülnek, ami a korábbi becslések felülvizsgálatát igényli.

A gerillák és a drogkereskedelem kapcsolatának mértéke tudományos vita tárgya. Nincs egyetértés abban, hogy a FARC vagy az ELN mikor és milyen mértékben vált a kokainüzlet részesévé; egyes szerzők szerint a gerillák alapvetően politikai szervezetek maradtak, amelyek csak adót vetettek ki a drogazdaságra, mások szerint a 2000-es évekre a kábítószer-kereskedelem a gerillák elsődleges bevételi forrásává vált, és ez politikai céljaikat is aláásta. A kolumbiai kormány és az Egyesült Államok hivatalos retorikája a „narkogerilla” kifejezést gyakran használta, de a tudományos elemzés ezt a címkét pontatlannak tartja, mert elmossa a különböző szervezetek közötti különbségeket és a politikai konfliktus gyökereit.

A paramilitarizmus és az állam közötti kapcsolat a legvitatottabb kérdések egyike. A kolumbiai igazságszolgáltatás számos esetben állapította meg, hogy katonai és rendőri vezetők támogatták, felfegyverezték vagy irányították a paramilitáris csoportokat. Ugyanakkor a kolumbiai állam hivatalos álláspontja szerint a paramilitarizmus elsősorban magánszerveződés volt, amelyet a gerillák elleni önvédelem motivált. A történeti kutatás ezt a kérdést árnyaltan kezeli: a paramilitáris csoportok és a biztonsági erők közötti együttműködés dokumentált esetei ellenére a rendszeres, országos szintű összeesküvés bizonyítottsága hiányos. Az emlékezetpolitikai vitákban ez a kérdés a mai napig központi szerepet játszik, és a konfliktus áldozatainak igazságszolgáltatási folyamataiban folyamatosan új bizonyítékok kerülnek elő.

Végül fontos megjegyezni, hogy a kolumbiai fegyveres konfliktus története nem csupán a nagy szervezetek krónikája: a legtöbb áldozat civil volt, akik gyakran névtelenül haltak meg. A vidéki közösségek, az afrokolumbiai és őslakos lakosság, valamint a városi szegények tapasztalatai csak az 1990-es évek végétől kezdtek bekerülni a történeti kutatás fősodrába. Ez a folyamat a mai napig tart, és a kolumbiai konfliktus teljes körű feltárása még várat magára.

11.3.9 Rövid összefoglaló

- Az 1980-as években a kolumbiai fegyveres baloldal három fő szervezete – a FARC, az ELN és az M-19 – eltérő stratégiát követett: a FARC paraszti területszerzésre, az ELN olajipari szabotázsra, az M-19 városi látványakciókra épített.
- A kokainexportra épülő illegális gazdaság a Medellín-kartell és a Cali-kartell vezetésével az 1980-as évekre világpiaci méretűvé nőtt, és Kolumbia a globális kokainkereskedelem meghatározó központjává vált.
- A gerillák és a drogkereskedelem viszonya fokozatosan összefonódott: a fegyveres szervezetek adót, védelmet és fegyvert szereztek a kokatermesztőktől, ami elmosta a politikai és a gazdasági erőszak határát.
- Az állam erőszak-monopóliuma felbomlott: a kartellek korrupcióval, merényletekkel és saját fegyveres csoportokkal támadták az intézményeket, a paramilitárisok pedig a civil lakosság elleni tömeges erőszakkal terjeszkedtek.
- A Medellín-kartell brutális terrorhadjáratot folytatott a kiadatási tilalom eltörlése ellen, de 1993-ban Escobar halálával meggyengült; a Cali-kartellt pedig az 1990-es évek közepén számolták fel, ám a drogkereskedelem ezután is fennmaradt.
- A drogazdaság torzította a kolumbiai gazdaságot, erősítette a társadalmi egyenlőtlenséget és a városi erőszakot, miközben a vidéki kokatermesztők kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.
- Az Egyesült Államok drogellenes politikája – a kiadatási nyomás, a katonai támogatás és a légi irtás – nem csökkentette tartósan a kínálatot, de hozzájárult a konfliktus militarizálásához.
- Az 1998–2002 közötti béketárgyalások kudarca és az állam területi ellenőrzésének összeomlása az erőszak újabb csúcsához vezetett, ami a 2002-es biztonságpolitikai fordulat előfeltételét jelentette.

11.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen stratégiai és ideológiai különbségek választották el a FARC-ot, az ELN-t és az M-19-et az 1980-as években, és hogyan befolyásolták ezek a drogazdasághoz fűződő viszonyukat?
2. Miben tért el a Medellín- és a Cali-kartell működési modellje, és milyen következményei voltak ezeknek a különbségeknek a kolumbiai állammal való kapcsolatukra?
3. Elemezze a kábítószer-gazdaság és az állam meggyengülése közötti ok-okozati összefüggéseket! Mely tényezők voltak strukturálisak, és melyek esetiek?
4. Hogyan járult hozzá a hidegháborús logika és az Egyesült Államok drogellenes politikája a kolumbiai konfliktus eszkalálódásához?
5. Miért vitatott a „narkogerilla” kifejezés használata a történeti irodalomban, és milyen forráskritikai problémákat vet fel a gerillák és a kartellek viszonyának vizsgálata?

11.4 Uribe, a béke és a jelen

A 2002-es elnökválasztás fordulópontot jelentett Colombia történetében: a választók a béketárgyalások kudarca és a gerillák, valamint a paramilitáris erők által okozott erőszak közepette egy olyan jelöltet juttattak hatalomra, aki a keménykezű biztonságpolitikát ígért. Ez az alfejezet a 2002 és 2024 közötti időszakot tárgyalja: a **Plan Colombia** katonai megerősítését, a **FARC** elleni offenzívát, a 2016-os **békeegyezmény** létrejöttét és végrehajtásának nehézségeit, az **ELN** folytatódó tevékenységét, valamint a 2020-as évek elején kitörő társadalmi tiltakozásokat. A cél annak bemutatása, hogy a biztonsági politika és a békeépítés feszültségében miként alakult Colombia állami és társadalmi rendje. A fejezet szorosan kapcsolódik a korábbi, a gerillák és

az állam válságát tárgyaló részhez, és előkészíti a békeegyezmény végrehajtását és a jelenkori kihívásokat elemző későbbi alfejezeteket.

11.4.1 A demokratikus biztonság korszaka (2002–2010)

Álvaro Uribe Vélez 2002-es megválasztása a kolumbiai politika irányváltását jelezte. A konzervatív-liberális hagyományon kívülről érkező politikus, egykori Antioquia kormányzója a **demokratikus biztonság politikája** (Política de Seguridad Democrática) jelszavával kampányolt. Ennek lényege az volt, hogy az állam katonai és rendőri erőinek megerősítésével visszaszorítja a gerilla-csoportokat, különösen a FARC-ot (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo), és visszaállítja az állam jelenlétét a vidéki területeken. Uribe megválasztását sokan a korábbi béketárgyalások – Andrés Pastrana elnök 1998 és 2002 közötti kísérletének – kudarcára adott válaszként értelmezik; ez az értelmezés azonban vitatott: a békefolyamat összeomlása részben a felek bizalomhiányából és a katonai erőviszonyok félreértéséből is fakadt.

A **Plan Colombia** elnevezésű együttműködés az Egyesült Államokkal már 2000-ben elindult, de Uribe alatt teljesedett ki. A program eredeti célja a kábítószer-kereskedelem és a benne érintett fegyveres csoportok elleni fellépés volt, ám 2002 után hangsúlyosan eszközzé vált a gerillák elleni hadviselésben is. Az amerikai támogatás nagy része katonai felszerelésre, kiképzésre és hírszerzésre irányult, miközben a kolumbiai hadsereg létszáma és mobilitása jelentősen nőtt. A dokumentált tény, hogy a 2000-es évek közepére a FARC elleni katonai nyomás erősödött, és a gerillaszervezet területi ellenőrzése több térségben összeomlott. A tudományos konszenzus szerint a folyamatban szerepet játszottak a fokozott légi csapások, a hírszerzési együttműködés és a paramilitáris erők lefegyverzése is, bár az okok súlyozása vita tárgya.

A **paramilitarizmus** visszaszorítása Uribe elnökségének egyik legvitatottabb eleme. A 2003-ban aláírt Santa Fe de Ralito-i megállapodás keretében az **Autodefensas Unidas de Colombia** (AUC) ernyőszervezet mintegy 30 000 tagja adta le fegyverét 2006-ig. A demobilizáció ténye dokumentált, de a folyamat értékelése erősen vitatott. Az igazságügyi eljárások, az áldozatok kárpótlása és a paramilitáris hálózatok továbbélése miatt emberi jogi szervezetek, például a Human Rights Watch vagy az ENSZ, bírálták a kormányt. A **“parapolitika”** néven ismert botrány során több kongresszusi képviselőről és helyi politikusról derült ki, hogy kapcsolatban állt a paramilitáris csoportokkal; 2008-ra több tucat politikust tartóztattak le vagy vontak felelősségre. A “Falsos positivos” (hamis pozitív eredmények) botrány pedig azt mutatta, hogy egyes katonai egységek polgári személyeket gyilkoltak meg, és gerillaként tüntették fel őket, hogy javítsák statisztikáikat. A 2021-es igazságügyi jelentés szerint az áldozatok száma legalább 6 402 lehetett 2002 és 2008 között; ez a szám vita tárgya, egyes becslések magasabbak, és a felelősségre vonás sokáig vontatottan haladt.

A FARC elleni háború legfontosabb katonai eseményei közé tartozott a 2008-as **Operación Jaque**, amelyben a kolumbiai hadsereg kiszabadította Ingrid Betancourt volt elnökjelöltet és több más túszt, valamint a szervezet második emberének, **Raúl Reyes**nek a halála egy határon átnyúló támadásban, amely diplomáciai feszültséget okozott Ecuadorral és Venezuelával. A dokumentált tények mellett a hírszerzési műveletek részletei, például a vöröskeresztes embléma állítólagos használata az Operación Jaque során, továbbra is vitatottak. A katonai sikerek ellenére a konfliktus nem ért véget: a gerillaszervezet létszáma és támadóképessége csökkent, de a vidéki erőszak, a kábítószer-kereskedelem és a belső menekültek száma nem csökkent a remélt mértékben.

11.4.2 A békefolyamat útja (2010–2016)

Juan Manuel Santos, Uribe korábbi védelmi minisztere, 2010-ben nyerte meg az elnökválasztást. Kezdetben sokan Uribe politikájának folytatását várták tőle, ám elnöksége alatt fokozatosan a béketárgyalások felé fordult. 2012-ben bejelentették a titkos előzetes megbeszélések után a hivatalos tárgyalások megkezdését a FARC-kal **Havannában**, Norvégia és Kuba, valamint a kísérő országok, Venezuela és Chile közreműködésével. A tárgyalási napirend hat pontból állt: vidékfejlesztés, politikai részvétel, a konfliktus lezárása, kábítószer-probléma, áldozatok és az egyezmény végrehajtásának ellenőrzése.

A békefolyamat során fontos volt, hogy a felek nem kívántak hagyományos fegyverszünetet, hanem a tárgyalásokat a harcok folytatása közben tartották, ami a lakosság szkepticizmusát növelte. A 2016. június 23-i, Havannában aláírt tűzszüneti megállapodás azonban már a békeegyezmény előkészítését jelentette. A végső megállapodást 2016. augusztus 24-én írták alá, majd népszavazásra bocsátották. A 2016. október 2-án tartott **népszavazáson a "Nem" szűk többséget szerzett (50,2 százalék a 49,8 százalék ellenében)**. A visszautasítás elsősorban a konzervatív és vallási csoportok, valamint Uribe híveinek mozgósításának eredménye volt; a részvételi arány viszonylag alacsony, a külföldön élő kolumbiaiak és a konfliktus sújtotta területek lakóinak részvétele korlátozott volt. Ez a tény maga is emlékezetpolitikai vita tárgya, mert az áldozatok és a vidéki lakosság egy része úgy érezte, kimaradt a döntésből.

A kormány és a FARC az elutasítást követően újratárgyalta a megállapodás egyes pontjait, figyelembe véve a "Nem" tábor kifogásait, majd 2016. november 24-én aláírták a módosított szöveget. Ezt a kongresszus ratifikálta, így elkerülték az újabb népszavazást. A **békeegyezmény** (Acuerdo Final para la Terminación del Conflicto y la Construcción de una Paz Estable y Duradera) főbb elemei: a FARC fegyverletétele és politikai párttá alakulása; egy **átmeneti igazságszolgáltatási rendszer** (Sistema Integral de Verdad, Justicia, Reparación y No Repetición), amely magában foglalja az igazságfeltáró bizottságot, a különleges békebíróságot és az eltűntek felkutatását; egy vidékfejlesztési program; a kábítószertermesztés önkéntes helyettesítése; és a politikai részvétel szélesítése. A megállapodás szövege nyilvános, részletes, de a jogi kötelezettségek és a politikai megvalósíthatóság közötti feszültség a végrehajtás során folyamatosan kiéleződött.

A békefolyamat értékelése a kolumbiai társadalomban rendkívül megosztott. A támogatók szerint a 2016-os egyezmény véget vetett a FARC mint fegyveres szervezet több mint ötven éves működésének, és intézményes keretet adott az áldozatok elismerésének. A kritikusok szerint az egyezmény túl engedékeny volt a gerillákkal szemben, nem adott elég erős büntetőjogi elszámoltatást, és nem kezelte kellőképpen a kábítószer-kereskedelemből és a paramilitarizmusból fakadó erőszak szerkezeti okait. A szakirodalom egy része hangsúlyozza, hogy a békefolyamat a hidegháború utáni "liberális békeépítés" keretébe illeszkedik, amely a fegyverletételre és az intézményi átalakításra koncentrált, de kevésbé a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására. Ez az értelmezés vitatott: más szerzők szerint a kolumbiai megállapodás éppen az áldozatok bevonása és a vidéki reformok miatt jelentős újítás volt a globális békeépítés gyakorlatában.

11.4.3 A békeegyezmény végrehajtása és az új erőszak (2016–2022)

A FARC fegyverletételének folyamata 2017-ben zárult le: a szervezet mintegy 13 000 fegyverest regisztrált, és leadta fegyvereit az ENSZ ellenőrzése mellett. A szervezet politikai párttá alakult **Fuerza Alternativa Revolucionaria del Común** (FARC) néven, később **Comunes** néven. A dokumentált tény, hogy a fegyverletétel technikai értelemben megtörtént, és az ENSZ hitelesítette a folyamatot. Ugyanakkor a biztonsági helyzet nem javult egyenletesen: egyes területeken a volt gerillák egy része nem csatlakozott a békemegállapodáshoz, vagy később kilépett, és **FARC-disszidens** csoportokként folytatta a fegyveres tevékenységet. Más területeken a paramilitáris

hálózatok utódszervezetei, gyakran **BACRIM** (bandas criminales) néven, vették át az erőszak és a kábítószer-kereskedelem ellenőrzését.

A társadalmi vezetők és emberi jogi aktivisták elleni gyilkosságok száma a békeszerződés után is magas maradt. Az ENSZ és az emberi jogi szervezetek adatai szerint 2016 és 2022 között több száz társadalmi vezetőt öltek meg; a számok évenként és forrásonként jelentősen eltérnek, mert a "társadalmi vezető" definíciója nem egységes. Ez a jelenség a békeegyezmény egyik legnagyobb kudarcának tekinthető, és rámutat arra, hogy a vidéki közösségeket fenyegető erőszak szerkezeti okai fennmaradtak. A kábítószertermesztés önkéntes helyettesítésének programja is felemás eredményt hozott: egyes gazdálkodók önként felszámolták plantázsaikat, de az állami támogatás késedelme és a fegyveres csoportok fenyegetései sokakat visszavittek a kokacserje-termesztéshez.

Az **ELN** (Ejército de Liberación Nacional), a második legnagyobb gerillaszervezet, nem volt részese a 2016-os békeszerződésnek. Santos elnöksége alatt kezdődtek tárgyalások az ELN-nel is, de ezek 2019-ben, Iván Duque elnök alatt megszakadtak, miután az ELN bombatámadást hajtott végre egy rendőrakadémia ellen Bogotában. A dokumentált tény, hogy a tárgyalások összeomlottak, és az ELN azóta is folytatja a fegyveres akciókat, emberrablásokat és a kábítószer-kereskedelemben való részvételt. A szervezet ideológiai és szervezeti struktúrája tagoltabb, ezért a kormányzati erőfeszítések nehezen találtak egységes tárgyalópartnert.

A 2018-as elnökválasztást **Iván Duque**, Uribe politikai szövetségese nyerte, ami a békeegyezmény ellenzőinek politikai megerősödését jelezte. Duque kormánya hivatalosan nem utasította el a megállapodást, de a végrehajtás üteme lelassult, és a kongresszusban a volt elnök párthívei megpróbálták gyengíteni az átmeneti igazságszolgáltatás intézményeit. A kormány hangsúlyt helyezett a katonai biztonságra és a kábítószer-ellenes harcra, de a kokacserje-termesztés területe a 2017-es csúcs után is magas maradt. A Duque időszakot a társadalmi elégedetlenség növekedése jellemezte, ami a 2019-es és 2021-es országos tiltakozásokban csúcsosodott ki.

A **2019-es társadalmi tiltakozás** november 21-én kezdődött, eredetileg a kormány adóreform-terve ellen, majd szélesebb követelésekké bővült: a békeegyezmény hatékonyabb végrehajtása, a társadalmi vezetők védelme, a rendőri erőszak elleni fellépés, az oktatás és egészségügy finanszírozása. A tüntetések országos méretűvé váltak, és összekapcsolták a városi középosztályt, a diákokat, az őslakos közösségeket és a szakszervezeteket. A rendőrség válaszlépései emberi jogi aggályokat vetettek fel; a dokumentált jogsértések és a halálos áldozatok száma vita tárgya, de több nemzetközi szervezet, köztük az ENSZ emberi jogi főbiztosa, elítélte a túlzott erőszak alkalmazását. A 2019-es tiltakozás nem hozott közvetlen politikai változást, de jelezte a kormány társadalmi támogatottságának erózióját.

A **2021-es országos sztrájk és tiltakozássorozat** még nagyobb mértékű volt. Az áprilisi adóreform-javaslat, majd a világjárvány gazdasági hatásai és a rendőri erőszakkal kapcsolatos esetek hatalmas mobilizációt váltottak ki. A városi tüntetések mellett vidéki blokádok is bénították az országot, különösen Cali városában és az ország délnyugati részén. A tiltakozókkal szembeni erőszak során több tucat ember halt meg, és a felelősség kérdése éles politikai vitát váltott ki. A kormány és a szervezők közötti tárgyalások lassan haladtak, de a nyomás hozzájárult a politikai tér átalakulásához.

11.4.4 A „teljes béke" és a jelen (2022–2024)

A 2022-es elnökválasztást **Gustavo Petro** nyerte meg, ami történelmi fordulatot jelentett, mivel ő lett az első baloldali elnök az ország modern történetében. Az egykori M-19 gerillaszervezet tagja, majd bogotái polgármester és szenátor, a **"teljes béke" (paz total)** politikáját hirdette meg. Ennek középpontjában az állt, hogy ne csak a gerillaszervezetekkel, hanem a paramilitáris

utódszervezetekkel, a kábítószer-kereskedő hálózatokkal és a városi bűnszervezetekkel is tárgyalásokat kezdjenek, illetve felszámolásukat a bűnügyi eljárások mellett szociális programokkal segítsék. A dokumentált tény, hogy a Petro-kormány 2023-ban tárgyalásokat kezdett az ELN-nel, és fegyverszüneti megállapodást kötött, amelyet többször meghosszabbítottak, de megszegések is történtek. A tárgyalások 2024-re elakadtak, és a biztonsági helyzet továbbra is romlott egyes területeken.

Petro elnökségét a békepolitika mellett a társadalmi reformok ígérete jellemezte: adóreform, egészségügyi és nyugdíjreform, valamint a földosztás. Ezek a kezdeményezések azonban erős politikai ellenállásba ütköztek a kongresszusban, ahol a kormánykoalíció törékeny. A társadalmi tiltakozások 2023-ban és 2024-ben is folytatódtak, részben a reformok lassúsága, részben helyi sérelmek miatt. A biztonsági helyzet továbbra is összetett: a FARC-disszidens csoportok és az ELN továbbra is aktívak, a kokacserje-termesztés nem csökkent jelentősen, és a venezuelai migráció kezelése komoly kihívást jelent a városoknak és a határ menti régióknak.

A **venezuelai migráció** hatása különösen fontos a 2015 utáni időszakban. A szomszédos ország humanitárius válsága miatt több millió venezuelai érkezett Kolumbiába, ami az egészségügyi, oktatási és munkaerőpiaci rendszerekre nehezedett. A kolumbiai kormány ideiglenes védelmi státuszt vezetett be, ami regionális szinten elismert modell lett. Ugyanakkor a migráció feszültségeket is keltett egyes városi negyedekben, és a politikai vitákban gyakran összekapcsolódott a biztonság és a munkaerőpiac kérdéseivel. A migráció és a belső erőszak miatt a belső menekültek száma továbbra is magas, ami a konfliktus és a társadalmi kirekesztés hosszú távú folytatódását jelzi.

A 2024-es helyzet értékelése során a szakirodalom óvatos: a békeegyezmény megállította a FARC mint egységes fegyveres szervezet működését, de nem szüntette meg a fegyveres erőszakot, a kábítószer-gazdaságot és a társadalmi egyenlőtlenségeket. A demokratikus intézmények formálisan működnek, de a politikai polarizáció, a korrupció és a rendőri erőszak kérdése aláássa a bizalmat. A fiatalok, az őslakosok és a vidéki közösségek politikai mozgósítása viszont a társadalmi követelések új formáit hozta létre, amelyek a jövőbeli politikai folyamatokat alakíthatják. A kolumbiai eset így egyszerre mutatja a békeépítés lehetőségeit és korlátait a 21. századi Latin-Amerikában.

11.4.5 Források és bizonytalanságok

Ennek az időszaknak a forrásbázisa rendkívül gazdag, de egyenetlen. A dokumentált tények közé tartoznak a kormányzati közlemények, a kongresszusi törvények, a békeegyezmény szövege, az ENSZ és az emberi jogi szervezetek jelentései, valamint a bírósági ítéletek. A katonai műveletek, a tárgyalások és a tiltakozások eseményei nagyrészt dokumentáltak, bár a felek közleményei gyakran egymásnak ellentmondóak. A másodlagos szakirodalom: a kolumbiai és nemzetközi akadémiai művek, például a konfliktus elemzésével foglalkozó szerzők (Francisco Gutiérrez Sanín, Mauricio Archila, María Emma Wills) munkái, valamint a Truth Commission (Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad) 2022-es zárójelentése, amely nagy hatású forrás.

A bizonytalanságok elsősorban a számadatoknál jelentkeznek. A FARC fegyvereseinek száma, a demobilizált paramilitárisok létszáma, a "hamis pozitív" áldozatok száma, a társadalmi vezetők elleni gyilkosságok éves adatai, a kokacserje-termesztés területi statisztikái mind különböző forrásokból származó becsléseken alapulnak. Az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala (UNODC) és a kolumbiai kormány adatai gyakran eltérnek, és a definíciós különbségek miatt az összehasonlítás nehéz. A tiltakozásokkal kapcsolatos halálos áldozatok száma is heves vita tárgya: a hivatalos jelentések, az emberi jogi szervezetek és a független megfigyelők adatai eltérnek, és a felelősség politikai jelentősége miatt az emlékezetpolitikai csatározások folytatódnak.

A legfontosabb vitatott értelmezések közé tartozik a demokratikus biztonság politikájának öröksége, a békeegyezmény igazságossága és hatékonysága, valamint a Petro-kormány békepolitikájának esélyei. A "béke" fogalma maga is vitatott: egyesek a fegyverletételre, mások a társadalmi igazságosságra helyezik a hangsúlyt. A szakirodalom egy része a kolumbiai konfliktust a hidegháború utáni "új háborúk" keretében értelmezi, amelyben a politikai ideológia mellett a bűnözői hálózatok és a természeti erőforrások ellenőrzése a meghatározó. Ez az értelmezés vitatott, mert leegyszerűsítheti a gerillaszervezetek belső motivációit és a vidéki közösségek politikai törekvéseit.

11.4.6 Rövid összefoglaló

- A 2002-es elnökválasztás után Álvaro Uribe a demokratikus biztonság politikáját vezette be, amely a FARC elleni katonai fellépésre és a paramilitárisok lefegyverzésére irányult.
- A Plan Colombia amerikai támogatással megerősítette a kolumbiai hadsereget, de a kábítószer-termesztés és a vidéki erőszak nem szűnt meg.
- A 2016-os békeegyezmény a FARC politikai párttá alakulását és fokozatos fegyverletételét eredményezte, de a népszavazási elutasítás és az újratárgyalás megosztotta a társadalmat.
- A békemegállapodás végrehajtása lassú és hiányos volt: a társadalmi vezetők gyilkosságai, a FARC-disszidens csoportok és a paramilitáris utódszervezetek fennmaradása aláásta a biztonsági javulást.
- A 2019-es és 2021-es társadalmi tiltakozások a béke és a szociális követelések összekapcsolódását mutatták, és hozzájárultak a politikai váltáshoz.
- Gustavo Petro 2022-es megválasztása a "teljes béke" politikáját hozta, de az ELN-nel folytatott tárgyalások törékenyek, és a biztonsági helyzet továbbra is súlyos.
- A venezuelai migráció és a belső menekültek kérdése a kolumbiai konfliktus regionális dimenzióját erősíti.

11.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Uribe demokratikus biztonság politikáját és Santos békeegyezményre irányuló politikáját! Milyen folytonosságok és törések azonosíthatók az állami erőszak és a tárgyalások viszonyában?
2. Miért utasította el a kolumbiai választók szűk többsége a 2016-os békeegyezményt, és milyen következményei voltak az újratárgyalásnak a megállapodás tartalmára és legitimitására?
3. Milyen források bizonyítják a békeegyezmény utáni erőszak fennmaradását? Milyen bizonytalanságokkal kell számolni a társadalmi vezetők elleni gyilkosságok és a FARC-disszidens csoportok létszámának értékelésénél?
4. Értelmezze a 2019-es és 2021-es társadalmi tiltakozásokat a békeegyezmény végrehajtásának tükrében! Milyen szerepet játszottak a tiltakozások a politikai változásban?
5. Hogyan kapcsolódik a venezuelai migráció a kolumbiai konfliktushoz és a békeépítéshez? Milyen kihívásokat jelent a migráció a kolumbiai állam és társadalom számára?

12 Colombia ma

12.1 A békeegyezmény végrehajtása

12.1.1 A békeegyezmény végrehajtása

A 2016-os békeszerződés a kolumbiai kormány és a Kolumbiai Forradalmi Fegyveres Erők – Néphadsereg (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo, FARC-EP) között nem csupán egy gerillaszervezet lefegyverzését írta elő, hanem egy átfogó intézményi és társadalmi átalakulás tervét is. Az aláírást követő évek a megállapodás ambiciózus céljai és a kolumbiai állam korlátozott végrehajtási kapacitása, valamint a politikai ellenállás közötti feszültségről szólnak. A végrehajtás folyamata nem lineáris: egyes területeken, mint a FARC fegyverletétele és politikai párttá alakulása, gyors és látványos eredmények születtek, míg a vidéki reform, az illegális növénytermesztés helyettesítése és a területi biztonság megteremtése terén a haladás lassú, egyenlőtlen és gyakran visszafordítható volt. Ez az alfejezet a békeegyezmény végrehajtásának folyamatát, intézményeit és a béke törékenységének okait vizsgálja a 2016–2026 közötti időszakban, kapcsolódva a Konfliktus, állam és társadalom fejezetben tárgyalt fegyveres konfliktus történetéhez és a Colombia ma fejezet jelenkori elemzéseihez.

12.1.1.1 A megállapodás főbb pillérei és a kezdeti végrehajtás (2016–2018)

A 2016 novemberében aláírt végleges békeszerződés hat fő pilléren nyugodott: (1) átfogó vidékfejlesztési reform; (2) a FARC politikai részvételének lehetővé tétele; (3) a konfliktus lezárása, beleértve a kétoldalú tűzszünetet, a fegyverletételt és a FARC reintegrációját; (4) az illegális kábítószer-termelés problémájának megoldása; (5) az áldozatok jogait középpontba helyező átmeneti igazságszolgáltatás; valamint (6) a megállapodás végrehajtásának ellenőrzése és nemzetközi verifikációja. A megállapodást a 2016. november 24-i aláírást követően a kolumbiai kongresszus ratifikálta, miután az eredeti szöveget egy októberi népszavazáson a választók szűk többsége, 50,2 százaléka elutasította. A népszavazási vereség után újratárgyalt, módosított szöveg végrehajtása tehát demokratikus legitimációs vitával indult, ami hosszú távon is meghatározta a politikai viták kereteit.

A FARC leszerelése a nemzetközi megfigyelők által ellenőrzött folyamat volt. A gerillaszervezet mintegy 7 000 harcosa és nagyjából 13 000 teljes tagsága fokozatosan vonult be a kijelölt átmeneti gyülekezési zónákba (Zonas Veredales Transitorias de Normalización, ZVTN). A fegyverletétel az ENSZ Kolumbiai Missziójának (Misión de la ONU en Colombia) ellenőrzése alatt történt, amely 2017 júniusára hivatalosan befejezettnek nyilvánította a folyamatot. Az ENSZ adatai szerint a FARC több mint 8 100 fegyvert, köztük puskákat, géppuskákat és robbanószereket adott le. Ezt követően a szervezet 2017 augusztusában feloszlott, és politikai pártként Közös Forradalmi Alternatív Erő (Fuerza Alternativa Revolucionaria del Común) néven jegyeztette be magát, megtartva a FARC rövidítést, ami szimbolikus vita tárgya volt. A párt később felvette a Comunes nevet.

A fegyverletétel ténye önmagában történelmi jelentőségű: a nyugati félteke legrégebbi és legnagyobb gerillaszervezete békés úton, nemzetközi ellenőrzés mellett szerelt le. Ugyanakkor a

leszerelés nem jelentette a FARC által korábban ellenőrzött területek automatikus állami reintegrációját. A hatalmi vákuumot számos korábbi területen más fegyveres csoportok – köztük a Népi Felszabadító Hadsereg (Ejército de Liberación Nacional, ELN) és új, a FARC-ból kivált disszidens frakciók – töltötték be. A disszidensek egy része már a béketárgyalások alatt elutasította a megállapodást, míg mások később, a reintegráció nehézségei vagy a bizonytalan biztonsági helyzet miatt tértek vissza a fegyveres harchoz.

12.1.1.2 Az Átmeneti Igazságszolgáltatás Rendszere (JEP)

A békeegyezmény központi intézménye az Átmeneti Igazságszolgáltatás Rendszere (Sistema Integral de Verdad, Justicia, Reparación y No Repetición), amelynek legismertebb eleme a Különleges Békéért Felelős Joghatóság (Jurisdicción Especial para la Paz, JEP). A JEP célja, hogy a fegyveres konfliktusban elkövetett súlyos bűncselekményeket – emberiesség elleni bűnök, háborús bűnök, túszejtés, szexuális erőszak, kényszertoborzás – kivizsgálja, és a felelősöket alternatív, restorative igazságszolgáltatás keretében vonja felelősségre. A JEP nem hagyományos büntetőbíróság: a büntetések jellemzően szabadságkorlátozással járó, de nem börtönbüntetés jellegű szankciók, amennyiben az elkövető teljes, részletes és igaz vallomást tesz, valamint hozzájárul az áldozatok jóvátételéhez. A rendszer tehát az igazságszolgáltatás és a béke közötti kompromisszumot testesíti meg, ami heves jogi és politikai viták tárgya.

A JEP mellett a rendszer része a Történelmi Igazság Bizottság (Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad, la Convivencia y la No Repetición, röviden Comisión de la Verdad) és az Eltűnt Személyek Felkutatásának Egysége (Unidad de Búsqueda de Personas dadas por Desaparecidas). A Comisión de la Verdad 2018-ban kezdte meg munkáját, és 2022 júniusában tette közzé zárójelentését, amely több mint 10 000 interjú és számos regionális meghallgatás alapján készült. A jelentés a konfliktus áldozatainak számát – beleértve a halottakat, eltűnteket, elhurcoltakat és szexuális erőszak áldozatait – hozzávetőleg 9 millió főre becsli, ami a kolumbiai lakosság akkori nagyságrendjében különösen súlyos arány. A jelentés nemcsak a FARC, hanem az állami erők, a paramilitáris csoportok és más fegyveres szereplők felelősségét is vizsgálja, és hangsúlyozza a konfliktus strukturális okait, különösen a földbirtoklás egyenlőtlenségeit és a vidéki állam hiányát.

A JEP működése 2018-ban indult meg, és azóta több ezer ügyet vizsgált. A bíróság joghatósága kiterjed a FARC egykori harcosaira, a kolumbiai állami erők tagjaira és a konfliktusban részt vevő polgári harmadik felekre is. A JEP eljárásai közül a legnagyobb figyelmet a „túszejtési ügyek” (caso 01) kapták, amelyekben a FARC által elkövetett emberrablások ezreit vizsgálják. A volt gerillavezérek egy része nyilvánosan elismerte a szervezet felelősségét a túszejtésekért, ami a kolumbiai jogtörténetben példátlan esemény volt. A „hamis pozitívok” (falsos positivos) ügyében – amikor a hadsereg tagjai civil áldozatokat gyilkoltak meg, hogy azokat gerillaharcosokként tüntessék fel – a JEP 2021-ben állapította meg, hogy a dokumentált esetek száma legalább 6 402, és ezt a becslést később további kutatások meghaladhatónak tartják. A JEP által feltárt adatok megerősítették, hogy az állami erők által elkövetett jogsértések mértéke nagyobb volt, mint amit a korábbi hivatalos narratívák elismertek.

A JEP legitimitása folyamatos vita tárgya. A konzervatív politikai erők, különösen a Centro Democrático párt és Álvaro Uribe korábbi elnök, a bíróságot „büntetlenségi fórumnak” nevezték, és alkotmányos reformokkal próbálták korlátozni hatáskörét. A JEP-pel szembeni bizalmatlanság különösen az állami erők tagjainak eljárásai kapcsán erősödött, mivel a hadsereg egyes körei szerint a bíróság aránytalanul kezeli a katonák ügyeit. Ezzel szemben az emberi jogi szervezetek és az áldozatok képviselői a JEP-et a kolumbiai igazságszolgáltatás egyik legfontosabb vívmányának tartják, amely első ízben kényszeríti a fegyveres konfliktus minden szereplőjét a felelősségvállalásra.

A JEP ítéleteinek végrehajtása azonban lassú, és a bíróság hatáskörének alkotmányos védelme a Kongresszusban többször is politikai csaták tárgya volt.

12.1.1.3 A vidéki reform és a kábítószer-termelés kérdése

A békeszerződés első pontja átfogó vidékfejlesztési reformot (Reforma Rural Integral, RRI) írt elő, amely a földbirtoklás történelmi egyenlőtlenségeit, a vidéki szegénységet és az állam hiányát célozta. A reform jogi keretét a 2017-ben elfogadott törvény (Ley 902 de 2017) teremtette meg, amely a földtulajdon rendezését, a családi mezőgazdaság támogatását és a vidéki infrastruktúra fejlesztését írta elő. A végrehajtás azonban rendkívül lassú. A Kroc Institute for International Peace Studies, a békeszerződés végrehajtásának egyik fő nemzetközi monitorozó intézménye által közölt adatok szerint a vidéki reform pontjainak többsége 2026-ra is csak részben vagy minimálisan teljesült. A földosztás üteme messze elmaradt a szerződésben foglalt ütemtervtől, és a földkoncentráció problémája továbbra is fennáll. A vidéki területeken az állami szolgáltatások – oktatás, egészségügy, ivóvíz, elektromos áram – kiépítése szintén lassú, és a fegyveres csoportok jelenléte sok helyen továbbra is akadályozza a fejlesztési programokat.

A kábítószer-termelés csökkentése a békeszerződés negyedik pillére volt, amelynek célja a kokacserje (Erythroxylum coca) termesztésének önkéntes, államilag támogatott helyettesítése más, jogszerű mezőgazdasági kultúrákkal. A program, a Nemzeti Átfogó Helyettesítési Program (Programa Nacional Integral de Sustitución de Cultivos de Uso Ilícito, PNIS) keretében több tízezer termelő család írt alá megállapodást a kormánnyal. A program ugyanakkor súlyos végrehajtási nehézségekkel küzdött: a kifizetések késtek, a technikai támogatás nem érkezett meg időben, és a termelők egy része – megélhetési kényszerből – visszatért a koka termesztéséhez. Ráadásul a kolumbiai koka össztermelése a békeszerződés aláírása után nem csökkent, hanem egyes években emelkedett. Az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala (UNODC) által műholdfelvételek alapján készített becslések szerint a kokaültetvények összterülete 2017 és 2022 között 170 000 hektár körül mozgott, ami történelmi csúcsot jelentett, majd 2023-ra némi csökkenést mutatott. A kokaintermelés növekvő tendenciája tehát paradox módon egybeesett a FARC demobilizációjával, mivel a korábbi gerillaszervezet által szabályozott termelési lánc helyébe széttagoltabb, gyakran erőszakosabb szereplők léptek.

12.1.1.4 A disszidensek, az ELN és a biztonsági helyzet

A FARC leszerelése nem hozta el a várt biztonsági fordulatot. A kormány és a FARC megállapodása elsősorban a FARC-cal kötött békét, de a kolumbiai fegyveres konfliktusnak soha nem volt egyetlen szereplője. A békeszerződés aláírása idején az ELN, a kisebb gerillaszervezetek és a korábbi paramilitáris csoportok utódszervezetei továbbra is aktívak maradtak. Az ELN-nel folytatott tárgyalások többször megszakadtak, különösen a 2019-es bogotái autóbombás merénylet után, amelyet az ELN vállalt magára. A Gustavo Petro-kormány (2022–) újraindította a tárgyalásokat az ELN-nel, de a folyamat törékeny, és a szervezet belső megosztottsága is akadályozza az előrelépést.

A legnagyobb biztonsági kihívást a FARC-ból kivált disszidens csoportok jelentik. Ezek a csoportok különböző okokból utasították el a békeszerződést: egyesek soha nem demobilizálódtak, mások a reintegráció kudarca vagy a vezetőik elleni büntetőeljárások miatt tértek vissza a fegyveres harchoz. A disszidensek száma a becslések szerint 2026-ra több ezer főre tehető, de a pontos szám bizonytalan, mivel a csoportok folyamatosan átalakulnak, és a tagság fluktuál. A legnagyobb ilyen szervezetek, mint a FARC-EP Segunda Marquetalia vagy a Központi Főparancsnokság (Estado Mayor Central), a kábítószer-kereskedelembe és az illegális bányászatba integrálódtak. Tevékenységük következtében a kolumbiai vidék nagy része továbbra is fegyveres csoportok

ellenőrzése alatt áll, ami aláássa a békeszerződés vidéki reformra és biztonságra vonatkozó célkitűzéseit.

A békemegállapodás utáni években a társadalmi vezetők és az emberi jogi aktivisták elleni erőszak riasztó méreteket öltött. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa és a kolumbiai ombudsman (Defensoría del Pueblo) által dokumentált adatok szerint 2016 és 2026 között több mint 1 500 társadalmi vezetőt gyilkoltak meg, bár a pontos szám vita tárgya. Az áldozatok gyakran olyan közösségi aktivisták, akik földvisszaigénylési, kokahelyettesítési vagy környezetvédelmi ügyekben lépnek fel. A gyilkosságok mögött jellemzően a kábítószer-kereskedelemhez kötődő fegyveres csoportok, földtulajdonosok vagy helyi hatalmi hálózatok állnak. A társadalmi vezetők elleni erőszak a békefolyamat egyik legsúlyosabb kudarca, mivel a megállapodás éppen a helyi közösségek megerősítését és a demokratikus részvételt célozta.

12.1.1.5 A végrehajtás politikai feltételei és a nemzetközi szerepvállalás

A békeszerződés végrehajtása szorosan összefüggött a kolumbiai belpolitika alakulásával. A 2018-as elnökválasztást Iván Duque, a Centro Democrático jelöltje nyerte, aki kampányában a békeszerződés „újratárgyalását" ígérte, bár elnökként a megállapodás intézményi kereteit nem tudta felszámolni. A Duque-kormány (2018–2022) alatt a végrehajtás politikai támogatottsága gyengült, a JEP elleni támadások felerősödtek, és a vidéki reform forrásai csökkentek. Ezzel szemben a Petro-kormány (2022–) a „teljes béke" (paz total) politikáját hirdette meg, amely a FARC-disszidensekkel és az ELN-nel való tárgyalásokat, valamint a békeszerződés gyorsított végrehajtását ígérte. A Petro-kormány alatt a vidéki földvásárlás programja felgyorsult, és a JEP támogatottsága elnöki szinten megerősödött, de a biztonsági helyzet nem javult érdemben.

A nemzetközi közösség szerepe a békeszerződés végrehajtásában kiemelkedő. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa folyamatosan napirenden tartotta a kolumbiai békefolyamatot, és az ENSZ Kolumbiai Verifikációs Missziója (Misión de Verificación de la ONU en Colombia) továbbra is ellenőrzi a fegyverszünetet és a reintegrációt. Az Amerikai Államok Szervezete (OAS), az Európai Unió, valamint több ország – köztük Norvégia, Kuba, Chile és Venezuela – részt vett a tárgyalások elősegítésében és a végrehajtás finanszírozásában. A Nemzetközi Vöröskereszt (ICRC) és számos nemzetközi NGO a humanitárius segítségnyújtásban és a reintegrációs programokban játszik szerepet. A nemzetközi támogatás azonban nem helyettesítheti a kolumbiai állam saját kapacitásait, és a végrehajtás tartós késedelmei gyakran a belföldi politikai akarat hiányára vagy a bürokratikus akadályokra vezethetők vissza.

12.1.1.6 A reintegráció és a volt harcosok helyzete

A FARC egykori harcosainak reintegrációja a békefolyamat egyik legsikeresebb, de egyben legkiszolgáltatottabb eleme. Több ezer volt gerilla hagyta el a fegyveres harcot, és csatlakozott a reintegrációs programokhoz, amelyek átmeneti jövedelemtámogatást, oktatást, egészségügyi ellátást és vállalkozói képzést biztosítanak. A volt harcosok egy része kollektív termelőszövetkezeteket hozott létre, különösen a korábbi átmeneti zónákban. Ugyanakkor a reintegráció biztonsági feltételei rendkívül törékenyek: a becslések szerint 2016 és 2026 között több száz volt FARC-harcost gyilkoltak meg, akik közül sokan éppen a közösségi életbe való visszailleszkedésük miatt váltak célponttá. A gyilkosságok mögött gyakran a disszidens csoportok állnak, amelyek megpróbálják megakadályozni a volt harcosok civil életbe való átmenetét, vagy kényszeríteni őket a fegyveres harchoz való visszatérésre. A reintegrációs programok finanszírozása és politikai támogatottsága időben ingadozott, ami tovább növelte a bizonytalanságot.

12.1.1.7 Források és bizonytalanságok

A békeszerződés végrehajtásának vizsgálata többféle forrástípusra támaszkodik. Elsődleges források közé tartoznak a békeszerződés szövege (Acuerdo Final para la Terminación del Conflicto y la Construcción de una Paz Estable y Duradera, 2016), a kolumbiai kongresszus törvényei, a JEP ítéletei és határozatai, a Comisión de la Verdad jelentése („Hay futuro si hay verdad", 2022), valamint a nemzetközi szervezetek – elsősorban az ENSZ, a UNODC és a Kroc Institute – rendszeres jelentései. A Kroc Institute a békeszerződés végrehajtásának százalékos értékelését évente közzéteszi, amely módszertani szempontból vitatható, mivel a pontok egyenlő súlyozása nem tükrözi azok eltérő társadalmi jelentőségét.

A bizonytalanságok jelentősek. A kokaültetvények területére vonatkozó adatok műholdfelvételek és földi ellenőrzések kombinációján alapulnak, de a becslések hibahatára jelentős. A fegyveres csoportok tagságának létszámára vonatkozó számok jellemzően hírszerzési becslések, amelyeket a kormányzati intézmények nem mindig tesznek közzé részletes módszertannal. A társadalmi vezetők elleni gyilkosságok számáról eltérő adatok keringenek, attól függően, hogy melyik szervezet definícióját használjuk. A JEP előtt folyó ügyekben a tényállások egy része vitatott, mivel a felek eltérő bizonyítékokat nyújtanak be. A Comisión de la Verdad jelentése történeti igazságszolgáltatási dokumentum, nem bírósági ítélet, ezért megállapításai nem jogi bizonyítékként, hanem a kollektív emlékezet és a történeti megismerés forrásaként kezelendők. Végül a végrehajtás értékelése erősen politizált: a kormánypárti és ellenzéki diskurzusok gyakran ugyanazokat az adatokat eltérően értelmezik.

12.1.1.8 Rövid összefoglaló

- A 2016-os békeszerződés a FARC lefegyverzésén túl átfogó vidéki reformot, átmeneti igazságszolgáltatást és kábítószer-helyettesítési programot irányzott elő.
- A FARC fegyverletétele és politikai párttá alakulása nemzetközi ellenőrzés mellett, viszonylag gyorsan lezajlott, de a leszerelés hatalmi vákuumot hagyott maga után.
- A JEP a világ egyik leginnovatívabb átmeneti igazságszolgáltatási intézménye, amely először kényszerítette a konfliktus minden szereplőjét – beleértve az állami erőket is – a felelősségvállalásra.
- A vidéki reform és a kokahelyettesítés végrehajtása messze elmaradt a várakozásoktól; a koka össztermelése évekig történelmi csúcson maradt.
- A FARC-disszidensek és más fegyveres csoportok jelenléte, valamint a társadalmi vezetők elleni erőszak aláássák a béke biztonsági dimenzióját.
- A végrehajtás politikai feltételei ingadoztak: a Duque-kormány alatt gyengült, a Petro-kormány alatt részben megerősödött a támogatottság.
- A nemzetközi közösség – különösen az ENSZ – szerepe kulcsfontosságú, de a belföldi politikai akarat és intézményi kapacitás hiányát nem pótolhatja.
- A béke törékenysége strukturális okokra vezethető vissza: a földkérdés megoldatlansága, a vidéki állam hiánya és a kábítószer-gazdaság tartós jövedelmezősége.

12.1.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a FARC fegyverletételének sikerét a vidéki reform végrehajtásának kudarcával. Milyen strukturális tényezők magyarázzák az eltérő eredményeket?
2. Milyen elvek alapján működik a JEP, és miben különbözik a hagyományos büntetőbíróságoktól? Milyen érvek szólnak mellette és ellene a kolumbiai politikai vitában?
3. Miért nem csökkent a kokatermelés a FARC demobilizációja után? Értelmezze a jelenséget a fegyveres csoportok és a kábítószer-gazdaság kapcsolatának összefüggésében.

4. Milyen szerepet játszott az ENSZ és más nemzetközi szereplők a békefolyamatban? Milyen korlátai vannak a nemzetközi verifikációnak egy szuverén állam belügyeiben?
5. A társadalmi vezetők elleni erőszak milyen módon ássa alá a békeszerződés társadalmi céljait? Kapcsolja a jelenséget a korábbi Konfliktus, állam és társadalom fejezetben tárgyalt paramilitarizmus és politikai erőszak történetéhez.

12.2 Városok, régiók és egyenlőtlenségek

Bevezetés

Kolumbia a 21. század első negyedére egyértelműen városiasodott ország: a lakosság több mint háromnegyede városi településeken él, de ez az arány nem egyenletesen oszlik el a területi egységek között, és a városok belső szerkezete is mély társadalmi szakadékokat tükröz. A városi növekedés története szorosan összefügg a fegyveres konfliktussal, a vidéki földtulajdon egyenlőtlenségével és az állam hosszú ideig tartó központosító politikájával. Ez az alfejezet három térség – a fővárosi régió (Bogotá és környéke), Medellín és Antioquia, valamint a partvidék – összehasonlításán keresztül mutatja be, hogyan termelődik újjá a területi és társadalmi egyenlőtlenség a mai Kolumbiában. A témához tartozik a városi erőszak átalakulása is, amely a békeegyezmény végrehajtása során sem tűnt el, csupán új szereplőkkel és új logikával folytatódott. Az adatok értelmezésénél mindvégig jelezzük, hogy a hivatalos statisztikák mögött milyen definíciós és mérési bizonytalanságok húzódnak.

12.2.1 Bogotá és a központi régió

Bogotá (hivatalos nevén Bogotá, Distrito Capital) a gyarmati időktől fogva a politikai hatalom központja, a 19. századi államépítés során pedig a közigazgatási és kulturális elit lakóhelye lett. A 20. század második felében a vidéki erőszak – különösen a Violencia és a Frente Nacional időszakában – tömeges belső elvándorlást indított el a főváros felé, ami felduzzasztotta a város lakosságát, és létrehozta a ma is jellemző, éles térbeli szegregációt. Bogotá gazdasági súlya kiemelkedő: a főváros és a környező Cundinamarca megye adja az ország bruttó hazai termékének (GDP) jelentős részét, itt összpontosul a pénzügyi szektor, a kormányzati intézmények, a felsőoktatás és a kulturális élet. A koncentráció következménye, hogy az országos közpolitikai döntések és a nagyvállalati központok elszakadnak a perifériák valóságától.

A város belső szerkezete markáns jövedelmi és társadalmi elkülönülést mutat: az északi kerületekben (például Usaquén, Chapinero egyes részei) a magas jövedelmű rétegek, a déli és délnyugati kerületekben (Ciudad Bolívar, Bosa, Kennedy egyes részei) a szegényebb, gyakran informális településeken élő lakosság koncentrálódik. A szegénynegyedekben a lakhatás bizonytalan, a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés esetleges, és a fiatalok munkanélkülisége magas. Bogotá biztonsági helyzete a vidéki területekhez képest jobb, de a bűnözés – különösen a rablás, a zseblopás és a kábítószer-kiskereskedelem – állandó probléma. A belső menekültek (desplazados) egyik fő célállomása is a főváros, ami tovább növeli az informális települések és a szociális feszültségek kiterjedését.

A városvezetés az 1990-es évek óta többször próbálkozott a közlekedés és a közbiztonság javításával. A TransMilenio 2000-ben indult buszgyorsforgalmi (BRT) rendszer nemzetközi figyelmet kapott, és javította a hozzáférést a város egyes részeihez, de kritikusai szerint a rendszer túlterhelt, és nem oldotta meg a peremkerületek közlekedési elszigeteltségét. A biztonság terén a „cultura ciudadana” (polgári kultúra) politikája bizonyos időszakokban csökkentette az erőszakos bűncselekmények számát, de a strukturális egyenlőtlenségekhez nem nyúlt hozzá. Bogotá ma is az az országos

viszonyítási pont, ahol a modern, szolgáltatásalapú gazdaság és a mélyszegénység egymás mellett, gyakran néhány kilométeren belül van jelen.

12.2.2 Medellín: ipari múltból a városi megújulásig

Medellín és a környező Antioquia megye a 20. század elején a textilipar és a könnyűipar központjává vált, ami viszonylag erős munkásosztályt, vállalkozói réteget és a katolikus egyház által támogatott társadalmi szervezeteket hozott létre. A város gazdasági dinamizmusa és az országos politikától való viszonylagos függetlensége sokáig sajátos regionális identitást alakított ki, amelyet gyakran „antioqueño" (antioquiai) vállalkozó szellemként írnak le. Ez a történeti kép azonban részben idealizált: az ipari növekedés a vidéki bevándorlók olcsó munkaerejére épült, és a város peremkerületeiben már a 20. század közepén is súlyos lakhatási és szociális problémák voltak.

Az 1980-as évektől Medellín a kokain-kereskedelem központjaként vált ismertté. A Pablo Escobar vezette Medellín-kartell erőszakhulláma – merényletek, bombatámadások, a rendőrség és a civil lakosság elleni terror – megtizedelte a város társadalmi szövetét, és a gyilkossági ráta az 1990-es évek elején a világ egyik legmagasabbja volt. A kartell felbomlása után a városban működő paramilitáris csoportok és bűnbandák vették át a területi ellenőrzést, ami a szegénynegyedek lakóit továbbra is állandó fenyegetésben tartotta.

Az ezredforduló után a helyi és országos kormányzat, nemzetközi támogatással, a „szociális urbanizmus" (urbanismo social) nevű politikát vezette be. Ennek legismertebb elemei a könyvtárparkok (parques biblioteca), a metró kiterjesztése, a nyomornegyedeket a városközponthoz kötő kábelvasút (Metrocable), valamint integrált városi projektek a legszegényebb kerületekben, például a Comuna 13-ban. A gyilkossági ráta a 2000-es évek elejéhez képest jelentősen csökkent, és Medellín nemzetközi szinten a „városi megújulás" példájaként jelent meg. Ezt a fordulatot gyakran „Medellín csodaként" (milagro de Medellín) emlegetik.

A kritikus értékelés szerint azonban a fejlesztések nem szüntették meg a strukturális szegénységet, és a biztonsági javulás részben a bűnözői hálózatok átrendeződésének tudható be. A peremkerületekben a fiatalok munkanélkülisége továbbra is magas, az iskolázottsági mutatók elmaradnak a város gazdagabb részeitől, és az informális gazdaság – beleértve a kábítószer-kiskereskedelmet – továbbra is fontos jövedelemforrás. A turistalátványosságok és a nyomornegyedek közötti szakadék mély, és a biztonsági helyzet törékeny: a 2020-as években időszakosan újabb erőszakhullámok jelentkeztek. Medellín tehát nem egy lineáris sikertörténet, hanem olyan város, ahol a modernizáció és a kirekesztés egyszerre van jelen.

12.2.3 A partvidék: Karib-tengeri és csendes-óceáni régiók

Kolumbia két óceánra néző partvidéke gazdasági, társadalmi és etnikai szempontból is élesen eltér a belső, andoki régióktól. A Karib-part (Costa Caribe) a gyarmati kereskedelem kapuja volt, Cartagena de Indias pedig a rabszolga-kereskedelem egyik fő kikötője. Ma a régió fő városai – Barranquilla, Santa Marta és Cartagena – kikötőikre, turizmusukra és a környező mezőgazdaságra építenek, de a szegénységi mutatók magasabbak, mint a központi régióban. A lakosság jelentős része afro-kolumbiai, akiknek ősei a gyarmati rabszolgaság idején kerültek a partvidékre, és akik a mai napig alulreprezentáltak a politikai és gazdasági elitben. A turizmus által generált bevétel koncentráltan hasznosul: Cartagena történelmi belvárosa a nemzetközi turizmus célpontja, míg a város peremkerületei (például a La Boquilla vagy a Nelson Mandela nevű negyedek) súlyos infrastrukturális hiányokkal küzdenek. A Karib-part vidéki területein a földtulajdon koncentrációja és a szarvasmarha-tenyésztés által elfoglalt területek miatt a paraszti közösségek kiszorulása is jellemző.

A Csendes-óceáni part (Costa Pacífica) – elsősorban Chocó megye, valamint Buenaventura kikötőváros – az ország egyik legszegényebb és legelhanyagoltabb térsége. A régió földrajzilag elszigetelt: sűrű esőerdők, kevés kiépített út, gyenge állami jelenlét. Az infrastruktúra hiányos, az alapvető szolgáltatásokhoz (ivóvíz, egészségügy, oktatás) való hozzáférés korlátozott. A lakosság túlnyomórészt afro-kolumbiai és őslakos, akik a földjogokért és az életben maradásért küzdenek. A régió ugyanakkor gazdag természeti erőforrásokban: arany, platina, fa, és a csendes-óceáni part közelében a kokain-előállítás és -kereskedelem is jelen van. A törvényes és illegális gazdaság összefonódik, és a fegyveres csoportok – a korábbi FARC-EP disszidensei, az ELN, valamint a paramilitarizmus utódszervezetei – folyamatosan versengenek a terület ellenőrzéséért. Buenaventura kikötőváros a 2010-es években a városi erőszak egyik epicentrumává vált: a gyilkossági ráta időszakosan meghaladta az országos átlag többszörösét, és a lakosság egy része kényszerű elköltözésre kényszerült. A régió fejlesztése mindmáig elmaradt az országos politikák fókuszában, ami a területi egyenlőtlenség egyik legégetőbb példája.

12.2.4 Regionális egyenlőtlenségek: mérés és értelmezés

A kolumbiai regionális különbségek nem egyszerűen gazdasági lemaradást jelentenek, hanem a történelmi államépítés, a földbirtokviszonyok és a fegyveres konfliktus térbeli mintázatainak lenyomatai. A hivatalos statisztikák – például a kolumbiai statisztikai hivatal (Departamento Administrativo Nacional de Estadística, DANE) adatai – azt mutatják, hogy a szegénységi arány, a jövedelmi egyenlőtlenség (Gini-index) és az emberi fejlettségi mutató (HDI) jelentős eltéréseket mutat a megyék között. Bogotá, Antioquia, Valle del Cauca és néhány más, iparosodott vagy szolgáltatás-központú régió a legmagasabb jövedelmekkel és a legalacsonyabb szegénységi rátákkal rendelkezik, míg Chocó, La Guajira, Sucre, Córdoba és az Amazonas vidéke a legalacsonyabb mutatókkal bír. A pontos számok évről évre változnak, és a definíciós különbségek (jövedelmi szegénység versus többdimenziós szegénység) miatt az összehasonlítás óvatosságot igényel.

A regionális egyenlőtlenség nemcsak a jövedelemben, hanem az állami szolgáltatásokhoz való hozzáférésben is megmutatkozik. Az oktatás minősége, az egészségügyi ellátás sűrűsége, az ivóvízhez és csatornázáshoz való hozzáférés, valamint a közlekedési infrastruktúra egyaránt javul a nagyvárosi központokban és romlik a perifériákon. A vidéki területek – különösen a Csendes-óceáni part, a Karib-part déli része, valamint az Orinoquía és az Amazonas – sokszor évtizedes lemaradással küzdenek. A fegyveres konfliktus térbeli mintázata ezt tovább súlyosbította: a gerilla- és paramilitáris csoportok elsősorban a gyenge állami jelenlétű, vidéki régiókban vetették meg lábukat, ahonnan a lakosság a nagyvárosokba menekült. Ez a belső elvándorlás a városi peremkerületek növekedéséhez és a városi szegénység koncentrálódásához vezetett, miközben a kibocsátó régiók elveszítették munkaerejük egy részét és társadalmi tőkéjüket.

A mérési bizonytalanságok itt különösen fontosak. A konfliktus által érintett területeken az adatfelvétel nehéz, a háztartási felmérések nem mindig reprezentatívak, és az informális gazdaság – beleértve a kábítószer-termelést és -kereskedelmet – szinte teljesen kimarad a hivatalos GDP-számításokból. Emiatt a perifériák gazdasági súlyát és a szegénység valódi mértékét a statisztikák alul- vagy felülbecsülhetik. A regionális összehasonlítás tehát nemcsak adatok kérdése, hanem az állam jelenlétének és a társadalmi kirekesztésnek a történeti kérdése is.

12.2.5 Városi erőszak a békeegyezmény után

A 2016-os békeszerződés a FARC-EP gerillaszervezettel csökkentette a vidéki erőszak egy részét, de a városi biztonság helyzete bonyolult maradt. A korábbi fegyveres szereplők felbomlásával vagy átalakulásával új csoportok jelentek meg, illetve régi hálózatok szerveződtek újjá. A szakirodalom és a sajtó gyakran használja a „bacrim” (bandas criminales) kifejezést a paramilitarizmus

utódszervezeteire, de a 2010-es évek végétől a terminológia változott: a kormányzat „fegyveres csoportoknak” vagy „szervezett bűnözői csoportoknak” nevezi őket, ami a definíciós vitát is tükrözi. A FARC-EP disszidens csoportjai, az ELN (Ejército de Liberación Nacional), a Clan del Golfo (korábban Autodefensas Gaitanistas de Colombia) és számos helyi banda verseng a városi területek, különösen a kábítószer-kiskereskedelem, a zsarolás és a mikroterületi ellenőrzés felett.

A városi erőszak fő formái a kényszerű toborzás, a zsarolás, a területi határok kikényszerítése, valamint a fiatalok bevonása a bűnözői hálózatokba. A gyilkossági ráták városonként eltérőek: Cali, Buenaventura, és egyes bogotái vagy medellíni peremkerületek magasabb mutatókkal rendelkeznek, míg például Medellín belvárosában a 2010-es években tapasztalt javulás törékenynek bizonyult. A fiatal férfiak a legveszélyeztetettebbek mind áldozatként, mind elkövetőként. A rendőrségi adatok gyakran alulbecsülik a valós áldozatszámot, mert a lakosság egy része nem tesz feljelentést félelemből vagy a hatóságok iránti bizalmatlanságból. A városi erőszak tehát nem egyszerűen a vidéki konfliktus áttevődése, hanem sajátos, a nagyvárosi egyenlőtlenségekbe ágyazott jelenség.

12.2.6 Szegénység, egyenlőtlenség és a városi társadalom

Kolumbia jövedelmi egyenlőtlensége – a Gini-index alapján – a világ egyik legmagasabb szintje, és ez a városi térben is élesen megjelenik. A városi szegénység koncentráltan jelentkezik a peremkerületekben, ahol az informális munka aránya magas, a lakhatás bizonytalan, és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlen. A formális foglalkoztatás a nagyvárosi központokban is korlátozott, de a peremkerületekben a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság különösen súlyos. A COVID-19 világjárvány idején a szegénység átmenetileg nőtt, és a helyreállás üteme régióként eltérő volt: a központi régiók gyorsabban talpra álltak, míg a partvidék és a vidéki területek tovább szenvedtek a gazdasági visszaeséstől.

A társadalmi mobilitás korlátozott: az oktatás minősége, a formális munkahelyek elérhetősége és a lakóhely minősége erősen összefügg a családi háttérrel. A városi szegregáció etnikai dimenziója is megjelenik: az afro-kolumbiaiak és az őslakosok aránytalanul nagy arányban élnek a szegénynegyedekben, és kevesebb lehetőségük van a felemelkedésre. A nők helyzete sajátos: a háztartási és gondozási munka nagy része rájuk hárul, és a városi erőszaknak is gyakran áldozatai. A fiatalok, különösen a férfiak, a bűnözői hálózatok toborzási célpontjai, ami a szegénység és az erőszak közötti ördögi kört erősíti.

A városi társadalom tehát nem egységes, hanem a jövedelem, a bőrszín, a lakóhely és a foglalkoztatási forma szerint rétegzett. A mai Kolumbiában a városi kérdés éppúgy a történelmi kirekesztésről szól, mint a vidéki földkérdés, és a kettő szorosan összefügg: a vidéki erőszak és a földkoncentráció a városokba üldözte a lakosság egy részét, ahol a szegénység új formái termelődtek újjá.

12.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben használt adatok elsősorban a kolumbiai statisztikai hivatal (DANE), az ENSZ fejlesztési programja (UNDP), a kolumbiai rendőrség és az ombudsmani hivatal (Defensoría del Pueblo) közlésein alapulnak, de a pontos számok és arányok a publikáció évétől függően változhatnak. A szegénységi ráták definíciója – jövedelmi vagy többdimenziós – befolyásolja az összehasonlítást, ezért a szövegben kerültük a konkrét, forrás nélküli százalékos értékeket, és inkább a tendenciákra helyeztük a hangsúlyt. A városi erőszakra vonatkozó hivatalos statisztikák aluljelentést tartalmazhatnak, mert a rendőrség nem minden esethez jut el, és az áldozatok egy része nem teszi meg a feljelentést. A regionális GDP-becslések az informális gazdaság miatt

pontatlanok; a konfliktus által érintett területeken az adatgyűjtés korlátozott, ezért a partvidéki és vidéki mutatók nagyobb bizonytalansággal terheltek.

A „Medellín csoda” értékelése a szakirodalomban vitatott: egyes kutatók a városi megújulás sikerét hangsúlyozzák, mások arra figyelmeztetnek, hogy a fejlesztések nem érték el a legszegényebb rétegeket, és a biztonsági javulás részben a bűnözői hálózatok átrendeződésének tudható be. A partvidék fejlesztési elmaradottsága ugyancsak értelmezési vita tárgya: a magyarázatok között szerepel a földrajzi elszigeteltség, a történelmi állami elhanyagolás, a faji alapú kirekesztés és a konfliktus gazdasági logikája. Az alfejezet ezért nem kíván egyetlen okot kijelölni, hanem a tényezők együttes hatását mutatja be.

12.2.8 Rövid összefoglaló

- Kolumbia erősen urbanizált ország, de a városi növekedés a vidéki erőszak és a földkoncentráció következménye; a belső elvándorlás a városi peremkerületek növekedéséhez vezetett.
- Bogotá a politikai és gazdasági központ, ahol a jólét és a szegénység térben élesen elkülönül: északi gazdag kerületek, déli szegénynegyedek.
- Medellín az ipari múltból a kartell-erőszakon át a nemzetközileg ismert városi megújulás szimbólumává vált, de a fejlődés egyenlőtlen maradt, és a „Medellín csoda” értékelése vitatott.
- A Karib-part és a Csendes-óceáni part eltérő adottságokkal rendelkezik, de közös jellemzőjük a perifériás helyzet, az afro-kolumbiai lakosság túlsúlya és a magas szegénység; a Csendes-óceáni part (Chocó, Buenaventura) az ország egyik legsérülékenyebb régiója.
- A regionális különbségek a GDP-ben, a szegénységi rátákban és az állami szolgáltatásokhoz való hozzáférésben egyaránt megmutatkoznak; a mérési bizonytalanságok (informális gazdaság, adathiány) torzíthatják a képet.
- A békeegyezmény után a városi erőszak átalakult, nem szűnt meg: új fegyveres csoportok és bűnbandák működnek a peremkerületekben, és a gyilkossági ráták egyes városokban továbbra is magasak.
- A társadalmi egyenlőtlenség Kolumbiában a legmagasabbak közé tartozik Latin-Amerikában, és a városi szegregáció etnikai mintázatot is mutat: az afro-kolumbiaiak és az őslakosok aránytalanul nagy arányban élnek a szegénynegyedekben.

12.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Bogotá és Medellín társadalmi-gazdasági szerkezetét és városi biztonsági helyzetét! Milyen történelmi tényezők magyarázzák a két város közötti különbségeket?
2. Milyen szerepet játszott a fegyveres konfliktus a kolumbiai nagyvárosok növekedésében, és hogyan hatott ez a városi szegénység térbeli mintázatára?
3. Miért tekinthető a Csendes-óceáni part (Chocó, Buenaventura) az ország egyik legsérülékenyebb régiójának? Milyen gazdasági, társadalmi és biztonsági tényezők játszanak szerepet?
4. Milyen módszertani bizonytalanságok nehezítik a regionális egyenlőtlenségek pontos mérését Kolumbiában, és hogyan befolyásolják ezek a hivatalos statisztikák értelmezését?
5. Hogyan alakult át a városi erőszak a 2016-os békeegyezmény után? Melyek a fő új szereplők és logikák, és miért nem szűnt meg az erőszak a városokban?

12.3 Migráció és a venezuelai válság hatása

A 2010-es évek második felétől Venezuela politikai és gazdasági összeomlása olyan kényszerű vándorlást indított el, amely Latin-Amerika modern kori történetében példátlan méretű. Kolumbia – amely 2 200 kilométer hosszú szárazföldi határon osztozik a szomszédos országgal – a válság elsődleges fogadó és tranzit terepévé vált. A venezuelaiak tömeges érkezése nem csupán humanitárius kihívásként jelentkezik, hanem átformálja a határ menti térségek gazdaságát, a városi munkaerőpiacokat, a szociális ellátórendszert és a kolumbiai politikai közbeszédet is. Ez az alfejezet a migráció okait, jogi kereteit és gazdasági-társadalmi következményeit elemzi, különös tekintettel a határvidékre és a humanitárius válasz kapacitásaira. A téma szorosan kapcsolódik A békeegyezmény végrehajtása fejezetben tárgyalt állami kapacitásproblémákhoz, valamint Városok, régiók és egyenlőtlenségek regionális feszültségeihez.

12.3.1 A venezuelai exodus kialakulása és dinamikája

A venezuelai migráció gyökerei a Hugo Chávez által elindított bolivári forradalom gazdasági következményeire, majd Nicolás Maduro hatalomra kerülése utáni összeomlásra vezethetők vissza. A 2014-től zuhanó olajárak, az államosítások és az árszabályozások következtében kialakult hiperinfláció, az élelmiszer- és gyógyszerhiány, valamint a politikai represszió fokozatosan milliókat kényszerített az ország elhagyására. A kivándorlás kezdetben a magasabb jövedelmű, képzett rétegeket érintette, akik legális útvonalakon, repülővel utaztak; 2015 után azonban a válság mélyülésével tömegessé vált a szegényebb csoportok – köztük sok képzetlen munkás – elvándorlása is, gyakran gyalogosan, a határ menti illegális átkelőkön (trochas) keresztül.

Kolumbia földrajzi közelsége és a két ország közötti történelmi, családi, kereskedelmi kapcsolatok miatt a venezuelaiak legnagyobb befogadója lett. A hivatalos becslések szerint a 2020-as évek közepére a Kolumbiában tartózkodó venezuelaiak száma elérte a 2,5–3 millió főt, ami a teljes, hozzávetőleg 7,3 milliósra becsült venezuelai diaszpóra legnagyobb hányadát jelenti (az adatok forrása a Migración Colombia, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága – UNHCR – és a Nemzetközi Migrációs Szervezet – IOM – jelentései; a számok folyamatosan változnak, és a regisztrálatlanok miatt bizonytalanságot hordoznak). A pandémia idején a határlezárások és a gazdasági összeomlás átmenetileg visszafordulásra késztetett sokakat, de a járvány enyhülése után a migráció újra felgyorsult.

A venezuelai exodus jellegzetessége, hogy a többség nem a klasszikus menekültdefiníció szerinti, hanem a **vegyes migrációs áramlás** (mixed migration flow) keretében érkezik: egyszerre vannak jelen az üldöztetés elől menekülők, a megélhetést keresők, a családegyesítők és a tranzitálók. A kolumbiai hatóságoknak ezért olyan rugalmas jogi keretet kellett kialakítaniuk, amely a menekültügyi eljárás és a gazdasági migráció közötti szürke zónát is lefedi.

12.3.2 Kolumbia mint cél- és tranzitország

A kolumbiai–venezuelai határ menti térség – különösen Norte de Santander megye, Arauca és La Guajira – a migráció legintenzívebb zónája. A határ két oldalán fekvő várospárok, elsősorban Cúcuta és a venezuelai San Antonio del Táchira, valamint a guajirai Maicao és a venezuelai Paraguachón, a vándorlás fő kapuivá váltak. Cúcuta lakossága a válság előtti becslésekhez képest drámaian megnőtt, a közszolgáltatások, az egészségügyi ellátás és a lakhatás iránti kereslet pedig meghaladta a helyi kapacitásokat.

A határ menti térség sajátos gazdasági logikája egyszerre alkalmazkodott a vándorláshoz, és teremtett új bizonytalanságokat. A „caminantes” elnevezésű, gyalogosan vándorló csoportok a

trochákon átkelve érkeznek, ahol informális pénzváltás, szállásadás, ételárusítás és embercsempészet szerveződik. A határ menti gazdaságban az árucsere történelmileg kétirányú volt: a venezuelai állami támogatású termékek csempészete korábban Venezuelából Kolumbiába irányult, a válság után azonban a kolumbiai élelmiszer, gyógyszer és benzin áramlása lett meghatározó ellenkező irányba. Ez a feketepiac egyszerre jelent kereseti lehetőséget és a bűnözés melegágyát is; a határ menti területeken működő, korábban a kábítószer-kereskedelemben aktív fegyveres csoportok egy része az embercsempészetre is kiterjesztette tevékenységét.

A kolumbiai állam kezdeti válasza a határ menti humanitárius segélyezésre és a migránsok regisztrációjára összpontosított, de a helyi hatóságok kapacitásai gyorsan kimerültek. A 2016-os kolumbiai békeszerződés után a kormány figyelme és erőforrásai részben a konfliktus sújtotta vidékekre irányultak, ami feszültséget teremtett a két válság párhuzamos kezelésében. A határ menti megyék kormányzói ismételten a központi kormányzat elégtelen támogatását kifogásolták; ez a vita a kolumbiai föderálisnak nem nevezhető, de erős regionális identitásokkal rendelkező államszerkezetben állandósult.

12.3.3 Jogi keretek: a menekültügyi rendszer és az ideiglenes védelmi státusz

A venezuelaiak többsége nem folyamodott formális menekültstátuszért, mert az eljárás lassú, a bizonyítási teher magas, és a kolumbiai menekültügyi rendszer – hasonlóan más latin-amerikai országokhoz – kapacitáshiánnyal küzd. A venezuelaiak helyzete ezért sokáig jogilag rendezetlen volt: sokan turistavízummal érkeztek, majd lejárt a tartózkodási engedélyük, és irreguláris helyzetbe kerültek, ami kizárta őket a formális munkavállalásból, az egészségbiztosításból és a bankszámlanyitásból.

Erre a strukturális problémára adott válaszként 2021 februárjában Iván Duque kormánya bevezette az **ideiglenes védelmi státuszt venezuelai migránsok számára** (Estatuto Temporal de Protección para Migrantes Venezolanos, ETPV). Az intézkedés tízéves időtartamra legalizálta a 2021. január 31-ig beérkezett venezuelaiak tartózkodását, hozzáférést biztosított a formális foglalkoztatáshoz, az oktatáshoz, az egészségügyi ellátáshoz és a pénzügyi szolgáltatásokhoz. A kormány mintegy 1,8 millió venezuelai regisztrációját tervezte az ETPV keretében, de a szabályozás végrehajtása lassú volt, és a 2021 utáni érkezők számára a jogi helyzet továbbra is bizonytalan maradt. Az ETPV nem helyettesítette a menekültügyi eljárást, hanem kiegészítette azt, és a venezuelaiak számára egy rugalmasabb alternatívát kínált.

A kolumbiai megközelítést nemzetközileg széles körben méltatták, mert a menekültügyi rendszer túlterhelése ellenére pragmatikus és inkluzív választ adott. Ugyanakkor a kritikusok arra figyelmeztettek, hogy az ETPV önmagában nem oldja meg a lakhatás, a munkalehetőség és a diszkrimináció problémáit, és hogy a rendszer fenntarthatósága a kolumbiai költségvetés és a nemzetközi támogatás függvénye. A 2022-es elnökválasztás után Gustavo Petro kormánya a humanitárius válasz fenntartása mellett a venezuelai politikai párbeszéd felé is nyitott, ami újra napirendre helyezte a migráció hosszú távú megoldásának kérdését.

12.3.4 Munkaerőpiaci integráció és társadalmi feszültségek

A venezuelai migránsok kolumbiai munkaerőpiaci jelenléte egyszerre hozott rugalmasságot és feszültségeket. A legtöbb venezuelai a városi informális szektorban helyezkedett el: utcai árusításban, alkalmi munkában, háztartási alkalmazásban, vendéglátásban és építőiparban. A formális foglalkoztatási arányuk alacsony maradt, mert a szakmai oklevelek elismerése bonyolult, a munkáltatók gyakran idegenkedtek a megbízható papíroktól, és a nyelvi akadályok kisebbek ugyan, de a helyi munkaerőpiac telített.

Az empirikus kutatások eredményei vitatottak abban a tekintetben, hogy a venezuelai bevándorlás milyen hatást gyakorolt a kolumbiai bérekre és a foglalkoztatásra. Egyes tanulmányok szerint a migráció rövid távon nyomást gyakorolt az alacsony képzettséget igénylő szektorok béreire, különösen az informális gazdaságban, ahol a kolumbiaiakat és a venezuelaiakat egyaránt alacsony jövedelem és bizonytalan munkakörülmények jellemzik. Más elemzések viszont azt hangsúlyozzák, hogy a venezuelai munkaerő kínálata a fogyasztást is növeli, és a bevándorlók által betöltött állások gyakran olyan munkák, amelyekre a helyiek kevésbé jelentkeznek. A makrogazdasági hatás tehát inkább semlegesnek vagy enyhén pozitívnak tekinthető, de a helyi munkaerőpiacon tapasztalható diszkrimináció és az informális szektor zsúfoltsága valós konfliktusforrás.

A társadalmi feszültségek leglátványosabb megnyilvánulása a xenofóbia növekedése volt. Közvélemény-kutatások szerint a kolumbiaiak egy jelentős része negatívan ítéli meg a venezuelai bevándorlást, és a bűnözés, a kábítószer-kereskedelem és a szexuális kizsákmányolás növekedését hajlamos a migránsokhoz kötni. A politikai diskurzusban – különösen a helyi választási kampányokban – egyes szereplők a venezuelaiak ellen irányuló retorikát alkalmaztak, azt állítva, hogy a bevándorlás munkahelyeket vesz el a kolumbiaiaktól, és terheli az állami szolgáltatásokat. Ezt a képzettársítást ugyanakkor a rendelkezésre álló statisztikák nem feltétlenül támasztják alá: a venezuelaiak bűnözési rátája nem magasabb, mint a hasonló szociális helyzetű kolumbiaiaké, és a migráció által leginkább érintett városokban a bűnözés változása a korábbi tendenciákkal és a fegyveres csoportok tevékenységével is összefügg.

A nők és a gyermekek különösen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. A venezuelai nők tömegesen vállaltak háztartási munkát, szexuális szolgáltatást vagy utcai árusítást, ami növelte a szexuális kizsákmányolás és az emberkereskedelem kockázatát. A gyermekek egy része kimaradt az oktatásból, mert a családok mobilitása, az iratok hiánya és a szegénység akadályozta a beiratkozást; a kolumbiai kormány 2021 után az ETPV keretében igyekezett ezt enyhíteni, de a lemaradás a határ menti iskolákban továbbra is súlyos. Az egészségügyi rendszerben a sürgősségi ellátás elérhető volt a venezuelaiak számára, de a krónikus betegségek kezelése, a terhesgondozás és a gyógyszerellátás terén súlyos hiányosságok maradtak, különösen a túlterhelt határ menti kórházakban.

12.3.5 Humanitárius válasz és nemzetközi együttműködés

A venezuelai migrációra adott humanitárius válasz a kolumbiai állam, a nemzetközi szervezetek, a civil szféra és az egyházak együttes erőfeszítésére épült, de a szükségletek szintje messze meghaladta a rendelkezésre álló forrásokat. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) – a 2018-ban létrehozott **R4V – Regionális Koordinációs Platform a Venezuelai Menekültek és Migránsok Számára** (Plataforma Regional Interagencial para Refugiados y Migrantes de Venezuela) keretében – közös felhívásokat indított, de a nemzetközi adományozói elkötelezettség rendre alacsonyabb volt a kért összegnél. A humanitárius segélyezés elsősorban élelmiszer-utalványokra, ideiglenes szálláshelyekre, egészségügyi alapellátásra, ivóvízre és higiéniás csomagokra összpontosult. A határ menti tranzitpontokon – például Cúcutában és az úgynevezett „nemzetközi hídnál” – humanitárius központok működtek, de a kapacitásuk gyakran túlterhelt volt, és a COVID-19 járvány idején a karanténintézkedések még inkább megnehezítették a segélyek eljuttatását.

A kolumbiai kormány a nemzetközi együttműködés mellett jelentős nemzeti forrásokat is mozgósított, részben a migránsok regisztrációjának és alapellátásának fedezésére. Az ETPV bevezetése után a hangsúly a hosszabb távú integrációra helyeződött: a kolumbiai oktatási minisztérium és a helyi hatóságok programokat indítottak a venezuelai gyermekek iskolai befogadására, a munkaügyi minisztérium pedig a szakmai képesítések elismerésének gyorsítását ígérte. A gyakorlatban

azonban a finanszírozás szűkössége, a bürokratikus akadályok és a helyi közösségek ellenállása miatt az integráció lassan haladt.

A nemzetközi közösség válasza sem volt egységes. Az Egyesült Államok és az Európai Unió jelentős humanitárius támogatást nyújtott, de a politikai feltételek – például a venezuelai ellenzék elismerése – és a migráció biztonságiasítása miatt a segélyek egy része politikai alkukhoz kötődött. A latin-amerikai országok közötti regionális együttműködés – például a 2018-as „Quito Process" – igyekezett koordinálni a befogadó politikákat, de az országok közötti eltérések és a belső politikai viták miatt a közös fellépés korlátozott maradt. Kolumbia számára a venezuelai migráció egyben lehetőség is volt arra, hogy regionális vezető szerepet bizonyítson, ugyanakkor a befogadás költségei a kolumbiai állam kapacitásait is próbára tették.

12.3.6 A migráció és a kolumbiai belpolitika, valamint a békefolyamat összefüggései

A venezuelai migráció nem elszigetelt jelenség, hanem összefonódik Kolumbia belső konfliktusával és a 2016-os békeegyezmény végrehajtásával. A határ menti területeken működő fegyveres csoportok – köztük az ELN gerillái és a FARC-ból kivált disszidens frakciók, valamint a kábítószer-kereskedelemmel foglalkozó bűnszervezetek – a migrációs útvonalakat saját hasznukra fordították. Az embercsempészet, a zsarolás és az illegális határátkelők ellenőrzése bevételi forrást jelentett ezeknek a csoportoknak, ami megnehezítette a békeegyezmény azon célkitűzéseit, hogy az állam visszaszerezze az ellenőrzést a perifériás területek felett.

A politikai közbeszédben a venezuelai migráció gyakran összekapcsolódott a biztonsági kérdésekkel. A 2022-es elnökválasztási kampányban a jelöltek eltérő narratívákat képviseltek: Rodolfo Hernández populista módon a bevándorlás korlátozását és a határellenőrzés megerősítését ígérte, míg Gustavo Petro a humanitárius megközelítést és a venezuelai politikai párbeszéd újraindítását hangsúlyozta. Petro győzelme után a kormány a venezuelai válság diplomáciai kezelését helyezte előtérbe, ami részben a migrációs nyomás enyhítését is célozta, bár a venezuelai kormánnyal való viszony rendezése politikai vitákat váltott ki Kolumbiában.

A migráció hatása a kolumbiai intézményekre kettős: egyfelől rákényszerítette az államot, hogy rugalmas jogi kereteket és új szociálpolitikai eszközöket alakítson ki, másfelől felszínre hozta a regionális egyenlőtlenségeket és a központi kormányzás korlátait. A határ menti megyék – például Norte de Santander és La Guajira – a kolumbiai belső konfliktus és a migrációs válság áldozatainak kettős terhét viselték, ami elmélyítette a centrum és a periféria közötti bizalmatlanságot. A migráció ugyanakkor új civil mozgalmakat is generált: a venezuelai és kolumbiai aktivisták, egyházi szervezetek és emberi jogi csoportok az integráció és a diszkrimináció elleni fellépés érdekében összefogtak, ami hozzájárult a kolumbiai civil társadalom pluralizálódásához.

12.3.7 Regionális dimenzió és jövőbeli kilátások

A venezuelai exodus regionális eloszlása egyenetlen: Kolumbia mellett Peru, Ecuador, Chile, Brazília és Argentína is jelentős számú venezuelait fogadott be, de a kolumbiai befogadási modell – különösen az ETPV – nemzetközileg viszonyítási ponttá vált. A kolumbiai kormány a R4V és a Quito Process keretében is támogatta a regionális koordinációt, bár a szomszédos országok politikája gyakran szigorúbb, és a kolumbiai nyitottság egyes időszakokban arra ösztönzött venezuelaiakat, hogy Kolumbiát válasszák célországnak, ami növelte a hazai terheket.

A migráció hosszú távú hatása a kolumbiai gazdaságra és társadalomra függ a venezuelai politikai helyzet alakulásától, valamint attól, hogy a kolumbiai állam képes-e fenntartható integrációs politikát működtetni. A demográfiai szempontok azt mutatják, hogy a bevándorlás némileg ellensúlyozhatja a kolumbiai lakosság elöregedését, és a venezuelaiak fiatal korösszetétele hosszú

távon gazdasági potenciált hordoz. Ugyanakkor az integráció költségei – az oktatási, egészségügyi, lakhatási beruházások – csak akkor térülhetnek meg, ha a venezuelaiak formális foglalkoztatása és társadalmi mobilitása érdemben javul. A jelenlegi tendenciák alapján ez a folyamat lassú, és a venezuelaiak egy része továbbvándorolhat az Egyesült Államok vagy más latin-amerikai országok irányába.

A jövő forgatókönyvei három fő irányt vázolnak fel: a venezuelai politikai normalizálódás esetén a visszavándorlás felerősödhet, de a gazdasági újjáépítés üteme bizonytalan; a válság tartós fennmaradása esetén Kolumbia továbbra is kulcsfontosságú befogadó ország marad, ami az integrációs rendszer további fejlesztését igényli; végül a regionális gazdasági együttműködés elmélyülése esetén a határ menti térségek gazdasági felzárkózása hozzájárulhat a migrációs nyomás enyhítéséhez. A kolumbiai társadalom számára a legfontosabb tanulság az, hogy a venezuelai migráció nem kizárólag humanitárius krízis, hanem a két ország közötti történelmileg összefonódott gazdasági, családi és kulturális kapcsolatok kényszerű átrendeződése.

12.3.8 Források és bizonytalanságok

A venezuelai migrációra vonatkozó adatok elsősorban a kolumbiai Migración Colombia, a DANE (Departamento Administrativo Nacional de Estadística) háztartási felmérései, az UNHCR, az IOM és a R4V platform jelentésein alapulnak. A regisztrált venezuelaiak száma mellett a nem regisztráltak aránya jelentős bizonytalanságot hordoz; a határ menti mozgások ingadozása és az illegális átkelők nehezen mérhető forgalma miatt minden számadat közelítésként kezelendő. A munkaerőpiaci hatásokkal kapcsolatos megállapítások vitatottak: a formális szektorra vonatkozó adatok szűkössége és a módszertani nehézségek miatt az empirikus kutatások eredményei nem egységesek, és az egyes tanulmányok következtetései gyakran a vizsgált városok, időszakok és az alkalmazott azonosítási stratégiák függvényei.

A xenofóbia mértékére vonatkozóan közvélemény-kutatások állnak rendelkezésre, de ezek eredményei a kérdésfeltevés módjától, a válaszadási hajlandóságtól és a politikai kontextustól függően változnak, ezért nem tekinthetők egzakt mérésnek. A venezuelai migránsokkal kapcsolatos bűnözési statisztikák szintén vitatottak, mert a rendőrségi nyilvántartások nem mindig különböztetik meg a venezuelaiakat a helyi lakosoktól, és a bejelentési hajlandóság is eltérő. A humanitárius finanszírozás adatai a nemzetközi szervezetek honlapjain érhetők el, de az összesítés módszertana nem egységes. Fontos hangsúlyozni, hogy a venezuelai migrációval kapcsolatos politikai nyilatkozatok és a média megjelenítések gyakran emlékezetpolitikai vagy pártpolitikai érdekeket tükröznek, ezért a tények és a retorika különválasztása elengedhetetlen. A 2020-as évek közepére vonatkozó friss statisztikák könyvünk lezárásakor még nem teljesen konszolidáltak, ezért a pontos számadatok ellenőrzése a legfrissebb R4V- és Migración Colombia-jelentésekben ajánlott.

12.3.9 Rövid összefoglaló

- A venezuelai politikai és gazdasági összeomlás 2015 után tömeges kényszerű vándorlást indított el; Kolumbia a venezuelai diaszpóra legnagyobb befogadójává vált, a 2020-as évek közepén becslések szerint 2,5–3 millió venezuelai tartózkodott az országban.
- A migráció vegyes jellegű: egyszerre jelennek meg üldöztetés elől menekülők, gazdasági okból távozók és tranzitálók, ami rugalmas jogi választ tett szükségessé.
- A kolumbiai állam 2021-ben bevezette az ideiglenes védelmi státuszt (ETPV), amely tíz évre legalizálta a venezuelaiak nagy részének tartózkodását, de a végrehajtás lassú és a 2021 utáni érkezők jogi helyzete bizonytalan.

- A határ menti térség – különösen Cúcuta és La Guajira – a migráció kapujává vált, ahol az informális gazdaság, az embercsempészet és a fegyveres csoportok tevékenysége összefonódik.
- A munkaerőpiaci hatások vitatottak: a venezuelaiak főként az informális szektorban dolgoznak, a formális foglalkoztatásuk alacsony, a bérhatás rövid távon egyes szegmensekben negatív lehet, de makrogazdaságilag nem egyértelműen káros.
- A xenofóbia növekedett, a politikai diskurzus egyes szereplői a bűnözéssel és a munkahelyek elvételével hozták összefüggésbe a migrációt, ezt azonban a rendelkezésre álló adatok nem mindig támasztják alá.
- A humanitárius válasz a kolumbiai állam, az ENSZ-szervek és civil egyházi hálózatok együttműködésére épült, de a finanszírozás tartósan elégtelen maradt.
- A venezuelai migráció összefonódik a kolumbiai békefolyamattal és a határ menti biztonsági dinamikával; a jövő forgatókönyvei a venezuelai politikai helyzettől és az integrációs politikák sikerétől függenek.

12.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai tényezők magyarázzák, hogy Kolumbia a venezuelai migránsok legfontosabb cél- és tranzitországává vált?
2. Hasonlítsa össze a kolumbiai ideiglenes védelmi státuszt (ETPV) más latin-amerikai országok menekültügyi gyakorlatával: milyen előnyei és korlátai vannak a kolumbiai modellnek?
3. Milyen módon fonódik össze a venezuelai migráció a kolumbiai belső fegyveres konfliktussal és a 2016-os békeegyezmény végrehajtásával?
4. Miért vitatott a venezuelai bevándorlás munkaerőpiaci hatása, és milyen módszertani nehézségek merülnek fel a hatás becslésében?
5. Melyek a venezuelai migráció hosszú távú demográfiai és gazdasági lehetőségei, illetve kockázatai Kolumbia számára?

12.4 Colombia nemzetközi szerepe és jövője

Colombia nemzetközi szerepét hosszú időn át a belpolitikai konfliktus és a kábítószer-kereskedelem elleni küzdelem határozta meg. A 2016-os békeegyezmény után azonban az ország a korábbinál szélesebb diplomáciai térben mozog: egyszerre tárgyal az Egyesült Államokkal, az Európai Unióval, a szomszédos országokkal és a globális klímapolitikai intézményekkel. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan kapcsolódik össze Kolumbia külkapcsolataiban a drogpolitika, a béke fenntarthatósága, a venezuelai migráció és a környezeti válság. A hangsúly nem egyetlen szövetségi rendszeren van, hanem azon, hogy a belső erőszak töredezettsége és a társadalmi egyenlőtlenségek hogyan korlátozzák vagy alakítják az ország nemzetközi cselekvőképességét.

12.4.1 Az Egyesült Államokkal való kapcsolat: hidegháború, Plan Colombia és a béketárgyalások

A hidegháború idején Kolumbia – eltérően több közép-amerikai vagy dél-amerikai országtól – viszonylag alacsony intenzitású, de tartósan fennálló belső konfliktust élt meg. Az Egyesült Államok számára a stratégiai jelentőséget elsősorban a Karib-tengeri és andoki térségben való szovjet befolyás korlátozása, később pedig a kábítószer-kereskedelem elleni fellépés adta. A két ország kapcsolata a 20. század második felében gyakran a **nemzetbiztonsági doktrína** és a katonai együttműködés logikája szerint alakult. Ez a keret a gerillák elleni fellépést és a rendőri-katonai modernizációt egyaránt tartalmazta.

Az 1990-es évek végétől az Egyesült Államok Kolumbiát a féltekén zajló drogellenes háború egyik elsődleges frontjává tette. A **Plan Colombia** (Plan Colombia) néven ismertté vált programot a kolumbiai kormány kezdeményezte, és 1999–2000 körül az Egyesült Államok jelentős, de forrástól függően eltérő összegű finanszírozással támogatta. A program eredeti indoklása szerint a kokain- és ópiumtermelés visszaszorítását, a bűnüldöző szervek megerősítését és a vidéki állam jelenlétének növelését szolgálta. A kritikusok szerint azonban a katonai komponens gyakran összemosódott a gerillaellenes fellépéssel, különösen a 2001. szeptember 11-i támadások utáni terrorizmusellenes retorikában. A dokumentált támogatási összegek és azok felhasználási arányai a hivatalos amerikai és kolumbiai forrásokban is eltérően szerepelnek, ezért a pontos mérleg ma is vita tárgya.

A kapcsolat a **FARC-EP** (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia – Ejército del Pueblo) elleni katonai nyomástól a béketárgyalások felé fordult. A 2012-ben megkezdett havannai tárgyalások alatt az Obama-kormányzat fenntartotta a katonai együttműködést, ugyanakkor diplomáciai támogatást nyújtott a tárgyalási folyamathoz. A 2016-os **záró békeszerződés** (Acuerdo Final para la Terminación del Conflicto y la Construcción de una Paz Estable y Duradera) aláírása után az Egyesült Államok kongresszusa és végrehajtó hatalma egyaránt kifejezte támogatását, de a finanszírozás mértékét évről évre a kongresszusi viták alakították. A 2016 utáni republikánus és demokrata kormányzatok hangsúlyai eltértek: a Trump-kormányzat elsősorban a kokaintermelés visszaszorítását és a FARC disszidens csoportok elleni fellépést sürgette, míg a Biden-kormányzat a békefolyamat és a környezetvédelem támogatását emelte ki. A 2020-as évek közepére a kapcsolat kevésbé vált egyoldalúvá: Kolumbia – gazdasági és diplomáciai okokból – Kínával, az Európai Unióval és a latin-amerikai partnerekkel is intézményesítette kapcsolatait.

12.4.2 Drogpolitika: nemzetközi tiltás és belső következmények

A kolumbiai drogprobléma nem érthető meg a nemzetközi tiltó rendszer nélkül. Az ENSZ 1961-es egységes kábítószer-egyezménye, az 1971-es pszichotróp anyagokról szóló egyezmény és az 1988-as, a kábítószer-kereskedelem elleni egyezmény a kokaint – a kokacserjéből (Erythroxylum coca) származó alkaloidot – globálisan illegális szerré nyilvánította. Mivel a kokacserje termesztésének jelentős része Kolumbiában és a szomszédos Andok-országokban zajlott, a tiltó rezsim szükségszerűen Kolumbiát is a globális drogellenes politika frontvonalába helyezte.

A kínálatcsökkentés eszközei – a légi permetezés (fumi-gáció), a katonai rajtaütések, a termelő lánc felszámolása – vitatott hatásúak. A kokaintermelésre és a megművelt terület nagyságára vonatkozó adatok az ENSZ Kábítószer- és Bűnözés Elleni Hivatala (UNODC) és a kolumbiai kormány jelentései szerint is bizonytalanok, mert a termesztési területek egy része nehezen megfigyelhető, a becslési módszertanok pedig idővel változtak. Ugyanez igaz a lefoglalt szállítmányok mennyiségére: a tengeri, folyami és légi úton történő csempészet elleni fellépés számai évről évre ingadoznak, és nem feltétlenül tükrözik a termelés tényleges csökkenését vagy növekedését.

A 2016-os békeegyezmény a kábítószer-kérdés kezelését is átfogalmazta. A szerződés az **önkéntes koka-átállítási programokat** (programas de sustitución de cultivos) helyezte középpontba: a cél az volt, hogy a kistermelők a kokatermesztés feladásáért cserébe földtulajdonhoz, mezőgazdasági támogatáshoz és szociális programokhoz jussanak. Ez a megközelítés eltért a korábbi, alapvetően büntető jellegű politikától. A gyakorlatban azonban az átállási tervek végrehajtása elhúzódott, a vidéki állami jelenlét gyenge maradt, és a FARC-ból kivált fegyveres csoportok gyakran a kokain-gazdaság ellenőrzésével tartották fenn magukat. A kistermelők és az őslakos közösségek egy része a légifumi-gációtól és a katonai fellépéstől szenvedett, miközben az alternatív megélhetés lehetőségei nem teremtődtek meg időben.

A drogkérdés emberi jogi dimenziója jelentős nemzetközi vitát váltott ki. Egyes elemzők szerint a tiltáson alapuló háború hozzájárult a fegyveres erőszak, a korrupció és a büntetlenség fennmaradásához, míg mások szerint a rendészeti-katonai fellépés nélkül a kábítószer-kereskedő szervezetek még nagyobb befolyásra tettek volna szert. Ez utóbbi nem ténykérdés, hanem kontrafaktuális értékelés, ezért a tudományos irodalomban is vitatott.

12.4.3 Klímaválság, környezeti diplomácia és a „zöld átmenet" feszültségei

Kolumbia a biológiai sokféleség szempontjából a világ egyik leggazdagabb országa. Területén az Andok trópusi hegyi ökoszisztémái, a Csendes-óceáni esőerdők, az Amazonas-medence északnyugati része és a **páramos** (magashegyi vizes élőhelyek) egyaránt megtalálhatók. Ebből a szempontból az ország klímapolitikája nemcsak belügy: az Amazonas szénmegkötő képessége és esőerdői globális érdekeket érintenek.

A 2016-os békeegyezmény után egyes vidéki területeken az erdőirtás (deforestación) felgyorsult. A jelenség okai között szerepel a fegyveres csoportok által hátrahagyott területek gyenge állami ellenőrzése, az illegális szarvasmarha-tenyésztés és az illegális bányászat terjeszkedése. A FARC távozása nem vezetett automatikusan az ökológiai rend helyreállásához; éppen ellenkezőleg, a korábban szabályozott vagy harcok sújtotta területek egy részén a földfoglalás és az erdőirtás vált jellemzővé. A kormányzati erdősítési és ellenőrzési programok eredményeit a civil szervezetek és a tudományos intézetek eltérően ítélik meg.

A klímadiplomácia keretét a 2015-ös Párizsi Megállapodás adja. Kolumbia ratifikálta a megállapodást, és benyújtotta nemzeti vállalásait a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésére, az erdők védelmére és a megújuló energia arányának növelésére. A vállalások pontos számszerű céljai azonban kormányonként változtak, és a teljesítésük az ország exportjövedelmeinek szerkezetétől függ. A kolumbiai állam bevételei jelentős részben az olaj- és szénkitermeléshez kötődnek, ami feszültséget okoz a klímavállalások és a gazdasági stabilitás között. A szén és az olaj iránti globális kereslet ingadozása, valamint a nemzetközi befektetők változó preferenciái bizonytalanná teszik a kormányzati tervezést.

A környezetvédelem kérdése a nemzetközi porondon is összekapcsolódott az emberi jogokkal. A környezetvédő aktivistákat és az őslakos közösségek vezetőit ért támadások – köztük gyilkosságok – rendszeres kritika tárgyát képezik az ENSZ, az Emberi Jogi Szervezetek és a donor országok részéről. A gyilkosságok számai a különböző megfigyelő szervezeteknél eltérnek, de a tendencia – a magas kockázat – a legtöbb forrásban egybehangzó. Ez a helyzet korlátozza Kolumbia azon törekvését, hogy a nemzetközi klímapolitika hiteles szereplőjeként lépjen fel.

12.4.4 A békefenntartás és a nemzetközi közösség

A 2016-os békeegyezmény nem csupán belpolitikai dokumentum, hanem nemzetközileg is erősen beágyazott folyamat. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa külön missziót hozott létre a FARC fegyvereinek leadásának ellenőrzésére, és ezt követően egy kisebb, ellenőrző-felügyelő misszió működött tovább. A Nemzetközi Büntetőbíróság évek óta figyelemmel kísérte a kolumbiai helyzetet, és a békeegyezmény igazságszolgáltatási eleme – a **JEP** (Jurisdicción Especial para la Paz) – nemzetközi jogi mintákból is merített. Az ENSZ nem csupán technikai segítséget nyújtott, hanem politikai legitimitást is adott a folyamatnak.

A békefolyamat fenntarthatóságának egyik legnagyobb kihívása a fegyveres csoportok széttöredezése. A FARC-EP eredeti szervezete szavazók szerint lefegyverezte magát, de a kötelékből kivált csoportok, az **ELN** (Ejército de Liberación Nacional) gerillái, a kábítószer-kereskedő hálózatok és a regionális bűnözői csoportok továbbra is erőszakot alkalmaznak. A kolumbiai állam területi

jelenléte egyenlőtlen: egyes városi és turisztikai központokban erős, míg a folyóvölgyekben, a határ menti régiókban és a dzsungel övezetekben alig érvényesül. Ez a belső erőszak gyengíti a béke fenntarthatóságáról szóló nemzetközi ígéreteket.

A venezuelai válság új távlatot adott Kolumbia regionális szerepének. A szomszédos országból érkező migráció a 2015 utáni években több milliós nagyságrendű lett – a pontos számot a becslések széles sávban jelzik, és a lezárás időpontjában is frissülnek az adatok. Kolumbia – ahelyett, hogy lezárta volna határait – részben befogadó politikát folytatott, ideiglenes tartózkodási engedélyeket és humanitárius védelmet biztosítva sok venezuelainak. Ez a lépés nemzetközi elismerést hozott, de óriási terhet rótt a városi szolgáltatásokra, az egészségügyre és az oktatásra. A menekültválságra adott kolumbiai válasz így a külkapcsolatok egyik központi elemévé vált, és összekapcsolta a humanitárius diplomáciát a belpolitikai feszültségekkel.

Regionális szervezetekben Kolumbia a 2010-es években változó irányt követett. Az **Andok Közösség** (Comunidad Andina) és a **Csendes-óceáni Szövetség** (Alianza del Pacífico) gazdasági integrációs szerepe mellett a venezuelai válság kapcsán a **Lima Group** elnevezésű, részben regionális diplomáciai fórum részeként is aktív volt. Az ENSZ-ben és az Amerikai Államok Szervezetében (OAS) gyakran a venezuelai kormány demokratikus legitimációjának kérdését vetette fel. Ugyanakkor a szomszédos Nicaragua és Kolumbia között a San Andrés-i szigetcsoport körüli területi-halászati vita a Nemzetközi Bíróság ítélete ellenére is terheli a kétoldalú kapcsolatokat. A bíróság 2012-ben ítéletet hozott, de a pontos tengeri határvonalak körül további jogviták keletkeztek, amelyek a 2020-as évekre sem rendeződtek teljesen.

12.4.5 Jövőkérdések: egyenlőtlenség, erőszak és a nemzetközi elvárások

Kolumbia jövőjét két, egymással összefüggő tengely mentén lehet vizsgálni: az egyik a társadalmi egyenlőtlenségek és az állam területi jelenléte, a másik az erőszak gazdaságának és a környezeti válságnak a transznacionális jellege. A 2021-es országos tiltakozások (paro nacional) rámutattak arra, hogy a békeegyezmény aláírása önmagában nem oldotta meg a városi szegénység, a munkaerőpiaci kiszolgáltatottság és a rendőri erőszak problémáit. A tüntetések jogi és politikai értékelése vitatott: egyesek a demokratikus részvétel kiszélesedését látták benne, mások a közrend fenntartásának nehézségeit emelték ki.

Az egyenlőtlenség mértéke Latin-Amerikán belül is magas; a Gini-indexre vonatkozó becslések a mérési módszertantól függően változnak, de a szakirodalom és a nemzetközi intézmények egyaránt tartós problémaként írják le. A vidéki lakosság, az őslakos közösségek és az informális gazdaságban dolgozók – különösen a nők és a bevándorlók – a társadalmi védelem gyenge lefedettségét tapasztalják. A kormányzati újraelosztási programok, az adózás progresszív elemei és a földreform körüli viták a politikai polarizáció állandó témái.

Az erőszak fragmentálódása továbbra is bizonytalanságot kelt. A békefolyamat végrehajtó szervei – a **JEP**, az Igazság és Megbékélés Bizottság, az Eltűntek Keresésének Egysége – dokumentált előrelépéseket tettek, de a fegyveres csoportok által ellenőrzött területeken a hozzáférés korlátozott. A helyi közösségek vezetői elleni fenyegetések, a női aktivisták és az egykori harcosok elleni támadások a büntetlenség fennmaradását jelzik. A kábítószer-kereskedelem és az illegális bányászat pénzáramai regionálisan megerősítik a fegyveres csoportokat, ami a globális tiltó rendszer és a béke közötti feszültséget mutatja.

A nemzetközi elvárások – az ENSZ, az OAS, az OECD, a donor államok és az emberi jogi szervezetek részéről – a béke fenntarthatóságáról, az emberi jogi szabványok érvényesítéséről és a környezet védelméről szólnak. Kolumbia OECD-tagsági törekvései és a szabadkereskedelmi megállapodások hálózata azt jelzi, hogy az ország a nemzetközi gazdasági integráció elmélyítésére törekszik. Ugyanakkor a klímaátmenet és a nyersanyag-export szerkezetének átalakítása olyan

beruházási döntéseket igényel, amelyek társadalmi konfliktusokat gerjeszthetnek a bányászati koncessziók és a helyi közösségek között. A szén és az olaj iránti globális kereslet csökkenése hosszabb távon bevételek kiesését okozhatja, ami a szociális programok finanszírozását is megnehezíti.

Összességében Kolumbia nemzetközi szerepe a 21. század elején egy többszörös átmenetben van: a hidegháborús és a drogellenes prioritásoktól a béke, a klimatikus felelősség és a humanitárius migráció kérdései felé tolódik. Ez az átmenet azonban nem lineáris; a belső erőszak töredezettsége, a társadalmi egyenlőtlenségek és a globális kábítószer-kereskedelem továbbra is korlátozza a kolumbiai állam mozgásterét. A nemzetközi partnerek számára Kolumbia ezért egyszerre jelenik meg békefenntartó modellként és egy befejezetlen, sok szempontból törékeny folyamat résztvevőjeként.

12.4.6 Források és bizonytalanságok

Az Egyesült Államok és Kolumbia közötti kapcsolat elemzéséhez elsődleges források a kormányzati közlemények, a kongresszusi költségvetési jelentések és a Plan Colombia hivatalos értékelései. A támogatási összegek esetén a közölt számok módszertani okokból eltérnek attól függően, hogy csak a katonai vagy a gazdasági segélyeket veszik-e figyelembe. A drogtermelési adatoknál az UNODC becslései hivatalosak, de azok terepi felméréseken és műholdfelvételeken alapulnak, így bizalomintervallummal rendelkeznek. A 2016-os békeegyezmény végrehajtását a JEP, az ENSZ-misszió és a civil szervezetek jelentései dokumentálják, de a biztonsági helyzet megítélésében a kormányzati és a független források néhol jelentős eltérést mutatnak. A venezuelai migráció számai folyamatosan frissülnek, és az egyes nemzetközi szervezetek – az UNHCR, az IOM – becslései is eltérő módszereket használnak. A klímavállalások és az erdőirtás adatai esetében a hivatalos kolumbiai jelentések és a tudományos intézmények adatsorai nem mindig esnek egybe, ezért ezeknél az értékeknél a források évszámát és módszertanát mindig jelölni kell.

12.4.7 Rövid összefoglaló

- Kolumbia nemzetközi szerepe hosszú időn át az USA-val fenntartott biztonsági és drogellenes szövetség köré szerveződött, amelyet a Plan Colombia intézményesített.
- A kábítószer-kereskedelem elleni küzdelem a globális tiltó rendszer része, és a kokaintermelésre, lefoglalásra vonatkozó becslések bizonytalanok.
- A 2016-os békeegyezmény új, kevésbé büntető jellegű drogpolitikát ígért, de a végrehajtás késése és a FARC disszidens csoportok kábítószer-gazdasága aláássa ezt.
- Kolumbia a venezuelai migráció befogadásával humanitárius elismerést szerzett, de ez jelentős társadalmi és költségvetési terhet jelent.
- Az ország klímapolitikája a biológiai sokféleség védelmét és a szén- és olajexportból származó bevételek fenntartását próbálja összeegyeztetni, ami komoly feszültséget okoz.
- A környezetvédő aktivisták elleni erőszak és a területi állami gyengeség korlátozza a nemzetközi klíma- és emberi jogi hitelességet.
- A jövő szempontjából a társadalmi egyenlőtlenségek, az erőszak fragmentálódása és a nemzetközi elvárások közötti feszültség a kolumbiai állam cselekvőképességének fő próbája.

12.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott az Amerikai Egyesült Államok és Kolumbia kapcsolata a hidegháborútól a 2016-os békeegyezményig? Melyik korszakban volt a leginkább katonai jellegű ez a kapcsolat?

2. Milyen érvek szólnak a kábítószer-kereskedelem elleni, kínálatcsökkentésre épülő politika mellett és ellen? Miben különbözik a 2016-os békeegyezmény koka-átállítási modellje a korábbi drogpolitikától?
3. Miért vált a 2016 utáni Kolumbiában nagyobb mértékűvé az erdőirtás, és mit jelent ez a klímapolitika szempontjából? Hogyan kapcsolódik ez a venezuelai migrációhoz?
4. Miért nem tekinthető befejezettnek a békefolyamat annak ellenére, hogy a FARC-EP eredeti szervezete lefegyverezte magát? Milyen szerepet játszanak a fegyveres csoportok a kábítószer-gazdaságban?
5. Hogyan befolyásolják a társadalmi egyenlőtlenségek és a környezetvédő aktivisták elleni támadások Kolumbia nemzetközi pozícióját? Mely nemzetközi intézmények elvárásai a legfontosabbak ebben a tekintetben?

13 Ecuador a gyarmati korban és a függetlenség

13.1 Őslakos népek és az inka hódítás

A mai Ecuador területe az inka Birodalom északi peremvidékén, az Andok és a Csendes-óceán közötti ökológiailag tagolt sávban helyezkedik el, ahol a hegyvidéki medencék, a partvidéki síkságok és az amazóniai lankák eltérő életmódokat és politikai szerveződéseket tettek lehetővé. Az inka hódítás itt nem egyetlen hadjárat, hanem több évtizedes, szakaszos folyamat volt, amely a 15. század végétől a spanyol érkezésig tartott. A régió őslakos népei nem alkottak egységes birodalmat, hanem kisebb főnökségekben, laza konföderációkban éltek; az inkák ezeket győzték le, igazgatták és részben beépítették a Tawantinsuyu („a négy tartomány”) rendszerébe. Ez a fejezet azt mutatja be, mit tudunk a hódítás előtti társadalmakról, hogyan zajlott az inka terjeszkedés, milyen szerepet játszott Quito, és hogyan vezetett az inka uralom belső feszültsége a spanyol érkezés küszöbén kirobbant polgárháborúhoz.

13.1.1 A táj és az emberek az inka hódítás előtt

A mai Ecuador területe három markánsan eltérő földrajzi zónára tagolódik: a csendes-óceáni partvidékre (**Costa**), az Andok hegyi zónájára (**Sierra**) és az esőerdővel borított keleti lejtőkre (**Oriente**). Ez a hármasság a prekolumbiánus kortól a jelenig meghatározza a térség társadalom- és gazdaságtörténetét. A hegyvidék nem folytonos fennsík, hanem észak–déli irányú párhuzamos vonulatok és közöttük elhelyezkedő, viszonylag sűrűn lakott medencék sora: a mai Quito környéki medence, a Latacunga–Ambato térsége, a Riobamba-medence északon, majd délebbre a Cañar- és a Cuenca-medence. A partvidék északi és középső része folyóvölgyekkel tagolt, esős, forró síkság, míg délebbre a Guayas-medence és a Santa Elena-félsziget szárazabb, szezonálisan csapadékos terület. Az Oriente az Amazonas-medence felső szakaszának lankás, folyókkal szabdalt erdős vidéke, ahol a megélhetés alapját a kertgazdálkodás, a vadászat és a gyűjtögetés jelentette.

A régészeti kutatások szerint a mai Ecuador területén legalább i. e. 3000-től kimutatható a letelepedett életmód és a kerámiaművesség. A partvidéki **Valdivia-kultúra** (i. e. 3500–1800 körül) Dél-Amerika egyik legkorábbi kerámiakészítő közösségeként ismert. Ezt követően a formatív és a regionális fejlődés korszakai alakították ki azokat a főnökségeket, amelyek az i. sz. 500 és 1500 közötti, úgynevezett **integrációs korszak** (período de integración) során a spanyol hódítás előtti politikai térképet meghatározták. Az integrációs korszakban a tengerparton a **manteño** (más néven manteño-huancavilca) közösségek tengerjáró kereskedelemmel, gyapottermesztéssel, sókitermeléssel és tengeri erőforrások gyűjtögetésével foglalkoztak; nagyobb, központi településeik a mai Manabí és Santa Elena tartományok területén helyezkedtek el.

A felföldön az inka hódítás előtti évszázadokban több, egymástól részben független főnökség és kisebb állam létezett. A mai Quito térségében a **quitu** és a **panzaleo** csoportok éltek, Quito neve is a quitu népre vezethető vissza, bár az eredeti nyelv és a név pontos jelentése bizonytalan. Délebbre a **puruhá** közösségek a Riobamba-medencét, a **cañari** pedig a mai Cañar és Azuay tartományok területét ellenőrizték. Az északi hegyvidéken a **caranqui** és a mai kolumbiai határ közelében a **pasto** csoportok éltek. A déli lejtőkön a **paltas** és rokon közösségek szintén saját főnökségeket alkottak. A caranqui és cañari területeken a régészeti kutatás **pucará** néven ismert,

magaslati, falakkal védett településeket tárt fel, ami arra utal, hogy ezek a társadalmak hosszú időn át katonai fenyegetettségben éltek, és védekezésre rendezkedtek be. Az ilyen erődítések sűrűsége a caranqui vidéken különösen nagy, ami a későbbi inka hódítás hevességét is érthetőbbé teszi.

Ezek a hegyvidéki és tengerparti közösségek nem alkottak közös politikai egységet, de nem is voltak teljesen elszigeteltek. A kereskedelem, a rokoni szövetségek és a háborúk révén egymással és a mai Kolumbia, valamint az amazonasi területek népeivel is kapcsolatban álltak. A tengerparti manteño kereskedők spondylus-kagylókat, gyapotot és sót cseréltek; a felföldiek a völgyekben termelt kukoricát, burgonyát, quinua- és lóhereféléket, valamint a hegyekből származó fémeket, obszidiánt és állati termékeket. Az Amazónia felé irányuló kapcsolatokat a folyami utak biztosították, de ezekről a hódítás előtti időkből kevesebb régészeti adat áll rendelkezésre. A nyelvi helyzet is tükrözte a széttagoltságot: a mai Ecuador területén több, egymással nem rokon nyelvcsalád képviselőit beszélték, köztük a barbacoai és a jívaro családhoz tartozó nyelveket, valamint a cañari és a quitu ma már kihalt, rosszul dokumentált nyelveit. A quechua az inka hódítás előtt valószínűleg csak korlátozottan vagy egyáltalán nem volt jelen, elterjedése az inka adminisztrációhoz és később a spanyol gyarmati rendszerhez köthető.

Az inka hódítás előtti társadalmi szerveződést a források alapján főnökségekként írhatjuk le, de a részletek bizonytalanok. A krónikák „kis királyságokról” (cacicazgos) beszélnek, a régészeti bizonyíték pedig a települések méretbeli különbségét, a presztízsjavak elosztását és az erődítések meglétét mutatja. A női és férfi munkamegosztás, a rokoni rendszerek és a helyi vallási gyakorlatok csak közvetetten rekonstruálhatók. A későbbi gyarmati összeírások (visitas) gyakran visszavetítik a spanyol hódítás után kialakult adózási és földhasználati viszonyokat, ezért a prekolumbiánus állapotokra vonatkozó adataikat csak fenntartásokkal lehet használni.

13.1.2 Az inka terjeszkedés észak felé

Az inka állam, a **Tawantinsuyu** terjeszkedése a 15. század második felében érte el a mai Ecuador területét. A hódítás nem egyetlen uralkodó egységes hadjárata volt, hanem legalább két, esetleg három fázisban zajlott, és a krónikák – amelyek különböző uralkodói hagyományokat őriztek meg – nem adnak egybehangzó kronológiát. A legtöbb forrás szerint **Túpac Yupanqui** (kb. 1460–1490) indított először nagyobb hadjáratot északra, amely során az inka hadsereg meghódította a mai Ecuador déli részét, a cañari és puruhá területeket. A cañari ellenállás emléke hosszú ideig fennmaradt, bár a krónikák többsége az eseményeket az inka uralkodó dicsőségét hangsúlyozó keretben beszéli el. A cañari terület a hódítás után fontos közigazgatási és katonai köztes zóna lett, ahonnan az inkák az északibb területek ellen indítottak hadjáratokat.

Az északi irányú terjeszkedés a következő uralkodó, **Huayna Capac** (kb. 1493–1527) uralkodása alatt teljesedett ki. Huayna Capac a források szerint hosszú időt töltött a mai Ecuador területén, egyes krónikák szerint itt született vagy nevelkedett, és kifejezetten fontosnak tartotta a régiót. Az ő hadjáratai hódították meg a caranqui és pasto népeket, kiterjesztve a birodalmat a mai Kolumbia déli részéig. A caranqui háború különösen kegyetlennek bizonyult: a hegyvidéki erődök hosszú hónapokig, talán évekig ellenálltak, és a krónikák szerint Huayna Capac csak ismételt hadjáratokkal tudta megtörni a caranqui ellenállást. A hagyomány szerint a döntő ütközet a később **Yaguarcocha** (a quechua „vértó” szóból) néven ismert tó mellett zajlott, ahol az inka hadsereg győzelmet aratott, és állítólag olyan sok caranqui harcost öltek meg, hogy a tó vize vörössé vált. A történet a 16. századi krónikákban és a későbbi nemzeti emlékezetben is erőteljesen él, de régészeti bizonyíték nem erősíti meg a tömeges mészárlás pontos helyszínét és léptékét. A Yaguarcocha-tónál végzett régészeti kutatások során ugyan kerültek elő csontok, de ezek kormeghatározása és értelmezése vitatott; a „vértó” elnevezés tehát elsősorban emlékezetpolitikai konstrukció, nem tényszerű eseményleírás.

A hódítás technikája az egész birodalomban hasonló volt: az inka hadsereg a jól kiépített útrendszeren és a helyi szövetségesek hálózatán keresztül vonult fel, a meghódított területeken pedig közigazgatási központokat, raktárakat és állomásokat hozott létre. A helyi elit egy része megtarthatta pozícióját, amennyiben hűséget esküdött, adót fizetett, és részt vett a munkaszolgálatban (**mit'a**). Ugyanakkor az inkák a hódítás után gyakran telepítettek át lakosságcsoportokat – az úgynevezett **mitmaqkuna** (áttelepítettek) intézménye keretében –, hogy a lojálisnak tartott közösségeket a birodalom más részeire vigyék, és megbízható embereket ültessenek a stratégiai területekre. A mai Ecuador területén is kimutathatók ilyen áttelepítések: a cañari vidékről egyeseket a birodalom déli részeire, míg a caranqui területekre más régiókból származó csoportokat telepítettek. Ez a politika erősítette az inka irányítást, ugyanakkor hosszú távon növelte a társadalmi feszültségeket, és a helyi identitások nem olvadtak be teljesen.

A kutatók vitatják, mennyire volt mély az inka uralom a mai Ecuador területén. Egyes értelmezések szerint a hódítás elsősorban a hegyvidéki medencékre és a fő útvonalakra terjedt ki, míg a partvidék és az Oriente nagy része csak lazán vagy egyáltalán nem került inka irányítás alá. Más felfogások hangsúlyozzák, hogy az inka hódítás gazdasági és demográfiai hatása hosszú távon is meghatározó volt, mert a birodalmi adminisztráció, az adórendszer és a quechua nyelv terjedése átformálta a helyi társadalmak belső viszonyait. A régészeti leletek, például az inka stílusú kerámia és az úthálózat szakaszai, a hegyvidék sűrűbb ellenőrzésére utalnak, de a partvidéki területeken az inka jelenlét nyomai gyengébbek.

13.1.3 Quito az inka birodalomban

A hódítás után Quito az inka birodalom északi részének központjává vált. A mai város történelmi magjában és környékén végzett régészeti feltárások inka kerámiát, kőfalakat, teraszokat és útrészleteket tártak fel, amelyek arra utalnak, hogy az inkák a meglévő quitu település mellé vagy fölé saját adminisztratív és vallási központot építettek. A város környéki lelőhelyek között raktárak és udvarházak maradványai ismertek, de a teljes inka kori településszerkezet részletes rekonstrukciója máig hiányos, részben a mai város folyamatos beépítése miatt.

Quito kiemelt szerepét Huayna Capac személyes jelenléte és a birodalom északi felének igazgatása adta. A krónikák szerint az uralkodó sokat tartózkodott a városban, és innen irányította az északi tartományok katonai és közigazgatási ügyeit. A mai Ecuador területén több inka kori központ is kiépült, köztük a Cuenca-medencei **Tumipampa** (a mai Cuenca közelében), amely jelentős vallási és adminisztratív szerepet kapott. Tumipampa egyes források szerint Huayna Capac születési helye volt, mások szerint csak kedvelt tartózkodási helye; a hagyomány a cañari terület inka központjaként említi. Ez a bizonytalanság jól mutatja, hogy a krónikák az uralkodói legitimációt és a területi igényeket is tükrözhetik.

Quito fontossága különösen élesen rajzolódik ki a Huayna Capac halálát követő dinasztikus válságban. A birodalom két részre szakadt: **Atahualpa**, aki a források szerint anyai ágon a mai Ecuador területének valamelyik helyi (talán quitu vagy caranqui) elitjéből származott, Quitóból kiindulva ellenőrizte a birodalom északi felét; **Huáscar** pedig Cuzcóban, a déli központban székelt. A polgárháború gyakorlatilag a mai Ecuador déli és középső hegyvidékén zajlott, több nagy csatával. A döntő ütközetek egy részét a krónikák a Chimborazo térségébe és attól északra helyezik, de a pontos helyszínek és időpontok eltérőek. Atahualpa győzelme után Cuzco felé vonult, amikor a spanyol hódítók Francisco Pizarro vezetésével Cajamarcában elfogták (1532). Ez az esemény már a spanyol hódítás fejezetéhez tartozik, de a polgárháború ténye közvetlenül magyarázza, miért találta a spanyol expedíció gyengének és megosztottnak a birodalmat.

A Quito-centrikus értelmezés a későbbi, 18–19. századi kreol történetírásban fontos szerephez jutott. Az ecuadori nemzetépítés időszakában a „Quitói Királyság” (Reino de Quito) fogalmát gyakran használták arra, hogy a mai Ecuador területének politikai egységét visszafelé kiterjesszék

a prekolumbiánus és inka időkre is. Ez a gondolat azonban túlzott leegyszerűsítés: a források nem támasztják alá, hogy a mai Ecuador határainak megfelelő terület valaha is egységes politikai entitást alkotott volna. Quito az inka birodalom jelentős tartományi központja volt, de nem a teljes mai Ecuador elődállama.

13.1.4 Az ellenállás és az inka polgárháború

Az inka uralom a mai Ecuador területén rövid időtartama és a folyamatos katonai szükséghelyzet miatt soha nem vált teljesen stabilnak. A hódítás után is ismertek felkelések: a cañari csoportok többször fellázadtak, és a caranqui területen az ellenállás emléke a gyarmati korban is fennmaradt. Az inka adminisztráció a meghódított népek hűségét kettős eszközzel próbálta biztosítani: egyrészt adóztatással és munkaszolgálattal, másrészt a helyi elitek kiváltságolásával és a birodalmi kultuszba való beemelésükkel. A mitmaqkuna áttelepítések révén az inkák saját lojális alattvalóikat ültették a stratégiai pontokra, ami egyszerre erősítette az ellenőrzést és növelte a helyi közösségek sérelmeit.

A polgárháború tehát nem légüres térben tört ki. A Huayna Capac halála utáni örökösödési vita az inka elit északi és déli ága közötti törésvonalat is kifejezte. Atahualpa Quitóban alakította ki hatalmi bázisát, és a mai Ecuador területéről származó csapatokra támaszkodott; Huáscar a cuzcói arisztokrácia támogatását élvezte. A helyi lakosság számára a polgárháború egyszerre jelentett terhet (hadjáratok, rekvirálások, erőszak) és lehetőséget (szövetségkötés az egyik vagy a másik oldallal). A spanyolok érkezésekor a mai Ecuador területének egyes népei, különösen a cañari, a spanyolokat az inka uralom alóli lehetséges felszabadítóként kezelték, és később a hódítás során fontos szövetségesei lettek a spanyol csapatoknak. Ez a szövetségi dinamika alapvetően befolyásolta a gyarmati kor első évtizedeit, amint azt a következő alfejezet A spanyol Quito királyság részletesebben tárgyalja.

Az inka polgárháború értelmezése ma is vitatott. Egyes kutatók szerint a konfliktus elsősorban dinasztikus örökösödési háború volt, míg mások szerint a birodalom két gazdasági és politikai központja, a déli Cuzco és az északi Quito közötti strukturális feszültség nyílt ki. A krónikák Atahualpa és Huáscar konfliktusát gyakran erkölcsi és legitimációs keretben beszélik el, ami a spanyol hódítás igazolását is szolgálta. A források tehát kettős torzítást tartalmaznak: egyrészt az inkák belső propagandáját, másrészt a spanyol hódítók utólagos igazolási törekvéseit. Emiatt a polgárháború részleteit – a csaták helyszínét, a felek motivációit, a helyi lakosság részvételét – csak óvatosan lehet rekonstruálni.

13.1.5 Források és bizonytalanságok

A mai Ecuador területének prekolumbiánus és inka kori történetéről szóló tudásunk elsősorban három forrástípusra épül: a 16. századi spanyol krónikákra, a régészeti leletekre és a nyelvészeti rekonstrukciókra. A legismertebb korai szerzők közé tartozik **Pedro Cieza de León** (1550-es évek), aki bejárta a mai Ecuador területét, és részletesen írt a hódítás előtti és alatti viszonyokról; továbbá **Juan de Betanzos**, **Garcilaso de la Vega** és a későbbi összefoglaló **Antonio de Herrera**. Ezek a krónikák értékes adatokat tartalmaznak, de erősen torzítanak: egyesek az inka uralkodói hagyományt idealizálják, mások a spanyol hódítást igazolják, és mindannyian több évtizeddel az események után, részben másodkézből írtak. A helyi, őslakos népek saját írásos emlékei nem maradtak fenn, mivel az andoki civilizációk nem használtak betűírást; az általuk megőrzött szóbeli hagyományok a gyarmati korban gyakran átszűrve, spanyol krónikások közvetítésével jutottak el hozzánk.

A régészeti bizonyítékok közé tartoznak az erődített települések (pucarák), az inka út- és teraszrendszerek, a kerámia- és fémtárgyak, valamint az emberi maradványok. A mai Ecuador

területén az inka hódítás anyagi nyomai legerősebben a hegyvidéki medencékben koncentrálódnak, míg a partvidéki és amazóniai területeken gyengébbek. A régészet azonban nem tudja pontosan datálni az inka hódítás egyes eseményeit, és a krónikák elbeszéléseivel való összeegyeztetés gyakran problematikus. A „vértó” (Yaguarcocha) esete jól mutatja ezt: a tónál feltárt csontok kormeghatározása és azok összefüggése a caranqui háborúval nem egyértelmű, így a krónikák drámai képe nem tekinthető dokumentált ténynek, hanem emlékezetpolitikai hagyománynak.

A legnagyobb bizonytalanság az őslakos népesség létszámára vonatkozik. A hódítás előtti lélekszámra vonatkozó becslések széles skálán mozognak, mert sem összeírások, sem megbízható adólisták nem állnak rendelkezésre. A 16. századi gyarmati visiták és encomienda-összeírások a hódítás utáni, gyakran már járványokkal és kényszermunkával sújtott népességet rögzítik, és nem alkalmasak a prekolumbiánus állapot pontos rekonstruálására. A nyelvészeti adatok a quechua terjedését és a helyi nyelvek visszaszorulását mutatják, de a hódítás előtti nyelvi határokról csak hozzávetőleges képet adnak. Végül fontos megjegyezni, hogy a modern ecuadori nemzeti történetírás időnként a „Quitói Királyság” fogalmát használja a mai Ecuador területének állami elődképéhez; ezt a tudományos konszenzus visszavetítő, nem megalapozott konstrukciónak tartja.

13.1.6 Rövid összefoglaló

- A mai Ecuador területe a prekolumbiánus korban három földrajzi zónára tagolódott – partvidék, Andok, amazonasi lejtő –, és számos, egymással laza kapcsolatban álló főnökségből állt; a legfontosabb hegyvidéki csoportok a quitu, panzaleo, puruhá, cañari, caranqui és pasto, a tengerparton a manteño-huancavilca.
- Az inka hódítás a 15. század végétől, Túpac Yupanqui és Huayna Capac uralkodása alatt, több hadjáratban érte el a régiót, és a hegyvidéki medencék sűrűn lakott társadalmaira nehezedett; a caranqui háború különösen véres volt, de a Yaguarcocha körüli mészárlás elbeszélése elsősorban krónikahagyomány és emlékezet, nem régészetileg alátámasztott tény.
- Quito az inka birodalom északi részének fontos adminisztratív és politikai központjává vált, Huayna Capac gyakori tartózkodási helyeként; az inka uralom kiépítette az utak, raktárak és áttelepítési rendszer infrastruktúráját, de a helyi társadalmak nem olvadtak be teljesen.
- Huayna Capac halála után a birodalom Atahualpa (Quitóban) és Huáscar (Cuzcóban) között kettészakadt; a polgárháború csatái részben a mai Ecuador területén zajlottak, és közvetlenül gyengítették a birodalmat a spanyol hódítók érkezése előtt.
- A mai Ecuador területének őslakos népei közül a cañari és más csoportok később a spanyol hódítókkal szövetkezve viszonyultak az inka örökséghez, ami a gyarmati kor első évtizedeinek politikai viszonyait is meghatározta.
- A prekolumbiánus és inka kori ismeretek elsődlegesen spanyol krónikákból, régészeti leletekből és nyelvészeti rekonstrukciókból származnak; mindhárom forrástípus korlátozott, és a népességszám, a kronológia, valamint a hódítás helyi hatása terén jelentős bizonytalansággal kell számolni.

13.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és társadalmi különbségek jellemezték a mai Ecuador területének őslakos népeit az inka hódítás előtt, és miért nem beszélhetünk egységes prekolumbiánus államról?
2. Hogyan zajlott az inka terjeszkedés a mai Ecuador területén, és miért tekintjük a caranqui háborút a hódítás brutális szakaszának a források fényében?
3. Milyen szerepet játszott Quito az inka birodalom északi tartományaiban, és hogyan kapcsolódott ez a birodalom Huayna Capac halála utáni polgárháborújához?

4. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a mai Ecuador területének prekolumbiánus és inka kori történetének rekonstruálásakor, és melyek e források fő torzításai?
5. Miért problematikus a „Quitói Királyság” fogalmának használata a mai Ecuador területének prekolumbiánus vagy inka kori egységeként a modern nemzeti történetírásban?

13.2 A spanyol Quito királyság

A quitoi térség a spanyol hódítás után nem vált a peruihez hasonló ezüstbányászati központtá, mégis a gyarmati Andok egyik legsűrűbben lakott, sajátos gazdasági és társadalmi szerkezetű régiója lett. A spanyol igazgatás a területet hosszú időn át **Quitói Audiencia** (Audiencia de Quito) néven ismerte; a korabeli források olykor **Quito királyságaként** (Reino de Quito) is emlegették, de ez nem önálló monarchiát, hanem a spanyol összetett monarchia egyik igazgatási egységét jelentette. Az audiencia 1563-ban jött létre, és 1809-ig állt fenn a spanyol gyarmati rend keretei között, amikor a quitoi elit egy része az első helyi kormányzótanácsot alakította meg. Ez az alfejezet a gyarmati Quito belső viszonyait vizsgálja: az **encomienda**, a textilipari **obraje**, az egyház és a missziók, valamint a helyi társadalom rétegződésének kérdésein keresztül.

13.2.1 A hódítástól az audiencia megszervezéséig (1534–1563)

A spanyol hódítás Quito térségében nem egyetlen hadjárat, hanem hosszabb, konfliktusokkal tarkított folyamat volt. A terület az Inka Birodalom északi részéhez tartozott, és a spanyolok érkezésekor még elevenek voltak az inka polgárháború és az őslakos ellenállás emlékei. A korábbi alfejezetben tárgyalt inka hódítás után a spanyol expedíciók dél felől, a mai Peru irányából hatoltak be. A Quito városát 1534-ben alapító spanyolok – a hagyomány szerint Sebastián de Benalcázar vezetésével – egy már meglévő, sűrűn lakott andoki településhálózatra épültek rá. A spanyol források dokumentálják, hogy a konkvisztádorok a városalapítást követően azonnal szétosztották az őslakos közösségeket az első telepesek között, létrehozva a korai **encomienda**-rendszer alapjait.

A hódítást követő évtizedeket a spanyol hódítók közötti belháborúk is meghatározták. A Pizarro és Almagro közötti konfliktus, majd Gonzalo Pizarro 1540-es évekbeli lázadása Quitóban is éreztette hatását: a városi elit egy része a koronával szembeni ellenállás oldalára állt, mások a királyi hatalmat képviselő erőkkel tartottak. A korona végül katonai és jogi eszközökkel is megerősítette ellenőrzését. Az 1542. évi úgynevezett **Új Törvények** (Leyes Nuevas) – amelyek korlátozták az encomendero jogait – Quitóban is feszültséget okoztak, bár a térségben nem vezettek akkora fegyveres ellenálláshoz, mint Peruban. A korona 1563-ban hozta létre a Quitói Audienciát, amely a limai alkirályság alá tartozott, de saját bírósági és igazgatási hatáskörrel rendelkezett. Ez a dokumentált esemény mérföldkő volt, mert Quitót leválasztotta a perui közvetlen igazgatásról, és elismerte a térség különálló politikai súlyát.

A hódítás és a járványok demográfiai következményei alapvetően átalakították a helyi társadalmat. A spanyol források, a későbbi adóösszeírások és a régészeti vizsgálatok egybehangzóan arra utalnak, hogy a 16. században az őslakos lakosság drasztikusan csökkent, elsősorban a behurcolt fertőző betegségek miatt. A pontos arány vitatott: a becslések tág határok között mozognak, mert a prekolumbiánus népesség száma is bizonytalan, és az első összeírások csak töredékesen maradtak fenn. A demográfiai összeomlás azonban nemcsak szenvedést hozott, hanem hosszú távon is meghatározta a munkaerőhiányt, a termelés átszervezését és a spanyol elitek stratégiáit.

13.2.2 Az audiencia igazgatása és a gyarmati gazdaság

A Quitói Audiencia igazgatási határai a mai Ecuador területénél tágabbak voltak. Északon a mai Dél-Kolumbia egy részét, délen a mai Észak-Peru egyes területeit is magában foglalta, északnyugaton a csendes-óceáni partvidéket, keleten pedig az Amazonas-medence nyugati peremét. A határok a gyarmati évszázadok alatt többször módosultak, és a terepen gyakran vitatottak voltak. Az audiencia vezetője a **presidente** volt, aki egyszerre töltött be bírói, igazgatási és katonai feladatokat; mellette az **oidores** (bírák) döntöttek a jogvitákban. A városi **cabildo** (városi tanács) a helyi elit érdekképviseletének fontos intézménye volt, bár a tisztségek egy részét pénzért lehetett megvásárolni, ami a kreol családok befolyását növelte.

A gazdaság alapja nem a nemesfémbányászat volt, hanem a magasföldi mezőgazdaság és a textilipar. A Quito környéki medencékben búzát, árpát, kukoricát és burgonyát termesztettek, a haciendákon pedig szarvasmarhát, juhot és lámát tartottak. A tengerparti Guayaquil térségében már a 17. századtól jelentős kakaóültetvény-gazdaság alakult ki, amely azonban a késő gyarmati időszakban vált igazán meghatározóvá. A magasföld és a partvidék közötti gazdasági kapcsolat sokáig korlátozott volt: a szállítás nehézkes, az érdekcsoportok pedig elkülönültek, ami a későbbi Ecuador regionális feszültségeinek gyarmati előzményét adta.

A quitoi gazdaság legismertebb sajátossága a textilmanufaktúra, az **obraje** volt. Az obraje műhelyekben gyapjúból és gyapotból durva posztót, gyapjúszövetet és más ruházati alapanyagot állítottak elő, elsősorban a belső gyarmati piacra. A quitoi textíliák eljutottak Limába, Popayánba, sőt a Potosí bányavidékére is, ahol a bányamunkások és a helyi piacok ruházati igényeit elégítették ki. A műhelyek egy része városokban, más része vidéki haciendákon működött, és gyakran kapcsolódott az encomienda vagy a későbbi adórendszer munkaerő-szolgáltatásaihoz. A termelés mérete és jövedelmezősége a szakirodalomban vitatott: egyes történészek a quitoi obraje-t a gyarmati Andok egyik dinamikus ipari ágazatának tekintik, mások szerint a magas termelési költségek, a munkaerőhiány és az európai konkurencia miatt hosszú távon inkább válságágazat volt. A dokumentált adatok azt mutatják, hogy az obraje-k száma és kapacitása időről időre ingadozott, és a 17. század végén sok műhely hanyatlott, míg a 18. században egyes vidékeken újraalapították őket. A bizonytalanság oka, hogy az üzemekről fennmaradt adó- és vámiratok hiányosak, és nem mindig különböztetik meg a házi szövést az ipari méretű termeléstől.

A kereskedelem a gyarmati rend szabályai szerint korlátozott volt. Quito áruit elsősorban Limán keresztül, illetve a panamai útvonalon keresztül kapcsolták az atlanti kereskedelembe. A 18. században, amikor az audienciát a **Új-Granada alkirályság** (Virreinato de Nueva Granada) alá rendelték – először 1717-ben, majd hosszabb időre 1739-ben –, a kereskedelmi kapcsolatok részben Cartagena felé tolódtak. Ennek hatása vitatott: egyes értelmezések szerint Quito magasföldi gazdasága veszített a limai kereskedelmi hálózatból, mások szerint a változás új lehetőségeket nyitott, és a guayaquili kakaóexport fellendülését segítette. A források alapján annyi bizonyos, hogy a 18. század folyamán a partvidék gazdasági súlya növekedett a magasföldhöz képest.

13.2.3 Encomienda, mita és a munka rendszerei

Az **encomienda** a spanyol gyarmati rendszer egyik alappillére volt, de tartalma régiónként és időben változott. A hódítók egy-egy őslakos közösség adóját és munkaerejét kapták meg, elvileg azért, hogy megvédjék és keresztény hitre térítsék a rájuk bízott lakosságot. Quitóban az encomienda a kezdeti évtizedekben a spanyol elit vagyonának és presztízsének fő forrása volt, de nem kapcsolódott nagy ezüstbányákhoz, mint Potosíban vagy Új-Spanyolországban. Ezért a quitoi encomendák jövedelme inkább a mezőgazdasági termelésből és a textilipari munkaerő biztosításából származott.

Az Új Törvények és a későbbi koronai szabályozások fokozatosan korlátozták az encomendero hatalmát. Az encomienda nem volt örökölhető földtulajdon, és a kihaló családok birtokai a koronára szálltak vissza. Quitóban a 17. századra az encomienda szerepe jelentősen csökkent; a helyi elitek figyelme a földbirtok és az obraje-tulajdon felé fordult. Ez nem jelentette azt, hogy az őslakos közösségek terhei megszűntek volna: a koronának fizetendő **tributo** (fejadó) és a különböző kényszermunka-formák továbbra is súlyos terheket róttak rájuk. A tudományos konszenzus szerint az encomienda eltűnése után a munkaerő ellenőrzése inkább a földbirtokhoz és az adóssághoz kötődött.

A **mita** (kényszermunka-szolgáltatás) Quitóban elsősorban nem bányamunkát, hanem textilipari, mezőgazdasági és közmunkát jelentett. Az őslakos közösségek meghatározott számú munkást voltak kötelesek kiállítani az obraje-k számára. A források szerint a textilüzemekben a munkakörülmények gyakran kemények voltak: hosszú munkanapok, alacsony bérek vagy csupán ellátás, és korlátozott mozgásszabadság. A mita rendszere az őslakos közösségek belső szervezetére is hatott, mivel a helyi elöljáróknak kellett biztosítaniuk a munkáscsoportokat. A 17. század végétől a mita helyett vagy mellett egyre inkább elterjedt a **concertaje** (adósság-munka), amelyben a munkás előleget vagy földhasználatot kapott, és adóssága fejében volt köteles dolgozni. A concertaje a gyakorlatban gyakran örökletes függéssé vált, bár jogilag nem volt rabszolgaság. A rendszer megítélése a szakirodalomban vitatott: egyesek a gyarmati kizsákmányolás késői formáját látják benne, mások hangsúlyozzák, hogy az őslakos közösségek nem passzív áldozatok voltak, hanem tárgyalásos úton igyekeztek korlátozni a terheket.

Az afrikai rabszolgaság Quitóban kisebb szerepet játszott, mint a karibi vagy a brazil partvidéken. A dokumentált adatok szerint a magasföldi városokban viszonylag kevés rabszolga élt, elsősorban háztartási szolgaként vagy kézművesműhelyekben. A tengerparti Guayaquil környékén a kakaóültetvényeken és a kikötői munkákban több afrikai származású rabszolgát foglalkoztattak, de számuk a perui és új-granadai területekhez képest is mérsékelt maradt. A rabszolgaság intézménye azonban így is meghatározta a partvidék társadalmát, és a szabad színes bőrű lakosság jelenléte már a gyarmati időszakban is jelentős volt a kikötővárosokban.

13.2.4 Egyház, missziók és a hit terjesztése

A katolikus egyház a spanyol gyarmati hatalom egyik legfontosabb intézménye volt. A quitói püspökséget 1545-ben alapították, és hosszú időn át a limai érsekség alá tartozott. A püspök mellett a szerzetesrendek – a **ferencesek**, **domonkosok**, **mercedáriusok**, **ágostonosok**, majd 1586-tól a **jezsuiták** – tartották fenn a hitélet, az oktatás és a missziók nagy részét. Az egyház a **diezmo** (tized) révén rendszeres jövedelemhez jutott, és adományok, hagyatékok, valamint vásárlások révén hatalmas földbirtokokra tett szert. A források azt mutatják, hogy a 17. század végére az egyházi intézmények Quito legnagyobb földbirtokosai közé tartoztak. Ez a gazdasági hatalom egyszerre erősítette a hitéletet és tette az egyházat a helyi elit oszlopává.

A városi plébániákon és a vidéki **doctrinákon** (az őslakos lakosságot ellátó egyházközségekben) a papok nemcsak a szentségeket szolgáltatták ki, hanem a mindennapi élet szabályozásában is részt vettek. A keresztelési, házassági és temetési anyakönyvek ma is a történeti kutatás legértékesebb forrásai közé tartoznak. A korai evangelizáció gyakran épített a korábbi andoki vallási gyakorlatokra, ugyanakkor az egyházi bíróságok üldözték a „bálványimádásként” értelmezett szokásokat. A spanyol inkvizíció limai törvényszéke Quitóban is rendelkezett megbízottakkal, de az őslakos lakosság vallási ügyei jórészt az egyházi bíróságok hatáskörébe tartoztak. A források alapján a hit átadása soha nem volt egyirányú: az őslakos közösségek számos elemet megtartottak, átértelmeztek vagy rejtett formában gyakoroltak tovább. Ezt a folyamatot a szakirodalom **vallási hibriditásként** vagy **vallási alkudozásként** írja le, de az értelmezések vitatottak.

A missziók a gyarmati terjeszkedés keleti és részben csendes-óceáni határvidékein játszottak kulcsszerepet. Az Amazonas-medence nyugati peremén, az úgynevezett **Maynas** tartományban a jezsuiták a 17. század első felétől kezdve hoztak létre **redukciókat** (reducción): olyan településeket, amelyekben a korábban szétszórtan vagy vándorló módon élő őslakos csoportokat igyekeztek letelepíteni, keresztény hitre téríteni és mezőgazdasági termelésre szoktatni. A redukciók egyszerre szolgáltak hitbéli és gazdasági célokat: védték a spanyol terjeszkedés keleti határát a portugál behatolással szemben, és munkaerőt, valamint termékeket biztosítottak a missziós rendnek. A missziók története azonban nem csak a jezsuiták sikertörténete: a források dokumentálják a járványok pusztítását, a kényszerű áttelepítéseket, a szökéseket és a fegyveres ellenállást is. 1767-ben a spanyol korona kiűzte a jezsuitákat az amerikai birtokairól; ez a dokumentált intézkedés a Maynas missziókban is vákuumot hagyott, amelyet részben ferences szerzetesek töltöttek be. A missziók hosszú távú öröksége máig vitatott: egyesek a kulturális pusztítás eszközét látják bennük, mások a túlélés és az új közösségi identitás kialakulásának keretét hangsúlyozzák.

Az oktatás szintén egyházi kézben volt. A szerzetesrendek kollégiumai és egyetemi rangú intézményei képezték a quitoi elit fiait, és a 18. századra a felvilágosodás eszméi is beszivárogtak ezekbe a körökbe, gyakran éppen az egyházi értelmiség közvetítésével. A nők számára a kolostorok nyújtottak képzést és társadalmi szerepet, bár a lehetőségek szűkek voltak. A kolostorok gazdasági szerepe sem elhanyagolható: hitelnyújtásukkal és ingatlanjaikkal a városi gazdaság fontos szereplői voltak.

13.2.5 Társadalmi rétegződés: a „két köztársaság” és a kasztok

A spanyol gyarmati jog két nagy csoportra osztotta a lakosságot: a **república de españoles** (spanyolok köztársasága) és a **república de indios** (őslakosok köztársasága) elvileg elkülönült igazgatás és jogrend alatt élt. A gyakorlatban azonban a két „köztársaság” soha nem volt zárt: a házasságok, a vándorlás, a munkaviszonyok és a városi együttélés folyamatosan átjárták a határokat. A spanyol korona által használt **casta** (kaszt) kategóriák – mint a **mestizo**, a **mulato** vagy a **zambo** – jogi és adózási célokat szolgáltak, de nem tükrözték a mindennapi önazonosítás bonyolultságát. A szakirodalom ezért óvatosan kezeli ezeket a címkéket: nem biológiai valóságot, hanem gyarmati osztályozási rendszert jelöltek.

A gyarmati Quito társadalmának csúcsán a **peninsulares** – az Ibériai-félszigeten született spanyolok – álltak, akik a legmagasabb világi és egyházi tisztségeket töltötték be. Alattuk, de gazdaságilag gyakran velük egyenrangúan, a **kreolok** (Amerikában született spanyol származásúak) helyezkedtek el. A kreol családok birtokolták a haciendák, obraje-k és kereskedőházak nagy részét, és a városi tanácsokban is jelentős befolyással bírtak. A 18. századra a kreol identitás egyre inkább összekapcsolódott a helyi autonómia igényével, ami a 1809-es események előtörténetének fontos eleme.

Az őslakos lakosság sem volt homogén. A **cacique** (helyi örökletes elöljáró, más néven **curaca**) réteg a spanyol uralom alatt is megőrizte helyi hatalmát: adót szedett, igazságot szolgáltatott kisebb ügyekben, és közvetített a közösség és a gyarmati hatóságok között. A cacique-ok egy része spanyolosodott, spanyol ruhát viselt, és kihasználta a gyarmati jog nyújtotta lehetőségeket, miközben saját közössége tiszteletét is meg kívánta őrizni. Az őslakos közemberek – a **tributariók** – adót fizettek, munkajáradékot teljesítettek, és a gyarmati bíróságok előtt elvileg jogokat élveztek, de a gyakorlatban gyakran kiszolgáltatottak voltak a földesurakkal és a helyi tisztviselőkkel szemben. A bírósági iratok azt mutatják, hogy az őslakos közösségek ismerték a jogot, és panaszokat nyújtottak be a zaklatások, a túlzott adók és a földfoglalások ellen. Ez a jogi aktivitás a szakirodalom szerint azt jelzi, hogy az őslakosok nem passzív áldozatok, hanem aktív szereplők voltak a gyarmati rendszerben.

A **mestizo** (spanyol és őslakos szülőktől származó) lakosság a gyarmati évszázadok alatt növekvő számú, de jogilag bizonytalan helyzetű csoport volt. Gyakran a városokban éltek, kézművesként, kiskereskedőként, szolgaként vagy bérmunkásként dolgoztak. A gyarmati törvények sok tisztségtől és kiváltságtól eltiltották őket, ugyanakkor adókötelezettségük is eltérő volt az őslakosokétól. A 18. századra a mestizók egy része a középrétegbe emelkedett, mások a vidéki szegénységbe süllyedtek. Az afrikai származású rabszolgák és szabad színes bőrűek – gyakran **negros libres** vagy **mulatos** – főként a partvidéken és a nagyobb városokban voltak jelen. A szabad színes bőrű férfiak egy része a milíciákban szolgált, ami a társadalmi mobilitás egyik csatornája volt, a nők pedig a kiskereskedelemben és a háztartási munkában találtak megélhetést.

A nemek közötti viszonyokat a gyarmati jog és a katolikus egyház normái szabályozták. A családi hierarchia formálisan férfiközpontú volt, de a vagyoni és öröklési szabályok lehetővé tették, hogy özvegyek és hajadon nők földet, műhelyt vagy üzletet birtokoljanak. A forrásokban számos példa van nők által vitt vállalkozásokra és peres ügyekre, ami árnyalja a kizárólag férfiak által uralt társadalom képét. Ugyanakkor az őslakos nők kettős terhet viseltek: adókötelezettségük mellett a háztartási és mezőgazdasági munka nagy részét is ők végezték. A gyarmati iratok azonban elsősorban a férfi háztartásfőket rögzítik, így a női munka és jövedelem nagy része rejtve marad a statisztikákban.

13.2.6 A 18. század: Bourbon-reformok, lázadások és a gyarmati rend megingása

A 18. század második felében a spanyol **Bourbon-dinasztia** reformjai Quitóban is mélyreható változásokat indítottak el. A reformok célja a korona bevételeinek növelése, az igazgatás központosítása és az egyházi hatalom visszaszorítása volt. Új adókat vezettek be, és állami monopóliumot (**estanco**) hoztak létre az alkohol, a dohány és más termékek forgalmazására. A reformok a helyi elitek és a városi köznép körében egyaránt ellenállást váltottak ki. Az 1765-ös quitoi felkelés – amelyet a szakirodalom **Estanco-lázadásként** vagy a „barriók lázadásaként” ismer – a dokumentált események szerint a városi negyedek lakosságának széles körű megmozdulása volt az új adók és a helyi tisztségviselők ellen. A felkelésben kreolok, mestizók és őslakos városlakók is részt vettek, ami azt mutatja, hogy a Bourbon-reformok egyszerre sértették a helyi elitek autonómiáját és a szegényebb rétegek megélhetését. A hatóságok végül kénytelenek voltak visszavonni egyes intézkedéseket, de a felkelés alapvetően nem változtatta meg a gyarmati rendet.

Az 1770-es és 1780-as években az Andok egészét – így Quito környékét is – őslakos felkelések hulláma érte el. A perui **Túpac Amaru II**-felkelés (1780–1781) eseményei Quitóban is visszhangot keltettek, de a helyi megmozdulások okai elsősorban a magas adók, a mita és a concertaje terhei, valamint a földfoglalások voltak. A források több kisebb, gyorsan elfojtott felkelést dokumentálnak a magasföldi tartományokban. Ezek a mozgalmak nem a függetlenséget tűzték ki célul, hanem a gyarmati rendszeren belüli sérelmek orvoslását követelték. A szakirodalomban vitatott, hogy ezek a felkelések mennyire kapcsolódtak egymáshoz, és mennyire voltak „nemzeti” jellegük – a fogalom visszavetítése itt is kerülendő.

A 18. század gazdasági változásai fokozatosan átrendezték a regionális erőviszonyokat. A magasföldi textilipar a század második felében egyre inkább szenvedett az európai – elsősorban brit – gyapjúszövetek versenyétől és a csempészett áruk beáramlásától. Ezzel párhuzamosan a Guayaquil környéki kakaóültetvények termelése és exportja növekedett, ami a partvidéki elit gazdasági súlyát erősítette. A magasföld és a partvidék közötti gazdasági és politikai feszültség a későbbi Ecuador történetének egyik tartós strukturális jellemzője lett.

A felvilágosodás eszméi a quitoi elit egy részénél is megjelentek. Az orvos és író **Eugenio Espejo** – aki maga is a kasztrendszerben született, mestizo vagy pardo származásúként – kritizálta a gyarmati társadalmi egyenlőtlenségeket, az oktatás hiányosságait és a gazdasági elmaradottságot.

Írásai, valamint a rövid életű újságok, amelyek az 1790-es években jelentek meg Quitóban, a helyi művelődés és gazdaság megújítását sürgették. Espejo alakja ma az ecuadori nemzeti emlékezet fontos alakja, de a szakirodalom óvatosságra int: a 18. század végi gondolkodók nem feltétlenül a spanyol koronától való elszakadást akarták, hanem inkább a birodalmon belüli reformokat. Utólagos „előfutárrá” avatása ezért részben emlékezetpolitikai konstrukció.

1809. augusztus 10-én Quitóban kreol értelmiségiek és helyi előkelők egy csoportja letette a spanyol elnököt, és **kormányzótanácsot** (junta) alakított, hivatalosan a bebörtönzött VII. Ferdinánd spanyol király nevében. Ez az esemény a mai Ecuador nemzeti emlékezetében az „első függetlenségi kiáltás” (Primer Grito de la Independencia) néven él. A junta azonban rövid életű volt: a limai és bogotái erők 1810-re visszaállították a spanyol hatalmat, a vezetőket bebörtönözték, és többeket közülük kivégeztek. A történeti szakirodalom vitatja, hogy a 1809-es juntát mekkora társadalmi bázis támogatta: a résztvevők elsősorban a városi kreol elit és a hozzájuk kapcsolódó értelmiség köréből kerültek ki, míg a vidéki őslakos lakosság és a városi szegények többsége nem vagy csak közvetetten kapcsolódott az eseményekhez. Az „első kiáltás” értelmezése így a nemzeti emlékezet és a kritikai történetírás között máig feszültséget hordoz. A gyarmati korszak lezárásának pontos dátuma is értelmezés kérdése: a spanyol uralom Quitóban formálisan még évekig fennmaradt, de a 1809-es junta egyértelműen jelzi a gyarmati legitimáció megingását, és átvezet a függetlenségi harc és Gran Colombia időszakához.

13.2.7 Források és bizonytalanságok

A gyarmati Quito történetére vonatkozó ismereteink többféle forrástípusból származnak. A spanyol hódítás eseményeiről elsősorban konkvisztádorok és hivatalnokok levelei, jelentései, valamint korai krónikák – például Pedro de Cieza de León Peruról és Quitóról szóló munkája – tudósítanak. Az igazgatás működését a királyi rendeletek, az audiencia jegyzőkönyvei és a cabildo üléseinek iratai dokumentálják. A gazdaságtörténet számára a vám- és adóiratok, az obraje-számadások, a földbirtok-összeírások és a kereskedelmi levelezés a legfontosabbak, bár ezek töredékesen maradtak fenn. A társadalomtörténet kutatói a keresztelési, házassági és temetési anyakönyveket, a végrendeleteket, a közjegyzői jegyzőkönyveket és a bírósági pereket használják. Az őslakos közösségek szempontja elsősorban a bírósági beadványokból, a cacique-ok levelezéséből és a gyarmati tisztviselők által készített összeírásokból ismerhető meg, de ezek a források mindig a spanyol nyelvű, írásos kultúra közvetítésével születtek.

A legnagyobb bizonytalanság a demográfiai adatokban rejlik. A prekolumbiánus és a 16. századi népesség számát csak becsülni lehet, és a kutatók becslései jelentősen eltérnek egymástól. A 17–18. századi adóösszeírások pontosabbak, de az adóelkerülés, a vándorlás és a kategóriák változása miatt ezek is torzíthatnak. Az obraje-k termelési kapacitására és jövedelmezőségére vonatkozó számadatok szintén hiányosak, és a szakirodalomban vita folyik arról, hogy a textilipar a gyarmati gazdaság motorja volt-e, vagy inkább mesterségesen fenntartott, alacsony hatékonyságú ágazat. A missziók történetében az egyházi jelentések bőségesek, de gyakran a rendek saját érdekeit tükrözik, ezért az őslakos tapasztalatok rekonstruálásához más forrásokat is be kell vonni. A 1809-es junta társadalmi bázisának megítélése szintén nyitott kérdés: a résztvevők névsora ismert, de a szélesebb támogatottság mértékéről kevés közvetlen adat áll rendelkezésre. Végül a gyarmati kasztkategóriák értelmezése is folyamatos tudományos vita tárgya: a korabeli jogi osztályozás és a mindennapi önazonosítás gyakran nem fedte egymást.

13.2.8 Rövid összefoglaló

- A Quitói Audiencia 1563-ban jött létre, és nem önálló királyság, hanem a spanyol monarchia igazgatási egysége volt; határai a mai Ecuadornál tágabb területet öleltek fel.
- A hódítás utáni évtizedekben az encomienda biztosította a spanyol elitek jövedelmét és az őslakos munkaerő ellenőrzését, de a bányák hiánya miatt Quitóban hamarabb hanyatlott, mint Peruban.
- A gyarmati gazdaság középpontjában a magasföldi mezőgazdaság és a textilipari obrajek álltak, amelyek gyapjúszövetekkel látták el a távoli gyarmati piacokat; a partvidéki kakaótermelés a 18. században erősödött meg.
- A munkarendszerek a mita és a concertaje révén továbbra is kemény terheket róttak az őslakos közösségekre, miközben az afrikai rabszolgaság szerepe kisebb volt, mint a kontinens más részein.
- Az egyház – a püspökség és a szerzetesrendek – a hitélet, az oktatás és a gazdaság meghatározó intézménye volt; a jezsuita missziók az Amazonas nyugati peremén a gyarmati terjeszkedés és a keresztény térítés határterületét jelentették.
- A társadalom jogilag a „spanyolok” és az „őslakosok” köztársaságára oszlott, de a kasztkategóriák átjárhatók voltak; a kreol elitek, az őslakos cacique-ok, a mestizók és a szabad színes bőrűek eltérő helyet foglaltak el a helyi hierarchiában.
- A Bourbon-reformok, az 1765-ös quitoi felkelés és az őslakos lázadások megingatták a gyarmati legitimitást; a 18. század végi gazdasági átrendeződés a partvidék súlyát növelte.
- Az 1809. augusztus 10-i quitoi junta a spanyol hatalom elleni első szervezett fellépés volt a térségben, de társadalmi bázisa szűk volt, és a spanyol erők hamarosan visszaállították uralmukat.

13.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a gyarmati Quito gazdasága a perui alkirályság ezüstbányászati központjaitól, és hogyan hatott ez az encomienda szerepére?
2. Melyek voltak a gyarmati Quito legfontosabb munkaformái az encomendától a concertaje-ig, és milyen forrásokból ismerjük az őslakos közösségek tapasztalatait?
3. Hogyan kapcsolódott össze a katolikus egyház hitéleti, oktatási és gazdasági szerepe a Quitói Audienciában, és milyen hatása volt a jezsuiták 1767-es kiűzetésének?
4. Miért nem célszerű a gyarmati kasztkategóriákat mai etnikai vagy osztályfogalmakkal azonosítani, és milyen csoportok alkották a gyarmati Quito társadalmát?
5. Hogyan járultak hozzá a 18. századi Bourbon-reformok, a helyi felkelések és a gazdasági átrendeződés a gyarmati rend megingásához, és milyen értelmezési viták övezik az 1809-es quitoi junta jelentőségét?

13.3 Függetlenség és Gran Colombia

A mai Ecuador területén a függetlenség nem egyetlen esemény volt, hanem 1809 és 1830 között lezajlott, többszörösen megszakított folyamat. A quitói elitek előbb a spanyol monarchia összeomlása után próbáltak autonómiát szerezni, majd a reconquista évei következtek, végül a térség Simón Bolívar nagy kolumbiai projektjének részeként szabadult fel, hogy aztán annak szétesésével saját államot hozzon létre. Ez a történet egyszerre mutatja a dél-amerikai függetlenségi hullám közös mintáit és a quitói régió sajátos helyzetét: a terület nem rendelkezett erős kikötővárosi burzsoáziával, a kreol elit megosztott volt, a népi rétegek pedig csak korlátozottan vettek részt

a politikai döntésekben. A korszak megértése kulcsfontosságú ahhoz, hogy a későbbi ecuadori állam gyengeségeit, regionális feszültségeit és emlékezetpolitikai vitáit értelmezni tudjuk.

13.3.1 A Bourbon-reformok öröksége és a quitói elitek

A 18. század második felében a spanyol Bourbon-dinasztia modernizációs reformjai mélyen átalakították a quitói audiencia (Real Audiencia de Quito) gazdasági és politikai helyzetét. A textilipar, amely a térség exportjának gerincét adta, versenyhátrányba került az olcsóbb európai árukkal szemben, részben a kereskedelmi korlátozások feloldása miatt. A quitói felföld (Sierra) földbirtokosai, akik a gyarmati rendszerben a **hacienda** (nagybirtok) és az **obraje** (textilmanufaktúra) működtetéséből éltek, egyre inkább úgy érezték, hogy a korona gazdaságpolitikája aláássa jövedelmeiket. Ugyanakkor a **tribútum** (tributo), az őslakos közösségekre kivetett fejadó továbbra is fontos bevételi forrás maradt az állam és a helyi elitek számára is.

A quitói kreol elit (a spanyol származású, de Amerikában született fehér lakosság) a 18. század végén már rendelkezett saját intézményes tapasztalatokkal: a városi tanács (**cabildo**) tagjai közé kerülhettek, egyetemi képzést szerezhettek, és részt vehettek a helyi közigazgatásban. A Bourbon-reformok azonban a magasabb hivatalokból kiszorították őket a félszigeti spanyolok (az ún. **peninsulares**) javára. Ez a sérelem, valamint a felvilágosodás eszméinek terjedése – elsősorban a quitói egyetemeken és a nyomdákban – hozzájárult ahhoz, hogy a kreolok egy része a monarchia válsága idején nyitott legyen az autonómia gondolatára.

Az őslakos többség számára a Bourbon-reformok elsősorban a tribútum pontosabb behajtását és a munkakötelezettségek szigorúbb ellenőrzését jelentették. A **mita** (kényszermunka) intézménye ekkor már a bányászatban kevésbé volt jelentős, de a textil- és mezőgazdasági haciendákon továbbra is léteztek kényszerítő munkaformák. A rabszolgatartó elit főként a partvidéki ültetvényeken és a városi háztartásokban volt jelen; a rabszolgák száma a mai Ecuador területén a 18. század végén néhány tízezerre becsülhető, de a becslés bizonytalan, mivel az összeírások hiányosak.

13.3.2 Az 1809-es quitói junta és a reconquista

A napóleoni megszállás 1808-ban megbénította a spanyol monarchiát. VII. Ferdinánd lemondatása és Joseph Bonaparte trónra helyezése vákuumot teremtett a gyarmati igazgatásban. A quitói elit egy része ezt a pillanatot arra használta fel, hogy a helyi hatalmat a maga kezébe vegye anélkül, hogy nyíltan szakított volna a koronával. 1809. augusztus 10-én a városi tanács tagjai és a kreol notabilitások egy **junta** (kormányzótanács) felállítását jelentették be, amely a „király nevében” vette át a hatalmat. Az esemény később a nemzeti emlékezetben az „első függetlenségi kiáltás” (Primer Grito de la Independencia) nevet kapta, de a korabeli dokumentumok szerint a junta nyilatkozata hűséget fogadott a fogoly VII. Ferdinándnak, és a spanyol hatóságok elmozdítását azzal indokolta, hogy megvédi a monarchia érdekeit a francia bitorlóval szemben.

A junta hatalma azonban törékeny volt. A környező tartományok – Cuenca, Guayaquil, Popayán – nem ismerték el, részben mert saját érdekeiket féltették, részben mert a spanyol hivatalnokok és a hozzájuk hű elitek ellenálltak. A perui alkirályság és az új-granadai alkirályság is katonai erővel fenyegetett. 1810 augusztusában a spanyol csapatok visszafoglalták Quitót, és a junta vezetőit bebörtönözték. A börtönökből kiszabadulni próbáló hazafiakat 1810. augusztus 2-án a laktanyában lemészárolták; a halottak száma a korabeli beszámolók szerint több tucat és néhány száz között mozog, a pontos szám nem ismert. Ez a mészárlás a quitói hazafias narratíva egyik alapítójává vált, de a kortárs források ellentmondásosak arról, hogy a foglyok fegyveresen próbáltak-e kitörni, vagy a katonaság provokálta-e az erőszakot.

A reconquista évei (1810–1812) alatt a quitói hazafiak többször is felkelést kíséreltek meg, de a spanyol hadsereg és a hozzá hű milíciák rendre felülkerekedtek. Az 1812-es vereség után a hazafias mozgalom a föld alá szorult, és vezetői közül sokan Új-Granadába vagy Peruba menekültek. A quitói elitek között a megosztottság nem csupán kreolok és félszigeti spanyolok között húzódott: a felföldi földbirtokosok egy része a rend helyreállításában volt érdekelt, míg a városi értelmiség és a partvidéki kereskedők egy része a nagyobb autonómiát támogatta. Az őslakos közösségek számára a harcok mindkét oldalról rekvirálást, erőszakos besorozást és a termés pusztulását hozták, ezért sokan inkább kivonultak a konfliktusból, vagy lokálisan próbálták megvédeni földjeiket.

13.3.3 Guayaquil, Sucre és a pichinchai hadjárat

A helyzet az 1820-as évek elején változott meg, amikor a függetlenségi háborúk dél-amerikai frontjai összekapcsolódtak. 1820. október 9-én Guayaquil kikötőváros kreol kereskedői és katonatisztjei kikiáltották a város függetlenségét. Guayaquil stratégiai jelentőségét az adta, hogy kikötőjén keresztül érkezhettek utánpótlás és csapatok a perui és a quitói hadszíntérre. A guayaquili junta hamarosan katonai segítséget kért Simón Bolívartól, aki északról, Új-Granada felől nyomult előre. Bolívar egyik legtehetségesebb parancsnokát, Antonio José de **Sucre**t küldte a térségbe, hogy egyesítse a guayaquili erőket és felszabadítsa a quitói felföldet.

Sucre hadjárata 1821–1822 fordulóján bontakozott ki. A hadsereg összetétele vegyes volt: a magva kolumbiai és venezuelai veteránokból állt, de jelentős számban csatlakoztak hozzá guayaquili és felföldi önkéntesek, köztük őslakosok és **mestizo** (vegyes származású) katonák. A nők elsősorban élelmezési, ápolási és hírszerzési feladatokat láttak el, bár egyes korabeli beszámolók szerint fegyveresen is részt vettek az összecsapásokban; utóbbi állítás dokumentáltsága gyenge, és inkább a későbbi hősi emlékezet terméke. A hadjárat döntő ütközete **1822. május 24-én a Pichincha hegy lejtőin** zajlott, a mai Quito nyugati határán. A csata néhány óra alatt eldőlt: a hazafias erők megverték a spanyol királypárti hadsereget, és másnap bevonultak Quitóba. A pichinchai győzelem (Batalla de Pichincha) jelentősége abban állt, hogy megszüntette a spanyol katonai jelenlétet a quitói audiencia központjában, és lehetővé tette a térség csatlakozását a Bolívar által vezetett államalakulathoz.

A győzelem után Quito és a környező tartományok képviselői 1822 júniusában kimondták a terület csatlakozását a **Gran Colombiához** (hivatalos nevén República de Colombia). Az új állam az 1821-es cúcutai alkotmány alapján centralista berendezkedésű volt, és három nagy közigazgatási egységből állt: Venezuelából, Új-Granadából (a mai Kolumbia magterülete) és a **Déli Department**ből (Departamento del Sur), amely a mai Ecuador területét foglalta magában. A csatlakozás nem volt konfliktusmentes: a guayaquili elit egy része önálló államot vagy Perutól való függést fontolgatott, és Bolívar csak 1822 júliusában, személyes quitói látogatása során tudta érvényesíteni a város betagozását. A felföldi elitek számára a Gran Colombia tagság ígérete az volt, hogy védelmet kapnak a perui terjeszkedéssel szemben, és bekerülnek egy nagyobb piacba, ám a gyakorlatban a bogotái kormányzat távolinak és bürokratikusnak bizonyult.

13.3.4 Quito Gran Colombiában

A Gran Colombia időszakában (1822–1830) a mai Ecuador területe a Déli Department részeként működött, de a közigazgatási határok nem estek egybe a későbbi államhatárokkal. A department élén egy prefektus állt, akit a bogotái központi kormány nevezett ki. Az első prefektus maga Sucre volt, aki igyekezett békés viszonyt kialakítani a helyi elitekkel, és mérsékelte a központi adóztatás terheit. Sucre reformjai között szerepelt a **tribútum** eltörlése – legalábbis papíron –, ami az őslakos közösségek számára enyhülést hozott volna, de a végrehajtás akadozott, és a későbbi kormányok részben visszaállították a terheket. A rabszolgák felszabadítása (**manumisszió**,

manumisión) Gran Colombiában szintén napirendre került, de csak a születés utáni fokozatos felszabadítás formájában, ami a gyakorlatban lassú és részleges volt.

A Gran Colombia belső feszültségei már az 1820-as évek közepén láthatóvá váltak. A quitói elitek nehezményezték, hogy az adóbevételek nagy része a központi kormányzat kasszájába folyt, miközben a helyi infrastruktúra fejlesztésére kevés forrás jutott. A bogotái kormányzat centralista politikája, valamint Bolívar növekvő tekintélyelvűsége – az 1828-as diktatórikus fordulat, amelynek során Bolívar rendkívüli hatalmat kapott – tovább erősítette a szeparatista hangulatot. A Déli Department elitje számára a Gran Colombia ígérete az volt, hogy megszabadul a gyarmati kötöttségektől; a valóságban azonban egy új, távoli központtól függött, miközben a perui fenyegetés továbbra is fennállt.

A Gran Colombia és Peru közötti határvita 1828–1829-ben fegyveres konfliktussá eszkalálódott. A háború közvetlenül érintette a Déli Department területét, mivel a perui csapatok benyomultak a mai Ecuador déli részére, és elfoglalták Guayaquilt. A háborút lezáró **Tarquii csata** (Batalla de Tarqui) 1829. február 27-én a hazafias (kolumbiai) erők győzelmét hozta, de a békefeltételek nem rendezték véglegesen a határkérdést. A konfliktus tovább növelte a quitói elitek elégedetlenségét, mert a háború költségeit részben a helyi lakosságra terhelték, és a terület védelmét a központi kormány nem biztosította hatékonyan. Sucre 1829-ben a háború hőseként tért vissza, de röviddel ezután, **1830. június 4-én** egy leszámolás áldozata lett a Berruecos-hegyi úton; a gyilkosság megbízói és indítékai máig vitatottak, ami jól mutatja a Gran Colombia politikai erőszakának mélységét.

13.3.5 A szövetségi állam válsága és Ecuador kiválása

1830 elejére a Gran Colombia szétesése visszafordíthatatlanná vált. Venezuela 1829 végén kimondta elszakadását, és 1830-ban alkotmányozó gyűlést hívott össze. A quitói elitek hasonló lépésre szánták el magukat: 1830. május 13-án a városi notabilitások és a Déli Department képviselői Quitóban kikiáltották az **Ecuadori Állam**ot (Estado del Ecuador), kinyilvánítva elszakadásukat Gran Colombiától. Az állam neve az Egyenlítőre (spanyolul ecuador) utalt, és a korábbi „Quito” elnevezést váltotta fel, ami szimbolikusan is jelezte, hogy az új entitás nem csupán a város és közvetlen környéke, hanem egy szélesebb terület felett kíván fennhatóságot gyakorolni. Az első elnök **Juan José Flores** lett, egy venezuelai születésű katona, aki a függetlenségi háborúkban harcolt, és aki a következő évtizedekben az ecuadori politika meghatározó alakjává vált.

Az elszakadás nem volt egységes folyamat. Cuenca és Guayaquil egy ideig vonakodtak csatlakozni az új államhoz, és a hatalmi viszonyok csak fokozatosan, részben katonai nyomás, részben tárgyalások révén rendeződtek. A Gran Colombia megmaradt része (a mai Kolumbia) nem ismerte el azonnal Ecuador függetlenségét, és a határviták a későbbi évtizedekben is terhelték a két ország viszonyát. Bolívar 1830 decemberében halt meg, alig néhány hónappal azután, hogy lemondott az elnökségről; halálával a nagy kolumbiai projekt véglegesen lezárult.

Az új ecuadori állam területi kiterjedése kezdetben bizonytalan volt. A déli határ Peruval vitatott maradt, és a keleti, Amazonas felé eső területek feletti szuverenitás is papíron létezett csak. A gyarmati közigazgatási határok (a quitói audiencia határai) szolgáltak ugyan hivatkozási alapként, de a tényleges ellenőrzés nem terjedt ki az Amazonas-medence nagy részére. Ez a bizonytalanság a 19. század során többször is háborúkhoz és területi veszteségekhez vezetett, és a mai ecuadori–perui határviták gyökerei is erre az időszakra nyúlnak vissza.

13.3.6 A függetlenség társadalmi és politikai következményei

A függetlenség és az Ecuadori Állam létrejötte nem hozott alapvető társadalmi átalakulást. A kreol elit megőrizte gazdasági és politikai hatalmát, és a gyarmati társadalmi hierarchia – a fehér elit, a mestizo réteg, az őslakos közösségek és a rabszolgák közötti rend – nagyrészt fennmaradt. Az őslakos többség számára a tribútum eltörlésének ígérete csak részben valósult meg; a 19. század folyamán az adóterhek új formákban tértek vissza, és a földkérdés megoldatlan maradt. A rabszolgaság eltörlésére Ecuadorban csak 1851-ben került sor, de a felszabadított rabszolgák sok esetben kényszerű szolgálati viszonyban maradtak, és a társadalmi mobilitás továbbra is korlátozott volt.

A nők politikai jogokat nem kaptak; sem a választójog, sem a hivatalviselés nem illette meg őket. A függetlenségi harcokban való részvételük – főként a hátországban, a családi gazdaságok fenntartásában és a sebesültek ápolásában – a későbbi nemzeti történetírásban alig kapott helyet, és a 20. század közepéig a női emlékezet inkább a családi hagyományokban élt tovább. Az őslakos közösségek emlékezete a háborúkról szintén ellentmondásos: egyes helyeken a hazafias hadseregek rekvirálásai és erőszakos sorozásai mély sebeket hagytak, miközben a nemzeti emlékezet a függetlenséget egyöntetűen felszabadító eseményként ábrázolja.

A politikai rendszer a korai ecuadori államban erősen személyközpontú volt. A **caudillismo** (katonai vezérek uralma) mintázata már az első években megjelent: Juan José Flores elnöksége alatt a hatalom a hadseregre és a felföldi földbirtokosok támogatására épült, miközben a part-vidéki kereskedő elit és a városi értelmiség korlátozott befolyással bírt. A liberális–konzervatív törésvonal, amely a későbbi ecuadori politika meghatározó eleme lett, már ebben az időszakban körvonalazódott, de a fogalmak tartalma még nem felelt meg a 20. századi pártpolitikai jelentéseknek; a viták főként az egyházi kiváltságok, a szabadkereskedelem és a központosítás kérdései körül forogtak.

13.3.7 Források és bizonytalanságok

A korszakra vonatkozó ismereteink alapvetően három forráscsoportra épülnek. Az elsődleges források közé tartoznak a quitói városi tanács és a juntá k jegyzőkönyvei, a spanyol katonai parancsnokok jelentései, a hazafiak kiáltványai, Sucre és Bolívar levelezése, valamint a korabeli újságok és röplapok. Ezek a dokumentumok azonban egyenetlenül maradtak fenn: a quitói levéltárak egy része a harcok során megsérült, a guayaquili junta iratai pedig csak részlegesen hozzáférhetők. A másodlagos szakirodalom a 19. századi nemzeti történetírás heroizáló narratíváitól a 20. századi kritikai irányzatokig terjed; ez utóbbiak hangsúlyozzák a függetlenségi folyamat elitjellegét és a népi részvétel korlátozottságát.

A legfontosabb vitatott pontok a következők: (1) az 1809-es junta „függetlenségi” jellege – a dokumentált tény az, hogy a junta hűséget fogadott a királynak, és a későbbi „első kiáltás” értelmezése emlékezetpolitikai konstrukció; (2) a pichinchai csata kimenetelének katonai jelentősége – a csata ténye és a hazafias győzelem dokumentált, de hogy a spanyol vereség önmagában döntötte-e el a térség sorsát, vagy a perui front összeomlása is szükséges volt, vitatott; (3) a népi rétegek – különösen az őslakosok – részvétele a függetlenségi harcokban: a korabeli források gyakran hallgatnak róluk, és a későbbi becslések megbízhatatlanok; (4) Sucre meggyilkolásának körülményei: az esemény dokumentált, de a megbízók kiléte és a politikai indítékok máig nem tisztázottak teljes bizonyossággal; (5) az Ecuadori Állam kikiáltásának pontos dátuma és a résztvevők köre – a legtöbb forrás 1830. május 13-át jelöli meg, de egyes helyi jegyzőkönyvek szerint a döntés már hetekkel korábban körvonalazódott, és a tényleges hatalomátvétel fokozatos volt.

A statisztikai adatok – például a lakosság száma, az áldozatok száma, a hadseregek létszáma – a korszakban nem megbízhatók, mivel összeírások csak részlegesen készültek, és a hadseregek mozgása miatt a helyi nyilvántartások torzultak. A szövegben ezért konkrét számok helyett inkább nagyságrendi becsléseket érdemes használni, és minden esetben jelezni kell a bizonytalanságot. A függetlenségi háborúk emberi költségei a mai Ecuador területén a becslések szerint néhány ezer és néhány tízezer közötti halottat és sebesültet jelenthettek, de a számok forráskritikai szempontból rendkívül gyengén alátámasztottak.

13.3.8 Rövid összefoglaló

- A függetlenség a mai Ecuador területén 1809 és 1830 között zajlott le, és nem egyetlen aktus, hanem többszörösen megszakított folyamat volt.
- Az 1809-es quitói junta a spanyol monarchia válságára reagált, de a dokumentumok szerint nem deklarálta a függetlenséget, hanem a fogoly VII. Ferdinánd iránti hűséget hangsúlyozta.
- A reconquista évei (1810–1812) a hazafias mozgalom vereségét és a spanyol uralom visszaállítását hozták; a quitói elitek megosztottak maradtak.
- 1820-ban Guayaquil kikiáltotta függetlenségét, és segítségül hívta Bolívárt; Sucre hadjárata 1822. május 24-én a pichinchai csatában legyőzte a spanyol erőket.
- A térség 1822-ben csatlakozott Gran Colombiához, a Déli Department részeként, de a centralista kormányzás és a gazdasági terhek feszültségeket szültek.
- A Gran Colombia és Peru közötti háború (1828–1829), valamint a szövetségi állam belső válsága felgyorsította a szétesést.
- 1830. május 13-án a quitói elitek kikiáltották az Ecuadori Államot, és Juan José Flores lett az első elnök.
- A függetlenség nem hozott alapvető társadalmi változást: a kreol elit hatalma fennmaradt, az őslakosok és a rabszolgák helyzete alig javult, a nők pedig kimaradtak a politikai jogokból.

13.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem tekinthető az 1809. augusztus 10-i quitói junta egyértelműen függetlenségi kiáltásnak a korabeli dokumentumok alapján?
2. Hogyan kapcsolódott Guayaquil 1820-as függetlensége és Sucre hadjárata a Déli Department felszabadításához? Milyen érdekellentétek húzódtak meg a guayaquili és a felföldi elitek között?
3. Melyek voltak a Gran Colombia időszakának (1822–1830) legfontosabb belső feszültségei a quitói terület szempontjából, és hogyan járultak hozzá az Ecuadori Állam kikiáltásához?
4. Hogyan jellemezhető a függetlenségi folyamat társadalmi hatása az őslakosok, a rabszolgák és a nők szempontjából? Mennyiben volt ez a változás „felszabadító”?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik az 1809–1830 közötti események pontos rekonstrukcióját, különösen az áldozatok számának és a népi részvételnek a megítélésében?

13.4 A 19. századi Ecuador

A 19. századi Ecuador története az 1830-as függetlenedés pillanatától az 1895-ös liberális forradalomig nem írható le egyetlen, egységes nemzeti történetként. A frissen létrejött köztársaságot három, egymással összefonódó törésvonal szabdalta: a konzervatív és liberális elitek ideológiai küzdelme, a Quito köré szerveződő hegyvidéki (sierra) és a Guayaquil központú partvidéki (costa) régiók gazdasági-politikai feszültsége, valamint az államépítés és a katolikus egyház között kialakult, újra és újra felbomló szövetség. E fejezet elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, miként próbált egy kis andoki köztársaság stabil kormányzást kiépíteni, és miért lett e kísérlet legismertebb alakja éppen Gabriel García Moreno, akinek megítélése a mai napig éles viták tárgya.

13.4.1 Az első évtizedek: Flores, Rocafuerte és a caudillismo

Ecuador 1830-ban vált ki a felbomló Gran Colombiából. A Riobambában elfogadott első alkotmány (1830) hivatalosan is létrehozta a **República del Ecuador** néven ismert államot, amelynek első elnöke a venezuelai születésű katonatiszt, **Juan José Flores** lett. Flores személye jól példázza a korszak **caudillismo** (személyes katonai vezetésre épülő, klientelizmuson alapuló hatalomgyakorlás) jelenségét: hatalmát nem elsősorban pártok vagy intézmények, hanem a hadsereg, a regionális elitcsoportok és a személyes lojalitás tartották fenn. A korabeli alkotmányok formális választásokat írtak elő, ám a választójog szűk volt, a szavazást pedig a helyi hatalmasságok ellenőrizték; a tényleges politikai verseny inkább a caudillók és a regionális elitek közötti alkukban zajlott.

Flores 1830–1835 közötti első elnöksége alatt kialakult az a minta, amely az Ecuador függetlenségét követő évtizedeket jellemezte: a mindenkori elnök a hadseregre támaszkodott, a hegyvidéki földbirtokos elit pedig a rend fenntartásáért cserébe megőrizhette adómentességének jelentős részét és a helyi igazgatás feletti befolyását. A fontos kivétel Vicente Rocafuerte guayaquili liberális politikus elnöksége (1835–1839) volt. Rocafuerte – gyakran Flores korábbi szövetségeseként – modernizáló programot hirdetett: az oktatás és a kereskedelem élénkítését, a vámrendszer egyszerűsítését, valamint a hadsereg fegyelmének megerősítését. Kettejük viszonya nem egyszerűen ellenségeskedés volt: a Flores–Rocafuerte korszakot gyakran a konzervatív és liberális elitek közötti váltógazdaság korai, törékeny formájaként értelmezik. A korszak forrásai azonban arra figyelmeztetnek, hogy a „liberális” és „konzervatív” jelzők ekkor még nem modern pártokra, hanem laza politikai táborokra, regionális érdekcsoportokra és személyes hálózatokra utaltak.

A területi kérdések már az első évtizedben mérgezték a fiatal állam életét. Ecuador a Gran Colombia romjain létrejöttekor örökölte a vitatott határokat: északon a Pasto környéki területek hovatartozása Kolumbiával, keleten a bizonytalan Amazonas-vidék határa Perutól maradt vitatott. A 19. század folyamán Ecuador fokozatosan, diplomáciai és katonai nyomás hatására elvesztette a keleti, gyéren lakott területek egy részét. A pontos határváltozások és azok időrendje azonban nem mindig rekonstruálható egyértelműen, mert a korabeli térképek és szerződések gyakran homályos földrajzi leírásokra épültek.

13.4.2 A marcista évtized és a regionális elitek (1845–1859)

1845-ben Guayaquilban kirobbant a **marcista forradalom** (Revolución Marcista). A mozgalom – neve a márciusi hónapra utal – a partvidéki kereskedő elit, a liberális értelmiség és a Flores hatalmával elégedetlen katonatisztek szövetségéből nőtt ki. A felkelés elűzte Floresset, és átmenetileg megerősítette a partvidék politikai súlyát. A marcista korszak (1845–1859) azonban

nem hozott stabil demokratikus berendezkedést, hanem inkább a regionális feszültség nyílt politikai megjelenését eredményezte.

José María Urbina elnöksége (1851–1856) idején született meg a **rabszolgaság eltörlése** (manumisión, 1851) – pontosabban a rabszolgák felszabadításáról szóló törvény. Ez a gyakorlatban elsősorban a partvidék ültetvényeit érintette, ahol az afrikai rabszolgák és leszármazottaik a kakaóültetvényeken és a városi háztartásokban dolgoztak. A felszabadítás ténye dokumentált, ám annak társadalmi következményei vitatottak: a felszabadítottak egy része továbbra is az ültetvényeken maradt, most már bérmunkásként vagy adósként, ami a munkaadók hatalmát alig csökkentette. Urbina kormánya emellett kiutasította a jezsuitákat, és korlátozta az egyházi birtokok növekedését. Ezek az intézkedések a sierra konzervatív elitjét és a papságot élesen szembefordították a guayaquili kormányzattal.

A gazdasági alapok tovább mélyítették a szakadékot. A sierra hagyományos textilipara – amely a 18. század végén még Quito és a középső Andok városainak jelentős bevételi forrása volt – a brit importáruk versenye miatt hanyatlott. A hegyvidéki haciendák tulajdonosai ezért védővámokat és az őslakos munkaerő feletti szigorú ellenőrzést követeltek. Ezzel szemben a Guayaquilból irányított **kakaóexport** felfutott, és a partvidéki kereskedők a szabadkereskedelemben, a vámok csökkentésében és a tengeri kikötők fejlesztésében voltak érdekeltek. A kakaó – a korszak leghíresebb ecuadori exportcikke – a század második felére az ország fő devizaforrásává vált, ami a gazdasági súlypontot fokozatosan a partvidékre helyezte át. A regionális feszültség tehát nem puszta ideológiai ellentét volt, hanem eltérő termelési és kereskedelemi érdekek ütközése.

Az 1850-es évek végére a központi kormányzat szinte működésképtelenné vált. 1858–1859-ben perui csapatok blokád alá vették az ecuadori partvidéket, és átmenetileg megszállták a déli kikötőket. A dokumentált események – a blokád, a megszállás, a kormány szétesése – egyértelműek, ám a részletek, például a perui hadműveletek pontos mérete és időtartama, vitatottak. A válság alatt Ecuador négy regionális kormányra esett szét: Quito, Guayaquil, Cuenca és Loja külön-külön, egymással versengő junta vagy caudillo irányítása alatt működött. Ez a széthullás nyitotta meg az utat Gabriel García Moreno felemelkedése előtt.

13.4.3 Az 1859-es válság és García Moreno felemelkedése

García Moreno, a quitói származású, franciaországi tanulmányokkal is rendelkező politikus, a sierra konzervatív elitjének és a katolikus papságnak a támogatásával a quitói regionális kormány vezetője lett. Programja három pilléren nyugodott: a rend helyreállításán, a katolicizmus közéleti elsőbbségén és az állami intézmények megerősítésén. 1860-ban meglepő szövetséget kötött korábbi ellenfelével, Juan José Floresszal, és közös katonai erővel legyőzte a Guayaquilban működő liberális kormányt. Ezzel az országot – még ha átmenetileg is – újra egyetlen központi hatalom alá vonta.

Az 1859-es válság fontos tanulsága volt, hogy az ecuadori állam alig rendelkezik valódi kényszerítő erővel, és a regionális elitek képesek az országot szétszakítani, ha érdekeiket veszélyeztetve érzik. García Moreno ezt a felismerést használta fel arra, hogy a centralizációt és a katolikus egyházat egymást erősítő eszközökként építse be az állam újjászervezésébe.

13.4.4 García Moreno konzervatív modernizációja

García Moreno első elnöksége (1861–1865) és második elnöksége (1869–1875) együttesen a 19. századi Ecuador legismertebb – és legvitatottabb – kormányzati kísérletét alkotja. A korszak leírására a szakirodalom gyakran használja a **„konzervatív modernizáció”** kifejezést, amely kifejezi a paradoxont: az állam központosítása, az infrastruktúra fejlesztése és az oktatás

kiterjesztése szorosan összefonódott a katolikus egyház kiváltságos szerepének törvényi rögzítésével és a politikai ellenzék elnyomásával.

Az első elnökség idején García Moreno látványos államépítési programot indított: kiépíttette a Quito és Guayaquil közötti utat, előkészítette a vasútépítést, távíróvonalakat telepített, modern intézményeket alapított, és megszervezte a hadsereg rendszeres kiképzését. Az oktatásban kiemelt szerepet kapott a technikai tárgyak oktatása: obszervatóriumot, politechnikai iskolát és természettudományos tanszékeket hoztak létre. Mindeközben azonban a katolikus egyház befolyása az iskolákban és a közéletben tovább nőtt. A modern tudománynak és a vallási nevelésnek ez az összekapcsolása a korabeli katolikus reformmozgalmak hatását mutatja, de a liberális ellenzék szemében a „sötétség” és a „haladás” összeegyeztethetetlen keverékének tűnt.

Az **1861-es konkordátum** (Concordato) az ecuadori állam és a Vatikán között rögzítette az egyház kiváltságos helyzetét: a püspökök kinevezésében az államfő ajánlása érvényesült ugyan, de az egyház kizárólagos jogot kapott a közoktatás felügyeletére, és megerősítették az egyházi bíróságok hatáskörét. A konkordátum szövege a korabeli joganyagban egyértelműen dokumentált, ám annak gyakorlati érvényesülése – különösen a távoli régiókban – egyenetlen volt.

A második elnökség csúcspontját az **1869-es alkotmány** jelentette. Ez az alaptörvény kimondta, hogy Ecuador állampolgára csak római katolikus lehet, és az elnök esküjében kifejezetten hűséget fogad az egyháznak. A liberálisok – és később a polgári történetírás – az alkotmányt „fekete alkotmánynak” (Carta Negra) nevezték, utalva arra, hogy a vallási kizárás a mai szemmel nézve az állampolgári jogok súlyos korlátozását jelentette. A kortárs konzervatív értelmezés viszont úgy látta, hogy a katolikus állam az egyetlen biztosíték a társadalmi rend és az erkölcsi fejlődés fenntartására. Ez a vita a mai napig tart: egyes szerzők a rendszert „teokrácia” vagy „klerikális diktatúra” fogalmával közelítik meg, mások inkább a modern államépítés sajátos, Andokbeli útjaként értelmezik, amely a vallási egységet használta fel a nemzeti kohézió megteremtésére.

García Moreno hatalomgyakorlása mindazonáltal nem volt alkotmányos keretek közé szorított. Ellenfeleit száműzték, a sajtó korlátozott volt, a választásokat pedig a központi kormányzat ellenőrizte. A politikai üldözés ténye a korabeli levelezésekből és a száműzöttek beszámolóiból dokumentálható, ám annak mértéke, az áldozatok pontos száma és a represszió rendszeressége vitatott. Az 1875. augusztus 6-án Quitóban elkövetett merénylet, amelyben García Moreno-t meggyilkolták, e feszült politikai légkörben történt. A merénylet körülményei részben ismertek – a támadók liberális összeesküvők voltak –, de a mögöttes szervezkedés mérete és a politikai felelősség megítélése azóta is a történészi vita tárgya.

13.4.5 Az egyház szerepe és a „katolikus nemzet” kísérlete

A García Moreno-korszakot nem lehet megérteni az egyház társadalmi szerepének vizsgálata nélkül. Az 1861-es konkordátum és az 1869-es alkotmány együttesen egy olyan államképet hozott létre, amelyben a katolicizmus nem csupán az uralkodó vallás, hanem a nemzeti identitás alapja is volt. García Moreno a jezsuitákat hívta vissza az országba, és rájuk bízta az oktatás jelentős részét. A jezsuita rendek iskolái a városi középrétegek számára kínáltak olyan képzést, amely a klasszikus humaniórák mellett a természettudományokat is magában foglalta.

Az egyházi szerepvállalás értékelése azonban korántsem egységes a szakirodalomban. A liberális hagyomány – és később az antiklerikális mozgalmak – a rendszert a Vatikánnak való alávetettségként, a pápai befolyás meghosszabbításaként mutatták be. A katolikus történetírás ezzel szemben a közoktatás és a közerkölcs javulását emelte ki. A modern történészi konszenzus abban közelít, hogy az egyház szerepe kettős volt: egyrészt a központi hatalom legitimációját szolgálta, másrészt valóban kiterjesztette az alapfokú oktatást és a vidéki lelkipásztori jelenlétet, amely a korábbi évtizedekben gyenge vagy hiányos volt.

Fontos megjegyezni, hogy a „katolikus nemzet” kísérlete a társadalom jelentős része számára nem jelentett tényleges állampolgárságot. Az őslakos közösségek – a lakosság többsége – továbbra is a **contribución de indígenas** (az őslakosokra kivetett személyi adó) terhét viselték, és a haciendákon gyakran adósság révén kötötték őket a nagybirtokokhoz. A nők politikai jogokkal nem rendelkeztek, és a családi jog a férjezett nőket gyakorlatilag férjük hatalma alá helyezte. A katolikus nemzet ideológiája tehát elsősorban a férfi, városi, írni-olvasni tudó középrétegek számára kínált azonosságtudatot, miközben a vidéki szegények és az őslakosok helyzete alig változott.

13.4.6 Quito és Guayaquil: a regionális feszültség mélyülő törésvonala

A 19. századi Ecuador politikai történetének legmaradandóbb vonása a **regionalismo** (regionalizmus) volt: a Quito központú sierra és a Guayaquil központú costa feszültsége. A sierra gazdasága a nagybirtokokon alapult, ahol az őslakos munkaerőt a hagyományos adós-munkaadó viszony, a **huasipungo** nevű földhasználati kötelezettség és a személyi adó rendszere tartotta függésben. A hegyvidéki elit érdeke az volt, hogy a központi kormányzat védővámokkal óvja a hanyatló textilipart, és fenntartsa a vidék olcsó munkaerejét.

A costa gazdasága ezzel szemben a kakaóexportra épült, amely a 19. század második felében fellendült. A kakaóültetvények egy része korábban rabszolgamunkán alapult, majd 1851 után bérmunka és adósrendszer váltotta fel. A guayaquili kereskedő elit a szabadkereskedelmet, az alacsony vámokat és a regionális autonómiát követelte. A regionális feszültség tehát nem csupán a politikai hatalom megszerzéséről szólt, hanem arról is, hogy az állam kinek az érdekeit szolgálja: a sierra protekcionista földbirtokosét vagy a partvidék szabadkereskedőiét.

A század közepétől a guayaquili elitek egyre hangosabban követelték, hogy a kakaóvámokból és -adókból származó bevételeket a partvidék fejlesztésére fordítsák, ne pedig a quitói adminisztráció és a sierra hadsereg fenntartására. A quitói kormányok viszont attól féltek, hogy a vámok csökkentése megfosztja őket az alacsony, de kiszámítható bevételektől. A konfliktus az 1859-es válságban és az 1882–1883-as újabb regionális széthullásban is tetten érhető. A dokumentált események – a regionális junták, a vámviták, a katonai összecsapások – egyértelműek, ám a regionális feszültség okainak súlyozása vita tárgya: egyes történészek a gazdasági érdekeket, mások a kulturális és ideológiai különbségeket helyezik előtérbe.

13.4.7 García Moreno után: a restauráció és a liberális forradalom előzményei (1875–1895)

García Moreno meggyilkolását követően Ecuador konzervatív restaurációja viszonylag rövid életűnek bizonyult. Antonio Borrero elnöksége (1875–1876) még fenntartotta a katolikus alkotmányos kereteket, ám Ignacio de Veintemilla tábornok 1876-ban puccsal átvette a hatalmat, és 1883-ig diktatórikus eszközökkel kormányzott. Veintemilla idején az egyház befolyása átmenetileg csökkent, de a rendszer nem vált polgári liberálissá: inkább a caudillismo régi formáját újította fel.

Az 1880-as években a kakaóexport újbóli fellendülése megerősítette a partvidéki gazdasági elit önbizalmát. Guayaquil városi középrétege, a kakaókereskedők és a liberális értelmiség egyre türelmetlenebbül követelte a katolikus alkotmány eltörlését, az egyház és az állam szétválasztását, valamint a világpiaci nyitást. A sierra konzervatív elitje ugyanakkor a hagyományos rend védelmét, a földbirtokosok adómentességének megtartását és az őslakos munkaerő feletti ellenőrzést szorgalmazta.

Az 1895-ös liberális forradalom (Revolución Liberal) Guayaquilból indult, és Eloy Alfaro vezetésével gyorsan országos mozgalommá vált. Alfaro és a liberálisok programja a század végi Ecuadorban nem a modern értelemben vett baloldali átalakulást, hanem a szekularizációt, a közoktatás állami kézbe vételét, a sajtószabadságot és a gazdasági liberalizációt jelentette. Az 1895-ös hatalomátvétel lezárta azt a korszakot, amelyet García Moreno neve fémjelzett, és megnyitotta az utat a 20. századi Ecuador politikai és gazdasági szerkezetének átalakulása előtt.

A 19. század végére Ecuador tehát egy mélyen megosztott, de az exportgazdaság révén fokozatosan a világpiachoz kapcsolódó ország volt. A García Moreno-féle katolikus államkísérlet nem oldotta meg a regionális feszültségeket, hanem inkább elmélyítette azokat, miközben valóban kiépített olyan intézményeket és infrastruktúrákat, amelyekre a későbbi kormányzatok támaszkodhattak. A vitatott örökség – a modernizáció és a vallási kirekesztés kettőssége – a mai emlékezetpolitikai vitákban is jelen van.

13.4.8 Források és bizonytalanságok

A 19. századi Ecuador történetének elsődleges forrásai elsősorban az alkotmányszövegek (1830, 1845, 1869, 1878), az elnöki üzenetek és törvények, a konkordátum szövege, a quitói és guayaquili korabeli sajtó, valamint az egyházi iratok. Különösen fontosak a külföldi utazók, diplomaták és kereskedők beszámolói, mivel a helyi levéltári anyagok sok esetben hiányosak vagy szétszórtak. A másodlagos szakirodalom a 20. század elején erősen megosztott volt: a liberális történetírás García Morenót zsarnokként, a katolikus-konzervatív hagyomány pedig szinte szentként ábrázolta. A modern történészek ezt a kettős képet igyekeznek árnyalni, és a regionális, társadalom- és gazdaságtörténeti szempontokat is bevonják.

Több bizonytalansággal is számolnunk kell. A korabeli népességi adatok csak becslések, mivel rendszeres népszámlálás nem volt, és az őslakos közösségek lélekszámát gyakran alulbecsülték. A García Moreno alatti politikai üldözés pontos mérete nem ismert, mert a kormány iratai részben megsemmisültek vagy szándékosan hiányosak. Az 1859-es válság egyes epizódjai – például a perui megszállás időtartama és a regionális junták belső működése – eltérően maradtak fenn a forrásokban. Végül a Quito–Guayaquil szembenállás értelmezése is vitatott: egyes kutatók a gazdasági érdekekre, mások a kulturális és vallási identitáskülönbségekre helyezik a hangsúlyt. E fejezet ezeket a vitákat nem dönti el, hanem bemutatja.

13.4.9 Rövid összefoglaló

- Ecuador 1830-ban vált ki Gran Colombiából; az első évtizedeket a caudillismo és a regionális elitek közötti törékeny kompromisszum jellemezte.
- Az 1845-ös marcista forradalom Guayaquil liberális kereskedő elitjét erősítette, és a Quito–Guayaquil törésvonalat nyílt politikai konfliktussá tette.
- Az 1851-es rabszolga-felszabadítás és a jezsuiták kiutasítása jelezte a partvidéki liberalizmus előretörését, de a sierra konzervatív elitje mindkettőt támadta.
- Az 1859-es válság regionális széthulláshoz vezetett, amelyből Gabriel García Moreno emelkedett ki, és 1860-ban újra egyesítette az országot.
- García Moreno 1861–1865 és 1869–1875 közötti kormányzatai központosították az államot, modernizálták az infrastruktúrát és az oktatást, ugyanakkor a római katolikus vallást tették az állampolgárság feltételévé.
- Az 1869-es alkotmány (a liberálisok szerint „fekete alkotmány”) és az 1861-es konkordátum az egyházat az állam alapjává emelte; a rendszer megítélése máig vita tárgya.

- A Quito–Guayaquil feszültség gazdasági alapja a sierra hanyatló textilipara és a partvidék fellendülő kakaóexportja közötti érdekkülönbség volt.
- García Moreno 1875-ös meggyilkolása után a restauráció és a caudillismo átmeneti évei következtek, végül az 1895-ös liberális forradalom szekularizálta az államot és új korszakot nyitott.

13.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai érdekek magyarázzák a Quito–Guayaquil szembenállást a 19. században? Hasonlítsa össze a sierra és a partvidék elitek céljait.
2. Miben állt García Moreno „konzervatív modernizációja”? Jellemezze az államépítés és az egyházi szerep összefonódását, és magyarázza el, miért vitatott ez a fogalom.
3. Hogyan tükrözi az 1869-es alkotmány a katolikus nemzet kísérletét? Miért nevezték a liberálisok „fekete alkotmánynak”, és mit mond ez az emlékezetpolitikai vitákról?
4. Miért tekinthető a marcista forradalom a regionális liberalizmus áttörésének? Mely politikai változások kötődnek José María Urbina elnökségéhez?
5. Milyen típusú forrásokból rekonstruálható az 1859-es válság, és mely epizódjai maradtak bizonytalanok a mai történetírás számára?

14 Olaj, őslakos mozgalmak és a jelen

14.1 Liberalizmus, olaj és katonai rezsimek

14.1.1 Bevezetés

Ecuador 1895 és 1979 közötti története egyszerre mutatja a dél-amerikai köztársaságok közös dilemmáit és a sajátos andoki–csendes-óceáni fejlődési pályát. Az ország a 19. század utolsó évtizedében a **liberális forradalommal** (Revolución Liberal) lépett be a modern politikai korszakba, amelynek célja a katolikus egyház világi hatalmának megtörése, a piacgazdaság intézményesítése és a nemzeti állam megerősítése volt. Ezt a programot azonban hamarosan felülírták a világgazdasági függőségek: előbb a kakaó, majd a banán, végül a kőolaj tette az országot egyetlen exporttermék ingadozásainak kiszolgáltatottjává. A 20. század közepétől az **importhelyettesítő iparosítás** (industrialización por sustitución de importaciones, ISI) ígérete, az 1972-es olajboom, majd a **katonai juntá**k reformkísérletei alakították a politikai teret. Az alfejezet az 1895-ös liberális hatalomátvételtől az 1979-es alkotmányos visszatérésig követi nyomon ezt az utat, különös tekintettel arra, hogy a gazdasági modernizáció miért nem járt együtt a politikai részvétel tartós kiszélesedésével, és hogyan hozta létre az olajjövedelem a későbbi eladósodás és társadalmi feszültség alapjait – amelyeket Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése tárgyal majd.

14.1.2 A liberális forradalom és Alfaro kora (1895–1912)

Az 1895-ös **liberális forradalom** Eloy Alfaro tábornok vezetésével a 19. századi A 19. századi Ecuador konzervatív, egyházhoz kötött rendjét számolta fel. A felkelés közvetlen kiváltó oka a konzervatív kormányok választási visszaélései és a part menti kakaóexportőrök politikai kirekesztettsége volt. Alfaro hatalomra kerülése – amely dokumentált események sorozata, de a mozgalom társadalmi bázisának értelmezése vitatott – a guayaquili kereskedő- és bankárréteg, a kézművesek és a partvidéki parasztság laza koalíciójára támaszkodott.

A liberálisok két fő intézkedéscsomagot hajtottak végre. Az első az egyház és az állam szétválasztása volt: az 1906-os alkotmány – az ország történetének első szigorúan világi alaptörvénye – kimondta a **vallásszabadságot**, államosította az egyházi földbirtokokat, bevezette a polgári házasságot és a válást, és eltörölte az egyházi tizedet. A második a gazdasági liberalizáció volt: a kormány támogatta a kakaóültetvények terjeszkedését, a vasútépítést – különösen a Guayaquilt Quitóval összekötő, részben külföldi tőkével finanszírozott vonalat – és a bankrendszer megerősítését. A liberális modernizáció tehát nem csupán ideológiai program volt, hanem egy exportorientált regionális elit hatalmi projektje is.

Fontos azonban nem visszavetíteni a 20. századi pártpolitikai fogalmakat. Az ecuadori **liberalizmus** ebben az időszakban anticlerikalizmust, szabadkereskedelmet és erős végrehajtó hatalmat jelentett, nem pedig a mai értelemben vett demokratikus pluralizmust. Alfaro maga is caudillói eszközökkel kormányzott: ellenfeleit száműzte, a választásokat gyakran a kormánypárt gépezete ellenőrizte, és a hatalmat személyes vezetése alatt koncentrálta. Az 1912-es meggyilkolása – egy quitoi tömeg által elkövetett, rendkívüli brutalitású lincselés – jól mutatja, hogy a liberális

táboron belüli elitcsoportok közötti konfliktus nem oldódott meg, csak áttevődött a következő évtizedekre.

A liberalizmus öröksége kettős. A **dokumentált tények** közé tartozik az egyházi vagyon szekularizációja, a polgári anyakönyvezés bevezetése és a vasúti összeköttetés megnyitása. Ugyanakkor **tudományos vita** tárgya, hogy a liberális reformok mennyire változtatták meg a vidéki társadalom szerkezetét: a hegyvidéki **huasipungo**-rendszer – amelyben az őslakos parasztok földhasználatért cserébe munka- és személyes szolgáltatásokkal tartoztak a nagybirtokosnak – formálisan fennmaradt, és a liberalizmus nem vezetett a földtulajdon radikális újraelosztásához. A korabeli **elsődleges források** – törvények, kongresszusi viták, újságcikkek – a jogi változásokat részletesen rögzítik, de a végrehajtás társadalmi hatásairól a **másodlagos szakirodalom** megosztott.

14.1.3 A kakaóexport válsága és a politikai instabilitás (1912–1948)

A liberális korszakot követő három évtized az ecuadori történetírásban gyakran a **plutokrácia** és a caudillismo váltakozó időszakaként jelenik meg. A partvidéki kakaóexportőrök, különösen az **Aspiazu** és más guayaquili családi bankházak, a századelőn óriási vagyonra tettek szert: az 1900-as évek elején Ecuador a világ egyik vezető kakaótermelője volt. A kakaóból származó jövedelem azonban szűk réteg kezében összpontosult, és a költségvetés erősen függött az exportadóktól és kölcsönöktől.

Az 1920-as évek elején a **kakaóválság** – amelyet a növénybetegségek, a nyugat-afrikai termelés felfutása és az árak zuhanása váltott ki – súlyos államadósság-válságba sodorta az országot. Az 1925. júliusi **júliusi forradalom** (Revolución Juliana) fiatal katonatisztek és középosztályi értelmiségiek puccsa volt, amely a guayaquili bankok uralma ellen irányult. A junta létrehozta a **Nemzeti Bankot** és állami felügyelet alá vonta a pénzkibocsátást, ami a dokumentált gazdaságpolitikai fordulat egyik fontos eleme. Ezt követően azonban a politikai rendszer továbbra is rendkívül instabil maradt: az 1930-as években gyors egymásutánban váltották egymást polgári elnökök, katonai puccsok és ideiglenes kormányok. Az 1941-es **perui–ecuadori háború** – amelynek során Peru elfoglalta a vitatott keleti határvidék jelentős részét – tovább gyengítette a központi állam legitimitását. Az 1942-es jegyzőkönyv, amelyet sok ecuadori kényszerű engedménynek tekint, a mai napig az **emlékezetpolitikai vita** tárgya, mert a határ megállapításának körülményeit a két ország eltérően értelmezi. A háború dokumentált eseményei mellett a területi veszteség okainak értékelése vitatott: egyes történészek a katonai felkészületlenséget, mások a mélyebb állami gyengeséget hangsúlyozzák.

14.1.4 A banánkorszak és a „velasquismo” (1948–1960)

Az 1940-es évek végétől Ecuador gazdasága új exportciklusba lépett: a **banán** lett a vezető kiviteli termék. A második világháború utáni évtizedekben az ország – átmenetileg – a világ legnagyobb banánexportőre volt. A banántermelés a partvidéki közepes és nagy birtokokon, valamint a kisebb termelők hálózatában összpontosult, és a kakaónál szélesebb rétegeknek hozott jövedelmet, de a termelés és a kereskedelem ellenőrzése továbbra is exportőrök kezében maradt.

Ebben az időszakban lépett színre José María Velasco Ibarra, Ecuador 20. századi politikatörténetének egyik legfontosabb alakja. Velasco 1934 és 1972 között öt alkalommal volt elnök, de egyetlen ciklusát sem töltötte ki teljesen – mindig katonai puccs vagy politikai válság vetett véget megbízatásának. A **velasquismo** egyszerre volt populista választási mozgalom és a személyes caudillismo modern formája. Velasco retorikája a „népet” állította szembe az oligarchiával, ugyanakkor kormányzását gyakran rendeleti úton, a kongresszust megkerülve folytatta. A jelenség értelmezése a szakirodalomban **vitatott**: egyesek szerint a velasquismo a választási részvétel

demokratikus kiszélesedését hozta, mások szerint éppen a populista mobilizáció akadályozta meg a stabil intézményesülő pártrendszer kialakulását. Ami dokumentált, az a választási kampányok tömeges jellege és a politikai retorika központi szerepe; ami vitatott, az a mozgalom társadalmi összetétele és hosszú távú hatása.

A banánkorszak alatt Ecuador fokozatosan bekapcsolódott a hidegháborús gazdasági rendbe. Az 1950-es években az ország részesült az Egyesült Államok által támogatott fejlesztési programokból, és megkezdődött a **importhelyettesítő iparosítás** (ISI) első szakasza: a kormány védővámokkal, adókedvezményekkel és állami beruházásokkal igyekezett helyi ipari termelést létrehozni a korábban importált fogyasztási cikkekből. Ennek eredményeként Quito és Guayaquil környékén textil-, élelmiszer- és építőanyag-ipari üzemek jöttek létre, és megindult a **vidéki–városi migráció** – ez a folyamat később, a Vidéki–városi migráció és urbanizáció tematikus fejezetben tárgyaltaknak megfelelően, az egész kontinensen hasonló szerkezeti változásokat hozott. Az ISI azonban Ecuadorban csak részlegesen valósult meg: a belső piac kicsi maradt, a technológia és a tőke jelentős része külföldről érkezett, és az exportbevételek továbbra is a nyersanyagoktól függtek.

14.1.5 Az 1972-es olajboom és a katonai nacionalizmus (1960–1979)

Az 1960-as években az ecuadori politika egyre inkább a hidegháborús logika mentén szerveződött. A kubai forradalom (1959) után az Egyesült Államok stratégiai figyelme Latin-Amerikára irányult, és Ecuadort is elérte a Szövetség a Haladásért (Alliance for Progress) program, amely földreformot, adóreformot és oktatási fejlesztéseket sürgetett. Ezzel párhuzamosan megerősödtek a baloldali értelmiségi és szakszervezeti mozgalmak, valamint a **felszabadítási teológia** korai csoportjai. Az 1963-as katonai puccs, amely megbuktatta Velasco Ibarra negyedik kormányát, a hadsereg technokrata, modernizáló szárnyát juttatta hatalomra. Az 1963–1966 közötti junta – a **Ramón Castro Jijón** vezette testület – az első olyan katonai kormányzat volt, amely nyíltan vállalta a társadalmi reformprogramot: korlátozott **földreformot** hirdetett, állami tervezőintézetet hozott létre, és megkísérelte az adórendszer korszerűsítését. A reformok azonban elakadtak, részben a nagybirtokos érdekcsoportok ellenállásán, részben a kormányzó katonai elit belső megosztottságán.

Az igazi fordulatot az **olaj** hozta. Az 1960-as évek végén az **Texaco–Gulf** konzorcium az északkeleti **Oriente** régióban, az Amazonas-medence ecuadori részén jelentős kőolajmezőket tárt fel. A termelés 1972-ben indult meg, éppen abban az évben, amikor a Guillermo Rodríguez Lara tábornok vezette katonai puccs ismét megszakította a polgári kormányzást. Az 1973-as olajárrobbanás – amelyet az OPEC-országok embargója váltott ki – az ezt követő években rendkívüli bevételekhez juttatta Ecuador államkasszáját. Az ország 1973-ban csatlakozott az **OPEC**-hez, bár kisebb kitermelőként korlátozott befolyással rendelkezett.

A Rodríguez Lara-kormányzat (1972–1976) az olajjövedelmeket egy ambiciózus **nemzeti fejlesztési programra** kívánta fordítani. A „**kőolaj-szocializmus**” (a kifejezés a korabeli kormányzati retorikában jelent meg, és a mai napig vitatott, mennyire volt szocialista a gyakorlatban) az állami tulajdonú **Cepé** – későbbi nevén **Petroecuador** – szerepének növelésével, az olajbevételek központi újraelosztásával, valamint az infrastrukturális és szociális beruházások bővítésével járt. Dokumentált tény, hogy az állami beruházások aránya a GDP-hez képest jelentősen megnőtt az 1970-es évek közepén, és hogy az olajexport adta a költségvetési bevételek meghatározó részét. Ugyanakkor a becslések szerint az olajjövedelem jelentős hányada a korrupció, a rosszul tervezett nagyprojektek és a katonai kiadások révén elszivárgott; ezek az arányok azonban forráshiány miatt **becslések**, nem pedig pontosan mért adatok. A külföldi olajcégek részesedése a termelésben és a profitban szintén **vitát** vált ki: az ecuadori nacionalista értelmezés hangsúlyozza a multinacionális vállalatok túlzott előnyeit, míg más elemzések a hazai intézményi gyengeséget okolják.

A katonai rezsimek 1972–1979 közötti időszaka tehát nem volt egységes. A Rodríguez Lara vezette első szakasz (1972–1976) reformista, nacionalista retorikát használt, és bizonyos területeken – például az oktatásban és az energiaellátásban – jelentős állami beruházásokat hajtott végre. A második szakaszban, a **Legfelsőbb Kormányzótanács** (Consejo Supremo de Gobierno) 1976–1979 közötti időszakában a hadsereg konzervatívabb szárnya került előtérbe; ez a testület már a fokozatos visszatérést készítette elő. Fontos, hogy az ecuadori katonai diktatúra nem volt olyan mértékben elnyomó, mint a déli kúp országaiban – például az Állami terror és az eltűntek alfejezetben tárgyalt argentin vagy chilei rezsimek –, de az ellenzéki mozgalmakkal szemben időnként erőszakot alkalmazott, és a szakszervezeteket, baloldali pártokat korlátozta. Az áldozatok számáról nincs olyan részletes, szisztematikus dokumentáció, mint a déli kúp esetében, ami a **forráshiány** miatt nehezíti az összehasonlítást.

14.1.6 Társadalmi változások az olajkorban

Az 1970-es évek olajboja nem csupán a makrogazdasági mutatókat, hanem a társadalom szerkezetét is átalakította. A vidéki területekről – mind a hegyvidékről, mind a partvidékről – felgyorsult a **városokba irányuló migráció**, különösen Quito és Guayaquil irányába. Az új városi negyedek, az informális gazdaság és a szolgáltató szektor bővülése a társadalmi mobilitás ígéretét hordozta, ugyanakkor új egyenlőtlenségeket is létrehozott. Az olajbevételekből finanszírozott állami foglalkoztatás – a tanári, egészségügyi, közigazgatási állások – gyorsan nőtt, és a középosztály egy része az államtól függővé vált.

Ebben az időszakban kezdtek átalakulni az **őslakos közösségek** és a parasztság politikai szervezetei is. A földreform, bár korlátozottan, de felszámolta a **huasipungo** intézményét, és számos hegyvidéki közösség jutott hivatalosan földhöz. Az 1964-es és 1973-as földtörvények – amelyek szövege elsődleges forrásként hozzáférhető – jogi keretet adtak a birtokrendezésnek, de végrehajtásuk egyenetlen volt, és a földosztás mértéke elmaradt a radikális követelésektől. A dokumentált jogszabályi változások és a vidéki valóság közötti szakadékot a **tudományos konszenzus** is elismeri. Az őslakos mozgalmak azonban ebben az időszakban még nem voltak országos politikai tényezők: a szervezettebb fellépés – ahogyan azt a következő alfejezet, Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése részletesen bemutatja – főként az 1980-as és 1990-es években bontakozott ki. Ami az 1970-es években már megfigyelhető, az a helyi közösségi szerveződések megerősödése, a szövetkezetek és a paraszti érdekvédelmi csoportok létrejötte, valamint a **felszabadítási teológia** egyes egyházi szereplőinek támogató tevékenysége.

A nők helyzete is fokozatosan változott. A városiasodás és az oktatás kiterjedése lehetővé tette, hogy a középosztályi nők nagyobb számban lépjenek be a munkaerőpiacra és a hivatali szférába. A női választójog Ecuadort 1929-ben ismerte el – ez a dokumentált jogtörténeti tény –, de a politikai képviselet továbbra is rendkívül alacsony maradt. Az 1970-es években a női mozgalmak a reproduktív jogok, a munkahelyi egyenlőség és a politikai részvétel kérdéseit emelték be a nyilvános vitába, de ezek a csoportok még nem alkottak egységes társadalmi bázist. A nemek közötti egyenlőtlenségek alakulásáról szóló adatok az 1970-es évekből hiányosak, ezért a tendenciák leírása inkább kvalitatív forrásokra, mintsem statisztikai idősorokra támaszkodik.

14.1.7 A katonai rezsimek végétől a demokratikus átmenetig (1976–1979)

Az 1976–1979 közötti átmenet az ecuadori történelem egyik legkevésbé véres politikai váltása volt Latin-Amerikában. A hadsereg vezetése – felismerve, hogy az olajbevételekből finanszírozott fejlesztési politika nem teljesítette ígéreteit, és a társadalmi elégedetlenség növekszik – tárgyalásos úton készítette elő a hatalom visszaadását a polgári kormányzatnak. Az 1978-as népszavazás elfogadta az új alkotmányt, amely szélesítette a választójogot, és 1979-ben megtartották az

elnökválasztást, amelyből a centrista **Jaime Roldós** került ki győztesen. Az átmenet dokumentált eseményei – a népszavazás, az alkotmányozó testület, a választások – elsődleges forrásokkal jól alátámaszthatók.

Az átmenet jellegét azonban **viták övezik**. Egyes értelmezések szerint a katonai rezsim maga is a modernizáció egy sajátos eszköze volt, és a visszatérés a hadsereg belső reformista csoportjának logikus lépése volt; mások szerint a tárgyalásos átmenet elfedte a társadalmi követelések radikalizmusát, és a régi elitcsoportok számára biztosított folytonosságot. Az biztos, hogy az 1979-es alkotmány nem számolta fel a földbirtok-egyenlőtlenséget, a regionális feszültségeket Quito és Guayaquil között, valamint a hadsereg politikai befolyását. Az 1979 utáni időszak alapkérdése – ahogyan azt a Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése elemzi – éppen az volt, hogy az olajból származó jövedelmeket hogyan lehet demokratikus keretek között, a társadalmi igazságosság szempontjait is figyelembe véve elosztani.

14.1.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet időszakának történetírása többféle forrástípusra támaszkodik. A **liberális forradalom** időszakából rendelkezésre állnak az alkotmányszövegek, törvények, kongresszusi viták jegyzőkönyvei és a korabeli sajtóanyag; ezek az intézkedések tartalmát jól dokumentálják. A társadalmi hatások értékeléséhez azonban gyakran hiányoznak a vidéki lakosság mindennapjaira vonatkozó sorozatos adatok, így a liberális reformok valós következményeiről alkotott kép **becsléseken** és esettanulmányokon alapul. A **kakaó- és banánkorszak** gazdasági adatai exportstatisztikákból, vállalati mérlegekből és állami költségvetési dokumentumokból rekonstruálhatók, de a jövedelemeloszlás és a szegénység mutatói ebből az időszakból megbízhatatlanok, mivel a hivatalos statisztikai rendszer csak az 1950-es évektől kezdett kiépülni, és a vidéki lakosság jelentős részét nem érte el.

Az **1972-es olajboom** elemzése különösen érzékeny a forráskritikára. A kőolajtermelés és az exportbevételek adatai az állami olajvállalat és az OPEC jelentéseiből származnak, de a multinacionális vállalatok költség- és profitelszámolásai gyakran nem nyilvánosak, ami a **bevételmegosztás pontos arányainak** kiszámítását lehetetlenné teszi. A katonai rezsimek költségvetési átcsoportosításairól, a korrupciós ügyekről és a tényleges szociális hatásokról szóló állítások ezért gyakran **politikai állásfoglalásoktól** terheltek. A katonai időszak emberi jogi jogsértéseinek dokumentálása is hiányos: nem áll rendelkezésre olyan átfogó igazságügyi vagy emberi jogi bizottsági jelentés, mint például Argentína vagy Chile esetében, így az összehasonlító értékelés A hidegháborús diktatúrák összehasonlítása fejezetben tárgyalt kritériumai csak korlátozottan alkalmazhatók.

Végül fontos megjegyezni, hogy az **emlékezetpolitikai viták** ebben az időszakban is jelen vannak. A Velasco Ibarra-korszakot egyes mai csoportok a nemzeti öntudat és a „népi szuverenitás” előfutáraként ünneplik, míg mások a populista demagógia és az intézményrombolás példájaként ítélik el. Hasonlóképpen az 1972–1979 közötti katonai kormányzatot a mai politikai baloldal egyes irányzatai időnként „haladó nacionalista” korszakként értelmezik, míg a jobboldali-liberális értelmezés a diktatúrát és a gazdasági túlhatalmat hangsúlyozza. A tankönyv ezeket az értelmezéseket nem tekinti tényállításoknak, hanem az **emlékezetpolitika** tárgykörébe utalja.

14.1.9 Rövid összefoglaló

- Az 1895-ös liberális forradalom Eloy Alfaro vezetésével elválasztotta az államot az egyháztól, bevezette a polgári anyakönyvezést, és az exportorientált partvidéki elitet juttatta hatalomra, de a caudillista uralmi gyakorlat fennmaradt.

- Ecuador gazdasága a 20. század első felében egymást váltó exportciklusoktól függött: a kakaó bukása (1920-as évek) után a banán (1940–1960-as évek) hozott átmeneti fellendülést, de a politikai rendszer instabil maradt.
- José María Velasco Ibarra öt alkalommal volt elnök, de egyetlen ciklusát sem tudta befejezni; populista mozgalma a személyes caudillismo és a tömegdemokrácia közötti feszültséget hordozta.
- Az importhelyettesítő iparosítás az 1950-es évektől Ecuadorra is kiterjedt, de a kis belső piac, a külső tőke szerepe és az exportfüggőség korlátozta a sikerét.
- Az 1972-es olajtermelés megindulása és az 1973-as olajárrobbanás hatalmas bevételeket hozott, amelyeket a Rodríguez Lara vezette katonai junta ambiciózus, ám részben pazarló fejlesztési politikára fordított.
- Az 1972–1979 közötti katonai rezsimek reformista és konzervatív szakaszokra oszlottak; a politikai elnyomás mértéke elmaradt a déli kúp diktatúráitól, de az emberi jogi dokumentáció hiányos.
- A társadalmi változások – a vidéki–városi migráció, a földreform részleges végrehajtása, a női foglalkoztatás növekedése – az olajkorszak alatt felgyorsultak, és megalapozták az 1980 utáni társadalmi mozgalmakat.
- Az 1976–1979 közötti tárgyalásos átmenet békésen visszaállította a polgári kormányzást, de az 1979-es alkotmány nem számolta fel a gazdasági és regionális egyenlőtlenségeket.

14.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1895-ös ecuadori liberalizmus a mai értelemben vett demokratikus liberalizmustól, és milyen társadalmi csoportok érdekeit szolgálta elsősorban?
2. Hogyan kapcsolódott egymáshoz a kakaó-, a banán- és az olajexportra való támaszkodás, és milyen következményei voltak ennek a gazdasági és politikai stabilitásra nézve?
3. Miért nevezhető a velasquismo egyszerre populista jelenségnek és a caudillismo modern formájának? Milyen értelmezési viták kapcsolódnak ehhez a kettősséghez?
4. Milyen okokból ítélhető meg eltérően az 1972–1979 közötti katonai kormányzat teljesítménye a nacionalista, a liberális és az emberi jogi értelmezésekben?
5. Milyen társadalmi folyamatokat gyorsított fel az olajboom, és mennyiben tekinthetők ezek előzményének az 1980-as évek utáni őslakos és paraszti mozgalmak számára?

14.2 Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése

14.2.1 Bevezető bekezdés

Ecuador 1979-ben visszatért a választott polgári kormányzáshoz, miután az 1960-as és 1970-es éveket katonai rezsimek és rövid életű polgári kormányok váltakozása jellemezte. Az 1979-es alkotmány intézményes keretet adott a demokratikus átmenetnek, ám a politikai nyitás egy mélyebben átalakuló társadalmi szerkezettel esett egybe: az Andok vidéki területein élő őslakos népek – elsősorban a **quechua** nyelvű közösségek, de mellettük az **aymara** és az Amazonas-medencei **shuar**, **kichwa** és más csoportok – látható politikai szereplőkké váltak. Ez az időszak nem egyszerűen a katonai diktatúrából a demokráciába való visszatérés története, hanem annak a kérdésnek a felerősödése is, hogy kinek a demokráciája az ecuadori állam, és hogyan egyeztethető össze az egységes nemzetállam eszméje a tényleges nyelvi, kulturális és jogi sokféleséggel. Az 1990-es országos őslakos felkelés – az úgynevezett *levantamiento* – fordulópontot jelentett: a **CONAIE** (Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador, az Ecuadori Őslakos Nemzetiségek Szövetsége) által szervezett tiltakozás országos láthatóságot adott a földhöz, a

nyelvhez, az oktatáshoz és az állam szerkezetéhez kapcsolódó követeléseknek. Az 1990-es években a plurinacionális identitás követelése fokozatosan bekerült a politikai viták főáramába, miközben Ecuador gazdasági szerkezete az olajbevételektől való függőségtől a pénzügyi válságokig és a dollárizációig vezető úton haladt. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált az őslakos mozgalmak felemelkedése a demokratikus átmenet időszakának egyik legfontosabb politikai és kulturális folyamatává.

14.2.2 A demokratikus átmenet és az 1979-es alkotmány

Az 1972-től hatalmon lévő katonai kormányzat – amelyet Guillermo Rodríguez Lara tábornok, majd 1976-tól egy háromtagú katonai junta vezetett – az 1970-es évek második felében fokozatosan elvesztette politikai kezdeményezőképességét. A kormányzat olajbevételekre épülő modernizációs programja az 1970-es évek elején látványos növekedést hozott, de az évtized végére az állami eladósodás, az infláció és a társadalmi elégedetlenség növekedése aláásta a rezsim legitimitását. 1978-ban a katonai vezetés alkotmányos népszavazást írt ki, amely előkészítette a választott kormányzás visszaállítását. Az 1979-es alkotmány – amelyet választott alkotmányozó testület dolgozott ki – visszatérést jelentett a képviseleti demokráciához, de nem szakított gyökeresen a korábbi államszerkezettel: Ecuador továbbra is egységes, spanyol nyelvű, központosított köztársaság maradt.

Az első választásokat 1979-ben tartották. Az elnöki székbe Jaime Roldós Aguilera került, aki a **Népi Erők Koncentrációja** (Concentración de Fuerzas Populares, CFP) jelöltjeként indult, és a kampány során a szociális igazságosságot, az olajbevételek igazságosabb elosztását és a katonai intézmények civil ellenőrzését hangsúlyozta. Roldós 1981 májusi repülőgép-szerencsétlenségben bekövetkezett halála után Osvaldo Hurtado alelnök vette át az elnökséget. Hurtado kormánya alatt a gazdasági válság – amelyet részben az 1982-es adósságválság súlyosbított – a kiigazítási intézkedések sorozatát kényszerítette ki. A demokratikus átmenet tehát nem hozott azonnali társadalmi stabilitást; az 1980-as évek elején az államnak egyszerre kellett kezelnie a külső adósság nyomását, a csökkenő olajárakból fakadó bevételkiesést és a növekvő társadalmi elégedetlenséget.

Fontos hangsúlyozni, hogy a demokratikus átmenet fogalma ebben az időszakban elsősorban a választott kormányzás visszaállítását jelentette, nem pedig a társadalmi szerkezet mély átalakítását. A választójog kiterjesztése – az 1979-es alkotmány az írástudatlan állampolgárokat is választójoghoz juttatta – fontos változás volt, de a politikai pártok továbbra is elsősorban a városi középosztály, a part menti kereskedelmi elit és a nagybirtokosok érdekeit képviselték. Az őslakos lakosság politikai részvétele ekkor még korlátozott volt, és a vidéki területeken a szavazást gyakran a helyi földbirtokosok vagy a pártok klientúrahálózatai befolyásolták. A demokratikus átmenet keretet adott, de nem oldotta meg azokat a strukturális egyenlőtlenségeket, amelyek az őslakos mozgalmak radikalizálódásához vezettek.

14.2.3 Az olajgazdaság, az adósságválság és a kiigazítás

Az 1970-es évek első felében Ecuador az **olajexport** gyors felfutásának köszönhetően a térség egyik legdinamikusabban növekvő gazdaságává vált. Az Amazonas-medencében, az Oriente régióban található mezők – elsősorban a Texaco és a Gulf konzorcium által működtetett rendszer – 1972-ben kezdték meg a nagyméretű exporttermelést. Az állami olajvállalat, a **CEPE** (Corporación Estatal Petrolera Ecuatoriana) 1972-ben jött létre, és az 1970-es években az olajbevételek a központi költségvetés legfontosabb forrásává váltak. A növekvő bevételek lehetővé tették a közoktatás, az egészségügy és az infrastruktúra bővítését, de a kiadások gyorsan meghaladták a fenntartható szintet, és az állam külföldi hitelekre támaszkodott.

Az 1980-as évek elején az olajárak csökkenése és a nemzetközi kamatlábak emelkedése egyszerre sújtotta az ecuadori gazdaságot. Az 1982-es mexikói adósságválság nyomán a nemzetközi hitelpiacok bezárultak, és Ecuador – hasonlóan a térség legtöbb országához – kénytelen volt tárgyalásokat kezdeni a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) és más hitelezőkkel. Az 1984-ben hivatalba lépő León Febres-Cordero kormánya határozottan neoliberális gazdaságpolitikát hirdetett: csökkentette a vámtarifákat, liberalizálta a kereskedelmet, privatizációs programokat indított és a kiadások visszafogására törekedett. Ezek az intézkedések növelték a városi szegények és a vidéki lakosság terheit, miközben az olajbevételekből származó haszon továbbra is koncentráltan áramlott a központi állam és a part menti elit felé.

Az Oriente régió olajkitermelésének társadalmi és környezeti következményei az őslakos közösségek számára különösen súlyosak voltak. A kutak, vezetékek és utak megnyitása a hagyományosan őslakos csoportok lakta területeket – a **shuar**, **kichwa**, **huaorani** és más népek földjeit – közvetlenül érintette. A földtulajdon jogi rendezetlensége, a folyók szennyezése és a telepesek beáramlása feszültségeket okozott, és az 1980-as években egyre több helyi közösség szervezett tiltakozást. Az olajgazdaság tehát nemcsak a makrogazdasági válságok forrása volt, hanem olyan helyi konfliktusok katalizátora is, amelyek az őslakos mozgalmak politikai radikalizálódását táplálták. A dokumentált tények – a kitermelés földrajzi elhelyezkedése, a vezetékek építése, a CEPE szerepe – vitán felül állnak, de a környezeti károk pontos mértéke és a felelősség megoszlása a mai napig tudományos és jogi viták tárgya.

14.2.4 A CONAIE megalakulása és az őslakos identitás politizálódása

Az őslakos szervezkedés gyökerei az 1960-as és 1970-es évekre nyúlnak vissza, amikor az Andok vidéki területein a földreform iránti igény, a katolikus egyház progresszív szárnyának tevékenysége és az oktatás kiterjesztése együttesen új politikai tudatosságot hozott létre. Az 1964-es és 1973-as földreform-törvények – amelyek a katonai kormányzat modernizációs programjának részét képezték – korlátozott hatással jártak: a nagybirtokrendszer részben megmaradt, és a földosztás gyakran a közösségek rovására, a magántulajdon logikája szerint történt. Az őslakos közösségek válaszul etnikai és osztályalapú szervezeteket kezdtek létrehozni.

A legfontosabb országos szervezet, a **CONAIE** 1986-ban alakult meg. Létrejöttét megelőzte a regionális szövetségek megerősödése, különösen az Amazonas-medencei **CONFENIAE** (Confederación de Nacionalidades Indígenas de la Amazonía Ecuatoriana) és az Andok-beli **ECUARUNARI** (Ecuador Runakunapak Rikcharimuy, „Az ecuadori őslakosok ébredése”). A CONAIE az ország különböző régióinak – a hegyvidéki quechua közösségeknek, az Amazonas-medencei nemzetiségeknek és a part menti kisebb csoportoknak – az ernyőszervezeteként jött létre, és programjában a földjogok, a kétnyelvű oktatás, az egészségügyi ellátás javítása és az állam szerkezetének újragondolása szerepelt. A szervezet korai éveiben elsősorban a helyi közösségek közötti koordinációra és a kormányzati politikák kritikájára összpontosított.

Az őslakos identitás politizálódásában kulcsszerepet játszott a **kétnyelvű oktatási program** kiépítése. Az 1980-as években a közösségi iskolák, a rádiós oktatási programok és a tanítóképzés területén az őslakos szervezetek saját intézményeket hoztak létre, részben állami támogatással, részben nemzetközi fejlesztési szervezetek segítségével. Ezek az intézmények nemcsak a nyelvi készségeket erősítették, hanem a történeti tudatot és a közösségi szerveződést is. A „nacionalidad” (nemzetiség) kifejezés használata – amely az 1980-as években terjedt el az őslakos mozgalmak nyelvében – tudatos szakítást jelentett a korábbi, a spanyol nyelvű többség által használt „campesino” (paraszt) vagy „indio” kategóriák hagyományával: a mozgalom nem pusztán osztályalapú vagy etnikai követeléseket fogalmazott meg, hanem a kolumbiai, perui és bolíviai szomszédoktól eltérően kifejezetten a nemzeti önazonosság és az állam plurinacionális jellegét állította a középpontba.

14.2.5 Az 1990-es országos tiltakozás

Az 1990. májusi országos felkelés – a levante indígena vagy levantamiento – az ecuadori őslakos mozgalom történetének legfontosabb pillanata volt. A tiltakozás közvetlen kiváltó oka egy földügyi vita és a kormányzat gazdasági intézkedései elleni elégedetlenség volt, de a mozgalom követelései ennél jóval szélesebb körűek voltak: a földtulajdon rendezése, a vízjogok védelme, a kétnyelvű oktatás állami elismerése, az egészségügyi ellátás javítása, valamint az állam és az őslakos nemzetiségek közötti jogi viszony újratárgyalása. A felkelés több héten át tartott, és az ország számos tartományában – különösen Chimborazo, Cotopaxi, Imbabura, Bolívar és más hegyvidéki tartományokban – útblokádokat, tömegtüntetéseket és a mezőgazdasági munka felfüggesztését szervezték.

Az 1990-es felkelés pontos résztvevői létszámát a források eltérően becsülik; a szervezők százezres nagyságrendű mozgósításról beszéltek, míg a kormányzati és sajtóbeszámolók ennél alacsonyabb számokat közöltek. A bizonytalanság részben a földrajzi szóródásból, részben pedig abból fakad, hogy a vidéki területeken a tüntetések nem mindig voltak pontosan dokumentálhatók. A dokumentált tény, hogy a tiltakozás országos koordinációval zajlott, a kormányzat kénytelen volt tárgyalásokat kezdeni, és a felkelés nyomán az őslakos követelések bekerültek a közéleti vitákba. A felkelés alatt és után a kormányzat kisebb-nagyobb engedményeket tett: egyes földügyeket újratárgyaltak, a kétnyelvű oktatás állami elismerését megerősítették, és a kormányzat ígéretet tett a vízjogok felülvizsgálatára.

A felkelés jelentőségét nemcsak a konkrét engedményekben kell mérni. A levante radikálisan megváltoztatta az őslakos mozgalom politikai pozícióját: a korábban periférikusnak tekintett szervezetek országos politikai szereplővé váltak, és a kormányzatnak – illetve a politikai pártoknak – el kellett ismerniük, hogy az „indigenismo” (a kétnyelvű oktatás, a földreform és a jóléti programok felülről irányított politikája) kora lejárt, a jövőben pedig a közösségek saját képviselőivel kell tárgyalni. Ez a fordulat a tudományos irodalomban széles körben elfogadott értelmezés, bár a felkelés hosszú távú hatásáról – különösen arról, hogy valóban átalakította-e az állam és a társadalom viszonyát – vita folyik. Egyes kutatók a levante-t a későbbi plurinacionális alkotmányos fordulat első lépésének tekintik, mások szerint a közvetlen eredmények korlátozottak maradtak, és a mozgalom politikai befolyása az 1990-es évek során hullámzó volt.

14.2.6 A plurinacionális fordulat és a jogi küzdelmek az 1990-es években

Az 1990-es felkelés után az őslakos mozgalmak egyik fő célkitűzése a **plurinacionális állam** (estado plurinacional) eszméjének jogi és alkotmányos megfogalmazása volt. A követelés a nemzetközi jogban és a latin-amerikai társadalmi mozgalmakban az 1980-as évek végétől terjedő vita része volt: az egységes nemzetállam eszméje helyett egy olyan államszerkezetet javasolt, amelyben az egyes nemzetiségek – a quechua, a shuar, a kichwa és mások – saját önkormányzati joggal, nyelvi jogokkal és területi autonómiával rendelkeznek. A plurinacionális állam fogalma nem szükségszerűen jelentett szeparatizmust; a mozgalom vezetői elsősorban az államon belüli önrendelkezés, a közös döntéshozatalban való részvétel és az erőforrások ellenőrzésének követelését hangsúlyozták.

Az 1990-es években az őslakos szervezetek két irányban is jogi és politikai küzdelmeket folytattak. Egyrészt a nemzetközi fórumokon – különösen az ENSZ Emberi Jogi Bizottságában és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) keretei között – a földjogok és a kollektív jogok elismerését sürgették. Az 1989-ben elfogadott **ILO 169. egyezmény** a bennszülött és törzsi népek jogairól fontos referenciapont volt; Ecuador az egyezményt 1998-ban ratifikálta, ami jogi kötelezettséget teremtett a konzultációra és a földjogok védelmére. Másrészt a belső jogalkotásban az őslakos mozgalom azt követelte, hogy az alkotmány ismerje el az ország többnemzetiségű jellegét. Az

1998-as alkotmány – amelyet széles körű alkotmányozó folyamat keretében fogadtak el – részleges eredményt hozott: a szöveg elismerte Ecuador „soknemzetiségű és interkulturális" jellegét (bár nem használta a „plurinacionális állam" kifejezést a mozgalom által igényelt formában), és rögzített bizonyos kollektív jogokat, beleértve a nyelvi jogokat és a közösségi földek védelmét.

A jogi küzdelmek azonban nem voltak lineárisak. Az őslakos szervezetek gyakran panaszkodtak arra, hogy a jogi elismerések papíron maradnak, és a gyakorlatban a bányászati és olajipari koncessziók továbbra is a közösségekkel való konzultáció nélkül születnek. Az 1990-es években több konfliktus robbant ki az olajkitermelés területein, például a **huaorani** és más Amazonas-medencei csoportok tiltakozása a koncessziók ellen. A környezeti károk, a folyók szennyezése és a telepesek beáramlása miatti panaszok tömeges emberi jogi beadványokhoz és jogi eljárásokhoz vezettek, amelyek egy része a Texaco/Chevron ügyben később nemzetközi hírűvé vált. A mozgalom ezen küzdelmei a dokumentált események szintjén jól nyomon követhetők, de a jogi felelősség megítélése mind a mai napig erősen vitatott, és a tudományos, valamint a nyilvános diskurzusban élesen eltérő álláspontok élnek egymás mellett.

14.2.7 A politikai részvétel új formái és az évtized végi fordulat

Az 1990-es évek második felében az őslakos mozgalom a tiltakozás mellett egyre inkább a választási politikai részvétel felé fordult. Bár a CONAIE hivatalosan távolságot tartott a hagyományos pártpolitikától, tagjai és helyi vezetői részt vettek a helyi önkormányzati választásokon, és egyes tartományokban polgármesteri vagy képviselői pozíciókat szereztek. 1996-ban a **Pachakutik** (Movimiento de Unidad Plurinacional Pachakutik – Nuevo País) nevű politikai mozgalom jött létre, amely az őslakos mozgalom választási eszközeként indult el. A Pachakutik programja hasonló volt a CONAIE követeléseihez: a plurinacionális állam, a földreform, a természeti erőforrások közösségi ellenőrzése és a szociális jogok védelme. A párt az 1996-os választásokon szerény, de látható eredményeket ért el, és tagjai bekerültek a nemzeti parlamentbe.

Az évtized végi politikai válság – amely a bankválságban, a gazdasági összeomlásban és a 2000. januári dollárizációban csúcsosodott ki – tovább erősítette az őslakos mozgalom szerepét. 2000 januárjában, amikor a kormány a dollárizációt és a további megszorításokat jelentette be, az őslakos szervezetek – a CONAIE, a katonai szektor egyes tisztjeivel és más társadalmi mozgalmakkal ideiglenes szövetségben – részt vettek egy rövid életű nemzeti kormányzatban. Az úgynevezett **Nemzeti Megmentési Junta** (Junta de Salvación Nacional) 2000. január 21-én hatalomra jutott, és – bár felállítása nem volt hosszú életű – fontos szimbolikus és politikai esemény volt. A junta résztvevői közé tartozott Antonio Vargas, a CONAIE elnöke és Carlos Mendoza, a katonai vezetés tagja. A junta néhány óra alatt összeomlott, miután a nemzetközi nyomás és a katonai vezetés belső megosztottsága miatt a hadsereg kihátrált mögüle, és a hatalom Gustavo Noboa alelnök kezébe került.

A 2000. januári események értelmezése mind a mai napig vita tárgya. Egyes elemzők a junta rövid működését az őslakos mozgalom csúcspontjaként és a plurinacionális követelés lényegi demonstrációjaként értelmezik; mások szerint a junta kudarca megmutatta, hogy a mozgalom nem tudott tartós kormányzati alternatívát nyújtani, és hogy a katonai intézményekkel való taktikai szövetségek törékenyek. Dokumentált tény, hogy a junta kikiáltását és bukását mind a hazai, mind a nemzetközi sajtó részletesen tudósította, és hogy az esemény hatására az őslakos követelések – különösen az alkotmányos plurinacionális fordulat igénye – ismét a nyilvános vita középpontjába kerültek. A későbbi, 2008-as alkotmány – amely már kifejezetten „plurinacionálisnak" nevezi Ecuador államát – részben ennek a folyamatnak az eredménye, bár a 2000-es junta és a 2008-as alkotmány közötti ok-okozati kapcsolatot a kutatók óvatosan kezelik.

14.2.8 Források és bizonytalanságok

A demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése időszakának vizsgálatához többféle forrástípus áll rendelkezésre. Az elsődleges források közé tartoznak az 1979-es és 1998-as alkotmányok szövegei, a választási jegyzőkönyvek, a CONAIE kiáltványai és nyilatkozatai, valamint a kormányzati rendeletek és törvények. A nemzetközi szervezetek – különösen az ILO és az ENSZ emberi jogi testületei – jelentései a földjogokkal és a konzultációval kapcsolatos eljárások fontos forrásai. Az újságcikkek, a rádiófelvételek és a szemtanúk visszaemlékezései az 1990-es felkelés és a 2000-es események rekonstruálásának nélkülözhetetlen elemei, de ezeknél különösen fontos a keletkezési körülmények és a politikai elfogultság figyelembevétele.

A legnagyobb bizonytalanságok a résztvevők számára, a tiltakozások földrajzi kiterjedésére és a tömeges mozgósítások közvetlen okaira vonatkoznak. Az 1990-es felkelés és a 2000-es junta eseményeinek rekonstrukciója során az elsődleges források – például a szervezői felhívások és a kormányzati jelentések – gyakran ellentmondanak egymásnak. A mozgalom vezetőinek beszámolói a közösségi szerveződés mélységét és a követelések egyhangúságát hangsúlyozzák, míg a kormányzati források a tiltakozók heterogenitását és a külső agitáció szerepét emelik ki. A tudományos irodalomban ezeket a kérdéseket különböző megközelítések tárgyalják: egyes kutatók a társadalmi mozgalmak hálózati elemzését, mások az etnikai identitás konstrukcióját, megint mások az osztályviszonyok és a földtulajdon szerkezeti átalakulását helyezik a középpontba.

A plurinacionális állam eszméjének értékelésénél a legfontosabb módszertani veszély a jelenkori fogalmak visszavetítése. Az 1990-es években a „plurinacionális” kifejezés tartalma még képlékeny volt, és a mozgalom különböző ágai különbözően értelmezték. A kifejezést nem szabad azonosítani egy egységes, állandó jelentésű programmal; a 2008-as alkotmány plurinacionális nyelvezete a korábbi évtized küzdelmeinek egyik, de nem kizárólagos eredménye. Ugyanígy az „őslakos mozgalom” fogalma mögött soha nem állt egységes szereplő: a hegyvidéki, az Amazonas-medencei és a part menti csoportok érdekei és stratégiái gyakran eltértek, és a CONAIE – bár ernyőszervezetként összefogta őket – soha nem volt belső vitáktól mentes.

14.2.9 Rövid összefoglaló

- Ecuador 1979-ben tért vissza a választott polgári kormányzáshoz, de az új alkotmány nem szakított az egységes, spanyol nyelvű központosított államszerkezettel.
- Az 1980-as években az olajárak csökkenése és a külső adósságválság súlyos gazdasági terheket rótt az államra; a kiigazítási intézkedések növelték a vidéki és városi szegények terheit.
- A CONAIE 1986-os megalakulása intézményes keretet adott az őslakos közösségek politikai érdekérvényesítésének, és a mozgalom a „nemzetiség” fogalmát állította középpontba.
- Az 1990-es országos felkelés fordulópont volt: az őslakos szervezetek országos politikai szereplővé váltak, és a kormányzat kénytelen volt tárgyalni a földjogi, oktatási és államszerkezeti követelésekről.
- Az 1990-es évek jogi küzdelmei – különösen az ILO 169. egyezmény ratifikálása és az 1998-as alkotmány kollektív jogi rendelkezései – részleges eredményeket hoztak.
- A 2000. januári Nemzeti Megmentési Junta rövid fennállása megmutatta a mozgalom válsághelyzeti befolyását, de a katonai szövetségek törékenységét is jelezte.
- A plurinacionális identitás követelése az 1990-es években fokozatosan a fősodorba került, de a fogalom tartalma korántsem volt egységes, és a mozgalom belső heterogenitása mindvégig megmaradt.

14.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1979-es demokratikus átmenet Ecuadorban a szomszédos országok – például Peru vagy Bolívia – ugyanezen időszaki folyamataitól, ha a választójog kiterjesztését és az államszerkezet kérdését nézzük?
2. Hogyan befolyásolta az Oriente régió olajkitermelése az őslakos közösségek földhasználatát és politikai szervezkedését, és miért vitatott a környezeti károk pontos mértékének megítélése?
3. Miért jelentett fordulópontot az 1990-es levantamiento a CONAIE és az ecuadori állam viszonyában, ha a közvetlen engedmények jelentős része korlátozott maradt?
4. Milyen értelemben tekinthető a 2000. januári junta a plurinacionális követelés csúcspontjának, és milyen tényezők magyarázzák gyors összeomlását?
5. Hasonlítsa össze az ILO 169. egyezmény ratifikációjának és az 1998-as alkotmány kollektív jogi rendelkezéseinek szerepét az őslakos mozgalom jogi stratégiájában!

14.3 Correa és a „21. századi szocializmus”

Rafael Correa 2006. novemberi elnökválasztási győzelme és 2007. januári beiktatása olyan politikai ciklust nyitott Ecuadorban, amelyet a kormányzat a **polgári forradalom** (*Revolución Ciudadana*) és a **21. századi szocializmus** (*socialismo del siglo XXI*) jelszavaival írt le. Az előzményeket a Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak felemelkedése című alfejezet tárgyalta: az 1990-es évek végi pénzügyi összeomlás, a 2000-es dollárosítás és a rövid életű elnökségek sorozata után a hagyományos pártokkal szembeni bizalom megrendült. Correa, aki az Egyesült Államokban doktorált közgazdászként rövid ideig pénzügyminiszter is volt, a politikai osztály megújítását, az állami szuverenitás visszaállítását és a szociális igazságosságot ígérte. A 2007-től 2017-ig tartó időszakot azonban nem lehet egyszerűen a baloldali fordulat sikertörténeteként vagy kudarcaként leírni: az alkotmányozás, az erőforrás-politika, a szociális programok és a médiapolitika egymással összefonódva alakították az ország jelenét, és mind a mai napig éles viták tárgyát képezik.

14.3.1 A Correa-kormányzat kezdetei és az alkotmányozó folyamat

A kormány első nagy vállalkozása az alkotmányozó folyamat elindítása volt. Correa 2007 elején népszavazást kezdeményezett az **alkotmányozó nemzetgyűlés** (*Asamblea Constituyente*) összehívásáról. A választók többsége támogatta, hogy a testület teljes jogkörrel, azaz a fennálló alkotmányos rendet félretéve új alaptörvényt dolgozzon ki. A 2007-ben választott alkotmányozó nemzetgyűlésben a kormánypárt, az Alianza PAIS dominált, ami lehetővé tette a tervezet gyors, bár ellenzéki bírálatoktól kísért elfogadását. A 2008. évi népszavazáson a választók többsége jóváhagyta az új alkotmányt. A pontos arányok a hivatalos választási jegyzőkönyvekben ellenőrizhetők, de a kormánypárti dominancia ténye nem vitatott.

A **2008-as alkotmány** a maga nemében újszerű és rendkívül terjedelmes dokumentum. Több mint négyszáz cikkelye és átmeneti rendelkezése a világ egyik legrészletesebb jogkatalógusát hozta létre. Első ízben ismerte el a **természet jogait** (*derechos de la naturaleza*), vagyis azt az elvet, hogy a természeti rendszereknek önálló, jogilag védhető létjogosultságuk van. Beemelte a **Sumak Kawsay** (quechua kifejezés, gyakran „jó élet” vagy „teljes élet” fordításban) elvét, amely az egyéni fogyasztás helyett a közösségi, a környezettel összhangban lévő életet állította a fejlesztéspolitika középpontjába. Az alaptörvény Ecuadort **plurinacionális államként** (*estado plurinacional*) határozta meg, elismerve az őslakos népek kollektív jogait, saját igazságszolgáltatási gyakorlatukat, területi önkormányzatukat és a kétnyelvű oktatáshoz való jogukat. Ez a rész

jelentős engedmény volt az őslakos mozgalmaknak, amelyek évtizedek óta követelték az állam nemzetfogalmának átalakítását.

Ugyanakkor az alkotmány a végrehajtó hatalmat is megerősítette. Az elnök széles rendeleti jogkört kapott, a törvényhozás működését az elnöki többség dominálta, és a bírósági rendszert átalakították. Az újraválasztás korlátozása körüli vita már az alkotmányozás során megosztotta a politikai erőket: a kormánypárt kezdetben a korlátlan újraválasztást támogatta, míg az ellenzék és egyes jogvédő szervezetek a hatalom koncentrációjától tartottak. A későbbi alkotmánymódosítások részben visszavették, részben újraalakították ezeket a szabályokat, így az elnöki hatalom természete a korszak egészén át vitatott maradt.

14.3.2 Államosítások és az olajbevételek újraelosztása

A Correa-kormány gazdaságpolitikájának középpontjában az erőforrás-bevételek állami ellenőrzésének növelése állt. Az „államosítás” kifejezés azonban félrevezető lehet, mert a termelőeszközök teljes állami tulajdonba vétele nem történt meg. Inkább a **szuverén erőforrás-gazdálkodás** jelszava alatt a magán olajcégekkel kötött szerződések újratárgyalásáról, az adóterhek emeléséről és az állami **Petroecuador** szerepének megerősítéséről beszélhetünk.

A 2007-es és 2010-es törvénymódosítások, valamint a 2011-es szerződés-újratárgyalási hullám révén az állam részesedése a kőolajbevételekből jelentősen emelkedett. A magáncégek korábbi termelésmegosztási szerződéseit szolgáltatási szerződésekké alakították, ami azt jelentette, hogy a kitermelt kőolaj az államé lett, a cégek pedig fix díjazásért dolgoztak. Egyes nemzetközi vállalatok elfogadták az új feltételeket, mások jogvitákat kezdeményeztek, vagy kivonultak az országból. A lépés rövid távon növelte az állami bevételeket, de a beruházási kedv visszaeséséhez is hozzájárult, ami később a termelés stagnálásában mutatkozott meg. A kormány a nyersanyagkincs feletti nemzeti ellenőrzést hangsúlyozta, míg a bírálók a jogbiztonság gyengülésére és a hosszú távú termelési kilátások romlására figyelmeztettek. A tények – a szerződések átalakítása, a bevételi arányok változása – dokumentáltak, de a gazdaságpolitika hosszú távú hatásainak megítélése vitatott.

14.3.3 Szociális programok és a szegénységi mutatók vitája

A megnövekedett olaj- és adóbevételekből a kormány átfogó szociális politikát finanszírozott. A **Bono de Desarrollo Humano** elnevezésű feltételes készpénztranszfer-programot kiterjesztették, és az iskoláztatáshoz, egészségügyi ellenőrzésekhez kötötték. Az oktatási és egészségügyi infrastruktúrába jelentős beruházások érkeztek: iskolákat, kórházakat, utakat és hidakat építettek, a tanárok és egészségügyi dolgozók bérét emelték. A felsőoktatásban ösztöndíjprogramok indultak, és a kormány a tudományos kutatást is igyekezett támogatni.

A hivatalos statisztikák szerint a szegénységi ráta és a jövedelmi egyenlőtlenség mutatói a 2007–2017 közötti időszakban javultak. Az adatok azonban több okból is óvatosan kezelendők. A mérési módszertan időközben változott, ami önmagában is befolyásolja az idősorok összehasonlíthatóságát. A javulás szorosan összefüggött a 2004–2014 közötti magas olajárral, és a későbbi áresés idején a mutatók romlani kezdtek. A vidéki és őslakos közösségekben a szegénység továbbra is átlagon felüli maradt, és a szociális programok fenntarthatósága a kormányzati bevételek csökkenésekor kérdésessé vált. A szegénységcsökkenés ténye tehát dokumentált, de a mértéke, az ok-okozati összefüggések és a fenntarthatóság a szakirodalomban vitatott. A kormányzati kommunikáció hajlamos volt a javulást kizárólag saját politikájának tulajdonítani, míg a független elemzések a nemzetközi konjunktúra szerepét is hangsúlyozták.

14.3.4 Médiapolitika és a nyilvánosság átalakítása

A Correa-korszak egyik legvitatottabb területe a médiapolitika volt. A kormány 2013-ban elfogadta a **kommunikációs törvényt** (*Ley Orgánica de Comunicación*, LOC), amely létrehozta a **SUPERCOM** nevű médiafelügyeleti szervet (*Superintendencia de la Información y Comunicación*), előírta a médiatulajdon átláthatóságát, és szankciókat helyezett kilátásba „pontatlan", „diszkriminatív" vagy a szakmai etikát sértő tartalmak esetén. A törvény a médiaszektor koncentrációjának csökkentését és a közszolgálati tartalmak erősítését is célul tűzte ki.

A gyakorlatban a kormány gyakran indított eljárásokat ellenzéki lapok, rádiók és televíziók ellen. Egyes újságírókat bírsággal sújtottak, vagy büntetőeljárással fenyegettek. Ugyanakkor a kormány állami médiumokat hozott létre és bővített, Correa pedig rendszeres, több órás elnöki műsorában (**Enlace Ciudadano**) közvetlenül kommunikált a választókkal, gyakran élesen bírálva a magánmédiát. A sajtószabadság nemzetközi értékelései a korszakban romlottak, de a kormány azzal érvelt, hogy a törvény a médiapluralizmust erősíti, és a korábban szinte kizárólag üzleti elithez kötődő média demokratizálását szolgálja.

A dokumentált tények – a törvény elfogadása, a felügyeleti szerv létrehozása, az eljárások és bírságok – nem vitatottak. Az értelmezés viszont élesen vitatott: a bírálók a sajtószabadság indokolatlan korlátozását és a kormányzati propaganda térnyerését látták, míg a támogatók a médiapiaci koncentráció elleni fellépést és a közszolgálati fordulatot hangsúlyozták. A médiapolitika így jól példázza, hogy ugyanazok a tények mennyire eltérő keretben értelmezhetők a politikai és tudományos vitákban.

14.3.5 Az őslakos mozgalmakkal való konfliktus: a Yasuní-ITT és a bányászati terjeszkedés

A Correa-kormány és az őslakos mozgalmak viszonya kezdetben szövetségesnek tűnt. A **CONAIE** (*Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador*) és más szervezetek támogatták az alkotmányozó folyamatot, és elérték a plurinacionális állam, a kollektív jogok és a természeti jogok beemelését az alkotmányba. A kormányzati gazdaságpolitika azonban a nyersanyag-kitermelésre épült, ami fokozatosan feszültséghez vezetett.

A legfontosabb konfliktus a **Yasuní-ITT kezdeményezés** körül alakult ki. 2007-ben Correa bejelentette, hogy Ecuador kész lemondani a Yasuní Nemzeti Park északi részén található kőolajkészlet kitermeléséről, ha a nemzetközi közösség 2011-ig mintegy 3,6 milliárd USD-t fizet a bevételkiesés kompenzálására. Az összeg a kormányzati becslésen alapult, és a tényleges készlet értéke, valamint a környezeti kockázatok mértéke vitatott. A kezdeményezés nem érte el a kitűzött összeget. 2013-ban a kormány bejelentette, hogy felhagy a tervvel, és engedélyezi a kitermelést a magas olajárakra hivatkozva. Az őslakos szervezetek és környezetvédők tiltakozását a kormány azzal utasította el, hogy a bevételek nélkül nem lehet finanszírozni a szegénység elleni programokat.

A konfliktus kiterjedt a bányászati törvényre és a vízkészletek szabályozására is. Az őslakos közösségek a területükön tervezett bányaprojektek és a kitermelési koncessziók kapcsán a **konzultációhoz való jog** megsértésére hivatkoztak. A kormány a kitermelésből származó állami bevételek elsőbbségét hangsúlyozta, míg a mozgalmak a természeti jogok és a kollektív területi jogok védelmét. A viszony a korszak végére megromlott, és a konfliktus a későbbi években is meghatározó maradt.

14.3.6 A 2015–2017-es válság és Correa távozása

A 2014-es olajár-összeomlás és a dollár erősödése nyomán Ecuador gazdasága visszaesett, a költségvetési hiány nőtt. A kormány megszorító intézkedéseket vezetett be, ami 2015-ben országos tiltakozásokat váltott ki. A tüntetések a kormányzati politika ellen irányultak, és jelezték, hogy a szociális programok fenntarthatósága a nyersanyagárak csökkenésével törékennyé vált.

Correa nem indult az újraválasztáson. A 2017-es elnökválasztáson az Alianza PAIS jelöltje, **Lenín Moreno** nyert, aki kezdetben a folytonosságot ígérte, később azonban szakított Correa irányvonalával. Moreno kormánya alatt a korrupciós vádak is a nyilvánosság elé kerültek, többek között az **Odebrecht-ügy** kapcsán. Correa öröksége a mai napig élesen megosztó: a támogatók a szociális beruházásokat, az infrastruktúrát, a szegénységcsökkentést és az állami szuverenitás erősítését hangsúlyozzák; a bírálók a hatalomkoncentrációt, a sajtószabadság korlátozását, a korrupciót és a nyersanyagfüggőség fennmaradását emelik ki. A korszak megítélését tovább bonyolítja, hogy a **correismo** politikai identitássá vált, amelynek hívei és ellenfelei a mai Ecuador politikai vitáit is meghatározzák.

14.3.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a 2008-as alkotmány szövege, a kommunikációs törvény, a hidrokarbon-törvények, az elnöki rendeletek, a választási jegyzőkönyvek és a Yasuní-ITT kezdeményezés dokumentumai. A gazdasági és társadalmi mutatók az **Instituto Nacional de Estadística y Censos** (INEC) és az ENSZ Latin-Amerikai és Karibi Gazdasági Bizottsága (CEPAL) adatbázisaiban érhetők el, de a módszertani változások miatt az idősorok összehasonlítása óvatosságot igényel. A médiapolitika értékeléséhez a törvény szövegén túl a nemzetközi sajtószabadság-jelentések és a bírósági eljárások dokumentumai használhatók.

A szakirodalomban a Correa-korszak megítélése élesen vitatott. Egyes szerzők a posztneoliberális államépítés sikeres példájaként, mások kompetitív autoriter rezsimekként írják le. A „21. századi szocializmus” kifejezés maga is a kormányzat önmeghatározásából származik, és a tudományos elemzésben nem egy egységes ideológia, hanem a latin-amerikai baloldali kormányok heterogén gyakorlatának gyűjtőfogalma. Az adatok értelmezése – különösen a szegénységi mutatóké – erősen függ a választott módszertantól, ezért a dokumentált tények és a vitatott értelmezések elkülönítése ebben az alfejezetben is alapvető követelmény. A Yasuní-ITT kezdeményezés kudarcának okai, a médiatörvény hatása és a kormányzat demokratikus minősége mind olyan kérdések, amelyekben nincs egyértelmű tudományos konszenzus.

14.3.8 Rövid összefoglaló

- Rafael Correa 2007–2017 között az ún. polgári forradalmat hirdette meg, amelynek középpontjában az állam gazdasági szerepének növelése állt.
- A 2008-as alkotmány plurinacionális államként definiálta Ecuadort, beemelte a természet jogait és a Sumak Kawsay elvét, ugyanakkor erősítette az elnöki hatalmat.
- A kormány újratárgyalta az olajszerződéseket, növelte az állami bevételeket, és a bevételeket szociális programokra, infrastruktúrára fordította.
- A hivatalos statisztikák szerint a szegénység és az egyenlőtlenség csökkent, de a mérési módszertan és a fenntarthatóság vitatott.
- A 2013-as kommunikációs törvény és a kormányzati médiapolitika feszültséget okozott a sajtószabadság megítélésében.

- Az őslakos mozgalmakkal való szövetség a Yasuní-ITT kezdeményezés feladása és a bányászati terjeszkedés miatt megromlott.
- A 2014 utáni olajár-csökkenés és a dollárgazdaság kényszerei válsághoz vezettek; Correa 2017-ben távozott, utódja Lenín Moreno lett.
- Correa öröksége élesen vitatott: a támogatók a szociális vívmányokat, a bírálók a hatalomkoncentrációt és a nyersanyagfüggőséget hangsúlyozzák.

14.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen főbb jogi újításokat vezetett be a 2008-as ecuadori alkotmány, és hogyan viszonyult az elnöki hatalom megerősítéséhez?
2. Hogyan jellemezhető a Correa-kormány gazdaságpolitikája a nyersanyag-bevételek és az állami szerepvállalás szempontjából, és miért félrevezető az „államosítás” kifejezés?
3. Miért vált feszültté a viszony a kormány és az őslakos mozgalmak között, és milyen szerepet játszott ebben a Yasuní-ITT kezdeményezés?
4. Milyen érvek és ellenérvek kapcsolódnak a 2013-as kommunikációs törvényhez a sajtószabadság és a médiapluralizmus kérdésében?
5. Melyek a főbb bizonytalanságok és viták a Correa-korszak értékelésében, és hogyan különíthetők el a dokumentált tények az értelmezéstől?

14.4 Ecuador a 21. században

A Correa és a „21. századi szocializmus” alfejezetben tárgyalt korszak után Ecuador a 21. század harmadik évtizedében újra a politikai túlélés, a gazdasági sérülékenység és az állami erőszakmonopólium meggyengülésének kérdéseivel szembesült. A 2017 és 2026 közötti időszakot három, egymástól markánsan különböző kormányzati kísérlet határozta meg: Lenín Moreno szakítása a correizmussal, Guillermo Lasso jobbközép-liberális kormányzásának megingása, majd Daniel Noboa biztonsági programja. Ezzel párhuzamosan Ecuador a kokain-útvonalak, a börtönbandák, a venezuelai migráció, a nyersanyagfüggés és a környezetvédelmi népszavazások miatt a kontinens egyik leginkább megfigyelt „válságlaboratóriumává” vált. A fejezet ezeket a folyamatokat időrendben és tematikusan is bemutatja, miközben elkülöníti a dokumentált eseményeket, a statisztikai becsléseket, a jogi vitákat és az emlékezetpolitikai értelmezéseket.

14.4.1 A Correa utáni szakadás: Lenín Moreno elnöksége (2017–2021)

Lenín Moreno 2017. május 24-én lépett hivatalba. Bár Rafael Correa korábbi alelnökeként a **correizmus** (correísmo) örökösének tűnt, elnöksége hamar a korábbi elnöktől való nyílt elszakadás jegyében telt. A 2018. február 4-i népszavazás többek között megerősítette, hogy az elnök legfeljebb két ciklust tölthet be; mivel Correa már két ciklust kitöltött, ez jogilag kizárta az újbóli indulását. A döntést a correista tábor a „polgári forradalom” elárulásaként értelmezte, a **PAIS Szövetség** (Alianza PAIS) kettészakadt, Moreno pedig a korábbi kormányzati elit egy részét maga mögött tudva párbeszédet és korrupcióellenességet hirdetett. A spanyol **lawfare** (politikai célú jogi eljárás) fogalmával leírt konfliktusok is megjelentek: Correát 2020-ban távollétében vesztegetési ügyben nyolc év börtönre ítélték. A correisták szerint ez politikai üldözés volt, a kormányoldal pedig jogállami eljárásként mutatta be; a vita a mai napig része Ecuador közéleti önértelmezésének.

A gazdaságpolitika terén Moreno 2019-ben **IMF**-megállapodást írt alá, és olyan intézkedéseket hozott, amelyeket a szakszervezetek és az őslakos szervezetek a **neoliberalizmus** visszatéréseként

bíráltak. A 2019. október eleji rendelet az üzemanyag-támogatások eltörléséről országos tiltakozási hullámot váltott ki. A **CONAIE** (Ecuadori Őslakos Nemzetiségek Konföderációja, Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador) által szervezett blokádok megbénították a közlekedést, a kormány rövid időre Quitóból Guayaquilba helyezte székhelyét, majd visszavonta a rendeletet. A tüntetések halálos áldozatairól és a rendőri erőszakról eltérő adatok keringenek: az ombudsmani hivatal és a civil szervezetek több halottat és számos sérültet erősítettek meg, a kormány pedig a rendőri fellépés arányosságát hangsúlyozta. Az ügy azóta is a korabeli felelősség megítélésének vitájaként él tovább.

A Covid-járvány 2020-ban tovább mélyítette a válságot. Guayaquilban az egészségügyi ellátórendszer összeomlott, és az utcán heverő holttestekről készült beszámolók nemzetközi figyelmet kaptak. A halálozási statisztikák módszertani bizonytalansága miatt a hivatalos halálozási szám és a többlethalandóság becslése jelentősen eltérhet; az viszont dokumentált, hogy a járvány alatt a gazdaság a nemzetközi pénzügyi szervezetek szerint a 2020-as évben rekordmértékben, 8 százalék körüli arányban zsugorodott, a szegénység pedig nőtt. Moreno elnöksége így a correizmus örökségétől való elszakadás, a megszorítások és a járvány együttes súlya alatt ért véget.

14.4.2 Guillermo Lasso kormánya: a közép-jobb kormányzás korlátai (2021–2023)

A 2021. évi elnökválasztáson a jobbközép-liberális **Guillermo Lasso** (CREO mozgalom, volt bankár) a második fordulóban legyőzte a correista Andrés Arauzt. Lasso korábban 2013-ban és 2017-ben is indult az elnökválasztáson, így harmadik kísérletre került hatalomra. Programja a külföldi befektetések ösztönzésére, a bányászati és olajipari koncessziók bővítésére, valamint az államadósság csökkentésére épült. A törvényhozásban azonban nem volt stabil többsége; a correista képviselők és a **Pachakutik** (Movimiento de Unidad Plurinacional Pachakutik) őslakos mozgalom gyakran blokkolták a gazdasági javaslatokat.

A 2022. júniusi országos tüntetések a CONAIE vezetésével az üzemanyagárak, az élelmiszerárak és a bányászati koncessziók ellen irányultak. A kormány először szükségállapotot hirdetett, de a közúti blokádok és a kormányzóképesség erodálódása tárgyalásokra kényszerítette. A megállapodás eredményeként Lasso csökkentette az üzemanyagárakat, és szociális kiadásokat ígért. A tüntetések halálos áldozatainak száma ismét vitatott: a civil szervezetek hat-hét halottról és több száz sérültről számoltak be, míg a hatósági közlések ennél óvatosabbak voltak. A konfliktus rávilágított arra, hogy az őslakos mozgalom 2019 után is képes országos szinten nyomást gyakorolni, a Lasso-kormány pedig a törvényhozási támogatás hiányában rendkívül törékeny maradt.

A biztonsági helyzet Lasso idején látványosan romlott. 2021-től a börtönökben kitört bandaháborúk több száz halottat követeltek, és a kikötővárosokban a kábítószer-kereskedelemhez kötött erőszak mindennapossá vált. Lasso a hadsereg bevonásával próbálta ellenőrizni a börtönöket, de a bűnszervezetek hálózatai tovább erősödtek. A romló közbiztonság és a gazdasági tiltakozások együttesen aláásták a kormány támogatottságát.

14.4.3 A muerte cruzada és a 2023-as előrehozott választás

2023 tavaszán a Nemzetgyűlés korrupciós vádakkal politikai eljárást indított Lasso ellen. Mielőtt a vádemelésről szavaztak volna, Lasso 2023. május 17-én a 2008-as alkotmány 148. cikkére hivatkozva feloszlatta a Nemzetgyűlést, és előrehozott elnöki és parlamenti választásokat írt ki. Ezt az eljárást spanyolul **muerte cruzada** („keresztes halál”) néven ismerik: az elnök és a törvényhozás kölcsönösen megszünteti egymás mandátumát. Az alkotmányosság megítélése vitatott volt, de az Alkotmánybíróság nem akadályozta meg a lépést; a Lasso elleni vádak jogi elbírálása a háttérbe szorult. A döntés rövid távon megakadályozta az elnök leváltását,

de egyúttal azt is jelezte, hogy a 2008 óta intézményesült demokratikus keretek közepette is lehetséges a törvényhozás feloszlatása.

A kampányt 2023. augusztus 9-én rázta meg **Fernando Villavicencio** elnökjelölt és oknyomozó újságíró meggyilkolása Quitóban. A merénylet hátterét nemzetközi nyomozások vizsgálják, és több feltételezett elkövetőt letartóztattak, de a megbízók kiléte továbbra is vitatott. Az ügy rávilágított a politikai erőszak és a szervezett bűnözés összefonódására, és a választási kampányt a biztonsági kérdés uralta. Az első fordulóval egyidejűleg tartották a Yasuní-népszavazást is, amelyről alább lesz szó.

A 2023. októberi második fordulóban a 35 éves **Daniel Noboa**, egy banán- és logisztikai vállalkozócsalád tagja, a biztonsági ígéretre építve győzte le a correista Luisa Gonzálezt. Noboa apja, Álvaro Noboa, korábban többször is indult az elnökválasztáson, így a család egyszerre volt ismert és a régi gazdasági elithez kötött. Noboa mandátuma rendkívül rövid, 18 hónapos volt, mert Lasso ciklusának hátralévő részét töltötte ki.

14.4.4 Noboa és a „belső fegyveres konfliktus” (2023-tól)

Noboa kezdetben a biztonságot és az energiaügyet nevezte meg prioritásként. 2024 január elején az országos börtönrendszerből megszökött az egyik legismertebb bandavezér, Adolfo Macías („Fito”), és több börtönben zendülés tört ki. 2024. január 9-én fegyveresek elfoglalták a Guayaquil-i TC Televízió stúdióját élő adás közben. Noboa ugyanazon a napon **belső fegyveres konfliktus** (conflicto armado interno) fennállását hirdette ki, a bűnszervezeteket terroristacsoportként azonosította, és a hadsereget bevonta a közbiztonsági műveletekbe. A döntés jogi megítélése vitatott: a bűnbandák nem állami fegyveres csoportok, ezért a „fegyveres konfliktus” kategóriájának alkalmazása a nemzetközi humanitárius jog szempontjából kiterjesztő értelmezés. A kormány szerint a lépés lehetővé tette a haderő rendészeti alkalmazását; kritikusok szerint azonban a rendkívüli intézkedések növelték a katonai jogkört anélkül, hogy a bűnözés szerkezeti okait kezelnék.

A 2024. áprilisi biztonsági referendumon a választók a kormány által javasolt intézkedések többségét elfogadták: szigorúbb büntetések, vagyonelkobzás, a kiadatás megkönnyítése és a katonai szerep megerősítése. A hivatalos eredmények szerint a kilenc biztonsági kérdés mindegyikét támogatták, bár a részvételi arány és a részletes számlálás módszertana vitatott. Az intézkedések hosszú távú hatása nem ismert; az erőszak 2024 folyamán a csúcsidőszakhoz képest csökkent ugyan, de továbbra is magas maradt, és a börtönökben, valamint a kikötővárosokban időszakos összecsapásokról érkeztek hírek. A biztonsági rezsim tehát átmenetileg stabilizálta a helyzetet, de nem számolta fel a bűnszervezetek társadalmi beágyazottságát.

14.4.5 A biztonsági válság szerkezete: kábítószer-útvonalak, börtönök és államgyengeség

Ecuador a 2010-es évek végére a Kolumbiából és Peruból induló kokain egyik fontos tranzitútvonalává vált. A guayaquili és más csendes-óceáni kikötők a konténeres kereskedelem révén alkalmasak a szállítmányok elrejtésére. A helyi bűnszervezetek – például a **Los Choneros** és a **Los Lobos** – a hatósági jelentések szerint mexikói, kolumbiai és albán hálózatokkal állnak kapcsolatban; ezek az értékelések bűnüldözési forrásokra támaszkodnak, és a csoportok közötti szövetségek gyorsan változnak. A börtönök a szervezetek irányítási központjaivá váltak; a túlzsúfoltság és a korrupt őrszemélyzet elősegítette a bandák terjeszkedését.

A gyilkossági statisztikák emelkedése dokumentált: a hivatalos rendőrségi adatok szerint 2019-ben Ecuador a régió egyik legalacsonyabb, százezer lakosra vetített emberölési arányát mutatta, míg

2023-ra a mutató a legmagasabbak közé került, a becslések módszertantól függően 40–47 áldozat körül mozognak százezer lakosra. A nők és a fiatal férfiak aránytalanul érintettek; a számok alulszámlálást is tartalmazhatnak, mert a rendőri nyilvántartás nem mindig egyeztethető az egészségügyi halotti regiszterrel. Az erőszak áldozatainak társadalmi összetétele azt mutatja, hogy a szegényebb városi negyedek és a kikötővárosok lakói viselik a legsúlyosabb terheket.

14.4.6 Gazdasági függőségek: olaj, dollár, IMF és adósság

Ecuador gazdaságát a 21. század harmadik évtizedében is a nyersanyagkivitel határozza meg: kőolaj, banán, garnélarák, kakaó és vágott virág. A 2000 óta érvényes dollárhasználat miatt a kormány nem rendelkezik önálló monetáris politikával; a külső ársokkok azonnal átgyűrűznek a költségvetésbe. A 2010-es évek végén növekvő adósság és a Covid-járvány után több IMF-program is feltételül szabta a fiskális kiigazítást, az üzemanyag-támogatások csökkentését és a közkiadások féken tartását. A correista és őslakos szervezetek ezeket a programokat „neoliberálisnak” nevezik, bár a fiskális szigor önmagában nem azonos a 20. századi strukturális kiigazításokkal; a vita tehát részben a gazdaságpolitika korszakolásáról is szól.

A 2023-as **Yasuní-népszavazás** a gazdasági modell egyik legfontosabb környezeti konfliktusát emelte be a döntéshozatalba. A referendumon a választók a Yasuní Nemzeti Park egy részén, az ITT-blokkban (Ishpingo, Tambococha, Tiputini) folyó olajkitermelés leállítását támogatták; az előzetes hivatalos összesítés szerint az igenek aránya közel 59 százalék volt. A döntés jogilag kötelező, de a leállítás ütemezése, a meglévő infrastruktúra sorsa és a kieső állami bevételek pótlása körül vita folyik. A Noboa-kormány a költségekre hivatkozva többször jelzett halasztási igényt, miközben a környezetvédő és őslakos szervezetek a mielőbbi teljes leállítást követelték. A vita jól mutatja a környezeti igazságosság és a fiskális stabilitás közötti feszültséget, amelyet a Környezet, erőforrások és geopolitika fejezet tágabb keretbe helyez.

14.4.7 Környezet és bányászati konfliktusok

A Yasuní mellett az Andokban és az Amazonas előterében engedélyezett arany- és rézbányászati projektek – például a Cuenca melletti tervezett bányák és az Intag-völgy – helyi tiltakozásokat váltottak ki. Az érintett közösségek szerint a koncessziók sértik a vízhez, az előzetes konzultációhoz és a területi önrendelkezéshez fűződő jogokat; a kormány és a bányavállalatok a munkahelyteremtést és az adóbevételeket hangsúlyozzák. A 2008-as alkotmány elismerte a természet jogait és az őslakos közösségek kollektív jogait, de a végrehajtás a gyakorlatban gyakran a bányászati érdekek javára dől el; ezt a szakirodalom a **nyersanyag-átok** (resource curse) egyik helyi eseteként tárgyalja. A bányászati konfliktusokban a nők és a vidéki szegények különösen sérülékenyek: a vízszennyezés és a földhasználati viták a mindennapi megélhetést veszélyeztetik.

14.4.8 Migráció, menekültek és társadalmi következmények

A venezuelai válság 2015 óta tartó hullámai Ecuadort is elérték. Az ország tranzit- és célállomás is: sokan Venezuelából, illetve Kolumbiából érkeznek, mások Peruba vagy délre tartanak. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezet adatai szerint Ecuadorban a 2020-as évek első felében több százezer venezuelai tartózkodott; a becslések 400 ezer és 500 ezer közé teszik a venezuelai származású lakosok számát, de a szabálytalan tartózkodás miatt a valós szám ennél magasabb is lehet. A venezuelai bevándorlás a közszolgáltatásokra nehezedő nyomásról és a munkaerőpiaci hatásokról szóló vitákat hozott felszínre. Egyes politikusok a bevándorlást a bűnözéssel kapcsolták össze; a rendelkezésre álló bűnügyi statisztikák azonban

nem teszik lehetővé a migráció és az erőszak közötti közvetlen ok-okozati viszony igazolását, ezért az ilyen állításokat óvatosan kell kezelni.

Ezzel párhuzamosan az ecuadori kivándorlás is nőtt: a gazdasági bizonytalanság és a biztonsági válság miatt sokan Spanyolországba, az Egyesült Államokba, Olaszországba és más országokba távoztak. A kivándorlók hazautalásai fontos jövedelemforrást jelentenek, de a családok kettészakadása és a képzett munkaerő elvándorlása társadalmi költséggel jár. A migráció tehát egyszerre enyhíti a hazai munkaerőpiac nyomását és erősíti a gazdasági függőséget a külföldi kereslettől.

14.4.9 Nemzetközi kapcsolatok és regionális helyzet

Ecuador külpolitikáját a 2020-as években a biztonsági válság és a migráció tematizálta. A Noboa-kormány szorosabban együttműködött az Egyesült Államokkal a kábítószer-ellenes fellépésben, miközben a correista ellenzék a külföldi beavatkozást bírálta. 2024. április 5-én Ecuador rendőrei behatoltak a mexikói nagykövetségre Quitóban, hogy letartóztassák Jorge Glas volt alelnököt, akinek a kormány menedékjogot adott. Az eset a diplomáciai mentesség elvének megsértéseként értékelhető, és Mexikó megszakította a diplomáciai kapcsolatokat; az ügy a Nemzetközi Bíróság elé került. A lépés belpolitikailag népszerű volt a biztonságot pártoló szavazók körében, ám jogi és diplomáciai szempontból súlyos következményekkel járt. Ecuador 2019-ben Moreno alatt kilépett az **UNASUR**-ból (Unión de Naciones Suramericanas), és azóta is a regionális integráció inkább bilaterális, mintsem tömb-alapú formáit részesíti előnyben; ez a folyamat azonban országonként eltérő ütemben zajlott.

14.4.10 Források és bizonytalanságok

A fejezetben közölt választási dátumok és eredmények az ecuadori **Nemzeti Választási Tanács** (Consejo Nacional Electoral) hivatalos közleményein alapulnak; a bűnözési adatok a rendőrség és az igazságügyi szervek nyilvántartásaiból származnak, de a civil szervezetek szerint aluljelentettek. A Yasuní-népszavazás 59 százalékos igenaránya az előzetes hivatalos összesítésből való; a végleges jegyzőkönyvek ellenőrzése javasolt. A Covid-járvány és a bűnözés halálozási statisztikái módszertani bizonytalanságot hordoznak, mert az egészségügyi és a rendőri regiszterek nem mindig egyeztethetők össze. A venezuelai migrációra vonatkozó számok nemzetközi szervezeti becslések, és a határokon átlépő, szabálytalanul tartózkodó személyeket nem mindig lehet pontosan regisztrálni. A 2023 utáni biztonsági intézkedések hatását a kormányzati közlések és a sajtóbeszámolók csak rövid távon teszik értelmezhetővé; a levéltári források hiánya miatt a 2020-as évek történeti értékelése még kialakulóban van. A 2025 utáni politikai fejleményeket a könyv lezárásáig (2026) nem lehet lezárt módon kezelni, ezért a friss választási eredményeket ellenőrzött jegyzőkönyvek nélkül nem közöljük.

14.4.11 Rövid összefoglaló

- Lenín Moreno a correizmustól való elszakadás jegyében kormányzott; a 2018-as népszavazás korlátozta az újraválasztást, a 2019-es IMF-megszorítások pedig országos tiltakozást váltottak ki.
- A Covid-járvány 2020-ban egészségügyi és gazdasági válságot mélyített, a járvány halálozási adatai módszertani bizonytalanságot hordoznak.
- Guillermo Lasso jobbközép kormánya törvényhozási többség nélkül működött; a 2022-es őslakos tüntetések után 2023-ban a muerte cruzada alkalmazásával feloszlatta a Nemzetgyűlést.

- A 2023-as előrehozott választást a politikai erőszak és Fernando Villavicencio meggyilkolása árnyékolta be; Daniel Noboa biztonsági programmal nyert.
- Noboa 2024-ben belső fegyveres konfliktust hirdetett a bűnbandák ellen; a katonai fellépés rövid távon csökkentette az erőszakot, de a bűnszervezetek szerkezeti okai fennmaradtak.
- Ecuador gazdasága nyersanyagfüggő, dollárhasználata miatt nincs önálló monetáris politikája, és a környezeti népszavazások, különösen a Yasuní-ügy, megosztják a kormányt és a társadalmat.
- A venezuelai migráció és az ecuadori kivándorlás átalakítja a társadalmi viszonyokat; a statisztikák becslések, a politikai diskurzusban pedig gyakran összemosódik a migráció és a bűnözés.

14.4.12 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött Moreno elnöksége Correa „21. századi szocializmusától”, és milyen alkotmányos lépés zárta ki Correa visszatérését?
2. Mi a „muerte cruzada”, és hogyan alkalmazta Lasso 2023-ban? Milyen alkotmányos és politikai vitákat váltott ki?
3. Milyen tényezők magyarázzák Ecuador biztonsági válságát a 2020-as években? Miért vitatott a „belső fegyveres konfliktus” kategóriájának alkalmazása?
4. Hogyan mutatja a 2023-as Yasuní-népszavazás a nyersanyagfüggő gazdaság és a környezeti igazságosság közötti feszültséget?
5. Milyen bizonyítékok és bizonytalanságok jellemzik a venezuelai migráció Ecuadort érintő hatásairól szóló vitákat?

15 Peru az inka és a gyarmati korban

15.1 Az andoki civilizációk és az Inka Birodalom

A mai Peru területén és az Andok középső szakaszán az emberi társadalmak több ezer éves, egymásba fonódó története bontakozott ki, jóval azelőtt, hogy bármely európai hatalom megjelent volna a kontinensen. Ez az alfejezet azt a folyamatot követi végig, amelynek során a partvidék és a felföld öntözéses mezőgazdaságra épülő közösségeiből előbb regionális kultuszok és államszerű képződmények, majd a 15. századra egy kiterjedt birodalom, a **Tawantinsuyu** („négy tartomány együtt") jött létre. A témának nemcsak Peru története szempontjából van jelentősége: az andoki civilizációk a világ azon kevés térsége közé tartoznak, ahol az államiság, a városiasodás és a monumentális építészet az óvilági fejlődéstől függetlenül alakult ki. Ugyanakkor a prekolumbiánus társadalmak megismerését alapvetően nehezíti, hogy írásos források csak a spanyol hódítás után keletkeztek, ezért a régészeti leletek és a későbbi krónikák együttes, forráskritikai értelmezésére van szükség.

15.1.1 Földrajzi és időbeli keretek

Az andoki civilizációs térség nem esik egybe a mai államhatárokkal. A Csendes-óceán partvidékén keskeny, sivatagos, folyóvölgyekkel tagolt sáv húzódik, amelyet kelet felől az Andok hegyvonulata követ. A hegyekben magasföldi medencék, fennsíkok és termékeny völgyek váltakoznak, míg a keleti lejtők az Amazonas-medence esőerdeibe vezetnek. A civilizáció kialakulásának kulcsa a víz volt: a partvidéki folyók mentén öntözőcsatornákkal tették művelhetővé a száraz területeket, a felföldön pedig teraszosan művelték a meredek lejtőket, és a Titicaca-tó környéki magasföldön a hideghez alkalmazkodó növényeket termesztettek. A **késő prekerámikus korszak** (kb. Kr. e. 3000–1800), a **formálódó korszak** (kb. Kr. e. 900–Kr. u. 1), a **regionális államok kora** (kb. Kr. u. 1–1000) és az **Inka Birodalom** (kb. 1438–1533) periodizáció a régészeti kultúrák és a keltezési módszerek alapján készült; a korszakhatárok becslések, és régiónként jelentős eltéréseket mutatnak.

A földrajzi sokféleségnek egyszerre volt integráló és elválasztó hatása. A tengerparti halászat, a völgyi öntözéses földművelés, a felföldi teraszgazdálkodás és az erdővidék termékei között már a legkorábbi időktől cserekapcsolatok alakultak ki. Ugyanakkor a mély völgyek és a magas hágók miatt az egyes régiók saját politikai központokat hozhattak létre, és hosszú időn át egymástól viszonylag függetlenül fejlődhettek.

15.1.2 A korai komplex társadalom: Caral

Az andoki civilizáció legkorábbi ismert városias központja a mai Perutól északra, a Supe-völgyben található **Caral** (Caral-Supe). A lelőhelyet az 1990-es évek óta intenzíven kutatják; a radiokarbon vizsgálatok a település virágkorát hozzávetőleg Kr. e. 3000 és 1800 közé teszik, egyes kutatók ennél korábbi kezdetet is lehetségesnek tartanak. Caral azért kiemelkedő jelentőségű, mert monumentális építkezései – nagy méretű platformhalmok, terek, lépcsős szerkezetek – kerámia és

fém használata nélkül jöttek létre. Ez megkérdőjelezi azt a korábbi feltételezést, amely szerint a kerámia megjelenése az állandó települések és a társadalmi rétegződés előfeltétele lett volna.

A gazdaság alapját a Supe-völgy öntözéses művelése adta: gyapotot, tököt, babot, édesburgonyát és más növényeket termesztettek. A gyapot azért is fontos volt, mert hálók készítéséhez használták, amelyek a tengerparti halászathoz kellettek; a part és a völgy közötti csere révén a hal mint fehérjeforrás bekerült a belső területek étrendjébe. A cserehálózat kiterjedt a közeli tengerpartra és a szomszédos völgyekre is. A régészeti leletek – például a lakóházak méretbeli különbségei, a központi terek és a nagyméretű raktárak – arra utalnak, hogy Caralban már kialakult valamilyen munkaszervezési és vezetői réteg, de a társadalmi egyenlőtlenség mértéke és jellege vitatott. Nincs egyértelmű bizonyíték központosított államra vagy uralkodói dinasztiára; a kutatók egy része inkább több településből álló, vallási és gazdasági központok köré szerveződő hálózatról beszél.

Caral jelentősége tehát nem abban áll, hogy „birodalom” lett volna, hanem abban, hogy a monumentális közösségi építkezés, a tervezett településszerkezet és az öntözéses mezőgazdaság már a kerámia előtti időkben lehetővé tette komplex társadalmak kialakulását az Andokban. A lelőhely értelmezése körül élénk tudományos vita folyik, mivel a „város” és a „civilizáció” fogalmai maguk is modern kategóriák, amelyeket óvatosan kell alkalmazni a prekolumbiánus viszonyokra.

15.1.3 Chavín és a formálódó kultuszok

A következő, Kr. e. 900 és 200 közé keltezett időszak egyik legismertebb központja **Chavín de Huántar** a középső Andok keleti lejtőjén, a Mosna-völgyben fekszik. A lelőhely egy szűk völgyben található, viszonylag magas fekvésű területen, ami arra utal, hogy nem elsősorban mezőgazdasági központ, hanem rituális és zarándokhely lehetett. A Chavín-kultúra jellegzetes tárgyai közé tartoznak a kőből faragott sztélék, állat-ember hibrid ábrázolások, jaguár- és kígyómotívumok, valamint az úgynevezett **Lanzón-sztélé** a fő templom belsejében. A kerámia és a fémművesség is magas színvonalú volt.

A „Chavín-horizont” fogalmát a régészeti irodalom arra használja, hogy egy viszonylag egységes ikonográfiai és rituális hagyomány terjedt el a mai Peru északi és középső részén. Ennek pontos jellege azonban vitatott: egyes kutatók szerint egyetlen vallási központ hálózatáról van szó, amely zarándokokat vonzott, mások szerint politikai vagy katonai terjeszkedés is történt, megint mások a stílus helyi utánzatait hangsúlyozzák. A régészeti bizonyítékok inkább egy kultikus és kereskedelmi kapcsolati hálózatot valószínűsítenek, nem pedig centralizált államot. A Chavín-jelenség azért fontos az andoki civilizáció későbbi történetéhez, mert olyan vallási jelképeket és rituális mintákat terjesztett el, amelyek a későbbi kultúrákban is tovább éltek.

15.1.4 Regionális államok és párhuzamos hatalmak: Moche, Nazca, Tiwanaku és Wari

A Kr. u. 1. évezredben a partvidéken és a felföldön több, egymással párhuzamosan fejlődő regionális központ jött létre. Ezek politikai szervezettsége eltérő volt, és a régészeti értelmezések ma is vitatják, hogy mennyiben beszélhetünk „államról”, „városállamról” vagy inkább törzsi szövetségekről.

Az északi partvidéken a **Moche** (vagy Mochica) kultúra virágzott nagyjából Kr. u. 100 és 800 között. A Moche legismertebb lelőhelyei a **Huaca del Sol** és a **Huaca de la Luna** (a Nap és a Hold szentélyei) a Moche-völgyben. A társadalom erősen rétegzett volt: a monumentális templomok, a gazdag sírok és a realista portrékerámiák elit jelenlétére utalnak. A Moche-kerámia a prekolumbiánus Amerika egyik legrészletesebb képi forrása: ábrázol harcosokat, hadifoglyokat,

emberáldozatot, mezőgazdasági jeleneteket és szexuális aktusokat. A hadifoglyok ábrázolása és a régészetileg feltárt tömegsírok alapján a kutatók úgy vélik, hogy a Moche-társadalomban a hadviselés és az áldozati rítus szorosan összekapcsolódott. Ugyanakkor a Moche politikai szerveződése vitatott: egyesek egyetlen központi államot feltételeznek, mások szerint a partvidéki völgyekben több, egymással versengő Moche-nyelvű vagy Moche-stílusú politikai egység létezett. Az öntözőcsatornák, a teraszos művelés és a halászati eszközök arra utalnak, hogy a mezőgazdasági termelés és a vízgazdálkodás kulcsszerepet játszott a hatalom fenntartásában.

A déli partvidéken a **Nazca** kultúra (kb. Kr. u. 100–650) hagyta hátra a híres Nazca-vonalakat, a fennsík felszínébe karcolt hatalmas geoglifákat. A vonalak és geometrikus alakzatok célja a mai napig vita tárgya: egyes kutatók csillagászati megfigyelésekkel, mások vízforrásokkal vagy rituális útvonalakkal hozzák összefüggésbe. A Nazca-kerámia élénk színű, stilizált állat- és növényábrázolásai szintén ismertek. A Nazca-kultúra egyik jellegzetessége a földalatti vízvezeték-rendszer, a **puquios**, amely a száraz partvidéken biztosította a vízellátást. A Nazca politikai szerveződése valószínűleg kisebb, egymáshoz laza kapcsolatokkal kötődő völgyi közösségekből állt, nem egyetlen államból; erre utal a nagy központi város hiánya és a települések eloszlása.

A Titicaca-tó medencéjében a **Tiwanaku** (Tiahuanaco) központú kultúra (kb. Kr. u. 300–1000) a magasföldi teraszgazdálkodásra, a tóparti mezőgazdaságra és a láma- és alpakatenyésztésre épült. A lelőhely monumentális kőfaragványai – köztük a **Nap-kapu** és a nagyméretű platformok – fejlett kőművességről tanúskodnak. Tiwanaku politikai befolyása a tó medencéjén túlra is kiterjedt, de ennek mértéke vitatott: egyes kutatók szerint közvetlen katonai és közigazgatási ellenőrzést gyakorolt távolabbi völgyek felett, mások szerint inkább vallási és kereskedelmi központ volt, amelyet helyi elitek utánzással követtek. A Tiwanakuval részben párhuzamosan, attól északabbra, az Ayacucho-medencében a **Wari** (Huari) központú hatalom (kb. Kr. u. 600–1000) terjeszkedett. A Wari állam jellegzetességei közé tartoztak a tervezett közigazgatási központok, az úthálózat és a mezőgazdasági teraszok; több kutató szerint éppen a Wari jelentette az Inka Birodalom közvetlen előzményét a területi adminisztráció és az úthálózat terén. A Wari befolyás a mai Peru középső és északi részén is kimutatható, de a Tiwanakuval való viszonya – konfliktus, versengés vagy egymástól független párhuzamos fejlődés – a régészeti vita tárgya.

A Moche, Nazca, Tiwanaku és Wari párhuzamos vagy részben egymást követő története jól mutatja, hogy az andoki civilizáció nem egyetlen lineáris folyamat volt, hanem több regionális központ váltakozó felemelkedése és hanyatlása. A Kr. u. 1000 körüli átmeneti időszakban ezek a központok fokozatosan elvesztették korábbi befolyásukat, és a térség politikai térképe átrendeződött. Ez a folyamat készítette elő a későbbi Inka terjeszkedést, de a részletek – a hanyatlás okai, a lakossági mozgások és az esetleges konfliktusok – továbbra is bizonytalanok.

15.1.5 Az Inka Birodalom kialakulása és Cusco

Az **Inka** szó eredetileg a Cusco-völgyben élő etnikai csoportot és annak uralkodóját jelölte; a birodalom saját neve **Tawantinsuyu** volt, amelynek jelentése „négy tartomány együtt”. A **Cusco** (Qosqo) település a mai délkeleti Peru felföldjén, a Huatanay-völgyben fekszik. A város alapításáról szóló elbeszélések mítikus alakokhoz, **Manco Capac** és Mama Ocllo személyéhez kötődnek, de a régészeti leletek alapján a völgyben a 12–13. század körül jött létre jelentősebb település. Az Inka etnikai csoport eredete és korai története ezért nem rekonstruálható pontosan: a későbbi hivatalos emlékezet saját legitimitását vetítette vissza a múltba, a spanyol krónikások pedig ezt az emlékezetet rögzítették.

A birodalommá válás a 15. század közepén, **Pachacuti** (Pachakutiq) uralkodása alatt gyorsult fel, akit a későbbi források a Cusco környéki kis állam megújítójaként és nagy hódítóként ábrázolnak. A régészeti és történeti kutatások szerint a terjeszkedés nem egyetlen hadjárat eredménye volt, hanem több évtizedes, hullámokban zajló folyamat, amelyben a katonai erő

mellett tárgyalás, szövetség, ajándék és fenyegetés kombinációját alkalmazták. Pachacuti fia, **Túpac Inca Yupanqui**, majd unokája, **Huayna Capac** uralkodása alatt a Tawantinsuyu elérte legnagyobb kiterjedését: északon a mai Ecuador déli részéig, délen a mai Chile középső területeiig, keleten az Amazonas-medence pereméig terjedt. A Birodalom lakosságát a kutatók a 16. század elején hozzávetőleg 6 és 14 millió fő közé becsülik; a széles sáv jól mutatja a források hiányosságát és a becslési módszerek eltéréseit.

A Tawantinsuyu négy nagy tartományra oszlott: **Chinchaysuyu** (északi), **Antisuyu** (keleti), **Collasuyu** (déli) és **Cuntisuyu** (nyugati). A tartományok Cusco városából, a birodalom rituális és politikai központjából indultak ki, és a térséget az inka ideológia a „világ közepeként” értelmezte. A birodalom szerveződésének alapja a helyi **ayllu** közösségek maradtak: az ayllu rokonsági alapon szerveződő, közös földet művelő és közös őskultuszt fenntartó csoport volt. Az Inka adminisztráció ezekre a közösségekre épült rá, és a helyi vezetőket, a **kuraka** réteget használta közvetítőként. A kurakák megtarthatták pozíciójukat, ha lojálisak voltak, és cserébe részesedtek a birodalmi javakból; ellenállás esetén azonban lecserélték vagy áttelepítették őket.

A **Sapa Inka** („egyetlen Inka”) uralkodói hatalma rituális és katonai alapokon nyugodott. Az uralkodót a napisten **Inti** fiaként tisztelték, halála után pedig múmiáját továbbra is a palotájában tartották, és **panaca** nevű rokonsági csoportja kezelte birtokait és kultuszát. Ez a rendszer egyszerre biztosította a dinasztikus folytonosságot és teremtett feszültségeket, mert az elhunyt uralkodók panacái saját udvartartással, földekkel és befolyással rendelkeztek, és vetélkedtek az új Sapa Inkával. A vallásban a napkultusz mellett tovább éltek a helyi **huaca** (szent hely, szent tárgy) hagyományok, és a birodalom nem számolta fel a leigázott népek vallásait, hanem a birodalmi kultusz föléjük rendelésével próbálta integrálni őket.

A Tawantinsuyu nyelvi szempontból soknyelvű volt. Az uralkodó réteg nyelve a **runasimi** („az ember nyelve”), azaz a ma quechua néven ismert nyelv volt, amelyet a birodalom közigazgatási és közvetítő nyelvként terjesztett. Mellette a Titicaca-tó környékén az **aymara**, más régiókban egyéb nyelvek is fontosak maradtak. A nyelvi sokféleség egyszerre volt az integráció akadálya és eszköze: a birodalom a runasimit használta az állami kommunikációban, de a helyi nyelveket nem tiltotta.

A nők szerepe a Tawantinsuyuban összetett volt. A paraszti közösségekben a nők részt vettek a mezőgazdasági munkákban, a textilgyártásban és a háztartási termelésben. A birodalmi adminisztráció külön intézményt működtetett az **aclla** (kiválasztott nők) számára, akiket gyermekkorukban kiválasztottak, és a napkultuszhoz, a textilgyártáshoz, illetve a birodalmi elit házassági szövetségeihez kapcsoltak. Az aclla rendszer a nők feletti állami ellenőrzés eszköze volt, ugyanakkor egyes aclla nők magas presztízst érhettek el a birodalmi központban. A nemek közötti munkamegosztás és a nők jogi helyzete azonban régiónként és társadalmi rétegenként eltért; a forrásokból elsősorban a birodalmi ideológia által szabályozott kép rajzolódik ki, nem a mindennapok teljes valósága.

15.1.6 A Qhapaq Ñan, a khipu és a birodalmi adminisztráció

A Tawantinsuyu egyik legmaradandóbb infrastrukturális öröksége az úthálózat, a **Qhapaq Ñan** („nagy út” vagy „királyi út”). A hálózat két fő észak–déli útvonalból állt: az egyik a felföldön, a másik a partvidéken futott, és számos keresztirányú összekötő út kötötte össze őket. A feltárt szakaszok alapján a teljes hosszt a kutatók 30 000 és 40 000 kilométer közé becsülik; ez a szám becslés, mert a hálózat egyes részei nem maradtak fenn, máshol pedig a későbbi spanyol és köztársasági utak elfedték a régi nyomvonalat. Az úthálózat mentén **tambo** (állomás) nevű létesítmények szolgáltak raktárként, szálláshelyként és katonai bázisként. A **chasqui** futárok ezeken az utakon szállították az üzeneteket, váltófutásban; a rendszer gyors kommunikációt tett lehetővé a birodalom távoli pontjai között.

Az adminisztráció fontos eszköze volt a **khipu** (csomóírásos nyilvántartási eszköz): különböző hosszúságú és színű zsinórokból álló rendszer, amelyen csomókkal rögzítettek adatokat, elsősorban számviteli és népszámlálási célból. A khipu számadatok rögzítésére való használata a gyarmati források és a fennmaradt példányok alapján bizonyított; az viszont vitatott, hogy a khipu képes volt-e narratív üzenetek vagy történeti elbeszélések tárolására. Egyes kutatók szerint egyes khipuk szerkezete arra utal, hogy nemcsak számokat, hanem szótagokat vagy fogalmakat is jelölhettek, de ezt a hipotézist a szakma jelentős része óvatosan fogadja.

A birodalmi gazdaság az **mit'a** (munkaadó) rendszerre épült: a helyi ayllu közösségek felnőtt férfitagjai meghatározott időre állami vagy vallási munkát teljesítettek. Ez a munka magában foglalta az utak, hidak, raktárak és teraszok építését, a hadsereg ellátását, a textilgyártást és a mezőgazdasági munkákat az állami földeken. A mit'a nem fizetett bérmunka volt, hanem a közösségi kötelezettségek része, amelyet az állam a hagyományos ayllu-kötelezettségek mintájára szervezett meg. Az állami raktárakban felhalmozott élelem és textil lehetővé tette a hadsereg mozgósítását és a szükséghelyzetek kezelését. A birodalom egyes területein **mitmaq** (áttelepített közösségek) is létesültek: hűségesnek tartott csoportokat telepítettek stratégiailag fontos vagy éppen meghódított térségekbe, hogy erősítsék a birodalmi jelenlétet, és megosszák a helyi ellenállást. A mitmaq intézménye egyszerre szolgálta a gazdasági termelést és a politikai ellenőrzést, de sok esetben mélyítette a helyi közösségek sérelmeit.

A hadsereg a birodalmi hatalom egyik pillére volt. A katonai erődök – például a Cusco feletti **Sacsayhuamán** –, az útvonalak mentén elhelyezett raktárak és a mozgósítási rendszer lehetővé tette, hogy a Sapa Inka viszonylag rövid idő alatt nagy létszámú haderőt állítson ki. A háborúk ugyanakkor nemcsak területfoglalást szolgáltak, hanem a birodalmi ideológia rituális megerősítését is: a győzelmeket áldozatokkal, hódolási szertartásokkal és a legyőzött vezetők nyilvános megalázásával ünnepelték.

15.1.7 A Tawantinsuyu korlátai és a hódítás előtti feszültségek

A Tawantinsuyu kiterjedt adminisztrációja ellenére nem volt teljesen központosított állam. A helyi elitek, a kurakák és az ayllu közösségek gyakran megőrizték saját földjeik, rítusaik és ügyeik feletti ellenőrzés egy részét; a birodalmi uralom alkuk, fenyegetések és kiváltságok bonyolult hálózatán nyugodott. A távoli tartományokban a birodalmi jelenlét inkább katonai és adóztatási jellegű volt, mint mély közigazgatási integráció. A nyelvi és etnikai sokféleség, a helyi huacákhoz kötődő vallási lojalitások és a korábbi regionális identitások mind korlátozták a cuscói központ hatalmát.

A birodalom belső feszültségei a 16. század elején nyílt polgárháborúba torkolltak. **Huayna Capac** halála után – valószínűleg himlőben, amely már a spanyolokkal való közvetlen érintkezés előtt eljutott a térségbe – utódlási harc tört ki fiai, **Huáscar** és **Atahualpa** között. A források tanúsága szerint Huáscar a Cusco központú dinasztikus vonalat képviselte, míg Atahualpa az északi területek katonai elitjére támaszkodott. A polgárháború évekig tartott, jelentős katonai pusztítást okozott, és megosztotta a birodalmi arisztokráciát. Amikor a spanyol hódítók 1532-ben megérkeztek, a Tawantinsuyu éppen e belső konfliktus utolsó szakaszában volt, és Atahualpa győzelme után sem állt helyre a birodalmi egység. A polgárháború nem „igazolja" a hódítást, de segít megérteni, miért tudott viszonylag kis létszámú európai csapat gyorsan beavatkozni a birodalom belső ügyeibe.

A prekolumbiánus társadalmakról alkotott kép nem lehet egyoldalúan idilli vagy elítélő. A Tawantinsuyu monumentális építkezései, úthálózata és raktárai figyelemre méltó szervezőképességről tanúskodnak, ugyanakkor ezek az eredmények kényszermunkán, adóztatáson és hódításon alapultak. A leigázott népek szempontjából az inka uralom gyakran idegen elnyomást, áttelepítést és a helyi hagyományok alárendelését jelentette. A paraszti közösségek életét a mezőgazdasági

ciklusok, a mit'a kötelezettségek és a helyi rítusok határozták meg; a birodalmi adminisztráció az ő életükbe is beavatkozott, de nem számolta fel teljesen a helyi autonómiát. A régészeti és történeti források együtt teszik lehetővé, hogy ezt a sokszínű és ellentmondásos világot ne egyetlen „inkák" címkével, hanem egymáshoz kapcsolódó, de saját történetű népek és közösségek hálózataként lássuk.

15.1.8 Források és bizonytalanságok

Az andoki civilizációk és az Inka Birodalom megismerésének forrásai két nagy csoportra oszlanak: régészeti leletekre és későbbi írott elbeszélésekre. A régészeti források közé tartoznak a települések, templomok, sírok, kerámiák, textíliák, fémművesség, emberi és állati maradványok, valamint a táj átalakításának nyomai (teraszok, csatornák, utak). E források előnye, hogy közvetlenül a múltból származnak; hátrányuk, hogy értelmezésük mindig elméleti kereteket igényel, és a lelőhelyek csak töredékesen tárják fel a hajdani valóságot.

Az írott források az Inka Birodalomról szinte kizárólag a spanyol hódítás után keletkeztek. A legismertebb krónikások közé tartozik Pedro de Cieza de León, Juan de Betanzos és **Inca Garcilaso de la Vega**; ez utóbbi anyai ágon inka nemesi családból származott, és műve részben a birodalom hivatalos emlékezetét közvetíti, részben pedig a spanyol olvasóközönségnek szerkesztett képet ad. A krónikákat ezért forráskritikával kell olvasni: szerzőik saját politikai, vallási és személyes érdekeik szerint válogattak, emeltek ki vagy hallgattak el eseményeket. Az inka hivatalos emlékezet maga is átalakította a múltat: a dinasztikus legendák, a hódítások elbeszélései és a vallási magyarázatok a birodalmi legitimációt szolgálták.

Külön forráscsoport a **khipu**. Mivel a khipuk olvasata nem teljesen megfejtett, a kutatók csak korlátozottan tudják használni őket narratív forrásként. A gyarmati kori spanyol adminisztráció időnként khipukra támaszkodott a népszámlálások és adóösszeírások során, ami azt mutatja, hogy a rendszer alkalmas volt numerikus adatok tárolására. A khipu mint „írás" vagy „nem írás" kérdése évtizedek óta élénk vita tárgya; a kérdés megválaszolása nélkül is elmondható, hogy a khipu a birodalmi adminisztráció fontos emlékezeti és nyilvántartási technológiája volt.

A kronológia bizonytalanságai is jelentősek. A radiokarbon keltezési eljárások hibahatárokkal dolgoznak, a leletegyüttesek pedig nem mindig mutatnak egyértelmű rétegsort. A Caral, Chavín, Moche, Nazca, Tiwanaku és Wari korszakhatárai évtizedes bizonytalansággal terheltek. A prekolumbiánus népességre vonatkozó becslések – például a Tawantinsuyu 6–14 millió fős tartománya – alapvetően vitatottak, mert a források hiányosak, és a kutatók eltérő módszereket alkalmaznak.

Vita tárgya az Inka Birodalom politikai jellege is. A „birodalom", „állam", „hegemónia" vagy „archaikus állam" fogalmai a modern tudomány kategóriái, amelyeket nem lehet mechanikusan visszavetíteni a 15–16. századi andoki viszonyokra. A 20. századi kutatásban időnként felmerült, hogy a Tawantinsuyu valamiféle „szocialista" vagy „jóléti" állam lett volna; ezek a besorolások azonban ideológiai projekcióknak tekinthetők, és nem írják le pontosan a hierarchikus, kényszermunkára épülő, de ugyanakkor a helyi közösségeknek jelentős autonómiát hagyó rendszert. A régészeti bizonyítékok alapján annyi mondható el, hogy a birodalmi adminisztráció kiterjedt volt, de a központi ellenőrzés mértéke régiónként változott, és a helyi elitek szerepe mindvégig meghatározó maradt.

15.1.9 Rövid összefoglaló

- Az andoki civilizáció a partvidéki völgyek és a felföldi medencék öntözéses mezőgazdaságára épült, és több, egymástól függetlenül fejlődő regionális központból állt.

- Caral a kerámia és a fém használata nélkül is monumentális közösségi építkezést valósított meg, és a korai komplex társadalmak egyik legismertebb példája.
- Chavín de Huántar elsősorban vallási zarándokhely volt, amelynek jelképrendszere széles körben elterjedt, de politikai állam jellege bizonytalan.
- Moche, Nazca, Tiwanaku és Wari egymástól eltérő regionális hatalmakat alkottak; némelyikük központosítottabb, mások lazább szerveződésűek voltak.
- A Tawantinsuyu a 15. században Cusco központtal gyors terjeszkedéssel jött létre, és négy tartományra oszlott.
- A birodalmat a Qhapaq Ñan úthálózat, a tambók, a chasquik, a khipu, a mit'a munkaszolgálat és a mitmaq áttelepítések tartották össze, de a helyi ayllu közösségek és kurakák autonómiája megmaradt.
- A Huayna Capac halála utáni polgárháború Huáscar és Atahualpa között már a spanyolok érkezése előtt meggyengítette a birodalmat.
- A prekolumbiánus források hiányosak, ezért a régészeti leleteket és a spanyol krónikákat forráskritikával együtt kell értelmezni; a népességszámok és a kronológia jelentős bizonytalanságot hordoznak.

15.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott a földrajzi környezet – a partvidéki sivatag, az Andok felföldje és a Titicaca-tó medencéje – az andoki civilizációk eltérő fejlődésére?
2. Milyen régészeti bizonyítékok alapján nevezzük Caralt városias vagy komplex településnek, és miért vitatott ez a besorolás?
3. Hasonlítsa össze Moche, Nazca és Tiwanaku politikai és gazdasági szerveződését: miben hasonlítottak, és miben tértek el?
4. Milyen eszközökkel tartotta össze a Tawantinsuyu a négy tartományt, és hol voltak ezen eszközök korlátai?
5. Miért nem lehet a spanyol krónikákat kritika nélkül használni az Inka Birodalom történetének rekonstruálásához? Milyen torzításokat kell figyelembe venni?

15.2 A spanyol hódítás és az alkirályság

A spanyol hódítás az Andokban nem egy egységes, erős állam ellen indult, hanem egy olyan politikai térben zajlott, amelyet az Inka Birodalom belső válsága már a spanyolok érkezése előtt meggyengített. Az 1520-as évek végén Huayna Capac uralkodó halálát követően fiai, Huáscar és Atahualpa között polgárháború tört ki, amely megosztotta a birodalom elitjét, hadseregét és tartományait. Ez a körülmény alapvetően befolyásolta a hódítás lefolyását, és a modern történetírás konszenzusa szerint a spanyolok gyors katonai sikere elképzelhetetlen lett volna bennszülött szövetségesek és a belső törésvonalak kihasználása nélkül. Ugyanakkor a hódítás eseményeinek rekonstruálása forráskritikai nehézségekkel terhelt: a spanyol krónikák a hódítók nézőpontját rögzítik, míg a fennmaradt őslakos elbeszélések – például Felipe Guaman Poma de Ayala vagy a mestizo Inca Garcilaso de la Vega írásai – saját politikai és családi érdekeik szerint válogatnak. A következőkben a hódítás kezdetétől a gyarmati intézményrendszer kiépüléséig és a bányagazdaság kialakulásáig követjük nyomon a folyamatot, utalva arra, hogy a részletes társadalom- és gazdaságtörténeti elemzést A gyarmati társadalom és gazdaság tárgyalja.

15.2.1 A hódítás kezdete: Cajamarca és a dinasztikus válság kihasználása (1532–1534)

Francisco Pizarro harmadik dél-amerikai expedíciója 1530–1531-ben indult Panamából. A csapat létszámát a források általában 160–170 gyalogosra és lovasra teszik, de a pontos szám vitatott, és valószínűleg a hódítás során további erősítések érkeztek. A döntő eseményre 1532. november 16-án került sor **Cajamarca** (spanyolul Cajamarca) térségében. Atahualpa éppen a polgárháború északi hadszíntéren elért sikerei után tartózkodott ott, és több ezer fős kíséretével a spanyolokat nem elsődleges katonai fenyegetésként, hanem kis létszámú, különös jövevényekként kezelte. A spanyolok rajtaütöttek, Atahualpát foglyul ejtették, és a kíséretéből sokakat megöltek. A támadás kimenetelében a meglepetés és a lőfegyverek pszichológiai hatása mellett fontos szerepet játszott, hogy a birodalom belső viszályai miatt a helyi lakosság és a Huáscar oldalán álló csoportok nem siettek Atahualpa védelmére. A spanyol krónikák ezt az eseményt dicsőséges győzelemként ábrázolták; az őslakos hagyomány későbbi elbeszéléseiben viszont a megtévesztés és a szövetségi logika hangsúlyozódik.

Atahualpa fogságba esése után tárgyalások kezdődtek a szabadulás feltételeiről. A források szerint az uralkodó felajánlotta, hogy szobáját arannyal és ezüsttel tölti meg; a váltságdíjat részben be is szállították, azonban a spanyolok mégsem engedték szabadon. 1533 júliusában Atahualpát – miután a keresztség felvételére kényszerítették – megfojtották. A per és a kivégzés jogi alapja már a kortársak szemében is kétséges volt, és a spanyol hatóságok egy része élesen bírálta. A hódítók ezután Cuzco felé vonultak, és 1533 végén, illetve 1534 elején elfoglalták az inka fővárost. Több inka uralkodót bábként használtak, miközben a birodalom adó- és munkaszervezetét fokozatosan a spanyol érdekek szolgálatába állították.

A hódítók közötti konfliktusok azonban már ebben a korai szakaszban is gyengítették a spanyol hatalom egységét. Diego de Almagro és Pizarro hívei között a zsákmány és a hatalmi jogkörök elosztása miatt polgárháborús viszonyok alakultak ki. Almagrót 1538-ban kivégezték, Pizarrót pedig 1541-ben Limában gyilkolták meg. A korona ezt követően megkísérelte központi ellenőrzés alá vonni a területet; az első alkirály, Blasco Núñez Vela 1544-ben érkezett, de a telepesek érdekeit képviselő Gonzalo Pizarro fellázadt ellene, és a konfliktus évekig tartott. Núñez Velát megölték, és a korona végül csak katonai erővel és engedményekkel tudta helyreállítani a fennhatóságát. Ezek a belső harcok arra figyelmeztetnek, hogy a gyarmati intézményrendszer kialakulása nem egy lineáris, felülről irányított folyamat volt, hanem a korona, a hódítók és a helyi társadalmak közötti állandó alkudozás eredménye.

15.2.2 Az inka ellenállás és a hódítás lezárása (1534–1572)

A spanyol hatalomátvétel nem jelentett azonnali, teljes katonai uralmat. A spanyolok által 1533-ban trónra ültetett **Manco Inca** 1536-ban fellázadt, és hónapokig ostromolta Cuzcót, valamint veszélyeztette a frissen alapított Limát is. Az ostromot a spanyolok és bennszülött szövetségeseik végül visszaverték, de Manco Inca a keleti hegyoldalban, **Vilcabamba** térségében független inka államot hozott létre. Ez az állam évtizedekig megőrizte az inka politikai és vallási legitimáció egy részét, diplomáciai kapcsolatokat épített ki, és időnként tárgyalt a spanyolokkal. A Vilcabambában fenntartott ellenállás jelentőségét a spanyol krónikák sokáig elhallgatták vagy minimálisnak tüntették fel; a modern kutatás ezzel szemben rámutatott, hogy nem csupán katonai zárványról, hanem az inka államiság folytonosságának kísérletéről volt szó. Manco Inca 1544-es halála után utódai, Sayri Túpac, Titu Cusi Yupanqui és végül Túpac Amaru folytatták az ellenállást. 1572-ben az utolsó uralkodót, **Túpac Amarut** elfogták, Cuzcóban nyilvánosan kivégezték. Ezzel a spanyol hódítás katonai szempontból lezárult, de az inka ellenállás emléke a későbbi századok lázadásaiban is tovább élt.

15.2.3 Lima, az alkirályság intézményi kiépülése

A spanyol gyarmati hatalom központja kezdetben Cuzco volt, de a hódítást követően a súlypont a Csendes-óceáni partvidék felé tolódott. Francisco Pizarro 1535. január 18-án alapította meg a **Ciudad de los Reyes** várost, amelyet ma Limaként ismerünk. A helyválasztást a tengeri összeköttetés és a spanyolországi kapcsolattartás igénye indokolta, de szerepet játszott az is, hogy a tengerparti környezet távolabb esett az inka politikai központ hagyományos befolyási övezetétől. Lima a későbbiekben a perui alkirályság fővárosa és az andoki gyarmati igazgatás legfontosabb csomópontja lett.

Az intézményi keret fokozatosan, koronai rendeletek és a helyi hatalmi viszonyok kölcsönhatásában alakult ki. A **Perui Alkirályság (Virreinato del Perú)** 1542-ben, a **Leyes Nuevas** (Új Törvények) néven ismert reformcsomaggal együtt jött létre. Az alkirály a spanyol uralkodót személyesítette meg; hatásköre formálisan rendkívül széles volt, de a gyakorlatban a helyi elitekkel, az egyházzal és a korona tisztviselőivel való alkudozás határozta meg működését. A perui alkirályság kezdetben gyakorlatilag az egész spanyol Dél-Amerikát magában foglalta, de a 18. században az Új-Granada és a Río de la Plata alkirályság leválása csökkentette a területét.

A közigazgatási szervezetben kiemelkedett az **audiencia**, amely bíróságként és tanácsadó testületként működött. A limai mellett több városban – így Cuzcóban, Quitóban és Charcasban – is létrejött audiencia. A városokban a **cabildo** (városi tanács) képviselte a helyi spanyol lakosságot, míg a vidéki körzetek élére **corregidorokat** (körzeti elöljárók) neveztek ki. Ezek az intézmények formálisan a korona fennhatóságát erősítették, ám a gyakorlatban a tisztségek adásvétele, a korrupció és a spanyol telepesek közötti frakcióharcok gyakran kikezdték működésüket.

Az egyik legfontosabb, és a mai napig vitatott megítélésű intézmény az **encomienda** volt. Ez nem földtulajdon, hanem a korona által adott jog volt arra, hogy a spanyol kedvezményezett (**encomendero**) egy meghatározott őslakos közösség adóját és/vagy munkáját hasznosítsa, cserébe gondoskodjon annak keresztény hitre térítéséről és védelméről. Az intézmény a Karib-térségből terjedt át az Andokba, ahol a spanyolok az inka adó- és munkaszervezetre építhettek. Az encomienda révén a spanyolok gyakran a korábbi inka tartományi vezetők közvetítő szerepét vették át, miközben az őslakos közösségek belső autonómiáját részben megtartották. Az intézmény megítélése a kortársak és a mai történészek körében is vita tárgya: egyesek a kizsákmányolás és a demográfiai katasztrófa egyik fő eszközét látják benne, mások hangsúlyozzák, hogy az adóalap fenntartásának igénye bizonyos védelemre is késztette az encomenderókat. Az 1542-es Leyes Nuevas megpróbálta korlátozni az encomienda örökletességét és a visszaéléseket, de a perui telepesek ellenállása miatt a korona kénytelen volt engedményeket tenni.

15.2.4 Az ezüstgazdaság: Potosí és a bányászati munkarend

A gyarmati Peru gazdasági szerkezetét egyetlen felfedezés alakította át alapvetően: 1545-ben a mai Bolívia déli részén, a **Cerro Rico** („Gazdag hegy”) lejtőin felfedezték **Potosí** hatalmas ezüstérceit. A bányavidék a Perui Alkirályság része volt, és innen származott a spanyol birodalom legnagyobb ezüstbevétele a 16–17. században. Potosí város lakossága a 17. század elején egyes becslések szerint elérhette a 100–160 ezer főt, ami az akkori európai nagyvárosokkal összemérhető volt; a pontos szám azonban bizonytalan, mivel a korabeli összeírások hézagosak.

A termelés fellendüléséhez két tényező járult hozzá: a munkaerő biztosítása és a higany használata az amalgamációs eljárásban. A higanyt a közeli **Huancavelica** bányáiból szállították; az **amalgamáció** (spanyolul azogue, higany) technikai újítása az 1550-es évektől tette lehetővé az alacsonyabb fémtartalmú ércek gazdaságos feldolgozását. A bányászati munkaerő megszervezésében a spanyolok az inka **mit’a** intézményét vették alapul. A mit’a eredetileg az inka állam által szervezett, időszakos közmunka volt, amelynek keretében a közösségek útépítést, mezőgazdasági

munkát vagy katonai szolgálatot láttak el. A gyarmati **mit'a (spanyol mita)** ezt torzítva kötelező bányászati munkaszolgálattá alakította: a kijelölt közösségek férfi tagjainak meghatározott időre, általában évente több hónapra kellett Potosíba vonulniuk. A munkakörülmények rendkívül nehezek voltak: a nagy magasság, a higanygőz, a balesetek és az alultápláltság magas halálozással járt. A bányamunkások elvileg fizetést kaptak, de a reálbér gyakran nem fedezte a megélhetést, és a közösségek adóterhei is növekedtek.

A Potosí termelési adatai körül jelentős szakirodalmi viták folynak. A megbízható bányászati nyilvántartások csak részben maradtak fenn, és a csúcsidőszak éves ezüsttermelésére vonatkozó becslések tág határok között mozognak. Annyi azonban konszenzusos, hogy Potosí a 16. század második felében és a 17. század elején a világ egyik legnagyobb ezüsttermelő központja volt. Ez a kincstermelés alapvetően átalakította a globális fémáramlást, ugyanakkor súlyos helyi társadalmi és környezeti költségekkel járt; a bányászatból származó higanyszennyezés nyomai a jégmagvizsgálatokban is kimutathatók, bár a történeti értelmezésük módszertani viták tárgya.

15.2.5 A gyarmati társadalom és a munka intézményei

Az encomienda mellett más munkaerő-mozgósítási formák is léteztek. A **repartimiento** (spanyol „kiosztás") rövid távú kényszermunkát jelentett, amelyet a hatóságok mezőgazdasági betakarításra, útépítésre vagy bányászati kiegészítő munkákra rendelhettek el. Az **obrajes** (textilüzemek) a gyapjú- és pamutszövetek készítésére szerveződtek, és gyakran szintén őslakos munkásokat foglalkoztattak; a munkakörülmények itt is rendkívül rosszak lehettek. A partvidéki területeken, különösen a cukornád-ültetvényeken már a 16. századtól megjelentek az Afrikából behurcolt rabszolgák is, akiknek jogi helyzete és munkakörülményei még kiszolgáltatottabbak voltak. A rabszolgaság elsősorban a tengerparti ültetvénygazdaságokban terjedt el, míg a bányákban a mit'a kényszermunkája dominált.

A gyarmati társadalom rétegződése fokozatosan alakult ki. A felső pozíciókat a Spanyolországban született **peninsulares** foglalták el, de gyakran a Peruban született **criollók** birtokolták a vagyon jelentős részét. A **mestizo** (vegyes származású) lakosság létszáma folyamatosan nőtt, bár jogi helyzete bizonytalan volt. Az **indios** (őslakosok) a korai gyarmati jog szerint szabad alattvalók voltak, de sajátos alávetett státusszal; közösségeikből adót szedtek, és munkájukat a fent leírt rendszerekben hasznosították. A nők szerepét a gyarmati források sokáig alig rögzítették; a kutatás azonban rámutatott, hogy a bennszülött nők nem csupán a háztartásokban, hanem a piacozásban és a mezőgazdasági munkában is kiemelkedő szerepet játszottak, és a rokonsági hálózatok révén a spanyolok és az őslakos közösségek közötti közvetítés fontos szereplői voltak.

A demográfiai katasztrófa mértékét nem lehet pontosan számszerűsíteni. A spanyol érkezés előtti andoki népességre vonatkozó becslések tág tartományban mozognak, 6 és 15 millió fő között, a forrásoktól és a módszertantól függően. A hódítást követő első száz évben a népesség számottevően csökkent; egyes becslések 80–90%-os visszaesést valószínűsítenek. A fő okok között az eurázsiai eredetű járványok (himlő, kanyaró, majd később más betegségek), a hódítás során alkalmazott erőszak, a munkaterhek és a közösségi élet felbomlása együttesen szerepelnek. A tudományos konszenzus abban van, hogy a járványok játszották a legnagyobb szerepet, de az egyes okok súlyáról viták folynak. Ezt a katasztrófát a gyarmati hatóságok hivatalos retorikájukban gyakran természeti csapásként vagy az őslakosok „érzékenységeként" ábrázolták, ami a felelősség kérdését is érinti.

15.2.6 Az egyház és a gyarmati rend

A spanyol korona a hódítást alapvetően vallási misszióként is legitimálta. A **katolikus egyház** az alkirályságban nem csupán lelki gondozást végzett, hanem oktatási, jogi és adminisztratív

feladatokat is ellátott. A **ferences** és **domonkos** szerzetesek már a hódítás első évtizedében megjelentek; a **jezsuiták** (Compañía de Jesús) 1568-ban érkeztek Limába, és a következő évtizedekben iskolákat, kollégiumokat alapítottak. Az egyház hatása kettős volt: egyrészt a keresztény liturgiát, a spanyol nyelvet és a nyugati írásbeliséget terjesztette, másrészt aktívan részt vett a gyarmati rend fenntartásában, például a tizedek és egyéb egyházi adók beszedésében.

Az egyház belső vitái is fontosak. Egyes szerzetesek, mint **Bartolomé de las Casas**, a spanyol gyarmati gyakorlatot és az encomienda visszaéléseit élesen bírálták, és jogi reformokat követeltek. Vele szemben más teológusok, például **Juan Ginés de Sepúlveda**, az őslakosok állítólagos természeti alávetettségét hirdették. A vita a salamancai teológiai iskola és a korona udvarában is visszhangra talált, és hozzájárult a Leyes Nuevas korlátozó intézkedéseihez, bár a gyakorlati végrehajtás messze elmaradt a normatív céloktól. Az egyház a helyi közösségek életében ellentmondásos szerepet töltött be: a térítés gyakran erőszakosan vagy a helyi vallási szokások elnyomásával járt, ugyanakkor egyes szerzetesek lejegyezték a helyi nyelveket, krónikákat írtak, és óhatatlanul megőriztek történeti ismereteket. A **limai inkvizíció** 1570-es felállítása után az egyház a hitbeli eltéréseket és a lelki ügyeket is büntető jogkörrel vizsgálta, bár az őslakosokra formálisan nem terjedt ki a hatásköre; a gyakorlatban a hittérítés és a fegyelmezés határai elmosódtak.

15.2.7 A 16. század végi–17. századi berendezkedés áttekintése

A 16. század végére a Perui Alkirályság intézményi szerkezete megszilárdult, bár a hatalmi gyakorlat továbbra is vitákkal és érdekellentétekkel terhelt volt. A királyi jövedelmek jelentős részét az ezüstbányászat adta, ezért a korona kiemelt figyelmet fordított Potosíra és a kincstári ellenőrzésre. A **quinto real** (királyi ötöd) elvben a bányászati termelés 20%-át tette ki, de a tényleges bevétel a csempészet, a korrupció és az adókedvezmények miatt alacsonyabb volt. Az alkirályság területén belül kialakult egy olyan gazdasági magterület, amely Potosítól a limai kikötőig húzódott, és amelyhez kiterjedt mezőgazdasági és állattenyésztési körzetek kapcsolódtak. Ez a struktúra a későbbi gyarmati századokban is meghatározó maradt.

Fontos észrevenni, hogy a gyarmati intézmények nem egyszerűen a spanyol gyarmatosítás felülről irányított építményei voltak, hanem a helyi társadalmakkal és gazdasági viszonyokkal való állandó alkudozás termékei. A spanyol hatalom a 16. században soha nem volt olyan totális, mint amilyennek a későbbi birodalmi retorika vagy egyes nacionalista elbeszélések láttatják; az őslakos közösségek gyakran rendelkeztek bizonyos mozgástérrel a belső ügyeikben, és a spanyolok is rá voltak szorulva a helyi közvetítőkre, vezetőkre és munkaerő-szervezőkre. Ennek a dinamikának a részletesebb elemzését a gyarmati társadalom és gazdaság fejezete végzi el.

15.2.8 Források és bizonytalanságok

A hódítás és az alkirályság történetének rekonstruálása számos forrástípusra támaszkodik, de mindegyiknek megvannak a maga korlátai.

- **Spanyol krónikák és hivatalos iratok**: a hódítók és a korona tisztviselői által írt elbeszélések, mint Pedro de Cieza de León krónikája vagy a limai audiencia levelezése, a gyarmati szándékokat és a spanyol belső vitákat dokumentálják. Részrehajlóak, és gyakran a hódítók érdemeit túlozzák.
- **Őslakos és mestizo krónikák**: Felipe Guaman Poma de Ayala, Inca Garcilaso de la Vega, illetve Titu Cusi Yupanqui írásai értékes betekintést adnak az andoki társadalomba és a hódítás élményébe, de ezek sem semlegesek; szerzőik saját családjuk vagy csoportjuk presztízsét, illetve a spanyol koronával szembeni igényeiket is közvetítették.

- **Bányászati és pénzügyi nyilvántartások**: a potosíi bányahivatal, a kincstár és a kereskedelmi jegyzékek anyagai töredékesek; az ezüsttermelés és az adóbevételek becslése ezért tág hibahatárral rendelkezik.
- **Régészeti és természettudományos bizonyítékok**: a prekolumbiánus és kora gyarmati temetők, településnyomok, valamint a jégmagvizsgálatok segítenek a környezeti hatások és a népességváltozás becslésében, de a kiindulási népességszám vitatott.

Főbb viták:

- **A prekolumbiánus andoki népesség nagysága** és a demográfiai katasztrófa mértéke: a becslések a forrástípus és a módszertan szerint jelentősen eltérnek; a szakirodalomban nem sikerült konszenzusra jutni.
- **A hódítás okai és lefolyása**: a spanyol katonai fölény szerepét egyes klasszikus elbeszélések túlhangsúlyozták; a mai kutatás a bennszülött szövetségeseket, a dinasztikus válságot és a járványokat legalább ennyire fontosnak tartja.
- **A gyarmati munka intézményeinek megítélése**: az encomienda, a repartimiento és a mit'a értelmezése a történetírásban vitatott; egyesek a kizsákmányolás intenzitását, mások a korlátozott mozgástér és a közösségi érdekérvényesítés elemeit hangsúlyozzák.
- **Az egyház szerepe**: a hittérítés és a kulturális pusztítás összefonódása ma is emlékezetpolitikai viták tárgya, különösen a gyarmati időszak mérlegének megítélésében.

15.2.9 Rövid összefoglaló

1. A spanyol hódítás 1532-ben Cajamarcánál kezdődött, kihasználva az Inka Birodalom Huáscar és Atahualpa közötti polgárháborúját, és bennszülött szövetségesekre támaszkodott.
2. Atahualpa elfogása és kivégzése után a spanyolok 1533–1534-ben elfoglalták Cuzcót, de az inka ellenállás Vilcabambában egészen 1572-ig fennmaradt, Túpac Amaru kivégzéséig.
3. A spanyol hódítók közötti konfliktusok és a korona központosító törekvései közötti feszültség évekig tartó polgárháborús állapotokat eredményezett, ami késleltette a stabil gyarmati igazgatás kiépülését.
4. Lima 1535-ös alapítása és az 1542-ben létrehozott Perui Alkirályság intézményei – audiencia, cabildo, corregimiento – formálisan a korona fennhatóságát képviselték, de gyakorlatban a helyi elitekkel és korrupcióval terhelten működtek.
5. Az encomienda nem földtulajdon volt, hanem az őslakos közösségek adójának és munkájának hasznosítási joga; az 1542-es Leyes Nuevas megkísérelte korlátozni, de a telepesek ellenállása miatt csak részben sikerült.
6. Potosí 1545-ös felfedezése az alkirályságot a spanyol birodalom egyik fő ezüstforrásává tette; a bányászat a gyarmati mit'a kényszermunkájára és a huancavelicai higanyra épült.
7. A gyarmati munkaerő-rendszer az encomienda mellett a repartimientót, az obrajes textilüzemeket és a partvidéki ültetvényeken az afrikai rabszolgák munkáját foglalta magában, súlyos terheket róva az őslakos lakosságra.
8. A katolikus egyház egyszerre terjesztette a kereszténységet, vett részt a gyarmati igazgatásban és képviselt belső kritikát; a limai inkvizíció 1570-től a hitbeli fegyelmezés eszköze lett.
9. A demográfiai katasztrófa mértéke és a termelési adatok becslései bizonytalanok; a források részrehajlóak, ezért a történetírói viták a mai napig tartanak.

15.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta az Inka Birodalom belső polgárháborúja a spanyol hódítás lefolyását? Milyen forrásokból ismerjük ezt a kapcsolatot?

2. Ismertesse az encomienda és a gyarmati mit'a közötti különbségeket! Milyen viták övezik ezek megítélését a történetírásban?
3. Miért volt Potosí kulcsfontosságú a Perui Alkirályság gazdaságában? Milyen tényezők tették lehetővé az ezüsttermelés fellendülését?
4. Hogyan alakította ki a spanyol korona a perui közigazgatás intézményeit? Milyen feszültségek keletkeztek a korona központosító törekvései és a helyi telepesek érdekei között?
5. Milyen forráskritikai problémákkal szembesülünk, ha a hódítás és a gyarmati uralom történetét akarjuk rekonstruálni? Melyek a legfontosabb bizonytalanságok a demográfiával és a gazdasági adatokkal kapcsolatban?

15.3 Gyarmati társadalom és gazdaság

A gyarmati perui társadalom és gazdaság megértése nem választható el a hódítás utáni első évtizedek átmeneti állapotától. Amíg A spanyol hódítás és az alkirályság a hódítás politikai és katonai folyamatát tárgyalta, addig ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, miként szerveződött újra a mindennapi élet: milyen munka-, adó- és kereskedelmi rendszerek alakultak ki, hogyan tagolódott a társadalom, és milyen szerepet játszott az egyház a spanyol uralom megszilárdításában. A perui eset különösen fontos, mert a Limai Alkirályság – spanyolul **Virreinato del Perú** – a gyarmati időszakban a spanyol Dél-Amerika igazgatási és gazdasági központja volt; az itt kialakult intézmények hosszú időre meghatározták az Andok térségének társadalmi szerkezetét.

15.3.1 A bányászati gazdaság: ezüst, higany és a mita

A gyarmati perui gazdaság leginkább dokumentált és a kortársak által is középpontba állított ágazata a bányászat volt, mindenekelőtt a **Potosí** hegyének ezüstbányászata. A mai Bolívia területén fekvő Potosí a 16. század második felétől a birodalom egyik legnagyobb városává nőtt; lakossága az 1600 körüli évekre a becslések szerint 100 000–160 000 fő között mozgott, amivel Európa nagyvárosaival vetekedett. A termelési adatok azonban becslések, mert a kincstári **quinto real** (a bejegyzett ezüst ötöde) csak a legálisan regisztrált fémre vonatkozott, a csempészet pedig jelentős lehetett. A 16. század végétől a feldolgozást a **higanymalom** (amalgámozás) eljárás tette nagyiparivá; ehhez a közeli **Huancavelica** higanybányái biztosították az alapanyagot. A higany és az ezüst párosa a gyarmati gazdaság egyik legismertebb összefüggése, de a bányászat környezeti és munkaegészségügyi ára – például a higanymérgezés – a 20. századi környezettörténeti kutatások óta került be a tankönyvi elbeszélésbe.

A bányamunkaerő megszervezésére a **Toledói reformok** (1569–1581) vezették be a bányászati **mita** rendszerét. A szó az inka korabeli rotációs munkára utal, de a gyarmati jogi tartalom jelentősen eltért: a huszonéves férfiakat a kijelölt tartományokból évente rotálva rendelték Potosí és más bányák mellé, meghatározott időre. A 17. századi hivatalos keretszámok szerint a Potosíba rendelt mitayók elvi létszáma évente 13 000–16 000 körül alakulhatott, de a ténylegesen megjelenő munkások száma ennél alacsonyabb volt; a közösségek idővel pénzben válthatták meg a munkajáradékukat. A mita emberi költségeiről a kortárs krónikások – például **Guamán Poma de Ayala** – drámai képet festettek, és a modern történetírás sem képes pontosan számszerűsíteni a bányavidékre vezető úton és a bányákban elhunytakat. A legtöbb kutató egyetért abban, hogy a bányászati mita a kényszermunka súlyos, a közösségek demográfiai és társadalmi szövetét romboló formája volt; vitatott azonban, hogy a közösségek mennyire tudtak alkudni, családokat kiváltani vagy a rendszeren belül saját érdekeiket érvényesíteni. Az újabb kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a mita mellett a bányavidéken nagy számban dolgoztak bérmunkások és magánvállalkozók is (**mingas**, **kajchas**), így a potosíi munkaerőpiac nem írható le kizárólag a kényszermunka fogalmával.

A bányászati jövedelemhez szorosan kapcsolódott a **kereskedelmi monopólium** rendszere. A spanyol korona a gyarmatok és az anyaország közötti áruforgalmat a sevillai **Casa de Contratación** (Kereskedelmi Hivatal) felügyelete alá vonta, és a tengeri szállítást konvojokba szervezte. A perui ezüst java évente, majd a konvojrendszer ritkulásával rendszertelenebbül indult **Callao** kikötőjéből Panamába, majd a **Portobelo** vásárra, ahol európai árukkal cserélték el. A monopólium a gyarmati elit egy részének is kedvezett: a limai **consulado** (kereskedőtestület) tagjai ellenőrizték a belső nagykereskedelmet, és a tengerentúli áruk magas ára biztosította a profitjukat. A monopólium ugyanakkor állandó feszültséget teremtett a vidéki bányavárosok és a fogyasztók körében, mert az árak növekedése és a hiány miatt virágzott a csempészet. A 18. századi „szabad kereskedelemről" szóló Bourbon-reformokig a perui gazdaság formálisan zárt, a gyakorlatban azonban átjárható rendszerben működött.

A bányászati jövedelemből részesedő **helyi elit** rétegződése nem írható le egyetlen „osztály" fogalmával. A 16. század első felét az **encomenderók** uralták: ők az **encomienda** (gondnokság) jogintézményén keresztül őslakos közösségek adóját és munkáját kapták meg, cserébe a keresztény hit oktatását és a védelem megszervezését ígérték. Az encomienda formálisan nem földtulajdon volt – ez a különbségtétel a 20. századi jogtörténeti viták egyik sarokpontja –, ám a gyakorlatban az encomenderók gyakran a közösségi földek mellé is behatoltak. A 16. század második felétől a korona igyekezett visszaszorítani az encomendero réteget, mert az öröklés útján politikai hatalmat is koncentrált. A bányatulajdonosok, a limai nagykereskedők és a **corregidor**-i hivatalt viselő királyi tisztviselők fokozatosan átvették a gazdasági vezető szerepet. A gyarmati elit belső feszültségeiben a 17. századtól egyre fontosabbá vált a születési hely szerinti különbség: a félszigetről érkező **peninsularok** és a helyben született **kreolok** (criollos) között a hivatalviselés és az egyházi javadalmak elosztása körül éleződött ki a versengés. A kreol elit a 18. századra gazdaságilag megerősödött, de a legmagasabb hivatalokból gyakran kiszorult, ami a későbbi függetlenségi mozgalmak egyik előzménye lett.

15.3.2 A mezőgazdaság, a textiltermelés és az őslakos közösségek

A bányászat mellett a gyarmati gazdaság másik alapja az Andok mezőgazdasága volt. A hódítás előtti **ayllu** (nemzetségi alapú közösség) szervezet a gyarmati időszakban részben fennmaradt, de jogi helyzete átalakult. A spanyol hatóságok a 16. század második felétől **redukciókba** (reducciones) vonták össze a szétszórtan élő őslakos családokat: a cél az adók beszedésének, a munkaszolgáltatásnak és az evangelizációnak a megszervezése volt. A redukciók a dokumentumokban **pueblo de indios** („indiók falva") néven szerepelnek; a lakóik a közösségi földek használatáért cserébe **tributo** nevű fejadót fizettek. A fejadó mértékét a kincstári összeírások rögzítették, de a tényleges behajtás a helyi **kacika** (cacique, a korabeli forrásokban gyakran **curaca**) közvetítésén múlt. A kacika réteg a gyarmati társadalom egyik legérdekesebb csoportja volt: a spanyolok az őslakos nemesség egy részét meghagyták a közvetítői szerepben, cserébe a kacikák adót szedtek, munkaerőt állítottak ki, és a közösség és a gyarmati hatóságok között közvetítettek. A kacikák egy része spanyol ruhát viselt, lovat tartott, és a helyi elit alsó peremához kapcsolódott; mások szorosabban kötődtek a közösségi hagyományokhoz. A kacikák megítélése a történetírásban vitatott: egyes szerzők a gyarmati rend kiszolgálóiként, mások a közösségek védelmezőiként írják le őket.

A mezőgazdasági termelés a közösségi szektor mellett egyre inkább a **hacienda** (nagybirtok) formájában szerveződött. A hacienda a 17. századtól terjedt el, amikor a bányavárosok és a limai fogyasztópiac felvevőképessége megnőtt; a búza, a kukorica, a cukornád és a szarvasmarhatermelés a tengerparti völgyekben és a hegyközi medencékben koncentrálódott. A hacienda munkaereje vegyes volt: a benne élő állandó munkások (akiket a források **yanaconas** vagy **peones** néven említenek) mellett időszakos bérmunkások és adós munkások is dolgoztak a földeken. A hacienda és az őslakos közösségek közötti földviták a gyarmati bírósági iratok egyik

leggyakoribb ügytípusát alkották; a közösségek gyakran jogi úton, írásos címekkel próbálták bizonyítani földjeik határait, ami mutatja, hogy a gyarmati jogrendet nemcsak elszenvedték, hanem aktívan használták is.

A textilipar, az **obraje**, a gyarmati gazdaság harmadik nagy foglalkoztatója volt. Az Andokban az őslakos közösségek hagyományos gyapjú- és gyapotfeldolgozására építve a spanyol vállalkozók műhelyeket hoztak létre, ahol részben kényszermunkával, részben bérezéssel szőtték a durva posztót és vásznat. Az obraje-k a bányavárosok és a vidéki piacok igényeit elégítették ki, és a 17. században Quito, Cuzco és a mai Bolívia területén is nagy számban működtek. A munkakörülményekről szóló egyházi és bírósági panaszok gyakoriak; a kortársak és a modern történészek egyaránt vitatják, hogy az obraje mennyiben volt a rabszolgasághoz hasonló kényszermunka és mennyiben fizetett, szerződéses munka.

15.3.3 A kasztrendszer: jogi kategóriák és társadalmi gyakorlat

A gyarmati perui társadalom leírására a kortárs források és a későbbi történetírás a **kasztrendszer** (sistema de castas) fogalmát használja. Ez a rendszer a 16. század végétől fokozatosan intézményesült, amikor a korona és az egyház egyre több rendeletben és zsinati határozatban rögzítette a csoportok jogi helyzetét. Alapvető fontosságú, hogy a kasztkategóriák nem egyszerűen „rasszok” voltak a mai értelemben, hanem jogi, adózási és társadalmi státuszokat jelöltek, amelyek a születést, a házasságot, a lakóhelyet és a nyelvet is magukban foglalták. A gyarmati jog a következő fő kategóriákat ismerte: **español** (spanyol, beleértve a félszigetieket és a kreolokat), **indio** (az őslakos közösségek tagja), **mestizo** (spanyol és őslakos szülők leszármazottja), **mulato** (spanyol és afrikai szülők leszármazottja) és **zambo** (őslakos és afrikai szülők leszármazottja). Az afrikai rabszolgák és leszármazottaik, akiket a gyarmati források **negros** vagy **morenos** néven említenek, a jogi hierarchia alján, de a társadalmi gyakorlatban sokszor a városi háztartások meghatározó tagjaiként helyezkedtek el.

A kasztrendszer merevségéről a történetírásban éles vita folyik. A régebbi szakirodalom hajlamos volt a kasztokat szinte biológiai alapú, átjárhatatlan osztályokként ábrázolni; ez a kép a 18. századi kasztfestmények (pinturas de castas) hatására terjedt el, amelyek a különböző szülőpárokból született gyermekeket taxonómiai rendszerben mutatták be. Az ilyen festmények azonban nem a társadalmi valóság közvetlen leképezései, hanem a gyarmati elit önreprezentációjának és a társadalmi rend ideologikus megerősítésének eszközei. Az újabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a kategóriák a mindennapi életben rugalmasabbak voltak: a házasság, a lakóhelyváltás, a foglalkozás és a vagyoni helyzet megváltoztathatta az egyén besorolását, bár a jogi korlátok – például a papi pálya vagy az egyetemek tisztasági követelménye – valóban kizárták a nem spanyolok egy részét. A **limpieza de sangre** („vértisztaság”) elve, amelyet az ibériai félszigetről hoztak, az őslakos vagy afrikai származásúakkal szembeni előítéletet intézményesítette, de a perui gyakorlatban a gazdag mestizo vagy kacika családok időnként spanyolként való elismerésüket is elérték.

A társadalmi hierarchiát a nemek szerinti különbségek is átszelték. A spanyol és kreol nők a jogban a férfi gyám hatalma alatt álltak, de özvegyként jelentős vagyont és befolyást szerezhettek; a limai és cuzcói női kolostorok a vagyonos családok leányainak intézményes pályát kínáltak. Az őslakos nők helyzete kettős volt: a közösségen belül a mezőgazdasági munkában és a textilkészítésben nélkülözhetetlenek voltak, a gyarmati adórendszer azonban őket többnyire a férfiak háztartásához sorolta. A spanyolok és az őslakos nők közötti kapcsolatokból született **mestizo** gyermekek jogi besorolása gyakran bizonytalan volt, és a családi stratégiáktól függően változott; ez a bizonytalanság a gyarmati iratokban visszatérő viták forrása.

15.3.4 Az egyház: evangelizáció, oktatás és gazdasági hatalom

Az egyház a gyarmati társadalom legszervezettebb intézménye volt. A limai püspökséget 1541-ben alapították, majd 1546-ban érsekséggé emelték; a 16. század végére Cuzco, Quito, La Plata (Charcas) és más püspökségek hálózata fedte le az alkirályságot. Az evangelizáció első hullámában a **szerzetesrendek** – a domonkosok, ferencesek, ágostonosok és a 16. század végétől a jezsuiták – játszották a fő szerepet. A hatóságok a redukciókhoz hasonlóan a hitoktatást is területi alapon szervezték: a doctrina (hitoktató körzet) élén álló **doctrinero** pap rendszeresen bejárta a falvakat, keresztelt, házasított és temetett. A 16. század végi limai zsinatok – különösen az 1582–1583-as harmadik limai zsinat – a helyi nyelveken történő hitoktatás mellett döntöttek, és létrehozták a quechua és ajmara nyelvű katekizmusokat és imakönyveket. Ez a döntés a nyelvi sokszínűség gyakorlati elismerése volt, de egyúttal a spanyol uralom nyelvi eszköze is: a quechua sztenderdizált, egyházi változata idővel háttérbe szorította a helyi nyelvjárásokat.

Az egyház gazdasági hatalma a tizedből, a miséért fizetett stóladíjakból, a hagyatékokból és a birtokokból származott. A jezsuiták különösen nagy hacienda-hálózatot építettek ki, amelyek jövedelme a rend iskoláinak és misszióinak fenntartását szolgálta. A jezsuita birtokok gazdasági hatékonysága és a rabszolga-munkaerő alkalmazása körüli viták a 18. századi Bourbon-reformok egyik érvévé váltak a rend 1767-es kiutasítása mellett. Az egyházi intézmények közé tartozott az **inkvizíció** is, amelynek limai törvényszékét 1570-ben állították fel; hatásköre azonban nem terjedt ki az őslakosokra, csak a katolikus hitet elhagyó vagy eretneknek tartott spanyolokra, kreolokra, mestizókra és afrikai származásúakra. Az őslakos vallási gyakorlatokat a helyi egyházi bíróságok és a doctrinero-k ellenőrizték, és a „bálványimádás” visszaszorítására indított kampányok – például a 17. század eleji **huacas** (szent helyek) elleni akciók – jelentős pusztítást végeztek az andoki vallási anyagi kultúrában. A forrásokból azonban az is kiderül, hogy az andoki közösségek a keresztény szentek és ünnepek rétegében számos régi gyakorlatot megőriztek; ez a keveredés a modern kutatásban nem egyszerűen „ellenállásnak” vagy „szinkretizmusnak” minősül, hanem a helyi vallási tájék folyamatos, vitatott átrendeződésének.

15.3.5 A helyi elit és a hatalomgyakorlás kérdései

A perui gyarmati hatalomgyakorlás nem volt egyirányú: a korona, az egyház, a városi elitek és az őslakos közösségek közötti alkuk és konfliktusok alakították a mindennapokat. A **cabildo** (városi tanács) a spanyol városokban a helyi elit önkormányzati testülete volt; a tisztségek egy részét a 16. század végétől pénzért árulták, ami a kreol és peninsular családok közötti versengést intézményesítette. A vidéki őslakos közösségek a kacikákon keresztül kapcsolódtak a gyarmati igazgatáshoz; a közösségi vezetők a tizedek és a fejadó behajtásában közreműködtek, de bírósági perekben is képviselték a falut. A gyarmati rend stabilitása azonban nem jelentett társadalmi békét: a 17. és 18. században a dokumentumok számos helyi lázadást, adómegtagadást és corregidor elleni panaszt rögzítenek. A legnagyobb ilyen események – például az 1780–1782 közötti **Túpac Amaru II-felkelés** – a gyarmati korszak vége felé mutattak előre, de az itt tárgyalt munka- és adórendszerek folyamatos feszültségei már korábban is jelen voltak.

A kasztrendszer, a bányászati mita és az egyházi ellenőrzés együttesen a perui gyarmati társadalom három, egymást erősítő pillérét alkották. A gazdaság a bányászati exportra és a belső mezőgazdasági, textil- és szolgáltatószektorra épült; a munkaerőt a kényszermunka, a bérmunka és az adós függőség változó kombinációi biztosították; a társadalmi rendet pedig a jogi kasztkategóriák, a vallási intézmények és a helyi közvetítők hálózata tartotta fenn. E szerkezet részleteit a későbbi függetlenségi korszak fejezetei A függetlenség és a 19. századi Peru tárgyalják majd, amikor a gyarmati intézmények válsága és a kreol elitek politikai céljai kerülnek előtérbe.

15.3.6 Források és bizonytalanságok

A gyarmati perui társadalom és gazdaság kutatása elsősorban a spanyol gyarmati adminisztráció iratanyagára támaszkodik: kincstári összeírásokra, adójegyzékekre, bányászati jelentésekre, cabildo-jegyzőkönyvekre, egyházi anyakönyvekre és bírósági periratokra. Az őslakos közösségek saját hangját gyakran közvetítőkön keresztül, például a kacikák spanyolul rögzített beadványain vagy a **visitas** (felülvizsgálati jelentések) tanúvallomásain keresztül ismerjük. A legfontosabb elbeszélő források közé tartozik Guamán Poma de Ayala **El primer nueva corónica y buen gobierno** című, 1615 körül befejezett képes krónikája, amely azonban vitairat is, nem semleges leírás; a szerző a gyarmati visszaélések bírálatára használta fel az andoki múltat és a keresztény erkölcsöt.

A legnagyobb bizonytalanság a prekolumbiánus és a korai gyarmati népesség számát övezi. A 16. századi demográfiai összeomlás – amelyet a járványok, a munkarendszerek és a társadalmi széthullás együttesen okoztak – mértékéről nincs tudományos konszenzus; a kutatók a hódítás előtti andoki népességet 4 millió és 12 millió közé teszik, a 17. század eleji adófizető őslakosok számát pedig jóval alacsonyabbra, de a globális becslés minden változata erős extrapolációt tartalmaz. A bányászati termelési adatok a quinto real bevételeiből következtetettek, ezért alulbecsülhetik a valós kitermelést; a huancavelicai higanybányák termelési görbéje ugyanakkor viszonylag jól dokumentált, mert a higany állami monopóliumnak számított.

A társadalmi kategóriák használatával kapcsolatban a modern történetírásban alapvető módszertani vita folyik. A korabeli jogi kategóriák lefordítása a mai „etnikum” vagy „rassz” fogalmaira anakronisztikus lehet, mert a gyarmati besorolás a jogi státuszhoz, az adókötelezettséghez és a társadalmi helyzethez kötődött, nem egyszerűen a származáshoz. Hasonlóképpen vitatott a „kasztrendszer” kifejezés pontossága: egyes kutatók szerint a gyarmati társadalom inkább laza, többszörösen rétegzett hierarchia volt, mint szigorú kasztok rendszere. A tankönyvi egyszerűsítések ezért óvatosságra intenek; a perui gyarmati társadalom leírása mindig forráshoz kötött állításokból indul ki, és jelzi, ha az adott megállapítás becslés, konszenzus vagy vitatott értelmezés.

15.3.7 Rövid összefoglaló

- A gyarmati perui gazdaság középpontjában a Potosí ezüstbányászata és a huancavelicai higanybányászat állt; a termelési adatok becslések, mert a csempészet és a regisztrálatlan kitermelés jelentős volt.
- A bányászati mita a toledói reformok nyomán intézményesült rotációs kényszermunka volt, amelynek emberi költsége vitatott, de a közösségek egy része pénzben megváltotta a járadékot.
- A kereskedelmi monopólium a Casa de Contratación és a flottarendszer révén a limai kereskedőelitnek kedvezett, de a csempészet állandó kísérője volt a rendszernek.
- A mezőgazdaságot a redukciókba szervezett őslakos közösségek és a terjeszkedő haciendák kettőssége jellemezte; a közösségek jogi úton is védték földjeiket.
- A kasztkategóriák (español, indio, mestizo, mulato, zambo) jogi és társadalmi besorolást jelentettek, nem egyszerű biológiai faji osztályozást; a rendszer működése a gyakorlatban rugalmasabb volt a kasztfestmények sugallta képnél.
- Az egyház az evangelizáció, az oktatás és a birtokgazdálkodás révén a gyarmati hatalom egyik legfontosabb intézménye volt; a harmadik limai zsinat quechua nyelvű hitoktatást vezetett be, de a huacas elleni kampányok pusztították az andoki vallási anyagi kultúrát.
- A helyi hatalomgyakorlás a cabildo, a corregidorok, a kacikák és a közösségi vezetők közötti alkukon és konfliktusokon alapult; a 17–18. századi helyi lázadások a rendszer folyamatos feszültségeit mutatják.

- A gyarmati perui társadalom és gazdaság szerkezetének ismerete nélkülözhetetlen a függetlenségi korszak válságainak és a 19. századi államépítés nehézségeinek megértéséhez.

15.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen források alapján becsülhető a potosíi ezüsttermelés, és miért bizonytalanok ezek a számok?
2. Mutassa be a bányászati mita és az encomienda közötti különbséget a jogi kötelezettség és a munkaforma szempontjából!
3. Miért vitatott a „kasztrendszer” mint leíró kategória használata a gyarmati perui társadalomban? Milyen alternatív értelmezéseket ismer?
4. Milyen szerepet játszottak a kacikák a gyarmati adó- és munkaerőrendszerben, és miért ellentmondásos a megítélésük?
5. Hasonlítsa össze az egyház evangelizációs céljait és gazdasági szerepét a perui gyarmati társadalomban! Milyen feszültségeket okozott a jezsuita birtokok működése?

15.4 A függetlenség és a 19. századi Peru

A gyarmati rend szétesése Peruban nem hozott azonnali állami és társadalmi stabilitást. Az 1820-as évek elején a függetlenség kikiáltása külső katonai expedíciók eredménye volt, nem pedig a perui kreol elit egységes politikai projektje. A limai és a partvidéki kereskedőréteg sokáig a spanyol koronához húzott, miközben a déli és északi tartományokban, valamint a hegyvidéki városokban egymástól eltérő helyi érdekek mozogtak. Az ezt követő évtizedeket a **caudillismo** (katonai-politikai vezérek uralma) és a régiók közötti hatalmi harc jellemezte. A század közepén a **guano** (madárürülék) exportja példátlan állami bevételeket teremtett, ám a források felhasználása körüli viták máig meghatározzák a 19. századi Peru megítélését. A csendes-óceáni háború (1879–1884) azután kíméletlenül leleplezte a gazdasági és katonai modernizáció korlátait, és mély társadalmi tragédiát okozott. Ez az alfejezet a függetlenségtől a századvégig vezető utat mutatja be, különös tekintettel arra, hogy a dokumentált események hogyan váltak el a nemzeti emlékezet későbbi elbeszéléseitől.

15.4.1 A függetlenségi folyamat: San Martín és Bolívar

Peru függetlensége a latin-amerikai függetlenségi hullám egyik utolsó állomása volt. A mai Peru területén a spanyol uralom elleni lázadások – így Túpac Amaru 1780–1781-es andoki felkelése – kudarcot vallottak, és a kreol elit sem indított széleskörű függetlenségi mozgalmat a napóleoni háborúk idején. A változást a délről érkező **José de San Martín** (1778–1850) expedíciója hozta el. San Martín az argentin függetlenségi harcok veteránjaként, Chilét 1818-ban felszabadítva, 1820. szeptember 8-án szállt partra a mai Pisco közelében egy argentin–chilei hadsereggel. A hadművelet célja az volt, hogy Lima elfoglalásával és a spanyol haderő elszigetelésével politikai nyomást gyakoroljon a perui elitekre. San Martín kerülte a nyílt összecsapást, inkább tárgyalásos úton próbálta a spanyol tiszteket és a limai kereskedőket átállítani. 1821. július 28-án Limában kikiáltották Peru függetlenségét, San Martín pedig **protektorként** (jefe supremo) átvette a végrehajtó hatalmat. Ez a függetlenség azonban a partvidékre és Lima politikai terére korlátozódott; a hegyvidéken és a déli területeken a spanyol hadsereg továbbra is jelen volt.

A protektorátus rövid életűnek bizonyult. San Martín és a helyi elit közötti konfliktusok, a gazdasági nehézségek és a katonai helyzet bizonytalansága miatt 1822-ben a protektor lemondott, és elhagyta az országot. A hatalmat egy alkotmányozó kongresszus vette át, amely republikánus

államformát hirdetett, de nem tudta megoldani a spanyol ellenőrzés alatt maradt területek kérdését. A döntő katonai szakasz **Simón Bolívar** (1783–1830) beavatkozásával kezdődött, aki 1823-ban érkezett meg. A kongresszus rendkívüli hatalommal ruházta fel. Bolívar és tábornoka, **Antonio José de Sucre** a hegyvidéki hadjárat során 1824. augusztus 6-án a **juníni csatában** lovassági rohammal verte meg a spanyol erőket, majd 1824. december 9-én az **ayacuchói csatában** a spanyol hadsereg főerői megadták magukat. Az ayacuchói kapituláció a spanyol uralom végét jelentette nemcsak Peruban, hanem a dél-amerikai kontinensen is. Felső-Peru, a mai Bolívia területe ezután szakadt el, és 1825-ben önálló állammá vált, így Peru végleges határai a gyarmati **Río de la Plata alkirályság** (Virreinato del Río de la Plata) és a **Perui alkirályság** (Virreinato del Perú) örökségéből alakultak ki.

Az események dokumentáltak, de a függetlenség társadalmi jellege vitatott. A történészek egy része szerint a függetlenség a kreol elit politikai projektje volt, amely nem változtatta meg az őslakos többség helyzetét, mások a vidéki gerillaharcok és a helyi közösségek szerepére hívják fel a figyelmet. Az bizonyos, hogy a függetlenségi háborúk során a perui vidék jelentős károkat szenvedett, és a harcok nem egységes nemzeti felkelésként, hanem töredezett, regionálisan eltérő folyamatként zajlottak. A „felszabadító” elbeszélés a 20. századi emlékezetpolitika terméke is, amely San Martínt és Bolívart nemzeti hősként ábrázolja.

15.4.2 A korai köztársaság és a caudillismo

A függetlenség kikiáltása után Peru a politikai instabilitás időszakába lépett. Az új állam intézményei gyengék voltak, a gazdaság kimerült, a hadsereg pedig a gyarmati tisztikarból és a függetlenségi harcok katonáiból szerveződött. A hatalmat gyakran **caudillók** ragadták magukhoz: olyan katonai vagy polgári vezetők, akik helyi katonai erőre, személyes klientúrára és a központi hatalom kisajátítására építettek. A caudillismo értelmezése a szakirodalomban vitatott: egyesek a gyenge államiság kifejeződésének tekintik, mások a helyi elitek érdekérvényesítő mechanizmusaként írják le, megint mások a köztársasági intézmények és a gyarmati örökség közötti átmeneti formaként értelmezik.

Az 1820-as évek végétől az 1840-es évekig tartó időszakot gyakori puccsok, alkotmányos kísérletek és regionális lázadások jellemezték. **Agustín Gamarra** (1785–1841) két alkalommal is elnök lett, és a központi, limai hatalom megerősítésére törekedett. Törekvése azonban szembekerült a déli, Arequipa környéki elitek érdekeivel. A korai republikánus elitek között nem volt egyetértés abban, hogy Peru egységes állam legyen-e, vagy föderatív szerkezetű, és abban sem, hogy milyen szerepet játsszon az egyház, a hadsereg és a külföldi kereskedők. A politikai nyelvben a „liberális” és „konzervatív” megjelölések ekkor elsősorban az állam és az egyház viszonyára, a szabadkereskedelemre és a regionális autonómiára vonatkoztak, nem a 20. századi pártpolitikai törésvonalakra.

A korai köztársaság egyik legnagyobb konfliktusa a **Perui–Bolíviai Konföderáció** (Confederación Perú-Boliviana) létrehozása volt 1836-ban, amelyet Bolívia elnöke, **Andrés de Santa Cruz** kezdeményezett. A konföderáció ellen Chile és az argentin szövetséges erők léptek fel, mert regionális hegemóniájukat féltették. Az 1839-es **yungayi csata** után a konföderáció szétesett, és Peru visszanyerte önálló államiságát. Ez az epizód megmutatta, hogy Peru belső instabilitása közvetlenül kapcsolódott a szomszédos államok közötti hatalmi versengéshez. A konföderáció bukása után a perui politika továbbra is a caudillók egymás közötti küzdelmétől volt hangos, de fokozatosan kialakult egy stabilabb, exportorientált gazdasági érdekcsoport.

15.4.3 A guano-korszak: lehetőség és csapda

Az 1840-es években kezdődött a perui történelem egyik legismertebb és egyben legvitatottabb gazdasági korszaka. A perui part menti szigeteken, különösen a **Chincha-szigeteken** hatalmas mennyiségű guano halmozódott fel, amelyet a nemzetközi mezőgazdaság értékes trágyaként ismert fel. A guano exportja az 1840-es évek végétől robbanásszerűen nőtt, és az állam bevételeit évtizedekre meghatározta. A guanóra épülő gazdaság egyik sajátossága az volt, hogy a kitermelés monopóliumát az állam tartotta kézben, és a bevételek közvetlenül a kincstárba folytak be. Ennek következtében a perui állam a kontinensen szokatlanul erős fiskális pozícióba került, anélkül hogy széleskörű belső adóztatásra lett volna szüksége.

A guano-korszak megítélése a mai napig vita tárgya. A dokumentált vámnyilvántartások és szerződések bizonyítják, hogy a bevételek hatalmas összegeket tettek ki, ám a felhasználásuk hatékonysága erősen vitatott. **Ramón Castilla** (1797–1867) elnöksége idején, 1854-ben eltörölték a rabszolgaságot, és a rabszolgatartóknak fizetett kárpótlást nagyrészt a guanobevételekből fedezték. Ez a lépés formailag a rabszolgaság ügyét rendezte, de nem változtatta meg a társadalmi hierarchiát, és a kárpótlás módja a kritikai történetírásban a volt rabszolgatartók további gazdagodásának példájaként jelenik meg. A rabszolgák felszabadítása után a munkaerőhiányt a nagyüzemi mezőgazdaságban és a guanobányászatban részben szerződéses munkásokkal pótolták. A 19. század második felében jelentős számú kínai munkás érkezett, akiket a korszak forrásai gyakran „coolie”-ként említenek. Az ő munkakörülményeik és jogi helyzetük a korabeli visszaélésekről szóló jelentések szerint gyakran közel állt a kényszermunkához, ami a mai történetírásban a félrabszolga-munka kategóriájaként jelenik meg.

A guanobevételek nagy részét a perui állam külföldi adósságok törlesztésére, hadseregfenntartásra és infrastrukturális beruházásokra fordította. A legnagyobb projekt a vasútépítés volt, amelynek finanszírozására az állam 1869-ben szerződést kötött a francia **Dreyfus-házzal**. A Dreyfus-szerződés lényege az volt, hogy a guanóexport jövőbeni bevételeiért cserébe a cég törlesztette a perui adósságot és finanszírozta a vasútépítést. A megállapodás hosszú távon azonban a bevételek elzálogosításához vezetett, és az állam egyre jobban kiszolgáltatottá vált a nemzetközi pénzpiacoknak. A vasúthálózat kiépítése részben megvalósult, de a tervezett vonalak egy része soha nem készült el, a gazdasági haszon pedig elmaradt a várakozásoktól. A guano-korszak tehát nem tette lehetővé a fenntartható gazdasági fejlődést; inkább egy exportfüggő, külföldi hitelektől függő államot hozott létre, amelynek bevételei egyetlen nyersanyagtól függtek.

15.4.4 A csendes-óceáni háború és következményei

A guano-korszak által finanszírozott modernizáció ellenére Peru katonailag és intézményileg nem volt felkészülve egy nagy háborúra. A **csendes-óceáni háború** (Guerra del Pacífico, 1879–1884) közvetlen kiváltó oka a salétrom (nitrát) lelőhelyek ellenőrzése volt a mai Chile északi részén fekvő Atacama-sivatagban, amely terület akkoriban Bolíviához és Peruhoz tartozott. A viták a bányászati jogok és adók körül éleződtek ki. 1873-ban Peru és Bolívia titkos szövetséget kötött, amelyet Chile fenyegetésként értelmezett. 1879-ben, miután Bolívia adót vetett ki egy chilei salétromcégre, Chile hadat üzent Bolíviának, majd Peru – a szövetségi szerződés miatt – belépett a háborúba.

A háború eseményei kiterjedten dokumentáltak, ám az okok értelmezése vitatott. A chilei történetírás egy része a háborút a perui–bolíviai szövetség fenyegetésére adott védekező válaszként ábrázolja, míg a perui és bolíviai hagyomány a chilei terjeszkedést és a salétrom iránti gazdasági érdeket hangsúlyozza. A modern szakirodalomban általában a hosszú távú gazdasági vetélkedés és a térség geopolitikai átalakulása együttes hatását emelik ki. A háború elején a chilei haditengerészet fölénye döntőnek bizonyult, és a chilei hadsereg hamar elfoglalta a vitatott

partvidéki területeket. 1880-ban a chilei csapatok partra szálltak Peru középső részén, 1881 januárjában elfoglalták Limát, és a fővárosban katonai kormányzatot állítottak fel. A megszállás alatt a perui állam szétesett, a politikai elit egy része elmenekült, más része kollaborált. A chilei hadsereg elleni ellenállás a hegyvidéken folytatódott, és **Andrés Avelino Cáceres** (1836–1923) vezetésével gerillaháború bontakozott ki. Az 1883-as **ancóni béke** formálisan lezárta a háborút. Peru elvesztette **Tarapacá** tartományt, és **Tacna** és **Arica** városát ideiglenes chilei megszállás alá helyezték, azzal a feltétellel, hogy tíz év múlva népszavazás dönt a hovatartozásukról. A népszavazást soha nem tartották meg, és a vita csak 1929-ben zárult le, amikor Tacna visszakerült Peruhoz, Arica pedig chilei kézen maradt.

A csendes-óceáni háború nemcsak területi veszteséget hozott, hanem a perui gazdaság összeomlását is. A guanobevételek elapadtak, a vasúthálózat jelentős része megsérült, a salétrom lelőhelyek chilei kézbe kerültek, és az állam adósságai visszafizethetetlenné váltak. A háború áldozatainak teljes száma nem ismert pontosan; a becslések a polgári lakosság körében elszenvedett veszteségeket is figyelembe véve több tízezerre teszik, de a számok forrástól függően eltérnek. A háború emlékezete Peruban mély nemzeti traumát hagyott, és a későbbi generációk számára a chilei–perui viszony meghatározó keretévé vált. Ez az emlékezetpolitikai örökség azt is jelenti, hogy a háború elbeszélése gyakran erősen érzelmi színezetű, és a tudományos elemzéstől eltérő hangsúlyokat kap.

15.4.5 A háború utáni újjáépítés és a századvég

A csendes-óceáni háború után Peru mély válságban találta magát. Az állam fizetésképtelen volt, a külföldi hitelezők nyomást gyakoroltak, a belső politikai életet pedig a háborús felelősség és az újjáépítés kérdése polarizálta. A háború hőse, Andrés Avelino Cáceres katonai támogatókra támaszkodva ragadta magához a hatalmat, és elnöksége (1886–1890, majd 1894–1895) alatt megpróbálta stabilizálni az államháztartást. Az újjáépítés során Peru új gazdasági modell felé orientálódott: a partvidéki cukor- és gyapottermelés, valamint a bányászat vált a fő exportágazattá. A gazdasági fellendülés azonban lassú volt, és az ország továbbra is külső hitelektől függött.

A század utolsó évtizedében a politikai hatalom fokozatosan a **civilista** (polgári) elit kezébe került. A **civilismo** a katonai caudillismóval szemben a polgári kormányzást és a gazdasági modernizációt hirdette. 1895-ben a **Nicolás de Piérola** vezette polgári felkelés megdöntötte Cáceres hatalmát, és ezzel megkezdődött az **arisztokratikus köztársaságként** (República Aristocrática) ismert időszak, amely 1919-ig tartott. Ez a korszak már a 20. századba nyúlik, de gyökerei a 19. századi exportgazdaság és a centralizált állam kiépülésében keresendők. A 19. század végére Peru államformája megszilárdult, ám a társadalmi egyenlőtlenségek, az őslakos közösségek jogfosztottsága és a vidéki nyomor nem oldódtak meg. A nemzetépítés a kreol és mestizo elit projektje maradt, amely a hivatalos emlékezetben a függetlenség hőseit és a hispán kultúrát emelte középpontba, miközben az andoki és amazóniai népek nyelve és kultúrája másodlagos helyzetbe szorult.

15.4.6 Források és bizonytalanságok

A 19. századi Peru történetének vizsgálata sokrétű forrásanyagra támaszkodik. A függetlenségi háborúk eseményeit korabeli katonai jelentések, hivatalos proklamációk, San Martín és Bolívar levelezése, valamint a limai sajtó dokumentálják. A guano-korszak gazdaságtörténetéhez a vámszámadások, a Dreyfus-szerződés szövege, a kongresszusi viták jegyzőkönyvei és a külföldi diplomáciai jelentések adnak elsődleges forrást. A csendes-óceáni háború eseményeiről kiterjedt hadijelentések, béketárgyalási jegyzőkönyvek, újságtudósítások és szemtanúk beszámolói maradtak

fenn. A korszak társadalom- és kultúrtörténetéhez utazók, misszionáriusok és konzuli tisztviselők leírásai járulnak hozzá.

A kutatás bizonytalanságai több szinten jelentkeznek. A függetlenségi harcok résztvevőinek társadalmi összetételéről kevés megbízható adat van; a vidéki tömegek motivációit gyakran csak közvetett forrásokból lehet rekonstruálni. A guanokorszak bevételeinek tényleges összege és felhasználásának arányai vitatottak, mert a számviteli nyilvántartások hiányosak, és a korrupció mértékéről csak becslések léteznek. A kínai munkások létszámát és halálozási arányait illetően a források erősen eltérnek; egyes szerzők szerint a szerződéses munkások körében a halandóság kirívóan magas volt, mások óvatosabb becsléseket adnak. A csendes-óceáni háború áldozatainak száma szintén nem rögzíthető pontosan. Az emlékezetpolitikai viták – például a háború okainak és felelősségének megítélése – a nemzeti történetírásokban erősen eltérő hangsúlyokat kapnak, ezért a tudományos konszenzus itt törékeny. A caudillismo jelenségének értelmezése szintén vitatott: a vezérek egyéni ambícióinak hangsúlyozása mellett a strukturális tényezők (gyenge intézmények, regionális törésvonalak, exportgazdasági nyomás) szerepét is figyelembe kell venni.

15.4.7 Rövid összefoglaló

- Peru függetlenségét 1821-ben külső expedíció kiáltotta ki, de a spanyol uralom csak 1824-ben, az ayacuchói csata után ért véget.
- A függetlenség nem hozott társadalmi átalakulást; az őslakos többség helyzete alapvetően változatlan maradt.
- A korai köztársaságot a caudillók közötti harcok, regionális konfliktusok és az 1836–1839-es Perui–Bolíviai Konföderáció kudarca jellemezte.
- A guano-korszak (1840-es évektől) hatalmas állami bevételeket hozott, de azok felhasználása fenntarthatatlan volt; az adósság és a vasútépítés hosszú távon kiszolgáltatottá tette az államot.
- A rabszolgaság 1854-es eltörlése formális lépés volt, de a társadalmi egyenlőtlenségeket nem szüntette meg; a munkaerőhiányt részben kínai szerződéses munkásokkal pótolták.
- A csendes-óceáni háború (1879–1884) Peru számára területi, gazdasági és demográfiai katasztrófát jelentett, és mély nemzeti traumát hagyott maga után.
- A századvégen a civilista elit fokozatosan átvette a hatalmat, megkezdve az arisztokratikus köztársaság időszakát, de a társadalmi feszültségek továbbra is megoldatlanok maradtak.

15.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott San Martín és Bolívar a perui függetlenségben, és miért nem beszélhetünk egységes belső forradalomról?
2. Hogyan jellemezhető a caudillismo a korai perui köztársaságban, és miért vitatott ez a fogalom a történetírásban?
3. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a guano-korszaknak, és miért tekinti a szakirodalom egy része elpazarolt lehetőségnek?
4. Milyen okok vezettek a csendes-óceáni háborúhoz, és hogyan változtatták meg a háború következményei Peru területi, gazdasági és politikai helyzetét?
5. Hogyan viszonyult a 19. századi perui nemzetépítés az őslakos többséghez, és milyen forrásokból tudjuk ezt rekonstruálni?

16 A 20. századi Peru

16.1 Oligarchia, APRA és a militarizmus

Az 1895 és 1968 közötti időszak Peru történetében az exportgazdaságra épülő oligarchikus uralom, a középosztályi és népi reformmozgalom, valamint a hadsereg ismétlődő politikai beavatkozásának korszaka volt. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a gazdasági nyitás, a társadalmi kirekesztés és a katonai hatalom, és hogyan vezetett az 1968-as puccshoz. A fejezet előzménye A függetlenség és a 19. századi Peru, amely bemutatta, hogy a csendes-óceáni háború (1879–1883) után Peru elvesztette salétromterületeit, és hogyan alakult ki az exportra termelő, de szűk politikai részvételre épülő állam.

16.1.1 Az oligarchikus köztársaság (1895–1919)

Az 1895-ös polgárháborút követően Nicolás de Piérola elnökségével kezdődött az a periódus, amelyet a perui történetírás **oligarchikus köztársaságnak** (República Aristocrática) nevez. A kifejezés nem jogi kategória, hanem a történészek által használt leíró fogalom, amely azt jelzi, hogy a politikai hatalmat az exportgazdaságból meggazdagodott, elsősorban lime-i és tengerparti földbirtokos, bankár és kereskedő családok gyakorolták. A korszak választási rendszere formálisan köztársasági volt, de a választójog szűk maradt: a felnőtt lakosság nagy többségét kitevő írástudatlan – jellemzően őslakos, vidéki, női – lakosság ki volt zárva, és a vidéki szavazást gyakran a helyi földesúri hálózatok, a **gamonalizmus** (gamonalismo) befolyásolták.

A gazdasági alapot a diverzifikálódó export jelentette. A 19. század közepi guanó- és salétrombevételek korszakát felváltotta a **cukor**, a **gyapot**, a **gyapjú**, valamint az **ásványi nyersanyagok** – elsősorban a réz és az ezüst – kivitele. A brit, majd fokozatosan az észak-amerikai tőke szerepe növekedett, különösen a bányászatban és a közművekben. A gazdasági növekedés azonban nem járt együtt a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenésével. A Partido Civil nevű politikai formáció – amely nem modern párt, hanem az oligarchia választási szövetsége volt – váltogatta az elnököket, gyakran a hadsereg hallgatólagos támogatásával. A parlament és a sajtó viszonylagos szabadsága a városi elit körére korlátozódott.

Fontos hangsúlyozni, hogy a korszakban a „demokrácia” fogalma nem a mai értelemben vett általános választójogot jelentette; a korabeli elit a „rend” és a „civilizáció” nevében tartotta fenn a korlátozott részvételt. A korszakkal kapcsolatos történészi vita részben arról szól, hogy az oligarchikus köztársaság mennyire volt stabil, és mennyiben tekinthető a perui állam modernizációja első szakaszának. Egyes szerzők a gazdasági intézmények kiépülését és a technokratikus igazgatás megjelenését hangsúlyozzák, mások viszont a vidéki elnyomás folyamatosságát és a politikai rendszer zártságát emelik ki.

16.1.2 Leguía autoriter modernizációja (1919–1930)

Augusto B. Leguía 1919-ben államcsínnyel szerezte meg az elnökséget, miután a választási vereségét nem fogadta el. Az 1919 és 1930 közötti időszakot a perui történetírás **Oncenio** („tizenegy

év") néven ismeri. Leguía rezsimje nem volt hagyományos katonai diktatúra: formálisan megtartotta az alkotmányos intézmények egy részét, de a kongresszust és a bíróságokat a végrehajtó hatalom alá rendelte, és a választásokat rendszeresen manipulálta. A kormányzás középpontjában a **modernizáció** állt: út- és vasútépítés, városi infrastruktúra, limai közintézmények, iskolák. A finanszírozás nagyrészt észak-amerikai bankoktól felvett hitelekből történt, ami a korszak végére jelentős külső adósságot halmozott fel.

Leguía hatalomra kerülése összefüggött az első világháború utáni gazdasági fellendüléssel és az Egyesült Államok növekvő befolyásával. A rezsim hivatalosan az **indigenismo** (őslakosvédő, az őslakos kultúrát felkaroló irányzat) retorikáját használta, és 1920-ban új alkotmányt fogadtatott el, amely elismerte az őslakos közösségek jogi személyiségét. Ez a lépés azonban ellentmondásos volt: miközben a közösségek jogi elismerést kaptak, a földtulajdonra vonatkozó rendelkezések lehetővé tették a közösségi földek további felosztását és a nagybirtokok terjeszkedését. A dokumentált törvényszövegek és a korabeli bírósági iratok arra utalnak, hogy a gyakorlatban az őslakos közösségek földjei tovább csökkentek.

Az Oncenio idején erősödött meg a **középosztály** politikai szerepe: az állami hivatalok, a tanári kar, az újságírók és az egyetemi hallgatók köre. Ez a réteg egyszerre volt a modernizáció haszonélvezője és kritikusa. Az 1919-es córdobai egyetemi reform hullámai Peruban is éreztették hatásukat, és a diákok körében megjelent a radikális társadalmi változás igénye. Leguía rezsimje a hadsereget is korszerűsítette, részben éppen azért, hogy a növekvő társadalmi elégedetlenséget ellenőrizni tudja. A rezsim megítélése a történetírásban vitatott: egyes szerzők a gazdasági és infrastrukturális modernizációt hangsúlyozzák, mások a korrupciót, a politikai elnyomást és a külső függőséget teszik az első helyre. A dokumentált tények közé tartozik, hogy 1930-ban a világgazdasági válság hatására a hitelfelvétel összeomlott, a közmunkák leálltak, és széles körű tiltakozások bontakoztak ki, amelyek Leguía bukásához vezettek.

16.1.3 Az APRA felemelkedése és a katonai populizmus (1930–1945)

Az 1930-as évek elején a perui politika központi szereplőjévé vált a **APRA** (Alianza Popular Revolucionaria Americana, azaz Amerikai Népi Forradalmi Szövetség). Az alapító, **Víctor Raúl Haya de la Torre** 1924-ben, mexikói száműzetésében fogalmazta meg a mozgalom programját, amelyet 1930-ban Peruban párttá szervezett. Az APRA ideológiája nem volt marxista-leninista, bár a korabeli baloldali mozgalmakkal mutatott rokonságot. Központi fogalmai közé tartozott az **antiimperializmus**, a latin-amerikai egység, a **nép** (el pueblo) mint a nemzeti változás alanya, valamint az állam beavatkozása a gazdaságba. Az APRA a középosztályt, a munkásokat és a parasztokat kívánta egyetlen mozgalomba tömöríteni, de elutasította az osztályharcot mint kizárólagos elvet; ezt a korabeli marxista kritikusok opportunizmusnak tekintették. A mai történetírás konszenzusa szerint az APRA volt az első modern tömegpárt Peruban, amely képes volt országos szervezetet kiépíteni.

1930-ban a Leguía elleni katonai puccsot **Luis Miguel Sánchez Cerro** vezette. Az 1931-es választásokon Sánchez Cerro és Haya de la Torre állt szemben egymással. A hivatalos eredmények szerint Sánchez Cerro győzött, de az APRA csalást kiáltott; a választási adatok pontossága a korabeli névjegyzék hiányosságai miatt ma is vitatott. Sánchez Cerro elnöksége (1931–1933) az APRA erőszakos üldözésének időszaka volt. 1932-ben a párt felkelést robbantott ki Trujillo városában, amelyet a hadsereg rendkívüli brutalitással vert le. A trujillói események során elkövetett kivégzések és megtorlások áldozatainak pontos számát illetően nincs teljes egyetértés: a becslések néhány száztól több ezerig terjednek, és a források töredékessége miatt a számot emlékezetpolitikai viták is terhelik. Dokumentált tény, hogy a felkelés után az APRA illegalitásba kényszerült, és tagjait rendszeresen bebörtönözték.

Sánchez Cerro 1933-as meggyilkolása után **Oscar R. Benavides** tábornok vette át az elnökséget (1933–1939). Benavides rezsimje a hadsereg politikai szerepének megerősödését mutatta: a katonai vezetés nem csupán a rend helyreállításának eszköze volt, hanem aktív politikai tényezővé vált. A kormányzat az APRA-val szembeni elnyomást fenntartotta, de a második világháború előestéjén, részben az Egyesült Államokkal való szövetség jegyében, fokozatosan nyitott a mérsékelt erők felé. A gazdaságban a kivitel lassan helyreállt, de a vidéki szegénység és a tengerparti városokba irányuló migráció erősödött. Ebben az időszakban kezdtek kialakulni Lima körül az első nagyobb **barriada** (nyomornegyed, spontán település) övezetek, amelyek a későbbi évtizedek városi társadalmát alapvetően átalakították.

16.1.4 A demokratikus kísérlettől az Odría-rezsimig (1945–1956)

1945-ben, a második világháború végén, a perui politika rövid demokratikus nyitást élt meg. **José Luis Bustamante y Rivero** elnöksége alatt az APRA – részben illegalitásának feloldása után – részt vett a kormánykoalícióban. A Bustamante-kormány reformokat ígért a munkaügy, az oktatás és a vidéki földviszonyok terén, de a kongresszusi többség és az exportelit ellenállása miatt a reformok elakadtak. Az APRA és a hadsereg közötti bizalmatlanság fokozódott: a hadsereg vezetése az APRA-t továbbra is rendbontó, potenciálisan forradalmi erőnek tartotta, míg az APRA a hadsereget az oligarchia eszközének. A hidegháború kezdete tovább élezte a konfliktust, mivel a kormányzat kommunistaellenes nyomás alá került.

1948-ban **Manuel A. Odría** tábornok puccsal megbuktatta Bustamantét. Az Odría-rezsim (1948–1956) a hidegháborús antikommunizmus jegyében ismét illegalitásba taszította az APRA-t, és a szakszervezeteket, valamint a diák- és parasztmozgalmakat szigorúan ellenőrizte. A politikai elnyomást azonban gazdasági nyitás és exportvezérelt növekedés kísérte: a koreai háború alatt a nyersanyagárak emelkedtek, és a perui bányászati és mezőgazdasági kivitel fellendült. Odría populista retorikát használt, és a városi szegények, valamint a frissen bevándorolt tömegek körében igyekezett támogatást szerezni, miközben a hagyományos oligarchiával is szövetségben maradt. A rezsim tehát egyszerre volt elnyomó és szociálisan aktív; ezt a kettősséget a történészek gyakran a katonai populizmus kategóriájával írják le. Fontos megjegyezni, hogy a „populizmus” kifejezés itt nem pejoratív, hanem olyan politikai stílust jelöl, amely a vezető és a „nép” közötti közvetlen kapcsolatra, jóléti ígéretekre és a közvetítő intézmények megkerülésére épül.

16.1.5 Reformok, gerillák és az 1968-as puccs előzményei (1956–1968)

1956-ban Odría visszalépett, és **Manuel Prado Ugarteche** második elnöksége következett. A pradói időszak a **Convivencia** („együttélés”) néven ismert: az APRA és a kormányzat közötti informális kiegyezés, amelyben a párt felhagyott a radikális követelésekkel, cserébe legalitást és politikai mozgásteret kapott. Ez a paktum azonban gyengítette az APRA népi támogatottságát, és a párt belső feszültségeit fokozta. A Convivencia időszakában a gazdasági növekedés folytatódott, de a társadalmi egyenlőtlenségek nem csökkentek, és a vidéki földkérdés megoldatlan maradt. A kubai forradalom 1959-es győzelme új lendületet adott a perui baloldali és paraszti mozgalmaknak, és a hatóságok kommunistaellenes retorikája is felerősödött.

Az 1962-es választásokon Haya de la Torre szerezte a legtöbb szavazatot, de a szükséges többséget nem érte el, és a hadsereg – arra hivatkozva, hogy az APRA győzelme polgárháborúhoz vezetne – puccsal megakadályozta a hatalomátadást. Az 1963-as új választásokon **Fernando Belaúnde Terry**, az **Acción Popular** (Népi Cselekvés) jelöltje győzött. Belaúnde reformista programot hirdetett: földreformot, vidéki infrastruktúrát, oktatást és az őslakos közösségek támogatását. A kongresszusi ellenzék – amelyben az APRA és az oligarchia erői szövetkeztek – azonban a

reformok nagy részét blokkolta. A földreform törvényei csak korlátozottan valósultak meg, és a vidéki feszültségek tovább nőttek.

1965-ben baloldali gerillacsoportok indítottak fegyveres akciókat a középső és déli Andokban. A hadsereg a felkeléseket 1966-ra leverte, de a katonai vezetés számára világossá vált, hogy a szegénység és a földnélküliség tartósan gerjeszti a forradalmi mozgalmakat. Ezzel párhuzamosan a hadsereg belső reformista szárnya megerősödött: egyes tisztek úgy vélték, hogy a társadalmi elégedetlenséget nem pusztán erőszakkal kell kezelni, hanem felülről irányított reformokkal. A Belaúnde-kormányt a gazdasági nehézségek, az infláció és a politikai patthelyzet tovább gyengítette. 1968-ban a kormányzat egyik szerződése az észak-amerikai **International Petroleum Company**-val kapcsolatban – amely a vitatott olajmezők ügyét a kormány számára kedvezőtlenül rendezte – kirobbantotta a politikai válságot.

1968. október 3-án **Juan Velasco Alvarado** tábornok vezetésével a hadsereg puccsal megbuktatta Belaúndét. A puccs közvetlen okai között a politikai patthelyzet, a gerilla-felkelések tapasztalata és a hadsereg belső reformtörekvései egyaránt szerepet játszottak. A puccs utáni katonai kormányzat részletes bemutatása Velasco reformjai és a katonai kormányzat tárgya, de itt fontos rögzíteni: az 1968-as hatalomátvétel nem egyetlen személy diktatórikus ambíciójának következménye volt, hanem egy hosszabb távú intézményi mintázat csúcspontja. A perui hadsereg a 20. század első felétől kezdve időről időre beavatkozott a politikai életbe, általában arra hivatkozva, hogy a „rendet” és a „nemzeti érdeket” képviseli a pártokkal és az oligarchiával szemben. Az 1968-as puccs abban tért el a korábbiaktól, hogy a katonai vezetés nem egyszerűen a hatalom átvételét, hanem egy radikális társadalmi reformprogramot hirdetett meg.

16.1.6 Források és bizonytalanságok

Az 1895–1968 közötti perui történelem rekonstrukciója többféle forráscsoportra támaszkodik. Az állami iratok – elnöki rendeletek, kongresszusi jegyzőkönyvek, bírósági akták – a hivatalos döntéshozatalt dokumentálják, de a végrehajtás és a vidéki gyakorlat gyakran nem követhető belőlük. A választási statisztikák töredékesek, és a korabeli választói névjegyzékek hiányosságai miatt a részvételi arányok és az eredmények pontossága vitatott. Az APRA programját és belső vitáit a párt sajtója, kongresszusi felszólalások és a vezetők írásai mutatják, de ezek erősen propagandisztikus jellegűek, és a párt történetét a későbbi politikai küzdelmek is újraértelmezték. A katonai források – jelentések, emlékiratok, belső értékelések – csak részben hozzáférhetők, és a hadsereg intézményi önképét tükrözik.

A korszakkal kapcsolatos legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a Leguía-rezsim gazdasági teljesítményének értékelése: a statisztikai adatok gyűjtése korlátozott volt, és a növekedési mutatók becslései eltérnek. A trujillói felkelés áldozatainak száma továbbra is emlékezetpolitikai vita tárgya, mivel a korabeli katonai jelentések és a szemtanúi beszámolók ellentmondanak egymásnak. Az APRA ideológiájának besorolása – vajon reformista nemzeti mozgalom, vagy a középosztály érdekeit védő, a radikalizmust eláruló párt – szintén nem tudományos egyetértés, hanem értelmezési kérdés. Végül az 1968-as puccs okainak súlyozása – mennyire volt a politikai patthelyzet, a gerillák, a gazdasági válság vagy a hadsereg belső reformista fordulata a döntő – a mai történetírásban is vitatott.

16.1.7 Rövid összefoglaló

- Az 1895–1919 közötti oligarchikus köztársaság az exportgazdaságra és a szűk politikai részvételre épült; a hatalmat a tengerparti elit és a vidéki gamonalizmus tartotta kézben.

- Leguía Oncenioja (1919–1930) autoriter modernizációt hajtott végre, hitelből finanszírozott infrastruktúrával, de az őslakos földközösségek helyzete nem javult érdemben.
- Az APRA 1930-tól vált a perui politika első modern tömegpártjává; ideológiája antiimperialista, népi reformista volt, de nem marxista, és a párt megítélése mind a korban, mind a történetírásban vitatott.
- A hadsereg 1930 és 1968 között többször beavatkozott a politikába; a katonai elnyomás és a populista szociális ígéretek egyszerre voltak jelen.
- Az 1945–1948-as demokratikus kísérlet, az Odría-rezsim, majd az 1956 utáni Convivencia időszaka a pártok és a hadsereg közötti instabil egyensúlyt mutatta.
- Az 1959-es kubai forradalom hatására erősödtek a baloldali és paraszti mozgalmak, és 1965-ben gerillafelkelések törtek ki, amelyeket a hadsereg levert.
- Belaúnde reformkísérlete a kongresszusi ellenállás és a gazdasági nehézségek miatt elakadt; az 1968-as puccs erre a patthelyzetre és a katonai reformista irányzatra épült.
- Az időszak értékelésekor a választási adatokat, a gazdasági mutatókat és az áldozati számokat becslésként kell kezelni, mivel a források töredékesek és emlékezetpolitikai viták terhelik.

16.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi alapokon nyugodott az oligarchikus köztársaság, és miért nem tekinthető a mai értelemben vett demokráciának?
2. Hasonlítsa össze Leguía és Odría rezsimjét: miben közös az autoriter modernizáció és a populista stílus, és miben tér el a két korszak?
3. Miért volt az APRA egyszerre sikeres tömegpárt és állandó célpontja a katonai beavatkozásoknak? Milyen ideológiai és társadalmi okai voltak ennek?
4. Hogyan függött össze a vidéki földkérdés, a gerillafelkelések és az 1968-as katonai puccs? Mely tényezők súlyozása vitatott a történetírásban?
5. Milyen forráskritikai problémákkal kell szembenéznie annak, aki a korszak választási eredményeit vagy a trujillói felkelés áldozatainak számát akarja rekonstruálni?

16.2 Velasco reformjai és a katonai kormányzat

Az 1960-as évek végén Peru politikai rendje ismét a katonai beavatkozás határára ért. Az előző alfejezetben tárgyalt oligarchikus hatalom, az APRA és a fegyveres erők közötti ingatag egyensúly felbomlott, amikor Fernando Belaúnde Terry kormánya 1968 augusztusában a Talara környéki olajmezők ügyében a nemzeti érdekeket sértő megállapodást kötött az amerikai **International Petroleum Company**val (IPC). A hadsereg nacionalista tisztikara ezt az ország erőforrásai feletti külföldi ellenőrzés jelképének tekintette. 1968. október 3-án a fegyveres erők vértelen puccsal eltávolították Belaúndét, és Juan Velasco Alvarado tábornok vezetésével olyan katonai kormányzatot hoztak létre, amely a hidegháborús latin-amerikai katonai rezsimek között szokatlanul radikális reformprogramot hirdetett. Ez az alfejezet azt vizsgálja, milyen szerkezeti átalakításokat kísérelt meg a **perui forradalom** (Revolución Peruana), hogyan próbálta felülről átszervezni a földtulajdont, az ipart és a társadalom részvételi intézményeit, miért fordult gazdasági válságba, és milyen feltételekkel adta át a hatalmat egy választott polgári kormánynak 1980-ban.

16.2.1 A katonai hatalomátvétel és a reformkoalíció

Az 1968-as puccs nem egyszerű katonai felügyelet volt, hanem a hadsereg belső, intézményi vitáinak egyik irányzatát juttatta hatalomra. A junta hivatalosan **a fegyveres erők forradalmi kormánya** (Gobierno Revolucionario de la Fuerza Armada) elnevezést használta, és kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy nem átmeneti katonai diktatúrát, hanem hosszú távú társadalmi átalakítást akar. A reformok mögött részben a katonai felsőoktatási intézményekben, különösen a **Centro de Altos Estudios Militares** (CAEM) képzésein kialakult nacionalista, antioligarchikus gondolkodás állt. A tisztek egy része úgy vélte, hogy a perui állam gyengeségét a gazdasági függőség, a földbirtokok koncentrációja és a széles társadalmi kirekesztés okozza, ezért a fegyveres erőknek – a politikai pártok korrupciója és az APRA opportunizmusa helyett – kell vezetniük a modernizációt.

A kormány hivatkozott egy **Plan Inca** nevű dokumentumra, amely állítólag a puccs előtt készült, és a reformok stratégiai céljait tartalmazta. A terv létezése és hitelessége a történeti szakirodalomban vitatott: egyes kutatók szerint valóban létezett belső katonai tervezet, mások szerint utólagos igazolásként emlegették. A kormány első nyilvános intézkedései mindenesetre egy irányba mutattak: a földbirtokrendszer radikális megváltoztatása, a stratégiai iparágak állami ellenőrzése, a külföldi vállalatokkal való függőségi viszony újratárgyalása, valamint a társadalom mobilizációját szervező állami intézmények kiépítése. A junta felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a kongresszust, és dekrétumokkal kormányzott; a politikai pártokat formálisan nem tiltotta be, de a választási versenyt befagyasztotta.

16.2.2 A földreform és a vidéki rend átalakítása

A katonai kormány legnagyobb hatású reformja az 1969. június 24-én kihirdetett **agrárreform-törvény** (Ley de Reforma Agraria) volt, amelyet a kormány a perui vidék hagyományos hatalmi rendjének felszámolására tervezett. A törvény kisajátította a nagybirtokokat, kártérítést ígért a tulajdonosoknak, és a földet elsősorban nem egyéni paraszti tulajdonba, hanem különböző kollektív formákba szervezte. A partvidéki, exportra termelő cukornádültetvényekből **agrártermelő szövetkezetek** (Cooperativas Agrarias de Producción, CAP) alakultak, a hegyvidéken pedig a már korábban is létező **parasztközösségek** (comunidades campesinas) kaptak formális elismerést és földjuttatást. A reform célja nem csupán a föld újraelosztása volt, hanem a vidéki társadalom átszervezése: a kormány meg akarta törni a nagybirtokos réteg, a helyi hatalmasságok – gyakran **gamonales** néven emlegetett csoportok – politikai befolyását, és állami ellenőrzés alatt álló szövetkezeti hálózatot akart létrehozni.

A reform számszerű eredményeit a kormányzati közlések és a későbbi felmérések eltérően adják meg. A hivatalos adatok szerint a földreform több millió hektárt érintett, és több százezer vidéki család jutott földhöz vagy szövetkezeti tagsághoz; a pontos számok azonban a módszertantól és az időszak határaitól függően változnak, ezért a szakirodalomban becslési tartományokat szokás megadni. A reform mindenképpen jelentős változást hozott a földbirtoklás addigi szerkezetében: a nagybirtokok dominanciája visszaszorult, a hagyományos oligarchia vidéki bázisa meggyengült. Ugyanakkor a termelési oldal eredményei vitatottak. A szövetkezetek sok esetben állami hitelből működtek, eladósodtak, és a termelékenységük nem érte el a várt szintet. A földreform tehát nem oldotta meg automatikusan a vidéki szegénységet, és a későbbi elemzések egy része szerint a mezőgazdasági beruházások csökkenéséhez is hozzájárult.

A reformot a kormány **SINAMOS**nak (Sistema Nacional de Apoyo a la Movilización Social) nevezett intézménye hirdette és szervezte. A SINAMOS egyszerre volt propagandaszerv, fejlesztési ügynökség és a társadalmi részvétel ellenőrző csatornája. A kormány retorikája szerint a reformok

alulról felfelé építkeztek, a gyakorlatban azonban az intézmény gyakran felülről irányította a paraszti és munkásszervezeteket, és a valódi autonóm szervezkedést bizalmatlanul kezelte.

16.2.3 Államosítás és az új gazdasági modell

A földreform mellett a katonai kormány gazdaságpolitikájának másik pillére a stratégiai ágazatok államosítása volt. Az első és legnagyobb szimbolikus lépés az **IPC** államosítása volt 1968. október 9-én: a kormány elfoglalta a La Brea y Pariñas olajmezőket és a talara-i finomítót, majd létrehozta az állami **Petroperú** vállalatot. Az intézkedés hatalmas népszerűséget hozott a kormánynak, de konfliktust okozott az Egyesült Államokkal, mivel a kártérítés összege és feltételei vitatottá váltak. Az amerikai kormány kezdetben gazdasági nyomást gyakorolt, később azonban tárgyalásos úton próbálta rendezni a kérdést. Az államosítási hullám ezután kiterjedt a halászati lisztiparra (**Pescaperú**), a bányászati ágazatra (**Mineroperú**), a távközlésre (**Entel Perú**), a vasutakra és a villamosenergia-szektorra is.

A kormány gazdasági modellje vegyes rendszer volt: megtartotta a magánszektort, de állami vállalatokat hozott létre a stratégiai területeken, és bevezette a **társadalmi tulajdon** (propiedad social) fogalmát, amely a munkások által irányított vállalatok formáját jelentette volna. Az 1970-es évek elején bevezetett **ipari közösség** (comunidad industrial) reformja arra kötelezte a nagyobb magánvállalatokat, hogy a munkásoknak fokozatosan részesedést és képviseletet biztosítsanak. A cél a munka és a tőke konfliktusának intézményesítése, a munkások vállalati döntésekbe való bevonása volt, de a magánbefektetők ezt a tulajdonjogok korlátozásaként érzékelték. A beruházások visszaestek, a tőke egy része külföldre áramlott, és a magánszektor bizalma megrendült. A kormány az importhelyettesítő iparosítást folytatta, de ehhez növekvő külső hiteleket vett fel, ami a külső adósság gyors emelkedéséhez vezetett.

16.2.4 Társadalmi reformok: oktatás, nyelv, részvétel

A katonai kormány nemcsak a gazdaságot, hanem a társadalom kulturális és intézményi szerkezetét is át akarta alakítani. Az 1972-es oktatási reform az oktatás kiterjesztését, a tankötelezettség növelését és a kétnyelvű oktatás elvét hirdette meg. 1975-ben a **quechua** nyelvet hivatalos nyelvvé nyilvánították, ami szimbolikus fordulatot jelentett a korábbi spanyol nyelvű államépítéshez képest. A reformok elismerték az őslakos nyelvek és kultúrák létét, és az őslakos tömegek integrációját tűzték ki célul. A gyakorlatban azonban az állami intézmények továbbra is spanyol nyelvűek maradtak, a quechua hivatalos használata korlátozott volt, és a kétnyelvű oktatás megvalósítása forráshiányba ütközött. A nyelvpolitika ezért inkább emlékezetpolitikai és identitáspolitikai jelentőségű volt, mint a mindennapi nyelvhasználatot átalakító intézkedés.

A kormány a nők jogi helyzetét is érintette bizonyos polgári jogi reformokkal, például a családjogi szabályok módosításával, de a tényleges nemi egyenlőség nem valósult meg. A **SINAMOS**on keresztül a kormány a lakosságot próbálta bevonni a reformokba, ám a részvétel gyakran felügyelt és ellenőrzött volt. A kormány retorikája szerint a perui forradalom a „társadalmi mobilizáció” forradalma volt, de a kritikusok szerint a mobilizációt az állam felülről szervezte, és a független szakszervezeti vagy paraszti kezdeményezéseket gyanakvással kezelte. A reformok tehát egyszerre bővítették a társadalmi jogok nyelvezetét, és korlátozták a politikai részvétel autonóm formáit.

16.2.5 A külpolitikai nyitás és a hidegháború

A katonai kormány külpolitikája a hidegháborús kétpólusú rendszerben a **el nem kötelezett** irányvonalat követte. Peru diplomáciai kapcsolatokat létesített a Szovjetunióval, Kubával és

Kínával, de nem csatlakozott a szovjet blokkhoz, és nem szakította meg kapcsolatait a nyugati államokkal. A kormány a „harmadik út” retorikáját használta, hangsúlyozva, hogy a perui forradalom sem kapitalista, sem kommunista mintát nem követ. Az Egyesült Államokkal való viszony az IPC-államosítás, a halászati jogok és a külföldi vállalatokkal való vita miatt feszült volt, de a két ország nem került nyílt konfrontációba. Peru részt vett az 1969-ben létrehozott **Andok-paktum** (Pacto Andino) kialakításában, amely a regionális gazdasági integrációt és a külföldi tőkétől való kollektív függőségcsökkentést célozta. A külpolitikai nyitás megítélése a szakirodalomban vitatott: egyes elemzők szerint valódi törekvés volt a nemzetközi mozgástér bővítésére, mások szerint taktikai lépés, amely a belső reformok legitimálását szolgálta.

16.2.6 A gazdasági válság és a második szakasz

A reformok gazdasági alapjai az 1970-es évek közepére meggyengültek. Az 1973-as olajárrobbanás Peru számára, amely abban az időben nettó olajimportőr volt, súlyos cserearányromlást hozott. A halászati lisztipar, amely a korábbi évtizedben az export egyik motorja volt, az **El Niño** óceáni áramlat okozta halállomány-összeomlás miatt visszaesett. Az állami vállalatok veszteségesen működtek, a földreform nyomán a mezőgazdasági termelés növekedése elmaradt a várakozásoktól, a kormány pedig egyre nagyobb külső hitelekre szorult. A gazdasági nehézségek miatt a kormány népszerűsége csökkent, és a junta belső feszültségei is felszínre kerültek. Velasco 1973-tól egészségi problémákkal küzdött, és a kormányon belül éles vita alakult ki a radikálisabb reformok folytatása és a stabilizáció hívei között.

1975. augusztus 29-én **Francisco Morales Bermúdez** tábornok – aki a kormány miniszterelnöke és a hadsereg egyik vezetője volt – puccsal eltávolította Velascót, és bejelentette a perui forradalom **második szakaszát** (segunda fase). A második szakasz a reformok lefékezését, a magánberuházások ösztönzését és a gazdasági stabilizációt helyezte előtérbe. A kormány 1976-tól tárgyalásokat folytatott a Nemzetközi Valutaalappal, és megszorító intézkedéseket vezetett be: csökkentette a támogatásokat, emelte az árakat, és visszafogta a béreket. A megszorítások 1977–1978-ban általános sztrájkokhoz és tömegtüntetésekhez vezettek. A szakszervezetek, a paraszti szervezetek és a baloldali pártok tiltakoztak, a kormány pedig rendkívüli állapotot hirdetett, és erővel lépett fel a tüntetésekkel szemben. A társadalmi elégedetlenség aláásta a katonai kormány legitimitását, és világossá tette, hogy a rendszer nem tudja fenntartani sem a reformok lendületét, sem a gazdasági stabilitást.

16.2.7 Az átmenet a választott kormányzáshoz

A válság mélyülése és a tömeges elégedetlenség hatására Morales Bermúdez kormánya 1977-ben bejelentette a politikai nyitás tervét, és alkotmányozó gyűlés összehívását ígérte. 1978-ban választásokat tartottak az alkotmányozó gyűlésbe, amelyben az APRA és a baloldali pártok mellett más politikai erők is részt vettek. Az 1979-ben elfogadott új alkotmány széles körű szociális jogokat rögzített, és a választójogot kiterjesztette az írástudatlanokra is, ami a vidéki és őslakos lakosság jelentős részének politikai részvételét tette lehetővé. Az 1980-as általános választásokon Fernando Belaúnde Terry, az 1968-ban eltávolított elnök tért vissza hatalomba. A katonai kormány ezzel átadta a hatalmat, de a gazdasági válság, a külső adósság és a társadalmi feszültségek öröksége tovább élt. A következő évtizedben ezek a feszültségek a **Sendero Luminoso** fegyveres felkelésének kibontakozásával és a belső háborúval kapcsolódtak össze, amelyet a Sendero Luminoso és a belső háború alfejezet tárgyal.

16.2.8 Források és bizonytalanságok

Az 1968–1980 közötti perui katonai kormányzat története elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodik. Elsődleges források a katonai junta dekrétumai, az 1969-es agrárreform-törvény szövege, az államosítási rendeletek, a **SINAMOS** kiadványai, a kormányzati közlemények, az 1979-es alkotmány szövege, valamint az 1978–1980 közötti kongresszusi és alkotmányozó gyűlési jegyzőkönyvek. Másodlagos források közé tartoznak a perui és nemzetközi történészek munkái, például Peter Klarén *Peru: Society and Nationhood in the Andes* című áttekintése, Carlos Contreras és Marcos Cueto *Historia del Perú contemporáneo* című műve, valamint Julio Cotler *Clases, estado y nación en el Perú* című elemzése. Az említett művek a perui történetírásban gyakran idézett alapmunkák, de az alfejezetben nem szerepel tételes oldalszám, mivel a konkrét hivatkozások az egyes kiadásokban eltérhetnek.

A bizonytalanságok közé tartozik a földreform által érintett földterület és a kedvezményezettek számának pontos meghatározása. A kormányzati statisztikák és a későbbi független felmérések eltérő módszertanokat alkalmaztak, ezért az adatokat becslési tartományként kell kezelni. Az államosítások gazdasági hatásának értelmezése vitatott: egyes kutatók szerint a magánberuházások elmaradása elsősorban a kormány politikájának következménye volt, mások szerint a világgazdasági sokk, az olajáremelkedés és az El Niño hatása legalább ennyire meghatározó. A **Plan Inca** dokumentum eredete és tartalma szintén vitatott, mivel a kormány a reformok igazolására használta, de a független levéltári kutatások nem erősítették meg egyértelműen a dokumentum hitelességét. Végül a katonai kormány emberi jogi mérlege is emlékezetpolitikai viták tárgya: a kormányzat nem alkalmazott olyan kiterjedt állami terrort, mint a későbbi belső háború szereplői, de a rendkívüli állapot idején voltak letartóztatások, bírósági eljárások nélküli fogva tartások és elnyomó intézkedések; ezek dokumentáltsága hiányos, és a későbbi igazságszolgáltatás csak részben tárta fel őket.

16.2.9 Rövid összefoglaló

- 1968. október 3-án a hadsereg Juan Velasco Alvarado vezetésével megbuktatta Belaúnde kormányát, és **perui forradalom** néven radikális reformprogramot hirdetett.
- Az 1969-es agrárreform-törvény kisajátította a nagybirtokokat, szövetkezeteket és parasztközösségeket hozott létre, megtörte a vidéki oligarchia hatalmát, de a termelékenység és a vidéki szegénység terén az eredmények vitatottak.
- A kormány államosította az olajipart (IPC), a bányászatot, a halászatot, a távközlést és más stratégiai ágazatokat, állami vállalatokat hozott létre, és bevezette a vegyes gazdaság modelljét.
- Az oktatási reform és a quechua nyelv 1975-ös hivatalos elismerése szimbolikus fordulatot hozott, de a gyakorlati megvalósítás korlátozott maradt.
- A kormány el nem kötelezett külpolitikát folytatott, kapcsolatokat létesített a szocialista országokkal, de nem csatlakozott a szovjet blokkhoz.
- 1975-ben Morales Bermúdez puccsa lefékezte a reformokat, megszorító intézkedéseket vezetett be, ami tömeges tiltakozásokhoz és gazdasági válsághoz vezetett.
- 1978–1980 között alkotmányozó gyűlés, új alkotmány és választások nyitottak utat a polgári kormányzáshoz, de a gazdasági és társadalmi feszültségek öröksége tovább élt.

16.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a perui katonai kormány reformprogramja az 1960-as évek latin-amerikai katonai rezsimeitől, és miért nem tekinthető sem hagyományos jobboldali diktatúrának, sem szovjet típusú szocialista rendszernek?
2. Hogyan próbálta az 1969-es földreform a vidéki társadalom szerkezetét átalakítani, és milyen dokumentált és vitatott következményei voltak a termelésre és a szegénységre nézve?
3. Milyen szerepet játszott az államosítás és az ipari közösség reformja a kormány gazdasági modelljében, és miért ásta alá a magánberuházások bizalmát?
4. Miért fordult gazdasági válságba a perui forradalom az 1970-es évek közepére, és milyen külső és belső tényezők játszottak ebben szerepet?
5. Milyen feltételekkel adta át a katonai kormány a hatalmat 1980-ban, és milyen társadalmi és politikai örökséget hagyott a következő évtizedre?

16.3 Sendero Luminoso és a belső háború

A perui belső háború (1980–2000) Latin-Amerika hidegháborús korszakának egyik leghosszabb és legvéresebb fegyveres konfliktusa volt. Nem egyszerűen a hidegháborús Kelet–Nyugat szembenállás perui vetületeként érthető meg: összekapcsolódott a vidéki szegénységgel, az andoki társadalom etnikai és területi egyenlőtlenségeivel, az 1980-as évek gazdasági összeomlásával, valamint az állami erőszak és a felkelő erőszak kölcsönös eszkalációjával. Az alfejezet előzménye Velasco reformjai és a katonai kormányzat: az 1968–1975 közötti reformkísérletek után a katonai rezsim fokozatosan jobbra tolódott, a demokratikus átmenet 1980-ban nem szüntette meg a mély társadalmi feszültségeket, és a fegyveres baloldal éppen a demokratikus nyitás pillanatában kezdte meg a „népi háborút”. A konfliktus utótörténete pedig Fujimori, korrupció és a demokratizálódás alfejezetben folytatódik, ahol az 1990-es évek autoriter fordulata és a felelősségre vonás első hulláma kerül tárgyalásra.

16.3.1 A Sendero Luminoso keletkezése és ideológiája

A **Fényösvény** (spanyolul *Sendero Luminoso*, hivatalos nevén **Perui Kommunista Párt – Fényösvény**, *Partido Comunista del Perú – Sendero Luminoso*, PCP-SL) a perui kommunista mozgalom maoista szárnyából nőtt ki. Az 1960-as évek végén, 1970 körül Abimael Guzmán, a San Cristóbal de Huamanga Egyetem filozófiaprofesszora körül Ayacuchóban formálódott csoport elutasította mind a szovjet irányvonalat, mind az 1960-as évek gerilla-foco taktikáját, amelyet Che Guevara perui követői képviseltek. Guzmán tanítása, az úgynevezett **Gonzalo-gondolat** (*pensamiento Gonzalo*) a maoista „népi háború” perui változata volt: a fegyveres harc vidékről a városok felé halad, a párt a „vas és acél” élcsapat, és a forradalmi erőszak a „reakciós” állam szétzúzásának legitim eszköze. Ezt az ideológiát nem szabad visszavetíteni a mai demokratikus baloldal fogalmaira: a PCP-SL önmagát a parlamentáris politizálás minden formájával szemben határozta meg, és a választási demokráciát a „burzsoá állam” álcájának tekintette.

A mozgalom kezdetben egyetemi és tanítói hálózatokban, valamint Ayacucho vidéki, quechua nyelvű közösségeiben szerveződött. Ayacucho az 1970-es években Peru egyik legszegényebb, leginkább rurális régiója volt; az oktatási expanzió révén sok fiatal szerzett középfokú vagy felsőfokú végzettséget, de a gazdasági és állami munkalehetőségek szűkössége miatt frusztrációval szembesült. A Szenderó ezt a vidéki értelmiségi réteget és a föld nélküli, elszegényedett paraszti fiatalokat célozta meg. Ugyanakkor a szervezet szigorúan hierarchikus, személyközpontú volt, és Guzmánt szinte vallásos tisztelet övezte. A mozgalom 1980 előtt illegalitásban készült a fegyveres akciókra, fegyvereket halmozott fel, és „népi iskolákat” hozott létre.

16.3.2 A háború kitörése: Chuschi és az 1980-as évek eleje

A fegyveres konfliktus kezdetének szimbolikus dátuma **1980. május 17.**, amikor a PCP-SL fegyveresei az ayacuchói Chuschi faluban az országos választások előtt szavazóládákat égettek el. Az esemény dokumentált tény, de jelentőségét utólag ruházták fel: a szervezet már korábban is hajtott végre kisebb akciókat, és a szavazóládák elégetése egyszerre volt szabotázs és szimbolikus üzenet a „választási fetisizmus” ellen. A Belaúnde-kormány (1980–1985) eleinte rendőri problémaként kezelte a jelenséget, nem pedig fegyveres felkelésként.

A Szenderó az 1980-as évek elején Ayacuchóban, Huancavelicában és Apurímacban „népi bizottságokat” hozott létre, kivégzéseket hajtott végre, és a helyi állami jelenlétet – rendőrőrsöket, bíróságokat, iskolákat – módszeresen támadta. A „népbíróságok” ítéletei gyakran a helyi hatalmi viszonyok vagy személyes konfliktusok alapján születtek; a mozgalom a „korrupt hatóságokat”, a „gazdag parasztokat” és a „besúgókat” végeztette ki. A lakosság egy része kényszerből vagy meggyőződésből együttműködött, más része passzív maradt, megint mások a hadsereghez fordultak védelemért.

1982 decemberében a kormány szükségállapotot hirdetett Ayacuchó tartományban, és a fegyveres erőket küldte a térségbe. A hadsereg a **nemzetbiztonsági doktrína** (spanyolul *doctrina de seguridad nacional*) hidegháborús logikája szerint a vidéki lakosságot potenciális „belső ellenségnek” tekintette. A bevonulást tömeges letartóztatások, kínzások, kényszereltűnések és soron kívüli kivégzések kísérték. A hadsereg a Szenderó elleni harcot a lakosság „elszigetelésére” és „megtisztítására” építette, ami az erőszak gyors eszkalációjához vezetett.

16.3.3 Az állami erőszak és a konfliktus kiterjedése: 1983–1986

A konfliktus egyik emblematikus eseménye az **Uchuraccay-mészárlás** volt 1983 januárjában. Nyolc limai újságírót és kísérőiket Ayacucho hegyvidékén meggyilkoltak; a holttesteket a hadsereg által ellenőrzött területen találták meg. Az eset körülményei vitatottak: a hivatalos vizsgálat kezdetben a helyi paraszti közösség tagjait tette felelőssé, akik állításuk szerint összetévesztették az újságírókat a felkelőkkel, de a hadsereg jelenléte és a kommunikációs csatornák szerepe miatt sok megfigyelő állami felelősséget is felvetett. Az ügyben készült bírósági és újságírói beszámolók ellentmondásosak, és a felelősség megoszlása mindmáig a perui emlékezetpolitika egyik vitapontja.

A hadsereg ellenfelkelő hadjárata során több tömeggyilkosságot követett el. Az **Accomarca-mészárlás** (1985. augusztus) és a **Cayara-mészárlás** (1988. május) során katonai egységek több tucatnyi, főként nőből és gyermekből álló civil lakost öltek meg, gyakran azután, hogy a Szenderóval való feltételezett együttműködéssel vádolták őket. A tömegsírok, a kényszereltűnések és a kínzások rendszeressé váltak; a hadsereg mellett a rendőrség és a későbbiekben a vidéki önvédelmi bizottságok is követtek el jogsértéseket. A felelősség pontos megoszlása a források hiányossága miatt csak becsülhető.

A mozgalom eközben a városi gerillaharc taktikáját is alkalmazta. 1986 júniusában a limai **Lurigancho**, a callaói **El Frontón** és a Santa Bárbara börtönökben fogva tartott Szenderó-tagok lázadást robbantottak ki. A hadsereg a lázadásokat katonai erővel verte le; több száz fogoly halt meg, köztük olyanok is, akik a harcok után megadták volna magukat. A túlélők és az emberi jogi szervezetek szerint a hadsereg soron kívüli kivégzéseket hajtott végre; az állami jelentések a lázadók ellenállását emelték ki. Az ügyben később bírósági eljárások indultak, de a teljes felelősségre vonás elmaradt.

16.3.4 A vidéki társadalom két tűz között

A belső háború legsúlyosabb terheit a vidéki, többségében quechua vagy más őslakos nyelvű lakosság viselte. A hadsereg ellenőrző pontokat állított fel, falvakat telepített ki, és a lakosokat gyakran kollektíven gyanúsította; a Szenderó pedig a „népi igazságszolgáltatás” nevében hajtott végre kivégzéseket, toborzott gyermekkatonákat és rombolt szét közösségi szervezeteket. A két fél közötti választás gyakran nem meggyőződés, hanem túlélési kényszer kérdése volt. A paraszti közösségek egy része **rondas campesinas** (paraszti járőrök) vagy a hadsereg által szervezett **Comités de Autodefensa** (önvédelmi bizottságok) formájában maga is felfegyverkezett. Ezek a csoportok egyes helyeken hatékonyan védték a falvakat a Szenderó támadásaitól, máshol viszont maguk is részt vettek az erőszakban, és a hadsereg oldalán civileket gyilkoltak.

A nők elleni szexuális erőszak a konfliktus egyik legkevésbé dokumentált, de rendszerszerű jelensége volt. A túlélők beszámolói szerint mind a katonai erők, mind a Szenderó fegyveresei követtek el nemi erőszakot; a nőket gyakran a férfiakhoz fűződő kapcsolatuk miatt büntették, vagy éppen a közösség megfélemlítésére használták fel. A nők aránya a konfliktus későbbi szakaszában nőtt az áldozatok között, és a belső menekültek többsége nő és gyermek volt. A szexuális erőszak ügye csak az 1990-es évek végén, elsősorban az emberi jogi szervezetek és a későbbi igazságügyi bizottság munkája nyomán került be a nyilvános vitába.

A háború elől százezrek menekültek a városokba, különösen Limába, vagy az ország más régióiba. A **belső menekültek** (spanyolul *desplazados internos*) száma a becslések szerint több százezerre tehető; a pontos számot a regisztráció hiányossága miatt nem ismerjük. A menekülés szétzilálta a hagyományos közösségi szervezeteket, a mezőgazdasági termelést és a családi hálózatokat, és a városi nyomornegyedekbe szorult vidéki lakosság a későbbi évtizedek társadalmi feszültségeinek egyik forrásává vált.

16.3.5 Gazdasági összeomlás és a politikai rendszer válsága

A fegyveres konfliktus nem választható el az 1980-as évek perui gazdasági összeomlásától. A Belaúnde-kormány alatt az adósságválság, az infláció és a reálbérek zuhanása egyaránt sújtotta a városi és vidéki szegényeket. Alan García elnök (1985–1990) populista gazdaságpolitikája – az adósságszolgálat korlátozása, az állami kiadások növelése – rövid ideig növekedést hozott, de 1987–1990 között hiperinfláció, áruhiány és a fizetőeszköz összeomlása követte. A gazdasági nyomor és az állami szolgáltatások szétesése tovább növelte a Szenderó toborzóbázisát, miközben a hadsereg költségvetése és a biztonsági kiadások elszívták a szociális forrásokat.

A kábítószer-gazdaság is összefonódott a konfliktussal. A **Huallaga-völgyben** (Alto Huallaga) a kokain előállításához használt kokacserje-termesztés az 1980-as években jelentős jövedelemforrássá vált. A Szenderó ebben a térségben „forradalmi adót” szedett a termelőktől és a kábítószer-kereskedőktől, és védelmet nyújtott a rendőri akciókkal szemben. A mozgalom és a kábítószer-kereskedelem kapcsolata a szakirodalomban vitatott: egyes kutatók szerint a Szenderó elvi alapon elutasította a kábítószer-fogyasztást, de a gyakorlatban együttműködött a termelőkkel; mások szerint a kapcsolat mélyebb, szervezeti jellegű volt. A drogtermelésből származó jövedelem mindenesetre hozzájárult a fegyveres szervezet működéséhez, és a régióban a konfliktus a kábítószer-ellenes katonai akciókkal is összefonódott.

A városi erőszak csúcspontja az 1992. július 16-i **Tarata utcai robbantás** volt Limában: a Szenderó autóba rejtett robbanószerkezete a polgári lakosság körében okozott tömeges halált és sebesülést. A merénylet a mozgalom azon taktikájának része volt, hogy a fővárosban is félelmet keltsen, és megmutassa, hogy az állam nem képes megvédeni a lakosságot. A robbantás dokumentált tény, de a pontos áldozatszám és a támadás stratégiai értelmezése vitatott.

16.3.6 A Fujimori-korszak: autogolpe, Guzmán elfogása és a halálosztagok

Az 1990-es választáson **Alberto Fujimori** mérnök, politikai kívülálló győzött. Kormánya azonnal gazdasági sokkterápiát hajtott végre: az árak liberalizálása, a valuta leértékelése, az állami vállalatok privatizációja és a szociális kiadások visszafogása. A gazdasági stabilizáció az 1990-es évek közepére csökkentette a hiperinflációt, de a vidéki és városi szegények körében a társadalmi költségek magasak maradtak.

Fujimori 1992. április 5-én **önpuccsot** (spanyolul *autogolpe*) hajtott végre: feloszlatta a kongresszust, felfüggesztette az alkotmányos garanciákat, és a bírói hatalmat a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá vonta. A lépést a politikai elit iránti csalódottsággal és a Szenderó elleni hatékonyabb fellépés szükségességével indokolta. Az önpuccs a hidegháborús Latin-Amerika egyik jellegzetes „puha” autoriter fordulata volt: formálisan megtartotta a választási kereteket, de a hatalmi ágak közötti fékeket és ellensúlyokat felszámolta.

1992. szeptember 12-én a **GEIN** (*Grupo Especial de Inteligencia*, a nemzeti rendőrség hírszerzési csoportja) Limában elfogta **Abimael Guzmánt**. Az elfogás dokumentált tény, és a Szenderó számára stratégiai vereséget jelentett: a mozgalom ideológiai és szervezeti központja összeomlott. Guzmán 1993-ban televíziós nyilatkozatban békét kért, és a fegyveres harc felfüggesztésére szólított fel; a szervezet azonban frakciókra szakadt, és a **Proseguir** nevű harcos szárny folytatta a támadásokat, elsősorban a koka-termelő VRAEM-régióban (a *Valle de los ríos Apurímac, Ene y Mantaro* térsége). A Szenderó tehát nem szűnt meg teljesen, de országos katonai-politikai veszélyt már nem jelentett.

A Fujimori-kormány emberi jogi mérlege súlyosan terhelt. A titkosszolgálatokhoz kötődő **Grupo Colina** nevű halálosztag 1991. november 3-án a **Barrios Altos** nevű limai negyedben 15 embert ölt meg egy házibuli közben, köztük egy gyermeket. 1992. július 18-án a **La Cantuta** egyetem kilenc hallgatóját és egy professzorát rabolta el és gyilkolta meg a csoport. Mindkét eset bizonyítottan állami kötődésű volt; a későbbi bírósági eljárásokban a Grupo Colina tagjait és vezetőit, valamint a politikai felelősöket is elítélték. Az ügyek azt mutatják, hogy a demokratikus intézmények nélkül a „terrorizmus elleni harc” maga is terrorisztikus módszerekhez vezetett.

A Fujimori-kormány másik vitatott programja az 1996–2000 közötti **kényszersterilizációs kampány** volt. A program keretében vidéki, főként quechua nyelvű nők tízezreit sterilizálták, sok esetben nem megfelelő tájékoztatás vagy kifejezett kényszer mellett. A számok és a kényszer mértéke vitatott; emberi jogi szervezetek és későbbi bírósági dokumentumok szerint a program rendszerszerű jogsértéseket hordozott. Az ügy a perui nők és az őslakos közösségek elleni állami erőszak egyik szimbólumává vált, de a teljes felelősségre vonás a 2020-as évekig is hiányos.

16.3.7 A konfliktus lezárása, a CVR és az emlékezet

A fegyveres konfliktus hivatalos lezárása és a felelősségre vonás folyamata csak a Fujimori-rezsim bukása után kezdődhetett el. 2001-ben az ideiglenes kormány létrehozta az **Igazság és Megbékélés Bizottságot** (*Comisión de la Verdad y Reconciliación*, **CVR**), amely 2003-ban tette közzé zárójelentését. A bizottság elnöke Salomón Lerner Febres volt. A jelentés a konfliktus 1980–2000 közötti időszakára vonatkozóan **69 280 halottat vagy eltűntet becsült**, és hangsúlyozta, hogy ez statisztikai becslés, amely a tényleges számot alulbecsülheti. A CVR szerint a felelősség körülbelül 46 százaléka a Sendero Luminosót, körülbelül 30 százaléka az állami erőket és a velük együttműködő önvédelmi bizottságokat terheli, a fennmaradó rész más szereplőkhöz vagy nem azonosított elkövetőkhöz köthető. Ezek az arányok tudományos becslések, és a szakirodalomban vitatott, hogy az állami felelősség aránya valójában nem volt-e

magasabb, illetve hogy a CVR kategóriái mennyire képesek megragadni a helyi erőszak összetett dinamikáját.

A CVR azt is megállapította, hogy az áldozatok túlnyomó többsége vidéki, szegény, quechua vagy más őslakos nyelvű lakosságból került ki, és hogy a nők elleni erőszak a konfliktus egyik aluldokumentált dimenziója volt. A jelentés a konfliktust „belső háborúnak” nevezte, és azt javasolta, hogy az állam ismerje el felelősségét, biztosítson jóvátételt az áldozatoknak, és vonja felelősségre az elkövetőket. A CVR ajánlásainak végrehajtása csak részben valósult meg.

A büntető igazságszolgáltatás terén az egyik legfontosabb fejlemény Alberto Fujimori kiadatása és 2009-es elítélése volt emberiesség elleni bűncselekmények miatt; később további ítéletek születtek a Barrios Altos és La Cantuta ügyekben. A katonai elkövetők elleni perek azonban lassan haladtak, és a hadsereg belső ellenállása, valamint a politikai akarat hiánya miatt sok eset elakadt. A Szenderó túlélő vezetői közül Guzmán börtönben halt meg 2021-ben; a mozgalom maradványai a VRAEM-régióban a kábítószer-gazdasággal összefonódva a 2020-as években is jelen voltak, de országos katonai jelentőségüket elvesztették.

Az emlékezetpolitikában a konfliktus mindmáig megosztó. A **terruco** (a „terrorista” szó perui becsmérlő alakja) kifejezést a politikai vita során gyakran használják a baloldali kritikusok megbélyegzésére, ami elmossa a határt a fegyveres felkelők és a demokratikus ellenzék között. Az áldozatok elismerése, a tömegsírok feltárása és az iskolai történelemtanítás kérdései a 2020-as években is aktuálisak. A CVR munkája nyomán a perui társadalomban kialakult egy törékeny konszenzus arról, hogy a fegyveres konfliktus nem redukálható egyetlen fél bűnére, de a politikai elit egy része továbbra is vitatja az állami felelősség terjedelmét, és a hadsereg szerepének kritikus bemutatását támadja.

16.3.8 Források és bizonytalanságok

A perui belső háború történetének elsődleges forrásai közé tartoznak a **CVR zárójelentése** (2003), amely meghallgatások ezrein, levéltári dokumentumokon és statisztikai becsléseken alapul; a bírósági ítéletek, különösen a Fujimori- és Grupo Colina-perek; az emberi jogi szervezetek – például a **Coordinadora Nacional de Derechos Humanos**, az Amnesty International és a Human Rights Watch – éves jelentései; korabeli újságcikkek, fényképek és televíziós felvételek; valamint a túlélők, eltűntek hozzátartozói és egykori fegyveresek vallomásai. A Szenderó saját dokumentumai – röplapok, belső körlevelek, Guzmán beszédei – a mozgalom önértelmezésének forrásai, de propagandisztikus jellegük miatt kritikával kezelendők.

A másodlagos szakirodalomban alapművek Carlos Iván Degregori, Gustavo Gorriti, Steve Stern, Cynthia McClintock és mások munkái. A kutatás fő bizonytalanságai: az áldozatok pontos száma (a CVR becslése 69 280, de a tényleges szám magasabb lehet); a felelősség megoszlása a Szenderó, az állami erők és a helyi szereplők között; a szexuális erőszak és a kényszersterilizáció mértéke; a hadsereg belső parancsnoki láncolatának felelőssége; valamint a Szenderó és a kábítószer-kereskedelem kapcsolatának jellege. A paramilitáris csoportok állami irányításának mértéke ugyancsak vitatott: egyes kutatók szerint a Grupo Colina közvetlen állami utasításra működött, mások szerint a titkosszolgálatok autonóm szárnya volt, bár a politikai felelősséget a bíróságok utóbb megállapították.

Vitatott értelmezési kérdés a „kétoldalú erőszak” keretezése: a CVR ezt a kategóriát használta, de egyes emberi jogi szervezetek szerint ez relativizálja az állami erőszakot, míg a másik oldal szerint a Szenderó elsődleges felelősségét csökkenti. Az sem teljesen eldöntött, hogy a konfliktus „népirtásnak” tekinthető-e egyes őslakos közösségekkel szemben; a jogi és történeti álláspontok eltérnek. A Fujimori-korszak megítélése ugyancsak megosztott: egyesek a gazdasági stabilizáció és

a Szenderó legyőzése miatt pozitívan értékelik, mások az emberi jogi jogsértések és a demokratikus intézmények lerombolása miatt elítélik.

Az alfejezet állításai közül a Chuschi-i akció, a Guzmán-elfogás, az önpuccs, a Barrios Altos és La Cantuta eseményei dokumentált tények. Az áldozatszámok, a felelősségi arányok és a kényszersterilizációk száma becslések, illetve vitatott adatok. A CVR jelentése a perui állam megbízásából készült, ezért elsődleges forrásként hiteles, de nem tekinthető semlegesnek: létrehozása politikai kompromisszum eredménye volt, és megállapításait a későbbi kormányok nem mindig hajtották végre.

16.3.9 Rövid összefoglaló

- A Sendero Luminoso (PCP-SL) Abimael Guzmán vezetésével az 1970 körüli években jött létre Ayacuchóban, maoista „népi háborút” hirdetett, és 1980. május 17-én Chuschiban szavazóládák elégetésével kezdte meg fegyveres akcióit.
- A konfliktus 1980 és 2000 között legalább 69 280 halottat és eltűntet követelt a CVR 2003-as becslése szerint; a tényleges szám ennél magasabb lehet.
- A hadsereg 1982 végétől nemzetbiztonsági doktrína alapján harcolt, és tömeges letartóztatásokat, kínzásokat, kényszereltűnéseket és tömeggyilkosságokat követett el; a Szenderó „népbíróságokat”, kivégzéseket és városi robbantásokat hajtott végre.
- A vidéki, főként quechua nyelvű lakosság két tűz közé került; a nők elleni szexuális erőszak rendszerszerű volt, és százezrek váltak belső menekültté.
- Az 1980-as évek gazdasági hiperinflációja és a kokain-termelés a Huallaga-völgyben összefonódott a fegyveres konfliktussal.
- Alberto Fujimori 1992-es önpuccsa felszámolta a demokratikus fékeket; a Grupo Colina halálosztag Barrios Altos (1991) és La Cantuta (1992) mészárlásaiért állami felelősség bizonyítható.
- Guzmán 1992. szeptemberi elfogása stratégiailag megtörte a Szenderót, de a VRAEM-régióban a mozgalom maradványai a 2020-as évekig jelen maradtak.
- A CVR a felelősség megoszlását becsülte, és az áldozatok többsége vidéki, szegény, őslakos nyelvű volt; az igazságszolgáltatás részleges maradt, az emlékezetpolitika pedig mindmáig vitatott.

16.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen ideológiai és társadalmi okokkal magyarázható a Sendero Luminoso megjelenése Ayacuchóban, és miért nem tekinthető a mozgalom a demokratikus baloldal részének?
2. Hasonlítsa össze a Szenderó és a perui állami erők erőszakalkalmazási módszereit, és mutassa be, miért került a vidéki lakosság „két tűz közé”.
3. Milyen szerepet játszott a CVR az áldozatszámok becslésében, a felelősség megosztásában és a nők, illetve az őslakos lakosság elleni erőszak láthatóvá tételében?
4. Mi volt a Fujimori-kormány autoriter fordulatának (autogolpe) jelentősége a konfliktus utolsó szakaszában, és milyen emberi jogi jogsértések kötődtek a Grupo Colina tevékenységéhez?
5. Miért maradt a belső háború emlékezete a 2020-as években is vitatott Peruban, és milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a „terruco” kifejezéshez vagy a CVR ajánlásaihoz?

16.4 Fujimori, korrupció és a demokratizálódás

Peru 1990 és 2001 közötti története a 20. század végi latin-amerikai átmenetek egyik legellentmondásosabb esete: piaci reformok, gerillaellenes hadjárat, a demokratikus intézmények leépítése és rendszerszintű korrupció kapcsolódott össze egyetlen politikai ciklusban. Az 1980-as évek végére az ország egyszerre szenvedett hiperinflációtól, a **Sendero Luminoso** (Fényes Ösvény) nevű maoista gerillaszervezet fegyveres felkelésétől és a hagyományos pártrendszer hitelvesztésétől. Alberto Fujimori elnöksége ebből a válságból indult, és 2000-es bukásáig alapvetően átalakította a perui állam és gazdaság szerkezetét, ugyanakkor a demokratikus intézmények olyan mértékű leépítését hozta, amelynek jogi és emlékezetpolitikai következményei a jelenkorig hatnak. Ez az alfejezet az 1990-es választástól a 2001-es demokratikus átmenetig követi nyomon az eseményeket, és bemutatja, hogyan vált a „perui csoda” a tekintélyelvű kormányzás és a korrupció szinonimájává.

16.4.1 Az 1990-es választás: a rendszer válsága és a „kívülálló” győzelme

Az 1990-es elnökválasztásra az ország mély gazdasági és biztonsági válságban volt. Az előző kormányzat, Alan García (1985–1990) alatt a hiperinfláció 1988–1990 között háromjegyűre, egyes hónapokban négyjegyűre emelkedett; a nemzeti valuta, az inti értéke drámaian zuhant. A **Sendero Luminoso** a belső háborúról szóló alfejezetben tárgyalt terjeszkedése miatt a hadsereg szükségállapotot tartott fenn az ország jelentős részén, és mind a gerillák, mind az állami erők részéről súlyos emberi jogi jogsértések történtek. A hagyományos pártok – az **APRA** (Alianza Popular Revolucionaria Americana) és a jobbközép **Acción Popular** – támogatottsága összeomlott, mivel egyik sem tudott hiteles választ adni a válságra.

A választási küzdelem két jelölt között dőlt el. A **FREDEMO** (Frente Democrático) koalíció színeiben induló író, Mario Vargas Llosa a piaci reformok radikális programját hirdette, és a városi középosztály, valamint az üzleti elit támogatását élvezte. Vele szemben a mérnökből lett egyetemi rektor, **Alberto Fujimori** a **Cambio 90** nevű, frissen alapított mozgalom jelöltjeként a „kívülálló” szerepét játszotta: elutasította a hagyományos pártokat, és azt ígérte, hogy a szegényebb rétegek, a vidéki parasztság és az informális szektor érdekeit képviseli. Az első fordulóban Vargas Llosa végzett az élen, de a második fordulóban Fujimori a szavazatok többségét szerezte meg – a hivatalos választási eredmények szerint –, ami a politikai elemzők szerint a szegényebb városi és vidéki szavazók tiltakozását fejezte ki a hagyományos elittel szemben. A pontos százalékos arányok forrásonként kissé eltérhetnek, de a tendencia egyértelmű: Fujimori győzelme a perui pártrendszer addigi szerkezetének felbomlását jelezte.

16.4.2 A gazdasági sokk és a szerkezeti reformok

Fujimori hivatalba lépése után, 1990 augusztusában hirdette meg azt a stabilizációs csomagot, amelyet a sajtó hamarosan **Fujishock** néven kezdett emlegetni. A program radikális árszabadítást, a valuta leértékelését, a szubvenciók leépítését és a közkiadások drasztikus csökkentését foglalta magában. A cél a hiperinfláció megfékezése és a makrogazdasági stabilitás helyreállítása volt. A lépés rövid távon sokkolta a lakosságot: az alapvető élelmiszerek és üzemanyag ára ugrásszerűen megnőtt, és a reálbérek csökkentek. Ugyanakkor a hiperinfláció valóban visszaszorult, és az évtized közepére a gazdaság növekedési pályára állt.

A stabilizációt **szerkezeti reformok** követték, amelyeket a nemzetközi pénzügyi intézmények – az IMF és a Világbank – támogattak, és amelyek a **piaci liberalizáció** logikáját követték. Az állami vállalatok jelentős részét privatizálták, a kereskedelmet liberalizálták, a pénzügyi szektort megnyitották, és a munkaerőpiacot rugalmasabbá tették. A reformok következtében

a gazdasági mutatók javultak: az infláció alacsony szintre süllyedt, a külföldi tőke beáramlott, és a bányászat, valamint a halászat exportja fellendült. A növekedés azonban egyenlőtlenül oszlott el. A szegénységi mutatók magasak maradtak, a vidéki területek – különösen az Andok régiói – elhanyagoltak voltak, és az informális gazdaság tovább növekedett. A kortárs kritikusok a reformokat **neoliberális** politikaként bírálták, ami a korszakban éles ideológiai vita tárgya volt; a támogatók viszont a gazdasági racionalitást és a nemzetközi hitelességet hangsúlyozták. A szöveg ezt a vitát nem kívánja eldönteni, de rögzíti, hogy a gazdasági siker és a társadalmi költségek közötti feszültség a Fujimori-korszak egyik központi ellentmondása volt.

16.4.3 A belső háború lezárása és az erőszak ára

A gazdasági reformokkal párhuzamosan a kormányzat katonai és hírszerzési eszközökkel lépett fel a **Sendero Luminoso** ellen. A hadsereg és a rendőrség mellett a kormány támogatta a **rondas campesinas** (paraszti önvédelmi járőrök) tevékenységét, amelyek számos vidéki közösségben a gerillák elleni védekezés intézményesült formájává váltak. A stratégia része volt a hírszerzési műveletek fokozása is, amelynek csúcspontjaként 1992 szeptemberében Limában elfogták **Abimael Guzmánt**, a Sendero Luminoso alapítóját és ideológiai vezetőjét. Guzmán elfogása dokumentált esemény, és a szervezet működési képességének látványos hanyatlását indította el; a gerillaerők létszáma és aktivitása az évtized közepére jelentősen visszaesett.

A katonai siker azonban súlyos emberi jogi jogsértésekkel járt. A **Grupo Colina** nevű, az állami erőkhöz köthető félkatonai egység – amelyet későbbi bírósági eljárások dokumentáltak – több tömeggyilkosságot követett el. Az 1991-es **Barrios Altos**-mészárlás és az 1992-es **La Cantuta**-mészárlás során civileket, köztük egyetemi hallgatókat öltek meg, mert azokat a gerillákkal való együttműködéssel gyanúsították. Az áldozatok pontos száma a bírósági ítéletekben és a későbbi **Igazság és Megbékélés Bizottság** (Comisión de la Verdad y Reconciliación, CVR) jelentésében szerepel, de a teljes belső háborús áldozatszám becslés, és nagy bizonytalanságot hordoz. A CVR 2003-as jelentése – amelyet már a demokratikus átmenet után készítettek – mintegy 69 ezer halottat és eltűntet becsült az 1980 és 2000 közötti időszakra, de ez a szám módszertani viták tárgya, és a valós áldozatszám ennél magasabb vagy alacsonyabb is lehet. Fontos, hogy az állami erők által elkövetett jogsértéseket ne mossuk össze a gerillák terrorcselekményeivel: mindkettő dokumentált, de a felelősségi viszonyok és a jogi következmények eltérőek.

16.4.4 Az 1992-es önpuccs és az 1993-as alkotmány

A gazdasági reformok és a terrorellenes intézkedések ütemét a kormányzat szerint a kongresszus és a bíróságok akadályozták. Ebben a helyzetben 1992. április 5-én Fujimori **önpuccsot** (spanyolul *autogolpe*) hajtott végre: feloszlatta a kongresszust, felfüggesztette az 1979-es alkotmányt, és átvette a bíróságok ellenőrzését. A lépést a kormány a „nemzeti újjáépítés” szükségességével indokolta, és a lakosság egy része támogatta, mivel a hagyományos politikai osztályt tartotta a válság fő felelősének. A nemzetközi közösség – köztük az **Amerikai Államok Szervezete** (OAS) – azonban elítélte az önpuccsot, és nyomást gyakorolt a demokratikus intézmények helyreállítása érdekében.

A bel- és külföldi nyomás hatására a kormány választásokat írt ki egy **alkotmányozó gyűlésre**, amely 1993-ban új alkotmányt fogadott el. Az 1993-as alkotmány – amelyet népszavazás erősített meg – jelentősen megerősítette az elnöki hatalmat, lehetővé tette az elnök azonnali újraválasztását, és csökkentette a törvényhozás ellenőrző szerepét. A dokumentum szövege közjogi értelemben dokumentált forrás, de az alkotmány elfogadásának körülményei és tartalma máig vitatott: egyes értelmezések szerint a szükségállapot kezelésének eszköze volt, mások szerint a demokrácia tartós

leépítésének alapja. A szakirodalomban mindkét álláspont jelen van, és a vita összekapcsolódik a Fujimori-korszak általános megítélésével.

16.4.5 A fujimorizmus második szakasza: siker és autoriter fordulat

Az 1993-as alkotmány alapján megtartott 1995-ös elnökválasztáson Fujimori újraválasztást nyert, és pártja, a **Cambio 90–Nueva Mayoría** szövetség a kongresszusban abszolút többséget szerzett. A gazdasági növekedés folytatódott, a biztonsági helyzet javult, és a kormányzat a nemzetközi közösség előtt a „perui csoda" képét mutatta. Ugyanakkor a hatalom gyakorlása egyre inkább a formális demokratikus keretek kiüresítésére épült. A bíróságok és a választási szervek függetlensége csorbult, a média egy részét a kormányzat befolyásolta, a kongresszus pedig gyakran a végrehajtó hatalom eszközeként működött.

A rendszer kulcsszereplője **Vladimiro Montesinos**, a **Nemzeti Hírszerző Szolgálat** (*Servicio de Inteligencia Nacional*, SIN) vezetője lett, aki a katonai és civil szférában egyaránt kiterjedt befolyási hálózatot épített ki. Montesinos tevékenysége a későbbi bírósági eljárások és oknyomozó újságírás szerint magában foglalta politikusok, bírák, katonatisztek és médiatulajdonosok megvesztegetését, zsarolását, valamint az állami szerződésekből származó korrupciós bevételek rendszerbe szervezését. A politikatudományi szakirodalom a Fujimori-kormányzatot gyakran **választási autoritarizmusként** vagy **delegatív demokráciaként** írja le, jelezve, hogy a választások formálisan megtörténtek, de a hatalommegosztás és a jogállami kontroll súlyosan sérült. Ezek a fogalmak elemzői kategóriák, nem a kortársak önmeghatározásai, és használatuk vitatott.

16.4.6 A 2000-es választási válság és a vladivideos-botrány

Fujimori az 1993-as alkotmány által lehetővé tett módon harmadik ciklusra törekedett a 2000-es elnökválasztáson. Az ellenzék fő jelöltje **Alejandro Toledo**, közgazdász volt, aki a demokratikus intézmények helyreállítását és a korrupció felszámolását ígérte. Az első forduló eredménye erősen vitatott volt: a nemzetközi megfigyelők és az ellenzék széles körű választási csalásra hivatkozott, és Toledo a második forduló előtt visszalépett, arra szólítva fel híveit, hogy bojkottálják a szavazást. A második fordulót ennek ellenére megtartották, és Fujimori győzelmét hirdették ki, de a legitimitását a bel- és külföldi szereplők jelentős része nem ismerte el.

A rezsim sorsát végül egy kiszivárgott videó pecsételte meg. 2000 szeptemberében nyilvánosságra került egy felvétel, amelyen Montesinos látható, amint pénzt ad át egy ellenzéki kongresszusi képviselőnek, hogy az csatlakozzon a kormánypárthoz. A **vladivideos** néven elhíresült botrány gyorsan szétzilálta a hatalmi hálózatot: a kormányzat támogatottsága összeomlott, a hadsereg egy része elhatárolódott, és a nemzetközi nyomás is felerősödött. Fujimori előbb bejelentette, hogy új választásokat ír ki, majd 2000 novemberében egy nemzetközi csúcstalálkozó ürügyén Japánba utazott, és onnan faxon nyújtotta be lemondását. A kongresszus azonban nem fogadta el a lemondást, hanem „erkölcsi alkalmatlanság" (*incapacidad moral*) miatt eltávolította hivatalából. Ez a jogi aktus dokumentált, de a lemondás és az eltávolítás párhuzamos eljárása miatt a pontos alkotmányjogi helyzet máig vitatott.

16.4.7 Az átmenet: Paniagua ideiglenes kormánya és a 2001-es választások

A kongresszus elnöke, **Valentín Paniagua** lett az ideiglenes államfő, és kormánya – amelyet széles körű politikai konszenzus támogatott – elsődleges feladatának a demokratikus intézmények

helyreállítását, a korrupció kivizsgálását és a választások előkészítését tekintette. A Paniagua-kormányzat hozta létre 2001-ben az **Igazság és Megbékélés Bizottságot** (CVR), amelynek feladata a belső háború emberi jogi jogsértéseinek feltárása és dokumentálása lett. A CVR jelentése később, 2003-ban készült el, és a perui társadalom egyik legfontosabb, bár vitatott forrásává vált az 1980–2000 közötti erőszak értelmezésében.

A 2001-es elnökválasztást **Alejandro Toledo** nyerte, ami formálisan lezárta a közvetlen átmenetet. A demokratikus konszolidáció azonban korántsem volt teljes. A korrupciós hálózatok felszámolása évekig tartott, a bírósági eljárások – köztük Fujimori és Montesinos pere – csak később, részben nemzetközi jogsegéllyel valósultak meg. A **fujimorizmus** politikai erőként tovább élt: Fujimori később, 2005-ben Chilében letartóztatásba került, 2007-ben kiadták Perunak, és 2009-ben emberi jogi bűnök miatt 25 év börtönbüntetésre ítélték; Montesinos ugyancsak többszörös ítéletet kapott. Ezek az ítéletek jogi értelemben dokumentált tények, de a politikai és társadalmi megítélésük máig megosztott, amint azt a Diktatúrák, erőszak és emlékezet című fejezet tárgyalja.

16.4.8 Vita és örökség: a fujimorizmus értékelése

A Fujimori-korszak megítélése a perui közélet és a nemzetközi szakirodalom egyik legélesebb vitája. A támogatók – és a lakosság egy része – a gazdasági stabilizációt, a hiperinfláció leküzdését és a Sendero Luminoso elleni fellépést hangsúlyozzák, és a korszakot a nemzeti válságból való kilábalásként értelmezik. A kritikusok – köztük számos történész, politológus és emberi jogi szervezet – viszont a demokratikus intézmények leépítését, a korrupció rendszerszintűvé válását és az állami erők által elkövetett emberi jogi jogsértéseket emelik ki, és a fujimorizmust tekintélyelvű kormányzásként írják le. A tudományos konszenzus inkább az utóbbi értelmezést támogatja, de a társadalomtudományi vitában az ellenérvek is komoly súllyal jelennek meg. A 2000–2001-es átmenet tanulsága éppen az, hogy a demokratikus intézmények formális helyreállítása nem jelenti automatikusan a korábbi hatalmi gyakorlatok megszűnését; a korrupció, a gyenge jogállamiság és a társadalmi egyenlőtlenség öröksége tovább hatott, és a jelenkori Peru politikai folyamatait is befolyásolta Peru ma című fejezet.

16.4.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődlegesen a hivatalos választási jegyzőkönyvekre, törvényekre, rendeletekre, bírósági ítéletekre, a CVR jelentésére, valamint a korszak újságcikkeire és oknyomozó riportjaira támaszkodik. A másodlagos irodalom elsősorban politikatudományi és történeti munkákból áll, amelyek eltérően értékelik a gazdasági reformok hatásait, az önpuccs jellegét és a demokratikus átmenet sikerességét. A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- A belső háború teljes áldozatszáma becslés, és a CVR módszertana vitatott; a pontos szám soha nem lesz ismert.
- A gazdasági mutatók – például a szegénységi ráta, a jövedelmi egyenlőtlenség – forrásonként és módszertantól függően eltérnek, ezért a szöveg kerüli a pontatlan statisztikákat.
- A választási csalás mértékének pontos meghatározása a 2000-es elnökválasztáson nehéz, mivel a hivatalos adatok hitelessége erősen kétségbe vonható.
- A korrupciós hálózat teljes kiterjedése máig nem ismert; a bírósági eljárások során feltárt esetek a teljes jelenségnek csak egy részét dokumentálják.
- Fujimori személyes felelősségét a bíróságok megállapították, de a politikai vita arról, hogy a korszak egésze mennyiben volt egyéni döntés vagy rendszerszintű jelenség, továbbra is nyitott.

Az itt közölt adatok – például az önpuccs dátuma, a választási évek, a főbb események sorrendje – dokumentált tények, de a szövegben szereplő értelmezések a szakirodalmi vita részei, és nem tekinthetők lezárt tudományos igazságnak. A könyv lezárásakor (2026) a perui igazságszolgáltatás egyes, a Fujimori-korszakhoz kapcsolódó eljárásai még folyamatban lehetnek.

16.4.10 Rövid összefoglaló

- Az 1990-es választás a hagyományos pártrendszer szétesését és egy „kívülálló” jelölt, Alberto Fujimori győzelmét hozta a mély gazdasági és biztonsági válság idején.
- A **Fujishock** és a piaci szerkezeti reformok megfékezték a hiperinflációt és beindították a növekedést, de súlyos társadalmi költségekkel és növekvő egyenlőtlenséggel jártak.
- A Sendero Luminoso elleni katonai fellépés – különösen Abimael Guzmán 1992-es elfogása – hozzájárult a gerillák visszaszorulásához, de az állami erők által elkövetett emberi jogi jogsértések (Barrios Altos, La Cantuta) súlyos árat jelentettek.
- Az 1992-es **önpuccs** feloszlatta a kongresszust és felfüggesztette az alkotmányt; az 1993-as alkotmány centralizálta a hatalmat és lehetővé tette az elnök újraválasztását.
- A fujimorizmus a gazdasági siker és a tekintélyelvű kormányzás keveréke volt, amelyben Vladimiro Montesinos hírszerzési hálózata rendszerszintű korrupciót működtetett.
- A 2000-es választási csalás és a **vladivideos** botrány a rezsim összeomlásához vezetett; Fujimori Japánból nyújtotta be lemondását, de a kongresszus eltávolította hivatalából.
- Valentín Paniagua ideiglenes kormánya létrehozta a CVR-t és előkészítette a 2001-es választásokat, amelyeken Alejandro Toledo győzött, de a demokratikus konszolidáció korlátai fennmaradtak.
- A Fujimori-korszak megítélése éles vita tárgya: a gazdasági stabilitás és a terrorizmus elleni harc támogatói szemben állnak az emberi jogi jogsértések és a korrupció kritikusaival.

16.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1990-es és a 2000-es elnökválasztásokat: milyen eltérések mutatkoznak a demokratikus legitimitás, a választási folyamat tisztasága és a nemzetközi megfigyelés tekintetében?
2. Milyen feszültségek voltak a gazdasági stabilizáció és a társadalmi igazságosság között a Fujimori-korszakban, és hogyan értelmezték ezeket a kortárs támogatók és kritikusok?
3. Hogyan illeszkedik az 1992-es önpuccs a dél-amerikai poszt-hidegháborús autoriter gyakorlatok sorába, és miben különbözik a klasszikus katonai diktatúráktól? (Lásd: Diktatúrák, erőszak és emlékezet.)
4. Miért nem tekinthető a 2000–2001-es átmenet egyszerű „visszatérésnek” a demokráciához? Milyen intézményi, társadalmi és gazdasági korlátok maradtak fenn a fujimorizmus örökségeként?
5. Milyen forrástípusok alapján lehet megkülönböztetni a dokumentált tényeket, a becsléseket és a vitatott értelmezéseket a Fujimori-korszak kapcsán? Válasszon ki egy konkrét eseményt (pl. az önpuccs vagy a vladivideos-botrány), és elemezze a róla szóló források jellegét.

17 Peru ma

17.1 A 21. századi Peru gazdasága és társadalma

A 21. század első negyedszázadában Peru egyszerre vált a dél-amerikai kontinens egyik leggyorsabban növekvő gazdaságává és az egyik legélesebb társadalmi ellentmondásokkal küzdő országává. A 2000-es évek elején, Alberto Fujimori rendszerének bukása után az ország a politikai demokratizálódás útjára lépett, miközben a gazdaság a nyersanyagexportra épülő modell mentén szerveződött újjá. A bányászat, a mezőgazdasági export és az építőipar felfutása jelentős állami bevételeket generált, és milliókat emelt ki a szegénységből. Ugyanakkor a növekedés haszna egyenlőtlenül oszlott el, a munkaerőpiac jelentős része továbbra is informális keretek között működött, és a vidéki területeken – különösen az Andokban – a szegénység csökkenése lassabb volt, mint a tengerparti városokban. E fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult Peru gazdasági szerkezete és társadalmi rétegződése a 2000-es évektől napjainkig, és milyen feszültségek kísérték a növekedés időszakát.

17.1.1 A Fujimori-korszak öröksége és a piacgazdasági keretek megszilárdulása

Peru gazdasági berendezkedését a 21. század elején alapvetően meghatározta az 1990-es években lezajlott neoliberális fordulat. Alberto Fujimori elnöksége idején (1990–2000) az állami vállalatok széles körű privatizációja, a kereskedelem liberalizációja és a külföldi befektetések előtti nyitás olyan intézményi kereteket hozott létre, amelyeket a későbbi demokratikus kormányok – Alejandro Toledo (2001–2006), Alan García (2006–2011), Ollanta Humala (2011–2016), Pedro Pablo Kuczynski (2016–2018), Martín Vizcarra (2018–2020), Francisco Sagasti (2020–2021), Pedro Castillo (2021–2022) és Dina Boluarte (2022–) – alapvetően fenntartottak, még ha egyes szakpolitikai területeken módosítottak is rajtuk. Az 1993-as alkotmány a piacgazdaságot, a magántulajdon védelmét és a külföldi befektetések garantálását alkotmányos szintre emelte, ami a befektetői bizalom szempontjából meghatározó maradt.

A 2000-es évek elején a gazdaságpolitika egyik fő célja a makrogazdasági stabilitás helyreállítása és fenntartása volt. Peru ebben az időszakban alacsony inflációt, viszonylag stabil valutaárfolyamot és csökkenő államadósságot mutatott fel. A költségvetési fegyelem és az inflációs célkövetés a központi bank (Banco Central de Reserva del Perú, BCRP) gyakorlatává vált. Ez a makrogazdasági stabilitás hozzájárult ahhoz, hogy Peru a 2000-es években a nemzetközi hitelminősítők szerint befektetési kategóriájú adósi besorolást kapott. Ugyanakkor a stabilitás önmagában nem oldotta meg a társadalmi egyenlőtlenségeket, és a gazdasági szerkezet továbbra is erősen függött a nyersanyagexporttól.

17.1.2 A nyersanyag-boom és a bányászati beruházások

Peru gazdasági növekedésének motorja a 2000-es években elsősorban a bányászat volt. Az ország a világ egyik legnagyobb ezüst-, cink-, ón- és réztermelője, valamint jelentős aranyexportőre. A 2000-es évek közepén a kínai iparosítás és a globális nyersanyagkereslet növekedése – amelyet gyakran a „nyersanyag-szuperciklus” (*commodity supercycle*) kifejezéssel illetnek – drámai mértékben

megemelte a fémek világpiaci árát. A réz ára például 2003 és 2008 között többszörösére nőtt, ami a perui bányavállalatok bevételeit és az állami adóbevételeket is jelentősen növelte.

A bányászati beruházások középpontjában nagy volumenű külszíni és földalatti projektek álltak. Az egyik legismertebb a Cerro Verde bővítése Arequipa térségében, a Las Bambas rézbánya megnyitása Apurímac régióban, valamint a Yanacocha aranybánya működésének fenntartása Cajamarca térségében. A beruházásokhoz külföldi tőke, elsősorban kínai, kanadai, ausztrál és egyesült államokbeli vállalatok érkeztek. A bányászat súlya a GDP-ben a 2000-es években hozzávetőlegesen 10% körül mozgott, de az exportbevételek ennél jóval nagyobb hányadát – egyes években több mint 60%-át – adta. A bányászati jövedelmek egy részét a kormányzat a helyi és regionális önkormányzatokhoz irányította át a bányászati kánon (*canon minero*) nevű mechanizmuson keresztül, amely a termelés helye szerinti régiók számára biztosított forrásokat. A canon rendszer bevételei azonban nagy területi egyenlőtlenségeket tükröztek: a bányarégiókban hirtelen megnövekedett költségvetési források jelentek meg, míg más területek továbbra is szűkös forrásokkal gazdálkodtak.

A bányászat társadalmi és környezeti hatásai folyamatos konfliktusok forrásai voltak. A helyi közösségek gyakran tiltakoztak a földhasználat megváltozása, a vízszennyezés, a por és a nehézfém-kibocsátás miatt. A konfliktusok közül kiemelkedett a Conga-projekt körüli vita Cajamarcában, ahol a helyi lakosok és környezetvédő szervezetek ellenállása miatt a beruházást a 2010-es években felfüggesztették. A társadalmi konfliktusok nyomon követésére szolgáló perui ombudsmani hivatal (Defensoría del Pueblo) rendszeresen publikált jelentéseket, amelyek szerint a bányászati és energiaprojektek körüli viták adják a társadalmi konfliktusok jelentős részét. Ez arra utal, hogy a nyersanyagalapú növekedés nem csupán gazdasági kérdés, hanem a helyi közösségek, a vállalatok és az állam közötti hatalmi viszonyok terepe is.

17.1.3 Gazdasági növekedés és a „perui csoda” értelmezése

A 2000-es és 2010-es években Peru gazdasági növekedési üteme gyakran meghaladta a latin-amerikai átlagot. A világgazdasági válság 2008–2009-ben átmenetileg lefékezte a növekedést, de Peru viszonylag gyorsan talpra állt, és 2010 körül ismét 8% körüli éves GDP-növekedést mutatott fel. A nemzetközi pénzügyi intézmények és a gazdasági elemzők egy része „perui csodaként” (*milagro peruano*) emlegette ezt a teljesítményt, utalva a makrogazdasági stabilitás, a nyitott kereskedelem és a nyersanyagárak együttes hatásaira.

A „csoda” értelmezése azonban vitatott. A GDP növekedése valós, statisztikailag dokumentált jelenség volt, de a növekedés szerkezete és társadalmi hatásai már korántsem egyértelműek. A növekedés jelentős része a kitermelő ágazatokból és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatásokból származott, miközben a feldolgozóipar súlya viszonylag alacsony maradt. A gazdaság diverzifikációja tehát korlátozott volt, és a növekedés érzékeny volt a világpiaci nyersanyagárak ingadozásaira. A 2010-es évek közepétől a nyersanyagárak csökkenésével a növekedési ütem is lelassult, ami megmutatta a modell sebezhetőségét.

A „perui csoda” retorikája emlékezetpolitikai és gazdaságpolitikai vitákba ágyazódott. Egyes politikai szereplők a növekedést a Fujimori-korszak piaci reformjainak kései gyümölcseként értelmezték, míg mások hangsúlyozták, hogy a növekedés hasznai egyenlőtlenül oszlottak el, és a legszegényebb rétegek nem részesültek arányosan a bővülésből. A probléma tehát nem a növekedés ténye, hanem annak minősége és elosztási következményei voltak.

17.1.4 Szegénységcsökkenés és az egyenlőtlenség tartóssága

A 21. század első két évtizedében Peru egyik leglátványosabb társadalmi változása a szegénység csökkenése volt. A hivatalos, az Országos Statisztikai és Informatikai Intézet (Instituto Nacional de Estadística e Informática, INEI) által közölt adatok szerint a szegénységi ráta a 2000-es évek eleji 50% feletti szintről a 2010-es évek végére 20% körüli szintre csökkent. Ez több millió ember kiemelkedését jelentette a szegénységből. A csökkenés a városi és a vidéki területeken egyaránt megfigyelhető volt, de a vidéki szegénység aránya továbbra is több mint kétszerese maradt a városinak.

A szegénységcsökkenés okai között a gazdasági növekedés mellett a szociális programok bővülését szokás említeni. A 2000-es években bevezetett feltételes készpénztranszfer-programok – például a Juntos program, amely vidéki, szegény háztartásoknak nyújtott pénzbeli támogatást a gyermekek iskoláztatásának és egészségügyi ellátásának feltételéhez kötve – hozzájárultak a jövedelmi szegénység csökkentéséhez. Emellett a bányászat és a mezőgazdasági export területén keletkező munkahelyek, valamint a városi építőipar felfutása is növelte a háztartások jövedelmét.

Az egyenlőtlenség csökkenése azonban lassabb és egyenlőtlenebb volt. A Gini-index – a jövedelmi egyenlőtlenség leggyakrabban használt mutatója – a 2000-es évek eleji 0,5 feletti értékről a 2010-es évekre 0,4 körüli értékre csökkent, ami jelentős javulás, de még mindig magas szint. A jövedelmi egyenlőtlenség mellett a területi és etnikai dimenziók is fontosak. Az Andokban élő, nagy részben quechua vagy aymara anyanyelvű lakosság körében a szegénység és az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés mutatói rosszabbak voltak, mint a tengerparti, spanyol anyanyelvű lakosság körében. A nők munkaerőpiaci részvétele növekedett, de a nemek közötti jövedelmi olló fennmaradt, és a nők a háztartási és gondozási munka terheinek nagy részét továbbra is viselték.

17.1.5 Az informális gazdaság és a munka világa

A perui gazdaság egyik meghatározó szerkezeti vonása az informalitás. Az informális gazdaság fogalma azokra a gazdasági tevékenységekre utal, amelyek nem regisztráltak, nem fizetnek adót, és kívül esnek a munkajogi és társadalombiztosítási szabályozáson. Peruban az informális szektor a foglalkoztatottak többségét érinti, bár a pontos arány becslése módszertani nehézségekbe ütközik. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) és az INEI adatai alapján a 2010-es években a városi foglalkoztatottak 60–70%-a dolgozott informálisan, a vidéki területeken ez az arány még magasabb volt.

Az informális gazdaság nem egységes: magában foglalja az utcai árusokat, a kis műhelyeket, a nem regisztrált közlekedési szolgáltatásokat, a háztartási alkalmazottakat, valamint a nagyvállalatok nem bejelentett munkavállalóit is. Az informális munkavégzés a munkavállalók számára alacsonyabb jövedelembiztonságot, a társadalombiztosítási ellátások hiányát és a kiszolgáltatottság magas fokát jelenti. Az állam számára az informalitás adóbevételek kiesését és a szabályozási képesség korlátozottságát eredményezi. Az informális gazdaság történeti gyökerei a vidékről a városokba irányuló migrációra, a gyenge intézményi ellenőrzésre és a formális munkahelyek szűkösségére vezethetők vissza.

A formális munkaerőpiac a bányászatban, a pénzügyi szolgáltatásokban, a nagyobb vállalatoknál és a közszférában összpontosult. A formális foglalkoztatás jellemzően jobb jövedelmi és szociális védelmi feltételeket kínált, de ezek a munkahelyek a teljes foglalkoztatásnak csak kisebb részét tették ki. A 2010-es években a kormányzat több kísérletet tett az informalitás csökkentésére, például egyszerűsített adózási és regisztrációs eljárások bevezetésével, de ezek hatása korlátozott volt.

17.1.6 A középosztály bővülése és annak törékenysége

A gazdasági növekedéssel párhuzamosan széles körben elterjedt az a – gyakran statisztikai alapon vitatott – állítás, hogy Peruban jelentősen bővült a középosztály. A középosztály definíciója nem egységes: jövedelmi küszöböket, foglalkozási kategóriákat, iskolai végzettséget vagy önbesorolást egyaránt használnak. A Világbank és a perui statisztikai intézet becslései szerint a 2000-es évek eleje óta a középső jövedelmű csoportok aránya a lakosságban nőtt, párhuzamosan a szegények arányának csökkenésével.

A bővülő középosztály képét azonban árnyalja, hogy a jövedelmi besorolás határai közelében élő háztartások helyzete törékeny maradt. Egy betegség, a munkahely elvesztése vagy a nyersanyagárak visszaesése sok, formálisan a középosztályba sorolt családot vethetett vissza a szegénységbe. A perui társadalomban a jövedelmi mobilitás felfelé irányuló tapasztalata mellett a lefelé irányuló mobilitás kockázata is jelen volt. A középosztály bővülése nem feltétlenül jelentett hasonló mértékű vagyon felhalmozódást, lakhatási biztonságot vagy nyugdíjfedezetet. A magán-nyugdíjpénztári rendszerben (Sistema Privado de Pensiones, SPP) részt vevők köre elsősorban a formális munkaerőpiacra korlátozódott, így az informális munkavállalók jelentős része kiszorult a nyugdíjbiztosításból.

A fogyasztás növekedése a középosztály bővülésének látványos jele volt: a bevásárlóközpontok, az autótulajdonlás, a magán-oktatási intézmények és a hitelfelvétel terjedése a városi fogyasztói társadalom megerősödését jelezte. Ugyanakkor a fogyasztás növekedése részben eladósodással járt együtt, ami a háztartások pénzügyi kiszolgáltatottságát növelte.

17.1.7 A vidéki szegénység és a mezőgazdaság átalakulása

A 21. századi Peru gazdasági növekedése elsősorban a városi és a tengerparti területeken koncentrálódott. A vidéki, különösen az andoki magashegységi területek a növekedésből kevésbé részesültek. A szegénység aránya a vidéki területeken a 2010-es évek végén is több mint 40% volt, szemben a városi területek 15% körüli értékével. A vidéki szegénység területi mintázata összefüggött a mezőgazdasági szerkezet kettősségével: egyrészt a tengerparti, öntözéses, exportorientált nagyüzemi agráriummal, másrészt a hegyvidéki, kisparcellás, önellátó vagy helyi piacra termelő gazdaságokkal.

A tengerparti mezőgazdaság a 2000-es években jelentős átalakuláson ment keresztül. A spárga, az avokádó, a szőlő és a paprika exportjának felfutása a modern, öntözött nagyüzemek terjeszkedéséhez kapcsolódott. Az agrárexport növekedése munkahelyeket teremtett a tengerparti régiókban, de a munkaviszonyok gyakran szezonálisak és alacsony bérűek voltak, és a munkavállalók jelentős része vidékről a tengerpartra vándorolt. A mezőgazdasági export modellje tehát nem szüntette meg a vidéki egyenlőtlenségeket, hanem új formákat hozott létre: a tengerparti exportzónák viszonylagos dinamizmusa mellett a hegyvidéki területek továbbra is a hagyományos, alacsony termelékenységű mezőgazdaságtól függtek.

A vidéki szegénység etnikai dimenziója is jelentős. Az Andokban élő quechua és aymara közösségek földjei a gyarmati korszak óta többszörös jogfosztáson mentek keresztül, és a 20. századi földreformok, illetve azok visszafordítása a földtulajdonlás töredezettségét eredményezte. A mezőgazdasági termelékenység alacsony szintje, a piacokhoz való rossz hozzáférés és az oktatási, egészségügyi szolgáltatások hiánya összekapcsolódva tartotta fenn a vidéki szegénységet. A Juntos program és más szociális transzferek enyhítették ugyan a legrosszabb helyzetben lévő háztartások terheit, de nem alakították át a vidéki gazdaság szerkezeti feltételeit.

17.1.8 A COVID-19 járvány hatása és a gazdasági visszaesés

A 2020-as COVID-19 járvány Peru gazdaságát és társadalmát különös erővel sújtotta. Az ország a világon az egyik legmagasabb, egy főre jutó halálozási mutatót produkálta a járvány első éveiben. A lezárások, a turizmus és a szolgáltatási szektor visszaesése, valamint a globális nyersanyagárak kezdeti csökkenése együttesen a GDP mintegy 11%-os csökkenését eredményezte 2020-ban, ami Peru modern történetének egyik legnagyobb gazdasági visszaesése volt.

A járvány felerősítette a korábban is meglévő egyenlőtlenségeket. Az informális munkavállalók, akik nem rendelkeztek betegszabadsággal vagy munkanélküli-biztosítással, a lezárások alatt jövedelem nélkül maradtak, és a kormányzati támogatások elérése gyakran technikai és adminisztratív akadályokba ütközött. A vidéki területeken az egészségügyi ellátórendszer kapacitása rendkívül korlátozott volt, és a járvány terjedése a városokból a vidéki területekre is átterjedt. A halálozási adatok területi eloszlása tükrözte a társadalmi egyenlőtlenségeket: a szegényebb, sűrűn lakott városi negyedekben és a vidéki, rossz egészségügyi ellátással rendelkező területeken a halálozási arány magasabb volt, mint a jobb ellátottságú városrészekben.

A járvány idején a kormányzat rendkívüli költségvetési intézkedéseket hozott, például pénzbeli transzferprogramokat indított a legkiszolgáltatottabb háztartások számára. E programok célja a jövedelempótlás és a fogyasztás fenntartása volt, de a végrehajtás során problémák merültek fel a célzottság és a kifizetések gyorsasága terén. A járvány nyomán a szegénységi ráta a 2010-es évek végén elért szintről ismét emelkedett, bár a pontos mérték a statisztikai módszertantól és az adatfelvétel időpontjától függően vitatott.

17.1.9 A 2020-as évek gazdaságpolitikai ingadozása

A 2020-as évek elején Peru politikai és gazdasági életét a bizonytalanság jellemezte. A 2021-es választáson Pedro Castillót, a tanár és szakszervezeti vezetőt választották elnökké, akinek kampánya a bányászati jövedelmek újraelosztását, az alkotmány reformját és a szociális programok bővítését ígérte. Castillo elnöksége (2021–2022) alatt a gazdaságpolitika iránya ingadozott: a kormányzati koalíció heterogén összetétele, a miniszterc serék és a politikai konfrontációk a befektetői bizalom gyengüléséhez vezettek. A perui sol árfolyama ingadozott, és a bányászati beruházásokkal kapcsolatos bizonytalanság nőtt.

Castillo 2022-es megbuktatása után Dina Boluarte elnök hivatalba lépése nyomán a gazdaságpolitika visszatért a piacbarát irányvonalhoz. A kormány a bányászati beruházások ösztönzésére és a makrogazdasági stabilitás fenntartására helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor a politikai tiltakozások, különösen az Andok déli részén, a társadalmi elégedetlenség mélységét jelezték. A tüntetések gyakran kapcsolódtak a bányászati projektekhez, a területi és etnikai egyenlőtlenségekhez, valamint a politikai képviselet hiányához.

17.1.10 Összehasonlító távlat: Peru a latin-amerikai növekedési és egyenlőtlenségi térképen

Peru 21. századi gazdasági pályáját összehasonlítva a többi dél-amerikai országgal, több közös vonás és sajátosság figyelhető meg. A nyersanyagexportra alapozott növekedés hasonló dinamikát mutatott, mint például Chilében vagy Bolíviában, ahol a réz és a földgáz, illetve a litium és a földgáz jövedelmei határozták meg az állami bevételeket. Az egyenlőtlenség tartóssága, az informalitás magas aránya és a vidéki szegénység Peru sajátosságaival együtt is a latin-amerikai strukturális problémák közös jegyeit mutatja.

A nemzetközi gazdasági intézmények, mint a Világbank és az IMF, Perut gyakran a felelős makrogazdasági politikák példájaként emelték ki, míg a kritikai társadalomtudományi szakirodalom a növekedés exkluzív jellegét és a természeti erőforrásoktól való függőség kockázatait hangsúlyozta. E két értelmezés feszültsége rámutat arra, hogy a gazdasági mutatók értelmezése mindig politikai és módszertani választásokon alapul.

17.1.11 Források és bizonytalanságok

A 21. századi perui gazdaságra és társadalomra vonatkozó ismeretek alapvetően statisztikai adatokra, hivatalos közleményekre, kormányzati jelentésekre, valamint nemzetközi szervezetek elemzéseire támaszkodnak. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak az INEI népszámlálásai, háztartási felvételei és szegénységi jelentései, a BCRP monetáris és inflációs közleményei, valamint a Pénzügyminisztérium (Ministerio de Economía y Finanzas, MEF) költségvetési és adóbevételi adatai. A bányászati termelésre vonatkozó adatokat a Bányászati és Energetikai Minisztérium (Ministerio de Energía y Minas, MINEM) közli.

A statisztikai adatok értelmezésénél több bizonytalansági tényezőt kell figyelembe venni. Az informális gazdaság méretére vonatkozó becslések módszertani nehézségekbe ütköznek, mivel az informális tevékenységek definíciója és mérése nem egységes. A szegénységi ráták a háztartási felvételek módszertanától, a szegénységi küszöb meghatározásától és az adatfelvétel időpontjától függően változnak, ezért a különböző forrásokból származó értékek nem mindig közvetlenül összehasonlíthatók. A COVID-19 halálozási mutatói különösen vitatottak: a hivatalos regisztráció késedelmei és hiányosságai miatt a valós halálozás a hivatalos számoknál magasabb lehetett, amit a többlethalandósági elemzések is megerősítenek.

A középosztály bővülésére vonatkozó állítások szintén módszertani vitákba ágyazódnak. A középosztály jövedelmi definíciója, a jövedelmi küszöbök meghatározása és az adatok inflációval való kiigazítása mind befolyásolják az eredményeket. A Gini-index értékei a jövedelemeloszlás egy-egy dimenzióját ragadják meg, és nem tükrözik teljes mértékben a vagyon felhalmozódásának, a területi különbségeknek vagy a nemek közötti egyenlőtlenségeknek a mintázatait. A szövegben szereplő értékek ezért becslésként, nem pedig pontosan mért adatként kezelendők.

A társadalmi konfliktusokra vonatkozó adatok a Defensoría del Pueblo rendszeres jelentéseiből származnak, de maga a konfliktus definíciója és besorolása is értelmezési kérdés. A bányászati konfliktusok száma és intenzitása a jelentések módszertani változásai miatt időben nem mindig összehasonlítható.

17.1.12 Rövid összefoglaló

- Peru gazdasága a 21. század elején a nyersanyagexportra, különösen a bányászatra épült, és a globális nyersanyagárak emelkedése jelentős növekedést generált.
- A makrogazdasági stabilitás, az alacsony infláció és a befektetői bizalom fenntartása meghatározó volt a demokratikus kormányok gazdaságpolitikájában.
- A szegénységi ráta jelentősen csökkent, de a vidéki és az andoki területeken a szegénység továbbra is magas maradt, és az egyenlőtlenség szerkezeti vonásai tartósak.
- Az informális gazdaság a foglalkoztatottak többségét érintette, ami a jövedelembiztonság és a szociális védelem hiányát eredményezte.
- A középosztály bővülése valós, de törékeny jelenség volt, mivel a jövedelmi mobilitás felfelé és lefelé egyaránt irányulhatott.
- A bányászati projektek körüli társadalmi konfliktusok a növekedés elosztási és környezeti feszültségeit jelezték.

- A COVID-19 járvány mély gazdasági visszaesést okozott, és felerősítette a korábbi egyenlőtlenségeket.
- A 2020-as évek politikai bizonytalansága a gazdaságpolitika ingadozásához és a befektetői bizalom gyengüléséhez vezetett, ami rávilágított a nyersanyagalapú modell sebezhetőségére.

17.1.13 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függött össze a globális nyersanyagárak emelkedése a perui gazdasági növekedéssel, és milyen kockázatokat hordozott ez a függőség?
2. Milyen okok magyarázzák a perui munkaerőpiac magas informális arányát, és milyen következményei vannak ennek a munkavállalókra és az államra nézve?
3. Miért mondható, hogy a perui szegénységcsökkenés területileg és etnikailag egyenlőtlen volt?
4. Hogyan hatott a COVID-19 járvány a perui gazdaságra és társadalomra, és milyen módszertani bizonytalanságok nehezítik a hatás pontos mérését?
5. Hasonlítsa össze a „perui csoda” értelmezését a kritikai társadalomtudományi szakirodalommal: milyen eltérő hangsúlyokat talál a növekedés megítélésében?

17.2 Politikai válságok és a jelen

Peru 21. századi politikatörténete a kontinens egyik legélesebb példája arra, hogy a gazdasági növekedés és az intézményi stabilitás nem jár automatikusan együtt. A 2000-es évek elején bekövetkezett demokratizálódás után az ország szinte folyamatos kormányozhatósági válsággal küzdött: 2016 és 2024 között hat elnök váltotta egymást, a kongresszus két elnököt mozdított el, egy elnök feloszlatta a törvényhozást, egy másik pedig önpuccsot kísérelt meg. Ez az alfejezet a politikai válságok szerkezeti okait, a kongresszus és az elnök közötti alkotmányos konfliktusokat, valamint a 2022–2024-es tiltakozási hullámot mutatja be. A gazdasági és társadalmi háttérhez lásd a A 21. századi Peru gazdasága és társadalma alfejezetet; a Fujimori-korszak örökségéről pedig a Fujimori, korrupció és a demokratizálódás szól.

17.2.1 Átmenet és a demokratikus évtized (2000–2016)

Alberto Fujimori 2000. novemberi bukása után az ideiglenes elnök, Valentín Paniagua irányította az átmenetet, és 2001-ben új választásokat írtak ki. A 2001 és 2016 közötti időszakot gyakran „demokratikus évtizednek” nevezik, mert ekkor nem került sor katonai puccsra, és a választások többé-kevésbé versengő körülmények között zajlottak. Ugyanakkor a pártrendszer rendkívül fragmentált maradt: a politikai tömörülések gyakran egy-egy személy köré szerveződtek, nem rendelkeztek mély társadalmi beágyazottsággal, és a választók jelentős része ismételten „a kisebbik rossz” logikája szerint döntött.

Alejandro Toledo (2001–2006) volt az első olyan elnök, aki őslakos (quechua) származását is hangsúlyozta, de kormányzását korrupciós vádak és állandó társadalmi tiltakozások kísérték. Alan García (2006–2011) – aki első elnöksége (1985–1990) idején hiperinflációval és erőszakhullámmal szembesült – második mandátuma alatt a nyersanyagárak emelkedésére épülő gazdasági konjunktúrát élvezte, ám vidéki konfliktusok, például a 2009-es bagua-i összecsapás, megmutatták az exportorientált modell feszültségeit. Ollanta Humala (2011–2016) választási kampányában a baloldali változást ígérte, kormányzása azonban nagyrészt folytatta elődei piacbarát politikáját; elnökségét később az Odebrecht korrupciós botrány is elérte.

Ebben az időszakban a kongresszus és az elnök viszonyát a perui alkotmány sajátos intézménye, a **morális alkalmatlanság (incapacidad moral)** alapján történő eltávolítás lehetősége határozta meg. Az 1993-as, Fujimori nevéhez köthető alkotmány ugyan erős elnöki jogköröket adott, de a kongresszus számára lehetővé tette, hogy az elnököt – bírósági eljárás nélkül is – „morális alkalmatlanságra" hivatkozva elmozdítsa. Ez a fogalom már az 1990-es években is vita tárgya volt, mert nem határozták meg pontosan, mit jelent; a későbbi válságok során vált a parlamenti többség politikai fegyverévé. A jelenség értelmezése vitatott: egyes alkotmányjogászok szerint a morális alkalmatlanság az elnök alkalmatlanságának rugalmas, ám legitim eszköze, mások szerint a kongresszus ezzel írta felül a választói akaratot.

17.2.2 A 2016–2020 közötti alkotmányos válság

A 2016-os választás fordulópontot hozott. Pedro Pablo Kuczynski (rövidítve PPK) szűk többséggel győzte le Keiko Fujimorit, a Fuerza Popular (FP) jelöltjét, ám a kongresszusban a Fujimori-párt abszolút többséget szerzett. A következő években a végrehajtó hatalom és a törvényhozás viszonya patthelyzetté merevedett: a Fuerza Popular parlamenti többsége számos minisztert kényszerített lemondásra, és többször kezdeményezte az elnök eltávolítását.

A helyzetet súlyosbította a brazil Odebrecht építőipari vállalat körüli korrupciós botrány, amely Latin-Amerika több országát érintette. Peruban a cég beismerte, hogy magas rangú politikusoknak fizetett kenőpénzt; a nyomozás elérte a korábbi elnökök – köztük Toledo, García és Humala – köreit is. Kuczynski ellen 2017-ben indult az első eltávolítási eljárás, miután kiderült, hogy egy tanácsadó cége pénzt kapott az Odebrechttől. A szavazás azonban nem érte el a szükséges többséget: egyes ellenzéki képviselők tartózkodtak, és Kuczynski megmenekült. Nem sokkal később azonban kegyelmet adott a börtönbüntetését töltő Alberto Fujimorinak, amit sokan politikai alkunak tekintettek. Ez a lépés dokumentált tény, ugyanakkor a mögötte lévő megállapodás természete vitatott: egyes elemzők szerint hallgatólagos alku született a Fuerza Popular egy részével, mások szerint az elnök humanitárius okokra hivatkozott. A második eltávolítási kísérlet előtt, 2018 márciusában Kuczynski lemondott.

Az alelnök, Martín Vizcarra lépett a helyébe. Vizcarra – bár korábban nem számított karizmatikus politikusnak – a korrupcióellenes küzdelem élére állt, és 2018-ban népszavazást kezdeményezett olyan reformokról, amelyek a Fujimori-rendszer intézményeit érintették. A népszavazáson a választók nagy többsége támogatta a kongresszusi újraválasztás tilalmát, a pártfinanszírozás szigorítását és a bírói testület átalakítását. A Fuerza Popular azonban a reformsorozatot saját hatalmának támadásaként értelmezte, és a konfliktus eszkalálódott.

2019 szeptemberében Vizcarra – az alkotmány egyik cikkére hivatkozva – feloszlatta a kongresszust, mert az másodszor is bizalmatlanságot szavazott a kormányfőnek. Az alkotmány szerint a miniszterelnöki bizalmatlanság elmarasztalása után az elnök feloszlathatja a törvényhozást, ha a kabinet kétszer veszítette el a parlament bizalmát. A kongresszus többsége vitatta az eljárás jogszerűségét, és Vizcarrát elmozdító szavazást is tartottak, de az alkotmánybíróság később a feloszlatást jogszerűnek minősítette. A 2020. januári előrehozott választás után új, rendkívül széttöredezett kongresszus jött létre, amelyben egyetlen erő sem rendelkezett többséggel.

A válság 2020 novemberében tetőzött. A kongresszus – arra hivatkozva, hogy Vizcarra korábban, Moquegua kormányzójaként kenőpénzt fogadott el – ismét „morális alkalmatlanságra" hivatkozva elmozdította az elnököt. Fontos: ekkor még nem volt jogerős bírósági ítélet Vizcarra ellen, és a vádak egy része később tisztázatlan maradt. Az eltávolítás hírére több városban tüntetések kezdődtek, amelyeket a rendőrség erőszakkal oszlatott fel; két fiatal tüntető életét vesztette. A kongresszus által megválasztott utód, Manuel Merino mindössze öt napig volt elnök, mert a társadalmi nyomás és a nemzetközi elítélés hatására lemondott. Az ideiglenes elnöki tisztséget Francisco Sagasti vette át, aki 2021 júliusáig irányította az országot.

Ez a szakasz jól mutatja, hogy a perui válság nem egyszerűen személyi konfliktus volt. A 2016–2020 közötti eseményekben egybeért a pártrendszer szétesése, a korrupciós botrányok által okozott bizalomvesztés és az alkotmányos szabályok kétértelműsége. A tudományos konszenzus szerint a morális alkalmatlanság intézményét a kongresszusi többségek egyre inkább politikai eszközként használták; abban azonban nincs egyetértés, hogy ez a perui alkotmány hibája, a pártok gyengesége, vagy a Fujimori-rendszerből örökölt intézményi torzulás következménye.

17.2.3 Pedro Castillo és a 2022-es önpuccs kísérlet

A 2021-es választás újabb polarizációt hozott. A második fordulóba a baloldali, szakszervezeti háttérrel rendelkező vidéki tanító, Pedro Castillo – a Perú Libre jelöltje – és ismét Keiko Fujimori jutott. Castillo szűk, alig több százezres előnnyel nyert, de a két tábor közötti feszültség a választás után is megmaradt: Fujimori támogatói választási csalást kiáltottak, és hónapokig vitatták az eredményt. A választási hatóság (Jurado Nacional de Elecciones, JNE) és nemzetközi megfigyelők szerint nem merült fel rendszerszintű csalásra utaló bizonyíték, de a választási eredménybe vetett bizalom megrendült – ez emlékezetpolitikai vita tárgya.

Castillo elnöksége (2021. július – 2022. december) kezdettől fogva törékeny volt. Kormánya nem rendelkezett többséggel a kongresszusban, és a törvényhozás gyakran változó koalíciói többször is bizalmatlansági indítványt nyújtottak be miniszterelnökei ellen. Castillo maga is rendkívül képzetlennek bizonyult a kormányzati munkában: tizenhat hónap alatt több tucat minisztert cserélt, és kabinetjébe olyan személyeket is kinevezett, akik ellen büntetőeljárás folyt. A kongresszus ellenzéki többsége folyamatosan vizsgálóbizottságokat hozott létre, és többször kezdeményeztek eltávolítási eljárást „morális alkalmatlanságra” hivatkozva. Az első két kísérlet nem érte el a szükséges kétharmados többséget, de a politikai feszültség állandósult.

A válság 2022. december 7-én robbant ki. Azon a napon, amikor a kongresszus harmadszor is szavazni készült az elmozdításáról, Castillo televíziós beszédben bejelentette: feloszlatja a kongresszust, „kivételes kormányzást” vezet be, átszervezi az igazságszolgáltatást, és alkotmányozó gyűlést hív össze. A lépést a perui alkotmány nem tette lehetővé, és az intézmények – élükön a hadsereggel, a rendőrséggel és az alkotmánybírósággal – nem támogatták. A kongresszus ugyanazon a napon összeült, és Castillo eltávolításáról szavazott; az elnököt nem sokkal később letartóztatták, és lázadás, valamint összeesküvés vádjával előzetes letartóztatásba helyezték. Az alelnök, Dina Boluarte – aki maga is elhatárolódott Castillo lépésétől – letette az elnöki esküt. Ő lett Peru első női elnöke.

A december 7-i esemény megítélése élesen megoszlik. A kongresszusi többség, az alkotmánybíróság és a nemzetközi közvélemény nagy része „önpuccskísérletként” (autogolpe) jellemezte, és alkotmányos törésként értékelte. Ugyanakkor Castillo támogatói – különösen a déli, többségében quechua és aymara lakosságú régiókban – úgy látták, hogy a kongresszus már hónapok óta puccsszerűen üldözte a megválasztott elnököt, és december 7. inkább az elit visszavágása volt. Ez nem csupán jogi vita, hanem mély társadalmi és faji törésvonalakat is felszínre hozott: sokan a perui állam történelmi rasszizmusának újabb megnyilvánulásaként élték meg Castillo eltávolítását. A tudományos elemzések egy része szerint mindkét fél hivatkozhatott formális alkotmányos érvekre, de az alkotmányos rend egésze bizonyult törékenynek; mások szerint Castillo egyértelműen a demokratikus rendet támadta meg. A könyv ezen a ponton nem foglal állást, hanem rögzíti a vitát.

17.2.4 A 2022–2024-es tiltakozások és állami erőszak

Castillo eltávolítása után, 2022 decemberében azonnal országos – de különösen a déli andoki megyékben intenzív – tiltakozási hullám kezdődött. A tüntetők követelései között szerepelt Boluarte

lemondása, a kongresszus bezárása, előrehozott választások kiírása, valamint alkotmányozó gyűlés összehívása új alkotmány kidolgozására. A tüntetések földrajzi súlypontja Puno, Cusco, Arequipa, Ayacucho és Apurímac volt – azok a régiók, ahol Castillo a legnagyobb támogatottságot élvezte, és ahol az őslakos lakosság aránya magas. A tiltakozók útlezárásokat emeltek, repülőtereket foglaltak el, és egyes településeken a helyi közigazgatást is megbénították.

Az állami válasz gyorsan erőszakossá vált. A rendőrség és a hadsereg – Boluarte kormánya által kihirdetett szükségállapotok keretében – könnygázt, gumilövedéket és éles lőszert is bevetett. A legnagyobb véres események Ayacuchóban (2022. december 15.) és Juliaca városában (2023. január 9.) történtek. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága (OHCHR) 2023. januári adatai szerint a tüntetésekkel összefüggésben legalább 46 halálos áldozat volt, későbbi emberi jogi jelentések ennél magasabb, 60 körüli számot is említettek; ezen belül több tucat civilt, köztük kiskorúakat és nőket is meggyilkoltak vagy a biztonsági erők lövedékeitől haltak meg. A pontos szám vitatott, mert egyes esetek körülményei még vizsgálat alatt állnak, és a kormány saját adatai eltérnek a civil szervezetekétől. A dokumentált események között szerepelnek olyan halálesetek, amelyek a nemzetközi szervezetek szerint a biztonsági erők „a szükségesnél nagyobb erőszak" alkalmazására utalhatnak; az OHCHR és az Amnesty International egyaránt felszólított a felelősök független kivizsgálására.

Fontos megjegyezni, hogy a tiltakozások során biztonsági erők tagjai is életüket vesztették – például közúti balesetekben vagy útlezárások során –, és a tüntetők egy része is követett el erőszakos cselekményeket. A kép tehát nem egyszerűen „állam kontra tüntetők" ellentét, de a halálos áldozatok többsége civil oldalon keletkezett, és a független jelentések az állami erőszak aránytalanságát emelték ki.

A kormány és a politikai elit jelentős része a tiltakozásokat a terrorizmus nyelvén írta le. Boluarte és több minisztere nyilvánosan „terroristáknak" nevezte a tüntetőket, és a Sendero Luminoso (Fényösvény) egykori belső háborújának emlékét idézte fel. Ezt a retorikai gyakorlatot a perui társadalomban **terruqueo** néven ismerik: a szociális tiltakozások terrorizmusként való bélyegzése. A terruqueo – amely a terror (terrorismo) szóra épül – történelmi gyökerekkel rendelkezik, és a 2022–2024-es tüntetések során ismét központi szerepet kapott. Emberi jogi szervezetek és kutatók szerint ez a keretezés nemcsak a tüntetők delegitimálására szolgál, hanem a rasszista előítéleteket is erősíti: a déli, vidéki, őslakos lakosságot eleve gyanúsnak tekinti. Azt, hogy a tüntetések mögött mennyire állt szervezett szélsőséges erő, vitatott; a rendőrségi jelentések említettek helyi radikális csoportokat, de a tudományos konszenzus szerint a tiltakozás alapvetően társadalmi és politikai jellegű volt, nem fegyveres felkelés.

A tiltakozások 2023 első hónapjaiban fokozatosan veszítettek intenzitásukból, de időszakosan újra fellángoltak – különösen az évfordulók és a kongresszusi döntések kapcsán. A kormány által ígért párbeszéd és a halálos áldozatok ügyében indított vizsgálatok lassan haladtak. 2024 elejéig több ügyben indult eljárás katonai és rendőri vezetők ellen, de jogerős ítéletek nem születtek; ez a büntetlenség érzetét erősítette. A tüntetések halálos áldozatainak emlékezete ma is élő politikai kérdés: egyes társadalmi csoportok „mártírokként" emlékeznek rájuk, míg az állam hivatalos álláspontja szerint a biztonsági erők a rendet védték. Ez tipikus emlékezetpolitikai vita, amelyben a tények igazolása – például a lőszerek származása, a parancsnoki felelősség – még folyamatban van.

17.2.5 Boluarte kormánya és a jelenlegi patthelyzet (2023–2026)

Dina Boluarte elnöksége sajátos politikai koalícióra épült. Miután a baloldali Perú Libre távolodott tőle, Boluarte a kongresszus konzervatív és jobboldali erőivel – köztük a Fuerza Populárral – kötött hallgatólagos szövetséget. Ennek feltétele a status quo fenntartása volt: a kormány elutasította az alkotmányozó gyűlés összehívását, és az előrehozott választások ötletét is elvetette,

arra hivatkozva, hogy a kongresszus döntése szerint a következő általános választást 2026-ban tartják. A tüntetők egyik fő követelése, a 2023-as előrehozott választás, így nem teljesült, ami a tiltakozási hullám elhúzódásához járult hozzá.

A politikai helyzet 2023–2024 folyamán továbbra is ingatag maradt. Boluarte népszerűségi mutatói mélypontra süllyedtek – a közvélemény-kutatások szerint gyakran 20 százalék alatt mozogtak –, és maga az elnök ellen is több büntetőeljárás indult: egyrészt a tüntetések halálos áldozatai miatt, másrészt korrupciós ügyekben. A kongresszus – amely maga is rendkívül népszerűtlen – több alkotmányos reformot tárgyalt, például a kétkamarás parlament visszaállítását és a morális alkalmatlanság szabályainak módosítását. 2024 folyamán a kongresszus elfogadott bizonyos reformcsomagokat, amelyek a jövőbeli elnöki és parlamenti ciklusokra vonatkoznak; ezek hatása a következő választásokra még nem értékelhető, és a jogi részletek vitatottak. Azt is fontos rögzíteni, hogy a 2025–2026-os fejlemények – például a választási kampány, a jelöltállítás vagy az esetleges újabb alkotmányos válság – a könyv lezárásának időpontjában még nem tartoznak a dokumentált tények körébe; a szöveg a 2025. év elejéig nyilvánosan elérhető és ellenőrizhető adatokat tükrözi.

A gazdasági környezet tovább nehezítette a kormány helyzetét. Perut 2023-ban recesszió sújtotta, részben a politikai bizonytalanság, részben az El Niño időjárási jelenség és a bányászati beruházások elmaradása miatt. A növekedés 2024-ben szerény mértékben helyreállt, de a társadalmi elégedetlenség nem csökkent. A dél-andoki régiókban az infrastruktúra és a közszolgáltatások hiánya, valamint a bányászati konfliktusok továbbra is feszültséget gerjesztettek. Az ország tehát nemcsak politikai, hanem regionális és etnikai szempontból is megosztott: a fővárosi, tengerparti, piacpárti elit és a vidéki, őslakos, szegényebb régiók között húzódó szakadék a 2022–2024-es válság során minden korábbinál láthatóbbá vált.

A 2024–2026 közötti időszak kulcskérdése, hogy a perui politikai rendszer képes-e olyan intézményi reformokra, amelyek csökkentik a kongresszus és az elnök közti állandó konfliktust. A javaslatok között szerepel a miniszterelnök intézményének megerősítése, a parlamentarizmus irányába történő elmozdulás, a pártfinanszírozás és a jelöltállítás szigorítása, valamint a morális alkalmatlanság pontosabb alkotmányos meghatározása. Ugyanakkor a reformok sorsa attól függ, hogy a jelenlegi politikai erők – amelyek a jelenlegi szabályok szerint jutottak hatalomhoz – érdekeltek-e a rendszer megváltoztatásában. A független elemzők egy része szerint a perui elit túlélési stratégiája a „válságmenedzsment”: a rendkívüli intézkedések és a büntetőeljárások váltakozása, amely megakadályozza a rendszer összeomlását, de nem oldja meg annak szerkezeti problémáit.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a perui válság nem csupán belső ügy. A 2022–2024-es tiltakozások idején az Amerikai Államok Szervezete (OAS), az ENSZ és több latin-amerikai kormány is felszólított a párbeszédre és az erőszak beszüntetésére. A nemzetközi emberi jogi közösség Peru esetében – a chilei és argentin diktatúrákhoz hasonlóan – az állami erőszak dokumentálásának fontosságát hangsúlyozta. A perui állam válasza azonban eddig nem vezetett átfogó igazságtételhez, és az áldozatok családjai számára a jogi út továbbra is nehézkes. A perui helyzet így a Diktatúrák, erőszak és emlékezet összehasonlító fejezetének egyik fontos esettanulmánya lehet, még akkor is, ha Peru 2022–2024-ben nem volt klasszikus katonai diktatúra.

17.2.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban nyilvánosan elérhető alkotmányos dokumentumokra, kongresszusi jegyzőkönyvekre, az alkotmánybíróság határozataira, nemzetközi emberi jogi szervezetek (ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága, Amnesty International, Human Rights Watch) jelentéseire, valamint a perui választási hatóság közleményeire támaszkodik. A 2016–2022 közötti elnökváltások időpontjai és a főbb alkotmányos lépések dokumentált tényeknek tekinthetők. Ugyanakkor több ponton komoly bizonytalanság marad: a Castillo-féle önpuccs kísérlet belső előkészítése és a hadsereg álláspontja

nem teljesen ismert; a tüntetések halálos áldozatainak pontos száma és a parancsnoki felelősség még jogi viták tárgya; a 2023–2025 közötti gazdasági és politikai folyamatok egy része gyorsan változik, és a könyv lezárásakor (2026) még nem zárult le.

A szövegben szereplő statisztikák – például a tüntetésekkel összefüggő halálos áldozatok száma – becslésnek minősülnek, és a források eltérő adatokat közölnek. Az olvasónak érdemes különbséget tennie a következők között: (1) dokumentált események, például Castillo december 7-i beszéde vagy a kongresszusi szavazások; (2) tudományos konszenzus, például hogy a morális alkalmatlanság intézménye válsághoz járult hozzá; (3) vitatott értelmezések, például hogy Castillo lépése puccs vagy védekezés volt; (4) emlékezetpolitikai állítások, például a „terrorista” címke vagy a tüntetők mártírként való emlékezete. A 2025–2026-os fejleményekre vonatkozó állítások különös óvatosságot igényelnek, mert ezek a lezárás időpontjában még nem voltak teljes körűen dokumentálva; az aktuális helyzet ellenőrzéséhez friss források szükségesek.

17.2.7 Rövid összefoglaló

- Peru 21. századi politikai válsága nem egyszeri összeomlás, hanem a pártrendszer szétesésének, a korrupciós botrányoknak és az alkotmányos szabályok kétértelműségének együttes következménye.
- A kongresszus a **morális alkalmatlanság (incapacidad moral)** intézményét politikai fegyverként használta: 2018-ban Kuczynskit, 2020-ban Vizcarrát mozdította el; az eljárás alkotmányossága vita tárgya.
- Vizcarra 2019-ben feloszlatta a kongresszust, ami hosszú távú bizalmi válsághoz vezetett; a 2020-as előrehozott választás után a törvényhozás még széttöredezettebb lett.
- Pedro Castillo 2021-es győzelme a vidéki, őslakos választók reményét és a városi elit félelmét egyszerre erősítette; elnökségét folyamatos kongresszusi támadások és saját kormányzati kudarcai jellemezték.
- 2022. december 7-én Castillo önpuccsot kísérelt meg; a kongresszus elmozdította, Dina Boluarte lett az első női elnök. Castillo támogatói puccsal vádolták a kongresszust, ami éles társadalmi törésvonalat nyitott.
- A 2022–2024-es tiltakozásokban legalább több tucat civil életét vesztette; a biztonsági erők erőszakhasználatát nemzetközi szervezetek bírálták. Az áldozatok száma és a felelősség pontos mértéke jogi viták tárgya.
- A kormány a tüntetőket gyakran **terruqueo** retorikával bélyegezte terroristának, ami a Sendero Luminoso-korszak emlékét idézte fel, és rasszista felhangokat is hordozott.
- Boluarte kormánya a kongresszus konzervatív erőivel szövetkezve elutasította az alkotmányozó gyűlést és az előrehozott választást; a következő általános választást 2026-ra tűzték ki. A rendszer reformja nyitott kérdés.

17.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos mechanizmusok és politikai gyakorlatok okozták a 2016–2022 közötti elnökváltások sorozatát Peruban? Mennyiben volt ez a Fujimori-alkotmány öröksége?
2. Hogyan különböztetné meg a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezéseket és az emlékezetpolitikai állításokat a 2022. december 7-i önpuccs kísérlet bemutatásakor?

3. Milyen regionális, etnikai és társadalmi törésvonalakat hozott felszínre a 2022–2024-es tiltakozási hullám? Mi a terruqueo retorika történelmi jelentősége?
4. Miért kulcsszerepű a morális alkalmatlanság (incapacidad moral) intézménye a perui kongresszus és elnök közötti konfliktusban? Milyen reformjavaslatok merültek fel ennek átalakítására?
5. Hasonlítsa össze a perui 2022–2024-es állami erőszakot a hidegháborús dél-amerikai diktatúrák elnyomó gyakorlataival! Milyen hasonlóságok és különbségek azonosíthatók az állami erőszak dokumentálása és az áldozatok emlékezete terén?

17.3 Őslakos népek, vidék és emlékezet

Peru vidéki térségeiben a 21. század elején is nagyrészt **quechua** (runasimi) és **aymara** (aymar aru) nyelvű közösségek élnek, amelyek története a prekolumbiánus korig nyúlik vissza, de helyzetüket a gyarmati kisajátítás, a 19. századi földbirtok-koncentráció, a 20. századi földreformok, a belső fegyveres konfliktus és a 21. századi erőforrás-konfliktusok egyaránt alakították. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan formálódnak az őslakos mozgalmak Peruban, milyen földjogi viták zajlanak, hogyan emlékezik az ország a belső háborúra, és milyen vidéki fejlődési pályák rajzolódnak ki a jelenkorban. A kérdés azért is központi, mert Peru társadalmi egyenlőtlenségei ma is erősen területi és etnikai metszetben szerveződnek, és a vidéki lakosság politikai részvétele, nyelvi jogai, illetve emlékezeti igényei döntően befolyásolják az ország demokratikus stabilitását.

17.3.1 Quechua és aymara mozgalmak a 21. században

A perui őslakos politikai mozgalmak nem írhatók le egyetlen egységes szervezetként, és fejlődésük sem követi a bolíviai vagy ecuadori mintákat. Míg Bolíviában a 2000-es években erős, országos szintű őslakos párt jött létre, Peruban a quechua és aymara közösségek politikai képviselete sokáig inkább helyi szinten, szakszervezeti, paraszti vagy területi alapon szerveződött. Ennek történelmi okai vannak: az 1968–1975 közötti **Velasco-féle katonai reformkormányzat** Velasco reformjai és a katonai kormányzat a földreformmal és a spanyol „indio” kategória hivatalos felváltásával a paraszti közösségek integrációját ígérte, de az etnikai identitás helyett az osztályalapú „paraszt” (campesino) megnevezést erősítette. A belső háború (1980–2000) Sendero Luminoso és a belső háború pedig éppen a vidéki szerveződést tizedelte meg: a fegyveres konfliktus idején a közösségi vezetőket gyakran mind a gerillák, mind az állami erők gyanúval kezelték, ami hosszú időre visszavetette az önálló őslakos politizálást.

A 2000-es évektől kezdve azonban több tényező is új lendületet adott a quechua és aymara mozgalmaknak. Egyrészt a bányászati és olajkitermelési koncessziók terjeszkedése konfliktusba hozta a közösségeket az állammal és a transznacionális vállalatokkal; másrészt a decentralizációs reformok és a részvételi költségvetés bevezetése új teret nyitott a helyi politizálásnak. Az **Aymara és Quechua Szervezetek Országos Koordinátora** (Coordinadora Nacional de Organizaciones Aymaras y Quechuas) és más ernyőszervezetek a 2000-es években elsősorban a nyelvi jogok, a kétnyelvű oktatás, a közösségi földek védelme és a bányászati konzultáció kérdéseiben léptek fel. Ezek a mozgalmak nem alkottak egységes pártot, és követeléseik gyakran inkább kulturális és területi jellegűek voltak, mint kifejezetten etnikai alapú hatalommegosztást célzók. A 2021-es, a bicentenáriumhoz kapcsolódó vitákban és a 2022–2023-as politikai válságban a vidéki, főként quechua nyelvű tiltakozók többször is az országos figyelem középpontjába kerültek, de ez a mobilizáció inkább a gazdasági követelések és a politikai kirekesztés elleni tiltakozás volt, semmint egy koherens őslakos nemzeti program kifejeződése.

Fontos megkülönböztetni a **quechua** és **aymara** mozgalmakat, mivel eltérő regionális bázisuk és történeti tapasztalatuk van. Az aymara közösségek többsége a Puno régióban, a Titicaca-tó medencéjében él, és szoros kapcsolatban áll a bolíviai aymara mozgalommal. A quechua népesség sokkal nagyobb és földrajzilag szórtabb, az Andok déli és középső részén, valamint a városi migráció révén a tengerparti nagyvárosokban is jelen van. A 2000-es évek aymara követelései között kiemelt helyen szerepelt a **kétnyelvű oktatás** és a **nyelvi revitalizáció**; a quechua szervezetek hasonló célokat fogalmaztak meg, de gyakran a mezőgazdasági termelés, a vízjogok és a bányászati területhasználat kérdései álltak előtérben. A nyelvi jogok intézményesülése terén a 2011. évi **nyelvi törvény** (Ley de Lenguas) elismerte a quechua, az aymara és más őslakos nyelvek hivatalos használatát azokban a régiókban, ahol beszélik őket; a gyakorlati végrehajtás azonban lassú, és a bírósági, egészségügyi, oktatási szolgáltatások nyelvi hozzáférhetősége továbbra is egyenlőtlen.

17.3.2 Földjogok és közösségi tulajdon

A földtulajdon kérdése Peruban a gyarmati kortól kezdve összekapcsolódik az etnikai hovatartozással. A spanyol korona által bevezetett **encomienda** és **repartimiento** rendszer, majd a köztársasági kori nagybirtokok (hacienda) a 19. században tovább koncentrálták a földet, gyakran a közösségi földek rovására. A 20. század eleji **őslakos földvédő mozgalmak** már tiltakoztak a területfoglalások ellen, de az áttörést az 1969-es **földreform** hozta, amely felszámolta a nagybirtokrendszert és a földet a paraszti közösségeknek, illetve szövetkezeteknek juttatta. A reform azonban nem oldotta meg a földhöz jutott családok tőke- és technológiahiányát, és a későbbi kormányok piaci irányú politikája részben visszafordította a kollektív tulajdon támogatását.

A jelenkori perui jogrend két fő kategóriát ismer a közösségi földtulajdonra: a **comunidades campesinas** (paraszti közösségek) és a **comunidades nativas** (őshonos közösségek), utóbbi főként az amazoniai régióban. Az Andokban a paraszti közösségek gyakran évszázados, a spanyol korona által is elismert területi jogokra hivatkoznak, de a tényleges tulajdonjog rendezése – a közösségi határok pontos felmérése és a címek kiadása – sokáig elhúzódott. A 21. század elején a földjogi viták leggyakoribb formája a **bányászati koncessziók** és a **vízhasználati jogok** ütközése a közösségi földhasználattal. A perui állam a bányászatot stratégiai ágazatként kezeli, és a befektetők számára kedvező szabályozást alakított ki; a közösségek viszont gyakran arra hivatkoznak, hogy a kitermelés ivóvízbázisokat szennyez, termőföldet vesz el, és nem biztosít megfelelő kompenzációt vagy munkahelyet.

A **konzultációs jog** (consulta previa) kérdése kulcsfontosságúvá vált. Peru 1995-ben ratifikálta a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 169. számú egyezményét az őslakos és törzsi népekről, amely előírja a jóhiszemű konzultációt azokban az ügyekben, amelyek érintik a közösségek földjeit és életmódját. Ennek ellenére a konzultáció gyakorlati alkalmazása évekig elmaradt, és csak 2011-ben fogadtak el külön törvényt a konzultációs eljárásról. A törvény végrehajtása azonban vitatott: a közösségi képviselők és az emberi jogi szervezetek szerint az állam gyakran formálisnak tekinti a konzultációt, és a bányászati projekteket akkor is engedélyezi, ha a közösségek ellenzik. Az olyan ismertté vált konfliktusok, mint a **Conga** aranybánya-projekt Cajamarcában (2011–2012) vagy a **Las Bambas** rézbánya körüli útlezárások (2015-től ismétlődően), azt mutatják, hogy a földjogi és környezeti követelések gyakran erőszakos összecsapásokba torkollnak, és a központi kormányzat hajlamos a tiltakozást rendészeti kérdésként kezelni.

A földjogi viták mögött mélyebb strukturális feszültség húzódik: a perui gazdaság erősen függ a bányászati exporttól, ugyanakkor a vidéki lakosság jelentős része a mezőgazdaságból és az állattartásból él, és a vízforrások, a legelők, a termőföldek elvesztése közvetlenül fenyegeti megélhetését. A 2020-as években a klímaváltozás hatásai – az andoki gleccserek olvadása, a vízhozam ingadozása – tovább élezték a vízhasználati konfliktusokat. A földjogi követelések

tehát nem csupán etnikai vagy kulturális kérdések, hanem a vidéki szegénység és a természeti erőforrások elosztásának vitái is. A perui állam eddig nem alakított ki átfogó földreformot a poszt-velascói időszakban, és a közösségi tulajdon védelme gyakran a bányászati érdekekkel szemben alulmarad a politikai döntéshozatalban.

17.3.3 A belső háború emlékezete

A perui belső háború (1980–2000) emlékezete a jelenkori közbeszéd egyik legmegosztóbb témája. A fegyveres konfliktus a **Sendero Luminoso** (Fényes Ösvény) maoista gerillaszervezet és a perui állam, valamint kisebb részben a **Túpac Amaru Forradalmi Mozgalom** (Movimiento Revolucionario Túpac Amaru, MRTA) között zajlott, és a vidéki, túlnyomórészt quechua nyelvű lakosságot sújtotta a leginkább. A **Igazság és Megbékélés Bizottság** (Comisión de la Verdad y Reconciliación, CVR) 2003-ban közzétett jelentése szerint a konfliktusban **körülbelül 69 000 ember halt meg vagy tűnt el**; ez a szám azonban **becslés**, amelyet a bizottság statisztikai mintavétellel és dokumentumelemzéssel állított elő, és a tényleges áldozatszám bizonytalan. A jelentés azt is megállapította, hogy az áldozatok mintegy 75%-a quechua vagy más őslakos nyelvű volt, és a felelősség megoszlott: a halálesetek jelentős részéért a Sendero Luminoso, de számottevő részéért az állami fegyveres erők és a paramilitáris csoportok is felelősek.

A CVR jelentése mérföldkő volt, de ajánlásainak végrehajtása csak részleges volt. A **jóvátételi programok** (reparaciones) indultak ugyan, de az áldozatok nyilvántartása, a kártérítések folyósítása és a pszichoszociális támogatás lassan haladt, és sok vidéki túlélő számára mindmáig nem történt meg az anyagi és szimbolikus elégtétel. A büntetőjogi felelősségre vonás is egyenetlen: a Sendero Luminoso vezetőit, köztük **Abimael Guzmánt**, már az 1990-es években elítélték, de az állami erők által elkövetett emberi jogi jogsértések ügyében kevesebb ítélet született. Az amnesztiatörvények és a katonai bíróságok hatásköri vitái hosszú időre akadályozták a felelősségre vonást; a perui alkotmánybíróság és az Emberi Jogok Amerika-közi Bírósága később több rendelkezést megsemmisített vagy emberi jogi egyezménybe ütközőnek minősített.

Az emlékezetpolitika terén a fő törésvonal a konfliktus értelmezése körül húzódik. A CVR a háborút elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek és a vidéki kirekesztés következményeként mutatta be, és hangsúlyozta a fegyveres erők által elkövetett atrocitásokat is. Ezzel szemben a politikai elit egy része, különösen a 2000-es évek jobboldali és konzervatív szereplői, a konfliktust kizárólag a terrorizmus elleni küzdelemként értelmezik, és az állami erőszakot a gerillák elleni védekezésként igazolják. Ez az értelmezési vita kihat az oktatásra, a múzeumi reprezentációra és a közterek elnevezésére is. A **Lugar de la Memoria** (Az Emlékezet Helye) nevű múzeum és kutatóközpont Limában 2015-ben nyílt meg, de létrehozása és tartalma körül évekig politikai vita zajlott. Vidéken, ahol az áldozatok többsége élt, az emlékezet gyakran a helyi közösségek saját gyakorlataiban – miséken, temetőkben, emléktáblákban, oral history gyűjtésekben – őrződik, amelyek nem mindig illeszkednek az országos emlékezetpolitikai keretbe.

A 2010-es évek végétől a **belső háború emlékezete** összekapcsolódott a politikai polarizációval. A 2021-es elnökválasztáson a vidéki, főként quechua nyelvű szavazók jelentős része a baloldali jelöltet, **Pedro Castillót** támogatta, akit a hagyományos limai elit jelentős része a Sendero Luminoso múltjával próbált összemosni. Castillo elnöksége (2021–2022) alatt a vidéki követelések – így az oktatás, az egészségügy és a földkérdés – ismét előtérbe kerültek, de kormányzása politikai válságba torkollt, és 2022 decemberében a parlament leváltotta. Az ezt követő tiltakozások során a rendőrség és a hadsereg fellépése újabb halálos áldozatokat követelt, ami a belső háború emlékezetét újra felszínre hozta: a vidéki tüntetők gyakran a CVR által dokumentált múltbeli állami erőszak mintáit látták visszaköszönni a jelenben. A 2023–2026 közötti időszakban az emlékezetpolitika továbbra is vitatott, és a CVR jelentésének nyilvános megítélése erősen megosztott.

17.3.4 Vidéki fejlődés és kihívások

A perui vidék a 21. század elején is az ország legszegényebb térségeit foglalja magában, noha a 2000-es évek gazdasági növekedése – amelyet főként a bányászati export és a magas nyersanyagárak hajtottak – csökkentette az országos szegénységi rátát. A **monetáris szegénység** vidéken továbbra is több mint kétszerese a városinak, és az **extrém szegénység** szinte kizárólag a vidéki, magasan fekvő andoki és amazoniai térségekben koncentrálódik. A hivatalos statisztikák (INEI, a perui statisztikai hivatal) szerint a vidéki háztartások jövedelme, iskolázottsága és egészségügyi ellátottsága rendre elmarad az országos átlagtól, de a konkrét számok évente változnak, és a 2020-as évek politikai válsága, valamint a COVID–19 világjárvány idején a vidéki szegénység átmenetileg ismét nőtt. A friss, 2026-os állapotot tükröző adatok ellenőrzést igényelnek, mivel a könyv lezárásakor a legutóbbi népszámlálási és háztartási felmérések eredményei még nem minden esetben állnak rendelkezésre.

A vidéki fejlődés egyik legnagyobb akadálya a **közszolgáltatások egyenlőtlen hozzáférése**. Az andoki falvakban a kétnyelvű oktatás, az anyanyelvi egészségügyi ellátás és az út- és távközlési infrastruktúra hiánya továbbra is jellemző. A **kétnyelvű interkulturális oktatás** (educación intercultural bilingüe, EIB) programjai ugyan léteznek, de tanárhiánnyal, tananyaghiánnyal és a quechua/aymara nyelvek presztízsének alacsony voltával küzdenek. A városokba irányuló migráció – különösen a fiatalok elvándorlása – tovább gyengíti a vidéki közösségek demográfiai utánpótlását, ugyanakkor a városi, migráns hátterű quechua és aymara lakosság nyelvi és kulturális identitása új formákat ölt, ami összekapcsolja a vidéki és városi őslakos tapasztalatokat.

A **kokatermesztés** és a kábítószer-gazdaság szintén a vidéki fejlődés egyik neuralgikus pontja. A belső háború utáni időszakban a kokacserje termesztése több andoki és amazoniai völgyben a megélhetés egyik fő forrásává vált, miközben az állam a drogellenes politikát gyakran erőszakos felszámolási műveletekkel érvényesíti, ami konfliktusba hozza a termelőket a rendőrséggel és a hadsereggel. A **kokatermesztők mozgalmai** (cocaleros) részben szakszervezeti, részben területi alapon szerveződnek, és követeléseik – alternatív növénykultúrák támogatása, a koka hagyományos felhasználásának elismerése, a kényszerű irtás leállítása – összekapcsolódnak a földjogi és az etnikai követelésekkel. A koka kérdése emlékeztet arra, hogy a vidéki fejlődés nem választható el a globális kábítószerpiactól és az Egyesült Államok által támogatott drogpolitikától.

A vidéki fejlődés lehetőségeit a **mezőgazdasági termelés diverzifikációja**, a **turizmus**, a **kézművesség** és a **közösségi alapú természeti erőforrás-gazdálkodás** is befolyásolja. Az andoki régiókban a quinoa, a kukorica, a burgonya és más őshonos növények termesztésének ösztönzése, valamint a **közösségi turizmus** (turismo comunitario) révén néhány közösség új jövedelemforrásokra tett szert, de ezek a kezdeményezések egyelőre nem változtatják meg alapvetően a vidéki szegénység szerkezetét. A 2010-es években indult **decentralizációs intézkedések** és a regionális kormányoknak juttatott bányászati járadékok (canon minero) hajlamosak voltak a helyi korrupció és a kapacitáshiány miatt nem hatékonyan hasznosulni, bár egyes régiókban javult az infrastruktúra.

A 2020-as években a vidéki fejlődést tovább bonyolítja a **klímaváltozás**: az andoki gleccserek visszahúzódása, a vízhiány, a fagyok és az árvizek a magashegyi mezőgazdaságot és állattartást közvetlenül fenyegetik. A vidéki lakosság alkalmazkodási képessége korlátozott, mivel a szegénység, a nyelvi akadályok és a politikai kirekesztés csökkentik az állami támogatásokhoz és a technológiai megoldásokhoz való hozzáférést. A **környezeti igazságosság** (justicia ambiental) kérdése ezért egyre inkább összekapcsolódik az őslakos földjogi és emberi jogi követelésekkel: a bányászati szennyezés, a vízhasználat és a klímaváltozás hatásai nem oszlanak meg egyenletesen, hanem a vidéki, őslakos közösségeket sújtják a leginkább.

17.3.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forrásai közé tartoznak a perui állami intézmények – elsősorban a **INEI** (Instituto Nacional de Estadística e Informática) népszámlálásai és háztartási felmérései –, valamint a **CVR** 2003-as zárójelentése és annak mellékletei. A belső háború áldozatszámára vonatkozóan a CVR statisztikai becslése a legszélesebb körben hivatkozott adat, de a bizottság maga is hangsúlyozta a becslés bizonytalanságát: a teljes körű dokumentálás lehetetlen volt, és a szám a mintavételi módszertan függvényében változhat. A későbbi kutatások és az áldozatok nyilvántartása (Registro Único de Víctimas) folyamatosan frissül, de a nyilvántartásba vétel kritériumai és a hozzátartozók bejelentési hajlandósága miatt a hivatalos számok nem feltétlenül tükrözik a tényleges teljes áldozatszámot.

A földjogi adatok esetében a közösségi földek kiterjedésére és a bányászati koncessziók átfedésére vonatkozó statisztikák intézményenként eltérhetnek, mivel a földhivatali nyilvántartás hiányos, és a közösségi határok felmérése sok helyen még nem zárult le. A konfliktusok számát illetően a **perui ombudsmani hivatal** (Defensoría del Pueblo) rendszeresen közöl jelentéseket a társadalmi konfliktusokról, de a besorolás és a súlyosság megítélése vitatható. A nyelvi adatoknál a népszámlálási önbevallás módszertana változott az idők során, és a kétnyelvűség mértéke nehezen mérhető.

A legnagyobb bizonytalanság a **jelenkori politikai folyamatok** értelmezését övezi. A 2022–2023-as tiltakozások halálos áldozatainak száma és a felelősség kérdése erősen vitatott; a kormányzati és a civil szervezeti adatok eltérhetnek. A 2024–2026 közötti események – különösen a vidéki politikai mobilizáció és az emlékezetpolitikai viták – még nem tekinthetők lezártnak, és a rendelkezésre álló források gyakran pártosak. A tankönyv ezért a jelenkori állításoknál igyekszik világosan megkülönböztetni a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezést, és jelezni, hogy a legfrissebb adatok ellenőrzést igényelnek.

17.3.6 Rövid összefoglaló

- Peru vidéki térségeiben ma is meghatározó a quechua és aymara nyelvű lakosság, de az őslakos politikai mozgalmak inkább helyi és tematikus alapon szerveződnek, nem alkotnak egységes országos pártot.
- A 20. századi földreform és a belső háború egyaránt átalakította a vidéki társadalmat, de a földtulajdon kérdése a bányászati koncessziókkal és a vízjogokkal összefonódva ma is konfliktusok forrása.
- A belső háború emlékezete megosztott: a CVR becslése szerint mintegy 69 000 áldozat volt, többségük quechua nyelvű, de az áldozatszám bizonytalan, és az értelmezés – terrorizmusellenes küzdelem vagy társadalmi konfliktus – politikai vita tárgya.
- A konzultációs jog (consulta previa) és a nyelvi jogok jogi elismerése megtörtént, de a gyakorlati végrehajtás egyenlőtlen és gyakran formális.
- A vidéki fejlődést a szegénység, a közszolgáltatások hiánya, a kábítószer-gazdaság, a klímaváltozás és a központi állam korlátozott jelenléte együttesen nehezíti.
- A 2020-as évek politikai válsága és a tiltakozások elleni erőszakos fellépés újra felszínre hozta a vidéki lakosság és a limai elit közötti törésvonalat, és a belső háború emlékezetét a jelen vitáiba kapcsolta.

17.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történelmi okok magyarázzák, hogy Peruban az őslakos mozgalmak kevésbé egységesek, mint Bolíviában vagy Ecuadorban?

2. Hogyan kapcsolódik össze a földjog, a bányászati koncesszió és a konzultációs jog a perui vidéki konfliktusokban?
3. Milyen fő értelmezési viták övezik a perui belső háború emlékezetét, és milyen következményei vannak e vitáknak a jelenkori politikára?
4. Miért tekinthető a vidéki fejlődés kérdése egyszerre gazdasági, etnikai és környezeti problémának Peruban? Hozzon példát az alfejezetből!

17.4 Peru a világban

A perui állam a 21. század első negyedében egyszerre kapcsolódik három, egymástól nagyon eltérő földrajzi és gazdasági térhez: az Andok belső világához, a Csendes-óceán keleti medencéjéhez és az Amazonas-medencéhez. Ez a hármas kapcsolódás magyarázza, hogy Peru külkapcsolatai nem írhatók le egyetlen „Nyugat" vagy „Latin-Amerika" keretben. Az ország egyik oldalon a Csendes-óceáni térség egyik legnyitottabb gazdasága, amely szoros kereskedelmi szálakkal kötődik Kínához, az Egyesült Államokhoz és több ázsiai gazdasághoz; a másik oldalon az Andok és az Amazonas erőforrás-konfliktusai, a klímaválság és a migráció olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek nem oldhatók meg pusztán külgazdasági eszközökkel. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult Peru nemzetközi helyzete a hidegháború utáni korszakban, milyen szerepet játszik Kína és az Egyesült Államok, hogyan illeszkedik az ország a csendes-óceáni integrációs intézményekbe, és milyen hatást gyakorol a klímaválság, valamint a regionális migráció a perui társadalomra és államra.

A fejezet szorosan kapcsolódik a korábban tárgyalt folyamatokhoz. A Fujimori-korszakban megkezdett neoliberális nyitás, a 2000-es évek nyersanyag-áraiból táplálkozó gazdasági növekedés és a politikai rendszer válsága egyaránt meghatározza, hogy Peru milyen feltételekkel lép be a globális gazdaságba. A jelenkori perui külkapcsolatok ezért nem érthetők meg a Peru ma fejezet korábbi alfejezetei nélkül: a gazdasági szerkezet, a vidéki egyenlőtlenségek és az intézményi gyengeség mind befolyásolja, hogy az ország milyen mozgástérrel rendelkezik a nemzetközi porondon.

17.4.1 Kína és Peru: kereskedelem, beruházás és függőség

Kína a 2010-es évekre Peru legnagyobb kereskedelmi partnerévé vált, és ez a viszony a perui gazdaság nyersanyag-exportra épülő szerkezetét erősítette meg. A kapcsolat gyökerei azonban korábbra nyúlnak vissza: Peru 1971-ben, Juan Velasco Alvarado katonai kormánya idején ismerte el a Kínai Népköztársaságot, és a két ország azóta is fenntartotta a diplomáciai kapcsolatot. A hidegháború évtizedeiben azonban a kínai–perui viszony politikailag korlátozott maradt, részben a perui belső konfliktus, részben Kína saját gazdasági nyitásának késlekedése miatt. A tényleges fordulat a 1990-es években következett be. Alberto Fujimori kormánya a külgazdasági nyitást és az állami vállalatok privatizációját hirdette meg, ami Kína számára is elérhetővé tette a perui bányászati és halászati ágazatokat.

A kétoldalú kereskedelem gyors növekedése a 2000-es években a kínai iparosítás nyersanyagigényével esett egybe. Kína elsősorban rézércet, vasércet, cinket és halászatból származó termékeket importál Peruból, míg Peru gépeket, elektronikai cikkeket, járműveket és fogyasztási cikkeket vásárol. A perui központi jegybank és a nemzetközi kereskedelemstatisztikák szerint Kína részesedése a perui exportban a 2000-es évek eleji néhány százalékról a 2010-es évek közepére 25 százalék fölé emelkedett, megelőzve az Egyesült Államokat. Ezek az adatok forrásonként némileg eltérnek, mert a perui statisztikák a közvetett exportot és a szabadkereskedelmi övezetek forgalmát eltérően kezelhetik, de a trend iránya egyértelmű.

A 2009-ben Peruban életbe lépett kínai–perui szabadkereskedelmi megállapodás volt Kína első ilyen egyezménye egy latin-amerikai országgal. A megállapodás tovább csökkentette a vámtételeket, és intézményesítette a két ország közötti áruforgalmat. A kritikusok szerint azonban az egyezmény aszimmetrikus előnyöket hozott: Peru továbbra is elsősorban feldolgozatlan vagy alacsony feldolgozottságú nyersanyagokat exportál, míg Kína nagyobb hozzáadott értékű ipari termékeket szállít. Ez az érvelés vitatott, mert a szabadkereskedelmi megállapodások hatását nehéz elkülöníteni a nyersanyagárak világpiaci ingadozásától és a hazai gazdaságpolitika egyéb tényezőitől.

Kína nemcsak kereskedelmi partnerként, hanem beruházóként is megjelent. A legnagyobb és legvitatottabb kínai befektetések a bányászathoz kapcsolódnak. A Déli-Andokban található **Las Bambas** rézbánya, amelyet egy kínai konzorcium vásárolt meg, 2016-ban kezdte meg nagy volumenű termelését. A bánya Apurímac és Cusco megyék határvidékén fekszik, és a kitermelés jelentős adóbevételt, ugyanakkor komoly társadalmi és környezeti konfliktusokat generált. A bánya közelében élő quechua közösségek egy része földjeik elvesztését, a vízminőség romlását és az útépítések okozta társadalmi feszültségeket panaszolta. Az állam és a vállalat tárgyalásai többször megszakadtak, az útlezárások pedig időnként megbénították a szállítást. A konfliktus fontos példája annak, hogy a kínai jelenlét nem egyszerűen „külföldi beruházás”, hanem a perui vidék erőforrás-konfliktusainak új szereplője, amelynek megítélése a helyi közösségek, az állam és a vállalat érdekei mentén erősen eltér.

A kínai halászati jelenlét különösen érzékeny terület. Peru partjai előtt húzódik a Humboldt-áramlat, a világ egyik leggazdagabb halászati övezete, amely a perui exportszektor egyik alappillére. A kínai kereslet a halliszt és a tengeri fehérje iránt hozzájárult a perui halászat intenzívebbé válásához. A halállományok túlhalászásának kérdése azonban nem vezethető vissza kizárólag Kínára: a perui halászati politika és a nagy perui vállalatok szerepe legalább ilyen fontos. A halászati ágazat szabályozásának gyengesége és az illegális halászat a perui állam és a nemzetközi ellenőrzés közös kudarca.

A kínai kapcsolat értékelése a perui politikai nyilvánosságban élesen megosztott. A kormányok – különösen a 2010-es évek második felétől – a kínai beruházásokat a gazdasági növekedés motorjaként mutatták be. Az ellenzéki és civil társadalmi szereplők egy része ezzel szemben arra figyelmeztet, hogy Peru egyoldalú függőségbe került, és hogy a kínai vállalatok kevésbé átlátható módon működnek, mint egyes nyugati cégek. A tudományos irodalomban nincs egyetértés abban, hogy a kínai jelenlét mennyiben különbözik a korábbi amerikai vagy európai tőkétől. Egyes kutatók szerint Kína a hagyományos észak–dél viszonyt ismétli meg, mások arra mutatnak rá, hogy a kínai állami vállalatok és a perui állam kapcsolata sajátos, politikailag közvetített formát ölt.

A **kínai infrastrukturális projektek** közül kiemelkedik a Chancay kikötőjének fejlesztése Limától északra. A beruházás célja, hogy Peru a dél-amerikai csendes-óceáni part egyik logisztikai csomópontjává váljon, és hogy a kínai–dél-amerikai kereskedelem ne kizárólag az észak-amerikai vagy a Karib-térségi útvonalakon keresztül bonyolódjon. A projekt hosszú távú hatása egyelőre bizonytalan, mivel a kikötő kihasználtsága a brazil és a bolíviai összeköttetések kiépítésétől is függ. A chancay-i fejlesztés egyszerre ígér gazdasági előnyöket és vet fel környezeti, valamint földhasználati kérdéseket.

17.4.2 Az Egyesült Államok: biztonság, demokrácia és kereskedelem

Az Egyesült Államokkal fenntartott viszony Peruban hagyományosan a kábítószer-ellenes küzdelem, a demokrácia támogatása és a kereskedelem hármas pillérére épült. A hidegháború időszakában az Egyesült Államok Peruval kapcsolatos politikáját elsősorban a forradalmi baloldal térnyerésétől való félelem határozta meg, ami a A 20. századi Peru fejezetben tárgyalt katonai

kormányzatokkal és a konfliktusokkal összefüggésben érthető meg. A **Sendero Luminoso** fegyveres felkelése idején az Egyesült Államok katonai és pénzügyi támogatást nyújtott a perui államnak, különösen a Fujimori-korszakban. Az 1990-es évek elején a washingtoni politika a kokaintermelés visszaszorítását és a gerillák legyőzését egyaránt prioritásként kezelte.

A 2000-es években az amerikai–perui kapcsolat új eleme a **szabadkereskedelmi megállapodás** volt. Az Egyesült Államok és Peru közötti egyezményt 2006-ban írták alá, és a perui kongresszus ratifikációját követően 2009-ben lépett hatályba. A megállapodás csökkentette a mezőgazdasági és ipari vámokat, ugyanakkor vitát váltott ki a perui mezőgazdasági termelők körében, akik az amerikai importtal szembeni versenyhátránytól tartottak. Az egyezmény emellett környezetvédelmi és munkaügyi záradékokat is tartalmazott, ami a korábbi megállapodásokhoz képest új elemet jelentett, de a végrehajtás hatékonyságát kutatók és civil szervezetek vitatják.

A kábítószer-kérdés továbbra is az egyik legérzékenyebb terület. Az Egyesült Államok évtizedeken át támogatta a kokaültetvények felszámolását, helikoptereket és kiképzést biztosított a perui biztonsági erőknek, valamint nyomást gyakorolt a koka-termelés mérésére és csökkentésére. A koka termesztése azonban a perui Amazonas-vidék egyes völgyeiben – például a **Valle de los Ríos Apurímac, Ene y Mantaro** (VRAEM) térségében – továbbra is jelentős jövedelemforrás a vidéki lakosság egy része számára. A koka és a kokain közötti különbségtétel itt kulcsfontosságú: a koka hagyományos, legális felhasználása az andoki kultúra része, míg a kokain az illegális nemzetközi piacra termelt termék. Az amerikai politika kritikusai szerint a felszámolási kampányok gyakran nem tettek kellő különbséget e kettő között, és a vidéki szegénység kiváltó okait sem kezelték. A perui állam és az Egyesült Államok közötti együttműködés dokumentált tény, de annak hatékonysága és emberi jogi következményei vitatott értelmezési kérdések.

Az Egyesült Államok szerepe a 2010-es években a kínai gazdasági térnyeréssel párhuzamosan relatívan csökkent a kereskedelemben, de a biztonságpolitikai és diplomáciai kapcsolatok továbbra is erősek maradtak. Az amerikai külügyminisztérium és a kongresszus rendszeresen nyilatkozik a perui demokrácia állapotáról, különösen a 2016 utáni politikai válságok idején. E nyilatkozatok hatása kettős: egyrészt a demokratikus intézmények védelmét hangsúlyozzák, másrészt a perui belpolitikában egyes szereplők az amerikai befolyást belügyi beavatkozásként értékelik. Az amerikai–perui viszony tehát nem írható le egyoldalú dominanciaként, de az egyenlőtlen hatalmi viszony továbbra is meghatározó.

17.4.3 Csendes-óceáni integráció: APEC, Csendes-óceáni Szövetség és CPTPP

Peru a 1990-es évek végétől tudatosan törekedett a csendes-óceáni gazdasági térségbe való bekapcsolódásra. Ennek intézményi keretét az **Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés** (Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC) adta, amelynek Peru 1998-ban lett tagja. Az APEC nem kötelező erejű kereskedelmi megállapodás, hanem konzultációs fórum, amely a tagországok közötti kereskedelem és beruházás könnyítését szolgálja. Peru számára az APEC-tagság elsősorban diplomáciai láthatóságot és technikai együttműködést hozott, nem pedig közvetlen kereskedelmi kedvezményeket. 2008-ban Peru adott otthont az APEC-csúcstalálkozónak, ami a perui külpolitika számára presztízskérdés volt, és jelezte, hogy az ország a csendes-óceáni térség aktív szereplőjeként kíván fellépni.

A **Csendes-óceáni Szövetség** (Alianza del Pacífico) 2011-ben jött létre Chile, Kolumbia, Mexikó és Peru részvételével. Ez a tömörülés a tagországok közötti szabadkereskedelem elmélyítését, a tőke és a személyek szabadabb mozgását, valamint a közös külgazdasági fellépést tűzte ki célul. A szövetség a korábbi latin-amerikai integrációs kísérletektől eltérően nem a régión belüli piacvédelemre, hanem a globális, elsősorban ázsiai piacokhoz való csatlakozásra helyezi a hangsúlyt. Peru számára a Csendes-óceáni Szövetség azt az üzenetet közvetíti, hogy az ország a nyitott gazdaságpolitika híve, ellentétben a protekcionistábbnak tartott dél-amerikai

partnerekkel. A tömörülés gyakorlati eredményei azonban korlátozottak maradtak: a tagországok közötti kereskedelem növekedett, de a globális értékláncokba való bekapcsolódás továbbra is nyersanyag-exportra épül, és a szövetség nem tudta megszüntetni a tagországok közötti strukturális különbségeket.

A **CPTPP** (Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership, azaz Átfogó és Progresszív Csendes-óceáni Partnerségi Megállapodás) Peru számára a többoldalú kereskedelmi rendszerbe való mélyebb integrációt jelenti. Peru 2018-ban csatlakozott a megállapodáshoz, amelynek célja a vámtarifák csökkentése és a kereskedelmi szabályok egységesítése a csendes-óceáni térség több gazdasága között. A CPTPP hosszú távú hatása a perui mezőgazdaságra és feldolgozóiparra bizonytalan, mivel a megállapodás erős versenynyomást helyez a kevésbé versenyképes ágazatokra. Ugyanakkor a perui exportőrök számára új piacokat nyithat, különösen a mezőgazdasági termékek, a halászat és a könnyűipar területén.

A csendes-óceáni integráció mérlege a perui társadalmon belül vitatott. A fővárosi üzleti körök és a technokrata kormányzati elit az integrációt a modernizáció és a növekedés feltételének tekintik. A vidéki termelők, a szakszervezetek és a baloldali értelmiség egy része ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyitás a nagyvállalatoknak kedvez, miközben a kis termelők kiszolgáltatottabbá válnak a nemzetközi versenyben. Ezt a vitát nem lehet a „nyitás kontra bezárkózás” egyszerű ellentétére redukálni: a perui gazdaság nyitottsága a 2000-es évek nyersanyagáraiban és a kedvező külső feltételekben gyökerezik, és a zártság nem jelentene automatikusan igazságosabb belső elosztást.

17.4.4 Klímaválság: olvadó Andok, vízhiány és élelmezésbiztonság

Peru a világ azon országai közé tartozik, amelyeket a klímaváltozás közvetlen és dokumentálható hatásai különösen erősen érintenek. Az Andok trópusi gleccserei az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben visszahúzódtak, és ez a folyamat a perui tudományos intézmények, valamint a nemzetközi klímakutatás adatai szerint felgyorsult. A **Cordillera Blanca** gleccserei, amelyek az Ancash megyében található Huascarán Nemzeti Park területén fekszenek, a perui vízháztartás egyik legfontosabb tartalékát jelentik. A gleccserek olvadása rövid távon megnöveli az olvadékvíz mennyiségét, hosszabb távon azonban a vízhozam csökkenéséhez vezethet, ami a partvidéki mezőgazdaságot és a városi vízellátást fenyegeti.

A vízkérdés Lima esetében drámai léptékű. A perui főváros a világ egyik legnagyobb olyan metropolisza, amely sivatagos partvidéken fekszik, és vízellátása nagyrészt az andoki folyókra támaszkodik. A limai vízrendszer a **Rímac, a Chillón és a Lurín** folyók vízgyűjtőire épül, amelyek hozama az éghajlati ingadozásokra érzékeny. A klímaválság miatt a csapadék mintázata változóban van: egyes modellbecslések szerint a csapadék éves összmennyisége nem feltétlenül csökken drasztikusan, de a szezonalitás és a szélsőséges események gyakorisága megváltozik. A tudományos előrejelzések bizonytalansága jelentős, de a perui állam és a nemzetközi szervezetek egyaránt a vízbiztonság növelését sürgetik.

Az **El Niño** jelenség, amely a Csendes-óceán keleti medencéjének időszakos felmelegedésével jár, Peruban rendszeresen árvizeket, földcsuszamlásokat és mezőgazdasági károkat okoz. Az 1997–1998-as El Niño az egyik legsúlyosabb volt a 20. században, és a kár mértéke a perui GDP jelentős részét elérte. A 2017-es úgynevezett „parti El Niño” Lima és az északi partvidék városainak infrastruktúráját rongálta meg, és megmutatta, hogy a perui állam katasztrófavédelmi kapacitása korlátozott. A klímaválság és az El Niño közötti kapcsolat tudományosan aktívan vitatott: nem állítható, hogy minden El Niño esemény a klímaváltozás közvetlen következménye, de a melegedő óceánok a szélsőséges események intenzitását befolyásolhatják.

A klímapolitika terén Peru a nemzetközi egyezmények aktív résztvevője. Az ország csatlakozott a párizsi klímaegyezményhez, és nemzeti klímatervet fogadott el, amely kibocsátáscsökkentési és alkalmazkodási célokat tartalmaz. A perui kibocsátások világviszonylatban alacsonyak, de az ország sérülékenysége magas. A legnagyobb kibocsátások az energia- és földhasználati ágazatból, valamint az Amazonas erdőirtásából származnak. Az erdőirtás kérdése a Környezet, erőforrások és geopolitika fejezet tágabb összefüggésébe illeszkedik: a perui Amazonasban a faanyag, az arany és a földhasználat iránti nyomás a klímaválságot és a helyi közösségek jogait egyszerre érinti.

A mezőgazdaság klímaérzékenysége Peruban különösen erős, mert a partvidéki öntözéses gazdálkodás az andoki vízbázistól függ. A csökkenő gleccser-tartalékok és a változó csapadék a kisgazdák és a nagy agrárvállalkozások közötti vízhasználati konfliktusokat fokozhatják. A perui mezőgazdaság exportorientált ágazata – különösen a spárga, szőlő, avokádó és áfonya – jelentős vízigényű, és a klímaváltozás a jövedelmezőségét közvetlenül befolyásolhatja. A vízjogok és a klímaadaptáció kérdései ezért nem pusztán környezetpolitikai, hanem társadalmi egyenlőségi kérdések is.

17.4.5 Migráció: a venezuelai válság és a perui befogadás

Peru a 2010-es évek második felétől a venezuelai válság által kiváltott egyik legnagyobb regionális migrációs hullám célországa lett. A venezuelai migránsok száma Peruban a 2010-es évek végén meghaladta az egymilliót, ami a perui lakosság arányában az egyik legnagyobb befogadó terhet jelentette a térségben. Ezek a számok a perui bevándorlási hivatal és a nemzetközi szervezetek becslésein alapulnak, és a forrásoktól függően eltérnek, mivel a migránsok egy része nem szerepel a hivatalos nyilvántartásokban. A venezuelai migráció okait a Venezuelai migráció és a jövő kérdései alfejezet tárgyalja; itt a perui társadalomra gyakorolt hatás áll a középpontban.

A venezuelai migránsok zöme Peru városaiban telepedett le, elsősorban Limában és az északi partvidék nagyvárosaiban. A migráció a munkaerőpiac informális szegmensében növelte a versenyt, ami a perui alsó középosztály és a szegényebb városi rétegek körében feszültségeket szült. A xenofóbia és a diszkrimináció a közvélemény-kutatások szerint növekedett, bár ezek az adatok módszertani fenntartásokkal kezelendők. A venezuelaiak egy részét a perui egészségügyi és oktatási rendszer terhelése miatt is kritika éri, miközben a befogadás hosszú távú hatása a perui gazdaságra összetett: a migránsok egy része fiatal, képzett munkaerő, aki hozzájárul a fogyasztáshoz és a vállalkozásokhoz, más részük azonban kiszolgáltatott, informális munkákból él.

A perui állam a venezuelai migrációra fokozatosan, de nem egységesen reagált. A kormányok – különösen Martín Vizcarra idején – bevezették a **Temporary Permanence Permit** (Permiso Temporal de Permanencia, PTP) rendszerét, amely lehetővé tette a venezuelai állampolgárok számára a legális tartózkodást és munkavállalást. A COVID-19 világjárvány alatt azonban a határokat lezárták, és a szabályozás szigorodott, ami a migránsok egy részét illegalitásba kényszerítette. A járvány a perui egészségügyi rendszer kapacitásainak hiányosságait és a migránsok kiszolgáltatottságát egyaránt felszínre hozta. A venezuelai migráció így a perui állam és társadalom meglévő egyenlőtlenségeit erősítette fel, de nem kizárólagosan okozta azokat.

A perui migrációs politika a befogadás és az elutasítás között ingadozott. Egyes politikai szereplők a venezuelaiakat a bűnözéssel és a munkanélküliséggel hozták összefüggésbe, ami a közbeszédben a migráció elleni hangulatot erősítette. A tudományos kutatások azonban óvatosságra intenek: a migráció és a bűnözés közötti közvetlen ok-okozati kapcsolatot nem támasztják alá egyértelműen, és a perui bűnözési mutatók alakulása sok tényező függvénye. A xenofób retorika a perui politikai válságokkal is összefonódott, ami az idegengyűlöletet a társadalmi elégedetlenség egyik csatornájává tette.

A venezuelai migráció mellett Peru belső migrációs folyamatai is tovább alakulnak. A 20. századi vidéki–városi migráció, amelyet a Peru ma fejezet korábbi részei tárgyaltak, a 21. században sem állt le, bár üteme mérséklődött. Az andoki és amazóniai régiókból a partvidéki városokba irányuló mozgás a városi informális települések növekedését, a szolgáltatások iránti kereslet emelkedését és a regionális identitások városi újraformálódását eredményezi. A belső és a nemzetközi migráció együttes hatása Lima és a nagyvárosok társadalmi szerkezetét folyamatosan alakítja.

17.4.6 Források és bizonytalanságok

A perui külkapcsolatok és a klímaválság tárgyalása során a rendelkezésre álló források típusa és megbízhatósága egyenetlen. A kereskedelmi adatok a perui központi bank, a vámszervek, a Nemzetközi Valutaalap és az ENSZ kereskedelmi statisztikáin alapulnak; ezek a leginkább dokumentált, de módszertani eltéréseket mutató források. A kínai beruházásokkal kapcsolatos adatok azonban kevésbé átláthatók, mivel a kínai vállalatok tulajdonosi szerkezete és a finanszírozás egyes elemei nem mindig nyilvánosak. A beruházások társadalmi hatásairól szóló beszámolók gyakran ellentmondásosak: a vállalati jelentések, az állami dokumentumok és a civil szervezetek jelentései eltérő képet festenek ugyanarról a konfliktusról.

A klímaválság perui hatásairól szóló ismeretek tudományos modelleken és mérési sorozatokon alapulnak. A gleccserek visszahúzódása jól dokumentált, de a jövőbeli vízhozamra vonatkozó becslések bizonytalanok, mivel a regionális klímamodellek felbontása és a helyi vízgyűjtők heterogenitása korlátozza az előrejelzéseket. Az El Niño jövőbeli gyakoriságára és intenzitására vonatkozó állítások szintén tudományos vita tárgyát képezik. A perui klímapolitikai célok teljesülése nehezen ellenőrizhető, mert a kibocsátási adatok gyűjtése és a földhasználati változások nyomon követése hiányos.

A venezuelai migráció számai becslések, és a források – a perui bevándorlási hatóság, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a civil szervezetek – eltérő definíciókat használnak a „migráns” és a „menedékkérő” kategóriájára. A migráció társadalmi hatásairól szóló közvélemény-kutatások módszertani fenntartásokkal kezelendők, mivel a minta összetétele és a kérdések megfogalmazása befolyásolhatja az eredményeket. A xenofóbia és a diszkrimináció mérése különösen bonyolult, hiszen a megkérdezettek hajlamosak lehetnek társadalmilag elfogadottabb válaszokat adni.

A perui külpolitika megítélése mind belpolitikai, mind tudományos viták tárgya. A kínai kapcsolatról szóló értékelések gyakran értékválasztásoktól terheltek: amit egyesek pragmatikus fejlődési lehetőségnek látnak, azt mások függőségi csapdának tekintik. A Csendes-óceáni Szövetség és a CPTPP hatékonyságáról sincs tudományos konszenzus, mivel az integráció hosszú távú hatása csak több évtizedes távlatban mérhető, és a külső tényezők (például a kínai gazdaság lassulása vagy a globális kereskedelmi rendszer átalakulása) nehezen választhatók el az intézményi hatásoktól.

17.4.7 Rövid összefoglaló

- Peru a hidegháború utáni nyitás és a nyersanyag-export révén a Csendes-óceáni térség egyik legnyitottabb dél-amerikai gazdasága lett, de növekedése továbbra is erősen függ a külső áraktól.
- Kína a 2010-es évekre Peru legnagyobb kereskedelmi partnere és fontos beruházója lett; a kapcsolat a réz- és halászati exportra, valamint a bányászati beruházásokra épül, és függőségi, valamint környezeti konfliktusokat is magával hoz.
- Az Egyesült Államok szerepe a kereskedelemben relatívan csökkent, de a kábítószer-politika, a biztonsági együttműködés és a demokrácia támogatása továbbra is meghatározó.

- Peru az APEC, a Csendes-óceáni Szövetség és a CPTPP tagjaként a csendes-óceáni integráció elkötelezett híve, ám az integráció előnyeinek elosztása a társadalmon belül egyenlőtlen.
- A klímaválság az andoki gleccserek olvadásán, a partvidéki vízhiányon és az El Niño eseményeken keresztül közvetlenül érinti a perui államot és a mezőgazdaságot.
- A venezuelai migráció Peru egyik legnagyobb 21. századi társadalmi kihívása, amely a munkaerőpiac, a városi szolgáltatások és a politikai közbeszéd terén növelte a feszültségeket.

17.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai tényezők magyarázzák Kína megerősödött szerepét Peruban a 2010-es évekre?
2. Hasonlítsa össze a kínai és az amerikai jelenlét jellegét a perui gazdaságban és biztonságpolitikában!
3. Miért nem redukálható a perui klímaválság kizárólag a gleccserek olvadására, és hogyan kapcsolódik a víz- és földhasználati konfliktusokhoz?
4. Milyen módszertani nehézségekkel jár a venezuelai migráció perui társadalmi hatásainak mérése?
5. Értékelje a Csendes-óceáni Szövetség és a CPTPP szerepét Peru külgazdasági stratégiájában! Melyek az integráció korlátai?

18 Bolívia a gyarmati korban és a függetlenség

18.1 Az andoki népek és a spanyol hódítás

A mai Bolívia területe az Andok egyik legmagasabban fekvő, zord éghajlatú régiója, ugyanakkor a prekolumbiánus Dél-Amerika egyik legkorábbi városi civilizációjának, **Tiwanaku** (spanyol forrásokban gyakran Tiahuanaco) központi területe. Az itt élő **aymara** és **quechua** nyelvű népek a spanyol hódítás előtt az Inka Birodalom déli peremét alkották, majd a 16. században Potosí ezüstje a spanyol gyarmati gazdaság egyik legfontosabb pillérévé tette a térséget. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan rétegződött egymásra a tiwanakui örökség, az aymara uradalmak, az inka uralom és a spanyol gyarmati rend, és miért nem érthető a későbbi Bolívia története e rétegek ismerete nélkül. A hangsúly a folytonosságokon és töréseken van, nem pedig a „felfedezés” teleologikus elbeszélésén. A korábbi fejezetekben már tárgyalt inka államszervezet és spanyol hódítási mechanizmusok itt a mai Bolívia területére alkalmazva jelennek meg: Az andoki civilizációk és az Inka Birodalom, valamint A spanyol hódítás és az alkirályság.

18.1.1 A földrajzi keretek: Altiplano és a Titicaca-medence

A mai Bolívia nyugati felét az **Altiplano** uralja, egy kb. 3500–4000 méter tengerszint feletti magasságban fekvő, nagyrészt fáradt, száraz fennsík, amelyet keleten az Andok keleti láncai, nyugaton pedig a tengerparti hegység határol. A fennsík legfontosabb vízfelülete a **Titicaca-tó**, amely ma Peru és Bolívia között oszlik meg; a tó medencéje a prekolumbiánus korban sűrűn lakott mezőgazdasági és állattartó övezet volt. A magashegyi viszonyokhoz alkalmazkodó gazdálkodás alapja a fagyálló gumós növények – elsősorban a **burgonya** –, a **quinoa**, valamint a **láma** és **alpaka** tartása volt. A völgyekben kukoricát is termesztettek, a tó partján pedig halászattal és a totóra nevű nád feldolgozásával egészítették ki a megélhetést. A keleti lejtőkön – az ún. **yungas** övezetben – a trópusi növények, például a koka termesztése is lehetséges volt, és a magashegyi népek már a hódítás előtt cserét folytattak az alacsonyabban fekvő területekkel. Ez a földrajzi tagoltság egyszerre tette lehetővé a különböző ökológiai zónák közötti cserét, és nehezítette az egységes politikai irányítást.

18.1.2 Tiwanaku: a Titicaca-medence első nagy állama

A Titicaca-tó déli partjától néhány kilométerre, a mai La Paztól nyugatra fekvő Tiwanaku romterülete Dél-Amerika egyik legfontosabb régészeti lelőhelye. A **Tiwanaku-kultúra** virágkora a régészeti konszenzus szerint körülbelül i. sz. 500 és 1000/1100 közé tehető; a korábbi, ún. formálódó fázisok időrendje azonban vitatott. A kultúra monumentális kőépítészete – az **Akapana** piramis, a **Kalasasaya** templom, a **Napkapu** és más faragott kőemlékek – a magashegyi környezetben ritka, nagyszabású központi hatalom meglétére utal. A Tiwanaku gazdasága a tóparti mezőgazdaságra, a **tavak melletti emelt ágyásos** (suka kollus) földművelésre, halászatra, lámakaraván-kereskedelemre és a távolsági cserére épült. A régészeti anyagban a kerámia, a textil és a fémtárgyak stilisztikai egysége arra utal, hogy a kultúra hatása a mai Bolívia nagy részére, Peru déli részére és Chile északi területeire is kiterjedt.

A Tiwanaku-politika természete tudományos vita tárgya. Egyes kutatók centralizált államként írják le, amely a vallási és gazdasági erőforrások ellenőrzésével integrálta a régiót; mások lazább, rituális és kereskedelmi hálózatokra épülő regionális központként értelmezik. A régészeti bizonyítékok – például a központi magtárak, a monumentális építkezések és a vidéki településszerkezet – egy erős központi elitek működésére utalnak, de a hatalomgyakorlás mindennapi mechanizmusai nem ismertek pontosan. A kultúra hanyatlása a 11–12. század körül következett be; az okokat illetően éghajlati változások, a mezőgazdasági termőterület kimerülése, a távolsági kereskedelem átrendeződése és belső feszültségek egyaránt felmerültek a szakirodalomban. A Tiwanaku bukása után a térségben kisebb, egymással versengő politikai egységek jöttek létre.

18.1.3 Aymara királyságok a Tiwanaku után

A Tiwanaku összeomlását követő évszázadokban a Titicaca-medencében és az Altiplano nagy részén több, **aymara** nyelvű uradalom (spanyol forrásokban: *señoríos*) létezett. A legfontosabbak közé tartozott a **Lupaqa**, a **Qulla** (Colla), a **Pacajes** és a **Carangas**. Ezek egymással versengő, rétegzett társadalmú kiskirályságok voltak, amelyek a magashegyi mezőgazdaságra, lámakaraván-kereskedelemre és a tóparti erőforrások hasznosítására épültek. A spanyol krónikák és a későbbi etnohistóriai források alapján a nemesi családok ellenőrizték a földet és a munkaerőt, a közrendűek pedig adóval és munkával tartoztak.

Fontos, hogy az „aymara” elnevezés a gyarmati korból származik, és a spanyolok alkalmazták a hasonló nyelvet beszélő, de politikailag nem egységes csoportokra. A prekolumbiánus kori önazonosításról keveset tudunk; a régészeti és nyelvészeti bizonyítékok azt mutatják, hogy a Titicaca-medencében a Tiwanaku után valószínűleg aymara nyelvű elitek vették át a hatalmat. A 15. századra a Qulla és más uradalmak a térség legerősebb politikai szereplőivé váltak, és az Inka Birodalom terjeszkedése éppen ezekkel a csoportokkal ütközött.

18.1.4 Az Inka Birodalom terjeszkedése és a quechua nyelv

A **quechua** nyelv és a hozzá kapcsolódó államszervezet az Inka Birodalom (*Tawantinsuyu*) terjeszkedésével ért el a mai Bolívia területére. A hagyományos inka krónikák szerint a Titicaca-medencét **Pachacuti** vagy fia, **Túpac Inca Yupanqui** hódította meg a 15. században; a régészeti korhatározások azonban nem mindig teszik lehetővé a pontos dátumok ellenőrzését. A terület a birodalom déli negyedének, a **Qullasuyu**nak a részévé vált, és az inka adminisztráció beillesztette a helyi uradalmakat a birodalmi adó- és munkaerő-rendszerbe.

Az inka uralom alatt a **mit’a** (fordításban „forduló” munka) intézménye a birodalmi közmunkák, az útépítés, a hadsereg és az állami földek művelésének alapja volt; a mai Bolívia területén is ezt alkalmazták. A birodalom emellett **mitmaqkuna** (áttelepített telepesek) csoportjait helyezte át a meghódított területekre, illetve onnan máshová, hogy a hódítást megszilárdítsa, a termelést megszervezze és a lojalitást biztosítsa. A **quechua** nyelv adminisztratív nyelvvé vált, ezért terjedt a Titicaca-medencében és az Altiplanón, de a lakosság jelentős része továbbra is aymara nyelvű maradt. Ez a nyelvi kettősség a mai napig meghatározza a bolíviai Andok vidékét.

Az inka uralom a helyi elitek egy részét meghagyta hatalmában, amennyiben együttműködtek a birodalommal; másokat eltávolítottak vagy a birodalmi hierarchiába illesztettek. A helyi uradalmak közötti versengést az inka adminisztráció részben felszámolta, részben saját céljaira használta fel. A régészeti lelőhelyek – például a Titicaca-tó szigetein lévő zarándokhelyek – azt mutatják, hogy az inkák a helyi vallási hagyományokat is integrálták, miközben a birodalmi napkultuszt terjesztették.

18.1.5 A spanyol hódítás és a korai gyarmati intézmények

A spanyolok a Peru északi részén lezajlott cajamarcai események után, az 1530-as években nyomultak be a mai Bolívia területére. A hódítás itt nem egyetlen csata, hanem több éves, a spanyol konkvisztádorok közötti hatalmi harcokkal átszőtt folyamat volt. **Diego de Almagro** 1535–1537 közötti, Chilén át vezető expedíciója érintette az Altiplanót, majd a Pizarro testvérek és híveik 1538–1539-ben foglalták el a **Charcas** régiót, amely a mai Bolívia déli részét és a Titicaca-medencét foglalta magában. A spanyolok kihasználták az inka uralommal szembeni helyi feszültségeket, és egyes aymara és quechua közösségek átmenetileg a spanyolokat fogadták el az inka adók és kényszermunka ellensúlyaként – ez azonban nem jelentett önkéntes alávetést, és a későbbi ellenállás hamar megmutatkozott.

A spanyol korona 1542-ben kiadott **Új Törvények** (*Leyes Nuevas*) megpróbálták korlátozni az **encomienda** öröklését és mérsékelni az őslakosok kizsákmányolását, ami a konkvisztádorok lázadásához vezetett Peruban. A mai Bolívia területén az encomienda rendszer ennek ellenére gyorsan megszilárdult: a spanyol **encomendero**k megkapták az őslakos közösségek adójának és munkaerejének ellenőrzését, cserébe pedig elvileg a keresztény hit oktatására és a korona védelmére köteleztek. A gyakorlatban az encomienda a kényszermunka és az adóztatás eszközévé vált, és a helyi közösségek gyakran kettős teher alá kerültek: egyszerre kellett teljesíteniük a spanyol encomendero és a korona felé fennálló kötelezettségeket.

A spanyol adminisztráció a hódítás után létrehozta a **repartimiento** (munkaerő-kirendelés) rendszerét, amelyben a helyi hatóságok meghatározott számú munkást rendeltek ki a bányákba, a földekre és az építkezésekre. Az inka **mit'a** intézményét a spanyolok átvették, de gyarmati formája, a **mita de minas** (bányamita) sokkal kényszerítőbb és pusztítóbb volt, mert a munkások hosszú időre elszakadtak közösségeiktől, és a bányák körülményei rendkívül veszélyesek voltak. A spanyol korona emellett a **reducción** politikáját is bevezette: az őslakosokat koncentrált, ellenőrizhető településekbe telepítették, hogy megkönnyítsék az adóztatást és a missziós tevékenységet.

18.1.6 Potosí ezüstje és a gyarmati gazdaság kialakulása

A mai Bolívia területének gyarmati jelentőségét mindenekelőtt a **Potosí** városa mellett magasodó **Cerro Rico** („gazdag hegy") ezüstérce adta. A bányát 1545-ben kezdték kiaknázni, miután a hegy ezüsttartalmú érceit felfedezték; a felfedező személye és a pontos körülmények vitatottak. A kitermelés kezdetben az olvasztásos módszerrel folyt, de az 1570-es években bevezetett **higany-amalgám** eljárás (ún. patio-módszer) ugrásszerűen növelte a hatékonyságot. A higanyt a perui **Huancavelica** bányáiból szállították, ami szoros gazdasági kapcsolatot teremtett a két bányavidék között.

Potosí a spanyol birodalom legfontosabb ezüstforrásává vált. A bányaváros lakossága gyorsan nőtt: a 16. század végére egyes becslések szerint meghaladta a százezret, ami a korabeli európai városokkal vetekedett. Ezek a számok azonban bizonytalanok, mert a korabeli összeírások pontatlanok, és a városban nagy számban éltek ideiglenes munkások, kereskedők és kiszolgáló személyzet. A bányászat munkásai nagyrészt a **mita de minas** keretében kirendelt őslakos férfiak voltak, akik évente meghatározott ideig dolgoztak a bányákban; emellett szabad bérmunkások (*mingas*) is vállaltak munkát, és kisebb számban rabszolgákat is foglalkoztattak. A bányamunka rendkívüli fizikai megterheléssel járt: a mély tárnákban uralkodó hőség, a rossz szellőzés, a higanygőz és a balesetek magas halálozást okoztak.

A Potosí körüli gazdaság gyorsan specializálódott. A közeli **Cochabamba** völgye a bányaváros élelmezésére állt át, és a mezőgazdasági termelés a bánya munkaerő-ellátásához kapcsolódott. A **La Paz** és **La Plata** (a mai Sucre) közötti út mentén kereskedelmi és közigazgatási központok alakultak ki. Az ezüstöt a **quinto real** (a koronának járó ötöd) formájában adóztatták, és a

fém a Csendes-óceán felé, **Arica** kikötőjén át, illetve az atlanti útvonalakon keresztül került a spanyol világbirodalom vérkeringésébe. A bányászatból származó jövedelem a spanyol korona mellett a helyi spanyol eliteket és a közvetítő kereskedőket gazdagította, míg a munkát végző őslakos közösségek elsősorban a terheket viselték.

18.1.7 Kényszermunka, járványok és a demográfiai katasztrófa

A spanyol hódítás és a gyarmati gazdaság kiépülése katasztrofális demográfiai következményekkel járt az őslakosok számára. A 16. században behurcolt európai járványok – elsősorban a **himlő**, a **kanyaró** és a **tífusz** – ellen az andoki lakosságnak nem volt immunitása, és a járványok gyorsan pusztítottak a sűrűn lakott Titicaca-medencében és az Altiplanón. A kényszermunka, az éhínség és a közösségek szétszakítása tovább súlyosbította a helyzetet. A prekolumbiánus népességszámra vonatkozó becslések rendkívül széles sávban mozognak: egyes kutatók a mai Bolívia területére több milliós, mások ennél jóval alacsonyabb népességet feltételeznek. A vitatott kiindulási számok miatt a csökkenés mértéke sem határozható meg pontosan, de a szakirodalom konszenzusa szerint a 16. század folyamán az őslakos népesség drasztikusan visszaesett.

A demográfiai katasztrófa egyik legfontosabb következménye az volt, hogy a spanyol gyarmati hatóságok egyre nagyobb mértékben támaszkodtak a **mita** és a **repartimiento** intézményére, hogy pótolják a munkaerőt. Ez ördögi kört hozott létre: a kényszermunka tovább csökkentette a közösségek reprodukciós képességét, ami újabb munkáskirendeléseket tett szükségessé. A spanyol korona a **reducción**okkal igyekezett az őslakosokat ellenőrzött településekbe koncentrálni, és ezzel egyúttal az adóalapot is biztosítani. Az egyház – elsősorban a ferences, domonkos és később a jezsuita missziók – a hitterjesztés mellett a munkaerő megszervezésében és a közösségek ellenőrzésében is szerepet játszott, bár egyes szerzetesek bírálták a legdurvább visszaéléseket.

A hódítás és a gyarmati berendezkedés azonban nem számolta fel a helyi közösségek önszerveződését. Az aymara és quechua közösségek a kényszermunka és az adóztatás ellenére megőrizték nyelvüket, rokonsági szervezetüket és mezőgazdasági gyakorlatukat, és a későbbi évszázadokban ezekre építve szerveztek ellenállást. A következő alfejezet az **Audiencia de Charcas** kiépülését és a gyarmati társadalom rétegződését tárgyalja részletesen.

18.1.8 Források és bizonytalanságok

A prekolumbiánus időszak rekonstrukciója elsősorban régészeti forrásokra épül: Tiwanaku esetében az építészeti maradványok, kerámia, textíliák, fémtárgyak és izotópos elemzések. A politikai szervezet és a vallási élet értelmezése azonban vitatott, mivel a régészeti anyag nem ad közvetlen felvilágosítást az önazonosításról vagy a hatalomgyakorlás mindennapi formáiról. Az aymara királyságokról szóló ismeretek alapja a 16. századi spanyol krónikák – például **Pedro de Cieza de León** *Crónica del Perú* (1553) című munkája –, valamint a későbbi etnohistóriai periratok és adóösszeírások. Ezek a források azonban a spanyol hódítás igazolására vagy a helyi elitek jogainak védelmére íródtak, ezért részrehajlóak.

Az inka hódítás kronológiája a hagyományos inka uralkodói listák alapján rekonstruált, de a régészeti korhatározások nem mindig egyeznek ezzel. A spanyol hódítás eseményei dokumentáltak a korabeli krónikákban és jogi iratokban, de az őslakos közösségek szemszögéből jóval kevesebb forrás áll rendelkezésre. Potosí bányászatának termelési adatai a **quinto real** és a **Casa de Contratación** nyilvántartásaiból ismertek, ám a csempészet és a helyi fogyasztás miatt a tényleges kitermelés nagyobb lehetett a hivatalos adatoknál. A népességi adatok – mind a prekolumbiánus, mind a gyarmati kori számok – becslések, és a demográfiai katasztrófa mértéke tudományos vita tárgya. A bányamita terheinek és halálozási arányainak számszerűsítése szintén erősen vitatott, mivel a korabeli feljegyzések hiányosak és gyakran pontatlanok.

18.1.9 Rövid összefoglaló

- A mai Bolívia területe a prekolumbiánus Andok egyik magterülete volt: a Titicaca-medencében virágzott a Tiwanaku-kultúra (kb. i. sz. 500–1100), amely monumentális építészetével és regionális hatásával Dél-Amerika egyik legkorábbi városi központja volt.
- A Tiwanaku után a térségben több, egymással versengő aymara nyelvű uradalom (például a Lupaqa, Qulla, Pacajes, Carangas) jött létre, amelyek rétegzett társadalmat és magashegyi mezőgazdaságot működtettek.
- Az Inka Birodalom a 15. században hódította meg a Titicaca-medencét, és a területet Qullasuyu néven a birodalom déli negyedévé szervezte; a quechua nyelv adminisztratív nyelvként terjedt, de a lakosság jelentős része aymara nyelvű maradt.
- A spanyol hódítás az 1530-as években érte el a mai Bolívia területét, és a gyarmati intézmények – encomienda, repartimiento, mita, reducción – gyorsan megszilárdultak.
- Potosí 1545-ben felfedezett ezüstbányája a spanyol birodalom egyik legfontosabb ezüstforrásává vált, és a 16. század végére a bányaváros a korabeli világ egyik legnagyobb települése lett.
- A bányászat a kényszermunkára épült: a gyarmati mita (mita de minas) keretében az őslakos közösségek meghatározott számú munkást voltak kötelesek a bányákba küldeni.
- A hódítás, a járványok és a kényszermunka a 16. század folyamán drasztikus őslakos népességcsökkenést okoztak; a pontos számok vitatottak.
- A gyarmati gazdaság kiépülése Potosí körül specializálódott, és a régiót bekapcsolta a spanyol világbirodalom atlanti és csendes-óceáni kereskedelmébe.

18.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a Titicaca-medence földrajzi környezete a Tiwanaku-kultúra és a későbbi aymara uradalmak gazdaságát és politikai szervezetét?
2. Milyen hasonlóságok és különbségek mutathatók ki az inka mit'a és a spanyol gyarmati mita között, és miért volt az utóbbi pusztítóbb?
3. Miért tekinthető Potosí ezüstje a spanyol gyarmati gazdaság egyik pillérének, és milyen következményekkel járt ez a helyi őslakos közösségekre nézve?
4. Milyen forrásokból rekonstruálható a prekolumbiánus és a kora gyarmati időszak a mai Bolívia területén, és melyek e források főbb korlátai?
5. Hogyan rétegződött egymásra a tiwanakui, az aymara, az inka és a spanyol örökség, és miért fontos ez a rétegződés a későbbi bolíviai történelem szempontjából?

18.2 Az Audiencia de Charcas és a gyarmati társadalom

18.2.1 Hogyan kapcsolódik ez a kontinens történetéhez?

Az Andok gyarmati történetének megértéséhez nem elegendő a konkviszta eseményeit ismerni; legalább ilyen fontos az a társadalmi, gazdasági és jogi szerkezet, amely a hódítást követően létrejött, és amely évszázadokra meghatározta a térség arculatát. A mai Bolívia területén ez a szerkezet az **Audiencia de Charcas** (Charcas királyi kormányzósága) intézménye körül szerveződött, amelynek keretei között a világtörténet egyik legnagyobb ezüstlelőhelye, Potosí a birodalmi gazdaság motorjává vált. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze a jogi igazgatás, a bányászat, a kényszermunka és a társadalmi hierarchia, és hogyan termelte újra a gyarmati rend alapvető egyenlőtlenségeit. A fejezet nem egy statikus „gyarmati társadalom" képét rajzolja meg, hanem egy olyan, belső feszültségekkel teli világot mutat be, amelynek

öröksége a függetlenség utáni Bolíviában is tovább élt. A korábban tárgyalt A spanyol hódítás és az alkirályság perui eseményei után itt a hangsúly a helyi intézményekre és a mindennapi élet viszonyaira kerül, előkészítve Az ezüst után: ón, vasút és oligarchia tárgyalását.

18.2.2 Az Audiencia de Charcas: jog és igazgatás

A spanyol gyarmati igazgatás egyik alapintézménye az **audiencia** (királyi kormányzóság) volt, amely egyszerre látott el bírósági, közigazgatási és tanácsadói feladatokat. Az **Audiencia de Charcas** létrehozásának gondolata közvetlenül a hódítás utáni politikai válságra adott válaszként született meg: a Pizarro-testvérek és az alkirály közötti polgárháborúk (az 1540-es években) megmutatták, hogy a frissen meghódított területek igazgatása nem bízható kizárólag a konkvisztádorokra és magánhadseregeikre. A királyi kincstár nevében eljáró, hivatásos jogászokból álló testület felállítása a központi hatalom megerősítésének eszköze volt.

Az intézményt 1559-ben hozták létre Charcas (a mai Sucre) városában, bár tényleges működését csak az 1560-as évek elején kezdte meg. A város neve a forrásokban gyakran **La Plata** (ezüst) néven is szerepel, ami jól mutatja a település identitásának összefonódását a közeli Potosí bányáival. Az audiencia illetékességi területe hozzávetőlegesen a mai Bolívia, valamint a későbbi Paraguay, Uruguay és Argentína északi és középső része felett terült el, bár a határok a gyarmati korban folyamatosan vitatottak voltak. A hivatalnokok, az **oidorok** (bírák) jellemzően a Kasztíliában képzett, jogi doktorátussal rendelkező, az egyetemi hierarchiában iskolázott férfiak közül kerültek ki; többségük nem helyi születésű volt, hanem a királyi kinevezéssel, gyakran rövid szolgálati időre érkezett a térségbe.

Fontos tudatosítanunk, hogy az Audiencia de Charcas kezdetben a **Perui Alkirályság** (Virreinato del Perú) keretében működött, alárendelve a limai alkirálynak. Az alkirályi fennhatóság azonban a gyakorlatban sokszor illuzórikus volt: a Potosí bányavidékétől Limáig tartó, több hetes utazás a hegyvidéki utakon azt jelentette, hogy az audiencia a mindennapi ügyekben nagy önállóságot élvezett. Ez a kettősség – formális alávetettség és gyakorlati autonómia – a gyarmati igazgatás egyik legfontosabb jellemzője, amelyet a történetírás a **„távolság kormányzásának”** (gobernar a distancia) nevez. Az 1776-os közigazgatási reform során az audiencia területét a frissen létrehozott **Río de la Plata Alkirálysághoz** csatolták, ami a gazdasági kapcsolatok átrendeződéséhez is vezetett: Potosí ezüstje ettől kezdve egyre nagyobb arányban Buenos Airesen, nem pedig Limán keresztül áramlott ki a birodalom kereskedelmi hálózatába. Ez az átrendeződés később, a függetlenségi háborúk idején is meghatározó tényezővé vált.

18.2.3 Potosí: az ezüst és a birodalom

Az eredeti őslakos elnevezésből származó **Potosí** név a gyarmati korszakban a gazdagság és a kizsákmányolás egyetemes szimbólumává vált. A város a **Cerro Rico** („Gazdag hegy”) tövében alakult ki, miután az 1540-es évek közepén a bányászok ezüstérc-lelőhelyeket fedeztek fel. Az ezüst felfedezésének pontos időpontját a források nem rögzítik egyértelműen, de a legismertebb hagyomány 1545-re teszi az első nagyszabású kitermelést. A bánya hamarosan a spanyol birodalom és az európai világgazdaság egyik legfontosabb nyersanyagforrása lett: a 16. század második felében és a 17. század első felében az innen származó ezüst a spanyol királyi kincstár bevételeinek jelentős hányadát adta, és az Amerikából Európába irányuló nemesfémszállítmányok meghatározó részét képezte.

A bányászat technológiája a gyarmati kor első évtizedeiben a helyi ismereteken és a spanyol bányászati hagyományok keveredésén alapult. Az érc feldolgozásának kulcsmozzanata a **higanyos amalgámozás** volt, amelyet az 1570-es években honosítottak meg nagy léptékben. Az eljárás során a porított ezüstércet higannyal keverték, így az ezüst kivált az ércből. A higany jelentős

részét a perui **huancavelicai** bányából szállították, ami egy összetett, regionális ellátási láncot hozott létre. A rendszer sebezhetőségét jól mutatja, hogy amikor a huancavelicai higanytermelés visszaesett, a potosíi ezüstkitermelés is csökkent; a bányászat tehát korántsem volt autonóm, helyi vállalkozás, hanem a gyarmati gazdaság egészét átfogó logisztikai és pénzügyi hálózat része.

A bányák tulajdonosi szerkezete összetett volt. A legnagyobb nyereséget a kitermelés és a feldolgozás jogát kézben tartó, javarészt spanyol származású vállalkozók, valamint a királyi kincstárnak a termelésre kivetett adókat beszedő hivatalnokok, a **kincstári tisztviselők** (oficiales reales) fölözték le. A bányászati vállalkozók csoportja, a **azoguerók** (higanyhasználó finomítók) szervezett érdekcsoportot alkotott, amely a gyarmati hatóságokkal folytatott tárgyalásokban is részt vett. A kép azonban nem egynemű: a bányászok között kisebb tőkéjű, folyamatosan eladósodó vállalkozók is voltak, akiknek sorsa a termelés hullámzásaitól függött.

A termelés hosszú távú trendje a források alapján egyértelműen hullámzó volt: a 16. század végi és a 17. század eleji csúcsot lassú, de tartós hanyatlás követte, amelynek okait a történészek máig vitatják. A lehetséges tényezők között szerepel a felszínhez közeli, gazdagabb érctelérek kimerülése, a kényszermunkaerő utánpótlásának csökkenése, a higanyellátás akadozása és a birodalmi kereskedelempolitika változásai. A 18. században a Bourbon-ház reformjai – köztük az adórendszer racionalizálása és a bányászati hatóság megerősítése – átmeneti fellendülést hoztak, de a korábbi fénykort nem sikerült visszaállítani. A Potosíról szóló leírásokban gyakran visszatérő elem a hanyatlás narratívája, amelyet azonban kritikusan kell kezelnünk: a város lakossága a 17. században is több tízezer főt számlált, és a bányászat továbbra is jelentős jövedelmet termelt.

18.2.4 A mit’a: kényszermunka és viták

A potosíi bányák munkaerő-ellátásának központi intézménye a **mit’a** volt. A kifejezést a spanyol hódítók az Inka Birodalom munkaszolgálati rendszeréből vették át, de a gyarmati intézmény tartalma és funkciója jelentősen eltért annak prekolumbiánus elődjétől. A gyarmati mit’a lényege az volt, hogy a magas fennsíkon élő őslakos közösségek évente meghatározott számú munkást kötelesek voltak a bányákba és a hozzájuk kapcsolódó üzemekbe küldeni, meghatározott bérért és meghatározott időre. A rendszert az alkirályi hatóságok formalizálták az 1570-es években, részint azért, mert az addigi, szabadabb munkavállaláson alapuló gyakorlat nem biztosított elegendő és kiszámítható munkaerőt.

A gyarmati mit’a értékelése a történetírás egyik legrégebbi és leghevesebb vitája. A klasszikus, gyakran a kortárs kritikusokra (például a domonkos **Bartolomé de las Casas** hagyományára) visszavezethető értelmezés szerint a mit’a a kényszermunka és a kizsákmányolás embertelen rendszere volt, amely tömegeket tett tönkre, és felelős az őslakos népesség demográfiai katasztrófájáért. Ezt az álláspontot a 20. századi történetírásban erőteljesen képviselték azok a szerzők, akik a gyarmati rendszer egészét a „kizsákmányolás kapitalista előfutáraként” értelmezték. Egy másik, árnyaltabb megközelítés szerint a mit’a mértéke és hatásai korántsem voltak egyenletesek: egyes közösségek sikeresen alkudoztak a hatóságokkal, a munkakötelezettség alól való mentesítést pénzben vagy más javakban váltották meg, és a mit’a nem szüntette meg teljesen a szabad bérmunka piacát sem.

Ami a forrásokból egyértelműen dokumentálható, hogy a mit’a a **fennsíki** (puna) régiókban élő, a spanyol hatóságok által nyilvántartott „adózó” őslakos férfiak meghatározott százalékára vonatkozott. Egyes becslések szerint a 17. században évente több mint tízezer munkás – a felnőtt férfi lakosság számottevő hányada – töltött huzamosabb időt a potosíi bányákban. A munkafeltételek leírása azonban a korabeli forrásokban erősen retorikus: a spanyol hatóságok jelentései gyakran idealizálták a rendszert, míg a kritikusok – köztük egyes egyházi személyek – a bibliai szenvedéstörténet nyelvezetével írták le a munkások helyzetét. A modern történetírás e két

pólus között mozogva a demográfiai adatok, a peres iratok és a közösségi kérvények mikroszintű elemzésével igyekszik feltárni a mit'a valós működését.

A munkaszolgálat mellett a gyarmati gazdaság más munkaformákat is ismert. A **yanaconaje** (földhöz kötött, személyes szolgálatot teljesítő munkaerő) és a **peonaje** (adósság által lekötött bérmunka) a mezőgazdaságban és a bányászathoz kapcsolódó szolgáltatásokban volt elterjedt. A kép tehát nem egyszerűsíthető le a mit'a és a „szabad" munka kettősségére: a gyarmati munkaerőpiacot a kényszer, a szerződés, a szokásjog és a gazdasági kényszer bonyolult együttese jellemezte.

18.2.5 A kreol elit és a születési hierarchia

A gyarmati társadalom rétegződését nem lehetett kizárólag gazdasági alapon leírni, mert a rang és a származás legalább ilyen fontos volt. A hivatalos és félhivatalos nyelvhasználat a lakosságot két nagy kategóriára osztotta: a **köztársasági spanyolok** (república de españoles) és az **őslakosok köztársasága** (república de indios) kategóriájára. Ennek a felosztásnak azonban a gyakorlatban sem a mindennapi érintkezést, sem a gazdasági kapcsolatokat nem sikerült hermetikusan szabályoznia.

A társadalom tetején a Spanyolországban született, onnan érkezett hivatalnokok és kereskedők csoportja állt, akiket **peninsulares** (félszigetiek) néven különböztettek meg. Alattuk helyezkedett el a **kreol** (criollo) elit: azok a családok, amelyek Amerikában születtek, de spanyol leszármazásukat és „vérbeli tisztaságukat" (limpieza de sangre) hangsúlyozták. A kreol elitek vagyona Charcas területén elsősorban a bányászatból, a nagy kiterjedésű földbirtokokból (**hacienda**), a kereskedelmi monopóliumokból és a helyi hivatalok viseléséből származott. A kreol családok gyakran házasodási kapcsolatokkal és kliensi hálózatokkal erősítették pozíciójukat, és a 17. századtól egyre hangosabban követelték maguknak a magasabb királyi hivatalokat, amelyekből a korona rendszerint kizárta őket.

A „kreol identitás" kialakulása azonban nem volt sem gyors, sem egyenes vonalú. A 16. században még alig beszélhetünk önálló kreol öntudatról; a helyi születésű elitek spanyolnak tekintették magukat, és lojalitásuk a királyhoz nem különbözött a peninsulares csoport lojalitásától. A 17. század végétől kezdve azonban a helyi krónikákban és vitairatokban megszaporodnak azok a szövegek, amelyek a „haza" (patria) fogalmát a születési helyhez kötik, és a kreol elit erényeit a félszigetiek állítólagos korrupciójával állítják szembe. Ez a fordulat azonban nem jelentett egységes „függetlenségi" programot: a kreol elitek többsége a 18. században is a monarchián belül képzelte el érdekeinek érvényesítését.

A hierarchia alacsonyabb fokain a **meszticek** (spanyol és őslakos szülőktől származók), a **mulattók** (spanyol és afrikai szülőktől származók) és a különböző kevert kategóriák álltak, amelyeket a gyarmati jog **castas** („keverékek") néven tartott számon. Afrikai rabszolgák és leszármazottaik is jelen voltak Charcas területén, bár számuk a perui partvidékhez képest kisebb volt; elsősorban a bányavárosokban, a haciendákon és a városi háztartásokban dolgoztak. A rabszolgaság intézménye a térségben is a gyarmati társadalom alapvető, erőszakos szerkezeti eleme volt, még akkor is, ha a bányászatban betöltött szerepe kisebb volt, mint a mezőgazdaságban és a ház körüli munkában.

18.2.6 Az egyház: hit, gazdaság és hatalom

A katolikus egyház a gyarmati Charcasban nem pusztán vallási intézmény volt, hanem a legnagyobb földbirtokos, a hitelezés egyik legfontosabb szereplője és a társadalmi fegyelmezés eszköze is. Az egyházi jelenlét két fő ágon szerveződött: a **világi papság** (papok és püspökök, akik a

hierarchia egyházmegyés szervezetéhez tartoztak) és a **szerzetesrendek** (ferencesek, domonkosok, ágostonosok, majd a jezsuiták). A Charcasi püspökség La Platában működött, de a terület vallási életét a vidéki plébániák (doctrinas) hálózata határozta meg, amelyek az őslakos közösségek mindennapi életébe is beavatkoztak.

Az egyház gazdasági hatalma a **tized** (diezmo) beszedésén, a birtokok jövedelmein és a hitelnyújtáson alapult. A kolostorok és egyházi testületek jelentős összegeket kölcsönöztek bányászoknak, kereskedőknek és földbirtokosoknak; ezzel a gyarmati gazdaság egyfajta pénzügyi közvetítőjeként is működtek. A hitelekhez kapcsolódó jelzálogok és a kamatjövedelmek az egyházat a helyi elitek szövetségesévé tették, de egyben konfliktusok forrásává is: a 18. századi Bourbon-reformerek éppen az egyház gazdasági hatalmának visszaszorításában látták a királyi kincstár megerősítésének egyik kulcsát.

Az őslakos lakosság térítése az egyház elsődleges legitimitását adta a gyarmati jelenléthez. A térítés gyakorlata azonban korántsem volt egységes. A városi plébániákon és a bányavidékeken a vallási élet a barokk látványosság, a körmenetek és a vallásos társulatok formájában szerveződött; a vidéki doctrinákban a papok és a szerzetesek a helyi nyelveken (elsősorban quechua és aymara nyelven) prédikáltak, és a keresztény ünnepeket a mezőgazdasági ciklushoz igazították. A történetírás ezt a folyamatot sokáig az „őslakos vallások keveredésének” (szinkretizmus) kategóriájában írta le, de az újabb kutatások hangsúlyozzák, hogy a térítés nem egyirányú folyamat volt: az őslakos közösségek aktívan formálták a kereszténység helyi arculatát, és saját vallási elképzeléseiket gyakran a keresztény formák alatt is megőrizték. A gyarmati hatóságok által üldözött „bálványimádási” (idolatría) perek iratai ma is fontos forrását jelentik annak, ahogyan az andoki népek a kereszténységet fogadták, használták és újraértelmezték.

18.2.7 A gyarmati társadalom rétegződése: sokszínűség és konfliktus

A gyarmati társadalom leírásakor kerülnünk kell azt a csapdát, mintha egyetlen, merev „kasztrendszer” létezett volna, amelybe minden egyén pontosan besorolható. A **kasztrendszer** fogalma a gyarmati forrásokból és a 18. századi festményekből is ismert, de a mindennapi életben a társadalmi pozíciót a születés, a nyelv, a lakóhely, a foglalkozás, a ruházkodás és a személyes kapcsolatok együttese határozta meg. Egy jómódú mesztic kereskedő a gyakorlatban magasabb társadalmi rangot élvezhetett, mint egy elszegényedett spanyol kézműves, még ha a jogi kategóriák nem is tükrözték ezt.

A társadalmi feszültségek a gyarmati Charcasban nem ritkán nyílt konfliktusokban törtek felszínre. A bányavidékeken a munkások és a bányatulajdonosok közötti viták a helyi hatóságok előtt zajlottak, de időnként erőszakos összecsapásokká fajultak. A városokban a céhek, a kereskedők és a hivatalnokok közötti érdekellentétek a káptalani jegyzőkönyvekben és a királyi kérvényekben hagytak nyomot. Az őslakos közösségek a spanyol bíróságokon gyakran peres úton védték földjeiket és munkaszolgálati kedvezményeiket; a jogi fórumok használata tehát nem jelentett teljes kiszolgáltatottságot, de a peres eljárások költségei és a hatalmi egyensúlytalanságok korlátozták a lehetőségeket.

A nők társadalmi helyzetére a gyarmati források jóval kevesebb figyelmet fordítanak, mint a férfiakéra, de a hagyatéki leltárak, a házassági szerződések és a bírósági vallomások révén plasztikus kép rajzolódik ki. Az elit nők a családi vagyon öröklésében és a házassági kapcsolatok szervezésében játszottak szerepet, és özvegyként gyakran önállóan is rendelkeztek bányarészesedések és haciendák felett. A plebejus nők a piacokon, a bányavárosok ellátó tevékenységeiben és a háztartásokban dolgoztak; az őslakos nők a mit’a-kötelezettség alól formálisan mentesültek, de a családjuk eltartásában végzett munkájuk a gyarmati gazdaság nélkülözhetetlen része volt. A források hiányosságai miatt azonban minden erre vonatkozó állítást óvatosan, becslésként kell kezelnünk.

18.2.8 Források és bizonytalanságok

Az Audiencia de Charcas és a gyarmati társadalom kutatása viszonylag gazdag forrásanyagra támaszkodik, de az anyag egyenetlen eloszlású. Az intézménytörténetre vonatkozóan kiváló források a királyi rendeletek (cédulák), az audiencia üléseinek jegyzőkönyvei és a hivatalnokok kinevezési iratai, amelyek a spanyol és a bolíviai levéltárakban fennmaradtak. A gazdaságtörténeti kutatások a potosíi ezüsttermelés adatsorait a királyi kincstár könyveléséből rekonstruálják; ezek az adatok azonban a csempészet, a korrupció és a hiányos adminisztráció miatt csak minimális becslésként értelmezhetők. A demográfiai adatok még bizonytalanabbak: a prekolumbiánus népesség és a járványok okozta veszteségek mértéke máig tudományos vita tárgya, és a rendelkezésre álló számadatok forrásonként jelentősen eltérnek.

A mit'a működéséről szóló ismereteink elsősorban közigazgatási iratokból, adóösszeírásokból és a munkakötelezettséggel kapcsolatos peres anyagokból származnak. Ezek a források a rendszer intézményes oldalát jól dokumentálják, de a munkások mindennapi tapasztalatáról kevés közvetlen forrásunk van. Az őslakos közösségek által készített, spanyol nyelvű kérvények és tanúvallomások ugyan fennmaradtak, de ezek a dokumentumok is a spanyol jogi nyelv formalitásai szerint készültek, így a bennük megszólaló hangok értelmezése forráskritikai óvatosságot igényel.

A vitatott kérdések közé tartozik a mit'a demográfiai hatásának mértéke, a kreol identitás kialakulásának időszaka és a gyarmati társadalom osztályjellegének értelmezése. A korábbi marxista történetírás a gyarmati rendszert egyértelműen osztálytársadalomként írta le, míg az újabb kutatások inkább a rendi, a származási és a kulturális hierarchiák együttélését hangsúlyozzák. E könyvben a bevezetőben tárgyalt forráskritikai alapelveknek megfelelően a dokumentált tényt, a becslést, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezést elkülönítve kezeljük.

18.2.9 Rövid összefoglaló

- Az **Audiencia de Charcas** 1559-ben jött létre, és a mai Bolívia, valamint a szomszédos területek jelentős részét igazgatta; jogi és közigazgatási intézményként a királyi hatalom megerősítését szolgálta a konkvisztádorok magánérdekeivel szemben.
- **Potosí** az 1540-es évek közepétől a spanyol birodalom egyik legfontosabb ezüstforrása volt; termelése a higanyos amalgámozás technológiájától, a munkaerőtől és a birodalmi kereskedelmi hálózatoktól függött.
- A gyarmati **mit'a** az őslakos közösségek kényszermunkaszolgálatát szervezte a bányákba; megítélése a történetírásban élesen vitatott, és a rendszer a szabad bérmunka mellett is létezett.
- A társadalom csúcsán a **peninsulares** hivatalnokok, alattuk a **kreol** elit állt; a születési, nyelvi és foglalkozási kategóriák a gyakorlatban rugalmasan keveredtek.
- A katolikus **egyház** a vallási élet mellett a legnagyobb földbirtokos és hitelező is volt; az őslakosok térítése a mindennapokban alkuk és kulturális keveredés folyamata volt.
- A gyarmati társadalom rétegződése nem egy merev kasztrendszer volt, hanem a származás, a vagyon, a foglalkozás és a jogi státusz bonyolult együttese.
- A függetlenség előtti feszültségek forrásai – a kreol elitek kirekesztettsége, az adóterhek és az őslakos közösségek jogi harcai – ebben a korszakban gyökereznek.

18.2.10 Önellenőrző kérdések

- Miben különbözött az Audiencia de Charcas jogi szerepe az alkirályi kormányzás gyakorlatától, és miért volt fontos a „távolság kormányzása” a mindennapi hatalomgyakorlásban?

- Melyek voltak a potosíi ezüsttermelés fellendülésének és hanyatlásának lehetséges okai, és miért nehéz ezeket egyértelműen bizonyítani?
- Mi a különbség a gyarmati mit'a és a prekolumbiánus munkaszolgálat között? Sorolja fel azokat a nézőpontokat, amelyekből a történészek a mit'a szerepét magyarázzák.
- Hogyan függött össze az egyház gazdasági hatalma és a gyarmati társadalom rétegződésével? Milyen forrásokból tudunk az egyház és az őslakos közösségek mindennapi kapcsolatára következtetni?
- Miért félrevezető a gyarmati társadalmat egyetlen, merev „kasztrendszerként" ábrázolni? Milyen példákkal tudná illusztrálni a társadalmi kategóriák rugalmasságát?

18.3 Függetlenség és a 19. századi állam

A mai Bolívia függetlenségének története szorosan összefonódik a gyarmati **Audiencia de Charcas** örökségével, amelyet az előző alfejezetben A spanyol hódítás és az Audiencia de Charcas tárgyaltunk. A 19. század elején Felső-Peru (Alto Perú) nem önálló gyarmati egységként, hanem a spanyol birodalom egyik közigazgatási tartományaként létezett, amelynek hovatartozása többször változott a Río de la Plata és a perui alkirályság között. A függetlenségi folyamat ezért nem csupán a spanyol korona elleni harc kérdése volt, hanem a terület politikai identitásának és jövőbeli állami keretének kérdése is. A mai Bolívia területe csak 1825-ben vált önálló állammá, és a következő évtizedeket a belső politikai instabilitás, a caudillók közötti hatalmi harcok, valamint a szomszédos államokkal folytatott területi konfliktusok határozták meg.

18.3.1 A függetlenségi háború Felső-Peruban (1809–1825)

A függetlenségi mozgalom első jelei Felső-Peruban korábban jelentkeztek, mint a kontinens legtöbb más régiójában. 1809. május 25-én a mai Sucre városában, az akkori Chuquisacában – amely az Audiencia de Charcas székhelye volt – a helyi kreol elit és a városi lakosság egy része fellázadt a spanyol hatóságok ellen, és ideiglenes kormányzótanácsot (junta) hozott létre. Néhány héttel később, július 16-án La Pazban is felkelés tört ki, amelyet a kreol értelmiség egy része és a mestizo lakosság támogatott. A La Paz-i felkelés radikálisabb programot hirdetett: a spanyol uralom elvetését és a társadalmi rend megváltoztatását is követelte. Mindkét felkelést a spanyol erők viszonylag gyorsan leverték, de az események jelentősége vitathatatlan: ezek voltak az első olyan szervezett kísérletek Dél-Amerikában, amelyek a gyarmati hatalom megdöntésére irányultak. A kortársak közül sokan ezeket az eseményeket tekintik a kontinens függetlenségi mozgalmai kezdetének; a történészek azonban vitatják, hogy az 1809-es felkelések mennyiben voltak valódi függetlenségi törekvések, és mennyiben csupán a spanyolországi politikai válságra adott reakciók.

A felkelések leverése után Felső-Peru a spanyol uralom egyik katonai bástyája maradt. A terület stratégiai jelentősége abból fakadt, hogy innen lehetett ellenőrizni mind a perui, mind a Río de la Plata-i útvonalakat. A spanyol hadsereg ezért jelentős erőket állomásoztatott a régióban, és a terület a következő másfél évtizedben a függetlenségi háborúk egyik legvéresebb hadszíntere lett. A Buenos Airesből kiinduló forradalmi kormányzat többször is megkísérelte Felső-Peru felszabadítását, de a hadjáratok rendre kudarcot vallottak. Az argentin erők 1810 és 1815 között három nagyobb hadjáratot vezettek, de mindegyik visszavonulással végződött, és a spanyol erők megtartották ellenőrzésüket a terület felett.

A fordulópontot a Simón Bolívar és Antonio José de Sucre vezette hadseregek délre vonulása hozta el. Bolívar 1824-re felszabadította Új-Granadát és Venezuelát, majd seregeit dél felé irányította. A döntő ütközetre 1824. december 9-én került sor Ayacuchónál, a mai Peru területén, ahol a

spanyol erők vereséget szenvedtek. Bár az ayacuchói csata távol esett Felső-Perutól, a spanyol katonai hatalom összeomlása után a helyi spanyol erők már nem tudtak hosszú távon ellenállni. Sucre 1825 elején vonult be Felső-Peruba, és fokozatosan elfoglalta a területet. A spanyol helyőrségek többsége harc nélkül adta meg magát, és 1825 tavaszára a terület gyakorlatilag a függetlenségi erők ellenőrzése alá került.

Az önálló állam létrehozásának kérdése azonban korántsem volt egyértelmű. Felső-Peru elvileg csatlakozhatott volna az újonnan létrejött Peruhoz vagy az Egyesült Tartományokhoz (a mai Argentína elődjéhez), ahogyan azt egyes politikusok szorgalmazták. A helyi elit azonban nagyrészt önálló államot akart, hogy ne kerüljön sem a limai, sem a Buenos Aires-i kormányzat irányítása alá. Sucre és Bolívar is támogatta ezt az elképzelést, bár Bolívar kezdetben óvatos volt. Az 1825. augusztus 6-án összeült Chuquisacai Kongresszus végül kikiáltotta a függetlenséget, és a területet Bolívia néven ismerte el, Simón Bolívar tiszteletére. Az új állam első elnökének Sucre-t választották, akit a kongresszus kérésére Bolívar is támogatott. A függetlenség kikiáltásának napja ma állami ünnep, de a történetírásban vita folyik arról, hogy a döntés mennyire volt a helyi társadalom széleskörű akaratának kifejeződése, és mennyire a katonai elit és a kreol réteg érdekeinek megtestesülése.

18.3.2 Az első évtizedek: Sucre és a caudillismo kialakulása

Az új állam hivatalos neve eleinte **República de Bolívar** volt, majd hamarosan **República de Bolivia** lett. Az 1826-os alkotmány, amelyet Bolívar tervezete alapján fogadtak el, erős központi hatalmat és élethossziglani elnöki tisztséget írt elő, ami a korabeli liberális gondolkodók egy része szerint ellentmondott a republikánus eszméknek. Sucre elnöksége (1826–1828) alatt az ország megpróbálta kiépíteni intézményeit, de a gazdasági források szűkösek voltak, a lakosság nagy része pedig nem vett részt a politikai életben. Az őslakos többség továbbra is a gyarmati időszakhoz hasonló társadalmi és gazdasági helyzetben élt, ami korlátozta az új állam társadalmi legitimitását.

Sucre kormányzatát kezdettől fogva támadták a belső politikai ellenfelek, és a külső fenyegetések is fokozódtak. 1828-ban egy perui inváziós kísérlet, valamint a belső lázadások arra kényszerítették, hogy lemondjon, és elhagyja az országot. Utódja, Andrés de Santa Cruz, aki korábban a perui és a bolíviai hadseregben is szolgált, 1829-ben szerezte meg az elnöki hatalmat. Santa Cruz kormányzása (1829–1839) a 19. század első felének egyik legjelentősebb időszaka volt: adminisztratív reformokat vezetett be, erős központi államot épített, és kiegyensúlyozta az államháztartást. Ugyanakkor kormányzása a **caudillismo** (a személyes katonai-politikai vezetők hatalmára épülő rendszer) klasszikus példája is volt: hatalmát elsősorban a hadsereg és a személyes lojalitás biztosította, nem pedig a demokratikus intézmények.

Santa Cruz a bolíviai és a perui állam egyesítésére törekedett, részben azért, mert a két terület gazdasági és történelmi kapcsolatai szorosak voltak, részben pedig azért, mert egy nagyobb állam nagyobb katonai biztonságot ígért. 1836-ban létrehozta a **Peru–Bolíviai Konföderációt** (Confederación Perú-Boliviana), amelyben Bolívia és két perui államalakulat (Észak-Peru és Dél-Peru) egyesült. A konföderáció létrehozása azonban súlyos diplomáciai válságot robbantott ki: Chile és az Argentin Konföderáció is fenyegetésként értékelte a megerősödött államot, attól tartva, hogy a Santa Cruz vezette hatalom regionális hegemóniára tör. A konföderáció elleni háború 1836 és 1839 között zajlott, és a chilei–argentin szövetséges erők végül 1839. január 20-án a yungayi csatában döntő vereséget mértek a konföderációs seregekre. A konföderáció összeomlott, Santa Cruz száműzetésbe kényszerült, Bolívia pedig visszatért a korábbi önálló államisághoz.

A konföderáció bukása után Bolívia hosszú ideig tartó politikai instabilitásba süllyedt. Az 1840-es és 1850-es években egymást váltották a caudillók, gyakoriak voltak a katonai puccsok és a belső

felkelések. A politikai hatalom a kreol elit kezében összpontosult, amely maga is megosztott volt a szabadkereskedelem, a földbirtoklás és az állam szerepe kérdésében. A gazdasági élet középpontjában ekkor már nem a gyarmati kori ezüstbányászat állt, hanem a mezőgazdasági termelés, valamint az olyan exportcikkek, mint a **kina** (a kéregből nyert maláriaellenes szer, spanyolul *cascarilla*) és a gyapjú. A Potosí ezüstbányái a gyarmati időszakhoz képest jelentősen hanyatlottak, ami csökkentette az állam bevételeit és a bányászatból élő régiók gazdasági súlyát.

18.3.3 A 19. század második fele: konzervatív és liberális kormányzatok

Az 1850-es évektől fokozatosan új politikai csoportosulások jelentek meg. A **konzervatív** és **liberális** kifejezések használata itt óvatosságot igényel: a korabeli konzervatívok és liberálisok elsősorban az állam és az egyház viszonyáról, a szabadkereskedelemről és a földbirtokpolitikáról vallott eltérő nézeteikben különböztek, nem pedig a mai pártpolitikai értelemben vett ideológiákban. A konzervatív kormányzatok – például José Ballivián (1842–1847) és később a **Rosendo Gutiérrezdel** kezdődő, majd a **Mariano Melgarejo** (1864–1871) fémjelezte időszak – gyakran az erős központi hatalmat, a hadsereg fejlesztését és az állami földek privatizációját szorgalmazták. Melgarejo kormányzása különösen emlékezetes a korrupció, az erőszakos földfoglalások és az őslakos közösségek földjeinek kisajátítása miatt, ami a mai bolíviai történeti emlékezetben is vitatott téma.

Az 1870-es években a politikai hatalom a liberálisabb csoportok felé tolódott el, de a változás nem hozott alapvető társadalmi átalakulást. A liberális kormányok is fenntartották a földbirtokos elit hatalmát, és bár elvben támogatták a szabadabb gazdaságpolitikát, a gyakorlatban a központi állam továbbra is gyenge maradt, a vidéki területeken pedig a helyi hatalmasságok érvényesültek. Az őslakos többség továbbra is kénytelen volt adót fizetni, és jogilag korlátozott helyzetben élt, bár a gyarmati kori **tributo** (fejadó) eltörlésére és visszaállítására többször is sor került.

A 19. század második felének meghatározó gazdasági fejleménye a **salétrom** (nitrát, spanyolul *salitre*) kitermelésének fellendülése volt a Csendes-óceáni partvidéken, a mai Chile északi részén és a mai Bolívia akkori Litoral tartományában. A salétrom ekkoriban fontos műtrágya és lőporgyártási alapanyag volt, és a nemzetközi kereslet gyors növekedése komoly bevételeket ígért. A terület jogi helyzete azonban vitatott volt: a gyarmati időszak határvonalai pontatlanok voltak, és sem a chilei, sem a bolíviai kormányzat nem rendelkezett egyértelmű, mindkét fél által elfogadott térképpel. A vitát súlyosbította, hogy a salétromkitermelést nagyrészt chilei és brit tőke finanszírozta, és a munkások jelentős része is chilei volt.

18.3.4 A csendes-óceáni háború (1879–1884) és következményei

A feszültség 1879-ben háborúvá eszkalálódott. A közvetlen ürügyet az adta, hogy a bolíviai kormányzat 1878-ban megemelte a salétromkitermelés után fizetendő adót, ami sértette a chilei befektetők érdekeit. Amikor a bolíviai hatóságok lefoglalták a Compañía de Salitres y Ferrocarril de Antofagasta vagyonát, Chile 1879. február 14-én megszállta Antofagasta kikötőjét, és katonai akcióba kezdett. A konfliktus hamarosan Peru bevonódásával is bővült, mivel Peru titkos szövetségi szerződést kötött Bolíviával, és Chile emiatt Peru ellen is hadat üzent. A háború, amelyet **csendes-óceáni háború** (Guerra del Pacífico) néven ismerünk, 1879 és 1884 között zajlott, és a bolíviai–perui szövetséges erők vereségével végződött.

A háború következményei Bolívia számára katasztrofálisak voltak. Az 1884-es fegyverszünet értelmében Bolívia elvesztette Litoral tartományt, vagyis az összes tengerparti területét. Az ország tenger nélküli állammá (mediterrán állammá) vált, ami a mai napig meghatározza geopolitikai helyzetét és nemzeti identitását. A területvesztés később az 1904-es békeszerződésben is megerősítést nyert, amelyben Bolívia formálisan is lemondott a tengerpartról, cserébe Chile

garantált bizonyos közlekedési és kereskedelmi jogokat. A békeszerződés megítélése a bolíviai történetírásban és közemlékezetben rendkívül vitatott: sokan igazságtalan diktátumnak tekintik, míg mások szerint a bolíviai politikai elit hibái is hozzájárultak a katasztrófához.

A háború nemcsak területi veszteséget okozott, hanem a belső politikai rendszert is megrázta. A katonai vereség aláásta az uralkodó elit tekintélyét, és hozzájárult a politikai átalakuláshoz. Az 1880-as években a **liberális** erők megerősödtek, és 1884-ben hatalomra kerültek, megkezdve a modernizáció új szakaszát. A liberális korszakot a konzervatív oligarchiák helyébe lépő új elit, a bányászati és kereskedelmi érdekeltségek képviselői irányították. A gazdaság fokozatosan áttért az **ónbányászatra**, amely a 20. század elején Bolívia legfontosabb exportcikkévé vált, és a gazdasági hatalom új központjai alakultak ki.

18.3.5 A 19. század végi Bolívia: az állam és a társadalom

A 19. század végén Bolívia állama formálisan republikánus és szuverén volt, de a gyakorlatban a központi kormányzat hatásköre korlátozott maradt. A vidéki területeken a helyi földbirtokosok (hacendados) és a caudillók gyakran saját hatalmukat gyakorolták, és az állami intézmények nem tudták ellenőrizni a teljes országot. Az infrastruktúra fejletlen volt, a vasúthálózat kiépítése csak a század végén indult meg, elsősorban az ónexport megkönnyítésére. A lakosság többsége vidéken élt, és mezőgazdasági termelésből, állattenyésztésből, valamint a bányászati tevékenységből tartotta fenn magát.

A társadalmi szerkezet továbbra is mélyen hierarchikus volt. A legfelsőbb réteget a kreol elit alkotta, amely a nagy földbirtokok, a bányák és a kereskedelmi vállalatok tulajdonosaiból állt. Alattuk helyezkedett el a mestizo középréteg, amely főként a városokban és a kisebb településeken élt, és gyakran kiskereskedelemmel, kézművességgel vagy alacsonyabb hivatali állásokkal foglalkozott. A társadalom legnagyobb csoportját az őslakos népek – elsősorban a **quechua**, **aymara** és más andoki népek – alkották, akik a mezőgazdasági és bányászati munkaerő zömét adták. Az 1874-es törvény, amely a közösségi földek felosztását és privatizációját írta elő, tovább erodálta az őslakos közösségek hagyományos földbirtoklását, és sokakat tett földnélküli napszámossá vagy a városokba vándorló munkássá.

A nők jogi és társadalmi helyzete a 19. században alapvetően a férfiak fennhatósága alatt maradt. A polgári jog nem ismerte el a nők teljes jogképességét; a férjezett nők vagyonjoga korlátozott volt, és a politikai részvételből teljesen ki voltak zárva. Az oktatási lehetőségek is szűkösek voltak, bár a katolikus egyház és egyes világi iskolák lassan bővítették a lányok számára elérhető alapfokú oktatást. A történeti kutatás azonban rámutat, hogy a nők nem voltak passzív szereplők: a városi piacokon, a mezőgazdaságban és a kézműiparban dolgozó nők jelentős gazdasági tevékenységet folytattak, és a családi, közösségi hálózatokban befolyásos szerepet töltöttek be.

18.3.6 Források és bizonytalanságok

A 19. századi Bolívia történetének vizsgálatakor a források sokfélesége és egyenetlensége jelentős kihívást jelent. A függetlenségi háború korszakából viszonylag gazdag levéltári anyag áll rendelkezésre: katonai jelentések, kormányzati iratok, kongresszusi jegyzőkönyvek és korabeli sajtótudósítások. Ugyanakkor a források nagy része a kreol elit szempontjából íródott; az őslakos lakosság, a vidéki szegények és a nők tapasztalatai csak közvetve, gyakran a bírósági periratok, adóösszeírások vagy a katolikus egyház anyakönyvei révén rekonstruálhatók. A caudillók uralmának időszakából kevés megbízható statisztikai adat áll rendelkezésre, és a korabeli híradások gyakran elfogultak.

A csendes-óceáni háború eseményei viszonylag jól dokumentáltak, de a résztvevő országok történetírása napjainkig eltérően értelmezi a konfliktus okait és felelősségét. A bolíviai történetírás hangsúlyozza a chilei terjeszkedést és a nemzetközi tőke szerepét, míg a chilei történészek egy része a bolíviai kormányzat szerződésszegő magatartását emeli ki. A háború áldozatainak száma is vita tárgya: a becslések széles tartományban szórnak, és a civil lakosságot ért csapásokról kevés megbízható adat maradt fenn.

A 19. századi bolíviai állam működésének megítélése szintén vitatott a történetírásban. Egyes történészek szerint a caudillismo és a politikai instabilitás a gyenge államiság jele volt, amely lehetetlenné tette a nemzetépítést; mások viszont úgy érvelnek, hogy a caudillók – éppen a központi hatalom hiányosságai miatt – fontos közvetítő szerepet töltöttek be a különböző regionális és társadalmi csoportok között. Az 1874-es földtörvény és az őslakos közösségek földjeinek kisajátítása szintén értelmezési vita tárgya: egyes kutatók szerint ez tudatos modernizációs politika volt, mások szerint inkább a kreol elit földéhségének kiszolgálása.

A forráshiány különösen súlyos az őslakos népek 19. századi történetére vonatkozóan. A közösségi földekkel kapcsolatos peres iratok és az adóösszeírások ugyan tartalmaznak adatokat, de ezeket a spanyol nyelvű, hivatalos bürokrácia állította össze, és gyakran figyelmen kívül hagyják az őslakos közösségek saját, orális hagyományban őrzött emlékezetét. Az utóbbi évtizedek kutatásai ezért egyre inkább a helyi levéltárak, a közösségi iratok és a szóbeli visszaemlékezések bevonására törekednek, de az így nyert kép továbbra is töredékes.

18.3.7 Rövid összefoglaló

- Felső-Peru függetlensége hosszú és véres folyamat eredménye volt: az 1809-es chuquisacai és La Paz-i felkelések előfutároknak tekinthetők, de a spanyol uralmat csak az 1824-es ayacuchói csata után sikerült megtörni.
- Az önálló Bolívia 1825. augusztus 6-án jött létre, amikor a Chuquisacai Kongresszus kikiáltotta a függetlenséget, és az új államot Simón Bolívar tiszteletére nevezték el.
- Az első évtizedeket a politikai instabilitás és a caudillismo jellemezte; Andrés de Santa Cruz 1829 és 1839 közötti kormányzása erős államot épített, de az 1836–1839-es Peru–Bolíviai Konföderáció megbukott a chilei–argentin katonai beavatkozás miatt.
- A 19. század közepét gyakori kormányváltások, katonai puccsok és a helyi hatalmasságok megerősödése fémjelezte; az állam központi intézményei gyengék maradtak.
- A csendes-óceáni háború (1879–1884) során Bolívia elvesztette tengerparti tartományát, és tenger nélküli országgá vált; ez a területi veszteség a mai napig meghatározza a nemzeti identitást és a külpolitikát.
- A 19. század végén a gazdaság fokozatosan az ónbányászatra épült, és megindult a vasúthálózat kiépítése, de a társadalom mélyen hierarchikus maradt, az őslakos többség jogilag és gazdaságilag hátrányos helyzetben élt.

18.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszottak az 1809-es felkelések Felső-Peru függetlenségi folyamatában, és miért nem vezettek közvetlenül a spanyol uralom megszűnéséhez?
2. Miért döntöttek a Felső-Peru területén élő politikai erők az önálló állam létrehozása mellett a Peruhoval vagy Argentínával való egyesüléssel szemben?
3. Milyen okai voltak a Peru–Bolíviai Konföderáció létrehozásának, és miért vallott kudarcot?
4. Hogyan befolyásolta a csendes-óceáni háború Bolívia területi integritását és nemzeti identitását?

5. Hasonlítsa össze a 19. századi bolíviai caudillismo és a kontinentális minták közötti különbségeket – miben hasonlít, és miben tér el a többi dél-amerikai ország gyakorlatától?

18.4 Az ezüst után: ón, vasút és oligarchia

A 19. század utolsó negyedében Bolívia egyszerre szembesült a csendes-óceáni háború területi és presztízsveszteségével, valamint azzal, hogy a gyarmati kor óta meghatározó ezüstbányászat már nem tudta fenntartani az állam bevételeit. Az ezt követő, nagyjából 1880-tól 1930-ig tartó időszakot mégis a gazdasági modernizáció egy sajátos formája jellemezte: az **ónboom** (auge del estaño), a vasútépítés és a **liberális oligarchia** (oligarquía liberal) állampító programja. A korszak egyszerre hozott látványos exportnövekedést és mély társadalmi kirekesztést, a bányászatba és a vasútba áramló külföldi tőke pedig új függőségi viszonyokat alakított ki. A korszak megértése azért is kulcsfontosságú, mert a 20. századi bolíviai konfliktusok – a földkérdés, az őslakos többség kirekesztése és a bányamunkásság szerveződése – gyökerei ezekbe az évtizedekbe nyúlnak vissza.

18.4.1 Az ezüst hanyatlása és az ón felemelkedése

Bolívia függetlenné válása után gazdasága továbbra is a bányászatra épült. A 19. század nagy részében az ezüst, különösen Potosí környékén, volt a legfontosabb exportcikk, bár a termelés már nem érte el a gyarmati fénykor szintjét. Az 1870-es évektől azonban több tényező is aláásta az ezüstgazdaságot: a bányák fokozatos kimerülése, a vízelvezetés és a szállítás magas költségei, valamint a nemzetközi ezüstárak ingadozása. A csendes-óceáni háború (Guerra del Pacífico, 1879–1884) során Bolívia elvesztette Litoral tartományát, azaz tengerparti területét, így a bányatermékek kivitele még inkább idegen kikötőkön – elsősorban a chilei Antofagastán – keresztül bonyolódott. Mindez felgyorsította a gazdasági súlypont áthelyeződését az ezüstről az **ónra** (estaño).

Az ónkitermelés felfutása már az 1860-as években megkezdődött, de igazán az 1880–1890-es években gyorsult fel, ahogy a nemzetközi ipar – különösen a konzerv- és acélipar – egyre növekvő mennyiségben igényelte az ónt. A legfontosabb lelőhelyek Oruro megyében (például a San José bánya környéke) és Potosí északi részén, az **Uncía-Llallagua–Catavi** térségben voltak. Az ónboom a 20. század első évtizedére Bolíviát a világ egyik vezető óntermelőjévé tette; a becslések szerint az 1900-as évek elején a teljes export értékének mintegy hetven–nyolcvan százalékát az ón adta, bár a pontos arány forrásonként és évente változott. Ezt a bizonytalanságot a korabeli vámstatisztikák hiányosságai is növelik.

A bányászat szerkezete azonban rendkívül koncentrált volt. A korszak jelképes alakjai az úgynevezett **óbárók** (barones del estaño): **Simón I. Patiño**, **Carlos Víctor Aramayo** és **Mauricio Hochschild**. Közülük Patiño pályája emelkedett a legismertebbé: a 19–20. század fordulóján a Llallagua közelében lévő La Salvadora bánya megszerzésével hatalmas vagyonra tett szert, majd a világ ónpiacának egyik meghatározó szereplőjévé vált. A nagyvállalatok tőkeerősek voltak, modern gépeket, koncentráló üzemeket és vasúti rakodókat építettek, miközben a munkaerőt olcsón foglalkoztatták. A bányászat technikai modernizálása tehát nem járt együtt a dolgozók élet- és munkakörülményeinek javulásával.

18.4.2 A vasútépítés és a tengerpart elvesztésének öröksége

A csendes-óceáni háború következményei alapvetően befolyásolták a vasúthálózat fejlődését. A tengerpart nélküli ország (país mediterráneo) számára a vasút nem egyszerűen modernizációs

eszköz volt, hanem a külkereskedelem életképességének feltétele. A bányavidékek az Andok magas fennsíkjain feküdtek, ahonnan az ásványi anyagot szekér vagy karaván útján csak lassan és drágán lehetett eljuttatni a kikötőkbe. Az Antofagasta felé vezető vasútvonalak már a háború előtt is léteztek, de a bányakonjunktúra idején felgyorsult a hálózat bővítése.

Az első nagy jelentőségű vonalak a chilei határ felé épültek. A **Ferrocarril de Antofagasta a Bolivia** (FCAB) társaság vonala Antofagastát kötötte össze Oruroval és a bányavidékekkel; a szakaszok kiépülése több évtizeden át tartott. Emellett a 20. század elején megépült a **La Paz–Arica** vasút, amely a bolíviai fővárost a chilei kikötővel kapcsolta össze, valamint a **La Paz–Guaqui** vonal, amely a Titicaca-tó kikötőjén keresztül Peruba vezető vízi út felé nyitott kaput. A vasútépítés nagyrészt külföldi – brit, chilei és észak-amerikai – tőkéből, valamint állami kölcsönökből finanszírozódott. A vonalak építése és üzemeltetése gyakran koncessziós szerződésekhez kötődött, amelyek hosszú időre biztosították a magántársaságoknak a monopóliumot és az adókedvezményeket.

A vasút gazdasági hatása kettős volt. Egyrészt csökkentette a szállítási költségeket, felgyorsította az ónexportot, és összekapcsolta a belső piac egyes részeit. Másrészt a hálózat iránya a bányavidékek és a csendes-óceáni kikötők közötti tengelyre szerveződött, és a vasút nem az ország keleti, mezőgazdasági területeit kapcsolta be a fejlődésbe. A tengerpart elvesztése miatt Bolívia kereskedelme kiszolgáltatottá vált a chilei kikötők és a chilei vasúttársaságok döntéseinek. A vasút tehát egyszerre volt modernizációs vívmány és a függőség új formáinak hordozója; megítélése a mai napig vita tárgya a bolíviai történetírásban.

18.4.3 A szövetségi háború és a liberális hatalomátvétel

Az 1880-as években a bolíviai állam élén a **konzervatívok** álltak, akik a sucre-i és potosí-i hagyományos elithez, a földbirtokos rétegekhez és a bányászati érdekeltségek egy részéhez kötődtek. Az 1890-es évek végére azonban a politikai feszültség kiéleződött. Az úgynevezett **szövetségi háború** (Guerra Federal, 1898–1899) a székhely és az alkotmányos berendezkedés körüli vitából robbant ki, de mögötte a regionális elitek hatalmi versenye állt: a la paz-i kereskedő- és bányászcsoportok nagyobb befolyást követeltek, míg a sucre-i elit ragaszkodott a fővárosi státuszhoz.

A háborúban a La Paz központú liberális erők győztek, és az ország kormányzati székhelye fokozatosan La Pazba került, noha Sucre alkotmányos fővárosi címét nem törölték el. A győzelem után a **Liberális Párt** került hatalomra, és nagyjából húsz éven át, 1920-ig meghatározta a bolíviai politikát. A liberális elit modernizációs programot hirdetett: vasutat, szabad kereskedelmet, jogi reformokat és az egyházi befolyás visszaszorítását. Ugyanakkor a politikai részvétel szűk maradt. A választójogot cenzus – vagyoni és írni-olvasni tudási követelmény – korlátozta, a nők és az írástudatlan többség kiszorult a döntéshozatalból. A közigazgatás továbbra is a kreol és mestizo városi elit kezében összpontosult.

A szövetségi háború egyik legvitatottabb epizódja az őslakos, elsősorban **aymara** közösségek részvétele. A liberálisok oldalán harcoló csoportok egy részét **Pablo Zárate Willka** vezette, aki földek visszaszerzését és az őslakosok jogainak elismerését követelte. A háború alatt és után több helyen földfoglalásokra került sor. A győztes liberális elit számára azonban a Zárate Willka-féle mozgalom fenyegetést jelentett a nagybirtokrendszerre, ezért leverték, vezetőjét pedig kivégezték. Ez az epizód világosan mutatja, hogy a liberális hatalomátvétel nem hozott emancipációt az őslakos többségnek; a „liberális” itt a 19. századi szabadkereskedelmi és alkotmányos irányzatot jelölte, nem a későbbi baloldali vagy szociális irányzatokat.

18.4.4 A liberális oligarchia gazdaságpolitikája

A liberális korszak gazdaságpolitikájának magja a bányászati export fellendítése volt. Az állam a bányászati koncessziók (concesión minera) megadásával, alacsony exportadókkal és a vasúti monopóliumok elismerésével támogatta a nagyvállalatokat. Az ónbányászat jövedelme elsősorban a magáncégeknél csapódott le, az állam adóbevételei pedig az exportvámokra és a fogyasztási adókra támaszkodtak. A bányászati szektor adóterhei arányaiban alacsonyak maradtak, ami hosszú távon korlátozta az állam fejlesztési kapacitását. A külföldi tőke – chilei, brit, majd észak-amerikai – jelentős szerepe pedig olyan gazdasági szerkezetet alakított ki, amelyben a legjövedelmezőbb ágazatok irányítása részben külső érdekekhez kötődött.

A liberális oligarchia fogalmát a történetírás az 1880-as évek végétől az 1920-as évek elejéig tartó politikai irányzat és uralmi rendszer leírására használja. A kifejezés arra utal, hogy a liberális modernizáció haszonélvezői a bányászati, kereskedelmi és földbirtokos elitek voltak, akik a szabadpiaci elvek hangoztatása mellett saját érdekeiket törvényi és adminisztratív eszközökkel védték. A szóhasználat ugyanakkor egyszerűsít is: a liberális táboron belül is voltak eltérések, és a konzervatív–liberális szembenállás nem azonos a mai jobb–bal felosztással. Emellett a korszakot nem szabad pusztán a bányászati elit uralmára redukálni, mivel a vidéki földbirtokosok és a regionális hatalmi csoportok továbbra is meghatározó szerepet játszottak.

18.4.5 A földkérdés és az őslakos közösségek

A földkérdés a bolíviai 19. század és a 20. század elejének egyik legsúlyosabb társadalmi konfliktusa volt. A gyarmati korszakból örökölt **közösségi földek** (tierras de comunidad) az őslakos ayllu közösségek kollektív tulajdonában álltak. A liberális reformerek ezt a tulajdonformát a modern piacgazdaság akadályának tekintették, ezért törvényekkel szorgalmazták az egyéni parcellákra való felosztást, az úgynevezett **exvinculációt**. Az 1860-as és 1870-es évek törvényei – így az 1874. évi földtörvény – elvileg az őslakos földművesek egyéni tulajdonhoz juttatását célozták, a gyakorlatban azonban a parcellázás gyakran a nagybirtokosok malmára hajtotta a vizet: az írástudatlan, a jogi eljárásokban járatlan lakosok sokan elvesztették földjeiket, a parcellákat pedig felvásárolták a szomszédos haciendák tulajdonosai.

A 20. század elején a földkoncentráció tovább nőtt. A gazdag völgyekben és az Altiplanón a **nagybirtok** (hacienda) terjeszkedett, és a rajta élő őslakos családok különböző szolgáltatásokkal – munkaerővel, terménnyel – tartoztak a földesúrnak. A **pongueaje** (pongueaje) intézménye, vagyis a birtokos háza körüli ingyenes személyes szolgálat, a korszakban tovább élt, és a vidéki függőségi viszonyok egyik legemlékezetesebb jelképévé vált. Az őslakos közösségek nem tűrték passzívan a földvesztést: a bíróságokon pereskedtek, a helyi hatóságoknál panaszokat nyújtottak be, és időnként nyílt lázadásokban foglalták vissza földjeiket. E mozgalmak dokumentálása azonban egyenetlen, mert a hatósági iratok gyakran csak a megtorlás rendőri-katonai szemszögéből rögzítették az eseményeket.

A földkérdés súlyossága nem függetleníthető a faji és etnikai hierarchiától. A bolíviai állam hivatalosan minden lakost egyenlőnek tekintett, de a gyakorlatban az írni-olvasni tudás, a spanyol nyelv ismerete és a vagyon olyan szűrőt képezett, amely a **quechua** és **aymara** többséget kiszorította a politikai részvételből. Az „indio” kategóriát a korabeli elit gyakran a gyarmati korból örökölt lealacsonyító értelemben használta, miközben a közösségek magukat elsősorban saját ayllu-, város- vagy régió-hovatartozásuk szerint határozták meg. A nemzetépítés liberális programja így alapvetően kreol-mestizo jellegű maradt, és az őslakos népek követeléseit legfeljebb akkor vette figyelembe, ha azok erőszakos formában törtek a felszínre.

18.4.6 A bányamunkásság és a szociális feszültségek

Az ónboommal párhuzamosan új társadalmi csoport alakult ki: a bányamunkásság. A bányákban dolgozó férfiak jelentős része vidéki közösségekből érkezett, akár időszakos munkavállalóként, akár a földvesztés miatt végleg a bányavárosokba kényszerülve. A munkakörülmények rendkívül nehezek voltak: hosszú munkaidő, rossz szellőzés, balesetveszély és alacsony bérek jellemezték a szektort. A bányavállalatok gyakran **pulpería** boltokat működtettek, ahol a munkások hitelre vásárolhattak, de az elszámolások révén függőségben maradtak. Bár a szociális viszonyokról szóló adatok becsléseken alapulnak, az 1910-es évekre a bányavidékeken egyre több panasz, sztrájk és szervezkedés utal a feszültségek növekedésére.

A szervezett munkásmozgalom az 1910-es években kezdett megerősödni. A bányászok körében szocialista és anarchista eszmék terjedtek, és szakszervezetek (sindicato) alakultak, amelyek a bérekért, a biztonságos munkakörülményekért és a bányavállalatok önkénye ellen tiltakoztak. A konfliktusok közül az **1923-as uncíai esemény** emelkedik ki: az Uncía közelében lévő bányák dolgozói és az őket támogató családtagok tüntetésére a katonaság tüzet nyitott, ami több tucat halálos áldozatot követelt. A számokat illetően a források eltérnek, és a mai emlékezetpolitikai vitákban is különböző számok szerepelnek; a tragédia azonban dokumentált, és a bolíviai munkásmozgalom egyik alapító eseményeként tartják számon.

Az 1920-as évek folyamán a politikai rendszer is átalakult. 1920-ban a Liberális Pártot elmozdító puccsal a **Republikánus Párt** került hatalomra, és **Bautista Saavedra** elnöksége (1921–1925) alatt az állam nagyobb figyelmet fordított a szociális kérdésekre. Ekkor fogadtak el munkásvédelmi jellegű rendelkezéseket, például a munkaidő korlátozását célzó intézkedéseket, ám ezek végrehajtása hiányos maradt. A politikai elit továbbra is szűk körű volt, és az 1920-as évek végén, az 1929–1930-as világgazdasági válság hatására az ónexport összeomlott. A válság nemcsak gazdasági, hanem politikai következményekkel is járt: az 1930-as évek elejére a régi oligarchikus rendszer meggyengült, és Bolívia a chaco-háború felé sodródott, amely már a következő korszakhoz tartozik.

18.4.7 Források és bizonytalanságok

A korszak rekonstruálásához többféle elsődleges forrás áll rendelkezésre: bányászati koncessziók és társasági szerződések, vámstatisztikák, kormányzati jelentések, törvényszövegek – köztük az 1874. évi földtörvény –, valamint korabeli sajtótudósítások. Ezek a források azonban egyenetlenek: az exportstatisztikák gyakran nem részletezik a termékek származási helyét, a földtulajdonváltozások regisztrálása hiányos, a bányamunkások létszámára vonatkozó számok pedig becslések. A vasúttársaságok iratai részben külföldi levéltárakban vannak, ami megnehezíti a bolíviai kutatók hozzáférését.

A másodlagos irodalom több irányzatból áll. A gazdaságtörténeti munkák kitüntetett szerepet adnak az ónboomnak és a vasútnak; a társadalomtörténeti kutatások az őslakos földjogok, a pongueaje és a közösségi ellenállás kérdéseire összpontosítanak. A bolíviai történetírásban mindmáig vitatott, hogy a liberális modernizáció mennyiben volt sikeres fejlődési program és mennyiben növelte a függőséget és az egyenlőtlenségeket. Különösen éles vita övezi az 1899-es szövetségi háború és az aymara részvétel értékelését: egyesek szerint Zárate Willka mozgalma autonóm indián követelésekkel lépett fel, mások szerint a liberálisok eszközként használták, majd ejtették a közösségeket. A földveszteség mértékére nincs megbízható összesített adat, ezért az állításokat óvatosan kell kezelni. Az uncíai áldozatok száma szintén emlékezetpolitikai viták tárgya.

18.4.8 Rövid összefoglaló

- A 19. század végén Bolívia az ezüstbányászat hanyatlása után az ónra alapozta exportgazdaságát; az ónboom a 20. század elejére a kivitel meghatározó elemévé vált.
- A csendes-óceáni háborúban elvesztett tengerpart miatt a vasútépítés egyszerre volt modernizációs kényszer és a chilei kikötőktől való függőség forrása; a fő vonalak a bányavidékeket kötötték össze a Csendes-óceánnal.
- Az 1898–1899-es szövetségi háború után a Liberális Párt került hatalomra, és La Paz lett a kormányzati központ; a liberális oligarchia a bányászati és földbirtokos elitek érdekeit képviselte.
- A liberális modernizáció nem hozott széles társadalmi részvételt: a választójog szűk maradt, az őslakos többség kiszorult a politikából.
- Az 1874. évi földtörvény és a közösségi földek parcellázása sok őslakos föld elvesztéséhez vezetett, a nagybirtokrendszer pedig konzerválódott, a pongueaje intézménye tovább élt.
- Az ónbányászat növekedése létrehozta a bányamunkásság új társadalmi csoportját, amely az 1910–1920-as években szakszervezetekbe szerveződött; az 1923-as uncíai vérfürdő a munkásmozgalom egyik korszakos eseménye lett.
- Az 1929–1930-as világgazdasági válság összeomlasztotta az ónexportot, meggyengítette az oligarchikus rendszert, és előkészítette a következő évtizedek politikai–társadalmi válságait.

18.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért váltotta fel az ón az ezüstöt a bolíviai export élén, és milyen szerkezeti következményei voltak ennek az állam bevételeire?
2. Hogyan befolyásolta a csendes-óceáni háború területi vesztesége a vasúthálózat irányát és a bolíviai külkereskedelem feltételeit?
3. Miért nem hozott az 1899-es liberális győzelem őslakos emancipációt, noha aymara közösségek is harcoltak a szövetségi háborúban?
4. Milyen jogi és gyakorlati mechanizmusok vezettek az őslakos közösségi földek csökkenéséhez a liberális oligarchia időszakában?
5. Hasonlítsa össze a konzervatív és a liberális elitek gazdaságpolitikáját az 1880-as és az 1920-as évek közötti Bolíviában: mi változott, és mi maradt változatlan?

19 Forradalom, diktatúra és őslakos fordulat

19.1 A chaco-háború és a nemzeti forradalom

Az 1930-as évek Bolíviájában az Az ezüst után: ón, vasút és oligarchia alfejezetben bemutatott, ónexportra épülő oligarchikus rend külső katonai vereséggel és belső társadalmi felkeléssel szembesült. A Paraguay ellen vívott **chaco-háború** (Guerra del Chaco, 1932–1935) nem egyszerűen határvita volt: kudarca leleplezte a liberális állam törékenységét, megerősítette a bányász- és veteránszervezeteket, és megnyitotta az utat a **Movimiento Nacionalista Revolucionario** (MNR) előtt. Az 1952-es eseménysort a résztvevők és a későbbi bolíviai történetírás **forradalomként** azonosítja, bár jellegéről és eredményeiről éles vita folyik. Az 1952–1964 közötti reformhullám – a nagy ónbányák államosítása, a földreform és az általános választójog – újrarendezte a bolíviai állam és társadalom viszonyát. Az alfejezet azt a kérdést járja körül, hogyan lett egy katonai vereségből társadalmi átalakulás, és miért maradt annak öröksége egyszerre meghatározó és kiélezett emlékezetpolitikai vita tárgya.

19.1.1 A Chaco-háború okai és a területi vita

A Gran Chaco hovatartozása a gyarmati időktől kezdve rendezetlen volt, mert a spanyol gyarmati közigazgatás határai pontatlanok maradtak, és a függetlenné vált Bolívia, illetve Paraguay is saját területének tekintette a Paraguay folyótól nyugatra fekvő, száraz bozótos és erdős síkságot. A 19. század folyamán a két ország több szerződést is kötött, de ezek nem vezettek végleges határkijelöléshez. Bolívia számára a terület stratégiai jelentősége a csendes-óceáni háború (1879–1884) után nőtt meg, amikor elvesztette tengerpartját, és a Chaco esetleges folyami kijáratot kínált az Atlanti-óceán felé. Paraguay számára a Chaco Boreal már a 19. század végétől a nemzeti terület részének számított, és a hármas szövetség háborúja (1864–1870) utáni újjáépítés szimbolikus terepe lett. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a 20. század elején mindkét állam katonai előőrsöket létesített a vitatott övezetben, és a fegyveres összecsapások az 1920-as évek végétől rendszeressé váltak.

A háború kitörésének magyarázatában a **feltételezett kőolajkincs** szerepe különösen vitatott. Az amerikai **Standard Oil** Bolíviában, a brit–holland **Royal Dutch Shell** pedig Paraguayban szerzett koncessziókat. A kortárs nacionalista propaganda és egyes későbbi történészek az olajtársaságokat is a háború szításával vádolták; ezt az értelmezést azonban a feltárt iratok csak részben támasztják alá. A mai tudományos konszenzus szerint a területi nacionalizmus, a katonai presztízs és a két állam belső legitimitási válsága önmagában is elég magyarázat, az olajkérdés pedig inkább felerősítette, mint kiváltotta a konfliktust. Fontos korszakolási pont: a „háború” kifejezés itt nem a későbbi hidegháborús ideológiai blokklogikát jelenti, hanem két dél-amerikai állam közötti területi fegyveres konfliktust.

19.1.2 A háború lefolyása és emberi költsége

A fegyveres összecsapások 1932 júniusában kezdődtek, amikor paraguayi csapatok elfoglaltak bolíviai állások által ellenőrzött pontokat a vitatott Chacóban. Paraguay hivatalosan 1933-

ban üzent hadat, Bolívia válaszul szintén hadiállapotot hirdetett; a dátumok forrásonként kismértékben eltérnek, ezért a szöveg itt nem közöl kizárólagos napi pontosságot. A háború két, földrajzilag és logisztikailag nagyon eltérő hadsereget állított szembe. Paraguay közelebb harcolt saját bázisaihoz, és a guarani nyelven beszélő katonák jobban tájékozódtak a bozótos, vízhiányos terepen. Bolívia hadseregének nagy része az Andok fennsíkjáról érkezett, nem volt hozzászokva a trópusi–szubtrópusi klímához, és az utánpótlási vonalak hosszúak voltak.

A Chaco-háború katonai eseményei viszonylag jól dokumentáltak a két ország hadtörténeti irataiban, de az **áldozatszámok becslés jellegűek**. A leggyakrabban hivatkozott becslések Bolívia halottait 50 000 és 65 000 közé, Paraguay halottait pedig 30 000 körülire teszik; ezek a számok magukban foglalják a harci cselekményekben elesetteket, de a források gyakran nem különítik el egyértelműen a betegség, a szomjúság és a kimerülés miatti halálozást. A bolíviai veréséghez hozzájárult a hadsereg etnikai–társadalmi megosztottsága is: a besorozott őslakos katonák (a korabeli jogi nyelvben „indio”) sokszor spanyolul sem beszéltek, és a tisztek lenézéssel kezelték őket. Ez a tapasztalat később a forradalmi emlékezet egyik fontos elemévé vált.

A fegyverszünet 1935 júniusában lépett életbe, a végleges békeszerződést pedig 1938 júliusában írták alá Buenos Airesben. A béke a vitatott terület túlnyomó részét Paraguaynak ítélte, Bolívia csak egy keskeny folyosót kapott a Paraguay folyóhoz, és ezzel elvesztette a közvetlen folyami kijutás reményét. A bolíviai közvélemény számára a vereség sokkoló volt, és alapjaiban kérdőjelezte meg az oligarchikus rendet.

19.1.3 A háború utáni válság és az MNR felemelkedése

A Chaco-háború után a bolíviai politika három, egymással összefonódó válságba került. Először is a **régi bányász-oligarchia** – amelyet kortársai gyakran **La Rosca** néven emlegettek – elvesztette a nemzeti érdek képviseletének monopóliumát. Másodszor a veteránok és a fiatal tisztek egy része radikalizálódott, és a liberális államot okolta a katonai felkészületlenségért. Harmadszor a **bányászszakszervezetek** a háború alatt és után megerősödtek, mert az ónexport fenntartása érdekében a kormány kénytelen volt tárgyalni a munkásokkal. Ez a három tényező együtt alakította ki azt a politikai teret, amelybe az MNR 1941-ben belépett.

Az MNR-t 1941-ben alapította egyetemi értelmiségiek, veteránok és középosztálybeli reformerek csoportja, köztük **Víctor Paz Estenssoro**, **Hernán Siles Zuazo** és **Walter Guevara Arze**. A párt kezdeti ideológiája nacionalista, antiimperialista és erős államot hirdető volt, de nem marxista; a „baloldal” későbbi kategóriáját ezért nem lehet egyszerűen visszavetíteni az 1940-es évek MNR-jére. Az MNR a bányászok követeléseit részben beépítette programjába, és szoros kapcsolatot épített ki a **Federación Sindical de Trabajadores Mineros de Bolivia** (FSTMB) vezetőivel, elsősorban **Juan Lechín Oquendo** bányászvezérrel.

Az MNR 1943-ban részt vett abban a katonai puccsban, amely **Gualberto Villarroel** ezredest juttatta hatalomra. Villarroel kormánya reformokat ígért, és 1945-ben elismertette az őslakos közösségek jogait célzó intézkedéseket, de a hagyományos elit és a konzervatív erők ellenállása miatt nem tudott stabilizálódni. 1946 júliusában la paz-i tömegtüntetés robbant ki, a felkelők elfoglalták az elnöki palotát, és Villarroel elnököt meglincselték. Ez a dokumentált erőszak a későbbi bolíviai emlékezetpolitikában máig éles viták tárgya: egyesek a népharag jogos megnyilvánulását, mások a politikai erőszak elszabadulását látják benne.

1946 és 1952 között – a bolíviai történetírásban **sexenio** néven ismert időszakban – a konzervatív erők visszaszerezték a kormányzati pozíciókat, de a stabilitást nem tudták helyreállítani. A bányászokat üldözték, sztrájkjaikat leverették, az MNR-t pedig betiltották. Az 1949-es MNR-felkelés kudarcot vallott, Paz Estenssoro Argentínába menekült. A sexenio évei megerősítették a bányászszakszervezetek és az MNR közötti szövetséget, és előkészítették az 1952-es robbanást.

19.1.4 Az 1952-es felkelés és a forradalmi hatalomátvétel

Az 1952-es felkelés közvetlen előzménye a hadsereg és a rendőrség egy részének átállása, valamint a bányászok általános sztrájkja volt. A felkelés 1952. április 9-én kezdődött La Pazban és Oruroban, és néhány nap alatt eldöntötte a hatalom kérdését. A dokumentált események szerint a kormányerők egy része a lázadók oldalára állt, a bányászok pedig fegyvereket szerezve népi milíciákat alakítottak. A harcok után Paz Estenssoro visszatért Argentínából, és 1952. április 15-én foglalta el az elnöki hivatalt. A hatalomátvétel tehát nem klasszikus katonai puccs volt, hanem városi felkelés és bányász-mozgósítás kombinációja; ezt a jelleget a történészek egy része hangsúlyozza, mások viszont felhívják a figyelmet arra, hogy a győzelemben a rendőrség és a hadsereg dezertálása is kulcsszerepet játszott.

A forradalmi kormány nem számolta fel azonnal a régi államapparátust, de párhuzamos hatalmi központok jöttek létre. A legfontosabb ezek közül a **Central Obrera Boliviana** (COB) volt, amely 1952. április 17-én alakult meg, és a bányászok, gyári munkások, vasutasok és paraszti szervezetek ernyőszervezeteként működött. A COB vezetője, Juan Lechín a kormányban is szerepet kapott, de a COB a kormánytól független nyomásgyakorló erő maradt. Ez a kettős hatalom az 1952-es forradalom egyik legfontosabb szerkezeti jellemzője, és a későbbi belső feszültségek fő forrása lett.

19.1.5 A forradalmi reformok: államosítás, földreform, választójog

Az MNR-kormány első nagy reformja az **általános választójog** bevezetése volt 1952. július 21-én. A rendelet minden 21 éven felüli bolíviai állampolgárra kiterjesztette a szavazati jogot, függetlenül nemtől, vagyonról és írni-olvasni tudástól. A nők korábban egyes helyi választásokon már szavazhattak, de az 1952-es rendelet tette teljessé a választójogot. Ennek következménye hatalmas volt: az őslakos többségű vidéki lakosság – amelyet a korabeli jogi nyelv „indio” kategóriaként kezelt – először vált az országos politika formális részesévé. Az 1956-os elnökválasztáson már az új szabályok szerint szavaztak, és az MNR jelöltje, Hernán Siles Zuazo nyert. Ez a választójogi reform a mai napig a forradalom egyik legkevésbé vitatott, bár következményeiben sokáig korlátozott eredménye.

A második nagy reform az **ónbányák államosítása** volt. 1952. október 31-én a kormány rendeletben állami tulajdonba vette a három nagy bányavállalat – a **Patiño**, a **Hochschild** és az **Aramayo** – bányáit és üzemeit. Létrehozták a **Corporación Minera de Bolivia** (COMIBOL) nevű állami vállalatot, és kártalanítást ígértek a tulajdonosoknak. A bányászoknak a termelés ellenőrzésébe való beleszólást (control obrero) is biztosítottak, de ennek terjedelme és gyakorlata vitatott maradt. A dokumentált következmények szerint a COMIBOL a világpiaci ónár ingadozása, a tőkebefektetések hiánya és a szervezeti nehézségek miatt nem tudta tartósan növelni a termelékenységet; a későbbi történészi értékelések az államosítást ennek ellenére szimbolikus és strukturális fordulópontnak tekintik.

A harmadik nagy reform a **földreform** volt, amelyet 1953. augusztus 2-án hirdettek ki. A törvény a „tierra para quien la trabaja” (földet annak, aki megműveli) elvet hirdette, és a latifundiumok felosztását, illetve a paraszti közösségek földhöz juttatását írta elő. Az intézkedés a magashegyi és völgyi nagybirtokokat érintette elsősorban, de a keleti alföldön – például Santa Cruz térségében – a kormány később inkább a modern mezőgazdasági nagyüzemeket támogatta. A földreform tehát nem egységes agrárforradalom volt, hanem területenként eltérő logikát követett. Azt is jelezni kell, hogy a földosztás tényleges üteme lassú volt, és sok vidéki közösség csak évek vagy évtizedek múlva jutott hivatalos tulajdonhoz. A forradalom földreformja ezért a tudományos értékelésben egyszerre jelenik meg áttörésként és elmaradt ígéretként.

A negyedik reformterület az **oktatás** volt: az MNR vidéki iskolákat szervezett, kampányt indított az írástudatlanság ellen, és a spanyol mellett – korlátozottan – az őslakos nyelveket is bevonta az oktatásba. Ez azonban alapvetően asszimilációs logikát követett, mert a cél a nemzeti egység megteremtése volt, nem pedig a többnyelvűség tartós intézményesítése. Az 1950-es évek oktatáspolitikája így egyfelől növelte az állami jelenlétet a vidéki térségekben, másfelől hozzájárult a nyelvek és kulturális gyakorlatok háttérbe szorításához. Ez a feszültség a későbbi őslakos mozgalmak egyik fontos kiindulópontja lett, ahogyan azt Az andoki népek és a spanyol hódítás és a későbbi Identitás, nyelv és önkormányzat fejezetek is jelzik.

19.1.6 A forradalom belső feszültségei és az 1964-es puccs

Az 1952–1964 közötti MNR-kormányzás nem volt egységes. A párt jobbszárnya a magántőkével való kiegyezést és a külső hitelfelvételt támogatta, míg a balszárny a COB-bal szövetségben a munkásellenőrzés kiterjesztését és a reformok gyorsítását követelte. A gazdasági nehézségek – az ón világpiaci árának csökkenése, az infláció és az állami kiadások növekedése – 1956-ban stabilizációs program elfogadására kényszerítették a kormányt. Ez a program az amerikai tanácsadók által is támogatott költségvetési megszorításokat és a bányászati termelés racionalizálását irányozta elő, ami a COB heves ellenállásába ütközött. Az 1950-es évek végétől a bányászsztrájkok és a kormányzati elnyomó intézkedések ritmusa fokozódott.

A hidegháború logikája itt is éreztette hatását, de nem kizárólagosan. Az Egyesült Államok kezdetben gyanakodva figyelte az 1952-es forradalmat, mivel a COB radikális szónoklatai a szovjet befolyástól való félelmet erősítették. Ugyanakkor az MNR vezetése kifejezetten igyekezett elkerülni a kommunista címkét, és az amerikai élelmiszersegélyek, illetve technikai támogatások elfogadásával a hidegháborús szövetséges pozíciót választotta. A történészi értékelés vitatott abban, hogy ez a választás mennyiben volt kényszerű, és mennyiben járult hozzá a forradalom reformjainak megfékezéséhez.

A hadsereg újjászervezése különösen fontos fejlemény. Az MNR az 1952-es győzelem után leépítette a régi tisztikar egy részét, és népi milíciákat tartott fenn. 1956-tól azonban fokozatosan újra felállították a hivatásos hadsereget, részben amerikai kiképzési és felszerelési segítséggel. Paz Estenssoro 1960-as újjáválasztása után a hadsereg politikai súlya megnőtt, miközben a kormány és a COB közötti szövetség felbomlott. Az 1964-es puccs ezt a folyamatot zárta le: 1964. november 4-én a hadsereg élén **René Barrientos Ortuño** tábornok megbuktatta Paz Estenssorót. A puccs nem sodorta el azonnal az összes reformintézményt, de lezárta az MNR tömegmozgalmi időszakát, és megnyitotta az utat a katonai kormányzatok korszaka előtt, amelyet Katonai rezsimek és a kokain-gazdaság tárgyal.

19.1.7 Források és bizonytalanságok

A chaco-háborúra és az 1952-es forradalomra vonatkozó ismereteink többféle forrástípusra épülnek. A katonai események rekonstruálásához a bolíviai és paraguayi hadügyi levéltárak, a béketárgyalások jegyzőkönyvei és a korszak sajtója szolgál alapul. A forradalom jogi aktusai – az államosítási és földreformrendeletek – elsődleges forrásként olvashatók, de önmagukban nem mutatják meg a végrehajtás társadalmi valóságát. Az MNR és a COB kiáltványai, kongresszusi vitái, továbbá bányász- és paraszti szóbeli visszaemlékezések segítenek a reformok helyi fogadtatásának megértésében.

A legfontosabb bizonytalanságok az áldozatszámokra, a földreform tényleges kiterjedésére és az olajtársaságok háborús szerepére vonatkoznak. A Chaco-háború halottainak száma becslés, és a trópusi betegségek, illetve a szomjúság miatti halálozást nem mindig lehet elkülöníteni a harci veszteségektől. A földreform során érintett családok számát a kormányzati statisztikák és

a későbbi agrárkutatások eltérően adják meg, ezért a szöveg szándékosan nem közöl egyetlen „pontos” adatot. Az MNR ideológiai besorolása – nacionalista, populista, baloldali vagy államkapitalista – máig vita tárgya, és a fogalomhasználat erősen függ attól, hogy a vizsgálat az 1941-es alapítást, az 1952-es felkelést vagy az 1960-as évek kormányzati gyakorlatát állítja középpontba. Ugyancsak emlékezetpolitikai kérdés, hogy az 1952-es forradalmat „győztes” vagy „befejezetlen” forradalomként értelmezik-e; ez az értékelés a jelenkori bolíviai politikai vitákban is szerepet kap.

19.1.8 Rövid összefoglaló

- A Paraguay elleni chaco-háború (1932–1935) a rendezetlen gyarmati határokból és a két állam területi nacionalizmusából fakadt; a feltételezett olajkincs szerepe vitatott, de a konfliktus kitörését önmagában a területi vita is magyarázza.
- A háború emberi költsége magas volt, az áldozatszámok becslések; a bolíviai vereség aláásta az ónexportra épülő oligarchia legitimitását.
- A háború utáni válságban megerősödtek a bányászszakszervezetek, veteránmozgalmak és a nacionalista reformerők; 1941-ben megalakult az MNR.
- Az 1946-os Villarroel-ellenes felkelés és az azt követő konzervatív sexenio nem tudta visszaállítani a stabilitást, és az MNR-t a bányászokkal kötött szövetség felé tolta.
- Az 1952. áprilisi felkelés az MNR-t juttatta hatalomra; a kormány bevezette az általános választójogot, államosította a nagy ónbányákat, földreformot hirdetett, és vidéki oktatási kampányt indított.
- A reformok társadalmi következményei ellentmondásosak voltak: növelték az állam szerepét és az őslakos többség formális részvételét, de nem szüntették meg a szegénységet, és az asszimilációs oktatás nyelvi-kulturális feszültségeket hagyott maga után.
- A COB és a kormány közötti feszültség, a gazdasági nehézségek és a hadsereg újjászervezése az 1964. novemberi katonai puccshoz vezetett, amely lezárta az MNR forradalmi korszakát.

19.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők magyarázzák a chaco-háború kitörését, és miért vitatott az olajtársaságok szerepe?
2. Hogyan kapcsolódott a chaco-háború kudarca a bányászszakszervezetek és az MNR megerősödéséhez?
3. Milyen reformokat vezetett be az 1952-es forradalmi kormány, és milyen forráskritikai óvatossággal kell kezelni ezek eredményeit?
4. Miért nevezhető az 1952-es eseménysor „befejezetlen” társadalmi átalakulásnak, és hogyan vezetett az 1964-es puccshoz?
5. Hasonlítsa össze az 1952-es bolíviai reformokat a későbbi 20. századi latin-amerikai államosítási és földreform-kísérletekkel: milyen közös minták és eltérések figyelhetők meg?

19.2 Katonai rezsimek és a kokain-gazdaság

Az 1964 és 1982 közötti bolíviai katonai korszak nem egyszerűen a hidegháború latin-amerikai diktatúráinak egyik példája, hanem olyan időszak, amelyben a nemzeti forradalom intézményei, a katonai korporatizmus, a hidegháborús antikommunizmus és az illegális kokain-gazdaság sajátosan összefonódott. A A chaco-háború és a nemzeti forradalom című alfejezetben bemutatott 1952-es forradalom után a Nemzeti Forradalmi Mozgalom (Movimiento Nacionalista Revolucionario, MNR) kormányai fokozatosan elvesztették társadalmi bázisuk egy részét, miközben a hadsereg –

amelyet a forradalom után szakszervezeti és paraszti nyomásra részben újjászerveztek – egyre inkább önálló politikai szereplővé vált. Az 1964-es puccs tehát nem egyszerű visszatérés volt a 19. századi caudillismo-hoz, hanem a forradalom vívmányainak részleges megőrzése mellett egy autoriter, korporatív rend kiépítése. Ezt a folyamatot a hidegháború regionális feszültségei, a katonai nacionalizmus rövid kísérletei, a kokain iránti világpiaci kereslet növekedése és az 1980-as évek eleji adósságválság alakította. A fejezet célja, hogy ezeket a szálakat szétválassza, és bemutassa, miért nem érthető meg a mai Bolívia politikai és gazdasági szerkezete e korszak öröksége nélkül.

19.2.1 A katonai ciklus kezdete: Barrientos és a „forradalom megszelídítése” (1964–1969)

Az 1964. novemberi puccs, amelyet René Barrientos Ortuño tábornok és Alfredo Ovando Candia tábornok hajtott végre, dokumentáltan a MNR kormányzása ellen irányult, de nem számolta fel azonnal a forradalom intézményeit. Barrientos, aki 1964 és 1969 között az államfői tisztséget is betöltötte, a **katonai-paraszt paktum** (pacto militar-campesino) révén a vidéki szakszervezeteket a hadsereghez próbálta kötni. E paktum a szakirodalomban vitatott fogalom: egyes értelmezések szerint a katonai kormányzat a paraszti követelések egy részét – például a földosztás helyi végrehajtását – ténylegesen támogatta, mások szerint a paraszti mozgalom önállóságát fojtotta el, és a falusi közösségeket a hadsereg ellenőrzése alá vonta. A kormányzat a bányász-szakszervezetekkel szemben már 1965-ben erőszakot alkalmazott, a Bolíviai Munkásközpontot (Central Obrera Boliviana, COB) korlátozta, vezetőit üldözte. A hadsereg és a paraszti milíciák viszonya is átalakult: a forradalom alatt felfegyverzett paraszti csoportokat részben lefegyverezték, részben a katonai struktúrába olvasztották.

A hidegháborúban az Egyesült Államok katonai segélyekkel és kiképzéssel támogatta a bolíviai hadsereget, mivel a kubai forradalom után a kormány a térségben az egyik potenciális baloldali fordulat színterét látta. Ez a támogatás dokumentált tény, de az amerikai befolyás mértékének megítélése vitatott: a katonai rezsimek nem egyszerűen külső utasításra cselekedtek, hanem a bolíviai hadsereg belső hatalmi logikája is alakította őket. 1967-ben a Che Guevara vezette gerilla leverése a Ñancahuazú régióban megerősítette a rezsim pozícióját; Guevarát elfogták és kivégezték, aminek körülményei a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgyát képezik. A katonai kormányzat a gerillaellenes harcot a belső ellenzék elnyomására is felhasználta.

19.2.2 A katonai nacionalizmus kísérlete: Ovando és Torres (1969–1971)

Barrientos 1969-ben helikopter-balesetben meghalt, és Ovando vette át a hatalmat. Ovando kormánya – amelyet a szakirodalom a katonai intézmény baloldali, nacionalista irányzatához sorol – 1969-ben államosította a Gulf Oil érdekeltségeit, és a szénhidrogén-szektort az állami Yacimientos Petrolíferos Fiscales Bolivianos (YPFB) ellenőrzése alá vonta. A lépés a korabeli latin-amerikai gazdasági nacionalizmus része volt, és népszerű volt a szakszervezetek körében, de a katonai vezetésen belül is növelte a feszültséget. Ovando alatt a kormányzati retorika a „forradalmi nacionalizmust” hangsúlyozta, ami nem azonos a későbbi, 21. századi baloldali kormányok ideológiájával, hanem a katonai és állami ellenőrzés erősítését jelentette.

Juan José Torres González tábornok 1970–1971 között még tovább ment. Kormánya alatt létrehozták a **Népi Gyűlést** (Asamblea Popular), amelyben a szakszervezetek, a bányászok, a parasztok és a baloldali pártok képviselői vettek részt. A gyűlés nem volt törvényhozó testület a mai értelemben, hanem a társadalmi mozgalmak és a katonai kormányzat közötti tárgyalási fórum. A kísérlet azonban rövid életű volt: a hadsereg jobboldali frakciói, a MNR konzervatív szárnya és a jobboldali Bolíviai Szocialista Falange (Falange Socialista Boliviana, FSB) 1971

augusztusában Hugo Banzer Suárez tábornok vezetésével puccsot hajtott végre. A szakirodalom vitatja, hogy a Torres-korszak valódi társadalmi forradalmat jelentett-e, vagy inkább a katonai vezetés egy részének taktikai manőverét a baloldali nyomás kezelésére, miközben a hadsereg intézményi egységét próbálta megőrizni.

19.2.3 A Banzer-rendszer: autoriter stabilitás és hitelből finanszírozott növekedés (1971–1978)

Hugo Banzer Suárez 1971 augusztusi puccsa után koalíciós katonai-polgári kormány alakult, amelyben a MNR konzervatív szárnya – Víctor Paz Estenssoro vezetésével – és az FSB is részt vett. A rezsim autoriter volt: betiltotta a baloldali pártokat, korlátozta a szakszervezeteket, cenzúrázta a sajtót, politikai üldözést folytatott. A kínzások és a bírósági eljárás nélküli fogva tartások dokumentáltak; az áldozatok pontos számát illetően a későbbi emberi jogi vizsgálatok eltérő becsléseket adnak, és a mai emlékezetpolitikai vitákban is eltérő számok szerepelnek. A rezsim ellenzéki politikusokat, szakszervezeti vezetőket és diákokat száműzött; a külföldre menekültek közösségei – főként Argentínában, Peruban és Chilében – váltak az ellenállás hálózataivá.

Gazdaságilag az 1970-es évek a nyersanyagárak emelkedésének időszaka volt, ami Bolíviában az ón, a földgáz és a kőolaj exportjából származó bevételek növekedését hozta. A kormány a külföldi hitelekre támaszkodva nagyszabású infrastrukturális beruházásokat indított, és támogatta a keleti országrész – elsősorban Santa Cruz – agrár-exportját. A keleti területek benépesítése és a nagyüzemi szójatermelés ösztönzése része volt a kormányzat regionális fejlesztési politikájának, de ez a kistermelők rovására ment, és a vidéki társadalmi feszültségeket növelte. Ezt a gazdaságtörténeti szakirodalom **adósság-vezérelt növekedésnek** (debt-led growth) nevezi: a növekedés nagyrészt a külső eladósodásból származott, nem a termelékenység tartós javulásából. A jövedelmek eloszlása egyenlőtlen maradt; a bányászok reálbére csökkent, a vidéki szegénység fennmaradt, és a városi középosztály egy része is a kormányzati elosztási hálózatoktól függött.

A Banzer-rezsim a vidéki szakszervezeteket a katonai-paraszt paktum örökségeként továbbra is ellenőrizni próbálta, de a paraszti elégedetlenség nőtt. A kormányzat a COB-ot betiltotta, a bányász-szakszervezeteket katonai felügyelet alá vonta, és a bányavidékeken rendszeressé vált a katonai jelenlét. A rezsim stabilitása azonban nem kizárólag az elnyomáson múlt: a nyersanyagárak emelkedése és a hitelfelvétel átmenetileg lehetővé tette a jövedelmek egy részének elosztását, ami a középosztály és a városi foglalkoztatottak egy részének támogatását is biztosította.

19.2.4 A kokain-gazdaság kialakulása

A **koka cserje** (Erythroxylum coca) hagyományos termesztése és a coca levél rituális, gyógyászati és táplálkozási használata az andoki kultúrákban évszázados múltra tekint vissza, és a mai napig a quechua és aymara közösségek életének része. A 20. század második felében azonban a kokain iránti nemzetközi kereslet növekedése – elsősorban az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában – a coca termesztését fokozatosan a kábítószer-piaci kereslethez kapcsolta. A **koka paszta** (pasta base de cocaína) előállítása a Chaparé és a Yungas régiókban terjedt el, ahol a kistermelők számára a coca termesztése jövedelmezőbb volt, mint a hagyományos élelmiszernövényeké. A **kokain-gazdaság** (economía de la cocaína) kifejezés nem egy egységes ágazatot jelöl, hanem a termesztés, a feldolgozás, a csempészet és a pénzmosás összekapcsolódó hálózatát, amelybe a paraszti termelők, a közvetítők, a katonai és rendőri tisztek, valamint a nemzetközi bűnszervezetek egyaránt beletartoztak.

A Banzer-rezsim alatt a kábítószer-kereskedelem jelentősége megnőtt. A katonai és rendőri vezetők egy része a kábítószer-kereskedelemből származó jövedelmekből részesült; ezt a korabeli amerikai hírszerzési jelentések és későbbi bírósági eljárások dokumentálják, de a rezsim egészének

felelőssége vitatott. A katonai kormányzat hivatalosan részt vett az amerikai kábítószer-ellenes programokban, miközben a gyakorlatban a csempészet iránti tolerancia nőtt. A kokain-gazdaság nem egyszerűen a katonai rezsimek terméke volt; a világpiaci kereslet, a vidéki szegénység, az állami intézmények gyengesége és a hagyományos coca-használat körüli kulturális feszültségek együttesen magyarázzák a terjedését. A Chaparé régióban a kistermelők tömegei álltak át a coca termesztésére, mert a hagyományos termények piaca összeomlott, és a kábítószer-feldolgozás bevételei gyors jövedelmet kínáltak. Ez a folyamat azonban nem volt egységes: a Yungas régió hagyományos coca-termesztői részben megőrizték helyi piacaikat, míg a Chaparé az illegális exportra termelő zónává vált.

19.2.5 Az 1978–1980-as átmeneti válság

Banzer 1978-ban választásokat írt ki, amelyeken maga nem indult, de a hivatalos jelölt, Juan Pereda Asbún győzelmét az ellenzék és több választási megfigyelő csalással vádolta. A választási bíróság az eredményt megsemmisítette, mire Pereda katonai puccsal vette át a hatalmat. Néhány hónappal később David Padilla Arancibia tábornok elűzte, és új választásokat ígért. Az 1979-es választásokon a baloldali MNR és a baloldali koalíció jelöltje, Hernán Siles Zuazo kapta a legtöbb szavazatot, de a katonai vezetés nem engedte át a hatalmat. Alberto Natusch Busch rövid puccsa után Walter Guevara Arze ideiglenes kormányt alakított, de az 1980-as választásokat ismét Siles Zuazo nyerte. Beiktatása előtt azonban Luis García Meza Tejada tábornok puccsot hajtott végre. Ez az instabil átmenet jól mutatja, hogy a katonai intézményen belül a demokratikus átadásra hajlandó és a puccsista frakciók közötti küzdelem nem dőlt el, és a választási eredmények önmagukban nem tudták biztosítani a demokratikus hatalomátadást. A korszakban a „demokrácia” fogalma is vitatott volt: az 1978–1980-as választások korlátozott politikai nyitást jelentettek, de a hadsereg alkotmányos szerepét és a baloldali erők kizárását sokan eleve antidemokratikusnak tartották.

19.2.6 García Meza és a „kokainpuccs” (1980–1982)

Az 1980. július 17-i puccsot a történetírás egy része **narkó-diktatúrának** (narco-dictadura) vagy „kokainpuccsnak” nevezi. A fogalom azt jelzi, hogy a rezsim szoros kapcsolatban állt a kábítószer-kereskedőkkel, és a puccs előkészítésében, finanszírozásában a kokain-kereskedelemből származó pénzek is szerepet játszottak. Ezt a későbbi bírósági eljárások – köztük a bolíviai „felelősségperek” – és deklasszifikált hírszerzési iratok támasztják alá, de az okok rangsorolása – a hidegháborús antikommunizmus, a katonai korporatizmus és a kábítószer-érdek – a szakirodalomban vitatott. Egyes történészek szerint a puccs elsősorban a hidegháborús logika terméke volt, amelyet a kábítószer-pénzek csak finanszíroztak; mások szerint a kokain-gazdaság érdekei már önálló politikai tényezővé váltak.

García Meza rezsimje alatt a politikai erőszak fokozódott. Félkatonai csoportok – köztük a korabeli forrásokban említett, a halálosztagokhoz hasonlóan működő alakulatok – hajtottak végre gyilkosságokat, az ellenzéki politikusokat üldözték, a sajtót elnémították. A nemzetközi elszigeteltség gyorsan nőtt: az Egyesült Államok és a szomszédos országok elítélték a rezsimet, a regionális szervezetek felfüggesztették Bolívia tagságát, és több ország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat. A gazdasági helyzet romlott, a kábítószer-kereskedelemből származó jövedelmek nem tudták ellensúlyozni a külső eladósodást és a tőkemenekülést. García Meza 1981 augusztusában lemondott, utódai, Celso Torrelio Villa és Guido Vildoso Calderón rövid katonai kormányokat vezettek, miközben a hadsereg egyre inkább kénytelen volt tárgyalni a demokratikus erőkkel. A rezsim bukása nem a belső ellenállás közvetlen győzelme volt, hanem a nemzetközi elszigeteltség, a gazdasági összeomlás és a katonai intézményen belüli hatalmi harcok együttes következménye.

19.2.7 Adósságválság és a katonai korszak vége

Az 1980-as évek elején a nemzetközi kamatlábak emelkedése és a nyersanyagárak esése Bolíviát is elérte. A katonai korszak alatt felhalmozott külső adósság terhe drámaian megnőtt; az ország fizetési mérlege összeomlott, és a hiperinfláció jelei is megjelentek. Az adósságválság pontos mértékét a korabeli statisztikák bizonytalansága miatt eltérően becsülik, de a szakirodalom egyetért abban, hogy a külső adósság a GDP arányában a korszak végére rendkívül magasra emelkedett, és a későbbi demokratikus kormányokra súlyos teherként nehezedett. A katonai vezetés végül 1982 októberében átadta a hatalmat a választott Siles Zuazónak, aki a demokratizálódás első kormányát alakította meg. A katonai korszak öröksége – az adósság, a kokain-gazdaság és a politikai erőszak emléke – meghatározta a következő évek napirendjét, amelyet a Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak című alfejezet tárgyal.

19.2.8 Források és bizonytalanságok

A katonai korszakra vonatkozó elsődleges források közé tartoznak a kormányzati rendeletek, a katonai közlemények, a választási jegyzőkönyvek, a korabeli bolíviai és külföldi sajtó, a katolikus egyház és az emberi jogi szervezetek jelentései, valamint a későbbi bírósági eljárások – például a Banzer- és García Meza-rezsim elleni felelősségperek – iratai. A hidegháborús nemzetközi összefüggésekre nézve deklasszifikált amerikai iratok is rendelkezésre állnak, de ezek értelmezése vitatott, mert a kormányzati források mindig saját érdekeik szerint szelektálnak. A kokain-gazdaságra vonatkozó becslések különösen bizonytalanok, mert az illegális gazdaság nem jelenik meg a hivatalos statisztikákban, és a kábítószer-kereskedelem titkossága miatt a szereplők közötti kapcsolatok rekonstrukciója is hiányos. A politikai erőszak áldozatainak száma emlékezetpolitikai viták tárgya: a különböző emberi jogi szervezetek és a későbbi igazságszolgáltatási testületek eltérő számadatokat közölnek, és a mai napig nincs konszenzus a teljes körű áldozati lista összeállításában. A „kokainpuccs” fogalma a tudományos szakirodalomban is vitatott, mert bár a García Meza-rezsim kábítószer-érintettsége dokumentált, a puccs okainak rangsorolása és a kábítószer-kereskedelem szerepének súlya nem egyértelmű.

19.2.9 Rövid összefoglaló

- 1964-től 1982-ig katonai kormányok váltották egymást Bolíviában, részben megőrizve a nemzeti forradalom intézményeit, részben autoriter módon átalakítva azokat.
- Barrientos a katonai-paraszt paktum révén a vidéki szakszervezeteket a hadsereghez próbálta kötni, és a bányász-mozgalmat erőszakkal korlátozta.
- Ovando és Torres baloldali nacionalista kísérlete rövid volt; Torres Népi Gyűlése a társadalmi mozgalmak és a katonai kormányzat közötti tárgyalási fórumként működött, de 1971-ben Banzer puccsa vetett véget neki.
- A Banzer-rezsim hét éve alatt adósság-vezérelt növekedés zajlott, és a kokain-gazdaság megerősödött, különösen a Chaparé régióban.
- Az 1978–1980-as átmenet instabil volt: a választási eredményeket katonai puccsok hiúsították meg, és a demokratikus hatalomátadás elmaradt.
- García Meza „kokainpuccsa” nemzetközi elszigeteltséghez és gazdasági összeomláshoz vezetett; a rezsimet 1981-ben lemondatták, de a bizonytalanság 1982-ig tartott.
- Az 1980-as évek eleji adósságválság kikényszerítette a katonai vezetés visszavonulását, és 1982 októberében átadták a hatalmat a választott Siles Zuazónak.

19.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Barrientos katonai-paraszt paktumát és Torres Népi Gyűlését: milyen eltérő viszonyban voltak a társadalmi mozgalmakkal, és milyen célt szolgáltak az adott katonai kormányzat számára?
2. Milyen külső és belső tényezők magyarázzák a kokain-gazdaság kialakulását az 1970-es évek Bolíviájában, és miért nem lehet azt kizárólag a katonai rezsimek bűneként értelmezni?
3. Miért nevezik García Meza puccsát a szakirodalomban „kokainpuccsnak”, és miért vitatott ez a fogalom a puccs okainak értelmezésében?
4. Hogyan kapcsolódik az 1980-as évek eleji adósságválság a katonai korszak gazdaságpolitikájához, és milyen bizonytalanságok nehezítik a pontos mértékének megállapítását?
5. Melyek a katonai korszak legfontosabb örökségei a demokratikus Bolíviára nézve, és hogyan jelennek meg ezek a későbbi vitákban?

19.3 Demokratizálódás és az őslakos mozgalmak

A bolíviai demokratikus átmenet nem egyetlen, világosan datálható fordulópont volt, hanem 1978 és 1982 között zajló, többször megszakadó folyamat. A Hugo Banzer vezette katonai rezsim (1971–1978) után a hadsereg különböző frakciói váltották egymást, miközben a választási eredményeket többször megsemmisítették vagy nem ismerték el. A szakszervezetek, a bányászközösségek és az 1970-es években megerősödő vidéki szervezetek nyomása, valamint a nemzetközi környezet megváltozása egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy 1982 októberében Hernán Siles Zuazo polgári elnök átvehesse a hatalmat. Az átmenet kezdeti éveit a gazdasági összeomlás, a szociális feszültségek és a katonai fenyegetettség állandósága jellemezte. Ez az alfejezet az 1982 és 2005 közötti időszakot mutatja be: a demokratikus intézmények kiépülésének kísérletét, a neoliberalizmus társadalmi következményeit, a kokacserje-termesztő (cocalero) mozgalom megerősödését, végül Evo Morales politikai felemelkedését. A hangsúly azon van, hogy az őslakos mozgalmak térnyerése nem a demokratizálódás természetes „következménye”, hanem a demokrácia korlátaival, a gazdasági döntések igazságtalanságaival és a hagyományos pártok kirekesztő gyakorlatával szembeni, hosszú időn át érlelődő válasz volt.

19.3.1 A demokratikus átmenet és az állam válsága (1982–1985)

Az 1982-es átmenet dokumentált alapintézményei az 1980-as választási eredményeket ismerték el, amelyeken a baloldali–népi koalíció, a **Demokratikus és Népi Egység** (Unidad Democrática y Popular, UDP) szerezte meg a szavazatok többségét. A hadsereg által korábban el nem ismert eredmények elfogadása kompromisszum volt: a katonai vezetők biztosítékot kaptak arra, hogy a demokratikus kormány nem indít azonnal büntetőjogi felelősségre vonást a korábbi rezsim emberi jogi jogsértései miatt. Ez a hallgatólagos alku – amelyet a szakirodalomban gyakran „paktált átmenetnek” neveznek – lehetővé tette a hatalomátadást, de hosszú időre behatárolta az igazságszolgáltatás mozgásterét. A hadsereg politikai szerepvállalásának visszaszorítása nem jogi úton, hanem fokozatosan, gazdasági kényszerek és társadalmi nyomás hatására történt.

A Siles Zuazo-kormány (1982–1985) a lehető legrosszabb gazdasági körülmények között kezdte meg működését. Bolívia 1985-re **hiperinflációba** süllyedt: a pénzromlás éves mértékére a kortárs statisztikai becslések 8 000 és 25 000 százalék közötti értékeket adnak meg, a pontos szám módszertani viták tárgya. A dokumentált következmények azonban egyértelműek: a bérek reálértéke összeomlott, a bányászati ágazat exportbevételei zuhantak, az állami vállalatok nem tudták fizetni dolgozóikat, az alapvető fogyasztási cikkek hiánya pedig tömeges tiltakozásokat váltott ki. Az 1980-as évek elején az ón világpiaci árának esése különösen súlyosan érintette

a **bányászközpontokat**, Oruro, Potosí és a La Pazhoz közeli települések munkásságát. A hagyományos szakszervezeti mozgalom, amely az 1952-es nemzeti forradalom óta a politikai baloldal magját alkotta, a gazdasági válságban egyszerre volt kormányzati nyomásgyakorló és a kormány stabilitását veszélyeztető erő.

A Siles-kormány nem tudott összehangolt gazdaságpolitikát kialakítani. A baloldali koalíció belső megosztottsága, a szakszervezeti elvárások és a nemzetközi hitelezők – elsősorban az IMF és a Világbank – feltételei között a kormány mozgástere rendkívül szűk volt. A szociális kiadások növelésére tett kísérletek a hiperinflációt mélyítették, a megszorítások pedig sztrájkokhoz vezettek. A hadsereg többször utalt beavatkozási szándékra, bár a tényleges puccskísérletek száma korlátozott volt. A kormány tehetetlenségét mutatja, hogy Siles Zuazo 1985-ben, megbízatásának lejárta előtt egy évvel kénytelen volt előrehozott választásokat kiírni. Ez a döntés dokumentált parlamenti és elnöki nyilatkozatokban követhető nyomon, ugyanakkor a kormány bukásának okairól a szakirodalomban vitatott értelmezések élnek: egyesek a külső adósságválságot, mások a baloldali kormányzás belső ellentmondásait, megint mások a hadsereg és a vállalkozói rétegek destabilizáló szerepét hangsúlyozzák.

19.3.2 A neoliberalizmus kora és társadalmi következményei (1985–2000)

Az 1985-ös választást az **Forradalmi Nacionalista Mozgalom** (Movimiento Nacionalista Revolucionario, MNR) jelöltje, **Víctor Paz Estenssoro** nyerte, aki az 1952-es forradalom egyik vezetőjeként korábban államosítási programot hajtott végre. Az 1985-ös gazdasági válságban azonban radikálisan eltérő politikát hirdetett meg. A 21060. számú rendelet – amelyet 1985 augusztusában hirdettek ki – a bolíviai neoliberalizmus alaptörvényévé vált. A rendelet szövege dokumentált; főbb intézkedései a pénzkínálat drasztikus csökkentése, az árak felszabadítása, a külkereskedelem liberalizációja, az állami vállalatok privatizációjának előkészítése és a munkaerőpiac rugalmasabbá tétele voltak. A bányászati ágazatban tömeges elbocsátások következtek. A híres **„bányászok felvonulása”** (Marcha Minera) 1986-ban a bezárások elleni tiltakozás dokumentált eseménye; a bányászközösségek tiltakozó menete La Pazba vonult, de a kormány nem változtatta meg politikáját.

A stabilizáció makrogazdasági értelemben eredményes volt: a hiperinfláció 1987-re gyakorlatilag megszűnt. A siker azonban költségekkel járt. A bányászatból elbocsátott munkások egy része a **Chapare** régióba, Cochabamba megye trópusi keleti lejtőire vándorolt, ahol a kokacserje-termesztés biztosított megélhetést. Mások a városi informális gazdaságban próbáltak boldogulni, például El Alto, La Paz rohamosan növekvő peremvárosában. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a vidéki szegénység fennmaradása és a közszolgáltatások színvonalának romlása a későbbi tiltakozási hullámok alapját képezte. A neoliberalizmus korszakát a szakirodalom gyakran „kétarcú” folyamatként írja le: a makrogazdasági stabilizáció dokumentált mutatói mellett a szegénységi statisztikák – például az ENSZ és a Világbank becslései – azt mutatják, hogy az 1990-es évek közepén a lakosság többsége a szegénységi küszöb alatt élt, bár a pontos százalékok a módszertantól függően 50 és 70 százalék között mozognak.

A politikai rendszer az 1980-as évek második felében és az 1990-es években formálisan stabilizálódott. Az 1985 és 2003 közötti időszakot a szakirodalom **„paktált demokrácia”** (democracia pactada) korszakának nevezi: a fő pártok – elsősorban az MNR, a **Nemzeti Akciópárt** (Acción Democrática Nacionalista, ADN) és a **Forradalmi Baloldali Mozgalom** (Movimiento de Izquierda Revolucionaria, MIR) – gyakran kötöttek koalíciós megállapodásokat, amelyek biztosították a kormányzati stabilitást, de csökkentették a választói preferenciák érvényesülését. A parlamenti döntéshozatal gyakran a választások után, pártvezetők közötti alku keretében zajlott, ami növelte a választói csalódottságot. Az 1997-es választáson a **Baloldali Forradalmi Nacionalista Mozgalom** (Movimiento Nacionalista Revolucionario de Izquierda, MNRI) és a feltörekvő kisebb

pártok mellett a hagyományos pártok még megőrizték többségüket, de a választási részvétel csökkenése és a szavazatok szétaprózódása a rendszer erózióját jelezte.

Az 1990-es évek másik meghatározó folyamata a **kulturális sokszínűség** politikai megjelenése volt. Bolívia lakosságának becsült többsége őslakosnak vagy vegyes származásúnak vallotta magát, de a pártok, a törvényhozás és az állami intézmények nyelve, szimbólumai és gyakorlata alapvetően spanyolajkú, városközpontú és a fehér/mesztiz elit érdekeit tükrözte. Az 1994-es alkotmányreform – amelyet Gonzalo Sánchez de Lozada elnöksége alatt fogadtak el – bevezette a **többnemzetiségű állam** gondolatának korlátozott változatát, elismerte az ország kulturális sokszínűségét, és lehetővé tette az őslakos közösségek részvételét a helyi önkormányzatokban. A **részvételi törvény** (Ley de Participación Popular) a források egy részét a községi szintre irányította, ami az őslakos szervezetek számára új terepet nyitott. A reformokat azonban sokan „felülről irányított" modernizációnak tekintették, és a gyakorlati eredmények – különösen a földbirtokviszonyok, az oktatási rendszer és a bányászati jövedelmek elosztása terén – elmaradtak a várakozásoktól. A reformok értékelése a szakirodalomban vitatott: egyesek a decentralizáció pozitív hatásait emelik ki, mások az állami paternalizmus fennmaradását és a helyi elitek megerősödését hangsúlyozzák.

19.3.3 A kokacserje-termesztés és a cocalero mozgalom kialakulása

A kokacserje (***Erythroxylum coca***) termesztésének és rituális, gyógyászati, valamint táplálkozási célú használatának az andoki térségben évezredes hagyománya van. A levél hagyományos fogyasztása az andoki kultúrákban dokumentáltan a mindennapi élet része volt, és a spanyol gyarmati uralom alatt is fennmaradt. A 20. század második felében a kokalevél iránti nemzetközi kereslet a kokain előállításához szükséges alapanyagként növekedett meg, ami a termesztő régiókban új, pénzügyileg jövedelmező gazdaságot hozott létre. A bolíviai állam és az Amerikai Egyesült Államok közötti együttműködés az 1980-as évek végétől a kínálatcsökkentésre, azaz a kokacserje-ültetvények felszámolására irányult. Az egyezmények és pénzügyi támogatások dokumentáltak; az USA kormányzati szervei által finanszírozott **eradikációs programok** katonai és rendőri egységekkel irtották a cserjét.

A **Chapare** régió kokatermesztői – akik magukat **cocaleróknak** nevezték – szervezetten válaszoltak. A termesztők között nagy számban voltak azok az egykori bányászok, akiket az 1980-as évek közepén bocsátottak el, valamint az ország különböző részeiről bevándorolt, szegény családok tagjai. A cocalero szervezetek érvelése szerint a kokalevél termesztése önmagában nem jelent kábítószer-előállítást; a levél hagyományos felhasználása és a kokain közötti különbségtétel alapvető volt a mozgalom önmeghatározásában. Ugyanakkor a Chaparéban termesztett koka jelentős része a nemzetközi kábítószer-piacra került, amit a nemzetközi szervezetek és a bolíviai kormány forrásai egyaránt dokumentáltak. A mozgalom állítása és az állami érvelés közötti feszültség a későbbi viták egyik meghatározó eleme lett.

A cocalero szerveződés nem kizárólag a kokatermesztés védelméről szólt. A Chaparé régió infrastruktúrája fejletlen volt: kevés burkolt út, korlátozott hozzáférés az egészségügyi ellátáshoz és az oktatáshoz, valamint gyenge jogi védelem jellemezte. A termesztők követelései ezért a mezőgazdasági termelés általános feltételeinek javítására, alternatív termények támogatására és a rendőri fellépés arányosságára is kiterjedtek. A mozgalom szakszervezeti formában szerveződött: a **Cocalero Szakszervezetek Szövetsége** (Federación Sindical de Trabajadores Campesinos del Chapare) a bolíviai szakszervezeti hagyományokra épült, és a közösségi döntéshozatal, a gyűlési demokrácia, valamint a tüntetések koordinálása jellemezte. A szervezeti forma és a követelések sokszínűsége miatt a cocalero mozgalmat nem lehet kizárólag „kábítószer-termesztők" mozgalmaként leírni; a szakirodalomban vitatott, hogy mennyire volt a mozgalom alapvetően gazdasági, kulturális vagy politikai természetű.

Az 1990-es években az eradikációs politikák fokozódtak. A kormányzat és az USA kábítószerellenes hivatala által koordinált műveletek során a termesztők tiltakozó blokádokat, felvonulásokat és sztrájkokat szerveztek. A fellépések többször erőszakba torkolltak: dokumentált esemény a **Villa Tunari-i tüntetés** 1998-ban, amikor a rendőri beavatkozás halálos áldozatokat követelt. Az áldozatok száma vita tárgya; a mozgalom és a kormányzati források adatai eltérnek, a független emberi jogi szervezetek pedig a helyszíni kivizsgálás hiányára hívták fel a figyelmet. Az ilyen események fokozták a cocalero közösségek elidegenedését az államtól, és megerősítették a mozgalom politikai önállóságát.

A mozgalom egyik vezéregyénisége **Evo Morales Ayma** volt, aki az 1990-es évek elejétől a Chaparé kokatermesztőinek szakszervezeti vezetőjeként szerzett ismertséget. Morales 1959-ben született Oruro megyében, **aymara** származású, vidéki szegény családban. Életrajza dokumentált, de a róla szóló elbeszélések gyakran erősen mitizáltak: a hivatalos életrajzi narratíva a szegénységből való felemelkedést, a közösségi értékek tiszteletét és a kokalevél védelmét hangsúlyozza. A tudományos életrajzok árnyaltabb képet adnak: Morales politikai nyelve, szervezeti gyakorlata és stratégiája fokozatosan alakult, és a cocalero mozgalom kollektív döntéshozatali hagyományaihoz igazodott. Az 1997-es választáson Moratest a **Nép szuverenitása** (Instrumento Político por la Soberanía de los Pueblos, IPSP) platformján parlamenti képviselővé választották, ami a mozgalom intézményes politikai térbe lépését jelezte.

19.3.4 Az őslakos identitás és a politikai mozgósítás

A cocalero mozgalom fokozatosan összekapcsolódott a tágabb értelemben vett őslakos mozgalmakkal. Bolíviában az őslakos identitás nem homogén: a **quechua**, az **aymara**, a **guaraní** és más népek eltérő hagyományokkal, nyelvekkel és területi kötődésekkel rendelkeznek. A 20. század második felében a **katarizmus** – az aymara értelmiségiek és földművesek politikai mozgalma – már az 1970-es években megfogalmazta a kulturális elismerés és a társadalmi igazságosság összekapcsolásának igényét. A katarista mozgalom az 1952-es forradalom asszimilációs politikáját bírálta, és azt követelte, hogy az állam ne csupán egyéni parasztként, hanem sajátos kulturális közösségként ismerje el az őslakos népeket. A mozgalom története dokumentált, de hatásának mértékéről eltérő értékelések születtek: egyesek a katarizmust a későbbi őslakos politikai mobilizáció előfutárának tekintik, mások szerint a mozgalom irányzatai közötti szakadások korlátozták a politikai befolyást.

Az 1990-es években az őslakos identitás politikai megfogalmazása új lendületet kapott. Az 1992-es, Amerika felfedezésének ötszázadik évfordulójára szervezett tiltakozások dokumentáltan megerősítették a kontinentális őslakos hálózatok közötti kapcsolatokat. Bolíviában az 1990-es **„Keleti Felvonulás”** (Marcha por el Territorio y la Dignidad) az alacsony földeken élő őslakos népek területi követeléseit a nemzeti politika napirendjére emelte. A felvonulás résztvevői a trópusi területekről, elsősorban Beni és Santa Cruz megyékből gyalogoltak La Pazba, és a területi jogok elismerését követelték. Az esemény nyomán a kormány ígéretet tett a területi igények rendezésére, bár a végrehajtás lassú és részleges volt. A felvonulás jelentősége abban állt, hogy a magashegyi – andoki – őslakos mozgalmak mellett az alacsony földek népei is országos láthatóságot kaptak.

Az őslakos mozgalmak és a cocalero szervezetek közötti kapcsolat nem volt automatikus. A cocalero szakszervezetek vezetői kezdetben elsősorban gazdasági követeléseket fogalmaztak meg, és az őslakos identitás hangsúlyozása fokozatosan, a politikai szövetségek kiépülésével párhuzamosan erősödött. A Morales vezette szervezet ehhez a szimbolikus nyelvhez a **„kokalevél mint andoki kulturális örökség”** érvét kapcsolta. A kokalevél rituális, gyógyászati és társadalmi szerepe dokumentált az andoki közösségekben, és a mozgalom ezt az érvet használta a felszámolási politikák delegitimálására. Ugyanakkor a kokalevél és a kokain előállítása közötti kapcsolat

fennállása miatt az érv nem volt ellentmondásmentes. A mozgalom által hangoztatott „igen a kokalevélre, nem a kokainra” (coca sí, cocaína no) jelszó a kormányzati és a nemzetközi szereplők egy részénél hiteltelenségbe ütközött, míg a szimpatizánsok szerint éppen ez a megkülönböztetés tette lehetővé a hagyomány és a kábítószer-gazdaság szétválasztását.

19.3.5 A válság és a hagyományos pártrendszer összeomlása (2000–2003)

A 2000-es év fordulópontot hozott. A **Cochabamba-i „vízháború”** (Guerra del Agua) során a város és a környező régiók lakói tömegesen tiltakoztak a vízszolgáltatás privatizációja ellen. A privatizációs döntés hátterében a Világbank által támogatott reformok és a bolíviai kormány költségvetési kényszerei álltak; a vízszolgáltatást egy koncessziós szerződés keretében vették át. A tiltakozás dokumentált formái között blokádok, utcai tüntetések és a városi munkáskörzetek, valamint a vidéki öntözéses gazdálkodók összefogása szerepel. A kormány a tüntetéseket katonai erővel próbálta feloszlatni, halálos áldozatok is voltak. A konfliktus végén a kormány visszavonta a privatizációt, és a koalíció felbomlott. A „vízháború” jelentőségét a szakirodalom abban látja, hogy először kapcsolta össze a neoliberalizmus elleni tiltakozást a városi lakosság és a vidéki szervezetek széles körű szövetségével, és megmutatta a hagyományos pártok gyengeségét.

A 2000–2003 közötti időszakban a tiltakozások rendszeressé váltak. A **földműves- és őslakos szervezetek** blokádjai, a tanárok, az egészségügyi dolgozók és a nyugdíjasok megmozdulásai, valamint a városi szegénynegyedek mobilizációi folyamatosan nyomás alatt tartották a kormányt. A követelések egy része konkrét gazdasági kérdésekre vonatkozott – üzemanyagárak, bérek, nyugdíjak –, más részük azonban az állam és a társadalom viszonyának átfogó újratárgyalását célozta: alkotmányozó gyűlés összehívását, a természeti erőforrások fölötti állami ellenőrzés visszaállítását, a privatizáció felülvizsgálatát és az őslakos területi jogok elismerését.

A **gázexport-konfliktus** 2003-ban tetőzte be a válságot. A Bolívia jelentős földgázkészletekkel rendelkezik; a készletek pontos méretéről eltérő földtani becslések léteznek, de a 2000-es évek elején a kormány és a vállalatok egyaránt jelentős exportkapacitásról beszéltek. A vita a földgáz értékesítésének módja, az ellenőrzés és a bevételek elosztása körül robbant ki. A kormány tervbe vette a gáz exportját Chilén keresztül, ami a történelmi sérelmek miatt – Bolívia az 1879–1884-es **csendes-óceáni háborúban** elvesztette tengerpartját – rendkívül érzékeny kérdés volt. A tüntetők – elsősorban **El Alto** város lakói és a bolíviai magasföld közösségei – blokádokkal és tüntetésekkel tiltakoztak. 2003 októberében a hadsereg sortüzei dokumentáltan civil áldozatokat követeltek; a halálos áldozatok becsült száma 60 és 80 között mozog, a pontos szám emlékezetpolitikai vita tárgya. A véres események után Gonzalo Sánchez de Lozada elnök lemondott és elhagyta az országot.

A válság nem ért véget a lemondással. A következő elnök, Carlos Mesa (2003–2005) megkísérelte a tüntetők követeléseinek egy részét beépíteni a politikába, de nem tudta stabilizálni sem a gazdaságot, sem a politikai rendszert. A gázexport-moratórium, az alkotmányozó gyűlés ígérete és az őslakos szervezetekkel folytatott párbeszéd részleges intézkedések maradtak. 2005 májusában újabb tiltakozási hullám, elsősorban az El Alto-i és a vidéki szervezetek blokádjai, Mendoza elnök lemondására kényszerítette. Az eseményeket a szakirodalom gyakran **„a hagyományos pártrendszer összeomlásaként”** értékeli: a három nagy hagyományos párt – MNR, ADN, MIR – szavazóbázisa szétesett, a középosztályi és városi csoportok bizalma az elitpártokban megingott, az utcai mobilizáció pedig a politikai döntéshozatal meghatározó elemévé vált. Ez az értékelés tudományos konszenzusnak tekinthető, bár abban nincs egyetértés, hogy az „összeomlás” mikor kezdődött, és mennyire volt visszafordíthatatlan.

19.3.6 Evo Morales felemelkedése és a 2005-ös választás

Evo Morales politikai stratégiája a válság éveiben folyamatosan alakult. A cocalero mozgalom vezetőjeként kezdetben a kokatermesztés védelmére és a Chaparé infrastruktúrájának fejlesztésére összpontosított, de a 2000-es évek elején már országos politikusként lépett fel. A **Mozgalom a Szocializmusért** (Movimiento al Socialismo, MAS) elnevezésű szervezet formálisan a már létező pártapparátus egyik maradványára épült, de ténylegesen az őslakos és vidéki szervezetek, cocalero szakszervezetek és városi tiltakozó csoportok laza koalícióját jelentette. A párt nevének pontos jogi eredete vitatott: a MAS elnevezésű bejegyzett pártot egy kisebb baloldali csoport alapította korábban, és a cocalero mozgalom ezt a jogi keretet vette igénybe, amikor saját politikai eszközét létrehozta. A részlet jogi és történeti szempontból egyaránt dokumentált, de a közbeszédben gyakran leegyszerűsítve jelenik meg.

A 2002-es választás a MAS számára váratlanul jó eredményt hozott: Morales a szavazatok körülbelül 20–21 százalékát szerezte meg, és a második helyen végzett. A választási adatok a bolíviai választási hatóság közzétett eredményein alapulnak; a pontos százalékok a feldolgozási módszertől függően kis mértékben eltérhetnek. A választás előtt az USA nagykövetsége – dokumentált diplomáciai nyilatkozatban – bírálta Morales jelöltségét, és a kokatermesztéssel való kapcsolatát veszélyesnek nevezte. A beavatkozás ténye nem vitatott, hatása azonban ellentmondásos: a választási elemzések egy része szerint a nyilatkozat növelte Morales népszerűségét a külső beavatkozás ellen tiltakozó választók körében, mások szerint a hatás marginális volt. A 2002-es eredmény arra utal, hogy a MAS nem csupán a cocalero régiókban volt jelen, hanem a városi szegénynegyedekben, az aymara és quechua közösségekben, valamint a középosztály egy részénél is.

A 2004–2005-ös időszakban Morales és a körülötte kialakuló szövetség következetesen két fő követelést hangoztatott: az **alkotmányozó gyűlés** összehívását és a **szénhidrogének állami kontrolljának visszaállítását**. A két követelés a különböző tiltakozó csoportok közötti közös nevezőt jelentette. Az alkotmányozó gyűlés ígérete azt vetítette előre, hogy az őslakos többségű ország új politikai keretben, közvetlen képviselettel fogalmazhatja meg önmagát; a szénhidrogén-kérdés pedig a természeti erőforrásokból származó jövedelmek elosztásának ügyét kapcsolta a szegénység felszámolásához. A kormányzat és a hagyományos elitek a radikális átalakítástól tartva késleltették a döntéseket, ami tovább növelte a tiltakozók elszántságát.

2005 decemberében előrehozott elnökválasztást tartottak. A dokumentált választási részvétel magas volt, és Morales a szavazatok abszolút többségét, hozzávetőleg 54 százalékát szerezte meg a hivatalos eredmények szerint. Ez a győzelem történelmi jelentőségű volt: Bolívia első elnöke lett, aki magát őslakosnak vallotta, és aki a hagyományos pártokon kívüli, társadalmi mozgalmi támogatásra épülő politikai erő vezetőjeként jutott hatalomra. A választási eredmény ténye dokumentált; értelmezése ugyanakkor vitatott. A kortárs elemzések egy része a „népi felkelés” betetőzéseként értékelte, mások a politikai rendszer dezintézményesedésének veszélyére hívták fel a figyelmet. Az őslakos identitás hangsúlyozása a nemzetközi sajtóban gyakran leegyszerűsítve „az első indián elnök” narratívájává vált, ami Bolívia sokszínű társadalmi valóságát részben elfedi. Morales elnökségének első ciklusa 2006-ban kezdődött, és az alkotmányozó gyűlés, a szénhidrogén-törvény elfogadása, valamint a szociális programok beindítása tekintetében azonnali, dokumentálható lépésekkel járt. A jelen alfejezet tárgya azonban a hatalomra kerülésig tartó időszak: az 1982–2005 közötti demokratizálódás, a neoliberalizmus elleni tiltakozások és az őslakos mozgalmak megerősödése.

19.3.7 Visszatekintés: a demokratizálódás értelmezései

Az 1982–2005 közötti bolíviai demokratizálódás értékelése a szakirodalomban és az emlékezetpolitikai vitákban egyaránt megosztott. Az egyik irányzat szerint a demokrácia intézményei – választások, parlamenti váltógazdaság, alkotmányos keretek – formálisan kiépültek, és az 1980-as évek hiperinflációja után a makrogazdasági stabilizáció a demokratikus kormányzás egyik eredménye. A másik irányzat szerint a „paktált demokrácia" kirekesztő volt: a szegény többség, az őslakos népek és a vidéki lakosság formális demokrácia mellett is kívül maradt a döntéshozatalon, és a neoliberalizmus közpolitikái mélyítették a társadalmi egyenlőtlenségeket. A két értékelés nem egymást kizáró, de a hangsúlyok jelentősen eltérnek. A források alapján mindkét álláspont alátámasztható, ami arra figyelmeztet, hogy a „demokratizálódás" kifejezést nem elegendő csupán intézményi folyamatként kezelni.

Ami a cocalero mozgalmat illeti: a mozgalom forrásai – szakszervezeti közlemények, tüntetési felhívások, beszédek – dokumentálják a követelések sokféleségét. A mozgalom értelmezése azonban politikai törésvonalak mentén megosztott: egyesek a hagyományos kultúra védelmét és a szegények önszerveződését látják benne, mások a kábítószer-gazdaság érdekeinek politikai leplezését. A tudományos értékelésben – például a bolíviai politikai mozgósítással foglalkozó kutatásokban – az a konszenzus körvonalazódik, hogy a cocalero szervezetek a gazdasági túlélés és a közösségi identitás összekapcsolásával hoztak létre olyan hálózatot, amely a hagyományos pártok válságában képes volt országos politikai erővé válni. Ennek részletei, a kokain-gazdaság tényleges súlya és az állami erőszak megítélése azonban továbbra is vitatott.

A bolíviai fejlemények nem érthetők meg a kontinentális összefüggések nélkül. Az 1990-es és 2000-es években Latin-Amerika több országában – Ecuadorban, Peruban, Mexikóban – szintén megerősödtek az őslakos mozgalmak és a neoliberalizmus elleni tiltakozások. A bolíviai „vízháború" és a 2003-as gázkonfliktus párhuzamba állítható más andoki országok hasonló, természeti erőforrások körüli konfliktusaival. Ugyanakkor a bolíviai esetben az őslakos identitás politikai megfogalmazása különösen erőteljes volt: a lakosság számaránya, a katarista előzmények, a kokalevél-vita és a hagyományos pártok gyengesége együtt tette lehetővé, hogy a tiltakozás országos politikai átrendeződéshez vezessen. Ennek részleteit a következő alfejezet, az Evo Morales elnökségét tárgyaló rész bővíti ki, de a gyökerek az 1982 és 2005 közötti időszakban, a demokratikus átmenet ellentmondásaiban, a neoliberalizmus társadalmi következményeiben és a cocalero mozgalom szervezeti tapasztalataiban találhatók.

19.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben használt források két fő csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak a **dokumentált elsődleges források**: a 21060. számú rendelet szövege, a bolíviai választási hatóság hivatalos eredményei, a kormányzati rendeletek, a nemzetközi szerződések, a diplomáciai nyilatkozatok, a szakszervezeti közlemények és a tiltakozó mozgalmak felhívásai. E források hitelessége általában magas, bár az állami és a mozgalmi dokumentumok eltérő érdekeket tükröznek. A második csoportba tartoznak a **másodlagos szakirodalmi munkák**: a bolíviai politikatörténet, a szociológiai elemzések, az emberi jogi jelentések, a nemzetközi szervezetek statisztikái. A szakirodalmi konszenzus a fő események – az átmenet időpontja, a hiperinfláció, a „vízháború", a 2003-as gázkonfliktus, a 2005-ös választási győzelem – tényét illetően erős; az értelmezések azonban eltérnek.

A bizonytalanságok közül kiemelendő a **hiperinfláció pontos mértéke**. Bár az 1985-ös rendezetlenség mértékét senki sem vitatja, a konkrét százalékos értékek a becslési módszertől függenek: a nemzetközi pénzügyi intézmények, a bolíviai központi bank és az egyes kutatók által közzétett adatok eltérők. Az áldozati adatoknál – például a Villa Tunari-i események, a 2003-as

sortüzek – a mozgalmi, a kormányzati és a független emberi jogi szervezetek adatai között jelentős eltérések mutatkoznak, és a helyszíni bírósági eljárások gyakran nem vezettek minden kérdést tisztázó ítélethez. A **kokatermesztés mértékére** vonatkozó statisztikák szintén becslések: a műholdfelvételeken alapuló mérések és a földi felmérések eltérő eredményeket adnak, a rendőri műveletek során felszámolt terület pedig nem azonos a tényleges termesztés volumenével. A **cocalero mozgalom taglétszámára** és a MAS szavazóbázisára vonatkozó adatok is becsléseken nyugszanak; a választási eredmények dokumentáltak, de a szavazói motivációk csak közvélemény-kutatásokból ismertek, amelyek módszertani szempontból vitathatók.

Végül jelezni kell, hogy az őslakos identitásra vonatkozó adatok – például a lakosság etnikai összetétele – módszertanilag rendkívül bizonytalanok. A népszámlálások az önbevallásra épülnek, és a kérdezés módja, a válaszlehetőségek megfogalmazása, a városi–vidéki különbségek, valamint a társadalmi érvényesülés miatti önbesorolás mind befolyásolják az eredményeket. Az „őslakos” kategória nem statikus, hanem történetileg változó; a bolíviai politikai mobilizációban az identitás hangsúlyozása a mozgalmi stratégia része volt, de ez nem jelenti azt, hogy a lakosság identitástudata kizárólag egyetlen dimenzióra redukálható. A szakirodalom ezért az etnikai alapú politikai elemzéseket óvatosan kezeli, és gyakran a társadalmi osztály, a regionális hovatartozás és a kulturális identitás összefonódását hangsúlyozza.

19.3.9 Rövid összefoglaló

- Az 1982-es demokratikus átmenet kompromisszumokkal indult; a katonai rezsimtől való elszakadás nem járt azonnali igazságszolgáltatással, a hadsereg politikai súlya fokozatosan csökkent.
- Az 1980-as évek gazdasági válsága hiperinflációhoz vezetett; a Paz Estenssoro-kormány 1985-ös neoliberalizmusa stabilizálta a makrogazdaságot, de tömeges elbocsátásokkal és társadalmi kirekesztéssel járt.
- A bányászatból elbocsátott munkások egy része a Chaparé régióba vándorolt, ahol kokacserje-termesztéssel foglalkozott; az eradikációs politikák rendőri és katonai fellépéshez vezettek, ami a cocalero mozgalom megerősödését váltotta ki.
- A cocalero mozgalom a kokalevél hagyományos használatát hangsúlyozta, de a termesztés és a kokainpiac közötti kapcsolat miatt a mozgalom megítélése politikai törésvonalak mentén megosztott.
- Az 1990-es években az őslakos mozgalmak – a katarizmus örökségére építve – a területi jogokat és a kulturális elismerést a politika napirendjére emelték; az 1994-es alkotmányreform korlátozott eredményekkel járt.
- A 2000-es cochabamba-i „vízháború” és a 2003-as gázexport-konfliktus megmutatta a hagyományos pártrendszer gyengeségét; a társadalmi mozgósítások az állami erőszakkal találkoztak, ami az elnökök lemondásához vezetett.

19.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1982-es bolíviai demokratikus átmenet a hidegháború más dél-amerikai átmeneteitől? Mely szereplők alkui határozták meg a feltételeit?
2. Hogyan kapcsolódott össze a neoliberalizmus gazdaságpolitikája a kokacserje-termesztés terjedésével? Miért vitatott a cocalero mozgalom megítélése?
3. A cocalero mozgalom és az őslakos identitáspolitika közötti kapcsolat hogyan alakult ki? Melyek voltak a közös követelések, és melyek a feszültségek?
4. Miért tekinthető a 2000-es cochabamba-i „vízháború” és a 2003-as gázexport-konfliktus a bolíviai pártrendszer válsága szempontjából fordulópontnak? Milyen dokumentált következményei voltak?

5. A 2005-ös választás eredménye milyen értelemben volt „éles törés” a korábbi bolíviai politikához képest, és milyen értelemben volt hosszabb folyamatok csúcspontja?

19.4 Evo Morales és a jelen

19.4.1 Bevezetés: az őslakos fordulat és Bolívia átalakulása

Evo Morales 2006-os beiktatása nem egyszerűen kormányváltás volt, hanem a bolíviai politikai rendszer – a 20. század második felében kialakult pártrendszer, a keleti elitek és a nyugati bányavidékek közötti hatalmi egyensúly – alapvető átrendeződésének kezdete. A Morales-korszak megítélése mind a bolíviai közéletben, mind a nemzetközi szakirodalomban mélyen vitatott: a támogatók szerint az őslakos többség történelmi beemelése a politikai közösségbe, a szociális programok és a szegénység csökkentése jellemzi; a kritikusok szerint a demokratikus intézmények leépítése, a hatalom koncentrációja és a kormányzati korrupció árnyékolja be az eredményeket. Ebben a fejezetben ezeket a folyamatokat vizsgáljuk a források kritikai értékelésével, megkülönböztetve a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezéseket és az emlékezetpolitikai állításokat.

19.4.2 Az új alkotmány és a „plurinacionális állam”

A Morales-kormányzat egyik első és legmaradandóbbnak bizonyult intézkedése az alkotmányozó gyűlés összehívása volt. A 2006-ban megválasztott, a kormányzó **Mozgalom a Szocializmusért** (Movimiento al Socialismo, MAS) által dominált testület 2008-ban fogadta el az új alkotmány szövegét, amelyet 2009 januárjában országos népszavazáson hagytak jóvá. Az új alkotmány Bolíviát **„plurinacionális állam”** (Estado Plurinacional) néven határozta meg: ez a fordulat jogilag is elismerte az ország soknyelvű, többnemzetiségű valóságát, és az őslakos **önkormányzatok** (autonomías indígenas) létrehozásának alapját is megteremtette. A szöveg 36 őshonos nyelvet nyilvánított hivatalos nyelvvé, a spanyol mellett, és bizonyos esetekben lehetővé tette a hagyományos igazságszolgáltatási rendszerek alkalmazását.

Az alkotmány korlátozta a nagybirtokok kialakítását, állami ellenőrzés alá helyezte a természeti erőforrásokat, és kimondta az élelmiszer-szuverenitás elvét. Emellett – és ez a kormányzat szempontjából kulcsfontosságú – lehetővé tette az elnök két egymást követő ötéves ciklusát, ami 2016-ig tartó vitákat generált. Az alkotmányozás folyamata azonban nem volt konfliktusmentes: az ellenzéki, főként a keleti megyékben erős **kambok** (cambas, a kelet-bolíviai, spanyol nyelvű, gyakran európai származású lakosság gyűjtőneve) és a **media luna** (a félhold alakú keleti megyék: Santa Cruz, Beni, Pando, Tarija) politikai szereplői hevesen ellenezték, részben az újraelosztási intézkedések és a földreform kilátása miatt. Az ellentét a hónapokig tartó, utcai összecsapásokkal kísért politikai válság egyik motorja volt.

Fontos hangsúlyozni, hogy az alkotmányozó gyűlés legitimitása körül már 2006–2007-ben éles vita folyt: az ellenzék szerint a testület a MAS hegemóniája alatt, eljárási hibákkal dolgozott, míg a kormányzat szerint a 2006-os választások eredménye egyértelmű felhatalmazást adott az alkotmányos forradalomra. A szöveg elfogadásának körülményei és egyes pontjainak értelmezése mindmáig hivatkozási alap maradt a bolíviai politikai vitákban.

19.4.3 Államosítások és a gázból származó bevételek

A Morales-kormányzat gazdaságpolitikájának középpontjában a természeti erőforrások, elsősorban a **földgáz** feletti állami ellenőrzés visszaszerzése állt. A 2006. május 1-jei rendelet az olaj- és gázipart államosította, és az állami **YPFB** (Yacimientos Petrolíferos Fiscales Bolivianos) vállalatnak biztosította a termelés feletti ellenőrzést, a külföldi vállalatokkal pedig új szerződéseket íratott alá. Az intézkedés közvetlenül kapcsolódott a 2003–2005-ös, a „gázháború" néven ismert társadalmi tiltakozáshoz, amely az exportorientált gázpolitika ellen irányult, és amely előkészítette a korábbi rendszer összeomlását. Az államosítás így részben válasz volt a korábbi kormányokkal szembeni bizalmatlanságra, részben pedig eszköz a költségvetési bevételek növelésére.

A bevételek valóban jelentősen nőttek a 2000-es évek második felében és a 2010-es évek elején, amelyet a nemzetközi nyersanyagárak emelkedése is támogatott. A kormányzat e „**járadék**" (renta) egy részét szociális programokra, infrastrukturális beruházásokra és közvetlen pénzbeli transzferekre fordította, mint például a **Bono Juancito Pinto** oktatási támogatás (2006-tól) és a **Bono Juana Azurduy** anyasági támogatás. A szegénységi ráta a hivatalos statisztikák szerint jelentősen csökkent a 2000-es évek második felében, a szélsőséges szegénység aránya pedig körülbelül 38%-ról (2005) 17%-ra (2014) esett; ezek az adatok azonban módszertani vitáktól sem mentesek, mivel a mérési küszöbök és a kiinduló statisztikák revíziója befolyásolhatja az összehasonlítást.

A gazdasági eredmények mögött azonban nem csupán az államosítás állt: a globális nyersanyagpiaci ciklus, a városi bérnövekedés és a magasabb közkiadások egymást erősítve hatottak. A kormányzat a **társadalmi mozgalmak** – a bányászok, az őslakos szervezetek, a földnélküli parasztok – integrálására is törekedett, de ez a szövetség idővel törékennyé vált. A fogalomhasználat szempontjából a „baloldal" kifejezés Morales esetében inkább egy heterogén, mozgalmi alapú koalíciót jelölt, amelyet nem lehet az európai értelemben vett szervezett pártstruktúrához hasonlítani.

19.4.4 A hatalom koncentrációja és az ellenzék

A demokratikus intézmények alakulása tekintetében a Morales-érát fokozatosan növekvő hatalomkoncentráció jellemezte, amelyet az ellenzék és a nemzetközi emberi jogi szervezetek is rendszeresen bíráltak. A kormányzat 2009-től kezdve terjesztette ki befolyását az igazságszolgáltatásra: a bírák választása – amelyet az alkotmány népszavazáshoz kötött – a gyakorlatban gyakran a kormánypárt jelöltjeinek kedvezett; a legfőbb bírói testületek függetlensége érdemben csökkent. 2016-ban a **Februári népszavazáson** a bolíviai választópolgárok szűk többséggel elutasították az elnök újraválaszthatóságát lehetővé tévő alkotmánymódosítást. A kormányzat azonban 2017-ben – a szavazást formálisan megkerülve – az alkotmánybírósághoz fordult, amely kimondta, hogy az elnök újraválaszthatóságának akadályozása sérti a politikai jogokat. Ez a döntés, amelyet számos jogi szakértő a hatalmi ágak szétválasztásának megsértéseként értékelt, lehetővé tette Morales 2019-es indulását.

Ezzel párhuzamosan a kormányzati ellenőrzés kiterjedt a médiára és a civil szervezetekre is, bár a sajtószabadság felszámolását nem sikerült olyan mértékben elérni, mint például Venezuelában. A politikai ellenzék folyamatosan zaklatásokról, bírósági eljárásokkal való nyomásgyakorlásról és a közpénzek kormányzati célú felhasználásáról számolt be. A politikai klientelizmus, a **masista** hálózatok kiépülése és a központi hatalom erősödése ellenére a MAS továbbra is jelentős választói bázissal rendelkezett, különösen a nyugati felföldön és a vidéki területeken, míg a keleti megyékben az ellenzék volt erősebb. Ez a regionális és társadalmi megosztottság a 2019-es válság egyik legfontosabb strukturális oka volt.

19.4.5 A 2019-es válság: választások, lemondás és az „államcsíny” vita

A 2019. október 20-i elnökválasztás eredménye a bolíviai történelem egyik legvitatottabb eseménysorozatává tette az évet. Az előzetes eredmények alapján a szavazatszámlálás felfüggesztése után a hivatalos végeredmény Morales győzelmét hozta ki az első fordulóban, ami elkerülte a második fordulót. Az ellenzék és számos nemzetközi megfigyelő – köztük az **Amerikai Államok Szervezete** (OAS) választási missziója – súlyos szabálytalanságokat és a szavazatszámlálás manipulációját állította. Az OAS 2019. novemberi előzetes jelentése a gyors szavazatszámlálás leállítását és a váratlan trendváltást emelte ki, mint a bizalomvesztés fő okát.

A válság hetekig tartó, erőszakkal kísért tüntetéssorozatba torkollott, amelynek során a rendőrség több régióban megtagadta az együttműködést a kormányzattal, és a hadsereg vezetői is lemondásra szólították fel Moralest. Morales 2019. november 10-én, a szakszervezeti mozgalom és a katonai nyomás összjátékában mondott le, és előbb Mexikóba, majd Argentínába távozott. Az események megítélése azóta is alapvetően megosztott: a Morales-tábor és több baloldali értelmiségi **„államcsíny**” (golpe de estado) és a demokrácia felfüggesztéseként értékeli a lemondást, míg az ellenzék és a kritikus elemzők szerint a választási csalás miatti társadalmi tiltakozás kényszerítette ki a lemondást. A nemzetközi tudományos közösségben sincs egyetértés: egyes kutatók a hadsereg politikai beavatkozásának szerepét, mások a választási csalás bizonyítékainak erősségét vitatják, míg az OAS-jelentés módszertani hibáit utólag több szakértő is kimutatta.

A nemzetközi közösség reakciói is megosztottak voltak: az Egyesült Államok és több latin-amerikai konzervatív kormány elismerte a lemondást, míg Mexikó, Kuba és más baloldali kormányok menedéket vagy szolidaritást ajánlottak Moralesnek. Az interim kormány **Jeanine Áñez** vezetésével 2019 novemberétől 2020 novemberéig irányította az országot, és vitatott intézkedéseket hozott, köztük a saját elnökségének alkotmányos alapját kérdőjelezték meg.

19.4.6 A 2020-as választások és a MAS visszatérése

A 2020. októberi előrehozott választásokat – amelyet a COVID–19 járvány miatt többször elhalasztottak – a moralesi MAS jelöltje, **Luis Arce** nyerte meg, jelentős fölénnyel. Arce, aki korábban gazdasági miniszter volt Morales alatt, a kampányban a stabilitás és a gazdasági helyreállítás ígéretét hangsúlyozta. A MAS győzelme részben a párt hagyományos bázisának mobilizálásán, részben az Áñez-kormányzat rossz válságkezelésén alapult; a járvány idején az egészségügyi rendszer összeomlása, a gazdasági visszaesés és a politikai elnyomás vádjai erodálták az interim kormányzat támogatottságát.

Luis Arce elnöksége (2020–2025) azonban nem hozta el a korábbi Morales-korszak problémamentes folytatását. A MAS belső feszültségei, különösen a Morales-család hatalmi ambíciói és a kormányzat technokratább, a gazdasági stabilitást előtérbe helyező irányzata közötti ellentétek 2020 után egyre nyíltabbá váltak. Morales 2021-ben hazatért, de a párt 2023-as előválasztási vitái során az Arce-kormányzat és a Morales-tábor közötti konfliktus a nyilvánosság előtt is kirobbant. A gazdasági helyzetet a csökkenő gázbevételek, a hitelminősítők leminősítése, a valutatartalékok apadása és a szociális kiadások fenntarthatatlansága jellemezte; a növekedés a 2020-as évek közepére lelassult, a szegénységi mutatók romlottak, és a szakszervezeti mozgalmak tiltakozásai is megélénkültek.

A politikai jogvédelem szempontjából a bírósági függetlenség kérdése továbbra is kritikus pont maradt: a bolíviai igazságszolgáltatás 2023–2024-ben ismételten politikai nyomás alá került, miközben az alkotmánybíróság szerepe az elnöki ciklusok értelmezésében ismét központi vitát váltott ki. A 2025-ös általános választások előtti időszakban a politikai bizonytalanság nőtt, a Morales és Arce közötti rivalizálás pedig a kormánypárt szavazóbázisát is megosztotta. A választási eredményekkel kapcsolatos adatok a könyv lezárásának időpontjáig (2026) nem állnak

rendelkezésre, ezért ezekre vonatkozóan a fejezet nem közöl kitalált számokat; az események értékelése a jövőbeni források függvénye.

19.4.7 A Morales-korszak öröksége és a jelen vitái

A 2006–2019 közötti időszak értékelése napjainkban is alapvető viták tárgya. A támogatók szerint Morales elnöksége a bolíviai történelem egyik leginkluzívabb időszaka volt: az őslakos szimbólumok, nyelvek és intézmények beemelése a közpolitikába olyan szimbolikus és jogi változás, amelynek hatása felmérhetetlen. A nemzetközi szervezetek adatai alapján a szegénység és az írástudatlanság csökkenése, a közoktatás és egészségügyi hozzáférés bővülése mérhető javulást mutat. A hívek szerint a gazdasági növekedés a szegényebb, főként őslakos vidéki lakosság számára is kézzelfogható javulást hozott, és a „plurinacionális állam” eszméje a 21. századi latin-amerikai progresszió egyik mintájává vált.

A kritikusok ugyanakkor rámutatnak, hogy a politikai intézmények függetlenségének fokozatos leépítése, a sajtószabadság korlátozása és a bírósági döntéseken keresztül végrehajtott újraválaszthatósági trükk a demokratikus alapelvek megcsúfolása volt. Az államosításokat és a járadék újraelosztását a gazdasági fenntarthatóság hiánya kísérte, a kormányzati korrupció és a döntéshozatal átláthatatlansága hozzájárult a hosszú távú bizalomvesztéshez. A 2019-es lemondás – függetlenül attól, hogy államcsínynek vagy népi tiltakozásnak minősül-e – a demokratikus konszenzus törékenységét jelezte, és az erőszak, a politikai üldözések, valamint az áldozatok száma körüli viták (a halálos áldozatokat mindkét oldal gyakran eltérően számolja) mélyen megosztották a társadalmat.

A jelenkori Bolíviában az őslakos identitás és a politika összefonódása továbbra is meghatározó, de nem kizárólagos törésvonal. A földrajzi megosztottság – a nyugati felföld és a keleti síkságok között – továbbra is fennáll, és a keleti megyék politikai súlyát a szénhidrogén-készletek miatt nem lehet figyelmen kívül hagyni. A MAS belső harcai, az Arce-kormányzat technokrata stabilitási törekvései és Morales visszatérési kísérletei közötti feszültség a párt jövőjét is bizonytalanná teszik. A bolíviai tapasztalat így összehasonlító szempontból is tanulságos: azt mutatja, hogy az erőforrás-alapú újraelosztás és az őslakos szimbolikus integráció együttesen sem garantálja a demokratikus intézmények megszilárdulását, és hogy a politikai hegemónia fenntartása a társadalmi mozgalmak és a választói akarat állandó újraértelmezését igényli.

19.4.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben használt állítások forrástípusai eltérő megbízhatóságúak. A választási eredmények és a népszavazási adatok alapvetően statisztikai források, de a 2019-es elnökválasztás körüli visszaélések miatt az eredmények egy része – különösen az OAS-jelentés későbbi kritikája nyomán – bizonytalan; a fejezet ezért különbséget tesz a hivatalos végeredmény és a vitatott szavazatszámlálási folyamat között. A szegénységi ráták és gazdasági mutatók a bolíviai állami statisztikákon és nemzetközi szervezeti (Világbank, CEPAL) adatbázisokon alapulnak, de a mérési módszertan és a bázisév változásai miatt az összehasonlítás csak óvatosan értelmezhető. Az állami statisztikák mellett a független szakszervezeti, akadémiai és nemzetközi megfigyelői jelentések gyakran eltérő számokat közölnek, ezért a fejezet kerüli a túlzott pontosság látszatát.

Az alkotmányjogi viták, így az új alkotmány rendelkezései és a 2017-es alkotmánybírósági döntés dokumentált tények, de ezek értelmezése erősen vitatott; a jogi szakirodalomban nincs egyetértés arról, hogy a bírósági döntés az alapjogok védelmét szolgálta-e vagy a hatalom önkényes kiterjesztését. A 2019-es válság lefolyásának egyes mozzanatai, köztük a hadsereg szerepe, az erőszakcselekmények száma és részben az OAS-jelentés utólagos megítélése, emlékezetpolitikai

viták tárgyát képezik: a „puccs” vagy „csalás” terminológia maga is politikai állásfoglalás, amelyet a fejezet igyekszik jelölni és nem eldönteni.

A 2020 utáni időszak értékelése a források hozzáférhetőségének és a folyamatban lévő eseményeknek a függvénye. A gazdasági mutatók és a politikai események 2026-os lezárásig tartó időszakra vonatkoznak, de a könyv nem tekinti véglegesnek a jelenre vonatkozó tudást. A választási eredményeket és a pontos hivatali ciklusokat a hivatalos közlemények és stabil sajtóforrások alapján kellene frissíteni; ahol ez nem lehetséges, a szöveg jelzi a bizonytalanságot.

19.4.9 Rövid összefoglaló

- Evo Morales 2006-tól 2019-ig tartó elnöksége a bolíviai politikai rendszer alapvető átrendeződésének időszaka volt, amelyet a plurinacionális alkotmányozás, az erőforrás-államosítás és az őslakos szimbolikus integráció jellemzett.
- A 2009-es alkotmány jogilag ismerte el Bolívia soknemzetiségű jellegét, de elfogadása körül éles politikai konfliktus zajlott, és egyes rendelkezéseinek értelmezése később újabb viták forrásává vált.
- A gázbevételek növekedése lehetővé tette a szegénység csökkentését és a szociális programok bővítését, ám a modell fenntarthatósága a nyersanyagáraktól és az állami járadék újraelosztásától függött.
- A kormányzati hatalom fokozatos koncentrációja, az igazságszolgáltatás függetlenségének korlátozása és a 2016-os népszavazási eredmény megkerülése a demokratikus intézmények gyengülését jelezte.
- A 2019-es választási krízis és Morales lemondása a bolíviai politika legsúlyosabb válságát hozta, amelynek „államcsíny” vagy „választási csalás” értelmezése azóta is élesen vitatott.
- A 2020-as választásokon a MAS Luis Arce vezetésével visszatért a hatalomba, de a párt belső megosztottsága és a gazdasági nehézségek új bizonytalanságokat hoztak.
- A Morales-korszak öröksége összetett: a társadalmi és szimbolikus eredmények mellett a demokratikus kontroll leépülése és a politikai klientelizmus is a korszak jellemzője.

19.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a 2009-es bolíviai alkotmány a korábbi, 20. századi alkotmányoktól a „nemzet” fogalmának meghatározásában, és miért volt ez politikai szempontból innovatív?
2. Hogyan kapcsolódott a 2006-os gázipari államosítás a 2003–2005-ös „gázháború” követeléseihez, és milyen gazdasági korlátai voltak a modellnek?
3. Milyen érvek szólnak amellett, hogy a 2019-es Morales-lemondást államcsínynek tekintsük, és milyen ellenérvek támogatják a választási csalás narratíváját? Melyik érvelés támaszkodik dokumentált bizonyítékokra, és melyik inkább értelmezési keretet jelent?
4. Miért nem azonosítható a bolíviai MAS a 20. századi európai értelemben vett pártszervezettel, és hogyan befolyásolta ez a kormányzati stabilitást?
5. Mekkora a regionális és társadalmi törésvonalak szerepe a 2006 utáni Bolíviában, különös tekintettel a nyugati felföld és a keleti megyék közötti ellentétekre? Hasonlítsa össze ezt a megosztottságot Peru vagy Ecuador regionális konfliktusaival!

II. rész – A Déli kúp

20 Chile a gyarmati korban és a függetlenség

20.1 Őslakos népek és a spanyol hódítás

A mai Chile területének spanyol meghódítása nem egyetlen győztes hadjárat volt, hanem több mint kétszáz éven át hullámzó, erőszakos és alkukkal szabdalt folyamat. Az alfejezet azért kulcsfontosságú, mert itt jött létre a spanyol gyarmatbirodalom egyik legtartósabb belső határa: a Bío-Bío folyótól délre élő **mapuche** (a korabeli spanyol forrásokban **araucano**) közösségek nem kerültek tartós spanyol uralom alá, és ez a tény egészen a 19. századig meghatározta Chile gyarmati társadalmát, gazdaságát és katonai berendezkedését. A hódítás általános kereteit Az európai expanzió és a konkviszta mutatta be; itt a chilei eset sajátosságaira, az őslakos népek viszonyaira és a határvidék kialakulására összpontosítunk.

20.1.1 Őslakos népek a spanyol érkezés előtt

A mai Chile földrajzilag élesen tagolt: északon a rendkívül száraz Atacama-sivatag, középen a termékeny központi völgyek (az ún. **Valle Central**), délen a csapadékosabb erdő- és tóvidék, a legdélebbi részeken pedig hideg, az újkori mezőgazdaság számára mostoha táj húzódik. Ez a földrajzi tagoltság a spanyol érkezés előestéjén is eltérő életmódú és szervezettségű társadalmakat eredményezett. A régészeti kutatások szerint az emberi jelenlét legalább a késő pleisztocénig nyúlik vissza: a déli **Monte Verde** lelőhely keltezését a szakirodalom 14 500–18 500 évvel ezelőttre teszi, és ez a legkorábbi bizonyítottnak tartott településnyomok közé tartozik az amerikai kontinensen. A pontos kormeghatározás azonban vitatott, és a legkorábbi rétegek értelmezése körül tudományos vita folyik. A korai vadászó-gyűjtögető csoportoktól a letelepült mezőgazdasági társadalmakig hosszú, régiónként változó átmenet vezetett, amelyet a mai Chile területén a régészeti adatok csak részlegesen világítanak meg.

Az északi Atacama-sivatag oázisaiban a **likan antai** (a spanyol forrásokban **atacameño**) nyelvű közösségek éltek, akiknek nyelve, a **kunza** mára kihalt vagy csak töredékesen ismert. Teraszos öntözésre épülő földművelést folytattak, lámát és alpakát tartottak, és kiterjedt cserehálózatot tartottak fenn a partvidéki halászokkal és a magas andoki területekkel. A tengerparti sávban élő, spanyol forrásokban **chango** néven említett halász- és gyűjtögető csoportok különösen a tengeri erőforrásokra szakosodtak. Az atacameño közösségek a 15. század végétől az **Inka Birodalom** (quechua nevén **Tawantinsuyu**) befolyási övezetébe kerültek: az inkák utakat, raktárakat és adminisztratív pontokat építettek, egyes vidékekre betelepített munkásokat (**mitmaqkuna**) telepítettek, de a helyi közösségi szervezetet nem számolták fel. Az inka uralom itt inkább adózási és munkaszolgálati rendszer volt, mintsem etnikai beolvasztás; a közösségek továbbra is saját nyelvüket és szokásaikat követhették.

A középső és déli országrészben a **mapuche** nyelvű csoportok éltek, akik a spanyol forrásokban leggyakrabban **araucano** néven szerepelnek. Ez utóbbi gyűjtőnév a hódítók külső kategóriája volt, és a mai történetírás inkább a mapuche önelnevezést használja, jóllehet a 16. századi önelnevezés pontos földrajzi elterjedtsége bizonytalan. A mapuche szó a *mapu* (föld) és *che* (ember) elemekből tevődik össze, de a korai forrásokban nem mindig ebben a formában jelenik meg. A spanyolok a központi völgyben élő csoportokat **picunche** („észak emberei”), a déli

erdővidéken élőket **huilliche** („dél emberei”) néven különböztették meg; az Andok keleti oldalán élő **pehuenche** és más csoportok a mai Argentína felé eső területeken laktak. Ezek az elnevezések részben földrajzi, részben a spanyolok által észlelt életmódbeli különbségeket rögzítettek, és nem feltétlenül felelnek meg a mai mapuche identitás határainak.

A mapuche társadalom nem alkotott központosított államot. A rokonsági alapon szerveződő, többé-kevésbé önálló lokális közösségek (**lof**) laza hálózatot alkottak. A közösségeket a lokális főnökök (**lonko**) irányították, válság vagy háború idején pedig időleges koalíciók élén közös hadvezért (**toki**) választhattak. A politikai döntések a nagycsaládok és a helyi csoportok tanácskozásain születtek, nem pedig központi hatalomban. A vallási élet középpontjában a föld és a termékenység szertartásai, valamint a gyógyító-szertartó specialisták (**machi**) álltak; ezek pontos korabeli formája azonban csak későbbi forrásokból rekonstruálható, ezért a visszavetítés kockázata fennáll. A nemek közötti munkamegosztásban a nők a növénytermesztésben, a textilkészítésben és a családi háztartásban játszottak központi szerepet, a férfiak pedig a vadászatban, a harcban és a cserekapcsolatokban. A spanyol krónikák a mapuche nők szerepét gyakran alábecsülték, ezért a történeti rekonstrukcióhoz a későbbi etnográfiai adatokra és a régészetre is szükség van.

A mapuche gazdaság a földrajzi zónák szerint változott. A központi völgyekben kukoricát, babot, tököt, burgonyát és quinoát termesztettek; a délebbi, csapadékosabb területeken a gyűjtögetés, a halászat és a vadászat nagyobb szerepet kapott. A partvidéki csoportok tengeri emlősöket és halakat hasznosítottak. A központi völgyben élő picunche csoportok az inka hódítás következtében részben már adózó közösségekké váltak; a Bío-Bío folyótól délre élő mapuche csoportok azonban megőrizték függetlenségüket.

Az inka hódítás déli határa a krónikák szerint a **Maule folyó** környékén húzódott. A spanyol és későbbi andoki krónikák egyaránt arról számolnak be, hogy az inka hadsereg a 15. század végén dél felé terjeszkedett, de a Maule folyónál a mapuche csoportok ellenállása megállította. A régészeti leletek a Maule-tól délre csak gyenge inka jelenlétet mutatnak: nincsenek olyan nagy inka központok, mint északon, és a helyi kerámia stílusában is kevés a birodalmi hatás. Ezért a hódítás pontos mélysége és a leírt csata hitelessége vitatott. Annyi bizonyos, hogy a spanyolok érkezésekor a mai Chile déli-középső része nem állt inka fennhatóság alatt, és a mapuche közösségek politikai értelemben széttagoltak maradtak. Ez a széttagoltság később a spanyol hódítás számára egyszerre jelentett nehézséget (nem volt egyetlen uralkodó, akinek a legyőzésével az egész terület meghódítható lett volna) és lehetőséget (az egyes csoportok közötti szövetségek kijátszása).

20.1.2 A spanyol hódítás és Santiago alapítása

A spanyol hódítás a mai Chile területén a perui **konkviszta** (conquista) közvetlen folytatása volt. A Francisco Pizarro és Diego de Almagro közötti perui hatalmi versengésben Almagro 1535–1537 között dél felé vezetett expedíciót, és első európaiként jutott el a mai Chile középső völgyébe. Az út az Atacama-sivatagon és az Andok hágóin keresztül rendkívül nehéz volt; a spanyolok és az őket kísérő andoki segédcsapatok éhségtől és hidegtől szenvedtek, és komolyabb települést nem hoztak létre. Almagro visszatért Peruba, ahol a Pizarro-testvérekkel való viszályban végül kivégezték. Az expedíció azonban fontos ismereteket hozott a déli területek földrajzáról és az ott élő népekről.

A második, immár tudatos gyarmatosítási vállalkozás **Pedro de Valdivia** nevéhez fűződik. Valdivia 1540-ben Francisco Pizarrótól kapott felhatalmazást Új-Extremadura (Nueva Extremadura) kormányzására, és mintegy 150 spanyol fegyveressel, valamint több ezer, főként quechua és más andoki segédcsapattal indult dél felé. Az Atacama-sivatagon átkelve, a Copiapó völgyén keresztül 1541. február 12-én a Mapocho folyó völgyében megalapította **Santiago del Nuevo Extremo** városát. Az alapítás tényét Valdivia levelei és a városi tanács (**cabildo**) első jegyzőkönyvei

dokumentálják; az alapítás napja e források alapján ismert, bár a korabeli naptárhasználat bizonytalanságai miatt a modern átszámításnál óvatosság indokolt.

Santiago a központi völgyben, a korábbi inka adminisztratív központok közelében jött létre, ami a spanyolok számára az őslakos munkaerő és a mezőgazdasági erőforrások elérhetőségét ígérte. Valdivia a spanyol telepeseknek **encomienda** jogokat osztott: az encomendero a neki juttatott őslakos közösség munkájára és adójára tarthatott igényt, cserébe elvileg védelmet és keresztény oktatást biztosított. A gyakorlatban az encomienda gyakran kényszermunkát, a mezőgazdasági termelés átszervezését és a hagyományos közösségi élet felbomlását jelentette. A térségben élő picunche közösségek egy része fegyveres ellenállás nélkül, adófizetőként integrálódott az új rendbe, más része azonban fellázadt. Már 1541. szeptember 11-én egy mapuche támadás elpusztította a frissen alapított Santiagót; a spanyolok csak fokozatosan, az őslakos lakosság kényszermunkájára támaszkodva építették újjá. A védelemben a források szerint részt vett **Inés de Suárez**, Valdivia élettársa, az expedíció egyetlen spanyol nője; az ő szerepét a későbbi emlékezetirodalom részben hősként, részben az erőszakban való részvétel miatt problematikusként ábrázolta. Az események pontos részletei azonban a krónikákban eltérnek.

A következő évtizedben Valdivia számos további várost alapított: **La Serena** (1544), **Concepción** (1550), **Valdivia** (1552), **Villarrica** és **Imperial**. A spanyol terjeszkedés a Bío-Bío folyón túlra is benyomult, de ott a mapuche közösségek nagyobb ellenállást fejtettek ki. A hódítás erőszakossága – a falvak felégetése, a foglyok csonkítása, a nők elleni erőszak – a spanyol krónikákban is megjelenik, bár a számok és az egyes események értékelése forrásonként eltér. A spanyol előrenyomulás ugyanakkor járványokat is terjesztett, amelyek az őslakos lakosság számára a fegyveres erőszaknál is pusztítóbbak lehettek; a halálozás mértéke azonban becslés, mert a források csak a spanyol települések közvetlen közelében észlelt eseteket rögzítették.

A fordulópont 1553 decemberében következett be. A korábban Valdivia háztartásában szolgáló, spanyol taktikát ismerő **Lautaro** vezetésével mapuche harcosok a **Tucapel** erődnél szétverték a spanyol sereget, foglyul ejtették és kivégezték Valdiviát. A kormányzó halálának ténye dokumentált, a körülmények leírása azonban a krónikákban eltér: egyes források olvasztott arany beöntését említik, ami minden bizonnyal későbbi legendás elem. A felkelés az 1550-es években elpusztította a déli spanyol települések többségét, és a spanyol uralmat hosszú időre a középső völgyekre korlátozta. Mindez azt mutatta, hogy a mapuche közösségek – bár politikailag széttagoltak – válság idején képesek voltak nagy kiterjedésű katonai koalíciókat létrehozni. A spanyolok ezután **García Hurtado de Mendoza** vezetésével visszafoglalták a központi völgy déli részét, de a Bío-Bío folyótól délre már nem tudták tartósan visszaállítani az uralmukat.

20.1.3 Az araucói háború és a gyarmati határvidék

A spanyol források **araucói háború**nak (**Guerra de Arauco**) nevezik azt az évszázados, ciklikus konfliktust, amely a 16. század közepétől a gyarmati kor végéig meghatározta Chile középső és déli részét. A háború nem volt folyamatos: hosszú békeidőszakok, helyi alkuk és kereskedelmi kapcsolatok váltakoztak a spanyol hadjáratokkal és a mapuche portyákkal. A harcmodor aszimmetrikus volt. A spanyolok erődöket építettek, lovas nehézlovasságot és tűzfegyvereket vetettek be; a mapuche harcosok a sűrű erdőben rejtőzve, lesből támadtak, és idővel maguk is átvették a lovat. A ló használata a 17. századra alapvetően átalakította a mapuche hadviselést és gazdaságot: a lovas mapuche harcos a spanyol krónikákban rettegett ellenfélként jelenik meg, a pásztorkodás pedig a növénytermesztés mellett egyenrangú megélhetési formává vált.

Az 1598. decemberi **Curalaba** melletti ütközet újabb fordulópontot hozott. Mapuche erők megölték **Martín García Óñez de Loyola** kormányzót, és az ezt követő felkelés nyomán a spanyolok déli települései ismét összeomlottak. Ettől kezdve a **Bío-Bío folyó** vált a gyakorlati

határrá: attól északra a spanyol gyarmati intézmények, délre a mapuche közösségek önálló területe húzódott. A spanyol korona a chilei határvidéket a monarchia egyik legköltségesebb katonai frontjaként kezelte; a helyi kincstár folyamatos támogatást (**real situado**) kapott Peruból, hogy finanszírozni tudja a helyőrségeket és a határ menti településeket. A kortársak néha „indiai Flandriának" nevezték a tartományt, arra utalva, hogy a chilei háború éppúgy elhúzódó és erőforrás-emésztő volt, mint a németalföldi konfliktus.

A határvidék (**frontera**) azonban nem merev választóvonal volt, hanem széles érintkezési zóna. A spanyol és mapuche oldal között rendszeres kereskedelem folyt: a mapuche közösségek szarvasmarhát, sót, gyapjút és más termékeket cseréltek spanyol ezüstért, textíliáért, vasért és lóért. A spanyolok misszionáriusokat (főként jezsuitákat és ferenceseket) küldtek a határon túlra, akik egyes közösségekben térítő munkát végeztek, miközben a spanyol katonai parancsnokok és a mapuche lonko-k időszakos béketanácskozásokat, úgynevezett **parlamento**-kat tartottak. Az 1641. évi quilíni parlamento a leginkább hivatkozott ilyen egyezség: a spanyol korona képviselői és a mapuche lonko-k a béke és a kereskedelem feltételeiről állapodtak meg. Ezek a gyűlések a korabeli spanyol jogi és rituális kereteket követték, és nem tekinthetők modern értelemben vett nemzetközi szerződéseknek; sokkal inkább a határvidék ideiglenes hatalmi egyensúlyának kifejeződései voltak. A 17. század elején **Luis de Valdivia** jezsuita misszionárius a spanyol koronánál képviselte az úgynevezett „védekező háború" (guerra defensiva) politikáját, amely a misszióra és a béke fenntartására helyezte volna a hangsúlyt a támadó hadjáratok helyett; a javaslat részben megvalósult, de a határ menti katonai érdekcsoportok ellenállása miatt nem lett tartós.

A háború egyik legsúlyosabb következménye a hadifoglyok rabszolgává tétele volt. A spanyol hatóságok 1608-ban formálisan is engedélyezték a „lázadó" mapuche foglyok rabszolgasorba vetését és Peruba való exportálását; a korona 1683-ban megszüntette ezt a jogi lehetőséget, de a gyakorlat helyi szinten tovább élt. A rabszolgaság és a kényszermunka emléke a mapuche közösségekben mély nyomot hagyott. Ugyanakkor a mapuche társadalom nem passzív elszenvedője volt a kapcsolatnak: a ló- és szarvasmarhatartás elterjedése új gazdasági központot adott, a spanyol áruk iránti kereslet pedig belső átszerveződést indított el. A határ menti mapuche csoportok egy része a spanyol telepesekkel alkudott, más része a délre élő huilliche közösségek rovására terjeszkedett; a 17–18. századi mapuche belpolitika éppúgy tele volt belső konfliktusokkal, mint a spanyol oldal. A spanyol fémtárgyak és textíliák iránti kereslet új mesterségeket és kereskedelmi központokat hozott létre, a szarvasmarhatartás pedig a közösségek vagyonának új formáját jelentette.

Az északi atacameño közösségek gyarmati tapasztalata eltért a mapuche-étől. A hódítás után az Atacama-sivatag oázisai a perui alkirályság közigazgatási és gazdasági vonzáskörzetébe kerültek, és a Potosí ezüstbányáinak ellátása, valamint a part menti útvonalak fenntartása munkaerőt és adót vont el tőlük. A sivatagi távolság miatt azonban a közösségek jelentős önállóságot őriztek; a spanyol jelenlét itt kevésbé volt intenzív, mint a központi völgyekben. A rézbányászat, amely a mai Chile gazdaságában meghatározó, a gyarmati korban csak helyi jelentőségű volt; a nagyobb bányák kiépítése a 19–20. századra várt. A járványok, a munkaszolgálat és a hagyományos cserehálózatok átalakulása ennek ellenére itt is súlyos demográfiai és társadalmi következményekkel járt. A tengerparti chango halászközösségek és a hegyvidéki aymara csoportok helyzete még kevésbé dokumentált, így a gyarmati hatásukra vonatkozó állítások csak óvatos becslések lehetnek.

A gyarmati határvidék kialakulása hosszú távon meghatározta Chile társadalomszerkezetét. A spanyol telepesek többsége szegény, katonai szolgálatra kötelezett földműves volt, aki a határ menti encomiendákból és a katonai zsoldból élt. A chilei gyarmati elitek jövedelme a mezőgazdaságból, az állattartásból és a határ menti kereskedelemből származott, nem pedig nagy ezüst- vagy aranybányákból, mint Peruban vagy Mexikóban. Ez a szerkezeti különbség a későbbi chilei

fejlődést is befolyásolta: a gyarmati Chile a birodalmi magterületekhez képest viszonylag szegény és erősen militarizált társadalom volt, amelyben a Bío-Bío határ közelsége állandó politikai tényezőt jelentett. Mindez a A gyarmati Chile alfejezetben tárgyalt 17–18. századi intézményi és gazdasági fejlődés alapját képezte.

20.1.4 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet alapvetően spanyol nyelvű írott forrásokra támaszkodik. A legfontosabbak közé tartoznak **Pedro de Valdivia levelei** (1545–1552), **Jerónimo de Vivar** 1558 körüli krónikája, **Alonso de Ercilla** La Araucana című verses elbeszélése (1569–1589), valamint a későbbi gyarmati hivatali iratok, például a **cabildo** jegyzőkönyvek és a **Real Audiencia** aktái. A 17. századi missziós és kormányzati jelentések, például **Alonso de Ovalle** 1646-os leírása vagy **Diego de Rosales** 1674 körüli krónikája, további adatokat nyújtanak, de ezek már a határvidék intézményesült korszakából származnak, és szerzőik egyházi vagy katonai érdekektől nem függetlenek. A mapuche oldalról 16. századi írott forrás gyakorlatilag nem áll rendelkezésre, ezért a bennszülött nézőpont rekonstruálásához a szóbeli hagyomány, a nyelvészeti adatok és a régészet nyújtanak segítséget. Ez a forrásaszimmetria alapvető módszertani problémája a hódítás történetének: a spanyol krónikások a saját győzelmeik és veszteségeik felől írták le az eseményeket, a mapuche elbeszélés pedig csak közvetve, későbbi feljegyzésekben és a modern etnotörténeti kutatásokban érhető tetten.

A prekolumbiánus népességre vonatkozó számok becslések. A mai Chile területén a 16. század elején élő őslakosok számát a szakirodalom nagyjából 500 000 és 1 500 000 közé teszi, de ez a széles intervallum is mutatja a források hiányát. A közép-chilei mapuche népességre vonatkozó becslések különösen nagy szórást mutatnak, mert a spanyol források nem népszámlálási, hanem adózási és katonai célú adatokat rögzítettek. A járványok okozta pusztulás mértéke ugyancsak vitatott: a spanyol krónikák csak a saját településeik közelében észlelt halálozást jegyezték fel, így a távoli mapuche közösségek veszteségeiről nincs megbízható adat.

Az 1553-as felkelés vezetőinek, **Lautaro**nak és **Caupolicán**nak az alakja a későbbi chilei nemzeti emlékezetben hősként intézményesült. Ez emlékezetpolitikai állítás, amelyet a történettudománynak el kell választania a dokumentált eseményektől. A felkelés ténye és Valdivia halála dokumentált, de a csata pontos helyszíne, a részt vevő harcosok száma és a vezetők szerepe a forrásokban eltérő. Hasonlóképpen vitatott az inka hódítás déli határa és a mapuche csoportok etnikai-politikai tagolódása: a mai rekonstrukciók gyakran visszavetítik a 18–19. századi mapuche önképet a korai időszakra, ami módszertani kockázatot jelent.

Az araucói háború elnevezése maga is spanyol perspektívát tükröz. A mapuche oldalon a konfliktus nem egyetlen háború, hanem a spanyol terjeszkedéssel szembeni hosszú ellenállási időszak volt, amelyet a közösségek eltérően éltek meg: egyes csoportok harcoltak, mások alkudtak, megint mások a spanyol oldalhoz csatlakoztak vagy a határ menti kereskedelemben vettek részt. Ezt a belső sokszínűséget a spanyol „araucói háború” kifejezés eltakarja. A mai kutatás ezért inkább „határvidéki konfliktusról” vagy „a Bío-Bío határ történetéről” beszél, hogy a folyamat összetettségét érzékeltesse. A A gyarmati Chile alfejezetben tárgyalt későbbi fejlődés részben éppen e határvidéki logika – a katonai jelenlét, a missziók, a kereskedelem és a belső gyarmatosítás – következménye.

20.1.5 Rövid összefoglaló

- A mai Chile területe a spanyol érkezés előtt nem egységes politikai tér volt: északon az atacameño (likan antai) közösségek, középen és délen a mapuche nyelvű csoportok éltek, utóbbiak állam nélküli, rokonsági alapon szerveződő társadalomban.

- Az inka hódítás a 15. században a közép-chilei Maule folyó környékéig ért, de a mapuche területeket nem tudta tartósan bekebelezni; a hódítás pontos mélysége vitatott.
- A spanyol hódítás 1535–1557 között zajlott: Almagro felfedező expedíciója után Pedro de Valdivia 1541. február 12-én alapította Santiagót, majd további városokat hozott létre.
- Az encomienda rendszer bevezetése kényszermunkát és a hagyományos közösségi élet felbomlását hozta; a spanyol terjeszkedés erőszakkal és járványokkal járt.
- Az 1553-as mapuche felkelés, Lautaro vezetésével, Valdivia halálához és a déli spanyol települések pusztulásához vezetett, megállítva a spanyol uralom déli kiterjesztését.
- Az araucói háború évszázados, ciklikus konfliktussá vált; 1598 után a Bío-Bío folyó gyakorlati határt képezett, a spanyolok Peruból támogatták a határvédelmet.
- A határvidék nem merev választóvonal, hanem érintkezési zóna volt: parlamento-k, kereskedelem, missziók, rabszolgaság és vegyes kapcsolatok jellemezték.
- A források aszimmetrikusak: a 16. századi mapuche nézőpont csak közvetve rekonstruálható, ezért a demográfiai, katonai és politikai állításokat becslésként kell kezelni.

20.1.6 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a mapuche társadalom állam nélküli, szegmentáris szervezete a spanyol hódítás menetét, és miért nem tudta a spanyol korona egyetlen győzelemmel alávetni a területet?
2. Miért tekinthető az 1598-as Curalaba utáni helyzet fordulópontnak Chile gyarmati történetében, és milyen intézményes következményei voltak a Bío-Bío határ kialakulásának?
3. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatjuk a prekolumbiánus és kora gyarmati Chile történetét, és milyen korlátai vannak a spanyol írott forrásoknak a mapuche nézőpont megismerésében?
4. Hasonlítsd össze az északi atacameño és a középső mapuche közösségek gyarmati tapasztalatát a hódítás intenzitása, a gazdasági integráció és a helyi autonómia szempontjából!
5. Milyen emlékezetpolitikai rétegek rakódtak az araucói háború és a mapuche vezetők alakjára, és milyen módszerekkel választható el a dokumentált tény a későbbi nemzeti mitizálástól?

20.2 A gyarmati Chile

A spanyol gyarmati Chile a perui alkirályság részeként, de földrajzi elszigeteltségében és állandó határvidék-jellegében sajátos képződmény volt. A spanyolok által 1541-ben alapított Santiago városa és a környező termékeny völgyek hamar a dél-amerikai gyarmatbirodalom egyik mezőgazdasági központjává váltak, miközben a mapuche (spanyol forrásokban: araucano) területekkel fenntartott, időről időre fellángoló háborúskodás katonailag és gazdaságilag is meghatározta a chilei gyarmat életét. Az alábbi fejezet a gyarmati Chile belső viszonyait tekinti át: a Központi-völgy településszerkezetét, a búza- és állattenyésztő **hacienda** (magyarul: nagybirtok; a chilei spanyolban gyakran **hato** vagy **fundo**) gazdaság működését, az egyház intézményeit, a helyi kreol elit szerepét, valamint a 18. századi bourbon reformok hatását. A hangsúly a társadalmi és gazdasági folyamatokon van, mert ezek adják a későbbi chilei állam és társadalom alapjait.

20.2.1 Földrajzi keretek és a Központi-völgy

Chile gyarmati területe a Csendes-óceán partja és az Andok hegylánca közötti keskeny, észak–déli irányban több ezer kilométer hosszan elnyúló sáv. A spanyol hódítás utáni első évszázadban a ténylegesen ellenőrzött terület jóval kisebb volt, mint a mai ország: a legfontosabb magterület a mai Santiago és a **Központi-völgy** (Valle Central) volt, amely a partvidéki hegyvonulat

(Cordillera de la Costa) és az Andok között húzódik. Ettől délre a Bío-Bío folyóig terjedő régióban a spanyol települések és a mapuche közösségek határzónája, onnan délre pedig a mapuche területek húzódtak. A gyarmati Chile északi határa körülbelül a mai Copiapó folyó környékén volt, ahonnan a száraz, sivatagos terület a perui határvidékhez vezetett.

A Központi-völgy természeti adottságai kedveztek a mezőgazdaságnak: a folyók (például a Maipo, a Cachapoal, a Maule) öntözővizet biztosítottak, a mediterrán jellegű éghajlat pedig a búza és a szőlő termesztését, valamint a legelő állattartást tette lehetővé. A spanyolok már a 16. század közepén felismerték ezt a lehetőséget, és a Santiago-medencében, valamint a környező allúviális völgyekben alapították meg első birtokaikat. A gyarmat fennállásának három évszázada alatt a településhálózat alapvetően ehhez a központi magterülethez kötődött: a legfontosabb városok Santiago mellett La Serena (északon) és Concepción (a Bío-Bío közelében) voltak, de a lakosság nagy része vidéki birtokokon, kis falvakban és a bányavidékek peremén élt.

A földrajzi elszigeteltség a gyarmati Chile egyik meghatározó jellemzője volt. A keleti Andokon át vezető utak gyakorlatilag járhatatlanok voltak a hagyományos öszvérforgalom számára, ezért a perui alkirályság központjával (Lima) a kapcsolatot elsősorban a tengeri útvonal biztosította Valparaíso kikötőjén keresztül. Az északi száraz területek elválasztották a chilei településeket a perui bányavidékektől, így a Központi-völgy termelői számára a legfontosabb piac a Potosí bányavárosa és Lima fogyasztóközpontja volt, de a szállítási távolság és a tengeri hajózás kockázatai jelentős költséget róttak a kereskedelemre. Ez a félig periférikus helyzet egyszerre korlátozta a gazdaság méretét, és tette a helyi elitet viszonylag önálló gazdasági szereplővé.

20.2.2 A búza- és hato-gazdaság

A gyarmati Chile gazdaságának gerincét a nagybirtokokon folytatott vegyes gazdálkodás adta. A spanyol hódítók a 16. században még az ún. **encomienda** intézményét kapták meg: ez nem földbirtoklás volt, hanem a korona által adományozott jog arra, hogy egy meghatározott őslakos csoporttól adót vagy munkaszolgáltatást szedjenek. A chilei viszonyok között azonban az encomienda hamar átalakult: a mapuche területekről elhurcolt őslakosok, illetve a hódítás alatt meghódolt közösségek munkaerejére építő gazdálkodás a birtokosok számára a földtulajdon megszerzésével párosult. A 17. századra kialakult a **hacienda** (másképpen **hato**, később **fundo**) mint tartós földbirtok, amelyen a tulajdonos családja és a birtokon élő, különböző jogállású munkások gazdálkodtak.

A chilei nagybirtok jellegzetes vonása volt az extenzív mezőgazdaság és állattenyésztés együttes jelenléte. A legfontosabb termény a **búza** (trigo) volt, amelyet a központi völgyekben öntözéses és száraz műveléssel egyaránt termesztettek. A búzát a birtokon belül feldolgozva lisztté is őrölték, és így szállították a perui piacokra. A 17. század végétől, de különösen a 18. században Chile lett a perui alkirályság egyik legfontosabb búza- és lisztellátója: a Potosí bányavidék élelmiszer-szükséglete, Lima város növekvő lakossága és a perui partvidéki hajóforgalom folyamatos keresletet támasztott a chilei terményekre. A chilei búzaexport volumene időszakonként ingadozott, de a tendencia a 18. században emelkedő volt; a pontos mennyiségekre vonatkozó becslések a vámnyilvántartások hiányosságai miatt bizonytalanok.

A búza mellett a szarvasmarha-tenyésztés és a hozzá kapcsolódó termékek (bőr, faggyú, szárított hús, az ún. **charqui**) adták a másik fő bevételi forrást. A legelőterületek extenzív kihasználása lehetővé tette viszonylag nagy állatállomány tartását, bár a chilei hato soha nem érte el a Río de la Plata-i pampákhoz hasonló méreteket. A faggyút gyertyák, szappanok készítésére használták, a bőrt pedig Európába és Peruba szállították. A chilei gazdaság különlegessége volt, hogy a búzatermesztés és az állattenyésztés gyakran ugyanazon a birtokon, egymást kiegészítve folyt: az aratás utáni tarlókon legeltették az állatokat, az istállótrágya pedig javította a talajt.

A hacienda munkaerő-szervezete a gyarmati Chile talán legvitatottabb társadalomtörténeti kérdése. A korai időszakban az encomienda keretében az őslakos munkaerőt használták, de a hódítás utáni járványok és a mapuche háborúk következtében az őslakos lakosság létszáma drámai módon csökkent – a pontos demográfiai adatok erősen vitatottak, de a szakirodalomban széles körben elfogadott, hogy a 16. századi járványok a központi völgyekben is súlyos veszteségeket okoztak. A 17. századtól a birtokokon egyre inkább vegyes, prekárius jogállású munkaerő jelent meg: az ún. **inquilinos** (bérlő-parasztok) a birtokon belül kaptak egy kis földdarabot és legeltetési jogot, cserébe munkaerőt és terményszolgáltatást adtak a tulajdonosnak. Mellettük **peon**ok, azaz napszámosok dolgoztak, akiknek semmilyen földhasználati joguk nem volt. Ez a rendszer a későbbi chilei vidéki társadalom alapját képezte, és a 20. századig fennmaradt.

A gazdasági működés szempontjából fontos kiemelni, hogy a chilei hacienda nem volt teljesen zárt, önellátó egység: a búza-, liszt-, faggyú- és bőrkivitel a birtokosokat szorosan hozzákapcsolta a perui kereskedelmi hálózathoz. A birtokosok gyakran maguk szervezték a termények szállítását Valparaísóba, ahol a perui hajósokkal kötöttek üzletet. A kereskedelem azonban a spanyol birodalom monopolisztikus szabályozása alatt állt: a chilei kikötők hivatalosan csak bizonyos, engedélyezett útvonalakon forgalmazhattak, és a csempészet mindvégig jelentős volt. A 18. századi reformok előtt a chilei export elsősorban Callao (Lima kikötője) felé irányult, ahonnan a termények tovább osztották el a perui és felső-perui (ma Bolívia) piacokon.

20.2.3 Az egyház

A katolikus egyház a gyarmati Chile mindennapjait és intézményrendszerét alapvetően meghatározta. A spanyol hódítással együtt érkező szerzetesek és világi papok már az 1540-es évektől jelen voltak, és az egyház hamar kiépítette szervezetét. Santiago 1561-ben kapott püspökséget, és a gyarmati időszakban a chilei egyházkormányzat a limai érsek alá tartozott (csak a 19. században vált önálló érsekséggé). Az egyházmegyén belül plébániák szerveződtek a városokban és a vidéki településeken, ezek látták el a szentségek kiszolgáltatását, az anyakönyvezést és a hitoktatást.

A szerzetesrendek közül a ferencesek és a domonkosok már a hódítás korai szakaszában megtelepedtek, őket követték a mercedariusok és a jezsuiták. A jezsuiták a 17–18. században komoly oktatási és lelkipásztori tevékenységet fejtettek ki, különösen a városi elit fiai számára fenntartott iskolákban. A chilei egyház kiemelkedő szerepet játszott az oktatásban: a rendi kollégiumok mellett a 18. század elején kezdeményezték egy egyetem alapítását (lásd alább). Emellett kórházakat, árvaházakat és szegényházakat tartottak fenn, ami a gyarmati állami szociális ellátórendszer hiányában kizárólag az egyházra hárult.

Az egyház gazdasági alapját a **tized** (diezmo) adta: ez a mezőgazdasági termények és állatok elvileg tized részének beszolgáltatását jelentette az egyháznak. A tized behajtása a gyarmati Chile mezőgazdasági jellege miatt viszonylag magas bevételt biztosított, de a pontos összegek a számviteli gyakorlatok különbözősége miatt nehezen becsülhetők. A bevétel egy része a püspök és a káptalan fenntartását szolgálta, más része a plébániák és a szerzetesrendek működését fedezte. Az egyház emellett földbirtokokkal is rendelkezett, amelyek jövedelme szintén hozzájárult intézményei fenntartásához; ezek a birtokok a gyarmat mezőgazdasági össztermelésének nem elhanyagolható részét tették ki.

Az őslakosok evangelizációja a 16. században a spanyol hódítás egyik hivatalos igazolása volt, de a chilei gyakorlatban ennek eredményei korlátozottak maradtak. A központi völgyekben a meghódolt őslakos csoportok körében a ferencesek és más rendek missziós tevékenysége indult meg, de a mapuche területeken a folyamatos háborúskodás miatt a hittérítés csak a határzóna egyes pontjain és a spanyol fogságba került mapuche közösségekben tudott működni. A 17. századtól a jezsuiták kísérleteztek békésebb missziós módszerekkel a Bío-Bío folyótól délre, de ezek tartós intézményesülése elmaradt a Paraguayban vagy a mai Bolíviában működő jezsuita

redukciókhoz képest. A chilei egyház tehát elsősorban a spanyol és kreol, valamint a mestizo lakosság vallási életét szervezte, míg az őslakos közösségek vallási gyakorlatait a hódítás után is nagymértékben a saját hagyományaik határozták meg.

A vallási élet jellemzője volt a népi vallásosság és a szinkretizmus: a katolikus ünnepek, körmenetek és szentkultuszok összefonódtak a helyi mezőgazdasági ciklusokkal és a társadalmi rend rituális megerősítésével. Az egyház ugyanakkor a társadalmi fegyelmezés eszköze is volt: a plébánosok részt vettek a helyi közösségek ellenőrzésében, az anyakönyvek vezetése pedig a házasságok, születések és halálozások rögzítésével a gyarmati adminisztráció egyik alappillére lett. A papság egy része a kreol elit családjaiból származott, ami szoros összefonódást teremtett az egyházi és a világi hatalom között.

20.2.4 A helyi elit

A gyarmati Chile társadalmi hierarchiájának csúcsán a **kreol** (sk. criollo) elit állt: a spanyol szülőktől származó, de már Amerikában született földbirtokos családok, akik a 17–18. századra a legnagyobb haciendák tulajdonosai lettek. Ez a réteg rendelkezett a legjelentősebb gazdasági erőforrásokkal, és gyakorlatilag monopóliumot élvezett a helyi politikai intézményekben. A vagyon nemzedékeken át való megőrzését a **mayorazgo** intézménye biztosította: ez a legidősebb fiúra szálló, elidegeníthetetlen hitbizományi földbirtok volt, amely megakadályozta a nagybirtokok felaprózódását minden egyes öröklésnél. A mayorazgo rendszere a chilei elit vagyonának koncentrációját erősítette, és hozzájárult egy viszonylag zárt, endogám házassági kör kialakulásához.

A kreol elit politikai befolyását a városi tanácsokon, a **cabildo**kon keresztül gyakorolta. A cabildo a spanyol gyarmati városok önkormányzati testülete volt, amelynek tagjai (a gyarmati Chile esetében jellemzően a helyi földbirtokos családok férfi tagjai) intézték a városi igazgatást, a piaci szabályozást, a közterületek kezelését és a helyi adók beszedését. A tisztségek egy részét a spanyol korona árusította, más részét a helyi elit töltötte be választás vagy kooptáció útján; a gyakorlatban a cabildo a kreol arisztokrácia érdekképviseleti fóruma volt. A királyi kormányzó (gobernador) – aki a perui alkirály alárendeltjeként irányította Chile királyságát – sokszor kénytelen volt kompromisszumot kötni a helyi elittel, mert a gyarmat katonai védelme és gazdasági működése a birtokosok együttműködésén múlt.

A társadalmi hierarchia következő szintjein a kisebb birtokosok, a városi kézművesek, a kereskedők és a szabad vagy félszabad jogállású **mestizo** (spanyol–őslakos kevert származású) lakosság helyezkedett el. A gyarmati Chile demográfiai szerkezete – a pontos arányok vitatottak – a 18. századra egyre inkább mestizo többséget mutatott, különösen a vidéki területeken. A mestizo lakosság jelentős része a haciendák munkaerő-utánpótlását adta, és gyakran a birtokok közötti vándormunkából élt. Az afrikai rabszolgák és leszármazottaik Chile gyarmati gazdaságában kisebb számban voltak jelen, mint Peruban vagy a Karib-térségben: a mezőgazdasági termelés szezonális jellege és a viszonylag alacsonyabb tőkeerő miatt a chilei birtokosok kevésbé támaszkodtak rabszolgamunkára, bár a városi háztartásokban és a kikötővárosokban előfordultak rabszolgák. A pontos létszámbecslések a forráshiány miatt bizonytalanok.

A spanyol születésű hivatalnokok (**peninsulares**) rétege viszonylag kicsi volt, de a királyi adminisztráció kulcspozícióit (kormányzó, audiencia bírái, kincstári tisztviselők) jellemzően ők töltötték be. Ez a formális jogi előjog feszültséget szült a kreol elittel szemben, különösen a 18. század második felében, amikor a bourbon reformok egyes intézkedései a kreolok hivatali érvényesülését még inkább korlátozták. A kreol identitástudat – az a meggyőződés, hogy ők a „chilei királyság” (Reino de Chile) természetes vezetői – a 18. század folyamán egyre markánsabban fogalmazódott meg a helyi elit köreiben, jóllehet ez még nem jelentett nemzeti függetlenségi törekvést.

20.2.5 A 18. századi reformok

A 18. század második felében a spanyol Bourbon-dinasztia a birodalom egészét átfogó közigazgatási, gazdasági és katonai reformokat hajtott végre. Chile mint a perui alkirályság perifériku, de stratégiailag fontos tagja e reformoknak sajátos nyertese és elszenvedője volt. A reformok alapelve a központi ellenőrzés erősítése, a jövedelmek növelése és a birodalom védelmének korszerűsítése volt; mindez a chilei gyarmatot a korábbi viszonylagos önállóság csökkentésével érintette.

A legfontosabb közigazgatási változás az **intendencia-rendszer** bevezetése volt 1786-ban. A spanyol birodalomban az intendencia a Bourbon-reformok kedvelt igazgatási egysége volt: élére intendenst neveztek ki, aki a korábbi kormányzók és corregidorok hatásköreit koncentrálta, és közvetlenül a koronának felelt. Chile területét két intendenciára osztották: **Santiago** és **Concepción** intendenciára, a kormányzó egyúttal a Santiago intendencia intendense is lett. Ez a reform megszüntette a helyi szintű **corregidor**i tisztségeket, ami a kreol elit egyes pozícióinak elvesztésével járt. Az intendenciák hatásköre a pénzügyekre, a hadügyre és a közigazgatásra terjedt ki, így a helyi önkormányzatok (cabildók) mozgástere szűkült.

A gazdasági reformok közül Chile számára a legnagyobb jelentősége a kereskedelem liberalizálásának volt. A spanyol korona a 18. század folyamán fokozatosan felszámolta a monopolisztikus kikötőrendszert, és a gyarmati kikötők számára közvetlenebb kereskedelmet engedélyezett. 1778-ban a „szabad kereskedelem” (comercio libre) szabályozása több amerikai kikötő – köztük Valparaíso – számára lehetővé tette a közvetlen hajózást Spanyolországgal és más spanyol-amerikai kikötőkkel. Ennek hatására a chilei búza- és lisztkivitel növekedett, és a helyi kereskedők új piacokhoz jutottak. A reform ugyanakkor a chilei termelők számára a perui piacokon megnövekedett versenyt is jelentett, mert más termelő vidékek (például a Río de la Plata) is könnyebben szállíthattak.

A 18. századi reformok része volt a hadsereg és a határvédelem modernizálása is. Chile a mapuche területekkel fenntartott állandó katonai feszültség miatt a spanyol birodalom egyik leginkább militarizált peremvidéke volt. A bourbon állam rendszeres katonai egységeket állomásoztatott a Bío-Bío menti erődökben, és a helyi milíciákat is igyekezett hatékonyabbá tenni. A katonai kiadások jelentős terhet róttak a gyarmati költségvetésre, ami a reformok egyik mozgatórugója volt: a korona a chilei jövedelmek növelésével akarta fedezni a védelmi költségeket. A katonai reformok azonban a kreol elit számára is lehetőséget teremtettek, mert a milíciák tisztjei gyakran a helyi birtokos családokból kerültek ki, ami a katonai rang mellé társadalmi presztízst adott.

A reformok közé tartozott az oktatás és a tudományos élet fejlesztése is. Santiago városában 1738-ban alapították meg a **San Felipe Királyi Egyetemet** (Real Universidad de San Felipe), amely a chilei világi felsőoktatás első intézménye lett. Az egyetem jogi, teológiai és bölcsészeti képzést nyújtott, és a kreol elit fiainak képzését szolgálta. A 18. század végén a spanyol korona tudományos expedíciókat is küldött Dél-Amerikába (például a Malaspina-expedíció), amelyek Chile partjait is érintették, és hozzájárultak a természeti viszonyok, a növény- és állatvilág megismeréséhez. A felvilágosodás eszméi – bár a chilei társadalomban csak szűk körben terjedtek – a kreol értelmiség egy részénél a társadalmi és gazdasági jelenségek racionális vizsgálatának igényét erősítették.

A bourbon reformok megítélése a történetírásban vitatott. Egyes értelmezések szerint a reformok modernizálták a chilei gazdaságot és közigazgatást, előkészítve a későbbi nemzetállami intézményeket. Más értelmezések szerint a reformok elsősorban a gyarmati kizsákmányolás hatékonyságát növelték, és a kreol elit rovására növelték a spanyol központi hatalom befolyását. Az bizonyos, hogy a reformok nyomán a kreol elit és a spanyol hivatalnokréteg közötti feszültség növekedett, és ez a feszültség a 19. század eleji függetlenségi mozgalom egyik hátterét képezte. A chilei függetlenség kiváltó okai között azonban a reformok hatása mellett a napóleoni háborúk okozta spanyol birodalmi válság és a helyi elit hosszú távú sérelmei is meghatározóak voltak.

20.2.6 Források és bizonytalanságok

A gyarmati Chile történetére vonatkozó ismereteink elsődleges forrásai elsősorban a spanyol gyarmati adminisztráció iratai: kormányzói jelentések, az audiencia (fellebbviteli bíróság) iratai, kincstári és vámnyilvántartások, egyházi anyakönyvek és plébániai összeírások. Emellett fontosak a korabeli krónikák és útleírások, amelyek a chilei társadalomról, gazdaságról és az őslakos népekről tudósítanak. A 18. századi reformok dokumentumai (intendencia létrehozásáról szóló királyi rendeletek, a szabad kereskedelem szabályozása) viszonylag jól ismertek, így a közigazgatási változások tényei dokumentáltnak tekinthetők. Ugyanakkor a gazdasági adatok – például a búzaexport pontos mennyisége, a haciendák termelési volumene, a jövedelmek nagysága – hiányosak és becslésen alapulnak, mert a korabeli számviteli gyakorlat eltérő volt, és sok irat elveszett. A lakosságszámra vonatkozó becslések szintén bizonytalanok, különösen az őslakos és mestizo csoportok létszámára vonatkozóan.

A történetírásban vitatott kérdések közé tartozik a hacienda-rendszer természete. Egyes szerzők szerint a chilei hato alapvetően piacra termelő tőkés vállalkozás volt, míg mások a feudális vagy prekapitalista vonásokat hangsúlyozzák; a vita részben a fogalmi keretek különbségéből fakad. Hasonlóképpen vitatott, hogy a 18. századi kreol elit mennyiben tekinthető a későbbi chilei nemzeti burzsoázia előfutárának, és mennyiben volt egyszerűen a spanyol birodalmi rendszer haszonélvezője. A bourbon reformok értékelése is eltérő: egyes történészek a reformok modernizáló hatását emelik ki, mások a kreol sérelmek és a függetlenségi mozgalom közötti kapcsolatot hangsúlyozzák. Az egyház szerepének bemutatásakor az emlékezetpolitikai keretek is befolyásolhatják az értelmezést, mivel a chilei nemzeti identitásban a katolikus egyház gyarmati örökségét időnként idealizálják, máskor bírálják.

Fontos megjegyezni, hogy a fenti összefoglaló nem támaszkodik konkrét levéltári kutatásokra; a leírt folyamatok a széles körben elfogadott történeti szakirodalom konszenzusos elemeire épülnek, de a részletek – különösen a számadatok – ellenőrzése a hivatkozott elsődleges forrásokban szükséges. A gyarmati Chile demográfiai és gazdasági adatai a modern történeti kutatásokban is gyakran csak becslések maradnak.

20.2.7 Rövid összefoglaló

- A spanyol gyarmati Chile a perui alkirályság része volt, tényleges magterülete a Központi-völgyre és a Bío-Bío folyótól északra fekvő területekre terjedt ki; délen a mapuche határzóna húzódott.
- A gazdaság gerincét a nagybirtok (hacienda, hato vagy fundo) jelentette, amelyen búzát termesztettek és szarvasmarhát tartottak; a fő exportcikkek a búza, liszt, faggyú, bőr és szárított hús voltak, elsősorban a perui piacokra.
- A munkaerő-szervezet az encomienda után az inquilinos (bérlő-parasztok) és peonok (napszámosok) rendszerére épült, ami hosszú távon a chilei vidéki társadalom egyenlőtlenségeit alakította.
- A katolikus egyház a plébániák, szerzetesrendek, oktatási és karitatív intézmények révén a gyarmati élet minden területén jelen volt; bevételének fő forrása a tized volt, és szoros kapcsolatban állt a kreol elittel.
- A helyi kreol arisztokrácia a nagybirtokok és a mayorazgo intézménye révén koncentrálta a vagyont, politikai befolyását a cabildo városi tanácsokon keresztül gyakorolta, és feszültségben állt a spanyol születésű hivatalnokokkal.
- A 18. századi bourbon reformok bevezették az intendencia-rendszert, liberalizálták a kereskedelmet, modernizálták a hadsereget és támogatták a felsőoktatást; ezek egyszerre növelték a gazdasági lehetőségeket és a kreol elit sérelmeit.

- A gyarmati Chile történetére vonatkozó adatok – különösen a gazdasági és demográfiai adatok – gyakran hiányosak, ezért a szakirodalomban becslésekre és vitatott értelmezésekre kell támaszkodni.

20.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott Chile földrajzi elszigeteltsége és a mapuche határvidék a gyarmati gazdaság szerkezetére és a központi területek fejlődésére?
2. Miben különbözött a chilei hacienda-rendszer munkaerő-szervezete az encomienda korai intézményétől, és miért fontos ez a későbbi társadalmi egyenlőtlenségek megértéséhez?
3. Milyen szerepet töltött be a katolikus egyház a gyarmati Chile társadalmi, oktatási és gazdasági életében, és hogyan viszonyult az őslakos közösségekhez?
4. Hogyan változtatta meg a 18. századi bourbon reformok sora a chilei közigazgatást és gazdaságot, és milyen ellentmondásokat hozott felszínre a kreol elit és a spanyol korona között?
5. Melyek a fő forráskritikai kihívások a gyarmati Chile búzaexportjának, lakosságszámának és társadalmi viszonyainak vizsgálatában, és hogyan lehet megkülönböztetni a dokumentált tényeket a tudományos becsléstől?

20.3 Függetlenség és a 19. századi állam

Chile függetlensége nem egyetlen forradalmi pillanat, hanem a napóleoni korszak birodalmi válságából, a Río de la Plata-i emancipációs hadjáratból és a helyi kreol elit belső konfliktusából összeálló folyamat volt. A gyarmati Chile társadalmi és gazdasági szerkezetét A gyarmati Chile mutatta be; itt a hangsúly a politikai-történeti átmeneten, a függetlenségi háború szakaszain, az 1820-as évek instabilitásán és az 1830 körül kialakuló **konzervatív rend** (Régimen Conservador) intézményesedésén van. A fejezet azt is megmutatja, hogy a chilei nemzetépítés a kreol elit projektje volt: a déli mapuche területek de facto autonómiáját a függetlenség nem szüntette meg, a szegényebb vidéki rétegek pedig csak részben vagy egyáltalán nem azonosultak a hazafiak céljaival. Az itt megszilárduló állami keretek később a gazdasági terjeszkedés és a határháborúk alapjává váltak, ezért az alfejezet közvetlenül előkészíti Salpeter, háborúk és modernizáció kérdéseit.

20.3.1 Az első junta és a Patria Vieja (1810–1814)

A chilei politikai válság a spanyol monarchia 1808-as összeomlásából indult ki, amelyet a kontinentális összefüggésekben A függetlenségi hullám okai és lefolyása tárgyal. Miután Napóleon csapatai elfoglalták a félszigetet, és VII. Ferdinándot foglyul ejtették, a Spanyol-Amerikában élő elitnek arról kellett dönteni, kit ismer el szuverénnek. A chilei kreol kereskedő- és földbirtokos elit egy része a Cádizi Cortes legitimációját elfogadva, más része a helyi önkormányzás szükségességét hangsúlyozva mozdult el a **junta** (kormányzótanács) irányába. 1810. szeptember 18-án Santiago nyílt városi tanácsa, az ún. **cabildo abierto** létrehozta az **első nemzeti kormányt** (Primera Junta Nacional de Gobierno). A dokumentált tény az, hogy a junta hivatalosan VII. Ferdinánd nevében kormányzott, tehát a kortárs szereplők többsége ekkor még nem nyílt függetlenségpárti, hanem a király távollétében gyakorolt ideiglenes hatalom letéteményeseként fogta fel saját intézkedését. Az emlékezetben ez a dátum később a chilei nemzeti ünnep lett, noha nem a függetlenség kikiáltásának napja; ez az emlékezetpolitikai választás jelzi, hogy a chilei „nemzet” kezdetét gyakran a politikai önállóság első intézményes formájához kötik.

A junta legfontosabb intézkedései közé tartozott a kereskedelem megnyitása, a helyi katonai erők szervezése és az 1811-ben összeült kongresszus előkészítése. A kongresszus olyan reformokról tárgyalt, mint a született rabszolgák jövőbeni felszabadítása és a kereskedelmi szabályozás átalakítása. Chile gyarmati gazdaságában a rabszolgaság soha nem érte el a karibi vagy brazíliai léptéket, ezért a rabszolgafelszabadítás itt inkább elvi-jogi, mintsem a munkaerőpiacot alapvetően átalakító ügy volt. 1812-ben **José Miguel Carrera** radikális politikus rövid életű alkotmányos rendelkezéseket bocsátott ki, amelyek a nemzeti szuverenitás nyelvét használták ugyan, de még mindig kerülték a spanyol koronától való egyértelmű elszakadás kimondását. A függetlenségi mozgalom meghatározó szereplője, **Bernardo O'Higgins Riquelme** ekkor még Carrera riválisaként, részben mérsékeltebb politikai pozícióból vett részt a **hazafiak** (patriotas) táborán belül.

A Patria Vieja, vagyis a „régi haza" korszakát a hazafiak belső megosztottsága és a perui alkirályság felől érkező katonai nyomás egyszerre jellemezte. A spanyol **királypártiak** (realistas) Chiloé szigetéről és Peruból kaptak erősítést, és a hazafiak közötti frakcióharcot kihasználva fokozatosan visszaszerezték a déli területeket. A belső törésvonal nem egyszerűen „mérsékeltek–radikálisok" volt a mai politikai értelemben, hanem a santiagói kereskedő-hivatalnok elit, a vidéki földbirtokos csoportok és a déli tartományok központellenes érdekei közötti feszültségekből is táplálkozott. A szegényebb vidéki parasztok egy része a királypárti erőket támogatta, részben azért, mert a hazafiak hadseregei rekvirálásokkal és elszállásolással terhelték a vidéki közösségeket. Ez arra figyelmeztet, hogy a chilei függetlenségi háború nem volt egységes nemzeti felkelés, hanem részben polgárháborús jellegű konfliktus volt, amelyben a lojalitás helyi, anyagi és katonai kényszerektől is függött.

A vereség 1814. október 1–2-án Rancaguánál következett be. O'Higgins csapatai a városban rekedtek, a felmentő seregek nem érkeztek meg, és a spanyol erők győzelme után a hazafiak maradékai az Andok túloldalára, Mendozába vonultak vissza. A rancaguai vereség dokumentált katonai tény, de a vereség okairól szóló magyarázatok vitatottak: egyes történészek Carrera és O'Higgins együttműködésének hiányát emelik ki, mások a hazafiak ellátási és hírszerzési kudarcait, megint mások a királypártiak erőfölényét hangsúlyozzák. A résztvevők létszámára vonatkozó adatok a korabeli hadijelentésekben eltérőek, ezért a csata áldozatainak pontos számát a szakirodalom is becslésként kezeli.

20.3.2 A reconquista és az Andok hadserege (1814–1817)

A spanyol visszafoglalás időszakát a chilei és a spanyol-amerikai történetírás egyaránt **reconquista** néven emlegeti, ami az ibériai félsziget muszlim uralom alóli visszafoglalásának emlékét idézi fel. A kifejezés maga is emlékezetpolitikai kód: a monarchista helyreállítást „visszatérésként" mutatja, miközben a hazafiak értelmezése szerint ez megszállás és megtorlás volt. A dokumentált tény az, hogy a visszatérő spanyol adminisztráció kemény megtorlást alkalmazott, vagyonelkobzásokkal, száműzetésekkel és kivégzésekkel sújtotta a függetlenségi mozgalom résztvevőit, ami a gyarmati rendhez való visszatérést egyre kevésbé tette elfogadhatóvá a santiagói elit számára. Ugyanakkor fontos forrás-kritikai fenntartás, hogy a megtorlás mértékéről szóló beszámolók nagy része a hazafiak emigráns emlékirataiból származik, tehát a későbbi nemzeti narratíva szükségképpen felerősítette a spanyol elnyomás képét.

Az emigrációban **José de San Martín**, a Río de la Plata-i felszabadító háborúk tapasztalt katonája szervezte meg az **Andok hadseregét** (Ejército de los Andes). A hadsereg létszámáról a hadtörténeti szakirodalom általában 4 000 és 5 000 közötti értékeket közöl, de a korabeli mustrajegyzékek hiányosak, így ez becslés. Az átkelés az Andok magas hágóin 1817 január–februárjában ma is a függetlenségi háborúk egyik legismertebb hadművelete; a közhiedelemmel ellentétben nem egyetlen hágóról, hanem több párhuzamos oszlopban végrehajtott, megosztott

támadásról volt szó. A Chacabucónál 1817. február 12-én kivívott győzelem megnyitotta az utat Santiago előtt. A chilei hazafiak O'Higgins-t választották **legfőbb igazgatónak** (Director Supremo), ami katonai szükséghelyzetben született, széles jogkörű ideiglenes hivatal volt. A cím viselője egyszemélyben gyakorolta a végrehajtó hatalmat, de legitimitása a hazafiak katonai és elitcsoportjainak elfogadásától függött.

20.3.3 A függetlenség kikiáltása és a háború lezárása (1817–1826)

A **Patria Nueva**, az „új haza" szakasza 1817 után fokozatosan intézményesítette a spanyol koronától való elszakadást. A függetlenségi nyilatkozat (**Acta de Independencia de Chile**) 1818. január 1-jén kelt, ünnepélyes kihirdetésére pedig 1818. február 12-én került sor. A két dátum közötti különbség forrásilag jól dokumentált, ám a chilei nyilvános emlékezetben mégis az 1810. szeptember 18-i junta áll a középpontban. Ez a választás az emlékezetpolitika természetét mutatja: a nemzeti ünnep nem a jogi aktust, hanem a politikai közösség első önálló megnyilvánulását emeli ki.

A hivatalos nyilatkozat nem jelentette a háború végét. 1818. március 19-én Cancha Rayadán a spanyol erők meglepetésszerű győzelmet arattak, amit azonban alig három héttel később, 1818. április 5-én a Maipú melletti döntő csata követett. A maipúi győzelem után a spanyol fennhatóság visszaállításának reális esélye a közép-chilei területeken megszűnt, de a déli erődök, a tengerparti kikötők és Chiloé szigete még évekig királypárti kézen maradtak. A hadműveletekben fontos szerepet játszott **Thomas Cochrane** brit tengerész, aki a chilei flotta parancsnokaként támogatta a perui partok elleni blokádot és a felszabadító expedíciót. A chilei állam haditengerészetének kiépítése így nem egyszerűen a spanyolok ellen irányult, hanem a Csendes-óceánon zajló regionális hatalmi versengésbe is bekapcsolta Santiago elitjét. Chiloé szigetét csak 1826-ban sikerült a chilei állam ellenőrzése alá vonni, tehát a függetlenségi háború a hivatalos kikiáltás után még majdnem egy évtizedig elhúzódott.

O'Higgins kormányzása reformokkal és belső feszültségekkel teli időszak volt. Támogatta az oktatás alapítását, az állami pénzügyek megszervezését, a külkereskedelem ösztönzését, és a rabszolgaság felszámolását is előmozdította; az 1823-as törvény a rabszolgák felszabadítását erősítette meg, bár a ténylegesen érintettek száma a korabeli Chilében alacsony volt. Ugyanakkor a pénzügyi nehézségek, a kényszerkölcsönök, a földbirtokos elit adóterhei és a központosító hatalom az ellenzék növekedéséhez vezettek. A déli **mapuche** (a korabeli spanyol forrásokban gyakran araucano) területek kérdésében O'Higgins sem tudott tartós megoldást kialakítani: a mapuche közösségek a Bío-Bío folyótól délre megőrizték tényleges önállóságukat, de a chilei elit ezt a területet a nemzeti állam jövendő fennhatósága alá tartozónak tekintette. A függetlenség tehát a mapuche szempontból nem hozott felszabadulást, hanem egy új, kreol államhatalommal szemben kellett megvédeni a meglévő autonómiát. O'Higgins 1823-ban lemondott, és száműzetésbe vonult; utóélete a chilei nemzeti panteonban később szinte hőskultusszá emelkedett, ami eltakarja kormányzásának ellentmondásait.

20.3.4 Az 1820-as évek keresése (1823–1830)

Az 1823 és 1830 közötti évek a chilei politikatörténet egyik leginstabilabb szakasza. A függetlenség elnyerése után a „nemzet" intézményi formája még nem szilárdult meg: egymással versengő alkotmánytervek, katonai felkelések, tartományi lázadások és santiagói kormányválságok követték egymást. A korabeli politikai nyelvben használt **pipiolos** (liberálisok, szó szerint „tapasztalatlanok") és **pelucones** (konzervatívok, a paróka viselőire utaló gúnynév) kategóriái arra figyelmeztetnek, hogy a 19. századi liberális–konzervatív szembenállás nem azonos a 20. századi pártpolitikával. A pipiolos táborában is voltak centralisták, és a peluconok között is

akadtak, akik a tartományi elitek hatalmát akarták megőrizni. A korszak vitái a föderatív államszervezetről, az egyház jogállásáról és a választójogról szóltak, nem pedig a mai értelemben vett bal-jobb programokról.

Az 1828-as liberális alkotmány átmenetileg a pipiolos elképzeléseit tükrözte: korlátozta a végrehajtó hatalmat, szélesebb választói részvételt irányzott elő, és növelte a tartományi önkormányzatok szerepét. A konzervatív elit azonban a rendet és a tulajdon védelmét féltette, és 1829-ben fegyveres felkelést indított a liberális kormány ellen. A konfliktus az 1829–1830-as polgárháborúvá szélesedett, amelynek döntő ütközete a Lircay folyónál 1830. április 17-én zajlott. A konzervatív erők győzelme után a peluconok kerültek hatalomra, és az 1828-as berendezkedést érvénytelennek tekintették. A polgárháború tényei dokumentáltak, de a felek társadalmi összetételéről szóló értelmezések vitatottak: a konzervatív győzelem nem egyszerűen a „nagybirtokosok” diadala volt, hanem a központi kereskedő-hivatalnok elit és a déli földbirtokos csoportok közötti, az állam újraelosztó szerepéről kialakított ideiglenes kompromisszum.

20.3.5 Portales és az 1833-as alkotmányos rend

Az 1830-as évek chilei államépítését leggyakrabban **Diego Portales Palazuelos** nevéhez kötik, noha Portales csak rövid ideig töltött be miniszteri, kormányzói vagy hadügyi tisztséget, és nem volt szerzője az 1833-as alkotmány minden rendelkezésének. A **portalesi rend** (orden portaliano) fogalma inkább utólagos történetírói kategória, mint a korszak önelnevezése. Portales mint kereskedő és politikus abból a meggyőződésből indult ki, hogy a köztársasági intézmények csak akkor működhetnek, ha a kormányzat erős, személytelen és a közrendet mindenek fölé helyezi. Levelezésében gyakran éles szavakkal bírálta a liberális kormányzatok „szentimentális” alkotmányosságát, de a levelekből kiolvasható elképzelés nem tekinthető egységes politikai filozófiának; egyes szakaszai inkább pragmatikus, a hazai oligarchia gazdasági érdekeit védő rendteremtő programként értelmezhetők.

Az 1833-as alkotmány a Lircay utáni konzervatív koalíció politikai kompromisszuma volt. Az alkotmány erős elnöki hatalmat hozott létre, cenzusos választójoggal, katolikus államvallással és központosított közigazgatással. Az elnök széles jogköre, a törvényhozás korlátozott autonómiája és a helyi tisztviselők kinevezésének központosítása azt szolgálta, hogy a santiagói elit ellenőrzése alatt tartsa a tartományokat. A dokumentált jogi tények mellett a szakirodalom vitatja, mennyire volt ez a rendszer „stabil” vagy „modernizáló”. A konzervatív történetírás sokáig a politikai stabilitás és a gazdasági növekedés alapjaként méltatta; a kritikai történetírás ezzel szemben rámutat, hogy a rendszer kirekesztette a lakosság többségét, a választásokat szűk elitkörre korlátozta, és a vidéki szegénységet, valamint az őslakos közösségek jogait nem tekintette politikai kérdésnek. A választók arányára vonatkozó becslések bizonytalanok, mert a korabeli választási névjegyzékek hiányosan maradtak fenn, és a cenzus gyakorlati alkalmazását helyi eltérések torzították.

A déli határ különösen érzékeny pont volt. A chilei állam 1830 után is elismerte a Bío-Bío folyótól délre élő mapuche közösségek gyakorlati autonómiáját, mert nem volt ereje a katonai ellenőrzés kiterjesztésére. Ugyanakkor a nemzeti szuverenitásról szóló központi jogszabályok és a chilei elit földbirtokos ambíciói egyértelműen a mapuche területek jövőbeni bekebelezése felé mutattak. Ezt a feszültséget az alfejezet nem zárja le, mert a 19. század második felének habozó és erőszakos terjeszkedése Salpeter, háborúk és modernizáció tárgykörébe tartozik.

20.3.6 A Peru–Bolíviai Konföderáció elleni háború (1836–1839)

A konzervatív rend első nagy külső próbatétele a **Peru–Bolíviai Konföderáció** (Confederación Perú-Boliviana) elleni háború volt. A konföderációt **Andrés de Santa Cruz** hozta létre azzal a

céllal, hogy a korábbi perui és bolíviai területeket egyetlen regionális hatalmi tömbbe egyesítse. Chile számára ez a terv több szempontból is fenyegetőnek tűnt: a Csendes-óceán déli partvidékén található kikötők ellenőrzése, a chilei búza- és ezüstkereskedelem vámbevétele, valamint a függetlenség óta ápolt regionális katonai presztízs egyaránt érintett volt. A chilei hadüzenet ténye dokumentált, ám a háború okait a történészek eltérően súlyozzák: a gazdasági érdek, a hatalmi egyensúly és a chilei elit nemzeti presztízsigénye egyszerre szerepelt a döntésben.

Portales 1837 júniusában csapattiszti lázadás áldozata lett, tehát a konföderáció elleni hathatós fellépést már nem a saját politikájaként láthatta végig. A halálát közvetlenül kiváltó esemény dokumentált, de politikai értelmezése vitatott: egyesek szerint a lázadás a hadsereg belső elégedetlenségének következménye volt, mások szerint a konföderációhoz húzó erők is szerepet játszottak benne. A háború katonai fordulatait a chilei hadsereg és a politikai ellenfelei közötti szövetségek alakították. Az 1839. január 20-i yungayi csata a konföderációs erők vereségét hozta, és a szövetség felbomlott. A győzelem megerősítette Chile regionális helyzetét, de a háború adóterhei és katonai veszteségei a társadalmi feszültségeket is fokozták. Az áldozatok számáról a hadijelentések csak részleges adatokat közölnek, és a polgári lakosság veszteségei még kevésbé mérhetők.

20.3.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a juntá és a kongresszus jegyzőkönyvei, az Acta de Independencia fennmaradt szövege, a katonai hadijelentések, valamint O'Higgins, San Martín és Portales levelezése. A korabeli sajtó, például a legkorábbi chilei lapok, fontos, de elfogultan közölt forráscsoportot alkotnak; a nyilvánosságban megfogalmazott állítások a katonai legitimáció és a politikai mozgósítás eszközei is voltak. A hadseregek létszámáról, a csaták áldozatairól és a polgári lakosság veszteségeiről szóló adatok becslések, mert a korabeli katonai nyilvántartások hiányosak, és a különböző felek jelentései egymásnak ellentmondanak.

A történészi viták három fő területre összpontosulnak. Az első a függetlenségi háború társadalmi támogatottsága: a nemzeti narratíva hagyományosan széles körű hazafias felkelésként mutatja be a folyamatot, a kritikai kutatások viszont rámutatnak a vidéki közösségek passzivitására, a kényszersorozásra és a királypárti lojalitás lokális okaira. A második O'Higgins és Portales megítélése: az előbbit a hivatalos emlékezet a nemzet atyjaként, az utóbbit a rend megteremtőjeként kanonizálta, míg a kritikai irodalom az autoriter vonásokat, a kirekesztő választójogot és a központi elit hatalmát hangsúlyozza. A harmadik a Peru–Bolíviai Konföderáció elleni háború indoklása, amelyben a gazdasági, stratégiai és presztízsmotívumok elválaszthatatlanul összekapcsolódtak.

Az emlékezetpolitika szempontjából lényeges, hogy Chile nemzeti ünnepe, szeptember 18., nem a hivatalos függetlenség kikiáltásának időpontját, hanem az első junta megalakulását jelöli. Az 1818-as nyilatkozat körüli dátumvita jól példázza, hogy a modern nemzeti ünnepek nem egyszerűen „megőrzik" a múltat, hanem kiválasztják és átértelmezik annak egyes eseményeit. A mapuche közösségek számára a chilei függetlenség évfordulói sokáig nem azonosultak a felszabadulás emlékezetével, ezért a hivatalos ünneplés és a mapuche történeti emlékezet között feszültség áll fenn.

20.3.8 Rövid összefoglaló

- Chile 1810-ben az első juntát még VII. Ferdinánd nevében hozta létre; a függetlenség kimondása fokozatosan, 1818-ban intézményesült, a háború pedig Chiloéig elhúzódott.

- A függetlenségi háború három fő szakasza: Patria Vieja (1810–1814), reconquista (1814–1817) és Patria Nueva (1817–1826), a döntő ütközetek Rancagua, Chacabuco és Maipú voltak.
- O'Higgins legfőbb igazgatóként reformokat indított, de autoriter vonásai és gazdasági terhei hozzájárultak lemondásához; a déli mapuche területek autonómiáját a függetlenség nem szüntette meg.
- Az 1820-as évek politikai instabilitása után az 1829–1830-as polgárháború konzervatív győzelemmel zárult.
- Az 1833-as alkotmány erős elnöki hatalmat, cenzusos választójogot, katolikus államvallást és központosított közigazgatást hozott létre; a rendszer stabilizáló és kirekesztő jellege egyszerre értelmezendő.
- A Peru–Bolíviai Konföderáció elleni háború (1836–1839) megerősítette Chile regionális helyzetét, de a háborús terhek és Portales 1837-es meggyilkolása a rendszer belső feszültségeit is jelezték.

20.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek voltak a Patria Vieja, a reconquista és a Patria Nueva politikai jellege között, és miért nem lehet 1810-et a chilei függetlenség egyértelmű kikiáltásaként kezelni?
2. Hasonlítsa össze O'Higgins és Portales államszervezési elképzeléseit: miben voltak hasonlóak, és miben tértek el egymástól?
3. Mely társadalmi csoportok maradtak ki a chilei nemzetépítés 19. század eleji projektjéből, és hogyan befolyásolta ez a politikai stabilitást?
4. Miért tekinthető az 1833-as alkotmány egyszerre stabilizáló intézménynek és a lakosság többségét kirekesztő szabályrendszernek?
5. Hogyan alakította a Peru–Bolíviai Konföderáció elleni háború Chile belpolitikai és regionális szerepét a 19. század első felében?

20.4 Salpeter, háborúk és modernizáció

A 19. század utolsó harmadában Chile gazdasági és területi alapjait a Csendes-óceán partvidékének nitrátlelőhelyei alakították át. A chilei, bolíviai és perui állam közötti atacama-sivatagi viták 1879-ben háborúba torkolltak, amelynek következménye nem csupán a határok megváltozása lett, hanem Chile számára a salétromexportra támaszkodó modernizáció és az ezzel járó társadalmi feszültségek. Ez az alfejezet a háború lefolyása mellett a salpeterboom, a munkásmozgalom és a városiasodás összefüggéseit, valamint a politikai modernizáció ellentmondásait vizsgálja.

20.4.1 A salétrom és a határviták előzményei

A chilei gazdasági fellendülés kulcsát a **salétrom** (spanyolul *salitre*, kémiai értelemben nátrium-nitrát) jelentette, amely az Atacama-sivatag száraz, sós talajában halmozódott fel. A nitrátot a 19. század közepétől egyre nagyobb mennyiségben exportálták, mert kiváló műtrágyának és lőporgyártási alapanyagnak bizonyult. A lelőhelyek nagy része a függetlenség utáni határviták zónájában feküdt: a perui Tarapacá tartományban, a bolíviai partvidéken (a mai chilei Antofagasta régió területén) és a chilei Atacama tartományban. A határvonalak a gyarmati közigazgatásból öröklődtek, de a három állam eltérően értelmezte őket.

A chilei tőke és munkaerő már az 1860-as évektől aktívan jelen volt a bolíviai partvidéken. Chile és Bolívia 1866-ban, majd 1874-ben szerződést kötött, amely többek között a chilei tulajdonú

bányászati társaságok adómentességét rögzítette. 1878-ban a bolíviai kormány mégis adót vetett ki a chilei társaságokra, ami a chilei kormány értelmezése szerint a szerződés megsértését jelentette. A dokumentumokból kiolvasható tények mellett a háború okainak megítélése a mai napig vitatott: a chilei történetírás egy része a bolíviai szerződésszegést és a perui–bolíviai titkos szövetséget hangsúlyozza, míg a bolíviai és perui történetírásban a chilei terjeszkedés és a külföldi (főleg brit) tőke érdekei állnak a középpontban. A perui–bolíviai titkos szövetségi szerződést (1873) a chilei kormány saját lépése igazolására használta fel; a szövetség létezése dokumentált, de tényleges katonai szerepe a háború kirobbanásában vitatott.

20.4.2 A csendes-óceáni háború (1879–1884)

A háború (spanyolul *Guerra del Pacífico*) 1879. február 14-én chilei csapatok Antofagasta megszállásával kezdődött. Bolívia hadat üzent, Peru pedig az 1873-as titkos szerződés miatt vált félként belépővé. A konfliktus első szakasza tengeri hadműveletekből állt: a chilei flotta az Iquique-i ütközetben (1879. május 21.) súlyos veszteséget szenvedett, amikor a túlerőben lévő perui *Huáscar* monitor elsüllyesztette a chilei *Esmeralda* korvettet; a hajó kapitánya, Arturo Prat a harcban esett el. Bár a chilei történelmi emlékezet Prat halálát a nemzeti hősiesség mintájaként őrzi, az esemény ténybeli rekonstrukciója korabeli hadijelentéseken alapul, míg a hősábrázolás már emlékezetpolitikai konstrukció. A chilei flotta az angamosi ütközetben (1879. október 8.) elfogta a *Huáscart*, és ezzel megszerezte a tengeri ellenőrzést, ami lehetővé tette a szárazföldi csapatok partra szállítását.

A szárazföldi hadjárat 1879 végén Tarapacá tartomány elfoglalásával kezdődött, majd 1880-ban Tacna és Arica ostroma következett. A Morro de Arica nevű magaslat június 7-i chilei elfoglalása újabb nemzeti emlékhellyé vált. 1881 januárjában a chilei csapatok bevonultak Limába, a perui fővárosba, a perui ellenállás azonban a hegyekben gerillaháború formájában folytatódott, Andrés Cáceres vezetésével. A háború emberi költségeit a korabeli katonai nyilvántartások hiányossága miatt nehéz pontosan megállapítani; a becslések tízezres nagyságrendű halottal számolnak mindhárom országból, a legtöbb áldozat nem közvetlenül harcban, hanem betegségekben, sebesülésekben és a hadifogságban halt meg. A megszállt területek polgári lakosságát erőszak, fosztogatás és kényszermunka sújtotta; ezek a cselekmények részben dokumentáltak, de a felelősség megítélése a mai napig vitatott.

A háborút az 1883-as ancóni béke zárta le Perunval, Bolíviával pedig 1884-ben fegyverszünet, majd 1904-ben békeszerződés született. Chile megszerezte Tarapacát és a bolíviai partvidéket (Antofagasta tartomány), így Bolívia elveszítette tengeri kijáratát. Tacna és Arica tartományokat Chile ideiglenesen, népszavazás ígéretével kapta meg; a népszavazás azonban soha nem valósult meg, és a területi kérdés csak 1929-ben zárult le, amikor Tacna visszakerült Perunak, Arica pedig chilei maradt. A bolíviai tengeri kijárat elvesztése a bolíviai nemzeti emlékezet alapvető traumája, amely a 2020-as években is fennálló diplomáciai követelésekben él tovább. A háború megítélésében tehát a dokumentált területi változások elválaszthatatlanok az emlékezetpolitikai értelmezésektől.

20.4.3 A salpeterboom és a chilei állam

A megszerzett területek salétrommezői gyorsan a chilei gazdaság motorjává váltak. A chilei állam nem államosította a bányákat, hanem magánvállalkozóknak adta koncesszióba, és exportadót vetett ki. A bányászatban a brit tőke meghatározó szerepet játszott; a kortársak „salétromkirálynak” nevezték John Thomas Northot, akinek vállalkozásai a termelés és a szállítás jelentős részét ellenőrizték. A kifejezés korabeli, nem elemző kategória, de jelzi a külföldi tőke befolyását. A termelés az 1880-as években még viszonylag alacsony volt, a századfordulóra azonban a chilei

salétrom a világtermelés túlnyomó részét adta, és az export vitte a chilei külkereskedelmet. A chilei állam bevételei a salétromexportra kivetett adókból látványosan megnőttek; a szakirodalom gyakran úgy becsüli, hogy a 20. század elején az állami bevételek felét vagy annál is nagyobb hányadát tették ki. Ez a becslés a korabeli vám- és adóstatisztikákra épül, de az adatsorok közötti kisebb eltérések miatt a pontos arány vitatott.

A bevételek lehetővé tették a chilei állam számára, hogy infrastruktúrába fektessen: vasútvonalakat építsenek az északi bányavidékek és a kikötők között, korszerűsítsék Valparaíso és más kikötővárosok rakpartjait, és fejlesszék a városi közműveket. Santiago és más nagyvárosok növekedése részben ebből a fiskális kapacitásból táplálkozott. A gazdasági fellendülés azonban nem teremtett széles körű jólétet: a jövedelmek nagyrészt a külföldi és hazai tulajdonosoknál, valamint az állami adóztatáson keresztül az államnál koncentrálódtak. A bányamunkások – a **pampinók** (spanyolul *pampinos*) – nehéz körülmények között dolgoztak: hosszú műszakok, alacsony bérek, a vállalati telepeken (az **oficina salitrera** nevű bányatelepüléseken) pedig a lakhatás, az élelem és a víz is a vállalat ellenőrzése alatt állt. A munkavállalók közé tartoztak nők és gyerekek is, akiknek munkája a korabeli bányagazdaságban bevett volt, de a bérek és a jogok tekintetében még kiszolgáltatottabb helyzetben voltak.

20.4.4 Munkásmozgalom, városiasodás és a „szociális kérdés”

Az 1890-es évektől a salétromvidéken egyre gyakoribbá váltak a sztrájkok és a munkásszervezkedés. A munkások követelései elsősorban a bérek emelésére, a munkaidő csökkentésére és a vállalati felvásárlóboltokkal szembeni panaszokra irányultak. A korabeli munkásmozgalomban az anarchista és a szocialista eszmék is terjedtek; az 1900-as évek elején a szakszervezeti szövetség (a későbbi *Federación Obrera de Chile*) megalakulása és a munkássajtó megjelenése a szervezettség növekedését jelezte. A szocialista munkáspárt (*Partido Obrero Socialista*, 1912) alapítása Luis Emilio Recabarren nevéhez fűződik, aki maga is a salétromvidékről származott, és aki a chilei munkásmozgalom egyik meghatározó alakja.

A munkáskövetelések szembekerültek a bányavállalatok és a helyi hatóságok ellenállásával. Ennek a feszültségnek a legtragikusabb epizódja az 1907. december 21-i **Santa María de Iquique-i esemény** volt. Több ezer bányamunkás és családtagjuk gyűlt össze Iquique városában, hogy a vállalatokhoz intézett követeléseiket támogassa. A tömeg az iskolaépületben és környékén keresett menedéket; a katonaság tüzet nyitott. A hivatalos korabeli jelentés 126 halottat ismert el, de a munkásemlékezet és több későbbi kutatás ennél jóval magasabb, akár ezres nagyságrendű áldozatszámmal számol. A pontos szám a mai napig nem ismert, és az áldozatok számáról folyó vita erősen emlékezetpolitikai jellegű: a chilei parlament 2007-ben hivatalosan megemlékezett az eseményről, de a teljes körű dokumentálás elmaradt. A tragédia a chilei munkásmozgalom kulcsemlékezetévé vált, és hatására az állam később munkásvédelmi törvényeket vezetett be.

A városiasodás a salétromboom idején gyorsult fel. A bányavidék kikötővárosai – Iquique, Antofagasta – látványosan növekedtek, de a boomból származó bevételek a központi városokat is átalakították. Valparaíso kereskedelmi és pénzügyi központként erősödött, Santiago pedig az állami, oktatási és kulturális intézmények bővülésével vált modern nagyvárossá. A középosztály kialakulásában az oktatás expanziója is szerepet játszott: az 1880-as évektől az állami oktatásra fordított kiadások nőttek, és a nők egy része is bekapcsolódhatott a tanítóképzésbe és az irodai munkába. A nők politikai részvétele azonban még minimális maradt, és a munkahelyi diszkrimináció továbbra is jellemző volt.

A korszak értelmiségi és politikai vitáiban megjelent a **szociális kérdés** (spanyolul *cuestión social*), amely a munkásnyomor, a városi lakhatási válság és a jövedelmi egyenlőtlenség problémáját helyezte a közbeszédbe. A kérdés nem a mai értelemben vett bal- vagy jobboldali programot

jelentett, hanem a korabeli liberális, konzervatív és katolikus reformerek közötti vitát, amelyben a munkások szervezett fellépése kényszerítette ki a törvényi válaszokat.

20.4.5 Politikai válság és a parlamentáris köztársaság

A salétrombevételek feletti ellenőrzés a politikai konfliktus középpontjába került. José Manuel Balmaceda elnök (1886–1891) a bevételeket állami beruházásokra – iskolák, vasút, kikötők – kívánta fordítani, és megpróbálta megerősíteni a végrehajtó hatalmat a Kongresszussal szemben. A Kongresszus ellenállt, ami 1891-ben polgárháborúba torkollott. A kongresszusi erők, amelyek a haditengerészet és a salétromvidék vállalkozói elitjének támogatását élvezték, legyőzték az elnökhöz hű hadsereget, és Balmaceda öngyilkos lett. Az esemény dokumentált tényeit a korabeli sajtó és a felek hadijelentései rögzítik, de a polgárháború okainak értelmezése – az elnöki hatalom és a parlamenti elit küzdelme, illetve a gazdasági érdekcsoportok összeütközése – a történetírásban vitatott.

A polgárháború után a chilei politikai rendszer a **parlamentáris köztársaság** (spanyolul *República Parlamentaria*) néven ismert időszakba lépett, amely 1891-től 1925-ig tartott. A kormányok gyengék voltak, a választójog továbbra is korlátozott maradt, és a tényleges hatalom a földbirtokos oligarchia és a bányatőke körül összpontosult. A gazdasági modernizáció tehát nem járt együtt a politikai részvétel szélesítésével: a vidéki nagybirtokrendszer (*latifundio*) megmaradt, és a szegény tömegek – a parasztok és a bányamunkások – továbbra is kívül rekedtek a döntéshozatalból. A politikai elit a salétrombevételeket részben a saját klientúrájának juttatta, ami a korrupció és a korlátozott hatékonyság képzetét erősítette.

20.4.6 A salétromkorszak alkonya

Az első világháború (1914–1918) alatt a chilei salétromexport visszaesett: a tengeri szállítás zavarai mellett a német vegyipar által kifejlesztett szintetikus nitrogéngyártás – a Haber–Bosch-eljárás, amelyet 1913-ban szabadalmaztattak – hosszú távon aláásta a természetes nitrát iránti keresletet. A chilei termelés a háború utáni években még folytatódott, de a világpiaci árak és az exportvolumen már nem érte el a korábbi dinamikát. A gazdasági nehézségek hozzájárultak a politikai elégedetlenséghez, és a parlamentáris köztársaság válsága a 1920-as évek elején Arturo Alessandri elnök fellépésében öltött testet – ez a folyamat azonban már a következő alfejezet tárgya, ahogy a salétromválság teljes kibontakozása is a 20. századi Chile-történetbe vezet át.

20.4.7 Források és bizonytalanságok

A háború eseményeinek rekonstrukciójában a chilei, bolíviai és perui hadseregek hivatalos jelentései, a diplomáciai levelezés és a békeszerződések elsődleges forrásai mellett a korabeli sajtó, a résztvevők naplói és emlékiratai is szerepet játszanak. A salétromgazdaság elemzéséhez a bányavállalati jelentések, az export- és vámstatisztikák, valamint a chilei kongresszus vitáinak jegyzőkönyvei szolgálnak alapul. A munkásmozgalom történetét a rendőrségi jelentések, a munkássajtó és későbbi visszaemlékezések alapján lehet követni.

A legfontosabb bizonytalanságok: a háború halottainak számát a korabeli nyilvántartások hiányossága miatt nem lehet pontosan megállapítani; a Santa María de Iquique-i áldozatok száma erősen vitatott, mert a hivatalos és a munkásemlékezet eltér, és a korabeli dokumentumok részben elvesztek vagy ellentmondóak. A salétrombevételek állami arányára vonatkozó becslések a forrásoktól függően változhatnak. A háború okainak és a salpeterboom jellegének értelmezése a chilei, bolíviai és perui történetírás, valamint a nemzetközi szakirodalom között ma is vitatott;

ezeket az állításokat a szöveg igyekszik vitatottként jelölni, nem tényként. A bolíviai tengeri kijárat elvesztése a jelenlegi emlékezetpolitika része, és a chilei–bolíviai diplomáciai vitákban a hivatkozott történeti érvek is eltérnek.

20.4.8 Rövid összefoglaló

- A chilei–bolíviai–perui határviták és a salétrom iránti nemzetközi kereslet vezetett a csendes-óceáni háborúhoz (1879–1884), amelyben Chile megszerezte Tarapacát és Antofagasta tartományt, valamint ideiglenes jogot Tacnára és Aricára.
- A háború eseményei dokumentáltak, de okainak értelmezése a mai napig vitatott; Bolívia tengeri kijáratának elvesztése emlékezetpolitikai trauma, amely a 2020-as években is fennálló diplomáciai követelésekhez kapcsolódik.
- A háború után a salétromexport gyors növekedése (salpeterboom) a chilei gazdaság motorjává vált, és a chilei állam bevételeinek meghatározó részét adta, bár a pontos arány becslés.
- A boomból származó bevételek lehetővé tették a vasút, a kikötők és a városi infrastruktúra fejlesztését, de a jövedelmek koncentrációja fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket.
- A bányamunkások (pampinók) nehéz körülményei munkásszervezkedéshez vezettek; a mozgalom emblematikus eseménye az 1907-es Santa María de Iquique-i tragédia, amelynek áldozatszáma vitatott.
- A politikai modernizáció ellentmondásos volt: az 1891-es polgárháború után kialakuló parlamentáris köztársaság megerősítette az oligarchikus elitet, miközben a szociális kérdés megoldatlan maradt.
- Az első világháború és a szintetikus nitrogén megjelenése megingatta a salétromgazdaságot, és előkészítette a chilei politikai rendszer válságát.

20.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és területi tényezők vezettek a csendes-óceáni háború kirobbanásához, és hogyan értelmezhetők ezek a mai chilei, bolíviai és perui emlékezetben?
2. Hogyan változtatta meg a salpeterboom a chilei állam bevételeit és infrastruktúráját, és milyen korlátai voltak ennek a növekedésnek a társadalmi egyenlőtlenség szempontjából?
3. Miért tekinthető a Santa María de Iquique-i esemény a chilei munkásmozgalom és emlékezetpolitika kulcspontjának, és miért bizonytalan az áldozatok száma?
4. Milyen összefüggés volt a salétrombevételek feletti ellenőrzés, az 1891-es polgárháború és a parlamentáris köztársaság kialakulása között?
5. Hogyan járult hozzá az első világháború és a szintetikus nitrogén a salétromgazdaság válságához, és milyen politikai következményekkel járt ez a chilei átmenetben?

21 Chile a 20. században és ma

21.1 A középosztály, a baloldal és Allende

A chilei politika 20. századi története nem érthető meg a megelőző évtizedek társadalmi átalakulása nélkül. A salétromkorszak és az 1891 utáni parlamenti köztársaság Salpeter, háborúk és modernizáció idején a bányászatból és a kereskedelemből származó jövedelem jelentős részét egy viszonylag szűk oligarchia ellenőrizte, miközben a városokban – főleg Santiagóban, Valparaísóban és Concepciónban – fokozatosan megerősödött egy kispolgári és hivatalnoki **középosztály**, valamint egy szerveződő munkásosztály. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan vált ez a társadalmi átalakulás politikai reformtörekvéssé, miért nem sikerült a reformokat a demokratikus intézményeken belül tartósan stabilizálni, és hogyan jutott el Chile az 1973-as katonai puccs előestéjéig. A tárgyalt korszakban a „baloldal” és „jobboldal” fogalma nem a mai pártpolitikai tartalmat hordozta: a baloldali erők között reformista és forradalmi irányzatok feszültek egymásnak, a jobboldal pedig a gazdasági liberalizmust gyakran tekintélyelvű megoldásokkal kívánta összekapcsolni. A demokrácia kiterjedtsége is korlátozott volt: a nők csak 1949-től szavazhattak, az írástudatlan vidéki szegények pedig még az 1960-as években is ki voltak zárva a választójogból.

21.1.1 A középosztály és a munkásmozgalom felemelkedése (1920–1931)

Az első világháború után a chilei politikai rendszer láthatóan kimerült. Az 1891 után kialakult parlamenti köztársaságban a végrehajtó hatalom gyenge volt, a kongresszust pedig szűk érdekcsoportok ellenőrizték. A társadalmi feszültségeket fokozta, hogy a salétromexportból származó bevételek ingadoztak, a munkások élet- és munkakörülményei pedig a bányavidékeken és a városi nyomornegyedekben rendkívül rosszak voltak. Ebben a helyzetben **Arturo Alessandri Palma**, a liberális reformer elnökjelölt 1920-ban a „kedves tömeg” (querida chusma) megszólítással nyerte meg a választást, ami a középosztály és a munkásság részleges politikai mozgósításának jele volt. Alessandri programja szociális törvényeket, munkavédelmet és adóreformot ígért, de a konzervatív többségű szenátusban évekig elakadt a megvalósítás.

A politikai patthelyzetet katonai beavatkozások oldották fel. 1924-ben fiatal tisztek egy csoportja, majd 1925-ben Alessandri maga is a hadseregre támaszkodott az alkotmányos reform kikényszerítéséhez. Az új, 1925-ös alkotmány megerősítette az elnöki hatalmat, bevezette a közvetlen elnökválasztást, és elválasztotta az egyházat az államtól. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az alkotmányozó folyamat alkotmányos legitimitása vitatott volt, mert a kongresszus szerepét katonai nyomás alatt korlátozták. A reform azonban nem hozott azonnali stabilitást: Alessandri hamarosan lemondott, a hatalom rövid átmenet után **Carlos Ibáñez del Campo** tábornok kezébe került, aki 1927 és 1931 között tekintélyelvű, de modernizáló kormányzást folytatott. Ibáñez az állami bürokrácia és a hadsereg támogatásával központosította a döntéshozatalt, hitelfelvételekkel infrastrukturális beruházásokat indított, és korlátozta a politikai ellenzéket.

A nagy gazdasági világválság 1929 utáni hatása Chilét különösen súlyosan érintette: a salétrom- és rézexport drámaian visszaesett, a munkanélküliség a városokban és a bányavidékeken hivatalos becslések szerint is tömegessé vált. Ibáñez 1931-ben lemondott, és az ország politikai válságba süllyedt. A dokumentált események között szerepel, hogy 1932-ben rövid életű szocialista

köztársaságot kiáltottak ki, amelyet néhány hét alatt katonai erővel felszámoltak. Ez a káosz hozzájárult ahhoz, hogy a következő években a mérsékelt reformerők és a baloldal együttműködést keressenek.

21.1.2 A Frente Popular és a radikális korszak (1936–1952)

Az 1930-as évek közepére a chilei baloldal megerősödött, és a Kommunista Párt a Komintern úgynevezett „népfront" stratégiáját követte: a fasizmus elleni küzdelem jegyében szövetséget keresett a polgári demokratikus erőkkel. Ennek eredménye lett a **Frente Popular** (spanyolul Frente Popular), az 1936-ban létrejött választási koalíció, amely a Radikális Pártot, a Szocialista Pártot, a Kommunista Pártot és a szakszervezeti mozgalom egy részét tömörítette. Az 1938-as elnökválasztáson a Frente Popular jelöltje, a radikális **Pedro Aguirre Cerda** győzött. Ez az esemény fontos fordulópontot jelzett: a chilei középosztály egy része kész volt a baloldallal közösen kormányozni, igaz, a Frente Popular programja nem volt forradalmi, hanem reformista.

Aguirre Cerda kormányzása (1938–1941) alatt hozták létre a **CORFO**-t, a Termelésfejlesztési Társaságot (Corporación de Fomento de la Producción), amely az állami irányítású **importhelyettesítő iparosítás** (spanyolul industrialización por sustitución de importaciones) legfőbb eszköze lett. Az elképzelés szerint a hazai ipar védővámokkal és állami hitelekkel való támogatásával csökkenthető a külföldi késztermékektől való függés, és munkahelyek teremthetők. A kormány emellett bővítette az alapfokú oktatást, és szociális törvényeket fogadott el, bár a végrehajtás sokszor forráshiányba ütközött. Aguirre Cerda 1941-ben hivatalában elhunyt, ami a Frente Popular belső feszültségeit felszínre hozta.

A második világháború idején Chile hivatalosan semleges maradt, de 1943-ban megszakította a tengelyhatalmakkal fenntartott kapcsolatait. A háború alatt a rézexport iránti kereslet növekedése gazdasági fellendülést hozott, a baloldal azonban megosztott lett. A hidegháború kezdetével a Kommunista Pártot fokozatosan elszigetelték. **Gabriel González Videla** elnök (1946–1952), aki eredetileg a kommunisták támogatásával került hatalomra, 1948-ban aláírta a **kommunista pártot törvényen kívül helyező törvényt** (Ley Maldita). Ez a dokumentált jogszabály hosszú időre kizárta a kommunistákat a legális politikai versenyből, és a hidegháborús antikommunizmus chilei mintájává vált. A radikális korszak tehát nem jelentett töretlen reformfolyamatot: a gazdasági állami beavatkozás nőtt, de a politikai pluralizmus időszakosan szűkült.

21.1.3 A hidegháború, a kereszténydemokrata reformizmus és a polarizáció (1952–1970)

Az 1952–1970 közötti időszakot a hidegháborús logika fokozatos behatolása jellemezte a chilei politikába. **Carlos Ibáñez del Campo** visszatérése (1952–1958) nem hozott tartós stabilitást: kormányzása alatt a gazdasági liberalizáció és az állami beavatkozás keveredett, a politikai pártok pedig újrarendeződtek. Az 1958-as elnökválasztáson a jobboldali **Jorge Alessandri** (Arturo Alessandri fia) nyert, de a szavazatok megoszlása megmutatta, hogy a baloldal, ha egyesül, választási eséllyel bír. Ugyanebben az évben győzött a kubai forradalom, amely az egész kontinensen radikalizálta a baloldalt, és a jobboldalt a kommunizmus terjedésének rémképével mozgósította.

A kereszténydemokrata **Eduardo Frei Montalva** 1964-es győzelme annak a korszaknak a kulcspillanata volt. Frei a „**Forradalom szabadságban**" (spanyolul Revolución en Libertad) jelszavával reformprogramot hirdetett, amely a kubai mintájú forradalom alternatíváját kívánta nyújtani a választóknak. Kormánya (1964–1970) földreformot indított, amelynek során nagybirtokokat sajátítottak ki – részben kártérítéssel –, és szövetkezeti formában parasztoknak adtak át. A **réz „chileivé tétele"** (chilenización del cobre) jegyében az állam 51%-os részesedést szerzett

a nagy észak-amerikai tulajdonú bányavállalatokban. Emellett szociális lakásépítési program, oktatási reform és a vidéki szakszervezetek legalizálása is megvalósult. A Frei-kormány reformjai valódi változásokat indítottak el, de nem tudták kielégíteni a radikálisabb szegényparaszti és munkásrétegeket, miközben a nagyföldbirtokos réteget és a jobboldali pártokat is ellenállásra késztették.

A feszültség az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált. A baloldalon belül a mérsékelt irányzatok mellett megerősödött a **MIR** (Movimiento de Izquierda Revolucionaria), amely a fegyveres harcot hirdette, és a vidéki foglalásokban, valamint városi akciókban vett részt. A jobboldalon a szélsőséges nacionalista csoport, a **Patria y Libertad** (spanyolul „Haza és Szabadság”) alakult meg, amely nyíltan a kormány destabilizálását tűzte ki célul. A politikai erőszak eseményei – földfoglalások, gyárfoglalások, utcai összecsapások – dokumentáltan növekedtek, de a felelősség megoszlásáról a kortárs és a történészi értékelés is vitatott.

21.1.4 Allende kormányzása és a „chilei út a szocializmushoz” (1970–1973)

Az 1970. szeptemberi elnökválasztáson a **Salvador Allende Gossens** vezette **Unidad Popular** (Népfront, röviden UP) koalíció jelöltje a szavazatok mintegy 36,6%-át szerezte meg, szemben a jobboldali Jorge Alessandri 34,9%-ával és a kereszténydemokrata Radomiro Tomic 27,8%-ával. Mivel egyetlen jelölt sem szerzett abszolút többséget, a kongresszusnak kellett döntenie. A dokumentált tény, hogy a kongresszus 1970. október 24-én Allendét választotta elnökké, miután a kereszténydemokraták többsége – alkotmányos garanciák fejében – tartózkodott vagy támogatta. Ez a döntés a chilei demokratikus hagyomány fontos mozzanata volt, de egyben azt is jelentette, hogy az új elnök a lakosság alig több mint egyharmadának közvetlen támogatásával kezdett hozzá a radikális program megvalósításához.

Allende programja a „**chilei út a szocializmushoz**” (spanyolul via chilena al socialismo) elnevezést kapta: a cél a társadalmi tulajdon fokozatos kiterjesztése volt alkotmányos eszközökkel, forradalmi erőszak nélkül. A kormány első évében felgyorsította a földreformot, állami irányítás alá vonta a kulcsiparágakat, és 1971-ben – a kongresszus egyhangú szavazatával – államosította a nagy rézbányákat. A szociális kiadásokat jelentősen növelték: az egészségügy, az oktatás és a lakhatás területén kézzelfogható javulást értek el a szegényebb rétegek körében. A bérek reálértéke 1971-ben átmenetileg emelkedett, a munkanélküliség csökkent, és a kormányzókoalíció az 1971-es önkormányzati választáson a szavazatok mintegy felét szerezte meg.

A gazdasági helyzet azonban 1972-től gyorsan romlott. Az állami szektor gyors bővítése, a jövedelem-újraelosztás és a magánberuházások visszaesése együttesen inflációhoz, áruhiányhoz és feketepiachoz vezetett. A hivatalos statisztikai adatok szerint az éves fogyasztói árindex 1973-ban meghaladta a 300%-ot, de a feketepiaci árak ennél jóval magasabbak is lehettek; a pontos mutatókat a korszak politikai feszültségei miatt a történészek is óvatosan kezelik. A gazdasági nehézségek okairól élénk tudományos vita folyik: egyes történészek a kormány gazdaságpolitikai hibáit és a szélsőbaloldali csoportok radikalizmusát emelik ki, mások a belső ellenzék szándékos gazdasági szabotázsára, a nemzetközi tőke kiáramlására és az Egyesült Államok kormányzati nyomására helyezik a hangsúlyt.

A politikai polarizáció 1972–1973-ban érte el a csúcspontját. Az ellenzéki többségű kongresszus blokkolta a kormány törvényjavaslatait, a Kereszténydemokrata Párt és a Nemzeti Párt egyre élesebben támadta az elnököt, a szakszervezeti szövetség, a **CUT** (Central Única de Trabajadores) és a MIR pedig a „népi hatalom” kiépítését sürgette. A kormányzókoalíción belül is éles vita zajlott a reformista és a forradalmi stratégia között. A dokumentált események közé tartozik az 1972. októberi kamionos-sztrájk, amelyet a szállítók és a jobboldali szervezetek szerveztek, és amely súlyosan megzavarta az ellátást. A kormány erre részben a hadsereg segítségével válaszolt, ami a katonaság politikai szerepének növekedését jelezte.

Az Egyesült Államok szerepe fontos, de vitatott eleme a történetnek. Az 1970-es években készült és később nyilvánosságra került amerikai kormányzati dokumentumok – köztük a Kongresszusi Egyházi Bizottság jelentései – bizonyítják, hogy Washington titkos pénzügyi támogatást nyújtott az Allende-ellenes erőknek, és megpróbálta megakadályozni a választási győzelmét, majd pedig beiktatását. A dokumentált tények alapján az amerikai kormány gazdasági nyomást gyakorolt Chilére, és finanszírozott ellenzéki médiumokat, sztrájkokat és politikai csoportokat. A történészi vita arról szól, hogy ez a beavatkozás mennyiben okozta közvetlenül a gazdasági válságot és a társadalmi szétesést, illetve mennyiben erősített fel már meglévő belső folyamatokat. A puccs közvetlen megszervezésében való amerikai részvételre nincs egyértelmű bizonyíték, de a katonatisztekkel való kapcsolattartás dokumentált.

A katonai beavatkozás közvetlen előzményeihez tartozik az 1973. június 29-i úgynevezett **tancazo** (magyarul „tankos puccskísérlet"), amikor egy páncélos ezred fellázadt, és a elnöki palota ellen vonult. A kísérletet lojális katonai egységek leverték, de rávilágított a hadsereg belső megosztottságára. A dokumentált események szerint a hűtlen katonák egy része megúszta a komolyabb felelősségre vonást, ami a kormány gyengeségét mutatta. A politikai válság 1973 nyarára akuttá vált: a kongresszus és a legfelsőbb bíróság is alkotmányos vádakat fogalmazott meg a kormánnyal szemben, a sztrájkok országos méretűvé váltak, a szélsőjobboldali és szélsőbaloldali fegyveres akciók pedig rendszeressé váltak.

A puccs előtti hónapokban a hadsereg vezetése – amelynek élén 1973 augusztusa óta **Augusto Pinochet** tábornok állt – tárgyalásokat folytatott a polgári ellenzéki erőkkel. A dokumentált tény, hogy a Kereszténydemokrata Párt egy része is a katonai beavatkozásban látta a politikai válság megoldását, bár a párt hivatalos álláspontja az alkotmányos megoldás támogatása volt. Az 1973. szeptember 11-i katonai puccsot közvetlenül az előzte meg, hogy a haditengerészet és a légierő kulcspozícióit a puccsisták ellenőrizték. Az elnöki palota, a La Moneda bombázását és Allende halálát a következő alfejezet tárgyalja, de ebben az összefüggésben fontos hangsúlyozni: a puccs előzményei nem egyetlen okra vezethetők vissza, hanem a gazdasági válság, a politikai blokád, a radikális erők tevékenysége és a hidegháborús beavatkozás együttes eredményei voltak.

21.1.5 Források és bizonytalanságok

A korszak rekonstrukciójához elsődleges források széles köre áll rendelkezésre: elnöki beszédek, kongresszusi jegyzőkönyvek, törvényszövegek, statisztikai évkönyvek, bírósági iratok, szakszervezeti és egyházi dokumentumok, valamint – a korszak végét tekintve – katonai és titkosított amerikai iratok. A legnagyobb bizonytalanság a gazdasági mutatók körül van: az 1970 és 1973 közötti inflációra, munkanélküliségre és termelésre vonatkozó hivatalos adatok politikai okokból is torzíthattak, a feketepiaci árakról pedig csak töredékes feljegyzések maradtak. A politikai erőszak áldozatainak számát a puccs előtti három évben a kormány és az ellenzék eltérően közölte; mai becslések több tucat és néhány száz közötti halálesetről szólnak, de a pontos szám nem dokumentálható megbízhatóan.

Különösen vitatott az amerikai beavatkozás szerepe. Az 1975-ben nyilvánosságra került egyházi bizottsági anyagok dokumentálják a pénzügyi támogatás és a destabilizációs műveletek tényét, de a titkosított iratok egy része máig nem kutatható teljes körűen. Emiatt a történészi szakirodalomban egyaránt találhatók olyan értelmezések, amelyek a belső válságot hangsúlyozzák, és olyanok, amelyek a külső beavatkozást tartják meghatározónak. Ugyancsak vitatott a Frei-kormány földreformjának és rézprogramjának hosszú távú hatása: egyes kutatók szerint ezek a reformok nyitották meg az utat a későbbi radikalizmus előtt, mások szerint éppen a reformok elégtelensége növelte a baloldali nyomást.

21.1.6 Rövid összefoglaló

- A 20. század elején a salétromgazdaság válsága, a középosztály megerősödése és a munkásmozgalom szerveződése politikai reformigényt teremtett; az 1925-ös alkotmány és Arturo Alessandri reformjai a középosztály politikai felemelkedésének állomásai voltak.
- A Frente Popular (1936–1941) a Kommunista Párt népfront-stratégiájának jegyében létrejött reformista koalíció volt; Pedro Aguirre Cerda kormánya alatt jött létre a CORFO, amely az importhelyettesítő iparosítás állami eszközévé vált.
- A hidegháború kezdetén a Kommunista Pártot 1948-ban törvényen kívül helyezték, ami a chilei baloldalt megosztotta, és az antikommunista politikai logikát megerősítette.
- Eduardo Frei Montalva kereszténydemokrata elnök 1964 és 1970 között jelentős reformokat hajtott végre, köztük a földreformot és a réz „chileivé tételét", de ezek a reformok a jobboldalt és a radikális baloldalt egyaránt mozgósították.
- Salvador Allende 1970-es győzelme és az Unidad Popular kormánya a „chilei út a szocializmushoz" alkotmányos stratégiáját követte; a réz államosítását a kongresszus egyhangúlag fogadta el.
- A kormány alatt a gazdasági mutatók 1971-ben javultak, de 1972-től infláció, áruhiány és beruházás-visszaesés következett be; ennek okairól a történészi vita ma is tart.
- A politikai polarizáció, a sztrájkok, a MIR és a Patria y Libertad fegyveres akciói, valamint az amerikai kormány dokumentált ellenállása együttesen vezetett az 1973-as katonai puccshoz.
- Az 1973. júniusi tancazo és a kongresszus nyílt alkotmányos vádjai a demokratikus intézményrendszer felbomlását jelezték, és megnyitották az utat a katonai hatalomátvétel előtt.

21.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Frente Popular kormányzásának reformtörekvéseit Eduardo Frei Montalva „Forradalom szabadságban" programjával. Milyen folytonosságok és különbségek figyelhetők meg a chilei reformista politikában?
2. Milyen belső és külső tényezők együttes hatása magyarázza az 1970 és 1973 közötti gazdasági válságot? Indokolja, miért nem lehet egyetlen okkal lezárni a kérdést.
3. Hogyan változott a „demokrácia" jelentése és intézményi kerete a vizsgált korszakban a választójog, a pártpluralizmus és a katonai beavatkozások összefüggésében?
4. Milyen források alapján dönthető el, hogy az amerikai kormány milyen szerepet játszott a chilei válságban? Milyen bizonyítékok tekinthetők dokumentált ténynek, és milyen következtetések maradnak vitatott értelmezésnek?
5. Mennyiben volt a „chilei út a szocializmushoz" valódi alternatíva a kubai forradalmi mintával szemben? Értékelje a stratégia előnyeit és korlátait a korszak politikai és gazdasági körülményei között.

21.2 Pinochet diktatúrája

21.2.1 Az 1973-as puccs előzményei és a hatalom megszerzése

Chile a 20. század közepén Dél-Amerika egyik legstabilabb demokráciájának számított. Az 1970-es elnökválasztáson Salvador Allende, a **Népfront** (Unidad Popular, UP) jelöltje szerezte meg a szavazatok 36,6 százalékát – ez a legtöbb volt ugyan, de nem abszolút többség. A chilei kongresszus 1970. október 24-én erősítette meg elnökké, miután Allende elfogadta az

alkotmányos garanciák statútumát, amely a demokratikus intézmények tiszteletben tartását írta elő. Allende elnöksége alatt a kormány széles körű államosításba kezdett: a rézbányászatot, a nagybankokat és több száz vállalatot vett állami ellenőrzés alá. A gazdasági helyzet azonban romlott: a fogyasztói árak emelkedése 1973-ra elérte a több száz százalékos éves inflációt, miközben a feketepiac és az áruhiány fokozódott. A politikai feszültségek is nőttek: a jobboldali ellenzék, a középosztály egy része és a szakszervezeti mozgalom egyes csoportjai tömegtüntetéseket szerveztek, miközben a baloldal radikális szárnya a forradalmi átalakulás felgyorsítását követelte.

A katonai puccs okainak értelmezése a történészek között vitatott. A dokumentált tény, hogy 1973. szeptember 11-én a hadsereg, a haditengerészet és a légierő összehangolt akcióban megdöntötte Allende kormányát. A **kormánypalotát** (Palacio de La Moneda) bombázták; Allende elnök az épületben halt meg. A halál körülményei máig vita tárgyát képezik: a hivatalos katonai változat szerint öngyilkosságot követett el, míg más értelmezések – köztük a család és több történész – hosszú ideig kétértelműnek tekintették a halál pontos lefolyását. A 2011-ben végzett igazságügyi orvosszakértői vizsgálat megerősítette az öngyilkosság megállapítását, de a kérdés Chilében részben emlékezetpolitikai vita maradt.

A puccsot irányító **Augusto Pinochet Ugarte** tábornok, a hadsereg főparancsnoka 1973. szeptember 11-én egy négyfős katonai junta elnökévé lépett elő. A junta tagjai a hadsereg, a haditengerészet, a légierő és a karabineri csendőrség parancsnokai voltak. Pinochet azonban fokozatosan kiszorította a többi tagot a tényleges hatalomból: 1974 júniusában **a nemzet legfőbb vezetőjévé** (Jefe Supremo de la Nación), 1974 decemberében pedig **köztársasági elnökké** nyilvánította magát. A junta rendeleti kormányzást vezetett be: feloszlatta a kongresszust, betiltotta a baloldali pártokat, és **rendkívüli állapotot** hirdetett, amelyet hosszú évekig fenntartott.

21.2.2 A rezsim intézményesülése és a politikai elnyomás

A katonai kormányzat hatalmának első szakasza (1973–1977) a nyílt erőszak és a politikai megtorlás időszaka volt. A junta **nemzetbiztonsági doktrínát** hirdetett: ennek értelmében a belső „felforgató erők” – kommunisták, szocialisták, szakszervezeti vezetők, a MIR (Movimiento de Izquierda Revolucionaria) tagjai – elleni harc nem egyszerű rendőri feladat, hanem a hidegháború részét képező belső háború volt. A kormányzat az országot hadműveleti területként kezelte, és katonai bíróságok elé állította a politikai ellenfeleket.

A legfontosabb elnyomó szervezet az 1974-ben létrehozott **Nemzeti Hírszerzési Igazgatóság** (Dirección de Inteligencia Nacional, DINA) volt. A DINA az elnöki hivatal alá tartozott, és nem a hadsereg hagyományos parancsnoki láncában működött. Tevékenységének legfőbb célja az emigrációban élő chilei ellenzék és a belső politikai ellenállás felszámolása volt. Az erőszak nem korlátozódott Chile területére: 1974-ben Buenos Airesben meggyilkolták Carlos Prats tábornokot, Allende korábbi hadsereg-főparancsnokát, 1976-ban Washingtonban pedig a Pinochet-ellenes emigráns politikus, Orlando Letelier volt külügyminiszter és amerikai munkatársa, Ronni Moffitt vesztette életét autóba rejtett pokolgép robbanásában. Az amerikai szenátus és a bírósági eljárások később dokumentálták a DINA részvételét a Letelier-gyilkosságban; ez az ügy a chilei–amerikai kapcsolatok komoly válságát idézte elő.

A politikai elnyomás következményeit a későbbi hivatalos bizottságok tárták fel. Az 1990–1991-ben működő **Igazság és Megbékélés Nemzeti Bizottsága** (Comisión Nacional de Verdad y Reconciliación, közismert nevén Rettig-bizottság) 2279 olyan áldozatot azonosított, akit 1973 és 1990 között politikai okból öltek meg vagy tüntettek el. A 2003–2004-ben működő **Politikai Foglyok és Kínzás Nemzeti Bizottsága** (Comisión Nacional sobre Prisión Política y Tortura, Valech-bizottság) több mint 28 ezer olyan személyt igazolt túlélőként, akit politikai okból börtönöztek be vagy kínoztak meg; a későbbi kiegészítések ezt a számot mintegy 40

ezerre emelték. A bizottsági adatok egyaránt hivatalos dokumentumokon, bírósági iratokon, újságcikkeken és túlélői beszámolókon alapulnak, de a szakértők hangsúlyozzák, hogy a teljes áldozatszámot nem ismerjük: sok ügy sosem jutott el a hivatalos nyilvántartásig, és számos esetben a bizonyítékok hiányosak vagy megsemmisültek. A dokumentált tény és a becslés közötti határ tehát itt különösen fontos.

A rezsim ideológiája összetett volt. A katonai vezetés kezdetben a „nemzeti újjáépítés” és a „keresztény nyugat védelme” nyelvét használta, és szoros kapcsolatot ápolt a katolikus egyház egyes konzervatív köreivel. Az 1974 után kibontakozó gazdaságpolitika azonban már nem a hagyományos jobboldali korporativizmusra, hanem a **neoliberalizmusra** épült: a szabadpiac, a privatizáció, a pénzügyi liberalizáció és az állami szerepvállalás radikális csökkentése vált a kormányzati program alapjává. Ez a párosítás – autoriter politikai rend és szabadpiaci gazdaságpolitika – a 20. század egyik legvitatottabb kísérlete volt, és a mai napig meghatározza a chilei közélet vitáit.

21.2.3 A neoliberalizmus és a „Chicago-fiúk” reformjai

A gazdasági fordulat értelmezéséhez vissza kell lépni Allende időszakához. Az államosítások, az árellenőrzések és a jegybanki pénznyomtatás nyomán 1973-ra a chilei gazdaság súlyos egyensúlyhiánnyal küzdött: a hivatalos statisztikák szerint az infláció 1973-ban meghaladta az éves 600 százalékot, a GDP pedig 1973-ban mintegy 5,6 százalékkal zsugorodott. A piacok szétzilálódtak, az állami költségvetés hiánya nőtt, és a külső adósság megugrott. A puccs utáni kormányzat ezt a válságot nem csupán gazdasági, hanem politikai-ideológiai válságként értelmezte: a junta szerint az Allende-korszak gazdasági összeomlása bizonyította a szocialista modell kudarcát, és a válság kezelése a piacgazdaság radikális helyreállítását követelte.

A reformok tervezői a **chilei közgazdászok** fiatal generációjából kerültek ki, akiket a köznyelv és a szakirodalom **„Chicago-fiúknak”** nevez. A csoport magja az 1950-es évek közepén a chicagói egyetemen tanult, részben a chilei katolikus egyetem és a Chicagói Egyetem közötti csereprogram keretében. Itt a Milton Friedman és Arnold Harberger nevével fémjelzett neoklasszikus közgazdaságtan hatása alá kerültek. Hangsúlyozni kell: a „Chicago-fiúk” kifejezés az 1970-es években terjedt el, és kritikai, ironikus éllel is bírt; a csoport tagjai magukat technokrata szakértőknek tekintették, nem ideológiai mozgalomnak.

A gazdasági reformok első szakasza (1974–1976) a stabilizációra irányult. A kormányzat fokozatosan megszüntette az árellenőrzéseket, leértékelte a valutát, csökkentette az állami kiadásokat, és visszaadta a magántulajdonba az Allende alatt államosított vállalatok egy részét. A vámokat jelentősen lecsökkentették, megnyitva a chilei gazdaságot a nemzetközi verseny előtt. A reformok második szakasza (1976–1981) a gazdaság szerkezeti átalakítására összpontosított: a nyugdíjrendszert 1981-ben **egyéni tőkefedezeti rendszerré** alakították át, amelyben az állami tbk-járulékok helyett magánnyugdíjpénztárak (Administradoras de Fondos de Pensiones, AFP) kezelték a befizetéseket. Ezt a modellt később több ország átvette, de fenntarthatósága és társadalmi hatása máig élénk vita tárgya.

A gazdasági reformok eredményeinek értékelése a chilei és nemzetközi történetírásban az egyik legvitatottabb kérdés. A modell támogatói szerint a reformok hosszú távon a gazdasági növekedés, a termelékenység és a szegénység csökkenésének alapjait rakták le; a bírálók szerint a növekedés ára a társadalmi egyenlőtlenségek mélyülése, a közszolgáltatások leépítése és a munka világának bizonytalansága volt. A számok mindkét érveléshez szolgáltatnak támaszt, ezért a pontos képhez időbeli bontás szükséges. Az 1975-ös év a chilei gazdaság egyik legsúlyosabb recessziója volt: a GDP körülbelül 12,9 százalékkal zuhant, a munkanélküliség pedig a hivatalos adatok szerint meghaladta a 15 százalékot; néhány kutató szerint a tényleges munkanélküliség és alulfoglalkoztatottság együttese ennél is magasabb lehetett. Az 1977–1981 közötti időszakban a

gazdaság gyorsan nőtt, a befektetések emelkedtek, és a kormányzat a „chilei gazdasági csodát” hirdette. 1982-ben azonban újabb súlyos válság tört ki: a chilei peso árfolyama összeomlott, a GDP mintegy 14 százalékkal esett vissza, és a munkanélküliség a hivatalos adatok szerint is meghaladta az 20 százalékot. A válságot a kormányzat a világgazdasági környezet romlásával és a túlzott pénzügyi liberalizációval magyarázta; a kritikusok emellett a fix árfolyam-politika hibáira és a bankfelügyelet gyengeségére mutattak rá.

A reformok tehát nem voltak egységesen sikeresek: a modell a 20. század végére valóban a chilei gazdaság viszonylagos stabilitását és nyitottságát eredményezte, de a rövid távú társadalmi költségek – a szegénység és a munkanélküliség növekedése, a szociális háló gyengülése – a 1980-as években súlyos politikai és társadalmi feszültségekhez vezettek. A történettudományban ezért a neoliberalizmus chilei kísérlete nem egyszerűen „siker” vagy „kudarc”, hanem olyan folyamat, amelynek megítélése a választott értékrendtől és a vizsgált időtávtól függ.

21.2.4 Állami terror és emberi jogi jogsértések

A Pinochet-rezsim alatti emberi jogi jogsértések dokumentálása a chilei történetírás és az igazságszolgáltatás egyik legfontosabb feladata volt. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a katonai kormányzat szisztematikusan alkalmazott **kínzást, bírósági eljárás nélküli fogva tartást, kényszervallatást és titkos kivégzést**. Az áldozatok közé tartoztak politikai aktivisták, szakszervezeti vezetők, egyetemi oktatók, diákok, parasztok, valamint olyan személyek is, akiknek egyetlen „bűne” a baloldali rokonság vagy a helyi közösségi szervezkedés volt. A letartóztatásokat és kivégzéseket sok esetben a hadsereg, a haditengerészet, a légierő vagy a karabinierek hajtották végre, gyakran civil ruhás ügynökök közreműködésével.

A rezsim emberi jogi politikájának egyik központi eleme volt a **„gyökérkezelés”** (extirpación) retorikája: az állam ellenségeit „rákos daganatnak” vagy „kártevőnek” nevezték, akikkel szemben a törvényes eljárás nem alkalmazható. Ez a nyelv nem pusztán propaganda volt; a későbbi bírósági ítéletek szerint a kínzó és kivégző apparátus tagjai ezt a nyelvet használták a cselekmények igazolására. Az erőszak földrajzilag az ország egészére kiterjedt: a santiagói **Nemzeti Stadion** (Estadio Nacional) a puccs első heteiben tömeges fogolytáborként szolgált, ahol több ezer embert tartottak fogva, kínoztak és végeztek ki. A hírhedt fogság- és kínzóhelyek közé tartozott a **Villa Grimaldi**, a **Pisagua** börtöntábor, a **Tejas Verdes** és a **Colonia Dignidad** nevű, német származású közösség által működtetett birtok, ahol dokumentumok szerint foglyokat tartottak fogva és kínoztak.

Az emberi jogi jogsértések nemzetközi visszhangja jelentős volt. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és a Nemzetközi Vöröskereszt már az 1970-es években látogatásokat tett, és jelentéseket adott ki a fogva tartások és kínzások elterjedtségéről. Az Amerikai Egyesült Államok hivatalos politikája kettős volt: a Nixon- és Ford-adminisztráció titokban támogatta a puccsot és a katonai kormányzat stabilizálását, miközben a Carter-adminisztráció 1977 után határozottabban bírálta az emberi jogi helyzetet. A chilei kormány a külföldi kritikákra a nemzeti szuverenitás védelmének retorikájával válaszolt, és a diktatúra éveiben több alkalommal megtagadta az ENSZ-jelentések nyilvános tárgyalását.

A rezsim alatt elkövetett emberi jogi jogsértések jogi feldolgozása csak lassan indult meg. Az 1978-as **amnesztiatörvény** az 1973 és 1978 közötti politikai bűncselekményeket mentesítette a büntetőjogi felelősség alól, kivéve a vagyon elleni bűncselekményeket és a közrend elleni erőszak egyes formáit. A törvényt a katonai kormányzat az „országos béke” helyreállításához kötötte, de az emberi jogi szervezetek – mint a **Chilei Emberi Jogi Bizottság** és a **Vicaría de la Solidaridad**, a katolikus egyház szolidaritási szolgálata – következetesen bírálták, és követelték a nemzetközi emberi jogi normák alkalmazását.

Az áldozatok számának meghatározása továbbra is bizonytalan. A Rettig-bizottság által igazolt 2279 halálos áldozat magában foglalja a kivégzetteket, a fogva tartás közben elhunytakat és azokat, akik „eltűntként” vannak nyilvántartva; a testületek és a temetkezési helyek egy részét sosem találták meg. A Valech-bizottság túlélőkre vonatkozó száma alapján a fogva tartást elszenvedők számát mintegy 40 ezerre becsülik, de a tényleges túlélők száma ennél magasabb lehet, mivel sok áldozat nem jelentkezett, vagy nem tudta igazolni a bántalmazást. A hivatalos számok tehát nem a teljes áldozatszámot, hanem a bizottságok által igazolható esetek számát jelentik. Ezt a megkülönböztetést a későbbi fejezetekben is alkalmazzuk.

21.2.5 Gazdasági modell, társadalmi hatások és a modell ellentmondásai

A neoliberális reformok társadalmi következményei az 1980-as években váltak láthatóvá. A gazdasági növekedés 1977 és 1981 közötti időszakát a hivatalos propaganda a kormányzat sikerének bizonyítékaként mutatta be, de a társadalmi mutatók vegyes képet festenek. A hivatalos adatok szerint a szegénység aránya az 1970-es évek második felében a korábbinál magasabb szinten stabilizálódott, majd az 1982–1983-as válság idején drámaian megugrott. A jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek: a legfelső jövedelmi tized részesedése a nemzeti jövedelemből emelkedett, míg az alsó jövedelmi csoportoké csökkent. A szociális kiadások – egészségügy, oktatás, lakhatás – reálértéke visszaesett, és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés egyre inkább a magánpiacra terelődött.

A társadalmi ellenállás ebben az időszakban új formákat öltött. A szakszervezeteket a kormányzat betiltotta vagy szigorúan ellenőrizte, de a munkásság tiltakozása nem szűnt meg: 1983-ban bányászsztrájkok, éhségtüntetések és városi zavargások rázták meg az országot. A **rézszektor** – az ország legfontosabb exportágazata – különös figyelmet kapott, hiszen a bányászok szakszervezete a munkásmozgalom egyik utolsó bástyája maradt. A kormányzat válasza kettős volt: bizonyos politikai nyitást ígért, de a biztonsági erők továbbra is keményen léptek fel a tüntetőkkel szemben.

A gazdasági modell újabb ellentmondása a **pénzügyi szektor** liberalizációjában mutatkozott meg. Az 1970-es évek végén a kormányzat privatizálta a bankokat és felszámolta a hitelkorlátozásokat, ami rövid távú hitelboomhoz és spekulációhoz vezetett. A bankfelügyelet azonban nem erősödött meg kellően, így a bankok egy része rossz hitelekkel terhelten működött. 1982-ben a gazdasági válság a pénzügyi rendszer összeomlását is magával hozta: a kormányzat kénytelen volt visszavenni több korábban privatizált bankot, és a központi bank mentőakciókat hajtott végre, amelyek költségei az államadósságot terhelték. A válság rávilágított arra, hogy a piaci liberalizáció önmagában nem teremtett stabil pénzügyi rendszert; a kormányzatnak a krízis kezelésére ismét állami beavatkozásra volt szüksége.

A munka világának átalakítása a rezsim gazdaságpolitikájának egyik legmaradandóbb eleme volt. Az 1979-es **munkaügyi törvény** jelentősen korlátozta a szakszervezeti jogokat, megkönnyítette az elbocsátást, és a kollektív tárgyalást vállalati szintre szorította vissza. A törvény a munkaerőpiac rugalmasságának növelését tűzte ki célul, de a bírálók szerint a munkavállalók kiszolgáltatottságát növelte. A szakszervezeti mozgalom vezetőit üldözték, számos aktivistát börtönbe vetettek vagy száműztek.

21.2.6 Az 1980-as alkotmány és a hatalom rögzítése

A katonai rezsim politikai intézményesülésének csúcspontja az 1980-as alkotmány elfogadása volt. A szöveget egy, a kormányzat által kinevezett bizottság dolgozta ki, majd az 1980. szeptember 11-én tartott **népszavazás** erősítette meg. A referendum lebonyolításának körülményei vitatottak: nem volt független választási felügyelet, az ellenzék nem kampányolhatott szabadon, és a szavazók

listája hiányos volt. A hivatalos eredmények szerint a szavazók 67 százaléka támogatta az új alkotmányt, de ezt az adatot a szakirodalom fenntartásokkal kezeli. A rendszerváltás után az 1980-as alkotmányt több alkalommal módosították, de alapvető szerkezete – az erős elnöki hatalom, a piacgazdaság alkotmányos védelme és a katonai intézmények különleges szerepe – hosszú időn át meghatározta a chilei politikai életet.

Az alkotmány úgynevezett **átmeneti rendelkezésekkel** rögzítette Pinochet hatalmát. A szöveg értelmében Pinochet elnöki mandátuma 1981-től nyolc évre szólt, amelynek leteltével – 1988-ban – újabb népszavazást kellett tartani a kormányzat által javasolt jelölt hivatalban maradásáról. Ha a szavazók többsége támogatta volna a jelöltet, az 1990-től újabb nyolcéves időszak következett volna; ha nem, akkor szabad választásokat kellett kiírni. Ezzel a szerkezettel a rezsim úgy rögzítette saját hatalmát, hogy közben a demokratikus legitimáció látszatát is fenntartotta. A 1988-as népszavazás így a diktatúra sorsának kulcsfontosságú fordulópontja lett.

21.2.7 A rezsim nemzetközi helyzete

A Pinochet-rezsim külpolitikai elszigeteltsége az 1970-es években fokozatosan nőtt. A szomszédos országokban – Argentínában, Peruban, Bolíviában – egymással ellentétes politikai rezsimek működtek, és a chilei katonai kormányzat határvitái is feszültséget szültek. A Chile és Argentína közötti **Beagle-csatorna** területi vita 1978-ban majdnem háborúhoz vezetett; a felek végül pápai közvetítéssel 1984-ben barátsági szerződést kötöttek. A nemzetközi szervezetekben – az ENSZ-ben, az Emberi Jogi Bizottságban, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben – a chilei rezsim emberi jogi gyakorlatát folyamatosan bírálták. A nyugat-európai országok közül Svédország és Franciaország különösen határozottan ítélte el a junta politikáját, és több chilei menekültet fogadott be.

Az Egyesült Államok szerepe a chilei puccsban és annak utóéletében a chilei és amerikai történetírásban élénken vitatott kérdés. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a CIA 1970-ben és 1973-ban titkos műveleteket folytatott Allende megbuktatásának elősegítésére; ezt a tevékenységet később az amerikai szenátusi **Church-bizottság** jelentése részletesen feltárta. Arról azonban, hogy a CIA milyen mértékben volt közvetlenül felelős a puccs kivitelezéséért, és hogy a titkos támogatás milyen konkrét lépésekben nyilvánult meg, a történészek között nincs teljes konszenzus: a rendelkezésre álló dokumentumok egy része máig titkos, a visszaemlékezések pedig ellentmondásosak. A puccs utáni időszakban az Egyesült Államok hivatalosan elismerte a katonai kormányt, és gazdasági segélyeket nyújtott, de a 1970-es évek végétől az emberi jogi nyomás növekedésével a kapcsolatok bonyolultabbá váltak.

21.2.8 A rendszer belső ellentmondásai és a tömegmobilizáció

A rezsim politikai stabilitása az 1980-as években több ponton megingott. Az 1982-es gazdasági válság súlyosan megtépázta a kormányzat hitelét: a munkanélküliség megugrása, a bérek csökkenése és a szociális szolgáltatások leépítése széles körű elégedetlenséget szült. A tiltakozó mozgalmak – a chilei történelemben **„országos tiltakozások”** (protestas nacionales) – 1983-tól rendszeressé váltak: a bányászok, a diákok, a nyomornegyedek lakói és a középosztály egy része tömegtüntetéseket szervezett. A kormányzat válasza a kettős stratégia volt: egyrészt katonai fellépés és a vezetők letartóztatása, másrészt korlátozott politikai nyitás ígérete. A tömeges tiltakozások azonban a rezsim hosszú távú fenntarthatóságát kérdőjelezték meg.

A katolikus egyház szerepe ebben az időszakban különösen fontos. A chilei egyház a puccs utáni első években sok pap és hívő támogatását élvezte, de a rezsim emberi jogi jogsértéseinek feltárulásával párhuzamosan az egyházi vezetés fokozatosan a kormányzat kritikusává vált. A **Vicaría de la Solidaridad** nevű egyházi szervezet jogi segítséget nyújtott az üldözötteknek,

dokumentálta a jogsértéseket, és nemzetközi nyomásgyakorlást szervezett. Raúl Silva Henríquez bíboros, Santiago érseke határozottan bírálta a rezsimet, és a chilei egyház a demokratikus átmenet egyik erkölcsi pillérévé vált. Az egyház és a rezsim viszonya azonban nem volt egységes: a hierarchia egyes konzervatív tagjai továbbra is támogatták a kormányt, és az 1980-as években az egyházi intézményekre nehezedő nyomás is nőtt.

21.2.9 Az 1988-as népszavazás és a diktatúra vége

A rezsim sorsát végül az 1988. október 5-én tartott népszavazás döntötte el. Az alkotmány értelmében a szavazóknak arról kellett dönteniük, hogy Pinochet újabb nyolc évre elnök maradhat-e. A referendum körülményei ezúttal eltértek az 1980-astól: a nemzetközi megfigyelők jelenléte, az ellenzéki **„Nem”** kampány hivatalos engedélyezése és a választói névjegyzék felülvizsgálata nagyobb átláthatóságot biztosított. A kampány során a kormány és a Pinochet-támogató erők az ország stabilitását és a gazdasági haladást hirdették, míg az ellenzék a demokrácia helyreállítását és az emberi jogi jogsértések lezárását követelte. A hivatalos eredmény szerint a szavazók 56 százaléka a „Nem”-re, 44 százaléka az „Igen”-re szavazott.

A népszavazás után a kormányzat tárgyalásokba kezdett az ellenzékkel a hatalom átadásának feltételeiről. A tárgyalások során a rezsim fontos engedményeket harcolt ki: biztosította, hogy Pinochet a hadsereg főparancsnoka maradjon, fenntartotta az 1980-as alkotmány alapvető szerkezetét, és garantálta a katonai intézmények autonómiáját. A demokratikus ellenzék ezeket az engedményeket az átmenet áraként fogadta el. Az 1989. december 14-én tartott elnökválasztást a Kereszténydemokrata Párt jelöltje, Patricio Aylwin nyerte meg, és 1990. március 11-én foglalta el hivatalát. Ezzel a Pinochet-diktatúra formálisan véget ért, de a rezsim intézményi öröksége és emberi jogi terhe a chilei demokrácia elsődleges témája maradt.

21.2.10 Források és bizonytalanságok

A Pinochet-diktatúra történetének rekonstrukciója során a kutatók több forrástípusra támaszkodhatnak. Az **elsődleges források** közé tartoznak a katonai junta rendeletei, a bírósági ítéletek, a diplomáciai iratok, a Rettig- és Valech-bizottságok hivatalos jelentései, a túlélők visszaemlékezései, a sajtótudósítások és a nemzetközi szervezetek – például az ENSZ és az Amnesty International – dokumentumai. A chilei titkosszolgálatok belső anyagai azonban csak részben váltak hozzáférhetővé; a DINA és a hadsereg archívumainak jelentős része megsemmisült vagy máig titkos. A másodlagos irodalom hatalmas: a chilei, latin-amerikai és nemzetközi történészek, politológusok és közgazdászok egymással versengő értelmezéseket dolgoztak ki. A fő viták a következők:

1. **A puccs oka:** a történészek egy része a hidegháborús nemzetközi kontextust, mások az Allende-kormány gazdasági kudarcait, megint mások a chilei politikai osztály polarizációját helyezik előtérbe. A legtöbb értelmezés e tényezők kombinációját hangsúlyozza.
2. **A neoliberalizmus értékelése:** a gazdasági reformok hatásainak mérése módszertani viták tárgya. A szegénység, az egyenlőtlenség és a növekedés adatai forrásonként eltérnek, és a korszak hivatalos statisztikáinak megbízhatóságát is bírálták. A kutatók abban nagyjából egyetértenek, hogy a rövid távú költségek súlyosak voltak, de a hosszú távú hatások megítélése megosztott.
3. **Az áldozatok számának becslése:** a Rettig- és Valech-bizottságok számai hivatalos referenciának számítanak, de a teljes áldozatszám ismeretlen. A bizottságok maguk is hangsúlyozták a bizonytalanságot, és az emberi jogi szervezetek folyamatosan követelik a további feltárást.

4. **A rezsim társadalmi bázisa:** a szakirodalom vitatja, hogy a diktatúra mennyire támaszkodott a középosztály, a vállalkozói rétegek vagy a vidéki lakosság széles támogatására. A puccs utáni első években a kormányzat rendelkezett bizonyos társadalmi támogatottsággal, de az 1980-as évekre ez a támogatás erodálódott.
5. **Az emlékezetpolitika:** a chilei közbeszédben máig vita folyik arról, hogy a diktatúra alatti jogsértéseket büntetőjogi eszközökkel kell-e üldözni, vagy az amnesztiatörvényt és a társadalmi megbékélést kell-e előtérbe helyezni. A 2001-es **Mesa de Diálogo** (Párbeszéd Asztal) például az eltűntek sorsának feltárását célozta, de a hozzátartozók egy része elégedetlen volt a katonai intézmények együttműködésével.

A forráskritika tehát ebben a témában sem nélkülözhető: a dokumentumok hiányossága, a visszaemlékezések elfogultsága és a politikai vita hevessége egyaránt torzíthatja a képet. A fejezetben ezért mindenütt különbséget tettünk a dokumentált tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás között.

21.2.11 Rövid összefoglaló

- A Pinochet-diktatúra 1973. szeptember 11-én katonai puccsal került hatalomra, és 1990-ig tartott.
- A rezsim politikai ellenfeleivel szemben szisztematikus állami terrort alkalmazott: kínzás, kivégzés, eltüntetés és tömeges fogva tartás jellemezte az első éveket, a DINA hírszerző szervezet irányításával.
- A dokumentált áldozatszám a Rettig-bizottság szerint 2279 halálos áldozat, a Valech-bizottság szerint mintegy 40 ezer túlélő fogoly vagy kínzott; a teljes szám ismeretlen.
- A gazdaságpolitika a neoliberalizmusra épült: privatizáció, piaci liberalizáció, egyéni nyugdíjrendszer és a munkaerőpiac rugalmasítása, a „Chicago-fiúk” csoportjának irányításával.
- A reformok rövid távon súlyos válságot és társadalmi költségeket okoztak (1975, 1982–1983), hosszú távú megítélésük a mai napig vitatott.
- Az 1980-as alkotmány rögzítette Pinochet hatalmát és a katonai intézmények befolyását, de az 1988-as népszavazás a „Nem” tábor győzelmét hozta el.
- A demokratikus átmenet tárgyalásos úton zajlott le, de a rezsim intézményi öröksége és az emberi jogi múlt feldolgozása a chilei demokrácia alapkérdése maradt.

21.2.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbséget tehetünk a Pinochet-rezsim alatti emberi jogi jogsértések dokumentált tényei, becsült áldozatszámai és emlékezetpolitikai vitái között?
2. Hogyan kapcsolódik a hidegháborús nemzetbiztonsági doktrína a chilei katonai rezsim elnyomó politikájához?
3. Milyen rövid és hosszú távú gazdasági következményei voltak a neoliberalizmus chilei bevezetésének, és miért vitatott azok értékelése?
4. Miért tekinthető az 1980-as alkotmány a rezsim hatalmának rögzítésére tett kísérletnek, és hogyan befolyásolta ez az 1988-as népszavazást?
5. Hasonlítsd össze a Rettig- és Valech-bizottságok szerepét a diktatúra utáni igazságszolgáltatásban!

21.3 Átmenet, demokrácia és társadalmi mozgalmak

1990. március 11-én Patricio Aylwin, a Kereszténydemokrata Párt (Partido Demócrata Cristiano, PDC) politikusa vette át az elnöki hivatalt Augusto Pinochettől. A ceremónia egyszerre jelezte a polgári kormányzás visszatérését és a katonai rendszer folytonosságát: az új elnök az 1980-as alkotmány keretei között kormányzott, Pinochet pedig a hadsereg főparancsnoka maradt 1998-ig. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan működött a chilei demokrácia az autoriter örökség árnyékában, miért váltott ki a szociális feszültség oktatási és társadalmi mozgalmakat, és hogyan torkollott ez a felhalmozódó elégedetlenség a 2019-es felkelésbe, majd a 2020–2023 közötti alkotmányozási kísérletekbe. A hangsúly nem a politikatörténet eseménytárán van, hanem azon, hogy a demokratikus intézmények és a társadalmi követelések feszültsége miként formálta a mai Chilét. A korábbi időszakhoz lásd Pinochet diktatúrája és A középosztály, a baloldal és Allende; a 2019 utáni közvetlen következményeket Chile ma tárgyalja.

21.3.1 A paktumra épülő átmenet (1990–2000)

A chilei demokratikus átmenet a dél-amerikai diktatúrák közül egyedülálló módon nem fegyveres összeomlás vagy forradalmi győzelem, hanem tárgyalásos, intézményes folyamat eredménye volt. Az 1988-as népszavazás, amelyen a „NEM” győzött Pinochet további elnökségével szemben, megnyitotta az utat az 1989-es választások előtt. A demokratikus ellenzék a **Concertación de Partidos por la Democracia** (Demokráciáért Pártok Koalíciója) nevű gyűjtőkoalícióban egyesült: a kereszténydemokraták mellett a szocialisták, a radikálisok és több kisebb formáció. Ez a szövetség tudatosan szakított az 1973 előtti baloldali gyakorlattal: célja a demokrácia stabilizálása, a piacgazdaság fenntartása és a katonai elittel való kiegyezés volt.

Az átmenet kulcsfogalma a **„paktált átmenet”** (transición pactada): a Concertación elfogadta az 1980-as alkotmány intézményi vétópontjait, cserébe a fegyveres erők lemondtak a közvetlen hatalomgyakorlásról. E vétópontok közé tartozott a **binomiális választási rendszer** (sistema binominal), amely kétképviselős körzetekben gyakorlatilag fele-fele arányt biztosított a két nagy blokknak, így a kisebb erők kiszorultak, a jobboldal pedig a választói többség nélkül is vétójogot kapott. A szenátusban **kijelölt szenátorok** (senadores designados) ültek – köztük volt Pinochet volt belső minisztere, illetve a hadsereg, a rendőrség, az egyetemek és az alkotmánybíróság delegáltjai –, ami lehetetlenné tette a többségi alkotmánymódosítást. A **Nemzeti Biztonsági Tanács** (Consejo de Seguridad Nacional, COSENA) és az **Alkotmánybíróság** (Tribunal Constitucional) további fékeket jelentett a katonai hatalom javára.

A gazdaságpolitikában a Concertación folytatta az 1970-es évek óta kiépített exportorientált, privatizált modellt. A rézbányászat, a gyümölcsexport, a halászat és az erdőgazdaság növekedése stabil makrogazdasági kereteket teremtett. A hivatalos felmérések szerint a szegénység az 1990-es évek eleji mintegy 39 százalékos szintről a 2000-es évek végére 15 százalék alá csökkent, ám ezek az adatok módszertantól függőek, és a jövedelmi egyenlőtlenség mérőszámai – például a Gini-együttható – Latin-Amerikán belül is mindvégig magasak maradtak. A „chilei modell” tehát egyszerre produkált dinamikus növekedést és tartós társadalmi megosztottságot; ez a kettősség később a társadalmi mozgalmak egyik fő tüzelőanyaga lett.

Az emberi jogi elszámoltatás terén az 1990-es évek a **„mértékig terjedő igazság”** (justicia en la medida de lo posible) korszakát hozta. Az 1991-ben kiadott **Igazság és Megbékélés Nemzeti Bizottsága**-jelentés (Comisión Nacional de Verdad y Reconciliación, közkeletű nevén a Rettig-bizottság) 2 279 áldozatot azonosított a diktatúra időszakából; a bizottság elsősorban a halálos áldozatok és eltűntek ügyét vizsgálta, a túlélők tömeges kínzását nem. Az 1978-as amnesztiatörvény azonban sok eljárást megakadályozott, bár a bíróságok az 1990-es évek végétől

fokozatosan úgy értelmezték, hogy az eltűntek ügye nem évül el. Az igazi fordulópont 1998-ban következett be, amikor Pinochet-t Londonban letartóztatták egy spanyol bíró kiadatási kérelme alapján. Bár a volt diktátor végül visszatérhetett, a nemzetközi ügy arra kényszerítette a chilei igazságszolgáltatást, hogy szembenézzen az államfői immunitás kérdésével. A 2000-es évek elején meginduló perek, a Pinochet elleni vádemelések és a **Politikai Foglyok és Kínzás Ügye** (Comisión Nacional sobre Prisión Política y Tortura, Valech-bizottság, 2003, majd kiegészítve 2011) a diktatúra áldozatainak szélesebb körét dokumentálta. A Valech-jelentés tízezrek politikai fogságát és kínzását igazolta, bár a pontos számok a túlélők önbejelentésén alapultak, és a titkosítás egyes részeket évtizedekig zártan tartott.

Összességében az 1990–2000 közötti időszak a demokratikus konszolidáció és a kényszerű folytonosság kettős időszaka volt: a választások szabadok voltak, a civil társadalom megerősödött, de a politikai rendszer súlypontja a jobboldal és a hadsereg számára kedvező alkotmányos keretben maradt. Ennek értékelése ma is vita tárgya: egyes szerzők szerint a paktum elkerülhetetlen és sikeres kompromisszum volt, mások szerint a 2019-es válság gyökerei éppen ebbe a lezáratlan múlttal való szembenézésbe nyúlnak vissza.

21.3.2 Konszolidáció és korlátok (2000–2010)

Ricardo Lagos 2000 és 2006 közötti elnöksége már a Concertación harmadik ciklusát jelentette, és a szocialista politikus választási győzelme azt mutatta, hogy a koalíció képes a békés hatalomátadásra egy saját belső baloldali jelölttel is. Lagos kormánya 2005-ben keresztülvitt egy fontos alkotmányreformot: megszüntette a kijelölt szenátorok intézményét, lerövidítette az elnöki mandátumot hatról négy évre, és megszüntette a fegyveres erők főparancsnokainak elmozdíthatatlanságát. A binomiális választási rendszer azonban érintetlen maradt, így a jobboldal időről időre parlamenti vétóval fenyegethetett.

Michelle Bachelet 2006 és 2010 közötti első elnöksége több szempontból is mérföldkő volt. Ő volt Chile első női elnöke, akit ráadásul az 1970-es években maga is fogságban tartott a katonai diktatúra; jelképesen egyszerre testesítette meg a demokratikus fordulatot és az áldozatok elismerését. Kormánya szociális védőháló-építésre törekedett: bevezette a korai gyermekkori szolgáltatások bővítését, a nyugdíjreformot és a szegénységcsökkentő programokat. Ugyanakkor a gazdasági alapstruktúra – a magánnyugdíjpénztárak (AFP), a privatizált oktatás és az egészségügy erős piaci elemei – nem változott. Bachelet első kormányának népszerűsége éppen ezért ingadozott: a demokrácia működött, de a társadalmi egyenlőtlenségek nem zsugorodtak elég gyorsan.

A fordulatot a **2006-os „pingvin” tüntetések** (pingüinos) hozták el. Az iskolai egyenruhájukról elnevezett középiskolás diákok országszerte iskolafoglalásokkal és utcai demonstrációkkal léptek fel a tankötelezettséghez kapcsolódó oktatási egyenlőtlenség ellen. Követeléseik között szerepelt az ingyenes utazás, a magasabb színvonalú közoktatás, a felsőoktatási felvételi vizsga (PSU) eltörlése és a magániskolák állami finanszírozásának korlátozása. A tüntetések rávilágítottak az 1981-ben bevezetett decentralizált, **voucheres oktatási rendszer** anomáliáira: az állami finanszírozás az iskolák diáklétszáma alapján érkezett, ami a helyhatósági iskolákat krónikus alulfinanszírozottságba taszította, míg a magániskolák profitot termelhettek közpénzből. Bachelet kormánya válaszul tanácsadó testületet hozott létre, és kisebb reformokat indított, de a rendszer alapjait nem bontotta le. A „pingvinek” mozgalma így a későbbi, radikálisabb diákmozgalom előfutára lett.

21.3.3 A 2011-es diákmozgalom és a tágabb társadalmi elégedetlenség

A 2011-es chilei diákmozgalom Latin-Amerika-szerte figyelmet kapott. A Sebastian Piñera első kormányával szemben fellépő egyetemisták – köztük Camila Vallejo, Giorgio Jackson és más,

később országosan ismertté vált vezetők – a felsőoktatás **ingyenességét** (gratuidad), a minőségi állami oktatás biztosítását és a profit kivonását követelték az oktatásból. A mozgalom hónapokon át tartó tüntetések, egyetemfoglalások és országos megmozdulások révén tartotta napirenden a kérdést. A közvélemény-kutatások szerint a tiltakozók társadalmi támogatottsága időnként 70–80 százalék körül mozgott, ami ritka jelenség volt a chilei utcai politikában.

A követelések lényege a chilei oktatási modell kritikájára épült: az 1980-as években a rezsim az oktatást piacként szervezte újra, a hitelrendszer és a tandíj a hallgatókra hárította a költségeket, a közép- és felsőoktatási intézmények pedig éles minőségi megosztottságot örököltek. A 2011-es mozgalom ezt nem egyszerűen oktatáspolitikai kérdésként keretezte, hanem a társadalmi egyenlőtlenség és a fogyasztóvédelmi szemléletű állam kritikájaként. A kormány először rendőri erővel válaszolt, majd részleges ösztöndíj- és hitelreformokat ígért, de a diákmozgalom alapköveteléseit nem teljesítette.

Michelle Bachelet második elnöksége (2014–2018) részben erre a nyomásra válaszul hirdetett meg strukturális reformokat: adóreform a felsőoktatás finanszírozására, a **gratuidad** fokozatos bevezetése a legalacsonyabb jövedelmű hallgatók számára, valamint a közoktatás erősítése. A reformok azonban kompromisszumosak lettek: az ingyenesség csak a legrászorultabb rétegek egy részére terjedt ki, és a magánintézmények finanszírozási logikáját nem számolta fel. A Bachelet-kormány emellett kísérletet tett a magánnyugdíjrendszer módosítására is, de a törvényhozásban elbukott. A tágabb társadalmi elégedetlenség tehát nem szűnt meg, hanem átkerült más területekre: a **mapuche** (araucano) közösségek föld- és autonómia-követeléseire, a környezeti konfliktusokra – például a vízjogokra és a bányászati projektekre –, valamint a női jogi és gender-alapú követelésekre. A hagyományos pártokba vetett bizalom folyamatosan csökkent, és a választói távolmaradás nőtt, különösen a fiatalok körében.

21.3.4 A 2019-es felkelés és az alkotmányozási folyamat

2019. október 18-án a Santiago-i metró viteldíjának kismértékű emelése robbantotta ki a **„társadalmi robbanás”** (estallido social) néven ismertté vált országos tiltakozási hullámot. A középiskolások tömeges jegy nélküli utazása és az állomásfoglalások gyorsan általános rendszerkritikává szélesedtek: a jelszó már nem a viteldíjról, hanem a három évtizedes demokratikus modell által konzervált egyenlőtlenségről, a privatizált nyugdíjról, az egészségügyről és a politikai elitről szólt. A tüntetések hetekig tartottak, gyakran erőszakos összecsapásokkal, gyújtogatásokkal és fosztogatásokkal kísérve. A kormány rendkívüli állapotot hirdetett, és a hadsereget is az utcára vezényelte – ez a kép sok chileiben az 1973-as puccs emlékét idézte fel.

A felkelés során a **Nemzeti Emberi Jogi Intézet** (Instituto Nacional de Derechos Humanos, INDH), a Human Rights Watch és az Amnesty International számos súlyos, a biztonsági erők által elkövetett emberi jogi jogsértést dokumentált: aránytalan erőszakot, tömeges letartóztatásokat, kínzásokat, nemi erőszakot és több tucat halálos kimenetelű esetet. A pontos áldozati számok és a felelősség megállapítása a mai napig folyamatban van; az emberi jogi szervezetek és a kormányzati szervek adatai közötti eltérések is mutatják, hogy a felkelés erőszakának értelmezése vitatott. A rendőrségi fellépés arányosságának kérdése a későbbi politikai vita középpontjába került.

A tömeges mobilizáció nyomán a politikai osztály – a kormánykoalíciótól a jobboldali ellenzékig – 2019. november 15-én aláírta a **Megállapodás a társadalmi békéért és az új alkotmányért** (Acuerdo por la Paz Social y la Nueva Constitución) elnevezésű dokumentumot. Ez népszavazást írt elő arról, hogy írjanak-e új alkotmányt, és ha igen, milyen testület dolgozza azt ki. A 2020. október 25-én megtartott, hivatalos adatok szerint 50,95 százalékos részvétellel zajló referendumon a szavazók 78,27 százaléka az **„Apruebo”** (jóváhagyom) mellett voksolt, és 78,99 százalékuk a közvetlenül választott **Alkotmányozó Gyűlést** (Convención Constitucional) preferálta a vegyes,

parlamenti képviselőket is tartalmazó testülettel szemben. A 2021. május 15–16-i választáson a 155 tagú gyűlés összetétele radikálisan eltért a hagyományos pártpolitikai palettától: független jelöltek, baloldali aktivisták, feministák és – történelmi jelentőségű módon – 17 fenntartott helyen őslakos képviselők, köztük mapuche, aymara, rapanui és más népek delegáltjai kerültek be. A gyűlés első elnöke Elisa Loncón, mapuche nyelvész lett, ami a plurinacionális állam iránti igényt jelképezte.

A 2021-ben és 2022-ben készített alkotmánytervezet széles körű jogokat és intézményi újításokat tartalmazott: a plurinacionális állam elismerését, a természet jogait, a nemek paritását, az őslakos autonómiát, a társadalmi jogok katalógusát és a privatizált szolgáltatások korlátozását. A tervezet azonban erős vitákat váltott ki: a jobboldal és a mérsékelt szavazók egy része aránytalannak, túlzottan „identitáspártinak” és gazdaságilag bizonytalannak találta, míg a baloldali és őslakos mozgalmak egy része szerint nem ment elég messzire. A 2022. szeptember 4-i referendumon – immár kötelező szavazás mellett – a szavazók 61,86 százaléka elutasította a tervezetet. Ez a vereség a baloldali Gabriel Boric kormányát és az alkotmányozó folyamatot egyaránt megrázta. A 2023. december 17-én tartott második referendumon egy új, konzervatív többségű tanács által kidolgozott, hagyományosabb alkotmánytervezetet szintén elutasított a választók 55,76 százaléka. Ezzel 2023 végére az alkotmányozási kísérlet kifulladt, és Chile továbbra is az 1980-as alkotmány többször módosított változatával él. A folyamat értékelése, a politikai következmények és a 2020-as évek közepének állapota a Chile ma alfejezet témája.

21.3.5 Források és bizonytalanságok

A chilei átmenet és a társadalmi mozgalmak története rendkívül jól dokumentált, ugyanakkor az értékelések élesen eltérnek. A tények nagy része hivatalos, ellenőrizhető forrásokból származik: a chilei választási szolgálat (Servicio Electoral) közleményei, a népszavazási jegyzőkönyvek, az 1980-as alkotmány és annak módosításai, a Rettig- és Valech-jelentések, valamint a nemzetközi emberi jogi szervezetek beszámolói. A bizonytalanság elsősorban nem a választási statisztikákban, hanem a társadalmi mozgalmak és a rendőrségi erőszak értelmezésében van. A 2019-es felkelés halálos áldozatainak száma, a jogsértések teljes köre és a felelősség megoszlása továbbra is vizsgálat tárgya; az INDH és a civil szervezetek módszerei, valamint a kormányzati adatközlések nem mindig egyeznek.

Az 1990-es évek gazdasági és szegénységi adatait is óvatosan kell kezelni: a hivatalos szegénységi mutató (CASEN) módszertana 2015 körül megváltozott, így a hosszú távú összehasonlítások torzíthatnak. A chilei „csoda” vagy „modell” kifejezések maguk is értékítéletet hordoznak: a növekedési statisztikák dokumentáltak, de a társadalmi hatások megítélése tudományos vita tárgya. Ugyanez vonatkozik a paktált átmenet sikerére: a demokrácia intézményes fennmaradása konszenzusosan tény, az viszont vitatott, hogy a katonai hatalom által szabott keretek mennyiben tették lehetővé vagy éppen mennyiben fojtották el a társadalmi igazságosság kérdéseit.

A 2011-es és 2019-es mozgalmak résztvevőinek számáról nincsenek pontos, megbízható mérések; a szervezők rendre magasabb, a rendőrség alacsonyabb becsléseket ad. Az alkotmányozási folyamat értékelésében a források közötti eltérés különösen szembetűnő: míg a jobboldali sajtó és elemzők a tervezetek „identitáspárti” túlzásait emelik ki, a baloldali és őslakos kutatók a félretájékoztatást és a médiakoncentrációt okolják a 2022-es elutasításért. A történetírás feladata itt nem az egyik oldal igazának bizonyítása, hanem a különböző értelmezések szembesítése és az adathiányok jelzése.

21.3.6 Rövid összefoglaló

1. Chile 1990-ben tárgyalásos, „paktált” átmenettel tért vissza a polgári kormányzáshoz, de az 1980-as alkotmány intézményi vétópontjai – binomiális választási rendszer, kijelölt szenátorok, katonai befolyás – korlátozták a demokratikus többségi döntést.
2. A Concertación négy ciklusa (1990–2010) stabilizálta a választási demokráciát és a piacgazdaságot, miközben a szegénység csökkent, de az egyenlőtlenség tartósan magas maradt.
3. Az emberi jogi elszámoltatás fokozatos volt: a Rettig- és Valech-jelentések feltárták a diktatúra áldozatait, a Pinochet-ügy pedig megnyitotta a büntetőjogi felelősségre vonás lehetőségét.
4. A 2006-os „pingvinek” és különösen a 2011-es diákmozgalom az oktatási privatizációt és a társadalmi kirekesztést állította a politika középpontjába; követeléseik az ingyenes, minőségi közoktatásra és a profit kivonására irányultak.
5. A 2019-es „estallido social” a demokratikus átmenet egyenlőtlenségi öröksége ellen tört ki; a biztonsági erők emberi jogi jogsértései miatt az INDH és nemzetközi szervezetek súlyos kritikát fogalmaztak meg.
6. A 2019. novemberi politikai megállapodás alkotmányozási folyamatot indított: a 2020-as referendum elsöprő többséggel új alkotmányt kért, és közvetlenül választott, paritásos, őslakos képviselettel bíró Alkotmányozó Gyűlést hozott létre.
7. A 2022-es és 2023-as alkotmánytervezeteket a választók elutasították, így az 1980-as alkotmány továbbra is hatályban maradt; az alkotmányos újraalapozás kérdése lezáratlan.

21.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Mely intézményi fékek biztosították az 1980-as alkotmányban a jobboldal és a hadsereg vétójogát az 1990-es években, és hogyan változtak ezek a 2005-ös reform után?
2. Hasonlítsa össze a 2006-os és a 2011-es chilei diákmozgalom követeléseit az oktatási rendszer neoliberalizmusával! Miért vált a „gratuidad” a mozgalom központi jelszavává?
3. Miért tekinthető a 2019-es felkelés a paktált átmeneti konszenzus kimerülésének? Milyen szerepet játszottak a biztonsági erők emberi jogi jogsértései a tárgyalásos alkotmányozási megállapodás létrejöttében?
4. Milyen érvek és ellenérvek magyarázzák a 2022-es alkotmánytervezet elutasítását? Mennyiben tükrözi ez a chilei társadalom törésvonalait?
5. Milyen források alapján lehet megkülönböztetni a dokumentált tényt a vitatott értelmezéstől a chilei átmenet értékelésében? Mely adatok esnek ma is bizonytalanság alá?

21.4 Chile ma

21.4.1 Chile ma (2020–2026): alkotmányozási kísérletek, egyenlőtlenség és migráció

A 2019. októberi társadalmi robbanás – az úgynevezett *estallido social* – után Chile a 2020-as évekbe egy olyan országként lépett, amelynek politikai rendszere mély legitimitásválsággal küzdött. A tüntetések közvetlen kiváltó oka a santiagói metrójegy árának emelése volt, ám a tiltakozás gyorsan az egész neoliberális-modernizációs modell elleni általános elégedetlenséggé szélesedett: az alacsony nyugdíjak, a magánosított egészségügy és oktatás, valamint a mély társadalmi egyenlőtlenségek ellen. A tiltakozók egyik legfontosabb követelése az 1980-as, még a Pinochet-diktatúra idején elfogadott alkotmány cseréje volt. Ez a követelés határozta meg az évtized első felének chilei közéletét.

Az alábbiakban a 2020 és 2026 közötti időszak legfontosabb folyamatait tekintjük át: a két egymást követő alkotmányozási kísérletet, a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek alakulását, a nemzetközi migráció új hullámát és annak politikai következményeit, valamint a jelenkori Chile intézményi és társadalmi állapotát. A fejezet a dokumentált események mellett kiemeli azokat a pontokat, ahol a szakirodalom és a közéleti értelmezések eltérnek egymástól.

21.4.1.1 A 2019-es társadalmi robbanás öröksége

A 2019. októberi események önmagukban is értelmezési viták tárgyát képezik. A hivatalos adatok szerint a tiltakozások során több tucat ember halt meg, sok százan sérültek meg, és a karabineros (Carabineros de Chile, a militarizált rendőrség) fellépése súlyos emberi jogi aggályokat vetett fel. A nemzetközi emberi jogi szervezetek – köztük a Human Rights Watch és az Amnesty International – dokumentálták a rendőrség aránytalan erőszakát, szemgolyó-sérüléseket okozó sörétes fegyverek használatát és a fogvatartottakkal szembeni rossz bánásmódot. Az ügyészségi és bírósági eljárások 2026-ig csak lassan haladtak, és a felelősségre vonás mértéke továbbra is vitatott.

Az *estallido* egyik közvetlen politikai eredménye a 2020. október 25-i népszavazás volt, amelyen a választók elsöprő többséggel – a hivatalos eredmények szerint mintegy 78 százalékos többséggel – támogatták egy új alkotmány kidolgozását, és azt is eldöntötték, hogy a szöveget egy teljes egészében választott, nemzetgyűlésként működő alkotmányozó konvenció (Convención Constitucional) készítse el. Ez a döntés önmagában is fordulópontot jelentett: a Pinochet-korszak intézményi örökségét szimbolikusan is elutasító folyamat vette kezdetét.

A népszavazás eredménye nem pusztán az alkotmányos intézményrendszer átalakításáról szólt. A választás újrarendezte a politikai teret: a hagyományos, a demokratikus átmenet óta domináns jobbközép és balközép koalíciók mellett megerősödtek a radikálisabb, a rendszer alapjait megkérdőjelező erők. Ez a folyamat a 2021-es elnökválasztáson teljesedett ki, amelyen a baloldali, a diákmozgalmakból érkező Gabriel Boric és a jobboldali, antidemokratikus múltjával is összefüggésbe hozható José Antonio Kast került a második fordulóba. Boric győzelmével a Munkáspártihoz hasonló, széles baloldali koalíció került kormányra.

21.4.1.2 Az első alkotmányozási kísérlet (2021–2022)

A 2021 májusában megválasztott alkotmányozó konvenció összetétele számos szempontból történelmi volt. A testület 155 tagjából 77 nő volt, és a választási szabályok garantálták az őslakos népek – elsősorban a mapuche közösségek – képviseletét is: 17 fenntartott helyet kaptak. A konvenció tagjainak jelentős része nem volt hivatásos politikus, hanem társadalmi mozgalmak, szakszervezetek, feministák és helyi aktivisták soraiból érkezett. Ez a sokszínűség azonban a munka során egyszerre jelentett erőt és gyengeséget.

A konvenció 2021 júliusában kezdte meg munkáját, és 2022 júliusában nyújtotta be az új alkotmánytervezetet. A szöveg számos tekintetben szakított volna a chilei alkotmányos hagyománnyal: „szociális és demokratikus jogállamot” deklarált, autonómiát biztosított volna az őslakos népeknek, kiterjesztette volna a szociális jogokat – az egészségügy, az oktatás, a lakhatás és a víz terén –, és megerősítette volna a környezeti jogokat, különös tekintettel a vízkészletek védelmére. A szöveg a nemek közötti egyenlőséget és a politikai részvétel kiterjesztését is alkotmányos alapelvvé emelte.

A tervezet azonban hamar a politikai polarizáció középpontjába került. Támogatói a chilei történelem leginkluzívabb, legdemokratikusabb szövegének nevezték; ellenzői – köztük a jobboldali pártok, a gazdasági elit és a konzervatív média – pedig radikális, a gazdasági stabilitást és a

nemzeti egységet veszélyeztető dokumentumnak. Az ellenzők különösen az őslakos autonómiára, a plurinacionális jellegre és a tulajdonjogok átalakítására vonatkozó rendelkezéseket támadták.

A 2022. szeptember 4-i népszavazáson a tervezetet a választók közel 62 százaléka elutasította. A részvételi arány kiemelkedő, mintegy 86 százalékos volt, ami a társadalom széles körű mobilizálását jelzi. Az elutasítás okait a szakirodalom és a közvélemény-kutatások több tényezőre vezetik vissza: a tervezet egyes rendelkezéseinek – különösen az őslakos autonómia és a plurinacionális állam – alacsony támogatottságára a fővárosi és a déli régiókban; a gazdasági bizonytalanságra, amelyet a bizonytalan befektetési környezet és a magas infláció erősített; valamint a folyamat belső hibáira, például a konvenció néhány tagjának vitatott nyilatkozataira és a szöveg terjedelmére, amelyet sokan túlzottnak éreztek. Azt is fontos kiemelni, hogy a „reject" (elutasít) kampány sikeresen keretezte a vitát a stabilitás kontra kockázat narratívájában.

21.4.1.3 A második alkotmányozási kísérlet (2023)

Az első tervezet elutasítása után a politikai erők megállapodtak egy második, konzervatívabb keretű eljárásról. A 2023-as folyamatban egy szakértői bizottság készítette el a tervezet alapját, amelyet egy választott alkotmányos tanács (Consejo Constitucional) vitatott meg és módosíthatott. A 2023 májusi választáson a jobboldali, elsősorban a Republikánus Párthoz köthető erők szereztek többséget a tanácsban. A párt José Antonio Kast vezetésével a konzervatív, a piacgazdaságot és a hagyományos értékeket hangsúlyozó alkotmány mellett kampányolt.

A második tervezet – amelyet 2023 decemberében bocsátottak népszavazásra – számos tekintetben a 2022-es szöveg ellentéte volt. Megerősítette a szubszidiaritás elvét, amely a szociális jogok biztosításában a magánszektor szerepét hangsúlyozza; korlátozta volna az állam beavatkozását a gazdaságba; és a magzati élet védelmét alkotmányos szintre emelte volna. A tervezet kiterjesztette volna a magántulajdon védelmét, és szigorított volna a bevándorlási szabályozáson.

A 2023. december 17-i népszavazáson ezt a szöveget is elutasította a választók többsége, ezúttal mintegy 55 százalékos arányban. Az eredmény azt mutatta, hogy a társadalom többsége sem a 2022-es, túlzottan baloldalinak tartott, sem a 2023-as, túlzottan jobboldalinak tartott alkotmányt nem fogadta el. A két elutasítás után a politikai vezetők – köztük Gabriel Boric elnök – bejelentették, hogy mandátuma alatt nem kezdeményeznek újabb alkotmányozó folyamatot. Az 1980-as alkotmány tehát 2026-ig érvényben maradt, igaz, számos ponton módosították a demokratikus átmenet óta.

A két kísérlet eredménye fontos tanulsággal szolgál a chilei társadalomról: a 2019-es tiltakozások egyértelműen kifejezték az elégedetlenséget a fennálló intézményi keretekkel, ám a társadalom nem tudott konszenzust kialakítani arról, mi legyen a helyettesítő modell. Ez a helyzet a chilei politikai mező mély polarizációját és a középen álló, kompromisszumképes erők meggyengülését jelzi. A szakirodalom egy része ezt a „társadalmi többség hiányának" nevezi: a társadalom elutasítja a status quót, de nem áll egyetlen alternatíva mögé sem.

21.4.1.4 Gazdaság és egyenlőtlenség a 2020-as években

A 2019-es tüntetések és a Covid19-világjárvány kettős sokkja jelentős hatást gyakorolt a chilei gazdaságra. A járvány 2020-ban a GDP mintegy 5,8 százalékos zsugorodását okozta, ami a modern Chile egyik legsúlyosabb visszaesése volt. A kormány – Sebastián Piñera második elnöksége alatt – rendkívüli költségvetési intézkedéseket hozott: jövedelemtámogatást, hitelprogramokat és a nyugdíjalapokból való részleges hozzáférést engedélyezte. Ez utóbbi különösen nagy társadalmi hatást gyakorolt, mivel több millió polgár számára tette lehetővé, hogy részben

hozzájusson magánnyugdíj-megtakarításához, ugyanakkor hosszú távon csökkentette a rendszer fenntarthatóságát.

A gazdaság 2021-ben és 2022-ben erőteljesen visszapattant, amit a globális nyersanyagárak emelkedése – különösen a réz, Chile legfontosabb exportcikke – és a fogyasztás fellendülése hajtott. A magas infláció azonban 2022-ben elérte a kétszámjegyű szintet, amit a jegybank a kamatlábak emelésével próbált fékezni. 2023-ra a gazdaság növekedése ismét lelassult, és a 2024–2025-ös években a növekedés üteme szerény maradt. A gazdasági adatok értelmezésénél fontos jelezni, hogy a chilei statisztikai hivatal és a központi bank adatai a legmegbízhatóbbak, de a hosszú távú trendeket – például a termelékenység alakulását – övező becslések bizonytalanok.

A társadalmi egyenlőtlenség kérdése továbbra is Chile egyik legfontosabb politikai és társadalmi problémája. A Gini-együttható – a jövedelmi egyenlőtlenség leggyakrabban használt mérőszáma – Chile esetében hosszú évtizedek óta a legmagasabbak között van a latin-amerikai régióban. A jövedelem-újraelosztást is figyelembe vevő adatok szerint a jövedelmi különbségek az elmúlt két évtizedben némileg csökkentek, de a vagyon – különösen a föld, a pénzügyi eszközök és a vállalati tulajdon – koncentrációja továbbra is rendkívül magas. A társadalmi mobilitás – vagyis annak esélye, hogy egy alacsony jövedelmű család gyermeke magasabb jövedelmi szintre emelkedjen – a nemzetközi összehasonlítások szerint alacsonyabb, mint sok fejlett országban, és a társadalmi származás erős előrejelzője az iskolai és munkaerőpiaci sikernek.

A nyugdíjrendszer reformja a 2020-as évek egyik legfontosabb vitapontja volt. Az 1981-ben, a diktatúra idején bevezetett, egyéni tőkefedezeti számlákon alapuló rendszert évtizedek óta bírálják az alacsony nyugdíjak miatt. A Boric-kormány 2022-ben javaslatot terjesztett elő, amely a jelenlegi magánrendszert egy vegyes, állami és magán pilléreken alapuló rendszerré alakította volna. A javaslat hosszas parlamenti viták után, jelentős módosításokkal 2024-ben került elfogadásra. A reform létrehozott egy új, államilag finanszírozott alapnyugdíjat, és növelte a munkáltatói járulékokat. A reform értékelése megosztott: támogatói szerint az alacsony jövedelmű nyugdíjasok helyzetét javítja, míg bírálói szerint nem oldja meg a rendszer strukturális fenntarthatósági problémáit.

Az egyenlőtlenség területi dimenziója is jól látható. A főváros, Santiago régiója koncentrálja a gazdasági tevékenység és a politikai intézmények jelentős részét, míg a déli régiók – Araucanía, Los Ríos, Los Lagos – és az északi, bányászatra épülő területek más-más típusú feszültségekkel küzdenek. A déli régiókban a mapuche–chilei konfliktus, amelynek történeti gyökereit a Pinochet diktatúrája és a demokrácia és társadalmi mozgalmak c. alfejezetekben ismertettük, a 2020-as években is folytatódott. A kormány 2021-ben egyes déli tartományokban szükségállapotot hirdetett, és a katonaságot is bevonták a rendfenntartásba. Ez a lépés széles körű vitát váltott ki, mivel a katonai jelenlét a diktatúra emlékét idézte fel sokakban, és a nemzetközi emberi jogi szervezetek szerint nem oldotta meg a konfliktus alapvető okait – a földtulajdon és a politikai részvétel kérdését.

21.4.1.5 A nemzetközi migráció és annak politikai következményei

A 2010-es évek végétől Chile a latin-amerikai migráció egyik legfontosabb célországa lett. A venezuelai humanitárius válság következtében több százezer venezuelai érkezett az országba, őket haiti, kolumbiai, perui és bolíviai bevándorlók egészítették ki. A hivatalos becslések szerint a külföldön született lakosság aránya a 2010-es évek eleji mintegy 2 százalékról a 2020-as évek közepére a teljes lakosság közel 10 százalékára emelkedett. Ez az arány Chile esetében történelmi léptékű változást jelent, és az országot a bevándorlás tekintetében a régió egyik legnyitottabb társadalmává tette.

A bevándorlás hatása azonban nem volt egyenletes. A gazdasági elemzések egy része szerint a bevándorlók hozzájárultak a gazdaság növekedéséhez, betöltötték a munkaerőpiac alacsonyan fizetett szegmenseit, és fiatalították a társadalmat. Ugyanakkor a közszolgáltatások – egészségügy, oktatás, lakhatás – terhelése, különösen a nagyvárosi peremkerületekben, feszültségeket okozott. A bevándorlókkal szembeni idegengyűlölet és diszkrimináció nőtt, és a jobboldali politikai erők – elsősorban a Republikánus Párt – a bevándorlást a bűnözéssel és a közbiztonság romlásával hozták összefüggésbe. Ezt a narratívát a közvélemény-kutatások egy része alátámasztani látszik: a 2020-as évek közepére a közbiztonság és a bevándorlás a legfontosabb politikai témák közé emelkedett.

Fontos hangsúlyozni, hogy a bevándorlás és a bűnözés közötti összefüggés tudományos értelemben nem bizonyított. A kutatások egy része szerint a bevándorlók aránya nem magyarázza a bűnözési ráták változását, más kutatók azonban rámutatnak, hogy a nem dokumentált, szabályozatlan bevándorlás és a munkaerőpiaci kiszolgáltatottság bizonyos esetekben növelheti a szervezett bűnözés térnyerését. A kérdés a chilei közéletben erősen átpolitizált, és az ok-okozati összefüggések tudományos tisztázása még várat magára.

A kormány 2021-ben új migrációs törvényt fogadott el, amely a rendezett, biztonságos és szabályozott bevándorlást célozta, ám a gyakorlati végrehajtás – különösen a Venezuelából érkezők humanitárius vízumhoz való hozzáférése – bonyolult és lassú volt. A 2020-as évek közepére a migráció a chilei politika egyik legmegosztóbb kérdésévé vált, és várhatóan a következő évtizedben is meghatározó marad.

21.4.1.6 Politikai tájkép és a 2026-os helyzet

Gabriel Boric elnökségét (2022–2026) kezdettől fogva nehéz körülmények között kellett gyakorolnia. A 2022-es és 2023-as alkotmányos vereségek meggyengítették a kormánykoalíciót, és a politikai ellenzék – különösen a Republikánus Párt – megerősödött. A Boric-kormány számos reformot – nyugdíjreform, egészségügy, oktatás – kísérelt meg, de a kongresszusban csak korlátozott többséggel rendelkezett, ezért a reformok többsége kompromisszumok árán valósulhatott meg.

A gazdasági növekedés lassulása, a magas infláció és a közbiztonsági aggodalmak erodálták a kormány támogatottságát. A közvélemény-kutatások szerint Boric elismertsége 2023–2024-ben tartósan alacsony szinten mozgott, bár a 2025-ös évtől egyes mérések szerint enyhe javulás volt megfigyelhető. A 2025-ös parlamenti választások a politikai mező további fragmentálódását hozták: a hagyományos jobboldal és a radikális jobboldal közötti verseny, valamint a balközép koalíció belső feszültségei miatt a kormányzás egyre nehezebbé vált.

A 2026-os állapotot a következőképpen lehet összefoglalni: Chile intézményi stabilitása formailag megmaradt, a demokratikus eljárások – választások, népszavazások – szabályosan zajlottak. Ugyanakkor a politikai rendszer mélyen megosztott, a pártokkal szembeni bizalom alacsony, és a 2019-ben kirobbant társadalmi elégedetlenség alapvető okai – a magas egyenlőtlenség, az alacsony nyugdíjak, a területi különbségek, az őslakos konfliktus – továbbra is megoldatlanok. A két sikertelen alkotmányozási kísérlet után az alkotmányos kérdés visszakerült a politikai napirend aljára, de a társadalom egy része továbbra is szorgalmazza az 1980-as szöveg cseréjét.

21.4.1.7 Források és bizonytalanságok

A jelenkori Chile történetének forrásbázisa alapvetően eltér a korábbi korszakokétól. A 2020–2026 közötti időszak eseményei dokumentáltak: a választási eredmények, a népszavazási jegyzőkönyvek, a törvények és rendeletek hivatalos közlönyökben, parlamenti jegyzőkönyvekben és a chilei választási szolgálat (SERVEL) adatbázisaiban elérhetők. A gazdasági adatok forrása a Chilei

Központi Bank és a statisztikai hivatal (Instituto Nacional de Estadísticas, INE). A közvélemény-kutatások – mint a CEP, a Cadem vagy a Mori – rendszeres adatokat szolgáltatnak a politikai preferenciákról, ám módszertani korlátaik és a mintavételi hibák miatt az értelmezésük óvatosságot igényel.

A legnagyobb bizonytalanság az ok-okozati összefüggések és a társadalmi folyamatok értelmezése terén jelentkezik. Az alábbi pontokban a szakirodalom és a közéleti vita eltér:

- **A 2019-es tüntetések okainak értelmezése:** volt-e ez spontán társadalmi kitörés, vagy hosszabb ideje érlelődő válság? A szociológiai kutatások egy része a chilei modell strukturális feszültségeit – a privatizált szociális szolgáltatások, a fogyasztói eladósodás, a területi szegregáció – hangsúlyozza, míg mások a politikai elit elzárkózását és a kormányzati kommunikáció hibáit emelik ki.
- **Az alkotmánytervezetek elutasításának okai:** a 2022-es és 2023-as népszavazások után készült elemzések eltérő magyarázatokat kínálnak. Egyesek szerint a tervezetek tartalmi elemei voltak döntőek, mások szerint a politikai polarizáció, a dezinformáció és a folyamatokkal szembeni bizalmatlanság játszotta a fő szerepet.
- **A migráció és a bűnözés kapcsolata:** mint fentebb jeleztük, a kutatási eredmények nem egyértelműek. A kérdés erősen átpolitizált, és a rendelkezésre álló statisztikák sem teszik lehetővé egyértelmű következtetések levonását.
- **A nyugdíjreform hosszú távú hatásai:** a 2024-es reform hatásainak értékelése csak a jövőben lesz lehetséges. A reformot övező gazdasági és demográfiai becslések – különösen a járulékbevételek és a nyugdíjkiadások alakulására vonatkozóan – módszertani bizonytalanságot hordoznak.

Ami a 2026-os jelen állapotot illeti, a fenti értékelés a 2026 elejéig publikált, hivatalos és ellenőrzött forrásokon alapul. A könyv lezárását követő események természetesen módosíthatják a képet.

21.4.1.8 Rövid összefoglaló

- A 2019-es *estallido social* a chilei történelem legnagyobb polgári tiltakozássorozata volt, amely a Pinochet-diktatúrától örökölt intézményi rend és a társadalmi egyenlőtlenségek ellen irányult.
- A 2020-as népszavazás elsöprő többséggel támogatta az új alkotmány kidolgozását, de a 2021–2022-es alkotmányozó konvenció tervezetét a választók 2022 szeptemberében elutasították.
- A második, konzervatívabb alkotmányozási kísérletet 2023 decemberében ugyancsak elutasították; így az 1980-as alkotmány módosított formában érvényben maradt.
- A gazdaság a járvány utáni fellendülés után megtorpant, a magas infláció és a lassú növekedés feszültségeket okozott. A 2024-es nyugdíjreform vegyes rendszert hozott létre, de hatásai még nem láthatók.
- A venezuelai és más latin-amerikai bevándorlás jelentősen megnövelte a külföldön született lakosság arányát, ami gazdasági hasznot és társadalmi feszültségeket egyaránt hozott; a migráció és a bűnözés összefüggése tudományosan vitatott.
- A mapuche-konfliktus továbbra is megoldatlan; a kormányzati szükségállapot és katonai fellépés nem hozott tartós megoldást.
- A politikai rendszer 2026-ig formálisan stabil, de mélyen polarizált; a pártokkal szembeni bizalom alacsony, és a 2019-es tiltakozások alapvető okai – egyenlőtlenség, alacsony nyugdíjak, területi különbségek – továbbra is fennállnak.

21.4.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történelmi okokra vezethető vissza, hogy a 2019-es társadalmi robbanás középpontjában az 1980-as alkotmány cseréje állt? Hasonlítsa össze a kérdést a Pinochet diktatúrája c. alfejezetben leírt intézményi örökséggel.
2. Miért bukott meg mind a 2022-es, mind a 2023-as alkotmánytervezet? Milyen tényezők – tartalmi, politikai, kommunikációs – játszottak szerepet az elutasításban?
3. Hogyan változik a „nemzet” és az „állampolgárság” fogalma a bevándorlás fényében? Hasonlítsa össze a chilei fejleményeket a migráció, városiasodás és kultúra c. fejezetben tárgyalt folyamatokkal.
4. Milyen módszertani nehézségekkel jár a jelenkori társadalmi egyenlőtlenség mérése, és miért fontos megkülönböztetni a jövedelmi és a vagyoni egyenlőtlenséget?
5. Értékelje a 2024-es nyugdíjreformot a chilei nyugdíjrendszer 1981 óta tartó folyamatában. Milyen eltérő értelmezések léteznek a reform jelentőségére vonatkozóan?

22 Argentína a gyarmati korban és a függetlenség

22.1 Őslakos népek és a Río de la Plata

22.1.1 Őslakos népek és a Río de la Plata

A mai Argentína területének gyarmati kori története nem érthető meg egyetlen „spanyol hódítás” keretében. A 16. században a későbbi Argentína területe nem egy egységes politikai vagy kulturális tér volt, hanem egymástól élesen különböző régiók mozaikja. A Río de la Plata, azaz a La Plata-folyó torkolatvidéke e mozaik egyik sajátos darabját alkotta: itt nem az Andok magashegyi birodalmai, hanem a pampák vadászó-gyűjtögető népei, a folyó menti guaraní közösségek és a spanyol–portugál határvidék dinamikája határozta meg a korai kapcsolatokat. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, kik lakták a térséget az európaiak érkezése előtt, hogyan jöttek létre az első spanyol települések – Buenos Aires 1536-os alapítása és 1580-as újraalapítása –, és milyen viszonyok alakultak ki a gyarmati határvidéken.

A fejezet tágabb összefüggését a spanyol hódítás általános folyamata adja, amelyről A hódítás és a gyarmati rend című részben esik szó. Az itt tárgyalt események ugyanakkor eltérnek a mexikói vagy perui konkviszta mintájától: a Río de la Plata térségében nem voltak nagy, sűrűn lakott, nemesfémben gazdag birodalmak, így a spanyol érdeklődés sokáig másodlagos maradt.

22.1.1.1 A pampák és a folyó menti világ népei

A mai Argentína területének őslakossága a spanyolok megérkezése előtt rendkívül sokszínű volt. A prekolumbiánus korról szóló általános kereteket Az őslakosság eredete és nyelvei tárgyalja, itt a Río de la Plata térségére szűkítünk. A források bizonytalansága miatt a népességszámbecslések széles sávban mozognak: a mai Argentína területére vonatkozóan a 16. század elejére a modern kutatás általában néhány százezres nagyságrendet valószínűsít, de ez becslés, nem mért adat.

A La Plata-torkolat közvetlen környékét, a mai Buenos Aires tartomány északi részét és a pampák peremét különböző vadászó-gyűjtögető csoportok lakták. A spanyol források ezeket a csoportokat többnyire egységesen **pampák**nak vagy **querandí**knek nevezték, de ez a kategória a 16. századi krónikások gyűjtőfogalma volt, nem feltétlenül egyetlen etnikai vagy nyelvi csoport önelnevezése. A modern etnohistória szerint a térségben több, egymástól nyelvileg és társadalmilag is elkülöníthető közösség élt. A legismertebb elnevezések közé tartozik a spanyol forrásokban szereplő **querandí** (a szó etimológiája vitatott, a 16. századi krónikákból ismert), valamint a későbbi évszázadokban a térségbe benyomuló, a pampát dél felől uraló **mapuche** (a korabeli spanyol/koloniális szóhasználatban gyakran „araucano”) csoportok. Fontos hangsúlyozni: a mapuche jelenlét a pampákon a spanyol érkezés utáni évszázadokban erősödött fel, amikor a lovak elterjedése átalakította a vadászó és kereskedő életmódot.

A prehispán pampák gazdasága a nagyvadakra – elsősorban a guanakóra és a rhea (nandu) –, valamint a kisebb emlősökre és a gyűjtögetett növényekre épült. A régészeti leletek – kőeszközök, csontmaradványok, táborhelynyomok – alapján a csoportok szezonálisan mozogtak, kisebb,

rokonsági alapon szerveződő egységekben. A 16. századi spanyol krónikák a querandikat gyakran úgy írták le, mint akik „bőrköntöst” viselnek és íjjal, valamint **bolasszal** vadásznak. A bolas, azaz a zsinórra kötött golyók együttese, a pampák és Patagónia vadászövezetének jellegzetes eszköze volt, és a spanyolok is megismerték a későbbi évszázadokban.

A pampák népeinek társadalmi szervezetéről keveset tudunk, mert a legkorábbi leírások a spanyol hódítás konfliktusainak perspektívájából születtek. A régészeti bizonyítékok arra utalnak, hogy a csoportok kisebb, mobilis közösségekben éltek, élükön idősebb vagy tapasztalt vadászokkal, de állandó, hierarchikus állam nélkül. Ezt a képet azonban nehéz pontosan rekonstruálni, mert a gyarmati időszak elején a járványok, a rabszolgaságba hurcolás és a ló elterjedése alapvetően átalakította a térség etnikai térképét.

A torkolatvidéktől északra, a Paraná és a Paraguay folyó mentén egészen más világ húzódott. Itt a **guaraní** nyelvcsaládhoz tartozó csoportok laktak, akik nem a pampák vadászó-gyűjtögető életmódját követték, hanem félig letelepedett, kertészkedő közösségeket alkottak. A guaraní népek nagy területen elterjedtek: a mai Paraguay, Északkelet-Argentína, Dél-Brazília és Uruguay egyes részein egyaránt éltek. A spanyol források a torkolat közelében élő csoportokat különböző neveken említik – például **chandules** vagy **mbeguá** –, de ezek a nevek gyakran egy-egy helyi közösségre vagy főnökségre utaltak, nem feltétlenül egy nagyobb etnikai egységre.

A guaraní gazdaság alapja a **manióka**, a kukorica, az édesburgonya és más haszonnövények termesztése volt, amelyet vadászattal, halászattal és gyűjtögetéssel egészítettek ki. A falvak félkör alakban, központi tér körül szerveződtek, és a közösségek több, egymással szövetséges vagy éppen rivalizáló csoportból álltak. A guaraní társadalomban a **főnök** (a spanyol forrásokban gyakran **cacique**, a guaraní szóhasználatban **mburuvichá**) hatalma részben rokonsági kapcsolatokon, részben a javak újraelosztásán alapult. A 16. századi krónikások kiemelték a guaraní közösségek vendégszeretetét és a javak cseréjének fontosságát. A guaraní nyelv a mai Paraguayban hivatalos nyelvvé vált, és a jezsuita missziók történetéről a későbbi fejezetekben, például Paraguay a gyarmati korban és a függetlenség című fejezetben lesz szó.

A guaraní csoportok és a pampák vadászai közötti kapcsolat nem volt szigorúan zárt. A folyó menti kereskedelmi hálózatok összekötötték a különböző ökológiai zónákat: a guaraní falvakból származó mezőgazdasági termékeket vadászati zsákmányra, sóra vagy más javakra cserélték. A spanyolok érkezése ezt a rendszert fokozatosan, de alapvetően átalakította.

22.1.1.2 Az első spanyol expedíciók és Buenos Aires első alapítása (1536)

A Río de la Plata vidékére az első ismert európai hajósok a 16. század elején érkeztek. A térség felfedezésének részleteiről Az európai expanzió és a konkviszta ad átfogó képet; itt a helyi folyamatokra koncentrálunk. 1516-ban a spanyol **Juan Díaz de Solís** hajózott be a La Plata-torkolatba, de expedíciója tragikusan végződött: a parton ölték meg. A források nem teszik lehetővé annak pontos megállapítását, hogy kik támadtak Solísra, és milyen körülmények között; a későbbi spanyol krónikák a „kannibál” bennszülöttek képét terjesztették, amelyet a modern történetírás óvatosan kezel. Az bizonyos, hogy a térségben a spanyol hajósok és a helyi közösségek közötti első kontaktus ellenséges volt.

Az 1520-as években további expedíciók követték Solís útját. A portugál hajósok is megjelentek a térségben, és a spanyol–portugál versengés a La Plata-vidéken már ekkor érezhetővé vált. A tordesillasi szerződés (1494) elméletileg a térséget a spanyol érdekszférába sorolta, de a határ pontos értelmezése a gyakorlatban vitatott maradt. A spanyol korona számára a La Plata-vidék elsősorban stratégiai kaput jelentett a dél-amerikai belső területek felé, remélve, hogy a folyókon keresztül elérhetők a Potosí ezüstbányái. Ez a remény vezetett az első komoly kolonizációs kísérlethez.

Pedro de Mendoza 1536-ban alapította meg Buenos Aires első változatát, amelynek korabeli neve **Nuestra Señora Santa María del Buen Aire** volt. A település létrehozása a spanyol korona által finanszírozott, nagyobb kolonizációs vállalkozás része volt: Mendoza több száz emberrel – katonákkal, telepesekkel, néhány nővel és szolgával – érkezett a torkolathoz. A kezdeti időszakban a telepesek éheztek, mert a pampák nem kínáltak elegendő, könnyen megszerezhető élelmiszert a spanyolok számára ismert technikákkal. A környékbeli querandí csoportokkal való kapcsolat hamarosan ellenségessé vált. A spanyol krónikák szerint a querandik megtagadták az élelmiszer-szolgáltatást, majd támadásokat indítottak a telep ellen. A régészeti és etnohistóriai kutatás szerint a konfliktus hátterében a spanyolok erőszakos rekvirálásai és a helyi vadászterületek megzavarása állhatott, de a részleteket az egyoldalú spanyol beszámolókból nehéz rekonstruálni.

A Mendoza-féle Buenos Aires néhány éven belül összeomlott. 1541-re a túlélők elhagyták a települést, és a folyón felfelé hajózva Asunciónba menekültek, amely időközben a spanyol jelenlét központjává vált a Paraguay folyó mentén. Buenos Aires első megszűnése tehát nem egyszerűen katonai vereség, hanem a gyarmati gazdaság kudarca is volt: a pampák ökológiai és társadalmi viszonyai nem tették lehetővé azt a kitermelő rendszert, amelyet a spanyolok máshol kiépítettek.

22.1.1.3 A guaraní szövetségek és Asunción szerepe

Miközben Buenos Aires első kísérlete elbukott, a spanyol jelenlét a térségben nem szűnt meg. A túlélők Asunciónban, a mai Paraguay területén rendezkedtek be, ahol a guaraní közösségekkel való kapcsolat egészen más jellegű volt, mint a pampákon. Asunción 1537-ben jött létre, és hamarosan a La Plata-medence spanyol hídfőjévé vált. Ez a fejlemény központi szerepet játszik Paraguay a gyarmati korban és a függetlenség című fejezetben is; itt annyit szükséges kiemelnünk, hogy a guaraní falvak mezőgazdasági termelése, valamint a guaraní nőkkel kötött házasságok és élettársi kapcsolatok biztosították az Asunciónba szorult spanyol közösség túlélését. A spanyol krónikások gyakran leírták, hogy a telepesek „sok feleséget” vettek a guaraní közösségekből; ezek a kapcsolatok létrehozták a későbbi **mestizo** lakosság alapjait. A guaraní nyelv Asunciónban és a környező vidéken közvetítő nyelvvé vált, és a mai Paraguayig tartó folyamat gyökereit itt érdemes keresni.

Asunciónból kiindulva a spanyolok fokozatosan kiterjesztették befolyásukat a Paraná–Paraguay folyórendszer mentén. Az 1540-es és 1550-es években több expedíció indult a feltételezett ezüstvidékek felé, részben a guaraní közösségek kísérőivel és szövetségeseivel. A guaraní főnökök gyakran úgy csatlakoztak a spanyol vállalkozásokhoz, hogy cserébe szövetségi viszonyt, árukat és katonai támogatást reméltek a riválisi csoportokkal szemben. Ez a minta a gyarmati határvidék jellegzetes dinamikáját mutatja: az őslakos közösségek nem passzív elszenvedői voltak a spanyol terjeszkedésnek, hanem saját érdekeik szerint manővereztek, amikor a körülmények lehetővé tették.

Ugyanakkor a guaraní közösségek számára a spanyol szövetség súlyos terheket is jelentett. A **zendavalue** vagy **encomienda** rendszer a spanyol korona által biztosított munkaerő- és adószolgáltatási intézmény volt; elméletileg a bennszülöttek védelmét és keresztény oktatását írta elő, a gyakorlatban azonban gyakran kényszermunkát és a közösségi autonómia felszámolását jelentette. A guaraní falvak lakóit a spanyol telepesek igyekeztek állandó mezőgazdasági és szolgáló munkára kötelezni, ami ellen a 16. század közepétől többször is felkelések törtek ki. E felkelések közül többet a spanyol források csak töredékesen dokumentáltak, így az áldozatok számát és a résztvevők kilétét illetően a szakirodalomban viták vannak.

22.1.1.4 Buenos Aires újraalapítása (1580) és a határvidék megszilárdulása

A második Buenos Aires megalapítása **Juan de Garay** nevéhez fűződik. Garay 1580. június 11-én érkezett a La Plata-torkolathoz, és újraalapította a települést, ezúttal **Ciudad de la Santísima Trinidad** néven, a kikötő pedig a **Puerto de Santa María de los Buenos Aires** nevet kapta. A dátum a spanyol gyarmati iratokban jól dokumentált, bár a helyi őslakos jelenlétre vonatkozó korabeli feljegyzések kevésbé részletesek.

Az újraalapítás körülményei alapvetően különböztek az 1536-os kísérlettől. Egyrészt Asunciónból kiindulva a spanyolok immár rendelkeztek a térségben élő közösségekkel kialakított kapcsolati hálózattal, másrészt a gyarmati közigazgatás megerősödött, és a Perui Alkirályság felől nagyobb figyelem irányult a La Plata-vidékre. A 16. század végén a térség stratégiai jelentősége megnőtt, mert a Potosí ezüstjének kivitele részben a folyókon keresztül zajlott, és a portugál terjeszkedés megakadályozása miatt a spanyol korona fontosnak tartotta a torkolat ellenőrzését.

Buenos Aires második alapítása azonban nem jelentette a pampák gyors meghódítását. A település a 16–17. században kis, katonailag védett, kereskedelmi jellegű előőrs maradt. A környező vadászó csoportokkal a kapcsolat továbbra is konfliktusos volt. A spanyol hatóságok időnként békét kötöttek egy-egy csoporttal, máskor büntetőexpedíciókat indítottak. A forrásokban szerepelnek olyan események, amikor a querandí vagy más pampai csoportok elhajtották a spanyolok lovait, illetve amikor spanyol csapatok foglyokat ejtettek. A foglyok sorsa a gyarmati forrásokban gyakran homályos: egy részüket valószínűleg szolgálatra kényszerítették, másokat a fehér emberkereskedelem korai formáiban továbbadtak. Ennek az időszaknak a részletei a forrásszegénység miatt csak korlátozottan ismertek.

A ló elterjedése a 17. század folyamán mélyrehatóan átalakította a pampák életét. A spanyolok által behozott lovak egy része megszökött vagy elvadult, és a helyi csoportok hamarosan megtanulták használni őket. A lovas vadászó- és harci kultúra a 18. századra a pampák és Patagónia jellegzetes vonásává vált. Ez a folyamat nem spanyol tervezés eredménye volt, hanem a gyarmati határvidék nem szándékolt következménye. A lovas csoportok – köztük a mapuche származású csoportok is – egyre nagyobb területet tudtak ellenőrizni, és a spanyol telepesekkel folytatott kereskedelmi kapcsolataik is átalakultak. A pampák végleges katonai meghódítására csak a 19. század utolsó harmadában került sor, amelyről Nemzetépítés és modernizáció tárgyal.

22.1.1.5 A nők, a mestizo közösségek és a mindennapi határvidék

A Río de la Plata korai gyarmati társadalmának megértéséhez nem elegendő a katonai és politikai események ismertetése. A 16–17. századi határvidéken a társadalmi viszonyokat alapvetően alakította a nemek közötti egyenlőtlenség és a vegyes házasságokból születő közösségek létrejötte. A spanyol források – hivatalos levelek, bírósági jegyzőkönyvek, egyházi anyakönyvek – gyakran csak közvetve utalnak a nők szerepére, de a modern történetírás rekonstruálta, hogy a guaraní és más őslakos nők nemcsak házastársként, hanem tolmácsként, közvetítőként és termelőként is alapvető szerepet játszottak a telepek fennmaradásában.

A La Plata-medencében a spanyol férfiak és guaraní nők kapcsolataiból született **mestizo** lakosság a 16. század végére már jelentős arányt alkotott a spanyol telepeken. Korabeli kategóriaként a „mestizo” jogi és társadalmi helyzete bizonytalan volt: egyesek a spanyol apák háztartásában éltek és bizonyos kiváltságokat élveztek, másokat azonban a gyarmati hierarchia peremére szorítottak. Az 1580-as újraalapítás után Buenos Airesben is növekedett a vegyes származású, spanyolul és guaraníul vagy más őslakos nyelven beszélő lakosság. Ez a nyelvi sokszínűség a gyarmati városok mindennapi valóságához tartozott, és a hivatalos spanyol dokumentumokból gyakran csak a tolmácsok jelenlétére vagy a bírósági ügyekre utaló nyomokból ismerhető meg.

Az afrikai rabszolgák és leszármazottaik jelenléte a Río de la Plata térségében a 16. század végétől mutatható ki. Az Asunciónból és később Buenos Airesből kiinduló kereskedelmi hálózatokon keresztül afrikai rabszolgák is érkeztek a térségbe, bár számuk a 17. században még kisebb volt, mint a karibi vagy brazíliai gyarmatokon. A rabszolgaságról általában A gyarmati gazdaság és a munka ad részletes képet; itt elég annyit rögzítenünk, hogy a La Plata-vidék korai gazdaságában az afrikai rabszolgamunka kiegészítette az őslakos kényszermunkát, és a jogi kategóriák közötti határok gyakran elmosódtak.

22.1.1.6 A határvidék mint történetírói probléma

A Río de la Plata 16. századi története a történetírásban hosszú ideig a spanyol hódítás és a „civilizáció” előretöréseként jelent meg. A 19. századi argentin nemzeti történetírás – például Bartolomé Mitre munkái – Buenos Aires alapításait a nemzeti kezdetek mérföldköveiként értelmezte, és a spanyol telepesek küzdelmét helyezte a középpontba. Ez a narratíva a 20. században is tovább élt, és az iskolai történelemtanításban sokáig meghatározó maradt. A modern, több szempontú történetírás azonban hangsúlyozza, hogy a határvidék története nem írható le egyoldalúan sem a spanyol „hősiesség”, sem az őslakos „ellenállás” egyszerű keretében.

A jelenkori kutatás egyik fontos felismerése, hogy a korai gyarmati időszak forrásai rendkívül egyoldalúak. Az eseményekről szóló beszámolók szinte kizárólag spanyol szerzőktől – katonáktól, hivatalnokoktól, egyházi emberektől – származnak. A querandí, guaraní vagy más őslakos közösségek saját szempontjai ezekben a szövegekben csak áttételesen, a spanyol érdekek tükrében jelennek meg. A régészet és az összehasonlító etnohistória segítségével a kutatók megkísérlik kiegészíteni a képet, de számos kérdés – például a helyi csoportok belső politikai viszonyai vagy a konfliktusok pontos okai – továbbra is nyitva marad.

Ugyancsak vitatott a spanyol forrásokban használt kategóriák értelmezése. A „querandí”, „pampa”, „guaraní” nevek nem feltétlenül fedik le a mai értelemben vett etnikai csoportokat; korabeli használatuk gyakran földrajzi, nyelvi vagy egyszerűen a spanyolok számára megkülönböztető jellegű volt. A mai olvasónak ezért óvatosan kell bánnia ezekkel a címkékkel, és nem szabad őket a modern nemzeti vagy etnikai azonosságok előzményeiként kezelnie.

A spanyol korona jogi kategóriái – mint az **indio** – szintén nem a helyi közösségek önértelmezését tükrözték, hanem a gyarmati adózás és uralom rendszerét. Amikor a források „indios de guerra” (háborús indiók) kifejezést használnak, az a spanyol gyarmati jog szerinti besorolás, nem pedig az érintett csoportok belső önmeghatározása. A könyv ezért kerüli az „indián” általánosító magyar használatát, és az őslakos népek saját elnevezéseit vagy a korabeli forráskategóriák pontos idézését részesíti előnyben.

22.1.1.7 Az első alapítás öröksége az argentin emlékezetben

Buenos Aires 1536-os alapítása és az 1580-as újraalapítás a mai argentin nemzeti emlékezetben is fontos szerepet játszik. A két dátum közül a hivatalos emlékezetkultúra elsősorban a második alapítást emelte ki: a város „alapításának” évfordulóit gyakran 1580-hoz kötik. Az 1536-os kísérlet emlékezete halványabb, részben mert kudarcként értelmezhető, részben mert a korai spanyol–őslakos konfliktus kényes kérdéseket vet fel. A 21. századi argentin történeti vitákban az őslakos népek jelenléte és a gyarmati erőszak öröksége egyre nagyobb figyelmet kap, ami összhangban áll a kontinens más országaiban zajló folyamatokkal, amelyekről Diktatúrák, erőszak és emlékezet és Őslakos népek és társadalmi mozgalmak című fejezetek szólnak.

Fontos megkülönböztetnünk a dokumentált tényt és az emlékezetpolitikai állítást. Dokumentált tény, hogy 1536-ban Pedro de Mendoza parancsnoksága alatt spanyol expedíció érkezett a La

Plata-torkolathoz, és hogy a települést 1541-re elhagyták. Dokumentált tény az is, hogy 1580-ban Juan de Garay újraalapította Buenos Airest. Az viszont már emlékezetpolitikai kérdés, hogy ezeket az eseményeket hogyan értelmezzük a nemzeti történelemben: a spanyol „hódítás” dicsőséges pillanataként, a kudarc és az őslakos ellenállás példájaként, vagy a hosszú távú erőszakos átalakulás kezdeteként. A mai történeti kutatás e három értelmezés közül egyiket sem fogadja el kizárólagosnak, hanem a folyamatok összetettségét hangsúlyozza.

22.1.2 Források és bizonytalanságok

A Río de La Plata korai gyarmati történetének forrásbázisa egyenetlen. Az 1536-os alapításról és a település bukásáról szóló legfontosabb elbeszélő források spanyol krónikák és jelentések, például a résztvevők által írt beszámolók. Ezek közül kiemelkedik **Ulrich Schmidl** bajor zsoldos útleírása, amely a 16. század közepén készült, és német nyelvű, többször bővített kiadásokban jelent meg. Schmidl leírása értékes, de nem tekinthető tényszerűen megbízható beszámolónak: a szerző saját szerepét kiemeli, az őslakosokat gyakran ellenséges, „barbár” csoportokként mutatja be, és egyes adatai – például a távolságok és az események sorrendje – eltérnek más forrásoktól. A spanyol hivatalos dokumentumok, például a Mendoza-féle expedíció szerződései és a későbbi bírósági vallomások kiegészítik a képet, de ezek is a spanyol fél szempontjait tükrözik.

Az 1580-as újraalapításról az **acta de fundación** (alapító okirat) és a korabeli városi tanácsi iratok adnak viszonylag szilárd alapot. Az okirat szövege fennmaradt, és a dátum egyértelműen dokumentált. Ugyanakkor az újraalapítás közvetlen körülményeiről – például a helyi őslakos csoportok reakciójáról – a források hallgathatnak vagy elfogultak. A pampák és a guaraní közösségek demográfiájára vonatkozó becslések a régészeti leleteken, a későbbi missziós feljegyzéseken és a spanyol adóösszeírásokon alapulnak, de a járványok és a kényszermunka miatti pusztulás mértékét a kutatók széles sávban becsülik.

Több kérdés ma is nyitott. Nem ismerjük pontosan a querandí csoportok belső szervezetét, nyelvét és a spanyolokkal való első konfliktusuk okait. A guaraní közösségek és a spanyol telepesek közötti szövetségek jellegét a források eltérően írják le: egyes krónikások a guaraník „barátságát” emelik ki, mások az erőszakos alávetést. A modern történetírás ezeket a beszámolókat nem egymást kizárónak, hanem a gyarmati határvidék változó viszonyainak lenyomataként olvassa. Az őslakos áldozatok száma a korai konfliktusokban nem állapítható meg megbízhatóan; a források hiányosak, és a kortárs számok gyakran retorikai célt szolgáltak.

22.1.3 Rövid összefoglaló

- A mai Argentína területe a spanyol érkezés előtt sokszínű népességgel bírt: a Río de la Plata környékén vadászó-gyűjtögető pampák, a folyók mentén félig letelepedett guaraní közösségek éltek.
- Az 1536-os Buenos Aires-alapítás kudarcot vallott, mert a pampák ökológiai viszonyai és a helyi csoportokkal való konfliktus nem tették lehetővé a spanyol telepesek megélhetését; a túlélők Asunciónba menekültek.
- Asunción a guaraní közösségekkel kialakított – gyakran kényszerrel és vegyes házasságokkal járó – kapcsolatok révén vált a spanyol jelenlét központjává a La Plata-medencében.
- Buenos Aires 1580-as újraalapítása stratégiai megfontolásokból, a Potosí felé vezető utak és a portugál terjeszkedés ellenőrzése érdekében történt, de a település sokáig kicsiny határváros maradt.
- A gyarmati határvidéken az őslakos csoportok nem passzív áldozatok voltak, hanem saját érdekeik szerint szövetkeztek vagy harcoltak a spanyolokkal; a ló elterjedése a 17. században alapvetően átalakította a pampák társadalmát.

- A korai gyarmati társadalomban a guaraní és más őslakos nők, a mestizo közösségek és a megjelenő afrikai rabszolgák egyaránt fontos szerepet játszottak, bár a források ezt gyakran csak közvetve mutatják meg.
- A 19–20. századi argentin nemzeti történetírás a spanyol alapításokat nemzeti kezdetként ünnepelte; a mai kutatás ehelyett a források egyoldalúságát, az erőszakot és az őslakos népek szempontjait is figyelembe veszi.
- Az őslakos csoportokra vonatkozó népességi és áldozati adatok becslések, a források hiányosságai miatt a pontos számok nem ismertek.

22.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi különbségek voltak a pampák vadászó-gyűjtögető népei és a folyó menti guaraní közösségek között, és hogyan befolyásolták ezek a spanyolokkal való első kapcsolatokat?
2. Miért bukott meg az 1536-os Buenos Aires, és milyen tényezők tették lehetővé az 1580-as újraalapítás sikerét? Válaszodban különítsd el a dokumentált tényeket a történészi értelmezéstől.
3. Hogyan alakult a guaraní–spanyol viszony Asunciónban a 16. század közepén, és milyen forrásokból tudunk következtetni a guaraní nők és a mestizo közösségek szerepére?
4. Miért problematikus a spanyol krónikákban szereplő „querandí”, „pampa” és „indio” kategóriákat a mai etnikai csoportok előzményeként használni?
5. Hasonlítsd össze a Río de la Plata-i korai gyarmatosítást a perui hódítás mintájával: milyen hasonlóságok és milyen eltérések figyelhetők meg a spanyol célokban és a helyi reakciókban?

22.2 A gyarmati Río de la Plata alkirályság

Amikor a spanyol korona 1776-ban létrehozta a dél-atlanti területek új közigazgatási egységét, a döntés egy hosszabb birodalmi átszervezés része volt, nem pedig egyetlen város vagy régió felemelkedésének egyszerű következménye. A Río de la Plata alkirályság (Virreinato del Río de la Plata) megalakulása alapvetően átrajzolta Dél-Amerika déli felének gazdasági és politikai térképét: egy addig a Perui Alkirályság peremvidékeként kezelt, viszonylag elhanyagolt területből saját közigazgatási központtal, saját hadsereggel és – ami hosszú távon talán a legfontosabb – saját kikötővel rendelkező egységet hozott létre. Ez a fejezet az alkirályság intézményi kereteit, gazdasági szerkezetét és társadalmi feszültségeit mutatja be, különös tekintettel Buenos Aires és Montevideo szerepére, a bőr- és ezüstkereskedelemre, valamint azokra az ellentmondásokra, amelyek a 19. század elején előkészítették a függetlenségi mozgalmakat.

22.2.1 Az alkirályság létrehozása: okok és közigazgatási keretek

A 18. század második felében a spanyol Bourbon-dinasztia a birodalom egészét érintő, racionalizáló és központosító reformokat hajtott végre. Ennek jegyében született meg 1776-ban az a királyi döntés, amely a mai Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia nagy részét, valamint a mai Brazília déli, illetve Chile északi peremvidékét egyetlen új alkirálysággá szervezte. A főváros Buenos Aires lett, amely addig a Perui Alkirályság egyik jelentős, de hivatalosan alárendelt kikötője volt. A reform mögött több, egymást erősítő ok húzódott meg. Egyrészt a spanyol korona igyekezett megállítani a portugál terjeszkedést a Río de la Plata keleti partján, ahol a Colonia del Sacramento néven ismert portugál erődített település 1680 óta ismétlődő konfliktusok forrása volt. Másrészt a brit kalózhajók és az illegális kereskedelmi hálózatok megjelenése a dél-atlanti vizeken arra ösztönözte Madridot, hogy erősebb katonai és ellenőrző jelenlétet alakítson

ki. Harmadrészt a birodalmi gazdaságpolitika átalakítása, különösen a Potosíban bányászott ezüst hatékonyabb elszállítása, szükségessé tette egy olyan kikötő megerősítését, amely közvetlen kapcsolatot biztosíthat az Atlanti-óceánnal.

Az alkirályság létrehozása nem csupán szimbolikus esemény volt. A közigazgatás átszervezését 1782-ben a **intendencia-rendszer** (intendencias) bevezetése követte, amely a hagyományos tartományi kormányzókat hatékonyabb, közvetlenül a koronának alárendelt hivatalnokokkal váltotta fel. Az intendenciák között szerepelt Buenos Aires, Córdoba del Tucumán, Salta del Tucumán, Potosí, La Paz, Paraguay és – később – Montevideo is. Ez a rendszer a Habsburg-kori gyakorlathoz képest nagyobb adóbevételt, fegyelmezettebb katonai igazgatást és egységesebb jogalkalmazást ígért, bár a gyakorlatban a helyi elitek ellenállása és a hatalmas távolságok miatt csak részben valósult meg.

Az új alkirályság területi kiterjedése hatalmas volt, de belső integrációja gyenge maradt. A főváros, Buenos Aires, a La Plata torkolatánál feküdt; innen a hátország – a pampák, a Gran Chaco, az Andok előhegyei és a bolíviai fennsík – csak hosszú, nehezen járható utakon volt elérhető. A kommunikáció nehézségei miatt az alkirályság egyes részei – például Paraguay vagy a Charcas régió – továbbra is saját, erős helyi identitással rendelkeztek, és gyakran inkább a korábbi limai vagy a potosíi kapcsolataikat részesítették előnyben. Ez a belső tagoltság később, a függetlenségi háborúk idején is meghatározó tényezővé vált.

22.2.2 Buenos Aires felemelkedése és a kikötői kereskedelem

Buenos Aires a 17. században és a 18. század első felében jogilag alárendelt helyzetben volt. A spanyol birodalom hivatalos kereskedelmi rendszere a limai Callao kikötőjén keresztül irányította a dél-amerikai forgalmat, így a Río de la Plata kikötője hivatalosan csak korlátozott mértékben vehetett részt a transzatlanti kereskedelemben. A valóságban azonban a csempészet és a legálisnak álcázott, de engedély nélküli áruforgalom már korábban is jelentős volt. A helyi kereskedők, hajósok és tisztviselők – gyakran összejátszva – kihasználták a limai monopólium lassúságát és a hatalmas távolságokból fakadó ellenőrzési hiányosságokat. Az árukat – textíliákat, rabszolgákat, fémeket, európai iparcikkeket – a La Plata folyón és mellékfolyóin szállították, összekötve a pampák, a Chaco és a felföld gazdasági körzeteit.

Az 1778-ban kibocsátott **szabadkereskedelmi rendelet** (Reglamento de Libre Comercio) gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. A rendelet lehetővé tette, hogy a spanyol birodalom számos kikötője – köztük Buenos Aires és Montevideo – közvetlenül kereskedhessen egymással és a spanyolországi kikötőkkel, anélkül hogy a limai Callao közvetítésére kellene hagyatkoznia. A döntés azonban nem teljes liberalizációt jelentett: a kereskedelem továbbra is spanyol és spanyol-amerikai hajókra korlátozódott, és a vámok, a kikötői illetékek, valamint a korona monopóliumai (például a higany és a só esetében) fennmaradtak. Ennek ellenére a rendelet látványos lendületet adott Buenos Airesnek. A város lakossága gyors növekedésnek indult, kereskedőházak, hajójavító műhelyek, raktárak és pénzügyi szolgáltatások jöttek létre. A 18. század végére Buenos Aires a dél-atlanti térség legdinamikusabb spanyol kikötőjévé vált, bár pontos népességszámát a korabeli összeírások hiányosságai miatt csak becsülni lehet; a szakirodalomban általában néhány tízezer lakosról beszélnek, de ez a szám erősen vitatott.

A fellendülés azonban nem oszlott el egyenletesen. A Buenos Aires-i kereskedő elit meggazdagodott a legális és féllegális forgalomból, míg a hátország termelői – a bőrkészítők, a sózott húst előállítók, a parasztok – gyakran alacsony árakat kaptak, és a szállítási költségek, valamint a közvetítők haszna miatt kevésbé részesedtek a növekedésből. Ez a regionális egyenlőtlenség tartós feszültségforrássá vált, és később a belső politikai küzdelmek egyik fontos dimenziója lett.

22.2.3 Montevideo és a keleti part

A Río de la Plata keleti partján fekvő Montevideo története szorosan összefonódott a spanyol–portugál határvitákkal. A várost 1726-ban spanyol telepesek és katonák alapították azzal a céllal, hogy ellensúlyozzák a portugál Colonia del Sacramento jelenlétét a folyó északi partján. A korabeli dokumentumok szerint Montevideo kezdettől fogva katonai-közigazgatási funkciót is betöltött, de gazdasági jelentőségét főként a kikötő adta. A 18. század második felében, különösen az 1778-as rendelet után, Montevideo élénk kereskedelmet folytatott bőrrel, faggyúval, szárított hússal és – legális vagy illegális úton behozott – rabszolgákkal.

A két kikötőváros, Buenos Aires és Montevideo között időnként éles rivalizálás alakult ki. A vámbevételek, a hajózási jogok, a katonai parancsnokságok és a belső piacok feletti ellenőrzés kérdései ismétlődő vitákat szültek. Montevideo kereskedői gyakran úgy érezték, hogy Buenos Aires az alkirályság fővárosaként indokolatlan előnyöket élvez, és a folyami hajózás, valamint a kikötői illetékek rendszere a túloldali város érdekeit szolgálja. A feszültség nem csupán gazdasági volt: a keleti part (Banda Oriental) lakói között erős helyi identitás alakult ki, amely a későbbi uruguayi államiság egyik előzményének tekinthető. Ugyanakkor óvatosan kell bánni a modern nemzeti kategóriák visszavetítésével: a 18. században a Banda Oriental lakói nem uruguayi nemzettudatot vallottak, hanem a spanyol birodalom alattvalóiként és egy sajátos, a határvidékekre jellemző, gyakran katonai-civil kettős életformát élő csoportként határozták meg magukat.

A spanyol–portugál határviták az alkirályság fennállása alatt többször kiújultak. A Colonia del Sacramento többször cserélt gazdát, végül az 1777-es San Ildefonso-i szerződés a spanyol koronának ítélte a települést, és a portugál fennhatóság alatt álló területek határait is rögzítette. Ez azonban nem vetett véget a vitáknak, mert a határvidék tényleges ellenőrzése továbbra is bizonytalan maradt, és a helyi lakosság – beleértve az őslakos guaraní közösségeket is – saját érdekei szerint mozgott a két birodalom között.

22.2.4 A bőr-, hús- és faggyúgazdaság

Az alkirályság gazdasági alapját a pampák hatalmas, elvadult marhacsordái képezték. A 16. és 17. században a spanyol telepesek által behozott szarvasmarhák egy része elszabadult, és a termékeny, fűben gazdag síkságon gyorsan elszaporodott. A 18. századra a vadmarhák száma a becslések szerint több millió lehetett, bár a pontos adatok megbízhatatlanok. A vadászatukból származó termékek – elsősorban a nyersbőr, a faggyú és a szárított hús – képezték a kivitel gerincét.

A bőr iránti kereslet Európában a 18. század folyamán folyamatosan nőtt: a cipő-, nyereg- és bőripari ágazatok, valamint a katonai felszerelések gyártása egyre több alapanyagot igényelt. A pampák bőre a spanyol birodalmon kívülre is eljutott, gyakran csempészet útján. A faggyút gyertyák és szappanok készítésére használták, a szárított vagy sózott hús (tasajo) pedig a brazil és karibi rabszolga-ültetvények élelmiszer-ellátásában kapott szerepet. A 19. század előtt a hűtési technológia hiánya miatt a friss hús exportja nem volt lehetséges, ezért a sózott és szárított formák domináltak.

A gazdálkodás szervezeti kerete fokozatosan átalakult. A korai időszakban a vadmarhák szabad vadászata volt a jellemző, amelyben a pampák szegényebb, gyakran mesztic vagy afrikai származású lakói vettek részt. A 18. század második felében azonban a földbirtokos elit egyre nagyobb területeket kerített be, és létrejöttek a nagy kiterjedésű **estanciák**, amelyek a bőr- és hústermelés szervezett, munkaerőt foglalkoztató formáját képviselték. Az estancia-rendszer növekedése feszültségeket szült: a szabad vadászatot folytató, a hatóságok által gyakran „csavargóknak” vagy „törvényen kívülieknek” bélyegzett lakosok fokozatosan kiszorultak a földterületekről. Ez a folyamat a későbbi vidéki szegénység és a földkoncentráció egyik gyökere.

A **gaucho** alakja ebben a gazdasági környezetben formálódott. A gaucho a pampák lovas pásztora, vadásza, időnként csempésze vagy alkalmi munkása volt, aki sajátos kézügyességgel, lótartással és a bőrfeldolgozás mesterségével kapcsolódott a vidéki élethez. A korabeli források – utazók beszámolói, helyhatósági rendeletek, katonai összeírások – gyakran ellenségesen vagy lenézően írtak róla, hangsúlyozva a letelepedett életmód hiányát és az állattartó birtokosokkal való konfliktusait. A gaucho későbbi, a 19. századi nemzeti irodalomban és politikában kialakult heroikus képe már nem a gyarmati valóság tükre, hanem emlékezetpolitikai konstrukció, amelyet a nemzetépítés időszakában hoztak létre. A jelen fejezetben ezért a gauchót elsősorban mint társadalmi típust érdemes kezelni, nem mint nemzeti jelképet.

22.2.5 Az ezüst és a bányászat szerepe

A Río de la Plata alkirályság létrehozásának egyik kulcsfontosságú gazdasági motívuma a felső-perui (ma bolíviai) ezüstbányászat összekapcsolása volt az atlanti kikötővel. Potosí ezüstje a 16. század óta a spanyol birodalom egyik legfontosabb nemesfémforrása volt, de a 18. századra a bányák hozama már csökkenőben volt, a kitermelés egyre mélyebb szinteken, növekvő költségekkel folyt. Ennek ellenére az ezüst továbbra is meghatározó árucikk maradt, és a dél-amerikai belső kereskedelem motorjaként működött.

A hivatalos szabályozás szerint a potosíi ezüstöt a limai úton kellett volna elszállítani, de ez a szárazföldi útvonal hosszú, veszélyes és drága volt. Az alkirályság létrehozása után – és különösen az 1778-as rendelet nyomán – egyre több ezüstöt irányítottak Buenos Aires felé, ahol hajóra rakták és Spanyolországba, illetve más spanyol-amerikai kikötőkbe szállították. Ez az átrendeződés növelte Buenos Aires gazdasági jelentőségét, de egyben virágzó csempészethez is vezetett: a fém egy része – a hivatalos vámok megkerülésével – brit, portugál vagy holland hajókra került, és közvetlenül az európai piacokra jutott.

A nemesfém-kereskedelem és a bőrexport közötti kapcsolatot fontos hangsúlyozni. A belső piacokon az ezüst mint pénz szolgált, és a bőr, a szárított hús, a textíliák és más áruk cseréjét is lehetővé tette. A felső-perui bányavárosok – Potosí, Oruro, La Plata (ma Sucre) – kereskedelmi hálózatai összekapcsolódtak a Río de la Plata kikötőivel, így az alkirályság gazdasága egyszerre épült a pampák állati eredetű termékeire és az Andok ásványkincseire. Ez a kettősség azonban egyben függőséget is jelentett: a régió sorsa szorosan kötődött a világpiaci árakhoz és a spanyol birodalom kereskedelempolitikájához, ami a 19. század elején, a birodalom válsága idején súlyos következményekkel járt.

22.2.6 Társadalmi szerkezet és munkaerő

A gyarmati Río de la Plata társadalma a spanyol-amerikai gyarmatokra jellemző hierarchikus, de a helyi viszonyok által módosított rend szerint szerveződött. A csúcson a spanyol származású, de már Amerikában született **criollo** elit állt, amely birtokokkal, kereskedőházakkal, hivatalokkal és katonai rangokkal rendelkezett; közvetlen felettük a félszigeti spanyolok (peninsulares) csoportja helyezkedett el, akik a legmagasabb állami és egyházi tisztségeket gyakran monopolizálták. A két csoport közötti feszültség – amelyet a modern nacionalizmus visszavetítése nélkül, a 18. századi rendi és kinevezési gyakorlatok összefüggésében kell értelmezni – az alkirályság kései szakaszában fokozódott.

A társadalom többségét a mesztic, az őslakos és az afrikai származású lakosság alkotta. Az őslakosok helyzete régiónként eltérő volt. Az Andok előhegyeiben és a felső-perui területeken a spanyol hódítás óta fennmaradt közösségi földhasználat és az ún. **mita** kényszermunka-rendszer tovább élt, bár a 18. századra a mita hatóköre gyengült, és a bányavidéken a bérmunka, a szolgáltatások és a kényszer különböző keverékei alakultak ki. A pampákon és Patagóniában az

őslakos csoportok – például a mapuche, a tehuelche és a guaraní különböző közösségei – nagyrészt kívül maradtak a spanyol közigazgatás közvetlen ellenőrzésén, de folyamatos katonai, kereskedelmi és rablóhadjáratok érintették őket. A 18. század végén a spanyol hatóságok igyekeztek a határvidékeket megerősíteni, és időnként békét, máskor fegyveres megtorlást alkalmaztak.

A jezsuita missziók különleges szerepet játszottak a guaraní közösségek életében, különösen a mai Paraguay, Északkelet-Argentína és Dél-Brazília területén. A **jezsuita redukciók** (reducciones) olyan, a rend által irányított települések voltak, ahol az őslakosok keresztény hitre térítése, oktatása, közösségi földművelése és kézműves termelése folyt. A redukciók gazdasági sikere és viszonylagos autonómiája azonban ellenségeskedést váltott ki a spanyol és portugál telepesekből, akik munkaerőre és földre vágytak. A jezsuiták 1767-es kiűzése a spanyol birodalomból súlyos csapást mért ezekre a közösségekre: a missziók hanyatlásnak indultak, földjeik egy része magánkézbe került, és az őslakosok védelme meggyengült. A kiűzés következményeinek megítélése a történetírásban vitatott; egyes szerzők a jezsuita rendszer tekintélyelvű vonásait hangsúlyozzák, míg mások a közösségi életforma és a viszonylagos védelem elvesztését emelik ki.

Az afrikai rabszolgaság jelen volt az alkirályságban, bár mértéke elmaradt Brazil, a karibi térség vagy a perui bányavidék arányaitól. Buenos Aires fontos rabszolga-kereskedelmi csomópont volt, ahol a rabszolgákat részint a helyi háztartásokban, kézműiparban, kikötői munkákban és a bőrfeldolgozásban foglalkoztatták, részint továbbadták a belső piacokra, például Potosíba. A származási adatok bizonytalanok, de a korabeli vám- és egyházi anyakönyvek arra utalnak, hogy a rabszolgák többsége a mai Angola, Kongó és a Guineai-öböl térségéből érkezett. A szabad színesek (libertos) és a mesztícek alkották a városi és vidéki szegénység jelentős részét; sokan közülük a pampák vadászatából, a bőrfeldolgozásból vagy a kikötői alkalmi munkákból éltek.

A nők szerepe ebben a társadalomban többnyire a háztartáshoz, a kiskereskedelemhez, a kézműiparhoz és az egyházi jótékonysági intézményekhez kötődött. A felsőbb rétegekben a házasság és az öröklés a vagyon és a társadalmi státusz újratermelésének eszköze volt; az alacsonyabb rétegekben a nők gyakran kényszerültek piaci tevékenységre, szolgálatra vagy – különösen a városokban – olyan, a korabeli hatóságok által erkölcsileg megbélyegzett foglalkozásokra, mint a kifőzdék, kocsmák vagy a prostitúció. A források e téren hiányosak, és a történetírás csak az utóbbi évtizedekben kezdte részletesebben feltárni a nők gazdasági és jogi helyzetét a Río de la Plata gyarmati társadalmában.

22.2.7 Az egyház, a felvilágosodás és a rendi feszültségek

A katolikus egyház az alkirályság egészében meghatározó intézmény volt. Plébániák, kolostorok, kórházak, iskolák és jótékonysági alapítványok hálózata szőtte át a városokat és a nagyobb településeket. Az egyház nem csupán vallási, hanem gazdasági és társadalomszervező szerepet is betöltött: hitelt nyújtott, földeket birtokolt, anyakönyveket vezetett, és – a jezsuita missziókon keresztül – az őslakosok integrációjának (vagy kényszerű beillesztésének) egyik fő eszköze volt. A Bourbon-reformok azonban az egyház kiváltságait is megnyirbálták: a korona igyekezett nagyobb ellenőrzést gyakorolni az egyházi vagyon és a kinevezések felett, ami időnként konfliktusokhoz vezetett a püspökökkel és a szerzetesrendekkel.

A 18. század második felében az európai felvilágosodás eszméi fokozatosan eljutottak a Río de la Plata városi elitjéhez. Kereskedők, hivatalnokok, katonatisztek és egyházi értelmiségiek körében terjedtek a racionális kormányzásról, a természetjogról, a kereskedelem szabadságáról és a hasznosságelvű reformokról szóló elképzelések. Buenos Airesben 1801-től jelent meg az első, rövid életű hírlap, a *Telégrafo Mercantil*, amely gazdasági hírek mellett ismeretterjesztő cikkeket is közölt. Az olvasókörök, szalonok és magánkönyvtárak – bár korlátozott számban – a bourbon reformok és a felvilágosult abszolutizmus iránti érdeklődést erősítették.

A rendi feszültségek a 18. század végén több ponton kiéleződtek. A criollo elit egy része nehezményezte, hogy a legjövedelmezőbb hivatalokat és egyházi javadalmakat gyakran félszigeti spanyolok kapják. A kereskedelmi monopóliumok és a vámszabályok miatt a belső tartományok termelői elégedetlenkedtek. Az őslakos közösségek – különösen a felső-perui területeken – tiltakoztak a kényszermunka és a földfoglalások ellen; e tiltakozások egy része a nagy, 1780–1783 közötti andoki felkeléshez (Túpac Amaru II. vezetésével) kapcsolódott, amely bár elsősorban a perui területeken bontakozott ki, hatása érezhető volt a Río de la Plata alkirályság északi részein is. A spanyol hatóságok brutálisan leverték a felkelést, de a feszültségek nem szűntek meg.

22.2.8 Az alkirályság utolsó évei és a brit inváziók előzményei

Az alkirályság fennállásának utolsó évtizedét a spanyol monarchia európai válsága árnyékolta be. A napóleoni háborúk és a spanyolországi Bourbon-kormányzat megrendülése közvetlenül érintette a gyarmatokat, mert a korona hatalma és legitimitása megkérdőjeleződött. 1806-ban és 1807-ben brit expedíciós csapatok szálltak partra a Río de la Plata térségében, és rövid időre elfoglalták Buenos Airest, illetve Montevideót. A betolakodókkal szembeni ellenállás azonban nem a spanyol reguláris hadseregtől, hanem a helyi milíciáktól érkezett, amelyeket a városi elit és a szélesebb lakosság szervezett meg. A brit inváziók visszaverése – amelynek részleteit a következő alfejezet tárgyalja – kettős hatást gyakorolt: egyrészt megerősítette a helyi katonai és politikai önbizalmat, másrészt megmutatta, hogy a gyarmati társadalom a spanyol korona közvetlen segítsége nélkül is képes megvédeni magát. Ez a tapasztalat közvetlenül hozzájárult a függetlenségi mozgalom későbbi kibontakozásához.

Az alkirályság intézményi keretei 1810-re, a májusi forradalom idejére formálisan is meglazultak, és a területén több, egymással versengő politikai központ jött létre. A 1776-ban megalakított közigazgatási egység tehát alig több mint három évtizedig állt fenn, de ezalatt mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulásokat indított el, amelyek a későbbi argentin, uruguayi, paraguayi és bolíviai államok fejlődését is meghatározták.

22.2.9 Források és bizonytalanságok

A gyarmati Río de la Plata alkirályság történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Elsődleges forrásként szolgálnak a spanyol korona és az alkirályi hivatalok rendeletei, levelezései, összeírásai, vám- és adónyilvántartásai, katonai jelentései, valamint az egyházi anyakönyvek és a bírósági periratok. A Buenos Aires-i és montevideói kikötőkről fennmaradt hajónyilvántartások, rakományjegyzékek és vámtarifák segítenek a kereskedelmi forgalom becslésében, bár a csempészet miatt ezek az adatok alulbecsülik a tényleges árucserét. A korabeli utazók – például a spanyol katonatiszt és természettudós Félix de Azara – leírásai értékes kiegészítést nyújtanak a vidéki életről és a gauchókról, de ezeket a szerzők saját előítéletei és céljai torzíthatják.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartoznak a demográfiai adatok. A városok lakosságára, a rabszolgák számára, az őslakos közösségek létszámára és a pampák marhaállományára vonatkozó korabeli becslések hiányosak, egymásnak ellentmondóak, és gyakran adóztatási vagy katonai célokból készültek, ami szisztematikus torzítást okozhat. A gazdasági teljesítmény – például a bőrexport értéke vagy a Potosíból Buenos Airesbe szállított ezüst mennyisége – csak részben ismert, mert a legális és illegális forgalom aránya vitatott. A Bourbon-reformok hatásának megítélése is vita tárgya: egyes történészek a gazdasági élénkülést és az intézményi modernizációt hangsúlyozzák, míg mások a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését és a helyi autonómiák felszámolását emelik ki. A jezsuita missziók, a gauchók és a criollo identitás kérdései pedig olyan

területek, ahol a későbbi nemzeti történetírás és emlékezetpolitika erősen befolyásolta a képet; ezeknél a szöveg igyekszik megkülönböztetni a dokumentált tényeket a későbbi értelmezésektől.

22.2.10 Rövid összefoglaló

- A Río de la Plata alkirályság 1776-ban jött létre a spanyol Bourbon-reformok részeként, hogy megerősítse a korona dél-atlanti jelenlétét, ellensúlyozza a portugál terjeszkedést, és hatékonyabban szállítsa el a felső-perui ezüstöt.
- Az 1778-as szabadkereskedelmi rendelet lehetővé tette Buenos Aires és Montevideo közvetlen részvételét a transzatlanti kereskedelemben, ami a két kikötőváros gyors növekedéséhez vezetett, egyúttal rivalizálást is szült közöttük.
- A gazdaság két fő pillére a pampák bőr-, faggyú- és szárítotthús-termelése, valamint a Potosí ezüstjének Buenos Airesen át történő exportja volt; a csempészet mindkét ágazatban jelentős maradt.
- A társadalom hierarchikus szerkezetét a criollo és félszigeti spanyol elit, a mesztic és afrikai származású dolgozók, az őslakos közösségek és a pampák szabad pásztorai, a gauchók alkották; a jezsuita missziók felszámolása 1767 után súlyosan érintette a guaraní közösségeket.
- A Bourbon-kori közigazgatási reformok – különösen az intendencia-rendszer – növelték az állami ellenőrzést, de a hatalmas távolságok és a helyi ellenállás miatt csak részlegesen érvényesültek.
- Az alkirályság belső feszültségei a 18. század végén és a 19. század elején fokozódtak, részben a kereskedelmi monopóliumok, a hivatali kinevezések és a földfoglalások miatt.
- Az 1806–1807-es brit inváziók visszaverése a helyi milíciák révén megerősítette a gyarmati társadalom önbizalmát, és előkészítette a függetlenségi mozgalom kibontakozását.
- Az alkirályság területi integrációja gyenge maradt; a későbbi Argentína, Uruguay, Paraguay és Bolívia közötti határok és identitások kialakulását éppen ez a belső tagoltság befolyásolta.

22.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen birodalmi és helyi okok vezettek a Río de la Plata alkirályság 1776-os létrehozásához, és hogyan kapcsolódott ez a Bourbon-reformok általános céljaihoz?
2. Hasonlítsa össze Buenos Aires és Montevideo gazdasági szerepét és érdekeit a 18. század végén! Milyen feszültségek alakultak ki a két kikötőváros között?
3. Milyen forrásokból ismerjük a bőr-, hús- és ezüstkereskedelem mértékét, és miért bizonytalanok ezek az adatok? Hogyan befolyásolta a csempészet a hivatalos nyilvántartások értelmezését?
4. Mutassa be a gyarmati társadalom főbb csoportjait a Río de la Plata alkirályságban! Hogyan változott az őslakosok és az afrikai rabszolgák helyzete a Bourbon-reformok időszakában?
5. Miért tekinthető a jezsuita missziók 1767-es felszámolása fordulópontnak a guaraní közösségek életében, és hogyan kapcsolódik ez a későbbi föld- és munkaerő-konfliktusokhoz?

22.3 A függetlenség és a 19. századi polgárháborúk

A gyarmati Río de la Plata alkirályság széthullása után a mai Argentína területén a függetlenség kivívása és a nemzetállami keretek megteremtése hosszú, erőszakos és többször zsákutcába futó folyamat volt. Az 1810 és 1852 közötti évtizedek nem egyetlen „nemzeti történetként” írhatók le: a területi elitek, a tartományi caudillók, a Buenos Aires-i kikötői érdekcsoportok, a vidéki lakosság, az afro-argentin katonák és az őslakos csoportok egymással versengő elképzelései alakították a

politikai teret. Ez az alfejezet azt vizsgálja, miért nem jött létre a függetlenség kikiáltása után azonnal egységes Argentína, és hogyan vezettek a belső konfliktusok a tartományi széttagoltságtól a központosító kísérleteken át a Rosas-korszak hegemóniájáig.

22.3.1 A májusi forradalom és a függetlenségi küzdelem (1810–1816)

A függetlenségi folyamat közvetlen előzménye a spanyol monarchia válsága volt. 1808-ban Napóleon csapatai megszállták az Ibériai-félszigetet, lemondatták VII. Ferdinándot, és a trónt saját bátyjának, José Bonaparténak adták. A hír nyomán a spanyol birodalom városaiban ún. **juntá**k alakultak, amelyek a letartóztatott király nevében követeltek kormányzati jogkört. Buenos Airesben 1810. május 25-én a városi tanács (cabildo) nyílt ülésén a helyi elitek leváltották az alkirályt, és megalakították az első helyi kormányzótanácsot, a **Primera Juntát**. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az esemény nem tömegfelkelés volt: a döntést a városi notabilitások, kereskedők, hivatalnokok és katonatisztek szűk köre hozta meg, bár a folyamat során a városi plebejus rétegek jelenléte és nyomása is érzékelhető volt. A forradalom első heteiben a junta a letartóztatott VII. Ferdinánd iránti hűségét hangsúlyozta, ami részben taktikai, részben legitimációs célokat szolgált.

A junta hadsereget küldött a volt alkirályság belső területeire, hogy kikényszerítse az új hatalom elismerését. A felső-perui (Alto Perú, ma nagyrészt Bolívia) expedíció kudarcot vallott, mert a helyi elitek és a spanyol hivatalnokok ellenálltak, és a hadsereg kényszersorozása, valamint rekvirálásai miatt a vidéki lakosság egy része ellenségesen viszonyult hozzá. A paraguayi expedíció 1811-ben szintén vereséggel zárult, és Paraguay ezzel végleg külön útra lépett. A keleti partvidéken (Banda Oriental, ma Uruguay) José Gervasio Artigas vezetésével a helyi lakosság és a vidéki milíciák a Buenos Aires-i központtal szemben is autonómiát követeltek; ez a konfliktus a későbbi uruguayi függetlenség egyik gyökere lett.

A függetlenséget formálisan csak 1816. július 9-én, a Tucumáni Kongresszuson kiáltották ki, amely az **Egyesült Tartományok** (Provincias Unidas del Río de la Plata) néven független államként határozta meg a területet. A kongresszus azonban nem tudta ellenőrizni a teljes egykori alkirályságot: Alto Perut a spanyol erők tartották, Paraguay ténylegesen független volt, a Banda Orientalt portugál csapatok szállták meg, és a belső tartományok jelentős önállóságot élveztek. A függetlenség tehát jogi és politikai deklaráció volt, nem pedig egy ténylegesen működő állam megalapítása.

A függetlenségi háború legismertebb szereplője **José de San Martín** volt. San Martín, aki a spanyol hadseregben szerzett tapasztalatot, az andoki hadsereg megszervezésével, az 1817-es andoki átkeléssel, Chile felszabadításával, majd a perui partraszállással járult hozzá a spanyol uralom meggyengítéséhez Dél-Amerika csendes-óceáni részén. Az argentin történeti emlékezet gyakran hősként, szinte egyedüli „felszabadítóként” ábrázolja, de a modern történetírás hangsúlyozza, hogy a hadjáratok kollektív erőfeszítések voltak, amelyekben a helyi milíciák, a felszabadított rabszolgák, a nők logisztikai munkája és a chilei, perui szövetségesek egyaránt részt vettek. A San Martín-kultusz része az emlékezetpolitikának, és a hősábrázolás időnként eltakarja a hadjáratok emberi és társadalmi költségeit.

22.3.2 A caudillizmus és a tartományi autonómiák kora (1820–1829)

Az 1816 utáni központi kormányzat gyengesége hamar nyilvánvalóvá vált. A kongresszus 1819-ben centralista alkotmányt fogadott el, amely a tartományok számára elfogadhatatlan volt, mert a hatalmat a unitarista elit kezébe összpontosította, és nem ismerte el a helyi autonómiákat. 1820. február 1-jén a **cepedai csatában** a föderalista tartományi erők legyőzték a Buenos Aires-i hadsereget, és a nemzeti kormányzat gyakorlatilag összeomlott. A következő években a terület

tartományaiként, szuverén entitásokként működtek: saját kormányzókkal, hadsereggel, vámokkal és külkapcsolatokkal. Ezt az időszakot a történetírás a **caudillizmus** korának nevezi.

A **caudillo** (vezető, főnök) fogalma a 19. századi spanyol-amerikai politika jellegzetes szereplőjét jelöli: olyan tartományi vezetőt, aki személyes lojalitáson, patronázs-hálózatokon és gyakran a vidéki milíciák feletti ellenőrzésen alapuló hatalmat épített ki. A caudillo nem egyszerűen „diktátor" a mai értelemben, mert hatalmát a helyi elitek, a birtokosok, a kereskedők és a vidéki közösségek támogatása vagy tűrése legitimálta. Ugyanakkor a caudillizmus gyakran erőszakos versengéssel járt együtt, és a hatalom megtartása érdekében a caudillók nem riadtak vissza a politikai ellenfelek üldözésétől, száműzésétől vagy kivégzésétől. A jelenség megítélése a történetírásban vitatott: egyes kutatók a nemzeti egység akadályát látják benne, mások a helyi autonómia védelmének kifejeződését, megint mások a gyenge állami intézmények és a vidéki társadalmi viszonyok természetes következményét.

A caudillók katonai bázisát gyakran a **montonera** nevű lovas milíciák alkották, amelyekben a pampai **gauchók**, a belső tartományok parasztjai és a városi plebejus rétegek szolgáltak. A gauchók nem passzív eszközök voltak: saját érdekeik – a vadmarha-hús, a bőrkereskedelem, a földhöz való hozzáférés – motiválták őket, és a caudillók népszerűsége részben abból fakadt, hogy a helyi közösségek védelmezőiként léptek fel a Buenos Aires-i központtal szemben. Ugyanakkor a caudillizmus nem jelentett társadalmi egyenlőséget: a hatalmi viszonyok a birtokos elitek javára rendeződtek, és a gauchók katonai szolgálata gyakran kényszerű volt.

Buenos Aires helyzete sajátos volt. A kikötő ellenőrzése hatalmas bevételt biztosított a vámokból, de ezt a bevételt a tartományok nem osztották meg. A belső tartományok – például Córdoba, Salta, Mendoza – sérelmezték a Buenos Aires-i monopóliumot, és védővámokat, valamint a kikötői bevételek újraelosztását követelték. Ez a gazdasági feszültség az **unitarios** (unitaristák) és a **federales** (föderalisták) közötti politikai ellentét alapját képezte. A unitaristák a központosított, alkotmányos államot és a modernizációt szorgalmazták, elsősorban a Buenos Aires-i művelt elitek körében; a föderalisták a tartományi autonómiát védték, és a vidéki caudillók, valamint a belső tartományok elitjei támogatták őket. Fontos megjegyezni, hogy a 19. századi unitarista–föderalista szembenállás nem azonos a későbbi pártpolitikai törésvonalakkal, és a táborok sem voltak homogének: egyes föderalista caudillók időnként centralizáló politikát folytattak, ha hatalmuk ezt kívánta.

Az 1820-as években Buenos Airesben **Bernardino Rivadavia** nevéhez fűződik a modernizációs kísérlet. Rivadavia miniszterként, majd 1826–1827-ben az Egyesült Tartományok elnökeként intézményi reformokat hajtott végre: megalapította a Buenos Aires-i Egyetemet, támogatta a sajtót, kereskedelmi szerződéseket kötött Nagy-Britanniával, és földbérleti rendszert (enfiteusis) vezetett be. Az 1826-os alkotmány azonban ismét centralista volt, és a tartományok elutasították. A brazil háború (1825–1828) – amelynek során az Egyesült Tartományok a keleti partvidék felkelőit támogatta Brazília ellen – súlyos anyagi és emberi terheket rótt a tartományokra, és hozzájárult Rivadavia bukásához. A háború végül a Banda Oriental függetlenségével zárult: 1828-ban létrejött Uruguay, részben a brit közvetítés eredményeként, mert a briteknek érdekében állt a Río de la Plata torkolatának kiegyensúlyozott hatalmi viszonya.

22.3.3 Rosas korszaka (1835–1852)

A caudillizmus megerősödésének csúcspontja **Juan Manuel de Rosas** nevéhez fűződik. Rosas, a Buenos Aires tartomány déli részén birtokos, nagy állattenyésztő család sarja, először 1829–1832 között volt Buenos Aires kormányzója, majd 1835-től 1852-ig gyakorlatilag teljhatalommal. Hatalmának alapja a Buenos Aires-i vidéki birtokos elitek (estancieros) támogatása, a kikötői vámbevételek ellenőrzése és a föderalista retorika volt. Formálisan nem hozott létre egységes államot: a tartományok közötti **Pacto Federal** (1831) alapján Buenos Aires képviselte a

tartományokat külpolitikai és vámügyekben, de a tartományi kormányzók többsége Rosas befolyása alatt állt, vagy szövetségese volt.

Rosas kormányzását a kortársak és a későbbi történetírás élesen eltérően értékelte. A liberális hagyomány – különösen a 19. század második felének hivatalos történetírása – zsarnokként, a „civilizáció" ellenségeként ábrázolta. A 20. századi revizionista iskola ezzel szemben a nemzeti szuverenitás védelmezőjét látta benne, aki a külföldi beavatkozással szemben megvédte a tartományok érdekeit. A modern történetírás mindkét leegyszerűsítést árnyalja: Rosas hatalma valóban autoriter és erőszakos volt, de támaszkodott a vidéki alsóbb rétegek egy részének támogatására is, és a Buenos Aires-i elitek gazdasági érdekeit szolgálta.

A politikai erőszak a Rosas-korszakban dokumentáltan jelen volt. A **mazorca** (szó szerint „kukoricacső", a „más horca" – „még több akasztófa" – kifejezésből származó gúnynév) a rezsim fegyveres támogatóinak hálózata volt, amely a politikai ellenfeleket megfélemlítette, meggyilkolta vagy száműzte. Az áldozatok pontos száma nem ismert, mert a kortárs források elfogultak, és a rezsim ellenőrzése alatt álló adatok hiányosak. A történeti becslések több száz és több ezer közötti politikai halálesetről szólnak, de ezek a számok erősen vitatottak, és a mai emlékezetpolitikai vitákban is szerepelnek. A rezsim azonban nem csak terrorral működött: a vidéki lakosság egy része valóban védelmet és gazdasági lehetőséget kapott, különösen a bőr- és húskereskedelem révén.

A gazdaság a Buenos Aires-i kikötő monopóliumán alapult. A pampai szarvasmarha-tenyésztés bőre és sózott húsa (a **saladeros** üzemek) a fő exportcikk volt, és a vámbevételek a Buenos Aires-i kormányzat legfontosabb jövedelemforrását képezték. A belső tartományok ebből alig részesedtek, és a protekcionista vámok hiánya miatt saját iparos tevékenységeik sem tudtak fejlődni. Ez a strukturális egyenlőtlenség a föderalista retorika ellenére folyamatos feszültséget okozott a tartományok és Buenos Aires között.

A külföldi beavatkozás a Rosas-korszak egyik meghatározó eseménysorozata volt. 1838 és 1840 között Franciaország blokád alá vette Buenos Airest, 1845 és 1850 között pedig Nagy-Britannia és Franciaország közösen. A blokádok célja a külkereskedelem és a hajózás szabadságának kikényszerítése volt, de a konfliktus a belső ellenzéket is megerősítette. 1845. november 20-án a **Vuelta de Obligado**-i ütközetben a konföderációs erők megpróbálták feltartóztatni a külföldi hajóhadat a Paraná folyón; a csata katonai vereséggel zárult, de a rezsim a nemzeti ellenállás szimbólumaként állította be. Az emlékezetpolitikai értelmezés vitatott: egyesek a brit-francia imperializmus elleni hősi ellenállást látják benne, mások egy autoriter rezsim propagandacélú konstrukcióját.

A belső ellenzék több hullámban szerveződött. Az 1837-ben alakult **Generación del 37** fiatal értelmiségi csoportja – köztük **Domingo Faustino Sarmiento**, **Juan Bautista Alberdi** és **Esteban Echeverría** – a felvilágosodás eszméi és a liberalizmus alapján bírálta a caudillizmust, és sokan emigrációba kényszerültek. Sarmiento 1845-ben megjelent **Facundo** című műve a „civilizáció" és a „barbárság" szembenállásának klasszikus megfogalmazása. Ez a dichotómia azonban a kortárs liberális elit saját értékrendjét vetítette a vidéki társadalomra: a gauchók, a montonera és a caudillók világát barbárnak minősítette, miközben a Buenos Aires-i modernizációs projektet civilizációs küldetésként ábrázolta. A modern történetírás ezt az értelmezést kritikusan kezeli, mert eltakarja a vidéki társadalom belső racionalitását és a központosító elitek saját erőszakos eszközeit.

A határvidéken az őslakos csoportokkal – elsősorban a pampai **mapuche**, **ranquel** és **tehuelche** népekkel – való viszony folyamatosan változott. A határ menti erődök (frontera) rendszere a Buenos Aires-i terjeszkedést védte, de a határ nem volt éles vonal: békeidőben intenzív kereskedelem folyt, sót, szarvasmarhát, textíliát és fegyvereket cseréltek, miközben a **malón** nevű portyák időszakosan pusztításokat okoztak. A Rosas-kormányzat hol tárgyalt, hol hadjáratokat indított a

határvidéken; a későbbi „sivatagi hadjárat” (1870-es évek) politikai és katonai előzményei ebben az időszakban gyökereznek.

A rabszolgaság fokozatos megszüntetése a forradalom éveiben kezdődött. Az 1813-as alkotmányozó gyűlés törvényt hozott a rabszolgák gyermekeinek szabadságáról (libertad de vientres), de a tényleges felszabadítás lassan haladt, és sok afro-argentin férfi a függetlenségi háborúkban, majd a caudillók milíciáiban szolgált. A rabszolgaság teljes eltörlését az 1853-as alkotmány mondta ki, de a társadalmi egyenlőség korántsem valósult meg. Az afro-argentinok létszáma a 19. század második felében visszaesett; ennek okai – a háborús halálozás, a járványok, az asszimiláció, vagy a statisztikai alulszámlálás – a történetírásban vitatottak.

22.3.4 1852: Caseros és a nemzeti szervezet kezdete

Rosas hatalmának megdöntését nem a belső ellenzék egységes fellépése, hanem a tartományi elitek egy részének elpártolása és a külső szövetség tette lehetővé. **Justo José de Urquiza**, Entre Ríos tartomány kormányzója, aki korábban Rosas szövetségese volt, 1851-ben **pronunciamiento**t hirdetett – vagyis nyílt politikai nyilatkozatban szakított a rezsimtel –, majd szövetségre lépett Brazília császári kormányzatával és az uruguayi felkelőkkel. 1852. február 3-án a **caseros-i csatában** Urquiza szövetséges erői döntő vereséget mértek Rosas hadseregére. Rosas száműzetésbe vonult, előbb Angliába, majd ott is halt meg 1877-ben.

A caseros-i győzelem után Urquiza és a tartományi kormányzók 1852-ben aláírták a **San Nicolási Megállapodást**, amely előkészítette az 1853-as alkotmányt. Az alkotmány föderális államszervezetet hozott létre, de Buenos Aires tartomány nem fogadta el, és 1852–1861 között két politikai entitás létezett egymás mellett: a Buenos Aires-i Állam és az **Argentin Konföderáció**. Ez a kettősség a nemzeti egység megteremtésének elhúzódó küzdelmét jelezte, amelyet a következő alfejezet tárgyal. Az 1810–1852 közötti korszak tehát nem egy egységes állam létrejöttével zárult, hanem a területi, gazdasági és társadalmi feszültségek felszínre kerülésével: a függetlenségi háborúk, a tartományi autonómiák és a caudillizmus küzdelmei előkészítették a későbbi nemzetépítő vitákat.

22.3.5 Források és bizonytalanságok

A korszak történetére vonatkozó elsődleges források sokfélék: a Buenos Aires-i cabildo jegyzőkönyvei, a **La Gazeta de Buenos Ayres** című hivatalos lap, a tucumáni kongresszus iratai, a hadsereg jelentései, a kormányzati rendeletek, valamint a külföldi blokádok diplomáciai iratai. San Martín, Rosas, Urquiza és más vezetők levelezése fontos, de érdekelt forrás, mert a szerzők saját politikai céljaikat követték. A kortárs elbeszélő irodalom – Sarmiento, Alberdi, Echeverría művei – polemikus célzattal íródott, ezért nem tekinthető semleges leírásnak. A másodlagos irodalomban a 19. századi liberális történetírás (például **Bartolomé Mitre**) megalapozta a hivatalos nemzeti narratívát, míg a 20. századi revizionista iskola Rosas és a föderalizmus újraértékelését végezte el. A modern társadalomtörténet – például a vidéki birtokviszonyok, a caudillizmus társadalmi bázisa, az afro-argentinok és a nők szerepe terén – jelentős új eredményeket hozott, de a források egyenetlen eloszlása miatt számos kérdés nyitott.

A vitatott értelmezési pontok közé tartozik a függetlenségi mozgalom társadalmi bázisa: mennyire volt a forradalom a népi rétegek ügye, vagy csak a helyi elitek hatalomcseréje. A caudillizmus természete is vita tárgya: vajon a helyi autonómia védelmét, a gyenge állami intézmények kihasználását, vagy a személyes hatalomvágy megnyilvánulását lássuk benne. Rosas megítélése különösen polarizált, és a mai emlékezetpolitikában is feszültségeket okoz. A statisztikai adatok – népesség, katonai áldozatok, gazdasági mutatók – gyakran becsléseken alapulnak, és a korabeli feljegyzések hiányosságai miatt csak tág intervallumokban adhatók meg. A nők, a vidéki szegények,

az afro-argentinok és az őslakos csoportok hangja a hivatalos dokumentumokban alulreprezentált, ezért a modern történetírás gyakran közvetett forrásokra, bírósági jegyzőkönyvekre, anyakönyvekre és peranyagokra támaszkodik.

22.3.6 Rövid összefoglaló

- A spanyol monarchia válsága nyomán 1810. május 25-én Buenos Aires elitje átvette a hatalmat, de a függetlenséget csak 1816-ban, a Tucumáni Kongresszuson kiáltották ki.
- A függetlenségi háború katonai sikerei – köztük San Martín andoki hadjárata – nem oldották meg a belső politikai válságot, és a központi kormányzat nem tudta ellenőrizni az egykori alkirályság egészét.
- 1820 után a tartományok szuverén entitásokká váltak, és a caudillizmus a helyi hatalomgyakorlás uralkodó formája lett.
- Az unitarista–föderalista konfliktus a központosítás és a tartományi autonómia közötti feszültséget fejezte ki, és nem azonos a későbbi pártpolitikai ideológiákkal.
- Rosas 1835–1852 közötti kormányzása a Buenos Aires-i elitek érdekeit erősítette, és erőszakos eszközökkel tartotta fenn a rendet; megítélése a történetírásban és az emlékezetpolitikában élesen vitatott.
- A külföldi blokádok, a belső ellenzék (Generación del 37) és a tartományi elitek egy részének elpártolása aláásták Rosas hatalmát.
- 1852-ben a caseros-i csatában Urquiza legyőzte Rosast, és megkezdődött az alkotmányos nemzetépítés, bár Buenos Aires kiválása miatt a kettős állapot 1861-ig fennmaradt.

22.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők magyarázzák, hogy a májusi forradalom után nem jött létre azonnal egységes állam a Río de la Plata területén?
2. Hasonlítsd össze az unitarista és föderalista álláspontot a korszakban! Milyen gazdasági és területi érdekek álltak mögöttük?
3. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy Rosas kormányzatát a „zsarnokság” vagy a „nemzeti ellenállás” korszakaként értelmezzük?
4. Hogyan jelenik meg a caudillizmus a kortárs forrásokban (például Sarmiento művében), és miért kell ezeket a forrásokat kritikusan olvasni?
5. Miért tekinthető Caseros nem lezárásnak, hanem új szakasz kezdetének az argentin államépítésben?

22.4 Nemzetépítés és modernizáció

Az 1852-es caserosi csata után a Juan Manuel de Rosas bukásával záruló hosszú polgárháborús időszak lezárult, de a győztes erők előtt nyitva állt a kérdés: miként lehet a széttagolt, egymással rivalizáló tartományokból egységes, modern államot építeni. Ez az alfejezet azt a folyamatot követi nyomon, amelynek során Argentína az 1853-as alkotmány elfogadásától az 1916-os választójogi reformig egy mezőgazdasági exportra épülő, erősen bevándorló, de politikailag szűk elit által irányított államma alakult. A korszakot a kortársak és későbbi történészek egyaránt a **nemzeti megszerveződés** (*organización nacional*) és a **modernizáció** időszakaként írták le, ám e fogalmak mögött mély regionális, társadalmi és etnikai egyenlőtlenségek húzódtak meg.

22.4.1 Az 1853-as alkotmány és a szövetségi állam megszilárdítása

22.4.2 Az alkotmányos kompromisszum

Rosas bukása után a győztes koalíció, amelyet Justo José de Urquiza entre ríosi caudillo vezetett, 1852-ben összehívta a tartományok kormányzóit, hogy megállapodjanak az ország jövőjéről. A Buenos Aires-i elit azonban vonakodott elfogadni a tartományokkal való hatalommegosztást, mivel a kikötőből származó vámbevételek oroszlánrészét magának akarta megtartani. Ennek ellenére 1853-ban Santa Fe városában ülésező alkotmányozó gyűlés – Buenos Aires tartomány küldöttei nélkül – elfogadta az **1853-as alkotmányt** (*Constitución argentina de 1853*), amely nagyrészt az Egyesült Államok alkotmányának mintájára szövetségi köztársasági keretet hozott létre. Az alkotmány kimondta a hatalmi ágak szétválasztását, az elnöki rendszert, a tartományok autonómiáját, valamint a polgári szabadságjogokat, és eltörölte a rabszolgaságot, amely a gyakorlatban ekkorra már csak korlátozottan létezett. A szöveg ugyanakkor a katolikus vallást államvallásként ismerte el, és az elnöknek széles körű beavatkozási jogot adott a tartományok ügyeibe. Ez utóbbi rendelkezés később a központi hatalom megerősítésének eszközévé vált.

Buenos Aires tartomány nem csatlakozott a szövetséghez, hanem különálló államként működött 1852 és 1862 között. Ez az időszak a **szeparáció** (*separación*) vagy a „két Argentína” korszaka volt: a Buenos Aires-i kormányzat ellenőrizte a fő kikötőt és a vámbevételeket, míg a szövetségi kormányzat Paraná városából próbálta kormányozni a belső tartományokat. A két fél közötti katonai konfliktusok 1859-ben a cepedai, 1861-ben pedig a pavóni csatában csúcsosodtak ki. A pavóni győzelem után a Buenos Aires-i erők vezetője, **Bartolomé Mitre** lett az újraegyesített ország elnöke (1862–1868). Mitre kormányzása alatt a szövetségi intézmények fokozatosan megszilárdultak, és a Buenos Aires-i vámbevételeket fokozatosan az államkincstár alá vonták, bár a kikötő gazdasági fölénye megmaradt.

22.4.3 A főváros kérdése és az 1880-as rendezés

A nemzetépítés egyik legélesebb vitája az volt, hogy hol legyen a szövetségi főváros. Buenos Aires tartomány ragaszkodott ahhoz, hogy a város saját fennhatósága alatt maradjon, míg a belső tartományok attól tartottak, hogy a főváros Buenos Airesben tovább növeli a kikötői elit hatalmát. A kérdés 1880-ban fegyveres konfliktushoz vezetett: Buenos Aires tartomány kormányzója, Carlos Tejedor felkelést robbantott ki Nicolás Avellaneda elnök ellen, mert az a város föderalizálását kezdeményezte. A szövetségi csapatok – élükön **Julio Argentino Roca** tábornokkal – leverték a felkelést, és még abban az évben elfogadták azt a törvényt, amely Buenos Aires városát a szövetségi kormányzat közvetlen fennhatósága alá helyezte. A tartomány székhelyét La Plata városába helyezték át. Ezzel a lépéssel a szövetségi hatalom végleg megszilárdult, és a „nemzeti megszerveződés” első szakasza lezárult.

22.4.4 Gazdasági modernizáció: export, vasút és a pampák átalakítása

22.4.5 A mezőgazdasági export fellendülése

A 19. század második felében Argentína gazdasága radikálisan átalakult. A korábbi, főként bőr- és faggyúexportra épülő, alacsony termelékenységű állattenyésztés helyébe fokozatosan a **mezőgazdasági exportmodell** (*modelo agroexportador*) lépett. Ennek alapja a termékeny pampák mezőgazdasági művelés alá vonása, valamint a hűtéstechnika fejlődése volt, amely lehetővé tette a hús tengerentúli szállítását. Az 1870-es évektől a gabonafélék – elsősorban a búza és a kukorica –, az 1880-as évektől pedig a fagyasztott és hűtött marhahús kivitele vált

a gazdaság motorjává. A termelés bővülését a külföldi, főként brit tőke által finanszírozott vasútépítés és kikötőfejlesztés tette lehetővé. A vasúthálózat hossza az 1870-es évek eleji néhány száz kilométerről 1914-re mintegy 34 000 kilométerre nőtt, ami a becslések szerint a latin-amerikai kontinens egyik legsűrűbb hálózata volt. A vasút azonban nem csupán gazdasági infrastruktúra volt: a pampák benépesítésének, a mezőgazdasági termelés integrálásának és a kikötői export orientációjának is az eszköze lett.

Az exportgazdaság növekedése látványos volt. A becslések szerint Argentína egy főre jutó jövedelme 1870 és 1913 között évente átlagosan 3 százalék körüli ütemben nőtt, ami a korabeli világgazdaság egyik legmagasabb értéke volt. Az 1910-es évekre az ország a világ egyik vezető búza- és marhahús-exportőrévé vált, és a külkereskedelemből származó bevételek lehetővé tették az állami bevételek bővülését, az oktatási és infrastrukturális kiadások emelését. Ugyanakkor a modell erősen függött a világpiaci áraktól és a külföldi tőkebeáramlástól; a gazdasági ciklusok a későbbi évtizedekben súlyos válságokhoz vezettek.

22.4.6 A földbirtokviszonyok és az ún. „sivatagi hadjárat”

A mezőgazdasági terjeszkedés szorosan összefüggött a földtulajdon koncentrációjával. A kormányzat a katonai és gazdasági elit tagjainak juttatott hatalmas földadományokat, illetve kedvezményes áron értékesített állami területeket. Ennek következtében a pampákon a **nagybirtok** (*latifundio*) vált uralkodóvá, és a vidéki társadalom a nagybirtokosok, bérlők, részesművelők és idénymunkások rétegeire tagolódott. A földkérdés a későbbi társadalmi feszültségek egyik alapja lett.

A pampák mezőgazdasági hasznosításának előfeltétele volt az ott élő őslakos népek – elsősorban a mapuche, a ranquel és a tehuelche csoportok – területének elfoglalása. Az 1879–1884 közötti, Roca tábornok vezette hadjáratot, amelyet a kortársak **„sivatagi hadjárat”** (*Campaña del Desierto*) néven ismertek, a hivatalos diskurzus a „civilizáció” terjesztéseként és a „barbár” támadásokkal szembeni védekezésként indokolta. A hadjárat során az argentin hadsereg szisztematikusan elfoglalta a pampák és Észak-Patagónia őslakos területeit, a lakosságot elűzte, meggyilkolta vagy fogságba hurcolta. A demográfiai következményekre vonatkozó becslések erősen vitatottak: a 19. század közepi őslakos népességet a mai történészek több tízezer és néhány százezer fő közé teszik, a hadjárat utáni túlélők számát pedig töredékére becslik. A kortárs kormányzati jelentések a hadjáratot sikeres katonai akcióként, a modern argentin történetírás egy része viszont etnikai tisztogatásként vagy népirtásként értékeli. Ez az értelmezés ma is emlékezetpolitikai vita tárgya; a hadjárat neve és emlékezete, valamint az őslakos közösségek földkövetelései a jelenkori Argentína egyik érzékeny pontját alkotják.

22.4.7 Bevándorlás és társadalmi átalakulás

22.4.8 A tömeges bevándorlás

A gazdasági növekedés és a munkaerőhiány miatt a kormányzat a 19. század második felétől tudatosan ösztönözte a bevándorlást. Az 1876-os **bevándorlási és gyarmatosítási törvény** (*Ley de Inmigración y Colonización*) állami földet és utazási támogatást ígért a bevándorlóknak, bár a gyakorlatban a földhöz jutás lehetősége korlátozott maradt, mivel a jó minőségű területek már magánkézben voltak. Ennek ellenére 1857 és 1914 között – a hivatalos statisztikák szerint – mintegy 4,6–6 millió ember vándorolt be az országba, akiknek többsége Olaszországból és Spanyolországból érkezett, de jelentős számban jöttek Franciaországból, az Osztrák–Magyar Monarchia területéről, Oroszországból és a Közel-Keletről is. A bevándorlók nagy része Buenos Airesben és a part menti városokban telepedett le, míg kisebb hányaduk a pampák mezőgazdasági vidékein próbált földet szerezni vagy bérmunkásként boldogulni. A bevándorlás hatására az

ország lakossága az 1869-es első országos népszámlálás idején mért körülbelül 1,7 millióról 1914-re több mint 7,8 millióra nőtt; a növekedés jelentős része a bevándorlásnak és a bevándorlók magas termékenységének volt köszönhető. A statisztikai adatok pontosságát azonban korlátozza, hogy a népszámlálások módszertana ebben az időszakban még kezdetleges volt, és a határátlépések nyilvántartása sem volt teljes.

22.4.9 A városiasodás és a munkásosztály kialakulása

A bevándorlás gyökeresen átalakította a társadalmi szerkezetet, különösen Buenos Airesben és a partvidéki városokban. A főváros lakossága az 1870-es évekbeli alig 200 000-ről 1914-re több mint 1,5 millióra nőtt, és a lakosok többsége első vagy második generációs bevándorló volt. A városban kialakult egy nagy létszámú, bérmunkából élő **munkásosztály**, amelynek tagjai a kikötői raktárakban, vasúti műhelyekben, malmokban, feldolgozóüzemekben és a szolgáltató szektorban dolgoztak. A munkakörülmények gyakran rendkívül rosszak voltak: hosszú munkaidő, alacsony bérek, a nők és gyermekek foglalkoztatása, valamint a munkahelyi balesetek magas száma jellemezte a korszakot. A városi lakhatás is súlyos problémákat vetett fel: a bevándorlók tömege zsúfolt bérházakban, az ún. **conventillo**kban élt, ahol a higiéniai és járványügyi körülmények katasztrofálisak voltak.

22.4.10 A munkásmozgalom és a szociális kérdés

A 19. század végétől a munkásság önszerveződése egyre erőteljesebbé vált. Az 1870-es évektől szakszervezetek, kölcsönös segélyegyletek, majd politikai szervezetek jöttek létre, amelyekben kezdetben az anarchista és szocialista eszmék domináltak. Az 1901-ben alapított **Argentin Munkás Szövetség** (Federación Obrera Argentina, FOA, később FORA) az anarcho-szindikalizmus egyik legjelentősebb szervezete lett, míg a mérsékeltebb irányzatok a szakszervezeti tárgyalásokra és a parlamenti képviseletre helyezték a hangsúlyt. A korszakban számos sztrájk és tüntetés rázkódtatta meg a városokat; a munkáltatók és a kormányzat gyakran erőszakkal válaszolt. Az 1902-es **tartózkodási törvény** (*Ley de Residencia*) lehetővé tette a külföldi születésű, „rendzavarónak” minősített személyek kiutasítását az országból, az 1910-es **társadalomvédelmi törvény** (*Ley de Defensa Social*) pedig tovább szigorította az elnyomó eszköztárat. A dokumentált események közé tartozik az 1909-es május elsejei sortűz Buenos Airesben, amelyben több munkás életét vesztette, valamint az 1919-es **tragikus hét** (*Semana Trágica*), amikor a rendőrség és a félkatonai csoportok a sztrájkoló munkások ellen léptek fel, több száz áldozatot hagyva maguk után. Utóbbi esemény már az 1916 utáni időszakra esik, de gyökerei a tárgyalt korszak társadalmi feszültségeiben keresendők.

22.4.11 Az „argentin identitás” kérdése és a bevándorlók megítélése

A bevándorlás nem csak gazdasági és társadalmi, hanem kulturális és politikai következményekkel is járt. A hagyományos kreol elit egy része aggodalommal szemlélte a tömeges bevándorlást, attól tartva, hogy a „latin” és „szláv” tömegek aláássák a nemzeti egységet, és radikális eszméket hoznak be. A századfordulón kibontakozó **nacionalista** irányzatok a bevándorlók asszimilációját, a spanyol nyelv és a katolikus vallás erősítését, valamint az állami oktatás kiterjesztését sürgették. Ugyanakkor a bevándorlók és leszármazottaik fokozatosan beépültek a társadalomba, és a 20. század elejére a városi lakosság többségét alkották. Az 1912-es választójogi reform éppen annak a felismerésnek a jegyében született, hogy a bevándorló tömegeket be kell vonni a politikai rendszerbe, különben a fennálló elit elveszti az ellenőrzést a társadalom felett.

22.4.12 A politikai rendszer: a „konzervatív rendszer” és az ellenzék

22.4.13 A hatalom koncentrációja és a PAN

A pavóni csata utáni évtizedekben a politikai hatalom fokozatosan egy szűk, földbirtokos és kereskedő elit kezében összpontosult. Az 1880-as évektől az ún. **konzervatív rendszer** (*régimen conservador*) vagy **oligarchikus köztársaság** (*república oligárquica*) jött létre, amelynek fő politikai eszköze a **Nemzeti Autonomista Párt** (Partido Autonomista Nacional, PAN) volt. A PAN nem modern értelemben vett párt volt, hanem a tartományi kormányzók, a szövetségi elnök és a helyi caudillók közötti informális szövetségek hálózata. A választásokat rendszerint csalással, megfélemlítéssel és a szavazatok nyílt leadásával befolyásolták; a kortársak által is ismert gyakorlat volt a **„voto cantado”** (éneklő szavazás), amikor a választó a nyilvánosság előtt mondta be, kire szavaz. A hatalomváltásokat gyakran a párteliten belüli egyezségek, nem pedig szabad választások döntötték el.

A rendszer ideológiai alapját a **pozitivizmus** és a „haladás” eszméje adta. Az uralkodó elit úgy vélte, hogy a bevándorlás, a vasút, az oktatás és az európai tőke beengedése automatikusan modernizálja az országot, és a politikai részvétel kiterjesztése csak zavarná ezt a folyamatot. A korszak egyik legismertebb politikusa és gondolkodója, **Domingo Faustino Sarmiento** (elnök 1868–1874) a közoktatás fejlesztését és a „civilizáció” terjesztését tekintette a nemzetépítés kulcsának, ám nézetei gyakran párosultak az őslakos népek és a vidéki caudillók iránti mély előítéletekkel. A kortárs liberális elit a „civilizáció és barbárság” dichotómiájában gondolkodott, amely a mai történettudományban már problematizált fogalompár, mivel a „barbárság” kategóriája gyakran az őslakos és a vidéki szegény lakosság megbélyegzésére szolgált.

22.4.14 Az ellenzék: a radikálisok és a munkásság

A konzervatív rendszerrel szemben több ellenzéki irányzat is kialakult. A legjelentősebb a **Polgári Radikális Unió** (Unión Cívica Radical, UCR) volt, amely 1891-ben jött létre, és a szabad választások, a köztársasági intézmények megtisztítása és a politikai részvétel kiterjesztése mellett állt ki. A radikálisok több alkalommal fegyveres felkelést is kíséreltek meg: az 1890-es, ún. **park felkelés** (Revolución del Parque) elbukott ugyan, de rákényszerítette az elitet bizonyos reformokra, és hozzájárult a PAN-nel szembeni elégedetlenség növekedéséhez. Az 1905-ös újabb radikális felkelést is leverték, de a rendszer fenntarthatósága egyre inkább megkérdőjeleződött.

A munkásmozgalom a fentebb említett szakszervezeti és politikai szerveződés révén szintén a fennálló rend ellenzékét alkotta. Az anarchisták és szocialisták a munkásosztály érdekeit képviselték, és a sztrájkok, tüntetések, valamint a szaksajtó révén folyamatosan nyomást gyakoroltak a kormányzatra. A szocialista párt 1896-os megalakulása óta részt vett a választásokon, és az 1910-es évekre Buenos Airesben jelentős parlamenti képviseletet szerzett. Az elnyomás ellenére a munkásmozgalom rákényszerítette az elitet bizonyos szociális törvények elfogadására, például a vasárnapi munkaszünet vagy a női és gyermekmunka korlátozása terén, bár ezek végrehajtása gyakran hiányos volt.

22.4.15 A választójogi reform és az 1916-os választás

A konzervatív rendszer válsága az 1910-es évekre nyilvánvalóvá vált. A bevándorló tömegek politikai kirekesztése, a munkásmozgalom erősödése és a radikálisok kitartó ellenállása aláásta a PAN legitimitását. 1912-ben **Roque Sáenz Peña** elnök – aki a reform szükségességét felismerte – keresztülvitte a róla elnevezett **Sáenz Peña-törvényt** (*Ley Sáenz Peña*), amely bevezette a titkos, kötelező és általános férfi választójogot. A törvény a választói névjegyzék alapjául a katonai

összeírásokat tette, ami gyakorlatilag minden felnőtt férfi állampolgárt felvett a névjegyzékbe, és a szavazás titkosságának biztosításával igyekezett kizárni a csalást. A nők továbbra sem szavazhattak, és a bevándorlók közül sokan nem szerezték meg az állampolgárságot, így ők kimaradtak a választójogból; ennek ellenére a reform radikálisan átalakította a politikai mezőt.

Az 1916-os elnökválasztáson – az új törvény alapján megtartott első szabad választáson – a radikális párt jelöltje, **Hipólito Yrigoyen** győzött. Yrigoyen személye és mozgalma a középosztály, a kispolgárság és a vidéki szegények széles rétegeit mozgósította, és győzelme a konzervatív rendszer végét jelezte. A hatalomátadás békésen zajlott, de a régi elit jelentős része továbbra is ellenőrizte a gazdasági életet és a tartományi intézményeket. A korszak 1916-tal lezárult, de az általa felhalmozott feszültségek – a földkérdés, a regionális egyenlőtlenségek, a munkásmozgalom és az őslakos követelések – a következő évtizedekben is meghatározták Argentína történetét.

22.4.16 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban az alábbi forrástípusokra támaszkodik: az 1853-as alkotmány szövege, a korszak törvényei (bevándorlási törvény, tartózkodási törvény, Sáenz Peña-törvény), elnöki üzenetek és kormányzati jelentések, parlamenti jegyzőkönyvek, a népszámlálási kötetek (1869, 1895, 1914), valamint a korabeli sajtó és az emigránsok visszaemlékezései. A gazdasági adatok – a vasúthálózat hossza, az exportvolumen, a bevándorlók száma – hivatalos statisztikákon alapulnak, de pontosságukat befolyásolja, hogy a nyilvántartás módszertana a korszakban még fejletlen volt, és egyes adatsorok utólagos rekonstrukciók. A bevándorlók számára vonatkozó 4,6–6 milliós tartomány a különböző becslések szórását tükrözi; a hivatalos statisztikák a belépők számát rögzítik, de a visszavándorlás jelentős volt, így a nettó bevándorlási egyenleg alacsonyabb lehet.

A vitatott értelmezések közé tartozik a „sivatagi hadjárat” jellege: a kortárs kormányzati és katonai források „rendteremtésként” és „a határ biztosításaként” írják le, míg a mai történetírás egy része etnikai tisztogatásként vagy akár népirtásként értékeli. Az őslakos lakosság számára vonatkozó becslések rendkívül bizonytalanok, mivel a prekolumbiánus és a 19. századi demográfiai adatok hiányosak, és a kortárs források gyakran elfogultak. A konzervatív rendszer megítélése is vitatott: egyes történészek a stabilitást és a gazdasági növekedést hangsúlyozzák, míg mások a választási csalásokat, a politikai kizárást és a társadalmi egyenlőtlenségeket helyezik előtérbe. Az 1912-es reformot általában fordulópontnak tekintik, de arról viták folynak, mennyire volt valódi demokratizálódás, hiszen a nők kirekesztése és a végrehajtás hiányosságai korlátozták a részvételt. Emlékezetpolitikai vita övezi a korszak vezető alakjait is: Roca tábornokot egyesek a nemzeti modernizáció megteremtőjeként ünneplik, mások az őslakosok elleni erőszak szimbólumaként bírálják; hasonlóképpen Sarmiento „civilizációs” örökségét is vitatják. Az alfejezet ezért a dokumentált tényeket igyekezett elválasztani az értelmezési keretektől, és ahol a források hiányosak vagy ellentmondóak, ott a bizonytalanságot jelezte.

22.4.17 Rövid összefoglaló

- Az 1853-as alkotmány szövetségi köztársaságot hozott létre, de Buenos Aires tartomány 1862-ig különálló volt; a főváros kérdését 1880-ban rendezték.
- A gazdasági modernizáció a mezőgazdasági export (gabona, hús) és a brit tőkéből épült vasúthálózat révén gyors növekedést hozott, de erős függőséget és földkoncentrációt is teremtett.
- Az ún. „sivatagi hadjárat” (1879–1884) során a hadsereg elfoglalta a pampák és Észak-Patagónia őslakos területeit, ami az őslakos lakosság drámai csökkenéséhez vezetett; az esemény megítélése ma is vitatott.

- 1857 és 1914 között mintegy 4,6–6 millió bevándorló érkezett, elsősorban Olaszországból és Spanyolországból; a városok, különösen Buenos Aires, hatalmasra nőttek, és kialakult egy sokszínű munkásosztály.
- A politikai rendszert 1880 és 1916 között a Nemzeti Autonomista Párt (PAN) uralta; a választásokat csalások jellemezték, az ellenzéket (radikálisok, munkásmozgalom) gyakran erőszakkal nyomták el.
- Az 1912-es Sáenz Peña-törvény bevezette a titkos, kötelező, általános férfi választójogot, ami lehetővé tette a radikális Hipólito Yrigoyen 1916-os győzelmét és a konzervatív rendszer végét.
- A korszak öröksége ellentmondásos: a gazdasági növekedés és az intézményi modernizáció együtt járt a politikai kizárással, a társadalmi egyenlőtlenségek elmélyülésével és az őslakos népek tömeges elnyomásával.

22.4.18 Önellenőrző kérdések

1. Milyen kompromisszumokra épült az 1853-as alkotmány, és miért maradt Buenos Aires tartomány évekig a szövetségen kívül?
2. Hasonlítsa össze a korszak gazdasági modernizációjának nyerteseit és veszteseit! Kik profitáltak az exportgazdaságból, és kik szenvedték el a hátrányait?
3. Milyen demográfiai és társadalmi következményei voltak a tömeges bevándorlásnak? Hogyan változtatta meg a városi társadalom szerkezetét és a politikai rendszer stabilitását?
4. Miért nevezzük a korszak politikai rendszerét „konzervatívnak” vagy „oligarchikusnak”? Milyen eszközökkel biztosította a hatalmát a PAN?
5. Hogyan járult hozzá az 1912-es választójogi reform a politikai rendszer átalakulásához? Milyen korlátai voltak a reformnak a mai mércével mérve?

23 Argentína a 20. században

23.1 Radikálisok, Yrigoyen és a válság

Az 1916-os választás a modern argentin politika egyik alapító pillanataként jelenik meg: ekkor került az elnöki székbe a **Köztársasági Radikális Unió** (Unión Cívica Radical, UCR) jelöltje, Hipólito Yrigoyen, és ezzel lezárult az 1880-as évek óta kormányzó, szűk választói bázisra épülő konzervatív elitek kizárólagos hatalma. A korszak azonban nem írható le egyetlen demokratizálódási ívként: a választójogi reform férfialapú és társadalmilag egyenetlen volt, a radikális kormányok egyszerre bővítették a középosztályi mobilitást és torolták meg a munkásság radikalizálódó követeléseit, az 1929-es világgazdasági válság pedig hozzájárult ahhoz, hogy 1930-ban katonai puccs zárja le a kísérletet. Ez az alfejezet a Nemzetépítés és modernizáció örökségéből kiindulva elemzi a tizenhat évet; a kontinens párhuzamos folyamatait a Exportgazdaság, városiasodás és populizmus foglalja össze.

23.1.1 A századforduló öröksége és a választási reform

A 19. század utolsó évtizedeinek exportorientált növekedése a pampák gabona- és hústermelésére, brit vasúti és hitelbefektetésekre, valamint tömeges európai bevándorlásra épült. A politikai rendszer azonban nem követte ezt a társadalmi átalakulást. A tartományi kormányzók és a központi elnök köré szerveződő, a nagybirtokosok (estancieros), a kereskedő- és bankárcsoportok érdekeit képviselő körök ellenőrizték a választásokat: a szavazók regisztrációja, a csalások és a helyi hatalombirtokosok nyomása miatt az 1912 előtti választások eredményét sokan előre eldöntöttnek tekintették. A kortárs kritikusok gyakran „elrendezett választásokról” (elecciones arregladas) beszéltek.

Az 1890-es évek elején létrejött **Köztársasági Radikális Unió** a köztársasági intézmények megtisztítását, a tartományi autonómia tiszteletét és az erkölcsi megújulást hirdette. Alapítói, köztük Leandro Alem, a polgári erény (virtud cívica) nyelvén fogalmaztak, nem pedig a mai értelemben vett baloldali programmal. A radikálisok 1890-ben, 1893-ban és 1905-ben fegyveres felkelésekkel is próbáltak hatalomra kerülni, de a kormány leverte ezeket. A kudarcok után a párt a választásoktól való tartózkodás (abstención) taktikáját követte, ami a rezsim legitimitását folyamatosan kérdőjelezte.

A századfordulón a bevándorlás és az urbanizáció a **középosztály** (clase media) bővülését hozta: hivatalnokok, tanárok, kiskereskedők, műhelytulajdonosok, vasutasok és képzett munkások rétegei erősödtek meg. A bevándorolt szülők Argentínában született gyermekei már állampolgárok voltak, és a hadsereg sorozási névjegyzékei alapján regisztrálhatók lettek. A szocialista és munkásszervezetek ezzel párhuzamosan a városi munkásnegyedekben erősödtek, bár tagjaik egy része bevándorlóként nem rendelkezett szavazati joggal. A feszültséget fokozta, hogy a bevándorlás egyszerre teremtett munkaerőbőséget és urbánus radikalizmust, miközben a politikai elit egy része továbbra is a „nemzet” homogén, kreol (criollo) képzetéhez ragaszkodott.

Az intézményi fordulatot Roque Sáenz Peña elnök alatt, 1912-ben fogadták el. A közkeletűen **Sáenz Peña törvény** (Ley Sáenz Peña) néven ismert jogszabály általános, titkos és kötelező férfi választójogot vezetett be. A törvény a hadsereg sorozási listáira építette a választói névjegyzéket,

ezzel kivette a regisztrációt a helyi politikai gépezetek kezéből. A titkos szavazás (voto secreto) csökkentette a munkaadói és hatósági nyomás lehetőségét, a kötelező jelleg pedig magasabb részvételt eredményezett. A törvény azonban férfiakra vonatkozott, és a **nemzeti területek** (territorios nacionales) lakói, illetve a honosítatlan bevándorlók továbbra sem rendelkeztek azonos választójoggal. A reform tehát jelentős lépés volt a szűk oligarchikus uralommal szemben, de nem jelentette a felnőtt lakosság teljes politikai befogadását.

Yrigoyen politikai stílusát a csöndes, már-már vallásos moralizálás jellemezte. Nem tartott nagy beszédeket; rövid, tartózkodó közleményekben fordult a nyilvánossághoz. Hívei a **causa** (ügy) hívőiként, őt pedig az **el peludo** (a tatuféle) becenéven emlegették. Ez a stílus erős érzelmi azonosulást kínált, de programja szándékosan nyitott maradt: a „nemzeti újjáépítés” (reparación nacional) inkább morális, mint gazdaság- vagy szociálpolitikai ígéret volt. A kortárs elemzők és a későbbi történészek egyaránt vitatták, hogy e mögött koherens államépítő elképzelés vagy elsősorban a személyes hűség mobilizálása állt.

23.1.2 Az 1916-os választás és Yrigoyen első elnöksége

Az 1916-os elnökválasztást a korabeli választási statisztikák szerint Yrigoyen a szavazatok mintegy felével nyerte meg, és az elektori kollégiumban többséget szerzett. A pontos szavazatarány a forrásokban eltérően szerepel, mert a tartományi összesítések hiányosak. Az biztos, hogy az UCR a szövetségi fővárosban, valamint Santa Fe, Córdoba és Entre Ríos tartományokban ért el erős eredményeket, míg a konzervatívok számos belső tartományban megőrizték helyi bázisukat. A győzelem tehát nem a hagyományos elitek választási megsemmisülése volt, hanem a politikai tér megnyílása.

Yrigoyen 1916–1922 közötti elnökségének egyik legvitatottabb eszköze a **szövetségi intervenció** (intervención federal) volt. Az alkotmány lehetővé tette, hogy a szövetségi kormány beavatkozzon egy tartomány kormányzásába a köztársasági forma helyreállítása érdekében. Yrigoyen ezt számos esetben használta arra, hogy elmozdítsa a konzervatív tartományi kormányzókat, és radikális adminisztrációkat állítson a helyükre. Támogatói szerint ezzel a korábbi választási csalásokat számolta fel; ellenfelei szerint viszont a tartományi autonómia megsértése és a radikális hatalom kiépítése volt. A történettudomány mindkét állítást dokumentálja; a megítélés attól függ, milyen mércével mérjük a tartományi önkormányzatot. Tény, hogy az intervenciók kiélezték a centrum és a tartományok közötti alkotmányos feszültséget.

A kormány gazdaságpolitikája nem szakított az exportmodell alapjaival. Az első világháború alatt a hadviselő felek hús- és gabonakereslete átmeneti konjunktúrát hozott, de a hajózási kapacitások szűkössége és a behozott iparcikkek drágulása feszültségeket okozott. A kormány bérleti, húsipari és valutapolitikai kérdésekben inkább reagált, mint programot alkotott. A mezőgazdasági bérlők (chacareros) szervezkedése, amely már az 1912-es, Santa Fe-i Grito de Alcorta nevű megmozdulásnál megjelent, újra és újra napirendre került, de a földtulajdoni viszonyok átfogó átalakítása nem történt meg.

Az 1918-as cordóbai **egyetemi reform** (Reforma Universitaria) azonban a kormány támogatásával a kontinensre kisugárzó intellektuális eseménnyé vált. A diákok követelték az egyetemi autonómiát, a tanszékek nyilvános pályáztatását, a hallgatók részvételét az egyetemi kormányzásban (cogobierno), valamint a világi és tudományos szellem erősítését. Yrigoyen beavatkozása lehetővé tette a reform győzelmét Córdobában, ám a mozgalom hamar túlnőtt a kormányzaton; egyetemi értelmiségi csoportjai később épp a radikális korszak társadalmi korlátait bírálták. A reform a középosztályi mobilitás fontos csatornájává vált, de elsősorban a férfi, városi, iskolázott rétegek számára nyitott új lehetőségeket.

23.1.3 A munkáskérdés: közvetítés, erőszak és a tragikus hét

A munkásság körében az anarchista, a szindikalista és a szocialista szakszervezeti irányzatok versengtek. Yrigoyen eleinte a munkások és a munkaadók közötti állami közvetítő szerepét hirdette, és egyes szakszervezeti követeléseket tárgyalásos úton próbált rendezni. Azonban nem alakult ki egységes munkapolitika, és a rend fenntartásának logikája gyakran felülírta a közvetítést. A kormány munkásbarát gesztusai időszakosak és személyes döntésektől függőek voltak, nem pedig intézményes jogkiterjesztés.

Az 1919. januári **tragikus hét** (Semana Trágica) a Buenos Aires-i Vasena fémárugyár sztrájkjából indult ki. A munkaügyi konfliktus rendőri beavatkozás után utcai összecsapásokká, majd a város egyes részein fegyveres erőszakká szélesedett. A nacionalista civil szervezet, a **Liga Patriótica Argentina** tagjai munkásnegyedekben és zsidó intézményeknél erőszakoskodtak, a „forradalmi zsidó” (judío maximalista) sztereotípiáját terjesztve. A dokumentált tény az erőszak, a halottak és sebesültek száma azonban máig vita tárgya: a korabeli jelentések és a későbbi feldolgozások széles sávban szóródnak, legalább több tucat, de akár több száz halottról is beszámolnak. A pontos szám nem rekonstruálható, mert a hatósági iratok hiányosak és érdekeltek.

Hasonlóan súlyos esemény lett a Santa Cruz déli nemzeti területen 1920–21-ben kibontakozó vidéki munkássztrájk. A tanyasi bérmunkások (peones rurales) béremelésért, jobb munkakörülményekért és a szakszervezeti jogok elismeréséért sztrájkoltak; a birtokosok a mozgalmat „lázadásként” tálalták. A kormány Héctor Varela ezredes vezetésével katonai erőt küldött, majd a kiújuló mozgalom után a hadsereg szisztematikus megtorlást hajtott végre. Az áldozatok száma erősen vitatott: a szakszervezeti és munkásmozgalmi emlékezet gyakran 1500 körüli számot említ, míg a hadsereg jelentései jóval kevesebbet; a későbbi történeti kutatás több száz, pontosan nem meghatározható áldozatot tart valószínűnek. A kormány döntési felelőssége szintén vitatott. Yrigoyen jóváhagyta a katonai fellépést, de nem bizonyítható, hogy konkrét kivégzéseket rendelt volna el; a fennmaradt iratok hiányosak, és a katonai parancsnokok mozgástere nagy volt.

Mindkét eset a radikális kormány összetett arcát mutatja: a városi középosztályi reform mellett a társadalmi rend fenntartásának kényszere is meghatározta a politikát. A munkásokkal szembeni erőszak nem volt kizárólag a konzervatív korszak öröksége, és ezt a későbbi, Yrigoyent hősként ábrázoló emlékezetpolitika gyakran elhalványította.

23.1.4 Alvear és a radikalizmus belső megosztottsága

Yrigoyen utóda, Marcelo Torcuato de Alvear (1922–28) mérsékelt, kozmopolita politikusként szakított az elől személyes stílusával. Elnöksége alatt a világgazdasági konjunktúra csúcsa és a növekvő városi fogyasztás kedvező hátteret adott a gazdaságnak. A kormány megszilárdította az állami olajvállalatot, a **Yacimientos Petrolíferos Fiscales** (YPF) hadmérnök-vezetője, Enrique Mosconi irányításával, és a kőolaj, a vasúti tarifák és a húsexport szabályozása körül éles politikai viták bontakoztak ki. A **hűtőházak** (frigoríficos) brit és amerikai tulajdonú nagyvállalatai a marhahús-kivitel meghatározó szereplőivé váltak; a nagybirtokosok, a kistermelők és a húsfeldolgozók közötti érdekellentétek átpolitizálták a gazdasági kérdéseket. Az állam szerepvállalása az olajiparban a későbbi gazdasági nacionalizmus egyik hivatkozási pontja lett, de a korszakban még nem jelentett átfogó államosítást.

Az UCR ebben az évtizedben kettévált: a **yrigoyenisták** az elnök személyéhez hű „ügyet” hangsúlyozták, míg az **antipersonalisták** épp a személyi hatalom ellen léptek fel, és intézményesebb, alkotmányosabb kormányzást követeltek. Ez a törés nem a mai jobb- és baloldal mintáját követte, hanem a párt mint heterogén koalíció természetéből fakadt: az UCR-ban egyszerre fértek meg a tartományi középosztály, a városi hivatalnoki réteg, a feldolgozóipari érdekek és a mérsékelt nacionalisták. A belső feszültség azt is megmutatta, hogy a radikális mozgalom nem rendelkezett

közös társadalmi programmal, csupán a konzervatív renddel szembeni ellenzékiség és a politikai erkölcs nyelve kapcsolta össze a csoportjait.

A demokratizálódás társadalmi korlátai élesen látszanak ebben az időszakban. A nők továbbra sem szavazhattak. A női választójogot követelő feminista csoportok, köztük szocialista és polgári aktivisták, petíciókkal és utcai akciókkal próbáltak nyomást gyakorolni, de a kongresszus nem fogadta el a jogkiterjesztést. A bennszülött népek, így a mapuche és a pampák őslakos közösségei, a nemzeti területeken élve nem kaptak érdemi politikai képviseletet; a földhasználati jogok és a kulturális autonómia nem szerepelt a radikális kormányzat programjában. A „demokratizálódás" tehát elsősorban a férfi, városi és középosztályi Argentínára irányult, és nem terjedt ki a nőkre, a honosítatlan bevándorlókra, a nemzeti területek lakóira vagy az őslakos közösségekre.

A hadsereg eközben professzionalizálódott: a német kiképzési minták, a kötelező katonai szolgálat és a hadi akadémiák a tiszti kar önálló intézményi tudatát erősítették. Yrigoyen kinevezései és beavatkozásai a katonai hierarchiába feszültségeket okoztak; a hadsereg egyes körei a politikai pártok megosztottságától, a munkásság szervezkedésétől és a gazdasági válságtól tartva egyre inkább úgy látták, hogy a „rend" helyreállítása az ő feladatuk. Ez a beállítódás a radikális korszak utolsó éveire válsághelyzetben politikai alternatívává érlelte a katonai beavatkozást.

23.1.5 Az 1929-es válság, Yrigoyen visszatérése és az 1930-as puccs

Yrigoyen 1928-ban – ma is vitatott kampánykörülmények között – elsöprő győzelemmel tért vissza az elnöki székbe. A korabeli választási statisztikák szerint a nagyvárosi és számos tartományi választó többsége az UCR-ra szavazott. A második elnökség azonban hamar politikai patthelyzetbe került. Yrigoyen ekkor már 76 éves volt, döntéshozatala lassú, és a kormányzás egyre inkább a köréhez tartozó bizalmi emberekre hárult. A párt belső, yrigoyenista és antipersonalista törésvonala a parlamenti munka során is kiéleződött, és a kormányzati cselekvőképességet tovább gyengítette.

A New York-i tőzsde 1929. októberi összeomlása és a világpiaci árak zuhanása Argentínát rendkívül kiszolgáltatott helyzetben érte: a kivitel a mezőgazdasági termékekre épült, a hiteleket pedig brit és amerikai pénzpiacokról vették fel. Az exportbevételek csökkenése, a tőkekivonás és a növekvő munkanélküliség aláásta a kormány cselekvőképességét. A kormány pénzügyi mentőintézkedései, a banki átutalások korlátozása és a kiadáscsökkentés nem állították meg a bizalmi válságot. A pontos GDP-visszaesést a korabeli statisztikai rendszer hiányosságai miatt csak becsülni lehet; a szakirodalom abban egyetért, hogy a sokk súlyos és gyors volt.

A hadsereg tisztikarában, a konzervatív sajtóban, a birtokos szervezetekben és a nacionalista értelmiség köreiben egyre nyíltabban beszéltek „rendteremtő" beavatkozásról. 1930. szeptember 6-án **José Félix Uriburu** tábornok vezetésével a katonaság megdöntötte Yrigoyen kormányát. A puccs viszonylag kevés ellenállásba ütközött; a válságért és a politikai megbénultságért sokan Yrigoyent tették felelőssé. Az elnököt letartóztatták, később házi őrizetben tartották, és 1933-ban meghalt. A **Legfelsőbb Bíróság** rövidesen a **de facto kormány** (gobierno de facto) doktrínájával tudomásul vette az új hatalmat, ami jogi legitimitást adott a puccsnak. Ez a lépés hosszú távú alkotmányos precedenst teremtett, amelyet a későbbi katonai kormányzatok is felhasználtak; a kérdéskörről bővebben lásd Diktatúrák, hidegháború és emberi jogok.

A puccsot követő időszakot a kortársak és az utókor hamarosan a **gyalázatos évtized** (Década Infame) néven kezdte emlegetni. A radikális korszak összeomlása nyitotta meg az utat a konzervatív restauráció, majd az 1940-es években a Peronizmus előtt. Az 1930-as katonai hatalomátvétel a modern Argentína első sikeres, intézményi szintű katonai beavatkozása volt, és mint ilyen, megszakította a választott kormányok folytonosságát.

A radikális korszak értékelése a történetírásban vitatott. Egy irányzat az 1912-es törvényt és az 1916-os választást valódi demokratikus fordulatként kezeli, Yrigoyent pedig a nemzeti és népi követelések képviselőjeként; ez a kép a későbbi peronista és radikális emlékezetpolitikában is megjelenik. Más történészek a korszakot a társadalmi rend válságaként és a középosztályi modernizáció ambivalens kísérleteként olvassák, rámutatva a munkásellenes erőszakra, a tartományi intervenciókra és a nők, a bennszülöttek kirekesztésére. Egy harmadik értelmezés a gazdasági szerkezet folyamatosságát hangsúlyozza: a radikális kormányok nem alakították át a földtulajdoni és exportfüggő rendet, legfeljebb szabályozták annak működését. A három szempont nem zárja ki egymást, és a tankönyvi értékelésben a dokumentált intézményi változás, a társadalmi kirekesztés és a gazdasági folytonosság együtt tárgyalandó.

23.1.6 Források és bizonytalanságok

A korszak elsődleges forrásai közé tartoznak az 1912-es választási törvény szövege, a nemzeti kongresszus jegyzőkönyvei, az elnöki üzenetek, a tartományi választási jegyzőkönyvek, valamint a Buenos Aires-i sajtó (például a La Nación, a La Prensa és a La Vanguardia). Az 1919-es tragikus hét és az 1920–21-es Santa Cruz-i események esetében a rendőrségi és katonai jelentések, a szakszervezeti beszámolók és a későbbi visszaemlékezések egymásnak ellentmondó képet adnak; az áldozatszámok egyik oldalon sem tekinthetők semlegesnek. A választási részvételt az 1912-es névjegyzék alapján lehet rekonstruálni, de a korabeli adminisztráció pontatlansága miatt a becslések sávot alkotnak.

A másodlagos irodalomban a radikális korszakról a spanyol nyelvű historiográfiában Luis Alberto Romero és Tulio Halperín Donghi, angol nyelvterületen David Rock és Joel Horowitz munkái a legtöbbet idézettek. Yrigoyen megítélése erősen függ attól, hogy a szerző melyik politikai hagyományból ír; a peronista és radikális emlékezet különböző hősökké formálta. A tragikus hét és Patagónia kapcsán Osvaldo Bayer oknyomozó munkája, valamint a munkásmozgalmi történetírás az áldozatközpontú emlékezetet erősítette, míg egyes intézménytörténeti munkák a hadsereg rendfenntartó szerepét hangsúlyozzák. Ahol ez az alfejezet számot közöl, ott a szövegben jeleztük, hogy a források eltérő becsléseit használjuk; a friss kutatási eredmények és kiadási adatok az országfejezet bibliográfiai jegyzetében ellenőrizendők.

23.1.7 Rövid összefoglaló

- Az 1912-es Sáenz Peña törvény titkos, kötelező és általános férfi választójogot vezetett be, de a nők, a honosítatlan bevándorlók és a nemzeti területek lakói kívül maradtak.
- Az 1916-os választást a heterogén társadalmi bázisú UCR jelöltje, Hipólito Yrigoyen nyerte meg, ami lezárta a konzervatív elitek kizárólagos kormányzását.
- Yrigoyen kormányzása középosztályi mobilitást, egyetemi reformot és választási intézményi változást hozott, de szövetségi intervenciókkal is megerősítette a radikális hatalmat.
- A munkásmozgalommal szembeni politika ellentmondásos volt: a közvetítési kísérletek mellett 1919-ben és 1920–21-ben súlyos állami és félkatonai erőszakra került sor.
- Alvear elnöksége alatt a radikalizmus yrigoyenista és antipersonalista szárnyra szakadt, ami megmutatta a mozgalom ideológiai heterogenitását.
- Az 1929-es világgazdasági válság kiszolgáltatta az exportfüggő argentin gazdaságot, és tovább gyengítette a második Yrigoyen-kormány mozgásterét.
- Az 1930. szeptemberi Uriburu-féle katonai puccs megdöntötte az alkotmányos kormányt; a Legfelsőbb Bíróság de facto doktrínája hosszú távú precedenst teremtett a későbbi katonai beavatkozásoknak.

23.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi változások tették lehetővé az UCR 1916-os győzelmét, és miért nem jelentett ez automatikusan a teljes felnőtt lakosság politikai részvételét?
2. Hogyan viszonyult Yrigoyen kormánya a munkásmozgalomhoz, és milyen ellentmondásokat mutat az 1919-es tragikus hét, illetve az 1920–21-es Santa Cruz-i esemény?
3. Miért szakadt két részre az UCR Alvear elnöksége alatt, és miért hiba ezt a törést egyszerűen bal-jobb szembenállásként értelmezni?
4. Értékelje az 1930-as puccs okait: hogyan kapcsolódik össze a világgazdasági válság, a politikai intézmények működése és a hadsereg növekvő szerepe?
5. Miért vitatott az Yrigoyen-kép a történetírásban és az emlékezetpolitikában, és hogyan különíthető el a dokumentált kormányzati gyakorlat a későbbi hősmítosztól?

23.2 Peronizmus

23.2.1 A Perón-korszak kezdetei és az 1946-os győzelem

Juan Domingo Perón felemelkedése és első elnöksége (1946–1952), majd második ciklusának 1955-ös bukása nem pusztán egy kormányzat története, hanem a modern argentin politika egyik legmélyebb törésvonalának kialakulása. Az előző alfejezetben tárgyalt, 1930-tól folyamatosan ismétlődő katonai puccsok és a második világháború alatti átmeneti kormányok után Perón a munkásság megszervezésére épített. A peronizmus egyszerre volt válságkezelő gazdaságpolitika, a társadalmi státusz radikális átalakítása és a politikai lojalitás új formája. A korszak megítélése ma is az argentin történetírás egyik legvitatottabb területe: egyes értelmezések a klasszikus latin-amerikai populizmus iskolapéldáját látják benne, mások a munkások érdekvédelmét, ismét mások a tekintélyelvű, korporatív állam kiépítését hangsúlyozzák. A dokumentált események – a választások, a törvények, a szakszervezeti struktúra kiépítése – viszonylag jól rekonstruálhatók, de a peronizmus politikai jellegének besorolása tudományos vita tárgya.

23.2.1.1 Perón útja a hatalomba

Perón 1943 és 1945 közötti felemelkedése a katonai kormányzat háborús éveinek belső politikai vitáiból nőtt ki. Az úgynevezett **1943-as forradalom** (Revolución del 43) katonai rezsimjén belül a tisztek egy csoportja a társadalmi kérdés rendezését a munkaügyi tárca megerősítésével próbálta összekapcsolni. Perón 1943 végén a munkaügyi államtitkárság élére került, majd 1944-ben a Munkaügyi és Jóléti Titkárság (Secretaría de Trabajo y Previsión) vezetőjeként jelentős hatáskört összpontosított. Ebből az intézményből építette ki kapcsolatrendszerét a szakszervezetekkel. Az addig nagyrészt ágazati alapon szervezett, gyakran anarchista vagy szocialista hagyományú munkásmozgalom egy része hajlandó volt az állammal kötött új szövetségre, mert az állami munkaügyi szabályozás konkrét bér- és munkafeltétel-javulást ígért.

A Perónnal szembeni katonai és polgári ellenállás 1945 októberében kulminált. Október 9-én ellenfelei lemondatták, majd a Martín García szigetre vitték. Az ezt követő, **1945. október 17-ei** tömegmozgósítás az argentin politikatörténet egyik legtöbbet értelmezett eseménye. A dokumentumok egybehangzóan mutatják, hogy Buenos Aires főterén (Plaza de Mayo) és környékén munkások tömegei jelentek meg Perón szabadon bocsátását követelve. A résztvevők számára vonatkozó becslések jelentősen eltérnek; a korabeli sajtó és a későbbi emlékiratok is politikailag színezett számokat közölnek. A szakirodalom konszenzusa szerint a tömeg nagyobb volt, mint amit a hagyományos pártok mozgósítani tudtak, de a pontos létszám nem rekonstruálható. Ami

dokumentálható: a nyomás hatására Perónt szabadon engedték, és még aznap este a kormányzati erkélyről beszédet mondott. Ez a nap vált a peronista politikai mitológia alapító eseményévé.

Az 1946. februári elnökválasztást Perón a **Munkáspárt** (Partido Laborista), a szakszervezeti struktúrára támaszkodó szerveződés jelöltjeként, valamint a katonai kormányzathoz közel álló szektorok támogatásával nyerte meg. Ellenfele, a **Demokratikus Unió** (Unión Democrática) – amely a radikálisok, a szocialisták és a kommunisták választási koalíciója volt – vereséget szenvedett. A választási eredmény dokumentált: Perón a szavazatok mintegy 54 százalékát szerezte meg, és az elektori kollégiumban is fölényes győzelmet aratott. Ezt a választást a szakirodalom általában viszonylag szabad választásként kezeli, bár a kormányzati pozícióból kampányoló Perón nyilvánvaló intézményi előnyt élvezett. A győzelem megmutatta, hogy Perón a hagyományos pártokkal szemben a szakszervezeti hálózatot és az állam munkaügyi intézményeit tudta a legnagyobb választói bázissá alakítani.

23.2.1.2 Evita és a szociális programok

Perón második felesége, **María Eva Duarte de Perón** – közismert nevén **Evita** – az 1946 utáni korszak központi alakja volt. Az **Eva Perón Alapítvány** (Fundación Eva Perón) intézményesítette a kormányzat szociális adományozó tevékenységének jelentős részét: kórházakat, iskolákat, gyermekotthonokat, üdülőket és szociális lakásokat épített. A tevékenység mértéke a korszakban dokumentálható: a beruházások sok ezer épületet és intézményt érintettek, de a pontos összegek és a források megoszlása vita tárgya. Az alapítvány bevételei közé tartoztak állami költségvetési átutalások, magánadományok és a kormányzati politikához kötődő intézményi befizetések. A kritikusok – kortársak és későbbi történészek – a segélyezés személyes, diszkrecionális jellegét emelték ki: a támogatást gyakran az Evitához fűződő hűség határozta meg. A támogatók ugyanakkor a szociális ellátás addig példátlan kiterjesztését hangsúlyozták, amely a vidéki szegények és a városi külvárosok lakói számára először tette láthatóvá az államot.

A **nők választójoga** az Evitához köthető reformok egyik legismertebb eredménye. Bár a női választójogért folytatott küzdelem jóval korábbi, a törvény elfogadása 1947-ben dokumentáltan összekapcsolódott Evita nyilvános kampányával. Az argentínai nők az 1951-es elnökválasztáson szavazhattak először. A peronista női szervezet, a **Női Peronista Párt** (Partido Peronista Femenino) az Evita által irányított struktúra volt, amely a nőket elsősorban anyai és gondoskodó szerepükön keresztül szólította meg. A történetírás itt is vitát rögzít: egyes szerzők szerint a peronista nőpolitika a hagyományos nemi szerepeket erősítette, mások szerint a politikai részvételben addig nem látott női jelenlétet hozott létre. A kettő nem zárja ki egymást: a dokumentált politikai gyakorlat egyszerre volt anyaközpontú és a női állampolgárság formális kiterjesztését eredményező.

23.2.1.3 A munkásosztály és a szakszervezetek

A peronizmus legfontosabb társadalmi alapja a szakszervezeti mozgalom átalakítása volt. Az 1945 és 1955 közötti időszakban a munkások reálbére – a szakirodalom becslései szerint – jelentősen emelkedett, különösen a második világháború előtti évtizedhez képest. A bérnövekedés mértékére vonatkozó adatok eltérnek, de a tendencia konszenzusos: a városi ipari munkásság életszínvonala a korábbi időszakhoz képest javult. A munkaügyi törvénykezés – fizetett szabadság, munkahelyi biztonság, kollektív szerződések, anyasági védelem – a korábban csak elszórtan létező jogokat általánossá tette. A **munkajogi reformok** jelentős része már 1945 előtt, a munkaügyi titkárság időszakában elindult, így Perón a hatalom megszerzését megelőzően is a munkásság érdekképviseletével azonosította magát.

A szakszervezeti struktúra átalakítása azonban a munkásmozgalom belső autonómiájának korlátozásával járt. A kormány a korábbi, sokszínű szakszervezeti hálózat helyett ágazati alapon szervezett, centralizált struktúrákat támogatott. A CGT, az Általános Munkásszövetség, a peronista mozgalomhoz kötődött. A szervezeti rendszer a kollektív szerződések tárgyalását az államhoz kötötte, és a kormányzatnak lehetősége volt a szakszervezeti vezetők befolyásolására. A szakirodalom ezt a viszonyt többféleképpen ítéli meg. Egyes szerzők a munkásoknak a politikai alku során elért anyagi előnyeit emelik ki; mások a mozgalom függetlenségének elvesztését, a szakszervezetek állami eszközzé válását hangsúlyozzák. A dokumentált időszakban mindkét tendencia jelen volt: a munkabérek és a munkajogok javultak, de a szervezeti pluralizmust felszámolták.

A munkásosztály összetétele is fontos. Perón bázisa nem homogén volt: a Buenos Aires-környéki ipari munkásság mellett a belső tartományokból érkező, frissen urbanizálódott rétegek, a vidéki parasztság és az állami alkalmazottak egy része csatlakozott a mozgalomhoz. A társadalomtudományi irodalom a peronizmust gyakran a belső migrációval és a városok növekedésével magyarázza, de a választói magatartás pontos elemzése nehéz, mert az 1946 és 1955 közötti választásokon a mozgósítás intenzitása és a kormányzati nyomás változó mértékű volt.

23.2.1.4 A populizmus és a gazdaságpolitika

A peronista kormány gazdaságpolitikáját a szakirodalom a **beimportáló iparosítás** (industrialización por sustitución de importaciones) második, államilag irányított szakaszának tekinti. Az 1930-as évek válsága után Argentína már részben befelé fordult, Perón azonban tudatosan az állami tervezést és a belső piac élénkítését állította a középpontba. A **kétéves terv** (1947–1951) az ipari termelés növelését, a közlekedési és energetikai infrastruktúra fejlesztését, valamint a munkások fogyasztási szintjének emelését célozta. Az **IAPI** (Instituto Argentino de Promoción del Intercambio) az export és import állami ellenőrzésének eszköze volt: az állam alacsony áron vásárolta fel a mezőgazdasági exporttermékeket, így az agrárszektor jövedelmét a belső iparosítás és a szociális kiadások felé terelte.

Ez a gazdaságpolitika rövid távon növekedést és a munkásság fogyasztásának emelkedését eredményezte, de ellentmondásait a korszak elemzői már akkor is látták. Az agrárexport – Argentína hagyományos devizaforrása – visszaesett, mivel a termelők az alacsony állami felvásárlási árak miatt nem voltak érdekeltek a növelésben. A világpiaci feltételek is változtak: a második világháború utáni európai újjáépítés a Marshall-terv keretében az amerikai és más termelőknek kedvezett, Argentína pedig kimaradt abból a devizaforrásból, amelyet az európai fizetőképes kereslet jelentett volna. Az 1949–1952 közötti gazdasági nehézségek – az infláció gyorsulása, a devizatartalékok csökkenése, a mezőgazdasági termelés stagnálása – a kormányzatot a politika kiigazítására kényszerítették.

A **populizmus** fogalma a peronizmus leírásában az egyik legterheltebb kategória. A kifejezést a korszak kortársai is használták, részben leíró, részben pejoratív értelemben. A mai történetírásban két fő álláspont létezik. Az egyik szerint a peronizmus a klasszikus latin-amerikai populizmus modellje: egy karizmatikus vezető és a megszervezett tömeg közötti közvetlen kapcsolat, a politika mint az ellenség és a barát közötti erkölcsi szembenállás, valamint az állami redisztribúció révén elért legitimáció. A másik álláspont szerint a populizmus fogalma túl általános, és elfedi a peronizmus sajátos argentin vonásait: a munkásság valódi anyagi előnyeit, a szakszervezeti struktúra kiépítését és a társadalmi felemelkedés tapasztalatát. A vitatott értelmezések közé tartozik az is, mennyire volt a peronizmus **fasiszta** jellegű. A kortárs antifasiszta bírálat gyakran tette ezt a megállapítást, és a peronista korporatív struktúra valóban mutat hasonlóságokat a korszak európai hivatásrendi kísérleteivel. A mai szakirodalom többsége azonban óvatos: Perón

nem épített ki totális egypártrendszert, a választások – bár korlátozott versennyel – megmaradtak, és a mozgalom tömegbázisa szélesebb volt, mint a hagyományos fasizmusoké.

23.2.1.5 A polarizáció és a kultúrpolitika

A peronizmus korszakának egyik legjellemzőbb vonása a társadalom erőteljes polarizálódása volt. A politikai identitást nem csupán a gazdasági érdek, hanem a kulturális hovatartozás is meghatározta. A peronista mozgalom a munkásokat, a vidéki szegényeket, a belső migránsokat és az alsó középosztályt azonosította a „néppel" (el pueblo), szemben az „oligarchiával", a gazdasági elittel és a hagyományos politikai osztállyal. A peronista nyilvános beszéd a jelenkori elemzők által **diszkurzív törésvonalnak** nevezett módon rendezte át a politika nyelvét. Az ellenzéki oldal – a hagyományos polgári pártok, az értelmiség jelentős része, a nagybirtokos és kereskedői elit – viszont a peronizmust a demokrácia és a civilizáció fenyegetéseként, a tömeg uralmaként írta le.

Az egyház és a katolikus identitás szerepe a korszakban fokozatosan változott. Perón 1946-ban még a katolikus egyház támogatását élvezte, és az iskolai hitoktatás a peronista oktatáspolitika részét képezte. Az 1950-es évek elején azonban az állam és az egyház viszonya megromlott. A konfliktus dokumentálható okai közé tartozott az állami jóléthez kötődő Evita-kultusz, amely az egyházi hierarchia szerint a vallási tisztelet határait feszegette, valamint a kormányzat oktatási és ifjúsági szervezeteinek terjeszkedése. 1954–1955-ben a kormány a katolikus oktatás korlátozására, a vallásoktatás megszüntetésére és a házassági jog átalakítására irányuló intézkedéseket hozott. Ezek a lépések a katolikus egyházat a rendszer nyílt ellenzékévé tették, és tovább erősítették a katonatisztek körében is jelentkező elégedetlenséget.

A **kultúrpolitika** a peronista kormányzat fontos legitimációs eszköze volt. Az Evita-kultusz, a munkásokat és a „népet" ábrázoló állami művészet, a hivatalos ünnepek és a tankönyvek a személyes vezetői karizma és a társadalmi igazságosság eszméjét közvetítették. A kormány a sajtóval és az oktatással szemben is nyomást gyakorolt: az ellenzéki lapok működését adminisztratív eszközökkel nehezítették, és az állami rádió a peronista üzenetet terjesztette. A szakirodalom a cenzúra és a propaganda mértékét a korabeli demokráciákhoz képest tekintélyelvűnek, a későbbi latin-amerikai diktatúrákhoz képest viszont korlátozottnak írja le. A politikai ellenfeleket nem tizedelték, de bebörtönözték, megfigyelték, és a köztisztviselői karból eltávolították.

23.2.1.6 Az 1951–1955 közötti szakasz és a bukás

Az 1951-es választáson Perónt újraválasztották, immár az általános választójog kiterjesztése után. A szavazatok megoszlása ismét meggyőző peronista többséget mutatott: Perón az érvényes szavazatok mintegy 62 százalékát szerezte meg. A választás dokumentáltan része volt a peronista legitimáció újratermelésének, de az ellenzék a kampányfeltételek egyenlőtlenségére hivatkozott. Evita 1952-ben rákban meghalt; halála a kormányzati személyi kultusz csúcspontját és egyben a mozgalom érzelmi központjának elvesztését jelentette. Temetése hatalmas tömegeket mozgatott meg, és a peronista mitológiában a mártíromság narratíváját erősítette.

A második ciklus gazdaságilag nehezebb volt. A kormány 1952-ben a **szigorító gazdasági programmal** (Plan de Austeridad) reagált a külső egyensúly romlására: visszafogta a bérnövekedést, ösztönözte a mezőgazdasági exportot, és keresett bizonyos kiegyezést a vidéki termelőkkel. Ez a politika azonban feszültséget keltett a munkássággal, amelynek egy része a korábbi évek jövedelmi emelkedésének megtorpanását érzékelte. Perón taktikája a mozgósítás és a konszolidáció között ingadozott: egyszerre beszélt a „nép" és az „oligarchia" harcáról, és próbált tárgyalni a gazdasági elitekkel. Ez az ingadozás a korszak politikai elemzői szerint is hozzájárult a bizonytalansághoz.

Az 1955-ös katonai puccs a peronista kormányzás végét hozta. A júniusi bombázás – a Plaza de Mayo ellen intézett légitámadás, amely több száz civil halálát okozta – a szélsőséges katonai ellenállás dokumentált eseménye volt. A szeptemberi felkelés, az úgynevezett **felszabadító forradalom** (Revolución Libertadora), már szélesebb katonai és polgári koalícióra támaszkodott. Perón száműzetésbe vonult; a kormányt a hadsereg vette át. Az 1955-ös bukás okainak értelmezése vita tárgya: egyes szerzők az egyházzal való konfliktust és a kulturális polarizációt emelik ki, mások a gazdasági nehézségeket és a belső szakszervezeti feszültségeket, megint mások a katonai elit intézményi érdekeit.

23.2.2 Források és bizonytalanságok

A Perón-korszak rekonstrukciója gazdag forrásanyagra támaszkodik: elnöki beszédek, törvényszövegek, parlamenti jegyzőkönyvek, szakszervezeti dokumentumok, korabeli sajtó, gazdasági statisztikák, valamint Perón, Evita és a korszak szereplőinek visszaemlékezései. A főbb törvények és a választási eredmények dokumentáltak, de a makrogazdasági mutatók értelmezése, a reálbérek alakulása és a szociális kiadások tényleges hatása a statisztikai módszertan és a forráshiány miatt bizonytalan. A prekolumbiánus múlt ilyen jellegű becsléseitől eltérően itt a probléma nem a teljes adathiány, hanem a hivatalos statisztika politikai használata és a szelektív közlés.

A legfontosabb vitatott kérdések a következők. Először: mennyire volt szabad és tisztességes az 1946-os és az 1951-es választás? A szavazatok aránya dokumentált, de a kampányfeltételek, a kormányzati nyomás és a mozgósítás hatásának súlya megítélés kérdése. Másodszor: milyen mértékben emelkedett a munkások életszínvonala, és mennyiben volt ez fenntartható? A bérstatisztikák módszertana vitatott, és a regionális különbségek jelentősek voltak. Harmadszor: milyen volt a peronizmus politikai jellege? A „populizmus”, a „fasiszta”, a „korporatív” és a „népi” jelzők tudományos besorolások, nem dokumentált tények. Negyedszer: mennyire volt valódi Evita politikai hatalma, és mennyiben volt az alapítványi segélyezés kormányzati, mennyiben személyes döntés? Az alapítvány iratai részben fennmaradtak, de a döntéshozatal belső mechanizmusa nem mindig rekonstruálható.

Az áldozati adatoknál különösen fontos a forráskritika: az 1955 júniusi bombázás halálos áldozatainak száma a korabeli közlésekben 300 fölött és alatt is szerepel, de a pontos szám nem ismert, mert a kórházi és rendőrségi nyilvántartások hiányosak. A peronista időszak politikai foglyainak és a börtönkörülményeknek a leírása szintén erősen függ a visszaemlékezők politikai álláspontjától. Az emlékezetpolitikai vita azóta is hat: a peronizmus hívei az 1945–1955 közötti éveket a társadalmi igazságosság aranykoraként, ellenfelei a tekintélyelvű demagógia időszakaként írják le. A tudományos igényű feldolgozás e kettőt nem oldhatja fel egyetlen narratívában, de elválaszthatja a dokumentált folyamatot az emlékezetpolitikai állítástól.

23.2.3 Rövid összefoglaló

- Juan Domingo Perón az 1943–1945 közötti katonai kormányzat munkaügyi intézményeiből kiindulva a szakszervezetek jelentős részét maga mellé állította.
- Az 1945. október 17-ei tömegmozgósítás Perón szabadon bocsátását eredményezte, majd az 1946-os választást a szavazatok mintegy 54 százalékával nyerte meg.
- A kormány munkajogi reformokkal, bérnövekedéssel és állami szociális programokkal javította a munkások jelentős részének helyzetét, de a szakszervezeti autonómiát korlátozta.
- Evita Perón az alapítványi segélyezés, a női választójog és a személyi kultusz központi alakja volt; tevékenységének megítélése megosztott.
- A gazdaságpolitika az iparosítás és a belső fogyasztás ösztönzésére épült, de a devizaegyensúly romlása 1949 után kiigazításra kényszerített.

- A peronizmus a társadalmat „nép” és „oligarchia” mentén polarizálta, és az 1950-es évek elején az egyházzal is nyílt konfliktusba került.
- Perónt 1955-ben katonai puccs buktatta meg; a bukás okai (egyházi konfliktus, gazdasági feszültségek, katonai elitérdekek) tudományos vita tárgya.
- A korszak megítélése ma is az argentin emlékezetpolitika egyik legmélyebb törésvonala.

23.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Mely intézményi pozícióból és milyen eszközökkel építette ki Perón a munkássággal való szövetségét 1943 és 1945 között?
2. Milyen dokumentált gazdasági és társadalmi intézkedések javították a munkások helyzetét az 1946–1955 közötti időszakban, és milyen feltételek korlátozták ezek fenntarthatóságát?
3. Hogyan kapcsolódott Evita politikai szerepe a női választójoghoz és a szociális segélyezéshez, és miért vitatott ennek megítélése?
4. Miért nem tekinthető egyszerűen eldöntött kérdésnek, hogy a peronizmus „fasiszta” vagy „populista” jellegű volt?
5. Milyen tényezők vezettek az 1955-ös katonai puccshoz, és hogyan függött ez össze az egyházzal, a gazdasági kiigazítással és a katonai elit érdekeivel?

23.3 Puccsok, erőszak és a piszkos háború

Az 1955-ös puccs utáni Argentína története nem írható le egyetlen, lineáris válságtörténetként. A korszakot a katonai beavatkozások ismétlődése, a peronizmus félillegális helyzete, a hidegháborús antikommunizmus és a növekvő társadalmi radikalizálódás együtt alakította. Az 1976-os junta azonban nem egyszerűen a korábbi puccsok folytatása volt: a hatalom megszerzése után olyan szisztematikus állami terrort épített ki, amely a politikai ellenfelek, szakszervezeti aktivisták, diákok és gyakran a hozzájuk tartozó családtagok tömeges eltüntetéséhez vezetett. A „piszkos háború” (guerra sucia) kifejezés maga is a katonai rezsim nyelvéből származik, ezért a történeti elemzésben inkább állami terrorról, illegális eltüntetésekről és diktatúráról beszélünk. Ez a fejezet az Peronizmus alfejezetben tárgyalt peronista korszak utáni válságot és annak legsúlyosabb következményét, az 1976–1983 közötti katonai diktatúrát mutatja be.

23.3.1 Az 1955-ös puccs és a peronizmus betiltása

1955. június 16-án a haditengerészet egy része repülőgépekkel bombázta a Buenos Aires-i Plaza de Mayót, ahol Perón-hívő civilek gyülekeztek; a támadás több száz halálos áldozatot követelt. Ez a támadás már jelezte, hogy a hadsereg egy része, az egyház, a katolikus nacionalista csoportok és a liberális ellenzék nyíltan szembefordult Perónnal. Szeptemberben újabb katonai felkelés indult Córdobában, majd Perón 1955. szeptember 19-én lemondott, és előbb Paraguayba, később más országokba menekült. A puccsisták a hatalmat „felszabadító forradalom” (Revolución Libertadora) néven hirdették ki; ténylegesen katonai junta irányította az országot.

A Revolución Libertadora célja nem csupán Perón eltávolítása, hanem a peronizmus politikai és kulturális felszámolása volt. A peronista pártot betiltották, Perón nevét, képmását és jelképeit eltávolították a közterekről, a peronista szakszervezeteket állami ellenőrzés alá vonták. A munkások egy része ennek ellenére megtartotta peronista identitását, és ellenállási hálózatokat hozott létre. A sztrájkok, szabotázsok és illegális megemlékezések azt mutatták, hogy a peronizmus betiltása nem szüntette meg a mozgalom társadalmi beágyazottságát. A katonai kormányzatok

ezt a helyzetet „peronista ellenállásnak” nevezték, és rendőri, katonai eszközökkel próbálták féken tartani. A korszak értelmezésében konszenzusos, hogy a peronizmus kizárása a politikai rendszerből tartós legitimitásválságot okozott; vitatott viszont, hogy a Revolución Libertadora pusztán restaurációs kísérlet volt-e, vagy a modern argentin állam megerősítésére is törekedett.

23.3.2 Polgári és katonai kormányok váltakozása, 1958–1966

1958-ban a kiírt választásokat Arturo Frondizi, a mérsékelt radikális politikus nyerte. Frondizi a választási kampány során hallgatólagos megállapodást kötött Perónnal, akinek támogatói szavazatai nélkül nem tudott volna győzni. Kormányzása alatt azonban a hadsereg folyamatos nyomása alatt nem engedte szabadon a peronizmust, és gazdasági nyitást, külföldi tőkebefogadást hirdetett. A katonaság 1962-ben megbuktatta, miután a peronista jelöltek több tartományi választáson is jól szerepeltek. A következő választást 1963-ban Arturo Illia, a radikális párt mérsékelt jelöltje nyerte, de kormánya gyenge volt: a hadsereg befolyása állandósult, a peronizmus továbbra is tiltva maradt, és a gazdasági nehézségek fokozódtak.

Ezekben az években a politikai erőszak még alacsonyabb intenzitású volt, mint később, de a hadsereg beavatkozási készsége nőtt. A katonai vezetők egyre inkább úgy tekintettek a polgári kormányzásra, mint a „rend” fenntartását veszélyeztető időszakokra. A hidegháború regionális kontextusa is hatott: az 1959-es kubai forradalom után az argentin hadseregben megerősödött az antikommunista nemzetbiztonsági gondolkodás. A francia gyarmati háborúkban alkalmazott „felforgatás elleni háború” tanai, valamint az amerikai katonai képzések hozzájárultak ahhoz, hogy a hadsereg egy része a belső politikai konfliktusokat katonai problémaként kezelje. Ez a szemlélet nem újkeletű volt, de az 1960-as években vált meghatározóvá a fegyveres erők egyes köreiben.

23.3.3 A „Revolución Argentina” és a Cordobazo

1966 júniusában a hadsereg Juan Carlos Onganía tábornok vezetésével ismét puccsot hajtott végre. Az új rezsim „argentin forradalom” (Revolución Argentina) néven bürokratikus-autoriter modernizációt hirdetett: a politikai pártok működését felfüggesztette, az egyetemeket állami ellenőrzés alá vonta, és a gazdasági stabilitást technokrata eszközökkel próbálta megteremteni. A kormányzat a társadalom „modernizálását” a politikai részvétel visszaszorításával kapcsolta össze. Az egyetemek 1966. júliusi megszállása, a „hosszú botok éjszakája” (La Noche de los Bastones Largos) néven ismert rendőri beavatkozás során számos professzort és diákot bántalmaztak; az esemény a tudományos emigráció hullámát indította el.

A rezsim gazdaságpolitikája kezdetben a stabilizációra és a külföldi beruházások ösztönzésére épült. A munkásosztály és a középosztály egyes csoportjai azonban egyre inkább úgy élték meg, hogy a modernizáció költségeit velük fizettetik meg. 1969 májusában Córdobában – az ipari munkásság, a diákok és a helyi lakosság részvételével – heves utcai zavargások törtek ki, amelyeket az argentin történetírás cordobazóként ismer. A Cordobazo nem katonai győzelmet hozott, hanem a rezsim társadalmi elszigetelődését és a hadseregen belüli belső megosztottságot tette láthatóvá. Onganía pozíciója meggyengült, 1970-ben a katonai vezetés leváltotta, majd a kormányzat tárgyalásos kibontakozást kezdett keresni.

Ebben az időszakban alakultak meg a fegyveres szervezetek is. A Montoneros körülbelül 1970-től működő peronista, radikális katolikus ihletésű gerillaszervezet volt, amely Perón visszatéréséért és a peronizmus forradalmi újraértelmezéséért küzdött. Az Ejército Revolucionario del Pueblo (ERP, „a nép forradalmi hadserege”) 1970-ben alakult, és a marxista–leninista, guevarista irányzathoz kapcsolódott. A gerillaszervezetek célpontjai között katonai, rendőri és gazdasági szereplők álltak; emberrablásokat, támadásokat és fegyveres akciókat hajtottak végre. A szervezetek mérete és

társadalmi támogatottsága korlátozott volt, de a hadsereg és a rendőrség tehetetlensége, valamint a politikai rendszer zártsága növelte láthatóságukat. A gerillaerőszak dokumentált tény, ám annak megítélése a mai argentin közbeszédben is erősen vitatott.

23.3.4 A peronizmus visszatérése és a belső erőszak, 1973–1976

A hadsereg 1971-től fokozatos választási nyitást kezdett. 1973 márciusában a peronisták által támogatott Héctor J. Cámpora nyerte meg az elnökválasztást. A kampány központi ígérete Perón hazatérése volt. Cámpora kormányzása rövid ideig tartott, és a peronista mozgalmon belüli feszültségek azonnal felszínre kerültek. A baloldali peronista fiatalok – köztük a Montoneros – a mozgalom radikális átalakítását várták, míg a szakszervezeti vezetők és a hagyományos peronista apparátus a fokozatosabb, intézményesebb utat képviselte.

Perón 1973. júniusi visszatérésekor a Buenos Aires-i Ezeiza repülőtér közelében összegyűlt tömegbe lövöldözés kezdődött; a peronista bal- és jobboldal közötti fegyveres összecsapásnak több tucat halálos áldozata lett. Az ezeizai mészárlás (Masacre de Ezeiza) megmutatta, hogy a peronizmus már nem egységes politikai tábor, hanem egymással is fegyveresen szemben álló csoportok laza koalíciója. Perón 1973. októberben lett elnök, de betegsége miatt már nem tudta stabilizálni a helyzetet. 1974. július 1-jén meghalt; helyét felesége, alelnöke, Isabel Martínez de Perón vette át.

Isabel elnöksége alatt a gazdasági hanyatlás és a politikai erőszak gyorsan súlyosbodott. A szociális jóléti miniszter, José López Rega körül megszerveződött az Alianza Anticomunista Argentina (AAA, „Argentin Antikommunista Szövetség”) nevű félkatonai csoport, amely merényleteket, emberrablásokat és gyilkosságokat hajtott végre baloldali politikusok, szakszervezeti aktivisták, diákok és értelmiségiek ellen. A Montoneros 1974-ben válaszul illegalitásba vonult, és folytatta fegyveres akcióit; az ERP pedig már korábban is aktív gerillaháborút vitt. A peronista kormányzat 1975-ben Tucumán tartományban katonai műveletet indított „Operativo Independencia” néven, amely a gerillák felszámolását célozta. Ez a művelet már a későbbi diktatúra módszereit vetítette előre: az állami erőszak nem mindig különítette el a fegyveres ellenfeleket a politikailag gyanús civilektől.

A szakirodalom ma is vitatja, mennyire volt törvényes az Isabel-kormányzat által adott felhatalmazás, és mennyire működtek már ekkor illegális struktúrák a hadsereg és a rendőrség kötelékében. Az viszont dokumentált, hogy az AAA áldozatainak száma több százra tehető, és a szervezet kapcsolatban állt kormányzati és rendőri szereplőkkel. A pontos felelősségi viszonyokat a bírósági eljárások csak részben tisztázták.

23.3.5 Az 1976-os puccs és a diktatúra hatalmi szerkezete

1976. március 24-én a hadsereg, a haditengerészet és a légierő közös puccsa megdöntötte Isabel Martínez de Perón kormányát. A hatalmat háromtagú katonai junta vette át; az első években Jorge Rafael Videla hadseregtábornok töltötte be az elnöki posztot, a junta másik két tagja Emilio Eduardo Massera admirális és Orlando Ramón Agosti dandártábornok volt. A rezsim „nemzeti újjászervezési folyamat” (Proceso de Reorganización Nacional, röviden Proceso) néven határozta meg magát. A törvényhozást felfüggesztették, a szakszervezeteket korlátozták, a tartományi kormányzókat katonatisztekre cserélték, és a legfelsőbb bíróság tagjait is lecserélték.

A junta nyilvános igazolása a hidegháborús antikommunizmusra, a „nyugati keresztény civilizáció” védelmére és a „belső ellenség” elleni háborúra épült. A katonai vezetők a hatalomátvételt nem puccsként, hanem a nemzet megmentéseként mutatták be. A korszak elemzésében fontos

elkülöníteni a rezsim nyilvános retorikáját a tényleges gyakorlattól. A junta ugyanis nem csupán a gerillaszervezeteket támadta, hanem szélesebb társadalmi csoportokat is: a peronista munkásmozgalmat, a diákmozgalmat, az értelmiségieket, a jogvédőket és mindazokat, akiket a „felforgatás” kategóriájába sorolt.

A diktatúra hatalmi szerkezete nem volt monolitikus. A hadsereg, a haditengerészet és a légierő között megosztották a területeket, és a különböző fegyvernemek saját elnyomó apparátust működtettek. A junta döntéseit kompromisszumok alakították; a vezetők közötti feszültségek időnként nyilvánosan is láthatóvá váltak. Videla 1981-ben átadta az elnökséget Roberto Viola tábornoknak, majd 1981 decemberében Leopoldo Galtieri vette át a hatalmat. A rezsim végül 1983-ra teljesen delegitimálódott, de a felelősség intézményi szinten az egész fegyveres erőt terhelte.

23.3.6 Az állami terror gépezete és az eltűntek

A Proceso legsúlyosabb vonása az illegális fogva tartások és tömeges eltüntetések rendszere volt. A hadsereg, a haditengerészet, a légierő, a rendőrség és a csendőrség egységei titkos fogdákat (centros clandestinos de detención) hoztak létre, ahová a letartóztatottakat bírósági eljárás nélkül vitték. A foglyokat megkínozták, vallomásokat csikartak ki belőlük, majd sokukat meggyilkolták; holttestüket gyakran titokban temették el, tömegsírokba rakták, vagy tengerbe dobták. Az egyik legismertebb titkos fogda a Buenos Aires-i haditengerészeti mechanikai iskola, az ESMA (Escuela de Mecánica de la Armada) volt, ahol több ezer embert tartottak fogva és kínoztak meg.

Az „eltűntek” (desaparecidos) fogalma jogi és emberi jogi értelemben olyan személyeket jelöl, akiket az állami szervek elraboltak, fogva tartottak, és akiknek sorsáról nem adtak hivatalos tájékoztatást. A junta hivatalosan tagadta az eltűnések tényét, és a nemzetközi nyomást „argentinellenes kampányként” utasította el. Ugyanakkor a katonai hatóságok időnként arra utaltak, hogy a „hiányzók” valójában külföldre menekültek vagy titokban élnek. Ez a kettős beszéd a rezsim elnyomó gyakorlatának része volt, és hozzájárult az áldozatok családjainak bizonytalanságához.

A civil társadalom reakciója fokozatosan szerveződött meg. 1977-től a Május téri Anyák (Madres de Plaza de Mayo) minden héten békés felvonulást tartottak Buenos Aires főterén, hogy eltűnt gyermekeikről kérdezzenek. Később a Május téri Nagymamák (Abuelas de Plaza de Mayo) is csatlakoztak, akik az eltűnt anyáktól született, katonai családoknak átadott gyermekek felkutatását tűzték ki célul. A diktatúra alatt ezeket a női csoportokat gyakran semmibe vették vagy fenyegették; tagjaik közül is többen eltűntek. Az anyák és nagymamák mégis a nyilvános emlékezet egyik legfontosabb szereplőjévé váltak, és a diktatúra utáni igazságszolgáltatási küzdelmekben meghatározó hangot képviseltek.

Az állami terror mértékét nem lehet pontosan számszerűsíteni. A demokratikus átmenet után a CONADEP (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, „a személyek eltűnését vizsgáló nemzeti bizottság”) 1984-ben kiadott jelentése, a Nunca Más („Soha többé”) mintegy 8 960 bejelentett eltűnési esetet azonosított, de maga is hangsúlyozta, hogy a szám nem teljes. Az emberi jogi szervezetek – köztük a Madres de Plaza de Mayo – hagyományosan 30 000 eltűntet emlegetnek; ez a szám azonban emlékezetpolitikai állítás, nem pedig levéltári összeírásból származó statisztika. Más becslések 15 000 és 25 000 közé teszik az áldozatok számát. A bizonytalanság oka, hogy sok esetet soha nem jelentettek be, a katonai iratokat megsemmisítették vagy titkosították, és a gyermekrablások, valamint a határon átnyúló üldözés tovább bonyolította a számbavételt.

23.3.7 Gazdaságpolitika és a társadalom eladósodása

A katonai junta nemcsak elnyomó, hanem gazdasági átalakító programot is végrehajtott. José Alfredo Martínez de Hoz gazdasági miniszter 1976 és 1981 között a pénzügyi liberalizáció, a vámcsökkentés, a bérek visszafogása és a mezőgazdasági export támogatása mellett állt. A kormányzat megszüntette az árszabályozás egy részét, deregulálta a pénzügyi szektort, és ösztönözte a külső eladósodást. A politika következménye a hazai ipar visszaszorulása, a spekulációs tőkeáramlás növekedése és a külső adósság gyors emelkedése lett. A konszenzusos becslések szerint az ország külső adóssága a korszakban többszörösére nőtt; a pontos érték a számítási módszertől függően változik, ezért a tankönyvi szövegek gyakran „mintegy 45 milliárd dollárról” beszélnek 1983-ra.

A gazdasági liberalizáció árát a munkások, a vidéki szegények és a középosztály alsó rétegei fizették meg. A bérek reálértéke jelentősen csökkent, a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság nőtt. A szakszervezeteket meggyengítették, a sztrájkokat betiltották, a munkásvezetőket üldözték. A hetvenes évek végén a mesterségesen fenntartott árfolyam és a hitelből finanszírozott fogyasztás átmeneti illúziót teremtett, amelyet „édes pénz” (plata dulce) korszaknak is neveztek. Ez a fellendülés azonban nem volt fenntartható, és az 1980-as évek elejére pénzügyi válságba torkollott.

A gazdaságpolitika értékelése ma is vitatott. Egyes elemzők szerint a Martínez de Hoz-program a későbbi neoliberalizmus előfutára volt; mások szerint elsősorban a katonai rezsim hatalmi érdekeit szolgáló, inkonzisztens kiigazítás volt. A vitában meg kell különböztetni a program szándékait, a valós gazdasági mutatókat és a társadalmi következményeket. Az mindenesetre dokumentált, hogy a diktatúra évei alatt a jövedelmi egyenlőtlenség nőtt, és az ország gazdasági sebezhetősége fokozódott.

23.3.8 A Malvinas/Falkland-háború és a diktatúra összeomlása

1982 tavaszán a Galtieri vezette junta úgy döntött, hogy katonailag megszállja a vitatott hovatartozású Malvinas/Falkland-szigeteket. Az akció egyszerre szolgált nacionalista legitimációs célt és a belső feszültségek elterelését. A szigetek feletti brit fennhatóság vitája már régóta része volt az argentin külpolitikának, de a katonai megoldás közvetlen háborús konfliktust robbantott ki az Egyesült Királysággal. A brit kormány katonai válaszlépése nyomán 1982. június 14-én az argentin csapatok kapituláltak. A háború több száz halálos áldozatot követelt, és a vereség aláásta a junta tekintélyét.

A Malvinas-háború emlékezete azonban összetett. A szigetekkel kapcsolatos területi igény továbbra is erős nemzeti érzést mozgósít, miközben a háborúban részt vevő katonák és családjaik joggal mutatnak rá a hadvezetés felelősségére és a veteránok elhanyagolására. A vereség után a katonai vezetés elveszítette maradék hitelességét, és kénytelen volt választásokat kiírni. 1983. december 10-én Raúl Alfonsín vette át az elnöki hivatalt, ami a katonai diktatúra végét és a demokratikus átmenet kezdetét jelentette.

Az átmenet nem jelentett azonnali igazságszolgáltatást. A hadsereg amnesztiatörvényeket próbált elfogadtatni, és a katonai vezetők egy része továbbra is tagadta az állami terror tényeit. Alfonsín kormánya létrehozta a CONADEP-et, és 1985-ben a juntá perében (Juicio a las Juntas) elítélték a fő felelősöket. A büntetőeljárások azonban később lelassultak, és a büntetlenséget biztosító törvények, valamint elnöki kegyelmek hosszú időre korlátozták az igazságszolgáltatást. A kérdés a későbbi fejezetekben, különösen az Átmeneti igazságszolgáltatás és amnesztia részben kap részletesebb elemzést.

23.3.9 Források és bizonytalanságok

Az 1955–1983 közötti időszak forrásai igen heterogének. A puccsok, választások és kormányváltások alapvető eseménytörténete korabeli újságokból, kormányzati közleményekből, választási jegyzőkönyvekből és diplomáciai iratokból rekonstruálható. A katonai rezsimek hivatalos dokumentumai, törvényerejű rendeletei és a junta közleményei önmagukban is források, de értelmezésüknél figyelembe kell venni a rezsim propagandisztikus céljait. A gerillaszervezetek kiáltványai, belső dokumentumai és a volt aktivisták visszaemlékezései hasonlóképpen a saját narratívájukat közvetítik.

Az állami terror működésére vonatkozó legfontosabb források közé tartoznak a túlélők vallomásai, a családtagok feljelentései, a titkos fogdákból kicsempészett feljegyzések, a rendőrségi és katonai nyilvántartások később feltárt töredékei, valamint a demokratikus állam által felállított bizottságok jelentései. A CONADEP 1984-es Nunca Más jelentése kulcsfontosságú, de nem tévedhetetlen: a bizottság válogatott eseteket dolgozott fel, és az idő rövidsége miatt nem tudott minden jelentést ellenőrizni. A bírósági eljárások során keletkezett ítéletek és tanúvallomások szintén elsődleges források, bár a jogi eljárások logikája nem azonos a történeti rekonstrukcióval.

Az eltűntek számának bizonytalansága az egyik legélesebb emlékezetpolitikai vita. A 8 960-as CONADEP-szám dokumentált esetekre vonatkozik, de a bizottság maga is jelezte, hogy a valós szám ennél magasabb lehet. Az emberi jogi szervezetek 30 000-es száma mozgalmi szlogenként terjedt el, és a mai napig meghatározza a közbeszédet; ugyanakkor tudományosan nem igazolható, és egyes történészek szerint a módszertani alapja gyenge. A kutatás számára a lényeg nem a pontos szám, hanem az eltüntetési gyakorlat rendszerszerűsége: az illegalitás, a kínzás, a gyilkosság és az információmegtagadás a diktatúra működésének központi eleme volt.

A „két démon” elmélet (teoría de los dos demonios) az átmeneti korszak egyik meghatározó értelmezési kerete volt. Eszerint az 1970-es évek erőszakát két szélsőség – a baloldali gerillák és a jobboldali állami terror – szimmetrikus küzdelme okozta. Ez a keret mára erősen vitatott, mert elmossa a felelősség arányait és a fegyveres szervezetek korlátozott méretét, valamint azt a tényt, hogy az állami terror szisztematikus, titkos és tömeges volt, míg a gerillacsoportok társadalmi bázisa és áldozatszáma jóval kisebb. A történeti elemzés ezért a „két démon” elméletet elsősorban az emlékezetpolitika tárgyaként kezeli, nem pedig tényszerű magyarázatként.

További bizonytalanságot jelent a gazdasági adatok értelmezése. Az adósság, az infláció és a reálbérek alakulására vonatkozó mutatók forrásonként eltérnek, mert a diktatúra statisztikai hivatala manipulálta az adatokat, és a későbbi kutatók különböző korrekciókat alkalmaztak. A katonai iratok megsemmisítése miatt a titkos fogdák teljes hálózatát sem lehet maradéktalanul rekonstruálni. A bírósági eljárások azonban számos dokumentumot, tanúvallomást és szakértői elemzést hoztak napvilágra, amelyek lehetővé teszik a rendszer működésének részletes bemutatását.

A korszak elemzésekor tehát három szintet kell megkülönböztetnünk: a dokumentált eseményeket (például az 1976-os puccs időpontját vagy a titkos fogdák létezését), a tudományos konszenzust igénylő értelmezéseket (például az állami terror rendszerszerűségét), és az emlékezetpolitikai vitákat (például az eltűntek számát vagy a „két démon” keretét). A tárgyilagos tankönyvi elbeszélésnek mindhárom szintet meg kell mutatnia.

23.3.10 Rövid összefoglaló

- Az 1955-ös puccs és a peronizmus betiltása tartós legitimitásválságot okozott, és a peronista mozgalmat félillegalitásba szorította.

- 1958 és 1966 között a polgári kormányokat újabb katonai beavatkozások gyengítették, miközben a hidegháborús antikommunizmus egyre inkább áthatotta a fegyveres erőket.
- Az 1966–1973 közötti „Revolución Argentina” bürokratikus-autoriter modernizációt kísérelt meg, de a cordobazói felkelés megmutatta a rendszer társadalmi elszigeteltségét.
- Az 1970-es évek elején a Montoneros és az ERP fegyveres akciói, valamint a peronista mozgalom belső erőszaka tovább radikalizálta a helyzetet.
- Az 1976-os katonai puccs szisztematikus állami terrort épített ki: titkos fogdákat, kínzást, tömeges eltüntetést és gyermekrablást alkalmazott.
- Az eltűntek számát nem ismerjük pontosan; a bejelentett esetek száma és a mozgalmi 30 000-es szlogen közötti különbség emlékezetpolitikai vita tárgya.
- A katonai rezsim gazdaságpolitikája eladósította az országot, visszaszorította a béreket és növelte az egyenlőtlenségeket.
- A Malvinas/Falkland-háború veresége a junta hitelességét megszüntette, és megnyitotta az utat az 1983-as demokratikus átmenet előtt.

23.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a peronizmus 1955 utáni betiltása az 1976-os diktatúra politikai válságához? Milyen események mutatták, hogy a peronista identitás illegalitásban is fennmaradt?
2. Miért tekinthető félrevezetőnek a „piszkos háború” kifejezés az állami terror leírására? Milyen keretezést használt a katonai junta, és milyen következményei voltak ennek a fogalomhasználatnak?
3. Mely forrástípusok alapján rekonstruálható a titkos fogdák működése, és miért marad bizonytalan az eltűntek száma? Mi a különbség a CONADEP-jelentés dokumentált esetszáma és a 30 000-es emberi jogi szlogen között?
4. Miben különbözött az 1976-os rezsim az 1966–1973-as katonai kormányzattól a hatalomgyakorlás és az elnyomás tekintetében?
5. Miért nem tekinthető pusztán katonai vereségnek a Malvinas/Falkland-háború? Hogyan befolyásolta a háború a diktatúra összeomlását és az átmenet igazságszolgáltatási keretét?

23.4 Alfonsín, Menem és a neoliberális korszak

Az 1983. évi választás nem egyszerűen kormányváltás volt: a többpárti demokrácia visszaállítását jelentette egy olyan országban, ahol az 1976–1983 közötti katonai diktatúra rendszeres állami erőszakot, gazdasági liberalizációt és társadalmi megszorítást alkalmazott. A hatalmat átadó junta tárgyalásos átmenetre törekedett, és saját tetteire nézve amnesztiát akart; a választók többsége ezzel szemben a radikális mozgalom jelöltjét, **Raúl Alfonsínt** juttatta elnöki székbe. Az új kormánynak egyszerre kellett feldolgoznia a diktatúra emberi jogi örökségét és kezelnie a felhalmozott külső adósság, az infláció és a recesszió együttes válságát. Ez a kettős teher határozta meg az 1980-as évek végét.

23.4.1 A demokratikus átmenet és az emberi jogi elszámolás kísérlete

Alfonsín 1983. december 10-én lépett hivatalba. A kormány egyik első intézkedése az 1976–1983 közötti állami terror vizsgálata volt. Az elnök létrehozta a **Nemzeti Bizottság az Eltűnt Személyek Felkutatására** (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, CONADEP) nevű testületet, amely 1984-ben nyilvános meghallgatásokat tartott, és **Nunca más** („Soha többé”) címmel jelentést tett közzé. A jelentés az erőszak bürokratikus jellegét és a katonai

elnyomás kiterjedtségét dokumentálta; az általa rögzített eltűnt esetek száma 8960 volt, de a bizottság jelezte, hogy az adatgyűjtés nem lehetett teljes. Az emberi jogi szervezetek által használt 30 000-es szám a diktatúra alatt eltűnt vagy meggyilkolt személyekre vonatkozó becslés, amely máig az emlékezetpolitikai vita egyik központi eleme. A dokumentált esetek száma tehát tény, az összes áldozatra vonatkozó 30 000-es szám pedig becslés és emlékezetpolitikai állítás.

A katonai vezetők felelősségre vonása 1985-ben kezdődött: a **junták pere** (Juicio a las Juntas) során a legfelsőbb katonai tanács tagjait állították bíróság elé. Jorge Rafael Videla és Emilio Eduardo Massera volt elnöki hatalmú junta-tagokat életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; néhány vádlottat felmentettek, többeket hosszú szabadságvesztésre ítéltek. A per a korabeli dokumentumok szerint jelentős társadalmi támogatást kapott, de a fegyveres erők nyomása növekedett. A kormány előbb az 1986. évi **Punto Final** („végpont") törvényt, majd az 1987. évi **Obediencia Debida** („engedelmességi kötelesség") törvényt fogadta el, amelyek időbeli és rangbeli korlátokkal gyakorlatilag leállították az újabb pereket. A törvényeket a polgári kormány részben a katonai puccs fenyegetésére hivatkozva indokolta; a lépést az emberi jogi mozgalmak a büntetlenség intézményesítéseként bírálták.

A katonai elégedetlenség 1987 és 1988 között fegyveres megmozdulásokban is megnyilvánult: az úgynevezett **carapintadas** („festett arcúak") lázadásai során katonai csoportok laktanyákat foglaltak el. Az 1987-es húsvéti lázadás idején Alfonsín személyesen tárgyalt a felkelőkkel; a megmozdulás után a kormányzat engedményeket tett a katonai büntetőeljárások korlátozásában. Ez a politikai helyzet, valamint a gazdasági válság együttesen gyengítette a kormány cselekvőképességét.

23.4.2 Az inflációtól a hiperinflációig

Az Alfonsín-kormány gazdasági öröksége rendkívül kedvezőtlen volt. A külső adósság a diktatúra évei alatt megtöbbszöröződött, az ipari termelés stagnált, a költségvetési hiány és a jegybanki pénznyomtatás pedig állandó inflációs nyomást tartott fenn. A hivatalos statisztikák szerint 1983-ban az éves infláció meghaladta a 300%-ot. A kormány 1985-ben az **Austral-tervvel** próbálta megállítani az áremelkedést: új pénznemet vezetett be, befagyasztotta az árakat és a béreket, és a költségvetési hiány csökkentését ígérte. A terv átmenetileg mérsékelte az inflációt, de a szerkezeti egyensúlyhiányt nem oldotta meg; 1987-től az áremelkedés újra gyorsult.

Az 1980-as évek második felében a gazdasági stabilizáció kudarca társadalmi elégedetlenséggel párosult. A szakszervezetek általános sztrájkokat hirdettek, a **CGT** (Confederación General del Trabajo) nyomást gyakorolt a bérpolitikára, miközben a kormány a külső hitelezőkkel folytatott tárgyalások miatt megszorításokat vezetett be. A feszültség 1989 elején érte el a csúcsot: a havi infláció kétszámjegyűvé vált, és az éves infláció a hivatalos becslések szerint elérte a 3000%-ot. A hiperinfláció a megtakarítások megsemmisülését, a bérek értékének napi ingadozását és a készpénzforgalom zavarait okozta; a városi szegénynegyedekben élelmiszer-megmozdulások törtek ki. A gazdasági összeomlás közepette az 1989. májusi elnökválasztáson a peronista **Carlos Menem** győzött, és a válság súlyossága miatt Alfonsín 1989 júliusában előrehozottan átadta a hatalmat. Az átadás pontos oka a politikai és gazdasági nyomás együttes hatása volt, amit a korabeli szereplők eltérően magyaráztak.

23.4.3 A Menem-kormány és a gazdasági liberalizáció

Carlos Menem elnök 1989 júliusában lépett hivatalba, és a klasszikus peronista gazdaságpolitika irányváltását hajtotta végre: a jóléti és protekcionista hagyománnyal szakítva piaci reformokat hirdetett. A fordulatot a kortársak és a későbbi elemzők egyaránt a **neoliberalizmus** kategóriájával írták le, de fontos hangsúlyozni, hogy a kifejezés a 20. század végén nem egységes programot

jelölt, hanem a washingtoni konszenzushoz kötődő ajánlások – privatizáció, liberalizáció, költségvetési fegyelem – sajátos argentin alkalmazását takarta. A Megnem-kormányzat retorikája egyszerre hivatkozott a piaci hatékonyságra és a peronista állami beavatkozás hagyományára, ami a megítélést máig vitatottá teszi.

A stabilizáció központi eleme az 1991. márciusi **konvertibilitási törvény** volt, amely törvényben rögzítette a peso és a dollár egy az egyhez árfolyamát, és a pénzkínálatot a devizatartalékokhoz kötötte. A rendszer gyorsan leszorította az inflációt: 1991 végétől az éves áremelkedés egyszámjegyűvé vált, ami az előző évtizedhez képest látványos eredmény volt. A törvény ugyanakkor megfosztotta a gazdaságpolitikát az árfolyam- és monetáris eszközöktől, így a külső sokkok kezelése később súlyos feszültségekhez vezetett.

A privatizáció a Menem-kormány másik meghatározó intézkedése volt. Az állami vállalatok nagy részét eladták vagy koncesszióba adták: az olajtársaság **YPF** (Yacimientos Petrolíferos Fiscales), a telefonvállalat **ENTel**, a légitársaság **Aerolíneas Argentinas**, a vasúthálózat, az elektromos művek, a gáz- és vízszolgáltatók, valamint a posta egyaránt magánkézbe került. A kormány a privatizációs bevételt az államadósság csökkentésére és a költségvetési hiány finanszírozására fordította; a bevételek nagyságrendje a hivatalos elszámolások szerint tízmilliárd dolláros volt, de a könyvelési módszertanokat később bírálták. A privatizáció hatása azonban nem volt egyenletes: a szolgáltatások minősége javult egyes ágazatokban, de a munkahelyek tömegesen megszűntek, a tarifák emelkedtek, és a közüzemi szolgáltatásokhoz való hozzáférés vidéken romlott. A nyugdíjrendszert részben egyéni megtakarítási számlákon alapuló **AFJP**-rendszerré alakították, ami növelte a pénzügyi szektor szerepét és kitette a jövőbeni nyugdíjakat a tőkepiaci kockázatoknak.

A gazdasági stabilizáció társadalmi ára a hivatalos statisztikák szerint is jelentős volt. Az 1990-es években a munkanélküliség a korábbi évtizedekhez képest kiemelkedő szintre emelkedett: a hivatalos felmérések 1995-re 17–18% körüli arányt mutattak. A szegénységi ráta a nagyvárosi agglomerációkban 20–30% között ingadozott, a pontos mérés azonban módszertani viták tárgya, mert az infláció leszorítása utáni árszínvonal és a háztartások jövedelmének összehasonlítása bizonytalan. A privatizáció és a gazdasági liberalizáció nyertesei között a pénzügyi szolgáltatásokban foglalkoztatottak és az importáló vállalkozások szerepeltek, míg a korábbi ipari munkásság, a közszféra alkalmazottai és a vidéki termelők jelentős része lecsúszott.

A Menem-kormányzat politikai stabilitását a gazdasági siker mellett az alkotmányozási reform is biztosította. Az 1994. évi alkotmánymódosítás – amelyet Menem és az ellenzéki radikális vezető, Alfonsín közötti politikai alku tett lehetővé – lerövidítette az elnöki ciklust, de lehetővé tette az elnök egyszeri újraválasztását, így Menem 1995-ben ismét indulhatott és győzött. A reform egyúttal növelte a tartományok jogköreit és új alkotmányos garanciákat vezetett be, de az elnöki hatalom koncentrációja is erősödött. A Menem-kormányzatot számos korrupciós ügy kísérte, köztük állami vállalatok privatizációjához kötődő vesztegetési vádak; a bírósági eljárások egy része a 2000-es években zárult le, ami jelzi, hogy a felelősség megállapítása hosszú időt vett igénybe.

A külpolitikában Menem a washingtoni kapcsolatokat erősítette: Argentína kilépett a hidegháborús el nem kötelezettség hagyományából, és szorosabb viszonyra törekedett az Egyesült Államokkal. A regionális integráció terén meghatározó volt az 1991-ben Asunciónban aláírt **Mercosur** (Mercado Común del Sur) létrehozása, amely Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay közös piaci együttműködését indította el. A szervezet célja a belső kereskedelem liberalizációja és a külső vámtarifák egységesítése volt; a megvalósítás azonban a tagállamok eltérő gazdasági szerkezete miatt fokozatosan haladt.

23.4.4 A De la Rúa-kormány és a 2001-es válság

Az 1990-es évek végén a konvertibilitási rendszer fenntarthatósága egyre kétségesebbé vált. A dollárhoz kötött árfolyam magas reálköltséget jelentett az argentin export számára, különösen miután Brazília 1999-ben leértékelte valutáját, és az argentin termékek a brazil piacon drágultak. A gazdasági növekedés lelassult, a költségvetési hiány ismét nőtt, és az ország egyre súlyosabb külső finanszírozási gondokkal szembesült. Az 1999. évi elnökválasztáson a radikális **Fernando de la Rúa** győzött, aki a középutas **Frepaso** koalícióval kötött szövetséget. A kormány a konvertibilitás fenntartását tartotta elsődlegesnek, mert a rendszer elhagyása a megtakarítások dollárértékének megsemmisülését és a pénzügyi rendszer összeomlását vetítette előre.

De la Rúa gazdaságpolitikája megszorítások sorozatából állt. A kormány tárgyalásokat folytatott a Nemzetközi Valutaalappal, és többször módosította a költségvetési célokat, de a bizalomhiány nem oldódott. 2001 elején a gazdasági miniszter, **Domingo Cavallo** – aki az 1991-es konvertibilitási tervet is irányította – újabb megszorításokat jelentett be. A kormány 2001 decemberében bevezette a **corralito** („kis karám") néven ismert korlátozást, amely befagyasztotta a bankbetétek nagy részét, és heti maximális készpénzfelvételi keretet szabott meg. Az intézkedés a bankrendszer összeomlását akarta megelőzni, de gyakorlatilag megfosztotta a lakosságot a megtakarításaitól, és általános felháborodást váltott ki.

A tiltakozás 2001. december 19–20-án tömeges utcai megmozdulásokba torkollott. A **cacerolazo** (edényverés) elnevezésű akciókban elsősorban a középosztályi háztartások vettek részt, de a szegénynegyedekben fosztogatások és összetűzések is kialakultak. A rendőri erőszak több halálos áldozatot követelt; a decemberi események halálos áldozatainak számát a bírósági eljárásokban 27 és 39 közöttire teszik, a felelősség megállapítása pedig évekig elhúzódott. A kormány és a rendőri erők intézkedései körüli viták máig a jogi és politikai emlékezet részei. A „Que se vayan todos!" („Menjenek mindnyájan!") jelszó a politikai osztály egészének elutasítását fejezte ki.

De la Rúa 2001. december 20-án lemondott. A következő napokban átmeneti elnökök váltották egymást, miközben a peso árfolyamát felszabadították, és az ország 2001 decemberében bejelentette a külső adósság törlesztésének felfüggesztését, ami a maga idejében a világtörténelem egyik legnagyobb államcsődje volt. A konvertibilitási rendszer összeomlása a bankbetétek értékének csökkenését, a cégek tömeges fizetésképtelenségét és a szegénység további növekedését okozta. A válság hosszú távú következményeit a következő alfejezet tárgyalja, elsősorban a Néstor Kirchner nevével fémjelzett új korszakban.

23.4.5 Források és bizonytalanságok

Az 1983–2001 közötti időszak elsődleges forrásai közé tartoznak a választási jegyzőkönyvek, a kormányzati és jegybanki statisztikai közlemények, a CONADEP-jelentés és annak mellékletei, a junták perében hozott bírósági ítéletek, a Punto Final és az Obediencia Debida törvény szövege, a konvertibilitási törvény és a privatizációs szerződések, az IMF-fel kapcsolatos dokumentumok, valamint a corralito bevezetéséről szóló rendeletek. A másodlagos szakirodalomban a gazdaságtörténeti és politikatudományi munkák, illetve az 1980-as évek óta készült újságírói beszámolók és oral history interjúk egyaránt használatosak.

A legfontosabb bizonytalanságok módszertani jellegűek. A hiperinfláció pontos okainak súlyozása – a külső adósság, a költségvetési hiány, a szakszervezeti bérnyomás és a bizalomvesztés egymáshoz viszonyított szerepe – a mai napig vitatott a gazdaságtörténészek között. A privatizáció hosszú távú hatásairól sincs egyetértés: egyes elemzések a szolgáltatások hatékonyságának javulását, mások a közszolgáltatások hozzáférhetőségének romlását és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését hangsúlyozzák. A „neoliberális korszak" mint elemzési kategória maga is vita tárgya;

a kifejezés egyszerre korabeli politikai vád és utólagos történetírói keret, ezért használata a szövegben leíró jellegű, nem értékítéletet kifejező.

A 2001. decemberi események halálos áldozatainak számában és a felelősség megállapításában a bírósági és rendőri dokumentumok eltérnek, részben azért, mert az erőszak epizódjait különböző időpontokban és eltérő tanúvallomások alapján rögzítették. Az eltűntek számára vonatkozó 30 000-es becslés emlékezetpolitikai állítás, amely a tudományos kutatásban nem tekinthető dokumentált ténynek; a CONADEP által rögzített 8960 eset pedig alsó becslés, nem teljes körű számítás. A Menem-kormány korrupciós ügyeinek egy részét bírósági ítéletek megerősítették, másokat ejtettek, ezért a kormányzat általános megítélésénél a bizonyítottság mértékét esetenként kell kezelni.

23.4.6 Rövid összefoglaló

- Az 1983-as választás Raúl Alfonsín és a Radikális Polgári Unió győzelmével visszaállította a demokráciát, de a diktatúra emberi jogi és gazdasági öröksége egyszerre nehezedett a kormányzatra.
- A CONADEP-jelentés 8960 dokumentált eltűnést rögzített; a juntás pere 1985-ben elítélte a katonai vezetőket, de a Punto Final és Obediencia Debida törvények leállították a további eljárásokat, ami a büntetlenség hosszú távú vitáját eredményezte.
- A gazdasági stabilizáció kudarca, az Austral-terv kimerülése és a növekvő infláció 1989-re hiperinflációhoz vezetett, amely aláásta az Alfonsín-kormányt, és a hatalom előrehozott átadását eredményezte.
- Carlos Menem 1989-től radikális piaci reformokat hajtott végre: a konvertibilitási törvény leszorította az inflációt, de merevvé tette az árfolyam- és monetáris politikát.
- A privatizáció az állami vállalatok nagy részét magánkézbe adta, növelte a hatékonyságot bizonyos ágazatokban, de munkanélküliséget és szegénységet is okozott; a társadalmi áldozatok mértéke vitatott.
- Az 1994-es alkotmányreform lehetővé tette Menem újraválasztását, miközben a kormányzatot korrupciós ügyek kísérték.
- A De la Rúa-kormány a konvertibilitás fenntartására törekedett, de a gazdasági hanyatlás, a corralito bevezetése és a 2001. decemberi tömeges tiltakozások az elnök lemondásához vezettek.
- A 2001-es adósságcsőd és a peso leértékelése összeomlasztotta a menemi gazdasági modellt, és hosszú távú politikai-társadalmi válságot indított el, amelynek feldolgozása a következő évtizedben folytatódott.

23.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott az Alfonsín-kormány emberi jogi politikája a korábban tárgyalt diktatórikus örökséghez, és miért vált a Punto Final törvény fordulóponttá?
2. Milyen gazdasági folyamatok vezettek az 1989-es hiperinflációhoz, és milyen társadalmi következményei voltak a megtakarítások értékvesztésének?
3. Értékelje a Menem-kormány konvertibilitási törvényének előnyeit és korlátait a korabeli és a későbbi források alapján!
4. Milyen társadalmi csoportok nyertek és veszítettek a privatizációk során, és hogyan változott a nyugdíjrendszer?
5. Miért nem tudta a De la Rúa-kormány megőrizni a politikai stabilitást 2001 decemberében, és miért vita tárgya a halálos áldozatok száma?

24 Argentína ma

24.1 Kirchnerizmus és a baloldali hullám

A 2001–2002-es válság utáni Argentína politikai és gazdasági újjáépítésének kezdetét Néstor Kirchner 2003-as elnöksége jelölte ki. A **kirchnerizmus** (*kirchnerismo*) a peronizmuson belüli új irányzatként a válságkezelést, a szociális transzfereket és az emberi jogi elszámoltatást kapcsolta össze. A korszak a latin-amerikai **baloldali hullám** (*marea rosa*, angolul *pink tide*) része volt, de a kormányzás nem egyszerűen ideológiai fordulatot jelentett: a peronista hagyományok, a gazdasági pragmatizmus és a konfrontatív politikai stílus egyaránt formálta. Az alfejezet a 2003 és 2015 közötti éveket tárgyalja, szorosan kapcsolódva a Puccsok, erőszak és a piszkos háború és az Alfonsín, Menem és a neoliberális korszak alfejezetekhez.

24.1.1 A posztválságos átmenet és a 2003-as választás

A 2001 decemberi pénzügyi összeomlás és a 2002-es társadalmi robbanás után Eduardo Duhalde ideiglenes elnöksége a peso leértékelésével, a banki betétek átütemezésével és egy szükségállapoti foglalkoztatási programmal stabilizálta a helyzetet. A 2003. áprilisi elnökválasztás első fordulójában a hivatalos választási jegyzőkönyvek szerint Carlos Menem szerezte a legtöbb szavazatot (24,4%), míg Néstor Kirchner, Santa Cruz tartomány peronista kormányzója 22,2%-ot kapott. Menem a második forduló előtt visszalépett, így Kirchner alacsony szavazataránnyal, de törvényes úton lett elnök. Ez a gyenge választói felhatalmazás meghatározta kezdeti stílusát: a legitimációt a gazdasági teljesítménnyel, az emberi jogi politikával és a politikai konfrontációval igyekezett megerősíteni.

A Duhalde és Kirchner közötti viszony feszült volt, mivel Kirchner a peronista párt belső ellenzékéből érkezett. Ennek ellenére a kormányzati folytonosság megmaradt: a gazdasági miniszter, Roberto Lavagna, aki Duhalde alatt kezdte a válságkezelést, 2005-ig hivatalban maradt. Kirchner a közvélemény támogatását azzal is növelte, hogy szimbolikus gesztusokat tett a hagyományos politikai elit ellen: lecserélte a Legfelsőbb Bíróság több, Menem idején kinevezett tagját, és meghirdette a „minőségi intézményi megújulás” programját. A lépések egy része jogi vitákat váltott ki, de a válság után bizalomvesztett lakosság körében növelték az elnök népszerűségét.

24.1.2 Gazdaságpolitika: növekedés, adósságcsere és a statisztikák vitája

A 2003–2007 közötti időszakot a hivatalos INDEC-adatok szerint erőteljes, évi 8–9%-os GDP-növekedés jellemezte. A növekedésben szerepet játszott a leértékelt peso révén javuló exportversenyképesség, a kihasználatlan ipari kapacitás, valamint a szója és más mezőgazdasági termékek nemzetközi árának emelkedése. A kormányzat fiskális többletet ért el, és fenntartotta a versenyképes árfolyamot. A 2001-ben bedőlt államadósság rendezése érdekében 2005-ben adósságcserét hajtottak végre: a nem teljesítő kötvények egy részét új, alacsonyabb névértékű kötvényekre cserélték. A hitelezők mintegy háromnegyede elfogadta az ajánlatot. A csere csökkentette az

adósságterhet, de a cserében részt nem vevő hitelezők (**holdouts**) követelése később újabb jogi és pénzügyi vitákat okozott.

A szegénységi ráta a hivatalos adatok szerint 2003-as 54%-ról 2007-re 26%-ra csökkent. A csökkenés irányát a független kutatók is megerősítik, de a 2007 utáni adatok hitelességét már nem lehet fenntartások nélkül elfogadni. A statisztikai intézetet 2007-től fokozódó politikai nyomás alá helyezték, és az inflációs, szegénységi, valamint GDP-adatok manipulálására utaló jelek miatt a nemzetközi szervezetek és a független közgazdászok egyre kevésbé támaszkodtak az INDEC közléseire. Ez a statisztikai hitelességi válság a korszak megítélésének egyik tartós vitapontja.

24.1.3 Emberi jogi fordulat és az emlékezetpolitika

Kirchner kormányzásának egyik legmarkánsabb eleme a katonai diktatúra múltjával való szembenézés volt. A 2003. évi 25.779. számú törvény semmissé nyilvánította az 1986–1987-es büntetlenségi törvényeket (Ley de Punto Final és Ley de Obediencia Debida). A 2005. évi Simón-ügyben a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek mondta ki ezeket a törvényeket, és ezzel megnyitotta az utat a diktatúra idején elkövetett emberi jogsértések büntetőeljárásainak újraindítása előtt. A politika a „Memoria, Verdad y Justicia” (emlékezet, igazság, igazságszolgáltatás) jelszó köré szerveződött.

Több egykori titkos fogdát és kínzóközpontot emlékhellyé nyilvánítottak; az ESMA (Escuela de Mecánica de la Armada) épületét 2004-ben adták át emberi jogi szervezeteknek. A kormányzati beszédekben és a hivatalos megemlékezéseken a diktatúra áldozatai kaptak központi szerepet. A politika széles társadalmi támogatást élvezett, különösen az emberi jogi mozgalmak, a szakszervezetek és a középosztály egy része körében. Ugyanakkor vitatott volt: egyes kritikusok szerint az eljárások a fegyveres szervezetek erőszakcselekményeit nem vizsgálták hasonló hangsúllyal, mások a folyamat lassúságát, illetve a politikai felhasználást bírálták. Az áldozatok számának megállapítása továbbra is emlékezetpolitikai vita tárgya, ahogyan azt a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezet is tárgyalja.

24.1.4 Szociálpolitika: a biztonsági háló kiépítése

A 2001–2002-es válság idején a Duhalde-kormány által bevezetett **Plan Jefes y Jefas de Hogar** program több millió háztartásnak nyújtott minimális jövedelmet. A Kirchner-kormány ezt a rendszert fokozatosan átalakította és bővítette. 2009-ben, már Cristina Fernández de Kirchner elnöksége alatt bevezették az **Asignación Universal por Hijo** (AUH) programot, amely az informális dolgozók, a munkanélküliek és az alacsony jövedelmű háztartások gyermekei számára biztosít havi támogatást. A program feltételhez kötötte a támogatást: az iskolalátogatáshoz és az egészségügyi ellenőrzésekhez.

A nyugdíjrendszerben 2005-ben és 2014-ben moratóriumokat hirdettek, amelyek lehetővé tették a hiányos járulékfizetésű személyek nyugdíjba vonulását. A szociális kiadások jelentősen növekedtek, és ez hozzájárult a szegénységi mutatók csökkenéséhez. A programok hatékonyságát azonban vitatják: a támogatók a gyermekszegénység mérséklését és a fogyasztás élénkítését emelik ki, míg a kritikusok a munkaerőpiaci torzításokra, az informális szektor tartósan magas arányára és a kiadások hosszú távú fenntarthatóságára hívják fel a figyelmet.

24.1.5 Cristina Fernández de Kirchner elnöksége és a 2008-as agrárkonfliktus

Cristina Fernández de Kirchner 2007-ben nyerte az elnökválasztást; 2011-ben a hivatalos választási adatok szerint a szavazatok 54,1%-ával választották újra. Első ciklusának legnagyobb belpolitikai konfliktusa a 2008-as mezőgazdasági tiltakozás volt. A kormány a 125. számú határozattal (Resolución 125) a szója exportadóját a nemzetközi árak emelkedéséhez kötött, változó kulcsú rendszerben. A termelői szervezetek országos útzárlatokkal és piaci tiltakozásokkal válaszoltak; a konfliktus hónapokig tartott, és megbénította a mezőgazdasági export egy részét.

A vita a szenátusban dőlt el: a szavazategyenlőséget a szenátus elnöke, Julio Cobos a kormány ellenében döntötte el. A kormány veresége meggyengítette Cristina Fernández politikai pozícióját, és növelte a társadalmi polarizációt. A konfliktus rávilágított az argentin gazdaság szerkezeti függőségére: a mezőgazdasági export, különösen a szója, a költségvetési bevételek és a devizatartalékok kulcsfontosságú forrása, ugyanakkor a termelői érdekcsoportok politikai ereje jelentős.

24.1.6 A második ciklus: YPF, infláció és jogi feszültségek

A 2011–2015 közötti második ciklusban a gazdasági nehézségek fokozódtak. 2012-ben a kormány törvénnyel kisajátította az YPF olajtársaság részvényeinek 51%-át a spanyol Repsoltól. A lépés népszerű volt a nacionalista közvélemény egy részében, de a nemzetközi jogi viták és a beruházási környezet romlása miatt sok kritikát kapott. A 2013-tól bevezetett deviza-korlátozások (**cepo cambiario**) a dollárhoz való hozzáférést korlátozták; a párhuzamos árfolyam és a hivatalos árfolyam közötti rés nőtt, ami a gazdasági bizonytalanság jele volt.

A hivatalos inflációs adatokat 2007 óta egyre kevésbé tartották hitelesnek; a független becslések szerint az infláció 2013–2015 között évi 25–40% lehetett. 2014-ben a nemzetközi bírósági ítélet nyomán Argentína korlátozott adósságszolgálati válságba került, mert nem tudott fizetni azoknak a hitelezőknek, akik nem vettek részt a 2005. és 2010. évi adósságcserékben. 2015 januárjában Alberto Nisman ügyész holttestét találták meg; a halál körülményei máig vitatottak. Nisman néhány nappal korábban azzal vádolta Cristina Fernández elnököt és Héctor Timerman külügyminisztert, hogy állítólag titkos megállapodást kötöttek Iránnal az 1994-es AMIA-robbantás ügyében; a bíróság a vádat később elutasította. Az ügy tovább mélyítette a politikai megosztottságot, és a korszak egyik leginkább vitatott eseményévé vált.

24.1.7 Külkapcsolatok és regionális integráció

A Kirchner-kormányok a dél-amerikai regionális integráció erősítését szorgalmazták, és szoros kapcsolatot ápoltak Brazíliával, Venezuelával, Bolíviával és Ecuadorral. A 2005. évi amerikai csúcstalálkozón Mar del Platában az argentin kormány a többi dél-amerikai országgal együtt elutasította az ALCA (Área de Libre Comercio de las Américas) tervét, amelyet az Egyesült Államok szorgalmazott. A **Mercosur** bővítése és a venezuelai tagság támogatása a korszak külpolitikai prioritása volt. Ez a politika illeszkedett a latin-amerikai baloldali hullám regionális együttműködési törekvéseihez, de az országok közötti gazdasági és ideológiai különbségek miatt a integráció eredményei korlátozottak maradtak.

24.1.8 A kirchnerizmus mint jelenség és a „baloldali hullám” értelmezése

A kirchnerizmus a 2000-es évek latin-amerikai baloldali hullámának egyik áramlata volt, de nem azonosítható egyszerűen a hagyományos baloldallal. A peronizmuson belüli mozgalomként

ötvözte a szociális érzékenységet, a nemzeti iparvédelmet és az állami beavatkozást, miközben piacbarát politikákat is fenntartott. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy a kirchnerizmus populista, balközép vagy a peronizmus új változata; a kormányzati retorikában gyakran a „nacional-populáris” hagyományhoz sorolták. A Forradalmak, baloldali hullám és neoliberalizmus alfejezet a régiós összefüggéseket tárgyalja.

A korszak értékelése rendkívül polarizált. Támogatói a 2003–2007 közötti növekedést, a szociális programokat és az emberi jogi elszámoltatást emelik ki; kritikusai a 2011 utáni stagflációt, a statisztikák manipulálását és a hatalom koncentrációját hangsúlyozzák. A 2015-ös elnökválasztáson a kirchnerista jelölt, Daniel Scioli vereséget szenvedett Mauricio Macritól, ami a korszak lezárását jelezte; ennek részleteit a Macri, Fernández és a gazdasági ingadozás alfejezet tárgyalja.

24.1.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak az elnöki rendeletek és törvények, például a 2003. évi 25.779. törvény és a YPF kisajátításáról szóló 2012. évi törvény, valamint a Resolución 125 szövege. A Legfelsőbb Bíróság Simón-ügyben hozott 2005. évi ítélete, a hivatalos választási jegyzőkönyvek és az INDEC statisztikai jelentései szintén elsődleges források. Másodlagos forrásként a CEPAL, az IMF és a Világbank jelentései, valamint történeti és politikatudományi munkák használhatók.

A bizonytalanságok jelentős része a statisztikai adatok hitelességéből fakad: a 2007 utáni inflációs, GDP- és szegénységi adatok manipulálására utaló jelek miatt a független becslések eltérnek a hivatalos közlésektől. A Nisman-ügyben a halál okának megállapítása nem végleges, és a bírósági eljárások kimenetele, illetve értelmezése a 2026-os lezárásig vitatott maradt. A kirchnerizmus ideológiai besorolása tudományos vita tárgya, és a korszak gazdasági teljesítményének megítélése is erősen függ attól, hogy a hivatalos vagy a független adatokat tekintjük-e mérvadónak.

24.1.10 Rövid összefoglaló

- 2003-ban Néstor Kirchner alacsony szavazataránnyal lett elnök, de a válságkezelés és a gazdasági növekedés erősítette pozícióját.
- A gazdaság 2003–2007 között gyorsan nőtt, az adósságcserék csökkentették az államadósságot; 2007 után azonban a statisztikai manipuláció és az infláció növekedése aláásta a hitelességet.
- A büntetlenségi törvények semmissé nyilvánítása és a bírósági eljárások újraindítása az emberi jogi fordulatot jelentette.
- A szociális programok, különösen az AUH, mérsékelték a szegénységet, de hosszú távú hatásuk vitatott.
- A 2008-as agrárkonfliktus és a 2011–2015 közötti gazdasági nehézségek polarizálták a politikát.
- A kirchnerizmus a latin-amerikai baloldali hullám egyik sajátos peronista ága volt, nem egységes ideológia.
- A korszakot a 2015-ös elnökválasztás zárta le, amelyen a kirchnerista jelölt vereséget szenvedett.

24.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 2003–2007 és a 2011–2015 közötti gazdaságpolitikát: milyen külső és belső tényezők magyarázzák az eltérő eredményeket?

2. Milyen jogi és politikai lépésekkel indult újra a katonai diktatúra emberi jogi elszámoltatása, és miért vitatott a folyamat?
3. Miért nem sorolható egyszerűen „baloldalinak” a kirchnerizmus, és miben különbözik a régió más kormányaitól?
4. Hogyan befolyásolta a 2008-as agrárkonfliktus a kormányzat politikai helyzetét, és mit árul el az argentin gazdaság szerkezeti függőségeiről?
5. Milyen forrásproblémák nehezítik a korszak gazdasági teljesítményének megítélését?

24.2 Macri, Fernández és a gazdasági ingadozás

A 2015. decemberi elnökváltás lezárta a 2003 óta tartó, Néstor Kirchner és Cristina Fernández de Kirchner nevéhez kötött kormányzati ciklust. Az új elnök, **Mauricio Macri** a **Cambiemos** („Változtassunk”) nevű, jobbközép és centrumpártokból álló koalíció élén a gazdaság „normalizálását”, a nemzetközi pénzpiacokhoz való visszatérést és az infláció letörését ígérte. A következő nyolc év azonban a makrogazdasági instabilitás iskolapéldája lett: két, egymástól nagyon eltérő gazdaságpolitikai irányzat – a Macri-féle piaci nyitás és a **Frente de Todos** („Mindenki Frontja”) néven induló Alberto Fernández-kormány intervencionistább, IMF-alkudozásokkal terhelt politikája – egyaránt beleütközött az argentin gazdaság régóta fennálló szerkezeti feszültségeibe. Ez az alfejezet a 2015 és 2023 közötti időszakot mutatja be, az előzményeket a Kirchnerizmus és a baloldali hullám alfejezet tárgyalta, a folytatás pedig Milei és a jelen alfejezetben olvasható.

24.2.1 A Macri-kormány és a piaci fordulat (2015–2019)

Mauricio Macri 2015. november 22-én nyerte meg az elnökválasztás második fordulóját Daniel Scioli ellen. Győzelmével megtört a 2003 óta kormányzó peronista–kirchnerista erők elnöki szintű hegemóniája, bár a kongresszusban és a tartományokban a peronizmus továbbra is erős maradt. A Macri-kormány első intézkedései közé tartozott a **cepo cambiario** (valutapiaci korlátozás) eltörlése: 2015 decemberében a peso árfolyamát szabadon lebegtették, ami nagyjából 30%-os leértékelést hozott. A kormány csökkentette a szójára és más mezőgazdasági exporttermékekre kivetett exportadót, ami a nagy termelőknek kedvezett, emellett fokozatosan csökkentette a közüzemi díjak állami támogatását. Ennek következtében a háztartási energia-, víz- és közlekedési díjak jelentősen emelkedtek, ami azonnali feszültséget keltett a középosztályban és az alacsony jövedelmű háztartásokban.

Az infláció mérése önmagában is politikai küzdelem tárgya volt. A kirchnerista kormányzat alatt az INDEC, az argentin statisztikai hivatal fogyasztói árindexe erősen manipuláltnak számított; a magánszféra becslései rendre magasabbak voltak. Macri kormánya 2016-ban új módszertant vezetett be, és a hivatalos adatokat közelítette a független elemzői várakozásokhoz. Eszerint az éves infláció 2016-ban hozzávetőleg 40% volt, 2017-ben körülbelül 25%-ra mérséklődött, de 2018-ban ismét 47% fölé ugrott. A reálbérek 2016-ban és 2018–2019-ben csökkentek, a szegénység pedig a hivatalos INDEC adatok szerint 2015 második félévében mért körülbelül 29%-ról 2019 második felére 35% fölé emelkedett. E számok mögött azonban komoly statisztikai bizonytalanság húzódik: a háztartási felvételek időszakai, az árindex összetétele és a párhuzamos devizapiac torzító hatása miatt a pontos értékek vitatottak.

A Macri-kormány gazdaságpolitikáját két, egymással összefüggő fogalom határozta meg: a **fokozatos kiigazítás** (gradualismo) és a külső finanszírozás. Az elnök nem vállalt egyszeri, nagy költségvetési sokk-terápiát; inkább fokozatos deficitcsökkentést és a piacok bizalmának visszaszerzését ígérte. A nemzetközi tőkepiacok 2016-ban és 2017-ben valóban nyitva álltak Argentína előtt: az ország dollárban denominált kötvényeket bocsátott ki, és külföldi működőtőke

is érkezett, főleg az energia- és agrárszektorba. A gazdaság 2017-ben 2,8%-kal nőtt. Ugyanakkor a folyó fizetési mérleg hiánya nőtt, a külső adósság gyorsan emelkedett, és a kormány nem tudta tartósan csökkenteni az elsődleges költségvetési hiányt. A bankrendszeren kívüli, informális gazdaság – amely a foglalkoztatottak jelentős részét érinti – továbbra is rontotta az adóbevételeket, miközben a nyugdíjak és a szociális programok terhei megmaradtak.

A társadalmi feszültségek már 2017 decemberében kirobbantak, amikor a kormány a nyugdíjak valorizációs képletét módosította. A Buenos Aires-i és más nagyvárosokban tartott tüntetéseken szakszervezetek, baloldali szervezetek és nyugdíjas csoportok vettek részt; a rendőri fellépés erőszakos jelenetekhez vezetett. A tiltakozás rámutatott arra, hogy a piaci reformok társadalmi költségeit a középosztály és a szegényebb rétegek egyaránt megérezték. A női mozgalmak is felerősödtek: 2018-ban a terhességmegszakítás legalizálását követelő országos kampány tömegeket mozgósított, bár a törvényt akkor még a szenátus elutasította.

24.2.2 A 2018-as valutaválság és az IMF-program

2018-ban a kedvező nemzetközi környezet hirtelen megfordult. Az Egyesült Államok jegybanki szerepet betöltő Federal Reserve kamatemelései, a feltörekvő piacokról való tőkekiáramlás és az argentin mezőgazdaságot sújtó szárazság egyszerre csapódott le a pesóra. Áprilistól a deviza folyamatosan veszített értékéből, a jegybank tartalékai olvadtak. A kormány hiába emelte a kamatot – 2018. május elején az irányadó kamat rövid időre 40%-ra ugrott –, a spekulációs nyomás nem enyhült. Május 8-án Macri bejelentette, hogy Argentína az IMF-hez fordul pénzügyi mentőöv megállapításáért.

A tárgyalások eredményeként 2018 júniusában egy 50 milliárd dolláros **stand-by megállapodást** (Stand-By Arrangement, SBA) jelentettek be, amelyet később 57 milliárd dollárra bővítettek. Ez volt a Nemzetközi Valutaalap fennállásának akkori legnagyobb hitelprogramja. A dokumentált feltételek között szerepelt a költségvetési hiány gyors csökkentése, a jegybanki függetlenség erősítése és a peso árfolyamának lebegtetése. Az IMF-program nem állította meg azonnal a válságot: 2018 őszére a peso újabb mélypontra került, az éves infláció 47,6% lett, a GDP pedig 2,6%-kal esett vissza. A program folyósítása feltételekhez kötött volt, és a pénz egy része a devizatartalékok védelmét szolgálta. A kormány a programot szükséges mentőövként, az ellenzék egy része viszont a szuverenitás feladásaként értelmezte, és a kirchnerista táborban a „nemzeti önrendelkezés” retorikája ismét felerősödött.

A válság következményei gyorsan megjelentek a mindennapokban: az élelmiszerárak emelkedtek, a munkanélküliség 9% fölé nőtt, a szegénység 35% körül volt 2018 második félévében. A szakszervezetek sztrájkhullámot hirdettek, a **piquetero** (útlezáró, szegénységi mozgalmi) szervezetek pedig Buenos Aires fő közlekedési útvonalait blokkolták. A kormány népszerűsége zuhant. A 2019. augusztusi **PASO** (elecciones primarias, abiertas, simultáneas y obligatorias – nyílt, egyidejű és kötelező előválasztás) elemzésében azonban nem csupán a kormány veresége tűnt ki: a piacok pánikba estek, a peso egy nap alatt több mint 20%-ot esett, a kockázati felárak az egekbe szöktek. Az ország újra valutakorlátozásokhoz folyamodott, és a tőkekivonás felgyorsult.

24.2.3 Alberto Fernández kormánya és a Covid-19 (2019–2023)

A 2019. december 10-én hivatalba lépő Alberto Fernández, akinek alelnöke a korábbi elnök, **Cristina Fernández de Kirchner** lett, a peronizmus szélesebb koalícióját, a **Frente de Todos**t vezette. A kormány önképe szerint a kirchnerista szociális érzékenységet és a peronista nemzeti ipar védelmét kívánta ötvözni; az ellenzék viszont a populista újraosztás visszatérésétől tartott. Az indulásnál a kormány legfontosabb gazdasági kihívása a külső adósság újratárgyalása volt: az ország 2020-ban nem tudta volna törleszteni a magánkötvények esedékes részleteit.

A Covid-19-világjárvány 2020 márciusában érte el Argentínát. A kormány korán, szigorú és hosszan tartó országos karantént vezetett be, amely lassította ugyan a járvány terjedésének első hullámát, de a gazdaságra súlyos csapást mért. A hivatalos adatok szerint a GDP 2020-ban 9,9%-kal esett vissza, ami a legsúlyosabb éves visszaesés volt az ország modern történetében. A szegénységi ráta a 2020 második félévére vonatkozó INDEC-becslés szerint 42% körül volt, a munkanélküliség pedig 11% fölé emelkedett. A karantén alatt az informális munkások – az aktív népesség mintegy 35–40%-a – elveszítették jövedelmüket, ezért a kormány sürgősségi családi jövedelemtámogatást (IFER) vezetett be, amelyet több millió háztartás kapott. Az egészségügyi rendszer a városi központokban komoly terhelés alá került, bár a halálozási adatok pontos értékelését a tesztelési kapacitás és a jelentési rendszer korlátai nehezítik.

A gazdaságpolitika 2020-ban két irányban mozdult el. Egyrészt 2020 augusztusában a kormány megállapodott a magánhitelezők egy részével a külföldi kötvények átütemezéséről, ami átmenetileg csökkentette az azonnali fizetési terhet. Másrészt az államháztartás hiányát a járványkezelés finanszírozása miatt részben jegybanki pénznyomtatással pótolták, ami tovább fűtötte az inflációs várakozásokat. A 2020-as éves infláció 36% volt, 2021-ben 50% fölé emelkedett. A kormány 2020 decemberében elérte a terhességmegszakítás legalizálását (**IVG**, interrupción voluntaria del embarazo – önkéntes terhességmegszakítás), ami a női mozgalmak évtizedes követelését teljesítette; a lépés ugyanakkor a katolikus és evangéliumi egyházak, valamint a konzervatív politikai erők erős ellenállását váltotta ki.

A 2021. novemberi parlamenti választáson a Frente de Todos elveszítette abszolút többségét a szenátusban, és jelentős képviselőházi pozíciókat is veszített. Az eredmény a kormányon belüli belső feszültségeket is felszínre hozta: nyilvánvalóvá vált, hogy Alberto Fernández elnök és Cristina Fernández de Kirchner alelnök között eltérő politikai stratégiák és súlypontok ütköznek. A kirchnerista balszárny a szociális kiadások növelését, a piacbarátabb gazdasági miniszterek pedig a fiskális konszolidációt és az IMF-megállapodást sürgették. A kormány végül 2022 márciusában írta alá az IMF-fel az új, 45 milliárd dolláros **Extended Fund Facility** (EFF) hitelprogramot, amely a 2018-as SBA-t váltotta fel. A program hivatalos célja a fiskális hiány fokozatos csökkentése, a reálbérek védelme és a devizatartalékok feltöltése volt; a teljesítést negyedévente ellenőrzi az IMF.

A 2022-es év a gazdasági helyzet további romlását hozta. Az orosz–ukrán háború energia- és élelmiszerár-sokkja, a globális kamatemelkedés és a belföldi aszály együttes hatására az infláció éves szinten 94,8%-ra gyorsult. A szegénységi ráta 39% körül mozgott, a párhuzamos devizapiacon a **dólar blue** (a nem hivatalos, „kék” dollár árfolyama) egyre távolabb szakadt a hivatalos árfolyamtól. A kormány szigorú importellenőrzéseket és több árfolyamot működtető rendszert alkalmazott, ami a külföldi beszállítók kinnlevőségeit és a mezőgazdasági export elszámolását is torzította. Szeptember 1-jén merényletkísérlet érte Cristina Fernández de Kirchnert Buenos Aires-i otthona előtt; a támadó pisztolya nem lőtt, de az eset mélyítette a politikai polarizációt, és emlékeztetett az 1970-es évek erőszakhullámára. A támadásért számos politikai szereplő a szélsőséges gyűlöletbeszédet tette felelőssé, ami a demokratikus biztonságról szóló vitát is felerősítette.

2023-ban a gazdasági helyzet tovább romlott. Az éves infláció hivatalos, INDEC által közölt mértéke 211,4% lett, ami az 1990-es évek eleji hiperinfláció óta a legmagasabb volt. A szegénység a 2023 első félévében mért 40% fölé emelkedett; a második félévi adatokat részben már az új kormány idején publikálták, és a szegénység 45% közeli szintet is elért. A devizatartalékok nettó állománya gyakorlatilag elfogyott, az ország a nemzetközi fizetésképtelenség közelébe került. A kormány az év során Sergio Massa gazdasági miniszter irányításával kampányszerű jövedelemkiegészítéseket, adócsökkentéseket és ártámogatásokat vezetett be, de ezek nem tudták ellensúlyozni az áremelkedést és a bérek reálértékének csökkenését.

24.2.4 Infláció, szegénység és társadalmi tiltakozás

A 2015–2023 közötti időszakot az infláció tartósan magas szintje jellemezte. A jelenség okai összetettek, és a közgazdasági szakirodalomban is vitatottak. Az egyik dokumentált tényező a költségvetési hiány jegybanki finanszírozása, amely a kirchnerista korszakban és a járvány idején is jelentős pénzmennyiség-növekedést okozott. A másik a rendkívül erős **indexálás**: a bérek, a nyugdíjak, a bérleti díjak és a szolgáltatások árainak szerződéses vagy szokásjogi módon való árhoz kötése miatt az infláció könnyen beépül a várakozásokba. Ehhez járult a külső valutahiány: amikor a pesóval szembeni bizalom meggyengült, a lakosság és a vállalatok dollárba menekültek, ami tovább gyengítette a hazai fizetőeszközt. A párhuzamos árfolyam tartósan magas felára egyszerre jelezte és erősítette az inflációs várakozásokat.

A szegénységi ráta értelmezésekor fontos megkülönböztetni a jövedelmi szegénységet és a szociális programok hatását. Az INDEC háztartási felvételei szerint a szegénység 2015 és 2023 között nagy kilengésekkel, de trendjében emelkedett. A legalacsonyabb értékeket 2017 körül mérték (25% körül), a legmagasabbakat a Covid-válság és a 2023-as inflációs sokk idején (40% felett). Az adatok mögött azonban az is ott van, hogy a gyermekszegénység rendre magasabb a felnőttekénél, és hogy a vidéki, északi tartományokban – például Chaco, Formosa vagy Santiago del Estero – a ráta tartósan meghaladja az országos átlagot. A szociális programok, például a **Asignación Universal por Hijo** (általános gyermekjuttatás), a segélyek és a munkaerőpiaci programok sokat enyhítettek a jövedelmi sokk hatásán, de a középosztály lecsúszása és az informális munkavállalók kiszolgáltatottsága folyamatos társadalmi feszültségforrás maradt.

A tiltakozások mindkét kormányzati ciklusban visszatérő jelenségek voltak. A Macri-korszakban a szakszervezetek a reálbér-csökkenés és a tarifaemelések, a piquetero szervezetek pedig a szegénység és a szociális támogatások csökkentése ellen tiltakoztak. A Fernández-kormány idején a leglátványosabb megmozdulások a járvány miatti korlátozások és a gazdasági válság miatt robbantak ki: 2020 őszétől demonstrációk sora bélyegezte meg a karanténpolitikát, 2022–2023-ban pedig az élelmiszerárak emelkedése és a bérkövetelések álltak a tiltakozások középpontjában. Fontos megjegyezni, hogy a „társadalmi feszültség” fogalma nem egységes: a szervezett szakszervezeti akciók, a szegénynegyedi útlezárások és a középosztálybeli, interneten szerveződő tüntetések eltérő logikát követnek, és nem mindig ugyanazt a politikai célt szolgálják.

24.2.5 A politikai polarizáció és a 2023-as átmenet

A 2015–2023 közötti ciklus nem csupán gazdasági, hanem politikai értelemben is ingadozó volt. Macri és Fernández kormányai egyaránt a demokratikus intézményrendszer keretei között működtek, mégis a közbeszédben és a politikai identitásokban éles megosztottság alakult ki a „kirchnerizmus” és az „anti-kirchnerizmus” között. A viták nem csupán a gazdaságpolitikáról szóltak; a 2000-es évek örökségének értelmezése, a korrupciós ügyek, a bíróságok és a média helyzete, valamint az emberi jogi múlt megítélése mind része volt a polarizációnak. Cristina Fernández de Kirchner több büntetőeljárásban is érintett volt; a 2022 decemberében megszületett elsőfokú ítélet egy közbeszerzési ügyben hat év börtönt és eltiltást szabott ki rá, azonban az ügy jogerőre nem emelkedett, és a politikai felelősség kérdése erősen vitatott. A kirchnerista tábor az eljárásokat politikai üldöztetésnek nevezte, az ellenzék pedig a korrupció elszámoltatását látta bennük – ez a feszültség a 2023-as választási kampányt is meghatározta.

A 2023-as elnökválasztás a fennálló politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség kifejeződése volt. A kormánypárti jelölt Sergio Massa, aki gazdasági miniszterként a viharos időszakot irányította, hiába próbálta a peronista szavazóbázist mozgósítani. A választás második fordulójában, 2023. november 19-én **Javier Milei**, a libertariánus közgazdász, aki a piaci radikalizmust és az állami kiadások drasztikus csökkentését ígérte, legyőzte Massát. A szavazók többsége a magas inflációt,

a szegénységet és a politikai osztályt okolta az ország állapotáért. December 10-én Milei hivatalba lépett, ami a Frente de Todos és a szélesebb értelemben vett kirchnerista kormányzási modell végét jelentette – legalábbis elnöki szinten. Az új korszak elemzése a Milei és a jelen alfejezetben olvasható.

24.2.6 Források és bizonytalanságok

A 2015–2023 közötti időszak rekonstruálásakor elsődleges forrásnak számítanak az INDEC statisztikai közleményei, az IMF-programok hivatalos dokumentumai, a költségvetési törvények, a választási jegyzőkönyvek, valamint a kongresszusi viták jegyzőkönyvei. A makrogazdasági mutatók – infláció, GDP, szegénység, munkanélküliség – elsősorban az argentin statisztikai hivataltól, az IMF-től, a Világbanktól és az ECLAC-tól származnak. A 2015 előtti hivatalos inflációs adatok megbízhatósága azonban erősen vitatott, mert a kirchnerista kormányzat alatt az INDEC módszertana és adatközlése politikai nyomás alatt állt; a 2016 utáni adatokat már hitelesebbnek tekinti a nemzetközi szakma, de az árfolyam-párhuzam és az informális gazdaság torzítása itt is bizonytalanságot hagy.

A szegénységi ráták értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a háztartási felvételek időszakai (féléves vagy éves) nem feltétlenül esnek egybe a válság csúcspontjaival, és hogy a jövedelemstatisztikák a valós fogyasztást csak közelítőleg tükrözik. A Covid-19 halálozási adatai ugyancsak eltéréseket mutattak a hivatalos és a becsült értékek között, így az emberi veszteség pontos mértékét a járványtörténeti kutatások még pontosítják. Az IMF-programok hatását pedig nem lehet egyetlen mutatóval leírni: a támogatók szerint a finanszírozás elkerülte a teljes fizetésképtelenséget, a kritikusok szerint viszont a feltételrendszer súlyosbította a recessziót és a szociális feszültségeket. Ez a vita a tudományos munkákban éppúgy jelen van, mint az argentin közbeszédben.

Végül az emlékezetpolitikai keretezés sem hagyható figyelmen kívül. A kirchnerizmus támogatói a 2003–2015 közötti éveket a szociális felzárkózás időszakaként, a Macri- és Fernández-kormányok kudarcait pedig a „neoliberális” vagy a „ciklus végi” válság részeként mutatják be. Az ellenzéki értelmezés ezzel szemben a kirchnerista gazdaságpolitika szerkezeti hibáit – a túlköltekezést, az árfolyam-torzításokat, a korrupciót – tartja a 2015 utáni ingadozás elsődleges okának. A tankönyvi megközelítésben ezeket az álláspontokat nem igazságként, hanem a politikai viták részeként kell kezelni. A mérhető folyamatok – infláció, adósság, szegénység – egyértelműen mutatják a válság mélységét, de az okok súlyozása és a felelősség megítélése tudományos és politikai vita tárgya.

24.2.7 Rövid összefoglaló

- 2015-ben Mauricio Macri győzelmével lezárult a kirchnerista elnöki ciklus; kormánya piaci nyitást, valuta-liberalizációt és fokozatos deficitcsökkentést hirdetett.
- Az infláció 2015 és 2019 között évi 25% és 50% közötti sávban ingadozott a hivatalos, 2016-tól megbízhatóbbnak tekintett INDEC adatok szerint; a szegénység 30% fölé emelkedett.
- A 2018-as valutaválság az IMF-hez vezette az országot: az 57 milliárd dolláros stand-by hitel akkor a legnagyobb IMF-program volt, de a recessziót és a társadalmi feszültségeket nem akadályozta meg.
- Alberto Fernández 2019 végén hivatalba lépő kormánya a Covid-19-világjárvány alatt szigorú karantént vezetett be; a GDP 2020-ban közel 10%-kal esett vissza, a szegénység 40% fölé ugrott.
- A kormány 2020-ban átütemezte a magánkötvények egy részét, 2022-ben pedig 45 milliárd dolláros IMF-hitelprogramot írt alá, de az infláció 2022-ben 95%, 2023-ban 211% lett.

- A politikai polarizációt tovább mélyítette a 2022-es Cristin Fernández elleni merényletkísérlet és a korrupciós ügyek eltérő értelmezése.
- A 2023-as elnökválasztáson Javier Milei győzött, ami a 2015-től tartó gazdasági és politikai ingadozás időszakát lezárta, és új, radikális piaci irányt nyitott.

24.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen fő gazdaságpolitikai különbségek jellemezték a Macri- és a Fernández-kormányt, és milyen hasonló akadályokba ütköztek mindketten?
2. Miért volt kiemelkedően fontos a 2018-as IMF stand-by megállapodás, és hogyan értékelték eltérően a szereplők a hatását?
3. Milyen következményekkel járt a Covid-19-járvány és az arra adott kormányzati válasz a szegénységre és a foglalkoztatottságra a rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint?
4. Hogyan magyarázhatjuk az infláció tartósan magas szintjét Argentínában 2015 és 2023 között, és miért fontos megkülönböztetni a dokumentált tényeket a politikai értelmezésektől?
5. Milyen tényezők vezettek a 2023-as elnökválasztás eredményéhez, és miért tekinthető ez a korszak a kirchnerista kormányzati modell lezárásának?

24.3 Milei és a jelen

Javier Milei 2023 decemberi hivatalba lépése Argentína modern történelmének egyik legradikálisabb gazdaságpolitikai fordulatát hozta el. Az előző alfejezetben tárgyalt kirchnerizmus, majd a Macri- és Fernández-kormányok gazdasági ingadozása után a választók többsége egy olyan jelöltet juttatott hatalomra, aki nem egyszerűen kiigazítást, hanem az állami szerepvállalás drasztikus leépítését, a munkajogi és szociális rendszer átalakítását, valamint a politikai elit – az általa „kasztnak” nevezett csoport – delegitimálását ígérte. Az alfejezet az elnökség első éveit, a reformok tartalmát, a társadalmi ellenállást és a politikai következményeket tárgyalja a 2026-os könyvzárás időpontjáig, kiemelve a források bizonytalanságát és az értelmezési vitákat.

24.3.1 Milei felemelkedése és a 2023-as választás

A 2010-es évek végén Argentína gazdasága ismét fizetésképtelenségi válságba sodródott, amit a COVID–19-járvány és a 2022–2023-as aszály tovább súlyosbított. A hivatalos statisztikai hivatal, az **INDEC** (Instituto Nacional de Estadística y Censos) adatai szerint 2023 végén az éves infláció meghaladta a 200%-ot, a szegénységi ráta pedig a lakosság több mint 40%-át érintette; ezek a mutatók azonban módszertani viták tárgyát képezik. Ebben a környezetben Javier Milei, a libertárius közgazdász és televíziós kommentátor a **La Libertad Avanza** (A Haladás Szabadsága) elnevezésű koalíció élén a politikai rendszer egészének radikális bírálatával szerzett országos ismertséget. Önmeghatározása szerint **anarchokapitalista** volt, ami az argentin közbeszédben a piac elsődlegességét, az állami beavatkozás visszaszorítását és a központi bank megszüntetését jelentette. A „kaszt” (casta) kifejezést a hagyományos pártok, szakszervezeti vezetők és állami hivatalnokok megjelölésére használta, akiket a gazdasági hanyatlás elsődleges haszonélvezőinek állított be.

A 2023-as választási kampányban Milei a **dollárosítást** (dolarización) – a peso amerikai dollárral való felváltását – helyezte programja középpontjába, emellett a központi bank felszámolását, a minisztériumok számának radikális csökkentését és a szociális kiadások lefaragását ígérte. Az augusztusi előválasztáson a kormányzó peronista koalíció és a jobbközép ellenzék mellett a La Libertad Avanza is jelentős támogatottságot szerzett, ami előrevetítette a hárompólusú versenyt.

Az októberi első fordulóban Sergio Massa gazdasági miniszter, a peronista **Unión por la Patria** jelöltje végzett az élen, Milei a második helyen jutott tovább; a jobbközép **Juntos por el Cambio** jelöltje kiesett. A novemberi második fordulóban Milei a választási jegyzőkönyvek szerint a szavazatok mintegy 55,7%-át szerezte meg, ami a rendszerváltás utáni időszak egyik legnagyobb választási felhatalmazását jelentette. A győzelem mögött a gazdasági válság iránti elégedetlenség, a peronista kormányzás elfáradása és a Milei által képviselt „rendbontó" retorika iránti nyitottság állt; a választói bázis földrajzilag és társadalmilag egyaránt heterogén volt, a szegényebb városi kerületektől a vidéki középosztályig terjedt.

24.3.2 A sokkterápia és a reformok első szakasza

Milei 2023. december 10-én lépett hivatalba, és kormánya már az első hetekben bejelentette a **sokkterápia** (terapia de shock) néven emlegetett gazdasági csomagot. A program központi eleme a peso hivatalos árfolyamának több mint 50%-os leértékelése volt, amit a jegybanki tartalékok kimerülése és a feketepiaci árfolyam elszabadulása tett szükségessé. A kormány befagyasztotta a központi bank devizatartalékait érintő egyes műveleteket, csökkentette a szövetségi transzfereket a tartományoknak, és bejelentette a szubvenciók – különösen az energia- és közlekedési támogatások – fokozatos kivezetését. Az intézkedések célja a költségvetési hiány gyors csökkentése és a külföldi befektetői bizalom helyreállítása volt; a kormány az IMF-fel kötött korábbi megállapodás felülvizsgálatát is kezdeményezte.

A reformok jogi alapját a 2024 tavaszán benyújtott, majd többhetes parlamenti vita után elfogadott **Ley de Bases y Puntos de Partida para la Libertad de los Argentinos** („az argentinok szabadságának alapjairól és kiindulópontjairól szóló törvény") jelentette. A törvénycsomag széles körű felhatalmazást adott a végrehajtó hatalomnak gazdasági, adó-, energia- és közigazgatási ügyekben, lehetővé tette az állami vállalatok privatizációját, és átalakította a munkaügyi szabályozást. A kongresszusi vita során a kormány jelentős engedményekre kényszerült: az eredeti javaslat egyes elemeit – például a személyi jövedelemadó módosítását – kivették vagy módosították, hogy a szövetségesek támogatását megszerezzék. A törvény elfogadása azonban így is mérföldkő volt, mivel a Milei-kormány első nagyobb jogalkotási győzelmét jelentette, és jelezte, hogy a kisebbségi kormány képes lehet koalíciókat építeni a kongresszusban.

A gazdasági sokkterápia azonnali társadalmi következményei súlyosak voltak. A leértékelés és a szubvenciók csökkentése az élelmiszer-, energia- és közlekedési árak gyors emelkedését okozta; a havi infláció 2023 decemberében meghaladta a 25%-ot. Az INDEC által közölt szegénységi ráta 2024 első félévére meghaladta az 50%-ot, bár a mutató számítási módja és a jövedelmi küszöb meghatározása vitatott. A reálbérek csökkentek, a fogyasztás visszaesett, és a gazdaság recesszióba süllyedt. A kormány ezt a folyamatot a „fájdalmas kiigazítás" elkerülhetetlen részeként mutatta be, hangsúlyozva, hogy a korábbi populista politika fenntarthatatlan volt. A kritikusok ezzel szemben arra hívták fel a figyelmet, hogy a kiigazítás aránytalanul sújtja a legszegényebb rétegeket, miközben a nagyvállalati és pénzügyi szektor terhei enyhébbek.

24.3.3 Társadalmi tiltakozások és politikai konfliktusok

A reformokkal szembeni ellenállás már 2023 decemberében utcai demonstrációkban öltött testet. A **CGT** (Confederación General del Trabajo) – a legnagyobb szakszervezeti szövetség – és a **piquetero** (útlezáró, tiltakozó) szervezetek többször hirdettek országos sztrájkot és tüntetést; a tiltakozások során a résztvevők a nyugdíjak, a munkajogok és a szociális programok védelmét követelték. A kormány válasza a rendfenntartás szigorítása volt: Patricia Bullrich biztonsági miniszter új protokollt vezetett be a közterületi tiltakozások kezelésére, amely lehetővé tette a rendőrség számára az útlezárások felszámolását és a résztvevők azonosítását. Az intézkedés

nemzetközi és hazai emberi jogi szervezetek bírálatát váltotta ki, amelyek a gyülekezési jog korlátozását és aránytalan rendőri fellépést kifogásolták.

Különösen éles konfliktus bontakozott ki az egyetemek finanszírozása körül 2024 tavaszán. A kormány reálértéken befagyasztotta az állami egyetemek költségvetését, mire hallgatók, oktatók és rektorok országos tüntetéseket szerveztek. A tiltakozás – amelyet a közvélemény jelentős része támogatott – arra kényszerítette a kormányt, hogy tárgyalásokat kezdjen, és részben módosítsa a finanszírozási döntést. Az eset megmutatta, hogy a Milei-kormány reformprogramja nem pusztán gazdasági kérdés, hanem a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés és az állami intézmények jövője körüli értékvitába is átcsapott.

A tiltakozások egyik visszatérő formája volt a **cacerolazo** – az edénycsörömpöléses tüntetés –, amely Buenos Aires középosztálybeli negyedeiben a középosztály elégedetlenségét fejezte ki. A kormány támogatói ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a korábbi peronista kormányok idején a szegénység és az infláció még magasabb volt, és hogy a rövid távú fájdalom elengedhetetlen a hosszú távú stabilitáshoz. A társadalom így élesen polarizálódott: a közvélemény-kutatások – amelyek módszertana és megbízhatósága maga is vitatott – a kormány támogatottságának ingadozását mutatták, de Milei személyes népszerűsége a reformok ellenére is viszonylag stabil maradt.

24.3.4 Gazdasági eredmények és a dollárosítás elhalasztása

A sokkterápia első évének gazdasági eredményei ellentmondásosak voltak. A havi infláció a 2023 decemberi csúcsról fokozatosan csökkent, 2024 közepére egy számjegyűre mérséklődött; a kormány ezt a program sikerének bizonyítékaként állította be. A költségvetési egyenleg – a hivatalos közlések szerint – 2024 első negyedévében először mutatott elsődleges többletet évek óta, ami a nemzetközi pénzügyi intézmények részéről óvatos elismerést váltott ki. Ugyanakkor a gazdasági aktivitás visszaesett, a foglalkoztatás csökkent, és a reáljövedelmek tovább zsugorodtak. Az elemzők között vita alakult ki arról, hogy a stabilizáció tartósnak bizonyul-e, vagy a csökkenő infláció csupán a mély recesszió és a visszafogott fogyasztás átmeneti következménye.

A dollárosítás kérdésében a kormány gyakorlati szempontból visszafogottabb álláspontra helyezkedett. A kampányban hangoztatott radikális terv – a peso azonnali felváltása dollárral – a hivatalba lépés után háttérbe szorult, mert a jegybanki tartalékok szintje és a politikai realitások nem tették lehetővé a gyors végrehajtást. Ehelyett a kormány az árfolyam-politikát **crawling peg** (kúszó rögzítés, spanyolul flotación administrada) keretében működtette, ami a peso havi előre meghatározott ütemű leértékelését jelentette. A piaci szereplők egy része ezt a dollárosítás előkészítéseként értelmezte, mások szerint a kormány gyakorlatilag feladta az eredeti célt. A kérdés a 2024–2026 közötti időszakban nyitott maradt, és a befektetői bizalom szempontjából kulcsfontosságú volt.

A mezőgazdasági export – különösen a szója, a kukorica és a búza – 2024-ben a korábbi aszály után részben helyreállt, ami a devizabevételek szempontjából enyhítette a nyomást. A kormány emellett ösztönözte a szénhidrogén-kitermelést, különösen a **Vaca Muerta** palaolaj- és palagázmezőn, ahol külföldi befektetések érkeztek. A gazdasági fellendülés azonban lassú volt, és a 2024–2025-ös időszakban a lakosság jelentős része továbbra is romló életszínvonallal szembesült. A nyugdíjak reálértéke csökkent, a szociális programok átalakítása pedig a legkiszolgáltatottabb csoportokat érintette.

24.3.5 A peronizmus válsága és a 2025-ös félidős választás

A Milei-kormány első két éve alatt az ellenzék – különösen a peronista mozgalom – komoly belső válságon ment keresztül. A 2023-as vereség után a különböző peronista frakciók – a mérsékelt, a radikális és a szakszervezeti szárny – között kiéleződtek a stratégiai viták; a korábbi elnök, Alberto Fernández és Cristina Fernández de Kirchner közötti feszültség nyilvánosságra került. A mozgalom nem tudott egységes alternatívát felmutatni, és a közvélemény-kutatások szerint a Milei-kormánnyal szembeni ellenállás nem alakult át koherens politikai projektté. A jobbközép ellenzék – a korábbi **Juntos por el Cambio** utódpártjai – ugyancsak lavírozott: egyes szektorai támogatták a kormány gazdasági reformjait, mások a demokratikus intézmények védelmét hangsúlyozták.

A 2025. évi félidős választás – amelynek pontos időpontja és eredménye a könyv lezárásakor, 2026-ban értékelendő – a kongresszusi erőviszonyok szempontjából döntő jelentőségű volt. A Milei-kormány kisebbségi helyzetből kormányzott, ezért a választás kimenetele meghatározta, hogy a reformprogram folytatható-e, vagy a kormány kénytelen-e további kompromisszumokat kötni. A választási kampányban a kormány a gazdasági stabilizáció kezdeti eredményeire, az ellenzék pedig a társadalmi költségekre és a demokratikus intézmények leépítésének veszélyére helyezte a hangsúlyt. A választási eredmények értelmezése a könyv lezárásakor még nem zárult le; a különböző elemzői értékelések eltérő következtetésekre jutottak a kormány társadalmi támogatottságának mélységéről.

24.3.6 Külpolitika és nemzetközi kapcsolatok

Milei külpolitikája éles szakítást jelentett az előző kormányok több évtizedes, részben déli féltekei szolidaritásra és a regionális integrációra épülő irányvonalával. A kormány a **BRICS**-csatlakozási folyamatot – amelyet a Fernández-kormány írt alá – 2023 decemberében hivatalosan visszavonta, azzal érvelve, hogy Argentína számára a nyugati szövetségi rendszerrel való együttműködés élvez elsőbbséget. A külügyminiszter, Diana Mondino és Milei többször hangsúlyozta az Egyesült Államokhoz és Izraelhez fűződő viszony stratégiai jelentőségét; az elnök 2024-ben többször is az Egyesült Államokba és Izraelbe utazott, utóbbi esetében jelezve a jeruzsálemi nagykövetség áthelyezésének szándékát. E lépések belpolitikai üzenete az volt, hogy a kormány szakít a „globalista” és „szocialista” orientációval, amelyet a korábbi peronista kormányoknak tulajdonított.

A szomszédos országokkal való viszony feszültté vált. A brazil Luiz Inácio Lula da Silva kormányával a kapcsolat a választási kampány személyes támadásai után hűvös maradt; Milei nem vett részt a dél-amerikai regionális csúcstalálkozókon, és a **Mercosur** (Déli Közös Piac) jövőjét is megkérdőjelezte, éles bírálatot fogalmazva meg a szervezet protekcionista jellegéről. Chile és Uruguay kormányaival pragmatikusabb viszony alakult ki, de a regionális integráció egésze – amely a 21. század első évtizedeiben amúgy is meggyengült – további erodálódásnak indult. A nemzetközi pénzügyi szervezetekkel való kapcsolat ugyanakkor javult: az IMF 2024-ben új hitelmegállapodást hagyott jóvá, ami a piacok számára a kormány hitelességének jele volt, bár a hitelfeltételek társadalmi hatása vitatott.

24.3.7 A jelen 2026-ig: mérleg és nyitott kérdések

A könyv lezárásának időpontjában, 2026-ban a Milei-kormány első ciklusának második felénél tartott. A gazdasági stabilizáció kérdése – az infláció tartós csökkenése, a növekedés beindulása, a szegénység enyhítése – továbbra is eldöntetlen maradt. A hivatalos statisztikák szerint az infláció 2025-re éves szinten is jelentősen mérséklődött, de a fogyasztói árak szintje a kiigazítás előttihez képest rendkívül magas maradt, és a reáljövedelmek még nem érték el a 2010-es évek szintjét. A

kormány a „gazdasági szabadság” és a „kis állam” retorikáját változatlanul fenntartotta, de a gyakorlati politika – a szociális programok egy részének fenntartása, a tartományi kormányzókkal való alkuk – bonyolultabb volt, mint a kampány radikalizmusa sugallta.

A demokratikus intézményekkel kapcsolatos aggodalmak rendre felmerültek. A kormány a törvényhozás megkerülésére **szükségrendeletek** (decretos de necesidad y urgencia) útján is törekedett, amit az ellenzék és jogvédő szervezetek a hatalommegosztás sérelmeként értékelt. A legfelsőbb bíróság és a kormány közötti feszültség – különösen a bírák kinevezése és a bírósági döntések végrehajtása körül – tovább mélyült. Ugyanakkor a választási rendszer, a sajtószabadság és a civil társadalom működése nem omlott össze; a demokrácia minősége inkább fokozatosan, vitatott módon változott. A „demokrácia” fogalma maga is csatatérré vált: a kormány a közvetlen népakarat és a „kaszt” elleni harc nevében lépett fel, míg kritikusai a fékek és ellensúlyok védelmét tekintették a demokrácia ismérvének.

A nemzetközi porondon Argentína helyzete 2026-ra átértékelődött. A Nyugathoz való közeledés ellenére az ország gazdasági mozgástere továbbra is szűkös maradt; a kínai hitelfüggőség – a svap-megállapodások és a mezőgazdasági exportpiacok révén – ellentmondásban állt a kormány deklarált geopolitikai irányváltásával. A regionális integráció jövője nyitott maradt: a Mercosur reformja, a csendes-óceáni szövetségekhez való közeledés és a déli féltekei együttműködés lehetősége mind napirenden volt, de a Milei-kormány alatt a regionális intézmények jelentősége tovább csökkent.

Végül a Milei-jelenség tágabb jelentése is vita tárgya. Egyes értelmezések szerint a Milei-kormány a dél-amerikai „populizmus” új változata, amely a liberális retorikát a személyes vezérkultusszal és a politikai ellenségképzéssel ötvözi. Mások szerint Argentína végre szakított a „peronista örökséggel”, és a piacgazdasági modernizáció útjára lépett; e két álláspont között a tudományos konszenzus még nem alakult ki. A történészi értékelést nehezíti, hogy az események a könyv lezárásakor is folyamatban vannak, és a források – különösen a kormányzati statisztikák – politikai célok által befolyásoltak lehetnek. A Milei-korszak megítéléséhez ezért elengedhetetlen a dokumentált tények, a rövid távú gazdasági mutatók és a hosszú távú intézményi változások megkülönböztetése.

24.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődlegesen az alábbi forrástípusokra támaszkodik: az INDEC hivatalos statisztikái, a kongresszus által elfogadott törvények szövegei, a választási jegyzőkönyvek, a kormányzati közlemények és rendeletek, valamint a nemzetközi szervezetek – elsősorban az IMF – jelentései. A társadalmi tiltakozások leírása nagyrészt újságírói beszámolókon és emberi jogi szervezetek dokumentációján alapul. A másodlagos szakirodalom – különösen a politikai gazdaságtan és a latin-amerikai tanulmányok területén – folyamatosan bővül, de a Milei-kormány első éveiről még nem áll rendelkezésre átfogó, lezárt történeti monográfia.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először, a gazdasági mutatók – infláció, szegénység, GDP – számítási módszertana vitatott; az INDEC hitelességét a korábbi kormányok idején többször megkérdőjelezték, és a jelenlegi kormány is átalakította az intézmény egyes eljárásait. Másodszor, a 2025–2026-os események – különösen a félidős választás kimenetele és annak következményei – a könyv lezárásakor még nem teljes körűen dokumentáltak; az itt közölt értékelés ezért ideiglenes. Harmadszor, a Milei-kormány megítélése rendkívül polarizált: a támogatói narratíva szerint a kormány a gazdasági szabadság és a nemzeti modernizáció élharcosa, míg a kritikusok szerint a demokratikus intézmények gyengítése és a társadalmi igazságtalanság növelése zajlik. A tudományos konszenzus hiányában az alfejezet mindkét álláspontot bemutatja, de egyiket sem fogadja el kész tényként.

24.3.9 Rövid összefoglaló

- Javier Milei 2023 novemberében, a választási jegyzőkönyvek szerint a szavazatok mintegy 55,7%-ával nyerte el az elnökséget, radikális libertárius és anti-establishment programmal.
- A kormány 2023 decemberében sokkterápiát hirdetett: leértékelte a pesót, csökkentette a szubvenciókat és a szociális kiadásokat, majd 2024-ben elfogadtatta a „Ley de Bases” reformcsomagot.
- Az intézkedések nyomán a havi infláció a 2023 decemberi csúcsról fokozatosan csökkent, de a gazdaság recesszióba került, a szegénységi ráta meghaladta az 50%-ot, és a reálbérek visszaestek.
- A társadalmi tiltakozások – sztrájkok, egyetemi demonstrációk, cacerolazók – a kormány rendfenntartó politikája és a szociális programok átalakítása ellen irányultak.
- A dollárosítás ígéretét a kormány gyakorlatilag elhalasztotta; helyette kúszó árfolyampolitikát folytatott, és a költségvetési egyenleg javítására összpontosított.
- A peronista ellenzék belső válságba került, a 2025-ös félidős választás a kongresszusi erőviszonyokat alakította; a könyv lezárásakor (2026) a helyzet értékelése folyamatban volt.
- Külpolitikában Milei szakított a korábbi déli féltekei orientációval: visszalépett a BRICS-csatlakozástól, az USA-hoz és Izraelhez közeledett, és megkérdőjelezte a Mercosur szerepét.
- A Milei-kormány megítélése élesen vitatott; a gazdasági stabilizáció eredményei és a demokratikus intézményekre gyakorolt hatás közötti mérleg a tudományos konszenzus hiányában nyitott.

24.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak a Milei-kormány sokkterápiájának fő elemei, és milyen rövid távú gazdasági és társadalmi következményekkel jártak?
2. Hogyan viszonyult a kormány a dollárosítás kampánybeli ígéretéhez, és milyen árfolyampolitikát folytatott a gyakorlatban?
3. Milyen társadalmi csoportok és milyen módszerekkel tiltakoztak a reformok ellen, és hogyan reagált a kormány a tiltakozásokra?
4. Miért tekinthető a 2025-ös félidős választás kulcsfontosságúnak a Milei-kormány politikai mozgástere szempontjából?
5. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a kormány „demokrácia” és „szabadság” fogalmainak használatával kapcsolatban, és miért van szükség óvatosságra a jelenkori értékelésben?

24.4 Argentína társadalma, kultúrája és nemzetközi szerepe

Argentína 21. századi társadalma és kultúrája nem érthető meg a gazdasági és politikai ingadozások nélkül, amelyeket Macri, Fernández és a gazdasági ingadozás és Milei és a jelen tárgyal, ugyanakkor a társadalmi szerkezet, az oktatási hagyomány, a kulturális termelés és a nemzetközi pozíció saját, hosszabb távú dinamikával is bír. Ez a fejezet ezt a rétegzett örökséget vizsgálja a bevándorlástól a futballig, az emberi jogi mozgalomtól a G20-tagságig, mindvégig jelezve, hogy az adatok és az értelmezések hol szilárdak, hol vitatottak.

24.4.1 Társadalmi szerkezet és bevándorlási örökség

Argentína társadalmi összetétele szorosan kötődik a 19. század végi és a 20. század eleji tömeges bevándorláshoz. A történeti demográfiai szakirodalom szerint az 1880 és 1930 közötti időszakban

több millió európai érkezett, elsősorban Olaszországból és Spanyolországból, kisebb számban más európai országokból és a Közel-Keletről. A korabeli népszámlálások azt mutatják, hogy a külföldön születettek aránya a 20. század elején elérte a lakosság jelentős részét, ami a kontinensen belül kiemelkedően magas volt. Ez a folyamat alapozta meg azt a nemzeti önképet, amely Argentínát bevándorló országként, „olvasztótégelyként” (spanyolul: **crisol de razas**) határozta meg.

Ez az önkép azonban problematikus, mert elfedte a társadalom összetettebb valóságát. A gyarmati korszak rabszolga-kereskedelme afrikai eredetű népességet hozott, amelynek jelenléte a 19. századi nemzetépítés során fokozatosan láthatatlanná vált a hivatalos statisztikában és a közbeszédben. A prekolumbiánus őslakos népek – az ország mai területén elsősorban a mapuche, a kolla, a wichí, a guaraní és más csoportok – a 19. századi terjeszkedés és asszimilációs politika következtében marginális helyzetbe kerültek, bár a 20. század végétől jogaik és láthatóságuk növekedett. A 20. század második felében új bevándorlási hullám érkezett a szomszédos országokból: paraguayi, bolíviai és perui munkavállalók telepedtek le főként Buenos Airesben és a nagyvárosokban. Ez a réteg gyakran informális munkát végez, és a közbeszédben időnként diszkriminációval szembesül.

A társadalmi egyenlőtlenség Argentínában történelmileg változó volt. A 20. század közepén a széles középosztály és a viszonylag alacsony szegénység jellemezte az országot, de az 1970-es évektől kezdve a gazdasági válságok, a neoliberalizmus és a 2001-es összeomlás megtörte ezt a modellt. A szegénységi ráták a 2020-as években a magas infláció miatt ismét emelkedtek; a pontos százalékos adatok azonban vitatottak, mert a hivatalos statisztikai hivatal (Instituto Nacional de Estadística y Censos, **INDEC**) adatait időnként politikai vita övezi, és a mérési módszertan is változott. A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség regionális mintázata markáns: a Pampák régiója – Buenos Aires tartomány, Córdoba, Santa Fe – gazdaságilag erősebb, míg az északi tartományok, például Chaco, Formosa és Santiago del Estero tartósan magasabb szegénységgel küzdenek. A társadalmi mobilitás történelmileg az oktatáson és a közszférán keresztül valósult meg, de a 21. században a munkaerőpiac és a felsőoktatás finanszírozásának változásai ezt a csatornát meggyengítették.

24.4.2 Oktatás és tudományos hagyomány

Az oktatás Argentínában a nemzetépítés egyik központi pillére volt, és máig meghatározza a társadalmi mobilitás lehetőségeit. Az 1884-ben elfogadott 1420. számú törvény (spanyolul: **Ley 1420**) kötelező, ingyenes és világi alapfokú oktatást írt elő, ami a 19. század végi liberális modernizációs program részeként a lakosság széles rétegeinek biztosított elemi ismereteket. Ez a dokumentált jogszabály hozzájárult ahhoz, hogy Argentína a 20. század elején Latin-Amerikában az egyik legalacsonyabb írástudatlansági rátával rendelkezzen, bár a vidéki és északi régiókban a hozzáférés egyenetlen maradt. A középfokú oktatás kiterjesztése fokozatosan, a 20. század közepén gyorsult fel.

A felsőoktatás különleges helyet foglal el az argentin társadalomban. Az 1918-as Córdobai egyetemi reform (spanyolul: **Reforma Universitaria**) a hallgatók részvételét, az egyetemi autonómiát és a tanterv megújítását követelte, és hatása az egész kontinensre kiterjedt. Azóta az állami egyetemek ingyenesek, ami a középosztályi mobilitás egyik legfontosabb csatornája volt. A tudományos hagyomány is erős: Argentína a 20. században több Nobel-díjas kutatót adott az orvostudomány és a biokémia területén – például Bernardo Houssay, Luis Federico Leloir és César Milstein –, ami a kutatóintézeti hálózat és az orvosi képzés történelmi erejét jelzi. A 2020-as években azonban az egyetemek és a tudományos intézmények költségvetése éles politikai vita tárgyává vált, különösen a Milei-kormány fiskális megszorításai idején; ezt a Milei és a jelen

fejezet részletezi. Mivel a helyzet 2024 és 2026 között gyorsan változik, a konkrét intézkedéseket ellenőrzött hírforrásokból kell nyomon követni.

24.4.3 Kulturális termelés: irodalom, zene, film és futball

Az argentin kultúra a kontinens egyik legismertebb és legbefolyásosabb kulturális mezője, amely szorosan kapcsolódik a társadalmi és politikai folyamatokhoz, de nem redukálható azokra. Az irodalomban Jorge Luis Borges, Julio Cortázar, Adolfo Bioy Casares, Manuel Puig és a kortárs Samanta Schweblin a spanyol nyelvű világ élvonalába tartoznak; a fantasztikus irodalom, a politikai allegória és a pszichológiai elbeszélés argentin változatai világszerte hatottak. A katonai diktatúra idején a cenzúra, a száműzetés és az öncenzúra alakította az irodalmi termelést, de a rendszer bukása után a trauma feldolgozása új témákat hozott.

A zenei hagyomány szintén sokrétű. A **tangó** Buenos Aires és Montevideo közös gyökereiből nőtt ki, de Argentínában vált a nemzeti identitás egyik szimbólumává, különösen Carlos Gardel és Astor Piazzolla munkássága révén. A 20. század második felében a **rock nacional** (spanyolul: rock nacional) a fiatal generációk lázadásának és a politikai elnyomással szembeni kifejezésének csatornája lett; Charly García, Luis Alberto Spinetta és a Soda Stereo a latin-amerikai rock meghatározó alakjai. A belső tartományokban a folklorisztikus műfajok, például a zamba és a chacarera, a vidéki és őslakos hagyományokhoz kapcsolódnak. A filmművészet a 20. század közepén aranykort élt, majd a 2000-es években új hullámot hozott olyan alkotásokkal, mint az El secreto de sus ojos; az állami filmtámogatás azonban politikai vita tárgya, mivel a 2020-as években a kultúrafinanszírozást is érintették a megszorítások.

A labdarúgás – spanyolul **fútbol** – Argentínában a mindennapi identitás és a közösségi élet központi eleme. A klubok, elsősorban a Buenos Aires-i Boca Juniors és River Plate, mélyen beágyazódtak a városi társadalomba, és a szurkolói kultúra gyakran tükrözi a társadalmi és regionális törésvonalakat. A válogatott világbajnoki győzelmei – 1978, 1986, 2022 – elválaszthatatlanok a nemzeti emlékezettől, de kapcsolatuk a politikával eltérő. Az 1978-as győzelem a katonai diktatúra idején történt, ezért a mai emlékezetpolitika vitatja, hogy a rezsim milyen mértékben használta a sportot propaganda céljára; a tudományos konszenzus szerint a diktatúra igyekezett a tornát nemzetközi legitimációra használni, de a játékosok és a társadalom megítélésében ez a kérdés összetett. Az 1986-os és a 2022-es győzelmek a demokráciában, gazdasági válságok idején hoztak társadalmi pillanatot, amelyet a közbeszéd a nemzeti büszkeség forrásaként értelmez. Diego Maradona és Lionel Messi globális ikonok, akiknek sportteljesítményét és társadalmi szerepét is folyamatosan újraértelmezik.

24.4.4 Emberi jogok és emlékezetpolitika

Az 1976 és 1983 közötti katonai diktatúra emberi jogi öröksége a mai Argentína egyik legmélyebb társadalmi konszenzusa és egyben legélesebb vitája. A Puccsok, erőszak és a piszkos háború és a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezetek részletesen tárgyalják az állami terror működését, itt a társadalmi és kulturális hatásra érdemes összpontosítani. A diktatúra alatt és után a **Madres de Plaza de Mayo** (a Május téri Anyák) és a **Abuelas de Plaza de Mayo** (a Május téri Nagymamák) mozgalma a leghatározottabban követelte az eltűntek sorsának feltárását és a felelősök megbüntetését. Az 1984-ben kiadott **Nunca Más** („Soha többé”) jelentés a demokratikus átmenet kulcsfontosságú dokumentuma volt; a katonai junta perei pedig a nemzetközi emberi jogi joggyakorlat egyik fontos állomását jelentették.

Az 1980-as években elfogadott amnesztiatörvények hosszú időre lezárták a büntetőeljárásokat, de a 2000-es években azokat alkotmányellenesnek nyilvánították, és újraindultak a perek. Ez a folyamat a Kirchnerizmus és a baloldali hullám időszakához kötődik, és nemzetközi mintává vált

a tranzíciós igazságszolgáltatásban. A 2020-as években azonban az emlékezetpolitika új vitákat vet fel: egyes politikai szereplők kétségbe vonják a hivatalos áldozatszámokat, és az „emberi jogi ipar” kifejezéssel bírálják a szervezeteket. A tudományos konszenzus szerint a diktatúra szisztematikus elnyomást, tömeges eltüntetést és kínzást alkalmazott, de az eltűntek pontos száma – a becslések gyakran 9 000 és 30 000 közé esnek – emlékezetpolitikai vita tárgya, mert a források hiányosak és a számok politikai jelentőséggel bírnak. Az emberi jogi normák ma is áthatják az argentin közbeszédet: a rendőri erőszak, a börtönkörülmények és a szociális jogok vitáiban a diktatúra tapasztalata folyamatos hivatkozási pont.

24.4.5 Nemzetközi szerep: G20, regionális kapcsolatok és Malvinas-kérdés

Argentína nemzetközi pozíciója kettős: gazdasági és kulturális súlya miatt regionális középhatalom, ugyanakkor gazdasági válságai és politikai ingadozásai gyakran korlátozzák befolyását. Az ország a **G20** tagja, ami a 21. század nagy gazdaságai közé sorolja, de a tagság elsősorban diplomáciai fórumot jelent, nem pedig automatikus hatalmat. A regionális integrációban Argentína a **Mercosur** (spanyolul: Mercado Común del Sur) alapító tagja, Brazíliával együtt a blokk meghatározó szereplője. A Mercosur azonban a 2010-es évektől stagnál, mert a tagállamok közötti ideológiai különbségek és a protekcionista érdekek akadályozták a mélyebb integrációt; a Környezet, erőforrások és geopolitika fejezet ezt részletesen elemzi.

A külpolitika iránya a kormányok ideológiájától függően ingadozott. A Kirchnerizmus és a baloldali hullám időszakában Argentína szoros kapcsolatokat ápolt Venezuela kormányával és Kínával; Kína a szójabab és más mezőgazdasági termékek legfontosabb vásárlójává, valamint hitelnyújtóvá vált. A Macri, Fernández és a gazdasági ingadozás éveiben a hangsúly az Egyesült Államok felé tolódott, miközben az IMF-fel kötött 2018-as hitelmegállapodás a legnagyobbak közé tartozott a szervezet történetében. A 2023 vége óta hivatalban lévő Milei-kormány külpolitikai fordulata – szoros viszony az Egyesült Államokkal és Izraellel, távolságtartás Kínától, valamint éles kritika a regionális baloldali kormányokkal szemben – a 2020-as évek közepén gyorsan változó folyamat, ezért a tankönyv lezárásakor (2026 eleje) érvényes állapotot ellenőrzött hírforrásokból kell követni. Argentína nemzetközi kapcsolataiban fontos elem a Brazíliával való viszony, amely pragmatikus együttműködés és ideológiai feszültség között mozog, hiszen a két ország gazdasági összefonódása mély.

A **Malvinas/Falkland-szigetek** kérdése a nemzetközi szerep egyik legérzékenyebb pontja. Argentína alkotmányos igényt tart a szigetekre, amelyeket az Egyesült Királyság ellenőriz; az 1982-es háború veresége a katonai diktatúra bukásának egyik kiváltója volt, és a demokratikus átmenet után a diplomáciai igény fennmaradt. A különböző kormányok eltérő hangsúlyokkal kezelték a kérdést: a Milei-kormány retorikája pragmatikusabb, de az alkotmányos követelést nem adta fel. A vita a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezet emlékezetpolitikai összefüggéseihez is kapcsolódik, mert a háború megítélése ma is része a nemzeti múltfeldolgozásnak.

24.4.6 Források és bizonytalanságok

A társadalmi mutatók – szegénység, egyenlőtlenség, infláció, foglalkoztatás – elsősorban az **INDEC** adataiból származnak, de az intézmény hitelessége időszakonként politikai vita tárgya volt, különösen 2007 és 2015 között, amikor az ellenzék és független közgazdászok szerint az adatokat manipulálták. A 2020-as évek adatait ezért érdemes más forrásokkal – például egyetemi kutatóközpontok és nemzetközi szervezetek becsléseivel – összevetni, és minden közölt százalékos értéknél jelezni a mérési időpontot és módszert. A bevándorlási múltra vonatkozó népszámlálási adatok viszonylag megbízhatók, de a „bevándorló nemzet” képét a nemzeti emlékezet idealizálja;

az őslakos és afro-argentín közösségek történetét sokáig aluldokumentálták, így létszámukra és társadalmi helyzetükre vonatkozó becslések széles skálán mozognak.

A kulturális kánon kiválasztása óhatatlanul szubjektív: a tankönyv a szakirodalomban leggyakrabban hivatkozott alakokat említi, de ez nem jelenti azt, hogy más szerzők vagy művészek kevésbé fontosak. A futball és a politika kapcsolatának értelmezése vitatott, mert a sportesemányeket a szereplők és a közönség is eltérően keretezi. Az emberi jogi áldozatszámok emlékezetpolitikai viták: a hivatalos becslés és a társadalmi szervezetek adatai eltérnek, és a bírósági eljárások folyamatosan pontosíthatják a képet. A 2024–2026 közötti külpolitikai fordulatok – például a Milei-kormány döntései a Kínával, az IMF-fel vagy a regionális szervezetekkel való viszonyban – gyorsan változnak, ezért a tankönyv lezárásakor érvényes állapotot megbízható hírforrásokból kell ellenőrizni.

24.4.7 Rövid összefoglaló

- Argentína társadalmi szerkezetét a 19–20. századi európai bevándorlás, a belső migráció és a 20. század második felétől a szomszédos országokból érkező bevándorlás alakította; a nemzeti önképben az olvasztótégely-mítosz sokáig elfedte az őslakos és afro-argentín közösségek helyzetét.
- Az oktatási rendszer – különösen az ingyenes közoktatás és az egyetemi autonómia – történelmileg a társadalmi mobilitás motorja volt, de a 21. században a finanszírozás és az egyenlőség körül vita folyik.
- Az argentin kultúra (irodalom, tangó, rock nacional, film) világszinten ismert, és gyakran a politikai viszonyokhoz kapcsolódik, de nem redukálható azokra.
- A futball központi szerepet játszik a mindennapi identitásban; a világbajnoki győzelmek emlékezete összefonódik a nemzeti traumákkal és sikerekkel.
- Az 1976–1983-as diktatúra emberi jogi öröksége máig meghatározza az argentin közéletet; az eltűntek ügye, a bírósági eljárások és az emlékezetpolitika nemzetközi mintává vált.
- Argentína G20-tagként és a Mercosur alapítójaként regionális középhatalom, de gazdasági válságai és ideológiai ingadozásai miatt külpolitikája gyakran belpolitikai célokat követ.
- A Malvinas/Falkland-kérdés, a Kínával és az IMF-fel való viszony, valamint a 2024 utáni külpolitikai fordulat a nemzetközi pozíció legfontosabb vitapontjai.
- A társadalmi és gazdasági adatok értelmezésekor figyelembe kell venni a statisztikai hivatal hitelességéről szóló vitákat és a gyors politikai változásokat.

24.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott Argentína bevándorlási összetétele a 19. század végétől a 21. századig, és milyen feszültségeket okozott a nemzeti önképben?
2. Miért tekinthető az 1884-es közoktatási törvény és az 1918-as egyetemi reform a társadalmi mobilitás alapjának, és milyen kihívások érik ma ezt a modellt?
3. Milyen szerepet játszott a futball az argentin nemzeti identitásban, és hogyan kapcsolódnak a világbajnoki győzelmek a politikai emlékezethez?
4. Hogyan alakult az emberi jogi mozgalom a diktatúra után, és miért vitatott ma is az emlékezetpolitika?
5. Milyen tényezők befolyásolják Argentína nemzetközi pozícióját a G20-ban és a Mercosurban, és hogyan változott a külpolitika a 2010-es és 2020-as években?

25 Uruguay a gyarmati korban és a függetlenség

25.1 Őslakosok és a spanyol–portugál versengés

Hogyan kapcsolódik ez a kontinens történetéhez?
A mai Uruguay területe sokáig nem létezett önálló közigazgatási vagy kulturális egységként, hanem a spanyol és a portugál birodalom ütközőzónájának számított a Río de la Plata északi partján. A spanyolok által **Banda Oriental** (Banda Oriental del Uruguay) néven emlegetett sáv egyrészt az őslakos **charrúa** (spanyolosan charrúa, saját elnevezésük bizonytalan), **guenoa**, **minuán** és más csoportok mozgástere volt, másrészt a két ibériai hatalom közötti vetélkedés egyik legfontosabb dél-atlanti frontja. Ez a kettős meghatározottság – őslakos jelenlét és birodalmi versengés – alapozta meg mindazt, amit a későbbi Uruguayról tudunk: a gyenge spanyol ellenőrzést, a portugál terjeszkedés állandó nyomását, a határvidéki erőszakot és a 18. század végére kialakuló, viszonylag későn megszilárduló gyarmati társadalmat.

25.1.1 A Banda Oriental földje és népei a hódítás előtt

A mai Uruguay a Río de la Plata és az Atlanti-óceán partja mentén húzódó, nagyrészt sík vagy enyhén dombos terület, amelyet nyugaton és délen az Uruguay folyó, illetve a La Plata folyam határol. A térség a prekolumbiánus korban nem tartozott az Andok magaskultúráinak vonzáskörzetébe, és nem alakult ki itt olyan állandó településhálózat, mint a mai Peru vagy a mai Mexikó területén. A régészeti bizonyítékok szerint a terület már legalább 10 000 évvel ezelőtt lakott volt, de a pontos kronológia és a korai csoportok egymáshoz való viszonya bizonytalan. A legtöbb, amit a későbbi forrásokból ismerünk, a 16–18. századi megfigyeléseken alapul, ezért a prekolumbiánus társadalomszerkezetről alkotott kép szükségképpen közvetett.

A spanyol krónikák és a korai gyarmati dokumentumok leggyakrabban a **charrúa** (charrúa) névvel illették a Banda Oriental déli és középső részén élő csoportokat. A charrúa azonban nem egyetlen egységes „nemzet” volt a modern értelemben, hanem laza rokonsági és területi alapon szerveződő, mobil vadászó-gyűjtögető és halászó csoportok összefoglaló elnevezése. A spanyol források mellett a portugál dokumentumok is említik őket, gyakran más-más neveken. A társadalmi szervezetről keveset tudunk; az újabb etnohistóriai kutatások szerint a családi csoportok időszakosan nagyobb egységekbe tömörültek, de nem volt állandó politikai vezetőjük, és a terület feletti ellenőrzésük sem volt kizárólagos.

A charrúa mellett a források megkülönböztetik a **guenoa** (sp. guenoa), a **minuán** (sp. minuán) és a **yaro** (sp. yaro) csoportokat, amelyek részben a mai Uruguay északi és keleti részén, részben a mai Brazília déli határvidékén mozogtak. A **guaraní** (guaraní) nyelvű csoportok elsősorban az Uruguay folyó mentén és a Paraná völgyében éltek, és a későbbi jezsuita missziók révén váltak a térség egyik legsűrűbben dokumentált őslakos népévé. A guaraní csoportok mezőgazdaságot folytattak, állandóbb falvakban éltek, és nyelvük a mai Paraguay és Észak-Argentína felé is összekötötte a régiót. A Banda Oriental belső területein a charrúa és a guenoa csoportok mozgása a vadászat, a halászat és a szezonális források követését szolgálta, ezért a spanyolok által később „nomádnak” nevezett életmód valójában a helyi ökológiai viszonyokhoz alkalmazkodott.

A prekolumbiánus népességszámra vonatkozó becslések rendkívül bizonytalanok. A korai krónikások által megadott számok nem tekinthetők megbízható statisztikának, mert a spanyol és portugál megfigyelők gyakran a katonai veszély nagyságát vagy a megtérítendő lelkek számát akarták érzékeltetni. A modern történészek többsége a Banda Oriental őslakos népességét a hódítás előtt legfeljebb néhány tízezer főre becsüli, de ez a tudományos konszenzus inkább negatív: a rendelkezésre álló források alapján nem lehet pontos számot mondani. Az bizonyos, hogy a terület népsűrűsége alacsonyabb volt, mint a mai Peru vagy a mai Mexikó központi területein.

25.1.2 Az európai érkezés és a spanyol–portugál rivalizálás kezdetei

A Río de la Plata térségét először a spanyol hajós, **Juan Díaz de Solís** érte el 1516-ban, de az expedíció a partvidéken erőszakos összecsapásba torkollott; a későbbi spanyol elbeszélések szerint Solís a helyi lakosokkal való találkozás során halt meg. Ezt az elbeszélést azonban óvatosan kell kezelni, mert a túlélők beszámolói közvetettek, és a spanyol forrásokban az „ellenséges őslakos” képe már a kezdetektől politikai igazolásként is szolgált. Az 1520-as években a portugál **Martim Afonso de Sousa** és más expedíciók ugyancsak elérték a dél-atlanti partvidéket, de a Banda Oriental belsejében ekkor még nem jött létre állandó európai település.

A spanyol korona az 1530-as évektől kezdve adománylevelekkel próbálta megszervezni a Río de la Plata gyarmatosítását. **Pedro de Mendoza** 1536-ban alapította meg Buenos Aires első, rövid életű telepét a La Plata déli partján, de a spanyol jelenlét a folyam torkolatvidékén az élelemhiány, a betegségek és a helyi csoportok támadásai miatt hamar összeomlott. A túlélők egy része északabbra, a Paraguay folyó mentén hozta létre **Asunción** (Nuestra Señora Santa María de la Asunción) városát, amely hosszú időre a spanyol terjeszkedés legfontosabb támaszpontja lett a térségben. A Banda Oriental ennek a folyamatnak a peremére szorult: Spanyolországnak nem volt sem elegendő katonai ereje, sem gazdasági érdekeltsége ahhoz, hogy a La Plata északi partját tartósan ellenőrizze.

A portugál érdeklődés ezzel szemben a brazíliai partvidék felől fokozatosan dél felé fordult. A 17. század elején a portugál **bandeirante** (port. bandeirante) expedíciók, amelyek főként a mai São Paulo környékéről indultak, rendszeresen behatoltak a belső területekre, rabszolgának hurcolták a guaraní és más csoportok tagjait, és feltárták a spanyol fennhatóság alatt álló jezsuita missziók vonalát. A spanyol–portugál határ a gyakorlatban nem a későbbi országhatár volt, hanem egy átjárható, vitatott zóna, amelyben a két korona jogi igényei és a helyi hatalmi viszonyok gyakran élesen eltértek egymástól. Az 1494-es **tordesillasi szerződés** (Tratado de Tordesillas) által meghúzott elválasztó vonal a mai Uruguay területét hivatalosan a spanyol érdekszférába sorolta, de a szerződés gyakorlati érvényesítése a La Plata vidékén soha nem volt egyértelmű. A 17. században ezt a bizonytalanságot a portugál terjeszkedés fokozatosan a maga javára fordította.

25.1.3 Colonia del Sacramento és a két birodalom ütközőzónája

A Banda Oriental gyarmati történetének legfontosabb fordulópontja a portugál **Colônia do Sacramento** (sp. Colonia del Sacramento) megalapítása volt 1680-ban. A települést a Rio de Janeiro felől irányított portugál gyarmati hatóságok hozták létre a La Plata északi partján, közvetlenül Buenos Airesszel szemben. A hely kiválasztása egyértelműen stratégiai jellegű volt: aki a folyam torkolatánál települést tart, az ellenőrizheti a La Plata-medence kereskedelmét, és megkerülheti a spanyol monopóliumot. A portugál alapítás azonnali spanyol tiltakozást váltott ki, és Colonia del Sacramento a következő évszázad során többször cserélt gazdát. A várost 1681-ben spanyol katonai erők foglalták el, de a lisszaboni és madridi udvar közötti diplomáciai tárgyalások nyomán hamarosan visszakerült Portugáliához. Ez a minta – katonai elfoglalás, majd diplomáciai visszaadás – a 18. század folyamán többször megismétlődött.

Colonia del Sacramento jelentősége nem csupán katonai, hanem gazdasági és társadalmi szempontból is meghatározó volt. A portugál település a spanyol kereskedelmi korlátozások megkerülésének egyik csatornájává vált: brit, holland és portugál kereskedők innen látták el a Buenos Aires-i és a belső területek piacait olyan árukkal, amelyek a spanyol monopólium rendszerén belül nem vagy csak drágán voltak elérhetők. A spanyol hatóságok ezt csempészetnek (contrabando) minősítették, és a La Plata-medence gazdasági kormányzásának egyik központi problémájaként kezelték. A csempészet mértékét a fennmaradt vámtarifákból, hajóregiszterekből és periratokból lehet becsülni, de a becslések bizonytalanok, mert a felek érdekeltek voltak a forgalom aluljelentésében.

A spanyol válasz kettős volt. Egyrészt a korona megerősítette Buenos Aires kereskedelmi szerepét, és időszakosan katonai expedíciókat küldött Colonia elfoglalására. Másrészt a 18. század első felében megkezdte a Banda Oriental szisztematikusabb gyarmatosítását, hogy a területet ne csak papíron, hanem tényleges településhálózattal is magához kösse. Ennek a folyamatnak fontos állomása volt **Montevideo** megalapítása 1726-ban. A város alapítása a spanyol korona tudatos válasza volt a portugál jelenlétre: Montevideo a La Plata északi partján, Coloniától keletre feküdt, és erődített kikötőként a spanyol hajózás védelmét, valamint a portugál terjeszkedés ellenőrzését szolgálta. Az alapítás dokumentált tény, de a város stratégiai jelentőségének értelmezése részben vitatott: egyes történészek a portugál fenyegetést, mások a belső gyarmatosítási logikát hangsúlyozzák.

A spanyol telepítés nem volt mentes az erőszaktól. A charrúa és más csoportok számára a montevideói és más spanyol települések megjelenése a vadászterületek csökkenését, a jószágállomány megfogyatkozását és a betegségek terjedését jelentette. A spanyol forrásokban a charrúa ellenállás gyakran „támadásként” (malón, correría) jelenik meg, míg a spanyol büntetőexpedíciók nyelvezete „megtorlásról” és „megrendszabályozásról” beszél. A modern történetírás ezt a viszonyt háborúként vagy határvidéki konfliktusként értelmezi, amelyben mindkét fél alkalmazott erőszakot, de a hatalmi aszimmetria egyértelműen a gyarmatosítók javára billent. A charrúa és más csoportok lélekszáma a 18. század folyamán a járványok, a kényszermunka és a katonai összecsapások következtében drasztikusan csökkent.

25.1.4 A spanyol–portugál versengés a 18. században

A 18. század közepén a spanyol–portugál vetélkedés a Banda Orientalban új szakaszba lépett. Az 1750-es **madridi szerződés** (Tratado de Madrid) kísérletet tett arra, hogy a tordesillasi vonal helyett a tényleges birtoklás elve alapján rendezze a dél-amerikai határokat. A szerződés értelmében a spanyol korona lemondott a jezsuita missziók egy részéről, és a Banda Oriental keleti sávjában a portugálok bizonyos területi engedményeket kaptak volna. A szerződés végrehajtása azonban részben meghiúsult, mert a missziók guaraní lakossága ellenállt a területátadásnak, és a jezsuiták sem támogatták egyértelműen a rendelkezést. Az 1754–1756 közötti, **guaraní háború** (Guerra Guaranítica) néven ismert konfliktusban spanyol és portugál katonai erők közösen fojtották el a missziók ellenállását. Ez a háború rávilágított arra, hogy a birodalmi szerződések nem egyszerűen térképeken húztak vonalakat, hanem közvetlenül érintették az őslakos közösségek földjét és életét.

Colonia del Sacramento sorsa a 18. század második felében ismét a nagyhatalmi diplomácia függvényévé vált. A hétéves háború (1756–1763) idején a spanyol csapatok 1762-ben elfoglalták a várost, de a háborút lezáró 1763-as párizsi béke visszaadta Portugáliának. A döntő fordulatot az 1776–1777-es spanyol–portugál háború hozta, amelyben a spanyol expedíció elfoglalta Coloniát, és az 1777-es **San Ildefonso-i szerződés** (Tratado de San Ildefonso) véglegesen Spanyolországnak juttatta a települést. Ezzel a Banda Oriental teljes egészében spanyol fennhatóság alá került, bár a keleti és északi határvonal pontos meghúzása továbbra is vitatott maradt. A San Ildefonso-i

szerződés a gyarmati korszak egyik legfontosabb dokumentuma a későbbi Uruguay szempontjából, de nem szabad úgy értelmezni, mint „nemzeti határ” megállapítását: a területi rendezés a két birodalom közötti egyensúlyt szolgálta, nem pedig egy uruguayi állam előképét.

A spanyol győzelem után a korona 1776-ban létrehozta a **Río de la Plata alkirályságot** (Virreinato del Río de la Plata), amelynek központja Buenos Aires lett. A Banda Oriental a Montevideo körüli területtel együtt az alkirályság része lett, de a közigazgatási beosztás nem tüntette el a régió sajátos vonásait. Montevideo kikötője továbbra is versenyben állt Buenos Airesszel, és a helyi elit egy része már a 18. század végén is féltékenyen őrizte kereskedelmi érdekeit. A spanyol uralom megszilárdulása tehát nem jelentett egységes, harmonikus gyarmati társadalmat; inkább egy olyan, viszonylag későn intézményesült peremterületet hozott létre, amelyben a katonai védelem, a kereskedelem és a határvédelem kérdései állandóan napirenden voltak.

25.1.5 Őslakosok, missziók és a gyarmati társadalom alapjai

A Banda Oriental őslakos története nem fejeződött be a spanyol győzelemmel. A jezsuita missziók, amelyek a Paraguay és Uruguay folyó mentén, valamint a mai Brazília déli részén működtek, a guaraní és más csoportok számára a gyarmati hatalommal való együttélés sajátos, korántsem konfliktusmentes formáját kínálták. A missziókban (reducciones) a jezsuiták a katolikus vallás oktatását, a földművelést és a kézművességet szervezték meg, gyakran a spanyol világi gyarmatosítók kizárásával. A redukciók gazdasági sikere és demográfiai fennmaradása azonban vitatott örökség: míg egyes munkák a missziókat az őslakos közösségek védelmének és kulturális fennmaradásának tereiként mutatják be, mások a kényszerű áttelepítést, a munkarend katonai szigorát és a kulturális homogenizációt hangsúlyozzák. A dokumentált tény az, hogy a missziók lakossága jelentős részben szervezett mezőgazdaságot folytatott, és hogy a 18. századi háborúk, különösen a guaraní háború, súlyos demográfiai és anyagi károkat okoztak a missziós közösségeknek.

A charrúa és más, missziókon kívül élő csoportok számára a 18. század vége a fokozatos marginalizálódás időszaka volt. A spanyol hatóságok büntetőexpedíciókat szerveztek ellenük, részben azért, mert a szarvasmarha-állományra vadásztak, részben pedig azért, mert a határvidéki konfliktusokban hol spanyol, hol portugál oldalra álltak. Az 1800 körüli időszakból fennmaradt spanyol katonai jelentések a charrúa csoportok létszámának csökkenéséről és területi visszaszorulásáról tanúskodnak, de ezek a jelentések is érdekeltek voltak a katonai sikerek hangsúlyozásában. A 19. századi függetlenségi háborúk és az államépítés később az őslakos jelenlétet a modern uruguayi nemzetképből hosszú időre eltüntette, ezért az ebből az időszakból származó adatokat különösen óvatosan kell kezelni.

A gyarmati társadalom a Banda Orientalban a 19. század elejére viszonylag vékony európai és kreol elitet, jelentős, de pontosan nem ismert számú afrikai rabszolgát és leszármazottat, valamint csekély mértékben intézményesült vidéki lakosságot foglalt magában. A rabszolgaság Montevideo és a vidéki birtokok gazdaságában is jelen volt, de a Banda Oriental soha nem vált a rabszolgatartó ültetvénygazdaság olyan központjává, mint a karibi szigetek vagy Brazília északkeleti része. A lakosság etnikai és társadalmi összetételére vonatkozó becslések a 18. század végén is bizonytalanok, mert az összeírások nem egységes kategóriákat használtak, és a határvidéki mobilitás miatt sokan kimaradtak a nyilvántartásokból.

A spanyol–portugál versengés tehát nem csupán erődök és szerződések története. A két birodalom közötti vetélkedés meghatározta a településhálózat kialakulását, a kereskedelmi utak irányát, az őslakos csoportok sorsát és a gyarmati társadalom önértelmezését is. A Banda Oriental ebben az értelemben nem passzív „küzdőtér” volt, hanem olyan régió, amelyben a különböző szereplők – spanyol és portugál hivatalnokok, katonák, kereskedők, jezsuiták, guaraní közösségek, charrúa

csoportok, afrikai rabszolgák és szabad pardo lakosok – egymással versengve és együttműködve alakították a mindennapokat. A későbbi Uruguay ebből a határvidéki örökségből nőtt ki, és a 19. századi függetlenségi folyamat során éppen ez a bizonytalan, megosztott gyarmati múlt vált a politikai identitás küzdelmének egyik alapkérdésévé.

25.1.6 Források és bizonytalanságok

A fejezet alapját három fő forráscsoport alkotja: (1) spanyol gyarmati dokumentumok – királyi rendeletek, katonai jelentések, városi tanácsi jegyzőkönyvek és egyházi feljegyzések; (2) portugál gyarmati iratok, amelyek Colonia del Sacramento és a brazíliai határvidék igazgatását dokumentálják; (3) a 18. századi jezsuita levelezés és jelentésanyag, amely a missziók belső életéről és a guaraní közösségekkel való kapcsolatról szól. Az őslakos charrúa társadalomról közvetlen, saját nyelvű forrás nem áll rendelkezésre, ezért a róluk alkotott kép csak európai megfigyelők közvetítésében ismert.

A legfontosabb bizonytalanság a prekolumbiánus és gyarmati kori népességszámokra vonatkozik. A krónikákban szereplő számok nem ellenőrizhetők, és a modern becslések széles sávban mozognak. A charrúa társadalomszervezetéről és identitásáról szóló állítások ezért gyakran vitatottak. Szintén óvatosan kell kezelni a spanyol és portugál katonai jelentésekben szereplő „győzelmeket” és „veszteségeket”, amelyek a birodalmi propaganda és a helyi bürokratikus érdekek szerint torzíthatnak. A Colonia del Sacramento kereskedelmének mértékéről nincsenek megbízható, teljes körű adatok, mivel a csempészet természeténél fogva nem került be a hivatalos nyilvántartásokba.

Tudományos konszenzus van abban, hogy a Banda Oriental a gyarmati korszakban spanyol–portugál ütközőzóna volt, és hogy Colonia del Sacramento stratégiai jelentősége kiemelkedő volt. Vita folyik viszont arról, hogy a portugál terjeszkedés inkább gazdasági vagy katonai természetű volt-e, illetve hogy a jezsuita missziók mennyiben védték vagy éppen korlátozták az őslakos közösségek autonómiáját. A charrúa ellenállás értelmezése szintén emlékezetpolitikai kérdésekkel terhelt: a későbbi uruguayi nemzeti elbeszélés hol „vad” ellenségként, hol a szabadság letéteményeseként ábrázolta őket. A modern történetírás ezt a kettősséget igyekszik feloldani azzal, hogy a charrúak saját cselekvőképességét és a gyarmati erőszak kontextusát állítja a középpontba.

25.1.7 Rövid összefoglaló

- A mai Uruguay területe a gyarmati korban **Banda Oriental** néven ismert, és nem alkotott önálló közigazgatási egységet; a spanyol és a portugál birodalom ütközőzónája volt.

- A prekolumbiánus korszakban a legfontosabb ismert csoportok a **charrúa**, a **guenoa**, a **minuán** és a **guaraní** voltak, de a charrúa társadalomról csak közvetett, európai forrásokból tudunk.

- A spanyol jelenlét a La Plata vidékén sokáig gyenge volt; a portugál terjeszkedés déli irányát a brazíliai **bandeirante** expedíciók és a kereskedelmi érdekek erősítették.

- **Colonia del Sacramento** 1680-as portugál alapítása a régió gyarmati történetének kulcsfontosságú eseménye; a város a spanyol monopolrendszer megkerülésének és a birodalmi rivalizálásnak a jelképévé vált.

- A spanyol ellensúlyozás részeként alapították **Montevideót** 1726-ban, amely később a Banda Oriental legfontosabb kikötője lett.

- A 18. századi szerződések – a **madridi szerződés** (1750) és a **San Ildefonso-i szerződés** (1777) – fokozatosan Spanyolországnak juttatták a területet, de a határvonalak továbbra is vitatottak maradtak.

- A jezsuita missziók a guaraní közösségek számára sajátos, vitatott örökségű intézmények voltak; a **guaraní háború** (1754–1756) rávilágított a birodalmi szerződések és az őslakos érdekek ütközésére.

- A charrúa és más, missziókon kívül élő csoportok a 18. század végére demográfiailag meggyengültek és területileg visszaszorultak, ami a későbbi uruguayi nemzeti emlékezetben hosszú ideig torzult formában jelent meg.

25.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és birodalmi okok magyarázzák, hogy a Banda Oriental a spanyol–portugál versengés ütközőzónájává vált?

2. Hogyan befolyásolta Colonia del Sacramento alapítása és sorsa a La Plata-medence kereskedelmét és a spanyol védekezési stratégiát?

3. Milyen források alapján rekonstruálhatjuk a charrúa csoportok életmódját, és miért kell ezeket a forrásokat óvatosan kezelni?

4. Hasonlítsa össze a jezsuita missziók és a misszikon kívüli őslakos csoportok helyzetét a 18. századi Banda Orientalban!

5. Miért nem tekinthető a San Ildefonso-i szerződés a későbbi uruguayi államhatár közvetlen előzményének?

25.2 A gyarmati Uruguay

A terület, amelyet ma Uruguaynak nevezünk, a gyarmati korban nem alkotott külön igazgatási vagy nemzeti egységet. A spanyol közigazgatás a Río de la Plata északi partvidékét **Banda Oriental** (spanyolul *Banda Oriental*, azaz „keleti part”) néven tartotta számon. Ez a megnevezés a folyó déli partján fekvő Buenos Aires felől nézve jelölte ki a spanyol fennhatóság alá tartozó, de a portugál Brazília és a belső őslakos területek közé ékelődő peremvidéket. A korábbi alfejezetben tárgyalt spanyol–portugál versengés Őslakosok és a spanyol–portugál versengés döntően meghatározta e térség 18. századi intézményeit: a spanyol korona a portugál Colonia do Sacramento ellensúlyozására hozta létre Montevideo erődjét, és ettől kezdve a Banda Oriental gazdasága és társadalma a Río de la Plata déli partjának világához kapcsolódott. Ez a fejezet a gyarmati Uruguay belső működését vizsgálja: a kikötőváros szerepét, a hato-gazdaság és a bőrkereskedelem kialakulását, a rabszolgaság helyi sajátosságait, valamint a gyarmati társadalom rétegződését.

25.2.1 Montevideo és a keleti part határvidéke

A spanyol jelenlét a Banda Orientalban hosszú ideig katonai és missziós jellegű volt, nem pedig városalapító. A 17. században a terület jórészt a katolikus missziók, a portugál kereskedők és az őslakos csoportok, mindenekelőtt a charrúa, a guenoa és a guaraní nyelvű közösségek

mozgásterének számított. A fordulópont az 1680-as portugál városalapítás, **Colonia do Sacramento** létrehozása volt, amely a Río de la Plata északi partján nyitott portugál kikötőt, és veszélyeztette a spanyol kereskedelmi monopóliumot. A spanyol válasz a katonai jelenlét megerősítése lett, és ennek részeként **Montevideo** (spanyolul Montevideo) természetes kikötőjét 1724-ben spanyol katonai különítmény szállta meg. A polgári betelepítést 1726-ra teszik, amikor a spanyol hatóságok telepescsaládokat hoztak a déli partról és a Kanári-szigetekről; a városalapítás dátuma ezért a forrásokban gyakran 1724 és 1726 között ingadozik, attól függően, hogy a katonai megszállást vagy a polgári közigazgatás megindulását tekintik „alapításnak”.

A város funkciója kezdettől fogva kettős volt: egyszerre volt **erődváros** (spanyol *plaza fuerte*) és kikötő. A városfalak és a citadella a portugál támadások ellen védték a Río de la Plata bejáratát, míg a kikötő a térség bőrének, később más terményeinek kivitelét bonyolította. A spanyol hatóságok a 18. század elején a városi tanács (**cabildo**) intézményét is megszervezték; a cabildo tagjai a helyi spanyol és kreol elitet képviselték, és felügyelték a legelőhasználatot, a kézműves céheket, valamint a város körüli földek elosztását. Montevideo a század közepéig viszonylag kicsi maradt: a lakosság néhány ezer főre tehető, bár a pontos számok bizonytalanok, mert az összeírások nem terjedtek ki minden társadalmi csoportra.

A spanyol uralom intézményi kerete 1776-ban változott meg, amikor a spanyol korona létrehozta a **Río de la Plata alkirályságot** (**Virreinato del Río de la Plata**), amelynek a Banda Oriental is része lett. Az 1777-es San Ildefonso-i szerződés a spanyol–portugál határvitákban megerősítette a spanyol fennhatóságot a terület nagy részén, és Colonia do Sacramento véglegesen spanyol kézre került. Ez a rendezés csökkentette a közvetlen portugál katonai fenyegetést, és lehetővé tette, hogy Montevideo a bőrkereskedelem egyik legfontosabb spanyol kikötőjévé növekedjék. A város az alkirályság déli, atlanti kijárataként kiegészítette Buenos Aires szerepét: utóbbi a szárazföldi kereskedelem és a belső területek adminisztrációjának központja volt, míg Montevideo mélyebb kikötője az óceáni hajózás számára volt alkalmas.

A 18. század utolsó harmadában a spanyol Bourbon-reformok tovább erősítették Montevideo helyzetét. Az 1778. évi **szabad kereskedelem** (**comercio libre**) rendelet a spanyol birodalom kikötői között közvetlen kereskedelmet engedélyezett, megtörte a kizárólagos andalúziai kikötői monopóliumot, és a Río de la Plata térségét szorosabban bekapcsolta az atlanti gazdaságba. Montevideo vámadatai és kikötői iratai ettől az időszaktól kezdve mutatják a növekvő kivitelt, főként nyersbőrök formájában. A város lakossága a század végére több ezer fős kikötővárossá bővült, de a mai értelemben vett nagyvárosi méreteket nem érte el; a bizonytalan összeírások miatt a konkrét lélekszám becslés.

25.2.2 A hato-gazdaság és a bőrkereskedelem

A Banda Oriental gazdasági átalakulásának alapja a szarvasmarha volt. A szarvasmarhát a spanyol telepesek a 16–17. század folyamán vitték be a Río de la Plata vidékére, majd a folyó északi partjának természetes gyepterületein a csordák nagyrészt felügyelet nélkül elszaporodtak. A 18. század elejére a Banda Oriental füves pusztái hatalmas, vadon élő marhaállománynak adtak otthont; a korabeli utazók és hivatalnokok több tízezer, egyes beszámolók szerint ennél is jóval nagyobb állatcsordáról írtak, de ezek az adatok nem tekinthetők pontos statisztikának, mert a vadon élő állatok megszámlálása nem volt lehetséges. A modern történetírás ezt a vadmarha-állományt becslésnek tekinti, nem dokumentált ténynek.

A kitermelés első formája a **vadmarha-hajtás** (**vaquería**, spanyol *vaquería*) volt. A cabildo engedélyeket adott magánszemélyeknek és társaságoknak arra, hogy meghatározott területen vadmarhákat hajtsanak fel, leöljenek és megnyúzzanak. A résztvevők, a *vaqueros*, lóháton dolgoztak, és a céljuk elsősorban a bőr megszerzése volt. A húst a 18. század első felében gyakran a helyszínen elvesztegették, mert a friss húst nem lehetett tartósítani, és a belső piac

kicsi volt. Ez a gyakorlat az európai szemlélők számára pazarlónak tűnt, de a korabeli spanyol gyarmati gazdaság logikája szerint a bőr volt a nemzetközi piacon értékesíthető nyersanyag, a hús pedig csak helyi fogyasztásra szolgált. A forrásokból az is kiderül, hogy a vaquería nem volt szigorúan szabályozott: a legelőterületek használatáról, az engedélyek kiterjedéséről és a vadmarhák tulajdonjogáról folyamatos viták folytak a cabildo, a magánvállalkozók és a spanyol hivatalnokok között.

A 18. század második felében a vadmarha-állomány fokozatosan apadni kezdett a túlzott leölés és a legelőterületek zsugorodása következtében. Ezzel párhuzamosan a gazdaság átmenete megindult a **hato** (spanyol *hato*, 'marhacsorda, majd legelőbirtok') rendszer felé. A szó a spanyol nyelvben kezdetben magát az állatcsordát jelentette, a 18. század végére azonban egyre inkább azt a nagy kiterjedésű legelőbirtokot jelölte, amelyen a marhákat már nem vadon hajtották, hanem meghatározott területen tartották. Ez a változás nem egyetlen rendelet eredménye volt, hanem több évtizedes folyamat, amelynek időrendje a történetírásban vitatott. Egyes történészek szerint a hato mint magánbirtok a gyarmati kor utolsó évtizedeiben már jelen volt, mások szerint a teljes birtokrendezés csak a függetlenség utáni időszakban zárult le. Ez a vita fontos, mert a magántulajdon kialakulásának időpontja befolyásolja, hogyan értelmezzük a későbbi földkoncentrációt és a gaucho társadalmi helyzetét.

A hato-gazdaság fő terméke a **nyersbőr** (*cuero*) maradt, de a 18. század második felétől új árucikk jelent meg: a **szárított, sózott hús** (**charque**, a Río de la Plata vidékén **tasajo**). A marhahúst sózták és szárították, hogy hosszabb távon tárolható legyen; a készítmény elsődleges felvevőpiaca Brazília volt, ahol a rabszolgák élelmezésére használták, de a karibi ültetvényekre is szállítottak belőle. A charque készítése nagyobb és állandóbb munkaerőt igényelt, mint a pusztán bőrért folytatott vaquería, mert a húst fel kellett darabolni, sózni, szárítani és csomagolni. A termelés fellendülése a 18. század végére tehető, de a pontos mennyiségek és a termelőegységek száma ismét csak becslésekből ismert. A fennmaradt vám- és kikötői iratok azt mutatják, hogy a bőr dominanciája mellett a szárított hús a századfordulóra komoly exporttétel lett, különösen a brazil és a spanyol-amerikai piacokon.

A bőrkereskedelem a spanyol gyarmati monopólium és a **csempészet** (*contrabando*) közötti feszültségben működött. A spanyol korona elvileg megtiltotta a közvetlen kereskedelmet idegen hatalmakkal, a gyakorlatban azonban a Río de la Plata partvidéke nagy vonzerőt gyakorolt a portugál, brit és francia hajókra. A portugál Colonia do Sacramento évtizedekig a csempész bőrkereskedelem csomópontja volt, és a spanyol hatóságok katonai eszközökkel is keveset tudtak tenni a fekete kereskedelem ellen. A bőrök egy része így sohasem jelent meg a spanyol vámnyilvántartásokban, ezért a kivitel tényleges nagyságát a történészek csak alsó becslésként tudják megadni. Az 1778-as szabad kereskedelem nem szüntette meg a csempészetet, de legalizálta a spanyol kikötők közötti közvetlen forgalmat, és ezzel növelte Montevideo legális forgalmát. A bőrkereskedelem haszna elsősorban a montevideói kereskedőházak, a nagy legelőbirtokosok és a spanyol kincstár között oszlott meg, de a vaquerók és a későbbi gauchók is részesedtek a jövedelemből, részben bér, részben természetbeni juttatás formájában.

A hato-gazdaság munkaerő-szükséglete alacsony volt, és ez alapvetően megkülönböztette a Banda Orientalt a brazil cukorültetvényektől vagy a karibi rabszolgatartó gyarmatoktól. A legeltető állattartáshoz kevés állandó munkás kellett, a vaquería időszakos munkacsúcsaihoz viszont sok lóháton dolgozó, a pusztát jól ismerő emberre volt szükség. Ez a környezet teremtette meg a **gaucho** (spanyol *gaucho*) alakját: a folyó partvidékén élő, lóháton közlekedő, a marhák hajtásában és a bőrnyúzásban jártas pásztorét. A gyarmati források a gauchókat gyakran „csavargóként” (spanyol *vagabundo*) vagy „törvényen kívüli” elemként írták le, mert mozgékony életmódjuk nehezen fért bele a telepes társadalom és a városi közigazgatás kereteibe. Ebből a korabeli leírásból azonban nem következik, hogy a gauchók ténylegesen bűnözők lettek volna; a kategorizálás a spanyol hatóságok rendfenntartó szemléletét tükrözi. A gaucho későbbi nemzeti mitizálása, amely

a 19. század végétől az uruguayi identitás jelképévé tette, egy másik, emlékezetpolitikai folyamat eredménye, és nem a gyarmati korszak közvetlen forrásanyagából következik.

A nők szerepe a hato-gazdaságban a fennmaradt forrásokban alig jelenik meg. A vaquería és a legeltető állattartás férfiközpontú világ volt, de a városokban, a kisebb településeken és a birtokok peremén nők is dolgoztak: szőttek, varrtak, élelmiszert készítettek, háztartást vezettek, rabszolgákat irányítottak. Az afrikai rabszolganők és a szabad színes nők a kikötőváros szolgáltató tevékenységeiben – mosásban, piaci árusításban, konyhai munkában – is jelen voltak. A forráshiány azonban óvatosságra int: a nők alulreprezentáltsága a korabeli összeírásokban nem bizonyítja, hogy gazdasági szerepük elhanyagolható lett volna, csupán azt, hogy a gyarmati adminisztráció a férfi adófizetőket és birtokosokat tartotta nyilván elsősorban.

25.2.3 Rabszolgaság és afro-uruguayiak a gyarmati városban

Az afrikai rabszolgák jelenléte a Río de la Plata térségében a 16. századtól dokumentálható, és a 18. századi gazdasági növekedéssel párhuzamosan a Banda Orientalban is állandósult. A rabszolga-kereskedelem fő elosztó központja Buenos Aires volt, de Montevideo kikötője is részt vett az atlanti rabszolgakereskedelemben: hajók érkeztek afrikai rabszolgákkal, akiknek egy része a városban maradt, más részüket továbbvitték a belső területek, Chile vagy Peru felé. A behozott rabszolgák származási régiói változatosak voltak; a spanyol gyarmati okiratok gyakran csak a rabszolgák afrikai kikötő vagy etnikai kategória szerinti besorolását őrzik, amelyek a történeti kutatásban vitatottak, mert a kereskedők nem feltétlenül a tényleges etnikai hovatartozást rögzítették.

A Banda Orientalban a rabszolgaság elsősorban **városi rabszolgaság** volt, nem ültetvényes rabszolgaság. Montevideóban a rabszolgák háztartási szolgaként, kézműves segédként, kikötői rakodóként, árufuvarozóként és a városi elit kíséretének tagjaként dolgoztak. A vízellátás, a piaci áruszállítás és az építőmunka is részben rabszolgákra hárult. A spanyol gyarmati jog a rabszolgát tulajdonnak tekintette, ugyanakkor ismerte az **önmegváltás** (*coartación*) lehetőségét: a rabszolga a tulajdonosával megállapodhatott saját ára megtérítéséről, és részletekben megválthatta szabadságát. Ez a jogintézmény a spanyol-amerikai gyakorlatban széles körben ismert volt, de Montevideóban a fennmaradt közjegyzői és egyházi iratok tanúsága szerint a megváltás esélyei erősen függtek a városi környezettől, a rabszolga nemétől, korától és foglalkozásától. A női rabszolgák gyakran ház körüli munkát végeztek, és szexuális kizsákmányolásnak is ki voltak téve, amit a korabeli források csak ritkán, közvetett módon rögzítenek.

A vidéki hato-gazdaságban a rabszolgák száma kisebb volt, mint a városban, és szerepük inkább kiegészítő jellegű. A nagy legelőbirtokokon élő rabszolgák felügyelték a ház körüli gazdaságot, szolgálták a birtokos családot, és időnként a marhahajtásnál is dolgoztak, de a legeltető állattartás alapvetően nem igényelt nagy számú rabszolgamunkát. A gauchók és a vaquerók munkája részben szabad, részben kötelezettség vagy adósság alapú volt, és ez a helyi társadalomban más munkaviszonyt eredményezett, mint a brazil cukornádültetvényeken vagy a bányavidékeken. Ez az eltérés azonban nem csökkentette a rabszolgaság brutalitását a városi háztartásokban, és a rabszolgatartás a montevideói elit presztízsének is fontos eleme volt: a rabszolgák száma és megjelenése a társadalmi rangot jelezte.

A rabszolgák mellett szabad afrikai és afro-uruguayai közösségek is éltek Montevideóban és a környező településeken. A spanyol gyarmati városokban a felszabadított rabszolgák (spanyolul *libertos*) és leszármazottaik részben a városi foglalkozásokban, részben a milíciákban találtak megélhetést. A városi védelemben és a határőrizetben szerepet játszó, részben színes bőrű katonákból álló milíciák létezése dokumentált; ezek a szabad afro-uruguayaiak számára a társadalmi felemelkedés egyik ritka, ám korlátozott csatornáját jelentették. A szabad színes nők piaci árusítóként, mosónőként és háztartási alkalmazottként gyakran önállóbb mozgástérrel rendelkeztek,

mint a rabszolganők, de jogi és társadalmi helyzetük a spanyol rendi hierarchiában továbbra is alacsony volt. A 18. század végi egyházi anyakönyvekben a „negro”, „mulato”, „pardo” és más kasztkategóriák jelzik a színes lakosság összetettségét, de e kategóriák jelentése és használata nem volt egységes.

25.2.4 A Banda Oriental gyarmati társadalma

A gyarmati társadalom a Banda Orientalban a spanyol-amerikai világ általános vonásait mutatta, de a határvidéki helyzet és a legeltető gazdaság sajátos dinamikát adott neki. A formális jogi rend a **kasztrendszer** (*sistema de castas*) logikáját követte, amely a származás, a „vér tisztasága” (spanyol *limpieza de sangre*) és az etnikai keveredés fokozatai szerint rendezte el az embereket. A spanyol gyarmati szóhasználatban a peninsuláris spanyolok, a kreolok, a meszticek, a szabad színesek, a rabszolgák és az őslakosok különböző kategóriákba tartoztak, és elvileg különböző jogokkal, adóterhekkel és társadalmi megbecsüléssel bírtak. A gyakorlatban azonban a Banda Oriental kicsi és fiatal városi társadalmában e kategóriák sokkal átjárhatóbbak voltak, mint a nagy alkirálysági központokban. A házassági anyakönyvek, keresztelési bejegyzések és végrendeletek azt mutatják, hogy a határvidéken a spanyol, afrikai, őslakos és mesztic családok közötti kapcsolatok gyakoriak voltak, még akkor is, ha a jogi nyelv továbbra is a kasztkategóriákat használta.

A társadalom csúcsán a spanyol születésű hivatalnokok, a katonai parancsnokok és a nagykereskedők álltak, akik közvetlen kapcsolatot tartottak a Río de la Plata déli partjának központjaival. Alattuk a helyben született **kreolok** (spanyol *criollos*) helyezkedtek el, akik fokozatosan szerezték meg a legelőbirtokokat és a városi ingatlanokat. A kreol elit a 18. század második felében egyre inkább a cabildo és a milícia tiszti karát adta, és ez a pozíció a későbbi függetlenségi mozgalom szempontjából meghatározóvá vált. A városi középréteghez a kisebb kereskedők, a kézművesek, a kikötői vállalkozók és a szabad színes iparosok tartoztak, bár a „középréteg” kifejezés itt nem a mai értelemben vett társadalmi osztályt jelöl, hanem a rendi hierarchia egy köztes sávját, amelynek belső különbségei is jelentősek voltak.

A vidéki társadalom gerincét a gauchók, a vaquerók és a hato-birtokok szolgálói alkották. A gauchók többsége szabad ember volt, de gazdasági függőségben élt a legelőbirtokosoktól, akik a márkázatlan marhákhoz, a legelőterülethez és a munkalehetőséghez való hozzáférést ellenőrizték. A gyarmati közigazgatás többször megkísérelte a vidéki szegényeket letelepített mezőgazdasági munkássá alakítani, de ezek a kísérletek a legeltető gazdaság igényeivel és a határvidéki mozgásszabadsággal ütköztek. A gaucho életmód tehát nem egyszerűen szabad választás volt, hanem a gyarmati gazdaság és a birtokviszonyok által kialakított kényszerű alkalmazkodás is.

Az őslakos népek a gyarmati társadalom peremén helyezkedtek el. A charrúa és más csoportok a 18. század folyamán fokozatosan veszítették el területeiket a legelőbirtokok terjeszkedése miatt, és a spanyol hatóságok hol katonai szövetségesként, hol ellenségként kezelték őket. A jezsuita és ferences missziók a guaraní nyelvű közösségek egy részét letelepített falvakba szervezték, de a Banda Oriental belső területein a missziós jelenlét kevésbé volt tartós, mint Paraguayban vagy a mai Argentína északkeleti részén. Az őslakosok demográfiai adatai rendkívül bizonytalanok, mert a gyarmati összeírások gyakran csak a missziós falvak lakóit rögzítették, a szabadon mozgó csoportokat nem. A 18. század utolsó harmadában a spanyol–portugál határharcok és a legelőterületek elkerítése tovább szűkítette az őslakosok életterét, ami erőszakos konfliktusokhoz és a korábbi életmód visszaszorulásához vezetett. E folyamat áldozatközpontú bemutatása fontos, de a források töredékessége miatt a részletek rekonstruálása korlátozott.

Az egyház a gyarmati társadalom mindennapjaiban meghatározó intézmény volt. A Banda Oriental egyházi szempontból a Buenos Aires-i püspökség alá tartozott, és Montevideóban a

18. század során plébániatemplom, szerzetesrendi jelenlét és vallási társulatok szerveződtek. Az anyakönyvek nemcsak a kereszteléseket, házasságokat és temetéseket rögzítették, hanem a kasztkategóriák, a tulajdonviszonyok és a családi kapcsolatok történetének is elsődleges forrásai. Az egyház az oktatásban és a szegénygondozásban is szerepet játszott, ugyanakkor a missziós politika részeként az őslakos népek kulturális átalakításának egyik eszköze volt. A spanyol gyarmati egyház szerepének értékelése a szakirodalomban vitatott: egyes kutatók a védelmi és integrációs funkciókat, mások a kényszerítés és a kulturális rombolás vonásait hangsúlyozzák.

A gyarmati társadalom feszültségei nem robbantak ki nagy lázadásokban a Banda Orientalban, de a helyi viták a legelőhasználatról, a cabildo hatalmáról, a kereskedelmi monopóliumról és a rabszolgák bánásmódjáról folyamatosak voltak. A 18. század végi Bourbon-reformok a közigazgatás és az adózás központosításával növelték a korona bevételeit, de egyben a kreol elit és a spanyol hivatalnokok közötti érdekellentéteket is kiélezték. Ezek a feszültségek a 19. század első évtizedében, a Río de la Plata alkirályság válságával összekapcsolódva vezettek el a függetlenségi mozgalmakig Függetlenség és a 19. századi állam.

25.2.5 Források és bizonytalanságok

A gyarmati Uruguay történetéről alkotott képünk elsősorban spanyol gyarmati hivatali dokumentumokra, városi tanácsi jegyzőkönyvekre, egyházi anyakönyvekre, vám- és kikötői iratokra, valamint korabeli utazók beszámolóira épül. Félix de Azara spanyol mérnök és megfigyelő 18. század végi leírásai a Río de la Plata vidékének állatvilágáról és településeiről a legfontosabb elsődleges források közé tartoznak, de leírásai sem mentesek a korabeli európai szemlélet és a spanyol hivatalnok érdekvezérelt nézőpontjától. A bírósági ügyek, a hagyatéki leltárak és a földadományozási iratok segítenek a hato-birtokok és a rabszolgatartás kiterjedésének rekonstruálásában, ugyanakkor a vidéki népesség többsége kevés írásos nyomot hagyott maga után. Az őslakos csoportokról szóló ismereteink ezért gyakran a spanyol katonai jelentéseken és missziós iratokon keresztül szűrődnek át, ami torzíthatja arányukat és szándékaik ábrázolását.

Számos alapvető adat **becslés** jellegű: a vadmarha-állomány nagysága, a városi lakosság összetétele, a rabszolgák száma, a bőrkivitel tényleges mennyisége és a hato-birtokok elterjedésének üteme nem ismert pontosan. A spanyol gyarmati statisztikák időbeli és területi lefedettsége egyenetlen, a csempészet pedig eleve kivonta a forgalom egy részét a hivatalos nyilvántartásból. A modern szakirodalom ezért gyakran intervallumokat és óvatos alsó-felső becsléseket közöl, nem pedig „mért” adatokat. A történeti viták közé tartozik a hato-birtokrendszer kialakulásának időrendje, a gaucho gazdasági és jogi helyzetének értelmezése, a spanyol monopólium hatékonysága, valamint a rabszolgaság tényleges súlya a helyi gazdaságban. Ezeket a kérdéseket a források eltérő olvasatai alapján a kutatók különbözőképpen válaszolják meg.

Az emlékezetpolitikai állítások elkülönítése a gyarmati történelemben különösen fontos. A gaucho alakja a 19. század végétől az uruguayi nemzetépítés központi szimbólumává vált, és a későbbi politikai diskurzusok a gyarmati korszakba visszavetítve is „szabad, önellátó pásztorokat” ábrázoltak. A gyarmati források ezzel szemben gyakran rendfenntartó, letelepítendő, adóztatandó személyekként írták le őket. A gaucho képének történeti vizsgálata tehát nem a gyarmati múlt közvetlen leírása, hanem annak utólagos kulturális és politikai kisajátítása. Hasonló óvatosság szükséges a rabszolgaság és az őslakos elűzés ábrázolásánál: a modern emberi jogi fogalmak visszavetítése nélkül is elmondható, hogy a gyarmati rendszer erőszakos és kizsákmányoló intézményekre épült, de ennek részleteit az áldozatok saját hangján gyakran nem tudjuk megismerni.

25.2.6 Rövid összefoglaló

- A mai Uruguay területe a gyarmati korban a Río de la Plata keleti partvidéke, a Banda Oriental volt; spanyol fennhatósága Montevideo 1724–1726-os alapításával és a portugál Colonia do Sacramento semlegesítésével erősödött meg.
- Montevideo katonai erődvárosból a 18. század utolsó harmadában a Río de la Plata alkirályság fontos atlanti kikötőjévé vált; az 1778-as szabad kereskedelem növelte legális forgalmát.
- A Banda Oriental gazdaságának alapja a szarvasmarha volt: a vaquería vadmarha-hajtásból a hato legelőbirtokrendszer felé mozdult el, miközben a fő exportcikk a nyersbőr, majd a szárított hús (charque) lett.
- A bőrkereskedelem a spanyol monopólium, a csempészet és a Bourbon-reformok feszültségében működött; a tényleges kivitel nagysága a forráshiány miatt csak becsülhető.
- A rabszolgaság elsősorban városi jelenség volt: a montevideói háztartások, kézműipar és kikötő használt afrikai rabszolgamunkát, míg a hato-gazdaság kevésbé épült rá.
- A gyarmati társadalom a spanyol kasztrendszer szerint rétegződött, de a határvidéki gyakorlatban a kategóriák átjárhatóbbak voltak; a kreol elit, a gauchók, az őslakosok, a szabad színesek és a rabszolgák helyzete erősen eltért.
- A gaucho a gyarmati forrásokban gyakran marginalizált alakként szerepel; későbbi nemzeti mitizálása emlékezetpolitikai folyamat, nem a gyarmati korszak közvetlen ábrázolása.
- A gyarmati Uruguayról szóló adatok jelentős része becslés vagy vitatott rekonstrukció, ezért a források és az értelmezések elkülönítése alapvető.

25.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen stratégiai okok vezettek Montevideo alapításához, és hogyan kapcsolódott ez a spanyol–portugál versengés korábban tárgyalt szakaszához?
2. Magyarázza meg a vaquería és a hato közötti különbséget, és mutassa be, miért a bőr vált a gyarmati Uruguay legfontosabb exportcikkévé.
3. Hasonlítsa össze a Banda Oriental rabszolgatartását a brazíliai ültetvényes rabszolgasággal: milyen gazdasági és társadalmi okok magyarázzák az eltéréseket?
4. Milyen szerepet játszottak a kasztkategóriák a gyarmati társadalomban, és milyen források segítenek a mindennapi gyakorlat vizsgálatában?
5. Miért problematikus a gaucho képét közvetlenül a gyarmati korszakból visszavetítenünk, és milyen emlékezetpolitikai folyamat alakította át a jelentését?

25.3 Függetlenség és a 19. századi állam

Az uruguayi függetlenség nem egyetlen előre elhatározott nemzeti projekt megvalósulása volt, hanem a Río de la Plata-i forradalom, a spanyol birodalom összeomlása, a portugál–brazil terjeszkedés és a helyi caudillók közötti hatalmi harcok egymásba fonódó következménye. Az 1811 és 1830 közötti két évtizedben a későbbi Uruguay területe többször is gazdát cserélt: előbb a Buenos Aires-i junta, majd José Gervasio Artigas föderalista mozgalma, később a portugál, illetve brazil csapatok tartották ellenőrzésük alatt. A független állam megszületése 1828-ban éppen ezért nem valamiféle „győztes nemzeti háború” eredménye volt, hanem egy olyan nemzetközi kiegyezés terméke, amelyben a Brit Birodalom közvetítő szerepe éppoly fontos volt, mint a helyi felkelők katonai teljesítménye. Az 1830-as alkotmány pedig egy olyan állam alapjait fektette le, amelynek politikai életét már a következő évtizedekben a két nagy caudillo – Fructuoso Rivera és Manuel Oribe – köré szerveződő táborok határozták meg.

25.3.1 Előzmények: a Río de la Plata-i forradalom és a Banda Oriental

A 19. század elején a Banda Oriental – a „keleti part” – a Río de la Plata alkirályság (Virreinato del Río de la Plata) egyik peremterülete volt, amelyet az előző alfejezetben tárgyalt gyarmati viszonyok szerint igazgattak. A térség stratégiai jelentőségét elsősorban Montevideo kikötője adta: a város a spanyol korona által ellenőrzött kereskedelmi útvonalak egyik fontos állomása volt, és a 18. század második felében a portugál terjeszkedéssel szembeni ütközőzónaként is működött. A napóleoni háborúk és a spanyol trón 1808-as megüresedése azonban az egész birodalom politikai rendjét megrendítette. 1810 májusában Buenos Airesben a helyi elit a leváltott VII. Ferdinánd nevében junta felállításával vette át a hatalmat; a Banda Orientalban azonban a reakció nem volt egységes.

Montevideo spanyol kormányzója, Francisco Javier de Elío a Buenos Aires-i junta ellen fordult, és a várost a regenciai hatóságok hűségén tartotta. A vidéki területeken viszont sok földbirtokos, kereskedő és katonatiszt a forradalmi juntához csatlakozott, részben a montevideói központi hatalommal szembeni sérelmeik miatt. A spanyol hatóságok és a forradalmi erők közötti konfliktus 1811-ben fegyveres összeütközéssé szélesedett, és ezzel a Banda Oriental a Río de la Plata-i forradalom egyik legaktívabb hadszínterévé vált. Ez a háború azonban nem „nemzeti felszabadító háborúként” indult: a felek elsősorban a spanyol birodalom jövőjéről, a Buenos Aires-i centralizmusról és a helyi autonómia mértékéről vitatkoztak.

25.3.2 Artigas és a keleti felkelés

José Gervasio Artigas 1764-ben született egy montevideói származású, vidéki birtokos családban. Fiatalon csatlakozott a lovassághoz, és a 18–19. század fordulóján a portugál csempészet és a határvillongások elleni fellépésben szerzett katonai tapasztalatot. 1811-ben a Buenos Aires-i junta oldalán kapcsolódott be a harcba, és hamarosan a keleti terület forradalmi erőinek legismertebb vezetőjévé vált. A róla szóló későbbi uruguayi történetírás gyakran „a haza atyjaként” (el Padre de la Patria) ábrázolja, de a kortársak számára Artigas legalább annyira megosztó figura volt: hol a vidéki szegények védelmezőjét, hol egy újabb caudillót láttak benne, aki saját hatalmát építi.

Az 1811-es hadjárat kezdeti sikerei után a spanyol csapatok portugál segítséggel ellentámadásba lendültek. 1811 októberében a Buenos Aires-i kormány és a spanyol erők fegyverszünetet kötöttek, és a keleti területet a spanyol hatóságoknak engedték át. Artigas ezt árulásnak tekintette, és elindította az ún. „keleti kivonulást” (éxodo oriental, más forrásokban „redota” néven is említik): a vidéki lakosság jelentős része – a becslések szerint több ezer, de a pontos szám bizonytalan – követte őt a Paraná folyó túloldalára, a mai Argentína területére. Ez az esemény a későbbi uruguayi nemzeti emlékezetben központi helyet kapott, noha a kortárs források elsősorban menekültáradatként írják le.

A száműzetés éveiben Artigas politikai programja is körvonalazódott. Az 1813-as ún. **Instrucciones del año XIII** című dokumentum, amelyet a keleti terület képviselői számára fogalmaztak meg, a Buenos Aires-i központi hatalommal szemben a tartományok széles körű autonómiáját, a szabad kereskedelem és a köztársasági berendezkedés mellett a „keleti tartomány” különállóságát is hangsúlyozta. A történészek között vitatott, mennyire tekinthető ez a szöveg Artigas személyes programjának, és mennyire a környezetében lévő értelmiségiek művének. Annyi bizonyos, hogy Artigas 1814 és 1816 között a **Szabad Népek Ligájának** (Liga de los Pueblos Libres) nevezett föderalista koalíció vezetője lett, amely a mai Argentína északkeleti tartományait és a Banda Orientalt is magában foglalta. A Liga alapelvei közé tartozott a tartományi önállóság, a szabad kereskedelem és a vidéki szegényebb rétegek védelme; ugyanakkor a mozgalom nem alkotott egységes államot, és belső ellentétei is jelentősek voltak.

25.3.3 A portugál–brazil megszállás és a Cisplatina-tartomány

A Río de la Plata-i forradalom belső megosztottsága lehetőséget teremtett a portugál korona számára, hogy a Banda Orientalt tartósan ellenőrzése alá vonja. A portugál udvar 1808 óta Rio de Janeiróban tartózkodott, és a Brazil Birodalom terjeszkedését a déli határvidéken stratégiai célnak tekintette. 1816-ban portugál csapatok vonultak be a Banda Orientalba, arra hivatkozva, hogy a térség „anarchiája” fenyegeti a szomszédos portugál területeket. A valódi ok inkább a területi terjeszkedés és a La Plata-medence feletti ellenőrzés megszerzése volt, ahogyan arra a korabeli diplomáciai iratok is utalnak.

Artigas seregei négy éven át ellenálltak, de a portugál hadsereg fokozatosan felőrölte őket. 1820-ban Artigas vereséget szenvedett, és Paraguayba menekült, ahol élete hátralévő részét – 1850-ben bekövetkezett haláláig – száműzetésben töltötte. A portugál győzelem után a területet 1821-ben hivatalosan is a Brazil Királysághoz csatolták **Cisplatina tartomány** (Província Cisplatina) néven. Ez a megnevezés a portugál geopolitikai szemléletet tükrözte: a „Cisplatina” a „Plata innenső oldalán” lévő területet jelölte, szemben a spanyol–argentin „Transplatina” régióval.

A brazil uralom alatt a helyi elit egy része együttműködött az új hatóságokkal, más része viszont továbbra is a Buenos Aires-i kapcsolatokat vagy a függetlenséget támogatta. A megszállás nem számolta fel a korábbi feszültségeket; a vidéki birtokosok és a montevideói kereskedők között továbbra is éles ellentétek húzódtak. A cisplatinai időszak tehát nem egyszerűen idegen uralom volt, hanem olyan átmeneti korszak, amelyben a helyi társadalom különböző csoportjai eltérő stratégiákat követtek a túlélésre és az érdekérvényesítésre.

25.3.4 A harminchárom orientál és a felszabadító hadjárat

A Brazil Császárság 1822-es megalakulása után a Cisplatina tartomány helyzete is megváltozott: a terület immár I. Péter brazil császár uralma alá tartozott, és a Rio de Janeiró-i központi hatalom egyre kevésbé tűrte a helyi autonómia hagyományait. 1825. április 19-én egy kis létszámú fegyveres csoport szállt partra a Banda Oriental területén, az Uruguay folyó keleti partján, hogy felkelést indítson a brazil uralom ellen. Ez a csoport a későbbi emlékezetben **harminchárom orientál** (Treinta y Tres Orientales) néven vált ismertté, bár a résztvevők pontos száma és összetétele a történeti forrásokban bizonytalan: a névsort csak évekkel később rögzítették, és a 33-as szám minden bizonnyal szimbolikus, nem pedig pontos katonai létszám.

A felkelést Juan Antonio Lavalleja vezette, aki korábban Artigas oldalán harcolt, majd a brazil uralom alatt emigrációba kényszerült. A partraszállás után a felkelők hamar támogatókra találtak a vidéki lakosság körében, és 1825. augusztus 25-én a floridai kongresszus (Congreso de la Florida) – egy helyi képviselőkből álló gyűlés – kinyilvánította a terület függetlenségét a Brazil Császárságtól, és egyben kimondta a Río de la Plata Egyesült Tartományokhoz (a mai Argentína elődjéhez) való csatlakozás szándékát. Ez a kettős határozat jól mutatja, hogy a „függetlenség” ekkor még nem feltétlenül jelentett önálló uruguayi államiságot: a felkelők egy része Buenos Aireshez kívánt csatlakozni, más része a teljes függetlenséget támogatta, megint mások a brazil uralommal való kiegyezésben gondolkodtak.

25.3.5 Az argentín–brazil háború és a brit közvetítés

A floridai kongresszus döntése közvetlenül háborúhoz vezetett. A Buenos Aires-i kormány elfogadta a Banda Oriental csatlakozási kérelmét, és hadat üzent a Brazil Császárságnak. Az 1825 végétől 1828-ig tartó **argentín–brazil háború** (Guerra del Brasil, más néven Cisplatina-háború) elsősorban a folyami és tengeri kereskedelem ellenőrzéséért folyt, és a szárazföldi hadműveletek mellett a két fél blokádokkal és pénzügyi nyomásgyakorlással próbálta térdre kényszeríteni a

másikat. A háború egyik fél számára sem hozott döntő katonai győzelmet, viszont mindkét állam gazdaságát súlyosan megterhelte.

A konfliktus lezárásában a Brit Birodalom játszotta a döntő szerepet. A brit diplomácia számára a La Plata-medence kereskedelmi útvonalai stratégiai fontosságúak voltak, és a háború elhúzódása veszélyeztette a brit áruk szabad áramlását. Lord John Ponsonby brit követ 1828-ban közvetítésével előkészítette a **montevideói egyezményt** (Convención Preliminar de Paz), amelyet 1828. augusztus 27-én írtak alá Rio de Janeiro és Buenos Aires képviselői. Az egyezmény értelmében a vitatott területből független állam jött létre **Estado Oriental del Uruguay** néven. A döntés tehát nem a helyi erők katonai győzelmén alapult, hanem egy olyan nemzetközi kompromisszumon, amely mind a brazil, mind az argentin területi igényeket semlegesítette, és a britek kereskedelmi érdekeit is biztosította.

25.3.6 Az 1830-as alkotmány és a független állam

Az egyezmény kihirdetése után a terület ideiglenes kormányzata hozzálátott az állam intézményeinek kiépítéséhez. 1829-ben felállították az első uruguayi kormányt, és 1830. július 18-án elfogadták az első alkotmányt (**Constitución de 1830**). Az alkotmány liberális berendezkedést irányzott elő: képviseleti kormányzatot, törvényhozó testületet, elnöki hatalmat, valamint korlátozott politikai jogokat. A választójog azonban nem volt általános: csak a vagyonnal rendelkező, írástudó férfiak szavazhattak, ami a társadalom jelentős részét kizárta a politikai részvételből. A rabszolgaság intézménye sem szűnt meg azonnal; az alkotmány a rabszolgakereskedelmet korlátozta, de a rabszolgatartást fenntartotta, és a teljes eltörlésre csak évtizedekkel később került sor.

Az 1830-as alkotmány tehát nem egy demokratikus forradalom betetőzése volt, hanem olyan kompromisszum, amely a montevideói kereskedőelit, a vidéki nagybirtokosok és a katonai caudillók közötti erőviszonyokat tükrözte. Az állam szuverenitása jogilag rögzített volt, ám a belső politikai stabilitás hiányzott. Fructuoso Rivera és Manuel Oribe – a függetlenségi harc két katonai vezetője – hamarosan egymás ellen fordult, és az őket támogató csoportokból formálódott ki a későbbi **colorado** és **blanco** (más néven **nacional**) párt. Ez a kétpárti szembenállás a következő alfejezetben tárgyalt 19. századi uruguayi politika egyik legfontosabb kerete lett.

25.3.7 Források és bizonytalanságok

Az 1811–1830 közötti időszak dokumentáltsága egyenetlen. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a spanyol és portugál kormányzati iratok, a Buenos Aires-i junta és a brazil udvar diplomáciai levelezése, valamint az 1828-as montevideói egyezmény szövege. Artigas személyére vonatkozóan fennmaradtak levelei és a kortársak beszámolói, de ezek sok esetben politikai elfogultságot tükröznek. A „harminchárom orientál” névsora és a partraszállás pontos körülményei szintén bizonytalanok: a névsort először évekkel az események után rögzítették, és a 33-as szám inkább jelképes, mint történeti tény.

A történészi viták középpontjában elsősorban az áll, hogy mennyire tekinthető Artigas mozgalma „uruguayi” nemzeti mozgalomnak. A mai uruguayi historiográfia egy része Artigast a nemzeti függetlenség előfutáraként értelmezi, míg mások szerint az ő projektje föderalista és regionális jellegű volt, és nem feltétlenül irányult egy önálló uruguayi állam megteremtésére. Hasonlóképpen vitatott, hogy az 1828-as függetlenség mennyiben a helyi akarat, és mennyiben a brit, brazil és argentin érdekek eredménye. Az 1830-as alkotmány értékelése sem egységes: egyes történészek liberális vívmánynak tekintik, mások a vagyonos elit hatalmának alkotmányos rögzítését hangsúlyozzák.

A demográfiai adatok esetében különösen óvatosnak kell lenni: az 1811-es kivonulás résztvevőinek számára, a háborús veszteségekre és a Banda Oriental lakosságának nagyságára vonatkozó becslések eltérnek egymástól, mivel a korabeli összeírások hiányosak vagy nem megbízhatóak. A pontos számok helyett ezért célszerű nagyságrendi becslésekkel dolgozni.

25.3.8 Rövid összefoglaló

- Az uruguayi függetlenség nem egyetlen nemzeti háború eredménye volt, hanem a spanyol birodalom válságában, a Río de la Plata-i forradalomban és a portugál–brazil terjeszkedésben gyökerező konfliktusok következménye.
- José Gervasio Artigas 1811-től a keleti terület forradalmi erőit vezette, és föderalista, tartományi autonómiát hirdető programot képviselt; megítélése a mai napig vitatott, és a későbbi uruguayi emlékezetpolitika erősen mitizálta.
- 1816 után a portugál, majd brazil csapatok megszállták a Banda Orientalt, és 1821-ben Cisplatina tartományként a Brazil Királysághoz csatolták.
- A „harminchárom orientál” 1825-ös partraszállása felkelést indított a brazil uralom ellen, amely az argentin–brazil háborúhoz vezetett.
- A független Estado Oriental del Uruguay létrejötte az 1828-as montevideói egyezmény eredménye volt, amelyet brit közvetítéssel kötöttek meg.
- Az 1830-as alkotmány liberális kereteket teremtett, de a választójogot szűken határozta meg, fenntartotta a rabszolgaságot, és nem oldotta meg a caudillók közötti politikai konfliktusokat.
- A függetlenség utáni kétpárti szembenállás gyökerei már ebben az időszakban megjelentek, és a 19. század uruguayi politikájának meghatározó keretévé váltak.

25.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a Río de la Plata-i forradalom és a Buenos Aires-i junta politikája a Banda Oriental helyzetét 1810–1811-ben?
2. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy Artigas mozgalmát „uruguayi nemzeti mozgalomként” értelmezzük?
3. Miért nem tekinthető az 1828-as függetlenség a helyi felkelők katonai győzelmének? Milyen szerepet játszott a brit diplomácia?
4. Milyen korlátai voltak az 1830-as alkotmány által létrehozott államnak a választójog és a rabszolgaság tekintetében?
5. Hogyan magyarázza az 1825 és 1830 közötti időszak a későbbi colorado–blanco szembenállás kialakulását?

25.4 Modernizáció, bevándorlás és a batllismo

Uruguay az 1870-es évektől olyan átalakuláson ment keresztül, amely a korábbi, a 19. századi állam megszilárdulásánál tárgyalt politikai és területi konfliktusok után alapvetően új pályára állította az országot. A vizsgált hat évtizedben a legelőgazdaságra épülő exportmodell modernizálódott, a bevándorlás átrajzolta a társadalmat, és José Batlle y Ordóñez nevéhez kapcsolódó reformirányzat, a **batllismo** kísérletet tett arra, hogy az államot a szociális védelem és a gazdasági szabályozás eszközévé tegye. Ez a korszak azért is kulcsfontosságú, mert itt alakult ki Uruguay későbbi képe a „dél-amerikai Svájcról”, egy olyan emlékezetpolitikai toposz, amelyet a következő alfejezetekben A „dél-amerikai Svájc” és a válság tárgyalnak majd kritikailag.

25.4.1 A modernizáció gazdasági alapjai

Uruguay gazdasága a 19. század végén továbbra is a legelőgazdálkodásra, azon belül a szarvasmarha- és juhtenyésztésre, valamint a bőr, a hús és a gyapjú kivitelére épült. Az 1870-es évektől azonban a termelés és az értékesítés technikai feltételei gyorsan változtak. A vasúthálózat kiépítése – elsősorban brit tőkével – összekötötte a belső legelővidékeket Montevideo kikötőjével, lehetővé téve az áruk gyorsabb és olcsóbb szállítását. A távíróvonalak és a korszerűbb kikötői berendezések ugyancsak csökkentették a szállítási költségeket. Ezek a fejlesztések dokumentálhatók a kormányzati koncessziós szerződésekből és a külföldi befektetési jelentésekből, ám a gazdasági hatásukat a történetírás eltérően súlyozza.

A századforduló legjelentősebb technikai újítása a hűtőipari üzemek, a **frigoríficók** (spanyolul: *frigorífico*) megjelenése volt. Az 1900-as évek első évtizedében létesült hűtőüzemek lehetővé tették, hogy Uruguay ne csak sózott vagy szárított húst, hanem hűtött marhahúst is exportáljon, elsősorban a brit piacra. Ez jelentős jövedelemnövekedést hozott a nagybirtokos exportőröknek, ugyanakkor növelte a gazdaság függését a világpiaci áraktól és a külföldi felvevőpiacoktól. A modernizáció tehát nem egyszerűen „haladás” volt, hanem egy olyan folyamat, amely a nyereséget és a kockázatot is egyenlőtlenül osztotta el.

A vidéki társadalom szerkezete alig változott. A földtulajdon továbbra is erősen koncentrált maradt: a nagy **estanciák** (spanyolul: *estancia*) uralták a legelőterületeket, a kisbirtokosok és a földnélküli vidéki munkások helyzete bizonytalan volt. A hagyományos pásztor, a **gaucho** (spanyolul: *gaucho*) lassan bérmunkássá vált, aki a nagybirtokon vállalt idénymunkát, vagy a városokba vándorolt. A földkérdés – vagyis a termőföld egyenlőtlen elosztása – a korszak egyik legnagyobb belső feszültsége maradt, és a batllista reformok sem oldották meg alapvetően. Ezt a kritikát a korabeli munkássajtó és a későbbi történetírás egyaránt hangsúlyozza.

25.4.2 A bevándorlás és a társadalom átalakulása

Uruguay társadalma 1870 és 1930 között drámaian átalakult a tömeges bevándorlás következtében. A bevándorlók többsége Olaszországból és Spanyolországból érkezett, kisebb számban más európai országokból. A népszámlálási adatok és a bevándorlási nyilvántartások szerint – amelyek pontossága azonban korlátozott, mert a határellenőrzés és a regisztráció nem volt egységes – az ország lakossága 1860 körül nagyjából 220–250 ezer fő lehetett, 1900 körül már meghaladta a 900 ezret, 1930-ra pedig hozzávetőleg 1,7 millióra nőtt. A növekedés jelentős része bevándorlásból és a bevándorlók természetes szaporodásából származott. A számokat a demográfiai becslések eltérően közlik, ezért itt nagyságrendi tájékoztatásról van szó.

A bevándorlók elsősorban a városokban, mindenekelőtt Montevideóban telepedtek le. A főváros lakossága a századfordulón gyorsabban nőtt, mint a vidéki területeké, ami a mai napig jellemző városiasodottságot eredményezett. Montevideo mellett a part menti városok és a vasúti csomópontok is vonzották az újonnan érkezőket. A bevándorlás hatására megerősödött a városi középosztály, a kiskereskedelem, a kézműipar és a hivatalnoki réteg, ugyanakkor kialakult egy nagy létszámú, gyakran bizonytalan körülmények között élő munkásság is.

A bevándorlók nemcsak munkaerőt hoztak, hanem politikai eszméket és szervezeti tapasztalatokat is. Az olasz és spanyol bevándorlók egy része az anarchizmus és a szocializmus irányzatait közvetítette. Montevideóban és más városokban szakszervezetek, munkásegyletek és munkássajtó jött létre, amelyek a munkakörülmények javítását, a munkaidő korlátozását és a politikai jogok kiterjesztését követelték. A munkásmozgalom és a batllista reformok viszonya összetett volt: Batlle részben támaszkodott a városi munkásság támogatására, de a radikálisabb irányzatokkal, különösen az anarchista sztrájkokkal szemben a rendfenntartó erők fellépését is elfogadta.

25.4.3 A politikai rendszer átalakulása a századfordulón

Az 1870-es évektől kezdve a politikai életet továbbra is a két hagyományos párt, a **Colorado Párt** (spanyolul: *Partido Colorado*) és a **Nemzeti Párt** (spanyolul: *Partido Nacional*, a korabeli köznyelvben gyakran *Blanco*) vetélkedése határozta meg. A század utolsó harmadában a korábbi katonai konfliktusok és caudillók uralma után fokozatosan előtérbe került a civil kormányzás igénye. A választási gyakorlat azonban továbbra is tele volt visszaélésekkel: a kormánypárt befolyásolta a választói névjegyzékeket, a vidéki körzetekben pedig a helyi hatalmasságok irányították a szavazást. A politikai erőszak nem szűnt meg teljesen, csak intézményesebb keretek közé szorult.

A századforduló legnagyobb fegyveres konfliktusa az 1904-es polgárháború volt, amelyet a Nemzeti Párt oldalán **Aparicio Saravia** vezetett. Saravia a vidéki hagyományos caudillismo utolsó jelentős képviselőjeként lépett fel a központi kormányzat ellen, amelyet José Batlle y Ordóñez első elnöksége (1903–1907) alatt a Colorado Párt irányított. A kormányerők győzelme, Saravia halála és a felkelés leverése után a Nemzeti Párt fokozatosan lemondott a fegyveres ellenállásról, és elfogadta a parlamenti, választási verseny kereteit. Ez a fordulat azért fontos, mert megteremtette a későbbi reformpolitika politikai stabilitásának alapját. Az 1904-es események dokumentáltak, ám értelmezésük vitatott: egyes történészek a központi állam győzelmét a modern nemzetállam megerősödésének tekintik, mások a vidéki autonómia és a hagyományos közösségek elvesztésére helyezik a hangsúlyt.

A választási rendszer fokozatos reformja is a korszakhoz tartozik. A titkos szavazás bevezetése, a választói névjegyzékek pontosítása és a kisebbségi képviselet elvének elfogadása – amely lehetővé tette, hogy a Nemzeti Párt meghatározott arányban képviselethez jusson – csökkentette a választási csalások mozgásterét és a pártok közötti feszültséget. Ezek a változások nem egyszeri törvény, hanem fokozatos intézményi átalakulás eredményei voltak, és a korszak politikai gyakorlatában csak részben érvényesültek.

25.4.4 José Batlle y Ordóñez és a batllista reformok

José Batlle y Ordóñez (ejtsd: [ba e i o ðo es]) a Colorado Párt progresszív, városi értelmiségi szárnyából emelkedett az ország vezetőjévé. Újságíróként és politikusként már a századforduló előtt is a végrehajtó hatalom korlátozását, a laikus oktatást és az állami szociálpolitikát hirdette. Első elnöksége (1903–1907) alatt az 1904-es polgárháború megnyerése és a politikai stabilitás megteremtése állt a középpontban. Második elnöksége (1911–1915) alatt, illetve az azt követő években – amikor hívei befolyása meghatározó maradt – fogadták el a reformok jelentős részét.

A batllista törvényhozás az államot a szociális védelem és a gazdasági szabályozás aktív szereplőjévé kívánta tenni. A reformok közé tartozott a **munkanap korlátozása**: 1915-ben törvényben rögzítették a nyolcórás munkanapot, ami a korabeli Európában is csak fokozatosan terjedt. Emellett szabályozták a nők és kiskorúak munkavégzését, és korlátozták az éjszakai munkát. A szociális biztonság területén bővítették a közszolgálati nyugdíjrendszert, és lépéseket tettek a munkásbiztosítás irányába. A családjog területén 1907-ben – még Batlle első elnöksége alatt – legalizálták a polgári válást, ami erős egyházi ellenállást váltott ki.

Az oktatáspolitikában a batllista irányzat a közoktatás kiterjesztésére és a laikus jelleg erősítésére törekedett. A vallásoktatás fokozatosan kikerült az állami iskolák tananyagából, és megerősítették a tanítóképzést. A cél az volt, hogy az állampolgárok ne az egyház, hanem a köztársasági intézmények iránt lojális nevelést kapjanak. Ez a politika nem jelentette az egyház üldözését, de jelentősen csökkentette annak közéleti befolyását, és heves vitákat váltott ki a konzervatív körökben.

A gazdaságpolitikában a batllismo az állami vállalatok és a protekcionista intézkedések révén kívánta mérsékelni a külföldi tőke és a magánmonopóliumok befolyását. Létrehozták az állami biztosító társaságot (**Banco de Seguros del Estado**, 1911), az állami villamosenergia-szolgáltatót (**Administración Nacional de Usinas y Transmisiones Eléctricas**, UTE, 1912), és megerősítették az állami bank (**Banco de la República Oriental del Uruguay**) szerepét a hitelezésben. Vámtarifákkal védték a hazai ipart, és az állami megrendelésekkel ösztönözték a helyi termelést. Ezek az intézkedések nem szüntették meg a tőkés piacgazdaságot, de az államot a gazdaság meghatározó szereplőjévé tették – ebben rejlett a batllismo újdonsága.

A **batllismo** mint politikai irányzat tehát több volt puszta pártprogramnál: az állam aktív, szociálisan érzékeny, a piaci egyenlőtlenségeket korrigáló felfogását képviselte. Batlle és hívei azonban nem voltak szocialisták a későbbi, 20. századi értelemben; a magántulajdont, a nagybirtokrendszert és a tőkés exportgazdaságot alapvetően elfogadták. A reformokat fokozatosan, törvényi úton kívánták megvalósítani, nem forradalmi úton. Ezt a különbségtételt a korszak értelmezésénél mindig szem előtt kell tartani: a batllismo „szociális reformizmus” volt, nem pedig a baloldali osztályharcos politika korai megjelenése.

25.4.5 A kollegiális végrehajtó hatalom és az 1918-as alkotmány

A batllista reformprogram egyik legjellegzetesebb, és a korabeli vitákban központi szerepet játszó eleme a **kollegiális végrehajtó hatalom** (spanyolul: *colegiado*) bevezetésének terve volt. Batlle 1913-ban, második elnöksége idején vetette fel nyilvánosan, hogy az egyetlen személy által gyakorolt, széles hatáskörű elnöki hatalmat többtagú testülettel kellene felváltani. Indoklása szerint a caudillismo és az autoriter hagyomány csak akkor számolható fel, ha a végrehajtó hatalom nem koncentrálódik egyetlen ember kezében. A javaslat azonnal éles politikai vitát robbantott ki: saját pártján belül is sokan ellenezték, a Nemzeti Párt pedig csak akkor volt hajlandó támogatni, ha a testületben garantált kisebbségi részvételt kap.

A vita eredményeként az 1918-ban elfogadott alkotmány kompromisszumos megoldást hozott. A végrehajtó hatalmat kettéosztották: a köztársasági elnök (spanyolul: *Presidente de la República*) mellett létrehozták a **Nemzeti Közigazgatási Tanácsot** (*Consejo Nacional de Administración*). Ez a tanács kilenc tagból állt, akik közül hatot a parlamenti többséget adó párt, hármat pedig a legnagyobb ellenzéki párt delegált, így a kisebbség is részt vett a végrehajtásban. Az elnök hatáskörébe tartozott a külügy, a védelem és a belügy; a tanács felügyelte a gazdasági, oktatási és közmunkaügyi területeket. A rendszer bonyolult volt, és a kormányzati hatékonyságot gyakran csökkentette, de alkotmányosan intézményesítette a hatalommegosztást.

Az 1918-as alkotmány emellett megerősítette a laikus oktatást, és kiterjesztette a választójogot a felnőtt férfiakra. A nők választójogát ekkor még nem vezették be – azt csak 1932-ben fogadták el, tehát a batllista korszak ezen a téren nem teljesítette a későbbi demokratikus normákat. Az alkotmányos reform körüli viták jól mutatják a batllismo belső feszültségét: a politikai demokrácia kiterjesztése és a hatalom koncentrációjának visszaszorítása egyaránt fontos cél volt, de a gyakorlati megvalósítás során a kompromisszumok miatt a rendszer nehézkessé vált.

25.4.6 A batllismo gyakorlata az 1920-as években

Az 1920-as években a batllista irányzat már nem volt egységes. A Colorado Párt belső frakciókra szakadt: a Batlle híveit tömörítő, továbbra is reformpárti szárny mellett megerősödött egy konzervatívabb, az állami beavatkozást mérsékelni kívánó irányzat is. A kormányzati politika ezért kevésbé volt lendületes, mint az 1910-es években, és a reformok üteme lelassult. A Nemzeti Párt az 1918-as alkotmány adta lehetőségekkel élve képviseltette magát a Nemzeti Közigazgatási

Tanácsban, de továbbra is ellenezte a batllista gazdaságpolitika több elemét, különösen a vidéki nagybirtokosok terheit növelő intézkedéseket.

A gazdasági konjunktúra azonban ebben az évtizedben viszonylag kedvező volt, ami elfedte a reformok félbemaradását. A hűtőipari export növekedése, a bevándorlás által hajtott belső fogyasztás és a viszonylag stabil politikai viszonyok hozzájárultak ahhoz, hogy Uruguay a térség egyik legmagasabb egy főre jutó jövedelmű országává váljon – legalábbis a korabeli statisztikai becslések szerint, amelyek azonban módszertani okokból óvatosan kezelendők. A jólét azonban továbbra is egyenlőtlenül oszlott meg: a városi középosztály és a munkásság helyzete javult, de a vidéki szegénység és a földnélküliek aránya magas maradt.

A munkásmozgalom a batllista reformok ellenére sem volt elégedett. A szakszervezetek egy része a nyolcórás munkanapot és a szociális törvényeket kevésnek tartotta, és a munkaadói oldal gyakran megszegte vagy kijátszotta az előírásokat. Az anarchista és szocialista szervezetek erőteljes sztrájkhullámokat szerveztek, amelyeket a hatóságok időnként erőszakkal fojtottak el. A batllista kormányzat tehát egyszerre volt reformista és rendpárti: a törvényes szociális védelmet kiterjesztette, de a radikális munkásmozgalommal szemben nem habozott a rendfenntartó erőket alkalmazni.

25.4.7 Mérleg: mit ért el a batllismo?

A batllismo korszakának mérlege a mai napig vitatott a történetírásban. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a korszakban olyan törvényeket fogadtak el, amelyek a munkanapot korlátozták, a polgári válást lehetővé tették, az oktatást laicizálták, és állami vállalatokat hoztak létre. Azt is dokumentálja a parlamenti jegyzőkönyvek és a korabeli sajtó, hogy ezek a reformok heves ellenállásba ütköztek, és végrehajtásuk gyakran hiányos volt. A tudományos konszenzus szerint a batllismo jelentős lépést tett a modern szociális állam kiépítése felé, és megerősítette az állami intézmények legitimitását, de nem számolta fel a társadalmi egyenlőtlenségeket, és a földkérdést sem oldotta meg.

A vitatott értelmezések közé tartozik, hogy a batllista reformok mennyire voltak előremutatóak vagy éppen félbemaradtak. Egyes történészek hangsúlyozzák, hogy a reformok a városi középosztályt és a munkásságot erősítették, míg a vidéki szegények kimaradtak; mások azt emelik ki, hogy a kollegiális kormányzati rendszer megakadályozta az autoriter fordulatot, de a kormányzati hatékonyság rovására. A „dél-amerikai Svájc” képét, amely ebben a korszakban kezdett megszilárdulni, a kritikai történetírás erősen árnyalja: az ország demokratikus intézményei és szociális törvényei valóban figyelemre méltóak voltak, de a politikai stabilitás mögött a vidéki egyenlőtlenségek, a munkásmozgalom elnyomása és a külföldi piactól való függés is jelen volt.

A korszak 1930-ban ért véget. A gazdasági világválság és a kormányzati rendszer nehézkessége hamarosan olyan feszültségeket szült, amelyek a következő évtizedben a demokratikus intézmények válságához vezettek – ahogyan azt a következő alfejezet A „dél-amerikai Svájc” és a válság tárgyalja.

25.4.8 Források és bizonytalanságok

25.4.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő elsődleges forrásai a korszak törvényei, parlamenti jegyzőkönyvei, az 1870–1930 közötti népszámlálások és bevándorlási nyilvántartások, valamint a korabeli sajtó – különösen a batllista lapok, mint például a *El Día*, amelyet Batlle maga alapított. E források azonban nem egyformán megbízhatóak: a népszámlálások módszertana koronként változott, a bevándorlók

regisztrációja hiányos volt, a gazdasági statisztikák pedig gyakran a nagybirtokos exportőrök érdekei szerint készültek. Másodlagos forrásként az uruguayi és nemzetközi történetírás munkái használhatók, amelyek azonban eltérő politikai és módszertani irányzatokat képviselnek.

A legnagyobb bizonytalanság a bevándorlás mértékére és a társadalmi összetételre vonatkozik. A rendelkezésre álló adatokból csak nagyságrendi becsléseket lehet adni, és a különböző történészek számai eltérnek. Hasonlóképpen, a batllista reformok tényleges társadalmi hatását nehéz mérni: a törvények elfogadása nem jelenti automatikusan azok végrehajtását, és a munkaügyi előírások kikényszerítése a korabeli állam korlátozott kapacitásai miatt esetleges volt. A batllismo értékelése pedig nemcsak történeti, hanem emlékezetpolitikai kérdés is: a későbbi generációk – különösen a 20. század második felében – hol a modern uruguayi demokrácia alapítójaként, hol a félbemaradt reformok szimbólumaként hivatkoztak rá. Ezért a korszakról szóló állításokat mindig e bizonytalanságok fenntartásával kell olvasni.

25.4.10 Rövid összefoglaló

- Uruguay 1870–1930 között exportgazdaságát a vasút, a hűtőipar és a legelőgazdaság modernizálásával kapcsolta a világpiachoz, de a földtulajdon továbbra is erősen koncentrált maradt.
- A tömeges, elsősorban olasz és spanyol bevándorlás gyors népességnövekedést és erőteljes városiasodást eredményezett, kialakítva a városi középosztályt és a munkásságot.
- Az 1904-es polgárháború a központi kormány győzelmével lezárta a fegyveres caudillismo korszakát, és stabilizálta a kétpárti, választási alapú politikai rendszert.
- José Batlle y Ordóñez nevéhez fűződik a **batllismo**, amely a nyolcórás munkanapot, a szociális védelmet, a laikus oktatást és az állami vállalatokat törvényi úton kívánta bevezetni.
- Az 1918-as alkotmány a végrehajtó hatalom kettéosztásával, a Nemzeti Közigazgatási Tanács létrehozásával és a kisebbségi részvétel biztosításával intézményesítette a hatalommegosztást.
- A batllismo a szociális állam kiépítésének korai, jelentős kísérlete volt, de nem számolta fel a vidéki egyenlőtlenségeket, és a munkásmozgalom elnyomását sem kerülte el.
- A „dél-amerikai Svájc” képe ebben a korszakban alakult ki, ám ez inkább emlékezetpolitikai toposz, mint a társadalmi valóság pontos leírása.
- A korszak 1930-ban végződött, amikor a világválság és a belső feszültségek a korábbi stabilitást megingatták.

25.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a batllista reformokat a korabeli európai szociális törvényhozással! Miben volt hasonló, és miben tért el Uruguay sajátos pályája?
2. Miért tekinthető az 1904-es polgárháború vízválasztónak Uruguay politikai fejlődésében? Milyen dokumentált események támasztják alá a központi hatalom győzelmét, és milyen értelmezési viták kapcsolódnak hozzá?
3. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a hűtőipari modernizációnak? Kik nyertek és kik veszítettek ebben a folyamatban?
4. Hogyan működött az 1918-as alkotmány által létrehozott kettős végrehajtó hatalom, és miért tekinthető egyszerre a demokrácia védelmének és a kormányzati hatékonyság korlátjának?
5. Miért problematikus a „dél-amerikai Svájc” kifejezés használata a korszak jellemzésére? Milyen dokumentált adatok cáfolják vagy árnyalják ezt a képet?

26 Uruguay a 20. században és ma

26.1 A „dél-amerikai Svájc” és a válság

26.1.1 A „dél-amerikai Svájc” és a válság (1930–1973)

Uruguay a 20. század első felében olyan utat járt be, amely látszólag különbözött a szomszédos államok caudillismo, katonai puccsok és nyersanyagfüggőség által meghatározott történetétől. A politikai stabilitás, a korán kiépült jóléti állam és a polgári szabadságjogok tisztelete miatt az országot gyakran a „dél-amerikai Svájc” (la Suiza de América) néven emlegették. Ez a kép azonban a 20. század közepére egyre kevésbé fedte a valóságot. Az 1930-as évektől kezdve az importhelyettesítő gazdaságpolitika korlátai, a belső piac szűkössége és a társadalmi elégedetlenség fokozatosan aláásta a politikai konszenzust. Az 1960-as évekre a gazdasági stagnálás és a társadalmi feszültségek erősödése radikális baloldali mozgalmakat hívott életre, amelyek közül a Tupamaros vált a leghíresebbé. E fejezet azt vizsgálja, hogyan jutott el Uruguay a jóléti állam „aranykorából” az 1973-as katonai hatalomátvételig, és milyen tényezők magyarázzák a politikai erőszak megjelenését egy korábban kifejezetten békés politikai kultúrájú országban.

26.1.1.1 Az 1930-as évek: a válság és a politikai átmenet

Az 1929-es nagy gazdasági világválság súlyosan érintette Uruguayt. Az ország exportbevételeinek zöme mezőgazdasági termékekből – főként gyapjúból, húsból és bőrből – származott, és ezek világpiaci ára drámaian zuhant. A válság hatására a brit és az észak-amerikai piacok lezárultak, a külföldi hitelek elapadtak, és Uruguayban is bankválságok, munkanélküliség és társadalmi elégedetlenség jelentkezett. A válság rávilágított az exportorientált gazdasági modell sebezhetőségére. Az ország már az első világháború óta fokozatosan diverzifikálta mezőgazdaságát, de a feldolgozóipar továbbra is kicsi maradt, és a lakosság jelentős része közvetlenül vagy közvetve a külpiaci áraktól függött.

A válság politikai következményei is jelentősek voltak. 1931-ben Gabriel Terra elnök vette át a hatalmat, és 1933-ban önpuccsot hajtott végre: feloszlatta a parlamentet, felfüggesztette a politikai szabadságjogokat, és diktatórikus hatalmat épített ki. A Terra-féle rezsim 1938-ig tartott, és a korszak dél-amerikai autoriter fordulatainak sorába illeszkedett. A puccs hátterében a gazdasági válság és a politikai intézmények tehetetlensége egyaránt szerepet játszott: a végrehajtó hatalom és a törvényhozás közötti patthelyzet megbénította a válságkezelést, és Terra a szélsőjobboldali, valamint a konzervatív üzleti körök támogatásával centralizálta a hatalmat.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a Terra-rezsim nem tekinthető egyszerűen fasiszta diktatúrának. Bár a kormányzat átvett bizonyos korporatív elemeket, és erősen korlátozta a szakszervezeti jogokat, nem alakított ki tömegmozgalmat, és nem törekedett a teljes társadalom ideológiai mozgósítására. A rezsimet a történészek egy része inkább **konzervatív autoriter** fordulatként írja le, amely a liberális demokrácia intézményeit ideiglenesen felfüggesztette, de nem számolta fel teljesen a választási versenyt. A megítélés mindazonáltal vitatott: egyes kutatók a Terra-korszakot a későbbi katonai beavatkozások előfutáraként értelmezik, míg mások szerint a rezsim viszonylag enyhe volt a korabeli argentin vagy brazil katonai diktatúrákhoz képest.

26.1.1.2 Az importhelyettesítő iparosítás (ISI)

A válságból való kilábalás és a Terra-korszak után Uruguay – akárcsak a többi nagy latin-amerikai ország – a befelé forduló, **importhelyettesítő iparosítás** (industrialización por sustitución de importaciones, ISI) politikáját kezdte alkalmazni. Ennek lényege az volt, hogy a korábban külföldről behozott fogyasztási cikkeket belföldön állítsák elő, ezzel csökkentve az importfüggőséget, munkahelyeket teremtve és élénkítve a belső piacot. Az állam vámokkal, árfolyam-politikával, hitelekkel és állami beruházásokkal támogatta a hazai ipart.

Uruguayban az ISI az 1930-as évek végétől az 1950-es évekig tartó időszakban hozott látványos eredményeket. A textilipar, az élelmiszer-feldolgozás, a bőripar és a gépgyártás bővült, a főváros, Montevideo környékén új üzemek létesültek, és a foglalkoztatottság nőtt. A második világháború alatt az európai és észak-amerikai ipari termékek hiánya tovább erősítette a hazai termelés iránti keresletet. A háború utáni években azonban az ISI korlátai egyre nyilvánvalóbbá váltak. A belső piac kicsi volt – az ország lakossága az 1950-es években alig haladta meg a 2,5 millió főt –, a hazai ipar technológiája elavult, a termelékenység alacsony maradt, és a vállalatok nem tudtak exportképes termékeket előállítani. Az iparpolitika ráadásul a mezőgazdasági exportbevételektől függött: a külföldi valutát továbbra is a gyapjú és a hús kivitele biztosította, így a hazai ipar nem szabadult meg a külső sokkoktól.

A korszakot a gazdaságtörténészek egy része **korlátozott modernizációként** írja le. Mások szerint Uruguayban nem is beszélhetünk klasszikus ISI-ről, mert a kormányok soha nem hajtottak végre olyan átfogó iparfejlesztési programot, mint Brazíliában vagy Argentínában. A politikai rendszer stabilitása és a jóléti állam intézményei ugyan lehetővé tették a társadalmi béke fenntartását, de a gazdasági növekedés üteme az 1950-es évektől érezhetően lassult. A reálbérek stagnáltak, a középosztály elvárásai nőttek, és a szociális kiadások finanszírozása egyre nagyobb terhet rótt az államháztartásra.

26.1.1.3 A neobatllismo és a jóléti állam kiteljesedése

A második világháború után a **Colorado Párt** és azon belül a José Batlle y Ordóñez nevével fémjelzett **neobatllismo** irányzat került kormányra. A neobatllismo a 20. század eleji batllista reformok folytatását hirdette, és az állami beavatkozás, a szociális jogok és a munkavállalói érdekképviselet további erősítését tűzte ki célul. Luis Batlle Berres elnöksége (1947–1951) alatt a kormány aktív iparpolitikát folytatott, állami vállalatokat hozott létre, és bővítette a társadalombiztosítást, az oktatást és az egészségügyet.

Uruguay ebben az időszakban valóban kiemelkedett a latin-amerikai átlagból. Az írástudatlanság aránya viszonylag alacsony volt, a szociális ellátórendszer széles rétegeket ért el, és a politikai verseny szabályait minden jelentős erő elfogadta. Az ország nemzetközi összehasonlításban is magas életszínvonalat ért el. A „dél-amerikai Svájc” képe ebben az időszakban kristályosodott ki, és egyszerre szolgált belső önképként, valamint külföldi megfigyelők által használt kategóriaként. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a kép a társadalomnak nem minden rétegére volt érvényes. A vidéki szegénység, a mezőgazdasági bérmunkások kiszolgáltatottsága és a fővárostól távol eső térségek alacsonyabb szolgáltatási színvonala ellentmondott a hivatalos modernizációs narratívának. A nők jogi és politikai helyzete is elmaradt a hivatalos retorikától: bár az 1930-as évektől szavazhattak a választásokon, a politikai döntéshozatalban való részvételük korlátozott maradt.

26.1.1.4 A gazdasági stagnálás és a társadalmi feszültségek éleződése

Az 1950-es évek közepétől Uruguay gazdasága tartós stagnálásba süllyedt. A növekedés üteme évi 1–2,5 százalék közé esett, ami alig haladta meg a népességnövekedést. Az infláció fokozatosan emelkedett, a fizetési mérleg hiánya állandósult, és a kormányok egyre nehezebben tudták finanszírozni a jóléti államot. A stagfláció – a lassú növekedés és a magas infláció együttes jelenléte – aláásta a szakszervezetek bérköveteléseit, és fokozta a munkaadók és a munkavállalók közötti feszültséget. Az állami vállalatok hatékonysága alacsony volt, és a politikai pártfogás (clientelismo) az állami szektorba való bejutás egyik fontos csatornájává vált. A jóléti állam fenntartása így egyre inkább a külföldi hitelek felvételére és a mezőgazdasági exportbevételeknek a korábbi években felhalmozott tartalékaira támaszkodott.

A társadalmi elégedetlenség első jelei erőteljes sztrájkhullámokban mutatkoztak meg. 1952 és 1968 között a sztrájkok száma és intenzitása meredeken emelkedett. A szakszervezeti mozgalom a **CNT (Convención Nacional de Trabajadores)** néven 1964-ben országos szintű szövetséget hozott létre, amely a bérkövetelések mellett egyre határozottabban politikai követeléseket is megfogalmazott. A kormányok – legyenek azok colorado vagy blanco (a másik nagy történelmi párt) vezetésűek – nem tudtak egységes gazdaságpolitikai választ adni a válságra. A reformok tervei rendre elakadtak a pártokon belüli frakcióharcok és az érdekképviseleti szervezetek ellenállása miatt.

Ebben az időszakban a politikai rendszer egyik sajátossága a **kollegiális végrehajtó hatalom** volt. Az 1952-ben elfogadott alkotmány a korábbi egyszemélyi elnöki rendszert egy kilenctagú, a végrehajtó hatalmat kollektíven gyakorló **Nemzeti Kormányzótanáccsal** (Consejo Nacional de Gobierno) váltotta fel. Ennek célja a hatalom megosztása és a caudillismo visszaszorítása volt. A gyakorlatban azonban a kollegiális rendszer gyakran döntésképtelenné vált, lassította a válságkezelést, és a pártok közötti alku tárgyává tette a gazdaságpolitikai döntéseket. A rendszert 1967-ben népszavazás nyomán ismét egyszemélyi elnöki rendszer váltotta fel.

26.1.1.5 A Tupamaros és a fegyveres baloldal megjelenése

A gazdasági stagnálás, a szociális feszültségek és a politikai rendszer tehetetlensége kedvező talajt biztosított a radikális mozgalmak számára. Az 1960-as évek elején megalakult a **Nemzeti Felszabadító Mozgalom – Tupamaros** (Movimiento de Liberación Nacional – Tupamaros, MLN-T). A csoport neve a 18. századi perui őslakos felkelő, Túpac Amaru II nevéből származott, de a mozgalom ideológiája nem etnikai alapú volt, hanem a latin-amerikai városi gerillákéhoz hasonlóan marxista ihletésű és a kubai forradalom példájából táplálkozó, ugyanakkor erősen uruguayi kontextusba ágyazott. A Tupamaros különös hangsúlyt fektetett az akciók szimbolikus jelentésére: bankrablások helyett gyakran élelmiszert osztottak szét a szegényeknek, politikai korrupciót lepleztek le, és hangsúlyozták, hogy tevékenységük nem közönséges bűnözés, hanem politikai ellenállás. Emiatt a mozgalom az 1960-as években jelentős rokonszenvre tett szert a városi értelmiség egy része körében.

Fontos azonban aláhúzni, hogy a Tupamaros tevékenysége nem egységesen értékelt a történetírásban. A mozgalom hívei az 1960-as évek társadalmi igazságtalanságaira adott radikális válaszként értelmezik a csoportot, míg a kritikusai szerint a Tupamaros erőszakos akcióival éppen a demokratikus rendszer elleni támadást valósította meg, és hozzájárult a katonaság politikai szerepvállalásának erősödéséhez, ezzel pedig végső soron a diktatúra kialakulásához. Az utóbbi évtizedek kutatásai egyre inkább azt hangsúlyozzák, hogy a Tupamaros támogatottsága korlátozott volt, és a mozgalom akciói nem vezettek széles körű fegyveres felkeléshez.

A Tupamaros első nagyobb akcióira 1962–1965 között került sor. A mozgalom kezdetben kisebb szabotázsokat, fegyverlopásokat és jelképes akciókat hajtott végre, majd az 1960-as évek végére

felvállalta a városi gerillaharc módszereit: emberrablásokat, börtönszökéseket, rendőr- és katonai objektumok elleni támadásokat. A célpontok között szerepeltek külföldi vállalatok vezetői, politikusok és a biztonsági erők tagjai. 1970-ben a csoport elfogta és megölte Dan Mitrione amerikai rendőrségi tanácsadót, ami nemzetközi szintű visszhangot váltott ki. A politikai erőszak fokozódásával párhuzamosan a kormányzat fokozatosan kiterjesztette a hadsereg és a rendőrség hatásköreit. 1968-ban rendkívüli állapotot vezettek be, 1972-ben pedig a parlament széles körű felhatalmazást adott a katonai erőknek a gerillák elleni harcra. A hadsereg – immár a polgári kormányzat ellenőrzése alól fokozatosan kicsúszva – kemény fellépést alkalmazott, és a Tupamaros vezetőinek jelentős részét 1972–1973-ra elfogta vagy likvidálta. A mozgalom katonai veresége azonban nem hozta el a politikai stabilizációt: éppen ellenkezőleg, a hadsereg politikai befolyása tovább nőtt.

26.1.1.6 A katonai kontroll erősödése és az 1973-as hatalomátvétel

A katonaság politikai térnyerése már az 1960-as évek közepén megkezdődött. Az Egyesült Államok által támogatott **ellenséges felkelés elleni doktrína** (doctrina de seguridad nacional) hatására a dél-amerikai hadseregek egyre inkább belső ellenségként tekintettek a baloldali mozgalmakra, és politikai szerepet követeltek maguknak a „belső biztonság” fenntartásában. Uruguayban ez a folyamat lassabban bontakozott ki, mint Argentínában vagy Brazíliában, de a Tupamaros tevékenysége, a sztrájkhullámok és a politikai intézmények gyengesége felgyorsította. 1971-ben a szélsőjobboldali **Halálbrigád** (Escuadrón de la Muerte) néven ismert csoport hajtott végre merényleteket baloldali aktivisták ellen, ami tovább mérgezte a politikai légkört.

Az 1971-es választásokat a **Colorado Párt** jelöltje, Juan María Bordaberry nyerte meg. A választási kampányban a biztonság és a rend helyreállítása állt a középpontban, és Bordaberry szoros kapcsolatot ápolt a hadsereg felső vezetésével. A felhatalmazás birtokában a kormányzat 1972-ben a parlamenttel megszavaztatta a **közbiztonsági törvényt**, amely széles jogköröket biztosított a hadseregnek a gerillák üldözésére, a gyanúsítottak őrizetbe vételére és a rendkívüli állapot fenntartására. A törvényt az emberi jogi szervezetek és a baloldali pártok élesen bírálták, mivel lehetővé tette a kínzás alkalmazását és a letartóztatottak hosszú, bírói felülvizsgálat nélküli fogva tartását. A hadsereg 1972 folyamán nagyszabású hadműveletekben számolta fel a Tupamaros városi infrastruktúráját. A gerillamozgalom katonailag meggyengült, de a katonaság nem volt hajlandó visszavonulni a laktanyákba. Ellenkezőleg: a hadsereg vezetése egyre nyíltabban követelte a gazdaságpolitikai döntések felülvizsgálatát, a korrupció elleni fellépést és a politikai rendszer „megtisztítását”.

1973 elején a feszültség a polgári kormányzat és a hadsereg között nyílt konfliktussá érett. A hadsereg februárban nyilvános közleményben bírálta a politikai osztályt, és saját programját hirdette meg. Bordaberry elnök kezdetben ellenállt, de a hadsereg nyomására végül kapitulált. Június 27-én puccsszerűen feloszlatta a parlamentet, és a hadsereggel közösen vette át a hatalmat. Az eseményeket a szereplők és a történészek egy része nem klasszikus katonai puccsként, hanem **önpuccsként** (autogolpe) értelmezi, mivel a hatalom formálisan az elnök kezében maradt, de a tényleges döntéshozatalt a hadsereg ellenőrizte. A parlament feloszlatása, a szakszervezetek betiltása és az ellenzéki politikusok letartóztatása nyomán Uruguayban intézményesült katonai uralom vette kezdetét, amely egészen 1985-ig tartott.

26.1.1.7 Társadalmi hatások és az „uruguayi modell” öröksége

Az 1930 és 1973 közötti időszak öröksége ellentmondásos. Egyfelől Uruguay ekkor építette ki a maga jóléti államát, amely a szociális jogok, a közoktatás és a viszonylag magas életszínvonal révén kiemelte az országot a latin-amerikai környezetből. A demokratikus intézmények hosszú

fennmaradása, a tömegpártok stabilitása és az erőszakmentes politikai kultúra mind a „Svájc-kép” valóságalapját jelentették. A korszak ugyanakkor a gazdasági stagnálás, a pártok közötti patthelyzetek és a társadalmi elégedetlenség fokozódásának időszaka is volt. A jóléti állam fenntartása a gazdasági növekedés megtorpanása után egyre inkább a külföldi hitelekre és a mezőgazdasági exportbevételek bizonytalan alakulására támaszkodott. A neobatllista reformok egy része nem tudott tartós növekedést generálni, és a politikai osztály nem volt képes megújítani azt a társadalmi szerződést, amelyet Batlle y Ordóñez a század elején alapozott meg.

A Tupamaros felemelkedése és a katonai beavatkozás nem légüres térben történt. A baloldali gerillamozgalom a kubai forradalom és a latin-amerikai felszabadítási mozgalmak nemzetközi kontextusában működött, de uruguayi gyökerei is voltak: a gazdasági stagnálás, a vidéki szegénység, a fiatalok politikai radikalizálódása és a jóléti állam válsága egyaránt szerepet játszott. A katonaság hatalomátvételét a hidegháborús ideológiai szembenállás, az Egyesült Államok által támogatott belső biztonsági doktrína és a régióban zajló katonai puccsok sora is elősegítette. Ugyanakkor a hatalomátvétel konkrét lefolyása és a katonai rezsim korai intézkedései sajátos uruguayi jegyeket hordoztak: a hadsereg nem egyszemélyi diktátort állított az állam élére, hanem a polgári elnököt meghagyva, fokozatosan építette ki a maga párhuzamos hatalmi struktúráit.

26.1.2 Források és bizonytalanságok

Az 1930–1973 közötti Uruguay történetére vonatkozó források viszonylag gazdagok, de a korszak értelmezése számos ponton vitatott. A gazdasági adatok tekintetében a nemzeti statisztikai hivatal, a jegybank és a nemzetközi szervezetek – például az ENSZ Latin-amerikai Gazdasági Bizottsága (CEPAL) – jelentései állnak rendelkezésre. Az 1950-es és 1960-as évek GDP-adatai azonban becsléseken alapulnak, és a különböző források között jelentős eltérések lehetnek. Az inflációs rátákra és a reálbérek alakulására vonatkozó adatsorok szintén módszertani bizonytalanságokkal terheltek. A Terra-rezsim megítélése a politikatörténeti irodalomban vitatott: egyes történészek a liberalizmus válságának természetes következményeként, mások egyértelműen autoriter fordulatként írják le. Az importhelyettesítő iparosítás eredményességének értékelése sem egységes, és a korszak gazdaságtörténészei között vita folyik arról, hogy az ISI valóban hozzájárult-e az ország modernizációjához, vagy inkább a későbbi stagnálás alapjait rakta le.

A Tupamaros tevékenységének rekonstruálásához a mozgalom saját dokumentumai, az egykori tagok visszaemlékezései, a bírósági iratok és a sajtótudósítások szolgálnak forrásul. A csoport áldozatainak száma – akárcsak a korszak politikai erőszakának egészéé – vita tárgya. Az 1972-es tömeges letartóztatások és a kínzások dokumentálása a későbbi emberi jogi vizsgálatok révén részben megtörtént, de a katonai iratok egy része megsemmisült vagy máig nem hozzáférhető. Az 1973-as hatalomátvétel értelmezése ugyancsak vitatott: a „puccs” és az „önpuccs” kifejezések mögött eltérő történetírói álláspontok állnak, és a katonai rezsim természetének leírása – bürokratikus-autoriter rendszer, vagy inkább a polgári kormányzat és a hadsereg sajátos koalíciója – hasonlóképpen tudományos vita tárgya. Az emlékezetpolitikai viták a mai Uruguayban is élesek, különösen a Tupamaros szerepének és az 1973 utáni diktatúra természetének megítélésében.

26.1.3 Rövid összefoglaló

- Az 1929-es világválság súlyos csapást mért Uruguay exportgazdaságára, és hozzájárult az 1933-as Terra-féle autoriter fordulathoz.
- Az 1930-as évektől az ország importhelyettesítő iparosításba kezdett, amely az 1950-es évekig hozott eredményeket, de a kis belső piac és a technológiai elmaradottság miatt nem tudott tartós növekedést biztosítani.

- A neobatllista kormányok kiteljesítették a jóléti államot, ám annak finanszírozása a stagnálás éveiben egyre nehezebbé vált.
- Az 1960-as években a gazdasági válság és a társadalmi feszültségek fegyveres baloldali mozgalmat, a Tupamarost hívták életre, amely városi gerilla-akcióival és emberrablásaival erősítette a politikai erőszakot.
- A hadsereg a hidegháborús belső biztonsági doktrína jegyében fokozatosan politikai szerepet követelt, és a Tupamaros katonai felszámolása után sem vonult vissza.
- 1973 júniusában Bordaberry elnök a hadsereg nyomására feloszlatta a parlamentet, ami a polgári demokrácia végét és a katonai uralom kezdetét jelentette.

26.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak az importhelyettesítő iparosítás fő korlátai Uruguayban a régió nagyobb országaihoz képest?
2. Hogyan kapcsolódott a „dél-amerikai Svájc” önkép a jóléti állam kiteljesedéséhez, és miért vált ez a kép az 1960-as évekre egyre inkább problematikussá?
3. Milyen érvek szólnak amellett, hogy az 1973-as hatalomátvételt önpuccsként, és milyen érvek amellett, hogy klasszikus katonai puccsként értelmezzük?
4. Milyen nemzetközi és regionális tényezők befolyásolták a katonaság politikai szerepvállalását Uruguayban?
5. Hasonlítsa össze a Tupamaros tevékenységének megítélését a gerillamozgalom egykori támogatói és a diktatúra kialakulását hangsúlyozó történészi értelmezések szerint!

26.2 A katonai diktatúra

Az 1973. június 27-én bekövetkezett hatalomátvétel nem a szokásos értelemben vett puccs volt, amelyben a hadsereg eltávolítja a választott elnököt, hanem egy olyan szövetség eredménye, amelyben az elnök maga adta át a törvényhozást a katonai parancsnokoknak. Juan María Bordaberry elnök a fegyveres erők főparancsnokainak támogatásával feloszlatta a parlamentet, és ezzel Uruguayban tizenkét évig tartó, katonai és civil szövetségesek által irányított rendszer kezdődött. A szakasz ezt a rendszert vizsgálja: hogyan épült ki az intézményi ellenőrzés, milyen formákat öltött az állami terror, milyen gazdasági reformokat hajtottak végre, és hogyan érkezett el a rezsim a tárgyalásos visszavonuláshoz. A téma szorosan kapcsolódik az „dél-amerikai Svájc” és a válság alfejezethez, amely a hatalomátvétel előtti gazdasági és politikai kiúttalanságot tárgyalta. Ugyanakkor a diktatúra logikáját csak a hidegháborús dél-amerikai összefüggésben lehet megérteni; ennek összehasonlító elemzését a A hidegháborús diktatúrák összehasonlítása alfejezet végzi el. A demokratikus átmenet intézményi részleteit pedig a Demokratizálódás és a baloldali kormányok alfejezet tárgyalja majd.

26.2.1 Az 1973-as hatalomátvétel és a rezsim jellege

Az 1973. június 27-i események előzményei az 1960-as évek végéig nyúlnak vissza. Az 1968-tól alkalmazott **medidas prontas de seguridad** (azonnali biztonsági intézkedések) már a demokratikus kormányok alatt is széles körű rendőri és katonai jogköröket adtak a végrehajtó hatalomnak. A **Movimiento de Liberación Nacional-Tupamaros** (MLN-T), a városi gerillamozgalom elleni harc 1972-re a hadsereg kezébe került. 1972 áprilisában a parlament elfogadta az **estado de guerra interno** (belső hadiállapot) kihirdetését, amely lehetővé tette, hogy a tupamarosok elleni műveleteket katonai bíróságok keretei közé tereljék. A hadsereg ezután nem érte be a rend fenntartásával, hanem egyre nyíltabban politikai szerepet követelt. 1973

februárjában a hadsereg és a légierő parancsnokai nyilvános közleményben bírálták a kormányt, és politikai programot hirdettek. Bordaberry, ahelyett hogy ellenállt volna a katonai nyomásnak, szövetséget kötött a parancsnokokkal.

Június 27-én az elnök rendeletben oszlatta fel a parlamentet és a helyi önkormányzatok tanácsait. A törvényhozást a katonaság ellenőrzése alatt álló **Consejo de Estado** (Államtanács) váltotta fel, amelynek tagjait a rezsim nevezte ki. Az elnök intézményileg megmaradt, de a tényleges döntéshozatal a katonai parancsnokokból álló **Consejo de Seguridad Nacional** (COSENA, Nemzetbiztonsági Tanács) kezébe került. A rezsim magát **proceso cívico-militar** néven határozta meg, hangsúlyozva, hogy nem kizárólag katonai uralomról van szó, hanem a hagyományos politikai osztály egy részének a részvételével működő rendszerről. A demokratikus ellenzék és a későbbi történetírás azonban diktatúrának nevezi, és a szakirodalomban az utóbbi évtizedekben a **dictadura cívico-militar** (civil-katonai diktatúra) kifejezés terjedt el, éppen azért, hogy a civil szereplők felelősségét ne lehessen elhallgatni.

A rendszer belső logikáját a hidegháborús **nemzetbiztonsági doktrína** (doctrina de seguridad nacional) határozta meg. Eszerint a társadalmat a belső felforgató erők ellen katonai eszközökkel kell megvédeni, és a politikai konfliktusokat a kommunista befolyás elleni harc keretében kell kezelni. Ennek a felfogásnak a jegyében a pártokat betiltották vagy felfüggesztették, a szakszervezeteket feloszlatták, az egyetemeket állami ellenőrzés alá vonták, a sajtót pedig cenzúrázták. A rezsim ideológiai beszédmódjában a „nemzetbiztonság” és a „rend” fogalma központi helyet foglalt el, ami lehetővé tette, hogy minden társadalmi követelést a biztonság rendjét veszélyeztető cselekményként kezeljenek.

A katonai vezetés és a civil elnök közötti viszony nem volt feszültségmentes. 1976-ban a hadsereg eltávolította Bordaberryt, mert az elnök a hagyományos pártok helyett egy korporatív, hivatásrendi alapon szerveződő államot akart létrehozni, ami a katonai vezetés szerint veszélyeztette a rezsim stabilitását. Helyére Aparicio Méndez került, akit 1981-ben Gregorio Álvarez tábornok követett. Az elnöki tisztség tehát megmaradt, de a valódi hatalom a katonai csúcsvezetés kezében összpontosult. Ez a szerkezet egyszerre tette lehetővé a rezsim számára, hogy „alkotmányos” látszatot keltsen, és hogy a polgári kollaboránsok megosszák a felelősséget.

26.2.2 Az állami terror: letartóztatás, kínzás, börtönök

A hatalomátvételt követően az állami elnyomás rendszere gyorsan kiépült. A katonai hírszerzés, a **Servicio de Información de Defensa** (SID) és a rendőrség politikai egységei együttműködésével tömeges letartóztatások kezdődtek. A célpontok közé tartoztak a tupamaros mozgalom korábbi tagjai és szimpatizánsai, a baloldali pártok aktivistái, a szakszervezeti vezetők, az egyetemi hallgatók és oktatók, valamint az értelmiségi körök. A letartóztatásokat gyakran a medidas prontas de seguridad alapján, bírósági eljárás nélkül hajtották végre. A fogva tartottakat katonai bíróságok elé állították, vagy hosszú időre minden jogi védelem nélkül tartották fogva.

Az elnyomás egyik sajátos uruguayi intézménye a **rehenes** (túszok) rendszere volt. A katonai vezetés egy meghatározott fogolycsoportot, köztük a tupamaros mozgalom több vezetőjét, különleges státuszba helyezte. A gyakorlat szerint ha a gerillák bárhol támadást hajtottak végre, a túszként nyilvántartott foglyokat azonnal kivégezték volna. Ez a fenyegetés nem csupán a foglyok életét tartotta bizonytalanságban, hanem a mozgalom és a társadalom számára is üzenet volt: az erőszaknak közvetlen, kollektív büntetése lesz. A túszgyakorlat dokumentált létezése az uruguayi diktatúra egyik legsúlyosabb emberi jogi jogsértései közé tartozik, és a későbbi bírósági eljárásokban is fontos szerepet játszott.

A kínzás az elnyomó gépezet mindennapi eszközévé vált. A túlélők vallomásai és a későbbi igazságszolgáltatási ügyek dokumentálták a villamos áram alkalmazását (a **picana** nevű eszközzel),

a vízbe merítést (**submarino**), a hosszú ideig tartó állítást, az alvásmegvonást, a verést és a lelki megszégyenítést. A kínzások helyszínei katonai laktanyák, rendőrségi épületek és titkos fogva tartási központok voltak. A kínzás célja kettős volt: egyrészt információszolgáltatásra akarták kényszeríteni a foglyokat a gerillahálózatokról és a politikai kapcsolatokról, másrészt a politikai ellenállás megtörése érdekében alkalmazták. A módszerek rendszerszerű jellegére utal, hogy a túlélők egymástól függetlenül, hasonló eljárásokat írtak le, és a későbbi bírósági ítéletek is emberiesség elleni bűncselekményként értékelték őket.

A börtönrendszer két legismertebb intézménye az **Establecimiento Militar de Reclusión 1**, közkeletű nevén a Libertad börtön, valamint a **Punta de Rieles** büntetőintézet volt. A foglyokat nemek szerint elkülönítve tartották, de a női foglyokra is ugyanazok a kínzási módszerek vonatkoztak. A túlélők beszámolói szerint a várandós nők fogságban szültek, és a csecsemőket gyakran elválasztották anyjuktól. A fiatalkorúak is megjelentek a fogvatartottak között. A fogság körülményei – a zsúfoltság, az egészségügyi ellátás hiánya, a családdal való kapcsolattartás korlátozása – a fizikai kínzás mellett a pszichés megtörés eszközeiként működtek. A Nemzetközi Vöröskereszt látogatásai csak részben enyhítettek a körülményeken, mert a rezsim a hozzáférést időnként korlátozta.

A politikai foglyok létszáma nem ismert pontosan, mert a rezsim nem vezetett megbízható nyilvántartást, és a letartóztatások egy része minden bírósági kontroll nélkül történt. A civil szervezetek és a későbbi állami bizottságok becslései szerint a diktatúra időszakában több ezer embert tartottak politikai okból fogva. Gyakran idézett megállapítás, hogy Uruguayban a lakossághoz viszonyítva a politikai foglyok aránya rendkívül magas volt; ez az összehasonlítás azonban módszertani bizonytalanságot hordoz, mert az egyes országok eltérő definíciókat használnak a politikai fogoly fogalmára. A számok körüli vita maga is része a későbbi emlékezetpolitikai küzdelmeknek.

Az eltűntek kérdése különleges helyet foglal el az uruguayi diktatúra történetében. Az uruguayi állampolgárságú eltűnt személyek többsége nem Uruguay területén, hanem Argentínában, Chilében és Paraguayban tűnt el az 1970-es évek közepén. Ennek oka a dél-amerikai katonai rezsimek közötti titkos együttműködés, az **Operación Cóndor** volt, amelynek keretében a részt vevő országok hírszerző szolgálatai közösen vadásztak a határokon átnyúló ellenzéki hálózatokra. Uruguay részvétele a Condor-műveletben dokumentált tény, amelyet a későbbi bírósági eljárások is megerősítettek. A civil áldozatszervezetek és a 2000-es években létrehozott állami bizottságok hozzávetőleg 170–200 eltűnt uruguayit tartanak nyilván, de a lista nem zárult le, és a jogi besorolás országonként eltérő. Az eltűntek ügyének elemzését részletesen a Állami terror és az eltűntek alfejezet végzi el.

Az állami terror nemzetközi dokumentálása már a diktatúra alatt megkezdődött. Az Amerikaközi Emberi Jogi Bizottság és az ENSZ különleges jelentéstevői az 1970-es évek végétől jelentésekben rögzítették a szisztematikus kínzás és a szabadságelvonás gyakorlatát. Ezek a jelentések a rezsim számára kényelmetlenek voltak, ezért a kormányzat időnként tagadta vagy relativizálta őket. A nemzetközi nyomás azonban hozzájárult ahhoz, hogy a fogva tartás egyes körülményei – különösen a Vöröskereszt látogatásai révén – ismertté váljanak.

26.2.3 Gazdasági reformok: liberalizáció, tablita, válság

A politikai elnyomással párhuzamosan a katonai rezsim a gazdaságpolitikában is gyökeres fordulatot hajtott végre. Az „dél-amerikai Svájc” és a válság alfejezetben tárgyalt stagnálás, infláció és társadalmi konfliktus után a rezsim gazdasági csapata a piaci liberalizációban kereste a kiutat. Ez a fordulat nem előzmény nélküli: az 1960-as évek végétől a hagyományos importhelyettesítő iparosítás modellje kimerült, és a szakértői vitákban egyre nagyobb teret kaptak a liberalizáló elképzelések. A katonai diktatúra azonban ezt a fordulatot politikai erőszakkal kapcsolta össze,

mert a szakszervezetek bérmegállapító szerepének felszámolása és a bérpolitika állami ellenőrzése lehetővé tette a munkaerőköltségek csökkentését.

A rezsim gazdaságpolitikájának fő elemei a következők voltak: a kollektív tárgyalások korlátozása, a szakszervezetek jogi ellehetetlenítése, az árak és a tőkemozgások liberalizálása, a pénzügyi szektor bővítése, valamint a külkereskedelem fokozatos megnyitása. A belső piac védelmét fokozatosan leépítették, ami a hazai ipar egy részének leépüléséhez vezetett. A rezsim gazdasági retorikájában a „hatékonyság" és a „versenyképesség" kapta a főszerepet, miközben a korábbi állami beavatkozást a válság okaként mutatták be. A korszak értelmezését később megnehezítette, hogy a liberalizációs intézkedések időben egybeestek a nemzetközi hitelpiacok bőségével, ami átmenetileg növekedést hozott, de a törékeny szerkezetet nem szüntette meg.

1978-ban a rezsim bevezette a **tablita** nevű árfolyamrendszert. Ez egy előre meghirdetett, fokozatos leértékelési ütemterv volt, amelynek célja az infláció letörése és a gazdasági szereplők várakozásainak stabilizálása volt. A tablita átmenetileg csökkentette az inflációt, és a nominális stabilitás érzetét keltette. Ugyanakkor a valutaárfolyam reálfelértékelődött, mert a belső infláció továbbra is magasabb volt az előre meghirdetett leértékelési ütemnél. Az olcsó import elárasztotta a belső piacot, a feldolgozóipar egy része elveszítette versenyképességét, és a folyó fizetési mérleg hiánya növekedett. A külső adósság gyorsan emelkedett, mert az állam és a magánszféra is olcsó dollárkölcsönöket vett fel a nemzetközi pénzpiacokon.

A rendszer 1982-ben összeomlott. A nemzetközi kamatok emelkedése és a latin-amerikai adósságválság kitörése után a tőkebeáramlás megfordult. A peso leértékelése után a devizában eladósodott bankok és vállalatok fizetésképtelenné váltak. A jegybank több magánbankot átvett vagy feltőkésített, ami a magánadósságot államadóssággá alakította. A reálbérek jelentősen csökkentek, a munkanélküliség emelkedett, és a szegénység – különösen Montevideóban – látványosan növekedett. A hivatalos statisztikák módszertana utólag vitatott, de a tendencia iránya a rendelkezésre álló háztartási felmérésekből egyértelmű. A gazdasági válság a rezsim legitimitását tovább gyengítette, mert a gazdasági stabilitás ígérete az egyik fő ideológiai támasza volt.

A gazdasági reformok értékelése a történeti irodalomban vitatott. Egyes értelmezések a külső sokkokat – az olajválságot, a nemzetközi kamatok emelkedését, az 1982-es adósságválságot – tekintik a kudarc elsődleges okának. Más értelmezések szerint a belső liberalizációs politika, különösen a túlértékelt árfolyam fenntartása és a pénzügyi liberalizáció, már a külső sokk előtt törékennyé tette a gazdaságot. A későbbi, 1990-es évekbeli neoliberalizmus elemzői gyakran hivatkoznak az uruguayi diktatúra gazdasági kísérletére mint korai előfutárra, de ezt az értelmezést óvatossággal kell kezelni, mert a katonai rezsim sajátos politikai feltételei nem azonosak a demokratikus kormányok későbbi reformjaival.

26.2.4 A rezsim megingása és a tárgyalásos átmenet

A diktatúra belpolitikai helyzete 1980-tól kezdett megváltozni. November 30-án a rezsim által előkészített alkotmánytervezetet népszavazásra bocsátották. A tervezet a katonai felügyelet intézményesítését és a hagyományos pártok szerepének korlátozását célozta. A hivatalos választási eredmények szerint a szavazók mintegy 57 százaléka elutasította. Ez a rezsim számára súlyos vereség volt, mert megmutatta, hogy a korlátozott, de valódi választói megnyilvánulás keretei között sem sikerül felhatalmazást szereznie az intézményi átalakításra. A népszavazás eredményét a katonai vezetés kénytelen volt figyelembe venni, és ettől kezdve a tárgyalásos visszavonulás lehetősége fokozatosan megnyílt.

1982. november 28-án a hagyományos politikai pártok, a Partido Colorado és a Partido Nacional belső választásain az ellenzéki áramlatok erősödtek meg. A rezsim a belső választásokat ellenőrzött keretek között engedélyezte, de az eredmények még így is a katonai vezetéssel

szembeni politikai ellenállás növekedését mutatták. 1983-tól az utcai tiltakozások, a szakszervezeti mozgalom újjászerveződése és a nemzetközi nyomás fokozódása arra kényszerítette a katonai vezetést, hogy tárgyalásokat kezdjen a politikai pártokkal. A tárgyalásokból a baloldali erők és a tupamaros mozgalom képviselői ki voltak zárva, ami a későbbi demokratikus átmenet egyik vitatott öröksége lett.

1984 augusztusában a katonai vezetés és a hagyományos pártok megállapodást kötöttek, amelyet a találkozó helyszínéről **Pacto del Club Naval** néven ismer a történetírás. A megállapodás rögzítette az országos választások feltételeit, de fenntartotta a katonaság intézményi vétóit, és bizonyos ellenzéki vezetőket, mint Wilson Ferreira Aldunate (a Partido Nacional száműzött, majd 1984-ben visszatért ellenzéki politikusa), rövid időre letartóztattak, illetve kizártak az elnökválasztásból. A paktum tehát kompromisszum volt: a demokratikus erők visszaszerezték az alapvető politikai jogokat, de a katonaság felelősségre vonásának kérdése nyitva maradt.

Az 1984. novemberi országos választásokon a Partido Colorado jelöltje, Julio María Sanguinetti győzött. 1985. március 1-jén Sanguinetti átvette az elnöki hivatalt, és ezzel formálisan véget ért a diktatúra. Az új demokratikus parlament 1985-ben amnesztiatörvényt fogadott el a politikai foglyok szabadon bocsátására, de a katonai elnyomásért felelős személyek büntetőjogi felelősségre vonása továbbra is megoldatlan maradt. A későbbi, 1986-os **Ley de Caducidad** (a büntetőjogi igény elévüléséről szóló törvény) ezt a kérdést hosszú időre lezárta. Az átmenet részletes elemzését a Demokratizálódás és a baloldali kormányok alfejezet, az amnesztia és a felelősségre vonás elvi kérdéseit pedig a Átmeneti igazságszolgáltatás és amnesztia alfejezet tárgyalja.

26.2.5 Források és bizonytalanságok

A diktatúra történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a hatalomátvétel rendeletei, a katonai parancsnokság közleményei, a rezsim hivatalos lapja, a cenzúrázott sajtóban megjelent közlemények, az 1980-as népszavazás jegyzőkönyvei és a börtönökben keletkezett iratok. Fontos szerepet játszanak a túlélők visszaemlékezései, levelei és bírósági vallomásai, amelyek a kínzás és a fogság mindennapjairól adnak képet. Az emigráns ellenzéki sajtó és a nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentései már a diktatúra idején feltárták a jogsértések egy részét.

Ugyanakkor több alapvető kérdésben bizonytalanság marad. A politikai foglyok és az áldozatok pontos száma nem ismert, mert a rezsim nem vezetett megbízható nyilvántartást, és a letartóztatások jelentős része minden bírósági kontroll nélkül történt. A kínzások teljes körű feltérképezését nehezíti, hogy az iratok egy részét a rendszer bukása előtt megsemmisítették. Az eltűntek listája a civil szervezetek és az állami bizottságok erőfeszítései ellenére sem zárult le, és a jogi besorolás országonként eltérő. A gazdasági válság okainak súlyozásában is élénk vita folyik: nehéz pontosan elkülöníteni a külső sokkok hatását a belső gazdaságpolitika hibáitól.

A rezsim elnevezése körüli vita szintén történetírói és emlékezetpolitikai kérdés. A „diktatúra” kifejezés a rezsim jellegét hangsúlyozza, a **dictadura cívico-militar** pedig a civil szereplők felelősségét is megnevezi. A két fogalom együttes használata nem puszta terminológiai kérdés: azon múlik, hogy a társadalom milyen mértékben ismeri el a hagyományos politikai osztály, a vállalkozói elit és a médiabeli szereplők részvételét az elnyomó rendszer fenntartásában. A diktatúra alatt elkövetett jogsértések jogi és erkölcsi értékelése a demokratikus időszak egyik legfontosabb vitája lett; ennek elemzését a Emlékezetpolitika és a jelen vitái alfejezet végzi el.

26.2.6 Rövid összefoglaló

- 1973. június 27-én Juan María Bordaberry elnök a katonai parancsnokokkal szövetkezve feloszlatta a parlamentet; a hatalomátvétel civil-katonai szövetség eredménye volt, nem klasszikus puccs.
- A rezsim a nemzetbiztonsági doktrínára hivatkozva felszámolta a pártokat, a szakszervezeteket és a sajtószabadságot; intézményi felügyeletét a COSENA és a katonai parancsnokok gyakorolták.
- Az állami terror szisztematikus volt: tömeges letartóztatások, kínzás, a túszok (rehenes) intézménye, hosszú börtönbüntetések és a Condor-műveletben való részvétel jellemezte.
- A gazdasági liberalizáció a tablita árfolyamrendszerrel átmeneti stabilitást hozott, de 1982-ben súlyos bank- és adósságválságba torkollott; a reálbérek csökkentek, a külső adósság nőtt.
- Az 1980-as népszavazás elutasította a katonai alkotmánytervet; 1982-től az ellenzéki erők megerősödtek, 1984-ben a Club Naval paktum, majd a novemberi választások tették lehetővé az 1985. március 1-jei demokratikus hatalomátadást.
- A diktatúra öröksége – az emberi jogi jogsértések, a gazdasági adósság és az intézményi torzulások – hosszú távon meghatározta Uruguay politikai és társadalmi életét.

26.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen eltérések figyelhetők meg az uruguayi 1973-as hatalomátvétel és a dél-amerikai régió más katonai hatalomátvételei között a civil elnök szerepét illetően?
2. Hogyan működött a túszok (rehenes) rendszere, és miért tekinthető az uruguayi diktatúra sajátos elnyomó eszközének?
3. Milyen gazdaságpolitikai eszközökkel próbálta a rezsim stabilizálni a gazdaságot, és miért omlott össze a tablita rendszere 1982-ben?
4. Miért nevezi a történeti irodalom egy része civil-katonai diktatúrának a rezsimet? Milyen következményekkel jár ez a megnevezés a felelősség kérdésében?
5. Milyen szerepet játszott Uruguay az Operación Cóndorban, és hogyan nehezíti ez az eltűntek ügyének feltárását?

26.3 Demokratizálódás és a baloldali kormányok

Az 1985. március 1-jei hatalomátadás után Uruguayban egy sajátos, tárgyalásos demokratikus átmenet bontakozott ki, amelynek kereteit az 1984-es választások előtti katonai–párti megállapodások jelölték ki. A folyamat nem számolta fel azonnal a diktatúra intézményi és jogi örökségét, ezért a demokrácia első két évtizedét egyszerre határozta meg a politikai stabilitás és az emberi jogi múlt feldolgozásának elhalasztása. A 2000-es évek elején azonban a hagyományos pártok gazdasági válságkezelése megrendítette a kétpárti modellt, és lehetővé tette, hogy a **Frente Amplio** (spanyolul Frente Amplio, azaz „Széles Front”) elnevezésű baloldali koalíció 2005-ben először kerüljön kormányra. Az ezt követő tizenöt évben Tabaré Vázquez és José Mujica elnöksége alatt Uruguay a latin-amerikai baloldali kormányzás egyik sajátos, mérsékelt és intézményes változatát valósította meg, amelyben a szociális politika bővítése piacbarát gazdaságpolitikával és a demokratikus intézmények tiszteletben tartásával párosult.

26.3.1 Az átmenet és a demokratikus konszolidáció (1985–2004)

A katonai diktatúra végét és az átmenet közvetlen körülményeit a A katonai diktatúra alfejezet tárgyalja; itt elegendő annyit rögzíteni, hogy az 1984 augusztusában a montevideói Club Navalban kötött megállapodás nyomán a fegyveres erők beleegyeztek a választások megtartásába, de megőrizték intézményi befolyásukat és büntetlenségük garanciáit. Az 1984-es választáson a Colorado Párt győzött, és Julio María Sanguinetti lett az elnök. Az új demokrácia első éveit a korlátozott elszámoltatás jellemezte: az 1986-ban elfogadott **Ley de Caducidad de la Pretensión Punitiva del Estado** (az állami büntetőigény elévüléséről szóló törvény) gyakorlatilag lezárta a diktatúra alatti emberi jogi jogsértések büntetőeljárásait. Az 1989-es népszavazáson a választók szűk többsége megerősítette a törvény hatályát. Ez a döntés dokumentált tény, ám a törvény erkölcsi és jogi megítélése azóta is emlékezetpolitikai vita tárgya; a későbbi bírósági gyakorlat fokozatosan szűkítette a büntetlenség körét.

Az 1990-es években a hagyományos pártok kormányai – Luis Alberto Lacalle (Partido Nacional, 1990–1995), majd ismét Sanguinetti (1995–2000) és Jorge Batlle (Colorado, 2000–2005) – piaci reformokkal próbálták kezelni a gazdasági nyitás és a regionális integráció kihívásait. A privatizációs törekvések azonban erős társadalmi ellenállásba ütköztek: az 1992-es népszavazás elutasította a Lacalle-kormány privatizációs törvényét, ami a közvetlen demokrácia uruguayi intézményének erejét mutatta. A gazdaság szerkezete fokozatosan átalakult, de a jóléti állam alapintézményei nem omlottak össze, részben a 20. század eleji batllista örökség miatt, amelyet a Modernizáció, bevándorlás és a batllismo fejezet mutat be.

A 2002-es pénzügyi válság azonban súlyosan megrázta az országot. Az argentin gazdasági összeomlás átgyűrűzése, a bankrendszer likviditási válsága, a peso leértékelése és a munkanélküliség emelkedése a szegénység gyors növekedéséhez vezetett. A pontos GDP-visszaesés és a szegénységi ráta értékei forrásonként és módszertantól függően eltérnek, de a válság mélysége és társadalmi hatása széles körben dokumentált. A hagyományos pártok hitelvesztése, valamint a válságkezelés során hozott megszorító intézkedések miatt a választók egy része a baloldali alternatíva felé fordult.

26.3.2 A Frente Amplio felemelkedése és a 2004-es választás

A Frente Amplio gyökerei 1971-ig nyúlnak vissza, amikor baloldali pártok, szakszervezetek, értelmiségiek és kereszténydemokrata csoportok széles koalíciót hoztak létre. A diktatúra idején a szervezetet betiltották, vezetőit üldözték, sokakat bebörtönöztek vagy száműzetésbe kényszerítettek. A rendszerváltás után a koalíció fokozatosan újjáépült, és Tabaré Vázquez 1989-es montevideói polgármesteri győzelme jelezte, hogy a fővárosi városi középosztály és a munkásság körében növekvő támogatottságra számíthat.

A Frente Amplio soha nem volt homogén ideológiai tömb: magában foglalta a szocialista és kommunista pártokat, a volt Tupamaro gerillamozgalomból kinőtt **Movimiento de Participación Popular** (MPP) szervezetet, kereszténydemokrata és független baloldali csoportokat, valamint szakszervezeti és társadalmi mozgalmi aktivistákat. A „baloldali” kifejezés tehát gyűjtőfogalomként működött, és a koalíció belső vitái – például a gazdaságpolitika radikalizmusa, a külpolitikai orientáció vagy a társadalmi reformok üteme – folyamatosan újradefiniálták annak tartalmát. A 1990-es években a párt jelentős programmoderáción ment keresztül: elfogadta a piacgazdaság kereteit, és a hangsúlyt a szociális igazságosságra, a munkaügyi jogokra és a demokratikus intézmények megerősítésére helyezte.

A 2004-es elnökválasztáson a Frente Amplio abszolút többséget szerzett a parlamentben, és Tabaré Vázquez megnyerte az elnökséget. Ez a győzelem nem pusztán a 2002-es válság utáni tiltakozó szavazat volt, hanem egy hosszabb társadalmi átrendeződés eredménye, amelyben a

szakszervezetek, a diákmozgalmak és a civil szervezetek megerősödtek. A győzelem azt is jelezte, hogy Uruguayban a kétpárti verseny – amely a 19. század óta a Colorado és a Nemzeti Párt között zajlott – elmozdult egy többpólusúbb rendszer felé.

26.3.3 Tabaré Vázquez első kormánya (2005–2010)

Vázquez 2005. március 1-jén lépett hivatalba. Kormánya egyszerre volt reformista és pragmatikus: nem államosított, nem vezetett be radikális tőkekorlátozást, és nem szakított a nemzetközi pénzügyi intézményekkel. Ehelyett exportorientált, piacbarát gazdaságpolitikát folytatott, amelyet a 2000-es évek közepén a nyersanyagárak emelkedése, a mezőgazdasági termékek – szója, marhahús, cellulóz – iránti globális kereslet és a kedvező regionális konjunktúra támogatott.

A szociális politika terén a kormány egyik első intézkedése a **Plan de Atención Nacional a la Emergencia Social** (PANES) elindítása volt, amely a legsúlyosabb szegénységben élő háztartásoknak nyújtott pénzbeli támogatást, élelmiszersegélyt és képzési programokat. A program átmeneti jellegű volt, de intézményi alapot teremtett a későbbi, tartósabb szociálpolitikai eszközök számára. Ezzel párhuzamosan a kormány **adóreformot** hajtott végre, amely progresszív személyi jövedelemadót vezetett be, és átalakította a közvetett adók rendszerét. Az **egészségügyi reform** (Sistema Nacional Integrado de Salud) az addig széttagolt köz- és magánellátást egységesebb, hozzájáruláson alapuló biztosítási rendszerbe szervezte, amely kiterjesztette az ellátást a korábban kiszoruló csoportokra. A munkajog terén a kormány megerősítette a kollektív tárgyalás intézményeit, és emelte a minimálbért.

A szegénységi és egyenlőtlenségi mutatók a 2004-es válság utáni csúcsról a 2010-es évek elejére érdemben csökkentek. A CEPAL és az uruguayi statisztikai hivatal (Instituto Nacional de Estadística, INE) adatai szerint a csökkenés iránya egyértelmű, de a pontos mérték módszertantól és a szegénységi küszöb meghatározásától függően eltér. A jövedelmi egyenlőtlenség Uruguayban Latin-Amerikán belül alacsony maradt, bár a mutatók számítási módja vitatott.

A külpolitikában Vázquez a regionális integrációra és a latin-amerikai baloldali kormányokkal való együttműködésre helyezte a hangsúlyt, miközben megőrizte a **Mercosur** (Mercado Común del Sur) tagságát és a pragmatikus viszonyt az Egyesült Államokkal. A 2000-es évek közepén a Uruguay folyón épülő cellulózgyár-beruházás körüli vita feszültséget okozott Argentínával; az ügy a Nemzetközi Bíróság elé került, amely 2010-ben hozott ítéletet. Ez a konfliktus rámutatott arra, hogy a gazdasági növekedés és a környezeti aggályok közötti feszültség a baloldali kormányzás alatt is éles maradt.

A kormány belső vitái közül kiemelkedett az abortusz kérdése. Vázquez – orvosként és személyes meggyőződésből – 2008-ban megvétózta a parlament által elfogadott abortusztörvényt, ami súlyos feszültséget okozott a Frente Amplio nőjogi és liberális szárnyával. A vétó megmutatta, hogy a „baloldali” koalíció nem egységes a társadalmi értékrendi kérdésekben, és hogy az elnöki hatalom korlátai a koalíción belül is vitákat szülhetnek.

26.3.4 José Mujica kormánya (2010–2015)

A 2009-es választáson a Frente Amplio jelöltje, José Mujica győzött, és 2010. március 1-jén lépett hivatalba. Mujica személyes életútja – egykori Tupamaro gerilla, aki a diktatúra alatt hosszú éveket töltött börtönben – jelentős figyelmet kapott belföldön és nemzetközileg egyaránt. Szerény életmódja és közvetlen beszédmódja miatt a sajtó gyakran „a világ legszegényebb elnökeként” mutatta be, ami leegyszerűsítette a kormányzás tartalmi kérdéseit, és elfedte a mögötte álló intézményi folytonosságot.

Mujica kormánya nagyrészt folytatta Vázquez gazdaság- és szociálpolitikáját, de a társadalmi reformok terén tovább ment. 2012-ben elfogadták az **abortusztörvényt** (Ley de Interrupción Voluntaria del Embarazo), amely meghatározott feltételek mellett legalizálta a terhességmegszakítást, és ezzel lezárta a Vázquez-féle vétó vitáját. 2013-ban törvény született az **azonos neműek házasságáról** (matrimonio igualitario), amely Uruguayt a térségben az elsők között tette a házassági egyenlőséget elismerő országok közé. Ugyanebben az évben fogadták el a **marihuána állami szabályozásáról** szóló törvényt (Ley de Regulación del Mercado de Cannabis), amely állami engedélyhez kötött termesztést, fogyasztói klubokat és gyógyszertári értékesítést irányzott elő. A törvény célja a feketepiac visszaszorítása és a fogyasztók egészségügyi nyilvántartása volt; a gyógyszertári értékesítés azonban csak évekkel később, korlátozottan indult el, és a törvény hatékonysága máig vita tárgya.

A gazdasági környezet a 2010-es évek elején romlott: a regionális kereslet csökkenése, a mezőgazdasági árak ingadozása, valamint Argentína és Brazília recessziója visszafogta a növekedést. A kormány költségvetési hiánya nőtt, és a szociális kiadások fenntarthatósága kérdésessé vált. A biztonsági helyzet is romlott: a rablások, a betörések és az emberölések számának emelkedése a közbiztonságot a közbeszéd egyik központi témájává tette. A börtönök túlzsúfoltsága és a rendőrség erőforrásainak szűkössége tovább fokozta az elégedetlenséget.

Mindeközben az oktatási rendszer minőségéről és a fiatalok lemorzsolódásáról szóló viták felerősödtek. A kormány oktatási reformjai – például az ingyenes laptop-program vagy a középiskolai hozzáférés bővítése – nem hoztak látványos eredményeket a nemzetközi összehasonlító mérésekben, és a szakszervezetekkel való konfliktusok is gyakorivá váltak.

26.3.5 Vázquez második kormánya (2015–2020) és a fordulat

A 2014-es választáson Tabaré Vázquez tért vissza az elnöki székbe, és 2015. március 1-jén kezdte meg második ciklusát. A gazdasági helyzet azonban már kedvezőtlenebb volt, mint első ciklusában. A nyersanyagárak csökkenése, a szomszédos országok válságának elhúzódása és a belső fogyasztás lassulása visszafogta a növekedést, miközben a költségvetési hiány növekedett. A kormány takarékossági intézkedéseket vezetett be, amelyeket a szakszervezetek és a Frente Amplio radikálisabb szárnya élesen bírált. A közbiztonság továbbra is romlott, és a választók egy része a hagyományos pártok felé fordult, amelyek a rend helyreállítását és a gazdasági liberalizációt ígérték.

A 2019-es választáson a Partido Nacional jelöltje, Luis Lacalle Pou – akit a sajtó gyakran jobbközépként jellemzett – szoros versenyben legyőzte a Frente Amplio jelöltjét, Daniel Martínezt. Lacalle Pou 2020. március 1-jén lépett hivatalba, véget vetve a Frente Amplio tizenöt éves kormányzásának. A váltás nem jelentett radikális szakítást a demokratikus intézményekkel, de jelezte a baloldali koalíció támogatottságának erózióját, amelyet a gazdasági nehézségek, a biztonsági helyzet és a belső megosztottság együttesen okozott.

26.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a dokumentált események – választási eredmények, törvények, hivatalba lépések – tekintetében a nyilvános uruguayi intézmények, elsősorban a Corte Electoral (választási bíróság), a parlament törvénytárai és az Instituto Nacional de Estadística (INE) adataira támaszkodik. A gazdasági és szociális mutatók értelmezésekor a CEPAL, a Világbank és az IMF jelentései, valamint a témáról szóló másodlagos szakirodalom szolgáltatnak keretet. A fejezet nem támaszkodik egyetlen levéltári forrásra, és nem idéz konkrét oldalszámokat vagy URL-eket; a pontos választási arányok és statisztikai értékek ellenőrzése a hivatkozott intézmények hivatalos kiadványaiban szükséges.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A szegénységi és egyenlőtlenségi mutatók módszertana időnként változott, ezért a hosszú távú összehasonlítások óvatosságot igényelnek. A szociális programok oksági hatása – vagyis hogy a csökkenő szegénység mennyiben köszönhető a kormányzati politikának és mennyiben a kedvező világgazdasági környezetnek – továbbra is tudományos vita tárgya. A marihuána-törvény hosszú távú társadalmi és egészségügyi hatása nem mérhető egyértelműen, mivel a végrehajtás fokozatosan indult, és a feketepiac visszaszorulásának mérése módszertani nehézségekbe ütközik. A közbiztonság romlásának okai – a társadalmi egyenlőtlenségek, a drogkereskedelem, a regionális trendek – szintén vitatottak, és az adatok forrásonként eltérőek lehetnek.

Az emlékezetpolitikai dimenzió különösen érzékeny. A diktatúra alatti emberi jogi jogsértések áldozatainak száma, az amnesztiatörvény értelmezése és a büntetőeljárások újraindítása a 2000-es évek végétől kezdve folyamatos társadalmi feszültséget keltett. A bírósági gyakorlat fokozatosan szűkítette a büntetlenség körét, és egyes katonai vezetőket elítéltek, de a jogi keretek és az áldozatok hozzátartozóinak elvárásai közötti ellentét továbbra is vita tárgya. A fejezet ezt a folyamatot nem értékeli, hanem dokumentált tényként kezeli a bírósági döntéseket, és jelzi az értelmezési vitát.

26.3.7 Rövid összefoglaló

- Az 1985-ös tárgyalásos átmenet és az 1986-os amnesztiatörvény hosszú időre lezárta a diktatúra alatti jogsértések büntetőeljárásait; az 1989-es népszavazás megerősítette a törvényt, de az emlékezetpolitikai vita később újraéledt.
- Az 1990-es évek hagyományos párti kormányai piaci reformokat próbáltak végrehajtani, de a privatizációt népszavazás akadályozta meg; a 2002-es pénzügyi válság megingatta a kétpárti modellt.
- A Frente Amplio 1971-ben alakult baloldali koalíció, amely az 1990-es években mérsékelte programját, és a 2004-es választáson abszolút többséget szerzett, lehetővé téve Vázquez elnökségét.
- Vázquez első kormánya szociális sürgősségi tervet, adó- és egészségügyi reformot hajtott végre; a szegénység csökkent, de az abortusztörvény megvétózása belső feszültséget okozott.
- Mujica kormánya legalizálta az abortuszt, bevezette az azonos neműek házasságát és az állami marihuána-szabályozást, miközben a gazdasági növekedés lassult és a közbiztonság romlott.
- Vázquez második ciklusát gazdasági nehézségek, költségvetési szigor és a biztonsági helyzet további romlása jellemezte; a 2019-es választáson a Nemzeti Párt jelöltje győzött.
- A baloldali kormányzás mérsékelt, piacbarát és intézményes jellegű volt, ami eltért más latin-amerikai baloldali kísérletektől; a „baloldali” gyűjtőfogalom belső vitákat takart.

26.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen feltételekkel adta át a hatalmat a katonai rezsim 1985-ben, és hogyan befolyásolta az 1986-os amnesztiatörvény a későbbi demokrácia működését?
2. Hasonlítsa össze a hagyományos pártok 1990-es évekbeli gazdaságpolitikáját a Frente Amplio 2005 utáni gazdaságpolitikájával! Melyek a folytonosságok és a töréspontok?
3. Milyen társadalmi reformokat fogadott el Mujica kormánya, és milyen vitákat váltottak ki ezek a reformok a koalíción belül és a társadalomban?
4. Miért nevezhető a Frente Amplio kormányzása mérsékeltnek és intézményesnek más latin-amerikai baloldali kormányokhoz képest? Milyen belső feszültségek mutatták meg a „baloldali” gyűjtőfogalom határait?

5. Milyen tényezők vezettek a Frente Amplio 2019-es választási vereségéhez, és milyen szerepet játszott ebben a gazdasági helyzet, a közbiztonság és a társadalmi elvárások változása?

26.4 Uruguay ma

Uruguay a 2020–2026 közötti időszakban a dél-amerikai országok között a demokratikus intézményrendszer folytonosságának és a választásokon alapuló kormányváltásnak a példája maradt, miközben a gazdasági, környezeti és társadalmi feszültségek a kontinens más országaihoz hasonló kérdéseket vetettek fel. A fejezet azt vizsgálja, hogyan kormányzott Luis Lacalle Pou jobbközép koalíciója, milyen vitákat eredményezett a 2023-as vízválság, és hogyan tért vissza a baloldali Frente Amplio a 2024-es választást követően. A jelenkorról szóló állítások szükségszerűen kevésbé stabilak, mint a korábbi korszakokra vonatkozó dokumentált tények; ezért minden egyes számadat és értelmezés esetében hangsúlyozni kell a források ellenőrzési igényét és a lezárás (2026) időbeni perspektíváját.

26.4.1 Politikai keretek és kormányzati ciklusok

A 2019. évi elnökválasztás második fordulójában Luis Lacalle Pou, a **Partido Nacional** (Nemzeti Párt) jelöltje legyőzte a baloldali **Frente Amplio** (Széles Front) jelöltjét, Daniel Martínezt. A választási eredményt a **Corte Electoral** (Választási Bíróság) hivatalos jegyzőkönyvei rögzítették, azonban a szoros küzdelem miatt a pontos szavazatszámok és a mandátumok eloszlása a későbbi elemzések tárgya. Lacalle Pou 2020. március 1-jén lépett hivatalba, és **Coalición Multicolor** (Többszínű Koalíció) néven jobbközép szövetséget alakított, amely magában foglalta a Partido Nacional mellett a **Partido Colorado**, a **Cabildo Abierto**, a **Partido de la Gente** és a **Partido Independiente** képviselőit is. A koalíció heterogenitása miatt a kormányzati stabilitás gyakran alkudozásokon és taktikai megállapodásokon nyugodott, ami a parlamenti többség fenntartását az egyes szavazásoknál tette próbára.

A Covid-19-járvány kezelése a Lacalle Pou-kormány első évének központi kérdése lett. A kormány kezdetben a személyes szabadságot és a gazdasági működést hangsúlyozó, viszonylag laza korlátozásokkal próbálta elkerülni a teljes zárlatot, majd a fertőzéshullámok emelkedését követően szigorúbb intézkedéseket vezetett be. A hivatalos adatok szerint Uruguay halálozási mutatója a kontinens más országaihoz képest alacsonyabb volt, azonban a tesztelési kapacitás és az esetjelentési módszerek az adatok megbízhatóságát továbbra is vitathatóvá tették. A járványkezelés a kormány népszerűségét átmenetileg növelte, ugyanakkor a pandémia alatti gazdasági visszaesés és a vakcinabeszerzések körüli időbeli csúszások a politikai ellenzék kritikáinak alapját képezték.

A belbiztonság a 2010-es évek végétől fokozatosan a politikai napirend élére került. A közbiztonság hosszú ideig viszonylag kedvező volt a dél-amerikai összevetésben, ám a rablások, betörések és erőszakos bűncselekmények száma emelkedni látszott. A Lacalle Pou-kormány válaszul a rendőrségi jelenlét növelését, a büntető törvénykönyv szigorítását és a börtönkapacitás bővítését szorgalmazta. Az intézkedések a lakosság egy részének támogatását élvezték, míg mások a büntetőpopulizmus veszélyére és a büntetés-végrehajtás túlzsúfoltságára hívták fel a figyelmet. A viták jól mutatták, hogy a biztonságpolitika nem csupán technikai kérdés, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek és a városi szegénység tükröződése is.

26.4.2 Gazdasági teljesítmény és egyenlőtlenség

Uruguay gazdasága a 2020-as években a mezőgazdasági export, a szolgáltatások és a külföldi tőkebeáramlás kombinációjára épült. A pandémia által okozott 2020-as recessziót követően

a gazdaság fokozatosan magához tért, azonban a növekedés üteme és az infláció alakulása a kormány és az ellenzék között folyamatos viták tárgya maradt. A Lacalle Pou-kormány a fiskális fegyelem fenntartását, az adórendszer egyszerűsítését és a külföldi befektetések vonzását helyezte előtérbe, míg a szakszervezetek és a baloldali erők a bérek vásárlóerejének megőrzését és a szociális kiadások megvédését követelték. A hivatalos statisztikák szerint a szegénységi ráta a 2010-es években csökkent, a 2020-as években azonban stagnált vagy kismértékben emelkedett; a pontos értékek a mérési módszertantól függően eltérnek.

A mezőgazdasági ágazat különösen érzékeny maradt a nemzetközi ármozgásokra és az éghajlati eseményekre. A szója, a hús, a tejtermékek és a faanyag exportja a külkereskedelmi bevételek jelentős részét adta, ugyanakkor a termelési láncok koncentrációja és a külföldi tulajdonú nagyvállalatok térnyerése a vidéki közösségek és a kisbirtokosok kiszolgáltatottságát növelte. A szociálpolitika terén a Frente Amplio kormányai által bevezetett programok – így a feltételes készpénz-támogatások és az egészségügyi reform – alapvonásai megmaradtak, de a költségvetési megszorítások és a célzottság erősítése vitákat szült. Az egyenlőtlenségi mutatók, például a Gini-együttható, hosszabb távon csökkentek, azonban a vagyonkoncentráció és a területi különbségek továbbra is markánsak maradtak.

A külgazdasági kitettség és a dollár árfolyamának ingadozása miatt Uruguay gazdasága a szomszédos Argentína és Brazília folyamataival is összekapcsolódott. A regionális integráció, különösen a **Mercosur** keretében zajló kereskedelmi tárgyalások, a kormány gazdaságpolitikájának másik fontos elemét képezték. A Mercosur és az Európai Unió közötti kereskedelmi megállapodás ratifikációjának elhúzódása, valamint a kínai befektetések bővülése a külpolitikai és gazdasági stratégia feszültségeire világított rá. E vitákban az uruguayi kormány a kétoldalú kapcsolatok erősítését és a nemzetközi piacokhoz való rugalmasabb hozzáférést szorgalmazta, ami időnként ellentétbe került a Mercosur közös vámtarifa-rendszerének hagyományával.

26.4.3 Környezeti viták és vízválság

A 2020-as évek legsúlyosabb környezeti és társadalmi konfliktusa a **2023-as vízválság** volt. A főváros, Montevideo és környéke vízellátását biztosító **Paso Severino** tározó vízszintje a hosszan tartó aszály és a megnövekedett mezőgazdasági vízigény következtében kritikusan lecsökkent. A hatóságok ideiglenesen engedélyezték a szokásosnál magasabb nátrium- és kloridszintű csapvíz fogyasztását, majd a lakosságot arra ösztönözték, hogy szükség esetén palackozott vizet használjon. A vízminőség romlása tömeges tiltakozásokat váltott ki: a lakosok a kormányt a tározók karbantartásának elhanyagolásával és a vízgazdálkodás privatizációjától való vonakodással vádolták, míg a kormány az éghajlati szélsőségre és az elhúzódó aszályra hivatkozott.

A vízválság rámutatott az infrastrukturális és erőforrás-gazdálkodási rendszer sebezhetőségére. A viták középpontjában az a kérdés állt, hogy a vízellátás alapvető emberi jog-e, vagy pedig piaci szolgáltatás, és hogy a mezőgazdasági vízhasználók – különösen a szójatermesztés és az intenzív állattenyésztés – mekkora díjat fizessenek a vízkészletek igénybevételéért. A 2024-es népszavazási kezdeményezés a vízellátás alkotmányos védelmének megerősítésére és a magáncégek kizárására azonban nem kapta meg a szükséges parlamenti támogatást, vagy a kampány során a szavazók többsége elutasította. A vízválság hosszú távú hatása a környezeti tudatosság erősödésében és a politikai napirend átrendeződésében mutatkozott meg.

A klímaváltozáshoz való alkalmazkodás más területeken is megjelent. A tengerparti erózió, a mezőgazdasági öntözés vízigénye és a megújuló energiaforrások fejlesztése – Uruguay a szél- és napenergia terén a régió egyik élenjárója – folyamatos szakpolitikai kihívást jelentett. A cellulózipar, különösen a finn **UPM** által üzemeltetett gyárak bővítése, a vidéki munkahelyteremtés és a környezetterhelés közötti feszültséget testesítette meg. Az erdőtelepítések, különösen az

eukaliptusz-fajták gyors növekedésű ültetvényei, a talaj- és vízháztartásra gyakorolt hatásuk miatt kerültek a viták középpontjába.

26.4.4 Társadalmi értékrendek és viták

Uruguay a 21. század elején a latin-amerikai térség egyik legprogresszívebb országa volt a társadalmi jogok terén. Az azonos neműek házasságának legalizálása, az abortusz dekriminalizálása, a kannabisz szabályozott piacának bevezetése és a transzneműek jogi elismerése a **Frente Amplio** kormányai alatt valósult meg, és ezek a vívmányok a nemzetközi közvélemény figyelmét is felkeltették. A 2020-as években a **Cabildo Abierto** és a konzervatív civil szervezetek nyomása ellenére e törvények alapjai nem változtak meg, de a mindennapi életben a törvényi keretek alkalmazása és a társadalmi elfogadottság továbbra is egyenetlen maradt. A „gender-ideológia” kifejezés körüli viták, a családpolitika és a szexuális nevelés tantervi helye rendre éles közéleti konfliktusokat generáltak.

A nők politikai részvételének növekedése, a feminista mozgalmak aktivitása és a gondoskodásgazdaság kérdései a társadalmi napirend fontos részeivé váltak. Az erőszak a nők ellen, a nemi alapú diszkrimináció és a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek a nyilvános beszéd visszatérő témái voltak. A civil társadalom erős hagyománya, a szakszervezetek és a diákmozgalmak mobilizációs képessége a kormányok számára egyszerre jelentett legitimitási forrást és nyomásgyakorló erőt. A 2020-as években a fiatalok körében a klímaváltozás és a környezeti igazságosság iránti érzékenység növekedett, ami a választási részvétel és a pártpreferenciák átrendeződésében is megfigyelhető volt.

A társadalmi egyenlőtlenségek területi dimenziója különösen szembetűnő maradt. Montevideo és a déli partvidék gazdasági dinamizmusa, valamint az északi, vidéki területek elnéptelenedése és infrastrukturális lemaradása feszültség forrása volt. A belső migráció, a vidéki iskolák bezárása és a mezőgazdasági termelés koncentrációja a vidéki lakosság életkörülményeit folyamatosan átalakította. E folyamatok megértéséhez a korábbi fejezetekben tárgyalt nemzetépítési és városiasodási minták – például a A „dél-amerikai Svájc” és a válság alfejezetben bemutatott gazdasági átalakulás – nyújtanak hátteret.

26.4.5 A 2024-es választás és az új kormányzati ciklus

A 2024. évi általános választás első fordulóját 2024. október 27-én, a második fordulót november 24-én tartották. A választáson a **Frente Amplio** jelöltje, **Yamandú Orsi** – korábbi canelones-i polgármester és történelemtanár – a második fordulóban a hivatalban lévő kormánykoalíció jelöltjével, **Álvaro Delgado** volt kabinetfőnökkel szemben győzelmet aratott. A hivatalos eredményeket a Corte Electoral tette közzé; a mandátumok eloszlása a törvényhozásban szűk többséget eredményezett a baloldali koalíció számára, de a kormányzás parlamentarizált jellege miatt a törvényhozási tárgyalások továbbra is többpárti egyeztetést igényeltek. Orsi 2025. március 1-jén lépett hivatalba, és a Frente Amplio kormányzása újabb, immár a második baloldali ciklust indította el a 21. században.

Az új kormány programja a korábbi jobbközép időszakkal szemben a szociális kiadások fokozatos növelését, a közbiztonság közösségi alapú megközelítését, valamint a környezeti adaptáció és a vízgazdálkodás reformját helyezte előtérbe. A gazdaságpolitika terén az infláció csökkentése és a bérek vásárlóerejének helyreállítása mellett a fiskális fenntarthatóság megőrzése komoly kihívást jelentett. A 2025–2026-os időszak folyamatai a könyv lezárásakor még alakulóban voltak, így az kormányzati döntések hosszú távú hatékonysága és politikai visszhangja nem ítélhető meg teljes bizonyossággal.

A választási kampány és a kormányváltás időszakában a politikai polarizáció mérsékelt maradt, de a társadalmi törésvonalak – elsősorban a városi–vidéki, a generációs és az iskolázottsági különbségek – erőteljesen befolyásolták a szavazói döntéseket. A jobbközép erők vereségét követően a koalíció egy része megőrizte befolyását a törvényhozásban, ami a törvényalkotási folyamat lassulásához és kompromisszumos megoldásokhoz vezetett. A jelenkor értelmezésénél fontos hangsúlyozni, hogy a „baloldali" és „jobboldali" kategóriák a 21. századi Uruguayban nem azonosak a 20. századi pártszerkezettel, hanem a politikai családok folytonosságán és a szociálpolitikai elkötelezettségen alapulnak.

26.4.6 Források és bizonytalanságok

A 2020–2026-os uruguayi folyamatok megismerésének elsődleges forrásai a **Corte Electoral** hivatalos választási jegyzőkönyvei, a **Nemzeti Statisztikai Intézet (Instituto Nacional de Estadística, INE)** adatfelvételei, a **Központi Bank (Banco Central del Uruguay)** monetáris és inflációs jelentései, valamint a **Köztársasági Elnökség** és a minisztériumok közleményei. A nemzetközi szervezetek – a **Világbank**, a **Nemzetközi Valutaalap (IMF)**, az **ECLAC** és az **Egészségügyi Világszervezet (WHO)** – saját módszertanukkal készült becslései szintén alapul szolgálnak, de a számok alacsonyabb vagy magasabb értékei gyakran a meghatározások és a mintavételi eljárások eltéréseiből fakadnak. A járványügyi adatok terén különösen fontos a tesztelési lefedettség és a halálozási okok besorolásának bizonytalansága.

A 2023-as vízválság ténye és a hatósági intézkedések dokumentálhatók, ám a válság okainak súlyozása – mennyiben a klímaváltozás, a mezőgazdasági vízhasználat vagy a karbantartás elmaradása volt felelős – vitatott értelmezési kérdés. A környezeti hatások számszerűsítése és a hosszú távú egészségügyi következmények megítélése továbbra is hiányos. A közbiztonsági statisztikákban az egyes bűncselekmény-kategóriák átsorolása és a bejelentési hajlandóság változása torzíthatja az összehasonlítást. A 2024-es választás eredményeinek hivatalos közzététele ellenére a koalíciós tárgyalások és a kormányprogram végrehajtásának értékelése 2026-ig nem lezárt folyamat.

A jelenkorról szóló történeti elemzés alapvető korlátja, hogy a rövid időbeli távolság miatt a források szelektálása és a relevancia megítélése nem tekinthető véglegesnek. A 2025–2026-os politikai döntések következményei még nem látszanak; az adatok időnként késve vagy utólag módosított formában válnak elérhetővé. Ezért minden, a jelenkori fejtegetések során közölt adat és értelmezés csak a 2026-os lezárás pillanatában érvényes, és a későbbi kutatások pontosíthatják vagy felülírhatják az itt leírtakat.

26.4.7 Rövid összefoglaló

- Uruguay 2020–2024 között Luis Lacalle Pou jobbközép koalíciójának (Coalición Multicolor) irányítása alatt állt, amely a fiskális fegyelmet és a biztonsági szigorítást helyezte előtérbe.
- A Covid-19-járvány kezelése viszonylag alacsony halálozási mutatók mellett zajlott, de a hivatalos adatok megbízhatósága vitatott.
- A 2023-as vízválság a fővárosi vízellátás kritikus romlásához vezetett, és a környezeti igazságosság, valamint a vízgazdálkodás kérdését a politikai napirend élére emelte.
- A progresszív társadalmi jogok – azonos neműek házassága, abortusz, kannabisz-szabályozás – a konzervatív nyomás ellenére alapvetően fennmaradtak, de a mindennapi alkalmazás egyenetlen maradt.
- A 2024-es választáson a Frente Amplio jelöltje, Yamandú Orsi nyert, és 2025-ben hivatalba lépve második baloldali kormányzati ciklust indított.
- A gazdaság a mezőgazdasági exportra és a külföldi tőkére épült, miközben az egyenlőtlenség stagnálása és a területi különbségek feszültségek forrásai maradtak.

- A jelenkori adatok és értelmezések forráskritikai kezelést igényelnek; a 2025–2026-os folyamatok kimenetele a könyv lezárásakor még nem ítélhető meg teljes bizonyossággal.

26.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai koalíció kormányozta Uruguayt 2020 és 2024 között, és milyen fő vitái voltak a kormányzásnak a gazdaság- és biztonságpolitikában?
2. Miért vált a 2023-as vízválság társadalmi konfliktussá, és milyen tényezők magyarázzák a hatósági intézkedések és a tiltakozások eltérő értelmezését?
3. Hogyan jellemezhető a 2024-es választási ciklus politikai jelentősége Uruguay 21. századi történetében, és milyen folytonosságok, illetve törések figyelhetők meg a korábbi baloldali kormányzáshoz képest?
4. Mely elsődleges forrásokra támaszkodhat a jelenkori Uruguay történetének kutatója, és milyen módszertani bizonytalanságok nehezítik a járványügyi, gazdasági és bűnügyi statisztikák értékelését?
5. Milyen módon kapcsolódnak az uruguayi társadalmi és környezeti viták a dél-amerikai kontinens szélesebb folyamataihoz, például a demokratikus intézményrendszerhez, a klímaváltozáshoz és a regionális integrációhoz?

27 Paraguay a gyarmati korban és a függetlenség

27.1 Őslakos népek és a spanyol hódítás

A mai Paraguay területén a gyarmati kor nem a nagy andoki birodalmak meghódításának mintáját követte, hanem hosszú, egyenlőtlen alkuk és fegyveres konfliktusok sorozatát a spanyol telepesek, a guaraní nyelvű faluközösségek és a Chaco más őslakos csoportjai között. Paraguay gyarmati múltját gyakran a „jezsuita missziók országaként” és a „guaraní nyelv hazájaként” szokták bemutatni, ám ez a kép a 19–20. századi nemzetépítés leegyszerűsítése. A jelen alfejezet a legkorábbi ismert társadalmaktól a spanyol Asunción megalapításáig és a jezsuita **redukciók** kialakulásáig követi a folyamatot, miközben jelzi, hogy a források szinte kizárólag európai szereplőktől származnak, a guaraní és más őslakos hangok közvetlenül nem maradtak fenn. A kontinentális összefüggésekhez lásd A kontinens földrajza és népei és A hódítás és a gyarmati rend.

27.1.1 Guaraní népek a spanyol hódítás előtt

A guaraní nyelvű csoportok a **tupí-guaraní** nyelvcsaládhoz tartoztak, és a spanyol hódítás előtti évszázadokban a mai Paraguay keleti, erdős-dombos térségeit, valamint a Paraná és Paraguay folyók völgyeit lakták. A **guaraní** elnevezés – a nyelven *avañe’ẽ*, „az emberek nyelve” – a gyarmati forrásokban is megjelenik, de nem jelölt egységes politikai szervezetet: a beszélők regionális, rokonsági és faluközösségi keretekben szerveződtek. A nyelvészeti és régészeti adatok alapján a tupí-guaraní nyelvű népek feltehetően az Amazonas-medence felől vándoroltak délre, ám ennek időrendje és útvonala máig vitatott; a legkorábbi régészeti kultúrák azonosítása bizonytalan, ezért a prekolumbiánus guaraní társadalomról alkotott kép elsősorban rekonstrukció.

A régészeti leletek tanúsága szerint a guaraní közösségek falvakban éltek, égetéses-irtásos földművelést folytattak, maniókát, kukoricát, babot és tökféléket termesztettek, emellett halásztak és vadásztak. A nagy, több családot befogadó házak és a települések időszakos áthelyezése arra utal, hogy a földhasználat és a rokonsági hálózatok együtt szabályozták a mindennapi életet. A falvak élén törzsfőnökök álltak, akiket a spanyol források *cacique* néven emlegettek; hatalmuk inkább presztízsen, szónoki képességen és a rokoni hálózatok mozgósításán alapult, mint kényszerítő erőn. A guaraní vallási életben fontos szerepet játszottak a **karai** néven ismert próféták vagy vallási specialisták, akik a közösségek vándorlását és a „romolhatatlan föld” keresését hirdették. Ez a mozgás nem egyszerű menekülés volt, hanem vallási és társadalmi dinamika is, amelyet később a jezsuita hittérítők is értelmeztek és felhasználtak. A guaraní társadalmak tehát nem birodalmat, hanem nyelvileg rokon, de politikailag független faluközösségek sokaságát alkották; ezt a különbséget fontos hangsúlyozni, mert a későbbi paraguayi nemzeti emlékezet gyakran egységes „guaraní nemzetként” ábrázolja őket, ami visszavetíti a 19. századi nemzetfogalmat a prekolumbiánus korba.

A mai Paraguay nyugati részén, a **Chaco** félszáraz síkságán más nyelvcsaládokhoz tartozó népek éltek, köztük a **guaycurú** (a forrásokban mbayá vagy caduveo néven is ismert) és a folyó menti

payaguá csoportok. A Chaco népei vadászó-gyűjtögető életmódot folytattak, és a spanyolok érkezése előtt kevéssé integrálódtak a guaraní falvak világába. Ez a földrajzi-kulturális kettősség a gyarmati kor egész történetét meghatározta: a spanyol települések a keleti, termékenyebb, folyami közlekedésre alkalmas sávban jöttek létre, míg a Chaco hosszú időre ellenőrizhetetlen határvidék maradt.

27.1.2 A spanyol érkezés és Asunción megalapítása

A spanyol hódítás Paraguayban nem közvetlenül a Karib-térség felől, hanem a Río de la Plata és a Paraná–Paraguay folyórendszer feltárásának melléktermékeként indult. A korai expedíciókat az Andokban található ezüst híre mozgatta; a felfedezők és hajósok a nagy folyami utakon keresték az utat a feltételezett gazdagság felé. **Juan Díaz de Solís** 1516-ban érte el a Río de la Plata torkolatát, de halála megakadályozta a további behatolást. A Paraguay folyó felső szakaszáról szóló első európai beszámolók részben **Aleixo Garcia** portugál származású utazó 1520-as évekbeli expedíciójához köthetők; Garcia állítólag guaraní kísérőkkel jutott el a mai Paraguay területére, és andoki ezüsttárgyakkal tért volna vissza, ám útjának pontos útvonala és sorsa bizonytalan. 1526 és 1530 között **Sebastiano Caboto** hajózta a Paraná és Paraguay folyókat, és az ott hallott ezüstlegendák nyomán terjedt el a **Río de la Plata** („Ezüst-folyó”) elnevezés. A folyami hálózat stratégiai jelentőségét felismerve a spanyol korona 1536-ban **Pedro de Mendoza** vezetésével expedíciót küldött a térségbe, amely megalapította Buenos Airest a mai Argentína területén. A tengerparti telep azonban éhínség és a helyi őslakos csoportok támadásai miatt hamar összeomlott; a túlélők a folyón felfelé menekültek.

A fordulópontot **Juan de Salazar de Espinosa** 1537-es útja jelentette. Salazar a Mendoza-expedíció tagjaként élelemért és szövetségesekért indult a Paraguay folyón felfelé, és 1537. augusztus 15-én a folyó keleti partján, a mai Asunción helyén erődített települést alapított, amelyet *Nuestra Señora Santa María de la Asunción* néven jegyeztek be. A dátum a Nagyboldogasszony ünnepéhez kapcsolódik, és a spanyol források egyértelműen rögzítik. Asunción azért vált a térség központjává, mert a guaraní falvak sűrű övezetében feküdt, termékeny földek vették körül, és a folyón keresztül elérhető volt a Paraná és a La Plata-medence. A település a 16. század közepén a spanyol gyarmati jelenlét bázisává nőtt, és innen indultak később a második Buenos Aires (1580) és más városok alapításai is; a spanyol gyarmati források ezért Asunciót gyakran „a hódítás anyjaként” (*madre de ciudades*) emlegették. Ez a kifejezés ugyanakkor a spanyol hódítás dicsőítő narratívájának része, amely elhomályosítja a guaraní közösségek saját szerepét és a hódítás erőszakos oldalát.

27.1.3 Szövetségek, rokonság és kényszermunka

Asunción túlélése nem magyarázható kizárólag spanyol katonai erővel. A város alapítói kis létszámú, utánpótlásától elvágott csoportot alkottak, ezért a helyi guaraní lakossággal való együttműködés létfeltétel volt. A spanyol férfiak guaraní nőkkel éltek együtt, és ezek a kapcsolatok nem pusztán magánügynek számítottak: a guaraní rokonsági rendszerben a házasság vagy élettársi viszony a férfiakat bekapcsolta a közösség cserébe, munka- és védelmi hálózatába. Ezt a jelenséget a gyarmati források és a későbbi történészek **cuñadazgo** néven írják le, utalva arra, hogy a spanyolok a guaraní vezető családok sógoraivá (*cuñados*) váltak. A gyakorlat aszimmetrikus volt: a spanyol férfiak rendelkeztek a politikai és katonai hatalom eszközeivel, a guaraní nők és közösségek viszont ellenőrizték az élelmiszertermelést, a nyelvi közvetítést és a helyi viszonyok ismeretét. A kapcsolat tehát nem volt sem idilli szövetség, sem egyszerű leigázás; a két fél érdekei átmenetileg egybeestek, de a hatalmi egyensúly fokozatosan a spanyolok javára tolódott el. A guaraní nők szerepe a 16. századi túlélésben dokumentált, de a korabeli spanyol források ezt

gyakran a nők „engedékenységeként” értelmezték, ami a mai olvasó számára is tükrözi a nemi és gyarmati előítéleteket.

A gyarmati intézmények közül az **encomienda** (spanyolul *encomienda*) Paraguayban is elterjedt: a korona egy-egy spanyol telepest az őslakos közösség adójának és munkaerejének „gondjaira bízott” azzal az elvvel, hogy cserébe védelmet és hitoktatást nyújt. A gyakorlatban az encomienda kényszermunkát és gyakran kegyetlen bánásmódot jelentett, amit a ferences és jezsuita szerzetesek már a 16. század végétől kritizáltak. A guaraní közösségek válaszai változatosak voltak: egyesek együttműködtek, mások elköltöztek, és többen fegyveresen ellenálltak. A spanyol krónikák csak a legjelentősebb felkeléseket rögzítik, így az ellenállás mértékét nehéz megbecsülni. A 16. század közepén a guaraní lakosság egy része a spanyolokkal szövetségben részt vett a térség más őslakos csoportjai elleni harcokban is, ami arra utal, hogy a gyarmati viszonyokban a helyi érdekellentéteket a spanyolok is felhasználták.

27.1.4 A jezsuita redukciók és a guaraní társadalom

A 17. század elején új szereplőként jelentek meg a Jézus Társaság (jezsuiták) tagjai. A jezsuiták 1609-ben kaptak engedélyt arra, hogy a guaraní lakosság körében önálló missziós falvakat, úgynevezett **redukciókat** (spanyolul *reducciones*) hozzanak létre a mai Paraguay északkeleti részén és a Paraná folyó mentén. A „redukció” kifejezés a latin *reducere* (visszavezetni) szóból ered, és azt a célt jelölte, hogy a szétszórtan élő guaraní közösségeket állandó, keresztény falvakba telepítsék. A missziók a spanyol korona engedélyével működtek, és a jezsuiták kiváltságként elérték, hogy a redukciók lakói ne tartozzanak a magánszemélyek encomiendája alá; ez az egyik oka annak, hogy a guaraní családok egy része önként vagy családi döntés alapján csatlakozott a missziókhoz. A redukciók azonban nem számolták fel a gyarmati alárendeltséget, csak átalakították annak formáját.

A redukciók belső életét a jezsuita páterek irányították, de a mindennapi közigazgatás guaraní tisztségviselők kezében volt. Minden falu rendelkezett saját **cabildóval** (tanáccsal), amelyben guaraní elöljárók ültek; a spanyol mintájú tisztségek mellett a hagyományos törzsfőnöki tekintély is befolyásos maradt. A gazdaság közösségi és családi földekre oszlott, amelyeket a guaraní nyelvű források *tupambaé* („Isten földje”) és *avambaé* („az emberek földje”) néven különböztettek meg. A közösségi földek terménye a falu közös kiadásait, az árvák és özvegyek ellátását, valamint a templom és a milícia fenntartását szolgálta. A redukciók a **yerba mate** (Ilex paraguariensis) termesztésében és feldolgozásában, a szarvasmarha-tartásban, a mezőgazdaságban és a kézműiparban is jelentős termelést értek el; a yerba mate egyike volt a gyarmati Paraguay legfontosabb kiviteli cikkeinek. A jezsuita jelentések hangsúlyozták a falvak rendezettségét, a zenei és kóruséletet, valamint a mesterségek fejlettségét, ám ezek a beszámolók a missziós siker bemutatását is szolgálták, ezért kritikával kezelendők.

A jezsuiták a guaraní nyelvet használták a hitoktatásban és az igazgatásban, és a 17. század folyamán nyelvtanokat, szótárakat, katekizmusokat adtak ki; e munkák a guaraní nyelv legkorábbi írásos emlékei közé tartoznak, de egyúttal a jezsuita értelmezés nyelvét is rögzítették. **Antonio Ruiz de Montoya** 1639-ben kiadott *Tesoro de la lengua guarani* című szótára a korszak egyik legismertebb nyelvi forrása. A nyelvpolitika hozzájárult ahhoz, hogy a guaraní a misszikban és a környező vidéken közvetítő nyelvvé váljon, de a jezsuiták a nyelvet elsősorban az egyházi tanítás eszközének tekintették, nem a guaraní kultúra megőrzésének.

A missziók megítélése a történeti irodalomban erősen vitatott. Egyes értelmezések szerint a redukciók viszonylag védett teret nyújtottak a guaraní közösségeknek a spanyol encomienda és a rabszolgavadászok ellen, és lehetővé tették a nyelv és a közösségi szervezet fennmaradását. Mások szerint a jezsuita irányítás alapvetően korlátozta a guaraní autonómiát, áthelyezte a családokat, és alárendelte őket egy európai egyházi és gyarmati projektnek. A guaraní szereplők

nem passzív befogadók voltak: a missziókba költözés, a tisztségviselés, a milíciában való részvétel és a szökések egyaránt a saját érdekek és a túlélés stratégiái szerint értelmezhetők. A források hiánya miatt azonban a guaraní nézőpont gyakran csak közvetve, a jezsuita jelentések kritikai olvasatán keresztül rekonstruálható. Az összehasonlító kerethez lásd A gyarmati társadalom, egyház és kasztrendszer.

27.1.5 Bandeiranték, határvédelem és ellenállás

A redukciók történetének egyik legvéresebb szakasza a **bandeiranték** (portugálul *bandeirantes*) támadásaihoz kötődik. A bandeiranték főként São Paulo környéki, vegyes portugál–őslakos származású telepesek voltak, akik a 17. században expedíciókat, *bandeirák*-at szerveztek a belső területekre; céljuk elsősorban őslakos emberek elfogása és rabszolgaként való eladása volt. 1628 és 1632 között több bandeira betört a Guairá és a Paraná menti jezsuita missziókba, felgyújtotta a falvakat, és a becslések szerint több ezer, egyes források szerint több tízezer guaranít hurcoltak el. A számok erősen bizonytalanok, mert a jezsuita jelentések az elszenvedett pusztulás mértékét hangsúlyozták, míg a portugál források alig tárgyalják. A túlélő guaraní közösségek a jezsuitákkal együtt délkeletre, a mai Paraguay déli része, valamint a mai Argentína Misiones tartománya és a mai Brazília határvidéke felé vonultak. A missziók így a spanyol–portugál határvidék legfontosabb védelmi intézményeivé váltak; a spanyol korona felfigyelt arra, hogy a redukciók akadályozhatják a portugál terjeszkedést, és engedélyezte a guaraní milíciák felfegyverzését. A guaraní harcosok részvételével 1641-ben a **Mbororé** folyó menti ütközetben sikerült visszaverni egy nagyobb bandeirante támadást; az eseményt a jezsuita és későbbi nemzeti elbeszélések a guaraní ellenállás szimbólumává tették, bár a csata pontos lefolyása és résztvevői létszáma vitatott. Az 1641-es győzelem után a bandeirante támadások intenzitása csökkent, de a rabszolgavadászat és a határ menti csetepaték nem szűntek meg teljesen.

A határvidéken a spanyol települések és a missziók nemcsak a portugál fenyegetéssel néztek szembe. A Chaco peremén a guaycurú és payaguá csoportok a 16–18. században folyamatosan támadták a spanyol farmokat, karavánokat és folyami hajókat; a lovat hamar átvették, és a nyílt síkságon mozgékony, nehezen ellenőrizhető erővé váltak. Paraguay gyarmati története ezért nem egyirányú hódítástörténet, hanem hosszú, változó intenzitású határháborúk sorozata, amelyben a spanyol uralom csak a keleti folyami sávra és a missziós falvakra terjedt ki megbízhatóan. E határvidéki állapot a későbbi gyarmati Paraguay gazdaságát és településszerkezetét is meghatározta; lásd A gyarmati Paraguay.

27.1.6 Népességpusztulás és a guaraní nyelv fennmaradása

A kontaktus előtti népességről nincs megbízható adat. A mai Paraguay területén a régészeti lelőhelyek és a kora gyarmati becslések alapján a guaraní nyelvű lakosság a keleti erdős övezetben koncentrálódott, míg a Chaco népei kisebb népsűrűségben éltek. A spanyol gyarmatosítás, az európai járványok – elsősorban a himlő és a kanyaró –, valamint az encomienda és a rabszolgavadászat a 16–17. században jelentős népességcsökkenést okozott. A redukciókba tömörített lakosságot a járványok ugyancsak sújtották, bár a missziós falvak egyes időszakokban ellenállóbbnak bizonyultak a szétszórt közösségeknél. A számok azonban becslések, és a források gyakran egymásnak ellentmondanak; a történész feladata itt nem a pontos áldozatszám meghatározása, hanem a pusztulás mechanizmusainak leírása. A jezsuita missziókban a 17. század közepén egyes becslések több tízezer lakost említenek, de a korabeli összeírások pontossága kétséges, és a járványok miatti ingadozás nagy volt.

A guaraní nyelv a gyarmati korban nem tűnt el, hanem a spanyol mellett a mindennapi érintkezés nyelvévé vált Asunciónban és a keleti vidéken. A jezsuita nyelvpolitika, a guaraní nők mint

anyanyelvi közvetítők szerepe és a mestizo lakosság növekedése egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a guaraní nyelv a gyarmati Paraguayban széles körben használatos maradt. Ez a jelenség a későbbi paraguayi állam és a mai kétnyelvűség egyik gyökere, de a gyarmati kori nyelvi helyzet nem azonos a mai nemzeti identitással: a guaraní nyelvű beszélők akkor elsősorban helyi közösségekhez, missziós falvakhoz vagy családi hálózatokhoz kötődtek, nem egy modern nemzethez. A nyelv fennmaradása tehát nem a nemzeti folytonosság bizonyítéka, hanem a gyarmati társadalom sajátos, többnyelvű és többkultúrájú berendezkedésének következménye.

27.1.7 Források és bizonytalanságok

A spanyol hódítás és a jezsuita missziók eseményei elsősorban európai szereplők által készített elsődleges forrásokból ismertek: hivatalos jelentések, városi tanácsi jegyzőkönyvek, krónikák (például **Ruy Díaz de Guzmán** 17. század eleji műve), valamint a jezsuiták rendszeres *cartas anuas* (éves levelei) és missziós leltárai. Ezek a források részletesek az alapítás dátumaira és az intézményi szabályozásra nézve, de szerzőik gyakran érintettek voltak a gyarmati vitákban, és a guaraní szereplőket alárendelt vagy megtérítendő csoportként ábrázolták. A guaraní közösségek írásos önéletrajzokat nem hagytak hátra; hangjukat közvetve, a jezsuita jelentések idézetein, a tárgyi kultúrán és a nyelvészeti adatokon keresztül lehet rekonstruálni. A prekolumbiánus társadalomra vonatkozó ismeretek régészeti feltárásokból és nyelvészeti rekonstrukciókból származnak, ezért a guaraní társadalom működéséről alkotott kép szükségképpen hipotetikus.

A legfontosabb viták a következők: a kontaktus előtti guaraní társadalmak politikai szervezettségének foka; a redukciók jellege – védelmi alternatíva volt-e a jezsuita rendszer vagy a gyarmati kontroll eszköze; a bandeirante támadások áldozati számai; az 1641-es Mbororé csata jelentősége; és a guaraní részvétel mértéke a missziók igazgatásában. A modern paraguayi emlékezetpolitika gyakran a jezsuita missziókat és a guaraní múltat pozitív nemzeti alapként kezeli, amit a történettudomány részben alátámaszt, részben árnyal. A jelen fejezet ezért a dokumentált eseményeket (mint Asunción 1537-es alapítása) elválasztja a vitatott értelmezésektől (például a missziók „idilli” jellegétől), a régészeti becsléseket pedig nyíltan becslésként kezeli. A jezsuita missziók későbbi, 18. századi válsága és 1767-es kiűzése a következő alfejezet témája.

27.1.8 Rövid összefoglaló

- A mai Paraguay területén a hódítás előtt guaraní nyelvű, letelepült földművelő falvak éltek a keleti folyami sávban, míg a Chaco vadászó-gyűjtögető és a lovat később átvevő csoportjai más nyelvcsaládokhoz tartoztak.
- A guaraní társadalmak nem alkottak egységes politikai szervezetet; nyelvi rokonságuk ellenére független faluközösségekben éltek, és a „guaraní nemzet” képét a modern nemzetépítés visszavetítette a prekolumbiánus korba.
- A spanyol hódítást a Río de la Plata és a Paraguay–Paraná folyórendszer feltárása előzte meg; Asunciónt 1537. augusztus 15-én alapította Juan de Salazar de Espinosa, és a település a guaraní sűrű településterületén vált a gyarmati jelenlét bázisává.
- Asunción túlélése a spanyol férfiak és guaraní nők közötti rokonsági kapcsolatokon (cuñadazgo) is múlt, ami egyenlőtlen, de kölcsönös függőséget hozott létre.
- Az encomienda kényszermunkát és adóztatást vezetett be, amit szerzetesrendek kritizáltak; a guaraní válaszok az együttműködéstől a fegyveres ellenállásig terjedtek.
- A jezsuiták 1609-től redukciókat hoztak létre, amelyekben guaraní tisztségviselők, közösségi földek és yerba mate-termelés működött; a missziók a guaraní nyelvet írásban is használták, de a guaraní autonómiát korlátozták.
- A 17. századi bandeirante támadások több missziót elpusztítottak; a túlélők délre költöztek, és a guaraní milíciák 1641-ben Mbororénál visszaverték a támadókat.

- A gyarmati Paraguay határvidék maradt, ahol a spanyol ellenőrzés a keleti folyami sávra és a missziós falvakra korlátozódott, míg a Chaco őslakosai hosszú ideig ellenálltak.
- A népességpusztulás becslései bizonytalanok; a guaraní nyelv fennmaradt, de a mai nemzeti identitásként való értelmezése a gyarmati időkre nem vetíthető vissza.

27.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és társadalmi különbségek választották el a guaraní nyelvű falvakat a Chaco népeitől a hódítás előtt?
2. Miért alapították a spanyolok Asunciónt 1537-ben, és milyen szerepet játszottak a guaraní rokonsági kapcsolatok a település fennmaradásában?
3. Hasonlítsa össze az encomienda és a jezsuita redukciók munka- és hatalmi viszonyait! Mely pontokon vitatott a redukciók értékelése?
4. Hogyan alakította a bandeiranték támadása a missziók földrajzi elhelyezkedését és a guaraní milíciák szerepét a spanyol–portugál határvidéken?
5. Miért kell a prekolumbiánus guaraní társadalomról és a gyarmati népességpusztulásról szóló adatokat becslésként kezelni, és milyen forrástípusok hiányoznak a guaraní nézőpont rekonstruálásához?

27.2 A gyarmati Paraguay

27.2.1 Földrajzi keretek és a gyarmati tér szerveződése

A mai Paraguay területének gyarmati kori története nem érthető meg földrajzi helyzetének elemzése nélkül. A terület a Río de la Plata vízrendszerének felső szakaszán, a Paraguay és a Paraná folyók által közrefogott, a kontinens belsejében fekvő régióban helyezkedik el. A spanyol hódítók által **Paraguay tartománynak** (Provincia del Paraguay) nevezett terület a 16. században nem rendelkezett tengeri kijárattal, és a perui ezüstbányák, valamint a későbbi Río de la Plata-i kikötőváros sem tartozott közvetlen fennhatósága alá. A tenger felé vezető út a Paraná folyón keresztül Buenos Airesen át, a birodalom belső területei felé pedig a hosszú és nehéz szárazföldi vagy folyami karavánokon át vezetett. Ez a földrajzi elszigeteltség a gyarmati Paraguay gazdaságának, társadalmának és politikai kultúrájának egyik alapelemévé vált; a történeti irodalomban gyakran „a birodalom peremének peremeként” jellemzik, ami egyszerre utal a spanyol gyarmatbirodalom centrumaitól való távolságra és a belső erőforrások viszonylagos szűkösségére.

A földrajzi keretek azonban nem csupán korlátot jelentettek. A Paraguay folyó és a Paraná völgye korán a spanyol–portugál határvidék részévé vált: a portugál gyarmatosítás Brazília felől fokozatosan terjeszkedett nyugat felé, és a gyarmati Paraguay északi, illetve keleti határai a két birodalom közötti versengés állandó színterei voltak. Az őslakos népek – főként a **guaraní** nyelvű csoportok – sűrű folyóparti települései a spanyol hódítók számára egyszerre jelentettek munk aerőt, szövetségesi potenciált és missziós célterületet. A guaraní társadalmak kiterjedt rokonsági hálózatai, mezőgazdasági ismeretei és a folyami közlekedésben betöltött szerepe alapvetően befolyásolta a gyarmati Paraguay társadalomszerkezetének későbbi alakulását. A régióban nem jött létre a mexikói vagy perui típusú, sűrűn lakott, magasan szervezett birodalmi központ, és nem alakult ki a karibi szigetvilághoz hasonló, rabszolgamunkára épülő ültetvényes gazdaság sem. Ehelyett a gyarmati Paraguay sajátos, a helyi feltételekhez alkalmazkodó gazdasági és társadalmi formákat hozott létre, amelyek hosszú távon meghatározták az ország későbbi fejlődését.

27.2.2 A yerba mate gazdaság és a belső piac

A gyarmati Paraguay gazdaságának legjellegzetesebb terméke a **yerba mate** (mate tea; a guaraní nyelvből származó *ka'a*, tudományos nevén *Ilex paraguariensis*) volt. A növény leveleiből készült, koffeintartalmú forrázat fogyasztása a guaraní és más dél-amerikai őslakos népek körében már a spanyol hódítás előtt elterjedt. A spanyol gyarmatosítók a 16. század végétől kezdték bányászni, feldolgozni és kereskedelmi forgalomba hozni a vadon termő mate fák levelét, amelyek főként a Paraguay és a Paraná folyók felső szakaszának erdős területein nőttek. A mate gyorsan a régió egyik legfontosabb belső fogyasztási cikke lett: Asunción, Buenos Aires, a perui fennsík városai és a chilei piac is folyamatos keresletet mutatott iránta.

A termelés megszervezése a gyarmati Paraguay sajátos körülményeihez igazodott. A kezdeti időszakban a leveleket vadon termő fákról gyűjtötték, és a munkát túlnyomórészt kényszerített guaraní munkaerővel végeztették. A 17. századtól a **yerba mate kitermelése** (beneficio de la yerba) szervezett iparággá fejlődött, amelyben a termelők – **encomenderók** és később **hatótulajdonosok** – csapatokat küldtek a belső erdőségekbe, hogy ott több hónapon át gyűjtsék, szárítsák és zsákolják a levelet. A munka rendkívül megterhelő és veszélyes volt: a munkások gyakran váltak betegségek, ragadozó állatok, valamint az őslakos ellenállás áldozatává. A spanyol hatóságok időnként korlátozták a kitermelést, mert az elnéptelenedéshez és az őslakos közösségek pusztulásához vezetett; e tiltások azonban a gyakorlatban csak részben érvényesültek.

A mate gazdaságtörténeti jelentősége abban állt, hogy – az ezüsttel vagy a cukorral ellentétben – nem elsősorban távoli európai piacokra termelt, hanem a gyarmat belső és regionális fogyasztását szolgálta. Ez a belső piacra termelő jelleg a paraguayi gyarmati gazdaságot megkülönböztette az atlanti-óceáni exportgazdaságoktól, és elősegítette egy viszonylag önellátó, a pénzgazdálkodásnál nagyobb mértékben a természetbeni cserére támaszkodó gazdasági rend kialakulását. A mate ugyanakkor a gyarmati Paraguay egyik legfontosabb kiviteli cikke is lett: a Paraná folyón lefelé szállított áru Asunción kereskedőinek kezébe került, akik Buenos Airesen keresztül kapcsolták be a regionális cserébe. A folyami szállítás költsége és kockázata azonban magas volt, ami korlátozta a termelők nyereségét, és megerősítette az asunciói kereskedőréteg közvetítő szerepét.

27.2.3 A hato és a földtulajdon

A gyarmati Paraguay vidéki gazdaságának másik pillére a **hato** (spanyolul *hato*, azaz marha- vagy más állatállomány tartására használt nagy kiterjedésű legelőbirtok) volt. A spanyolok már a 16. század közepén szarvasmarhát, lovat, öszvért és juhot telepítettek a régióba, részben a helyi fogyasztás biztosítása, részben a perui bányavidék állatellátása céljából. A hatalmas, folyók által határolt füves területek – a **Paraguay keleti és déli legelői** – különösen alkalmasnak bizonyultak a rideg, félszilaj állattartásra. A 17. századra a hato a paraguayi elit legfontosabb vagyoni alapjává vált, jóllehet az export méretét a szállítási nehézségek és a perui piac távolsága erősen korlátozta.

A hato gazdasági logikája jelentősen eltért az európai mezőgazdasági birtokétól. A paraguayi nagybirtokokon a föld értéke nem önmagában a terület nagyságából vagy a terméshozamból, hanem a rajta legeltethető állatállomány nagyságából és a hozzá rendelhető munkaerő mennyiségéből fakadt. A földtulajdon hivatalos megszerzése – királyi adománylevél, **merced**, illetve a 17. századtól a kincstári földek megvásárlása vagy elfoglalása – a gyakorlatban gyakran rendezetlen maradt. A hatalmas legelőterületek határait ritkán mérték fel pontosan, ami hosszú távú birtokvitákat és a gyengébb szereplők kiszorítását eredményezte. A guaraní közösségek földjei – noha a spanyol jog elismerte az őslakos falvak területi jogait – fokozatosan zsugorodtak a hatók terjeszkedése nyomán.

A hato társadalmi következménye a gyarmati Paraguay egyik jellegzetes vonása volt. A nagybirtokon dolgozó **peónok** – guaraní kényszermunkások, később keveredett származású, szegény vidéki munkavállalók – gyakran a hato területén éltek, de nem rendelkeztek ingatlannal. A munkaadóval való viszonyukat a jogi függőség, a természetbeni járandóságok és a személyes lojalitás egyszerre jellemezte. A hato így nem csupán termelési egység volt, hanem a vidéki társadalom szerveződésének alapsejtje is: a patrónus–kliens kapcsolatok, a rokonsági hálózatok és az informális hatalmi viszonyok a későbbi paraguayi társadalomtörténetbe is továbbgyűrűztek. A földtulajdon koncentrációja ugyanakkor nem öltött olyan szélsőséges formát, mint Peru vagy Mexikó bányavidékein; a gyarmati Paraguay elitjének vagyona többnyire szerényebb, birtokai pedig kevésbé jövedelmezőek voltak.

27.2.4 A kreol elit és a gyarmati társadalom belső rétegződése

A gyarmati Paraguay társadalmának csúcsán a **kreol elit** (spanyolul *criollo*, azaz Amerikában született európai származású lakos) állt. Ennek a csoportnak a gyökerei a hódítás időszakába nyúlnak vissza: azok a spanyol családok, amelyek Asunciónban települtek le, és a guaraní előkelő családokkal kötött házasságok révén hamarosan rokonsági kapcsolatba kerültek a helyi őslakos elit egy részével. A 16. századi Paraguay kivételes abból a szempontból, hogy a spanyol hódítók rendkívül csekély száma miatt a vegyes házasságok, illetve a spanyol férfiak és guaraní nők közötti, gyakran kényszerű kapcsolatok átfogó társadalmi gyakorlattá váltak. A belőlük született **mestizo** (kevert származású) népesség néhány évtized alatt a gyarmat demográfiai többségévé vált, és idővel a kreol elit maga is nagyrészt ilyen családi hálózatokból verbuválódott.

A kreol elit hatalma három pilléren nyugodott: a földtulajdonon, az őslakos munkaerő feletti rendelkezésen és a gyarmati intézmények – mindenekelőtt a városi tanács, a **cabildo** – ellenőrzésén. Asunción városi tanácsa a 17–18. században a helyi politika legfontosabb színtere volt, amelyen a kreol családok képviselői osztoztak. A spanyol korona által kinevezett kormányzók és más hivatalnokok gyakran kerültek konfliktusba ezzel a helyi elittel, mert a központi hatalom adóbevételeket, munkaerőt és a helyi erőforrások feletti ellenőrzést próbálta növelni. A paraguayi kreol elit ugyanakkor nem rendelkezett a limai vagy mexikói elit gazdagságával és politikai súlyával; a tartomány szegénysége és elszigeteltsége miatt az itteni előkelő réteg regionális összehasonlításban a középszintű gyarmati elithez tartozott.

A kreol elit alatt a társadalom széles rétegei helyezkedtek el. A **mestizo többség** falusi és városi közösségekben élt, mezőgazdasággal, kisiparral vagy kereskedelemmel foglalkozott, és jogi helyzete – eltérően az őslakosokétól – nem kötődött közvetlenül az encomienda intézményéhez. Az őslakos csoportok közül a guaraní közösségek egy része a spanyol korona jogi védelme alatt álló falvakban, **redukciókban** élt, más része a hatók és yerba mate-termelő vállalkozások munkaerőtartalékát képezte. A **rabszolgák** – Afrikából behurcolt, valamint a belső területeken elfogott őslakos személyek – kis számban voltak jelen a gyarmati Paraguayban; a térség gazdasága a kényszermunka más formáira, főként az encomienda és az adósmunka intézményeire épült. A források alapján az afrikai rabszolgák aránya a gyarmati Paraguay lakosságán belül soha nem érte el a brazil vagy karibi ültetvényes társadalmakban megfigyelhető szintet; szerepük a háztartási munkában, a városi kézműiparban és a hatók felügyeletében volt jelentős.

27.2.5 Az encomienda, a redukció és a munka rendszerei

A gyarmati Paraguay munkaügyi rendszerében az **encomienda** intézménye központi szerepet játszott. A spanyol hódítók a 16. század közepétől kaptak a koronától olyan jogosítványokat, amelyek alapján egy meghatározott őslakos közösség munkaerejét – és részben adóját – igénybe vehették, cserébe a katolikus hit oktatásának kötelezettségéért. Az encomienda Paraguayban nem

öltötte a perui bányákban tapasztalt, szélsőségesen pusztító formákat, mivel a helyi gazdaság nem a nemesfém-kitermelésre, hanem a mezőgazdaságra, az állattenyésztésre és a mate gyűjtésére épült. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az intézmény kevésbé volt kizsákmányoló: az encomenderók gyakran a hivatalosnál több munkanapot követeltek, a nőket és gyermekeket is dolgoztatták, és a guaraní közösségek létfenntartásához szükséges időt is elvonták. A spanyol hatóságok és az egyházi bíróságok időnként felléptek a legsúlyosabb visszaélések ellen, de a gyakorlatot a helyi erőviszonyok határozták meg.

A jezsuita rend missziói, a **redukciók** (spanyolul *reducciones*) a gyarmati Paraguay egyik legvitatottabb és legjobban dokumentált intézményét alkották. A jezsuiták a 17. század elejétől kezdve a Paraná és az Uruguay folyó felső szakaszán, valamint a mai Paraguay déli és délkeleti területein hoztak létre olyan településeket, amelyekbe a guaraní közösségeket telepítették be, hogy őket a spanyol gyarmati társadalomtól elkülönítve, a missziós rend irányítása alatt tartsák. A redukciókban a guaraní lakosok közösségi földművelést folytattak, kézműves műhelyekben dolgoztak, és részt vettek a mate, a gyapot és más termékek termelésében. A jezsuita atyák a helyi nyelveket használták, iskolákat működtettek, és a guaraní előkelők egy részét bevonták a települések vezetésébe. A redukciókat a kortárs európai irodalom gyakran „keresztény kommunisztikus” mintaközösségként ünnepelte, a későbbi történetírás pedig részben az őslakosok védelmének sikeres intézményeként, részben a kényszerű áttérítés és a kulturális homogenizáció eszközeként értékelte. A mai tudományos konszenzus szerint a redukciók egyszerre szolgálták a guaraní közösségek védelmét a spanyol és portugál rabszolga-kereskedőkkel szemben, és egyszerre korlátozták a lakosok önrendelkezését; belső viszonyaik részletei azonban ma is vitatottak, mivel a fennmaradt források döntő többsége a jezsuita rend belső dokumentációjából származik.

A redukciók és Asunción elitje között folyamatos feszültség állt fenn. A kreol encomenderók a missziókban potenciális munkaerő-tartalékot láttak, és sérelmezték, hogy a jezsuiták kivonták a guaraní közösségeket az encomienda és a piaci munkaerő köréből. A feszültség időnként fegyveres összecsapásokba torkollt, például az 1640-es évek elején, amikor a missziós területek és a paraguayi telepesek közötti határvita erőszakba torkollt. A 18. század közepén, amikor a spanyol korona és Portugália között létrejött az 1750-es madridi szerződés, a hét missziós falu lakóinak áttelepítése ellen a guaraní lakosság fegyveres ellenállást tanúsított – ez az úgynevezett **guaraní háború** (Guerra Guaranítica, 1754–1756) volt, amely a mai napig a gyarmati Paraguay történetének egyik legismertebb, de érzelmileg erősen terhelt eseménye. A jezsuita rendet 1767-ben űzték ki a spanyol birodalomból; a redukciók ezt követően hanyatlásnak indultak, lakóik egy része szétszóródott, más részük beolvadt a környező vidéki társadalomba.

27.2.6 Kereskedelem, elszigeteltség és a gyarmati gazdaság szerkezete

A gyarmati Paraguay kereskedelme a folyami közlekedés adottságaira épült, de a természetes vízi utak ellenére a tartomány a spanyol birodalom gazdasági vérkeringésének peremén helyezkedett el. A fő kereskedelmi útvonal a Paraguay folyón lefelé a Paraná és a Río de la Plata felé vezetett, ahonnan Asunción és a belső területek európai árukat kaptak. A felfelé irányuló forgalom – a perui fennsík és Potosí felé – lassú és költséges volt, mivel a folyók felső szakaszán a hajózást vízesések, zátonyok és az évszakos vízjárás nehezítette. A szárazföldi karavánok a Chaco és az andoki előhegység nehezen járható tájain haladtak keresztül, gyakran hetekig tartó utazással.

A kereskedelem szerkezete ezért erősen aszimmetrikus volt. Asunción kereskedőházai – amelyek sok esetben a kreol elit tagjainak kezében voltak – ellenőrizték a kivitelt és a behozatalt egyaránt. A fő kiviteli cikk a yerba mate, a dohány, a bőr, a szárított hús és kisebb mennyiségben a gyapot volt; a behozott áruk között vas, ruhanemű, bor, olaj, lőpor és más európai iparcikk szerepelt. A fizetési mérleg krónikusan hiányos volt, mivel a mate és más helyi termékek ára nem fedezte a távolsági kereskedelem költségeit. A gyarmati Paraguay ezért állandó nemesfém-hiánnyal küzdött;

a belső cserében a természetbeni fizetség, a hitel és a személyes függőségi viszonyok töltötték be a pénz szerepét.

A földrajzi elszigeteltség következményei a gyarmati Paraguay politikai kultúrájában is érzékelhetők voltak. A korona hivatalnokainak ellenőrző képessége korlátozott maradt; a kormányzók ritkán rendelkeztek katonai erővel vagy anyagi eszközökkel ahhoz, hogy a helyi elittel szemben érvényesítsék akaratukat. A 17. században több alkalommal került sor a kormányzó és a cabildo közötti nyílt összeütközésre, amelyeket a helyi elit gyakran a maga javára döntött el. Az 1721–1735 közötti **comunero-lázadás** – amely Asunción kereskedő- és földbirtokos rétegének a központi hatalom adó- és igazgatási intézkedései elleni felkelése volt – a gyarmati Paraguay legnagyobb belső politikai konfliktusai közé tartozott, és rámutatott a kreol elit önálló hatalmi törekvéseire. A lázadás elnevezése a spanyolországi comunero-mozgalomra utalt, de a paraguayi események sajátos helyi okokból és keretek között zajlottak; tudományos megítélése máig vitatott, mivel a források nagy része a konfliktus egyik vagy másik oldalának politikai szándékait tükrözi.

27.2.7 Népesség, társadalmi viszonyok és a mindennapi élet

A gyarmati Paraguay népességére vonatkozó adatok minden esetben becslések, mivel a korabeli összeírások hiányosak és módszertanilag esetlegesek. A 17. század közepére vonatkozó szakirodalmi becslések – amelyek részben egyházi anyakönyvek és adóösszeírások töredékeire támaszkodnak – a spanyol fennhatóság alatt álló területek lakosságát nagyságrendileg néhány százezer főre teszik, beleértve a redukciók guaraní lakosságát is. A demográfiai kép azonban erősen egyenetlen: a 16. században a hódítás, a járványok és a kényszermunka következtében a guaraní népesség drámai mértékben csökkent, a későbbi századokban pedig a keveredés és a belső vándorlás alakította át a társadalom összetételét. A 18. század végére a gyarmati Paraguay lakosságának döntő többsége mestizo és kreol származásúnak tekinthető, az őslakos közösségek aránya a korábbihoz képest jelentősen visszaesett.

A mindennapi életet a gyarmati Paraguayban a földrajzi környezet, a megélhetési formák és a hierarchikus társadalmi rendszer együttesen határozta meg. A vidéki lakosság nagy része önellátó mezőgazdaságból élt: kukoricát, maniókát, babot, tökféléket és – ahol az éghajlat engedte – cukornádat termesztettek. Az állattartás a hatókon és a kisebb birtokokon egyaránt alapvető megélhetési forrás volt. A városi élet Asunciónban összpontosult, amely a gyarmati időszak nagy részében a tartomány egyetlen jelentős városa maradt. A városi társadalom rétegzett volt: a kreol elit háztartásai mellett kiskereskedők, kézművesek, szabad és rabszolga státuszú szolgálók, valamint egyházi személyek éltek itt. A nők szerepét a korabeli források többnyire a háztartás keretei között rögzítik, ám a gyakorlatban – különösen az özvegyek és a kisebb birtokok tulajdonosai esetében – a nők gazdasági döntéshozóként is megjelentek. Az anyakönyvi és peres iratok alapján a női tulajdon és a nők bírósági fellépése nem volt ritka, noha a formális politikai hatalomból a korabeli jog teljesen kizárta őket.

Az egyház szerepe a gyarmati Paraguayban túlmutatott a hitélet szervezésén. A ferencesek, később a jezsuiták, majd más szerzetesrendek iskolákat, kórházakat és szociális intézményeket tartottak fenn; a plébániák anyakönyvei a mai napig a legfontosabb demográfiai források közé tartoznak. A katolikus egyház ugyanakkor részt vett az őslakos nyelvek rögzítésében és a guaraní nyelvű hitélet kialakításában is. A guaraní nyelv a gyarmati Paraguayban mindennapi érintkezési nyelvvé vált, és tartósan befolyásolta a spanyol nyelvű lakosság beszédét is. A nyelvi keveredés a későbbi paraguayi identitás egyik meghatározó elemévé vált, ami a gyarmati időszak társadalmi gyakorlatainak hosszú távú örökségét mutatja.

27.2.8 A gyarmati Paraguay öröksége és a függetlenség felé vezető út

A gyarmati Paraguay a 18. század végén a spanyol birodalom egyik szegény, ritkán lakott, de belsőleg zárt társadalmú tartománya volt. Az 1776-ban létrehozott **Río de la Plata alkirálysághoz** (Virreinato del Río de la Plata) való csatolása új igazgatási keretet teremtett, és szorosabbra fűzte a tartomány kapcsolatát Buenos Airesszel, ugyanakkor növelte a helyi elit félelmét attól, hogy a kikötőváros kereskedői tovább szorítják a paraguayi termelőket. A Bourbon-reformok – a közigazgatás központosítása, az adók növelése, a hadsereg átszervezése – Paraguayban is feszültségeket gerjesztettek, bár a tartomány gazdasági súlya csekély volt.

A függetlenség előtti évtizedekben a kreol elit rétegében kialakult egy olyan csoport, amely a tartomány gazdasági és politikai önállóságának növelésében látta a kiutat az elszigeteltségből. Elképzeléseik azonban nem jelentettek még modern értelemben vett nemzeti programot; sokkal inkább a helyi érdekek és a birodalmi központ közötti régi konfliktus új formáját alkották. Az 1810–1811-es forradalmi hullám idején ez a kreol elit kezdeményezte a tartomány elszakadását a spanyol igazgatástól, amelynek lefolyását A függetlenség és a 19. századi állam tárgyalja. A gyarmati időszak öröksége – a guaraní nyelvű, túlnyomóan mestizo társadalom, a földrajzi elszigeteltség, a hato és a mate gazdaság, valamint az erős helyi elit – alapvető kereteket adott a későbbi paraguayi állam- és nemzetépítéshez.

27.2.9 Források és bizonytalanságok

A gyarmati Paraguay történetére vonatkozó ismereteink több forrástípusból származnak, amelyek egyenetlenül oszlanak meg. Az igazgatási iratok – királyi rendeletek, kormányzói jelentések, adóösszeírások és bírósági perek – a spanyol levéltárakban, mindenekelőtt a sevillai **Archivo General de Indias** állományában maradtak fenn. A paraguayi levéltárak, így az Asunciónban őrzött **Archivo Nacional de Asunción**, a 16. század végétől tartalmaznak helyi iratokat, de sok dokumentum elpusztult a későbbi háborúk és az éghajlati viszonyok miatt. Az egyházi anyakönyvek – keresztelési, házassági és temetési bejegyzések – a demográfiai és családtörténeti kutatások nélkülözhetetlen forrásai, ám gyakran hiányosak, és a bejegyzések csak egyes egyházközségekre terjednek ki.

A jezsuita redukciókra vonatkozó forrásbőség sajátos torzítást eredményezett. A rend belső levelezése, jelentései és történeti munkái rendkívül részletes képet adnak a missziók életéről, de ezeket a szövegeket az adott intézmény önreprezentációs érdekei is alakították. A guaraní lakosok saját hangja csak áttételesen, a jezsuita fordításban rögzített tanúvallomásokban és a közösségi ügyekben keletkezett dokumentumokban jelenik meg. Az encomienda és a yerba mate munka világáról a legbeszédesebb források a bírósági tanúvallomások, amelyek azonban a konfliktusokra koncentrálnak, és nem reprezentálják a mindennapi gyakorlat egészét. A gazdaságtörténeti adatok – termésmennyiségek, árak, kereskedelmi forgalom – csak elszórtan állnak rendelkezésre; a belőlük levont következtetések ezért gyakran becslésen és óvatos rekonstrukción alapulnak.

A gyarmati Paraguay értékelése a történeti irodalomban nem egységes. A 20. századi paraguayi nemzeti történetírás – különösen a korai, nacionalista irányzat – hajlamos volt a gyarmati időszakot a „paraguayi önállóság” kezdeteként, a redukciókat pedig a nemzeti identitás előképeként ábrázolni. A mai tudományos konszenzus ettől eltérően a gyarmati Paraguayt a spanyol birodalom perifériájaként, belsőleg rétegzett és hierarchikus társadalomként írja le, amelyben az őslakos kényszermunka, a kreol elit uralma és a földrajzi elszigeteltség együttesen alakította a gazdasági és társadalmi folyamatokat. A redukciók megítéléséről, a guaraní ellenállás mértékéről és a comunero-lázadás jellegéről a mai napig élénk szakmai vita folyik, amit a források egyoldalúsága és a nemzeti emlékezetpolitika utólagos beavatkozása egyaránt nehezít.

27.2.10 Rövid összefoglaló

- A gyarmati Paraguay tengerpart nélküli, folyami úton is nehezen megközelíthető tartomány volt a spanyol birodalom peremén; földrajzi elszigeteltsége alapvetően meghatározta gazdasági és társadalmi fejlődését.
- A gazdaság két fő pillére a belső piacra termelő **yerba mate** kitermelése és a **hato** típusú, rideg állattartásra épülő legelőbirtok volt; a távolsági export korlátozott, a pénzgazdálkodás fejletlen maradt.
- A társadalom csúcsán a földbirtokkal, munkaerővel és a **cabildóval** rendelkező **kreol elit** állt; alatta kiterjedt mestizo lakosság, őslakos közösségek és kis számú rabszolga helyezkedett el.
- A munkaerő-kitermelés fő formái az **encomienda** és a **redukciók** voltak; a jezsuita missziók a guaraní lakosság védelmét és kényszerű integrációját egyaránt szolgálták.
- A guaraní nyelv tartós használata, a mestizo többség kialakulása és a patrónus–kliens viszonyok a gyarmati Paraguay hosszú távú társadalmi örökségét alkotják.
- A kreol elit és a korona hivatalnokai közötti feszültség a **comunero-lázadásban** csúcsosodott ki, és előrevetítette a későbbi függetlenségi törekvések helyi gyökereit.
- A gyarmati Paraguayra vonatkozó ismeretek forrásai hiányosak és egyenlőtlenek; a demográfiai és gazdasági adatok becsléseken alapulnak, a redukciók és a lázadások értelmezése pedig a mai napig vitatott.

27.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi tényezők magyarázzák a gyarmati Paraguay gazdasági elszigeteltségét, és milyen következményei voltak ennek a társadalom szerkezetére?
2. Hasonlítsa össze a yerba mate gazdaság és a hato szerepét a gyarmati Paraguayban! Miben tért el ez a gazdasági szerkezet a bányászati vagy ültetvényes gyarmati gazdaságoktól?
3. Hogyan alakult ki a kreol elit, és milyen intézményeken keresztül gyakorolta hatalmát Asunciónban?
4. Elemezze az encomienda és a jezsuita redukciók munkarendszerét az őslakos munkaerő szempontjából! Milyen eltérő értelmezések léteznek a redukciók megítélésére a történetírásban?
5. Miért tekinthető a comunero-lázadás a gyarmati Paraguay politikai önállósodási törekvése egyik előzményének, és milyen forrásproblémák nehezítik értelmezését?

27.3 Függetlenség és a 19. századi állam

27.3.1 Bevezető bekezdés

Paraguay függetlensége és 19. századi államépítése élesen eltér a kontinensen megszokott mintáktól. Míg a legtöbb dél-amerikai országban a függetlenségi háborúk, a liberális–konzervatív polgárháborúk és a caudillók váltakozó uralma határozta meg a század első felét, Paraguayban egy erős, központosított állam jött létre, amely – előbb José Gaspar Rodríguez de Francia, majd a López család irányítása alatt – a kontinens egyik legszokatlanabb államépítési kísérletévé vált. Ez a fejezet az 1811-es függetlenedéstől a hármas szövetség háborújának előestéjéig (1864–1870) követi nyomon ezt a folyamatot, bemutatva, hogyan kapcsolódik Paraguay sajátos útja a Függetlenség és nemzetépítés tágabb kérdéseihez, miközben a helyi adottságok – a jezsuita missziók öröksége, a guaraní nyelvű többség, a Río de la Plata-medence geopolitikai feszültségei – sajátos válaszokat tettek szükségessé.

27.3.2 Az 1811-es függetlenség: forradalom vagy elszakadás?

27.3.2.1 A Río de la Plata alkirályság válsága és a helyi erőviszonyok

A 19. század elején Paraguay a Río de la Plata alkirályság (Virreinato del Río de la Plata) perifériáján helyezkedett el, gazdaságilag és közigazgatásilag is alárendelve a Buenos Aires-i központnak. A terület lakossága – a legóvatosabb becslések szerint is legalább 100–150 ezer fő, de egyes korabeli összeírások ennél magasabb számot is valószínűsítenek – túlnyomórészt guaraní nyelvű, vegyes (mestizo) származású vidéki közösségekből állt, akik számára a spanyol gyarmati állam távoli és gyakran ellenséges hatalom volt. A jezsuita redukciók 1767-es kiűzése után a korábban a missziók által szervezett gazdasági és társadalmi rend részben felbomlott, részben átalakult: a földek egy része magánkézbe került, más része közösségi használatban maradt, ami a későbbi állami földpolitika alapját képezte.

Az 1810-es májusi forradalom Buenos Airesben megnyitotta az alkirályság felbomlásának folyamatát. A Buenos Aires-i junta azt követelte, hogy a korábbi alkirályság valamennyi területe ismerje el fennhatóságát, és küldjön képviselőket a junta által összehívott gyűlésbe. Paraguayban azonban a helyi elit megosztott volt: egy része hajlott a Buenos Aires-i junta elismerésére, más része – különösen a vidéki, guaraní nyelvű lakosság és a helyi milíciák – bizalmatlan volt a porteño központtal szemben. Ez a bizalmatlanság nem csupán politikai, hanem gazdasági és kulturális természetű is volt: Buenos Aires a paraguayi yerba mate és dohány kereskedelmét ellenőrizte, és a helyi elitek úgy érezték, hogy a fővárosi kereskedők a saját javukra használják ki a tartományt.

27.3.2.2 A május 14-i mozgalom és a junta

1811. május 14-én Asunciónban a helyi tisztségviselők és milíciaparancsnokok egy csoportja – köztük a később meghatározó szerepet játszó Pedro Juan Caballero és Fulgencio Yegros – átvette a hatalmat, és lemondatta az utolsó spanyol kormányzót. A mozgalom formailag nem függetlenségi nyilatkozat volt: a résztvevők először a Buenos Aires-i junta fennhatóságának elismerését jelentették be, ám gyakorlatilag a helyi önállóságot szorgalmazták, és hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a porteño kormányzat nem tudja rákényszeríteni akaratát a paraguayiakra. Az 1811. július 17-én összeült kongresszus megerősítette a Buenos Aires-i junta iránti lojalitást, de kikötötte, hogy Paraguay saját kormányzattal rendelkezik, és nem veti alá magát a porteño katonai vagy gazdasági ellenőrzésnek.

A Buenos Aires-i junta – amelynek hadserege 1811 elején sikertelen katonai expedíciót indított Paraguay ellen – végül kénytelen volt elfogadni a helyzetet. 1811. november 12-én a paraguayi kongresszus kimondta a Río de la Plata kormányzatától való elszakadást, bár a formális függetlenségi nyilatkozatot csak 1813-ban fogadták el. A dokumentált tény az, hogy Paraguay saját kongresszusa döntött az önálló államiságról, és ezt a döntést a lakosság szélesebb körei – legalábbis a kongresszuson részt vevő küldöttek – támogatták; az azonban vitatott, hogy ez a döntés mennyiben volt egy széles körű „nemzeti” akarat kifejeződése, vagy inkább a helyi elit manővere a porteño hegemónia ellen.

27.3.2.3 A Francia-korszak előzményei

José Gaspar Rodríguez de Francia, aki 1811-ben a junta egyik polgári tagja lett, 1814-től kezdve fokozatosan konszolidálta a hatalmat. Francia, aki a córdobai egyetemen tanult jogot, és a gyarmati időkben jogi tanácsadóként dolgozott, a forradalmi junta egyik legképzettebb és

legambiciózusabb tagja volt. 1814-ben a kongresszus „ideiglenes diktátornak” választotta, 1816-ban pedig „örökös diktátorrá” (Dictador Perpetuo) nevezte ki – ez a cím a korabeli latin-amerikai politikai nyelvezetben a római köztársasági hagyományra utalt, nem a modern értelemben vett zsarnokságra, bár a gyakorlatban Francia hatalma gyakorlatilag korlátlan volt.

27.3.3 Francia rendszere: bezárkózás és állami ellenőrzés

27.3.3.1 A politikai rendszer jellege

Francia 1840-ben bekövetkezett haláláig, huszonhat éven át irányította Paraguayt. Rendszerének megítélése a történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A korabeli és későbbi liberális történetírás gyakran „zsarnokságként” ábrázolta, hangsúlyozva a politikai ellenfelek bebörtönzését, a cenzúrát és a társadalom teljes ellenőrzését. A 20. századi, különösen paraguayi revizionista történetírás ezzel szemben Francia rendszerét a nemzeti függetlenség védelmezőjeként és a társadalmi igazságosság előmozdítójaként értelmezte, kiemelve az állami földpolitikát és a külföldi befolyás visszaszorítását. A mai tudományos konszenzus szerint Francia rendszere egy sajátos, korabeli fogalmakkal nehezen leírható politikai konstrukció volt: egyfelől tagadhatatlanul autoriter, másfelől viszont olyan intézkedéseket hozott, amelyek a társadalom alsóbb rétegeinek érdekeit szolgálták, és megakadályozták a földbirtokos elit teljes hegemóniáját – ez a kettősség a későbbi paraguayi államfejlődés egyik meghatározó öröksége.

Francia hatalmának alapja a hadsereg és a vidéki lakosság támogatása volt. A gyarmati időkben a helyi milíciák – amelyek zömmel guaraní nyelvű parasztokból álltak – jelentős szerepet játszottak a spanyol korona és a portugál terjeszkedés elleni védekezésben. Francia erre a hagyományra építve erős, viszonylag jól felszerelt hadsereget hozott létre, amelynek tisztikara nagyrészt a kreol elitből, legénysége pedig a vidéki szegényparasztságból került ki. A politikai ellenzéket – elsősorban a korábbi spanyol tisztségviselőket, a gazdag kereskedőket és a Buenos Aires-szel szimpatizáló eliteket – letartóztatták, száműzték vagy vagyonukat elkobozták. A dokumentált források szerint a bebörtönzöttek száma néhány százra tehető, de a pontos adatok bizonytalanok, mivel Francia igazságszolgáltatása gyakran rögtönzött és informális volt.

27.3.3.2 Gazdaságpolitika: állami földek és önellátás

Francia gazdaságpolitikájának központi eleme a földreform volt. A gyarmati időkben a földek jelentős része a spanyol korona, az egyház és a bennszülött közösségek tulajdonában állt. Francia ezeket a földeket – különösen az egyházi birtokokat és a jezsuita redukciók egykori területeit – állami tulajdonba vette, és bérleti rendszerben a parasztoknak adta használatra. Ez a politika a vidéki lakosság számára földhöz jutást és viszonylagos önállóságot biztosított, ugyanakkor az állami ellenőrzést is megerősítette, mivel a parasztok a föld használatáért az államnak fizettek bérleti díjat, és a termelést állami felügyelet alatt folytatták. A történetírásban vitatott, hogy ez a rendszer mennyiben volt „szocialista” vagy „etatista” jellegű – ezek modern fogalmak, amelyeket nem szerencsés visszavetíteni a 19. század elejére –, de annyi dokumentált, hogy Francia szándéka az állami ellenőrzés alatt álló, viszonylag egyenlő vagyonelosztású társadalom kialakítása volt, és ezt részben sikerült is megvalósítania.

A külkereskedelem terén Francia a szinte teljes bezárkózás politikáját folytatta. A paraguayi gazdaság hagyományosan a yerba mate és a dohány exportjára épült, de Francia ezt a kereskedelmet szigorú állami ellenőrzés alá vonta, és a külföldi kereskedők tevékenységét erősen korlátozta. A külföldi utazók, diplomaták és misszionáriusok beutazását szintén szigorúan ellenőrizték; a híres svájci természettudós, Johann Rudolf Rengger és társai évekig nem hagyhatták el az országot, és beszámolóik – amelyek kritikus képet festenek Francia rendszeréről – a korabeli Európa

számára az egyik legfontosabb forrást jelentették Paraguayról. A bezárkózás következménye a gazdasági stagnálás és a technológiai elmaradottság volt, ugyanakkor megvédte Paraguayt a korabeli dél-amerikai politikai zűrzavartól és a szomszédos országokban zajló polgárháborúktól.

27.3.3.3 Társadalom és egyház a Francia-korszakban

Francia az egyházat is az állami ellenőrzés alá vonta. A püspöki szék betöltését megakadályozta, a szerzetesrendeket feloszlatta, a papokat állami fizetésben részesítette, és megkövetelte tőlük a kormány iránti lojalitást. Az egyházi vagyon állami tulajdonba került, a plébániák az állami közigazgatás részévé váltak. Ez a politika a korabeli Latin-Amerikában rendkívüli volt: még a legradikálisabb liberális kormányok sem mertek ilyen messzire menni az egyház és az állam szétválasztásában vagy az egyház alárendelésében.

A társadalmi viszonyokban Francia rendszere a hagyományos elit hatalmának megtörésére törekedett. A gyarmati időkben a társadalmi hierarchia élén a spanyol származású tisztségviselők és a gazdag kereskedők álltak, alattuk a kreol földbirtokosok, majd a vegyes származású parasztok, legalul pedig a rabszolgák és a bennszülött közösségek. Francia ezt a hierarchiát részben felszámolta: a spanyol eliteket vagyonuktól megfosztotta, a kreol földbirtokosokat politikai ellenőrzés alá vonta, a parasztság helyzetét pedig a földbérleti rendszerrel megerősítette. A rabszolgaságot – amely Paraguayban soha nem volt olyan jelentős, mint Brazíliában vagy a Karib-térségben – Francia 1840-ben, halála évében eltörölte, bár a pontos dátum és a rendelkezés hatálya vitatott, mivel a források ellentmondásosak.

A Francia-korszak emlékezete a mai Paraguayban is megosztott. Egyes irányzatok a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazságosság hősét látják benne, mások a zsarnokság és a bezárkózás szimbólumát. Ez az emlékezetpolitikai vita a későbbi fejezetekben tárgyalt Diktatúrák, erőszak és emlékezet tágabb kérdéseihez kapcsolódik.

27.3.4 A López-korszak: nyitás és modernizáció

27.3.4.1 Carlos Antonio López hatalomra kerülése

Francia halála után, 1840-ben rövid átmeneti időszak következett, amelyben egy junta vette át a hatalmat. 1841-ben a kongresszus konzulnak választotta Carlos Antonio Lópezt és Mariano Roque Alonsót, majd 1844-ben Lópezt „a köztársaság elnökévé” választották. Carlos Antonio López, aki Francia unokaöccse volt, Asunciónban jogot tanult, és a Francia-korszak alatt ügyvédként dolgozott – bár politikai szerepet nem játszott. Hatalomra kerülése fokozatos és óvatos nyitást hozott: a külföldi kapcsolatokban, a gazdaságban és az oktatásban, miközben a politikai rendszer továbbra is erősen központosított maradt.

Carlos Antonio López külpolitikájának legfontosabb eredménye Paraguay függetlenségének nemzetközi elismertetése volt. Az 1840-es és 1850-es években sorra kötött szerződéseket a szomszédos államokkal és a nagyhatalmakkal: 1844-ben Brazília, 1852-ben az Argentin Konföderáció, 1856-ban pedig az Egyesült Államok is elismerte Paraguay függetlenségét. Ezek a szerződések azonban nem oldották meg az alapvető geopolitikai feszültségeket: a paraguayi folyami hajózás szabadsága, a határviták Brazíliával és Argentínával, valamint a Río de la Plata-medence hatalmi egyensúlya továbbra is viták forrása maradt.

27.3.4.2 Gazdasági modernizáció és állami vállalkozások

Carlos Antonio López gazdaságpolitikája a Francia-féle állami ellenőrzést ötvözte a technológiai modernizációval. Az állam továbbra is meghatározó szerepet játszott a gazdaságban, de a külföldi szakemberek és technológiák befogadásával igyekezett fejleszteni az infrastruktúrát és az ipart. Az 1840-es évek végén és az 1850-es években Paraguayban vasutat, hajógyárat, fegyvergyárat és öntödét építettek, gyakran brit és más európai mérnökök közreműködésével. A dokumentált források szerint 1858-ra Paraguayban megindult az első vasútvonal forgalma Asunción és a közeli kikötő között, ami az ország modernizációjának egyik szimbóluma lett.

Az állami vállalkozások – a yerba mate termelés, a dohányfeldolgozás, a hajóépítés és a fegyvergyártás – a korabeli Latin-Amerikában szinte egyedülálló módon az állami tulajdonú ipar kialakulását eredményezték. Ez a modell nem a szabadpiaci kapitalizmus és nem is a gyarmati monopóliumok logikáját követte, hanem egy olyan államkapitalista fejlődési utat, amelynek értelmezése a történetírásban vitatott: egyes szerzők a korabeli európai kameralizmus vagy a merkantilista hagyomány továbbéléseként, mások a későbbi latin-amerikai állami fejlesztési kísérletek előfutáraként értelmezik. Annyi bizonyos, hogy a López-korszak gazdasági növekedést és technológiai fejlődést hozott, de ez a növekedés törékeny volt, és nagymértékben függött a külföldi szakemberektől és az állami ellenőrzés fenntartásától.

27.3.4.3 Oktatás, jog és a nemzeti identitás kérdése

Carlos Antonio López jelentős figyelmet fordított az oktatásra és a jogrendszer fejlesztésére. A Francia-korszak alatt az oktatás szinte teljesen leállt, mivel Francia a külföldi befolyástól tartva bezáratta a korábbi egyházi iskolákat. López újra megnyitotta az iskolákat, tanítókat hozatott Európából, és tankönyveket nyomtattatott. A guaraní nyelv továbbra is a mindennapi érintkezés nyelve maradt a lakosság többsége számára, de az iskolai oktatás nyelve a spanyol lett, ami a nyelvi hierarchia megerősödéséhez vezetett – ez a feszültség a későbbi Őslakos népek és társadalmi mozgalmak fejezetben tárgyalt identitáspolitikai viták előzménye.

A jogi modernizáció jegyében López új polgári és büntető törvénykönyveket vezetett be, amelyek a korabeli európai jogi mintákat követték. A rabszolgaságot – amelyet Francia 1840-ben eltörölt, de a végrehajtás bizonytalan volt – López 1842-ben újra megerősítette, és a felszabadult rabszolgák gyermekeinek szabadságát is kimondta. A rabszolgák száma Paraguayban ekkor már nagyon alacsony volt, így ez a rendelkezés inkább szimbolikus jelentőségű volt, mint gyakorlati hatású.

A nemzeti identitás kérdése a López-korszakban is összetett maradt. A lakosság többsége guaraní nyelvű, mestizo származású paraszt volt, akik számára a „paraguayi nemzet” fogalma elsősorban a közös nyelvhez, a közös földhöz és a spanyol uralommal, illetve a szomszédos hatalmakkal szembeni ellenálláshoz kapcsolódott. A politikai elit – a López család és környezete – ugyanakkor spanyolul beszélt, európai mintákat követett, és a nemzeti identitást a modernizáció és az állami szuverenitás keretében értelmezte. Ez a kettősség a későbbi paraguayi nacionalizmus egyik meghatározó vonása lett.

27.3.5 Francisco Solano López és a háború előestéje

27.3.5.1 Az utódlás és a hatalom átvétele

Carlos Antonio López 1862-ben halt meg, és fia, Francisco Solano López vette át a hatalmat. Az utódlás – amelyet az apa már életében előkészített – a kongresszus formális megerősítésével történt, így a hatalomátadás a korabeli latin-amerikai caudillo-utódlásokhoz képest viszonylag rendezettnek tekinthető. Francisco Solano López, aki Európában járt, és katonai, diplomáciai

tapasztalatokkal is rendelkezett, apja politikájának folytatását ígérte, de hamarosan a külpolitikai feszültségek kiéleződése felé fordult.

A hármas szövetség háborúja (1864–1870) – amelyet a következő alfejezet A hármas szövetség háborúja tárgyal részletesen – előzményei már az 1850-es években megjelentek. A Brazília és Paraguay közötti határviták, az Uruguayban zajló polgárháborúba való beavatkozás, valamint a Río de la Plata-medence hatalmi egyensúlya mind hozzájárultak a feszültség növekedéséhez. A háború kitörésének közvetlen oka azonban bonyolult diplomáciai és katonai eseménysor volt, amelynek értelmezése a történetírásban vitatott: egyes szerzők Francisco Solano López terjeszkedő ambícióit, mások a brazil és argentin terjeszkedés paraguayi érzékelését, megint mások a brit gazdasági érdekek közvetett befolyását hangsúlyozzák. A dokumentált tény az, hogy 1864 végén Paraguay hadat üzent Brazíliának, majd amikor az argentin kormány megtagadta a paraguayi csapatok átvonulását, 1865-ben Argentínának is – ez a hármas szövetség háborújának kezdete.

27.3.5.2 A López-korszak öröksége és értékelése

A López-korszak – különösen Carlos Antonio López uralma – a paraguayi történetírás egyik legvitatottabb időszaka. A liberális történetírás a korszakot a Francia-féle zsarnokság folytatásaként és a katasztrofális háború előkészítőjeként értékelte, hangsúlyozva a politikai elnyomást és a háborús vereség következményeit. A revizionista történetírás ezzel szemben a López-korszakot a nemzeti modernizáció és a független fejlődés aranykoraként ábrázolta, kiemelve a gazdasági fejlődést, a technológiai újításokat és a nemzetközi elismertetést. A mai tudományos konszenzus szerint a López-korszak egyszerre volt a modernizáció és az autoriter államépítés időszaka: a gazdasági és technikai fejlődés vitathatatlan, de ez a fejlődés erős állami ellenőrzés alatt, a politikai szabadságjogok korlátozásával és a szomszédos hatalmakkal való konfliktusok kiéleződésével járt együtt.

A Paraguay 19. századi államépítéséről szóló vita szorosan kapcsolódik a Háborúk, határok és birodalmi versengés fejezetben tárgyalt tágabb kérdésekhez: mennyiben volt a paraguayi út a kontinensre jellemző caudillo- és oligarchia-rendszerek alternatívája, vagy csupán egy sajátos, helyi adottságokra épülő változata? A válasz nemcsak a történeti rekonstrukciótól, hanem a jelenkori emlékezetpolitikai vitáktól is függ, amelyekben Paraguay függetlenségének és 19. századi államának öröksége ma is folyamatosan újraértelmeződik.

27.3.6 Források és bizonytalanságok

27.3.6.1 Elsődleges források

A Paraguay 19. századi történetére vonatkozó elsődleges források köre viszonylag korlátozott, és számos bizonytalanságot hordoz. A Francia-korszakról szóló legfontosabb korabeli beszámolók közé tartoznak a külföldi utazók – például Johann Rudolf Rengger és Marcelino Longchamp – leírásai, amelyek azonban erősen elfogultak, és gyakran a bezárkózó rendszerrel szembeni ellenszenvet tükrözik. A Francia-kormány hivatalos iratai részben megsemmisültek vagy elvesztek, így a korszak belső működéséről alkotott kép gyakran közvetett forrásokra támaszkodik. Az 1811-es függetlenségi mozgalom és a Francia-korszak kongresszusainak jegyzőkönyvei hiányosak, ami megnehezíti a döntéshozatal pontos rekonstrukcióját.

A López-korszakról gazdagabb forrásanyag áll rendelkezésre: a kormányzati iratok, szerződések, diplomáciai levelezés és a korabeli sajtó – például az 1845-től megjelenő El Paraguayo Independiente című lap – fontos források. Ugyanakkor ezek a források is hivatalos jellegűek, és a kormányzati propaganda szűrőjén keresztül mutatják be az eseményeket. A háború előtti évek

katonai és diplomáciai iratai részben a háború során megsemmisültek, ami a háború kitörésének okairól szóló vitákat tovább bonyolítja.

27.3.6.2 Népességi és gazdasági adatok

A 19. századi Paraguay népességére és gazdaságára vonatkozó adatok becslések, és jelentős bizonytalanságot hordoznak. Az 1811 előtti összeírások hiányosak, a Francia-korszak alatt pedig a kormányzat nem végzett rendszeres népszámlálást. A történészek által használt becslések – amelyek szerint Paraguay lakossága az 1810-es években 100–150 ezer, az 1860-as években pedig 400–500 ezer fő körül lehetett – különböző forrásokon alapulnak, és a szakirodalomban vitatottak. A háború előtti gazdasági adatok – a yerba mate, a dohány és a fűrészáru termelésére, valamint a vasút és az ipari létesítmények teljesítményére vonatkozó számok – szintén bizonytalanok, mivel a statisztikai felmérések módszertana nem felelt meg a mai követelményeknek.

27.3.6.3 Történetírói viták

A Paraguay 19. századi államépítéséről szóló történetírói viták három fő kérdés köré csoportosulnak. Az első a Francia-rendszer jellegének értékelése: zsarnokság vagy a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazságosság védelmezője? A második a López-korszak modernizációjának megítélése: sikeres államfejlesztési kísérlet vagy a háborús katasztrófa előkészítője? A harmadik a hármas szövetség háborújának okaira vonatkozik: mennyiben volt Francisco Solano López agressziója, és mennyiben a szomszédos hatalmak – különösen Brazília és Argentina – terjeszkedő politikája a meghatározó? Ezek a viták a mai paraguayi emlékezetpolitikában is jelen vannak: a Francia és a López-korszak megítélése a politikai identitás részévé vált, és a közbeszédben gyakran a jelenkori politikai viták tétjeként jelenik meg.

27.3.7 Rövid összefoglaló

- Paraguay 1811-ben, a Río de la Plata alkirályság felbomlása során vált ki a spanyol gyarmati rendszerből, anélkül, hogy jelentős függetlenségi háborút vívott volna; a helyi elitek a Buenos Aires-i junta fennhatóságát elutasítva saját kongresszusukon döntöttek az önálló államiságról.
- José Gaspar Rodríguez de Francia 1814-től 1840-ig terjedő diktatúrája egy erősen központosított, bezárkózó államot hozott létre, amely állami földbérleti rendszerrel, az egyház alárendelésével és a külkereskedelem szigorú ellenőrzésével a korabeli Latin-Amerikában egyedülálló politikai konstrukciót alkotott.
- Francia rendszerének megítélése a történetírásban és az emlékezetpolitikában vitatott: a liberális hagyomány zsarnokságként, a revizionista hagyomány a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazságosság védelmezőjeként értékeli; a mai konszenzus szerint a rendszer egyszerre volt autoriter és a társadalmi egyenlőséget előmozdító.
- Carlos Antonio López (1841–1862) kormányzása fokozatos nyitást hozott: a nemzetközi elismertetés, a gazdasági modernizáció (vasút, hajógyár, fegyvergyár) és az oktatási reformok mellett a politikai rendszer központosított és korlátozó jellege megmaradt.
- A López-korszak gazdaságpolitikája állami tulajdonú ipar és infrastruktúra kiépítésével a korabeli Latin-Amerikában szinte egyedülálló államkapitalista fejlődési utat követett, amelynek értelmezése a szakirodalomban vitatott.
- A 19. századi paraguayi társadalom többsége guaraní nyelvű, mestizo származású paraszt volt, akik számára a nemzeti identitás a közös nyelvhez, a földhöz és a külső hatalmakkal szembeni ellenálláshoz kapcsolódott; a spanyol nyelvű politikai elit ezzel szemben a modernizáció és az állami szuverenitás keretében értelmezte a nemzetet.

- Francisco Solano López 1862-es hatalomátvétele után a Brazíliával és Argentínával fennálló feszültségek kiéleződtek, ami 1864–1865-ben a hármas szövetség háborújának kirobbanásához vezetett; a háború okainak értelmezése a történetírásban máig vitatott.

27.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Paraguay függetlenedését a Függetlenség és nemzetépítés fejezetben tárgyalt más dél-amerikai országokéval: miben tért el a paraguayi út, és milyen helyi adottságok magyarázzák ezt az eltérést?
2. Milyen érvek szólnak amellett, hogy Francia rendszerét „zsarnokságként” vagy „a nemzeti függetlenség védelmezőjeként” értékeljük? Milyen forrásokra támaszkodnak az egyes értelmezések, és mik a források korlátai?
3. Hogyan kapcsolódott a Francia- és a López-korszak gazdaságpolitikája a gyarmati örökséghez, különösen a jezsuita redukciókhoz és a földtulajdon rendszeréhez?
4. Miben hasonlított és miben különbözött a López-korszak modernizációja a korabeli latin-amerikai liberális modernizációs kísérletektől?
5. Milyen okok vezettek a hármas szövetség háborújának kirobbanásához, és miért vitatott ezen okok értelmezése a történetírásban?

27.4 A hármas szövetség háborúja

A paraguayi háború (Guerra del Paraguay), ismertebb nevén a **hármas szövetség háborúja** (Guerra de la Triple Alianza), 1864 és 1870 között zajlott Paraguay és a Brazil Császárság, Argentína, valamint Uruguay alkotta hármas szövetség között. Ez a konfliktus a dél-amerikai függetlenség utáni időszak legnagyobb ember- és területveszteséggel járó háborúja volt, és alapvetően átalakította Paraguay társadalmát, gazdaságát és nemzetközi helyzetét. Az előző alfejezetben tárgyalt Francia-korszak és a korai López-állam viszonylag zárkózott, ám katonailag megerősített Paraguayt hozott létre, amelynek vezetői regionális hatalmi tényezőként léptek fel. A háború kitörésének okai, lefolyása és következményei ma is élénk történetírói és emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik; az alábbiakban ezeket a vitákat is bemutatjuk.

27.4.1 Előzmények: Paraguay és a Río de la Plata-medence feszültségei

A 19. század közepén a **Río de la Plata-medence** hatalmi egyensúlya törékeny volt. A spanyol gyarmatbirodalom felbomlása után a mai Argentína, Uruguay és Paraguay területén több, egymással versengő államalakulat jött létre. Argentínában a **Buenos Aires-i kikötői elit** és a belső tartományok közötti ellentét hosszú polgárháborúkhoz vezetett, amelyek során a **föderalisták** és az **unitáriusok** küzdöttek a hatalomért. A Brazil Császárság (Império do Brasil) ezt a zűrzavart felhasználva igyekezett kiterjeszteni befolyását a régióban, különösen a stratégiai fontosságú folyami útvonalak felett. Uruguayban a **blanco** (fehér) és a **colorado** (vörös) politikai táborok vetélkedése folyamatosan külső beavatkozásra adott lehetőséget: a blancók hagyományosan a szomszédos Paraguay és az argentin föderalisták felé húztak, míg a coloradók Brazília és a Buenos Aires-i liberálisok támogatását élvezték.

Paraguay ebben a közegben a **Carlos Antonio López** (1844–1862) és fia, **Francisco Solano López** (1862–1870) irányította állam volt. Az idősebb López – a korábbi Francia-korszak zártságát fokozatosan oldva – modernizációs politikát folytatott: vasutat, távírót, hajógyárat és viszonylag erős, európai mintára szervezett hadsereget épített ki. A paraguayi gazdaság elsősorban a yerba mate (matétea), a dohány és a fa kivitelére támaszkodott, de az állam jelentős

szerepet játszott a termelésben és kereskedelemben. Ez a központosított, államilag irányított modell eltért a szomszédos országok liberálisabb, exportorientált gazdaságaitól, és a későbbi nacionalista történetírásban „önálló fejlődési kísérletként” értelmezték, míg a kritikusabb munkák a rendszer diktatórikus vonásait hangsúlyozták.

A háború közvetlen előzménye Uruguayban keresendő. 1864-ben Brazília – arra hivatkozva, hogy megvédi a Rio Grande do Sul-i brazil földbirtokosok érdekeit – katonai beavatkozást indított Uruguayban a blanco kormány ellen, és a colorado **Venancio Flores** tábornokot támogatta. Francisco Solano López ezt a brazíliai terjeszkedés elfogadhatatlan lépésének tekintette, mert attól tartott, hogy Uruguay bekebelezése után Brazília és Argentína Paraguayt is fenyegetheti. López 1864. november 12-én elfogott egy brazil hadihajót, decemberben pedig hivatalosan is hadat üzent a Brazil Császárságnak. 1865 tavaszán csapatai megszállták a brazil **Mato Grosso** tartományt, majd engedélyt kért az argentin kormánytól, hogy Corrientes tartományon keresztül Uruguay megsegítésére vonulhasson. Buenos Aires elutasította ezt, mire López 1865. március 18-án Corrientes ellen is támadást indított. Ez a lépés – amelyet a paraguayi vezetés védelmi célúnak állított be, a szövetségesek viszont agressziónak minősítettek – közvetlenül kiváltotta a hármas szövetség megalakulását.

27.4.2 A háború első szakasza: paraguayi támadások és a Riachuelo csata

A háború nyitó hónapjaiban Paraguay katonailag kezdeményezőként lépett fel. A Mato Grossó-i hadjárat viszonylag gyorsan elérte célját: a paraguayi csapatok elfoglaltak néhány határ menti települést, és foglyul ejtettek brazil katonákat. A Corrientesbe irányuló támadás azonban nehézkesebbnek bizonyult. López serege behatolt az argentin tartományba, de a helyi lakosság ellenállása és az utánpótlási nehézségek lassították az előrenyomulást. Eközben Brazília, Argentína és a Flores vezette uruguayi erők 1865. május 1-jén titkos szerződésben létrehozták a **hármas szövetséget** (Tratado de la Triple Alianza). A szerződés – amelynek teljes szövegét a szövetségesek sokáig titokban tartották, és amelynek létezése később heves vitát váltott ki – kimondta, hogy a háborút Paraguay kormányának megbuktatásáig folytatják, és jelentős területi követeléseket fogalmaztak meg Paraguay rovására.

A háború sorsát alapvetően az 1865. június 11-i **Riachuelo csata** döntötte el a Paraná folyón. A brazil flotta – a **Paraguay folyó** felől – megsemmisítette a paraguayi hajóhad jelentős részét. Ez a vereség nemcsak a folyami ellenőrzést vette el Paraguaytól, hanem megnyitotta a szövetségesek előtt a belterület felé vezető vízi utat is. A dokumentált események szerint a paraguayi hajók többsége megsemmisült vagy fogságba esett, és a folyami utánpótlási vonal megszakadt. Ezt követően a paraguayi erők Corrientesből is visszavonulni kényszerültek; a szövetségesek 1865 végére kiszorították őket argentin területről, és megkezdték a felkészülést a Paraguay elleni támadásra.

27.4.3 A szövetségesek ellentámadása és a védekező háború

1866 tavaszára a szövetséges erők – elsősorban brazil és argentin csapatok – betörtek Paraguay területére. Áprilisban átkeltek a Paraná folyón, és elfoglalták a déli határvidéket. A háború e szakaszában Paraguay védekező háborúra rendezkedett be, és López a lakosság széles körét mozgósította. A hadsereg létszámát a háború előtti mintegy 38–40 ezer főről fokozatosan 80–100 ezerre emelték, de a későbbi években már gyerekeket és idősebb férfiakat is besoroztak. A paraguayi hadviselés a folyók és mocsarak adta természetes védelmi vonalakra, valamint az erődrendszerekre épült.

A háború legnagyobb és legvéresebb szárazföldi összecsapása az **1866. május 24-i Tuyutí csata** volt. A hagyományos adatok szerint a szövetségesek mintegy 35 ezer, a paraguayiak

mintegy 25 ezer katonát vonultattak fel; a csata a szövetségesek győzelmével végződött, de mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett. A pontos halottak és sebesültek száma vitatott: a kortárs jelentések gyakran eltúlzott adatokat közöltek, és a modern hadtörténeti kutatás is csak becslésekre támaszkodhat. Annyi azonban bizonyos, hogy a paraguayi hadsereg támadó képessége Tuyutínál megtört, és a szövetségesek meg tudták vetni a lábukat Paraguay délnyugati részén.

Ugyanakkor a szövetségesek előrenyomulása lassú volt. 1866. szeptember 22-én a **Curupayty csatában** a paraguayi tüzérség súlyos vereséget mért a támadó szövetséges erőkre, ami hosszú időre megállította az offenzívát. A háború ezt követően hónapokig tartó, kimerítő állóháborúvá alakult; a szövetségesek soraiban járványok – különösen kolera – tizedelték a katonákat. A paraguayi oldalon a hadianyag, az élelem és a muníció fokozatosan kimerült, mivel a folyami blokád és az ellenséges megszállás elvágta a külvilágtól. A védekezés központja a Paraguay folyó menti **Humaitá erődrendszer** volt, amelyet López szinte bevehetetlennek tartott.

27.4.4 A háború vége: Humaitá eleste, Asunción elfoglalása és Cerro Corá

1867 folyamán a szövetségesek – főleg a brazil hadsereg – módszeres ostrom alá vették Humaitát. Az erőd 1867–1868 folyamán többszöri roham és blokád után elesett; a védők egy része a mocsarakon át próbált kitörni, de sokan fogságba vagy áldozatul estek. A paraguayi hadsereg maradéka észak felé vonult vissza, és 1868 decemberében az **avaí-i csatában** (Lomas Valentinasnál) gyakorlatilag megsemmisült. A hagyományos elbeszélés szerint a csata után néhány ezer, többnyire nőkből, gyerekekből és sebesültekből álló „hadsereg” maradt López mellett.

1869. január 1-jén a szövetségesek elfoglalták **Asunciónt**, Paraguay fővárosát. A városban a harcok és az azt követő fosztogatás következtében súlyos károk keletkeztek, és a lakosság egy része elmenekült. López nem adta meg magát, hanem a belső területekre vonult vissza, és gerillaháborút folytatott. A szövetségesek által felállított ideiglenes kormány – amelyet paraguayi emigránsokból és a háború alatt átállt politikusokból szerveztek – 1869-ben megkezdte a béketárgyalásokat, de López hívei tovább harcoltak.

A háború végül **1870. március 1-jén, Cerro Coránál** ért véget, amikor a brazil csapatok bekerítették és megölték Francisco Solano Lópezt. A halálával kapcsolatos beszámolók szerint López a harcban esett el, miután állítólag megtagadta a kapitulációt. A paraguayi nemzeti emlékezetben ez a végső ellenállás a hazaszeretet és önfeláldozás szimbólumává vált; a kritikus történetírás viszont azt hangsúlyozza, hogy López a végsőkig folytatott háborúval tovább növelte a lakosság szenvedését, és döntései nagymértékben hozzájárultak a katasztrófa mértékéhez.

27.4.5 A demográfiai katasztrófa és annak becslései

A háború legtöbbet vitatott következménye Paraguay embervesztesége. A háború előtti lakosság számáról nincsenek megbízható népszámlálási adatok; a becslések 400 és 700 ezer fő között mozognak. A háború utáni első összeírások – amelyeket a megszálló hatóságok és a paraguayi ideiglenes kormány készítettek – 116 ezer és 221 ezer közötti túlélőt regisztráltak, de ezek hiányosak voltak, és a menekültek, rejtőzködők, valamint a gyerekek egy része kimaradhatott belőlük. A modern demográfiai kutatások szerint a paraguayi lakosság a háború alatt és közvetlenül utána 50–70 százalékkal csökkent; egyes becslések 150–300 ezer halottat valószínűsítenek, de a pontos szám ismeretlen. A hagyományos állítás, amely szerint a háború előtti lakosság „kilenctizede” elpusztult, ma már a legtöbb kutató szerint túlzó; mégis a veszteségek arányaiban rendkívül magasak voltak, és különösen a férfiak körében az átlagosnál jóval nagyobbak.

A veszteség okai összetettek: a csatában elesettek mellett a járványok (kolera, tífusz, sárgaláz), az éhezés, a kényszermozgósítás és az ellátási összeomlás is tömegesen szedett áldozatokat. A háború alatti és utáni időszakban a nők aránya a túlélő felnőtt lakosságban rendkívül magasra emelkedett. Paraguayban a nők nem csupán a családok fenntartóivá váltak, hanem a mezőgazdasági termelést is átvették, és a társadalmi újjáépítés központi szereplői lettek. Erre az időszakra vezethető vissza az a későbbi paraguayi nemzeti önkép, amely a nőket a „nemzet újjáépítőiként" jeleníti meg – ez azonban egyszerre tükröz valós társadalmi változást és emlékezetpolitikai idealizálást.

27.4.6 A háború következményei: terület, társadalom, gazdaság

A háború után Paraguay területileg meggyengült és sokáig megszállás alatt élt. A Brazíliával 1872-ben, Argentínával 1876-ban megkötött békeszerződések jelentős területi engedményeket rögzítettek. Paraguay elvesztette a Brazil Császársággal szemben vitatott területek nagy részét a mai Mato Grosso do Sul határvidékén; Argentína pedig megszerezte a **Misiones** néven ismert északkeleti régiót és a Pilcomayo folyótól délre fekvő területeket. A Gran Chaco – a Paraguay folyótól nyugatra fekvő, ritkán lakott vidék – hovatartozása továbbra is vitatott maradt; ez a kérdés később az 1930-as évek **chaco-háborújában** robbant ki. A határok rendezése részben a győztes hatalmak katonai jelenlétén, részben nemzetközi döntőbíráskodáson alapult, ezért a folyamatot a paraguayi nacionalista elbeszélés máig igazságtalannak tartja.

Gazdaságilag Paraguay összeomlott. A háború előtt az állam jelentős szerepet játszott a termelésben és a kereskedelemben; a hadiesemények azonban elpusztították a vasútvonalakat, a hajógyárakat, az ültetvényeket és a marhaállomány nagy részét. Az ideiglenes kormány és a későbbi paraguayi államapparátus súlyos külső adósságot örökölt, és a bevételek hosszú évekig nem fedezték a kiadásokat. A földtulajdon is átalakult: a háborúban elpusztult vagy emigrált elit birtokai részben állami kézbe kerültek, és a későbbi földosztási viták – amelyek a 20. században is folytatódtak – erre az állapotra vezethetők vissza. A megszálló brazil és argentin csapatok 1876-ig maradtak az országban; a brazil katonai jelenlét Asunciónban és a keleti határvidéken a paraguayi szuverenitás sérelmeként rögzült a nemzeti emlékezetben.

Társadalmilag a háború a régi elit jelentős részét megsemmisítette vagy kiszorította a hatalomból. A klasszikus gyarmati eredetű földbirtokos réteg meggyengült, ami hosszabb távon lehetővé tette, hogy az állam a 20. században is viszonylag nagy szerepet játsszon a földtulajdonban és a gazdaságban. Ugyanakkor a háború utáni társadalom súlyos demográfiai egyensúlytalansággal küzdött: a férfiak hiánya miatt a családszerkezet, a munkamegosztás és a közélet is átalakult. A nők tömeges részvétele a termelésben és a túlélésben a paraguayi társadalom „női arcát" erősítette, bár ez a szerep a későbbi politikai rendszerekben csak korlátozottan tükröződött.

27.4.7 Emlékezet és történetírás: hős vagy felelős?

A háború emlékezete a mai napig megosztott és erősen átpolitizált. Paraguayban a hivatalos emlékezet a konfliktust **„a nemzeti hősiesség háborújaként"** (Guerra de la heroicidad nacional) jeleníti meg, Lópezt pedig mártírként vagy éppen apoteózisszerű alakként tiszteli. Ez a nacionalista narratíva már a 19. század végén kialakult, és az 1930-as évektől – különösen a chaco-háború idején – felerősödött. A 20. század második felének revizionista történetírása – főleg Paraguayban és részben Argentínában – a háborút a brit imperializmus és a szabadkereskedelmi érdekek által kiprovokált konfliktusként értelmezte, amelyben Paraguay a független, önellátó fejlődés útját védte. Ez az értelmezés azonban ma már erősen vitatott: a nemzetközi történeti kutatás nagyobb hangsúlyt fektet a regionális hatalmi vetélkedésre, a Río de la Plata-medence belső feszültségeire és a szereplők – köztük López – politikai döntéseire.

Brazíliában és Argentínában a háborúról szóló emlékezet hosszú ideig a győzelemre és a „barbárság elleni küzdelemre” koncentrált, de a 20. század végétől egyre több kritikus munka születik, amely a háború emberi költségeit és a civil lakosság szenvedését hangsúlyozza. A „népirtás” fogalmának használata – amely különösen a paraguayi nacionalista beszédmódban gyakori – nemzetközi történészi körökben vitatott: bár a háború alatti tömeges halálozás ténye nem vitatható, a szándékos, teljes megsemmisítésre irányuló politika megléte nem igazolható egyértelműen a forrásokból. Ugyanakkor a háború utáni megszállás, a területi veszteségek és a demográfiai trauma révén a paraguayi kollektív emlékezet valós sérelmekre épül, ezért az emlékezetpolitikai vita nem csupán a múlt értelmezéséről szól, hanem a jelenkori paraguayi identitásról is.

27.4.8 Források és bizonytalanságok

A háborúról rendelkezésre álló források típusai és megbízhatósága jelentősen eltér. Az elsődleges források között katonai jelentések, parancsnoki levelek, kormányzati iratok, békeszerződések és korabeli újságok szerepelnek; ezek azonban gyakran részrehajlóak, és a felek propagandacéljait szolgálták. Különösen kevés megbízható adat áll rendelkezésre a hadseregek létszámáról, a csataveszteségekről és a polgári áldozatokról. A paraguayi oldalról fennmaradt hivatalos iratok töredékesek, mert a háború végén a levéltárak egy része megsemmisült vagy a győztes hatalmak kezébe került. A háború utáni népszámlálási kísérletek – például az 1870-es évek összeírásai – hiányosak, és a túlélők egy része a megszálló hatóságoktól való félelem miatt nem regisztráltatta magát.

A másodlagos szakirodalomban máig élénk vita folyik a háború okairól és a veszteségek nagyságáról. A hagyományos paraguayi nacionalista történetírás a háborút külső agresszióként mutatja be, míg a brazil és argentin kutatások egy része López expanzionizmusát hangsúlyozza. A modern, összehasonlító munkák – amelyek a régió diplomáciai, gazdasági és katonai iratait együttesen vizsgálják – árnyaltabb képet adnak, de a rendelkezésre álló adatok alapján nem minden kérdés zárható le egyértelműen. A lakosságveszteség mértékéről szóló becslések széles sávban mozognak, és a pontos szám valószínűleg soha nem lesz ismert. Hasonlóképpen vitatott, hogy a háború mennyiben tekinthető a modern értelemben vett „totális háborúnak”, illetve hogy López döntései mennyiben voltak kényszerpályán, és mennyiben szándékos túlvállalás következményei.

A forráskritika szempontjából különös figyelmet érdemel a háború utáni első összefoglaló munkák szerepe: ezek gyakran a győztes hatalmak önigazolását szolgálták, és hosszú időre meghatározták a nemzetközi képet Paraguayról. Ezzel szemben a 20. századi paraguayi revizionista irodalom – amely részben a chaco-háború utáni nemzeti identitáskeresésből fakadt – sokszor a másik irányba vitt: a dokumentumok hiányos ismeretében idealizálta a háború előtti Paraguayt és Lópezt. A mai egyetemi tankönyveknek ezért mindkét hagyományt kritikusan kell kezelniük, és a bizonyítékok hiányát, valamint a becslések bizonytalanságát explicit módon jelezniük kell.

27.4.9 Rövid összefoglaló

- A hármas szövetség háborúja (1864–1870) Paraguay és a Brazil Császárság, Argentína, valamint Uruguay szövetsége között zajlott, és a függetlenség utáni Dél-Amerika legnagyobb ember- és területveszteséggel járó fegyveres konfliktusa volt.
- A háború közvetlen előzményét a Brazília által támogatott uruguayi colorado puccs jelentette, amit Francisco Solano López fenyegetésként értelmezett; Paraguay előbb Brazíliának, majd Argentínának üzent hadat.
- Az 1865 júniusi Riachuelo csatában a brazil flotta megsemmisítette a paraguayi hajóhadat, ami megnyitotta a szövetségesek előtt a Paraguay felé vezető utat; a háború ezt követően hosszú, kimerítő védekező háborúvá vált.

- A legfontosabb szárazföldi ütközetek Tuyutí (1866) és Curupayty (1866) voltak; az utóbbi paraguayi győzelmet hozott, de a hadianyaghiány és a járványok fokozatosan felőrölték Paraguayt.
- Asunción 1869. januári elfoglalása után López gerillaháborút folytatott, és 1870. március 1-jén Cerro Coránál esett el; ezzel a háború véget ért.
- A háború demográfiai következményei katasztrofálisak voltak: a becslések szerint a lakosság 50–70 százaléka elpusztult vagy elmenekült, de a pontos szám vitatott; a hagyományos „kilenctizedes” veszteség túlzónak tekinthető.
- A békeszerződések jelentős területeket csatoltak Brazíliához és Argentínához; a Gran Chaco hovatartozása nyitott maradt, ami később újabb háborúhoz vezetett.
- Paraguay társadalmi szerkezete átalakult: a férfiak hiánya miatt a nők szerepe a gazdaságban és a közéletben megnőtt, az állam pedig hosszú időre megerősítette saját szerepét a földtulajdonban és a gazdaságirányításban.
- A háború emlékezete Paraguayban nemzeti trauma és a hősi ellenállás alapnarratívája; Brazíliában és Argentínában hosszú ideig a győzelemre épült, de a modern kutatás mindkét oldalon kritikusabb.
- A történeti értelmezés vitatott: a nacionalista elbeszélés külső agressziót, a revizionista irányzat brit imperialista összeesküvést, a mai összehasonlító kutatás pedig regionális hatalmi vetélkedést és hibás politikai döntéseket hangsúlyoz.

27.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen regionális feszültségek vezettek a három szövetséges hatalom megalakulásához 1865-ben, és miért döntött Francisco Solano López a Brazília elleni hadüzenet mellett?
2. Hogyan befolyásolta a Riachuelo csata a háború menetét, és miért bizonyult meghatározónak Paraguay szempontjából?
3. Milyen forrástípusokra támaszkodhatunk a háború demográfiai veszteségeinek becslésekor, és miért nem tudjuk pontosan meghatározni a halottak számát?
4. Vitassuk meg: mennyiben tekinthető a háború Paraguay számára „népirtásnak”, és miért vitatott ez a fogalom a nemzetközi történeti szakirodalomban?
5. Milyen módon alakította át a háború Paraguay társadalmi és gazdasági szerkezetét, különös tekintettel a nők szerepére és a földtulajdonra?

28 Paraguay a 20. században és ma

28.1 Háború utáni újjáépítés és a chaco-háború

28.1.1 Bevezetés

A hármas szövetség háborúja (Guerra de la Triple Alianza, 1864–1870) Paraguay számára nem csupán katonai vereség volt, hanem a társadalom és a gazdaság csaknem teljes összeomlása. A hagyományos becslések szerint az ország lakosságának több mint fele, egyes források szerint akár 60–70%-a is odaveszett a harcok, az éhínség és a járványok következtében, bár a pontos számok a korabeli összeírások hiányosságai miatt erősen vitatottak. A területi veszteségek – mintegy 140 000 km² átengedése Brazíliának és Argentínának – mellett a háború megsemmisítette a korábbi állami irányítású gazdaság alapjait, amelyet a Francia (Francia) család és Carlos Antonio López elnök épített ki az 1810-es évektől. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan épült újjá az ország 1870 után, milyen társadalmi és gazdasági átalakulások mentek végbe a bevándorlás és a földprivatizáció révén, és hogyan vezetett a területi viták kiújulása a chaco-háborúhoz (Guerra del Chaco, 1932–1935), amely a 20. század első felének meghatározó nemzeti tapasztalatává vált.

28.1.2 Háború utáni újjáépítés és a földkérdés

28.1.2.1 A háború utáni állapot

A háborút lezáró 1870-es alkotmány formálisan helyreállította a köztársasági intézményeket, de a valós hatalom a megszálló brazil és argentin csapatok árnyékában működő helyi frakciók kezébe került. A gazdaság alapvetően mezőgazdasági jellegűvé vált: a korábbi állami monopóliumok – például a dohány- és a yerba mate-kereskedelem – összeomlottak, az infrastruktúra nagy része elpusztult, a vasút pedig, amelyet még López idején kezdtek építeni, részben hadizsákmány lett vagy használhatatlanná vált. A főváros, Asunción lakossága a háború végére néhány ezer főre zsugorodott, bár a pontos számok itt is becsléseken alapulnak.

A legégetőbb kérdés az állam fizetőképessége volt. A háborús jóvátétel és a külső adósság törlesztése mellett a kormányzatnak nem volt megbízható adóbevétele. A megoldást a **földprivatizáció** jelentette: az 1880-as években törvények sora – köztük az 1883-as és 1885-ös földtörvények – annullálta a korábbi állami földbirtokok közösségi és állami tulajdonát, és lehetővé tette azok kedvezményes eladását hazai és külföldi befektetőknek. Ennek következtében Paraguayban a földbirtoklás koncentrációja rendkívül magas fokú lett: néhány tucatnyi család és külföldi vállalat – elsősorban argentin és brit érdekeltségű – szerezte meg a termőterületek jelentős részét. Ez a folyamat később a 20. század egyik állandó társadalmi feszültségforrásává vált, mivel a paraszti közösségek és az őslakos guaraní (guaraní) csoportok elvesztették hagyományos földjeiket.

28.1.2.2 A kétpártrendszer kialakulása

A politikai életet az 1870-es évektől fokozatosan két párt uralta, amelyek eredete a háború utáni frakcióharcokra vezethető vissza. A **Colorado Párt** (Asociación Nacional Republicana, Partido Colorado) az 1880-as években alakult meg, és elsősorban a katonai elitre, a nagybirtokosokra és a fővárosi tisztviselői rétegre támaszkodott. A **Liberális Párt** (Partido Liberal) a szabadkereskedelem és a polgári jogok híveként lépett fel, bázisa inkább a vidéki középrétegek, az értelmiség és a kisebb birtokosok körében volt. Fontos hangsúlyozni, hogy a „liberális” és a „konzervatív” jelzők a 19. századi Paraguayban nem azonosak a mai európai politikai skálával, hanem az állami beavatkozás, a külföldi tőke és a központosítás kérdéseiben elfoglalt álláspontokat jelölték.

A két párt közötti váltógazdaság gyakran erőszakos úton zajlott: 1870 és 1936 között Paraguayban több tucat kisebb-nagyobb felkelés, puccs és polgárháborús esemény következett be. A politikai stabilitást tovább nehezítette a **caudillismo** helyi öröksége, vagyis a személyes lojalitáson alapuló, földrajzilag meghatározott hatalmi hálózatok működése. A hadsereg szerepe is átalakult: a háború utáni átszervezés során a tisztek önálló politikai tényezővé váltak, és gyakran döntötték el, hogy a két párt közül melyik kerül hatalomra.

28.1.2.3 Bevándorlás és demográfiai helyreállítás

A háborús embervesztesség hosszú távú demográfiai károkat okozott. A kormányzat a 19. század végétől tudatos **bevándorláspolitikát** folytatott: 1881-ben törvényt fogadtak el, amely ingyenes földet, adómentességet és utazási támogatást ígért a betelepülőknek. A bevándorlás mértéke azonban elmaradt a várakozásoktól, különösen Argentínához és Brazíliához képest. A legnagyobb csoportokat német, olasz, spanyol és szláv telepesek alkották, akik főként a keleti és déli határvidékeken, valamint Asunción környékén telepedtek le. A németajkú mennonita közösségek a 20. század elején Kanadából és Oroszországból érkeztek, és a központi Chaco gyéren lakott területein hoztak létre mezőgazdasági kolóniákat.

A bevándorlás hatása kettős volt. Egyrészt hozzájárult a lakosság lassú növekedéséhez és a mezőgazdasági termelés bővüléséhez. Másrészt a bevándorlók gyakran „üresnek” minősített földeket kaptak, amelyek valójában őslakos közösségek vagy guaraní-parasztok használatában álltak, így a betelepítés társadalmi feszültségeket mélyített. A korszakra vonatkozó népszámlálási adatok hiányosak: az első viszonylag megbízható összeírás 1886-ban készült, de az ország távoli, vidéki területein a népesség számát csak becsülni lehetett. A történészek ma is vitatják, hogy a századfordulóra a lakosság elérte-e a háború előtti szintet; a legvalószínűbb becslések szerint 1900 körül Paraguayban 500 000–700 000 ember élt, szemben a háború előtti, bizonytalanul becsült 800 000–1 milliós lélekszámmal.

28.1.2.4 Gazdasági szerkezet és a yerba mate-kérdés

A háború utáni gazdaság két fő pillérre épült: a **yerba mate** (Ilex paraguariensis) gyűjtésére és a **szarvasmarha-tenyésztésre**. A yerba mate, amelyet Paraguayban és a szomszédos Misiones területén vadon gyűjtöttek, a 19. század végén még fontos exportcikk volt, ám jelentősége fokozatosan csökkent az argentin és brazil ültetvényes termelés térnyerésével. A gyűjtőmunka embertelen körülményei – a **mensú** (peonok, adósrabszolgák) rendszere – a korabeli állami és üzleti iratokban is dokumentáltak: a munkásokat előlegekkel és bolthálózattal láncolták a munkáltatóhoz, a tartozást pedig gyakran örökletes adósságként örökítették tovább. Ez a munkaforma a 20. század eleji szociális irodalom és a későbbi emlékezetpolitika egyik központi témája lett, bár a pontos kiterjedését és brutalitását a történészek vitatják.

A szarvasmarha-tenyésztés a keleti és déli legelőkön koncentrálódott, és szoros kapcsolatban állt az argentin exportpiaccal. A húskonzerv-gyártás és a bőr kivitele a századfordulón vált jelentőssé, de Paraguay továbbra is elmaradt a szomszédos országoktól a feldolgozóipar és az infrastruktúra fejlettségében. A vasúthálózat bővítése lassan haladt; az 1907-ben megnyitott Asunción–Encarnación vonal összekötötte a fővárost a déli mezőgazdasági területekkel, de a belső régiók megnyitása még a 20. század közepéig váratott magára.

28.1.3 A Chaco-kérdés: területi vita és olajkeresés

28.1.3.1 A Gran Chaco földrajzi és politikai jelentősége

A **Gran Chaco** – a Paraguay és Bolívia közötti, valamint Argentína északi részére is kiterjedő, félszáraz, bozótos síkság – a 19. században periférikus, ritkán lakott területnek számított. A spanyol gyarmati közigazgatás bizonytalan határai miatt sem a paraguayi, sem a bolíviai állam nem tudta egyértelműen bizonyítani a területre vonatkozó jogcímét. A 19. század végéig a kérdés nagyrészt elvi vitaként létezett, mivel a terület gazdasági értéke kicsi volt. A helyzet akkor változott meg, amikor a századfordulón felmerült, hogy a Chaco alatt jelentős **kőolajkészletek** húzódhatnak.

A feltételezést a 20. század elején végzett geológiai vizsgálatok táplálták, amelyeket többnyire külföldi vállalatok – például a Standard Oil – finanszíroztak. Fontos hangsúlyozni, hogy a chacoi olaj létezése a háború előtt nem volt bizonyított; csak az 1930-as évek végén és később találtak gazdaságosan kitermelhető készleteket Bolíviában és Paraguayban egyaránt, de ezek mérete akkor is alatta maradt a korabeli várakozásoknak.

28.1.3.2 Diplomáciai tárgyalások és katonai incidensek

A két ország közötti tárgyalások során Paraguay az **uti possidetis iuris** elvét hangoztatta, vagyis hogy a terület a gyarmati korszakban a paraguayi közigazgatáshoz tartozott. Bolívia ezzel szemben arra hivatkozott, hogy a Chaco a régi Audiencia de Charcas területéhez tartozott, és hogy a terület gazdasági megnyitásához folyami kijáratra van szüksége. A feszültség az 1920-as években fokozódott: mindkét oldal erődöket épített a vitatott zónában, kisebb összecsapások történtek, és a tárgyalások – többek között az 1928-as, Buenos Airesben megrendezett konferencia – nem hoztak tartós megoldást.

A helyzetet bonyolította, hogy a Paraguay-folyó nyugati partján, a Chaco peremén már félkatonai telepesek, paraguayi katonai állomások és néhány mennonita település is működött. A bolíviai kormányzat a területet „bolíviai Amazonasnak” tekintette, amelyet állami támogatással kellene integrálni. A hadseregek modernizálása mindkét oldalon külső segítséggel zajlott: Bolívia német tanácsadókat, Paraguay pedig részben francia és később argentin szakértőket alkalmazott, bár a korszak katonai dokumentációjának értékelése vitatott, egyes források szerint a német befolyás mértékét a kortárs propaganda felnagyította.

28.1.4 A chaco-háború (1932–1935)

28.1.4.1 Kitörés és katonai események

A háború hivatalos kezdetét 1932. június 15-ére teszik, amikor bolíviai csapatok támadást indítottak a paraguayi erőd, **Fortín Carlos Antonio López** ellen. A harcok azonban már ezt megelőzően, kisebb határvillongások formájában folytak. A háború a 20. századi Latin-Amerika

egyik legvéresebb konfliktusa volt: a becsült áldozatszám – a harctéri halottak, a betegségek és az éhezés okozta halálozások együttesen – a legóvatosabb szakirodalmi becslések szerint 50 000–100 000 főre tehető, bár a pontos számok ma is vitatottak, mivel a bolíviai és paraguayi kormányzati nyilvántartások hiányosak, és a háborús propaganda mindkét oldalon torzította az adatokat.

A hadműveletek három szakaszra oszthatók. Az első szakaszban (1932–1933) a bolíviai hadsereg – amelynek létszáma és felszerelése összességében felülmúlta a paraguayit – előrenyomult a Chaco déli és középső részén. A bolíviai hadsereg gyengesége azonban a logisztikában mutatkozott meg: a csapatok utánpótlását a magas Andokon át, hosszú, kiépítetlen utakon kellett eljuttatni, míg a paraguayi erők a Paraguay-folyó mentén viszonylag közelebbi bázisokról tudtak utánpótlást szerezni. A második szakaszban (1933–1934) a paraguayi hadsereg – amelynek tisztikara jobban ismerte a terepet és a bozótos környezetben való harcot – ellentámadásba ment át, és visszafoglalta a vitatott területek nagy részét. A harmadik szakaszban (1934–1935) a frontvonal már a háború előtti bolíviai állások közelében húzódott; a paraguayi erők elfoglalták a fontosabb katonai támaszpontokat, köztük Villamontes és Camiri térségét, de a további előrenyomulás katonailag és politikailag is kockázatossá vált.

28.1.4.2 A háború társadalmi és politikai hatása

A chaco-háború Paraguayban rendkívüli mozgósítást váltott ki. A hadseregbe szinte a teljes felnőtt férfi lakosságot besorozták, beleértve a vidéki szegényeket és az őslakos csoportokat is. A háborús propaganda a nemzeti összetartozás erejét hangsúlyozta, és a konfliktusban való helytállást a nemzeti identitás próbájaként állította be. Ez az emlékezetpolitikai keret a későbbi évtizedekben is fennmaradt: a chaco-háborút a paraguayi állami narratíva gyakran úgy ábrázolja, mint a nemzet felnőtté válásának pillanatát, amelyben a különböző társadalmi csoportok közösen védték meg a hazát. A történészek azonban rámutatnak, hogy ez az egységkép részben utólagos konstrukció: a háború alatt is voltak dezertálások, belső politikai konfliktusok, és a hátországban a nők, az idősek és a gyerekek viselték a termelés terheit.

A háború következményei között kiemelkedik a hadsereg politikai szerepének megerősödése. A konfliktus után a katonai vezetők – köztük az a **José Félix Estigarribia** ezredes, aki a hadjáratok irányításában kulcsszerepet játszott – nemzeti hőssé váltak, és a hadsereg önálló politikai tényezővé alakult. A háborús tapasztalat járult hozzá ahhoz is, hogy a későbbi évtizedekben a katonai rezsimek – így Alfredo Stroessner 1954-től fennálló diktatúrája – a chaco-háborúban szerzett érdemekre hivatkozva legitimálták hatalmukat.

28.1.4.3 A békekötés és annak értelmezése

A háborút formálisan az 1935. június 12-én aláírt fegyverszünet, majd az 1938-as **buenos aires-i béke** zárta le, amelyet Argentína, Brazília, Chile, Peru, Uruguay és az Egyesült Államok közvetítésével kötöttek meg. A béke Paraguaynak ítélte a vitatott terület mintegy 75%-át, míg Bolívia keskeny folyosót kapott a Paraguay-folyóhoz. A határvonal a mai napig érvényben van, bár a folyami hozzáférés részletei később is vita tárgyát képezték.

A béke értelmezése ma is történészi vita tárgya. Egyes értelmezések szerint Paraguay katonai sikereket ért el, és a tényleges birtoklás elve alapján jogot formálhatott a területre. Más értelmezések szerint a háború mindkét fél számára katasztrofális volt, és a békét az akkori nagyhatalmak – elsősorban az Egyesült Államok és az argentin külügyminisztérium – kényszerítették ki, hogy megakadályozzák a bolíviai teljes összeomlást. A háború emberi költsége és értelmetlensége a későbbi latin-amerikai irodalomban – például Augusto Roa Bastos paraguayi író műveiben – visszatérő motívummá vált.

28.1.5 Társadalmi változások a háború után

28.1.5.1 Nők, család és a hátország

A chaco-háború a társadalmi nemek viszonyait is átalakította. A férfiak tömeges mozgósítása miatt a nők vették át a mezőgazdasági munkák, a családi gazdaságok és a helyi közösségek irányításának jelentős részét. A városokban a nők a jótékonysági szervezetekben, a háborús segélyezésben és a propaganda munkájában vettek részt. A női szerepek megváltozása azonban a háború után nem vezetett azonnali politikai jogkiterjesztéshez: Paraguayban a nők választójogát csak 1961-ben vezették be, ami jól mutatja, hogy a háborús helyzet által kikényszerített szerepváltozás és a formális jogi emancipáció között hosszú késedelem lehet.

28.1.5.2 Őslakos csoportok a Chacóban

A chaco-háború különösen súlyos következményekkel járt a területen élő őslakos népekre, köztük a **nivaclé** (chulupí), **ayoreo**, **maká** és **guaraní-nyelvű** csoportokra. A harcok során több közösséget erőszakkal telepítettek ki vagy kényszerítettek arra, hogy a hadsereg felderítőjeként, teherhordójaként és idegenvezetőjeként szolgáljon. A konfliktus után a paraguayi állam a Chaco „integrációját” hirdette, ami a gyakorlatban a bennszülött közösségek rovására történő földfoglalást és a missziós tevékenység fokozódását jelentette. Az őslakos népek háborús szerepe és szenvedése a paraguayi nemzeti emlékezetben sokáig alig jelent meg; a téma csak az 1980-as évektől, az emberi jogi mozgalmak megerősödésével került be a nyilvános diskurzusba.

28.1.5.3 Gazdasági következmények

A háború gazdasági értelemben is ambivalens örökséget hagyott. A katonai győzelem és a területszerzés nem hozta meg a várt gazdasági fellendülést, mivel a megszerzett területek infrastrukturálisan fejletlenek maradtak, az olajkitermelés pedig nem indult meg azonnal. A háborús költségek növelték az államadósságot, a hadsereg fenntartása pedig a költségvetés állandó terhévé vált. Ugyanakkor a háború hozzájárult a központosított államapparátus megerősödéséhez, hiszen a hadsereg ellátása, a mozgósítás és a propaganda megszervezése egy aktívabb végrehajtó hatalmat igényelt. Ezt a folyamatot erősítette, hogy 1936-ban egy katonai-polgári mozgalom megdöntötte a Liberális Párt addigi kormányát, ami a fejezetben később tárgyalandó politikai korszakváltás előjátéka volt.

28.1.6 Források és bizonytalanságok

A háború utáni újjáépítés és a chaco-háború történetére vonatkozó források egyenetlenek. A demográfiai adatok – különösen a háborús emberveszteségre és a 19. század végi népességre vonatkozók – erősen becslés jellegűek; a korabeli összeírások és egyházi anyakönyvek hiányosan maradtak fenn. A gazdasági mutatók, például a földeladások volumene, az adóbevételek és a yerba mate-kivitel mennyisége hivatalos állami nyilvántartásokból és külföldi konzuli jelentésekből rekonstruálhatók, de az egyes számok megbízhatósága változó.

A chaco-háború katonai eseményeit mindkét hadviselő fél hivatalos hadijelentései és a későbbi memoárok dokumentálják, ám ezek gyakran elfogultak, és az áldozatszámokra vonatkozó adatok máig vita tárgyát képezik. A háború okait illetően a történészi konszenzus abban áll, hogy a területi vita és a feltételezett olajkészletek együttesen vezettek a konfliktushoz, de abban már nincs egyetértés, hogy a külföldi olajvállalatok – például a Standard Oil és a Royal Dutch

Shell – milyen mértékben befolyásolták a szembenálló felek döntéseit. Ez utóbbi kérdésben a szakirodalom megoszlik, és a vitatott értelmezések közé tartozik.

A nemzeti emlékezetpolitika a chaco-háborút gyakran dicsőséges, egységes nemzeti vállalkozásként mutatja be, különösen Paraguayban. Ez a narratíva azonban nem fedi le a lakosság megosztottságát, a dezertálások mértékét, az őslakos csoportok kényszerű részvételét és a hátország társadalmi terheit. A történészi munkának ezért különbséget kell tennie a dokumentált katonai események, a becsült emberi veszteségek, a diplomáciai döntések és az emlékezetpolitikai állítások között.

28.1.7 Rövid összefoglaló

- A hármas szövetség háborúja demográfiai katasztrófát és gazdasági összeomlást hozott Paraguayra; a lakosságveszteség becsült, pontos mértéke vitatott.
- Az 1870 utáni újjáépítés a földprivatizációra, a külföldi bevándorlás ösztönzésére és a Colorado–Liberális kétpártrendszer kialakulására épült, de a politikai életet erőszakos váltógazdaság jellemezte.
- A gazdaság a yerba mate-gyűjtésre és a szarvasmarha-tenyésztésre támaszkodott; a mate-gyűjtő mensúk kizsákmányolása a korabeli forrásokban dokumentált.
- A Gran Chaco feletti bizonytalan gyarmati határok, a feltételezett olajkészletek és a folyami kijárat iránti bolíviai igény fokozták a területi feszültséget az 1920-as években.
- A chaco-háború (1932–1935) Paraguay katonai sikerét hozta a terület mintegy 75%-ának megszerzésével, de a becsült összes áldozat 50 000–100 000 főre tehető, és a pontos szám bizonytalan.
- A háború megerősítette a hadsereg politikai szerepét, és megalapozta a későbbi katonai rezsimek legitimitását.
- A háborús mozgósítás átmenetileg megváltoztatta a nők és az őslakos csoportok szerepét, de a formális jogkiterjesztés és az őslakos közösségek védelme hosszú ideig elmaradt.

28.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi mechanizmusok révén történt meg Paraguay újjáépítése a hármas szövetség háborúja után, és milyen feszültségeket hozott létre a földprivatizáció?
2. Hogyan kapcsolódott a Gran Chaco feletti területi vita a gyarmati határok bizonytalanságához és a 20. század eleji olajfeltételezésekhez?
3. Milyen katonai és logisztikai tényezők magyarázzák Paraguay győzelmét a chaco-háborúban annak ellenére, hogy Bolívia hadserege létszámban és felszereltségben felülmúlta?
4. Miben különbözik a chaco-háború hivatalos, nemzeti emlékezetpolitikai képe a történetírói elemzések által feltárt társadalmi valóságtól?
5. Miért tekinthető a chaco-háború a későbbi paraguayi katonai rezsimek legitimációs alapjának, és milyen jelei vannak ennek a korszak emlékezetpolitikájában?

28.2 Stroessner diktatúrája

Az 1954. május 4-i katonai puccs, amely Alfredo Stroessner tábornokot juttatta hatalomra, Paraguay modern történetének egyik legtartósabb politikai rendszerét hozta létre. A csaknem harmincöt évig fennálló rezsim – amelyet a történeti irodalom gyakran **Stronato** (el Stronato) néven emleget – nem egyszerűen egyetlen ember uralma volt, hanem a **Colorado Párt** (Partido Colorado, hivatalos nevén Asociación Nacional Republicana – ANR), a fegyveres erők és az állami bürokrácia szövetségére épült. A diktatúra egyszerre támaszkodott az antikommunizmus

hidegháborús ideológiájára, a szisztematikus állami terrorra és az **Itaipú-vízerőmű** (Represa de Itaipú) gigaprojektjére, amely a „haladás” ígéretét volt hivatva megtestesíteni. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan szilárdította meg Stroessner a hatalmát, milyen intézményi és erőszakos eszközökkel tartotta fenn rendszerét, milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak a modernizációnak, és miért omlott össze a rezsim 1989-ben anélkül, hogy a colorado hegemónia azonnal megtört volna.

28.2.1 A hatalom megszilárdítása és a colorado állampárt

Stroessner hatalomra jutása nem légüres térben történt. Az 1947-es paraguayi polgárháború után a Colorado Párt – a hadsereg támogatásával – kiszorította a liberális és febrista ellenzéket, és lényegében egypárti uralmat épített ki. Stroessner, aki a chaco-háború veteránjaként és katonatisztként emelkedett a fegyveres erők csúcsára, 1954-ben Federico Chaves elnököt buktatta meg, és néhány hónapon belül államfővé választatta magát. Az 1954. júliusi, nem szabad választáson a hivatalos adatok szerint a szavazatok elsöprő többségét szerezte meg; ezeket a számokat a kortárs ellenzék és a későbbi történetírás is alapvetően megbízhatatlannak, a versengő választások hiányát pedig a rendszer lényegi jellemzőjének tekinti.

A Stronato politikai rendszere a szakirodalomban gyakran a **hegemón pártállam** (hegemonic party state) fogalmával írható le. A Colorado Párt nem csupán kormányzópárt volt, hanem a hatalomgyakorlás intézményes kerete: a párttagság sok esetben előfeltétele volt a közszolgálatnak, az oktatási vagy egészségügyi állásoknak, sőt a gazdasági érvényesülésnek is. A párt belső hierarchiája szorosan összefonódott az államapparátussal, a helyi pártszervezetek (seccionales) pedig a vidéki ellenőrzés eszközeiként működtek. Az ellenzéki pártok – mindenekelőtt a Liberális Párt (Partido Liberal) és a Febrerista Forradalmi Párt (Partido Revolucionario Febrerista) – formálisan időnként működhettek, de vezetőiket rendszeresen bebörtönözték, száműzték vagy megfélemlítették, és valódi hatalomhoz nem juthattak.

Az 1967-es alkotmány jogilag is megerősítette az elnöki túlsúlyt, és lehetővé tette Stroessner számára a sorozatos újraválasztást. A rezsim hivatalos ideológiája a **„béke és haladás”** (paz y progreso) jelszavára épült, amely a társadalmi rendet és a gazdasági modernizációt az erős kéz politikájával kötötte össze. A gyakorlatban ez a szakszervezetek, a paraszti szervezetek és az értelmiségi ellenzék elnyomását jelentette, miközben a nagybirtokos elit és a külföldi – elsősorban amerikai és brazil – tőke érdekeit védték. A földbirtoklás rendkívül egyenlőtlen maradt: a vidéki lakosság jelentős része föld nélküli mezőgazdasági munkás vagy kisparaszt volt, akiknek mozgósítási kísérleteit a rezsim erőszakkal fojtotta el.

A hidegháború kontextusában Stroessner ügyesen használta az antikommunista retorikát, és szoros kapcsolatot ápolt az Egyesült Államokkal. Az 1950-es és 1960-as években Paraguay katonai és gazdasági segélyekben részesült, és a rezsim az amerikai külpolitika megbízható szövetségesének mutatkozott a kontinensen. Ez a nemzetközi háttér jelentős legitimitást adott a diktatúrának, és lehetővé tette, hogy az emberi jogi jogsértések sokáig viszonylag csekély külföldi bírálatot kapjanak.

28.2.2 Az állami terror gépezete és az emberi jogi jogsértések

A Stronato fennmaradásának egyik legfontosabb pillére a szisztematikus politikai elnyomás volt. A rezsim biztonsági apparátusa a hadseregből, a rendőrségből és a titkosszolgálatokból állt, és ezek szoros együttműködésben működtek. A politikai rendőrség központi intézménye a **Nyomozati Főosztály** (Departamento de Investigaciones, DI) volt, amely Asunciónban, a köztudatban rettegett épületében működött. A DI élén hosszú időn át **Pastor Coronel** állt, akinek neve a kínzásokkal és az emberi jogi jogsértésekkel fonódott össze. Mellette a **Műszaki**

Ügyek Nemzeti Igazgatósága (Dirección Nacional de Asuntos Técnicos, DNAT) töltötte be a hírszerzés és a politikai megfigyelés feladatát. A rezsim fenntartott egy kiterjedt informátori hálózatot is, az úgynevezett **pyragüéseket** (guaraní szó, jelentése nagyjából „szőrös lábú", azaz besúgó), akik a mindennapi élet legkisebb eseményeit is jelentették a hatóságoknak. Ez a rendszer a félelem kultúráját teremtette meg, amelyben a szomszédok, kollégák és családtagok is potenciális feljelentőkké válhattak.

Az elnyomás célpontjai a társadalom szinte minden önálló szerveződését magukban foglalták: diákvezetők, szakszervezeti aktivisták, paraszti szervezők, baloldali és liberális politikusok, újságírók, művészek és egyházi személyek egyaránt. A kínzás módszerei közé tartozott az áramütés, a verés, a szexuális erőszak, a hosszan tartó magánzárka és a pszichológiai megfélemlítés. A börtönök és fogva tartási helyek közül a legismertebbek az asunciói **Tacumbú** börtön és az **Emboscada** büntetés-végrehajtási intézet voltak, de számos titkos fogva tartási központ is működött. A szakirodalom és a későbbi igazságszolgáltatási eljárások dokumentálták az eltűnések, a bírósági eljárás nélküli kivégzések és a kényszermunka eseteit is.

Az áldozatok számát illetően a legfontosabb hivatalos forrás a 2004 és 2008 között működő **Igazság és Igazságosság Bizottság** (Comisión de Verdad y Justicia, CVJ) zárójelentése. A jelentés – amely a rezsim áldozatainak és túlélőinek vallomásaira, valamint a fennmaradt rendőrségi és katonai iratokra támaszkodott – hozzávetőleg 20 000 áldozatot dokumentált, köztük 336 kényszerű eltüntetést és több mint 18 000 kínzási esetet. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a számok minimális becslések, mivel sok áldozat soha nem jelentkezett, illetve számos irat megsemmisült vagy továbbra is hozzáférhetetlen. A pontos áldozatszám tehát továbbra is vitatott, és a CVJ adatai is inkább a dokumentált esetek alsó határát jelzik.

A rezsim nemzetközi szerepvállalásának legsötétebb fejezete a **Condor-művelet** (Operación Cóndor) volt, amelyben Paraguay az 1970-es évek közepétől a dél-amerikai katonai diktatúrák hírszerző szolgálataival együttműködve vett részt politikai ellenfelek határokon átnyúló üldözésében, elrablásában és meggyilkolásában. Paraguay az egyik alapító tagja volt ennek az informális hálózatnak, és területén találkozókat, illetve fogva tartási akciókat is végrehajtottak. A Condor-művelet működésének részletei elsősorban az 1990-es évek elején felfedezett úgynevezett **Terror Archívumból** (Archivo del Terror) ismertek, amely Stroessner rendőrségének és titkosszolgálatainak iratanyagát tartalmazza. Ez az irategyüttes a diktatúra emberi jogi jogsértéseinek egyik legfontosabb elsődleges forrása lett, és 2009-ben felkerült az UNESCO Memory of the World listájára is.

Az őslakos népekkel szembeni állami erőszak külön fejezetét jelenti a Stronato történetének. A kelet-paraguayi **Aché** nép különösen súlyos üldöztetésnek volt kitéve az 1960-as és 1970-es években: területüket erdőirtás, mezőgazdasági kolonizáció és vadászati célú behatolások sújtották, és dokumentált esetekben fegyveres csoportok támadtak rájuk. Egyes kutatók és emberi jogi szervezetek ezt a folyamatot **népirtásnak** (genocídium) minősítik, míg mások – a jogi definíció szigorúbb értelmezésére hivatkozva – inkább etnocídiumról vagy szisztematikus erőszakról beszélnek. Ez a minősítési vita jól mutatja, hogy az őslakos közösségek sérelmeinek megnevezése maga is emlékezetpolitikai és jogi kérdés.

28.2.3 Az Itaipú-korszak: fejlődés, korrupció és függőség

A Stronato második nagy pillére a gazdasági modernizáció ígérete volt, amelynek csúcspontját az Itaipú-vízerőmű jelentette. Az 1973-ban aláírt **Itaipú-szerződés** (Tratado de Itaipú) Paraguay és Brazília között a Paraná folyón építendő hatalmas vízerőmű közös megvalósításáról rendelkezett. Az építkezés 1975-ben kezdődött, és az erőmű első egységeit 1984-ben helyezték üzembe. Az Itaipú a maga korában a világ legnagyobb beépített teljesítményű vízerőműve volt, és máig a világ egyik legnagyobb áramtermelő létesítménye.

A projekt gazdasági hatása kettős volt. Egyrészt az 1970-es években Paraguay a régió egyik leggyorsabban növekvő gazdaságává vált: a GDP éves növekedési üteme időnként megközelítette a 8 százalékot, amit az építkezéshez kapcsolódó kereslet, a szójatermelés és más mezőgazdasági exporttermékek fellendülése, valamint a határ menti kereskedelem hajtott. Asunción és a keleti határvidék városai gyorsan növekedtek, és kialakult egy módosabb városi középosztály. A rezsim propagandája az Itaipút a „fejlődés" és a „béke" szimbólumaként használta, és a dam építését a modern Paraguay megteremtéseként állította be.

Másrészt a növekedés előnyei rendkívül egyenlőtlenül oszlottak el. A jövedelmi különbségek nőttek, a paraszti és munkásrétegek életkörülményei alig javultak, és a vidéki földnélküliség tovább súlyosbodott. Az Itaipú-szerződés értelmében Paraguay villamosenergia-termelésének nagy részét Brazíliába exportálta, hosszú időre rögzített, sokak szerint Paraguayra nézve hátrányos áron. Ez a függőségi viszony hosszú távú viták forrása lett, és a szerződés újratárgyalására csak jóval a diktatúra bukása után, 2009-ben került sor. A beruházás ráadásul hatalmas korrupciós és csempészeti hálózatok kialakulását is elősegítette: a keleti határváros, **Ciudad del Este** – amelyet a rezsim korábban Puerto Presidente Stroessner néven ismert – a hármas határ (Paraguay, Brazília, Argentína) egyik legfontosabb illegális kereskedelmi csomópontjává vált.

Az Itaipú építésének társadalmi és környezeti költségei is jelentősek voltak. A víztározó feltöltése több ezer vidéki család kitelepítését tette szükségessé, és érintette a Paraná folyó menti ökoszisztémákat, valamint egyes őslakos közösségek hagyományos területeit. A kitelepítések pontos számáról nincs teljes körű hivatalos adatsor, és a témában a károsultak becsült létszáma máig vitatott. A környezeti hatások értékelése sem volt nyilvános, ami jól mutatja a rezsim döntéshozatalának zárt, technokrata jellegét.

Az 1980-as évek második felére az Itaipú-korszak lendülete kifulladt. Az erőmű elkészültével a beruházási kereslet visszaesett, a külföldi adósság nőtt, az infláció felgyorsult, és a gazdasági növekedés megtorpant. A szociális feszültségek – a földéhség, a városi munkanélküliség és a szakszervezeti elégedetlenség – egyre nehezebben voltak elnyomással kezelhetők. A rezsim modernizációs legitimációja tehát éppen akkor kezdett erodálódni, amikor a hidegháborús külső támogatás is bizonytalanabbá vált.

28.2.4 Az ellenzék, az egyház és a nemzetközi nyomás

A Stronato ellenzéke hosszú évtizedeken át gyenge és széttagolt maradt. A politikai pártok vezetői közül sokan száműzetésbe kényszerültek, és az otthoni szervezkedés rendkívül kockázatos volt. A **száműzött ellenzék** (exilio) főként Argentínában, Uruguayban és később Európában működött, de befolyása a hazai eseményekre korlátozott maradt. Az 1970-es évektől a katolikus egyház egy része – különösen a felszabadítási teológia hatása alatt álló papok és szerzetesek – egyre nyíltabban bírálta az emberi jogi jogsértéseket és a paraszti szervezetek elnyomását. A **paraszti ligák** (Ligas Agrarias Cristianas) aktivistáit a rezsim különös célpontként kezelte, számos tagjukat bebörtönözték vagy megölték. Ugyanakkor az egyházi hierarchia egésze sokáig óvatos maradt, és a püspöki kar egy része hallgatólagosan elfogadta a rendszert.

A nemzetközi színtéren a hidegháború alakulása közvetlenül befolyásolta a rezsim mozgásterét. Az 1970-es években Jimmy Carter amerikai elnök emberi jogi politikája átmenetileg növelte a nyomást, de az 1980-as évek elején Ronald Reagan adminisztrációja ismét inkább az antikommunista szövetségesnek kijáró támogatást részesítette előnyben. A diktatúra ellen ugyanakkor felléptek a nemzetközi emberi jogi szervezetek, az Amnesty International és az amerikai kontinens emberi jogi intézményei is. Az 1980-as évek végére a latin-amerikai katonai rezsimsorozat összeomlása – Argentínában, Brazíliában, Uruguayban és Chilében – Paraguayt is egyre inkább elszigetelte a régióban.

A belső hatalmi egyensúly az 1980-as évek közepétől kezdett megbomlani. A Colorado Párton belül kialakult a **tradicionalisták** (tradicionales) és a Stroessnerhez hű **militánsok** (militantes) közötti feszültség, amely a párton belüli utódlás kérdése körül éleződött ki. A hadseregen belül is megjelent egy olyan csoport, amely – nem demokratikus meggyőződésből, hanem a rendszer túlélésének biztosítása érdekében – szükségesnek látta a vezetőcserét. **Andrés Rodríguez tábornok**, aki Stroessner rokona és bizalmasa volt, ezt a belső mozgást használta fel. 1989. február 2–3-án puccsot hajtott végre, és az idős elnököt Brazíliába menekítette. A puccs tehát nem demokratikus forradalom volt, hanem a rendszer belső átmentése egy irányított átmenet felé.

28.2.5 A diktatúra bukása és öröksége

Stroessner 1989-es megbuktatása nem jelentett azonnali demokratikus fordulatot. Rodríguez tábornok elnökké választatta magát az 1989. májusi választáson, ismét a Colorado Párt jelöltjeként, és a győzelem a rezsim szavazógépezetének köszönhetően borítékolható volt. Az általa megkezdett nyitás fokozatos, ellenőrzött liberalizáció volt: az 1992-es alkotmány eltörölte a legdurvább autoriter elemeket, de a Colorado Párt továbbra is megőrizte állampárti pozícióit, és a biztonsági apparátus számos tagja a helyén maradt. A régi rendszer kulcsfigurái közül csak keveseket vontak felelősségre, és a büntetlenség hosszú évtizedekig jellemezte az igazságszolgáltatást.

Az emberi jogi múlt feldolgozása Paraguayban későn és akadozva indult meg. Az 1992-ben felfedezett **Terror Archívum** a Stronato elnyomó gépezetének működéséről szolgáltatott megrázó bizonyítékokat, ám a bírósági eljárások ritkán vezettek elítéléshez. A 2004-ben létrehozott Igazság és Igazságosság Bizottság zárójelentése 2008-ban átfogó képet adott a jogsértésekről, de ajánlásainak végrehajtása politikai akadályokba ütközött. Az áldozatok emlékének megőrzése és a felelősök elszámoltatása a mai napig viták tárgya: a társadalom egy része a Stronato időszakát a „rend és haladás” koraként emlegeti, míg mások az állami terror és a társadalmi igazságtalanság örökségét hangsúlyozzák. Ez a megosztottság jól illeszkedik a dél-amerikai diktatúrák emlékezetpolitikai vitáinak általános mintázatába, amelyet a későbbi összehasonlító fejezet Diktatúrák, erőszak és emlékezet tárgyal részletesen.

Stroessner 2006-ban, Brazíliában hunyt el, anélkül hogy valaha is bíróság elé állították volna. A Paraguayban 2008-ban hatalomra került Fernando Lugo – egykori püspök – kormánya az első olyan végrehajtó hatalom volt, amely nem a Colorado Pártból került ki, és ez a váltás új lendületet adott az emberi jogi elszámoltatásnak. Mindazonáltal az intézményi folytonosság, a szegénység és az egyenlőtlenség, valamint a colorado politikai kultúra továbbélése azt mutatja, hogy a Stronato árnyéka hosszan rávetül a jelenkori Paraguayra.

28.2.6 Források és bizonytalanságok

A Stronato történetének megismeréséhez a legfontosabb elsődleges forrás az úgynevezett **Terror Archívum**, amely a diktatúra rendőrségi és titkosszolgálati iratait tartalmazza. Ezt az iratanyagot 1992-ben fedezték fel, és azóta a paraguayi emberi jogi központ, a **Centro de Documentación y Archivo para la Defensa de los Derechos Humanos (CDyA)** őrzi; 2009-ben felkerült az UNESCO Memory of the World nyilvántartásába. Az archívum dokumentumai tették lehetővé a Condor-műveletben való paraguayi részvétel részletes rekonstrukcióját is. Ezen kívül a **Comisión de Verdad y Justicia (CVJ)** 2004 és 2008 közötti munkája során gyűjtött vallomások és jelentések alkotják az emberi jogi jogsértések legátfogóbb hivatalos forrásbázisát. A bizottság zárójelentése nyilvánosan hozzáférhető, de adatai minimális becslésnek tekintendők, mivel sok áldozat nem tanúskodott, és számos irat megsemmisült.

A rezsim politikai működéséről szóló szakirodalom főként másodlagos forrásokra támaszkodik: történészek, politológusok és emberi jogi kutatók munkáira. A Colorado Párt belső iratai csak részben hozzáférhetők, ezért a párt és a hadsereg közötti hatalmi viszonyok rekonstrukciója továbbra is vitatott. Az Itaipú-szerződés gazdasági hatásait illetően a hivatalos statisztikák mellett a független közgazdászok becslései eltérnek egymástól, különösen a korrupció és a csempészet mértékét illetően. A nemzetközi szereplők – elsősorban az Egyesült Államok – szerepének megítélése szintén vitatott: egyes szerzők a hidegháborús antikommunizmus szempontjából hangsúlyozzák a washingtoni támogatást, mások a rendszer belső autonómiáját emelik ki.

Vitatott terület továbbá az áldozatok számának értelmezése. A CVJ által dokumentált mintegy 20 000 áldozat és 336 eltűnt eset alsó becslés, és egyes emberi jogi szervezetek ennél magasabb számokat valószínűsítenek. Az őslakos, különösen az Aché közösségekkel szembeni erőszak minősítése (népirtás, etnocídium vagy szisztematikus emberi jogi jogsértés) ugyancsak a szakmai és politikai vita tárgya. Az 1989-es puccs körülményei részben ismertek ugyan a résztvevők visszaemlékezéseiből, de a hadseregen belüli döntéshozatal pontos mechanizmusa nem dokumentált teljes körűen, így ezen a ponton is bizonytalanság marad.

28.2.7 Rövid összefoglaló

- Alfredo Stroessner 1954. május 4-i puccsával került hatalomra, és közel 35 évig irányította Paraguayt a Colorado Párt, a hadsereg és az állami bürokrácia összefonódására épülő hegemón pártállam élén.
- A Stronato politikai rendszere formálisan választásokra épült, de azok nem voltak versengők; az 1967-es alkotmány jogilag is biztosította az elnöki túlsúlyt és a sorozatos újraválasztást.
- A rezsim fennmaradásának eszköze a szisztematikus állami terror volt: a politikai rendőrség (DI, DNAT), a besúgóhálózat (pyragüés), börtönök, kínzás, eltűnések és a Condor-műveletben való nemzetközi együttműködés.
- Az emberi jogi jogsértések áldozatainak száma a 2008-as CVJ-jelentés szerint körülbelül 20 000, köztük 336 kényszerű eltűnt; ezek a számok minimális becslések és továbbra is vitatottak.
- Az Itaipú-vízerőmű (1973–1984) a rezsim modernizációs legitimációjának központi eleme volt, amely az 1970-es években gyors gazdasági növekedést hozott, de a hasznok egyenlőtlenül oszlottak el, és a projekt korrupciót, függőséget és környezeti károkat is okozott.
- Az 1989. februári puccs – amelyet Andrés Rodríguez tábornok vezetett – nem demokratikus forradalom volt, hanem a rendszer belső irányított átmentése; a Colorado Párt hegemóniája csak 2008-ban tört meg.
- A diktatúra emberi jogi örökségének feldolgozása későn kezdődött, és a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya; a fő forrás a Terror Archívum és a CVJ jelentése.

28.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi pillérekre épült a Stronato politikai rendszere, és hogyan biztosította a Colorado Párt a hatalom monopóliumát versengő választások nélkül?
2. Hasonlítsa össze a Stroessner-rezsim állami terrorjának eszközeit a korabeli dél-amerikai katonai diktatúrák gyakorlatával! Miben volt Paraguay sajátos, például a pyragüés hálózat vagy a Terror Archívum szerepe?
3. Milyen gazdasági, társadalmi és környezeti következményei voltak az Itaipú-vízerőműnek Paraguayra nézve, és miért vált a projekt egyszerre a haladás szimbólumává és a függőség forrásává?
4. Miért nevezhető az 1989-es puccs „felügyelt átmenetnek”, és milyen folytonosságok maradtak fenn a colorado hegemóniában a diktatúra bukása után?

5. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész az emberi jogi jogsértések rekonstruálásakor Paraguayban, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnia az áldozatok számát és a minősítéseket illetően?

28.3 Demokratizálódás és a colorado hegemónia

Az 1989. február 2-án éjjel végrehajtott katonai puccs véget vetett Alfredo Stroessner 35 éves diktatúrájának, de Paraguay demokratizálódása nem hozott éles cezúrát a hatalmi szerkezetben: a **Colorado Párt** (spanyolul *Partido Colorado*, hivatalos nevén *Asociación Nacional Republicana*, ANR) továbbra is a politikai rendszer középpontja maradt. Az 1989 és 2008 közötti két évtizedet ezért a politikatudományi irodalom gyakran a „colorado hegemónia” időszakaként írja le, amelyben a választások fokozatosan versengőbbé váltak, de a hatalomgyakorlás módja továbbra is erősen személyes, párt- és klientelista hálózatokra épült. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan ment végbe az intézményes átmenet, miért maradt fenn a Stroessner-korszakot irányító párt dominanciája, milyen korrupciós és társadalmi konfliktusok jellemezték az időszakot, és hogyan vezettek a folyamatok 2008-ban Fernando Lugo volt katolikus püspök győzelméhez, amely megtörte a colorado elnöki monopóliumot. Az elemzés során meg kell különböztetnünk a dokumentált eseményeket, a választási eredmények és a korrupció mértékére vonatkozó becsléseket, valamint az átmenet jellegéről folyó tudományos vitákat. A fejezet előzménye a Stroessner diktatúrája, a 2008 utáni fejlemények pedig a Paraguay ma című alfejezetben folytatódnak.

28.3.1 A puccs és az intézményes átmenet

Az 1989. február 2-áról 3-ára virradó éjszakai katonai puccs közvetlen kiváltó oka a hadsereg belső hatalmi harca volt. A puccsot Andrés Rodríguez tábornok, Stroessner veje és az I. hadtest parancsnoka vezette, aki korábban a hatalmi elit szerves részét alkotta. A diktátor Brazíliába menekült, Rodríguez pedig ideiglenes elnökként vette át a hatalmat. A puccs ténye, időpontja és a főszereplők kiléte dokumentált; értelmezése azonban vitatott: egyes történészek és politológusok szerint a puccs a stronato elitjének belső átrendeződése volt, mások szerint a demokratikus átmenet első lépése, amelyet a hadsereg egy pragmatikus szárnya hajtott végre a nemzetközi nyomás és a gazdasági stagnálás közepette. A két értelmezés nem feltétlenül zárja ki egymást: Rodríguez reformjai valós nyitást hoztak, de a hatalmi hálózatok folytonossága is jól dokumentálható.

Rodríguez elnöksége (1989–1993) alatt a politikai nyitás fokozatos volt. 1989. május 1-jén általános választásokat tartottak, amelyen Rodríguez a Colorado Párt jelöltjeként indult és győzött. A választások viszonylag szabadabbak voltak, mint a Stroessner-korszakban, de a választási igazgatás és a média továbbra is erős kormányzati befolyás alatt állt. Az 1992-es alkotmány – amelyet választott alkotmányozó nemzetgyűlés fogadott el – meghatározta a demokratikus intézményi kereteket: többpártrendszert, a hatalmi ágak elválasztását, a közvetlen elnökválasztást, az emberi jogok védelmét, valamint a halálbüntetés eltörlését. Az alkotmány korlátozta az elnöki újraválasztást, és létrehozta a **Legfelsőbb Választási Bíróságot** (*Tribunal Superior de Justicia Electoral*, TSJE) a választások felügyeletére. A gyakorlatban azonban a végrehajtó hatalom továbbra is a legerősebb maradt, a bíróságok függetlensége pedig gyenge volt; ezt a szakirodalom az átmenet egyik legnagyobb hiányosságaként szokta említeni.

Az átmenet intézményi kereteinek értékelésekor fontos kerülni a jelenkori demokráciafogalom visszavetítését: az 1990-es évek elején a „demokrácia” a politikai szereplők számára elsősorban a választások megtartását és a diktatórikus elnyomás megszüntetését jelentette, nem feltétlenül a jogállamiság vagy a társadalmi egyenlőség teljes megvalósulását. A paraguayi átmenet ilyen

értelemben a dél-amerikai demokratizálódási hullám része volt, de sajátos vonása a stronato pártállami örökségének erős továbbélése.

28.3.2 A Colorado Párt hegemóniájának mechanizmusai

A colorado hegemónia az 1989 utáni két évtizedben több pilléren nyugodott. Az első a párt hosszú intézményes beágyazottsága volt: az ANR 1887-es alapítása óta Paraguay egyik legszervezettebb politikai ereje, és 1947 óta – kisebb megszakításokkal, de 1954-től folyamatosan – a kormányzati hatalom birtokosa volt. A Stroessner-korszakban a párt a hadsereggel, az állami bürokráciával és a vidéki földbirtokos elittel összefonódott, és ez a hálózat az átmenet után is fennmaradt. A hadsereg tisztikarának nagy része colorado párttag volt, és a bürokrácia állásai is gyakran párthűséghez kötődtek. A második pillér a választási rendszer és a választási gyakorlat volt: az 1992-es alkotmány arányos elemeket vezetett be, de a választási körzetek kialakítása, a kampányfinanszírozás szabályozatlansága és a TSJE kormányzati befolyása a colorado többséget erősítette. A választási csalások és a szavazatok manipulálásának gyanúja az 1990-es években rendszeresen felmerült; ezek mértéke azonban nehezen becsülhető, mert a hivatalos jegyzőkönyvek és a független megfigyelők adatai gyakran eltértek, és a csalásokról szóló beszámolók részben a vesztes ellenzék politikai narratívájához kapcsolódtak.

A harmadik pillér a klientelista hálózatok működése volt. A Colorado Párt helyi szervezetei a munkahelyek, a szociális juttatások, az állami földbérletek és az építési engedélyek elosztásában közvetítő szerepet játszottak. A vidéki szegénység és a formális munkaerőpiac szűkössége miatt a párthoz való lojalitás sokak számára a túlélés feltétele volt. Ez a rendszer a politikai részvételt nem állampolgári jogként, hanem a párttal való alkudozásként működtette. A negyedik pillér az ellenzék strukturális gyengesége volt: a **Partido Liberal Radical Auténtico** (PLRA) – a történelmi Liberális Párt utódja – a stronato alatt illegalitásban működött, és az 1990-es években belső megosztottsággal küzdött; a baloldali pártok pedig szervezetileg és választói bázisukat tekintve is marginálisak maradtak. A colorado hegemónia tehát nem csupán a választási csalások következménye volt, hanem a társadalmi-gazdasági szerkezetbe ágyazott hatalmi hálózatoké is.

28.3.3 Gazdasági liberalizáció és társadalmi feszültségek

Az 1990-es évek gazdaságpolitikája a térségben általánosan uralkodó neoliberális irányzathoz illeszkedett. Paraguay 1991-ben alapító tagja lett a **Dél-amerikai Közös Piacnak** (*Mercado Común del Sur*, Mercosur), ami vámcsökkentésekkel és a külkereskedelem liberalizálásával járt. A kormányok privatizálták a távközlési és vízszolgáltató vállalatokat, csökkentették az állami kiadásokat, és igyekeztek vonzóbbá tenni az országot a külföldi befektetők számára. A gazdasági növekedés az évtized közepén valóban megélénkült, de a növekedés hasznai rendkívül egyenlőtlenül oszlottak el: a mezőgazdasági export – elsősorban a szójatermesztés – koncentrált földtulajdonra épült, és a vidéki szegénység, valamint a földnélküli parasztság aránya tartósan magas maradt.

A földkérdés a demokratizálódás talán legégetőbb társadalmi problémája lett. Paraguayban a földtulajdon koncentrációja a világ egyik legmagasabb szintjét érte el; a becslések szerint a lakosság kis hányada birtokolta a termőföld jelentős részét, de a pontos arányokra vonatkozó adatok becslések, és forrásonként eltérnek. A szójatermesztés gyors terjeszkedése – különösen a keleti határ menti régiókban – földfoglalásokat, kilakoltatásokat és etnikai konfliktusokat gerjesztett, elsősorban az őslakos közösségek rovására. A Lino Oviedo nevéhez köthető **Liga Nacional de Carperos** („sátorlakók nemzeti ligája”) 2002 körül szervezte meg a földnélküli parasztok első nagyobb tiltakozásait, amelyek a földreform követelését emelték be a politikai napirendbe. A szakszervezetek és a civil szervezetek megerősödése azonban nem tudta tartósan megtörni a

colorado politikai dominanciát; a társadalmi elégedetlenség inkább időszakos tiltakozásokban, mint stabil ellenzéki alternatívában öltött testet.

Az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején Paraguay gazdasági stabilitása törékeny maradt. A 1999-es márciusi politikai válság és a 2002-es regionális gazdasági recesszió sújtotta az országot; a szegénységi ráta a 2000-es évek elején a nemzeti becslések szerint 40–50 százalék között mozgott, bár a mérési módszertanok eltérnek, és a vidéki területeken ennél magasabb is lehetett. A currency board hiánya mellett a guarani árfolyama ingadozott, az infláció pedig – bár nem érte el a szomszédos országok szélsőséges szintjét – rendszeresen aláaknázta a háztartások reáljövedelmét. A korrupció és a kontrollálatlan határ menti kereskedelem, különösen **Ciudad del Este** térségében, tovább növelte a gazdaság informális szegmensét, és szoros kapcsolatban állt a szervezett bűnözéssel és a csempészettel.

28.3.4 Korrupciós botrányok és a hatalmi hálózatok átmentése

A stronato öröksége a korrupciós gyakorlatokban is megmutatkozott. A diktatúra idején kialakult állami–párt–üzleti hálózatok a demokratikus átmenet után sem bomlottak fel, csupán új legitimációs formákat öltöttek. A hadsereg és a rendőrség egyes csoportjai továbbra is részt vettek a csempészetben, a kábítószer-kereskedelemben és az állami vagyon privatizációjában, ami rendszeres korrupciós botrányokhoz vezetett. A korrupció mértékére nincs megbízható statisztika; a Transparency International korrupcióérzékelési indexe (CPI) Paraguayt ebben az időszakban folyamatosan a legrosszabbul teljesítő latin-amerikai országok közé sorolta, de ez érzékelésen alapuló mutató, nem közvetlen mérés.

Az elnökök sorában Juan Carlos Wasmosy (1993–1998), az első civil elnök a stronato óta, gazdasági reformjai ellenére is korrupciós vádakkal küzdött. Az 1996-os bankválság és a privatizációs szerződések körüli visszaélések rontották kormánya hitelét. Az 1998-ban megválasztott Raúl Cubas Grau elnöksége alatt azonban a válság nyílt alkotmányos összeütközésbe torkollott. Cubas Grau választási kampányát Lino César Oviedo tábornok támogatásával folytatta, akit azonban a Legfelsőbb Bíróság az 1996-os puccskísérlet miatt elítélt, és kizárták az indulásból. Cubas elnök kegyelmet adott Oviedónak, amit az ellenzék és a bíróságok alkotmányellenesnek tekintettek. A feszültség 1999. március 23. és 28. között tetőzött az úgynevezett **Marzo Paraguayo** (márciusi paraguayi események) során: Asunciónban több százezres? – a becslések eltérőek, a korabeli beszámolók tízezres nagyságrendről szólnak – tüntetés követelte Oviedo letartóztatását és Cubas lemondását. Március 26-án a rendőrség tüzet nyitott a tömegre; a halálos áldozatok hivatalos száma hét, de egyes emberi jogi szervezetek ennél több áldozatról számoltak be, és a szám máig emlékezetpolitikai vita tárgya. Cubas Grau lemondott, Oviedo külföldre menekült, és a szenátus elnöke, Luis Ángel González Macchi (1999–2003) vette át az elnökséget.

González Macchi kormánya a politikai stabilitás helyreállítására törekedett, de továbbra is korrupciós botrányok kísérték: állami alapokkal való visszaéléssel, a nyugdíjpénztár (Caja Fiscal) hiányával és a privatizáció körüli vádakkal szembesült. Nicanor Duarte Frutos (2003–2008) elnöksége alatt a gazdaság növekedésnek indult – részben a szójaboomnak köszönhetően –, de a kormányzás autoriter vonásokat mutatott: a bíróságok befolyásolása, a Legfelsőbb Bíróság összetételének megváltoztatása és az ellenzéki média nyomás alá helyezése miatt a nemzetközi szervezetek és az emberi jogi csoportok bírálták. A 2006-os alkotmányos válság, amikor Duarte a bírósági tagok leváltását kezdeményezte, országos tiltakozásokat váltott ki, és megerősítette a civil ellenzéki hálózatokat. A korrupció tehát nem egyszerűen egyes politikusok visszaélése volt, hanem a colorado hegemónia szerkezeti velejárója: a párthoz kötődő állami erőforrások elosztása szervesen összefonódott a választási mobilizációval.

28.3.5 Az ellenzék, a társadalmi mozgalmak és az emlékezet kérdése

A colorado hegemónia időszakában az ellenzék – a PLRA, a kisebb baloldali és centrumpártok, valamint a civil társadalmi szervezetek – folyamatos nyomás alatt állt, de fokozatosan megerősödött. A PLRA 1887-es liberális hagyományra hivatkozott, de a stronato alatti illegalitásból való kilábalás lassú volt; az 1990-es évek választásain rendre második helyen végzett, de a colorado dominanciát nem tudta megtörni. A baloldal megosztott maradt: a kommunista és szocialista csoportosulások, valamint a 2000-es években formálódó **Frente Guasu** (Nagy Front) előfutárai nem rendelkeztek széles választói bázissal. A társadalmi mozgalmak közül a parasztmozgalmak, a földnélküliek szervezetei és az őslakos közösségek váltak a legláthatóbbá, különösen a 2000-es években, amikor a szójaterjeszkedés és a földkoncentráció elleni tiltakozások országos figyelmet kaptak.

Az emberi jogi elszámoltatás kérdése a demokratizálódás egyik legnehezebb öröksége volt. A Stroessner-diktatúra alatt elkövetett jogsértések – kínzások, eltűnések, politikai gyilkosságok – dokumentálása 1992-ben kapott lendületet, amikor felfedezték az **Archivo del Terror** („a terror archívuma”) elnevezésű rendőrségi iratgyűjteményt. Az iratok a stronato titkosszolgálati tevékenységét és a regionális **Condor-műveletben** való részvételt is dokumentálták, és alapot adtak az emlékezetpolitikai kutatásoknak. Ennek ellenére a felelősségre vonás rendkívül korlátozott maradt: Stroessner és számos felelős soha nem állt bíróság elé, és az amnesztiarendeletek, valamint a bíróságok gyengesége miatt az igazságszolgáltatás csak részlegesen szolgáltatott elégtételt. Ez a téma szorosan kapcsolódik a A hidegháborús diktatúrák összehasonlítása és az Állami terror és az eltűntek fejezetekben tárgyalt dél-amerikai folyamatokhoz. Az emlékezetpolitikai viták – például az áldozatok számáról, a puccs értelmezéséről vagy a Stronismo örökségéről – a colorado hegemónia időszakában is jelen voltak, és a pártelit gyakran igyekezett relativizálni a diktatúra bűneit.

28.3.6 Fernando Lugo felemelkedése és a 2008-as választás

A colorado hegemónia megtörésének közvetlen előzménye a társadalmi elégedetlenség és a katolikus egyház egy részének politikai szerepvállalása volt. Fernando Lugo Méndez, San Pedro egyházmegye püspöke a felszabadítási teológia hagyományát követve a szegények és a földnélküli parasztok melletti kiállással szerzett ismertséget. A 2006-os országos tiltakozások, amelyek a Legfelsőbb Bíróság összetételének kormányzati befolyásolása ellen törtek ki, lehetőséget adtak egy szélesebb ellenzéki koalíció formálódására. Lugo 2006-ban lemondott püspöki hivataláról, hogy politikába léphessen; a katolikus egyház jogi keretei miatt a pápai hozzájárulás késlekedett, de végül a Szentszék elfogadta a lemondást, és Lugo plébánosi státuszát felfüggesztették. Ez a mozzanat önmagában is jelezte az egyház és a politika közötti határvonalak újratárgyalását, de nem szabad mai fogalmakkal „laikus politikusnak” tekinteni, hiszen Lugo identitása szorosan kötődött a progresszív katolikus lelkipásztori hagyományhoz.

A 2008. április 20-i elnökválasztáson Lugo a **Alianza Patriótica para el Cambio** (APC, „Hazafias Szövetség a Változásért”) nevű, a PLRA-t és más baloldali, centrista és civil csoportokat tömörítő koalíció élén indult. A kampány a korrupcióellenességre, a szegénység csökkentésére, a földreformra és a demokratikus intézmények megerősítésére épült. A választás eredménye a hivatalos jegyzőkönyvek szerint Lugo győzelme volt: a szavazatok mintegy 41 százalékát szerezte meg, a colorado jelölt, Blanca Ovelar mintegy 31 százalékot, a harmadik helyen pedig Lino Oviedo végzett mintegy 22 százalékkal. A pontos tizedesjegyek forrástól függően kismértékben eltérnek, de a nagyságrend dokumentált. A választást a nemzetközi megfigyelők – köztük az OAS és az EU missziói – alapvetően szabadnak és tisztának értékelték, bár az állami média elfogultságát és kisebb szabálytalanságokat jeleztek.

Lugo győzelme cezúra volt: 1947 óta először nyert elnökválasztást a Colorado Párton kívüli jelölt, és ezzel véget ért a colorado elnöki monopólium. A hatalomváltás azonban nem jelentette a colorado politikai befolyás megszűnését: a párt továbbra is erős parlamenti reprezentációval, helyi kormányzati pozíciókkal és a bíróságokban gyökerező hálózatokkal rendelkezett. Lugo kormányzása 2008. augusztus 15-én kezdődött, kezdeti lépései között a szegénység elleni programok, az egészségügyi és oktatási fejlesztések ígérete, valamint a földreform napirendre tűzése szerepelt. A koalíció heterogenitása – a PLRA jobbközép-liberális szárnyától a baloldali parasztmozgalmakig – azonban már az első hónapokban belső feszültségeket szült. A 2012-es impeachmenthez vezető folyamat, amely a Lugo-kormány bukásához vezetett, a Paraguay ma című fejezetben tárgyalandó, de az itteni előzmények – a koalíciós törésvonalak és a colorado ellenzék ereje – már 2008-ban is felismerhetők voltak.

28.3.7 A demokratizálódás értelmezési vitái

A paraguayi átmenet jellegéről a tudományos irodalomban többféle álláspont él. A domináns értelmezés szerint Paraguay ebben az időszakban **delegatív demokrácia** vagy **hibrid rezsim** volt: a formális demokratikus intézmények léteztek, a választások megtartásra kerültek, de a hatalomgyakorlás erősen személyes, a pártelithez kötött, és a jogállamiság gyenge maradt. Ezt a besorolást Guillermo O'Donnell delegatív demokrácia-elméletére és a későbbi hibrid rezsim kutatásokra alapozták; a fogalomhasználat leíró, nem értékítélet. Más szerzők a colorado hegemóniát a stronato „autoriter reziduumának" tekintik, hangsúlyozva a hatalmi hálózatok folytonosságát. Megint mások a 2008-as választást a demokratikus áttörés pillanatának látják, és a korábbi két évtizedet a fokozatos liberalizáció és a civil társadalom erősödésének időszakaként értékelik. A viták részben elméleti keretek, részben empirikus hangsúlyok kérdései: a választási adatok, a korrupciós ügyek és a társadalmi mozgalmak dinamikája egyszerre mutat folytonosságot és változást, így az értékelés attól függ, melyik dimenziót helyezzük előtérbe.

Fontos megjegyezni, hogy a „colorado hegemónia" kifejezés maga is elemzői kategória, nem a szereplők önleírása. A korabeli politikai nyelvezetben a Colorado Párt gyakran a „nemzeti egység" és a „rend" védelmezőjeként, az ellenzék pedig a „demokratikus megújulás" hordozójaként beszélt. Az 1989 utáni két évtized tehát nem egyszerűen a diktatúra utóélete, de nem is a lineáris demokratizálódás egyenes története volt, hanem a formális demokrácia és a tartósan egyenlőtlen hatalmi viszonyok feszültségekkel teli együttélése.

28.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megértéséhez többféle forrástípus áll rendelkezésre, amelyek megbízhatósága és értelmezési terhe eltérő. Elsődleges forrásként használhatók az 1992-es alkotmány szövege, a választási törvények, a Legfelsőbb Választási Bíróság (TSJE) hivatalos jegyzőkönyvei, a korabeli paraguayi sajtó (például az *ABC Color* és az *Última Hora* tudósításai), a Marzo Paraguayo eseményeiről készült parlamenti vizsgálati jelentések, valamint az Archivo del Terror dokumentumai. A választási eredmények tekintetében a TSJE adatai elsődlegesek, de az 1990-es években a csalásokról szóló vádak miatt a hivatalos számok és a független megfigyelők becslései között eltérés lehet; ezt a történeti elemzésnek kezelnie kell. A 2008-as választás eredményeit a nemzetközi megfigyelő missziók (OAS, EU) jelentései is megerősítik, de a kisebb szabálytalanságokról beszámolók jelzik, hogy a „szabad és tiszta" minősítés sem jelentett tökéletes folyamatot.

Másodlagos forrásként a paraguayi politika és a demokratizálódás szakirodalma irányadó: Peter Lambert és Andrew Nickson szerkesztett kötetei (például *The Transition to Democracy in Paraguay*, 1997), Andrew Nickson munkái a paraguayi hatalmi hálózatokról, valamint Magdalena

López és José Carlos Rodríguez elemzései a colorado hegemónia természetéről. A gazdasági és társadalmi adatok forrásai a Világbank, az ECLAC (CEPAL) és a paraguayi statisztikai hivatal (INE) becslései, amelyek módszertani bizonytalanságokkal terheltek: a szegénységi ráta, a földkoncentráció és a jövedelemegyenlőtlenség mutatói eltérő felméréseken és definíciókon alapulnak. Az emberi jogi visszaélések dokumentálása az emberi jogi szervezetek (például a paraguayi Coordinadora de Derechos Humanos del Paraguay, Codehupy) jelentésein alapul, de az áldozatok száma és a felelősök meghatározása gyakran hiányos.

A legfontosabb bizonytalanságok: a választási csalások mértéke az 1990-es években; a Marzo Paraguayo halálos áldozatainak pontos száma; a korrupció kiterjedése és anyagi mértéke; a földkoncentráció és a szegénység statisztikai becslései; valamint a stronato emberi jogi jogsértéseinek teljes körű feltárása. Az átmenet értékelése részben forrásértelmezési, részben elméleti kérdés, ezért a tudományos konszenzus a folyamatok leírásában erős, a minősítésben viszont vitatott. A fejezetben közölt választási százalékok tájékoztató jellegűek, a hivatalos jegyzőkönyvek szerinti értékek kerekített változatai.

28.3.9 Rövid összefoglaló

- 1989. február 2-án katonai puccs vetett véget Alfredo Stroessner 35 éves diktatúrájának; Andrés Rodríguez elnöksége alatt megkezdődött az intézményes demokratizálódás, az 1992-es alkotmány pedig új alkotmányos keretet teremtett.
- A Colorado Párt hegemóniája 1989 után is fennmaradt a hadsereg, az állami bürokrácia, a vidéki pártszervezetek és a klientelista hálózatok révén; a választások fokozatosan versengőbbé váltak, de a jogállamiság gyenge maradt.
- Az 1990-es évek gazdasági liberalizációja – beleértve a Mercosur-csatlakozást és a privatizációt – nem csökkentette érdemben a szegénységet és a földkoncentrációt, sőt a szójaterjeszkedés új társadalmi konfliktusokat szült.
- A korrupció és a stronato hálózatainak átmentése folyamatosan aláaknázta a demokratikus intézményeket; a Marzo Paraguayo 1999-ben elnökváltáshoz vezetett, de a rendszerszintű problémák fennmaradtak.
- Az emberi jogi elszámoltatás korlátozott maradt, bár az Archivo del Terror felfedezése fontos dokumentumokkal szolgált a diktatúra bűneiről és a Condor-műveletről.
- A 2008-as választáson Fernando Lugo volt püspök az APC koalíció élén megtörte a colorado elnöki monopóliumot; győzelme cezúra, de a colorado politikai befolyás továbbra is erős maradt.
- A demokratizálódás értékelése vitatott: a politikatudomány gyakran delegatív demokráciaként vagy hibrid rezsimként jellemzi az időszakot, hangsúlyozva a formális intézmények és a tényleges hatalomgyakorlás közötti feszültséget.

28.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi, társadalmi és gazdasági tényezők magyarázzák a Colorado Párt hosszú hegemóniáját az 1989 utáni két évtizedben?
2. Hasonlítsa össze az 1989-es puccsot és az 1999-es Marzo Paraguayo politikai következményeit: mennyiben volt mindkettő a colorado elit belső válsága, és miben különbözött a kiváltó okuk?

3. Milyen elsődleges és másodlagos forrásokra támaszkodhat a történész a választási csalások és a korrupció mértékének vizsgálatakor, és milyen bizonytalanságok terhelik ezeket a forrásokat?
4. Miért tekinthető a 2008-as Lugo-győzelem cezúrának Paraguay politikatörténetében, és milyen érvek szólnak az ellen, hogy valódi demokratikus fordulatnak lássuk?
5. Vesse össze a paraguayi demokratizálódás sajátosságait a térség más átmeneteivel (például Chile vagy Argentína esetével) a colorado hegemónia és a stronato örökségének szempontjából.

28.4 Paraguay ma

28.4.1 Paraguay ma (2008–2026)

A 2008-as elnökválasztás fordulópontot ígért Paraguay történetében. Fernando Lugo, a felszabadítási teológiához közel álló egykori püspök megválasztása véget vetett a Colorado Párt több mint hat évtizedes, szinte megszakítás nélküli kormányzati monopóliumának, amelyet a demokratizálódásról szóló alfejezet tárgyalt. Lugo az egyenlőtlenség, a földkérdés és a korrupció kezelését ígérte, ám reformjai hamar politikai vihart kavartak. A 2012-es, törvényes formában végrehajtott, ám a kritikusok szerint parlamentáris puccsnak minősülő elmozdítása után a Colorado Párt visszatért a hatalomba. Az azóta eltelt időszakot a gazdasági növekedés és a szegénység csökkenése, ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségek megmerevedése, az intézményi bizalmatlanság újratermelődése és a nemzetközi kapcsolatok pragmatikus, ám politikai vitákkal terhelt alakulása jellemzi. Ez az alfejezet a 2008 utáni Paraguayt a gazdasági átalakulás, a földkérdés, a migráció és a nemzetközi pozíció négy párhuzamos szálán mutatja be.

28.4.1.1 A Lugo-éra (2008–2012): reformkísérlet és patthelyzet

Lugo elnökké választása a **Patriótica Alianza para el Cambio** (Hazafias Szövetség a Változásért) élén dokumentált választási győzelem volt: a hivatalos választási bíróság adatai szerint a szavazatok mintegy 40,8%-át szerezte meg, szemben a Colorado Párt jelöltjének, Blanca Ovelarnak mintegy 30,6%-ával. A dokumentált eredmény azonban nem magyarázza meg önmagában a koalíció törékeny voltát: Lugo mögött a jobbközép Liberális Párt (Partido Liberal Radical Auténtico, PLRA) és számos kisebb baloldali, szociáldemokrata és társadalmi szervezet állt, amelyek egymással is versengtek. A kormányzás első két évében a kongresszus gyakran blokkolta a reformterveket, miközben az elnök körüli kormányzati stílus gyengítette a koalíció kohézióját.

A gazdasági kontextust a 2008-as globális pénzügyi válság és az aszály határozta meg, amelyek visszavetették a mezőgazdasági exportbevételeket. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) statisztikai közleményei szerint Paraguay GDP-növekedése 2009-ben jelentősen lelassult, bár nem vált recesszióba. A kormány enyhén anticiklikus költségvetést próbált fenntartani, ami ellentétben állt a korábbi megszorító hagyománnyal. A szociális kiadások emelkedtek, és bevezették a **Tekoporã** feltételes készpénz-transzfer program kiterjesztését, amely a szegény háztartások gyermekei iskoláztatásához és egészségügyi ellátásához kötött támogatást nyújt. Ez a program a dokumentált szegénységi ráta mérséklődéséhez járult hozzá, ám az adatok értelmezésénél figyelembe kell venni a háztartási felmérések módszertani korlátait.

Lugo legfontosabb vállalása a földreform volt. Paraguayban a földtulajdon koncentrációja latinamerikai összehasonlításban is kirívó: a 2008-as mezőgazdasági összeírás szerint a földtulajdonosok legfelső egy százaléka birtokolta a termőföld mintegy 77%-át. Ez a becslés vitatott, mert a kataszteri adatok pontatlanok, és a nagyüzemek sok esetben nem szerepelnek teljes körűen a

regisztrációban. A föld nélküli vidéki szegények és a campesino szervezetek – különösen a **Mesa Coordinadora Nacional de Organizaciones Campesinas** (MCNOC) – földosztást és a földszerzések felülvizsgálatát követelték. A kormány kísérletet tett a földügyi intézet (**Instituto Nacional de Desarrollo Rural y de la Tierra**, INDERT) megerősítésére és állami földek kiosztására, de a kongresszus és a nagybirtokos érdekképviseletek ellenállása miatt átfogó reform nem született. A földkérdés így nem oldódott meg, hanem politikai konfliktusforrássá vált.

A Lugo-kormányzatot 2012 júniusában a szenátus rendkívüli eljárásban, elsöprő többséggel mozdította el tisztségéből. Az alkotmányos védeljárás formai kereteit betartották, ám a kritikusok – köztük a **Mercosur** és az **UNASUR** akkori kormányai – „parlamentáris puccsnak” minősítették az eljárás rendkívüli sebességét és a bizonyítási eljárás hiányosságait. A történeti értékelés vitatott: a hagyományos alkotmányjogi olvasat szerint a beavatkozás törvényes, míg a demokráciafelfogás felől nézve a hatalmi ágak közötti egyensúly durva megsértése, amely a társadalmi többség választói akaratának felülírását jelentette. Az elmozdítás közvetlen előzménye a **Curuguaty-i esemény** volt, amelynek során rendőrök és földfoglaló parasztok közötti összecsapás tizenhét ember halálát okozta. Az ügy körülményei máig vitatottak: a rendőrségi jelentés és a túlélő parasztok vallomásai egymásnak ellentmondó elbeszéléseket tartalmaznak, az igazságszolgáltatási eljárások pedig a felelősség kérdését nem zárták le megnyugtatóan.

28.4.1.2 A Colorado Párt visszatérése és a Cartes-korszak (2013–2018)

A 2013-as választásokon a Colorado Párt jelöltje, Horacio Cartes nyert a szavazatok mintegy 45,8%-ával, a PLRA jelöltjével, Efraín Alegre-rel szemben. Cartes, a dohányiparban és a bankszektorban meggazdagodott üzletember, a gazdasági nyitást, a külföldi befektetések vonzását és a hagyományos colorado értékeket hirdette. Kormányzása alatt Paraguay gazdasága Latin-Amerika egyik leggyorsabban növekvő gazdasága lett. Az IMF és a központi bank adatai szerint a reál GDP-növekedés 2013 és 2018 között évente átlagosan 4%-ot meghaladó volt, a legjobb években pedig a 7,0%-ot is elérte. A növekedés fő motorja a mezőgazdaság, különösen a szójabab, továbbá a marhahús és a villamos energia exportja volt.

Ez a növekedés azonban erősen koncentrált maradt. A szójatermelés zöme a keleti határ menti megyékre, **Alto Paraná**, **Itapúa** és **Canindeyú** térségére összpontosult, ahol a brazil származású termelők és társaságok jelentős szerepet játszanak. A gépesített, exportorientált mezőgazdaság felszívta a kisparaszti földeket, és a vidéki szegények a városok peremterületeire szorultak. A szegénységi mutatók javultak: a hivatalos háztartási felmérések szerint a szegénységben élők aránya a 2013-as mintegy 23,4%-ról 2018-ra 19,5% körülire csökkent, a szélsőséges szegénység pedig 10,5%-ról 6,4% körülire mérséklődött. Ezek a számok becslések, és a küszöbértékek módszertana vitatott; a civil szervezetek és a kutatóintézetek rámutatnak, hogy a vidéki és az őslakos lakosság körében a csökkenés lassabb, a városi peremkerületekben pedig a mutatók javulása nem feltétlenül jelent érdemi életminőség-emelkedést.

A Cartes-kormányzat alatt a földkérdés ismét kiéleződött. A hatóságok időnként erőszakkal számolták fel a földfoglaló táborokat, miközben az állami földnyilvántartás digitalizálására tett lépések lassan haladtak. A földtulajdon koncentrációja tovább nőtt, mivel a szójaboom felértékelte a termőföldet, és a tőkeerős szereplők felvásárolták a kisebb birtokokat. A 2013-as mezőgazdasági népszámlálás adatai szerint a 1000 hektár feletti birtokok a gazdaságok mintegy 1,0%-át tették ki, de a termőföld csaknem 80%-át ellenőrizték. A statisztikai bizonytalanság itt is jelentős, mert a nagyüzemek működtetése jogi személyeken és családi holdingokon keresztül történik, ami torzítja a tulajdonosi képet.

A Cartes-korszak másik jellemzője a „színes állam” jelensége volt: az üzleti elit és a politikai oligarchia összefonódása, amely a közbeszerzésekben, a vám- és adókedvezményekben, valamint

az energetikai szerződésekben mutatkozott meg. A **Transparency International** korrupcióérzékelési indexe Paraguayt a régió közepén, de a világranglista alsó harmadában helyezte el; a mutató percepcion alapul, így nem a korrupció tényét méri, hanem annak érzékelését, ám a tendencia a vizsgált időszakban stagnált vagy romlott. A dokumentált botrányok között a 2015-ös **Panama-iratok** említették paraguayi üzletemberek és politikusok offshore struktúráit, de az ügyek jogi következményei korlátozottak maradtak.

28.4.1.3 A 2019-es válságév és a járvány (2019–2022)

A 2018-as választásokon Mario Abdo Benítez, a Colorado Párt konzervatív szárnyának jelöltje győzött. Apja, Mario Abdo, Alfredo Stroessner tábornok egyik bizalmasa volt, ami a jelöltet a diktatúra emlékezetéről szóló viták középpontjába helyezte. Abdo Benítez szűk többséggel nyert, és kormányzása első évét gazdasági nehézségek, majd politikai botrány terhelte. A 2019-es év folyamán a szomszédos Argentína és Brazília gazdasági lassulása, a szójabab világpiaci árának esése és az **Itaipu** gáttal kapcsolatos tárgyalások körüli vita miatt a növekedés megtorpant.

Az **Itaipu-kérdés** Paraguay és Brazília között a bilaterális kapcsolatok egyik legfontosabb vitája. Az 1973-ban aláírt szerződés értelmében a közös vízerőmű termelte energiát a két ország fele-fele arányban kapja, ám a fogyasztásban aránytalanul keveset felhasználó Paraguay a felesleget kénytelen volt Brazíliának eladni, hosszú időn át az eredeti szerződésben rögzített áron. A 2023-ra vonatkozó ártárgyalások összekapcsolódtak az energia külföldi értékesítésének lehetőségével, amelyről a két fél 2019-ben memorandumot írt alá. A dokumentum nyilvánosságra került „titkos” melléklete politikai botrányt robbantott ki Paraguayban, mert a kritikusok szerint a paraguayi fél kedvezőtlen feltételeket fogadott el. A vita a dokumentált szerződésszöveg körül zajlott, ám a stratégiai következmények megítélése továbbra is erősen vitatott.

A **COVID-19 világjárvány** 2020-ban új kihívást hozott. Paraguay a régió több országához képest viszonylag alacsonyabb halálozási arányt regisztrált, ám az egészségügyi rendszer leterheltsége, a vakcinabeszerzés körüli késedelmek és az iskolabezárások hosszú távú hatásai vitatottak. A járvány idején a kormány rendkívüli felhatalmazással élt, ami a jogvédő szervezetek szerint az ellenőrzés és a korrupció miatt tovább gyengítette a demokratikus intézményeket. A gazdaság 2020-ban 0,9%-kal zsugorodott, 2021-ben azonban a mezőgazdasági export fellendülése és a brazil gazdaság élénkülése miatt 4,2%-kal bővült. A növekedés ismét aszimmetrikus volt: a vidéki agrárium és az exportra termelő nagyüzemek profitáltak, a városi informális szektor és a kisvállalkozások lassabban álltak talpra.

A járvány időszaka alatt a földkonfliktusok sem szűntek meg. Az őslakos közösségek, különösen a **Pai Tavyterã** és az **Aché** csoportok körében, a vírus terjedését megkönnyítette a földhiány, a zsúfolt telepek és az egészségügyi ellátáshoz való egyenlőtlen hozzáférés. A dokumentált esetek többsége a keleti régióban fordult elő, ahol a szójatermesztés terjeszkedése évtizedek óta feszültséget szül. A földkérdés tehát nem csupán jövedelmi, hanem etnikai és területi dimenzióval is bír, összekapcsolva a 21. századi Paraguayt a gyarmati kor óta meglévő egyenlőtlenségekkel.

28.4.1.4 A 2023-as választások és a jelen politikai helyzet

A 2023-as elnökválasztáson Santiago Peña, a Colorado Párt jelöltje nyert, megszerezve a szavazatok mintegy 43,0%-át a PLRA-s Efraín Alegre mintegy 28,0%-ával szemben. A harmadik helyen a szélsőjobboldali, hagyományos nacionalista retorikát használó **Cruzada Nacional** jelöltje, Paraguayo Cubas végzett, ami jelezte a választói kiábrándultság és a protest szavazás növekvő erejét. Peña, aki korábban a központi bank elnöke volt, a gazdasági stabilitást, az infrastruktúra fejlesztését és a nemzetközi kapcsolatok pragmatikus bővítését ígérte.

Peña kormányzásának első éveit (2023–2026) a gazdasági növekedés és a politikai feszültség kettőssége jellemzi. A növekedési adatok kedvezőek: a központi bank szerint a GDP 2023-ban 4,7%-kal, 2024-ben 3,8%-kal bővült, a 2025-ös előrejelzés pedig 4,0% körüli volt. A szójabab és a marhahús exportja továbbra is a gazdaság gerincét adja, miközben a feldolgozóipar és a szolgáltatások lassan bővülnek. A szociális programok fenntartása mellett a kormány adóreformot és nyugdíjreformot helyezett kilátásba, amelyek azonban a kongresszusban és a társadalmi szervezetek körében ellenállásba ütköztek.

Az intézményi bizalom továbbra is alacsony. A Latinobarómetro 2024-es felmérése szerint a paraguayi válaszadók kisebbsége bízik a parlamentben és a pártokban, bár az elnöki intézménybe vetett bizalom valamivel magasabb. Az adat percepcion alapul, és a minta hibahatára miatt pontatlan, ám az irány jelzi a képviseleti demokrácia folyamatos legitimációs válságát. A 2026-os állapot szerint Paraguay formailag demokrácia, szabad választásokkal és pártpluralizmussal, ám a hatalom tényleges gyakorlása továbbra is erősen centralizált, a Colorado Párt intézményes előnyeivel.

28.4.1.5 Gazdasági szerkezet, energia és a „zöld átállás” vitája

Paraguay gazdasági modellje a 21. század első negyedében három pillérre támaszkodik: a mezőgazdasági exportra, a vízenergiára és a reexportra. Az **Itaipu** és a **Yacyretá** vízerőművek termelik az ország villamos energiájának túlnyomó részét. Paraguay az egyik legnagyobb egy főre jutó vízenergia-termelő a világon, és a termelés jóval meghaladja a belső fogyasztást. A felesleges energiát exportálja Brazíliába és Argentínába. Az energiabőség alacsony áramárat jelent, és vonzza az energiaigényes iparágakat, ám a hálózat korszerűsítése és a megújuló források diverzifikálása elmaradt. A 2023–2026 közötti kormányzati tervek a zöld hidrogén és a napelemes kapacitás bővítését említik, de ezek dokumentált projektek, nem tényleges kibocsátás.

A **maquiladora** (összeszerelő ipar) és a reexport a **Ciudad del Este** körüli határövezetben fontos munkahelyteremtő. A reexport működése azonban összefonódott a csempészettel és az illegális áruforgalommal, ami a határ menti városokat a bűnügyi hálózatok és a pénzmosás csomópontjaivá tette. A hatóságok a 2010-es évek végétől fokozták a pénzügyi felügyeletet, részben az Egyesült Államok és a **FATF** (Pénzügyi Akciócsoport) nyomására. A 2024-es állapot szerint Paraguay javított a szabályozási kereten, de a végrehajtás gyengesége és a bíróságok leterheltsége miatt a tényleges fellépés korlátozott. Ez a dokumentált intézményi korlát, nem becslés.

A **földkérdés** a gazdasági modell és a társadalmi igazságosság közötti feszültség legélesebb kifejeződése. A szójatermesztés tágabb ökológiai és társadalmi hatásai vitatottak. A termelők szövetsége, az **Unión de Gremios de la Producción** (UGP) a szóját a modernizáció és a szegénységcsökkentés motorjaként mutatja be, rámutatva a foglalkoztatási és adóbevételekre. A kutatók és a civil szervezetek ezzel szemben a talaj kimerülésére, a peszticid-használat egészségügyi következményeire és a kisparaszti közösségek felbomlására hívják fel a figyelmet. Ez a vita nem lezárt, és a felek különböző statisztikai és epidemiológiai adatokat használnak. A hivatalos mezőgazdasági felmérések és a talajtérképek a talaj degradációjának növekedését jelzik a keleti régióban, ám az ok-okozati összefüggés a kutatói közösségben vitatott.

28.4.1.6 Migráció és társadalmi mobilitás

Paraguay a 20. század végéig elsősorban bevándorlási célország volt, a 21. század első évtizedeitől azonban a kivándorlás vált meghatározóvá. A Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) 2022-es becslése szerint mintegy 900 000 paraguayi élt tartósan külföldön, zömük Argentínában, Spanyolországban és Brazíliában. A becslés bizonytalan, mert a környező országokban mozgó

határ menti ingázók és a rendezetlen jogállásúak nehezen regisztrálhatók. A magas kivándorlási arány összefügg a vidéki földhiánnyal, a fiatalok álláskeresési nehézségeivel és az alacsony bérekkel. A külföldről érkező átutalások a GDP mintegy 2–3%-át teszik ki, és a háztartási fogyasztás fontos forrásai.

A **visszatérő migráció** a 2010-es években vált láthatóvá, amikor az argentin gazdasági válság és a spanyol munkanélküliség miatt sok paraguayi hazatért. A hazatérők gyakran a városi informális szektorban vagy a mezőgazdasági idénymunkában helyezkedtek el, ami növelte a városi peremkerületek terhelését. A kormányok visszatérés-támogató programokat indítottak, de ezek hatékonysága nem dokumentált és nem is egységesen értékelt. A migráció tehát nem csupán demográfiai adat, hanem a társadalmi mobilitás korlátainak tükre: azok, akik a föld és a munka hiánya miatt távoztak, hazatérve sem jutnak automatikusan stabilitáshoz.

A **nemzetközi diaszpóra** és a határ menti munkaerő-mobilitás megváltoztatta a társadalmi viszonyokat is. A paraguayi nők aránya a kivándorlók között magas, sokan háztartási munkát vállalnak Argentínában vagy Spanyolországban. Ez a jelenség a nemek közötti munkamegosztást és a családok transznacionális formáit alakította át. A kutatások szerint a női kivándorlás erősíti a nők anyagi önállóságát, ugyanakkor az idősek és a gyermekek gondozási terheit növeli a kibocsátó háztartásokban. Az értelmezés itt is többféle: a fejlődés szempontú elemzés a pénzügyi transzfereket emeli ki, a kritikai társadalomtudomány pedig a strukturális kényszereket és a gondoskodási válságot hangsúlyozza.

28.4.1.7 Nemzetközi kapcsolatok: Mercosur, Tajvan és a geopolitikai egyensúly

Paraguay nemzetközi helyzetét a **Mercosur** tagság, a Brazíliával és Argentínával fenntartott aszimmetrikus viszony, valamint a **Tajvan** elismerése határozza meg. A Mercosur a déli kúp országaiból álló vám- és kereskedelmi szövetség, amelynek Paraguay alapító tagja. A szervezet a 2010-es években a belső viták és az integráció lassulása miatt meggyengült, de a kereskedelmi előnyök és a külső vámtarifák közös rendszere továbbra is fontos Paraguay számára. A kisebb gazdaságú országok, köztük Paraguay, sérelmezik, hogy a nagy tagok közötti egyoldalú döntések sértik a szervezet egyensúlyát. A Mercosur és az Európai Unió közötti társulási megállapodás, amelyről 2019-ben politikai megállapodás született, de a ratifikáció hosszú évek óta húzódik, a paraguayi agrártermékek piacra jutását javítaná, ám a környezetvédelmi záradékok és a hazai környezetvédelmi szabályok közötti feszültség miatt a megállapodás sorsa bizonytalan.

Paraguay a világ azon kevés országa közé tartozik, amely nem a Kínai Népköztársaságot, hanem Tajvant ismeri el. Ez a diplomáciai orientáció történelmi – a hidegháborús antikommunista hagyományból és a tajvani fejlesztési segélyekből – fakad, és a 21. században is fennmaradt. A kérdés a gazdasági realitás és a politikai szimbolika között feszül: Kína Paraguay legnagyobb szójabab-vásárlója, ugyanakkor a hivatalos diplomáciai kapcsolat hiányában a kétoldalú viszony közvetítőkön keresztül zajlik. A 2023-as elnökválasztás után ismét napirendre került a Kína felé fordulás lehetősége, ám a Peña-kormány 2026 elejéig nem változtatott az orientáción. A kérdés így geopolitikai vita, amelyben a gazdasági érdek és a politikai értékválasztás szembekerül egymással.

A **Venezuelával** való viszony is feszültségek forrása. Paraguay a 2010-es években egyre határozottabban bírálta a Nicolás Maduro-kormányt, és felfüggesztette Venezuela Mercosur-tagságát. A paraguayi kormányok azóta is a demokratikus elvek megsértésének nevezik a venezuelai válságot, míg a venezuelai kormány a paraguayi álláspontot a regionális jobboldali szövetség részének tekinti. Ez a külpolitikai állásfoglalás tény, de annak értékelése, hogy Paraguay milyen mértékben használta fel a kérdést belpolitikai célokra, vitatott.

A 2026-os állapot szerint Paraguay nemzetközi mozgástere korlátozott, de stratégiai jelentőségű. A **Paraguay–Paraná vízi út** (Hidrovía) fenntartása, az Itaipu energia tárgyalások, a **zöld hidrogén** projektek és a **lítium**-kutatások mind olyan témák, amelyek a 2020-as évek második felében meghatározzák majd az ország helyét a régióban. Az adatok és a projektek állapota gyorsan változik, ezért a konkrét szerződések és termelési kapacitások ellenőrzése a lezárás időpontjában szükséges.

28.4.1.8 Források és bizonytalanságok

A Paraguayról szóló 21. századi történeti és társadalomtudományi kutatások forrásbázisa egyenetlen. A választási eredmények, a GDP-adatok, a hivatalos földügyi statisztikák és a nemzetközi szervezetek jelentései dokumentált források, ám mindegyik módszertani korláttal bír. A választási adatok pontosak, de a választói magatartás értelmezése bonyolult. A nemzeti számlák hivatalosak, de az informális szektor és a határ menti reexport miatt a GDP becslés hibahatára nagyobb, mint a fejlett országokban. A földtulajdonra vonatkozó adatok kataszteri hiányosságok miatt pontatlanok, és a nagyüzemek holdingokon keresztül történő működtetése tovább torzítja a képet.

A **Curuguaty**-ügy és a Lugo elmozdítása körüli értelmezés a legfontosabb historiográfiai vita. A kortárs politikai elemzések egy része a „parlamentáris puccs” fogalmát használja, míg a jogi szakirodalom egy része a formális alkotmányosságot hangsúlyozza. A történésznek ezért külön kell választania a dokumentált eseményt (az eljárás lefolytatása, a szavazás aránya, a nemzetközi reakciók) a minősítő kategóriától (puccs vagy törvényes elmozdítás). A földkérdésben a felek állításai mögött érdekkötött adathasználat húzódik: a termelői szövetségek és a paraszti szervezetek eltérő mutatókat részesítenek előnyben.

A migrációs adatok esetében a becslések szórása nagy, mert a határ menti mozgás folyamatos, és a diaszpóra nagyságát eltérő módszerekkel számolják. A nemzetközi kapcsolatok terén a szerződések és a kommünikék dokumentáltak, de a köztük lévő stratégiai összefüggés már értelmezés kérdése. A 2023 utáni időszakra vonatkozó állítások egy része jelenkori adat, nem lezárt történeti forrás; a lezárás időpontjában (2026) egyes folyamatok még tartanak.

28.4.1.9 Rövid összefoglaló

- A 2008-as Lugo-választás megtörte a Colorado Párt hosszú hegemóniáját, de reformjai a kongresszusi ellenálláson és a konzervatív elitek ellenállásán elakadtak.
- A 2012-es elmozdítása alkotmányos formában történt, ám megítélése vitatott: az eljárás sebessége és a nemzetközi tiltakozások a demokratikus legitimáció kérdését vetették fel.
- A Cartes-korszak gyors gazdasági növekedést hozott, amely elsősorban a szójabab-exportra és a mezőgazdaságra épült, ám a növekedés hasznai erősen koncentráltak maradtak.
- A földtulajdon koncentrációja Paraguayban kirívó: a termőföld túlnyomó részét a birtokosok legfelső töredéke ellenőrzi, és a strukturális reformok elmaradtak.
- A szegénység csökkent, de a vidéki és őslakos közösségek előnyhöz jutása lassú, a városi peremkerületekben a mutatók javulása nem szünteti meg a kirekesztettséget.
- A migráció kettős: a vidéki földhiány és a munkaerőpiac korlátai miatt sok paraguayi külföldön dolgozik, miközben a visszatérők új városi kihívásokat jelentenek.
- A nemzetközi kapcsolatokban Paraguay a Mercosur tagjaként, Tajvan elismerésével és a Brazíliával fennálló energiafüggőség aszimmetriájával egyensúlyoz; a 2026-os állapot nyitott, a jelenkor folyamatai nem lezártak.

28.4.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Mely tényezők magyarázzák, hogy a Lugo-kormány nem tudta végrehajtani a földreformot, és hogyan kapcsolódik ez a korábbi colorado hegemónia intézményes örökségéhez?
2. Hasonlítsa össze a Cartes- és a Peña-kormány gazdaságpolitikáját: miben folytonos a modell, és hol vannak töréspontok?
3. Milyen statisztikai és módszertani bizonytalanságok nehezítik a földtulajdon koncentrációjának pontos mérését Paraguayban?
4. Hogyan kapcsolódik a paraguayi kivándorlás a vidéki földkérdéshez, és milyen társadalmi következményei vannak a visszatérő migrációnak?
5. Milyen feszültségeket hordoz a tajvani diplomáciai elismerés és a Kínával folytatott mezőgazdasági kereskedelem egyidejű fenntartása?

III. rész – Brazília

29 Brazília a gyarmati korban

29.1 Őslakos népek és a portugál érkezés

Amikor a portugál flotta 1500-ban partot ért a mai Brazília Atlanti-óceáni partvidékén, a terület már évezredek óta lakott volt. Ez az alfejezet nem a „felfedezés” történetét meséli el, hanem azt vizsgálja, hogy a kontinens keleti részén milyen őslakos társadalmak éltek a portugál jelenlét előtt, hogyan zajlott az első dokumentált portugál partot érés, és milyen következményekkel járt a brazilfa-kereskedelem, valamint az első állandó települések létrejötte. A korábbi általános fejezetekben már áttekintettük A kontinens földrajza és népei és A prekolumbiánus civilizációk témakörét, valamint Az európai expanzió és a konkviszta folyamatát; itt ezeket az ismereteket Brazília példáján alkalmazzuk, ügyelve arra, hogy a mai nemzetállam határai nem vetíthetők vissza a 16. század elejére.

29.1.1 A partvidék és a belterület őslakos népei a portugálok előtt

A 16. század elején a mai Brazília területén nem létezett egységes politikai vagy nyelvi közösség. A régészeti és nyelvészeti bizonyítékok szerint a partvidék legnagyobb részén a **tupí-guaraní nyelvcsaládba** (tupi-guarani) tartozó nyelveket beszélő csoportok éltek, míg az Amazonas-medence és a belső területek nyelvi térképe jóval tagoltabb volt. A tupí-guaraní beszélők közé tartoztak a part menti **tupí** csoportok – például a **tupinambá**, a **tupiniquim**, a **potiguara**, a **caeté** és a **tamoio** –, valamint a délebbre, a Paraná–Paraguay medence felé élő **guaraní** csoportok. Az **arawak** és a **karib** nyelvcsaládba tartozó népek elsősorban az Amazonas-medence északi, illetve a Karib-térség felé eső részein éltek; Brazília mai területén jelenlétük az északi vidékeken rekonstruálható, de a partvidék keleti, portugál hajósok által legelőször elért sávjában a tupí-guaraní csoportok voltak a meghatározók.

A korabeli és későbbi források nyelvi kategóriái nem feleltethetők meg automatikusan „népnek” vagy „törzsnek”. A tupí-guaraní beszélő közösségek általában több, egymással szövetségben vagy háborúban álló helyi csoportba szerveződtek. A partvidék tupí falvai, az úgynevezett **aldeiák** (aldeia) több nagy közösségi házból, az úgynevezett **malocából** (maloca) álltak. A lakóközösségek jellemzően néhány száz főt számláltak, és a rokonsági kapcsolatok, a közös terület, valamint a hadviselés szervezték őket. A hatalom a **morubixaba** (törzsfő, tupí szó) köré szerveződött, de a döntések többnyire tanácskozáson, a felnőtt férfiak közösségében születtek. A nők a manióka- és kukoricatermesztésben, a kerámia készítésében és a családi ellátásban játszottak alapvető szerepet.

A tupí-guaraní gazdálkodás alapja az égetéses-irtásos földművelés volt, amelyben a **manióka** (kasszava) különösen fontos élelmiszert jelentett; mellette kukoricát, édesburgonyát, babot és más haszonnövényeket termesztettek. A folyópartokon és a tengerparton a halászat, a vadászat és a gyűjtögetés egészítette ki az étrendet. A régészeti kultúrák ennél mélyebb időbeli rétegeket mutatnak: a brazil partvidéken a **sambaqui** (portugálul sambaqui) elnevezésű kagylóhalmok egyes esetekben több ezer éves, emberi megtelepedést jelző lelőhelyek, amelyek nem a tupí-guaraní terjeszkedés előtti korszakhoz, hanem attól független, korábbi halászó-gyűjtögető közösségekhez

köthetők. A part menti tupí-guaraní jelenlét feltételezett kiterjedése tehát egy hosszú belső vándorlási folyamat eredménye lehet, amelynek részletei még vitatottak.

A 16. század eleji lakosságszám a mai Brazília területén erősen bizonytalan becslés. A mai Brazília területén élő őslakosok számát 1500 körül a történeti demográfia 1 és 10 millió közé teszi; a legtöbb kutató 2–5 milliót tart valószínűnek. Ez a szám becslés, nem pedig dokumentált adat, és a járványok pusztításának értelmezése is függ a kiinduló számtól. Annyi bizonyos, hogy a partvidék sűrűn lakott volt, és a falvak közötti kapcsolatok – kereskedelem, szövetségek, háborúk – már a portugál hajók megérkezése előtt összetett társadalmi hálót alkottak.

29.1.2 Cabral útja és a portugál partot érés 1500-ban

A portugál jelenlét kezdete nem a mai értelemben vett Brazíliához, hanem az India felé vezető tengeri út megtalálásához kapcsolódik. A Tordesillas-i szerződés (1494) a spanyol és portugál érdekszférák közötti vonalat rögzítette, de annak gyakorlati érvényesítése a dél-amerikai partokon még megoldatlan volt. 1500-ban **Pedro Álvares Cabral** flottája – egyes dokumentumok szerint tizenhárom hajóval és mintegy 1200–1500 emberrel – indult Lisszabonból az Indiai-óceán felé. Az út során a hajók a Zöld-foki-szigetek után nyugatabbra kerültek, és 1500. április 22-én partot láttak a mai Bahia állam déli partvidékén, Porto Seguro közelében. Az, hogy az útirány szándékos eltérés volt-e, vagy viharban elsodródás, a történészek körében vitatott; a korabeli hajózási ismeretek és a Tordesillas-i vonal közelsége azonban azt valószínűsíti, hogy a portugál királyság tudatosan is készülhetett nyugati területek felderítésére.

A partot érés legfontosabb elsődleges forrása **Pero Vaz de Caminha** írnok levele, amelyet a portugál királynak, I. Mánuelnek írt. A levél részletesen beszámol a partra szállásról, a találkozásról a helyi lakosokkal, a miséről és a természeti környezetről. Caminha leírása szerint az első érintkezés viszonylag békésen zajlott: a portugálok ajándékokat adtak át, a helyiek pedig érdeklődést mutattak az újonnan érkezettek iránt. A levél a lakosokat „ártatlannak” és „jóindulatúnak” ábrázolja, kiemelve, hogy könnyen lehetne őket keresztény hitre téríteni. Ez a reprezentáció azonban a portugál gyarmati érdekeket szolgálta: az „ártatlanság” képe a hódítást és a megtérítést igazoló retorika része volt. A levél nem semleges leírás, hanem a portugál udvar számára készült jelentés, amely a terület birtokbavételét volt hivatva alátámasztani.

A portugálok a területet először **Terra de Santa Cruz** (Szent Kereszt földje) néven kezelték, később a **Vera Cruz** elnevezés is felbukkant. A **Brazília** elnevezés fokozatosan terjedt el a brazilfa-kereskedelem révén, és a gyarmati időszak későbbi századaiban vált a terület közkeletű megnevezésévé. A „felfedezés” kifejezés ezért félrevezető: a terület nem volt üres, a portugál flotta nem ismeretlen földet „fedezett fel”, hanem olyan partvidékre érkezett, amelyet lakói jól ismertek, és amelyet más európai hajósok is elérhettek, bár dokumentált portugál partot érésként 1500-at szokás kiemelni. A spanyol Vicente Yáñez Pinzón például már 1500 elején is járt a mai Brazília északi partvidékén, ezért a keleti part „első európai felfedezője” kategóriája nem egyértelmű.

29.1.3 A brazilfa-korszak és a korai cserekapcsolatok

A portugál érdeklődés kezdetben nem a telepítésre, hanem a **brazilfára** (portugálul **pau-brasil**) irányult. Ez a fafaj – tudományos nevén ma *Paubrasilia echinata*, a régebbi szakirodalomban *Caesalpinia echinata* – vörös színű festékanyagot adott, amely Európában keresett textilfesték volt. A portugál **pau-brasil** szó a „brasa” (parázs) kifejezésből ered, utalva a fa vörös színére. A brazilfa kitermelésére a portugál korona királyi monopóliumot hirdetett, és a partvidéken **feitoriákat** (feitoria), azaz megerősített kereskedelmi állomásokat hozott létre. Az első ilyen állomások a mai Pernambuco, Bahia és Rio de Janeiro partjain működtek.

A brazilfa-kereskedelem kezdetben cserén alapult. A portugálok vasból készült eszközöket, késeket, baltákat, tükröket és más európai árukat adtak a brazilfa kivágásáért és a hajókhoz szállításáért. Az őslakos csoportok nem passzív áldozatok voltak: a cserekapcsolatokban saját érdekeik szerint vettek részt, a fémtárgyak iránti igényük pedig a termelés fokozására ösztönözhette egyes közösségeket. A viszony azonban gyorsan erőszakossá vált. A portugálok egyre gyakrabban kényszerítették munkára az őslakosokat, és a **guerras justas** (igazságos háborúk) elvét alkalmazva rabszolgákat ejtettek, hivatkozva arra, hogy a keresztény hitet elutasító vagy a portugálokat megtámadó csoportok legyőzése jogos. A „justas” jelző itt korabeli gyarmati jogi kategória volt, nem azt jelenti, hogy a háborúk mai értelemben igazolhatók lennének.

A brazilfa kitermelése a part menti atlanti erdősávot, a **Mata Atlânticát** sújtotta. A fát nem ültették, hanem a természetes állományból vágták, és a kivágás a partvidék erdőinek tartós zsugorodásához vezetett. A kivágott fa mennyiségére nincsenek pontos statisztikák; a szakirodalomban becslések keringenek, de a tényleges exportvolumen a 16. század egyes évtizedeire bizonytalan. A brazilfa-kereskedelem haszna a portugál koronát és a vállalkozókat gazdagította, miközben az őslakos közösségek egyszerre szembesültek a munkakényszerrel, a járványokkal és a belső konfliktusok átrendeződésével.

A portugál monopóliumot más európai hatalmak is megsértették. A franciák – akik nem ismerték el a Tordesillas-i felosztást – a 16. század első felében rendszeresen hajóztak a brazil partokra, brazilfát raktak be, és szövetségeket kötöttek tupinambá csoportokkal. A francia–portugál vetélkedés az őslakos szövetségi rendszereket is megosztotta: egyes tupí csoportok a portugálokkal, mások a franciákkal léptek szövetségre, és ezek a választások hosszú távon meghatározták a partvidék erőviszonyait.

29.1.4 Az első állandó települések és a kolonizáció kezdete

A brazilfa-kereskedelem önmagában nem teremtett állandó portugál jelenlétet. A korona azonban az 1530-as évektől a francia behatolások és a partvidék elvesztésének veszélye miatt a tényleges kolonizáció mellett döntött. **Martim Afonso de Sousa** expedíciója 1530–1532 között érkezett a partra, és 1532-ben megalapította **São Vicente** települést a mai São Paulo állam partvidékén. São Vicente az első olyan portugál alapítású település, amely tartósan fennmaradt, noha lakossága kicsi, ellátása pedig bizonytalan volt. A korai telepesek a földművelést, a cukornád kezdetleges termesztését és az őslakos munkaerő kényszerű felhasználását kombinálták.

1534-ben a portugál korona a partvidéket **örökletes kapitányságokra** (portugálul **capitanias hereditárias**) osztotta. A rendszer lényege az volt, hogy a korona a területet magánszemélyeknek, az úgynevezett donatárióknak adta át, akik saját költségükön telepítették be a rájuk bízott sávot, és cserébe adót, igazságszolgáltatási és földosztási jogokat kaptak. A kapitányságok többsége kudarcot vallott: a donatáriók tőkéje kevés volt, az őslakos ellenállás és a belső viszályok gyakran elsöpörték a kezdeményezést. Tartósan csak néhány terület – mindenekelőtt **Pernambuco** és **São Vicente** – tudott megerősödni. Pernambuco a cukornád termesztésének kedvező talaja és a donatário viszonylag következetes telepítéspolitikája miatt vált a korai gyarmati gazdaság központjává.

A széttagolt kapitányságok központosítása 1549-ben vette kezdetét, amikor **Tomé de Sousa** főkormányzó megalapította **Salvador da Bahia** városát, és létrehozta a főkormányzóság intézményét. Salvador a gyarmat első fővárosaként a korona közvetlen jelenlétét testesítette meg, és a partvidék védelmét, adóztatását és igazságszolgáltatását volt hivatva megszervezni. Ekkor érkeztek az első **jezsuita** misszionáriusok is, köztük **Manuel da Nóbrega**, akik az őslakosok letelepítését, keresztény hitre térítését és a telepesek által gyakorolt rabszolgaság korlátozását tűzték ki célul. A jezsuiták jelenléte azonban nem jelentette az őslakosok védelmét a gyarmati

expanzióval szemben: a missziós falvak gyakran a munkaerő koncentrálásának új formáivá váltak, és a jezsuita projektek maguk is gyarmati intézmények voltak.

A korai portugál települések és az őslakosok viszonya nem írható le pusztán a hódítók és az áldozatok szembenállásaként. A tupí csoportok egy része aktívan keresett szövetséget a portugálokkal, hogy saját ellenségeivel szemben előnyt szerezzen. A portugál hódítók viszont ezeket a szövetségeket eszközként használták fel a belső területek felé történő terjeszkedésben. Az őslakos ellenállás – például a tamoio csoportok küzdelme a mai Rio de Janeiro partvidékén – hosszú ideig akadályozta a portugál terjeszkedést, és csak katonai erővel, járványokkal és szövetségi politika kombinációjával tudták a portugálok fokozatosan megtörni.

A brazilfa-korszakból a cukornád-gazdaság felé tartó átmenet nem hirtelen töréssel következett be, hanem fokozatosan, a partvidék egyes pontjain már az 1530–1540-es években megjelenő cukorültetvényekkel. A cukor előállításához nagyobb tőke, több munkaerő és kiterjedtebb föld kellett, mint a brazilfa kivágásához. A munkaerő iránti igény egyre inkább az őslakos, majd később az afrikai rabszolgák tömeges behozatala felé mutatott. Ez a folyamat azonban már a következő alfejezet témája, amely részletesen tárgyalja A cukornád-gazdaság és a rabszolgaság kialakulását.

29.1.5 Források és bizonytalanságok

A brazil gyarmati kor legkorábbi szakaszának megismerését alapvetően meghatározza a források egyenlőtlensége. Az elsődleges források között a legfontosabbak a portugál hajónaplók és hivatalos jelentések, mindenekelőtt Pero Vaz de Caminha már említett levele (1500). Emellett korai krónikák is rendelkezésre állnak: a portugál **Pero de Magalhães Gândavo** 1576-ban kiadott munkája, a jezsuita **José de Anchieta** levelei és egyéb írásai, valamint a francia **André Thevet** és **Jean de Léry** leírásai a tupinambá csoportokról. Ezek a szövegek nélkülözhetetlenek, ugyanakkor mind európai szerzők, gyakran misszionáriusi vagy gyarmati tisztviselői szempontból íródtak, és hajlamosak az őslakos társadalmakat egzotizálni vagy leegyszerűsíteni. A tupinambá rituális kannibalizmusának híres leírásai például évszázadokon át formálták az európai képet, de ezek a források a hódítás és a megtérítés igazolására is szolgáltak, és a régészeti, nyelvészeti és etnotörténeti kutatások csak árnyalják az értelmezésüket.

A nyelvészeti bizonyítékok – különösen a tupí-guaraní nyelvek rekonstrukciója – sokat elárulnak a partvidék benépesedéséről és a csoportok közötti kapcsolatokról, de a nyelvi határok nem esnek egybe a társadalmi vagy politikai határokkal. A régészeti feltárások, különösen a sambaqui lelőhelyek, a kerámia stílusok és a korai mezőgazdasági nyomok, önálló időbeli rétegeket tárnak fel, ám ezeket csak óvatosan lehet összekapcsolni a későbbi etnonimákkal és nyelvi csoportokkal.

A legnagyobb bizonytalanság a demográfiai adatokra vonatkozik. Az 1500 körüli őslakos népességre nincs megbízható, írott statisztika; a becslések a járványok előtti állapotot modellezik, és a modellek erősen függnek a régészeti lelőhelyek értelmezésétől, az élelemtermelés becsült hozamától és a korabeli beszámolók extrapolációjától. A későbbi járványhalálozás mértéke is vitatott: a 16. századi források gyakran túloznak, a modern becslések pedig széles intervallumot adnak. A brazilfa-exportra vonatkozó számok szintén bizonytalanok, mivel a kivágott mennyiséget nem vezették pontosan, és a csempészet jelentős része kikerült a hivatalos nyilvántartásból.

A „felfedezés” kifejezés használata emlékezetpolitikai vita tárgya. A portugál és brazil nemzeti elbeszélések hosszú ideig „Brazília felfedezésének” nevezték Cabral partot érését, és ezt az eseményt a nemzeti állam kezdőpontjaként ünnepelték. Az őslakos mozgalmak és a kritikai történetírás ezzel szemben hangsúlyozzák, hogy a terület nem volt felfedezetlen, és a portugál érkezés a hódítás, a betegségek és a rabszolgaság kezdetét hozta el. A könyv a dokumentált

tényt (a portugál flotta partot érése) és az értelmezést (mit jelentett ez az őslakosok számára, és hogyan emlékezzen rá a mai Brazília) következetesen megkülönbözteti.

29.1.6 Rövid összefoglaló

- A mai Brazília partvidékén a 16. század elején a **tupí-guaraní nyelvcsaládba** tartozó, egymással szövetségben vagy háborúban álló csoportok éltek; a belterületen az **arawak**, a **karib** és más nyelvcsaládokhoz tartozó népek voltak jelen.
- A partvidéki tupí falvak égetéses földművelést folytattak, maniókát termesztettek, és több nagy közösségi házból álló aldeiákban éltek; a hatalom a morubixaba köré szerveződött, de a társadalom nem volt hierarchikus értelemben centralizált.
- A mai Brazília területén élő őslakosok 1500 körüli számára 1–10 millió közötti becslések léteznek, a legtöbb kutató 2–5 millióra teszi; ez becslés, nem dokumentált adat.
- A portugál flotta 1500. április 22-én érte el a mai Bahia partját; a partot érés legfontosabb elsődleges forrása Pero Vaz de Caminha levele, amely a portugál gyarmati érdekeket szolgáló, „ártatlan” őslakos-képet közvetít.
- A területet a portugálok először **Terra de Santa Cruz** néven kezelték; a **Brazília** elnevezés a vörös festékanyagot adó **brazilfa** (pau-brasil) kereskedelméből ered.
- A brazilfa-kitermelés királyi monopólium volt, és **feitoriák** útján folyt; az őslakos munkát kezdetben cserével, később kényszermunkával és az „igazságos háborúk” (guerras justas) alapján biztosították.
- Az első állandó portugál település **São Vicente** volt 1532-ben; a **donatário rendszer** (1534) egyes kapitányságokon kívül kudarcot vallott, és a korona 1549-ben **Salvador da Bahia** megalapításával központosította a kormányzást.
- A portugál hódítás és a korai települések az őslakos társadalmak számára járványokkal, munkakényszerrel, háborúval és a szövetségi rendszerek átrendeződésével jártak; a hódításra adott őslakos válaszok az aktív ellenállástól a taktikai szövetségekig terjedtek.

29.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nyelvcsaládokhoz tartoztak a brazil partvidék fő őslakos csoportjai a portugálok érkezése előtt, és milyen régészeti kultúrák utalnak a megtelepedés mélyebb időbeli rétegeire?
2. Miért nem nevezhető a portugál flotta 1500-as partot érése „felfedezésnek”, és milyen forráskritikai problémákat vet fel Pero Vaz de Caminha levele?
3. Hasonlítsa össze a brazilfa-kereskedelem és az első állandó települések munkaerő- és földhasználati hatásait az őslakos közösségekre!
4. Miért olyan széles a prekolumbiánus Brazília népességszámára vonatkozó becslések intervalluma, és milyen forrástípusok segíthetik a becslést?
5. Milyen szerepet játszottak az őslakos szövetségek a portugál–francia vetélkedésben a 16. századi brazil partvidéken?

29.2 A cukornád-gazdaság és a rabszolgaság

29.2.1 A cukorültetvény-rendszer kialakulása Északkeleten

A portugál korona az 1530-as években döntött úgy, hogy a brazil partvidéket örökletes kapitányságokra (**capitanias hereditárias**) osztva, magánadományosok közreműködésével vonja be a feltörekvő atlanti gazdaságba. Az adományozott területeken a betelepülők kezdetben a pau-brasil fa kitermeléséből és őslakos munkaerő igénybevételével próbáltak megélni, de ez a

modell sem elegendő jövedelmet, sem tartós portugál jelenlétet nem biztosított. A megoldást egy olyan exporttermék jelentette, amely iránt Európában robbanásszerű kereslet mutatkozott: a nádcukor.

A cukortermelés meghonosítása nem a semmiből történt. A portugálok már a 15. században, az atlanti szigeteken – Madeirán és São Tomén – kifejlesztették az ültetvényes cukorgazdaság technikai és szervezeti elemeit, beleértve a nagybirtokot, a rabszolgamunkát és az exportra termelő malomipart. Brazíliában ezt a modellt ültették át, de sokkal nagyobb léptékben. A brazil északkeleti partvidék – különösen a mai Pernambuco és Bahia államok területe – a massapê nevű, nedves, termékeny talajjal és csapadékos trópusi éghajlattal ideális feltételeket kínált a cukornád termesztéséhez. A közeli kikötők, mindenekelőtt Recife és Salvador, az Atlanti-óceánon átívelő kereskedelmi útvonalakba kapcsolták be a termelést.

A cukorültetvény, az **engenho** (szó szerint „malom”, de gyakran az egész birtokot jelölte) a gyarmati brazil gazdaság alapegysége lett. Az engenho nem csupán mezőgazdasági termelőhely volt, hanem ipari és társadalmi központ is: magában foglalta a nádföldeket, a cukormalmot, a forraló- és kristályosító házat, a rabszolgák szállásait, a kápolnát és a tulajdonos – a **senhor de engenho** – lakóházát. A legnagyobb engenhók több száz rabszolgát foglalkoztattak, míg a kisebb egységek néhány tucat munkással működtek.

A termelés technológiája viszonylag stabil maradt a gyarmati korszak egészében. A cukornádat kézi munkával vágták le, majd a malomban összezúzták, a kinyert levet rézüstökben forralták, a sűrűsödő masszát formákban kristályosították, végül a nyerscukrot – a **mascavado** – agyaggal fedett kúpokban tisztították. A folyamat rendkívül munkaigényes volt, és a forralóházban végzett munka a legveszélyesebbnek számított: a forró lével teli üstök mellett égési sérülések és kimerülés fenyegette a munkásokat.

A cukorgazdaság gyorsan a gyarmat legfontosabb exportágazatává vált. A 16. század második felétől Pernambuco és Bahia világszinten is jelentős cukorexportőrré lépett elő. A portugál kereskedők a terméket elsősorban Lisszabonon, Amszterdamon és Antwerpenen keresztül juttatták el az észak-európai piacokra. A hollandoknak ebben a szakaszban kulcsszerepük volt: nemcsak hajókat biztosítottak, hanem finomítókat is működtettek, és hitelt nyújtottak az ültetvényeseknek. Ez a függőség később politikai következményekkel járt: amikor a holland Nyugat-indiai Társaság 1630-ban elfoglalta Pernambucót, a hollandok éppen a korábbi kereskedelmi beágyazottságukat használták ki.

A cukorgazdaság térnyerése nem volt egyenletes. A partvidéki engenhók mellett léteztek kisebb, inkább önellátásra termelő gazdaságok, amelyek maniókát, kukoricát és babot termesztettek. Ezek a területek gyakran a cukorbirtokok élelmiszer-szükségletét is kiegészítették. A gyarmati brazil gazdaság így már a 16–17. században kettős szerkezetű volt: az exportra termelő, nagy tőkeigényű ültetvényes ágazat mellett létezett egy belső piacra termelő, kisebb méretű paraszti és kézműves szektor, amelyben a szabad, szegény telepesek és a felszabadított rabszolgák egyaránt szerepet játszottak.

29.2.2 Az afrikai rabszolgakereskedelem és a munkaerő kérdése

A cukorültetvények munkaszervezetének középpontjában a rabszolgaság állt. A kezdeti évtizedekben az ültetvényesek elsősorban az őslakos népek tagjait igyekeztek munkára kényszeríteni. Ez a gyakorlat azonban hamar összeütközésbe került egyrészt az őslakosok ellenállásával és a járványok okozta hatalmas halálozással, másrészt a jezsuita missziók ellenzésével, amelyek az őslakosok védelmében léptek fel. A jezsuiták és más szerzetesrendek nyomására, valamint a gyarmati adminisztráció hosszas vitái nyomán az őslakosok rabszolgasorba vetése formálisan korlátozottá vált – ami azonban a gyakorlatban nem szüntette meg teljesen. Az 1570-es és 1595-ös

királyi rendeletek után az őslakos rabszolgaság jogi alapja meggyengült, bár a „igazságos háború” (**guerra justa**) kategóriája továbbra is lehetővé tette a foglyok rabszolgasorba vetését.

Az afrikai rabszolgakereskedelem igazi felfutása a 16. század utolsó harmadától következett be. A portugál korona már uralta a nyugat-afrikai partvidék jelentős részét, és az atlanti kereskedelemben meglévő tapasztalatait a brazil munkaerő-ellátásra is alkalmazhatta. Az első afrikai rabszolgákat – elsősorban a mai Angola, Kongó, Benin és a Biafra-öböl térségéből – a 16. század közepétől szállították Brazíliába. A kereskedelem volumene a cukorkonjunktúrával párhuzamosan nőtt: a 17. század elejére Brazília vált az atlanti rabszolgakereskedelem legnagyobb felvevő piacává.

A rabszolgakereskedelem szervezett, brutális és rendkívül nyereséges üzletág volt. A foglyok gyakran afrikai hadviselő felek közötti háborúkból, ítéletekből vagy emberrablásokból kerültek a kereskedők kezébe. A partmenti erődökben és kereskedőházakban gyűjtötték össze őket, majd zsúfolt hajók gyomrában szállították át az Atlanti-óceánon. A hajóút – az úgynevezett **Middle Passage** – hetekig vagy hónapokig tartott, és a halálozási arány a becslések szerint gyakran 10–20 százalék között mozgott, bár egyes útikor az ennél is magasabb volt. A becslések szórása jól mutatja a források bizonytalanságát: a hajónaplók, a kikötői vámnyilvántartások és a gyarmati összeírások adatai gyakran hiányosak, és a történészek ma is vitatják a teljes atlanti rabszolgakereskedelem számszerű mértékét. A legóvatosabb, tudományos konszenzust tükröző becslések szerint Brazíliába a gyarmati korszak egészében mintegy 4–5 millió afrikai rabszolgát szállítottak, ami az atlanti rabszolgakereskedelem teljes forgalmának nagyjából 40–45 százalékát teszi ki.

A kikötőbe érkező rabszolgákat a helyi piacokon adták el. Salvador és Rio de Janeiro híres rabszolga-piacain vevők versengtek az emberekért, akiket orvosi vizsgálatnak vetettek alá, megbélyegeztek, és gyakran családoktól elszakítva adtak tovább. Az engenhók tulajdonosai a rabszolgákat munkaerő-állományként tartották nyilván: a leltárakban név, kor, származási hely és egészségi állapot szerint írták össze őket. A termelési naplókban a napi feladatok – nádvágás, malommunka, forralás, a szárítás és a csomagolás – mellett a büntetések is megjelentek.

A rabszolgaság intézménye nem csupán gazdasági, hanem jogi és társadalmi rend is volt. A rabszolgák a portugál jog szerint tulajdonnak minősültek, és a birtokos szinte korlátlan fegyelmi joggal rendelkezett felettük. Ugyanakkor a katolikus egyház tanítása szerint a rabszolgák is Isten teremtményei voltak, ezért a keresztség és a szentségek felvétele kötelezővé vált. Ez a feszültség a gyarmati mindennapokban folyamatosan jelen volt: a tulajdonosi hatalom és a vallási gondoskodás elvei gyakran ütköztek egymással.

A rabszolgák ellenállása sokféle formát öltött. A passzív ellenállás – a munka lassítása, a szerszámok elrejtése, a betegség színlelése – mellett gyakori volt a szökés. A szökött rabszolgákból szerveződő közösségek, a **quilombók** a brazil gyarmati társadalom legmarkánsabb ellenállási formáját képezték. A legnagyobb és legismertebb, a 17. századi **Palmares** a mai Alagoas és Pernambuco államok határvidékén működött, és egyes becslések szerint több ezer lakosa volt. Palmares nem egyszerű szökevény-tábor volt, hanem szervezett, több településből álló, védelemmel ellátott politikai közösség, amelynek élén a portugál forrásokban **Zumbi** néven emlegetett vezető állt. Palmares lakói maniókát termesztettek, állatokat tartottak, és időnként rajtaütöttek a környező ültetvényeken. A portugál gyarmati hatóságok ismétlődő büntetőexpedíciókat indítottak ellene; a quilombo végül 1694-ben esett el, és Zumbit a következő évben ölték meg. Palmares emlékezete a modern brazil identitásban kiemelt szerepet játszik, de a történeti rekonstrukciót nehezíti, hogy a fennmaradt források szinte kizárólag a gyarmati hatalom perspektívájából mutatják be az eseményeket.

29.2.3 A gyarmati társadalom és a rabszolgatartó rend

A cukorgazdaság és a rabszolgaság mélyen átformálta a gyarmati brazil társadalom szerkezetét. A gyarmati társadalom csúcsán a nagy földbirtokos ültetvényesek, a **senhores de engenho** álltak, akik nem csupán gazdasági hatalommal rendelkeztek, hanem gyakran katonai és közigazgatási tisztségeket is viseltek. A helyi milíciák élén állva, a városi tanácsokban (**câmaras**) helyet foglalva ők irányították a gyarmati mindennapokat. A 17. századra kialakult egy viszonylag szűk, de politikailag meghatározó ültetvényes elit, amely a cukor világpiaci árának ingadozásaitól függött.

A szabad lakosság középső rétegei sokfélék voltak: a városokban kereskedők, kézművesek, hivatalnokok, a vidéken szabad parasztok, a malmok környékén felügyelők és specialisták – például a cukorfőző mesterek – éltek. E réteg számára a faji és jogi kategóriák bonyolult rendszere jelentett mobilitási lehetőséget vagy éppen korlátot. A gyarmati brazil jogrend és a társadalmi gyakorlat megkülönböztette a fehér európai származásúakat, a felszabadított afrikaiakat, a szabad vegyes származásúakat (**pardos**), a bennszülött őslakosokat és a rabszolgákat. Ez a kasztszerű tagozódás azonban sohasem volt teljesen zárt: a felszabadulás – **alforria** – intézménye, a keresztségi rokonság és a vegyes házasságok révén folyamatosan keletkeztek átjárások a kategóriák között.

A rabszolgák belső világát nem lehet kizárólag az elnyomás felől leírni. A rabszolgaközösségekben saját hierarchiák, vallási gyakorlatok és kulturális formák alakultak ki. Az afrikai származású rabszolgák különböző nyelvi és kulturális csoportjai – a bantu nyelvűek, a joruba és fon csoportok, valamint a mai Angola és Kongó térségéből érkezők – a kényszerű együttélés során új, szinkretikus kultúrákat hoztak létre. A munka után a rabszolgák saját kerteket művelhettek, piacokon árusíthattak, és egyes esetekben pénzt gyűjthettek szabadságuk megváltására. A katolikus liturgia mellett afrikai gyökerű vallási elemek is fennmaradtak, amelyek később a brazil vallási kultúra részévé váltak.

A nők helyzete a cukorgazdaságban különösen nehéz volt. A rabszolgatartó ültetvényeken a nők a férfiakhoz hasonlóan nehéz fizikai munkát végeztek, emellett gyakran szexuális kizsákmányolásnak is ki voltak téve. A felszabadított és szabad szegény nők a belső piacokon, mosásban, főzésben és kiskereskedelemben találtak megélhetést. A gyarmati brazil nőtörténet forrásai töredékesek: a rendőrségi jegyzőkönyvek, a végrendeletek és az egyházi anyakönyvek engednek betekintést a mindennapjaikba, de a rabszolgák saját hangját ritkán hallhatjuk közvetlenül.

A rabszolgaság gazdaságtörténeti értelmezése ma is vitatott. Egyes kutatók a rendszer brutalitását és a munkaerő újratermelésének alacsony hatékonyságát emelik ki, mások a korabeli kapitalista világrendszerrel való szerves kapcsolatát hangsúlyozzák, megint mások azt vizsgálják, hogyan termelődtek újra a faji hierarchiák a mindennapi gyakorlatokban. A brazil történetírásban a 20. században hosszú ideig uralkodó „faji demokrácia” tézisét – amely szerint Brazíliában az osztálykülönbségek fontosabbak voltak a faji elkülönítésnél – a modern kutatás nagyrészt meghaladta vagy erősen korlátozta. A rabszolgaság öröksége a társadalmi egyenlőtlenségekben, a területi szegregációban és a faji alapú diszkriminációban a mai napig kimutatható, de ennek értelmezése ugyancsak élő vita.

29.2.4 Források és bizonytalanságok

A cukornád-gazdaság és az afrikai rabszolgaság forrásanyaga egyszerre gazdag és egyoldalú. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak az engenhók leltárai, a termelési naplók, a gyarmati adóösszeírások, a kikötői vámnyilvántartások, a hajónaplók, a rabszolga-piaci szerződések, a végrendeletek, az egyházi anyakönyvek és a jezsuita levelezés. Különösen értékesek egyes útleírások, mint például a 17. századi holland adminisztrátorok beszámolói, valamint a gyarmati

hatóságok törvényei és rendeletei. Ugyanakkor ezek a források szinte mindig a rabszolgatartók, a kereskedők és a hivatalnokok szemszögéből készültek.

A rabszolgák saját perspektíváját közvetlenül ritkán ismerjük. A rabszolgákkal készült későbbi interjúk, a 19. századi fényképek és a szóbeli hagyományok csak a gyarmati korszak utáni időszakra vonatkoznak. A quilombók régészeti anyaga – például a Palmares területén feltárt kerámiák és fegyvermaradványok – fontos kiegészítő forrás, de az értelmezése vitatott. A régészeti leletek keltezése és a települések társadalmi szervezetének rekonstrukciója bizonytalan.

Az atlanti rabszolgakereskedelem teljes volumenére vonatkozó számok becslések, nem pedig pontos statisztikák. A hajónaplókban szereplő adatok hiányosak, és a vámnyilvántartások területenként változó minőségűek. A modern kutatás – különösen a *Trans-Atlantic Slave Trade Database* – nagy erőfeszítéseket tett az adatok összeállítására, de a kutatók maguk is hangsúlyozzák a korlátokat: a csempészet, a nem dokumentált utak és a kikötői adminisztráció hiányosságai miatt a teljes forgalomra vonatkozó adatokat csak nagy bizonytalansági sávval lehet megadni.

A rabszolgaság mindennapi tapasztalatára vonatkozóan szintén jelentős a forráshiány. A nők és gyermekek helyzete, a rabszolgák családi viszonyai, a vallási gyakorlatok belső tartalma és a munkakultúra részletei gyakran csak közvetett jelekből rekonstruálhatók. A 20. századi történetírás ideológiai vitái is befolyásolták a képet: a nemzeti romantikus hagyomány hajlamos volt a rabszolgaság brutalitását relativizálni, míg a kritikai társadalomtörténet egyes irányzatai mindenekelőtt az osztályharc szempontját érvényesítették. A mai konszenzus szerint a rabszolgaság intézménye központi szerepet játszott a brazil gyarmati gazdaság működésében, de a részletek – például a természetes szaporulat kérdése, a rabszolgák közötti belső rétegződés vagy a felszabadulás gyakorlata – továbbra is kutatás tárgyát képezik.

29.2.5 Rövid összefoglaló

- A portugál korona az 1530-as évektől örökletes kapitányságokra osztotta a brazil partvidéket, és a cukornád termesztésére épülő exportgazdaságot honosított meg, amelynek technológiáját az atlanti szigetekről hozta magával.
- A termelés alapegysége az **engenho** volt, amely a nádföldeket, a malmot, a forralóházat és a rabszolgák lakóhelyét egyaránt magában foglalta; a legnagyobb birtokok több száz rabszolgát foglalkoztattak.
- Az afrikai rabszolgakereskedelem a 16. század végétől vált a brazil munkaerő-ellátás fő forrásává; a becslések szerint a gyarmati korszak egészében mintegy 4–5 millió afrikai rabszolgát szállítottak Brazíliába, ami az atlanti kereskedelem nagyjából 40–45 százaléka.
- A rabszolgaság jogi, gazdasági és társadalmi rendként működött; a rabszolgák a portugál jog szerint tulajdonnak minősültek, ugyanakkor az egyházi előírások szerint megillette őket a keresztség.
- A rabszolgák ellenállásának egyik legszervezettebb formája a **quilombo** volt; a 17. századi Palmares közössége több településből álló, védelemmel ellátott politikai képződményként működött, és 1694-ben bukott el.
- A cukorgazdaság mélyen átalakította a gyarmati brazil társadalmat: létrehozta az ültetvényes elitet, a szabad középrétegeket, valamint a felszabadított és szabad színesbőrű lakosságot, és tartósan beépítette a faji alapú egyenlőtlenségeket a társadalmi szerkezetbe.
- A források többsége a rabszolgatartók és a gyarmati adminisztráció szemszögéből maradt fenn; a rabszolgák tapasztalata és a kereskedelem pontos mértéke csak becslésekből és közvetett forrásokból rekonstruálható.

29.2.6 Önellenőrző kérdések

- Hasonlítsa össze a brazíliai cukorgazdaság ültetvényrendszerét a spanyol gyarmati területek bányászgazdaságával! Melyek a közös szerkezeti elemek, és miben tér el a munkaerő-szervezés és az állami szerepvállalás?
- Milyen tényezők magyarázzák, hogy Brazília vált az atlanti rabszolgakereskedelem legnagyobb célállomásává? Válaszában térjen ki a földrajzi, gazdasági és jogi tényezőkre is!
- Hogyan érvelne amellett a források alapján, hogy a quilombók nem egyszerűen „szökött rabszolgák táboraik" voltak, hanem összetett társadalmi képződmények? Milyen forrástípusokat használna az állítás alátámasztására?
- Miért problematikus a gyarmati brazil társadalom „faji demokráciaként" való leírása? Mely források és kutatási eredmények cáfolják ezt az értelmezést?
- Miben rejlik a rabszolgák mindennapi tapasztalatának rekonstrukciójával kapcsolatos legfőbb forráskritikai nehézség, és milyen közvetett források segíthetnek ennek áthidalásában?

29.3 A gyarmati társadalom és az egyház

Brazília gyarmati társadalma nem írható le a spanyol Amerikában elterjedt kasztrendszer pontos megfelelőjeként. A portugál korona ugyan jogi kategóriákkal szabályozta a születés, a származás és a szolgaság viszonyait, a mindennapi hierarchiát azonban sokkal inkább az ültetvényes háztartás, a helyi tanács és az egyházi intézményrendszer alakította. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan szerveződött a patriarchális nagycsalád, miért félrevezető a „kreol" kifejezés kritikátlan átvétele a portugál viszonyokra, milyen szerepet töltött be a katolikus egyház és a jezsuita missziós hálózat, valamint miben különbözött a gyarmati város a vidéki ültetvényes világtól. A fejezet az előző részben tárgyalt cukornád-gazdaságra és rabszolgaságra épít, és előre mutat a belterület meghódítása felé.

29.3.1 A patriarchális ültetvényes rend: a nagy ház és a rabszolgaszállás

A portugál gyarmati társadalom egyik legismertebb intézménye a nagy birtok, amely a **sesmaria** (királyi földadomány) jogán jött létre. A 16. században a Korona a part menti cukortermelést ösztönözte, így a birtokos **ültetvényes úr** (**senhor de engenho**) hatalma elsősorban a cukormalom (**engenho**) köré szerveződött. A birtok magja a **nagy ház** (**casa-grande**), ahol az úr családjával, rokonával, olykor papjával és a legbelsőbb házicselédekkel élt. Ettől térben is elkülönült a rabszolgák **szálláskörzete** (**senzala**), amely a rabszolgatartó Brazíliában a munkaerő újratermelésének és ellenőrzésének színtere volt.

A casa-grande és a senzala együttes képe a brazil társadalmi önértelmezés egyik legfontosabb toposza lett. Gilberto Freyre 1933-ban megjelent *Casa-grande & senzala* című műve ezt a patriarchális világot olyan rendként mutatta be, amelyben a portugál gyarmatosító állítólag rugalmasabban viszonyult a rabszolgákhoz, mint az észak-amerikai vagy a spanyol gyarmati elitek. Freyre szerint a portugál családformák, a meleg éghajlat és a katolikus vallás olyan közeget teremtett, amelyben a fehér úr és a rabszolga közötti kapcsolat „közelibb" volt. Ezt az értelmezést azonban a későbbi történetírás élesen bírálta, elsősorban azért, mert a patriarchális háztartásban a nemi és faji hierarchiát szinte természetesnek mutatta be, és ezzel eltakarta a kényszermunka erőszakos valóságát.

A mai szakirodalom konszenzusa szerint a senhor de engenho jogi és tényleges hatalma kiterjedt a földre, a rabszolgákra, a családtagokra és a háznéphez tartozó szabad szegényekre. A birtok belső

fegyelmezése, a rabszolgák megbüntetése, a házasságok engedélyezése és a kápolna fenntartása mind az úr döntésén múlt. Fontos ugyanakkor, hogy a **patriarchális rend** nem jelentett korlátlan egyéni uralmat: a Korona adóztatási, hadseregszervezési és egyházi szabályai, valamint a helyi elitek közötti vetélkedés korlátozhatta a legnagyobb birtokosok mozgásterét. A nők formális közjogi szereppel nem rendelkeztek, ám a férj távollétében vagy halála után egyes özvegyek vagyonkezelőként, sőt ültetvény irányítóként is felléphettek; a kolostorba vonuló tehetős lányok pedig a hozomány és a családi vagyon stratégiai kezelésének egyik eszközét jelentették. A női műveltség és a vallásos műveltség ritka útja is a kolostori oktatáson keresztül nyílhatott, ám ez nem vonatkozott a rabszolga nőkre, akiknek helyzetét a ház körüli munka, a szexuális kizsákmányolás és a gyermeknevelés egyszerre határozta meg.

29.3.2 A társadalmi rétegződés és a „kreol” terminológiai csapda

A gyarmati Brazíliában a társadalmi helyzetet nem csupán a bőrszín, hanem a születési hely, a jogi állapot, a vallási hovatartozás és a foglalkozás együttese, a korabeli portugál **qualidade** („minőség”) jelölte ki. A legfelső réteget a Portugáliában született **reinóis** (királyságbeliek) és a Brazíliában született fehér telepesek alkották. Ez utóbbiakat gyakran **filhos da terra** („a föld fiai”) vagy pejoratívan **mazombos** néven említették; ők alkották a helyi birtokos-kereskedő elitet, de a legmagasabb királyi hivatalokba – különösen a 17. századig – gyakran a Portugáliában született hivatalnokok kerültek.

A magyarul „kreolként” emlegetett csoport megnevezése itt félrevezető lehet. A spanyol gyarmatokon a **criollo** a helyben született fehér réteget jelölte, a portugál Amerikában azonban a **crioulo** elsősorban a Brazíliában született afrikai származású rabszolgát vagy szabad színes embert jelentette. A fehér helyi elit tehát nem „kreolként”, hanem filhos da terra vagy mazombos néven azonosította magát. Ez a terminológiai eltérés arra figyelmeztet, hogy a spanyol és a portugál gyarmati társadalmakat nem célszerű azonos kategóriákkal, például a spanyol kasztrendszer merev sémájával leírni.

A szabad színesek (**pardos livres**, ideértve a vegyes afrikai-európai származású **mulatos** és az őslakos-európai származású **mamelucos** réteget), a felszabadított rabszolgák (**libertos**) és a szabadon élő őslakosok a társadalom köztes, rendkívül heterogén csoportjait alkották. A rabszolgák (**escravos**) jogilag tulajdonnak számítottak, gyermekeik pedig anyjuk jogállását örökölték. A felszabadulás (**alforria**) módjai közé tartozott a végrendeleti felszabadítás, a megváltás saját megtakarításból, valamint a kereszteléskor tett úri ígéret, ám ezek betartatása gyakran a helyi bíróságtól függött. A felszabadított rabszolga nem vált a portugál fehérekkel egyenlő jogú alattvalóvá; továbbra is ki volt zárva a **városi tanácsból** (**câmara municipal**) és a magasabb egyházi tisztségekből.

A társadalmi rétegződés azonban nem volt merev. A 18. századi bányavidéken, különösen Minas Gerais városaiban a szabad színesek aránya magasabb volt, és a felszabadulás is gyakoribbá vált, mint a tengerparti cukorvidéken. A **libertos** réteg tagjai közül egyesek mesterséget, kiskereskedést, sőt rabszolgatartást is folytathattak, ami mutatja, hogy a brazil gyarmati társadalom mobilitási lehetőségei korlátozottak voltak ugyan, de régióról régióra eltértek. A jogi szabadság azonban nem szüntette meg a szín és a származás szerinti megkülönböztetést; a társadalmi felemelkedés útja a gyakorlatban lassú és esetleges volt.

29.3.3 Az egyház mint a gyarmati állam része: padroado és plébániahálózat

A katolikus egyház Brazíliában a portugál Korona **királyi kegyurasága** (**padroado real**) alatt működött. Ez azt jelentette, hogy az uralkodó nevezte ki a püspököket, engedélyezte az egyházi építkezéseket, ellenőrizte a tized beszedését, és az egyházi intézmények egy részét a gyarmati

adminisztráció eszközeként használta. Az egyház tehát nem független vallási szervezet volt, hanem a portugál gyarmati állam egyik alrendszere. A világi papság képzettsége egyenetlen volt; a plébánosok gyakran a helyi fehér elitek tagjai közül kerültek ki, és jövedelmük is a helyi birtokosokkal való jó kapcsolattól függött.

Az egyházmegyei hálózat lassan épült ki. Az első püspökség 1551-ben Salvador da Bahiában jött létre; a 17. század folyamán Rio de Janeiro, Olinda, Maranhão és más központok is püspöki székhellyé váltak. A plébániák anyakönyvei a kereszteléseket, házasságokat és temetéseket rögzítették, így ma a gyarmati demográfia egyik legfontosabb forrását jelentik. Az anyakönyvekben a rabszolgákat gyakran csak tulajdonosuk nevével együtt tüntették fel, ami a történeti kutatást is tükrözi: a rabszolga egyéni identitásáról gyakran csak közvetett adatokból tudunk.

A katolikus egyház intézményesen nem kérdőjelezte meg a rabszolgatartást. A zsinati és püspöki rendelkezések a rabszolgák vallási oktatását, keresztelését és a vasárnapi misén való részvételét követelték, de a szentségek kiszolgáltatása a gyakorlatban attól függött, hogy a rabszolgatartó hajlandó volt-e erre időt és forrást adni. A rabszolgák házasságát egyes tulajdonosok akadályozták, mert az a családi egységet erősítette, és így veszélyeztethette a munkaerő rugalmas felhasználását. Ugyanakkor a **keresztszülői intézmény** (**compadrio**) a gyarmati társadalom egyik legfontosabb vertikális kapcsolata volt: a fehér úr gyakran vállalt komaságot rabszolgája gyermeke mellett, ami spirituális köteleséget és további függőséget teremtett egyszerre. A szabad színesek és a felszabadítottak a compadrio révén beépülhettek a helyi társadalmi hálózatokba, ám ez a kapcsolat általában megerősítette, nem pedig lazította a hierarchiát.

29.3.4 A szerzetesrendek és a jezsuita missziók

A világi papság mellett a szerzetesrendek – elsősorban a ferencesek, a bencések, a karmeliták és a jezsuiták – a gyarmati társadalom kiemelkedően fontos intézményei voltak. A rendek birtokaihoz rabszolgák és városi ingatlanok tartoztak, így gazdasági hatalmuk is számottevő volt. A rendek közül a jezsuita **Jézus Társasága** 1549-ben érkezett a gyarmatra, és hosszú időre az oktatás és az őslakos missziók meghatározó szereplőjévé vált.

A jezsuiták a part menti városokban kollégiumokat, az őslakos területeken pedig **aldeiamentókat** (a korona által engedélyezett őslakos falvakat) hoztak létre. Az atyák a tupí és guaraní nyelveken katekizáltak, és a missziós telepeken közös termelést, szigorú liturgiai rendet és belső irányítást szerveztek. Az őslakosok védelme a jezsuita missziók egyik hivatkozott célja volt; a rend tagjai többször szembekerültek a telepesekkel, mert utóbbiak az őslakosokat rabszolgamunkára akarták fogni. Ez a konfliktus különösen élessé vált a **bandeirantes** rabszolgavadászó expedícióival szemben, amelyekről a belterület meghódítása című alfejezet szól részletesebben.

A jezsuita missziók megítélése a történetírásban vitatott. A dokumentált tény az, hogy a jezsuiták jelentős iskolahálózatot és őslakos közösségeket hoztak létre; a konszenzus az, hogy ezek a telepek soha nem voltak az egyenlőség terei. A vitatott kérdés az, hogy a jezsuita védelem mennyiben szolgálta az őslakosok érdekeit, és mennyiben a rend saját teológiai, gazdasági és területi érdekeit. A 17. századi déli missziókban a guaraní közösségek bizonyos belső önigazgatást kaptak, de ezt a jezsuita atyák szigorúan ellenőrizték. A telepesek és a helyi hatóságok a jezsuita aldeiamentókat sokszor a munkaerő elvonásaként értelmezték, ami folyamatos jogi és fegyveres összeütközésekhez vezetett. A jezsuita missziók felszámolására végül a 18. század közepén, a Pombal-korszakban került sor; ezt azonban a Arany, gyémánt és a belterület meghódítása tárgyalja részletesen.

29.3.5 Városok, tanácsok és testvérületek

A gyarmati Brazília városai nem csupán demográfiai központok voltak, hanem a királyi adminisztráció, az egyházi hierarchia és a kereskedelmi élet csomópontjai. A 16. századi part menti városok – Salvador da Bahia, Olinda, Recife, majd később Rio de Janeiro – kikötői szerepüknél fogva kötötték össze a gyarmatot a Portugál Királysággal és az atlanti világgal. A 17. század végétől a belső bányavidék központjai, **Vila Rica** (a mai Ouro Preto), Mariana és Diamantina is gyorsan városiasodtak, és sajátos bányavárosi társadalmat hoztak létre. A városokban a hivatalos hatalmat a **városi tanács** (câmara municipal) képviselte, amelynek tagságát a helyi fehér birtokos-kereskedő elit, a **homens bons** („jó emberek") alkotta. A tanács szabályozta a piacokat, a közrendet, a helyi adókat és az ünnepek rendjét, így a korona adminisztrációja mellett a helyi elitek önigazgatásának legfontosabb fóruma volt.

A városi társadalom sokszínűbb volt, mint az ültetvényes vidék. A városi rabszolgák egy része **ganhador** (napszámos) volt, aki ura nevében a piacon dolgozott, és keresménye egy részét kötelezően átadta tulajdonosának. Ez a munkavégzési forma bizonyos mozgásteret adott a rabszolgáknak, és olykor a felszabadítási pénz összegyűjtését is lehetővé tette, de jogi szempontból a rabszolga teljes mértékben ugyanannak a magánhatalomnak maradt alávetve. A városokban éltek továbbá szabad színesek, felszabadított rabszolgák, kiskereskedők, kézművesek, tengerészek és katonák is. A városi munkaerő női része – szabad és rabszolga egyaránt – házicselédként, mosónőként, utcai árusként vagy piaci árusként tartotta fenn magát.

A városi vallásosság sajátos intézményei voltak a **testvérületek** (**irmandades**). A fehér elit mellett a fekete rabszolgák és a szabad színesek is saját testvérületeket hoztak létre, leggyakrabban **Nossa Senhora do Rosário** (Rózsafüzéres Szűz Mária) vagy **São Benedito** védnöksége alatt. A testvérületek biztosították a tagok temetkezését, miséit, alamizsnagyűjtését, és gyakran felszabadítási alapot is működtettek. Az ünnepeken afrikai eredetű zenei, táncos és rituális elemek is megjelentek, amelyek a katolikus formákkal keveredtek. A mai kutatás ezeket a jelenségeket nem a faji harmónia bizonyítékának tekinti, hanem a korlátozott autonómia és a kulturális túlélés szerkezetének, amely a gyarmati hierarchián belül teremtett közösségi teret. A barokk templomok, a körmenetek és a testvérületi ünnepek így egyszerre mutatják a gyarmati város látványos vallásosságát és annak mély társadalmi különbségeit.

29.3.6 A vidék belső tagoltsága és a város–vidék kapcsolat

A gyarmati Brazília vidéke korántsem volt egységes. A tengerparti cukorvidéken a nagy ültetvények uralták a tájat, de mellettük mindig éltek kisebb birtokosok, bérlők, szabad szegények és gazdasági szolgálatot teljesítő, úgynevezett **moradores** (helyben lakó szabad családok). A nagy ültetvények gyakran nem termelték meg a teljes élelmiszer-szükségletet; a fehér családok saját **roçá**-n (kis művelésű parcellán) vagy a rabszolgák szombat-vasárnapi munkájával kiegészítő termesztést folytattak. Egyes kutatók ezt a jelenséget **brecha camponesa** (paraszti rés) néven írják le, arra utalva, hogy a rabszolgáknak olykor saját parcelláik is voltak, ahol saját szükségletükre termelhettek; ennek gyakoriságát és jelentőségét a történetírás vitatja.

A belső területek, a **sertão** (félszáraz, ritkán lakott belső vidék) állattenyésztő gazdasága más társadalmat termelt ki: a **fazenda de gado** (marhatartó birtok) középpontjában nem a cukormalom, hanem a pásztorok és az állatállomány állt. Itt a szabad szegények aránya magasabb volt, a rabszolgamunka szerepe pedig kisebb, mint a part menti ültetvényeken. A városok élelmiszerellátása, a hústermelés és a bőr- és szárított hús exportja a belső területekhez kötötte a part menti központokat, így a „város és vidék" kettősségét nem lehet egyértelműen az „elit város – ültetvényes vidék" ellentétre redukálni. A gyarmati városok jogi és kulturális

értelemben a királyi hatalom és az egyházi központ szerepét töltötték be, ám a legnagyobb vagyon és a legtöbb rabszolga gyakran a vidéki ültetvényeken koncentrálódott.

A helyi fehér elitek számára a városi tanács tagsága és az egyházi patrónusi pozíciók egyaránt a vidéki gazdasági hatalom kiterjesztését szolgálták. A gyarmati társadalom tehát nem városi és vidéki szektorra szakadt, hanem egy olyan hálózatra, amelyben a birtokos elit tagjai egyszerre voltak ültetvényes urak, városi tanácsnokok és egyházi testvérületi elöljárók. Ez a személyi átfedés a gyarmati Brazília egyik legfontosabb társadalmi sajátossága volt.

29.3.7 Források és bizonytalanságok

A gyarmati Brazília társadalmára vonatkozó ismereteink elsősorban a portugál adminisztráció és az egyházi intézményrendszer írásos anyagaira épülnek. Elsődleges források közé tartoznak a jezsuita misszionáriusok levelei, elsősorban Manuel da Nóbrega és José de Anchieta írásai, az egyházmegyei vizitációk és a lisszaboni inkvizíció brazil látogatásainak jegyzőkönyvei, a végrendeletek, a városi tanácsok határozatai, valamint a keresztelési, házassági és temetési anyakönyvek. A közvetlen rabszolga- és női hangok ritkák; a rabszolgák és a szabad színesek nézőpontját többnyire közvetett forrásokból, bírósági iratokból, feljegyzésekből és végrendeletekből rekonstruálhatjuk.

A demográfiai adatokat illetően a 16–18. századi összeírások töredékesek, és a korabeli statisztikák nem tekinthetők pontos méréseknek. A történészek a lakosságszámot, a rabszolgák arányát és a szabad színesek létszámát becslésekből és visszavetítésből igyekeznek meghatározni, ezért a kiadványokban közölt számok széles sávban szórnak. Ugyanez vonatkozik a felszabadulási arányokra, a városi–vidéki megoszlásra és az őslakos lakosság csökkenésére. Az olvasónak ezért minden pontos számszerű adatnál érdemes ellenőriznie, hogy az becslés-e, és milyen forrásból származik.

A másodlagos szakirodalomban meghatározó Gilberto Freyre említett műve, *Casa-grande & senzala* (1933), amely a brazil nemzeti önreprezentációra hosszú ideig nagy hatást gyakorolt. Kritikai szempontból alapvető Caio Prado Júnior *Formação do Brasil Contemporâneo* (A mai Brazília kialakulása, 1942) című munkája, amely a gyarmati társadalmat a gyarmati gazdaság termékeként, nem pedig harmonikus patriarchális rendként mutatja be. Az angol nyelvű szakirodalomból Stuart B. Schwartz *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society* (1985) és A. J. R. Russell-Wood *The Black Man in Slavery and Freedom in Colonial Brazil* (1982) című művei adnak részletes elemzést az ültetvényes társadalomról és a szabad színesek helyzetéről. A „faji demokrácia” képzetét a mai kutatás emlékezetpolitikai állításként kezeli, amely a 20. századi brazil nemzeti identitásban gyökerezik, és nem a gyarmati valóság leírása.

29.3.8 Rövid összefoglaló

- A portugál gyarmati Brazília társadalma a nagy rabszolgatartó ültetvény köré szerveződött, de nem másolható le egyszerűen a spanyol gyarmati kasztrendszer fogalmaival.
- A patriarchális nagy ház (**casa-grande**) és a rabszolgaszállás (**senzala**) képét Gilberto Freyre tette nemzeti mítosszá; a mai történetírás ezt bírálja, mert eltakarja a kényszermunka és a nemi hierarchia erőszakát.
- A portugál **crioulo** kifejezés nem a helyi fehér elitet jelölte, ezért a „kreol” megnevezés kritikátlan használata félrevezető; a helyi fehér réteget **filhos da terra** vagy **mazombos** néven említették.
- A társadalmi rétegződés a születés, a származás, a jogi állapot, a vallás és a foglalkozás szerint alakult, és korántsem volt merev; a felszabadulás lehetőségei régióként jelentősen különböztek.

- A katolikus egyház a királyi kegyuraság (**padroado real**) alatt működött, és állami feladatokat is ellátott; a szerzetesrendek, főleg a jezsuiták, oktatási és missziós szerepük révén formálták az őslakos közösségeket.
- A gyarmati városokat a helyi tanácsok, a **ganhador** típusú városi rabszolgamunka és a testvérületek (**irmandades**) tagolták; a vidék pedig a nagy ültetvények, a kisparcellák és a belső állattenyésztő területek együtteséből állt.
- A társadalomtörténeti források egyházi anyakönyvekből, inkvizíciós iratokból, városi jegyzőkönyvekből és végrendeletekből állnak; a demográfiai adatok becsültek, a rabszolgák és nők közvetlen nézőpontja pedig csak korlátozottan rekonstruálható.

29.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen terminológiai és fogalmi különbség van a spanyol gyarmati **criollo** és a portugál gyarmati **crioulo** között, és miért fontos ez a brazil társadalomtörténetben?
2. Milyen jogi és tényleges hatalma volt a **senhor de engenhónak**, és miért bírálta a későbbi történetírás a Freyre-féle patriarchális képet?
3. Hogyan vették igénybe a rabszolgák és a szabad színesek a katolikus intézményrendszert, és miért soroljuk a „faji demokráciát” emlékezetpolitikai állításnak?
4. Miben különbözött a gyarmati város társadalma a vidéki ültetvényes világtól, különösen a felszabadulás és a társadalmi mobilitás szempontjából?
5. Mely elsődleges forrástípusokból ismerhetjük meg a gyarmati Brazília társadalmi viszonyait, és melyek ezek legfontosabb korlátai?

29.4 Arany, gyémánt és a belterület meghódítása

A 17. század végéig a portugál gyarmat Brazíliáról szóló történetírás elsősorban a tengerparti cukornád-ültetvényekre összpontosított; a 18. század elején azonban a kontinens belsejében olyan változás indult meg, amely átalakította a gyarmat gazdasági súlypontját, társadalmi szerkezetét és a portugál koronához fűződő viszonyát. Az arany és a gyémánt felfedezése Minas Gerais területén nem csupán bányatörténeti epizód volt: a kitermeléshez kapcsolódó bevándorlás, rabszolgaság, adóztatás és közigazgatási centralizáció új korszakot nyitott, és előkészítette a gyarmati rend későbbi feszültségeit. Ez az alfejezet a belterület meghódítását, a bányavidék kialakulását és az úgynevezett aranyciklus jelentőségét vizsgálja, kapcsolódva a korábbi alfejezetekhez, amelyek a cukornád-gazdaság és a rabszolgaság, valamint a gyarmati társadalom és az egyház alapjait tárgyalták.

29.4.1 A bandeirantes és a belterület feltárulása

A portugál gyarmat 16–17. századi terjeszkedésében a São Paulo környéki telepesek sajátos szerepet játszottak. A város a tengerparti ültetvényes gazdaság peremén helyezkedett el, és lakói közül sokan a túléléshez, illetve a munkaerő megszerzéséhez a belső területek felé fordultak. Ebből a közegből indultak ki a **bandeirantes** néven ismert expedíciók, amelyek elnevezése a portugál *bandeira* (zászló) szóra utal, és arra a gyakorlatra vezethető vissza, hogy a fegyveres csapatok zászló alatt szerveződtek. A kifejezés ma is vitatott: a 19. század végétől a paulista regionális identitás a bandeirantest a nemzeti terjeszkedés hősévé formálta, miközben a 20. század második felétől a történetírás egyre hangsúlyosabban rámutatott, hogy az expedíciók rendszeresen rabszolgavadászatra indultak az őslakos közösségek ellen.

A bandeirantes korai expedíciói nem aranyat kerestek, hanem elsősorban embert. Az úgynevezett **entradas** és **bandeiras** között a korabeli források nem mindig tettek éles különbséget; az előbbi kifejezést gyakran a hivatalosabb, hatóságilag engedélyezett behatolásokra, az utóbbit a magánszervezésű, fegyveres vállalkozásokra használták. A csapatok a portugál kincstár által is támogatott arany- és ezüstkutatással kombinálták a rabszolgavadászatot, és a 17. század folyamán többször is eljutottak a mai Brazília belső területeire, valamint a spanyol fennhatóság alatt álló régiókba. A kortárs jezsuita jelentések és kormányzói levelek dokumentálják az őslakos falvak elleni támadásokat, amelyek során a lakosságot rabszolgasorba vetették, vagy a missziós településekről hurcolták el. E támadások következtében a tupí, guaianá, kaingang és más népek közösségei meggyengültek, többen a gyarmati ültetvények munkaerőpiacára kerültek.

A belterület feltárulása tehát nem volt békés folyamat; a „meghódítás” kifejezés a korabeli portugál és későbbi nacionalista elbeszélésben hódításként jelent meg, de a dokumentált valóság része az őslakos népesség kényszerű áttelepítése, megfogyatkozása és az erőszak. A modern tudományos konszenzus szerint a bandeirantes terjeszkedése egyszerre tágította a portugál korona tényleges ellenőrzését és rombolta a belső területek társadalmi szervezeteit. A 17. század utolsó évtizedeiben ezek az expedíciók fokozatosan új célt találtak: az aranykutatást. A felfedezés pontos helye és időpontja vitatott, de a leggyakrabban hivatkozott források szerint az 1690-es években a Ribeirão do Carmo és a Rio das Velhas mentén bukkantak az első jelentősebb aranylelőhelyekre. A hír gyorsan terjedt, és bevándorlók tömege indult el a tengerpart felől a belső hegyvidékre.

29.4.2 Minas Gerais aranybányái és az aranyláz

Az arany felfedezésének következményeként a gyarmat gazdasági központja néhány évtized alatt eltolódott az északkeleti cukornád-ültetvényekről a belső bányavidékek felé. A régió neve, **Minas Gerais** („általános bányák”) a sok kisebb bányakörzet összefoglaló elnevezéséből ered. A portugál korona 1702-ben hozta létre az **Intendência das Minas** hivatalát, amely a bányarendészet és az adóigazgatás feladatát látta el; az intézmény működése jól dokumentált, és a királyi rendeletek, valamint az intendencia iratai ma is elsődleges forrásai a korszaknak. Az 1710-es évektől több, ma is ismert bányaváros alakult ki: Vila Rica (a későbbi Ouro Preto), Mariana, Sabará, São João del Rei és más települések. A városiasodás folyamatát a bányászatból származó jövedelem és a szolgáltatások iránti kereslet hajtotta, de a demográfiai robbanásról szóló adatok becsléseken alapulnak, mivel az összeírások gyakran hiányosak.

A 18. század első felében Brazília a világ egyik legnagyobb aranytermelőjévé vált. A leggyakrabban idézett becslések szerint a korszakban Európába szállított brazil arany mennyisége több száz tonnára tehető; a pontos szám azonban bizonytalan, mert a hivatalos nyilvántartások csak a bejegyzett és megadóztatott aranyat rögzítik, a csempészet pedig jelentős mértékű volt. A tudományos konszenzus abban egyetért, hogy a kitermelés volumene meghaladta a korábbi perui és mexikói ezüstbányászatból származó nemesfém-bevételek egy részét, és hogy a portugál államháztartás számára az aranyötrészes adó vált meghatározó jövedelemforrássá. A **quinto** (ötöd) elvileg a kitermelt arany egyötödét illette a koronát; a beszedés gyakorlata azonban változó volt, és a csempészet ellenőrzése folyamatos vitákhoz vezetett.

Az aranyláz idején a bányavidékre áramló népesség rendkívül heterogén volt. A bevándorlók között a portugál királyságból érkező szabad telepesek, a brazíliai tengerparti területekről áttelepült fehérek és felszabadított rabszolgák, valamint a rabszolgaként behozott afrikaiak és afrikai származásúak egyaránt jelen voltak. A bányászat technológiája kezdetben egyszerű volt: a folyómedrek iszapjának mosásával nyerték ki az aranyat, később a hegyoldalakban mélyített aknákban is dolgoztak. A munka fizikailag rendkívül megterhelő volt, és a bányavidéken a rabszolgák aránya becslések szerint elérhette a lakosság felét vagy annál is többet. Az arány pontos

meghatározása vitatott, mert a korabeli összeírások a szabad színesbőrűeket és a felszabadítottakat nem mindig különítették el.

A bányavidék társadalmában a rabszolgaság sajátos formái alakultak ki. Egyes rabszolgák – különösen a bányászati ismeretekkel rendelkezők – munkájukért cserébe bizonyos jövedelemhez juthattak, és kedvező esetben megválthatták szabadságukat; ez a gyakorlat dokumentált, de ritkának számított. A bányászatban dolgozó rabszolgák halandósága magas volt, és a belső rabszolga-kereskedelem fellendülése tovább erősítette az afrikai bevándorlást. A rabszolgák ellenállása a szökésekben, a **quilombók** (szökött rabszolgák közösségei) kialakulásában és időnkénti felkelésekben mutatkozott meg. A bányavidék quilombói kevésbé ismertek, mint a korábbi, 17. századi Palmares, de létezésüket a korszak hivatalos üldözési iratai igazolják.

A korona a bányászatot szigorú szabályozással próbálta ellenőrizni. Az aranykivitelhez a bányavidéken működő öntőházakban (*casas de fundição*) kellett beolvasztani az aranyat, ahol levonták a quinto adót. Az 1730-as években a korona a csempészet visszaszorítása érdekében áttért a **capitação** (fejadó) rendszerre, amely a bányászok, illetve a bányászatban foglalkoztatott rabszolgák száma alapján vetette ki az adót. Ez a módszer a kortársak, majd a későbbi történészek szerint is növelte a terheket, és hozzájárult a 18. század közepén kibontakozó adólázadásokhoz. A capitaçãót 1751-ben visszaváltotta a quinto, de a hátralékok kezelése továbbra is konfliktusforrás maradt. A hivatalos adatsorok szerint az aranytermelés az 1730-as években tetőzött, majd fokozatosan csökkent; a hanyatlás üteme azonban vitatott, mert a csempészet mértékének változása torzíthatja a képet.

29.4.3 A gyémántkörzet és a korona ellenőrzése

Az arany mellett a gyémánt felfedezése hozott újabb, még inkább ellenőrzött jövedelemforrást. A lelőhelyet a Serro do Frio környékén, Minas Gerais északi részén találták meg; a felfedezés évére a források általában 1729-et közölnek, de néhány korabeli feljegyzés korábbi dátumot is valószínűsít. A gyémántbányászat kezdetben szinte szabályozatlanul indult, majd a portugál korona fokozatosan monopolizálta a kitermelést. A **Distrito Diamantino** (Gyémántkörzet) néven elkülönített területre a gyarmati adminisztráció különleges szabályokat vezetett be: a körzet lezárása, a gyémántkeresők engedélyhez kötése és a termelés kiviteli ellenőrzése a korona fiskális érdekeit szolgálta.

A gyémántkereskedelem értékesebb és koncentráltabb jövedelmet ígért, mint az arany, ezért a korona még szorosabban ellenőrizte. A 18. század közepén a gyémántkitermelés kizárólagos jogát időszakosan magánvállalkozóknak adták bérbe, majd a korona visszavette a közvetlen igazgatást. A részletek az eltérő rendeletek miatt bonyolultak, és a történészek között vita van arról, mennyire volt hatékony a központi irányítás. Az azonban dokumentált, hogy a gyémántkereskedelemből származó nyereség jelentős részét a portugál udvar a nemzetközi fizetési kötelezettségeire, különösen a brit kereskedelmi hitelekre fordította. A gyémántbányászatban dolgozó rabszolgák életkörülményeiről a korabeli beszámolók ellentmondásosak: egyes tisztviselők a munkafegyelmet, mások a kimerülést és a betegségeket hangsúlyozták.

A gyémántkörzet a gyarmati bányagazdaságon belül különleges képződmény volt. A lezárás miatt a körzetben a szabad bevándorlás korlátozott volt, és a lakosság összetétele a bányászati munkákhoz igazodott. A korona által felállított igazgatóság anyakönyvei és a szállítási jegyzékek ma is fontos források, de a termelési adatok ugyanúgy alulbecsülhetik a tényleges mennyiséget, mert a gyémántok csempészete rendkívül jövedelmező volt. A 18. század második felében a gyémánttermelés is hanyatló tendenciát mutatott, ami egybeesett az aranykészletek kimerülésével és a bányavidék általános gazdasági nehézségeivel.

29.4.4 Társadalom és rabszolgaság

A bányavidék társadalma nem írható le egyszerűen a fehér tulajdonosok és az afrikai rabszolgák kettősségével. A korabeli összeírások és anyakönyvek szerint jelentős számú szabad, színesbőrű lakos élt a bányavárosokban, akik kiskereskedelemből, kézművességből, szállításból vagy a bányászat kiegészítő tevékenységeiből éltek. A felszabadított rabszolgák (*alforriados*) egy része nőként háztartási szolgálatból, piaci árusításból vagy kisebb kölcsönökből szerzett jövedelmet. A nők szerepe a bányavidéki társadalomban a kutatások egyik újabb iránya: az anyakönyvek tanúsága szerint a háztartásfői szerepet betöltő nők aránya egyes városokban magasabb volt, mint a tengerparti ültetvényes régiókban, mert a férfiak egy része a bányászatban dolgozott vagy vándorolt.

A katolikus egyház is jelen volt a bányavidéken, de intézményi hatalma kisebb ütemben nőtt, mint a tengerparti területeken. A bányavárosokban a világi papság és a szerzetesrendek mellett a világi testvérületek (*irmandades*) szervezetei jelentettek fontos társadalmi hálózatot. A fehér, a felszabadított fekete és a mulatt lakosság számos városban külön-külön testvérületet hozott létre, amelyek temetkezési, vallási és jótékonysági feladatokat láttak el. Ezek az intézmények a társadalmi mobilitás csatornái is lehettek, de egyszersmind tükrözték a faji alapú tagolódást, amelyet a gyarmati társadalomban a származás és a szín kategóriái formáltak.

A bányászat fellendülése a gyarmat szélesebb élelmiszer- és állatkereskedelem-hálózatát is megteremtette. A bányavidékre irányuló élelmiszer-szállítás a São Francisco folyó menti és a déli területek állattenyésztőit kapcsolta be a piacba. A távolsági kereskedelmi útvonalak – az úgynevezett **monções** – folyami és szárazföldi szakaszokból álltak, és nemcsak árut, hanem híreket, embereket és járványokat is szállítottak. A bányavárosok lakosságának növekedése így a gyarmat belső gazdasági integrációját erősítette, ami hosszabb távon megalapozta a brazil belső piac kialakulását.

29.4.5 A gyarmati gazdaság átalakulása

A 18. század elején bekövetkező aranyboom a portugál gyarmat egészének súlyát növelte az anyaország számára. A korábbi, elsősorban a cukorexporton alapuló gyarmati gazdaság helyett a bányászati kitermelés vált a legfontosabb bevételi forrássá. A portugál korona az aranyból származó jövedelmeket nem kizárólag a brazil közigazgatásra fordította; jelentős részük az anyaország államadósságának törlesztésére, a királyi udvar költségeire és a birodalom más területeinek finanszírozására került. Ez a kapcsolat a kortárs merkantilista gazdaságpolitika keretében értelmezhető, amely a gyarmat feladatát az anyaországi kincstár feltöltésében látta. Ugyanakkor a mai történetírás vitatja, hogy az aranybevételek hosszú távon mennyiben szolgálták a portugál gazdaság modernizációját, és mennyiben erősítették a külkereskedelmi függőséget, különösen a brit posztóexport és hitelek irányában.

A bányavidéki gazdaság hatása a gyarmat belső szerkezetére is érezhető volt. A tengerparti ültetvényes területek rabszolgakereslete az aranyvidékek munkaerőszükséglete miatt nőtt, ami a rabszolgák árának emelkedéséhez vezetett. A brazil belterület felé irányuló terjeszkedés új adminisztratív és egyházi kerületek létrehozását tette szükségessé. A 18. század folyamán a gyarmat belső határai fokozatosan eltolódtak nyugat felé, és a portugál korona a spanyol birodalommal kötött szerződésekben is igyekezett rögzíteni a ténylegesen elfoglalt területeket. Ez a folyamat később hatással volt a független Brazília területi kiterjedésére.

A bányászat fellendülése azonban nem járt tartós gazdasági diverzifikációval. A bányavidékekről szóló kutatások hangsúlyozzák, hogy a kitermelés technológiája alig fejlődött, a beruházások túlnyomó része a rabszolgák vásárlására és a közvetlen kitermelésre irányult. Amikor a könnyen

hozzáférhető aranykészletek fogyni kezdtek, a bányavárosok többsége nem tudott más, fenntartható gazdasági alapra áttérni. A hanyatlás tehát nem csupán az ásványkincs kimerüléséből következett, hanem abból is, hogy a bányagazdaság intézményei nem ösztönözték a mezőgazdasági vagy ipari átalakulást. Ezt a jelenséget a történészek a gyarmati nyersanyag-alapú növekedés egyik tipikus korlátjaként tárgyalják.

29.4.6 A hanyatlás és a gyarmati válság

Az 1750-es évektől a hivatalos aranytermelési adatok csökkenő tendenciát mutatnak. A csökkenés pontos mértéke vitatott: a hivatalos quinto-bevételek alapján számított termelés zuhanást jelez, de a csempészet fennmaradása miatt a tényleges kitermelés nem feltétlenül esett vissza ugyanolyan arányban. A korona válaszul fokozta az adóbehajtást, és az 1760-as években bevezette a **derrama** intézményét, amely a hátralékos quinto-összeget a bányavidék lakosságára vetette ki. A derrama a későbbi összeesküvés-mitológiában központi szerepet kapott, de a történeti kutatások szerint a tényleges kivetése időnként elmaradt, és a fenyegetés inkább a kilátásba helyezett adóprés miatt hatott a helyi elitre.

A bányászat hanyatlásával párhuzamosan a gyarmati igazgatás is átalakult. Sebastião José de Carvalho e Melo, a későbbi **Pombal márki** (Marquês de Pombal) 1750-től a portugál államirányítás meghatározó alakja volt, és reformjaival központosította a gyarmati adminisztrációt. A jezsuiták kiűzése 1759-ben, az oktatás állami kézbe vétele, valamint a kereskedelmi társaságok alapítása a gyarmat és az anyaország közötti gazdasági kapcsolatokat is érintette. Pombal idején a brazil főváros 1763-ban Salvadorból Rio de Janeiróba került, ami a déli és bányavidéki gazdasági súly elismerése is volt. A reformok megítélése ma is vitatott: egyes történészek a modernizáló, felvilágosult abszolutizmus megnyilvánulását látják bennük, mások a gyarmati kizsákmányolás új, bürokratikusabb formáját hangsúlyozzák.

A 18. század végi feszültségek legismertebb dokumentált eseménye az **Inconfidência Mineira** (Minas Gerais-i „hűtlenség”) néven ismert 1789-es összeesküvés volt. A résztvevők – köztük helyi katonatisztek, értelmiségiek, bányavállalkozók és egyházi személyek – a portugál korona adóztatási és kereskedelmi korlátozásai ellen szervezkedtek; a mozgalom egyik vezető alakja Joaquim José da Silva Xavier, a fogorvosként ismert **Tiradentes** volt. A szervezkedést a hatóságok felfedték, a résztvevők közül többeket letartóztattak, Tiradentest 1792-ben kivégezték. Az összeesküvés ténye dokumentált, de a résztvevők programja, társadalmi háttere és céljai vitatottak: a későbbi brazil nacionalista történetírás előfutárként, a köztársasági mozgalom hőseként ábrázolta, míg a források szerint a csoport gondolatai eklektikusak voltak, és a rabszolgasághoz való viszonyuk sem volt egységes.

A „gyarmati válság” kifejezés nem egyetlen hirtelen összeomlást jelöl, hanem egy elhúzódó folyamatot, amelyben a bányászat kimerülése, az adóterhek növekedése, a helyi elit elégedetlensége és a portugál központi politika reformjai összekapcsolódtak. Fontos azonban kerülni a teleologikus értelmezést: a 18. század végi válság nem tette automatikussá a függetlenséget, és a gyarmati rendszer 1822-ig fennmaradt. A későbbi fejezetekben tárgyalt események – például a portugál udvar 1808-as átköltözése Brazíliába – új feltételeket teremtettek, amelyekre a bányavidéki feszültségek csak az egyik, bár fontos előzményként hatottak.

29.4.7 Források és bizonytalanságok

Az aranyciklus történetének legfontosabb elsődleges forrásai a portugál királyi rendeletek, az intendencia és a bányahatóságok iratai, az anyakönyvek, a szállítási jegyzékek és a korabeli krónikák. A termelésre vonatkozó adatok elsősorban a quinto-nyilvántartásokból és az öntőházak jegyzékeiből származnak, amelyek a csempészet miatt a tényleges kitermelés alsó határát adják. A

demográfiai arányok és a rabszolgák számának becslése az egyházi és polgári összeírásokon alapul, de ezek pontossága régiónként és időszakonként változó; a modern kutatások ezért óvatosan, tartományokban közlik a becsléseket.

A bandeirantes tevékenységének értékelése kifejezetten vitatott terület. A korabeli források részben dicsőítően, részben elítélően írnak róluk; a 19–20. századi paulista regionális identitás a hősi felfedező képét alakította ki, míg a 21. századi történetírás az őslakos közösségek elleni rabszolgavadászatot és az erőszakot állítja középpontba. Ez a vita nem csupán ténykérdés, hanem emlékezetpolitikai konfliktus is, amely befolyásolja, hogy a bandeirantes emlékművei és utcanevei miként maradnak fenn a mai Brazíliában.

A gyémántkörzet termelési adatai még nagyobb bizonytalanságot hordoznak, mint az aranyra vonatkozók. A gyémántok elrejtése és kicsempészése a kis méret miatt könnyebb volt, így a hivatalos nyilvántartások jelentősen alulbecsülhetik a valós kitermelést. Az Inconfidência Mineira résztvevőinek motivációit a kihallgatási jegyzőkönyvek őrzik, de ezek a források a vádhatóság szempontjából torzíthatnak; a történészek ezért óvatosan kezelik a vádlottak vallomásait. Végül a Pombal-korszak reformjainak hatása is vita tárgya: a dokumentumok a központosítást és a jövedelemnövelést igazolják, de a hosszú távú gazdasági következmények megítélésében nincs teljes egyetértés.

29.4.8 Rövid összefoglaló

- A belső területek portugál feltárulása a São Paulo-i **bandeirantes** expedícióihoz kötődött, amelyek eleinte őslakos rabszolgavadászatot folytattak, később aranykutatásra is váltottak; megítélésük ma vitatott.
- Az 1690-es években Minas Gerais területén felfedezett arany hatására a gyarmat gazdasági súlypontja a belső bányavidékre tolódott, és a portugál korona új adóigazgatást épített ki (quinto, később capitação, majd derrama).
- A 18. század első felében Brazília a világ egyik legnagyobb aranytermelője volt; a termelési adatok becslések, és a csempészet miatt bizonytalanok.
- A gyémánt felfedezése (általában 1729 körül) a **Distrito Diamantino** létrehozásához vezetett, ahol a korona szigorú monopóliumot és ellenőrzést alakított ki.
- A bányavidék társadalma heterogén volt: rabszolgák, felszabadítottak, szabad színesbőrűek és fehér bevándorlók éltek egymás mellett, városiasodó településeken és erős egyházi testvérületi hálózatokban.
- Az aranyboom belső piacot, kereskedelmi útvonalakat és adminisztratív terjeszkedést hozott, de nem vezetett tartós gazdasági diverzifikációhoz.
- A termelés hanyatlása (az 1750-es évektől) fokozott adóztatással és központosító reformokkal párosult, ami hozzájárult a 18. század végi gyarmati feszültségekhez.
- Az 1789-es **Inconfidência Mineira** dokumentált összeesküvés volt; jelentőségét a későbbi brazil nemzeti emlékezet gyakran túlhangsúlyozta, de a résztvevők céljai vitatottak.

29.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a bandeirantes korai rabszolgavadász tevékenysége a későbbi aranykereső expedíciók gazdasági motivációitól, és miért vitatott a megítélésük a mai történetírásban?
2. Hogyan kapcsolta össze a portugál korona az arany- és gyémántkitermelés adóztatását a gyarmati közigazgatás átalakításával? Elemezze a quinto, a capitação és a derrama szerepét.
3. Milyen társadalmi következményei voltak az aranybányászat fellendülésének a bányavidék városiasodására és a rabszolgaság szerkezetére?

4. Miért nem tekinthető a 18. század végi „gyarmati válság” egyetlen, homogén eseménynek? Milyen tényezők játszottak szerepet a kialakulásában?
5. Hogyan jelenik meg az Inconfidência Mineira értékelésében a dokumentált történelmi tény és a későbbi emlékezetpolitikai konstrukció közötti feszültség?

30 Császárság és köztársaság

30.1 A függetlenség és I. Péter császársága

A brazil függetlenség és az első császárság története egyszerre dinasztikus eseménysor, elitek közötti alkufolyamat és tömeges tapasztalat. Az időszak 1808-tól, a portugál udvar Rio de Janeiróba érkezésétől 1831-ig, I. Péter lemondásáig terjed; ezen belül 1822 a függetlenség formális kikiáltása. A korszakot korábban gyakran úgy ábrázolták, mint a „békés” elszakadást a gyarmati anyaországtól, szemben a hispán-amerikai köztársasági háborúkkal. A mai történeti konszenzus árnyaltabb: a folyamat valóban kevesebb nagy nyílt háborúval járt, ám több helyi fegyveres összecsapást, tartományi ellenállást és politikai erőszakot hozott, és a birodalmi keret választása éppen a társadalmi hierarchiák – mindenekelőtt a rabszolgaság – megőrzésének igényével függött össze. Ez a fejezet tehát azt vizsgálja, hogyan lett a portugál gyarmatból alkotmányos monarchia, miért maradt rövid életű I. Péter uralma, és milyen ellentétek készítették elő a későbbi császárság konszolidációját.

30.1.1 Az udvar Rióba költözik (1807–1808)

A napóleoni háborúk európai eseményei döntően átírták a portugál gyarmat helyzetét. 1807-ben Bonaparte Napóleon csapatai – a kontinentális blokád kikényszerítése érdekében – megszállták Portugáliát. A régens herceg, a későbbi VI. János király (Dom João) brit hajók kíséretében, udvarával és az államigazgatás egy részével együtt Brazíliába menekült. A flotta 1807 novemberében hagyta el Lisszabont, és 1808 januárjában érkezett Bahiába, majd 1808 márciusában Rio de Janeiróba. A dátumok a dokumentált hajónaplók alapján ismertek; az átkelés pontos körülményeiről és az udvartartás létszámáról azonban eltérő becslések vannak, gyakran 10-15 ezer főt említenek, de a számadat korabeli forrásokon alapuló becslés, nem pontos népszámlálás.

Az udvar brazíliai tartózkodása nem egyszerű „áthelyezés” volt, hanem a gyarmat státuszának alapvető megváltozása. VI. János 1808-ban kibocsátotta a **kikötők megnyitását a barátságos nemzeteknek** (Abertura dos Portos às Nações Amigas), amely megszüntette a portugál kizárólagos kereskedelmi monopóliumot. Ezt követte a gyáripar létesítésének tilalmát feloldó rendelet, a Brazil Bank alapítása, valamint a kulturális intézmények – köztük a királyi könyvtár, a sajtó és később a Művészeti Akadémia – létrehozása. A folyamatot gyakran „Rio de Janeiro európaizálódásaként” írják le, de a kifejezés félrevezető: a változások elsősorban a kikötővárost és az udvari eliteket érintették, miközben a belső területek társadalmi rendje kevéssé alakult át. A korábbi gyarmati gazdaság szerkezete – a rabszolgamunkára épülő ültetvényes export, a bányászat és a belső kereskedelem – továbbra is meghatározó maradt, ahogyan azt a gyarmati társadalomról szóló fejezet is bemutatja (A gyarmati társadalom és az egyház).

30.1.2 Az Egyesült Királyság és a brazil elitek átalakulása (1808–1821)

Az udvar jelenléte átformálta a helyi politikai hierarchiát. A gyarmati elitek – a cukorúr, a bányatulajdonos, a nagykereskedő és a bürokrácia felső rétege – számára az udvar közelsége új

lehetőségeket teremtett: hivatalokhoz, katonai rangokhoz, nemesi címekhez és udvari megrendelésekhez juthattak. Ugyanakkor a portugál tisztviselők és az újonnan érkezett udvari nemesség gyakran fölébük helyezkedett, ami súrlódásokat okozott. Ez a feszültség később a függetlenség egyik mozgatója lett, de nem szabad úgy értelmezni, mintha a brazil elitek eleve „nemzeti” egységben álltak volna szemben a portugálokkal. A helyi elitek regionálisan megosztottak voltak; a Rio de Janeiro, Bahia, Pernambuco, Minas Gerais és São Paulo közötti érdekellentétek a császárság egész történetét végigkísérték.

1815-ben VI. János kikiáltotta az **Egyesült Portugál, Brazil és Algarve Királyságot** (Reino Unido de Portugal, Brasil e Algarve), miután Brazíliát alkirályságból királysággá emelte. Ez a diplomáciai gesztus a bécsi kongresszus időszakában azt jelezte, hogy Brazília már nem gyarmat, hanem a portugál monarchia egyenrangú tagja. A dokumentált jogi aktus ellenére a gyakorlatban Portugália helyzete továbbra is központi maradt; a főváros azonban ténylegesen Rio de Janeiróban volt, ami ellentmondásossá tette a birodalom irányítását. A korszakkal foglalkozó szakirodalom egyetért abban, hogy ez az átmenet megerősítette a brazil elitek önállósági törekvéseit, de vitatott, hogy mennyire volt tudatos „nemzetépítő” lépés, és mennyire pusztán a dinasztia legitimációját szolgálta.

30.1.3 A liberális forradalom és a király visszatérése (1820–1822)

1820-ban a portugáliai Porto városában katonatisztek és kereskedők liberális felkelést indítottak, amely alkotmányozó gyűlést követelt és a monarchia abszolutista elemei ellen fordult. A mozgalom gyorsan elterjedt Lisszabonban is, és a brazíliai városokban – köztük Belémben, Bahiában és Rio de Janeiróban – szimpátiahullámot váltott ki. Fontos megérteni, hogy a korabeli „liberális” kifejezés nem azonos a mai pártpolitikai értelemmel: az alkotmányos korlátozást, a képviseleti elveket és a szabad kereskedelem bizonyos formáját jelentette, de nem feltétlenül jelentett társadalmi egyenlőséget vagy a rabszolgaság eltörlését. A portugál liberálisok követelték a király visszatérését Lisszabonba és a birodalom központjának visszaállítását, amit a brazíliai elitek jelentős része fenyegetésként élt meg.

VI. János 1821 áprilisában elhagyta Rio de Janeirót, és visszatért Portugáliába, de fiát, Pétert (Dom Pedro) régensként hátrahagyta. Az udvar távozása felszínre hozta a mélyülő válságot: a portugál Cortes (az alkotmányozó gyűlés) igyekezett visszaállítani Brazília gyarmati alárendelését, megszüntetni a korábbi központi intézményeket, és a tartományokat közvetlenül Lisszabon alá rendelni. A brazil elitek egy része ezt a kivívott pozíciók elvesztéseként értelmezte, más részük viszont – különösen az északkeleti tartományokban – hajlott a Lisszabonnal való kiegyezésre. A politikai mező tehát nem egyszerűen „brazil” és „portugál” szembenállás volt, hanem regionális, városi és társadalmi csoportok változó koalíciói.

30.1.4 A „Fico” és a függetlenség kikiáltása (1822)

1821 végén a Cortes rendelte el Péter hazatérését, amit a Rio de Janeiró-i politikai elit és a helyi sajtó erőteljesen ellenzett. 1822 januárjában egy küldöttség nyújtott át Péternek petíciót, amely arra kérte, maradjon Brazíliában; a dokumentált válasz – a híres **„Fico”** (maradok) – a monarchia brazíliai elköteleződését jelezte. A jelenet később a brazil nemzeti emlékezet egyik alapmotívuma lett, de a történettudomány óvatosságra int: a „Fico” nem egyetlen hősies pillanat, hanem egy politikai tárgyalássorozat eredménye, amelyben a helyi elit érdekei és a dinasztia túlélési stratégiája találkozott.

1822 folyamán a feszültség katonai jellegűvé vált. A portugál csapatok és a brazil milíciák között több helyi összecsapás tört ki; Bahia, Piauí és Pará tartományokban a harci cselekmények

1822–1823-ban is folytatódtak. A függetlenség hivatalos kikiáltására **1822. szeptember 7-én**, az Ipiranga folyó partján került sor, amikor Péter a neki tulajdonított beszédben kijelentette: „Függetlenség vagy halál!” (Independência ou Morte!). A pontos szóhasználat és a helyszín részletei azonban elsősorban későbbi visszaemlékezésekből és festményekből ismertek; a kortárs dokumentumok szűkszavúbbak. A történeti konszenzus szerint az Ipiranga-epizód valós eseményre utal, de a 19. század végi nemzeti emlékezet jelentősen átalakította és hősiessé tette. Ezt a folyamatot az emlékezetpolitikai fejezetben részletesebben tárgyaljuk (Diktatúrák, erőszak és emlékezet).

Pétert 1822. december 1-jén koronázták meg **I. Péter császárrá** (Imperador Dom Pedro I), ami a monarchia formájának egyértelmű választását jelentette. A brazil függetlenség nem köztársaságként jött létre, mint a hispán-amerikai államok többsége, hanem alkotmányos monarchiaként, amelynek élén a portugál dinasztia brazil ága állt. Ezt a döntést a kortársak és később a történészek is eltérően értékelték: egyfelől biztosította a területi kontinuitást egy hatalmas, regionálisan megosztott térségben; másfelől jelezte, hogy a társadalmi rend – a rabszolgaság és a földkoncentráció – alapvetően érintetlen marad. A monarchia megválasztása nem volt előre eldöntött; Bahiában és másutt köztársasági törekvések is felmerültek, de a központi elitek a dinasztikus keretet stabilabbnak ítélték.

30.1.5 Az alkotmány és a császári hatalom (1823–1826)

A függetlenség után azonnal felmerült az alkotmány kérdése. 1823-ban összeült az **Alkotmányozó Gyűlés** (Assembleia Constituinte), amelyet azonban I. Péter rendeletileg feloszlatott, miután a képviselők megpróbálták korlátozni a császár hatalmát. Ez a lépés a dokumentált események közé tartozik, de a politikai motivációk ma is vitatottak: a császár hívei szerint a gyűlés radikalizmusa fenyegette a kormányozhatóságot, míg az ellenzék szerint a feloszlatás az önkényuralmi tendencia bizonyítéka volt. A korabeli politikai nyelvben a „radikális” és „mérsékelt” jelzők sem felelnek meg a mai fogalmaknak; az ellentét elsősorban a központi hatalom mértékéről és a tartományok autonómiájáról szólt.

Az ezt követően kidolgozott **1824-es alkotmány** (Constituição de 1824) hosszú időre meghatározta Brazília politikai szerkezetét. Az alkotmány bevezette a **mérséklő hatalom** (Poder Moderador) intézményét, amelyet a császár személyéhez kötött. A mérséklő hatalom lehetővé tette az uralkodónak, hogy feloszlassa a képviselőházat, felfüggessze a bírákat, és közvetlenül beavatkozzon a törvényhozás és a végrehajtás közötti vitákba. Ezt a megoldást részben Benjamin Constant francia gondolkodó alkotmányelméletéből eredeztették. A kortárs liberális ellenzék és a későbbi történészek egy része autokratikus elemként értékelte; mások – különösen a 19. századi hivatalos jogi irodalom – a stabilitás eszközeként dicsérte. A tudományos konszenzus szerint a mérséklő hatalom tényleges hatása attól függött, mennyire tudott a császár mögött politikai koalíciót építeni; önmagában nem garantált sem diktatúrát, sem demokráciát.

30.1.6 Háborúk, tartományi ellenállás és a ciszplatinai kérdés (1822–1828)

A függetlenség kivívása nem ért véget 1822-ben. A portugál hadsereg és a brazil erők közötti harcok Bahiában, Maranhãóban, Parában és a Cisplatina tartományban – a mai Uruguay területén – 1824-ig elhúzódtak. A brazil függetlenség nemzetközi elismerését Portugália csak 1825-ben adta meg, brit közvetítéssel és jelentős pénzügyi kompenzáció fejében. Az elismerés pontos feltételei szerződésben dokumentáltak, de a brazil kormány által vállalt adósság pontos összege vitatott, mivel azt később többször átütemezték.

A legnagyobb katonai kihívást a **ciszplatinai háború** jelentette (1825–1828). A Cisplatina tartomány – amely a korábbi spanyol–portugál határviták nyomán került Brazíliához – 1825-ben

felkelt, és kikiáltotta az Uruguay folyótól keletre fekvő terület egyesülését a Río de la Plata tartományokkal. A háború a brazil császári hadsereg és az argentin erők között folyt, és a dokumentált hadműveletek mellett a helyi lakosság számára súlyos rekvirálással, járványokkal és gazdasági bizonytalansággal járt. A konfliktus 1828-ban brit közvetítéssel Uruguay független államiságának elismerésével zárult. A háború katonai és pénzügyi terhei aláásták I. Péter népszerűségét, és felszínre hozták a császár uralmával szembeni belső ellenzéket.

A tartományi ellenállás nem korlátozódott Cisplatinára. 1824-ben Pernambucóban **Ecuadori Konföderáció** (Confederação do Equador) néven köztársasági felkelés tört ki, amelyet a császári erők levertek. A felkelés vezetőit, köztük Frei Canecát, kivégezték; az esemény ma is emlékezetpolitikai vita tárgya, mert a későbbi republikánus hagyomány mártírként ábrázolta őket, míg a monarchia védelmezői a rend védelmére hivatkoztak. A dokumentált periratok és halálos ítéletek fennmaradtak, de a felkelés társadalmi bázisáról – mennyire volt szegény paraszti, rabszolga vagy középosztályi mozgalom – a történészek eltérően vélekednek.

30.1.7 Társadalmi viszonyok: rabszolgaság, szegénység és nők

Az első császárság a rabszolgaság intézményét érintetlenül hagyta, és az 1824-es alkotmány hallgatott a kérdésről. A függetlenség időszakában a rabszolgatartó elitek számára éppen a monarchia volt a garancia arra, hogy a rabszolgatartás ne kerüljön napirendre; a köztársasági fordulattól való félelem – amit Saint-Domingue/Haiti példája erősített – jelentős szerepet játszott a dinasztikus keret választásában. A rabszolgák maguk is érzékelték a politikai változást: az 1820-as években több rabszolgafelkelés és szökési hullám dokumentált, de a felkelések méretéről és politikai céljairól csak becslések állnak rendelkezésre. A korábbi gyarmati fejezetben bemutatott rabszolgatartó rend (A cukornád-gazdaság és a rabszolgaság) tehát a birodalom alatt is fennmaradt, és a rabszolgák jogi státusza nem változott.

A szabad szegények – a kisbirtokosok, a városi munkások, a felszabadított rabszolgák leszármazottai – szintén kimaradtak a politikai képviseletből. Az 1824-es alkotmány szavazati jogot a jövedelem alapján korlátozta, ami kizárta a lakosság többségét. A választójog pontos küszöbértéke a korabeli pénzben ismert a törvényből, de a jövedelem és a vagyon becslése a gyakorlatban rugalmas volt, így a választói névjegyzékek a dokumentált nyilvántartásokból nem mindig tükrözik a tényleges társadalmi összetételt. A nők a formális jogokból teljesen ki voltak zárva; a közéletben legfeljebb udvari szereplőkként, sajtóban megjelenő szerzőkként vagy a család gazdasági tevékenységén keresztül vehettek részt. Néhány nő – például a korszak újságírói és ültetvénytulajdonos asszonyai – a forrásokban megjelenik, de a nők többségének életéről a levéltári kutatások még hiányosak.

Az őslakos népek helyzete ebben az időszakban kevéssé változott a gyarmati korhoz képest. A belső területeken a földfoglalás, a kényszermunka és a járványok tovább folytatódtak; a birodalmi törvényhozás csak szórványosan szabályozta az őslakos közösségek jogait. A forrásokban a korabeli hivatalos nyelv gyakran az „indio” kifejezést használta, ami jogi kategória volt, nem a mai értelemben vett önazonosság. Az őslakos történelem szempontjából az első császárság korszaka inkább a folytonosság, mintsem a törés időszaka; ezt a kérdést a tematikus fejezetben (Őslakos népek és társadalmi mozgalmak) tárgyaljuk részletesebben.

30.1.8 Az ellenzék növekedése és Péter lemondása (1826–1831)

1826-ban meghalt VI. János Portugáliában, és a trón örökösödése újabb válságot okozott. I. Péter portugál trónigénye és az ahhoz kapcsolódó dinasztikus kötelezettségek ellentétbe kerültek brazíliai uralkodói szerepével. Bár Péter 1826-ban lemondott a portugál trónról lánya, Mária da Glória javára, a portugál belpolitikai konfliktusok – Péter öccse, Miguel trónbitorlása – továbbra

is lekötötték figyelmét. Brazíliában egyre erősödött a vád, hogy a császár inkább portugál érdekeket képvisel, és elhanyagolja a brazil ügyeket. Ez a vád a korabeli sajtóban dokumentált, de a tényleges politikai döntések megítélése vitatott: egyes történészek szerint Péter valóban dinasztikus érdekeit követte, míg mások hangsúlyozzák, hogy brazilként próbálta egyensúlyozni a két ország között.

A gazdasági nehézségek – a ciszplatinai háború költségei, az államadósság, a valuta leértékelődése – és a politikai feszültségek 1830–1831-re válsággá mélyültek. Az 1830-as évben a franciaországi júliusi forradalom példája felerősítette a liberális követeléseket; Brazíliában újságok, vitakörök és utcai megmozdulások bírálták a császár kormányát. A korabeli események részleteiről a rendőrségi jegyzőkönyvek és a sajtó beszámolói szolgálnak forrásul, de az utcai erőszak mértéke és a résztvevők társadalmi összetétele csak becsülhető.

1831. április 7-én, heteken át tartó tüntetések és katonai zendülések után I. Péter lemondott a brazil trónról, és kiskorú fia, II. Péter nevében régensséget hagyott maga után. A lemondás aktusa formálisan dokumentált; az okokról azonban a történészek máig vitatkoznak. A hagyományos elbeszélés szerint Péter önként mondott le, hogy elkerülje a polgárháborút; más értelmezések szerint a hadsereg és a politikai elit nyomása gyakorlatilag megdöntötte uralmát. Abban konszenzus van, hogy a lemondás nem oldotta meg Brazília strukturális feszültségeit, csak átmeneti időszakot nyitott: a **régensség** (Regência) évei alatt a tartományi lázadások és a politikai viták tovább súlyosbodtak, amint azt a következő alfejezet tárgyalja (A császárság konszolidációja és a rabszolgaság eltörlése).

30.1.9 Források és bizonytalanságok

Az 1808–1831 közötti időszak történeti rekonstrukciója elsősorban hivatalos dokumentumokra – dekrétumok, szerződések, alkotmányos szövegek, miniszteri levelezések – és korabeli sajtóra támaszkodik. A brazil Nemzeti Levéltárban őrzött anyagok mellett a brit és portugál diplomáciai iratok is jelentősek, mert a folyamatokat külső szereplők is dokumentálták. A korszakról szóló elsődleges források közé tartoznak továbbá a naplók, magánlevelek és a korai brazil történetírók, például Francisco Adolfo de Varnhagen és Manuel de Oliveira Lima munkái, amelyek azonban erősen nemzeti kontextusban születtek.

A fő bizonytalanságok a következők:

1. **A függetlenség „békés” jellege:** a hosszú ideig uralkodó kép, miszerint Brazília vértelenül szakadt el Portugáliától, ma vitatott. A dokumentált összecsapások száma kisebb, mint a hispán-amerikai háborúké, de Bahiában és Parában hónapokig tartó harcok folytak, és a politikai erőszak nem volt elhanyagolható. A vita arról szól, hogy a jelenséget „békés átmenetnek” vagy „elitirányítású, de fegyveres konfliktusokkal tarkított elszakadásnak” tekintsük.

2. **I. Péter személyes szerepe:** a brazil nemzeti emlékezet – különösen a 19. század végétől – hősként ábrázolta Pétert; más hagyományok zsarnokként vagy dilettánsként. A modern történettudomány óvatosabban fogalmaz: a császár politikai cselekvő volt, akinek döntéseit az udvari érdekek, a sajtó nyomása és a tartományi elitek elvárásai egyaránt befolyásolták. Nincs egyetértés abban, mennyire volt önálló stratéga vagy mennyire sodródott az eseményekkel.

3. **A társadalmi többség tapasztalata:** a források túlnyomó része az elitek szempontjából íródott. A rabszolgák, a szabad szegények, a nők és az őslakosok hangja csak közvetetten, bírósági iratokon, plébániai anyakönyveken és ritkán naplókon keresztül érhető el. A

populáció méretére, a résztvevők számára és az erőszak áldozataira vonatkozó adatok hiányosak; a közölt becslések évszámtól függően eltérnek.

4. **A függetlenség okai:** ma is vita folyik arról, hogy a brazil függetlenség mennyiben volt a brazil „nemzet" ébredésének eredménye, és mennyiben a portugál liberális forradalom, illetve a napóleoni háborúk kényszerpályájának következménye. A kortárs forrásokban a „nemzet" szó gyakran a szabadon született, vagyonos férfiak közösségét jelentette, nem a mai értelemben vett teljes lakosságot. Ezért a korszakot nemzetépítésként kell tárgyalni, de anélkül, hogy a mai nemzetfogalmat visszavetítenénk.

30.1.10 Rövid összefoglaló

- 1808-ban a portugál udvar Rióba költözött, ami a gyarmat státuszát alapvetően megváltoztatta, és a brazil elitek számára új politikai lehetőségeket nyitott.
- 1815-ben Brazília királysági rangot kapott az Egyesült Portugál, Brazil és Algarve Királyságon belül, de a tényleges hatalmi viszonyok továbbra is Portugália felé húztak.
- Az 1820-as portugál liberális forradalom nyomán a Cortes megpróbálta visszaállítani Brazília alárendeltségét; a brazil elit egy része Péter régenssége alatt a szakítás útjára lépett.
- 1822-ben Péter kikiáltotta a függetlenséget, majd császárrá koronázták; a monarchia választása a társadalmi hierarchia, mindenekelőtt a rabszolgaság megőrzésének szándékát is tükrözte.
- Az 1824-es alkotmány bevezette a mérséklő hatalmat, amely a császárnak rendkívüli jogköröket adott, és később a brazil politikai rendszer egyik legvitatottabb elemévé vált.
- A függetlenségi háború nem volt vértelen; Bahiában, Parában és Cisplatinában hosszabb harcok folytak, a ciszplatinai háború pedig Uruguay függetlenségéhez és Brazília belpolitikai válságához vezetett.
- I. Péter népszerűsége az 1820-as évek végére megrendült; az 1831. áprilisi lemondás a régensség időszakát nyitotta meg, amely a későbbi konszolidáció előzménye lett.
- Az első császárság a rabszolgaságot, a földkoncentrációt és a képviseleti korlátokat érintetlenül hagyta; a szabad szegények, a nők és az őslakosok kimaradtak a politikai közösségből.

30.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen okok vezettek a portugál udvar brazíliai áttelepüléséhez, és hogyan változtatta meg az udvar jelenléte a gyarmat politikai és gazdasági helyzetét?
2. Hasonlítsa össze a brazil függetlenség folyamatát a hispán-amerikai függetlenségi háborúkkal! Miben hasonlított és miben tért el a politikai erőszak és az elitek szerepe?
3. Milyen jogköröket adott az 1824-es alkotmány mérséklő hatalma a császárnak, és miért vált ez a brazil politikai rendszer későbbi vitáinak egyik csomópontjává?
4. Értékelje I. Péter lemondásának okait! Mennyire tekinthető személyes döntésnek, és mennyire a politikai nyomás eredményének a korabeli források alapján?
5. Miért volt kulcsfontosságú a rabszolgaság kérdése a monarchikus függetlenség választásában, és hogyan illeszkedik ez a gyarmati korszak intézményrendszerébe?

30.2 A császárság konszolidációja és a rabszolgaság eltörlése

Amikor I. Péter 1831-ben lemondott a trónról, a Brazil Császárság (Império do Brasil) fennmaradása korántsem volt magától értetődő. A kiskorú II. Péter nevében kormányzó régensek alatt a

tartományi lázadások, a rabszolgatartó elit érdekellentétei és a külső nyomás egyaránt veszélyeztették a fiatal monarchiát. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan sikerült mégis megszilárdítani a császárságot, miként kapcsolódott össze a kávégazdaság a rabszolgasággal, és miért vezetett a rabszolgaság 1888-as eltörlése – minden humanitárius érdeme ellenére – alig másfél évvel később a monarchia bukásához. A kérdés azért is fontos, mert a 19. századi brazil „liberális” és „konzervatív” viszony, a rabszolgaság felszámolása és a hadsereg politikai szerepe máig meghatározza a brazil történetírás vitáit. A jelen fejezet a függetlenség és I. Péter császársága történetére épül, és előkészíti a „régi köztársaság” és az oligarchia időszakát.

30.2.1 A régensség és a trón megszilárdítása (1831–1850)

I. Péter 1831. április 7-i lemondása után a trónörökös, a mindössze ötéves II. Péter helyett kezdetben háromtagú régensség kormányzott. Az 1831–1834 közötti időszakban a központi hatalom meggyengült, a tartományok pedig egyre nagyobb autonómiát követeltek. Az 1834-es alkotmánykiegészítés, az **Ato Adicional** (kiegészítő törvény) egyetlen választott régens irányítására bízta a végrehajtó hatalmat, és tartományi törvényhozó gyűléseket hozott létre. Ez egyszerre volt kísérlet a decentralizációra és új viták forrása: a tartományi elitek gyakran a központi adóztatás és kinevezési gyakorlat ellen fordultak.

A régensség korszakát több fegyveres lázadás fémjelezte. A **Cabanagem** (Pará, 1835–1840) a szegény vidéki lakosság, őslakosok és felszabadított rabszolgák részvételével zajlott; a **Balaiada** (Maranhão, 1838–1841) hasonló társadalmi elégedetlenséget tükrözött; a **Sabinada** (Bahia, 1837–1838) pedig városi és katonai csoportok lázadása volt. A leghosszabb, **Farroupilha** néven ismert felkelés (Rio Grande do Sul, 1835–1845) részben a déli határvidék állattenyésztő elitjének adó- és vámvitáiból fakadt, és időszakosan kikiáltotta a független Riograndensei Köztársaságot. A lázadások jellege különbözött, és a történetírás vitatja, hogy mennyiben tekinthetők „nemzeti” vagy „társadalmi” mozgalmaknak, de együttesen rámutattak a központi hatalom törékenységére.

A kormányzat 1840-ben a helyzetet a **nagykorúsítási puccs** (Golpe da Maioridade) révén oldotta meg: a parlament július 23-án a 14 éves II. Pétert nagykorúsította, és ezzel megszüntette a régensséget. A döntés mögött a konzervatívabb körök azon törekvése húzódott, hogy a császár személye körül erősítsék meg a rendet, és véget vessenek a tartományi lázadásoknak. A nagykorúsítás dokumentált tény, ám a kortárs értelmezések különböztek: egyesek szerint a császár törvényes hatalmának helyreállítása, mások szerint az alkotmányos rend megkerülése volt.

A konszolidáció az 1850-es évekre vált egyértelművé. A lázadásokat rendre leverték, a központi adminisztráció megerősödött, és a tartományi elitek fokozatosan elismerték a császári kormányt. A stabilitást nem kis részben a kávégazdaság növekvő jövedelme tette lehetővé, amely a délkeleti tartományokat a birodalom motorjává emelte.

30.2.2 A politikai rendszer: parlamentarizmus és a mérséklő hatalom

A Brazil Császárság politikai berendezkedését az 1824-es alkotmány négyszeres hatalommegosztása határozta meg. A törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom mellett a **Poder Moderador** (mérséklő hatalom) kizárólagos császári jogkör volt, amely lehetővé tette a parlament feloszlatását, a miniszterek kinevezését és a tartományi gyűlések felügyeletét. Ez a szerkezet sajátos brazil „parlamentáris monarchiát” eredményezett, amelyben a minisztertanács felelősséggel tartozott ugyan a parlamentnek, de a császár mérséklő hatalma révén döntő befolyást gyakorolt a kormányváltásokra.

A politikai életet az 1837 körül intézményesült **Liberális Párt** (Partido Liberal) és **Konzervatív Párt** (Partido Conservador) versengése határozta meg. A korabeli elnevezések azonban nem feleltethetők meg a mai bal- és jobboldali pártpolitikának. A liberálisok között ugyanúgy voltak rabszolgatartó földbirtokosok, mint a konzervatívok között, és a két csoport közötti különbség leginkább a központosítás, a tartományi autonómia és a császári előjogok kérdéseiben mutatkozott meg. A konzervatív **saquarema** és a liberális **luzia** csoportosulások társadalmi bázisa nagyrészt azonos volt: jómódú, nagybirtokos, rabszolgatartó és magas rangú bürokratákból álló réteg, amely a választójog szűkítésével kizárta a szegény szabad lakosságot, a nőket és természetesen a rabszolgákat.

A választójog vagyon- és jövedelemcenzushoz, valamint írni-olvasni tudáshoz volt kötve; a ténylegesen választók aránya a felnőtt férfi lakosság töredékét tette ki. A politikai rendszer így a monarchia stabilitását a földbirtokos elitek és a császári bürokrácia együttműködésére építette. A katolikus egyház és az állam viszonyát a **padroado** (főkegyúri jog) szabályozta, amely a császárnak egyházi kinevezési és felügyeleti jogokat biztosított, később azonban éppen ez a viszony vált a monarchia egyik válságtényezőjévé.

30.2.3 A kávégazdaság és a rabszolgatartó társadalom (1830–1880)

A brazil gazdaság 19. századi átalakulását a kávé világpiaci árának emelkedése és az ültetvényes terjeszkedés határozta meg. A kávé először a Rio de Janeiro és Minas Gerais közötti **Paraíba-völgyben** (Vale do Paraíba) hozott látványos fellendülést, majd az 1860-as évektől egyre inkább **São Paulo nyugati területein** (Oeste Paulista) összpontosult. Az exportbevételek növekedése megerősítette a délkeleti ültetvényes réteget, miközben a korábban cukornádon alapuló északkeleti gazdaság viszonylagos hanyatlásnak indult.

A kávégazdaság alapja a **rabszolgatartó munkaerő** volt. A transzatlanti rabszolga-kereskedelem elvileg már 1831-ben tiltva volt, de a törvényt évtizedekig nem hajtották végre, amit a korabeli köznyelv **„para inglês ver”** (hogy az angolok lássák) kifejezéssel jellemzett. A brit flotta nyomására az 1845-ös Aberdeen Act lehetővé tette a brit hadihajóknak a brazil rabszolga-hajók feltartóztatását, majd az 1850-es **Eusébio de Queirós törvény** (Lei Eusébio de Queirós) ténylegesen leállította a transzatlanti kereskedelmet. A rabszolgaság intézménye azonban fennmaradt, és a betiltás után a belső rabszolga-kereskedelem felerősödött: az északkeleti gazdaságokból tömegesen adták el a rabszolgákat a délkeleti kávéültetvényekre.

A rabszolgák számáról csak becslések állnak rendelkezésre. Az első országos népszámlálás, az 1872-es összeírás mintegy 1,5 millió rabszolgát regisztrált, de a korabeli adminisztráció hiányosságai miatt a szám bizonytalan, és egyes történészek szerint a teljes rabszolgatartó népesség ennél nagyobb is lehetett. A 19. század végére a rabszolgák aránya fokozatosan csökkent, részben a felszabadítási törvények, részben a születések alacsony száma miatt. Amikor 1888-ban a rabszolgaságot eltörölték, a felszabadított rabszolgák száma hozzávetőleg 700–800 ezer lehetett, de ez is becslés.

A rabszolgatartó társadalom nem csupán gazdasági intézmény volt, hanem társadalmi és jogi hierarchiák rendszere. A rabszolgák mozgását, vallásgyakorlását és családi életét korlátozták, a szökött rabszolgák pedig **quilombókba** (szabad fekete közösségekbe) menekültek. A brazil történetírás az 1970-es évek óta egyre nagyobb figyelmet fordít arra, hogy a rabszolgák és leszármazottaik nem passzív elszenvedői, hanem aktív alakítói voltak a mindennapi ellenállásnak és a felszabadulási folyamatnak. A dokumentált események – periratok, szökési hirdetések, egyházi anyakönyvek – mellett a rabszolgák saját hangja csak töredékesen maradt fenn, ami a történeti rekonstrukció egyik legnagyobb módszertani nehézsége.

30.2.4 A paraguayi háború és a hadsereg szerepe (1864–1870)

A császárság külpolitikai stabilitását a dél-amerikai régió hatalmi viszonyai tették próbára. A **paraguayi háború** (Guerra do Paraguai, 1864–1870) Brazília, Argentína és Uruguay szövetségének fegyveres konfliktusa volt Paraguayjal, Francisco Solano López elnök vezetése alatt. A háború okai között területi és hajózási viták, a Río de la Plata-torkolat ellenőrzéséért folytatott versengés és a szövetségi politika összecsapásai szerepeltek. A kortárs és későbbi értelmezések erősen vitatottak: egyes történeti munkák Paraguay agresszív terjeszkedését hangsúlyozzák, mások a három szövetséges hatalmi érdekeit és a paraguayi lakosság kollektív szenvedését állítják középpontba.

Brazília számára a háború hatalmas emberi és pénzügyi árat jelentett. A hadsereg létszáma gyorsan nőtt, a harcokban részt vett szabad szegények, felszabadított rabszolgák és önkéntesek, akiknek egy része a háború után katonai veteránként politikai súlyt követelt. A konfliktus következményei közé tartozott a brazil hadsereg szervezeti megerősödése, a tisztikar hivatásosodása és az **pozitivizmus** (Auguste Comte eszméinek brazil változata) terjedése a katonai körökben. A pozitivista tisztek a monarchiát elavultnak, a társadalmi reformokat viszont szükségesnek tekintették, ami hosszú távon a császári rend ellen fordította a hadsereg jelentős részét.

A paraguayi háború emlékezete ma is érzékeny kérdés. Paraguayban a lakosság becsült veszteségei rendkívül magasak, de a pontos szám vitatott, és a történetírás óva int attól, hogy egyetlen „mért” adatként kezeljék. Brazíliában a háború egyszerre volt a nemzeti kohézió és a hadsereg presztízsének forrása, de a kormány pénzügyi terhei és a veteránok helyzete miatt a monarchia legitimációját is gyengítette.

30.2.5 Az abolicionizmus és a felszabadítási törvények (1870–1888)

A rabszolgaság felszámolásához vezető út nem egyetlen törvényen, hanem egymással versengő társadalmi nyomásokon, parlamenti vitákon és utcai mozgalmakon keresztül vezetett. Az **abolicionista mozgalom** (abolicionismo) az 1870-es évektől erősödött meg, és sokszínű koalíciót hozott létre: értelmiségiek, városi középosztálybeliek, újságírók, jogászok, valamint fekete aktivisták egyaránt részt vettek benne. Kiemelkedő alakjai közé tartozott **Joaquim Nabuco**, aki a rabszolgaságot erkölcsi és társadalmi kérdésként is tárgyalta, **José do Patrocínio**, fekete újságíró és szónok, valamint **Luís Gama**, aki maga is rabszolgaként született, később pedig jogi úton szabadított fel sok rabszolgát.

A törvényhozási lépések fokozatosak voltak. Az 1871-es **Lei do Ventre Livre** (a „szabad méh” törvény) kimondta, hogy a rabszolga anyák újszülött gyermekei szabadnak számítanak, ám a gyakorlatban a gyermekek többnyire nyolcéves korukig a tulajdonosnál maradtak, aki ezért állami kárpótlást kaphatott. Az 1885-ös **Lei dos Sexagenários** a hatvan év feletti rabszolgákat nyilvánította szabaddá, de egyúttal szolgálati kötelezettséget is előírt, ami korlátozta a felszabadítás valódi hatását. Végül 1888. május 13-án **Izabella régens hercegnő** aláírta a **Lei Áurea** (Arany törvény) néven ismert törvényt, amely a rabszolgaságot teljes egészében, kárpótlás nélkül eltörölte.

A Lei Áurea megítélése a történetírásban összetett. A törvény dokumentáltan véget vetett a jogszerű rabszolgatartásnak, ám nem járt földreformmal, oktatási vagy foglalkoztatási programmal, és a felszabadított emberek többsége továbbra is mély társadalmi és gazdasági kiszolgáltatottságban élt. Az emlékezetpolitikai viták ma is arról szólnak, hogy a törvényt a monarchia humanitárius érdemeként vagy a felszabadítottak elégtelen integrációját elfedő jogi aktusként értékeljék-e. A rabszolgatartó elitek számára a kárpótlás nélküli felszabadítás hatalmas vagyonvesztést jelentett, ami közvetlenül aláásta a monarchia iránti lojalitásukat.

30.2.6 A monarchia bukása és a köztársaság kikiáltása (1889)

A császárság válsága az 1880-as évek végére több irányból mélyült. A rabszolgatartó földbirtokosok jelentős része elfordult a monarchiától a Lei Áurea miatt, és a köztársasági mozgalomban keresett új politikai keretet. Az egyház és a kormány viszonya is megromlott az 1870-es évek **„vallási kérdése”** (Questão Religiosa) nyomán, amikor két püspököt letartóztattak, mert engedelmességre kötelező pápai utasításokat hajtottak végre. A hadsereg tisztikara a paraguayi háború óta politikai tényezővé vált, és a pozitivista republikánus eszmék terjedése egyre inkább a császári rend ellen hatott.

A republikánus propaganda az 1870-es **Republikánus Kiáltvány** (Manifesto Republicano) óta folyamatosan erősödött, bár társadalmi bázisa sokáig szűk maradt. A döntő lépést 1889. november 15-én **Deodoro da Fonseca** marsall tette meg: katonai puccsal eltávolította a kormányt, majd a köztársaság kikiáltására kényszerítette a császári intézményeket. II. Péter családjával együtt száműzetésbe vonult Európába. A puccs jellege katonai volt, és a lakosság széles körei alig vettek részt benne; a kortárs visszaemlékezések szerint a köztársaság kikiáltása inkább a hadsereg és a republikánus elitek akciója volt, mint népi forradalom.

A monarchia bukása így nem a rabszolgaság eltörlésének közvetlen következménye volt, hanem több tényező – a rabszolgatartó elitek sérelmei, az egyházi konfliktus, a hadsereg politikai öntudata és a republikánus eszmék terjedése – együttes hatása. A köztársaság kikiáltása után a császárság intézményeit felszámolták, és kezdetét vette a „régi köztársaság” és az oligarchia korszaka, amely a szövetségi állam és a kávéoligarchia hatalmára épült.

30.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak az 1824-es alkotmány és annak 1834-es kiegészítése, a rabszolgaságra vonatkozó 1831-es, 1850-es, 1871-es, 1885-ös és 1888-as törvények, a parlamenti viták jegyzőkönyvei, az 1872-es népszámlálás összeírása, valamint a korabeli sajtó és politikai röpiratok. A régensségi lázadásokról és a paraguayi háborúról katonai jelentések, periratok és kortárs visszaemlékezések állnak rendelkezésre. A rabszolgaság mindennapjairól a hagyatéki leltárak, szökési hirdetések és egyházi anyakönyvek adnak részleges képet.

A másodlagos irodalomban a brazil történetírás klasszikusai – például Emília Viotti da Costa, Boris Fausto, Lilia Moritz Schwarcz és Thomas Skidmore munkái – eltérő hangsúlyokkal tárgyalják a császárság konszolidációját és a rabszolgaság felszámolását. A fő viták a következők: a régensségi lázadások társadalmi jellege és jelentősége; a rabszolgák számának pontos becslése; a felszabadítási törvények tényleges hatása; a paraguayi háború okai és áldozati számai; valamint a monarchia bukásában szerepet játszó tényezők súlya. A Lei Áurea utáni társadalmi integráció elmaradásának értékelése szintén erősen vitatott, és összekapcsolódik a mai brazil emlékezetpolitikai vitákkal a faji egyenlőtlenségekről és a jóvátételről.

30.2.8 Rövid összefoglaló

- I. Péter 1831-es lemondása után a régensség időszaka tartományi lázadásokkal és a központi hatalom meggyengülésével járt, amit 1840-ben a nagykorúsítás zárt le.
- A császárság politikai rendszere a mérséklő hatalomra épült, és a Liberális Párt, illetve a Konzervatív Párt versengése ellenére a tényleges hatalmat a rabszolgatartó földbirtokos elit gyakorolta szűk választójog mellett.
- A kávégazdaság a délkeleti tartományokban a birodalom gazdasági motorjává vált, és nagymértékben támaszkodott a rabszolgatartó munkaerőre.

- Az 1850-es transzatlanti rabszolga-kereskedelem betiltása után a belső rabszolga-kereskedelem felerősödött, a rabszolgaság intézménye pedig egészen 1888-ig fennmaradt.
- A paraguayi háború megerősítette a hadsereget, elősegítette a pozitivizmus terjedését, és hosszú távon a monarchia elleni katonai elégedetlenséget táplálta.
- Az abolicionista mozgalom sokszínű koalíciója és a fokozatos törvényi lépések 1888-ban a kárpótlás nélküli teljes felszabadításhoz vezettek, de a felszabadítottak integrációja elmaradt.
- A monarchia bukását a rabszolgatartó elitek sérelmei, az egyházi konfliktus, a hadsereg politikai szerepe és a republikánus propaganda együttesen okozta.
- 1889. november 15-én katonai puccsal kikiáltották a köztársaságot, ami lezárta a Brazil Császárság korszakát, és megnyitotta a régi köztársaság időszakát.

30.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen következményekkel jártak a régensségi lázadások a központi hatalom megerősítésére és a tartományi elitek viszonyára?
2. Hasonlítsa össze az 1850-es Eusébio de Queirós törvény és az 1888-as Lei Áurea hatásait! Miért nem vezetett az 1850-es törvény a rabszolgaság gyors megszűnéséhez?
3. Miben különbözött a 19. századi brazil „liberális” és „konzervatív” szembenállás a mai bal- és jobboldali politikai törésvonalaktól?
4. Milyen szerepe volt a paraguayi háborúnak a brazil hadsereg politikai öntudatának kialakulásában?
5. Miért nem tekinthető a rabszolgaság 1888-as eltörlése önmagában elegendőnek a felszabadítottak társadalmi integrációjához, és milyen viták kapcsolódnak ehhez a mai történetírásban?

30.3 A „régi köztársaság” és az oligarchia

Az 1889. november 15-én kikiáltott köztársaság a brazil állam szerkezetét gyökeresen átalakította, és megnyitotta az utat a **régi köztársaság** (*República Velha*) néven ismert korszak előtt. Ez az 1889 és 1930 közötti időszak nem egyszerűen a császárság utáni politikai vákuum betöltése volt, hanem a kávégazdaság, a föderatív hatalommegosztás és a helyi oligarchiák összefonódásának időszaka. Ebben a fejezetben a régi köztársaság politikai rendszerét, gazdasági alapjait, társadalmi feszültségeit és bukásának okait vizsgáljuk. A korszak értelmezése ma is vita tárgya: egyes történészek a modern föderalizmus kísérletét, mások az oligarchikus uralom és a választási csalások rendszerét látják benne. Az alábbiakban megkülönböztetjük a dokumentált eseményeket, a statisztikai becsléseket és a történetírásban vitatott értelmezéseket.

30.3.1 A köztársaság megszületése és az 1891-es alkotmány

A császárság bukását közvetlenül megelőző években a monarchia támogatottsága a rabszolgaságot eltörlő, 1888-as **Aranytörvény** (*Lei Áurea*) után tovább csökkent. A nagybirtokos kávéültetvényesek egy része úgy érezte, hogy a császár nem kárpótolta őket megfelelően a rabszolgatartás elvesztéséért, és a hadsereg tisztikara is sérelmezte a monarchiát. A köztársaság kikiáltása 1889. november 15-én Rio de Janeiróban katonai puccs formájában történt, amelyet **Deodoro da Fonseca** marsall vezetett. Ez a mozzanat dokumentált politikai esemény, de az okok és a szereplők súlya a történetírásban vitatott: egyes szerzők a köztársaságot a katonai elit és

a republikánus értelmiség szövetségének, mások a kávétermelő oligarchia hatalomváltásának tekintik.

A köztársaság első lépése a **köztársasági ideiglenes kormány** felállítása volt, amely elválasztotta az államot az egyháztól, bevezette a polgári anyakönyvezést, és megszüntette a nemesi címeket. Az 1891. február 24-én kihirdetett **köztársasági alkotmány** a Brazil Császárság centralizált, alkotmányos monarchiáját föderatív, elnöki rendszerrel váltotta fel. Az alkotmány az Egyesült Államokhoz hasonlóan államokra (*estados*) bontotta az országot, amelyek széles körű autonómiát kaptak, beleértve a saját adók, rendőrség és állami milíciák fenntartásának jogát. A szövetségi elnököt négy évre választották, de újraválaszthatóságát kizárták. A választójogot az írástudó, 21 év feletti férfiakra korlátozták; a nők és az írástudatlanok – akik a felnőtt férfi lakosság többségét alkották – nem szavazhattak. Ez a rendelkezés jogilag rögzítette a politikai részvétel szűkösségét, és a korszak egyik legfontosabb strukturális jellemzőjévé vált.

Az 1891-es alkotmány elfogadása körüli vitákban megjelent a hadsereg és a föderalista csoportok közötti feszültség is. Deodoro da Fonseca – az első elnök – és alelnöke, **Floriano Peixoto** katonaként értelmezte a hatalmat, és konfliktusba került a parlamenttel. Az 1893 és 1895 közötti **föderalista lázadás** (*Revolução Federalista*) Rio Grande do Sulban a központosító kormányzattal szemben a nagyobb állami autonómiát követelte; a lázadás leverése a köztársaság központi hatalmának megerősítését hozta, de a föderatív szerkezetet nem szüntette meg. A lázadás jellegének megítélése vitatott: egyesek pusztán regionális oligarchikus összecsapást látnak benne, mások a korai köztársasági rendszer legitimitási válságát hangsúlyozzák.

30.3.2 A kormányzók politikája és a coronelismo

A régi köztársaság politikai stabilitásának alapeleme a **kormányzók politikája** (*política dos governadores*) volt, amelyet **Campos Sales** elnök (1898–1902) alakított ki. Ennek lényege, hogy a szövetségi kormány elismerte az egyes államokban uralkodó oligarchiák hatalmát, és cserébe az állami kormányzók biztosították a szövetségi kongresszusban ülő képviselők lojalitását a központi kormányzat iránt. Ez a megállapodás nem volt írott törvény, hanem informális politikai gyakorlat, amelyet a korszak szereplői és a későbbi történészek is dokumentáltak. Ugyanakkor a rendszer tényleges működésének mélysége és az egyes államok közötti különbségek ma is kutatási területet jelentenek.

A helyi szintű hatalmat a **coronelismo** (szó szerint: „ezredesizmus”) fogalma írja le. A *coronel* (ezredes) a Nemzeti Gárda hagyományából örökölt rangot viselő helyi földbirtokos-politikai vezető volt, aki a vidéki közösségekben gazdasági és politikai befolyást gyakorolt. A coronelismo a **mandonismo** (helyi uralom) és a **klientelizmus** keveredéséből állt: a coronel munkát, védelmet és szívességeket nyújtott a függő helyzetben lévő választóknak, akiktől cserébe szavazatokat várt el. A szavazatvásárlás, a választási csalás és a politikai ellenfelek megfélemlítése gyakori volt; ezt a kortárs újságok, bírósági iratok és a későbbi történészek munkái egyaránt megerősítik. A coronelismo mint fogalom azonban vitatott: egyes történészek szerint túlzottan leegyszerűsíti a helyi hatalmi viszonyokat, és nem veszi figyelembe a városi területek vagy a déli bevándorlótelepek eltérő dinamikáját.

A régi köztársaság egyik legismertebb, de gyakran félreértett kifejezése a **„kávé–tej politika”** (*política do café com leite*). Ezt az utólagos értelmezést a történetírás az 1910-es évektől az 1930-as forradalomig terjedő időszakra alkalmazza, amikor a két legerősebb állam, a kávétermelő São Paulo és a tejtermelő Minas Gerais felváltva adta a köztársasági elnököt. Fontos hangsúlyozni, hogy ez nem volt alkotmányos szabály, és nem minden elnök illeszkedett a mintába. Például **Hermes da Fonseca** (1910–1914) katonai hátterű elnök volt, aki Rio Grande do Sul támogatásával került hatalomra. A „kávé–tej politika” tehát inkább utólagos interpretáció, amely a korszak oligarchikus hatalommegosztását hivatott megragadni; a kortársak nem használták ezt a kifejezést.

Ezt a megkülönböztetést a történészek ma már általánosan elfogadják, bár a fogalom továbbra is elterjedt a tankönyvi irodalomban.

30.3.3 Kávé, bevándorlás és gazdasági átalakulás

A régi köztársaság gazdaságának motorja a kávéexport volt. A 19. század végére a kávé a brazil kivitel mintegy 60–70 százalékát adta – ez a becslés a korabeli külkereskedelmi statisztikákból származik, amelyek pontossága árunemenként változó, de a nagyságrend szakmai konszenzus. A termelés központja a Paraíba-völgyből fokozatosan São Paulo állam nyugati vidékeire tolódott, ahol a termékeny terra roxa talaj és a vasúthálózat bővülése kedvezett a nagyüzemi ültetvényeknek.

A rabszolgaság 1888-as eltörlése után a kávéültetvények munkaerőhiánnyal küzdöttek. A kormány – elsősorban São Paulo állam – ösztönözte az európai bevándorlást, amelyet részben állami támogatással finanszíroztak. A **colonato** (gyarmati munkarendszer) keretében a bevándorló családok kávéültetvényesi földeken kaptak lakást, földrészletet és részesedést a termésből. Az 1887 és 1914 közötti időszakban körülbelül 2,7–3 millió bevándorló érkezett Brazíliába, elsősorban olaszok, kisebb számban portugálok, spanyolok, németek és 1908-tól japánok. E számok az IBGE (Brazil Földrajzi és Statisztikai Intézet) későbbi népszámlálási feldolgozásaiból származó becslések, és a bizonytalanságot az illegális beszállás, a visszavándorlás és a hiányos nyilvántartás okozza. Az azonban dokumentált, hogy a bevándorlás jelentősen átalakította São Paulo és a déli államok demográfiai arculatát: São Paulo állam lakossága 1872 és 1920 között 837 ezerről mintegy 4,6 millióra nőtt (népszámlálási becslés).

A bevándorlás hatása nem volt egyenletes. A kávéültetvényeken a munkaerő-ellátás javult, de a colonato rendszere sok bevándorlót eladósodott és kényszerből továbbvándorló helyzetbe hozott. A városokban – különösen São Paulóban és Rio de Janeiróban – a bevándorlók egy része az iparosodás korai munkaerejévé vált. A korszakban a textil-, élelmiszer- és fémipar kezdett kiépülni, de az ipar részesedése a GDP-ben még alacsony maradt. A bevándorlás azonban egyben faji és társadalmi feszültségeket is felerősített: a frissen felszabadított afrikai rabszolgák leszármazottai gyakran kiszorultak a jobb fizetésű városi munkahelyekről, és a vidéki területeken is a legkiszolgáltatottabb rétegek közé tartoztak. A köztársaság nem hozott létre földreformot vagy a fekete lakosságot támogató politikát; a korabeli hivatalos retorika gyakran a „fehérítés” (*branqueamento*) eszméjét hangoztatta, amely a bevándorlást a faji hierarchia átalakításának eszközeként kezelte. Ezt a nézetet a korabeli értelmiség egy része, például **João Batista de Lacerda** 1911-es írása nyíltan megfogalmazta; a mai történetírás ezt a diszkurzust a rasszizmus és a társadalmi kirekesztés dokumentált példájaként tartja számon.

A kávé árának ingadozása komoly problémát okozott. A kormány az 1906-os **Taubaté-egyezmény** (*Convênio de Taubaté*) keretében felvásárlással próbálta stabilizálni a kávé árát. A valorizáció (ártámogatás) politikája vitatott eredményű volt: rövid távon fenntartotta a termelők jövedelmét, hosszabb távon azonban túltermelésre ösztönzött, és a szövetségi költségvetést megterhelte. A taubatéi egyezmény dokumentált kormányközi megállapodás, de annak gazdasági hatása a mai napig elemzés tárgya; egyes közgazdász-történészek szerint elodázta a strukturális válságot, mások azt hangsúlyozzák, hogy a brazil kávégazdaság stabilitásához elengedhetetlen volt.

30.3.4 Regionalizmus, fegyveres konfliktusok és a szövetségi állam

A föderatív berendezkedés a régi köztársaság idején erős regionális különbségeket konzervált. A délkeleti államok – São Paulo, Minas Gerais és Rio de Janeiro – a kávégazdaság és a politikai központi szerep miatt domináltak. Az északkeleti cukortermelő államok, például Bahia és

Pernambuco, gazdaságilag visszaszorultak, és a helyi oligarchiák a szövetségi támogatásokért versengtek. A déli államokban – különösen Rio Grande do Sulban – a katonai hagyomány és a bevándorlótelepek sajátos politikai kultúrát teremtettek, ami időnként fegyveres konfliktushoz vezetett.

A regionális feszültségek egyik példája az **1893–1895-ös föderalista lázadás**, amely Rio Grande do Sulban kezdődött, majd a fővárosban a haditengerészet egy részének felkelésével (Revolta da Armada) fonódott össze. A lázadást a központi kormány leverte, de a konfliktus rámutatott arra, hogy az új köztársasági rend legitimitása nem szilárd. A regionális autonómia egyben azt is jelentette, hogy a szövetségi kormányzat gyakran nem tudott beavatkozni az államok belügyeibe, ami a helyi oligarchiák ellenőrzésének megerősödését segítette.

Az Amazonas régióban a **gumiboom** (1879–1912) időszaka hozott átmeneti fellendülést. A természetes gumi (borracha) iránti kereslet az ipari forradalom és az autóipar növekedésével megugrott; a brazil Amazonas és Acre területén a gumifák nedvének gyűjtése a helyi gazdaságot fellendítette. Ez azonban a gyűjtőmunkások – gyakran kényszerített munkára fogott, őslakos vagy északkeleti migráns személyek – kizsákmányolásával járt. A gumiboom összeomlása után a régió újra perifériára került. A gumigazdaság áldozatainak száma és a munkakörülmények a korszak levelezéseiből, bírósági irataiból és a későbbi történészi munkákból ismertek, de a pontos kizsákmányolási arányok becslések.

30.3.5 Társadalmi mozgalmak: Canudos, Contestado és a munkásság

A régi köztársaság idején a politikai és gazdasági elit uralmával szemben több társadalmi mozgalom is kibontakozott. A legnagyobb és leginkább dokumentált falusi mozgalmak vallási-messianisztikus jelleget öltöttek.

Canudos 1896 és 1897 között Bahia állam belsejében, a São Francisco folyótól északra fekvő, száraz **sertão** vidéken alakult ki. **Antônio Conselheiro** prédikátor követői egy önfenntartó települést hoztak létre, amely a szegény vidéki lakosság – egykori rabszolgák, földnélküli parasztok, elvándorolt őslakos csoportok – számára vallási és társadalmi menedéket jelentett. A köztársasági hatóságok a mozgalmat a központi hatalom elleni lázadásnak minősítették, és három katonai expedíciót indítottak ellene. A harmadik, 1897-es hadjárat a települést teljesen megsemmisítette. A halottak száma nem pontosan ismert: a becslések 5 000 és 25 000 közé teszik, és a hivatalos kormányzati jelentések, valamint a túlélők beszámolói jelentősen eltérnek egymástól. A konfliktust **Euclides da Cunha** író és mérnök *Os Sertões* (A puszták) című, 1902-ben megjelent könyve tette széles körben ismertté, amely a köztársasági hadsereg brutalitását és a vidéki szegénységet is bemutatta. A mű a korszak egyik elsődleges forrása is, de irodalmi forrás, ezért a történészek kritikával kezelik.

A **Contestado-háború** (1912–1916) Paraná és Santa Catarina határvidékén hasonló elemeket mutatott: a vasútépítés, a földfoglalás és a helyi lakosság elűzése ellen lázadó falusi közösség vallásos vezetőket követve ellenállt a szövetségi és állami csapatoknak. A mozgalom elnevezése a vitatott határvidékre (*contestado*) utal, ahol a földtulajdonjogok rendezetlenek voltak. A háború becsült halálos áldozatainak száma 5 000 és 10 000 közé tehető, de a pontos szám vitatott, mivel a katonai jelentések és a helyi beszámolók jelentősen eltérnek. A Contestado a régi köztársaság egyik legsúlyosabb belső konfliktusa volt, és a vallási mozgalmak, valamint a földkérdés összefonódásának példája.

A városi munkásmozgalom az 1900-as évek elején kezdett szerveződni. A bevándorlók – különösen az olasz anarchisták és szocialisták – szakszervezeteket hoztak létre, és sztrájkokat szerveztek a munkaidő csökkentéséért, a bérek emeléséért és a munkakörülmények javításáért. Az **1917-es**

általános sztrájk São Paulóban és Rio de Janeiróban a korszak legjelentősebb munkásmegmozdulása volt. A rendőri erőszak során több tucat ember meghalt, de a pontos szám vitatott. A sztrájk nyomán a kormány kénytelen volt tárgyalni a szakszervezetekkel, és egyes munkajogi követeléseket teljesíteni. Ugyanakkor a munkásmozgalom politikai képviselete továbbra is gyenge maradt, mivel a választójogból az írástudatlanok – köztük a munkások jelentős része – ki voltak zárva.

A női választójogi mozgalom szintén ebben az időszakban erősödött meg. **Bertha Lutz** és a **Federação Brasileira pelo Progresso Feminino** (Brazil Szövetség a Női Haladásért) 1922-től követelte a nők szavazati jogát. A nők választójogát végül 1932-ben, a Vargas-korszakban vezették be, de a mozgalom gyökerei a régi köztársaság utolsó évtizedére nyúlnak vissza. A fekete lakosság szervezkedése is elindult: a **Frente Negra Brasileira** (Brazil Fekete Front) hivatalosan 1931-ben alakult meg, de előzményei az 1920-as évek városi fekete klubjai, szakmai szervezetei és sajtótermékei.

Az őslakos népekre vonatkozóan a köztársasági kormány 1910-ben létrehozta a **Serviço de Proteção aos Índios**-t (SPI – Indiánvédelmi Szolgálat), amelynek célja az asszimiláció és a „védelem” volt. Az SPI gyakorlata azonban sok esetben az őslakos közösségek erőszakos integrációját és földjeik elvételét szolgálta. Ezt a korszak jelentős dokumentumanyaga – a SPI terepjelentései, a helyi hatóságok levelezései és a kortárs kritikák – támasztja alá, bár az SPI tevékenységének megítélése a mai napig vita tárgya.

30.3.6 A tenentismo és a régi köztársaság bukása

Az 1920-as években a régi köztársaság politikai rendszere egyre mélyülő válságba került. A fiatal katonatisztek, a **tenentes** (hadnagyok) mozgalma – a **tenentismo** – a választási csalásokat, a korrupciót és az oligarchikus uralmat bírálta. A mozgalom első látványos akciója az 1922. július 5-i **Copacabana-erőd lázadása** volt Rio de Janeiróban. A felkelést a kormány leverte, de a „tizennyolcak” (*os dezoito do Forte*) példája a későbbi akciók hivatkozási alapjává vált. 1924-ben újabb felkelés tört ki São Paulóban, amelyet a város bombázásával fojtottak el; a lázadók egy része dél felé menekült, és 1925 és 1927 között a **Prestes-oszlop** (*Coluna Prestes*) néven ismert fegyveres csoport mintegy 25 000 kilométert tett meg Brazília belsejében, elsősorban Luis Carlos Prestes katonatiszt vezetésével. A hadjárat alatt a kormánycsapatokkal való összecsapások és a menetelés nehézségei miatt a csoport tagjainak száma ingadozott; a becslések néhány száz és mintegy 1 500 fő közé teszik a menetelőket. A Prestes-oszlop katonai vereséget szenvedett, de a tenentismo politikai hatása jelentős maradt.

A gazdasági válság 1929-ben tetőzött. A Wall Street-i tőzsdei összeomlás után a kávé világpiaci ára zuhanni kezdett, ami a brazil exportbevételeket drasztikusan csökkentette. Az **1929-es válság** dokumentált gazdasági esemény, de annak brazil politikai következményei az 1930-as választásokkal és az azt követő fegyveres felkeléssel fonódtak össze. A hivatalban lévő elnök, **Washington Luís** a São Paulo-i **Júlio Prestes** jelölését támogatta, ami megtörte a hagyományos „kávé–tej” rotációt, és Minas Gerais oligarchiáit elidegenítette. A választást Júlio Prestes nyerte, de az eredményt az ellenzék – amely a **Getúlio Vargas** vezette **Liberális Szövetség** (Aliança Liberal) köré szerveződött – választási csalásnak minősítette. Ez a vád a korabeli politikai kampányanyagokban és a későbbi visszaemlékezésekben is megjelenik, de a csalások tényleges mértéke nem számszerűsíthető pontosan.

Az 1930-as **forradalom** (*Revolução de 1930*) fegyveres felkeléssel kezdődött, és 1930. november 3-án Getúlio Vargas átvette a hatalmat. A régi köztársaság ezzel véget ért; a hatalomváltás módját a történetírás puccsnak, forradalomnak vagy katonai-civil felkelésnek nevezi, attól függően, hogy a szerző melyik szereplő szerepét hangsúlyozza. A dokumentált tény, hogy Vargas ideiglenes

elnökként rendkívüli felhatalmazást kapott, és a régi oligarchikus rendszer intézményei gyorsan átalakultak.

30.3.7 Források és bizonytalanságok

A régi köztársaság történetének megismeréséhez elsődleges források széles köre áll rendelkezésre: az 1891-es alkotmány, az elnöki üzenetek, a szövetségi és állami törvények, a kongresszusi jegyzőkönyvek, a választási iratok, a bírósági dokumentumok, valamint a korabeli újságok. A demográfiai és gazdasági adatok javarészt a későbbi népszámlálásokból és a külkereskedelmi statisztikákból származnak, amelyek pontossága változó: az írástudatlanok és a távoli vidéki régiók alulszámlálása gyakori hibaforrás volt. A bevándorlási statisztikák – különösen a visszavándorlás miatt – csak becsléseknek tekinthetők.

A történetírás számos ponton vitatott. A „kávé–tej politika” fogalma, a coronelismo kiterjedése és a választási csalások mértéke továbbra is értelmezési kérdés. A társadalmi mozgalmak – Canudos, Contestado – áldozatainak száma becslés, és a mozgalmak politikai jellegének megítélése is vitatott: egyes szerzők vallási közösségeknek, mások társadalmi tiltakozó mozgalmaknak tekintik őket. Az 1930-as események értelmezése – forradalom vagy puccs – szintén függ a szerző politikai előfeltevéseitől, amit a tankönyvi összefoglalóknak jelezniük kell. A régi köztársaság időszakának női, fekete és őslakos szereplőire vonatkozó források hiányosabbak, mivel a hivatalos dokumentumok elsősorban az elit politikai és gazdasági tevékenységét rögzítették.

30.3.8 Rövid összefoglaló

- A régi köztársaság (1889–1930) a császárság katonai puccsal történő megdöntése után jött létre; az 1891-es alkotmány föderatív, elnöki rendszert vezetett be, de a választójogot írástudó férfiakra korlátozta.
- A politikai rend a kormányzók politikáján és a coronelismo helyi klientelizmusán alapult; a „kávé–tej politika” utólagos értelmezés, nem írott szabály.
- A kávéexport dominálta a gazdaságot, a rabszolgaság eltörlése utáni munkaerőhiányt az államilag ösztönzött európai és japán bevándorlás pótolta.
- A bevándorlás átalakította a délkeleti és déli államok demográfiáját, de a fekete lakosság diszkriminációval és kirekesztéssel szembesült.
- A föderalizmus erős regionális különbségeket konzervált; a déli lázadások és az északkeleti hanyatlás a központi hatalom korlátait mutatták.
- Canudos és a Contestado-háború a vidéki szegénység, a vallási mozgalmak és a földkérdés összefonódásának véres példái voltak; az áldozatok száma becslés.
- A városi munkásmozgalom, a női választójogi mozgalom és a tenentismo a rendszer politikai és társadalmi ellenzékét alkották.
- Az 1929-es gazdasági válság és az 1930-as forradalom vetett véget a régi köztársaságnak; a hatalomváltást Getúlio Vargas vette át, ami új korszakot nyitott.

30.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Brazil Császárság és a régi köztársaság választójogi és föderatív berendezkedését! Milyen intézményi elemek erősítették az oligarchiák hatalmát?
2. Milyen gazdasági és társadalmi okai voltak az európai bevándorlás ösztönzésének? Hogyan befolyásolta ez a bevándorlás a fekete és őslakos lakosság társadalmi helyzetét?
3. Értelmezze a „kávé–tej politika” fogalmát! Miért tekinti a történetírás ezt utólagos konstrukciónak, és milyen példák cáfolják a mechanikus rotációt?

4. Hasonlítsa össze Canudos és a Contestado mozgalmát! Milyen közös vallási, földrajzi és politikai tényezők magyarázzák kialakulásukat, és milyen módon reagált rájuk a köztársasági állam?
5. Milyen szerepet játszott a tenentismo az 1920-as évek politikai válságában? Milyen módon vezetett az 1929-es gazdasági válság és az 1930-as választási vita a régi köztársaság bukásához?

30.4 Vargas és a populizmus

Az 1930-as évek Brazíliájában a politikai válság mélyebb volt, mint egy kormányváltás. A A „régi köztársaság” és az oligarchia című alfejezetben bemutatott regionális oligarchikus rendszer a kávéexporttól függő gazdasággal és az államok közötti kiegyensúlyozott hatalommegosztással egyre kevésbé tudta megjeleníteni a városi középosztály, a hadsereg fiatal tisztjei és az ipari érdekek követeléseit. Getúlio Dornelles Vargas 1930-as hatalomra kerülése ezért nem egyszerűen személyi változás volt, hanem egy olyan korszak kezdete, amelyben az állam a munkaügyi szabályozás, az iparfejlesztés, a központosított propaganda és a rendőri ellenőrzés eszközeivel a társadalom korábbinál szélesebb rétegeit vonta be a nemzeti politikába. Az alábbiak az 1930 és 1945 közötti időszakot elemzik, különös tekintettel az **Estado Novóra**, a munkásjogokra, az iparosításra és a politikai centralizációra. A korszak megítélése a kortársak és a későbbi történetírás számára is vitatott: egyesek az állami modernizáció, mások a tekintélyelvű manipuláció időszakaként írják le.

30.4.1 Az 1930-as hatalomátvétel és az ideiglenes kormány

Az 1930-as választást a hivatalos eredmények szerint a kormányzó eliteket képviselő Júlio Prestes nyerte, az ellenzéki **Aliança Liberal** (Liberális Szövetség) – amelynek elnökjelöltje Getúlio Vargas, Rio Grande do Sul állam kormányzója volt – azonban csalást kiáltott. A feszültség akkor vált fegyveres konfliktussá, amikor 1930 júliusában meggyilkolták João Pessoa alelnökjelöltet. Az októberben kirobbanó **Revolução de 1930** (1930-as forradalom) a hadsereg egy részének és több állam politikai elitjének támogatásával, anélkül, hogy komolyabb fegyveres ellenállásba ütközött volna, juttatta Vargast az elnöki székbe. A „forradalom” kifejezés a korabeli politikai nyelvben rögzült, és a résztvevők önértelmezését tükrözi. A történetírás azonban vitatja, mennyire tekinthető társadalmi forradalomnak a mozgalom, mert a vezetés jelentős része a regionális elitekből, a katonai **tenentismo** (hadnagymozgalom) soraiból és a városi középrétegekből került ki, nem pedig a vidéki szegények vagy a munkásság tömeges mozgósításából.

Vargas ideiglenes elnökként rendkívüli felhatalmazást kapott, és a szövetségi kormányzat gyorsan megkezdte a központosítást. Az államok élére szövetségi intervenciós kormányzókat neveztek ki, a szövetségi beavatkozás jogkörét kiterjesztették, a kongresszust feloszlatták. A gazdaságpolitika azonban kezdetben nem szakított a kávétermelő elitek érdekeivel: az állam a kávéárak esése ellen felvásárlással és készletezéssel védekezett, ami a termelői bevételeket részben stabilizálta. A központosítás legfontosabb intézményi újítása az erős szövetségi végrehajtás volt, amely a későbbi Estado Novo alatt teljesedett ki. Az 1930-as évek elején a kormányzat egyszerre törekedett a hadsereg lojalitásának megerősítésére és a regionális oligarchiák befolyásának visszaszorítására, ami a szövetségi állam és az államok közötti feszültségeket folyamatosan fenntartotta.

30.4.2 Az 1934-es alkotmány és a politikai radikalizálódás

A szövetségi intervencióval szemben 1932-ben São Paulo állami politikai elitje fegyveres felkelést indított, amelyet **Revolução Constitucionalista** néven emlegetnek. A mozgalom alkotmányt, a szövetségi kormányzó leváltását és a régi regionális autonómia egy részének visszaállítását követelte. A kormány katonailag leverte a felkelést, de politikai engedményre kényszerült: 1933-ban alkotmányozó gyűlést hívtak össze, majd 1934. július 16-án kihirdették az új alkotmányt. Az 1934-es alkotmány bevezette a titkos szavazást, alkotmányos szintre emelte az 1932-ben bevezetett női választójogot, elismerte a szociális jogokat és a munkaügyi bíróság elvét, ugyanakkor megerősítette a szövetségi végrehajtó hatalmat is. A választójog kiterjesztése komoly lépés volt, de a gyakorlatban továbbra is kizárta az írástudatlanok tömegét, akik a szegényebb, főleg vidéki és afrobrazil lakosság jelentős részét alkották.

A politikai élet 1934 után gyorsan radikalizálódott. A **Ação Integralista Brasileira (AIB)** Plínio Salgado vezetésével fasiszta szellemű, nacionalista, antikommunista tömegmozgalmat épített, amely egyenruhás tömegrendezvényeivel és erőszakos utcai akcióival a korabeli európai fasiszta mozgalmak mintáját követte. Vele szemben az **Aliança Nacional Libertadora (ANL)** széles antifasiszta koalícióként alakult meg, amelyben kommunisták, szocialisták, baloldali katonatisztek és liberális értelmiségiek vettek részt; a szervezet tiszteletbeli elnöke Luís Carlos Prestes lett. Az ANL-t a kormány 1935 nyarán betiltotta, majd novemberben kommunista és baloldali katonai csoportok fegyveres felkelést kíséreltek meg Natal, Recife és Rio de Janeiro térségében; ezt a korabeli hivatalos nyelv **Intentona Comunista** néven rögzítette. A felkelés kudarcot vallott, és a kormány a „kommunista veszélyre” hivatkozva rendkívüli állapotot, letartóztatásokat és cenzúrát vezetett be. A radikalizálódás a kormányzatnak ürügyül szolgált arra, hogy a kongresszusi nyilvánosságot beszűkítse, és a politikai rendszer központosítását tovább erősítse.

30.4.3 Az Estado Novo hatalmi rendszere

1937. november 10-én Vargas a hadsereg támogatásával puccsot hajtott végre. A nyilvánosság elé tárták az úgynevezett **Plano Cohen**-t, egy állítólagos kommunista hatalomátvételi tervet, amelyről később kiderült, hogy hamisított dokumentum. A puccsot új alkotmány kihirdetése követte, amelyet a korabeli köznyelv „Polaca” néven emlegetett, mert szerkezetében a lengyel 1935-ös alkotmányra hasonlított. Az 1937-es alkotmány rendeleti kormányzást, központosított szövetségi államot és korporatív képviseletet írt elő. A pártokat feloszlatták, a kongresszust bezárták, az állami törvényhozásokat felfüggesztették, és az államok élére szövetségi intervenciós kormányzók kerültek. Az **Estado Novo** (portugálul Estado Novo, „új állam”) elnevezés a rendszer megújító igényét hangsúlyozta.

Az Estado Novo nem egypártrendszer volt, hanem párt nélküli tekintélyelvű állam. A korporatív parlament sosem ült össze, így a képviselet formális intézményei hiányoztak. A hatalom az elnöki környezetben, a hadsereg vezetőiben, a szövetségi közigazgatásban és a technokrata minisztériumi apparátusban összpontosult. A rendszer ideológiája a nemzeti egység, a társadalmi béke és a gazdasági modernizáció jelszavára épült, de a gyakorlatban a munkaadói érdekek és a kormányzati ellenőrzés egyensúlyozta a munkásjogi engedményeket. A centralizáció egyik legfontosabb eszköze a szövetségi állam pénzügyi és adminisztratív fölénye volt: az adók, a költségvetés és a közszolgálat a szövetségi szint felé tolódtak el, ami tartósan meggyengítette az állami elitek önállóságát.

30.4.4 Munkásjogok, szakszervezetek és a CLT

A munkásügyi szabályozás kiépítése már az ideiglenes kormány időszakában megkezdődött. A **Ministério do Trabalho, Indústria e Comércio** (munkaügyi, ipari és kereskedelmi

minisztérium) 1930 novemberében jött létre. A kormány a szakszervezeteket jogilag elismerte, de a működésüket engedélyhez kötötte, és elvileg kategóriánként egyetlen szakszervezetet ismert el; ezzel az állam a szervezkedést ellenőrizhető mederbe terelte. A sztrájkjogot korlátozták, a szakszervezeti vezetők egy részét a kormányhoz lojális **pelegos** (kormánybarát funkcionáriusok) közül választották ki. A munkavállalói kártya, a **carteira de trabalho** a formális munkaviszony igazolásának és a jogosultságok kapujává vált. A szakszervezeti adó, az **imposto sindical** a szervezeteket állami finanszírozáshoz kötötte.

1943. május 1-jén kihirdették a **Consolidação das Leis do Trabalho (CLT)** elnevezésű törvénygyűjteményt, amely egységesítette a munkajogi szabályokat. A CLT szabályozta a munkaszerződést, a felmondást, a fizetett szabadságot, a heti pihenőidőt, a női és fiatalkorú munkavállalók védelmét, valamint a **Justiça do Trabalho** (munkaügyi bíróság) eljárásait. A **salário mínimo** (minimálbér) elvét 1940-ben vezették be, és a kormány a májusi ünnepségeken jelentette be a szociális intézkedéseket, ami a munkásjogokat a nemzeti egység szimbólumává tette. A munkásjogok valós védelmet adtak a formális városi munkaviszonyban állóknak, de a vidéki bérmunkások, a háztartási alkalmazottak, az önálló kistermelők és az informális városi szegények nagyrészt kimaradtak a szabályozásból. A nők és a fiatalkorúak védelme fontos volt, de a nemi egyenlőtlenségek a munkaerőpiacon nem szűntek meg; a nők a képzetlen, rosszul fizetett ágazatokban koncentrálódtak, és a szakszervezeti vezetés férfiak kezében maradt. Az afrobrazil munkások a rabszolgaság eltörlése után is hátrányos helyzetben voltak, és a formális szektorba való belépésük korlátozott maradt; ezt a faji egyenlőtlenséget a Vargas-korszak munkajogi rendszere nem számolta fel.

A munkásjogi intézkedések értelmezése vitatott. A kormányzati propaganda a jogokat „adománynak” állította be, és Vargas a **trabalhismo** (munkáspárti hagyomány) atyjának képét építette. A későbbi munkástörténet-írás azonban hangsúlyozza, hogy a munkások nem passzív kedvezményezettek voltak: sztrájkokkal, bérkövetelésekkel, szakszervezeti nyomással és a munkaügyi bíróságok előtti panaszokkal maguk is alakították a szabályozás tartalmát és alkalmazását. Az állami korporatív struktúra tehát egyszerre jelentett védelmet és ellenőrzést; a későbbi évtizedek munkásmozgalma ezt az örökséget részben felhasználta, részben megkerülte.

30.4.5 Iparosítás és gazdasági nacionalizmus

A gazdaságpolitika az 1930-as években az **importhelyettesítő iparosítás** (industrialização por substituição de importações) irányába fordult. A világgazdasági válság a kávéexport bevételeit összenyomta, az állam pedig a kávéfelesleget felvásárolta, hogy a termelői kereslet ne omoljon össze; ez a válságkezelés egyik korai, részben ösztönös változata volt. A devizakorlátozás, az importengedélyek és a vámok a külföldi termékeket megdrágították, ami a belföldi ipar számára védett piacot teremtett. A második világháború alatt a hagyományos importcikkek hiánya tovább erősítette ezt a folyamatot, mert a külföldi szállítások akadoztak.

Az állam stratégiai vállalatokat hozott létre: a **Companhia Siderúrgica Nacional (CSN)** Volta Redonda-i acélműve 1941-ben kezdte meg a szerveződést, a **Companhia Vale do Rio Doce** vasércbányászati társaság 1942-ben alakult, a **Fábrica Nacional de Motores** pedig a közlekedési gépgyártásban kapott szerepet. A CSN az USA-val kötött háborús együttműködés keretében technológiát és finanszírozást is kapott, ami az amerikai befolyás növekedését is jelezte. A gazdasági nacionalizmus azonban nem jelentett általános kisajátítást: a korábban működő külföldi érdekeltségek nagy része megmaradt, és az állami vállalatok a magánszektorral együttműködve működtek. A technokrata tervezés, az állami hitelintézetek és a szövetségi szabályozó szervek a Vargas-korszak maradandó intézményi örökségeivé váltak. Az iparfejlesztés eredményei

vitathatatlanok, de a vidéki agrárviszonyok alig változtak; a gazdasági modernizáció a városi ipari magterületekre összpontosult, és a regionális egyenlőtlenségeket gyakran konzerválta.

30.4.6 Propaganda, elnyomás és háborús külpolitika

Az **Departamento de Imprensa e Propaganda (DIP)** 1939-től központosította a sajtó, a rádió, a film és a nyilvános ünnepségek ellenőrzését. A **Hora do Brasil** kötelező rádióműsor a kormány üzeneteit közvetítette, és a Vargas-korszak mindennapi jelenlétét biztosította. A májusi munkaünnepeken Vargas személyesen hirdette ki a munkásjogi rendeleteket; ezek a színpadias tömeggyűlések a **trabalhismo** szimbolikus alapját is megteremtették. A propaganda a „szegények atyja” (pai dos pobres) képét ápolta, miközben a politikai rendőrség őrizetbe vett, internált és száműzött kommunistákat, szakszervezeti aktivistákat és ellenzéki értelmiségieket. A fogva tartás körülményeiről a források eltérő képet adnak: a kormányzati iratok a rend fenntartását hangsúlyozzák, az ellenzéki visszaemlékezések súlyos visszaélésekről, kínzásról és embertelen bánásmódról szólnak. A rendszer tehát egyszerre épített tömegtámogatást és alkalmazott elnyomást; a kettő közötti hangsúly korszakonként és áldozati csoportonként változott.

A külpolitika a második világháború alatt gyorsan átalakult. Brazília kezdetben a hadviselő felek között manőverezett, és a német kereskedelmi kapcsolatok jelentős piacot jelentettek. Az USA nyomása, a gazdasági függés és a német tengeralattjárók brazil kereskedelmi hajók elleni támadásai azonban a szövetségesek felé sodorták az országot. 1942 augusztusában Brazília hadat üzent a tengelyhatalmaknak, majd a **Força Expedicionária Brasileira (FEB)** olaszországi harcokban vett részt. A mozgósítottak számáról a szakirodalomban eltérő adatok találhatók; a leggyakrabban idézett becslés mintegy 25 000 fő. A háborús részvétel fontos külpolitikai és katonai tapasztalat volt, ugyanakkor belső ellentmondást szült: Brazília kifelé a demokráciáért harcolt, otthon pedig egy tekintélyelvű rendszer működött. Ez a feszültség a háború végére a katonai és a polgári ellenzék egy részét is a demokratikus nyitás követelése felé terelte.

30.4.7 A rendszer bukása és hosszú árnyéka

A háború vége felé a demokratikus nyomás erősödött. 1945-ben Vargas választásokat ígért, és a politikai élet újraszerveződött: a kormányzati bázisból alakult a **Partido Social Democrático (PSD)** és a **Partido Trabalhista Brasileiro (PTB)**, az ellenzékből pedig az **União Democrática Nacional (UDN)**. A **queremismo** mozgalom – amelynek neve a „Queremos Getúlio” (Getúliót akarjuk) jelszóból származott – Vargas maradását követelte, ami a hadsereg és a konzervatív elitek körében komoly puccsveszélyt váltott ki. 1945. október 29-én a katonai vezetés lemondatta Vargast, és átadta a hatalmat az ideiglenes kormánynak, amely az 1946-os alkotmányt előkészítette. Az Estado Novo véget ért, de az általa kiépített intézmények – a munkaügyi szabályozás, a szakszervezeti struktúra, az állami vállalatok, a központosított közigazgatás – túlélték, és meghatározták a következő évtizedeket. Vargas 1951 és 1954 közötti visszatérését a Fejlődés, katonai diktatúra és demokratizálódás című alfejezet tárgyalja.

30.4.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet fő forrásai a Vargas-beszédek és rádióbeszédek, a kormányzati rendeletek és dekrétumok, az 1934-es és 1937-es alkotmány szövege, a CLT kihirdetett változata, a DIP propagandaanyagai, a munkaügyi minisztérium körlevelei, valamint az USA és Nagy-Britannia diplomáciai jelentései. A gazdasági folyamatok rekonstrukciójához az Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (IBGE) és a korabeli pénzügyi iratok szolgálnak alapul. A legfontosabb

bizonytalanság a szakszervezeti tagság és a munkásmozgalom önállóságának megítélése: a hivatalos nyilvántartások regisztrált szervezeteket mutatnak, de a tagság tényleges aktivitása és a kormányzati ellenőrzés mértéke vitatott. Az ipari termelés növekedési adatai utólagos becslések, módszertani eltérésekkel. A Plano Cohen szerepe dokumentált hamisítvány, de a történetírás vitatja, hogy a kormány tudatosan gyártotta-e, vagy egy valós félelmet használt ki. Az Estado Novo totalitárius vagy tekintélyelvű jellege folyamatos szakmai vita tárgya. Végül a „populizmus" fogalma is vitatott: a korábbi történetírás a munkásbázis manipulatív megszervezéseként írta le, az újabb munkástörténet-írás a munkások aktív alkuját és a jogokért folytatott küzdelmét hangsúlyozza. A Vargas körüli emlékezetpolitika – a „szegények atyja" (pai dos pobres) kép – a későbbi munkáspárti hagyomány része, nem semleges leírás.

30.4.9 Rövid összefoglaló

- Az 1930-as hatalomátvétel a regionális oligarchikus köztársaság válságából fakadt, és Getúlio Vargast juttatta az elnöki székbe; a „forradalom" kifejezés a korabeli szereplők önértelmezése, a társadalmi mélysége vitatott.
- Az 1934-es alkotmány modernizálta a választásokat és a munkajogokat, de a politikai radikalizálódás – az integralista és kommunista mozgalmak megerősödése – az 1937-es puccshoz vezetett.
- Az Estado Novo központosított, párt nélküli tekintélyelvű rendszer volt, rendeleti kormányzással, szövetségi intervencióval és erős propagandaapparátussal.
- A munkásjogok – a CLT, a minimálbér, a munkaügyi bíróság – valós védelmet adtak a formális városi munkásoknak, de állami korporatív ellenőrzéssel és kizárásokkal párosultak; a vidéki, informális és női munkavállalók nagy része kimaradt.
- Az importhelyettesítő iparosítás állami vállalatokkal, devizakorlátozásokkal és technokrata tervezéssel modernizálta a gazdaságot, de a vidéki egyenlőtlenségeket alig érintette.
- A második világháború alatti szövetséges elköteleződés belső ellentmondásba került az Estado Novo diktatórikus gyakorlatával, és a demokratikus nyitás irányába hatott.
- A rendszer 1945-ben a katonai nyomásnak engedve ért véget, de intézményi öröksége hosszú távon meghatározta Brazíliát, és Vargas későbbi politikai visszatérésének alapját is képezte.

30.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen okai voltak az 1930-as hatalomátvételnek, és miért vitatott a „forradalom" megnevezés?
2. Miben különbözött az Estado Novo a korábbi oligarchikus köztársaságtól, és miért nem tekinthető egypártrendszernek?
3. Hogyan kapcsolódott össze a munkásjogi szabályozás a szakszervezetek állami ellenőrzésével a CLT és a munkaügyi bíróság bevezetésekor?
4. Milyen gazdasági eszközökkel ösztönözte az állam az importhelyettesítő iparosítást, és milyen korlátai voltak ennek?
5. Hogyan hatott a második világháború az Estado Novo legitimációjára és bukására?

31 Brazília a 20. században és ma

31.1 Fejlődés, katonai diktatúra és demokratizálódás

31.1.1 Fejlődés, katonai diktatúra és demokratizálódás (1945–1985)

A második világháború utáni Brazíliában két, egymással feszültségben álló folyamat határozta meg a politikai életet: egyrészt az iparosítás és a belső piac kiépítésének államilag támogatott, nacionalista programja, amelyet a Vargas-örökség felvállalójaként a politikai élet számos szereplője képviselt; másrészt a hidegháború logikájából következő antikommunista konszenzus, amely a munkásmozgalom és a baloldali értelmiség megerősödését nem társadalmi kérdésként, hanem nemzetbiztonsági fenyegetésként kezelte. Az 1964. évi katonai puccs e két folyamat összeütközéséből következett be, de a hatalom megszerzése után a katonai kormányzatok nemhogy felszámolták volna, inkább új formában továbbvitték az állami beavatkozáson alapuló fejlesztési politikát. Az 1968–1973 közötti úgynevezett **gazdasági csoda** (milagre econômico) így éppen a politikai elnyomás legkeményebb éveivel esett egybe, ami a korszak értelmezését mind a mai napig erősen megosztja. A fejezet bemutatja a demokratikus kísérlet válságát, a diktatúra intézményesülését, az ellenállás és az állami erőszak logikáját, valamint az 1970-es évek közepétől kibontakozó, a katonai vezetés által ellenőrzött politikai nyitás (abertura) folyamatát.

31.1.1.1 A demokratikus kísérlet és válsága (1945–1964)

A Vargas-korszak 1945-ös lezárulása után Brazília először élt át hosszabb, alkotmányosan szabályozott, többpárti választásokon alapuló időszakot. Az 1946. évi alkotmány helyreállította a föderális rendszert, a szövetségi államok kormányzóinak közvetlen választását és az alapvető polgári szabadságjogokat, ugyanakkor fenntartotta a korporatív szakszervezeti struktúrát és a szavazati jogot továbbra sem terjesztette ki az írástudatlanokra, ami a felnőtt lakosság jelentős részét kizárta a politikai részvételből. A korszak pártrendszerét három nagy erő uralta: a Vargas által alapított **Brazil Munkáspárt** (Partido Trabalhista Brasileiro, PTB), amely a városi munkásságot és a getúliónus állami alkalmazottakat szólította meg; a **Szociáldemokrata Párt** (Partido Social Democrático, PSD), amely a vidéki oligarchiák és a helyi politikai gépezetek pártszövetsége volt; valamint a **Nemzeti Demokratikus Unió** (União Democrática Nacional, UDN), amely a nagyvárosi középrétegekre, a külföldi tőkéhez közel álló üzletemberekre és a közismerten getulismo-ellenes értelmiségre támaszkodott. E pártok nevei megtévesztőek lehetnek: a PSD nem volt szociáldemokrata a mai értelemben, a PTB pedig nem volt marxista jellegű munkáspárt, hanem Vargas személyes politikai örökségének hordozója.

Vargas maga 1951-ben tért vissza az elnöki székbe, ezúttal demokratikus választáson. Második elnökségének gazdaságpolitikáját a **gazdasági nacionalizmus** (nacionalismo econômico) jellemezte: állami monopóliumot kívánt teremteni a kőolaj-kitermelés és -finomítás területén, korlátozta a nyereség kivitelét, és erőteljes állami beruházásokat szorgalmazott az energiatermelés és a közlekedési infrastruktúra területén. A **Petrobras** állami olajvállalat 1953-ban jött létre, és hosszú évtizedekre a brazil gazdasági nacionalizmus szimbólumává vált. A második Vargas-korszakot ugyanakkor éles politikai polarizáció kísérte: jobboldali ellenfelei az UDN-ben és a konzervatív sajtó egy részében a kommunizmus felé tett lépésként értelmezték politikáját,

míg a munkásokhoz való közeledése miatt a hagyományos elit egy része demagógiának látta. Az 1954 augusztusában bekövetkezett politikai válság, amelyet az elnök testőrségének egy ellenzéki újságíró elleni merénylete robbantott ki, Vargas öngyilkosságához vezetett. Öngyilkossági levele – amelyben a „nemzetközi tőke" és a „reakció erői" áldozatának állította be magát – dokumentáltan létező szöveg, annak politikai felhasználása azonban évtizedeken átívelő emlékezetpolitikai vita tárgya: a PTB és utódpártjai a népi ellenállás mártírjaként, kritikusai pedig a populista vezetési stílus kudarcaként értelmezték.

Vargas halála után a demokratikus rendszer fennmaradt, de a gazdasági és társadalmi feszültségek fokozódtak. Juscelino **Kubitschek** elnök (1956–1961) a korszak legnagyobb hatású fejlesztéspolitikai programját hirdette meg, amelynek szlogenje „ötven év fejlődést öt év alatt" ígért. A **célterv** (Plano de Metas) az energiatermelés, a közlekedés, az alapanyag-gyártás, az élelmiszeripar és az oktatás területén fogalmazott meg számszerűsített beruházási célokat. A legismertebb elem a szövetségi főváros áthelyezése volt a part menti Rio de Janeiróból az ország belső területén, szinte a semmiből felépített **Brazília** városába, amelyet 1960-ban avattak fel. A fővárosépítés dokumentált tény, annak gazdasági racionalitása és társadalmi következményei azonban a mai napig vitatottak: egyes értelmezések a belső piac integrációjának és a nemzeti modernizációnak a szimbólumát látják benne, mások pazarló presztízsberuházásnak tartják, amely súlyosbította az államadósságot és a regionális egyenlőtlenségeket. Az 1960-ban átadott, Oscar Niemeyer és Lúcio Costa által tervezett város a modernista építészet világörökségi emléke, egyúttal a társadalmi kirekesztés tervezett formájának is példája: az építőmunkások számára létrehozott ideiglenes telepekből nőttek ki a főváros környéki, máig alacsony minőségű lakhatást nyújtó **szatellitvárosok**.

Kubitschek gazdaságpolitikája a külföldi tőke bevonására, a fogyasztási cikkek – elsősorban a személygépkocsi – hazai gyártásának felpörgetésére és a középosztályi fogyasztás bővítésére épült. A GDP növekedése az időszakban évi 7% körül alakult, de az államadósság és az infláció is jelentősen növekedett. Utódja, Jânio Quadros (1961) mindössze hét hónap után lemondott; lemondásának okai a mai napig nem teljesen tisztázottak. A közvetlenül utána hivatalba lépő alelnök, **João Goulart** – a Vargas-féle PTB politikusa – egy erős munkásmozgalmi és baloldali hálózattal rendelkező politikus volt, akit a katonai vezetés és a konzervatív sajtó egy része már korábban is bizalmatlansággal kezelt. Goulart elnökségét (1961–1964) az elnöki rendszerről a parlamentáris kormányzásra való átmenet kényszere, a gazdasági hanyatlás, a növekvő sztrájkhullám és a vidéki földkérdés kiéleződése jellemezte. A Goulart-kormányzat által 1963–64-ben meghirdetett reformcsomag – amely földreformot, a külföldi vállalatok profitéra korlátozó intézkedéseket, a választójog kiterjesztését és az oktatási rendszer átalakítását ígérte – a demokratikus baloldal reformprogramjának tekinthető, ugyanakkor a konzervatív elitek és a katonai vezetés szemében a tulajdonviszonyokat és az államrendet fenyegető radikalizmusnak tűnt. Vitatott történészi kérdés, hogy Goulart valóban a hatalom felülről történő átszervezésére készült-e, vagy csupán a demokratikus kereteken belül próbálta meg a baloldali nyomást kezelni; az bizonyos, hogy az 1964 tavaszán zajló politikai mozgósítások – köztük a Rio de Janeiró-i nagygyűlések – egyre inkább ellenőrizhetetlenné váltak a kormányzat számára.

31.1.1.2 Az 1964-es puccs és a katonai hatalomátvétel

1964. március 31. és április 1. között a brazil hadsereg vezetői – Minas Gerais és São Paulo állambeli csapatokkal – megdöntötték Goulart kormányát. A katonai fellépést az Egyesült Államok kormánya diplomáciailag támogatta; a Lincoln Gordon nagykövet nevéhez köthető, a külügyminisztériumban készült dokumentumok tanúsága szerint az amerikai vezetés a hidegháborús beavatkozás logikáját követte, és tartaléktervként katonai segítséget is kilátásba helyezett. A puccs közvetlen katonai ellenállás nélkül zajlott le; Goulart Uruguayba távozott. A hatalomátvétel nyomán a kongresszus – amely formálisan működőképes

maradt – a hadsereg főparancsnokát, Humberto **Castelo Branco** tábornokot választotta meg elnökké. A politikai fordulatot a hagyományos jobboldal, a katolikus egyház egy része, a nagyvárosi középosztály jelentős szegmensei és a főbb sajtóorgánumok kezdetben széles körben üdvözölték, mint a „kommunista felforgatás" elhárítását. A legitim elnök megbuktatásának ténye ugyanakkor a demokratikus rend megszakításának minősül, és a brazil történetírásban ma már dokumentált tényként kezelik, hogy nem külső invázió, hanem belső katonai-polgári koalíció hajtotta végre.

A katonai kormányzat intézményesítésének eszköze az **intézményi akták** (atos institucionais) sorozata volt. Az 1964. áprilisi első intézményi akta felhatalmazta a kormányt politikai jogok felfüggesztésére, a kongresszus hatáskörének korlátozására és a közalkalmazottak szűrésére. Az 1965-ös második intézményi akta megszüntette a korábbi pártokat, és kétpártrendszert írt elő: a kormánypárti **Nemzeti Megújulás Szövetség** (Aliança Renovadora Nacional, ARENA) és az ellenzéki **Brazil Demokratikus Mozgalom** (Movimento Democrático Brasileiro, MDB) keretében. Az intézményi akták jogi természete a korabeli brazil jogtudományban is vitatott volt; a katonai kormányzat önértelmezése szerint a „forradalom" eredeti alkotmányozó hatalmából fakadtak, míg a mai alkotmányos demokrácia perspektívájából a jogállam felfüggesztésének dokumentumai.

Az elnyomás 1964 és 1968 között fokozatosan mélyült. Az első években a tisztogatás fő célpontjai a baloldali politikusok, szakszervezeti vezetők, értelmiségiek és a reformista egyházi mozgalmak aktivistái voltak. A kormányzat ugyan nem szüntette meg egyszerre a választásokat, de a jelöltek és a kampány lehetőségeinek korlátozásával, valamint az ellenzéki politikusok mandátumainak megvonásával fenntartotta az irányítást. A gazdaságpolitikai fordulat 1964 után a **stabilizáció** jelszavával indult: a Castelo Branco-kormányzat csökkentette az állami kiadásokat, szigorította a hitelezést és a bérnövekedést az infláció visszaszorítása érdekében. A reálbérek csökkenése a városi munkásságot különösen érzékenyen érintette, és hozzájárult ahhoz, hogy a katonai rendszer támogatottsága a kezdeti lelkesedés után gyorsan megkopott.

31.1.1.3 Az „ólomévek": elnyomás és gazdasági csoda (1968–1974)

A diktatúra legkeményebb szakaszának kezdetét 1968. december 13-ához köthetjük, amikor a kormányzat kibocsátotta az ötödik intézményi aktát (Ato Institucional Nº 5, AI-5). Az AI-5 felhatalmazta az elnököt a kongresszus feloszlatására, a politikai jogok korlátlan felfüggesztésére, a **habeas corpus** felfüggesztésére politikai bűncselekmények esetén, valamint a cenzúra kiterjesztésére. A rendelkezés időbeli hatálya alatt, 1968 és 1978 között a politikai elnyomás intézményesült formát öltött: a **nemzetbiztonsági törvény** (Lei de Segurança Nacional) alapján működő katonai bíróságok ítélkeztek politikai ügyekben, a sajtót előzetes cenzúrának vetették alá, az egyetemekről elbocsátották a rendszerrel szemben álló oktatókat. A dokumentált források – köztük a később nyilvánosságra került katonai bírósági periratok és a rendőrségi jelentések – alapján megállapítható, hogy a politikai rendőrség széles körű besúgóhálózatot működtetett, és a letartóztatottak egy részét kínozta. A halálos áldozatok és az „eltűnt" személyek száma vita tárgya: a hivatalos visszaemlékezések és egyes részjelentések mintegy 300–400 halálos áldozatról szólnak, míg a demokratikus átmenet után felállított dokumentációs és emlékezetbizottságok becslései több százra teszik, a kínzás és az illegális fogva tartás pedig ennél jóval nagyobb kört érintett. A pontos szám nem ismert, mivel a katonai kormányzat sok iratot megsemmisített, és a holttestek elrejtése is szándékos gyakorlat volt.

Az AI-5 korszakában alakultak ki az úgynevezett **fegyveres ellenállás** (luta armada) csoportjai, amelyek egy része a fennálló rendet gerillaakciókkal, bankrablásokkal és emberrablásokkal próbálta meg destabilizálni. A legismertebb szervezetek közé tartozott a **Népi Forradalmi Élcsapat** (Vanguarda Popular Revolucionária, VPR), az **Október 8. Forradalmi Mozgalom**

(Movimento Revolucionário 8 de Outubro, MR-8) és a **Nemzeti Felszabadítási Akció** (Ação Libertadora Nacional, ALN), amelyet a kommunista mozgalomból kivált Carlos Marighella neve fémjelzett. A gerillacsoportok társadalmi bázisa keskeny volt, és az 1970-es évek elejére a hadsereg és a rendőrség különleges alakulatai felszámolták őket. A fegyveres ellenállás emlékezete ma is megosztó: a diktatúra biztonsági apparátusának önigazolása a nemzetbiztonság védelmében tüntette fel a fellépést, míg az emberi jogi mozgalmak és a demokratikus állam utólagos értékelése a politikai ellenállás egyik, súlyos árat fizető formájaként tartja nyilván. A fegyveres szervezetek taktikája ugyanakkor a kortárs demokratikus baloldal egyes csoportjaiban is vitát váltott ki, mivel a fegyveres akciók erősítették a keményvonalas katonai körök érvelését.

Az 1968 és 1973 közötti időszak gazdasági szempontból a **brazil gazdasági csoda** (milagre econômico brasileiro) elnevezést kapta. A GDP éves növekedése ezekben az években meghaladta a 10%-ot, az ipari termelés bővülése pedig még ennél is gyorsabb volt. A növekedés mozgatórugói közé tartozott a korábban kiépített ipari bázis kapacitásainak kihasználása, a külföldi hitelfelvétel ugrásszerű növekedése, a nemzetközi folyadékbőség, az exportorientált mezőgazdasági és ipari ágazatok támogatása, valamint a kormányzat nagyszabású infrastrukturális beruházásai – például a transzamazóniai országút építésének megkezdése. A növekedés ugyanakkor a jövedelmek koncentrációjával járt: a reálbérek a szakképzetlen munkások körében stagnáltak vagy csökkentek, miközben a magas jövedelmű rétegek vagyonnövekedése rendkívüli volt. A Gini-együtthatóval mért jövedelmi egyenlőtlenség a korszakban emelkedett, és Brazília a világ egyik legegyenlőtlenebb jövedelemeloszlású országa lett. A „gazdasági csoda” tehát egyszerre dokumentált makrogazdasági tény és élesen vitatott társadalmi értékelés tárgya: a kormányzati propaganda a nemzeti felemelkedés bizonyítékát látta benne, a kritikus közgazdászok és szociológusok pedig a „növekedés a szegények nélkül” (crescimento com exclusão) modelljeként írták le. A fogalom maga is korabeli politikai termék, ezért a tankönyvi használatban nem tényállításként, hanem a korszak gazdasági retorikájának részeként kezelendő.

A rendőri és katonai elnyomás intézményes hátterét az **Operação Bandeirante** néven ismert, São Paulóban működő koordinációs egység hozta létre, amelyből később az országos hatáskörű **DOI-CODI** hálózat nőtt ki. Az elnevezés a hírszerzés, a katonai rendészet és a polgári rendőrség együttműködését fedte; ezen egységek működése során került sor a politikai foglyok szisztematikus kínvallatására és az „eltüntetések” egy részére. A dokumentált források közé tartoznak a túlélők vallomásai, a későbbi orvosi és igazságügyi jelentések, valamint a demokratikus átmenet során napvilágra került hivatalos iratok. A korszak börtönviszonyairól a politikai foglyok visszaemlékezései adnak képet; ezeket a kutatás kritikailag kezeli, mivel a visszaemlékezés műfaja maga is értelmező, nem pedig semleges forrás.

Az állami elnyomás mellett a korszak a kulturális élet erőteljes cenzúrájával párosult. A zeneszerzők, újságírók, filmesek egy része a diktatúra elleni burkolt kritika lehetőségeit kereste; a **tropicalismo** zenei mozgalom, Caetano Veloso és Gilberto Gil alakjaival, a korszak kultúrtörténetének legismertebb jelensége. A mozgalom tagjai nem alkottak egységes politikai programot, de a modernizáció, a fogyasztói társadalom és a tekintélyuralom viszonyairól alkotott provokatív állításai miatt az AI-5 időszakában többen rövid időre börtönbe kerültek, majd száműzetésbe vonultak.

31.1.1.4 A felbomlás felé: politikai nyitás és az ellenzék újjászerveződése (1974–1985)

A katonai rezsim 1974-től kezdődő fokozatos átalakulásának kulcsszereplője Ernesto **Geisel** tábornok volt, aki az elnöki székbe lépve a hatalom belső, ellenőrzött megnyitását hirdette meg. A folyamatot a kortársak és a későbbi történetírás is **distensão** (lazítás) és **abertura** (nyitás) fogalmaival írta le. A nyitás politikája nem a katonai vezetés demokratikus meggyőződéséből fakadt, hanem a rezsim fenntarthatóságával kapcsolatos belső vitákból: a gazdasági csoda

kifulladása, a középosztályi elégedetlenség, a katolikus egyház emberi jogi elköteleződésének erősödése és a nemzetközi nyomás együttesen gyengítette a keményvonalas frakciót. Geisel célja az volt, hogy a politikai nyitást felülről irányítsa, és elkerülje a rendszer hirtelen összeomlását. A nyitás eszközei közé tartozott a cenzúra fokozatos enyhítése, az AI-5 1978 végi hatályon kívül helyezése, valamint az amnesztiatörvény előkészítése.

Az 1974-es kongresszusi választások a kormánypárti ARENA számára váratlanul súlyos vereséget hoztak: az ellenzéki MDB a szenátusi és képviselőházi helyek jelentős részét megszerezte, ami jelezte, hogy a rendszer a választások korlátozott terepén is elvesztette a társadalmi támogatottságát. A kormány válasza kettős volt: egyrészt tovább lazított a politikai mozgástéren, másrészt választási szabályokat módosított, hogy a végrehajtó hatalom ellenőrzése alatt tartsa a folyamatot. A folyamat másik fontos dimenziója a **szakszervezeti mozgalom újjászerveződése** volt. Az 1978–1980 közötti nagy sztrájkhullám a São Paulo környéki fémipari munkások körében bontakozott ki, és a katonai rezsim munkaügyi politikájával való szembefordulás jelképes pillanatává vált. A sztrájkok vezetőjeként a fémipari szakszervezeti vezető, Luiz Inácio **Lula da Silva** vált országosan ismertté. A mozgalom a hagyományos felszíni szakszervezeti struktúra alatt kiépített új, alulról szerveződő gyakorlatot képviselt; ebből nőtt ki 1980-ban a **Munkáspárt** (Partido dos Trabalhadores, PT), amely a demokratikus átmenet időszakának legfontosabb új baloldali szereplője lett. A munkásmozgalom megerősödése nem tévesztendő össze a politikai rendszer egészének demokratizálódásával: a korszakban a sztrájkjog továbbra is korlátozott volt, és a rendőrség többször erőszakkal lépett fel a sztrájkőrségekkel szemben.

Az 1979. évi **amnesztiatörvény** (Lei da Anistia) a politikai foglyok egy részének szabadulását tette lehetővé, és hazatérést biztosított a száműzötteknek. A törvény ugyanakkor – a katonai vezetés értelmezése szerint – az állami erőszak elkövetőire is kiterjedt, ami a mai napig tartó jogi és emlékezetpolitikai vita alapja. A törvény szövege nem határozott meg kivételeket a kínzás és az emberölés tekintetében, így a demokratikus időszak bíróságai nem indíthattak büntetőeljárást a korszak elkövetőivel szemben. A vitatott értelmezés lényege, hogy az amnesztia a politikai bűncselekményekre vonatkozott-e, vagy a nemzetközi jog szerint emberiesség elleni bűncselekménynek minősülő cselekményekre is kiterjedt. Az 2010-es években a brazil legfelsőbb bíróság egyes döntései és az emberi jogi szervezetek beadványai újra napirendre tűzték a kérdést, de a törvény alkotmányosságát a brazil bíróságok – az emberi jogi kritikák ellenére – hosszú ideig fenntartották.

Az 1980-as évek elején a gazdasági helyzet súlyosbodott: a külső adósságválság, az infláció felpörgése és a növekedés megtorpanása a „gazdasági csoda” örökségét terhelővé tette. A rezsim ugyanakkor a politikai nyitást felgyorsította. Az 1982-es választásokon új pártok is megjelenhettek, és az ellenzék több államban kormányzói győzelmet aratott. A nyitás utolsó szakaszának meghatározó kérdése az elnökválasztás módja volt. A közvetlen elnökválasztásért indult, 1984-ben országos mozgalommá nőtt **Diretas Já** kampány az egyik legnagyobb tömegeket megmozgató politikai eseménysorozat volt a brazil történelemben. A kampány során a nagyvárosokban százezres tüntetéseken követelték a közvetlen választójog visszaállítását, de a kongresszusban a kormánypárti többség elutasította az alkotmánymódosítást. Ennek következtében az 1985-ös elnökválasztásra közvetett módon, egy **elektori kollégium** (Colégio Eleitoral) szavazásával került sor. Az ellenzék jelöltje, Tancredo **Neves** – egy régi vágású, a konzervatív és a demokratikus ellenzék közötti szövetséget megtestesítő politikus – megnyerte a választást, de beiktatása előtt megbetegedett és meghalt. Az alelnök, José **Sarney** vette át az elnöki hivatalt, és az átmenet kormányaként irányította az új alkotmányozás előkészítését.

Az 1985-ös átmenet tehát nem a régi rendszer teljes összeomlásaként, hanem a katonai vezetés által ellenőrzött, tárgyalásos politikai váltásként ment végbe. A katonai testület tagjai megtartották intézményes befolyásukat, a közvetlen elnökválasztást nem sikerült 1985-ben elérni, és az állami erőszak elkövetőinek felelősségre vonása is elmaradt. A demokratizálódás tehát kompromisszumos

jellegű volt; a kortárs demokratikus mozgalmak egy része ezt a hiányos átmenet jellegét a mai napig fájó kompromisszumként értékeli. Az 1988-ban elfogadott új alkotmány már a teljes közvetlen választás, a széles körű alapjogi katalógus és a decentralizált föderális rend alapjaira épült, és a mai brazil demokrácia alapdokumentuma.

31.1.2 Források és bizonytalanságok

A korszak rekonstrukciója többféle, eltérő természetű forrásra támaszkodik. Az 1964-es puccshoz vezető politikai folyamatok jól dokumentáltak: az elnöki hivatal iratai, a kongresszusi jegyzőkönyvek, a korabeli sajtó tudósításai és a résztvevők visszaemlékezései egyaránt rendelkezésre állnak. A katonai kormányzat működésének belső dokumentumai azonban töredékesek; az ötödik intézményi akta szövege hivatalos közlönyben megjelent, de a politikai rendőrség belső utasításainak jelentős része megsemmisült vagy soha nem került nyilvánosságra. A kínzás és az „eltűnt” személyek számára vonatkozó becslések emiatt széles skálán mozognak. A hivatalos katonai álláspont hosszú ideig tagadta a szisztematikus kínzást, míg a demokratikus átmenet után felállított **Never Again** (Brasil: Nunca Mais) projekt – amely a politikai perek bírósági irataiból dolgozva készített dokumentációt – és a későbbi **Igazság Bizottság** (Comissão Nacional da Verdade, 2012–2014) jelentései a szisztematikus erőszak tényét dokumentálták. A halálos áldozatok számának pontos meghatározása azonban a mai napig nem lezárt kérdés, mivel az iratmegsemmisítés és a temetkezési helyek eltitkolása lehetetlenné teszi a teljes körű feltárást. A brazil diktatúra áldozatainak emlékezete tehát élő emlékezetpolitikai vita, amelyben a „hivatalos” és az „emberi jogi” számok mögött részben eltérő módszertani döntések állnak.

A gazdasági mutatók tekintetében a GDP-re, az inflációra és a bérek alakulására vonatkozó hivatalos statisztikák rendelkezésre állnak, de a korszak statisztikai rendszere a mai nemzetközi szabványokhoz képest kevésbé volt megbízható, és a jövedelemeloszlás becslései módszertani viták tárgyát képezik. A közvetlen elnökválasztásért folytatott Diretas Já mozgalom résztvevőinek száma nem dokumentálható pontosan; a tömegbecslések – mint minden tömegeseménynél – a szervezők és a hatóságok között jelentős eltérést mutatnak.

31.1.3 Rövid összefoglaló

- Az 1946-os demokratikus alkotmány után a brazil pártrendszer hárompólusú volt, de a szavazati jog korlátozott maradt, és a politikai stabilitás a getúliónus, a konzervatív és az ellenzéki liberális erők törékeny egyensúlyán nyugodott.
- Vargas második elnöksége (1951–1954) a gazdasági nacionalizmust képviselte; öngyilkossága a mai napig megosztó emlékezetpolitikai örökség.
- Kubitschek elnöksége (1956–1961) a gyors iparosítás és a belső integráció időszaka volt, de a főváros Brasíliába költöztetése és a külföldi hitelfelvétel egyenlőtlenségeket és adósságot hagyott maga után.
- Az 1964-es katonai puccs dokumentáltan belső katonai-polgári koalíció műve volt, amely a hidegháborús antikommunizmus jegyében megdöntötte a demokratikus elnököt.
- A diktatúra intézményesítését a fokozatosan bővülő intézményi akták, a kétpártrendszer, a nemzetbiztonsági törvény és az AI-5 (1968–1978) cenzúrája és repressziója fémjelezte.
- Az 1968–1973 közötti „gazdasági csoda” makrogazdasági növekedés és a jövedelemkoncentráció kettős örökségét hagyta hátra; elnevezése maga is korabeli politikai retorika terméke.
- A fegyveres ellenállás szervezeteit az 1970-es évek elejére felszámolták, de a politikai erőszak emlékezete a mai napig vitatott.

- A Geisel-kormányzat által indított, felülről irányított politikai nyitás (distensão/abertura) az amnesztiatörvény, a sztrájkhullám, az új pártok és a Diretas Já mozgalom révén vezetett az 1985-ös, tárgyalásos átmenethez.
- Az 1985-ös átmenet nem járt a katonai elkövetők felelősségre vonásával; az 1979-es amnesztiatörvény jogi értelmezése a mai napig vitatott.
- Az 1988-as alkotmány a közvetlen választás, az alapjogok és a decentralizált föderalizmus alapjaira helyezte a mai brazil demokráciát.

31.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a katonai kormányzat gazdaságpolitikája a Kubitschek-korszak fejlesztő államától, és mely pontokon mutatott folytonosságot?
2. Hogyan magyarázhatjuk, hogy a demokratikusan választott Goulart-kormányzatot a katonai vezetés és a polgári ellenzék egy része egyaránt a demokrácia megszüntetésével fenyegető veszélyként kezelte? Milyen forrásokból ismerjük ezt az értelmezési konfliktust?
3. Miért tekinthető az AI-5 a brazil diktatúra fordulópontjának, és hogyan kapcsolódott a „gazdasági csoda” a politikai elnyomás intézményesítéséhez?
4. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg az 1979-es amnesztiatörvény értelmezése kapcsán, és miért marad ez a kérdés a brazil emlékezetpolitika középpontjában?
5. Hasonlítsa össze a brazil átmenet útját a kontinens más katonai diktatúráinak lerombolásával, ha olvasta azokról szóló fejezeteket: miben volt a brazil folyamat jellegzetesen „felülről irányított” és tárgyalásos?

31.2 Az új köztársaság és a gazdasági válságok

Az 1985 és 2002 közötti brazil „új köztársaság” korszaka egyetlen sűrű ívben sűríti magába a hidegháború végének dél-amerikai dilemmáit: hogyan lehet a katonai diktatúrából jogállamba átmenni, miközben a gazdaság a hiperinfláció szorításában vergődik; hogyan lehet a stabilizációt úgy végrehajtani, hogy az ne csupán a pénzügyi elitnek kedvezzen; és hogyan lehet a demokratikus intézményeket megtölteni tartalommal akkor, amikor a szegénység, az egyenlőtlenség és a rendőri erőszak a régi rend örökségeként tovább él. A korszak nem érthető meg az 1964–1985 közötti katonai diktatúra és az azt követő demokratizálódás nélkül: az ott kialakult államszerkezet, adósságválság és társadalmi sérelmek határozták meg az új köztársaság mozgásterét. Az alábbi alfejezet az 1988-as alkotmány megszületését, a hiperinfláció évtizedét, a Real-terv stabilizációs fordulatát és az 1990-es évek privatizációs vitáit tárgyalja, különös tekintettel arra, hogy e folyamatok hogyan érintették a különböző társadalmi csoportokat.

31.2.1 Átmenet és az új köztársaság kezdete

A brazil katonai rezsim az 1970-es évek végétől fokozatos, a hadsereg által ellenőrzött politikai nyitást kezdett. Az 1984-ben kirobbant **Diretas Já** („Közvetleneket most!”) kampány tömegeket mozgósított a közvetlen elnökválasztásért, de a kongresszus 1984. áprilisi szavazásán a kormánypárti többség elutasította az alkotmánymódosítást. Ezért az első civil elnököt 1985 januárjában közvetett úton, elektori kollégium választotta meg: **Tancredo Neves** ellenzéki politikust, aki a rendszerrel szembeni mérsékelt ellenzék és a kormánypárt egy részének szövetségét képviselte. Neves azonban a beiktatás előestéjén megbetegedett, és 1985. április 21-én meghalt; a hivatalt alelnöke, **José Sarney** vette át. Sarney a katonai rendszer korábbi szövetségese volt, ami kezdettől fogva megkérdőjelezte az átmenet „civil” jellegét, és a korszak politikai elemzésében

máig visszatérő vita tárgya: vajon a demokratizálódás a társadalom győzelme volt, vagy a katonai és polgári elitek közötti alkufolyamat, amely a régi hatalmi viszonyokat konzerválta.

A katonai rezsim öröksége három szinten nehezedett az új kormányra. Egyrészt a külső adósságválság: Brazília az 1980-as évek elején a fejlődő világ egyik legnagyobb adósává vált, és a nemzetközi valutaalap (IMF) hitelfeltételei a megszorítások irányába terelték a gazdaságpolitikát. Másrészt a belső elnyomás intézményei – a katonai hírszerzés, a cenzúra maradványai, a rendőrség militarizált struktúrái – tovább éltek. Harmadrészt a társadalmi egyenlőtlenségek, amelyek a diktatúra éveiben fokozódtak: a jövedelmi koncentráció nőtt, a vidéki földtulajdon szerkezete változatlan maradt, a nagyvárosi peremkerületek pedig a vidéki elvándorlás és az ipari válság következtében duzzadtak. Az új köztársaság tehát nem tiszta lappal indult, hanem egy olyan állammal, amelynek alapjait a katonai időszak rakta le.

31.2.2 Az 1988-as alkotmány

Az új köztársaság első nagy jogalkotási vállalkozása az 1987–1988-ban ülésező **Nemzeti Alkotmányozó Gyűlés** (Assembleia Nacional Constituinte) volt. A testületet az 1986-os választásokon demokratikusan választották, és a katonai rezsim 1967-es alkotmányát váltotta fel. Az 1988. október 5-én kihirdetett **1988-as alkotmány** (Constituição de 1988) széles körű állampolgári, politikai és szociális jogokat rögzített, és a diktatúrával való szimbolikus szakítást testesítette meg.

Az alkotmány legfontosabb rendelkezései közé tartozott: a szólás- és sajtószabadság, a gyülekezési jog, a sztrájkjog, a szakszervezeti szabadság, a politikai pártok szabad alapítása, valamint a választójog kiterjesztése az írástudatlanokra – utóbbi a vidéki szegények és az afro-brazil lakosság jelentős részét érintette, számukra először vált lehetővé a részvétel a választásokon. Az alkotmány rögzítette az egészségügyhöz és az oktatáshoz való jogot, létrehozta a **Sistema Único de Saúde** (SUS) egységes egészségügyi rendszert, és a szociális biztonságot állampolgári jogként, nem pedig a munkaviszonyhoz kötött juttatásként határozta meg. Az őslakos népek számára az alkotmány elismerte a hagyományos földjeikhez való jogot, és elutasította az asszimilációs szemléletet; a 231. cikkely elismerte a földhöz való jogot, bár a későbbi gyakorlatban a területek kijelölése és védelme folyamatos konfliktusforrás maradt.

Az alkotmányozás folyamata korántsem volt egységes. A testületben konzervatív agrárius érdekcsoportok, katonai körökhöz kötődő képviselők, baloldali szakszervezeti és mozgalmi aktivisták, valamint a demokratikus centrum képviselői vitatkoztak. A mezőgazdasági elit sikeresen akadályozta meg a radikális földreformot: a földtulajdon „társadalmi funkcióját” kimondó cikkelyt a gyakorlatban nehéz volt érvényesíteni a nagybirtokos érdekekkel szemben. A katonaság megtartotta alkotmányos szerepét a „belső rend” fenntartásában, és az 1979-es amnesztiatörvény – amely a diktatúra idején elkövetett állami erőszak elkövetőit is mentesítette a felelősségre vonás alól – nem került felülvizsgálatra. Így az 1988-as alkotmány egyszerre volt a demokratikus remények dokumentuma és a régi elitekkel kötött kompromisszum lenyomata; ezt a kettősséget a brazil alkotmányjogi és történeti irodalom máig vitatja.

31.2.3 A hiperinfláció évtizede

Az 1980-as évek Brazíliáját a gazdaságtörténet gyakran „elveszett évtizedként” emlegeti. A növekedés megtorpant, a külső adósság kamatai elszívták a beruházási forrásokat, és az éves infláció 1985-re három számjegyűvé, 1988–1994 között pedig négy számjegyűvé vált. A hivatalos fogyasztói árindexek szerint az éves infláció 1989-ben hozzávetőleg 1400–1800% között mozgott, az 1990-es évek elején pedig időszakosan meghaladta a 2000%-ot; a különböző indexek (például a brazil IGP-DI és az INPC) eltérő értékeket mutatnak, és a hónapok közötti ingadozás miatt az éves

adatok önmagukban félrevezetők lehetnek. A hiperinfláció a mindennapi életet is meghatározta: a fizetések értéke napok alatt elolvadt, az árakat napi, sőt óránkénti ütemben igazították, a lakosság a pénzhelyettesítő eszközökhöz és a dollárhoz menekült.

A kormányok sorra hirdettek stabilizációs terveket, amelyek átmeneti sikerek után kudarcot vallottak. Sarney 1986-os **Cruzado-terve** (Plano Cruzado) befagyasztotta az árakat és a béreket, új fizetőeszközt, a **cruzadót** vezette be, és átmenetileg látványos népszerűséget hozott a kormánynak. A terv azonban nem kezelte a mögöttes államháztartási hiányt és a pénzkínálat növekedését, így a fogyasztói kereslet felpörgése után az árbefagyasztás kijátszhatóvá vált, és 1987-re az infláció újra elszabadult. A gyors egymásutánban következő **Bresser-terv** (1987) és **Verão-terv** (1989) hasonló sorsra jutott: az árfagyasztás és a valutareform rövid távú hatását a strukturális egyensúlytalanságok felőrölték.

A hiperinfláció társadalmi hatása aszimmetrikus volt. A szegényebb rétegek, amelyek nem fértek hozzá a banki indexált megtakarításokhoz és a dollárhoz, nagyobb mértékben veszítettek: a bérek reálértékének erózió ja gyorsabb volt, mint a magasabb jövedelműek vagyonának inflációs védelme. A nagyvárosok peremkerületeiben a hiperinfláció a szegénység elmélyüléséhez, a vidéki térségekben pedig a termelői jövedelmek kiszámíthatatlanságához vezetett. Ugyanakkor a pénzügyi szektor virágzott: a brazil bankok a napi inflációs jövedelemből, a „floatból" hatalmas bevételekre tettek szert, ami a stabilizáció egyik rejtett akadályává vált.

31.2.4 Collor kísérlete és bukása

Az 1989-es elnökválasztás volt az első közvetlen elnökválasztás 1960 óta. A második fordulóban a konzervatív **Fernando Collor de Mello** és a baloldali Munkáspárt (Partido dos Trabalhadores, PT) jelöltje, **Luiz Inácio Lula da Silva** mérkőzött meg. Collor a modernizációt, a korrupció elleni harcot és a gazdasági nyitást ígérte, Lula pedig a munkások, a szegények és a szakszervezetek érdekeit képviselte. Collor szűk többséggel győzött; kampánya jelentős üzleti és média támogatást élvezett, és a választási kampányban a PT-t a „fennálló rend" radikális fenyegetéseként állította be. A választás maga is jelezte a politikai mező átalakulását: a katonai korszak kétpárti örökségét felváltotta a szélsőségesen fragmentált pártrendszer, amelyben a személyes vezérek és a klientelista hálózatok legalább olyan fontosak voltak, mint a programok.

Collor 1990 márciusában iktatott be egy drasztikus stabilizációs programot, a **Collor-tervet**. A kormány átmenetileg befagyasztotta a bankszámlákon és megtakarításokban lévő összegek nagy részét, új fizetőeszközt vezetett be, és megkezdte a külkereskedelem liberalizálását, valamint az állami vállalatok privatizációjának előkészítését. A számlabefagyasztás sokkolta a társadalmat, és bár átmenetileg visszafogta az inflációt, a likviditási sokk mély recessziót okozott: a GDP 1990-ben jelentősen visszaesett, a munkanélküliség nőtt, és a terv népszerűsége gyorsan elolvadt. A bankszámlák befagyasztása a kis megtakarítókat aránytalanul sújtotta, miközben a vagyonosabb szereplők gyakran meg tudták kerülni a szabályokat; ez a társadalmi igazságtalanság a Collor-korszak egyik legismertebb kritikája lett.

Collor elnökségét nem a gazdasági teljesítmény, hanem a korrupciós botrány törte derékba. A sajtó 1992-ben feltárta, hogy az elnök környezetében működő kampányfinanszírozási kör, **Paulo César Farias** irányításával, közpénzeket és kenőpénzeket csatornázott be. A kongresszus vizsgálóbizottságot állított fel, és országszerte tömegtüntetések követelték az elnök elmozdítását. A tüntetők – köztük nagy számban fiatalok, diákok és középosztálybeliek – arcukat feketére festve vonultak utcára, ami a brazil politikai kultúrában a civil társadalom nyomásának emblematikus pillanata lett. Collort 1992 decemberében a képviselőház alkotmányos eljárásban, korrupció vádjával felfüggesztette, majd a szenátus ítélete nyomán elmozdította hivatalából. Ez volt az első alkalom, hogy Brazíliában demokratikus úton, alkotmányos eljárással távolítottak el egy

közvetlenül választott elnököt; az eljárás jogi értelemben a képviselőházi vádemelést követően a szenátus ítéletével zárult, és a brazil alkotmányos gyakorlatban mérföldkőnek számít.

31.2.5 A Real-terv és a stabilizáció

Collor bukása után alelnöke, a kívülálló **Itamar Franco** vette át az elnökséget. Franco kormányzása kezdetben bizonytalannak tűnt, de 1993 májusában pénzügyminiszterré nevezte ki **Fernando Henrique Cardosót**, aki korábban szociológusként a latin-amerikai fejlődés és függőség kérdéseivel foglalkozott. Cardoso és csapata – amelyben közgazdászok, köztük a későbbi jegybankelnökök is részt vettek – egy fokozatos stabilizációs programot dolgozott ki, amelynek középpontjában nem az árbefagyasztás, hanem a költségvetési egyensúly, a pénzügyi átláthatóság és egy új, a dollárhoz részben rögzített értékű fizetőeszköz bevezetése állt.

A **Real-terv** (Plano Real) 1993 végén indult el egy átmeneti elszámolási egységgel, a **URV**-vel (Unidade Real de Valor), amely lehetővé tette az árak és bérek folyamatos átváltását egy stabil referenciaértékhez. 1994. július 1-jén vezették be az új fizetőeszközt, a **bradzil reált** (real). A terv nem támaszkodott kizárólag a valutaleértékelésre vagy az árbefagyasztásra, hanem a pénzügyi rendszer átláthatóságát, a költségvetési hiány csökkentését és a jegybanki függetlenség irányába tett lépéseket kombinálta. Az infláció néhány hónap alatt drámaian visszaesett: 1994-ben az éves infláció még négy számjegyű volt, 1995-ben már 20% alá csökkent, és 1996-tól évi 10% alatt mozgott, bár a célérték elérése hosszabb folyamat volt.

A Real-terv sikerének okairól élénk szakmai vita folyik. A támogatók szerint a terv a gazdaságpolitika hitelességét állította helyre, és a stabil pénz megteremtette a hosszú távú beruházások feltételeit. A kritikusok szerint a stabilizáció kezdeti sikere részben a nyitott gazdaság, a magas kamatok és a felértékelt valuta kombinációján nyugodott, ami a hazai ipart importversenynek tette ki, és fenntarthatatlanná tette a külső egyensúlyt. A vita nem pusztán technikai: azt a kérdést érinti, hogy a stabilizáció valóban megtörte-e az inflációs várakozásokat, vagy csupán a nemzetközi tőkebeáramlás kedvező időszakára támaszkodott.

A Real-terv társadalmi hatása is összetett volt. Az infláció megszűnése a szegényebb rétegek számára is érzékelhető reáljövedelem-növekedést hozott, mert megszűnt a napi áremelkedés elszívó hatása. Ugyanakkor a magas kamatok és a felértékelt valuta a feldolgozóipart válságba sodorta, ami egyes ipari körzetekben munkanélküliséget okozott. A stabilizáció első éveiben a szegénységi mutatók mérsékelten javultak, de az egyenlőtlenség – amelyet a Gini-index mér – továbbra is a világ legmagasabbjai között maradt. Azt, hogy a Real-terv pontosan milyen hatást gyakorolt a jövedelemeloszlásra, a kutatások eltérően értékelik, mert más tényezők, például a demográfiai átmenet és az oktatási expanzió is közrejátszottak.

31.2.6 Cardoso reformjai és a privatizáció

Fernando Henrique Cardoso az 1994-es elnökválasztást a Real-terv sikerére építve nyerte meg. Elnöksége (1995–2002) alatt a gazdaságpolitika három tengely köré szerveződött: a makrogazdasági stabilizáció fenntartása, az állami tulajdonú vállalatok privatizációja, valamint a szociális programok fokozatos kiépítése. A privatizáció a katonai korszakban megkezdődött, Collor alatt felgyorsult folyamat volt, de Cardoso idején vált a gazdaságpolitika központi elemévé. A kormány privatizálta a telekommunikációs rendszert (a **Telebrás** anyavállalatot 1998-ban), a bányászati óriást (**Companhia Vale do Rio Doce**, 1997), a villamosenergia-szektor jelentős részét, valamint több állami bankot és vasúti társaságot. A privatizációval párhuzamosan a kormány deregulálta a piacokat, és a külföldi tőke előtt megnyitotta a korábban védett ágazatokat.

A privatizáció megítélése a brazil közélet egyik legélesebb vitája. A támogatók azzal érveltek, hogy az állami vállalatok alultőkésítettek és hatékonytalanok voltak, a magánbefektetők bevonása pedig javította a szolgáltatások minőségét és a termelékenységet. A kritikusok – köztük a szakszervezetek, a baloldali pártok és az értelmiség egy része – a közvagyon kiárusítását, a stratégiai ágazatok külföldi kézbe adását és a munkahelyek megszűnését rótták fel. A telekommunikációs privatizációt követően a telefonszolgáltatások elterjedése gyorsan nőtt, de a szolgáltatás minősége és ára a kezdeti években vegyes megítélést kapott. A Vale privatizációjának hosszú távú hatásait máig vitatják: a vállalat globális bányászati óriássá vált, de tevékenysége környezeti és társadalmi konfliktusokkal járt, különösen az Amazonas vidékén.

Cardoso második ciklusát (1999–2002) gazdasági válságok árnyékolták be. Az ázsiai pénzügyi válság (1997–1998) után a feltörekvő piacokról tőkét vontak ki, és a brazil reál árfolyama fenntarthatatlanná vált. 1999 januárjában a kormány feladta a valuta sávos árfolyamrendszerét, és a reált lebegő árfolyamra engedte, ami hirtelen leértékelődést okozott. A leértékelés javította az export versenyképességét, de a külső adósság devizában számolt terhe megnőtt. A kormány az IMF-fel hitelmegállapodást kötött, és a költségvetési fegyelem szigorításával próbálta megőrizni a befektetői bizalmat. 2001-ben brazíliai energiaválság alakult ki, mert az aszályos időszak csökkentette a vízerőművek kapacitását, és az áramellátás korlátozása miatt a kormány racionalizálási programot hirdetett. Az energiaválság rávilágított a privatizáció és a szabályozás hiányosságaira: a brazil villamosenergia-rendszer nagyrészt vízenergiára épül, és az alacsony vízszint a termelés drasztikus visszaesését okozta.

A gazdasági válságok ellenére Cardoso második ciklusában megszilárdult a demokratikus intézményrendszer. A választásokat rendben tartották, a sajtó szabadon működött, és a politikai váltógazdaság normává vált. Ugyanakkor a szociális feszültségek nem csökkentek: a nagyvárosi erőszak, a kábítószer-kereskedelemhez kötődő bűnözés és a rendőri brutalitás elleni tiltakozások folyamatosan napirenden voltak. A **MST** (Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra, Földnélküli Vidéki Munkások Mozgalma) földfoglalásokkal követelt radikális földreformot, és a kormány időnként tárgyalásos, máskor rendőri úton válaszolt. Az afro-brazil mozgalmak a faji egyenlőtlenségek ellen tiltakoztak, a női szervezetek pedig a reprodukciós jogok és a munkahelyi egyenlőség terén értek el részleges eredményeket. Az őslakos népek földjogainak kijelölése lassan haladt, és a területfoglalások a gazdasági érdekekkel ütköztek.

31.2.7 Az új köztársaság mérlege 2002-re

A 2002-es elnökválasztás előtt Brazília egyszerre volt stabilabb és politikailag megosztottabb, mint 1985-ben. A hiperinfláció megszűnt, a demokratikus intézmények működtek, a sajtó és a civil társadalom szabadon tevékenykedett. Ugyanakkor a gazdasági növekedés alacsony maradt, az adósságterhek magasak voltak, és a szociális mutatók – a szegénység, az egyenlőtlenség, a regionális különbségek – alig javultak. A választást Lula da Silva nyerte meg, ami a PT és a baloldali mozgalmak számára történelmi fordulatot jelentett; ezt a következő alfejezet tárgyalja.

A korszak fő öröksége az a felismerés, hogy a demokratizálódás és a gazdasági stabilizáció nem oldotta meg automatikusan a társadalmi igazságtalanságokat. Az 1988-as alkotmány jogi keretet adott a befogadóbb állampolgársághoz, de a jogok érvényesítése a mindennapi gyakorlatban egyenetlen maradt. A Real-terv véget vetett a hiperinflációnak, de a gazdasági stabilitás ára – a magas kamatok, a fiskális megszorítások, a privatizáció – egyes csoportokat jobban sújtott, mint másokat. A privatizáció és a piaci reformok vitája pedig a 21. századi brazil politika egyik meghatározó törésvonalává vált: a baloldal a közszolgáltatások és az állami szerepvállalás megerősítését, a jobbközép és a liberális irányzat a piaci hatékonyságot és a fiskális fegyelmet hangsúlyozta.

31.2.8 Források és bizonytalanságok

Az 1985–2002 közötti brazil időszakról szóló történeti és társadalomtudományi irodalom bőséges, de a források típusa és megbízhatósága erősen változó. Az elsődleges források közé tartoznak az alkotmányozó gyűlés jegyzőkönyvei, az 1988-as alkotmány szövege, a stabilizációs tervek törvényi és rendeleti anyagai, a jegybanki közlemények, az IMF-fel kötött megállapodások, valamint a kongresszusi vizsgálóbizottságok jelentései. A másodlagos szakirodalom a gazdaságtörténeti elemzésektől a politikai szociológián át az emlékezetpolitikai munkákig terjed.

Az állítások bizonyossági foka eltérő. Az alkotmány elfogadásának időpontja, a Collor elleni eljárás főbb állomásai és a Real-terv bevezetésének dátuma dokumentált tények. A hiperinfláció mértéke azonban indexfüggő: a különböző brazil árindexek eltérő értékeket produkálnak, és a havi infláció évre vetítése torzíthat; ezért a szövegben közölt éves értékeket kifejezetten hozzávetőleges becslésként kell kezelni. A GDP-visszaesés és a szegénységi mutatók szintén becslések, amelyek a statisztikai hivatal módszertani változásai miatt utólag módosulhatnak. A Real-terv sikerének okairól és a privatizáció hatásairól szóló tudományos vita nem lezárt: a támogatók és a kritikusok eltérő modelleket és adatokat használnak, és a hosszú távú hatások – például a termelékenységre vagy a jövedelemeloszlásra gyakorolt befolyás – továbbra is kutatás tárgyát képezik.

Az emlékezetpolitikai vita különösen az amnesztiatörvény örökségénél éles. Az 1988-as alkotmány nem számolta fel az 1979-es amnesztiatörvényt, így a diktatúra idején elkövetett állami erőszak elkövetői jogilag nem voltak felelősségre vonhatók. Ez a kérdés az új köztársaság egész időszakában, majd a későbbi évtizedekben is visszatérő feszültségforrás maradt, és a brazil igazságszolgáltatás, valamint az emberi jogi szervezetek értelmezése eltér. A Collor-ügy megítélése is részben emlékezetpolitikai kérdéssé vált: egyesek a demokratikus intézmények erejének bizonyítékát látják benne, mások a médiaháború és a politikai leszámolás példáját.

31.2.9 Rövid összefoglaló

- Az 1985–2002 közötti „új köztársaság” a katonai diktatúrából való átmenet, a demokratikus intézményépítés és a gazdasági stabilizáció korszaka volt, amelyet a régi elitek és a mozgalmi társadalom közötti kompromisszumok jellemeztek.
- Az 1988-as alkotmány széles állampolgári, szociális és őslakos jogokat rögzített, de az amnesztiatörvény és a földreform korlátozott érvényesítése a diktatúra örökségét részben konzerválta.
- A hiperinfláció az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején elérte a négy számjegyű éves szintet, sorozatos stabilizációs kísérletek kudarca után csak az 1994-es Real-terv hozott tartós eredményt.
- Collor elnökségét a bankszámlák befagyasztása és a korrupciós botrány tette emlékezetessé; elmozdítása az első demokratikus impeachment volt Brazíliában.
- A Real-terv a költségvetési fegyelem, a pénzügyi átláthatóság és az új fizetőeszköz kombinációjával letörte az inflációt, de a stabilizáció kezdeti éveiben a magas kamatok és a felértékelt valuta az ipart válságba sodorta.
- Cardoso kormányai nagyszabású privatizációt hajtottak végre a telekommunikáció, a bányászat és az energiaszektor területén, ami a közvagyon, a hatékonyság és a társadalmi igazságosság kérdéseiről szóló vitákat váltott ki.
- Az 1999-es valutaválság és a 2001-es energiaválság rávilágított a stabilizáció sebezhetőségére, de a demokratikus intézmények fennmaradtak, és 2002-ben Lula győzelme politikai fordulatot hozott.

31.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1988-as alkotmány jogi ígéreteit a gyakorlati érvényesülésükkel: milyen tényezők akadályozták a szociális és őslakos jogok érvényesítését?
2. Miért vallottak kudarcot a Real-terv előtti stabilizációs kísérletek, és miben tért el a Real-terv megközelítése ezektől?
3. Milyen társadalmi csoportokat sújtott leginkább a hiperinfláció és a Collor-féle bankszámlabefagyasztás, és miért?
4. Értékelje a privatizáció melletti és elleni érveket a telekommunikáció és a bányászat példáján; melyik megközelítés milyen forrásokra támaszkodik?
5. Hogyan kapcsolódik az 1979-es amnesztiatörvény öröksége az új köztársaság emberi jogi vitáihoz, és miért maradt ez a kérdés megoldatlan?

31.3 Lula, a PT és a társadalmi programok

Brazília 2003-ban fordulóponthoz érkezett. Az előző évtized inflációs válságai, az 1999-es leértékelés és a 2002-es kampány alatti piaci pánik után a munkáspárti jelölt győzelme egyszerre keltett reményt és félelmet. A jelen alfejezet Luiz Inácio Lula da Silva és Dilma Rousseff kormányzati időszakát, valamint a **Partido dos Trabalhadores (PT)** – Munkáspárt – kormányzásának társadalmi, gazdasági és intézményi hatásait vizsgálja 2003 és 2016 között. A korszak megértése elképzelhetetlen a 2002-es válság kontextusa nélkül, amelyet Az új köztársaság és a gazdasági válságok mutatott be; az itt tárgyalt botrányok és gazdasági feszültségek következményei pedig Bolsonaro, Lula visszatérése és a jelen problémáihoz vezetnek át.

31.3.1 A 2002-es választás és a piaci bizalom megnyugtatása

Lula da Silva 2002-es megválasztása egyszerre volt szimbolikus és intézményi esemény. A volt fémmunkás és szakszervezeti vezető negyedik elnökjelöltsége a PT-t olyan pártként mutatta, amely képes a szövetségi kormányzásra, ugyanakkor a pénzpiacok egy része attól tartott, hogy a kormány adósság-elengedést vagy radikális újraelosztást hirdet. Lula kampánya erre részben a **Carta ao Povo Brasileiro** (Levél a brazil néphez) 2002. júniusi közzétételével válaszolt: a dokumentum ígéretet tett a szerződések tiszteletben tartására, az elsődleges költségvetési többlet fenntartására és a piacbarát makrogazdasági keretek megőrzésére. A levél ma is elsődleges forrás, amelynek értelmezése vitatott: egyes elemzők pragmatikus fordulatnak, mások a brazil választási rendszer kényszerű kompromisszumának látják.

A kormány első éveiben a jegybank élén Henrique Meirelles állt, és a kamatláb kezdetben igen magas szinten mozgott – a nominális alapkamat 2003 folyamán időszakosan 26% fölött is járt a hivatalos jegybanki adatok szerint. A szigorú monetáris politika és a fiskális megszorítás hozzájárult ahhoz, hogy a 2002-es valutaválság után a brazil reál stabilizálódjon, és az infláció fokozatosan a célsávba kerüljön. Ennek azonban rövid távú társadalmi költségei voltak: a munkanélküliség a nagyvárosi térségekben 2003–2004 fordulóján magas maradt, és a szegény háztartások reáljövedelme csak fokozatosan kezdett emelkedni. A piaci bizalom visszaszerzése tehát nem csupán technikai kiigazítás volt, hanem olyan politikai választás is, amely a kormány bázisának egy részétől eltávolodást követelt.

31.3.2 A Bolsa Família és a szociálpolitika átalakulása

Lula kormányának legismertebb szociálpolitikai eszköze a **Bolsa Família** (portugálul „családi pénztárca”) lett. A programot a 2004. évi 10.836. szövetségi törvény hozta létre, de gyökerei korábbi kezdeményezésekre nyúlnak vissza: Lula 2003-ban elindította a **Fome Zero** (Nulla éhezés) elnevezésű stratégiát, majd a kormány egyesítette a korábbi készpénz-transzfer programokat – köztük a Bolsa Escola, a Bolsa Alimentação, a Cartão Alimentação és az Auxílio Gás rendszereit. A Bolsa Família tehát nem a semmiből jött létre, hanem a fragmentált szociálpolitika összevonásának és kiterjesztésének eredménye.

A program feltételes készpénz-transzferként (conditional cash transfer) működik: alacsony jövedelmű háztartások havi pénzbeli támogatást kapnak, ha a gyermekek iskolába járnak, és az oltási, illetve egészségügyi ellenőrzési feltételeket betartják. A cél a szegénységi ciklus megtörése: a rövid távú jövedelembiztonság mellett a humán tőke felhalmozását is ösztönzi. A jogosultság megállapítását a **Cadastro Único** (egységes szociális nyilvántartás) rendszere végzi, amelynek adatminősége azonban a 2000-es években egyenetlen volt, és az önkormányzati kapacitásoktól is függött.

A program méretéről a hivatalos szövetségi statisztikák eltérő évekre eltérő számokat közölnek. A rendelkezésre álló közlések szerint a kedvezményezett háztartások száma a 2000-es évek közepén tízmillió fölé emelkedett, a 2010-es évek elején pedig – az akkori szövetségi adatok szerint – megközelítette a tizenhárom–tizennégy milliót. A pontos számok forrásonként és mérési időpontonként eltérnek, ezért ezeket becslésként kell kezelni. A támogatás havi összege kezdetben viszonylag alacsony volt, és a családlétszámtól, valamint a gyermekek számától függött; összegét a kormányok többször módosították. A program költségvetési terhelése a brazil GDP-hez képest soha nem volt nagy – hivatalos becslések szerint a szövetségi kiadások néhány százalékát tette ki –, ezért a költségvetési hatásáról szóló állításokat is ezzel a kontextussal kell olvasni.

A Bolsa Família megítélése a nemzetközi és brazil szakirodalomban kettős. Viszonylag széles tudományos konszenzus létezik arról, hogy a program hozzájárult a szélsőséges szegénység csökkenéséhez, különösen az északkeleti régióban, és hogy ösztönözte az iskolai beiratkozást a szegény háztartásokban. Vita tárgya viszont, hogy a program önmagában mennyire volt hatékony, mennyiben inkább a párhuzamosan futó gazdasági növekedés, a reál minimálbér-emelés és a formális foglalkoztatás bővülése magyarázza a javuló mutatókat. Kritikusai részben azt vetették fel, hogy a készpénz-transzfer kevés a strukturális egyenlőtlenségek megszüntetéséhez, és hogy a program kliensként működhet a helyi politikai patronázsban; támogatói ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy a feltételesség és az egységes nyilvántartás csökkentette a diszkrecionális elosztás terét. A „clientelismo” vádja tehát vitatott értelmezés, nem dokumentált tény.

31.3.3 Árupiaci növekedés, fogyasztás és a „új középosztály” kérdése

A 2000-es évek brazil növekedési időszaka nem érthető meg a nemzetközi árupiaci ciklus nélkül. Kína iparosodása és a világpiaci nyersanyagkereslet növekedése kedvezett a brazil exportnak: a szójabab, a vasérc, a kőolaj és más nyersanyagok iránti kereslet felfutása jövedelmet hozott a brazil gazdaságnak. A hivatalos GDP-statisztikák szerint az éves növekedés 2004-ben és 2007-ben is 5% fölött volt, 2010-ben pedig 7% fölött; ezek az adatok forrásonként kisebb eltérésekkel közöltek, de az irány egyértelmű. A növekedés azonban nem csupán exportvezérelt volt: a belső fogyasztás, a hitelbővülés és a szolgáltatási szektor is hozzájárult.

A kormány gazdaságpolitikája egyszerre épült a makrogazdasági stabilitás fenntartására és a belső kereslet élénkítésére. A reál minimálbér vásárlóerejének növelése – a hivatalos indexek szerint Lula két ciklusa alatt jelentős, egyes számítások szerint 50–70%-ot meghaladó reálértelemben – közvetlenül érintette a nyugdíjasokat, a segélyezetteket és az alacsony bérű munkavállalókat.

A hitelállomány GDP-hez viszonyított aránya ugyancsak emelkedett, ami növelte a tartós fogyasztási cikkek iránti keresletet. A **Programa de Aceleração do Crescimento (PAC)** – Növekedésgyorsító Program – 2007-ben indult, és infrastrukturális beruházásokat, energetikai projekteket, valamint lakásépítéseket foglalt keretbe. E programok tényleges lebonyolítása azonban egyenetlen volt, és a későbbi korrupciós nyomozások éppen az állami beruházások beszerzési rendszerének sebezhetőségére mutattak rá.

A foglalkoztatási adatok javulása alátámasztja a társadalmi mobilitásról szóló kedvező képet. A formális munkahelyek számának növekedése – a munkaügyi nyilvántartások szerint – a 2000-es évek második felében több millió főt érintett, ami hozzájárult a társadalombiztosítási lefedettség bővüléséhez. A háztartási jövedelmi felmérések (PNAD, később PNAD Contínua) alapján a szegénységi ráták csökkentek, a jövedelmi egyenlőtlenséget mérő **Gini-együttható** pedig – a hivatalos brazil statisztikai hivatal, az **IBGE** adatai szerint – a 2000-es évek eleji 0,59 körüli szintről a 2010-es évek elejére 0,53 környékére mérséklődött, majd tovább csökkent. Az ilyen mutatók azonban becslések, és a háztartási felmérések módszertana, valamint a jövedelem alul- vagy felüljelentése miatt a változás mértékét óvatosan kell kezelni.

A középosztály bővüléséről szóló diskurzus a korszak emblematikus témája lett. A sajtó és a kormányzati kommunikáció gyakran beszélt a **„nova classe média”** (új középosztály) vagy a „C osztály” felemelkedéséről. A fogalom azonban erősen vitatott: a kritikusok szerint a jövedelmi küszöbök meghatározása önkényes, és a formálisan a középső jövedelmi sávba került háztartások sok tekintetben – lakhatás, oktatás, egészségügy, foglalkoztatási biztonság – nem rendelkeztek a hagyományos középosztályi erőforrásokkal. A társadalmi mobilitás tehát valós volt, de korlátozott és rétegzett. A fekete és pardo (kevert) lakosság, valamint a nők, továbbá az északkeleti és északi régiók lakói rendre alacsonyabb jövedelmi és iskolai mutatókkal rendelkeztek, mint a déli és délkeleti fehér népesség. A faji és nemi egyenlőtlenségek csökkentek, de nem tűntek el.

31.3.4 Mensalão és a korrupció politikai következményei

A szociális programok sikerei és a növekedés ellenére a PT kormányzásának első ciklusát súlyos politikai botrány árnyékolta be. A **mensalão** (havi juttatás) ügy 2005-ben robbant ki, amikor a brazil sajtó – elsőként a Folha de S. Paulo napilap – arról számolt be, hogy a kormánypárt és szövetségesei rendszeres készpénzfizetésekkel biztosították képviselők szavazatát a kongresszusban. A vádak szerint a PT vezetése költségvetési és állami vállalati forrásokat is felhasznált a koalíciós támogatás megszervezésére. A botrány nyomán lemondott José Dirceu, Lula kormányfői jogkörökkel felruházott kabinetfőnöke, valamint a PT több más vezetője. Lula személyes felelősségét büntetőjogi értelemben nem állapították meg, de a botrány megtörte a párt „tiszta politika” iránti hírnevét.

A mensalão büntetőjogi feldolgozása évekig tartott. A **Supremo Tribunal Federal (STF)** – a szövetségi legfelsőbb bíróság – 2012-ben hozott ítéletet az ügyben, és több politikust, köztük a PT korábbi vezetőit bűnösnek mondta ki különböző vádpontokban. Az ítélet megerősítette a vád lényegi állításait, de a jogi minősítések egy része vitatott maradt. A mensalão értelmezése két irányból vitatott: egyes politikatudósok a brazil koalíciós elnöki rendszer strukturális kényszerét látják benne, amelyben a széttagolt pártrendszer miatt a kormányok informális eszközökkel vásárolnak támogatást; mások a PT elvtelen alkalmazkodását hangsúlyozzák, amely aláásta a párt eredeti programját. Mindkét értelmezés magyarázat, nem pedig dokumentált tényállítás. A botrány rövid távon nem tántorította el a szavazókat: Lula 2006-ban újraválasztást nyert, bár az eredmény regionálisan átrendeződött, és a párt hagyományos bázisának egy része meggyengült.

31.3.5 Dilma Rousseff, a növekedés kimerülése és a 2013-as tüntetések

Dilma Rousseff 2011-ben Brazília első női elnökeként lépett hivatalba. Kormányzása kezdetben folytatta a Lula-érát: fenntartotta a Bolsa Famíliát, bővítette a szociális és lakásprogramokat – köztük a **Minha Casa Minha Vida** (Az én házam, az én életem) lakásépítési programot –, és elindította a **Brasil Sem Miséria** (Brazília szegénység nélkül) elnevezésű stratégiát. A makrogazdasági környezet azonban romlott. A hivatalos GDP-adatok szerint a növekedés 2011-ben meredeken lassult, 2012-ben pedig alig haladta meg az 1%-ot, miközben az inflációs nyomás és a folyó fizetési mérleg hiánya nőtt. A kormány válasza ellentmondásos volt: adókedvezményekkel, kamatcsökkentéssel és az árfolyam menedzselésével próbálta ösztönözni az ipart, ám ezek a lépések – amelyeket kritikusai „új gazdasági mátrixként" bíráltak – nem állították helyre a beruházási dinamikát, és fokozatosan aláásták a fiskális hitelességet.

A növekedés kimerülése és a szolgáltatások minőségével kapcsolatos elégedetlenség 2013 júniusában tömegtüntetésekbe torkollott. A demonstrációk buszdíj-emelések ellen indultak São Paulóban, majd országos mozgalommá szélesedtek: a résztvevők egy része a közszolgáltatások – oktatás, egészségügy, közlekedés – minőségét, mások a politikai korrupciót és a nagy sporteseményekre fordított közkiadásokat bírálta. A tüntetések ideológiailag rendkívül heterogének voltak, és nem sorolhatók be egyszerűen „baloldali" vagy „jobboldali" keretbe; a 2013-as mozgósítás egyszerre volt a középosztályi elégedetlenség és a fiatal városi rétegek politikai mobilizációjának jele. Rousseff népszerűségi mutatói zuhantak, bár 2014-ben szűk többséggel újraválasztották.

31.3.6 A Lava Jato, a petrolão és a 2016-os elmozdítás

A második Rousseff-kormányt a brazil politikai és gazdasági rendszer egyik legsúlyosabb korrupciós nyomozása, a **Lava Jato** („autómosó") fedőnevű ügy határozta meg. A Curitibában működő szövetségi ügyészség és a szövetségi rendőrség 2014 tavaszán indította el a nyomozást, amely kezdetben egy autómosó hálózaton keresztül bonyolított pénzmosási gyanúból nőtte ki magát, és végül a **petrolão** néven emlegetett, a Petrobras állami olajvállalat beszerzéseihez kapcsolódó kenőpénzrendszerig vezetett. A nyomozás szerint nagy építőipari cégek kartellt alkottak, és a Petrobras-beruházásokon keletkező túlárazás egy részét kenőpénzként politikusoknak és pártoknak juttatták. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a nyomozás számos nagyvállalati vezetőt és politikust érintett, hogy több vallomás született vádalku keretében, és hogy a bíróságok több ítéletet hoztak. A nyomozás teljes körű hatását és az egyes vallomások megbízhatóságát azonban a szakirodalom továbbra is vitatja.

A Lava Jato gazdasági következménye súlyos volt. A Petrobras beruházásai visszaestek, az érintett építőipari vállalatok leépítettek, és a korrupciós bizonytalanság tovább hűtötte a gazdaságot. 2015-ben és 2016-ban a brazil GDP – a hivatalos adatok szerint – jelentős mértékben zsugorodott, a munkanélküliség gyorsan emelkedett, és a szövetségi költségvetés hiánya látványosan nőtt. Rousseff kormánya szembesült a költségvetési elszámolási szabályokkal, és az úgynevezett **pedaladas fiscais** (költségvetési trükkök) ügye jogalapot szolgáltatott az elmozdítási eljáráshoz. Az eljárás indoklása szerint a kormány állami bankoknál késleltetett kifizetésekkel sértette meg a költségvetési felelősségi törvényt. A képviselőház 2016-ban elfogadta a vádpontot, majd a szenátus – az alkotmányos eljárás végén – 2016. augusztus 31-én elmozdította Rousseffet; az alelnök, Michel Temer vette át az elnöki tisztséget.

A Rousseff elleni **impeachment** (felelősségre vonás) dokumentált eseménye nem vitatott: a kongresszusi szavazások időpontja, a vádpontok és a végeredmény rögzíthető. Az eljárás minősítése azonban mélyen vitatott emlékezetpolitikai és jogértelmezési kérdés. A támogatók szerint a költségvetési szabályok megsértése alkotmányos felelősségre vonási okot jelentett, és az eljárás a jogállami intézmények működését mutatta. Az ellenzők egy része az eljárást „puccsnak" (golpe)

vagy „parlamenti puccsnak” nevezte, és arra hivatkozott, hogy a vádpontok csekély súlyúak voltak, illetve hogy a politikai többség a Lava Jato-nyomozás alatt álló politikusok elmozdítását kihasználva távolította el a hivatalban lévő elnököt. Mindkét álláspont politikai és jogi értelmezést képvisel; a tankönyv feladata nem annak eldöntése, hanem annak bemutatása, hogy a brazil demokrácia 2016-os válsága valódi intézményi konfliktus volt, amelyben a formális jogi eljárás és a politikai motiváció szétválaszthatatlanul összefonódott.

31.3.7 A korszak mérlege: növekedés, szegénységcsökkentés és intézményi feszültségek

A 2003–2016 közötti időszak mérlege ellentmondásos. A dokumentált statisztikák szerint a szegénység csökkent, a foglalkoztatás bővült, a jövedelmi egyenlőtlenség mérséklődött, és a szociális transzferek – mindenekelőtt a Bolsa Família – a brazil lakosság jelentős részéhez jutottak el. A gazdasági növekedés lehetővé tette a közkiadások növelését anélkül, hogy a kormány azonnal elvesztette volna a piaci bizalmat. Ugyanakkor a növekedési modell erősen függött a nyersanyagáraktól és a hitelbővüléstől, a közbeszerzések korrupciós kockázatai strukturálisnak bizonyultak, a koalíciós politika pedig a mensalãótól a Lava Jatóig ismétlődően aláásta a választói bizalmat. A társadalmi mobilitás valós, de egyenlőtlenül elosztott folyamat volt: a régi, faji és nemi hierarchiák tompultak, de nem bomlottak fel.

31.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban brazil hivatalos statisztikákra, szövetségi törvényszövegekre, bírósági ítéletek nyilvános kivonataira, valamint a nemzetközi szakirodalomban ismertetett felmérési adatokra támaszkodik. A gazdasági mutatók – GDP-növekedés, infláció, foglalkoztatás, Gini-együttható – a brazil statisztikai hivatal (IBGE), a jegybank és a nemzetközi szervezetek adatbázisaiból származnak, de az egyes évekre vonatkozó számok forrásonként kisebb eltérést mutatnak. A Bolsa Família kedvezményezettjeinek számát a szövetségi kormány közleményei és az ellenőrző intézmények jelentései eltérően közölhetik, ezért a szöveg nagyságrendi becsléseket használ. A korrupciós ügyekkel kapcsolatban a jogi dokumentumok, a vádalkuk és a bírósági ítéletek elsődleges források, de azok értelmezése – különösen a mensalão és a Lava Jato politikai hatását illetően – tudományosan vitatott. A 2016-os elmozdítás minősítése nem ténykérdés, hanem alkotmányjogi és emlékezetpolitikai vita. A tankönyv nem rendelkezik önálló levéltári kutatási jegyzettel, ezért a konkrét statisztikai állításokat a megadott intézményi körhöz köti, és nem közöl ellenőrizetlen idézetet vagy oldalszámot.

31.3.9 Rövid összefoglaló

- Lula da Silva 2003-as hivatalba lépése a 2002-es piaci pánik után a makrogazdasági stabilitás fenntartásával és a piaci bizalom megnyugtatásával kezdődött.
- A Bolsa Família 2004-ben egyesítette a korábbi készpénz-transzfer programokat, feltételes támogatást nyújtva alacsony jövedelmű háztartásoknak; hatásáról széles, de nem teljes tudományos egyetértés alakult ki.
- A 2000-es évek növekedését a nyersanyagkereslet, a belső fogyasztás, a hitelbővülés és a reál minimálbér-emelés együttesen hajtotta; a szegénység és a jövedelmi egyenlőtlenség csökkent, de a „új középosztály” fogalma vitatott.
- A mensalão 2005-ös botránya megtörte a PT erkölcsi hitelét, és rávilágított a brazil koalíciós elnöki rendszer korrupciós kockázataira; Lula 2006-ban mégis újraválasztást nyert.

- Dilma Rousseff kormányzása alatt a növekedés kimerülése, a 2013-as tüntetések és a Lava Jato nyomozás egymással összefonódó válságot hozott létre.
- A 2016-os impeachment jogi eljárása dokumentált tény, de annak minősítése – felelősségre vonás vagy puccs – emlékezetpolitikai és alkotmányjogi vita tárgya.

31.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen előzményprogramokat egyesített a Bolsa Família, és miben különbözött a feltételes készpénz-transzfer a korábbi szociálpolitikai gyakorlattól?
2. Hogyan kapcsolódott a 2000-es évek brazil növekedése a nemzetközi árupiaci ciklushoz, és miért nem magyarázható a szegénységcsökkenés kizárólag a szociális transzferekkel?
3. Mi volt a mensalão, és miért tekinthető a brazil koalíciós elnöki rendszer strukturális feszültsége tünetének ahelyett, hogy csupán egyéni visszaélésként értelmeznénk?
4. Milyen gazdasági és politikai tényezők vezettek a 2013-as tüntetésekhez, és miért problematikus azokat egyetlen ideológiai irányzathoz kötni?
5. A 2016-os impeachment kapcsán mi a különbség a dokumentált eljárási tények, a jogi értelmezés és az emlékezetpolitikai minősítés között?

31.4 Bolsonaro, Lula visszatérése és a jelen

Milyen politikai és társadalmi erők vezettek Brazíliában a 2010-es évek közepének válságától a 2020-as évek közepéig? Az alábbi alfejezet a 2016-os impeachmenttől a 2026-os állapotig követi a brazil demokrácia legfeszültebb évtizedét. A fókuszban a politikai rendszer átalakulása, a Bolsonaro-kormányzat természete, a 2023. január 8-i események, valamint az Amazonas és a klímapolitika kérdései állnak. Az időszak egyik központi értelmezési problémája, hogy mennyiben beszélhetünk a demokrácia tartós meggyengüléséről, illetve a brazil intézményrendszer ellenálló képességének bizonyítékáról. A kortárs események értékelésénél különösen fontos megkülönböztetni a dokumentált tényeket, a folyamatban lévő jogi eljárások keretében megfogalmazott vádakat és a politikai szereplők önértelmezését.

31.4.1 A politikai válság kezdete: Rousseff bukásától a 2018-as választásig

A Dilma Rousseff elnök ellen 2016-ban lefolytatott **impeachment** (vagyonbírósági eljárás) a 2013 utáni időszak politikai és gazdasági feszültségeinek csúcspontja volt. A hivatalos eljárást 2015 decemberében indította el a képviselőház elnöke, Eduardo Cunha, arra hivatkozva, hogy Rousseff megsértette a költségvetési felelősségről szóló törvényt az úgynevezett „fiskális pedálok" (pedaladas fiscais) alkalmazásával, vagyis az állami bankok és a kincstár közötti elszámolások ideiglenes átütemezésével. A 2016. augusztusi szenátusi szavazáson a képviselők többsége bűnösnek mondta ki az elnököt, és felmentette hivatalából. A vádjogilag dokumentált állítás szerint a kormány a költségvetés valós állapotát elleplező könyvelési technikákat alkalmazott, de a tudományos értelmezések közötti vita arról szól, hogy ez a gyakorlat valóban elérte-e a hivatalból való elmozdítás alkotmányos küszöbét, vagy a politikai támogatottság összeomlása tette lehetővé a „parlamenti puccsot" (golpe parlamentar). Az utóbbi kifejezést főként a Rousseff-fel szimpatizáló elemzők és politikusok használják; a brazil Legfelsőbb Bíróság (Supremo Tribunal Federal, STF) a vádat alkotmányosnak találta, ami az eljárás jogi érvényét a brazil jogrenden belül megalapozza.

A Rousseff-kormányt megbuktató koalíció Michel Temert, az alelnököt juttatta hatalomba. A Temer-kormány (2016–2018) a centrista és jobboldali pártok, elsősorban a Brazil Demokratikus

Mozgalom Pártja (PMDB, később MDB) köré szerveződött. A kormány gazdaságpolitikai programja, az ún. **költségvetési plafon** (teto de gastos) 2016-os alkotmánymódosítása húsz évre befagyasztotta a szövetségi kiadások reálértékét, ami hosszú távú vitát nyitott az oktatás, az egészségügy és a szociális programok finanszírozásáról. A 2017-es munkaügyi reform a munkajogi viszonyok rugalmasabbá tételét célozta, a szakszervezetek szerint a munkavállalói védelem gyengítésével. Ezzel párhuzamosan a **Lava Jato** („autómosó") néven ismert korrupcióellenes nyomozás 2014 óta folyamatosan újabb politikai és gazdasági szereplőket érintett. A nyomozás tényleges bizonyítékokkal dokumentálta, hogy a Petrobras állami olajtársaság körüli beszállítói rendszerben kiterjedt kenőpénz- és pártfinanszírozási hálózat működött. A vitatott értelmezési pont itt nem a korrupció létezése, hanem a nyomozás eljárási módszerei és a bírósági ítéletek utólagos felülvizsgálata: a 2019-ben nyilvánosságra került The Intercept-szivárogtatás szerint Sergio Moro bíró és a nyomozó ügyészek között egyeztetett stratégiák voltak. A 2021-es STF-döntés megsemmisítette a Lula da Silva ellen hozott ítéleteket, részben eljárási hibákra hivatkozva.

A 2018-as választás a brazil politikai rendszer mély átrendeződését hozta. Luiz Inácio Lula da Silva, a Munkáspárt (Partido dos Trabalhadores, PT) korábbi elnöke 2018 tavaszán börtönbüntetését töltötte, és a választási bíróság kizárta a jelöltségből a tiszta lappal rendelkező politikusokra vonatkozó szabály alapján. A döntés jogalapja a másodfokú elítélés volt, amelyet a későbbi STF-döntés visszamenőleg megkérdőjelezett. A választás így a PT egykori oktatási minisztere, Fernando Haddad és a hadsereg tartalékos százados, Jair Bolsonaro közötti versengéssé vált. Bolsonaro a 2014 óta megerősödő **jobboldali hullám** (onda conservadora) hasznát látta, amelynek bázisát a Lava Jato korrupcióellenes indulata, a gazdasági bizonytalanság, a bűnözés elleni rendpárti ígéretek és az ún. **iskola nélküli iskola** (Escola sem Partido) mozgalom által is erősített ideológiai kultúrharc alkotta. A kampány során a közösségi média és a WhatsApp terjedésével összefüggő álhírterjedés is szerepet játszott, amelynek mértékét a tudományos elemzés utólag is csak becslésekkel tudja megközelíteni. A második fordulót Bolsonaro a szavazatok nagyjából 55 százalékával nyerte, de a választási rendszer tisztaságát maga a megválasztott elnök is folyamatosan vitatta, különösen a 2018-as első fordulóban, az elektronikus urnák állítólagos manipulációjára hivatkozva. A választási csalás vádját a brazil választási bíróság (TSE) nem látta bizonyítottnak, és a nemzetközi megfigyelő szervezetek sem jelentettek rendszerszintű visszaélést.

31.4.2 A Bolsonaro-kormány: autoriter kísérlet vagy megosztott végrehajtás?

Jair Bolsonaro 2019. január 1-jén tette le az elnöki esküt. Kormánya összetételében a politikai rendszeren kívüli erők és a hagyományos érdekcsoportok sajátos keverékét hozta létre. A kezdeti szakaszban három pólus volt megkülönböztethető: a gazdasági minisztériumot vezető Paulo Guedes liberális gazdaságpolitikai csoportja, a külügyi és ideológiai kérdésekben aktív „olavista" hálózat (Olavo de Carvalho amerikai–brazil író követői), és a katonai tisztek, akik a kormányon belüli kulcspozíciókat foglalták el. A kormány első két évét a folyamatos belpolitikai konfliktus, a minisztercserék és az ún. **csiszárkodás** (toma lá da cá) vitája jellemezte, miközben a kongresszussal való viszony a 2020-as évekre átmenetileg stabilizálódott.

A gazdaságpolitika területén a 2019-es nyugdíjreform, amely a brazil alkotmányos rendszerben a költségvetési egyensúly fontos lépéseként volt értelmezhető, a kormány ciklusának legjelentősebb strukturális intézkedése lett. A szociális oldalon a Bolsa Família program korábbi formáját 2021-től **Auxílio Brasil** néven alakították át, ami a szegénységcsökkentő transzferprogramokban a hangsúlyeltolódást jelezte a közvetlen készpénztámogatás felől a feltételességi és munkavállalási elemek felé, de ennek hatékonyságát a szakirodalom vitatja. A kormány központi politikai projektje az ún. **Antipetizmus** (antipetismo) volt, vagyis a Munkáspárt örökségének elutasítása mint választói mozgósító ideológia; a kormányzati kommunikáció a 2003–2016 közötti PT-korszakot korrupció és ideológiai penetráció történeteként mutatta be. Az emlékezetpolitikai térben a

diktatúra (1964–1985) megítélése erősen visszatért: Bolsonaro nyíltan dicsérte az 1964-es katonai hatalomátvételt, a baloldali fegyveres ellenállás áldozatait pedig a kommunista erőszak áldozataiként jellemezte. A tudományos konszenzus szerint a brazil katonai diktatúra alatt szisztematikus emberi jogi jogsértések történtek: a Nemzeti Igazságtétel Bizottság (Comissão Nacional da Verdade) 2014-es jelentése 434 halálos áldozatot és eltüntetést dokumentált, miközben hangsúlyozta, hogy a dokumentálatlan esetek száma ennél nagyobb lehet. A nemzeti emlékezetpolitika terén a 2016 után hivatalba lépő kormányok a bizottság munkáját részben lezártnak tekintették, ami a történészi vitákban a diktatúra mérlegének újranyitásául is olvasható.

A 2020-ban kezdődő **Covid-19-világjárvány** (COVID-19) a Bolsonaro-kormány legnagyobb válsága lett. Az elnök a járványt „kis influenzaként" (gripezinha) emlegette, ellenezte a tagállami lezárásokat, és a vírus terjedésének természetes immunitását szorgalmazta. A dokumentált adatok szerint Brazíliában 2023 végéig több mint 700 ezer halálesetet regisztráltak a járvány számlájára, ami a világ egyik legmagasabb, de pontosan nem összehasonlítható értéke a eltérő tesztelési és haláloki kódolási gyakorlatok miatt. A szenátusi vizsgálóbizottság (CPI da Covid) 2021-es jelentése életellenes bűncselekmények és „járványfogó" (genocídio por epidemia) gyanúját is megfogalmazta a kormánnyal szemben, de a jelentés politikai következtetései nem emelkedtek jogerős bírósági ítéletté. A járvány alatt a kormány és a tagállamok közötti hatásköri harc a föderalizmus működésének feszült tesztje volt: az STF 2020-ban megerősítette, hogy a tagállamoknak is joguk van járványügyi intézkedéseket hozni, ezért a központi kormány nem tilthatta meg a helyi lezárásokat.

Az elnökség alatt a brazil intézményi rendszer többször is nyomás alá került, de a kormányzati erőszak-monopóliumot a fegyveres erőkkel szembeni elnöki retorika nem tudta alkotmányellenes módon átírni. A 2022-es választás előtt Bolsonaro hónapokig érvelt az elektronikus szavazógépek megbízhatatlansága mellett, és nemzetközi figyelmet is kiváltó találkozókon sértette a belső választási folyamat legitimitását. A választási rendszer hitelességét azonban a TSE és a fegyveres erők által végzett auditok nem támasztották alá. A 2022. októberi elnökválasztáson Lula da Silva a második fordulóban a szavazatok kevéssel több mint felét szerezte Bolsonaróval szemben. A dokumentált választási eredmények szerinti különbség nagyjából kétmillió szavazat volt, ami a demokratikus átmenet óta a legszorosabb elnökválasztási verseny. A hivatalban lévő elnök a vereség után napokig nem ismerte el a vereséget; közvetve, de formális bejelentés nélkül hagyta, hogy az átmenet megkezdődjön, majd az Egyesült Államokba távozott, és nem vett részt Lula 2023. januári beiktatásán.

31.4.3 A 2023. január 8-i események

A 2023. január 8-i események a brazil demokrácia történetének egyik legfontosabb kortárs cezúrája. A Lula beiktatását követő héten, január 8-án a bolsonarista tüntetők elfoglalták és megrongálták a három hatalmi ág szimbolikus épületét: a Nemzeti Kongresszust, a Legfelsőbb Bíróságot és az elnöki palotát (Palácio do Planalto). Az esemény dokumentált tényei szerint a tüntetők egy része erőszakosan bejutott az épületekbe, üvegfelületeket tört be, műalkotásokat rongált meg, és a hatalomátvételhez katonai erőt követelt. A brazil rendőrség és a nemzeti gárda csak órákkal később tudta kiüríteni az épületeket, és több mint ezer embert állított elő. A történést a brazil közbeszéd egy része „coup de Brasília" (golpe de Brasília) vagy „január 8-i puccskísérlet" (tentativa de golpe de Estado) néven említi, míg a bolsonarista narratíva szerint a rongálásokért provokátorok felelősek, és a békés tüntetők meghurcolása politikai célú. Az STF 2023 folyamán több száz vádlottat ítélt el a demokratikus intézmények elleni erőszakos cselekmények miatt, a legsúlyosabb vádpont az ún. **bolsonarista puccskísérlet** (tentativa de golpe) keretében az államrend megdöntésére irányuló cselekmény volt. A büntetőeljárások 2026-ig tartó szakaszában a Legfelsőbb Bíróság azt is vizsgálta, hogy magas rangú katonai és korábbi

elnöki tisztviselők tervezték-e előre a hatalom átvételét — e vádak 2025 végére a folyamatban lévő nyomozások szintjén álltak, jogerős ítélet nélkül.

A januári nap történeti értelmezése körül a tudományos diskurzus megosztott: egyes elemzők a 2023. január 8-i inváziót a 1964. évi katonai puccs óta a legveszélyesebb antidemokratikus epizódként írják le, mások szerint a szervezetlenség és az intézmények utólagos stabilizálódása azt mutatja, hogy a brazil demokrácia rugalmas maradt. A 2023-as eseményekben a modern politikai erőszak új mintája is felismerhető: a közösségi média-platformokon koordinált politikai mozgósítás, az elnöki legitimitás tagadására épülő tudatforma és a fegyveres erők szerepének nyílt követelése. A dokumentált képi és rendőrségi források alátámasztják a tüntetők egy részének szervezett utaztatását és finanszírozását, de a finanszírozók kilétének teljes feltárása 2026. évi ismereteink szerint még folyamatban volt. A Brazílián kívüli párhuzamok — például a 2021. január 6-i washingtoni Capitolium-ostrom — bevonása az elemzői vitákban a jobboldali populista mozgalmak transznacionális jellegét hangsúlyozza, de az egyes események közötti oksági kapcsolatot a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nem lehet mechanikusan levezetni.

31.4.4 Lula harmadik kormánya: a demokratikus helyreállítás dilemmái

Luiz Inácio Lula da Silva 2023. január 1-jén kezdte meg harmadik elnöki ciklusát. Beiktatási beszédében a demokratikus intézmények védelmét, a szociális programok újraindítását és a nemzetközi kapcsolatok normalizálását nevezte meg prioritásnak. A kormány összetételében a PT és tíznél több koalíciós párt közötti széles szövetségi logika érvényesült, ami a brazil elnöki rendszerben a kormányozhatóság feltétele. A harmadik Lula-kormányt a gazdaságpolitikai folytonosság és a szociálpolitikai hangsúlyok kettőssége jellemezte: a pénzügyminiszter, Fernando Haddad a költségvetési fegyelem mellett egy új adóreformot vitt keresztül 2023 végén, amely a fogyasztási adókat egységesítette, és a közgazdászok többsége szerint a hosszú távú adórendszer átláthatóságát növelte, de elosztási hatásai vitatottak.

A szegénység elleni intézkedések terén a Bolsa Família program 2023-as visszaállítása és kiterjesztése a kedvezményezettek számát a hivatalos adatok szerint meghaladta a 21 millió háztartást. A kormány 2023-ban elindította az ún. **Új Növekedési Tervet** (Novo PAC), amely 1,7 billió reál értékű állami és magán beruházási programot irányzott elő infrastruktúrára, energiára és társadalmi lakhatásra; a terv tényleges végrehajtása 2026-ig még nyitott. A gazdasági növekedés 2023-ban a piaci várakozásokat meghaladó mértékű volt a hivatalos GDP-adatok szerint, amit elsősorban a mezőgazdasági export és a szolgáltató szektor hajtott. Ugyanakkor a folyó fizetési mérleg és a brazil reál árfolyamának ingadozása az olvasónak azt jelzi, hogy a külső egyensúlyhoz való viszony továbbra is a brazil gazdaságpolitika egyik legkényesebb pontja.

A környezet- és klímapolitika a harmadik Lula-kormány egyik meghatározó területe lett. A **bolsonarói Amazonas-politika** (política amazônica bolsonarista) 2019 és 2022 között a környezetvédelmi intézmények, különösen az IBAMA (Brazil Környezetvédelmi és Megújuló Erőforrások Intézete) költségvetésének lefaragásával, a fakitermelési és bányászati érdekeknek kedvező retorikával, és a védett területek hatékony ellenőrzésének gyengítésével járt. A hivatalos műholdas monitoring, a PRODES rendszer adatai szerint az amazóniai erdőirtás éves üteme 2018 és 2022 között jelentősen megnőtt, elérve a 2000-es évek eleje óta nem regisztrált szinteket. E számok a rendelkezésre álló legmegbízhatóbb becslések, de a műholdas adatok módszertani eltérései miatt a mértékegységben kifejezett különbségeket óvatosan kell kezelni. A Lula-kormány 2023-ban Marina Silvát nevezte ki környezetvédelmi miniszterré, aki már a 2000-es évek eleje óta az erdőirtás elleni fellépés szimbóluma a nemzetközi klímavédelmi diskurzusban. A hivatalos adatok szerint az amazóniai erdőirtás 2023-ban az előző évhez képest mintegy negyedével csökkent, és 2025-re a brazil kormány és a nemzetközi alapok közötti **Amazonia Alap** (Fundo Amazônia) is újraindult, Norvégia és Németország hozzájárulásával. A klímavédelmi eredményeket a

tudományos szakirodalom az erdőtüzek, a folyami közösségek védelme és az őslakos területek jogi elismertetése felől is vizsgálja; a 2023-as új kormány az első hónapjaiban több **őslakos területet** (terra indígena) hagyott jóvá, ami a 2019–2022 közötti stagnálás után jogi fordulatot jelentett. Az őslakos földjogok elismerése körüli viták azonban nem zárultak le: 2023-ban az STF előtt a **marco temporal** (időbeli határ) doktrínája ügyében hozott, az őslakos követelések szempontjából kedvező döntés után a kongresszus törvényben próbálta megkerülni a bírósági álláspontot, amit 2024-ben az STF részben felülvizsgált. Ez a folyamat jól mutatja a brazil intézményi rendszerben a bírói kar, a törvényhozás és a vidéki érdekcsoportok közötti folyamatos konfliktust.

A külpolitikában Lula harmadik kormánya a 2003–2010 közötti időszakra jellemző aktív déli–déli diplomáciát próbálta újraindítani. Brazília 2023-ban az **Európai Unió–Mercosur** megállapodás lezárására tett újabb kísérletet, de a francia és európai környezetvédelmi aggályok miatt a szerződés ratifikációja 2026-ig nem zárult le. A 2023-as év egyik legélesebb nemzetközi vitája az volt, hogy Lula a G7 és G20-ak ülésein az ukrajnai háborúval kapcsolatban a békepárti, de az orosz agressziót nyíltan nem elítélő álláspontot foglalt el, ami a nyugati értelmezés és a brazil hagyományos semlegesség közötti feszültséget hozta felszínre. Az ilyen viták a brazil külpolitika identitásának visszatérő dilemmáit jelzik, nem kizárólag Lula személyes álláspontjából következnek.

A gazdasági és társadalmi mutatók a 2020-as évek közepén ellentmondásos képet mutatnak. A hivatalos statisztikák szerint a munkanélküliség 2023 és 2025 között fokozatosan csökkent, a reálbérek szintje azonban továbbra is elmaradt a 2014 előtti szinttől. A jövedelmi egyenlőtlenséget mérő Gini-index a 2020-as évek elején a nagy járvány utáni szociális transzferek hatására átmenetileg javult, de a jövedelmi tízezer leggazdagabb és legszegényebb közötti szakadék továbbra is a világ legnagyobbjai közé tartozik. A 2024-es **G20-csúcstalálkozó** Rio de Janeiróban a brazil diplomácia presztízst hozó eseménye volt, miközben a rendező város biztonsági helyzete és a brazil nagyvárosi erőszak ismét rámutatott az állami erőszak-monopólium gyengeségére. A 2025-ös évben a kormány számára a legnagyobb politikai kihívást a kongresszus konzervatív többségével való egyensúlyozás és az elnök személyes népszerűségének hullámzása jelentette; a 2026-os elnökválasztás közelsége pedig már a válságok, a vallási és vidéki szavazatokért folyó intenzív versenyt vetítette előre.

31.4.5 Források és bizonytalanságok

A 2016–2026 közötti időszak értelmezése számos nyitott forráskritikai problémát vet fel. Az impeachment kapcsán a kongresszusi jegyzőkönyvek, a költségvetési törvények és a számvevőszéki jelentések elsődleges forrásként használhatók, de az értelmezési keret politikai szempontból erősen terhelt. A Lava Jato kapcsán a bírósági ítéletek, a vádalkuk (delações premiadas) és a The Intercept-szivárogtatás anyagai közötti ellentmondások a történészi módszertan számára a gyanú hermeneutikáját igénylik; az egyes nyomozati iratok nyilvánossága időben eltérő, és a vádalkuk jogi érvényét a 2021 utáni STF-döntések több ponton visszamenőleg is módosították. A 2020–2022 közötti járvány miatti halálozási adatokat a brazil Egészségügyi Minisztérium (Ministério da Saúde) publikálta, de a haláloki igazolások pontossága tagállamonként változik; a legmegbízhatóbb nemzetközi összevetések a WHO és az Our World in Data adatsorainak 2023-as változatain alapulnak, amelyeket a könyv írásakor (2026) ellenőrzött kiindulópontnak tekinthetünk, bár a szerkesztés utáni frissítések lehetőségét érdemes a felhasználónak is figyelembe vennie.

A 2023. január 8-i események rekonstrukciójának forrásai a rendőrségi nyomozati anyagok, az épületbelső kamerák felvételei, az STF vádiratai és a szemtanúk közösségimédia-dokumentációja. A nyilvánosságra került vádiratok tényleges bizonyítékokat tartalmaznak, de a „puccskísérlet”

minősítés jogi és politikai vita tárgya; a tudományos szintézis számára a 2025 végén még nyitott nyomozások lezárása fontos fordulópont lehet. A választási csalással kapcsolatos állítások dokumentáltan nem nyertek bizonyítást, de a 2018-as és 2022-es választások utáni elnöki kijelentések a modern brazil politikai kultúra egyik legfontosabb forráscsoportja, mert maguk is a politikai radikalizálódás dokumentumai.

Az Amazonasra és klímapolitikára vonatkozó adatok forrása elsősorban az INPE (Nemzeti Űrkutatási Intézet) műholdas mérései. Ezek a hivatalos adatok a legjobb hozzáférhető becslések, de az erdőirtás éves értékeinek összehasonlítása a felhőtakarás, a tűznyilvántartás és a helyi gazdálkodási gyakorlatok miatt hibahatárokkal terhelt. A bányászati és fakitermelési illegális tevékenységek volumene bizonytalan; a brazil kormány 2025-ben nyilvánosságra hozott becsléseit a nemzetközi NGO-k és kutatócsoportok eltérő módon értékelik. Az olvasónak ezért ajánlatos megkülönböztetnie a műholdas adatok trendjét (csökkenő irtási ütem) a ténylegesen újjáéledő erdők, a természetes szavannák (cerrado) irtása és a folyami szennyezés összetettebb mutatóitól.

Az alfejezetben említett hivatalos statisztikákat a brazil IBGE (Brazil Földrajzi és Statisztikai Intézet), a jegybank (Banco Central do Brasil) és a szaktárcák tették közzé; ezeket a 2026-os lezárás időpontjában a legjobb nyilvános adatforrásoknak kell tekinteni, de a 2025 második fele és 2026 első hónapjai közötti frissítések folyamatossága miatt a könyv adatpontjai tájékoztató jellegűek.

31.4.6 Rövid összefoglaló

- Brazília 2016 és 2026 közötti politikatörténete a demokratikus intézmények folyamatos stressztesztje volt: az impeachment, a Lava Jato, a 2018-as jobboldali fordulat, a járványkezelés, a 2023. január 8-i események és a 2026-os választásra készülő újabb átrendeződés mind ennek a stressztesztnek a dokumentált állomásai.
- A 2016-os Rousseff-pert a brazil jogrendben jogszerű eljárásként folytatták le, de politikai értelmezése azóta is vitatott: a kormánypárti narratíva „parlamenti puccsot”, a konzervatív értelmezés a költségvetési fegyelem védelmét hangsúlyozza.
- A Bolsonaro-kormányt a rendpárti, vallási és antipetista szavazói koalíció támogatta, miközben intézményi konfliktusai a Legfelsőbb Bírósággal és a tagállamokkal a brazil föderalizmus működését próbára tették.
- A covidjárvány alatti halálozási adatok és a kormányzati retorika közötti ellentmondás a modern Brazilian állam egyik leginkább dokumentált, de emlékezetpolitikailag is terhelt esete; a szenátusi vizsgálóbizottság vádjai jogerősen nem zárultak le.
- A 2023. január 8-i helyszínek elfoglalása és megrongálása jogi értelemben antidemokratikus erőszak volt; a mögöttes szervezés és a felelősség teljes feltárása 2026-ig folyamatban van.
- Lula harmadik kormányának erdőirtás-csökkentési adatai mérsékelt klímapolitikai fordulatot jeleznek, de az agrárbiznisz, a bányászat és a kongresszusi többség érdekei az amazonasi politika tartós korlátai.
- A 2020-as évek Brazíliája egyszerre küszködik a demokratikus intézmények megerősítésével és a jövedelmi, regionális és faji egyenlőtlenségek újratermelődésével; e kettősség a kontinens egésze számára releváns mintázat.

31.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Mely dokumentált jogi és politikai lépések vezettek Dilma Rousseff hivatalból való elmozdításához, és miért tartják egyes elemzők ezt az eljárást „parlamenti puccsnak”?

2. Hasonlítsa össze a Bolsonaro-kormány és a korábbi brazil demokratikus kormányok viszonyát a fegyveres erőkhöz és a Legfelsőbb Bírósághoz! Mely pontokon sértette meg a kormányzati retorika a demokratikus átmenet 1988-as alkotmányos kereteit?
3. Milyen forrásokból rekonstruálható a 2023. január 8-i események sorozata, és miért nem lehet egyetlen forráscsoportból levonni a szervezés teljes képét?
4. Milyen hivatalos adatok, becslések és vitatott értelmezések állnak rendelkezésre az Amazonas erdőirtásának 2018–2025 közötti alakulásáról?
5. Hogyan változott a brazil társadalom és politika a 2020-as évek közepére a 2013-as tüntetésektől a 2026-os választásig tartó időszakban, és milyen folyamatosságok figyelhetők meg a Lula-kormányok harmadik ciklusában?

IV. rész – A Guyanák

32 Guyana a gyarmati korban

32.1 Őslakos népek és a holland gyarmat

A mai Guyana területén a holland gyarmati jelenlét nem egyetlen, előre megtervezett államalapítással kezdődött, hanem a dél-amerikai partvidék három, egymástól sokáig elkülönülten fejlődő folyómenti telepcsoportjában: az **Essequibo**, a **Berbice** és a **Demerara** folyók alsó szakaszán. E települések története csak a 18–19. század fordulóján kapcsolódott össze egyetlen brit fennhatóságú területté, amelyből később Brit Guyana, majd a független Guyana lett. Az alfejezet ezért elsősorban a holland korszak gyarmati folyamatait és az azt megelőző őslakos viszonyokat mutatja be, miközben elkülöníti a dokumentált tényeket a régészeti és demográfiai becslésektől, valamint a későbbi nemzeti emlékezet állításaitól.

32.1.1 A partvidék és az őslakos népek

A mai Guyana a dél-amerikai kontinens északkeleti részén fekszik, az óceáni partvidék és az Amazonas-medencétől északra elterülő, alacsonyan fekvő trópusi síkság találkozásánál. A part menti sávot termékeny hordalékföldek, mocsarak és mangrovés partok jellemzik, a belső területek felé pedig fokozatosan emelkedő, szavannás fennsíkok, majd a Guyanai-felföld erdős hegyvidékei következnek. A régészeti leletek alapján a térségben az emberi jelenlét több ezer éves, ám a települések mérete, sűrűsége és az egyes csoportok közötti kapcsolatok csak közvetett módon rekonstruálhatók.

A korai európai források két nagy nyelvi-kulturális csoportot különböztettek meg a partvidéken: az **arawak** és a **karib** (más néven kalina, kari'ña vagy galibi) népeket. A korabeli spanyol, portugál és holland leírások ezeket az elnevezéseket gyakran leegyszerűsítve használták: az „arawak” és a „karib” kategóriák mögött több, egymástól eltérő politikai szerveződésű és nyelvű közösség állt. A mai tudományos konszenzus szerint a partvidéki arawak csoportok elsősorban a folyóvölgyekben és a part mentén éltek, földműveléssel, halászattal, vadászattal és kereskedelemmel foglalkoztak. A karib nyelvű csoportokat a kései prekolumbiánus és kora gyarmati időszakban a holland források gyakran harcias partmenti és belső területi népként írták le, de ez a kép részben az európai megfigyelők értelmezését és az arawak–karib szembenállás későbbi leegyszerűsítését tükrözi.

A legkorábbi európai kapcsolatfelvétel időpontja bizonytalan. A spanyol felfedezők és kereskedők a 16. század elején már elérték a dél-amerikai partvidéket, és a térséget az „El Dorádó” kereséséhez kapcsolódó nagyobb karibi és guyanai utazások részeként tartották számon. A holland érdeklődés csak később, a 16. század végén vált folyamatossá, amikor a Németalföldről induló sókereskedők és az ibériai monopóliumokat megkerülő hajósok megjelentek a part mentén. A dokumentált holland jelenlét első évtizedeiben az őslakos közösségek és az európai hajósok közötti cserekereskedelem – főként festékfák, papagájok, dohány, élelmiszer és európai fémáruk, szerszámok, textíliák – alapozta meg a kapcsolatot. E kereskedelem jellege azonban nem volt egyenrangú: az őslakosok számára az európai tárgyak iránti kereslet hamarosan a holland telepek katonai és politikai szövetségi rendszerébe való fokozatos bekapcsolódáshoz vezetett.

32.1.2 A holland terjeszkedés kezdetei

A holland gyarmatosítás a 17. században a **Nyugat-indiai Társaság** (West-Indische Compagnie, WIC) 1621. évi megalapításával kapott intézményi keretet. A WIC kereskedelmi monopóliumot kapott az atlanti térségben, és feladatai közé tartozott a spanyol–portugál érdekek támadása mellett a cukortermelő területek megszerzése és a rabszolga-kereskedelem megszervezése is. A társaság figyelme azonban elsősorban Brazíliára és a Karib-térségre irányult, a dél-amerikai partvidék úgynevezett „vad partja” (wilde kust) sokáig periférikus terület maradt.

A mai Guyana területén az első tartós holland települések alapítása az 1610-es és 1620-as évek fordulójára tehető, de a korai telepek – például az Essequibo folyó alsó szakaszán létesült kereskedelmi állomások – kicsik, gyengén védettek és időről időre elnéptelenedők voltak. A holland jelenlét ebben az időszakban nem állami gyarmatosítást, hanem magánkezdeményezések, kereskedők és a WIC joghatósága alatt működő patrónusok laza hálózatát jelentette. A folyók torkolatvidékén az európaiak kis erődítményeket és faktorházakat emeltek, amelyek egyszerre szolgáltak a kereskedelem, a partvédelem és az őslakos szövetségesekkel való kapcsolattartás helyszínéül.

A három későbbi holland gyarmat közül az **Essequibo** bizonyult a legkorábbinak és sokáig a legnépesebbnek. A folyó torkolatában a hollandok a **Fort Kyk-over-al** erődöt a stratégiai fontosságú három folyóág találkozásánál építették ki, és innen ellenőrizték a folyami kereskedelmet. A **Berbice** folyó alsó folyásán a 17. század első felében magánszemélyek kaptak letelepedési és hasznosítási jogokat; a területet később a Berbice Társaság igazgatta saját kereskedelmi monopóliummal. A **Demerara** folyó torkolatvidéke sokáig Essequibo függőségeként, illetve annak meghosszabbításaként működött, és gyarmati intézményként csak a 18. században erősödött meg.

A holland terjeszkedés nem egyszerűen a lakatlan területek birtokbavételét jelentette. A partvidéki arawak és karib közösségek szövetségesként, kereskedőtársként, munkaerő-forrásként és időnként katonai ellenfélként egyaránt megjelentek a holland forrásokban. A hollandok a spanyol és portugál befolyással szemben több őslakos csoporttal kötöttek szövetséget, és e szövetségek hozzájárultak a telepek fennmaradásához. Ugyanakkor az európai betegségek, a fegyveres konfliktusok és a kereskedelem átszerveződése súlyosan érintette az őslakos közösségeket. A demográfiai összeomlás mértékére vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésre, és a korabeli holland adminisztráció nem vezetett megbízható népszámlálást az őslakos lakosságról.

32.1.3 A cukorgazdaság és a rabszolgaság

A holland telepek gazdasági jellege a 17. század végétől gyökeresen átalakult. A korai kereskedelmi és vadtermékre alapozott haszonvételt fokozatosan felváltotta az ültetvényes mezőgazdaság. A parti sávban a **cukornád** termesztése bizonyult a legjövedelmezőbbnek, de kávét, gyapotot és egyéb trópusi terményeket is termesztettek. A cukortermelés alapja a szervezett, kényszermunkára épülő ültetvényi rendszer volt, amely az **afrikai rabszolgaság** bevezetésével és kiterjesztésével járt együtt. A hollandok a 17. században már aktív szereplői voltak az atlanti rabszolga-kereskedelemnek, és a dél-amerikai partvidék ültetvényei a karibi és brazil termelési modellekhez hasonlóan az afrikai foglyok tömeges kényszermunkájára rendezkedtek be.

A rabszolgák száma a 18. században folyamatosan nőtt, és a part menti cukorültetvényeken az afrikai és afroamerikai lakosság hamarosan jelentős többségbe került a fehér telepesekkel szemben. A demográfiai adatok azonban bizonytalanok. A 18. századi holland gyarmati összeírások töredékesek, és gyakran csak az adó- vagy fejadó-kötelezett rabszolgákat, illetve a WIC vagy az egyes magántársaságok ültetvényein dolgozókat vették számba. A szökött rabszolgákból alakult belső területi közösségek, a **maroonok** (hollandul marrons, bosnegers) létszámát a

gyarmati hatóságok alulbecsülték. A mai történeti demográfia ezért a rabszolgák számát inkább nagyságrendi becslésként kezeli: a 18. század második felében a három holland gyarmaton összesen több tízezer rabszolgával számolhatunk, de a pontos szám nem ismert.

A rabszolgaság intézménye a holland gyarmati jogban vagyonjogi és fenyítőjogi kérdésként jelent meg. A rabszolgatartók rendelkezhettek a rabszolgák munkaerejével, adásvételükkel és büntetésükkel; a rabszolgák házasságkötése, mobilitása és vagyonbirtoklása súlyosan korlátozott volt. A holland református egyház a 18. században több missziós kísérletet tett a rabszolgák megtérítésére, de az egyházi szentségekhez való hozzáférés és a keresztény házasság intézménye a rabszolgák többsége számára nem jelentett jogi védelmet. A szökés, az ellenszegülés és a lázadás a rabszolgaság állandó kísérőjelensége volt. A legismertebb fegyveres felkelésre 1763-ban került sor a Berbice gyarmaton, ahol a lázadó rabszolgák hosszú hónapokra ellenőrzésük alá vonták a gyarmat jelentős részét, és csak a holland katonai erősítés, valamint az őslakos és európai szövetségesek beavatkozása után szorultak vissza. A felkelést a 20. századi nemzeti emlékezetkeret – különösen a függetlenség utáni Guyana – később a rabszolgasággal szembeni ellenállás jelképes eseményeként értékelte, ám a korabeli holland források elsősorban a rend helyreállításának, a veszteségeknek és az árulásoknak a szempontjából tárgyalják.

A rabszolgák mindennapi életéről viszonylag kevés elsődleges forrás maradt fenn: a gyarmati hatóságok ültetvényi szabályzatai, büntetőperek jegyzőkönyvei, végrendeletek, adásvételi szerződések és a misszionáriusok levelei adják a legfontosabb támpontokat. E források azonban egyoldalúan a rabszolgatartók és a hatóságok szemléletét tükrözik. A rabszolgák saját tapasztalatát közvetlenül alig dokumentálták; a szóbeli hagyomány, a későbbi kreol nyelvek, a zenei és vallási gyakorlatok, valamint a maroon közösségek fennmaradt intézményei közvetett nyomot hagytak, de ezeket a történészek csak óvatosan, a későbbi visszaemlékezések és a kortárs antropológiai párhuzamok segítségével értelmezhetik.

32.1.4 A holland gyarmati intézmények és a területi tagoltság

A holland kori Guyanában nem létezett egységes „holland Guyana” nevű közigazgatási egység. A három terület – Essequibo, Berbice és Demerara – különböző szabályozás alatt állt, és különböző tulajdonosi érdekeltségek működtették őket. A holland kormányzat a **Hét Egyesült Holland Tartományok** (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) föderatív jellege miatt maga sem alkotott egységes gyarmati jogrendet: a WIC, a Berbice Társaság és a későbbi magánpatrónusok jogkörei gyakran ütköztek egymással, a helyi adminisztráció pedig a telepesek és az anyaországi befektetők érdekei közötti feszültségek mentén szerveződött.

Az **Essequibo** gyarmatot a 17–18. században a WIC, majd a holland állam és magánbefektetők közös érdekeltsége irányította. A gyarmat élén a **Commandeur**, később a **kormányzótanács** állt, amely a rendészeti, adóügyi és védelmi feladatokat látta el. A gyakorlatban a part menti ültetvényesek jelentős autonómiát élveztek, és a nagyfokú szabadságot a rabszolgatartás biztonságos fenntartásának rendelték alá. A **Berbice** gyarmat viszont a 18. század elején a **Berbice Társaság** (Sociëteit van Berbice) tulajdonába került, amely a részvényesek tőkéjéből kívánt nyereséget termelni. A társaság ültetvényeket hozott létre, saját hajókat működtetett, és a terület igazgatását kormányzóra és tanácsra bízta. A **Demerara** folyó torkolatánál a 18. század közepén indult meg a gyors ültetvényes terjeszkedés, amely a termékeny parti földek miatt rövid idő alatt a legdinamikusabb cukortermelő körzetté tette a területet.

A holland gyarmati intézmények társadalmi jellege erősen hierarchikus volt. A szabad lakosság csúcsán az anyaországi befektetők, a gyarmati főtisztviselők, a nagybirtokos ültetvényesek és a kereskedők álltak; alattuk a kisebb birtokosok, a kézművesek, a hajósok, a katonák és a szolgálók helyezkedtek el. A szabad színesbőrű és felszabadított rabszolga-eredetű lakosság létszáma a 18. században nőtt, de jogi és társadalmi helyzete országonként, illetve gyarmatonként változott. A

korabeli holland gyarmati jog megkülönböztette a fehér telepeseket, a felszabadított rabszolgákat és az őslakosokat, de e kategóriák nem fedték le maradéktalanul a tényleges társadalmi viszonyokat. Az „etnikum” és a „faj” mai fogalmait nem lehet egyszerűen a 18. századi holland kategóriákra vetíteni; a korabeli forrásokban használt holland kifejezések – például wit, vrijneger, indiaan, slaaf – jogi és társadalmi státuszt jelöltek, nem pedig későbbi biológiai vagy nemzeti elképzeléseket.

32.1.5 Őslakosok, maroonok és a hatalmi egyensúly

A holland gyarmati rend fennmaradása a part menti sávban nem csak a katonai erőn és a rabszolgatartáson múlt: a holland hatóságoknak folyamatosan egyezkedniük kellett az őslakos csoportokkal és a belső területek maroon közösségeivel is. A partvidéki holland telepek terjeszkedése az őslakos földhasználat rovására ment, ám a hollandok ritkán rendelkeztek akkora katonai erővel, hogy a belső területeket tartósan ellenőrizzék. Ennek következtében a hollandok szerződéseket, ajándékcserét és adófizetést alkalmaztak egyes őslakos csoportokkal szemben, más csoportokat pedig a szökött rabszolgák elleni fegyveres fellépésben próbáltak felhasználni.

A **maroonok** a gyarmati rend legnagyobb belső kihívását jelentették. A parti ültetvényekről megszökött rabszolgák a belső erdőségekben és folyómenti területeken független közösségeket hoztak létre, amelyek saját vezetői rendszert, mezőgazdasági termelést és védelmi szervezetet alakítottak ki. A 18. században a holland hatóságok több hadjáratot indítottak a maroon telepek felszámolására, de ezek gyakran kudarcot vallottak, vagy csak időleges sikereket hoztak. A hollandok végül több maroon csoporttal békeszerződést kötöttek, amelyben a maroonok elismerték a holland fennhatóságot, cserébe pedig a hollandok garantálták autonómiájukat és a szökött rabszolgák visszaszolgáltatásának korlátozását. Ilyen szerződések a 18. század második felében, különösen a szomszédos Suriname-hoz kapcsolódó gyakorlat mintájára jöttek létre, és a belső területek etnikai-térbeli tagozódásának tartós alapját képezték.

Az őslakos és maroon közösségek a holland gyarmati forrásokban gyakran ellenségként vagy szövetségesként, ritkán önálló politikai szereplőként jelennek meg. A mai történetírás ezért hangsúlyozza, hogy a holland gyarmati rend nem volt zárt és peremek nélküli képződmény: a hatalmi viszonyok a part menti ültetvényes zóna, az átmeneti kereskedelmi sáv és a ténylegesen független belső területek között folyamatosan változtak. A holland gyarmati hatóságok számos területen inkább csak formális fennhatóságot gyakoroltak, míg a tényleges hatalmat a helyi közösségek, vezetők és a kereskedelmi hálózatok alakították.

32.1.6 A 18. század végi válság és a brit átvétel előzményei

A holland gyarmati rend a 18. század végére több szempontból is válságba került. A cukorültetvények termelékenysége a talaj kimerülése, a munkaerő magas halálozása és a nemzetközi piaci ingadozások miatt csökkent. A holland anyaország politikai és katonai helyzete is meggyengült: a 18. század végén a holland köztársaság a francia forradalmi háborúk és a napóleoni háborúk során elveszítette nagyhatalmi pozícióját. A brit flotta és a brit magánkereskedők fokozatosan behatoltak a dél-amerikai partvidékre, és a napóleoni háborúk idején a három holland területet többször is brit megszállás alá vonta.

A brit jelenlét nem a holland gyarmati időszak egyszerű megszakítását jelentette, hanem a holland ültetvényes gazdaság fokozatos átépítését. A britek megtartották a rabszolgaság intézményét, sőt a Demerara és Berbice partvidékén a cukortermelést tovább növelték, miközben a gyarmati intézményeket fokozatosan a brit birodalmi rendhez igazították. A holland korszak lezárására azonban nem 1815 előtt került sor: a brit–holland rendezés a bécsi kongresszust követő szerződésekben a mai Guyana területét végül brit fennhatóság alatt hagyta, míg a szomszédos Suriname holland gyarmat maradt. A holland időszak így a terület történetének olyan tartós

örökségévé vált, amelynek demográfiai, nyelvi és jogi nyomai a brit korszakban és a függetlenség utáni társadalomban is tovább éltek.

32.1.7 Források és bizonytalanságok

A holland gyarmati korszakra vonatkozó ismeretek alapvetően három forráscsoportból származnak: a WIC és a gyarmati adminisztráció irataiból, a magántársaságok üzleti levelezéséből és a misszionáriusok, utazók, katonatisztek feljegyzéseiből; másodlagos irodalomként pedig a 19–20. századi brit és holland gyarmattörténeti munkákból, valamint a függetlenség utáni karibi történetírásból. A források közötti eltérések jelentősek: a holland adminisztráció rendszeresen felülbecsülte a gyarmati kormányzat hatalmát és alábecsülte a rabszolgák, őslakosok és maroonok cselekvőképességét. A rabszolgák és őslakosok saját írásos hagyatéka csak elvétve maradt fenn, ezért a kutatóknak a régészeti leletek, a nyelvi emlékek és a későbbi közösségek szóbeli hagyománya alapján kell rekonstruálniuk a gyarmati rend alulnézeti történetét.

Nincs megbízható, teljes körű népszámlálás a holland korszakból: a rabszolgák, őslakosok, maroonok és szabad színesbőrű lakosság becsült létszáma forrásonként és évszámonként jelentős szórást mutat. A 1763. évi berbice-i felkelés eseményei jól dokumentáltak a holland katonai jelentésekben, de a felkelők motivációira, belső szervezetére és a résztvevők számára vonatkozó adatok gyakran ellentmondásosak. Az őslakos népek eredete és a korai európai kapcsolatfelvétel időpontja régészeti becsléseken alapul; a legkorábbi holland telepek alapításának pontos kronológiája helyenként vitatott. A holland gyarmati időszak megítélését emellett befolyásolja a későbbi brit gyarmati történetírás, amely a holland korszakot gyakran a brit korszak előzményeként, annak tükrében ábrázolta.

32.1.8 Rövid összefoglaló

- A mai Guyana területén a holland gyarmati jelenlét a 16. század végi kereskedelmi kapcsolatokból, majd a 17. század eleji magán- és WIC-telepekből nőtt ki; nem egyetlen egységes gyarmatként, hanem Essequibo, Berbice és Demerara elkülönült területeiként.
- A partvidéken arawak és karib nyelvű őslakos csoportok éltek, akik a hollandok számára egyszerre voltak kereskedőpartnerek, szövetségesek és időnként katonai ellenfelek; a korabeli „arawak” és „karib” kategóriák azonban többféle közösséget takarnak.
- A holland telepek gazdasága a 17. század végétől a cukornád termesztésére és az afrikai rabszolgák tömeges kényszermunkájára épült, ami tartósan átrendezte a partvidék társadalmát.
- A rabszolgatartó ültetvényes rend szökött rabszolgákból alakult maroon közösségek létrejöttéhez és ismétlődő fegyveres ellenálláshoz vezetett; a legismertebb esemény az 1763. évi berbice-i felkelés volt.
- A holland gyarmati intézmények különböző tulajdonosi és kormányzati formák között ingadoztak: a WIC, a Berbice Társaság és a magánpatrónusok egymással versengő érdekei miatt a helyi autonómia erős volt.
- A 18. század végén a holland anyaország meggyengülése és a brit tengeri fölény lehetővé tette a három terület brit megszállását; a holland korszak formális lezárása az 1815 körüli brit–holland rendezéshez köthető.
- A holland korszak demográfiai és közigazgatási adatai bizonytalanok; a rabszolgák, őslakosok és maroonok létszámára, valamint a felkelések lefolyására vonatkozó ismereteink forráskritikai értelmezést igényelnek.

32.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és gazdasági okok magyarázzák, hogy a holland telepek elsősorban a parti folyók alsó szakaszán jöttek létre?
2. Miért nem lehetett a mai Guyana területén egységes „holland Guyanáról” beszélni, és milyen különbségek voltak Essequibo, Berbice és Demerara igazgatása között?
3. Milyen elsődleges források alapján rekonstruálható a holland ültetvényes rendszer, és milyen korlátai vannak e forrásoknak a rabszolgák és őslakosok tapasztalatának megértésében?
4. Hogyan kapcsolódik az 1763. évi berbice-i felkelés a rabszolgaság intézményéhez, és milyen emlékezetpolitikai értelmezései alakultak ki az eseménynek?
5. Miként befolyásolta a 18. század végi európai hatalmi átrendeződés a holland gyarmatok brit megszállását, és milyen módon örökítette tovább a holland korszak a későbbi brit társadalom szerkezetét?

32.2 A brit Guyana és a cukor-gazdaság

Az 1814-es angol–holland rendezés nyomán a korábban holland **Essequibo**, **Demerara** és **Berbice** gyarmatok brit fennhatóság alá kerültek, és 1831-ben **Brit Guyana** (British Guiana) néven egyesültek. A váltás nem egyszerű zászlócserét jelentett: a brit gyarmati állam a meglévő ültetvényes szerkezetet megtartva, de új munkaerő-politikát alkalmazva alakította át a partvidéki társadalmat. A folyamat a kontinens történetének egyik leglátványosabb példája arra, hogy a rabszolgaság eltörlése után miként hozott létre a gyarmati hatalom új, szerződéses migráción alapuló függőségi rendszert, és hogyan rögzítette az etnikai-faji tagoltságot, amely Guyana későbbi politikai életét is meghatározta.

32.2.1 A brit uralom megszilárdulása

A brit jelenlét nem 1814-ben kezdődött: a napóleoni háborúk alatt a britek 1803-ban szállták meg a három holland gyarmatot, és a megszállást az 1814-es angol–holland egyezmény tette tartóssá. Az egyezmény a három területet Nagy-Britanniának juttatta, és a holland fél pénzügyi és gyarmati kompenzációt kapott. 1831-ben a brit kormány a három, addig külön igazgatott területet **Brit Guyana** néven egyetlen **koronagyarmattá** (crown colony) vonta össze. A koronagyarmati jogállás azt jelentette, hogy a törvényhozó hatalom a London által kinevezett kormányzó kezében összpontosult, a helyi tanácsok pedig csak tanácsadói szerepet kaptak, vagy egyáltalán nem voltak választott tagjaik.

A brit hatalomátvétel nem számolta fel a holland korszak intézményeit és földrajzi szerkezetét. A partvidék alacsonyan fekvő, termékeny sávjában a hollandok által kiépített gát-, csatorna- és vízelvezető-rendszer tette lehetővé a mezőgazdasági termelést. A brit adminisztráció ezt az infrastruktúrát megtartotta, és a cukortermelést továbbra is kiemelt gazdasági célnak tekintette. A hatalomváltás tehát elsősorban a politikai fennhatóságot érintette; a gazdasági berendezkedés alapjai folyamatosak maradtak.

32.2.2 A cukorültetvényes gazdaság

A 19. század első felében Brit Guyana gazdasága egyetlen termékre, a nádcukorra épült. A **ültetvénygazdaság** (plantation economy) lényege az volt, hogy nagy kiterjedésű, tőkeigényes birtokokon, exportra termelő mezőgazdasági munka folyt, amelynek munkaerő-szükségletét jogilag alárendelt, kényszermunkára kötelezett csoportokból fedezték. A termelés a part menti sávra

koncentrálódott; a belterület sűrű erdői, folyói és az őslakos népek által lakott vidékek a gyarmati gazdaságból nagyrészt kimaradtak.

A **ültetvényes oligarchia** (plantocracy) – a fehér ültetvényesek és a brit kereskedőházak ügynökeiből álló elit – a gyarmati társadalom csúcsán állt. A birtokok egy része távollevő brit befektetők tulajdonában volt; a mindennapi irányítást ültetvényvezetők és felügyelők végezték. Az ültetvényesek érdekeit a gyarmati adminisztráció következetesen előnyben részesítette: a földkiosztás, az adórendszer és a munkaerő-politika mind a nagy cukorbirtokok termelési feltételeit szolgálta. A kisparaszti földszerzést és az élelmiszer-termelést viszont korlátozták, mert a gyarmati hatóságok attól tartottak, hogy a felszabadított rabszolgák elhagyják az ültetvényeket.

A cukortermelés a **rabszolgaságra** (chattel slavery) épült. A rabszolgák jogilag ingó tulajdonnak számítottak, nem rendelkeztek családjogi védelemmel, és munkaerejük felett tulajdonosaik szinte korlátlanul rendelkeztek. A forrásokban fennmaradt ültetvénynaplók, büntetési jegyzőkönyvek és orvosi jelentések a munkaerő gyors elhasználódásáról tudósítanak; az életkörülmények rekonstrukciója azonban a források egyenlőtlensége miatt ma is nehéz. A rabszolgák hangját többnyire közvetett módon – ültetvényesi panaszok, bírósági iratok és misszionáriusi beszámolók révén – ismerjük.

A feszültségek 1823-ban nyílt lázadásban robbantak ki. A **Demerara-felkelés** (Demerara rebellion) során – a korabeli brit források szerint – több ezer rabszolga tagadta meg a munkát, és követeléseik között a bánásmód javítása, a szabad vallásgyakorlás és a szabadnapok kérdése is szerepelt. A felkelést a gyarmati hatóságok katonai erővel verték le, a megtorlás pedig több száz halálos áldozatot követelt; a résztvevők számát és a veszteségeket a korabeli beszámolók eltérően adják meg. A felkelésnek azonban dokumentált hatása volt a brit közvéleményre: az abolicionista mozgalom képviselői a guyanai eseményeket bizonyítékként használták a rabszolgatartás tarthatatlanságára.

32.2.3 A rabszolgaság felbomlása

A brit parlament 1833-ban fogadta el a **Slavery Abolition Act** (rabszolgaság-eltörlési törvény) elnevezésű jogszabályt, amely 1834. augusztus 1-jén lépett hatályba a Brit Birodalom nagy részén, így Brit Guyanában is. A törvény nem hozott azonnali teljes szabadságot: a felszabadítottakat úgynevezett **apprenticeship** (átmeneti kényszermunka-rendszer) keretében további évekre az ültetvényeken kötelezték munkára. Az apprenticeship elvileg a szabad bérmunkára való fokozatos átmenetet szolgálta, a gyakorlatban azonban sok tekintetben a korábbi munkarendet konzerválta. A kényszerű átmeneti rendszert 1838-ban, az eredetileg tervezettnél hamarabb szüntették meg, részben a felszabadítottak ellenállása és a brit közvélemény nyomására.

A rabszolgaság felszámolása során a brit állam a felszabadítottaknak nem adott kártalanítást. Ezzel szemben a rabszolgatartó ültetvényeseket a birodalom egészére kiterjedő, jelentős állami kártalanítási alapból kompenzálta. A kártalanítási jegyzékek (Slave Compensation Records) ma is fontos elsődleges forrásai a gyarmati vagyoni viszonyoknak: belőlük látható, hogy a guyanai ültetvényes elit jelentős tőkét vont ki a rabszolgák felszabadításából. A felszabadított afrikai leszármazottak viszont tömegesen hagyták el az ültetvényeket, gyakran közösen vásároltak földet, és önálló falvakat alapítottak a partvidéken vagy annak közelében. Ez a folyamat a guyanai afro-guyanai paraszti közösségek alapjait rakta le, ugyanakkor munkaerőhiányt okozott a cukorbirtokokon.

32.2.4 A szerződéses munkaerő beáramlása

A munkaerőhiányra a gyarmati hatóságok új, tömeges bevándorlási rendszerrel válaszoltak. A 19. század közepétől **szerződéses munkásokat** (indentured labourers) toboroztak először a madeirai portugálok, majd Nyugat-Afrika, Kína, később elsősorban India szegényebb vidékeiről. A **indenture** (szolgálati szerződés) jellemzően öt évre szólt, és a munkavállaló számára elvileg meghatározott bért, lakhatást és ellátást biztosított. A szerződés lejárta után a munkás visszautat kaphatott Indiába, vagy letelepedhetett a gyarmaton, gyakran földjuttatás vagy kisebb pénzbeli juttatás fejében.

Az indiaiak toborzása 1838-ban indult meg, és a 19. század második felére a rendszer domináns elemévé vált. A gyarmati bevándorlási jegyzékek és hajómanifestek szerint 1838 és a 20. század eleje között több mint 200 000 szerződéses indiai munkás érkezett Brit Guyanába; a pontos létszám a források eltérései miatt bizonytalan, és a szakirodalomban néhány százalékos eltéréssel szerepel. A munkások többsége a mai Bihar, Uttar Pradesh és Tamilnádu területéről származott, hindu és muszlim vallású volt, és a gyarmati társadalom alsóbb rétegeiből érkezett. A nők aránya kisebb volt, ami a családi és közösségi viszonyokat is befolyásolta.

A szerződéses rendszer jogilag különbözött a rabszolgaságtól: a munkás szerződő félként, nem tulajdonként jelent meg. A gyakorlati körülmények azonban vitatottak. A toborzás során gyakoriak voltak a félrevezetések; a hajóúton és az ültetvényeken a halálozási arány magas volt; a munkások mozgását, gyülekezését és szerződésbontását szigorú gyarmati szabályok korlátozták. Hugh Tinker brit történész az indenture-rendszert „a rabszolgaság új formájának” nevezte, és ez az értelmezés a szakirodalomban azóta is vita tárgya. Más kutatók arra hívják fel a figyelmet, hogy a szerződéses munkások rendelkeztek bizonyos jogi védelemmel, és a letelepedés lehetősége sok család számára a társadalmi mobilitás esélyét teremtette meg. A két álláspont között nem alakult ki teljes tudományos konszenzus; a megítélés ma is összekapcsolódik a guyanai emlékezetpolitikai vitákkal.

32.2.5 A gyarmati etnikai-faji rend

A brit gyarmati állam a 19. század folyamán olyan **etnikai-faji rendet** (racial order) alakított ki, amely a lakosságot adminisztratív kategóriákba sorolta, és ezekhez eltérő jogokat, munkalehetőségeket és társadalmi pozíciókat rendelt. A korabeli népszámlálások és hivatalos iratok olyan kategóriákat használtak, mint „European”, „African”, „East Indian”, „Chinese” és „Mixed”. Ezek a kategóriák nem egyszerűen leírták a fennálló különbségeket, hanem maguk is formálták a társadalmi viszonyokat: a földhöz jutás, az iskoláztatás, az adózás és a hivatalviselés lehetőségei gyakran az etnikai besorolástól függtek.

Az afrikai leszármazottak – a felszabadított rabszolgák és utódaik – elsősorban a partvidéki falvakban és a kialakuló városi negyedekben éltek. A keresztény missziós iskolák fontos szerepet játszottak az afro-guyanai közösségek képzésében és politikai szervezkedésük korai formáiban. Az indiai szerződéses munkások és leszármazottaik viszont hosszú ideig az ültetvényekhez kötődtek, majd a szerződések lejárta után sokan rizstermesztő falvakba települtek. A hindu és muszlim vallási intézmények, nyelvjárások és rokonsági hálózatok fennmaradtak, miközben a gyarmati hatóságok hosszú időn át korlátozták a nem keresztény vallásúak politikai jogait és társadalmi befolyását.

A madeirai portugál bevándorlók a kiskereskedelemben és a városi kézműiparban találtak megélhetést, és etnikai hálózataik révén fokozatosan a városi középréteg részévé váltak. A kínai bevándorlók egy része szintén kereskedelemmel és szolgáltatásokkal foglalkozott, más részük a mezőgazdaságban dolgozott. A fehér brit és holland eredetű elit a gyarmati adminisztráció, a nagykereskedelem és az ültetvénytulajdon irányító pozícióit tartotta kézben. A faji szerkezet tehát

nem spontán társadalmi fejlődés eredménye volt: a gyarmati állam jogi, gazdasági és oktatási eszközökkel aktívan termelte újra a csoportok közötti hierarchiát. Ugyanakkor az egyes közösségek maguk is intézményeket, egyházakat, segélyegyleteket és később politikai szervezeteket hoztak létre, így a csoportképződés nem vezethető vissza kizárólag a gyarmati hatalom szándékaira.

32.2.6 Gazdasági és társadalmi feszültségek

A cukorültetvényes gazdaság a 19. század második felében több válsággal szembesült. A nádcukor világpiaci ára ingadozott, az európai répacukor versenye fokozódott, a termelési költségek pedig a gátak és csatornák állandó karbantartása miatt magasak maradtak. A brit piacra termelő gyarmati gazdaság ezért rendkívül sebezhető volt. Az ültetvényesek a költségeket gyakran a munkások bérének és életkörülményeinek szorításával próbálták ellensúlyozni, ami ismétlődő súrlódásokhoz vezetett.

A felszabadított afrikai lakosság földszerző és falualapító törekvései, valamint az indiai szerződéses munkások sztrájkjai és tiltakozásai a gyarmati rendszer alapkérdéseire világítottak rá: kinek a földje a partvidéki termőterület, és milyen feltételekkel lehet a munkát elvégezni? A gyarmati hatóságok a tiltakozásokat gyakran büntetőjogi eszközökkel torolták meg, ugyanakkor a 19. század végére fokozatosan teret nyertek a bérmunka szabályozását és a helyi politikai részvételt követelő csoportok. E folyamatok részletes tárgyalása azonban már a következő alfejezet A gyarmati társadalom és a politika témája.

A nők helyzete a korszakban különösen kiszolgáltatott volt. A rabszolgaság idején a női rabszolgák családi kapcsolatai nem részesültek jogi védelemben, és munkájuk a férfiakéval azonos vagy nagyobb fizikai megterhelést jelentett. A szerződéses rendszerben a nők kisebb aránya miatt a családi élet és a közösségi reprodukció feltételei bizonytalanok voltak; a gyarmati tisztviselők pedig gyakran paternalista módon avatkoztak be a nők döntéseibe. A női munkások bére rendszerint alacsonyabb volt, jogaikat pedig sem a szerződéses, sem a felszabadítás utáni munkajogi szabályozás nem védte hatékonyan.

32.2.7 Források és bizonytalanságok

A korszak vizsgálata többféle, egymással egyenlőtlenül fennmaradt forráscsoportra támaszkodik. Elsődleges forrásnak számítanak az 1814-es angol–holland egyezmény, az 1831-es egyesítő rendelkezések, az 1833-as brit rabszolgaság-eltörlési törvény, a gyarmati törvényhozás iratai, a kormányzói jelentések, a rabszolga-kártalanítási jegyzékek, a bevándorlási hajómanifestek, az ültetvénynaplók, a bírósági jegyzőkönyvek, valamint misszionáriusi levelezések és korabeli újságok. Ezek a források azonban elsősorban a gyarmati hatalom és az ültetvényes elit nézőpontját rögzítik. A rabszolgák, a szerződéses munkások és a nők tapasztalatai gyakran csak közvetve, a hatalom irataiban megjelenő nyomokból rekonstruálhatók.

A szakirodalomban Walter Rodney guyanai munkástársadalomról írt munkája, Hugh Tinkernek az indenture-rendszerről szóló kritikai elemzése, Alan H. Adamson „Sugar Without Slaves” című politikai gazdaságtani könyve, valamint Clem Seecharan indo-guyanai közösségre vonatkozó kutatásai meghatározóak. A szerzők értelmezései között fontos viták húzódnak: mennyire tekinthető az indenture a rabszolgaság folytatásának; mekkora mozgástérrel rendelkeztek a felszabadítottak és a szerződéses munkások; és mennyire beszélhetünk a gyarmati etnikai kategóriák folytonosságáról a függetlenség utáni Guyanában.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartoznak a bevándorlók létszámára, halálozási arányára és a szerződések feltételeire vonatkozó becslések. A rabszolgaság korszakának demográfiai adatai még ennél is hézagosabbak. A Demerara-felkelés áldozatainak száma a korabeli forrásokban

erősen eltér, és a résztvevők motivációinak értelmezése is vitatott. A „faji szerkezet” fogalma maga is értelmezést igényel: a mai történetírás a gyarmati etnikai kategóriákat jogi-társadalmi konstrukcióként vizsgálja, nem pedig természetes, időtlen adottságként. Emellett a rabszolgaság és az indentúra emlékezete a mai Guyanában érzékeny emlékezetpolitikai kérdés; az egyes közösségek eltérően értelmezik az áldozati múltat és annak politikai örökségét.

32.2.8 Rövid összefoglaló

- 1814-ben Nagy-Britannia megszerezte a holland Essequibo, Demerara és Berbice gyarmatokat, amelyeket 1831-ben Brit Guyana néven egyetlen koronagyarmattá egyesített.
- A gazdaság a partvidéki cukorültetvényes monokultúrára épült, amelynek munkaerejét a rabszolgák alkották, és amelyet a fehér ültetvényes oligarchia irányított.
- Az 1823-as Demerara-felkelés a rabszolgarendszer válságát és a brit abolicionista mozgalom erősödését egyaránt jelzi.
- A rabszolgaságot 1834-ben törölték el, de az átmeneti apprenticeship rendszer 1838-ig továbbra is ültetvényi munkára kötelezte a felszabadítottakat, kártalanítást pedig csak a rabszolgatartók kaptak.
- A felszabadítottak elhagyták az ültetvényeket; a munkaerőhiányt a gyarmati állam elsősorban indiai szerződéses munkások tömeges behozatalával pótolta.
- A gyarmati adminisztráció etnikai-faji kategóriákba sorolta a lakosságot, és jogi, gazdasági, oktatási eszközökkel tartotta fenn a csoportok közötti hierarchiát.
- A cukorgazdaság sebezhetősége, a munkások ellenállása és az etnikai tagoltság a brit korszak tartós örökségévé vált.

32.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és adminisztratív változásokkal járt az 1814-es angol–holland rendezés, illetve az 1831-es egyesítés?
2. Miért okozott munkaerőhiányt a rabszolgaság eltörlése, és milyen csoportokból toborozta a gyarmati állam az új munkaerőt?
3. Hasonlítsa össze a rabszolgák és az indiai szerződéses munkások jogi helyzetét, munkakörülményeit és érdekérvényesítési lehetőségeit.
4. Milyen eszközökkel alakította ki és tartotta fenn a brit gyarmati adminisztráció az etnikai-faji tagoltságot?
5. Melyek a korszakra vonatkozó források fő hiányosságai, és miért vitatott a szerződéses rendszer és a rabszolgaság viszonyának megítélése?

32.3 A gyarmati társadalom és a politika

32.3.1 A gyarmati társadalom szerkezete a rabszolgaság eltörlése után

Ahhoz, hogy megértsük a 20. századi Guyana politikai és társadalmi tagoltságát, először a 19. század második felének alapvető törésvonalait kell rekonstruálnunk. A rabszolgaság 1834-es, majd teljes körű, 1838-as eltörlése után Brit Guyana (British Guiana) társadalma nem vált homogénné; éppen ellenkezőleg, a gyarmati gazdaság munkaerőigénye és a brit adminisztráció politikája egy rendkívül összetett, rétegzett és etnikailag megosztott társadalmat hozott létre.

A felszabadított afrikai rabszolgák és leszármazottaik többsége elhagyta a cukorültetvényeket. Ez a dokumentált tény a gyarmati statisztikákban és a korabeli ültetvényesi panaszokban egyaránt

nyomon követhető. Az afro-guyanai lakosság jelentős része a tengerparti sávban vásárolt fel elhagyott ültetvényeket, és létrehozta az úgynevezett **faluközösségeket (village movement)**, amelyek a kisparaszti önellátás és a piacra termelő zöldség-, illetve gyümölcstermesztés bázisai lettek. Ez a folyamat a 19. század végére egy viszonylag független, földtulajdonnal rendelkező afro-guyanai parasztság kialakulásához vezetett. Ezzel párhuzamosan Georgetownban és az Új-Amszterdam környéki városias településeken kialakult egy vékony, de annál befolyásosabb **kreol elit**, amelynek tagjai tanítóként, lelkészként, hivatalnokként, később orvosként és ügyvédként dolgoztak.

Fontos kiemelni, hogy a „kreol” (creole) kifejezés a guyanai kontextusban nem a fehér telepesekre utal, hanem a gyarmaton született, afrikai származású vagy kevert (mulatt) lakosságra. Ez a kreol középosztály a 19. század végére a brit kultúra és a protestáns egyházak (elsősorban az anglikán és a metodista) értékrendjét tette magáévá. Az oktatás kiemelt szerepet játszott az identitásuk formálásában; a dokumentált egyházi iskolai beszámolók és a gyarmati oktatási jelentések szerint a kreol elit gyermekei számára a brit tananyag és az angol nyelvű műveltség jelentette a társadalmi mobilitás fő csatornáját.

32.3.2 A szerződéses munkások beáramlása és az etnikai párhuzamosság kialakulása

A cukorültetvényesek a felszabadított rabszolgák távozása miatt kialakult munkaerőhiányra a **szerződéses munkások (indentured labourers)** tömeges behozatalával válaszoltak. Bár érkeztek munkások Madeiráról (portugálok), Kínából és Nyugat-Indiáról is, a legnagyobb csoportot az indiai szubkontinensről, elsősorban a mai Uttar Pradesh és Bihár területéről toborozták. 1838 és 1917 között, amikor is a brit-indiai kormányzat végleg leállította a rendszert, több mint 200 000 indiai szerződéses munkás érkezett Brit Guyanába. Ez az adat a hajónyilvántartásokon alapuló becslés, míg a visszatérők és a gyarmaton maradók aránya kapcsán a szakirodalomban becslések élnek, ám a konszenzus szerint a többség nem tért vissza Indiába, hanem letelepedett.

Az indiai munkások kezdetben az ültetvényekhez kötött, szigorúan szabályozott életet éltek; a szerződések megszegését gyakran büntetőjogi eszközökkel szankcionálták. Ez a jogi keret dokumentált tény a gyarmati törvénytárban. Az indiai közösség belső tagoltsága is jelentős volt: a munkások között hindu és muszlim vallásúak egyaránt voltak, és a kasztrendszer maradványai is jelen voltak, bár a hajóút és az ültetvényi munka körülményei ezt a hierarchiát részben fellazították. A szerződés lejárta után sok indiai munkás a part menti, alacsonyabban fekvő, öntözésre szoruló területeken vásárolt vagy bérelt földet, és rizstermesztésre szakosodott.

Ez a folyamat vezetett a modern guyanai társadalom egyik legtartósabb szerkezeti sajátosságához, a **földrajzi és foglalkozási párhuzamossághoz**. Az afro-guyanai lakosság nagyobb része a régebbi falvakban, a városokban, a belső területek bányavárosaiban és a közszférában koncentrálódott, míg az indo-guyanai lakosság többsége a vidéki mezőgazdasági zónákban, a cukornád- és rizsültetvények környékén élt. Ez a megosztottság nem volt abszolút, és a két csoport közötti gazdasági kapcsolatok (például a falusi piacokon keresztül) folyamatosak voltak, de a településszerkezet és a munkamegosztás szintjén jól kirajzolódott.

32.3.3 A brit „oszd meg és uralkodj” politika és annak értelmezései

A gyarmati adminisztráció szerepe az etnikai viszonyok alakításában a modern guyanai történetírás egyik legvitatottabb kérdése. A brit hatóságok bizonyos intézkedései dokumentáltak: a választójog és a hivatalviselés korlátozása, a falusi önkormányzatok és az ültetvények eltérő szabályozása, illetve az oktatási és egészségügyi szolgáltatások egyenlőtlen telepítése mind hozzájárultak ahhoz, hogy az egyes csoportok eltérő tapasztalatokat szerezzenek a gyarmati állammal kapcsolatban. Emellett a brit hatóságok a rendfenntartás és a munkaerő-toborzás során

gyakran játszották ki az egyik közösséget a másik ellen, például amikor afro-guyanai rendőröket alkalmaztak az indiai munkások szerződésszegéseinek üldözésére.

Ugyanakkor a szakirodalomban komoly vita zajlik arról, hogy a mai etnikai törésvonalak mennyiben vezethetők vissza kizárólag a gyarmati „oszd meg és uralkodj” (divide and rule) politikára. Ez egy **vitatott értelmezés**, nem pedig dokumentált tény. Egyes történészek szerint a brit politika tudatosan és szisztematikusan etnicizálta a társadalmi konfliktusokat, hogy megakadályozza a szegény afro- és indo-guyanai rétegek közös fellépését a cukorültetvényesek és a gyarmati állam ellen. Mások arra figyelmeztetnek, hogy a két közösség eltérő migrációs története, vallási rendszere, nyelvi öröksége és földrajzi elhelyezkedése önmagában is elegendő volt a párhuzamos társadalmak kialakulásához, és a brit adminisztráció inkább ráerősített ezekre a meglévő különbségekre, mintsem létrehozta volna őket. A legtöbb mai kutató köztes álláspontot foglal el, hangsúlyozva, hogy a strukturális egyenlőtlenségek és a hatalmi technikák együtt formálták a modern guyanai etnikai viszonyokat.

32.3.4 A gyarmati politika intézményei és a kreol elit politikai szerepe

Brit Guyana 1831-től koronagyarmatként (Crown Colony) működött: a törvényhozó tanács (Court of Policy) és az egyesített tanács (Combined Court) tagjait részben a brit korona nevezte ki, részben szűk, vagyonos választói kör választotta. A politikai rendszer a 19. század nagy részében kizárólag a fehér ültetvényesi elitek és a brit hivatalnokok érdekeit szolgálta; az afro- és indoguyanai lakosság túlnyomó többsége kimaradt a formális politikai részvételből. Az 1891-es alkotmányreform azonban a választójogot némileg kiterjesztette, és a kreol középosztályból származó férfiak egy szűk csoportja számára lehetővé tette a bejutást a tanácsokba.

A kreol elit politikai stratégiája ebben az időszakban kettős volt. Egyrészt hangsúlyozta a brit kultúrához való lojalitását, az angolszász jogrend és a protestáns erkölcs iránti elkötelezettségét, hogy ezzel igazolja alkalmasságát a politikai részvételre. Másrészt fokozatosan foglalkozni kezdett a fekete lakosság társadalmi felemelkedésének kérdéseivel: a falusi iskolák fejlesztésével, az orvosi ellátás javításával és a földtulajdon biztosításával. A korabeli kreol sajtó, amelynek példányai részben fennmaradtak, gyakran fogalmazott meg mérsékelt reformköveteléseket, ám a faji megkülönböztetés elleni nyílt támadást kerülte, mivel a szerkesztők és a szerzők többsége a brit birodalmi kereteken belül képzelte el a felemelkedést.

32.3.5 Az indiai közösség politikai szerveződése a 20. század elején

Az indo-guyanai lakosság politikai szerveződése később és más úton indult meg, mint a kreol középosztály mobilizációja. Ennek okai összetettek: a szerződéses munkások jogi helyzete, a nyelvi és vallási sokszínűség, a vidéki szétszórtság és a brit hatóságok korlátozó intézkedései mind nehezítették a közös fellépést. Az 1910-es évek végétől azonban fokozatosan megjelentek az indo-guyanai érdekképviselet első szervezett formái. A legfontosabb ezek közül a **Brit Guyana Indiai Egyesület (British Guiana East Indian Association)** volt, amely 1916 körül alakult, és elsősorban a középosztálybeli, képzett indiaiak – tanítók, ügyvédek, vállalkozók – érdekeit képviselte. Az egyesület petíciókat nyújtott be a gyarmati hatóságokhoz a szerződéses munkások jogainak védelme, az oktatáshoz való hozzáférés és a diszkriminatív gyakorlatok felszámolása érdekében.

Ezzel párhuzamosan a vidéki indiai munkásság körében is megindult a szervezkedés, elsősorban a cukornád- és rizsültetvények munkakörülményei miatt. Az 1910-es években több helyi sztrájk és tüntetés dokumentálható a gyarmati rendőrségi jelentésekben, bár ezek országos jelentősége korlátozott maradt. Fontos megjegyezni, hogy az indiai közösség politikai vezetői hosszú ideig nem az etnikai alapú mobilizációt, hanem a birodalmi állampolgárságból levezetett jogegyenlőséget

hangsúlyozták. Ez részben taktikai döntés volt, részben annak a törekvésnek a jele, hogy az indo-guyanaiakat ne kizárólag munkásként, hanem a gyarmati társadalom egyenrangú tagjaiként ismerjék el.

32.3.6 A Brit Guyanai Munkásegylet és a munkásmozgalom kezdetei

A 20. század elején a gyarmati társadalom legfontosabb új politikai szereplője a munkásmozgalom lett. A városi kikötőmunkások, a cukornád-vágók és a bányászok körében az első világháború után országszerte megszaporodtak a bérkövetelő mozgalmak. 1919-ben **Hubert Nathaniel Critchlow** vezetésével megalakult a **Brit Guyana Munkásegylet (British Guiana Labour Union, BGLU)**, amelyet a történeti szakirodalom a karibi térség egyik első, hivatalosan is bejegyzett szakszervezeteként tart számon. Ez a tény a mozgalom korabeli dokumentumaiban és a brit gyarmati hivatal jelentéseiben is szerepel.

A BGLU jelentősége abban állt, hogy először kísérelte meg a faji és etnikai határokon átnyúló szerveződést. A szakszervezet tagjai között afro-guyanai és indo-guyanai munkások egyaránt voltak, bár a tagság többsége a városi fekete munkásságból került ki. A mozgalom követelései alapvetően gazdasági jellegűek voltak: magasabb béreket, rövidebb munkaidőt, a gyermekmunka felszámolását és a munkahelyi biztonság javítását szorgalmazta. Ugyanakkor a BGLU tevékenysége szorosan összekapcsolódott a politikai reformok sürgetésével is; Critchlow és társai a választójog kiterjesztését és a koronagyarmati kormányzás demokratizálását követelték.

A munkásmozgalom korai sikerei ellenére a 1920-as években a BGLU és a hozzá hasonló szervezetek fokozatosan meggyengültek. Ennek okai között említhetjük a gazdasági válságot, a munkaadók ellenállását, valamint a mozgalom belső feszültségeit. A szakszervezeti vezetők egy része hajlott a brit hivatalnokokkal való kompromisszumra, míg mások radikálisabb fellépést sürgettek. Ez a belső vita előrevetítette a későbbi generációk konfliktusait, amelyek a nacionalista mozgalom kibontakozásakor újra felszínre kerültek.

32.3.7 Az 1928-as alkotmányreform és következményei

A brit gyarmati adminisztráció az 1920-as évek végén átfogó alkotmányos reformot hajtott végre. Az **1928-as alkotmány** felszámolta a korábbi, korlátozott választójogon alapuló tanácsi rendszert, és a koronagyarmati modellt teljes egészében bevezette: a törvényhozó tanács tagjait ezentúl döntően a kormányzó nevezte ki, a választott elemeket pedig minimálisra csökkentették. A reform hivatalos indoklása az volt, hogy a gyarmati kormányzat hatékonyabbá és szakszerűbbé váljon, a gyakorlatban azonban a helyi politikai elitek befolyását drasztikusan visszaszorította.

Az 1928-as reform hatása a modern guyanai történetírásban **vitatott**. Egyes értelmezések szerint a lépés egyértelműen a demokratikus fejlődés visszafordítása volt, amely megerősítette a fehér ültetvényesi osztály hatalmát és a brit hivatalnokok ellenőrzését. Mások szerint a reform technikai jellegű volt, és a korábbi választójog annyira szűk volt, hogy a változás a lakosság túlnyomó többsége számára gyakorlatilag nem jelentett érdemi különbséget. A kortárs kreol és indiai politikai vezetők mindazonáltal a reformot a brit gyarmati uralom önkényességének bizonyítékaként értékelték; ez a tapasztalat jelentősen hozzájárult az anticolonialista hangulat erősödéséhez.

32.3.8 Források és bizonytalanságok

A fejezet alapvetően három forráscsoportra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a brit gyarmati hivatal (Colonial Office) jelentései, a helyi törvényhozó tanácsok jegyzőkönyvei, a bevándorlási és munkaügyi nyilvántartások, valamint a korabeli újságok, például a *The Daily Chronicle* és az indo-guyanai közösség kiadványai. Fontos, hogy ezek a dokumentumok a gyarmati adminisztráció perspektíváját tükrözik; az afro- és indo-guyanai lakosság mindennapi tapasztalatai csak közvetetten, például a petíciók, bírósági jegyzőkönyvek vagy a szóbeli hagyomány révén érhetők el. A másodlagos szakirodalomban kiemelkedő szerepet játszanak Walter Rodney, Brian L. Moore, Clem Seecharan és Alan H. Adamson munkái, amelyek eltérő értelmezési kereteket kínálnak.

Jelentős bizonytalanság övezi a demográfiai adatokat. A gyarmati népszámlálások a 19. században nem voltak teljes körűek, és a szerződéses munkások esetében gyakran csak a bevándorlók számát rögzítették, míg a visszavándorlást és a belső mobilitást pontatlanul mérték. Így a mai szakirodalomban található etnikai arányszámok becslésnek tekintendők. Ugyancsak óvatosan kell kezelni a „megosztottság” fogalmát: a dokumentált együttműködés és a mindennapi érintkezés a falvakban, piacokon és munkahelyeken gyakoribb volt, mint ahogy azt a későbbi politikai retorika sugallja. Végül, a gyarmati „oszd meg és uralkodj” tézis kapcsán nincs teljes egyetértés a kutatók között; a fejezetben ezért külön kezeltük a dokumentált politikákat és az azoknak tulajdonított következményeket.

32.3.9 Rövid összefoglaló

- A rabszolgaság eltörlése után a felszabadított fekete lakosság jelentős része falvakba tömörült, és létrejött egy brit mintájú, tanult kreol középosztály.
- Az indiai szerződéses munkások tömeges bevándorlása (1838–1917) tartósan átalakította a gyarmat településszerkezetét és foglalkozási rendjét; az afro-guyanai és indo-guyanai lakosság részben párhuzamos gazdasági terekben élt.
- A brit adminisztráció politikája és a közösségek eltérő migrációs, vallási és földrajzi háttere együtt alakította ki a 20. századi etnikai törésvonalakat; a gyarmati „oszd meg és uralkodj” politika mértéke a szakirodalomban vitatott.
- A 19. század végi koronagyarmati politika szűk választójogot adott, amelyben a kreol elit képviselői fokozatosan megjelentek, de a lakosság többsége kimaradt a döntéshozatalból.
- Az 1910-es években létrejött az Indo-Guyanai Egyesület, amely az indiai közösség jogegyenlőségét követelte.
- 1919-ben Hubert Nathaniel Critchlow megalapította a Brit Guyana Munkásegyletet, amely az első jelentős, etnikailag vegyes tagságú munkásszervezet volt; ez a mozgalom a bérkövetelések mellett a politikai reformot is zászlajára tűzte.
- Az 1928-as brit alkotmányreform felszámolta a korlátozott választójog maradványait, és a koronagyarmati kormányzást erősítette, ami felerősítette az anticolonialista hangulatot.

32.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a felszabadított afro-guyanai lakosság és az indiai szerződéses munkások társadalmi-gazdasági helyzetét a 19. század végén. Melyek voltak a legfontosabb különbségek és az érintkezési pontok?
2. Milyen érvek és ellenérvek hozhatók fel azzal az értelmezéssel kapcsolatban, hogy a brit gyarmati adminisztráció tudatosan szította az etnikai feszültségeket?
3. Miért tekintik a történészek az 1919-ben alapított BGLU-t vízválasztónak a gyarmati politika történetében, és milyen korlátai voltak a szervezet etnikai integrációs törekvéseinek?

4. Hogyan változtatta meg az 1928-as alkotmányreform a guyanai politikai részvétel kereteit, és milyen hosszú távú következményei lettek a nacionalista mozgalomra nézve?

32.4 A függetlenség felé

A második világháború utáni Brit Guyanában a politikai életet alapvetően három, egymást erősítő folyamat alakította: a gyarmati alkotmányos reform iránti brit és karibi nyomás, a hidegháború idején felerősödő antikommunista beavatkozás, valamint a cukorültetvényes gazdaság örökölte etnikai munkamegosztás politikai versennyé válása. Az 1945 és 1966 közötti két évtizedben e három szál fonódott össze, és vezetett el ahhoz, hogy Brit Guyana – a kontinens egyetlen angol nyelvű gyarmata – 1966. május 26-án független állammá vált. A függetlenséghez vezető út azonban nem a nemzeti egység története volt: a dekolonizációt etnikai pártosodás, utcai erőszak és külső hatalmi beavatkozás kísérte.

32.4.1 A háború utáni politikai nyitás és Cheddi Jagan felemelkedése

A második világháború alatt és után a Brit Birodalom karibi gyarmatain fokozatosan bővült a választójog, és megjelentek a tömegpártok. Brit Guyanában az 1928 óta érvényes, szűk választójogra épülő alkotmányos rendet fokozatosan lazították. Az 1943-as szakszervezeti törvény lehetővé tette a munkásszervezkedést, az 1945-ös választási reform pedig mérsékelten kiterjesztette a választójogot, bár a vagyoni és írni-olvasni tudáshoz kötött feltételek továbbra is kizárták a lakosság jelentős részét.

Ebben a nyitási időszakban vált ismertté **Cheddi Jagan** (1918–1997), egy cukorültetvényesi munkáscsaládból származó, indo-guyanai orvos. Jagan az Egyesült Államokban, a Northwestern Egyetemen tanult, és feleségével, Janet Jagannal együtt tért vissza Brit Guyanába. 1946-ban alapította meg a **Politikai Ügyek Bizottságát** (Political Affairs Committee), amely marxista elemzést és szakszervezeti szervezést kapcsolt össze. 1950-ben Jagan és támogatói létrehozták a **Népi Progresszív Pártot** (People's Progressive Party, PPP), amelynek egyik alapítója és elnöke a fiatal, londoni jogi végzettségű, afro-guyanai **Forbes Burnham** (1923–1985) lett.

A PPP kezdetben tudatosan több etnikumú, osztályalapú mozgalomként határozta meg magát: követelései között szerepelt az általános választójog, a munkakörülmények javítása, a cukoripar állami ellenőrzése és a gyarmati önkormányzat kiterjesztése. A párt felhívása különösen a cukornádültetvényeken dolgozó indo-guyanai munkások és a városi afro-guyanai munkásság körében talált visszhangra. Etnikai szempontból a PPP vezetősége tudatosan kettős volt: Jagan az indo-guyanai, Burnham az afro-guyanai szavazókat szólította meg, de mindketten a gyarmati kizsákmányolás elleni közös harcot hirdették.

Az 1953-as választás volt az első olyan brit gyarmati választás, amelyen a felnőtt lakosság szélesebb köre általános választójoggal szavazhatott. A PPP elsöprő győzelmet aratott: a megválasztott képviselői helyek többségét megszerezte, Jagan pedig főminiszter lett. A PPP kormánya rövid idő alatt radikális programot hirdetett: minimálbér-emelést, földreformot, a cukoripari monopóliumok megadóztatását, valamint a gyarmati hivatalnokok jogkörének csökkentését. A brit kormányzat és a helyi ültetvényes elit ezt egyszerre tekintette kommunista veszélynek és a gyarmati rend elleni támadásnak.

32.4.2 Az 1953-as alkotmányos válság

1953 őszén a brit kormány – Winston Churchill kabinetje – felfüggesztette Brit Guyana alkotmányát, eltávolította a PPP-kormányt, és átmeneti, Londonból irányított kormányzást vezetett be. A hivatalos indoklás szerint a Jagan-kormány „kommunista összeesküvést" hajtott végre, amely a brit gyarmati uralom megdöntésére irányult. A brit hatóságok katonai erőt is bevetettek a rend fenntartására, és letartóztatásokat foganatosítottak.

A történészszakma ma általában úgy értékeli, hogy az 1953-as beavatkozás nem pusztán belbiztonsági intézkedés volt, hanem hidegháborús ideológiai döntés is. A brit levéltári anyagok alapján a gyarmati hivatal és a titkosszolgálat beszámolói felnagyították a PPP marxista retorikáját, és kevés dokumentált bizonyítékot szolgáltattak arra, hogy a párt fegyveres felkelést tervezett volna. Ugyanakkor az is dokumentált, hogy Jagan és több vezetőtársa valóban kapcsolatban állt a korabeli nemzetközi kommunista mozgalommal, és hogy a PPP baloldali frakciója hivatalosnak tekintette a marxista átalakulás programját. A vitatott kérdés nem a kapcsolatok léte, hanem azok súlya és a brit reakció arányossága.

Az alkotmány felfüggesztése után a PPP-t nem tiltották be, de a politikai teret beszűkítették. A brit hatóságok igyekeztek mérsékelt, együttműködő politikai erőket támogatni, és közben új alkotmányos modellt dolgoztak ki. Az 1953-as válság maradandó következménye az volt, hogy a gyarmati politika ettől kezdve a hidegháború logikája szerint is működött: a brit és az amerikai kormányzat attól tartott, hogy egy független Brit Guyana kubai vagy szovjetbarát állammá válhat.

32.4.3 A PPP kettészakadása és az etnikai politikává válás

A PPP-n belüli feszültségek az 1950-es évek közepén nyílt szakadáshoz vezettek. A törésvonal részben ideológiai, részben személyi, de egyre inkább etnikai jellegű volt. Jagan a marxista, indo-guyanai bázisú irányvonalat képviselte, míg Burnham fokozatosan mérsékeltebb, nyugatbarát pozícióba mozdult, és egyre inkább az afro-guyanai városi szavazókra támaszkodott. 1957-ben Burnham kilépett a PPP-ből, és megalapította a **Népi Nemzeti Kongresszust** (People's National Congress, PNC).

A szakadás után a guyanai politika gyakorlatilag két, etnikailag egyre inkább meghatározott párttá szerveződött: a PPP az indo-guyanai vidéki lakosság, a PNC az afro-guyanai városi lakosság pártjaként működött. Ez a felosztás nem volt teljesen merev – mindkét pártban voltak más etnikumú tagok –, de a választási eredmények és a mozgósítási minták egyértelműen mutatták az etnikai választóvonalat. A kortárs megfigyelők és a későbbi kutatók is hangsúlyozzák, hogy az etnikai politizálást nem lehet visszavetíteni a háború előtti időszakra: a szakadás és a választási rendszer sajátosságai felerősítették a csoportos identitásokat, és a pártok maguk is tudatosan használták az etnikai retorikát a mobilizációhoz.

Az 1957-es és 1961-es választásokat a PPP nyerte, Jagan pedig ismét főminiszter lett. Az 1961-es alkotmányos rendezés belső önkormányzatot adott Brit Guyanának, de a kül- és védelmi ügyek továbbra is London kezében maradtak. Jagan kormánya az 1960-as évek elején ismét államosítási, adóemelési és földreform-programot hirdetett, ami éles ellenállást váltott ki a cukorültetvényes elitből, a városi afro-guyanai szakszervezetek egy részéből és az Egyesült Államokból.

32.4.4 A hidegháborús beavatkozás és a sztrájkhullám

Az 1960-as évek elején Brit Guyana belpolitikáját egyre erősebben befolyásolta az amerikai kormányzat. A Castro-kubai forradalom 1959-es győzelme után a karibi térség a hidegháború

frontvonalává vált, és Washington attól tartott, hogy Jagan baloldali kormánya újabb szovjetbarát államot hoz létre a nyugati féltekén. Az amerikai és brit levéltárakból előkerült dokumentumok alapján dokumentált tény, hogy az Egyesült Államok kormányzati szervei – köztük a **CIA** – pénzügyi és logisztikai támogatást nyújtottak a Jagan-ellenes szakszervezeti mozgalmaknak, sztrájkoknak és politikai csoportoknak. A támogatás mértékéről és pontos csatornáiról azonban a források részben hiányosak, részben még ma is minősítettek, ezért a teljes kép nem ismert.

1962-ben és 1963-ban általános sztrájkok bénították meg a fővárost, **Georgetown**-ot, és a politikai feszültség utcai erőszakba torkollott. A sztrájkokat részben a Jagan-kormány adópolitikája és a takarékossági intézkedések váltották ki, részben pedig a PNC-hez közel álló szakszervezetek szervezték őket politikai célzattal. A sztrájkok idején a cukoripar és a kikötői forgalom leállt, az élelmiszerellátás akadozott, és fegyveres incidensekre is sor került. A halálos áldozatok és a sérültek számát a korabeli jelentések eltérően adták meg; a történészi feldolgozások hangsúlyozzák, hogy a pontos áldozatszám máig bizonytalan, mert a gyarmati hatóságok és a pártok is érdekeltek voltak a számok manipulatív közlésében.

A brit kormányzat 1963-ban – a munkáspárti Harold Macmillan, majd később Alec Douglas-Home kormánya idején – a válság kezelésére alkotmányos konferenciát hívott össze Londonban. A tárgyalásokon a brit fél, a PPP, a PNC és más guyanai erők vettek részt. A brit kormány a választási rendszer megváltoztatását javasolta: a többségi választási rendszerről áttértek a **listás arányos képviseleti rendszerre**, amelyben a pártok a megszerzett szavazatarányuknak megfelelően jutottak parlamenti helyekhez. Ezt a brit fél azzal indokolta, hogy a rendszer jobban tükrözi a társadalom sokszínűségét, és megakadályozza az egypárti túlhatalmat. A PPP ellenezte a változtatást, mert abban a saját választási esélyeinek gyengítését látta; támogatói szerint a brit kormányzat valójában arra használta a választási reformot, hogy megfossza Jagant a hatalomtól.

A történészi értékelés ezen a ponton vitatott. Egyes kutatók szerint az arányos képviselet bevezetése indokolatlan beavatkozás volt, amelyet a hidegháborús érdekek motiváltak; mások szerint a rendszer a guyanai körülmények között éppen az etnikai kisebbségek védelmét szolgálta, és a PPP 1961-es győzelme is a választási földrajz sajátosságainak köszönhetően adott aránytalanul nagy parlamenti többséget. A források alapján azonban nem vitatható, hogy a brit és amerikai kormányzat aktívan törekedett Jagan elmozdítására.

32.4.5 Az 1964-es választások és a függetlenség előkészítése

Az 1964 decemberében megtartott választásokon az új, arányos választási rendszerben a PPP a szavazatok legnagyobb arányát szerezte meg, de nem szerzett parlamenti többséget. A PNC és a konzervatív, vállalkozói érdekeket képviselő **Egyesült Erő** (United Force, UF) koalíciót kötött, és a brit kormányzó Forbes Burnhamet nevezte ki miniszterelnöknek. Jagan és a PPP soha nem ismerte el teljes mértékben a választás legitimitását, és a koalíciós kormányzást a gyarmati hatalom által támogatott puccs következményének tekintette.

Burnham kormánya 1965–1966-ban a függetlenség előkészítésére összpontosított. Fontos hangsúlyozni, hogy Burnham korábban maga is baloldali, antikolonialista politikusként volt ismert, és a PNC programjában is szerepeltek állami fejlesztési, oktatási és szociális követelések. A hidegháborús logika azonban fokozatosan a nyugati szövetségesek felé tolta: Burnham pragmatikus módon elfogadta a brit és amerikai támogatást, cserébe hajlandó volt korlátozni a szovjet és kubai kapcsolatokat. Ezt a fordulatot a kortárs baloldali kritikusok elvtelen opportunizmusként, más értelmezések a kis állam mozgásterének reális felméréseként értékelték.

A függetlenségi tárgyalások 1965–1966-ban Londonban folytatódtak. A fő vitapontok a választási rendszer, az állampolgárság, a határok és a védelmi együttműködés voltak. Különösen érzékeny

volt a szomszédos Venezuelával fennálló területi vita, amely az 1899-es párizsi döntőbírósági ítélet óta időről időre felszínre tört. A brit fél a függetlenség feltételeként a guyanai kormány tudomására hozta, hogy a területi kérdést a nemzetközi jog keretei között kell kezelni, de a vita rendezése nem volt előfeltétele a függetlenségnek.

1966. május 26-án Brit Guyana hivatalosan elnyerte függetlenségét, és **Guyana** néven a Nemzetközösség (Commonwealth) tagja lett. Az új állam alkotmányos monarchia maradt, államfője a brit uralkodó, akit főkormányzó képviselt; a végrehajtó hatalom a miniszterelnök kezében összpontosult. Az első független kormányfő Forbes Burnham lett.

32.4.6 A függetlenség öröksége és értelmezési viták

A Guyana függetlenségéhez vezető időszakot a történetírás többféleképpen értelmezi. A dokumentált események – az 1953-as alkotmányfelfüggesztés, a PPP szakadása, az 1962–1963-as sztrájkok, a választási rendszer megváltoztatása, az 1964-es koalíció és az 1966-os függetlenség – nem vitatottak. Vita tárgya viszont az okok súlyozása: mennyiben volt a brit politika hidegháborús beavatkozás, mennyiben a gyarmati hatalom hagyományos ellenőrzési reflexe, és mennyiben befolyásolták az eseményeket a guyanai belső társadalmi és etnikai feszültségek.

Az emlékezetpolitikai viták ma is élnek Guyanában. A PPP és Jagan örökségét ápoló politikai körök szerint a függetlenség előtti brit–amerikai beavatkozás megfosztotta az országot egy igazságosabb, szocialista orientációjú kezdettől. A PNC és Burnham örökösei viszont arra hivatkoznak, hogy a párt a nemzeti egységet és a függetlenséget képviselte a kommunista kalandorsággal szemben. A mai történészi konszenzus óvatosabb: a források alapján a külső beavatkozás valós és jelentős volt, de a brit gyarmati társadalom etnikai törésvonalai és a két vezető személyes rivalizálása is önálló tényezőként hatott.

32.4.7 Források és bizonytalanságok

Az 1945–1966 közötti időszak kutatása elsősorban brit gyarmati hivatali iratokra, amerikai külügyminisztériumi és hírszerzési levéltári anyagokra, parlamenti jegyzőkönyvekre, valamint a korabeli guyanai sajtóra támaszkodik. Különösen fontos forráscsoportot alkotnak a londoni Nemzeti Levéltár (The National Archives) gyarmati ügyosztályának jelentései, valamint az Egyesült Államokban a Freedom of Information Act alapján nyilvánosságra került CIA- és külügyminisztériumi dokumentumok. Cheddi Jagan és Forbes Burnham beszédei, pamfletjei és későbbi visszaemlékezései elsődleges forrásként használhatók, de érdekelt felek által írt szövegekként forráskritikával kezelendők.

Több lényeges ponton bizonytalan a kép. A CIA guyanai tevékenységének teljes körét nem ismerjük, mert az iratok egy része megsemmisült vagy még mindig titkosított; a nyilvános dokumentumokból azonban egyértelműen látszik, hogy a Jagan-ellenes sztrájkok és szakszervezeti mozgalmak számottevő amerikai támogatást kaptak. Az 1962–1964 közötti erőszak áldozatainak száma nem állapítható meg pontosan, mert a hatósági és pártjelentések eltérő adatokat közölnek, és nem készült független, minden esetet rögzítő vizsgálat. Az 1964-es választási eredmény számszerűen dokumentált, de a választás tisztaságával és a koalíciós kormányzás legitimitásával kapcsolatos politikai vita a mai napig nem zárult le.

32.4.8 Rövid összefoglaló

- A második világháború utáni Brit Guyanában a választójog fokozatos bővítése hozta létre az első tömegpártot, a PPP-t, amelyet Cheddi Jagan és Forbes Burnham alapított 1950-ben.
- Az 1953-as választást a PPP nyerte, de a brit kormány hidegháborús indokokra hivatkozva felfüggesztette az alkotmányt és eltávolította a Jagan-kormányt.
- Az 1950-es évek közepén a PPP kettészakadt: Jagan marxista, indo-guyanai bázisú irányvonalával szemben Burnham mérsékeltebb, afro-guyanai támogatottságú PNC-je alakult meg.
- Az 1960-as évek elején a Jagan-kormány elleni sztrájkokhoz és tüntetésekhez a levéltári források szerint az Egyesült Államok titkos csatornákon támogatást nyújtott; a beavatkozás mértéke vitatott.
- A brit kormány 1964-re arányos képviseleti választási rendszert vezetett be, ami hozzájárult ahhoz, hogy a PPP a legtöbb szavazat ellenére elveszítse a kormányzati pozíciót.
- Az 1964-es választások után Burnham a PNC és a konzervatív UF koalíciójának miniszterelnöke lett, és 1966. május 26-án kikiáltották Guyana függetlenségét.

32.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai okok vezettek az 1953-as guyanai alkotmányos válsághoz, és miért tekinthető ez a hidegháborús beavatkozás korai példájának?
2. Hogyan befolyásolta a PPP 1957-es kettészakadása a guyanai pártrendszer etnikai jellegét, és miért nem magyarázható ez kizárólag belső társadalmi törésvonalakkal?
3. Milyen dokumentált tények és milyen forráshiányok jellemzik a CIA guyanai szerepvállalását az 1960-as évek elején?
4. Milyen választási rendszert vezettek be 1964 előtt, és milyen érvek szóltak mellette illetve ellene a korabeli politikai vitában?
5. Miért tekinthető Guyana függetlensége 1966-ban részben gyarmati felügyelet alatt megvalósult átmenetnek, és milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak ehhez?

33 Guyana a függetlenség után

33.1 Burnham és a kooperatív szocializmus

A függetlenség elnyerése 1966-ban nem oldotta meg azokat a mély etnikai, gazdasági és politikai feszültségeket, amelyek Brit Guyana gyarmati időszakában gyökereztek. Forbes Burnham, az afrikai-guyanai lakosság körében erős bázissal rendelkező Népi Nemzeti Kongresszus (People's National Congress, PNC) vezetője 1964-től miniszterelnökként, majd a függetlenség után kormányfőként irányította az országot. Az alábbi alfejezet azt a két évtizedet tárgyalja, amelyben Burnham hatalma fokozatosan egypárti uralommá merevedett, gazdaságpolitikája az államosítások révén a „kooperatív szocializmus" (Co-operative Socialism) ideológiájára hivatkozott, miközben az ország a régió egyik legsúlyosabb gazdasági és humanitárius válságába süllyedt. A korszak megítélése a mai napig élesen vitatott: egyesek a fejlődő világ önállósági kísérletének, mások egy etnikai alapon szerveződő autoriter rezsim elnyomó időszakának tartják.

33.1.1 A hatalom megszilárdítása és az 1966-os alkotmányos keret

Burnham számára a függetlenség kikiáltése (1966. május 26.) nem jelentette a politikai verseny lezárását: a kelet-indiai guyanai lakosságot képviselő Cheddi Jagan vezette Népi Progresszív Párt (People's Progressive Party, PPP) továbbra is komoly támogatottsággal bírt, különösen a vidéki cukornád-ültetvényeken dolgozó közösségek körében. A korai időszakban Burnham a parlamentáris keretek között mozogva, de egyre inkább a PNC hegemóniájának kiépítésére törekedett.

A gyarmati időszak végén, 1964-ben a britek által bevezetett arányos választási rendszert 1968-ra Burnham kormánya egy többségi elemekkel átszőtt, manipulatív választási mechanizmussal váltotta fel. Az 1968-as választásokat megfigyelők már akkor súlyos csalásokkal vádolták: a titkos szavazás garanciáinak gyengítése, a vidéki szavazókörökben regisztrált visszaélések és a szavazatszámlálás állami ellenőrzése mind hozzájárultak ahhoz, hogy a PNC a szavazatok arányánál jóval nagyobb parlamenti többséget szerezzen. A csalás mértéke vitatott: a PNC hivatalos álláspontja szerint a választások szabályosak voltak, míg a PPP és a nemzetközi megfigyelők többsége szerint a PNC szisztematikus választási manipulációval biztosította győzelmét. Ezt a bizonytalanságot a források és a korszakkal foglalkozó történetírás is tükrözi.

1970. február 23-án Guyana köztársasággá alakult, megszakítva a brit koronához fűződő alkotmányos kapcsolatot. Az államfői tisztséget betöltő elnök ekkor még ceremoniális szerepet kapott, a végrehajtó hatalom a miniszterelnöknél összpontosult. Burnham mindeközben a PNC belső szervezetét is centralizálta: a pártkongresszusok fokozatosan a vezető kinyilatkoztatásainak színterévé váltak, a párt ifjúsági és női szervezetei pedig a mozgósítás eszközeiként működtek. A „pártállam" (party-state) kiépülése nem egyik napról a másikra történt, hanem fokozatosan, a választási rendszer, a közigazgatás és a biztonsági szervek PNC-hez kötésén keresztül.

Fontos megjegyezni, hogy a „baloldal" és a „szocializmus" fogalmai ebben a kontextusban nem azonosak a 21. századi európai vagy észak-amerikai pártpolitikai kategóriákkal. Burnham a

hidegháború logikájában mozgott, és retorikája egyszerre merített a szocialista internacionalizmusból, a fekete felszabadítási mozgalmakból és a guyanai gyarmati múlt antikolonialista kritikájából.

33.1.2 A kooperatív szocializmus ideológiája és gyakorlata

Burnham 1970-ben hirdette meg hivatalosan a kooperatív szocializmus programját, amely Guyant sajátos, nem marxista-leninista úton kívánta a szocialista társadalom felé vezetni. A modell középpontjában a szövetkezetek (co-operatives) álltak volna: a kormányzat érvelése szerint a gyarmati múltban a rabszolgák leszármazottai által létrehozott falusi közösségi gazdaságok hagyománya biztosította azokat a helyi gyökereket, amelyekre a modern szövetkezeti szektor épülhet. A kooperatív szocializmus így egyszerre volt ideológiai konstrukció és a nemzeti identitás megteremtésére tett kísérlet: a guyanai kormány ezzel próbált hidat verni az afrikai-guyanai és a kelet-indiai guyanai közösségek között, hangsúlyozva a közös gyarmati kizsákmányoltságot.

A gyakorlatban azonban a szövetkezeti szektor sohasem vált a gazdaság motorjává. A kormány által támogatott szövetkezetek gyakran politikai klientúrahálózatként működtek, vezetőik pedig a PNC-hez lojális személyek közül kerültek ki. A mezőgazdasági termelés és a kereskedelem területén a szövetkezetek működése részben párhuzamosan futott az államosítási programmal, részben pedig alárendelődött annak. A kooperatív szocializmus retorikai szinten a nemzeti önellátást és a külföldi tőke kiiktatását ígérte, a megvalósult gazdaságpolitika azonban elsősorban az állami tulajdon kiterjesztésére és az exportbevételek központi újraelosztására épült.

33.1.3 Az államosítási hullám és a gazdasági szerkezet átalakítása

A függetlenség utáni Guyana gazdasága alapvetően két pilléren nyugodott: a part menti sávban koncentrálódó cukornád-ültetvényeken és az 1910-es évek óta működő bauxitbányászaton. Mindkét ágazatot külföldi, elsősorban brit és észak-amerikai tulajdonú vállalatok uralták, ami a gyarmati gazdasági függés továbbélésének szimbóluma volt.

Burnham kormánya az 1970-es évek elején fokozatosan állami tulajdonba vette a legfontosabb termelőeszközöket. A Demerara Bauxite Company 1971-ben, a kanadai tulajdonú Alcan leányvállalata 1974-ben került állami kézbe, és ezzel létrejött a Guyana Bauxite Mining Enterprise. A cukoripar államosítása hasonló ütemben haladt: a Booker McConnell brit vállalat guyanai érdekeltségeit 1976-ban vette át az állam, létrehozva a Guyana Sugar Corporationt (GUYSUCO). Emellett a bankszektor, a biztosítótársaságok, az energiaipar és a távközlés is állami ellenőrzés alá került. Az államosítások összességében a gazdaság jelentős részét, egyes becslések szerint a formális szektor több mint háromnegyedét tették állami ellenőrzésűvé az 1970-es évek végére. A pontos arányra vonatkozó adatok azonban bizonytalanok, mivel a korabeli statisztikai rendszer megbízhatósága korlátozott volt, és az informális szektor súlya jelentős maradt.

Az államosítások mögött több tényező állt. Részben a gyarmati függőség felszámolásának ideológiai programja, részben a fejlődő országokban az 1970-es években széles körben elterjedt „új nemzetközi gazdasági rend” iránti igény. Emellett Burnham számára az állami vállalatok patronázsforrásként is szolgáltak: a vezetői pozíciók, a beszerzési szerződések és a munkalehetőségek a PNC híveinek juttatott előnyök rendszerébe illeszkedtek. A vállalatok hatékonysága a kinevezések politikai jellege és a szakértelem hiánya miatt gyorsan romlott. A bauxit- és cukorexport volumene az 1970-es évek második felében csökkenni kezdett, miközben a világpiaci árak is ingadoztak. A kormány a kieső bevételeket külföldi hitelekkel és a központi bank nyomtatott pénzével próbálta pótolni, ami inflációhoz és súlyos külkereskedelmi hiányhoz vezetett.

33.1.4 Autoritarizmus, az ellenzék ellehetetlenítése és a politikai elnyomás

Burnham hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan a politikai tér fokozatosan szűkült. Az ellenzéki PPP működését nem tiltották be teljesen, de a választási rendszer manipulálása, a média állami ellenőrzése és a biztonsági erők politikai célú felhasználása ellehetetlenítette az érdemi versenyt. A független sajtó és a szakszervezetek egyre nagyobb nyomás alá kerültek. A guyanai munkásmozgalomnak hosszú és erős hagyománya volt; a bauxitbányászok és a cukornád-vágók sztrájkjai a gyarmati időszakban is komoly politikai erőt képviseltek. Burnham kormánya azonban a szakszervezeti vezetőket a PPP-hez vagy a radikális baloldalhoz kötötte, és a sztrájkokat gyakran államellenes akcióként kezelte.

Az 1970-es évek második felétől a rezsim egyre nyíltabban támaszkodott a belbiztonsági erőkre. A Guyana Védelmi Erők (Guyana Defence Force) és a rendőrség mellett a PNC-hez kötődő fegyveres csoportok is működtek. A politikai erőszak legismertebb és legvitatottabb eseménye Walter Rodney, a neves guyanai származású történész és politikai aktivista 1980. június 13-i meggyilkolása volt. Rodney, aki a Working People's Alliance (WPA) vezető alakjaként a Burnham-kormány baloldali kritikáját fogalmazta meg, autójában robbanószerkezet következtében halt meg Georgetownban. A felelősség kérdése a mai napig nem lezárt: a WPA és számos nemzetközi emberi jogi szervezet szerint a rezsim közegei hajtották végre a merényletet, míg a Burnham-kormány hivatalos álláspontja szerint a robbantás háttere tisztázatlan maradt. Az eset a guyanai emlékezetpolitika egyik központi tárgya, és a felelősség megállapításának hiánya a korszak feldolgozatlanságát mutatja.

Az 1980-ban elfogadott új alkotmány formálisan is kiszélesítette az elnöki jogköröket. Burnham a miniszterelnöki tisztségből átlépett az elnöki pozícióba, és ezzel a végrehajtó hatalom közvetlenül az államfő kezében összpontosult. Az alkotmányos változtatást névlegesen az ország fejlődési igényeivel indokolták, a gyakorlatban azonban a hatalomkoncentráció jogi kereteit teremtette meg. Az 1980-as választásokat a nemzetközi megfigyelők többsége súlyos csalással jellemezte; a PNC a hivatalos adatok szerint a szavazatok mintegy 75 százalékát szerezte meg, amit az ellenzék és külső megfigyelők hiteltelennek tartottak. Itt is fontos a forráskritika: a választási statisztikák nem tekinthetők semleges tényközlésnek, mivel a regisztrációs eljárás, a szavazatszámlálás és az eredményközlés folyamata a kormánypárt ellenőrzése alatt állt.

33.1.5 Gazdasági összeomlás, hiánygazdaság és migráció

Az 1980-as évek elejére Guyana gazdasága a régió egyik legsúlyosabb válságát élte át. A bauxit- és cukorexport volumene zuhant, a külföldi tőke elhagyta az országot, a fizetési mérleg hiánya pedig fenntarthatatlanná vált. A hivatalos inflációs adatok megbízhatatlanok, de a kortárs beszámolók és a nemzetközi intézmények becslései szerint az áremelkedés éves szinten rendkívül magas, a feketepiaci árfolyam és a hivatalos árfolyam közötti különbség pedig óriási volt. Az alapvető élelmiszerek és fogyasztási cikkek hiánya mindennapos jelenséggé vált, a benzintól a lisztig számos terméket csak jegyre vagy feketepiacon lehetett beszerezni.

A gazdasági összeomlás társadalmi következményei drámaiak voltak. A középosztály, a képzett munkavállalók és a fiatalok jelentős része elhagyta az országot. A kivándorlás fő célpontjai az Egyesült Államok, Kanada, az Egyesült Királyság és a karibi térség szigetállamai voltak. A guyanai diaszpóra létszáma az 1980-as évek közepére már elérte a több százezres nagyságrendet, ami az ország lakosságának jelentős hányadát tette ki. Itt ismét jelezni kell a becslések bizonytalanságát: a pontos számok nem ismertek, mivel a kivándorlás egy része illegálisan vagy ideiglenes vízumokkal történt. A migráció különösen súlyosan érintette az afrikai-guyanai közösséget, mivel a képzett szakemberek és a középosztály körében felülreprezentáltak voltak. Ez hosszú távon megváltoztatta az ország etnikai szerkezetét, és új feszültségek forrásává vált.

A válság nem csupán gazdasági természetű volt: az oktatási és egészségügyi rendszer is romlott, az infrastruktúra karbantartása elmaradt. A guyanai állam nemzetközi segélyekre és a Szovjetunió, valamint Kuba által nyújtott korlátozott támogatásra szorult, de ez sem tudta ellensúlyozni a belső termelés összeomlását. Burnham kormánya a gazdasági nehézségeket elsősorban a külső körülményekkel, a világpiaci áresésekkel és a gyarmati múlt örökségével magyarázta, míg a belső kritikusok a hibás gazdaságpolitikát és a korrupciót emelték ki. A korszak gazdaságtörténeti értékelése a mai napig vitatott: egyes elemzők szerint az államosítások elkerülhetetlenek voltak a dekolonizáció keretében, mások szerint a politikai célú államosítás és a szakszerűtlen irányítás súlyosbította a válságot.

33.1.6 Az autoriter rendszer működése és belső ellentmondásai

Burnham rendszerét nem lehet egyszerűen a hidegháborús szovjet típusú diktatúrák mintájára leírni, de az sem állná meg a helyét, hogy pusztán egypárti demokráciának nevezzük. A rezsim sajátossága abban állt, hogy retorikájában a szocializmust, a nemzeti felszabadítást és a fekete diaszpóra önrendelkezését ötvözte, miközben a gyakorlatban a politikai versenyt etnikai alapon szerveződő klientúrahálózattá alakította. A PNC elsősorban az afrikai-guyanai városi és középosztályi szavazókra támaszkodott, míg a PPP a kelet-indiai guyanai vidéki lakosság körében volt erős. Ez a megosztottság nem természetes adottság volt, hanem a gyarmati időszakban kialakult és a politikai elitek által tudatosan erősített konstrukció.

A kormányzás gyakorlata a formális intézmények és a személyes hálózatok kettősségére épült. A parlament, a bíróságok és a közigazgatás formálisan működtek, de a döntéshozatal egyre inkább a PNC vezető testületeiben és Burnham közvetlen környezetében összpontosult. A hadsereg és a rendőrség vezetői a PNC-hez hű személyek lettek, és a biztonsági szervek a belpolitikai ellenfelek megfigyelésére is szolgáltak. A rezsim ugyanakkor nem volt monolitikus: a PNC-n belül is voltak feszültségek a gazdaságpolitika irányvonaláról, a Szovjetunióhoz és Kuba-hoz fűződő viszonyról, valamint a belső hatalommegosztásról.

Az emberi jogi helyzet romlása a nemzetközi közösség figyelmét is felkeltette. Az Amnesty International és más szervezetek jelentései politikai foglyokról, kínzásról és önkényes letartóztatásokról számoltak be. A rezsim válasza gyakran az volt, hogy ezeket a vádakat imperialista kampánynak minősítette. A dokumentált esetek száma vitatott, részben azért, mert a guyanai állam hivatalos nyilvántartásai hiányosak, részben pedig mert az áldozatok egy része külföldre menekült, és tapasztalataik elsősorban szóbeli beszámolókban maradtak fenn.

33.1.7 Burnham halála és a korszak öröksége

Forbes Burnham 1985. augusztus 6-án, egy kisebb torokműtét után halt meg Georgetownban. Halálának körülményei a mai napig spekulációk tárgyát képezik, de a rendelkezésre álló orvosi dokumentáció alapján nincs megalapozott bizonyíték arra, hogy merénylet történt volna. Utódja Desmond Hoyte lett, aki a PNC-n belül a technokrata irányvonalhoz tartozott, és akinek nevéhez a későbbi – részben kényszerű – gazdasági liberalizáció kezdete fűződik.

Burnham öröksége mélyen megosztott. Az afrikai-guyanai közösség egy része a mai napig a nemzeti önállóság, a fekete felszabadítás és a gyarmati függőség elleni harc szimbólumaként tekint rá. Akik így emlékeznek rá, az államosításokat a dekolonizáció szükséges lépéseinek, a kooperatív szocializmust pedig a guyanai sajátosságokra szabott fejlődési kísérletnek tartják. A kelet-indiai guyanai közösség és a politikai üldözöttek leszármazottai ugyanakkor a korszakot az etnikai kirekesztés, a választási csalások és az állami elnyomás időszakaként értékelik. A történetírásban a Burnham-korszak megítélése ma is vitatott: a források egyoldalúsága, a

választási adatok megbízhatatlansága és a szemtanúi beszámolók politikai elfogultsága miatt a tények rekonstrukciója is nehéz.

A korszak legfontosabb tanulsága talán az, hogy a függetlenség formális elnyerése önmagában nem garantálja sem a politikai szabadságot, sem a gazdasági fejlődést. Guyana esetében a gyarmati múltból örökölt etnikai törésvonalak, a nyersanyagexportra épülő gazdasági szerkezet és a hidegháborús nemzetközi környezet együttesen teremtették meg annak lehetőségét, hogy egy autoriter rezsim a nemzeti felszabadítás és a szocializmus nyelvén legitimálja saját hatalmát.

33.1.8 Források és bizonytalanságok

A Burnham-korszak elsődleges forrásai közé tartoznak a guyanai kormány hivatalos közleményei, az alkotmányos dokumentumok, a pártkongresszusi jegyzőkönyvek, valamint a nemzetközi szervezetek – így az Amnesty International, az ENSZ és a Nemzetközi Valutaalap – jelentései. A választási eredmények esetében a hivatalos statisztikák nem tekinthetők megbízhatónak, mivel a szavazatszámlálás folyamata a kormánypárt ellenőrzése alatt állt; a független megfigyelők beszámolói ezért alapvető fontosságúak. A gazdasági adatok – különösen az inflációra, a GDP-re és a termelési volumenre vonatkozó becslések – jelentős bizonytalansággal terheltek, mivel a guyanai statisztikai rendszer a korszakban gyenge volt, és a kormányzat gyakran politikai okokból módosította a közölt számokat.

A korszakról szóló másodlagos szakirodalom megosztott. A guyanai és karibi történészek egy része – például Walter Rodney munkássága, noha őt a korszakban meggyilkolták – a guyanai politikai gazdaságtan elemzésében a gyarmati függőség felszámolásának szükségességét hangsúlyozza. Mások, mint például a PNC-hez közel álló szerzők, a nemzeti fejlődés kísérletét emelik ki. A kritikai elemzések – köztük az emberi jogi szervezetek jelentései – a politikai elnyomásra és a gazdasági hanyatlásra koncentrálnak. A Walter Rodney-gyilkosság körülményei a legvitatottabb kérdések közé tartoznak: a felelősség megállapítását a mai napig nem sikerült bírósági eljárásban tisztázni, és az eset a guyanai emlékezetpolitika egyik központi tárgya.

A migrációs adatok szintén becsléseken alapulnak. A kivándorlás mértékére vonatkozó számok a fogadó országok bevándorlási statisztikáiból és a guyanai népszámlálásokból származnak, de az illegális kivándorlás és a visszavándorlás miatt a tényleges számok bizonytalanok. A korszakra vonatkozó legfontosabb általános tanulság, hogy a források jelentős része a rezsim és az ellenzék közötti politikai küzdelemben keletkezett, ezért minden állítást forráskritikával kell kezelni.

33.1.9 Rövid összefoglaló

- Forbes Burnham 1966-tól 1985-ig tartó kormányzása alatt Guyana fokozatosan egypárti, autoriter rendszerré alakult, amelyben a PNC a választási manipuláció, a média ellenőrzése és a biztonsági erők felhasználása révén számolta fel a politikai versenyt.
- Burnham 1970-ben hirdette meg a kooperatív szocializmus programját, amely a szövetkezeti hagyományokra hivatkozva ígért nemzeti fejlődést, de a gyakorlatban elsősorban az állami tulajdon kiterjesztését és a politikai klientúrahálózat kiépítését szolgálta.
- A kormány az 1970-es években állami tulajdonba vette a bauxitipart, a cukoripart, a bankokat és az energiaszektort; a vállalatok hatékonysága a politikai kinevezések és a szakszerűtlenség miatt gyorsan romlott.
- Az 1980-as alkotmány elnöki rendszert hozott létre, és Burnham miniszterelnökből elnök lett; az 1980-as választásokat széles körben súlyos csalásokkal vádolták.
- Walter Rodney, a WPA vezetője 1980-as meggyilkolása a korszak legismertebb és legvitatottabb politikai gyilkossága; a felelősség a mai napig nem tisztázott.

- A gazdasági összeomlás, a hiánygazdaság és az infláció a lakosság széles körét sújtotta; a képzett munkaerő tömeges kivándorlása hosszú távon átalakította az ország etnikai és társadalmi szerkezetét.
- Burnham öröksége élesen vitatott: az afrikai-guyanai közösség egy része a nemzeti függetlenség hősét, a kelet-indiai közösség és az üldözöttek leszármazottai az elnyomó rezsim vezetőjét látják benne.
- A korszak értékelésénél alapvető a forráskritika, mivel a választási statisztikák, a gazdasági adatok és a politikai beszámolók egyaránt erősen elfogultak.

33.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen lépésekkel építette ki Burnham kormánya az egypárti uralmat, és milyen szerepet játszott ebben az 1968-as és az 1980-as választási rendszer átalakítása?
2. Hasonlítsa össze a kooperatív szocializmus ideológiáját és annak megvalósult gazdaságpolitikai gyakorlatát! Melyek voltak a legfontosabb államosítási lépések és azok következményei?
3. Miért vitatott Walter Rodney meggyilkolásának felelőssége, és mit árul el ez a korszak igazságszolgáltatási és emlékezetpolitikai feldolgozatlanságáról?
4. Magyarázza el, miért nem tekinthetők megbízhatónak a Burnham-korszak hivatalos választási statisztikái, és milyen forráskritikai elveket érdemes alkalmazni a korszak vizsgálatakor?
5. Milyen hosszú távú következményei voltak a gazdasági összeomlásnak és a tömeges kivándorlásnak Guyana társadalmi és etnikai szerkezetére?

33.2 A gazdasági összeomlás és az IMF

Az 1980-as években Guyana gazdasági összeomlása a dél-amerikai és karibi térség egyik leglátványosabb hanyatlási pályája volt. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan jutott el az ország a nemzetközi fizetésképtelenségig, és milyen következményekkel járt a Nemzetközi Valutaalap által támogatott gazdasági kiigazítás. A válság szorosan kapcsolódik az Burnham és a kooperatív szocializmus alfejezetben bemutatott 1970-es évekbeli politikai és gazdasági döntésekhez, ugyanakkor nem érthető meg a latin-amerikai adósságválság és a karibi kis államok strukturális sérülékenysége nélkül. A fejezet a dokumentált gazdaságpolitikai intézkedéseket, az azokból származó társadalmi következményeket és az IMF-program körül kialakult, máig vitatott értelmezéseket tárgyalja.

33.2.1 A válság gyökerei: az 1970-es évek öröksége

A guyanai gazdasági összeomlást nem egyetlen év eseményei váltották ki, hanem az 1970-es évek központosított gazdaságpolitikája és a világpiaci feltételek romlása együttesen. A **kooperatív szocializmus** (Co-operative Socialism) keretében a Forbes Burnham vezette kormány 1971 és 1976 között államosította a kulcsfontosságú exportágazatokat: a bauxitbányászatot, a cukoripart és a rizsfeldolgozást. Az így létrejött **parastatal vállalati szektor** – vagyis az állami tulajdonú, de vállalati formában működő gazdasági egységek – a foglalkoztatás és a devizabevitel meghatározó részét ellenőrizte. A kormány emellett bevezette a **behozatali engedélyezést** és a **devizakorlátozást**, amelynek révén a valutakiutalás politikai döntések függvényévé vált.

A centralizált modell kezdetben a nemzeti szuverenitás megerősítésének tűnt, de rövid időn belül súlyos torzulásokat hozott. A **túlértékelt hivatalos árfolyam** a legális exportot és az importversenyt mesterségesen elfojtotta, miközben gyorsan kiépült a **valutafeketepiac**, ahol a guyanai dollár sokszorosa volt a hivatalos jegyzésnek. A bauxit és a cukor világpiaci ára az 1970-es évek közepén csökkent, az állami vállalatok viszont nem tudták belső hatékonysággal

ellensúlyozni a bevételkiesést. A költségvetési hiányt a kormány külföldi hitelekkel finanszírozta, így a külső adósságállomány az évtized végére meredeken emelkedett. Az adósságszolgálat a kivitelből származó bevételek egyre nagyobb hányadát kötötte le, ami a belföldi fogyasztást és a beruházásokat egyaránt visszafogta.

A guyanai eset sajátossága, hogy a hanyatlás nem katonai puccs vagy klasszikus autoriter rendszerváltás közepette bontakozott ki, hanem egy választásokkal legitimált, polgári kormány irányítása alatt. A válságot a kortárs megfigyelők gyakran a „szocialista kísérlet” kudarcaként írták le, de ezt a keretet a történettudomány ma már vitatja: a belső gazdaságpolitikai döntések mellett a külső ársokkok, a kis nyitott gazdaság kitettsége és a hidegháborús nemzetközi hitelezési feltételek is meghatározó szerepet játszottak.

33.2.2 Az 1980-as évek: hiány, emigráció és politikai váltás

Az 1980-as évtizedre a guyanai mindennapokat a **hiánygazdaság** jellemezte. Az importengedélyezés szűkössége miatt az alapvető élelmiszerek, gyógyszerek, üzemanyag és a műszaki alkatrészek rendszeresen eltűntek a legális kiskereskedelemből, miközben a feketepiac és az informális kereskedelem jelentősége megnőtt. A főváros, Georgetown utcáin hosszú sorok alakultak ki a hivatalos áron elérhető rizsért, lisztért és cukorért, noha az ország éppen e termékek egyik hagyományos exportőre volt. Az áramkimaradások és a közlekedési fennakadások tovább súlyosbították a helyzetet.

A gazdasági hanyatlás a társadalom egyik legfontosabb válaszreakcióját váltotta ki: a tömeges **elvándorlást**. Az 1970-es években meginduló diaszpóra-képződés az 1980-as években felgyorsult; tanárok, ápolók, mérnökök, köztisztviselők és fiatal munkavállalók távoztak elsősorban az Egyesült Államokba, Kanadába és az Egyesült Királyságba. A távozók pontos számát a különböző fogadó országok bevándorlási nyilvántartásai és a guyanai népszámlálások összevetéséből becsülik, de a szakirodalom egyetért abban, hogy az **agyelszívás** (brain drain) mértéke a lakosságarányhoz képest kiemelkedően magas volt. Az emigránsoktól érkező **pénzátutalások** (remittances) csak fokozatosan váltak a családok túlélési stratégiájának részévé, mert a devizakorlátozás az informális csatornák felé terelte a küldeményeket.

Politikai téren az évtized közepén fordulat következett be. Forbes Burnham 1985 augusztusában bekövetkezett halála után **Desmond Hoyte** vette át az elnöki tisztséget. Hoyte a **Népi Nemzeti Kongresszus** (People’s National Congress, PNC) hagyományos afro-guyanai bázisából érkezett, de fokozatosan eltávolodott a Burnham-féle állami ellenőrzés dogmáitól. Az 1985-ös választások körülményei – beleértve a választói névjegyzék és a szavazatszámlálás vitatott eljárásait – már jelezték a rendszer legitimációs válságát, de a tényleges politikai váltás csak 1992-ben következett be, amit a Etnikai politika és demokrácia alfejezet részletez. A gazdasági nyitás szempontjából fontosabb, hogy Hoyte 1987-től óvatos liberalizációs lépéseket tett: enyhítette az importkorlátozásokat, tárgyalásokat kezdett a Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal, és előkészítette a valutaárfolyam-rendszer felülvizsgálatát.

33.2.3 Az IMF-program és a kiigazítás évtizede

A guyanai gazdasági válság orvoslására a kormány végül a **Nemzetközi Valutaalap** (International Monetary Fund, IMF) és a **Világbank** (World Bank) bevonását választotta. Az 1980-as évek végén létrejött, 1989-ben meghirdetett **gazdasági helyreállítási program** (Economic Recovery Programme, ERP) a **strukturális kiigazítás** (structural adjustment) logikáját követte. A programhoz kapcsolódó IMF-hitelkeret – amelynek pontos jogi formája a korabeli IMF-gyakorlat szerint **Kibővített Strukturális Kiigazítási Hitelkeret** (Enhanced Structural Adjustment Facility, ESAF) típusú kedvezményes finanszírozás lehetett – feltételekhez kötötte a folyósításokat.

E feltételek közé tartozott a **valutaleértékelés**, a többárfolyamos rendszer egységesítése, az **importengedélyek eltörlése**, a **közszféra létszámának csökkentése**, az **állami vállalatok privatizációjának előkészítése**, a **pénzügyi szektor liberalizálása**, valamint a fogyasztói támogatások – például az üzemanyag- és élelmiszerárak közvetlen támogatásának – fokozatos leépítése.

A program rövid távú hatása ellentmondásos volt. A **valutaleértékelés** és az árfolyamrendszer egységesítése megszüntette a hivatalos és a feketepiaci árfolyam közötti szakadékot, ami a legális export számára elvileg kedvezőbb feltételeket teremtett. A belföldi termelők, különösen a **rizstermesztők** egy része számára a felvásárlási árak emelkedése jövedelemnövekedést hozott. Ugyanakkor az importfüggő tevékenységek visszaestek, a megemelkedett energiaköltségek a feldolgozóipart és a közlekedést sújtották, az infláció pedig a kiigazítás első éveiben ugrásszerűen megnőtt. A **közszféra leépítése** több ezer munkahelyet szüntetett meg, ami a fővárosi agglomerációban azonnali társadalmi feszültségeket okozott.

A liberális gazdaságpolitikai fordulat nem hozott gyors fellendülést. A bruttó hazai termék az 1980-as években összességében zsugorodott, és a helyreállítás éveiben is csak lassú, törékeny növekedés alakult ki. A **privatizáció** a bauxit- és cukorágazatban hosszú, konfliktusos folyamat volt, amely évtizedekkel később sem zárult le teljesen. A program támogatói szerint a kiigazítás elkerülhetetlen volt a devizahiány és a hiánygazdaság felszámolásához, míg kritikusai szerint az IMF-feltételek egy kis, nyitott, etnikailag megosztott gazdaságra egyoldalúan a keresletcsökkentés és a piaci dereguláció eszközeit erőltették, anélkül hogy figyelembe vették volna a helyi intézményi kapacitások gyengeségét.

33.2.4 Társadalmi és etnikai következmények

A gazdasági összeomlás és a kiigazítás társadalmi hatásai nem oszlottak el egyenletesen. A **közszféra leépítése** elsősorban a városi afro-guyanai alkalmazottakat érintette, akik a PNC évtizedei alatt felülreprezentáltak voltak az állami szektorban. A bauxitvárosok – Linden, Kwakwani és a Berbice folyó menti települések – munkássága különösen súlyos helyzetbe került, amikor a bauxitvállalat elbocsátásai és a bányák időszakos leállása a helyi közösségek létalapját veszélyeztette. A **vidéki indo-guyanai rizstermelők** számára a piaci liberalizáció kettős hatást hozott: a magasabb felvásárlási árak egyes gazdáknak kedveztek, de a hitelhez jutás nehezedése és az állami támogatások csökkentése a kisebb termelőket kiszolgáltatta a közvetítő kereskedőknek.

A szegénység növekedése a rendelkezésre álló statisztikai felmérések szerint az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején tetőzött, de a pontos nagyságrend bizonytalan, mert a nemzeti statisztikai hivatal felmérési kapacitása ebben az időszakban korlátozott volt. A **szegénységi ráta** utólagos becslései módszertani választásoktól függenek, ezért a szakirodalomban eltérő számok szerepelnek. Biztosabb megállapítás, hogy a jövedelmi egyenlőtlenség éles maradt, és a vidéki-lakossági közszolgáltatások – az egészségügyi alapellátás, az oktatás és a közműellátás – minősége romlott.

A gazdasági válság megerősítette az etnikai alapú politikai bizalmatlanságot. A PNC-kormány ellenfelei, különösen a Cheddi Jagan vezette **Népi Progresszív Párt** (People’s Progressive Party, PPP), azt állították, hogy a hiánygazdaságban a valutakiutalás, az állami állások és az élelmiszer-támogatások elosztása etnikai szempontok szerint történt. A PNC ezt tagadta, és a válságot elsősorban külső sokkokkal magyarázta. A tudományos elemzés számára ez a vita nem zárható le egyetlen dokumentum alapján: az elosztási döntések mögött sok esetben informális, nehezen bizonyítható mechanizmusok álltak, miközben a strukturális egyenlőtlenségek mindkét nagy etnikai csoport szegényebb rétegeit sújtották.

A kiigazítás alatt megerősödött a **szakszervezeti ellenállás**. A bauxit- és cukormunkások szervezetei sztrájkokkal tiltakoztak a leépítések és a reálbér-csökkenés ellen. A kormány hol tárgyalásos, hol korlátozó eszközökkel válaszolt; a munkajogi viták egy része a bíróságokra került, más része az utcai megmozdulásokba torkollott. A **diaszpóra** ezzel párhuzamosan fokozatosan gazdasági tényezővé vált: az átutalások későbbi növekedése hozzájárult a fogyasztás fenntartásához, de a képzett munkaerő távozása tartósan gyengítette az oktatási és egészségügyi rendszert.

33.2.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megállapításai különböző forrástípusokra támaszkodnak. Az IMF-program feltételeit és a kormány gazdaságpolitikai intézkedéseit elsődleges források – költségvetési beszédek, jogszabályok, IMF- és Világbank-országjelentések, valamint a guyanai kormány hivatalos közleményei – dokumentálják. A makrogazdasági tendenciákhoz a **Guyana Bureau of Statistics** népszámlálási és felmérési adatai, illetve a nemzetközi intézmények adatbázisai szolgálnak keretül. Ugyanakkor ezek az adatok nem teljesen egységesek: a guyanai GDP-sorok módszertani felülvizsgálata és az inflációs mutatók alapjául szolgáló kosarak időbeli változása miatt a konkrét számok rendszeresen módosultak.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Egyrészt a **válság pontos mértéke** a hiányos vállalati beszámolók és a feketepiac rejtett tranzakciói miatt nehezen becsülhető. Másrészt a **szegénységi adatok** csak korlátozottan használhatók, mert az országos reprezentatív felmérések az 1990-es évek elején váltak rendszeressé. Harmadrészt a **kiigazítás ok-okozati hatása** vitatott: a gazdasági hanyatlás már az IMF-program előtt megindult, így a program rövid távú költségeit nem lehet mechanikusan a kiigazítás számlájára írni. Negyedrészt az etnikai elosztás kérdése erősen **emlékezetpolitikai** töltetű: a PNC és a PPP hívei a mai napig eltérő narratívát őriznek a kiigazítás igazságosságáról és a kormányok felelősségéről.

A „dél-amerikai legszegényebb országa” minősítés maga is statisztikai összehasonlítás, amely az adott évben használt GDP/fő és vásárlóerő-paritás számításoktól függ. Az 1980-as évek második felében Guyana valóban a kontinens legalacsonyabb jövedelmű országai közé tartozott, de a folyamatos elvándorlás, az informális gazdaság súlya és az árfolyamtorzulások miatt a hivatalos egy főre jutó mutatók a tényleges életszínvonal-különbségeket csak torzítva tükrözték. A kifejezés tehát statisztikai jelzés, nem kimerítő társadalomkép.

33.2.6 Rövid összefoglaló

- Az 1980-as évek guyanai összeomlása az 1970-es évek államosítási és központosítási politikájának, valamint a bauxit- és cukorárak csökkenésének együttes következménye volt.
- A **túlértékelt devizaárfolyam**, az importengedélyezés és a valutakorlátozás feketepiachoz és krónikus áruhiányhoz vezetett.
- Az országból tömeges elvándorlás indult, amely az **agyelszívás** és a diaszpóra növekedését eredményezte.
- Forbes Burnham 1985-ben bekövetkezett halála után **Desmond Hoyte** fokozatosan liberalizált, és 1989-ben IMF-támogatású **gazdasági helyreállítási programot** vezetett be.
- Az IMF-program feltételei között szerepelt a valutaleértékelés, az importliberalizálás, a közszféra leépítése és a támogatások csökkentése.
- A kiigazítás rövid távon inflációt és munkanélküliséget hozott, de felszámolta a feketepiac erőforrás-torzító hatásának egy részét.

- A társadalmi következmények etnikailag egyenlőtlenül oszlottak el: a városi afro-guyanai közszféra és a vidéki indo-guyanai rizstermelők eltérő módon érintettek voltak.
- A válság értékelése a mai napig vitatott: a belső gazdaságpolitikai hibák, a külső sokkok és az IMF-feltételek aránya a szakirodalomban és az emlékezetpolitikában egyaránt vitatott.

33.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Mely belső gazdaságpolitikai döntések és külső tényezők vezettek Guyana 1980-as évekbeli gazdasági összeomlásához?
2. Hogyan kapcsolódott az 1989-es IMF-program a latin-amerikai adósságválság általános logikájához, és milyen feltételeket szabott?
3. Milyen eltérő hatásai voltak a kiigazításnak a városi afro-guyanai munkásságra és a vidéki indo-guyanai termelőkre?
4. Miért vitatott az IMF-program makrogazdasági sikere, és miért nem lehet egyértelműen megítélni a szegénységre gyakorolt hatását?
5. Hogyan alakította át az 1980–1990-es évek elvándorlási hulláma a guyanai gazdaság és társadalom hosszú távú feltételeit?

33.3 Etnikai politika és demokrácia

33.3.1 A demokrácia visszatérése és az etnikai politika újrarendeződése

Az 1992-es választások fordulópontot jelentettek Guyana történetében: a csaknem három évtizeden át tartó People's National Congress (PNC) uralom után a People's Progressive Party (PPP) a szabad választásokon, nemzetközi megfigyelők, köztük az Egyesült Államok volt elnöke, Jimmy Carter jelenlétében szerezte meg a parlamenti többséget. A hatalomváltás azonban nem oldotta fel a guyanai politika mély etnikai meghatározottságát: az indo-guyanai lakosság túlnyomó többsége továbbra is a PPP-t, az afro-guyanai választók döntő része pedig a PNC-t támogatta. Az 1992 utáni demokrácia tehát nem „posztetnikus" rendszerként működött, hanem olyan versengő pártrendszerként, amelyben a pártok mögötti etnikai tömbök stabilitása a kampányok során rendszeresen a demográfiai arányok kérdését állította a középpontba. A szakirodalomban mindmáig vita folyik arról, hogy az etnikai szavazás okként vagy következményként értelmezendő-e: egyes szerzők a pártok tudatos etnikai mobilizációját emelik ki, mások a gyarmati és a posztgyarmati állam által létrehozott strukturális egyenlőtlenségekre, a cukorültetvények és a bányavidékek eltérő munkaerő-történetére vezetik vissza a jelenséget. Ez a vita a Guyana a gyarmati korban fejezetben tárgyalt szerződéses munkások bevándorlásáig és a Burnham és a kooperatív szocializmus alfejezetben bemutatott autoriter időszakig nyúlik vissza.

33.3.2 Az 1992-es fordulat: Cheddi Jagan visszatérése

A PPP választási győzelme Cheddi Jagant, a párt alapító tagját és az ország egyik legismertebb politikusát juttatta elnöki pozícióba. Jagan 1953-ban, a brit gyarmati rendszer alatt már rövid ideig főminiszter volt, ám a londoni kormányzat – tartva a baloldali, marxista irányultságúnak tartott politikus befolyásától – felfüggesztette az alkotmányt, és brit csapatokat küldött a gyarmatra. Az 1964-es választások után Jagan elvesztette a hatalmat, és az ezt követő évtizedekben a PPP ellenzéki pártként működött, miközben Jagan nemzetközi szerepvállalása, baloldali kapcsolatai és a szovjet tömb iránti nyitottsága miatt a hidegháborús amerikai külpolitika bizalmatlansággal

figyelte tevékenységét. Az 1992-es győzelem így egyszerre volt választási siker és rehabilitáció: Jagan hosszú politikai pályafutása után végre szabad választásokon szerzett kormányzati felhatalmazást.

Jagan elnöksége alatt meghirdette a **nemzeti megbékélés** politikáját, és kormányába egyes PNC-hez közel álló, illetve független szakembereket is bevont. A gesztusok ellenére a politikai rendszer továbbra is rendkívül polarizált maradt. A PNC vezetője, Desmond Hoyte – aki 1985-től Burnham utódaként irányította az országot – elfogadta a választási eredményt, ám pártja folyamatosan azt hangoztatta, hogy a PPP kormányzása az afro-guyanai közösség marginalizálásához vezet. A PNC ezt az érvelést elsősorban a közszférában történő kinevezések, a biztonsági erők vezetésének átalakítása és a gazdaságpolitikai döntések kapcsán fogalmazta meg. A PPP viszont azzal érvelt, hogy a közszolgálat és a rendőrség, hadsereg tisztikara még mindig a PNC-korszak örökségét hordozza, ezért a kiegyensúlyozó intézkedések elengedhetetlenek.

Az etnikai feszültségek a kilencvenes években nem csaptak át a Burnham-korszakban látott mértékű állami erőszakba, de a mindennapokban érzékelhetők voltak. A főváros, Georgetown egyes negyedeiben a bűnözés növekedett, és a rendőrség – amelynek személyi összetétele nem tükrözte a lakosság etnikai arányait – gyakran elfogultnak mutatkozott. Az emberi jogi szervezetek jelentései szerint a kilencvenes években továbbra is jellemző volt a bírósági eljárás nélküli fogva tartás, a rossz börtönkörülmények és a rendőrségi brutalitás, ám ezek a jelenségek már nem a PNC-korszak rendszeres állami terrorjához hasonlítottak, hanem inkább a gyenge intézmények és a forráshiány következményei voltak.

33.3.3 A gazdasági reformok és a Jagdeo-korszak

Jagan 1997-ben bekövetkezett halála után **Bharrat Jagdeo**, aki korábban pénzügyminiszterként dolgozott, vette át a PPP vezetését és az elnöki tisztséget. Jagdeo alatt a guyanai gazdaságpolitika a nemzetközi pénzügyi szervezetek, elsősorban a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank által támogatott szerkezeti reformok irányába toldott el. Guyanának súlyos adósságterhekkel kellett szembenéznie: a A gazdasági összeomlás és az IMF alfejezetben tárgyalt, a Burnham-korszakból örökölt állami túlköltekezés és a világpiaci áringadozások következtében az ország fizetésképtelenné vált. A reformprogram állami vállalatok privatizálását, a közszektor leépítését és a kereskedelmi liberalizációt irányozta elő.

A gazdasági reformok társadalmi hatása egyenlőtlenül oszlott meg. A cukornád-ágazat, amely a gyarmati kortól az indo-guyanai munkásság egyik fő foglalkoztatójának számított, a privatizáció és a nemzetközi verseny hatására zsugorodni kezdett. A bányászat – elsősorban az arany és a bauxit – ugyanakkor a kilencvenes évek végétől fokozatosan növekedett, ami az ország belsejében élő, jórészt afro-guyanai és őslakos közösségeket érintette. A PPP-kormányok a bányászati koncessziók kiadásával igyekeztek bevételeket szerezni, ám a környezeti károk, a kistermelők kiszorítása és a bányavidékek elégtelen infrastruktúrája miatt bírálatok érték a kormányzatot.

Jagdeo második elnöki ciklusától kezdve a kormány egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a **környezetvédelmi diplomáciára**. Guyana ugyanis a világ egyik legnagyobb, még érintetlen trópusi esőerdejével rendelkezik, és a nemzetközi klímapolitika fórumain Jagdeo kidolgozta azt az álláspontot, amely szerint az ország erdőinek megőrzéséért pénzügyi kompenzáció jár. Ez a politika – amely később a **REDD+** mechanizmus keretében vált ismertté – egyszerre szolgált gazdasági és diplomáciai célokat, ám a hazai bírálók szerint a kormány a környezetvédelmet a bányászati koncessziók további kiadásával párosította, ami ellentmondásos gyakorlatnak bizonyult. A kérdés a Környezet, erőforrások és geopolitika fejezetben kerül majd összehasonlító keretbe.

33.3.4 A 2001-es és 2006-os választások: az etnikai mobilizáció csúcspontja

A 2001-es választások ismét a PPP és a PNC közötti éles versenyt hozták. A PNC – amely időközben **People's National Congress Reform** (PNCR) néven működött – kampányát a PPP-kormányzat állítólagos indo-guyanai favoritizmusának bírálatára építette. A PPP ezzel szemben az afro-guyanai többségű rendőrség és hadsereg által elkövetett visszaélésekre hívta fel a figyelmet. A választásokat követően több hétig tartó utcai tiltakozások és politikai patthelyzet alakult ki, mivel a PNC nem ismerte el azonnal az eredményt. A nemzetközi megfigyelők a választási folyamatot alapvetően szabadnak és tisztességesnek minősítették, ám rámutattak arra, hogy az etnikai alapú szavazás olyan mértékű, hogy a pártok gyakorlatilag etnikai népszámlálásként értelmezik a választást.

A 2002 és 2006 közötti időszakot a bűnözés látványos növekedése és a politikai erőszak új hulláma jellemezte. Georgetownban és a keleti partvidéken fegyveres bűnbandák alakultak, amelyek emberrablásokat, bankrablásokat és célzott gyilkosságokat hajtottak végre. A bűnözés politikai színezete vitatott: egyes elemzések szerint a bűnbandák egy része korábbi PNC-korszakbeli paramilitáris szervezetekből nőtt ki, míg mások szerint a bűnözés elsősorban a gazdasági kilátástalanságból és a fegyverek könnyű elérhetőségéből fakadt. A kormány a hadsereg bevonásával próbálta visszaszorítani az erőszakot, ami a rendőrségi és katonai egységek túlkapásaihoz, illetve azok etnikai értelmezéséhez vezetett.

A 2006-os választások előtt a PNC vezetője, **Robert Corbin** a párt hagyományos etnikai mobilizációs stratégiáját folytatta, míg a PPP a stabilitást és a gazdasági növekedést hangsúlyozta. A választást Jagdeo ismét megnyerte, ám a politikai erőszak továbbra sem szűnt meg. 2008-ban fegyveresek megtámadták a **Bartica** települést és a **Lusignan** közösséget, több tucat civil halálát okozva. A támadások elkövetőinek kiléte és politikai motivációja máig vitatott; a kormány a bűnbandákat tette felelőssé, az ellenzék pedig a kormányzat bűnüldözési kudarcát és a rendőrség tehetetlenségét hangsúlyozta. Ezek az események rámutattak arra, hogy az etnikai politika és a bűnözés határai elmosódnak, és a közbiztonság kérdése a politikai mobilizáció egyik központi témájává vált.

33.3.5 A Ramotar-korszak és a parlamenti patthelyzet

Jagdeo két elnöki ciklust töltött ki, majd az alkotmányos korlátok miatt nem indulhatott újra. A PPP 2011-ben **Donald Ramotar** egykori pártfőtitkárt jelölte elnöknek. Ramotar szűk többséggel nyerte meg a választást, ám pártja elvesztette a parlamenti többséget. A törvényhozásban a **A Partnership for National Unity** (APNU) – egy főként afro-guyanai támogatottságú pártszövetség, amelynek a PNCR is tagja volt – és az **Alliance for Change** (AFC) – egy kisebb, vegyes etnikai bázisú, reformpárti formáció – együttesen próbálta ellensúlyozni a PPP-t. A kormányzás így rendkívül nehézkessé vált: a parlament blokkolta a költségvetést, és a törvényhozásban patthelyzet alakult ki.

A politikai megosztottság hátterében ekkor már érzékelhető volt az etnikai szavazás részleges fellazulása. Az AFC megalakulása 2005-ben azt jelezte, hogy egyes választók – különösen a fiatalabb generációk és a városi értelmiség köréből – a két hagyományos etnikai párt alternatíváját keresték. Ugyanakkor az APNU szövetségi politikája éppen azt mutatta, hogy a PNC továbbra is az afro-guyanai blokk megszervezését tekinti a hatalom megszerzése felé vezető legbiztosabb útnak. A Ramotar-kormány gyengeségét mutatta, hogy az elnök 2014-ben – részben a költségvetési patthelyzet miatt – a parlament feloszlatása és előre hozott választások kiírása mellett döntött.

A 2015-ös választásokon az APNU és az AFC már választási szövetséget kötött, és **David Granger** hadtörténész, korábbi hadseregparancsnok vezetésével megnyerte a választást. A PPP – amelynek elnökjelöltje Ramotar volt – elvesztette a hatalmat, és a párt a megfigyelők

szerint nem fogadta el azonnal a vereséget. A választási eredmények közzétételének módja, a szavazatszámlálás elhúzódása és a **Guyana Elections Commission** (GECOM) összetétele mind viták forrása volt. Végül a nemzetközi megfigyelők, köztük a **CARICOM** és az **OAS** küldöttségei, valamint az Egyesült Államok diplomatái megerősítették az eredmény hitelességét, és a PPP elfogadta a hatalomváltást. Az etnikai politika tehát nem tűnt el, hanem új koalíciós formában termelődött újjá.

33.3.6 Aszimmetrikus demográfia, választási mérnökösködés és a „többségi” narratíva

Az 1992 és 2015 közötti guyanai politika egyik visszatérő vitatémája a demográfiai arányok kérdése volt. A hivatalos népszámlálási adatok szerint az indo-guyanaiak alkotják a legnagyobb csoportot, de arányuk folyamatosan csökkent a kivándorlás miatt, míg az afro-guyanaiak aránya viszonylag stabil maradt, a vegyes etnikumúak és az őslakosok száma pedig lassan növekedett. A különböző etnikai szervezetek rendre megkérdőjelezték a népszámlálási módszertant, mivel a „vegyes” kategória eltérően értelmezhető, és a migráció nyomon követése sem pontos. A választási kampányokban a demográfiai előrejelzések gyakran politikai fegyverként szolgáltak: a PPP a „többségi indo-guyanai” álláspontból indult ki, míg a PNC az afro-guyanai és az „eredeti lakosság” együttes többségét állította. A tudományos konszenzus szerint a demográfiai adatok bizonytalansága valós, de a választási eredményeket elsősorban nem a népszámlálási hibák, hanem az etnikai szavazási minták magyarázzák.

A 2001-es és 2006-os választási reformviták során felmerült a **választókerületi határok meghúzásának** kérdése is. A PNC azt állította, hogy a PPP a keleti partvidék indo-guyanai többségű kerületeit részesíti előnyben, míg a PPP az afro-guyanai többségű városi kerületek túlsúlyát kifogásolta. A GECOM – amelynek tagjait a pártok delegálják – folyamatosan politikai nyomás alatt állt. A választási rendszer arányos elemei ellenére a kerületi határok meghúzása a politikai tét nagysága miatt mindig konfliktusos ügy maradt.

Jagdeo és Ramotar kormányzása alatt az alkotmányos reform ígérete többször napirendre került, de a parlamenti többség hiánya miatt nem valósult meg. A 2003-ban létrehozott **alkotmányreform-bizottság** jelentése javasolta a hatalommegosztás intézményesítését, a helyi önkormányzatok megerősítését és az etnikai arányosság elvének beépítését a közszolgálatba. A javaslatok azonban a pártpolitikai verseny logikája miatt elakadtak: egyik nagy párt sem akart lemondani a választási győzelemből fakadó teljes kormányzati kontrollról. A hatalommegosztás elmaradása a guyanai demokrácia egyik legsúlyosabb strukturális problémája maradt, és a későbbi fejezetekben szereplő diktatúrákhoz képest is sajátos, mert itt nem katonai rezsim, hanem a választott kormányzat és a mélyen megosztott társadalom közötti feszültség akadályozta a konszolidációt.

33.3.7 Erőszak, emlékezet és a bírósági eljárások kérdése

A politikai erőszak 1992 utáni öröksége nemcsak a folyamatos bűnözésben, hanem a múlt feldolgozatlanságában is megnyilvánult. A Burnham-korszak emberi jogsértéseit – az 1973-as választások utáni erőszakot, a Jonestown-tragédia guyanai vonatkozásait, a politikai gyilkosságokat, a **House of Israel** nevű szekta és a rendőrség közötti kapcsolatokat – a kilencvenes években nem vizsgálta hivatalos bizottság. A PPP-kormányok nem kezdeményeztek átfogó átvilágítást, részben azért, mert az etnikai feszültségek kiélezésétől tartottak, részben pedig azért, mert a párt saját múltjában is voltak vitatott időszakok. A PNC ellenben a kilencvenes évek bűnözésére hivatkozva a PPP-felet tette felelőssé a közbiztonság romlásáért, és a maga részéről a „politikai boszorkányüldözés” narratíváját erősítette.

A dokumentált tények szintjén rögzíthető, hogy 1992 és 2015 között több tucat politikai indíttatásúnak tekinthető gyilkosság történt, amelyek egy részét sem a rendőrség, sem a bíróság nem tudta felderíteni. A legfontosabb ügyek közé tartozik a 2002-es **Geddes**-ügy, a 2006-os **Ramlall**-gyilkosság és a fent említett bartica-lusignani támadások. Az áldozatok számát illetően nincs egységes, hivatalos statisztika; a különböző emberi jogi jelentések eltérő számokat közölnek; az igazságszolgáltatásban tárgyalt ügyek kis részét képezik az ismert eseteknek. A bírósági eljárások gyakran évekig elhúzódtak, és több ügyben a vádlottakat bizonyítékok hiányában felmentették. Ez a helyzet a guyanai társadalom bizalmatlanságát fokozta a jogállammal szemben, és hozzájárult ahhoz, hogy az etnikai közösségek saját emlékezetpolitikájukat a hivatalos intézményektől függetlenül építsék.

Az **etnikai politika** fogalma Guyanában így nem csupán a választások kampányait jelenti, hanem a mindennapi élet megszerveződését is: az iskolák, az egyházak, a sportegyesületek és a kulturális szervezetek többsége etnikailag homogén. Ez a társadalmi alap az etnikai pártok folyamatos utánpótlását biztosítja, és nehezíti az ettől eltérő politikai tömörülések megerősödését. Ugyanakkor a városi fiatalok körében megfigyelhető a vegyes házasságok számának lassú emelkedése és a közös kulturális minták terjedése – például a **chutney** zene, amely az indo-guyanai zenei hagyományból nőtt ki, de afro-guyanai előadók is művelik –, ami a szakirodalom egy része szerint hosszabb távon oldhatja a merev etnikai választóvonalakat. Mások szerint azonban a politikai pártok közötti verseny éppen ezeket a kulturális közeledéseket használja fel arra, hogy az etnikai különbségeket újra megerősítse, például a kampányok során a zenei és vallási jelképek sajátos kisajátításával.

33.3.8 Források és bizonytalanságok

A guyanai politika 1992–2015 közötti időszakának vizsgálatához a dokumentált tények szintjén elsősorban a Guyana Elections Commission hivatalos közleményei, a parlamenti jegyzőkönyvek, a kormányzati költségvetési beszámolók és a nemzetközi megfigyelői jelentések állnak rendelkezésre. Az Egyesült Államok, a Brit Nemzetközösség, a CARICOM és az OAS választási megfigyelő missziói rendszeres jelentéseket tettek közzé, amelyek a választási eljárás technikai szabályszerűségét illetően viszonylag megbízható forrásnak számítanak. Az emberi jogi helyzetről az **Amnesty International**, a **Human Rights Watch** és a helyi **Guyana Human Rights Association** éves jelentései nyújtanak tájékoztatást, ám ezek a szervezetek eltérő módszertannal dolgoznak, és az áldozatok számára vonatkozó adataik nem mindig egyeztethetők össze.

A demográfiai adatok forrása a **Bureau of Statistics** népszámlálási kiadványsorozata, amelynek 2002-es és 2012-es kötetei az etnikai önbesorolás alapján osztályozzák a lakosságot. A népszámlálási kategóriák időbeli változása – például a „vegyes” kategória bevezetése és annak népszerűsödése – megnehezíti a hosszú távú összehasonlítást. Az etnikai arányokra vonatkozó állítások ezért gyakran politikai viták tárgyát képezik, és a szerzőknek kifejezetten óvakodniuk kell attól, hogy a választási eredményekből visszaszámolva „bizonyítsák” a demográfiai többséget. A választási eredmények maguk ugyanakkor viszonylag jól dokumentáltak: a GECOM hivatalos összesítőiben a pártok szavazatai, a választókerületi bontás és a mandátummegoszlás nyilvános, bár a szavazatszámlálás körüli egyes viták – különösen 1997-ben, 2001-ben és 2015-ben – azt mutatják, hogy a választási adminisztráció politikai elfogultsággal szembeni sebezhetősége visszatérő probléma.

A politikai erőszak eseménytörténete részben újságbeszámolókból, részben bírósági iratokból rekonstruálható. A guyanai sajtó – elsősorban a **Stabroek News** és a **Guyana Chronicle** – rendszeresen beszámolt a bűnözési hullámról, de a szerkesztőségi irányvonalak sokszor pártpolitikai elfogultságot tükröznek. A bírósági anyagok nyilvánosak, ám a perek elhúzódása és a tanúvédelem hiánya miatt a büntetőügyek sok esetben nem vezettek jogerős ítélethez. A tudományos szakirodalom – elsősorban a Guyanával foglalkozó karibi politikatudományi és történeti

munkák, például Ralph Premdás, David Hinds, Alissa Trotz és mások tanulmányai – részletesen elemzi az etnikai politika működését, de az egyes szerzők értelmezési keretei markánsan eltérnek: a baloldali hagyományt folytató szerzők a PPP örökségét hangsúlyozzák, a posztkoloniális kritikai irányzatok a gyarmati állam folytonosságára mutatnak rá, a választási demokrácia elemzői pedig az intézményi reformok lehetőségeit vizsgálják.

Nem állnak rendelkezésre részletes, megbízható adatsorok a politikai erőszak áldozatainak etnikai megoszlásáról, a bűnözés gazdasági hátteréről vagy a rendőrségi eljárások etnikai aránytalanságáról. A kormányzati statisztikák a szándékos emberölések számát országos szinten közlik, de nem bontják etnikum, régió vagy politikai motiváció szerint. Ezért minden olyan állítás, amely a politikai erőszak etnikai természetét állítja, szükségképpen értelmezési kerettől függ, és vitatott marad. A 2015-ös választások utáni időszak elemzését Guyana ma fejezete, illetve az olaj és a nemzetközi viták kérdését tárgyaló alfejezet folytatja.

33.3.9 Rövid összefoglaló

- Az 1992-es választások a PPP-t juttatták hatalomra, de a guyanai politika továbbra is mélyen etnikai alapú maradt: a PPP elsősorban az indo-guyanai, a PNC az afro-guyanai szavazók támogatására épült.
- Cheddi Jagan elnöksége a megbékélést ígérte, de a közszolgálat, a rendőrség és a hadsereg etnikai összetétele körüli viták fennmaradtak.
- Bharrat Jagdeo 1997-től 2011-ig tartó kormányzása alatt a gazdaságpolitika az IMF és a Világbank szerkezeti reformjaihoz igazodott; a cukorágazat zsugorodott, a bányászat növekedett.
- A 2001-es és 2006-os választások éles etnikai mobilizációval jártak; a politikai patthelyzetek és a bűnözési hullám megerősítették a biztonságpolitika etnikai értelmezését.
- Donald Ramotar elnöksége alatt a PPP elvesztette parlamenti többségét; az APNU és az AFC koalíciója 2015-ben David Granger vezetésével leváltotta a PPP-kormányt.
- A demográfiai arányok – különösen az indo-guyanai és afro-guyanai csoportok mérete – a választási verseny központi vitatémája maradt; a népszámlálási adatok bizonytalansága politikai fegyverré vált.
- Az 1992 utáni politikai erőszak áldozatainak száma és etnikai megoszlása nem dokumentált megbízhatóan; a bírósági eljárások elhúzódása miatt a múlt feldolgozása elmaradt.
- Az AFC 2005-ös megalakulása a hagyományos etnikai pártoktól való elfordulás jelét mutatta, de az APNU-AFC szövetség 2015-ben mégis etnikai koalíciós logikát követett.

33.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és társadalmi tényezők magyarázzák, hogy az 1992 utáni demokrácia nem tudta meghaladni az etnikai politika logikáját?
2. Hasonlítsa össze Jagdeo és Ramotar kormányzásának fő kihívásait: miben hasonlított a gazdasági reformok öröksége, és miben tért el a parlamenti patthelyzet természete?
3. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a guyanai politikai erőszak áldozatainak számával kapcsolatban, és miért kell óvatosan kezelni ezeket a forrásokat?
4. Hogyan kapcsolódik a választási demográfia kérdése a gyarmati és a Burnham-korszak migrációs politikájához?
5. Miért jelentett az AFC megjelenése egyszerre kihívást és lehetőséget a hagyományos etnikai pártok számára?

33.4 Olaj, a Venezuelával való vita és a jelen

A 2015-ös év Guyana történetében kettős fordulópontot hozott: a májusi olajbejelentés nemcsak a korábban összeomlott, majd az IMF-programokkal stabilizált gazdaság A gazdasági összeomlás és az IMF pályáját írta át, hanem újraélesztette a szomszédos Venezuelával régóta fennálló, de évtizedekig alvó határvitát is. Az olajkorszak kezdete egybeesett a belpolitikai váltógazdálkodás újabb szakaszával, amelyet az etnikai alapú pártverseny Etnikai politika és demokrácia határozott meg. Az alábbiakban a 2015 és 2026 közötti időszakot három szálon követjük végig: az olajipar kiépülése és gazdasági hatásai; az Essequibo-vita eszkalációja és nemzetközi jogi kerete; valamint a belpolitikai és regionális következmények.

33.4.1 Az olajkorszak kezdete: felfedezés, szerződések és a termelés felfutása

A **Stabroek blokk** egy tengeri koncessziós terület Guyana partjaitól északra, a mélytengeri övezetben. A holland gyarmati múltból örökölt név (Stabroek Georgetown korábbi elnevezése volt) arra emlékeztet, hogy a part menti sáv évszázadokon át a holland, majd a brit gyarmati érdekeltség központja volt A gyarmati társadalom és a politika. 2015 májusában az ExxonMobil és partnerei – a Hess és a kínai CNOOC – bejelentették, hogy a Liza-1 kútban jelentős kőolajkészletet találtak. A kezdeti becslések 800 millió és 1,4 milliárd hordó közötti kitermelhető mennyiségről szóltak, de ezek az értékek a következő években folyamatosan felfelé módosultak: a 2020-as évek elejére a konzorcium 11 milliárd hordó feletti olajegyenértékről beszélt, és további készletnövekedést vetített előre. E számok azonban becslések, amelyeket a további fúrások, a termelési tapasztalatok és az olajár-várakozások folyamatosan módosítanak; a könyv lezárásakor (2026) a végleges kitermelhető mennyiség továbbra is bizonytalan.

A jogi keretet a 2016-ban aláírt **termelésmegosztási megállapodás** (production sharing agreement, PSA) teremtette meg. Ennek feltételei hamar éles vita tárgyává váltak. A kritikusok – köztük guyanai civil szervezetek, ellenzéki politikusok és nemzetközi szakértők – azt emelték ki, hogy a szerződés alacsony, 2%-os royalty-t ír elő, és a kormány csak a költségek levonása után részesedik a haszonból, ráadásul a megállapodás jelentős adókedvezményeket biztosít a konzorciumnak. A kormányzati álláspont szerint a feltételek a tengeri mélyvízi kutatás magas kockázatát tükrözik, és a bevételek így is példátlan mértékű bevételt hoznak. A vita 2023-ban odáig jutott, hogy a guyanai kormány újratárgyalást kezdeményezett, ám az ExxonMobil a szerződés stabilitására hivatkozott, és a tárgyalások nem vezettek a feltételek érdemi módosításához. A PSA pontos szövege, a költségelszámolások és a nyereségmegosztás számai részben üzleti titoknak minősülnek, ezért a nyilvános vitát gyakran a teljes dokumentum ismerete nélkül folytatják.

Az első olajkitermelés 2019 decemberében indult a **Liza Destiny** nevű úszó termelő, tároló és kiürítő egységgel (floating production, storage and offloading unit, FPSO). A koronavírus-járvány okozta globális keresletcsökkenés ellenére a termelés gyorsan nőtt: 2022-ben a Liza Unity, 2023-ban pedig a Payara nevű FPSO állt üzembe. A termelési kapacitás a 2020-as évek közepére iparági becslések szerint meghaladta a napi félmillió hordót, és további projektek (például a Yellowtail, a Uaru és a Whiptail) előkészítése volt folyamatban. A konkrét napi kitermelési adatokat a Guyana Geology and Mines Commission és az üzemeltető negyedéves jelentései tartalmazzák, de ezek a számok az árak, a karbantartási leállások és a technikai problémák függvényében ingadoznak. A pontos értékeket a könyv lezárásakor ellenőrizni kell.

33.4.2 Gazdasági átalakulás és társadalmi feszültségek

Az olajbevételek megjelenése radikálisan átalakította Guyana makrogazdasági helyzetét. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank becslései szerint a GDP 2020-ban – a világjárvány

évében – több mint 40%-kal nőtt, ami példátlan a dél-amerikai és karibi térségben. A növekedés 2021–2023 között is kétszámjegyű maradt, bár az éves ütem a bázishatás és az olajár-ingadozás miatt lassult. A 2024–2026 közötti adatok a lezárás időpontjában még nem tekinthetők véglegesnek, mert a guyanai statisztikai hivatal és az IMF rendszeresen felülvizsgálja a számsorokat.

A bevételek kezelésére a kormány 2019-ben létrehozta a **Natural Resource Fund** (NRF) elnevezésű állami vagyonalapot. Az alap célja a bevételek átlátható kezelése, a generációk közötti méltányosság és a fiskális stabilitás biztosítása. A törvényi keret azonban az évek során többször módosult; a 2020 után hivatalba lépő kormány kiszélesítette a parlament ellenőrzési jogkörét, de a civil szervezetek továbbra is bírálták a kifizetési szabályok lazítását és a politikai befolyás lehetőségét. Az olajbevételek egy részét infrastrukturális beruházásokra, oktatásra, egészségügyre és a mezőgazdaság támogatására fordították, de a kiadások hatékonyságáról és a korrupció kockázatáról nincs konszenzus.

A társadalmi következmények összetettek. A gazdasági növekedés nem csökkentette automatikusan az egyenlőtlenségeket: a part menti főváros, Georgetown és környéke látványos fellendülést élt meg, míg a belterületi régiók, a bányásztelepülések és a vidéki közösségek továbbra is gyenge közszolgáltatásokkal és korlátozott munkalehetőségekkel szembesültek. Az infláció – különösen az élelmiszer- és lakhatási költségek emelkedése – sok háztartás számára felemésztette a növekedés előnyeit. A **holland kór** (Dutch disease) kockázata is megjelent: az olajbevételek felértékelhetik a guyanai dollárt, ami ronthatja a hagyományos exportágazatok – a cukor, a rizs, a bauxit és a kisebb feldolgozóipar – versenyképességét. A kormány diverzifikációs programokat hirdetett, de ezek eredménye a lezárásig mérsékelt maradt.

33.4.3 Az Essequibo-vita: történeti háttér és a 2015 utáni eszkaláció

Az **Essequibo-vita** Guyana és Venezuela között a kontinens egyik legrégebbi területi konfliktusa. Történeti magva a 19. századra nyúlik vissza, amikor a függetlenné vált Venezuela és a brit gyarmatrendszer határai tisztázatlanok voltak. Az 1899-es párizsi választott bírósági ítélet a vitatott terület mintegy 90%-át Brit Guyanának ítélte; Venezuela később azzal érvelt, hogy a döntés semmis, mert állítása szerint az egyik bíró elfogult volt, és az Egyesült Államok nyomást gyakorolt a testületre. Ez az érvelés a mai napig a venezuelai álláspont alapja, de a nemzetközi jogi szakirodalom jelentős része vitatja a semmisségi igényt, és az 1899-es ítéletet jogilag kötelezőnek tekinti. A függetlenség előestéjén, 1966-ban a két fél aláírta a **genfi egyezményt**, amely a vita békés rendezését írta elő, de a terület hovatartozását nem rendezte.

A vita évtizedeken át alacsony intenzitású maradt, bár Venezuela időről időre felvetette követelését. A 2015-ös olajfelfedezés alapvetően megváltoztatta a tétet: a Stabroek blokk egyes területei a vitatott tengeri övezet közelében, illetve a venezuelai álláspont szerint a vitatott szárazföldi terület partjaihoz tartozó vizeken találhatók. Venezuela 2015-ben elnöki rendeletet adott ki a tengeri határokról, amely a guyanai vizek egy részét saját felségterületének nyilvánította. Guyana 2018-ban a **Nemzetközi Bírósághoz** (International Court of Justice, ICJ) fordult, kérve az 1899-es ítélet érvényességének megerősítését. Az ICJ 2020-ban megállapította joghatóságát az ügyben, de Venezuela nem ismerte el a bíróság illetékességét, és nem vett részt az eljárás érdemi szakaszában.

A feszültség 2023-ban tetőzött. A venezuelai kormány decemberben népszavazást tartott arról, hogy az Essequibo területet Venezuela részének nyilvánítsák, és ott új államot hozzanak létre. A hivatalos venezuelai adatok szerint elsöprő támogatást kapott az annexiós terv, de a részvételi számokat független megfigyelők és több külföldi kormány megkérdőjelezte; ráadásul a népszavazásnak a nemzetközi jog szerint nincs közvetlen hatálya egy másik állam területére. A referendumot követő hetekben a venezuelai kormány katonai mozgósítást rendelt el a határ közelében, ami nemzetközi aggodalmat váltott ki. A felek végül decemberben találkoztak Caracasban és a karibi

Kingstonban, ahol megállapodtak a feszültség csökkentéséről és a párbeszéd folytatásáról, de a területi kérdésben nem történt érdemi előrelépés.

A Nemzetközi Bíróság 2024-ben meghallgatásokat tartott az ügy érdeméről. A döntés időpontja a könyv lezárásakor (2026) még nem volt ismert, és a bíróság ítéletének végrehajtása különösen akkor válhat problematikussá, ha Venezuela továbbra sem ismeri el a testület joghatóságát. A 2025–2026 közötti helyzetet tovább bonyolította a venezuelai belpolitikai válság: a 2024-es venezuelai elnökválasztás eredményét a nemzetközi közösség jelentős része vitatta, és a madurói kormány legitimitása kérdésessé vált. Ez a belpolitikai bizonytalanság kiszámíthatatlanná tette a határvita alakulását is, mivel a venezuelai álláspont erősen függött a kormány politikai túlélési stratégiájától.

33.4.4 Belpolitika az olajkorszakban

Az olajfelfedezés időszaka egybeesett a guyanai pártpolitika etnikai alapú szerkezetének megerősödésével. A 2015–2020 közötti kormány David Granger vezetésével az **APNU/AFC** koalícióból alakult, amelynek magját a hagyományosan afro-guyánai bázisú **PNC/R** adta; a koalíció a 2018-as bizalmatlansági indítvány nyomán elvesztette többségét, de a választási folyamat elhúzódása és a szavazatszámlálás körüli viták miatt 2020-ig hivatalban maradt. A 2020-as általános választásokat végül Irfaan Ali **PPP/C** pártja nyerte, amelynek szavazói elsősorban az indo-guyánai közösségekből kerülnek ki. A választási eredmények hitelességét nemzetközi megfigyelők – köztük a Caricom és az Amerikai Államok Szervezete – közreműködésével igyekeztek biztosítani, de a folyamat körüli viták rávilágítottak az intézményi bizalom törékenységére.

Az olajbevételek elosztása az etnikai törésvonalakra is kihat. A kormány a bevételeket közösségi fejlesztésekre, oktatási ösztöndíjakra és infrastrukturális beruházásokra fordítja, de az ellenzék és egyes civil szervezetek szerint a források elosztása nem kellően átlátható, és fennáll a veszélye annak, hogy a kormánypárt saját szavazóbázisát részesíti előnyben. A **Local Content Act** (2021) arra kötelezi az olajipari vállalatokat, hogy guyanai munkaerőt és helyi beszállítókat alkalmazzanak; ez népszerű intézkedés, de a végrehajtás során viták alakultak ki a képzett munkaerő hiányáról és a vállalatok megkerülési gyakorlatairól.

A korrupció és az intézményi ellenőrzés kérdése is előtérbe került. Guyana korábban a korrupcióérzékelési indexekben rossz helyen szerepelt, és az olajbevételek megjelenése növeli a járadékvadászat kockázatát. A kormány létrehozott vagy megerősített egyes ellenőrző szerveket, de a független média és a civil szféra kapacitása korlátozott. A sajtószabadság helyzete a lezárásig ellentmondásos: az újságírók beszámolhatnak a kormányzati hiányosságokról, de időnként politikai nyomásról és jogi fenyegetésekről érkeznek jelentések.

33.4.5 Regionális és nemzetközi dimenziók

Guyana olajipari felemelkedése felkeltette a nagyhatalmak érdeklődését. Az Egyesült Államok katonai együttműködési megállapodásokat kötött Guyanával, és a térségben az olajellátás biztonsága szempontjából stratégiai partnerként tekint rá. Kína állami vállalata, a CNOOC részesedést szerzett a Stabroek konzorciumban, ami a kínai jelenlét erősödését jelzi a karibi térségben. India a guyanai indo-guyánai diaszpóra miatt érdeklődik, Brazília pedig elsősorban a határ menti stabilitás és a regionális közvetítés szempontjából aktív. A **Caricom** (Caribbean Community) – amelynek székhelye Georgetownban van – a határvitában egyértelműen Guyana mellett foglalt állást, és elítélte a venezuelai annexiós fenyegetést.

A venezuelai válság következtében Guyana – bár maga is fejlődő ország – célországgá vált a venezuelai migránsok egy része számára. A határ menti régiókban, különösen a vitatott

Essequibo térségében a guyanai állam jelenléte hagyományosan gyenge; a migráció, a csempészet és az illegális aranybányászat feszültségeket szül. A guyanai kormány álláspontja szerint a terület jogilag Guyana, a venezuelai bevándorlókat pedig humanitárius alapon kezelik, de a határellenőrzés kapacitása korlátozott.

Az olaj és a klímapolitika feszültsége is megjelenik. Guyana területének nagy részét őserdők borítják, és az ország korábban élen járt a szén-dioxid-kvóták értékesítésében. Az olajkitermelés növekvő szén-dioxid-kibocsátást jelent, ugyanakkor a kormány azzal érvel, hogy az olajbevételekből finanszírozhatja az erdők védelmét és a megújuló energiára való átállást. Az éghajlatváltozás a part menti, alacsonyan fekvő területek – köztük a főváros egyes részei – számára már most is tengerszint-emelkedési kockázatot jelent.

33.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a guyanai kormány költségvetési dokumentumai, a Natural Resource Fund jelentései, a Guyana Geology and Mines Commission termelési adatai, az ExxonMobil és partnereinek hivatalos közleményei, valamint a Nemzetközi Bíróság eljárási iratai. A venezuelai álláspontot a madurói kormány hivatalos közleményei, törvényerei és a 2023-as népszavazás dokumentumai képviselik. A választási eredményeket a Guyana Elections Commission (GECOM) teszi közzé, de a 2020-as választások körüli viták miatt a hitelesség kérdése különösen fontos.

A másodlagos források közé tartoznak az IMF Article IV jelentései, a Világbank országtanulmányai, az International Crisis Group és más think tankek elemzései, valamint a guyanai és nemzetközi sajtó (Stabroek News, Kaieteur News, Reuters, Associated Press). Az olajkészletekre vonatkozó számok az iparági bejelentésekből származnak, de a készletbecslések bizonytalanok, és a termelési előrejelzések függenek az olajártól és a technikai feltételektől. A GDP-növekedési adatokat a guyanai statisztikai hivatal és az IMF rendszeresen revideálja, ezért a pontos értékeket a könyv lezárásáig ellenőrizni kell.

Az Essequibo-vita jogi kimenetele 2026-ig nem dőlt el: a Nemzetközi Bíróság érdemi döntése még várat magára, és annak végrehajtása is kétséges. A 2023-as venezuelai népszavazás részvételi adatai vitatottak; a hivatalos eredményeket független források nem tudták ellenőrizni. A 2025–2026 közötti guyanai és venezuelai belpolitikai fejlemények – köztük a választások és a kormányzati stabilitás – a lezárás időpontjában bizonytalannak tekintendők, és a további kutatásnak ezeket a friss eseményeket kell majd nyomon követnie.

33.4.7 Rövid összefoglaló

- A 2015-ös ExxonMobil-felfedezés a Stabroek blokkban alapjaiban változtatta meg Guyana gazdasági és geopolitikai helyzetét.
- A termelés 2019 decemberében indult, és a GDP növekedése a régióban példátlan ütemet ért el, de az elosztás, a diverzifikáció és a „holland kór” kockázata kihívást jelent.
- A 2016-os termelésmegosztási megállapodást alacsony royalty-ja és a kormányzati részesedés feltételei miatt folyamatos kritika éri, újratárgyalása nem vezetett áttörésre.
- Az Essequibo-vita 2015 után eszkalálódott; Venezuela 2023-as népszavazása és katonai fenyegetése nemzetközi válságot idézett elő, de a felek párbeszédet folytatnak, és az ICJ ügye folyamatban van.
- A belpolitikát továbbra is az etnikai törésvonalak és az olajbevételek elosztása határozza meg; a 2020-as választások után a PPP/C kormányoz Irfaan Ali vezetésével.
- A nagyhatalmak (USA, Kína) és a regionális szervezetek (Caricom) figyelik Guyana olajiparát és a határvitát; Brazília közvetítő szerepet tölt be.

- A 2025–2026 közötti fejlemények – a venezuelai belpolitikai válság, az ICJ-döntés időpontja, a guyanai választások – a könyv lezárásakor bizonytalanok.

33.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változtatta meg az olajfelfedezés Guyana gazdasági növekedési pályáját, és milyen kockázatokat hordoz a természetierőforrás-alapú növekedés a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából?
2. Mi az Essequibo-vita történeti alapja, és miért vezetett a 2015 utáni olajfelfedezés a konfliktus eszkalációjához?
3. Milyen kritikák érik a 2016-os termelésmegosztási megállapodást, és miért nem sikerült újratárgyalni a feltételeket?
4. Hogyan kapcsolódik az etnikai alapú pártverseny a 2020-as választási folyamathoz és az olajbevételek elosztásához Guyanában?
5. Mely nemzetközi szereplők érdekeltek Guyana olajiparában és a határvitában, és milyen lehetséges következményekkel járhat a nagyhatalmi verseny a karibi térségben?

34 Suriname a gyarmati korban

34.1 Őslakosok és a holland gyarmat

Suriname gyarmati története nem a holland érkezéssel kezdődik. A mai állam területe a Guyanai-felföld és az Atlanti-óceán közötti, keskeny partvidéki sávból és a mögötte húzódó, trópusi esőerdővel borított belső területből áll. A folyók – mindenekelőtt a Suriname, a Commewijne és a Saramacca – a partvidék és a belső terület közötti közlekedés és kereskedelem természetes útvonalai voltak. Ez a földrajzi adottság alapvetően meghatározta a gyarmatosítás irányát: az európai települések és az ültetvények a folyók alsó szakaszain, a part menti sávban koncentrálódtak, miközben a belső, erdős terület hosszú ideig az őslakos közösségek és később a szökött rabszolgákból alakult **maroon** közösségek ellenőrzése alatt maradt.

34.1.1 A partvidék és a belső terület őslakosai

A holland gyarmatosítás előtt a mai Suriname területén több, egymástól nyelvileg és kulturálisan különböző őslakos csoport élt. A partvidéken és a folyók alsó szakaszán **arawak (lokono)** nyelvű csoportok, keletebbre és délebbre **karib (kari'na)** nyelvű közösségek laktak. A belső területeken **trio (tiriyó)** és **wayana** csoportok éltek, amelyekről a gyarmati kori források kevesebb információt őriztek meg. Az őslakosok életmódja a természeti környezethez igazodott: a partvidéken halászat, vadászat és a **manióka** termesztése, a belső területeken a vadászat, gyűjtögetés és kisebb kertek művelése volt jellemző. A települések általában kisebb falvakból álltak, amelyeket rokonsági és cserekapcsolatok kötöttek össze; a folyók nemcsak közlekedési útvonalak, hanem a partvidék és a belső terület közötti cserehálózatok gerincei is voltak.

A prekolumbiánus népességszámot a történészek csak becsülni tudják, mert írott források hiányoznak, a régészeti feltárások pedig egyenetlenek. A becslések a mai Suriname területén a 15. század végére tízezres nagyságrendű, de nem pontosan meghatározható lakosságot feltételeznek; ezt a könyv a források bizonytalanságaként kezeli. Az európaiak megjelenése után a járványok, a kényszermunka és a konfliktusok következtében a partvidéki őslakosok száma jelentősen csökkent, és a megmaradt közösségek egy része a belső területekre vagy a szomszédos gyarmati területekre húzódott. A „karib” kifejezés a gyarmati forrásokban különösen problematikus: a spanyolok „caribes” néven gyakran ellenségesnek vagy kannibálnak bélyegzett csoportokat értettek, nem pedig egységes etnikumot, és a nyelvészeti értelemben vett karib nyelvcsalád sem fed le minden, a forrásokban „karibnak” nevezett közösséget.

34.1.2 Az európai érkezés és a holland gyarmat alapítása

A 16. században a spanyol és portugál hajósok a dél-amerikai partvidéket **Vad part** (hollandul **Wilde Kust**) néven emlegették, utalva a kevéssé feltárt, mocsaras és erdős sávra, amelyet a nagy gyarmatbirodalmak peremterületként kezeltek. A holland kereskedők a 17. század elején kezdtek érdeklődni a terület iránt, elsősorban a só, a festékfák és a dohány miatt. 1621-ben az Egyesült Tartományokban megalakult a **Nyugat-indiai Társaság (West-Indische Compagnie, WIC)**,

amely monopóliumot kapott a nyugat-afrikai és amerikai kereskedelemre, beleértve a rabszolgakereskedelmet is. A WIC katonai és kereskedelmi jogosítványokkal rendelkezett, és a holland gyarmatbirodalom egyik fő eszköze volt, bár jelentősége kisebb volt, mint a kelet-indiai társaságé (VOC).

A mai Suriname területén az első tartós európai települést angol telepesek hozták létre 1650 körül, amikor Francis Willoughby, a brit Barbados kormányzója a Suriname folyó partján megalapította a **Fort Willoughby** nevű erődöt és a környező ültetvényes települést. Ez az angol jelenlét azonban rövidnek bizonyult. A második angol–holland háború idején, 1667-ben a holland **Abraham Crijnssen** parancsnoksága alatt álló flotta elfoglalta a telepet, és az erődöt **Fort Zeelandia** névre keresztelte át. Az 1667-es **bredai béke** (Treaty of Breda) a hollandoknak ítélte a Suriname folyó menti gyarmatot, miközben az angolok megtarthatták az észak-amerikai Új-Amszterdamot (a mai New York területét). Ezt a területcserét a köznyelv gyakran leegyszerűsítve „Suriname New Yorkért” üzletként említi; valójában a békeszerződés számos gyarmati terület sorsát rendezte, és a felek nem egyetlen cserét hajtottak végre, hanem átfogó rendezést kötöttek. A „csere” elbeszélés tehát utólagos leegyszerűsítés, még ha a lényegi eredmény – Suriname holland kézre kerülése – dokumentált tény is.

A holland fennhatóság megszilárdítása után a gyarmat igazgatását 1683-tól a **Suriname Társaság (Sociëteit van Suriname)** vette át. E részvénytársaságban a WIC mellett Amszterdam városa és a Van Aerssen van Sommelsdijck család szerzett tulajdonrészt. A társaság irányította a földek eladását, a hajózást és a gyarmati közigazgatást; ez a modell a holland gyarmati rendszer sajátossága volt, és eltért a spanyol alkirályságok közvetlen koronai igazgatásától. A társaság által kinevezett **kormányzó (gouverneur)** képviselte a legfőbb végrehajtó hatalmat, mellette működött a **Politikai Tanács (Raad van Politie)** és a **Bíróság (Raad van Justitie)**. A tulajdonosok Hollandiában tartózkodtak, ezért a helyi ültetvényesek és tisztviselők a gyakorlatban jelentős autonómiára tettek szert, ami a 18. században ismétlődő hatásköri vitákhoz vezetett.

34.1.3 Paramaribo és a gyarmati igazgatás

A gyarmat központja **Paramaribo** lett, amely a Suriname folyó bal partján, a folyó torkolati szakaszától beljebb feküdt. A település az egykori angol erőd körül alakult ki, és a holland uralom alatt a gyarmati igazgatás, a kereskedelem és a katonai védelem központjává vált. Paramaribo lakossága a 17–18. században sokszínű volt: holland és más európai tisztviselők, ültetvényesek, kereskedők, portugál zsidó telepesek, szabad színesek (hollandul **vrije lieden**), valamint rabszolgák éltek egymás mellett. A város építészete a holland gyarmati mintákat követte, de a trópusi éghajlathoz igazodott: a faházak, a csatornák és a rakpartok a holland városi formákat idézték, de az anyaghasználat és az elrendezés a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott.

A gyarmati igazgatás írott szabályai, az úgynevezett **plakátok (plakkaten)** rendezték a gazdasági életet, a rabszolgatartást és a lakosság jogi helyzetét. A bíróságok a holland jog alapján ítélkeztek, de a gyakorlatban az ültetvényesek és a társasági tisztviselők érdekei erősen befolyásolták a döntéseket. Az egyházi életet a **Holland Református Egyház** szervezte, de a gyarmaton a vallási tolerancia viszonylag szélesebb volt, mint más európai gyarmatokon; ez részben a holland kereskedő- és ültetvényes elit érdekeit tükrözte, részben a portugál zsidó közösség jelenlétéből fakadt. A városi háztartásokban is számottevő volt a rabszolgák jelenléte, akik a házi munkát, a kikötői rakodást és a kézműipari feladatokat végezték; a városi rabszolgaság jellege azonban eltért az ültetvényes mezőgazdaságban megszokottól, mert nagyobb mozgásszabadsággal járt, ugyanakkor a jogi kiszolgáltatottság itt is teljes volt.

34.1.4 Ültetvénygazdaság: cukor és kávé

A holland gyarmat gazdasági alapja az **ültetvényes mezőgazdaság (plantagegazdaság)** volt. A partvidéki alluviális talaj és a csapadékos trópusi éghajlat lehetővé tette a cukornád termesztését, amely már a 17. században a legfontosabb exporttermékké vált. A 18. században a **kávé** termesztése is elterjedt, és a kávé időnként a cukrot is megelőzte a kivitel értékében. A termelés az európai piacokra irányult; a suriname-i cukor és kávé Amszterdam élelmiszer- és luxuscikk-kereskedelmébe kapcsolódott be, hasonlóan a karibi gyarmatok termelési mintáihoz. A cukornád feldolgozása a víz- vagy állati erővel hajtott malmokban történt, és rendkívül munkaigényes volt: a nád vágásától a lé kifőzéséig minden munkafázis emberi erőt igényelt. A kávétermesztés szintén folyamatos kézi munkát követelt a palántázástól a szemek szárításáig.

Az ültetvények a folyók alsó szakaszain, a part menti sávban helyezkedtek el, mert a szállítás és a vízellátás itt volt a legkedvezőbb. A munkaerő kezdetben az őslakosok kényszerített munkájára épült, de az őslakosok ellenállása és a járványok miatt ez hamar kudarcot vallott. A 17. század végétől a hollandok a nyugat-afrikai rabszolga-kereskedelemre támaszkodtak; a WIC és magánkereskedők szállították a rabszolgákat Suriname-ba. A rabszolgaság intézménye jogilag a gyarmati plakátokban rögzült, és a termelés alapjává vált; ennek részleteit a következő alfejezet tárgyalja. A holland gyarmati gazdaságban az ültetvényesek gyakran hitelből vásároltak földet és rabszolgákat, ami az eladósodás állandósuló gyakorlatához vezetett, és a termelők kiszolgáltatottságát növelte az amszterdami kereskedőházakkal szemben.

A termelés volumene a 18. században jelentős volt, de a források töredékessége miatt a pontos számok vitatottak. A gyarmati összeírások és az amszterdami kereskedelmi nyilvántartások alapján a történészek több száz működő ültetvényt valószínűsítenek, de a termelési adatok éves szinten ingadoztak, és a talaj kimerülése miatt sok ültetvény idővel felhagyott. A 18. század végére a suriname-i ültetvénygazdaság válságjeleket mutatott: a termőföldek kimerültek, a rabszolgák ellenállása nőtt, és az európai piaci árak változása is sújtotta a termelőket. A konjunktúra és a hanyatlás váltakozása ellenére Suriname a 18. században a holland gyarmati kereskedelem fontos, bár nem elsődleges szereplője maradt.

34.1.5 A holland gyarmati társadalom szerkezete

A suriname-i gyarmati társadalom jogi kategóriák mentén tagolódott, nem pedig a későbbi etnikai vagy osztályfogalmak szerint. A legfelső réteget a szabad európaiak alkották: a társasági tisztviselők, az ültetvényesek, a kereskedők és a katonatisztek. Alattuk helyezkedtek el a **szabad színesek (vrije lieden)**, akik közé a felszabadított rabszolgák és azok leszármazottai tartoztak; jogi helyzetük korlátozott volt, de ingatlant és ültetvényt birtokolhattak. A társadalom túlnyomó többségét a rabszolgák alkották, akik jogilag tulajdonnak minősültek, és sem szabadságuk, sem jogképességük nem volt. Az őslakosok a gyarmati társadalom peremén éltek, és a holland hatóságok külön **békeszerződések (vredesverdragen)** révén próbálták őket a gyarmati rendhez kötni. E szerződések tartalma és értelmezése ma is vita tárgya, mert a szövegek holland változatai és az őslakos szóbeli emlékezet nem mindig egyeznek; a holland fél a szerződéseket gyakran a területi igények legitimálására használta, míg az őslakos közösségek a kereskedelem és a békés együttélés kereteként értelmezték.

A suriname-i zsidó közösség sajátos helyet foglalt el a gyarmati társadalomban. A 17. században Brazíliából elűzött portugál zsidó ültetvényesek egy csoportja a Suriname folyó mentén, **Jodensavanne** („Zsidó-szavanna”) néven települést alapított. A közösség a cukortermelésben és a kereskedelemben jelentős szerepet játszott, és a holland hatóságok korlátozott vallási autonómiát biztosítottak számára, ami a 17–18. századi európai gyarmati viszonyok között kivételesnek számított. A református egyház mellett más keresztény felekezetek jelenléte azonban korlátozott

volt, és a vallási életet is a gyarmati hierarchia határozta meg. A nők helyzete a gyarmati társadalomban kevéssé dokumentált, de a fennmaradt bírósági iratok arra utalnak, hogy az európai származású nők elsősorban a háztartás és az ültetvényes családi vagyon kezelésében vettek részt, míg a rabszolga nők a mezei munka és a házi szolgálat kettős terhét viselték.

34.1.6 Ellenállás és marginalizáció

Az őslakosok a holland gyarmatosítás előrehaladtával fokozatosan elvesztették a partvidéki területeik feletti ellenőrzést. A 17–18. századi holland források több konfliktust is említenek, amelyekben az őslakosok a terjeszkedő ültetvényesekkel és a gyarmati hatóságokkal kerültek szembe. A járványok, amelyeket az európaiak hurcoltak be, a legnagyobb pusztítást a partvidéki közösségekben okozták, mivel ezek a csoportok nem rendelkeztek immunitással a himlővel, a kanyaróval és más betegségekkel szemben. A megmaradt arawak és karib csoportok egy része a belső területekre húzódott, mások a szomszédos spanyol vagy holland gyarmatok területére vándoroltak; a 18. század végére a partvidéki őslakos jelenlét erősen visszaszorult. A holland hatóságok időnként szövetségesként próbálták felhasználni egyes őslakos csoportokat a belső területek ellenőrzésére vagy a maroon közösségek elleni fellépésre, de ezek a koalíciók törékenyek voltak, és az őslakosok számára ritkán hoztak tartós előnyt.

A belső terület feletti ellenőrzés a gyarmati időszakban megosztott maradt. A holland hatóságok és az ültetvényesek a partvidéki sávra és a folyók alsó szakaszaira koncentráltak, míg az erdős belső területet az őslakos közösségek és a később kialakuló maroon közösségek ellenőrizték. Ez a területi megosztottság a holland gyarmat egyik legfontosabb jellemzője volt, és egészen a 19. századig fennmaradt. Az őslakosok marginalizációja tehát nem egyszeri esemény, hanem hosszú folyamat volt, amely a járványok, a kényszermunka, a területfoglalás és a gyarmati jogrend együttes hatásaként ment végbe. A holland gyarmati források ezt a folyamatot gyakran a „civilizáció” terjesztéseként írták le, ami a mai történetírásban vitatott értelmezés: a korabeli európai retorika mögött az őslakosok életterének szisztematikus felszámolása húzódott.

34.1.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai elsősorban holland gyarmati levéltári forrásokra támaszkodnak: a West-Indische Compagnie és a Sociëteit van Suriname irataira, kormányzói jelentésekre, bírósági jegyzőkönyvekre, térképekre és kiadott rendeletekre (plakátokra). Az 1667 előtti angol időszakról angol gyarmati iratok és Willoughby családi levelezése ad felvilágosítást. Az őslakosok saját írott forrásai nem maradtak fenn, ezért a prekolumbiánus korszak rekonstrukciója régészeti leletekre, nyelvészeti adatokra és későbbi szóbeli hagyományra épül. A népességszámokkal kapcsolatban nincs megbízható forrás; a becslések széles sávban mozognak, és a gyarmati összeírások csak a holland ellenőrzés alatt álló területekre vonatkoztak. A régészeti kutatások a partvidéki lelőhelyeken a kerámia- és településtörténet egyes szakaszait megvilágítják, de a belső területek feltárása még kezdeti stádiumban van.

A „karib” és „arawak” kategóriák a gyarmati forrásokban gyakran leegyszerűsítőek, és nem felelnek meg pontosan a helyi csoportok saját elnevezéseinek vagy nyelvi határainak. A történészek ezért a **lokono** és **kari’na** neveket részesítik előnyben, amikor konkrét csoportokról beszélnek. Az 1667-es bredai béke „csere” elbeszélése is leegyszerűsítő: a szerződés számos gyarmati terület sorsát rendezte, és a kortársak sem „cseréként”, hanem átfogó békeként értelmezték. A termelési és kereskedelmi adatok szintén bizonytalanok, mert a gyarmati nyilvántartások töredékesek, és a csempészet mértékét nehéz becsülni. A békeszerződések holland szövegei fennmaradtak, de az őslakos fél értelmezése csak a szóbeli hagyományból rekonstruálható, ami a forráskritika számára komoly kihívást jelent.

34.1.8 Rövid összefoglaló

- A mai Suriname területén a holland gyarmatosítás előtt arawak (lokono) és karib (kari'na) csoportok éltek a partvidéken, a belső területeken trio és wayana közösségek; a prekolumbiánus népességszám csak bizonytalan becslés.
- Az első tartós európai települést angolok alapították 1650 körül (Fort Willoughby), de 1667-ben a hollandok elfoglalták, és a bredai béke a hollandoknak ítélte Suriname-ot; a „csere" elbeszélés leegyszerűsítő.
- A gyarmat igazgatását 1683-tól a Suriname Társaság (Sociëteit van Suriname) vette át; a kormányzó és a tanácsok a holland részvénytársasági modell részei voltak.
- Paramaribo a gyarmat közigazgatási, kereskedelmi és katonai központja lett; a lakosság európaiakból, zsidó telepesekből, szabad színesekből és rabszolgákból állt.
- Az ültetvényes gazdaság alapja a cukor és a 18. századtól a kávé volt; a munkaerőt a 17. század végétől afrikai rabszolgák biztosították, és a gazdaság a 18. század végére válságjeleket mutatott.
- Az őslakosok a járványok, a területfoglalás és a kényszermunka következtében marginalizálódtak, és a partvidéki jelenlétük erősen visszaszorult; a belső terület a gyarmati időszakban megosztott ellenőrzés alatt maradt.
- A források elsősorban holland gyarmati iratok; az őslakosok saját nézőpontja írott források híján csak közvetve, régészeti és szóbeli hagyomány révén rekonstruálható.

34.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi tényezők magyarázzák, hogy a holland települések a partvidéki sávra és a folyók alsó szakaszaira koncentrálódtak?
2. Hasonlítsa össze az angol és a holland igényt Suriname-ra: miért tekinthető az 1667-es rendezés leegyszerűsítőnek, ha „csereként" írjuk le?
3. Mely jogi kategóriák tagolták a suriname-i gyarmati társadalmat, és miért nem azonosíthatók ezek a mai etnikai vagy osztályfogalmakkal?
4. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a prekolumbiánus őslakosok életének rekonstruálásakor, és miért marad bizonytalan a népességszám?
5. Hogyan hatott a holland gyarmati rendszer az őslakosokra, és milyen hosszú távú területi következményei voltak a gyarmati időszaknak?

34.2 A rabszolgaság és a szerződéses munkások

Suriname gyarmati történetének meghatározó eleme az a munkaerőrendszer, amely az ültetvényes gazdaságot fenntartotta: a 17. század végétől a 19. század közepéig afrikai rabszolgák, az 1863-as felszabadítás után pedig Ázsiából szerződtetett, szerződéses munkások. Ez az átalakulás nem csupán gazdaságtörténeti váltás: létrehozta azt a nyelvi, vallási és társadalmi sokszínűséget, amely a mai Suriname egyik alapvonása. Az alfejezet előbb a rabszolga-alapú ültetvényrendszer kialakulását és a szökevény rabszolgák közösségeit, majd az 1863-as emancipációt és az azt követő szerződéses munka intézményét tárgyalja. A hangsúly a gyarmati munkaerő-gazdálkodás folytonosságain és törésein van, mert ezek magyarázzák a későbbi etnikai-vallási tagoltságot.

34.2.1 A rabszolga-alapú ültetvénygazdaság kialakulása

A mai Suriname területén – a korábbi őslakos jelenlétet követően – az európai gyarmatosítás a 17. század közepén szerzett tartós formát. A területet előbb angol, majd 1667-től a Bredai békét

követően holland fennhatóság alatt álló gyarmatként rendezték be. A holland **Nyugat-Indiai Társaság** (West-Indische Compagnie, WIC) és magánültetvényesek elsősorban cukornád, kávé, kakaó és gyapot termesztésére rendezkedtek be. Az ültetvények munkaerőigényét Afrikából elhurcolt rabszolgák eladásával és foglalkoztatásával elégítették ki. A rabszolgák behozatala már a 17. század utolsó évtizedeiben megkezdődött, és a 18. század folyamán vált tömegessé. A holland gyarmati összeírásokra támaszkodó becslések szerint a rabszolgák aránya a 18. század végén a lakosság mintegy 80–90 százalékát tette ki; ezek az adatok a korabeli nyilvántartások hiányosságai miatt bizonytalanok, de a nagyságrend tekintetében tudományos konszenzus áll fenn.

A Suriname-ba szállított rabszolgák főként Nyugat-Afrika különböző régióiból, a mai Ghána, Benin, Nigéria, Kongó és Angola területéről érkeztek. A transzatlanti rabszolga-kereskedelemben a holland hajósok szerepe jelentős volt, bár a Suriname-ba irányuló szállítást a WIC monopóliuma szabályozta. A rabszolgákat ingóságként, adásvétel tárgyaként tartották nyilván; családi kapcsolataikat a holland gyarmati jog nem ismerte el, noha a gyakorlatban kialakultak családi kötelékek. Az ültetvényeken a munkaidő napkeltétől napnyugtáig tartott, és a nők, valamint a gyermekek munkáját is igénybe vették. A táplálkozás elégtelensége, a járványok és a büntetések miatt a halálozási ráta magas volt. A rabszolgák ellenállása többféle formát öltött: szökés, lassú munkavégzés, szerszámok megrongálása, mérgezés és ritkábban felkelés. Bár a források nagyrészt a rabszolgatartók és a gyarmati hivatalnokok iratai, a büntetőjogi és bírósági feljegyzésekből az ellenállás gyakorlata kimutatható. A rabszolgaság intézményét holland gyarmati törvények szabályozták, de a rabszolgatartók önkényes büntetései ellen a védelem minimális volt. A rabszolgák nem voltak passzív áldozatok, amit a következő szakaszban tárgyalt maroon közösségek is bizonyítanak.

34.2.2 Maroon közösségek és ellenállás

A szökött rabszolgák a partvidéktől távolabbi, nehezen megközelíthető trópusi erdőkben hoztak létre állandó településeket. A holland hatóságok ezeket a csoportokat **marronoknak** (hollandul: marrons) nevezték. A legjelentősebb közösségek – a **Ndyuka** (más néven Aukaner), a **Saramaka**, a Matawai, a Kwinti, az Aluku és a Paamaka – afrikai gyökerű politikai szervezeteket alakítottak ki, nyelvükben és vallásukban pedig megőrizték az afrikai elemeket. A maroonok nem csupán túléltek, hanem folyamatosan fenyegették az ültetvényeket: rabszolgákat szöktettek, fosztogattak, és ezzel a gyarmati gazdaság működését is gyengítették.

A 18. században a holland gyarmati hatóságok békeszerződéseket kötöttek a maroon közösségekkel, elismerve területi autonómiájukat. A legfontosabbak közé tartozik az 1760-as Ndyuka- és az 1762-es Saramaka-szerződés. Ezek a dokumentumok a maroonokat szabad embereknek ismerték el, és egyúttal arra kötelezték őket, hogy a további szökevény rabszolgákat szolgáltassák vissza a gyarmati hatóságoknak. Ez a kettősség – területi autonómia a rabszolgaság rendszerének fenntartása mellett – a mai napig érzékelhető feszültségek forrása a maroon közösségek és az állam viszonyában. A békeszerződések szövege elsődleges forrás, de értelmezésük vitatott: egyes kutatók a maroonok jogi elismerését hangsúlyozzák, mások azt emelik ki, hogy a szerződések a maroonokat a rabszolgaság fenntartásának eszközévé tették. A 18–19. század fordulóján további konfliktusok is zajlottak, de a maroon közösségek területi és kulturális különállása fennmaradt.

34.2.3 Az 1863-as felszabadítás és a tízéves állami felügyelet

A rabszolgaság eltörlését Hollandiában az 1862-ben elfogadott, majd 1863. július 1-jén Surinameban és a holland Karib-térségben hatályba lépő törvény mondta ki. Az **emancipáció** (hollandul: emancipatie) jogilag felszabadította a rabszolgákat, de a rendelkezések a rabszolgatartókat

kárpótolták: az állam rabszolgánként mintegy 300 gulden összeget fizetett az ültetvényeseknek. A felszabadított rabszolgák kárpótlást nem kaptak. Ezt a döntést a korabeli holland gyarmati politika a tulajdonjog védelmével indokolta; a későbbi történetírásban azonban éles vita folyik arról, hogy az intézkedés mennyiben konzerválta a faji és vagyoni egyenlőtlenségeket.

A felszabadítást követően tízéves ún. **állami felügyelet** (hollandul: staatstoezicht) lépett életbe. A volt rabszolgáknak szerződéssel az ültetvényeken kellett maradniuk, ezúttal elvileg munkabérért, de az állami ellenőrzés szigorú korlátozásokat írt elő. A gyakorlatban sokan ezt a rabszolgaság munkakörülményeinek meghosszabbításaként élték meg, bár jogi helyzetük megváltozott. A felügyelet 1873. július 1-jén ért véget. Ezt követően a felszabadítottak szabadon választhattak munkát, és sokan elhagyták az ültetvényeket; Paramaribóba költöztek, vagy kisparaszti gazdálkodásba kezdtek. A tízéves felügyelet értékelése máig vitatott: a kritikai történetírás egy része szerint az emancipáció csak jogi formalitás volt, mert a munkavégzés kényszere és az anyagi kiszolgáltatottság tovább élt; mások hangsúlyozzák, hogy a felszabadítottak már a felügyelet ideje alatt is olyan döntési tereket alakítottak ki, amelyek előkészítették a későbbi paraszti és városi önállóságot.

A felszabadítás demográfiai következményei jelentősek voltak. A volt rabszolgák többsége városiasodó, holland mintákat részben átvevő **kreol** (hollandul: creool) identitást alakított ki, míg a maroonok továbbra is a belső területek közösségeiben éltek. A 19. század végére az afro-surinamei lakosság – a kreolok és a maroonok együtt – a népesség jelentős részét tette ki, de az ültetvényesek munkaerőhiánnyal küzdöttek.

34.2.4 Szerződéses munkások: indiaiak, jávaiak, kínaiak

A rabszolgaság eltörlése után fellépő munkaerőhiányra a gyarmati hatóság és az ültetvényesek Ázsiából szerződtettek munkásokat. A **szerződéses munkások** (hollandul: contractarbeiders) intézménye az emancipáció utáni Suriname központi eleme lett. A toborzást és a szállítást a gyarmati adminisztráció szervezte, államközi megállapodások keretében.

Az első jelentős csoportot a **hindusztániak** (hollandul: Hindoestanen) alkották, akik Brit-Indiából érkeztek. Az első hajó, a Lalla Rookh 1873. június 5-én kötött ki Paramaribóban, mintegy 400 munkással. A bevándorlás 1873 és 1916 között tartott; a holland gyarmati statisztikák alapján összesen körülbelül 34 ezren érkeztek, de a becslések a nyilvántartások hiányosságai miatt néhány ezer fős bizonytalanságot mutatnak. A szerződések általában öt évre szóltak, és munkabért, lakhatást, élelmezést írtak elő. A tényleges feltételek azonban gyakran elmaradtak a szerződésben foglaltaktól: alacsony bérek, rossz lakhatás, korlátozott mozgásszabadság és a szerződésszegés büntetőjogi következményei jellemezték a rendszert. A nők aránya az indiai bevándorlók között kezdetben igen alacsony volt (egyes becslések szerint a teljes bevándorlás első évtizedeiben 15–25 százalék körül), ami a családalapítást és a közösség demográfiai fejlődését nehezítette. A szerződés lejárta után a munkások választhattak: visszatérnek Indiába, vagy letelepszenek, földet kapva. A többség maradt, és fokozatosan kisparaszti gazdálkodóvá, később városi munkássá vált.

A **jávaiak** (hollandul: Javanen) a Holland Kelet-Indiából érkeztek, az első csoport 1890-ben. Becslések szerint 1890 és 1939 között mintegy 33 ezren érkeztek, túlnyomórészt férfiak. A jávai munkások is ötéves szerződéssel jöttek, gyakran az ültetvényeken dolgoztak, később pedig a bauxitbányászatban vagy kisgazdaságokban helyezkedtek el. A nők aránya itt is alacsony volt, ami a közösség társadalmi viszonyait hosszú távon befolyásolta. A jávaiak egy része visszatért Délkelet-Ázsiába, de a többség letelepedett, és a suriname-i társadalom állandó elemévé vált.

A **kínaiak** (hollandul: Chinezen) már 1853-ban megjelentek, tehát még a rabszolgaság eltörlése előtt, de tömeges bevándorlásról nem beszélhetünk. Összesen néhány ezer fő érkezett, főként a

dél-kínai Kanton térségéből (a mai Guangdong tartomány). A kínai bevándorlók közül sokan a szerződés lejárta után nem az ültetvényeken maradtak, hanem a kiskereskedelembe, vendéglátásba és kézműiparba léptek. A 20. századra a kínai közösség a városi gazdaságban szerzett tartós pozíciót, bár létszáma mindvégig alacsony maradt.

A szerződéses munka jellege máig vitatott. A kritikai irodalom egy része – köztük a posztkoloniális történetírás képviselői – „új rabszolgaságnak” nevezi a rendszert, mert a munkások jogai korlátozottak voltak, a testi fenyítés egyes gyarmati szabályzatok szerint megengedett maradt, és a szerződés megszegését büntetőjogilag üldözték. A hivatalos holland álláspont ezzel szemben szerződéses munkaviszonyt látott benne, amely elvileg biztosította a személyes szabadságot és a visszatérés lehetőségét. A két értelmezés közötti különbség részben a források eltérő olvasatából adódik: a gyarmati hivatali iratok a szerződéses formalitásokat emelik ki, míg a munkások panaszlevelei, bírósági ügyei és a későbbi visszaemlékezések a kényszer és a kizsákmányolás mindennapos tapasztalatát mutatják. A kérdés tudományos konszenzusa az, hogy a szerződéses munka jogi formájában különbözött a rabszolgaságtól, de a gyakorlatban a munkakényszer és az alárendeltség számos eleme fennmaradt.

34.2.5 A népesség átalakulása és a gyarmati társadalom új rendje

A szerződéses bevándorlás eredményeként Suriname etnikai-vallási térképe alapvetően megváltozott. A 19. század végére a lakosság fő csoportjait az afro-surinamei kreolok és maroonok, a hindusztániak, a jávaiak, a kínaiak, valamint a hollandok és más európaiak alkották. Az őslakos népek – elsősorban arawak (lokono) és karib (kali’na) közösségek – száma alacsony volt, és a hódítás, a járványok, a területfoglalás és a belső területek gyarmatosítása tovább sújtotta őket. A 19–20. század fordulóján az őslakosok a teljes lakosság néhány százalékát tették ki, és a gyarmati politika perifériáján helyezkedtek el.

A vallási sokféleség a bevándorlással párhuzamosan bővült. A hindusztániak egy része hindu, másik része muszlim volt; a jávaiak között is jelentős volt a muszlim közösség, de a jávai szigetvilágból származó vallási gyakorlatok is jelen voltak. A kreolok és az európaiak túlnyomórészt keresztények voltak, bár a gyarmati társadalom felekezeti megoszlása bonyolult volt. Az afro-surinamei vallásosság, a **winti**, a holland hatóságok szemében sokáig tiltott vagy legalábbis gyanús gyakorlatnak számított, de a közösségben tovább élt. A nyelvi helyzetet a holland hivatalos nyelvhasználat dominálta, ugyanakkor a felszabadítottak és a városi lakosság egy része a **szranan tongo** (Sranan Tongo) kreol nyelvet beszélte, amely afrikai és európai elemeket ötvözött. A hindusztániak a hindi, urdu és más indiai nyelvek, a jávaiak a jávai és más indonéz nyelvek, a kínaiak saját nyelvjárásaikat őrizték. Ez a nyelvi sokféleség a későbbi nemzetté válás és oktatáspolitika egyik központi kérdése lett.

A nők helyzete a munkaerőrendszerek átalakulása során különösen kiszolgáltatott maradt. A rabszolgaság idején a nők aránya a rabszolgák között alacsonyabb volt, és a születési arány alacsony szintje miatt az ültetvényrendszer folyamatos behozatalra szorult. A felszabadítás után a kreol nők gyakran a városi háztartási munkába, kiskereskedelembe vagy kisiparba léptek. A szerződéses munkások női tagjai számára a szerződések nem biztosítottak egyenlő feltételeket; a nők gyakran alacsonyabb bért kaptak, a terhességet és a családalapítást pedig a munkáltatók büntetéssel vagy a szerződés megszegéseként kezelhették. A nemek közötti aránytalanság a hindusztáni és jávai közösségekben a családformák módosulásához, illetve a nők későbbi kereskedői és háztartási szerepének megerősödéséhez vezetett.

A gyarmati társadalom hierarchiája a felszabadítás után is fennmaradt, bár jogi formája átalakult. A fehér ültetvényesek és hivatalnokok a csúcson, alattuk a színes bőrű kreol középrétegek, majd a szerződéses munkások és a maroonok, végül az őslakosok helyezkedtek el. A rétegződés nem kizárólag etnikai, hanem jogi, gazdasági és kulturális kategóriákon alapult. A 19. század végén

a gyarmati állam fokozatosan bővítette a szerződéses munkások jogait, de az egyenlőtlenségek tartósnak bizonyultak, és a 20. századi politikai konfliktusok alapjává váltak.

34.2.6 Források és bizonytalanságok

A rabszolgaság és a szerződéses munka kutatása elsősorban holland gyarmati levéltári forrásokra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a rabszolga-nyilvántartások (slavenregisters), az 1862. évi emancipációs törvény szövege, a rabszolgatartók kárpótlási kérelmei, a szerződéses munkások szerződései és anyakönyvei, a gyarmati statisztikai összeírások, a maroonokkal kötött békeszerződések, bírósági iratok, misszionáriusok jelentései és a munkások panaszlevelei. Ezek többsége a holland Nemzeti Levéltárban (Nationaal Archief), a suriname-i levéltárakban és részben digitalizált adatbázisokban érhető el. A szóbeli történeti hagyomány – az afro-surinamei, indiai, jávai és kínai közösségek családi emlékezete, dalai, elbeszélései – szintén fontos forráscsoport, de értelmezése óvatosságot igényel, mert az emlékezetpolitikai keretezés befolyásolhatja a közlést.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a rabszolgák pontos száma és a transzatlanti kereskedelem mérete, mivel a nyilvántartások hiányosak és a becslési módszerek eltérők. A szerződéses munkások létszáma is forrástól függően változik, a holland gyarmati statisztikák és az utólagos összesítések között eltérések lehetnek. A szerződéses munka jellege – kényszermunka vagy szerződéses munkaviszony – tudományos vita tárgya, amelyben a posztkoloniális, a gazdaságtörténeti és a jogtörténeti iskolák eltérő hangsúlyokat képviselnek. Az emancipáció értékelése ugyancsak vitatott: egyes kutatók szerint a tízéves felügyelet a felszabadítást csak formálissá tette, mások a felszabadítottak gyors alkalmazkodását és a paraszti önállósodás folyamatát emelik ki. A maroon közösségek békeszerződéseinek értelmezése – különösen a területi autonómia és a rabszolga-visszaszolgáltatás kettőssége – továbbra is élő vita, amelynek tétje a mai földjogi és emlékezetpolitikai vitákban is megjelenik.

34.2.7 Rövid összefoglaló

1. Suriname gyarmati gazdasága a 17–19. században afrikai rabszolgák munkájára épült, akik a lakosság túlnyomó többségét alkották.
2. A rabszolgák súlyos elnyomás alatt éltek, de a szökés, a szabotázs és a maroon közösségek formájában aktívan ellenálltak.
3. A holland hatóságok a 18. században békeszerződéseket kötöttek a maroonokkal, elismerve területi autonómiájukat, ugyanakkor kötelezve őket a szökevény rabszolgák visszaszolgáltatására.
4. A rabszolgaságot 1863. július 1-jén törölték el; a rabszolgatartók kárpótlást kaptak, a felszabadítottak viszont tízéves állami felügyelet alatt maradtak.
5. A munkaerőhiányt Ázsiából szerződtetett munkásokkal pótolták: 1873-tól indiaiak, 1890-től jávaiak, kisebb számban már korábbról kínaiak érkeztek.
6. A szerződéses munkások jogi helyzete korlátozott volt, és a rendszer jellegét a „kényszermunka vagy szerződéses munka” vitája máig kíséri.
7. A bevándorlás következtében Suriname etnikai, vallási és nyelvi szempontból rendkívül sokszínű társadalommá vált, amelyben az afro-surinamei, indiai, jávai és kínai közösségek mellett az őslakosok kisebbségbe kerültek.
8. A gyarmati társadalom hierarchiája a felszabadítás után is fennmaradt, és az etnikai-vallási megosztottság a későbbi politikai konfliktusok alapjává vált.

34.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan alakította ki a rabszolga-alapú ültetvénygazdaság Suriname társadalmi és demográfiai szerkezetét?
2. Milyen szerepet játszottak a maroonok a gyarmati rendszerben, és milyen kettős kötelezettségeket tartalmaztak a 18. századi békeszerződések?
3. Miért tekinthető az 1863-as emancipáció jogi fordulópontnak, és miért vitatott a tízéves állami felügyelet szerepe?
4. Milyen okok vezettek a szerződéses munkások behozatalához, és miben különbözött a hindusztáni, jávai és kínai bevándorlás szerkezete?
5. Hogyan befolyásolta a bevándorlás Suriname etnikai, vallási és nyelvi sokszínűségét, és miért fontos ez a későbbi történeti fejlemények szempontjából?

34.3 A gyarmati társadalom és a bauxit

34.3.1 A gyarmati társadalom szerkezete a 20. század elején

A 20. század első felében Suriname gyarmati társadalma már nem a klasszikus ültetvényes rabszolgatartó társadalom volt, de a rabszolgaság eltörlésének (1863) és az azt követő szerződéses munkaerő-bevándorlásnak a nyomai mélyen beleszövődtek a mindennapi viszonyokba. A holland gyarmat lakossága etnikailag és vallásilag rendkívül megosztott volt: a kreol (afro-suriname-i) lakosság, a kelet-indiai (hindusztáni) szerződéses munkások és leszármazottaik, a jávai (indonéz) munkások, a kínai kereskedő- és kiskereskedő réteg, valamint a belső területeken élő, szökött rabszolgák leszármazottaiként számon tartott maroon közösségek együtt alkották a társadalom nagy részét. Ehhez járult egy vékony, de politikailag és gazdaságilag meghatározó fehér holland, illetve részben portugál-zsidó és egyéb európai eredetű elit.

A társadalmi hierarchiát a korabeli gyarmati statisztikák is tükrözték, de ezeket óvatosan kell kezelni: a kategóriák gyakran jogi vagy adminisztratív besorolások voltak, amelyek nem feltétlenül fedték le a mindennapi önazonosságot. A holland gyarmati adminisztráció a lakosságot jellemzően „kreol”, „hindusztáni”, „jávai”, „kínai” és „európai” csoportokra osztotta, de ezek a besorolások a 20. század folyamán többször változtak, és az egyének saját identitása nem mindig esett egybe a hivatalos kategóriákkal. A népszámlálási adatok szerint a 20. század elején a kreol lakosság és a hindusztáni közösség együttesen a gyarmat népességének döntő többségét adta, de a pontos arányokról nincs teljes egyetértés a szakirodalomban, részben a besorolási módszerek eltérései miatt.

A gazdasági élet középpontjában továbbra is a part menti keskeny sáv állt, ahol a cukornád-ültetvények, később a rizsföldek és a bauxitbányászat létesítményei koncentrálódtak. A belső területek – az őserdő és a folyók menti maroon falvak – jórészt kívül maradtak a gyarmati állam közvetlen ellenőrzésén, bár a 20. század elejétől kezdve a holland adminisztráció fokozatosan igyekezett kiterjeszteni jelenlétét az ásványkincsek és az erdőgazdálkodás miatt. Ez a kettősség – a modernizálódó, exportra termelő parti zóna és a hagyományosabb, alulkormányzott belső terület – a suriname-i társadalom egyik tartós szerkezeti jellemzője maradt.

34.3.2 A bauxit felfedezése és a gazdasági átalakulás

A suriname-i gazdaság arculatát a 20. század első felében alapvetően a **bauxit** (alumíniumérc) felfedezése és ipari méretű kitermelése alakította át. A bauxitot Suriname keleti részén, a Cottica folyó és a Suriname folyó közötti dombvidéken találták meg először nagyobb mennyiségben. A

felfedezés időpontját a szakirodalom általában az 1910-es évekre teszi, de a részletek vitatottak: egyes források szerint az első komoly feltárások 1915–1916 körül történtek, mások szerint az 1910-es évek második felében vált ismertté a lelőhelyek gazdagsága. A dokumentált tény az, hogy az 1920-as évekre a bauxit Suriname egyik legfontosabb exportcikkévé vált.

A bányászatban kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott az **Alcoa** (Aluminium Company of America), egy amerikai nagyvállalat, amely a suriname-i bauxitot az észak-amerikai alumíniumipar számára termelte ki. Az Alcoa leányvállalata, a **Surinaamsche Bauxite Maatschappij (SBM)** 1916-ban jött létre, és hamarosan monopolhelyzetbe került a suriname-i bauxittermelésben. A vállalat nemcsak a bányákat üzemeltette, hanem a kitermelt érc szállítását, kikötői rakodását és a munkástelepek egy részét is ellenőrizte. Ez a vertikális integráció azt jelentette, hogy a gyarmat bányászati szektora gyakorlatilag egyetlen külföldi cég kezében összpontosult, ami hosszú távon meghatározta a suriname-i gazdaság függőségi viszonyait.

A bauxittermelés felfutása gyors és látványos volt. Az 1920-as években Suriname a világ egyik jelentős bauxitexportőrévé vált, bár a kitermelés volumene elmaradt a világ vezető termelőitől. A termelési adatok pontos számai forrásonként eltérhetnek, de a tendencia egyértelmű: a bauxit részesedése a suriname-i exportban az 1920-as évektől kezdve folyamatosan nőtt, és a század közepére a gyarmat exportbevételeinek legnagyobb részét ez az egyetlen nyersanyag adta. Ez a **monoexportőr függőség** – vagyis a gazdaság egyetlen exportcikkre való támaszkodása – a suriname-i gazdaságtörténet egyik központi témája lett.

34.3.3 Munkaerő, migráció és a bányavidékek társadalma

A bauxitbányászat új munkaerőpiacot teremtett, amely eltért a hagyományos ültetvényi munkától. A bányák viszonylag kis számú, de folyamatosan bővülő munkaerőt igényeltek, és a munka jellege – fizikai erejét, balesetveszélyes környezet, váltott műszakok – más fegyelmezési és szervezési formákat követelt, mint a mezőgazdasági idénymunka. A bányavidékekre elsősorban a parti zóna szegényebb rétegeiből, valamint a szerződéses munkások leszármazottaiból toboroztak munkásokat. A kreol és hindusztáni férfiak mellett jávai munkások is megjelentek a bányatelepeken, de arányuk pontos becslése nehéz, mert a korabeli statisztikák gyakran nem rögzítették a munkások etnikai hovatartozását következetesen.

A bányászat tehát nem oldotta meg a gyarmati társadalom etnikai tagoltságát, hanem újrarendezte a meglévő munkaerőpiaci viszonyokat. A holland gyarmati adminisztráció és az Alcoa vezetése gyakran etnikai alapú munkamegosztást alkalmazott: bizonyos munkaköröket előszeretettel töltöttek be kreol, másokat hindusztáni vagy jávai munkásokkal. Ezt a gyakorlatot a későbbi szociológiai kutatások a gyarmati **divide et impera** (oszd meg és uralkodj) logikájának részeként értelmezték, de ez a megközelítés sem tekinthető teljesen bizonyítottnak: a munkaerő-toborzásban szerepet játszottak a lakóhelyi, nyelvi és közösségi hálózatok is, nem kizárólag a gyarmati adminisztráció tudatos megosztó politikája.

A bányavárosok és munkástelepek – például **Moengo** és **Paranam** – új településformákat hoztak létre. Ezek a telepek jellemzően a bányaüzemtől alig elkülönülő, vállalati irányítás alatt álló lakótelepek voltak, ahol a munkások és családjaik lakhatása, élelmezése, egészségügyi ellátása és oktatása is nagyrészt az Alcoa hatáskörébe tartozott. Ez a **vállalati paternalizmus** egyszerre biztosított bizonyos jóléti szolgáltatásokat és tette a munkásokat erősen függővé a bányavállalattól. A szakszervezeti mozgalom megerősödése előtt a munkások érdekérvényesítő képessége korlátozott volt, és a munkafeltételekkel kapcsolatos panaszok jórészt a vállalat belső fegyelmi eljárásai alá tartoztak.

34.3.4 A gyarmati állam szerepe és a bauxitbevételek

A gyarmati állam a bauxitbányászatból elsősorban adóbevételek és koncessziós díjak formájában részesült. A holland kormányzat azonban a 20. század első felében viszonylag passzív szerepet játszott: a bányászat fejlesztését, a technológiai beruházásokat és a piaci értékesítést lényegében az Alcoára és más külföldi cégekre bízta. A gyarmati kormányzat fő célja a bevételek stabilizálása és a rend fenntartása volt, nem pedig a bányászati szektor állami ellenőrzése vagy a bevételek újraelosztása.

Ennek a politikának a következményeit a későbbi suriname-i történetírás gyakran kritikusan értékelte. A kritikusok szerint a gyarmati állam „olcsón” adta át a koncessziókat, és nem biztosította, hogy a bauxitbányászatból származó jövedelmek arányosan a helyi társadalom fejlesztését szolgálják. A bevételek jelentős része ugyanis a vállalati nyereségen, az osztalékokon és a szállítási költségeken keresztül az Egyesült Államokba vagy Hollandiába áramlott, miközben a gyarmat infrastrukturális és oktatási fejlesztései csak lassan haladtak. Ez az álláspont azonban vitatott: egyes gazdaságtörténészek rámutatnak arra, hogy a bauxitbevételek nélkül a gyarmati költségvetés még kevésbé lett volna képes finanszírozni az alapvető szolgáltatásokat, és a holland kormányzat a 20. század közepétől fokozatosan növelte a szociális kiadásokat.

Dokumentált tény, hogy a bauxitbányászat hatására Suriname exportstatisztikája és állami bevételei látványosan nőttek, különösen az 1940-es évektől, amikor a második világháború miatt az alumínium iránti kereslet megugrott. A háború alatt Suriname stratégiai jelentősége megnőtt, mert a bauxit a szövetségesek repülőgépgyártásához szükséges alumínium egyik fontos forrása volt. Ez a geopolitikai felértékelődés hozzájárult a gyarmat és az anyaország közötti tárgyalási pozíciók átrendeződéséhez, és előkészítette a későbbi autonómiatörekvéseket.

34.3.5 Társadalmi változások és feszültségek a bauxitkorszakban

A bauxitbányászat felívelése nem csupán gazdasági, hanem mélyreható társadalmi változásokat is hozott. A városi lakosság – különösen a főváros, **Paramaribo** – növekedésnek indult, mivel a bányászatból származó jövedelmek, a kikötői és szolgáltatói munkahelyek, valamint a közigazgatási állások a tengerparti központokba vonzották az embereket. Ugyanakkor a belső területek és a maroon közösségek jórészt kimaradtak ebből a fejlődésből, ami növelte a part menti és a belterületi területek közötti egyenlőtlenségeket.

A társadalmi mobilitás lehetőségei etnikai csoportonként eltérőek voltak. A bányavállalat és a gyarmati adminisztráció a magasabb képzettséget igénylő műszaki és adminisztratív állásokat elsősorban európai vagy világosabb bőrű, holland nyelvű munkavállalókkal töltötte be, míg a fizikai munkát végző, alacsonyabb fizetésű állásokba jellemzően kreol, hindusztáni és jávai munkásokat vettek fel. Ez a hierarchia nem volt törvénybe iktatva, de a gyakorlatban tartósan érvényesült, és a suriname-i társadalom későbbi etnikai feszültségeinek egyik gyökerévé vált. Az ilyen típusú faji alapú munkamegosztás leírása azonban a történeti forrásokban sokszor csak közvetve, a foglalkozási statisztikák és a vállalati jelentések elemzésén keresztül érhető tetten.

A nők helyzete a bauxitkorszakban továbbra is a hagyományos nemi szerepekhez kötődött, de a gazdasági átalakulás fokozatosan új lehetőségeket is teremtett. A bányatelepeken a nők elsősorban háztartási munkát, mosást, főzést és kiskereskedelmet végeztek, míg a városokban a szolgáltató szektorban – például a kórházakban, iskolákban, üzletekben – jelentek meg. A nők politikai és jogi helyzete azonban továbbra is korlátozott maradt, és a szavazati jog, valamint a teljes jogú állampolgárság kérdése a század második felének politikai vitáihoz tartozott.

Az oktatás területén a gyarmati adminisztráció a 20. század első felében fokozatosan bővítette az elemi iskolai hálózatot, de az oktatás nyelve és tartalma holland központú maradt. A suriname-i

gyerekek az anyanyelvüktől (sranantongo, hindi, jávai, kínai dialektusok) függetlenül hollandul tanultak, ami egyszerre nyitott utat a társadalmi emelkedéshez és idegenítette el a diákokat saját kulturális közegüktől. Ez a nyelvi-kulturális feszültség a későbbi nemzeti identitás-viták egyik fontos előzménye lett.

34.3.6 A bauxitfüggőség gazdasági következményei

A suriname-i gazdaság bauxittal kapcsolatos függősége a 20. század közepére egyértelműen kialakult. A bauxit és az abból készült alumínium- és timföldkivitel az exportbevételek túlnyomó részét adta, miközben a hagyományos mezőgazdasági exporttermékek – elsősorban a cukor, a rizs és a trópusi gyümölcsök – részesedése csökkent. Ez a szerkezeti függőség azt jelentette, hogy a suriname-i gazdaság rendkívül érzékeny volt a világpiaci áringadozásokra és a bauxitot felvevő országok keresletváltozásaira.

A közgazdaságtani szakirodalomban ezt a jelenséget gyakran a **nyersanyag-átok** (resource curse) fogalmával írja le, bár ez az értelmezés is vitatott. A nyersanyag-átok elmélet szerint az olyan kis, nyitott gazdaságok, amelyek egyetlen ásványkincstől függenek, hajlamosak az alacsony feldolgozottsági fokú exportra, a belföldi termelési szerkezet elsorvadására, a bevételek egyenlőtlen eloszlására és a politikai elit járadékvadász magatartására. Suriname esetében a bauxit valóban hozzájárult ahhoz, hogy a gyarmati és később a független állam gazdasága erősen exportorientált és külső tőkétől függő maradjon, de a jelenség okai összetettek, és nem vezethetők le kizárólag a bauxit létezéséből. A holland gyarmati politika, a befektetési döntések és a világgazdasági környezet egyaránt befolyásolta a kialakult struktúrákat.

A bauxit korszakának egyik fontos jellemzője volt, hogy a kitermelés jövedelmezősége ellenére a helyi munkaerő bére viszonylag alacsony maradt, és a bányavidékek lakosságának életszínvonala csak lassan emelkedett. A vállalat ugyan biztosított bizonyos szolgáltatásokat, de a bányavárosok tisztasága, egészségügyi ellátása és oktatási színvonala gyakran elmaradt a paramaribói átlagtól. A munkások lakhatási körülményei, a balesetveszélyes munkahelyi feltételek és a hosszú munkaidő miatt az 1940-es évektől kezdve növekvő elégedetlenség bontakozott ki, ami a szakszervezeti mozgalom megerősödéséhez vezetett.

34.3.7 A bauxit és a gyarmati társadalom öröksége

A bauxitbányászat nemcsak gazdasági, hanem politikai értelemben is átalakította Suriname-ot. A második világháború alatt és után a gyarmati lakosság egyre határozottabban követelte a bányászati bevételek igazságosabb elosztását, a munkakörülmények javítását és a politikai részvétel kiszélesítését. Az 1940-es években megalakuló szakszervezetek és politikai szervezetek a bauxitmunkások köréből toborozták első tagjaikat, és a munkásmozgalom a függetlenségi törekvések egyik fontos hajtóereje lett.

A gyarmati társadalom etnikai sokszínűsége a bauxitkorszakban vált igazán „modern” értelemben vett társadalmi kérdéssé. A korábbi, ültetvényes társadalomban az etnikai csoportok viszonylag elkülönülten éltek, a bányászat és az urbanizáció azonban közelebb hozta őket egymáshoz, és felszínre hozta a kulturális, nyelvi és gazdasági különbségeket. A kreol, hindusztáni, jávai és kínai közösségek közötti együttműködés és versengés a 20. század második felének suriname-i politikai életét alapvetően meghatározta, és a későbbi fejezetekben tárgyalt etnikai koalíciók, pártosodás és konfliktusok gyökerei ide nyúlnak vissza.

34.3.8 Források és bizonytalanságok

A suriname-i gyarmati társadalom és a bauxitbányászat történetének rekonstrukciója számos forrástípusra támaszkodik, de mindegyiknek megvannak a korlátai. A holland gyarmati adminisztráció éves jelentései, költségvetési kimutatásai és népszámlálási adatai alapvető fontosságúak, de ezeket a holland érdekek, a faji-bürokratikus kategóriák és a statisztikai módszertan változásai torzíthatják. A bauxittermelés és az export adatai viszonylag jól dokumentáltak a vállalati és kormányzati jelentésekben, de a vállalat belső irataihoz való hozzáférés korlátozott, és a termelési számok forrásonként eltérhetnek.

A társadalmi viszonyok, a munkakörülmények és a mindennapi élet leírása gyakran közvetett forrásokból – például misszionáriusi beszámolókból, újságcikkekből, későbbi szociológiai interjúkból – ismert. A munkások saját hangja, különösen a bányavidéki munkásoké, a gyarmati korszakból csak korlátozottan maradt fenn, ezért a történetírás gyakran kénytelen a vállalati és hivatalos iratokból következtetni a munkások tapasztalataira. A bauxitbányászat társadalmi hatásairól szóló szakirodalomban vita folyik arról, hogy a vállalati paternalizmus inkább javította-e a munkások életét, vagy inkább a kizsákmányolás új formáját jelentette.

A lakossági és etnikai arányokra vonatkozó becslések a gyarmati statisztikák kategóriáinak bizonytalansága miatt óvatosan kezelendők. A „kreol”, „hindusztáni”, „jávai” stb. besorolások a hivatalos gyakorlatban nem mindig voltak következetesek, és az egyének önbesorolása sem mindig egyezett a hivatalossal. A bauxittermelés 1920-as évekbeli felfutásának pontos ütemezése szintén vitatott a források eltérései miatt, bár a század közepére a bauxit dominanciája egyértelműen dokumentált.

34.3.9 Rövid összefoglaló

- A 20. század elején Suriname gyarmati társadalma etnikailag és vallásilag erősen tagolt volt: kreol, hindusztáni, jávai, kínai, maroon és európai csoportok éltek együtt, eltérő jogi és gazdasági helyzetben.
- A bauxit (alumíniumérc) felfedezése és az 1910-es évektől kezdődő kitermelése alapvetően átalakította a gyarmat gazdaságát, és az exportbevételek legfőbb forrásává tette a bányászatot.
- Az amerikai Alcoa leányvállalata, a Surinaamsche Bauxite Maatschappij monopolhelyzetbe került, és a bányászat, a szállítás és a munkástelepek irányítását is ellenőrizte.
- A bányászat új munkaerőpiacot teremtett, de a munkakörök etnikai alapú elosztása és a munkások alacsony bérezése tartós egyenlőtlenségeket rögzített.
- A gyarmati állam a bauxitból elsősorban adóbevételeket szerzett, de a jövedelmek jelentős része külföldre áramlott, és a helyi fejlesztések csak lassan haladtak; ennek megítélése vitatott.
- A bauxitfüggőség a nyersanyag-átok jelenségének egyik esete, de a strukturális függőség okai összetettek, és nem vezethetők le kizárólag a bányászatból.
- A bauxitkorszak felszínre hozta a társadalmi feszültségeket, megerősítette a szakszervezeti mozgalmat, és előkészítette a politikai öntudat kialakulását, ami a későbbi autonómiatörekvésekhez vezetett.

34.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan hatott a bauxitbányászat a suriname-i gyarmati társadalom etnikai és társadalmi szerkezetére a 20. század első felében?

2. Milyen szerepet játszott az Alcoa és a Surinaamsche Bauxite Maatschappij a suriname-i gazdaságban, és milyen következményekkel járt ez a gyarmat függőségére nézve?
3. Miért nevezhető Suriname gazdaságtörténete a „nyersanyag-átok” egyik esetének, és miért vitatott ez az értelmezés?
4. Milyen források alapján ismerhetjük meg a bányamunkások élet- és munkakörülményeit, és miért nehéz rekonstruálni az ő saját tapasztalataikat?
5. Hogyan kapcsolódik a bauxitkorszak társadalmi öröksége Suriname későbbi politikai fejlődéséhez, különösen a szakszervezetek és az etnikai alapon szerveződő pártok kialakulásához?

34.4 Az autonómia és a függetlenség

A 20. század közepén Suriname nem egyszerűen gyarmatból független állammá vált: az 1954-es alkotmányos átalakulás egy átmeneti, királyságon belüli autonómiát hozott létre, amely a belügyekben széles önállóságot adott, a szuverenitás külső jegyeit azonban továbbra is a holland államhoz kötötte. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan működött ez a konstrukció, miért nem oldotta meg a társadalmi egyenlőtlenségeket és az etnikai alapú politikai megosztottságot, illetve milyen belső és nemzetközi erők vezették el az 1975. novemberi függetlenségig. Az előzmény A gyarmati társadalom és a bauxit megmutatta, hogy Suriname gazdasága már a 20. század első felében a bauxitbányászatra épült, társadalma pedig a gyarmati korszakban kialakult, etnikailag tagolt szerkezetet őrizte. Az itt tárgyalt időszak az a két évtized, amikor ez a társadalom először próbált önálló politikai életet kialakítani, és amikor a holland–suriname-i kapcsolat egyszerre volt modernizációs keret és kényszerzubbony.

34.4.1 Az 1954-es Holland Királyság Statútuma

A második világháború után a holland gyarmati birodalom szétesése felgyorsult. Indonézia 1945–1949-es függetlenségi harca világossá tette, hogy a holland állam nem tudja a korábbi formában fenntartani tengerentúli birtokait. A megoldást a Holland Királyság szerkezetének átalakítása jelentette: 1954-ben elfogadták a **Holland Királyság Statútumát** (Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden), amely három, névlegesen egyenrangú országból álló közösséget hozott létre: Hollandia, Suriname és a Holland Antillák. A statútum Suriname számára **belügyi autonómiát** biztosított, ami a korábbi gyarmati státushoz képest valódi intézményes változás volt.

A dokumentum értelmében Suriname saját parlamentet, kormányt és kormányzót kapott. A **Staten** (Staten van Suriname) választott testületként működött, és a kormány a parlament bizalmára épült. A belügyek széles körét – oktatás, egészségügy, mezőgazdaság, belső rend, szociális politika – Suriname saját hatáskörébe utalták. Ugyanakkor a külügyek, a védelem, a közös állampolgárság és az alkotmányosság királysági ügyek maradtak. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Suriname hivatalosan nem volt független állam, de már nem volt egyszerű gyarmat sem: a nemzetközi jogban a Holland Királyság részeként jelent meg, saját belső törvényhozással és kormányzással.

A statútum azonban nem szüntette meg a holland dominanciát. Az egyenrangúság deklarált elve mögött a tényleges hatalmi viszonyok eltértek: Hollandia adta a királyság gazdasági, katonai és diplomáciai súlyát, és a holland kormány továbbra is befolyást gyakorolt Suriname belső ügyeire a pénzügyi támogatásokon, a szakértői hálózatokon és a közös intézményeken keresztül. A **kormányzó** (gouverneur), akit a holland királynő nevezett ki, a holland korona képviselőjeként jelképes és nem egyszer valós politikai súllyal rendelkezett. A statútum tehát

nem felszámolta, hanem újraformálta a gyarmati függést: a belügyi autonómia valós eredmény volt, de a szuverenitás központi elemei továbbra is Hágában maradtak.

Az 1954-es rendezést a korabeli dekolonizációs nyomás is alakította. Az ENSZ 1960-ban elfogadott dekolonizációs nyilatkozata, a brit karibi gyarmatok függetlenné válása és a holland közvéleményben növekvő kritika mind azt mutatta, hogy a hagyományos gyarmatosítás fenntarthatatlan. A statútum így egyszerre volt kísérlet a birodalom modernizálására és a szuverenitás átadásának elodázására. Suriname helyi elitje számára az autonómia a politikai szerepvállalás terepét nyitotta meg, de a lakosság jelentős része számára a mindennapi élet anyagi gondjai nem változtak meg alapvetően.

34.4.2 A politikai rendszer és az etnikai alapú pártok

Az autonómia két évtizede alatt Suriname pártrendszere szorosan kötődött a társadalom gyarmati korszakban kialakult etnikai-vallási tagoltságához. Ez a tagoltság nem „ősi” identitásokból fakadt, hanem a hódítás, a rabszolgaság és a szerződéses munkamigráció során jött létre, és a gyarmati állam kategóriái megerősítették. A politikai mobilizáció azonban a 20. század közepén gyakran e kategóriák mentén szerveződött, mert az egyes közösségek eltérő gazdasági, vallási és kulturális hálózatokkal rendelkeztek.

A **Suriname-i Nemzeti Párt** (Nationale Partij Suriname, NPS) elsősorban a kreol, zömmel keresztény és városi lakosságra épült. Vezetője, **Jopie Pengel** hosszú időn át a kreol politikai törekvések meghatározó alakja volt. A **Progresszív Reformpárt** (Vooruitstrevende Hervormings Partij, VHP) a hindusztáni közösség, az indiai szerződéses munkások leszármazottainak politikai képviseletét látta el; a párt vezetője, **Jagernath Lachmon** a második legnagyobb etnikai-politikai blokk hangadójaként tárgyalt a kreol párttal. A jávai közösség politikai szervezete a **Jávai Parasztpárt** (Kaoem Tani Persatuan Indonesia, KTPI) volt. Emellett kisebb pártok, szakszervezetek és vallási szervezetek is részt vettek a közéletben, de a választási verseny alapvetően etnikai hálózatok mentén zajlott.

Ezt a pártstruktúrát a korabeli és a történetírói elemzés egyaránt „etnikai politika” kifejezéssel írta le. A fogalom azonban félrevezető lehet, ha azt sugallja, hogy a pártok kizárólag zárt etnikai csoportokat képviseltek, vagy hogy az etnikai identitás eleve adott volt. A szavazók gyakran egyszerre vették figyelembe a vallási, regionális, osztályalapú szempontokat, és a pártok is igyekeztek szélesebb koalíciókat építeni. A 20. század közepén mégis az etnikai mobilizáció volt a legstabilabb választási minta, mert a gyarmati társadalom gazdasági egyenlőtlenségei gyakran egybeestek a közösségi határokkal, és a politikai bizalom a saját közösség intézményeihez kötődött.

Az 1950-es és 1960-as években Suriname kormányait rendszerint az NPS és a VHP közötti tárgyalásos egyensúly tartotta fenn. Jopie Pengel és Jagernath Lachmon időnként koalícióban kormányzott, máskor váltották egymást, és a stabilitás fenntartása érdekében a minisztériumi pozíciókat etnikai arányosság alapján osztották el. Ez a gyakorlat a konfliktusok elkerülését szolgálta, de egyben megerősítette az etnikai közösségek közötti alkupozíciókat, és a politikai rendszert a csoportok közötti egyensúlyozásra építette.

Az 1973-as választásokon ebben a mezőben jött létre a **Nemzeti Pártkoalíció** (hollandul Nationale Partij Kombinatie, rövidítve NPK; egyes forrásokban Combinatie írásmóddal). Az NPK az NPS-t, a KTPI-t és több kisebb szervezetet tömörített, és programjában a függetlenség 1975-ig történő elérését hirdette. A koalíció vezéralakja **Henck Arron** volt, aki a választások után miniszterelnök lett. A VHP ellenzéki pozícióba került, és a gyors függetlenség helyett fokozatosabb átmenetet, erősebb holland garanciákat és a holland állampolgárság fenntartását

szorgalmazta. Az NPK győzelme tehát nem a teljes politikai osztály konszenzusát, hanem a kreol-jávai koalíció választási programját tükrözte.

34.4.3 Gazdaság: bauxit, mezőgazdaság és holland pénzügyi támogatások

Az autonómia korszakának gazdasági alapja továbbra is a bauxitbányászat volt. A **Suriname Aluminium Company** (Suralco), az amerikai Alcoa leányvállalata az ország legnagyobb munkáltatója és exportbevételi forrása volt. A bauxitból előállított timföld és alumínium a kivitel döntő részét adta, ezért a világpiaci alumíniumárak ingadozása közvetlenül meghatározta Suriname gazdasági teljesítményét. A bányászat azonban szűk körben koncentrálta a jövedelmeket: a profit jelentős része a külföldi anyavállalathoz vándorolt, a foglalkoztatás pedig nem volt elegendő a gyorsan növekvő városi lakosság felszívására.

A hagyományos mezőgazdaság szerkezete is változott. A gyarmati ültetvényes agrárium hanyatlott, és a termelés egy része a kisparaszti gazdaságokba, különösen a rizs és a citrusfélék termesztésébe tevődött át. A mezőgazdaság azonban alacsony termelékenységgel működött, a világpiaci árak és a holland importverseny egyaránt szűkítette a helyi termelők mozgásterét. A vidéki lakosság jelentős része szegénységben élt, és a fiatalok egyre nagyobb számban költöztek Paramaribo környékére, ahol a munkahelyhiány városi nyomort eredményezett.

Hollandia az autonómia időszakában rendszeres pénzügyi támogatást nyújtott Suriname-nak. Ez a támogatás fejlesztési programokat finanszírozott, költségvetési hiányt pótolt, és lehetővé tette az oktatási, egészségügyi infrastruktúra részleges bővítését. A holland segély azonban nem semleges jótékonyság volt: politikai eszközként is szolgált, amelyen keresztül a holland kormány befolyást gyakorolt a suriname-i döntéshozatalra, és amely a gazdaságot a holland költségvetéstől való függésben tartotta. A támogatások pontos összege és hatása a szakirodalomban vitatott, mert a fejlesztési projektek egy része nem hozta meg a várt eredményt, és a korrupció, a adminisztratív gyengeség tovább növelte az egyenlőtlenségeket.

A gazdasági növekedés tehát nem járt együtt a társadalmi jólét általános emelkedésével. A bauxitból származó bevételek és a holland támogatások egy része modernizációs beruházásokra került, de a szegénység, a munkanélküliség és a lakhatási válság továbbra is tartós problémák maradtak. Ez a feszültség később a függetlenség utáni politikai instabilitás egyik táptalaja lett.

34.4.4 A függetlenségi tárgyalások és a belső viták

A dekolonizáció nemzetközi hulláma és a holland politikai változások az 1960-as évektől napirendre tűzték Suriname függetlenségét. A brit Guyana 1966-os függetlenné válása, valamint az ENSZ dekolonizációs normái nyomást gyakoroltak a holland kormányra. Ugyanakkor a függetlenség kérdése Suriname-ban erősen megosztotta a politikai közösséget. A vita nem elsősorban a függetlenség elvi elutasításáról szólt, hanem annak időzítéséről, feltételeiről és a holland kapcsolat megtartásáról.

Az NPK politikai projektje a függetlenség gyors kivívását hangsúlyozta, részben a nemzetközi dekolonizációs elvárásokra, részben a kreol politikai elit szuverenitásigényére támaszkodva. Ezzel szemben a VHP és a hindusztáni közösség jelentős része attól tartott, hogy a holland védelem nélkül a kreol dominanciájú államba tagolódó közösség kiszolgáltatottá válik. A félelem nem volt alaptalan: a gyarmati korszak etnikai hierarchiái és a kreol politikai elit vezető szerepe olyan emlékeket idézett, amelyekben a hindusztáni lakosság a mezőgazdasági szegénységből való kitöréshez éppen a holland intézmények segítségét kapta. Az 1970-es évek elején a kivándorlás lehetősége ezért sok hindusztáni család számára tűnt biztosabb útnak, mint a bizonytalan független állam.

A tárgyalások 1974 és 1975 között zajlottak Hágában és Paramaribo-ban. A felek a függetlenség dátumára, a holland pénzügyi kompenzációra, a holland állampolgárok jogi helyzetére és a közös intézmények megszüntetésére vonatkozó megállapodásokat dolgoztak ki. A holland kormány végül elfogadta, hogy Suriname 1975. november 25-én függetlenné váljon. A kompromisszum része volt egy holland pénzügyi csomag, amely a függetlenség utáni első évek gazdasági stabilitását volt hivatva szolgálni. A csomag pontos összege és ütemezése a forrásokban eltérően szerepel, és a későbbi politikai vitákban is visszatérő hivatkozási pont lett. Annyi bizonyos, hogy a pénzügyi támogatás jelentős része továbbra is kötötte Suriname-ot a holland gazdasághoz, és a függetlenség nem szüntette meg az egyenlőtlen kapcsolatot.

A függetlenségi tárgyalásokat nem népszavazás, hanem a választott parlament és a holland–suriname-i tárgyaló delegációk legitimálták. A politikai vitákban az ellenzéki VHP végül elfogadta a függetlenség elkerülhetetlenségét, hogy elkerülje a nyílt etnikai konfliktust. A párt egy része azonban továbbra is a halasztást és a holland garanciák megerősítését szorgalmazta. Ez a belső ellentmondás a függetlenség kikiáltását követően is megmaradt, és hozzájárult ahhoz, hogy a politikai rendszer továbbra is etnikai törésvonalak mentén szerveződjön.

34.4.5 A függetlenség kikiáltása és az emigrációs hullám

1975. november 25-én Suriname hivatalosan független állammá vált. Paramaribo-ban a politikai pártok vezetői – köztük Henck Arron miniszterelnök és Jagernath Lachmon – közös ünnepségen jelentették be az új állam szuverenitását. A ceremónia a nemzeti egység képét mutatta, de a felszín alatt továbbra is feszültségek húzódtak meg. A függetlenség alkotmánya megtartotta a többpártrendszert, és a holland jogi hagyományokból merített, de a tényleges hatalommegosztást és az etnikai közösségek védelmét a politikai gyakorlatban kellett volna biztosítani.

A függetlenség előtti hónapokban és a kikiáltást követő években jelentős **emigrációs hullám** indult meg Suriname-ból Hollandiába. A holland állampolgárság sokáig lehetővé tette a szabad letelepedést, és a politikai bizonytalanság, az etnikai félelmek, valamint a gazdasági kilátástalanság együttesen formálta a kivándorlási döntéseket. Az emigráció különösen a hindusztáni és jávai közösségeket érintette, de kreol családok is elhagyták az országot. A kivándorlók számát a szakirodalom változó becslésekkel adja meg; a pontos statisztikai rekonstrukciót nehezíti, hogy az utazási és letelepedési nyilvántartások nem mindig rögzítették az úti célt és a visszatérési szándékot. Annyi bizonyos, hogy az 1970-es évek második felére a hollandiai suriname-i közösség gyorsan növekedett, és a diaszpóra a későbbi suriname-i politika és családi hálózatok állandó szereplőjévé vált.

Az emigráció egyszerre volt tünet és ok. Tünete volt annak, hogy a függetlenség nem oszlatta el a társadalom mély bizonytalanságait, és oka annak, hogy a képzett munkaerő, a fiatal vállalkozók és a szakszervezeti aktivisták egy része távozott, ami tovább gyengítette a belső gazdasági és intézményi kapacitást. A hollandiai suriname-i diaszpóra ugyanakkor pénzügyi transzferekkel és politikai hálókkal később visszahatott az anyaországra, és a két ország közötti kapcsolat egyik meghatározó intézményévé vált.

34.4.6 A függetlenség korlátai és az útkeresés

Az 1975-ös függetlenség nem zárta le a gyarmati korszak örökségét. A gazdaság továbbra is a bauxitexporttól és a holland fejlesztési támogatástól függött, a politikai rendszer etnikai arányosságon nyugvó elitegyensúlya törékeny maradt, és a társadalmi egyenlőtlenségek alig enyhültek. Az új állam szuverén jogokkal rendelkezett, de a gazdasági szuverenitás csekélynek

bizonyult, mert a bányajövedelmek feletti ellenőrzés továbbra is megosztott volt a nemzetközi vállalatok és a helyi elit között.

Mindaz, ami az autonómia korszakában politikai intézményként létrejött, 1980-ban katonai puccsal szakadt meg, amikor a függetlenség belső ígéretei – a társadalmi mobilitás, a gazdasági biztonság, a nemzeti egység – nem teljesültek. A következő fejezet A függetlenség után azt tárgyalja, hogyan vált a katonai rezsim a függetlenség utáni Suriname első nagy politikai válságává. Az 1954–1975 közötti időszak azonban önmagában is fontos tanulság: a dekolonizáció nem egyetlen esemény, hanem folyamat, amelyben a jogi szuverenitás átadása és a tényleges gazdasági-társadalmi önállóság gyakran elszakad egymástól. A suriname-i autonómia és függetlenség története éppen ezt az elszakadást mutatja meg.

34.4.7 Források és bizonytalanságok

Az 1954–1975 közötti időszak rekonstrukciójához elsődleges forrásként a Statútum szövege, a Staten Suriname üléseinek jegyzőkönyvei, a holland és suriname-i kormány közötti tárgyalási iratok, pártprogramok, választási nyilvántartások, valamint korabeli sajtóanyagok állnak rendelkezésre. A demográfiai és gazdasági adatok esetében az előző fejezetben jelzett forráskritikai óvatosság érvényes: a korabeli népszámlálások és gazdasági statisztikák etnikai kategóriái maguk is gyarmati konstrukciók, és az adatfelvétel módszertana gyakran nem átlátható. Az emigrációs hullám nagyságát illetően a becslések széles skálán mozognak, és a retrospektív visszaemlékezések, valamint a holland hatósági nyilvántartások eltérő adatokat tartalmaznak.

A szakirodalomban vitatott, hogy a függetlenség mennyire volt a suriname-i társadalom széles körű akarata, vagy inkább a politikai elit és a holland kormány alkuja. Egyes értelmezések szerint a függetlenséget a holland állam dekolonizációs politikája kényszerítette ki, mások szerint a kreol politikai elit használta fel a függetlenséget saját hatalmának megerősítésére. Az is vita tárgya, hogy a VHP ellenállása mennyire volt elvi, és mennyire taktikai, illetve hogy az emigráció fő oka a félelem vagy a gazdasági racionalitás volt. A fejezet ezeket a kérdéseket nem kívánja feloldani, hanem a rendelkezésre álló források és a tudományos konszenzus közötti különbséget igyekszik láthatóvá tenni.

34.4.8 Rövid összefoglaló

- 1954-ben a Holland Királyság Statútuma Suriname-ot belügyi autonómiával rendelkező, de a királyságon belüli országgá alakította; a külügy és a védelem holland hatáskör maradt.
- Az autonómia parlamentet és kormányt hozott létre, de a tényleges hatalmi viszonyok továbbra is Hollandia felé dőltek.
- A politikai pártok főként a gyarmati korszakban kialakult etnikai-vallási hálózatokra épültek: az NPS kreol, a VHP hindusztáni, a KTPI jávai bázist képviselt.
- Az 1973-as választásokon az NPK koalíció Henck Arron vezetésével a függetlenség programjával nyert, míg a VHP ellenzékben a fokozatosságot szorgalmazta.
- A gazdaság a bauxitbányászattól és a holland pénzügyi támogatástól függött, és az autonómia nem oldotta meg a társadalmi egyenlőtlenségeket.
- A függetlenséget 1975. november 25-én kiáltották ki, de a döntést nem előzte meg népszavazás, és a politikai konszenzus korlátozott volt.
- A függetlenség előtt és után jelentős emigrációs hullám indult Hollandiába, különösen a hindusztáni és jávai közösségekből; a pontos szám vitatott.
- Az 1975-ös szuverenitás nem szüntette meg a gazdasági függőséget, és a törékeny politikai egyensúly 1980-ig állt fenn.

34.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1954-es autonómia a korábbi gyarmati státustól, és mely hatáskörök maradtak holland kézben?
2. Hogyan alakult a politikai mobilizáció az etnikai közösségek körében, és miért vonható kétségbe az etnikai pártok zárt blokként való leírása?
3. Milyen belső és nemzetközi okok vezettek a függetlenségi tárgyalásokhoz, és mely csoportok miért ellenezték a gyors átmenetet?
4. Milyen források alkalmasak az emigrációs hullám vizsgálatára, és milyen bizonytalanságok terhelik a kivándorlókkal kapcsolatos becsléseket?
5. Miért nem jelentette a függetlenség Suriname gazdasági önállóságát, és milyen örökséget hagyott az autonómia korszaka a politikai rendszerre?

35 Suriname a függetlenség után

35.1 Bouterse és a katonai rezsim

Suriname függetlenné válását követően a politikai rendszer törékeny egyensúlyon nyugodott: a gyarmati időszakból örökölt etnikai alapú pártok, a Hollandiától függő gazdaság és a fiatal, tapasztalatlan hadsereg egyszerre volt jelen. Az 1975-ös függetlenség utáni években a kormányzó koalíció – amelyet elsősorban a kreol és a hindusztáni politikai elitek kötöttek – nem tudta kezelni a növekvő munkanélküliséget, a kivándorlást és a közszolgáltatások romlását. Ebben a légkörben került sor 1980. február 25-én arra a katonai puccsra, amelyet fiatal altisztek hajtottak végre, és amelynek vezetője, **Desi Bouterse** (teljes nevén Desiré Delano Bouterse) a következő évtizedekben Suriname egyik meghatározó, ugyanakkor erősen vitatott szereplőjévé vált. Ez az alfejezet a katonai rezsim 1980 és 1987 közötti időszakát mutatja be, kiemelten kezelve a decemberi gyilkosságokat, a belső fegyveres konfliktus kirobbanását és az állami erőszak természetét.

35.1.1 Az 1980-as puccs és a katonai hatalomátvétel

Az 1980. február 25-i puccs – amelyet a kortársak és a szakirodalom gyakran **őrmesterek puccsának** (hollandul *sergeantscoup*) nevez – nem egy klasszikus, a hadsereg teljes hierarchiáját megmozgató államcsíny volt. A hatalomátvételt elsősorban alacsonyabb rendfokozatú katonák és altisztek egy csoportja hajtotta végre, akik elégedetlenek voltak a hadseregen belüli előmenetellel, a fizetésekkel és a polgári kormányzat hadsereggel kapcsolatos politikájával. A puccs mögött álló katonai körök között már korábban is terjedtek a korabeli karibi és latin-amerikai baloldali, illetve nacionalista eszmék, de a csoport nem rendelkezett egységes ideológiai programmal. Bouterse – aki a hadsereg sport- és kiképzőtisztjeként szerzett bizonyos ismertséget – a puccsot követően a **Nemzeti Katonai Tanács** (hollandul *Nationale Militaire Raad*, NMR) elnökeként lépett fel, és gyorsan a rezsim első számú vezetőjévé vált.

A puccs közvetlen előzményei közé tartozott, hogy a függetlenség után felállított suriname-i hadseregben a holland tisztek egy része továbbra is szolgálatban maradt, ami feszültséget szült a helyi állománnyal. Több fiatal katona úgy érezte, hogy a polgári kormányzat elhanyagolja a hadsereget, és hogy a fegyveres erő nem kap megfelelő társadalmi megbecsülést. A puccs napján a felkelők elfoglalták a főváros, Paramaribo stratégiai pontjait, letartóztatták a kormány tagjait, és bejelentették a polgári kormányzat feloszlatását. A hatalomátvétel viszonylag kevés erőszakkal járt, de ez nem jelentette azt, hogy a katonai hatalom legitimációja széles körű lett volna: a politikai elitek egy része, illetve a szakszervezetek egyes csoportjai kezdetben óvatos várakozással vagy éppen nyílt ellenállással fogadták az új rendet.

35.1.2 A Nemzeti Katonai Tanács és a politikai átalakulás

A puccs után a Nemzeti Katonai Tanács vette át a törvényhozó és a végrehajtó hatalom jelentős részét. A rezsim formálisan felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a parlamentet, és betiltotta a politikai pártok működését. A katonai vezetés ugyanakkor nem épített ki egységes, ideológiailag

koherens diktatúrát: a rezsim jellege folyamatosan ingadozott a baloldali nacionalista retorika, a pragmatikus hatalomtechnika és a személyes lojalitásra épülő klikkek között. Bouterse és szűkebb köre időnként forradalmi nyelvezetet használt, és kapcsolatokat épített ki olyan karibi államokkal, mint Kuba vagy Grenada, de ezek a kapcsolatok nem vezettek tartós szövetségi rendszerhez. A rezsim gazdaságpolitikája sem követett egyértelmű irányt: a bauxit- és timföldexportból származó bevételek, valamint a holland fejlesztési segélyek egy ideig fenntartották az állami kiadásokat, de a beruházások elmaradása és a tőkemenekülés fokozatosan aláásta a gazdaságot.

A katonai tanács hatalmának belső ellenzéke több csoportból állt. A régi pártok politikusainak egy része emigrációba vonult, mások illegalitásban próbáltak szervezkedni. A szakszervezetek – különösen a bauxitiparban dolgozó munkások szervezetei – többször sztrájkokkal tiltakoztak a katonai kormányzat intézkedései ellen. A rezsim ezeket a megmozdulásokat gyakran az „ellenforradalmi erők” művének minősítette, és a hadsereg, illetve a katonai tanácshoz hű milíciák erőszakkal léptek fel velük szemben. A sajtószabadságot fokozatosan korlátozták: újságírókat tartóztattak le, rádió- és televízióállomásokat zártak be, és a kormányzati narratívától eltérő tudósításokat cenzúrázták. Mindezek ellenére a rezsim nem tudta teljesen felszámolni a civil társadalom ellenállását, amely a későbbi demokratikus átmenet egyik fontos bázisává vált.

35.1.3 A decemberi gyilkosságok (1982)

A katonai rezsim történetének legismertebb és leginkább traumatikus eseménye az 1982. december 7–8-án elkövetett **decemberi gyilkosságok** (hollandul *Decembermoorden*). Az események hátterében a rezsimmel szembeni növekvő belső és nemzetközi nyomás állt: az 1980-as évek elején a gazdasági nehézségek, a holland kormányzat egyre kritikusabb álláspontja és a száműzött ellenzék tevékenysége fokozta a katonai vezetés fenyegetettségérzetét. December 7-én éjjel a katonai hatóságok több mint egy tucat, a rezsimmel szemben álló vagy attól független személyt – újságírókat, ügyvédeket, szakszervezeti vezetőket, egyetemi oktatókat és legalább egy katonatisztet – tartóztattak le Paramaribóban. A letartóztatottakat a főváros erődítményébe, a **Fort Zeelandiába** szállították, ahol december 8-án tizenöt embert kivégeztek. Az áldozatok között volt többek között a *De Ware Tijd* című napilap újságírója, ügyvédek és a suriname-i egyetem oktatói.

A rezsim hivatalos magyarázata szerint a foglyok szökési kísérlet közben haltak meg, és a katonai vezetés „forradalmi igazságszolgáltatásról” beszélt. Ezt az állítást azonban a túlélők beszámolói, a későbbi tanúvallomások és a holland kormány által kezdeményezett vizsgálatok már az 1980-as években is erősen kétségbe vonták. A decemberi gyilkosságok fordulópontot jelentettek: a holland kormány – amely addig is fenntartásokkal kezelte a suriname-i katonai rendszert – azonnal felfüggesztette a fejlesztési segélyek folyósítását, és diplomáciai nyomást gyakorolt a rezsimre. Az esemény nemzetközi elszigeteltségbe taszította Suriname-ot, és hozzájárult ahhoz, hogy a katonai vezetés elveszítse a megmaradt belső támogatásának jelentős részét. A decemberi gyilkosságokért való felelősség kérdése évtizedeken át meghatározta a suriname-i közéletet: Bouterse-t és több társát csak jóval később, a 2000-es években indított büntetőeljárás keretében ítélték el, de az ügy jogi és emlékezetpolitikai vitái a mai napig tartanak.

35.1.4 A polgárháború kezdete és a Moiwana-mészárlás

A katonai rezsim uralmának második felében, 1986-ban újabb, súlyos következményekkel járó konfliktus robbant ki. A belső területeken – elsősorban a keleti és délkeleti régiókban – élő **marron** közösségek (a rabszolgaság elől korábban megszökött afrikaiak leszármazottai) régóta panaszkodtak a központi állam elhanyagoló politikájára, a földjeikre nehezedő nyomásra és a katonai hatóságok önkényes fellépéseire. 1986 júliusában **Ronnie Brunswijk**, egy marron

származású volt katona és Bouterse korábbi testőre, fegyveres felkelést indított a kormányerők ellen. A lázadók **Dzsungelkommandó** (angolul *Jungle Commando*) néven szerveződtek, és a keleti országrészben, a Marowijne folyó mentén hajtottak végre támadásokat katonai objektumok és infrastrukturális létesítmények ellen. A konfliktus – amelyet a suriname-i szakirodalom **belső háborúként** (hollandul *binnenlandse oorlog*) emleget – gyorsan humanitárius válsággá szélesedett.

A hadsereg válaszcsapásai során a kormányerők nem tettek különbséget a felkelők és a civil lakosság között. A legsúlyosabb, dokumentált atrocitásra 1986. november 29-én került sor a kelet-suriname-i **Moiwana** faluban, ahol a hadsereg egységei legalább 39 civilt – köztük sok nőt és gyermeket – öltek meg, majd a települést felgyújtották. A túlélők nagy része Francia Guyanába menekült, ahol évekig menekülttáborokban éltek. A Moiwana-mészárlás nemzetközi felháborodást váltott ki, és később az **Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság** 2005-ös ítéletében Suriname államot felelősségre is vonta az emberi jogok megsértéséért. A belső háború 1987-ben még korántsem ért véget: a harcok egészen az 1990-es évek elejéig folytatódtak, de a konfliktus kirobbanása már a katonai rezsim időszakában megmutatta, hogy a központi hatalom nem képes ellenőrzése alatt tartani az ország egész területét, és hogy a hadsereg emberi jogi jogsértései rendszerszintűvé váltak.

35.1.5 Az 1987-es alkotmány és a demokratikus átmenet

A decemberi gyilkosságok után a rezsim nemzetközi helyzete fokozatosan romlott. A holland fejlesztési segélyek felfüggesztése súlyos költségvetési hiányt okozott, a bauxitbevételek csökkentek, a kivándorlás pedig felgyorsult: sok képzett suriname-i – elsősorban Hollandiába – távozott. A belső háború kitörése tovább növelte a katonai vezetésre nehezedő nyomást, és a nemzetközi közösség, különösen Hollandia és az Amerikai Egyesült Államok, egyre határozottabban követelte a demokratikus intézmények visszaállítását. A rezsim taktikai engedményekre kényszerült: 1985-ben és 1986-ban tárgyalásokat kezdtek a politikai pártok és a szakszervezetek képviselőivel egy új alkotmány kidolgozásáról. A folyamatot azonban végigkísérték a katonai vezetés fenntartásai: Bouterse és köre ragaszkodott ahhoz, hogy a hadsereg a demokratikus átmenet után is megőrizze politikai befolyását.

Az új alkotmányt 1987. szeptember 30-án népszavazáson fogadták el. A dokumentum – legalábbis formálisan – visszaállította a polgári demokrácia alapintézményeit, többpárti választásokat írt elő, és rögzítette az alapvető állampolgári jogokat. Ugyanakkor a hadsereg szerepére vonatkozó rendelkezések továbbra is lehetővé tették a katonai vezetés számára, hogy bizonyos belpolitikai kérdésekben véleményt nyilvánítson. Az 1987. novemberi parlamenti választásokon a **Front a Demokráciáért és Fejlődésért** (hollandul *Front voor Democratie en Ontwikkeling*) nevű koalíció győzött, és **Ramsewak Shankar** lett az elnök. A demokratikus átmenet azonban nem jelentette a katonai hatalom teljes felszámolását: Bouterse a hadsereg főparancsnoka maradt, és a következő években ismételten beavatkozott a politikai folyamatokba. Ez az ellentmondás – a formális demokrácia és a tényleges katonai befolyás együttélése – a suriname-i politika visszatérő szerkezeti problémája maradt, és közvetlen előzménye lett az 1990-es évek eleji újabb katonai beavatkozásoknak.

35.1.6 Az emberi jogi jogsértések mérlege

A katonai rezsim 1980 és 1987 közötti időszakának emberi jogi mérlege súlyos. A decemberi gyilkosságok tizenöt dokumentált áldozata mellett a rezsim időszakában számos esetben került sor önkényes letartóztatásra, kínzásra, bírósági eljárás nélküli fogva tartásra és politikai gyilkosságra. A hadsereg és a hozzá kötődő milíciák a belső háború során a civil lakosság ellen is rendszeresen

alkalmaztak erőszakot: a Moiwana-mészárlás mellett több kisebb településen hajtottak végre megtorló akciókat, és a becslések szerint több ezer ember kényszerült elhagyni otthonát. A pontos áldozatszámok a mai napig vitatottak: a belső háború teljes emberi jogi mérlege nem ismert, mivel a konfliktus idején nem készült független, átfogó dokumentáció, és a katonai hatóságok szándékosan akadályozták a vizsgálatokat.

Fontos hangsúlyozni, hogy a rezsim emberi jogi jogsértései nem kizárólag a decemberi gyilkosságokra és a Moiwana-mészárlásra korlátozódtak. A sajtószabadság korlátozása, a politikai ellenfelek megfélemlítése, a szakszervezeti aktivisták üldözése és a bíróságok függetlenségének aláásása mind a katonai uralom mindennapi gyakorlatához tartozott. Az áldozatok és hozzátartozóik számára az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés hosszú ideig lehetetlen volt: a decemberi gyilkosságok ügyében csak a 2000-es években indult büntetőeljárás, a Moiwana-mészárlásért pedig Suriname állam csak nemzetközi ítélet nyomán ismerte el felelősségét. A katonai rezsim időszaka így nem csupán a politikai intézmények leépítésének, hanem az állami erőszak intézményesülésének is a korszaka volt, amelynek következményei a suriname-i társadalomban mind a mai napig érzékelhetők.

35.1.7 Források és bizonytalanságok

A katonai rezsim időszakának rekonstrukciója során a történetírás többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a katonai tanács rendeletei és hivatalos közleményei, a korabeli sajtó – amennyiben cenzúrázatlan formában fennmaradt –, a túlélők és szemtanúk visszaemlékezései, valamint a holland kormányzat diplomáciai iratai és parlamenti jelentései. A decemberi gyilkosságok kapcsán különösen fontosak a későbbi büntetőeljárás során keletkezett tanúvallomások és a bírósági ítélet indokolása, amely a túlélők és az áldozatok hozzátartozóinak beszámolóira, valamint a helyszíni vizsgálatokra épült. A Moiwana-mészárlás ügyében az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság ítélete szolgáltat kulcsfontosságú dokumentációt, mivel az eljárás során részletesen feltárták a hadsereg felelősségét és a civil áldozatok sorsát.

Ugyanakkor a korszakkal kapcsolatban számos bizonytalanság és vitatott értelmezés maradt fenn. A decemberi gyilkosságok pontos körülményei – különösen a döntéshozatali lánc és Bouterse személyes szerepe – a mai napig vita tárgyát képezik. A rezsim hivatalos narratívája és a független vizsgálatok megállapításai között alapvető ellentmondás feszül, és a büntetőeljárás során sem sikerült minden részletet tisztázni. A belső háború teljes áldozatszáma bizonytalan: a rendelkezésre álló becslések jelentős eltéréseket mutatnak, és a konfliktus idején nem készült megbízható, független statisztika. Emellett a katonai rezsim emberi jogi jogsértéseinek teljes körű feltárása a mai napig nem fejeződött be, részben a katonai körök hallgatása, részben a suriname-i igazságszolgáltatás politikai érzékenysége miatt. A történészi értékelések abban is megoszlanak, hogy a rezsimet elsősorban személyi diktatúrának, katonai klikkuralomnak vagy egy sajátos, etnikai feszültségekkel átszőtt autoriter rendszernek tekintsék-e. E viták lezárása a jelenlegi forráshelyzet alapján nem lehetséges, de a konszenzus annyiban egyértelmű, hogy az 1980–1987 közötti időszak Suriname függetlenség utáni történetének legsúlyosabb emberi jogi válsága volt.

35.1.8 Rövid összefoglaló

- 1980. február 25-én fiatal altisztek puccsa megdöntötte a függetlenség utáni polgári kormányt; a hatalmat a Nemzeti Katonai Tanács vette át Desi Bouterse vezetésével.
- A rezsim felfüggesztette az alkotmányt, betiltotta a pártokat, korlátozta a sajtót, és a hadsereg, valamint a hozzá kötődő milíciák erőszakkal léptek fel az ellenzékkel szemben.

- 1982 decemberében a Fort Zeelandiában tizenöt, a rezsimmel szemben álló személyt kivégeztek; a hivatalos „szökési kísérlet” magyarázatot a későbbi vizsgálatok elutasították.
- 1986-ban Ronnie Brunswijk vezetésével kirobbant a belső háború; a hadsereg a marron közösségek ellen hajtott végre megtorló akciókat, köztük a Moiwana-mészárlást.
- A nemzetközi nyomás, a holland segélyek felfüggesztése és a gazdasági válság 1987-re demokratikus átmenethez vezetett: új alkotmány és választások következtek, de a hadsereg befolyása megmaradt.
- A korszak emberi jogi mérlege súlyos: önkényes letartóztatások, kínzás, bírósági eljárás nélküli kivégzések és a civil lakosság elleni támadások jellemezték.

35.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek az 1980-as katonai puccshoz, és miben tért el ez a hatalomátvétel a hagyományos katonai diktatúráktól?
2. Miért tekinthetők a decemberi gyilkosságok fordulópontnak a rezsim történetében, és milyen következményekkel jártak Suriname nemzetközi kapcsolataira nézve?
3. Hogyan kapcsolódott össze a belső háború kirobbanása a marron közösségek társadalmi és földrajzi helyzetével, valamint a katonai rezsim politikájával?
4. Milyen ellentmondások jellemezték az 1987-es demokratikus átmenetet, és miért nem jelentette a katonai hatalom teljes megszűnését?
5. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a katonai rezsim emberi jogi jogsértéseinek feltárásakor, és melyek a legfontosabb bizonytalanságok az áldozatszámok és a felelősség megítélésében?

35.2 Demokratizálódás és etnikai koalíciók

35.2.1 Demokratizálódás és etnikai koalíciók (1987–2000)

Suriname 1987 és 2000 közötti története egyszerre példa a hidegháború utáni demokratikus átmenetekre és az etnikailag megosztott, kis lélekszámú államok sajátos politikai kényszereire. Az ország 1975-ös függetlenné válása után alig öt évvel, 1980-ban katonai puccs vetett véget a polgári kormányzásnak. Az 1980-as évek végére a katonai rezsim – elsősorban a belháború, a holland segélyezés befagyasztása és a nemzetközi elszigetelődés következtében – arra kényszerült, hogy visszaadja a hatalmat a civil politikai erőknek. Az 1987-es alkotmány és az azt követő választások új korszakot nyitottak, ám a demokrácia intézményei nem szüntették meg az etnikai alapú politikai megosztottságot és a katonai múlt árnyékát. Ebben az alfejezetben az 1987 és 2000 közötti időszakot tárgyaljuk: az alkotmányos átmenetet, az etnikai koalíciók logikáját, a gazdasági és társadalmi válságot, valamint az 1990-es évek politikai instabilitását.

35.2.1.1 Az 1987-es alkotmány és a demokratikus átmenet

Az 1980-as katonai puccsot követően a Desi Bouterse vezette Nemzeti Katonai Tanács (Nationale Militaire Raad, NMR) fokozatosan kiépítette a maga politikai rendszerét. Az 1987-es alkotmány elfogadását több tényező tette lehetővé: a belső háború a Maroon-közösségek és a katonai rezsim között az ország keleti és délkeleti részén patthelyzetbe jutott, a holland kormány felfüggesztette a fejlesztési segélyek folyósítását, és a nemzetközi diplomáciai nyomás is nőtt. A polgári ellenzék – a szakszervezetek, az egyházak és a hagyományos politikai pártok – részben arra használta a

tárgyalásokat, hogy a katonai rezsimet alkotmányos keretek közé kényszerítse, részben pedig arra, hogy megőrizze saját politikai túlélését.

Az 1987-es alkotmányt népszavazáson hagyták jóvá. Az alkotmány, amely jelentős mértékben támaszkodott a holland jogi hagyományokra, létrehozta a félelnöki rendszer elemeit magában foglaló kormányzati struktúrát. Az államfő (elnök) szerepe erős, de a minisztertanács a parlamentnek felelős. Az 51 tagú nemzetgyűlés (De Nationale Assemblée) választja az elnököt, ami a koalíciós kormányzást intézményesíti. A katonaság szerepét az alkotmány nem számolta fel teljesen: a hadsereg politikai befolyása informálisan fennmaradt, ami a későbbi években ismételten konfliktusforrást jelentett.

Az első általános választásra 1987 novemberében került sor. A választást a három hagyományos, etnikai alapon szerveződő pártból alakult **Front a Demokráciáért és Fejlődésért** (*Front voor Democratie en Ontwikkeling, FDO*) koalíció nyerte meg, amely a holland kreol lakosságot képviselő **Nemzeti Párt Suriname** (*Nationale Partij Suriname, NPS*), az indosuriname-i (hindusztáni) közösségre támaszkodó **Progresszív Reformpárt** (*Vooruitstrevende Hervormings Partij, VHP*) és az jávai közösség bázisán álló **Indonéz Parasztpárt** (*Kerukanan Tulodo Pranatan Ingit, KTPI*) szövetségét jelentette. Az FDO a szavazatok túlnyomó többségét szerezte meg, ami a katonai rezsim által támogatott pártok vereségét és a demokratikus átmenet kezdeti sikerét jelezte.

Fontos hangsúlyozni, hogy az 1987-es pártrendszer nem egyszerűen „etnikai pártok” gyűjteménye volt, hanem olyan politikai struktúra, amely a gyarmati korszakból örökölt társadalmi törésvonalakat tükrözte. Az NPS, a VHP és a KTPI tagsága és vezetői rétege ugyanakkor nem kizárólag etnikai alapon szerveződött; a pártok programjában a gazdasági és szociálpolitikai kérdések is szerepeltek. Mégis, a választási földrajz és a mozgósítási stratégiák alapján a politikai elemzők – elsősorban a holland és suriname-i politikatudományi irodalomban – **konszociációs demokráciaként** (consociational democracy) írják le a suriname-i rendszert. A fogalom Arend Lijphart politológus munkásságából származik, és olyan társadalmakra utal, ahol az elitek etnikai vagy vallási csoportok közötti paktumokkal biztosítják a stabilitást. Suriname esetében ez a leírás hasznos, de vitatható is, mert az 1987 utáni koalíciók gyakran nem a konszenzus építését, hanem a hatalommegosztás kényszerű kompromisszumát tükrözték.

35.2.1.2 A Venetiaan-kormányok és az etnikai koalíciók működése

A demokratikus átmenet első éveiben a **Ramsewak Shankar** vezette kormány (1988–1990) kapta a bizalmat, ám koalíciója törékenynek bizonyult. Shankar elnöksége alatt a kormánykoalícióban részt vevő pártok közötti feszültségek – különösen az NPS és a VHP között – megbénították a döntéshozatalt. A katonai vezetés, amelyet a holland segélyezés feltételessége és a belső háború lezárására irányuló tárgyalások ellenérdekeltté tettek, 1990 decemberében puccsot követett el. Ez a beavatkozás – amelyet a helyi és nemzetközi irodalom „telefonpuccsként” (de telefooncoup) ismer, mivel az államfő lemondatását a parlament épületéből telefonon jelentették be – rávilágított a demokrácia törékenységére és a hadsereg politikai befolyására.

Az 1991-es választásokon ismét a **Front** győzött, ezúttal **Új Front a Demokráciáért és Fejlődésért** (*Nieuw Front voor Democratie en Ontwikkeling, NF*) néven. A koalíció vezetője, **Ronald Venetiaan** (NPS) lett az elnök. Venetiaan kormányzati időszakát (1991–1996) a nemzetközi kapcsolatok normalizálódása, a holland segélyek részleges visszatérte és a belháború lezárására tett kísérletek jellemezték. Venetiaan maga is a politikai középmezőnyből érkezett, korábban oktatási miniszterként dolgozott, és az NPS-en belül a mérsékelt, a holland kormánnyal való együttműködést szorgalmazó irányzatot képviselte.

A Venetiaan-kormány legfontosabb belpolitikai kihívása az etnikai feszültségek kezelése és a koalíciós partnerek közötti hatalmi egyensúly fenntartása volt. A VHP, amely elsősorban a hindusztáni vidéki körzetekben volt erős, gazdaságpolitikai kérdésekben gyakran eltérő álláspontot képviselt, mint az NPS, amely a városi, kreol lakosságra támaszkodott. A koalíció harmadik tagja, a KTPI a jávai közösséget képviselte, de befolyása kisebb volt. A stabil kormányzást nehezítette, hogy az alkotmány értelmében a kormánynak a nemzetgyűlésben többséget kellett szereznie, a koalíciós pártok közötti viták pedig gyakran a kormányzat lemondásával vagy átszervezésével jártak. Ez a jelenség nem csak Suriname-ra volt jellemző, de a kis, erősen megosztott társadalmakban különösen élesen mutatkozott meg.

A gazdasági válság az 1990-es évek elején továbbra is súlyos maradt. A belső háború pusztítása, a bányászati szektor alacsony világpiaci árai és a holland segélyezés feltételrendszere miatt a kormányzat mozgástere szűk volt. Venetiaan a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) és a Világbankkal való együttműködést szorgalmazta, ami megszorító intézkedésekkel járt. Az üzemanyagárak emelése és a közszféra béremeléseinek elmaradása szociális feszültségeket gerjesztett. A szakszervezetek, amelyek hagyományosan erős érdekérvényesítő erőt képviseltek, sztrájkokat szerveztek. A kormányzat stabilitását tovább csökkentette, hogy az 1991-es választási győzelem ellenére a társadalom jelentős része továbbra sem bízott a hagyományos pártokban, és a katonai rezsim idején kialakult hálózatok sem tűntek el teljesen.

35.2.1.3 A Bouterse-féle NDP és az 1990-es évek politikai dinamikája

A katonai rezsim örököse, a **Nemzeti Demokrata Párt** (*Nationale Democratische Partij, NDP*) az 1987-es indulása óta folyamatosan jelen volt a politikai életben. Az NDP vezetője, Desi Bouterse, a katonai puccs után polgári pártot hozott létre, és fokozatosan politikai hálózatot épített ki. Az NDP szavazóbázisa heterogén volt, de jelentős támogatást kapott a fiatalabb kreol és szegényebb városi rétegek körében, amelyek a hagyományos pártok elitjét felelősnek tartották a gazdasági nehézségekért. Bouterse személyes népszerűsége és a katonai múlt iránti nosztalgia egyes körökben politikai tényezővé tette az NDP-t.

Az 1996-os választásokon a Venetiaan-féle NF koalíció elvesztette többségét. A választásokat követő koalíciós tárgyalások hosszúra nyúltak, és végül az NDP, a VHP-ból kivált **Megújulás és Haladás Párt** (*Hernieuwde Progressieve Partij, HPP*), valamint kisebb pártok szövetsége alakított kormányt. Ennek a kormánynak az elnöke **Jules Wijdenbosch** lett, aki korábban az NDP tagja, majd miniszterelnök volt. Wijdenbosch győzelme azért volt jelentős, mert világosan jelezte, hogy a demokratikus átmenet 1987-es elitje nem tudta újjászervezni a társadalom támogatását, és hogy a katonai múlt politikai öröksége továbbra is választási erőforrás lehet.

Wijdenbosch elnöksége (1996–2000) gazdasági és politikai szempontból is instabil volt. Az ország valutája, a suriname-i dollár leértékelődött, az infláció magas maradt, és a holland fejlesztési támogatás folyósítása továbbra is akadozott. A kormányzatot azzal vádolták, hogy közpénzeket nem átlátható módon használ fel, és hogy a korrupció széles körben elterjedt. A Wijdenbosch-kabinet a közbeszerzésekben és az infrastrukturális beruházásokban jelentős döntéseket hozott, amelyeket a későbbi értékelések – elsősorban a holland számvevőszéki jelentések és a suriname-i civil szervezetek – kritikusan ítéltek meg. Ezek az ügyek hozzájárultak a politikai elit iránti bizalom további csökkenéséhez.

Fontos megjegyezni, hogy az 1990-es évek második felében a belháború lezárása részben sikerült. Az 1992-es **Kourou-i Keretegyezmény** és az azt követő 1994-es **Átfogó Békeegyezmény** – amelyet a kormány, a katonai vezetés és a Maroon felkelőcsoportok képviselői írtak alá – jogi keretet teremtett a harcok beszüntetéséhez és a fejlesztési források elosztásához. A békeegyezmény végrehajtása azonban vontatott volt. A Maroon közösségek bizalma a központi kormányzat iránt alacsony maradt, mert az ígért gazdasági támogatások és az infrastrukturális beruházások nem

érkeztek meg időben. A belső háború emlékezete és a katonai rezsim által elkövetett emberi jogi jogsértések – különösen az 1982-es „decemberi gyilkosságok” (de Decembermoorden) – ügye a politikai napirenden maradt, de a büntetőjogi felelősségre vonás elmaradt.

35.2.1.4 Az etnikai koalíciók értelmezési keretei

A suriname-i politika etnikai jellegének értelmezése a történeti és politikatudományi irodalom egyik legvitatottabb kérdése. A **konszociációs** megközelítés hívei azt hangsúlyozzák, hogy a pártok közötti paktumok lehetővé tették a békés hatalomváltást és a politikai erőszak elkerülését. Ebben az értelmezésben az 1987-es alkotmány és a hagyományos pártok koalíciói a társadalmi béke intézményes garanciái voltak, még ha a kormányzati hatékonyság rovására is mentek.

A kritikusabb megközelítések viszont arra mutatnak rá, hogy az etnikai alapú politika mélyen beágyazódott a gyarmati korszak munkaerő-politikájába és a 20. századi társadalmi hierarchiákba. A holland gyarmati adminisztráció a rabszolgaság eltörlése után szerződéses munkásokat hozatott Indiából és Jáváról, és a telepeseket, valamint a helyi közösségeket elkülönítetten kezelte. Ez a történeti örökség az 1987 utáni politikai rendszerben is érvényesült: a pártok etnikai választókerületei nem csupán a választói preferenciák kifejeződései voltak, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek és a földrajzi elkülönülés újratermelődésének eszközei is. Az etnikai koalíciók tehát nem pusztán „természetes” politikai szövetségek voltak, hanem történetileg kialakult hatalmi viszonyokat rögzítettek.

Ezen a ponton fontos elkülöníteni a dokumentált tényeket a tudományos értelmezésektől. A választási eredmények, a koalíciós megállapodások és a kormányzati döntések dokumentáltak, bár a részletes választási statisztikák esetenként eltérő forrásokból származnak. Az, hogy az etnikai hovatartozás milyen mértékben határozta meg a szavazói magatartást, és hogy a koalíciók mennyire voltak stabilak, már inkább értelmezési kérdés. A politológiai szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy a suriname-i rendszer mennyire volt „konszociációs” vagy inkább „etnikai versengő” demokrácia. A viták tétje nem csupán elméleti: az, hogy miként értjük a pártok etnikai kötődését, meghatározza, milyen megoldásokat javasolnak a politikai stabilitás megteremtésére.

35.2.1.5 A demokratizálódás kudarcai és az intézményi bizalomhiány

Az 1990-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy a demokratikus intézmények formális megléte nem hozta el a széles körű társadalmi megbékélést. A belháború emlékezete, a gazdasági válság és a korrupciós botrányok aláásták a politikai elitbe vetett bizalmat. Az etnikai feszültségek időnként felszínre törtek, különösen a fővárosban, Paramaribóban, ahol a kreol, hindusztáni, jávai és egyéb csoportok egymás mellett élnek. A 2000-es évek elején elvégzett közvélemény-kutatások – amelyeket részben a holland támogatású civil szervezetek, részben a suriname-i statisztikai hivatal végzett – azt mutatták, hogy a lakosság jelentős része bizalmatlan a politikai pártokkal szemben, és hogy a fiatalabb generációk egyre inkább elfordulnak a hagyományos etnikai politikától.

A politikai instabilitás oka nem kizárólag az etnikai megosztottságban keresendő. A kormányzati intézmények gyengesége, a jogállamiság hiányosságai és a katonai múlt feldolgozatlansága együttesen akadályozták a demokratikus konszolidációt. Az 1987-es alkotmány ugyan létrehozta a demokratikus kereteket, de nem oldotta fel a társadalmi bizalmatlanságot, mert az átmenet során a régi elitek és a katonai vezetők közötti alkuk fontosabbak voltak, mint a társadalmi igazságtétel. A decemberi gyilkosságok elkövetőinek felelősségre vonása nem történt meg, ami az áldozatok családjai és az emberi jogi szervezetek számára a büntetlenség jelképévé vált.

Az 1990-es évek végére Suriname politikai rendszere tehát egyszerre volt stabil és instabil. Stabil volt abban az értelemben, hogy a választások rendszeresek voltak, a hatalomváltások

alkotmányos keretek között zajlottak, és az ország nem esett újabb katonai puccs áldozatául. Instabil volt ugyanakkor abban az értelemben, hogy a kormányok gyakran nem tudták teljes ciklusukat kitölteni, a koalíciós partnerek közötti feszültségek rendszeresen válságokat okoztak, és a gazdasági-szociális nehézségek miatt a társadalom széles rétegei elégedetlenek voltak. Ez az ellentmondásosság jellemzi Suriname demokratizálódásának első évtizedét, és magyarázza, miért vált lehetővé Bouterse és az NDP későbbi visszatérése a 2010-es években.

35.2.2 Források és bizonytalanságok

A suriname-i demokratizálódás történetének rekonstrukciója elsősorban a következő forráscsoportokra támaszkodik: (1) a suriname-i nemzetgyűlés hivatalos közleményei és választási jegyzőkönyvei, (2) a holland kormány diplomáciai iratai és a fejlesztési együttműködés dokumentumai, (3) a vezető suriname-i és holland politikusok visszaemlékezései és interjúi, (4) újságcikkek a de Ware Tijd és más suriname-i lapokból, valamint (5) politikatudományi tanulmányok és monográfiák. Az 1987-es alkotmány szövege nyilvános és jól dokumentált, de az alkotmányos gyakorlat értelmezése eltérő lehet a jogtudósok között.

A legnagyobb bizonytalanságok az alábbi területeket érintik: (1) a választási eredmények etnikai bontású értelmezése; (2) a katonai vezetés és a polgári pártok közötti informális alkuk természete; (3) a korrupciós ügyek mértéke és szerepe a kormányzati döntéshozatalban; (4) a belháború alatt elkövetett emberi jogi jogsértések pontos áldozatszáma és elkövetői köre. Az áldozatokkal kapcsolatos adatok különösen vitatottak, mert a különböző források eltérő számokat közölnek, és a büntetőjogi felelősségre vonás elmaradása miatt a hivatalos statisztikák hiányosak. A könyv szerzője ezért kerüli a pontos áldozati számok közlését, és inkább a források közötti eltérésekre hívja fel a figyelmet.

35.2.3 Rövid összefoglaló

- Az 1987-es alkotmány és a demokratikus választások a katonai rezsim belső válsága és a nemzetközi nyomás következtében váltak lehetővé.
- A politikai rendszer alapvetően etnikai alapon szerveződő pártok koalícióira épült, amelyek gyakran instabilnak bizonyultak.
- Az 1990-es decemberi „telefonpuccs” megmutatta, hogy a hadsereg politikai befolyása nem szűnt meg teljesen.
- A Venetiaan-kormány (1991–1996) a holland kapcsolatok normalizálására és a belháború lezárására törekedett, de gazdasági nehézségekkel küzdött.
- Az 1996-os választások után Wijdenbosch kormánya az NDP és kisebb pártok koalíciójából jött létre, jelezve Bouterse politikai visszatérésének kezdetét.
- A demokratizálódás formailag sikeres volt, de a társadalmi bizalom alacsony maradt, a jogállamiság megszilárdulása pedig elmaradt.
- Az etnikai koalíciók értelmezése körül a szakirodalomban élénk vita folyik a konszociációs modell és a kritikai megközelítések között.

35.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszottak a hagyományos etnikai pártok az 1987-es demokratikus átmenetben, és mennyire volt stabil az általuk alkotott koalíció?
2. Hogyan magyarázzák a politikatudományi szakirodalomban a suriname-i pártok etnikai jellegét, és miben térnek el a konszociációs és a kritikai értelmezések?

3. Milyen belpolitikai és nemzetközi tényezők tették lehetővé Bouterse NDP-jének 1996-os kormányra kerülését?
4. Miért maradt alacsony a demokratikus intézményekbe vetett bizalom Suriname-ban az 1990-es évek végén, annak ellenére, hogy a választások rendszeresek voltak?
5. Hasonlítsa össze Suriname demokratizálódását az Átmenet, demokrácia és társadalmi mozgalmak című chilei alfejezetben tárgyalt átmenettel: milyen közös és eltérő jellemzők figyelhetők meg?

35.3 Bouterse visszatérése és a bányászat

A 2010-es évek elején Suriname politikai életét az a paradoxon határozta meg, hogy miközben a természeti erőforrások – elsősorban a bányászatból és a feltárás alatt álló olajmezőkből – egyre nagyobb bevételeket ígértek, a közéletet az 1980-as katonai rezsim örökségének elszámolása és a friss demokrácia intézményeinek próbatétele uralta. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódott össze 2000 és 2020 között a bányászati konjunktúra, a korrupciógyanú és a politikai felelősség kérdése, és miért nem lehet a suriname-i történetet kizárólag gazdasági vagy kizárólag politikai szempontból megérteni. Az előzményekhez szorosan kapcsolódik a Demokratizálódás és etnikai koalíciók alfejezet, amely bemutatta, hogyan vált a 2000-es években a politikai versengés újra etnikai koalíciók mentén szervezetté, valamint a Bouterse és a katonai rezsim alfejezet, amely az 1980-as puccs és a decemberi gyilkosságok hátterét tárgyalta.

35.3.1 Bouterse 2010-es visszatérése és a decemberi gyilkosságok árnyéka

Desi Bouterse, aki 1980-ban katonai puccsal került hatalomra, és a polgári kormányzás 1987-es visszaállítása után is meghatározó szereplő maradt, a 2010. májusi parlamenti választások eredményeként – közvetett módon – ismét az ország elnöke lett. Suriname alkotmánya szerint az elnököt a parlament választja, nem pedig közvetlenül a választópolgárok; így Bouterse pártja, a **Nemzeti Demokrata Párt** (Nationale Democratische Partij, NDP) által vezetett koalíciónak sikerült a törvényhozás kétharmados többségét megszereznie a szavazáshoz. A dokumentált tény, hogy 2010. augusztus 12-én Bouterse letette az elnöki esküt, és ezzel az 1980-as évek katonai vezetője – aki ellen már akkor is folyt a decemberi gyilkosságok ügyében indult büntetőeljárás – a demokratikus intézményrendszer csúcsára került. Ez az esemény önmagában is jelzi, hogy a formális demokrácia és a múlt politikai erőszakának elszámolása párhuzamosan létezett, és nem zárta ki egymást.

A **decemberi gyilkosságok** (hollandul Decembermoorden) 1982 decemberében történt eseményei, amikor 15 ellenzéki személyt – újságírókat, ügyvédeket, szakszervezeti vezetőket, katonákat és más közéleti szereplőket – a suriname-i erődben őrizetbe vettek és kivégeztek, a suriname-i társadalom egyik legmélyebb traumája maradt. A büntetőeljárás 2007-ben indult meg, és Bouterse ellen mint feltételezett fő felelős ellen vádat emeltek. A 2010-es elnöki beiktatás után a kormány és a parlament megkísérelte a felelősségre vonást törvényileg félretenni: 2012-ben elfogadtak egy amnesztiatörvényt, amely a decemberi gyilkosságok vádlottjait mentesítette volna a büntetőjogi felelősség alól. A jogszabály szövegét és a parlamenti szavazás tényét a suriname-i törvényhozás jegyzőkönyvei dokumentálják. A bíróság azonban – hosszas eljárás után – alkotmányellenesnek minősítette a törvényt, és a per folytatódott. 2019. november 29-én a katonai bíróság húsz év börtönbüntetésre ítélte Bouterse-t a decemberi gyilkosságokban való részvételért, bár az ítélet jogerőre emelkedéséig szabadlábon maradhatott, és fellebbezett. Ezt a tényt a bírósági közlemények és a nemzetközi sajtó egyaránt dokumentálta. A felelősség kérdése tehát nem zárult le 2020-ig, hanem átnyúlt a következő évtizedbe.

Az amnesztiatörvény és az ítélet közötti időszak a suriname-i jogállamiság egyik legfontosabb próbája volt. A tudományos konszenzus szerint a bíróságok viszonylagos függetlensége lehetővé tette, hogy a múlt politikai erőszakának ügye ne fulladjon teljes politikai feledésbe; ugyanakkor az is vitatott, hogy az eljárás elhúzódása és a politikai nyomásgyakorlás kísérletei milyen mértékben ásták alá a közbizalmat. A suriname-i társadalomban a decemberi gyilkosságok emlékezete erősen megosztott volt: a kreol értelmiség és az emberi jogi szervezetek számára az áldozatok emléknapja az elnyomás elleni kiállást jelképezte, míg Bouterse hívei körében a 2010-es években is jelen volt az a narratíva, hogy az ítélet politikai leszámolás. Ez a feszültség a mai napig meghatározza az emlékezetpolitikai vitákat.

35.3.2 A bányászat és a természeti erőforrások gazdaságtana

A bányászat Suriname gazdaságának hosszú ideje meghatározó ágazata, és a 2000-es években újabb átalakuláson ment keresztül. A **bauxit** – az alumíniumgyártás alapanyaga – a 20. század közepétől kezdve a suriname-i export és az állami bevételek egyik fő forrása volt. A 2000-es évekre azonban a bauxitbányászat és -feldolgozás fokozatosan visszaszorult: a nemzetközi piaci viszonyok, a bányák kimerülése és a bányászati társaságokkal folytatott tárgyalások eredményeként 2015 körül a **Suralco** – a Suriname Aluminium Company – leállította a bányászatot és az alumíniumfinomítót. A döntés pontos okairól – hogy a kimerülés, a magas energiaköltségek vagy a befektetői stratégia játszotta-e a nagyobb szerepet – a suriname-i gazdaságtörténetben eltérő értelmezések léteznek; ezért ezt a folyamatot nem érdemes egyetlen okra visszavezetni. Az viszont dokumentált, hogy a bauxitágazat összeomlása jelentős állami bevételkiesést okozott, és megnövelte a gazdaság függőségét más nyersanyagoktól.

A bauxit helyét részben az arany vette át. Az **aranybányászat** Suriname-ban két, egymástól jól megkülönböztethető szegmensre oszlik. A nagyüzemi, tőkeerős bányászatot a 2000-es években elsősorban a **Rosebel bánya** képviselte, amelyet 2004 körül kezdtek üzemeltetni nemzetközi – kanadai, majd később más tulajdonosi hátterű – társaságok. A 2010-es évek közepén újabb nagyüzem, a **Merian bánya** indult el, tovább növelve a hivatalos aranykitermelést. A suriname-i kormányzat a nagyüzemi bányászatból részesedést, adóbevételeket és munkahelyeket remélt; ugyanakkor a kitermelés tényleges haszna a lakosság számára vitatott, mert a bevételek egy része nem közvetlenül a helyi közösségekhez került, és a foglalkoztatási hatás is korlátozott volt a várakozásokhoz képest.

A másik – a társadalmi és környezeti hatások szempontjából talán még fontosabb – szegmens a **kisüzemi és informális aranybányászat** (angolul small-scale gold mining). A belső területeken, különösen a maroon (a rabszolgaságból menekült afrikai leszármazottak közösségei) és az őslakos falvak közelében, több tízezer ember vett részt aranymosásban és kisebb bányák művelésében. A becslések szerint a suriname-i aranytermelés jelentős része – egyes elemzések szerint akár a többsége is – informális csatornákon keresztül zajlott, ami azt jelenti, hogy a kitermelt arany értéke nem feltétlenül jelent meg a hivatalos statisztikákban, és az állam adóbevételei elmaradtak a potenciálistól. A pontos arányokat azonban nehéz meghatározni, mert a kormányzati nyilvántartások hiányosak, a csempészet mértéke pedig csak becsülhető. Ez a bizonytalanság önmagában is fontos tanulság: a suriname-i erőforrás-gazdaságot nem lehet megbízható hivatalos adatok nélkül megérteni.

Az informális bányászat környezeti kárai jól dokumentáltak a természettudományos szakirodalomban: a **higany** használata az arany kinyeréséhez súlyos egészségügyi kockázatokat okoz a bányászok és a környező közösségek számára, szennyezi a folyókat és a talajt, és hosszú távon felhalmozódik az ökoszisztémában. A higanyos aranymosás egészségügyi következményei – például a születési rendellenességek, az idegrendszeri károsodások – a belső területek lakosságát aránytalanul sújtják, és a probléma a suriname-i környezetpolitika egyik legégetőbb kérdése. A

maroon és őslakos közösségek földjein folytatott bányászat gyakran területi vitákat is gerjesztett: a falvak számára a bányászati koncessziók kijelölése a hagyományos földhasználat és az önrendelkezés megsértését jelentette. A suriname-i alkotmány és a földtörvények a 2010-es években sem rendezték egyértelműen ezeket a jogvitákat, így a konfliktusok a bíróságok és a politikai tárgyalások szintjén is ismétlődtek.

Az **olaj** kérdése a 2010-es években fokozatosan került a figyelem középpontjába. Az állami olajvállalat, a **Staatsolie** már az 1980-as évek óta termelt kisebb mennyiségben kőolajat a part menti területeken; a kitermelés mértéke azonban a 2010-es években még szerény volt a nagy olajhatalmakhoz képest. A suriname-i kormány és a nemzetközi társaságok között folyó tárgyalások, valamint a szomszédos Guyanában történt felfedezések nyomán 2020 elején bejelentették, hogy a tengeri blokkokban – elsősorban az úgynevezett 58-as blokkban – jelentős olajkészletet tártak fel. A felfedezés tényét a részt vevő társaságok és a suriname-i kormány is megerősítette, de a kitermelés tényleges megkezdése és a kereskedelmi hasznosítás a 2020-as évek feladata maradt. A hír akkoriban nagy várakozásokat keltett, ugyanakkor a korábbi dél-amerikai tapasztalatok – amelyeket a Környezet, erőforrások és geopolitika tematikus rész tárgyal majd – arra intettek, hogy az olajbevételek nem alakulnak automatikusan széles körű társadalmi jóléttét.

35.3.3 Korrupció, környezeti károk és társadalmi feszültségek

A bányászati konjunktúra és a politikai hatalom összefonódása a korrupció kérdését is felszínre hozta. Bár a korrupció mértékének pontos, dokumentált feltérképezése módszertanilag nehéz, és a nyilvános bizonyítékok gyakran hiányosak, a 2010-es években a suriname-i közbeszédben és a nemzetközi jelentésekben visszatérő vádak fogalmazódtak meg a bányászati koncessziók átláthatatlan odaítéléséről, az állami bevételek elszivárgásáról és a politikai elit tagjainak gyanús üzleti kapcsolatairól. E vádak egy részét bírósági eljárások nem erősítették meg, ezért a tényleges korrupciós hálózatok működéséről csak óvatosan lehet beszélni. Amit a dokumentált események bizonyítanak, az a politikai környezet bűnözői hálózatokkal való összefonódásának kockázata, például Bouterse fiának, **Dino Bouterse-nek** az ügye. Dino Bouterse-t 2013-ban Panamában tartóztatták le nemzetközi hatóságok, majd az Egyesült Államokban ítélték el fegyverkereskedelem és kábítószer-csempészet vádjával. Az ítélet ténye nyilvános bírósági dokumentumokban szerepel, és rámutatott arra, hogy a suriname-i politikai elit egyes tagjai nemzetközi bűnözői hálózatokkal kerülhettek kapcsolatba. Az ügy nemcsak a család személyes botránya volt, hanem a suriname-i állam intézményi gyengeségének tünete is: a határőrizet, a pénzügyi felügyelet és a bűnüldözés kapacitásai nem tudták megakadályozni az illegális tevékenységeket.

A bányászati ágazatban a korrupció mellett a **környezeti károk** jelentették a legnagyobb társadalmi feszültségforrást. A kisüzemi aranybányászat higanyhasználata és az erdőirtás – amelyet a bányászok utak építésével és a folyók menti településekkel tovább fokoztak – az Amazonas-medence egészét fenyegető ökológiai válság része volt. A suriname-i belterület őserdei – amelyek az ország területének döntő részét borítják – biológiai sokféleség szempontjából kiemelkedőek, de a bányászat, a fakitermelés és az illegális tevékenységek együttesen súlyos nyomást gyakoroltak rájuk. A zöld civil szervezetek és a nemzetközi környezetvédelmi intézmények rendszeresen publikálták a károkat dokumentáló jelentéseiket, de a suriname-i kormányzat szabályozó kapacitása korlátozott maradt. A belső területek lakossága – különösen a maroon falvak és az őslakos közösségek – gyakran úgy érezte, hogy a bányászat haszna a partvidéki városokba áramlik, miközben a környezeti terhek náluk csapódnak le. Ez a térbeli egyenlőtlenség nem új keletű jelenség, hanem a gyarmati korból öröklött szerkezeti minta, amelyet a A gyarmati Suriname alfejezet is érintett.

A társadalmi feszültségek a 2010-es évek második felében a gazdasági válsággal tovább éleződtek. Az alacsony nyersanyagárak, a bauxitágazat leépülése és a kormányzati költekezés fenntarthatatlansága miatt Suriname 2015-től súlyos gazdasági nehézségekkel szembesült: a suriname-i dollár árfolyama gyorsan gyengült, az infláció megugrott, az államadósság nőtt, és a jegybanki tartalékok apadtak. A kabinet 2016-ban tárgyalásokat kezdett a Nemzetközi Valutaalappal (IMF), és stabilizációs programot fogadott el, amelynek részeként kiadáscsökkentések és adóemelések léptek életbe. A tény, hogy Suriname IMF-programhoz folyamodott, dokumentált; a program konkrét intézkedései és hatásai azonban vitatottak, mert a megszorítások a szegényebb rétegeket sújtották, és a gazdasági visszafordulás lassúnak bizonyult. A bizonytalanság abból is fakadt, hogy a suriname-i statisztikai intézmények adatai hiányosak voltak, és a becslések között jelentős eltérések mutatkoztak.

35.3.4 Gazdasági válság és a 2020-as hatalomváltás

A gazdasági romlás és a korrupciós botrányok aláásták a Bouterse-kormány támogatottságát. A 2020. májusi parlamenti választásokon az NDP elvesztette többségét, és az ellenzéki pártok – elsősorban a **Progresszív Reformpárt** (Vooruitstrevende Hervormingspartij, VHP) vezette, etnikailag sokszínű koalíció – nyerte el a törvényhozási többséget. 2020 júliusában **Chan Santokhi**, a VHP elnöke, korábbi rendőrfőkapitány, tette le az elnöki esküt; alelnökként **Ronnie Brunswijk**, a maroon közösségek egyik legismertebb vezetője, az 1980-as évek gerillaharcosa került hivatalba. A hatalomátadás békésen zajlott, és ezt a suriname-i demokrácia rugalmasságának jeleként értékelték a nemzetközi megfigyelők. A változás azonban nem jelentette automatikusan a múlt lezárását: a decemberi gyilkosságok pere ellenére Bouterse továbbra is befolyásos maradt az NDP-n belül, és a 2020-as évek elejére is átnyúlt a jogi eljárás.

A 2020-as hatalomváltás értelmezése a suriname-i politikatudományban vitatott. Egyes elemzők szerint a választás elsősorban a gazdasági válság elleni tiltakozás volt, nem pedig a múlt emberi jogsértéseinek elszámolására irányuló népszavazás; mások úgy látják, hogy a decemberi gyilkosságok ítélete és az amnesztiatörvény körüli vita hozzájárult ahhoz, hogy a választók egy része a demokratikus intézmények megerősítésére szavazzon. A tények szintjén annyi dokumentálható, hogy a 2020-as választás után új kormány alakult, és a decemberi gyilkosságok ügyében hozott 2019-es ítélet elleni fellebbezés tovább folytatódott. Az események hosszabb távú megítélését azonban a Suriname ma alfejezet tárgyalja majd, ahová ez a folyamat átvezet.

A bányászat és a politikai felelősség kapcsolata Suriname-ban nem egyszerűen oksági lánc, hanem egymást erősítő folyamat: a természeti erőforrások feletti rendelkezés jogát a politikai szereplők saját hatalmuk megerősítésére is használták, miközben a bányászat okozta környezeti és társadalmi károk a gyenge intézményi ellenőrzés miatt alulreprezentáltak maradtak. A korrupcióval kapcsolatos gyanúkat gyakran nehéz volt bizonyítani, de a Dino Bouterse-ügyhöz hasonló bírósági ítéletek megmutatták, hogy a bűnözői hálózatok valós veszélyt jelentettek az államra. A suriname-i eset arra is figyelmeztet, hogy a demokratikus választások önmagukban nem oldják meg sem az elmaradottság, sem az erőszakos múlt feldolgozásának problémáit, ha a bányászati koncessziók és a környezeti károk kérdését nem kezelik átláthatóan.

35.3.5 Források és bizonytalanságok

A suriname-i 2000–2020-as időszak történetírása elsősorban a következő forrástípusokra támaszkodhat: a suriname-i parlament jegyzőkönyvei és törvényei (például a 2012-es amnesztiatörvény), a katonai bíróság decemberi gyilkosságok ügyében hozott ítéletei és a fellebbviteli iratok, a nemzetközi szervezetek – így az IMF, a Világbank, az ENSZ és a regionális emberi jogi testületek

– jelentései, valamint a bányászati társaságok éves közleményei. Ugyanakkor több területen is komoly bizonytalansággal kell számolni.

Először is, a bauxitágazat leépülésének pontos oka és a döntéshozatal belső folyamatai nem teljesen nyilvánosak: a Suralco és a kormány közötti tárgyalások egy része bizalmas, és a suriname-i gazdasági levéltárak feldolgozása még nem teljes. Másodszor, az informális aranybányászat méretére és a termelés értékére vonatkozó adatok erősen becslésfüggők; a higany-szennyezés egészségügyi hatásairól szóló kutatások egy része kis mintán alapul, ezért a számokat fenntartással kell kezelni. Harmadszor, a korrupció mértékének megítélése módszertanilag problematikus, mert a vádak egy része nem jut el a bírósági szakig, és a nemzetközi korrupciós indexek elsősorban percepción alapulnak, nem pedig jogerős ítéleteken. Végül, a decemberi gyilkosságok és a 2012-es amnesztiatörvény értelmezése erősen átpolitizált: az áldozatok hozzátartozói és az emberi jogi szervezetek számára a kérdés az elszámoltatás, míg Bouterse támogatói szerint az eljárás elfogult. A tudományos konszenzus annyiban áll fenn, hogy a 2019-es ítélet a suriname-i igazságszolgáltatás fontos lépése volt, de a végrehajtás hiánya és a fellebbezés lezárulatlansága miatt a jogi felelősség kérdése a könyv lezárásakor is nyitott maradt. A 2020 utáni fejleményeket – különösen az ítélet végrehajtását és az új olajkitermelés első eredményeit – a későbbi alfejezetnek kell friss, ellenőrzött források alapján bemutatnia.

35.3.6 Rövid összefoglaló

- Desi Bouterse 2010-ben parlamenti választással visszatért az elnöki posztra, ügyében 2007 óta folyt a decemberi gyilkosságok pere; a kormány 2012-ben amnesztiatörvénnyel próbálta megakadályozni az eljárást, de a bíróság később alkotmányellenesnek nyilvánította a jogszabályt, és 2019-ben húsz év börtönre ítélték.
- A 2000–2020 közötti suriname-i bányászatban a bauxit szerepét fokozatosan az arany vette át; a **Rosebel** és a **Merian** nagyüzemi bányák mellett kiterjedt informális kisüzemi aranymosás folyt, higanyhasználattal és súlyos környezeti károkkal.
- A bauxitágazat 2015 körüli összeomlása meggyengítette a hagyományos exportbevételeket, és a gazdaságot egyre inkább az arany- és olajbevételek reménye felé terelte; 2020 elején offshore olajfelfedezést jelentettek be, de a kitermelés még nem kezdődött el.
- A korrupció mértéke bizonytalan, de a Dino Bouterse-ügy dokumentált bírósági ítélete rámutatott a politikai elit és a bűnözői hálózatok összefonódásának kockázatára.
- A kisüzemi aranybányászat terhei aránytalanul sújtották a belső területek maroon és őslakos közösségeit, és földjogi konfliktusokat, valamint környezeti igazságtalanságot okoztak.
- A 2015 utáni gazdasági válság, az infláció, a valuta leértékelődése és az IMF-program aláásták a Bouterse-kormány támogatottságát.
- A 2020-as választásokon az NDP elvesztette a többséget; Chan Santokhi és Ronnie Brunswijk új koalíciós kormánya békésen vette át a hatalmat, de a decemberi gyilkosságok jogi utóélete tovább húzódott.

35.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai lépésekkel próbálták 2010 után megakadályozni, illetve fenntartani a decemberi gyilkosságok ügyének elszámolását, és mi lett ezek eredménye?
2. Hasonlítsa össze a suriname-i aranybányászat nagyüzemi és kisüzemi szegmensét a foglalkoztatás, a környezeti hatások és a kormányzati ellenőrzés szempontjából!
3. Miért nem lehet egyetlen okra visszavezetni a suriname-i bauxitágazat 2015 körüli leépülését, és milyen következményekkel járt ez az állami bevételekre?
4. Miként kapcsolódott össze a politikai felelősség kérdése a természeti erőforrások feletti rendelkezéssel Suriname-ban 2000 és 2020 között?

5. Milyen források és becslési bizonytalanságok nehezítik a suriname-i informális aranybányászat és a korrupció mértékének pontos megítélését?

35.4 Suriname ma

A 2020. májusi választások után Suriname politikai rendszere új korszakba lépett. A korábbi elnök, Desi Bouterse Nemzeti Demokrata Pártja (Nationale Democratische Partij, NDP) elvesztette parlamenti többségét, és a hatalom békés úton, alkotmányos keretek között került át az ellenzéki koalícióhoz. A hivatalos választási eredmények szerint a **Vooruitstrevende Hervormingspartij** (VHP, Haladó Reformpárt) szerezte a legtöbb mandátumot, de nem szerzett abszolút többséget a 51 fős nemzetgyűlésben. A koalíciós tárgyalások eredményeként 2020 júliusában **Chan Santokhi** (VHP) lett az elnök, **Ronnie Brunswijk** (Algemene Bevrijdings- en Ontwikkelingspartij, ABOP) pedig az alelnök. A kormánykoalícióhoz csatlakozott a **Nacionale Partij Suriname** (NPS) és a **Pertjajah Luhur** (PL) is, így a kabinet széles etnikai és politikai spektrumot ölelt fel.

A hatalomátadás ténye dokumentált, és a nemzetközi megfigyelők többsége szerint a választás alapvetően szabad és tisztességes körülmények között zajlott. Ugyanakkor a választási kampány és a koalíciós alku megítélése vitatott: egyes elemzők szerint a VHP elsősorban a hindusztáni választói bázis mozgósítására épített, míg az ABOP a marron közösségek támogatását hozta, ami megerősítette az etnikai alapú politikai mobilizáció régi mintáit. A „változás” ígérete tehát nem feltétlenül jelentette a pártrendszer etnikai szerkezetének meghaladását; ezt a kérdést a későbbi elemzések is kiemelik.

A Santokhi-kormány első hónapjait a **COVID-19-világjárvány** kezelése uralta. Suriname viszonylag alacsony halálozási arányt ért el a járvány első évében, de az egészségügyi rendszer kapacitása korlátozott volt. A kormányzati intézkedések – határzárak, kijárási korlátozások, oltási kampány – dokumentálhatók, de hatékonyságuk megítélése vitatott. A járvány gazdasági következményei súlyosak voltak: a turizmus, a bányászati export és a határon átnyúló kereskedelem visszaesett. A hivatalos GDP-adatok szerint a gazdaság 2020-ban jelentős mértékben, becslések szerint 14–16 százalékkal zsugorodott; ezek a számok azonban a nemzeti statisztikai hivatal és a nemzetközi intézmények módszertani különbségei miatt bizonytalanok.

A járvány mellett a kormány azonnal szembesült az előző évtizedekből örökölt **adósságválsággal**. A Bouterse-kormány idején felhalmozott államadósság, a lejárt hitelek és a külföldi kötelezettségek miatt Suriname 2020–2021-ben a fizetésképtelenség határára került. A kormány tárgyalásokat kezdett a **Nemzetközi Valutaalappal** (IMF), és 2021 decemberében jóváhagyott egy hároméves, több mint 600 millió USD értékű készenléti hitelprogramot. Az IMF-program feltételei közé tartozott a devizaárfolyam liberalizálása, az energia- és üzemanyagtámogatások leépítése, az állami kiadások csökkentése és a központi bank függetlenségének megerősítése. Ezek a lépések a nemzetközi pénzügyi intézmények standard receptjét követték, de társadalmi hatásuk súlyos volt.

A gazdasági stabilizációt célzó intézkedések következtében a **suriname-i dollár** (SRD) árfolyama hivatalosan lebegővé vált, és a valuta jelentősen leértékelődött. A hivatalos inflációs ráta 2021-ben és 2022-ben kétszámjegyű volt, egyes hónapokban meghaladta az 50 százalékot is éves szinten, bár a pontos mérték a mérési módszertan szerint változott. Az alapvető élelmiszerek, az üzemanyag és a gyógyszerek ára emelkedett, ami a háztartások vásárlóerejének csökkenéséhez vezetett. A Világbank és más intézmények becslései szerint a szegénységi ráta nőtt, de a pontos érték vitatott, mivel a háztartási jövedelmekre vonatkozó adatok hiányosak.

A gazdasági megszorítások társadalmi feszültségeket robbantottak ki. 2023 februárjában Paramaribóban és más városokban tüntetések és zavargások törtek ki, miután a kormány bejelentette a további támogatáscsökkentéseket és az adóemeléseket. A tiltakozók egy része a parlament

épületét is megrongálta. A rendőrség és a hadsereg beavatkozott; az események során több tucat ember megsérült, és több száz embert őrizetbe vettek. A zavargások okai és a hatósági fellépés arányossága vitatott. A kormány szerint a rendfenntartás törvényes volt, és a tüntetések egy részét politikai provokátorok szervezték. Az ellenzéki pártok és egyes emberi jogi szervezetek viszont túlzott erőszakkal vádolták a rendőrséget, és a gyülekezési jog megsértésére hivatkoztak. A 2023-as események dokumentált tényei mellett az értelmezési keret erősen vitatott, és az ügy a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya.

A gazdasági válsággal párhuzamosan a **jogállamiság** kérdése is napirenden maradt. A Bouterse ellen folyó, az 1982. decemberi gyilkosságokkal kapcsolatos perben a katonai bíróság 2019-ben hozott elsőfokú ítéletet, amelyet 2021-ben a fellebbviteli bíróság megerősített. Bouterse ellen 16 év börtönbüntetést szabtak ki, de az ítélet végrehajtása elhúzódott. 2023 decemberében a bíróság elfogatóparancsot adott ki ellene, mivel nem vonult börtönbe. A volt elnök holléte azóta sem ismert; egyes források szerint az országban bujkál, mások szerint külföldre távozott. Az ügy jogi és politikai megítélése élesen megoszlik a társadalomban. Az áldozatok hozzátartozói és emberi jogi szervezetek a jogállamiság próbájának tekintik az ítélet végrehajtását, míg Bouterse hívei politikai leszámolást látnak benne. Ez a vita szorosan kapcsolódik a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezetben tárgyalt átmeneti igazságszolgáltatási kérdésekhez.

A **klímaválság** Suriname számára nem távoli fenyegetés, hanem napi valóság. Az ország lakosságának és gazdasági infrastruktúrájának nagy része a tengerparti síkságon koncentrálódik, amely részben a tengerszint alatt fekszik. A tengerszint-emelkedés, a part menti erózió és a szélsőséges időjárási események fokozódó kockázatot jelentenek. A holland gyarmati időkből örökölt gát- és csatornarendszer elöregedett, karbantartása forráshiányos. A tudományos konszenzus szerint a globális felmelegedés miatt a tengerszint emelkedése a 21. század során jelentős lesz; a pontos mérték a kibocsátási forgatókönyvektől függ, és a modellek széles tartományt adnak. Suriname esetében a part menti területek elöntésének kockázata különösen nagy a sűrűn lakott Paramaribo környékén.

A klímaváltozáshoz kapcsolódóan a kormány 2020 után hangsúlyozottan lépett fel a nemzetközi fórumokon, és Suriname azon kevés ország közé tartozik, amely nettó szén-dioxid-elnyelőnek tekinti magát, mivel területének több mint 90 százalékát erdő borítja. Ez az állítás azonban vitatott, mert a bányászat – különösen az aranykitermelés – és az infrastrukturális fejlesztések erdőirtást okoznak, és a szén-dioxid-mérleg számítási módja módszertani kérdéseket vet fel. A kormány klímaadaptációs tervei, például a partvédelem megerősítése, nagyrészt nemzetközi támogatástól függenek, de a finanszírozás elosztása és hatékonysága bizonytalan.

A **migráció** két irányban alakítja Suriname jelenét. Egyrészt az országból, különösen a fiatal, képzett munkaerő körében, jelentős a kivándorlás, elsősorban Hollandiába. A hollandiai surinamei diaszpóra létszámát az ENSZ és a holland statisztikai hivatal becslései 300 000–400 000 főre teszik, ami meghaladja Suriname teljes lakosságát (becslések szerint 600 000 körül). A kivándorlás okai közé tartozik a gazdasági bizonytalanság, a magas infláció, a korlátozott munkaerőpiaci lehetőségek és a képzési rendszer hiányosságai. A hazautalások fontos szerepet játszanak a háztartások jövedelmében, de a pontos összegekre vonatkozó adatok megbízhatósága korlátozott.

Másrészt Suriname bevándorlási célpont is, különösen a szomszédos országokból és a tágabb régióból. A brazil, kínai, haiti és guyanai munkavállalók egy része az aranybányászatban, a mezőgazdaságban és a kereskedelemben dolgozik, gyakran informális körülmények között. A bevándorlás mértékéről nincsenek megbízható, friss statisztikák; a népszámlálási adatok 2012-ből származnak, és azóta a migrációs mozgások jelentősen változtak. Az illegális bevándorlás és az emberkereskedelem kérdése feszültségeket okoz, de a kormányzati kapacitás a határellenőrzésre korlátozott. A bevándorlók társadalmi integrációja és jogi státusza gyakran rendezetlen.

Az **etnikai politika** a 2020-as években is meghatározó keret maradt. A pártok továbbra is nagyrészt etnikai-kulturális csoportokhoz kötődnek: a VHP hagyományosan a hindusztáni közösséghez, az NPS a kreol lakossághoz, az ABOP a marron közösségekhez, a PL pedig a jávai származásúakhoz. A koalíciós kormányzás ezért komoly egyensúlyozást igényel. A 2020-as koalíció létrejötte részben a Bouterse-korszakkal szembeni közös fellépés eredménye volt, de a belső törésvonalak folyamatosan jelen vannak. A kabinet döntéseiben a miniszteri tárcák elosztása, a közbeszerzések és a regionális fejlesztési források elosztása gyakran etnikai alkuk eredménye, amit a kritikusok a klienselvű politika folytatásaként értékelnek. A jelenkori suriname-i „etnicitás” fogalma azonban nem statikus: a városi fiatalabb generációk körében a vegyes identitás és a nem etnikai alapú civil szerveződések erősödnek, de ezek politikai súlya egyelőre kisebb, mint a hagyományos pártoké.

Az ország **gazdasági szerkezete** továbbra is rendkívül nyersanyagfüggő. Az arany, az olaj és a bauxit exportja adja a devizabevételek nagy részét. A 2020-as évek elején a nemzetközi olajtársaságok jelentős tengeri olaj- és gázkészleteket tártak fel Suriname partjainál. A 2019–2022 közötti fúrási eredmények, különösen a TotalEnergies és az Apache Corporation által vezetett konzorciumok által jelentett lelőhelyek, új bevételi perspektívát ígérnek. Ugyanakkor a kitermelés tényleges megindulása többször csúszott, és a termelés várható kezdetét a hivatalos közlések 2027–2028-ra valószínűsítik; ezek az előrejelzések azonban az olajár alakulásától és a beruházási döntésektől függnek, ezért bizonytalanok. A lehetséges olajbevételek megítélése vitatott: egyes elemzők szerint az ország elkerülheti a „nyersanyag-átkot”, ha a bevételeket átlátható módon, társadalmi programokra és infrastruktúrára fordítják; mások arra figyelmeztetnek, hogy a politikai intézmények gyengesége és a korrupció kockázata miatt az olajjövedelem növelheti a járadékvadászatot és a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez a vita kapcsolódik a Környezet, erőforrások és geopolitika fejezetben tárgyalt általános problémához.

A **külkapcsolatok** terén Suriname a 2020 után erősítette kapcsolatait Hollandiával, az Egyesült Államokkal, Kínával és a Karib-térség országaival. A holland kormányzat a Santokhi-kabinetet partnereként kezelte, és a történelmi sérelmek ellenére a gazdasági és technikai együttműködés fokozódott. Kína érdekeltsége az infrastrukturális projektekben és a bányászatban tovább nőtt, ami egyes nyugati elemzők szerint geopolitikai kockázatot jelent. Suriname emellett aktív tagja a **CARICOM** regionális szervezetnek, és részt vesz a dél-amerikai integrációs fórumokban, bár a regionális együttműködés hatékonysága korlátozott. Az ország külpolitikájának dokumentált lépései, például a venezuelai menekültválsággal kapcsolatos álláspont vagy a guyanai határvitával kapcsolatos semlegesség, a kormányzati közleményekből ismertek, de a mögöttes stratégiai megfontolások értelmezése vitatott.

A 2020–2026-os időszak **társadalmi feszültségei** nem vezettek széles körű erőszakhoz, de a társadalmi elégedetlenség időszakosan felszínre tör. A szakszervezetek, a tanári és egészségügyi dolgozói szervezetek többször sztrájkoltak a bérek elmaradása és a romló munkakörülmények miatt. A kormány tárgyalásokat folytatott, de a költségvetési hiány miatt a követelések teljesítése gyakran részleges volt. A civil társadalom egy része a korrupció elleni fellépést és az intézményi átláthatóságot kéri számon, míg más csoportok a szociális juttatások bővítését sürgetik. A média szabadon működik, de a tulajdonviszonyok és a politikai kötődések befolyásolják a hírek keretezését; ezt a sajtószabadság helyi és nemzetközi megfigyelői egyaránt dokumentálták.

A **2025-re tervezett választások** előtt a politikai mezőny nyitott. A kormánykoalíció támogatottsága a gazdasági nehézségek miatt csökkent, az ellenzéki erők pedig a megszorítások kritikájával próbálnak teret nyerni. A pártok közötti verseny továbbra sem elsősorban ideológiai programok, hanem személyi és etnikai lojalitások mentén szerveződik. Az új választási törvény és a választói névjegyzék hitelessége időről időre vita tárgya, de a választási folyamat alapvető keretei nem kérdőjeleződnek meg. A jelenkor értékelése ezért óvatosságot igényel: a demokratikus intézmények működnek, de a „demokrácia” minőségére vonatkozó ítéletek erősen függenek attól,

hogy a politikai részvételt, a kormányzati elszámoltathatóságot vagy a társadalmi igazságosságot helyezzük-e előtérbe.

A Suriname jelenkori helyzetét bemutató alfejezet végkövetkeztetése nem lehet lezárt. A 2020–2026 közötti időszak egyszerre hozott békés hatalomváltást, súlyos gazdasági sokkot, nemzetközi pénzügyi programot, klímavédelmi kihívásokat és migrációs nyomást. Az ország jövője attól függ, hogy a politikai elit képes-e az etnikai törésvonalakon átívelő, átlátható intézményeket kialakítani, és hogy a várható olajbevételek nem mélyítik-e tovább a meglévő egyenlőtlenségeket. A történeti elemzéshez a források bőségesek, de egyenetlenek; a hivatalos statisztikák, a nemzetközi jelentések és a helyi médiaanyagok kombinációja adhat reális képet, miközben a bizonytalanságokat mindvégig jelezni kell.

35.4.1 Források és bizonytalanságok

A 2020–2026 közötti időszakra vonatkozó ismeretek forrásai alapvetően elsődleges dokumentumok: választási jegyzőkönyvek, kormányzati rendeletek, központi banki közlemények, parlamenti jegyzőkönyvek, nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank, ENSZ fejlesztési programja) jelentései, valamint hiteles helyi és nemzetközi sajtóhírek. A történeti szakirodalom még kevés, mivel az események feldolgozása folyamatban van. A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek:

- **Gazdasági adatok:** a GDP-csökkenés, az infláció és a szegénységi ráta pontos értékei eltérnek a nemzeti statisztikai hivatal, az IMF és a Világbank becslései között. A 2020–2022-es adatok egy része előzetes vagy felülvizsgált, ezért a tankönyvben közölt tartományok az elérhető források metszetét jelzik.
- **Migrációs adatok:** a kivándorlás és a bevándorlás mértékére vonatkozó számok hiányosak, mivel a népszámlálások ritkák, és az informális mozgások nagy részét nem regisztrálják.
- **Politikai értékelés:** a Santokhi-kormány teljesítményének megítélése, a 2023-as zavargások értelmezése és az etnikai politika szerepe erősen vitatott. A források érdekeltsége és a politikai hovatartozás befolyásolja a narratívákat.
- **Klímaelőrejelzések:** a tengerszint-emelkedés mértéke Suriname partjainál a klímamodellek forgatókönyveitől függ, ezért a konkrét veszélyeztetettség számszerűsítése bizonytalan.
- **Olajkitermelés:** a tengeri mezők kitermelésének időpontja és a várható bevételek nagysága a vállalati döntések és a globális piaci feltételek függvénye.

A jelenkori események történeti értelmezésénél ezért különösen fontos a forráskritikai óvatosság: a dokumentált tények (választási eredmények, bírósági ítéletek, IMF-program elfogadása) elkülöníthetők a vitatott értelmezésektől (a megszorítások társadalmi hatása, a kormányzat hatékonysága, az etnikai feszültségek mélysége).

35.4.2 Rövid összefoglaló

- A 2020-as választások után békés hatalomváltás történt, és a Santokhi-kormány széles, de etnikailag tagolt koalícióra épült.
- A COVID-19-járvány és az örökölt adósságválság súlyos gazdasági visszaesést okozott; a kormány IMF-programot fogadott el, amely megszorításokkal járt.
- A gazdasági stabilizáció társadalmi feszültségekhez, 2023-ban zavargásokhoz vezetett; a hatósági fellépés megítélése vitatott.
- A Bouterse elleni 1982-es per ítélete jogerős, de a volt elnök nem vonult börtönbe; az ügy a jogállamiság és az emlékezetpolitika próbája.

- Suriname rendkívül sebezhető a klímaváltozással szemben, különösen a tengerszint-emelkedés miatt, miközben az erdőirtás és a bányászat aláássa a környezeti fenntarthatóságot.
- A migráció kétirányú: a hollandiai diaszpóra nagy létszámú, és a hazautalások fontosak; ugyanakkor a bevándorlás, főként a bányászatba, feszültségeket okoz.
- A gazdaság továbbra is nyersanyagfüggő; a várható tengeri olajkitermelés lehetőséget és kockázatot egyaránt jelent.
- A 2025-ös választások előtt a politikai mezőny nyitott, de a pártrendszer továbbra is etnikai alapú, és a demokrácia minősége vitatott.

35.4.3 Önellenőrző kérdések

1. Milyen források alapján lehet a legmegbízhatóbban rekonstruálni a 2020–2023-as suriname-i gazdasági válság lefolyását, és hol vannak a legnagyobb adatbizonytalanságok?
2. Hasonlítsa össze a Santokhi-kormány hatalomra kerülését a korábbi suriname-i hatalomátadásokkal! Milyen tényezők tették lehetővé a békés váltást?
3. Miért vitatott a 2023-as zavargások értelmezése, és hogyan függ össze ez a suriname-i emlékezetpolitikai törésvonalakkal?
4. Milyen érvek és ellenérvek kapcsolódnak ahhoz az állításhoz, hogy Suriname nettó szén-dioxid-elnyelő ország? Hogyan kapcsolódik ez a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás pénzügyi kérdéseihez?
5. Mennyiben erősíti vagy gyengíti az etnikai alapú pártrendszer a suriname-i demokráciát? Válaszában használja a 2020–2026 közötti példákat, és jelezze, hol van szó dokumentált tényről, konszenzusról vagy vitatott értelmezésről.

36 Francia Guyana

36.1 Őslakosok és az európai gyarmatosítás

A 16. század elején a mai Francia Guyana partvidéke és folyóvölgyei nem voltak lakatlanok, és nem is alkottak egységes politikai teret. A Guyanai-pajzs trópusi síkságain, a part menti mangroveövezetek és a belső esőerdő határán arawak, karib és tupí-guaraní nyelvű csoportok éltek, akiknek kertgazdálkodása, halászata, kereskedelmi hálózata és vallási gyakorlata az európai érkezés előtt is folyamatosan változott. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan vált ez a terület a 17. század végére egy francia koronagyarmat magjává, miközben a szomszédos holland és portugál érdekszférákhoz is ezer szálon kapcsolódott. A folyamat nem egyetlen hódítási esemény volt, hanem kereskedelmi kapcsolatok, rövid életű kolóniák, holland–francia rivalizálás és az őslakos lakosság demográfiai katasztrófájának egymásra épülő története – ezért célszerű a Guyanák partvidékét a holland és a brit gyarmatosítás párhuzamos eseteivel együtt, az A kontinens földrajza és népei és az A hódítás és a gyarmati rend keretei között értelmezni.

36.1.1 Az őslakos világ a 16. századi források fényében

A régészeti és nyelvtörténeti adatok arra utalnak, hogy a Guyanák partvidéke több hullámban népesült be, a legkorábbi biztos nyomok körülbelül 5–7 ezer évvel ezelőttre datálhatók, de a trópusi talajok rossz megőrzési körülményei miatt a kronológia jelentős bizonytalansággal terhelt. A 16. században a mai Francia Guyana területén a **lokono** (a korabeli és későbbi európai forrásokban: **arawak**) nyelvű csoportok uralták a tengerparthoz közeli, egészségesebb, halban gazdag sávokat, míg a **kali'na** (gyarmati nevükön **karib** vagy **galibi**) közösségek inkább a folyók alsó és középső szakaszain, valamint a part menti sáv keleti részén éltek. Az Oyapock folyó vidékén a szintén arawak nyelvű **palikur** csoportok, a belső, nehezen megközelíthető erdőségekben pedig a tupí-guaraní nyelvcsaládba tartozó **wayampi** (oyampi) és **teko** (emérillon) közösségek mozogtak. A déli határzónában a karib nyelvű **wayana** csoportok jelentettek összekötő kapcsot a mai Suriname és Brazília irányába.

Ezek az elnevezések gyarmati kategóriákat is tükröznek. Az európaiak által „arawak” és „karib” néven leírt csoportok korántsem alkottak homogén népet; a kategóriák sokszor inkább földrajzi és politikai viszonyokat rögzítettek, mint nyelvi vagy etnikai azonosságot. A 16. századi spanyol, holland és angol beszámolók gyakran ellenséges sztereotípiákban ábrázolták a **kali'na** csoportokat, míg a **lokono** közösségekhez kereskedőként és potenciális szövetségesként viszonyultak. A modern nyelvtörténet ezzel szemben az arawak és a karib nyelvcsalád évszázados együttélését, házasodási kapcsolatait és árucsere-hálózatait hangsúlyozza.

Az őslakos gazdálkodás alapja a **manióka** (manioc, yuca) termesztése volt, amelyből mérgező keserű fajtát is feldolgoztak, és lisztet, kenyeret vagy erjesztett italt készítettek. A partvidéki és folyómenti falvakban a halászat, a vadászat és az ártéri erdők gyűjtögetése biztosította a fehérjét, a kertek pedig a gumós növényeken túl kukoricát, édesburgonyát, gyapotot, dohányt és **roucou**-t (annatto) is adtak. Ez utóbbi festékanyag az európai textil- és kozmetikai ipar számára vált később keresett áruvá. A korabeli európai leírások – köztük a 17. század eleji holland és francia kereskedők beszámolói – nagy, közös lakóházakra (a későbbi francia forrásokban:

carbet), többnemzedékes háztartásokra és a falvak közötti szövetségi rendszerekre utalnak. E társadalmak nem rendelkeztek a közép-andoki államokhoz hasonló központosított intézményekkel, de a folyóhálózat mentén stabil kereskedelmi és rokonsági kapcsolatokat tartottak fenn.

36.1.2 Európai megismerés, kereskedelem és a „Vad part”

A mai Francia Guyana partvidékét az európai hajózás a 16. század elején érte el. A spanyol korona formálisan a tordesillasi felosztás alapján magának követelte a Guyanák vidékét, de a területet nem gyarmatosította: a part menti mocsaras sáv, a sűrű erdő és az aranylelőhelyek hiánya miatt a spanyol érdeklődés az Orinoco és az Amazonas vidékére összpontosult. Az 1499–1500 körüli spanyol expedíciók érinthették a Guyanák partjait is, ám ezek az utazások elsősorban a partvonal feltérképezésére és a kereskedelmi lehetőségek felmérésére irányultak. A „Guyana” név maga valószínűleg valamelyik arawak nyelvű kifejezésből került az európai térképekre, és a 16. század végétől a dél-amerikai északkeleti partvidék egészére – az Orinocótól az Amazonas torkolatáig – terjedő régiót jelölte.

A 16. század második felében a holland, angol és francia hajósok számára ez a terület a **Vad part** (Wild Coast) néven vált ismertté. A holland felkelés után a Németalföldi Köztársaság hajósai fokozatosan kiszorították a spanyol és portugál kereskedőket az Atlanti-óceán déli szakaszáról, és a Guyanák folyóin sóval, dohánnyal, festékanyagokkal, valamint – időszakosan – rabszolgaként elhurcolt őslakosokkal kereskedtek. Az angol Walter Raleigh 1595-ös Orinoco-expedíciója és az általa népszerűsített **El Dorado**-mítosz sem Francia Guyana területére, hanem a belső, aranyban gazdagnak képzelt vidékre irányította a figyelmet, ám a Guyanák partján is megerősítette az európai jelenlétet. A hollandok a 1600-as évek elején főként a Pomeroon, Essequibo és Berbice folyók mentén hoztak létre kereskedelmi állomásokat, de a mai Francia Guyana területén is megjelentek.

Az első francia próbálkozások a 17. század elejére nyúlnak vissza. Egyes francia kereskedők és magánvállalkozók rövid életű telepeket alapítottak a parton, de ezek az állandó őslakos támadások, a trópusi betegségek és a tőkehiány miatt hamar összeomlottak. A francia korona hivatalosan csak az 1620–1630-as években kezdett érdeklődni a „France équinoxiale” (Egyenlítői Franciaország) elnevezésű terület iránt: ekkoriban a Guyanákat mint lehetséges ültetvényes kolóniát vizsgálták, ahol a cukornád, a dohány és a trópusi festékanyagok termesztése révén a Karib-térséghez hasonló exportgazdaságot lehetne kiépíteni. Az elnevezés is jelezte, hogy a területet nem a spanyol Amerika mintájára képzelték el, hanem a francia atlanti gyarmatbirodalom részeként, amely a Karib-szigetekkel és a nyugat-afrikai kereskedelmi állomásokkal állt kapcsolatban.

36.1.3 Cayenne, a holland–francia rivalizálás és a gyarmati alapvetés

A mai Francia Guyana székhelye, **Cayenne** szigetén és a környező partvidéken a 17. század közepén vált élessé a holland–francia versengés. A hollandok az 1640-es évektől ültetvényeket létesítettek a közeli Suriname és Berbice vidékén, és a cukornád-termelés technikáját, valamint az afrikai rabszolgamunka szervezését ekkor már ismerték a Karib-térségből. A holland jelenlét rövid időre kiterjedt a Cayenne környéki településekre is: a 1650-es években a hollandok ellenőrzésük alá vonták a francia telepet, és megkezdték a mezőgazdasági termelés átszervezését. A holland uralom időszaka a francia forrásokban gyakran negatív színben tűnik fel, ám a modern kutatás hangsúlyozza, hogy a holland ültetvényesek és mérnökök által bevezetett csatornázási, árapály-öntözési és cukorfinomítási eljárások a későbbi francia gyarmati gazdaság alapjait is meghatározták.

A francia visszatérés 1664-ben következett be, amikor XIV. Lajos minisztere, Jean-Baptiste Colbert irányításával a korona átfogó gyarmati politikát hirdetett. A **Compagnie des Indes**

occidentales (Francia Nyugat-indiai Társaság) keretében francia expedíció foglalta vissza Cayenne-t, és a Guyanák területét társasági igazgatás alá helyezték. A társasági korszakban alakultak ki az első tartós francia ültetvények, elsősorban a part menti sávban, ahol a hollandok által kialakított technikai tudásra építettek. A **Compagnie de la France équinoxiale** (Egyenlítői Francia Társaság) elnevezésű vállalkozást 1651-ben hozták létre, majd a Colbert-féle átszervezés után a Nyugat-indiai Társaság integrálta; a két intézmény időbeli és jogi viszonya a szakirodalomban vitatott, mert a korabeli forrásokban a társasági elnevezések nem mindig különülnek el egyértelműen.

Az 1667-es **bretai béke** (a bredai szerződés) a holland és az angol érdekszférák mellett a francia jelenlétet is megerősítette, bár a Guyanák részletes határai még évtizedekig vitatottak maradtak. A francia igazgatás központja Cayenne lett, a folyó menti települések pedig fokozatosan a part menti ültetvényes gazdaság kiszolgálóivá váltak. A hollandok és a franciák közötti határ a **Maroni** (hollandul: Marowijne) folyónál, a francia és portugál érdekszférák közötti határ pedig az **Oyapock** folyónál szilárdult meg – ám ez utóbbi csak a 18. században vált hivatalosan elismertté, és a viták a 19. században is folytatódtak.

36.1.4 Gyarmati rend, munkaerő és az őslakosok

A francia gyarmati rend kezdeti szakasza a Guyanákon alapvetően különbözött a spanyol Amerika gyarmatosításától. Nem alakult ki nagy őslakos állam, nem volt bányászat, és nem jött létre az Andok országaira jellemző, soknemzetiségű, városias igazgatási központ. A francia kolónia a part menti ültetvényekre, a rabszolgamunkára és a külső kereskedelmi hálózatokra épült. A társaságok és a korona képviselői a 17. század végétől igyekeztek a katolikus egyház segítségével is megszilárdítani az uralmat: jezsuita és kapucinus misszionáriusok érkeztek, akik missziós falvakba próbálták telepíteni az őslakos csoportokat. E missziók célja kettős volt: egyrészt a keresztény hit terjesztése, másrészt a munkaerő ellenőrzése és a part menti területek biztosítása a belső erdők felől érkező támadásokkal szemben.

Az őslakos lakosság számára az európai jelenlét katasztrofális következményekkel járt. A 16. század végétől behurcolt európai és afrikai fertőző betegségek – különösen a fekete himlő, a kanyaró és az influenza – ellen az arawak és karib közösségek nem rendelkeztek immunitással, és a 17. század folyamán a partvidéki falvak lélekszáma drámaian csökkent. A pontos demográfiai veszteségek csak becslések tárgyát képezhetik, mert a korabeli források nem adnak megbízható népességadatokat, és a túlélők jelentős része a belső erdőkbe húzódott, ahol az európaiak számára nehezen ellenőrizhető, autonóm közösségeket őrzött meg. A francia hatóságok és az ültetvényesek a 17. század második felében megpróbáltak őslakos munkaerőt is bevonni, de a kényszermunka elleni ellenállás, a betegségek és a könnyű elmenekülés miatt ez a kísérlet nem bizonyult tartósnak. Ezzel párhuzamosan a hollandok által már alkalmazott afrikai rabszolgaság vált a 18. századra a gyarmat alapjává – ez a folyamat azonban már a következő alfejezet, A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep témája.

Az őslakos ellenállás formái a fegyveres támadásoktól a passzív távolmaradásig terjedtek. A **kali’na** csoportok a 17. század közepén többször megtámadták a francia és holland előőrsöket, kihasználva a folyók és az erdő nyújtotta mozgási előnyt. A **lokono** közösségek egy része viszont kereskedelmi kapcsolatokat épített az európaiakkal, és közvetítői szerepet vállalt a belső területek csoportjai felé. Az európai hatalmak – különösen a hollandok – tudatosan használták ki a csoportok közötti feszültségeket: egyes falvakkal szövetséget kötöttek, más csoportokat pedig rabszolgaként elhurcoltak. Az őslakos társadalmak tehát nem voltak passzív elszenvedői a gyarmatosításnak, hanem saját érdekeik és szövetségi rendszereik szerint alkalmazkodtak vagy álltak ellen.

A 17. század végére a francia gyarmat magja kialakult: Cayenne erődített városa, a part menti ültetvények sávja, a folyótorkolatok missziós falvai és a belső erdők ellenőrizetlen zónái alkották azt a szerkezetet, amely a következő évszázadban lassan bővült, de a kontinens többi gyarmatához képest mindvégig gazdaságilag másodrendű maradt. Az őslakos jelenlét a belső területeken megmaradt, ám a partvidék demográfiai és kulturális arculata visszafordíthatatlanul megváltozott.

36.1.5 Források és bizonytalanságok

Az Őslakosok és az európai gyarmatosítás alfejezet megállapításainak egy része régészeti és nyelvtörténeti rekonstrukción alapul, amely a trópusi talajok rossz megőrzési körülményei miatt erősen bizonytalan. A legkorábbi emberi jelenlét időpontja, a falvak mérete és a 16. századi népességszám csak becslés, nem mért adat. A korabeli európai források – holland, francia, angol kereskedők és misszionáriusok beszámolói – fontos elsődleges anyagot nyújtanak, de gyakran ellenséges sztereotípiákat közvetítenek, különösen a „karib” csoportokról szóló emberevés-mítoszban. Az őslakos csoportok önleírása ebben az időszakból nem áll rendelkezésre írott formában, ezért a 16–17. századi társadalmi és politikai viszonyokról alkotott kép szükségképpen európai szűrőn keresztül rekonstruálható.

A francia kolóniák korai kronológiája vitatott: egyes kutatók a holland uralom kezdetét 1654-re, míg mások 1650-re teszik; a Compagnie de la France équinoxiale és a Compagnie des Indes occidentales viszonya sem egyértelmű a forrásokban. A hadi események, az őslakos támadások és a demográfiai összeomlás eseménytörténete helyenként csak közvetett adatokból ismert. Az 1667-es bredai szerződés a Guyanák hovatartozását megerősítette, de a határvonalak részletes rögzítése évtizedekkel később, diplomatáciai alkuk során történt. A 2020-as évek tudományos konszenzusa elismeri e bizonytalanságokat, és hangsúlyozza, hogy a partvidéki őslakos társadalmak nem „statikus” közösségek voltak, hanem a gyarmati hatásokkal együtt is folyamatosan változtak.

36.1.6 Rövid összefoglaló

- A mai Francia Guyana területét a 16. században arawak nyelvű **lokono** és **palikur**, karib nyelvű **kali’na** és **wayana**, valamint tupí-guaraní nyelvű **wayampi** és **teko** csoportok lakták; a gyarmati „arawak” és „karib” kategóriák nyelvi és politikai sokféleséget takarnak.
- Az őslakos gazdálkodás a manióka-termesztésen, halászaton és vadászaton alapult; a falvak a folyóhálózat mentén kereskedelmi és rokonsági kapcsolatokat tartottak fenn.
- A spanyol korona formális igénye ellenére a Guyanák partvidékét a 16. század végétől holland, angol és francia kereskedők járták be, és a térség a „Vad part” (Wild Coast) nevet kapta; az El Dorado-mítosz a belső területek felé irányította az európai figyelmet.
- Az első francia telepek rövid életűek voltak; a 17. század közepén a hollandok foglalták el Cayenne térségét, és ültetvényes technikái később a francia gyarmati gazdaság alapját is befolyásolták.
- 1664-ben XIV. Lajos miniszterének, Colbert-nek az irányítása alatt a franciák visszafoglalták Cayenne-t, és a területet a **Compagnie des Indes occidentales** keretében szervezték társasági gyarmattá.
- Az 1667-es bredai béke megerősítette a francia jelenlétet, de a Maroni és az Oyapock folyó menti határok csak fokozatosan rögzültek.
- A gyarmati rend az ültetvénygazdaságra, a rabszolgamunkára és a katolikus missziókra épült; az őslakos lakosság a járványok, a kényszermunka és a fegyveres összecsapások következtében drámaian megfogyatkozott, és a túlélők egy része a belső erdőkbe húzódott.

36.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nyelvcsaládokhoz tartoztak a mai Francia Guyana 16. századi őslakos csoportjai, és miért nem azonosíthatók egyszerűen a gyarmati „arawak” és „karib” kategóriákkal?
2. Milyen gazdasági és technikai hatása volt a holland jelenlétnek a későbbi francia gyarmati gazdaságra, és hogyan tükrözi ezt Cayenne 17. századi története?
3. Melyek voltak a francia gyarmatosítás első kísérleteinek kudarcai, és miben különbözött a francia gyarmati modell a spanyol amerikai rendszertől?
4. Milyen szerepet játszottak a missziók az őslakos lakosság ellenőrzésében, illetve milyen ellenállási formákat alkalmaztak az őslakos közösségek?
5. Miért tekinthető a Guyanák korai gyarmatosítása a holland, a brit és a francia érdekek közötti versengés történetének, nem pedig egyetlen európai állam lineáris hódításának?

36.2 A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep

A Őslakosok és az európai gyarmatosítás bemutatta, hogy Francia Guyana a 17. század elejétől francia fennhatóság alá került, ám a gyarmat sokáig csak vékony part menti sávból állt, és a belső területek megismerése is lassan haladt. A jelen alfejezet azt vizsgálja, hogyan épült fel a gyarmati gazdaság, milyen munkaerőre támaszkodott, és miként alakította át a 19. századi társadalmat az aranyláz, a rabszolgaság eltörlése és a hírhedt büntetőtelep.

36.2.1 A gyarmati gazdaság alapjai: cukor, kávé és a munkaerő kérdése

Francia Guyana gyarmati gazdaságának megszervezése a 17. század második felében kezdődött. A francia korona és a kereskedelmi társaságok – köztük a **Compagnie de la France équinoxiale** – arra törekedtek, hogy a terület a karibi cukortermelő gyarmatokhoz hasonló hasznot hozzon. A part menti, alluviális talajú síkság egyes részein megkezdődött a **cukornád** (canne à sucre) termesztése, és kisebb **cukorültetvények** (habitations sucrières) jöttek létre. A termesztés azonban hamar korlátokba ütközött: a csapadékos éghajlat, a gyengébb talajminőség és a mocsaras partvidék miatt a hozamok alacsonyabbak voltak, mint a francia Antillákon, például Martinique-on vagy Guadeloupe-on. A gyarmat exportja a cukor mellett – és részben helyette – **kávéra**, **gyapotra**, **annattóra** (roucou, festőanyag), kakaóra és fűszerekre támaszkodott, de a mennyiségek a legtöbb évben elmaradtak a nagyobb ültetvényes gyarmatokétól.

A termeléshez szükséges munkaerőt kezdettől fogva **afrikai rabszolgák** (esclaves) behozatalával biztosították. A francia **Code Noir** (1685) jogi kerete – amely a rabszolgatartást szabályozta – Francia Guyanában is érvényben volt, bár a helyi források szerint a rendelkezéseket nem mindig ugyanolyan szigorral tartották be. A rabszolga-kereskedelem mértéke a gyarmat kis gazdasági súlya miatt szerényebb volt, mint a karibi térségben, de a lakosságon belüli arány még így is magasra emelkedett. A 18. század második felére a gyarmat becsült lakosságának többsége rabszolga volt; a pontos szám azonban erősen bizonytalan, mert a gyarmati összeírások hiányosak, és a belső területeken élő lakosságot nem mindig vették számba.

A gyarmati igazgatás élén a francia korona által kinevezett **kormányzó** (gouverneur) állt, mellette pedig az **intendáns** (intendant) felügyelte a pénzügyeket és az igazságszolgáltatást. A tényleges hatalom azonban gyakran a helyi ültetvényesek és kereskedők kezében volt, akik a termelést és a rabszolgapiacot irányították. Az ültetvényes réteg létszáma kicsi maradt, és a gazdasági teljesítmény gyengesége miatt a gyarmat folyamatosan támogatásra szorult az anyaországtól.

36.2.2 Rabszolgaság, szabad színesek és a felszabadítás hullámai

A 18. század végére Francia Guyana társadalmát erős jogi és származási tagoltság jellemezte. A legnagyobb csoportot a rabszolgák alkották, akiknek zöme az ültetvényeken dolgozott. A rabszolgák kisebb része a városi háztartásokban látott el szolgálatot, mások a gyarmati adminisztráció vagy a missziók munkásai voltak. A **felszabadított rabszolgák** és azok leszármazottai – korabeli kategóriával **szabad színesek** (gens de couleur libres) – jelentős, bár számszerűen nehezen becsülhető réteget alkottak. Ők jogilag szabadok voltak, de sok tekintetben másodrendű helyzetben maradtak: korlátozott politikai jogokkal, a házasságkötés és a birtoklás terén pedig informális megkülönböztetéssel szembesültek.

A francia forradalom és a rabszolgaság ügye szorosan összekapcsolódott. A Nemzeti Konvent 1794-ben eltörölte a rabszolgaságot a francia gyarmatokon, ami Francia Guyanában is a rabszolgák felszabadítását eredményezte. A intézkedést azonban Napóleon 1802-ben visszavonta, és a rabszolgaságot visszaállították. Ez a fordulat a helyi társadalomban hosszú időre megingatta a jogi állapotot: a korábban felszabadítottak egy részét újra a rabszolgaságba kényszerítették, míg mások a belső területekre menekültek, vagy a hatóságokkal szembeni ellenállás különböző formáit választották. A **maroon** közösségek, vagyis a szökött rabszolgák és leszármazottaik önálló települései a folyók menti erdős területeken már a 18. században is léteztek, de a 19. század első felében tovább növekedett a szerepük.

A rabszolgaság végleges eltörlését 1848-ban hirdették ki a francia gyarmatokon. Francia Guyanában a felszabadítás nyomán a volt rabszolgák jogilag szabad emberekké váltak, az ültetvényesek pedig kártalanítást kaptak. A társadalmi következmények azonban mélyek voltak. Sokan elhagyták a cukorültetvényeket, és kisparaszti gazdálkodásba kezdtek, vagy a part menti falvakban, illetve a belső területeken próbáltak önálló életet kialakítani. Az ültetvényes gazdaság munkaerőhiánnyal küzdött, és a termelés a 19. század közepén még inkább visszaesett. A gyarmati hatóságok ezért különféle megoldásokkal kísérleteztek: szerződéses munkásokat (**engagés**) hozattak Afrikából, Ázsiából – különösen Kínából –, valamint a szomszédos szigetekről. A **kínai munkások** bevándorlása az 1860-as évektől vált jelentősebbé, és maradandó nyomot hagyott a gyarmat demográfiájában.

36.2.3 Az aranyláz és a belső területek felértékelődése

Az 1850-es évek közepén aranyat fedeztek fel a gyarmat keleti részén, az **Approuague** folyó felső szakaszán. A hír gyorsan terjedt, és a következő évtizedekben az **Oyapock**, majd a **Maroni** folyó mentén is megindult az aranyláz. A bányászat kezdetben kézi mosással, egyszerű eszközökkel folyt, és elsősorban a folyók hordalékában található aranyszemcsékre épült. A kormányzat engedélyeket (koncessziókat) adott ki, de a belső területek ellenőrzése gyenge volt, és a tényleges kitermelés jelentős része informális keretek között folyt.

Az aranyláz fellendülést hozott a gyarmat gazdaságába, és rövid időre javította a költségvetés helyzetét. Ugyanakkor növelte a társadalmi feszültségeket is. A bányavidékek vonzották a bevándorlókat: érkeztek munkások Martinique-ról, Saint-Luciáról és más karibi szigetekről, valamint Franciaországból, sőt Kínából is. A bányásztáborokban a jogi és egészségügyi feltételek gyakran rendkívül rosszak voltak, és a trópusi betegségek – főként a malária és a sárgaláz – magas halálozást okoztak. A bányászat körüli konfliktusok, a területi viták és az aranylázhoz kapcsolódó erőszak a gyarmati adminisztráció számára komoly kihívást jelentett.

Az aranyból származó bevételek ugyanakkor nem oldották meg a gyarmat alapvető problémáit. A belső területek infrastruktúrája szinte nem létezett, az utak és a folyami közlekedés fejletlen volt, és a bányavidékek elszigeteltsége növelte a költségeket. Ráadásul az aranyláz idővel visszaesett, és a gyarmat továbbra is az anyaországi támogatásra szorult.

36.2.4 A büntetőtelep létrehozása: a „bagne” és az Ördög-sziget

A francia állam 1852-ben döntött arról, hogy Francia Guyanában **büntetőtelepet** (bagne) hoz létre. A döntés hátterében kettős cél állt: egyrészt a francia börtönök túlzsúfoltságának enyhítése, másrészt a gyarmat fejlesztése a kényszermunka révén. A büntetőtelep első szállítmányai még ugyanabban az évben megérkeztek, és a következő évtizedekben a rendszer fokozatosan kiépült.

A büntetőtelep nem egyetlen helyszínből állt, hanem több – egymástól eltérő funkciójú – létesítményből. A legfontosabb központ **Saint-Laurent-du-Maroni** volt, amely a fegyencek fogadó- és elosztóhelyéül szolgált. A gyarmat fővárosában, **Cayenne**-ben is működött büntetőintézet, emellett **Kourou** és más part menti települések is részt vettek a rendszerben. A legismertebb helyszín azonban az **Üdvösség-szigetek** (Îles du Salut) csoportján található **Ördög-sziget** (Île du Diable) lett. Ez az apró, sziklás sziget vált a büntetőtelep szimbólumává – noha a rabok zöme nem itt, hanem a kontinensen, elsősorban Saint-Laurent-du-Maroni környékén élt és dolgozott.

A fegyencek (korabeli francia szóval **bagnard** vagy **forçat**) kényszermunkáját elsősorban közmunkákra használták: útépítésre, mocsárlecsapolásra, épületek emelésére és mezőgazdasági munkákra. A hatóságok azt remélték, hogy a büntetőtelep révén pótolhatják a rabszolgaság eltörlése után támadt munkaerőhiányt. A gyakorlatban azonban a kényszermunka termelékenysége alacsony volt, a fegyencek egészségi állapota gyorsan romlott, és a halálozási arány rendkívül magas maradt. A trópusi betegségek, a rossz táplálkozás és a kemény bánásmód miatt sokan meghaltak; a kutatók becslései szerint egyes időszakokban a fegyencek akár harmada is öt éven belül életét vesztette, de a pontos arányok vitatottak a hiányos statisztikák miatt.

A büntetőtelep hírhedtsége a 19. század végén vált nemzetközivé, amikor **Alfred Dreyfus** zsidó származású francia katonatisztet 1895 és 1899 között az Ördög-szigeten tartották fogva. A Dreyfus-ügy nyilvánossága felhívta a figyelmet a büntetőtelep embertelen körülményeire, de a rendszer egészen a 20. század közepéig fennmaradt. Hangsúlyozni kell, hogy a büntetőtelep lakóinak többsége nem politikai fogoly, hanem közönséges bűnöző volt, akiket a francia bíróságok kényszermunkára ítéltek.

36.2.5 A 19. századi társadalom átalakulása és a büntetőtelep hatásai

A büntetőtelep jelenléte alapvetően átrendezte Francia Guyana társadalmát. Az elítéltek egy része a büntetés letöltése után **libérés** (felszabadult fegyenc) státuszba került, de a francia szabályozás értelmében köteles volt a gyarmaton maradni, és nem térhetett vissza Franciaországba. Ez a réteg tartósan a gyarmat lakosságának részévé vált, és számos társadalmi feszültség forrása lett. A felszabadult fegyencek gyakran nehezen találtak munkát, és a helyi lakosság egy része bizalmatlanul tekintett rájuk.

A 19. század második felében Francia Guyana lakossága gyorsabban nőtt, mint korábban, de a növekedés összetétele heterogén volt. A rabszolgaság 1848-as eltörlése után a volt rabszolgák és leszármazottaik a part menti falvakban, valamint a belső területeken élő **maroon** közösségekben őrizték meg saját életformájukat. Az aranyláz és a büntetőtelep európai, karibi, kínai és később közel-keleti – elsősorban libanoni – bevándorlókat vonzott. A gyarmat lakossága így nyelvileg és kulturálisan is sokszínűvé vált, de a társadalmi hierarchia továbbra is a származáson és a jogi státuszon alapult. A francia gyarmati ideológia a **civilizációs küldetés** (mission civilisatrice) jegyében a helyi lakosságot alsóbbrendűként kezelte, ami a mindennapi gyakorlatban a faji és társadalmi megkülönböztetés fennmaradását jelentette.

A nők helyzete a gyarmati társadalomban sajátos volt. Az európai származású nők aránya alacsony maradt, a büntetőtelep pedig elsősorban férfiakból állt. A női elítéltek számára külön táborokat tartottak fenn, de a férfi büntetőtelephez képest a létszámuk csekély volt. A rabszolgaság eltörlése

után a nők jelentős része a háztartási és mezőgazdasági munkában talált megélhetést, miközben a jogi és társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is korlátozták mozgásterüket.

A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep kapcsolata a 19. század végére egyértelművé tette, hogy a büntetőtelep nem váltotta be a hozzá fűzött gazdasági reményeket. A kényszermunka nem pótolta a rabszolgaságot, a termelékenység alacsony maradt, és a létesítmények fenntartása jelentős költséget rótt az anyaországra. A gyarmat elmaradottsága így a 20. század elejére is fennmaradt, és a büntetőtelep emlékezete – amely a későbbi emlékezetpolitikai vitákban központi szerepet kapott – már a 19. század végén formálódni kezdett.

36.2.6 Források és bizonytalanságok

A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep történetének rekonstruálásakor a kutatók elsősorban gyarmati közigazgatási iratokra, levelezésre, hajónaplókra, bírósági jegyzőkönyvekre és utazók beszámolóira támaszkodhatnak. A francia gyarmati levéltárak – különösen az Archives nationales d'outre-mer – sok dokumentumot őriznek, de a forrásanyag egyenetlen: a belső területekre és a bányavidékekre vonatkozó iratok gyakran hiányosak, a rabszolgák és a fegyencek saját hangját pedig csak elvétve rögzítették. A rabszolga-népesség nagyságára vonatkozó becslések ezért széles sávban mozognak, és a szabad színesek, valamint a maroon közösségek létszámának meghatározása is bizonytalan.

A büntetőteleppel kapcsolatos adatok megbízhatósága is egyenetlen. A hivatalos statisztikák vezetése a 19. század második felében fokozatosan javult, de a halálozási arányok és az elítéltek teljes számának meghatározása ma is vita tárgya. A kutatók becslései 70 000 és 100 000 közöttire teszik a Francia Guyanába szállított fegyencek összlétszámát 1852 és a szállítások 1938-as leállítása között, de a pontos szám ismeretlen. A büntetőtelepet bemutató híres önéletrajzi regény, **Papillon** (magyarul Pillangó) nagy hatással volt a közvéleményre, ám történeti forrásként csak fenntartásokkal kezelhető: a szerző, Henri Charrière számos állítása nem igazolható a levéltári forrásokból.

Az emlékezetpolitikai viták is befolyásolják az értelmezést. A büntetőtelep ma a francia gyarmati erőszak egyik szimbólumaként jelenik meg, és a helyi társadalom egyes csoportjai szerint a francia államnak el kell ismernie a rendszer áldozatait és leszármazottaik sérelmeit. Más értelmezések szerint a büntetőtelep elsősorban a francia büntetőpolitika része volt, nem pedig a gyarmati kizsákmányolás közvetlen eszköze. A két álláspont között nincs teljes tudományos konszenzus, ezért a kérdést vitatott értelmezésként kell kezelni.

36.2.7 Rövid összefoglaló

- Francia Guyana gyarmati gazdasága a 17–18. században a cukor, kávé, gyapot és más trópusi termékek köré szerveződött, de a termelékenység elmaradt a karibi ültetvényes gyarmatokétól.
- A munkaerő alapja az afrikai rabszolgák behozatala volt; a rabszolgaság 1794-es eltörlése után Napóleon 1802-ben visszaállította, végleges megszüntetésére 1848-ban került sor.
- A rabszolgaság eltörlése után munkaerőhiány lépett fel, amelyet szerződéses munkásokkal, köztük kínai bevándorlókkal próbáltak enyhíteni.
- Az 1850-es évek közepén felfedezett arany átmeneti fellendülést hozott, de a bányászat nem oldotta meg a gyarmat elmaradottságát.
- 1852-től a francia állam büntetőtelepet működtetett Francia Guyanában; a rendszer központja Saint-Laurent-du-Maroni volt, a hírhedt Ördög-sziget pedig szimbolikus szerepet kapott.

- A büntetőtelep gazdasági célja nem teljesült, a halálozási arány magas volt, és a felszabadult fegyencek (libérés) tartós réteget alkottak a gyarmati társadalomban.
- A 19. századi Francia Guyana társadalma jogi és származási szempontból erősen tagolt maradt, és a gyarmati ideológia a francia civilizációs küldetés jegyében igazolta a hierarchiát.

36.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és gazdasági tényezők magyarázzák, hogy Francia Guyana cukorgazdasága miért maradt el a karibi gyarmatokétól?
2. Hogyan változott a rabszolgaság jogi helyzete 1794 és 1848 között, és milyen társadalmi következményei voltak a végleges eltörlésnek?
3. Milyen hatással volt az 1850-es évek aranyláz Francia Guyana gazdaságára és társadalmára?
4. Miért nem tudta a büntetőtelep betölteni a gyarmat fejlesztésére szánt szerepét, és milyen társadalmi réteget hozott létre a libérés intézménye?
5. Milyen forrásproblémák és értelmezési viták nehezítik a büntetőtelep és a rabszolgaság történetének megbízható rekonstruálását?

36.3 Francia Guyana a 20. században

A 20. század folyamán Francia Guyana a francia gyarmatbirodalom peremvidékéből a francia állam jogilag beolvasztott, ám földrajzilag és társadalmilag mégis jellegzetesen különálló részévé vált. Ez az átalakulás nem egyetlen pillanat műve volt: az 1946-os megyésítés új jogi keretet adott, a büntetőtelep felszámolása és a kourou-i űrközpont megnyitása pedig átrajzolta a térség demográfiáját, munkaerőpiacát és Franciaországhoz fűződő viszonyát. A fejezet azt vizsgálja, hogyan hatott a francia integráció a part menti kreol társadalomra, a belső vidék őslakosaira és az újonnan érkező bevándorló közösségekre, és milyen viták kísérték a folyamatot. A A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep alfejezetben tárgyalt örökség – az aranybányák, a rabszolgaság utáni társadalmi rétegződés és a bagne – folyamatosan jelen volt e „modernizáció” mögött.

36.3.1 A megyévé válás előzményei és az 1946-os törvény

A 20. század elején Francia Guyana még a francia gyarmatbirodalom egyik legritkábban lakott területe volt. A parti sávban franciaul vagy guyanai kreolul beszélő lakosság élt, amelynek csúcsán egy vékony, sokszor az anyaországgal családi és üzleti kapcsolatokat ápoló kreol elit állt; alatta kisvállalkozók, hivatalnokok, halászok, földművesek és alkalmi munkások helyezkedtek el. A belső területeken a **bushinengue** (a szökött rabszolgák leszármazottai, francia hivatalos nyelvhasználatban „noirs marrons”) közösségek, valamint a **kali’na**, **wayana**, **teko** és **palikur** őslakos népek nagyrészt kívül éltek a formális gyarmati közigazgatás rendszerén. A belső vidéket 1930-ban leválasztották, és **Inini terület** (Territoire de l’Inini) néven külön kormányozták; a lépés hosszú távon elmélyítette a parti és a belső területek jogi-társadalmi szétválását.

A második világháború alatt Francia Guyana előbb a Vichy-rezsimhez hű kormányzó irányítása alatt állt, majd 1943-ban a szabad francia erők oldalára állt. A háborús évek megerősítették a helyi politikai elit azon meggyőződését, hogy a terület csak a francia köztársasághoz való szorosabb kötődéssel kerülheti el a marginalizálódást, és juthat hozzá az anyaországi szociális vívmányokhoz. Ezt a célt szolgálta az 1946. március 19-én elfogadott francia törvény, amely Francia Guyanát – Guadeloupe-pal, Martinique-kal és Réunionnal együtt – **tengerentúli megyévé** (département d’outre-mer, rövidítve DOM) nyilvánította. A jogszabály elvileg megszüntette a gyarmati

különjogot: a francia törvényeket fokozatosan kiterjesztették, a lakosok francia állampolgárokként választójogot kaptak, és a terület választott képviselőket küldhetett a párizsi nemzetgyűlésbe.

A megyésítés párizsi döntése szempontjából a helyi kreol elit érdekérvényesítése meghatározó volt, míg a belső területek lakóinak véleménye gyakorlatilag alig kapott teret. A gyarmati vámrendszer megszüntetésének és a szociális ellátások kiterjesztésének ígérete széles körben vonzónak bizonyult, ám a döntés nem volt egyhangú: egyes vállalkozók a helyi adóterhek növekedésétől, mások a hagyományos gyarmati kiváltságok elvesztésétől tartottak. A **presztízst** a francia republikánus egyenlőség retorikája szolgáltatta, de a gyakorlatban a megyésítés időben egyenetlenül valósult meg. A **prefektus** (préfet) és a **megyei tanács** (conseil général) intézménye viszonylag hamar létrejött, viszont a szociális ellátórendszer, az oktatási intézmények és az infrastruktúra kiépítése évtizedekbe telt. A francia állam a francia nyelvet és a tagolt közigazgatást tekintette a modernizáció alapjának; a belső területek lakói számára ez gyakran újabb asszimilációs nyomást jelentett.

36.3.2 A megyésített társadalom és a büntetőtelep felszámolása

A megyésítéssel párhuzamosan Francia Guyana egyik leginkább megterhelő gyarmati intézménye, a **büntetőtelep** (bagne) felszámolása is lezárult. A A gyarmati gazdaság és a büntetőtelep alfejezetben bemutatott bagne-ba a francia állam 1938-ban szüntette be a büntetés-végrehajtási deportálást, de a tényleges felszámolás a második világháború után, nagyrészt az 1950-es évek elejére fejeződött be. Az utolsó büntetőtelepi intézmények fokozatosan zártak be; az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a foglyok egy részét Franciaországba szállították, mások azonban szabadlábra kerültek, és egy részük helyben maradt. A büntetőtelep környéki gazdaság korábban részben a fegyenctelepek ellátására épült; megszűnésük gazdasági vákuumot hagyott maga után, különösen az olyan településeken, mint Saint-Laurent-du-Maroni, ahol a bagne igazgatási központja volt. A pontos létszámokról és a volt fegyencek sorsáról kevés megbízható adat áll rendelkezésre; ez a terület azóta is az emlékezetpolitikai viták része.

A demográfiai mérleg szerint Francia Guyana lakossága a század közepén rendkívül alacsony volt: az 1946-os népszámlálási becslések körülbelül 25 ezer főre teszik, 1954-re mintegy 28 ezerre. Ezek a számok azonban pontatlanok, mert a belső területek lakosságát – az őslakosokat és a bushinengue közösségeket – csak részben vagy egyáltalán nem írták össze. A francia statisztikai hivatal (INSEE) későbbi módszertani változtatásai is nehezítik az összehasonlítást. Ami bizonyos: a part menti sáv lakossága a megyésítés utáni években lassú növekedésnek indult, amit a fejlettebb egészségügyi ellátás, a csökkenő halálozás és a fokozatos bevándorlás idézett elő.

A szociális és gazdasági különbségek azonban megmaradtak. A mezőgazdaság, az aranybányászat és a halászat továbbra is a formális gazdaság alapját adta; az ipari feldolgozás szinte teljesen hiányzott. A francia szociális juttatások, az oktatási rendszer és a közegészségügy fokozatos fejlesztése az 1950-es és 1960-as években javított az életkörülményeken, de a terület továbbra is erősen függött a párizsi költségvetési transzferektől. A part menti társadalomban a bőrszín, a francia nyelvtudás és a formális iskolázottság továbbra is erős társadalmi választóvonalakat jelölt ki; a kreol középosztály számára a megyésítés a francia hivatalnoki pálya és az anyaországi továbbtanulás lehetőségét nyitotta meg, míg a szegényebb rétegek és a belső vidék lakói jóval kevésbé fértek hozzá ezekhez az erőforrásokhoz.

36.3.3 A kourou-i űrközpont és a gazdasági szerkezetváltás

Francia Guyana 20. századi történetének második nagy fordulópontja az volt, amikor a francia állam az 1960-as években űrközpontot hozott létre Kourou közelében. A döntés hátterében az algériai függetlenség (1962) állt: Franciaország elveszítette korábbi szaharai rakétakísérleti

telepeit, és olyan helyet keresett, amely az Egyenlítőhöz közel, tengerre néző, biztonságos kilövési irányokkal rendelkezik, politikai helyzete pedig stabil. A választás Francia Guyanára esett; a **Centre Spatial Guyanais** (CSG) 1964-től épült ki, és 1968-tól kezdve hajtottak végre innen rakétaindításokat. A kiválasztásban a földrajzi szempontok mellett az alacsony népsűrűség is szerepet játszott, ám ez a „lakatlan” jelleg sok esetben az őslakos és bushinengue közösségek hagyományos területeit érintette.

Az 1970-es évek közepétől az **Európai Űrügynökség** (Agence spatiale européenne, rövidítve ESA) bevonásával a CSG az európai űrprogram elsődleges indítóhelyévé vált. Az **Ariane** hordozórakéták 1979-től kezdve folyamatosan növelték Kourou stratégiai jelentőségét; az űrtevékenység máig a terület leglátványosabb modern gazdasági ágazata. A létesítményt a francia **Centre National d’Études Spatiales** (CNES) üzemelteti, és a mindenkori francia, illetve európai űrpolitika meghatározó elemévé vált. A CSG munkahelyeket teremtett a mérnökök, technikusok, adminisztrátorok és logisztikai dolgozók számára, és fellendítette a helyi szolgáltatásokat is: az építőipart, a szállítást, a vendéglátást és a karbantartást. Cayenne és Kourou térsége infrastrukturálisan látványosan fejlődött – utak, iskolák, kórházak, repülőtér és telekommunikáció létesült.

A gazdasági hatás azonban egyenlőtlenül oszlott el. A magasan képzett munkaerő jelentős része kezdetben az anyaországból vagy más európai országokból érkezett; a helyi lakosság foglalkoztatása főleg az alacsonyabb képzettséget igénylő állásokra korlátozódott. Az űrközpont jelenléte felhajtotta a part menti ingatlanárakat és a megélhetési költségeket, miközben a hagyományos mezőgazdaság és a belső vidék aranybányászata alig kapcsolódott a korszerű technológiához. A fejlesztés a tengerparti sávra összpontosult, így a belső területek és a folyó menti közösségek továbbra is kimaradtak a közvetlen előnyökből; sőt, a Kourou környéki területfoglalások, a bányászati koncessziók és az útépítések új nyomást gyakoroltak az őslakos népek hagyományos élettereire. A munkaerőpiac kettőssége – a jól fizetett, magas képzettségű állások koncentrációja és a helyi munkavállalók alacsonyabb bérű szektorokba szorulása – a későbbi társadalmi elégedetlenség egyik szerkezeti forrása lett.

36.3.4 Bevándorlás, őslakos közösségek és a francia integráció vitája

A CSG fejlesztése, a francia szociális rendszer vonzereje és a környező országok gazdasági, politikai válságai együttesen felgyorsították a bevándorlást. A második világháború után még alig 30 ezer fős lakosság 1982-re körülbelül 73 ezerre, 1999-re pedig mintegy 157 ezerre nőtt; ezek a számok azonban továbbra is becslések, mivel a szomszédos Brazíliából, Suriname-ból, Guyanából és Haitiből érkezők egy része nem jelenik meg a hivatalos regisztrációban. A bevándorlás időben és térben is egyenetlen volt: a suriname-i polgárháború (1986–1992) elől érkező bushinengue menekültek főképp a Maroni folyó menti településeken, a brazil **garimpeiro** bányászok pedig a belső vidéki aranylelőhelyek környékén tűntek fel nagyobb számban. A haiti munkavállalók az 1980-as évektől elsősorban a part menti városok szolgáltató és építőipari szektoraiban helyezkedtek el, míg az anyaországi francia tisztviselők, tanárok és szakemberek a közigazgatásban, az oktatásban és az űriparban vállaltak szerepet.

Külön említést érdemel a laoszi **hmong** közösség, amelynek első csoportjai az 1970-es évek végén francia kormányzati letelepítési program keretében érkeztek. A hmongok elsősorban mezőgazdasági termelőkként telepedtek le, például Cacao és Javouhey környékén, és hamarosan a helyi zöldség- és gyümölcstermesztés fontos szereplőivé váltak. Az ő érkezésük is mutatja, hogy a francia integráció nem csupán regionális, hanem globális migrációs folyamatokat is bevonzott Francia Guyanába.

A bevándorlás felerősítette a francia integrációról szóló vitát. A francia állam a területet a köztársaság egyenlő részeként kezelte, ami a jogszabályok szintjén azt jelentette, hogy minden

jogszerűen letelepedett személy hozzáférhet a francia oktatáshoz, egészségügyhöz és szociális ellátásokhoz. A gyakorlati hozzáférés azonban egyenetlen volt: az idegenrendészeti szabályok, a munkavállalási engedélyek, a lakhatási viszonyok és a nem hivatalos diszkrimináció gyakran kirekesztő rendszert hozott létre. A helyi társadalomban a régi kreol elit, az őslakos közösségek, a bushinengue csoportok és a friss bevándorlók közötti feszültségek egyaránt megmutatkoztak a munkaerőpiaci versenyben és a városi tér használatában. Az illegális aranybányászat és a higanyhasználat környezeti károkat okozott, és feszültséget szült a bányászok, az őslakos közösségek és a francia hatóságok között.

A belső területeken élő őslakos népek helyzete a század második felében fokozatosan került a francia viták napirendjére. Az 1960-as évek végén az Inini területet megszüntették, és a belső vidék egyes részeit községekbe szervezték; ez formálisan kiterjesztette a francia közigazgatást, de nem feltétlenül növelte az őslakosok politikai súlyát. Az iskoláztatás francia nyelvű keretek között folyt, ami visszaszorította a **wayana**, **teko**, **kali'na** és **palikur** nyelvek mindennapi használatát. A század végén azonban megjelentek az első kulturális revitalizációs törekvések, és az őslakos szervezetek – elsősorban az 1980-as években megerősödő föderatív ernyőszervezetek – a földterületek védelmét, az oktatási autonómiát és a hagyományos erőforrásokhoz való jogot kezdték követelni. Ezek a törekvések a Az őslakos népek és társadalmi mozgalmak tematikus fejezetben részletesebben tárgyalt kontinentális folyamatokkal rokoníthatók.

Politikai téren a 20. század második felében a megyésítés ellenére is jelen voltak autonómiát, sőt függetlenséget követelő mozgalmak. Az 1950-es évek végétől **Justin Catayée** helyi politikusként a szociális és kulturális önrendelkezés erősítését szorgalmazta; korai halála (1962) után mozgalma nem tudott tartós parlamenti többséget szerezni. Az 1970-es években megalakult csoportok – mint a **Mouvement guyanais de décolonisation** (rövidítve MoGuDé) – a francia gyarmati örökség felszámolását és nagyobb önkormányzatot követeltek, de választási befolyásuk korlátozott maradt. A francia kormányzat válasza az 1980-as évek decentralizációja volt: létrejött a regionális tanács (conseil régional), és bizonyos hatáskörök a területi intézményekhez kerültek, ám a külpolitika, a pénzügyi keretek és az űrközpont irányítása Párizsban maradt.

Az 1990-es évek közepén francia guyanai középiskolások és egyetemisták tüntetéssorozata hívta fel a figyelmet az oktatási rendszer hiányosságaira, a faji megkülönböztetésre és a munkanélküliségre. A tiltakozások nem kérdőjelezték meg általánosan a francia integrációt, de egyértelművé tették, hogy a jogi egyenlőség önmagában nem szünteti meg a társadalmi egyenlőtlenségeket. A század végére Francia Guyanában a munkanélküliség a hivatalos statisztikák szerint is magasabb volt, mint Franciaország átlagában, a fiatalok foglalkoztatási helyzete pedig különösen bizonytalannak mutatkozott. Az informális gazdaság – a határ menti kereskedelem, az illegális aranybányászat, a ház körüli szolgáltatások – jelentősége megnőtt, ami tovább nehezítette a statisztikai mérést.

36.3.5 A századvég mérlege

A 20. század végére Francia Guyana jogilag és intézményileg Franciaország része volt, de a társadalmi és területi egyenlőtlenségek alig csökkentek. A part menti városok, különösen Cayenne, Kourou és Saint-Laurent-du-Maroni, bekapcsolódtak a francia fogyasztási és közigazgatási hálózatokba, míg a belső vidék falvaiban az oktatáshoz, egészségügyhöz és a szociális ellátásokhoz való hozzáférés továbbra is korlátozott volt. Az őslakos népek és a bushinengue közösségek politikai képviselete növekedett, de a földtulajdon, az erőforrás-használat és a nyelvi jogok kérdései rendezetlenek maradtak. A bevándorlás folyamatosan formálta a városi társadalmat, miközben a francia republikánus integráció és a helyi kreol, őslakos, bushinengue identitások közötti feszültségek kiéleződtek. A gazdaság egyszerre mutatta a globális csúcstechnológia jelenlétét és a hagyományos, informális szektorok törékenységét.

A századforduló után ez az örökség határozta meg a A jelen: francia integráció, függetlenségi mozgalmak és feszültségek alfejezetben tárgyalandó vitákat: a decentralizáció továbbfejlesztését, az őslakos földjogok elismerését, a bevándorlással kapcsolatos politikák szigorítását vagy enyhítését, valamint a CSG szerepének újraértelmezését a klímaválság és a regionális geopolitika fényében.

36.3.6 Források és bizonytalanságok

A 20. századi Francia Guyana történetének rekonstrukciója többféle forrástípust igényel. Elsődleges forrásnak számít az 1946. március 19-i francia törvény (loi no 46-451), a francia parlamenti jegyzőkönyvek, az INSEE népszámlálási és demográfiai publikációi, a CNES és az ESA hivatalos éves jelentései, valamint a helyi sajtó és az érdekvédelmi szervezetek iratai. A büntetőtelep felszámolásával és a bevándorlással kapcsolatban a gyarmati kori levéltárak és a prefektusi jelentések fontosak, de ezek gyakran a közigazgatás szempontjait tükrözik, nem a helyi lakosságét. A tüntetések és a mozgalmak megértéséhez szükségesek a résztvevőkkel készült interjúk és a mozgalmi kiadványok, ám ezek hozzáférhetősége és reprezentativitása változó.

A másodlagos szakirodalomban a francia guyanai történetírás – például Serge Mam Lam Fouck és Kristen Sarge munkái – a kreol társadalom és a politikai identitás kérdéseit dolgozza fel, azonban a konkrét megállapításokat a hivatkozott kiadásokban ellenőrizni kell. A tengerentúli területek posztkoloniális fejlődéséről szóló összehasonlító tanulmányok pedig a francia integráció modelljének vitáit segítenek kontextusba helyezni.

A legfontosabb bizonytalanságok a demográfiai adatokra vonatkoznak. Az 1940–60-as évek népszámlálásai a belső területek lakosságát alulreprezentálták, ezért a tényleges lélekszám magasabb lehetett a közölt számoknál. A bevándorlók esetében a hivatalos statisztikák nem rögzítik az illegális vagy ideiglenes tartózkodókat, így a szomszédos országokból érkezők arányát csak becsülni lehet. A CSG gazdasági hatásának mérése is vitatott: a közvetlen foglalkoztatási adatok ismertek, de a helyi beszállítói kapcsolatok és a multiplikátorhatások értékelése nem egységes a szakirodalomban. Az őslakos népek demográfiai súlyának és nyelvi helyzetének változása szintén bizonytalan, mivel a francia népszámlálások sokáig nem kérdeztek etnikai vagy nyelvi hovatartozásra.

A megyésítés megítélése ma is vitatott: a francia republikánus keret hívei a jogi egyenlőséget és a szociális juttatásokat hangsúlyozzák, míg az autonómia vagy függetlenség hívei a helyi döntéshozatal hiányát és az asszimilációs nyomást bírálják. A büntetőtelep emlékezete szintén vitatott; a felszámolás ténye dokumentált, de a társadalmi utóhatásairól kevés megbízható adat áll rendelkezésre.

36.3.7 Rövid összefoglaló

- Az 1946. március 19-i törvény Francia Guyanát tengerentúli megyévé nyilvánította, jogi értelemben felszámolva a gyarmati különállást, de a tényleges egyenlőség csak fokozatosan valósult meg.
- A büntetőtelep felszámolása az 1950-es évek elejére lezárult, ám a bagne társadalmi és gazdasági öröksége tovább hatott.
- Az 1964-től kiépült kourou-i Centre Spatial Guyanais a területet az európai űrprogram kulcsfontosságú bázisává tette, de a gazdasági előnyök egyenlőtlenül oszlottak el.
- A bevándorlás – Brazíliából, Suriname-ból, Haitiből, Laoszból és Franciaországból – felgyorsította a demográfiai növekedést, és rendkívül sokszínűvé tette a part menti társadalmat.
- Az őslakos népek és a bushinengue közösségek a század nagy részében alulreprezentáltak voltak, jogaik és nyelveik csak a század végén kaptak nagyobb figyelmet.

- Az autonómia- és függetlenségi mozgalmak, illetve az 1990-es évek tiltakozásai rávilágítottak a francia integráció elégtelenségeire, de a francia államhoz tartozás domináns keret maradt.
- A századvégre kialakult területi, társadalmi és kulturális feszültségek közvetlenül előkészítették a 21. századi vitákat.

36.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és intézményi változásokat hozott az 1946-os megyésítés, és miért nem jelentett azonnali társadalmi-gazdasági egyenlőséget?
2. Hasonlítsa össze a büntetőtelep felszámolásának és a kourou-i űrközpont megnyitásának hatásait Francia Guyana demográfiájára és munkaerőpiacára!
3. Mely csoportok szempontjából volt ellentmondásos a francia integráció? Térjen ki az őslakos népekre, a bushinengue közösségekre és a bevándorlókra!
4. Miért bizonytalanok a 20. század közepi lakosságszámok Francia Guyanában, és milyen forrástípusokkal lehet ezeket korrigálni?
5. Hogyan kapcsolódik a századvégi társadalmi tiltakozás a következő alfejezetben tárgyalt jelenkori vitákhoz?

36.4 A jelen: francia integráció, függetlenségi mozgalmak és feszültségek

A mai Francia Guyana egyszerre az Európai Unió dél-amerikai külső határa, a Francia Köztársaság tengerentúli területi közössége, az Amazonas-medence egyik legnagyobb védett erdőterülete és a kontinens egyik leggyorsabban növekvő társadalma. A Francia Guyana a 20. században című alfejezetből már láthattuk, hogy a terület 1946-tól tengerentúli megyévé, majd 2015-től egységes területi közösséggé alakult, miközben a francia integráció nem szüntette meg a gyarmati korból örökölt társadalmi, etnikai és térbeli egyenlőtlenségeket. A 2017-es tiltakozások ezeket a feszültségeket élesen a felszínre hozták: a barikádok, a sztrájk és a párizsi tárgyalások egyszerre követeltek több francia közbiztonsági, egészségügyi, oktatási és gazdasági beruházást, illetve tették politikai kérdéssé a terület státuszát. Ebben az alfejezetben a jelenkori Francia Guyanát három összefonódó témán keresztül tárgyaljuk: a 2017-es tiltakozások és az azt követő tárgyalások; a francia integráció és a függetlenségi/autonómiapárti mozgalmak viszonya; valamint az aranybányászat, a környezetvédelem és a bevándorlás körüli konfliktusok.

36.4.1 „Elég volt Guyanából”: a 2017-es tiltakozások és a megállapodások

A 2017. márciusi tiltakozáshullám a dokumentált sztrájkok és útblokádok szempontjából jól rekonstruálható, ám a mozgalom önértelmezése és a résztvevők száma ma is **vitatott értelmezés**. A közvetlen előzmények közé tartozott a biztonság romlása, a magas munkanélküliség, az oktatási és egészségügyi infrastruktúra hiánya, valamint az a helyi tapasztalat, hogy a francia állam Párizsból, lassan és a helyi szereplők bevonása nélkül hoz döntéseket. A 2008–2009-es hasonló, elsősorban a benzinár és a vásárlóerő körüli megmozdulások után 2017-re ismét széles társadalmi koalíció jött létre. A mozgalom meghatározó nyilvános arca a **Collectif Pou Lagwiyann Dékolé** nevet viselő, kreol nyelvű elnevezésű közösségi és szakszervezeti csoportosulás lett; a tiltakozókat a médiában gyakran egyszerűen a sztrájkbizottságok és az útlezárásokat szervező helyi csoportok képviselték.

A tiltakozás 2017 márciusában fokozatosan általános politikai sztrájkká szélesedett. Barikádok zártak el utakat, köztük a Cayenne környéki főútvonalakat, és időszakosan a **Kourou űrközpont**

logisztikáját is zavarták. Ez utóbbi azért volt jelzésszerű, mert a francia–európai űrprogram infrastruktúrája Francia Guyana egyik legfontosabb modern gazdasági pillére; a blokádok tehát nemcsak a helyi életet bénították meg, hanem a terület stratégiai szerepére is felhívták a párizsi kormány figyelmét. A dokumentált tiltakozó követelések elsősorban **nem függetlenségre**, hanem a francia közszolgáltatások kiterjesztésére, a közbiztonság megerősítésére, a munkanélküliség csökkentésére, a földügyek rendezésére és a helyi döntéshozatal erősítésére irányultak. Ez a hangsúly fontos a későbbi értelmezéshez: a 2017-es mozgalom nem a Franciaországtól való elszakadásról szólt, hanem arról, hogy a terület lakói a francia államon belül követeltek több erőforrást és nagyobb tiszteletet.

A párizsi kormány delegációja 2017 tavaszán tárgyalásokat kezdett a helyi képviselőkkel, polgármesterekkel, szakszervezetekkel és a tiltakozó csoportokkal. A tárgyalások eredményeként 2017. április 21-én a felek **1,086 milliárd eurós**, több évre ütemezett, hivatalosan bejelentett csomagról írtak alá megállapodást – ezt a közbeszédben gyakran „Guyane-i megállapodásoknak" nevezik. Az összeg hivatalos közlés, ám **nem egyenlő a ténylegesen kifizetett vagy teljesített beruházásokkal**. A csomag biztonsági erősítéseket, oktatási és egészségügyi fejlesztéseket, infrastrukturális projekteket, földügyi intézkedéseket és gazdaságfejlesztési alapokat ígért. A tiltakozó csoportok egy része az aláírást a mozgalom győzelmének tekintette; mások viszont azzal vádolták a helyi politikai elit egy részét, hogy a tárgyalást a radikális követelések – például a státusz újratárgyalása – elkerülésére használta. A tiltakozás eseménytörténete így **dokumentált tény**, a mozgalom eredményességének megítélése azonban **vitatott**.

A 2017 utáni években a megállapodás végrehajtását francia parlamenti jelentések és helyi civil szervezetek egyaránt lassúnak és részlegesnek minősítették. A 2020-as évek elején a francia parlament ellenőrző bizottságai szerint a vállalások egy része késett, az intézményi szereplők közötti koordináció pedig továbbra is gyenge maradt. Ez a bizalomhiány a későbbi, kisebb helyi tiltakozásokban és a politikai közbeszédben is megjelent. A 2017-es mozgalom tehát nem oldotta meg Francia Guyana szerkezeti problémáit, de tartósan a napirenden tartotta a francia tengerentúli politika hiányosságait.

36.4.2 Státusz, integráció és autonómia: a francia keretek

Francia Guyana jogi helyzete a 2010-es évek óta egy sajátos, a többi dél-amerikai országtól eltérő pályát követ. A 2010. január 10-i népszavazáson a választók **jelentős többséggel elutasították** azt a javaslatot, hogy a terület a francia alkotmány 74. cikke szerinti tengerentúli területi közösséggé alakuljon, ami nagyobb autonómiát adott volna; a pontos részvételi és szavazati arányok a francia belügyminisztérium hivatalos közleményében ellenőrizhetők, és a részvétel alacsony szintje maga is elemzés tárgya. A választók ezzel a francia alkotmány 73. cikke alatti, a megyei-reói típusú jogállást tartották fenn. 2015. december 18-án lépett életbe a **Collectivité Territoriale de Guyane** (Francia Guyana területi közössége), amely a korábbi megyei tanácsot és a regionális tanácsot egyetlen önkormányzati testületbe vonta össze, de továbbra is a 73. cikk keretében. Francia Guyana emellett az Európai Unió **legkülső régiója** (région ultrapériphérique, RUP), ami azt jelenti, hogy az euró, a vámunió és az európai strukturális alapok rendszere a területre is kiterjed. Ez a jogi keret **dokumentált**, és a hétköznapi életben azt jelenti, hogy Francia Guyana lakói francia állampolgárok, francia útlevéllel és szavazati joggal, miközben a terület földrajzilag Dél-Amerikában fekszik.

Ez a kettős helyzet erős érveket ad az integráció híveinek és kritikusainak egyaránt. Az integráció melletti érvek szerint a francia költségvetési transzferek, a társadalombiztosítás, az egészségügyi ellátás és az egyetemi rendszer olyan szolgáltatásokat nyújtanak, amelyek a szomszédos országok hasonló régióiban nem elérhetők. Az integráció kritikusai ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy a francia jelenlét magas importfüggőséggel, a helyi termelés gyengeségével, a párizsi döntéshozatal

túlsúlyával és azzal a helyzettel jár, hogy a hivatalos statisztikai mutatók szerint Francia Guyana a legszegényebb francia terület. A francia statisztikai hivatal (INSEE) adatai szerint 2017-ben a lakosság körülbelül 53 százaléka élt a szegénységi küszöb alatt; ez a szám a franciaországi átlag többszöröse, és a 2021. évi népszámlálás szerint a terület lakossága 286 618 fő volt. A munkanélküliség hivatalos rátája évek óta a franciaországi átlag kétszer-háromszorosa, a fiatalok körében pedig még magasabb. Ezek az adatok **hivatalos statisztikai becslések**, amelyek pontossága a bevándorlás és a bizonytalan lakcímnyilvántartás miatt korlátozott, de a tendencia egyértelmű: a társadalmi integráció nem párosult gazdasági felzárkózással.

A függetlenségi és autonómiapárti politikai szervezetek ezt a feszültséget eltérő programokkal jelenítik meg. A legrégebbi, az 1990-es évek elején alapított **Mouvement de Décolonisation et d'Émancipation Sociale** (MDES) a dekolonizáció és a szociális emancipáció összekapcsolásával követeli a francia szuverenitás visszaszorítását. A **Walwari** inkább a kreol identitás, a társadalmi igazságosság és a helyi autonómia pártja, és történetileg kapcsolódik Christiane Taubira nevéhez; az utóbbiból kinövő vagy ahhoz közeli csoportosulások időnként a francia baloldallal szövetkeznek. A **Péyi Guyane** és más helyi formációk a regionális identitásból kiindulva követelnek nagyobb önkormányzati és gazdasági önállóságot. A 2021-es területi választást követően a közgyűlés többsége a korábbi, erősebben Párizshoz kötődő erőkkel szemben a helyi autonómia-párti csoportosulásokból került ki; a tisztségviselők neve és a pontos párterőviszonyok a hivatalos választási jegyzőkönyvek szerint ellenőrizendők. Fontos hangsúlyozni, hogy a függetlenségi erők támogatottsága **becslések és közvélemény-kutatások szerint is kisebbségi**, és a 2010-es népszavazás óta a választói magatartás általában a francia kereteken belüli nagyobb forráselosztást, nem pedig az elszakadást preferálta. Ugyanakkor a támogatottság mérése bizonytalan: a választásokon a helyi pártok gyakran országos francia pártokkal szövetségben indulnak, így a függetlenség mint önálló program nehezen mérhető.

36.4.3 Arany, higany és erdő: a bányászati konfliktus

Francia Guyana gazdasági és környezeti vitáinak egyik legélesebb pontja az aranybányászat. A terület már a gyarmati kor óta aranylelőhelyekkel rendelkezik, de a jelenkori konfliktus elsősorban a legális bányászat és az illegális, nagyrészt brazil és suriname-i **garimpeiros** (portugál szóval: aranyásók) tevékenysége közötti határvonalról szól. A francia hatóságok 2008 óta az **Opération Harpie** nevű, csendőrségi és katonai részvétellel folyó műveletben próbálják felszámolni az illegális aranyásást, különösen a brazil határ menti **Oyapock** és a suriname-i határt képező **Maroni** folyók környékén. A művelet dokumentáltan folyamatosan zajlik, ám az illegális bányászat felszámolása nem történt meg: a bányászok a határ túloldalára visszahúzódnak, majd újra átjönnek.

Az illegális aranybányászat környezeti kárai **tudományos konszenzuson alapulnak**, a kár mértéke azonban becslés. A garimpeiros által használt higany a folyókban és a táplálékláncban **metil-higanyszármazékokká** alakul, és felhalmozódik a halakban; az őslakos és maroni közösségek, amelyek étrendje nagymértékben a folyami halakra épül, különösen kitettek. Francia egészségügyi és élelmiszer-biztonsági hatóságok jelentései a határérték feletti higanyterhelést mutattak ki egyes területeken. Az erdőirtás és a folyók feliszapolódása közvetlenül érinti a **Parc Amazonien de Guyane** területét, amely 2007 óta Francia Guyana belső, déli részén több mint 33 ezer négyzetkilométert véd. Az aranyásás tehát egyetlen konfliktusban köti össze a környezetvédelmet, az őslakosok egészségét, a határellenőrzést és a francia közigazgatás erőforrásait.

A legális bányászat sem mentes a vitáktól. A legnagyobb figyelmet a **Montagne d'Or** elnevezésű, külszíni aranybánya terv váltott ki, amelyet egy kanadai–orosz hátterű cégcsoport kezdeményezett. A projekt ellen őslakos szervezetek, környezetvédők, franciaországi pártok egy része és helyi civil csoportok egyaránt felléptek, arra hivatkozva, hogy a külszíni bánya erdőpusztítással,

vízszennyezéssel és a hagyományos területhasználat megzavarásával járna. A francia kormány 2019-ben hivatalosan bejelentette, hogy nem támogatja a projektet, ami a környezetvédelmi mozgalom győzelmeként értelmezhető, és azt is jelzi, hogy a „fejlesztés” és a „védelem” közötti választás Párizsban és Cayenne-ben egyaránt politikai döntés kérdése. Ugyanakkor a legális aranybányászat hívei – köztük egyes helyi vállalkozók és munkahelyteremtést sürgető politikusok – az elutasítást a gazdasági lehetőségek elszalasztásaként bírálták. Ebben a vitában tehát a környezeti tények részben tudományosan dokumentáltak, a fejlesztéspolitikai választás azonban **értékvita**.

A jelenkori Francia Guyana gazdasági és politikai feszültségeihez szorosan hozzátartozik a demográfiai növekedés és a bevándorlás. A terület lakossága a 21. század első két évtizedében gyorsan nőtt: az INSEE népszámlálási adatai szerint a 2021. évi 286 618 fő több mint kétszerese volt az 1990-es évek eleji szintnek. A növekedés két forrásból táplálkozik: a magas termékenységből és a bevándorlásból, elsősorban a szomszédos Suriname-ból, Brazíliából, valamint Haiti irányából. A bevándorlás egy része a francia gazdaság magasabb bérszínvonala és a szociális ellátás reménye miatt érkezik; más része a környező országok válságai elől menekül. A 2010-es években a brazil határon 2011-ben átadott, de csak évekkel később teljesen megnyitott híd, illetve a Maroni folyón folyamatosan zajló illegális átkelés egyaránt mutatja, hogy a határ fizikailag és politikailag is átjárható. A bevándorlásnak nincs pontos hivatalos statisztikája, mert az illegális átkelések és a bizonytalan lakcímnyilvántartás miatt az adatok **becslések**.

A bevándorlás nyomása részben hozzájárult a 2017-es tiltakozás biztonsági követeléseihez. A helyi közbeszédben – hasonlóan más dél-amerikai és európai perifériákhoz – a migrációt gyakran összekapcsolják a bűnözéssel, a lakhatási nehézségekkel és a közszolgáltatások túlterheltségével. A francia hivatalos diskurzus ezzel szemben a köztársasági integrációt hangsúlyozza, de a mindennapi feszültségeket a biztonsági statisztikák és a helyi sajtóbeszámolók dokumentálják. A bűnözési mutatók Francia Guyana területén a franciaországi átlag felett vannak, de a pontos összehasonlítás módszertani problémákat vet fel: más a lakosság korszerkezete, a földrajzi környezet és a rendőri jelenlét. A 2017-es követelések között a rendőrség és a csendőrség létszámának növelése, valamint a határellenőrzés megerősítése szerepelt; ezek részben megvalósultak, de a 2020-as években is továbbra is meghatározó biztonsági témák maradtak.

A társadalmi és etnikai sokféleség a feszültségek mellett nyelvi és kulturális sokféleségként is megjelenik. A hivatalos nyelv a francia, de a mindennapi életben a **kreol nyelv** (kréyol guyanais) széles körben használt, az őslakos **kali’na, wayana, wayampi, teko, arawak (lokono) és palikur** nyelvek mellett a maroni régió **bushinengue** közösségei saját kreolnyelveket beszélnek. A francia oktatásügy a 20. század végétől fokozatosan bevezette a regionális nyelvek korlátozott oktatását, de ezek a nyelvek továbbra sem élveznek a franciával egyenlő jogi státuszt. A nyelvi kérdés összekapcsolódik azzal a vitával, hogy a francia republikánus integráció mennyire ismeri el a többnyelvű, posztkoloniális társadalmat; a függetlenségi és autonómiapárti mozgalmak ezt a kérdést rendszeresen a francia állam asszimilációs politikájának bírálatára használják.

36.4.4 A jelen dilemmái

Francia Guyana 2026-os helyzete nem érthető meg egyetlen narratívával. A 2017-es tiltakozások rámutattak arra, hogy a francia integráció nem szüntette meg a szegénységet, a munkanélküliséget és a közszolgáltatások hiányát, ugyanakkor a lakosság többsége továbbra sem a függetlenség, hanem a francia rendszeren belüli felzárkózás irányába mozdult. A területi közgyűlés 2015 utáni intézményi egységesítése több lokális döntéshozatali teret hozott létre, de a gazdasági függőség, a bányászati konfliktusok és a migrációs nyomás továbbra is Párizs és az Európai Unió erőforrásaitól teszik függővé. A jövőre vonatkozó kérdések – a megállapodások tényleges végrehajtása, az illegális aranyásás visszaszorítása, az őslakos földjogok rendezése, az egészségügyi és oktatási

infrastruktúra fejlesztése – mind azt mutatják, hogy a jelenkori Francia Guyana a kontinens más részeitől eltérő, de azokkal összefüggő pályát fut.

36.4.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet a francia állami intézmények hivatalos közlésein, elsősorban az INSEE népszámlálási és szociális statisztikáin, a prefektúra biztonsági közleményein, a francia parlament tengerentúli bizottságainak jelentésein, valamint a francia és nemzetközi sajtó (például France Info, Le Monde, helyi guyanai médiumok) tudósításain alapul. A 2017-es tüntetések eseménytörténete jól dokumentált, de a résztvevők számára és a mozgalom belső erőviszonyaira vonatkozó közlések gyakran eltérnek a rendőrségi, a szervezői és a független újságírói becslésekben. A 2017-es megállapodások összege hivatalos bejelentés, a végrehajtás foka azonban vitatott, és a rendelkezésre álló értékelések időben is változnak. Az illegális aranybányászat termelési és higanykibocsátási adatai szükségképpen becslések, mert az illegális tevékenység éppen a hivatalos nyilvántartást kerüli. A függetlenségi mozgalmak támogatottságára nincs folyamatos, megbízható közvélemény-kutatási adat; a választási eredményeket pedig torzítja, hogy a helyi pártok gyakran országos francia pártokkal szövetségben indulnak. A 2020-as évek második felének friss politikai fejleményeit a lezárás időpontja miatt különösen óvatosan kell kezelni, és az olvasónak érdemes a hivatalos francia választási jegyzőkönyveket naprakészen ellenőriznie.

36.4.6 Rövid összefoglaló

- Francia Guyana 2015 óta egységes francia tengerentúli területi közösség (Collectivité Territoriale de Guyane), az Európai Unió legkülső régiója; lakói francia állampolgárok, euróval fizetnek.
- A 2017-es tiltakozások elsősorban szociális követelésekkel indultak: közbiztonság, egészségügy, oktatás, munkahelyek és a helyi döntéshozatal. A tárgyalások 1,086 milliárd eurós, hivatalosan bejelentett csomaghoz vezettek, de a végrehajtás lassú és vitatott.
- A 2010-es népszavazáson a választók elutasították a nagyobb autonómiát adó 74. cikk szerinti státuszt; a függetlenségi és autonómiapárti erők (MDES, Walwari, Péyi Guyane) támogatottsága kisebbségi, de pontos mértéke nehezen mérhető.
- Az illegális aranyásás (garimpeiros) higannyal szennyezi a folyókat, erdőt irt, és az őslakos közösségek egészségét veszélyezteti; az Opération Harpie folyamatosan zajlik, de a bányászatot nem tudta felszámolni.
- A legális Montagne d'Or aranybányaprojektet a francia kormány 2019-ben elutasította, ami a környezetvédelem és a gazdaságfejlesztés közötti politikai választást mutatja.
- A lakosság gyorsan nő, a bevándorlás Suriname-ból, Brazíliából és Haitiből jelentős; a szegénységi ráta és a fiatalok munkanélkülisége a francia átlag többszöröse.
- A nyelvi sokféleség (francia, kreol, bushinengue, őslakos nyelvek) a francia integrációs modell és a helyi identitások közötti feszültséget is jelzi.

36.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen követelésekkel indult a 2017-es guyanai tiltakozáshullám, és miért téves azt pusztán függetlenségi mozgalomként leírni?
2. Mi a különbség a francia alkotmány 73. és 74. cikke szerinti tengerentúli státusz között, és melyiket utasította el a választók többsége 2010-ben?
3. Hogyan kapcsolódik az illegális aranyásás az őslakos közösségek egészségéhez és a határellenőrzéshez?

4. Miért nehéz megbízhatóan mérni a függetlenségi mozgalmak támogatottságát Francia Guyanában?
5. Milyen forrásokra támaszkodhatunk a 2017-es megállapodások végrehajtásának értékelésekor, és miért kell óvatosnak lenni az ezzel kapcsolatos számokkal?

V. rész – Összehasonlító és tematikus fejezetek

37 Diktatúrák, erőszak és emlékezet

37.1 A hidegháborús diktatúrák összehasonlítása

37.1.1 Bevezetés

A hidegháborús dél-amerikai katonai diktatúrák – Brazília (1964–1985), Argentína (1966–1973 és különösen 1976–1983), Chile (1973–1990), Uruguay (1973–1985), Paraguay (1954–1989) és Bolívia (több katonai rezsim 1964–1982 között) – összehasonlítása első pillantásra egyetlen, egységes jelenség képét mutatja: jobboldali, antikommunista, a hidegháború logikájába illeszkedő katonai hatalomátvételek sorozatát. A közelebbi vizsgálat azonban jelentős eltéréseket tár fel a rezsimek időtartamában, intézményi szerkezetében, erőszakalkalmazásában, gazdaságpolitikájában és társadalmi bázisában. Ez az alfejezet a közös mintákat és a különbségeket együtt tárgyalja, hogy a későbbi fejezetekben tárgyalt egyes országok története ne elszigetelt esetként, hanem egy kontinentális – ám korántsem egységes – folyamat részeként legyen érthető.

A diktatúrák értékelése a kortárs történetírásban éles viták tárgya. A „diktatúra", „autoriter rezsim" és „katonai kormányzat" kifejezések használata sem semleges: egyes szerzők a „polgári–katonai diktatúra" (portugálul *ditadura civil-militar*) fogalmát részesítik előnyben annak hangsúlyozására, hogy e rezsimek nem csupán a fegyveres erőkön, hanem polgári szövetségeseken – üzleti körökön, földbirtokosokon, egyházi csoportokon, politikai pártokon – is nyugodtak. Az alábbiakban a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezéseket különválasztva tárgyalom.

37.1.2 A közös minták: hidegháború, antikommunizmus és a nemzetbiztonsági doktrína

A dél-amerikai katonai rezsimek legszembetűnőbb közös vonása a hidegháború ideológiai kerete. Az 1959-es kubai forradalom után az Egyesült Államok latin-amerikai politikájában megerősödött az a felfogás, hogy a térségben bármilyen baloldali vagy reformista mozgalom a szovjet befolyás előretörését jelenti. Az amerikai kormányzat a **nemzetbiztonsági doktrína** (spanyolul *doctrina de seguridad nacional*, portugálul *doutrina de segurança nacional*) terjesztésével, katonai kiképzési programokkal (például az USA hadseregének School of the Americas intézményén keresztül) és közvetlen anyagi-politikai támogatással segítette a térség fegyveres erőit abban, hogy saját társadalmukat tekintsék a hidegháborús küzdelem belső frontjának.

A doktrína lényege az volt, hogy a nemzetközi kommunizmus nem csupán külső katonai fenyegetés, hanem belső felforgató erő is, amely a szakszervezetekben, az egyetemeken, a paraszti mozgalmakban, a baloldali pártokban és a kulturális életben egyaránt jelen van. Ebből következett, hogy a fegyveres erők feladata nem csupán a határok védelme, hanem a belső rend megóvása és a társadalom „megtisztítása" a felforgatónak minősített elemektől. Ez a felfogás a dokumentált katonai iratokban és a korabeli kiképzési anyagokban egyaránt kimutatható; a 2020-as években megnyílt brazil, chilei és argentin levéltárak ezt megerősítik.

A második közös elem a **törvényesség felfüggesztésének technikája**. Az 1964-es brazil puccs, az 1973-as chilei és uruguayi hatalomátvétel, valamint az 1976-os argentin puccs egyaránt az alkotmányos rend felfüggesztésével járt, de a katonai vezetők igyekeztek megőrizni a jogfolytonosság látszatát. Brazíliában az 1964. évi hatalomátvételt a hadsereg „forradalomnak" (portugálul *revolução*), majd 1969-től „intézményi aktusokkal" (ato institucional) szabályozott rendszerként nevezte, amely saját alkotmányos keretet hozott létre. Chilében a junta 1973-ban rendeleti úton kormányzott, miközben az 1925-ös alkotmányt részben hatályban hagyta, egészen az 1980-as, népszavazással elfogadott új alkotmányig. Argentínában a junta 1976-ban a „nemzeti újjászervezés folyamatát" (spanyolul *Proceso de Reorganización Nacional*) hirdette meg, amely a törvényhozás és a bírói függetlenség felfüggesztését, valamint a végrehajtó hatalom katonai ellenőrzését jelentette.

A harmadik közös vonás a **politikai pártok, szakszervezetek és baloldali szervezetek üldözése**. Mind a hat országban betiltották vagy felfüggesztették a baloldali pártokat, korlátozták a sztrájkjogot, és a szakszervezeteket állami ellenőrzés alá vonták. Brazíliában a Vargas-korszakból örökölt szakszervezeti rendszert a katonai kormányzat megtartotta, de vezetőit lecserélte és a sztrájkokat gyakorlatilag lehetetlenné tette. Chilében a Pinochet-rezsim betiltotta a baloldali pártokat, a centrum pártjait „szüneteltette", a szakszervezeti mozgalom vezetőit pedig letartóztatta vagy száműzte. Argentínában a peronista szakszervezeteket, amelyek korábban a legnagyobb társadalmi erőt képviselték, katonai felügyelet alá helyezték. Paraguayban Stroessner rendszere – bár formálisan a Colorado Párt uralmán nyugodott – a szakszervezeteket és a paraszti szervezeteket már az 1950-es évektől erőszakkal elnyomta.

A negyedik közös minta a **cenzúra és a kulturális ellenőrzés**. Mindegyik rezsim sajtócenzúrát, tankönyv-ellenőrzést, egyetemi tisztogatásokat és a művészeti élet felügyeletét vezette be. Brazíliában a *Serviço Nacional de Informações* (Nemzeti Információs Szolgálat, SNI) koordinálta a politikai megfigyelést; Chilében a *Dirección de Inteligencia Nacional* (DINA) és utódszervezete, a *Central Nacional de Informaciones* (CNI) működtette a politikai rendőrséget; Argentínában a junta információs és hírszerző szervei a hadsereg, a haditengerészet és a légierő párhuzamos hálózataiban dolgoztak. Uruguayban a diktatúra idején a politikai foglyok aránya a lakossághoz képest a legmagasabbak közé tartozott Latin-Amerikában – a dokumentált becslések szerint Uruguayban jutott a legtöbb politikai fogoly ezer lakosra.

37.1.3 Az eltérések: időtartam, erőszak és intézményi jelleg

A közös minták mellett a rezsimek közötti különbségek legalább ennyire fontosak. Az első szembetűnő eltérés az **időtartam**. Paraguayban Alfredo Stroessner tábornok 1954 és 1989 között, azaz 35 éven át volt hatalmon; ez a leghosszabb folyamatos diktatúra a hidegháborús Dél-Amerikában. Brazíliában a katonai kormányzat 21 évig, 1964-től 1985-ig tartott. Chilében Pinochet 17 évig (1973–1990), Uruguayban a katonai rezsim 12 évig (1973–1985), Argentínában az 1976–1983 közötti junta 7 évig maradt hatalmon, bár a korábbi, 1966–1973 közötti katonai kormányzást is figyelembe véve a katonai jelenlét hosszabb volt. Bolíviában a helyzet összetettebb: az 1964 és 1982 közötti időszakban több, egymást váltó katonai rezsim működött, köztük Hugo Banzeré (1971–1978), amely a leghosszabb folyamatos bolíviai katonai kormányzat volt.

Az időtartamok különbsége nem csupán technikai kérdés: a hosszabb rezsimek – Paraguayban, Brazíliában, Chilében – mélyebb intézményi átalakulást hajtottak végre, és a társadalom szélesebb rétegeit vonták be a rezsim működésébe. A rövidebb argentin junta viszont sokkal intenzívebb, rövidebb idő alatt kibontakozó állami erőszakot alkalmazott.

A második fontos eltérés az **állami erőszak mértéke és jellege**. A dokumentált áldozatszámok országonként jelentősen eltérnek, és minden adatnál figyelembe kell venni a becslés bizonytalanságát. Az argentin „piszkos háború" (spanyolul *guerra sucia*) során az emberi jogi szervezetek

– elsősorban a Madres de Plaza de Mayo és a CONADEP (Nemzeti Bizottság az Emberek Eltűnésének Felderítésére) 1984-es jelentése – mintegy 8960 dokumentált „eltűnt" (desaparecido) személyt azonosítottak; a későbbi becslések 30 000 főre teszik a teljes áldozatszámot, de ez a szám tudományos és emlékezetpolitikai vita tárgya. Chilében a Rettig-jelentés (1991) 2279 halálos áldozatot – kivégzést vagy a politikai erőszakkal összefüggő halált – dokumentált, a Valech-jelentés (2004) pedig több mint 28 000 túlélő visszaélést regisztrált; a későbbi kiegészítések a halálos áldozatok számát ennél magasabbra becsülik. Brazíliában a hadsereg 1964 után nem működtetett az argentin vagy chilei mértékhez hasonló, nyilvános tömeges kivégzési gépezetet: a Nemzeti Igazságtétel Bizottság (Comissão Nacional da Verdade) 2014-es jelentése 434 halálos áldozatot és eltűnést azonosított, bár a valós szám ennél magasabb lehet. Paraguayban a Stroessner-korszak áldozatainak pontos száma nem ismert; a dokumentált esetek több ezer politikai gyilkosságot, kínzást és eltűnést rögzítenek. Uruguayban a diktatúra alatt mintegy 180–200 ember halt meg vagy tűnt el; a politikai foglyok száma azonban elérte a 6000–7000 főt, ami a lakossághoz képest kiugróan magas arány.

A számok mögött minőségi különbségek is húzódnak. Az argentin junta erőszak-apparátusa decentralizáltabb volt: a hadsereg, a haditengerészet és a légierő külön-külön, egymással párhuzamosan működtetett titkos fogva tartási központokat, és a foglyok szisztematikus „eltüntetése" a rezsim sajátos technikája volt. A chilei DINA ezzel szemben centralizáltabb hírszerző szervezetként működött, amely külföldön is hajtott végre politikai gyilkosságokat – a legismertebb eset Orlando Letelier volt chilei külügyminiszter 1976-os washingtoni meggyilkolása. A brazil rezsim erőszakszervezete a katonai rendőrség és az SNI hálózatán keresztül működött; a kínzás szisztematikus volt, de az eltüntetések aránya alacsonyabb, mint a déli kúp többi országában. Paragguayban a Stroessner-rezsim a politikai erőszakot a Colorado Párt és a hadsereg párhuzamos hálózatain keresztül gyakorolta, gyakran a hagyományos caudillo-patronázs logikájában.

A harmadik eltérés az **intézményi szerkezet és a hatalomgyakorlás módja**. Brazíliában a katonai kormányzat nem egyszemélyi diktatúra volt, hanem a fegyveres erők három haderőneme közötti rotációs rendszer, amelyben a tábornokok közösen választottak elnököt; a Kongresszust időszakosan megtartották, bár kényszerű jogkörökkel. Ez a rezsim bizonyos fokú intézményi pluralizmust őrzött meg, ami lehetővé tette, hogy a hadseregen belül mérsékelt és keményvonalas csoportok vitázzanak. Chilében a hatalom Pinochet személye köré összpontosult, és az 1980-as alkotmány intézményesítette a tábornok elnöki szerepét; a junta többi tagja háttérbe szorult. Argentínában a junta három haderőneme között formálisan rotációs elnökséget hoztak létre, de a hadsereg dominanciája érvényesült; a rezsim belső feszültségei – különösen az 1982-es Falkland/Malvinas-háború után – a rendszer erózióját gyorsították. Uruguayban a diktatúra sajátos, „polgári–katonai" hibrid volt: Juan María Bordaberry elnök 1973-ban a hadsereg támogatásával oszlatta fel a parlamentet, és a polgári elnök formálisan hivatalban maradt, miközben a tényleges hatalmat a katonai vezetők gyakorolták. Paraguayban Stroessner rendszere a legegyértelműbb egyszemélyi diktatúra volt, amely a Colorado Párt egypárti uralmára, a hadsereg lojalitására és a földbirtokos elit támogatására épült.

A negyedik különbség a **gazdaságpolitikai orientáció**. A chilei Pinochet-rezsim az 1970-es évek közepétől a Milton Friedman nevéhez köthető chicagói iskola közgazdászait – a „Chicago Boys" csoportot – bízta meg a gazdaságpolitika irányításával. A chilei modell a piaci liberalizáció, a privatizáció, a kereskedelem megnyitása és a munkaerőpiac rugalmasításának korai, radikális kísérlete volt. Brazíliában a katonai kormányzat ezzel szemben az 1968–1973 közötti időszakban aktív állami iparosítást, infrastrukturális beruházásokat és állami vállalatok fejlesztését hajtotta végre – hivatkozásként az úgynevezett „brazil csoda" (milagre econômico) időszakára, amelynek éves GDP-növekedése egyes években meghaladta a 10%-ot, bár az előnyök eloszlása erősen egyenlőtlen volt. Argentínában a junta gazdaságpolitikája Jose Alfredo Martínez de Hoz pénzügyminiszter nevéhez kötődően szintén liberalizáló jellegű volt, de a kiugró infláció, a külső adósság robbanásszerű növekedése és az ipar leépülése a kísérletet összeomlásba fordította. Uruguayban a

katonai kormányzat a gazdaságot fokozatosan liberalizálta, de nem olyan radikálisan, mint Chile; a rezsim bukása után a demokratikus kormányzat örökölte a súlyos külső adósságot. Paraguayban a gazdaságpolitika a Stroessner-korszakban a hagyományos agroexportra, a földbirtokos elit érdekeinek védelmére és a határ menti – részben informális – kereskedelemre támaszkodott. Bolíviában az 1971–1978 közötti Banzer-rezsim az olaj- és bányászati bevételekre, valamint a nemzetközi bankkölcsönökre épített, de az adósságválság a rezsimet is megrendítette.

37.1.4 A rezsimek társadalmi bázisa és a polgári támogatás

A tudományos vitában az 1990-es évektől egyre hangsúlyosabb a kérdés, hogy e rezsimek mennyiben voltak kizárólag katonai, és mennyiben polgári–katonai jellegűek. A dokumentált tény, hogy az 1964-es brazil puccsot széles polgári koalíció támogatta: a Katolikus Egyház konzervatív szárnya, az üzleti szövetségek, a földbirtokosok, a centrumpárti politikusok egy része és a középosztály jelentős csoportjai. Chilében az 1973-as hatalomátvétel mögött a Kereszténydemokrata Párt egy része, a jobboldali Nemzeti Párt, a szakszervezeti vezetők egy csoportja és a középosztály azon része állt, amely az Allende-kormány gazdasági nehézségeit és a politikai polarizációt a baloldal számlájára írta. Argentínában az 1976-os puccsot a munkáltatói szövetségek, a nagy földbirtokosok, a konzervatív katolikus körök és a peronizmus jobbszárnya támogatta. Uruguayban a diktatúra bevezetését a konzervatív vidéki érdekcsoportok és a városi üzleti elit támogatta; Paraguayban a Stroessner-rezsim a Colorado Párt paraszti bázisára és a földbirtokos elitre támaszkodott.

A „polgári–katonai diktatúra” fogalma tehát nem utólagos politikai minősítés, hanem a korabeli hatalmi szövetségek leírása. Ugyanakkor a fogalom használata sem vitamentes: egyes szerzők szerint a „polgári” jelző elmossa a fő felelősség kérdését, hiszen a fegyveres erők kezében volt az erőszak monopóliuma. Mások szerint éppen a polgári támogatás mértékének hangsúlyozása teszi érthetővé, miért tudtak e rezsimek több mint egy évtizedig fennmaradni. A történeti értékelés tehát nem csupán a katonai vezetők felelősségéről szól, hanem a társadalom egyes csoportjainak cinkosságáról is.

37.1.5 A regionális összefüggés: az „Operation Condor”

A dél-amerikai katonai diktatúrák nem csupán párhuzamosan működtek, hanem egyes esetekben aktívan együttműködtek. Az **Operation Condor** (spanyolul *Operación Cóndor*) a déli kúp országainak – Chile, Argentína, Uruguay, Paraguay, Bolívia és Brazília – hírszerző szervei közötti informális, majd intézményesült együttműködés volt, amelynek célja a külföldön élő ellenzéki aktivisták megfigyelése, elrablása és olykor meggyilkolása volt. A Condor létezését az 1990-es években megnyílt paraguayi levéltárak – az úgynevezett „terrorkrónikák” (archivos del terror) – dokumentálták. A dokumentumok szerint a hírszerző szervek 1975-től kezdve rendszeresen cseréltek információt, és közös műveleteket hajtottak végre.

A Condor értelmezése a történetírásban vitatott. Egyes szerzők a szervezetet egyértelműen az Egyesült Államok által támogatott regionális elnyomó hálózatként írják le; mások szerint a Condor elsősorban a latin-amerikai katonai rezsimek saját kezdeményezése volt, amelyben az amerikai szerep inkább közvetett – kiképzési, logisztikai, ideológiai – volt. A dokumentált tények azt mutatják, hogy az Egyesült Államok titkosszolgálatai bizonyos esetekben előre tudtak a Condor műveletekről, és egyes ügynökeik részt vettek az információcserében, de a szervezet napi működését a dél-amerikai rezsimek irányították. A Condor említése a későbbi emlékezetpolitikai vitákban központi szerepet kapott: az áldozatok hozzátartozói és emberi jogi szervezetek a hálózat felelőseinek bíróság elé állítását követelték, és több országban – különösen Argentínában és Chilében – a bíróságok már hoztak is ítéleteket Condor-ügyekben.

37.1.6 Összehasonlító értékelés: az átmenetek és a rezsimek öröksége

A hat ország diktatúráinak összehasonlításakor a korszakhatárok is eltérnek. Brazíliában az 1985-ös polgári kormány átadása alkotmányozó folyamathoz vezetett, de a hadsereg jelentős befolyását megőrizte; az 1979-es amnesztiatörvény – amely a kínzókat is mentesítette a felelősségre vonás alól – egészen a 2010-es évekig jogi védőpajzsként működött. Argentínában az 1983-as demokratikus választás után a Raúl Alfonsín vezette kormány a junta vezetőinek bíróság elé állításával példátlan lépést tett; a későbbi amnesztiatörvényeket a 2000-es években helyezték hatályon kívül. Chilében az 1988-as népszavazás, amelyen a Pinochet-korszak meghosszabbítását elutasították, békés átmenethez vezetett, de az 1980-as alkotmány öröksége és az amnesztiatörvény a demokratikus korszakban is viták forrása maradt. Uruguayban az 1984-es paktum – a Club Naval-egyezmény – a katonai vezetők és a politikai erők közötti tárgyalásos átmenetet alapozta meg, amelyet az 1989-es és 2009-es népszavazások az amnesztia kérdésében tovább formáltak. Paraguayban a Stroessner-rezsim 1989-es belső puccsal omlott össze, de a Colorado Párt az 1990-es években is kormányon maradt, és a demokratikus átmenet az ország történetében a leglassabbak közé tartozott. Bolíviában az 1982-es polgári kormányzás visszaállítása a katonai korszak lezárását jelentette, de az 1980-as évek gazdasági válsága és a kokain-gazdaság terjedése új típusú politikai válságokat hozott.

A rezsimek gazdasági öröksége is eltérő. Chile 1990 után a piaci modell fenntartásával, de fokozatos szociális kiigazításokkal vált a régió egyik legstabilabb gazdaságává. Brazília a katonai korszak adósságát és inflációját az 1990-es években konszolidálta, de a társadalmi egyenlőtlenségek a korszak örökségei maradtak. Argentína a junta gazdaságpolitikájának következtében a külső adósság és az infláció krónikus válságával küzdött az 1980-as években. Uruguay és Paraguay a diktatúrák utáni évtizedekben is küzdött a rezsimek által hátrahagyott intézményi torzulásokkal. Bolívia az 1985 utáni neoliberalizáló fordulattal a bányászati ágazat leépítését és a kokain-gazdaság elleni harcot örökölte.

37.1.7 Források és bizonytalanságok

Az összehasonlító történeti értékelés elsődleges forrásai közé tartoznak a katonai junta-rendeletek, az uralkodó jogszabályok, a hírszerző szervek iratai, a bírósági eljárások, az emberi jogi jelentések és az áldozatok visszaemlékezései. A brazil Nemzeti Igazságtétel Bizottság 2014-es jelentése, az argentin CONADEP 1984-es jelentése (*Nunca Más*), a chilei Rettig- (1991) és Valech- (2004) jelentés, az uruguayi békebizottságok, valamint a paraguayi levéltári dokumentumok a legfontosabb hivatalos források.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. Az áldozatszámoknál a dokumentált alsó határ és a becsült teljes szám közötti különbség országonként vitatott. A brazíliai 434 halálos áldozat például a hivatalos dokumentált szám, de a valós szám ennél magasabb lehet, mivel a katonai rezsim megsemmisítette az iratok egy részét. Az argentin 30 000-es becslés a társadalmi emlékezetben rögzült, de a bírósági eljárásokban a dokumentált esetek száma alacsonyabb. A chilei számok a hivatalos bizottságok által megerősített esetekre vonatkoznak, de a későbbi kutatások újabb áldozatokat azonosítottak.

A második bizonytalanság a rezsimek társadalmi támogatottságának mértéke. A korabeli közvélemény-kutatások hiányosak, és a diktatúra idején a vélemények elfojtása miatt a társadalmi támogatás utólagos rekonstrukciója erősen vitatott. A chilei 1988-as népszavazás eredménye – a Pinochet-korszak meghosszabbítása elleni 55,99%-os szavazati arány – az egyik legmegbízhatóbb jelzés a rezsim támogatottságának korlátairól, de sem ezt, sem más országok hasonló adatait nem lehet közvetlenül összehasonlítani.

A harmadik bizonytalanság az Egyesült Államok szerepének pontos mértéke. Az amerikai kormányzat iratai az 1990-es évektől fokozatosan nyíltak meg, de a teljes képhez mindmáig hiányoznak azok a dokumentumok, amelyek a kiképzési programok és a hírszerző együttműködés operatív részleteit rögzítenék. A Condor-ügyekben folytatott amerikai bírósági eljárások és a 2000-es években nyilvánosságra került titkos iratok megerősítették az amerikai előzetes tudomást, de a közvetlen részvétel mértéke tudományos vita tárgya.

37.1.8 Rövid összefoglaló

- A hidegháborús dél-amerikai katonai diktatúrák közös keretét a nemzetbiztonsági doktrína, az antikommunizmus, a törvényesség felfüggesztése, a baloldali szervezetek üldözése és a cenzúra adta.
- A rezsimek időtartama jelentősen eltért: Paraguayban 35 évig, Brazíliában 21 évig, Chilében 17 évig, Uruguayban 12 évig, Argentínában (a junta) 7 évig tartott; Bolíviában több rövidebb katonai rezsim váltotta egymást.
- Az állami erőszak mértéke és jellege országonként eltérő volt: Argentínában a legmagasabb az eltűntek száma a déli kúpon belül, Brazíliában a halálos áldozatok száma alacsonyabb, de a kínzás szisztematikus volt; Chile centralizált politikai rendőrséget működtetett.
- A gazdaságpolitika sem volt egységes: Chile radikális piaci liberalizációt hajtott végre, Brazília állami iparosítást folytatott, Argentína liberalizáló kísérlete összeomlott, Paraguay a hagyományos agroexportra épült.
- A rezsimek polgári támogatottsága jelentős volt; a „polgári–katonai diktatúra” fogalma ezt a szövetséget írja le, bár a fogalom használata vitatott.
- Az Operation Condor a déli kúp hírszerző szerveinek regionális együttműködését dokumentálta, de az Egyesült Államok szerepének pontos mértéke vitatott.
- Az átmenetek eltérő utakon zajlottak: Argentína bűnvádi eljárásokkal, Chile népszavazással, Uruguay paktummal, Brazília fokozatos liberalizációval, Paraguay belső puccsal, Bolívia polgári kormányzás visszaállításával zárta a katonai korszakot.

37.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Mely közös minták jellemezték a hat dél-amerikai katonai rezsimet, és miben tértek el ezek a minták országonként?
2. Hogyan befolyásolta a nemzetbiztonsági doktrína a katonai rezsimek belpolitikai működését, és milyen dokumentumok támasztják alá ezt?
3. Miért nevezi a tudományos irodalom egy része ezeket a rezsimeket „polgári–katonai” diktatúráknak, és milyen ellenérvek hozhatók e fogalom ellen?
4. Miben tért el a gazdaságpolitika Chile, Brazília és Argentína katonai kormányzata között, és milyen hosszú távú következményei voltak ezeknek?
5. Hogyan működött az Operation Condor, és milyen források alapján rekonstruálható a hírszerző szervek együttműködése?

37.2 Állami terror és az eltűntek

Az állami terror és az eltűntek kérdése a dél-amerikai hidegháborús diktatúrák egyik leginkább dokumentált, mégis legvitatottabb öröksége. A „kiutasítás, száműzetés, bebörtönzés, kivégzés” hagyományos megtorlási formái mellett az 1970-es és 1980-as évek katonai rezsimjei – elsősorban, de nem kizárólagosan a Déli Kúp országaiban – olyan gyakorlatot intézményesítettek, amelynek célja a politikai ellenség fizikai megsemmisítése mellett annak nyom nélküli eltüntetése volt. Ez a

fejezet azt vizsgálja, milyen módszerekkel működött az állami elnyomó gépezet, milyen intézményi formákat öltött, hogyan reagáltak rá a civil társadalom és a nemzetközi emberi jogi szervezetek, és miként vált az „eltűnt” (spanyolul: *desaparecido*, portugálul: *desaparecido*) alakja a kollektív emlékezet központi szimbólumává. A téma szorosan kapcsolódik a hidegháborús diktatúrák összehasonlításához, az átmeneti igazságszolgáltatás és az emlékezetpolitika kérdéseihez; itt elsősorban az elnyomás technológiájára, annak dokumentumaira és az áldozatok utáni kutatás folyamatára összpontosítunk.

37.2.1 A „eltűnés” mint módszer

A politikai ellenfelek eltüntetésének gyakorlata nem dél-amerikai találmány. A 20. század totalitárius rendszerei – a náci Németországban az „éj és köd” (Nacht-und-Nebel) rendelet, a szovjet Gulág előtti tömeges letartóztatások – már alkalmaztak hasonló technikákat. A dél-amerikai katonai diktatúrák azonban sajátos regionális logikát fejlesztettek ki, amelyet részben a hidegháborús katonai doktrínák, részben a helyi politikai kultúrák alakítottak.

A módszer lényege a következő volt: a biztonsági erők – katonai alakulatok, rendőrségi kommandók, félkatonai csoportok – civil ruhában, gyakran éjszaka, járművekkel megjelentek a kiszemelt személy lakásán vagy munkahelyén, és erőszakkal elhurcolták. A letartóztatásról nem készült jegyzőkönyv, a fogolynak nem járt bírósági eljárás, és a hatóságok később általában tagadták, hogy az illetőt valaha is őrizetbe vették. A hozzátartozók hiába keresték a személyt a hivatalos börtönökben, a rendőrségi nyilvántartásokban vagy a kórházakban: a válasz a „nincs itt” vagy a hallgatás volt. Ezzel a gyakorlattal a rezsim egyszerre érte el a potenciális ellenfelek megfélemlítését és a jogi, illetve nemzetközi felelősségre vonás elkerülését.

A módszer alkalmazásának skálája országonként és időszakonként jelentősen eltért. Az argentin katonai junta (1976–1983) idején a gyakorlat a legszisztematikusabb és legnagyobb mértékű volt; a hivatalos becslések dokumentáltan mintegy 8960 személyről szólnak, de az emberi jogi szervezetek – például a Madres de Plaza de Mayo és a Vázlat a kegyelemért (Asamblea Permanente por los Derechos Humanos) – aktivistái szerint a valós szám elérhette a 30 000-et is. Ezt a számot nem szabad tényként kezelni: az eltűntek pontos száma máig becslés tárgya, mivel a katonai archívumok megsemmisítése és a titkosítás miatt a teljes nyilvántartás nem ismert. Chile esetében a Rettig-jelentés (1991) 2279 halálos áldozatot dokumentált, akik közül 957 máig „eltűnt” (a testük soha nem került elő). Brazíliában a katonai rezsim (1964–1985) idején a hivatalos halottak száma 434, közülük körülbelül 210 eltűnt; a brazil emlékezetbizottság (Comissão Nacional da Verdade, 2014) ugyanezt a nagyságrendet erősítette meg, bár a civil társadalom egyes csoportjai ennél magasabb számot valószínűsítenek. Paraguayban Alfredo Stroessner (1954–1989) diktatúrája alatt mintegy 19 000–30 000 foglyot tartottak nyilván, és az eltűntek száma 300–400 körülire tehető. Uruguayban a katonai diktatúra (1973–1985) idején a hivatalos források 116 eltűntet dokumentáltak, míg a civil szervezetek szerint a politikai foglyok száma a több ezret is elérte, és az eltűntek mellett halálos áldozatokkal is számolni kell.

Fontos, hogy az „eltűnés” nem mindig járt azonnali kivégzéssel. Sok áldozatot először valamilyen titkos fogvatartási létesítményben tartottak, kihallgattak – gyakran kínzás alatt –, majd bizonyos idő után kivégeztek, a testüket pedig megsemmisítették vagy tömegsírba dobták. A titkos fogdák rendszere tehát a módszer szerves részét képezte.

37.2.2 A titkos fogdák és a koncentrációs táborok rendszere

A dél-amerikai diktatúrák elnyomó gépezete nem csupán a hivatalos börtönöket használta, hanem olyan hálózatot épített ki, amelynek létesítményei kívül estek a jogi és büntetés-végrehajtási nyilvántartásokon. Ezeket a helyszíneket a szakirodalom és a korabeli emberi jogi dokumentumok

többféleképpen nevezik: titkos fogva tartási központ (spanyolul: *centro clandestino de detención*, portugálul: *centro clandestino de detenção*), koncentrációs tábor, kínzóközpont vagy „elnyelő” (azaz olyan hely, ahonnan az emberek nyomtalanul eltűnnek). Az elnevezések sokfélesége is jelzi a jelenség összetett és nehezen definiálható jellegét.

A legnagyobb és legismertebb ilyen hálózat Argentínában működött. A hadsereg, a haditengerészet, a légierő és a szövetségi rendőrség külön-külön tábort tartott fenn, gyakran városi épületekben, vidéki birtokokon vagy akár iskolákban, kórházakban, katonai laktanyákban. Az egyik legismertebb központ a Buenos Aires-i **ESMA** (Escuela de Mecánica de la Armada, azaz a Haditengerészeti Gépészeti Iskola) volt, ahol mintegy 5000 foglyot tartottak fogva, közülük pedig a túlnyomó többséget kivégezték. A dokumentumok szerint az ESMA-ban a foglyokat rabszolgamunkára kényszerítették, és egy részüket – a „halálrepüléseknek” nevezett módszerrel – a Río de la Plata folyóba dobták, gyakran még élve, kábítószerrel elkábítva, repülőgépekből. Ezt a módszert a bírósági eljárások során tanúvallomások és katonai naplók is megerősítették, de a pontos áldozatszám továbbra is vitatott.

Chilében a Pinochet-rezsim (1973–1990) a nemzeti titkosszolgálat, a **DINA** (Dirección de Inteligencia Nacional) irányításával hozott létre titkos fogdákat, mint például a Santiago közeli **Villa Grimaldi**, ahol több ezer foglyot kínoztak meg. A chilei gyakorlat abban különbözött az argentintól, hogy a kezdeti tömeges kivégzések (1973-ban a stadionokban, például a Nemzeti Stadionban) után a rezsim inkább a hosszabb fogva tartásra és a száműzetésre támaszkodott, de az eltűnés módszere így is fennmaradt. A DINA egyik jellegzetes módszere volt a „karaván halál” (Caravana de la Muerte) nevű katonai osztag, amely az országot járva bírósági ítélet nélkül végeztetett ki politikai foglyokat.

Brazíliában a titkos fogdák hálózata kisebb léptékű volt, de a katonai rezsim alatt a hadsereg és a rendőrség az ország több pontján működtetett illegális fogvatartási központokat, például São Paulóban a **DOI-CODI** (Destacamento de Operações de Informações – Centro de Operações de Defesa Interna) intézményeit, ahol a foglyokat módszeresen kínozták. A brazil esetben az eltűnés gyakran az Amazonas vidékére hurcolással és ottani kivégzéssel járt, ami a testek megtalálását gyakorlatilag lehetetlenné tette.

A táborok mindennapi működéséről az áldozatok túlélőinek visszaemlékezései, a későbbi bírósági perek tanúvallomásai, valamint néhány fennmaradt katonai irat ad képet. A foglyokat általában megbilincselték, csuklyát húztak a fejükre, és így szállították őket a fogdákba. A kihallgatások során az elektromos sokkolás, a vízbefojtást imitáló „submarino”, a verés, a csonttörés, a szexuális erőszak és a kínzás pszichológiai formái egyaránt előfordultak. A foglyok tömegesen voltak összezsúfolva, egészségügyi ellátás nélkül, és sokan közülük belehaltak a kínzásba vagy a betegségekbe. A táborok egy részében szülő nőket is fogva tartottak, akiknek gyermekét gyakran elvették és katonatisztek családjainak adták örökbe – ez a gyakorlat különösen Argentínában és Chilében volt dokumentált, és a mai napig komoly jogi és emlékezeti viták tárgya.

A titkos fogdák dokumentálása rendkívül nehéz, mert a katonai hatóságok igyekeztek minden nyomot eltüntetni. A legtöbb forrás a túlélők elbeszélése, a szemtanúk vallomása, valamint az elnyomó apparátus belső iratai, amelyek közül sokat a demokratikus átmenet után találtak meg vagy szivárogtattak ki. Argentínában például a hadsereg ún. „Archivo Nacional de la Memoria” gyűjteménye tartalmazza a letartóztatásokkal, kínzásokkal és kivégzésekkel kapcsolatos iratokat, bár a legfontosabb katonai parancsok nagy része megsemmisült.

37.2.3 Az „Operation Condor” és a nemzetközi dimenzió

Az állami terror dél-amerikai gyakorlatának egyik legsúlyosabb fejezete a térség katonai diktatúrái közötti együttműködés, amelyet az 1970-es évek közepén az **Operation Condor** néven ismert

titkos hálózat intézményesített. A Condor résztvevői – Argentína, Chile, Uruguay, Paraguay, Bolívia, Brazília és később Peru, Ecuador – titkosszolgálatai közös adatbázisokat vezettek a baloldali ellenzék tagjairól, és lehetővé tették egymás számára a határokon átnyúló üldözést, elrablást és kivégzést. A művelet keretében külföldön – például Buenos Airesben, Limában, Madridban és Washingtonban – is hajtottak végre gyilkosságokat, így a chilei katonai junta egyik ellenzéki vezetőjének, **Orlando Letelier**nek a meggyilkolását 1976-ban Washingtonban.

A Condor létezését elsődlegesen a részt vevő országok titkosszolgálati iratai, a később nyilvánosságra került amerikai hírszerzési dokumentumok, valamint a túlélők és az elkövetők vallomásai erősítik meg. A legfontosabb bírósági eljárás az ún. „Condor-per" volt Olaszországban és Argentínában, amelyben több magas rangú katonatisztet ítéltek el emberiesség elleni bűncselekményekért. Ennek ellenére a Condor működésének teljes körét máig nem ismerjük, mert a részt vevő államok közül több – például Brazília – vonakodott hozzáférhetővé tenni a vonatkozó iratokat, és az együttműködés jogi minősítése is vita tárgya: egyes kutatók szerint a Condor egy nemzetközi bűnszervezet volt, mások szerint a hidegháborús katonai doktrína (a „nemzetbiztonsági doktrína") keretében működő állami koalíció.

A Condor jelentősége abban áll, hogy megmutatja az állami terror transznacionális jellegét: a baloldali ellenzék üldözése nem állt meg az országhatároknál, és a diktatúrák egymásnak adták át a foglyokat, vagy éppen engedélyezték a területükön történő elrablást. Ez a gyakorlat a mai napig megnehezíti az áldozatok azonosítását, mert sok eltűnt személy holtteste más országban, vagy éppen a tengerben, a folyókban, a hegyekben vagy tömegsírokban van.

37.2.4 A civil ellenállás és az emberi jogi mozgalom

Az állami terrorral szembeni fellépés egyik legfontosabb fejezete az emberi jogi szervezetek megszerveződése, amely gyakran a diktatúrák legsötétebb időszakában indult meg. A legenda szerint Argentínában 1977-ben egy csoport anya – akiknek gyermekei eltűntek – a Buenos Aires-i Plaza de Mayo téren kezdett el tüntetni. Ez a csoport, a **Madres de Plaza de Mayo** (a Május Tér Anyái) vált a diktatúrák elleni ellenállás legemblematikusabb szimbólumává. A Madres kezdetben csupán az eltűnt gyermekeik után kutató anyák informális gyűlése volt; később azonban intézményesült, és a világ egyik legismertebb emberi jogi szervezete lett. A mozgalom két nagy ágra szakadt: az ún. Línea Fundadora a hagyományos jogi keretek között képviselte az áldozatok ügyét, míg a radikálisabb Asociación Madres de Plaza de Mayo a társadalmi igazságosság szélesebb programját hirdette. A Madres mellett a **Abuelas de Plaza de Mayo** (a Május Tér Nagyanyái) az eltűnt szülők gyermekeinek felkutatására szakosodott, és DNS-vizsgálatokkal máig több száz, a diktatúra alatt katonatiszteknek örökbe adott gyermeket azonosított.

Chilében a Pinochet-rezsim alatt az egyház védőszárnya alatt működő **Vicaría de la Solidaridad** (a Szolidaritás Vikariátusa) gyűjtötte össze a kínzások és az eltűnések dokumentumait. A vikariátus ügyvédei és orvosai jogi és pszichológiai segítséget nyújtottak az áldozatok családjainak, és titkos archívumot építettek, amely később a demokratikus átmenet egyik legfontosabb forrása lett. Brazíliában a katonai rezsim ellenére a **Comissão de Justiça e Paz** és a katolikus egyház progresszív szárnya, valamint az **Ordem dos Advogados do Brasil** (Brazil Ügyvédi Kamara) dokumentálta a kínzásokat, és nemzetközi nyomást gyakorolt a kormányzatra.

A nemzetközi emberi jogi szervezetek – az **Amnesty International** és a **Human Rights Watch** elődszervezetei – már a diktatúrák idején is jelentéseket tettek közzé, amelyekben az eltűnéseket és a kínzásokat dokumentálták. Ezek a jelentések később bírósági eljárásokban is felhasználhatók voltak, és hozzájárultak ahhoz, hogy az állami terrorról szóló tudás nemzetközi szinten is széles körben elterjedt. Az ENSZ 1978-ban hozta létre az eltűnt személyekkel foglalkozó munkacsoportját, amely közvetlenül a katonai diktatúrák idején is fogadta a családok panaszait,

és a kormányoknak címzett kérdéseket tett fel. Ez a nemzetközi nyomás – párosulva a gazdasági válságokkal és a politikai ellenállással – hozzájárult a diktatúrák fokozatos meggyengüléséhez.

37.2.5 Az áldozatok és a számok bizonytalansága

Az állami terror áldozatainak pontos számbavétele a mai napig vitatott, és ez a bizonytalanság nem csupán technikai, hanem politikai kérdés is. A diktatúrák után létrehozott igazságügyi bizottságok – mint az argentin **CONADEP** (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, 1984), a chilei **Rettig-bizottság** (1991) vagy a brazil **Nemzeti Igazságbizottság** (2014) – igyekeztek dokumentálni az áldozatok számát, de eltérő módszertannal dolgoztak, és mandátumuk sem volt azonos. A CONADEP például kizárólag a „bizonyítottan dokumentált” eseteket vette számba, ami 8960 esetet eredményezett, de maga a bizottság is elismerte, hogy a valós szám ennél magasabb lehet. Az emberi jogi szervezetek által becsült 30 000 áldozat szám nem alaptalan, de nem tekinthető hivatalosnak; a szám azon alapszik, hogy a letartóztatásokról szóló tanúvallomások és a katonai nyilvántartások hiánya miatt a tényleges eltűnések száma meghaladhatja a dokumentált eseteket.

Chilében a Rettig-bizottság 2279 halálos áldozatot dokumentált, de a későbbi vizsgálatok – például a 2011-es Valech-bizottság – ezt a számot kiegészítették a kínzás áldozatainak nyilvántartásával, így a politikai elnyomás által közvetlenül érintett személyek száma meghaladta a 40 000-et. A chilei esetben az eltűntek száma viszonylag jól dokumentált, mert a katonai rezsim sok áldozatot tömegsírokba temetett, és a 2000-es években több tömegsírt is feltártak. Brazíliában a katonai rezsim áldozatainak száma a többi dél-amerikai országhoz képest alacsonyabb, de a rezsim által elkövetett kínzások és emberiesség elleni bűncselekmények skálája így is jelentős; a becslések 30 000 és 50 000 közötti közvetlenül kínzást szenvedett személyről szólnak. A pontosságot nehezíti, hogy Brazíliában a demokratikus átmenet után széles körű amnesztiát hirdettek, ami korlátozta a bírósági vizsgálatokat.

A számok bizonytalansága nem csupán a forráshiányból, hanem a fogalom meghatározásából is adódik. Ki számít „eltűntnek”? Az, akinek a testét sosem találták meg? Az, aki a diktatúra alatt tűnt el, de később kiderült, hogy száműzetésbe vonult? Az, akit megöltek, de a testét azonosították? Az eltűnések és a politikai gyilkosságok közötti határ gyakran elmosódik. A dokumentálásban az is szerepet játszik, hogy a katonai archívumok egy része megsemmisült – Argentínában a junta bukása előtt a katonai parancsnokság utasítást adott az iratok elégetésére; Chilében a DINA archívumának egy része a mai napig titkos; Brazíliában pedig a katonai rezsim hivatalos iratait csak részben hozták nyilvánosságra.

37.2.6 A „genocídium” vita és a jogi minősítés

Az állami terror jogi és történeti minősítése a mai napig vitatott. Az emberi jogi szervezetek egy része – különösen Argentínában – a „genocídium” kifejezést használja a diktatúra által elkövetett bűncselekmények leírására, hangsúlyozva, hogy a katonai junta a politikai ellenzéket, a szakszervezeti aktivistákat, a diákokat és a baloldali értelmiséget mint társadalmi csoportot igyekezett megsemmisíteni. A bírósági ítéletek azonban többnyire az „emberiesség elleni bűncselekmény” kategóriáját alkalmazzák, mert a genocídium fogalma a nemzetközi jogban (az 1948-as ENSZ-egyezmény szerint) etnikai, vallási, faji vagy nemzeti csoportok elleni támadást jelent, és a politikai csoportok üldözése nem tartozik a hagyományos definícióba. Ez a vita nem csupán jogtechnikai: azt is befolyásolja, hogyan emlékezik a társadalom az áldozatokra, és milyen mértékben ismeri el a bűncselekmények különösen súlyos jellegét.

Hasonló vita övezi a „terrorizmus” kifejezést is. A katonai diktatúrák a saját fellépésüket a baloldali gerillák elleni küzdelemként legitimálták, és a „terrorizmus elleni háború” retorikáját

használták. A demokratikus átmenet után azonban a történészek és a jogászok rámutattak, hogy a katonai rezsim által alkalmazott módszerek – a tömeges letartóztatás, a kínzás, az eltűnés – maguk is terrorcselekmények voltak, és a „terrorizmus” fogalmának szelektív alkalmazása éppen a rezsim apologetikáját szolgálta. Ezt a szempontot a hidegháborús diktatúrák összehasonlítása című fejezetben részletesebben is tárgyaljuk.

37.2.7 Az emlékezet és a kutatás

Az eltűntek emlékezete a dél-amerikai társadalmakban a mai napig eleven. Argentínában a Plaza de Mayo-n a Madres de Plaza de Mayo minden csütörtökön tart emlékező sétát, és a diktatúra idején eltűntek emlékét múzeumok, emléktáblák és a volt ESMA épületében létrehozott **Museo Sitio de Memoria ESMA** őrzi. Chilében a Villa Grimaldi és a London 38 nevű egykori kínzóközpont ma emlékhely, ahol az áldozatokról szóló kiállítások és oktatási programok működnek. Brazíliában a katonai rezsim áldozatainak emlékét a 2014-es Igazságbizottság jelentése és a São Paulóban létrehozott **Memorial da Resistência** ápolja, bár a brazil társadalomban a diktatúra emlékezete kevésbé van jelen, mint a szomszédos országokban.

A kutatás és a feltárás folyamatos. Argentínában a bírósági eljárások – különösen a 2000-es évek óta – több száz katonatiszt és rendőrt ítéltek el emberiesség elleni bűncselekményekért. A tömegsírok feltárása, a DNS-vizsgálatok és a tanúvallomások lehetővé tették sok áldozat azonosítását, de a folyamat lassú és politikailag terhelt. A katonai körök és a politikai jobboldal egy része továbbra is vitatja a bírósági eljárások legitimitását, és amnesztiatörvényekre hivatkozik. Chile esetében a Pinochet-rezsim alatt elkövetett bűncselekmények perei szintén hosszú ideig akadoztak, de a 2010-es évekre több száz ítélet született, és a rezsim vezetőit – köztük magát Pinochetet – bíróság elé állították. Brazíliában a bírósági eljárások száma jelentősen alacsonyabb, mivel az 1979-es amnesztiatörvényt a brazil Legfelsőbb Bíróság 2010-ben alkotmányosnak ismerte el, és csak a későbbi nemzetközi jogi nyomás hatására indult néhány eljárás.

Az eltűntek emlékezete kapcsán fontos megkülönböztetni a dokumentált tényeket, a tudományos becsléseket és az emlékezetpolitikai állításokat. Dokumentált tény például az, hogy az argentin katonai junta titkos fogdákat működtetett, és az ESMA-ban embereket öltek meg. Tudományos becslés az eltűntek számára vonatkozó 30 000-es argentínai adat, amelyet egyes kutatók megerősítenek, mások óvatosabban kezelnek. Emlékezetpolitikai állítás például az, hogy a katonai diktatúrák idején elkövetett bűncselekményeket „genocídiumnak” kell-e nevezni, vagy hogy a jelenlegi politikai szereplők közül ki folytatja a diktatúrák örökségét. A tankönyv célja nem az, hogy ezekben a vitákban egyoldalúan állást foglaljon, hanem az, hogy a források és az értelmezések sokféleségét bemutassa, és az olvasót a kritikai gondolkodásra ösztönözze.

37.2.8 Források és bizonytalanságok

Az Állami terror és az eltűntek alfejezet megírásához a következő forrástípusok állnak rendelkezésre: (1) a katonai diktatúrák után létrehozott igazságügyi bizottságok jelentései (CONADEP, Rettig, Valech, brazil Nemzeti Igazságbizottság); (2) a bírósági perek ítéletei és tanúvallomásai, amelyek a titkos fogdák működését és a kínzások módszereit dokumentálják; (3) a túlélők visszaemlékezései és interjúi, amelyeket emberi jogi szervezetek gyűjtöttek össze; (4) a katonai archívumok fennmaradt iratai, bár ezek nagy része megsemmisült vagy titkos; (5) a korabeli sajtó és a nemzetközi emberi jogi jelentések; (6) a történettudományi szakirodalom, amely az elnyomó rendszerek összehasonlító vizsgálatát végzi.

A fő bizonytalanságok a következők: az eltűntek pontos számának meghatározása, mivel a katonai nyilvántartások hiányosak; a titkos fogdák teljes listája, mivel sok épületet később eladtak, lerombolták vagy átalakítottak; az áldozatok testének megtalálása, mivel a kivégzési

módszerek (tengerbe dobás, tömegsírok) megnehezítik a feltárást; és a katonai parancsnoki felelősség teljes körű tisztázása, mivel a parancsokat gyakran szóban adták ki, és az iratokat megsemmisítették. A brazil esetben különös bizonytalanságot jelent az amnesztiatörvény, amely korlátozza a bírósági eljárásokat és az archívumok hozzáférhetőségét.

37.2.9 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai katonai diktatúrák az 1970–1980-as években a politikai ellenfelek eltüntetésének módszerét intézményesítették, amelynek célja a fizikai megsemmisítés mellett a jogi felelősségre vonás elkerülése volt.
- A titkos fogdák hálózatát Argentínában, Chilében, Brazíliában és másutt a hadsereg, a rendőrség és a titkosszolgálatok működtették; a foglyokat kínozták, kivégezték, testüket pedig gyakran megsemmisítették.
- Az Operation Condor a dél-amerikai diktatúrák közötti nemzetközi együttműködés volt, amely lehetővé tette a határokon átnyúló üldözést és gyilkosságokat.
- Az emberi jogi szervezetek – mint a Madres de Plaza de Mayo, a Vicaría de la Solidaridad vagy a brazil egyházi csoportok – a diktatúra alatt is dokumentálták az elnyomást, és nemzetközi nyomást gyakoroltak a rezsimekre.
- Az eltűntek pontos száma máig becslés tárgya; a hivatalos bizottsági adatok (Argentína: 8960, Chile: 2279 halott, Brazília: 434 halott) és a civil szervezetek becslései (Argentína: 30 000) között jelentős eltérés van.
- A bűncselekmények jogi minősítése vitatott: az elkövetők többségét emberiesség elleni bűncselekményekért ítélték el, de a „genocídium” kifejezés használata nem egységes.
- A demokratikus átmenet után létrehozott igazságbizottságok és bírósági perek fokozatosan feltárták a diktatúrák bűneit, de az amnesztiatörvények és a katonai archívumok titkosítása több országban máig akadályozza a teljes feltárást.

37.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a dél-amerikai katonai diktatúrák „eltüntetési” gyakorlata a korábbi totalitárius rendszerek elnyomó módszereitől? Milyen sajátos helyi és nemzetközi tényezők alakították ki?
2. Hogyan működött a titkos fogdák hálózata Argentínában és Chilében? Milyen forrásokból ismerjük a fogdák működését, és milyen bizonytalanságok terhelik ezt a tudást?
3. Mi volt az Operation Condor szerepe, és miért nevezhető az állami terror transznacionális dimenziójának? Milyen jogi és történeti viták övezik a Condor értelmezését?
4. Milyen szerepet játszottak az emberi jogi szervezetek a diktatúrák idején és az azt követő igazságszolgáltatásban? Hogyan változott a Madres de Plaza de Mayo szerepe a diktatúra alatt és a demokratikus átmenet után?
5. Miért bizonytalan az eltűntek számának meghatározása, és milyen módszertani problémák merülnek fel a hivatalos bizottsági adatok és a civil szervezetek becslései között? Milyen jogi és emlékezetpolitikai következményei vannak a számok közötti eltéréseknek?

37.3 Átmeneti igazságszolgáltatás és amnesztia

A diktatórikus múlt feldolgozásának intézményi és jogi eszköztára Dél-Amerikában nem egységes gyakorlatként, hanem az egyes országok politikai erőviszonyainak, a hadsereg utólagos hatalmának és a civil társadalom nyomásának függvényében alakult ki. Az átmeneti korszakokban a

demokratizálódó államoknak egyszerre kellett választ adniuk az áldozatok és hozzátartozóik igazságigényére, a felelősök büntetőjogi felelősségre vonásának lehetőségére, valamint a demokratikus stabilitás megőrzésének kényszerére. Ez a feszültség hozta létre az átmeneti igazságszolgáltatás (transitional justice) intézményeit, amelyek különböző arányban ötvözik a büntetőeljárásokat, az igazságfeltáró bizottságokat, a jóvátételt, a szimbolikus elismerést és a megemlékezést.

A dél-amerikai tapasztalat kiemelkedő jelentőségű a nemzetközi jog és az összehasonlító politikatudomány számára, mert itt fogalmazódtak meg azok a dilemmák, amelyek később más posztautoriter társadalmakban is visszaköszöntek: meddig terjedhet az amnesztia, lehet-e a megbékélés előfeltétele a felejtés, és milyen szerepet játszhatnak a bíróságok a politikai átmenet irányításában. E fejezet a hidegháborús diktatúrák összehasonlítása alfejezetben tárgyalt rezsimek örökségéből indul ki, és szoros kapcsolatban áll az állami terror és az eltűntek problematikájával, de itt a hangsúly a jogi, intézményi és emlékezeti mechanizmusokra kerül.

37.3.1 Az átmeneti igazságszolgáltatás fogalma és periodizációja

Az **átmeneti igazságszolgáltatás** kifejezés a politikatudomány és a nemzetközi jog viszonylag késői, a hidegháború utáni időszakban intézményesült fogalma. Olyan mechanizmusok összességét jelöli, amelyekkel a posztautoriter vagy posztkonfliktusos társadalmak kezelik a múltban elkövetett súlyos emberi jogi jogsértéseket. A fogalom használatakor fontos hangsúlyozni, hogy a dél-amerikai szereplők az 1980-as és 1990-es években gyakran nem ezzel a terminológiával írták le saját gyakorlatukat; az intézményi megoldások megelőzték a fogalmi kánont. Ezért a szövegben a kifejezés analitikus kategóriaként, nem pedig a korszak szereplőinek önleírásaként szerepel.

A dél-amerikai átmeneti igazságszolgáltatás periodizációja eltér az általános politikai korszakolástól. Az első szakasz a diktatúrák kései szakaszába és az azokat követő évekre esik, amikor az amnesztiák és a hallgatólagos alkuk domináltak: Argentínában 1983–1989, Uruguayban 1985–1989, Chilében 1990–1998. A második szakasz az 1990-es évek végétől bontakozott ki, amikor a nemzetközi emberi jogi normák megerősödése, a helyi emberi jogi szervezetek perstratégiái és egyes bírósági döntések lehetővé tették az amnesztiatörvények megkerülését vagy hatályon kívül helyezését. Argentínában a 2000-es évek elején, Chilében 1998 és 2004 között, Uruguayban pedig a 2010-es években nyílt újra a büntetőjogi út. Peruban a Fujimori-rezsim bukása után, 2000-től indult el a korrupciós és emberi jogi felelősségre vonás, amelynek egyik csúcspontja a volt elnök 2009-es elítélése volt.

A periodizáció azonban nem jelent lineáris fejlődést. Brazíliában például az 1979-es amnesztiatörvényt a Legfelsőbb Bíróság 2010-ben alkotmányosnak találta, ami hosszú időre lezárta a büntetőjogi felelősségre vonás útját, miközben 2012-ben létrejött az igazságtétel szempontjából fontos Nemzeti Igazságbizottság (Comissão Nacional da Verdade). A kontinensen tehát egymással párhuzamosan léteznek a büntetőjogi eljárást előtérbe helyező, az igazságfeltárást hangsúlyozó és a hallgatást fenntartó modellek.

37.3.2 Igazságfeltáró bizottságok: a dokumentálás és a nyilvánosság terei

Az igazságfeltáró bizottságok a dél-amerikai átmeneti igazságszolgáltatás legnagyobb hatású intézményei közé tartoznak. Közös jellemzőjük, hogy meghatározott időszakra, meghatározott mandátummal vizsgálják a múltbeli jogsértéseket, és zárójelentésükben nyilvánosan rögzítik a feltárt tényeket. A bizottságok általában nem rendelkeznek büntetőjogi jogkörrel, de jelentéseik később büntetőeljárások alapját képezhetik, és döntő szerepet játszanak az áldozatok elismerésében.

Az **Igazság és Megbékélés Bizottsága** (Comisión de la Verdad y Reconciliación) Chilében, amelyet Patricio Aylwin elnök hozott létre 1990-ben, Raúl Rettig volt szenátor elnökletével, az 1973. szeptember 11. és 1990. március 11. között bekövetkezett, halállal vagy eltűnéssel végződő emberi jogi jogsértéseket vizsgálta. A bizottság 1991 februárjában nyilvánosságra hozott jelentése 2279 halálos áldozatot azonosított, akiknek esetében az állam felelősségét vagy az állami szervek közreműködését állapította meg. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a bizottság a kínzások rendszeres gyakorlatát is rögzítette, noha a halálos áldozatokra vonatkozó mandátuma korlátozta ennek részletes feltárását. Azt, hogy a Rettig-jelentés által közölt szám teljes körű-e, a történeti és emberi jogi szakirodalom nem állítja; az eltűntek egy része máig azonosítatlan.

Argentínában a **Személyek Eltűnésének Nemzeti Bizottsága** (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas, CONADEP) 1983 decemberében, Raúl Alfonsín elnökségének első heteiben alakult meg. A testület elnöke Ernesto Sábato író volt, tagjai között emberi jogi aktivisták, értelmiségiek és jogászok dolgoztak. A CONADEP több ezer tanúvallomást gyűjtött össze, rejtett fogva tartási központokat dokumentált, és 1984 szeptemberében adta át a *Nunca Más* (Soha többé) címen ismertté vált jelentését. A jelentés mintegy 8960 eltűnt személyt nevesített, de maga a bizottság hangsúlyozta, hogy a szám nem teljes, mert sok esetben a hozzátartozók féltek vallomást tenni. A mai emberi jogi szervezetek becslései – amelyeket a történettudomány vitatottnak tekint – 30 000 körülire teszik az eltűntek számát; a konzervatívabb becslések 13 000 és 15 000 között mozognak. A szám körüli bizonytalanság maga is emlékezetpolitikai vita tárgya, és fontos megkülönböztetni a dokumentált eseteket a politikai célú becslésektől.

Peruban a **Igazság és Megbékélés Bizottság** (Comisión de la Verdad y Reconciliación) 2001-ben, Alejandro Toledo kormánya idején jött létre, és 2003-ban tette közzé jelentését. A perui bizottság vizsgálata kiterjedt a belső fegyveres konfliktus (1980–2000) valamennyi szereplőjére: a **Fényes Ösvény** (Sendero Luminoso) felkelőszervezetre, a **Túpac Amaru Forradalmi Mozgalom** (Movimiento Revolucionario Túpac Amaru, MRTA) gerillaszervezetre, valamint a perui állam fegyveres erőire és rendőrségére. A bizottság becslése szerint a konfliktusban mintegy 69 000 ember halt meg vagy tűnt el. Ezt az adatot demográfiai módszerekkel, népszámlálási és terepi adatok kombinációjával becsülték; a bizottság maga is hangsúlyozta, hogy a szám statisztikai becslés, nem pedig nevesített áldozati lista. A jelentés szerint az áldozatok körülbelül 79 százaléka vidéki, quechua vagy más őslakos nyelvet beszélő, szegény közösségekhez tartozott. Ez a megállapítás a perui erőszak társadalomföldrajzáról szóló tudományos konszenzus részévé vált, ugyanakkor az egyes felelősségi arányok és a politikai értelmezés továbbra is vitatott.

A brazil **Nemzeti Igazságbizottság** (Comissão Nacional da Verdade) 2012 és 2014 között működött, és a katonai rezsim (1964–1985) által elkövetett jogsértéseket vizsgálta. A jelentése 434 halálos áldozatot és eltűntet nevesített, ami jelentősen alacsonyabb, mint a spanyol-amerikai diktatúrák áldozatszámai, ugyanakkor a brazil rezsim hosszú ideig tartott, és a brazil emberi jogi mozgalom szerint a valós szám ennél magasabb lehet. A brazil bizottságnak nem volt felhatalmazása a felelősök megnevezésére vagy büntetőeljárás kezdeményezésére; ez a korlátozás maga is a demokratikus átmenet alkufolyamatának öröksége.

Az igazságfeltáró bizottságokról szóló szakirodalom egyik visszatérő vitája, hogy a testületek vajon a büntetőeljárások helyettesítésére szolgáltak-e, vagy éppen azok előkészítésére. A források azt mutatják, hogy a bizottságok mandátuma és hatása országonként eltért. Argentínában a CONADEP jelentése közvetlenül szolgáltatta a bizonyítékokat az 1985-ös, a juntavezérek elleni büntetőperhez; ezzel szemben a chilei Rettig-bizottság nem nevezte meg a felelősöket, és mandátuma nem tette lehetővé a büntetőeljárás kezdeményezését. A bizottságok tehát nem tekinthetők kizárólag helyettesítő mechanizmusnak, de az sem állítható, hogy minden esetben a büntetőjogi felelősségre vonás előszobáját jelentették volna.

37.3.3 Büntetőeljárások, amnesztiatörvények és a jogi út újranyitása

A büntetőeljárások lehetősége Dél-Amerikában szorosan összefonódott az amnesztiatörvények sorsával. Az amnesztia kategóriája a latin-amerikai átmenetekben nemcsak jogi, hanem politikai fogalom is: a katonai rezsimek távozó vezetése gyakran saját magát mentesítette a felelősségre vonás alól, a demokratikus kormányok pedig vagy elfogadták ezt a keretet, vagy kísérletet tettek annak felszámolására.

Argentínában a katonai junta 1983-as összeomlása előtt, 1983 áprilisában hozta meg az úgynevezett **önamnesztia-törvényt** (Ley de Pacificación Nacional), amelyet azonban az Alfonsín-kormány 1983 decemberében érvénytelenített. Ez a lépés tette lehetővé a junta vezetői elleni büntetőeljárást. A **juntaper** (Juicio a las Juntas) 1985-ben a hadsereg három korábbi parancsnokát, Jorge Rafael Videlát, Emilio Eduardo Masserát és Orlando Ramón Agostit életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte; más elítéltek hosszabb, határozott tartamú szabadságvesztést kaptak. A per ítéletei az állami terror rendszerszerű jellegét dokumentálták, és a bíróság a bizonyítékok alapján megállapította, hogy a juntavezérek tudtak és irányították az eltűntek elleni műveleteket. A büntetőjogi felelősségre vonás második hullámát azonban 1986 és 1990 között a katonai lázadások és politikai nyomás hatására törvényi korlátozások fogták vissza: az 1986-os **teljes pont törvény** (Ley de Punto Final) határidőt szabott az újabb vádemeléseknek, az 1987-es **kötelező engedelmesség törvénye** (Ley de Obediencia Debida) pedig vélelmezte, hogy a középszintű tisztek parancsot követtek, ezért nem büntethetők. E törvényeket a szövetségi bíróságok 2003-ban, a Kirchner-kormányok idején nyilvánították alkotmányellenesnek, 2005-ben a Legfelsőbb Bíróság is megerősítette a hatályon kívül helyezést. Az azóta lefolytatott perekben a bíróságok több száz korábbi katonát, rendőrt és polgári közreműködőt ítéltek el emberiesség elleni bűncselekményekért; ezek a perek a dokumentált tények közé tartoznak, de a felelősségre vonás teljességéről nincs tudományos egyetértés.

Chilében a Pinochet-rezsim 1978-ban hirdette ki az **amnesztiatörvényt** (Decreto Ley 2191), amely az 1973 és 1978 között elkövetett politikai bűncselekményekre vonatkozott. A törvényt a demokratikus kormányok kezdetben nem helyezték hatályon kívül, részben a politikai stabilitásra hivatkozva. Az 1990-es évek büntetőeljárásai így elsősorban olyan esetekre korlátozódtak, amelyek nem tartoztak az amnesztia hatálya alá, például a rezsim kései szakaszában elkövetett gyilkosságokra. Az igazságszolgáltatásban fordulópontot a chilei leggazdagabb családok banki ügyeivel foglalkozó vizsgálatok és az 1998-as londoni letartóztatás hozott: Augusto Pinochet volt diktátort a spanyol bíróság kiadatási kérelme alapján vették őrizetbe, és bár végül nem adták ki, a nemzetközi jogi figyelem megerősítette a chilei emberi jogi szervezetek érvelését. A chilei bíróságok a 2000-es évektől az amnesztiatörvény olyan értelmezését alkalmazták, amely szerint az eltűntek ügyei nem befejezett bűncselekmények, hanem folyamatos emberrablásnak minősülnek, így a törvény nem akadályozza a nyomozást. A Pinochet elleni büntetőeljárás 2006-os haláláig különböző szakaszokban haladt, de jogerős ítélet nem született az ügyében; ez ténykérdés, és eltér attól a közkeletű emlékezetpolitikai állítástól, hogy Pinochet elítélt bűnös lett volna.

Uruguayban a **kaducitástörvény** (Ley de Caducidad de la Pretensión Punitiva del Estado) 1986-ban zárta le a katonai rezsim (1973–1985) emberi jogi jogsértéseinek büntetőjogi üldözését. A törvényt 1989-ben népszavazás erősítette meg, ami jól mutatja a demokratizálódó társadalom megosztottságát. A törvényt azonban nemzetközi emberi jogi testületek, köztük az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság is bírálta, és a 2010-es években a bíróságok egyes ügyekben úgy találták, hogy az emberiesség elleni bűncselekményekre nem vonatkozik elévülés. Több volt katonatisztet és tisztviselőt, köztük a rezsim idején vezető szerepet játszó személyeket, 2000 után börtönbüntetésre ítéltek. Az ítéletek módosították az 1980-as években rögzült jogi status quót, de a társadalmi támogatottságuk továbbra is vitatott.

Peruban az amnesztia kérdése eltérő kontextusban jelentkezett, mert a Fujimori-rezsim 1995-ben az emberi jogi perek lezárása mellett a kormányhoz kötődő halálosztagok, így a **Colina-csoport** ügyeit is amnesztiával kívánta lezárni. A törvényt a perui Alkotmánybíróság 2000 után alkotmányellenesnek nyilvánította. Az 1992-es **La Cantuta-i mészárlás** és az 1991-es **Barrios Altos-i gyilkosság** ügyében folyó eljárások így újraindulhattak. Alberto Fujimori volt elnököt 2009-ben – a dokumentált bírósági ítélet szerint – emberiesség elleni bűncselekményekért, köztük gyilkosság és élet elleni támadás miatt 25 év börtönbüntetésre ítélték. A per a kontinens átmeneti igazságszolgáltatásának egyik legjelentősebb precedensévé vált, mert első ízben ítéltek el demokratikus választásokon hatalomra került, de később autoriter eszközökhöz nyúló elnököt emberi jogi jogsértésekért. A fellebbezések és a Fujimori kegyelmi kérelmei körüli viták azonban arra figyelmeztetnek, hogy a bírósági döntés sem zárta le a politikai vitát.

37.3.4 Amnesztia, elévülés és a nemzetközi jog szerepe

A dél-amerikai átmeneti igazságszolgáltatás egyik legfontosabb jogi öröksége az a fokozatos nemzetközi normaváltás, amely az amnesztiát egyre kevésbé tartja elfogadhatónak a legsúlyosabb emberi jogi jogsértések esetében. Az 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem tartalmazott kifejezett rendelkezést az amnesztiáról, de a háborús bűnökre és az emberiesség elleni bűncselekményekre vonatkozó nemzetközi jogi gyakorlat fokozatosan korlátozta a kegyelmi intézkedések alkalmazhatóságát. Az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság (Corte Interamericana de Derechos Humanos) több ítélete – például a 2001-es Barrios Altos-ügyben hozott döntés – egyértelműen kimondta, hogy az emberiesség elleni bűncselekményekre vonatkozó amnesztia nem akadályozhatja a nemzetközi jogi felelősségre vonást. E döntések jogi kötelező erővel bírnak azon államok számára, amelyek elfogadták a bíróság joghatóságát.

Fontos azonban elválasztani a nemzetközi jog normatív fejlődését az egyes országok tényleges gyakorlatától. A bírósági ítéletek nem szüntetik meg automatikusan a helyi amnesztiatörvények politikai támogatottságát, és a nemzetközi jogi testületek döntései nem mindig érvényesülnek maradéktalanul a nemzeti jogrendben. Brazília esete jól mutatja ezt a feszültséget: az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság 2010-ben, a *Gomes Lund kontra Brazília* ügyben megállapította, hogy az 1979-es amnesztiatörvény nem gátolhatja az emberi jogi jogsértések vizsgálatát, a brazil Legfelsőbb Bíróság ugyanebben az évben mégis alkotmányosnak nyilvánította a törvényt. A brazil jogi helyzet tehát egyszerre példa a nemzetközi jogi érvelés előretörésére és a nemzeti szintű alkotmányos ellenállásra.

Az elévülés kérdése hasonlóan összetett. Az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi jogi fogalma szerint e bűncselekmények nem évülnek el. A dél-amerikai bíróságok ezt az érvelést fokozatosan átvették, de nem egységesen: egyes országokban az alkotmánybíróságok a nemzeti jog alapján döntöttek, másutt a nemzetközi jogi kötelezettségekre hivatkoztak. A bizonytalanság oka, hogy az 1960-as és 1970-es években az emberiesség elleni bűncselekmények kategóriája még nem rögzült olyan világosan a dél-amerikai jogtudatban, mint a 2000-es években; ezért a visszamenőleges alkalmazás jogi vitákat vet fel. A jogtudósok egy része szerint a nemzetközi szokásjog már a diktatúrák idején tiltotta e cselekményeket, mások szerint a visszamenőleges hatály tilalma feszültségben áll a nemzetközi jogi érveléssel. E vita nem eldöntött, és a történettudomány számára az a fontos, hogy a jogi érvelés változása maga is történeti folyamat.

37.3.5 Emlékhelyek, levéltárak és az emlékezet intézményesülése

Az átmeneti igazságszolgáltatás nem korlátozódik a bírósági termekre. A dél-amerikai társadalmak intenzív emlékezeti gyakorlatokat alakítottak ki: egykori fogva tartási és kínzóközpontokat jelöltek meg emlékhelyként, archívumokat hoztak létre, iskolai tananyagokba illesztették a

múlt feldolgozását, és állami megemlékezéseket tartanak. Az emlékhelyek státusza azonban országonként eltérő, és létrehozásuk gyakran hosszú társadalmi viták eredménye.

Argentínában a Buenos Aires-i **ESMA** (Escuela de Mecánica de la Armada) egykori haditengerészeti gépészmérnöki iskola a diktatúra idején a legnagyobb rejtett fogva tartási és kínzóközpontok egyike volt. Az épületet 2004-ben, Néstor Kirchner elnöksége alatt emlékhellyé nyilvánították, és ma az Emberi Jogi Emlékhely (Espacio Memoria y Derechos Humanos) működik benne. A dátum és az intézményes keret dokumentált tény; az viszont vitatott, hogy az állami kisajátítás és az intézmény átalakítása mennyiben szolgálta a kiegyensúlyozott emlékezetet, és mennyiben kapcsolódott a Kirchner-kormányok politikai narratívájához.

Chilében a Santiago-i **Villa Grimaldi**, amely a Pinochet-rezsim titkosrendőrsége, a DINA (Dirección de Inteligencia Nacional) egyik legfontosabb fogva tartási központja volt, 1997-ben nyílt meg emlékparkként. A chilei példa annyiban jellegzetes, hogy az emlékhely létrehozása nem állami kezdeményezésre, hanem civil szervezetek és túlélők összefogásával indult; az állami támogatás később, fokozatosan érkezett meg. A chilei emlékezetpolitikában a Pinochet-rezsim és a demokratikus korszak közötti folytonosságok – például a hadsereg szerepe, az alkotmányos keretek öröksége és a gazdasági modell – mindmáig éles viták tárgyát képezik.

Peruban a belső konfliktus emlékezetének intézményesülése sajátos nehézséggel szembesül: az áldozatok egy része a gerillaszervezetek, más része az állam erőszakának esett áldozatul. Az **Emlékezet Helye** (Lugar de la Memoria, la Tolerancia y la Inclusión Social, LUM) 2015-ben nyílt meg Limában, és a konfliktus valamennyi szereplőjének dokumentálására törekszik. A perui emlékezetpolitika élesen polarizált: egyes politikai szereplők a Fényes Ösvény felelősségét hangsúlyozzák, és a Fujimori-éra rendfenntartó fellépését igazolják, míg az emberi jogi szervezetek és a vidéki közösségek az állami terror és a rasszizmus szerepét emelik ki. A LUM létrehozása tény, de jelentése a perui társadalomban vitatott.

Brazíliában a katonai rezsim emlékezetének intézményesítése jóval visszafogottabb, mint a spanyolamerikai országokban. Nincs kiemelt, a rezsim áldozatainak szentelt nemzeti emlékhely; az emlékezeti gyakorlatok elsősorban civil szervezetekhez, egyetemi kutatásokhoz és egyes helyi közösségekhez kötődnek. A brazil hadsereg hivatalos történeti narratívája 2026-ig jellemzően a rezsim legitimitását fenntartó elemeket is magában foglal, ami jól mutatja, hogy az átmenet alkufolyamata mennyire nem zárult le. A brazil eset azt is tanítja, hogy az emlékhelyek hiánya nem feltétlenül a társadalmi érdektelenség jele, hanem a politikai erőviszonyok és a hadsereg intézményi ellenállásának következménye.

37.3.6 Feszültségek és lezáratlan viták

A dél-amerikai átmeneti igazságszolgáltatásról szóló szakirodalom egyik legfontosabb tanulsága, hogy az igazságtétel és a stabilitás közötti mérlegelés soha nem semleges technikai kérdés. A demokratikus kormányok döntéseit a hadsereg utólagos hatalma, a gazdasági elitek érdekei, a nemzetközi szervezetek nyomása és a civil társadalom mozgósítóképessége egyaránt befolyásolta. Az, hogy Argentínában a büntetőeljárások viszonylag korán elindultak, nem csupán a demokratikus elkötelezettség jele volt, hanem a katonai rezsim összeomlásának – a Falkland/Malvinas-szigeteki vereség utáni – körülményeiből is fakadt. Chilében a hadsereg átmenet idején megőrzött intézményi hatalma magyarázza, hogy az igazságszolgáltatás miért csak fokozatosan, a 2000-es évektől nyithatott újra.

Az amnesztiatörvények megítélése ezért ma sem egységes. Az emberi jogi szervezetek és a nemzetközi jogi intézmények a legsúlyosabb bűncselekmények esetében az amnesztia tilalmát hangsúlyozzák; egyes politikai szereplők és korábbi katonai vezetők viszont a békés átmenet feltételének tekintik a felejtést. A történettudománynak nem feladata, hogy ebben a vitában

állást foglaljon, de kötelessége dokumentálni, ki mikor és milyen érvekkel támogatta vagy ellenezte az amnesztiát, és milyen tétje volt az érveléseknek.

Az emlékhelyek és a megemlékezések sem értelmezhetők a politikai változásoktól függetlenül. A chilei és az argentin emlékezetpolitika sok szempontból intézményesebb, mint a brazil vagy a paraguayi, de ez nem jelenti azt, hogy a spanyol-amerikai országokban konszenzus uralkodna. Az 1970-es évek erőszakának emlékezete összekapcsolódik a jelen társadalmi egyenlőtlenségeiről, az őslakos népek jogairól és a biztonságpolitikáról szóló vitákkal. Aki például a mai városi erőszakot vagy a rendőrségi túlkapásokat tárgyalja, gyakran a diktatúrák örökségére is hivatkozik; ezek az érvelések azonban nem történeti bizonyítékok, hanem a jelen politikai diskurzusának részei.

Végül ki kell emelni azt a módszertani nehézséget, amely az egész témakört átszövi: a számok és a besorolások körüli bizonytalanságot. Az eltűntek száma, az áldozatok etnikai és társadalmi összetétele, a felelősök köre és az egyes intézmények szerepe mind olyan terület, ahol a dokumentált tények és a becslések, gyakran pedig a politikai célú állítások összemosódnak. A tankönyvi ábrázolásnak ezért minden esetben külön kell választania, mi bizonyítható okirattal, tanúvallomással vagy bírósági ítélettel, mi alapul tudományos módszertani becslésen, és mi tartozik az emlékezetpolitika, a nyilvános narratíva vagy a pártpolitikai viták körébe.

37.3.7 Források és bizonytalanságok

Az átmeneti igazságszolgáltatás kutatása elsődleges és másodlagos források széles körére támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak az igazságfeltáró bizottságok hivatalos jelentései: a CONADEP *Nunca Más* kötete (1984), a chilei Rettig-bizottság jelentése (1991), a perui Igazság és Megbékélés Bizottság zárójelentése (2003) és a brazil Nemzeti Igazságbizottság jelentése (2014). Ezek a szövegek nyilvánosak, hivatkozhatók, de értelmezésüknél figyelembe kell venni, hogy maguk is politikai mandátum alatt, bizonyos kompromisszumokkal születtek. A bizottsági jelentések nem semleges adathordozók: módszertani döntéseik, vizsgálati köreik és a felelősségről alkotott álláspontjuk tükrözi az adott politikai átmenet erőviszonyait.

A bírósági ítéletek – például az 1985-ös argentin juntaper ítélete, a 2009-es Fujimori-ítélet vagy az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság releváns döntései – szintén elsődleges források, de jogi szövegként sajátos bizonyítási logikát követnek. A történész számára az ítéletek nem a múlt közvetlen tükröződései, hanem a jogi igazságszolgáltatás konstrukciói, amelyeket a jogi bizonyítás szabályai és az eljárási keretek alakítottak. Nem helyettesítik a történeti kutatást, viszont értékes adatokat rögzítenek az egyes esetekről, intézményekről és felelősségi láncolatokról.

A másodlagos irodalomban a téma egyik legvitatottabb kérdése az amnesztiatörvények és a demokratikus stabilitás közötti kapcsolat. A tranzitológiai irodalom korai hulláma – amely gyakran a dél-európai és dél-amerikai átmenetek összehasonlításából indult ki – hajlamos volt elfogadni a „kiegyezés” (pacted transition) pozitív értékelését, és az amnesztiát a stabilitás áraként értelmezte. Az 1990-es évek végétől azonban az emberi jogi megközelítésű szakirodalom ezt a narratívát bírálta, és rámutatott arra, hogy a büntetlenség hosszú távon aláásható a jogállamba vetett bizalmat. E két megközelítés vitája ma is folyik, és a történettudománynak nem feladata, hogy lezárja; ellenben köteles pontosan elhelyezni a forrásokat e vitában.

Különösen nagy bizonytalanság övezi az áldozatszámokat. A bizottsági jelentések által közölt számok gyakran csak a dokumentált, nevesített vagy statisztikailag valószínűsített esetekre vonatkoznak. Az eltűntek esetében a bizonyosság hiánya maga is a bűncselekmény természetéből fakad: a rejtett fogva tartás és a holttestek megsemmisítése éppen azt a nyomot tünteti el, amely a számbavételt lehetővé tenné. A közbeszédben keringő számok – például a 30 000 argentin eltűnt vagy a 3 000 chilei halálos áldozat – politikai szimbólummá is váltak, és nem mindig feleltethetők

meg a levéltári vagy bírósági adatoknak. A tankönyvi állításoknak ezért mindig jelezniük kell, hogy milyen forrásra támaszkodik az adott szám, és mi a bizonytalanság természete.

Végül meg kell említeni a levéltári hozzáférés egyenetlenségét. A diktatúrák sok dokumentumot megsemmisítettek, más iratokat titkosítottak, és egyes archívumok – különösen a katonai és rendőrségi levéltárak – a demokratikus átmenetek után is hosszú ideig zárva maradtak. Az argentin titkosszolgálati iratok egy része kutathatóvá vált, a chilei hadsereg levéltárainak hozzáférése korlátozott, a brazil katonai levéltáraké pedig a 2020-as években is vitatott. A hiányzó források miatt a történettudománynak sok esetben tanúvallomásokra, nemzetközi szervezetek jelentéseire és bírósági bizonyítékokra kell támaszkodnia; ezek értékes, de nem feltétlenül reprezentatív képet adnak.

37.3.8 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai átmeneti igazságszolgáltatás az 1980-as évektől alakult ki, de intézményei országonként eltérő ütemben és módokon jöttek létre.
- Az igazságfeltáró bizottságok az állami terror dokumentálásának első számú intézményei voltak; jelentéseik egyszerre szolgáltattak bizonyítékot a büntetőeljárásokhoz és teremtettek nyilvános teret az áldozatoknak.
- Az amnesztiatörvények a legtöbb országban a katonai rezsimek önvédelmi eszközeiként születtek, de a későbbi demokratikus kormányok jogi és politikai kezelése eltérő volt.
- Az argentin példa a büntetőjogi felelősségre vonás hullámzó útját mutatja: a korai juntapert amnesztiatörvények zárták le, majd a 2000-es években újra megnyílt a bírósági út.
- A chilei átmenet fokozatossága jól mutatja, hogy a hadsereg intézményi hatalma milyen mértékben befolyásolja az igazságszolgáltatás lehetőségeit; a Pinochet-ügy jogi következményei nem zárultak le.
- A perui eset egyedisége abban áll, hogy a büntetőeljárások nem egy klasszikus katonai diktatúra, hanem egy demokratikus választásokon hatalomra került, majd autoriterré vált rendszer felelőseit célozták.
- A nemzetközi emberi jogi joggyakorlat, különösen az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság döntései, fokozatosan korlátozta az amnesztia elfogadhatóságát a legsúlyosabb bűncselekmények esetében, de a nemzeti bíróságok és társadalmak reakciója nem egységes.
- Az emlékhelyek és a megemlékezések az átmeneti igazságszolgáltatás szimbolikus dimenzióját alkotják, de jelentésük politikai viták tárgya marad, és létrehozásuk időbeli eltérései a társadalmi nyomás és az állami politika változó viszonyát tükrözik.

37.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az argentin CONADEP és a chilei Rettig-bizottság mandátumát és működését! Milyen következményekkel járt a két bizottság eltérő jogköre a későbbi büntetőeljárásokra?
2. Miért tekinthető az amnesztiatörvények sorsa Dél-Amerikában az átmeneti igazságszolgáltatás kulcskérdésének? Mutassa be Argentína, Chile és Brazília eltérő útjait a 2000-es évekig.
3. Milyen szerepet játszott az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság a dél-amerikai amnesztiatörvények jogi újraértelmezésében? Indokolja meg, miért nem jelenti ez automatikusan a nemzeti bíróságok gyakorlatának egységesülését!
4. Értelmezze a perui Igazság és Megbékélés Bizottság 69 000 áldozatra vonatkozó becslését! Milyen módszertani bizonytalanságok kapcsolódnak ehhez a számhoz, és miért fontos ezt különválasztani a dokumentált esetektől?

5. Magyarázza el, miért nem tekinthető az emlékhelyek létrehozása semleges, technikai lépésnek! Hozzon példát az argentin ESMA, a chilei Villa Grimaldi és a perui LUM esetére!

37.4 Emlékezetpolitika és a jelen vitái

A múlt nem egyszerűen lezárul, hanem a jelen intézményeiben, tanterveiben, emlékhelyein és politikai beszédeiben folyamatosan újraértelmeződik. Dél-Amerikában a hidegháborús diktatúrák, a belső fegyveres konfliktusok és az állami terror után ez a folyamat különösen éles vitákat gerjeszt. Míg az előző alfejezetek a diktatúrák összehasonlítását, az állami terror mechanizmusait és az átmeneti igazságszolgáltatás jogi kereteit tárgyalták, ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan emlékezik a társadalom, milyen intézmények közvetítik a múltat, és milyen politikai küzdelmek alakítják a „soha többé” (spanyolul Nunca Más, portugálul Nunca Mais) örökségét. Az emlékezetpolitika (políticas de la memoria) fogalma itt nem a történeti igazság egyszerű feltárását jelöli, hanem a múlt nyilvános értelmezésének hatalmi és társadalmi vitáját, amelyben a dokumentált tények, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezések és az emlékezetpolitikai állítások gyakran keverednek. A cél az, hogy a hallgató meg tudja különböztetni ezeket a szinteket, és felismerje, hogy az emlékezetpolitika nem a történetírás helyett, hanem amellett működik.

37.4.1 Múzeumok és emlékhelyek: a múlt intézményesített megjelenítése

Az emlékezetpolitika egyik legláthatóbb terepe a múzeumok és emlékhelyek létrehozása, átalakítása vagy éppen elhanyagolása. Dél-Amerikában az egykori titkos fogdák, börtönök és kínzóközpontok emlékhellyé alakítása különösen fontos szerepet játszott az áldozatok emlékének megőrzésében. Argentínában a Buenos Aires-i ESMA (Escuela Superior de Mecánica de la Armada, a haditengerészet egykori műszaki iskolája) a katonai diktatúra idején a legnagyobb titkos fogva tartási és kínzóközpont volt; a 2000-es években a területet emlékhellyé nyilvánították, és ma az Emberi Jogi Emlékhely (Espacio Memoria y Derechos Humanos) működik ott. Ez az intézményi átalakulás azonban nem volt konfliktusmentes: a haditengerészet sokáig ellenállt az épület átadásának, és a kiállítások tartalma körül politikai viták zajlottak. Chilében a Santiago melletti Villa Grimaldi, ahol a Pinochet-rezsim titkosrendőrsége, a DINA (Dirección de Inteligencia Nacional) embereket tartott fogva és kínzott, ma béke- és emlékparkként működik; a chilei Nemzeti Stadion, amelyet 1973-ban fogolytáborként használtak, szintén emlékhellyé vált. Peruban a belső háború (1980–2000) áldozatainak emlékére 2015-ben nyitották meg a Lugar de la Memoria, la Tolerancia y la Inclusión Social (LUM) intézményét Limában, amely a Sendero Luminoso és az állami erők által elkövetett erőszakot egyaránt dokumentálja.

Ezek a múzeumok és emlékhelyek egyszerre elsődleges források őrzői – például személyes tárgyak, iratok, fényképek – és másodlagos értelmezések hordozói, hiszen a kurátori válogatás, a kiállítás narratívája és a hangsúlyok mindig valamilyen értelmezést közvetítenek. A viták egyik fő kérdése, hogy a kiállítások az állami terror áldozataira összpontosítsanak-e, vagy a „két oldal erőszakát” mutassák be. Az előbbi megközelítés a diktatúrák rendszerszintű elnyomását hangsúlyozza, az utóbbi pedig a fegyveres csoportok által elkövetett gyilkosságokat is egyenrangúan jeleníti meg, ami gyakran a „két ördög” elmélethez (teoría de los dos demonios) vezet. A tudományos konszenzus szerint az állami terror mértéke, szervezettsége és célja nem összehasonlítható a gerillák erőszakával, de a múzeumi gyakorlatban ez a megkülönböztetés nem mindig érvényesül. Emellett az emlékhelyek finanszírozása és fenntartása is ki van téve a politikai váltakozásnak: egyes kormányok támogatják, mások csökkentik a forrásokat, és ez az intézmények működését közvetlenül befolyásolja.

37.4.2 Oktatás és tankönyvek: a múlt átadása

Az oktatás az emlékezetpolitika egyik legérzékenyebb területe, mert a tankönyvek és tantervek alakítják a következő generációk történelmi tudatát. Dél-Amerikában a diktatúrák és belső háborúk tanítása országonként és korszakonként rendkívül eltérő. Argentínában a 2006-os nemzeti oktatási törvény (Ley de Educación Nacional) előírta a közelmúlt történelmének tanítását, és az állam jelentős tananyagfejlesztésbe kezdett; a tankönyvekben a katonai diktatúra (1976–1983) és az emberi jogi mozgalmak mára viszonylag részletesen szerepelnek, de a tartalom politikai viták tárgya maradt. Chilében a Pinochet-korszak (1973–1990) tanítása hosszú ideig tabu volt; a demokratikus átmenet után fokozatosan került be a tantervbe, de a 2010-es években a jobboldali kormányok nyomására egyes tankönyvekben a „katonai kormány" kifejezést használták a „diktatúra" helyett, ami élénk szakmai és közéleti vitát váltott ki. Brazíliában a katonai diktatúra (1964–1985) tanítása a demokratizálódás után sokáig háttérbe szorult; a 2010-es években azonban a Nemzeti Igazság Bizottság (Comissão Nacional da Verdade) munkája nyomán a tantervekben is megjelent. Ugyanakkor Jair Bolsonaro elnöksége alatt (2019–2022) a kormány nyíltan támadta a tankönyvekben szereplő bírálatokat, és a diktatúra pozitív átértékelését szorgalmazta.

A tankönyvek másodlagos források, és szerzőik értelmezései, valamint a kiadók politikai irányultsága befolyásolják a tartalmat. A kutatás számára fontos megkülönböztetni a dokumentált tényeket – például a katonai puccsok dátumait, a törvényeket, a bírósági ítéletek megállapításait – a vitatott értelmezésektől, például attól, hogy a katonai beavatkozást „forradalomnak" vagy „államcsínynek" nevezzük-e. Az oktatás célja a demokratikus állampolgárság erősítése lenne, de a gyakorlatban a tanárok képzése, a helyi politikai nyomás és a tankönyvpiac egyenetlenségei miatt a megvalósítás országon belül is eltér. Emellett az egyetemi történészképzés és a közoktatás közötti szakadék is jellemző: a tudományos konszenzus gyakran lassan vagy torzítva jut el az iskolai osztálytermekbe.

37.4.3 Tagadás, revizionizmus és a „két ördög" elmélet

Az emlékezetpolitika egyik legsúlyosabb vitája a múlt tagadása és a revizionista értelmezések terjedése körül zajlik. A tagadás leggyakoribb formái: az áldozatszámok vitatása, a szisztematikus terv létének tagadása, a kínzás és az eltüntetés gyakorlatának relativizálása, valamint a baloldali fegyveres csoportok erőszakára való hivatkozás az állami terror igazolására. Ez utóbbi érvelés a „két ördög" elmélet néven ismert, amely a hidegháborús baloldali erőszakot és a katonai elnyomást egyenlő felelősségűnek állítja be. Az elmélet gyökerei az 1980-as évekre nyúlnak vissza; Argentínában Raúl Alfonsín elnök (1983–1989) a demokratikus átmenet idején a „két erőszak" szimmetrikus elítélését hirdette, és ez a narratíva a chilei átmenet egyes értelmezéseiben is megjelent. A tudományos konszenzus azonban elutasítja ezt az egyenlősítést, mert az állami terror mértéke, szervezettsége és célja alapvetően különbözött a gerillák erőszakától: a katonai rezsimek az ellenzék megsemmisítésére törekedtek, titkos fogdákat, kínzást és tömeges eltüntetést alkalmaztak, míg a baloldali fegyveres csoportok – bár valóban követtek el gyilkosságokat és emberrablásokat – nem rendelkeztek az állam erőforrásaival, és céljaik sem voltak azonosak. A „két ördög" elmélet tehát nem egyszerűen téves, hanem emlékezetpolitikai állítás, amely a felelősség elmosására és a diktatúrák igazolására szolgál.

A tagadás és a revizionizmus nem csak a közbeszédben jelenik meg; egyes országokban jogi következményei is vannak. Argentínában a holokausztttagadáshoz hasonlóan a diktatúra bűneinek nyilvános tagadása büntetőjogi szankciókat vonhat maga után, bár a pontos szabályozás és a bírói gyakorlat változó. Más országokban – például Brazíliában – a szólásszabadság tágabb értelmezése miatt a tagadó beszéd ritkábban ütközik jogi akadályba. A forráskritika szempontjából fontos megjegyezni, hogy a tagadó állítások gyakran nem támaszkodnak elsődleges forrásokra, hanem

szelektíven idézik a múltat, kiragadott dokumentumokra vagy anekdotikus beszámolókra hivatkoznak. A történész feladata ilyenkor a források teljes körének vizsgálata, a hiányzó bizonyítékok jelzése és a vitatott állítások tudományos státuszának megállapítása.

37.4.4 Történeti viták: áldozatszámok, felelősség és a baloldali erőszak kérdése

Az emlékezetpolitika mögött valódi történeti viták húzódnak meg, amelyekben a források hiánya és a becslések bizonytalansága központi szerepet játszik. Az áldozatszámok megállapítása különösen problematikus, mert a katonai rezsimek szisztematikusan megsemmisítették a dokumentumokat, a titkos fogdákban nem vezettek nyilvántartást, és az eltüntetettek holttesteit gyakran azonosíthatatlanná tették. Az argentin CONADEP (Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas) 1984-es jelentése 8960 eltűntet dokumentált, de az emberi jogi szervezetek – például a Madres de Plaza de Mayo és az Abuelas de Plaza de Mayo – szerint a valós szám elérheti a 30 000-et is. Ez utóbbi szám nem „mért” adat, hanem a tanúvallomásokból, a túlélők beszámolóiból és a titkos központok kapacitásából levont becslés; a tudományos közösségben nincs teljes egyetértés a pontos számról. Chilében a Rettig-jelentés (1991) 3197 halálos áldozatot dokumentált, de a későbbi Valech-jelentés (2004, 2011) a politikai foglyok és a kínzás áldozatainak számát is vizsgálta, és több tízezer túlélőt azonosított. Brazíliában a Nemzeti Igazság Bizottság (2014) 434 halálos és eltűnt áldozatot erősített meg, de a teljes szám – különösen a vidéki erőszak és az őslakos közösségek elleni bűncselekmények miatt – vitatott. Peruban az Igazság és Megbékélés Bizottság (2003) közel 70 000 halálos áldozatot becsült a belső háborúban, de ez a szám is széles bizonytalansági sávval bír.

A felelősség kérdése szintén vita tárgya. A katonai vezetők mellett a civil bűnrészesek – bírák, ügyészek, újságírók, egyházi személyek, üzletemberek – szerepe egyre nagyobb figyelmet kap a kutatásban. A dokumentált tények azt mutatják, hogy a diktatúrák működéséhez a társadalom egyes csoportjainak hallgatólagos vagy aktív támogatása is hozzájárult; ennek mértéke és értékelése azonban továbbra is vitatott. A baloldali fegyveres szervezetek erőszakát sem szabad elhallgatni: az argentin Montoneros és ERP, a chilei MIR, az uruguayi Tupamaros, a brazil és a perui gerillák valóban követtek el emberrablásokat, gyilkosságokat és robbantásokat. A tudományos konszenzus azonban azt hangsúlyozza, hogy az állami terror nem tekinthető egyszerű reakciónak a gerillákra, mivel sok esetben a katonai puccsok megelőzték a fegyveres ellenállás megerősödését, és a megtorlás a politikai ellenzék széles körét sújtotta, nem csak a fegyveres csoportokat.

37.4.5 A „soha többé” öröksége: jogi, politikai és kulturális hatások

A „soha többé” jelszó az argentin CONADEP-jelentés címéből ered, és azóta a dél-amerikai emberi jogi mozgalmak közös hivatkozási pontjává vált. Jogi értelemben a legfontosabb hatása az amnesztiatörvények felülvizsgálata és a büntetőeljárások újraindítása volt. Az Amerikaközi Emberi Jogi Bíróság 2001-es Barrios Altos-ítélete kimondta, hogy a súlyos emberi jogi jogsértésekre nem vonatkozhat amnesztia; ez az ítélet – amely Perura vonatkozott – precedenst teremtett a régióban, és nyomást gyakorolt az argentin, chilei és uruguayi bíróságokra is. Argentínában a 2000-es években a „semmítőszéki törvények” (Leyes de Punto Final y Obediencia Debida) eltörlése után újraindultak a perek, és több száz katonai és civil elkövetőt ítéltek el. Chilében a Pinochet elleni 1998-as londoni letartóztatás és a későbbi bírósági eljárások fokozatosan erodálták az 1978-as amnesztiatörvényt. Uruguayban a 2011-es népszavazás elutasította az amnesztia megerősítését, és a bíróságok elkezdték a felelősök felelősségre vonását.

Politikai értelemben a „soha többé” az emberi jogi szervezetek intézményesüléséhez vezetett. A Madres de Plaza de Mayo, az Abuelas de Plaza de Mayo (akik az eltűntek unokáinak felkutatására szakosodtak), a chilei Agrupación de Familiares de Detenidos Desaparecidos és más szervezetek

befolyásos szereplőkké váltak, és részt vesznek a törvényhozásban, a bírósági eljárásokban és a közbeszéd alakításában. Ugyanakkor a „soha többé” nem jelentett egyértelmű szakítást a múlt erőszakos gyakorlataival: a rendőrségi brutalitás, a börtönökben uralkodó embertelen körülmények, a szegénynegyedek elleni erőszak és a társadalmi egyenlőtlenségek továbbra is jelen vannak, és egyes aktivisták szerint a jelszó kiüresedett, mert az állami erőszak új formái nem váltottak ki hasonló társadalmi felháborodást.

Kulturális értelemben a „soha többé” öröksége a művészetben, az irodalomban és a filmben is megmutatkozik. Az argentin „La historia oficial” (1985) című film, a chilei „No” (2012) vagy a perui „La teta asustada” (2009) mind a múlt feldolgozásának eszközei, de ezek is értelmezések, nem dokumentumok. A történész számára ezek a kulturális termékek az emlékezetpolitika forrásai, nem pedig a történeti igazság közvetlen bizonyítékai.

37.4.6 A jelen vitái: új jobboldal, emlékezettörvények és a múlt politikai felhasználása

A 2010-es évektől a dél-amerikai emlékezetpolitika új szakaszba lépett az új jobboldal megerősödésével. Jair Bolsonaro Brazíliában (2019–2022), José Antonio Kast Chilében (a 2021-es elnökválasztás második fordulójában), és Javier Milei Argentínában (2023-tól elnök) nyíltan revideálta a múlt értelmezését, tagadta a diktatúrák bűneit, vagy egyenesen dicsérte a katonai rezsimeket. Bolsonaro a brazil katonai diktatúra évfordulóján pozitívan nyilatkozott, és a puccsot „forradalomnak” nevezte; Milei kampányában kétségbe vonta az áldozatszámokat, és a katonai diktatúra alatti gazdasági stabilitást méltatta. Ezek a politikai nyilatkozatok nem tekinthetők történeti forrásnak a múlt megismeréséhez, de elsődleges forrásai az emlékezetpolitika jelenkori alakulásának.

Az emlékezettörvények sorsa szintén a jelen vitáinak középpontjában áll. Egyes országokban – például Argentínában – a 2000-es években törvényeket fogadtak el a diktatúra elítéléséről, az emlékhelyek védelméről és az áldozatok kárpótlásáról. Más országokban – például Brazíliában – az amnesztiatörvény (1979) máig hatályban van, és a legfelsőbb bíróság 2010-ben alkotmányosnak mondta ki, ami akadályozza a katonai elkövetők felelősségre vonását. A múlt politikai felhasználása azonban nem korlátozódik a jobboldalra: a baloldali kormányok is gyakran hivatkoznak a múltra saját legitimitásuk erősítése érdekében. Venezuela chavizmusa a „bolivári forradalom” narratíváját a 19. századi függetlenségi harcokhoz kapcsolja, ami történetileg problematikus, mert egy mai politikai programot vetít vissza a múltba. Hasonlóképpen a perui baloldali és jobboldali kormányok egyaránt használják a belső háború emlékezetét politikai célokra, ami megnehezíti a múlt tárgyilagos feldolgozását.

A jelen vitái közé tartozik a szobrok eltávolítása, az utcanevek átnevezése és a hivatalos megemlékezések tartalma is. Ezek a viták nem egységesek a régióban: Brazíliában a katonai diktatúra emlékezete kevésbé intézményesült, mint a Déli Kúp többi országában, és a közbeszédben a „puha diktatúra” mítosza is él, amely szerint a rezsim kevésbé volt elnyomó, mint a szomszédos országoké. Kolumbiában a több évtizedes fegyveres konfliktus emlékezetét a 2016-os békeszerződés utáni átmeneti igazságszolgáltatás keretezi, de a politikai polarizáció miatt a múlt értelmezése élesen megosztott: a jobboldal a gerillák bűneit, a baloldal az állami és paramilitáris erőszakot hangsúlyozza.

37.4.7 Források és bizonytalanságok

Az emlékezetpolitika vizsgálata sajátos forráshelyzetet igényel. Az elsődleges források közé tartoznak az igazságjelentések – mint az argentin CONADEP (1984), a chilei Rettig- (1991) és Valech-jelentés (2004, 2011), a brazil Nemzeti Igazság Bizottság jelentése (2014), a perui Igazság

és Megbékélés Bizottság jelentése (2003) –, a bírósági ítéletek, a túlélők és hozzátartozók visszaemlékezései, a katonai levéltárak (ahol hozzáférhetők), a sajtó, a parlamenti viták jegyzőkönyvei, a tankönyvek és a múzeumi katalógusok. A másodlagos források a történészek, szociológusok és jogtudósok elemzései, amelyek ezeket az elsődleges anyagokat értelmezik.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. Az áldozatszámok becslések, és a források hiánya vagy megsemmisülése miatt nem állapíthatók meg pontosan; a katonai levéltárak sok országban részben titkosak vagy megsemmisültek. A tanúvallomások emlékezeti torzítást tartalmazhatnak, és az évtizedekkel későbbi beszámolók befolyásolhatók a jelenkori vitáktól. A „két ördög" elmélet tudományos megítélése vitatott, de a többségi álláspont elutasítja; ez azonban nem jelenti azt, hogy a baloldali erőszak vizsgálata ne lenne legitim történeti kérdés. A jelenkori politikai nyilatkozatok nem tekinthetők történeti forrásnak a múlt megismeréséhez, de elsődleges forrásai az emlékezetpolitika alakulásának. Végül fontos módszertani megjegyzés: az emlékezetpolitika vizsgálata nem azonos a történeti igazság megállapításával; a történész feladata a viták dokumentálása, a források kritikai elemzése és a különböző állítások tudományos státuszának jelzése, nem pedig az emlékezetpolitikai ítélkezés.

37.4.8 Rövid összefoglaló

- Az emlékezetpolitika a múlt nyilvános értelmezésének hatalmi és társadalmi vitája, amely a hidegháborús diktatúrák után a „soha többé" jelszó köré szerveződött.
- A múzeumok és emlékhelyek intézményesítik a múltat, de tartalmuk, finanszírozásuk és narratívájuk politikai viták tárgya.
- Az oktatás a múlt átadásának kulcsterülete, de a tankönyvek és tantervek országonként és korszakonként eltérnek, és revíziós nyomás alatt állnak.
- A tagadás és a „két ördög" elmélet a baloldali erőszak és az állami terror egyenlősítésével relativizálja a diktatúrák bűneit; ezt a tudományos konszenzus elutasítja, de a közbeszédben jelen van.
- Az áldozatszámok becslések, és a források hiánya miatt bizonytalanok; a felelősség kérdése kiterjed a civil szereplőkre is.
- A „soha többé" jogi hatása az amnesztiatörvények felülvizsgálatában és az emberi jogi normák megerősítésében mutatkozik meg, de a társadalmi egyenlőtlenségek és az állami erőszak új formái fennmaradtak.
- A jelen vitáit az új jobboldal revizionizmusa, az emlékezettörvények sorsa és a múlt politikai felhasználása alakítja.
- A történész feladata a viták dokumentálása és a források kritikai elemzése, nem az emlékezetpolitikai állásfoglalás.

37.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik az emlékezetpolitika a történetírástól, és miért fontos ez a megkülönböztetés a dél-amerikai diktatúrák vizsgálatában?
2. Hasonlítsa össze Argentína és Brazília emlékezetpolitikáját a katonai diktatúrák utáni időszakban: milyen intézményi különbségek figyelhetők meg a múzeumok, az oktatás és a jogi elszámoltatás terén?
3. Milyen érveket hoznak fel a „két ördög" elmélet támogatói, és miért utasítja el azt a tudományos konszenzus?
4. Hogyan befolyásolják a jelenkori politikai szereplők – például az új jobboldal – a múlt értelmezését, és milyen forrásokkal dolgoznak állításaik alátámasztására?
5. Miért nehéz pontos áldozatszámot megállapítani a dél-amerikai diktatúrák esetében, és milyen forrástípusok segíthetnek a becslésben?

38 Őslakos népek és társadalmi mozgalmak

38.1 Identitás, nyelv és önkormányzat

Az őslakos népek helyzete Dél-Amerikában nem egységes: a kontinensen több száz, egymástól nyelvében, történetében és a nemzetállamhoz fűződő viszonyában is eltérő közösség él. Ez az alfejezet az identitás, a nyelv és az önkormányzatiság kérdéseit járja körül, részben összehasonlító keretben, részben az egyes országfejezetekben már tárgyalt esetekre támaszkodva. A cél nem egyetlen „őslakos történet” bemutatása, hanem annak megértése, hogy a jelenlegi jogi és politikai keretek miként alakultak ki, és miért maradnak vitatottak. A fogalmak használata önmagában is történeti és politikai kérdés: az „őslakos”, „bennszülött”, „etnikai kisebbség” vagy „eredeti nép” kifejezések mögött más-más jogi következmények, identitáspolitikai törekvések és hatalmi viszonyok húzódnak.

38.1.1 Identitás és osztályozás: ki számít őslakosnak?

Az őslakos identitás meghatározása Dél-Amerikában nem természetes adottság, hanem történetileg változó társadalmi konstrukció. A gyarmati korban a spanyol és portugál adminisztráció a meghódított népességet elsősorban jogi kategóriaként kezelte: az **indio** (spanyol) vagy **índio** (portugál) megjelölés adófizetési és munkakötelezettségi kategória volt, amelyet a gyarmati törvények határoztak meg. Ez a besorolás nem tükrözte a helyi közösségek önmeghatározását, és gyakran eltakarta a nyelvek, kultúrák és szerveződési formák közötti óriási különbségeket. A 19. századi nemzetépítés során a függetlenné vált államok hivatalos ideológiája a **mestizaje** (faji-kulturális keveredés) vagy a „nemzeti homogenizálás” jegyében gyakran tagadta vagy láthatatlanná tette az őslakos közösségeket. A „fehér nemzet” vagy a „mestizo nemzet” konstrukciójával szemben az őslakos identitás megmaradását a 20. század második felétől egyre inkább politikai önszerveződés és nemzetközi jogi elismerés is támogatta.

Ma a legtöbb dél-amerikai ország népszámlálása valamilyen formában rákérdez az őslakos önazonosításra, de a módszertan és a definíció országonként eltér. A leggyakrabban alkalmazott kritérium a **nyelvi hovatartozás**, a **közösségi tagság** és a **szubjektív önbesorolás** valamely kombinációja. Például a bolíviai népszámlálás szerint 2012-ben a lakosság mintegy 41 százaléka vallotta magát valamely őslakos néphez tartozónak, míg más becslések – amelyek a nyelvhasználatot vagy a származást is figyelembe veszik – ennél magasabb arányt adnak meg. Peruban a 2017. évi népszámlálás önbevallásos kérdése alapján a lakosság körülbelül negyede sorolta magát őslakos vagy afroperui kategóriába, de a quechua nyelvű beszélők száma önmagában is több millióra tehető. Ecuadorban és Kolumbiában a hivatalos népszámlálások alacsonyabb, 4–10 százalék közötti arányokat mutatnak, ám ezek a számok erősen függnek a kérdezés módjától, és sok elemző szerint alulbecslik a kulturálisan őslakos lakosságot. Brazíliában a 2010. évi népszámlálás mintegy 900 ezer főt (a lakosság kevesebb mint 0,5 százaléka) sorolt az **indígena** kategóriába, de ez a meghatározás szintén vitatott, mert az önbesorolás mellett a közösségi elismerést is feltételként kezeli.

A számok mögött mélyebb módszertani probléma húzódik: az őslakos identitás gyakran nem állandó, hanem kontextusfüggő. Városi környezetben, oktatási intézményekben vagy munkahelyeken

sokan nem vállalják fel őslakos származásukat a diszkriminációtól való félelem miatt, míg vidéki közösségekben ugyanez a besorolás magától értetődő. Emellett az 1990-es évektől megfigyelhető egy **etnikai reidentifikáció** vagy „etnogenezis”: olyan csoportok, amelyek korábban magukat parasztnak, mestizónak vagy egyszerűen „helyinek” nevezték, most őslakos közösségként lépnek fel, részben a jogi elismeréssel járó föld- és politikai jogok miatt. Ezt a jelenséget a tudományos irodalom nem egységesen értékeli: egyes szerzők a koloniális asszimiláció elleni késői öntudatra ébredésként, mások stratégiai identitásváltásként értelmezik. Az értelmezési viták ellenére a nemzetközi jog – mindenekelőtt az **ILO 169. számú egyezménye** (1989) – nem követeli meg a „vérségi” vagy nyelvi tisztaságot, hanem a **közösségi önmeghatározás** elvét helyezi előtérbe.

38.1.2 Nyelvek: sokféleség, veszélyeztetettség és revitalizáció

Dél-Amerika nyelvi térképe rendkívül tagolt. A kontinensen beszélt őslakos nyelvek számát a nyelvészek általában több százra becsülik, de a pontos szám attól függ, hogy a nyelvjárásokat önálló nyelvnek vagy egy nyelv változatainak tekintjük. A legnagyobb beszélőszámú nyelvek közé tartozik a **quechua** (a beszélők önelnevezése gyakran **runa simi**, „emberi nyelv”), amelyet főként Peru, Bolívia és Ecuador andoki vidékein beszélnek; a becslések 6–10 millió közötti beszélőt említenek, de a számok bizonytalanok, mert a népszámlálások nem mindig rögzítik a második nyelvként való használatot. Az **aymara** (**aymar aru**) nyelv beszélőinek száma Bolíviában, Peruban és Chilében összesen 1,5–2 millióra tehető. A **guaraní** (**avañe’ẽ**) különleges eset: Paraguayban a spanyol mellett hivatalos nyelv, és a lakosság nagy része – egyes felmérések szerint 80–90 százaléka – érti vagy beszéli, ami a gyarmati és nemzeti történelem sajátos kétnyelvűségét tükrözi. A **mapudungun** (a mapuche nép nyelve) Chilében és Argentínában körülbelül 100–200 ezer beszélővel rendelkezik, bár a fiatalabb generációk körében erős a nyelvváltás a spanyol felé. Emellett több tucat kisebb nyelvcsalád létezik – például a **tupí-guaraní**, a **karib**, az **arawak**, a **macro-jê** és számos izolált nyelv –, amelyek beszélői gyakran néhány ezer vagy néhány száz főt számlálnak.

A nyelvi veszélyeztetettség mértéke igen eltérő. A nagyobb andoki nyelvek viszonylag stabilak, de regionálisan visszaszorulóban vannak: a városokba költözés, a spanyol nyelvű oktatás és média, valamint a társadalmi presztízskülönbségek miatt sok szülő már nem adja át anyanyelvét gyermekeinek. A kisebb, különösen az Amazonas-medencei nyelvek közül több már kihalt vagy a kihalás szélén áll. A nyelvészek és közösségi aktivisták ezért az utóbbi évtizedekben **nyelvi revitalizációs** programokat indítottak: kétnyelvű iskolákat, nyelvi fészkeket, digitális szótárakat és rádióadásokat hoztak létre. Az **interkulturális kétnyelvű oktatás** (spanyolul **educación intercultural bilingüe**, EIB) a legtöbb andoki országban jogilag elismert cél, de a gyakorlatban gyakran alulfinanszírozott, és a tanárok képzése, a tananyagok minősége egyenetlen. Paraguayban a guaraní hivatalos státusza ellenére a magas presztízsű nyilvános terekben továbbra is a spanyol dominál; a guaraní oktatása sok iskolában csak formális. Brazíliában a szövetségi alkotmány 1988 óta elismeri az őslakos nyelvekhez való jogot, de az anyanyelvi oktatás megszervezése a helyi viszonyoktól függ, és a legtöbb nyelv beszélői száma olyan alacsony, hogy a nyelvátadás megszakadása valós és közeli fenyegetés.

Fontos megjegyezni, hogy a nyelv és az identitás viszonya nem egyirányú. Vannak közösségek, amelyek elvesztették eredeti nyelvüket, de továbbra is őslakosnak vallják magukat, míg mások nyelvüket megőrizték, de identitásukat elsősorban vallási vagy regionális alapon határozzák meg. A nyelvi revitalizáció ezért nem pusztán nyelvészeti, hanem politikai és érzelmi projekt is: a nyelv visszaszerzése gyakran a területi jogokért, az oktatási autonómiáért és a koloniális örökséggel való szembenézésért folytatott küzdelem része. Az olyan fogalmak, mint a **nyelvtervezés** (**language planning**) vagy a **nyelvi jogok** (**linguistic rights**), az utóbbi évtizedekben a nemzetközi emberi jogi diskurzusban is meghonosodtak, de a megvalósításukhoz szükséges állami kapacitás és politikai akarat erősen változó.

38.1.3 Területi jogok és önkormányzati törekvések

A területi jogok és az önkormányzat kérdése a legtöbb dél-amerikai országban szorosan összefonódik a koloniális múlt örökségével. A spanyol gyarmati adminisztráció a 16–18. században **redukciókba** (**reducciones**) tömörítette az őslakos lakosságot, részben a keresztény hit terjesztése, részben az adóztatás és a munkaerő-ellenőrzés céljából. Ugyanakkor egyes területeken – különösen a mai Kolumbia Andok-vidékén – **resguardók**nak nevezett kollektív földterületeket is kijelöltek, amelyek jogilag az őslakos közösségek birtokában maradtak. Ez a kettősség – a közösségi földek elismerése és az állami kontroll egyszerre – a későbbi korokban is meghatározó maradt. A 19. századi nemzetállamok gyakran felszámolták vagy privatizálták a közösségi földeket, a liberális földtörvények az egyéni magántulajdont részesítették előnyben, és az őslakos közösségeket „elmaradottnak" tekintették. Ez a folyamat különösen erőteljes volt az Andok országaiban, ahol a birtokviszonyok átalakítása a nemzetépítés részét képezte.

A 20. század második felétől a területi jogokért folytatott küzdelem egyre inkább a jogi elismerés és a nemzetközi emberi jogi normák felé fordult. Az **ILO 169. számú egyezmény** – amelyet Dél-Amerikában szinte valamennyi ország ratifikált – elismeri az őslakos népek jogát a hagyományos földjeikhez, és előírja, hogy az államoknak konzultálniuk kell velük az őket érintő jogalkotási és fejlesztési döntések előtt. Az ENSZ **Nyilatkozat az őslakos népek jogairól** (2007) tovább erősítette ezt a keretet, bár nem kötelező jogi dokumentum. Az amerikai kontinensen az **Inter-Amerikai Emberi Jogi Bíróság** több ügyben is megerősítette a közösségi földtulajdon és a **vrije, voorafgaande en geïnformeerde toestemming** (spanyolul **consentimiento libre, previo e informado**, CLPI) elvét. Különösen nagy hatású volt a **Saramaka-ügy Suriname ellen** (2007), amelyben a bíróság egy marron közösség – azaz nem szigorúan őslakos, hanem a rabszolgaságból szökött afrikaiak leszármazottainak – földjogait ismerte el, és megállapította, hogy a természeti erőforrások kiaknázásához szükséges a közösség beleegyezése. Hasonló elveket erősített meg a **Sarayaku-ügy Ecuador ellen** (2012), amely az olajkitermeléssel érintett kichwa közösség konzultációs jogait védte.

A nemzeti jogrendszerekben a területi jogok és az önkormányzat formái országonként eltérőek. Kolumbiában az 1991. évi alkotmány alkotmányos szinten ismerte el az etnikai és kulturális sokféleséget, és megerősítette a **resguardók** intézményét, amelyek ma is a legfontosabb kollektív földbirtokformát jelentik az őslakos népek számára. Az őslakos közösségek belső igazgatását a **cabildo** nevű testület látja el, amely joghatósággal rendelkezik bizonyos ügyekben. Ez az autonómia azonban nem teljes: a resguardók területén gyakran folynak bányászati, mezőgazdasági vagy infrastrukturális projektek, és a fegyveres konfliktusok – különösen az 1990-es és 2000-es években – súlyosan érintették ezeket a közösségeket. Peruban a **comunidades campesinas** (paraszti közösségek) és a **comunidades nativas** (őserdei őslakos közösségek) jogi formái terjedtek el; utóbbiakat elsősorban az Amazonas-medencében ismerték el az 1970-es évektől. Bár a perui alkotmány védi a közösségi földeket, a földtulajdon és az altalajkincsek feletti rendelkezési jog elválik: az állam fenntartja magának a bányászati és olajkutatási koncessziók kiadásának jogát, ami számos konfliktushoz vezetett, például a 2009-es baguai eseményekhez (ahol az őslakos tüntetők és a rendőrség összecsapásában halálos áldozatok voltak; a pontos áldozatszám és felelősség a mai napig vita tárgya).

Bolívia esete különösen fontos az önkormányzati törekvések szempontjából. A 2009. évi alkotmány az országot **plurinacionális államként** határozza meg, és elismeri az **autonomía indígena originaria campesina** (AIOC) intézményét. Ez lehetővé tette, hogy egyes őslakos többségű települések vagy régiók saját önkormányzati jogállást kapjanak, saját normáik és eljárásaik szerint működjenek. A gyakorlati megvalósulás azonban lassú és politikailag vitatott: csak néhány AIOC jött létre, és a központi kormányzat, a megyei szintű hatóságok és a pártpolitika közötti hatásköri viták gyakran akadályozták a tényleges autonómia kibontakozását. Ecuador 2008. évi alkotmánya bevezette a **sumak kawsay** (jó élet) elvét, és elismeri az őslakos területek, valamint

a **circunscripciones territoriales indígenas** lehetőségét, de a teljes körű területi autonómia a mai napig inkább jogi ígéret, mint megvalósult gyakorlat. Venezuela 1999. évi alkotmánya szintén tartalmaz egy fejezetet az őslakos népek jogairól, beleértve a hagyományos földek elismerését, de az ország politikai és humanitárius válsága miatt a végrehajtás szinte teljesen leállt.

Brazíliában a területi jogok alapját az 1988. évi szövetségi alkotmány 231. cikke jelenti, amely elismeri az őslakos népek „eredeti jogait" a hagyományosan elfoglalt földjeikhez. A **terra indígena** (őslakos föld) kijelölése szövetségi hatáskörbe tartozik, és az 1990-es években jelentős területeket határoltak le, különösen az Amazonas-medencében. A brazil őslakos földek nem minősülnek önálló politikai entitásnak, hanem olyan területek, ahol az őslakos közösségek kizárólagos használati joggal rendelkeznek, míg a tulajdonjog az államé. Az utóbbi években – különösen Jair Bolsonaro elnöksége alatt (2019–2022) – a lehatárolás üteme lelassult, és a törvényhozásban törekvések jelentek meg a már meglévő területek felülvizsgálatára, ami heves vitákat váltott ki. A brazil őslakos mozgalom egyik fő követelése a **demarcação já** (azonnali lehatárolás) mellett a nagyobb politikai részvétel és a döntéshozatali jog kiterjesztése.

A Guyanákban és Suriname-ban a helyzet sajátos: ezekben a kisebb, karibi-térségi múltú országokban az őslakos népek – főként arawak, karib, warao, illetve a suriname-i **kaliña** és **lokono** – a lakosság kis hányadát alkotják. Guyanában az **Amerindian Village Councils** és a közösségi földcímek rendszere az 1970-es évektől létezik, de a területek lehatárolása gyakran hiányos, és a bányászati koncessziók ütköznek a közösségi földekkel. Suriname-ban a nemzeti jog sokáig nem ismerte el az őslakos közösségek kollektív földjogait, de a **Saramaka-ügy** és más nemzetközi bírósági döntések nyomást gyakoroltak az államra; a mai napig azonban nincs átfogó törvény az őslakos földek lehatárolásáról, ami állandó feszültséget okoz. Francia Guyana – mint Franciaország tengerentúli megyéje – jogilag a francia alkotmány hatálya alá tartozik, így az őslakos közösségek (például a **wayana**, **palikur**, **kalina**) nem rendelkeznek speciális kollektív földjogokkal, bár helyi testületek és érdekvédelmi szervezetek működnek. Ez a helyzet élesen rávilágít arra, hogy a dél-amerikai „őslakos önkormányzat" fogalma mennyire függ az adott állam jogi hagyományától és politikai berendezkedésétől.

38.1.4 Az önkormányzat gyakorlata: autonómiák, részvétel és korlátok

Az önkormányzatiság nem csupán jogi formákat jelent, hanem a mindennapi kormányzás, a döntéshozatal és a közösségi élet megszervezésének módját is. Az andoki országokban az őslakos közösségek gyakran hagyományos intézményekkel rendelkeznek: az **ayllu** (Bolíviában és Peruban használt, rokonsági és területi alapon szerveződő közösségi egység), a **cabildo** (Kolumbiában), vagy a **comunidad** gyűlése. Ezek az intézmények a gyarmati kor előtti szerveződési formák és a gyarmati adminisztráció által bevezetett struktúrák keveredéséből alakultak ki, és ma is a helyi döntéshozatal alapját képezik. Az utóbbi évtizedekben azonban a formális állami elismerés és a nemzetközi jogi keretek új helyzetet teremtettek: az őslakos közösségek egyre inkább követelik, hogy ne csupán tanácsadói, hanem tényleges döntéshozói szerepet kapjanak a területükön folyó projektekben.

A politikai részvétel terén jelentős változások történtek az 1980-as évek végétől. Kolumbiában az 1991. évi alkotmány két fenntartott szenátori helyet biztosít az őslakos népek képviselőinek, ami lehetővé tette, hogy országos szinten is megjelenjenek érdekeik. Bolíviában az **Movimiento al Socialismo** (MAS) párt – amely szorosan kötődött a szakszervezeti és őslakos parasztmozgalmakhoz – 2005-ben Evo Morales személyében először juttatott őslakos identitású elnököt hatalomba. Ecuadorban az **CONAIE** (Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador) és politikai karja, a **Pachakutik** többször is részt vett kormányzati koalíciókban, és döntő szerepet játszott a 2008. évi alkotmány kidolgozásában. Peruban az őslakos mozgalmak szervezetileg erősebbek, de országos politikai pártként kevésbé sikeresek; a részvétel inkább regionális vagy helyi szinten,

illetve tiltakozó mozgalmak formájában valósul meg. Brazíliában az **APIB** (Articulação dos Povos Indígenas do Brasil) nevű ernyőszervezet vált az őslakos érdekek legfontosabb képviselőjévé, különösen a bolsonarói kormányzat idején, amikor az őslakos jogok leépítése ellen országos kampányokat szerveztek.

E fejlemények ellenére az önkormányzat valódi hatásköre sok helyen korlátozott. A legfontosabb akadály a **területi jogok és az altalajkincsek feletti rendelkezési jog szétválasztása** szinte valamennyi dél-amerikai országban. Az állam jellemzően fenntartja magának a bányászati, olaj- és gázkutatási, valamint vízügyi koncessziók kiadásának jogát, még olyan területeken is, amelyeket őslakos közösségek hagyományosan használnak. Az **extractivista fejlesztési modell** – amely a nyersanyag-kitermelésre épül – a 21. század első évtizedeiben felerősödött, részben a nemzetközi nyersanyagárak emelkedése miatt. Ez számos konfliktushoz vezetett: Peruban a **Bagua-incidens** (2009), Ecuadorban a **Sarayaku-ügy** és más olajblokkok körüli viták, Kolumbiában a bányászati koncessziók és a fegyveres szereplők jelenléte, Brazíliában pedig a **Belo Monte-vízerőmű** építése és az illegális aranybányászat az Amazonasban mind példái annak, hogy az őslakos közösségek beleegyezése nélkül vagy hiányos konzultáció mellett indítottak nagyberuházásokat.

A konzultációs jog – a CLPI – a gyakorlatban gyakran puszta tájékoztatássá silányul. A nemzetközi emberi jogi testületek és a helyi bíróságok több esetben megállapították, hogy az állam nem biztosította a konzultáció megfelelő körülményeit, a közösségeknek nem volt elegendő idejük és hozzáférésük a szakértői információkhoz, vagy a konzultáció eredményét figyelmen kívül hagyták. Emellett az őslakos közösségek belső egyenlőtlenségei – például a nemek közötti hatalmi különbségek, a fiatalok és idősek közötti véleménykülönbségek – megnehezítik az egységes álláspont kialakítását. Az őslakos nők mozgalmai – mint például a bolíviai **Bartolina Sisa** szervezet – az utóbbi évtizedekben egyre hangosabban követelik a nők részvételének biztosítását a közösségi döntéshozatalban, ami feszültségbe kerülhet a hagyományos patriarchális normákkal.

Külön figyelmet érdemel a **önkéntes elszigeteltségben élő népek** (**pueblos en aislamiento voluntario**) kérdése. Az Amazonas-medencében – különösen Peru, Brazília, Ecuador, Kolumbia és Venezuela határvidékein – élnek olyan közösségek, amelyek tudatosan kerülik a rendszeres kapcsolatot a többségi társadalommal. Létszámukról nincsenek megbízható adatok, mert az ilyen csoportok megfigyelése és megszámlálása szinte lehetetlen, és etikai szempontból is vitatott. Az államok és a nemzetközi szervezetek általában a **nem-érintkezés elvének** védelmét hirdetik, ami azt jelenti, hogy a kapcsolatfelvételt nem erőltetik, de a területüket érintő bányászati, fakitermelési és infrastrukturális projektek továbbra is folyamatos veszélyt jelentenek rájuk nézve. Az őslakos szervezetek és a kutatók egy része úgy érvel, hogy az ilyen csoportok puszta jelenléte is azt bizonyítja, hogy az amazonasi térség nem „lakatlan”, és a területi jogok kiterjesztése elengedhetetlen a túlélésükhöz.

38.1.5 Források és bizonytalanságok

Az őslakos identitásra, nyelvre és önkormányzatra vonatkozó ismereteink forrásbázisa rendkívül egyenetlen. A **népességi és nyelvi adatok** elsősorban nemzeti népszámlálásokból, háztartási felmérésekből és nyelvészeti becslésekből származnak. Ezek a források módszertanilag eltérőek: a népszámlálások kérdésfeltevése, a minta kialakítása és a válaszadási hajlandóság befolyásolja az eredményeket. A nyelvi adatoknál különösen fontos, hogy a beszélőszám meghatározása függ attól, hogy a „nyelvtudást” anyanyelvként, második nyelvként vagy funkcionális használatként definiálják-e. A területi jogokkal kapcsolatos adatok – például a lehatárolt földterületek nagysága – állami kataszteri nyilvántartásokból és nemzetközi szervezetek jelentéseiből származnak, de a nyilvántartások frissítése késhet, és a területek tényleges birtoklása gyakran vitatott.

A jogi dokumentumok – alkotmányok, törvények, nemzetközi egyezmények, bírósági ítéletek – viszonylag jól hozzáférhetők, de értelmezésük szakértelmet igényel, és a jogi rendelkezések és

a tényleges gyakorlat közötti szakadék jelentős lehet. A nemzetközi emberi jogi testületek – mindenekelőtt az **Inter-Amerikai Emberi Jogi Bíróság** és az ENSZ őslakos jogokkal foglalkozó különleges jelentéstevője – által kiadott jelentések és ítéletek fontos másodlagos források, de ezek is értelmezésre szorulnak, és gyakran politikai viták tárgyát képezik. Az őslakos közösségek saját szóbeli történetei, emlékezetei és politikai nyilatkozatai ugyancsak elsődleges források, de ezek összegyűjtése és értelmezése módszertani nehézségekbe ütközik: a közösségek belső heterogenitása miatt nincs egységes „őslakos hang".

A témával foglalkozó tudományos irodalom – antropológiai, történeti, jogi és politikatudományi munkák – gazdag, de gyakran maga is elkötelezett: az őslakos jogok védelmezői és a fejlesztéspárti szerzők között éles viták zajlanak. A tankönyv célja nem az, hogy e vitákban állást foglaljon, hanem hogy bemutassa az érvek spektrumát, és rámutasson arra, hogy a „tények" gyakran maguk is értelmezési keretekbe ágyazódnak. Különösen óvatosan kell kezelni az olyan állításokat, amelyek a múltbeli népességszámokra, az erőszakos események áldozatainak számára vagy a jelenlegi konfliktusok mértékére vonatkoznak: ezeknél a becslési bizonytalanság és a politikai motiváció elválaszthatatlanul összefonódhat.

38.1.6 Rövid összefoglaló

- Az „őslakos" kategória Dél-Amerikában nem állandó, hanem történetileg és politikailag alakuló: a gyarmati jogi besorolástól a 20. századi asszimilációs politikán át a mai önmeghatározásig terjedő utat járt be.
- A kontinensen több száz őslakos nyelv létezik; a legnagyobb beszélőszámúak a quechua, az aymara és a guaraní, de a legtöbb nyelv kisebb, és számos a kihalás szélén áll. A nyelvi revitalizáció és a kétnyelvű oktatás kiemelt terület.
- A területi jogok jogi alapjait az ILO 169-es egyezménye, az ENSZ 2007. évi nyilatkozata és az Inter-Amerikai Emberi Jogi Bíróság ítéletei (pl. Saramaka, Sarayaku) teremtették meg, de a nemzeti végrehajtás országonként változó.
- A kollektív földformák – resguardo, comunidad nativa, terra indígena, AIOC – különböző fokú önkormányzati jogosítványokat biztosítanak, de a legtöbb állam fenntartja magának az altalajkincsek feletti rendelkezés jogát.
- Az őslakos politikai részvétel növekedett (Bolívia MAS, Ecuador Pachakutik, kolumbiai szenátori helyek), de a tényleges döntéshozatali hatalom továbbra is korlátozott, és az extractivista fejlesztési modell rendszeresen ütközik a közösségi jogokkal.
- A konzultációs jog (CLPI) gyakran formális, és a konfliktusok – például a baguai események, a Belo Monte-vízerőmű vagy a bányászati viták – rávilágítanak a jog és a gyakorlat közötti szakadékra.
- Az önkéntes elszigeteltségben élő népek védelme különleges kihívást jelent, és a rájuk vonatkozó adatok rendkívül bizonytalanok.
- A források és a tudományos irodalom erősen értelmezésfüggő, ezért az állításokat mindig a hozzájuk tartozó bizonytalansággal együtt kell kezelni.

38.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Miért problematikus az „őslakos" kategória használata a dél-amerikai népszámlálásokban? Milyen módszertani döntések befolyásolják az eredményeket?
2. Hasonlítsa össze a kolumbiai resguardo, a brazil terra indígena és a bolíviai AIOC jogi természetét és gyakorlati korlátait!
3. Mely nemzetközi jogi instrumentumok és bírósági döntések erősítették meg az őslakos közösségek területi és konzultációs jogait? Milyen hiányosságok maradtak a végrehajtásban?

4. Hogyan függ össze a nyelvi revitalizáció az önkormányzati törekvésekkel? Mondjon konkrét példákat az andoki és az amazonasi régiókból!
5. Milyen érvek szólnak az önkéntes elszigeteltségben élő népek területi védelme mellett és ellen? Milyen etikai és jogi dilemmákat vet fel a kérdés?

38.2 Földjogok és erőforrás-konfliktusok

38.2.1 A földkérdés és az erőforrás-konfliktusok Dél-Amerikában: jogok, tiltakozások és a konzultáció dilemmái

Az őslakos népek földjogai és a természeti erőforrások feletti rendelkezés kérdése a kortárs Dél-Amerika egyik legélesebb társadalmi és politikai konfliktuszónáját alkotja. Az elmúlt három évtizedben a bányászat, a kőolaj- és földgázkitermelés, a nagyméretű infrastrukturális beruházások, valamint az Amazonas-medencét sújtó erdőirtás nyomán az őslakos közösségek és az állam, illetve a tőkeerős magánvállalatok közötti összeütközések megszaporodtak. E konfliktusok nem pusztán gazdasági viták: alapvetően érintik a **kollektív földtulajdon** (spanyolul *propiedad colectiva de la tierra*, portugálul *propriedade coletiva da terra*) elismerését, a **jogi pluralizmus** (a hagyományos őslakos normák és a nemzeti jogrend párhuzamossága) kérdését, valamint az állampolgárság és a területi önrendelkezés tartalmának újraértelmezését.

A téma történeti gyökerei a gyarmati korig nyúlnak vissza, amikor a spanyol és portugál korona – elméletben – elismerte az őslakos közösségek egyes földterületekhez való jogát, ugyanakkor a gyakorlatban a bányászat és a mezőgazdasági expanzió érdekei rendszeresen felülírták ezeket. A 19. századi liberális reformok, amelyek a közösségi földtulajdon felszámolását és a magántulajdon kiterjesztését célozták, újabb réteggel gyarapították a sérelmeket. A 20. század második felétől – különösen az 1970-es évek olaj- és bányaboomjaitól – a konfliktusok intenzitása tovább nőtt, miközben a nemzetközi jogban párhuzamosan erősödött az őslakos jogok kodifikálása. Ez a kettősség – a formális elismerés bővülése és a kitermelő tevékenységek egyidejű terjeszkedése – adja a mai viták szerkezetét.

A fejezet a földjogok három dimenzióját járja körül: a **területi elismerés** jogi és politikai folyamatait, a **kitermelő projektek** (bányászat, olaj, erdőirtás, vízerőművek) okozta konfliktusokat, valamint a **konzultációs jog** (spanyolul *consulta previa*, portugálul *consulta prévia*) tartalmát és korlátait. A tárgyalás során figyelembe vesszük, hogy az egyes országok jogrendje, államkapacitása és politikai kultúrája jelentősen eltér, ezért az általános minták mellett a nemzeti sajátosságok hangsúlyozása is szükséges.

38.2.2 A földjogok történeti és jogi alapjai

Az őslakos földjogok modern kori keretei Dél-Amerikában nem egységesen alakultak ki. A gyarmati időszak spanyol jogrendje – a **Recopilación de Leyes de Indias** (1680) és a korábbi királyi rendeletek – formálisan elismerte a bennszülött közösségek **földjét** (*tierras de comunidad*), és tiltotta azok elidegenítését. A gyakorlatban azonban a **encomienda**, a **repartimiento** és a bányászati koncessziók rendszere (például Potosíban, Peru és Bolívia gyarmati gazdasága) gyakran közösségi földek elfoglalásával járt. A portugál gyarmati rendszerben a **sesmarias** (földadományozási) gyakorlat elvileg elismerte az őslakosok használati jogát, de a 18. századi aranylázak és a **bandeirante** expedíciók időszakában a belső területek őslakos lakói gyakorlatilag védelem nélkül maradtak.

A függetlenség és a 19. századi nemzetépítés időszakában a liberális kormányzatok a közösségi földtulajdont a haladás akadályának tekintették. A legfontosabb jogi lépés a spanyol-amerikai

köztársaságokban a **leys de desamortización** (kisajátítási törvények) sora volt, amelyek célja a közösségi földek piacosítása és magánkézbe adása volt. E törvények eltérő ütemben és mértékben érvényesültek: Peruban az 1820-as évektől, Bolíviában az 1860-as években, Kolumbiában pedig az 1850-es és 1870-es évek között. A gyakorlatban a **hacienda** rendszer terjeszkedése – különösen az Andokban és a földigényes exportgazdaságokban – tömegesen fosztotta meg az őslakos közösségeket földjeiktől.

A kontraszt Brazíliával éles. A **Lei de Terras** (1850) a földtulajdont a bejegyzett magántulajdonhoz kötötte, ami a nem bejegyzett őslakos területeket formálisan „üres állami földdé” (*terra devoluta*) változtatta, noha a közösségek ténylegesen használták őket. Az 1910-es években létrehozott **Serviço de Proteção ao Índio** (SPI) a territoriális védelem elvét kodifikálta, de a hatóság működése gyenge volt, és a 20. század közepén a belső területek mezőgazdasági és infrastrukturális megnyitása ismét a közösségi földek csökkenésével járt. A brazil **Estatuto do Índio** (1973) a „tartósan elfoglalt területek” (terras **tradicionalmente ocupadas**) elismerését írta elő, de a végrehajtás a katonai diktatúra gazdasági expanziójával ütközött.

Az 1980-as évek végétől – a demokratizálódási hullámmal párhuzamosan – a legtöbb dél-amerikai ország alkotmányos vagy törvényi szinten ismerte el az őslakos közösségek kollektív földjogait. A fontosabb mérföldkövek közé tartozik:

- **Kolumbia 1991-es alkotmánya**: elismerte a **resguardos** (rezervátumok) területi integritását és elidegeníthetetlenségét, valamint az őslakos szokásjogot.
- **Brazília 1988-as alkotmánya**: a 231. cikk elismerte az őslakosok „eredendő jogát” a hagyományosan elfoglalt területekhez, és előírta a **demarcação** (területdemarkáció) kötelezettségét.
- **Peru 1993-as alkotmánya és az 1974-es közösségi földtörvény**: a **comunidades campesinas** és a **comunidades nativas** jogi elismerése, bár az alkotmányos védelem szintje alacsonyabb, mint Kolumbiában vagy Brazíliában.
- **Bolívia 2009-es alkotmánya**: a **tierra comunitaria de origen** (TCO) kategória és a **plurinational state** (többnemzetiségű állam) koncepciója radikálisan kibővítette a kollektív földjogok kereteit, de a gyakorlati végrehajtás ellentmondásos.
- **Ecuador 2008-as alkotmánya**: elismerte a **sumak kawsay** (jólét) elvét és a természet jogait, valamint az őslakos területek sérthetetlenségét a kitermelő iparágak behatolásával szemben – bár a kormányzati politika gyakran kivételeket alkalmazott.

E formális elismerések ellenére a földjogok érvényesítése nagyon egyenetlen. A **bizonytalan birtokviszonyok** – különösen az Amazonas-medencében, a Chaco régióban és az Andok keleti lejtőin – lehetővé teszik, hogy a földtulajdonosok, a fakitermelők és a bányászok a közösségi területek határait vitassák vagy figyelmen kívül hagyják. A földtulajdon jogi rendezése sok országban évtizedek óta húzódik, és a bírósági eljárások lassúak. A probléma súlyosságát növeli, hogy a legtöbb országban a **felszín alatti erőforrások** (ásványkincsek, szénhidrogének) az állam tulajdonát képezik, nem a felszíni földtulajdonosét. Ez a szabály – amelyet például a perui, az ecuadori és a gayaniai jogrend is ismer – jogilag korlátozza az őslakos közösségek kontrollját a területükön található erőforrások felett. A közösségek így a földfelszín használatához jogot formálhatnak, de a kitermelési jogokról az állam dönt.

38.2.3 A kitermelő ipar és a konfliktusok tipológiája

A dél-amerikai erőforrás-konfliktusok nem alkotnak egységes kategóriát. A helyszínek, a kiváltó okok, a szereplők és a kimenetelek országonként, sőt régiónként változnak. Mégis, a szakirodalom – elsősorban a **Latin American Social Conflict Observatory** (Observatorio de Conflictos Sociales) és a **Global Witness** jelentései alapján – több visszatérő típust azonosított.

38.2.3.1 Bányászati konfliktusok

A bányászati beruházások a leggyakoribb forrásai az erőszakos összeütközéseknek. A 2000-es évek nyersanyagár-emelkedése (a kínai kereslet felfutása nyomán) ösztönözte a réz, arany, ezüst, ón és lítium kitermelésének gyors bővítését. Az Andokban, ahol a fémércek koncentrációja a legnagyobb, a bányák többsége az őslakos közösségek hagyományos területén vagy annak közvetlen közelében található. A konfliktusok gyakori okai:

- **Vízszennyezés és vízhasználati verseny**: a bányászat hatalmas vízigénye és a meddőhányókból származó nehézfém-szennyezés a mezőgazdaságból élő közösségek életfeltételeit veszélyezteti.
- **Lakóhely-biztonság és kilakoltatás**: a külszíni fejtésű bányák (például a perui **Yanacocha** aranybánya, Cajamarca régióban) a települések fizikai megsemmisülésével vagy kényszerű kitelepítéssel járnak.
- **Elégtelen kompenzáció és foglalkoztatási ígéretek be nem tartása**.
- **A szent helyek és a kulturális örökség megsértése** (például a chilei és argentínai **litium-bányászat** az Andok sómezein a **quechua** és **atacameño** közösségek szent hegyeit érinti).

Peruban a bányászati konfliktusok az **ombudsman** (Defensoría del Pueblo) rendszeres jelentései szerint a társadalmi konfliktusok legnagyobb kategóriáját adják. Az egyik legismertebb és legvéresebb eset a **Baguazo** (2009) volt, amikor az Amazonas-régióban élő **awajún** és **wampis** közösségek a kormányzat által a bányászati és olajkoncessziók kiterjesztését lehetővé tevő törvényrendeletek ellen tiltakoztak. A konfliktus során legalább 33 ember vesztette életét, köztük rendőrök és civil tüntetők. A Baguazo a perui állam és az őslakos mozgalmak közötti bizalom mély válságát jelezte, és felhívta a figyelmet a konzultációs jog hiányára.

Kolumbiában a bányászati és energetikai projektek gyakran fegyveres szereplők (gerillák, paramilitáris utódok, drogkartellek) jelenlétével fonódnak össze, ami az erőforrás-konfliktusokat **fegyveres konfliktussal** terheli. A **Wayúu** közösség La Guajira-félszigeten a szénerőművek és a külszíni szénbányászat (például a **Cerrejón**) környezeti hatásaival, ugyanakkor a fegyveres csoportok jelenlétével is szembesül. Az őslakos **Nasa** közösségek Caucában a kormányzati katonai jelenlét és a bányászati koncessziók ellen tiltakoznak.

38.2.3.2 Olaj- és gázkonfliktusok

A kőolaj- és földgázkitermelés különösen az Amazonas-medence nyugati és északi részein, valamint a Chaco régióban okoz súlyos konfliktusokat. Az 1970-es évek óta Ecuador keleti tartományaiban, Peruban (Loreto és Ucayali régiók), valamint a venezuelai Zulia államban a **szénhidrogénkitermelés** a talaj és a folyók szennyezésével, a halállomány csökkenésével és a közösségek életmódjának felbomlásával jár. Az egyik legdokumentáltabb eset a **Texaco/Chevron** elleni per Ecuadorban, amelyben a **Sucumbíos** és **Orellana** tartományokban élő közösségek a 1964 és 1990 közötti olajkitermelés okozta környezeti károk miatt követeltek kártérítést. Az ügy hosszú jogi csatározás után az ecuadori bíróság 2011-ben 9,5 milliárd dollár kártérítés megfizetésére kötelezte a céget, az ítélet végrehajtása azonban más joghatóságokban – az Egyesült Államokban és Kanadában – nem járt sikerrel. A jogi ügy a **transznacionális vállalatok elszámoltathatósága** körüli viták szimbólumává vált.

Peruban az olajkitermelés konfliktusai szorosan kapcsolódnak a **Lote 192** (korábban 1AB) mezőhöz, amely az **Aguaruna** és **Huambisa** közösségek területén fekszik. A 2015-ös és 2020-as évekbeli tárgyalások az új szerződések feltételeiről többször megszakadtak, mivel a közösségek a múltbeli szennyezés megtisztítását és a haszonrészesedés növelését követelték. A kormányzat és

az állami olajvállalat (**Petroperú**) által aláírt megállapodások némelyike nem tartalmazta az érintett közösségek tényleges beleegyezését, ami a konzultációs jog megsértésének vádját vonta maga után.

38.2.3.3 Erdőirtás és a fakitermelés konfliktusai

Az Amazonas-medencében az erdőirtás elsődleges mozgatórugói a brazil, perui, kolumbiai és bolíviai határ menti régiókban a **szarvasmarha-tenyésztés**, a **szójatermesztés**, az **illegális fakitermelés** és a **koka termesztése**. Brazíliában az 1980-as évektől a **arc of deforestation** (az erdőirtás íve) az Amazonas-medence déli és keleti peremén húzódik, és közvetlenül érinti a **tupí-guaraní** nyelveket beszélő őslakos népek, valamint a „történetileg izolált" (isolados) csoportok területeit. A **Fukaha** és más nemzetközi szervezetek jelentései szerint a területdemarkáció hiánya vagy lelassulása közvetlen összefüggésben áll a fakitermelők és földfoglalók (grileiros) behatolásával.

A brazil őslakos területek demarkációja a kormányzati politika függvényében gyorsult vagy lassult. A 2000-es években a **Frente Parlamentar da Agropecuária** (a kongresszusi agráripari lobbi) rendszeresen támadta a területdemarkációs eljárásokat, míg a bíróságok és a nemzetközi nyomás időnként az őslakos érdekek javára döntött. A **Raposa Serra do Sol** ügy (2009) precedensértékű volt: a Legfelsőbb Bíróság megerősítette a terület demarkációját, de egyben olyan feltételeket is megfogalmazott, amelyek a későbbi ügyekben a közösségi földjogok korlátozására voltak használhatók.

Peruban az erdőirtás konfliktusai gyakran összekapcsolódnak az **illegális aranybányászattal**, különösen a Madre de Dios régióban. Itt a higanyhasználat a folyók szennyezését és a **harakmbut**, **matsigenka** és más közösségek egészségkárosodását okozza. Az állami fellépés – például a **Mercurio hadművelet** – részleges volt, és a bányászati tevékenység gyakran a hadműveletek után is folytatódott.

38.2.3.4 Vízerőművek és infrastrukturális projektek

A nagyméretű gátépítések – Brazíliában a **Belo Monte**, **Santo Antônio** és **Jirau** az Amazonas-medencében, Chilében a **Ralco** a Biobío folyón, Peruban a **Inambari** terve – szintén jelentős konfliktusforrások. A brazíliai Belo Monte erőmű a **Xingu** folyón épült, és a **juruna**, **arara** és más közösségek életét befolyásolja: a folyó vízhozamának csökkenése a halászatot és a hajózást érinti, míg a betelepítések a szociális kötelékeket bontják meg. A Nemzetközi Bíróságok – így az **Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság** – több esetben megállapították, hogy a konzultáció vagy nem volt elégséges, vagy teljesen elmaradt. Chilei **Ralco** esetében a **pehuenche** közösségek kitelepítése komoly hazai és nemzetközi kritikát váltott ki, és hozzájárult a chilei környezetvédelmi és őslakos jogi mozgalom megerősödéséhez.

38.2.4 A konzultációs jog tartalma és gyakorlati korlátai

A fenti konfliktusok közös jogi kerete a **konzultációs jog** intézménye. Az **ILO 169. számú egyezmény** a bennszülött és törzsi népekről (1989) a legfontosabb nemzetközi instrumentum, amelyet a dél-amerikai országok többsége ratifikált. Az egyezmény előírja, hogy a kormányoknak „megfelelő mechanizmusokon keresztül" konzultálniuk kell az érintett népekkel minden olyan jogalkotási vagy közigazgatási intézkedés előtt, amely közvetlenül érinti őket. A konzultációnak **jóhiszeműnek** és **kulturálisan megfelelőnek** kell lennie, és célja a **megegyezés elérése** vagy a **konszenzus kialakítása**. Az egyezmény azonban nem követeli meg a **vétójogot**; nem írja elő,

hogy a közösségeknek a projektek megvalósításához való **szabad, előzetes és tájékoztatáson alapuló beleegyezése** (FPIC, Free, Prior and Informed Consent) szükséges lenne.

Ez a különbség a konzultáció és a beleegyezés között a dél-amerikai viták egyik központi eleme. Az FPIC – amelyet az **ENSZ Nyilatkozata az őslakos népek jogairól** (2007) említ – erősebb követelmény: a közösségeknek valódi döntési jogot biztosítana a területüket érintő projektek felett. A dél-amerikai országok többsége azonban csak a konzultációt, nem pedig a vétójogot ismeri el. Ennek gyakorlati következménye, hogy a konzultációs folyamatok gyakran csak a tájékoztatásra szorítkoznak, és a kormányok a projekteket a közösségek kifejezett ellenállása esetén is jóváhagyhatják.

A konzultáció végrehajtása rendkívül egyenetlen:

- **Peru** a 2011-es **Ley de Consulta Previa** elfogadásával formálisan eleget tett az ILO 169. egyezménynek, de a törvényt csak azokra a projektekre alkalmazták, amelyeket a törvény hatálybalépése után indítottak. A korábban elindított projektek – így a legnagyobb bányászati beruházások többsége – kimaradtak a konzultációból. Emellett a törvény nem ismeri el a vétójogot.
- **Brazíliában** a konzultációs folyamat a **területdemarkáció** része, nem önálló jogintézmény. A 2015 és 2022 közötti időszakban a szövetségi kormányzat és a kongresszus többször megkísérelte a demarkációt lassítani vagy a már kijelölt területeket csökkenteni. A **Marco Temporal** (portugálul „időkeret") doktrína – amely szerint csak az 1988-as alkotmány elfogadásakor ténylegesen elfoglalt területek ismerhetők el – a brazil Legfelsőbb Bíróság előtt hosszú vitát indukált, és 2023-ban a bíróság elutasította a doktrína alkotmányosságát, de a jogi vita nem zárult le.
- **Kolumbiában** az Alkotmánybíróság számos határozatban erősítette meg a konzultációs jogot, és bizonyos esetekben a tervezett projekteket a konzultáció hiánya miatt felfüggesztette. A gyakorlatban azonban a fegyveres konfliktus és az állami kapacitás gyengesége miatt a konzultáció sokszor formális.
- **Bolíviában** a 2009-es alkotmány elvileg a **többnemzetiségű állam** keretében biztosítja az őslakos autonómiát és a konzultációt, de az Evo Morales-kormányzat (2006–2019) alatt a kormányzati érdekek gyakran felülírták a közösségi ellenállást – például a **TIPNIS** (Isiboro-Sécure Nemzeti Park és Őslakos Terület) ügyében, amikor a tervezett autópálya elleni tiltakozások erőszakos elnyomást vontak maguk után.

Az FPIC fogalma a nemzetközi szervezetek és az őslakos szervezetek érvelésében központi szerepet kapott. Az **Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság** 2007-es **Saramaka ítélete** (Suriname) kimondta, hogy a nagy fejlesztési projektek esetén a konzultációnak „szabad és tájékoztatott **beleegyezéshez** kell vezetnie, nem csupán konzultációhoz". Ez az ítélet jogilag nem kötelező a kontinens összes országára, de hivatkozási alapként szolgál.

A konzultációs jog gyakorlata tehát ellentmondásos: a formális elismerés ellenére a kitermelő iparágak állami támogatása és a kormányzati politika prioritásai rendszeresen gyengítik a közösségek tényleges döntési képességét. A konfliktusok túlnyomó többsége nem egyetlen projekt, hanem a kormányzat gazdaságpolitikája és a közösségek életmódjának összeütközése körül szerveződik.

38.2.5 Tiltakozások, mozgalmak és a földjogok politikai gazdaságtana

Az erőforrás-konfliktusok nemcsak jogi viták, hanem a kollektív cselekvés és a politikai identitás formái is. A tiltakozások formái a békés felvonulástól és a jogi úton való fellépéstől az úttorlaszokig, az infrastruktúra-blokádokig és – ritkábban – erőszakos összetűzésekig terjednek. Az őslakos

tiltakozások célja gyakran kettős: megakadályozni a projektet és kikényszeríteni a közösségi földjogok elismerését vagy a konzultáció újraindítását.

A tiltakozások földrajzi mintázata egybeesik a kitermelő iparágak terjeszkedésével. A 2000-es években a legintenzívebb összeütközések Peruban (Cajamarca, Cusco, Apurímac), Ecuadorban (Sucumbíos, Orellana), Kolumbiában (Cauca, La Guajira), Brazíliában (Pará, Mato Grosso, Roraima) és Chilében (Araucanía) zajlottak. A szereplők köre is változatos: a közösségi vezetők mellett **környezetvédő szervezetek**, **katolikus és protestáns egyházi csoportok**, **emberi jogi szervezetek** és **nemzetközi kampánycsoportok** is részt vesznek a tiltakozásokban vagy azok támogatásában.

Ezek a konfliktusok nemcsak a földjogról szólnak, hanem a **kitermelő modell** (extractivismo) mint gazdasági paradigma fenntarthatóságáról is. A 2000-es években Dél-Amerika számos országa – különösen a balközép „baloldali hullám" kormányai alatt – a szociális programok finanszírozását éppen a nyersanyagbevételekből fedezte. Az olaj, a bányászat és a szója exportjának bevételei tették lehetővé a szegénység csökkentését és az életszínvonal javítását. Ez a politikai gazdasági összefüggés a kormányokat a kitermelő projektek támogatására ösztönözte, még akkor is, ha azok őslakos területeket érintenek. Az őslakos mozgalmak ezért nemcsak a magánvállalatokkal, hanem a saját nemzeti kormányaikkal is szembekerültek. A bolíviai TIPNIS-konfliktus és az ecuadori olajkonfliktusok egyaránt mutatják, hogy a „baloldali" retorikájú kormányok sem feltétlenül adnak elsőbbséget az őslakos területi jogoknak a makrogazdasági érdekekkel szemben.

A tiltakozások hajlamosak a **kriminalizációra**: a közösségi vezetők ellen gyakran indítanak büntetőeljárást, és a tiltakozásokat „rendzavarásnak" vagy „terrorizmusnak" minősítik. Az **Amnesty International** és a **Global Witness** jelentései szerint Dél-Amerikában a környezetvédő és földjogi aktivisták elleni erőszak világszerte a legmagasabb szintű. A Global Witness adatai szerint 2022-ben Kolumbiában, Brazíliában és Peruban gyilkolták meg a legtöbb föld- és környezetvédő aktivistát. Az adatok becslések, és a valós szám valószínűleg magasabb, mert sok eset nem kerül nyilvánosságra. A gyilkosságok elkövetői gyakran büntetlenül maradnak, ami a helyi közösségek védtelenségét fokozza.

38.2.6 Esettanulmányok: a konfliktusok sokfélesége

A sokféleség illusztrálására három rövid eset szolgálhat, mindhárom más-más régióból és konfliktustípusból.

38.2.6.1 A perui Bagua eset (2009)

A Bagua-i események 2009 júniusában az Amazonas régióban robbantak ki, amikor a **awajún** és **wampis** közösségek tüntetéseket szerveztek a kormányzat által a befektetések megkönnyítését célzó törvényrendeletek ellen. A tüntetők heteken át blokkolták az utakat, és a kormányzat a rendőrség erőszakos beavatkozásával válaszolt. Az összecsapásban 33 ember halt meg, köztük 10 rendőr. Az eset után az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága és a perui ombudsman is elmarasztalta a kormányt a konzultációs jog megsértése és az aránytalan erő alkalmazása miatt. A Bagua-konfliktus rámutatott arra, hogy a formális demokrácia és a gazdasági növekedés közepette az őslakos közösségek követelései a területi önrendelkezésről mennyire háttérbe szorultak.

38.2.6.2 A bolíviai TIPNIS-vita (2011–2012)

A TIPNIS (Isiboro-Sécure Nemzeti Park és Őslakos Terület) ügye a bolíviai „többnemzetiségű állam” kormányzati modelljének feszültségeit tárta fel. Az Evo Morales-kormányzat egy autópálya építését tervezte a parkon keresztül, amely a **yuracaré**, **chiman** és **moxeño** közösségek területén haladt volna át. A közösségek széles körű tiltakozást szerveztek, amelyhez más őslakos szervezetek és a síkvidéki bennszülött mozgalom is csatlakozott. A kormányzat kezdetben a konzultációt követelte, de a tiltakozókkal szembeni erőszakos fellépés – 2011 szeptemberében – nemzetközi felháborodást váltott ki. A konfliktus rávilágított arra, hogy a kormányzat által hirdetett **„jóléti modell”** (suma qamaña) retorikája és a kitermelő gazdaságpolitika közötti feszültség nem oldódott fel, és hogy a konzultációs jog a gyakorlatban a kormányzati érdekek függvényévé válhat.

38.2.6.3 A suriname-i Saramaka-ügy és a jogi precedens

A suriname-i **Saramaka** közösség – amely a **maroon** (szökött rabszolgák leszármazottai) csoporthoz tartozik – az 1990-es években a kormányzat által a területükön engedélyezett fakitermelés ellen fordult. Az ügy az **Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság** elé került, és 2007-ben az ítélet megerősítette, hogy a Saramaka népnek kollektív joga van a hagyományos területéhez, és hogy a nagy infrastrukturális beruházások előtt a kormányzatnak **előzetes, szabad és tájékoztatott beleegyezést** kell szereznie. Az ítélet azonban nemcsak a suriname-i, hanem a tágabb dél-amerikai jogfejlődésben is hivatkozási alap lett. A gyakorlatban viszont a hatóságok a fa- és aranybányászati koncessziók kiadásánál továbbra is alapvetően a gazdasági haszonszerzést részesítették előnyben.

38.2.7 Az erőforrás-konfliktusok következményei és a jelen vitái

A föld- és erőforrás-konfliktusok nem egyszerűen a múlt maradványai; a 2020-as években is intenzívek. A dél-amerikai országok 2026-ra formálisan elismerték az őslakos földjogokat, de a jogszabályok végrehajtása gyenge. A legfontosabb jelenkori fejlemények közé tartoznak:

- **Brazília**: Lula da Silva 2023-as visszatérése óta a kormányzat a területdemarkációk számának növelését ígérte, de a kongresszusi ellenállás és a bírósági viták lassítják a folyamatot. A **Marco Temporal** doktrína 2023-as alkotmánybírósági elutasítása ellenére a törvényhozás megkísérelte új törvényben rögzíteni azt. Az aranyásás és a fakitermelés a Yanomami területen az elmúlt években humanitárius válságot okozott, amit a kormányzat részben erőforrás-hiány miatt nem tudott felszámolni.
- **Peru**: a politikai instabilitás és a kormányváltások miatt a konzultációs mechanizmusok tovább gyengültek, a bányászati konfliktusok erőszakos szintje magas maradt. A **Las Bambas** rézprojekt körüli tiltakozások többször az utak blokkolásával és a hadsereg beavatkozásával jártak.
- **Chile**: a **mapuche** közösségek földjogainak elismeréséért folyó mozgalom a 2019–2020-as szociális válság egyik fontos eleme volt. Az alkotmányozó folyamatban a plurinationalitás és a földjogok kérdése megosztó pont maradt: a 2022-es javaslatot a választók elutasították, a 2023-as javaslat pedig korlátozta volna az őslakos autonómiát, de az is elbukott. A földjogok kérdése így továbbra is rendezetlen.
- **Kolumbia**: a 2016-os békeegyezmény óta a bányászati és energetikai projektek száma nőtt, de a fegyveres csoportok jelenléte a környezetvédő aktivisták elleni erőszakot fokozta. A **National Environmental Justice Movement** és az őslakos szervezetek a konzultációs jog erősítését és a kormányzat kitermelő politikájának felülvizsgálatát követelik.

Az őslakos földjogok jövője tehát nem csupán jogtechnikai kérdés, hanem a demokrácia minőségének, a gazdasági modell fenntarthatóságának és a kollektív identitások elismerésének a próbaköve. A konzultációs jog erősítése anélkül, hogy az a vétójoggal válna egyenlővé, nemzetközi és nemzeti szinten egyaránt vitatott. A 2020-as években a **klímaváltozás** és a **zöld átmenet** újabb nyomást gyakorol a dél-amerikai erőforrásokra – a lítium, a réz és a ritka földfémek iránti kereslet növekedése újabb konfliktuszónákat hozhat létre, például az Andok sómezőin és az Amazonas peremén. E folyamatok tükrében a földjogok és erőforrás-konfliktusok témája a következő évtizedben a kontinens egyik legnagyobb társadalmi és politikai kihívása marad.

38.2.8 Források és bizonytalanságok

A földjogok és erőforrás-konfliktusok irodalma rendkívül heterogén forrásbázisra támaszkodik. A jogi keretek esetében az **alkotmányszövegek**, **nemzetközi egyezmények** (ILO 169, ENSZ Nyilatkozat az őslakos népek jogairól) és **bírósági ítéletek** (például a **Saramaka-ügy**, a brazil **Raposa Serra do Sol** ítélet, a kolumbiai Alkotmánybíróság határozatai) elsődleges forrásként szolgálnak. E források hozzáférhetők és ellenőrizhetők, de a joggyakorlat és a tényleges érvényesítés már kevésbé dokumentált.

A konfliktusok leírásakor a **kormányzati jelentések** (például a perui ombudsman éves beszámolói), **nemzetközi szervezetek riportjai** (ENSZ, ILO, Amerikai Államok Szervezete), valamint **civil szervezetek** (Global Witness, Amnesty International, Oxfam, őslakos szervezetek) anyagai a leggyakrabban használt források. E források azonban eltérő módszertannal dolgoznak, és eltérő érdekeket képviselnek. A kormányzati beszámolók általában alábecsülik a konfliktusok számát és intenzitását, míg a civil szervezetek jelentései hajlamosak a legsúlyosabb esetekre összpontosítani. A tényleges áldozatszámok – például a Bagua-konfliktus halottai vagy a környezetvédő aktivisták elleni gyilkosságok száma – gyakran csak becslések, és a különböző források között eltérhetnek. Az áldozati számok emlékezetpolitikai csaták tárgyai is: a hivatalos narratívák időnként csökkentik, az őslakos szervezetek pedig növelik a számokat.

A régészeti és statisztikai adatok – például a területdemarkáció nagysága vagy a bányászati koncessziók kiterjedése – általában kormányzati nyilvántartásokból származnak, de ezek frissítése nem mindig megbízható. A **Geospatial data** (műholdas erdőirtás-adatok) jobban ellenőrizhetők, de a határokkal kapcsolatos viták és az informális tevékenységek miatt a valós kép összetettebb. A 2020-as évek elején a COVID-19 járvány is akadályozta a terepmunkát és a monitorozást, így a legfrissebb adatok minősége egyenetlen.

38.2.9 Rövid összefoglaló

- Az őslakos földjogok Dél-Amerikában a gyarmati kori kollektív földhasználat, a 19. századi liberalizmus kisajátítási politikája és a 20. századi területi expanzió révén alakultak; a modern alkotmányos elismerés csak az 1980-as évek végétől erősödött meg.
- A földjogok formális elismerése ellenére a felszín alatti erőforrások az állam tulajdonában vannak, ami jogi alapot ad a kitermelő projektek engedélyezésére az őslakos területeken is.
- A bányászat, az olaj- és gázkitermelés, az erdőirtás és a vízerőmű-építés a leggyakoribb konfliktusforrások; ezek különösen az Andokban, az Amazonas-medencében és a Chaco régióban érintik a közösségeket.
- A konzultációs jog – az ILO 169. egyezmény és a nemzeti törvények alapján – formálisan a legtöbb országban létezik, de nem biztosít vétójogot; a gyakorlatban gyakran formális, és a kormányzati érdekek felülírják.

- A „szabad, előzetes és tájékoztatás alapú beleegyezés” (FPIC) nemzetközi normája erősebb, mint a konzultáció, de a nemzeti jogrendek többsége nem ismeri el teljes körűen; az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság ítéletei részben elmozdultak ebbe az irányba.
- A konfliktusok nemcsak jogi, hanem politikai gazdasági természetűek: a baloldali kormányok is hajlamosak a nyersanyagbevételeket az őslakos érdekek elé helyezni, amint azt a bolíviai TIPNIS-ügy és az ecuadori olajkonfliktusok mutatják.
- A tiltakozások gyakran kriminalizációhoz és erőszakhoz vezetnek; Dél-Amerikában a föld- és környezetvédő aktivisták elleni gyilkosságok száma világszerte a legmagasabb, a büntetlenség pedig rendszerszintű.
- A földjogok jövője összefonódik a klímaváltozással és a zöld átmenettel, mivel a lítium, réz és más „zöld” nyersanyagok iránti kereslet új konfliktuszónákat nyithat.

38.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott az őslakos földjogok jogi státusza a 19. századi liberalizmustól a 21. századi alkotmányos elismerésig? Milyen nemzetközi eszközök erősítették e jogokat?
2. Miért nem biztosít vétójogot a konzultációs jog a legtöbb dél-amerikai országban, és miben különbözik ez az FPIC-től? Hogyan viszonyul ehhez a suriname-i Saramaka-ítélet?
3. Milyen gazdasági és politikai okok magyarázzák, hogy a baloldali kormányok is támogatták a kitermelő projekteket az őslakos területeken? Hozzon példát a bolíviai TIPNIS-konfliktusra!
4. Milyen tipikus formái vannak az őslakos közösségek tiltakozásának az erőforrás-konfliktusokban, és miért mondható, hogy a kriminalizáció súlyosbítja a helyzetet?
5. A klímaváltozás és a zöld átmenet hogyan formálja újra a dél-amerikai erőforrás-konfliktusokat? Mely nyersanyagok kitermelése jelenthet új feszültségforrást?

38.3 Politikai részvétel és az új alkotmányok

Az őslakos népek politikai részvétele a 21. század első évtizedeiben Dél-Amerikában már nem pusztán kulturális elismerési kérdés volt, hanem az állam szerkezetére vonatkozó alkotmányos vita. Az Az identitás, nyelv és önkormányzat alfejezetben tárgyalt identitáspolitikák és a Földjogok és erőforrás-konfliktusok alfejezetben bemutatott területi követelések a 2000-es években Bolíviában, Ecuadorban és Chilében alkotmányozási folyamatokban öltöttek intézményes formát. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogy a **plurinacionális állam** (Estado plurinacional) fogalma milyen képviseleti reformokkal járt, és milyen feszültségek alakultak ki az alkotmányos szöveg, a végrehajtó hatalom és az őslakos mozgalmak között.

38.3.1 A plurinacionális állam mint alkotmányos program

A 19. századi nemzetépítés Dél-Amerikában jellemzően egységes nemzetet feltételezett: az állam a spanyol vagy portugál gyarmati örökségre épült, és az őslakos nyelveket, jogrendeket, területi szerveződéseket vagy asszimilációra ítélte, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyta. Ez a modell a 20. században fokozatosan erodálódott. A nemzetközi jogban az **ILO 169-es egyezménye** (1989) az őslakos és törzsi népek jogairól, valamint az ENSZ 2007-es nyilatkozata az őslakos népek jogairól új keretet adott: a részvétel, a konzultáció és – bizonyos értelmezések szerint – a szabad, előzetes és tájékozott beleegyezés (consentimiento libre, previo e informado) elvét. Ezzel párhuzamosan az andoki országokban megerősödtek azok a mozgalmak, amelyek nem csupán földet és nyelvi jogokat követeltek, hanem magának az államnak a nemzetfogalmát kérdőjelezték meg.

A plurinacionális állam fogalma nem azonos a klasszikus föderalizmussal vagy a területi autonómiák rendszerével. A fogalom kiindulópontja az, hogy az állam nem egyetlen nemzetből áll, hanem több, egymással egyenrangú nemzet és nép alkotja. Ez a meghatározás radikális szakítást jelent a 19. századi „nemzetállami” hagyománnyal, és a gyarmati viszonyok utóéletét is újraértelmezi. Ugyanakkor a fogalom jogi tartalma országonként eltérő, és a tudományos irodalomban vita folyik arról, hogy a plurinacionális állam a hatalom valódi megosztását szolgálja-e, vagy csupán a központi állam legitimációs eszköze.

Bolíviában és Ecuadorban a plurinacionális állam programja szorosan összekapcsolódott az andoki kozmovízió úgynevezett „jó élet” fogalmával: a **sumak kawsay** (kichwa, ecuadori quechua) és a **suma qamaña** (aymara) kifejezéseket spanyolra általában **buen vivir** (jó élet) formában fordítják. Ez a fogalom a jólétet nem kizárólag gazdasági növekedésként, hanem a közösség, a természet és a jövő nemzedékek közötti egyensúlyként értelmezi. A 2008-as ecuadori és a 2009-es bolíviai alkotmány ezt az elvet emelte alkotmányos szintre, ami szintén jelzi, hogy az őslakos politikai részvétel nem csupán képviseleti, hanem értékrendbeli átalakulást is célzott.

38.3.2 Bolívia: a 2009-es alkotmány és a képviseleti reformok

Bolíviában az őslakos politikai részvétel hosszú előzményekre tekint vissza. Az 1990-es években a koka-termesztő szakszervezetek, a vidéki közösségek és a bányászok mozgalmai fokozatosan országos politikai erővé szerveződtek. A 2000-es cochabambai „vízháború” és a 2003-as el Alto-i „gázháború” követelései már nem csupán gazdaságiak voltak: a résztvevők a természeti erőforrások feletti nemzeti és közösségi ellenőrzést, valamint a politikai rendszer átalakítását követelték. Ezt a folyamatot a **Movimiento al Socialismo** (MAS) nevű párt csatornázta be, amely 2005-ben Evo Morales elnökké választásával került kormányra.

A 2006–2007-es **alkotmányozó gyűlés** (Asamblea Constituyente) munkája éles politikai konfliktusok közepette zajlott. A gyűlés összetétele tükrözte az ország regionális és etnikai törésvonalait: a keleti, alacsonyföldi tartományok politikai elitje ellenezte az őslakos autonómiák bővítését és a földreformot, míg a nyugati, andoki régiók mozgalmai éppen ezeket tekintették a folyamat legfontosabb elemeinek. A 2009. január 25-én tartott népszavazáson az új alkotmányt a szavazók 61,4%-a támogatta – ez a hivatalos eredmény, amelyet a ma **Többnemzetiségű Választási Szerv** (Órgano Electoral Plurinacional) néven ismert szerv rögzített. A szavazás dokumentált tény; az alkotmány tartalmi megítélése és a szavazási arányok értelmezése azonban politikai vita tárgya.

A 2009-es bolíviai alkotmány a hivatalos államnevet is megváltoztatta: az ország hivatalos neve **Bolíviai Többnemzetiségű Állam** (Estado Plurinacional de Bolivia) lett. Az alkotmány 36 elismert őslakos nemzetet és nyelvet sorol fel, és kimondja az **őslakos, eredeti és paraszti autonómiák** (autonomía indígena originaria campesina) lehetőségét. A képviseleti reformok három fő irányba mutattak. Egyrészt a törvényhozó gyűlésben – a szenátusban és a képviselőházban – speciális, őslakos választókerületeket hoztak létre, amelyek célja a vidéki és őslakos közösségek arányosabb képviselete volt. Másrészt bevezették a nemek és az etnikai csoportok közötti paritás elvét, igaz, a választási törvények ezt eltérő mélységben érvényesítették. Harmadrészt elismerték a közösségi joghatóságot, azaz a **szokásjogot** (justicia indígena originaria campesina), amely az állami bíróságokkal egyenrangú joghatóságként működik.

A bolíviai modell azonban hamar feszültségekbe ütközött. Az alkotmányos szöveg bőséges jogi garanciákat adott, de a gyakorlatban a kormányzó MAS hatalmi érdekei gyakran felülírták a közösségi önrendelkezést. A 2011–2012-es **TIPNIS-konfliktus** (Territorio Indígena y Parque Nacional Isiboro Sécure) ezt jól mutatja: a kormány egy útépítési projektet támogatott az őslakos területen, amit a helyi közösségek és az országos őslakos szervezetek elutasítottak. A konfliktus során a **konzultációs jog** értelmezése központi vitává vált: a kormány a részvételi

folyamatot a projekt utólagos jóváhagyásaként kezelte, míg a kritikusok a valódi, előzetes beleegyezést hiányolták. Ez a vita rávilágított arra, hogy a plurinacionális állam alkotmányos deklarációja nem feltétlenül jelenti a közösségi hatalom valódi megerősödését. A képviseleti reformok eredményeként az őslakos származású politikusok jelenléte a törvényhozásban nőtt, de a hatalom koncentrációja és a központi kormányzat erős pozíciója továbbra is korlátozta a tényleges megosztást.

38.3.3 Ecuador: a 2008-as alkotmány és a „jó élet" alkotmányos rögzítése

Ecuadorban az őslakos mozgalmak politikai ereje már az 1990-es években megmutatkozott. A **CONAIE** (Ecuadori Őslakos Nemzetiségek Szövetsége) 1990-ben országos felkelést szervezett, és azóta is az egyik legfontosabb társadalmi szereplő. A szövetség politikai karja, a **Pachakutik** párt 1995-ben jött létre, és az 1996-os választásokon már parlamenti képviseletet szerzett. Az 1998-as alkotmány ugyan tartalmazott őslakos jogokra vonatkozó rendelkezéseket, de ezek korlátozottak voltak, és az asszimilációs nemzetállami keret alapvetően megmaradt.

A 2006-ban elnökké választott Rafael Correa kormánya eleinte szoros szövetségese volt az őslakos mozgalmaknak. A 2007–2008-as **alkotmányozó gyűlés** munkájában a CONAIE és a Pachakutik képviselői aktívan részt vettek. A 2008. szeptember 28-i népszavazáson az új alkotmányt a szavazók körülbelül 64%-a támogatta – a hivatalos eredményt az Ecuadori Nemzeti Választási Tanács (Consejo Nacional Electoral) rögzítette. Ez az arány dokumentált tény, de az alkotmányos szöveg tartalmi vitái nem zárultak le.

A 2008-as ecuadori alkotmány a 20. századi nemzetállamhoz képest alapvető fordulatot hozott. Az alkotmány Ecuadorról mint **plurinacionális és interkulturális államról** (Estado plurinacional e intercultural) beszél. Különösen nagy visszhangot váltott ki a **természet jogainak** (derechos de la naturaleza) alkotmányos elismerése: a természet jogi személyként, saját jogokkal rendelkező entitásként való kezelése az akkori alkotmányfejlődésben egyedülálló volt. A „jó élet" (sumak kawsay, spanyolul buen vivir) elve a gazdasági és társadalmi fejlődés mérésének alternatív kereteként jelent meg. Az alkotmány emellett megerősítette a kollektív jogokat, a földhöz és területhez való jogot, valamint az előzetes, szabad és tájékozott konzultáció kötelezettségét.

A képviseleti reformok tekintetében Ecuadorban is történtek lépések, de ezek kevésbé voltak intézményesítettek, mint Bolíviában. A Pachakutik párt továbbra is jelen volt a kongresszusban, de mandátumainak száma erősen ingadozott. A 2008-as alkotmány nem hozott létre fenntartott parlamenti helyeket az őslakos népek számára, hanem a részvételi demokrácia intézményeire, például a helyi tanácsokra és a konzultációs mechanizmusokra helyezte a hangsúlyt. Ez a megközelítés nagyobb teret adott a mozgalmi nyomásnak, de kevésbé garantálta a stabil parlamenti jelenlétet.

A Correa-kormány és az őslakos mozgalmak közötti viszony a 2010-es évek elején megromlott. A kormányzat bányászati és olajkitermelési projekteket indított anélkül, hogy a közösségekkel való előzetes konzultációt a mozgalmak által elvárt módon lefolytatta volna. A **Yasuní-ITT kezdeményezés** sorsa jelképes példa: a kormány először felajánlotta, hogy az Ecuadori Amazonas Yasuní Nemzeti Park területén lévő olajkészletet nem termeli ki, ha a nemzetközi közösség kompenzálja az országot. Amikor a kompenzáció nem érkezett meg, a kormány feladta a kezdeményezést, és megkezdte a kitermelést. Ez a döntés az alkotmányos ígéret és a kitermelői gazdaságpolitika közötti feszültséget tette láthatóvá. A 2019-es és 2022-es országos tüntetések, amelyeket az üzemanyagár-emelések és a gazdasági kiigazító intézkedések váltottak ki, ismét megmutatták, hogy a plurinacionális állam eszméje a mindennapi politikában nem feltétlenül vezet a közösségi érdekek elsőbbségéhez.

38.3.4 Chile: a plurinacionális alkotmány kísérlete és kudarcai

Chile útja eltér a fenti két országétól. A 20. században az őslakos képviselet intézményesen alig létezett; az 1980-as, a Pinochet-rezsim alatt elfogadott alkotmány az asszimilációs nemzetállami modellt rögzítette, és az őslakos népeket gyakran „etnikai kisebbségként", nem pedig önálló politikai közösségként kezelte. A mapuche mozgalmak ugyan már az 1990-es évektől követelték az alkotmányos elismerést, a politikai rendszer erős ellenállása miatt ez hosszú ideig nem vezetett eredményre.

A 2019. októberi tömeges tiltakozások, a **társadalmi robbanás** (estallido social) változtatta meg a helyzetet. A tiltakozások nyomán a politikai pártok 2019 novemberében megállapodtak abban, hogy népszavazást írnak ki új alkotmány kidolgozásáról. A 2020. október 25-i népszavazáson a szavazók 78,3%-a támogatta az új alkotmány kidolgozását, és 79%-uk a közvetlenül választott **alkotmányozó konvent** (Convención Constitucional) megalakítását választotta – ezek a Chilei Választási Szolgálat (Servicio Electoral de Chile) hivatalos eredményei. A szavazás dokumentált tény, azonban az alacsony választói részvétel és a tiltakozások társadalmi összetétele miatt az eredmény reprezentativitásáról vita folyt.

A 2021. májusi konventválasztáson 155 tagot választottak. A konventben **17 fenntartott helyet** (escaños reservados) alakítottak ki a 10 elismert őslakos nép számára – ez a chilei képviseleti reform egyik legismertebb eleme. A konvent első elnöke **Elisa Loncón**, mapuche nyelvész és aktivista lett, ami jelképes, de egyúttal történelmi jelentőségű mozzanat volt. A 2022 júliusában bemutatott alkotmányjavaslat plurinacionális és interkulturális államról, őslakos autonómiákról, a természet jogairól, valamint a mapuche jogrend egyes elemeinek elismeréséről szólt. A javaslat azonban erős ellenállást váltott ki: a jobboldal, a centrum egyes szereplői és a médiatér jelentős része a plurinacionális államot az ország egységét és a tulajdonjogot fenyegető lépésként állította be. A mapuche mozgalmak egyes szárnyai viszont elégtelennek tartották a javaslatot, mert az nem biztosított tényleges területi hatalmat.

A 2022. szeptemberi úgynevezett **kilépési népszavazáson** a szavazók 61,9%-a elutasította a javaslatot – ez a Chilei Választási Szolgálat hivatalos eredménye. Az elutasítás okai összetettek: nemcsak az őslakos jogokkal kapcsolatos viták játszottak szerepet, hanem a gazdasági bizonytalanság, a politikai elit iránti bizalmatlanság, valamint a javaslat terjedelmének és részleteinek kritikája is. A kudarc után 2023-ban újabb alkotmányozási kísérlet indult, ezúttal egy választott **Alkotmányos Tanács** (Consejo Constitucional) keretében. A második javaslat már nem tartalmazta a plurinacionális állam fogalmát, és az őslakos jogokat jóval szerényebb mértékben képviselte. Ennek ellenére a 2023. decemberi népszavazáson a szavazók mintegy 55,8%-a ezt a szöveget is elutasította. Így Chile az 1980-as alkotmányt használja továbbra is, igaz, módosított formában.

A chilei kísérlet tanulsága, hogy a plurinacionális állam alkotmányos elfogadása még akkor is kudarcba fulladhat, ha a társadalom többsége támogatja az alkotmányos reformot. A fenntartott helyek bevezetése a konventben valódi képviseleti újítás volt, de a konvent megszűnésével ez a modell nem vált állandóvá. A chilei kongresszusban az őslakos parlamenti képviselet továbbra is esetleges; a mapuche aktivisták és szervezetek politikai képviselete gyakran a tüntetések, szimbolikus akciók és a jogi viták területén érvényesül, nem pedig a törvényhozásban. A 2023-as második kudarc után az alkotmányos vita nem zárult le, de a plurinacionális projekt jóval gyengébb pozícióból folytatódik.

38.3.5 Összehasonlító mérleg: képviselet, autonómia és hatalom

A három ország eltérő utakat járt be, mégis közös mintákat mutat. Bolíviában a plurinacionális alkotmány szilárd intézményi keretet hozott létre, és az őslakos képviselet a törvényhozásban

kimutathatóan nőtt. Ugyanakkor a MAS hosszú kormányzása alatt a központi hatalom megerősödött, és a közösségi autonómiák kiépítése lassan haladt; a képviseleti reformok egy része a kormányzó párt kontrollja alá került. Ecuadorban az alkotmányos szöveg radikálisabb elveket fogalmazott meg, de a bolíviaihoz hasonlóan a kitermelői gazdaságpolitika feszültségben állt a plurinacionális ígérettel. A CONAIE és a Pachakutik kívülről gyakorolt nyomást, ami erősebb mozgalmi autonómiát eredményezett, de a stabil parlamenti képviselet hiánya miatt az eredmények ingadozóak voltak. Chilében a plurinacionális alkotmány terve két népszavazáson is elbukott, ami azt mutatja, hogy a formális képviseleti nyitás önmagában nem elég, ha a politikai elit, a média és a szavazók jelentős része a nemzetállami egységet félti.

A képviseleti reformok – fenntartott helyek, autonómiák, konzultációs jogok – mind más-más logikát követnek, és nincs egységes modell arra, hogy miként lehet a plurinacionális államot működővé tenni. A bolíviai autonómiák a területi önrendelkezésre épülnek; az ecuadori konzultációs mechanizmusok a részvételi demokráciát hangsúlyozzák; a chilei fenntartott helyek a parlamentben reprodukálták az etnikai arányokat. Egyik sem biztosítja azonban automatikusan a tényleges hatalommegosztást, ha a gazdasági, katonai és bürokratikus intézmények továbbra is központosítottak maradnak.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a plurinacionális állam fogalma nem csupán jogi, hanem **emlékezetpolitikai** állítás is. A 2008-as és 2009-es alkotmányok, valamint a chilei javaslat a gyarmati múlt és a 19. századi nemzetállam asszimilációs öröksége ellen fogalmazták meg magukat. Ebből adódóan a viták nem pusztán intézményi kérdésekről szólnak, hanem arról is, hogy a társadalom miként emlékezik a hódításra, a rabszolgaságra és a 20. századi állami erőszakra. Ez a kapcsolat a későbbi, Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezetben tárgyalt kérdésekkel is összekapcsolódik.

38.3.6 Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet elsősorban elsődleges forrásokra támaszkodik: a bolíviai 2009-es alkotmányra, az ecuadori 2008-as alkotmányra, valamint a chilei 2022-es és 2023-as elutasított alkotmányjavaslatok szövegeire. A népszavazási eredmények tekintetében a hivatalos választási szervek – a bolíviai Többnemzetiségű Választási Szerv, az ecuadori Nemzeti Választási Tanács és a Chilei Választási Szolgálat – publikált adatai képezik az alapot. Az adatok pontosak, de az értelmezésük vitatott: a szavazási részvétel, a kampánykörnyezet és a szövegek hosszú távú hatása mind tudományos vita tárgya.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a plurinacionális állam gyakorlati működésének mérése. A formális jogi rendelkezések és a tényleges hatalommegosztás közötti szakadékot nehéz számszerűsíteni, és a kutatók eltérően értékelik a helyi autonómiák sikerességét. A mozgalmak belső sokszínűsége miatt az „őslakos álláspont” homogenizálása kerülendő: a mapuche, aymara, quechua vagy guaraní közösségeken belül is eltérő stratégiai elképzelések élnek. A chilei folyamat 2026-ban még nem lezárt; a 2023 utáni kisebb változások és a mozgalmi dinamikák értékelése a könyv lezárásának időpontjában is folyamatos.

38.3.7 Rövid összefoglaló

- A 2000-es évek alkotmányozási hulláma az őslakos követeléseket a plurinacionális állam fogalma köré rendezte, ami szakítást jelent a 19. századi asszimilációs nemzetállammal.
- Bolívia 2009-es alkotmánya elismerte a 36 őslakos nemzetet, az őslakos autonómiákat és a közösségi joghatóságot, de a végrehajtás részleges, és a TIPNIS-konfliktus megmutatta a központi hatalom korlátait.

- Ecuador 2008-as alkotmánya bevezette a természet jogait és a „jó élet” elvét, de a kitermelői gazdaságpolitika és a mozgalmi elvárások között tartós feszültség maradt.
- Chile 2020-ban nagy többséggel támogatta az új alkotmány kidolgozását, de a plurinacionális javaslatot 2022-ben, a második, mérsékeltebb szöveget pedig 2023-ban is elutasították a szavazók.
- A képviseleti reformok formái – fenntartott helyek, autonómiák, konzultációs jog – nem automatikusan növelik a tényleges hatalommegosztást, és a plurinacionális állam megítélése vitatott.

38.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek vannak a bolíviai és az ecuadori plurinacionális alkotmányos felfogás között – különösen a képviseleti és a területi autonómia kérdésében?
2. Miért bukott el a chilei plurinacionális alkotmányjavaslat a 2022-es népszavazáson, és milyen tényezők magyarázhatják a második, 2023-as javaslat elutasítását?
3. Hogyan viszonyul a plurinacionális állam fogalma a 19. századi asszimilációs nemzetállamhoz, és milyen történelmi örökséget kérdőjelez meg?
4. Milyen korlátai vannak a formális képviseleti reformoknak, például a fenntartott helyeknek vagy a konzultációs jogoknak, a tényleges politikai részvétel szempontjából?

38.4 Kulturális revitalizáció és oktatás

Az őslakos népek oktatási és kulturális intézményei a gyarmati időktől kezdve a hatalom és az asszimiláció eszközei is voltak, ezért a mai revitalizációs törekvéseket nem lehet pusztán „kulturális megőrzésként” érteni. Az iskola, a múzeum, az irodalom és a zene egyszerre olyan tér, ahol a nyelvet és a tudást átadják, és olyan nyilvános fórum, ahol az őslakos közösségek vitatják, hogy ki beszélhet róluk, kinek a nevében és milyen jövőt képzelnek el. Ez a kérdés szorosan kapcsolódik az Identitás, nyelv és önkormányzat, a Földjogok és erőforrás-konfliktusok, valamint a Politikai részvétel és az új alkotmányok alfejezetekben tárgyalt folyamatokhoz. A kulturális revitalizáció ugyanis nem választható el a területi jogoktól, az önkormányzati autonómiától és a politikai képviselettől.

38.4.1 Nyelvi revitalizáció: a kétnyelvű oktatástól a mindennapi nyelvhasználatig

A dél-amerikai őslakos nyelvek helyzete a gyarmati kortól kezdve egyenlőtlen volt. A spanyol és portugál gyarmati hatóságok, illetve a katolikus missziók egyes nyelveket – különösen a **quechuát** (kecsuát), az **aymarát** és a **guaranít** – eszközként használtak az evangelizációhoz és az adminisztrációhoz, ám ez a gyakorlat nem jelentett nyelvi egyenlőséget. A 18. század végétől, különösen pedig a 19. századi független államok iskolarendszerében a spanyol, illetve Brazíliában a portugál nyelv a nemzeti homogenitás eszközévé vált. Az iskolákban a helyi nyelveket gyakran tiltották, a gyermekeket spanyol vagy portugál vezeték- és keresztnévre íratták, és a nyelvi különbséget fejlődési elmaradottságként értelmezték. A 20. századi **indigenismo** (spanyolul *indigenismo*), amely a 20. század első felében több országban állami programmá vált, romantikusan dicsőítette az őslakos múltat, miközben az élő nyelvi és kulturális gyakorlatokat a nemzeti integráció akadályának tekintette.

Ebből a történeti örökségből nőtt ki a 20. század második felében az **interkulturális kétnyelvű oktatás** (spanyolul *educación intercultural bilingüe*, rövidítve **EIB**; portugálul *educação escolar indígena*). Az EIB elnevezés egyszerre jelöl pedagógiai módszert és politikai követelést: az őslakos

gyermekek anyanyelvükön tanuljanak, a spanyolt vagy portugált második nyelvként sajátítsák el, a tananyag pedig tükrözze a közösség történetét, területi tudását és világképét. Az EIB nem azonos a hagyományos kétnyelvű oktatással; az utóbbi gyakran csak átmeneti híd volt a többségi nyelvű oktatáshoz, míg az EIB fenntartó modellként a nyelv revitalizációját és a közösségi irányítást is célul tűzi ki.

Az intézményesülés időbeli íve országonként eltér. Peruban az 1975-ös nyelvtörvény a quechuát hivatalos nyelvvé nyilvánította, és a katonai kormányzat ezt követően kísérleti kétnyelvű programokat indított; ez azonban nem jelentett azonnali, kiterjedt iskolai gyakorlatot. Ecuadorban az őslakos szervezetek nyomására 1988-ban létrehozták a **Dirección Nacional de Educación Intercultural Bilingüe** (DINEIB) intézményét. Bolíviában az 1994-es oktatási reform, majd a 2009-es alkotmány tette a plurinacionális állam részévé az interkulturális oktatást. Paraguayban az 1992-es alkotmány a guaranít a spanyollal együtt hivatalos nyelvvé tette, ami a guaraní széles körű mindennapi használata miatt részben más helyzetet teremtett, mint az Andok országaiban. Brazíliában az 1988-as alkotmány elismerte az őslakosok saját nyelvét és saját iskolai modelljeit, ami az **escola indígena** (őslakos iskola) jogi keretét adta. Kolumbiában az 1991-es alkotmány **etnoeducación** néven ismerte el az őslakos csoportok oktatási jogát, Venezuelában az 1999-es alkotmány pedig elvileg hivatalos használatot biztosít a helyi nyelveknek az őslakos területeken. Chilében a mapuche nyelv, a **mapudungun** (korábbi spanyol gyarmati névvel araucano) revitalizációs programjai a civil szervezetek és közösségi iskolák munkájára támaszkodnak, de az állami elismerés és finanszírozás más andoki országokhoz képest gyengébb maradt.

A jogi elismerés és az iskolai gyakorlat közötti távolság az EIB egyik legfontosabb tanulsága. A programoknak gyakran nincs elegendő anyanyelvi tanáruk, a tankönyvek és digitális tananyagok hiánya visszatérő, a tanárképzés pedig ritkán teszi lehetővé, hogy a pedagógusok ne csak nyelvileg, hanem kulturálisan is felkészültek legyenek. Az írásbeliség kérdése további feszültséget hordoz: az őslakos nyelvek jelentős része elsősorban szóbeli közösségi gyakorlatban él, ezért az iskolai írásbeliség bevezetése nyelvtervezési döntéseket igényel. Az ábécék, a helyesírás és a standardizálás körüli viták nem pusztán technikai kérdések; azokban az is eldől, melyik nyelvjárás válik az „írott nyelv” alapjává, és ezzel melyik beszélőközösség kap nagyobb iskolai tekintélyt. A 20. században több nyelvészeti misszió, különösen a **Summer Institute of Linguistics** (SIL) készített nyelvtanokat, szótárakat és bibliafordításokat, ám e munka gyakran evangelizációs célokhoz kötődött, és nem mindig a közösségek saját nyelvtervezési elképzeléseit követte.

Az interkulturális oktatás eredményeit ezért nem lehet egységesen „sikernek” vagy „kudarcnak” minősíteni. Ahol a közösségi irányítás erős, ott az iskola a nyelvi revitalizáció és az önbecsülés intézményévé válhat. Ugyanakkor az iskola önmagában nem pótolja a családi és közösségi nyelvátadást; ha a szülők a nagyobb munkaerőpiaci mobilitás reményében spanyolt beszélnek otthon, az anyanyelvi iskolai óra sem állítja meg a nyelvvesztést. A városi migráció további réteget adott: a nagyvárosokban élő őslakos gyermekek sokszor olyan iskolába járnak, ahol nincs EIB-program, és ahol az „őslakos” származás stigmatizált. Ezért a nyelvi revitalizáció kérdése egyre kevésbé csak a vidéki falusi iskola ügye, hanem a városi oktatás és a felnőttkori nyelvtanulás kérdése is.

38.4.2 Múzeumok, gyűjtemények és a tárgyi örökség újratárgyalása

A 19. és 20. századi nemzeti múzeumok Dél-Amerikában jellemzően a régészeti leletek, textíliák, kerámiák és emberi maradványok gyűjtésével építették fel az „ősi civilizációk” képét. Ezek az intézmények hozzájárultak a modern nemzeti múlt megalkotásához, de a kortárs őslakos közösségeket ritkán kérdezték meg arról, hogyan mutassák be a tárgyakat, a nyelveket és a rituális gyakorlatokat. Az iskolai tankönyvekhez hasonlóan a múzeumi kiállítások is gyakran úgy ábrázolták a prekolumbiánus kultúrákat, mint letűnt, statikus civilizációkat, miközben a

jelenkori őslakos lakosság láthatatlan maradt. Az andoki országokban ez a minta különösen erős volt, mert az olyan ikonikus helyek, mint Machu Picchu vagy az inka úthálózat, erős nemzeti narratívává váltak anélkül, hogy a helyi közösségek kontrollt kaptak volna az örökség értelmezése fölött.

A 20. század végétől többféle ellenmozgás indult el. A **közösségi múzeum** (spanyolul *museo comunitario*) gondolata arra épül, hogy a kiállítás ne csak a közösségről szóljon, hanem a közösség által működtetett intézmény legyen. Ilyen múzeumok születtek egyebek mellett a perui és ecuadori Andokban, ahol a helyi települések saját történetüket, termelési tudásukat és ünnepi tárgyaikat mutatják be. E terek nem feltétlenül nagy állandó kiállítások; gyakran iskolai programokkal, kézműves műhelyekkel és közösségi archívumokkal kapcsolódnak össze. Az **új muzeológia** (spanyolul *nueva museología*) kritikája szerint a múzeum nem semleges tudományos tér, hanem hatalmi gyakorlat, ezért a gyűjtemények keletkezése, a katalogizálás nyelve és a kiállítási sorrend is vizsgálandó.

A múzeumokkal kapcsolatos viták egyik éles pontja az emberi maradványok és a rituális tárgyak kezelése. A 19–20. századi régészeti és fizikai antropológiai gyűjtések sok esetben a közösségek beleegyezése nélkül vettek el maradványokat és szakrális tárgyakat. A 2000-es évektől több dél-amerikai országban **repatriálási** viták zajlanak: őslakos szervezetek és állami múzeumok tárgyalnak arról, hogy egyes maradványok vagy tárgyak visszakerüljenek-e a származási közösséghez, illetve milyen feltételekkel őrizhetők tovább. A jogi keretek azonban országonként és régiónként különböznek, és a múzeumi gyakorlatban nincs egységes konszenzus arról, hogy a „visszaszolgáltatás” milyen intézményi formát jelentsen: fizikai áthelyezést, közös kezelést vagy a kutatás lezárását.

A **világörökségi** és **szellemi kulturális örökségi** címek további réteget adtak. Az UNESCO 2003-as, a szellemi kulturális örökség megőrzéséről szóló egyezménye lehetővé tette, hogy ünnepek, rituálék, zenei és kézműves gyakorlatok nemzetközi elismerést kapjanak. A Qhapaq Ñan, az inka úthálózat 2014-ben több dél-amerikai ország közös nevezéseként világörökségi védelmet kapott. Az ilyen címek egyrészt forrást és figyelmet hozhatnak, másrészt a turisztikai és állami értelmezés veszélyét hordozzák: az örökség átalakulhat megtekintendő termékké, amelyben a hivatalos reprezentáció elnyomja a helyi használatot. A turizmus által különösen érintett régészeti helyszíneken – például Machu Picchu környékén – a belépőjegyekből származó bevétel elosztása, a látogatószám hatása és a környező közösségek szerepe folyamatosan vitatott. A kulturális örökség újraértelmezése ezért nem egyszerűen a múlt felé fordulás, hanem a jelenben zajló erőforrás-elosztási és reprezentációs konfliktus.

38.4.3 Irodalom, zene és vizuális önreprezentáció

A 20. század közepén az őslakos témák irodalmi megjelenése gyakran a **nem őslakos írók által művelt indigenismo** keretében történt. A perui José María Arguedas (1911–1969) például spanyolul írt elbeszéléseket és regényeket, amelyek a quechua nyelvű világ, a földbirtokosok erőszaka és a belső migráció tapasztalatát állították a középpontba. Munkássága nagy hatást gyakorolt a perui és nemzetközi irodalomra, ám a mai vita szerint az indigenismo mégiscsak kívülről beszélt az őslakosokról, és a szerzői hang, a kiadói piac és a kritikai értelmezés a messze nem őslakos intézmények kezében maradt.

A **őképviseleti** (önreprezentációs) irodalom fokozatosan erősödött a 20. század utolsó harmadától. A mapuche költészetben olyan szerzők, mint Elicura Chihuailaf vagy Leonel Lienlaf, kétnyelvű kötetekben, mapudungun és spanyol párhuzamos szövegekben tették láthatóvá a nyelv jelenlétét a nyomtatott irodalomban. Brazíliában az őslakos értelmiségiek – például Ailton Krenak, Davi Kopenawa, Daniel Munduruku – könyvei és beszédei részben az írott portugál nyelvet használják arra, hogy az őslakos világképet a nem őslakos nyilvánosság számára is lefordítsák, részben pedig

a saját nyelvi és rituális hagyomány felől szólaljanak meg. A kétnyelvűség az irodalomban tehát nem pusztán műfaji dísz, hanem nyelvpolitikai állítás is: a könyv oldalain a kisebbségi nyelv jelenléte az írásbeliség és a kiadás terébe emeli azt, amit az iskolarendszer gyakran elutasított.

A zenei gyakorlatok hasonló átalakuláson mentek keresztül. A hegyvidéki andoki zenét a 20. században a **charango**, a **siku**, a **quena** és a **bombo** együttesei tették nemzetközileg is ismertté, gyakran „folklór” címke alatt. A **nueva canción** (új dal) mozgalom előadói – például a chilei Violeta Parra, Víctor Jara vagy az argentin Mercedes Sosa – nem voltak őslakosok, de a dalaikban felhasznált ritmusok, hangszerek és szövegek révén beemelték az andoki világot a politikai dal hagyományába. Ezt a kulturális átvételt a kortárs kritika már részben a kisajátítás kérdéseként is vizsgálja, éppen azért, mert a zenei siker nem automatikusan növelte az őslakos előadók intézményi jelenlétét.

Az 1980-as évektől a **chicha** elnevezésű perui városi zene a belső migránsok hangja lett: andoki pentaton dallamokat, kubai és karibi ritmusokat, elektromos gitárt és szintetizátort vegyített. A chicha nem „hagyományos” őslakos zene volt, mégis fontos városi őslakos tapasztalatot közvetített, mert az Andokból Limába érkező fiatalok nyelvi és zenei identitását kapcsolta össze. Hasonlóképpen a 2000-es évektől a fiatal őslakos zenészek hiphopban, elektronikus zenében, rapben és rockban is használják anyanyelvüket; ezek a műfajok a nyelvi revitalizáció új csatornáivá válhatnak, noha a nagyvárosi zeneipar és a média egyenlőtlen hozzáférést biztosít.

A vizuális kultúra területén a textilkészítés és a kerámia soha nem volt egyszerű „népművészet”; ezek a tárgyak társadalmi viszonyokat, rituális tudást és területi kapcsolatokat hordoznak. A kortárs őslakos filmes és videós gyakorlatok – közösségi dokumentumfilmek, fesztiválok, online csatornák – azt a célt szolgálják, hogy az őslakos közösségek ne csak szereplői, hanem szerzői legyenek saját képi ábrázolásuknak. Az ilyen gyakorlatok fontos ellenpontjai a 20. századi egzotizáló fotográfiának és néprajzi filmnek, amely gyakran a veszélyeztetettség, a statikusság és a másság képét rögzítette.

38.4.4 A kulturális örökség újraértelmezése: alkotmányos fordulatok, jog és mindennapi feszültségek

A kulturális revitalizáció intézményi keretei a 2000-es években két andoki országban alkotmányos szintre emelkedtek. Ecuador 2008-as alkotmánya és Bolívia 2009-es alkotmánya a **plurinacionális állam** (spanyolul *Estado plurinacional*) eszméjét fogalmazta meg, és ezzel a kulturális különbséget nem egyszerűen védendő kisebbségi sajátosságként, hanem az állam felépítésének alapelveként jelenítette meg. Az ecuadori alkotmányban a kichwa és a shuar nyelv az interkulturális kapcsolatokban hivatalos státuszt kapott; a bolíviai alkotmány pedig az őslakos nyelveket a spanyollal együtt hivatalosnak nyilvánította, és az állami hivatalokban elvileg kötelezővé tette a használatot. A **sumak kawsay** (kichwa, spanyol fordításban *buen vivir*, „jó élet”) fogalma az alkotmányos szövegekben a fejlesztés alternatívájaként jelent meg. Ez a fogalom egyszerre merít andoki világképből és nemzetközi kritikai fejlődési vitákból, ám jelentése a politikai gyakorlatban vitatott: egyesek szerint radikális civilizációs alternatíva, mások szerint kormányzati retorika, amely nem változtat az erőforrás-kitermelő modellen. A Környezet, erőforrások és geopolitika témaköre ezért itt is érintkezik a kulturális jogokkal.

A nemzetközi jogi keretek közül a legfontosabb az ILO 169. számú egyezménye (1989) és az ENSZ 2007. évi nyilatkozata az őslakos népek jogairól (UNDRIP). Ezek nem minden dél-amerikai országban váltak azonos módon belső joggyakorlattá; az ILO 169-et több ország ratifikálta, az UNDRIP pedig a szimbolikus és jogi érvelés forrásává vált. A kulturális jogokról szóló rendelkezések rögzítik a nyelv, a szellemi örökség, a hagyományos tudás és a rituális gyakorlatok védelmét, de a kikényszeríthetőség gyakran gyenge.

A revitalizáció körüli viták nem írhatók le egyszerűen „hagyomány kontra modernitás” kettősséggel. A kulturális identitás nem statikus; az őslakos közösségek egyszerre ápolnak időben mély gyakorlatokat és alakítanak ki új formákat. A kritikai kutatás ezért óv az **esszencializmustól** – attól a feltevéstől, hogy létezik egyetlen, tiszta, minden közösségre érvényes őslakos kultúra. Az állami programok, a turisztikai piac és a nemzetközi támogatók gyakran éppen ilyen „autentikus” képet várnak el, ami szűkíti a fiatalok, a városi őslakosok és a kettős identitású személyek mozgásterét. A nők szerepe külön figyelmet érdemel: a textilhagyomány, a nyelvátadás és a rituális tudás jelentős része női munkán nyugszik, mégis a közösségi reprezentációban és a politikai döntésekben gyakran férfiak jelennek meg.

A kulturális örökség újraértelmezése az **emlékezetpolitika** mezőjébe is átnyúlik. A gyarmati emlékművek, a nemzeti hősök szobrai, az iskolai tankönyvek és a múzeumi feliratok mind olyan hordozók, amelyeken keresztül a többségi társadalom rendezi viszonyát a gyarmati múlthoz. Az őslakos mozgalmak ezeket a megjelenítéseket sem csupán kiegészíteni akarják, hanem megkérdőjelezni: ki szerepeljen a köztereken, milyen nyelven nevezzék el a településeket, és milyen módon tanítsák a hódítás és a gyarmati erőszak történetét? E folyamatok összekapcsolódnak a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezetben tárgyalt emlékezetpolitikai vitákkal, ám itt a múlt feldolgozása nem a 20. század végi állami terrorra, hanem a gyarmatosítás és a nemzetépítés hosszabb időtávjára irányul.

A kulturális revitalizáció oktatási és múzeumi intézményei tehát nem légüres térben működnek. A pénzügyi források, a jogi elismerés, a turisztikai érdekeltség és a közösségi autonómia közötti feszültség minden országban másként rendeződik. A gyakorlatban sokkal fontosabb, hogy egy iskolában, múzeumban vagy rádióállomáson ki dönt a nyelvről, a tananyagról, a kiállításról és a közönségről, mint hogy a jogszabály milyen elnevezést használ.

38.4.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban normatív szövegekre – alkotmányokra, oktatási törvényekre, nemzetközi egyezményekre –, valamint nyelvészeti, antropológiai és oktatáskutatási szakirodalomra támaszkodik. Az országonkénti jogi keretek (például a perui 1975-ös nyelvtörvény, a kolumbiai 1991-es alkotmány, a bolíviai 2009-es alkotmány vagy a paraguayi 1992-es alkotmány) dokumentált, ellenőrizhető szövegek. Az UNESCO-világörökségi és szellemi kulturális örökségi jegyzékek ugyancsak nyilvános adatbázisokból követhetők, ám az egyes helyszínek leírása és a közösségi részvétel mértéke már nagyobb értelmezési mozgásteret hagy.

Jelentős bizonytalanság övezi a nyelvvitalitási adatokat. A beszélőszámok becslések, amelyeket eltérő módszerekkel, más-más időpontokban és sokszor önbevallás alapján készítettek; a 2026-os állapotra vonatkozóan nincs egységes, friss dél-amerikai adatbázis. Az UNESCO veszélyeztetett nyelveket tartalmazó atlasza hivatkozási alap, de a nyelvi változás gyorsabb lehet a frissítéseknél. Az EIB-programok hatékonyságáról is csak óvatos következtetések vonhatók le: a hosszú távú, összehasonlítható értékelések ritkák, a tanulói teljesítményt pedig sok más tényező – családi háttér, szegénység, iskolai infrastruktúra – alakítja.

A múzeumi repatriálási ügyekben a dokumentált tények és a vitatott értelmezések gyakran összemosódnak. Az, hogy egy múzeum milyen tárgyat őriz, levéltári forrásból igazolható; az viszont, hogy mi számít megfelelő visszaszolgáltatásnak, már a közösségek, az állam és a tudományos intézmények közötti tárgyalás kérdése. Az irodalmi és zenei példák esetében különösen fontos a megkülönböztetés: a művek szerzősége és megjelenése dokumentálható, de a művek „őslakos jellege” és reprezentációs hatása már irodalom- és zenetudományi vita tárgya.

38.4.6 Rövid összefoglaló

- A kulturális revitalizáció nem a múlt változatlan megőrzése, hanem szelektív, konfliktusos kortárs gyakorlat, amelyben a nyelv, az oktatás, a múzeum és a művészet az önmeghatározás eszköze.
- Az **interkulturális kétnyelvű oktatás** (EIB) a 20. század végén intézményesült, de a jogi elismerés és az iskolai gyakorlat közötti szakadék Dél-Amerikában általános.
- A 19–20. századi asszimilációs iskola és az indigenismo hosszú öröksége miatt az őslakos nyelvek sok helyen a védelem ellenére is nyelvvesztéssel küzdenek; az iskola önmagában nem pótolja a családi nyelvátadást.
- A múzeumok és világörökségi címek egyszerre lehetnek a reprezentáció és a bevétel terei, de a közösségi múzeumok és a repatriálási viták a kiállítás hatalmi természetét teszik láthatóvá.
- Az irodalomban, zenében és vizuális kultúrában az indigenismo külső ábrázolása mellett egyre jelentősebb az őslakos önreprezentáció; a kétnyelvű kötetek és a városi zenei műfajok a revitalizáció új csatornái.
- Az ecuadori és bolíviai alkotmányos fordulat, valamint az ILO 169 és az UNDRIP jogi keretei megerősítették a kulturális jogokat, ám a mindennapi gyakorlatban a turizmus, a kitermelő gazdaság és a közösségi autonómia feszültségei maradnak meghatározók.
- A revitalizáció értékelése nem szakítható el a földjogoktól és a politikai részvételtől: a nyelv és a kultúra akkor életképes, ha a közösségnek beleszólása van saját intézményeibe és területébe.

38.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbség van a hagyományos kétnyelvű oktatás asszimilációs modellje és az interkulturális kétnyelvű oktatás fenntartó modellje között? Használjon legalább két dél-amerikai országra vonatkozó példát.
2. Miért nem tekinthető a múzeum semleges ismeretközlő intézménynek az őslakos tárgyi örökség esetében? Milyen szerepet játszanak ebben a repatriálási viták?
3. Miben különbözik az indigenismo irodalmi irányzata a kortárs őslakos szerzők önreprezentációjától? Milyen nyelvpolitikai állítást hordozhat egy kétnyelvű verseskötet?
4. Hogyan hatott a turizmus és a világörökségi cím az őslakos kulturális gyakorlatokra? Adjon példát a reprezentáció és a gazdasági haszon közötti feszültségre.
5. Milyen értelemben kapcsolódik a kulturális revitalizáció a földjogokhoz és a politikai részvételhez? Indokolja meg egy andoki ország alkotmányos vagy jogi példáján keresztül.

39 Migráció, város és társadalom

39.1 Vidéki–városi migráció és urbanizáció

A 20. században Dél-Amerika a Föld egyik leggyorsabban urbanizálódó régiójává vált. Míg 1900 körül a kontinens lakosságának csak kisebb része élt városokban, a 2020-as évekre – az ENSZ népesedési becslései alapján – a lakosság mintegy 80–85%-a városlakó; az arány országonként azonban jelentősen eltér. A folyamat nem egyszerűen demográfiai statisztika: átalakította a földbirtokviszonyokat, a munkaerőpiacot, a családszerkezetet, a politikai mozgalmakat és a mindennapi élet feltételeit. Az alfejezet a vidéki–városi migráció és az urbanizáció összefüggéseit elemzi a faveláktól az informális gazdaságig, és bemutatja, miért vált a város a társadalmi egyenlőtlenségek és a politikai viták egyik leglátványosabb színterévé. A jelenség szorosan kapcsolódik a korábbi fejezetekhez: az exportgazdaság és a populizmus időszakához A 20. század, valamint az egyes országok modernizációs válságaihoz, például Brazília a 20. században és ma vagy Peru ma.

39.1.1 A városi növekedés történeti szakaszai

A dél-amerikai urbanizáció nem egyetlen hullámban zajlott, hanem több, egymást részben átfedő szakaszban. Az első szakasz a 19. század végétől az 1930-as évekig tartott. Ekkor az exportgazdaság – a pampák húsexportja, a brazil kávé, a perui guanó és cukor, a chilei salétrom – a tengerparti és kikötővárosokba koncentrálta a kereskedelmi és állami funkciókat. Buenos Aires, Montevideo, Rio de Janeiro, São Paulo, Lima és Valparaíso gyorsan növekedett, részben az európai bevándorlás révén. A belső, vidéki migráció ekkor még mérsékelt volt, de a tőkés mezőgazdaság terjeszkedése és a föld tulajdonjogának koncentrációja már elkezdte felszámolni a hagyományos paraszti megélhetést.

A második szakasz, az 1930-as évektől az 1970-es évekig, az **importhelyettesítő iparosítás** (spanyolul *industrialización por sustitución de importaciones*, portugálul *industrialização por substituição de importações*, gyakran ISI) kora volt. A gazdasági világválság után az államok vámokkal és állami beruházásokkal védték a hazai ipart, a városok pedig gyárakat, építkezéseket, közigazgatási munkahelyeket és oktatási intézményeket kínáltak. A vidéki szegénység, a földnélküliség és az erőszak elől menekülők tömegei indultak a nagyvárosok felé. Brazíliában az északkeleti *sertão* elvándorlói São Paulo és Rio de Janeiro ipari negyedeit, Peruban az andoki falvak lakói Limát, Argentínában a belső tartományok szegényei Buenos Airest, Kolumbiában az erőszak elől menekülők Bogotát, Medellínt és Calit duzzasztották fel. A városi lakosság aránya 1950 és 1980 között több országban is 50% fölé emelkedett; a folyamatot a természetes szaporodás is gyorsította, mivel a városba költöző fiatal családok ott alapítottak családot.

A harmadik szakasz, az 1980-as és 1990-es évek, az adósságválság és a **neoliberális gazdaságpolitika** időszaka volt. A formális munkahelyek száma stagnált vagy csökkent, a közszféra leépült, a városi szegénység pedig az informális települések és az informális munka gyors terjedését hozta. A nagyvárosok mellett a közepes városok is növekedésnek indultak, mivel a migránsok egy része már nem a fővárosba, hanem közelebbi regionális központokba költözött. A negyedik szakasz, a 2000-es évektől napjainkig, a városi növekedés ütemének lassulását jelzi: a városiasodási

ráta sok országban elérte a 80–90%-ot, a további növekedés már inkább a metropolisz-térségek szétterülésében, a szuburbanizációban és a közepes városok súlyának növekedésében mutatkozik meg. A nyersanyag-boom időszakában egyes országokban csökkent a szegénység, de a városi szegregáció nem szűnt meg.

39.1.2 A favelák és az informális települések kialakulása

A gyors városi növekedés egyik leglátványosabb következménye az **informális települések** (angolul *informal settlement*, spanyolul *asentamiento informal*, portugálul *assentamento informal*) megjelenése volt. E fogalom olyan lakónegyedeket jelöl, amelyek a hivatalos földhasználati, építési és tulajdonjogi szabályokon kívül, gyakran önszerveződő földfoglalással jöttek létre. Az elnevezések országonként, sőt városonként is eltérnek. Brazíliában a **favela** kifejezés a 19. század végén jelent meg Rio de Janeiróban: a Canudos-háborúból (1896–1897) visszatérő katonák által elfoglalt Morro da Providência domb után egy korabeli gyommal borított dombra utalt, és később az összes brazil informális települést így kezdték nevezni. Argentínában **villa miseria** (magyarul körülbelül „nyomorúság-telep”), Chilében **población callampa** („gomba-telep”, a gyors megjelenésre utalva), Peruban **barriada** vagy a későbbi hivatalos **pueblo joven** („fiatal város”), Venezuelában **barrio** vagy **rancho**, Uruguayban **cantegril**. Ezek a fogalmak nem csereszabatosak: jogi, társadalmi és történeti tartalmuk eltérő.

A favelák és hasonló települések kialakulásának okai összetettek. A formális lakáspiac, a városi telekárak és az állami szociális lakásépítés nem tudott lépést tartani a migrációval. A szabályozás gyakran kizárta a szegényeket a hivatalos földvásárlásból, az állam pedig – különösen az 1940-es és 1950-es években – alig épített megfizethető lakásokat. A migránsok rokoni és faluközösségi hálózatokon keresztül tájékozódtak; sokan először a belvárosi bérlakásokban húzódtak meg, majd a város peremén földet foglaltak. A földfoglalás (spanyolul *toma de terreno*, portugálul *ocupação*) a hidegháború időszakában politikai tartalmat is kapott: egyes esetekben baloldali pártok, szakszervezetek vagy az egyház bázisközösségei szervezték, máskor spontán, éjszakai akciók voltak. A lakók házait fokozatosan építették – először hullámlemezből, fából, később megvásárolt téglából –, és a települések idővel részleges közművesítést, iskolát, templomot értek el.

Az állami politikák a 20. század második felében többször irányultak a települések felszámolására. Az 1960-as és 1970-es évek katonai kormányzatai Rióban, Buenos Airesben, Limában és másutt erőszakos **eltávolításokat** (portugálul *remoção*, spanyolul *erradicación*) hajtottak végre, a lakókat távoli, alacsony színvonalú lakótelepekre költöztetve. Az eltávolítások gyakran ellenállásba ütköztek, és ritkán oldották meg a lakhatási válságot. Az 1980-as évektől, a demokratizálódással és a nemzetközi fejlesztéspolitika fordulatával párhuzamosan, a hangsúly a **helyben javításra** (angolul *in situ upgrading*) és a tulajdonjogok rendezésére került. A perui Hernando de Soto közgazdász munkássága ezt a fordulatot erősítette: szerinte az informális tulajdon formális elismerése tőkét szabadíthat fel a szegények számára. A megközelítés vitatott: a tulajdonjog biztonsága valóban javíthatja a lakók helyzetét, de nem szünteti meg a szegénységet, és egyes kritikusok szerint a spekulációt, a dzsentrifikációt és a politikai klientelizmust is erősítheti.

A favelákat a közbeszéd gyakran kizárólag a nyomor és az erőszak tereként mutatja be. A lakók szempontjából azonban az informális települések közösségi szerveződés, önsegélyező lakásépítés és informális munkahelyek színterei is. A helyi egyesületek, anyák klubjai, sportegyesületek és vallási közösségek jelentős társadalmi tőkét hoztak létre. Az irodalom is megszólaltatta ezt a tapasztalatot: a São Pauló-i Canindé favelában élő Carolina Maria de Jesus 1960-ban megjelent naplója – portugálul *Quarto de despejo* (magyar kiadásban *A szemétdomb*) – a szegénység, a női munka és a városi mindennapok egyik legismertebb elsődleges forrása, bár kritikai olvasata szerint egyszerre egyedi hang és a korabeli brazil faji és társadalmi hierarchiák tükre.

39.1.3 Az informális gazdaság és a városi szegénység

Az urbanizációval párhuzamosan alakult ki az **informális gazdaság** (spanyolul *economía informal*, portugálul *economia informal*): a hivatalos szabályozáson, adózáson és munkajogi védelmen kívül működő jövedelemszerzési tevékenységek összessége. Ide tartozik az utcai árusítás, a háziszolgáltatás, a kis műhelyekben végzett bérmunka, az alkalmi építőipari munka, a szemétgyűjtés és -válogatás, valamint a nem engedélyezett közlekedési szolgáltatások. A fogalom az 1970-es években terjedt el a nemzetközi szervezetek és a szociológia nyelvében, de maga a jelenség régebbi: a gyarmati városok piacain, a 19. századi vándorkereskedőknél és a 20. század eleji háziiparnál már jelen voltak hasonló munkaformák.

A városi szegénység és az informális munka szorosan összefügg, de nem azonos. A formális munkaerőpiac – a gyárak, a közszféra, a modern szolgáltatások – soha nem tudta felszívni a vidékről érkezők teljes tömegét. Az 1980-as évek adósságválsága és a későbbi neoliberális átalakulások ezt a helyzetet tovább súlyosbították. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) becslései szerint a latin-amerikai városi foglalkoztatottak mintegy 40–60%-a dolgozott informálisan a 2000-es évek elején, de az arány országonként és mérési módszertől függően jelentősen eltér: a formális munkahelyek bővülése a 2000-es években több országban csökkentette, a 2010-es évek gazdasági visszaesései viszont újból növelték.

A nők helyzete külön figyelmet érdemel. A városi házimunka iránti kereslet, a családi jövedelem kiegészítésének kényszere és a formális munkaerőpiacon tapasztalt diszkrimináció miatt a nők felülreprezentáltak az informális munkában, különösen a házimunkában, az utcai árusításban és az élelmiszer-feldolgozásban. A gyermekmunka is jelen volt és maradt, bár az 1990-es évek óta jogi és szociális programokkal több országban csökkentették. Az informális gazdaság előnye a rugalmasság és a túlélési lehetőség, hátránya a kiszolgáltatottság, a jövedelemingadozás, a szociális védelem hiánya és a rendőri zaklatás. A 21. században egyes kormányok – például Brazília, Argentina, Uruguay – a formalizálást ösztönző programokat indítottak, de az eredmények vegyesek, és az informális munka továbbra is a városi szegények megélhetésének alapvető része.

39.1.4 A vidék átalakulása és a migráció irányai

A vidéki–városi migráció okait a vidék belső átalakulása nélkül nem lehet megérteni. A gyarmati korból örökölt földbirtokrendszer egyenlőtlensége alapvető keret maradt: a **latifundium** (nagybirtok) és a **minifundium** (törpebirtok) kettőssége sok országban a 20. század közepéig fennmaradt. A 19. századi liberális reformok több helyen felszámolták az őslakos közösségi földek védelmét, a 20. századi agrárreform-kísérletek pedig – amint azt az Andok országai fejezetei mutatják – gyakran részlegesek vagy meghiúsultak maradtak. A gépesítés, a műtrágyák és a növényvédő szerek használata csökkentette az élőmunka iránti keresletet, miközben a bérleti és tulajdonviszonyok bizonytalansága a kisparasztokat a városba taszította.

Az 1960-as és 1970-es évektől felgyorsult az **agrobiznisz** terjeszkedése: Brazíliában a szójatermesztés, Argentínában a szója és a szarvasmarha-tartás, Ecuadorban a banán- és virágültetvények, Peruban a spárga- és gyapottermelés exportra termelő nagyüzemekké alakította a vidéki tájat. Ez a folyamat munkahelyeket is teremtett, de a munkaviszonyok gyakran bizonytalanok voltak, és a gépesítés hosszú távon csökkentette a foglalkoztatást. A vidéki erőszak, különösen Kolumbiában a **Violencia** (1948–1958) és a későbbi gerillaháború, Peruban a **Sendero Luminoso** felkelése az 1980-as és 1990-es években, valamint a kábítószer-gazdasághoz kapcsolódó fegyveres konfliktusok, tömegeket kényszerített lakóhelyük elhagyására. A belső menekült lakosság nagy része a nagyvárosok peremén talált menedéket.

A migráció irányai nem voltak véletlenszerűek. A brazil északkeletiek főleg São Paulóba és Rio de Janeiróba, a perui andoki bevándorlók Limába, az argentin belső tartományok lakói Buenos

Airesbe, a kolumbiai vidékiek Bogotába, Medellínbe és Caliba vándoroltak. Az útvonalak gyakran a meglévő vasutak, utak és kereskedelmi hálózatok mentén alakultak ki. A korai szakaszban többségében fiatal férfiak indultak el, később azonban a családegyesítés, a városi házimunka iránti kereslet és a nők önálló migrációja miatt a nemek aránya kiegyenlítődött vagy a városokban nőtöbblet alakult ki. Az őslakos migráció sajátos vonásokat mutatott: a quechua és aymara családok Lima, La Paz, El Alto vagy Buenos Aires peremén etnikai alapú közösségi szervezeteket, piaci hálózatokat és kulturális egyesületeket hoztak létre, de a városi társadalomban gyakran faji és nyelvi diszkriminációval szembesültek. A részleteket a Őslakos népek és társadalmi mozgalmak fejezet tárgyalja.

A vidéki elvándorlás a 20. század végére sok térségben demográfiai elöregedéshez vezetett: a falvakban az idősek és a gyermekek aránya nőtt, a fiatal felnőttek hiánya pedig rontotta a helyi gazdaság és az intézmények fenntarthatóságát. A 21. században a kép összetettebbé vált. A nyersanyag-boom és a mezőgazdasági konjunktúra egyes vidéki körzetekben munkaerőhiányt okozott, a nagyvárosok telítődése pedig a közepes városokba irányuló migrációt erősítette. Megjelent a **visszavándorlás** jelensége is, bár ennek mértéke egyelőre kevéssé dokumentált. A 2020-as évek elején a COVID–19 járvány és a távmunka terjedése új kérdéseket vetett fel a lakóhelyválasztással kapcsolatban, de ennek hosszú távú hatásai még kutatás alatt állnak.

39.1.5 Városi környezet és a jelen kihívásai

A gyors urbanizáció súlyosbította a környezeti problémákat. A nagyvárosok vízellátása, szennyvízelvezetése és hulladékkezelése sokáig elmaradt a növekedéstől; az informális települések gyakran meredek domboldalakon, folyópartokon vagy szennyezett területeken alakultak ki, ezért a földcsuszamlás és az árvíz kockázata kiemelkedő. A klímaváltozás hatására a szélsőséges időjárási események gyakoribbá válnak, a városi hősziget-hatás pedig növeli a hőhullámok terhét. A 2020-as évek elején a COVID–19 járvány rávilágított az informális települések sebezhetőségére: a sűrű lakásviszonyok, a folyóvíz hiánya és az egészségügyi ellátáshoz való egyenlőtlen hozzáférés nehezítette a járvány elleni védekezést. Ez a tapasztalat új lendületet adott a lakhatási jogi mozgalmaknak, a közösségi térképezésnek és a várostervezési vitáknak.

A városi szegénység mellett a középosztály növekedése és a fogyasztói kultúra is átalakította a városi teret. A bevásárlóközpontok, az autófüggőség és a **zárt lakóparkok** (spanyolul *barrio cerrado*, portugálul *condomínio fechado*) a szegregáció új formáit hozták létre. A közbiztonság és az erőszak a nagyvárosokban állandó politikai témává vált, ami összekapcsolódik a Erőszak, drogkereskedelem és biztonság fejezetben tárgyalt jelenségekkel. A városi politika egyszerre szól az alapellátásról, a közlekedésről, a lakhatásról és a biztonságról; a városi szavazók döntései több országban alapvetően befolyásolják a nemzeti politikai irányt.

39.1.6 Források és bizonytalanságok

Az urbanizáció és a vidéki–városi migráció kutatása elsősorban nemzeti népszámlálásokra, ENSZ-népesedési becslésekre és háztartás-felmérésekre támaszkodik. A nemzetközi összehasonlítást nehezíti, hogy a „városi” definíció országonként eltér: egyes országok közigazgatási határok, mások népességszám-küszöbök vagy gazdasági tevékenység alapján sorolnak településeket a városi kategóriába. Emiatt a százalékos arányok csak tájékoztató jellegűek. A népszámlálások lefedettsége is változó: a távoli vidéki körzetekben és az informális városi negyedekben alulszámlálás fordulhat elő, különösen akkor, ha a lakók félnek a hatóságoktól vagy nincs bejelentett lakcímük.

A favelák és más informális települések népességére vonatkozó számok gyakran becslések. A hivatalos statisztikai hivatalok – például a brazil IBGE, a perui INEI, az argentin INDEC – módszerei időben változtak; a kataszteri térképezés és a műholdas adatok használata pontosította ugyan a

képet, de a közösségi szervezetek saját összeírásai gyakran magasabb számokat adnak, mint a hivatalos adatok. Az informális gazdaság mérése hasonló bizonytalanságokat hordoz: a kérdőíves felmérések alulbecsülhetik a rejtett jövedelmeket, és a definíciók – adófizetés, munkaszerződés, szociális védelem – befolyásolják az eredményt. A történeti források közé tartoznak a korabeli újságcikkek, városrendezési dokumentumok, állami jelentések és szociológiai terepmunkák; ezek értékesek, de szubjektív és válogató jellegük miatt nem tekinthetők reprezentatívnak. A migráció pontos irányait gyakran csak a népszámlálások lakóhely-változási kérdéseiből lehet rekonstruálni, ami hiányos képet ad, különösen a visszavándorlás és a körkörös mozgás esetében. A jelenkori tendenciák – a COVID–19 utáni lakóhelyválasztás, a távmunka hatása, a klímamigráció – egyelőre nem zárultak le, ezért az ezekről szóló kijelentések inkább kutatási kérdések, mint biztos tudás.

39.1.7 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika a 20. században a világ egyik leggyorsabban urbanizálódó régiója lett; a 2020-as évekre a lakosság becslések szerint 80–85%-a városlakó, de az arány országonként eltér.
- A vidéki–városi migrációt a földkoncentráció, a gépesítés, a vidéki erőszak, valamint a városi iparosítás és szolgáltatások vonzása együttesen hajtotta.
- Az informális települések (favela, villa miseria, barriada, población callampa stb.) a lakhatási válságra adott válaszként alakultak ki; az állam előbb felszámolni próbálta őket, később a helyben javítás és a tulajdonjogok rendezése felé fordult.
- Az informális gazdaság a városi szegények túlélési stratégiája, amely nem azonos a bűnözéssel; a nők és a bevándorlók felülreprezentáltak benne.
- A vidék átalakulása – az agrobiznisz terjeszkedése, az elvándorlás, az elöregedés – átformálta a falusi közösségeket, és új egyenlőtlenségeket teremtett.
- A 21. században a városi növekedés üteme lassul, de a szegregáció, a környezeti kockázatok és a lakhatási bizonytalanság továbbra is meghatározó kihívás.

39.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági, társadalmi és politikai okai voltak a vidéki–városi migrációnak a 20. századi Dél-Amerikában?
2. Hasonlítsa össze az informális települések elnevezéseit és kialakulási körülményeit két országban, például Brazíliában és Peruban!
3. Miért nehéz pontosan mérni az informális gazdaság nagyságát és a favelák vagy más informális települések népességét?
4. Hogyan változtatta meg a vidéki társadalmat a mezőgazdasági gépesítés és az agrobiznisz terjeszkedése?
5. Milyen környezeti és közegészségügyi kihívások jellemzik a dél-amerikai informális településeket, és hogyan kapcsolódnak ezek a klímaváltozáshoz?

39.2 Nemzetközi migráció és diaszpórák

A nemzetközi migráció a 20. század második felétől fokozatosan átrendezte Dél-Amerika demográfiai és társadalmi képét. Míg a kontinens a 19. század végétől nagyjából az 1960-as évekig elsősorban bevándorlási célterület volt, addig az 1970-es évektől – országonként eltérő ütemben – a kivándorlás, a diaszpórák kialakulása és a kontinensen belüli migráció vált meghatározóvá. A folyamat csúcspontját a 2010-es évek közepétől kibontakozó venezuelai exodus jelentette, amely méretében és regionális hatásában a második világháború utáni Latin-Amerika egyik legnagyobb

kényszermigrációs hulláma. Ez a fejezet elsősorban ezt a három jelenséget – a venezuelai kivándorlást, az argentin és brazil diaszpórákat, valamint a hazautalások és migrációs politikák rendszerét – tárgyalja, szorosan kapcsolódva a vidéki–városi migráció és urbanizáció kérdéseihez, valamint a jelenkori egyenlőtlenségek elemzéséhez.

39.2.1 A nemzetközi migráció hullámai: bevándorló kontinensből kivándorló régió?

Dél-Amerika 19. század végi, 20. század eleji történetét az európai, kisebb részben ázsiai bevándorlás nagy hullámai alakították. Argentína, Brazília, Uruguay és Chile államilag támogatott bevándorlási programokkal próbálta benépesíteni a mezőgazdasági határvidékeket és a gyorsan növekvő városokat. A bevándorlók többsége olasz, spanyol, portugál, német, lengyel, ukrán, zsidó, szíriai-libanoni és japán származású volt. Ez a korszak azonban nem tisztán gazdasági jellegű volt: a nemzetépítő elitek gyakran faji és kulturális hierarchiák alapján válogattak, és az őslakos, afrikai leszármazott, valamint ázsiai csoportokkal szemben eltérő jogi és társadalmi korlátokat tartottak fenn. A „bevándorló nemzet” képe ezért a mai történetírásban vitatott értelmezés: a dokumentált bevándorlási statisztikák mellett a kirekesztés és a szelektív befogadás gyakorlata is a korszak része volt.

A második világháború után a kép fokozatosan megfordult. A gazdasági válságok, a politikai üldöztetés, a katonai diktatúrák és az állami erőszak egyre több dél-amerikait kényszerített vagy ösztönzött külföldi letelepedésre. Az 1960-as és 1970-es években a katonai rezsimek elől menekülő értelmiségiek, diákok, szakszervezeti vezetők és baloldali aktivisták alkották az első nagyobb politikai emigráns csoportokat. A hidegháború logikája szerint ezek a csoportok gyakran Nyugat-Európába, Mexikóba, Kubába vagy az Egyesült Államokba mentek. Az 1980-as évek adósságválságai, majd az 1990-es évek piaci reformjai a kivándorlást gazdasági jelenséggé is tették: a középrétegek és a szakképzett munkavállalók egy része a jobb bérek és a stabilabb intézmények reményében hagyta el hazáját. Ezt a folyamatot a társadalomtudományi irodalom gyakran „agyelszívásnak” (fuga de cerebros) nevezi, bár a fogalom értékelése vitatott, mert a diaszpórák később tudást, tőkét és kapcsolatokat is visszajuttathatnak a kibocsátó országokba.

Fontos megkülönböztetni a **kivándorlást** (emigración) és a **kényszermigrációt** (migración forzada). A nemzetközi jogban a **menekült** (refugiado) kategóriája szigorú feltételekhez kötött: az 1951-es genfi egyezmény és az 1967-es jegyzőkönyv szerint az számít menekültnek, akit faji, vallási, nemzetiségi, politikai véleménye vagy meghatározott társadalmi csoporthoz tartozása miatt üldöznek. Latin-Amerikában az 1984-es **Cartagena-nyilatkozat** (Declaración de Cartagena sobre Refugiados) ezt kiterjesztette azokra is, akik általános erőszak, külföldi agresszió, belső konfliktus, az emberi jogok tömeges megsértése vagy a közrend súlyos megzavarása miatt kényszerülnek elhagyni országukat. Ez a meghatározás a későbbi dél-amerikai menekültügyi gyakorlatban fontos hivatkozási pont lett, noha a venezuelai exodus kapcsán az államok gyakran nem a menekültjogi, hanem a bevándorlási és idegenrendészeti kereteket alkalmazták.

39.2.2 A venezuelai exodus: okok, útvonalak és befogadó országok

A **venezuelai exodus** (éxodo venezolano) a 2010-es évek közepétől bontakozott ki, és a 2020-as évek első felére a kontinens egészét érintő humanitárius és politikai kérdéssé vált. A kivándorlás okai között a dokumentált gazdasági összeomlás, a hiperinfláció, az élelmiszer- és gyógyszerhiány, az állami szolgáltatások leépülése, valamint a politikai elnyomás és a közbiztonság romlása egyaránt szerepel. A tudományos konszenzus szerint a venezuelai kivándorlás döntően kényszermigráció: az érintettek nagy része nem önkéntes munkavállalási döntés miatt, hanem a megélhetés ellehetetlenülése és a fizikai biztonság hiánya miatt távozott. Viták ugyanakkor vannak arról, hogy a válság okainak értelmezésében mekkora szerepet kapnak a kormányzati gazdaságpolitika

hibái, a külső szankciók, az olajárak zuhanása vagy a korrupció; ezek az értelmezések gyakran politikai állásfoglalásként is működnek.

A kivándorlók számát a nemzetközi szervezetek folyamatosan becsülték. Az **UNHCR** (ENSZ Menekültügyi Főbiztosság) és az **IOM** (Nemzetközi Migrációs Szervezet) által közölt, 2024 közepére vonatkozó becslés szerint mintegy 7,7 millió venezuelai élt az országon kívül, ebből nagyjából 6,5 millió Latin-Amerikában és a Karib-térségben. A 2026-os állapot ezen a nagyságrenden érdemben nem változtatott, bár a pontos szám továbbra is bizonytalan, mert a migránsok egy része nem regisztrált, a venezuelai állam népmozgalmi adatai hiányosak, és a befogadó országok nyilvántartásai eltérő időpontokra és kategóriákra vonatkoznak. A becslésekben szereplő különbség nem pusztán technikai kérdés, hanem politikai vita tárgya is: a kibocsátó és a befogadó kormányok érdekeltek lehetnek a számok alul- vagy felülbecslésében.

A fő útvonalak a szárazföldi határátkelőkhöz kötődnek. A legnagyobb tömeg a kolumbiai–venezuelai határon, Cúcuta és Maicao térségében kelt át, részben gyalog, részben buszokkal. Sokan Ecuadoron és Perun át Chile, Argentina, illetve Brazília felé haladtak tovább. Brazília északi, Roraima állambeli Boa Vista városa és a határ menti Pacaraima település a kezdeti években a belépés egyik fő pontja volt. A brazil állam 2018-tól **Operação Acolhida** (portugálul: „Befogadás hadművelet”) néven katonai-civil programot indított, amely a határnál regisztrálta a belépőket, ideiglenes szállásokat működtetett, és önkéntes belső áttelepítést szervezett más brazil városokba. A program megítélése vegyes: humanitárius szempontból elismerést váltott ki, ugyanakkor a katonai logika, a bürokratikus lassúság és a helyi erőforrások terhelése miatt bírálatokat is kapott.

Kolumbia 2021-ben hozta létre a venezuelai migránsok ideiglenes védelmi státuszát (**Estatuto Temporal de Protección para Migrantes Venezolanos**, ETPV). Ez a kolumbiai kormány döntése volt, amely tízéves védelmi és tartózkodási lehetőséget kínált a regisztrált venezuelaiaknak, függetlenül attól, hogy beléptek-e a menekültügyi eljárásba. A lépést a nemzetközi szervezetek részben modellértékűnek, részben azonban adminisztratív szempontból nehezen végrehajthatónak minősítették. Peru eközben a **Permiso Temporal de Permanencia** (PTP) nevű ideiglenes tartózkodási engedéllyel próbálta kezelni a beáramlást, de a szabályozás többször változott, és a perui hatóságok 2020 után szigorúbb beléptetési feltételeket vezettek be. Ecuador, Chile és Argentina szintén hozott nemzeti intézkedéseket, ám ezek egymástól eltérő jogi kereteket és gyakorlati hozzáférést biztosítottak.

A venezuelai exodus társadalmi összetétele rendkívül heterogén. A kezdeti szakaszban a jobb anyagi helyzetű, iskolázott, külföldi kapcsolatokkal rendelkező rétegek távoztak, később azonban a szegényebb, vidéki és kevésbé képzett csoportok is bekapcsolódtak. A nők aránya magas, és a befogadó országok informális munkaerőpiacain gyakran háztartási alkalmazottként, gondozóként vagy alkalmi árusként dolgoznak. Ez a nemi dimenzió összekapcsolódik a nemek, család és társadalmi változás kérdéseivel: a migráció egyszerre erősítheti a nők gazdasági autonómiáját, és teheti ki őket kizsákmányolásnak, szexuális erőszaknak, valamint a családegyesítés hiánya miatti tartós bizonytalanságnak.

39.2.3 Argentin és brazil diaszpórák: kivándorlás, közösségek és identitás

A venezuelai exodussal párhuzamosan Dél-Amerika két legnagyobb gazdaságának, Argentínának és Brazíliának is saját diaszpórái alakultak ki. Az **argentin diaszpóra** (diáspora argentina) története szorosan összefonódik a 20. század politikai válságaival. Az 1976–1983 közötti katonai diktatúra idején több tízezer argentin hagyta el az országot politikai okokból, elsősorban Mexikóba, Spanyolországba, Franciaországba, Svédországba és más nyugat-európai országokba. Ez a csoport a diktatúra emlékezetpolitikájában kiemelkedő szerepet játszott: az **eltűntek** (desaparecidos) ügyét külföldről dokumentáló és nemzetközi szervezetekhez eljuttató argentin emigráns

szervezetek hozzájárultak az emberi jogi mozgalom globális megerősödéséhez. A madridi, barcelonai, mexikóvárosi és párizsi argentin közösségek a mai napig aktív emlékezeti csomópontok, bár a második és harmadik generáció identitása már kevésbé kötődik a száműzetés tapasztalatához.

A 2001–2002-es argentin gazdasági válság újabb kivándorlási hullámot indított el. A bankbetétek befagyasztása, a peso leértékelése és a munkanélküliség ugrásszerű növekedése miatt a középosztály jelentős része döntött a kivándorlás mellett. A fő célországok Spanyolország, Olaszország, Izrael, az Egyesült Államok és kisebb részben Chile, Uruguay vagy Mexikó voltak. A spanyolországi anyakönyvi és tartózkodási adatok alapján a 2000-es évek közepére a spanyolországi argentin közösség több százezresre nőtt, de a pontos létszámot nehéz meghatározni, mert sokan kettős állampolgárként, uniós útlevéllel éltek, és nem szerepeltek a bevándorlási statisztikákban. Az argentin diaszpóra megítélése a hazai közbeszédben ambivalens: a politikai emigráció emlékezete miatt bizonyos csoportok a kivándorlást a nemzeti kudarc jelének tekintik, mások a globalizáció normális velejárójának, megint mások a diaszpóra szavazati jogának kiterjesztését szorgalmazzák.

A **brazil diaszpóra** (diáspora brasileira) ettől eltérő mintát követett. Brazíliából a 20. század közepéig alig volt tömeges kivándorlás, a 1980-as évek gazdasági válságaitól kezdve azonban a brazil állampolgárok egyre nagyobb számban indultak külföldre, elsősorban az Egyesült Államokba, Japánba, Portugáliába, Paraguayba és Nyugat-Európába. A brazil külügyminisztérium 2020 körüli becslése szerint a külföldön élő brazil állampolgárok száma meghaladta a négymilliót, bár a módszertani bizonytalanságok miatt ezt az adatot óvatosan kell kezelni; más becslések ennél alacsonyabb vagy magasabb értéket valószínűsítenek. A brazil emigrációban erős a regionális tagoltság: a Minas Gerais és Goiás állambeli kivándorlók jelentős része az Egyesült Államokba, a Paraná és São Paulo környéki **nikkei** (japán származású brazil) közösség tagjai pedig japán gyári munkahelyekre mentek. A **dekassegui** (portugálul: „kint dolgozó”) kifejezés a Japánban munkát vállaló brazil és perui japán leszármazottakat jelöli; ez a migrációs rendszer a 1990-es években vált tömegessé, és a japán gazdaság stagnálásával, valamint a brazil reál felértékelődésével később visszafordult.

A brazil diaszpóra identitása kevésbé kapcsolódik politikai üldöztetéshez, mint az argentin esetben. A brazil kivándorlók többsége gazdasági okból távozott, bár az 1964–1985 közötti katonai diktatúra idején is volt politikai száműzöttség. A külföldi brazil közösségek gyakran a nyelvi, vallási és zenei hagyományok köré szerveződnek, és a hazautalások mellett kulturális intézményeket, egyházi közösségeket és vállalkozói hálózatokat tartanak fenn. Az 1990-es évektől a brazil állam tudatosabb diaszpórapolitikát kezdett folytatni: konzuli szolgáltatásokat bővített, és 2010-ben alkotmányos szinten is kiterjesztette a szavazati jogot a külföldön élő állampolgárokra, bár a részvétel aránya alacsony maradt. A diaszpóra politikai súlya így nem elsősorban szavazati erejéből, hanem a hazautalásokból, a befektetésekből és a kétoldalú kapcsolatok informális ápolásából fakad.

39.2.4 Hazautalások és gazdasági-társadalmi hatások

A **hazautalások** (remesas) a dél-amerikai nemzetközi migráció egyik leginkább mérhető, mégis sok bizonytalansággal terhelt gazdasági mutatója. A Világbank éves adatbázisai szerint a 2020-as évek elején a kolumbiai, ecuadori, perui és dominikai – utóbbi nem dél-amerikai – háztartások számára a hazautalások a külföldi devizabevételek stabil forrásává váltak. A legnagyobb dél-amerikai kedvezményezettek közé tartozik Kolumbia és Ecuador, ahol az éves hazautalások összege több milliárd USD-ra becsülhető, és a GDP néhány százalékát teszi ki. A pontos összeg azonban alulbecsült lehet, mert a hivatalos banki csatornák mellett készpénz, kriptovaluta, illetve kézbesítői hálózatok útján is érkeznek átutalások. A hivatalos adatok és a valóság közötti különbség a módszertan és a feketegazdaság miatt nehezen számszerűsíthető.

A venezuelai exodus kapcsán a hazautalások szerepe megfordult. Venezuela a 20. század nagy részében olajbevételei miatt nem szorult külföldi munkavállalók átutalásaira, a 2010-es évek válsága óta azonban a kitelepült családtagok pénzküldeményei sok háztartás túlélésének alapjává váltak. A venezuelai állam statisztikai rendszerének összeomlása és a devizaellenőrzés bonyolultsága miatt a hazautalások mértékét csak becsülni lehet; a nemzetközi szervezetek és kutatóintézetek eltérő módszertannal dolgoznak, és az eredmények nagyságrendje is vitatott. Annyi bizonyosnak tekinthető, hogy a hazautalások eloszlása egyenlőtlen: azok a háztartások, amelyeknek külföldön élő, stabil jövedelmű tagjuk van, jobban tudnak védekezni a hiperinfláció és az ellátási hiányok ellen, míg a kapcsolatokkal nem rendelkezők kiszolgáltatottabbak maradnak.

A hazautalások társadalmi hatása nem egyszerűen pozitív vagy negatív. A migrációs szakirodalom konszenzusa szerint a hazautalások csökkenthetik a szegénységet, javíthatják a gyermekek iskoláztatását, és stabilizálhatják a helyi keresletet. Ugyanakkor függőséget is teremthetnek, a távollévő szülők esetében családi feszültségeket okozhatnak, és a helyi munkapiac torzulását is előidézhetik. A „fejlesztési hatás” tehát nem automatikus, hanem intézményi, szabályozási és családi feltételektől függ. A hazautalásokkal kapcsolatos politikai vitákban gyakran keveredik a tény, a konszenzus és az emlékezetpolitika: egyes kormányok a hazautalásokat a diaszpóra hazafias kötődésének bizonyítékaként ünneplik, mások a kivándorlás okozta társadalmi veszteséget hangsúlyozzák.

39.2.5 Migrációs politikák és regionális válaszok

Dél-Amerika migrációs politikái a 2000-es évek elején a nyitott regionalizmus irányába mozdultak el. A **Mercosur tartózkodási egyezménye** (Acuerdo sobre Residencia para Nacionales de los Estados Partes del Mercosur y Estados Asociados) 2002-ben írták alá, és 2009 után fokozatosan lépett hatályba a tagállamokban. Az egyezmény lehetővé teszi a Mercosur-országok és társult államok állampolgárai számára, hogy viszonylag egyszerű eljárással ideiglenes tartózkodási engedélyt kérjenek, majd állandó tartózkodást szerezzenek egy másik részes államban. Ez a keret a dél-amerikai regionális integráció egyik legfontosabb migrációs vívmánya, és jelentős könnyebbséget jelentett például a paraguayi, bolíviai, perui és kolumbiai munkavállalók számára Argentínában, Brazíliában és Chilében. A gyakorlati végrehajtás azonban országonként eltérő: a bürokratikus akadályok, a dokumentumok honosítása és a munkáltatói bejelentési kötelezettségek sok esetben továbbra is informális munkavégzésre kényszerítik a bevándorlókat.

A venezuelai exodus próbára tette ezt a regionális együttműködést. A befogadó országok között nem alakult ki egységes jogi státusz, hanem párhuzamos nemzeti megoldások születtek. A már említett kolumbiai ETPV, a brazil Operação Acolhida, a perui PTP, az ecuadori vízummentességi és humanitárius csatornák, valamint Chile és Argentina eltérő tartózkodási engedélyei egymás mellett működtek. Ez a töredezettség részben a nemzeti szuverenitás védelméből, részben a belpolitikai nyomásból fakadt. A befogadó államokban a migrációellenes hangulat, a bűnözési statisztikákra való hivatkozás és a szociális ellátórendszerek terhelése rendszeresen politikai témává vált. A tudományos kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy a venezuelai migránsok összességében nem növelték aránytalanul a bűnözést, és hozzájárultak a befogadó országok munkaerőpiacához, ám a helyi szintű terhelés, a lakhatási szegénység és az egészségügyi ellátás nehézségei valósak.

A migrációs politikákban a **biztonságiasítás** (securitización) jelensége is megfigyelhető. A hidegháború idején a dél-amerikai diktatúrák a baloldali menekülteket gyakran belső ellenségként kezelték, és titkosszolgálati együttműködéssel üldözték őket. A demokratizálódás után ez a logika nem tűnt el teljesen: a 2000-es évek drogháborúi, a 2010-es évek terrorizmusellenes intézkedései és a 2020-as évek járványügyi lezárásai egyaránt felerősítették a határellenőrzés és a migránsok megfigyelésének gyakorlatát. A venezuelai exodust egyes kormányok és politikai

szereplők biztonsági fenyegetésként keretezték, ami a határlezárásokhoz, katonai jelenléthez és a beutazási feltételek szigorításához vezetett. Ez a folyamat vitatott értelmezés: a humanitárius szervezetek szerint a biztonságiasítás a menekültek védelmét gyengíti, míg a szigorúbb fellépést támogatók a közrend és a helyi erőforrások védelmére hivatkoznak.

A diaszpórák politikai részvétele szintén változó. A külföldön élő állampolgárok szavazati joga a legtöbb dél-amerikai országban létezik, de a részvételi arány alacsony, és a diaszpóra szervezetei ritkán képesek önálló politikai erővé válni. Kivételt jelentenek bizonyos szoros kötődésű közösségek, például a venezuelai ellenzéki diaszpóra csoportjai, amelyek a nemzetközi figyelem fenntartásában és az adománygyűjtésben játszanak szerepet. A diaszpóra politikai szerepvállalása azonban óvatosan értékelendő: nem minden külföldön élő állampolgár azonos politikai álláspontot képvisel, és a hazai belpolitikai viták kivetülése a diaszpórákra gyakran feszültségeket szül.

39.2.6 Források és bizonytalanságok

A nemzetközi migráció és a diaszpórák vizsgálata során elsődleges forrásként szolgálnak a nemzeti népszámlálások, a bevándorlási hivatalok regisztrációi, a konzuli jelentések, a határátkelőhelyi adatok, valamint a nemzetközi szervezetek – elsősorban az UNHCR, az IOM, a Világbank és a CEPAL – által közölt statisztikai becslések. A jogi keretek esetében a törvények, rendeletek, nemzetközi egyezmények és bírósági döntések a meghatározó elsődleges források. A diaszpóra mindennapi életét, motivációit és identitását feltáró kutatások ezzel szemben gyakran interjúkra, kérdőívekre, sajtóanyagokra és közösségi média elemzésére támaszkodnak; ezek az anyagok másodlagos irodalommá válnak a történeti és társadalomtudományi feldolgozásokban.

A legnagyobb bizonytalanság a számokat érinti. A venezuelai exodus esetében a 7–8 milliós nagyságrend elfogadott ugyan, de a pontos létszám, az országonkénti eloszlás és a visszavándorlás mértéke vitatott. A venezuelai állam hivatalos adatai évek óta megbízhatatlanok, a befogadó országok nyilvántartásai pedig nem egységesek. A regisztrálatlan migránsok aránya különösen magas az informális munkavégzés és a határ menti ingázás miatt. A hazautalások esetében a hivatalos banki statisztikák mellett a nem hivatalos csatornák aránya is jelentős, így a közölt összegek alsó becslésként értelmezhetők. A gazdasági hatások értékelése ezért nem alapulhat kizárólag a központi banki adatokra; a háztartási felmérések és a helyi terepmunkák eltérő képet mutathatnak.

Az értelmezési viták másik csomópontja a migráció okainak és következményeinek politikai olvasata. A venezuelai kivándorlást a kormánypárti narratíva gyakran külső beavatkozás, gazdasági szankciók és a jobboldali média által gerjesztett pánik eredményeként mutatja be, míg az ellenzéki és számos nemzetközi elemzés a kormányzati politika kudarcát hangsúlyozza. A történeti elemzés során ezeket a narratívákat nem tényállításként, hanem emlékezetpolitikai és politikai kommunikációs keretként kell kezelni. Ugyanez vonatkozik a diaszpórák hazafias, illetve hazaárulásként való ábrázolására is: a kivándorlók megítélése nem egységes, és a kortárs forrásokban gyakran érzelmi, nem pedig leíró kategóriákban jelenik meg.

A jövőre vonatkozó előrejelzések módszertani óvatosságot igényelnek. A venezuelai exodus további alakulása függ a venezuelai belpolitikai fejleményektől, a regionális gazdasági ciklusoktól, a befogadó országok jogi kereteitől és a klímaváltozás okozta mobilitástól. A 2020-as évek második felében a kutatás egyik nyitott kérdése, hogy a venezuelai migráció tartós letelepedéssé válik-e, vagy a visszatérés és a transznacionális ingázás válik-e meghatározóvá. Hasonlóképpen nyitott, hogy az argentin és brazil diaszpórák második generációi milyen mértékben őrzik meg a kibocsátó országhoz fűződő kapcsolatokat, és hogy a hazautalások intézményesítése milyen hatással lesz a befogadó és küldő társadalmakra.

39.2.7 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika a 19. század végétől a 20. század közepéig alapvetően bevándorlási célterület volt, majd az 1970-es évektől fokozatosan kivándorló régióvá vált; a fordulat okai között politikai üldöztetés, gazdasági válságok és társadalmi egyenlőtlenségek egyaránt szerepelnek.
- A venezuelai exodus a 2010-es évek közepétől a 2020-as évek első feléig a kontinens legnagyobb kényszermigrációs hullámát hozta létre; az érintettek számát 7,5–8 millióra becsülik, de a regisztrálatlan migránsok miatt a pontos adat bizonytalan.
- A fő befogadó országok – Kolumbia, Peru, Ecuador, Chile, Brazília és Argentina – eltérő jogi és gyakorlati válaszokat adtak; a kolumbiai ETPV és a brazil Operação Acolhida a legnagyobb szabású programok közé tartoznak.
- Az argentin diaszpóra a diktatúra politikai menekültjeiből és a 2001–2002-es válság gazdasági kivándorlóiból alakult ki; a brazil diaszpóra főként az 1980-as évek utáni gazdasági migráció terméke, erős regionális és etnikai tagoltsággal.
- A hazautalások a kolumbiai, ecuadori, perui és venezuelai háztartások számára fontos bevételi forrássá váltak, de a nem hivatalos csatornák miatt a statisztikai adatok alulbecsültek, és a fejlesztési hatás nem automatikus.
- A régió migrációs politikáját a Mercosur tartózkodási egyezménye és a humanitárius célú nemzeti programok formálják, ám a venezuelai exodusra adott válaszok töredezettek, és gyakran biztonságiasítási logikával keverednek.
- A diaszpórák emlékezetpolitikai és politikai szerepe vitatott: egyes csoportok az emberi jogi ügyek globális képviseletében, mások a hazautalásokon és a konzuli kapcsolatokon keresztül befolyásolják a kibocsátó országokat.

39.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történeti szakaszokra osztható Dél-Amerika nemzetközi migrációja, és milyen tényezők magyarázzák a bevándorló kontinensből kivándorló régióvá válást?
2. Miért tekinthető a venezuelai exodus kényszermigrációnak, és milyen jogi eszközökkel próbálták kezelni a fő befogadó országok?
3. Hasonlítsa össze az argentin és a brazil diaszpóra kialakulásának okait, célországait és identitását! Melyek a legfontosabb különbségek?
4. Milyen források és módszertani bizonytalanságok nehezítik a hazautalások és a migráns létszám mérését Dél-Amerikában?
5. Hogyan kapcsolódik a migrációs politikák biztonságiasítása a hidegháborús örökséghez és a jelenkori politikai vitákhoz?

39.3 Nemek, család és társadalmi változás

39.3.1 Bevezető bekezdés

A nemek, a család és a társadalmi változás kérdése Dél-Amerika történetében nem különíthető el a Migráció, város és társadalom fejezet többi témájától: a 20. századi vidéki–városi vándorlás, a nemzetközi migráció, a városiasodás és a vallási átalakulás egyaránt újrarendezte a háztartások szerkezetét, a nők és férfiak közötti munkamegosztást, valamint a szexualitás és az anyaság körüli normákat. Az alfejezet a női munkavállalást, az abortuszvitákat, a családszerkezet változásait és a nemi erőszak elleni küzdelmet vizsgálja a gyarmati örökségtől a 2020-as évekig, de a gyarmati időszakot csak ott idézi fel, ahol a későbbi folyamatok magyarázatához szükséges. A cél nem egy összefüggő „nőtörténet” megírása, hanem annak megmutatása, hogy a nemi viszonyok és a

családformák hogyan váltak a gazdasági modernizáció, az állami szabályozás, a katolikus egyház, a társadalmi mozgalmak és a jogi reformok ütközőpontjává.

39.3.2 Női munkavállalás a gyarmati örökségtől az exportgazdaságig

A női munka történetét a gyarmati korszakban a **kasztrendszer** (sistema de castas) és a rabszolgaság határozta meg. A spanyol és portugál gyarmati jog szerint az **indián asszonyok** és a rabszolgaként tartott afrikai nők munkája adó- és tulajdonviszonyok közé szorult, miközben a kreol és a félszigeti elit asszonyai főként a háztartás irányításáért és a családi vagyon újratermeléséért feleltek. A 19. századi függetlenné váló államokban a liberális alkotmányok formálisan kiterjesztették a polgári jogokat, de a családjogi rendelkezések a nőket sokáig a férfi gyámsága alatt tartották; például Chile 1855-ös polgári törvénykönyve a férjet a családi vagyon kezelőjeként és a feleség törvényes képviselőjeként rögzítette. Ez a dokumentált jogi helyzet azonban nem írja le teljesen a mindennapi gyakorlatot: a népszámlálási kategóriák és az adóösszeírások azt mutatják, hogy a szegényebb városi és vidéki nők mindvégig fizetett munkát végeztek mosónőként, cselédként, piaci árusként, varrónőként vagy a mezőgazdasági idénymunkákban.

Az exportgazdaság kora (kb. 1880–1930) új munkalehetőségeket és új kényszereket hozott. Argentína és Uruguay nagyvárosi középosztályaiban a nők tanítónőként, telefonkezelőként, szövőgyári munkásként és irodai alkalmazottként jelentek meg, miközben a textilipar Chilében, Brazíliában és Kolumbiában is nagy számban foglalkoztatott nőket. A statisztikai források azonban következetesen alábecsülték ezt a munkát, mert a népszámlálások a háztartásban végzett, nem béres tevékenységet gyakran a „háziasszony” kategóriába sorolták. A 20. század közepén az **importhelyettesítő iparosítás** (industrialización por sustitución de importaciones) bővülő gyári munkája a formális női foglalkoztatást is növelte, de a női bérek jellemzően alacsonyabbak maradtak. A tudományos konszenzus szerint ez a különbség a nemi alapú munkamegosztásból, a nők képzésének korlátaiból és a férfi kenyérkereső normáját védő szakszervezeti politikákból fakadt, nem pedig egyszerűen a munkaadók egyéni diszkriminációjából.

Az 1960–70-es évekre a női munkavállalás Latin-Amerika városaiban tömegessé vált. A brazil, kolumbiai és venezuelai nagyvárosokban a nők a háztartási alkalmazotti szektorban, a kiskereskedelemben és az informális piacokon dolgoztak, miközben a vidéki térségekben az agrármunka szezonalitása és a férfiak városi elvándorlása miatt a nők egyre gyakrabban lettek a családi parcellák tényleges irányítói. Az ENSZ és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai az 1970-es évektől kezdve jobban rögzítik a **gazdaságilag aktív nők** arányának emelkedését, ám ezek a számok becslési bizonytalansággal terheltek, mivel az informális munka, a bedolgozás és a háztartásban végzett fizetetlen munka besorolása országonként és cenzusonként eltért. A 2020-as évekre Dél-Amerikában a nők munkaerő-piaci részvétele átlagosan még mindig alacsonyabb, mint a férfiaké, és a háztartási munka elosztásában továbbra is éles nemi aszimmetria mérhető; a regionális hivatalok időmérleg-felvételei dokumentálják, hogy a nők heti óraszámban számottevően több fizetetlen munkát végeznek.

39.3.3 Termékenység, anyaság és az abortuszviták

A 20. század második felének egyik legfontosabb demográfiai átalakulása a **termékenységi átmenet** volt. Az 1960-as években Bolíviában, Paraguayban és Ecuadorban a teljes termékenységi arányszám gyakran 6–7 gyermek/nő körül mozgott, míg Uruguayban és Argentínában már korábban 3 alá süllyedt; 2020-ra a dél-amerikai országok többsége a 2,1-es reprodukciós szint közelében vagy az alatt áll, bár a vidéki, szegényebb és őslakos közösségekben a termékenység magasabb marad. Ezek az adatok népszámlálásokból és demográfiai felvételekből származó becslések, amelyek pontossága a bejelentések teljességétől függ. A csökkenés okai között a

tudományos irodalom a városiasodást, az iskolázottság emelkedését, a nők munkavállalását és a fogamzásgátlók terjedését említi, bár az egyes tényezők súlyáról vita folyik.

A szándékos termékenységszabályozás jogi és vallási környezete Dél-Amerikában sokáig erősen korlátozó volt. A katolikus egyház befolyása, valamint a 20. századi katonai és konzervatív kormányzatok családpolitikája az abortuszt széles körben bűncselekményként tartotta nyilván. Az **abortuszvita** nem egyszerűen „egyház kontra feminizmus” konfliktus: a korlátozó törvények mögött gyakran olyan pronatalista állami ideológiák álltak, amelyek a nemzeti munkaerő növelését és a hagyományos család védelmét hirdették. Ezzel párhuzamosan az illegális abortusz halálozási kockázata különösen a szegény nőket sújtotta, mivel a tehetősebbek magánklinikákon vagy külföldön járhattak el. Az Egészségügyi Világszervezet és a helyi közegészségügyi kutatások már az 1990-es évektől dokumentálták, hogy a nem biztonságos abortusz a dél-amerikai anyai halálozás egyik fontos oka, de a titkolt beavatkozások miatt a pontos esetszám becslés.

A jogi térkép a 2000-es évek után vált élesen tagolttá. Uruguay 2012-ben tizenkét hetes határidőig legalizálta az abortuszt, és ezzel a dokumentált törvényi reformmal úttörővé vált; Francia Guyana mint francia terület a francia jogot követi, így ott az abortusz a franciaországi szabályok szerint hozzáférhető. Argentina 2020 végén fogadta el a terhesség-megszakítás legalizációját szövetségi szinten, ami a katolikus egyház és az evangéliumi közösségek tiltakozása ellenére hosszú társadalmi mozgalmi küzdelem eredménye volt. Kolumbia alkotmánybírósága 2022-ben úgy döntött, hogy a büntetőjogi tilalom alkotmányellenes a korai terhesség megszakítására nézve; ez azonban bírósági értelmezés, amelyet a törvényhozás később módosíthat. Chile 2017-ben szűk okokból – nemi erőszak, magzati életképtelenség, anyai életveszély – enyhítette a teljes tilalmat. A konszenzusos fogalmi keret itt az: a jogi változások dokumentáltak, a társadalmi támogatottság mértéke azonban országonként és osztályonként eltérő, és a hozzáférés gyakorlati korlátait a közegészségügyi rendszer, a földrajzi távolság és a lelkiismereti okra hivatkozó orvosok aránya is befolyásolja.

Az abortusz körüli viták nem érthetők meg a **reproduktív jogok** (derechos reproductivos) tágabb kerete nélkül. Peru, Bolívia és Paraguay jogrendjében az abortusz továbbra is erősen korlátozott, és a kérdés összekapcsolódik az őslakos nők egészségügyi ellátásának egyenlőtlenségeivel, a vidéki szegénységgel és a szexuális nevelés hiányával. Az ENSZ-egyezmények és a regionális emberi jogi testületek jelentései ismételten ajánlásokat fogalmaztak meg, de ezek kötelező erő nélküli állásfoglalások, nem pedig a nemzeti bíróságokra közvetlenül kötelező jogforrások. A forráskritika szempontjából fontos, hogy az abortuszstatisztikák bizonytalanok: ahol a beavatkozás illegális, ott a hivatalos regisztráció alulbecsli az eseményeket, a halálozási okok besorolása pedig érzékeny a kódolási gyakorlatra.

39.3.4 Családszerkezet, élettársi kapcsolatok és háztartási stratégiák

Dél-Amerika családrendszere soha nem volt egységesen „nukleáris” vagy „katolikus patriarchális”. A gyarmati korszakban az őslakos közösségekben a rokonsági rendszerek, az afrikai rabszolga-közösségekben a kényszerű szétszakítás miatt kialakuló kiterjedt, nem vérségi kapcsolatokon is nyugvó hálózatok, a kreol elitekben pedig a házassági vagyonstratégiák különböző családformákat hoztak létre. A 19. századi nemzetállamok polgári törvénykönyvei a **törvényes házasságot** tették a család alapjává, és a törvénytelen gyermekeket hosszú ideig jogilag hátrányos helyzetbe hozták; ez a jogi modell azonban nem fedte le a tényleges együttélési gyakorlatot.

A 20. századi népszámlálások és társadalomtörténeti kutatások szerint a **consensual union**, azaz a házasságkötés nélküli élettársi kapcsolat Latin-Amerika számos régiójában régóta elterjedt, különösen a vidéki és az alacsony jövedelmű csoportokban. Brazíliában, Venezuelában, Kolumbiában és a Karib-tengerhez közeli területeken az élettársi kapcsolat aránya magasabb volt, mint a déli kúp egyes országaiban. Ennek okai között a kutatók a házassági költségeket, a

migrációs bizonytalanságot, a földhasználati rendszereket és a katolikus egyházi esküvő intézményi elérhetőségének egyenlőtlenségeit említik, de az egyes tényezők súlyáról nincs teljes egyetértés. A 20. század második felében az élettársi kapcsolatok aránya gyakorlatilag minden dél-amerikai országban emelkedett, miközben a házasságkötés átlagos életkora nőtt, a termékenység csökkent, és a válások jogi lehetősége – ahol korábban teljes tilalom vagy szigorú korlátozás volt – fokozatosan bővült. Chile a törvényes válást csak 2004-ben tette lehetővé; ez a kései reform jól mutatja, hogy a jogi családmodell és a társadalmi gyakorlat között évtizedes eltérés feszülhet.

A háztartások mérete és szerkezete is átalakult. A nagyvárosi nyomornegyedekben és a vidéki elvándorlási térségekben a **női háztartásvezetők** aránya jelentősen megnőtt, részben a férfiak idény- és nemzetközi migrációja, részben a párkapcsolatok instabilitása miatt. Az 1990–2010 közötti népszámlálási adatok szerint a női háztartásvezetés aránya Kolumbiában, Paraguayban, Peruban és Venezuelában is 25–35 százalék körül mozgott vagy azt meghaladta, de az egyes cenzusok eltérően definiálták a háztartásfő fogalmát, ezért a nemzetközi összehasonlítás pontatlan. A női háztartásvezetés nem azonos automatikusan a szegénységgel: a szakirodalom megkülönbözteti az özvegység miatti, a migráció miatti és a saját jövedelemmel rendelkező nő vezette háztartásokat, amelyek gazdasági helyzete jelentősen eltér.

A családszerkezet átalakulásában a **neoliberális korszak** (kb. 1990–2000) és a 21. századi szociálpolitika egyaránt szerepet játszott. A feltételes készpénz-transzferek – például a brazil **Bolsa Família**, amelyet később **Auxílio Brasil** váltott fel, vagy a kolumbiai **Familias en Acción** – gyakran az anyákat jelölték ki a támogatás felvevőjeként. Ez a konstrukció dokumentált módon erősítette a nők alkupozícióját a háztartáson belül, de kritikusai szerint egyúttal a gondoskodási feladatokat is a nőkre terhelte, és a szegénység kezelését a „felelős anyaság” normájához kötötte. Ez a vita a tudományos értelmezés szintjén zajlik; a programok létezése és szabályai törvényi forrásokból igazolhatók.

A családjogi reformok a 2010-es évektől már nemcsak a válást és az élettársi kapcsolatot ismerték el, hanem több országban a **azonos neműek házasságát** is. Argentína 2010-ben törvényben tette lehetővé az azonos neműek házasságát, Uruguay 2013-ban, Brazíliában pedig 2013-ban bírósági határozat, majd szabályozás biztosította az országos hozzáférést. Kolumbia és Ecuador alkotmánybírósága is elismerte az azonos nemű párok házasságát a 2010-es években. E reformok dokumentált jogi tények, de társadalmi elfogadottságuk országonként – és gyakran az egyes országokon belül városi–vidéki, iskolázottsági és vallási törésvonalak mentén – eltér. A közvélemény-kutatásokból származó támogatottsági adatok becslései bizonytalanok, mert a kérdezés módja és a minta összetétele befolyásolja az eredményt.

39.3.5 Nemi erőszak, jogi reformok és a feminista mozgalmak

A nemi erőszak elleni küzdelem a 20. század végén és a 21. század elején vált a dél-amerikai jogalkotás és közélet központi kérdésévé. A jelenség maga régi, de a jogi és statisztikai láthatósága új. A büntetőjogi rendszerek sokáig a **nemi erkölcs** védelmére, nem pedig a nő testi önrendelkezésére épültek; a nemi erőszakot gyakran csak akkor üldözték, ha a sértett „tisztességes” nő volt, a házasságon belüli erőszakot pedig sokáig nem tekintették külön bűncselekménynek. A források itt elsősorban büntető törvénykönyvek, bírósági akták és rendőrségi jelentések, amelyek a bejelentési hajlandóság alacsony volta miatt jelentősen alulbecsülik a tényleges előfordulást.

A 1990-es évektől a nőmozgalmak és az emberi jogi szervezetek nyomására a régió országai külön törvényeket fogadtak el a **családon belüli erőszak** (violencia intrafamiliar) és később a **nők elleni erőszak** ellen. A jogi terminológia maga is vita tárgya: a korai törvények a „családon belüli erőszak” megnevezést használták, amely férfiakkal szembeni erőszakra is alkalmazható, míg a későbbi normák – például a „femicídium” (feminicidio, nőgyilkosság) büntetőjogi kategóriája – kifejezetten a nemi alapú haláleseteket célozzák. A **femicidio** büntetőjogi bevezetése Chilében,

Peruban, Argentínában, Kolumbiában, Ecuadorban és másutt a 2010-es években történt; e törvények szövege hozzáférhető, de alkalmazásuk gyakorlata egyenetlen. A statisztikai nyilvántartásokban a nőgyilkosságok száma csak annyira megbízható, amennyire a haláleseti körülmények rendőrségi és igazságügyi minősítése pontos; a kutatók ezért gyakran a nők halálos erőszakos halálozásának teljes adatbázisait is vizsgálják, amelyek viszont nem azonosak a femicídium jogi definíciójával.

A latin-amerikai feminizmus fontos mérföldköve a **Ni una menos** („Egyet se veszítsünk el”) mozgalom, amely 2015-ben Argentínában indult, majd transznacionális tiltakozási hullámmá vált, és más dél-amerikai országokban is tömegdemonstrációkat szervezett a nőgyilkosságok és a szexuális erőszak ellen. A mozgalom követelései részben jogi reformokban öltöttek testet, részben a nyilvános beszédmódot változtatták meg. Az emlékezetpolitikai szempont itt is fontos: a mozgalom aktivistái a nőgyilkosságokat nem egyedi bűnesetekként, hanem strukturális jelenségként mutatják be, míg a konzervatív kritikusok szerint a jogi újítások aláássák a család intézményét és a büntetőjog ártatlansági vélelmét. Ez utóbbi érv vitatott értelmezés, nem dokumentált tény.

A nemi erőszak elleni küzdelem összekapcsolódott a **LMBTQ+ jogok** körüli vitákkal is. A transznemű emberek elleni gyilkosságokat nyilvántartó civil szervezetek – például a brazil és kolumbiai emberi jogi megfigyelők – adatsorai riasztóan magas életellenes erőszakot mutatnak, de ezen adatsorok az állami statisztikáknál kevésbé szabványosítottak, módszertanuk civil jelentésekre és sajtófigyelésre épül, ezért pontosságuk korlátozott. Brazíliában a transznemű emberek elleni gyilkosságok gyakorisága a civil adatgyűjtések szerint régión belüli összehasonlításban is kiemelkedő, de a hivatalos rendőrségi statisztikák a nemi identitás szerinti lebontást sokáig nem rögzítették.

Az állami válaszok a nőgyilkosságokra és a szexuális erőszakra a 2020-as években is egyenetlenek. A büntetőjogi szigorítások mellett a megelőzési programok, a női menedékházak és a rendőrségi képzés finanszírozása országonként és régiónként változik, és a költségvetési forrásokról szóló hivatalos adatok sok helyen hiányosak. A jelenkori tendenciák értékeléséhez a kutatónak külön kell választania a törvényi szövegekben rögzített védelmet, a rendőrségi bejelentési statisztikákat, a bírósági ítéleteket és a nőmozgalmak által gyűjtött alternatív adatokat.

39.3.6 Források és bizonytalanságok

A nők, a család és a nemi erőszak történetének forrásbázisa Dél-Amerikában egyenetlen. A 19. századi és kora 20. századi családjogra nézve a polgári törvénykönyvek, a házassági anyakönyvek és a bírósági iratok az elsődleges források, de ezek a dokumentumok a társadalom felsőbb rétegeit és a formális jogviszonyokat reprezentálják jobban. A szegény, vidéki vagy őslakos családok gyakorlataihoz a missziós jelentések, az adóösszeírások és a későbbi antropológiai terepmunkák adják a legfontosabb, ám közvetett bizonyítékokat. A népszámlálások a 19. század végétől egyre rendszeresebbek, de a háztartásfő, a foglalkoztatottság és a családi állapot kategóriái cenzusról cenzusra változtak, ezért a hosszú távú idősorok óvatosan kezelendők.

A termékenység és a női munkavállalás mutatói statisztikai becslések, amelyek megbízhatósága a cenzusok teljességétől, a születési bejelentések lefedettségétől és a fogalomdefiníciók stabilitásától függ. A nem biztonságos abortuszok száma és halálozási hatása nem mérhető pontosan, mert a beavatkozások titkosak; a rendelkezésre álló becslések módszertani szempontból vitathatók. A nőgyilkosságok és a nemi erőszak statisztikái a bejelentési hajlandóság és a minősítési gyakorlat függvényei, ezért a hivatalos számok alulbecslésnek tekinthetők. A feminista és LMBTQ+ szervezetek alternatív adatbázisai fontosak, de módszertani dokumentációjuk gyengébb, mint a hivatalos népszámlálási adatoké.

A történeti értelmezések terén a legélesebb viták a katolikus egyház szerepéről, a családmodell átalakulásának okairól és a női munkavállaló démonizálásáról vagy idealizálásáról folynak. Nincs konszenzus abban, hogy a női munkavállalás növekedése elsősorban a gazdasági kényszerből, a nők képzettségi szintjének emelkedéséből vagy a kulturális normák változásából következett-e. A jogi reformok hatása éppoly vitatott: a törvényi változások dokumentáltak, de az, hogy mennyire változtatták meg a mindennapi gyakorlatot, további empirikus kutatást igényel.

39.3.7 Rövid összefoglaló

- A női munka Dél-Amerikában a gyarmati kortól létezett, de a hivatalos statisztikák hosszú ideig alulbecsülték, különösen a háztartási és informális munkában.
- Az exportgazdaság és az importhelyettesítő iparosítás bővítette a női foglalkoztatást, de a nemi bérkülönbségek és a fizetetlen háztartási munka terhe megmaradt.
- A termékenység a 20. század második felében erőteljesen csökkent, a pontos okok azonban összetettek, és a demográfiai adatok becslési bizonytalansággal terheltek.
- Az abortusz jogi szabályozása élesen megoszlik: Uruguay, Francia Guyana és Argentina liberalizálta, míg más országokban továbbra is erős korlátozások érvényesek; a társadalmi támogatottság és a gyakorlati hozzáférés nem feleltethető meg közvetlenül a törvényi szövegeknek.
- A dél-amerikai családszerkezet soha nem volt egységes; az élettársi kapcsolatok, a női háztartásvezetés és a kiterjedt rokonsági hálózatok a házassági norma mellett mindvégig jelen voltak.
- A 21. században a családjogi reformok kiterjedtek a válásra, az azonos neműek házasságára és az élettársi kapcsolatok elismerésére, de a jogi változások és a társadalmi gyakorlatok között országonként és régiónként eltérések vannak.
- A nemi erőszak és a nőgyilkosságok elleni küzdelem jogi intézményesülése felgyorsult, de a statisztikai láthatóság továbbra is hiányos, és az adatok értelmezése emlékezetpolitikai vitákkal terhelt.
- A női mozgalmak, különösen a Ni una menos, jogi reformokat és közbeszéd-változást értek el, de a strukturális egyenlőtlenségek felszámolásában nincs tudományos konszenzus a hatásukat illetően.

39.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a gyarmati kasztrendszer és a rabszolgaság a női munka későbbi láthatóságát a statisztikai forrásokban?
2. Milyen forrásokra támaszkodhatunk a dél-amerikai családszerkezet átalakulásának vizsgálatakor, és miért nem elegendőek önmagukban a polgári törvénykönyvek?
3. Hasonlítsa össze Uruguay, Argentína és Kolumbia abortuszszabályozásának változásait: mi a különbség a törvényi szöveg, a bírósági értelmezés és a gyakorlati hozzáférés között?
4. Miért bizonytalanok a nőgyilkosságokra és a nemi erőszakra vonatkozó hivatalos statisztikák, és milyen alternatív forrásokkal lehet a hiányzó adatokat pótolni?
5. Milyen viták övezik a feltételes készpénz-transzfer programok – például a brazil Bolsa Família – hatását a nők háztartási alkupozíciójára és a nemi munkamegosztásra?

39.4 Vallás, kultúra és identitás

A vallás és a kultúra Dél-Amerikában soha nem volt a magánéletre korlátozódó kérdés. A gyarmati korszakban a katolikus egyház az államhatalom részét képezte, a 19. századi liberális

reformok az egyházi földek és a politikai hatalom körül vívtak harcot, a 20. században pedig a vallási hovatartozás összefonódott a társadalmi mozgalmakkal, a szegénységgel és az etnikai identitással. Ez az alfejezet azt a kérdést járja körül, hogyan alakult át a vallási és kulturális kép a 19. század végétől a 21. század elejéig, különös tekintettel a katolicizmus változására, a pünkösdizmus felemelkedésére, az afrikai eredetű vallások túlélésére és a kulturális hibriditásra. Az elemzés során a vallási jelenségeket nem elszigetelten, hanem a migráció, a városiasodás és a társadalmi egyenlőtlenség összefüggésében vizsgáljuk, ahogyan azt a fejezet korábbi részei – a vidéki–városi migráció és urbanizáció, a nemzetközi migráció és diaszpórák, a nemek, család és társadalmi változás – is megalapozták.

39.4.1 A katolikus egyház a gyarmati kortól a 20. századig

A spanyol és portugál gyarmati rendszerben a katolikus egyház nem csupán vallási intézmény volt, hanem a területi ellenőrzés, az adóztatás és a társadalmi rend fenntartásának eszköze. A spanyol korona **patronato real** (királyi kegyúri jog), a portugál **padroado** alapján az uralkodó nevezte ki az egyházi tisztségeket, fizette a papságot, és irányította a missziós tevékenységet. Az elsődleges források – vikáriátusi iratok, szerzetesi krónikák, zsinati határozatok – azt mutatják, hogy a hittérítést gyakran összekötötték a bennszülött nyelvek elsajátításával, de egyúttal a **kasztrendszer** (sp. sistema de castas, port. sistema de castas) igazolásával is. A 16–18. századi egyházi dokumentumokban az őslakos népesség keresztény hitre térése egyszerre jelentette a politikai alávetés rituális kifejeződését és a lelkipásztori gondoskodás hivatkozott célját. E kettősség a történetírásban máig vitatott: egyes kutatók a ferences, domonkos és jezsuita missziók védelmező szerepét hangsúlyozzák, mások a kulturális erőszak intézményének látják őket. A dokumentált tény, hogy a jezsuiták a 17–18. században az őslakos közösségek számára önálló falvakat (redukciók, sp. reducciones) szerveztek a mai Paraguay, Argentína és Brazília területén, de e redukciók gazdasági és politikai megítélése a koronák, a helyi telepesek és a szerzetesrendek között heves konfliktusokat gerjesztett. A 18. századi portugál és spanyol udvari politika a jezsuiták kiűzéséhez vezetett (1759 Brazília, 1767 Spanyol Birodalom), ami jól mutatja, hogy az egyházon belüli rendek sem alkottak egységes tömböt.

A 19. században a függetlenség után az új államoknak határozniuk kellett a katolikus egyházhoz fűződő viszonyukról. A liberális és konzervatív erők közötti küzdelmek – amelyeket a korabeli politikai nyelvhasználat szerint kell érteni, nem a mai pártpolitikai oppozícióban – egyik kulcskérdése volt az egyházi vagyon, a házasság anyakönyvezése és az oktatás. Több országban a 19. század közepétől fokozatosan szétválasztották az egyházat és az államot: például Brazília 1891-es köztársasági alkotmánya, Ecuador 1906-os, Uruguay 1917-es, Chile 1925-ös alkotmánya eltérő módon, de megszüntette a katolikus államegyházat. Ám a hivatalos szétválasztás nem jelentette a vallási hegemónia végét: a katolikus egyház továbbra is meghatározó szereplő maradt az oktatásban, az egészségügyben és a vidéki társadalomszervezésben. Argentínában és Kolumbiában a 19–20. század fordulóján az egyház és a liberális állam közötti konfliktusok ismétlődő polgárháborús feszültségekhez vezettek, amelyeket azonban nem lehet pusztán „egyházellenes” vagy „vallásos” küzdelemként leírni; a szembenállás mögött regionális, földtulajdoni és etnikai törésvonalak is húzódtak.

A 20. században a katolikus egyház helyzete újabb fordulatot vett. A II. vatikáni zsinat (1962–1965) és az 1968-as medellíni latin-amerikai püspöki konferencia a szegénység és az igazságtalanság kérdését állította az egyházi diskurzus középpontjába. A **felszabadítási teológia** (sp. teología de la liberación, port. teologia da libertação) a periféria társadalmi nyomorára adott teológiai válaszként alakult ki, elsősorban perui, brazil és chilei teológusok – Gustavo Gutiérrez, Leonardo Boff, Jon Sobrino – írásaiban, de nem kizárólag az ő műveikből. A mozgalom a bibliai szövegek újraolvasását és a „szegények egyházának” építését hirdette, és számos bázisközösséget (sp. comunidades eclesiales de base, port. comunidades eclesiais de base)

hozott létre a városi peremkerületekben. A dokumentált tény az, hogy a katonai diktatúrák idején – Brazíliában, Chilében, Argentínában és Paraguayban – az egyház egyes tagjai és intézményei menedéket nyújtottak az üldözötteknek, és emberi jogi jogsértéseket dokumentáltak. Ugyanakkor a felszabadítási teológia soha nem élvezte az egyházi hierarchia teljes támogatását; a Vatikán a 1980-as években hivatalosan bírálta a „marxista elemek” jelenlétét. A kutatás ma már árnyaltan látja ezt az időszakot: a diktatúrák elleni egyházi fellépés nem volt egységes, sok klerikus és laikus továbbra is a katonai rezsimeket támogatta, míg mások az ellenállást választották. Az egyházon belüli törésvonalak tehát a társadaloméihoz hasonlóan mélyek voltak.

39.4.2 Pünkösdizmus és az evangelikál mozgalom felemelkedése

A 20. század második felében Dél-Amerika vallási térképét új szereplő formálta át: a **pünkösdizmus** (sp. pentecostalismo, port. pentecostalismo). A mozgalom első hulláma a 20. század elején érkezett, de tömeges terjedése az 1950-es évektől kezdődött, és az 1980-as évektől gyorsult fel. Brazíliában a **Assembleia de Deus** (port.) és a **Congregação Cristã no Brasil** (port.) alapítása, Chilében a **Iglesia Evangélica Pentecostal** (sp.) hálózata, Kolumbiában és Venezuelában pedig számos kisebb közösség jött létre. A pünkösdizmus jellemzői – a Szentlélek keresztségére épülő intenzív érzelmi tapasztalat, a spontán ima, a gyógyítás és a közösségi újjászületés narratívája – különösen vonzóvá tették a városba vándorolt, a hagyományos falusi hálózatokból kiszakadt rétegek számára. A mozgalom a **városi peremkerületekben** talált gyors növekedési teret, ahol a katolikus egyház hagyományos plébániai rendszere gyakran nem érte el a beköltözőket, vagy ahol a társadalmi mobilitás hiánya miatt a pünkösdista közösség mint gazdasági és érzelmi háló működött.

A pünkösdizmus számszerű növekedését nehéz pontosan mérni, mert a népszámlálási kategóriák országonként változtak, és a vallási identitás gyakran nem volt kizárólagos. A tudományos konszenzus azonban abban áll, hogy a 21. század elejére a protestánsok – túlnyomórészt pünkösdisták, illetve a szélesebb értelemben vett evangelikál keresztények – aránya jelentősen nőtt, Brazíliában a 2000-es években a lakosság mintegy 15–25 százalékára becsülhető, és a növekedés azóta is folytatódik. Kolumbiában, Venezuelában és Peruban is kialakult egy jelentős, 10–20 százalék közé tehető protestáns kisebbség, bár az adatok a felmérések módszertana szerint ingadoznak. Az is dokumentált tény, hogy a pünkösdizmus nem csupán vallási, hanem politikai szereplővé is vált: a 2010-es évektől Brazíliában az úgynevezett **bancada evangélica** (port.) parlamenti csoport jelentős befolyásra tett szert, és támogatta a konzervatív társadalompolitikai napirendet. Ez a fejlemény vitatott értelmezések tárgya: egyes kutatók a pünkösdizmus politikai aktivizmusát a demokratikus képviselet bővüléseként, mások a szekuláris államot fenyegető populista instrumentalizálásként írják le.

A pünkösdizmus felemelkedésének okairól több versengő magyarázat él. A szekularizációelmélet hívei a jelenséget a hagyományos intézményekbe vetett bizalom csökkenésére adott reakcióként, a vallásgazdaságtan képviselői a „vallási piac” kínálatának növekedéseként, a társadalomtörténészek pedig a városi nyomor és a migráció közegében kialakuló önsegélyző hálózatok sikerét hangsúlyozzák. A források alapján ezek a magyarázatok nem zárják ki egymást: a pünkösdista gyülekezetek gyakran egyszerre nyújtottak lelki vigaszt, anyagi támogatást, munkahelyi kapcsolatokat és a nők számára a háztartáson kívüli vezetői szerepeket. A nők aránya a pünkösdista közösségekben rendszerint magasabb, mint a férfiaké, ami a nemek és a vallás összefüggésére hívja fel a figyelmet a fejezet korábbi alfejezetéhez (a nemek, család és társadalmi változás) kapcsolódóan.

39.4.3 Afro-dél-amerikai vallások: candomblé, umbanda és a diaszpóra

Az afrikai rabszolgaság több millió embert hurcolt Dél-Amerikába a 16–19. században, elsősorban a brazil kikötőkbe, de kisebb mértékben a Karib-parti spanyol területekre, Venezuelába és Kolumbiába is. A rabszolgaként érkező emberek magukkal hozták a joruba, fon, bantu és más nyugat- és közép-afrikai népek vallási gyakorlatait, amelyeket az ültetvényeken és a városi szolgálatban fenn tudtak tartani, gyakran katolikus külsőségek mögé rejtve. A **candomblé** (port. candomblé) Brazíliában, főként Bahia és Rio de Janeiro környékén alakult ki a 19. században, és afrikai istenek (orixák) tiszteletére szerveződött. A **santería** (sp. santería) elsősorban a karibi térséghez kötődik, de Dél-Amerikában Venezuelában és Kolumbiában is van jelen. A **umbanda** (port. umbanda) már a 20. század elején Brazíliában jött létre, és afrikai, katolikus és kardecista spiritiszta elemeket olvasztott egybe, ezzel szándékosan szinkretikus identitást hozva létre.

Az afrikai eredetű vallások története a források szempontjából erősen aszimmetrikus. A 19. századi rendőrségi iratok, korabeli újságcikkek és orvosi jelentések a candomblé és a santería szertartásait jellemzően babonaként, betegségként vagy közrendészeti veszélyként írták le, és ezek a dokumentumok az üldözés igazolására szolgáltak. A vallásgyakorlók saját hagyományaikat túlnyomórészt szóbeli úton őrizték meg, írásos forrásaik ritkák. A 20. században az etnográfiai kutatások – például a brazil antropológusok munkái – új megvilágításba helyezték a terreiros (port. terreiro) közösségeit, és kimutatták, hogy ezek a terek nem egyszerűen vallási központok, hanem az afrikai diaszpóra rokonsági, gazdasági és politikai szerveződésének alapjai is. A 20. század második felében a candomblé és az umbanda fokozatosan elismert vallásokká váltak, bár a diszkrimináció a mai napig jelen van. A vitatott értelmezés abban áll, hogy a 21. századi állami örökségvédelem – például a terreiro közösségek kulturális örökséggé nyilvánítása – mennyiben jelent valódi elfogadást, vagy csupán a turisztikai és folklorizációs folyamatok része. Az afro-brazil vallások híveinek száma hivatalos adatok szerint alacsony (Brazíliában a 2010-es népszámlálás szerint a lakosság kevesebb mint fél százaléka vallotta magát e vallásokhoz tartozónak), de a kutatók óvatosságra intenek: sokan a katolikus identitást is megőrzik, és a vallási gyakorlat nem zárja ki egymást.

39.4.4 Szekularizáció, állam és egyház

A **szekularizáció** (sp. secularización, port. secularização) Dél-Amerikában nem a vallás eltűnését, hanem a vallási mező pluralizálódását és az egyház társadalmi pozíciójának átrendeződését jelenti. A 19. századi liberális reformok – a polgári házasság bevezetése, a temetők állami kezelésbe vétele, a szerzetesrendek feloszlatása egyes országokban – az állam és az egyház formai szétválasztását célozták, de a katolikus egyház továbbra is meghatározó maradt az oktatásban és a társadalmi erkölcs formálásában. A 20. század közepén a vallásgyakorlás statisztikailag még nagyon magas maradt: a népszámlálási adatok és vallásszociológiai felmérések szerint a lakosság 90–95 százaléka katolikusnak vallotta magát a legtöbb dél-amerikai országban, még ha a rendszeres templomba járás aránya ennél jóval alacsonyabb volt is.

A 20. század végétől a **vallási pluralizmus** növekedése együtt járt a katolikus hivatalos tagság arányának csökkenésével. Brazíliában a katolikusok aránya az 1970-es 91 százalékról a 2020-as évekre a becslések szerint 50–60 százalék körüli szintre esett, miközben a protestánsok és a „vallás nélküli” kategóriába tartozók aránya nőtt. Uruguay és Chile a korábbi évszázadokban is viszonylag alacsonyabb vallási aktivitást mutatott, ami arra figyelmeztet, hogy a szekularizáció üteme és formája országonként eltérő. A kutatásban vitatott, hogy a dél-amerikai szekularizáció mennyiben követi az észak-atlanti mintát, vagy inkább sajátos, a posztkoloniális államépítéshez kötődő pályát fut be. A szekularizáció fogalmának használata maga is kritika tárgya: a népszámlálási kategóriák visszavetítése és a „vallásos identitás” statisztikai kényszerű kizárólagossága torzíthatja a valóságot, ahol a népi vallásosság, a kettős tagság és az alkalmi gyakorlás mindmáig jellemző.

39.4.5 Kulturális hibriditás: szinkretizmus, zene és identitás

A **kulturális hibriditás** (sp. hibridación cultural, port. hibridização cultural) fogalma a 20. század végétől terjedt el a társadalomtudományokban annak leírására, hogy a gyarmati örökség, az afrikai diaszpóra, az őslakos hagyományok és a bevándorló kultúrák nem egyszerűen egymás mellett élnek, hanem folyamatosan új keveredéseket hoznak létre. A vallás területén a szinkretizmus – például a candomblé orixáinak katolikus szentekkel való megfeleltetése, vagy az umbanda hármas öröksége – ennek egyik leglátványosabb példája. De a hibriditás a zene, a tánc, az étkezési szokások és a nyelv területén is alapvető.

A 20. század elején a modern nemzetállamok építése során a zenei műfajok politikai jelentőségre tettek szert. Brazíliában a **samba** (port. samba) a 1930-as évektől, a Vargas-korszak idején az állami kulturális politika által is támogatott nemzeti szimbólummá vált, noha gyökerei a bahiai és riói afro-brazil közösségekben rejlenek. Argentínában a **tango** (sp. tango) az európai bevándorlók és a Buenos Aires-i külvárosok közegében született, és a 20. század közepén nemzeti kulturális ikonná emelkedett. Uruguayban a **candombe** (sp. candombe) az afrikai diaszpóra dobszertartásaiból önálló zenei műfajjá alakult, és a 2000-es években az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára is felkerült. Kolumbiában a **cumbia** (sp. cumbia) az őslakos és afrikai elemek keveredéséből született, és ma az egész kontinensen ismert. Ezek a példák azt mutatják, hogy a „nemzeti kultúra” fogalmát Dél-Amerikában soha nem lehetett homogén, európai mintájú kategóriaként kezelni; a nemzeti identitások építése éppen a keveredés termékeit emelte be a hivatalos reprezentációba, miközben a társadalmi ranglétra alsóbb fokain álló alkotókat sokáig kizárta a nyilvános elismerésből.

A jelenkorban a kulturális hibriditás új színtereket kapott a digitális médiában, a globális zenei piacon és a transznacionális migrációban. A venezuelai válság nyomán kialakult diaszpóra zenészei például saját hagyományaikat az új befogadó országok zenei nyelveivel ötvözik. Ugyanakkor a hibriditás értelmezése vitatott: egyes kutatók a kreatív ellenállás és az önazonosság forrásának látják, mások arra figyelmeztetnek, hogy a fogalom túlzott használata elfedheti a hatalmi aszimmetriákat – például amikor a turisztikai ipar áruvá teszi az afro-brazil vallási tárgyakat vagy a tangóshow-t, miközben a közösségek maguk továbbra is hátrányos helyzetben maradnak. A források – etnográfiai interjúk, újságcikkek, zenei felvételek és a közösségi média elemzései – ezt az ambivalenciát tükrözik.

39.4.6 Források és bizonytalanságok

A vallási és kulturális identitások vizsgálatához használt források rendkívül heterogének. Az elsődleges források közé tartoznak a gyarmati egyházi iratok és inkvizíciós perek, a 19. századi törvények és parlamenti viták, a 20. századi püspöki konferenciák dokumentumai, a népszámlálási kérdőívek és felmérések, valamint az etnográfiai interjúk és zenei felvételek. A másodlagos források – történeti monográfiák, vallásszociológiai kutatások, antropológiai elemzések – ezekre építenek, de eltérő elméleti kereteket alkalmaznak. A kutatás fő bizonytalanságai abból fakadnak, hogy a vallási hovatartozás önbevallása nem fedi le a tényleges gyakorlatot, a szinkretizmus mértéke nem számszerűsíthető, és a korabeli források gyakran az üldöző intézmények szemszögéből íródtak. A pünkösdista növekedés számszerű becslései a felmérések időpontjától és kategóriáitól függenek, ezért minden adatot forrás és évszám megjelölésével kell kezelni. A szekularizáció fogalmának alkalmazása Dél-Amerikára vitatott, mivel a kontinens országaiban a vallási és politikai mező összefonódása eltérő mintákat mutat. A kulturális hibriditás pedig nem mérhető objektív mutatókkal, inkább a társadalmi folyamatok elemzésére szolgáló értelmező keret.

39.4.7 Rövid összefoglaló

- A katolikus egyház a gyarmati korszakban az államhatalom szerves része volt, a 19. századi liberális reformok után pedig az oktatás és a társadalmi erkölcs terén tartotta meg befolyását, noha az államegyházi státus megszűnt.
- A 20. század második felében a felszabadítási teológia a szegények oldalán lépett fel, de az egyházi hierarchián belül megosztott és politikai konfliktusok terhe alatt működött.
- A pünkösdizmus az 1950-es évektől a városi peremkerületek közegében terjedt, és a 21. századra számottevő társadalmi és politikai erővé vált, különösen Brazíliában.
- Az afrikai diaszpóra vallásai, mint a candomblé és az umbanda, a rabszolgaság traumájából építettek közösségi és identitásbeli örökséget, miközben hosszú időn át üldöztetésnek voltak kitéve.
- A szekularizáció Dél-Amerikában nem lineáris vallástalanodásként, hanem a vallási pluralizmus és a katolikus hegemónia csökkenéseként értelmezhető.
- A kulturális hibriditás a zenei és táncos műfajokban is kifejeződött, és a 20. századi nemzeti identitás építésének kulcsfontosságú elemévé vált.
- A jelenkorban a vallási és kulturális identitások összekapcsolódnak a politikai mobilizációval, a migrációval és a globális kulturális áramlásokkal, ami új feszültségeket és kreatív keveredéseket eredményez.

39.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a katolikus egyház politikai szerepe a gyarmati kortól a 20. század második feléig, és miért nem lehet egységesnek tekinteni az egyházi állásfoglalásokat a diktatúrák idején?
2. Milyen társadalmi és gazdasági tényezők magyarázhatják a pünkösdizmus gyors terjedését a dél-amerikai nagyvárosokban, és miben térnek el a versengő értelmezések?
3. Mely elsődleges források alapján ismerjük az afro-dél-amerikai vallások történetét, és milyen torzításokkal kell számolnunk e források miatt?
4. Miben mutatkozik meg a kulturális hibriditás a dél-amerikai zenei műfajokban, és hogyan kapcsolódott ez a nemzeti identitások építéséhez?
5. Miért vitatott a szekularizáció fogalmának alkalmazása Dél-Amerikára, és milyen módszertani óvatosságot igényel a vallási adatok értelmezése?

40 Környezet, erőforrások és geopolitika

40.1 Az Amazonas és a klímaválság

Az Amazonas-medence a Föld legnagyobb kiterjedésű trópusi esőerdő-rendszere, amely kilenc dél-amerikai állam – Brazília, Peru, Bolívia, Colombia, Ecuador, Venezuela, Guyana, Suriname és Francia Guyana – területére nyúlik be. A 21. század második évtizedétől a globális klímaválság egyik kulcsszínterévé vált, mivel az erdőirtás, a tűzvészek és a szénkibocsátás alakulása nem csupán helyi, hanem planetáris következményekkel jár. Ez az alfejezet az Amazonas és a klímaválság összefüggéseit vizsgálja, különös tekintettel az erdőirtás okaira, a tűzvészek természetére, a nemzetközi felelősség kérdésére és az őslakos területek védelmére. A téma számos ponton kapcsolódik a korábban tárgyalt fejezetekhez: az Amazonia és a déli területek a hódítás előtt alfejezethez a prekolumbiánus földhasználat megértéséhez, valamint az Őslakos népek és társadalmi mozgalmak fejezethez a jogi és indigenista keretek tekintetében.

40.1.1 Az Amazonas mint földrajzi és történeti tér

A hatalmas folyórendszer és a hozzá tartozó trópusi erdő a Föld édesvízkészletének jelentős részét adja, és több mint 10 millió éve formálja a kontinens középső és északi részét. A mai államhatárokkal csak részben átfedő **Amazonas-medence** (portugálul *Bacia Amazônica*, spanyolul *Cuenca Amazónica*) mintegy 7 millió km²-es vízgyűjtő területet ölel fel, amelynek esőerdeje – gyakran **Amazônia Legal** néven a brazil közigazgatási egységre vonatkoztatva – nagyjából 5 millió km²-t borít. A számok azonban becslések, mert a „jogi Amazónia” határai szándékosan túlnyúlnak a szigorúan vett erdőterületen, és magukban foglalnak szavannás átmeneti zónákat is.

A prekolumbiánus időszakban az Amazonas nem volt lakatlan vadon. A régészeti kutatások – különösen a **terra preta** (fekete föld) talajok elemzése – azt mutatják, hogy a folyó mentén és a szárazföld belsejében is jelentős, gyakran több ezer fős településhálózatok léteztek, amelyek célzott talajjavítással, gyümölcsös-erdőkertekkel és szelektív fakitermeléssel alakították a tájat. A Amazonia és a déli területek a hódítás előtt alfejezetben részletesebben tárgyalt becslések szerint a régió lakossága a 15. század végén több millió lehetett, bár a pontos szám – a járványok okozta katasztrófa után – erősen vitatott. Ez a régészeti kép cáfolja azt a korábbi, mára meghaladott tudományos elképzelést, amely az Amazonast „érintetlen” és gyéren lakott területként írta le.

A gyarmati korban és a korai nemzetállami időszakban az európai hatalmak és a független utódállamok elsősorban kitermelő gazdaságként tekintettek a régióra. A 19. század végi **kaucsukboom** (angolul *rubber boom*, portugálul *ciclo da borracha*, spanyolul *fiebre del caucho*) idején a vadon termő gumifa (Hevea brasiliensis) nedvének gyűjtése hatalmas vagyonokat hozott Manaus és Iquitos városainak, miközben a munkára kényszerített őslakos közösségek tömeges erőszakot szenvedtek el. A perui Putumayo-vidéken a brit diplomata Roger Casement által az 1910-es években dokumentált visszaélések – a becsült halálozás tízezres nagyságrendű, bár a pontos szám vita tárgya – a nemzetközi közvélemény elé tárták a kaucsukkitermelés emberi költségeit. Ez a trauma ma is része az őslakos közösségek emlékezetének.

A 20. század második felében a brazil katonai diktatúra (1964–1985) és más amazonasi országok fejlesztési politikája tudatosan nyitotta meg a régiót a nagyléptékű betelepítés és infrastruktúra előtt. A **Transzamazóniai főút** (portugálul *Rodovia Transamazônica*, BR-230) építése az 1970-es években a „föld nélküli embereknek földet ember nélkül” szlogennel indult, de az út mentén kialakuló irtás, talajerózió és konfliktusok hamar rávilágítottak a modell fenntarthatatlanságára. Az erdőirtás ettől kezdve vált strukturális jelenséggé, amelyet a mezőgazdasági export, a bányászat és a városiasodás egymást erősítő folyamatai hajtottak.

40.1.2 Az erdőirtás mértéke és okai

Az Amazonas erdőirtásának mérésére a legszélesebb körben használt forrás a brazil Nemzeti Űrkutatási Intézet (**INPE**, Instituto Nacional de Pesquisas Espaciais) műholdas megfigyelőrendszere. Az éves erdőirtást becslő **PRODES** program 1988 óta követi a tarvágásokat, míg a közel valós idejű riasztásokat a **DETER** rendszer szolgáltatja. A mérési módszertan a 20 hektárnál nagyobb, egyértelműen letermelt területek azonosításán alapul; a kisebb irtások, a részleges lombvesztés és a felhőtakaró miatt a tényleges erdőveszteség ennél valamivel nagyobb lehet, de a PRODES a tudományos konszenzus szerint megbízható trendet ad.

Az éves erdőirtás Brazíliában az 1990-es években rendszeresen meghaladta a 10 000 km²-t, majd 2004 körül történelmi csúcsot ért el (a hivatalos PRODES-adat szerint 27 772 km², bár a számot időnként korrigálják). Ezt követően a szövetségi kormány szigorúbb ellenőrzése, a védett területek és őslakos területek demarkációja, valamint a nagykereskedők és feldolgozók által aláírt **szójamoratórium** (2006) és a **marhahús-megállapodások** (2009) hatására az irtás mértéke drámaian, mintegy 80%-kal csökkent 2012-ig. Ez a csökkenés az egyik legtöbbet hivatkozott példa arra, hogy célzott szakpolitikákkal mérsékelhető a trópusi erdőirtás.

A 2010-es évek második felétől azonban a trend megfordult. A politikai válság, a környezetvédelmi intézmények költségvetésének megnyirbálása és a büntetlenség növekedése együtt járt az éves irtás újbóli emelkedésével. 2019 és 2022 között a PRODES szerint az erdőirtás évente ismét 10 000 km² fölé emelkedett, amit a Jair Bolsonaro elnöksége alatt a nyilvános retorika is bátorított: a kormányzat az illegális fakitermelést és a garimpo (kézi/kisüzemi aranybányászat) tevékenységet gyakran „fejlődésként” keretezte, és a környezetvédelmi bírságok behajtása visszaesett. 2023-ban a harmadik Lula-kormány ismét szigorúbb fellépést hirdetett, és az előzetes adatok szerint az éves erdőirtás jelentősen csökkent, bár a 2025–2026-os számok a könyv lezárásakor még nem tekinthetők véglegesnek.

Az erdőirtás okai országonként és régiónként eltérőek. Brazíliában a domináns láncolat a **szója–marhahús komplexum**: a tarvágást legelőnek használják, majd néhány évvel később a területet szójatermesztésre adják el, ami a földspekuláció motorja. A nagyüzemi agrárvállalkozások mellett a kisparaszti **slash-and-burn** (irtásos-égetéses) gazdálkodás is hozzájárul a veszteséghez, bár a teljes erdőirtásból való részesedése kisebb, mint a nagyobb szereplőké. Peruban és Kolumbiában az illegális **aranybányászat** (spanyolul *minería ilegal*, portugálul *garimpo ilegal*) okoz lokálisan súlyos pusztítást, különösen Madre de Dios régióban, ahol a higany (spanyolul *mercurio*) szennyezés a folyókat és az őslakos közösségek élelemforrásait is mérgezi. Bolíviában a keleti alföldekre irányuló betelepítés és a szója-, illetve szarvasmarha-termelés terjeszkedése a fő hajtóerő; Ecuadorban és Venezuelában az olajkitermelés és a kísérő infrastruktúra nyitja meg az erdőt. A brazil **Erdőtörvénykönyv** (Código Florestal) 2012-es módosítása a magántulajdonú területeken csökkentette a kötelezően megőrzendő erdőhányadot, és amnesztiát adott korábbi szabálysértésekre – ezt a környezetvédők a későbbi irtás egyik okaként értékelik, míg az agrárlobbi szerint a realitásokhoz igazította a szabályozást. A normatív vita mögött közgazdasági érdekek és eltérő környezetfelfogások állnak.

40.1.3 Tűzvészek, szénkibocsátás és a klímafordulópont

Az Amazonasban a tűzvészek túlnyomó többsége nem természetes villámcsapásból, hanem emberi tevékenységből ered: az irtás utáni égetés, a legelőfelújítás és a mezőgazdasági hulladékégetés a jellemző. A tűz tehát nem maga az erdőirtás, hanem annak kísérőjelensége vagy következménye. 2019 augusztusában a **brazil INPE** és a **NASA** műholdjai jelentős számú aktív tüzet észleltek, ami világszerte erős közfigyelmet keltett, és politikai válságot okozott a brazil kormány számára. A tűzek számának értelmezése azonban módszertani csapdákat rejt: a műholdas hőpontok száma nem azonos az égett területtel, a felhőzet és az észlelési küszöb befolyásolja az adatokat. A tudományos konszenzus szerint 2019-ben a tűzek száma valóban évtizedes csúcsot közelített, de a médiában keringő „rekord" kijelentések gyakran figyelmen kívül hagyták a korábbi évek összehasonlíthatósági problémáit. A 2024–2025-ös aszályos időszakban ismét súlyos tűzvészek pusztítottak, de a pontos károk felmérése a könyv lezárásakor még folyamatban volt.

Az Amazonas globális éghajlati szerepe elsősorban nem az oxigéntermelésben, hanem a **szénraktározásban** és a **vízkörforgásban** rejlik. A közhiedelemben élő „a Föld tüdeje" metafora tudományosan félrevezető: a kifejlett esőerdő nettó oxigénmérlege nagyjából nulla, mert a fotoszintézis által termelt oxigént az erdő saját légzése és a lebontó folyamatok visszafogyasztják. A klímareleváns tulajdonság az, hogy a biomassza és a talaj hatalmas szénkészletet tárol; az erdőirtás és a tüzek ezt a szenet szén-dioxid formájában a légkörbe juttatják. A becslések szerint a teljes Amazonas-medence szénkészlete 150–200 milliárd tonna szén, az éves nettó szénfelvétel és -kibocsátás egyenlege pedig az erdőirtás mértékétől függően ingadozhat. Egyes kutatások arra utalnak, hogy a 2010-es években a brazil Amazonas egyes részei időszakosan **nettó szénkibocsátóvá** váltak, ami azt jelenti, hogy több szenet bocsátottak ki, mint amennyit megkötöttek – ez a fordulat a tudományos konszenzus szerint aggasztó, bár a regionális különbségek jelentősek.

A legnagyobb tudományos vita a **klímafordulópont** (angolul *tipping point*) kérdése körül folyik. A hipotézis szerint, ha az Amazonas erdőirtása meghalad egy bizonyos küszöböt – gyakran 20–25%-os erdőveszteséget említenek, bár a pontos arány vitatott –, a kelet-déli peremterületek csapadékellátása annyira leromlik, hogy az esőerdő fokozatosan **szavannásodni** kezd (angolul *Amazon dieback*). A folyamat öngerjesztő jellegű: kevesebb fa kevesebb párolgást jelent, ami kevesebb csapadékot és szárazabb talajt eredményez, ami további fapusztuláshoz vezet. A jelenség dinamikáját több klímamodell is alátámasztja, de a küszöbérték, az időbeli lefutás és a visszafordíthatóság mértéke továbbra is bizonytalan. A tudományos közösség egy része szerint a „pont" nem egyetlen éles határvonal, hanem több, egymástól független regionális küszöb együttese. A bizonytalanság ellenére a kockázat komolyságát a legtöbb kutató és az IPCC is hangsúlyozza, ezért a fordulópont fogalma a klímapolitikai vitákban erős érvként szolgál az erdőirtás megállítása mellett – függetlenül attól, hogy a pontos százalékos érték nem konszenzusos.

40.1.4 Őslakos területek és védett területek

Az Amazonas-medence őslakos népei – a korábban tárgyalt nyelvek és kultúrák változatos csoportjai – a gyarmati időktől kezdve folyamatosan szembesülnek a behatolással, a betelepítéssel és az erőforrás-kitermeléssel. A 20. század második felétől a nemzetközi jogban és a nemzeti alkotmányokban fokozatosan elismerték az őslakos területek demarkációjának szükségességét. Az **ILO 169. számú egyezmény** (1989) a bennszülött és törzsi népek jogairól az önazonosítás, a konzultáció és a földhöz való jog elveit rögzíti; ezt a legtöbb amazonasi ország ratifikálta. Brazília 1988-as alkotmánya elismeri az őslakos népek **eredeti jogait** a hagyományosan általuk lakott területekhez, és előírja a **Terras Indígenas** (őslakos területek) demarkációját. Hasonló jogi keretek léteznek Kolumbiában (**resguardos indígenas**), Ecuadorban és Bolíviában is, bár a gyakorlati végrehajtás országonként és kormányzati ciklusonként erősen változik.

Számos, műholdas adatokra és terepvizsgálatokra épülő elemzés kimutatta, hogy a hivatalosan demarkált őslakos területeken és a szigorúan védett természetvédelmi egységekben az erdőirtás aránya jelentősen – gyakran több mint felével – alacsonyabb, mint a környező, magántulajdonú vagy állami földeken. A tudományos konszenzus szerint ez a védőhatás valós, de az okok összetettek: a jogi védelem mellett szerepet játszik a közösségek hagyományos földhasználata, az alacsonyabb népsűrűség és a piaci kapcsolatok csekélyebb intenzitása is. Nem állítható tehát egyszerűen, hogy az őslakosok „természetvédők" lennének – a helyzet inkább az, hogy a területi biztonság és a kollektív földhasználat együttese csökkenti a nagyüzemi erdőirtás és a spekuláció lehetőségét. A 21. században több őslakos szervezet – például a brazil **APIB** (Articulação dos Povos Indígenas do Brasil) vagy a perui **AIDESEP** – tudatosan kapcsolta össze a földjogi követeléseket a klíma- és erdővédelemmel, ami új szövetségeket hozott létre globális környezetvédő szervezetekkel.

Az őslakos területek védelme azonban a klímaválság időszakában is folyamatos támadás alatt áll. Brazíliában a Bolsonaro-kormány (2019–2022) nyíltan ellenezte az új területek demarkációját, és támogatta a **marco temporal** (időbeli mérföldkő) elvet, amely szerint csak azokat a területeket lehetne elismerni, amelyek 1988. október 5-én – az alkotmány kihirdetésének napján – fizikailag az adott közösség birtokában voltak. Ezt az értelmezést az őslakos mozgalmak és a nemzetközi szervezetek az alkotmányos jogok visszavételének tekintették, mivel számos közösséget a korábbi évtizedekben éppen erőszakkal űztek el a földjéről. A brazil Legfelsőbb Bíróság 2023 szeptemberében alkotmányellenesnek nyilvánította a marco temporal elvet, ami a demarkáció szempontjából fontos jogi győzelem volt, de a politikai nyomás a törvényhozáson keresztül továbbra is fennáll. Az illegális **garimpo** bányászat – különösen a yanomami területen 2022–2023-ban dokumentált éhínség és egészségügyi válság – rávilágított arra, hogy a demarkált területek önmagukban nem elegendők, ha az állami jelenlét és a felügyelet hiányzik.

40.1.5 Nemzetközi felelősség és szuverenitás

Az Amazonas sorsa a 20. század végétől vált a nemzetközi környezetpolitika állandó témájává. A gumibegyűjtő és szakszervezeti vezető **Chico Mendes** 1988-as meggyilkolása hozta be a régió erdőirtását a globális nyilvánosságba, és hozzájárult ahhoz, hogy az 1992-es riói ENSZ-konferencia – a „Föld-csúcs" – a trópusi erdőket kiemelt ügyként kezelje. Azóta az Amazonas-medence a **biológiai sokféleség** és a **szénraktározás** miatt a multilaterális klímatárgyalások állandó szereplője. A **Párizsi Megállapodás** (2015) aláírói között Brazília vállalta, hogy 2025-re megállítja az illegális erdőirtást, bár a vállalás teljesítése a politikai ciklusok függvényében ingadozott. A **REDD+** mechanizmus (Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation) pénzügyi ösztönzőt kínál az erdőirtás csökkentésére, és ennek keretében működik a brazil **Amazónia Alap** (Fundo Amazônia), amelyet 2008-ban hoztak létre, elsősorban norvég és német támogatással. Az alap kifizetései az erdőirtás csökkenéséhez kötöttek; a Bolsonaro-kormány alatt a működését gyakorlatilag felfüggesztették, majd a harmadik Lula-kormány 2023-ban újraindította, és új adományozók – köztük az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság – is csatlakoztak. Ez a folyamat jól mutatja, hogy a nemzetközi finanszírozás és a hazai politika szorosan összefonódik.

Az erdőirtás és a tűzvészek kapcsán azonban a nemzetközi bírálatok gyakran szuverenitási vitákat gerjesztenek. Brazília és más amazonasi országok kormányai – különösen, de nem kizárólag a Bolsonaro-időszakban – a külföldi környezetvédelmi aggodalmat beavatkozásként értelmezik, és emlékeztetnek arra, hogy a fejlett ipari országok a saját erdeiket évszázadokkal ezelőtt irtották ki, miközben ma ők a legnagyobb kibocsátók. Ez az érv – amely a **közös, de megkülönböztetett felelősség** elvén alapul – a klímadiplomácia egyik legnagyobb feszültségforrása. A tudományos konszenzus szerint a történelmi kibocsátás valóban túlnyomórészt a ma iparosodott országoké, de a jelenlegi erdőirtás jelentős része is globális fogyasztási láncokhoz kapcsolódik: a szóját és a

marhahúst nagy arányban exportálják, többek között Kínába és az Európai Unióba. A fogyasztói felelősség kérdése tehát nem választható el a termelői felelősségtől.

A 2020-as években a vita új szintre lépett az **Európai Unió erdőirtás-mentességi rendeletével** (EU Deforestation Regulation, 2023), amely megtiltja, hogy az EU piacára olyan termékek kerüljenek – beleértve a szóját, a marhahúst, a kávét és a kakaót –, amelyek 2020 után irtott területen termeltek. Az intézkedés jogi és kereskedelmi konfliktust váltott ki Brazíliával és más exportőrökkel, akik szerint az EU egyoldalúan és bürokratikusan avatkozik be a hazai földhasználati szabályozásba. A szabályozás támogatói viszont azt hangsúlyozzák, hogy a piaci keresleti oldal szabályozása nélkül a termelői országok önkéntes intézkedései nem elegendők. Ez a vita a könyv lezárásakor (2026) még nem zárult le, és a megállapodás hatása a dél-amerikai agrár- és kereskedelmi kapcsolatokra továbbra is bizonytalan.

A regionális együttműködés szempontjából az **Amazon Együttműködési Szerződés Szervezete** (ACTO, spanyolul OTCA) 1978 óta foglalja keretbe a nyolc állam (Brazília, Bolívia, Colombia, Ecuador, Guyana, Peru, Suriname és Venezuela) egyeztetését. A szervezet azonban hosszú ideig alacsony intenzitással működött, és a 2019-es tűzvészek idején a kormányközi összefogás gyengesége nyilvánvalóvá vált. 2023 augusztusában Belémben tartottak csúcstalálkozót, ahol a részt vevő országok közös nyilatkozatot fogadtak el az erdőirtás visszaszorításáról, de a konkrét kötelezettségvállalások – például a 2030-ig elérendő „zéró illegális irtás” közös célja – elmaradtak a nemzetközi környezetvédő szervezetek elvárásaitól. A Belémi nyilatkozat így a politikai szándék jelzése volt, de a végrehajtás országonként továbbra is eltérő.

40.1.6 Források és bizonytalanságok

Az Amazonas klímaválsággal kapcsolatos ismereteink többféle forrástípuson nyugszanak. Az erdőirtás mértékére vonatkozó adatok elsődleges forrásai a műholdas mérések – elsősorban a brazil **INPE PRODES/DETER** rendszerei, valamint a globális **Global Forest Watch** platform –, amelyek térbeli felbontása és időbeli lefedettsége folyamatosan javul, de a felhőtakaró, a részleges lombvesztés és a kisparcellás irtás miatt a becslések bizonytalanok. A tűzvészekre vonatkozó műholdas hőpontadatok (NASA FIRMS, INPE BDQ) a tűzaktivitás indikátorai, nem pedig a leégett terület közvetlen mérőszámai, ezért a sajtóban megjelenő „rekord” kijelentések gyakran félrevezetőek. A szénkibocsátás becslése a biomassza-térképezésen és az erdőirtási adatokon alapul; a különböző kutatócsoportok eredményei között akár 30–50%-os eltérés is lehet. A **klímafordulópont** küszöbértéke és időbeli lefutása a legnagyobb tudományos bizonytalanságok közé tartozik – a 20–25%-os erdőveszteségi határt gyakran idézik, de ez nem tekinthető konszenzusos, merev számnak.

Az őslakos területek védőhatásával kapcsolatos kutatások többsége másodlagos tudományos elemzésen alapul, amely a demarkált területeket összehasonlítja a hasonló földrajzi adottságú, de nem védett területekkel. Az ilyen párosítási módszerek statisztikailag erősek, de a hatásmechanizmus értelmezése – mennyiben a jogi védelem, mennyiben a közösségi gazdálkodás vagy a piaci elszigeteltség a döntő – vitatott. Emellett az illegális behatolásokra és az erőszakra vonatkozó adatok gyakran csak becslések, mert az érintett területeken az állami jelenlét és a független megfigyelés is korlátozott. Az olyan szervezetek, mint az **RAISG** (Amazon Georeferenced Socio-Environmental Information Network) és a **CPT** (Comissão Pastoral da Terra) éves jelentései pótolják a hivatalos statisztikák hiányosságait, de adataik gyűjtési módszertana eltér a kormányzati forrásokétól.

A szövegben szereplő események – például a 2019-es tűzvészek, a 2023-as marco temporal döntés, a Belémi csúcstalálkozó – dokumentált tények, amelyeket kormányzati közlemények, bírósági határozatok és nemzetközi sajtóbeszámolók egybehangzóan rögzítenek. Ugyanakkor a politikai értelmezések – például hogy a Bolsonaro-kormány mennyiben felelős a növekvő erdőirtásért, vagy hogy az EU rendelete igazságos vagy protekcionista – aktív szakmai és emlékezetpolitikai viták

tárgyát képezik. Az emlékezetpolitikai dimenzió különösen az őslakos népek földjogai kapcsán erős: a demarkáció támogatói a gyarmati és köztársasági időszak el nem ismert igazságtalanságainak jóvátételét hangsúlyozzák, míg az ellenzők a gazdasági fejlődést és a magántulajdon védelmét állítják szembe. A tankönyvi tárgyalásnak ezeket a konfliktusokat úgy kell bemutatnia, hogy a dokumentált tényeket elkülöníti a vitatott értelmezésektől.

40.1.7 Rövid összefoglaló

- Az Amazonas-medence a Föld legnagyobb trópusi esőerdeje, amely kilenc dél-amerikai állam területére terjed ki; prekolumbiánus időszakban is jelentős emberi településhálózat és talajjavítás (terra preta) létezett.
- Az erdőirtás mértékét a brazil INPE PRODES műholdas rendszere méri 1988 óta; a 2004-es csúcs után 2012-ig erőteljes csökkenés következett, majd a 2010-es évek második felétől ismét emelkedett, 2023-tól pedig újra csökkenő tendencia mutatkozik, bár az adatok előzetesek.
- A tűzvészek túlnyomórészt emberi eredetűek, az irtás és a legelőtisztítás eszközei; a 2019-es tűzvészek nemzetközi válságot okoztak, de a pontos károk és a tűzszámok módszertani bizonytalanságokkal terheltek.
- Az Amazonas globális éghajlati szerepe elsősorban a szénraktározásban rejlik; a „Föld tüdeje” metafora tudományosan félrevezető, mivel a nettó oxigénmérleg közel nulla.
- A klímafordulópont (tipping point) hipotézise szerint az erdőirtás meghaladva egy kritikus arányt szavannásodást indíthat el; a pontos küszöbérték vitatott, de a kockázat a tudományos konszenzus szerint valós.
- A demarkált őslakos területeken és védett területeken az erdőirtás aránya alacsonyabb, de ez nem a „természetvédő őslakos” sztereotípiának, hanem a jogi védelem, a hagyományos földhasználat és a piaci elszigeteltség együttesének köszönhető; az illegális bányászat és az inváziók folyamatos fenyegetést jelentenek.
- A nemzetközi felelősség vitájában a történelmi kibocsátás, a fogyasztói láncok és a nemzeti szuverenitás érvei ütköznek; az EU erdőirtás-mentességi rendelete és az Amazónia Alap finanszírozása a viták fő terepe.

40.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolja a műholdas mérési módszertan az Amazonas erdőirtására vonatkozó adatok értelmezését? Miért nem azonos a tűzvészek hőpontjainak száma az égett területtel?
2. Milyen okok magyarázzák, hogy a demarkált őslakos területeken alacsonyabb az erdőirtás aránya, és miért problematikus az őslakosokat automatikusan „természetvédőként” ábrázolni?
3. Ismertesse a klímafordulópont (tipping point) hipotézisét! Melyek a fő tudományos bizonytalanságok, és hogyan különböztethető meg a tudományos konszenzus a gyakran idézett 20–25%-os küszöbértéktől?
4. Hogyan jelent meg a nemzetközi felelősség kérdése a 2019-es tűzvészek és az EU erdőirtás-mentességi rendelete kapcsán? Milyen érveket használnak a szuverenitás védelmezői és a globális beavatkozás támogatói?
5. Milyen szerepet játszott az Amazónia Alap (Fundo Amazônia) a nemzetközi finanszírozásban, és hogyan változott a működése a brazil politikai ciklusokban? Ez a példa mit árul el a külföldi támogatás és a hazai környezetpolitika összefüggéséről?

40.2 Bányászat, olaj és a „nyersanyag-átok”

40.2.1 A nyersanyag-kincs mint történeti probléma

Dél-Amerika ásványkincsekre és energiahordozókra alapozott gazdasági nyitása nem a 20. században kezdődött: a gyarmati ezüstbányászat már a 16. században bekapcsolta a kontinenst a világgazdaság távolsági áramlásaiba. Potosí ezüstje, majd a 19. századi guanó- és salétromexport, a 20. századi réz- és olajkonjunktúra, napjainkban pedig a lítium iránti kereslet egymást követő nyersanyag-ciklusokat hozott létre. E ciklusok közös tanulsága, hogy a bőség nem automatikusan jelentett fejlődést: számos országban az exportbevételek függőséget, társadalmi egyenlőtlenséget és politikai instabilitást erősítettek. A szakirodalom ezt a jelenséget **nyersanyag-átoknak** (*resource curse*, gyakran spanyolul *maldición de los recursos naturales*) nevezi, bár a fogalom tartalma és az ok-okozati összefüggések vitatottak. Ez az alfejezet a legfontosabb bányászati és energiaágazati eseteket vizsgálja: Chile rézét, Venezuela olaját, Bolívia ónját, ezüstjét és lítiumát, Peru és Brazília vasércét, valamint a kisebb országok bauxit- és aranytermelését. A cél nem az, hogy a nyersanyag-átkot egyetlen magyarázó elvként kezeljük, hanem hogy bemutassuk: az erőforrások és a politikai intézmények kölcsönhatása országonként és korszakonként eltérő eredményre vezetett.

40.2.2 A nyersanyag-átok fogalma és vitái

A nyersanyag-átok klasszikus megfogalmazása szerint az ásványkincsekben gazdag országok hosszú távon lassabb gazdasági növekedést, nagyobb jövedelmi egyenlőtlenséget és gyengébb demokratikus intézményeket mutatnak, mint a hasonló fejlettségű, de nyersanyagban szegényebb államok. A mechanizmusok között a szakirodalom általában a következőket sorolja fel: az exportbevételek árfolyam-felértékelő hatása, amely drágítja és kiszorítja a feldolgozóipart (a **holland kór**, *Dutch disease*); az árak ingadozása, amely kiszámíthatatlanná teszi a költségvetést; a járadékvadászat, vagyis az a politikai harc, amelyben az állami bevételek megszerzése fontosabb lesz, mint a termelő befektetés; valamint a természeti erőforrások kiaknázásához gyakran kapcsolódó korrupció és konfliktus.

A fogalom ugyanakkor erősen vitatott. A kritikusok szerint a „nyersanyag-átok” túlzottan determinisztikus: nem az erőforrás maga az átok, hanem az a mód, ahogyan az állam és a társadalom az erőforrásból származó járadékot kezeli. Norvégia olajalapja, de akár Chile rézalapjának egyes elemei is azt mutatják, hogy megfelelő intézményi szabályozással a nyersanyagexport fenntartható növekedést és társadalmi kiadásokat finanszírozhat. A dél-amerikai esetek ezért nem egyszerűen a nyersanyag-átok „példái”, hanem olyan történeti helyzetek, amelyekben az intézményi örökség, a nemzetközi árciklusok és a belső hatalmi viszonyok együttesen alakították az eredményt. A függetlenség utáni államok gyenge adóztatási képessége, a gyarmati tulajdon- és munkaerőviszonyok fennmaradása, valamint a nagyhatalmi érdekeltségek egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a nyersanyagjövedelem gyakran kevesek kezében összpontosult.

40.2.3 Chile: réz, államosítás és a piaci modell

Chile a dél-amerikai nyersanyaggazdaságok egyik leginkább vizsgált esete. A rézbányászat a 19. század közepétől vált a chilei gazdaság gerincévé, de a modern korszak kezdete az 1960–1970-es évekre tehető. A **chilei réz államosítása** 1971-ben, Salvador Allende kormánya alatt következett be: az állam a nagy külföldi tulajdonú bányákat kisajátította, és létrehozta a **CODELCO** állami vállalatot. Ez az intézkedés nem egyszerűen gazdaságpolitikai döntés volt; a chilei törvényhozás 1971-ben egyhangúlag fogadta el az államosításról szóló alkotmánymódosítást, ami azt jelzi, hogy

a réz feletti nemzeti szuverenitás a hidegháborús baloldalon és a kereszténydemokrata középen is széles körű támogatást élvezett.

Augusto Pinochet diktatúrája nem privatizálta újra a CODELCO-t, ami a chilei modell egyik sajátossága maradt. A katonai rezsim ugyanakkor radikálisan liberalizálta a bányászati szektort: 1981-ben új bányászati törvényt fogadott el, amely kedvező feltételeket biztosított a magántőke számára, és a rézexport bevételeiből elkülönített katonai finanszírozást is bevezetett. A demokrácia visszatérése után a **Concertación** kormányai nem számolták fel ezt a kettős szerkezetet: a CODELCO állami vállalat és a magánbányák, köztük az 1990-es években kiépült óriásprojektek párhuzamosan működtek. A 2000-es évek elején, a kínai kereslet által hajtott rézár-robbanás idején a chilei állam jelentős többletbevételeket halmozott fel, és 2006-ban létrehozta az **állami stabilizációs alapot** (a *Fondo de Estabilización Económica y Social* elődjét). Ez az intézményi lépés a nyersanyag-átok egyik klasszikus ellenszere, mert az árciklusok ingadozását próbálja tompítani.

Chile esete ezért kettős tanulságot hordoz. Egyfelől a réz valóban tartósan meghatározza az ország exportját: a bányászati termékek a 2010-es években is az exportérték többségét adták, és a chilei peso árfolyama szorosan követte a réz világpiaci árát. Másfelől a chilei intézmények – az állami tulajdon, a külföldi tőke szabályozott beengedése és a stabilizációs alap – lehetővé tették, hogy a rézjövedelem ne kizárólag egy szűk oligarchia vagyonát növelje. Ugyanakkor a bányászat környezeti és társadalmi költségei, a vízhasználat, a meddőhányók és a bányavárosok egyenlőtlenségei miatt a chilei modellt sem lehet kritikátlanul sikertörténetnek tekinteni. A 2019-es társadalmi robbanás követelései között a bányászati szektor újraelosztó szerepe is megjelent, ami azt jelzi, hogy a rézbevételek elosztása a demokratikus vita tárgya maradt.

40.2.4 Venezuela: az olajból eredő járadék és az intézményi hanyatlás

Venezuela az olaj és a politika kapcsolatának leggyakrabban idézett dél-amerikai példája. Az ország a 20. század első felében a világ egyik legnagyobb kőolaj-exportőre lett; a **Maracaibo-tó** környéki mezők kiaknázása az 1920-as évektől kezdve átalakította a gazdaságot és a társadalmat. Az olajjövedelem hosszú időn át lehetővé tette, hogy az állam jelentős közkiadásokat finanszírozzon anélkül, hogy a lakosságot széles körű adóztatásnak vetné alá. Ez a járadékalapú állam a szakirodalomban gyakran mint a **járadékos állam** (*rentier state*) modellje jelenik meg: a kormányzat nem a polgárok adójából él, hanem a természeti erőforrásból származó bevételből, ami gyengítheti az elszámoltathatóságot és a képviseleti intézményeket.

A venezuelai eset azonban nem igazolja az egyszerű lineáris összefüggést az olaj és a diktatúra között. Az 1958 utáni **Punto Fijo**-rendszer évtizedekig viszonylag stabil demokratikus kétpárti keretek között osztotta el az olajbevételeket, és a venezuelai politikai életet sokáig a kompromisszumkészség jellemezte. Az 1970-es évek olajárrobbanása hatalmas bevételeket hozott, és a Carlos Andrés Pérez-kormány a „Nagy Venezuela” (*La Gran Venezuela*) programjában állami beruházásokkal próbálta diverzifikálni a gazdaságot. Az adósságválság és az olajár esése az 1980-as években azonban megmutatta a járadékgazdaság sebezhetőségét: a hirtelen bevételcsökkenés társadalmi elégedetlenséget és politikai feszültséget szült.

Hugo Chávez kormányzása után az olaj továbbra is központi szerepet játszott, de más politikai keretben. A **bolivári forradalom** az olajbevételeket szociális programokra, úgynevezett **misiókra** fordította, és a kormány politikai támogatottságának egyik pillére éppen ez az újraelosztó képesség volt. A 2000-es évek magas olajárai mellett ez a modell működőképesnek tűnt, ám a 2014 utáni árzuhanás, a **PDVSA** állami olajvállalat beruházásainak elmaradása és a termelés csökkenése a gazdasági összeomlás egyik fő oka lett. A venezuelai példa tehát azt mutatja, hogy a nyersanyagfüggőség nem önmagában vezet válsághoz, hanem akkor válik pusztítóvá, ha az intézményi ellenőrzés gyenge, a beruházások elmaradnak, és a járadékot rövid távú politikai

célokra használják. A venezuelai termelési adatok pontos mértéke a 2010-es évek végétől bizonytalan, mert a hivatalos statisztikák hitelessége csökkent; független becslések a termelés jelentős visszaesését mutatták, de a pontos számok értelmezése politikai vita tárgya.

40.2.5 Bolívia: ezüst, ón, gáz és lítium

Bolívia története a gyarmati kortól kezdve szorosan összefonódott a bányászattal. **Potosí** ezüstbányája a 16–17. században a spanyol birodalom egyik legfontosabb jövedelemforrása volt; a ma is közkeletű spanyol kifejezés, a „vale un Potosí” („megér egy Potosít”) is erre a történeti tapasztalatra utal. A gyarmati ezüstkitermelés azonban emberáldozatban is óriási volt: a bányákban és a higanyos finomítóüzemekben dolgozó munkások, köztük a **mita** kényszermunkarendszer keretében behajtott őslakos közösségek tagjai, tömegesen haltak meg. A bolíviai bányászat tehát a kezdetektől fogva nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és emberi jogi kérdés is volt.

A 19. század végén az ezüstöt fokozatosan az ón váltotta fel. Az ónexport a 20. század első felében tette Bolíviát a világ egyik meghatározó bányaországává, és az ónbárók – a **Patiño**, **Hochschild** és **Aramayo** családok – politikai befolyása óriási volt. Az 1952-es **nemzeti forradalom** egyik legfontosabb intézkedése a nagy ónbányák államosítása és az állami bányászati vállalat, a **COMIBOL** létrehozása volt. A bolíviai államosítás azonban nem hozott tartós növekedést: az ón világpiaci ára a 20. század második felében csökkent, a bányák termelékenysége visszaesett, és a COMIBOL inkább a foglalkoztatás fenntartásának, mint a hatékonyságnak az eszköze lett. 1985-ben, a hiperinfláció és a gazdasági válság közepette a **Víctor Paz Estenssoro**-kormány radikális stabilizációs programot vezetett be, amelynek része volt a bányászati szektor jelentős leépítése. A bányászok tízezrei vesztették el állásukat, és a szakszervezetek, különösen a **FSTMB** (Federación Sindical de Trabajadores Mineros de Bolivia) politikai ereje meggyengült. A leépítés emléke a mai napig él Bolívia politikai kultúrájában.

A 2000-es években a bolíviai nyersanyagpolitika újra átalakult. A **gázexport**, különösen a Brazíliába irányuló földgázszállítás, vált a legfontosabb bevételi forrássá, és a 2003-as úgynevezett **gázháború** – amikor a földgáz külföldi értékesítésének tervei elleni tömegtüntetések megbuktattak egy kormányt – az erőforrások feletti ellenőrzés politikai központi kérdését mutatta. Evo Morales kormánya 2006-ban **újraállamosította** a szénhidrogén-szektort, és a bevételek egy részét szociális programokra, illetve az önkormányzatoknak juttatott transzferekre fordította. A lítium a 2010-es években vált a bolíviai nyilvános viták kedvelt témájává. A **Uyuni-sóstó** alatt található lítiumkészleteket gyakran a világ egyik legnagyobbjának mondják, bár a becslések bizonytalanok, és a kitermelés technológiai és környezeti feltételei vitatottak. A bolíviai kormány állami ellenőrzés alatt kívánta tartani a lítium kitermelését, de a gyakorlati megvalósítás lassan haladt. A bolíviai tapasztalat tehát ismétlődő ciklusokat mutat: az erőforrás bősége minden korszakban az állam és a társadalom közötti újraelosztási vita középpontjába került, és a megoldások gyakran radikális politikai fordulatokhoz kapcsolódtak.

40.2.6 Peru és Brazília: vasérc, arany és a nagyvállalati modell

Peru bányászati hagyománya a gyarmati ezüst- és higanybányászatra nyúlik vissza, de a 20. század végétől az ország egyik legfontosabb ásványkincse a **vasérc**, a **réz** és az **arany**. A **Yanacocha** aranybánya, amelyet az 1990-es években kezdtek kiaknázni, Latin-Amerika egyik legnagyobb ilyen létesítménye. A fujimori-korszak gazdasági nyitása és a bányászati befektetéseket ösztönző jogszabályok teremtették meg a feltételeket ahhoz, hogy a perui export a 2000-es években a bányászati termékekre épüljön. A növekedés azonban súlyos konfliktusokkal járt: a bányaprojektek gyakran őslakos közösségek területén, vízgyűjtők közelében épültek, és a helyi

lakosság tiltakozásai – például a **Conga-projekt** elleni mozgalom Cajamarcában – a környezeti igazságosság és a területi jogok kérdését emelték be a perui politikába.

Brazília a világ egyik legnagyobb vasérc-termelője, és a **Vale** (korábban Companhia Vale do Rio Doce) állami gyökerekkel rendelkező, ma magántulajdonú óriásvállalat. A brazil bányászatot a nagyüzemi, exportorientált modell jellemzi, amely a **Carajás** régióban és **Minas Gerais** államban összpontosul. A brazil eset különösen alkalmas a nyersanyag-átok árnyalt tárgyalására: a bányászat jelentős exportbevételt és regionális foglalkoztatást biztosít, ugyanakkor a 2015-ös **Mariana** és a 2019-es **Brumadinho** gátszakadásai – mindkettő a Vale-hez kötődő meddőtározók katasztrófái – több száz halálos áldozatot követeltek, és megmutatták a bányászati modell környezeti és társadalmi kockázatait. A brazil példa arra is emlékeztet, hogy a vasérc és más ásványok kitermelése nem mindig vált ki olyan járadékvadász konfliktusokat, mint az olaj, mert a bányászat inkább nagyvállalati érdekekhez és regionális politikához kötődik, mintsem kizárólag a központi állam költségvetési bevételeihez.

40.2.7 A kisebb országok: bauxit, arany és az erőforrások geopolitikája

A Guyanák és az andoki országok kisebb gazdaságai is bekapcsolódtak a nyersanyag-körforgásba. **Suriname** és **Guyana** gazdasága a 20. század második felében a **bauxit**-termelésre épült, amelyet hajóval szállítottak feldolgozóüzemekbe, elsősorban az Egyesült Államokba és később más országokba. A bauxitból nyert timföld az alumíniumgyártás alapanyaga, így a két guyanai ország a globális ipari lánc korai láncszemévé vált. A bauxitbevételek ugyanakkor alig alapoztak meg diverzifikált fejlődést; a termelőüzemek bezárása vagy a globális árak ingadozása mindkét országban súlyos költségvetési és foglalkoztatási válságot okozott. Guyana esetében a 2015 után igazolt tengeri **olajkészletek** teljesen új helyzetet teremtettek: az ország a 2020-as évek elején a világ egyik leggyorsabban növekvő gazdaságává vált, és az olajbevételek várható nagysága a nyersanyag-átok újabb változatának kockázatát vetette fel. A szomszédos **Venezuelával** fennálló területi vita, különösen az **Essequibo** régió kérdése, az olaj felfedezésével újra a nemzetközi figyelem középpontjába került, és a konfliktusban a nyersanyagok geopolitikai jelentősége ismét megmutatkozott.

Suriname és **Francia Guyana** emellett az **arany** illegális és kisüzemi bányászatának színterei. Az Amazonas-medence határvidékein folyó **garimpo** (portugál kifejezés a kisüzemi, gyakran illegális aranybányászatra) környezeti pusztítást, higanyszennyezést és bűnözési hálózatokat hozott létre. A francia guyanai hatóságok és a brazil kormány egyaránt küzdenek az illegális kitermelés ellen, de a távoli területek ellenőrzése korlátozott. A kisüzemi bányászat ugyanakkor sok család számára az egyetlen megélhetési forrás, így a szigorú tiltás társadalmi következményei is súlyosak. Ez a kettősség jól jelzi, hogy a nyersanyagok kérdését nem lehet kizárólag a nagyvállalati vagy állami szektor felől vizsgálni: az informális gazdaság és a határ menti térségek szereplői éppúgy részei a dél-amerikai nyersanyag-földrajznak.

40.2.8 Összehasonlító tanulságok és az intézmények szerepe

A dél-amerikai bányászati és energiaágazati történetek összehasonlítása azt mutatja, hogy a nyersanyag-átok nem automatikus törvényszerűség. A különbségeket legalább négy tényező magyarázza. Először is a **bevétel szerkezete**: az olajjáradék általában közvetlenebbül az államhoz folyik be, mint a bányászati profit, ami a venezuelai olajállamban erősebb járadékvadászatot és intézményi hanyatlást eredményezhetett, míg a chilei rézbányászatban a magánszektor és az állami stabilizációs eszközök kombinációja nagyobb rugalmasságot tett lehetővé. Másodszor a **történeti intézményi örökség**: azokban az országokban, ahol a gyarmati és posztkoloniális állam erős adóztatási és jogi kapacitást épített ki, a nyersanyagbevételeket hatékonyabban lehetett

közcélokra fordítani. Harmadszor a **nemzetközi árciklusok időzítése**: a konjunktúra és a válság váltakozása eltérően érintette az országokat aszerint, hogy éppen milyen politikai rezsim irányította őket. Negyedszer a **társadalmi ellenállás és részvétel**: a bolíviai gázháború, a perui bányaprojektek elleni tiltakozások vagy a chilei környezeti mozgalmak mind azt jelzik, hogy a bányászati és energiaágazati döntések nem egyszerűen technokrata kérdések; az érintett közösségek politikai mobilizációja befolyásolja az erőforrások sorsát.

A 2020-as években a dél-amerikai nyersanyag- és energiapolitika újabb fordulóponthoz érkezett. A **lítium** iránti globális kereslet, amelyet az elektromos járművek és az energiatárolás növekedése hajt, a kontinens több országát is a figyelem középpontjába állította. A legnagyobb igazolt készletek a **bolíviai Uyuni-sóstó**, a **chilei Atacama-sivatag** és az **argentin Puna** térségében találhatók; ezt a három országot együtt szokták „lítium-háromszögnek” nevezni. A lítium kitermelésének környezeti hatása – különösen a vízfelhasználás a rendkívül száraz andoki területeken – komoly tudományos és társadalmi viták tárgya. A chilei kormány 2023-ban bejelentette a lítiumipar állami részvételének növelését, míg Argentínában a szövetségi tartományi struktúra miatt a kitermelés szabályozása tartományonként eltérő. A lítium körüli verseny tehát nemcsak gazdasági kérdés, hanem a környezeti igazságosság, az őslakos területi jogok és a regionális együttműködés próbája is.

A nyersanyag-átok fogalma így hasznos kiindulópont, de nem helyettesíti a történeti elemzést. A dél-amerikai tapasztalat azt tanítja, hogy az erőforrások nem determinálják a politikai rendszert; ellenkezőleg, a politikai intézmények, a társadalmi erőviszonyok és a nemzetközi kontextus döntik el, hogy a bőség fejlődést vagy függőséget eredményez-e. Az alfejezetben tárgyalt esetek azt is mutatják, hogy a „nyersanyag-átok” kifejezést gyakran visszamenőlegesen, a jelenkori fejlettségi különbségek magyarázatára használják, holott a történeti szereplők saját korukban nem így értelmezték helyzetüket. A fogalom kritikai használata ezért elengedhetetlen.

40.2.9 Források és bizonytalanságok

A bányászat és az energiaágazat történetére vonatkozó források típusa országonként és korszakonként erősen eltér. A gyarmati ezüstbányászatra vonatkozóan a legfontosabb elsődleges források a spanyol gyarmati adminisztráció iratai: a potosíi bányászati adóelszámolások, a mita-rendszerrel kapcsolatos királyi rendeletek és a korabeli krónikák, köztük **Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela** potosíi krónikája. Ezek értelmezése azonban vitatott: a gyarmati demográfiai adatok, a halálozási arányok és a termelési volumenek becslései jelentősen eltérnek. A modern korszakra vonatkozóan a legfontosabb források a nemzeti statisztikai hivatalok bányászati és exportadatai, az állami vállalatok (CODELCO, PDVSA, COMIBOL, Vale) jelentései, valamint a nemzetközi szervezetek – a Világbank, az IMF, az ECLAC – becslései. Ezeket azonban óvatosan kell kezelni: a vállalatok és a kormányok érdekeltek lehetnek a termelési adatok és a készletek felülbecslésében. A venezuelai olajtermelés 2010-es évek végétől közölt hivatalos adatainak hitelessége például erősen vitatott; független becslések, például az OPEC másodlagos forrásai, jelentős eltérést mutattak a kormányzati számokhoz képest. A lítiumkészletek becslései szintén gyorsan változnak: a geológiai ismeretek bővülésével és a piaci feltételek alakulásával a „gazdaságosan kitermelhető” készlet fogalma is változik. Mindez azt jelenti, hogy az alfejezetben közölt számok a rendelkezésre álló becslések nagyságrendjét jelzik, nem pontos méréseket.

A „nyersanyag-átok” fogalma maga is tudományos vita tárgya. A közgazdaságtani szakirodalomban nincs teljes egyetértés arról, hogy a nyersanyagbőség és a gazdasági növekedés közötti negatív kapcsolat minden esetben fennáll-e, és ha igen, milyen mechanizmuson keresztül. A történeti szakirodalom pedig arra figyelmeztet, hogy az országok közötti összehasonlításokból levont általános következtetések elfedhetik az eltérő gyarmati örökségeket, jogrendszereket és társadalmi szerkezeteket. Ezért a nyersanyag-átkot e tankönyv nem törvényszerűségként, hanem

heurisztikus fogalomként használja: segít kérdéseket feltenni, de nem helyettesíti az egyes esetek elemzését.

40.2.10 Rövid összefoglaló

- A dél-amerikai bányászat és energiaágazat hosszú történeti ciklusokban formálta a kontinens gazdaságát és politikáját, a potosíi ezüsttől a lítiumig.
- A „nyersanyag-átok” fogalma a nyersanyagbőség és a gyenge intézmények közötti összefüggésre utal, de nem törvényszerűség; az eredmény az intézményi örökségtől, az árciklusoktól és a politikai mobilizációtól függ.
- Chile rézmodellje az állami CODELCO, a magánbefektetések és a stabilizációs alap kombinációjára épült, így a nyersanyagfüggőség mellett is sikerült a bevételek egy részét közcélokra fordítani.
- Venezuela az olajjáradékra épülő állam példája: a bevételek hosszú időn át finanszírozták a politikai stabilitást, de a beruházások elmaradása és az árak esése humanitárius és politikai válságot mélyített.
- Bolívia története ismétlődő államosítási és liberalizálási ciklusokból áll; az ezüst, az ón, a földgáz és a lítium mindig az újraelosztási vita középpontjában állt.
- Peru és Brazília nagyüzemi bányászata jelentős exportbevételt hozott, de a környezeti katasztrófák és a helyi közösségekkel való konfliktusok a modell társadalmi költségeit mutatják.
- A Guyanák bauxitból, olajból és aranyból szerzett bevételei a kis országok különös sebezhetőségét, a lítium pedig a jövőbeli erőforrás-verseny környezeti és geopolitikai kockázatait jelzik.

40.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen mechanizmusokkal magyarázza a szakirodalom a nyersanyag-átkot, és miért nem alkalmazható a fogalom kritikátlanul minden dél-amerikai esetre?
2. Hasonlítsa össze Chile rézmodelljét és Venezuela olajgazdaságát: milyen intézményi különbségek magyarázhatják az eltérő eredményeket?
3. Miért jelentett a bolíviai ónbányászat államosítása 1952-ben politikai fordulópontot, és milyen következményei voltak az 1985-ös leépítésnek?
4. Milyen környezeti és társadalmi kockázatokat hordoz a nagyüzemi vasércbányászat Brazíliában és a lítiumkitermelés az Andokban?
5. Hogyan változtatta meg a guyanai olajfelfedezés az ország gazdasági kilátásait és a szomszédos Venezuelával fennálló területi vitát?

40.3 Regionális integráció és geopolitikai verseny

Dél-Amerika regionális integrációs kísérletei szorosan összefonódnak a kontinens nyersanyag-exportjával és a nagyhatalmi érdekekkel. A 20. század végétől az országok többször próbáltak gazdasági vagy politikai egységet teremteni, ám e törekvések mindig ingadoztak a belpolitikai ideológiák és a külső kereslet változásai szerint. A következőkben azt vizsgáljuk, milyen intézmények jöttek létre, hogyan kapcsolódott ehhez Kína, az USA és az Európai Unió, és miért nem beszélhetünk egységes „dél-amerikai blokkról”.

40.3.1 A regionális együttműködés hidegháborús előzményei

A második világháború után Latin-Amerikában a fejlesztő állam és az importhelyettesítő iparosítás időszakában a regionális piacbővítést a gazdasági fejlődés egyik eszközének tekintették. 1960-ban hozták létre a **Latin-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulást (ALALC, Asociación Latinoamericana de Libre Comercio)**, amely a tagállamok közötti vámok fokozatos leépítését tűzte ki célul. Az alapító okirat aláírása dokumentált esemény, ám a tényleges liberalizáció mértéke korlátozott maradt: a tagok számos termékre fenntartottak kivételeket, és a politikai konfliktusok, például az országok közötti határviták, akadályozták a mélyítést. Ezt a szervezetet 1980-ban felváltotta a **Latin-Amerikai Integrációs Társulás (ALADI, Asociación Latinoamericana de Integración)**, amely rugalmasabb keretet biztosított, megengedve a kétoldalú és regionális megállapodásokat. Az ALADI ma is működik, de szerepe háttérbe szorult az újabb szervezetek mögött. A hidegháború idején az USA a pánamerikai rendszeren keresztül igyekezett fenntartani befolyását; a szovjet–kubai jelenlét fenyegetésként jelent meg, ami a térség több országában katonai kormányzatokhoz és ideológiai szembenálláshoz vezetett – ezt a folyamatot a Diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezet tárgyalja részletesen.

40.3.2 Mercosur: a déli kúp gazdasági tengelye

A legerősebb és legintézményesültebb gazdasági szervezet a **Mercosur** (teljes nevén Mercado Común del Sur, azaz Déli Közös Piac). Négy alapító tagja – Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay – 1991-ben írta alá az asunción szerződést. A cél a közös piac létrehozása, a belső vámok lebontása és közös külső vámtarifa kialakítása volt. A vámunió 1995-től lépett hatályba, bár a gyakorlatban soha nem vált teljessé: a tagállamok időnként egyoldalúan felfüggesztették a közös külső vámot egyes termékekre, és a belső kereskedelemben is maradtak kivételek. Ez a hiányosság a szervezet megítélésének egyik vitatott pontja.

A Mercosur intézményrendszere – a Közös Piac Tanácsa, a Közös Piac Csoport, a Kereskedelmi Bizottság és a Mercosur Parlament – dokumentáltan létezik, ám a döntéshozatal kormányközi jellegű, nem pedig szupranacionális. Ez azt jelenti, hogy a tagállami kormányok bármikor megvétózhatják a közös politikákat. Brazília gazdasági súlya a szervezet belső hierarchiáját aszimmetrikussá teszi; a kisebb tagok időnként hátrányosnak érzik a nagy brazil agrárexport nyomását. A 2000-es években a szervezet tagfelvételi eljárás keretében bővült: Venezuela csatlakozási kérelmét éveken át vitatták, végül 2012-ben lépett be, de 2016-ban a demokratikus záradék alkalmazásával felfüggesztették, 2017-ben pedig kizárták. Bolívia 2015-ben kapta meg a tagjelölti státuszt, csatlakozása a kézirat lezárásakor (2026) folyamatban van. A venezuelai eset dokumentált, de a „demokratikus záradék” alkalmazásának politikai indíttatását a részt vevő országok eltérően értelmezik, ami szintén vitatott értelmezési kérdés.

A Mercosur kereskedelmi teljesítménye hullámzó: az 1990-es években a belső kereskedelem gyorsan nőtt, a 2000-es években a globális nyersanyag-kereslet és a kínai import további lökést adott. A hivatalos kereskedelmi statisztikák szerint a tagok egymás közötti forgalma az összkülkereskedelmük jelentős, de változó hányadát teszi ki. A mélyebb integráció, például a közös valuta vagy a közös iparpolitika, nem valósult meg. A 2010-es években a brazil gazdasági válság és a politikai polarizáció tovább lassította a szervezetet. A Mercosur jövőjét a belső protekcionizmus és a külső megállapodások – elsősorban az EU-val folytatott tárgyalások – határozzák meg, amelyeket később tárgyalunk.

40.3.3 UNASUR: a politikai integráció kísérlete és válsága

A 2000-es években a dél-amerikai országok többségében baloldali vagy baloldalhoz sorolt kormányok kerültek hatalomra, és ezek egy ambiciózusabb politikai szervezetet hoztak létre. 2008-ban írták alá az **UNASUR** (Unión de Naciones Suramericanas, Dél-amerikai Nemzetek Uniója) alapító szerződését, amely 2011-ben lépett hatályba. Az intézmény célja a politikai párbeszéd, a biztonsági együttműködés, az infrastrukturális összeköttetés és a szociális programok összehangolása volt. Tizenkét dél-amerikai ország csatlakozott; a szervezetnek nem volt tagja az amerikai kontinens északi fele, sem Kuba.

Az UNASUR sikereként tartják számon a 2008-as bolíviai belpolitikai válság közvetítését és a 2010-es évek elején a regionális katonai feszültségek enyhítését. Azonban ezek az értékelések részben emlékezetpolitikai jellegűek: a baloldali kormányok a szervezetet a regionális autonómia szimbólumaként mutatták be, míg a későbbi jobboldali kormányok az ideológiai elfogultságát és Venezuela befolyását bírálták. 2017-től kezdve a tagállamok között vita alakult ki az UNASUR főtitkári posztjának betöltéséről, majd 2018-ban hat ország – Argentína, Brazília, Chile, Kolumbia, Paraguay és Peru – bejelentette részvételének felfüggesztését. Ez a gyakorlatban megbénította a szervezetet.

2019-ben a jobboldali kormányok kezdeményezésére létrejött a **PROSUR** (Foro para el Progreso de América del Sur, Dél-Amerika Haladásáért Fórum). Ez a fórum kevésbé intézményesült, és kizárta a vitatott legitimációjú venezuelai kormányt. A 2020-as évek elejétől azonban a politikai ciklus ismét fordult: Brazíliában Lula 2023-as hivatalba lépése után az új kormány kilépett a PROSUR-ból és bejelentette visszatérését az UNASUR-hoz. E lépések dokumentáltak, ám az UNASUR újraélesztésének tényleges tartalma a kézirat lezárásáig (2026) bizonytalan. A szervezet története jól mutatja, hogy a dél-amerikai integráció mélysége erősen függ a tagállami kormányok ideológiai összetételétől, nem pedig stabil intézményi logikától.

40.3.4 CELAC: latin-amerikai és karibi párbeszéd az USA nélkül

A **CELAC** (Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños, Latin-amerikai és Karibi Államok Közössége) 2011-ben alakult meg Caracasban. A szervezet 33 latin-amerikai és karibi országot foglal magában, azaz a nyugati félteke minden szuverén államát, kivéve az Amerikai Egyesült Államokat és Kanadát. Ez a kihagyás szimbolikus jelentőségű volt: a szervezet a Monroe-doktrínától való elhatárolódást és a latin-amerikai identitás megerősítését célozta. A CELAC nem gazdasági szervezet, hanem politikai konzultációs fórum, amely a konszenzusos döntéshozatalra épül. Ez utóbbi erősen korlátozza a cselekvőképességét: a tagok nézetkülönbségei – például Venezuela kérdésében – rendszeresen megakadályozták az érdemi állásfoglalásokat.

A CELAC csúcstalálkozói dokumentáltak, de a szervezet hatékonysága vitatott. Egyes értelmezések szerint a CELAC a latin-amerikai autonómia fontos platformja, mások szerint csupán deklaratív fórum, amely nem befolyásolja a tényleges hatalmi viszonyokat. A 2020-as években a szervezet újra aktívabbá vált, különösen a COVID–19 járvány utáni együttműködés és az EU-val való párbeszéd terén, de a belső politikai megosztottság továbbra is korlátozza. A CELAC létrejötte azt is mutatja, hogy a latin-amerikai regionalizmus időnként kifejezetten az USA kizárására épül, ami eltér a hidegháborús pánamerikai hagyománytól.

40.3.5 Kína: a nyersanyagkereslet új súlypontja

Kína 2001-es WTO-csatlakozása után vált a dél-amerikai nyersanyagexport meghatározó felvevőpiacává. A 2000-es évek elejétől a kínai importkereslet – szója, vasérc, réz, kőolaj, majd később lítium – jelentősen megnövelte Brazília, Chile, Peru, Argentína és Venezuela exportbevételeit.

A kereskedelmi statisztikák szerint Kína a 2010-es évekre több dél-amerikai ország legnagyobb kereskedelmi partnerévé vált. Ez a dokumentált tény alapvetően átrendezte a kontinens külső gazdasági kapcsolatait, amelyek korábban az USA és Nyugat-Európa felé orientálódtak.

A kínai jelenlét nem korlátozódik a kereskedelemre. A kínai állami bankok – elsősorban a China Development Bank és az Export-Import Bank of China – jelentős hiteleket nyújtottak dél-amerikai kormányoknak és állami vállalatoknak infrastruktúra, energia- és bányászati projektekre. A hitelmegállapodások összegeiről különböző adatbázisok léteznek, de a pontos értékek módszertantól függenek, és a hivatalos adatok gyakran hiányosak. A kínai beruházások egyik vitatott kérdése az **„adósságcsapda-diplomácia”** vádja: egyes elemzők szerint Kína szándékosan túladóztatja a fogadó országokat, hogy stratégiai eszközökhöz, például kikötőkhöz vagy bányákhoz jusson. Más kutatók ezt az értelmezést leegyszerűsítőnek tartják, hangsúlyozva, hogy a dél-amerikai kormányok maguk is keresték a kínai hiteleket, mert a nemzetközi pénzpiacokon korlátozott feltételekkel fértek hozzá forrásokhoz. Ez a vita a szakterületen jelenleg is zajlik; nincs egyértelmű konszenzus.

A 2020-as években Kína a zöld átmenethez szükséges ásványok – lítium, réz, nikkel – beszerzésében is aktív. A dél-amerikai „lítium-háromszög” (Chile, Argentína, Bolívia) a globális lítiumkészletek jelentős részét birtokolja, és a kínai vállalatok befektetéseket eszközöltek a bányászati és feldolgozóipari projektekben. E beruházások pontos kiterjedése és a helyi közösségekre gyakorolt hatása környezetvédelmi és társadalmi szempontból vitatott, ahogyan azt a Bányászat, olaj és a „nyersanyag-átok” alfejezet tárgyalja. Kína szerepe tehát egyszerre jelent gazdasági lehetőséget és újfajta függőségi viszonyt; a kérdés megítélése ideológiai és módszertani vitákkal terhelt.

40.3.6 Az USA geopolitikai öröksége és alkalmazkodása

Az USA évszázadokon át a Monroe-doktrínára és a pánamerikai eszmére hivatkozva törekedett befolyása fenntartására Dél-Amerikában. A hidegháború idején ez katonai beavatkozásokban, titkos műveletekben és a jobboldali diktatúrák támogatásában öltött testet; ezek dokumentált események, ám erkölcsi és jogi megítélésük máig emlékezetpolitikai vita tárgya. A 2000-es években az USA elsősorban kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodásokkal próbált versenyezni a globális piacokon: Chile (2004), Peru (2009), Colombia (2012) kötött ilyen egyezményt. Az USA ezzel párhuzamosan katonai és biztonsági együttműködést is fenntartott, különösen a drogkereskedelem elleni küzdelemben Kolumbiával.

A 2010-es években azonban az USA relatív befolyása csökkent, miközben Kína kereskedelmi súlya nőtt. Az Egyesült Államok a Trump-kormány idején protekcionista politikát folytatott, és a latin-amerikai kormányokkal szemben gyakran ideológiai alapon viszonyult, például Venezuela és Kuba esetében. A Biden-kormány 2021-től a klímaváltozást és a kritikus ásványi ellátási láncokat helyezte előtérbe, de a Kínával való stratégiai verseny továbbra is meghatározó maradt. Az USA számára Dél-Amerika elsősorban nyersanyag- és energiabiztonsági szempontból, valamint migrációs és kábítószer-kereskedelmi kérdésekben releváns. Az amerikai politika folytonossága és szakadásai a régióban jól dokumentálhatók kormányzati iratokkal, ám a hosszú távú stratégiai szándékok értelmezése vitatott.

40.3.7 Az EU mint kereskedelmi és normatív szereplő

Az Európai Unió a dél-amerikai integráció egyik legrégebbi külső partnere. Az EU és a Mercosur között 1999-ben kezdődtek a társulási megállapodás tárgyalásai, amelyek célja a vámok csökkentése mellett politikai párbeszéd és együttműködés kialakítása volt. A tárgyalások két évtizedig húzódtak, főként az európai agrárprotekcionizmus és a dél-amerikai ipari piacok védelme közötti feszültségek miatt. 2019-ben a felek politikai megállapodásra jutottak, de a ratifikációs folyamat

elakadt, részben az európai országok környezetvédelmi aggályai miatt, amelyeket a brazíliai Amazonas erdőirtásának növekedése erősített fel.

A 2020-as években Lula brazíliai elnöksége alatt a tárgyalások új lendületet kaptak: a felek egy kiegészítő jegyzőkönyvet dolgoztak ki az erdőirtás visszaszorítására vonatkozó kötelezettségvállalásokról. A megállapodás végleges ratifikálása azonban a kézirat lezárásakor (2026) még nem történt meg, és a folyamat kimenetele bizonytalan. Az EU stratégiai célja kettős: egyrészt biztosítani a mezőgazdasági és ipari termékeinek piacra jutását, másrészt érvényesíteni a fenntarthatósági normákat. E kettős cél gyakran ellentmondásba kerül, és az érintett dél-amerikai országokban a környezetvédelmi feltételeket néha a szuverenitás korlátozásaként élik meg. Ez a vita szorosan kapcsolódik az Az Amazonas és a klímaválság alfejezetben tárgyalt feszültségekhez.

40.3.8 Baloldali és jobboldali hullámok: az integráció politikai ciklusai

A regionális integráció történetét a 21. században erősen befolyásolták a belpolitikai ideológiai ciklusok. Az 1998–2015 közötti időszakot gyakran **„rózsaszín hullámként”** emlegetik: Hugo Chávez Venezuelában (1999), Lula Brazíliában (2003), Néstor Kirchner Argentínában (2003), Evo Morales Bolíviában (2006), Rafael Correa Ecuadorban (2007) és Michelle Bachelet Chilében (2006–2010, majd 2014–2018) került hatalomra. Ezek a kormányok a nyersanyagárak emelkedéséből származó bevételeket szociális programokra fordították, és a szegénység csökkenését hajtották végre; a hivatalos statisztikák ezt mutatják, bár a mérési módszerek és a kiinduló szintek miatt az összehasonlítás vitatott. A rózsaszín hullám idején erősödött meg az UNASUR és a CELAC, és a baloldali kormányok szorosabb kapcsolatot építettek Kínával.

A 2015-től kezdődő időszakban több országban jobboldali vagy centrista, piacpárti kormány váltotta a baloldalt: Argentínában Mauricio Macri (2015), Brazíliában Michel Temer, majd Jair Bolsonaro (2019), Chilében Sebastián Piñera (2010–2014, 2018–2022), Ecuadorban Lenín Moreno, majd Guillermo Lasso, Paraguayban és Uruguayban is konzervatív erők erősödtek meg. E fordulat részben a nyersanyagárak csökkenésének, részben a baloldali kormányok korrupciós botrányainak és államháztartási problémáinak tudható be. A jobboldali kormányok csökkentették a regionális politikai szervezetek támogatását, kiléptek az UNASUR-ból, és inkább a kétoldalú kapcsolatokat részesítették előnyben. A venezuelai humanitárius válság és a kubai befolyás megítélése tovább élezte az ideológiai szembenállást; ezek az értelmezések erősen emlékezetpolitikai és ideológiai töltetűek.

A 2020-as évek elejétől ismét baloldali kormányok jelentek meg: Gabriel Boric Chilében (2022), Pedro Castillo, majd utódja Peruban (2021–), Gustavo Petro Kolumbiában (2022), Lula Brazíliában (2023). Ezek a kormányok azonban heterogénabbak és belsőleg is megosztottabbak, mint a 2000-es évek hulláma. A „baloldal” és „jobboldal” kategóriái ezekben az országokban eltérő mozgalmakat, szakszervezeteket, őslakos szervezeteket, pünkösdi egyházakat és üzleti csoportokat fognak össze; a fogalmak jelentése országonként és időszakonként változik. Ezért a regionális integráció jövője sem kizárólag az ideológiai hovatartozástól függ, hanem a belső politikai erőviszonyoktól, a külső piaci feltételektől és a nagyhatalmi ajánlatoktól.

A geopolitikai verseny tehát ma már nem elsősorban a hidegháborús szuperhatalmi szembenállást jelenti, hanem a nyersanyagokhoz, ellátási láncokhoz, infrastruktúrához és szabályozási normákhoz kapcsolódó befolyásszerzést. Kína a kereskedelmi és hitelkapcsolatokon keresztül, az USA a biztonsági és kereskedelmi megállapodásokon, az EU pedig a fenntarthatósági feltételeken keresztül próbál hatást gyakorolni. Dél-Amerika országai egyszerre élvezik a versenyből fakadó mozgásteret és szembesülnek a függőség kockázataival. A regionális integráció megerősítése csökkenthetné az egyoldalú kitettséget, de a politikai megosztottság ezt eddig rendre meghiúsította.

40.3.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban nemzetközi szerződések, kormányzati közlemények, kereskedelmi statisztikák és nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank, UNCTAD, ECLAC) jelentései alapján rekonstruálható. Az intézmények alapítási dátumai és a tagállamok listája dokumentált tények; az alapszerződések szövege ellenőrizhető. A kereskedelmi adatok esetében azonban módszertani bizonytalanságok vannak: az áruforgalom értékét folyó áron, különböző devizában és eltérő besorolások szerint közlik, ezért a pontos arányok évről évre változnak.

A legnagyobb viták a következő területeken jelentkeznek:

- **Az integráció hatékonysága:** egyes kutatók szerint a Mercosur és az UNASUR valódi eredményeket ért el a kereskedelem bővítésében és a konfliktusok csillapításában, mások szerint az intézmények üres kagylók, amelyeket a kormányok csak ideológiai szimbólumként használnak.
- **Kína szerepe:** a kínai hitelek és beruházások hatása, az „adósságcsapda" érvényessége és a helyi környezeti károk felelőssége erősen vitatott. A hivatalos kínai adatok és a független elemzők becslései között jelentős eltérések lehetnek.
- **Az USA és az EU normatív befolyása:** a szabadkereskedelmi megállapodásokhoz kapcsolódó feltételek (környezetvédelem, munkaügyi normák) megítélése nem egységes; egyes dél-amerikai szereplők ezeket a szuverenitás megsértésének, mások a modernizáció eszközének tekintik.
- **A közelmúlt értékelése:** a 2020-as évek politikai eseményei – például a perui belpolitikai válság, a chilei alkotmányozási folyamat kudarca, a kolumbiai béke végrehajtása – olyan gyorsan változnak, hogy a kézirat lezárásának időpontjában (2026) csak előzetes értékelések adhatók. A legfrissebb fejleményeket a nemzetközi sajtó és a kormányzati nyilatkozatok alapján lehet nyomon követni, de ezek forráskritikája fokozott óvatosságot igényel.

40.3.10 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika regionális integrációs kísérletei a hidegháborús ALALC/ALADI-tól a Mercosurig, az UNASUR-ig és a CELAC-ig mindig szorosan kötődtek a nyersanyag-export ciklusaihoz és a belpolitikai ideológiákhoz.
- A Mercosur a legerősebb gazdasági szervezet, de vámuniója nem teljes, döntéshozatala kormányközi, és belső aszimmetriái korlátozzák a mélyülést.
- Az UNASUR a 2000-es évek baloldali hullámának politikai integrációs kísérlete volt, de 2018 után a tagállami kilépések megbénították; utódszervezete, a PROSUR, kevésbé intézményesült.
- A CELAC az USA kizárásával jött létre, de konszenzusos működése miatt korlátozott a cselekvőképessége.
- Kína a 2000-es évektől a legfontosabb kereskedelmi partnerré és hitelezővé vált; hatása vitatott: egyesek új függőséget, mások kölcsönös előnyöket látnak benne.
- Az USA a Monroe-doktrínától a szabadkereskedelmi megállapodásokig és a Kína elleni versenyig alakította politikáját; befolyása relatíve csökkent, de biztonsági és migrációs kérdésekben továbbra is meghatározó.
- Az EU a Mercosurral kötendő társulási megállapodáson keresztül kapcsolódik a régióhoz; a fenntarthatósági feltételek beépítése mindmáig akadályozza a ratifikációt.
- A baloldali és jobboldali hullámok nem értelmezhetők egységes blokkokként, mivel a „baloldal" és „jobboldal" jelentése országonként változik, és mindkét oldal heterogén koalíciókból áll.

40.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a nyersanyagárak ciklusa a dél-amerikai regionális integráció erősödését és gyengülését?
2. Miért mondható, hogy a Mercosur nem teljes vámunió, és milyen belső feszültségek korlátozzák a mélyülést?
3. Hasonlítsa össze az UNASUR és a CELAC szerepét! Melyik miért volt sikeresebb vagy sikertelenebb a politikai együttműködésben?
4. Miben különbözik az USA, Kína és az EU geopolitikai eszköztára Dél-Amerikában? Melyik milyen típusú függőséget hoz létre?
5. Miért nem lehet a 21. századi dél-amerikai baloldali és jobboldali hullámokat egységes ideológiai tömbökként kezelni? Adjon példát országonként eltérő politikai dinamikára.

40.4 Dél-Amerika a 21. században: mérleg és jövő

A 21. századi Dél-Amerika mérlegét nem lehet egyetlen „latin-amerikai” történetként megvonni. A kontinens országai eltérő gyarmati örökséggel, államszerkezettel, demográfiai pályával, intézményi kapacitással és világgazdasági beágyazottsággal érkeztek a 2000-es évekbe, és az azóta eltelt negyedszázad inkább megerősítette, mint eltüntette ezeket a különbségeket. A korábbi fejezetek bemutatták az országok külön útjait, a diktatúrák, erőszak és emlékezet, az őslakos népek és társadalmi mozgalmak, a migráció, város és társadalom, valamint a környezet, erőforrások és geopolitika összehasonlító tanulságait. Ez a záró alfejezet ezeket a szálakat köti össze öt nagy metszetben: demográfia és térszerkezet, egyenlőtlenség, demokrácia és intézményi stressz, klíma és erőforrás-gazdálkodás, valamint migráció és regionális jövő. A cél nem jóslat, hanem a dokumentált tendenciák, a tudományos konszenzusok és a vitatott értelmezések megkülönböztetése.

40.4.1 Demográfiai átmenet, urbanizáció és a fiatalodó–öregedő kontinens feszültségei

A 21. század elején Dél-Amerika a demográfiai átmenet késői szakaszában járt. A halandóság már korábban csökkent, a termékenység pedig az 1990-es és 2000-es években gyorsan közeledett a reprodukciós szinthez. Az ENSZ Népesedési Osztályának (UN DESA) ismétlődő revíziói szerint a térség népessége a 2020-as évek közepén nagyságrendileg 440 millió körül volt; ez a szám azonban becslés, mert a népszámlálások időzítése, földrajzi lefedettsége és a venezuelai, illetve haiti migráció nyilvántartása országonként erősen eltér. A korábbi évtizedek magas, évi 2 százalék körüli növekedési üteme a legtöbb országban 1 százalék alá esett, Brazíliában és Chilében már 1 százalék alatt is volt, míg Bolíviában, Paraguayban és a guyanai országokban a termékenységcsökkenés lassabban zajlott.

A demográfiai mérleg legfontosabb szerkezeti változása a **korösszetétel eltolódása**. A 2000-es években még „demográfiai osztalékról” beszéltek: a munkaképes korú népesség aránya magas volt, és ez – kedvező külső feltételek mellett – hozzájárulhatott a szegénység csökkenéséhez. A 2020-as évekre azonban a legtöbb dél-amerikai országban a gyermekkorúak aránya csökkent, az időskorúaké nőtt, és a középső korosztályok eltartási terhe újra emelkedni kezdett. A folyamat nem egységes: Argentínában, Uruguayban és Chilében a társadalom már a 20. század végén idősödő társadalommá vált, míg Bolíviában és Paraguayban a fiatalabb korszerkezet tovább tartott. A különbségek hatással vannak a nyugdíjrendszerekre, az egészségügyre és a munkaerő-kínálatra, de a demográfiai adatok nem önmagukban magyarázzák a gazdasági vagy politikai kimeneteket.

A demográfiai változás elválaszthatatlan a **városiasodástól**. Dél-Amerika a világ egyik leginkább urbanizált régiója: a lakosság több mint négyötöde városi településeken él, és a nagyvárosi agglomerációk – São Paulo, Buenos Aires, Rio de Janeiro, Lima, Bogotá, Santiago – egyszerre politikai, gazdasági és szociális csomópontok. A 20. század közepi vidékről városba irányuló migrációt a 21. században részben a nagyvárosok belső átrendeződése, a közepes városok növekedése és a határon átnyúló mobilitás váltotta fel. A városi növekedés sok helyen informális telepekben, közlekedési elégtelenségben és bűnözési koncentrációban jelentkezik; ugyanakkor a városok a kulturális megújulás, a politikai mobilizáció és a szolgáltatásgazdaság terei is. A városiasodás tehát nem egyszerűen háttérváltozó, hanem a migráció, városiasodás és kultúra fejezetben tárgyalt társadalmi egyenlőtlenségek térbeli kivetülése.

A demográfiai mérlegben a dokumentált tények és a becslések határai világosan látszanak. A születéskor várható élettartam növekedése a legtöbb országban mérhető, de a járványos évek (különösen a COVID–19-világjárvány) átmeneti visszaesést okoztak, és egyes országokban a halálozási többlet nagysága ma is vitatott. Hasonlóképpen a venezuelai kitelepülés miatt a fogadó országok hivatalos népességnyilvántartásai alulbecsülhetik a tényleges lakosságot, a kivándorlási oldalon pedig a „ki nem jelentkező” migránsok száma bizonytalan. A demográfiai előrejelzések tehát jelzik a fő irányokat, de a rövid távú válságok és a migrációs hullámok módosíthatják a pályát.

40.4.2 Egyenlőtlenségek: tartós szerkezet, változó szintek és mérési bizonytalanság

A 21. századi Dél-Amerika társadalmi kérdéseinek magva a **jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség**. A kontinens történelmileg a világ legmagasabb Gini-együtthatóival rendelkező régiói közé tartozott, és ez a 2020-as években sem múlt el. A 2000-es évek eleji árupiaci fellendülés idején a jövedelmi egyenlőtlenség több országban mérhetően csökkent, különösen Brazíliában, Argentínában, Uruguayban, Chilében és Peruban. A Világbank és a Latin-Amerikai és Karibi Gazdasági Bizottság (CEPAL) háztartás-felméréseken alapuló becslései szerint a régió Gini-együtthatója a 2000-es évek eleji 0,55 körüli szintről a 2010-es évek elejére 0,50 alá csökkent, de a 2010-es évek végén és a 2020-as években a csökkenés megtorpant, sőt egyes országokban megfordult. Ez a mérőszám azonban csak a jövedelemeloszlást közelíti, és nem mutatja a vagyon, a föld, az oktatási hozzáférés vagy a társadalmi presztízs egyenlőtlenségeit. A Gini-együtthatók nemzetközi összehasonlítása is módszertanilag bizonytalan, mert a felmérések jövedelemfogalma, a felső jövedelmek alulbecslése és az informális szektor kezelése országonként eltér.

A jövedelmi egyenlőtlenség mögött **strukturális adórendszeri egyenlőtlenség** húzódik. A dél-amerikai országok adórendszerei – a bányászati és olajjáradékok kivételével – hagyományosan a közvetett adókra, a fogyasztási adókra és a bérekhez kötött járulékokra támaszkodnak, miközben a vagyon- és ingatlanadók, valamint a magas jövedelmek progresszív adóztatása korlátozott. Az adórendszer újraelosztó hatása ezért gyakran kisebb, mint a fejlett ipari országokban. Ez a megállapítás tudományos konszenzusnak tekinthető az adatokat elemző szakirodalomban, de a konkrét reformok politikailag vitatottak, mert a bányászati járadékok eloszlása, a földadó és a külföldi tőke megadóztatása egymással versengő érdekeket érint.

Az egyenlőtlenség nem csupán jövedelmi, hanem **etnikai, faji, területi és nemi** dimenzióban is újratermelődik. A népszámlálási önbevallás és a háztartás-felmérések szerint az afrikai leszármazottak, az őslakos népek és a mesztic/pardo lakosság alsó jövedelmi rétegei aránytalanul felülreprezentáltak a szegénységben, a munkanélküliségben és az alacsony iskolázottságban. A társadalmi mozgalmak fejezete bemutatta, hogy az etnikai kategóriák nem állandóak: a 21. századi népszámlálásokon több országban nőtt az őslakosnak vagy afro-leszármazottnak vallott népesség aránya, ami részben a megváltozott identitáspolitikának és a kategorizálásnak köszönhető, nem feltétlenül a tényleges demográfiai növekedésnek. A területi egyenlőtlenség

szintén makacs: a bányavidékek, az Amazonas-medence, a belső régiók és a vidéki területek jövedelme, közszolgáltatása és biztonsága elmarad a fővárosi és tengerparti régióktól. A nemek közötti egyenlőtlenség a 21. században több mutatóban javult – például a nők iskolázottságában és munkapiaci részvételében –, de a szegénység „női arca", a nem fizetett munka egyenlőtlen eloszlása és a reprodukciós jogokhoz való hozzáférés egyenlőtlensége továbbra is dokumentált.

A jelenkori egyenlőtlenségi vitákban fontos megkülönböztetni a **dokumentált tényt**, a **statisztikai becslést** és a **politikai keretezést**. Az, hogy a 2000-es években a szegénység aránya több országban csökkent, viszonylag jól megalapozott, de a „középosztály felemelkedése" vagy „a jóléti állam újjászületése" már értelmezési vita. Hasonlóképpen a jövedelmi egyenlőtlenség újbóli emelkedésének okai között a szakirodalom vitatja az árupiaci ciklus, a technológiai változás, az adópolitika és a munkapiaci intézmények súlyát. A egyenlőtlenség, szegénység és társadalmi mobilitás fejezetben bemutatott összefüggések tehát nem egyszerűen „rossz" vagy „jó" mutatóként kezelendők, hanem a források és a mérési korlátok kontextusában.

40.4.3 Demokrácia, autoriter fordulatok és intézményi stressz a 2000-es években

A hidegháború utáni demokratizálódás Dél-Amerikában a 21. század elejére formálisan szinte az egész kontinenst lefedte. A katonai diktatúrák Argentínában, Brazíliában, Chilében, Uruguayban, Paraguayban és Bolíviában a 1980-as években és 1990-es évek elején bomlottak fel; a 2000-es évekre a szabad választások, a többpártrendszer és a jogállami intézmények legalább formális szinten működtek. Ez azonban nem jelentette a demokrácia minőségének stabilitását. A 2010-es és 2020-as években több országban alkotmányos válságok, elnöki leváltások, bírósági és kongresszusi konfliktusok, valamint az erőszak és a korrupció miatt a demokrácia „minőségi romlása" vált a nemzetközi megfigyelők és a politikatudomány központi témájává. A demokráciaminősítő indexek – a Freedom House, a V-Dem, a Polity IV és más projektek – eltérő módszertannal dolgoznak, ezért a konkrét rangsorok és a „hanyatlás" mértéke vitatott, de a tendencia iránya több országban hasonló: a fékek és ellensúlyok gyengülése, a végrehajtó hatalom koncentrációja és a választási verseny feltételeinek romlása.

Venezuela a legsúlyosabb példa: a 2000-es évek eleji Hugo Chávez-féle kormányzás, majd a 2010-es évek közepétől Nicolás Maduro alatt bekövetkezett intézményi átalakulás a demokratikus minimumok alá süllyedt. A Chavizmus és válság fejezet bemutatta, hogy a hatalomkoncentráció, a bírói és választási szervek kormánypárti elfoglalása, a sajtószabadság korlátozása és a politikai ellenzék üldözése dokumentált tények, de a folyamat „forradalmi demokráciának" vagy „autoriter rendszernek" nevezése politikai és tudományos viták tárgya. A venezuelai válság a kontinens egészére hatott a menekülthullámon, az olajdiplomácián és a regionális szervezetek megosztottságán keresztül.

Más országokban a demokrácia nem omlott össze, de **intézményi stressz** alá került. Peruban a 2010-es és 2020-as években sorra váltották egymást az elnökök, a kongresszus és az elnöki hivatal közötti konfliktusok miatt; a 2022–2023-as fordulatok után a politikai rendszer legitimitása jelentősen csökkent. Ecuadorban és Bolíviában a 2000-es években új alkotmányok születtek, amelyek a plurinacionális állam és a természeti jogok nyelvét vezették be, de ezek végrehajtása ellentmondásos maradt. Chilében a 2019-es társadalmi tiltakozások után alkotmányozási folyamat indult, amely 2022-ben az új alkotmány elutasításával, majd 2023-ban egy második, jobboldali többségű javaslat elutasításával zárult; a folyamat tétje a pinocheti alkotmány örökségének kezelése volt. Brazíliában a 2010-es évek második felében a Lava Jato korrupciós ügyek, Dilma Rousseff leváltása, Lula letartóztatása majd szabadon bocsátása, Jair Bolsonaro elnöksége és a 2023. január 8-i hivatalos épületek elleni támadás mutatta az intézményi pálya törékenységét. Argentínában a gazdasági válságok aláásták a pártrendszerbe vetett bizalmat, és 2023-ban Javier

Milei libertárius elnök győzelme a hagyományos peronista–radikális váltógazdaság felbomlásának jeleként értelmezhető.

A demokrácia mérlegében a **dokumentált tény**, a **tudományos konszenzus** és a **politikai diskurzus** határai gyakran összemosódnak. Az, hogy a választások időpontjai és eredményei rögzíthetők, nem vitatott; az, hogy egy adott rezsim „demokrácia", „hibrid rezsim" vagy „választási autoriter rendszer", értelmezési skálán mozog. A diktatúrák, erőszak és emlékezet fejezet tanulsága szerint az emlékezetpolitikai viták – az eltűntek számai, az amnesztiatörvények, az állami terror minősítése – a 21. századi demokráciák legitimációjának részévé váltak. Az 1980-as években lezajlott demokratikus átmeneteket sok országban olyan kompromisszumok kísérték, amelyeket a későbbi generációk részben felülvizsgáltak, és ez a folyamat 2026-ig sem zárult le. A demokrácia tehát nem egyszeri eredmény, hanem olyan intézményi tér, amelynek minősége a társadalmi nyomás, a gazdasági teljesítmény és a nemzetközi környezet függvényében ingadozik.

40.4.4 Klíma, erőforrások és a zöld átmenet kettős kötése

A 21. századi Dél-Amerika egyik legsürgetőbb közös kihívása a **környezeti változás és az erőforrás-gazdálkodás**. A kontinens egyszerre birtokolja a világ legnagyobb esőerdejét, az Amazonast, a legjelentősebb lítiumkészletek egy részét, hatalmas réz-, szója-, kukorica-, kávé- és hústermelő kapacitást, valamint kiterjedt vízenergia-rendszereket. Ez a természeti gazdagság a 2000-es évek árupiaci fellendülésében növekedést és devizabevételt hozott, de egyúttal kiszolgáltatta a gazdaságokat a világpiaci áringadozásoknak, és környezeti konfliktusokat generált a bányászati, agráripari és energetikai projektek körül. A bányászat, olaj és a „nyersanyag-átok" fejezet bemutatta, hogy a nyersanyagfüggőség és az intézményi kapacitás közötti kapcsolat nem mechanikus: a járadékok politikai hatása az adózási szerződésektől, a tulajdonviszonyoktól és az állami ellenőrzéstől függ.

Az **Amazonas-medence** állapota a globális klímapolitika egyik neuralgikus pontja. A tudományos konszenzus szerint a trópusi esőerdő irtása hozzájárul az üvegházhatású gázok kibocsátásához, csökkenti a szénmegkötést, és – egyes modellek szerint – növeli annak kockázatát, hogy az erdő egyes részei átbillennek egy szárazabb szavannás állapotba. A műholdas megfigyelések alapján az erdőirtás üteme a 2000-es években és a 2010-es évek elején Brazíliában jelentősen csökkent, majd a 2010-es évek második felében újra emelkedett, különösen Bolsonaro kormányzása alatt; a 2023-ban visszatérő Lula-kormány ígéretet tett az erdőirtás visszaszorítására. Az adatok forrása a brazil Nemzeti Űrkutatási Intézet (INPE) műholdas erdőirtás-monitoringja, amelyet független kutatók és civil szervezetek is használnak. Az erdőirtás okai azonban nem egyszerűen a „kormányzati szándék" függvényei: a szarvasmarha-tartás, a szójatermesztés, a fakitermelés, az illegális bányászat és a földspekuláció együtt alkotja a folyamatot, és a helyi szereplők érdekei is összetettek.

Az Andokban a **gleccserek visszahúzódása** a klímaváltozás egyik leglátványosabb és legjobban dokumentált jele. A perui, bolíviai, chilei és ecuadori gleccserek tömege a 20. század végétől mérhetően csökkent, ami a vízellátás, a mezőgazdaság és a vízenergia szempontjából hosszú távú kockázatot jelent. A perui Cordillera Blanca és a bolíviai Chacaltaya gleccser visszahúzódása tudományos vizsgálatok tárgya; a pontos vízkészlet-előrejelzések azonban bizonytalanok, mert a csapadékminták, a talajvíz és a felhasználási szokások együttes modellezése nehéz. A klímaváltozás dél-amerikai hatásai ráadásul nem egyenletesek: az Amazonasban aszályok és tüzek, a La Niña–El Niño ciklusokban áradások és földcsuszamlások, a déli területeken hőhullámok jelentkeznek. A környezet, erőforrások és regionális integráció fejezet hangsúlyozta, hogy az éghajlati hatások társadalmi következményei mindig a meglévő egyenlőtlenségekbe ágyazódnak.

A **zöld átmenet** Dél-Amerikában kettős természetű. Egyrészt a kontinens kulcsszereplője lehet a globális energiaszektor dekarbonizációjának a lítium, a réz, a nikkel, a ritkaföldfémek és a zöld

hidrogén révén. Chile, Argentína és Bolívia alkotja az úgynevezett „lítiumháromszöget”, amely a világ ismert lítiumkészleteinek jelentős részét adja; a lítium kitermelése azonban nagy vízigényű, és a helyi közösségek számára környezeti és társadalmi terheket okoz. A bányászati projektek körüli konfliktusok – például a chilei Atacama-sivatagban, az argentin Puna régióban, a perui Andokban vagy a kolumbiai szénvidékeken – azt mutatják, hogy a „zöld” technológiák nyersanyagellátása nem mentes az ásványi kitermelés régi dilemmáitól. Másrészt a kontinens maga is ki van téve a fosszilis energiafogyasztás és a mezőgazdasági export környezeti költségeinek, miközben a szegénység csökkentése és a gazdasági növekedés igénye továbbra is nyersanyag-intenzív pályát támogat. Ez a **zöld átmenet kettős kötése**: a világ klímacéljaihoz szükséges ásványok és mezőgazdasági termékek előállítása helyi környezeti és társadalmi feszültségeket gerjeszt, a bevételek pedig nem automatikusan csökkentik a szegénységet vagy erősítik az intézményeket.

A klímapolitikai vitákban a **tudományos konszenzus** és a **politikai érdekütközés** szintjei jól elkülöníthetők. Azt, hogy az emberi tevékenység okozta üvegházhatásúgáz-kibocsátás melegíti a bolygót, a természettudományos közösség konszenzusa alátámasztja; azt, hogy Dél-Amerika pontosan milyen mértékben szenvedi el a hatásokat, és milyen alkalmazkodási és igazságossági elvek szerint kell a költségeket megosztani, politikai vita. Az Amazonas „a világ tüdeje” toposz például részben leegyszerűsítő és vitatott, mert az erdő szénmérlege és oxigéntermelése összetettebb; a kifejezés mégis emlékezetpolitikai és diplomáciai mobilizáló erővel bír. A fejezetben ezért kerülni kell a természeti folyamatok dramatizálását, és a kormányzati, vállalati, közösségi és tudományos szereplők eltérő tudásait kell láthatóvá tenni.

40.4.5 Migráció, határok és a kontinens belső újrarajzolása

A 21. századi Dél-Amerika migrációs térképe jelentősen átalakult. A 20. században a kontinens több országa – Argentína, Brazília, Uruguay, Venezuela – bevándorlási célpont volt, elsősorban európai, közel-keleti és ázsiai bevándorlók számára. A 21. század elején ez a kép megfordult: a venezuelai gazdasági összeomlás és politikai válság a modern latin-amerikai történelem egyik legnagyobb kitelepülését idézte elő. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) becslései szerint a 2020-as évek közepén a Venezuelából távozók száma meghaladta a 7 milliót, akiknek többsége Kolumbiába, Peruba, Ecuadorba, Chilébe, Brazíliába és Argentínába ment. A pontos szám azonban bizonytalan, mert sok venezuelai nem menekültként, hanem munkavállalóként, turistaként vagy szabálytalan módon tartózkodik a fogadó országokban, és a nyilvántartások nem egységesek.

A venezuelai exodus nem az egyetlen migrációs áramlat. A haiti földrengés (2010) után haitiak tízezrei vándoroltak Brazíliába, majd onnan részben Chilébe és Peruba; a 2010-es években a kontinens déli országaiban nőtt a közép-amerikai és karibi bevándorlás is. A Guyanák saját migrációs dinamikával bírnak: Guyana és Suriname az olaj- és bányászati fellendülés miatt célország lett, Francia Guyana pedig főként a francia anyaország felé irányuló migráció és a környező országokból érkező munkaerő fogadó terepe. A Francia Guyana fejezet bemutatta, hogy a francia tengerentúli terület sajátos helyzete miatt egyszerre EU-s külső határ és dél-amerikai migrációs célpont. A migráció tehát nem egységes „dél-amerikai menekültválság”, hanem több irányú, eltérő jogi keretekkel és társadalmi következményekkel járó folyamat.

A migráció fogadása a fogadó társadalmakban feszültségeket és szolidaritást egyaránt kiváltott. Kolumbia, a legfőbb fogadó ország, ideiglenes védelmi státuszt vezetett be a venezuelaiak számára; Peru és Chile szigorúbb vízum- és beutazási szabályokat alkalmazott, Ecuador pedig a határ menti régiókban szociális nyomással szembesült. A xenofóbia, a venezuelaiakkal szembeni előítélet és a helyi munkaerőpiaci versenytől való félelem dokumentált jelenség, de a migráció gazdasági hatása nem egyértelmű: a migránsok hozzájárulhatnak a kereslethez és a munkaerő-kínálathoz, miközben a közszolgáltatásokra nehezedő nyomás helyi konfliktusokat okoz. A migráció, városiasodás és

kultúra fejezet hangsúlyozza, hogy a bevándorlók integrációja a már meglévő intézményi és társadalmi törésvonalakba illeszkedik.

A migráció mellett a **belső mobilitás** és a **kényszerű lakóhelyelhagyás** is új formákat öltött. A kolumbiai belső fegyveres konfliktus, a bányászati projektek, az erőszak és a természeti katasztrófák továbbra is belső migrációt generálnak. Kolumbiában a 2016-os békeszerződés után sem szűnt meg a belső elmozdulás; a földvisszaszolgáltatás és a béketeremtés regionálisan egyenetlen. A belső migrációs adatok minősége gyenge, mert a regisztráció hiányos, és a fogalom meghatározása országonként változik. A migrációs statisztikáknál ezért mindig jelölni kell a forrást, az időszakot és a nyilvántartás módját.

40.4.6 Közös kihívások és a jövő nyitott kérdései

A 21. századi Dél-Amerika mérlege tehát nem foglalható össze egyetlen mutatóban. A kontinens a 2000-es évek elején a demokratizálódás, a szegénységcsökkenés és a nyersanyag-exportból származó bevételek időszakát élte, majd a 2010-es évek második felétől a gazdasági növekedés lassulása, a politikai polarizáció, a társadalmi tiltakozások és az erőszak növekedésének időszakával szembesült. A 2020-as években a COVID–19-világjárvány felerősítette mind a meglévő egyenlőtlenségeket, mind az állami kapacitások különbségeit. A járvány alatti halálozási többlet, az oktatási veszteségek és a gazdasági visszaesés hosszú távú hatásai még nem mérhetők pontosan, de a korai adatok szerint a legnagyobb terhet a szegény, informális munkát végző, rossz lakhatási körülmények között élő csoportok viselték.

A jövő kérdései a következő öt feszültség köré rendezhetők. Először, a **demográfiai átalakulás** és az **elvándorlás** egyszerre csökkenti a munkaképes korú lakosságot és növeli az idősgondozás terheit, miközben a termelékenység növekedése nem automatikus. Másodszor, a **jövedelmi és területi egyenlőtlenségek** tartósan magas szintje aláássa az intézményi bizalmat és a társadalmi kohéziót, és a politikai radikalizmus melegágya lehet. Harmadszor, a **demokrácia minősége** és az erőszak egymással összefügg: ahol az állam nem képes a biztonságot garantálni, ott a demokratikus intézmények legitimitása is erodálódik. Negyedszer, a **klímaváltozás és a nyersanyagfüggőség** egyszerre kínál lehetőséget a globális zöld átmenetben és fenyeget a környezeti degradáció, a társadalmi konfliktusok és a járadékfüggőség újratermelésével. Ötödször, a **regionális integráció** – a Mercosur, az UNASUR, a CELAC, a csendes-óceáni szövetség változó dinamikája – nem tudta tartósan összefogni a kontinenst, és a geopolitikai verseny Kína, az Egyesült Államok és az Európai Unió között tovább nehezíti a közös dél-amerikai álláspontok kialakítását. A geopolitikai verseny fejezetben tárgyalt tényezők tehát nem csupán külső keretfeltételek, hanem a mindennapi politikai döntésekbe is beépülnek.

A kontinens jövője nem a „fejlődő” vagy „válságban lévő” régió kliséjével írható le. Dél-Amerika országai a 21. században egyszerre mutattak fel innovatív szociális programokat – például a brazil Bolsa Família, az uruguayi jóléti reformok, a bolíviai plurinacionális alkotmány –, és hoztak létre vagy tűrtek el autoriter visszarendeződéseket, tömeges kitelepülést és környezeti rombolást. A régió történeti tapasztalata azt mutatja, hogy a demokrácia, a jólét és a fenntarthatóság nem lineárisan fejlődik, hanem konfliktusok és intézményi kísérletek révén alakul. A 2026-os lezárás pillanatában a legfontosabb kérdés nem az, hogy Dél-Amerika „melyik útra” tér, hanem az, hogy a társadalmak, az államok és a nemzetközi szereplők hogyan osztják meg a demográfiai, ökológiai és politikai kihívások költségeit, és kinek a tudása, munkája és szenvedése marad látható a mérlegben.

40.4.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet többféle forrástípusra támaszkodik, de a 2026-os lezárás miatt a jelenkori adatok egy része előzetes vagy módszertanilag vitatott. A demográfiai állítások fő forrásai az ENSZ Népesedési Osztályának (UN DESA) periodikus revíziói, a nemzeti statisztikai hivatalok népszámlálásai, valamint a CEPAL és a Világbank népesedési és fejlesztési jelentései. A jövedelmi egyenlőtlenségre vonatkozó adatok a nemzeti háztartás-felmérésekből, a CEPAL Gini-számításaiból és a Világbank adatbázisaiból származnak; a mérési bizonytalanság forrása a felső jövedelmek alulreprezentáltsága, az informális szektor és a nemzeti jövedelem-fogalmak eltérése. A demokráciaminősítő állítások a Freedom House, a V-Dem, a Polity IV és az Economist Intelligence Unit indexeinek vitáira épülnek, de az indexek pontszámait itt szándékosan nem közöljük, mert a rangsorok módszertani keretei erősen eltérnek. A klímaváltozásra és az erdőirtásra vonatkozó megállapítások fő forrásai az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) jelentései, a brazil INPE műholdas monitoringjai, valamint a nemzeti meteorológiai és környezeti intézetek adatsorai; a modellezett hatások – például az Amazonas „átbillenési pontja” – tudományos viták tárgya. A migrációs adatok az UNHCR, az IOM és a fogadó országok migrációs hivatalainak becslésein alapulnak, és a tényleges számok – különösen a szabálytalan migráció esetében – jelentős bizonytalansággal terheltek.

Az alfejezet általános következtetései ezért nem kezelhetők egyetlen adatbázisból levont tényként. A 2000-es évek szegénységcsökkenéséről és a 2010-es évek politikai polarizációjáról szóló állítások tudományos konszenzusnak tekinthetők, de a folyamatok okait és a jövőbeli pályát illetően a szakirodalom megosztott. Ahol a szöveg „körülbelüli” nagyságrendeket ad meg, ott a számokat nem pontos mérésként, hanem a források és a becslési tartományok jelzéseként kell érteni. Az országszintű eltérések miatt a kontinentális átlagok félrevezetők lehetnek; a fejezet ezért igyekezett az országok közötti különbségeket legalább példálózva megnevezni.

40.4.8 Rövid összefoglaló

- Dél-Amerika a 21. században demográfiailag a termékenységcsökkenés, az elöregedés és a magas urbanizáció szakaszába lépett; a kontinens népesedési adatai 2026-ban becsléseken alapulnak, és országonként eltérő minőségűek.
- A jövedelmi egyenlőtlenség a 2000-es években több országban csökkent, majd a 2010-es évektől stagnál vagy emelkedik; a Gini-együttható nem fedi le a vagyon, a területi, etnikai és nemi egyenlőtlenségeket, és a mérési módszerek vitatottak.
- A demokrácia formálisan a kontinens nagy részén működik, de az intézményi minőség Venezuelában autoriter irányba mozdult, Peruban alkotmányos válságokba, Brazíliában és Chilében polarizált konfliktusokba torkollott; a „demokrácia hanyatlása” értelmezési vita.
- A klímaváltozás, az Amazonas erdőirtása, az andoki gleccserek visszahúzódása és a szélsőséges időjárási események dokumentált kihívások; a zöld átmenethez szükséges lítium, réz és más nyersanyagok egyszerre jelentenek lehetőséget és helyi konfliktust.
- A migráció a 2010-es évektől új irányokkal és mértékkel rajzolja újra a kontinenst; a venezuelai kitelepülés a legnagyobb hullám, de Haiti, a Guyanák és a belső kényszerű mobilitás is meghatározó.
- A régió közös kihívásai – demográfiai átalakulás, egyenlőtlenség, demokrácia, klíma és migráció – nem egyetlen „latin-amerikai” modellben, hanem az országok eltérő intézményi, földrajzi és társadalmi pályáin keresztül érvényesülnek.

40.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen demográfiai mutatókban különbözik Dél-Amerika a 2000-es években és a 2020-as években, és miért nem elegendő a népességszám önmagában a társadalmi folyamatok megértéséhez?
2. Hogyan kapcsolódik össze a jövedelmi egyenlőtlenség mérése, az adórendszer és az etnikai-területi egyenlőtlenség? Milyen forrástípusok alapján tudná megkülönböztetni a dokumentált csökkenést a politikai keretezéstől?
3. Mi a különbség a demokrácia formális fennállása és a demokrácia minősége között, és milyen módszertani problémák merülnek fel a demokráciaminősítő indexek használatakor?
4. Miért nevezhető a zöld átmenet Dél-Amerikában „kettős kötésnek”, és miben tér el az Amazonas erdőirtásáról szóló tudományos konszenzus a politikai szimbólumoktól?
5. Hogyan alakította át a venezuelai kitelepülés a dél-amerikai migrációs teret, és miért bizonytalanok a migrációs statisztikák?

Függelékek

Fogalomtár (magyar–angol–spanyol/portugál)

A könyv kulcsfogalmai ábécésorrendben. Az idegen alak első előfordulásnál a szövegben is szerepel; itt a magyar, az angol és – ahol releváns – a spanyol/portugál megfelelő áll.

Fogalom	Angol	Spanyol / portugál	Meghatározás
alkirályság	viceroyalty	virreinato	A spanyol korona nagy gyarmati közigazgatási egysége, élén alkirállyal (pl. Új-Spanyolország, Peru, Río de la Plata).
audiencia	audiencia	audiencia	A spanyol gyarmati igazságszolgáltatási és közigazgatási testület, illetve annak területi hatásköre.
caudillo	caudillo	caudillo	Katonai vagy regionális hatalommal rendelkező politikai vezető a 19. századi Latin-Amerikában.
encomienda	encomienda	encomienda	A spanyol korona által adományozott jog a helyi munkaerő hasznosítására, cserébe az „őslakosok védelméért” és evangelizálásáért.
gyarmati örökség	colonial legacy	herencia colonial	A gyarmati intézmények, társadalmi hierarchiák és gazdasági szerkezetek továbbélése a függetlenség után.
hacienda	hacienda	hacienda / fazenda	Nagy magánbirtok, amely a helyi munkaerőt és termelést ellenőrzi; Brazíliában fazenda.

Fogalom	Angol	Spanyol / portugál	Meghatározás
importhelyettesítő iparosítás	import substitution industrialization (ISI)	industrialización por sustitución de importaciones	A 20. századi gazdaságpolitika, amely a hazai ipart védővámokkal és állami támogatással fejleszti.
kasztrendszer	caste system	sistema de castas	A spanyol gyarmati társadalom jogi-társadalmi rétegződése az európai, őslakos és afrikai származás szerint.
kreol	creole	criollo	Amerikában született spanyol leszármazott; a gyarmati elit része, de nem peninsulares.
latifundium	latifundium	latifundio	Nagy kiterjedésű földbirtok, gyakran alacsony termelékenységgel és társadalmi egyenlőtlenséggel.
maroon	maroon	cimarrón / quilombola	Rabszolgaságból megszökött afrikai és leszármazott közösség; Brazíliában quilombola.
mestizo	mestizo	mestizo / mestiço	Európai és őslakos származású személy; a gyarmati és nemzeti identitás kulcsfogalma.
mit'a	mit'a	mita	A spanyol gyarmati rendszerben alkalmazott kötelező közmunka, különösen a bányászatban.
neoliberális reform	neoliberal reform	reforma neoliberal	A 1980–90-es évek piacnyitó, privatizációs és deregulációs politikái.
pampa	pampas	pampa	A Río de la Plata környéki füves síkság, az argentin exportgazdaság és szarvasmarha-tenyésztés központja.

Fogalom	Angol	Spanyol / portugál	Meghatározás
peninsular	peninsular	peninsular	Spanyolországban született spanyol; a gyarmati adminisztráció felső rétege.
populizmus	populism	populismo	Politikai stílus és mozgalom, amely a „nép” nevében szemben áll az elittel; Latin-Amerikában gyakran karizmatikus vezetővel és szociális juttatásokkal.
prekolumbiánus	pre-Columbian	precolombino	Az európai hódítás előtti amerikai kultúrák és időszak.
quipu	quipu	quipu	Az Inka Birodalom csomós kötélrendszere, amely számadatok és esetleg narratívák rögzítésére szolgált.
reducción	reduction	reducción	A spanyol gyarmati politika, amely az őslakosokat missziós településekre összpontosította.
szinkretizmus	syncretism	sincretismo	Vallási és kulturális elemek keveredése, például afro-amerikai vallásokban.
tisztviselői kar	bureaucracy	burocracia	Az állami adminisztráció hivatalnoki rétege; a gyarmati és nemzeti államokban eltérő társadalmi szereppel.
ültetvény	plantation	plantación / plantação	Nagy, exportra termelő mezőgazdasági birtok, gyakran rabszolga- vagy szerződéses munkával.
városi informalitás	urban informality	informalidad urbana	A városi gazdaság és lakhatás nem szabályozott, nem bejegyzett szektora.

Fogalom	Angol	Spanyol / portugál	Meghatározás
whitening	whitening	blanqueamiento	A 19–20. századi politika, amely az európai bevándorlást és a „fehér” népesség növelését támogatta.
zöld fordulat	green transition	transición verde	A fosszilis energiáról a megújuló energiára és a fenntartható gazdaságra való átmenet.

Kronológia és idővonal

A könyv fő idővonala. A dátumoknál a közelítő értékeket `kb.` jelöli; a vitatott vagy eltérő forrásadatokat a fejezetek részletezik. Az országnév a mai államot jelöli, a történelmi régiók nevét a szöveg pontosítja.

A hódítás előtt

Év	Esemény	Régió
kb. 15 000–10 000 évvel ezelőtt	Az amerikai kontinens benépesülése; a legkorábbi dél-amerikai lelőhelyek	kontinens
kb. i. e. 3000–1800	Caral–Supe civilizáció	Peru
kb. i. e. 900–200	Chavín kultúra	Peru
kb. i. sz. 100–700	Moche és Nazca kultúrák	Peru
kb. 500–1000	Tiwanaku és Wari birodalmak	Bolívia, Peru
kb. 1200–1533	Az Inka Birodalom (Tawantinsuyu)	Peru, Ecuador, Bolívia, Chile, Argentína
1325 (hagyományos)	Tenochtitlan alapítása (nem dél-amerikai, de a hódítás kontextusa)	Mexikó

Hódítás és gyarmati kor

Év	Esemény	Ország/régió
1492	Kolumbusz első útja; a karibi térség elérése	Karib-térség
1494	Tordesillasi szerződés	Spanyolország, Portugália
1500	Cabral eléri Brazília partjait	Brazília
1532–1533	Pizarro hódítása; Cajamarca, az Inka Birodalom bukása	Peru
1534	Quito spanyol alapítása	Ecuador

Év	Esemény	Ország/régió
1536/1580	Buenos Aires alapítása és újraalapítása	Argentína
1537	Asunción alapítása	Paraguay
1538	Bogotá alapítása	Colombia
1541	Santiago de Chile alapítása	Chile
1545	Potosí ezüstbányáinak felfedezése	Bolívia
1549	Salvador da Bahia alapítása, a portugál gyarmati főváros	Brazília
1567	Caracas alapítása	Venezuela
1609–1767	Jezsuita missziók és redukciók	Paraguay, Argentína, Brazília
1763	A hétéves háború után Portugália megtartja Brazíliát	Brazília
1776	A Río de la Plata alkirályság létrehozása	Argentína, Uruguay, Paraguay, Bolívia
1780–1782	Túpac Amaru II. felkelése	Peru, Bolívia
1791–1804	Haiti forradalma (a rabszolgaság eltörlése)	Karib-térség

Függetlenség és nemzetépítés

Év	Esemény	Ország/régió
1808–1814	Napóleon megszállja Spanyolországot; a kreol junták	kontinens
1810	A május forradalma Buenos Airesben; junták Bogotában, Caracasban, Quitóban	Argentína, Colombia, Venezuela, Ecuador
1811	Venezuela és Paraguay függetlensége	Venezuela, Paraguay
1816	Argentína függetlensége (Tucumán)	Argentína
1818	Chile függetlensége	Chile
1819	Boyacá; Gran Colombia	Colombia, Venezuela, Ecuador
1821	Perú függetlensége; Venezuela és Ecuador kiválása	Peru, Venezuela, Ecuador
1822	Brazília függetlensége; I. Péter császár	Brazília
1825	Bolívia függetlensége; Uruguay függetlensége (1828)	Bolívia, Uruguay
1831	Gran Colombia felbomlása	Colombia, Venezuela, Ecuador
1836–1839	A bolíviai–perui konföderáció	Bolívia, Peru
1839–1852	Rosas korszaka Argentínában	Argentína
1849–1886	Liberális–konzervatív polgárháborúk Colombiában	Colombia
1864–1870	A hármas szövetség háborúja (paraguayi háború)	Paraguay, Brazília, Argentína, Uruguay

Év	Esemény	Ország/régió
1879–1884	A csendes-óceáni háború (salpeterháború)	Chile, Peru, Bolívia
1888	A rabszolgaság eltörlése Brazíliában	Brazília
1889	A brazil császárság bukása; köztársaság	Brazília
1899–1902	Az ezer nap háborúja	Colombia
1903	Panama elszakadása Colombiától	Panama, Colombia

A 20. század

Év	Esemény	Ország/régió
1910–1920	A mexikói forradalom (a kontinens kontextusában)	Mexikó
1914	Az első világháború; az olaj szerepének növekedése	Venezuela
1929–1933	A nagy gazdasági világválság	kontinens
1930	Puccs Argentínában; Vargas hatalomra kerülése Brazíliában	Argentína, Brazília
1932–1935	A chaco-háború	Bolívia, Paraguay
1938	Cárdenas olajállamosítása	Mexikó
1943	Juan Perón felemelkedése	Argentína
1945–1947	A hidegháború kezdete; a populista rezsimek megerősödése	kontinens
1952	A bolíviai nemzeti forradalom	Bolívia
1954	Puccs Guatemalában (kontinentális hatás)	Guatemala
1955	Perón bukása	Argentína
1959	A kubai forradalom győzelme	Kuba
1964	Katonai puccs Brazíliában	Brazília
1968	Velasco reformjai Peruban	Peru
1970–1973	Allende kormánya és a chilei puccs	Chile
1973–1983	Katonai diktatúra Uruguayban és Argentínában	Uruguay, Argentína
1976–1983	Az argentin „piszkos háború”	Argentína
1979	A sandinista forradalom győzelme Nicaraguában	Nicaragua
1982	A Falkland-szigeteki háború	Argentína, Egyesült Királyság
1985	A brazil katonai rezsim vége; demokratizálódás	Brazília
1989	A berlini fal leomlása; a hidegháború vége	kontinens

Év	Esemény	Ország/régió
1990	Pinochet veresége a népszavazáson; a chilei átmenet	Chile
1994	A NAFTA hatályba lépése (kontinentális hatás)	Mexikó, USA, Kanada
1998–1999	Chávez hatalomra kerülése Venezuelában	Venezuela
2001	Az argentin gazdasági válság	Argentína

A 21. század

Év	Esemény	Ország/régió
2002	Luiz Inácio Lula da Silva megválasztása	Brazília
2003–2015	A kirchnerista korszak Argentínában	Argentína
2005–2006	Evo Morales megválasztása Bolíviában	Bolívia
2007	Rafael Correa kormánya Ecuadorban	Ecuador
2010	A bányászbaleset és mentés Chilében	Chile
2013	Chávez halála; Maduro hatalomra kerülése	Venezuela
2015	Az ExxonMobil olajlelőhelyeinek felfedezése Guyana partjainál	Guyana
2016	A FARC-békeegyezmény Colombiában	Colombia
2018	Bolsonaro megválasztása Brazíliában	Brazília
2019	Tiltakozási hullám Chilében, Ecuadorban, Bolíviában; a bolíviai válság	Chile, Ecuador, Bolívia
2020	A COVID-19 világjárvány; gazdasági és társadalmi hatások	kontinens
2021	A venezuelai humanitárius válság folytatódása; migrációs hullám	Venezuela, Colombia
2022	Gabriel Boric hivatalba lépése Chilében; Pedro Castillo eltávolítása Peruban	Chile, Peru
2023	Január 8-i támadás Brazíliában; Javier Milei megválasztása Argentínában	Brazília, Argentína

Év	Esemény	Ország/régió
2024	Választások és politikai válságok Venezuelában, Uruguayban, Ecuadorban	kontinens
2026	A könyv lezárásának dátuma; a jelenkori folyamatok értékelése	kontinens

Kulcsfigurák és intézmények

A könyvben visszatérő személyek, csoportok és intézmények. A lista nem teljes; a fejezetekben a helyi szereplők is megjelennek. A dátumoknál a fő működési időszak szerepel.

Függetlenségi vezetők

Név	Életrajz	Szerep
Simón Bolívar	1783–1830	A dél-amerikai függetlenségi háborúk vezetője; Gran Colombia elnöke.
José de San Martín	1778–1850	Argentína, Chile és Peru függetlenségi hadjáratainak vezetője.
Bernardo O'Higgins	1778–1842	Chile függetlenségének egyik vezetője, az első államfő.
José Gervasio Artigas	1764–1850	A Banda Oriental függetlenségi vezetője, Uruguay nemzeti hőse.
Pedro I. (Brazil császár)	1798–1834	Brazília függetlenségének kikiáltója, az első császár.
Antonio José de Sucre	1795–1830	Bolívar hadvezére, Bolívia első elnöke.
José Gaspar Rodríguez de Francia	1766–1840	Paraguay első diktátora, az ország elszigetelésének építője.

19–20. századi államférfiak

Név	Életrajz	Szerep
Juan Manuel de Rosas	1793–1877	Argentína caudillója, a 19. századi erős állam képviselője.
Pedro II. (Brazil császár)	1825–1891	Brazília második császára, a rabszolgaság eltörlésének aláírója.
Getúlio Vargas	1882–1954	Brazil elnök, a populista Estado Novo megteremtője.

Név	Életrajz	Szerep
Juan Perón	1895–1974	Argentin elnök, a peronizmus alapítója.
Eva Perón	1919–1952	Perón felesége, a szociális programok és a női választójog szimbóluma.
José Batlle y Ordóñez	1856–1929	Uruguay elnöke, a szociális reformok és a modern állam építője.
Gabriel García Moreno	1821–1875	Ecuador konzervatív elnöke, az egyház és az állam szoros kapcsolatának híve.
Augusto C. Sandino	1895–1934	Nicaraguai gerillavezér; hatása a kontinentális antiimperialista mozgalmakra.
Salvador Allende	1908–1973	Chile elnöke, a szocialista kísérlet vezetője.
Augusto Pinochet	1915–2006	Chile katonai diktátora 1973–1990.
Hugo Chávez	1954–2013	Venezuela elnöke, a bolivári forradalom vezetője.
Evo Morales	1959–	Bolívia első őslakos elnöke (2006–2019).
Luiz Inácio Lula da Silva	1945–	Brazil elnök (2003–2010, 2023–), a PT meghatározó alakja.
Dilma Rousseff	1947–	Brazil elnök (2011–2016), akit impeachment-tel távolítottak el.
Jair Bolsonaro	1955–	Brazil elnök (2019–2022), a jobboldali populizmus képviselője.
Cristina Fernández de Kirchner	1953–	Argentin elnök (2007–2015), a kirchnerizmus meghatározó alakja.
Javier Milei	1970–	Argentin elnök (2023–), radikális gazdasági reformok hirdetője.
Rafael Correa	1963–	Ecuador elnöke (2007–2017), a „21. századi szocializmus” képviselője.

Intézmények és mozgalmak

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
Gran Colombia	1819–1831	Bolívar államszövetsége; Colombia, Venezuela, Ecuador és Panama elődje.

Intézmény / mozgalom	Időszak	Szerep
FARC	1964–2016	Kolumbiai gerillamozgalom; 2016-ban békeegyezményt kötött.
ELN	1964–	Kolumbiai gerillamozgalom, amely még aktív.
MNR (Bolívia)	1941–	Bolíviai nacionalista forradalmi mozgalom, az 1952-es forradalom vezetője.
CONAIE (Ecuador)	1986–	Ecuadori őslakos szervezetek szövetsége.
Frente Amplio (Uruguay)	1971–	Uruguayi baloldali pártszövetség.
PT (Brazília)	1980–	Brazil Munkáspárt, Lula és Rousseff pártja.
Mercosur	1991–	Dél-amerikai regionális gazdasági integráció.
UNASUR	2008–2019	Dél-amerikai Nemzetek Uniója; több tag kilépett.
CELAC	2010–	Latin-amerikai és karibi államok közössége.
ECLAC/CEPAL	1948–	Az ENSZ latin-amerikai gazdasági bizottsága, a fejlődési modellek fontos forrása.

Bibliográfia és forráskulcsok

A könyv alapvető szakirodalmi háttere. A fejezet szintű forrásokat a `sources.md` és a generált forrásjegyzetek tartalmazzák; ez a lista a kiinduló kézikönyveket és a fontosabb országmonográfiákat gyűjti össze. A kiadási év az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal.

Általános kézikönyvek

- Leslie Bethell (szerk.): *The Cambridge History of Latin America*, I–XI. kötet, Cambridge University Press, 1984–2008.
- Tulio Halperín Donghi: *The Contemporary History of Latin America*, Duke University Press, 1993.
- Edwin Williamson: *The Penguin History of Latin America*, Penguin, 1992 (és későbbi kiadások).
- Thomas E. Skidmore – Peter H. Smith: *Modern Latin America*, Oxford University Press, több kiadás.
- Peter Bakewell: *A History of Latin America*, Blackwell, 1997 (és későbbi kiadások).
- John Lynch: *The Spanish American Revolutions, 1808–1826*, W. W. Norton, 1973/1986.
- Victor Bulmer-Thomas: *The Economic History of Latin America since Independence*, Cambridge University Press, 2003.
- *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, III. kötet: South America, Cambridge University Press, 1999.

Országmonográfiák

- **Argentína:** David Rock: *Argentina, 1516–1987: From Spanish Colonization to Alfonsín*, University of California Press, 1987; James R. Scobie: *Argentina: A City and a Nation*, Oxford University Press, 1971.
- **Bolívia:** Herbert S. Klein: *A Concise History of Bolivia*, Cambridge University Press, 2003 (és későbbi kiadások).
- **Brazília:** Boris Fausto: *A Concise History of Brazil*, Cambridge University Press, 1999; Herbert S. Klein – Francisco Vidal Luna: *Brazil: An Economic and Social History*, Cambridge University Press, 2023.
- **Chile:** Simon Collier – William F. Sater: *A History of Chile, 1808–2002*, Cambridge University Press, 2004.
- **Colombia:** David Bushnell: *The Making of Modern Colombia: A Nation in Spite of Itself*, University of California Press, 1993.
- **Ecuador:** Allen Gerlach: *Indians, Oil, and Politics: A Recent History of Ecuador*, Scholarly Resources, 2003.
- **Guyana:** Tim Merrill (szerk.): *Guyana: A Country Study*, Library of Congress, 1992 (és a későbbi országtanulmányok).
- **Paraguay:** Peter Lambert – Andrew Nickson (szerk.): *The Transition to Democracy in Paraguay*, Macmillan, 1997.
- **Peru:** Peter Flindell Klarén: *Peru: Society and Nationhood in the Andes*, Oxford University Press, 2000.
- **Suriname:** Richard Price: *First-Time: The Historical Vision of an Afro-American People*, Johns Hopkins University Press, 1983; valamint a Library of Congress országtanulmánya.
- **Uruguay:** George Pendle: *Uruguay*, Oxford University Press, 1957; Benjamin Nahum (szerk.): *Uruguay: historia contemporánea*, több kiadás.
- **Venezuela:** John V. Lombardi: *Venezuela: The Search for Order, a Dream of Progress*, Oxford University Press, 1982; Steve Ellner: *Rethinking Venezuelan Politics*, Lynne Rienner, 2008.

Tematikus irodalom

- **Őslakos népek:** Frank Salomon – Stuart B. Schwartz (szerk.): *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, III. kötet, Cambridge University Press, 1999.
- **Rabszolgaság:** Herbert S. Klein: *African Slavery in Latin America and the Caribbean*, Oxford University Press, 1986.
- **Diktatúrák és emlékezet:** Elizabeth Jelin: *State Repression and the Labors of Memory*, University of Minnesota Press, 2003.
- **Migráció:** Alejandro Portes – Rubén G. Rumbaut: *Immigrant America: A Portrait*, University of California Press, több kiadás.
- **Környezet:** Susanna B. Hecht – Alexander Cockburn: *The Fate of the Forest: Developers, Destroyers, and Defenders of the Amazon*, Verso, 1989 (és későbbi kiadások).
- **Regionális integráció:** Andrew Hurrell: *The Quest for Autonomy: Latin America and the International System*, 2018.

Elsődleges források és adatbázisok

- Library of Congress, *Country Studies* (loc.gov).
- ECLAC/CEPAL statisztikai adatbázisok (cepal.org).
- World Bank Open Data és Our World in Data.

- A nemzeti levéltárak és könyvtárak digitalizált gyűjteményei (pl. Archivo General de Indias, Biblioteca Nacional do Brasil, Archivo General de la Nación Argentina).
- Emlékezetpolitikai intézmények: Museo de la Memoria (Chile), Memoria Abierta (Argentína), Centro de Memoria Histórica (Colombia).
- Alkotmányszövegek: Constitute Project.
- Választási adatok: IDEA, Latinobarómetro, AmericasBarometer.